

महाराष्ट्र शब्दकोश

विषय चरणा

द्वि-न

प्रथम विमर्शः

य. गो. जोशी-प्रकाशन, पुणे.

155:4r
G2D.4

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग चवथा

ड-न

कोशमंडळांतील व बाहेरील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केलेला.

प्रकाशक—महाराष्ट्र कोशमंडळ लिमिटेड, पुणे; तर्फे मॅनेजिंग डायरेक्टर यशवंत रामकृष्ण दाते, ४८१ शनिवार, पुणे २

मुद्रक—यशवंत रामकृष्ण दाते, महाराष्ट्र कोशमंडळाचा शारदा प्रेस, ४८१ शनिवार, पुणे २,

किंमत १० रुपये

इ. सन १९३५]

पुणे

[शा. श. १८५७]

संपादकमंडळ.

श्री. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एल्एल्. बी. (प्रमुख)

श्री. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

श्री. आबा चांदोरकर.

श्री. चिंतामण शंकर दातार.

P155:4r
G2D:4

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY,

Janghath, VARANASI,

Acc. No. 5084

ACC. NO - 294-

प्रमुख शाखा-साहाय्यक संस्था

विदर्भसाहित्यसंघ (वऱ्हाडी बोली); गोमंतकसाहित्यसेवकमंडळ (गोमंतकी);

वाङ्मयचर्चामंडळ (कर्नाटकी. बेळगांव); शारदोपासकमंडळ (कोंकणी.

मालवणी); महाराष्ट्र शब्दकोशमंडळ (कुडाळी. पेडणे); पुणे

भाषाशास्त्रमंडळ (व्युत्पत्ति); शारदाश्रम (महानुभावी.

यवतमाळ); हेटकरी मंडारीमंडळ (दादर),

साहित्यसेवकमंडळ (कऱ्हाड). इ. इ.

संपादकीय निवेदन.

को वेद शब्द जलधेरखिलस्य पारम् -वररुचि.

सन १९३४ च्या डिसेंबरांत कोशाचा तिसरा विभाग बाहेर पडला; त्यावेळीं संपादकीय निवेदनांत म्हटलें होतें कीं, देशांतील आर्थिक मंदीची अडचण निघून जाण्यास आणखी ३-४ वर्षे तरी लागतील, ती स्थिति अद्यापि कायम आहे. पण तिच्यामुळे हा चौथा भाग बाहेर पडण्यास दिरंगाई मात्र झाली नाही; उलट हा भाग मागच्यापेक्षा थोडासा लवकरच बाहेर पडत आहे. याचें कारण, सध्याची परिस्थिति तूर्त तरी अपरिहार्य समजून संपादकांनीं व कचेरींतील इतर मंडळींनीं, परिस्थितीशीं तोंड देऊन कांहींहि झालें तरी कार्ये पुरें पाडावयाचें, असा केलेला निर्धार हें होय.

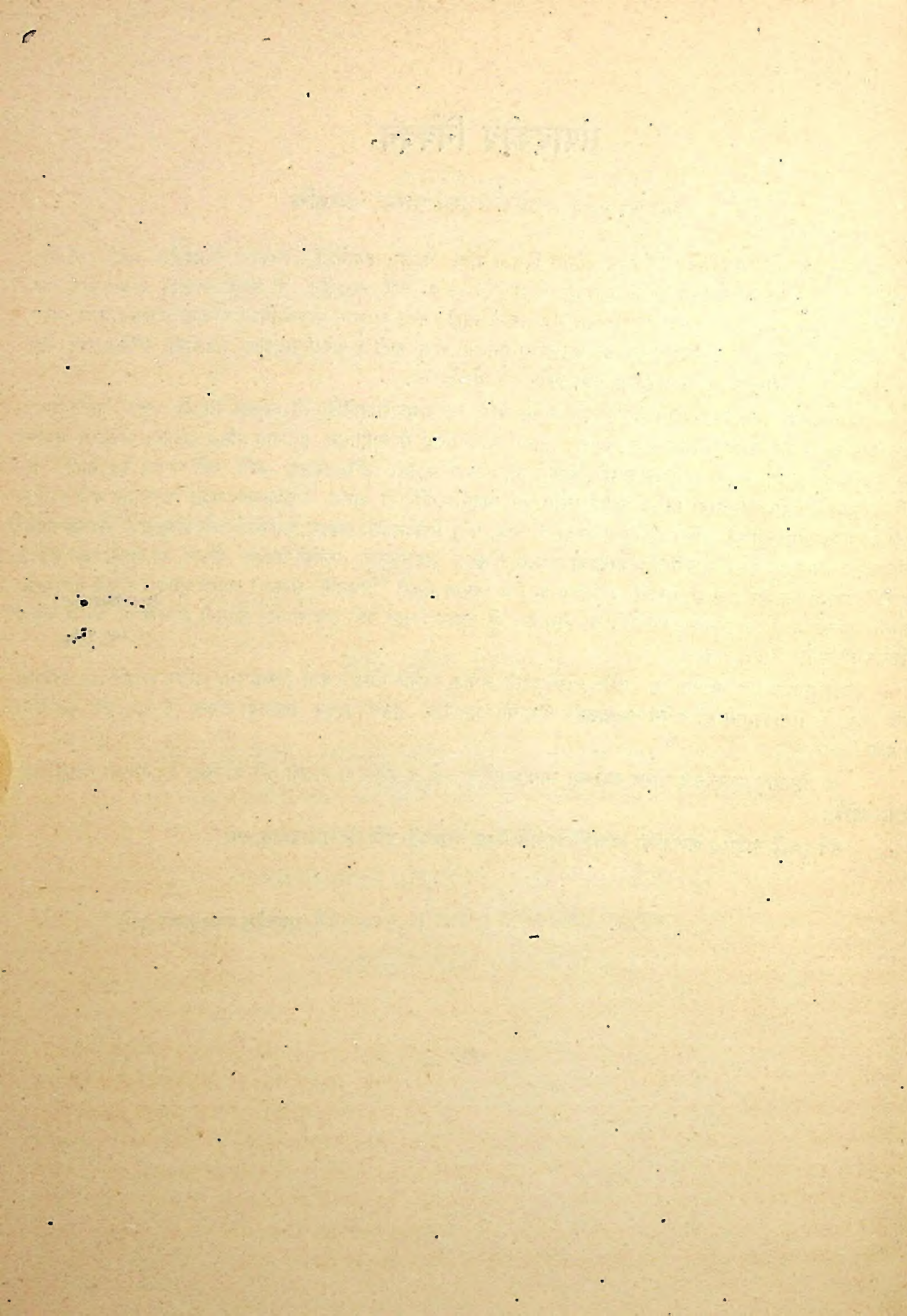
संपादकमंडळ आपली जबाबदारी पूर्णपणें जाणून आहे, तशी महाराष्ट्रांनेंहि ती आणली पाहिजे अशी विनंति पुन्हां महाराष्ट्रास नाइलाजानें करावी लागत आहे! कारण, तिसरा भाग प्रसिद्ध झाल्यापासून हा भाग प्रसिद्ध होईपर्यंत मंडळास नवीन असे ३४ भागीदार आणि ९९ वर्गणीदार लाभले; म्हणजे ही संख्या फारशी उत्तेजनकारक आहे असें म्हणतां येत नाही. वर सांगितल्याप्रमाणें संपादकमंडळाचा निश्चय कायम असला तरी महाराष्ट्रांनेंहि तो कायम टिकविण्यास मदत करावयास नको काय? झाली ही मदत संपादकमंडळी फिरतीवर गेल्यानेंच झाली आहे. परंतु संपादनकार्ये लवकर करावयाचें तर प्रचारकार्ये संपादकवर्गास करण्यास सवड सांपडत नाही. याकरितां प्रचारकाची अपेक्षा न करतां महाराष्ट्रीय जनतेनें प्रोत्साहन देऊन, या शतकामधून एकदां होणाऱ्या ग्रंथास हातभार लावावा. सरकारी शाळांतून हा ग्रंथ घेण्यास मंजूरी मिळूनहि सरकारी शाळा अथवा कॉलेजे यांचेकडून मागणी आलेली नाही. यावरून या संस्थांची या कार्याबद्दलची उपेक्षा दिसून येते. त्या मानानें खासगी शाळांकडून आरंभापासून आम्हांस प्रोत्साहन मिळत आहे.

या भागांत 'ड' पासून 'न' पर्यंत अक्षरें आली आहेत; म्हणजे कोशाचें काम निम्यापेक्षा अधिक म्हणजे दोन तृतीयांश झालें आहे. उर्वरित कामास या गतीनें कर्मांतकमी दोन वर्षे लागतील. तथापि शक्य तितक्या लवकर हें कार्य पूर्ण करण्याचा आमचा निर्धार आहे.

या विभागाच्या रचनेचें धोरण पूर्वीच्या भागाप्रमाणेंच आहे व पृष्ठसंख्या वाढली तरी काटकसर करावयाची नाही असा विचार आहे.

सर्व प्रकारें साहाय्य करणाऱ्या व्यक्तींचे आमचें मंडळ आभारी आहे, हें सांगायलास नको.

यशवंत रामकृष्ण दाते

प्रस्तावना

मराठी भाषेची उत्पत्ति

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।-दण्डी

विषयप्रवेशः—महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेमध्ये भाषाशास्त्रासंबंधी विवेचन करतांना, विशिष्ट मानवसमाजामध्ये भाषा प्रथम कशी उत्पन्न होते, त्या मानवसमाजाच्या आयुष्यक्रमाच्या, विस्ताराच्या, व स्थानान्तराच्या अनुरोधाने वगैरे भाषेच्या मूळ स्वरूपांत पुढे कसकसा बदल होत जातो, मूळ भाषेपासून अनेक भाषा-शाखा कशा बनत जातात व त्यांच्याहि पुढे अनेक पोटभाषा कशा बनतात; तसेंच समाजामध्ये निरनिराळ्या कालीं निरनिराळ्या बोली प्रचलित होऊन मूळ भाषेची इतकी स्थित्यंतरे होतात की, या भाषावंशाचे मूळ शोधून काढणे किती कठीण होत जाते यासंबंधी विवेचन केले आहे. तसेंच जगामध्ये ज्या निरनिराळ्या भाषा आज प्रचलित आहेत त्यांचे परस्परांशी संबंध कोणते आहेत, निरनिराळ्या प्रदेशांत कोणते निरनिराळे भाषावंश प्रचलित आहेत व त्यांचा शाखाविस्तार कसा होत गेला आहे यासंबंधीहि तेथे विवेचन केले आहे. प्रस्तुत स्थळी आपणांस आपण जी आज मराठी भाषा बोलतो तिचा वंशविस्तार कसकसा होत आला आहे, या भाषावृक्षाच्या मुळाशी कोणती मुख्य भाषा होती, तिचा शाखाविस्तार पूर्वी कसकसा होत गेला, मराठी भाषेचे या मूळ भाषेशी व तिच्या निरनिराळ्या शाखांशी कोणते वांशिक नाते संभवते हे पाहावयाचे आहे. तसेंच आज आपणांस प्रचलित असं जे मराठीचे स्वरूप परिचित आहे तसेंच तिचे स्वरूप पूर्वी होतं काय ? किंवा तिची यापूर्वी कसकशी अवस्थांतरे होत गेलीं हेहि पाहावयाचे आहे.

आर्यांचे मूलगृहः—आज आपण जी मराठी भाषा बोलतो ती आपले अत्यंत प्राचीन कालचे पूर्वज जे आर्य लोक ते जी भाषा बोलत असत तिचीं अनेक अवस्थांतरे होत होत बनलेली आहे. या आर्य लोकांचे मूलगृह कोठे होतं याबद्दल आतांपर्यंत अनेक विद्वानांनी निरनिराळीं मते प्रदर्शित केली आहेत. ते अत्यंत प्राचीन काळी उत्तर ध्रुवाजवळ वस्ती करून राहत होते असें लो. टिल्कांनी 'वेदांतील आर्यांचे आर्क्टिक प्रदेशांतील मूलगृह' या ग्रंथांत दाखविले आहे. रा. नारायण भवानराव पावगी यांनी आर्य हे मूळचे भरतखंडांतीलच रहिवासी असून त्यांच्या उत्तरध्रुवा-पर्यंत वसाहती झाल्या होत्या असें प्रतिपादन केले आहे. यूरोपीय ग्रंथकारांनी अनेक निरनिराळे प्रदेश आर्यांचे मूल वसतिस्थान म्हणून निर्दिष्ट केले आहेत. यूरोपचा बायब्येकडील भाग, आशिया व यूरोप यांचा संधिप्रदेश, उत्तर ध्रुवाच्या आसपासचा प्रदेश, आर्मेनिया व ऑक्सस आणि जक्सार्टिस नद्यांच्यामधील दुआब, कॉकेशस अथवा हिंदुकुश या पर्वतांचा माथा, सध्या ऑस्ट्रिया-हंगेरीने व्यापिलेला टापू व सैबेरिया यांपैकी कोठे तरी आर्यांची अत्यंत प्राचीन काळी प्रथम वस्ती असून तेथून ते जगाच्या निरनिराळ्या भागांत पसरले असें निरनिराळे संशोधक मानतात.

आर्यांची मूलगृहकालीन भाषाः—आर्य लोक आपल्या मूळ निवासस्थानांत वस्ती करून राहिले असतांना कोणती भाषा बोलत होते व तिचे वेळचे स्वरूप कसे असावे यासंबंधीहि निरनिराळ्या विद्वानांचे निरनिराळे तर्क आहेत. भारतीय पंडितांच्या मते त्या वेळचे भाषेचे स्वरूप ज्या भाषेमध्ये वेदांच्या संहिता उपलब्ध आहेत, त्या भाषेपेक्षा फारसे निराळे नसावे; उलट काहीं पाश्चात्य विद्वानांचे मत असें आहे की सध्या आपणांस वेदांमध्ये आढळणारे भाषेचे स्वरूप मूलगृहीन भाषेपेक्षा पुष्कळ निराळे असून ते बरेच उत्तरकालीन व मूळ भाषेमध्ये बरेच फेरफार झाल्यानंतरचे बनलेले आहे. वैदिक भाषेप्रमाणेच मूलगृहीन भाषेच्या ज्या निरनिराळ्या शाखा आशिया व यूरोप खंडांत प्रचलित आहेत त्यांची परस्परांशी तुलना करून व त्यांतील ध्वनींच्या उच्चारणपद्धतीत कसकसे फरक पडले गेले असावेत याचा अभ्यास करून मूळच्या भाषेच्या स्वरूपासंबंधी काहीं सिद्धांत भाषाशास्त्रज्ञांनी काढले आहेत.

श्लेषेर या पंडितानें तर या सिद्धान्तांस अनुरुद्ध मूल भाषेचें स्वरूप वसें असावें तें दाखविण्यासाठीं एक गोष्ट त्या भाषेंत लिहून दाखविली आहे. ती गोष्ट व तिचें तुलनेकरितां संस्कृत स्वरूप आणि मराठी अर्थ पुढें दिले आहेत.

श्लेषेरची मूलगृहीत भाषेंतील गोष्टः—अविस् अकवसस् क-अविस् जरिमन् वर्णं न आ अस्त, ददर्क अकवस्, तं वाघम् गरम् वधंतम् तम् भारम् मधम्, तम् मनुम् आकु. भरतम् अविस् अववभजम् आ-ववक्तुः कर्द अघ्नते मइ विदंति मनुम् अकवस् अगतम् अक्वारस् आ ववक्तुः क्रुधि अवइ कर्द अघ्नते विविदंत-सवस्ः मनुस् पतिस् वर्णाम् अविसाम् करणंति स्वभजम् धर्मम् वक्षम् अविभजस् क दर्णा न अरित. तत् कृदंतस् अविस् अग्रम् आ भुगत्.

संभाव्य संस्कृत रूपान्तर-अविः अश्वाश्चः—अविः यस्मिन् ऊर्णा न आस्त ददर्श अश्वान् गुहं वहन्तम् वाहनं महान्तं भारं एकं मनुष्यं च वहतः । अविः अश्वाभ्याम् अवोचत् । मानवं वहतः अश्वान् विदुषो मे हृदयं हन्यते इति । अश्वाः अवोचन्त भुधि अवे एतत् विदुषाम् अस्माकं हृद् हन्यते यत् (तव) मानवः पतिः अधीनाम् उर्णां कृणोति स्वयं धर्मं वक्षं विभक्तिं अविभ्यः च ऊर्णा न अरित । तत् शुश्रुवान् अविः अग्र अधावत् ।

मराठी भाषांतर—मेंढी व घोडे—जिच्या अंगावरची लोंकर काढलेली होती अशा एका मेंढीनें मोठें वाहन ओढीत असलेले, मोठें ओझें नेत असलेले व एका मनुष्यास घेऊन जात असलेले कांहीं घोडे पाहिले. मेंढी घोड्यांस म्हणाली, 'घोड्यांना मनुष्यास वाहून नेतांना पाहून माझ्या मनास अत्यंत दुःख होत आहे.' घोडे म्हणाले, 'ऐक' ज्या वेळीं तुझा घनी जो मनुष्य स्वतःचे कपडे गरम करण्यासाठीं मेंढ्यांची लोंकर घेतो व मेंढीला कांहीं लोंकर राहत नाही असें आम्ही पाहतों त्या वेळीं हि आम्हांस फार वाईट वाटते.' हें ऐकून मेंढी पुढें पळून गेली.

वैदिक भाषेच्या स्वसृ भाषाः—वेदसंहितादि वाङ्मयांत आर्यांच्या भाषेचें स्वरूप दृष्ट होतें तें मूलगृह-कालीन भाषेच्या स्वरूपावरहुकुम तंतोतंत नसलें तरी आज ज्या आर्यवंशीय भारतीय भाषा उपलब्ध आहेत त्यांमध्ये तें अत्यंत प्राचीन होय. तें लिखित वाङ्मयांत आज उपलब्ध आहे ही भारतीयांस फार अभिमानास्पद अशी गोष्ट आहे. वेद-वाङ्मय आज आपणांस उपलब्ध असल्यामुळें आर्य लोकांच्या एका काळच्या भाषेचें स्वरूप आपणांस निश्चितपणें दृष्टीस पडतें; परंतु आर्य लोकांच्या एकंदर परिभ्रमणाचा इतिहास पाहतां वेदकाळ हा केवळ त्यांतील एक टप्पा म्हणतां येईल. आर्य लोक मूलगृहस्थानापासून फिरत फिरत भरतखंडांत येऊन स्थायिक होऊन आपल्या यज्ञयागादि संस्थांस व वेद-संहितादि वाङ्मयास स्थिर स्वरूप प्राप्त करून देईपर्यंतच्या काळांत त्यांचे अनेक परदेशांत व दीर्घकाल भ्रमण चालू होतें ही गोष्ट आतां स्पष्टपणें इतिहासज्ञांस व प्राचीन कथाभ्यासकांस ज्ञात झालेली आहे. भरतखंडामध्ये येऊन स्थायिक होण्यापूर्वी ज्या प्रदेशांतून ते आले त्यांपैकी भरतखंडास अतिशय जवळचा प्रदेश व भारतीय आर्यांस सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यंत जवळचे लोक म्हटले म्हणजे इराण व इराणी अथवा पार्शी लोकांचे पूर्वज हे लोक होत. या पारशी अथवा इराणी लोकांचे जे अत्यंत प्राचीन धार्मिक ग्रंथ उपलब्ध आहेत त्यांची भाषा वैदिक भाषेशीं अगदीं जवळची असून कांहीं ध्वनि-नियम लाविले असतां एका भाषेचें रूपांतर दुसऱ्या भाषेंत सहजगत्या करतां येतें. उदाहरणार्थ, पुढें दिलेले उतारे पाहा.

अवेस्ता

संस्कृत

मराठी

तत् श्वां पेरेसा एरेशमेई
अओचा अहुरा ।
नेमंघ्वां आ यथा नेमे क्षमावतो ।
मजदा फ्रयाई श्वावास् ।
सख्थ्यात् मंवईते
अंत ने अषा फ्रया दजद्याई हाकुरेना ।
यथा-ने आ वोहू जिमत मंनंघ्वा ॥ १ ॥
तत् श्वा० । कथा अंघ्रहेऊश

तत् त्वां पृसे ऋषमे वच अहुर ।
नमस्यन् आ यथा नमे क्षमावन्तम् ।
मजदा प्रियाय त्वावान् शिष्यात्
मावते । अत् नः अषा प्रिया दद्यात्
सकरण । यथा नः आ बहु जमेत्
मनसा ॥ १ ॥
तत् त्वां०—कथम् असोः बहि-
स्तस्य पौर्व्वीम् । कथं सूक्ष्मे यथा

हे अहुरा, मी तुला पुस्तों
तूं मला खरें सांग । नमस्कार कर-
णाऱ्या मीं तुझी भाक्ति कशी करावी ।
तुझ्यासारख्यानें त्वत्प्रिय अशा मला
शिकवावें । प्रिय अषानें आम्हांस
मदत करावी । ज्यामुळें आमच्या
मनांत सुबुद्धि उत्पन्न होईल. ॥ १ ॥
हे अहुरा०—उत्तम आत्म्याचें

बहिस्तह्या पवोऊर्वीम् ।
 काथे सूर्य्याई ये ई पइतिषात् ।
 ह्वो जी अषा स्पेन्तो
 इरिस्तोम् वीस्पाइव्यो, ।
 हारो मइन्यू अहूमवीश्
 ऊर्वथो मइदा ॥२॥
 तत् श्वा० कस् ना जांथा पता
 अपह्या पऊर्येह्या ।
 कस् ना खेंग स्तरेमचा दात अद्वानेम्, ।
 के या माओ उक्षेइती
 नेरेफसइती श्वत् ।
 ता चित् मइदा वसेमी
 अन्याचा वीदुये ॥३॥

इति प्रति-असेत् । स हि अपः स्पेन्तः
 रिष्टं विश्वेभ्यः । दारः मन्युः अहुम्-
 विश्व उर्वथः मजदा ॥२॥

तत् त्वां०-कः ना जनयिता पता
 अषस्य पौर्यः । कः ना खं तारां च
 दाति अध्वानं । कः यः मास् उक्षयति
 नृप्सति तत् । तत् चित् मजदा
 वशामि अन्यत् च विदुये ॥३॥

उत्तमत्व कसें असतें । तें मी कसें
 मिळवूं शकेन । कीं ज्यामुळें मी ही
 (स्थिति) पाळटूं शकेन । जीत
 पवित्र अषा नावडती आहे । आणि
 मलिन मन्यु प्रिय आणि आवडता
 आहे ॥२॥

हे अहुरा०-अपेचा जनिता आणि
 पुरस्कर्ता कोण आहे । सूर्य आणि
 तान्यांना मार्ग कोण देतो । चंद्रास
 कोण वाढवितो व कमी करतो । हे
 व अन्य मी जाणावें असें
 इच्छितों ॥३॥

बेहिस्तुन शिलालेखांतील भाषाः—यापासून थोडें दूरचें पण संस्कृत भाषेशीं विशेष सहस्र असें रूप
 आपणांस बेहिस्तुन येथें दारयबहुश् राजानें जे शिलालेख खोदून ठेवलेले आहेत त्यांमध्ये आढळतें, अवेस्ताची भाषा व
 बेहिस्तुनच्या शिलालेखांची भाषा यांमध्ये बराच फरक आढळतो; तथापि या दोन्ही भाषांचीं रूपें संस्कृतपासून फार दूर
 नाहींत हें त्यांचें जें संस्कृत रूपांतर दिलें आहे त्यावरून दिसून येईल. बेहिस्तुन लेखांचें संस्कृत रूपांतर करण्याचा प्रयत्न
 आजपर्यंत अनेक विद्वानांनीं केला आहे, त्यांपैकीं शापुरजी काक्सजी होडीवाला यांनीं केलेलें रूपांतर प्राचीन महाराष्ट्र
 (वि. २ पृ. २०९) मध्ये उल्लेखिलें आहे. त्याचा थोडा भाग येथें देतो.

बेहिस्तुनलेख

संस्कृत

मराठी

थातीय दारयव(ह)उश् क्षाय-
 थिय(ः) पसाव(ः) १ मर्तिय(ः)
 मगुश् आह(ः) गौमात(ः) नाम(न).
 हौवउदपतता हचा पैशिया(ह)
 उवादाया. अरकद्रिश् नाम(न)
 कौफ(ः); हचा अवदश(ः)
 वियख्हा माह्या १४ रौचाविश् थकता
 आह(ः), यदिय उदपतता. हौव
 कारह्या अवथा अदुरुजिय(ः) अदं
 बर्दिय(ः) अमियं कुरौश् पुथ्र(ः) क(न)
 बुजियह्या ब्रांता, पसाव(ः) कार(ः)
 हरुव(ः) हमिथ्रिय(ः) अबव(ः) हचा
 क(न) बुजिया(ः) अविष् अवं अशिव
 (न), उता पार्स(ः) उता माद(ः)
 उता अनिया दह्याव(ः) क्षथं हौव
 अग्रवायता गर्मपदह्या माह्या ९
 रौचाविश् थकता आह(ः) क्षथं
 अग्रवायता. पसाव(ः) क(न)
 बुजिय(ः) (ह) उव मर्शियुश् अभियता.

शास्ति दारयबहुः क्षत्रियः पश्चा
 वा १ मर्त्यः मगुः आस गौमातः
 नाम्ना. असौ उदपतत् सचा
 पैशियाहुवादया अरकद्रिः नाम्ना
 कूपकः सचा अतः वियख्-
 नस्य मासस्य १४ रुचामिः (रुग्मिः)
 सक्ता(भिः) आस यदि उदपतत् असौ
 कारस्य एवं अथ अद्रुह्यत् अहं वर्दियः
 अस्मि यः कुरोः पुत्रः कंबुजियस्य
 भ्राता, पश्चा वा कारः सर्वः अमैत्रेय
 अभवत् सचा कंबुजियेन अभि
 एनं अच्यवन् उत पार्सान् उत मादान्
 उत अन्यान् देशान् क्षत्रं असौ
 अग्रभयत् गर्मपदस्य मासस्य ९
 रुचिभिः (रुग्मिः) सक्ता(भिः) आस
 क्षत्रं अग्रभयत् पश्चा वा कंबुजियः
 स्वमृत्युना आग्रियत.

दारयबहुराजा आज्ञापित आहे
 कीं, नंतर एक 'मग', मनुष्य गौमात
 नांवाचा होता, तो पैशियाहुवाद
 (पेशावर) हून उठला. अरकद्रि नांवा-
 चा पर्वत (आहे); तेथून वियख् न महि-
 न्याचे चौदा दिवस झाल्यावर त्यानें
 बंड उभारलें. त्यानें सैन्याला अशा
 रीतीनें फसविलें कीं, 'मी कुरुचा पुत्र
 (व) कंबुजियाचा भाऊ जो वर्दिय
 तो आहे;' नंतर सर्व सैन्य कंबुजियाशीं
 शत्रु बनलें व त्याच्यासह पार्स(पार्शिया),
 माद (मीडिया) आणि इतर प्रांतांना
 गेलें. त्यानें त्या प्रांतांचें राज्य
 घेतलें; गर्मपद माहिन्यांतील ९ दिवस
 पूर्ण झाल्यावर त्यानें तें राज्य घेतलें.
 पुढें कंबुजिय स्वमृत्युनें मेल्ला (त्यानें
 आत्महत्या केली).

बोगोझकुइ येथील शिलालेखांतील उल्लेखः—याप्रमाणें आपण याच्या पूर्वीच्या काळाकडे दृष्टि टाकल्यास आपणांस भारतीय आर्यांशीं संस्कृति, भाषा, वाङ्मय इत्यादि गोष्टींत एका काळीं सदृश अशीं दुसरीं राष्ट्रेहि आढळून येतील. उदाहरणार्थ, बोगोझकुइ येथील शिलालेखांत मेसापोटेमियाच्या वायव्य भागांत मितन्नी येथें ख्रि. पूर्व पंधराव्या शतकांत अर्ततम, अर्तमन्य, सौस्तर, सुतर्ण, सुबंधु, दसरत्त, सुवरदत्त, यशदत्त, इत्यादि आर्य नांवें धारण करणारे राजे होऊन गेल्याचा उल्लेख आहे. तसेंच हे राजे इंद्र (इन्दर), वरुण (अ-रु-ण, अ-रु-व-ण), मित्र (मि-इत्-र) आणि नासस्त्य किंवा अश्विन (न-स-अत्-नि-इय) इ. देवतांची पूजा करीत असल्याबद्दलचाहि उल्लेख त्यांत सांपडतो. या गोष्टीमुळे आर्य लोक आपल्या मूलग्रहाकडून पूर्वेकडे ज्या मार्गानें सरकत गेले त्या मार्गांत मेसापोटेमियाचा वायव्य भाग असला पाहिजे. ख्रि. पू. १८ व्या शतकांत बाबिलोन जिकणाच्या कस्साईत लोकांत सुरिअस् (संस्कृत सूर्य), मरुत्तस् इ.सारखीं आर्यदेवतानामें सांपडतात याचेंहि कारण वरीलप्रमाणेंच असावें. तसेंच बाबिलोनच्या पूर्वकालीन लेखांत उल्लेखिलेले व आर्यभाषा बोलणारे मंद किंवा मदलोक हे इराणांतील मिडिज लोकांचे पूर्वज असावे आणि ते आर्यलोक पूर्वेकडे प्रयाण करीत असतांना मेसापोटेमिया, कुर्दिस्तान व पश्चिम इराण यांत बसाहत करून राहिलेल्या आर्यांच्या एका टोळीपैकीं असावेत असें मानण्यास हरकत नाहीं.

संस्कृतच्या नातेवाईक भाषाः—याप्रमाणें आपण मार्गे मार्गे शोध करीत गेल्यास वैदिक संस्कृतीचे पुरस्कर्ते जे भारतीय आर्य त्यांच्याशीं सांस्कृतिक, सांप्रदायिक, विशेषतः भाषिक वगैरे अनेक प्रकारचे साम्य असलेलीं राष्ट्रे निरनिराळ्या प्रदेशांत पूर्वी निरनिराळ्या काळीं वास्तव्य करीत होती असें दिसून येईल. या संशोधनाच्या अनुरोधानें भाषाक्षेत्राचें अवलोकन केल्यास आपणांस निरनिराळ्या भाषांचीं कुलें, शाखा, उपशाखा वगैरे निश्चित करून मोठमोठ्या प्रदेशांस व्यापून राहिलेल्या महत्त्वाच्या भाषांचे वंशवृक्ष निर्माण करता येतील. आशियाखंडांतील झेन्ड अथवा अवेस्ता भाषेप्रमाणेंच युरोपांतील ग्रीक, लॅटिन, विशेषतः लिथुआनियन व गॉथिक या भाषांतहि संस्कृत भाषेशीं सदृश असे अनेक शब्द आढळतात. हिब्रू ही भाषा सेमेटिक व आर्यकुलाच्या बाहेरची आपण मानतो पण तीतहि संस्कृतसदृश बरेच शब्द आढळतात ही गोष्ट आपणांस परिशिष्टांत अशा शब्दांची यादी दिली आहे तीवरून दिसून येईल. यांपैकी लिथुआनियन ही जर्मनीपलीकडच्या प्रदेशाची भाषा असून तिच्या मूळच्या स्वरूपांत फार थोडा फरक झाला आहे व ती आजहि संस्कृतशीं बरीच जुळणारी आहे ही गोष्ट भाषाशास्त्रज्ञांनीं पुढें मांडली आहे. परंतु यासंबंधी विस्तृत विवेचन करण्यास येथें अवकाश नसल्यामुळे व या विषयाचें दिग्दर्शन दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनांत केलें असल्यामुळे आतां आपण फक्त भारतीय आर्य भाषेच्या वैदिक स्वरूपापासून पुढें रूपांतर होत होत आजच्या मराठीचें स्वरूप कसे बनत गेलें हें पाहूं.

वैदिक भाषेतील स्थित्यंतरेः—वैदिक वाङ्मयामध्ये जी भाषा आपणांस आढळते ती आर्यांच्या भाषेचें भरतखंडामध्ये त्यांची संस्कृति जेव्हां श्रेष्ठत्वाप्रत पोचली होती त्या वेळचें एक स्वरूप होय असें वर म्हटलें आहे. तथापि वैदिक वाङ्मयामध्ये जें संस्कृत भाषेचें स्वरूप आपणांस आढळतें तेंहि एकच नाहीं तर त्यामध्येहि आपणांस त्याच भाषेचीं थोडाफार फरक असलेलीं भिन्न भिन्न स्वरूपे दृष्टीस पडतात. वैदिक वाङ्मय हें सर्व एकाच कालखंडांत रचलेलें नसून त्याची निर्मिति अत्यंत दीर्घ कालामध्ये चालू होती. ऋग्वेदांतील सूक्ते व उपनिषदे या दोन वाङ्मयामध्ये भाषेच्या दृष्टीनें आपणांस पुष्कळच अंतर आढळेल. ऋग्वेदसंहितेचाच केवळ जरी आपण विचार करूं लागलों तरी त्या संहितेतील सर्व सूक्तांची भाषा एकस्वरूपी नसून त्यामध्येहि भाषेच्या दृष्टीनें फरक आढळून येतो व या दृष्टीनें सूक्तांच्या रचनेचा कालानुक्रम आपणांस लावता येतो. ऋग्वेद संहिता हा अनेक सूक्तांचा संग्रह असून तीं सूक्ते निरनिराळ्या व कदाचित् एकमेकांपासून फार दूरच्या काळीं रचलीं गेलीं असावीं व संहितेमध्येहि त्यांचा अंतर्भाव भिन्न भिन्न काळीं होत गेला असावा हें त्यांच्या भाषेच्या स्वरूपावरून स्पष्ट होतें. यासंबंधी निरनिराळ्या पाश्चात्य पंडितांचीं मतें पाहण्यासारखी आहेत.

प्रो. पिशेल तर म्हणतो कीं, कांहीं सूक्ते सूत्रकालापेक्षां फारशीं जुनीं नाहींत यांत मुळींच संशय नाहीं. उलट ब्रूनहोफर तर सामान्यतः सर्व सूक्तांची रचना एक हजार वर्षांत झाली असून ती ख्रि. पू. २५०० ते १५०० च्या दरम्यान झाली असावी असें म्हणतो. म्हणजे पिशेलच्या मतें सर्व सूक्तांची रचना हिंदुस्थानांत झाली

असावी तर ब्रुनहोफरच्या मते ती कास्पियन समुद्रापासून पंजाबपर्यंतच्या प्रदेशात—विशेषतः उत्तर इराणांत—झाली असावी. असें दिसते.

ग्रासमन्च्या मते दोन ते सात या मंडळांचा एक गट असून त्यांतील सूक्तांत विशिष्ट क्रम आढळतो. यावरून दोन ते सात हीं मंडळे सर्वांत जुनीं असून १, ९, १० हीं मंडळे संग्रहात्मक असून, सर्वांत उत्तरकालीन असावीं. ८ व्या मंडळाच्या रचनेंत कोणतीच व्यवस्था आढळत नसून तें या दोहोंच्या मधील काळांतील असावें. यापैकी गोत्रमंडळाबद्दलचें ग्रासमनचें विधान बरोबर आहे. परंतु इतर बाबतींत तें तितकेंसं ग्राह्य नाही; कारण पहिल्या मंडळांतील ५१ ते १९१ या सूक्तांच्या अनुक्रमांत विशिष्ट पद्धति आढळते.

ग्रासमननें या विभागणीस विशिष्ट शब्दांच्या उपयोगाचें तत्त्व लावलें आहे. परंतु कांहीं सूक्ते त्यानें केवळ नुवोंध व गद्यप्राय असल्यामुळेच उत्तरकालीन म्हटलीं आहेत. लान्मन यानें नामांच्या अन्त्यभागांच्या संख्यांवरून सूक्तांचा कालानुक्रम लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा० अंती आ-औ (द्वि. व.); आसः-आः (पु. प्र. व. व.); आ-आनि (न. प्र. व. व.); एभिः-ऐः (तृ. व. व.) या जोड्यांपैकी उत्तरपदेच फक्त अभिजात संस्कृतमध्ये आढळतात. यावरून अथर्ववेद हा अभिजात संस्कृतच्या अतिशय जवळ येतो व त्या मानानें ऋग्वेद हा पुष्कळ दूर जातो ही गोष्ट विशेषतः लान्मननें स्पष्ट केली. हेंच तत्त्व त्यानें ऋग्वेदांतील निरनिराळ्या मंडळांना लावून पाहिलें, त्यांत त्यास ग्रासमनप्रमाणेंच गोत्रमंडळे (२ ते ७) हीं सर्वांत जुनीं व ८ आणि ९ हीं त्यानंतरचीं व दहावें त्यांच्याहिपेक्षां अलीकडचें असावें असें दिसून आलें, परंतु त्यानें निरनिराळ्या मंडळांत जीं सूक्ते मागाहून अंतर्भूत केलीं गेलीं असावीत त्यांकडे लक्ष दिलें नाहीं. क्षिप्रच्या मते २ ते ८ हीं मंडळे सर्वांत जुनीं असून १ व १० हीं नंतरचीं असावीं. कारण यांमध्ये वाविलोनमधील ज्योतिषपरिभाषा आढळते. ब्रुनहोफरनें ऋग्वेदांतील तुबन्त रूपांचा अभ्यास करून असें दाखविलें कीं घै(२), घ्यै(६१) हीं अंतीं असलेलीं रूपे जुनीं असून तये (२१४), त्यै(५), आणि तुम् (४), हीं अंतीं असलेलीं रूपे उत्तरकालीन अथवा ब्राह्मण-कालीन असावीत. यावरून त्यानें मंडळांचा कालानुक्रम पुढें दिल्याप्रमाणें लाविला. गौतम (४), भरद्वाज (६), वासिष्ठ (७), आत्रेय (५), वैश्वामित्र (३), भार्गव (२), आंगिरस (१, ८), व काण्व (१, ८). ब्रुनहोफरच्या अभ्यासावरून वरील अनुमान जरी निश्चितपणें ग्राह्य घरतां येत नाहीं तरी त्यावरून एवढी गोष्ट स्पष्ट होते कीं गोत्र-मंडळांत 'घ्यै'चा उपयोग ज्यास्त असून १ल्या व ८व्या मंडळांत 'तये' हें ८१ अधिक आढळते.

ओल्डेनबर्ग यानें ऋग्वेदरचनेचा अनुक्रम असा दिला आहेः—प्रथम १ ते ९ मंडळे, नंतर या मंडळांत पडलेली भर आणि नंतर दहावें मंडळ. हॉप्किन्स यानें कांहीं विशिष्ट ३, ७, १०, २१, २३ इत्यादि संख्यावाचक शब्दांच्या उपयोगावरून सूक्तांचा रचनाक्रम लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्यानें स्वतःच आपल्या अनुमानासंबंधी तीं कच्चीं असल्याचें विधान केलें आहे. या एकंदर संशोधनाचा निष्कर्ष अर्नोल्डनें असा काढला आहे कीं, सर्व अथर्व-वेद हा सर्व ऋग्वेदाच्या नंतरचा आहे. ऋग्वेदांतील दहावें मंडळ हें सर्वांत उत्तरकालीन आहे. १ ते ९ या मंडळांतहि कांहीं सूक्ते इतरापेक्षां बरींच उत्तरकालीन असावीत; परंतु तीं कोणतीं हें स्पष्टपणें दाखवितां येणें बरेंच कठीण आहे. या नऊ मंडळांतहि आठवें मंडळ सापेक्षतः कांहींच्या मते जुनें आहे तर कांहींच्या मते उत्तरकालीन आहे. परंतु सातवें मंडळ हें बरेंच पूर्वकालीन असून प्रथममंडळ हें उत्तरकालीन असावें.

ऋग्वेदसंहितेचे कालविभागः—अर्नोल्डनें ऋग्वेदसंहितेचे कालानुरोधानें पांच विभाग पाडले आहेत. ते असेः—

(१) पहिल्या कालविभागांत जवळ जवळ निम्या ऋग्वेदसूक्तांचा अंतर्भाव होत असून, ह्यांत अनुष्टुप् व तत्सदृश इतर वृत्ते आढळतात. जगती छंद काचित्च आहे. मित्र व वरुण ह्यांचीं सूक्ते बहुतेक याच कालविभागांत आढळून येतात; परंतु इंद्रसूक्ते व अग्निसूक्ते यांच्यापेक्षां तीं संख्येनें बरींच कमी आहेत. सामसूक्तांहि इंद्रसूक्ते हीं अनुक्रमांत प्रथम असून संख्येतहि सर्वांत अधिक आहेत. एकंदरीत या कालविभागाला 'इंद्रकालविभाग' अशी संज्ञा देतां येईल.

(२) दुसऱ्या कालविभागांत बहुतेक सूक्तरचना त्रिष्टुप् छंदांत असून अग्निसूक्ते जवळ जवळ इंद्रसूक्तां-इतकींच आहेत. याला त्रिष्टुप्-कालविभाग किंवा अग्निकालविभाग असें नांव देतां येईल. यांत ऋग्वेदाच्या सुमारे एकपंचमांश भागाचा अंतर्भाव होतो.

(३) तिसऱ्या कालविभागांत बृहुतेक सूक्तरचना त्रिष्टुभ् व जगती या दोन छंदांत असून दोन्ही छंदांतील सूक्तांची संख्या जवळ जवळ सारखी आहे. यांत प्रामुख्याने वैश्वानर किंवा जातवेदस् जो अग्नि, सूर्य, उषस्, द्यावापृथिवी व आपः यांना उद्देशून सूक्ते रचिलेली आहेत. या सर्व सूक्तांत ऋग्वेदाच्या शें. ३० भागाचा अंतर्भाव होतो. या कालविभागाला पंचमहाभूतांसारख्या शक्तींच्या पूजेचा काल असे म्हणता येईल.

(४) चवथ्या कालविभागांत एकाच सूक्तांत त्रिष्टुभ् व जगती या दोन छंदांचे मिश्रण झालेले आढळते. या विभागांतील सूक्ते सुद्धांतील परंपरागत कनिष्ठ देवतांना उद्देशून आहेत. या विभागाला 'लोककथांचा काल किंवा बालसारस्वत काल' असे म्हणता येईल.

(५) पांचव्या कालविभागांत प्रामुख्याने उत्तरकालीन अनुष्टुभ् छंद आढळतो आणि सूक्तांना मंत्रांचे स्वरूप दिलेले आढळते. यावरून यास 'मंत्रकाल' असे म्हणता येईल.

आर्नोल्डने निरनिराळ्या शब्दांच्या उपयोगांचा अभ्यास करून बरील रचनाकालाचे विभाग पाडलेले आहेत. उदाहरणार्थ, त्याने असे दाखविले आहे की, दर्शकसर्वनामांपैकी 'स्य' आणि 'त्य' ही बरीच जुनी असून एतद् व त्याचीं रूपे बरीच अर्वाचीन आहेत. तसेच एन व अदस् हींहि उत्तरकालीन दिसतात. 'सर्व' हेहि सर्वनाम उत्तरकालीन दिसते. तसेच बहु व त्याचे समास हेहि उत्तरकालीन असावे. 'कतर' व 'कतम' यांपासून झालेलीं रूपेहि उत्तरकालीन असून त्यापेक्षांहि यतर, यतम व इतर हीं अर्वाचीन आहेत. अन्यतर हे तर मुळींच आढळत नाही. शब्दयोगी अव्ययांचीं तरतमान्त रूपे उत्तरकालांतच अधिक आढळतात, उपर आणि उपम हीं मात्र पूर्वकालीन दिसतात. अन्तर आणि अन्तम हींहि पूर्वकालीन असून अन्तरिक्ष हे तद्रूप रूप मात्र उत्तरकाली अधिक आढळते. वितरम् हे दुसऱ्या व तिसऱ्या कालांत अधिक आढळते. प्रथमपुरुषी एकवचनाचा उपयोगहि बराच उत्तरकालीन दिसतो. एक या शब्दाचा उपयोगहि उत्तरकालीन सूक्तांत अधिक आढळतो. उपमार्थी 'न' ह्या अव्ययाचा उपयोग पूर्वकालीन विभागांत म्हणजे पहिल्या व दुसऱ्या विभागांत अतिशय दृष्टीस पडतो. तिसऱ्या विभागांत त्यापेक्षां कमी प्रमाणांत आढळतो, आणि चवथ्या व पांचव्या कालांत तर ते जवळ जवळ अदृश्य होतें आणि अभिजात संस्कृतमध्ये तर हे छुप्तच होतें. 'सु' हे अव्ययहि प्रथमकालविभागांत विशेष दृष्टीस पडते; पण पुढे पुढे ते क्वचितच आढळते. 'अच' या शब्दाचा शब्दयोगी अव्ययासारखा उपयोग आरंभीच्या कालांत आढळतो, तर 'अपि' हा पुढील कालविभागांत अधिक आढळतो. अभिजात संस्कृतांत 'अपि' उभयान्वयी अव्ययाच्या स्वरूपांत सामान्यतः आढळते, परंतु ऋग्वेद किंवा अथर्ववेदांत ते तसे आढळत नाही.

प्राचीनांच्या समजुतीप्रमाणेहि ऋग्वेदसंहितेंत अंतर्भूत झालेलीं सूक्ते जरी एकाच दर्जाचीं मानलीं जातात तरी मुख्य संहितेंत प्रवेश न मिळालेलींहि कांहीं सूक्ते संगृहित केलेलीं असून तीं ऋग्वेदसंहितेस जोडलेलीं आहेत व त्यांस खिल अथवा पुरवणी म्हणून मुख्य संहितेपेक्षां गौण स्थान दिलेले आहे. आठव्या मंडळांतील बालखिल्य या नांवाने संबोधल्या जाणाऱ्या अकरा सूक्तांच्या गटाचाहि संहितेंत अंतर्भाव होतो किंवा नाही याबद्दल मतभेद आहेच. गणपतकृष्णार्जीच्या प्रतीत हीं पुरवणीत दिलीं आहेत. संहितेचे पारायण करतांना हीं सूक्ते वगळण्यांत येतात.

सर्वांत प्राचीन व अत्यंत परिश्रमाने, श्रद्धेने व पाठभेदहि न होऊं देतां रक्षण केलेल्या ऋग्वेद संहितेची ही स्थिति, तर इतर संहिता, ब्राह्मणे, व उपनिषदे यांची रचना दीर्घकालपर्यंत होत असून त्यांमध्ये भाषेची निरनिराळीं स्वरूपे दृग्गोचर झाल्यास त्यांत मुळींच नवल नाही.

व्यवहारांतील भाषांमधील रूपबाहुल्य.:- आतां ही बौदिक वाङ्मयाची जी भाषा ती देखील प्रांथिक अथवा वाङ्मयीन भाषा होय. व कोणतीहि भाषा जेव्हां वाङ्मयामध्ये समाविष्ट होते अथवा ग्रंथस्वरूप पावते तेव्हां ती अधिक ठाकठिकीचे किंवा शिष्ट स्वरूप पावते असा भाषाशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. तेव्हां बौदिक भाषेचे जे स्वरूप आपणांस दृष्टीस पडते ते तत्कालीन काव्यभाषेचे किंवा वाङ्मयीन, प्रांथिक किंवा शिष्ट भाषेचे स्वरूप असले पाहिजे. ज्यावेळीं हे वाङ्मय रचले जात होते त्यावेळच्या लोकांची प्रत्यक्ष व्यवहारांतील भाषा यापेक्षा थोड्या फार शिथिल स्वरूपाची असली पाहिजे. तसेच तत्कालीन समाज सामाजिक, राजकीय वगैरे बंधनांनीं आजच्यासारखा विशेष निगडित अथवा सूत्रबद्ध असणे संभवत नाही. तत्कालीन निरनिराळ्या जमातींमधील किंवा राष्ट्रांतील दळणवळण आजच्याइतके

सुलभ असणें शक्य नाहीं; तेन्हां त्यांच्या भाषेंत अथवा विशेषतः बोलींतहि फारशी नियमबद्ध घटना असणें शक्य दिसत नाहीं; त्यामुळे आपणांस तत्कालीन बोलींत एकाच शब्दाचीं अनेक प्रकारचीं रूपें किंवा एकाच धातूचीं व्याकरणदृष्ट्या भिन्नभिन्न रूपें आढळणें शक्य आहे व त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष ऋग्वेदांतहि हें रूपवाहुल्य आपणांस मोठ्या प्रमाणावर आढळतें. उदाहरणार्थ, तुयन्ताचीं रूपें करण्याचे त्यावेळीं निरनिराळे १६ प्रकार होते. तसेंच प्राकृत भाषांतहि हें रूपवाहुल्य आपणांस अधिक स्पष्टपणें आढळतें. याचें कारणहि हीं भिन्नभिन्न रूपें वापरणारे भिन्नभिन्न लोकसमाज एकमेकांशेजारीं रहात होते हेंच होय. उदाहरणार्थ, युष्मत् शब्दाचीं पंचमीच्या एक-वचनाचीं प्राकृत भाषेंतील रूपें पुढें दिल्याप्रमाणें आढळतातः—तुष्म, तुम्ह, तुज्झ, तुहिंतो, तुरह, तईहिंतो, तइतो, तईतो, तईउ, तुवाहिंतो, तुवतो, तुवाओ, तुवाउ, तुवाहि, तुवा, तुमाहिंतो, तुमत्तो, तुमाओ, तुमाउ, तुमाइ, तुमा, तुहाहिंतो, तुहतां, तुहाओ, तुहाउ, तुहाइ, तुहा, तुब्माहिंतो, तुब्मतो, तुब्माओ, तुब्माउ, तुब्माइ, तुब्मा, तुम्हाहिंतो, तुम्हतो, तुम्हाओ, तुम्हउ, तुम्हाइ, तुम्हा, तुज्झाहिंतो, तुज्झतो, तुज्झाओ, तुज्झउ, तुज्झाइ, तुज्झा.

तसेंच 'भू' धातूचें प्रथमपुरुषाचें वर्तमानकाळाचें अनेक वचन खालील भिन्नभिन्न प्रकारांनीं. होतेंः—होअमु, होआमु, होइमु, होएमु, होअमो, होआमो, होइमो, होएमो, होअम, होआम, होइम, होएम, होएज्जमु, होएज्जामु, होएज्जिमु, होएज्जेमु, होएज्जमो, होएज्जामो, होएज्जिमो, होएज्जेमो, होएज्जम, होएज्जाम, होएज्जिम, होएज्जेम, होमु, होमो, होम, होज्जमु, होज्जामु, होज्जिमु, होज्जेमु, होज्जमो, होज्जामो, होज्जिमो, होज्जेमो, होज्जम, होज्जाम, होज्जिम, होजेम, होज्ज, होज्जा.

वेदपूर्वकालीन भाषेचें अवगमनः—याप्रमाणें ऋग्वेदकालीन भाषा किंवा सामान्यपणें वैदिक भाषा ही निश्चित भाषा धरली तर ही भाषा ज्या भाषेचें वाङ्मयीन अथवा शिष्ट स्वरूप पावली असेल ती जानपद-भाषा त्या वेळची सामान्य भाषा असली पाहिजे. या भाषेचें मूळ स्वरूप आपणांस वैदिक भाषेमध्ये किंवा त्यानंतरच्या त्या भाषेच्या स्वरूपामध्ये जे बोलीचे अवशेष निरनिराळ्या रूपांमध्ये अथवा व्याकरणविषयक अगर इतर क्रियांमध्ये असलेले आढळतील त्यांवरून जाणतां येण्यासारखें आहे. व कदाचित् याच अभ्यासावरून आपणांस पूर्व वैदिक अथवा वेदकालीन लोक सूक्तरचनेच्या कालापूर्वी जी भाषा बोलत होते तिच्या स्वरूपाचेंहि अवगमन करतां येणें शक्य आहे.

वेदकालीन किंवा वेदपूर्वकालीन ज्या बोली प्रचलित असत त्यांमध्ये एकाच शब्दाचीं अनेक तऱ्हेचीं रूपें किंवा तोच शब्द निरनिराळ्या तऱ्हेनें उच्चार करण्याची पद्धत दिसून येते. व ही गोष्ट कांहीं अंशानें आजहि आपण शिष्ट भाषा सोडून लोकांची सामान्य व्यवहाराची भाषा पाहिल्यास दिसून येते. उदा० आपण ज्या शब्दाच्या उच्चारांमध्ये 'ऐ' हा स्वर वापरतो त्याच शब्दाचा उच्चार प्राचीन किंवा वेदपूर्वकालीन 'ऐ'च्या ऐवजीं पुढें दिल्याप्रमाणें निरनिराळे आठ स्वरसमुच्चय घालून करीत असत. जसेंः—अइ, अई, आइ, आई, अए, अऐ, आए, आऐ, तसेंच अय्, आय् असेहि दोन प्रकार अधिक असत. तसेंच अउ, अऊ, आउ, आऊ, अओ, आओ, आओ, अओ, अव, आव, अशा तऱ्हेनें जे निरनिराळे बोलींतील उच्चार तेच प्रचलित भाषेंत औ या एकाच स्वरानें निर्दिष्ट होतात. हीच गोष्ट आपणांस मराठीतील असा किंवा ऐसा या शिष्ट शब्दांचीं जीं निरनिराळीं रूपें लौकिक व्यवहारांत आढळतात त्यांवरून प्रतीत होते. उदा० अइसा, अईसा, आइसा, आईसा, अएसा, अऐसा, आएसा, आऐसा, अयसा, आयसा. तसेंच ठउक, ठऊक, ठाउक, ठाऊक, ठओक, ठऔक, ठाऊक, ठवका, ठावका. वरील आठ आठ स्वरसंघांपैकीं पहिल्या चार स्वरसंघांचा संधि पाणिनीकालीं अनुक्रमें ए आणि ओ असा झाला व पुढील चारांचा अनुक्रमें ऐ आणि औ झाला. संहित स्वर असंहित उच्चारण्याची पद्धत जी सामान्य लोकांत आजहि आपणांस आढळून येते ती पाणिनीय संस्कृत भाषेंत किंवा वाङ्मयीन संस्कृत भाषेंत बंद पडली.

वैदिक भाषेंतील स्वरांचे उच्चार असंहित राहिलेले तितउ, प्रउग यासारखे कांहीं बोलींतील शब्द त्याच स्वरूपांत मधूनमधून आढळतात. यापूर्वीच्या अवेस्ता भाषेंत तर असंहित स्वर विपुलतेनें आढळतात. उदा. अवे. अएईव्यो = सं. एम्यः; अवे. दएव = सं. देव; अवे. पइरि ददइति = परिदधत्; अवे. पओऊर्वीम् = सं. पौर्वीम्; हीच पद्धति आपणांस प्राकृत भाषांमध्येहि आढळते. तसेंच प्राणिनीय स्वरसंघिनियमांप्रमाणें जेथें ए, ओ, व अर असे

संधि न्हावयास पाहिजेत तेथे अनुक्रमे ऐ, औ, आर् असे संधि झालेले कांहीं शब्द संस्कृत भाषेत आढळतात. उदा०. प्रष्ठ+ऊह=प्रष्ठौह, अक्ष+ऊहिनी अक्षौहिणी, स्व=ईर=स्वैर, ऋण=ऋण=ऋणार्ण. तसेंच पूर्ववैदिककालीं इ, आ, हे स्वर असंहित उच्चारण्याची जेथे प्रथा होती तेथे 'या' असा संधि पाणिनीकालीं रूढ झाला. परंतु ही पूर्वीची लक्ष्य आपणांस मराठीच्या प्राथमिक अवस्थेत आढळून येते. उदा० 'इआ पाटणी' असा प्रयोग आपणांस पाटण येथील शिलालेखांत आढळतो. तोच ज्ञानेश्वरकालीं 'इया पाटणी' असा झाला व आजच्या मराठीत 'या' अथवा 'ह्या' पाटणी असा झाला. याप्रमाणेच मराठीतील तुआं, तुवां, त्वां हीं रूपे किंवा मिआं, मिआ, म्यां हीं रूपे वरीलच गोष्ट सिद्ध करितात.

वेदपूर्वभाषेत अ, ए व ओ स्वर असलेल्या शब्दांतहि संस्कृतमध्ये फक्त अ हाच स्वर राहिला ही गोष्ट आपणांस संस्कृत व ग्रीकमधील कांहीं शब्दांची तुलना केली असतां दिसून येईल. उदा० सं. अस्ति, ग्री. एस्ति; सं. पतिस, ग्री. पोतिस; सं. अम्बर. ग्री. ओम्ब्रोस; हीच गोष्ट ताल्ख्य नियमाच्या बाबतीत आपणांस स्पष्टपणे आढळून येते हे दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेत दाखविलेच आहे.

याप्रमाणेच संस्कृत भाषेमध्ये जे कांहीं शब्दांच्या विभक्तीच्या बाबतीत रूपवाहुल्य दिसून येते त्याचा मूल्याहारी शोध केला असतां आपणांस असे आढळून येईल कीं हीं रूपे वापरणारे निरनिराळे समाज असून त्यांमध्ये प्रत्येकीं एका विशिष्ट तऱ्हेचीं रूपे प्रचलित असत, व तीं त्या त्या समाजांत मान्य असत. परंतु व्याकरणकारांस त्यांचे एकीकरण करण्याच्या वेळीं या भिन्न भिन्न परंतु प्रचलित रूपांस वैकल्पिक म्हणून आपल्या व्याकरणांत मान्यता द्यावी लागली ही गोष्ट मत्तये, मतये; धेन्वै, धेनवे; मत्याः, मते; इ. रूपांवरून किंवा तस्थिवस् शब्दांतील तस्थिवत्, तस्थिवस् व तस्तुष् या तीन प्रकारच्या प्रत्ययपूर्व रूपांवरून दृष्टीस पडते. हा विशेष आर्य भाषांच्या बाब्यावस्थेत होता. ग्रीक भाषेतहि एकाच शब्दाचीं भिन्न प्रत्ययपूर्व रूपे असत ही गोष्ट दिसून येते. उदा० प्रथमा hudor, पृष्ठी hudatos; तसेंच लॅटिन भाषेत Jecur—liver, Jecinoris; iter—voyage, itineris याप्रमाणे 'रान्त' व 'नान्त' प्रत्ययपूर्वरूपे वैकल्पिक असत. तसेंच संस्कृतमध्ये 'ब्रू' धातूचीं कांहीं रूपे लुप्त होऊन त्यांच्या ठिकाणीं 'आह' धातूचीं रूपे समाविष्ट झालीं. यावरून 'ब्रू' आणि 'आह' धातू वापरणाऱ्या दोन समाजांच्या भाषांचे एकीकरण झाले ही गोष्ट प्रतीत होते. तसेंच बुधकौशिक ऋषीने वापरलेले 'सीतायाः पतये' हे किंवा पाराशरस्मृतीतील 'क्लीवे च पतिते पतौ' वचनांतील पतौ हे अपाणिनीय रूप तत्कालीन भाषेत मान्य होते हीहि गोष्ट वरील तत्वाचीच निदर्शक आहे. अशा गोष्टींवरूनच रा. वि. का. राजवाडे यांनी संस्कृत भाषेच्या पूर्वकालीन स्थितिसंबंधी पुढील अनुमाने काढिली आहेत.

(१) आर्य पूर्वजांची भाषा प्रथमार्धभी वचन, विभक्ति, किंवा लिंग यांच्या प्रत्ययांखेरीज होती म्हणजे अप्रत्यय होती. (२) त्या अप्रत्ययकाळीं आर्यपूर्वजभाषेत सानुनासिक भाषा व निरनुनासिक भाषा असे दोन भेद झाले होते. [ही गोष्ट वर लॅटिन भाषेतील 'रान्त' व 'नान्त' नामरूपे उल्लेखिली आहेत त्यांवरूनहि दिसून येईल.] (३) त्या कालीं वैदिक पूर्वज कंठ्य उच्चार फार करीत. 'स'चा उच्चार बहुतेक 'ह' सारखा असे. [संस्कृत भाषेत ज्या शब्दांत 'स' असतो तेथे अवेस्ता भाषेत 'ह' हा वर्ण आढळतो. उदा० सोम-हओम; सप्तसिंधु-हप्तहिंदु; सरस्वती-हर-हृती; इ. यावरूनहि हीच गोष्ट स्पष्ट होते.] (४) तचा उच्चार बहुतेक स सारखा असे. उदा० चमस् शब्द चमत असाहि उच्चारिला जाई. (५) स चा उच्चार न्ह सारखा होई व न्ह चा उच्चार जवळ जवळ हसारखा असे. ह व उपसर्जनीय हे बहुतेक उच्चारांत सारखे असत. (६) 'अ' त महाप्राण घातला म्हणजे ह होई व 'ह' तून महाप्राण काढला म्हणजे अ उच्चार होई. [वेहीस्तुन लेखांत- सं. अमैत्रेय :-हमिथ्रियः.] (७) आर्यपूर्वजभाषांत कालांतराने प्रत्यय उत्पन्न झाले व प्रथम प्रत्यय वचनांचे झाले. (८) दोन निरनिराळे वचनप्रत्यय लावणारे दोन भिन्न समाज होते. पैकीं एक समाज स्, स् + स्, स् + स् + स् हे प्रत्यय लावी. दुसरा समाज म् व इ हे दोन प्रत्यय आणि ँइ हा तिसरा प्रत्यय लावून शिवाय एक, दोन, तीन, ह्या मात्रा लावून वचनें दाखवी. येणेप्रमाणे दोन वचनप्रत्यय लावणारे दोन समाज होते. (९) तिसरा एक समाज होता तो स्, स् + स्, व स् + स् + स् हीं संख्यादर्शक अक्षरें नामाच्या पाठीमागे उपसर्ग म्हणून लावी. (१०) या तिन्ही समाजांत अद्याप लिंगप्रत्यय व विभक्तिप्रत्यय लावण्याचा प्रघात पडला नव्हता. मनांत स्त्री-पुरुष भेद असे परंतु वैयाकरणिक लिंग या समाजांना अद्याप माहीत झाले

नव्हें. अशा कालीं उतमपुरुषवाचक व मध्यमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं एकद्वित्रि वचनांचीं रूपे वनलीं गेलीं व तीं भाषेत इतकीं दृढ झालीं कीं लिंगप्रकरणीं हीं दोन्ही सर्वनामं कायमचीं अव्यय ठरलीं. त्वं म्हणजे स्त्री, पुरुष कीं पोर त्याचा बोध त्वं या रूपानें होत नाही, तर इतर कोणत्या तरी ज्ञापकानें होतो. त्या कालीं स हा संख्यावाचक शब्द योजणाऱ्या समाजाचे सर्व प्रातिगदिक शब्द हल्लत होते. गाव्, हरव्, गुरव्, देव्य्, रम्य्, मातर, पितर, नर, अभिजित्, प्रतिगद् असे सर्व शब्द हल्लत असत. म, इ व ७ हे प्रत्यय योजणाऱ्या समाजाचे शब्द हल्लत व अजन्त असे दोन्ही प्रकारचे असत. (११) उतमपुरुषवाचक व मध्यमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं तिन्ही वचनांचीं रूपे प्रत्ययी समाजाच्या भाषेत जशीं होती तशीं उत्तरी समाजाच्या भाषेतहि होती. (१२) सर्वांच्या शेवटीं विभक्ति-प्रत्यय उदय पावले. वचनांचीं तीन रूपे रानटी आर्य भाषेत होतीच. पैकीं एकवचनाच्या रूपापुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं एकवचनें वनत, द्विवचनाच्या रूपापुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांच्या द्विवचनाचीं रूपे साधत व त्रिवचनाच्या रूपापुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं अनेक-वचनांचीं रूपे तयार होत. (१३) अपत्यवाचक रूप करण्याकरितां मध्ये आ घातून वृद्धि दर्शवीत. उदा. पुत्र-प + आ + उत्त = पौत्र. यावरून वृद्धिनियम निघाला.

थोडक्यांत सांगायच्याचें म्हणजे पाणिनीपूर्वकालीं (१) साधी तुटक शब्दांची अप्रत्ययभाषा प्रथम असलेली दिसते. (२) नंतर प्रथमवचनाचे प्रत्यय जन्मास आले. (३) नंतर विभक्तिप्रत्यय जन्मास आले. (४) नंतर लिंगभेद होऊं लागला. (५) तो परिपूर्ण होतो न होतो इतक्यांत पाणिनीय भाषा स्थिर म्हणजे मृत झाली.

बोलभाषा व साहित्यिक भाषा:—वैदिक भाषेचें जें स्वरूप आपणांस ऋग्वेदांत दिसून येतें त्यामध्ये अधिक स्वातंत्र्य व व्याकरणनियमांची शिथिलता दृष्टीस पडते. ऋग्वेदांतील सूक्ते एकमेकांपासून वेग्याच दूर असलेल्या कालखंडांमध्ये व तसेंच भिन्न भिन्न प्रदेशांमध्ये तयार झालीं असल्यामुळें त्यांमध्ये व्याकरणविषयक रूपवाहुल्य व स्थानिक वैशिष्ट्य प्रचुरपणें दृष्टोत्पत्तीस येतें. या भाषेला जसजसे वाङ्मयीन अथवा ग्रांथिक स्वरूप प्राप्त होत गेलें तसतसे तिचें स्वरूप नियमबद्ध व कमी वैचित्र्ययुक्त होत गेलें असें उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयाकडे पाहिलें असतां दिसून येतें. वैदिक भाषेस प्रातिशाख्यादि ग्रंथांनीं अधिक नियमितपणा आणण्याचा प्रयत्न केला. याच प्रातिशाख्यांची पुढें व्याकरणग्रंथांत परिणति झाली व त्या मानानें भाषेस अधिकाधिक एकरूपता व नियमबद्धपणा हीं प्राप्त होऊं लागलीं. या क्रियेची आपणांस पाणिनीकालीं पूर्ण वाढ झालेली दिसते. पाणिनीच्याहि पूर्वी इंद्रशाकटायनादि अनेक व्याकरणकार होऊन गेले होते, व त्यांचे भिन्नभिन्न व्याकरणसंप्रदाय प्रचलित होते. या सर्व ग्रंथांचा व संप्रदायांचा परामर्ष घेऊन पाणिनीने आपल्या व्याकरणाची रचना केली व जरी त्यानें केवळ अमुक शब्दांचें अमुक तऱ्हेचें रूप बनतें, विशिष्ट परिस्थितींत विशिष्ट आदेश होतात इत्यादि तऱ्हेचे केवळ वस्तुस्थितिनिदर्शक नियम आपल्या ग्रंथांत नमूद करून ठेविले आहेत; व अमुक करावें व अमुक प्रत्यय लावावा अशा तऱ्हेचे विधायक नियम घातलेले नाहीत; तथापि पाणिनीनें तत्कालीन प्रचलित भाषेचें स्वरूप निश्चित केल्यामुळें त्यापुढील ग्रंथकारांस त्या विशिष्ट पद्धतीसच अनुसरून ग्रंथरचना करावी लागली. व पाणिनीच्या वस्तुस्थितिनिदर्शक सूत्रांसच नियमांचें स्वरूप प्राप्त झालें. याप्रमाणें संस्कृत भाषेचें स्वरूप नियमबद्ध वनून गेलें. तथापि हें पाणिनीय व्याकरणहि सर्वमान्य होऊन पूर्णपणें अनुसरलें जाण्यास कांहीं कालावधि अवश्य होता. व त्यामुळें कांहीं कालपर्यंत पाणिनीय नियमांस सोडूनहि रचना झालेली आपणांस संस्कृत वाङ्मयांत आढळून येते. प्रि. वै. का. राजवाडे यांनीं गीतेंतील अपाणिनीय प्रयोगांचें दिग्दर्शन आपल्या भांडारकर स्मृतिग्रंथांतील निबंधांत केलें आहे तें याच गोष्टीचें उदाहरण म्हणून देतां येईल. याप्रमाणें पाणिनीय कालापासून जसजसे आपण अर्वाचीन कालाकडे येऊं लागतो तसतशी आपणांस नियमबद्ध व निरपवाद रचना करण्याकडे अधिकाधिक प्रवृत्ति झालेली दृष्टीस पडते; व त्या मानानें वाङ्मयीन अथवा ग्रांथिक भाषा अधिकाधिक कृत्रिम होत जाऊन अधिक पांडित्यपूर्ण व सौन्दर्ययुक्त करण्याकडे ग्रंथकारांची प्रवृत्ति आढळून येते व त्या मानानें ती क्लिष्ट व दुर्बोधहि होत चाललेली आढळून येते. यामुळें लोकांच्या सामान्य व्यवहारास ती अधिकाधिक निरूपयोगी होत जाऊन अखेरीस तिला केवळ ग्रांथिक बद्धभाषेचें स्वरूप प्राप्त होतें,

अर्थात् संस्कृत भाषेचें रूपांतर होत असतांना समाजामध्ये लोकभाषा किंवा सामान्य लोकांची व्यवहाराची भाषा म्हणून कोणती तरी भाषा अस्तित्वांत असलीच पाहिजे. ही भाषा लोकव्यवहारास अधिक सुलभ व त्या मानानें व्याकरणादि नियमांनीं विशेष जखडून न गेलेली अशी असावी. तसेंच तिचें स्वरूप भिन्न भिन्न प्रदेशांतहि स्थानिक परिस्थितीप्रमाणें निरनिराळें असलें पाहिजे; व त्याप्रमाणें आपण वेदकालापासून अलीकडील निरनिराळ्या कालखंडांचें निरीक्षण केल्यास अशीच वस्तुस्थिति आढळते. सामान्य लोकसमाजाचा व्यवहार या निरनिराळ्या स्थानिक बोलींतूनच चालू राहिला. संस्कृत भाषेला जसें पंडितीय विशिष्ट असें स्वरूप प्राप्त झालें तसेंच सांप्रदायिक स्वरूपहि प्राप्त झालें. त्यामुळें पंडितीय वैचारिक चळवळ त्या भाषेंत चालू राहिली. याच वेळीं वैदिक धर्माची वाढ याच वर्गाच्या हातांत असल्यामुळें वैदिक धर्ममूलक यज्ञयागादि संस्था व विधि यांचें स्वरूपहि अधिक अवाढव्य व सामान्य जनसमूहाच्या आवाक्याच्या बाहेर वाढत गेलें; यामुळें सामान्य जनसमूहाच्या पारमार्थिक उन्नतीस कांहीं तरी अल्प परिश्रमाचा व त्यांच्या आटोक्यांतील मार्ग असण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. व त्याचा परिणाम म्हणजे वैदिक धर्माविरुद्ध निरनिराळ्या कार्ली प्रचलित झालेले संप्रदाय हा होय, अशा तऱ्हेचा सर्वांत महत्त्वाचा व प्रादेशिक दृष्ट्या अत्यंत व्यापक असा संप्रदाय म्हणजे बौद्ध संप्रदाय होय. बुद्धाचा जन्म किंवा वंश यासंबंधीं कितीहि भिन्न भिन्न मतें असलीं तरी त्याचें कार्य सामान्य जनतेची ऐहिक व पारमार्थिक उन्नति घडवून आणणें हें होतें याबद्दल दुमत नाहीं. वैदिक धर्मातील यज्ञयागादि प्रचंड विधि अथवा तपश्चर्यादि खडतर मार्ग यांपासून पूर्णपणें अलिप्त व कोणत्याहि सामान्य मनुष्यास स्वतः आचरणांत आणण्यास सुलभ अशा मार्गांनीं आपली पारमार्थिक उन्नति घडवून आणणें प्रत्येक व्यक्तीस शक्य व साध्य आहे या तत्त्वाचा प्रसार बुद्धानें करण्यास सुरवात करून आपणांस असंख्य अनुयायी मिळविले; व या तत्त्वाचा प्रसार केवळ भरतखंडांत नव्हे तर तत्कालीन ज्ञात जगाच्या वऱ्याच मोठ्या भागावर झाला. या तत्त्वाच्या प्रचारार्थ बुद्ध व त्याचे अनुयायी यांस लोकांच्या प्रचलित अथवा सामान्य बोलींचा आश्रय करावा लागला; कारण त्यांस जो संदेश द्यावयाचा होता तो सामान्य लोकसमूहास द्यावयाचा असल्यानें त्यांच्याच भाषेंत देणें आवश्यक होतें; यामुळें त्यांस त्यांच्याच मगध देशांत प्रचलित असलेली सामान्य बोली मागधी (नंतर धर्मसंगीतिकाळीं पाली) तिचाच अवलंब करावा लागला; यामुळें बौद्धधर्मीय विशेषतः बौद्धधर्माच्या प्राथमिक अवस्थेमधलें हीनयानपंथीय वाङ्मय पालीभाषेंतच रचलें गेलें. येथें हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रसार प्रारंभी केवळ तोंडी व्याख्यान-प्रवचनादि रूपानेंच झाला व त्याचें वाङ्मयांत ग्रंथन बुद्धनिर्वाणानंतर कांहीं कालानें करण्यांत आलें; व पुनः जेव्हां हाच संप्रदाय आपली ग्रंथरचना संस्कृत वाङ्मयांत करूं लागला व महायान नांवाच्या पंथरूपानें मिरवूं लागला तेव्हां पुन्हां सामान्य जनतेपासून दुरावल्यामुळें भरतखंडांतून नष्ट झाला. या बौद्धसंप्रदायाच्याहि पूर्वीपासून किंवा समकालीन जैनांचा पंथ प्रचलित होता. यांतील सर्वांत महत्त्वाचा व अखेरचा तिर्थंकर अथवा प्रचारक जो महावीर त्यानेंहि आपली कर्तव्यभूमि म्हणजे सामान्य जनसमूह व आपली प्रचाराची भाषा म्हणजे सामान्य जनसमूहाचीच भाषा जी अर्धमागधी तिचाच अवलंब केल्यामुळें या पंथाचाहि प्रसार भरतखंडाच्या वऱ्याच मोठ्या भागावर झाला. त्या भाषेंतीलहि या पंथाचें बरेंच वाङ्मय आज आपणांस उपलब्ध आहे. याप्रमाणेंच या पंथांतील किंवा इतरहि सामान्य जनतेचे जे व्यवहार होत असत तेहि लौकिक बोलींमध्ये चालू असत; त्यामुळें अशा तऱ्हेच्या जानपदबोलीहि संस्कृत भाषेबरोबरच ठिकठिकाणीं प्रचलित होत्या. अर्थात् या बोली व्याकरणादि नियमांनीं फारशा बद्ध नसून त्यांचें स्वरूप स्थानिक असल्यामुळें भरतखंडाच्या निरनिराळ्या भागांत निरनिराळ्या नांवांनीं व भिन्न भिन्न स्वरूपांत प्रचलित होत्या. अशा तऱ्हेच्या अनेक बोलींचा उल्लेख निरनिराळ्या ग्रंथांत केलेला आपणांस आढळतो. या इतर बोलींना सांप्रदायिक वैशिष्ट्य नसल्यानें व ग्रंथरचनेची सर्वमान्य भाषा संस्कृत असल्यानें या लौकिक बोलींत फारशी ग्रंथरचना आपणांस आढळून येत नाहीं. यांसच सामान्यतः प्राकृत असें नांव दिलेलें आढळतें, परंतु त्यांस निरनिराळीं स्वतंत्र प्रादेशिक नांवेहि होती. व यांतील कांहीं बोलींमध्ये थोडी फार ग्रंथरचनाहि झालेली दिसून येते. (उदा० पैशाचीत बृहत्कथा) व कांहीं भाषांतील त्रुटित उल्लेख कांहीं संस्कृत ग्रंथांत आढळतात. तसेंच संस्कृत नाटकांतून अमुक अमुक पात्राच्या तोंडीं अमुक अमुक प्राकृत भाषा घालण्यात असे नियम पुढें ठरविले गेले.

वेदकालीन बोलींचे विशेषः—प्राकृत भाषा म्हणून ज्या निरनिराळ्या बोलींस संवोधण्यांत येत त्या वास्तविक लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या देशभाषा होत्या. यांपैकीच एखाद्या बोलीस (किंवा महत्वाच्या दोन तीन बोलींच्या मिश्र भाषेस) तिच्यामध्ये वाङ्मयनिर्मिति झाल्यामुळे अधिक शिष्ट व सुसंबद्ध रूप प्राप्त होऊन 'संस्कृत' असे नांव मिळाले. तिच्या शिष्ट व सुसंबद्ध स्वरूपामुळे पुढील ग्रंथरचनाहि त्याच भाषेत होऊ लागून ती भाषा समृद्ध व संपन्न झाली. परंतु लोकव्यवहार सामान्य बोलींतच चालू होता.

या प्राकृत भाषा अथवा बोली वेदपूर्वकाली आणि वेदकालीहि प्रचलित असल्या पाहिजेत. किंबहुना वेदकालापासून ज्या सामान्य लोकांत बोली होत्या त्याच पुढे प्राकृत भाषा म्हणून संवोधल्या जाऊ लागल्या. या गोष्टीस आपणांस वेदांतच गमक आढळते. उदाहरणार्थ जे विशेष आज आपणांस प्राकृत भाषांमध्ये आढळतात, त्याच विशेषांची उदाहरणे आपणांस वैदिक वाङ्मयांतहि मधून मधून दृष्टीस पडतात. यावरून वेदकालीन वैदिक भाषा बोलणाऱ्यांच्या भाषेवरहि तत्कालीन सामान्य अथवा जनपद भाषांचा परिणाम होत होता व कांहीं जनपद भाषांचे विशेष वैदिक लोक आपल्या भाषेत वापरीत होते हे स्पष्ट होते. असे विशेष पुढे दिले आहेत.

वैदिक भाषेत आढळणारे प्राकृत भाषांतील कांहीं विशेषः—(१) प्राकृतांमध्ये अनेक ठिकाणी ऋकारावहल उकार करितात; वैदिक भाषेतहि तसाच प्रकार आढळतो, जसे. -वृन्द=वुन्द; ऋतु=उत; पृथिवी = पुहवी. वैदिक साहित्यांत 'कृत' बदल कुट आढळते.-(ऋग्वेद १. ४६. ४.)

(२) प्राकृतांत जोडाक्षरांतील एका वर्णाचा लोप होऊन त्या वर्णाचा पूर्वस्वर ऋस्व असल्यास दीर्घ होतो. जसे-दुर्लभ = दूल्ह, विश्राम = वीसाम, स्पर्श = फास. वैदिक भाषेतही असेच होते. जसे-दुर्लभ = दूळभ-(ऋग्वेद, ३. २. २.), दुर्गाश = दूणाश (ऋ. ७-१८, २५.)-शुक्लयजुः = प्रातिशाख्य; ३. ४३. श्रितिरा-श्रितिरा (ऋ. ७-४६, २.)

(३) व्यंजनान्त संस्कृत शब्दांतील अन्त्य व्यंजनाचा प्राकृतांत लोप होतो. जसे :- तावत् = ताव, यशस् = जस. वैदिक साहित्यांतहि असली उदाहरणे आढळतात. जसे:-पश्चात्=पश्चा (ऋ. १.१२३.५; २.२७, ११ बगैरे—अथर्वसंहिता १०-४-११.), उच्चात् = उच्चा (ऋ. १. २४, १०; २८, ७; बगैरे तैत्तिरीयसंहिता-२. ३. १४.), नीचात् = नीचा-(ऋ. २.१३, १२; १४, ४; ४.४, ४; ३८, ५; बगैरे. तैत्तिरीय संहिता २.२.१४.).

(४) प्राकृतांत संयुक्त र आणि य यांचा लोप होतो. जसे-प्रगल्भ = पगल्भ. द्यामा = सामा. वैदिक साहित्यांतहि हे आढळून येते. जसे:-अ-प्रगल्भ = अ-पगल्भ-(तैत्तिरीयसंहिता ४. ९. ६१.) श्र्यच = नित्रिच, (शतपथब्राह्मण, १. ३. ३. ३३.)

(५) प्राकृतांत जोडाक्षरांच्या आधीचा स्वर ऋस्व होतो. जसे :- पात्र = पत्र, रात्रि = रत्ति, साध्य = सञ्ज्ञ. वैदिक भाषेतहि असे प्रयोग आढळतात. जसे:- रोदसीप्रा = रोदसिप्रा-(ऋग्वेद १०. ८८, १०.) अमात्र = अमत्र—(ऋग्वेद ३. ३६, ४.)

(६) प्राकृतांत संस्कृत 'द' चा 'ड' झालेला अनेक ठिकाणी आढळतो. जसे:-दण्ड = डण्ड, दंस = डंस, दोला = डोला. वैदिक साहित्यांत दुर्दभ = दूडभ, -वाजसनेयिसंहिता ३. ३६. पुरोडाश = पुरोदाश. शुक्लयजुः प्रातिशाख्य ३. ४४ अर्शा रूपे झालेली आढळतात.

(७) प्राकृतांत 'ध' चा 'ह' होतो. जसे:-बधिर = बहिर, व्याध = वाह; वेदभाषेतहि अर्शा उदाहरणे सांपडतात. जसे:-प्रतिसंधाय = प्रतिसंहाय, -गोपथब्राह्मण २. ४.

(८) प्राकृतांत संयुक्त व्यंजनांच्या मध्ये स्वराचा आगम होतो. जसे:-क्लिष्ट=किलिष्ट; स्व = सुव, तन्वी = तणुवी; वैदिकभाषेतहि सहस्र्यः = सहस्रियः, स्वर्गः = सुवर्गः, -तै-संहिता ४. २. ३.; तन्वः = तनुवः, स्वः = सुवः, -तैत्तिरीय आरण्यक ७. २२. १; ६. २. ७. अर्शा रूपे झालेली आढळतात.

(९) प्राकृतांत अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाच्या प्रथमेच्या एकवचनाच्या अन्ती 'ओ' असतो. जसेः-- देवो, जिणो, सो इ. वैदिक भाषेतहि कोठे कोठे असे आढळते. जसेः--संवत्सरो अजायत--ऋग्वेदसंहिता १०. १९०. २. सो चित्,--ऋग्वेद सं. १. १९१. १०-११.

(१०) प्राकृतांत ' देव ' इ. अकारान्त शब्दांच्या तृतीयेच्या बहुवचनाचीं रूपे देवेहि, गभीरेहि, जेटेहि; अशीं होतात; वैदिक भाषेत यांना अनुस्वर अशीं देवेभिः, गम्भीरेभिः, ज्येष्ठेभिः इ. रूपे आढळतात.

(११) प्राकृतप्रमाणें वैदिक भाषेतहि चतुर्थीच्या स्थानीं षष्ठी विभक्ति योजतात. चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि — पाणिनी-व्याकरण २. ३. ६२.

(१२) प्राकृतांत देवा, वच्चा, जिणा इ. सारखीं पंचमीच्या एकवचनाचीं रूपे आढळतात, तर वैदिक वाङ्मयांतहि यासारखीं नीचा, पन्था, उच्चा इत्यादि रूपे दिसून येतात.

(१३) प्राकृतांत द्विवचनाच्या ठिकाणीं बहुवचनहि योजितात. वैदिक भाषेतहि ' इंद्रावरुणौ ' बहुल ' इंद्रावरुणा ', ' मित्रावरुणौ ' च्या ऐवजीं ' मित्रावरुणा ', ' यौ सुरथौ रथितमौ दिविस्पृशावश्विनौ ' बहुल ' या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना ' व ' नरौ ' बहुल ' नरा ' अशीं द्विवचनी रूपांऐवजीं अनेकवचनी रूपांसारखीं रूपे आढळतात.

संस्कृत ही भाषा व्यवहारांत योजिली जात होती काय ? :—याच ठिकाणीं संस्कृत भाषा ही कधीं काळीं प्रचारांत असून बोलली जात होती काय ? या प्रश्नाचाहि अनुषंगानें विचार करूं. संस्कृत भाषा ही कधीं तरी सामान्य व्यवहारांतील बोलण्याची भाषा होती काय याबद्दल अनेक विद्वानां-कडून शंका प्रदर्शित केली जाते. व तिच्या ' संस्कृत ' नांवावरून ती सामान्य भाषेवर संस्कार होऊन बनलेली म्हणून केवळ लेखनाकरितां तयार केलेली कृत्रिम भाषा होय असें प्रतिपादन करण्यांत येतें. तसेंच तिला देववाणी म्हणूनहि संबोधण्यांत येतें. तथापि वेदकालीन किंवा तत्पूर्व व संहितांतील संस्कृत भाषा, ब्राह्मण ग्रंथ व उपनिषदें यांतील भाषा, आर्ष काव्यांतील भाषा आणि अभिजात संस्कृत भाषा ह्यांच्या स्वरूपांकडे तुलनात्मक दृष्टीनें पाहिल्यास त्यांमध्ये आपणांस किती तरी फरक पडलेला आढळून येईल. हा फरक ही भाषा केवळ वाङ्मयीन लेखनाची असून बोलण्याच्या व्यवहारांत नसती तर पडत गेला नसता, कारण केवळ वाङ्मयीन भाषा स्थिर स्वरूपाची असते. तींत कचित्तच बदल होण्याचा संभव असतो. वेदकाळींहि ' नैगम ' व ' भाषिक ' अशा प्रकारचीं दोन संस्कृत भाषेचीं रूपे प्रचलित होतीं हें आपणांस यास्काच्या निरुक्तावरून दिसून येतें. तसेंच यास्कानें प्रांतभेदानुसार भाषेचें स्वरूप किंवा तींतील कांहीं शब्दांचीं रूपे वगैरे बदलतात ही गोष्ट लक्षांत घेऊन ती नमूद करून ठेविली आहे. ' अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्या नैगमाः कृतोभाष्यन्ते । दमूनाः । क्षेत्रसाधा इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णम् । घृतमिति । अथापि प्रकृतयः एवैकेषु भाष्यन्ते । विकृतय एकेषु । शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भाष्यते । कंबोजाः कंबलभोजाः । कमनीयभोजा वा । कंबलः कमनीयो भवति । विकारमस्यार्येषु भाष्यते । शव इति । दातिल्वनार्ये प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु । (नि. २. १-३)

संस्कृत भाषेचीं प्रांतपरत्वे निरनिराळीं रूपे प्रचलित असून त्यांपैकीं कांहीं प्रांतांत अधिक शिष्ट असें रूप प्रचलित असे ही गोष्ट ब्राह्मण ग्रंथकारांनींहि नमूद करून ठेविली आहे. उदा० शांख्यायन अथवा कौषितकी ब्राह्मणांत उत्तरेकडील प्रदेशांतील भाषा विद्वन्मान्य असून तिकडेच भाषा शिकण्याकरितां जातात असें विधान केलें आहे. ' तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरां वागुद्यत उदञ्चउ एव यान्ति वाचं शिक्षितुम् । यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति । ' (शां. ब्रा. ७. ६.) तसेंच असुर हे अशुद्ध बोलण्यामुळे पराभव पावले व असुर हे अशुद्ध भाषाभाषी होते ही तत्कालीन समजूत ' हेलयाहेलया इति परावभूयुः या उल्लेखावरून आपणांस स्पष्ट होते व हीच गोष्ट पूर्वेकडील लोक अशुद्धभाषी होते म्हणून त्यांस असुर म्हटलें आहे यावरून प्रतीत होते. ' असुर्याः प्राच्या ' [श. ब्रा. ३. २. १, २३]

त्याप्रमाणेच संस्कृत भाषेत जे संधिसंबंधीं नियम आहेत त्यांचेहि कारण संनिहित स्वर हे सामान्यतः संयुक्त उच्चारण्याची सामान्य व्यवहारांतील लकव हेंच असलें पाहिजे. आजहि फ्रेंच भाषेत पहिल्या शब्दाचीं शेवटचीं अक्षरे व पुढच्या शब्दाचीं आरंभीचीं अक्षरे जोडून बोलण्याची पद्धत आपणांस आढळते.

तसेंच कांहीं वाक्प्रचार जे सामान्यतः बोलितच आढळतात त्यांचाहि उपयोग आपणांला संस्कृत भाषेत केलेला आढळून येतो. उ०. खाद खादेति खादति । कुरु कुर्वेति करोति । खाखा खातो, करकर करतो,

राजशेखरानें काव्यमीमांसा ग्रंथामध्ये साहसांक राजानें उज्जयिनीमध्ये आपल्या अन्तःपुरांत संस्कृत भाषाच वापरली पाहिजे असा नियम केला होता असें म्हटलें आहे. 'श्रूयते चोज्जयिन्यां साहसांकोनामराजा तेनान्तःपुर एव संस्कृत भाषात्मको नियमः प्रवर्तितः।' (गा. ओ. सी. पृ. ५०)

तसेंच नाटक हें सामान्य व्यवहाराचेंच दृश्य प्रतीक असून नाटकांमध्ये नायक, देव, ब्राह्मण, ऋषि, राजे इत्यादि पात्रांच्या तोंडीं संस्कृत भाषा घातलेली असते व हीं नाटके जत्रा, उत्सव इ. प्रसर्गां करण्यांत येत असत. अशा वेळीं तीं समजणारे प्रेक्षक जर नसतील तर त्यांचा प्रयोग करणें निरर्थक ठरेल, परंतु असे प्रयोग ज्या अर्थी होत असत हें उत्तररामचरित्रादि नाटकांच्या प्रास्ताविक प्रवेशांवरून दिसतें, त्या अर्थी तीं नाटके समजणारा श्रोतृवर्ग असला पाहिजे. संस्कृत भाषा कीर्तन, व्याख्यान, प्रवचन इत्यादिकांतून मधून मधून वापरण्याचा व्यवहार आजहि आढळतो. केवळ संस्कृत भाषेमध्ये वक्तृत्व करणारी मंडळी हिंदुस्थानाच्या निरनिराळ्या प्रांतांतून आजसुद्धा आपणांस बरीच दाखवितां येतील. तसेंच संस्कृत भाषेंत निवणारी नियतकालिकें मधून मधून आढळतात. यावरून संस्कृत भाषा ही पूर्वी लोकांच्या व्यवहारांत होती. एवढेंच नव्हे तर आजहि ती मृत झाली आहे असें म्हणतां यावयाचें नाहीं, मात्र व्याकरणादि नियमांनीं निगडित झाल्यानें लोकव्यवहारास अनुसरून तिच्यामध्ये जे वारंवार फरक व्हावयाचे ते होणें बंद झाल्यामुळे तिला स्थिर स्वरूप प्राप्त झालें आहे. आतां या बाबतींत एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं संस्कृत भाषा ही भारतीयांची संस्कृतिवहनाची व ज्ञानपरंपरा कायम टिकविण्याची भाषा होती. भारतीयांचा ज्या विस्तीर्ण प्रदेशावर प्रसार झाला होता व त्यांनीं जी आपल्या संस्कृतीची छाप अनेक मानससमूहांवर बसविली होती त्या संस्कृतीचें रक्षण व प्रसार व्हावयाचा तर त्यांस या सर्व प्रदेशावरील संस्कृतिवाहक भाषा एकच असणें अवश्य होतें व तिचें स्वरूप शक्य तितकें स्थिर ठेवणें बरील हेतुस्तव प्राप्तच होतें. वारंवार बदलणारी भाषा फार विस्तीर्ण प्रदेशावर एका स्वरूपांत चालू राहणें शक्य नाहीं व त्या वेळीं वाङ्मयाचा प्रसारहि आजच्या इतका सुलभ होणें शक्य नसल्यामुळे या भाषेवर त्यांचें कार्य होऊं शकलें, तसेंच ज्या विद्वानास इतक्या विस्तीर्ण क्षेत्रावर मान्यता मिळावयाची असेल त्यास याच भाषेंत ग्रंथरचना करणें जरूर होतें, व दीर्घकालपर्यंत देशी भाषेंत वाङ्मय तयार होत असतां उत्कृष्ट दर्जाचें व सर्वराष्ट्रीय वाङ्मय संस्कृतमध्ये लिहिलें जात होतें. उलट देशी वाङ्मय संस्कृतावलंबी होतें. आजहि बरेच विद्वान कीर्तीच्या लोभानें सामान्य जनतेची पर्वा न करतां देशी भाषेएवजीं इंग्रजींत रचना करतांना आढळतात, तेव्हां संस्कृत भाषेनें त्या वेळीं सांस्कृतिकदृष्ट्या राष्ट्रभाषेचा प्रश्न सोडविला होता.

आर्यांच्या भाषेवर इतर भाषांचा परिणामः—आर्य लोकांच्या भाषेवर केवळ आर्यांतील सामान्य जनतेच्या भाषेचाच परिणाम झाला असें नव्हे तर आर्य लोकांचें जें उत्तर ध्रुवाकडील प्रदेशाकडून परिभ्रमण झालें व त्यांच्या मूलग्रहांपासून ज्या अनेक शाखा निरनिराळ्या प्रदेशांत पसरल्या त्यांच्यामध्ये मूलग्रहकालीन भाषा जी प्रारंभी सामान्यतः एकरूपाची असेल तीमध्ये परिस्थित्यनुरूप व ज्या निरनिराळ्या परकीय लोकांशीं त्यांचा संबंध आला त्यांच्या संसर्गांमुळे फरक पडत गेले असले पाहिजेत, व मूल भाषेच्या निरनिराळ्या शाखांची वाढ निरनिराळ्या तऱ्हांनीं झाली असली पाहिजे. व ही गोष्ट घडून आल्याचें आपणांस भिन्न भिन्न प्रांतीय आर्यसंभव भाषांची तुलना केली असतां स्पष्टपणें दिसून येते. भारतीय आर्यांची भाषाहि मूलग्रहकालीन भाषेपासून विशिष्ट तऱ्हेनें विकास पावत आजच्या स्वरूपाप्रत प्राप्त झाली आहे. तसेंच या आर्य लोकांशीं त्यांच्या मागील ज्या परकीय लोकांचा संबंध आला त्यांच्या संसर्गांचा व भाषांचा परिणामहि आपणांस त्यांच्या भाषेवर झालेला दिसून येतो. ऋग्वेदामध्येहि जर्फरी, तुर्फरी, वृत्र, वृसय, ताबुव इत्यादि शब्द असुर किंवा खाल्डि लोकांच्या भाषेंतून घेतलेले आढळतात. त्यानंतर ज्योतिष-शास्त्रांतहि होरा, ब्रेष्काण इत्यादि शब्द खाल्डिज्योतिषांतील घेतलेले दिसतात. याप्रमाणें फार प्राचीन काळापासून भिन्न संस्कृतींतील व भाषांतील अंश आर्यलोक ग्रहण करीत होते. नेम, पिक, तामरस हे शब्द वैदिक असले तरी ते मूलचे भ्लेच्छ शब्द आहेत असा सिद्धान्त मीमांसकांनीं जैमिनीसूत्रांत दिला आहे (अधिकरण १।२।६). भरत-खंडांत आल्यावरहि येथील स्थानिक लोकांच्या द्राविड भाषांतील शब्द संस्कृत वाङ्मयांत प्रविष्ट झालेले आपणांस आढळतात. मटची = टोळ हा कानडी शब्द तर उपनिषत्कालीन संस्कृत भाषेंत शिरलेला आढळतो. मटची ह्तेषु

कुरुषु. (छांदो. १. १०. १.) मूर्धन्य वर्ण संस्कृत भाषेन द्राविड भाषेतूनच घेतले ही गोष्ट विद्वद्भिरन्य आहे. याखेरीज अनेक द्राविड किंवा कोल लोकांच्या भाषेतील शब्द संस्कृत भाषेने घेतलेले पुढे दिले आहेत.

कपि = वानर, कर्मार = कारागीर, कला, काल, कितव = जुगार खेळणारा, कुट = झोंपडी, कुणास = कुंड = खळगा, गण, नाना = पुष्कळ, नील, नीहार = बर्फ, हिम, मेघ, विल, वाज, मयूर, रात्रि, रूप, सायम्, वल्लु = देखणा, हे शब्द वैदिक भाषेत आढळतात. तसेच ब्राह्मण ग्रंथांत अटवी, अलर्क = एक प्रकारचे फूल, आढग्वर कम्बल, कुलाल, खड्ग = चित्ता, तण्डुल, तिल, फण = फेस, मटची = टोळ, मर्कट, बलक्ष, बलक्ष = पांढरा, बल्ली, ब्रीहि, शब हे शब्द आढळतात.

आतां जेथे दोन भाषांचा संबंध आला तेथे कोणते शब्द दुसऱ्या भाषेतून घेतले हे ठरविणे कठीण असते. विशेषतः संस्कृतसारख्या संपन्न भाषेने दुसऱ्या भाषेतून शब्द घेतले असावे ही गोष्ट लोकांस पटणे कठीण जाते. तेव्हा संस्कृत भाषेतील परकीय, विशेषतः द्राविड शब्द कसे ओळखावे यासंबंधी काळवेळ याने पुढील नियम दिले आहेत त्यावरून आपणांस असले शब्द सहज ओळखून काढता येतील.

जेव्हा संस्कृत व द्राविडभाषा यांना साधारण असणारा एखादा शब्द (१) संस्कृतमध्ये कोणत्याही प्रकारे व्युत्पादिता येत नसल्याने अगदीं अलग अथवा निराळाच दिसतो व द्राविड भाषेत मात्र तो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे व्युत्पादिता येत असून त्याच्याशी दुसरेहि शब्द व्युत्पत्तिदृष्ट्या संबद्ध आहेत;

(२) किंवा असल्या एखाद्या शब्दाचा अर्थ, कल्पना इ.कांचे निदर्शक दुसरेहि शब्द संस्कृत भाषेत आहेत; पण द्राविड भाषेत तोच एक शब्द त्या अर्थाने रूढ आहे (उ० नीर);

(३) किंवा संस्कृतशी वांशिक नाते बाळगणाऱ्या इंडोयुरोपियन भाषांत किंवा भाषेत तो शब्द आढळत नसून प्रत्येक द्राविड पोटभाषेत मात्र तो आढळतो;

(४) किंवा त्या शब्दाची संस्कृत कोशकारांनी केलेली व्युत्पत्ति स्पष्टपणे काल्पनिक आहे असे दिसते व द्राविड भाषेत मात्र तो शब्द किंवा तसले अनेक शब्द त्या किंवा तसल्या अर्थाच्या धातूवरून किंवा मूलशब्दावरून व्युत्पादिता येतात;

(५) किंवा द्राविड भाषेत त्या शब्दाचा मौलिक अर्थ रूढ असून संस्कृत भाषेत मात्र त्याचा लाक्षणिक किंवा अलंकारिक वा अप्रत्यक्ष अर्थ रूढ असेल;

(६) किंवा तामिल किंवा तेलगु पंडित संस्कृत भाषेच्या सर्वभाषाजननीत्वाबद्दलची आपली श्रद्धा वाजूला ठेवून तो शब्द मूल द्राविड शब्दापासून निघालेला आहे असे ठासून प्रतिपादन करितात त्या वेळी किंवा ही सर्व कारणे किंवा यांपैकी कांही कारणे जेथे स्पष्टपणे असतात त्या वेळी एकादा विशिष्ट शब्द द्राविड भाषेतून संस्कृतमध्ये गेला आहे असे मानण्यास हरकत नाही. कांही बाबतींत द्राविडभाषांचे संस्कृतवरील ऋण आतां साधारणपणे विद्वद्भिरन्य झाले आहे. प्रो. के. फे आपल्या संस्कृत भाषेच्या व्याकरणांत म्हणतो, “संस्कृत ही अति प्राचीन भाषा असून तिचा विस्तार फार आहे. तिचे बोलभाषेचे स्वरूप नष्ट झाल्यानंतरहि बराच काळ तिचा धर्म व संस्कृति यांच्या प्रसाराचे एक साधन म्हणून उपयोग होऊ लागला व अशा स्थितीतहि तिचा, तिच्यापासून निघालेल्या भिन्नभिन्नप्रांतीय बोलींवर व मूलतः तिच्यापासून भिन्न असलेल्या बोलींवरहि बराच पगडा होता. त्यामुळे प्राकृत भाषांत प्रथम प्रविष्ट झालेलीं रूपे तीत शिरलीं एवढेच नसून तिला (संस्कृतला) मूलतः अगदीं परके असलेले शब्दहि तीत शिरले. संस्कृतला अगदीं परकीय असलेल्या या बोलींचे यथातथ्य ज्ञान झाल्यासच संस्कृतमधील परकीय शब्द निवडून काढतां येणे शक्य आहे.”

विख्यात द्राविड भाषापंडित डॉ. गुंडर्ट म्हणतो की, “संस्कृतमध्ये द्राविड भाषांतील शब्द शिरले इतकेच नव्हे तर संस्कृतमधील समानोच्चारी शब्दांशी ते इतके बेमालुमपणे तद्रूप झाले आहेत की, संस्कृत भाषेच्या पावित्र्याबद्दलच्या भावनेमुळे ब्राह्मणपंडित असले शब्द कसेतरी ओढून ताणून आर्य मूलशब्दापासून व्युत्पादण्याचा किंवा मूल-द्राविड धातूच संस्कृत आहेत असे भासविण्याचा अट्टहास करितात !”

प्राकृत भाषाः—वर विवेचन केल्याप्रमाणे संस्कृत भाषेच्या स्थिर, दृढ व विलष्ट स्वरूपांमुळे तिचा व्यवहार पंडित वर्गातच होऊ लागला व पांडित्यपूर्ण वाङ्मयाच्या भाषेत रचले जाऊ लागले; परंतु सामान्य जनांच्या भावन

व्यक्त करणारे वाङ्मय त्यांच्या बोलीत तयार होऊं लागलें व या बोलीस वाङ्मयीन स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें व त्यांचें व्याकरण करण्याची वेळ आली. ही व्याकरणे तयार करणारे सर्व संस्कृत पंडित असल्यामुळें त्यांच्या मनावर संस्कृत भाषेचा पगडा विशेष होता. त्यामुळें सर्व प्राकृत भाषा संस्कृतसंभव आहेत अशीच त्यांची दृढ समजूत होती व तीस अनुसरून प्राकृत वैयाकरणानीं प्राकृत शब्दाची व्युत्पत्ति ' प्रकृति ' म्हणजे संस्कृत व तीपासून झालेल्या त्या प्राकृत अशा अर्थाची केलेली आढळते. उदा० ' प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं ततः आगतम् वा प्राकृतम् । '—हेमचंद्र प्राकृत व्याकरण. ' प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतमुच्यते । '—प्राकृतसर्वस्व. ' प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात्प्राकृतं स्मृतम् । '—प्राकृत चंद्रिका. ' प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृता मता । '—षड्भाषाचंद्रिका ' प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनिः । '—प्राकृतसंजीवनी. ' प्रकृतेः संस्कृतादागतम् प्राकृतम् । '—रूपक परिभाषा. ' तद्भया संस्कृतभया सिद्धा साध्येतिसा द्विधा । ' वाग्भटालंकारटीका. ' संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महिषिभिः । तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः । ' काव्यादर्श १-३३. ' संस्कृतं स्वर्णिगां भाषा शब्दशालेषु निश्चिता । प्राकृतं तज्ज तत्तुल्य देश्याधिकमनेकधा । '—काव्यालंकार २. २.

परंतु प्राकृत ग्रंथकार व प्राकृत काव्यादि ग्रंथांचे वृत्तिकार यांनीं प्राकृत ही सामान्य लोकांची भाषा होती या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केलें नाहीं, व त्यांनीं प्राकृत याच मूळच्या भाषा असून त्यावर संस्कार होऊन संस्कृत भाषा वनली ही गोष्ट विशेषतः दिग्दर्शित केली आहे, हें आपणांस त्यांनीं केलेल्या प्राकृत भाषेच्या पुढील त-हेच्या व्युत्पत्तीवरून दिसून येतें. (१) प्राकृतं प्राकृतम् । (२) प्रकृत्या (स्वभावेन) सिद्धं प्राकृतम् । (३) प्रकृतीनां (साधारणजनानाम्) इदं प्राकृतम्. याप्रमाणें प्राकृत ही स्वभावज लोकसमाजामध्ये निसर्गतः उत्पन्न होऊन वाढलेली भाषा होती असा त्यांचा आग्रह होता व भाषाशास्त्रदृष्ट्या हीच गोष्ट खरी दिसते. खेरीज त्यांनीं प्राकृत भाषांची थोरवी पुढीलप्रमाणें वर्णन केली आहे:—' बाल्छीमंदमूर्खाणां नृणां चारित्र्यकाक्षिणाम् । अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ ' हा आचार्य हेमचंद्रानें काव्यानुशासनाच्या टीकेत उद्धृत केलेला एक प्राचीन श्लोक आहे. तसेंच ' बाल्छीमूढमूर्खादिजनानुग्रहाय सः । प्राकृतान् तामिहाकार्षति—॥ ' प्रभावकचरित्र. ' अकृत्रिमस्वादुपदैर्जनं जनं जिनेन्द्र साक्षादिव पासिभाषितैः । '—द्वित्रिंशद् द्वित्रिंशिका. १. १९. ' अकृत्रिमस्वादुपदां जैनीवाचमुपास्महे । '—हेमचंद्रकृत काव्यानुशासन. कविराजशेखरानें बालरामायणांत प्राकृतभाषेस ' गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुरः ' असें म्हणून तीस संस्कृताची जननी म्हटलें आहे. व लाटदेशांत प्राकृताचा विशेष प्रचार होता असें वर्णन केलें आहे. ' यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वां यन्मोदते । यत्र श्रोत्र पथावतारिणि कटुर्भाषा-क्षराणां रसः ॥ गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तत् प्राकृतं यद्वचः । तौल्लाटौल्लिल्लाङ्गि पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषव्रतम् ॥ '—राजशेखरकृत बालरामायण. (१. ११) ' पठन्ति लटमं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः । जिह्वया ललितोल्लापलब्ध-सौंदर्यमुद्रया ' (११) तसेंच ' गौडान्धाः संस्कृतस्थाः परि चित्तरुचयः प्राकृते लाटदेश्याः । ' काव्यमीमांसा ३१. २०. ' सकलाओ इमं वाया विसन्ति एतो य गेति वायाओ । एन्ति समुहं चिय गेति सायराओ, च्चिय जलाइ ॥—वाक्पतिराजकृत गऊडवहो. रुद्रकृत काव्यालंकारांतील एका श्लोकावर टीका करतांना जैन विद्वान नमिसाधूनें पुढीलप्रमाणें म्हटलें आहे. " प्राकृतेति । सकलजगज्जंतूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः तत्रभवं सैव वा प्राकृतम् । ' ' आरिसवयणे सिद्धं देवाणं अद्धमागहा वाणी ' इत्यादि वचनात् वा प्राक् पूर्वकृतं प्राकृतं बालमहिलादिसुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते । मेघनिर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कारकारणाच्च समासादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाम्प्रोति । अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि । पाणिन्यादि व्याकरणोदितशब्दलक्षणैर्न संस्करणात् संस्कृतमुच्यते । "

प्राकृत भाषांचें व त्यांतील अकृत्रिम स्वादुता, मधुता, सरलता, बालादिबोधकारिता, महिलांमनोबलभता, सर्वजनप्रियता वगैरे अनेक गुणांचें प्राकृत कवींनीं वर्णन केलें आहे. कर्पूरमंजरी सद्गुणार्थे कवि राजशेखर म्हणतो कीं, संस्कृत काव्य कठोर असून प्राकृत सुकुमार आहे व त्यांच्या कोमलतेत पुरुष व स्त्री इतकें अंतर आहे. (परसो-सकलअबंघो पाउअबंघो वि होइ सुउमारो । पुरिसाणं महिलाणं जेतियमिहंतरं तेत्तियमिमाणं ।). प्राकृतप्रकाशावरील प्राकृतमंजरी नांवाच्या टीकेत म्हटलें आहे कीं ' अहो तं प्राकृतं हारि प्रियावक्त्रैर्दुसुन्दरम् । सूक्तयो यत्र राजन्ते

सुधानिःप्यन्दनिर्भराः । ' तस्यैच त्रिविक्रमदेवाने शब्दानुशासनामध्ये ' अनल्पार्थमुखोच्चारः शब्दसाहित्यजीवितम् । स च प्राकृतमेवेति मतं सूक्तानुवर्तिनाम् ' असें म्हटलें आहे. शम्भुरहस्यांत 'प्राकृतं चार्धमेवेहं यद्धि वात्मीकि-शिक्षितम् ' असा निर्वाळा दिला आहे. वज्जालग नांवाच्या प्राकृतसुभाषित संग्रहांताहि प्राकृत भाषेचें गुणदर्शन अनेक-प्रकारें केलें आहे.

राजशेखरानें ज्याप्रमाणें संस्कृतभाषा ही साहसांकानें अन्तपुरांत रुढ केल्याचें वर्णन आपल्या काव्यमीमांसेत केलें आहे त्याप्रमाणेंच प्राकृत भाषेचा व्यवहार करणाऱ्या राजांचीहि उदाहरणें त्यानें त्याच ग्रंथांत दिली आहेत. ' श्रूयतेच कुन्तुलेषु सातवाहनो नाम राजा । तेन प्राकृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति नियमः प्रवर्तितः ' तस्यैच भोज राजाने सरस्वती कंठाभरणांत आढ्य राजाच्या राज्यांत सर्व प्राकृत भाषेत व्यवहार चालत होता असें वर्णन केलें आहे. ' केऽभूवनाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः । ' (सर. कं. २. १५)

आपणांस सध्यां महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, पाली आणि अर्धमागधी इतक्या भाषा त्यांतील वाङ्मयाच्या रूपानें किंवा संस्कृत नाटकादि ग्रंथांतील पात्रांच्या तोंडीं असलेल्या भाषणांत दृष्टीस पडतात. प्राकृत भाषांचा प्रथम उल्लेख आपणांला भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांत पुढीलप्रमाणें आढळतो. ' मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसेन्यर्धमागधी । वाल्हीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ ' परंतु बरुचीनें महाराष्ट्री, पैशाची, शौरसेनी आणि मागधी या चारच प्राकृत भाषांचें व्याकरण आपल्या प्राकृतप्रकाशांत दिलें आहे. हेमचंद्रानें बरील चार भाषांशिवाय आर्ष, चूलिकापैशाची व अपभ्रंश यांचा उल्लेख केला आहे. दण्डीनें आपल्या काव्यादर्शांत महाराष्ट्री, शौरसेनी, गौडी व लाटी म्हणून प्राकृत भाषा सांगितल्या आहेत. प्राकृतसर्वस्वामध्ये मार्कंडेय प्राकृत भाषांचें प्रथम तन्त्रव, तत्सम व देश्य असें वर्गीकरण करतो व तन्त्रव भाषांचें पुन्हां भाषा, विभाषा, अपभ्रंश व पैशाच असें वर्गीकरण करून भाषांमध्ये महाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राची, आवन्ती व मागधी; विभाषांमध्ये शाकरी, चाण्डाली, शाकरी, आभीरिका, व टाक्री; अपभ्रंशामध्ये नागर, ब्राचड व उपनागर; आणि पैशाचमध्ये कैकेय, शौरसेन व पाञ्चाल यांचा अन्तर्भाव करतो. याप्रमाणें तो भाषांचें सोळा वर्गांत वर्गीकरण करतो. व आणखी देशानुसार अनेक भाषा आहेत असें सांगतो. ' अतः षोडशधाभिन्नभाषा लक्ष्य प्रचक्ष्महे । वेद्या विदग्धैरपरारततदेशानुसारतः ॥ ' प्रा. सं., पृ. ३. रुद्रटाच्या मतें निरनिराळ्या देशांमध्ये निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा प्रचलित होत्या. ' षष्ठोत्र भूरिभेदो देशविशेषा-दपभ्रंशः ' यापैकीं कांहीं नागर, उपनागर, द्राविड, टक्क, मालवी, पञ्चाली, कालिन्दी, गुर्जरी, वैतालिकी, काञ्ची, आभीरी, शाकरी वगैरे होत. प्राकृतचंद्रिकेमध्ये सत्तावीस प्रकारचे अपभ्रंश सांगितले आहेत. यांचीं लक्षणेंहि प्राकृत-चंद्रिकाकारानें दिली आहेत. परंतु तीं फारशीं स्पष्ट नसून मार्कंडेयानें त्यांतील फक्त नागर, ब्राचड आणि उपनागर या तिहींमध्ये या सर्वांचा समावेश केला आहे. याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा ज्या प्रचलित झाल्या त्यांपासूनच पुढें आज प्रचलित असलेल्या देशी भाषा उत्पन्न झाल्या.

आतां प्रथम या निरनिराळ्या प्राकृत व अपभ्रंश भाषांचा परस्पर संबंध व संस्कृत भाषेशीं संबंध कितपत होता हें पाहूं. व त्याप्रमाणेंच प्रत्येक प्राकृत भाषेचे विशेष लक्ष्यांत घेऊं.

प्राकृत भाषा म्हणजे भरतखंडांतील निरनिराळ्या प्रांतांतील प्राचीन बोलीवर आधारलेल्या वाङ्मयीन भाषा होत. यांचें वर्णन प्राचीन वैयाकरणांनीं केलें व त्यावरून त्यांचें ज्ञान नंतरच्या ग्रंथकारांस झालें. याप्रमाणें या भाषा त्यांचीं व्याकरणें लिहिलीं गेलीं त्या वेळीं बोली म्हणून प्रचारांत राहिलेल्या नव्हत्या. या भाषांच्या व्याकरणांतील नियम म्हणजे केवळ प्रत्यक्ष बोलींत आढळणाऱ्या विशेष प्रवृत्तींच्या नोंदीच्या स्वरूपाचे होते. त्याशिवाय एकाच प्राकृत भाषेवर निरनिराळ्या बोलींचा परिणाम होत असे याचें कारण प्राकृत भाषांपैकीं महाराष्ट्री व अर्धमागधी या विशेष ज्ञात असून शौरसेनी त्यांच्यापेक्षां कमी व मागधी फारच कमी परिचित आहे. प्राकृत वाङ्मयांतील काव्य व भावगीतें यांचा प्रांत महाराष्ट्रीनें व्यापला आहे. यासुळें तीत तिच्या मूळच्या बोलीपेक्षां तत्कालीन इतर निरनिराळ्या बोलींतील शब्द किंवा विभक्तिरूपे अंतर्भूत होणें स्वाभाविक होय. यासुळें इतर प्राकृत भाषेच्या स्वरूपापेक्षां महाराष्ट्रीचें स्वरूप अधिक मिश्र वनलें आहे. इतर प्राकृत भाषांपेक्षां शौरसेनीचा अभिजात संस्कृत भाषेशीं निकटचा संबंध आहे. या भाषेत संस्कृत शब्दांचाच भरणा विशेष असून इतर भाषांप्रमाणें बरेच प्रांतिक शब्द शिरून तीस दुर्बोधता

आली नाही. या भाषेतील विभक्तिप्रत्ययहि संस्कृत भाषेशीं बरेच जुळतात तर इतर भाषांत वैदिक भाषेप्रमाणे अनेक प्रकार आढळतात. वररुचीस हे शौरसेनी व संस्कृतमधील साम्य माहीत होतें व त्यानें ही संस्कृतवर आधारली असल्याचें नमूद केलें आहे (‘प्रकृतिः संस्कृतम्’ १२.२). या बाबतीत महाराष्ट्री व शौरसेनीमध्ये फार अंतर असून महाराष्ट्री-मध्ये प्रांतिक शब्द व विभक्तिरूपे (प्रत्ययभेद) अनेक असून तिचें अर्धमागधीशीं साम्य आहे.

उलट शौरसेनी व मागधी यांमध्ये थोडेंसें नातें आहे. वररुचीनें (११.२) मागधी ही शौरसेनीवर आधारलेली आहे असें म्हटलें आहे व इतर व्याकरणकारहि तसें म्हणतात. तसेंच शब्द व विभक्तिप्रत्ययरूपे या बाबतीत दोहोंमध्ये साम्य आढळतें. उलट कांहीं महत्त्वाच्या बाबतीत दोहोंमध्ये भेद आढळतो. याचें कारण विदेहामध्ये आर्यांचा प्रसार प्रथम व दृढ झाला. गौडी व विदर्भी या भिन्न रीति प्रचारांत यावयासहि तेथील स्थानिक परिस्थिति कारण झाली. मगध व विदेह यांतील प्रचलित बोलीकडे पाहिल्यास त्यांतील प्राचीन बोली महाराष्ट्री व अर्धमागधीशीं विशेष सदृश असल्या असेंच दिसतें व अर्धमागधी ही मागधी व महाराष्ट्री यांमधील दुवा असून तिचा महाराष्ट्रीशीं अधिक निकटचा संबंध असावा असें वाटतें.

उत्तरकालीन ग्रंथकारांनीं या निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या बाबतीत बराच घोटाळा केला असल्यामुळे त्यांमधील परस्पर संबंध निश्चितपणें सांगणें कठीण आहे. उदा० महाराष्ट्रांतील कवि राजशेखर यांनें शौरसेनीमध्ये महाराष्ट्रीय शब्द व रूपे घुसडलीं आहेत. तसेंच कांहीं बाह्यतः आढळणारे फरक हे वास्तविक नसून केवळ एकाच विशिष्ट प्रकारच्या परिणतींतील निरनिराळ्या अवस्था दाखवितात.

या प्राकृत भाषांचे सर्व जाणते लोक दोन वर्ग पाडतात. एक महाराष्ट्री व अर्धमागधी यांचा व दुसरा शौरसेनी व मागधी यांचा. हे वर्ग मुख्यतः दोन स्वरांमधील एकाकी व्यंजनाची प्राक्रिया व विभक्तिप्रत्यय यांमधील भेदावर पाडलेले आहेत. अव्यप्राण अधोष व्यंजन लुप्त होतें व त्याच्या जागी ‘य’ किंवा ‘प’ ‘व’ बदल ‘व’ येतो. वरील ‘य’ फक्त जैन लेखांत आढळतो. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत तें व्यंजन लुप्त होतें.

संस्कृत	मराठी	संस्कृत	मराठी
कुंभकार	कुंभार	तडाग	तळे
जानामि	नेणो	बीज	बी
शतम्	शं (भर)	पाद	पाय
कदली	केळ	सूची	सूय

शौरसेनीत व मागधीत दोन स्वरांमधील ‘त’ चा ‘द’ होतो व इतरांत तो लुप्त होतो, असा वैयाकरणानांचा नियम आहे. याप्रमाणें ‘त’ चा ‘द’ व ‘थ’ चा ‘ध’ होणें हा शौरसेनी व मागधी-आणि महाराष्ट्री व अर्धमागधीमधील फरक होय.

संस्कृत	शौरसेनी	मागधी	महाराष्ट्री	अर्धमागधी
जानाति	जाणादि	थाणादि	जाणाइ	जाणाइ
गत	गद	गद	गअ	गय

परंतु मृदुव्यंजन येणें ही केवळ लोपापूर्वीची अवस्था आहे. नॉर्वेजियन भाषेत स्वरांमधील ‘द’ चा सर्वत्र लोप होतो. या भाषेवर डॅनिश भाषेचा परिणाम झाला असून डॅनिशमध्ये स्वरांमधील ‘त’ चा ‘द’ होतो. परंतु नॉर्वेजियनमध्ये ‘त’ तसाच राहतो. पण डॅनिशमधून घेतलेल्या शब्दांत पूर्वीच्या ‘त’ चा झालेला ‘द’ ही लुप्त होतो. उदा० लेट-लेद-ले; Danish-late-lade. Norw: la.

शौरसेनी व मागधीमध्ये ‘त’ चा ‘द’ होणें हे अर्धमागधी व जैनमहाराष्ट्रीमध्ये ‘क’ चा ‘ग’ होण्यासारखेंच आहे. अशोक-अशोग. वररुचीनें (२.७) कांहीं ठिकाणीं महाराष्ट्रीमध्ये ‘त’ चा ‘द’ होतो असें म्हटलें आहे. यावरून ‘त’ ची भिन्न प्रक्रिया ही या भाषांतील भेद मानतां येत नाही.

पाश्चात्य अभ्यासक महाराष्ट्री व शौरसेनी या पश्चिम, आणि मागधी ही पूर्व अशी विभागणी करितात व अर्धमागधी ही या दोहोंमधील दुवा मानतात.

पूर्व व पश्चिम यांमधील महत्त्वाचे फरक

विशेष	पश्चिमेत	पूर्वेस	शौरसेनी	मागधी
१ स	स	श	केसेसु	केसेसु
२ र	र	ल	राआ	लाआ
३ आद्य 'ज' चा 'य' 'य' चा 'ज' 'ज' चा 'य' 'य' चा 'ज'			जाणे	याणे
४ पुंलिङ्गी अकारान्ताचें प्रथमा एकवचन	ओकारान्त	एकारान्त	पुरिसो,	पुरिसे

वरील पहिल्या तीन बाबतींत अर्धमागधी पश्चिमेच्या तर चवथ्या बाबतींत पूर्वेच्या दृष्टीने पडते, परंतु ढकी भाषेतील विशेषावरून ही विभागणी टाकाऊ ठरते.

शौरसेनी व मागधी या उत्तर व महाराष्ट्री आणि अर्धमागधी या दक्षिण अशी एक विभागणी पुढे वि-
षयांत येते. तीहि मागधी व शौरसेनी यांमधील फार मोठ्या फरकामुळे त्याच होय.

महाराष्ट्री व शौरसेनी यांमध्ये साम्य आहे ही कल्पनाच तितकी खरी नाही. यांतील ध्वनिप्रक्रियेचे नियम भिन्न आहेत. महाराष्ट्रीतील विभक्तिप्रत्यय परिणत आहेत. शौरसेनीत तितके नाहीत. महाराष्ट्रीत प्रांतिक शब्दसंपत्ति फार आहे तर शौरसेनीत फक्त संस्कृत शब्दांचा भरणा आहे. भविष्यकाळाचीं रूपे निराळीं आहेत. इच्छार्थक कर्मणीचीं अन्यथे यांतहि फरक आहे. यावरून या दोन भाषा भिन्न आहेत. महाराष्ट्री व अर्धमागधीमध्ये वरील बाबतींत साम्य आहे म्हणून तिचें शौरसेनीपासून पृथक्त्व मानलें पाहिजे. थोडक्यांत, वैदिक आणि अभिजात संस्कृत-
मध्ये जो भेद आहे तोच महाराष्ट्री, अर्धमागधी व शौरसेनी यांमध्ये आहे व त्यांतील शब्दसंपत्तीवरून त्या भिन्न आहेत हें स्पष्ट होतें. तसेंच त्यांची विभक्तिरूपे व क्रियापदांचीं रूपे भिन्न आहेत. नाटकांतील नीच माणसे शौरसेनी बोलत नाहीत. मागधीबद्दल माहिती फार अल्प आहे, पण तिचें अर्धमागधी व महाराष्ट्रीशीं साम्य आहे. महाराष्ट्री, अर्ध-
मागधी व मागधी या तिहींतहि 'ट' चा ल (ळ) होतो—पिशेल. विभक्तिप्रत्ययांतहि मागधीचें अर्धमागधी व महाराष्ट्रीशीं साम्य आहे. पुत्तस्य, पुत्तहा; षष्ठी. मुहे=तोंडांत, क्वग्मि=कुठ्यांत. सप्तमी करेज्जा हें रूप मागधी, महाराष्ट्री व अर्धमागधीत होतें; शौरसेनीत नाही. गुजराती व कोंकणी यांतील साम्यावरून त्यांच्या पूर्वजांचा मराठीशीं संबंध व्यक्त होतो. याप्रमाणें शौरसेनी हा एक व मागधी, अर्धमागधी व महाराष्ट्री हा एक असे प्राकृत भाषांचे दोन वर्ग पडतात. यांतील पहिला अभिजात संस्कृतशीं शब्दसंपत्ति व विभक्तिप्रत्यय यांच्या बाबतींत निकट आहे तर दुसऱ्यांत अभिजात संस्कृतमध्ये न आढळणारे प्रांतिक शब्द पुष्कळ आहेत. व त्यांतील रूपवाहुल्यामुळे प्राचीन वैदिक भाषेशीं त्याचें साम्य आढळतें. परंतु या दोन वर्गांत त्यांच्या सध्यांच्या देशी रूपांइतकाच भेद आहे.

अकारान्त पुंलिङ्गी प्रथमेचें एकवचन, कांहीं व्यंजनांचे उच्चार, या बाबतींत महाराष्ट्रीचें शौरसेनीशीं व मुख्यतः अर्धमागधीशीं साम्य आहे. परंतु तिच्या स्वरूपावरून तिचें दक्षिण व पूर्व यांमधील बोलींच्या वर्गाशीं निकटचें नातें दिसतें.

या प्राकृत भाषांत प्रथमस्थान महाराष्ट्रीस दिलें पाहिजे. कारण प्राकृत व्याकरणांनीं महाराष्ट्रीस अग्रस्थान दिलें आहे; एवढेंच नव्हे तर केवळ प्राकृत हा शब्द जेथें जेथें वापरला आहे तेथें तेथें त्या शब्दानें महाराष्ट्री भाषेचा निर्देश प्राचीन ग्रंथकारांनीं केला आहे. दण्डीनें महाराष्ट्रीचें महत्त्व पुढील श्लोकांत वर्णिलें प्रसिद्धच आहे.—'महाराष्ट्रीश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः। सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबंधादि यन्मयम् ॥' व वररुचीनें प्राकृतप्रकाश या व्याकरणग्रंथामध्ये शौरसेनी या महत्त्वाच्या भाषेचें व्याकरण सांगत असतांना त्या भाषेचे कांहीं विशेष देऊन पुढें 'शेषं महाराष्ट्रीवत्' या सूत्रानें बाकी सर्व नियमांकरितां महाराष्ट्रीचा हवाला दिला आहे व हेमचंद्रानें तर आपल्या सिद्ध हेमचंद्रांतील प्राकृत व्याकरणांत महाराष्ट्रीचेंच व्याकरण दिलें आहे. महाराष्ट्री हीच प्राकृतांतील काव्याची भाषा व शौरसेनी ही गद्याची भाषा म्हणून सर्व संस्कृत नाटककारांनीं मान्य केलेली आहे. चण्डाच्या प्राकृतलक्षणामध्ये हिचा नांवानें उल्लेख न करतां आर्षप्राकृत

अथवा अर्धमागधी व जैनमहाराष्ट्री इत्या लक्षणावरोचक या भाषेचीं लक्षणें दिलीं आहेत. क्रमदीश्वराचें संक्षिप्तसार, त्रिविक्रमाची प्राकृतव्याकरण-सूत्रवृत्ति, लक्ष्मीधराची पद्मभाषाचंद्रिका व मार्कंडेयाचें प्राकृतसर्वस्व वगैरे प्राकृत व्याकरणग्रंथांत या भाषेचेच नियम दिलेले आढळतात व चण्डाखेरीज बाकीच्या सर्व व्याकरणकारांनीं याच भाषेचें मुख्यतः विवरण केलें असून सांख्येनी, मागधी वगैरे भाषांचे या भाषेचीं विसदृश असे नियम तेवढेच दिलेले आहेत. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत महाराष्ट्री या नांवाचा उल्लेख नसून 'दाक्षिणात्या' म्हणून निर्दिष्ट केलेली भाषा हीच असावी असें वाटतें; परंतु प्राकृतसर्वस्व व प्राकृतचंद्रिका या ग्रंथांत महाराष्ट्री व दाक्षिणात्या पृथक् रूपानें उल्लेखिल्या आहेत. रुद्रटाचा काव्यालंकार, वाग्भटा-लंकार, माह्यलक्ष्मीनाममाला वगैरे ग्रंथांतहि हेमचंद्राप्रमाणेंच 'महाराष्ट्री' या अर्थीच प्राकृत हा शब्द वापरला आहे. देशी नाममात्र या कोशांतहि महाराष्ट्रीतीलच शब्दांचा संग्रह केलेला आहे. डॉ० होन्लेच्या मतें महाराष्ट्री ही महाराष्ट्र देशाची भाषा नसून राजपुताना, मध्यहिंदुस्थान वगैरे प्रांतांतून केवळ फार मोठ्या प्रदेशावर प्रचलित असणारी म्हणून तिला महाराष्ट्री हें नांव मिळालें असावें आणि म्हणूनच तिला मुख्य प्राकृत मानण्यांत आलें. परंतु दण्डीनें ही महाराष्ट्र देशाचीच भाषा आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे. ग्रियर्सननेंहि महाराष्ट्रीपासूनच सध्यांची मराठी उत्पन्न प्राचीन असें म्हटलें आहे व अर्वाचीन सर्व पंडितांच्या मतें महाराष्ट्री ही महाराष्ट्र देशाचीच भाषा मानली गेली आहे. हेमचंद्र वगैरे व्याकरणकारांनीं ही संस्कृतसंभव आहे असें म्हटलें आहे; परंतु प्राकृत भाषा ह्या त्या त्या देशांत संस्कृत वरोचक बोलीरूपानेंच पृथक्पणें अस्तित्वांत होत्या यासंबंधी विवेचन पूर्वी केलेंच आहे. रा. रा. भागवत यांनीं तर प्राकृत हा शब्दच पाअड म्हणजे प्रकट, स्पष्ट या शब्दाचें संस्कृत या शब्दाचीं जुळण्याकरितां केलेलें संस्कृतीकरण आहे असें म्हटलें आहे. महाराष्ट्राची बसाहत आर्यांनीं कोणत्या काळीं केली यासंबंधी विवेचन तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेंत केलेंच आहे.

महाराष्ट्रीः—अशोक कालाच्या पूर्वीपासूनच महाराष्ट्रामध्ये आर्यांची वस्ती असून महाराष्ट्री भाषा प्रचलित असली पाहिजे याबद्दल संशय नाहीं. प्राकृतप्रकाशाचा कर्ता वररुचि व कात्यायन हे जर एकच असतील तर महाराष्ट्री-मध्ये ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वीच वाङ्मय रचलें गेलें होतें असें म्हणावें लागेल. परंतु महाराष्ट्रीतील संस्कृतोद्भव शब्दांमध्ये जो व्यंजनलोप दृष्टीस पडतो त्यावरून ती इतकी प्राचीन असावी असें वाटत नाहीं. वररुचीचें व्याकरण कदाचित् ख्रिस्तीसन्मानंतरहि रचलें गेलें असावें. महाराष्ट्रीचा प्रभाव जैन धर्मग्रंथांची भाषा जी अर्धमागधी तिच्यावर व जैन महाराष्ट्री यांवर विशेषत्वानें दृष्टीस पडतो. आज महाराष्ट्रीमधील जें वाङ्मय उपलब्ध आहे तें सर्व ख्रिस्तीसना-नंतर रचलें गेलें आहे. चण्डाच्या प्राकृतलक्षण या व्याकरणग्रंथावरून महाराष्ट्रीमध्ये व्यंजनलोपाची (कडें हें रूप, कति, कपि, कवि, कृति या शब्दांवरून व 'मा' हें रूप मत्त, मद, मय, मृग, मृत या शब्दांचें होतें) जी प्रथा उत्तरकाळीं दिसून येते, तितकी पूर्वी नसावी असें दिसतें. जैन अर्धमागधी व जैन महाराष्ट्रीमध्ये महाराष्ट्रीचें प्राचीन स्वरूप दृष्टीस पडतें.

भरतानें आपल्या नाट्यशास्त्रांत धूर्तपान्नांच्या तोंडीं अवंती व द्रुतकारांच्या तोंडीं बाह्लीकी या भाषा घालाव्या असें सांगितलें आहे. मार्कंडेयानें प्राकृतसर्वस्वामध्ये 'आवन्ती स्थानमहाराष्ट्री शौरसेन्योस्तु संस्क्रात् ।' व 'आवन्त्यामेव बाह्लीकी किन्तुरस्यात्रलो भवेत्' असें म्हणून या दोन्ही भाषांचा महाराष्ट्रीतच अंतर्भाव केला आहे. व या भाषांतील कांहीं व्याकरणविशेषहि महाराष्ट्रीप्रमाणेंच दिलेले आहेत. महाराष्ट्री व संस्कृत या भाषांतील सादृश्य व इतर भाषांशीं तिची तुलना करतां यावी म्हणून महाराष्ट्रीचे कांहीं विशेष पुढें दिले आहेत.

संस्कृत व महाराष्ट्री या दोहोंमधील भेदः—स्वर (१) अनेक ठिकाणीं निरनिराळ्या स्वरांच्या ऐवजीं मित्र मित्र स्वर होतात. जसेंः—समुद्धि = सामिद्धि; ईषत् = ईसि; हर = हीर; ध्वनि = झुणि; शय्या = सेज्जा; पद्म = पोम्म; यथा=जह; सदा = सइ; स्थान = थीण; सास्ना = सुण्हा; आसार = ऊसार; ग्राह्य = गेज्झ; आली = ओली; इति = इअ; पथिन् = पड; जिह्वा = जीहा; दिवचन = दुवअण; पिण्ड = पेण्ड; द्विधाकृत = दोहाइअ; हरीतकी = हरडई; कश्मीर = कमहार; पानीय = पाणिअ; जीर्ण = जुण्ण; हीन = हूण; पीयूष = पेऊस; मुकुल = मउल; भ्रुकुटि = भिउडि; क्षुत = छीअ; मुसल = मूसल; तुण्ड = तोंड; सूक्ष्म = सण्ड; उद्व्यूढ = उव्वीढ; वातल = वाउल; नूपुर = णेउर; तूर्णार = तोणीर; वेदना = विअणा; स्तेन = थूण; मनोहर = मणहर; गो = गउ, गाअ; सोच्छ्वास = सूसास.

(२) महाराष्ट्रीत ऋ, ॠ, लृ, लृ या स्वरांचा सर्वस्वी लोप झाला आहे.

(३) 'ऋ' बद्दल खालीलप्रमाणे निरनिराळे स्वर होतात. कचित् रि होतो, जसे:-तृण = तण, मृदुक = माउक; कृपा = किपा; मातृ = माई; माउ, वृतांत = वुतंत; मृषा = मुसा, मूसा, मोसा; वृंत = विंट, वेंट, वोंट; ऋतु = उउ, रिउ; ऋद्धि = रिद्धि; ऋक्ष = रिच्छ; सदृश = सरिस; दृप्त = दरिअ.

(४) 'लृ' च्या ऐवजी 'इलि' असें होतें, जसे:-कल्लस = किल्लत; क्लृप्त = किलिण्ण.

(५) 'ऐ'चा प्रयोगहि महाराष्ट्रीत प्रायः आढळत नाही. 'ऐ' बद्दल सामान्यतः 'ए' व विशेष (कांहीं) ठिकाणी 'अइ' होतात. जसे:-शैल = सेल; ऐरावण = एरावण; वैद्य = वेज्ज; वैश्य = वेहव; सैन्य = सेण्ण, सइण्ण; कैलास = केलास, कइलास; दैव = देव, दइव; ऐश्वर्य = अइसरिअ; दैन्य = दइण्ण.

(६) 'औ' चा हि प्रयोग महाराष्ट्रीत प्रायः होत नाही. त्याच्याबद्दल सामान्यपणे 'ओ' कचित् 'उ' किंवा 'अउ' होतात. जसे:-कौमुदी = कोमुई; यौवन = जोवण; दौवारिक = दुवारिअ; पौलोमी = पुलोमी; कौरव = कउरव; गौड = गउड; सौध = सउह.

असंयुक्त व्यंजनः—(१) दोन स्वरांच्या मध्ये असलेल्या क, ग, च, ज, त, द, य, व या व्यंजनांचा प्रायः लोप होतो. जसे:-अनुक्रमें, लोक = लोअ; नग = णअ; शची = सई; रजत = रअअ; वती = जई; गदा = गआ; वियोग = विओअ; लावण्य = लाअण्ण.

(२) (दोन) स्वरांमध्ये असलेल्या ख, घ, थ, ध, आणि भ यांच्या बद्दल 'ह' होतो. जसे:-शाखा = साहा; श्लाघते = लाहइ; नाथ = णाह; साधु = साहु; सभा = सहा.

(३) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'ट' चा 'ड' होतो. जसे:-भट = भड; घट = घड.

(४) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'ठ' चा 'ढ' होतो. जसे:-मठ = मढ; पठति = पढइ.

(५) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'ड' चा 'ळ' होतो. जसे:-गरुड = गरुळ; तडाग = तळाअ.

(६) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'त' बद्दल बहुतेक ठिकाणी 'ड' होतो. जसे:-प्रतिभास = पडिहास; प्रभृति = पडुडि; व्यापृत = वावड; पताका = पडाआ.

(७) 'न' बद्दल सर्वत्र 'ण' होतो. जसे:-कनक = कणअ; वचन = वअण; नर = णर; नदी = णई; अन्य = अण्ण; दैन्य = दइण्ण.

(८) दोन स्वरांमध्ये असलेल्या 'प' चा कधी कधी 'व' व कधी कधी लोपहि होतो. जसे:-शाप = सवह; शाप = साव; उपसर्ग = उवसग्ग; रिपु = रिउ; कपि = कइ.

(९) (दोन) स्वरांच्या मध्ये असलेल्या 'फ' बद्दल कधी 'भ' तर केव्हां केव्हां 'ह' तर, केव्हां केव्हां दोन्हीहि होतात. जसे:-रेफ = रेभ; शिफा = सिमा; मुक्ताफल = मुक्ताहल; सफल = सभल, सहल; शेफालिका = सेभालिआ, सेहालिआ.

(१०) स्वरांच्या मध्यवर्ती 'व' बद्दल 'व' होतो. जसे:-अलावू = अलावू; शवल = सवल.

(११) (शब्दाच्या) आरंभीच्या 'य' चा 'ज' होतो. जसे:-यम = जम; यशस् = जस; याति = जाइ.

(१२) कृदन्ताच्या 'अनीय' अथवा 'य' प्रत्ययांतील 'य' चा 'उज' होतो. जसे:-करणीय = करणिउज; पेय = पेज्ज.

(१३) अनेक ठिकाणी 'र' बद्दल 'ळ' झालेला आढळतो. जसे:-हरिद्रा = हलिद्रा; दरिद्र = दलिद्र; युधिष्ठिर = जुहुदुठिल; अंगार = इंगाल.

(१४) 'श' आणि 'ष' बद्दल सर्वत्र 'स' होतो. जसे:-शब्द = सह; विभ्राम = वीसाम; पुरुष = पुरिस; सस्य = सास; शेष = सेस.

(१५) अनेक ठिकाणी 'ह' चा 'घ' होतो. जसे:-दाह = दाघ; सिंह = सिंघ; संहार = संघार.

(१६) कधी कधी श, ष आणि स यांच्या ऐवजी 'ळ' होतो. जसे:-शाव = छाव; षष्ठ = छटठ; मुषा = छुहा.

(१७) अनेक शब्दांत स्वरसहित व्यंजनाचा लोप होतो. जसे:-राजकुल = राउल; आगत = आअ; कालायस = कालस; हृदय = हिअ; पादपतन = पावडण; यावत् = जा; त्रयोदश = तेरह; स्थविर = थेर; बदर = बोर; कदल = केल; कर्णिकार = कण्णोर; चतुर्दश = चोदह; मयूख = मोह.

संयुक्त व्यंजन:- (१) 'क्ष' बद्दल प्रायः 'ख' व कधी कधी छ अथवा झ होतो. जसे:-क्षय=खय; लक्षण = लखण; अक्षि = अच्छि; क्षीण = छीण, शीण.

(२) त्व, थ्व, द्व व ध्व यांच्याबद्दल कधी कधी अनुक्रमे च, छ, ज, आणि झ होतात. जसे:-शात्वा = णत्वा; पृथ्वी = पिच्छी; विद्वान् = विज्जं; बुद्ध्वा = बुज्झा.

(३) ह्रस्व स्वरापुढे येणाऱ्या 'थ्य' 'थ्व' 'त्स' व 'प्स' बद्दल 'छ' होतो. जसे:-पथ्य = पच्छ; पश्चात् = पच्छा; उत्साह = उच्छाह; अप्सरा = अच्छरा.

(४) घ, च्य व र्य च्या जागीं ज होतो. जसे:-मघ = मज्ज; जय्य = जज्ज; कार्य = कज्ज.

(५) ध्य आणि ह्य बद्दल झ होतो. जसे:-ध्यान = झाण; साध्य = सज्झ; गुह्य = गुज्झ; सध्य = सज्झ.

(६) 'र्त' च्या जागीं प्रायः 'ट' होतो. जसे:-नर्तकी = नट्टई; कैवर्त = केवट्ट.

(७) 'ष्ठ' बद्दल 'ठ' होतो. जसे:-मुष्ठी = मुट्ठी; पुष्ठ = पुट्ठ; काष्ठ = कट्ट; इष्ठ = इट्ठ.

(८) 'म्न' बद्दल 'ण' होतो. जसे:-निम्न = निण्ण; प्रद्युम्न = पज्जुण्ण.

(९) 'ज्ञ' बद्दल 'ज' आणि 'ण' होतात. जसे:-ज्ञान = णाण, जाण; प्रज्ञा = पण्णा; पज्जा.

(१०) 'स्त' बद्दल 'थ' होतो. जसे:-हस्त = हथ; स्तोत्र = थोत्त; स्तोक = थोव.

(११) 'ड्म' व 'क्म' बद्दल 'प' होतो. जसे:-कुड्मल = कुंपल; रुक्मिणी = रुपिणी.

(१२) 'ष्प' आणि 'स्प' चा 'फ' होतो. जसे:-पुष्प = पुफ्फ; स्पंदन = फंदण.

(१३) 'ह्म' बद्दल 'म' होतो. जसे:-जिह्मा = जिम्मा; विह्वल = विम्भल.

(१४) 'न्म' व 'ग्म' चा 'म' होतो. जसे:-जन्मन् = जम्म; मन्मथ = वन्मह; युग्म = जुम्म;

तिग्म = तिम्म.

(१५) 'श्म,' 'स्म,' 'ष्म' व 'ह्म' बद्दल 'म्ह' होतो. कश्मीर = कम्हार; ग्रीष्म = गिम्ह; विस्मय = विम्हअ; ब्राह्मण = बम्हण.

(१६) झ, ण्ण, स्न, ह, ह्म आणि क्ष्ण यांच्या ऐवजी 'ण्ह' होतो. जसे:-प्रझ = पण्ह; उण्ण = उण्ह; स्नान = ण्हाण; बहि = बणिह; पूर्वाह्न = पुव्वण्ह; तीक्ष्ण = तिण्ह.

(१७) 'ह' बद्दल 'ल्ह' होतो. जसे:-प्रह्लाद = पल्हाअ; कहार = कल्हार.

(१८) संयोगांतील (जोडाक्षरांतील) पूर्ववर्ती (प्रथम असणारे) क, ग, ट, ड, त, द, प, श, ष, आणि स यांचा लोप होतो. जसे:-मुक्त = मुत्त; मुग्ध = मुद्ध, षट्पद = छप्पअ; खड्ग = खग्ग; उत्पल = उप्पल; मुद्गर = मुग्गर; सुप्त = सुत्त; निश्चल = निच्चल; निष्ठुर = णिट्ठुर; स्वलिप्त = खलिअ.

(१९) संयोगांतील परवर्ती म, न, य यांचा लोप होतो. जसे:-स्मर = सर; लग्न = लग्ग; व्याध = वाह.

(२०) संयोगांतील पूर्ववर्ती व परवर्ती अशा सर्व ल, व, आणि र चा लोप होतो. जसे:-उल्का = उक्का; विक्लव = विक्कव; शब्द = सद्द; पक्व = पक्क; अर्क = अक्क; चक्र = चक्क.

(२१) संयुक्त वर्णांतील अक्षरास जे जे आदेश होतात म्हणून वर सांगितले आहेत त्या आदेशवर्णांचे, आणि संयुक्त वर्णांतील एका वर्णाचा लोप होऊन जो दुसरा वर्ण बाकी राहतो त्याचे जर तो शब्दाच्या आरंभी नसेल तर द्वित्व होतें. जसे:-शात्वा = णत्वा; मघ = मज्ज; मुक्त = मुत्त; उल्का = उक्का.

परंतु तो आदेश अथवा शेष व्यंजन जर वर्णाचे दुसरे अथवा चौथे व्यंजन असेल तर द्वित्व न होता त्याच्या पूर्वी आणि आदेशाच्या अथवा शेष व्यंजनाच्या नंतर त्या त्या वर्णातील आदेशवर्णाच्या अथवा शेष व्यंजनाच्या आधीच्या व्यंजनाचा आगम होतो. जसे:-लक्षण = लखण; पश्चात् = पच्छा; इष्ट = इट्ठ; मुग्ध = मुद्ध.

विश्लेषणः—ह, श, ष यांच्यामध्ये आणि संयोगानंतरच्या ' ल ' पूर्वी स्वराचा आगम होऊन व्यंजनांचे विश्लेषण होतें. जसें:-अर्हत = अरह, अरिह, अरुह; आदर्श = आयरिस; हर्ष = हरिस; क्लृष्ट = किलिष्ट.

व्यत्यय (वर्णविपर्यय):-पुष्कळशा शब्दांत व्यंजनांच्या स्थानांची उलटापालट होते. जसें:-करेणू = कणेरु; आलान = आणाल; महाराष्ट्र = मरहट्ट; हरिताल = हलिआर; लघुक = हलुअ; ललाट = णडाल; गुह्य = गुह; सख्य = सयह.

संधिः—(१) समासांत कोठें कोठें ऱ्हस्व स्वराबद्दल दीर्घ स्वर आणि दीर्घ स्वराबद्दल ऱ्हस्व स्वर होतो. जसें:-अन्तर्वेदि = अन्तावेइ; पतिगृह = पइहर; यमुनातट = जँउणअड; नदीस्रोतः = णइस्रोत.

(२) पदांत पुढें स्वर असल्यास पूर्वस्वराचा लोप होतो. जसें:-त्रिदशेशः = तिअसीस.

(३) संयुक्त व्यंजनाच्या आधीचा स्वर ऱ्हस्व होतो. जसें:-आस्य = अस्स; सुनील = सुणिंद; चूर्ण = चुण्ण; नैर्द = णरिंद; म्लेच्छ = मिलिच्छ; नीलोत्पल = णीलुप्पल.

संधिनिषेधः—(१) उद्धृत (व्यंजनाचा लोप होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या) स्वराच्या पूर्वस्वराशी प्रायः संधि होत नाही. जसें:-निशाकर = णिसाअर; रजनीकर = रअणीअर.

(२) एकाच पदांतील स्वरांचा संधि होत नाही. जसें:-पाद = पाअ; गति = गइ; नगर = णअर.

(३) इ, ई, उ आणि ऊ यांच्या पुढें असमान (विजातीय) स्वर आल्यास संधि होत नाही. जसें:-वगेवि अवयासो; दणुइंदो.

(४) ए आणि ओ यांचा पुढील स्वराशी संधि होत नाही. जसें:-फले आबंधो; आलखिखमो एणिह.

(५) आख्यातरूपाच्या शेवटच्या स्वराचा पुढील स्वराशी संधि होत नाही. जसें:-होइइह.

महाराष्ट्रींतील नाम-विभक्तीचे नियमः—(१) अकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दांचें एकवचन ओकारान्त होतें. जसें:-जिनः = जिणों; वृक्षः = वृक्षो.

(२) पंचमीच्या एकवचनाचे प्रत्यय तो, ओ, उ, हि, हे आहेत. किंवा प्रत्ययाचा लोप होतो. 'तो' हून अन्य प्रत्यय लागतांना 'अ'चा 'आ' होतो. जसें जिनात् = जिणत्तो, जिणाओ, जिणाउ, जिणाहि, जिणा.

(३) पंचमीच्या बहुवचनाचे प्रत्यय तो, ओ, उ, आणि हि आहेत. 'तो' खेरीज इतर प्रत्यय लागतांना पूर्वीच्या 'अ'चा 'आ' होतो. 'हि' प्रत्यय लागतांना 'ए' हि होतो. जसें:-जिणत्तो, जिणाओ, जिणाउ, जिणाहि, जिणेहि.

(४) पंचमीच्या एकवचनाच्या प्रत्ययाच्या ऐवजीं हिंतो असा स्वतंत्र शब्द पुढें योजितात व बहुवचनाच्या प्रत्ययाऐवजीं हिंतो व सुंतो हे स्वतंत्र शब्द योजिले जातात. जसें—जिनात् = जिणाहिंतो; जिनेभ्यः = जिणाहिंतो, जिणेहिंतो, जिणासुंतो, जिणेसुंतो.

(५) षष्ठीच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'स्स' आहे. जसें:- जिणस्स, मुणिस्स, तरस्स.

(६) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचीं रूपे मिम, अमिम, अमिह, हं, अहं व अहयं अशीं होतात.

(७) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या बहुवचनाचीं रूपे अग्ह, अग्हे, अग्हो, मो, वयं आणि मे अशीं होतात.

(८) अस्मत् शब्दाच्या षष्ठीच्या बहुवचनाचीं रूपे णे, णो, मज्झ, अग्ह, अग्हं, अग्हे, अग्हो, अग्हाण, ममाण, महाण, आणि मज्झाण अशीं होतात.

(९) गुष्मत् शब्दाच्या षष्ठीच्या एकवचनाचीं रूपे तइ, तु, ते, तुग्हं, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमो, तुमाइ, दि, दे, इ, ए, तुव्म, तुग्ह, तुज्झ, उव्म, उग्ह, उज्झ व उय्ह अशीं होतात.

लिङ्गविपर्ययः—(१) संस्कृतांत जे शब्द केवळ पुल्लिङ्गी आहेत त्यांपैकीं कित्येक शब्द महाराष्ट्रींत स्त्रीलिङ्गी आणि नपुंसकलिङ्गीहि आढळतात. जसें:-प्रभः = पण्हो, पण्हा; गुणाः = गुणा, गुणाइ; देवाः = देवा, देवाणि.

(२) अनेक वेळां स्त्रीलिङ्गाच्या ठिकाणी पुंलिङ्ग होतें. जसें:—शरत् = सरओ; प्रावृद् = पाउसो; विद्युता = विज्जुता.

(३) संस्कृतांतील कित्येक नपुंसकलिङ्गी शब्द महाराष्ट्रांत पुंलिङ्गी आणि स्त्रीलिङ्गीहि आढळतात. जसें:—यद्यः = जसो; जन्म = जग्मो; अक्षि = अच्छी; पृष्ठम् = पिट्ठी; चौर्यम् = चोरिआ.

आख्यातः—(१) ति आणि ते या प्रत्ययांतील 'त' चा लोप होतो. जसें:—हसति = हसइ, हसए; रमते = रमइ, रमए.

(२) महाराष्ट्रांत परस्मैपद व आत्मनेपद असा भेद नाही. सर्व धातु उभयपदी आहेत.

(३) भूतकाळाचे ह्यस्तन, अद्यतन व परोक्ष असे तीन भेद नाहीत. एकाच प्रकारचें रूप होतें. आणि भूतकाळाच्या आख्यातरूपाऐवजी 'त' प्रत्ययान्त कृदन्ताचाच प्रयोग अधिक होतो.

(४) भविष्यकाळाचेहि संस्कृताप्रमाणें दोन प्रकार नसून एकच प्रकार आहे.

(५) भविष्यकाळाच्या प्रत्ययाच्या आरंभी हि होतो. जसें:—हसिष्यति = हसिहिइ; करिष्यति = करिहिइ.

(६) वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ, विध्यर्थ व आज्ञार्थ यांच्या प्रत्ययांऐवजीं ज्ज आणि ज्जा होतात. जसें:—हसति, हसिष्यति, हसेत्, हस्तु = हसेज्ज, हसेज्जा.

(७) भावे व कर्मणि प्रयोगाचे 'ईअ' व 'इज्ज' प्रत्यय आहेत. हस्यते = हसीअइ, हसिज्जइ.

कृदन्तः—शीलाद्यर्थक 'तु' प्रत्ययाबद्दल 'इर' प्रत्यय आहे. जसें:—गन्तु = गमिर.

(२) 'त्वा' प्रत्ययाऐवजीं तुम्, अ, त्ण, तुआण, व ता हे प्रत्यय होता. जसें:—पठित्वा, पठिउं, पठिअ, पठिऊण, पठिउआण; पठित्ता.

तद्धितः—'त्व' प्रत्ययाबद्दल 'त्त' व 'त्तण' असे प्रत्यय आहेत. जसें:—देवत्व = देवत्त, देवत्तण.

पाली:—यानंतर बाळ्यादृष्ट्या महत्त्वाची प्राकृत भाषा म्हटली म्हणजे बौद्ध धर्मग्रंथांची, विशेषतः हीनयानपंथी बाळ्याची पाली ही होय. पाली शब्द 'पंक्ति' शब्दापासून झाला आहे असें एक मत आहे. तसेंच त्याची व्युत्पत्ति पङ्क्ति = पंक्ति = पंति = पण्टि = पंठि = पंलि = पण्लि = पालि अथवा पङ्क्ति = पत्ति = पट्टि = पण्लि = पाली (—पालिप्रकाश प्रवेशक, पृ. ६.) अशीहि केलेली आढळते. पंक्ति या शब्दाचा अर्थ ओळ असा आहे. प्राचीन बौद्ध ग्रंथकारांनी आपल्या धर्मग्रंथांमध्ये ज्या वचनपंक्ती उद्धृत केल्या त्यांस अनुलक्षून पाली असा शब्दप्रयोग करित असतात. त्यावरून त्यांच्या धर्मशास्त्राच्या भाषेस पाली असें नांव पडलें. कांहीं विद्वानांच्या मते 'पालि' शब्द 'पण्लि' म्हणजे खेळें या शब्दावरून आला असावा. पाली ही ग्रामिक अथवा जानपद लोकांची भाषा असून ती खेडेगांवांतून प्रचलित असे. पहिल्या व्युत्पत्तीपेक्षा दुसरी व्युत्पत्ति अधिक सुलभ दिसते: विह्वटर हेन्री हा पाली शब्दाची व्युत्पत्ति पठ = वाचणें या धातूपासून पुढीलप्रमाणें देतो. पठ = पठितः = पठिअ = पण्लिअ = पालिअ, पाली, रा. राजवाडे पाली शब्दाची व्युत्पत्ति 'प्रकट' या शब्दापासून साधतात. प्रकट = पाञ्ज = पाअल = पाल; याचें स्त्रीलिङ्गी पाली = पाली; म्हणजे जी स्पष्ट, सहजसुलभ व सामान्य लोकांत प्रचलित असणारी ती पाली होय असें त्यांचें मत आहे. विंढिशब्दाच्या मते पाली भाषा मागधीचें बौद्धमयीनं शिष्ट स्वरूप असून तिच्यावर संस्कृत भाषेची छाया बरीच आहे व इतर बौद्धमयीन भाषांप्रमाणें हीहि मिश्र बोलीच आहे.

डॉ. भांडारकर पाली भाषा ही मध्यकालीन संस्कृत भाषेपासून म्हणजे ब्राह्मण ग्रंथांतील भाषेपासून निघाली असें मानतात. पाली ही वेदकालीन भाषेच्या कोणत्याहि पोटभेदापासून निघाली नसून पाणिनीय भाषेची छाया ऊर्फ प्राकृत प्रतिकृति आहे; कारण पालीचा अक्षरशः व रूपशः तर्जुमा जसा पाणिनीय भाषेत तंतोतंत होतो तसा वैदिक भाषेच्या कोणत्याहि पोटभेदात होत नाही असें रा. वि. का. राजवाडे यांचें मत आहे. परंतु प्राकृत भाषा या सामान्य लोकांच्या बोली असून त्या संस्कृतपासून साक्षात् निघाल्या नसून त्यावर संस्कृत भाषेचा परिणाम मात्र बराच झाला आहे हें आपण पूर्वीच दाखविलें आहे. आज आपणांस ज्या प्राकृत भाषा उपलब्ध आहेत त्यांमध्ये पाली ही सर्वांत जुनी भाषा आहे.

या भाषेच्या उत्पत्तिस्थानाबद्दल हि विद्वानांमध्ये मतभेद आहे. बौद्ध ग्रंथकार पाली ही मागधी भाषेपासून निघाली असून ती मगध देशांत प्रचलित असली पाहिजे असें मानतात. ओहडेनवर्गाच्या मते पालीचे उत्पत्तिस्थान विंध्याच्या उत्तरेस नसून विंध्याच्या दक्षिणेस बरेच दूर असले पाहिजे. पाली ही विंध्याच्या पश्चिम व मध्य-भागामधील प्रदेशांत उदय पावली असली पाहिजे असें फ्रँकचे मत आहे. ब्लॅशच्या मते पाली ही एकस्वरूपी भाषा नसून, तिचे उत्पत्तिस्थान उज्जयिनी किंवा हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागांत कोठें तरी संभवते, परंतु या भाषेचे मागधी प्राकृत भाषेशी सादृश्य नसून पैशाची भाषेशी विशेष साम्य आहे असें डॉ० स्टेन् कोनो व ग्रिअर्सन यांचे म्हणणे आहे. व त्यावरून ज्या प्रदेशांत पैशाची भाषा प्रचलित होती त्याच प्रदेशांत ही उत्पन्न झाली असावी असें त्यांचे मत आहे. परंतु पैशाची भाषेच्या उत्पत्तिस्थानाबद्दल हि या दोन विद्वानांत मतभेद आहे. स्टेन् कोनोच्या मते पैशाची भाषेचे उत्पत्तिस्थान विंध्याद्रीच्या दक्षिणेकडील प्रदेश हे आहे, तर ग्रिअर्सनच्या मते ती हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील प्रदेशांत उत्पन्न झाली असावी व तेथे ती प्रथम प्रसृत होऊन तिचा कोंकणापर्यंत पुढें विस्तार झाला असावा, पाली भाषेचे अशोकाच्या गिरनार शिलालेखाशी सादृश्य व पूर्वेकडील घोलिशिलालेखांशी दिसादृश्य यावरून हि हीच गोष्ट प्रतीत होते. उदा० संस्कृत-राज्ञः, व कृतम्; पाली-राजिनो, रज्जो व कृतम्; गिरनार-राणो व कृतम्, घोलि-लजिने व कडे अशीं रूपे होतात. या बाबतीत प्रो. सुनीतिकुमार चतर्जी यांचे म्हणणे असे आहे की बुद्धाची सर्व उपदेशवचने मागधी भाषेनंतर मध्यदेशांतील शौरसेनी प्राकृतमध्ये अनुवादित झाली होती व तीच पालीभाषा या नांवाने ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकापूर्वी प्रसिद्ध होती. परंतु आपणांस असे आढळून येते की पाली भाषेचे शौरसेनी किंवा मागधी या दोहोंपेक्षा हि पैशाची भाषेशीच अधिक साम्य आहे, हे पुढील उदाहरणांवरून दिसून येईल.

संस्कृत	पाली	पैशाची	शौरसेनी	मागधी
(क) लोक	लोक	लोक	लोअ	लोअ
(ग) नग	नग	नग	णअ	णअ
(च) शची	सची	सची	सई	शई
(ज) रजत	रजत	रजत	रअद	लअद
(त) कृत	कृत	कृत	कद	कड
(र) कर	कर	कर	कर	कल
(श) वश	वस	वस	वसः	वश
(ष) मेष	मेस	मेस	मेसः	मेश
(स) सारस	सारस	सारस	सारस	शालश
(न) वचन	वचन	वचन	वअण	वअण
(ट) पट्ट	पट्ट	पट्ट	पट्ट	पस्ट
(र्थ) अर्थ	अर्थ	अर्थ	अर्थ	अस्त
(स् पु. प्र. ए. प्रत्यय) वृक्षः	रुक्खो	रुक्खो	रुक्खो	लुक्खे

पाली भाषेची उत्पत्ति ख्रि० पू० सहाव्या शतकांत झाली असावी असें समजतात; परंतु त्या कार्त्तिकी म्हणजे बुद्धाच्या जन्माच्या व धर्मप्रसाराच्या वेळी मागधी ही लोकांची बोलभाषा होती व पाली ही बोलभाषा नसून बौद्धधर्म-ग्रंथांची वाङ्मयीन भाषा आहे व ती ख्रिस्ती सनाच्या चौथ्या किंवा पांचव्या शतकांत आपणांस दृश्य होणाऱ्या स्वरूपांत परिणत झाली असावी. या पाली भाषेपासूनच आधुनिक सिंहली भाषा बनली आहे.

अर्धमागधीः—यानंतर वाङ्मयदृष्ट्या दुसरी महत्त्वाची भाषा म्हणजे महावीराची धर्मोपदेश भाषा अर्ध-मागधी होय. ‘भगवंच णं अद्धमागहीए भासाए धम्ममाइवखइ’—समवायांग सूत्र ६०. अर्थात् महावीराने जो धर्मोपदेश केला, तो लेखनद्वारा केलेला नसून व्याख्यानद्वारा केला; परंतु आज आपणांस सर्वांत जुने जैनधर्मग्रंथ आढळतात ते त्यानंतर बऱ्याच उत्तरार्काळी प्रत्यक्ष लिहिले गेले आहेत. आपल्या वेदांप्रमाणे महावीराची धर्मवचने तोंडी पठन-परंपरेने जैन यतींमध्ये चालू असून तींच पुढे ग्रंथरूपाने लिहिलीं गेलीं अशी त्यांची परंपरा आहे. परंतु हे श्रुतावर-

पंथीयांचें विधान त्यांतीलच दिगंबरपंथीयांस मान्य नसून त्यांच्या मते पूर्वार्चि सर्व जैन धर्मग्रंथ छुप्त झाले असून प्रचलित जैन धर्मग्रंथ नव्याने लिहिले गेले आहेत. श्वेतांबरपंथीयांच्या मते जैन सूत्रग्रंथ महावीरनिर्वाणानंतर ९८० वर्षांनी म्हणजे ख्रि. स. ४५४ मध्ये काठेवाडांत वलभी या ठिकाणी श्री देवर्धिगणी यानें लिपिवद्ध केले, परंतु तावत्कालपर्यंत त्यांचें वेदांप्रमाणेंच जैन मुनींनी शिष्यपरंपरेने पठनद्वारां मूळ स्वरूपांत रक्षण केलें.

वेदांप्रमाणेंच सूत्रग्रंथपठनाच्या शुद्धतेबद्दल या मुनींकडून काळजी घेण्यांत येत असते. तथापि मूळ सूत्रांमध्ये या पठनपरंपरेने भाषाविषयक कांहीं फरक होणें संभवनीय आहे. कारण या सूत्रांस वेदांप्रमाणें शब्दप्राधान्य नसून अर्थप्राधान्य आहे व हे ग्रंथ सामान्य लोकांस समजण्याकरितां तत्कालीन बोलभाषेत लिहिले होते. बोलभाषेत कालानुसार फरक पडणें अपरिहार्य आहे; त्याशिवाय ती समजण्यास सुलभ राहणार नाही. तसेंच चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीत मगधदेशांत जें वारा वर्षांचें अवर्षण झालें त्या वेळीं जैन मुनि दक्षिण देशांत समुद्रतीरी वास्तव्य करण्यास गेले होते त्या वेळीं या ग्रंथपठनाची परंपरा नुटित झाली होती. पुन्हां या अवर्षणाच्या कालानंतर पाटलीपुत्र शहरांत या जैन संघांचें एकत्र अधिवेशन होऊन निरनिराळ्या मुनींच्या स्मृतीवरून या ग्रंथांचें पुनर्लेखन करण्यांत आलें. यापैकी कांहीं मुनि दक्षिणेंतील महाराष्ट्र, कोंकण वगैरे भागांतहि उपदेशाचें कार्य करीत होते हें त्या भागांतील जैन धर्माच्या प्रसारावरून उघड होतें. अर्धमागधी भाषेचें दूरस्थ महाराष्ट्र देशाच्या महाराष्ट्री भाषेशीं जें विशेष सादृश्य दिसून येतें त्याचेंहि कारण हेंच असलें पाहिजे. यानंतर ८०० वर्षांनी वलभी व मथुरा येथें जैन ग्रंथ लिपिवद्ध करण्याकरितां जैन मुनींचीं संमेलने भरविण्यांत आलीं. या कालांत जैन संप्रदायाचा विस्तार भारतवर्षाच्या दूरदूरच्या प्रांतांत झालेला असून तत्कालीन भाषांचा परिणाम त्यांच्या (धर्मोपदेशकांच्या) भाषेवर झाला असला पाहिजे व यासुद्धेंच अंग-ग्रंथांच्या भाषेमध्ये—एवढेंच नव्हे तर एकाच अंगग्रंथांतील भाषेमध्ये, किंबहुना वाक्यांमध्ये—भाषाभेद आढळून येतो. या उपपत्तीवरूनच अंग व उपांग ग्रंथांची कांहीं कांहीं ठिकाणीं थोडीफार विसंगति आढळून येते तिचेंहि स्पष्टीकरण होतें. समवायांगसूत्रादि ग्रंथांत जीस अर्धमागधी असें नांव दिलें आहे तीसच स्थानांगसूत्रादि ग्रंथांमध्ये ऋषिभाषिता असें म्हटलें आहे. यावरून हेमचंद्रानें तिला आर्षभाषा असें म्हटलें आहे. वस्तुतः ही तिन्ही नांवे एकाच भाषेची आहेत. याच भाषेस याकोवीने प्राचीन महाराष्ट्री अथवा जैन महाराष्ट्री असें नांव दिलें आहे. तथापि डॉ. पिशेलच्या मते प्राचीन जैनसूत्रांची आर्षभाषा ही अर्धमागधीच होय. अर्थात् तिचें महाराष्ट्रीशीं अनेक बाबतींत साम्य आहे तरी तीस जैन महाराष्ट्री असें वेगळें नांव देण्याचें कारण नाही. ज्याप्रमाणें बौद्ध धर्मसूत्रग्रंथांची भाषा मागधी अथवा पाली ही नाटकांतील किंवा प्राकृत व्याकरणांमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मागधीहून भिन्न आहे तशीच जैनधर्मसूत्रांची अर्धमागधी नाटकांतील किंवा प्राकृत व्याकरणांतील अर्धमागधीहून निराळी आहे. तथापि ज्याप्रमाणें बौद्धसूत्रांच्या भाषेला महाराष्ट्री न म्हणतां मागधीच संबोधिलें जातें त्याप्रमाणें जैन धर्मसूत्रांच्या भाषेलाहि महाराष्ट्री न म्हणतां अर्धमागधीच म्हणण्यांत येतें असें हरगोवनदास यांनीं प्रतिपादन केलें आहे. परंतु पं. बेचरदास दोशी यांनीं आपल्या प्राकृत व्याकरणाच्या प्रस्तावनेत जैन आगम ग्रंथांची भाषा भरताचें नाट्य-शास्त्र, बरुचि, हेमचंद्रादि प्राकृत व्याकरणकार, व अशोकाचे शिलालेख इत्यादींमध्ये अर्धमागधीचीं जीं लक्षणे आढळतात त्यांस अनुसरून तिचें स्वरूप नसल्यामुळे तिला अर्धमागधी न म्हणतां प्राकृतच म्हणावें असें प्रतिपादन केलें आहे. परंतु प्राकृत म्हणजे जर महाराष्ट्री म्हटलें तरी तीपासून जैन आगम भाषा निराळी आहे हें आपण बर पाहिलेंच आहे व नाटकादींमधील भाषा कृत्रिम असणें शक्य आहे. तेन्हां हरगोवनदास यांचेंच मत अधिक ग्राह्य दिसतें. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत ज्या सात प्राकृत भाषांचा उल्लेख आहे त्यांत अर्धमागधीचा उल्लेख असून ती नोकर-चाकर, राजपुत्र व श्रेष्ठी या पात्रांच्या तोंडीं असावी असें सांगितलें आहे. परंतु या पात्रांच्या तोंडीं असलेली भाषा व जैन सूत्रांची भाषा यांमध्ये बराच फरक आढळतो. मार्कण्डेयानें आपल्या व्याकरणांत 'शौरसेन्या अदूरत्वादिय-मेवार्धमागधी' मागधीसच अर्धमागधी असें म्हटलें आहे. क्रमदीश्वरानें आपल्या प्राकृत व्याकरणांत 'महाराष्ट्री मिश्रा अर्धमागधी' असें हिचें लक्षण दिलें आहे. परंतु ही दोन्हीहि लक्षणे नाटकांतील पात्रांच्या तोंडीं असलेल्या भाषेबद्दलची आहेत.

अर्धमागधी भाषेत व महाराष्ट्री भाषेत पुष्कळच साम्य आहे. डॉ. होन्ले यांनी अर्धमागधीस आर्व प्राकृत असें म्हटलें असून ती नाटकांतील अर्धमागधी, महाराष्ट्री आणि शौरसेनी यांचें मूळ मानली आहे. तसेंच हेमचंद्रानें आपल्या प्राकृत व्याकरणांत आपल्या नियमांस जी उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांपैकीं वाङ्मयांतील उदाहरणें महाराष्ट्री भाषेतील आहेत, परंतु जैन सूत्रांतील उदाहरणें देतांना त्यांस आर्धभाकृत असें नांव दिलें आहे. त्यावरून ही जैन-सूत्रांची भाषा वाङ्मयीन महाराष्ट्रीपेक्षा प्राचीन असावी असें वाटतें. काहीं लोक अर्धमागधी या शब्दाची व्युत्पत्ति 'अर्धी मागधी' अशी करितात ती चुकीची असून 'अर्ध्या मगधाची भाषा' ही व्युत्पत्ति वास्तविक आहे. अर्धमागध ह्या शब्दाची व्याख्या निशीतचूर्णिकेत 'मगहद्विसयभासानिवद्धं अद्धमागहं' अशी दिली आहे. परंतु अर्धमागधीचें सादृश्यमगधांतील मागधी किंवा शौरसेनी किंवा अर्वाचीन पूर्वहिंदी या भाषांशीं नसून महाराष्ट्री किंवा अर्वाचीन मराठी या भाषांशीं असण्याचें कारण वर सांगितल्याप्रमाणें जैन मुनींचा अवर्षणकालीं दक्षिण हिंदुस्थानांत घडलेला दीर्घकालीन निवास व त्यामुळें त्यांच्या भाषेवर व त्यांनीं ग्रथित केलेल्या अंगग्रंथांतील भाषेवर झालेला महाराष्ट्रीचा परिणाम हें असलें पाहिजे. डॉ. भाण्डारकर यांनी अर्धमागधीची उत्पत्ति ख्रि. पू. २ व्या शतकांत झाली असावी असें म्हटलें आहे. डॉ. एस्. के. चतर्जी यांनी सर्व नाटकांतील सर्व प्राकृत भाषांचा व अर्धमागधीचा उत्पत्तिकाल ख्रि. पू. ३ रें शतक हा दिला आहे. परंतु अश्वघोषाच्या नाटकांत जैन अर्धमागधी भाषा आहे असें डॉ. ल्युड्सन दाखविलें आहे व डॉ. याकोबी यांनी जैनसूत्रांची व मथुरा येथील शिलालेखाची भाषा यांचा काल ख्रि. पू. ४ थें व ३ रें शतक असा दिला आहे. व हा काल वरील पाटलीपुत्रांत झालेल्या ग्रंथसंकलनाशीं जुळणारा आहे. ही भाषा बहुतांशीं महाराष्ट्रीशीं जुळते पण तीत आढळणारे काहीं विशेष पुढें दिले आहेत, त्यावरून अर्धमागधी ही वैदिक व अभिजात संस्कृत भाषेशीं अधिक जवळ आहे हें दिसून येईल.

अर्धमागधीचीं विशेष लक्षणें. वर्णभेदः—(१) दोन स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या असंयुक्त 'क' वद्दल प्रायः सर्वत्र 'ग' होतो. पण कोठें कोठें 'त' आणि 'य' हि होतो. जसें:—ग—प्रकल्प = प्रगल्प; आकर = आगर; आकाश = आगास; आकाशिका = आगाशी; प्रकार = पगार; श्रावक = सावग; विवर्जक = विवर्जग; निषेवक = निसेवग; लोक = लोग; आकृति = आगई. त—आराधक = आराहत; सामायिक = सामातित; विशुद्धिक = विशुद्धित; अधिक = अहित; शाकुनिक = साउणित; नैषधिक = नेसजित; वीरासनिक = विरासनित; वर्षिक = वड्ढति; नैरयिक = नेरतित; सीमंतक = सीमंतत; नरकात् = नरतातो; माडम्बिक = माडम्बित; कौटुम्बिक = कौटुम्बित; सचक्षुक्तेण = सचक्षुत्तेण; कूणिक = कूणित; अंतिकात् = अन्तितातो; राहसिकेन = रहसितेण. य—कायिक = काइय; लोक = लोय.

(२) दोन स्वरांमध्ये असलेला असंयुक्त 'ग' कायम राहतो. कोठें कोठें त्याचा 'त' आणि 'य' होतो. जसें आगम = आगम; आगमन = आगमण; आनुगामिक = आणुगामिय; आगमिष्यत् = आगमिस्स; जागर = जागर; अगारिन् = अगारि; भगवन् = भगवं; अतिग = अतित; सागर = सायर.

(३) दोन स्वरांमध्ये असलेल्या असंयुक्त 'च' अथवा 'ज' वद्दल 'त' आणि 'य' होतात. जसें:—नाराच = नारात; वचस् = वति; प्रवचन = पावतण; कदाचित् = कयाति; वाचना = वायणा; उपचार = उवयार; लोच = लोय; आचार्य = आयरिय; भोजिन् = भोति; वज्र = वतिर; पूजा = पूता; राजेश्वर = रातीसर; आत्मजः = अत्तते; प्रजात = पयाय; कामध्वजा = कामध्वया; आत्मज = अत्तय.

(४) दोन स्वरांच्यामध्ये असलेला 'त' प्रायः कायम राहतो. कोठें कोठें त्याचा 'य' होतो. जसें:—वन्दते = वंदति; नमस्यति = नमंसति; पर्युपास्ते = पर्युपासति; जितेंद्रिय = जितेंद्रिय; सतत = सतत; भवति = भवति; अंतरित = अंतरित; धैवत = धैवत; जाति = जाति; आकृति = आगिति; विहरति = विहरति; पुरतः = पुरतो; करोति = करेति; ततः = तते; संदिसत्तु = संदिसत्तु; संलपति = संलवति; प्रभृति = पभिति; करतल = करयल.

(५) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'द' वद्दल 'द' अथवा 'त' अधिकांशानें होतो. कधी कधी 'य' हि होतो. जसें:—द—प्रदिशः = पदिसो; भेद = भेद; अनादिक = अणादियं. वदत् = वदमाण; नदति = णदति; जनपद =

जणवद; वेदिध्यति=वेदिहिती. त-यदा = जता; पाद = पात; निषाद = निसात; नदी = नती; मृषावाद = मुसावात; वादिक = वातित; अन्यदा = अन्नता; कदाचित् = कताती; यदि = जति; चिरादिक = चिरातीत. य—प्रतिच्छादन = पडिच्छायण; चतुष्पद = चउप्पय (चौपाई, एक छंद).

(६) दोन स्वरांमध्ये असलेल्या 'प' चा प्रायः सर्वत्र 'व' होतो. जसैं:—पापक = पावग; संलपति = संलवति; सोपचार = सोवयार; अतिपात = अतिवात; उपनीत = उवणीय; अच्युपपन्न = अज्जोववण्ण; उपगूढ = उवगूढ; आधिपत्य = आहेवच्च; तपक = तवय; व्यपरोपित = ववरोवित.

(७) स्वरांच्यामध्ये असलेला 'य' प्रायः कायम राहतो. अनेक ठिकाणी त्याचा 'त' झालेला दृष्टीस पडतो. जसैं:—य-वायव = वायव; प्रिय = पिय; निरय = निरय; इंद्रिय = इंदिय; गायति = गायइ. त—स्यात् = सिता; सामायिक = सामातित; कायिक = कातित; पालयिष्यन्ति = पालतिस्संति; पर्याय = परितात; नायक = नातग; गायति = गातति, स्थायिन् = ठाति; शायिन् = साति; नैरयिक = नेरतित; इंद्रिय = इंदित.

(८) दोन स्वरांच्यामध्ये असलेल्या 'व' वद्दल व, त अथवा य हि होतो. व—वायव = वायव; गौरव = गारव; भवति = भवति; अनुविचिन्त्य = अणुवीति. त—परिवार = परिताल; कवि = कति. य—परिवर्तन = परियट्ठण; परिवर्तना = परियट्ठणा.

(९) महाराष्ट्रांत स्वरांच्यामध्ये असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य, व या व्यंजनांचा प्रायः लोप होतो. प्राकृत-प्रकाश इ. व्याकरणानुसार लोप पावलेल्या या व्यंजनावद्दल दुसरे कोणतेहि व्यंजन येत नाही. सेतुबंध, गाथासप्तशती आणि कर्पूरमंजरी इ. नाटकांच्या महाराष्ट्री भाषेतहि हे लक्षण चांगलेंच आढळतें.

हेमचंद्राच्या प्राकृत-व्याकरणानुसार या लुप्त व्यंजनाच्या दोन्ही बाजूस 'अ' वर्ण (अ अथवा आ) असल्यास लोप पावलेल्या व्यंजनावद्दल 'य' होतो. 'गउडवहो' मध्ये तर वर सांगितलेल्या व्यंजनापूर्वी अ वर्णाहून भिन्न वर्ण असूनहि त्यावद्दल 'य' झालेला अधिक प्रमाणांत आढळतो. परंतु जैन अर्धमागधीमध्ये आम्ही वर सांगितल्याप्रमाणें त्या त्या व्यंजनावद्दल भिन्न भिन्न व्यंजन येतें आणि कोठें कोठें तर तेंच व्यंजन कायम राहतें. हे खरे की, कोठें कोठें वर सांगितलेल्या व्यंजनावद्दल अन्य व्यंजन होणें अथवा तेंच व्यंजन कायम राहणें याऐवजी महाराष्ट्रीप्रमाणें त्या व्यंजनाचा लोपहि झालेला आढळतो. पण तो लोप वर सांगितलेल्या व्यंजनानंतर 'अ' अथवा 'आ' याहून भिन्न स्वर असूनहि झालेला आढळतो. जसैं:—लोक = लोओ; रोचित = रोइत; भोजिन् = भोइ; आतुर = आउर; आदेशि = आएसि; कायिक = काइय; आवेश = आएस.

(१०) शब्दाच्या आरंभी अथवा मध्ये अथवा जोडाक्षरांत सर्वत्र 'ण' प्रमाणें 'न' हि होतो. जसैं:—नदी = नई; ज्ञातपुत्र = नायपुत्त; आरनाल = आरनाल; अनल = अनल; अनिल = अनिल; प्रज्ञा = पज्ञा; अन्योन्य = अन्नमन्न; विश = विनु; सर्वज्ञ = सव्वज्जु इ.

(११) 'एव' च्या पूर्वी 'अम्' असल्यास त्याच्यावद्दल 'आम्' होतो. जसैं:—यामेव = जामेव; तामेव = तामेव; क्षिप्रमेव = खिप्पामेव; एवमेव = एवामेव; पूर्वमेव = पुव्वामेव इ.

(१२) दीर्घ स्वरांनंतर येणाऱ्या 'इति वा' वद्दल 'ति वा' अथवा 'इ वा' असें होतें. जसैं:—इन्द्र मह इति वा = इंदमहे ति वा, इंद महे इ वा.

(१३) 'यथा' आणि 'यावत्' शब्दांतील 'य' चा 'ज' अथवा लोप झालेला आढळतो. जसैं:—यथाख्यात = अहक्खाय; यथाजात = अहाजात; यथानामक्र = जहणामए; यावत्कथा = आवकहा; यावज्जीव = जावज्जीव.

वर्णागमः—गद्यांतहि अनेक ठिकाणी समासांत उत्तरपदाच्या पूर्वी म् आगम होतो. जसैं:—निरयंगासी, उड्दंगारव, दीहंगारव, रहस्संगारव, गोणमाई, सामाइयमाइयांइ, अजहणमणुक्कोस, अदुक्खमसुहा इ. महाराष्ट्रीमध्ये केवळ पद्यांतच पादपूरणासाठी म् आगम झालेला आढळतो; गद्यांत तर तो सुळीच आढळत नाही.

शब्दभेदः—(१) महाराष्ट्रांत ज्यांचा प्रयोग झालेला आढळत नाही असे अनेक शब्द अर्धमागधीमध्ये आहेत. जसैं:—अज्जश्चित्थय, अज्जोववण्ण, अणुवीति, आघवणा, आघवेत्तग, आणापाणु, आवीकम्म, कण्हुइ, केमहालय, दुरुद, पच्चत्थिमिल्ल, पाऊकुब्बं, पुरत्थिमिल्ल, पोरेवच्च, महतिमहालिया, वक्क, विउस.

(२) ज्यांचीं रूपे अर्धमागधीत व महाराष्ट्रीत भिन्न भिन्न होतात अशा शब्दांचीहि संख्या वरीच मोठी आहे. त्यांपैकीं कांहीं शब्द पुढें दिले आहेत.—

अर्धमागधी	महाराष्ट्री	अर्धमागधी	महाराष्ट्री
अभियोग	अभ्याम	नितिय	णिच्च
आउंटण	आउंचण	निएय	णिअअ
आहरण	उआहरण	पडुपन्न	पच्चुपण्ण
उप्पि	उवरिं, अवरिं	पच्छेकम्म	पच्छाकम्म
किया	किरिआ	पाय (पात्र)	पत्त
कीस, केस	केरिस	पुढो (पृथक्)	पुहं, पिहं
केवच्चिर	किआच्चिर	पुरेकम्म	पुराकम्म
गेहि	गिद्धि	पुठ्वि	पुठ्वं
चियत्त	चइअ	माय (मात्र)	मत्त, मेत्त
छच्च	छक्क	माहण	बग्गण
जाया	जत्ता	मिल्लखु, मेच्छ	मिल्लिच्छ
णिगण, णिगिण	णगग	वग्गू	वाआ
णिगिणिण (नाग्रथ)	णगगतण	वाहणा (उपानह)	उवाणआ
तच्च (तृतीय)	तइअ	सहेज्ज	सहाअ
तच्च (तस्थ)	तच्छ	सीआण, सुसाण	मसाण
तेगिच्छा	चिइच्छा	सुमिण	सिमिण
दुवालसंग	बारसंग	सुहम, सुहुम	सण्ह
दोच्च	दुइअ	सोहि	सुद्धि.

शिवाय दुवालस, बारस, तेरस, अउणवीसइ, वत्तीस, पणतीस, इगयाळ, तेयालीस, पणयाळ, अढयाळ, एगदठि, बावदठि, तेवदठि, छवदठि, अढसदठि, अउणत्तरि, वावत्तरि, पणत्तरि, सत्तहत्तरि, तेयासी, छलसीइ, बाणउइ, इ. संख्यावाचक शब्दांचीं रूपे अर्धमागधीत आढळतात. महाराष्ट्रीत अशीं होत नाहींत.

नामविभक्ति:—(१) अर्धमागधीत पुंलिङ्गी अकारान्त शब्दाला प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रायः ' ए ' व कचित् ' ओ ' प्रत्यय लागतो. परंतु महाराष्ट्रीत फक्त ' ओ ' प्रत्यय लागतो.

(२) सप्तमीच्या एकवचनाचा र्सि प्रत्यय आहे. महाराष्ट्रीत तो ' भिम ' आहे.

(३) चतुर्थीचे एकवचनांत ' आए ' किंवा ' आते ' असे प्रत्यय येतात; जसे:—देवाए, सवणयाए, गमणाए, अदठाए, अहिताते, असुभाते, अखमाते इ०. महाराष्ट्रीत हे प्रत्यय नाहींत.

(४) अनेक शब्दांच्या तृतीयेच्या एकवचनांत ' सा ' आढळतो; जसे:—मणसा, वयसा, कायसा, जोगसा, वलसा, चक्खुसा. महाराष्ट्रीत यांच्याऐवजीं मणेण, वएण, काएण, जोगेण, वळेण, चक्खुणा अशीं अनुक्रमे रूपे होतात.

(५) कम्म आणि धम्म शब्दांचें तृतीयेचें एकवचन पालीतल्याप्रमाणें कम्मुणा व धम्मुणा असें होतें. तींच रूपे महाराष्ट्रीत कम्मेण व धम्मेण अशीं होतात.

(६) अर्धमागधीत ' तत् ' शब्दाच्या पंचमीच्या बहुवचनांत ' तेब्भो ' रूपहि आढळण्यांत येतें.

(७) ' शुभम् ' शब्दाचें षष्ठीचें एकवचन संस्कृतप्रमाणें ' तव ' असें होतें. तसेंच ' अस्मत् ' चें षष्ठीचें बहुवचन संस्कृतप्रमाणेंच ' अस्माकं ' असें होतें. हीं रूपे महाराष्ट्रीत नाहींत.

आख्यात विभक्ति—(१) अर्धमागधीत भूतकाळाच्या बहुवचनाचा प्रत्यय 'ईसु' आहे. जसे:—पुच्छिसु, गच्छिसु, आभासिसु. महाराष्ट्रीत हा प्रयोग लुप्त झाला आहे.

धातुरूपे—अर्धमागधीत आइवखइ, कुंभइ, भुवि, होक्खती, बूया, अक्खवी, होत्था, हुत्था, पहारेत्था, आद्यं, दुरुहइ, विगिंचए, तिवायए, अकासी, तिउट्टई, तिउट्टिज्जा, पडिसंघयाति, सारयती, घेच्छिइ, समुच्छिहिंति, आहंसु इ०. प्रभृति प्रयोगांत धातूंची प्रकृति, प्रत्यय इ०. ज्या स्वरूपांत आढळतात त्याहून भिन्न स्वरूपांत ते महाराष्ट्रीत आढळतात.

कृदन्त—(१) अर्धमागधीत 'त्वा' प्रत्ययाचीं रूपे अनेक प्रकारांनीं होतात.

(१) दटु. जसे:—कट्टु, साहट्टु, अवहट्टु इ.

(२) इत्ता. जसे:—एत्ता, इत्ताणं व एत्ताणं. जसे:—चइत्ता, विउट्टिता, पासित्ता, करेत्ता, पासित्ताणं, करेत्ताणं.

(३) इत्तु. जसे:—दुरुहित्तु, जाणित्तु, वधित्तु.

(४) च्चा. जसे:—किच्चा, णच्चा, सोच्चा, मोच्चा, चेच्चा.

(५) इया. जसे:—परिजाणिया, दुरुहिया.

(६) याशिवाय विउक्कम्म, निसम्म, समिच्च, संखाए, अणुवीति, लब्धुं, लब्धूण, दिस्सा इत्यादि प्रयोगांत 'त्वा' चीं इतर भिन्नभिन्न रूपे दृष्टीस पडतात.

(२) 'तुम्' प्रत्ययाबद्दल प्रायः 'इत्तए' 'इत्तते', हे प्रत्यय आढळतात. जसे:—करित्तए, गच्छित्तए, संभुंजित्तए, उवसामित्तते, विहरित्तए इ.

(३) ऋकारान्त धातूच्या 'त' प्रत्ययाऐवजी 'ड' होतो. जसे:—कड, मड, अभिहड, वावड, संजुड, वियड, विथड.

तद्धित—(१) 'तर' प्रत्ययाचें रूप 'तराय' होतें. जसे:—अणिठतराय, अप्पनराय, बहुतराय, कंततराय.

(२) आउसो, आउसंतो, गोमी, बुसिमं, भगवंतो, पुरत्थिम, पच्चत्थिम, ओयंसी, दोसिणो, पोरेवच्च, इत्यादि प्रयोगांत 'मनुप्' व अन्य तद्धित प्रत्ययाचीं रूपे जैनअर्धमागधीत जशीं होतात त्याहून तीं महाराष्ट्रीत भिन्न प्रकारचीं होतात.

अर्धमागधीत महाराष्ट्रीपेक्षां इतके अधिक व सूक्ष्म भेद, आणि विशेष आहेत कीं, विस्तारभयास्तव येथें उल्लेख करतां येत नाही.

शौरसेनी—भरताच्या नाट्यशास्त्रांत शौरसेनी भाषा नायिका व तिच्या सखी या पात्रांच्या तोंडीं घालावी, असें सांगितलें आहे. भास, कालिदास वगैरेच्या नाटकांमध्ये ही भाषा वापरलेली आढळते. अश्वघोषाच्या नाटकांतील शौरसेनी भाषा ही थोडी अधिक जुनी वाटते. या भाषेचा उल्लेख, दंडी, रुद्रट, वाग्भट वगैरे सर्व साहित्यग्रंथकारांनीं केलेला आहे. वररुचि, हेमचंद्र, मार्कण्डेय, क्रमदीश्वर व लक्ष्मीधर इत्यादि व्याकरणकारांनीं इच्चें लक्षण दिलेलें आहे. भरतानें विदूषकाच्या तोंडीं प्राच्या ही भाषा असावी असें सांगितलें आहे व प्राच्य भाषेचें जें लक्षण मार्कण्डेयानें आपल्या व्याकरणांत दिलें आहे त्यावरून ही शौरसेनीपासून फारशी निराळी दिसत नाही. दिगंबर जैनांचे प्रवचनसार, द्रव्यसंग्रह वगैरे ग्रंथांची भाषाहि एक तऱ्हेची शौरसेनीच आहे. ही श्वेतांबरांची अर्धमागधी व प्राकृत व्याकरणकारांची शौरसेनी यांच्या मिश्रणानें बनली आहे. हिला जैनशौरसेनी असें नांव देतात. या भाषेचें उत्पत्तिस्थान शूरसेन अथवा मथुरा देश हें होय. अश्वघोषाच्या नाटकांतील शौरसेनी अशोकलिपीकालीन असावी व भासाच्या नाटकांतील शौरसेनी व जैन शौरसेनी यांची उत्पत्ति खिस्ती शकाच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकांत झाली असावी. या भाषेंत व महाराष्ट्रीत बरेचसें साम्य असून त्यांमध्ये जो फरक आढळतो तो पुढें दिला आहे.

शौरसेनीचे विशेष—वर्णभेद—(१) स्वरांच्या मध्यवर्ती असंयुक्त 'त' व 'द' च्या जागीं 'द' होतो. जसे:—रजत = रअद; गदा = गदा; (२) स्वरांमध्ये असंयुक्त 'थ' असल्यास त्याचा 'ध' व 'ह' होतो. जसे:—नाथ = पाध, पाह. (३) 'थ' जागीं 'य्य' आणि 'ज्ज' होतात. जसे:—आर्य = अय्य, अज्ज. सूर्य = सुय्य, सुज्ज

नाम-विभक्ति—पंचमीच्या एकवचनाचे ' दु ' व ' दो ' असे दोन प्रत्यय असून ते लागण्यापूर्वी पूर्वीचा अकार दीर्घ होतो. जसे:—जिनात् — जिनादो, जिनादु.

आख्यात—(१) ' ति ' आणि ' ते ' या प्रत्ययाबद्दल अनुक्रमे ' दि ' आणि ' दे ' होतात, जसे:—हसदि, हसदे; रमदि, रमदे; (२) भविष्यकाळाच्या प्रत्ययापूर्वी ' स्सि ' लागतो. जसे:—हसिस्सिदि, करिस्सिदि.

सन्धि—अन्त्य मकारानंतर ' इ ' अथवा ' ए ' असल्यास विकल्पाने ' ण ' चा आगम होतो. जसे:—युक्तम इदम् = जुतं णिमं, जुतमिमं; एवम् एतत् = एवं णेदं, एवमेदं.

कृदन्त—'त्वा' प्रत्ययाबद्दल ' इअ,' ' दूण ' व ' ता ' होतात. जसे:—पठित्वा = पठिअ, पडिदूण, पठित्ता.

मागधी—मागधी भाषा अशोकाच्या साम्राज्याच्या उत्तरेच्या व पूर्वेच्या मीरत, सहसराम, रामगड, धौलि, जौगड वगैरे ठिकाणी अशोकाच्या शिलालेखांत आढळते. अश्वघोषाच्या त्रुटित नाट्यग्रंथांतहि या भाषेचे प्राचीन स्वरूप आढळते व भास आणि कालिदास यांचीं नाटके व मृच्छकटिक यांमध्ये नाटकी मागधी दृष्टीस पडते. बहुतेक प्राकृत व्याकरणांत मागधीचीं लक्षणें व उदाहरणें दिलेलीं आहेत. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत राजाच्या अंतःपुरांत राहणारे, सुरंग लावणारे, अश्वपालक वगैरे पात्रांच्या तोंडी व नायक आपद्ग्रस्त असतां त्याच्या तोंडीं ही घालावी, असें सांगितलें आहे. परंतु मार्कण्डेयानें आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत उद्धृत केलेल्या 'राक्षसभिक्षुक्षपणक-चेटाया मागधी प्राहुः' या वचनावरून भरतानें उल्लेखिलेल्या बरील पात्रांशिवाय भिक्षु, क्षपणक वगैरे लोकहि त्याच भाषेत बोलत, असें दिसतें. रुद्रट, वाग्भट, हेमचंद्र इत्यादि आलंकारिकारांनीं आपल्या ग्रंथांत या भाषेचा उल्लेख केला आहे. हिचें उत्पत्तिस्थान मगधदेश होय. मगधाच्या वाहेरहि अशोकाच्या शिलालेखांत ही भाषा आढळण्याचें कारण मागधी ही त्या वेळीं राजभाषा असावी व त्यामुळे अंतःपुरांत इत्यादि ठिकाणीं हीच भाषा वापरण्याचा प्रघात असावा. भिक्षु व क्षपणक हे विशेषतः मगधनिवासी असल्यामुळे त्यांच्या तोंडीं हीच भाषा नाटकांमध्ये घालणें स्वाभाविक दिसतें. नायकहि संकटकारी किंवा आपत्तिग्रस्त असतां याच भाषेत भाषण करितो, असें भरतानें सांगितलें आहे. यावरून राजे लोकांचीहि स्वाभाविक भाषा हीच असावी, असें वाटतें. कारण सामान्यतः मनुष्य विपत्तींत किंवा संकटांत असतां व्यावहारिक भाषेपेक्षां घरगुती भाषेतच आपले सहज उद्गार काढतो. यावरून सामान्यतः नाट्यशास्त्रकार भरत ज्या प्रदेशांत राहत होता तेथील लोकांची बोलभाषा त्या वेळीं हीच असली पाहिजे असें वाटतें. वररुचीने 'शौरसेनीपासून मागधीची उत्पत्ति झाली' असें म्हटलें आहे. परंतु शूरसेन व मगध या दोन प्रदेशांतील प्रादेशिक भाषा असून ज्याप्रमाणें शौरसेनी ही मध्यदेशांतील वेदकालीन बोलभाषेपासून उत्पन्न झाली त्याप्रमाणेंच मगधांतील बोलीपासून मागधी उत्पन्न झाली असावी. अशोकाच्या शिलालेखांत व अश्वघोषाच्या नाटकांत प्राचीन मागधीचें स्वरूप आढळतें, व भासाच्या नाटकांत मध्ययुगीन मागधीचें स्वरूप दृष्टीस पडतें. शाकारी, चाण्डाली आणि शाबरी या मागधीचींच रूपांतरें होत. भरतानें शबर, शक वगैरेच्या तोंडीं शाकारी भाषा घातली आहे. परंतु मार्कण्डेयानें राजश्यालकाच्या तोंडीं ही भाषा असावी, असें म्हटलें आहे. भरतानें पुष्कसादि जातींची भाषा चाण्डाली आणि अंगारक, व्याध, लांकूडतोडे व कारागीर लोक यांची भाषा शाबरी असावी, असें सांगितलें आहे. यातीन भाषांचीं उदाहरणें जीं नाटकांत वगैरे आढळतात त्यांमध्ये व मागधी-भाषेत फारसा फरक आढळत नाही. मृच्छकटिकांतील माथुर व द्यूतकार यांच्या भाषेस 'ढक्की' असें नांव दिलें आहे. हीहि मागधीभाषेचें एक रूपांतर आहे. मार्कण्डेयानें ढक्की भाषेसच 'टाक्की' असें म्हटलें आहे. 'प्रयुज्यते नाटकादौ श्रुतादि न्यवहारिभिः । वणिग्भिर्हीनदेहैश्च तदाहुष्ठकभाषितम् ॥' मार्कण्डेयानें या भाषेचीं जीं विशेष लक्षणें दिलीं आहेत त्यांवरून ही अपभ्रंश असावी, असें दिसतें व हरिश्चंद्रानें तिला 'अपभ्रंश' असें म्हटलें आहे, असेंहि त्यानें सांगितलें आहे. मागधी व शौरसेनी यांमध्ये आढळणारे विशेष भेद पुढें दिले आहेत. बाकीच्या बाबतींत हिचें शौरसेनीशीं साम्य आहे.

मागधीचे विशेष वर्णभेद—(१) ' र 'बद्दल सर्वत्र ' ल ' होतो. जसे:—नर = णल; कर = कल.

(२) ष, श, स यांच्या जागी तालव्य ' झ ' होतो, जसे:—शोभन = शोहण; पुरुष = पुलिश; सारस = शालश,

(३) संयुक्त 'ष' आणि 'स' च्या जागीं दन्त्य 'स' होतो. जसे:-शुष्क = शुस्क; कष्ट = कस्ट; स्खलति = स्खलि; बृहस्पति = बृहस्पदि.

(४) 'ट्ट' आणि 'ष्ठ' यांच्याबद्दल 'स्ट' होतो. जसे:-पट्ट = पस्ट; सुष्ठु = शुस्टु.

(५) 'स्त,' आणि 'र्थ' बद्दल 'स्त' होतो. जसे:-उपस्थित = उवस्तिद; सार्थ = शस्त.

(६) 'ज,' 'य' आणि 'य' बद्दल 'य' होतो. जसे:-जानाति = याणादि, दुर्जन = दुय्यण, मय = मय्य, अय = अय्य, याति = यादि, यम = यम.

(७) न्य, ण्य, ञ, झ च्याबद्दल ज्ञ होतो. जसे:-अन्य = अञ्ज, पुण्य = पुञ्ज; प्रज्ञा = पञ्जा, अञ्जलि = अञ्जलि.

(८) शब्दाच्या आरंभीं नसणाऱ्या 'छ' चा 'क्ष' होतो. जसे:-गच्छ = गक्ष, पिच्छिल = पिथिल.

(९) 'क्ष' बद्दल 'स्क' होतो. जसे:-राक्षस = लस्कश; यक्ष = यस्क.

नामविभक्ति-(१) अकारांत पुल्लिङ्गी शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनी 'ए' होतो. जसे:-जिनः = यिणे; पुरुषः = पुल्लिङ्गे.

(२) अकारान्त शब्दाचें पष्ठीचें एकवचन 'स्स' आणि 'आह' लागून होतें. जसे:-जिनस्य = यिणरस, यिणाह.

(३) अकारान्त शब्दाचें पष्ठीचें बहुवचन आण, आहं हे प्रत्यय लागून होतें. जसे:-जिनानाम् = यिणाण, यिणाहं.

(४) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचें व बहुवचनाचें रूप 'हगे' असें होतें.

पैशाची:-गुणाढ्याची सध्यां लुप्त झालेली बृहत्कथा पैशाची भाषेमध्ये लिहिलेली होती, असें मानतात. या भाषेची उदाहरणे प्राकृतप्रकाश, हेमचंद्राचें प्राकृत व्याकरण, षड्भाषाचंद्रिका, प्राकृतसर्वस्व वगैरे प्राकृत व्याकरण-ग्रंथांत आढळतात. तसेंच हेमचंद्राचें कुमारपालचरित्र, काव्यानुशासन व मोहराजपराजय नाटक इत्यादिमध्ये या भाषेचे नमुने आढळतात. भरतानें आपल्या नाट्यशास्त्रांत पैशाचीचा उल्लेख केला नाहीं; परंतु रुद्रट, केशवमिश्र वगैरे साहित्यशास्त्रकारांनीं इचा निर्देश केला आहे व वाग्भटानें हिला 'भूतभाषित' असें म्हटलें आहे. हिचा उपयोग भूत, पिशाच, राक्षस, वगैरेंच्या तोंडीं करावा, असा वरील ग्रंथकारांचा आदेश आहे. षड्भाषाचंद्रिकेंत ही पिशाच देशाची भाषा असें म्हटलें असून पुढीलप्रमाणें पिशाच देशाचें वर्णन दिलें आहे: 'पांड्य-कैकय-बाल्हीक-सह्य-नेपाल-कुन्तलाः । सुषेणभोजगांधारहैवकनोजनास्तथा ॥ एते पिशाचदेशाः स्युः ॥' मार्कण्डेयानें प्राकृतसर्वस्वामध्ये प्राकृतचंद्रिकेंतील 'कांचीदेशीयपाण्ड्ये च पांचाल गौडमागधम् । ब्राह्मंड दक्षिणात्यं च शौरसेनं च कैकयम् । शारवं द्राविडं चैव एकादशपिशाचजाः ।' याप्रमाणें अकरा प्रकारच्या पैशाचीचा उल्लेख केला आहे. परंतु अखेरीस 'कैकयं शौरसेनं च पांचालमिति च त्रिधा पैशाच्यः' म्हणून तीनच पैशाची ग्राह्य धरल्या आहेत. वर उल्लेखिलेले देश इतके परस्परांपासून दूर दूर आहेत कीं, त्यांमध्ये एकाच भाषेचा व्यवहार संभवत नाहीं. भिन्नभिन्न प्रदेशांत राहणाऱ्या एखाद्या जातीची भाषा अशा तऱ्हेची असू शकेल. व पूर्वीचे पिशाचासारखे रानटी लोक निरनिराळ्या देशांत जसजसे पसरले तसतसा या त्यांच्या भाषेचा प्रसार दूरदूरच्या प्रांतांत होणें संभवनीय दिसतें. ग्रिअर्सनने पिशाचभाषा बायब्येकडे पंजाब व अफगाणिस्थानामध्ये प्रथम उत्पन्न होऊन नंतर तिचा विस्तार इतर ठिकाणीं झाला असावा, असें म्हटलें आहे. व पिशाचपुर, -पिसाउर, -पेशावर या पेशावरच्या व्युत्पत्तीवरून हें संभवनीय दिसतें. परंतु डॉ. होर्नले यांच्या मते द्राविडादि अनार्य लोक आर्यलोकांच्या भाषेचा जो विकृत उच्चार करीत ती पैशाची असावी, व मेये याच्या मते ही दरदांची भाषा असावी. बरुचीने शौरसेनी प्राकृतपासून पैशाची उत्पन्न झाली, असें म्हटलें आहे. मार्कण्डेयानें पैशाचीचे कैकय, शौरसेन व पांचाल असे तीन भेद करून शौरसेनी व संस्कृत या दोहोंपासून कैकयपैशाची व कैकय पैशाचीपासून शौरसेनी पैशाची उत्पन्न झाली, असें म्हटलें आहे. परंतु त्यानें जी शौरसेनी पैशाचीचीं लक्षणें दिलीं आहेत त्यांवरून तिचें शौरसेनी भाषेशीं विशेषसें साम्य आढळून येत नाहीं. तर उलट मागधी भाषेशीं साम्य आढळतें. याकरितां तिला वास्तविक मागधी पैशाची म्हटलें पाहिजे, असें हरगोबनदास यांचें मत आहे. प्राकृत वैय्याकरणांनीं पैशाचीची उत्पत्ति

शौरसेनी अथवा संस्कृत भाषेपासून झाली असें म्हटलें आहे. परंतु या प्राकृत भाषांची उत्पत्ति निरनिराळ्या देश्य बोली-पासून झाली, हें आम्हीं वर प्रतिपादन केलेंच आहे. पैशाची भाषेचें प्राचीन स्वरूप आज उपलब्ध नाहीं. बहुधा त्या भाषेतच गुणाढ्याची बृहत्कथा रचलेली असावी. व ती त्यानें शालिवाहन राजास अर्पण केली यावरून ती दक्षिण भरतखंडांतहि प्रचलित असावी असें वाटतें. रा. काणे यांच्या मतें बृहत्कथेचें रूपांतर ज्या अर्थी सोमदेव व क्षेमेन्द्र यांनीं केलें आहे त्या अर्थी ती माळव्यांत प्रचलित असावी. रा. राजारामशास्त्री भागवत यांनीं पिशाचीचा अवेस्ता भाषेशीं संबंध जोडला आहे. आज जी ध्याकरण, काव्य किंवा नाटक इ० कांमध्ये पैशाची भाषा आढळते ती मध्यकालीन असून ख्रिस्ती सनाच्या २ व्या शतकापासून ५ व्या शतकापर्यंत प्रचलित असावी. या भाषेचें शौरसेनी भाषेशीं साम्य असून या दोहोंमध्ये जो फरक आढळतो तो पुढें दाखविला आहे.

पैशाचीची साधारणपणें ज्या ज्या बाबतींत शौरसेनीशीं भिन्नता आहे तेवढेच विशेष खाली दिले आहेत. ह्याशिवाय इतर सर्व बाबतींत पैशाचीचें शौरसेनीशीं साम्य असल्यानें, ते येथें दिले नाहींत.

वर्णभेद—(१) झ, न्य आणि ण्य यांच्या स्थानीं ज्ञ होतो. जसें:—प्रज्ञा = पञ्जा; ज्ञान = ज्ञान; कन्यका = कञ्जका; अभिमन्यु = अभिमञ्जु; पुण्य = पुञ्ज.

(२) ण आणि न याबद्दल न होतो. जसें:—गुण = गुन; कनक = कनक.

(३) त आणि द यांच्याबद्दल 'त' होतो. जसें:—भगवती = भगवती; शत = सत; मदन = मतन; देव = तेव.

(४) 'ल' च्या स्थानीं 'ळ' होतो. जसें:—सील = शील; कुल = कुळ.

(५) 'टु' बद्दल 'टु' आणि 'तु' होतात. जसें:—कुटुम्बक = कुटुम्बक, कुतुम्बक.

(६) महाराष्ट्रीच्या लक्षणांत असंयुक्त व्यंजनाच्या परिवर्तनाचे १ ते १३ व १५ आणि १६ नियम शौरसेनीलाच लागू पडतात; पैशाचीला ते नियम लागू नाहींत. जसें:—लोक = लोक्; शाखा = साखा; भट = भट; मठ = मठ; गरुड = गरुड; प्रतिभास = पतिभास; कनक = कनक; शपथ = सपथ; रेफ = रेफ; शबल = सबळ; यशस् = यस्; करणीय = करणीय; अंगार = इंगार; दाह = दाह.

(७) यादृश इ. शब्दांतील 'ट' ची 'ति' होते. जसें:—यादृश = यातिस; सदृश = सतिस.

नाम-विभक्ति—अकारान्त शब्दाच्या पंचमीचें एकवचन आतो, आतु लागून होतें. जसें:—जिनातु, जिनतो.

आख्यात—(१) शौरसेनीतील 'दि' 'दे' प्रत्ययांबद्दल अनुक्रमें 'ति', 'ते' होतात. जसें:—गच्छति, गच्छते; रमति, रमते.

(२) भविष्यकालांत 'स्सि' च्या ऐवजी 'एय्य' होतो. जसें:—भविष्यति = हुवेय्य.

(३) भावे आणि कर्मणि प्रयोगांत 'ईअ' आणि 'इज्ज' च्या ऐवजी 'इय्य' होतें. जसें:—पठ्यते = पठिय्यते; हसिय्यते.

कृदन्त—'त्वा' प्रत्ययाऐवजी कुठेंकुठें 'तून' तर कुठें 'त्थून' तर कुठें 'धून' होतात. जसें:—गत्वा = गन्तून; पठित्वा = पठितून; नष्ट्वा = नत्थून, नधून; तष्ट्वा = तत्थून, तद्धून.

अपभ्रंश—पतंजलीनें आपल्या महाभाष्यांत एकाच शब्दाचे अनेक अपभ्रंश होतात, असें सांगितलें आहे. 'भूयांसो अपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दाः' एकैकस्यहि शब्दस्य बहवो अपभ्रंशाः तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका इत्येवमादयो अपभ्रंशाः' म्हणजे एकाच गौः शब्दाचे गावी, गोणी, गोता, गोपो-तलिका असे अनेक अपभ्रंश होतात. यांपैकी गावी व गोणी या दोन शब्दांचा उपयोग प्राचीन जैनसूत्रग्रंथांत आढळतो. दण्डीनें आपल्या काव्यादर्शांत आभीर प्रभृति लोकांची भाषा अपभ्रंश असून शास्त्रांत संस्कृतभिन्न सर्व भाषांस अपभ्रंश म्हणतात असें सांगितलें आहे. 'आभीरादिगिरः काव्ये अपभ्रंश इति स्मृताः । शास्त्रे तु संस्कृता-दन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥'—काव्यादर्श १.३६. संस्कृत व्याकरणकारांनीं सर्वच प्राकृत भाषांस अपभ्रंश म्हटलें आहे, परंतु प्राकृत वैयाकरणानीं अपभ्रंश भाषा म्हणून एक प्राकृत भाषाभेद मानला आहे. अपभ्रंश भाषा

विक्रमोर्वशी, धर्माभ्युदय इ. नाटकग्रंथांत, हरिवंशपुराण, पउमचरित्र, भविष्यत्कथा, महापुराण, विलासवङ्कहा इत्यादि अनेक काव्यग्रंथांत व प्राकृत व्याकरणग्रंथांत व प्राकृतपिंगल नांवाच्या छंदोग्रंथांत आढळते. डॉ. होर्नले यांच्या मते पैशाचीप्रमाणे आर्यांच्या संस्कृतभाषेचा अनार्यलोक जो अशुद्ध उच्चार करित त्यावरूनच निरनिराळ्या प्रादेशिक अपभ्रंश भाषा तयार झाल्या व त्या महाराष्ट्रीहून प्राचीन असल्यात. ग्रियर्सनच्या मते संस्कृतभाषेप्रमाणेच प्राकृतभाषा जेव्हां प्रांथिक स्वरूपांत व व्याकरणनियमांनी निबद्ध झाली तेव्हां सामान्य लोकांच्या बोलभाषेस जें स्वरूप प्राप्त झालें त्याच ह्या निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा होत. यांची उत्पत्ति ख्रि.सनाच्या पांचव्या शतकाच्याहि पूर्वीपासून होत आली होती. या अपभ्रंशभाषा ख्रिस्तीसनाच्या दहाव्या शतकापर्यंत साहित्यिक भाषा म्हणून प्रचलित असून त्यांच्याबरोबर ज्या बोलभाषा व्यवहारांत रूढ झाल्या त्याच आधुनिक हिंदी, बंगाली, गुजराती, मराठी वगैरे भाषा होत.

अपभ्रंश भाषाभेदः—अपभ्रंशभाषेचे अनेक भेद प्राकृतचंद्रिकेमध्ये निर्दिष्ट केले आहेत. ते पुढें दिले आहेत. 'ब्राचडो लाटवैदर्भाउपनागरनागरौ । बार्बराऽन्त्य पांचाल्यटाक्कमालवकैकयाः ॥ गौडोदहैव पाश्चात्यपाण्ड्यकौन्तलसैहलाः । कालिंग्यप्राच्यकार्णाटकाञ्चद्राविडगौर्जराः ॥ आभीरो मध्यदेशीयः सूक्ष्मभेदव्यवस्थिताः । सप्तविंशत्यपभ्रंशा वैतालादिप्रभेदतः ॥' हे सत्तावीस भेद मार्कण्डेयाने आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत प्राकृतचंद्रिकेमधून उद्धृत करून त्यांची उदाहरणे व लक्षणें पुढें दिल्याप्रमाणे दिली आहेत.

'टाक्क टक्कभाषा नागरोपनागरादिभ्यो अवधारणीयम् । तु बहुला मालवी । वाडीबहुला पांचाली । उल्लप्रायावैदर्भी । संबोधनाढ्या लाटी । ईकारोकारबहुला औद्री । सवीप्सा कैकेयी । समासाढ्या गौडी । ङकारबहुला कौन्तली । एकारिणीच पांड्या । युक्ताढ्या सैहली । ह्रियुक्ता कालिंगी । प्राच्यातद्देशीय भाषाढ्या । ज(भ)ट्टादिबहुला आभीरी । वर्णविपर्ययात्कार्णाटी । मध्यदेशीया तद्देशीयाढ्या । संस्कृताढ्याच गौर्जरी । चकारात्पूर्वोक्त टक्कभाषाग्रहणम् । रत(ल)हमां व्यत्ययेन पाश्चात्या । रेफव्यत्ययेन द्राविडी । ढकारबहुला वैतालिकी । एओबहुला काञ्ची । शेषा देशभाषाविभेदात् ।' परंतु तीं इतकीं असमाधानकारक व अस्पष्ट आहेत कीं, मार्कण्डेयानेच त्यांचें पृथक् वर्णन न करितां सर्व अपभ्रंशांचा नागर, ब्राचड आणि उपनागर या तीन मुख्य वर्गांत अंतर्भाव केला आहे. परंतु भिन्न भिन्न प्रदेशांत ज्या भाषा प्रचलित होत्या, त्यांचा स्वभाव भिन्न असून त्यांचा एका संघांत समावेश होणे बरोबर नाही. या सर्व अपभ्रंशभाषा निरनिराळ्या असल्या तरी त्या साहित्यनिबद्ध नसल्यामुळे त्यांची उदाहरणे मिळणे अशक्य आहे. म्हणूनच प्राकृतचंद्रिकाकार किंवा प्राकृतसर्वस्वकार यांनी त्यांचें अधिक विवेचन करणें टाळलें आहे. मार्कण्डेयाची नागर अपभ्रंश हीच हेमचंद्राने अपभ्रंश या सामान्य नांवाने निर्दिष्ट केलेली भाषा होय. व त्याने दिलेल्या लक्षणांवरून व उदाहरणांवरून ती राजस्थानी अपभ्रंश अथवा रजपुताना व गुजराथ या प्रदेशांतील भाषा असावी.

ब्राचड अपभ्रंशाचीं लक्षणें व उदाहरणें यांवरून ती सिंध देशाची भाषा असावी, असें दिसते. उपनागर या भाषेचीं विशेष लक्षणें न देतां ती नागर व ब्राचड यांच्या मिश्रणाने बनली आहे, असें सांगितलें आहे. याशिवाय मध्यदेशांत शौरसेनी अपभ्रंश आढळतो, महाराष्ट्री, अर्धमागधी, मागधी किंवा पैशाची यांच्या अपभ्रंशांची उदाहरणें आढळण्यांत येत नाहीत.

वर दिलेल्या निरनिराळ्या अपभ्रंशांची उत्पत्ति हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रदेशांत झाली आहे, हीच गोष्ट रुद्रट व बागभट यांनी आपल्या साहित्यग्रंथांत नमूद केली आहे. 'षष्ठोऽत्र भूरिभेदोदेशविशेषादपभ्रंशः ।' —काव्यालंकार २.१२. 'अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ।' —बागभटलंकार २.३. या निरनिराळ्या प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या अपभ्रंशभाषांपासून ज्या अर्वाचीन देश्य भाषा उत्पन्न झाल्या त्या सामान्यतः पुढीलप्रमाणे सांगतां येतील.

महाराष्ट्री अपभ्रंशापासून मराठी व कोंकणी, मागधी अपभ्रंशाच्या पूर्वशाखेपासून बंगाली, उडिया व आसामी व विहारी शाखेपासून मैथिली, मगही व भोजपुरी; अर्धमागधी अपभ्रंशापासून पूर्वहिंदी म्हणजे अवधी, बघेली व छत्तीसगडी; शौरसेनी अपभ्रंशापासून बुंदेली, कनौजी, व्रज, कांगरू व पश्चिम हिंदी; नागर अपभ्रंशा.

पासून राजस्थानी, माळवी, मेवाडी, जयपुरी, मारवाडी व गुजराथी; पालीपासून सिंहली व मालदिवी; टक्की अथवा टक्कीपासून लहंदी व पश्चिम पंजाबी; टक्की अपभ्रंशापासून पूर्व पंजाबी; ब्राचड अपभ्रंशापासून सिंधी व पैशाची अपभ्रंशापासून काश्मिरी अशा निरनिराळ्या देशभाषा उत्पन्न झाल्या.

नागर अपभ्रंशाची मुख्य लक्षणे—वर्णपरिवर्तन (१) निरनिराळ्या स्वरांबद्दल निरनिराळे स्वर होतात. जसें—कृत्य = कच्च, काच्च; वचन = वेण, वीण; बाहु = बाह, बाहा, बाहु; पृष्ठ = पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि; तृण = तण, तिण, तृण; मुकुत् = मुकिद, मुकुद; लेखा = लिह, लीह, लेह.

(२) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या असंयुक्त क, ख, त, थ, प आणि फ यांच्या ऐवजीं अनुक्रमे ग, घ, द, ध, ब आणि भ होतात. जसें—विच्छेदकर = विच्छोदकर; सुख = सुघ; कथित = कधिद; शपथ = सबध; सफल = सभल.

(३) आरंभीं नसलेल्या असंयुक्त 'म' बद्दल विकल्पानें सानुनासिक 'व' होतो. जसें—कमल = कँवल, कमल; भ्रमर = भँवर, भमर.

(४) संयोगांत उत्तरपदीं असलेल्या 'र' चा विकल्पानें लोप होतो. जसें—प्रिय = पिय, प्रिय; चन्द्र = चन्द, चन्द्र.

(५) कोठें कोठें संयोगांत उत्तरपदीं असलेल्या 'य' चा विकल्पानें 'र' होतो. जसें—व्यास = वास, वास; व्याकरण = वागरण, वागरण.

(६) महाराष्ट्रीत जेथें 'म्ह' होतो, तेथें अपभ्रंशांत 'म्म' आणि 'म्ह' असे दोन्ही होतात. जसें—ग्रीष्म = गिम्म, गिम्ह; श्लेष्म = सिम्म, सिम्ह.

नामविभक्ति—१ विभक्तिप्रत्यय लांगतांना ऱ्हस्व स्वराबद्दल दीर्घ व दीर्घाबद्दल ऱ्हस्व स्वर प्रायः होतो. जसें—श्यामलः = सामला; खड्गाः = खग; दृष्टिः = दिट्ठि; पुत्री = पुत्ति.

२ सात विभक्तींचे जे साधारणतः प्रत्यय आहेत ते खाली दिल्याप्रमाणें आहेत. लिंगभेद व शब्दभेद यांवरून अनेक विशेष प्रत्यय होतात, ते विस्तारभयास्तव देत नाहीं.

	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	उ, हो	०
द्वितीया	” ”	०
तृतीया	ए	हि
चतुर्थी	सु, हो, सु	हं, ०
पंचमी	हे, हु.	हुं
षष्ठी	सु, हो, सु,	हं, ०
सप्तमी	इ, हि	हिं.

आख्यातविभक्ति

	एक व.	बहु. व.
१ प्रथमपुरुष	उं	हुं
द्वितीय ”	हि	हु
तृतीय ”	इ, ए	हिं.

२ मध्यम (द्वितीय) पुरुषाच्या आज्ञार्थी एकवचनाचे इ, उ, ए, हे प्रत्यय आहेत. जसें—कुरु = करि, कर, करे.

३ भविष्यकालांत प्रत्ययाच्या अगोदर 'स' आगम होतो. जसें—भविष्यति = होसह.

कृदन्त—१ 'तव्य' प्रत्ययाबद्दल 'इएव्वउं,' एव्वउं' आणि 'एवा' असे होतात. जसें—कर्तव्य = करिएव्वउ, करेव्वउं, करेवा.

२. 'त्वा' वद्दल इ, इउ, इवि, अवि, एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु होतात. जसे:-कृत्वा = करि करिउ, करिवि, करवि, करेप्पि, करेप्पिणु, करेवि, करेविणु.

३. 'तुम्' प्रत्ययावद्दल एवं, अण, अणहं, अणहिं, एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु, होतात. जसे:-कर्तुम् = करेवं, करण, करणहं, करणहिं, करेप्पि, करेप्पिणु, करेवि, करेविणु.

४. शीलाद्यर्थक 'तृ' प्रत्ययावद्दल 'अणअ' असें होतें. जसे:-कर्तृ = करणअ; मारयितृ = मारणअ.

तद्धित:-'त्व' आणि 'ता' या प्रत्ययावद्दल 'प्पण' होतें, जसे: देवत्व = देवप्पण; महत्त्व = बहुप्पण.

देशी भाषांची उत्पत्ति:-पूर्वी असें विवेचन करण्यांत आलेंच आहे कीं, वैदिक आर्य ज्या वेळीं भरतखंडामध्ये येऊन आफल्या संस्कृतीचा प्रसार करीत आपली वसाहत सर्व प्रदेशांमध्ये स्थापन करीत होते, त्याच वेळीं येथें मूळ वसाहत करून राहिलेल्या द्राविड, कोळ वगैरे लोकांच्या स्थानिक निरनिराळ्या बोली प्रचलित होत्या. त्या बोलींचा व आर्यांच्या भाषेचा एकमेकींवर परिणाम होत होता; व त्यामुळे आपणांस वैदिक भाषेमध्येहि परकीय अथवा अवैदिक शब्दांचा प्रवेश झालेला आढळतो. तसेंच वैदिक आर्यांमध्येहि वेदग्रंथांची वाङ्मयीन अथवा साहित्यिक भाषा व तत्कालीन आर्य लोकांचीच बोलण्याची भाषा यांमध्येहि कांहीं फरक असणें साहजिक होतें व स्थानिक बोलींचा वाङ्मयीन भाषेपेक्षा आर्यांच्या व्यावहारिक भाषेवर अधिक परिणाम झाला असला पाहिजे. नंतर वैदिक भाषा जसजशी वाङ्मयीन व नियमबद्ध होत गेली तसतशी व्यावहारिक भाषा व त्या भाषेतील अंतर वाढत जाऊन ती भाषा सामान्य लोकांस दुर्बोधहि होऊं लागली. ही गोष्ट आपणांस यज्ञांतील कांहीं आदेश व कांहीं मंत्रांचे विनियोग-यांस लैंगिक विनियोग म्हणतात. उदा० 'कुक्कटोसि मधुजिह्वा' या मंत्राचा सोम कुटण्याकडे विनियोग-हे त्यांच्या यौगिक अर्थास धरून नसून केवळ ध्वनि-साम्यावरून वसविलेले आहेत, यावरून दिसून येते. याप्रमाणेंच पुढें अभिजात संस्कृत व त्यानंतर निरनिराळ्या प्राकृत भाषा या सामान्य लोकांच्या व्यावहारिक भाषेसच वाङ्मयीन व व्याकरणबद्ध स्वरूप प्राप्त होऊन बनल्या व यांना स्थिर असें स्वरूप प्राप्त झालें. परंतु लोकांच्या बोली अथवा व्यावहारिक भाषा ह्या कालमान व परिस्थिति यांना अनुसरून व अनेक लोकांच्या संघटनामुळे आपलें अस्तित्व व्यवहारास सुलभ असें व अनेक लोकसमाजांच्या भाषांशी देवाणघेवाण करीत, योग्य ते बदल करीत कायम ठेवून राहिल्या होत्या. ह्याच व्यावहारिक भाषा अथवा बोली आज निरनिराळ्या देशी भाषा या नांवानें प्रचलित आहेत. या देशी भाषांत आपणांस कांहीं निरनिराळ्या प्रादेशिक विशेषां-बरोबरच वैदिक, संस्कृत व प्राकृत या सर्व भाषांचे विशेष प्राचुर्याने आढळतात. केवळ आर्यवंशज लोकांच्या देशीभाषां-वरच नव्हे तर द्राविड लोकांच्याहि ज्या आज देश्यभाषा प्रचलित आहेत त्यांवरहि संस्कृत व तसंभेव भाषांचा परिणाम विशेष रीतीने झालेला आपणांस आढळतो व या प्रत्येक देशी भाषेतील शब्दसंपत्तीमध्ये तत्सम म्हणजे संस्कृत शब्द जसेच्या-तसेच घेतलेले, तद्भव म्हणजे संस्कृतशब्दांपासून बनविलेले व देश्य म्हणजे मूळचे, असे तीन प्रकार आढळतात. तसेंच त्यांच्या लिपीहि संस्कृत ब्राह्मी लिपीपासूनच बनल्या असून कांहीं द्राविड भाषांचें व्याकरणहि संस्कृत व्याकरणपद्धतीस अनुसरून एवढेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष संस्कृत भाषेतहि लिहिलेले आढळते.

अशा तऱ्हेच्या निरनिराळ्या देशी भाषा प्रचलित होत्या यासंबंधी उल्लेख आपणांस महाभारतकालापासून आढळतात. महाभारतांत शल्यपर्वीत 'नानाचर्मभिराच्छन्नानानाभाषाश्च भारत । कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः॥' महा. शल्य. ४६. १०३. त्याप्रमाणेंच भरताच्या नाट्यशास्त्रांत 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाधिकल्पनम्।' व 'अथवा छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः।' नाट्यशास्त्र १७, २४ व ४६ असा उल्लेख आढळतो. याप्रमाणेंच वाल्म्यायनाच्या कामसूत्रांत संभाषणामध्ये संस्कृत व देशीभाषा या दोहींचाहि योग्य उपयोग करावा असें सांगितलें आहे. 'नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया । कथां गोष्ठीषु कथयँल्लोके बहुमतो भवेत् ॥' -कामसूत्र १. ४, ५०. त्याप्रमाणेंच विष्णुधर्मोत्तरामध्ये 'संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाऽऽनुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥' असा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणेंच मृच्छकटिकामध्ये अनेक देशी भाषांचा उल्लेख आला आहे [दक्षिणपत्ता अवततभासिणो खसः...प्लेच्छजातीनाम् अनेक देशभाषाभिशा ६]. मुद्राराक्षसांतहि 'बहुविधदेशवेषभाषा' चा

उल्लेख आहे. कादंबरीतहि 'शिक्षिताशेषदेशभाषेण सर्व लिपिज्ञेन' असा उल्लेख आढळतो. काव्यानुशासनांत 'अपभ्रंश भाषानिबद्धसन्धिवन्धमन्धिमथनादि ग्राम्यापभ्रंशभाषानिबद्धावस्कन्धकवन्ध भीमकाव्यादि' (८. ३३०) असे म्हणून देशी व ग्राम्य भाषांचा उल्लेख केला आहे.

प्राकृत वाङ्मयांत तर देशी भाषांचा उल्लेख अनेक ठिकाणी येतो व त्यांची संख्या अठरा सांगितलेली आढळते. 'संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः । तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥'—काव्यादर्श १. ३३. 'संस्कृतं स्वर्णिनां भाषा शब्दशालेषु निश्चिता । प्राकृतं तज्ज तत्तुल्य देश्यादिकमनेकधा ॥'—काव्यालंकार २. २. 'तते णं से मेहे कुमारे...अट्ठारसविहिप्पयार देसीभासा विसारए...होत्था;' तसेंच 'तत्थ णं चंपा ए णयरीए देवदत्ता णामं गणिया परिवसइ...अट्ठारसदेसीभासाविसारए'—ज्ञाताधर्म कथासूत्र पृ. ३८ व ९२. 'तत्थ णं वाणिजगामे कामज्झया णामं गणिया होत्था...अट्ठारसदेसीभासाविसारया'—विपाकश्रुत पृ. २. ८. 'तए णं से दढपइण्णे दारए—अट्ठारस देसीभासा विसारए'—औपपातिक सूत्र, कलम १०९. 'तए णं से दढ पतिण्णेदारए—अट्ठारस विहदेसिप्पगारभासा विसारए'—राजप्रश्रीय सूत्र. १४८. शके ६९९ चैत्र कृष्ण चतुर्दशी म्हणजे विक्रम संवत् ८३५ व्या वर्षी रचलेल्या कुवलयमालाकथा नांवाच्या प्राकृत भाषेत रचलेल्या एका ग्रंथांत कथानुसंधानानें तत्कालीन अठरा देशी भाषांचे नमुने दिले आहेत. या ग्रंथाची वि. सं. ११३९ मध्ये लिहिलेली हस्तलिखित प्रत जेसलमीर मांडारामध्ये आहे. तीवरून श्री. लालचंद्र गांधी यांनी आपल्या अपभ्रंशकाव्यत्रयींत उतारा घेतला आहे तो पुढें मूळ अपभ्रंश व त्याचें संस्कृत रूपांतर असा दिला आहे. त्यामध्ये जरी शेवटच्या श्लोकांत अठरा देशी भाषा असे म्हटलें आहे तरी पुढील सोळा भाषांचेच नमुने आढळतात. १ गोळ २ मध्यदेश ३ मगध ४ अन्तर्वेदी ५ कीर ६ टक ७ सिन्ध ८ मरु ९ गुर्जर १० लाट ११ मालव १२ कर्णाटक १३ तायिक १४ कोसल १५ महाराष्ट्र १६ अन्ध्र व यांशिवाय खस, पारस, बग्नर या भाषांचा उल्लेख केला आहे.

(१) कसिणें निदुुरवयणें बहुकसमरभुंजए अलज्जे य । 'अररे'ति उल्लवंते अह पेच्छइ गोळए तत्थ ॥ (कृष्णान् निष्ठुरवचनान् बहुकसमरभुञ्जानलज्जांश्च । अररे इत्युल्लपतोऽथ प्रेक्षते गोळकांस्तत्र ॥)

(२) णय-णीति-संधि-विग्गहपडुए बहुजंपिरे य पयतीए । 'तेरे मेरे आउ'ति जंपिरे मज्झदेसे य ॥ (नय-नीति-संधि-निग्रहपट्टकान् बहुजल्पाकांश्च प्रकृत्या । 'तेरे मेरे आ ओ' इति जल्पतो मध्यदेशांश्च ॥)

(३) णीहरीयपोड्डुव्वणमडहए सुरयकेलितल्लिच्छे । 'एगे ले' जंपुळे अह पेच्छइ मागहे कुमारो ॥ (निःसृतोदर-दुर्वर्ण-वामनान् सुरतकेलितल्लिप्सान् । 'एगे ले' जल्पाकानथ प्रेक्षते मागधान् कुमारः ॥)

(४) कविले पिंगलणयणे भोअणकहमेत्तदिण्णवावारे । 'कित्तो किम्मो जिअ' जंपिरे य अह अंतवेते य ॥ (कपिलान् पिंगलनयनान् भोजनकथामात्रदत्तव्यापारान् । 'कित्तो किम्मो जिअ' जल्पाकानथान्तर्वेद्यांश्च ॥)

(५) उत्तुंग-थूलघोणे कणयवण्णे य भारवाहे य । 'सरि वा (पा) रि' जंपिरे कीरे कुमारो पलोएइ ॥ (उत्तुंग-स्थूलघोणान् कनकवर्णांश्च भारवाहांश्च । 'सरि पारि' जल्पाकान् कीरान् कुमारः प्रलोकयति ॥)

(६) दक्खिण्ण-दाण-पोरुस-विण्णाण-दयाविवज्जियसरिरे । 'एहं तेहं' चवंते टक्के उण पेच्छए कुमारो ॥ (दाक्षिण्य-दान-पौरुष-विज्ञान-दयाविवर्जितशरीरान् । 'एहं तेहं' ब्रुवाणान् टक्कान् पुनः प्रेक्षते कुमारः ॥)

(७) सललित-मिदु-मंदपए गंधव्वपिए सदेसगयचित्ते । 'व (च) उडयमे' भणिरे सुहए अह सेन्धवे दिट्ठे ॥ (सललित-मृदु-मन्दपदान् गान्धर्वप्रियांस्वदेशगतचित्तान् । 'चउडय मे' भणतः सुभगानथ सैन्धवान् दृष्टवान् ॥)

(८) वंके जडे य जड्डे बहुभोइ कठि (डि) ण-पीण-सू (थू) णंगे । 'अप्पा तुप्पा' भणिरे अह पेच्छइ मारए तत्तो ॥ (वक्रान् जडांश्च जाड्ये बहुभोजिनः कठिनपीनस्थूलाङ्गान् । अप्पा तुप्पा' भणतोऽथ प्रेक्षते मारवांस्ततः ॥)

(९) वयलो (ला) लिय पुट्ठंगे धम्मपरे संधि-विग्गहं णिउणे । 'णउ रे भल्लउं' भणिरे अह पेच्छइ गुज्जरे अवरे ॥ (घृतलो (ला) लित पुष्टाङ्गान् धर्मपरान् सन्धि-विग्रहे निपुणान् । 'णउ रे भल्लउं' भणतोऽथ प्रेक्षते गौर्जरानपरान् ॥)

(१०) ण्हाउलित्त-विलित्ते कयसीमंते सुसोहियसुगत्ते । 'आहम्ह काइं तुम्हं मितु' भणिरे पेच्छए लाडे ॥ (स्नातोह्लित्त-विलित्तान् कृतसीमन्तान् सुशोभितसुगात्रान् । 'आहम्ह काइं तुम्हं मितु' भणतः प्रेक्षते लाटीयान् ॥)

(११) तणु-साम-मडहदेहे कोवणए माण-जीविणो रोहे । 'भाउअ भइणी तुम्हे' भणिरे अह मालवे दिडे ॥ (तनु-स्याम-लघुदेहान् कोपनान् मानजीविनो रौद्रान् । 'भाउअ भइणी तुम्हे' भणतोऽथ मालवीयान् दृष्टवान् ॥)

(१२) उक्कउदप्पे पिअमोहणे ए(प)यरोहे पयंगवित्ती य । 'अद्रि पोण्डि मं(न)रे' भणिरे पेच्छइ कण्णाहए अण्णे ॥ (उक्तटदर्पान् प्रियमोहनान् पदरौद्रान् पतङ्गवृत्तींश्च । 'अद्रि पोण्डि मं(न)रे' भणतः प्रेक्षते कर्णाटकीयान्न्यान् ।)

(१३) कुप्पासपाउअंगे मासरुई पाणमयणतल्लिच्छे । 'इसि किसि मिसि' भणमाणे अह पेच्छइ ताइए अवरे ॥ (कूर्पासप्रावृताङ्गान् मासरुचीन् पान-मदनतल्लिप्सान् । 'इसि किसि मिसि' भणतोऽथ प्रेक्षते ताथिकानपरान् ॥)

(१४) सत्थकलापत्तट्ठो(छे)माणी पिअकोवणे कठिणदेहे । 'जल तल ले' भणमाणे कोसलए पुलइए अवरे ॥ (श(शा)ल्लकलाकुशलान् मानिनः प्रियकोपनान् कठिनदेहान् । 'जल तल ले' भणतः कौशलिकान् प्रलोकतेऽपरान् ॥)

(१५) दढ-मडह-सामलंगे सहिरे अहिमाण-कलहसीले य । 'दिण्णले गहिळे' उल्लविरे तत्थ मरहडे ॥ (दढ-लघु-स्यामाङ्गान् सहमानानभिमान-कलहशीलांश्च । 'दिण्णले गहिळे' उल्लपतस्तत्र महाराष्ट्रीयान् ॥)

(१६) पिअमहिला-संगामे सुंदरगत्ते य भोइणे रोहे । 'अटि पुटि रटि' भणते र(अ)न्ध्रे कुमरो पलोएइ ॥ (प्रियमहिलासङ्ग्रामान् सुन्दरगात्रांश्च भोगिनो रौद्रान् । 'अटि पुटि रटि' भणत आन्ध्रान् कुमारः प्रलोकते ॥)

(१७) इअ अट्ठारस देसीभासाउ पुलइऊण सिरिअत्तो । अण्णाइं अ पुलएई खस-पारस-बव्वरादीए ॥ (इत्यष्टादश देशीभाषाः प्रलोक्य श्रीदत्तः । अन्यांश्च प्रलोकयति खस-पारस-वर्बरादीन् ॥)

भारतीय आर्य भाषेचे कालविभागः—आतांपर्यंत विवेचन केल्याप्रमाणे आपल्या आर्यभाषांची जी परिणती होत आली आहे तिचे थोडक्यांत साकल्याने कालविभाग पुढे दिल्याप्रमाणे पाडतां येतील.

१ उच्चार व व्याकरण या दोहोंच्या दृष्टीने पाहतां एकंदर भारतीय आर्य भाषेचे सोड्स्कर असे तीन काल-विभाग करतां येतात. पहिल्या कालविभागास प्राचीन इंडो आर्यन काल असे नांव देतां येईल, या कालांत उच्चार व रूपे यांची विविधता किंवा प्राचुर्य दिसून येते. यामध्ये पूर्ववैदिक व वैदिक असे दोन कालखंड करतां येतील.

२ दुसऱ्या कालविभागास मध्य भारतीयभाषा काल असे म्हणतां येईल. या कालांत प्राचीन व्यंजन-माला शक्य तितकी साधी करण्याची व व्याकरणरूपांची विविधता कमी करण्याची चळवळ झाली. या काल-विभागाचेहि पूर्व, मध्य व उत्तर असे तीन पोटविभाग करतां येतील.

३ तिसऱ्या कालविभागास अर्वाचीन भारतीय भाषाकाल असे नांव देतां येईल. दुसऱ्या कालविभागांत चालू झालेली व्याकरणरूपांची छाटाछाट इत्यादि स्वरूपाची चळवळ या कालांत पूर्णतेस पावून रूपांचें प्राचुर्य नष्ट होऊन प्रत्ययांचा उदय झाला. भाषेचें स्वरूप बरेंच पालटलें आणि भारतीय देशभाषा अस्तित्वांत आल्या.

पूर्व वैदिक, वैदिक आणि संस्कृत हीं पहिल्या कालविभागाचीं प्रतीकें होत. निरनिराळ्या प्राकृत भाषा व अशोकाच्या शिलालेखीय भाषा व पाली व ग्रांथिक प्राकृत भाषा यांचा समावेश दुसऱ्या कालविभागांत करतां येईल. दुसऱ्या व तिसऱ्या कालविभागांच्या संधिकालांत आपणांस ग्रांथिक अपभ्रंश भाषांचा समावेश करतां येईल. या ग्रांथिक अपभ्रंश भाषा प्राकृत भाषांच्या विकृत बोलीवर उभारलेल्या असत आणि यांच्याचपासून अर्वा-चीन देशभाषांचा उगम झाला, यांचीच वर्षसंख्या अथवा कालमर्यादा दाखवावयाची असल्यास पुढे दिल्याप्रमाणे देतां येईल.

१ प्राचीन भारतीय भाषाकालविभाग:—हा सामान्यतः वेदपूर्व व वेदरचनाकालापासून म्हणजे ख्रि. पू. ५००० ते १५०० पासून बुद्धपूर्वकालापर्यंत म्हणजे ख्रि. पू. ५०० पर्यंत मानतां येईल.

२ मध्ययुगीन भारतीय भाषा कालविभाग:—हा साधारणपणें ख्रि. पू. ५०० पासून इ. स. १००० पर्यंत मानतां येईल. याचे (अ) ख्रि. पू. ५०० ते ख्रि. पू. २००, (आ) ख्रि. पू. २०० ते इ. स. २०० इतका उल्कांतिकाल, व ख्रि. पू. २०० ते इ. स. ५००-६०० हा मध्यकाल व (इ) इ. स. ६०० ते इ. स. १००० पर्यंत उत्तरकाल असे पोटविभाग करता येतील.

३ इ. स. १००० नंतरचीं कांहीं शतके हा अर्वाचीन देशीभाषांचा काल.

मराठी भाषेवर प्राकृत भाषांचा ठसा:—याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रादेशिक अथवा देशी भाषा भरतखंडाच्या भागांत फार प्राचीन काळापासून प्रचलित असून आजही त्या निरनिराळ्या नांवांनी प्रचलित आहेत. त्यांची जंत्री खानेसुमारीवरून दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेच्या परिशिष्टांत दिली आहे व तेथें त्या भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्याहि नमूद केली आहे. आपला प्रस्तुत विषय जी मराठी भाषा ती भरतखंडाच्या कोणकोणत्या विभागांत बोलली जाते व तिनें कोणता प्रदेश व्यापला आहे, व ती बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या किती आहे इत्यादि माहिती तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत व परिशिष्टांत दिली आहे. मुख्यतः ही महाराष्ट्राची भाषा असून वेदकालापासून आजपर्यंत तिच्यावर आर्यांची बोलभाषा, वैदिक, संस्कृत व प्राकृत भाषा यांचा परिणाम होऊन तिचें सांप्रतचें स्वरूप बनलें आहे. या भाषेतहि तत्सम, तद्भव व देश्य या तिन्ही प्रकारचे शब्द आढळतात. कांहीं संस्कृत शब्द वेदकालीन स्वरूपातील तर कांहीं अभिजात संस्कृतकालीन असून प्राकृत भाषांमार्फतहि बरेचसे शब्द आजच्या मराठीमध्ये आलेले आहेत. त्यांत विशेषतः महाराष्ट्री म्हणून जी प्राकृत भाषांतील विशेष प्रौढ व वाङ्मयीन भाषा तीच मराठीची आधारभूत भाषा आहे. तथापि आर्यांची वसाहत दंडकारण्यांत अथवा महाराष्ट्रांत होण्यापूर्वी त्यांचें ज्या निरनिराळ्या प्रदेशांतून परिभ्रमण झालें त्या प्रदेशांतीलहि प्राकृत भाषांचा ठसा मराठीवर उठल्याच्या स्पष्ट खुणा आपणांस आढळून येतात. या आर्यांच्या परिभ्रमणाचा मार्ग विंध्य पर्वताच्या पूर्व आणि पश्चिम दोन्हीहि बाजूंकडून असा आहे. रामाच्या दण्डकारण्यांतील आगमनाचा मार्ग पाहूं गेल्यास विंध्यपर्वताच्या पूर्वेकडून तो आला असावा असें वाटतें व त्यानंतरहि आर्यांचे बरेच संघ त्या दिशेकडून येऊन महाराष्ट्रांत स्थायिक झाले असावेत. या दिशेकडून येणाऱ्या लोकांच्या भाषेवर मागधी व पाली या भाषांचा संस्कार झाला असला पाहिजे; व तशीं कांहीं चिन्हे आपणांस प्रस्तुतच्या मराठीत दृष्टीस पडतात व मागधीपासून बनलेली देशी भाषा जी बंगाली तिच्यांत व आजच्या मराठीत बऱ्याच सामान्य गोष्टी आढळतात, याचेंहि कारण हेंच आहे. याप्रमाणेंच कांहीं आर्य पश्चिमेकडून समुद्रमार्गानें किंवा गुजराथच्या बाजूनें येऊन महाराष्ट्रांत स्थायिक झाले व हें आगमन बऱ्याच अर्वाचीन काळपर्यंत चालू होतें, ही गोष्ट आपणांस पाठारे प्रभूच्या विंबराजाबरोबरच्या आगमनावरून दिसून येते. त्यामुळे त्या प्रदेशांतील प्राकृत भाषांचाहि कांहीं परिणाम महाराष्ट्रांतील महाराष्ट्री किंवा तदुत्तर महाराष्ट्री अपभ्रंश या महाराष्ट्रांतील भाषांवर झाला असला पाहिजे. या बाबतींत सिंधी भाषेचें मराठी भाषेशीं असलेलें कांहीं वावर्तीतील विशेष साम्य व कांहीं गुजराथी भाषेतील सामान्य शब्द हीं पुरावा म्हणून देतां येतील.

भरतखंडांतील देशी भाषांचें वर्गीकरण:—पूर्वी विवेचन केल्याप्रमाणें प्राकृतभाषांचे जे निरनिराळे गट करतां येतात त्यांपासून ज्या अर्वाचीन देश्यभाषा उत्पन्न झाल्या त्यांचे प्रादेशिक संघ पुढें दिल्याप्रमाणें पाडतां येतात. १ वायव्य संघ:—काश्मिरी, लहंदी, सिंधी. २ दक्षिण संघ:—मराठी. ३ पश्चिम संघ:—गुजराती, पंजाबी, राजस्थानी, पश्चिमहिंदी. ४ उत्तर संघ:—पश्चिमपहाडी, मध्यपहाडी, नेपाळी. ५ मध्य संघ:—पूर्वहिंदी. ६ पूर्व संघ:—आसामी, बंगाली, बिहारी, उरिया.

प्रिअर्सनच्या मतें ३ व ४ हे संघ परस्पर संबद्ध असून त्यास अंतर्कुल असें म्हणतां येईल, १, २, व ६ या संघांस बाह्यकुल असें संबोधितां येईल. पूर्वहिंदी ही दोहोंमधील दुवा होय. हें बरील प्राकृत वर्गीकरणार्शी जुळतें. जर आपण वायव्य संघ सोडला तर बाकीच्या भाषांचे दोन वर्ग: एक अंतर्वर्ग यामध्ये शौरसेनीशीं संबद्ध व एक बाह्यवर्ग यामध्ये दक्षिण व प्राकृतभाषांशीं संबद्ध असे दोन वर्ग पडतील.

डॉ. होन्ले यांच्या मते मराठीचे काही वावर्तीत पश्चिम (अंतर्बर्ग) व इतर वावर्तीत पूर्व (बाह्यबर्ग) यांशी साम्य आहे; व काही वावर्तीत ती दोहोंपेक्षां भिन्न आहे. म्हणून तो मराठीचा एक स्वतंत्र वर्गच मानतो.

मराठी व पश्चिम अथवा अंतर्भाषा यांतील साम्यः—यांपैकी सामान्यतः प्राकृतभाषांचे पूर्व आणि पश्चिम असे जे दोन संघ करतां येतात म्हणून वर सांगितले त्यांमध्ये व मराठीमध्ये कितपत साम्य आहे याचा आतां आपण स्थूल मानानें विचार करूं. गुजराथी व पंजाबी या भाषांप्रमाणें मराठीतहि व आणि व हे दोन वर्ण स्वतंत्र आहेत. दर्शक व संबंधी सर्वनामं पुंलिङ्गी प्रथमेच्या एकवचनांत पश्चिम हिंदीप्रमाणें ओकारान्त असतात, परंतु पूर्वेकडील भाषांत एकारान्त असतात. जुन्या मराठीतहि पुंलिङ्गी प्रथमेचें एकवचन उकारान्त किंवा ओकारान्त असतें, जसें:— नंदनु, रावो. यावरून महाराष्ट्री व शौरसेनीमध्ये ज्या वावर्तीत साम्य आहे त्याच वावर्तीत मराठी व अंतर्भाषा यांमध्ये साम्य आहे, हें स्पष्ट आहे. याखेरीज कर्त्याची विभक्ति, सकर्मक क्रियापदांचा भूतकालीं कर्मणि उपयोग व हेत्वर्थ 'ण' प्रत्ययानें कर्णे या वावर्तीतहि साम्य आहे. याखेरीज मराठीमध्ये 'व' प्रत्ययांत हेत्वर्थक रूपे आहेत त्याप्रमाणें गुजरातीतहि आढळतात व ही गोष्ट अंतर्भाषांतहि आढळते.

मराठी व पूर्व अथवा बाह्यवर्ती भाषा यांतील साम्यः—कोंकणी व बंगाली भाषांत 'अ'चा 'ऑ' असा उच्चार करितात. 'आ'मध्ये सामान्य रूप होतें, जसें:—खांब-खांबा-स; बाप-बापाचा. महाराष्ट्री वाप्पस्स, तसेंच भूतकालाचा 'ल' प्रत्यय हा महाराष्ट्री व अर्धमागधीमधील 'इल्ल'पासून आला असावा. याचें सर्वांत जुनें अर्धमागधी-तील उदाहरण म्हणजे 'आणिळिअ' हें देतां येईल. हा 'ल' प्रत्यय मागधीत कचित् पण शौरसेनीत मुळींच आढळत नाही. भूतकालीन 'ल' प्रत्यय कधी कधी गाळतात. उदा० चित्पावनी. मायरा = मारला.

यावरून मराठीचें पश्चिमेकडील भाषांशीं (१) उच्चार (२) कर्त्याची विभक्ति (३) अकारांत पुंलिङ्गी शब्दाचें एकवचन महाराष्ट्रीतल्याप्रमाणें ओकारान्त असणें या वावर्तीत साम्य आहे व पूर्वेकडील भाषांशीं (१) आकारान्तामध्ये सामान्यरूप. (२) भूतकालाचा प्रत्यय 'ल' या वावर्तीत साम्य आहे. मराठीतील विभक्तिरूपांचें प्राचुर्य पूर्वेकडील भाषांत आढळतें; पश्चिमेकडील भाषांत तें आढळत नाही. मराठी भाषेमध्ये निरनिराळ्या प्राकृत भाषांपासून कोणकोणते विशेष आलेले आहेत ते आतां पाहूं.

मराठीनें घेतलेलें संस्कृत व प्राकृत भाषांचें ऋणः—मराठी भाषेत दोन प्रकारचे वर्ण आहेत. महाराष्ट्री व अपभ्रंश या भाषांतून आलेले व थेट संस्कृत भाषेतून आलेले. पहिल्या प्रकारचे वर्ण तद्भव शब्दांत आढळतात, तर दुसरे तत्सम शब्दांत आढळतात. ऋ, ॠ, लृ, ए व औ हे स्वर अपभ्रंशांत आढळत नाहीत, परंतु मराठीत संस्कृतमधील सर्व स्वर आढळतात. विसर्ग अपभ्रंशांत नसून मराठीत आढळतो.

दंततालव्य व्यंजनं संस्कृतांत नसून महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांत आढळतात. यः बहुलचा जो किंवा ज्योतिष यापासून बनलेला जोडसी किंवा जोशी हे दंततालव्य उच्चार आहेत. जेथें केवळ तालव्य उच्चार असेल तेथें त्या वर्णास य जोडण्याचा प्रघात पूर्वीच्या मराठी लिखाणांत आढळतो. जसें:—विच्यार; 'च्यारीखाणी च्यारी वाणी,'-दा. १३. १, ३; 'स्वयंभु मुख्य वडिल च्यारि मनु,'-राजा. १०. ९१. ल हा वर्ण वैदिकभाषेत आढळतो. परंतु तो संस्कृतमध्ये नसून प्राकृत व अपभ्रंश यांत व अर्वाचीन मराठीत आढळतो. श, व ष महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत नाहीत, परंतु ते मराठीत आढळतात.

संस्कृतमध्ये व्यंजनान्त शब्द आढळतात. महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांत ते आढळत नाहीत. मराठीत तत्सम शब्दांत व्यंजनान्त शब्दहि आढळतात. परंतु तद्भव शब्दांत आढळत नाहीत. संस्कृतमधील द्विवचन पुढें कोठेहि आढळत नाही. परंतु जुन्या मराठीत (चिकुडें येथील ताम्रपटांत) तें कचित् आढळतें.

मराठीतील सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशांतून आलेले आहेत. 'मी' या शब्दाचीं एकवचनी रूपे महाराष्ट्रीशीं जुळतात, पण अपभ्रंशाशीं तितकीं जुळत नाहीत; अनेकवचनी रूपे मात्र महाराष्ट्री व अपभ्रंश या दोहोंशीं जुळतात. एकवचनाचें अनेकवचन साधण्याचे प्रत्यय मराठीनें प्रायः अपभ्रंश व कचित् महाराष्ट्रीतून घेतले आहेत. परंतु त्या भाषांत आकारान्त पुंलिङ्गी शब्द नसल्यानें त्या ठिकाणीं मराठीनें एतत् व इदम् या सर्वनामांपासून निघालेल्या

ए व अ या रूपांची मदत घेतली आहे. लिंगांच्या बाबतीतहि मराठीने महाराष्ट्री व अपभ्रंश या भाषांचें अनुकरण केलें आहे. आख्यातविभक्तीचीं रूपें वनविण्याची पद्धति मराठीने अपभ्रंशापेक्षां महाराष्ट्रीपासून घेतलेली दिसते. मराठीमध्ये सामान्यतः आत्मनेपदाचा लोप झाला असून परस्मैपद प्रायः वापरलेलें आढळतें, परंतु कांहीं जुन्या रूपांत विशेषतः काव्यांतून आत्मनेपदी रूपें आढळतात. जसें:-म्हणे, झिजे, कोपे, गाजते, वाजते इत्यादि. करिजे, जाणिजे, नमिजे, होइजे इ०. सारखीं विध्यर्थाचीं रूपें मराठीत महाराष्ट्रीतूनच करिज्जे, जाणिज्जे, गमिज्जा इ०. रूपांवरून आलेलीं दिसतात. मराठीतील इच्छार्थक रूपें महाराष्ट्रीतून व पौनःपुन्यवाचक रूपें महाराष्ट्री व अपभ्रंशांतून आली आहेत.

संस्कृत अभूतपासून मराठीत आलेलें 'होता' हें रूप अर्धमागधीत 'होत्या' या रूपांत आढळतें. मराठीत जिणुनि, हसुनि वगैरे पूर्वकालवाचक रूपें आढळतात. तीं अपभ्रंशांतील करेवि, पालेवि या रूपांच्या धर्तीवर वनलेलीं दिसतात. तसेंच करुनु, घेउनु, हसुनु हीं रूपें अपभ्रंशांत आढळणाऱ्या पिणु, विणु, यांच्या धर्तीवर वनलेलीं दिसतात. करुनिया, घेऊनिया हीं रूपें मागधीत जीं य व इया या प्रत्ययांवरून रूपें बनतात, त्यांवरून वनलेलीं दिसतात. जातां, वेतां, देतां हीं ता प्रत्ययान्तररूपें संस्कृतांतील 'त्वा' प्रत्ययाचा अर्धमागधीतील 'क्ता' व नंतर 'ता' या प्रत्ययावरून वनलेलीं दिसतात. त्याचाच एक अपभ्रंश अर्धमागधीत त्ताणम् असा होतो त्यावरून होतांना, देतांना, जातांना यांसारखीं रूपें वनलेलीं दिसतात.

तद्धित प्रत्ययांपैकीं च हा प्रत्यय संस्कृत तत्रत्य, अत्रत्य इ. शब्दांत आढळणाऱ्या 'त्य' प्रत्ययावरून आलेला दिसतो. जसें:-तेथचा = तत्रत्य, एथचा = अत्रत्य. मनुप् अथवा 'ज्वळ असणारा, बाळगणारा,' याअर्थी जो 'ल', प्रत्यय आहे तो मराठीत आलेला आहे. मात्र त्यास विशेष अर्थ राहिला नसून तो सर्वसामान्य बनला आहे. उदाहरणार्थ:-संस्कृत अंध, अंधल, अंधळा, एक, एकल, एकला. चांग, चांगला. श्याम सावळा; छाया, सावली; दादु, दादुला; अशाच प्रकारचा संस्कृत 'इल' प्रत्यय महाराष्ट्रीत 'इळ' व मराठीत इल या रूपानें आढळतो. सं. मध्य, महाराष्ट्री व अर्धमागधी मज्झिल्ल; मराठी मधील; सं. पुरस्, अर्धमागधी व महाराष्ट्री पुरिल्ल व मराठी पुढील; सं. बहिस्, अर्धमा. महाराष्ट्री बाहिरिल्ल, मराठी बाहेरिल.

म्हणितल, म्हणिल, म्हणाल, म्हंतल, म्हंटल या रूपांत संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, जुनी मराठी, मध्य-कालीन व अर्वाचीन मराठी ही परंपरा आढळते.

मराठीतील च, चि, या निश्चयार्थक शब्दयोगी अव्ययाचा संबंध महाराष्ट्रीतील चेअ, चिअ, च यांशीं दिसतो. यांपैकीं चेअ हें महाराष्ट्री व अर्धमागधीमध्ये आढळतें. छतिसगढीमध्ये याचें 'ऐच' असें रूप आढळतें. शौरसेनीत याच्याऐवजीं 'जेव' असें रूप आढळतें. हेंच पुढें गुजरातीत 'ज' असें होतें.

संस्कृत प्राकृतादि भाषांतून मराठीत आलेली शब्दसंपत्ति व त्यांतील रूपविकार:-मराठीमध्ये अनेक शब्द संस्कृत भाषेतून निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या द्वारे आलेले आहेत; तसेंच कांहीं शब्द साक्षात् संस्कृत-मधूनहि मराठीनें घेतलेले आहेत. यांपैकीं कांहीं मूळच्या स्वरूपांत घेतले असून कांहींच्या स्वरूपांत तिनें आपल्या प्राकृतीप्रमाणें बदल करून घेतले आहेत. तसेंच कांहीं शब्द फारशी, अरबी, इंग्रजी, पोर्तुगीज वगैरे परकीय भाषांतूनहि घेतलेले आहेत. व त्यांच्या रूपांतहि निरनिराळे फरक आपल्या विशिष्ट लक्ष्यप्रमाणें मराठीनें केलेले आहेत. या निरनिराळ्या क्रियांचें स्वरूप पुढें दिलेल्या उदाहरणांवरून थोडक्यांत दाखवितां येईल.

प्राकृतांत अगर अपभ्रंशांत संयुक्तव्यंजनापूर्वीं ऱ्हस्व स्वर असेल तर मराठीत तें संयुक्त व्यंजन एकेरी होतें व त्याच्या मागील ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो. जसें:-कर्म, कम्म, काम; अग्नि, अग्नि, आग; अद्य, अज्ज, आज. प्रतिपद् पाडिब, पाडबा. परभाषेतूनहि शब्द घेतांना मराठीनें अच्या ऐवजीं आ केलेला आढळतो. जसें:-अरबी महल्ल, मराठी महाल; इंग्रजी गटर, मराठी गटार. कुठें कुठें 'अ' बदल 'इ' केलेली आढळते. जसें:-संस्कृत पञ्जर, दत्त, मरिच; प्राकृत पिञ्जर, दिण्ण, दिन्न, मिरिअ; मराठी पिंजरा, दिन्ह, दिण्ह, दिन्नलें, दिल्हे, दीधलें, दिलें, मिरें, मिरची; अरबी जिरीअत्, मुशाहरा, शर्मन्दा; मराठी जिराईत, मुशाहिरा, शर्मैदा; इंग्रजी वॅगन्; मराठी वाघीण.

मराठीत शब्दारंभीचा अ-कार किंवा अनुनासिकापूर्वीचा अकार अनेक शब्दांत विकसित होऊन 'इ' झालेला आढळतो. जसे:—ड-डिकणे; झ-झिरा; रं-रिंगण; तेलं-तेलिंगा; नारं-रिंग. कोठे कोठे अ बदल उ केलेला आढळतो. जसे:—संस्कृत खण्डित; प्राकृत खुडिअ, मराठी खुडलें.

'अ' बदल ए, कुठे कुठे केलेला आढळतो. जसे:—संस्कृत कंदुक, शय्या; प्राकृत गेंदुअ, सेज्जा, सेज्ज; मराठी गेंद, चेंडू, शेज, सेज. तसेंच 'अ' बदल 'ओ' केलेला आढळतो. जसे:—संस्कृत अप, अञ्जलि; प्राकृत ओप्प, अञ्जलि; मराठी ओपणे, ओंजळ.

अपभ्रंशांत व मराठीत संस्कृतांतील आकारान्त स्त्रीलिंगी नामांचा अन्त्य आ बहुशः अ होतो. जसे:—संस्कृत शृंङा, भिक्षा, परीक्षा; मराठी सोंड, भीक, पारख. तसेंच इतर अनेक शब्दांतहि 'आ' बदल अ झालेला आढळतो. जसे:—संस्कृत कुमार, संस्थापन, करांगुलि; प्राकृत, कुमर, संठवण, करांगुलि; मराठी कुमर, कुंवर, सांठवण, करंगळी. अरबी चालाख, मुलाखात, तालाव; मराठी चलाख, मुलाखत, तलाव. मराठीत शब्दारंभी स्वर असल्यास कित्येक शब्दांत त्या स्वरांत महाप्राण मिसळतो. जसे:—इकडे, हिकडे; अल्फॉन्सो, हूपस; आपटणे, हापटणे; अस्तरी, हंतरी; अस्थि, हड्डी. 'आ' बदल इ, ए, व कुठे कुठे उ झालेला आढळतो. जसे:—संस्कृत आंदोलक, विना, शलाका, छागलिका, आभाणका; प्राकृत आंदोलअ, विणु (अप.), सळाआ, छाअलिआ, आहाणअ; मराठी इंदोळा, हिंदोळा, विणे, वीण, किन्हा, सळई, सळी, शेळी, उखाणा, आहाणा.

संस्कृत इ-ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांतील अन्त्य स्वर बहुधा मराठीत गळून त्याऐवजीं अकार येतो. जसे—कदली, केळ; पद्धति, पद्धत; कीर्ति, कीर्त; गोष्ठी, गोष्ट; कोठे कोठे इ-ई बदल अ, आ झालेला आढळतो. जसे:—संस्कृत हरिद्रा, प्रतिशब्द, ईदश; प्राकृत हलद्दा-द्दी, पडिसद्द, एरिस; मराठी हळद, पडसाद, असा. तसेंच अरबी काफिर, गाफिल, वारिस; मराठी काफर, गाफल, वारस. -ह्रस्व इ बदल ए झालेला आढळतो. जसे:—संस्कृत पिंड, सिन्दुर, मिथुन, विडंबन; प्राकृत पेंड, सेन्दूर, मिहुण, विडंबण; मराठी पेंड, पेड-द-दी, पेंदा, शेन्दूर, मेहूण, वेड(डा)वणे अर. चिहरा, म. चेहरा; अर. विहतर, म. वेहतर; अर. तबीला; म. तबेला, ई बदल इ झालेली आढळते. संस्कृत कीटक, दीपक; प्राकृत कीडअ, दिवअ; मराठी किडा, दिवा; अरबी कबीला, गालीचा, मीरास; मराठी कबिला, गालिचा, मिरास. अशिष्टोच्चारार्त शब्दारंभीच्या 'इ'चा 'वि' झालेला आढळतो व याच्या उलटहि प्रकार आढळतो. जसे:—इलाज, विलाज; ईश्वर, विश्वर; विचार, इचार. कोठे कोठे उ, ऊ बदल अ व दीर्घ ऊ बदल उ झालेला आढळतो. संस्कृत पुनः, गृथक, कूपक, चूडक; प्राकृत पुणो, पुणु, जूथअ, कूवक, चूडअ; मराठी पण, पूण, पुन्हां, जथा, जूट, जोडी, कुवा, चुडा; अरबी बु-हान, मुआमलत, साबून, नमूना, तूफान. मराठी ब-हान, मामलत, सावण, नमुना, तुफान. कोठे कोठे उ, ऊ बदल ओ किंवा ए झालेला आढळतो. जसे:—संस्कृत मुक्त, गुच्छ, नूपुर; प्राकृत मुक्क, गोच्छ, नेउर; मराठी मोकळा, घोंस, नेपुर; अरबी तुहमत्, मुहर; मराठी तोहमत, मोहोर. ऋ बदल अ, आ, इ, ई, रि, री, उ, ऊ, रु, रू झालेले आढळतात. जसे:—संस्कृत तृण, मृदु, तृष्णा, पृष्ठ, हृदय, यृध्र, भृंग, ऋण, ऋतु; प्राकृत तिण, मडु, मऊ, तण्हा, तण्ह (अप.), पिठ्ठ, पुठ्ठ, हिअअ, हियअ (अप.), गिद्ध, भुंग, भिंग, रिण, उडु, उडु; मराठी तण, मऊ, तहान, तण्ह, तान, पाठ, पुढा, पाठार, पठार, हिथ्या, गीध, गिधाड, भुंगा, भिंगुरडे, भिंगरी, रीण, रिठ्ठ, रुठ्ठ. 'ऐ' बदल 'ए' व 'औ' बदल 'ओ' केलेला आढळतो. संस्कृत शैवाल, तैल, गौर, औषध; प्राकृत सेवाल, तेळ, तिळ, गोर, ओसह (अप.); मराठी शेवाळ, तेल, गोरा, ओखद, ओशद.

काही स्वरसंघिविशेष खाली दिले आहेत. अ + अ = आ, आ + अ = आ. संस्कृत नायक, तिलक, अजगर; प्राकृत नाअक; तिलअ, अअअर; मराठी नाक, रामनाक, केमनाक, टिलक, टिळा, आर; अरबी मअना, मअजून्; मराठी माना, माजूम. आ, अ बदल आय, आव, आउ अर्शीं रूपे आढळतात. संस्कृत पाद, घात; प्राकृत पाअ, घाअ, घाय (अप.); मराठी पाय, पाव, पाउल, घाय, घाव, घाउक; अरबी जमाअत्, शिराअत्; मराठी जमायत, जिरायत. अइ, आइ बदल ए, ऐ होतात; तसेंच अ, आय बदल ए, ऐ होतात. संस्कृत नगर, जयजय, उपविष्ट, खदिर, मदनिका; प्राकृत नअर, नयर, जअजअ, जयजय, वइठ, खइर, मअणिआ, मयणिआ; मराठी नेर,

अँजकार, बैठा, वेठा, खेर, खयर, मैना; अरबी आइना, पयूदाइश; मराठी ऐना, पैदास; इंग्रजी हायकोर्ट, मराठी हेकोर्ट. अउ, आऊ बहल ओ, औ होतात. तसेंच अव, आव बहल ओ, औ होतात. संस्कृत चतुर्थ, मयूर, चतुर, लवण, पादोन, अवनत; प्राकृत चउत्थ, मऊर, चउ, लोण, पाओण, पाऊण, ओणअ; मराठी चौथा, चवथा, मोर, चौ, लोण, पाऊण, पावणेदोन, पौणकी, ओणवा; अरबी-दवात, मराठी-दौत; इंग्रजी-पाउंड, मराठी-पौंड. इय, इअ बहल ई, य होतात; इ + इ = ई होते. संस्कृत दिवस, देवर, द्वितीया, स्थिति; प्राकृत दिअस, दिअह, देअर, दिअर, विईजा, बीजा, ठिइ; मराठी दीह, दीस, दीय, दीर, बीज, टी. अरबी व फारसी भाषेंतील कांहीं शब्दांतील इय बहल ए आदेश होतो. अरबी तरवियत, मराठी तरवेद.

आतां संस्कृत व प्राकृत मधून मराठींत शब्द येतांना त्यांच्या व्यंजनांत कोणकोणते फरक होतात ते पाहूं. शब्दामध्ये असलेल्या असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य, व या नऊ वर्णांचा लोप होतो. व व्यंजनलोपा-
नंतर शिल्लक राहिलेल्या स्वरांचे मागे स्वरसंधीच्या परिच्छेदांत सांगितल्याप्रमाणें संधि होतात. (अ) संस्कृत
यूका, सुवर्णकार, सूची, राजा, सैन्यपति, आयुष, वायन, नदी; प्राकृत जूआ, सोणणआर, सुई, सूय, राआ,
राया, राज, सेणवई, आउस, वाअण, नई; मराठी ऊ (शब्दारंभीच्या य चा लोप झाला), सोनार, सुई-यी, सूय,
चुई-यी, चोय, राया-य, राज, राव, शेणवी, शेणवै, आजक्ष, औक्ष, वाण, नई, नही. अरबी व फारसी भाषेंतील
शब्दांचा अन्त्य ' ह ' व कचित् इतर व्यंजनेंहि गळल्याची उदाहरणे आढळतात. जसें:-अरबी मुवाह, सलाह,
किलीह, किताव, कर्नाय; मराठी मुभा, सल्ला, किल्ली, किता, कर्णा. शब्दमध्यस्थ ' ह ' चा कचित् ' इ ' कार अथवा
लोप झालेला आढळतो. जसें:-अरबी मुराही, पहिल, मसलहत्; सियाही; मराठी मुरई, पैल, मसलत, शाई. कधी कधी
इकाराचा ' ही ' झालेला आढळतो. जसें:-अरबी जलाई, कलई. मराठी जिल्हई कल्हई (आ) ख, घ, थ, ध, भ याबद्दल
ह झालेला आढळतो. संस्कृत मुख, सखी, ओघ, पथिक, शिथिल, बधिर, गभीर, प्रभात, भवति; प्राकृत मुह, सही, ओह,
पहिअ, सढिल, सहिल, बहिर, गहिर, पहाद, होदि, होई (अप.); मराठी मुखडा, मोहरा, मोरा, म्होरा, सही, सई,
सयी, सऊ, ओहला-ळा, व्हाळ, ओघळ, पही, पई, पै, पयी, सढळ, ढिला, सैल, बहिरा, मैरा, बैरा, गहिरा, पहाट,
होई, होतो. अरबी, फारसी, इंग्रजी इत्यादि भाषांतून आलेल्या शब्दांत हा प्रकार आढळत नाही. परंतु कांहीं
शब्दांत उच्चारस भ्रमसंपणा आणण्याकरितां ह-कार घुसलेला आढळतो. जसें:-अरबी जलाई, मराठी जिल्हई; अरबी
जागीर; मराठी जहागीर; आरबी कलई, मराठी कल्हई. (इ) क, ग, च, ज, इत्यादि अल्पप्राणांबद्दल ख, घ, छ, झ,
इत्यादि महाप्राण होतात. संस्कृत क्रीडति, क्रीत, गृह, गृहीत्वा, ग्रास, ज्योतिर्लिंग, स्तवक, स्तोक, दुहितृ, पनस,
वाष्प, निर्वाहण; प्राकृत खिल्लति, खिळुइ, किरीत, घर, घेतून, घेऊण, घस्स, जोटिंग, थवक्क, थोअ, थोव, धूय
(अप.), फणस, वप्फ, निव्वाहण; मराठी खेळती, खरीद, घर, घेऊण, घास, शोटिंग, थवा, थोडें, धू, फणस,
बाफ, निभावण. अरबी पस्त मराठी फस्त, अल्प प्राणांत पुढील ' ह ' मिळून महाप्राणवर्ण झाल्याची उदाहरणे:-
अरबी-मुवाह, काहकाह, गुनाह; मराठी-मुभा, खोखो, गुन्हा; इंग्रजी अवस्ट्रॅक्ट; मराठी अभिस्त्राक्त.
संस्कृतोत्पन्न शब्दांतहि कित्येक शब्दांत विसर्गाचा ' ह ' होऊन त्याचा मागील अल्पप्राणाशीं मिलाफ होतो. जसें:-
पुनः, पुन्हा; सद्यः, सध्यां. कित्येक शब्दांत हा विसर्ग किंवा हकार मूळचा असतो, कित्येकांत तो आगतुक असतो
व कित्येकांत तो उग्यापासून उत्पन्न होतो. हकारापुढें अनुनासिक किंवा अर्धस्वर आल्यास प्रथमवर्णाची उलटा-
पालट होऊन, नंतर महाप्राणवर्ण बनतात. जसें:-तहिं, तन्ही; विना, विन्हा; कळोल, कल्होल; कुण, कान्हा; खान
न्हाण, नहाण; मुहूर्त, म्होतूर;

केव्हां केव्हां ख, घ, थ इत्यादि महाप्राणाबद्दल अनुक्रमें क, ग, त असे अल्पप्राण होतात. जसें:-
खद्योत, खज्जोत, काजवा. संस्कृतोत्पन्न शब्दांमध्ये प्राकृतांत किंवा मराठींत असे आदेश फारसे आढळत नाहीत.
परंतु अरबी-फारसीमधून येणाऱ्या शब्दांत ख, खश, खत व घ, झ, फ यांस अनुक्रमें क, क्ष, क्त, व, ग, ज, प,
असे आदेश होतात. जसें:-खिताव, किताव; बख्शी, बक्षी; घझल, गज्जल; काघझ, कागद; घनीम्, गनीम्;
दफ्तर, दस्तर, अर्झ, अर्ज.

कोठें कोठें 'च' वद्दल 'ज' व 'ट' वद्दल 'ड' आणि 'ठ' वद्दल 'ढ' झालेला आढळतो. संस्कृत पंचक, कटाक्ष, कपाट, मठ, पीठ; प्राकृत पंचक, कडक, कवाड, मढ, पीढ(अप.); मराठी पंजा, पंज्या, कडाखा, कवाड, मढ, पिढें. कोठें कोठें ड, द, यां वद्दल अनुक्रमें ल, ड होतात. संस्कृत पीडन, तडाक, गुड, दाडिम, दम्भ, दोहद, दोला प्रा. पीळन, तळाक (पाली); गुल, गुड, दालिम, डम्भ, दोहल, डोला; म. पिळणें, तळें, गूळ, डाळिय, डंभ, दव, डोहाळ, डोहळा, डोला, डोलारा. केव्हां केव्हां थ चा ढ अथवा ह हि होतो. शिथिल, सडिल, सहिल, सढळ, सइल, सैल, सहील. 'व' चा व, 'प' चा 'व' आणि 'म' चा 'व' होतो. वापी, वावी, बाव, बावडी, गोपाल, गोवाल, गोवळ-ळा-ळी, गवळी. भ्रमर, भ्रवर, भंवरा, भौरा. ग्राम, गौव, गांव. चामर, चौंवर, चंवरी, चौरी. श्यामल, सामल, सावैल, सांवळा. 'य' वद्दल 'ज' आणि 'न' वद्दल 'ल' होतो. यक्ष, जखल, जखल, जखलड, जखीण. सद्यः + क, सज्जुअ, साजूक. नमन, लवण, लवणें. निंव, लिम्ब, लिंब. नवतीत, नोनीअ, लोणी. अरवी व फार्सी भाषांतूनहि शब्द घेतांना बरील फेरफार झालेले आढळतात. जसें:-[क = ग] तकाझा, तगादा; नकारा, नगारा; [ज, झ = द] आझमाझ, अदमास; गुझर, गुदरणें; हौझ, हौद; [द = ज] खिदमत, खिजमत; नजन्दीक, नजीक. [त = द] वतक, वदक; ताकत, ताकद; [र = ड, ल] कुर्ता, कुडतें; मुर्दा, मुडदा; खरीता, खलिता; मर्हूम; मलम. [न = ल] धनीम, गलीम, [स = द] जासूस, जासूद; [श = स] शत्रंजी, सत्रंजी; शम्शेर, समशेर, [श = छ] शवीह छवी; शानदार, छानदार; [स = श] साखित, शावीत; सिहातखाना, शेतखाना. मराठीनें प्रत्यक्ष संस्कृतांतून शब्द घेतांना प्राकृतांत न आढळणारे असे कित्येक व्यंजनादेश केलेले आढळतात. जसें:-[स = च] चमस, चमचा; सांग, चांग. बऱ्याच मराठी शब्दांत 'स' चा 'च' विकल्पानें होतो. जसें:-पेंच, फेस; खवचट, खवसट; खिसा, खिचा; उचकटणें, उसकटणें; चुई, सुई इत्यादि. [ष, श = छ] शकटक, छकडा; शावक, छावा; शाटी, छाती; शकल, छकल; उत्सव, उच्छव; सत्र, छत्र.

प्राकृतांत संयुक्त व्यंजनाच्या मागील स्वर बहुशः ऋस्व असून, त्यावर नेहमीं आघात येतो. मराठी संयुक्तांचें बहुशः एकेरी व्यंजन होऊन मागील स्वर दीर्घ होतो व उच्चार अघळपघळ व साफ होतो. संस्कृत-स्नुषा, विशप्, सत्य, अध्रु, नम्र, मस्तक, वत्स, मर्द, भद्र; प्राकृत-सुण्हा, विण्णव, सच्च, अंसु, नग्ग, मत्थअ, वच्छ, मल्ल, भल्ल; मराठी-सून, विनवणें, साच, असूं-आसूं, नागडा-नागवा, माथा-माथें, वस्स-वच्छ-वासळ, मळणें, भला.

स्वरभक्ति म्हणजे संयुक्त व्यंजनांतील अवयव मध्ये नवीन स्वर येऊन विभक्त होणें. संस्कृत-क्लेश, हार्द, स्मरण, स्वप्न; प्राकृत-किलेस, हारिद्र, सुमरण, सुविण; मराठी-किल्लस, हरिद्र, हारिद्र, सुमरण-सम्रण-सुमिरण, सुपीन. मराठीत प्रत्यक्ष संस्कृतांतून शब्द येतांना त्यांवर हा प्रयोग फारच झाला आहे. परंतु असे शब्द बहुधा आशिष्ट गणले जातात. जसें:-मार्ग, मारग; भक्त, भगत; धर्म, धरम; श्री, शिरी; हर्ष, हरिख, हरूख; वर्ष, बरीस. स्पर्शमणि, परिसमणि; चैत्र, चैतर. अरबी, फार्सी-इस्म, उर्स, जुल्म, शिक्र, फिक्र. मराठी-इसम, उरूस, जुल्म, जिकीर, फिकीर. केव्हां केव्हां मराठीत शब्द येतांना त्यांत अनुनासिक किंवा अनुस्वार घुसलेला आढळतो:-संस्कृत मार्जार, वक्र, मूर्धा. प्राकृत-मंजार, वंक, मुंडा; मराठी-मांजर; वांक, बांक, बांग; मुंडकें, मुंडासें. मराठीत प्रत्यक्ष संस्कृतामधून येतांना हा प्रकार मोठ्या प्रमाणावर झालेला आढळतो. जसें:-शारिका, साळुंखी; लवकुश, लवांकुश; घटी, घंटी; घोरतर, घोरंदर; कुहिनी, कुंठण; युद्ध, झुंज; नम्र, नंगा; पूजा, पुंजा; तुमुल, तुंबळ; समस्त, समदें; भित्ति, भित इ. कित्येक ठिकाणीं हा अनुनासिक वैकल्पिक असतो. जसें:-डीक, डिक; शीक, शिक; लिपणें, लिपणें; करटा, करंटा; डमरू, डंवरू. कित्येक संस्कृत शब्दांत अनुनासिक असता मराठीत त्याचा ओझरता अनुस्वार होतो. जसें:-चंचू, चौंच; अंचल, अंचळी; शृंखला, सांखळी; संकट, सांकडें; कण्टक, कांटा; दन्त, दांत; पंच, पांच; तंतु, तांत. क्वचित् या बाबतींत विकल्पहि आढळतो. कम्बल, कांबळें, कामळें; दंभ, डंभ, दव.

मराठीत संस्कृत व प्राकृतमधून शब्द येतांना द्वित व्यंजन एकेरी होतें. व एकेरी व्यंजन द्वित होतें. संस्कृत-उपरि, एकैक, एकल, मृत्तिका, वल्ली, पल्ली, भल्ल. प्राकृत-उवरी, उप्परी; एकमिक्कु, एकल्ल, मतिआ, मट्टिआ; वेल्ली, वल्ली, भल्ल. मराठी वर, वरी, उप्पर; एकमेक, एकला, एकल्ली, माती, वेल, पाली, पाल, भाला. मराठीचा कल उच्चार साफ व अघळपघळ करण्याकडे असल्यामुळें वर दिलेल्या शब्दांप्रमाणें द्वित वर्ण एकेरी करून मागील

अगर पुढील वर्णास दीर्घत्व दिल्याची उदाहरणे मागे दिलीच आहेत. परंतु आघात देऊन प्राकृत पद्धतीप्रमाणे कांहीं शब्दांत एकेरी व्यंजनास द्वित्त केलेलेहि आढळते:-ललाट, लळाट; जननी, जन्ननि; हठी, हट्टी; टपोर, टप्पोर; हाहाकार, हाहाकार; नटवा, नट्टवा; खट, खट्ट; कपी, खप्पी; सपाटून, सप्पाटून. एकेरीचा द्वित्त:-अरबी अवल्, रल्, सलाह, मुकाम्. मराठी अक्कल, रत्तल, सल्ला, मुक्काम. द्विताचा एकेरी:-अरबी कुवत, दह्हाल्, मयित्, हुज्जत्. मराठी कुवत, दलाल, मयत, हुजत. कोठें कोठें 'ण' बद्दल 'न' आणि 'न' बद्दल 'ण' होतो. संस्कृत कर्ण, पर्ण, उष्ण, तृष्णा, अरण्य, काण. प्राकृत कण्ण, कन्न (अप.); पण्ण, उण्ह, तिण्हा, तण्ह, रण्ण, काण. मराठी-कान, पान, ऊन्ह, ऊन, तहान, रान, काना. 'न' चा 'ण'-शून्य, ज्ञान, अन्य, गान, सुण्ण, नाण, अण्ण, गाण; सुणें, सुनें, ग्यान, आण, आणीक, गाणें. [न = ण] अरबी-कुरआन्, दुर्वीन्, दाना (शहाणा), फुलान्. मराठी-कुराण, दुर्वीण, दाणा, फलाणा. कोठें कोठें शब्दारांभीच्या वर्णाचा लोप होतो. संस्कृत-उपविष्ट, अनंतर, अरण्य, उपरि, अधस्तात्, ईयत्ता, अधोऽधो. प्राकृत-पइष्ट, णन्तर, णवर, रण्ण, उवरि, हेटडा. मराठी पैटा, पेडा, नंतर, रान, वर-वरी, हेट, हेटकरी, यत्ता, धो धो.

शब्दारांभी जोडाक्षर असल्यास त्यांतील वर्ण पुष्कळ वेळां गळतो. जसे:-प्रसार, पसार; श्वशुर, सासरा; ब्राह्मण; वामण; द्वार, दार; ज्वाला, जाळ इ. जोडाक्षराचा पहिला अवयव स-कार असून त्याचा लोप न झाल्यास त्याच्या मागे 'अ' किंवा 'इ' स्वर येतो. जसे:-स्त्री, अस्तुरी; स्टेशन इस्टेशन; स्क्, इस्क.

कधी कधी पूर्वापर वर्णांचा विपर्यास झालेला आढळतो. संस्कृत-महाराष्ट्र, लघु, ज्ञानप्रत्यभिज्ञान. प्राकृत-लहु, हल, जाणपहिआण. मराठी-महाठा, हळू, हलकें, जानपछान. अडाणी, अनाडी; चावट, वाचट; कुळकळीं, कुर्केळणी; अवघा, अधवा; नुक्सान, नुसकान; उपसणें, उसपणें. अरबी-अमानत्, कुपल्, मशहूर. मराठी-अनामत, कुलूप, महशूर.

मराठी उपान्त्य इ, उ हे (विशेषतः अकारान्त शब्द असल्यास) दीर्घत्वाकडे झुकतात. जसे:-अधिक, अधीक; कठिन, कठीण; दुग्ध, दूध; मधुर, मधूर; माणिक्य, माणीक; पुत्र, पूत. अरबी, फार्सी-काबिज, जवाहिर, चाबुक, जुल्ल, पुल. मराठी-काबीज, जवाहीर, चाबूक, झुल्ल, पूल.

याप्रमाणें मराठी भाषा ही वेदपूर्वकालापासून ज्या बोली आर्य लोकांमध्ये प्रचलित होत्या व ज्यांतूनच शिष्ट व संस्कार पावलेल्या अवस्थेच्या रूपानें वैदिक व नंतर पाणिनीय अथवा तदुत्तर अभिजात संस्कृत ही भाषा प्रचलित झाली अशा एखाद्या बोलींतून प्रथम उत्पत्ति पावून नंतर तीवर संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश व इतर स्थानिक व परकीय भाषा यांचा थोडाफार संस्कार होऊन आजच्या अवस्थेप्रत प्राप्त झाली आहे. संस्कृत व प्राकृतादि भाषांचा ठसा मराठीच्या व्याकरणावर स्पष्टपणें उमटल्याचें आपणांस दिसून येतें व हीच गोष्ट पुढें दिलेल्या उदाहरणांवरून अधिक स्पष्ट होईल. पुढील क्रम हा कालानुक्रमानें होणारें फरक दाखवितो.

(१) संस्कृत-जनो वृक्षाफलानि गृह्णाति । पाली-जनो रुक्खम्हा फला गहेति । प्राकृत-जणो वञ्छाहि फलाइं गेण्हइं । अपभ्रंश-जणु वच्छहे फलाइं गण्हइ । मराठी-जन वृक्षाहून फलें घेतो.

(२) संस्कृत-सागरः उपरि तृणं धरति तले रत्नानि गालयति । पाली-सागरो उपरि तिणं धरेति तले रण्णानि गालेति । प्राकृत-साअरो अवरि तणं धरइ तले रआणाणि घालदि । अपभ्रंश-सायर उव्वरि तणुं धरइ तलि रयणाइ घलइ । मराठी-सागर वर तणें धरतो, तळीं रलें घालतो ।

(३) संस्कृत-अरे शनकैः जल्प । अश्मादृशानाम् अन्तःपुरचारिणां सौभाग्यवृत्तान्तम् आकर्ण्य भर्ता कुपिष्यति । पाली-अरे सणिकं जप्प अग्हारिसानं अन्तोपुरचारिणं सोभाग्यवुत्तन्तं आकर्ण्वा भट्टा कुपिस्सति । प्राकृत-अरे सणिअं जप्प । अग्हारिसाणं अन्तेउरचारिणं सोहगवतन्तमा अण्णिअ भट्टा कुविस्सदि । अपभ्रंश-अरे सणिकं जप्पि । अग्हारिसाणं अन्तेउरवारिणं सोहगवतन्त आकन्निअ भतार कुप्पेसहि । मराठी-अरे सुणूक जाप । आम्हांसारख्या अन्तःपुरचारींच्या सौभाग्याचा वृत्तांत ऐकून धनी कोपेल ।

एखाद्या भाषेचें दुसऱ्या एखाद्या भाषेशीं बांशिक नातें जोडावयाचें असल्यास केवळ शब्दसंख्येकडे लक्ष न देतां व्याकरणविशेष व वाक्यरचना यांकडे लक्ष दिलें पाहिजे, हा भाषाशास्त्राचा सिद्धान्त आहे, यावरून आपणांस

असें दिसून येईल की, मागे दिलेल्या उदाहरणांवरून मराठी भाषा ही महाराष्ट्री व महाराष्ट्री अपभ्रंश यांचेपासून प्रगत झालेली भाषा आहे. व तीत आज जरी इतर अनेक परकीय भाषांतील शब्द आढळत असले तरी तिची उत्पत्ति दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेकडे साक्षात् जात नाही. मराठी भाषेमध्ये कांहीं कानडी किंवा द्राविड अथवा परकीय शब्द आढळतात या गोष्टीचा तिच्या उत्पत्तीशी कांहीं संबंध नसून इतर समाजाशी होणाऱ्या संसर्गामुळे जो कोणत्याहि एका भाषेवर परकीय समाजाचा परिणाम होतो तेवढ्यापुरताच आहे. व ज्ञानेश्वरी-सारख्या ग्रंथांत जरी कानडी शब्द आढळले तरी त्यांचें प्रमाण अत्यल्प आहे. तसेंच दक्षिण महाराष्ट्रातील मराठी भाषेवर जरी कानडी वगैरे भाषांचा परिणाम आपणांस कदाचित् विशेष झालेला आढळला तरी महाराष्ट्राचें केंद्र आज जरी पुणे, सातारा असलें तरी तें राजकीय घडामोडीमुळे तसें झालें आहे. वास्तविक महाराष्ट्राचें मूळ सांस्कृतिक केंद्र गोदावरीचा किनारा, विशेषतः पैठण, देवगिरी व विदर्भ हें होय व तेथील भाषेवर त्या मानानें कानडीचा परिणाम तितका झालेला आढळणार नाही. तेव्हां मराठीतील लिंगविचार, नामविभक्ति, क्रियापदविचार अथवा आख्यातविभक्ति, अव्यय व आदेशप्रपंच या व्याकरणाच्या अंगांचा विचार केला अंसांत द्राविड भाषांशी असणारा मराठीचा विरोध व महाराष्ट्री प्राकृत व अपभ्रंशादि भाषांशी सुसंगत जुळणारा तिचा संबंध यावरून मराठी ही संस्कृत, प्राकृत अपभ्रंशादि द्वारा परिणत झाली ही गोष्ट स्पष्ट होते. या प्राकृतादिकांचा काल व वर्णविपर्यय क्रम पाहण्याचा शाल्यास पुढील दोन उदाहरणांवरून तो स्पष्ट होईल.

१ संस्कृत वर्तते, कृत २ पाली वट्टति, कृत ३ पैशाची वट्टति, कृत ४ शौरसेनी वट्टति, कृत ५ मागधी वट्टति, कृत ६ महाराष्ट्री वट्टति; कृत यांमधील त ची द, ड मधून अ कडे परिणति कालानुसार उच्चारप्रणालीचा विकास दाखविते.

याप्रमाणें मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार या भागांत केला. आतां तिची वाढ कसकशी होत गेली व तीमध्ये कालानुसार व प्रदेशानुसार कसकसे फरक पडत गेले, वगैरे गोष्टींचा विचार पांचव्या भागाच्या प्रस्तावनेत करण्यांत येईल.

ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामी पुढें दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहों. तसेंच संपादकवर्गापैकीं रा. पुरुषोत्तम सावळाराम दीक्षित यांची या प्रस्तावनेच्या बाबतीतहि मदत झाली आहे.

(1) Dr. Grierson :—Linguistic Survey of India, Vol VII. (2) Dr. John Wilson :—Preface to Molesworth's Marathi into English Dictionary. (3) Dr. Pischel :—Grammatik der Prakrit Sprachen. (4) Jules Bloch :—La Formation De la Langue Marathe. (5) John Beames :—A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India. (6) Rev. Robert Caldwell :—A Comparative Grammar of the Dravidian Languages. (7) Jespersen :—Language. (8) Prof. Edward V. Arnold :—Historical Vedic Grammar. (9) Dr. R. G. Bhandarkar :—Wilson Philological Lectures. (10) Dr. P. D. Gune :—Wilson Philological Lectures. (11) R. R. Bhagwat :—Wilson Philological Lectures. (12) Dr. Sarup :—Nighantu and Nirukta of Yask. (13) Dr. S. K. Chatterji :—The Origin and Development of Bengali Language.

(१) वररुचिः—प्राकृत प्रकाश. (२) चंडः—प्राकृत लक्षण (होर्लेन संपादित). (३) हेमचंद्रः—प्राकृत व्याकरण. (४) मार्कण्डेय—प्राकृतसर्वस्व. (५) लक्ष्मीधर—षड्भाषाचंद्रिका. (६) पं. लालचंद्र भगवानदास गांधीः—जिनदत्तसूरिविरचित अपभ्रंशकाव्यत्रयी. (७) पं. हरगोविन्ददास त्रिकमचंद्र शेटः—' पाईअ-सद्-महणवो ' या प्राकृत कोषाची प्रस्तावना. (८) पं. बेचरदास जीवराज दोशीः—प्राकृत व्याकरण. (९) श्री. ज्योतीन्द्र मोहन चतर्जीः—अथर्वणः जरथुस्तस्य गाथा. (१०) रा. रा. राजारामशास्त्री भागवतः—प्राकृत भाषेची विचिकित्सा. (११) रा. रा. वि. का. राजवाडेः—संस्कृत भाषेचा उल्लगडा, —ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना. —ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचें व्याकरण. —तिगन्त व सुबन्त विचार—गुण व वृद्धि या प्रकरणावरील निबंध. (१२) रा. रा. बाळकृष्ण अनंत भिडेः—मराठी भाषेचा व बाळ्याचा इतिहास. (१३) रा. रा. रा. मि. जोशीः—मराठी भाषेची घटना. (१४) रा. रा. कृ. पां. कुलकर्णीः—भाषाशास्त्र व मराठी भाषा. —मराठी भाषा उद्गम व विकास. (१५) रा. रा. डॉ. श्री. व्यं. केतकरः—प्राचीन महाराष्ट्र भाग १ला.

यशवंत रामकृष्ण दाते.

परिशिष्ट १

संस्कृत व पाश्चात्य भाषा यांतील साम्य

संस्कृत	ब्रेंद	ग्रीक	लॅटिन्	लिथुया- नियन	स्लाव्हो- निक	गॉथिक	प्राचीन- जर्मन	हिब्रू	इतर
अग्नि			हग्निस्	उग्निस्	ओगंज्	औहस्			
अन्त		अन्त	अँटी			अंद्			इंग्लिश एण्ड्.
अन्तर	अन्तरे		इँटर			उँदर			
अष्टन्		ऑक्टो		अस्त्रतुनि	ओस्मंज	अह्तौ			इंग्लिश एट्
उपरि	उपर	उपेर	सुपर			उफर्			” ओब्हर
ऊर्णा		एरास्,	विल्स	विल्मा		बुल्ला	बोह्ल	ओलाउन्	इंग्लिश वूल्
		एरिओन्							
कदा		कोते	क्रांदो	कद्	कोग्द्व				
ज्ञा		ग्रो	ग्रा, ग्रो	क्षिजउ =	इनजु	कौन्		मिआ	इंग्लिश नो.
				मी जाणतों					
तिरस्			ट्रान्स्	तिएस		थोन्ह		तर, तैर	
तृतीय	थ्रित्य	त्रितास्	टार्शियस्	त्रोशिअस्	त्रेतिइ	थ्रिय		त्रिउय	
त्रप्		त्रेपो	टर्पिस्	त्रोपियु	त्रेपेत्				
त्रि	थ्रि	त्रेइस्	त्रेस्	त्रिस् त्राइस्		थ्रेइस्		तेओरा	इंग्लिश थ्री
दन्त	दन्तम्	ओदोन्स्	डेन्स	दन्तिस्		डुन थुस्	झन्त्	देअद्	” डेन्टल
दारु, तरु,	दाउरु	डोरु		देर्व	द्रेवो	त्रिउ		दोहरि-	इंग्लिश ट्री
दु								आक्	
द्वार	द्वर	थुर	फोरेस्	दुर थिस्	द्वेरी	दउर	तोर	दोर	” डोअर्
द्वि	द्व	दुओ	ड्युओ	दु, द्वि		त्वइ, त्वोस्	झेर	द, दो, दि	
धूम		थुमास्	फ्युमूस्	दुमइ	दुमु		दौम, तौम		” फ्यूम
न		नी	ने, नान्	ने	ने	नी, ने, नेइ	नि	नि	इंग्लिश नो.
नक्त	नख्तरु =	नुक्स	नॉक्स,	नक्रिस्	नोप्ति	नहतस्			
	रात्रींचा	अनेप्ति-	नॉक्नु						
नप्तृ	नप्तर	ओस्	नेपो(त)स्		नेतिइ	निथियस्	नेफो	नोब्द	” नाइट्
नव=नवीन	नव	निऑ-स्	नोबुस्	नौयेस्	नोबु	निउथिस्		नुअ	इंग्लिश न्यू.
नव=नऊ	नवन्	एन्नोअ	नोव्हेम्	देब्बियन्		निउन	निउन	नओइ	” नाइन
नु	नू	नू	नुम्		नायने	नुइ	नु		
पञ्चन्	पञ्चन्	पँटे	क्लिके	पन्ति		फिफ		कुइग	
पद	पद्	पेदोन्	पेदुम्	पादस्		फोटस्	फ्युओझ		इंग्लिश फूड;
परि	पइरि	पेरी	पेर				फुरि		जर्मन फुर
पलित		पेलाँस्	पालिओ	फल्हस्			फेलो		अँग्लो सॅक्सन्-
पितृ	पतर	पतीर	पतेर पेटर्			फदर	फतर, फतेर	अथइर	फिदेर; इ. फादर

संस्कृत	डैद	ग्रीक	लैटिन्	लिथुया- नियन	स्लाव्हॉ- निक	गॉथिक	प्राचीन- जर्मन	हिब्रू	इतर
प्रथम		प्रोटोस्	प्रायमस्	पिरमस्		फुम			
मध्य	मध्य	मेस्सोस्	मेदिउस्	विदुस्	मेइदु	मिदुजिस्			ऑग्लोसॅक्सन् मिडड
मन्	मन्	मेनो	मॅनिओ	मेनु, मिनिट	मिनेति	मन्	मिनिआ	मुइनिम्	
मातृ		मितिर्	मेटर	मोते	मति		म्योतर	मथैर	
सांस				मेस	मान्सो		मोस्=अन्न	मैसे=अन्न	
मृ	मर	अम्बोरोस्	मॉरिऑर	मिति	म्रेति	मौथ्र		मथैम्	ऑग्लोसॅक्सन्. मोथ्र
युवन्			जुव्हेनिस्	जौनस् = तारुण्य	जुनु	जुग्मस्			„ इऑगा
रम्	रम्	इरेम		रमस्		रिमिस्	ख	रिअग्मैन्	„ रेस्ट
रुधिर		एरेउथो	रुवेर	रौद्	रुदेइति		रोद्, रोस्ट	रुअध	„ रोडेर्
लुम्		लिफ्	लुवेद्	लुब्ज	लिउविति	लिउब्स्	लिउबन्		„ लिओफ
वद्		वदो	वदिस्	वदिनु=मी योलावतों	वदिति				
वम्	वम्	एमेओ	वोमो	वेग्जु					ऑग्लोसॅक्सन् वेग्मन्, इंग्लिश व्हॉमिट
वेद		ओइद	विहडिओ	वेइइद्		वइत्			
शत		एक्कोन	कॅटम्	स्किन्तस्	स्तां	हुंड		केअत्	ऑग्लोसॅक्सन् हुंड; क्रेओब्रिटन् कॅट
शर्करा		सॅक्करोन	सॅक्करम्						
सप्तन्	हप्त	एप्प	सेप्टेम्	सेप्तीनि		सिब्रुन		सिअक्त	ऑग्लोसॅक्सन् सेओ फोन; इंग्लिश सेह्न्
स्था	हिस्तामि, निष्टामि	इस्तिमि	स्टो	स्तोति	स्तति		स्ताम्	स्तद्	इ. स्टैंड
स्तु		नेओ		स्नेगस्	स्नेग	स्तु	स्तिउतन्	स्तुआधइम	ऑग्लोसॅक्सन् स्तिबन्
स्व	ह	स्फे	से	सव्	सेब्जे	सिक्	सुअस्		ऑग्लोसॅक्सन् सिन्,
स्वन्			सोनो	इवन्				सिअन्	स्व
स्वप्	कप्, कप्पन् = शॉप	उप्पोस्	सोम्नस्	सप्पस्		स्लेपन्		स्वइन्	ऑग्लोसॅक्सन्
स्वस्			सोरोर	सेस्सु	सेस्स	स्विस्तर	स्वेस्तर		स्वेफिअन् „ स्वेओस्टर; इंग्लिश सिस्टर; जर्मन स्वेस्तेर
हिम	इजओ, हिम् = हिवाळा	विसअन्	हिएम्स	झेम	झिम = हिवाळा				

परिशिष्ट २

प्राकृत भाषांतील विभक्तिरूपे-देव एकवचन

विभक्ति	संस्कृत	पाली	आर्ष किंवा अर्धमागधी	महाराष्ट्री	शौरसेनी	मागधी	पैशाची	अपभ्रंश
प्रथमा	देवः	देवो	देवो, देवे	देवो, देवे	देवो, देवे	देवे	देवे	देवु, देवो, देव, देवा
द्वितीया	देवम्	देवं	देवं	देवं	देवं	देवं	देवं	देवु, देव, देवा
तृतीया	देवेन	देवेन	देवेण	देवेण, देवेणं	देवेण, देवेणं	देवेण, देवेणं	देवेण, देवेणं	देवेण, देवेणं, देवं
चतुर्थी	देवाय	देवाय, देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स, देवासु, देवसु देवाहो, देवहो, देव, देवा
तादर्थ्यं चतुर्थी			देवाए, देवाय, देवस्स	देवाय, देवस्स,	देवाय, देवस्स	देवाय, देवस्स	देवाय, देवस्स	
पंचमी	देवात्	देवा, देवतो, देवन्हा, देवस्मा, देवम्हा	देवा, देवतो, देवातो, देवातु, देवाहितो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ देवाहितो, देवाहितो, देवाहि, देवा	देवादो, देवादु	देवादो, देवादु	देवातो, देवातु	देवाहु, देवहु, देवाहं, देवहं
षष्ठी	देवस्य	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवाह, देवस्स, देवाहं, देवाण, देवाणं	देवस्स	देवस्स, देवासु, देवसु, देवाहो, देवहो, देव, देवा
सप्तमी	देवे	देवे, देवस्मि, देवन्हि, देवम्हि	देवे, देवस्मि	देवे, देवस्मि, देवस्मि देवंसि	देवे, देवस्मि, देवस्मि, देवंसि	देवे, देवस्मि, देवस्मि, देवंसि	देवे, देवस्मि, देवस्मि, देवंसि	देवि, देवे
संबोधन	हे देव	हे देव, देवा	हे देव, हे देवो	हे देव, हे देवा हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देवु, हे देवो, हे देव हे देवा

प्राकृत भाषांतील विभक्तिरूपे-देव अनेकवचन

विभक्ति	संस्कृत	पाली	आर्ष किंवा अर्धमागधी	महाराष्ट्री	शौरसेनी	मागधी	पैशाची	अपभ्रंश
प्रथमा द्वितीया तृतीया	देवाः देवान् देवैः	देवा, देवसे देवे देवेभि, देवेहि	देवा देवे देवेहि, देवेहि	देवा देवा, देवे देवहि, देवहि, देवहि देवेहि, देवेहि, देवेहि	देवा देवा, देवे देवहि, देवहि, देवहि, देवहि, देवेहि, देवेहि, देवेहि	देवा देवा, देवे देवहि, देवहि, देवहि, देवहि, देवेहि, देवेहि, देवेहि	देवा देवा, देवे देवहि, देवहि, देवहि, देवहि, देवेहि, देवेहि, देवेहि	देव, देवा देव, देवा देवेहि, देवाहि, देवहि
चतुर्थी	देवेभ्यः	देवानं	देवाणं, देवाण, देवाहं, देवाह	देवाण, देवाणं देवाहं, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहं, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहं, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहं, देवाह	देवाहं, देवहं, देव, देवा
तादर्थ्ये चतुर्थी				देवाण, देवाणं देवाहं, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहं, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहं, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहं, देवाह	
पंचमी	देवेभ्यः	देवेभि, देवेहि	देवेहितो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ, देवाहि देवेहि, देवाहितो, देवेहितो, देवासुतो, देवेसुतो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवेहि, देवाहितो, देवेहितो, देवासुतो, देवेसुतो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवेहि, देवाहितो, देवेहितो, देवासुतो, देवेसुतो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवेहि, देवाहितो, देवेहितो, देवासुतो, देवेसुतो	देवाहुं, देवहुं
षष्ठी	देवानाम्	देवानं	देवाणं, देवाण देवाहं, देवाह	देवाणं, देवाण, देवाहं, देवाह	देवाणं, देवाण, देवाहं, देवाह	देवाणं, देवाण, देवाहं, देवाह	देवाणं, देवाण, देवाहं, देवाह	देवाहं, देवहं, देव, देवा.
सप्तमी	देवेषु	देवेसु	देवेसु, देवेसुं	देवेसु, देवेसुं	देवेसु, देवेसुं	देवेसु, देवेसुं	देवेसु, देवेसुं	देवाहिं, देवहिं
संबोधन	हे देवाः	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	देवाहो, देवहो, देव, देवा

परिशिष्ट ३

संस्कृत, प्राकृत, मराठी आणि इतर देशी भाषांतील सादृश्य

संस्कृत	प्राकृत	मराठी	गुजराथी	सिंधी	हिंदी	बंगाली
अशीति	असीइ	ऐशी	एंसी	असी	अस्सी	आशी
अष्टादश	अठ्ठरह	अठरा	अठार, अराड	अडहं	अठारह	आठार
अहम्	अहम्, आम्ह	मी	हुं	आऊं, आं	हैं, हुं, मैं	मुह
एकादश	एआरह	अकरा	अगिआर	इकारहं, यारहं	इगारह, ग्यारह	एगार
एतावत्	एतिल, एतिअ	इतका	एटलो	एतिरो	इतना	एत
कः	कः	कोण	कोण, कओ	कोहुं	कौन	के
कदल	कयल	केळ	केळ, केर	केविडो	केला	कला, कदिला
कार्पास	कप्पास	कापूस	कपास	कपाह	कपास	कापास
कुठार	कुहाड	कुन्हाड	कुहाडी, कुहाडो	कुहाडो	कुल्हाडी	कुडाल
कुत्र	कुरुथ	कोठें	कांहां	किति	कहां	कोथा
खर्पर	खप्पर	खापर	खप्पर	खायरा
गर्गरी	गगरी	घागर	घागर	घाघरि	गागर, गागरी	गर्गरी
गर्भ	गग्भ	गाम्भ, गाभा	गाम्भ	गर्भु, गभु	गाम्भ	गाव, गावा
गोपाल	गोबालि	गोवारी, गवळी	गोवाळ, गोवाळियो	गंवारु	गोवाल	गोआला
चटका	चडथ	चिडी, चिमणी	चिडी	चिडी	चिडिया	चिडिया=पक्षी
चतुर्दश	चउहह	चौदा	चउद	चोडहं	चौदह	चौद
चत्वारिंशत्	चालीस	चाळीस	चाळीस	चालीह	चालीस	चल्लिश
चुल्ली	चुल्ली	चूल	चुलो	चुल्हि, चुल्हो	चुल्हा	चुलि
चूर्ण	चुण्ण	चुना	चुनो	चुनु	चूना	चुण, चूर्ण, चुना
चोक्ष	चोक्ख	चोख	चोख्लो	चोखो	चोखा	चोख
	(दे)झगड	झगडा	झगडो	झागिडो	झगडा	झगडा
झाटन	झाडण	झाडू	झाडू	बुहारी	झाडू	झाँटा
तादृश्	तारिस	तसा, तैसा	तेवो	तिहडो	तैसा	तादृश
दंड=काठी, दांडी	डंड	दांड, दांडा	डांडो	डंडो	डांड, डांडा	डाँड
द्वादश	बारह	वारा	वार	बारहं	बारह	बारो
धूम	धूम	धूर, धूम	धूम धुमाडो धुवाडो	दूहां	धूआँ	धुयां
पंचाशत्	पणासा	पन्नास	पचास	पंजाह	पचास	पंचास
बदर	बोर	बोर	बोर	बेरु, बेरि	बेर, बैर	बहर
बहिर	बहिर	बहिरा	बेहेरो	बोडो	बहरा, बहिरा	बहेरा
भ्रमर	भमर	भोंवरा	भमरो	भौर	भंवर, भौर	भोमर
भूमि	भूमि, भुग्मि	भूय, भुई	भू, भोय, भूय	भू, भूई	भूम, भुई, भूं	भूम

संस्कृत	प्राकृत	मराठी	गुजराथी	सिंधी	हिंदी	बंगाली
यः	जो	जो	जे	जो	जो	जे
वयम्	वयम्	आम्ही	अमे	असीं	हम्	आमि
विंशति	वीसइ	वीस	वीस	बीह	बीस	विश
शत	सत, सय, सअ	शें, शंभर	शो	सौ	सै, सौ	शय
शिथिल	ढिल्ल	ढिला	ढीलो	ढिरो, ढिल्ले	ढीला	ढल
शुष्क	सुक्क	सुका	सुको	सुको	सूखा	शुका
श्वशुर	ससुर	सासरा	ससरो	सुहरो	ससुर	श्वशुर
सः	सो	तो	ते	सो	सो, तो	से
स्कंध	खंध	खांदा	कांधो	कांधो	कांधा	कांधा

परिशिष्ट ४

प्राकृत भाषेच्या व्याकरणावर व्याच संस्कृत कवींनी आतांपर्यंत रचना केली आहे. वाल्मीकीच्या नांवावर प्राकृत व्याकरणाची मूळ सूत्रे मोडतात. वाल्मीकि हा वैदिक ऋग्वेदान्तरचा अर्वाचीन अनुष्ठुभ ऋग्वेदामध्ये रचना करणारा आद्य कवि गणला जातो म्हणून त्याच नांव या संस्कृत व्याकरणाच्या दृष्टीने अर्वाचीन भाषेच्या व्याकरणास दिलेलें दिसतें. शम्भुरहस्यामध्ये प्राकृत भाषेची थोरवी गातांना तिचा प्रचेतसपुत्र वाल्मीकि हा व्याकरणकार होता असें म्हटलें आहे (को विनिन्देदिमां भाषां भारतीमुखभाषितम् । यस्याः प्रचेतसः पुत्रो व्याकर्ता भगवान् ऋषिः ॥ प्राकृतं चार्षमेवेदं यद्वि वाल्मीकि शिक्षितम् ।) परंतु वाल्मीकीचीं हीं सूत्रे उपलब्ध नाहींत. षड्भाषाचन्द्रिकाकार आपल्या प्रस्तावनेत आपण मूळ वाल्मीकिसूत्रांवरच टीका लिहित आहों असेंच म्हणतो. मार्कण्डेयानें शाकल्य व कोहल यांचा उल्लेख केला आहे. त्यानंतर वररुचीचा प्राकृत प्रकाश हाच सर्वांत जुना ग्रंथ होय. वररुची म्हणजे जर कात्यायन असेल तर तो बुद्धपूर्वहि असूं शकेल. त्यानंतर हेमचन्द्रानें आपल्या सिद्धहेमचन्द्र या संस्कृत भाषेच्या व्याकरणग्रंथाच्या आठव्या अध्यायांत प्राकृत भाषेचें व्याकरण दिलें आहे व त्यानंतरच्या अनेक ग्रंथकारांनी त्यासच अनुसरून आपल्या ग्रंथांची रचना केली आहे. या सर्व ग्रंथांची यादी पुढें दिली आहे.

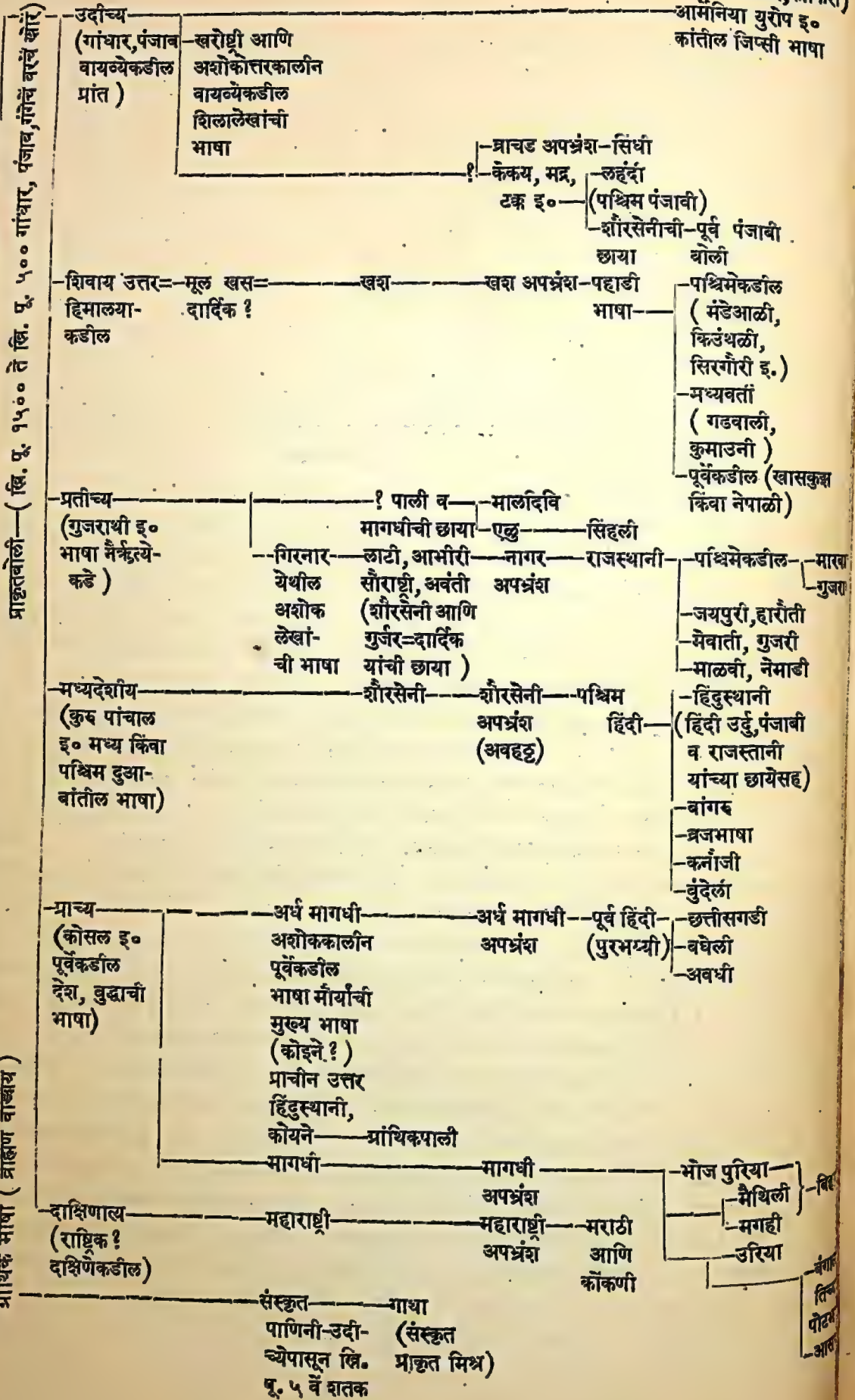
१ औदार्यचिन्तामणि—धृतसागर, २ प्राकृतकल्पतरु—रामतर्कवागीश, ३ प्राकृतकामधेनु—लंकेश्वर, ४ प्राकृतकौमुदी—?, ५ प्राकृतचन्द्रिका—कृष्ण पण्डित (शेष कृष्ण), ६ प्राकृतचन्द्रिका—करंज कवि सार्वभौम वामनाचार्य, ७ प्राकृतदीपिका—संक्षिप्तसार खण्ड ८ वर चण्डीदेव शर्माकृत टीका, ८ प्राकृतपाद—नारायण (संक्षिप्तसार प्राकृतपाद), ९ प्राकृतप्रकाश—वररुचि, [प्राकृतप्रकाशवर टीका—प्रकृतमंजरी—कात्यायन, प्राकृतचन्द्रिका उर्फ प्राकृत मनोरमा—भामह, प्राकृतसंजीवनी—वसंतराज,] १० प्राकृतप्राक्रियावृत्ति उर्फ व्युत्पत्ति-दीपिका—हेमचन्द्र प्राकृताध्याय यावर टीका—उदयसौभाग्यगणि, ११ प्राकृत प्रदीपिका—नरसिंह, १२ प्राकृत-प्रबोध—हेमचन्द्र—प्राकृताध्यायवर टीका—नरचन्द्र, १३ प्राकृतभाषांतरविधान—चन्द्र, १४ प्राकृतमणिदीप—अप्पय्यव्वन, १५ प्राकृतमणिदीपिका—चिन्नवोम्मभूपाल, अप्पय्य दीक्षित यांनी लिहिलेलें व ग्रंथप्रकाशिनीमध्ये छापलेलें, १६ प्राकृतग्रहस्य उर्फ षड्भाषावार्तिक—? १७, प्राकृतरूपावतार—सिंहराज, १८ प्राकृतलक्षण—चण्ड, १९ प्राकृतलंकेश्वर—प्राकृतकामधेनु पहा. २० प्राकृतव्याकरण—समंतभद्र, २१ प्राकृतव्याकरण—शुभचन्द्र, २२ प्राकृत व्याकरणवृत्ति—त्रिविक्रमदेव (मल्लीनाथ पुत्र), २३ प्राकृतसंस्कार—? २४ प्राकृतसर्वस्व—मार्कण्डेय कवीन्द्र, २५ प्राकृतसूत्र—वाल्मीकि (Oppert 3427, II 5961.), २६ प्राकृताध्याय—हेमचन्द्र शब्दानुशासन अष्टमाध्याय, २७ प्राकृतानन्द—रघुनाथशर्मा, २८ प्राकृताष्टाध्यायी—मनोरमा—चन्द्रिकाटीका—नीलाम्बर मिश्र, २९ वाल्मी-किसूत्र—प्राकृत व्याकरण (Rice 26) ३० षड्भाषाचन्द्रिका—भाम (Rice), ३१ षड्भाषाचन्द्रिका—लक्ष्मीधर, ३२ षड्भाषामञ्जरी—? ३३ षड्भाषारूपमालिका—दुर्गणाचार्य, ३४ षड्भाषासुबन्तादर्श नागोवा—तंजावरच्या तुळजाजीकरितां., ३५ संक्षिप्तसार—प्राकृतपाद—क्रमदीश्वर.

परिशिष्ट ५
इंडो इराणी (आर्यन) भाषावंश

इंडिक-इंडो आर्यन-भारतीय भाषासंघ.

प्राचीन इंडो आर्यन-भाषा (ख्रि. पू. ५००० ते ख्रि. पू. १५०० पूर्व अफगाणिस्तान, काश्मीर, पंजाब, वायव्येकडील गंगेचा दुआब).

प्राकृत बोली (ख्रि. पू. ५०० गांधार, पंजाब, गंगेचे बायें कोर)

बंगाल
तिब्बत
पोटो
आर्य

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग चवथा

ड

ड—वर्णमालेतील तेरावें व्यंजन. अक्षरविकासः—याचें पहिलें रूप अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत सांपडतें. दुसरें रुद्रवामनच्या गिरनार लेखांत (ट सारखें) (इ. स. २ रे शतक). तिसरें अलाहाबाद येथील स्तंभावरील लेखांत (४ रे शतक) व चौथें धारावर्ष राजाच्या वेळच्या उडिया लेखांत (इ. स. १०२८) आढळतें.

ड—पुखी. गुराख्यांचीं पोरें मानेवर—ढायावर वोटें दावून (घसा दावून) जो आवाज काढतात तो. (कि० घालणें). डह पहा.

डई—खी. डई पहा.

डऊ—पु. नारळ कोळन आंतील खोवरें काढून टाकून केलेलें पात्र. डव, डह पहा.

डऊक, डऊत, डऊर इ०—हे (डऊ या अक्षरांनीं आरंभ होणारे) शब्द डौ मध्ये पहा.

डक—न. जाड कापडाचा एक प्रकार; हें दिवळहून निराळें असून आरंभी खलशासाठीच हें तयार होत असे. [इं.]

डंक—पु. १ दंश; चावा; नांगीचा मारा. (कि० मारणें). २ (गो.) द्वेष. डंख पहा. [सं. दश्; प्रा. दे. डंक; हिं.]

डकडक—डकां—क्रि. १ पदार्थाचा सांधा, बंध इ० शिथिल, नादुस्त झाल्यामुळें हलण्याचा आवाज होतो तसा किंवा थलथलीत माणूस, उंट इ० चालतांना होतो तसा आवाज होऊन डगडग; डुगडुग; खिळखिळां; करकरां; गिरगिरां. (कि० जाणें; हलणें; वाजणें). 'हा खांब घट पुरला नाही तर डकडक हल्ले लागेल.' २ झपाट्याने. 'जेवित जेवतांही पाहे। झोंपी जाये डकडकां'—एमा २५.२८४. [ध्व. डक द्वि.] डकडकणें—अक्रि. खिळखिळें होणें; डगडगणें; डळमळणें; डुलणें; लटलटणें (खांब, इमारत); हलणें; करकणें (डिला सांगाडा इ०); गदगद हालणें; थरथर कांपणें (स्थूल शरीर). [डकडक] डकडकीत—वि. डगडगीत पहा.

डकणें—अक्रि. चिकटणें; लगदून राहणें; डगणें पहा. [डिक?]

डकणें—अक्रि. (व.) ओकणें; वांती होणें. [ध्व.]

डकरणें—अक्रि. (ना.) १ ढेंकर देणें. २ (व.) शक्तीचा गर्व वाहणें; अहंभाव दर्शविणें. [ध्व. हिं. डकराना=डरकाळी फोडणें; तुल०]

डकल—वि. (कु.) माहीत; ठाऊक; अवगत. [दखल]

डकला—पु. (प्रां.) नदीच्या कोरड्या पात्रांत खणलेला झरा; डहुरा; डबकें; पाण्यानें भरलेला लहानसा डवरा.

डकली—खी. दिव्यांत तेल घालावयाची—अव्याच्या कोथीची केलेली पळी; अशा सारखीच करवंटीची केलेली पळी. डवली पहा.

डकवण—न. १ खळ; गोंद; चीक; सरस; चिकटा; डिक. २ चिकटविण्यास उपयोगी पडणारी वस्तु. [डकविणें]

डकवाडकव—खी. कांहीं तरी डकविण्याची क्रिया. [डकविणें]

डकवि(व)णें—अक्रि. चिकटविणें; डिकविणें. [डिक]

डंका—पु. १ एक वाद्य; चौघडा वाजविणें संपल्यावर शेवटीं वाजवावयाची थोरली नौवत, नगारा. 'डंक्यावर टिपरी पडतां हुशार झाले.'—ऐपो २३५. २ (ल.) प्रसिद्धि; कीर्ति. (बहुधां वाईट कृत्यांची); गाजावाजा; बोंबाबोंब. (कि० वाजविणें). ३ संवळावर खर्ज सूर वाजविण्याची काडी (आंकडी नावाच्या काडीनें उच्च अथवा टीपेचा सूर काढतात). ० देणें—वाजविणें—उघडकीस आणणें; दांडोरा पिटणें; अपकीर्ति करणें (गोष्ट, माणूस यांची). [सं. ढका; प्रा. डक; हिं. डंका; ध्व.]

डकाईत—वि. १ चपळ; चलाख; हुषार; तीव्र; तयार. २ डाके घालणारा; दरोडेखोर; डाकू; लुटमार करणारा. [डाका]

डकाक—कां, डकाडक—कां—क्रि. १ डकडक पहा. डगडगत; खुडखडत. २ डुलत; डुलक्या घेत; पेंगत (डुलक्या येतात, डोळे झांकतात इ० शब्दास जोडून). 'डकडकां डुलक्या देती।'—दा १८.९.३. [ध्व. डक]

डकार—पु. (उप.) डकर; डकरणें. [ढकर]

डकारणें—अक्रि. डरकळी; गर्जना; डुरकाळी फोडणें. 'तीचे-वरी चहुनि सिंह वहू डकारे।'—गंगाधर, सकलोल १११. [ध्व.]
डकांवडकांव—क्रि. डकडक पहा. (क्रि० चालणें; जाणें). [ध्व.]

डंकी—खी—खी. कुस्तींतील एक पेंच. (क्रि० मारणें; देणें).
डंकी—खी—वि. (गो.) दंशी; मनांत दंश, डाव ठेवणारा (साप, माणूस इ०). [सं. दंश; म. डंक]

डंकीण—खी. (व.) पाणी उपसून काढण्याचा एक जातीचा पंप. 'शेतांतल्या विहिरीवर डंकीण लावली.' [इं. डॉकी पंप]

डंकी(खी)ल—वि. डांकील; डांक लाविलेलें. [डांक]

डकें—वि. (मातकाम) छापील; टशाचें; अवयव सुटे नसलेलें; ज्याचे अवयव शरीरास डकलेले आहेत असें (चित्र). [डकणें]

डकलचार, डकलव्हलर—पु. (माण.) मांगारोडी किंवा व्हलर (होलर) मांगांचा गुरु. —गांगा २६. [१ + होलर]

डंख—पु. १ विषारी प्राणी, किरंडु यांचा चावा, दंश; नांगीचा तडाखा; डंक. (क्रि० करणें; मारणें). २ द्वेष; एखाद्याचें कोणी वाईट केलें असतां, त्यानें त्याचा सुड घ्यावा म्हणून मनांत सदैव ठेवलेला दंश, डाव; द्वेषभाव; सुडबुद्धि (क्रि० राखणें; ठेवणें; वाळणें; धरणें). [सं. दंश; प्रा. डंक]

डंख-ग—पु. दंग; चुना किंवा पोहे इ० कुटण्याची लाट. [ध्व. हिं. डंखी]

डंखउजाड—पु. घोड्याच्या तोंडाच्या खालपासून पायापर्यंत असलेला भोंवरा. —अश्वप १.१०३.

डंखणें—उक्रि. दंश करणें; चावणें; डसणें; नांगी मारणें (विषारी प्राण्यांनीं). 'विषयविषधरीं हे डंखिली आजि भारी।'—सासू ४.७. [सं. दंश]

डंखीरू—वि. चारा—दाणाखाऊन मान हलविणारा; डुलणारा (घोडा). —मसाप २.२.५७.

डंखीण—खी. १ डाकीण; चेटकीण. २ (ल.) (विशेषतः) अत्यंत, कुरूप, हिडीस व चेटक करणारी ठाकूर जातीची खी. ३ (ल.) क्रूर, जख्ख. कुरूप, भयंकर खी; जखीण; हडळ. [सं. डाकिनी]

डंखी(खे)ल—वि. डंख केलेलें; पक्ष्यांनीं चोचीनें टोंचलेलें; किड्यांनीं खाल्लेलें; उंदरांनीं कुरतुडलेलें (धान्य, फळ इ०) [सं. दंश]

डग—पु. १ (इमारत, खांव, ढिला दगड यांची) लटपटणें, हलणें, डगडगणें, खिळखिळणें इ० क्रिया; डगडग (क्रि० खाणें). 'माझ्या हातच्या इमारतीस डग नाही.' २ (ल.) डळमळण्याचा संभव, भीति; संकट, एकदम ढासळून पडणें, बूड येणें, फसगत, भीति, त्रास, धोका, नाश इ० होण्याचा; खरावी, नुकसान, पराभव, सत्यनाश किंवा वाटोळें होण्याचा संभव. 'मसलतीस—कामास डग नाही.' 'रुपयास डग नाही.' (=खोटा इ० नाही,

तो चाललाच पाहिजे). —खी. भीति; संशय; निराशा; अंदेशा; दिकत; शंका; विकल्प; किंतु. (क्रि० खाणें). [डगणें]

डग—खी. सीमा; कांठ; कड; किनारा; मर्यादा.

डग—खी. पाऊल; कदम; पावंडा; ढांग; ढेंग; दांग; झडप.

डंग, डांग—नपु. १ डोंगराळ सुलुख, डंगा पहा. २ डोंगराळ प्रांतांतील झाडीचा प्रदेश; निविड अरण्य. [प्रा. डग=काठी?]

डगडग-डगां—क्रि. १ हलत, डळमळत, लटलटत, लटपटत असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. (क्रि० हलणें डगडग; झोक जाणें; झोप येणें इ०). २ मोठ्या प्रवाहानें; अतिशय (घाम येणें). डकडक पहा. [ध्व. हिं. डगडगना]

डगडगणें—अक्रि. गदगदणें. १ अतिशय उष्णतेनें आणि घामानें त्रस्त होणें; उवाळणें, उबगणें; उबणें. २ गदगदणें; गुदमरणें; शिजणें; अतिशय उकडणें. [गदगद]

डगडगणें—डकडकणें पहा.

डगडगीत—वि. घामानें नाहलेला; घामटा पडलेला.

डगडगीत—वि. १ खिळखिळीत; डळमळीत; कंपायमान २ गुटगुटीत; फोफऱ्या; अंग सुटलेला; गुवगुवीत. 'हा खाऊन पिऊन डगडगीत आहे.' [डगडग]

डगडुवाल, डंगुलवाल—न. (राजा.) कापडचोपड; वाडविछायत; सामानसुमान इ० (व्यापक अर्थी)

डंगण—न. डांग पहा.

डगणें—अक्रि. १ कांपणें; थरथरणें; डगमगणें. २ (ल.) घावरणें; भिणें; डरणें. 'चितें दोन अशा स्थलीं न डगशी कोंवावया तूं जरी।'—केक ८४. ३ खचणें; मोडणें; सुटून पडणें (तुळई, भित इ०); चळणें; ढळणें. 'तूं आपली श्रद्धा, भक्ति व धर्म यांपासून डगूं नकोस.'—पत्रे १२७. ४ भितरेपणानें मान्य करणें; स्कार देणें; दवणें. ५ कचरणें; कांकू करणें. [ध्व. डक-ग]

डगणें—अक्रि. तगणें; चिकटणें; चिकटून राहणें. [डग. डिक]

डगणें—अक्रि. वरून टांग टाकणें; ओलांडणें. [हिं. डग=पाऊल]

डगमग—खी. डळमळीतपणा; अस्थिरता; लटपट; चांचल्य; 'डगमग डगमग कामा नये।'—दा १४.४.१३. **डगमग-मगां**—क्रि. डगडग-गां पहा.

डगमगणें—अक्रि. १ डळमळणें; लटलटणें; हलणें. २ भीतीनें कचरणें; गोंधळून जाणें; त्रेधा उडणें. [ध्व. डग द्वि; प्रा. डगमग; हिं. डगमगाना]

डगर—खी. १ चढण अथवा उतरण (नदीच्या तीराची, टेकडीची); ढाळ. २ (क.) टेकडी; उंचवटा. ३ दरड; कडपा; कडा. ४ (संगीत) वरच्या सप्तकांतील आवाज काढणें; स्वर चढविणें. (क्रि० घेणें). दोन्ही डगरीवर हात ठेवणें—(दोन्ही पक्षांमध्यें

असलेल्या दुतोंड्या मनुष्यासंबंधी योजतात) दोन्हीकडचा फायदा पाहणे.

डगर-रु—वि. १ प्रसिद्धि; लौकिक. 'आणीकही येकु थोर। यया अव्ययत्वाचा डगर।'—ज्ञा १५.११८. २ आळ; आरोप. 'परि सूर्यासि अंधकार। कै जाला होता गोचर। तन्ही तमारि हा डगर। आलाचि कीं।'—अमृ २.३४.

डगर-रा-री—पु. स्त्री. १ डवरा. पाण्याकरितां खणलेला खड्डा; पाण्यानें भरलेली स्वाभाविक खळी. २ डवकें. 'मन कल्पी डगर। तें तरंगविना सागर।'—यथादि १८.९६९. 'पाहे खूण तरु तटाक, डगरी त्या आपुल्या वाटती।'—आसु ३७.

डंगर—वि. १ (व.) वृद्ध; म्हातारा. 'हा वैल डंगर आहे.' २ (खा.) उंच.

डग(गा)रणें—न. सोटा; लाठी.

डंगरी—न. (कों.) एक प्रकारचें सुती कापड; खादी.

डंगरु—पु. प्रतिबंध; डगर-रु पहा. [डगर]

डगला-लें—पु. न. १ आंत कापूस भरलेला कंवरेपर्यंतचा ल्हान कोट, वंडी. 'निवडून डगल्याला नीलखा वेतवील्या।'—साह ३.३९. २ (सामा.) लांब कोट, अंगरखा. [डगळ. सं. दुकूल; हिं. डगला]

डगळ—वि. डागळलेलें; नासलेलें. डागळणें पहा. [डाग]

डग(घ)ळ—वि. १ ढिला; शिथिल; ढिला वसणारा (अंगरखा, जोडा, खुंटी, बूच); पोकळ; ढिली रचलेली (दगडी भित). २ मोठ्या आकाराचा (चेंडू, फळ, गोटी). ३ मोठे; ढोवळ (अक्षर). ४ (सामा.) स्थूल; मर्यादित; मोठ्या आकाराचें. 'आकारें नव्हती डगळें।'—ज्ञा १७.१२७. ५ सडळ; उदार (खर्च करण्यांत, धर्मादायांत).

डग(घ)ळणें—अक्रि. कुजणें; सडणें; दुरवुरणें (फळ). डागळणें पहा.

डग(घ)ळणें—अक्रि. १ एकाएकीं कोसळणें (इमारत, दरड, विहीर). २ (ल.) सामर्थ्यहीन होणें; खचणें; अवसान सुटणें; जेरीस येणें. [डगळ]

डग(घ)ळणें—अक्रि. उफाड्यानें वाढणें; विस्तृत होणें. (वृक्ष): [डगळ]

डग(घ)ळणें—उक्रि. ओवडधोवड घडणें; फोडणें; तोडणें. (दगड इ०). याच्या उलट माळणें. [वै सं. दगळ=तुकडा; देप्रा. डंगल=पाषाण इ० चा तुकडा]

डग(घ)ळा—पु. चांगली पालवी फुटलेली झाडाची कोंवळी फांदी, डाहळी; ल्हान फांदी, टहाळा.

डगळीव—वि. १ ओवडधोवड घडलेला (इमारती दगड). २ अशा दगडांनीं बांधलेली; कमजोर रचलेली (इमारत). [डगळ]

डगा—स्त्री. उडी; झेप. 'म्यां म्हटलें हा शिकारी मारील व्याघ्र टाकितो डगा।'—अफला ७४.

डंगा—पु. (कों.) एक प्रकारचें गलवत, होडी; डंगी; डोंगा. [देप्रा. डोंगी]

डगागणें—अक्रि. (डगडगणेंचा अतिशय) उबणें; उकाडा होणें.

डगागणें—अक्रि. १ कांपणें; हलणें; डगडगणें (सांधे ढिले झालेली, निखळलेली वस्तु). २ खचणें; धीर सोडणें; डगणें अर्थ २ पहा. ३ पडणें; उतरती कळा लागणें; गळणें; तुटणें. [डगडगणें]

डगाडग-डगां—क्रि. (डगडगचा अतिशय) डगडग पहा.

डंगाण—न. डोंगराळ प्रदेश. डांग पहा.

डंगारणें—न. दांडकें; टिकोरें; डंगरणें पहा. **मार-पु.** दांडक्याचा मार. 'चोखरून डंगारणेमार।'—दा ३.७.६५. [देप्रा. डंगा=काठी]

डंगा(घा)ळ—वि. लांब टांग्या; डांगळ. [डांग]

डंगाळा—वि. (सामा.) उंच. [डांग]

डगाळी—स्त्री. (व.) डाहळी; फांदी. डगळा पहा.

डंगी—स्त्री. १ नाळीप्रमाणें मागचा भागहि चिंचोळा असलेली होडी; अरवी व आफ्रिकन गलवताचा एक प्रकार. हीं फार जलद चालतात. २ खांद्यावर वाहण्याची कावड. [देप्रा. डोंगी=पानाचा डबा?]

डगूर—पु. (राजा.) जोखडास जुंपलेला डाव्या बाजूचा वैल; याच्या उलट हियो=उजव्या बाजूचा.

डगूळ—न. फणसाची एक जात.

डग्गा—पु. वाह्या; तांबें, पितळ, खापर यांचें डेरेदार भांडें घेऊन त्यावर तबल्याप्रमाणें कातडी तोंड मढवून केलेले वाद्य; तबल्याची शाई मधोमध असते व याची एका बाजूस असते. [ध्व. सं. ढक्का]

डघळ-ळा, डंघाळ—डगळ इ० पहा.

डघळीव, डघळणें—डगळीव, डगळणें पहा.

डचक-का—स्त्रीपु. १ धडकी; दचक; धसका; धक्का (मीतीनें, दुःखानें एकाएकीं वसलेला). (क्रि० वसणें). २ आगामी संकशची पूर्वकल्पना, सूचना; दुरदुर; अपशकुन. (क्रि० येणें; वाटणें). ३ पोटांत एकाएकीं होणारी खळबळ, कालवा-कालव. [ध्व. डच!] **डचकणें**—अक्रि. १ चकित होणें; चमकणें. २ भिणें; दचकणें; भेदरून जाणें.

डच-कन-कर-दिशी-दिनि—डेकर येतांना करपट घशाशीं येतांना, हलणाऱ्या भांड्यांतून पाणी डचमळतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. [ध्व. डच]

डचकला—पु. घोड्याच्या पुढच्या आणि मागच्या एका बाजूच्या दोन पायास बांधलेली दोरी; कळवा.

डचकळणें—अक्रि. १ डचमळणें. २ डचकळी येणें. डच डचणें पहा. [डचक]

डचकळी—स्त्री. १ ठेंकर. (कि० देणें). २ घशाशी येणें; आंबट, करपट ठेंकर. (कि० येणें) [डचक]

डचडच-डचां—क्रि. १ ठेंकर, घशाशी येणें, यासारखा आवाज होऊन. २ पोटांत खळखळणें, भांड्यांतील द्रव पदार्थ हिसळणें यांच्या आवाजासारखा आवाज होऊन. 'पोट, पाणी, पखाल, मांडें डचडच करते, हालतें.' [ध्व. डच द्वि.]

डचडचणें—उक्रि. १ घशाशीं जळजळणें; करपट ठेंकरा येणें. (कर्त्याशिवायहि हें क्रियापद येतें). २ हलणें; हिसळणें. [डच-डच]

डचडचीत—वि. १ हलणारें; डचमळणारें; हिसळणारें (पाणी, द्रव पदार्थ). २ तटादून फुटण्याच्या वेतांत असलेलें, टचटचीत (पखाल, कांहीं द्रवानें भरलेली पिशवी, पिकलेलें गव्द, द्राक्ष इ०). [डचडच]

डचणें—अक्रि. डसणें पहा. [सं. दंशन]

डचमळणें—उक्रि. डचमळणें पहा. -शर.

डचमळ—स्त्री. हलणें; हिसळणें (भांड्यांतील प्रवाही पदार्थ). [ध्व.]

डचमळणें—अक्रि. वर उसळणें; हिसळणें; उचकळणें; हलण्यानें बाहेर येणें. -उक्रि. हलविणें; हिसकळणें; खळवळणें; बाहेर सांडणें (हलवून-भांड्यांतील पाणी). [डचमळ]

डचच—वि. (व.) कांठोकांठ; भरपूर; गच्च. [ध्व. डच]

डचवावून—क्रि. (व.) भरून; खच्चून. 'डचवावून पोतें भरलें आहे.'

डचचू—पु. (व.) कपड्याला पडलेलें धारीक मोक.

डचचू—पु. १ नकार; टाळा. २ हकालपट्टी; टिच्चू. (कि० देणें).

डझन, डझन—न. १२ वारांचा समुदाय. 'काड्यांच्या पेटीचें डझन.' [इ. डझन; तुल० सं. द्वादश; लॅ. दुओदेसिम; जुने फ्रें. दोझीन. फा. दुवाझही]

डंडळणें—उक्रि १ डळमळणें; चळणें; हलणें; डगमगणें. 'तेथ तिन्हीं लोक डंडळित। मेरुमादार आंदोलित।' -ज्ञा ०. १५५. २ गडबडणें; धावरणें. 'तेवीं देहाची होतां होळी। ज्ञाता न डंडळी निजबोधें।' -एसा १३.५७८. [ध्व. महाराष्ट्री प्रा. डंडळ]

डंडळणें—उक्रि. धुंडळणें; शोधणें. 'जवें डंडळी स्थान आखंडळाचें।' -किंशुक ५. [प्रा. डुंडळ; म. धुंडळणें]

डंडळविणें—उक्रि. (महानु.) हलविणें; डळमळविणें. 'अष्ट भैरव आळविती, डंडळविती।' -चक्रधरसिद्धांत सूत्रे पृ. ११. [डंडळणें प्रयोजक]

डप(ब)कण—न. डवकें; पाण्यानें भरलेला खळगा. [ध्व. डप्-व ?]

डपकी-कें—स्त्री. १ तेल, तूप ठेवण्याची कातड्याची बुधली. २ पाण्याचें डवकें. [तुल० हिं. डवा; इ. डवर=बुधला]

डफ—पु. एक चर्मवाद्य; कडें; मोठी टिमकी. लांकडी फळी वर्तुळाकार वांकवून तिचीं दोनहि टोकें एकत्र खिळविल्यावर या गोल कड्याची एक बाजू कातड्यानें मढवितात व हें वाद्य वनवितात. विस्तवावर शेकल्यानें थाचा स्वर चढा होतो. लावणी म्हणण्यास याची चांगली साथ होते. [फा. दफ्] **खेळ्या-वि.** (कों.) डफावर नाच करणारा. -मसाप ४.४.२६०. **गंगाण-वि.** डफावर भजन करणारा. **गंगाणें-न.** १ डफावरील भजन, गाणें. 'डफ गाणें माची गाणें।' -दा १२.५.६. २ डफगाणाचें गायन. **घई-घाई, डवघाई-स्त्री.** १ डफावर म्हटलें जात असलेलें गाणें संपत आलें म्हणजे म्हणणारा घाईनें डफ वाजवितो यावरून. २ (ल.) समाप्तीचा काळ; विनाशकाल. **डफघाईस, डवघाईस-घाईस-क्रि. (डवघाईवरून)** मरणोन्मुख; दिवाळें काढण्याच्या, बुडण्याच्या, मोडण्याच्या, नाश होण्याच्या स्थितींत. (कि० येणें).

'एका व्यापारांत (जॉनसन यास) मोठी ठेकर लागून तो अगरीं डवघाईस आला.' -नि ६५७. **डफडी-री, डफडें-रें-स्त्री.** (डफ याचें लघुत्वदर्शक व क्षुद्रतावाचक रूप). १ लहान डफ; टिमकी. २ दोन डफडीं (एकास हलका व दुसऱ्यास घूम म्हणतात; दोघांस मिळून हलका म्हणतात). **डफन्यावर पडणें-नांवाचा बोभाटा होणें.** प्रसिद्धीस येणें (वाईट अर्थानें). **डफडया, डफया-वि.** डफ वाजविणारा.

डफडया—डवडया पहा.

डफण—न. डंका. -शर [ध्व.]

डफरा—पु. (कु.) दोन होड्या एकमेकींवर आपटं नयेत म्हणून दोहोंच्यामध्ये दोन्यांचें वेटोलें वाहेर सोडतात तें. [तुल० इ. बफर]

डफरावणें—अक्रि. १ (कु.) कांहीं तरी सांगणें; दडपून देणें; वेळ मारून नेणें; धुडकावणें. २ मीति दाखविणें. ३ डकळणें (होडी इ०)

डफळ—न. (व.) उकडलेल्या आंब्याचें लोणचें.

डफळवाणी—स्त्री. फुलकवणी; पाणचट पदार्थ; अतिशय पातळ पदार्थ (ताक, दूध वगैरे). [डफळ+ सं. वन; म. वणी= पाणी]

डफळा—पु. (वे.) विणकामाचा एक प्रकार. पुतळीप्रमाणे डवल धागा असून आकाराने हा जवळजवळ पुतळीच्या दुप्पट असतो. चौकडा सिंगल धाग्याचा असतो.

डफळा—वि. एक प्रकारचा रंग. 'डवळें; सावळें; चितळें। पोवळें पारवें डफळें। तैसींच रूपें धननीळें। असंख्यात धरियेलीं।'—ह १०.१९३.

डंव—न. १ (प्र.) डंभ, दंभ पहा. ढोंग; देखावा. २ रिकामा खटाटोप. [सं. दंभ; प्रा. डंभ]

डंव, ड(डं)वक—किवि. परिपूर्ण; कांटोकांठ; भरपूर; डव्व. (किं० भरणें; फुगणें; सुजणें इ०). [ध्व. तुल० सं. डम्=जमविणें]

डवक-का-का-कें, डवकण, डवखल, डवगा—नपुंस्त्री. पाण्याचा खडा; डपकण पहा.

डवकी-कें—स्त्री. बुधली; डपकी-कें पहा. [हिं. डवा]

डवकोणी-कवणी—न. (ना.) (तिरस्कारार्थी) पुळकवणी; खाण्याचा जिन्नस फार पातळ व वेचव झाला असतांना म्हणतात.

डवघणीस येणें—डफ(व)घाईस येणें पहा.

डवडवणें—अकि. १ वदवद वाजणें; डवडवणें (डिला पडलेला मृदंग, डफ इ०). [ध्व.] २ कांठापर्यंत, तंतोतंत भरणें (भांडें, नदी, विहीर). 'रात्रीच्या पर्जन्यानें सकाळला विहीर डवडवली.' ३ अश्रूनीं भरून येणें (डोळे). ४ पडसें इ० नीं वेजार होणें; थंडी होणें. [ध्व. डव! डव! हिं. डवडवाना] डवडवीत-विक्रि. भरपूर; आंकठ; कांटोकांठ. (कि. भरणें).

डवडवी-डें—स्त्री. १ बुधला; बुधली; (तेल, तूप इ० ठेवण्याचें) चामड्याचें लहान भांडें; डप(व)की-कें. २ जस्ताचें भांडें; इं. टिन्पॉट. [हिं. डवा]

डवड्या—वि. धुद; टाकाल; अगदीं कांहीं उपयोग, योग्यता नसलेला.

डवणें—दवणें पहा.

डवर—पु. (बांधकाम) घराच्या पायांत भरावयाचा ओवडधोवड, अनघड दगडांचा समुदाय. [इं. रवल]

डवर—न. अवडवर; विस्तार; डौल; आडवर पहा. 'धर्माचें माजवुनि डवर।'—केक १०३. मेघ; जग इ० शब्दाशीं संयोग होऊन सामासिक शब्द वनतात. 'तो हा जगडवर। नोहे येथ संसार।'—झा ११.४.७. [सं. डंवर]

डवरणें—अकि. फुगणें; ताठ होणें; डव्व होणें; डंवारणें पहा.

डवरपोट्या, डवरा—वि. ढेरपोट्या; दोंद वाढलेला. [डवरा=खळगा, पोटा]

डवरा—न. गुवारा; फुगवटी; (पोटाची). (किं० धरणें). [का. डव्वी]

डव(वु)रा—पु. १ पाण्याचा खळगा; डवकें; डगरा पहा. २ कचरा टाकण्याकरितां खणलेला खडा. ३ (गुन्हाळ घर) रस धरण्याकरितां केलेला खळगा. ४ (वे.) खळगा. डवरा-रें-पुन. (तंजा.) पातेळें; बोगोणें. [हिं. डवरा; तुल० का. डवरी=वाटोळेपणा]

डवल—वि. दुप्पट; दुहेरी; दुवार. [इं.] ०बीन-घेवड्याच्या शेंगाप्रमाणे एक भाजी. [इं. डवल वीन्स] ०मार्च-पु. (ड्रील) दुडकी चाल; दोन पावलांत साधारण ४० इंचाचें अंतर ठेवून केलेली चाल. -संख्या ३०. [इं.] ०रोटी-स्त्री. पाव; इंग्रजी भाकरी. [इं.]

डवा, डवशा—पु १ जिन्नस बगैरे ठेवण्याकरितां चामडें, धातु इ०ची केलेली पेटी, करंडा; लहानशी पेटी; मोठी डवी. २ आगगाडीच्या रांगेतील एक गाडी (माणसें वसावयाची किंवा मालवाहून नेण्याची). ३ लहान मुलांच्या पोटांत होणारा एक रोग; मुडदुस. [का. डव्वी; फा. दव्वा; हिं. डवा, डव्वा]

डबाड—न. डवकें; डवरा पहा.

डबावणें—अकि. (डवडवणें चा अतिशय) वदवद व मंद वाजणें. [ध्व. डव]

डंवारणें—अकि. १ (पोटा) फुगणें. २ (आकाशांत ढग) ओथंबणें; खालीं लोंवणें; झोलणें. ३ पुन्हां भरणें; पुन्हां पुवाळणें (फोड). [डंवर]

डंवा(भा)रा—पु. फुगवटा; फुगीरपणा; डव्व होणें; फुगणें (पोटा). २ (मेघांची) ओथंबलेली, झोलती स्थिति; खालीं लोंवणें; (पाण्यानें) गच्च भरलेली अवस्था. ३ घुस्सा; फुरगटणें; गाल फुगवून वसणें; क्रोधाची, धाकाची मुद्रा. ४ (गळ, फोड) पिकणें; पूं धरणें; पुवाळणें; फुगवटा; सूज. [सं. डंवर]

डंवाळ—पु. १ डौल; थाटमाट. 'तेथें बहुते डंवाळें। पांडव साजमेयां आले।'—शिष्ट ५७९. २ विस्तार; व्याप. 'पुराणाचें सरले डंवाळ।'—भाए ८६. [सं. डंवर]

डवी, डव्वी—स्त्री. १ अतिशय लहान पेटी; डवा. २ (ल.) देवळांतील तिजोरी; जामदारखाना. ३ देवापुढील (दक्षिणेची, वेणगीची) पेटी. ४ जकात, दस्तुरी, कर इ० घेण्याची पेटी. उदा० यात्रा डव्वी पहा. ५ (ना.) आगपेटी. [का. हिं.]

डवीर—पु. (प्र.) दवीर; राजाचा खाजगी कारकून, कारभारी, लेखक; (इं.) प्रायव्हेट सेक्रेटरी. 'पेशवे सुरनिस चिटणिस डवीर।'—तुगा ४४४३. [फा. दवीर]

डवुकें-गें, डवुलें, डवोलें—न. १ सांठवून ठेवलेला पैसा; गंगाजळी; ठेव; गाठोडें; संचित धन. २. सांठवलेलें गुप्त द्रव्य; श्रम, शोध केल्यावांचून झालेली मिल्कत; आयती प्राप्ति; अनपेक्षित लाभ. (किं० लागणें; सांपडणें; मिलणें). 'पैशाच्या; डवोल्यावर

वसलेले रक्षक नाग याविषयी लोकांनी सांगिलेल्या गोष्टी कोणी ऐकल्या नाहीत. '—नि २१०. [डबा ?]

डबुसा—पु. (काहीं अरव लोकांच्या) जहाजांतील मागच्या वाजूस केलेली एक लहानशी खोली किंवा छाया केलेली जागा. [अर. दबुसा=जहाजावरील मागची खोली; हिं. डबस=जहाजावरील कोठी]

डबेत राहणें—येणें—आणणें—क्रि. ताब्यांत, हुकमाखाली राहणें, असणें, आणणें, येणें. [दवणें]

डंबेल—पु. व्यायामाकरितां मुठीत धरून फिरवावयाचे जाड मुष्टिमुद्गल, रिंगणी; दोन्ही टोकांस वजन असलेला एक लहान दांडा. अशी जोडी घेऊन स्नायुबलकटीसाठीं व्यायाम करतात. [ई.]

डब्य—क्रि. डंब; डम्प पहा.

डब्बादवाली—खी. (शिपाई लोकांत प्रचारांत असलेली जुनी संज्ञा) काडतुसाची पेटी व पट्टा. [हिं. डब्बा=डबा+फा. दूआली=पट्टा]

डंम, डंमी, डंमाई—पु. डौल; याट. सर्व अर्थी. दंम पहा. 'डंम पाहुन भक्तिवंत। उपचारे मिरवती।'—नव १६.२८. [सं. दंम; प्रा. डंम] डंभाचारानें येणें—क्रि. डौलानें येणें. [सं. दम्भ]

डभरा—पु. ओबडधोबड खळी इ०. डोवरा, डोभरा पहा. [डवर]

डंभारणें—अक्रि. सुजणें; फुगणें इ०. डंभारणें पहा.

डम—न. १ (वाद्य) एक वाद्य; मोठा नगारा; (याचा आवाज घुमण्यासाठीं याच्या आंतील वाजूस मेणाचे लुकण देतात). २ समेल. [ध्व. का. डम=विशिष्ट ध्वनि, टम]

डमक—न. (क.) डवकें; थिळर. 'अंगणांत डमक साठलें आहे' [ध्व. डवक्]

डमडम—खी. मांडाभांड; दंगा; बोलाचाली. [ध्व. डम]

डमडम—न. (को.) एक पेय.

डमणी—खी. (पं.) कपडे धुण्याची मोगरी.

डमरू—न. १ एक चर्मवाद्य; डौर (हें वाद्यच्या घड्याळाच्या आकाराचें असतें). २ डमरूच्या आकाराची वस्तू (वाद्य, घडयाळ इ०). [सं.] यंत्र—न. वारीक गळ्याच्या वहुळाकार भांड्यावर तशाच तऱ्हेचे दुसरें भांडें उपडें ठेवून तीं दोन एकमेकांत पक्की बिकटवून आंतील पदार्थाची वाफ करून ती पुन्हां थंडीनें प्रवाही बनविण्याचें एक यंत्र; ऊर्ध्वपातन यंत्र. अर्क काढण्यासाठीं असें यंत्र वापरतात. [सं.]

डमामा—पु. एक वाद्य; डंका. डम पहा. 'मध्वनाथा विजयी होउनी वाजवितो मी डमामा।'—मध्व ४८. [ध्व. डम]

डम्भ—न. १ फुगवटी; ताठरपणा. (ल.) ताठा. (क्रि० करणें) २ गाजावाजा; वध्रा. —क्रि. डब्व. १ तट्ट; ताणून. 'पोट डम्भ फुगलें.' २ टण्ण; तट्ट झाल्यामुळें आवाज करून (नगारा). [ध्व. डम]

डर—पु. भीति; भय; धाक. 'स्वतंत्रतादेवीच्या निस्सीम उपासकांना चव्हाटे आणि मेखसू यांचा डर स्वप्नांतहि शिवत नाही.'—रणदुंदुभी २७. [सं. दर; प्रा. हिं. डर] म्ह० कर नाही त्यास डर कशास? डरणें—अक्रि. भिणें; भयभीत होणें; भीति वाळणें. [सं. दर; प्रा. हिं. डर]

डर—पु. (ना.) डेंकर. [ध्व.]

डरकण—कणी, डरका, डरकाणी—नखीपु. (वाद्य, वैल इ०ची) गर्जेना; डरकाळी; आरोळी. (क्रि० फोडणें; मारणें; घालणें; करणें). [ध्व. डर, डरकणें] डरकणें—अक्रि. १ गर्जेना करणें; डरकाळी मारणें (वाद्य, वैल इ०ची). २ डरांव करणें (वेडकाणें). ३ (ल.) आग पाखडणें; रागावून वोलणें. [ध्व. डर]

डरकल—न. (कु.) कफाचा वेडका, गोळा.

डरकावणी—खी. भीति दाखविण्याकरितां, घाबरविण्याकरितां केलेली गर्जेना; आरोळी. डरकण, डरकाळी पहा. [ध्व. डरकण] डरकावणें—अक्रि. डरकणें पहा. भिवविण्यासारखें मोठ्यानें ओरडणें; गर्जेना करणें; आरडाओरड करणें. —अक्रि. गर्जेना करून, आरडून भिवविणें. [डरकणें]

डरकाळी—डरकी—खी. डरकण पहा.

डरंगळ—खी. १ अतिसार; हगवण. २ ढाळ; जुलाव. (क्रि० लागणें). डरंगळणें—अक्रि. हगवण लागणें; ढाळ होणें.

डरडरावत—वून—क्रि. १ घोरत. २ निर्धास्तपणानें; स्वस्थपणें. (क्रि० निजणें). [ध्व. डर, डुरडुर=घोरण्याचा आवाज] डरणें—अक्रि. डरकणें; डुरडुर करणें. 'तुं वृथा कां डरतोसि।'—पंच १.२४. [ध्व. डर]

डरपोक—वि. भिन्ना; भ्याड; भीरु; नामद. [डर. हिं.]

डरवणी—खी. डरावणी पहा.

डरव(वि)णें—अक्रि. मोठ्या आरोळ्या मारून, आरडाओरडा करून भिवविणें.

डरसा—पु. भुकणें; खिसणें; वस्सकन, फुस्कन अंगावर येणें (रागानें मांजर, कुत्रे, सर्प व ल.) मनुष्य इ० याप्रमाणें). [ध्व. डर]

डरा—पु. (राजा.) नरजातीचा वानर; माकड.

डरांवडरांव—क्रि. वेडक ओरडण्याच्या आवाजाचें अनुकरण करून. (क्रि० ओरडणें). [ध्व.]

डरावणी—खी. १ वेडकाचें ओरडणें. २ डरावणें; भिवविण्यासाठीं मोठ्यानें ओरडणें; रागें भरणें. [डराव]

डराविणें—डरविणें पहा.

डलगेवार—पु. (व.) गुरांचा समुदाय. 'आमची गाय डलगे वारांत चरते.'

डलरीड—उद्गा. हर्ष; आनंद; जयप्रदर्शक उद्गार.

डला—पु. १ लहानसा गोळा; चेंडू; डिबुळ; अटलेला, जमलेला गोळा (चूर्णादिकांचा). २ गुप्त, सांठविलेला ऐवज; गांठेडे; मालमत्ता; भांडवल; डवोलें. ३ गोळा; तुकडा (चांगल्या वस्तूचा). लंगा. (क्रि० साधणें; सांपडणें) [प्रा. डल=डेकळ; हिं. डला, डेला] •**देणें-मारणें**—क्रि. एखाद्याच्या पैशांचा अपहार करणें; पैशावर हात, ताव मारणें; पैसा लुवाडणें.

डल्याबुरनसी—न. घोड्याच्या स्वारीचें सामान. -अश्वप. [डल्ली+बुरणूस]

डल्ली—स्त्री. नमदा; बुरणूस; खोगिराखालचें घाम शोषणारें कापड; घामोळें.

डव—पु. १ लहान नारळ पोखरून तयार केलेलें पात्र; डहू. २ नारळाची पळी; डाव. ही नारळाच्या करवंटीला लांकडी मूठ लावून करतात; लांकडी डाव. [सं. दर्वी; प्रा. दव्वी; हिं. डवा]

डवक—स्त्री. १ (कों.) (जेवणाकरतां, खाण्याकरतां) तळ-हात खालीं करून पसरलेला हात; वचक. डौक-खपहा. २ वचकाभर मापाचा जिन्नस; वचका परिमाण. [डव]

डवकणें—अक्रि. रोखून वचणें; टक लावणें. डौकणें पहा.

डवका—पु. (व.) दोन्ही हातांत मावेल येवडें परिमाण; कवटा. 'पोकळ डवकाभर गवत आण.' [डवक]

डवगा—पु. (कर्ना.) मोठा वांबू; कळक. [का. डविगे]

डवगा-घा, डंवगा-घा—पु. शेतांतील उत्तम पीक आलेला भाग, जागा.

ड(डं)वचणी, डवचणें, डवच(चा)लणें—डौचणी इ० पहा.

डवडव—स्त्री. दगदग; श्रम.

डवडव-डवां—क्रिवि. १ सपादन; सर्व शरीर भिजेल अशा तऱ्हेन (घाम येणें). (क्रि० येणें; सुटणें). २ अतिशय; आधिक्यान; वहारीन (फुलें येणें).

डवडवणें—अक्रि. १ घामाधूम होणें; घामानें भिजणें; घाम निथळणें. २ बहर येणें; फुलून जाणें (झाड). ३ -अकटुक क्रि. अंधारी येणें (ढगांमुळें); झांकोळणें; आभाळ येऊन भयप्रद दिसणें. डवरणें पहा.

डवडवित—क्रिवि. पूर्ण; भरलेलें. 'डवडवित यक्षानें जाय आल्या पर्थी रे।' -वामन, विराट ७.१९९. [डवडव]

डवणा-ना—पु. नरोटी, आंब्याची कोय यांस लांकडी दांडा बसवून केलेली पळी; डाव. डव पहा. [हिं. डवा; म. डव]

डवणा-ना—पु. (व.) द्रोण; डोणा पहा. [सं. द्रोण]

डवर—न. एक वाय. डमरू; डवरा; डौर पहा.

डवर—पु. (व.) डौरा; कोळपें; कोळपण्याचें एक लांकडी अवजार. **डवरणें**—अक्रि. (व.) डवरानें कोळपणें.

डवरणें—अक्रि. १ झांकोळणें; मेघ खालीं लोंवणें, उतरणें; अंधारी पडणें. 'आभाळ, पाऊस डवरला.' २ फुलें, फळें, पानें. कणसें वगैरेनीं झाडें बहरणें. ३ (ल.) (दागिने, देवी, पुढकुळ्या इ०नीं शरीर) गच्च भरून जाणें. '४ घामाच्या धारा चालणें; घामानें निथळणें. ५ (पोट) फुगणें; भरणें; मोठें होणें; सगर्भ होणें डौरणें पहा.

डवरणें—अक्रि. शोधक दृष्टीनें, न्याहाळून, खालवर पाहणें; टेहळणें (घार, हेर, गुप्त दूत; चोर इ०नीं).

डवरणें—अक्रि. (गो.) डेवरणें. (ओझें) खालीं टेवणें. -न. (प्र.) दवरणें; ओझें टेवण्याकरितां केलेला ओटा, उंचवटा. धर्म-कथा.

डवरणें—अक्रि. चोपडणें; माखणें; लिप्त करणें. 'श्रृंगारमंडित महावीर केशरकस्तुरी डवरले।' -वेसीस्व ९.६४.

डवरा—पु. १ (नदी इ० च्या कोरच्या पात्रांमध्ये). पाण्याकरितां खणलेला खड्डा; पाण्यानें भरलेला मूळचा खड्डा. २ (कों.) झरा. ३ (प्रां.) डवकें; खड्डा.

डवरा—पु. १ शेतकऱ्यांचा एक सण; देवकार्य; मेजवानी. हंगामाचें जेवण; नवें (यावेळीं मळणी झाल्यावर धान्य पुष्कळ भरावें म्हणून, पिशाच्चांना वकरा वळी दिला जातो). डहुरा; डाहोरा. (डहुरकरी, डवरी गोसावी हे गोंधळ करण्यास हजर असतात तेव्हां त्यांच्या नांवावरून हा शब्द बनला असेल). [डहुरा; डवरी]

डवरा—वि. १ अगदीं पडण्याच्या, गळण्याच्या वेतांतला; अतिशय झोल आलेला (ढग). २ फुगलेलें, भरलेलें (पोट, कूस). ३ पिकलेलें (उठाणू, गव्वा फोड इ०). [डवरणें]

डवरा—वि. मारकट; मारका.

डवरा—पु. डजर; डौर; डहूर. डमरू पहा.

डवरी-न्या गोसावी—पु. गोसाव्याची एक जात वर्तीतील व्यक्ति. गोंधळी; डौर वाजविणारा. हे गोसावी जोतिबाचे किंवा भैरोबाचे उपासक असतात. [डवरा, डौर]

डवला—पु. १ (कों.) नरोटीची पळी; लांकडी डाव. २ (व.) एक माप [तेलाचें] [डव]

डवला—पु. डौल; गर्व; शेखी; तोरा; दिमाख. (क्रि० मिरविणें).

डवला—पु. एक झाड.

डवला—पु. डवरा पहा.

डवली—स्त्री. लहान डव; नरोटीची, लांकडी डाव; पळी. [डव]

डवशीर—पु. स्त्री. एक सुंदर झुडूप.

डवळा—पु. (वे.) जमिनीचा पोपडा (सारकल्यानंतर निघणारा).

डवूर—न. (कु.) गलबतें (पाण्यांतून) जमिनीवर काढण्याचें लांकडी यंत्र. याला मध्यें एक चार पांच हात लांकडाचे जाडें खोड तासून तयार केलेलें बसवितात व यास जमिनीवर नीट बसवून घट बांधणी करतात. डहूर. ० बाजू—स्त्री. चोंकटीवजा तयार केलेल्या बाजू. ० मूसळ—न. जाडें लांकूड (डवूरामधील मुख्य भाग).

डहुरा—डौन्हा—पु. (अलिबाग) पाण्याचा खळगा.

डव्हुरा—पु. नदीत पाण्यासाठी खणलेली खांच; डवरा पहा.

डव्हळणें, डव्हळा—डवळणें, डवळा पहा.

डव्हळा—पु. (व.) फार पाणी घातलेलें वरण, पीठ (आजारी मनुष्यास खाण्यास दितात तें कढण) 'आठ दिवस तो डव्हळ्यावर होता.'

डव्हळा—पु. मंथन. 'क्षीरसागरीं निजश्वासें करुनि डव्हळा चौदा रत्नें काढिलीं.'—स्वादि ९.१.७. [डवळणें]

डंश—पु. १ विषारी प्राण्याचा चावा, नांगीचा तडाखा, (क्रि० करणें; मारणें). २ (ल.) द्वेष; मत्सर (क्रि० राखणें; ठेवणें; धरणें). ३ डाव; कपट. [सं. दंश]

डंशी—वि. खुनशी; डाव धरणारा; द्वेषी; दांत धरणारा. [सं. दंश]

डसकर, डसका—रा—वि. चावरा (सर्प, घोडा, कुत्रा इ०). (क्रि० डसणें). [सं. दंश+कृ-कर]

डसणें—उक्रि. चावणें; चावा घेणें (विंचू, सर्प, घोडा, कुत्रा इ० नीं).—अक्रि. (ल.) चिकटणें; डकणें; विलगणें. 'भव तीरातें हस्ते न्यावें चरणीं दृढ डसलों.'—दत्तपदे पृ. ११. [सं. दश]

डसवणें—क्रि. १ एकजीव करून टाकणें; चिकटविणें; डकविणें. २ डसण्यास, चावण्यास लावणें. [डसणें प्रयोजक]

डसाडुकर, डसाडोकर—स्त्री. होळीच्या खेळांतलें अकराविकराळ हडळीचें सोंग.

डसा(सां)ण—अ. आवट अर्थाच्या शब्दाच्या पुढें झोंवणारें, डसणारें यासारखा (फळें, ताक इ० संबंधी) हा शब्द वापरतात. ढाण पहा. 'हें ताक आवटडसाण आहे.' [सं. दह]

डह—पु. गळ्यावर हात मारून एक विशिष्ट आवाज काढतात तो. गुराखी मुलें खेळांत डह घालतात. ड पहा. [ध्व.]

डह(हा)ण—अ. अति आवट (दही, ताक इ०). ढाण; डसाण पहा.

डहळज—न. १ (है. व.) दरवाज्याच्या चौकटीच्या खालची बाजू. २ दाराजवळील बैठक. [सं. देहली]

डहा. डहाणी, डहाण्या वाघ, डहाळ, डहाळा, डहाळी—डाह इ० पहा.

डहाक—न. (व.) गारपगारी लोकांचें वाद्य. [ध्व. सं. ढका] ० पिटणें—क्रि. दवंडी पिटणें. ० वाजणें—क्रि. एखाद्या नांवाचा वध्ना होणें.

डहुरा—सर्व अर्थी डवरा पहा.

डहुरी, डहूरकरी—पु. डवरी गोसावी पहा.

डहुळ—वि. गढूळ. 'आकाश जालें डहुळ।'—वेसीख १.११९. [डवळणें] डहुळणें—उक्रि. १ गढूळणें; डवळणें पहा. २ गडवडणें; खवळणें. 'जें थितें हें डहुळलें। मानस माझे।'—झा ३.१४. 'धैर्य समुद्र डहुळला.'—भाव ८४. [डवळणें]

डहुळा—डवळा पहा.

डहू—पु. नारळाचा डोळा हें तोंड ठेवून आंतील खोबरे पोखरून काढून केलेलें पात्र. डव पहा.

डहूत—स्त्री. दौत. [दक्त अप.]

डहूर—पु. १ डमरू; वळूच्या घड्याळाच्या आकृतीचें एक वाद्य; मृदंगाकृति वाद्य. डवर, डौर पहा. २ जड वस्तु उचलण्याचें यंत्र. डवूर पहा.

डहूळ—डौल पहा.

डळडळीत—वि. १ उंच; तुळतुळीत; लवळवित; फुटण्याच्या वेतांत असलेलें (पिकलेलें द्राक्ष, गव्, जार, बुडबुडा इ०). २ लटलट हलणारें; डळमळणारें; थलथलीत (मांस). [दलदल]

डळण—न. दळण(वळण) पहा.

डळमळ—स्त्री. १ चंचलता; कांपरेपणा; लटपटीत स्थिति; लटपट. २ (ल.) अस्थिरता; अनिश्चितपणा. डळमळणें—अक्रि. १ (धरंद, आधार सुटल्यानें) लटपटणें; हलणें; थरकांप होणें. २ (ल.) मोडकळीस येणें; डुलणें; अस्थिर होणें. ३ डोलणें; डुलणें (जहाज). ४ हलणें; हिसळणें; गच्चकळणें (भांड्यांतील पाणी). ५ डवडवणें; भरणें व भरत येणें. 'भीष्म द्रोणादिकांचे डोळे। अधुनातें डळमळती।'—मुसभा १४.१६५. ६ स्थानच्युत होणें; सिद्धीस न जाणें. 'त्यांची मामलत डळमळली.' [डळणें; डुलणें]

डळमळ—मळां—क्रि. वि. खिळखिळा होऊन; थलथलत; हलत; लटपटत (इमारत, पारा, मऊ मांस, राड इ०).

डळमळीत—वि. १ कांपणारा; लटलट हलणारा. २ फुसकी; मोडकी; विन टिकाऊ; अस्थिर (इमारत). ३ (ल.) अनिश्चित; संदिग्ध; पोकळ; मुग्ध (भाषण, व्यवहार).—क्रि. वि. १ तोंडो-तोंड; कांठोकांठ (भांडें भरणें). २ खळखळ वाहात. 'जैसें गंगेचे नि वोधें। डळमळीत जळ जें निधे।'—झा १४.३१९. [डळमळ]

डळा—पु. (तेली जातींत) विवाहप्रसंगी मुलाकडून मुलीकडे पाठवितात तो पोषाख. डाली पहा. —वदलापूर १७३.

डळा—पु. खडा. 'पोतास कापुराचा डळा। जेवीं नातळे काडळा।' —एमा ११.३७९.

डाई—पु. १ (सोंगट्या इ०चा डाव) खेळांतील जय; जिंकलेला डाव. उदा० माझा डाई तुजकडे राहिला. 'डाई आमुची नेदुनी। एथे आलासी पळोनी।' २ फांसा टाकणे; हात. ३ खेळण्याची पाळी. डाव पहा. ०डाई पडणे—(ल.) गुरफटणे; गुंतणे. 'खेळ खेळून न पडे जो डाई। तोच उमजला आपल्या ठायीं।' —मथ्व १६८. [डाव]

डाई—पु. १. द्वेष; हेवा. (कि० पेटणे; पडणे). 'पडला पड-शत्रूच्या डाई। वासनेला मारुनि घाई।' —अमृत १८. [दावा किंवा सं. दाह; हिं. डाह-द्वेष]

डाईक—वि. दावा धरणारा; दीर्घद्वेषी. 'बहु डाईक दुर्मती। या नांव बद्ध।' —दा ५.७.३०.

डाईज—दाईज पहा. भाजवद; (माण)भाइज. [सं. दायद]

डाऊ—पु. १ लमांत नवरानवरी सुपारी लपविण्याचा जो खेळ खेळतात त्यांतील सुपारी. २ गेरू; काव (यानें माकडे आपली तोंडे रंगवितात अशी समजूत)

डाऊल—न. (कु.) सोठी पळी. डवली पहा.

डाक—खी. १ कथील, अत्रक इ०कांचे तुकडे (हे चकचकीत असून वेव्हारे, चित्रे यावर चढवितात); हिऱ्या-रत्नांचे सौंदर्य वृद्धिंगत करण्यासाठीं त्याखालीं वसविण्याचा चांदी, जस्त इ०चा तुकडा, पान, पत्रा. २ कृत्रिम जवाहीर वनविण्यासाठीं भिंगाखालीं लावलेला एक रंगीत पदार्थ. [हिं.]

डाक—पु. १ (राजा.) शूद्र जातीमध्यें असलेली प्रेतसिद्धि. भूत-पिशाचविद्या; मृत मनुष्यास बोलावयास लावण्याचा विधि. २ त्रयील प्रसंगी, तसेंच गोंधळाचे वेळीं उपयोगी पडणारे एक वाद्य, नगारा. [सं. ढक्का; गो. डांक=डाकीण; हिं. डाक] ०भरणे—मांड मांडणे; स्थापना, पूजा वगैरे करून. वाथें वगैरे वाजविणे; अंगांत आणून बोलण्यास लावणे. 'मुंजावाची डाक भरोनी मेसाई आळविली हो।' —मज ५९.

डा(डां)क—खी. १ टपाल; उतारु नेण्याकरितां घोडे, पळणारे मनुष्य ठेवून केलेली व्यवस्था. २ (साम.) टपाल; पोष्ट. ३ डाकचौकी पहा. ०घर—पु. (हिं.) टपालहूपीस. ०चौकी—खी. डाकेचीं घोडी, माणसें उतरण्याची जागा; टपाल, उतारु नेण्याकरितां घोडे इ०बदलण्याची जागा; टप्पा. ०पाती—खी. १ डाकचौकी; टप्पा. २ एकामागून एक रवानगी; माळ; माळका. (कि० ठेवणे; राखणे; वसविणे; मोडणे). ३ ठाणे; अड्डा (वाटेवरील शको. ४. २

चोरांचा). ०बंगला—पु. प्रवाशांना उतरण्यासाठीं केलेला सस्कारी बंगला; (इं.) ट्रॅव्हलर्स बंगलो; मुशाफर बंगला. ०मार्ग—पु. टपालमार्ग.

डांक—खी. (गो.) डाकीण. [सं. डाकिनी; हिं. डाक=डाकिनीचा पति]

डांक—पु. भांड्यांचा जोड वसविण्यासाठीं किंवा तोंड वंद करण्यासाठीं धातुरसाचा केलेला सांधा; जडण्याचा पदार्थ; कस्तर. 'तरि डांक वेडनि सांदिलें। शिळेंतें काई।' —ज्ञा ८.४३. —कथा ५.७.११. [सं. दंश; प्रा. डंक; हिं. डांक] डा(डां)कपे—सकि. झाळणे; डाक लावणे; सांधणे. ०पट्टी—खी. रुपें; कथील इ०पासून तयार केलेली पट्टी (डांक लावण्याकरितां). ०पाती—खी. १ डांक-पट्टी. २ (ल.) एकी करणे; समेट करणे; समेट; मिटवामिटव. (कि० घालणे). ०लग—वि. १ डांक लागलेला; झाळलेला. 'कीं कसवटीं लावितां सुवर्णासी। डांकलग दिसे हीन कसी।' —भवि ४६.८. २ दूषित; मलिन; भ्रष्ट (अन्न, नांव, जात इ०) (ल.) डागाळलेला; डाग, चट्टे पडलेला; पूर्वी होऊन गेलेल्या रोगाच्या खुणांनीं युक्त (शरीर). [डांक+लागणे]

डाकणे—अकि. डागाळणे; काळे चट्टे पडणे (फल, शरीर इ० वर). [डाग]

डाकवचा—ता—पु. (प्र.) डाकोचा, डाकोता, दाकोता; शूद्रांतील एक जात; डाकुता पहा.

डाका—पु. १ चोराचा हल्ला; दरवडा. (कि० घालणे; पडणे). २ (ल.) चोरांची टोळी. [हिं.]

डाका—१ डाक पहा. मरणानंतर वाराव्या दिवशीं प्रेतामध्यें जीव आणण्याचा विधि, पद्धत. (कि० घालणे). २ देवीच्या पूजनाचा प्रकार. 'डाका घालितां भवानी। घुमुं लागे प्रसिद्धपर्णी।' —अमृ ५.३६. [सं. ढक्का; डाकिनी; हिं. डाक=पिशाच]

डांका—पु. डाक पहा. नगारा (डमरूच्या आकाराचा); डंका; कुंभार जातींत वाजविण्याचें लांबोळ्या आकाराचें चर्मवाद्य. 'डांका अनुहात गजरे। येउनी अंगासी संचरे।' —तुगा २८२. [सं. ढक्का]

डाकाईत—पु. दरवडेखोर; डकाईत पहा. [डाका]

डाकिनी, डांकीण, डांखीण—खी. १ खीपिशाच; हडळ; जखीण; चुडेल. 'अहंवेहवुद्धि डांकीण। ममता सटवी दारुण।' —रावि १.१४५. २ डंखीण पहा. [सं. डाकिनी]

डांकील, डांकीव—वि. डांक लावलेला; झाळलेला; सांधलेला; डाकलग. [डांक] डांकीलभांडे—न. (ल.) ज्याच्या शिलाविषयीं शंका आली आहे असा, अन्नूला बद्ध लागलेला, ठपका आलेला माणूस. [डांकणे+भांडे]

डाकु(को)ता, डाकोचा, डाकुलता—पु. शूद्रांची एक जात व तींतील व्यक्ति; हे लोक हस्तसामुद्रिक, भविष्य, पंचांग सांगून डमरू कुडलुडें वाजवून भीक मागतात. ब्राह्मण पिता व गवळी

जातीची माता यांपासून झालेली ही संतति आहे असे म्हणतात.
'डाकुलता होरा बतलावे।' [हिं. डकौत-तिया, डाक=बाघ]
डाकुली—खी. चुटकी; टिचकी. 'देखोनि वाती वांकुलिया।
पंडितां डाकुलिया। वाजवित्ती।' —झा १७.१४. [ध्व. डांक]

डाकू—न. दरोडेखोर; लुटारू; डकाईत. [हिं.]

डांकू—न. १ एक वेळ. २ एका जातीचा मासा.

डाकोडाक—क्रि. १ टपालाच्या पद्धतीने; टपालघाईने. २ (ल.) त्वरेने; अगदी घाईने; मार्गात न थांबता. ३ उलट टपाली. [डाक द्वि.]

डॉक्टर—पु. १ इंग्रजी औषधे देणारा वैद्य; आंग्लवैद्य. २ एक बहुमानाची पदवी; पंडित; शास्त्री; आचार्य; उदा० डॉक्टर भांडारकर, डॉ. गुणे इ० [इ.] ०खाना—पु. (ना.) दवाखाना.

डांख-पट्टी-लग, डांखील—डांक पहा.

डाखळ—पुन. १ (ना.) डाखळा. फांदी; डाहाळी. २ (ल.) अंजूर; तरंग; उमाळा. 'तैसे दृश्याचे डाखळे। नाना दृष्टीचे उमाळे।' —अमृ ७.१४३.

डांखळ-ळा—वि. चिकाळ; चिकाने भरलेला (आंबा, काजू, इ०). [डिक; डिकाळ]

डाखळणे—अक्रि. डाकणे. १ कुजून डाग पडणे (फळ, इ० कांस); डागळणे. २ जुनी पाने टाकत असणे; झडणे (आंब्याचे झाड इ०). ३ न्हास पावू लागणे; मरू लागणे (झाड). [डाग, डागळणे]

डांखळणे—अक्रि. १ डांक लावला जाणे; झाळला असणे; डाकील होणे (दागिना). २ डांक लावल्यामुळे हिणकस, अशुद्ध होणे (सोने इ०). —उक्रि. १ डांक लावणे; सांधणे; जोडणे; झाळणे. २ डांक लावून हिणकस, मेसळ करणे (सोने इ०). [डांक]

डाखळणे—अक्रि. (आंबा, काजू यांच्या चिकामुळे) घसा, इ० कास बाधा होणे; उतणे; अपाय होणे; डाग पडणे. [डीक]

डाखा—वि. डाव्या हाताचा जास्त उपयोग करणारा; डावखोरा. [डावा]

डाखीण—खी. (नाविक) दक्षिणेकडील वारा. [सं. दक्षिण; प्रा. दक्षिण]

डांखीण—डाकीण; डंखीण पहा.

डाग—पु. १ वस्तु; जिन्नस; नग; दागिना. २ शेताचा तुकडा; नंवर; एका मालकाचा हिस्सा. ३ सीमा, मर्यादा दर्शविणारा खांब; झाड इ० ४ (व्यापारी) वंगीचा माल; वंगी. ५ अलंकार; दागिना. ०भरणे—माल भरणे.

डांग—डाक पहा.

डाग—पु. १ खिळा इ० तापवून शरीरावर दिलेला चटका; डागल्याची खूण. २ खूण; ठिपका; चट्टा; तीळ; वण. ३ शुभ्र वखा-दिवांवर शाई इ० चे पडलेले चिन्ह. ४ पाप; कलंक. 'भीतो बहु मनाचे हेलकावे; अनिश्चय. २ डुगडुग पहा. [ध्व.]

मानसांत डागातें।' —मोआदि ११.८८. [सं. दह, दाह. तुल० फा. दाघ=डाग] ०देणे—क्रि. (ल.) वमी लागेल असे बोलणे. मर्मावर धाव घालणे. ०लागणे—१ पाप, कलंक लागणे. २ खूण, वण पडणे.

डाग—पुखी. चढण; उंचवटा; डांग अर्थ २ ते ५ पहा.

डांग—खी. १ केळीचे संवध पान. २ (कळकाची) आंकडी; मेढा; बुंध्यास बांकण असणारा वेळ (हाती धरण्याच्या उपयोगी); कळकाच्या मुळापासून फुटलेला बांकदार कोंव; अशा आंकडीदार बांबूचा एक भाग. (डांग्या खोकल्यावर उगाळून देतात). ३ एक प्रकारचे गवत; तृण. ४ पोफळीच्या बागेतील चार वाफ्यांचा एक भाग. ५ कळकाची दोन उभ्या दांडक्यांची चौकट; यावर कोष्टी आपली फणी तयार करितात. ६ (काही प्रांतांत) विणकामांतील जुंपणी. जुंपणी (-न.) अर्थ ३ पहा. ७ टांग; डांग. (क्रि० टाकणे). ८ लांब काठी; दंडा. 'एव्हरी दोरीच्या उरगा। डांगा मेळवितां पै गा।' —झा १५.२५१. 'डांगा यष्टिका भिडिमाली।' —मुआदि ३१.६०. ९ (व.) फांदी; डहाळी. 'विचित्रां डांगां झेलितीं करी।' —दाव ७०. फडा. 'निवडुंगाचे डांग.' —खरादे १११. [जुका. डंके=काठी; दे. प्रा. डंगा=काठी; हिं. डांग] ०काठी—खी. आंकडी. डांग पहा.

डांग—पुन. १ देशावर उत्तरभागांत सहाद्री घाटाच्या रांगेने असलेला जंगली, डोंगराल व चढणीचा प्रदेश. (ज्याप्रमाणे सहाद्रीच्या दक्षिण भागांत मावळ त्याचप्रमाणे उत्तरभागांत डांग प्रदेश आहे. हा नाशिक व सुरत जिल्ह्यांत मोडतो). २ (कों.) रस्त्याचा, जमिनीचा चढता भाग; चढण. ३ मुळाजवळची पर्वताची एक सारखी चढण. ४ टेकडीची चढण व उतरण. ५ उंचवटा; लहानशी टेकडी; टेकाड. उंच-सखल, खाचखळगे असलेला भाग. 'तिथे न खेळती डांगे दिखल वोहळाचिये।' —भाए ६९१. ६ (कों.) खिंडीत, अथवा अहं दरीत असलेला झाडीचा प्रदेश. (सामा.) दाट झाडी. 'दिव्यदुमांचीं डांगे दाटें।' —मुआदि ४.१०८. ७ टेकडीचे शिखर, टोंक. ८ (मालवी) जंगल. 'भोंवताली झाडीची डांग भारी होती.' —भाव ३५. —वि. दांडगा; रानटी; दांड; उमेट; कूर. 'कैसे सिकवावे त्या डांगा। हित आढळे ना अंगा।' [दे. प्रा. डंगर; हिं. दांग. तुल० इ. डांगा=दरी, खोरे (हा शब्द दक्षिण आफ्रिकन भाषेतून इंग्रजीत आला)]

डागडुगी—डुजी—डोजी, डागडूग—खी. नीट करणे; मोडतोडीची दुरुस्ती (गिलावा, रंगसफेती इ०); मरामत. 'यंदा बंगल्याचे डागडुगीला शंभर रुपये लागले.' [डाग+फा. दोड=शिवणे, टाके मारणे]

डागडूग—डूक—खी. १ तापदायक चंचलता; अस्थिरता; धरसोड (कर्तव्याची जाणीव आणि कामावहल नाखुषी या संबंधांत);

डांग(गा)ण—न. जंगली प्रवेश; डांग (डोंगराळ) मुख्य.
डांग पहा. [डांग]

डांगणी—स्त्री. १ डांग; चरका. २ डांग देण्याचें लोखंडी साधन (कांव, खिळा); डाहणी. [डांग]

डांगणें, डांग देणें—सक्रि. १ भाजणें; चटका देणें; लासणें. २ सरवती लावणें; वत्ती देणें; झाडणें (तोफ, वंदूक इ० स). ३ मर्मस्पर्शी भाषणानें, झोंवण्याजोग्या भाषणानें दुसऱ्यास दुखविणें. ४ कलंक लावणें; ठपका ठेवणें; दूषण देणें. [डांग]

डांगमुशी—स्त्री. खाऱ्या पाण्यांतील एक मासा.

डांगर—स्त्री. काळया भोपळयाचा वेल. -न. काळा भोपळा.

डांगर—स्त्री. डांगरकूट; तिखट, मीठ व कांदा घालून काळविलेलें उडदाचें पीठ (तोंडी लावण्यास). **कूट**-उडदाच्या पिठाचें तोंडीलावणें. डांगर अर्थ २ पहा.

डांगर—स्त्री. (गुज.) भात; साळ.

डांगर—न. (व. खा.) खरवूज.

डांग(गु)रटी—स्त्री. १ डांगोरा; दोंडी. २ (ल.) प्रसिद्धि. 'या बोलाची डांगुरटी। तिथें प्रसिद्धी आलीं किरिटी।' -झा १८.२८१. [डांगोरा]

डांगरहारी—स्त्री एक गायन पद्धति. ही तानसेनानें काढिली म्हणतात. -स्वरशास्त्र पृ. ८.

डांगवण—न. डोंगराळ मुख्य. डांग पहा. -वि. डांग देशा-संबंधी; डांग देशांतील. [डांग+वण प्रत्यय]

डांगवी—स्त्री. ख्याति; प्रसिद्धि. 'बहुत जोडिल्या पुण्य-राशी। डांगवी झाली देशोदेशीं।' -महिकथा ३६.५९. [ध्व. डंग-डांग]

डांगवीया—वि. डोंगरी; दांडगी. 'कोठें म्हणतां लाज नाहीं डांगवीया घोडी।' -भज ३०. [डांग]

डांगशी—स्त्री. (कों.) लहान, बारीक फांदी; बहाळी. [डांग]

डांगळ—पु. एक जातीचा हरिण; सांबर.

डांगळ—वि. (व.) मोठा वाढलेला. 'डांगळ कडवा विकत घेणें फायदेशीर नाहीं.' डांगळ पहा. [डांग+ळ प्रत्यय]

डांगळ(ल)णें—अक्रि. १ नासण्यानें, खराब होण्यानें डांग पडणें (भाकरी, फळें इ० स); नासणें; खराबणें. २ आजारांमुळे काळवंडणें; कृश, कळाहीन होणें. ३ (भाकरी, पोळ्या इ०) भाज-तांना करणें, जळणें. [डांग]

डांगळा-ळी—पु. १ लहान फांदी; डहाळी. २ वाकड्या मुठीची काठी. [डांग]

डांगिणा—ना—पु. १ डांग पहा. २ अलंकार; सूषणें. ३ नग; जिन्नस. ४ वीजवस्तु; वस्त्र, मांडी इ० वस्तु. 'मांडी वस्त्रे शब्लें लहानसहान मिळून पन्नास डांगिने झाले.'

डागिन्सी—वि. (व. घाटी) गरोदर. [डाग+निशी]

डांगी—वि. १ डांगप्रदेशांतील; डांगसंबंधी; डोंगराळ. २ जंग-लांत, डोंगरांत राहणारा. ३ माळव्याच्या पूर्वे भागांतील अरण्यांतून राहणारी एक रजपूत जात; गोंड.

डांगी—स्त्री. (व.) झाडाची फांदी. [डांग]

डांगी-ने—पु. (कों.) जकातीकडील अधिकारी; याच्या-कडे साधारणतः वेल मोजण्याचें काम असतें. डांग्या पहा.

डांगीणदार—वि. (ना.) उपकारबद्ध; मिधा.

डांगी(गे)ळ—वि. १ डांगलेला; डांग लागलेला; कुजलेला. २ शिक्का, चरका, डांग दिलेले. ३ डांग पडलेला; मळलेला. [डांग]

डांगुरबाणी—स्त्री. एक ध्रुवपद गायनपद्धति (त्रिजचंद हा ध्रुवपद गाणारा प्रसिद्ध ब्राह्मण होऊन गेला. तो दिल्लीजवळ डांगुर नांवाच्या लहान गांवाचा राहणारा. त्याच्या नांवावरून हें नांव पडलें). [हि.]

डांगोरा—पु. (बुद्धाचा) स्तूप; दांत इ० कांहीं अवशेष पुरून त्यावर उभारलेला खांब, मनोरा, समाधि, इमारत, स्मारक. [पाली. डावग]

डांगोर—पु. एक प्रकारचें गाणें.

डांगोरा—पु. १ दोंडी; दवंडी 'घाली विथेचा पसारा। सुये सुद्धाचा डांगोरा।' -झा १३.६५९. 'करारे हाकारा पिटारे डांगोरा' -कहाण्या पृ ६. २ प्रसिद्धि; लौकिक. 'दोषांमाजीं जया वीरा। वाडपणाचा डांगोरा। तो दंभु ऐसा।' -झा १६. ३ १७. [डंका] **पिटणें-वाजविणें-जाहीर**, प्रसिद्ध करणें. 'चोरटा शिंदळ। ऐसा पिदं डांगोरा।' -तुंगा १८५.

डांगोरी(एकादशी)—स्त्री. ज्येष्ठ वद्य एकादशी (या दिवशीं सर्वोनीं एकादशी पाळण्याबद्दल डांगोरा पिटीत यावरून नांव). [डांगोरा]

डांगोळ-ळी—पु. (कु.) एक प्रकारचा मासा.

डांग्या—पु. जकाती कारकून, अधिकारी. हा पतकीच्या हाताखाली असतो. यावरून डांगे हें आडनांव पडलें. डांगी पहा.

डांग्या—पु. पंढरीच्या विठोबाचा चोपदार. -शर. [डांग=काठी]

डांग्या खोकला—पु. एक प्रकारचा जोराचा खोकला (विशेषतः लहान मुलांना होणारा). यावर डांगळ (सांबर-याचें) शिंग किंवा डांग (बांबूचा वांकडा कोंब) उगाळून देतात म्हणून हें नांव पडलें असावें. [डांग]

डांच—पु. डांस पहा.

डांच—पु. (शिवणकाम) टांचलेले, मुडपलेले कापड. -काप्र २३.

डाचणें—उक्ति. १ डचडचणें; घशाशीं जळजळणें, येणें, पोटांत खुपणें; सलणें (पित्तविकारामुळें, तिखट-मसालेदार पदार्थ खाण्यांत आल्यामुळें). २ (स्वतःचा मूर्खपणा किंवा दुसऱ्याचें बर्मी भाषण, पीडा यांच्या आठवणीमुळें) मनांत सलणें; घोळत असणें; वोचणें; शल्य राहणें. (या अर्थी अकर्तृक प्रयोगहि होतो). ३ (जाचणें बद्दल चुकीनें) त्रास देणें; छळणें; गांजणें. [ध्व. डच; किंवा सं. दश-दशन; मं. डसणें]

डाचर—वि. १ मोठा; अवजड; ल्हव; अगडवंव; बोंगाडा (प्राणी). २ फार वाढलेला (वृक्ष). ३ डाचाड पहा.

डाचाड-ळ—वि. मोठा; बेसुमार लांब; अवाढव्य; ऐसपैस; प्रशस्त (प्राणी, मनुष्य, वस्तु इ०) याच्या उलट अटोपसर.

डाजणें—डाचणें पहा. सलणें. 'हा! हा! तो साधु मनीं अद्यापि असाधु-वाद-रव डाजे।'—मोवन १.७३.

डाजणें—अकर्तृक क्रि. उष्मा होणें; उकडणें; गुदमरणें.

डाझणें, डाझळणें—अक्रि. १ थोडें कच्चे व दडस राहणें; काहीं कच्चे-पक्के होणें (आघातानें-पिकण्याच्या स्थितींतील फळ). २ न पिकतां तसेंच दडस, ताठर राहणें (चोळवटल्यानें गळू इ०).

डाट—(संगीत) स्वर दावणें; थोडा वेळ गालणें.

डाठरणें, डाडरणें—अक्रि. (क.) (प्र.) दाठरणें पहा. घट, आवळ होणें. 'उन्हानें जमीन डाडरून आली.' 'त्याचें फट थंडीनें डाडरलें.'

डाडाइणें—अक्रि. गर्जना करणें; आरडआरड करणें. 'खव-ळैला कृतांतु डाडाइला। की निदुसुरा महाकाळु ओसानाइला।'—शिशु १००५.

डांडोरा—पु. केळीचा छुंट; खोड. [दांडा=डंडा.]

डांडोरा—पु. डांगोरा. डांडोरा पहा.

डापका—पु. (व.) सापळा. 'डापक्यांत उंदीर सांपडले.'

डाफण्या—पु. (व.) छुंटा.

डा(डां)फरणें, डांम(भां)रणें—अक्रि. १ रागावणें; जळफळणें; चरफडणें; चवताळणें. २ अंगावर येणें; टाकून बोलणें; खेखसणें. [ध्व]

डा(डां)व—पु. १ माठ इ० पालेभाजीचा देंठ. २ झाडाची लहान फांदी. ३ खळ्याच्या मध्यभागीं पुरलेला खांब; तिवडा. ४ (वे.) सोट. डांग पहा. [डांभा]

डावखिळा-खुंटा—पु. (व.) गाडीचा कणा व वुटें यास आवळणारा खिळा.

डावडुवली—पु. (व. ना.) सुरपारंवीचा खेळ. [डाव]

डाबडूब—क्रि. (ना.) कांठापर्यंत; तोंडोतोंड.

डांवणें—उक्ति. १ पुरणें; हलणार नाही असा वसविणें (खांब इ०). २ थांबवून ठेवणें; अडकवून ठेवणें; जखडणें. ३ डांमणें पहा. 'वाळथाला शाळेंत डांबून ठेवला पाहिजे.' [डांव]

डाबर—न. (व.) डवकें; डवरा पहा. 'घरापुढें डाबर सांच्ते.' [हि.]

डांबर—न. १ (कों.) मासांत शिरलेला मोठा कांटा (काट्याचा मोटेपणा दाखविण्यासाठीं अतिशयोक्तीनें योजतात).

डांबर—पु. आंसाच्या वरची व साटीच्या खालची उभी फळी; वुटे. [डांव] **○खिळा**—पु. खोवळा व आंस यांना भोंकें पाडून त्यांत वसवितात तो. डावखिळा पहा.

डांबर—न. एक रोगण; डामर पहा. **डांबरट**—वि. डांबरासारखा. [डांबर] **डांबरवत्ती**—खी. दारूची वात. [डामर+वत्ती.]

डांबरट, डांबऱ्या—वि. निगरगट. [इं. डॅम्ड रॉट]

डांव(भं)रणें, डांवा(भां)रणें—अक्रि. १ डव्व होणें; सुजणें; कठिण होणें (पोट, गळू). २ जड होऊन लोंवणें; झोलणें; तरंगणें (ढग) [सं. डंबर=गर्व, फुगीटा. (धातु सं. डम्=जमविणें)]

डांव(भं)रणें—अक्रि. (कु.) खोटी गोष्ट खरी आहे असें बढाईनें सांगणें. [सं. दंभ]

डांबरी, डांबुरकी, डांबुकी—खी. (वे. ना.) (वैलगाडी) वावखडा.

डावल-ले—पु. (ना.) १ लहान डवी. २ (विशेषतः) कुंकवाचा कंडा. —क्रि. ५९.८. [डवा, डवोलें]

डांवारा—पु. सूज. डांभारा पहा.

डांबीस, डंबिस—वि. ठक; लवाड; हरामखोर. [इं. डॅम]

डांबीडुबी, डांबीडुगी—वि. (मुंबई) फुगीर व उंचीनें कमी अशी; डुंबरी. (मुलें)

डा(डां)व-भ—पु. (हत्यारें ठेवण्याचा) कमरपट्टा. 'तंव दापातियां धारांचें। सुदर्शन काढिलें डांबेचे।'—शिशु १०७८. 'वाघनख ह्याच्या वोटाला। पांच हत्यारें डांभाला।'—ऐपो १६३.

[हि. डाव]

डांमणें—उक्ति. (कों.) १ वांधणें; वांधून ठेवणें (वैल.) २ मारणें; ठोकणें (जमिनींत मेख, खुंटी इ०) [डांभा] **वाघ** **डांमणें**—वाघ वंदुकीच्या तडाख्यांत सांपडेल असें संधान करणें. **वंदूक डांमणें**—(वाघ) १ वंदुकीच्या झपाट्यांत सांपडेल अशी वंदूक लागू करून ठेवणें.

डांभा—पु. १ दुबेलका खांब; मेढा. २ खुंटा; खांब (कुंपणाचा, गुरू वांधण्याचा). ३ (ल.) सोट; खोड. उ० जून (माठाचा) देठ, (शेवग्याची) निबर, लांब रोंग इ० ४ उंच वाढलेलें, जोरदार पीक; उत्तम पीक आलेला शेताचा भाग. [सं. दर्भ; प्रा.: डम्भ; हि. डाम्भ ?] **○डचका**—पु. उत्तम, सोळा आणें पीक. (क्रि० येणें). डांभा अर्थ ४ पहा.

डांभा—पु. डौल; गर्व. 'त्या पादुकांचा गरडास डांभा।' —सारह ५.३०. [सं. दंभ; प्रा. डंभ]

डांभारणें—उक्ति. १ खांवास बांधणें, खिळणें. डांभणें पहा. २ तापून लाल झालेली ठिकरी (आमटी, ताक इ०) पदार्थांत बुडवून तो पदार्थ गुणकारी करणें; ठिकरीची फोडणी देणें.

डांभारणें—अक्ति. चडफडणें. डांफरणें, डांवरणें पहा.

डांभारा—पु. १ (पोट, गळें यांची) फुगवटी; सूज; डब्व होणें. २ (ढग) झोलणें; झोल येणें. (क्रि० धरणें). [सं. दंभ; प्रा. डंभ; म. डांभा+आरा प्रत्यय]

डांभिक—वि. (प्र.) दामिक पंहा.

डामगा—न. (कु.) एक प्रकारचें भात.

डामडुक, डामाडुक, डामाडुळ—झी. १ दंगा; अराजकता; वंड. २ अनिश्चित, अस्थिर वृत्ति, स्वभाव; चंचल स्थिति (कार्याची). —वि. त्रस्त; उध्वस्त; अस्वस्थता उत्पन्न झालेला; दंगा झालेला. [ध्व. डाम, डुक; डोलणें द्वि; हिं. डामडोल]

डाम(मा)डौल—पु. १ लवाजमा; इतमाम; स्वारी; टाम-दम; थाटमाट; सरंजाम. २ नीटनेटकेपणा; कपडेलेले व्यवस्थित घालणें; अंगावर अलंकार चढविणें. ३ स्वतःची छानछोकी; वडेजाव; मिजास; नखरा. (क्रि० करणें; लावणें; मिरविणें; लावणें). म्हुन तरी डामडौल करूं नये आपला प्रियकरां. —सला ३. [डांभा+डौल]

डामर—न. एक प्रकारचें रोगण; डांवर. कांहीं झाडापासून; व कोळशापासूनहि डामर काढतात. याचा रंग अतिशय काळा असतो. (डामर पासून वनलेले शब्द डांवरमध्ये पहा). [हिं. डामर; इ. डॅमर]

डामर—झी. (कु.) विटी.

डामरगा—पु. एक प्रकारचें भात. डामगा पहा.

डामरणें—अक्ति. डांवरणें; डांभारणें पहा.

डामारणें, डामारा—डांभारणें, डांभारा पहा.

डाय—पु. एक झाड.

डाय—झी. (कु.) कलध्यासारखा एक प्रकारचा पळा.

डाय—पु. द्वेष. 'हृतबुद्धि हा डाय साधया मानवे मुनि-चहाडा या।' —मोकृष्ण ३६.२०. [डाव]

डाय—पु. डाव. 'पुढें लो लागला खेळाचा। कळप मेळविला पोरांचा। आल्यागेल्या डायचा। आनंद शोक वाहे।' —दा ३.२.२२. [डाव]

डायण—न. (गो.) पातळ, पिवळा मोठा मासा. —मसाप ३.३.

डायपंच—पु. ठसा व दाबानें तोडणारा किंवा भोंक पाडणारा चिमटा; पितळेचे पत्रे कापून त्यांस दाबून काढण्यासाठीं उप-

योगांत आणण्याचें यंत्र. यानें पत्र्याला खोलगटपणाहि आणतां येतो. [इं. डाय+पंच]

डायरी—झी. रोजनिशी; दिनवृत्त; दिनचर्या. [इं.]

डायरेक्टर—पु. १ खात्यावरील वरिष्ठ अधिकारी. २ व्यापारी कंपनीच्या कामाची देखरेख करण्यासाठीं भागीदार आपल्यातील कांहीं जणांस विशेष अधिकार देऊन निवडतात त्यांपैकीं प्रत्येक; कंपनीच्या नियामकमंडळाचा सभासद, चालक; संचालक. ३ (सामा.) मार्गदर्शक; कर्णधार; चालक. [इं.]

डायडोल—वि. भयभीत; त्रस्त; घाबरलेला. 'शहरचे लोक डायडोल झाले आहेत. —पेद ६.१५७. [हिं. डां+डोल]

डारंबी—झी. (चंद्रपुरी) माजघरांतील दार.

डारल—पु. वांबूचा पाळणा (हा बहुधां कैकाडी वापरतात).

डाल, डालणें—झी. मोठी वसकी, पसरट टोपली, हारा. हा वांबूच्या कामट्यांचा करतात. [देप्रा. डल्ला; डल्लग; हिं. डाल—ली]

डाल—झी. फीत; नवार; दाल.

डालणें—उक्ति. १ (कों.) (कोंवड्या इ०) पाटीखालीं झांकणें. २ (ल.) (वायकोने नवऱ्यास) धाकांत ठेवणें. [डाली]

डालणें—उक्ति. १ रचणें; रास करणें. २ सोडून देणें; त्याग करणें; टाकून देणें. [सं. तल; हिं. डालना]

डाल(ला)न—न. उंसाच्या चरकांतील नवरा—नवरी जेथें वसविली असते ती चौकट; प्लेट (जर नवरा—नवरीखेगीज माथे-कळी असेल तर) आडवा दांडा. याच्या टोकांस वेल खुंपतात. [डालें]

डाल(ला)न—नझी. १ मांदण; नांद; उंसाचा रस सांठविण्याचें पात्र. यावर झांकावयाची टोपली. २ भुसाची नेआण करण्यासाठीं वांबूच्या कामट्यांचा तयार केलेला मोठा हारा. ३ —न. पाटी; दुरडी. [डाल]

डाल(ला)न—न. शेतकऱ्यांची वेल, औत वगैरे परस्परांनीं परस्परास देऊन सहकारितेनें काम करण्याची पद्धति. [डालें]

डालपाटी—झी. १ (ना.) ल्हान डालें. २ रुंद तोंडाची मोठी पाटी; डाल पहा. [डाल+पाटी]

डालर—पु. (स्पेन) अमेरिकेंतील एक चांदी—सोन्याचें नाणें. याची किंमत साधारणपणें तीन रुपये असते. [इं.]

डाली—झी. १ (पत्रावळी, द्रोणाकरितां—पानें इ०चा) मारा; ताटी; गद्दा. २ शिंकाळें; कावड. ३ कावडींतील एका बाजूचें ओझें; ४ फळांची करंडी; फळांची कावड. ५ (ल.) फळफळावळीची मेट. [सं. डलक; प्रा. डल]

डाली—स्त्री १ मोठी टोपली. डाल पहा. २ आवे, खर-बुजे, रानशेगी इ० घालण्याकरितां जनावरावर लादतात ती काम-चलाऊ विंगलेली हलकी पाटी; क्षिपतर. [देप्रा. डल्ल; म. डाल]

डाली—स्त्री. (व.) सामानभरती वी गाडी. 'आज कुटाराला डाली जोत.' [हिं. डाला]

डाली—स्त्री. वैरभाव; स्पर्धा (कि० बांधणे). गरीबानें समर्थांशी डाली बांधू नये. '०वंद-वि. चढाओढ करणारा; प्रति-पक्षी. [हिं.]

डालें—न. १ गाडगीं, मडकीं ठेवण्याकरितां गाढव वगैरे जनावरावर लादतात ती साटी; माकण. २ (व.) डाल, डाली पहा. 'डालभर कुटार वेलानें खाल्लें.'

डालें—न. (मावळी) इरजीक; डालन; वारंगोळें पहा.

डाव—पु. १ खेळ (बुद्धिवेळें, सोंगट्या, चेंडू इ०चा). २ (कवड्या, फांसे इ०) टाकणें; फेकणें; फेंक. (कि० टाकणें). ३ (फाशांचें) पडणें; दान. (कि० पडणें). ४ खेळण्याची वेळ, पाळी. ५ हार; पराभव. 'हा डाव तुम्हावर लागला.' ६ खेळांतील हात; पानें. ६ (राजा) खेळण्याचा पट (कापड, लाकूड, फळा, जमीन इ०वर काढलेला). 'तुझी कवडी डावाबाहेर गेली.' ७ (व.) जाड, वजनदार कवडी. ८ योग्य वेळ; प्रसंग; हंगाम; अनु-कूल काल. ९ अंमल; चळती; अधिकाराची वेळ; दिवस; एखाद्याची पाळी; संधि. ८ अधिकार; ताबा; आटोका. १० द्वेष; मत्सर; वैर; इंस. 'जैसा महासर्प धरिला डाव। त्याचेच फणेवर पडला पाव।' ११ डावपेंच, युक्ती; वेत; गुप्त हेतु; कपट. (कि० खेळणें). 'त्यानें डाव टाकून मला चांगलेंच फसविलें.' १२ (व.) वेळ. 'एक डाव आपण तेथें जाऊं.' [फा. दावू] (वाप्र.) ० देवाचा—(खेळांत) देवाला पहिलें दान देणें. हुकलेला डाव देवाचा म्हणून पुन्हां खेळतात. 'लगेच तो म्हणाला हा डाव देवाचा. सुनंदाला हें आवडलें नाहीं'—सुदे ६. ० देणें—क्रि. पाळी देणें. ० पडणें—(प्रां.) १ प्राप्त होणें; घडणें. २ फांशानें खेळणें. 'मियां नक्षत्रीं डाव पाडावा। चंद्र चेंडूवालागीं देयावा।'—झा ११.५८१. ० फेडणें—अंगावर आलेली वाजू फेडणें. ० वसविणें—(सोंगट्या) रंगसही झालेल्या चारी सोंगट्या आपल्या पटावरील घरांच्या तीन रांगां-पैकीं मधल्या रांगेंत विशिष्ट रीतीनें वसविणें. ० लागणें—अंगावर वाजू येणें; हरणें. ० साधणें—जिकणें; द्वेषबुद्धीनें दुसऱ्याचें नुकसान करणें; कपटानें संधि साधून शत्रूस मारणें. डावी पेटरणें—एखाद्यावर अतिशय रागावणें; जळफळणें. गेला डाव—(तरी) निदान; कर्मांतकामी. इह० फासा पडेल तो डाव राजा वोलेल तो न्याव.

डाव—स्त्री. कटवा; डव; पळी (लाकडाची). [डव] म्ह० १ डाव असतां हात भरूं(भाजूं)नये. २ पात्रांत असला तर डावेंत येईल.

डाव—पु. लोखंड तापवून केलेलें चिन्ह; डाग. [डाग]

डाव—पु. (कों.) एक प्रकारचें जहाज, गलबत. इंगीजेंत अरबी जहाजाला डौ(धौ) शब्द लावतात. [इ. डौ]

डांव—पु. मृत शूद्राचें कडक पिशाच, भूत.

डावकें—न. संचय; भांडवल; सांठा; गंगाजळी; पुंजी. टावकें पहा.

डावखुरा-खोरा—वि. १ डावरा; डाव्या हातानें काम करणारा. (गो.) डावकुरा. २ (ल.) गैरशिस्त; अव्यवस्थित (कामधंदा.) [डावा+खोर]

डावघाव—घावडाव पहा.

डावडावकचका—पु. (मुलींच्या) खेळांतील एक संज्ञा. खेळांत ज्या मुलीवर डाव असेल ती जर नाकवूल झाली तर मुली डावडाव कचका, कुंभारी कचका, आमचा डाव फेडून या असे म्हणत तिला चिडवितात.

डावपेंच—पु. १ कुस्तीतील खुवीदार डाव; पेंच. मल्लांच्या युक्त्या. पेंच पहा. २ कावे; युक्त्या; खुब्या; लटपटी; छेकेपंजे. [डाव+पेंच]

डावरणें—उक्रि. (प्रां.) दटावणें; भीति दाखविणें; धमकावणी देणें. 'नाना रत्नांची फांकली प्रभा। तेणें डावरली सकल सभा।'—रामदाम (नित्यनैमित्तिकविधिसंग्रहसोपान—सगुणोपासना).

डावरा—वि. डावखुरा; डावका; डाव्या हातानें काम करणारा. ० नेसणें—क्रि. (लुगडें, धोतर इ०चा) कांसोटा उजवीकडे आणणें. [डाव+रा प्रत्यय]

डावरा—पु. (कों.) दोन शिंगापैकीं आकारानें एकसारखें नसणारें शिंग; वेडौल दिसणारें वांकडें शिंग. -वि. वांकड्या शिंगाची (गाय, म्हैस). [डावा]

डावरा—पु. शेतांत राशीच्या वेळेस बकरें मारून त्याच्या मांसाचें जेवण घालतात तो; डवरा.

डावल(ळ)णें—उक्रि. १ जातांना (गांव किंवा इतर गोष्टी) डावे बाजूस टाकणें; डावी घालणें. २ (ल.) निष्काळजीपणानें, तिरस्कारानें वाजूस, दूर फेंकून देणें; वाजूला टाकणें. 'सहजांत हा रोजगार तुमचे घरीं चालून आला आहे, त्यास डावलूं नका.' ३ त्याग करणें; सोडून देणें; दुर्लक्ष करणें; अन्हेर, उपेक्षा, अनादर करणें. 'मिकारीं सांडिलें त्याचें घर। अतिथी डावलिलें निरंतर।'—एभा २३.१२. ४ निष्काळजीपणानें दुसऱ्यावर सोंपविणें, टाकणें (काम, धंदा) ५ देवानें डाव्या बाजूचा कळा सोडणें, कौल न देणें. [डावा]

डावली—स्त्री. १ (लडिवाळपणें) मांजराचा पंजा. २ लांकडाची पत्री; लहान डाव.

डावा—वि. १ सव्य; वामबाजूचा; उजव्याच्या उलट. २ कमी प्रतीचा; गौण. 'हा माल जरा डावा दिसतो.' ० घालणें—कि. डाव्या बाजूस टाकणें, सोडणें; डावलणें. **डावी घालणें**—देव इ० कांस डावे बाजूनें प्रदिक्षिणा घालणें. **डावी-डावी गुढी देणें**—विनंति अमान्य करणें; नाकारणें. **डावी उजवी देणें**—सांगणें—बोलणें—कि. नकार किंवा होकार देणें. [दे. प्रा. डाव]

डावी—पु. (ना.) लपडाव इ० खेळांतील भोग्या.

डावीउजवी, डावेंउजवें—स्त्री. (कों.) चोरादिकांचा एकीकडला हात व एकीकडला पाय (डावा हात व उजवा पाय किंवा उजवा हात व डावा पाय) कापणें. (कि० करणें). [डावा उजवा] **डावें उजवें करणें**—पक्षपात करणें. ० कळणें—वांकडें, सरळ समजणें; व्यवहारोपयोगी चातुर्य असणें. 'त्या ब्राह्मणासं डावें उजवें कांहीं कळत नाहीं.

डावीकडचें—न. १ जेवावयाच्या ताटांत डावीकडच्या बाजूला जे मीठ, तिखट, कोशिंबीर, रायतें इ० तोंडीलावण्याचे पदार्थ वाढतात त्यांचा ससुदाय. २ कोणतें तरी एक तोंडीलावणें. [डावी+कड]

डावू—पु. (राजा.) लसामध्ये नवरानवरीनें लपवून मग शोधून काढावयाची सुपारी. डाळ पहा.

डावेरी—स्त्री. (गंजिफांचा खेळ) आपल्या डाव्या बाजूच्या गड्याकडून आलेली देणी.

डांस—पु. १ गोमाशी. २ मच्छर; मुरकूट; चिलट. (हा कीटक क्युलिसिडा नांवाच्या वर्गातील असून अत्यंत त्रासदायक आहे.) ३ (कों.) दंश; चावा. (कि० घेणें). ४ चावलेला भाग. ५ (ना.) डाव; द्वेष. [सं. दंश; प्रा. डांस; हि. गु; डांस] ० धरणें—कि. (ना.) द्वेष बाणणें; सुड उगविण्याच्या चिंतेत राहणें.

डांस-सा—पु. चावा; दंश. डांस अर्थ ३ पहा. (कि० घेणें) ' त्या सापानें त्याचा डांसा काढला. ' [सं. दंश]

डासण—स्त्री. मान्याची जागा. ' मोगलाचे आघाडीस डासण पाहून तोफांची मारगिरी करावी. '—पेद १.६२. [डास]

डास(सा)ळणें—उक्ति. १ डसणें; चावणें (डांस, गोमाशी, साप, इ०नीं). २ कुतरडणें; चावणें; दांत लावणें; नासून टाकणें (माकडानें—एकादें फळ इ०). [डांस]

डाह—हो—पु. दाह; अंतस्थ उष्णतेची वेदना; अंतर्दाह. ' अवलोकनें निवाला वाटे संसारजन्य जो डाहो. '—अकक २, सखारामतनयकृत रुक्मिणीस्वयंवर ५३. [सं. दाह]

डाहण—क्रिवि. अतिशय आंबटपणा दर्शविणारें अव्यय (फळें, ताक इ० संबंधीं वापरतात). डाण पहा. **डाहण्या**—वि. अतिशय आंबट; डाण (फळ, ताक). [सं. दाह]

डाहण—न. गरगट; घाण पाणी (मोरींतील, लघवीचें, इ०); घाण पाण्याचें डवकें; घाणी.

डाहणी—स्त्री. डागण्याचें लोखंडी हत्यार; डागणी. [दाहन] **डाहण्या**—वि. (डाण) ठिपके असलेला (सर्प, चित्ता).

[दाह] ० चाघ—पु. चित्ता; विव्या चाघ;

डाहळ—पु. झाडाच्या फांथा, छाट, काट, कवळ. [सं. दळ]

डाहळा—पु. १ ओल्या हरमन्याचें रोप. २ वाटाणा, लाख यांचें रोप. ३ डाहळी; फांदी. [सं. दळ] म्ह० धरायाला डाहळी अनु वसायाला सावली (निराश्रित स्त्री, माणूस यांवरून वापरतात).

डाहा, डाहाणी, डाहाण्या चाघ, डाहाळ, डाहाळा—डाह इ० पहा.

डाहारणें—अक्रि. १ अंगाला लागणें. ' बावदळ पडून ठाये. सावळु डाहारला आहे. '—ज्ञा १७.१४३. २ प्रसिद्ध होणें, असणें; डाहोर होणें. ' मग इंदंतेसि वाळलें. जें मीपणेवीण डाहारलें. '—ज्ञा १५.२६७.

डाहारा—पु. (व.) घाण पाण्याचें डवकें; डाहण. ' बैठकी समोरच डाहारा आला. ' [डहुरा]

डाहाळी—स्त्री. फांदी. ' यापरी निराळीं. वाढे संकल्पाची डाहळी. '—ज्ञा १३.५०. [सं. दळ. प्रा. डाल=शाखा. हि. पं. वं. डाल=ला=स्त्री; सिं. डारी=रो; गु. डाळी] **डाहाळ्या पडणें**—(व.) छला पडणें; निर्वल होणें. ' ही वार्ता ऐकतांच त्याच्या हातापायाच्या डाहाळ्या पडल्या. '

डाहूळ—न. डवकें, डोह; लहानसें तळें.

डाहोर—वि. (व.) १ प्रसिद्ध. ' त्याचें नांव डाहोर झालें चौहोंकडे. ' २ (ल.) बद्ध. [डाहारणें]

डाहोरा—पु. डवरा पहा.

डाह्य—वि. (कु. नाविक) पुष्कळ पाणी असलेला समुद्राचा भाग.

डाळ—स्त्री. हरभरा इ० द्विदळ धान्य भरडून द्विभाग करतात ती. देशावर डाळवद्दल दाळ शब्द रूढ आहे. दाळ पहा. [सं. दळ] ० शिजणें—(ल.) चालणें; अनुकूलता असणें; दाद लागणें; म्हणण्या-प्रमाणें होणें. ० महाग करणें—(क.) मस्तीला येणें; माजणें.

डाळ—पु. रास; गंजी; ढीग. [सं. दळ किंवा तळ; हि. डला=ढेला; डालन]

डाळ, डाळी—डाहळ डाहळी, पहा. —ज्ञा १५.९६. ' धरितां मूळ सांपडे डाळ. '—दावि २३१.

डाळ-कण-गोटा-पिठ्या-पीठ-रोटी-भाजी-भोपळा-वांगें, डाळें—देशांत डच्या जागीं द वापरतात; म्हणून हे शब्द दाळ इ० मध्ये पहा.

डाळ—स्त्री. (कुलाबा कों.) गवत, पेंढा रचल्यामुळें गाडी उलटून नये म्हणून साटीहून सुमारें दोन हात रुंदी वाढवून दुसरी दांडक्यांची चौकट साटीवर बांधतात ती. —मसाप १.२.७.

डाळगा—पु. (क.) कळण्यापेक्षां मोठी कणी असलेली डाळ. 'डाळगा किती निघाला.'

डाळदोडका—पु. डाळ घालून केलेली दोडक्याची भाजी.

डाळगी—खी. (कों.) मोठा हारा; मोठी पाटी. [डाल-गे]

डाळगे—न. १ कडवा (वाल) चाळण्याची बांबूची चाळण. २ मोठी टोपली. डालगे पहा.

डाळगे—उक्रि. १ रास करणे; ढीग लावणे; एकावरएक रचणे. 'कागद पसरलेले आहेत ते डाळून ठेव.' २ टोपली, ताट इ० झांकण घालणे; झांकून ठेवणे; डालणे. (कोंवडे, इ०). ३ एके ठिकाणी जुळविणे, ठेवणे; व्यवस्थितपणे लावणे, जोडणे. 'सत्रा तुकडे एका ठिकाणी जेव्हा डाळावे तेव्हा अंगरखा होतो.' ४ डांबून, अडकवून ठेवणे; कोंडणे. 'तो द्राड मुलगा शालेत डाळला परता.' ५ (व.) मातीच्या भिती पावसाने खराब होऊ नये म्हणून त्यांवर पळसाची पाने व माती टाकणे. [डाल]

डाळप—न. (राजा.) रास घालणे, करणे. [डाल]

डाळंब—बी—डाळिव पहा.

डाळा—पु. रास; ढीग; चळत. डाळणे—(लम, संसार इ०च्या) सामानसुमानाची व्यवस्था, तयारी, जुळवाजुळव करणे; मांडांमांड करणे; तडीस नेणे. डाळ—खी. १ डिगारा, रास करणे. २ जमवाजमव; जथाजथ (शेत, इ०ची) [डाल द्वि.]

डाळां—(कु.) रुंद चटई. डाळी पहा.

डाळिव—खीन. एक झाड व फळ; दाडिम; अनार. [सं. दाडिम; प्रा. दालिम; हिं. वं. दालिम; ऑस्ट्रिक दालिम यावरून सं. दाडिम शब्द बनला. हे फळ इंडो-आर्यन नव्हे. तेव्हा शब्दहि आर्य भाषेतला नाही] ० पाक—पु. डाळिवाच्या रसांत केशर, वेल-दोडे इ० व काही औषधे घालून केलेला पाक. ० वान—न. डाळिवी रंगाचे लुगडे. 'डाळिववाने जासवाने.' --वेसीस्व ९. १५०. [डाळिव+वान] डाळिवी—वि. डाळिवाच्या दाण्याच्या रंगा-आकाराप्रमाणे (चीट). [डाळिव] डाळिवी बाळ्या—खीयव. एक दागिना; एक प्रकारच्या बाळ्या. 'मोतीबाळ्या डाळिवीबाळ्या त्या गंभीर.'

डाळिवी—खी. १ डाळीचा दाणा; अर्धा भाग. २ (मुलांच्या भाषेत) कातडीवर घासून आणलेला तांबडा ठिपका. (क्रि० करणे; दाखविणे). ३ बाळाच्या विरड्या प्रत्येकी [डाल]

डाळी—खी. १ चौकोनी व उथळ बांबूची पेटी. २ (कु.) चटई; आंथरी. (सावंतवाडी संस्थानांत 'डाळी' बांबूची असते पण इतर ठिकाणी खजुरीची, ताडीची असते). ३ (राजा. कु.) चटई, तट्याचा तुकडा (तीन हात रुंदीचा). ४ डांगळी; टोपली. ५ (इतर अर्थी) डाळी पहा. [डाली]

डाळीम, डाळीम पाक—डाळिव, डाळिवपाक पहा.

डाळुक—खी. (प्रा.) लहान डहाळी.

डाळे—न. (सूस, केरकचरा इ० नेण्याकरितां) खुली अथवा विरळ विणलेली पाटी. [डाली]

डाळे—न. हरभरा इ० भाजून त्याचे फोल काढून टाकून जी डाळ करतात ती. [डाल]

डाळे—न. (गो.) वुगडीचे भोंकर.

डाळे करणे—शेतीच्या कामासाठीं एकांने आपल्या बैलाच्या जोडीस दुसऱ्याचा घेऊन किंवा आपला दुसऱ्यास देऊन दोघांनी मिळून सहकारितेने काम करणे; वारंगुळा करणे. अशा प्रकारे गड्यांच्या देवघेवीसहि डाळे करणे म्हणतात. डाळे, डालन.

डिक, डिक—पु. वाभळ, खैर, शेवगा इ० झाडांचा चीक; गोंद; चिकट पदार्थ. ० दाणी—नी—खी. गोंददाणी; डिकाची बाटली. ० वडा, डि(डि)कोडा—पु. वाळंतिणीसाठीं डिक व इतर औषधे याच्या, लाइ वड्या करतात तो. [डिक+वडा] ० वणी—न. गोंदाचे पाणी. [डिक+पाणी]

डिकर—वि. चिकट.

डि(डि)कव(वि)णे—उक्रि. डकविणे; चिकटवणे (गोंदाने). (व.) डिकणे.

डिकरा—पु. (खा.) मुलगा. डिकरी—खी. मुलगी. —मात्रे ७. १ ते ४. [सं. डिकरी=तरुणी?]

डिकशी—खी. कोंवळा कोंव, देंठ, टोंक (पान इ०चे); टिकशी; कोम; अंकुर. २ अग्रभाग; टोंक.

डिकामाली, डि(डि)केमाली—खी. १ एक झाड व त्या झाडाचा औषधी चीक. [डिक+माली; गु. हिं. डिकामाली]

डिकाल, डिकेरा—वि. (राजा.) चिकट; चिकाळ (आंबा, फणस इ० फळे). [डिक]

डिकोळी—खी. डिखळी; डिकळी पहा.

डिकी, डिगरी—खी. निकाल; हुकुमनामा; दिवाणी कोर्टाचा निकाल. [इं.]

डिकशनरी—खी. कोश; शब्दकोश. [इं.]

डिख-दाणी-वडा, डिखवणे—डिक पहा.

डिख(खू)ळ, डिखळी, डिखुळणी, डिखोळी—नखी. १ माताचे ढेंकळ, गोळा. २ घट विरजलेले दूध; चक्का दर्ही. ३ घट केलेला आंब्याचा रस. ४ मातीचे ढेंकळ. 'सम्योक्ति आयको दे रे न शिकेला अपाय जो डिखळा.' —मोसभा ५. ११७. ५ (सामा.) गोळा; घट अंश, भाग.

डिंग—पु. (कों.) रास; ढीग; गंज. [डंग, डांग]

डिंगडिंग—उक्रा. मुलांना लाडीकपणाने खेळविण्याचा शब्द. डिगदाणी—नी—डिकदाणी पहा.

डिंगर—पुन. १ (काव्य.) मूल; वालक; लेकलं. 'विठो-
वाचें आम्ही लाडिकें डिंगर। कांपती असुर काळ धाकें।' —तुगा
३५७. २ (कर्ना.) नोकर; गुलाम. 'मालू नको गा वलिभद्रा।
दास डिंगर आम्ही तुझे।' एस्त्व १२.२०. —वि. प्रिय; लाडका.
'जो झाला हरीचा डिंगर। त्यासि संसारु असेना।' —एभा
२३.९२८. [सं. डिंगर=नोकर]

डिंगरा—पु. पंढरपुरच्या देवासाठी पाऊलघडी घालणारा.
—शर [डिंगर]

डिंगरी—स्त्री. १ मुळ्याची शेंग; मोगरी. २ (कु.) लांकडी
पाचर, खिळी (इशाड घट वसविण्याच्या उपयोगी).

डिंगवडा, डिंगोडा—पु. डिकवडा पहा. [डिंग=डिक+वडा]

डिंगशी—स्त्री. डिकशी पहा.

डिंगळ—स्त्री. पिवळी फुलें असणारे एक झाड.

डिंगी—स्त्री. आधार, टेंकू. डेगी पहा. [फा.]

डिंगोजी—स्त्री. उपरणें; अंगवस्त्र; धोतर (५० वर्षांपूर्वी हा
शब्द रुढ होता). [फें. देगाजे; इ. अर्थ सैल, स्वैर]

डिंगोरा—पु. (व.) डिकाचा केलेला लाडू. डिकवडा पहा.

डिंगोरा—स्त्री. पुष्पी. (कों.) लहान डीग; गंज; डिंग. [डिंग]

डिंग्री—स्त्री. १ भाग; अंश; एक परिमाण (उष्णतेचें, परि-
घाचें इ०). प्रमाणांक. २ (विश्वविद्यालयीन) पदवी. ३ टाईप
जुळवितांना शिशाचे पातळ तुकडे उकार, वेलांटी हीं चिन्हे नस-
णाऱ्या अक्षरांवर (ओळींतील सर्व अक्षरांची सारखी जाडी
राहण्यासाठी) घालतात ते.

डिचका—वि. लढा; गोळा; गिचका पहा. डिचकें—न.
गोळा; गिचका पदार्थ. उदा० भाताचें—वरणाचें—राल्याचें डिचकें.

डिचकें—न. (क.) पसरट भांडें.

डिचकोली—स्त्री. लहान पोट (विशेषतः मुलांचें) (भरणें,
खपाटीस जाणें या शब्दास जोडून योजतात). 'भरली माझी
डिचकोली। फाटली माझी चिंचकोली। असा माझा गोहो। नीत
वर जावो।' डिचकोलीची पन्नावळ—(ल.) (रिकामें अस-
ल्यानें) खोल, चापट झालेलें पोट.

डिचडिच, डिचिडिचि—क्रि. वि. पोटांत खळबळणें, हालणें
इ० च्या आवाजासारखा आवाज होऊन. 'पोट डिचडिच—करतें—
उडतें—हालतें.' [ध्व. डिच]

डिचडिचीत—वि. डिचका; गिचका; पचपचीत; लगदा
झालेला (भात, माजीपाला इ०).

डिचणें—अक्रि. (प्रां.) १ असंमत. अमान्य, अहितकर
असणें. २ (ल.) अहितकर, दुष्परिणामी, वांकडें होणें.

डिचा—पु. (राजा.) १ एक पक्षी; पाणकावळा. २ (कु.) वगळा.

डिजडणें—अक्रि. (व.) रागावणें; वसकून अंगावर येणें.

शको. ४. ३

डिटेक्टिव्ह—पु. गुप्तपोलीस; हेर; चार. [इं.]

डिडिम—मा—१ एक वाद्य; डंका; नगारा. २ (ल.) गड-
वड; गलवळा; संभ्रम. 'तये खेवीं आटे डिडिमा। सांसारिक हे।' —झा १६.४४३. [सं. डिडिम]

डिंडी—स्त्री. १ पसारा. 'नातरी प्रबोधलिये वेळे। ते
स्वप्नीची डिंडी मावळे।' —झा १५.३१५. २ स्वारी; छविना;
मेळा. [दिंडी]

डिडचू—डिडचू पहा. (क्रि० देणें).

डिप(फ)ळ—न. (राजा. हेट) डेंकळ. डिखळ पहा. (गो.)
डिफाल.

डिप(फ)ळा—पु. (हेट.) डेंकळें फोडण्याचें लांकडी औत.

डिफाड—न. (ना.) उंचवटा; टेंकाड.

डिंव—पु. १ (काव्य.) मुलगा; पुत्र; अपत्य. 'भूतें महा-
भूतांचें डिंव।' —एभा २.५७६. २ आकृति; मूर्ति. 'ते ब्रह्मवि-
धेचें चालतें डिंव।' —एभा २.१६८. ३ आभास. 'सांडूनी कठिण-
त्वाचें डिंव। सचेतन मर्गजस्तंभ।' —एस्त्व १.२५. ४ उपद्रव.
[सं.]

डिंवरी—स्त्री. (राजा.) खडसा व रुमणी ह्यांतून इसाड
पुढें निसर्द नये म्हणून त्याच्या मार्गे आडवी मारावयाची खुंटी;
डिंगरी.

डिंबर—न. वैलाचा शब्द; डुरकणी. 'कीं वृषभ माजले
डिंबरें। पुंफाटती अति रागें।' —मुआदि ३१.६७. [ध्व. सं. डिंव]

डिंबिया—स्त्री. (कों.) गुडघे. (धरणीं) डिंबिया
घालणें—दंडवत घालणें. 'तव सकलैकी कर जोडुनी। डिंबिया
घातलिया धरणी।' —स्त्रिपु १.१.१७७.

डिंभ—न. लेंकलं; डिंव पहा. 'श्रीकृष्णरूपें डिंभें देखतां।' —दाव ३०५. —वि. मूर्ख; अज्ञानी. [सं.]

डिम—न. नाटक अथवा रूपकांतील एक भेद [सं.]

डिम—पु. लडपुटीची लढाई; आवेशपूर्ण, उठावदार दृश्य.
[सं. डिंव]

डिमडिम—स्त्री. टिमकी. 'मग डोल दुंदुभी शंखमेरी।
भुंगें डिमडिमी काहळ मोहरी।' —जै १८.३८. —क्रि. वि. टिम-
कीच्या नादाचें अनुकरण करून. [सं. डिडिम]

डिमदारी—स्त्री. रणघाई; तुंवळ युद्ध. —शर. 'वाद्यघोष
डिमदारीत।' —ऐपो २००. [ध्व]

डिमरी—स्त्री. (कु.) खिटी; पाचर, डिंवरी पहा.

डियो—उद्वा. आनंद—हर्षसूचक उद्गार. [ध्व]

डिरणें—अक्रि. (महातु.) अंकुरणें; कोंभणें. 'सवेचि दिसे
डिरैली। प्रेमलता ते।' —भाए ७९४. [देप्रा. डीर]

डिरंगी—स्त्री. डिंगरी पहा.

डिरा-री-रु, डिन्हा—पु. १ नवा, कोमल अंकुर, कोंब; मोड. (क्रि० फुटणे; निघणे; येणे) 'तो तिवणा अधोमुख। डिरू फुटे।'—झा १५.९५. रेशेग; डिंगरी. [देप्रा. डीर]

डिन्या—पु. मोठे, पुढे आलेले पोटे; दोंद. [डेरा]

डिव—पु. शब्द; ध्वनि. -शर. [ध्व.]

डिवडिवीत—वि. (राजा.) गरीब आणि दुर्बल; फार नाजूक; दिसण्यांत मोठे पण फार अशक्त; कोमल (झाड, रोप). [डिवणे द्वि. ?]

डिवणे—अक्रि. १ न मानणे, पचणे; बाधणे; त्रास होणे. (अन्न. इ०). २ (ल.) अपायकारक, अहितकर होणे; बाधक होणे (चोरी, वाईट कृत्य इ०). ३ सलणे; खुपणे; डाचणे (अपमान, मानहानि, कटु आठवण इ०). ४ (व.) डिवचणे; उपद्रव देणे; मारणे. 'आणि सिंहातेहि संजीवकें शिंगें डिवयिलें.'—पंच ४२. 'डिवेना डसेना बुजेना निर्मळ। परि अमंगळ स्वीकारीना।'—तुगा ४४१८.

डिवरा—वि. (व.) ऐटदार; रुवावदार. 'डिवन्या मिशा.'

डिवाळे—न. (प्र.) दिवाळे पहा. 'न उठी तयाचें डिवाळें।'—गीता २.१९६७. 'अहा देवा वेळ आली। आतां डिवाळयाची।'—दा ३.४.१२.

डिवी, डिवरी—वि. मारकट (गाय). 'डिवी लात्री बुजे बहु नेदी दुध। मुखी नाहीं शुद्ध विष्टा खाय।'—तुगा ४४१८.

डिसपीस—पु. (कों.) (सुतारी) मार्तूल; स्कू काढण्याचें हत्यार. [इं. डिस्प्लेस]

डिसेंबर—पु. इंग्रजी वर्षाचा शेवटचा (वारावा) महिना. [इं.]

डिस्टेंपर—पु. (इमारत बांधकाम) रंगाची जात. तेलाच्या ऐवजी शिरसेल व कांहीं मुख्य रंग यांच्याशी तांबडा, पिवळा इ० रंग मिसळून केलेला मिश्र रंग. [इं.]

डिस्ट्रिक्ट—पु. जिल्हा. [इं.] **जज**—पु. दिवाणी दावे, मोठे फौजदारी गुन्हे यांचा निकाल देणारा, जिल्ह्यांतील वरिष्ठ न्यायाधीश. **मॅजिस्ट्रेट**—पु. जिल्ह्याचा फौजदारी न्यायाधिकारी. **लोकल बोर्ड**—न. जिल्हापंचायत; जिल्ह्याची लोकनियुक्त सभा.

डिळ, डीळ—पु. (व.) १ छपराचा ल्हान खांव. २ (महानु.) डिरी; खांवोणी. 'मदन मंडपाचिआं डिळी।'—शिशु २९८. [डिरी]

डिळडिळीत—वि. १ लिबलिबित; हालतें आहे असें दिसणारे (पिकलेले द्राक्ष, गव्हे, बुडबुडा). २ डळमळीत, डळडळीत पहा.

डीक-ग—पु. डिक; गोंद. डिक पहा. **दाणी**—खी. गोंद-दाणी. (वाप्र.) **डिकास तेल**—(तेल ज्याप्रमाणें डिकांत वेमालूम मिसळतें तसें) अगदीं ठीक; वरोवर; जसे पाहिजे तसें.

डीम—पु. (दादर) ठमकारा. डौल. [दंभ]

डीर, डिरी-रू—पु. १ अंकुर; कोंवळा कोंब; मोड. डिरा-डिरी पहा. (क्रि० फुटणे, निघणे). 'भणौनि प्रेमाचां डीरीं खोडी। सांसिनली जेथ।'—अ ७३. २ कोंवळे पल्लव. 'त्रिगुणसूमी तिवणाडीरू। कोऽहंभावे वाढला थोरू।'—एमा ११.१८८.

डीवणे—उक्रि. धडकी मारणे; डिवणे पहा. 'मस्तकें डीवोनि पाडी धरणी।'—मुआदि २९.१०.

डुई—डोई पहा. [डोई] **देणे**—डोके, मुंडी वेऊन राहणे; नेट करणे. 'मर्दानीं दिल्या डुया घेतल्या छुटी रात्री समयाला।'—ऐपो २८४.

डुक(क)र—पु. १ एक प्राणिविशेष; घाणीच्या जागीं याला राहणें आवडतें. (—झी. डुकरी, डुकरीण). [सं. शूकर] **कंद**—पु. एक औषधी वेल. याच्या कंदावर डुकराच्या केसांप्रमाणें राठकें असतात. **दाढ**—खी. तीव्र वेदनायुक्त, खाजणारा, एक व्रण; [सं. वराहदंष्ट्र] **खोपडे**—न. (ना.) लहान खोपटे; मोडकेंतोडकें घर. **मुसळी, मुसांडी**—खी. (डुकराप्रमाणें) उतावळेपणानें, सपाट्यानें घुसणे; मुसंडी मारणे; डुकराची धडक. (ल.) वेफामणें एखाद्या कामाला हात घालणे, प्रवेश करून घेणे. (क्रि० मारणे).

डुकरी—खी. १ (सातारा जिल्हा) जोंधळयाची हलकी जात. ही खरिपांत होते. —कृषि २६६. २ वरी धान्यांतील एक जात.

डुकली-ळी—खी. पेंग; झोंपेमुळें डोके डुकणे; झोंक जाणे. (क्रि० खाणे). झोंपेचा चुटका; किंचित झोंप. [डुलणे, डुलकणे]

डुकळ—पु. (कु.) न्यूनता. [सं. दुष्काल; म. दुकाळ]

डुंख, डुंखण—न. (कों.) खच्चू केलेलें रोप; फांशा तोडल्यामुळें मुंडा झालेला वृक्ष. [डेंव-ण. खुडणे वर्णव्यत्यास ?]

डुंखणे—उक्रि. (कों.) खडसणे; खच्चू करणे; छाटणे; विस्तार छेदणे. 'दोन वारी डुंखल्या तेव्हां पेलामर कांटी सांपडली.' [डेंखण]

डुंग-गा-गी—पु. १ टेकाड; उंचवटा; चढ. २ डींग; रास; गंज; डिंग पहा. ३ (व.) वावराचा अलग लहानसा तुकडा, शेत. ४ (कों.) वाळवंट. 'आम्ही आज डुंगामध्ये खेळण्यास गेलों होतो.' [डंग, डांग]

डुगडुग-डुगां—क्रि. डगडग पहा.

डुगडुग-डुगी—खी. १ धाकधूक; भीति; काळजी. २ उत्कंठा; प्रवळ इच्छा; आकांक्षा. [ध्व. डुग]

डुंगी—पु. (कु.) खाडींतील जहाजे समुद्रांत नेणारा व आणणारा इसम.

डुच-चू डुचू—पु. (ना.) वूच.

डुचका—वि. १ उफराटया वाहुल्यांचा; मंद दृष्टीचा; लहान डोळ्याचा. २ गजनेत्री. ३ लहान, वारीक (डोळे). [सं. दुष्कृत डुसकिअ; डुचकिअ; डुचक. —भाअ १८३४.]

डुचमळणें—उक्ति. डचमळणें पहा.

डुडा—पु. (कों.) एक (विणकर) पक्षी.

डुडु—क्रिवि. (ना.) १ रानडुकराच्या ओरडण्याचें अनुकरण करीत; डुरडुर. २ जनसमुदायाच्या आवाजाचें अनुकरण करून. —पु. हुतुतुचा खेळ. [ध्व.]

डुडूळ—पु. (प्रा.) (काव्य.) घुवड; दिवाभीत. 'कीं डुडूळें जेवि डोळसें। न लखिजे सूर्या।'—स्वादि १२.३.४०.

डुवक—पु. एखादा पदार्थ पाण्यांत पडल्याचा, भांडें बुडविल्याचा ध्वनि. [ध्व. डुव्]

डुवक—स्त्री. १ (पळून जाऊं नये म्हणून घोडा, म्हैस इ०चे) दोन पाय बांधण्याची क्रिया; पाय आवळणी. २ पाय बांधण्याची दोरी; भाला. डुवकणें—उक्ति. जनावराचे पुढील दोन्ही पाय बांधणें. [डुवक]

डुवकणें—न. मोठ्या भांड्यांत मावण्यासारखें लहान भांडें (बुडवून पाणी काढण्यासाठीं). —उक्ति. पाण्यांत खेळणें, बुड्या मारणें; डुवणें पहा. [डुवणें]

डुव-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. पाण्यांत एकदम बुडणाऱ्या, पडणाऱ्या वस्तूच्या, डेरपोटावर मारल्यासारखा आवाज होऊन. [ध्व. डुवक]

डुवकवणी—न. (क.) आंत भांडीं धुतल्यानें घाण, गढूळ झालेलें पाणी. [डुवकणें+पाणी]

डुवकव(वि)णें—उक्ति. १ भांडीं इ० बुडवून पाणी घाण करणें. २ पाण्यावर जोरानें मारणें; पाणी उडविणें. [डुवक]

डुवकळणें—अक्ति. बुडी घेणें, मारणें. —सक्ति. बुडविणें.

डुवकळी—स्त्री. बुचकळी; बुडी; डुवकी. (कि० मारणें; देणें; घेणें).

डुवका—पु. (कु.) उलंडीशिवाय असलेली लहान होडी.

डुवकी—स्त्री. १ बुडी; बुचकळी; (कि० मारणें; देणें). २ बुडी; लपण्याची क्रिया. [हिं.] ० घालणें—१ (कों.) (मासे धरण्यासाठीं) पाणी गढूळ करणें. २ पाणी हातानें उधळणें, उडविणें; डुवकविणें पहा.

डुवघाईस—क्रिवि. (प्र.) डवघाईस पहा.

डुवडुवीत—क्रिवि. कांठोकांठ; कांठपर्यंत; सडि—वाहेर वाहून जाई इतकें. (कि० मारणें; वाहणें). —वि. वाहेर सांडणारें, वाहणारें.

डुवणें—अक्ति. १ बुडी मारणें. २ दिवाळें वाजणें; बुडणें; नाश पावणें. [ध्व. हिं. डुवना; तुल० का. डोवु-वरून आंत टाकणें]

डुंव(भ, म)णें—अक्ति. १ पोहणें; पाण्यांत खेळणें; जलझीडा करणें. २ (ल.) रमणें; गढून जाणें; निमग्न होणें (विद्या व्यासंग, धंदा इ०त). 'मी वारा वरें शाखांत डुंवलों.'

डुवर—न. (वे.) कुळा; श्रोणीभाग. [का. डुवरी=वाटोळा आकार; वर्तुलता] ० तासणें—वि. खोडकी, रग जिरविणें.

डुवरा—वि. १ सुटलेलें; मोठें (पोट). २ डेरपोट्या; मोठ्या पोटाचा.

डुववस्त—स्त्री. दागदागिने. 'दहा बोटी आंगठ्या डुववस्तामध्ये गजवजली।'—सला ४१.

डुवी—स्त्री. बुडी; डुवकी पहा. (कि० मारणें; देणें). [हिं.]

डुवूक—क्रिवि. १ कांठोकांठ; मरपूर; तुडुंब. २ डुव् असा आवाज करून. [ध्व. डुव्]

डुवें—न. वागाईत जमीनींत वाफे, पाट काढण्याचें हत्यार;

० कोळपें—न. (सातारा) एक प्रकारचे कोळपें.

डुमडुम—डुमां—क्रिवि. नगारा, टिमकी इ० वाद्यांच्या आवाजासारखा आवाज होऊन; डमडम. [ध्व. डुम]

डुमडुमें—न. डुमडुमें; लहान मुलांची टिमकी.

डुमणा—वि. (तिरस्कारार्थी) लड व खुजट; डेरपोट्या व ठेंगणा (मनुष्य, जनावर).

डुर—न. (गुज.) शिरसुच्या शेगांचें मूस. —कृषि १६.४.७.

डुर-रा-री—पुली. (कों.) डवकें; क्षरा; डहुरा; डवरा पहा. 'डुरे विहीरे पाझर। पर्वत फुटोन वाहे नीर।'—दा १६.४.७.

डुरकण-णी-णें, डुरकाणी, डुरकावणी, डुरकी—डुरणें—डुरकण इ० पहा. 'घोडे हिसती वेल डुरती।'—दावि २८१.

डुरका—पु. (कु.) डुर-डुरा पहा.

डुरमा—वि. १ डेरपोट्या आणि खुजट. २ आंखुड व जाड (हात-पाय).

डुरडुर—स्त्री. १ वेडकांचा डरांवडरांव आवाज. २ आग पाखडणी; आरडाओरड; वडवड; चरफड. [ध्व.]

डुरडुर-रां—क्रिवि. डुरडुर करीत.

डुरडुरणें—अक्ति. १ डरांव डरांव करणें; ओरडणें; (वेडक इ०). २ फुसकारणें; फुसफुसणें (घोणस, साप). ३ (ल.) चडफडणें; तडफडणें; शिरा ताणणें; ओरडणें. [डुरडुर]

डुरडुरा—पु. (राजा.) फुसतें; सर्पाची एक जात; घोणस.

डुरक्या—पु. (कृषि.) पडवळाची एक जात. याचें फळ हात-सव्वाहात लांब असतें.

डुय्या—पु. डिन्या पहा.

डुलकणें—अक्ति. डुलकी घेणें; पेंगणें. [डुलणें]

डुलकी—स्त्री. डुकली पहा. [डुलणें]

डुलणें—अक्रि. १ डुलत डुलत चालणें; झोकांडया वेत चालणें; २ पुढें-मागें-वाजूस कलणें, रेलणें, हालणें (हत्तीवर, उंटावर वसलेला माणूस किंवा खुद्द हत्ती, उंट). ३ हालणें; डोलणें. 'शिदोरीचें शिकें निश्चित। खांद्यावरी डुलत।' ४ बुडणें; गमावणें; हातांतून जाणें (गहाण, ठेव, पैसा, वजन). [सं. डुल; प्रा. डुल]

डुललण—अक्रि. डुलणें, डोलणें पहा. 'मुक्तेधर प्रार्थनें संत। स्नेहभावेन डुलती।'—मुआदि २७.२३१.

डुस—खी. (व.) सरकी पेरण्याची लांकडाची नळी; मोघण.

डुळकणें—अक्रि. १ ओकणें; दूध ओकून टाकणें, पडणें (लहान मुलानें). २ हागणें; पिळकणें (लहान मूल).

डुळ-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. (दूध इ० चा) ओकून पडण्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन.

डुळकवणी—न. १ ओक; ओकून पडलेला पदार्थ. २ (निंदाव्यंजक) पाणी घातलेलें दूध, ताक इ०.

डुळका—वि. डुचका पहा.

डुळकी—खी. ओकारी (लहान मुलाची). (क्रि० घेणें). [ध्व.]

डुळडुळ-डुळां—क्रिवि. १ पोटांतील, मांड्यांतलें पाणी इ० हिसलण्याच्या आवाजासारखा अथवा गळवंतला पू थलथलण्यासारखा आवाज होऊन. २ (भाडें, पोट; गळू इ०) हालल्यानें होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन. ३ (ना.) ढळढळां.

डुळडुळीत—वि. ढळढळीत पहा.

डुळी—खी. शिक्यावरलें भाडें. -शर.

डुळें, डुळू—नपु. (भाडें, कापड इ० ला पडलेलें) लहान मोक. 'कणगीला पडलें डुळें.' [म. डोळा; तुल० का. डोल-डोळू=भगदाड]

डू—क्रिवि. उंतावळ्या डुकराच्या ओरडण्याचें अनुकरण. [ध्व]

डू, डूय—पुखी. समृद्धि; वैपुल्य; वाहुल्य; विपुलता; चंगळ. (क्रि० हाणें; गाजणें; माजणें; मातणें). [डुवणें]

डूच-ग—पु. मनांतील अढी; वाईट ग्रह; दांत; रोष. -चंद्र ९४. [हि.]

डूय—१ (व.) डुलकावणी; थाप; झुकांडी. २ बुडी; चुचकळी. ३ तोटा; बूड. ४ विटलेल्या वस्त्राला पुनःरंग देणें. ५ पुन्हां दिलेला रंग; वस्त्रावर वसलेला रंग. ६ वैपुल्य; सुवत्ता. इ पहा. [डुवणें]

डूल—पु. एक कर्णभूषण; लहान मुलांच्या कानांतील लोलक असणारा एक अलंकार. [डुलणें]

डेअरी—खी. दूध मिळण्याचें ठिकाण; दुधाचा कारखाना, धंदा; दूधघर. [इ.]

डेक—वि. (सांकेतिक) सहा संख्या (मंडईतील व्यापारी शब्द).

डेंकी—खी. १ (नाय, भित, झाड इ०चा) आधार; धीर; टेका; पुस्ती; तीर. २ आधार, टेका देणें.

डेंकी-खी—खी. (कुस्ती) आखाड्यांत मारावयाची एक उडी. डंकी पहा. [डंख]

डे(डें)ख—न. १ देंठ; ताट. २ मूळ; उगम (भाषण इ०चा).

डेंखी लावणें—आधार, उगम, मूळ शोधणें.

डेंखान, डेंखण—न. १ (कों.) खुडलेलें झाड, रोप; रोपाची खूड; खंट. २ छाटल्यानंतर शिल्लक राहिलेला देंठ (तंबाकू इ० पानांचा). ३ (प्रां.) साग्र माठाचा देंठ. [डेंख]

डेग—खी. (व.) स्वयंपाकाचें मोठें भाडें; हंडा. तांब्याचें मोठें भाडें. 'तिथें डेगा आहेत थोर। तीन कळशींचा सुमार।'—गापो ५५. [फा. देग]

डेग—खी. (कु.) कडा (घराच्या जोत्याची इ०).

डेंग—खी. केळीचें पान. डांग पहा.

डेंग—खी. आधार; टेका. डेंकी पहा.

डेंग—वि. जड; ढ; ढोंगी. 'तुका म्हणे कुचर दाणा। तैसा म्हणा डेंग हा।'—तुगा २९१३.

डेंगणें—अक्रि. (राजा.) थकणें; दमणें; श्रांत होणें.

डेंगणें—न. (ग्राम्य) पुरुषाचें जननेंद्रिय; लिंग. [तुल० का. डेंकणी=निशाणाची काठी]

डेंगरी, डेंगा—खीपु. (कु.) खेकड्याचा लहान पाय. [डांग]

डेंगळी—खी. एक तृणधान्य.

डेंगाळणें—अक्रि. (ग्राम्य शब्दापासून साधलेला) आळसानें, सुस्तीनें, रेंगाळत काम करणें; रेंगाळणें; टंगळमंगळ करणें.

डेंगी—खी. आधार; टेक; धीरा; पुस्ती. डेंकी पहा.

डेंगूताप—पु. एक प्रकारचा ताप, रोग; हाडमोड्या ताप. या तापांत हाडें फार दुखतात. [हा मूळ झांझीवारी शब्द स्पॅनिश भाषेंतून इंग्रजींत आला]

डेचकी—खी. डचकी; विचकी; दुवेळकी काठी.

डेचकी-कें, डेचा—खीनपु. (क.) रूंदट तोंडाचें भाडें.

डेचा—पु. १ (खा.) शेंडा; टोंक (रोप, झाड इ०चें); डिकशी; डेख. २ माथा; कळस; डोकें. (क्रि० काढणें; धरणें; पाहणें). ३ अगदीं आणीबाणीची वेळ, प्रसंग; बरोबर मोक्याची वेळ, स्थळ; ऐनवेळ, संधी. 'सरवत्तीच्या डेच्यावर स्वारांनीं उडी घालून सरवत्तीचा डेचा धरला.' 'हा दरोडा ऐन डेच्यावर धरला.'

डें(डे)ठ—पु. देंठ पहा. [हि.]

डेंडळ, डेंड(डा)ळणें, डेंडळपट्टी, डेंड(डा)ळी—डेंडळ इ० पहा.

डेंडारी—स्त्री. १ ओकणें; ओकारी काढणें (सकाळच्या वेळीं वळणें). २ (ल.) (गिल्लेली वस्तु) बाहेर ओकून टाकणें. ३ लांच परत करणें; भरपाई करणें; फेडणें.

डेंडाळें—न. आंतडें (बाहेर पडलें—फाडून काढलें असतांना म्हणतात).

डेडी—स्त्री. (खा. भिन्नी) पोट.

डेडोर—पु. (खा.) वेडूक. [सं. दुर्दुर]

डेपो—पु. संग्रह; सांठा; कोठा; कोठार; वखार. 'युक-डेपो.' [इं.]

डेप्युटी—वि. १ दुय्यम; असिस्टंट (कमिशनर, इन्स्पेक्टर इ०). २ दिपोटी; शाळातपासनीस. [इं.]

डेप्युटेशन—न. शिष्टमंडळ. [इं.]

डेंवरणें—अक्रि. मोठें होणें; फुगणें (पोट इ०). डेंवारणें पहा.

डेंवरा, डेंमरा, डेंमरा—वि. १ डेरपोट्या; मोठ्या पोटाचा; पोट सुटलेला. २ मोठें; सुटलेलें; फुगलेलें (पोट). ३ फुगलेला; सुजलेला (अवयव, मनुष्य, जनावर). [सं. डिव]

डे(डें)वरें, डेंमरें—न. धिरडें; डेंवरें पहा.

डेव(बि)रो—वि. मारकट. डवरा पहा.

डेंवुक, डेंमको—पु. (कु.) बिखलांत राहणारा मासा. हा आंगठ्याएवढा लहान असून याचें अंग बुळबुळीत असतें.

डेमी(कागद)—पु. छापण्याच्या कागदाचा प्रकार (याचा आकार २२।४ × ११।४ इंच असतो.) [इं.]

डेरका—स्त्री—पुली. १ मातीचा डेरा; खोजा. २ मोठें पोट. पोटाची डेरकी—स्त्री. वाटोळें गरगरीत, सुटलेलें पोट.

डेरकें—न. १ घागर. २ लहान डेरा, मडकें. ३ मोठें पोट; डेरपोट. डेरका पहा. [डेरा]

डेरा—पु. १ मातीचा रांजण, माठ. २ (ल.) सुटलेलें पोट; डेरपोट. ३ विण्याचा भोंपळा. ४ गोल घुमट; देवळाच्या कळसाच्या खालचा गोल भाग, डंवरी. ५ नगाऱ्याचें भांडें. ६ (मडवुंजी) कढ-ईचा खोल भाग. ७ ज्यांत पाणी राहतें तो मोटेचा भाग (दुसरा भाग सोंड.) ८ गवळी लोकांचा शिमग्यांतील एक खेळ. यांत रांजणाला चामडें लावून तें वाजवितात.

डेरा—पु. बिखल असलेली जमीन; दलदल.

डेरा—पु. १ मोठा तंबू; कापडी घर (कि० देणें). २ तळ; तात्पुरती वस्ती; (इं.) कॅंप. [हिं.] ० देणें—क्रि. मुकाम करणें; जेवण्याखाण्यास राहणें; तळ देणें. डेरेदाखल—क्रि. डेऱ्यांत मुकाम; युद्धास निघणें. 'श्रीमंत कालच गारपिरावर डेरेदाखल झाले.'—भाळ ४.२. डेरेदांडे—पुअव. तंबू; राहुट्या; छावणीचें सामान. 'कोठें डेरे दांडे कोठें उंट तडें राहिलीं।'—ऐपो ३९९.

डेरी—स्त्री. (क्र.) लहान डेरा; पाण्याचें भांडें.

डेल, डेलकी—स्त्री. (मुंबई) वेचक्याची काठी. डेळ पहा.

डेलकर—न. (राजा.) वेडका; खाकरा (कफाचा).

डेला—स्त्री. नकासगीराचें एक हत्यार. -शर

डेलिया—पु. (कु.) १ एक फूल. २ (सोनारी) कमळासारखें, डोक्यांत घालण्याचें सोन्याच्या पत्र्याचें फूल. [इं. डेहलिया]

डेवगा—पु. मोठ्या आकाराचा बांबू; डवगा पहा.

डेवण-णें—स्त्रीन. उतार; ढाळ; उतरण.

डेवण-णें—न. १ ठराविक वेळ, जागा. २ आणीवाणीचा प्रसंग; ऐन वेळ.

डेवणें—अक्रि. (अति जेवल्यामुळे) सुस्ती येणें; शरीर जड होणें; हार्तीपार्यी येणें. म्ह० जेवल्या आणि हार्तीपार्यी जेवल्या.

डेवणें—अक्रि. (प्रां.) टोमणा मारणें; नाकांत काढ्या घालणें. डिवणें पहा.

डेवणें, डेवरणें—अक्रि. १ (वरील पदार्थ) खालीं टेवणें; उतरणें (ओझें इ०). २ उतारावरून खालीं येणें; उतरणें.

डेविरा—पि. मारका; डवरा पहा.

डेस—पु. युरोपमध्ये गोड्या पाण्यांत आढळणारा एक मासा. -प्राणिमो ८१.

डेहे—उद्वा. (मुलांच्या खेळांत) छातीला वोट इ० लावून ओरडणें.

डेहेला—पु. (बडोदें) तबेला. [सं. देहली; गु. डेहेलो]

डेळ, डेळकें, डेळकी, डेळी—नस्त्री. १ वेळकें; दुवेळकें लांकूड; फाटि फुटलेलें लांकूड, मेढ. २ (ल.) आधार; मेढा.

डेळमाथण—न. (व.) शुभ कार्यातील जलकुंभ अथवा त्याचा पूजनविधि. 'उद्यां डेळमाथण व परवां लम असें ठरलें आहे.'

डो—स्त्री. डोई; डोकें. -शर.

डों—न. (महानु.) तेल काढण्याचें नारळाच्या करवंटीचें पात्र; डवला. 'तेथचि डों आणुनि देणें.' -ऋ १२२.

डोई—स्त्री. १ डोकें; मस्तक. २ (ल.) प्रत्येक माणूस; व्यक्ति; इसम. 'दर डोईस एक पैसा थावा.' ३ पूर्वज; मूळ पुरुष; पिढी. 'त्या गांवांत माझ्या पांच डोया झाल्या.' डोकें पहा. (वाप्र.) ० उचलणें—नांवलौकिकास चढणें. ० उठणें—डोकें दुखूं लागणें (कोंकणांत डोकें उकलणें म्हणतात). ० उठविणें—त्रास, उपद्रव देणें. ० करणें—हजामत करणें. ० (वर) काढणें—उदयास येणें; वैमवास चढणें. ० खाजविणें—१ त्रास, उपद्रव देणें. २ आठवण करण्याचा यत्न करणें; आठवणें. ० चा चेंडु करणें—(चेंडुप्रमाणें डोकें हालविणें) १ सपादून शिऱ्या देणें; मडकणें; अति रागावणें. २ (डोकें चेंडुप्रमाणें करवूं देणें) मानहानी किंवा शिऱ्याशाप घेणें. ० चें उखळ करणें—१ आग पाखडणें; संतापणें. २ वाईट

रीतीने वागविले असतां सहन करणे. ०चे केस नाहीसे करणे—फजीति करणे; रागे भरणे. ०डोईचे खांद्यावर येणे—चिता, काळजी दूर होणे, हलकी होणे; संकटाचे निराकरण होणे. ०चे वाटेने कर्ज देणे—(कर्ज देण्याकरिता डोक्याने चालणे). १ तावडतोब कर्ज फेडणे; २ कष्ट, हमाली करून कर्जफेड करणे. ०चे वाटेने घेणे—नम्रतापूर्वक (साष्टांग नमस्कार घालून) घेणे, स्वीकारणे. ०चे वाटेने देणे—नम्रतापूर्वक देणे. ०टेकणे—१ अत्याग्रह करून (जेवावयास वगैरे) बसविणे, राहविणे. २ थकणे; खचणे; अशक्त होणे. ३ आधार घेणे; आश्रय करणे. ०ठिकाणावर येणे—शुद्धीवर येणे. डोईत राख घालणे—फार रागावणे; चरफडणे; त्रागा करणे. ०ताविणे—उन्हात डोकें तापवून घेणे; अत्यंत परिश्रम, त्रास घेणे. ०देऊन बसणे, डोई देणे—१ निश्चयाने, चिकाटीने एखादे काम करण्यास बसणे; २ (निंदार्थी) लोचटपणाने आणखी राहणे, बसणे (पाहुण्याने). ३ एखाद्याला बुडवून पुन्हा शांत असणे, कांहींच धडले नाही असे दाखविणे; निर्लज्जपणे वागणे. ०देणे—मारणे—१ मदत करणे; सहाय्य करणे; २ निश्चयपूर्वक कामास बसणे. ०ने चालणे—अभिमानाने, ताठ्याने चालणे; गर्व होणे, वाहणे. ०ने चालत येणे—नम्रपणाने येणे; नम्रपणा धरणे. ०पिटणे—शोक करणे. ०फोडणे—१ वारीक रीतीने विचार करणे; डोक्याला त्रास करून घेणे. २ त्रागा करणे. ०फिरणे—१ वेडे होणे. २ रागाने बेफाम होणे. ०भणाणे—डोकें फिरणे; भ्रमणे. ०मारणे—१ शिरच्छेद करणे. २ नुकसान करणे; बुडविणे; आशा भंग करणे. ०वर खापर—हंडी—फोडणे—फुटणे—(निरपराधी असता) एखाद्याच्या मार्थी दोष लावणे; (वाईट कृत्याचा) आळ, आरोप ठेवणे. ०वर घेणे—१ एखादी गोष्ट पत्करणे; त्याची जबाबदारी घेणे. २ वाईटपणा, दोष स्वतःवर घेणे. ०वर चढणे—एखाद्याला न जुमानणे; त्याविरुद्ध वंड करणे. ०वर दिवस—सूर्य—येणे—डुपार होणे. ०वर धूळ घालणे—१ चित्तेमुळे दुःखित होणे; दुःखाची दुस्सहता दाखविणे. २ एखाद्या कामाच्या पाठीमागे लागल्यामुळे अत्यंत हालअपेष्टा भोगणे. ०वर पदर येणे—१ वैधव्य प्राप्त होणे. २ (ल) लोकांत येण्याची लाज वाटणे. ०वर बसणे—१ एखाद्याला न जुमानणे; विरुद्ध उठाव करणे. २ वरचढ होणे; वढती मिळविणे. ०वर बसविणे—(वायको चाकर, मुलगा यांचा) वाजवीपेक्षा जास्त गौरव करणे, त्यांच्या मताने चालणे; अधिक मान देणे; फाजील लाड करणे. ०वर मिरे वाटणे—१ एखाद्याविरुद्ध उठून त्यावर वर्चस्व ठेवणे. २ मुळीच न जुमानणे; वरचढ होणे. ०वर विळविणे—एखाद्यावर बुकीने दोष लावणे; दोषारोप ठेवणे. ०वर शेकणे—व्यापारांत नुकसान होणे; धंदा अंगावर येणे. ०वर हात घेऊन येणे—रिकाम्या हातांनी येणे; इच्छित वस्तु न मिळाल्याने निराशा होणे. ०वर हात

ठेवणे—१ आशिर्वाद देणे. २ (ल.) फसविणे; लुवाडणे. ०वर हात ठेवून जाणे—सर्वस्वी नागविले जाणे; (रिक्त हस्ते) कफळक होऊन निघून जाणे. ०वर हात फिरविणे—फसविणे; लुटणे. ०वर होणे—वरचढ होणे; जास्त अधिकार मिळणे. ०वरून पाणी जाणे—१ अनाथ, निराधार होणे; संकट व नुकसानीमुळे लाचार होणे. २ कळस, पराकाष्ठा, शिकस्त होणे. ०स पाणी लावून ठेवणे—शिक्षा भोगावयास तयार होणे, सज्ज असणे. (हजारारेचे) डोईस पाणी लावणे—हजार लोकांना—ते म्हणतील तें करून, खूष ठेवण्याचा प्रयत्न करणे. म्ह० डोई धरला तर बोडका हातीं धरला तर रोडका (ज्याच्यापासून कोणत्याहि प्रकारे कांहींहि निष्पन्न होणार नाही अशा मनुष्याविषयी ह्या म्हणीचा उपयोग करितात). सामाशब्द—०ओझें—पेंडकें—भारा—न्यु. डोक्यावरचे, डोक्यावर वाहून नेण्याजोगे ओझे. ०खरड्या—ताशा—वि. (निंदार्थी) न्हावंगड; हजाम. डोईचा—पु. (वायकी-साकेतिक) न्हावी. ०जड—वि. १ श्रेष्ठ; प्रसिद्ध; सन्मान्य; भारी; वजनदार. २ अति मेहनतीचे; दुर्निर्वह; कठिण; भारी (काम). ३ न जुमानणारा; बेपर्वा; बडखोर; बेसनदशीर. ०थडक—खी. कपाळावरचे टेंगळ. ०पट्टी—खी. माणुसपट्टी; दर व्यक्तीवरील कर (जिझियासारखा कर). ०फोड—खी. (डोकें फोडणे). १ डोक्याला दिलेला भ्रम. (मूर्खमाणसाला शिकविण्याप्रमाणे). २ उरस्फोड, त्रासदायक, कंटाळवाणे, जिकीरीचे काम; कपाळकूट.

डोईफोड्या—वि. १ फकीर—भिक्षेकऱ्यांचा एक पंथ व त्यांतील व्यक्ति. हे भिक्षेकरी कांहीं न मिळाल्यास स्वतःचे डोकें दगडावर फोडून त्रागा करतात. २ याप्रमाणे त्रागा करणारा, त्रासदायक; लोचट माणूस.

डोक—पु. (कों.) दलदलीत राहणारा एक पक्षी.

डोकड्या—पु. (व.) मोठा मासा.

डोकरा—वि. वृद्ध; म्हातारा (बहुधा निंदार्थी वापरतात). [सं. दुष्कर; हिं.]

डोकरी—ण—खी. १ वृद्ध स्त्री; म्हातारी; येरडी. २ (ल.) कुरूप, ओंगळ स्त्री. [हिं. डोकरी]

डोकला—पु. १ (प्रां.) नदीच्या पात्रांत पाण्याकरिता खोदलेला खड्डा. २ झरा; टांकी; कुंड.

डोकसी—सें—खीन. डोई; डोकें; डोचकें; मस्तक; वाक्प्रचार व सामाशब्द यांसाठीं डोई पहा. [डोकें+सी—सें प्रत्यय]

डो(डों)का, डोकला—ली—पुखी. १ (राजा. कों.) (निंदार्थी) तंगडी; पाय. २ (वे.) डोका=गुडघा. [तुल० का. डोकें=शरीर]

डो(डों)कावणे—अक्रि. डोकें खुपसून बारकाईने पाहणे; टोंकावणे (पाहाणे या क्रियापदाबरोबर डोकावून पाहणे असा प्रयोग). [डोकें]

डोकी, डोकून—खीन. डोकें; डोई पहा.

डोकें—न. १ सर्वार्थी डोई पहा. २ बुद्धि; विचारशक्ति; (क्रि० चालणें). ३ लक्ष; गति. ४ (ल.) अग्रभाग; वरचा भाग; टक्का; टाळू; उंचवट्याचा भाग. ५ नांगराचा एक भाग. [] म्ह० डोकें की फोकें (खोकें). वाक्प्रचार व सामाशब्द यांसाठीं डोई पहा. ० असणें—अकल असणें. ० उठव्या—हृष्टी; त्रासदायक; कटकट्या (भिकारी). ० कूट—न. (ना.) माथेफोड. ० खरडणें—तासणें—अकुशलपणानें हजामत करणें. ० वाज—वि. हुषार; कल्पक. ० भडकणें—त्वेष, चीड येणें; अत्याचारी वनणें; रक्त तापणें. 'या अनत्याचारी चळवळींत कुणाचेंहि डोकें भडकू देतां कामा नये.' —के २७.५.३०. डोक्याचा—पु. (कों.) न्हावी. डोईचा पहा. 'एक राजा सलो तेच्या डोक्यांत सलें शिंग...तें डोक्याच्याला उमगलें'—लोक २.२८.

डोंगर—पु. १ लहान पर्वत; टेंकडी; पहाड; घाट. २ (ल.) मेहनतीचें काम; काळजी करण्यासारखा आजार; कर्जाचा बोजा, पाप, गुण, संकट, त्रास यांचें आधिक्य. ३ (ल.) काजळाचा गोळा, रास (भांड्याच्या बुडावर धरलेली). ४ (कों.) डोंगराळ मुलुखांत प्रथम नाचणी पेरलेलें शेत. ५ (कों.) शुष्क, डोंगराळ प्रदेश; नाचणी, वरी यांसारख्या पिकांच्या उपयोगी जमीन. [प्रा. डंगर; गु. डंगर] (वाप्र.) डोंगर खणून (पोखरून) उंदीर काढणें—अचाट परिश्रम करून त्याची फलश्रुति फारच अल्प झालेली दाखविणें. डोंगरावरून उडी टाकणें—क्षुब्ध गोष्ट करणें. उदा० हलकी देणगी देणें. डोंगरां दिवा लावणें—(पेंबारी, छुटारू इ० ना भिजून) डोंगरांत जाऊन राहणें, वस्ती करणें. म्ह० १ डोंगरास दुखणें आणि शिंपीत औषध. २ रुखून डोंगर साजरा. सामाशब्द—० कठडा, कठाड—डी, कांठ, किनारा—पु. डोंगराची कड, हद्द, सीमा; डोंगराच्या पायथ्याचा, आसपासचा प्रदेश. 'डोंगरकठाड्याचे गांवास रान लगत पडलें.' ० कणगर—कंगर—पु. डोंगर पर्वत; डोंगराळ मुलुख; टेकट्या. ० करी—वि. डोंगरी; डोंगरांत राहणारे. 'डोंगरकरी कोण आहेत...यांची जोराची चवकशी चालू केली'—अष्ट ४. ० कोळी—पु. डोंगराळ मुलुखांतील एक जात व तींतील व्यक्ति. ० खिंडी—खी. खिंडीतील अरंद मार्ग; घाट. ० गांव—पुन. डोंगरावरील, डोंगरामधील गांव. डोंगरत—किवि. (व.) उत्तरेस, उत्तरेकडेस. 'तो डोंगरत गेला.' ० दळें—न. जंगल तोडून लागवडीस आणलेली डोंगरावरील जमीन. ० पठार—खी. डोंगराच्या माथ्यावरचा सपाट प्रदेश. ० रान—न. डोंगराळ प्रदेश, मुलुख. ० वट, डोंगरट डोंगराळ—वि. डोंगरांनीं युक्त; डोंगरी; डोंगरासंबंधी, खडकाळ, (प्रदेश); पहाडी. ० सरा—री—खी. डोंगरांची, टेकड्यांची रांग. डोंगराचें लवण—न. डोंगरांतील वळण अथवा वांण. डोंगरी—खी. १ लहान

डोंगर; टेकडी. २ डोंगरी कापड पहा. —वि. १ डोंगरांवर पिकणारे, होणारे. २ डोंगरांनीं युक्त; डोंगराळ. ३ डोंगरासंबंधी. [डोंगर] ० कापड—न. १ डोंगरी किल्ल्याच्या (मुंबईच्या) मुलुखांत पूर्वी विकत असलेलें जाडेंभरवें कापड. २ (ल.) हलक्या जातीचें व दराचें कापड. इंग्रजीतहि डोंगरी या नांवानेंच हें कापड प्रसिद्ध आहे. ० ऊंस, डोंगरी—पु. एक जातीचा ऊंस. —कृषि ४५०. ० किल्ला—पु. मुंबईचा फोर्ट जॉर्ज किल्ला. ० बागायत—न. (कों.) डोंगराच्या उतावरील बागाईत. ० मिरी—खी. (राजा.) काळी मिरी, मिऱ्यांची एक जात.

डोंगरें—न. डोंगराळ मुलुखांत पिकणारे एक प्रकारचें भात.

डोंगर्पुळी—खी. (गो.) डोळ्यास होणारी पुळी; रांजणवाडी.

डोंगरी—खी. खान्या पाण्यांतील एक मासा.

डोंगळा—ळ—पु. काळा मुंगळा; मोठ्या मुंगीची जात.

डोंगा—वि. वांकडा. 'ऊंस डोंग म्हणुनी रस नव्हे डोंगा।' [का. डोंका—कु=वांकडेपणा]

डोंगा—पु. एक लहान नाव, होडी; डोणी. [हि.] ० ढकली—वि. (व.) निष्काळजी; हयगयी (माणूस, कारभार) (डोंगा=नाव) एकदां पाण्यांत ढकलावा, पुढें त्याचें काय होईल तें होवों अशा वृत्तीचा. 'त्याचा सगळा कारभार डोंगा ढकली' डोंगी—खी. (काशी.) डोंगा; नाव; होडी. [हि.]

डोंगुल्ली—खी. लहान डोंगर.

डोघालणें—अक्रि. गळ्याला दोन बोटें लावून शब्द करणें. 'डोईस लहान चिंधोटी डोघालित यमुने कांठी।' —राला ६६.

डोचकी—कें—खीन. मस्तक; डोकें; डोई; डोकसे. [डोकें, डोकसें] म्ह० डोचकें कीं डोचकें (डोचकें तरी किंवा डोचकें तरी मार.) =सोक्षमोक्ष करणें; कोणतें तरी एक ठरविणें (जान किंवा जमीन या प्रतिज्ञेप्रमाणें)

डो(डों)चणी, डो(डों)चणें—डवचणें, डोंचणी. डोंचणे पहा.

डोचलणें—अक्रि. (महानु.) सावध करणें. 'माया जीवातें विकरे संचरे वीए, प्रसवे हालवी, डोचली डगळी लोटी।' —चक्रधरसिद्धांतसुत्रें पृष्ठ ६. [डोच(ल)णें]

डोझ—पु. औषधाचें एकवेळचें प्रमाण; औषधाचा टक; मात्रा; घोट; घुटका. 'ह्याचा फाजील डोझ झाल्यास तो अंगावर येतो...' —आगर ३.७४. [इ.]

डोंड—पु. (महानु.) बुडत ठाय, स्थान. 'रखु डोड हा।' —भाए १९६. [डोह?]

डोडी—खी. पीक. —मनको.

डोण-णी—पुनः। १ झाडाच्या खोडाचें द्रोणाप्रमाणें पोखरून कोरून केलेलें पात्र. २ सुरमाडाच्या जाड मुळीचा कोरून केलेला द्रोण, भांडें (लोणचें, मीठ इ० ठेवण्याकरितां); कोठिंबा; झाडाचें माठण. —स्त्री. १ पोहरा तळ्यांतील पाणी शेतास घालण्याकरितां). २ दगडी—लाकडी कुंडी (पाण्याकरितां). ३ (कु.) लहान तारु; डोणी पहा. [सं. द्रोण; तुल० कां. डोणें=डोंगरांतील पाण्याचें टांकें; पोकळ भाग]

डोणगा-गै—पुन. (कु.) लहान डोण; लाकडाचें भांडें; डोण अर्थ २ पहा.

डोण मिरची—स्त्री. (कर्ना.) भोपळी मिरची; मोठी मिरची. [का. डोणणे=लह]

डोणा—पु. १ (तूप, तेल इ० ठेवण्याकरितां). केळ, पळस वगैरेच्या पानांचा केलेला द्रोण. २ (वे.) गाडीच्या आंसावरील जाड लांकूड; बुटें. ३ (वे.) आटविण्याकरितां कढविलेला उंसाचा रस निवविण्याची लांकडी चौकोनी काहील, डोण. ४ (कु.) लाकडाचें भांडें. [डोण]

डोणी—स्त्री. १ नाव; डोण; डोंगा. पूर्वी देशी लोकांच्या कोणत्याहि नावेला 'डोणी' व युरोपियनांच्या नावेला जहाज म्हणत असत. 'तरावया मृगजळाची गंगा। डोणी लागीं धांवतां दांगा—। माजी वोहळे बुडिजे पै गा।' —झा १५.२५२. २ (तूप, इ० करितां) पानांचा द्रोण. ३ कुंडी; लहान हौद; माठणी; टांकी. [डोण; सं. द्रोणी]

डोफा—पु. (व.) पानांचा केलेला मोठा द्रोण. 'आम-रसाला डोफा तयार करा.' [डोह ?]

डो(डों)फा—पु. गुडघा; जानु.

डोव—पु. १ (डुवी) बुडी. २ रंगीत वस्त्रास पुनः त्याच प्रकारचा रंग देण्याची क्रिया. ड्व अर्थ ४ व ५ पहा. (कि० मारणें). [डुवणें; हिं. डोव]

डोव—पु. (व.) डवकें. [हिं. डोवा]

डोब—पु. (कु.) मात लावण्याची कातळावरील सखलट जमीन.

डोंब, डोम—पु. १ अतिशूद्रांतील एक जात व तींतील व्यक्ति. हे स्मशानांत चाकरी करून पोट भरतात. कांहीं लोक दोर, चटया, पंखे इ० विणून विकतात. कांहीं डोंवान्यांचा धंदाहि करतात. 'डोंब समशानें राखती।' —दावि ७०. २ चांडाळ; महार. [सं. डुव; डोव; डोम, देप्रा; डोंब=स्लेच्छ. तुल० द्रा. डुंवा=राक्षस. फ्रेंचजिप्सी रोम; आर्मेनियनजि लोम; पालेस्टाईन दोम]

डोंब—पु. १ भयंकर आग; वणवा; आगीचा लोळ; मोठा जाळ (बहुधा आग शब्दावरुन योजतात). २ (ल.) उष्णता, दाह, ताप ह्यांची वेदना लाही; आग. 'अंगाचा डोंब.' —विश.

(आगीचें, तिखटपणाचें) आधिक्य, परमावधीदर्शक विशेषण, प्रत्यय; आग करावयाजोगा (तिखट पदार्थ). 'तिखट डोंब.' [का. डोंबी=समूह; गर्दी; अधिकता.] **०पाजळणें—होणें**—(शरीर) अत्यंत तप्त होणें; लाही होणें. 'बोल न निचे तिचे वदनी। परी हृदयी डोंब पाजळला। —नव २१.१३६. **०मारणें**—आगीचा लोळ उठणें, पसरणें.

डोंब—स्त्री. (राजा.) मोरीच्या सांड पाण्याचा खड्डा; डवकें.

डोंबअळी—स्त्री. मोठी अळी (कीटक).

डोबका—पु. (वे.) भोंक; वीळ.

डोबकाड—न. (व.) लहानसें डवकें. [डोव]

डोंबकावळा—पु. १ (डोंवाप्रमाणें स्मशानांत असणारा) कावळाची एक जात. हा कावळा, हिंडीस पण फार धीट दिसतो भांडण इ० प्रसंगीं ज्यास सोडविण्यास जातीय अनेक माणसें जमतात असा माणूस व ती जात. [सं. द्रोण+काकोल; म. डोंब+कावळा]

डो(डों)बड-र—स्त्रीन. (निंदार्थी.) म्हैस; रेडी; म्हसरूड. (भाकड, निरुपयोगी म्हशीस संज्ञा). 'ऐशीं ज्ञानार्ची डोंबडें। आशा विटंबिली मूढें।' —तुगा २८४१.

डोबणें—उक्ति. (क.) ड्व देणें; रंग देणें; कपडे रंगांत, पाण्यांत बुडविणें. [डुवणें; हिं. डुवोना]

डोंब(भ)र, डोंभार, डोंभरगण—न.पु.न. खड्डा. 'तेथें लष्कराचा मुकाम केला होता आलीकडील तोंडी खळ्या भारी दोन दोन डोंभरगणें सारख्या भारी —भाव ४३.

डोंबरणें—न. (व.) झाड, वेळी यांस नवीन कोंब ज्या जागीं फुटतो ती जागा; कोंब. [डंवारणें]

डोबरा, डोंबरा—पु. १ (भित, भांडें, कापड इ०ला) पडलेलें भोंक. २ खड्डा; खळगा (रस्त्यावरील, यांत पाणी सांचून डवकें बनतें). डवरा पहा. [डवरा]

डोंबरी—स्त्री. (वे.) छुंटावरील लाकूड.

डोंबरी—वि. जाड; मोठ्या पोटाची, अंगाची; गोबरी. 'विचु आणी डोंबरेआ सर्पिणी। फुंकिती कालिया नागिणी।' —विपु २.३८.२८.

डोंबल-लें—न. (कों.) १ (निंदार्थी किंवा थट्टें) डोकें; डोकसें. २ सौम्य शिवी. 'चला! खेळ हे मांडले डोंबलाचे।' —केक ४९. [डोंबें]

डोबा—पु. १ ड्व; रंगांत बुडविणें. २ (सामा.) बुडी. (कि० मारणें). [डुव्=बुडणें; हिं. डोव]

डोंबा—पु. काळा साप. 'दोराचिया सापासी। डोंबा बडी ना गव्हाळा ऐसी। संख्या न करवे कोण्हासी।' —झा ७.१६३.

डोंबा(भा)री—पु. कोल्हाटी; कसरत करणारी एक जात.

डोंवाळा—पु. (कों.) गाडीच्या धुरेचा दोर आवळ करण्याकरितां साठीपासून जोकडापर्यंत जाड काठी अगर रीप बांधतात ती.

डोंवाळा—ळी—पु. वणवा; मोठी आग. डोंव पहा.

‘डोंवाळा उठला भवती।’—संप्राम १३९. [डोंव+आळ प्रत्यय]

डोंवाळी—खी. डोंवअळी पहा.

डोंवी—खी. १ (राजा.) ह्दयाने, चिकाटीने झटणे; अडथळ्यास न जुमानतां पुढे रेटणे; आपले घोंडे पुढे दामटणे. (कि० करणे; मारणे; लावणे). २ जिकीरीची व त्रासदायक याचना, तगादा, कटकट. (कि० करणे; घालणे; घेणे).

डो(डों)वूर—पु. (तंजा.) खांच; छिद्र; भोंक. डोवरा पहा.

डोंवें—न. (आंत खोवरें तयार झाले नाहीं असा) गळून पडलेला कोंवळा नारळ.

डोंब्या—वि. १ चिकाटीचा; पुढे रेटणारा; झटणारा. २ तगादा लावणारा; डोकेंफोडू; लोचट; कटकट्या. [डोंवी]

डोंब्या—पु. (कु.) मासे पकडण्याचे लहान जाळे.

डोंब्या-नाग-सर्प-साप—पु. एक जातीचा साप; हा अत्यंत विषारी असतो. [सं. डुंडुम? हिं.]

डोभण—न. पाण्याचे डवके, खळगा.

डोभरा—पु. (प्रां.) डोवरा पहा.

डोम, डोम-अळी-कावळा—डोंव इ० पहा.

डोमडा—वि. (ना.) काळाकुट; काळाकमिन्न. [हिं. डोमडा= डोंव जात] म्ह० (व.) डोमडी बायको एकाची गोरी बायको लोकाची.

डोमल—पु. १ (नांगराचीं अथवा गाडीचीं) चन्हाटें व वंद पिववदन आवळ करण्याकरितां उताळीप्रमाणे उपयोगी पडणारें एक लांकूड. २ वासा; गाडीची दांडी. डोंवाळा पहा.

डोमल-लें—न. डोंवल पहा.

डोमालें—न. दांडी (गाडीची). डोमल पहा.

डोम्या-नाग-सर्प-साप—पु. डोंब्या नाग पहा.

डोय-यी—खी. डोई पहा. ‘दिसे एक डोयी जटामार वाहे।’—नरहर गंगारत्न माला ४८ (नवनीत ४२१).

डोयली—खी. (कों.) पळी; डवली (नारळाची करवंटी, कोय किंवा लांकूड याची केलेली). [डवली]

डोर—वि. नादमधुर; गंभीर; धौस (वाद्य, आवाज).

डोर—पु. डमरु; डौर पहा.

डोरली-चांगी—खी. रानवांगें; वांग्याची एक जात; या फळाचा रंग पिवळा असून आकार सुपारीएवढा असतो. याची भाजी करतात. फळाचा औषधाकडे उपयोग होतो. झुडपाला कांटे असतात. ‘वीज पेरूनियां तेंचि घ्यावें फळ। डोरलीस केळ कैवें लागे।’—तुगा ३६७६.

शको. ४. ४

डोरली रिंगणी—खी. एक प्रकारचे झाड.

डोरलें—न. १ डोरलीचे फळ; डोरलें वांगें. २ डोरलीच्या फळासारखा सोन्याचा ढागिना.

डोरलें—न. गुन्हा; शावीत झालेला आरोप. (कि० करणे; लावणे).

डोरलें वांगें—न. डोरल्यासारखे वांगें.

डोरशीमुशी—खी. समुद्रांतील मुशी माशाची एक जात.

डोरा—पु. डवरा पहा.

डोरी—वि. सुंदर.

डोल—पु. पाण्याची वादली; पोहरा; पीप. ‘डोल रुप्याचा दोर रेशमी जपून झपून पाणी मरशी।’—पला ४.४०. [हिं.डोल]

डोल—पु. (हेटकरी) गलत्रताची, नावेची डोलकाठी. [हिं.दोल]

डोल—पु. १ देवाचा डोलारा. डोल्हारा पहा. २ डोली. ३ कंप; कांप; हल्ले. ‘अगा वारा जरी वाजोनि वोसरे। तरी तो डोल स्खीं उरे।’—झा १८.४२३. ४ डुल्ले; झोके खाणे; झोंका. (कि० वेणे). ‘तेणें समर्था येतसे डोल।’—दावि२८१.

५ विस्मय. ६ उत्तरहिंदुस्तानांतील देवाचा (राधाकृष्णाचा) एक उत्सव. हा आपल्या इकडील शिमग्याप्रमाणेच फाल्गुनांत असतो. [सं. दोल्य; प्रा. डोल] ७ ग्यारस—खी. भाद्रपद शुद्ध एकादशी. इंदुराकडे या एकादशीला सर्व मंदिरांतील देवांच्या मूर्तीची मिरवणूक प्रतिवर्षी निघण्याचा संप्रदाय आहे; ह्या एकादशीचे नांव. —विश्व १.११७.

डोल—पु. दुष्काळांत सरकार महार, जागले इ० ना रोकड किंवा धान्य खावटी देत तो. —गांगा ९६. [इं.]

डोल—पु. (राजा. कोळी) लहान मासे पकडण्याचे जाळे.

डोलकर—पु. डोली वाहणारा; मोई. [डोली+कर]

डोलकाठी, डोलखांब—पु. १(कों.) (नावेच्या, बोटीच्या) शिडाची काठी; डोल. २ जत्रेमधील निशाणाची काठी.

डोलची—खी. डोल; कातड्याची पखाल; पोहरा. [हिं.]

७ बेग—पु. (पखालीचा धनी) मुसलमान. पखाल्यास व्याजोक्तीने म्हणतात. घागरगडचा सुभेदार या संज्ञेप्रमाणे.

डोलझा—पु. (विणकाम) थुनास (विणलेले कापड गुंडाळा-व्याच्या चौकोनी लाकडास) प्रतिबंध होण्यासाठी ज्या दोन बाजूंस छुंटा घालतात त्यापैकीं प्रत्येक. याने थून उलट फिरत नाहीं.

डोलणे—अक्रि. सर्व अर्थी डुल्ले पहा. डुल्ले आणि डोलणे या दोहोंत फरक आहे, तो असा कीं, आपण होऊन न हाल-णान्या निर्जीव वस्तूस डुल्ले हें क्रियापद योजतात व स्वतः होऊन, मुद्दाम अंगिकारलेल्या गतीस डोलणे क्रियापद योजतात. एका बाजूकडून दुसऱ्या बाजूकडील गतीस डुल्ले—डोलणे तर पुढे-माणे होणाऱ्या गतीस झुकणे लावितात. ‘ओले गळ प्राज्य प्रेमाश्रुमरें करूनियां डोले।’—मोसीष्म १०.९८.

डोलव(वि)णें—उक्ति. १ डुलायास, डोलायास लावणें; हेलकावे देणें; हलविणें. २ हलविणें (मान, डोकें इ०). 'शिखा डुलवी स्वअंगार'। -नव १६.१०४. [डोलणें प्रयोजक]

डोला—पु. १ मुसलमानांचा ताबूत; ताजिया. २ डोली; पालखी, मेणा इ० वाहन. 'स्वारि सख्याची येईल कधीं मिरवत डोलांत। वसुनियां चौरंग डोलांत।' -प्रला १३४. ३ (हिं.) प्रेतांचे वाहन; तिरडी. [सं. दोला; हिं.] **० जाणें**—कि. (शिबी) मडें जाणें; मरणें. 'हात तुझा डोला गेला.' (मुसलमानांचा डोला हा प्रेतवाहनाचें प्रतीक आहे त्यावरून).

डोला(व्हा)रा—पु. डोल; लहानसा झोंपाळा; देवाचा पाळणा; झुलता देव्हारा. -एभा ९.२६६. 'अंतःकरणाचे डोलहारी। आत्मा निजविला श्रीहरी।' -देवकृष्णजन्म ७९. [सं. दोला; हिं. डोला]

डोलावा—पु. झोंका; तरंग; हेलकावा. 'वहिणी म्हणे येती सुखाचे डोलावे। जाणती अनुभवे जाणते जे।' -व ४५. [डोलणें]

डोली—स्त्री. १ अशक्त, आजारी माणसास, बायकांमुलांस नेण्याकरितां उपयोगांत आणावयाचें वाहन; पाळणा; डोंगर, घाट चढण्याउतरण्यासाठीं पूर्वी अशा डोल्या असत. 'डोलीमाजी घातली तेधवां। कृष्ण दर्शनें तारावया।' -जै ६.५९. २ मेणा; पालखी; सुखासन. ३ (हेट. नाविक) घामत वाहेर टाकण्यासाठीं पेटीसारखी केलेली जागा. [सं. दोली]

डोलीधारा—स्त्रीपु. मासे मारण्याकरितां डांभे रोविलेले असतात त्यावरील कर. [डोली+धारा=कर]

डोस—पु. औषधाचें प्रमाण; मात्रा. डोज पहा. [इं.]

डोसकी—कें—नस्त्री. डोकसी; डोई पहा.

डोह—पु. नदी, तळें यांतील खोल भाग; खळगा; खोल पाण्याची जागा. -अ. काळा या शब्दास अतिशयोक्ति, आधिक्य दर्शविण्यासाठीं जोडण्यांत येणारा प्रत्यय. 'यमुनेचें पाणी काळें डोह आहे.' [सं. संदोह] **डोहांत पडणें**—संकटांत, पेंचांत सांपडणें. म्ह० डोहाच्या जागीं डोहो पडतील—काहीं हि सोंग केलें तरी माणसाचें खरें शील वाहेर पडणारच (खोट्याच्या कपाळीं कुन्हाडीचा घाव सरतेशेवटीं वसेलच वसेल).

डोहण—न. १ (कों.) डोह; पाण्याचें डवकें; तळें. २ (ना.) डोणें; गुरांना पाणी पिण्याकरितां वनविलेलें झाडाच्या खोडाचें पात्र.

डोहणा—पु. १ (कों.) अडथळा; विरोध; मोडता; विघ्न (चालू कामांत आणलेले). (कि० घालणें). २ गोंधळ; वंड. 'मोंगलांचे मनांत राज्यांत डोहणा करावा असा आहे.' -पेद २०.१२८. ३ टोमणा.

डोहन—न. (व.) दोन छपरांच्या जोडावर (मध्यें) बसविण्याचा पन्हुळ.

डोह(हा)र—पु. डोर; कातडें रंगविणाऱ्या चाभारांची एक जात. डोर पहा. 'जीनगर सलतानगर चर्मक। डोहर भाट बुफरजक।' -स्वादि ६.५.३८.

डोहरा—पु. नदी, ओढा इ०कांत पाण्यासाठीं खणलेला खड्डा. डवरा, डहुरा पहा.

डोहलोटी—स्त्री. (व.) ज्येष्ठ शुद्ध पौर्णिमा.

डोहळणें, डोहळा—डवळणें; डवळा पहा.

डोहळतुली—स्त्री. डोहाळे लागलेली गरोदर स्त्री. [डोहळा]

डोह(हा)ळा—पु. १ गर्भवती स्त्रीची वासना; इच्छा. 'वसिष्ठ म्हणे रायासी। धर्ममर्यादा आहे ऐसी। डोहळे पुसावे स्त्रियांसी। मागतो त्यांसी तें द्यावें।' -भारा-चाल ४.३४. २ अयोग्य इच्छा; भलत्या गोष्टीवर वासना जाणें; छंद; हौस; शोक. (कि० पुरणें; पुरविणें). 'कैसे प्राप्तीचिये वेळे। निदैवा अंधळेपणाचे डोहळे।' -ज्ञा ६.७३. [सं. दोहद; प्रा. डोहला] **डोहळा आठविणें**—ज्यामुळें भीक मागावी लागेल असे ढंग करणें; व्यसनापार्थी उधळेपणा करणें. म्ह० पोराचें चिन्ह डोहाळ्यावरून ओळखावें. **डोहळे(हाळ)जेवण**—न. डोहाळतुलीला मेजवानी. पहिल्या गरोदरावस्थेंत स्त्रीला डोहाळे लागूं लागले म्हणजे (हल्लीं सातव्या महिन्यांत). सुवासनीना बोलवून भोजनसमारंभ करतात तें.

डोहा(हो)र—पु. डोहर, डोर पहा. 'डोहोर लोहार दासी वळुती वारा। उपदेशिती फारा। रांडा पोरे।' -तुगा ४०८.

डोहारणें—कि. (ना.) १ माल वाहून नेणें. २ (ना.) लबाडीनें दुसऱ्याची वस्तु लांबविणें.

डोहो, डोहोण, डोहोणा, डोहोरा, डोहोळणें, डोहोळतुली, डोहोळा, डोहोळेजेवण—डोह इ० पहा.

डोळ—पु. दरफल असलेली डाळ; अर्धवट भरडलेली, सडलेली डाळ; भरडा; चोख डाळीमध्ये क्वचित् सालासकट राहिलेल्या डाळिव्या. -न. (मनांतील डोळ) संशय; वहीम; किंतु. (कि० पडणें; येणें). [डोळा. देप्रा. डोल=डोळा, जंतु, फल]

डोळ—स्त्री. मासे धरण्याचें मोठें जाळें. हें समुद्रांत पुरलेल्या मेढ्यांना लावितात.

डोळकर—पु. पालखी वाहणारे. डोलकर पहा. [डोली+कर]

डोळझां(डां)पणें—न. (कों.) घाणा, रहाट वगैरेस जुंपला असतांना रेडा, वैल, यांच्या डोळ्याला घालावयाची झांपणी; घोड्याची अंधारी. 'डोळझापणें लावून मुद्दाम आडरानांत क्षिण्यास जेव्हां मंडळी तयार झाली ...' -टि ४.२०९. [डोळे+झापण, डापण]

डोळमीट—न. भोंक पाडण्याचें एक लहान हत्यार; गिरमिट. [इं. गिम्लेट]

डोळवस—पु. डोळसपणा. 'आत्मा स्वयंप्रकाश। जेणें जन होय डोळस। तथा डोळ्या डोळवस।' विपु ७.११६.

डोळस—वि. १ डोळे, दृष्टि शाबूत असलेला. 'कां डोळसाचे धरुनि कर। अंधळा सत्वर चालतसे।' २ (ल.) चतुर; हुषार; चलाख; काकदृष्टीचा; दूरवर दृष्टि पोंचविणारा; सूक्ष्मदृष्टि; चाणाक्ष. 'ज्ञान जी तुझेनि डोळस।' —ज्ञा १४.१०. ३ तीक्ष्ण दृष्टीचा. 'म्हणे ऐक सकुमार राजसे। चंपककलिके परम डोळसे।' ४ सुंदर डोळ्याचा. 'रंगा येई वो विठाई। सांवलिये डोळसे।' —तुगा २८२. ५ स्वच्छ; प्रत्यक्ष. 'तें ज्ञान नोहे जाणावें। डोळस तम।' —ज्ञा १८.५८१. ६ (थेंलें) डोळ असलेली (डाळ, वरण इ०). [डोळा] डोळसता—स्त्री. डोळे असणें; दृष्टि. 'देखणे-पणेंवीण डोळसता। तोची माथां स्तवक।' —एरुस्व १.६६.

डोळस वरण—वि. डोळानें युक्त अशा डाळीचें वरण.

डोळा—पु. १ रंग, रूप वगैरे जाणण्याचें इंद्रिय; नेत्र; दृष्टि; नयन; नेत्रेंद्रियाचें स्थान. २ दृष्टि; नजर; लक्ष; कटाक्ष. ३ लहान मोक; छिद्र (कापड, भांडें इ० चें). ४ मोराच्या पिसाऱ्यावरील डोळ्याच्या आकाराचें बर्तुळ; नेत्रसदृशचिन्ह; चंद्र; चंद्रक. ५ अंकुर, मोड फुटण्याची, येण्याची जागा (वटाटा, जंस, नारळ इ० स). ६ पायाच्या घोट्याचें हाड; घोटो. ७ गुड्याच्या वाटीजवळ दोन खळगे असतात ते प्रत्येक. ८ माहिती सांगणारा; ज्ञान देणारा (माणूस, विद्या इ०); वातमीचा, ज्ञानाचा उगम (शास्त्र, कागदपत्र, हेर, गांवचा महार इ०). 'धर्माधर्म ज्ञान समजण्याचा डोळा धर्मशास्त्र.' 'पांढरीचे डोळे महार.' ९ माशाच्या पाठीवरील खवला; सीताफळ, रामफळ, अननस इ० फळावरील खवला, नेत्राकार आकृति. १० (खा.) १६ शेंराचें माप; परिमाण. एकतृतीयांश पायली (४८ शेंरांची). १२ डोळे=एक माप व ६० मापें=एक साठ. ११ कुंभाराच्या चाकांतील एक खांच. १२ (सोनारी) जिन्नसाच्या इतर अंगापेक्षां तोंडाशी किंचित वाटोळा व डगळ असणारा भाग. १३ दुर्विणीचें आपल्याकडे असलेलें भिंग. १४ जात्याचें तोंड. १५ मोटेस बांधावयाचें लाकण. १६ (विटीदांडू, कर). आर डाव; वकट, लेड इ० मधील डोळ्यावरून विटी मारण्याचा डाव. (किं० मारणें). [देप्रा. डोल] (वाप्र.) डोळा उघडत नाही—एखाद्या, गर्विष्ठ मगलूर माणसाबद्दल किंवा पाऊस एकसारखा पडत असल्यास म्हणतात. डोळा ओळखणें—दुसऱ्याच्या मनाचा कल समजणें, आशय, अभिप्राय ताडणें. डोळा काणा असावा मुलूक काणा असूं नये—दृष्टीला अंधत्व असलें तरी चालेल परंतु अव्यवस्था असूं नये. डोळा घालणें—मारणें—१ डोळा मिचकावून खूण करणें. २ आपलें प्रेम व्यक्त करण्यासाठीं एखाद्या (वाई)कडे पाहून डोळे मिचकावणें. डोळा चुकविणें—दृष्टीस न पडणें; भेट घेण्याचें टाळणें; नजरेला नजर भिडूं न देणें. डोळा

ठेवणें—एखाद्या वस्तूच्या प्राप्तीची इच्छा करणें. डोळा जाणणें—समजणें—ताडणें—मनातील गोष्ट जाणणें. डोळा देणें—वारीक नजर ठेवणें. 'शुभ्रासम डोळा दिधला.'—संप्रामगीतें ४१. डोळा न फुटे काडी न मोडे या रीतीनें करणें—अगदीं लक्षपूर्वक, कौशल्यानें काम करणें. डोळा पाहणें—डोळे वटारून पाहणें. डोळा प्राण ठेवणें—डोळ्यांत प्राण ठेवणें पहा. 'माझी माता शोकें करून। डोळां प्राण ठेवील कीं।' डोळा बांधणें—दुसऱ्या झाडाच्या फांदीला सालीमध्यें खांच करून निराळ्या झाडाचा डोळा कापून वसविणें. डोळाभर झोंप—चांगली झोंप. डोळे उगारणें—गुरकावणें—डोळे वटारणें. डोळे उघडणें—आपलें कर्तव्य, हिताहित वगैरेकडे लक्ष वेधणें; सावध होणें. अनुभवानें, चट्टा वसल्यानें; नुकसान झाल्यानें शहाणें होणें. 'आतां तरी याचे डोळे उघडले असले म्हणजे पुष्कळच चांगले झाले म्हणायचें.'—उषःकाल. डोळे उरफाटणें—फिरणें—चढणें—(श्रीमंतीमुळे) मदांध होणें. डोळे(मोठे, केवढे)करणें—डोळे वटारणें; रागावून पहाणें. 'मी नुसतें त्याचें नांव घेतलें मात्र तों वाईसाहेबांनीं केवढे डोळे केले तें तूं पाहिजेंस ना?'—फाल्गुनराव. डोळे खाणें—पेणें; झुलकी घेणें. डोळेगांवचीं कवाडें लागणें—(मी, तो इ०) अंध होणें. डोळे चढणें—(दारून, जाग्रणानें, उन्हांनें, रागानें) डोळे उग्र दिसणें. डोळे चढवून बोलणें—रागानें बोलणें. डोळे जळणें—द्वेषामुळे वरें न पाहवणें; जळफळणें. डोळे जाणें—अंधत्व येणें. डोळे झांकणें—ढांपणें—१ मरणें. २ दुर्लक्ष, हयगय करणें; कानाडोळा करणें; डोळझांक करणें. ३ डोळे मिटणें; प्राण सोडणें. डोळे टळटळीत भरणें—अश्रूंनीं डोळे भरून येणें. डोळे तळावणें—खुडकणें—डोळे लाल होणें, उष्णतेनें विघडणें. डोळे ताठणें—अरेराव, मगलूर वनणें, होणें. डोळे ताणून पहाणें, डोळे फांकणें—तीक्ष्ण नजरेनें पाहणें. डोळे तांबडेपिवळे करणें—रागानें लाल होणें; उग्र नजरेनें, डोळे फाडून पाहणें. डोळे निवणें, निवविणें—थंड होणें—एखादी ईप्सित, प्रिय वस्तु पाहून समाधान पावणें, कृतकृत्य होणें. 'कृष्णा म्हणे निवविले डोळे त्वां वा यदूत्तमा माजे।'—मोऐगिक ३.३१. डोळे निचळणें—१ डोळे येजून बरे होणें; डोळे फिरून पूर्ववत् स्वच्छ होणें. २ (ल.) (वेदानंतर) पूर्ववत् ताळ्यावर, शुद्धीवर येणें. डोळे पठारास, पाताळांत जाणें—आजार, अशक्तता इ० मुळे डोळे खोल जाणें. डोळे पांढरे करणें—१ (डोळे पांढरे होईतोंपर्यंत) अत्यंत क्रूरपणाची शिक्षा देणें. २ मृत्युपथास लागणें. डोळे पापी—डोळ्यांना नेहमीं विलासी, विषयी, कामुक असें मानण्यांत येतें; प्रथम पाप करतात ते डोळेच. डोळे पाहून वागणें—चालणें—एखाद्याच्या मनाचा कल पाहून वागणें; तब्येत ओळखणें. डोळे पिंजारणें—

फिंदारणे-फाडणे-(रागाने) डोळे वटारणे; कूर मुद्रा करणे; डोळे पुसणे-१ रडावयास लागणे; वाईट वाटणे. २ सांत्वन करणे. डोळे पोंढळणे-डोळे खोल जाणे. डोळे फाटणे-१ आशा जास्त जास्त वाढणे; महत्वाकांक्षी बनणे. २ आश्चर्यचकित होणे. डोळे फाडणे-१ रागावणे; डोळे वटारून पाहणे. २ अंतर्काळी डोळे निश्चल उघडे ठेवणे; डोळे थिजणे. डोळे फिरणे-१ घेरी, चक्कर येणे. २ (ल.) मगलूर, उन्मत्त होणे. ३ (मरण-समयी) डोळे फिरवू लागणे. ४ (करारासंबंधी) बेत फिरणे; मत बदलणे; माघार घेणे. डोळे फिरविणे-(रागाने) डोळे वटारणे; चेहरा उग्र करणे; अवकृपेने पाहणे. डोळे फुटणे-१ अंध होणे; डोळे जाणे. २ दुसऱ्याचा उत्कर्ष पाहून मत्सरग्रस्त होणे. डोळे फोडून वाचणे-लक्षपूर्वक वाचणे. डोळे बांधणे-१ भारणे; नजरबंदी करणे (जादूटोणा इ०नी). २ डोळ्यांत माती फेकणे; फसविणे. डोळेभर-डोळ्यांभर पाहणे, डोळे भरून पाहणे-तृप्ति होईपर्यंत एखादी वस्तु पाहणे. डोळे मिटणे-मरणे; डोळे झाकणे. 'आदिमाये, माझ्या डोळ्यांनीं हें पाहण्यापूर्वीं माझे डोळे कां मिटले नाहीत.'-त्राय ५.२. डोळे मुरडणे-१ वांकडी नजर करून, संशयित नजरेने पाहणे. २ काण्या डोळ्याने पाहणे; एके बाजूस पाहणे. 'डोळे मुरडुनि सहज वघे ती।' -शाकुंतल अंक २. डोळे मोडणे-मारणे-१ डोळे मिचकावणे; डोळ्याने खुणा करणे. 'डोळे मोडून वांकुल्या दावी। घुलकावित मान पै।' २ ऐटीने, चोखंदळपणाने डोळे उचलणे, वर करणे; नखऱ्याने पाहणे. डोळे येणे-अंधत्व जालून दृष्टि प्राप्त होणे. डोळे येणे-विणे-डोळ्यांस रोग येणे. डोळे लवणे-डोळ्यांच्या पापणीचे स्फुरण होणे (शुभाशुभसूचक). पुरुषांचा उजवा व वायकांचा डावा डोळा लवणे हे शुभसूचक लक्षण समजतात. डोळे लाल करणे-वटारणे-१ रागावणे. २ एखाद्यावर उलटणे. डोळे होणे-माहिती होणे-सावध होणे (कामधंदा, अभ्यास इ० संबंधी). डोळ्या आड-नजरे पलीकडे, पाठीमागे डोळ्यांचा अंधार करणे-उजेडांत चुकणे; धडधडीत चूक करणे. डोळ्यांचीं खोर्गे-डोळ्यांच्या खांचा-डोळ्यांची मित होणे-काही एक दिसेनासे होणे; दृष्टि जाणे. डोळ्यांचे पारणे फिटणे-होणे-उत्कंठेने अपेक्षिलेली वस्तु पहावयास मिळणे; फार दिवस इच्छिलेली गोष्ट घडून येणे. डोळ्यांच्या वाती करणे-डोळे ताणणे; डोळ्यांनीं जास्त काम करणे. डोळ्यांत कुरूप-कुरंद असणे-असुया वाटणे; एखाद्याविषयी मत्सरग्रस्त असणे. डोळ्यांत-खुपणे-सलणे-१ डोळ्यांस वेदना होणे. २ (ल.) मत्सरग्रस्त होणे; द्वेषबुद्धियुक्त, कलुषित मन असणे (दुसऱ्याचे गुण, धन इ० पाहून) डोळ्यांत गंगाजमना येणे-डोळे भरून येणे-रडू येणे. डोळ्यांत जहर उतरणे-दुसऱ्याचे वैभव इ० पाहून

हेवा वाटणे; डोळ्यांत सलणे, खुपणे. डोळ्यांत तेल घालून जपणे-अतिशय काळजीने जपणे; लक्ष देणे; काळजी घेणे. डोळ्यांत तेल घालून पाहणे-सूक्ष्म नजरेने पाहणे; पाळत ठेवणे; वारीक चौकशी करणे. डोळ्यांत धूळ, माती घालणे-फेकणे-फसविणे; नजरबंद करणे. डोळ्यांत पाणी असणे-लाज वाटणे; विनय, मर्यादा असणे. डोळ्यांत पाणी नसणे-लाज न वाटणे; आदर न वाटणे; निर्लज्ज बनणे. डोळ्यांत प्राण ठेवणे-एखादी गोष्ट पाहिल्यावर मग मरावयास तयार असणे; मरणापूर्वी एखाद्या गोष्टीची इच्छा धरणे. डोळ्यांत प्राण येणे-उरणे-१ मरणाच्या द्वारी असणे. २ इच्छित वस्तु (माणूस इ०) पाहण्या-मिळण्याकरतांच केवळ फक्त प्राण गुंतलेले असणे. डोळ्यांत बोट घातले तरी दिसत नाही-अतिशय, निविड काळोख पडला असतां म्हणतात. डोळ्यांत भरणे-१ दृष्टीला आनंद, संतोष देणे. २ पटणे; मान्य होणे. डोळ्यांत माती पडणे-मत्सर वाटणे; द्वेष करणे. डोळ्यांत मावणे-समावणे-(डोळ्यांनीं खाल्ला जाणे) रागाने पाहण्याने घाबरून जाणे. (नकारार्थी वाक्यांत उपयोग करतात). 'तुं किती डोळे ताणलेस तरी मी काही तुझ्या डोळ्यांत मावणार नाही.' डोळ्यांत वात घालून वसणे-ताटकळत, वाट पहात मार्गप्रतीक्षा करणे. डोळ्यांत शरम नसणे-निर्लज्ज बनणे. डोळ्यांत हराम उतरणे-एखाद्याच्या दृष्टीने वाईट असणे. डोळ्यांतील काजळ चोरणे-पाहतां पाहतां चोरी करणे. डोळ्यांतून उतरविणे-अपमान करणे. डोळ्यांतून पाणी काढणे-रडणे; अश्रु गालणे. 'असे वारंवार डोळ्यांतून पाणी काढीत राहूं नये.' -रत्न ४.४. डोळ्यांनीं उजेडणे-सारी रात्र जागून काढणे. डोळ्यांनीं मारणे-प्रेमकटाक्षानीं प्रहार करणे; प्रेमकटाक्ष टाकणे. डोळ्यांनीं रात्र-दिवस काढणे-एकसारखे जागत वसून रात्र-दिवस घालविणे. डोळ्यानें भुईं दिसेनाशी होणे-उन्मत्त होणे (संपत्ति इ०नी). डोळ्यांपुढे काजवे चमकणे-भोंवळ येण्याची भावना होणे; घेरी येणे. डोळ्याला पाणी येणे-अश्रूंनीं डोळे भरणे; वाईट वाटणे. 'आले डोळ्याला बहु वर्षांकाळीं जसे नदा पाणी।' -मोशल्य ३०.२०. डोळ्यांवर कातडे ओढणे-१ एखाद्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणे. २ वेदरकारपणे, बेफामपणे वागणे. डोळ्यांवर धूर येणे-धुराने डोळे भरणे-(अधिकार, संपत्ति इ०ने) ताठणे; फुगून जाणे. डोळ्यांवर पडळ-मांद येणे-चढणे-गर्वाने अंध होणे; गर्वाने कोणास न जुमानणे. डोळ्यांवर येणे-१ डोळ्यांत सलणे. २ (कीर्ति, पैका यांनीं) पूर्णपणे फुगून जाणे; धुंद होणे. डोळ्याशीं डोळा मिळविणे-मिडविणे-(एकमेकांकडे पाहणे) नजरेशीं नजर मिडविणे; उद्धटपणाने टक लावून पाहणे. डोळ्याशीं डोळा लागणे-झोंप येणे, झोपेने

डोळे मिटणें. डोळ्यांस टिपें येणें—डोळ्यांत अश्रू येणें. डोळ्यांस पाटा(पट्टा)बांधणें—डोळे मिटणें; कानाडोळा करणें; न पाहिल्यासारखें करणें. डोळ्यांस पाणी लावणें—अनुकूल करून घेणें; संतोषविणें. 'आतांशा उगेच बावाच्या डोळ्यांस पाणी लावण्यासाठीं इकडे येते.'—रत्न ३.३. डाव्या डोळ्यानें—१ तिरस्कारानें. 'डाव्या डोळ्यानें तुमच्याकडे पाह्याचेसुद्धां नाहीत.'—झामू ६१. २ चोरून, वांकड्या नजरेंन. दोहों डोळ्यांची मुरवत राखणें—एखाद्याकडे पहावयास, नजर भिडवावयास मिणें, कचणें. दुसऱ्याच्या डोळ्यांत घोटा टपकन जातें—शिरतें—दुसऱ्याचे दोष चट्कन कळतात. दोषैकदृष्टीवद्दल वापरतात. रुष्याचे डोळे होणें—डोळे पांढरे होणें; मरणोन्मुख होणें. वांकड्या डोळ्यानें पाहणें—कानाडोळा करून पाहणें. भीतभीत पण उत्कट इच्छेनें पाहणें. म्ह० १ दोन डोळे शेजारीं भेट नाहीं संसारी=शेजारीं राहत असूनहि. क्वचितच भेटत असलेल्या मित्रांसंबंधीं योजतात. २ डोळ्यांत केर व कानांत फुंकर=रोग एक व उपाय भलताच! ३ फुटका डोळा काजळानें साजरा=व्यंग झांकण्याचा प्रयत्न. सामाशब्द—डोळुळा—पु. (लडिवाळपणें) डोळा. 'वाटुली पाहतां सिणले डोळुले। दाविसी पाउलें कै वो डोळा।'—तुगा ८२९. डोळे उजेडी—क्रिवि. १ दिवसा उजेडी; अंधार पडण्याचे पूर्वी; उजेड आहे तों. 'डोळेउजेडीं घरीं ये.' २ स्पष्टपणें; उघड; तोंडावर; आड पडदा न ठेवतां. 'तुझे मनांत काय तें डोळेउजेडी सांग.' [डोळा+उजेड] डोळे झांक—की—खी. मुद्दाम दुर्लक्ष; कानाडोळा; हयगय; उपेक्षा. [डोळे+झांकणें] डोळे झांकणी, डोळे झांकण्याचा खेळ—खीपु. एक खेळ. डोळे झांकणें—झापणी—ढाळणें—ढापणें—वांधणें—नखी. वैलाच्या डोळ्यावरची झांकणी; ढापणी. डोळे फुटका—वि. दृष्टि गेलेला; आंधळा. डोळेफोड—खी. १ वारीक पाहणी, चौकशी; तीक्ष्ण नजर. २ डोळे त्रासले जावयाजोगी किचकट कामामध्यें मेहनत. —वि. १ डोळ्यांस त्रास देणारें (कलाकुसरीचें, वारीक काम). २ डोळ्यास हिडिस दिसणारी; ओंगळ (वस्तु). ३ डोळ्यांत भरणारी पण निरुपयोगी सुंदर पण टाकाऊ. 'ही गाय डोळेफोड मात्र दिसत्ये पण दूध तावूश नाही.' [डोळा+फोडणें] डोळे भेट—खी. १ शेवटची भेट (मुलाची व मरणोन्मुख आईवापांची भेट); सुसत एकदां शेवटचें डोळ्यांनीं पाहणें. २ ओझरती, उभ्या उभ्या भेट; घाईची भेट. ३ नजरानजर; दृष्टीस पडणें. 'डोळेभेट तरी दुरून देत जा नको करूं हयगय।'—होला १५१. डोळे मिचका—क्या—वि. डोळेपिचक्या; डोळे मिचकावणारा. डोळेमोड—खी. नेत्रसंकेत, डोळे मिचकाविणें. डोळेमोडणी—वि. डोळे मोडणारी (मूढ होऊन); डोळे फिरविणारी. 'चौघी डोळेमोडण्या। लाजोनियां

तटस्थ।'—ह ३.५. डोळेलासु—वि. डोळ्यांत अंजन घालणारा; वळणीवर आणणारा. 'सामिमानिआ देवां डोळेलासु।'—शिशु १५६. [डोळा+लासणें=डाग देणें] डोळ्याचा त्रास—दाब—पु. डोळ्यानें भीति घालणें; दाबणें; भेदक नजर. डोळ्याचा पडदा—पु. डोळ्यावरचें आवरण; नेत्रदोष. डोळ्याचा मद—पु. डोळ्याची लाली, लालवुंदपणा (मद्यपान, कोध, गर्व इ० मुळे). डोळ्याची खूण—खी. नेत्रकटाक्ष, संकेत. 'तुमच्यापैकीं कोणी तरी वाईनें डोळ्याची खूण करून त्याला तेथून बाहेर काढला असेल.'—बाय २.१. डोळ्याची जीभ—खी. पापण्यांच्या आंतील वाजूस अस्तराप्रमाणें असणारी त्वचा. डोळ्यांतलें काजळ चोरणारा—नेणारा—पु. वस्ताद; अडल चोर. —वि. अतिशय कुशल; हुषार; धूर्त. डोळ्यादेखत—तां, डोळ्यापुढें—क्रिवि. १ डोळ्यांसमोर; प्रत्यक्ष. 'माझ्या डोळ्यादेखत तो निसटला.' २ प्रत्यक्ष; स्वतः पाहिल्यापैकीं; स्वतःच्या आयुष्यांतील, अनुभवांतील; जिवंतपणीं. 'म्हातारीचे डोळ्यादेखत पोराचें लग्न होतें म्हणजे बरें.' डोळ्यांमर—क्रिवि. डोळे भरून; अवलोकनानें नेत्र तृप्त करून (पाहणें); दृष्टि संतुष्ट करून. डोळ्यांमार्गे—परमार्गे—क्रिवि. पाठीमार्गे; गैर हजेरीत; अप्रत्यक्ष.

डोळाफोडी—पु. १ एका पक्षाचें नांव. २ मोठ्या जातीचा टोळ.

डोळी—खी. डोली पहा. 'त्यजुनि विमानें ज्ञाता वरुनि करिल केविं यान डोळ्यांतें।'—मोवन ६.१५.

डोळू—पु. १ छिद्र; मोंक (भांडें, कागद, कापड इ० स पडलेलें). २ भगदाड; मोंक (कुंपणास पडलेलें). [डोळा] डोळूक—पु. १ डोळू पहा. २ साप; मासा इ० चें डोळें.

डौ—पु. नारळाच्या डोळ्यावर मोंक पाडून आंतील खोबरें कोरून काढून केलेलें भांडें; डडू; डव पहा.

डौंक—ख—खी. १ पीठ वगैरे घेण्याकरितां केलेली बचक; मूठ; पालथी ओंजळ. अशा प्रकारें घेतलेला पदार्थ; तेवढें माप, प्रमाण. डवक पहा.

डौंफणें—अक्रि. १ डोळे वटारणें; मगसरीच्या, धाकाच्या नजरेनें पहाणें. २ अतिशय क्षुब्ध होऊन, आवेगानें पाहणें (घोड्यानें घोडीकडे); (दुसऱ्या घोड्यावर) असूयेनें धावणें.

डौंख—पु. मत्सर; दावा; हेवा; डंख अर्थ २ पहा. (क्रि० धरणें; राखणें). [सं. दंष]

डौंचणी—खी. टोचणी. [डौंचणें]

डौं(डौं)चणें—उक्रि. १ टोंचणें; बोचणें; भेदणें. २ (ल.) उठविणें; चेतविणें; उद्युक्त करणें. ३ टोंचून सूचना देणें; डवचणें पहा.

डौंड, डौंडी—खी. डौंडी; दबंडी पहा. 'तंव डौंडीची वीर-वंटा। सनसनितीं जंगटां।'—शिशु ५२२.

डॉडिचें—न. नगरा; डिंडिम. 'विरथियेचें डॉडिचें वाजे ।'

—शिशु ३५७.

डौत—खी. दौत पहा.

डौर—पु. १ डमरु; एक वाद्य. याचा आकार मध्ये बारीक व रुंद तोंडाच्या मापी अन्धेरासारखा व दोन्ही तोंडें कातड्याने मढविलेली असून ती बारीक सुतळीने जोडलेली असतात. वाद्याचा स्वर चढा करण्याच्या कामी या सुतळीचा उपयोग होतो. 'याजसाठीं डौर म्यां धरियेले हातीं । तुका म्हणे तुम्ही गांठी सोडयाची खंती ।' —तुगा २९४. २ लहान मुलाचें खुळखुळा इ० खेळणें. हें डमरूच्या आकाराचें असतें. ३ गलबतावर नांगर वगैरे ओढून घ्यावयाचें यंत्र; गलबत किनाऱ्यावर ओढण्याचें यंत्र; डेकरी; हात. ४ डमरूच्या आकृतीची कळाशी; दोन लांकडें अथवा फरशीचे दोन दगड एकत्र जोडण्याकरितां केलेला लोखंडाचा सांधा. ०कार—वि. डौर वाजविणारा भिकारी.

डौर—पु. झगा. 'केली विजार वरि डौरहि मौन सेवी ।' —२१०.

डौर—पु. उपहास. 'ते आडकोनि डौर वाहे । विद्रांसु जो ।' —झा १३.८२५.

डौरण—न. कोळपणें—शर.

डौरणें—अक्रि. १ शोभणें; सजणें; डौलदार दिसणें (वस्त्रालंकार, बहर; फुलें इ०नीं). 'डौरली हे काया कृपेच्या वोरसें । नव्हे अनारिसें उद्धरणें ।' —तुगा २१७९. २ (इतर अर्थी) डवरणें पहा.

डौरा—पु. (व.) कोळपें; डवरा पहा.

डौरा, डौहरा—डवरा पहा.

डौरी—पु. डवरी; डौर वाजविणारा; गोंधळी; डौर वाजवून भिक्षा मागणारा; डवरी जात. [डौर]

डौरी, डौन्याजोशी—पु. डाकोता पहा.

डौरीगोसावी—पु. डौर वाजविणारे गोसावी; डवरी गोसावी पहा. हा खेड्यांतील एक अलुतेदार असतो.

डौल—पु. १ आकार; आकृति; ढव; घाट. 'त्या मांड्यापेक्षां या मांड्याचा डौल चांगला उतरला.' २ तन्हा; हातोटी; पद्धत; चाल (भाषण इ०ची). ३ मांडणी; घटाव; खुणा; चिन्हें; आडवर. (क्रि० घालणें; मारणें). 'पावसानें डौल चांगला घातला.' ४ ऐट; वढाई; भपका; तोरा; वढाया मारणें; चकपकपणा; थाटमाट. ५ दिखालपणा; रिकामा आव; डामडौल. (क्रि० मिरविणें; दाखविणें). ६ दौलत. 'तुमच्या कुल डौलाची दिवाणगिरी.' —वाडमा १.१४६. ७ मानमान्यता; प्रतिष्ठा. 'दरबारांत त्याचा डौल बरा आहे.' ८ हुलकावणी; आव. 'तेव्हांपासून नानांनीं राक्षसी कपट डौल दाखविले ।' —ऐपो ३९५. [अर. डौल्] ०डाम—डामडोल पहा. डौल अर्थ ३ ते ५ पहा. ०दार—वि. चांगल्या घाटाचा,

आकृतीचा; सुंदर; सुवक; मोहक कृतीचा. डौलामिया—पु. डौली; डौलदार माणूस; शेखी मिरविणारा; वढाईखोर माणूस; ऐट करणारा, दिमाख दाखविणारा, अवडंबरमाजविणारा माणूस. डौली—वि. डौलदार; ऐटवाज; वढाईखोर; छानछोकीचा. [डौल]

डौल—पुन. सही शिक्ष्याचा कोरा कागद. डौळपत्रक पहा.

डौला—खी—पुखी. डवला, डवली पहा.

डौशीर—डवशीर पहा.

डौळ—न. १ भरून घ्यावयाचा फॉर्म, नमुना; सही—शिक्षा केलेला कोरा कागद. २ लिखाणांत सुटलेली जागा (सही करणारानें भरावयाची) भरून काढणें. ३ वसुलाचा अंदाज, अजमास. [अर. दौल्] ०पत्रक—न. १ रकाने भरून घ्यावयाचा कोरा फॉर्म, कागद. २ (गुन्हे व वसुली न झाल्यामुळे ते) रकाने कोरे ठेवून धाडलेले हकीगतपत्रक.

डौईंग—न. रेखाकला; चित्रण; चित्रकला. [इं.]

डौल—खी. कवाईत. [इं.]

डूनेज—न. घाण पाणी, मलमूत्र इ० वाहून नेण्याचा नाला, गटार. [इं.]

ढ

ढ—वर्णमालेंतील चवदावें व्यंजन. अक्षरविकासः—नागरी लिपीच्या वर्णमालेपैकीं ढ हें एकच अक्षर असें आहे कीं जें आपल्या मूळ स्वरूपांतच अद्यापिहि बहुतेक जसेंच्या तसें कायम आहे. मात्र प्रचलित ढचा शिरोभाग मूळच्या अक्षराहून अधिक बांकदार झाला आहे.

ढ—वि. १ अशिक्षित; अज्ञानी; अक्षरशत्रु. २ मड; मुखें; ज्यास व्यवहारचातुर्य नाहीं तो. 'मोठा ढ जरी असला तरी वरचेवर डोळ्यांसमोरून व कानांवरून जाणाऱ्या गोष्टी त्याचे मनांत कांहींनाकांहीं तरी विवतीलच.' —नि. [गाढव चा संक्षेप ?]

ढई—खी. १ जोराचा व नेटाचा प्रयत्न; त्रास घेणें. २ जबर व्यासंग, लक्ष. (क्रि० देणें). ३ पुष्कळ दिवस ठाणें देणें; लोंचटपणें चिकटून राहणें (पै—पाहुण्यानें). (क्रि० देणें). ४ (व.) बुडी. (क्रि० देणें; मारणें).

ढक—ढग पहा.

ढक—पु. १ एकदम आवाज होऊन ढांसळणारा भाग (इमारत, नदीतीर, टेकडी इ०चा). २ असा ढांसळून खाली पडलेला ढीग.

ढंक—वि. फाजील, प्रमाणरहित उंच; मोठा; विस्तृत (मनुष्य, झाड, इमारत). [ढांग]

ढकढक-ढकां—क्रि. वि. ढगढग-ढगां. ढकढक-ढकां पहा.

ढकल—खी. १ निष्काळजीपणानें, कसें तरी, वरवर केलेलें काम; चालढकलीचें काम. २ एखादें काम लांबणीवर, दिरंगाईवर टाकणें; आज-उद्यां असें करीत लांबविणें. ३ आप्रह; वळजवरी; ढकलणें. 'ढकल करुन कैसें धाडिलें द्वारेकसी.'—सारह ७.२५. [ढकलणें]

ढकलणी—खी. (क.) गाडी ओढतांना वैल विशेष मागे सरकूं नये म्हणून साटान्यास जो आडवा वेळ बांधतात तो; ढकली. पुढच्या वाजून गाडीत बसतांना पाय देऊन चढण्यास याचा उपयोग होतो. [ढकलणें]

ढकलणें—सक्रि. १ रेटणें; सारणें; लोटणें (पुढें, दूर, वाजूस इ०). 'धरतिल, हय भय जरि तरि मम रथ तदभिमुख वा ढकल हातें'—मोभीष्म ८.३९. २ (ल.) धाईनें, निष्काळजीपणानें धाडणें; उरकणें; लोटणें; चालढकल करणें (काम, धंदा यांची). ३ मोठ्या संकटांत, अडचणींत असतां कसे तरी (वर्षे, दिवस) काढणें; काळ कंठणें; संसारादिक खटलें चालविणें. ४ विवक्षित पदार्थसमुदायांत एखादा अविवक्षित पदार्थ घालणें, घुसडून देणें. 'पुणें चलनी शंभर रुपयांत दोन अलीवागी ढकलून या.' ५ अधिकार-च्युत करणें; काढून टाकणें. ६ (करावयाचें काम) एकमेकांवर लोटणें; टोलवाटोलवी करणें; कोलणें.—अक्रि. १ वाळणें; खंगणें (शरीर). २ खलास होणें; (प्लेग, मरी इ० रोगानें) मरणें. ३ तोलणें; कोसळणें; ढांसळणें (इमारत, रास). [सं. ढौक्? हिं. ढकेलना] ढकल-गुजर-गुजरण-गुजराण-गुजारा-री—खी. १ कसा तरी उदरनिर्वाह करणें; (संकटांत अडचणींत) दिवस कंठणें. २ चालढकल. [ढकलणें+फा. गुजरान; म. गुजराण]

ढकलचंद, ढकलपंचधांशी, ढकलापा, ढकल्या—वि. निष्काळजी; दडप्या; बेजबाबदारीनें, धाईनें कसें तरी काम करणारा; (कामाधंद्यांत) चालढकल करणारा; ढकलपट्टी करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा. [ढकलणें]

ढकलनंद-नंदन—पु. १ आपलें काम दुसऱ्यावर टाकणारा, ढकलणारा; कामचुकार. २ ढकलचंद पहा.

ढकलपंचविशी—खी. आपलें काम दुसऱ्यावर लोटणें, टोलविणें; चुकवाचुक्की (कामाची).

ढकलपंभ्यायशी—खी. उधळपट्टी; रेलचेल; पराकाष्ठा; सढळपणा (खर्चाचा, बोलण्याचालण्याचा, कामाचा).

ढकलपट्टी—खी. १ (दिवस, महिने, वर्षे, काल) घालविणें; रेटणें; (संकटांत, हालअपेष्टांत) दिवस कंठणें. २ दुसऱ्यावर काम ढकलणें; चुकवाचुक्की; टोलवाटोलवी. ३ आजचें काम उद्यांवर टाकणें; लांबवणी; चालढकल. [ढकलणें+पट्टी]

ढकलाढकल-ढकली—खी. १ धक्काबुक्की; रेटारेटी. २ (दिवस, काळ, आयुष्य) संकटांत कंठणें; कसा तरी काढणें. ३ (कामाची) चालढकल; आजचें उद्यांवर टाकणें; दिरंगाई; लांबवणी. ४ टोलवाटोलवी; एकांनं दुसऱ्यावर काम टाकणें. [ढकलणें]

ढकली—खी. १ उतरणीच्या रस्त्यावर बैलांच्या पायास, शेपटीस चाक घसदं नये, त्यांचें शेण गाडीला लागूं नये म्हणून पुढल्या करलीवरोबर दांड्यांना जे आडवें लांकूड बांधतात तें; ढकल. २ चाकांना अडवून धरणारें लांकूड

ढकशी—खी. (कों.) समुद्रकांठाचा धक्का; ज्यावर लाटा आपटतात ती कांठची भित, उंच कट्टा, कडा.

ढका—पु. १ धक्का; जोराचा हिसका, हिसडा. 'जो पुढिलाचे ढक्यांनीं पडे। तो त्यावरी कोपें वाडे।'—एभा २३.७८०. २ (ल.) दुदैवाचा, तापदायक सत्तेचा तडाखा. ३ चुकसान; इजा; नाश; अपकर्ष; न्हास. (क्रि० लागणें). 'मुद्दलास ढका न लागेल असा व्यापार करावा.' [धक्का]

ढकाडणें—सक्रि. (कर्ना.) हांकलणें. [धकणें]

ढकाढक-ढकां—क्रि. वि. १ (ढकढक-ढकां चा अतिशय) अतिशय डुलत; झुकत; हेळकावे खात. २ डुलकी घेत. 'ढकाढक डुकल्या येतात, ढोळे झांकातात.'

ढकार—पु. (कों.) मोठा, घनदाट मेघ, ढग. [ढक]

ढकार—वि. (नंदभाषा) एक हजार. 'सेल् पोक्क आणि ढकार। आवारु सांगती सत्वर।'—भवि ४२.४६. ०वदन-वि. एक हजार तोडें असलेला; शेष. 'अठरा वर्णितां नव्हे लेख। तंव ढकार वदनाचा आला देख।'—भवि १८.९२.

ढंकाळ—वि. १ लांबटांग्या. २ प्रमाणाबाहेर, अतिशय, उंच; लंबूस. [ढांग] ०पार्वती—खी. (निंदार्थी) अतिशय उंच स्त्रीसंबंधी योजतात.

ढकी, ढक्का-क्की—धकी इ० पहा.

ढक्कलणें—अक्रि. (माण.) थकणें.

ढक्का—पुखी. नगारा; मोठी नौबत, डमरू; 'ढक्काचुल कपाल सायक करी हांसोनि रोषोत्करी।'—आमा ४७. 'अनेक वाद्यांचे गजर। ढक्का गरजे त्यांत थोर।' [सं.]

ढक्कू—न. (माळवी.) आवट वरण; पातळ आमटी.

ढग—पु. मेघ; अन्न.

ढग—खी. पाऊल; पद. (क्रि० टाकणें). [हिं. ढग]

ढग—खी. उंच जागा. -शर. -वि. फार उंच. [ढांग]

ढंग—पु. चाळे; चेष्टा; दुर्व्यसन; अयोग्य क्रम, वर्तन; वाईट नाद, छंद. [हिं.] आपल्या ढंगावर येणें-खरें स्वरूप प्रगट करणें; मूळ वळणावर जाणें.

ढंगड्या—खीअव. (निंदार्थी) ढंग; चाळे; चेष्टा; खोड्या. (कि० करणे; लावणे; मांडणे). -वि. चेष्टेखोर; ढंगी; व्यसनी. [ढंग]

ढंगधत्तुरा—धोत्र—पुन. सोंग ढोंग; चाळे; फसवणूक; गारुड. [ढंग+सं. धत्तुर] ढंगधोत्रेकरी—पु. ढंगधत्तुरा करणारा गारुडी; ढोंगी; फसव्या (मांत्रिक, वैदू, गारुडी इ०).

ढंगढंग—खी. उघड रीतीने निंदा, वेअन्नू; धिडवडा; बदनामी. (कि० करणे). (व.) फजिती (एखाद्यास दिवाळ्या, लबाड, छुच्चा इ०). दूषणे देउन त्याच्या नावाचा केलेला बोभाटा. 'तिच्या जिवाची ढंगढंग झाली.'

ढंगढंग—ढगां—क्रिवि. १ ढळमळत; इकडे तिकडे हलत (खांव, इमारत इ०). २ झुलत; खालवर होत; शोके जात (चालतांना, उंटावर वसले असतां). ३ (डोकें) डुलत; डुलकी घेत; उघडझांक करीत. [ध्व.]

ढंगढंगणे—क्रि. (ना.) १ हलणे. २ पाझर फुटणे.

ढंगल्या—पु. (चंद्रपुरी) पुढे आपली मुलगी त्यास देण्याकरितां आणून ठेवलेला माणूस; राबत्या.

ढंगळ—खी १ पाणीपाणी (खरबूज, भोपळा, कोहळा इ० नासल्यामुळे); आंतील विलविलीत भाग; वाईट गर. २ (राजा.) पातळ ढाळ; आव; हगवण. ३ अमांश; अतिसार रोग. (कि० लागणे). [ढगळ]

ढंगळ—पु. एका झाडाचें नांव.

ढंगळ—वि. १ मोठे; मोठ्या आकाराचे (वीं, दाणे, मोती, अक्षर; आकृति इ०); ढोबळ; स्थूल. २ ढेकळे असलेली, नांगरलेली (जमीन). ३ उघळया. ढगळ अर्थ ५ पहा.

ढंगळ—वि. उंच; लांब टांग्या. ढांगळ पहा.

ढंगळणे—अक्रि. १ कुजणे; नासून जाणे; आंतील गराचें पाणी होणे; ढगळ होणे (भोपळा इ०). २ पातळ रेच, ढाळ होणे; हगवण लागणे. ३ शरीर थलथलीत होणे (वात इ० विकृतीमुळे). [ढगळ]

ढंगळा—पु. (राजा.) फांदी; मोठी डाहळी. ढगळा पहा.

ढंगाड—र—न. मोठा, निविड ढग. [ढग]

ढगाढंग—ढगां—क्रिवि. ढगढंग—ढगां पहा.

ढगाण्या—वि. (व.) वेढंग्या. [ढंग]

ढगाल—वि. ढगांनी व्याप्त झालेला; मेघाच्छादित. [ढग]

ढगाल—न. (कु.) खेलण्याची मोठी गोटी.

ढंगी, ढंग्या—वि. १ छंदी; छुच्चा; दुर्व्यसनी; स्वैरवर्तनी. २ खोडकर; चाळे, चेष्टा करणारा; उपद्रवी. [ढग]

ढगोजी—पु. (माण.) महार जातीचा गुरु. याच्या जोडीचा मेघोजी. [ढग]

ढंडारखाना—पु. (व.) (तिरस्कारार्थी) अफाट जागा. 'वाडा एवढा ढंडारखाना पडला आहे नि राहणारा एकटा.'

ढंढेरा—वि. ढेरपोट्या; पोटा सुटलेला.

ढट्टा—पु. (ना.) मोठा पतंग.

ढणढण—ढणां—क्रिवि. १ खणखण. ठणठण पहा. २ मोठा पेटलेला जाळ, दिवा यांच्या दृश्याचें काल्पनिक आवाजांत अनुकरण; मोठा प्रकाश होई असें (दिव्यानें जळणे); ढळढळ. [ध्व.]

ढणढणणे—अक्रि. १ ठणठण वाजणे; खणखणणे; झणझणणे. २ ढळढळ जळणे (दिवा). [ढणढण]

ढणढणीत—वि. मोठा; ढळढळीत जळणारा (दिवा); जोरानें पेटणारा, झकझकीत (अभि, जाळ).

ढणढणणा—पु. (थेटनें) मूखें, अक्षरशत्रु पुरुष; ढ माणूस. [ढणढण+अण्णा]

ढणाढण—ढणां—क्रिवि. ढणढण—ढणां पहा.

ढनक्या—वि. (व.) मोठा (जाळ). [ढण]

ढप—खी. ढव पहा.

ढप(व)घाई—खी. ढफघाई पहा.

ढपल—पु. षोड्याच्या कपाळावरील वाटोळा टिळा. हा मोठा असल्यास शुभ चिन्ह मानतात. -अश्वप १.१०४.

ढपला—ली—पुखी. धलपा; तुकडा; ढेपसा; ढलपा (दगड, गिलावा, गुळाची ढेप इ० चा). ढपली हें ढपला याचें अल्पत्व दर्शक रूप आहे.

ढपळ—वि. अतिशय मोठा. ढवळ पहा.

ढप(प)ळ—न. पातळ भाजी, आमटी. ०वणी—न. १ बरेच पाणी घालून पातळ केलेले ताक; याला 'नीरुमज्जिने' (ताकपाणी) म्हणतात. २ पाणचट, बेचव कढी, आमटी इ० ३ घाण पाणी; गरगट. [का. ढपळ+पाणी]

ढपळशाई—खी. १ चंगळ; वैपुल्य; उघळपट्टी; उघळपट्टीची राहणी. 'बेतावातानें खर्च करा, ढपळशाई करूं नका.' २ गोंधळ; घोंटाळा; अव्यवस्था; गडबड (कामा-घरदारासंबंधी). -वि. १ विपुल; फाजील; अवासवा. २ गोंधळी; अव्यवस्थित. (कारभार).

ढपळा—ली—ढपला—ली पहा.

ढपेला—पु. नगरा; नौशत. ढफ पहा. 'फिरला मोंगलाचा ढपेला.' -ऐपो पृ. २२५. [हिं.]

ढब—खी. १ मोठेपणा; ऐट; डौल; भपका; दिमाख (विशेषतः क्षुद्र, लहान गोष्टींचा). २ वागण्याची रीत; चालचलणूक; विशिष्ट ठेवण; पद्धति; मार्ग; तऱ्हा; प्रकार; धाटणी. 'बर्तमान पत्रांतीलच क्षणिक महत्त्वाच्या गोष्टी घटकाभर गप्पा मारण्यास उपयोगी पडण्याकरितां लोक वाचतात ब ही ढब पहा

गेल्यामुळें... पुस्तकें मागें पडली. '—नि १५. ३ मोठेपणा; महत्त्व; थोरवी (गर्वामुळें स्वतःला वाटणारी). (क्रि० सांगणें; लावणें; मिरविणें; दाखविणें). [हिं.]

ढवक—न. (भित इ०) वस्तु पडलेला गोळा, पदार्थ, ठेकूळ. धवक पहा. [ध्व. ढव]

ढवक—का—नपु. मोठा तुकडा; फांक (भोंपळा, टरबुज इ० ची); गुळाचा खडा.

ढवढव—स्त्री. अव्यवस्था; दुर्दशा; गोंधळ. —शर.

ढवढव—ढवां—क्रि. १ नगरा इ० च्या आवाजासारखा आवाज होऊन, ढवढव. २ (विशेषतः) फुटलेल्या, सैल झालेल्या नगऱ्याच्या निघालेल्या वदवद आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन. [ध्व. ढव]

ढवदार—वि. १ टप्पोरा; घुरेख; घोंसदार; झोंकदार; डौलदार (मोती, अलंकार). २ भपकेवाज; दिखाऊ; डोळ्यांत भरणारें (कमी किमतीच्या—हलक्या वस्तूंसंबंधीं योजतात). [हिं.]

ढवस—वि. ढवू; मोठें; डेरदार आकाराचें (पागोटें).

ढवळ, ढवळशाई, ढवळ—वि. १ फार मोठा; अवजड; वेडोळ; विशाल; प्रचंड (माणूस, जनावर, वस्तु). २ अफाट; अवाढव्य; फार पसऱ्याचा (कारखाना, कामधंदा); अस्ताव्यस्त; अव्यवस्थित पसरलेलें (कामकाज). [ढव]

ढव(ळ)शाई—स्त्री. १ अवाढव्यपणा; अफाटपणा; आकाराचें वेडोळ, मोठें प्रमाण; स्थूला; वेढव मोठेपणा. २ (चुकीनें) ढपळशाई.

ढवुला—वि. लह व ठेंगणा; वसका; वाटोळा; थबकड. (मनुष्य, मांडें, घर). [फा.]

ढवकन—कर—दिनीं—दिशीं—क्रि. भित पडली असतां, जड वस्तु पाण्यांत पडली असतां होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन. धाडकन पहा. [ध्व.]

ढवू(डवू), ढवूक—पु. १ एक तांब्याचें नाणें (किंमत दोन पैसे); दोन शिवराई किंमतीचा पैसा; अर्धा आणा.—वि. १ (ल.) लहू; धष्टपुष्ट; अगडवंव; लहूभारती. २ (ना.) मळ डोक्याचा. [तेलपू ढव; का. डवू; हिं. ढवू] म्ह० १ देखण्यांत ढवू चालण्यांत शिवराई—वास्तविक गुणांनीं कमी असून वाहेरून जास्त किंमत दाखविणारा. २ आयत गवू आणि पैसा ढवू.

ढवाल—पु. (वी.) एक प्रकारचें फूल; डेलिया; ढिलेरी. [इ. डेहेलिया]

ढवालगी—वि. (क.) दांडगी (म्हैस).

ढवो—वि. (कों.) (निंदेनें) ढमाल वायको. —मराठी भाषेचें व्याकरण पृ. ५४.

शको. ४. ५

ढम, ढम्म—वि. अतिशय आळशी; जड; मळ (मनुष्य). —उद्वा. चमक मारली असतां तोंडांतून एकदम निघणारा आवाज. हाय पहा. (क्रि० करणें). [ध्व.] ० भोंपळा—पु. (क.) शून्य (परीक्षेत गुण, मार्क). (क्रि० असणें). ' गणितांत पाहावें तो ढम्मभोंपळा ! '

ढम, ढमका—उद्वा. १ (ढम) मोठ्यानें वायु सरणें; पाद. २ पादाचा आवाज. ' पादूं कशी ढम ! ' [ध्व. ढम]

ढमका—वि. अनिश्चित; असुक; अमका (माणूस).

ढमकें, ढमढमैं—न. मुलांचें एक चमैवाद्य; टिमकी. [ध्व. ढम]

ढमक्या—वि. १ नपुंसक; ढंड. २ (व.) वायल्या; कर्तृत्वशून्य. ' मुलगा ढमक्या निघाला. '

ढमढम—ढमां, ढमाढम—ढमां—क्रि. १ नगरा, नौबत इ० वाद्यांच्या ध्वनीसारखा ध्वनि होऊन. (क्रि० वाजणें). २ वायु सरण्याच्या आवाजाचें अनुकरण. ' ढमढमे उत्तमे पादे० ' इत्यादि विनोदी श्लोक. [ध्व. ढम]

ढमढमणें—क्रि. (चमैवाद्य) ढमढम वाजणें. [ध्व.]

ढमढमैं—न. ढमकें; टिमकी.

ढमढेऱ्या—वि. डेरपोट्या.

ढमाई—स्त्री. मोठ्या पोटाची मुलगी, वायको. [ढम+आई] ढमामा—पु. एक वाद्य. ' ढोल ढमामे तुरे जाणे । टाळ मृदंग वाजती । ' —व ४६६. [ध्व]

ढमाल—न. (क.) उलाढाल. ढमाली—वि. (क.) उलाढाल करणारा.

ढमाल—व्या—वि. (निंदाव्यंजक) फार स्थूल; लहू; कापशा; फोपशा; अवजड; जाडजूड; अगडवंव. [ढम]

ढर—कन—कर—दिनीं—दिशीं, ढरढर—ढरां, ढराढर—ढरां, ढरारां—क्रि. पादणें, हणणें यांच्या आवाजासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

ढरंगणें—(व.) हागवणें.

ढलपा—पी, ढलपट—पुष्पीन. लांकडाचा तुकडा; तासुन निघालेला लांकडाचा भाग. ढपळा पहा. ढलपी व ढलपट हीं रूपे ढलण्याचे अल्पत्वदर्शक आहेत. म्ह० आठ हात लाकूड नऊ हात ढलपी.

ढवक—न. (कों.) अर्धा. [सं. अर्धवत्]

ढवढव—स्त्री. १ गोंधळ; घोंटाळा; अव्यवस्था; बजवज-पुरी; भानगड; हास्यास्पद दुर्दशा (काम, वस्तु, मनुष्य इ० ची). २ ढवढववाडा पहा. ढवढववाडा—पु. विटंबना; दुर्लौकिक; धिडवडे; अप्रतिष्ठा. (क्रि० होणें).

ढवढवणें—अक्रि. १ (राजा.) नासणें; चक्काचूर होणें; विफल होणें; फितकटणें; फसणें; चुलीत जाणें (हातीं घेतलेले

काम इ०). 'आम्हीं देवाल्याचें काम आरंभिलें होतें तें ढवढवळें.'
२ नाहीसा होणें (अधिकार). 'त्याची मामलत ढवढवली.'
[ढवढव]

ढवढाल—न. १ मसल्ली; हिकमती; उलाढाली; अचाट व
धाडसार्ची कामें अंगावर घेण्याची क्रिया. २ पैसा उभा करण्यासाठीं
सर्व प्रकार करणें; संसारांतील, आयुष्यांतील सर्व प्रकार, कामें
(सुखदुःखे इ०). [ढवळणें+ढालणें] ढवढाली—लया—वि. १
हिकमती; धाडसी; उलाढाली करणारा; खटपट्या. २ (गो.)
ढवळाढवळ करणारा. [ढवढाल]

ढवसा—न. (महासु.) आहुति; वळि. 'रणदेवतां ढव-
साउं केलें.'—शिष्ट ४४९.

ढवसें—वि. (बे.) जोराचें; सोसाट्याचें.

ढवळ—पु. एक झाड (ह्याच्या वेठाच्या पुंग्या, शिंगें करतात).

ढवळणा—णें—पुन. घाटणा; घाटाणा; टोंकाला फडकें इ०
वांधलेली काठी; चाद (जोधळे इ०च्या लाह्या, पोह्याचें भात हे
भाजण्याच्या उपयोगी). [ढवळणें]

ढवळणें—अक्रि. १ कालविणें; हलविणें; घाटणें; घोळणें
(पातळ पदार्थ, धान्य इ०). २ (ल.) गोंधळ करून सोडणें;
विसकटणें; उलथापालथ करणें; ढवळणें. —अक्रि. १ मळमळणें;
पोटांत कालवणें; ढवळून येणें. 'माझे पोटांत ढवळतें.' २ मायेचा
कळवळा येणें; मायेसुळें जीव नुटणें.

ढवळा—पु. वायकांचें गीत, गाणें; उत्सवगीत. 'मुहूर्त
स्थापी खावाचा प्रकाशा। ढवळा गाइन सुरेश।'—स्त्रीगीत ६.
[सं. धवल]

ढवळा—पु. १ गोंधळ; अव्यवस्था; नाश; विघाड; वोज-
वारा; विचका; चुथडा (काम, मसलत यांचा). २ (क. शब्दशः)
गढळपणा; चवढव. [ढवळणें]

ढवळा—पु. पांढरा रंग. —वि. पांढरा; सफेत. 'ढवळे गाईचें
दूध काढूं. एकल्या एक ठोंबे मारूं.'—तुगा १८४. [सं. धवल]
म्ह० ढवळ्यापाशीं वांधला पवळा, वाण नाही पण गुण लागला.

ढवळाढवळ—स्त्री. १ इकडेतिकडे हलविणें; ढवळणें; गोंधळ
घालणें; व्यवस्था विघडविणें. २ भानगड; घोंटाला; उलाढाल;
दुर्देशा. [ढवळणें; हिं.]

ढवळार—न. वाडा; हवेली; टोलेजंग घर. धवलार पहा.
[सं. धवल+अगार; म. ढवळ+आर]

ढवळी—स्त्री. एक झाड. ढवळ पहा.

ढवा—पु. १ हिजडा; नपुंसक. 'संगासि उर्वशीच्या स्वर्नीं
तरि काय गा! ढवा लाहे।'—मोविराट १.१३३. २ नायकिणी-
जवळ जो नोकर असतो तो; साजिदा. 'हे तों अंगीं नाही चिन्हें.
गाईलें वेश्येच्या ढव्यानें.'—तुगा २८७२. म्ह० मिणमिण

दिवा, कृपणाचा केवा, गाजराचा मेवा व हिजड्याचा ढवा हे चार
अनुपयोगी. [सं. धव=नवरा]

ढवाल, ढवालखोर, ढवालकी, ढवाळी—ढवाल इ०
पहा. 'ढवाळी ढवाळी निंदा। सांगणें घडे वेवादा।'—दा
२.५.२५. —मोसीष्म १.६१.

ढसकें, ढसकण—न. (व.) शिजवून टेवलेला पदार्थ
(भात इ०). 'भाताचें ढसकें पडलें आहे, कोण खातो?'

ढसढस-ढसां, ढसाढस-ढसां, ढसासां—क्रि. १
वरेचसें घटाघट पिण्याच्या आवाजाचें अनुकरण करून. २ मनसोक्त;
पुष्कळशा रडण्याचें अनुकरण करून. [ध्व.]

ढसर—स्त्री. चंगळ; विपुलता; उधळपट्टी. —शर.

ढसळ, ढसाळ, ढसर, ढस्सर—वि. १ पैसे इ०
उधळणारा; उधळथा; सढळ; उदार. 'तुका म्हणे वरा। आहे
ढसाळ वेव्हारा।'—तुगा ३६७२ २ अति समृद्ध; विपुल; वृहत्.
—स्त्री. समृद्धि; चंगळ; ढीगचेढीग; रेलचेल. [ढस, ढासळणें] म्ह०
खाण्यापिण्याची तंग्चाई नमोनारायणाची ढस्सर. हाताचा
ढसळ—वि. सढळ हाताचा; उदार; दाता; मुक्तहस्त. बोल
ण्याचा—बोलून ढसळ—वि. अति बोलका; जिमेचा सैल.

ढस(सा)ळणें—अक्रि. १ ढासळणें; ढासळणें पहा. २
विसरणें. —हंको.

ढसासणें—अक्रि. कोंवणें; गच्च भरणें (भाडें; खोली इ०);
ढोसणें. बहुधा ढसासून भरणें, चेपणें असा प्रयोग. —अक्रि.
१ सपादन पिणें. ढसासून पिणें असा प्रयोग. २ आक्साबोक्शी;
सपादन रडणें. [ढस]

ढस्मा—पु. धिमा. ढिमा पहा. —मनको.

ढळ—पु. १ घसरण; निसरडें; घसरणें; घसरलेली अवस्था.
२ चूक; एखादी गोष्ट करण्याची राहून जाणें; खंड; स्खलन.
'मनापासून कामांत कधींहि ढळ पडावयाचा नाही.' [ढळणें]

ढळकोनी—(व.) (ढळकवणी) अगदीं पातळ पाण्याचा
अतिरेक आहे असा पदार्थ; ढळढळवणी.

ढळढळ—वि. पातळ. ० ढळणी—(पातळ पाणी) पाणबट,
अति पातळ; बेचव पदार्थ. म्ह० ढळढळवणी शाबास ग सुप्रणी.

ढळढळ-ढळां—क्रि. १ ढसढसां; भरपूरपणें; पुष्कळ
(रडणें). २ ढणढण; झकझक (दिवा जळत राहणें).

ढळढळणें—अक्रि. प्रखरपणें, ढणढणीत जळणें (दिवा).
[ढळढळ]

ढळढळीत—वि. १ स्वच्छ; ठळक; स्पष्ट (अक्षर, आकृति,
चिन्ह, गर्व इ०). २ श्रगश्रगीत; चकचकीत; रखरखीत (ऊन,
दिवा). —क्रि. प्रत्यक्ष; डोळ्यादेखत; उघड उघड. [ढळढळ]

ढळढळून—क्रि. वि. ढळढळां; खळखळून. 'नेत्रीं आलें असु ढळढळून। हात शिडकावी राधिका।'—पला २. [ढळढळ]

ढळणें—अक्रि. १ चलिंत होणें; जाग्यावरून हलणें; घसरणें; स्थानप्रष्ट, पदच्युत होणें; कलंडणें; ढळमळणें; झुकणें. 'जैसी तीरी नाव न ढळे। टेकलीसांती।'—झा ७.४. २ रेलणें; कळणें. ३ (शरीरप्रकृति) खालावणें; ढासळणें; खचणें. ४ माघार घेणें; दवणें; अपयश पदरीं येणें; कचरणें; हटणें. ५ चुकणें; न लागणें; अंतरणें (ध्येय, नेम यापासून). ६ (ल.) वजन कमी होणें; मार्गे पडणें; विसरलें जाणें; रूढींत नसणें (वचस्व आचार, नियम). ७ उडणें; वारली जाणें (मूर्तीवर चवरी). 'कुंचे ढळती दोहीं वाहीं। जवळी राही रखमाई।'—तुगा २७८. ८ सवणें; गळणें (अश्रु). 'अश्रुचिन्दु ढळती नयनी।'—सुआदि २३.२४. ९ वाहणें; सुटणें (वारा). 'म्हणुनि संवादाचा सुवावो ढळे। तरी हृदयाकाश सारस्वतें बोळे।'—झा ९.२८. १० कम बदलणें; पुढें सरणें. 'हें कायसेनही न ढळे। अनादि ऐसैं।'—झा ११.४९७. [दे. प्रा. ढळ=झुकणें; गळणें]

ढळता—वि. १ कळणारा; झुकता (ताजवा, माप-वेणाऱ्याला फायदेशीर). २ उदार; सढळ (हात, वजन). [ढळणें] ढळता-कांटा, ढळती दोरी, ढळती नजर-पुखी. (वजनाचा कांटा, मापाची-दोरी झुकता सैल) सढळपणा. (ले.) मोकळीक; स्वतंत्रता; सवड; सैल कारभार (चाकरी, काम इ० त). 'महाराजांनीं एजंटसाहेबांची ढळती नजर आहे हें धोरण ठेवून दिवसा ढवळथा सडकून जुलूम चालवला.'—विक्षित ३.२४१.

ढळपा-पी—स्त्री. धलपा-पी पहा.

ढळाढळ-ळां, ढळांळां—क्रि. वि. (ढळढळचा अतिशय) ढळढळ पहा.

ढळी—वि. उतरती; निचरा होणारी; जमिनीचा गुणधर्म दाखविणारें विशेषण (जमीन, भुई, शेत, देश, रान इ० शब्दां-बरोबर जोडतात).

ढळेपंज—वि. फार म्हातारा (घोडा. घोड्याचा धंदा करणारे व जाँकी यामध्ये रूढ). [हिं. ढलाहपंज]

ढाक—स्त्री. (क.) थाप; गप्प.

ढाक—पु. कुस्तीतील एक डाव; हुंगणी; आपल्या जोडीदाराच्या मानेवर हात ठेवून आपण जोडीदाराच्या खाली येणार असें दाखवून आपल्या हुंगणानें त्याला पाठीवरून खाली ढकलणें.

ढांक—विक्रि. वि. (निंदार्थी) प्रमाणापेक्षां फाजील उंच; मोठा; अजस्र; अवाढव्य (माणूस, इमारत, झाड इ०). ढांगळ पहा. 'ही बायको केवढी ढांक.' 'हें घर केवढें ढांक वांधलें.'

ढांक, ढाकें—नस्त्री. १ (कों.) जुने व वटलेलें झाड. २ लहान झाडाचें खोड; पानें तोडलेलें रोप; पानें नसलेल्या फांध्या, बुंधा.

३ डाहळी; फांदी. ४ द्राक्ष इ० चा वेल चढून पसरावा यासाठीं वेलीजवळ पुरलेली काठी किंवा फांदी.

ढांकण-णी, ढाकणें, ढाकांपाक—झांकण इ० पहा. [दे. प्रा. ढक=आच्छादणें, बंद करणें; हिं. ढाकना]

ढाकणी—स्त्री. सोने, चांदी गाळल्यानंतर त्यास पुन्हां घनरूप देतांना जी आकृति होते ती. —जनि-पारिभाषिक शब्द ५. [ढाक]

ढाका—पु. राजघोळ (पालेभाजी) बरील रोग. पाऊस जास्त झाला असतां राजघोळीचीं पानें पांढरीं पडूं लागतात त्यास ढाका पडला असें म्हणतात. —कृषि ६४८.

ढांकळ, ढांकळ—वि. १ (राजा.) जुनाट; वटलेलें (झाड, रोप). ढांक पहा. २ लांबटांग्या; उंच; ढांगळ पहा. [ढांक]

ढांक्या—वि. झांकणारा; झाक्या.

ढांग—स्त्री. १ टांग; एक पाऊल. २ उमे राहिलें असतां दोन पायांतील (मांड्यामधील) अंतर. 'त्यानें त्यास ढांगेंत आवळिलें. ३ मांडी; पाय. ४ उडी.

ढांग—वि. १ (व.) अखेरचा; शेवटचा. या डावांत तो ढांग होता. २ (ना.) (वर्गातील अखेरचा शेवटचा यावरून) ढ.

ढांगर—न. वेलीस, लहान रोपास आधारभूत खांब; ढांक.

ढांग(गा)ळ—वि. १ लांब टांगा टाकणारा; लांबटांग्या. २ प्रमाणावाहेर उंच; लंबूस (माणूस, झाड). ढंकाळ पहा. (ढांग)

ढांगळणें—अक्रि. (ढांग टाकून जाणें) (ल.) झिडकारणें; उपहासपूर्वक वागविणें; उडवून लावणें. (ढांगळ)

ढांचेंढूं, ढांचेंढूंचें—न. विसंगत उत्तर देणें. —क्रि. वि. अप्रासंगिकपणें; अवास्तव रीतीनें; विसंगत; वेढेवाकडें (उत्तर देणें, बोलणें). [ढां, ढूं]

ढांड(डा)ळ—वि. १ धांडळ; लांबट व जाड (जोधळ्याचें कणीस, ताट). २ उंच व धिप्पाड.

ढाडी—पु. मुसलमानांतील एक गाणारी जात किंवा तींतील व्यक्ति. वाडी पहा. [हिं.]

ढांडुळा—पु. शोध; झाडा. [ढांडुळणें]

ढांडो(ढो)रा—पु. दवंडी; डांगोरा; जाहीरनामा; नोटीस.

ढांडुळणें—अक्रि. बारकाईनें शोधणें; धुंडाळणें पहा. (धुंडण्याचें ठिकाण व वस्तु या दोहोंबरोबर उपयोग). 'घर ढांडुळलें.' 'गांव ढांडुळला.' 'दागिना ढांडुळला.' [सं. हुंडन; प्रा. ढंडोल]

ढाण—न. गाळ; रेंदा; चिखल. (पाणी वगैरे सांडल्यामुळें). —वि. आंबटओलें; ओलसर (कापड, लांकूड).

ढाण—न. काळा वण; चट्टा; डाग (शरीर, फळ इ० वर पडलेला). [सं. दहन; प्रा. डहण]

ढाण—न. (कों.) एक खाण्याजोगें गवत.

ढाण—अ.वि. आंवटपणा दाखविणाऱ्या शब्दास हें आधिक्य-
दर्शक उपपद जोडतात. अति आंवट (फळ, ताक इ०).
[डाहण]

ढाणक—पु. नीच जात; महार, मांग, चांडाल इ० अंत्यज
लोक. 'तुझीं लेकरेवाळे पुढें विकील ढाणकाला।'—ऐपो १६०.
ढाणकास देणें—टाकणें—वांटणें—लावणें—(मुलगी, मुल्ले-
लेकरें, रांडापोरें इ०) ढाणक लोकांस देऊन टाकणें. (ल.) टाकून
देणें; कुत्र्याला घालणें या अर्थी. 'तुझा शिरच्छेद करून तुझीं
रांडापोरें ढाणकास देईन.'—भाब ३०. **ढाणकास जाणें**—पूर्ण
नाश पावणें; चुलीत, मसणांत जाणें याप्रमाणें.

ढाणकस—वि. (सातारा, वाई) धडाकडा; धिप्पाड; दांडगा.

ढाणा—वि. (क.) धिप्पाड; दांडगा. **ढाण्या**—वि. अंगावर
ठिपके, पेट्टे असलेला (वाघ, साप). **ढाण्यावाघ**—पु. अंगावर
पेट्टे असलेला वाघ; खड्यावाघ; चित्ता. डाहण्या वाघ पहा. मोठा
क्रूर, पटाईत वाघ. 'जिथें किर्न झाडी; कडा घोर लागे। जिथें वाघ
ढाण्या अहोरात्र वागे।'—शिवाजी १०. [सं. दह-दहन]

ढाणी—स्त्री. डाग देण्याच्या उपयोगी लोखंडी गज; डाहणी.
[सं. दह, दाह]

ढाणें—न. काळा डाग (फळ, शरीर यांवरील).

ढाण्या—वि. अतिशय आंवट (फळ). ढाण पहा.

ढाप—स्त्री. फांदी. 'तो खालीं न पडतां मधल्यामधें सावध
होऊन झाडाच्या ढापीला धरून राहिला.'—वरसूचीची कथा
(इस्लामपूरकरकृत).

ढापण—न. (शाकारणी) दोन उताण्या कौलांच्या रांगांच्या
सांध्यावर ठेवलेले पालथें कौल.

ढापण—णी—पुत्री. १ झांकण; टोपण. २ जनावराच्या
डोळ्यावरील आच्छादन; झांकणी; झांपडी; अंधारी. झांकण पहा.
[सं. छादन; हिं.]

ढापणी—स्त्री. झांकणें; लपविणें; वंद करणें. [ढापणें; हिं.]

ढापणें—उक्ति. १ टोपण लावून वंद करणें; झांकणें; झांकण
लावणें. 'कोंवळें वोळतो मना आवरतें। डोक्याचें पातें ढापवेना।'—
तुगा १४४. २ झांकणें; लपविणें; दडविणें. ३ दडपून, दावून
टाकणें; गुप्त राखणें (एखादी गोष्ट). [सं. छादन; हिं. ढापना]

ढापणें, ढापा—तपु. १ झांकण; आच्छादन; टोपण. २
झांपडी; अंधारी. [ढापणें]

ढापा—पु. १ मोठें कौल; आढ्यावरचें कौल; कोनावरील
कौल. २ जिना इ० वंद करण्यासाठीं योजिलेली फळी. ३ (शाका-
रणी) ढापण पहा.

ढावळ—स्त्री. खवूतर ठेवण्याची, पाळण्याची जागा.

ढाय—स्त्री. (व.) संवय. [सं. धा]

ढोर—न. (गो.) ढोर. गाईचें अगर म्हशीचें मढें (प्रेत)
'ढोर पडलें कावळे जमलें.' [ढोर]

ढारदुर—क्रिवि. (व.) (घोरण्याच्या आवाजावरून) गाढ.
(निजणें). [ध्व.]

ढाल—स्त्री. १ शत्रूपासून बचाव करण्यासाठीं लढाईत उप-
योगी पडणारी कातड्याची किंवा कासवाच्या पाठीची केलेली
वस्तु. २ निशाण (सैन्याचें, मुख्य सरकारचें, किड्यावरचें इ०).
(कि० देणें). 'ढाल दिली कात्रजेवर तळ पाहून.'—ऐपो ४४४.
३ (वायकी) घांटी; कंठमणि; कंठ. ४ (ल.) आसरा; छत्र; रक्षण
करण्यास समर्थ असणारी व्यक्ति. 'तो गृहस्थ या गांवामध्ये
मोठी ढाल आहे.'—न. ब्रिग्यांनीं केलेले धाडसाचें काम; साहस.
(कि० गिळणें). [सं.] **० देणें**—१ (मुख्य निशाण उभे करणें)
(लढण्यास, भांडण्यास, वाद विवादास इ०) सज्ज होऊन पुढें उभें
राहणें. 'दिल्या ढाला मैदानांत परांड्याच्या वाजुला।'—ऐपो
२३४. २ आढ्यान देणें; युद्धास बोलवणें. ३ प्रवासाची तयारी
करणें. **उलटी ढाल देणें—फिरविणें**—१ वंड करून उठणें. २
लढाई संपवून सैन्य माघारें, परत फिरणें.

ढाल—न. जारणमरणांतील एक मंत्र, साधन; खेटक. 'केलीं
नाना कवटालें। पुत्र लोभें केलीं ढालें।'—दा ३.३.४५.

ढाल, ढालगज—वि. १ (१ ज्याच्या गंडस्थळावर संरक्षणा
साठीं ढाल वांधली आहे अशा लढाईतील हत्तीप्रमाणें शूर, धीट-
मोल. २ ज्यावर सैन्याचें मुख्य निशाण आहे अशा म्होरक्या
हत्तीप्रमाणें धीट). अमर्याद; निर्लेज्ज; उद्धट (पुरुषाप्रमाणें वागणाऱ्या
स्त्रीविषयीं अथवा तिच्या शिरजोर, धीट, उद्धट, स्त्री जातीला अयोग्य
अशा वर्तनाविषयीं योजतात). २ बेवृट; दांडगी; ताळतंत्र सोडलेली
(स्त्री, तिचीं कृत्यें). ३ (वायकी) उपड्यापी; उलाढाली; दंगेखोर
(मुलें व त्यांच्या खोड्या). ४ अतिशय मोठी व स्थूल (स्त्री).
५ दंगेखोर; शिरजोर; बेकायदेशीर (मनुष्य). ६ (सामा.)
निष्कारण उठाटेवी करणारा; फाजील. [ढाल=निशाण+गज=हत्ती
निशाणाचा हत्ती मोठा असतो यावरून.] **ढालगजपण**—न. उला-
ढाल; उठाटेव. 'तयासि द्रव्य पाहिजे म्हणौन। केलें असंभाव्य ढाल-
गजपण।'—स्वादि २.२.१५. **ढालगज भवानी**—स्त्री. १
साहसाचें, आचरटपणाचें, अमर्याद, अनुचित कृत्य करणारी स्त्री.
२ उलाढाली, उपड्यापी स्त्री.

ढालकरी—पु. १ सरकारी सैन्याचें, सरदाराचें निशाण बाळग-
णारा; निशाणसंरक्षक शिपाई. २ ज्याच्या जवळ ढाल आहे असा
लढवय्या. ढालाईत; ढाल्या. ३ (ल.) काठी; आधार; कुटुंबांतील,
समाजांतील कर्ता पुरुष; नेता; पुढारी.

ढाल—काठी—खांब—स्त्रीपु. १ निशाणाची (विशेषतः
सैन्याच्या मुख्य निशाणाची काठी). २ (ल.) समाज—राष्ट्र धुरीण;
पुढारी; कुटुंबांतील मुख्य पोषणकर्ता.

ढालपट्टा—पु. (ढाल आणि पट्टा=तलवार) शिपायाचा लढाईचा सरंजाम. [ढाल+पट्टा]

ढालपा-पी, ढालपट—ढलपा पहा.

ढालाईत—वि. १ ढाल धरून, बांधून जाणारा. २ विशेषतः एखाद्या मोठ्या माणसाच्या, सरदाराच्या स्वारीतील शिपायांना म्हणतात. सोटे चारदार. ३ सैन्याच्या अग्रमार्गी असणारे मोठे निशाण नेणारा.

ढालू—(संगीत) सुंथ पहा.

ढाल्या—वि. १ ढाल घेऊन सज्ज झालेला. २ ढाल-निशाण वाहणारा. ढालाईत पहा. ३ धाडसी; साहसी; मसल्ली; हिकमती; युक्त्या इ० नीं पूर्ण. [ढाल]

ढालावारा—पु. पूर्वेकडील वारा. —योर १.६५१.

ढास—वि. रानवट; माळरान; नापीक (जमीन). [फा.]

ढास—पु. (व.) गाडीच्या चाकावर, धुन्यावर वसविलेला भाग. ढासी पहा.

ढा(ढां)स—खी. कोरडा खोकला (जनावरें, माणसें यांना होणारा). [हिं.]

ढांस—पु. १ (कों.) चावा; दंश. ढांस पहा. २ तोडलेला सर्व भाग. [सं. दंश; म. ढांस]

ढा(ढां)सण—न. १ (कों.) आधार; आश्रय; धीरा. २ आश्रयदाता; हितकर्ता. ३ (राजा.) ऐन आणीबाणीची वेळ; नेमकी संधि, वेळ. ४ नेमकी जागा. 'ढांसणावर नीट हौदे चालविले.' —भाव ३४. ५ मोहरा. 'ऐसे कित्येक दुसरेकडे ढासण धरून गोळागोळी करीत होते.' —भाव ४५. ६ तोंड. 'यांचें फौजेचें ढासण खंदकास लागलें.' —भाव ४६.

ढा(ढां)सणी—खी. ढांस; खोकण्याची क्रिया; खोकला (विशेषतः गुरांचा). (कि० करणें; लागणें; राहणें). [ढासणें]

ढा(ढां)सणें—अक्रि. खोकणें (घोडा; जनावर यांनं).

ढासण्या—खीअव. गाडीच्या साटीचें सर्व सामान बांधण्याच्या दोन्या. या आखरीला आंढळलेल्या असतात. [ढासी]

ढासरा—वि. ढासणारा; खोकणारा; खोकरा (घोडा इ०). [ढास]

ढासरा—पु. ढोसरा; धसका; धास्ती; दुःखपूर्ण स्मृति, वेदना. (कि० धरणें; घेणें; वाळणें; काढणें). 'पोरानें आईचा ढासरा धरला.' 'त्याला असा ढासरा वसला आहे, मनांतून जात नाही.'

ढासल—न. (व.) असटसा पातळ भात.

ढासलें—न. (व.) शिजवून ठेवलेला पदार्थ (भात इ०). ढसकें पहा.

ढासळणें—अक्रि. १ कोसळून पडणें (इमारत, विहीर, रास इ०). २ (ल.) विघडणें; वाया जाणें; व्यर्थ होणें. धासळणें पहा. —अक्रि. रचलेल्या पदार्थांची रचना कोसळून पडायाजोगी शिथिल करणें.

ढांसळाढांसळ—खी. पडापड; कोसळाकोसळ; पडझड.

ढासी—खी. (व.) बैलगाडीची साटी; सांगाडा.

ढासें—न. (व.) गाडीच्या सांगाड्याच्या, बाजूस टेकाव-याच्या कांवी; करळ्या. 'गार्डीत ढास्यापर्यंत माल भरला'

ढाळ—पु. १ पातळ विष्टा; जुलाव; रेच (औषधानें, रोगानें झालेला). (कि० होणें). २ शौचास साफ होण्याचें औषध; रेचक. 'ढाळ आणि उखाळ देती. पथ्य कठीण सांगती.' —दा ३.७.३३. ३ उतार; उतरतेपणा (पाण्याचा, जमीनीचा). ४ तेज; पाणी (मोत्यांचें). 'मुक्तमणी ढाळ देत.' —वेसीस्व १.१२७. ५ आकार; घडण; घाटणी (भांडी; दागिने इ० ची). ६ शैली; पद्धति; तन्हा; रीत. (कि० पडणें). 'बोढाळाची ढाळ कोटी. मारला जाइल यासाठी.' —अमृत २३. ७ अभिषेक. —हंको. ८ उष्णतेच्या झळा. ९ हापका; पूट. 'नाना लवणाचें जळ. होआवया दोनि चार वेळ. देऊनि सांडिजती ढाळ. तोयाचे जेवीं.' —झा १८.७७५. [ढळणें] (वाप्र.) ० देणें—१ नोकरास वडतर्फे करणें. २ टाळाटाळी करणें; चुकविणें. ढाळाखालीं—ढाळीं पडणें, ढाळ पडणें—लागणें—पद्धत, रीत पडणें. ढाळाखालीं चालणें—नेहमीप्रमाणें वर्तन करणें.

ढाळ—खी. डहाळी; फांदी. [डहाळी]

ढाळ—पु. डेप. 'जाले इक्षुरसाचे ढाळ. तरी लवण देणें किडाळ.' —दा १५.४५७.

ढाळउखाळ—पु. हागओक; ढाळ व ओकारी. (कि० होणें; चालणें; देणें). [ढाळ+उखाळ]

ढाळक—न. शौच्यास साफ होण्याचें औषध. —वि. जुलाव होणारें; रेचक (औषध). [ढाळ]

ढाळणी—खी. १ नांगरेली जमीन साफ करण्याची क्रिया. कुळवणी. २ पंख्यानें वारा घेणें. [ढाळणें]

ढाळणें—अक्रि. १ (चवरी, पंखा इ०) हलविणें; वारणें. 'वैदर्भी चामरातें धरनि लसदुरोहार ढाळुनि सेवी.' —मोक्षूण ६०.१. 'भरत शत्रुघ्न दोषे चवऱ्या ढाळिती' —विष्णुदासनामा पद. २ प्रकाशणें; सतेज दिसणें (मोर्ती). ३ अश्रु गाळणें. 'घोडा असूं ढाळतो.' ४ टाकणें; फेंकणें. 'धर्म प्रथम फांसे ढाळी.' —मुसभा १४.३४. ५ घालणें; वर ओतणें; अभिषेक करणें. 'श्रीगुरुलिंगा ढाळी. ध्यानामृत।' —झा १३.३८६. —अक्रि. १ पडणें; गळणें (अश्रु). २ ढाळ होणें. [ढळणें; दे. प्रा. ढाल=

खालीं टाकणें; चवरी वारणें]

ढाळणें—उक्ति. १ साफ करणें; ढेंकळें मोडणें (नांगरलेल्या जमीनींतील). २ (व.) पाऊस पडल्यानंतर वखरणें. [ढळणें]

ढाळदार—वि. उतरता; उतार असलेला. [ढाळ+दार प्रत्यय]

ढाळ(ळें)ढाळें—क्रिवि. १ एका डहाळीवरून दुसऱ्या डहाळीवर. ' तो हळू हळू ढाळें ढाळें. केलुकेनि एके वेळे । ' —झा ३.४२. २ हळू हळू. ' तरी अम्यासाचेनि वळें. प्रत्याहारीं निराळें. नखी लागेल ढाळें ढाळें. वैराग्याची । ' —झा ६.५७. [डहाळी]

ढाळपेटी—स्त्री. मेद्रिसवरून ठसा ढाळण्यापूर्वी ती ज्या पेटीत बसवावी लागते ती पेटी. (इ.) मोल्ड केस.

ढाळा—पु. १ पानें असलेली ल्हान फांदी; डहाळा; टहाळी. २ हरबरा, वाटाणा, लाख इ०चें रोपटें.

ढाळी—स्त्री. डहळी; फांदी. ' बांधीव चुचड्याची लकव, पदर अति सुवक खोविला तिपदरी वेणीचा । चंदनढाळीस जसा लपेटा काळे नागिणीचा । ' —होला १०४. [डहाळी] म्ह० धरायाला ढाळी न बसायाला सावली. ' = निराधार स्थिति.

ढाळीक—वि. तेजस्वी.

ढाळू—वि. अतिशय उतरता, ढाळदार. [ढाळ]

ढाळें—अ. १ हळूच; हळू हळू. ' तंव वरिले कडोनि ढाळें । चंद्रामृताचें तळें । कानवडोनि मिळें । शक्तिमुखीं । ' —झा ६.२४७. २ सहजरीतीनें. ' ढाळेचि काम हातें सदा । ' —दा १९.८.९.

ढाळेंढाळा—स्त्री—क्रिवि. १ थोडें थोडें. ' मग नेमैचि ढाळेंढाळा । पिकालागीं जळा काडिजे पाट । ' —एमा ५.२१६. २ हळू हळू. ढाळें पहा. ' ढाळें ढाळें चालणें । ' —वि.उ ११.९५.

ढाळ्या—पु. कळीला जोडलेला छपराचा पुरवणी भाग.

ढाळ्या—वि. (प्रां.) दवंडी देणारा, पिटणारा.

ढिक(कु)ळी—स्त्री. डिखळ; ढेकूळ; ल्हान ढीग; गोळा (शिजलेला भात, दर्हीं इ० चा); गुठळी (रक्ताची). [डिखळ]

ढिग(गा)र—वि. (कुण.) पुष्कळ; विपुल; भरपूर; (लई या प्रमाणें अशिष्ट) [ढीग]

ढिग(गा)र, ढिगारा—पु. राशी; ढीग; गंज. (धान्या-दिकांचा). ' मोहरा पुतळ्या रुपयांचे जागोजाग पडले ढिगारे । ' —ऐपो १२३. [ढीग]

ढिगा—उद्गा. (कों.) पुरे. [सं. स्थग्]

ढिगावा—पु. (कु.) आधार.

ढिगाळ—पु. (ढीगचा अतिशय) ढीगच्या ढीग. ' पडिले प्रेतांचे ढिगाळ । रक्त निम्नगा चालिल्या । ' —जै ८७.२०. [ढीग+आळ प्रत्यय]

ढिगी—स्त्री. टेंकण; आधार; टेंकू (झाड, वेल इ० ना लांकडाचा वगैरे दिलेला). (कि० देणें; लावणें).

ढिगोला—पु. (ना.) १ ल्हानसा ढीग. २ ल्हानसें टेंकाड. [ढीग]

ढिप(पू)ळ, ढिबळ—न. मातीचें ढेंकूळ; ढेपसें; डिखळ. ' तेणें वासनाढिबळ विरालें । ' —रंयो ४.२६१.

ढिम—म्ह—स्त्री. १ (दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून) आपल्या उद्योगा—संकल्पापासून निवृत्त होणें; मागें घेणें; चकित होणें. २ (दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून) प्रवृत्त होणें (खाणें, देणें, करणें, म्हणणें इ० क्रियापदांवरोबर निषेधार्थी योजतात). ' मी त्यास इतकें बोललों परंतु त्यानें ढिम खाल्ली नाहीं. ' —वि.क्रिवि. धिमा; स्तब्ध; मुर्लीच न हलतां न ऐकतां. ' जशाचा तसाच ढिम उभा आहे. ' —वज्राघात ११७. ' कोणी कांहीं करो हा आपला ढिम बसतो. '

ढिमा—पु. १ ल्हान वाटोळी टेंकडी; उंचवटा; जमीन सपाट खोदतांना माप घेण्यासाठीं मधूनमधून उंचवटे ठेवतात ते. २ नदीमधील (वेढासारखी) कोरडी जागा.

ढिमा—पु. मुलामा. ' कळस ढिमाचे पोकळ । जळो वरील ते झळाळ । ' —झा १३.४७०.

ढिमा—वि. मंद; सुस्त; जड. धिमा पहा.

ढिमोरा—पु. (जनावरांच्या) पाठीच्या कण्याचें शेवट; चौक; ढुंगण.

ढिरा—पु. १ (ढिरा) नवीन अंकुर; कोंब; न उकललेलें कोंबाचें टोक. २ (ल. कों) घर शाकारतेवेळीं गवताच्या पेंढ्या वर उडविण्यासाठीं, हलविण्यासाठीं केलेली अणीदार काठी.

ढिरी—स्त्री. ल्हान ढिरा; कोंब; कोमल अंकुर; पानांचे उकललेलें कणीस. [ढिरा]

ढिल—वि. ढिला; शिथिल. —स्त्री. मंदपणा; दुर्लक्ष्य. ढिली पहा. (कि० देणें). ढिला पहा.

ढिलता, ढिला—वि. १ सैल; घट, आंवळ नसणारा; खिळ-खिळीत. २ लेचापेचा; शिथिल; भोंगळ; हयगयीचा; अव्यवस्थित. ३ सुस्त; आळशी. ' तरी आंगें कमें ढिला । जो मनें विकल्पें मरला । ' —झा १३.६७७. ४ चंचल; निश्चयरहित. ' होतां प्राप्त गुरुविरह कैसा न म्हणेल मानव ढिला हा । ' —मोआश्रम २.४.५ मृदु; नरम. ' रसें गाढीं वरी ढिलीं । द्रवभावे आथिलीं । ' —झा १७.१२८.

[देप्रा. ढिल; तुल० सं. शिथिल; प्रा. सढिल] कासोट्याचा ढिला—वि. निःशंकणें जारकर्मास प्रवृत्त असणारा; व्यभिचारी. कमरेचा ढिला—वि. पंड; नपुंसक. [प्रा. सढिल]

ढिलाई—स्त्री. १ सुस्तपणा; मंदपणा. २ हयगय; दुर्लक्ष; अव्यवस्थित कारभार. [ढिला]

ढिला कुमाईत—वि. १ भाडोत्री (घोडा). २ भितरा; कमकुवत; डगणारा (माणूस).

डिला माल—पु. १ हलका, निरुपयोगी माल. २ (ल.) दुर्बल; नामद, षंड, कुचकाभाचा माणूस.

डिलाविणें—उक्ति. सैल, शिथिल करणें. 'वसन डिलावित सरळकंठ आकंठ भरित।'—अमृत ६२. [डिला]

डिली दोरी—स्त्री. लगाम सैल सोडणें; वंधन, वर्चस्व, तावा कमी करणें; अंमल कडक न ठेवणें. (किं० देणें; सोडणें).

डिल्या—वि. १ खिळखिळ्या शरीराचा; ज्याचे सांधे ढिले झाले आहेत असा. २ ज्याचा कारभार ढिला आहे असा (माणूस). [डिला]

डिल्ली—स्त्री. १ मंदपणा; सुस्तपणा; हयगय; चालढकल; दिरंगाई. (किं० करणें; पाडणें). २ (ल.) दुर्लक्ष; ढिलाई; शिथिलपणा. ३ वंधन, कडक अंमल कमी करणें, काढून घेणें. ४ (नियमांत मिळालेली) सबड; मुभा. [डिला]

डि(डि-ढी)वर—पु. कोळी जात व तींतील व्यक्ति; धीवर. [सं. धीवर] **डिधरी**—स्त्री. कोळीजातीची स्त्री. 'मग तो म्यां डिधरीसी रतविला।'—भज १०७.

डिसर—वि. (व.) ठिसूळ पहा.

डिस(सा)ळ—वि. १ उदार; सढळ; उधळ्या. धोताल पहा. २ अगडवंव; मोठा; अवजड; वोजड परंतु ठिसूळ, दुर्बल; ढिला (मनुष्य, जनावर, लांकूड). ३ अफाट; अवाढव्य; विशाल. 'जग-ढंवर अतिडिसाळ। दुर्धर घडि मोठी सहज।'—देप २. [ढासळणें]

डिसळणें—अक्ति. ढासळणें; कोसळणें (इमारत, विहीर, रास). ढासळणें, धासळणें पहा.

डिसा, डिस्ळ, डिसुर—वि. १ नाजूक; ठिसूळ (लांकूड). २ ज्याचे स्नायू वळकट नाहीत असा; फोफश्या.

डिसा—पु. एक पक्षी; पाणकावळा; खंड्या; गण्या.

डिसाळ—वि. ढसाळ. १ समर्थ; मोठें; प्रचंड. 'नाहीं येणें पाडे डिसाळ। दुजें जर्गी।'—झा ४.१७५. २ पोकळ. 'ब्रह्मयातें करूनीही तेजा। डिसाळ गोष्टी करितोसी।'—नव १६.८०. ३ फोपशा. 'एक रोकडे एक डिसाळ। होय सकळ आपण।'—ह १०.१९४. ४ (महानु.) विशाल. 'हारवलीं अनंतब्रह्माडांचीं डिसाळें।'—भाए ६५७.

डिसार—वि. नरम (गूळ, माल). डिसर, डिसळ पहा.

डिसी—स्त्री. (व.) जिच्या भोंवतीं सोपल गुंडाळतात ती काठी.

ढीग—पु. १ मोठी रास, संचय, गोळा; गंज. 'भी कृष्ण त्या मूर्ता पापाच्या त्रासदायका ढीगा।'—मोसभा ५.११६. २ (कुण.) ढीगच्याढीग; राशीच्याराशी; अतिशय मोठा संग्रह, साठा. ३ (ल.) गर्दी. 'मारीत ढिगांत लोटला।'—ऐपो ८७.

—वि. समृद्ध; विपुल; पुष्कळ. 'वा, ढीग वेदना अनुभविल्या समरीं परंतु ती गाढी।'—मोउद्योग १३.८४. ० **करणें**—१ अनेक वस्तु एकत्र करणें; रास घालणें. २ (ल.) पुष्कळ, आटोकाट प्रयत्न करणें. ० **घालणें**—**पाडणें**—**लावणें**—१ ढीग रचणें; रास घालणें. २ (ल.) अतिशय, पुष्कळ करणें. (काम इ०).

ढील—स्त्री. १ शिथिलपणा; ढिलेपणा; मंदपणा. २ (ल.) हयगय; सुस्ती; टंगळमंगळ; आळस. (किं० होणें; असणें; करणें). २ चेंगटपणा; टोळवाटोळव; दिरंगाई. (किं० करणें; लावणें; मांडण). —वि. सैल; सुस्त; संथ; ढिला पहा. [डिला] ० **देणें**—स्वातंत्र्य देणें; मोकळीक देणें; सैल सोडणें. ० **पडणें**—कामाला—कामाची हयगय होणें; दिरंगाई लावली जाणें.

ढील—न. १ दोंद; ढेर. (एखाद्या अजस व अवजड माण-साला किंवा वस्तूला आश्चर्याथी किंवा तिरस्कारार्थी लावतात). २ अवजड धूड. 'हें केवढें ढील हो!' [हिं. डील; सं. अघील]

ढीव—पु. (महानु.) १ धीवर; कोळी. [धीवर] **ढीवाच्या अलंकार**—पु. नकली, खोटा दागिना. 'तैसा मनुष्यदेहाचा आकार। जैसा ढिवांचा अलंकार। वाहिजे दृष्टी प्रियार। भीतलं कुडा।'—झाप्र ७४९. २ ढीवराचे, कोळ्याचे अलंकार. ३ (ल.) पितळेचे वेगडाचे दागिने. 'ले विषयाची ढीव।'—भाए ६०३. [सं. धीवर=कोळी]

ढीवर—पु. कोळी; धीवर; ढिवर पहा. —झा १६.३१८. 'काय केलें जलचरीं। ढीवर त्यांच्या घातावरी।'—सुगा ३१४४. [सं. धीवर]

ढीवळ—न. तुकडा. 'कर्पूराचें जैसें ढीवळ।'—गीता १३. ९८७. [डिखळ]

ढुंकणें—अक्ति. मुद्दाम पाहणें; डोकावणें; डोकें खुपसून, पुढें काढून पाहणें. **ढुंकून**—किवि. १ मुद्दाम डोकें पुढें काढून, खुपसून. (किं० पाहणें). २ वळून; डोकावून. 'म्या त्याजकडे ढुंकून पाहिलें नाही.' [हिं. ढुंकना=झुकणें] **ढुंकून न विचारणें**—विलकूल दुर्लक्ष करणें. [डोकावणें, अथवा डोकें]

ढुकसी, ढुमणी, ढुशरी—स्त्री. धडक; ढुसणी पहा.

ढुंग—न. ढुंगण; कुळा. 'ढुंगासीं लावोनि लंगोटी। त्रैलोक्य-सृष्टि हिं डवसी।' [ढुंग=उंचवटा, टेकडी] म्ह० 'ढुंगणाचें सोडून डोकीस गुंडाळणें.' =निर्लज्ज असणें, होणें.

ढुंग(गा)ण, ढुंग(गा)ड—न. मोठें ढुंग, कुळा, मागचा भाग; कुळ्याचा विस्तार, मोठेपणा दाखविणारा शब्द. [ढुंग] **ढुंगणावर आपटणें**—मूर्खपणामुळें मोठी ठोकर बसून नुकसान होणें. **ढुंगणास हात पोहोचणें**—स्वतंत्र वनणें; कोणाची जरूरी नसणें. मुलगा मोठा होऊन स्वैर-वर्तन करूं लागला असतां म्हण-तात. म्ह० तोंडाच्या वाता ढुंगाड खाय लाता (कोणाचें तोंड

चालतें कोणाचा हात. ह्या म्हणीच्या सारखीच म्हण. तोंडाचें काम फक्त गप्पा मारण्याचें असतें पण इकडे हुंगणास खस्ता खाव्या लागतात या अर्थी.)

हुंगणमोडे—न. १ एक प्रकारचें हरलें. हें वापरणारा वांकळा वीं हरलें हुंगणावरून आंत दुमडलें जातें व अशा रीतीने मागची वाजू भिजली जात नाही. २ एक प्रकारची मुंगी (कमरे-जवळ हिच्या शरीराचे दोन भाग वेगळे पडतात). [हुंगण+मोडणें]

हुंगणा—स्त्री. (निदान्यजक) स्त्री (सामान्यतः मोठ्या हुंगणाच्या स्त्रीस शिवी म्हणून योजतात). 'काळ्या सावळ्या गोऱ्या भुरक्या लहान खुऱ्या हुंगण्या ।'—सला ८१.

हुंडा(ढा)ळणें—सक्रि. शोधणें; धुंडाळणें. ढांडुळणें पहा. [प्रा. हुंडुळण=गवेषण]

हुड्याचार्य—पु. हुड्याचार्य पहा. [का. दोडू=मोठा+आचार्य]

हुवा—पु. टेकाड; उंचवटा.

हुमकें, हुमहुम, हुमहुम—न. हुमकें; टिमकी; (लहान मुलांचा) डफ. [ध्व. हुम]

हुमहुम—क्रि. हुमहुम पहा. [ध्व.]

हुमहुम—न. हुमहुम पहा.

हुमणी—स्त्री. १ वासरूं पितांना गाईस जी दुसणी देतें ती; धसक. २ वासरांस शिंगे येण्यापूर्वी त्या जागीं डोक्यावर टेंगुळें दिसतात तीं प्रत्येक. ३ टकर; धडक. [ध्व. हुम=धडकीचा आवाज]

हुलकी—स्त्री. (ना.) गोंडी वाद्य; डफडी. [ढोल]

हुशी, हुशी—स्त्री. १ धडक; टकर; डोक्यानें मारलेली धडक (विशेषतः वासरानें-पितांना गाईस). दुसकी—णी पहा. २ खुपसणें; शिरकाव.

हुस—अ. दुस्स पहा.

हुसकणी—स्त्री. धक्के मारणें; दुसकणें; खुपसणी. [दुसकणें]

हुसकणें—सक्रि. १ भोसकणें; खुपसणें; ठोंसणें; रेटणें. २ डोक्यानें हुशी, धक्का, मारणें. [दुस]

हुसकी—स्त्री. १ खुपसणी; रेटणें; धडक; धक्का; दुसकणी; आघात. २ हुशी देणें; दुसणी (मूल, वासरूं यांनीं पितांना दिलेली). (क्रि० मारणें). [दुस]

हुसणी—स्त्री. ढोसणी. १ रेटणें; ढकळणें; भोसकणें; ढोसणें; खुपस; धडक. (क्रि० देणें; मारणें) २ जायति; फिरून आठवण देणें, करणें (आश्रयदात्याला); टोंचणी. [दुसणें]

हुसणें—सक्रि. भोसकणें; खुपसणें; खोंचणें; आंत मारणें (शिंग, खिळा इ० अणुकुचीदार वस्तु).—अक्रि. डोकें पुढें घालून आंत घुसणें; मुसंडी देणें. [दुस]

हुसा, दुस्सा—पु. गुदा; बुकी; बुकांदा; ठोसा (मुठीचा).

हुसा—पु. (व.) शालीसारखें सुती पांचरूप; धुसा. [हिं. धुस्सा]

हुसी—स्त्री. मुसंडी; हुशी पहा. [दुसणें]

हुसे—(व.) तीफणी पामर.

हुस्स—अ. काळा या विशेषणाला जोडण्यांत येणारें आधिक्य-दर्शक उपपद किंवा प्रत्यय. उदा० काळा हुस्स. (=काजळाप्रमाणे काळा). ' काळीं हुस्स चरांजन-नग-शिखरेशीं विवूनि आसविलें । '—मोवन १०.४१.

हुळका—पु. (व.) डुकली; डुलकी.

हुस—वि. (व.) अविचारी; हुड. ' मुलगा फार हुस आहे, तो मारायला कमी करायचा नाही. '

ढेक—स्त्री. (राजा. गो.) वैलाचा शब्द, ओरडणें; हंवरडा. —स्त्रीन. १ एखाद्याच्या अंगावर मोठ्यानें कर्कश ओरडणें. २ डरकणी; डरकाळी (वाघ इ० क्रूर प्राण्याची). (क्रि० फोडणें). [ध्व.]

ढेक—पु. (व.) गर्व. ' आजकाल त्याला फार ढेक झाला आहे '

ढे(ढें)कणी—स्त्री. १ एक वागुरड्याप्रमाणें काळसर तांबडा किडा (याला ढेकणाची आई समजतात). २ ढेकण धरण्यासाठीं अनेक छिद्रें पाडलेली लांकडाची फळी. हीत ढेकण जालून वसतात.

ढेकणी—स्त्री १ (विणकाम) वही (ओवी) वरवीं धनुकली (धनुष्यकृति भाग). यालाच अटण्याच्यादोऱ्या बांधलेल्या असतात. २ (चाळथासाठीं) चक्र नसलें म्हणजे त्याऐवजीं काम-टीचे तुकडे असतात व त्यास नकशीच्या दोऱ्या बांधतात. या प्रत्येक तुकड्यास ढेकणी म्हणतात.

ढे(ढें)कणें—अक्रि. (राजा.) १ आवेशानें एखाद्यावर उसळणें, ओरडणें; शिरा ताणणें; अंगावर येणें. २ डरकाळी फोडणें. [ढेक]

ढे(ढें)कर, ढेकर—पुस्त्री. पोट भरल्या-फुगल्यामुळें पोटांतील वायु कंठातून बाहेर येतांना होणारा आवाज. ' धालेपणाचें ढेकर । जेवीं देती जेवणार । '—विपू १.९. ' लहव्येस झुणका माकूर । खाऊनइयानी देउं ढेकर । '—सत्यविजय नाटक. ढेकर देणें-देऊन बसणें-प्रद्रव्याचा अपहार करून तें जिरविणें; ठेव म्हणून ठेवलेला पैसा गिळंकृत झाला, परत मिळणार नाही असें स्वच्छ सांगणें.

ढेकली—स्त्री. ओकती.

ढे(ढें)क(कू)ळ—पु. डि(ख)खूळ; मातीचा गड्डा. जमिनीचा ढवळा. ढेकळाप्रमाणें चिरणें-तेजोहीन, हतवीर्य होणें; जिरणें. ढेकळें फोडणें—(पाणथळ जमीनींत) सऱ्या पाडणें.

ढे(कू)ळी, ढिकळी—स्त्री. १ लहान रास, गोळा; ढिकळी (माताची) ढेंप. २ गडुळी; गुठळी.

ढेका—पु. घाण्याच्या लाटेवर वसविलेलें व बांकविलेले लांकूड. —वदलापूर २२६. [देप्रा. हिं. ढेका, ढेक=एक पक्षी]

ढेंकारणें—क्रि. (कु.) मोठ्यानें ओरडणें; ढेकणें. [प्रा. ढेकार=बैलाचा शब्द]

ढेकी—स्त्री. डंख; चुना, पोहे इ० कुटण्याची योजना. कांडण्याकुटण्याचें (भडभुंजाचा डंख, डंग या प्रमाणें) साधन. [हिं. ढेक=लांब मानेची चिमणी यावरून]

ढे(ढें)कूण—पु. १ दंशक जातीतील एक स्वेदक कीटक. चाला लहानशी सोंड असून ती तो माणसाच्या अंगांत खुपसून रक्त शोषण करितो; खटमल; मत्कुण. २ (तिरस्कारार्थी) घाण्या, कुचका, पादरा, माणूस. [वेप्रा. ढेकुण] इ० ढेकणास ढेकूण काय खातो= (हिंज पशू एके ठिकाणीं शांततेनें राहूं शकतात). वाईट वाईटाला कांहीं करीत नाही. ० पिस्ता—स्त्री. अव. (ल.) पूर्ण दारिद्र्य, दैना. [ढेकूण+पिसवा]

ढेंके—न. डीक—कें. तेलाच्या घाण्याच्या लाटेवर असणारे व तिला खालीं दावणारे वांकडे लांकूड. ढेका पहा.

ढेंग—स्त्री. १ ढांग; पाल्ल; टांग. ' एका ढेंगेत ब्रह्मांड आटी । यवन धावे त्याच्या पाठी । '—ह २२.१८८. २ उमे राहिले असतां दोन पायांच्या मधील अंतर. ' नाचतां नाचतां ससो वाघाच्या ढेंगातून पळालो. '—लोक २.४४. ३ मांडी किंवा संबंध पाय. ४ जांव; मांडीचा सांधा. ढेंगा—नौ पसरणें—१ लांब लांब टांगा टाकीत चालणें. २ पाय पसरणें; ताणणें. ' हा ढेंगा पसरून निजला. '

ढेंगमत—न. नास्तिक, पाखंड मत; थोतांड मत. ढेंगमत पहा. [ढोंग+मत]

ढेंगळणें—सक्रि. १ ओलांडून जाणें; ढेंग टाकून पलीकडे जाणें. २ (ल.) गालणें; वगळणें (हयगयीनें, अश्रद्धेनें). ३ नासणें; मोडणें; लाथाडणें; फोडणें. ४ झिडकारणें; धुडकावणें; धिक्कार करणें. ढांगळणें पहा. [ढेंग]

ढेंगळा—वि. (व.) हलगरजी; अव्यवस्थित. ' तेथें सगळा ढेंगळा कारभार '

ढेंगा—पु. ढुंगण; कुळा; ढुंग पहा.

ढेंगा(ग)ळ—वि. १ लांबटांग्या. २ लांब टांगा टाकीत जाणारा. ३ (ल.) अत्यंत उंच. ढांगळ पहा. [ढेंग]

ढेंगाळणें—क्रि. (व.) रेंगाळणें; हयगय करणें. [ढेंगळा]

ढेंगाळी—(ना.) स्त्री. दिरंगाई.

ढेंगुमंगु, ढेंगोजी, ढेंगोजीमंगोजी, ढेंगोमंगो—पु. १ (निदार्थी) बढाईखोर; लब्धप्रतिष्ठित; रिकामा डौली; ढोंगी; तोतया; लुच्चा माणूस. २ महारांचा गुरु. [ढेंग द्वि.]

ढेंडळ, ढेंड(डा)ळणें, ढेंडाळी—ढेंडळ पहा.

ढेंड(डा)ळ, ढेंडाळी—स्त्री. जुलाब; ढाळ; हगवण; ढगळ २ अर्थ पहा. ढेंड(डा)ळणें—अक्रि. जुलाब, ढाळ होणें; एकसारखे परसाकडेला जात असणें. [ढेंडळ] ढेंडळपट्टी—स्त्री.

शको. ४. ६

(ग्राम्य) १ जोराचा जुलाब; ढाळ. २ बऱ्याच वेळां परसाकडेस जावें लागणें; हगवण; ढेंडळ.

ढे(ढें)ढें—न. १ धें(धें)डे; प्रस्थ; धेंड; मोटी आकृति. २ अवडंबर. ० फिटणें—पावसाळा सरणें. ' कां बाधिंवे ढेंडे फिटें । जेव्हां शारदीयेचा अनुषट्ठ फुटें । '—हा १.१०२. [धेंड]

ढेपया—पु. चांगला लह, पुष्ट ढेकुण, ऊ. टेण्या पहा.

ढेनस—न. (ना.) एकप्रकारची फळभाजी. धेंडसें.

ढे(ढें)प—न. १ मातीचें ढेंकूळ; डिखळ. २ जिराईत पिकाची जमीन. ' त्या गांवांत २५ विघे ढेप आहे. ' ३ जमिनीची पिकावरून, उत्पन्नावरून मोजणी (विस्तारावरून); मुडा, खंडी, कुडव, अथोली असे या जमिनीच्या मापाचे भाग केलेले असतात. —स्त्री.

१ उंसाचा रस कडवून विशिष्ट आकाराच्या तयार केलेल्या खळग्यांत ओतल्यावर थंड होऊन त्याचा वनणारा गोळा; गुळाचा मोठा खडा; मेळी. २ पेंड, भात, धान्य, दई, जटाभार, कागद, पानें, गवत इ०चा गोळा, गडा, जुडा, खाप. ' ढेप लावित असे टुक यातें । '—किंगवि २२. ३ (गुरें, पालस आणि विस्तव ह्यापासून संरक्षण व्हावें म्हणून) वर मातीचीं डिखळे घालून लिपून ठेवलेली कडव्याच्या पेंड्यांची गंज; ढेपण. [वैसे. ब्रप्स=चिंतु; हिं. ढेपा] ढेंपेचें गुरू—न. १ (शब्दशः) पेंडीवर पोसलेली गाय, बैल. २ (ल.) लांबखाल माणूस.

ढेप—न. (प्रां.) चेप; गर्दी; खेंच; समुदाय.

ढेपझाडा—पु. पिकास योग्य अशा लागवडीच्या जमिनीची नोंद (तरफ वगैरेचे).

ढेपण—नस्त्री. १ (माण.) पुष्कळ कडवा एकत्र करून रचलेला ढीग. २ ढेप (—स्त्री.) अर्थ ३ पहा.

ढेपणें—सक्रि. १ रास करणें; ढीग रचणें. २ (ल.) ढाखणें; दावून, खच्चून भरणें (अन्न). —अक्रि. चिकटून, दावून ढेप होणें. (कागद, पानें इ० ची); आंत जाऊन घड होणें, थिजणें (फळलेला गूळ निवाल्यावर). ३ कायम होणें (एखाद्या कामावर, जागेवर). ४ (ढेप=डिखळ, गोळा यावरून) बसणें; आराममांडी घालणें (वसणाऱ्याचा आळस किंवा एखाद्या ठिकाणीं जाऊन परत येण्यास होणारा फार उशीर अथवा बोलणाऱ्याचा क्रोध इ० ह्या शब्दाने ध्वनित होतो). ' हा एखोळा कोण्हीकडे जाऊन ढेपला. ' ५ (व.) माती लावणें; रिपणें; (झाडाच्या बुंध्याच्या) भोंवतालीं माती लावणें. ' आंब्याचें झाड ३-४ वर्षांचे झाल्यावर त्याला ढेपलें पाहिजे. ' [ढेप]

ढेपपहाणी—स्त्री. लागवडीच्या जिराईत जमिनीची पाहणी.

ढेपफोडणें—न. (कों.) लांकडी मोगर; हातोडा. नांगरलेल्या जमीनीतील ढेकळें फोडण्याचे कामी याचा उपयोग करतात.

ढेपवांगी—खी. वांग्याची एक जात; झाड. ढेपवांगी—न. त्याचें फळ.

ढेपशी—खी. १ गोवरीची राखंडी; तिचा तुकडा; ढेपसा. २ गुळाची ढेप. ढेपशी—खी. (राजा. कुग.) फणस उभा चिरून केलेला लांबट तुकडा. —मसाप २.३६१. [ढेप]

ढेपला—पु. १ राखंडीचा तुकडा; ढेपशी. २ तुकडा ' विस्त-वाचा, राखेचा ढेपसा. ' ३ भितीचा डांसळून पडलेला मातीचा भाग, पोपडा; खपळी. ४ ढेप (पेंड, भात, दही, इ०ची). [ढेप; तुल० वैसं. द्रप्स=विदु. —ऋग्वे ६ ४३.३.]

ढेपळ—ळा—ळी, ढेपुळी, ढेपूळ—नपुंखी. मातीचें ढेकूळ; ढिखळ. ढेपळी हें अल्पत्वदर्शक रूप आहे. ' हे पांसूचि ढेपुळी विरेचिना । ' —झा १५.४०१.

ढेपाळी—ळें—खीन. गुळाच्या ढेपांचा सांचा; कढलेला उंसाचा रस घट्ट होण्याकरितां जीत ओततात ती खळी; गुळाची ढेप तयार करण्यासाठीं केलेला खडा; कोठें कोठें अशीं भांडींच जमिनींत पुरून त्यांत कढलेला रस ओततात. [ढेप+आळी—ळें]

ढेपूस—न. नदीच्या कांठचा—दरडीचा कपरा (पाण्याच्या ओघामुळें डांसळून पडलेला); डांसळलेल्या भितीचा भाग; ढेपसा अर्थ ३ पहा. [ढेप]

ढेपूळ—न. (कु.) फणसाचा अर्धाभाग; ढेपूशी पहा. [ढेपळ]

ढेप्या—वि. चिकट; खनपटीस वसणारा; धरणें धरून वसणारा. [ढेप]

ढे(ढे)बर—न. (व.) पोटाचें सुटलेलें दोंद. [ढेंबरा]

ढेबपोट्या, ढेंबरा, ढेमरा—वि. पोटा सुटलेला; मोठ्या पोटाचा. ढेंबरा पहा.

ढें(ढे)बरा, ढेमरा—वि. १ मोठें, पसरट (नाक). २ अशा नाकाचा. ३ सुटलेलें; फुगलेलें; फुगीर (पोटा). [ढेंबरा]

ढे(ढे)बरी—खी. (व.) चाकापुढें आखावर एक लाकडाची वाटोळी फिरकी लावतात ती.

ढेंबराढेमाई, ढेमाई—खी. (निदाव्यंजक) अंगानें स्थूल अशी खी; फतीमा.

ढेबरें—न. (कों. ठणें) घुरांडीवर वसविलेलें लांकूड. याच्यावर साटी येते.

ढें(ढे)बरें, ढेमरें—न. एक प्रकारचें थालीपीठ. पिठांत तिखट, मीठ इ० घालून तव्यावर थापतात व त्याला थोडीं भोंकें पाडून त्यांत तूप, तेल घालतात व भाजतात.

ढेंबळी—पु. (कु.) भोंक.

ढेंबूस, ढेपूस—न. ढेंबूस; ठेंबूस; टेंगळ; टेंगूळ; उटंगळ; फुगीरपणा; उंचवटा (शरीर, झाड, जमीन इ० वरील). (कि० वाढणें; येणें; फुगणें; निघणें; राहणें; उतरणें).

ढेम—खी. टेकडी; खडक. ' तैसे उंचौनि लोटिलें कामें । नेहटती कोघाचिये ढेमे । ' —झा १६.३४१.

ढेमणी—खी. ढुशी; ढुसणी; ढुमणी पहा.

ढेमस—न. (ना.) ल्हान चक्की (मुळा, दोडका इ० भाजीची).

ढेमा—पु. १ नदीतील वेढ किंवा कोरडी जागा; ढिमा अर्थ २ पहा. २ टेंगूळ. ढेंबूस पहा.

ढेर—पु. ढोळ्यांतून बाहेर आलेला चिकट मळ; पू.

ढेर—खी. १ मोठें पोटा; दोंद. २ मोठ्या मोटाचा माणूस; तुंदिल तनु. ३ नेहमीपेक्षां मोठा फणस, नारळ इ० फळ. —खीपु. १ रास; ढीग. २ (व.) रांग. [हिं.]

ढेरणें—अक्रि. मळानें भरणें (ढोळे, पापण्या इ०); ढोळे हणें. [ढेर]

ढेरपोट्या, ढेरा—न्या—वि. मोठ्या पोटाचा; पोटा सुटलेला. —खी. ढेरपोटी. ' ढेरपोटीला जशी कांचोळी शोभत नाहीं. ... ' —कमं १.३२. [ढेर+पोटा]

ढेरी—खी. १ (ढेरचें अल्प रूप) ल्हान रास, ढीग. २ (व.) (निदाव्यंजक) ढेरकी; पोटा. [ढेर]

ढेल—खी. नाण्यावर पुसट किंवा अर्धवट दिसणारा छाप. ढेली पहा.

ढेल—नखी. १ ढेरपोट्या माणूस. २ राक्षस; लड्या; धूड. ढील पहा. —खी. (अशिष्ट) राक्षीच्याराक्षी; ढिगावर ढीग. [हिं. ढील; ढेला]

ढेलच—ज, ढेलेज—खी. १ मोठा कमानदार दरवाजा. २ देवडी; (इ.) पोर्चे. ' ढेलजेत वसले शिंपी म्होरकी शिवली । ' —ऐपो ८३०. ३ पडवी. ४ घराचा उंवरा. [सं. देहली; अर; दिहलीझ]

ढेला—पु. नदीतील वेढ; कोरडी जागा. ढिमा, ढेमा पहा.

ढेली—वि. १ पुसट, अस्पष्ट दिसणारा (नाण्यावरील छाप); ढेल. २ वरील शिक्षा न दिसणारें; झिजलेलें (नाणें). [ढेल]

ढेव—खी. (गो.) ढोह; खाडा.

ढेस, ढेसा—पु. १ (प्रां.) कांडें; कांडकें; पेरें; कोम; ढिकशी; ढिरी. ' ढेसी ढेसी वोल्हावली । अमूर्तधारी वो माय । ' —झागा ३७४. माठ, राजगिरा यांच्या झाडाचा जाड दांडा. २ (रायपूर) कमळाचा दांडा. याची भाजी करतात.

ढेस—वि. (महातु.) निविड; धीट. ' तयांचा श्रृंखल काई वाणावा । ढेसा कवणु तो जोधांचा मेळावा । ' —शिशु १४४.

ढेसण—खी. (व.) गर्दी; दाटी. ' जत्रेंत माणसांची होते ' [ढेसणें]

ढेसण, ढेसै—न. मांडीचा सांधा; कटिसंधि.

देसणें—उक्ति. ढोसणें; ठासून, दडपून भरणें; जोरांनें कोंवणें; रेटणें. [ढोसणें]—अक्ति. गर्दी करणें. 'तुज करावया नमस्कार। पुढें देसे महासिद्धांचा संभार।'—एमा ४.१४६.

ढेळकें—न. १ वेळक्याची, फाटे असलेली काठी. २ दुफांटा; दुवेळकें (काठी; खोड इ०चें). ढेलकें पहा.

ढै—खी. ढई पहा.

ढैसा—पु. (महानु.) अंकुर. ढेस—सा पहा. 'तमाळांचे ढैसें.'—शिशु ३.५५.

ढोक—पु. (ना.) गिधाडासारखा प्रेतें फाडून खाणारा एक पक्षी; करढोक. 'जर्गी पाहतां सारखे हंस ढोक।'—दावि ३८२.

ढोक—न. (गो.) काकवी घेण्याचें लांकडी पात्र.

ढोक—वि. १ (व.) हलका; कनिष्ठ प्रतीचा (दागिना इ०). 'ढोक सोन्याचे डागिने केले.' २ (क.) शेवटचा (नंवर); ढोकल.

ढोंक—न. १ जुना, वटलेला, वृक्ष. २ (ल.) वृद्ध, दुर्बल माणूस (पुरुष किंवा स्त्री).

ढोंक, ढोंकें—न. १ तेलाच्या घाण्यांत लाटवर असलेलें. वांकदार लांकूड. २ चरकांतली नवरा व नवरीच्या वरची आढवी तुळई किंवा माथेफळी असल्यास त्यावरील मोठी लांब तुळई याच्या टोंकास वेल जुंपलेले असतात. —विक्रि. अति मोठा; अवाढव्य. ढांक पहा.

ढोंकचें—कि. (गो.) दावणें; कोंवणें. ढोसणें पहा.

ढोंकण—न. पाथरवटाचें एक हत्यार; दगड फोडावयाचें कुदळीसारखें एक साधन.

ढोकणें, ढोकसणें—कि. (ना.) गटगटां पिणें. ढोसणें पहा. [हिं. ढोकना]

ढोकरो—वि. (कु.) म्हातारा. [गु. ढोकरो]

ढोकल—वि. (क.) ढोक; शेवटचा.

ढोकलणें—कि. ढकलणें. [हिं.]

ढोकळा—न. १ चण्याच्या भरड्याचा वडा. २ हरभरा, उडीद किंवा इतर कडधान्ये यांच्या मिश्रणाच्या पिठाचें बनविलेले भजें, बोंड. ३ मोठा (ढवू) पैसा. ४ (नंदभाषा) पैसा. ५ तांबड्या किंवा दुध्या भोपळ्याच्या किंसांत डाळीचें पीठ घालून तें अळवाच्या किंवा कोवीच्या पानावर थापून तळून केलेली वडी. —गृशि १.३६२.

ढो(ढों)कून—कि. वि. ढुंकून पहा.

ढोंग, ढोंगसोंग—न. १ दांभिकपणा; सोंग; पाखंड; खोटी वतावणी. २ सवब; कांगावा; मिथ. ० धचुरा—पु. ढोंग; ढोंगी-पणाची वर्तणूक; फसवाफसवी; चाळे; फसविण्यासाठी (मंत्र इ०) युक्त्या. [ढोंग+धचुरा] ढोंगी—ग्या, ढोंगीसोंगी—वि. १ ढोंग

करणारा; दांभिक; पाखंडी; लबाड. २ (आजारीपणा इ०चें) सोंग करणारा; कांगावखोर. [ढोंग]

ढोंग, ढोंगण, ढोंगाड, ढोंगाण, ढोंगाणमोडें—ढुंग पहा.

ढोंगण—ढोंग पहा.

ढोंगमत—न. ढेंगमत, ढोंगमत पहा.

ढोंगा—पु. ढुंगण; कुल्ला. [ढुंग]

ढोंगेरा—वि. ढुंगणाखाली असल्यामुलें मळलेले, ढुंगणाचें पारोसें (वल, वस्तु). [ढोंग, ढुंगण]

ढोंचणें—सक्ति. ढुसणें; ढोसणें पहा.

ढोंडी-ढी—स्त्री. वाटोळा आकार; फुगा. 'आणि ते सर्वेचि मोडोनि ये ढोंडी। ब्रह्म गोलकांच्या।'—ज्ञा ८.२२.

ढोढर—न. (व.) अंदाज; वातवेत (खर्चाचा) 'खर्चाचें ढोढर नाही'

ढोढोवाडा, ढोढो—पुत्री. ढवढव; (एखाद्याविषयी दिवाळखोर, लबाड असा) गवगवा; बोभाटा; ओरड. (कि० होणें) [ढवढव]

ढोण—न. १ मोठा ओंडा (जळाळ लांकडाचा). २ (निंदार्थी) मांसाचा गोळा; पिंड; स्थूल माणूस. —वि. (ल.) अवाढव्य; अगडवंव.

ढोण—स्त्री. जनावरास पाणी पाजण्याचें लांकडी पात्र; ढोण—ढोणी पहा.

ढोणकूर, ढोणप, ढोणा, ढोणें—नपु. ढोण, लांकडाचा ओंडका, ठोकळा. 'हें ढोणकूर चुलीत कसें जाणार?'

ढोणगीमोट—स्त्री. दोन वेलानीं ओढली जाणारी मोट.

ढोणगें—न. उस्तांचा रस धरण्याकरितां चरकाखाली टेवलेलें पात्र. [ढोण]

ढोणग्या आसूड—पु. शेतकऱ्याचा लांब आसूड.

ढोणशीर—स्त्री. टाचेच्यावरील शीर; घोडशीर.

ढोणस—न. १ झाडाच्या खोडाचें कापूस काढलेलें मोटें लांकूड. २ अजस, भयंकर प्राणी; अजगरास म्हणतात. ३ झाडा-मधील ढोली.

ढोणसकड—वि. (राजा) (निंदार्थी) फोफशा; स्थूल-वेही; आळशी (मनुष्य, जनावर).

ढोणा-ण्या—वि. १ मोठा व गलेल्ल; स्थूल व मड; ढोण-पेथर. २ वयानें मोठा पण पोरकट (मनुष्य). ढोणा-ण्या पहा. [ढोण=ओंडका]

ढोणो—स्त्री. एक जातीची नाव, ढोणी. हिचें चित्र जुन्या नाण्यांवरून आढळतें. द्राविडी भाषांतून हा शब्द जुन्या काळा-पासून रूढ आहे. [ढोणी]

ढो(ढो)पर—नपु. १ गुडधा. २ (विशेषतः नाशकाकडे रूढ) कोपराची खीळ, कमरेचा खवाटा इ० अर्थी. जसे:—कोपराचें—खांयाचें—बोटांचें—गालांचें—कमरेचें—टिरीचें—पायाचें ढोपर. ३ (व.) हुंगण. ४ (चांभारी) जोड्याचीं टोके प्रत्येक. उराचें ढांपर—न. छातीच्या हाडाचें अग्र. ० खळी—खी. गुडघ्याचा ढोसा—घडक; गुडघ्याचा मार. (कि० मारणें; देणें). ० खुंटी—क्रिवि. गुडघे खालीं टेकून (कि० चालणें; येणें). ढोपरखुंटी वसणें—गुडघे टेकणें. ढोपरखुंटीस येणें—ढोपर टेकून उभे राहण्याच्या दशेस येणें, प्राप्त होणें. ० गोटी—खी. गोटांचा खेळ ह्या खेळांत वोटांच्या पेन्यांनीं, ढोपरानीं गोटां पुढें ढकलतात.

ढोपरणें—सक्रि. आगलीमध्ये गोटी ढोपरानीं ढकलणें [ढोपर]

ढोपराची वाटी—खी. गुडघ्याची वाटी.

ढोपरी—खी. गुडघी नांवाचा एक रोग. [ढोपर]

ढोपा—पु. ढोपर; गुडधा.

ढोबचूल—खी. (व.) १ जमीनींत खोदलेली लांब चूल; चर. २ आगळ.

ढोबर—न. (व.) फुटकें भांडें; फुटक्या मडक्याचें खापर. ० होणें—(व.) पोकळ होणें.

ढोबळ-ळा—वि. १ जाड; मोठा; बोजड; ओवडभोवड. 'दास म्हणे रे झाड ढोबळें वीज तें सुक्ष्मरूपी ।'—दावि ३३२. (क.) ढेरपोट्या.

ढोबळा—पु. १ मोठें मोक (मित, जहाज, फळी, कापड इ० स पडलेलें); खिडार. २ खालचा आधार सुटल्यामुळें लोंबणारा, झोल झालेला छपर इ० कांच्या तुराट्या इ० चा गळा, गळाठा.

ढोमण—न. हुंगण; कुळा.

ढोमणें—न. १ चाखत माखत व चिवडून केलेलें अन्नसेवन. २ चाखलेली, चिवडलेली स्थिति; चिवडाचिवड.

ढोर—न. १ वैल, गाय, म्हशी, इ० जनावरांची जात, वर्ग; गुरेंढोरें. २ वैल; गाय; म्हस इ० पैकीं प्रत्येक जनावर; गुरू. 'जैसा ढोर सवुडबुडीं । स्तला पंकीं ।'—झा १३.७८३. [सिं. ढोल]

ढोर—पु. एक अंत्यज जात किंवा तींतील व्यक्ति; मेलेलीं गुरें ओढून नेणारी जात. कातडें रंगविणारे, कमविणारे चांभार.

ढोरआंबा, ढोरांबा—पु. (गो.) एक वृक्ष. यास मार्ग-शीर्षाच्या सुमारास वाटोळीं फळे येतात.

ढोरकी—(खी.खा.व.) गुराखी. [ढोर]

ढोरकौडा—पु. वरचें जाड टरफल; भुस्ता. 'या ज्ञानाचा ढोरकौडा ।'—एमा २९.५०५. [ढोर=जाडा + कौडा=टरफल; भुसा]

ढोरकोळी—पु. मोठा काळसर रंगाचा कोळी (किडा).

ढोरगा—पु. (राजा. कु.) गिधाड; गध्र.

ढोरगी—न. (कु.) गुरांचें कातडें. [ढोर]

ढोरगुंज—खी. एक प्रकारचीं मोठी गुंज (झाड व फळ).

ढोरगुरू—न. गुरूंढोर; गुरांना व्यापक शब्द. विशेषतः काळथा रंगाचीं गुरें. [ढोर+गुरू]

ढोरजा—पु. (विणकाम) मागाच्या लाटेचें (कापड गुंडाळावयाच्या लांकडाचें) कुसं ज्यांत वसवितात ते दोन खुंटे प्रत्येकीं.

ढोरडॉक्टर—पु. जनावरांना उपचार करणारा डॉक्टर. 'ताडुक्यांत गुरांचा दवाखाना नसल्यास नजीकच्या दवाखान्यांतील ढोर डॉक्टर उपचार करतो.'—गांगा ७२.

ढोरमळी—खी. (शेतकी) उंसाचा रस कढवितांना प्रथम येणारी मळी.

ढोरवाडा—पु. गुरांचा गोठा.

ढोरवी—वि. (राजा.) ढोरांची; गुरांढोरासंबंधीं (हाडें, कातडें किंवा त्याचे तयार जिन्नस). [ढोर]

ढोल—पु. १ एक मोठें चर्मवाद्य; नगारा; भेरी; पडचम. २ (ल.) मोठें पोट; दोंद. ३ (ना.) निंदाव्यंजक संवोधन. [ध्व. सं. ढौल; प्रा. ढोल्ल; फा. दुहुल्] (वाप्र.) वाजत ढोलानें—राजरोस; मोठ्या थाटानें; उघडपणें; निर्भयपणें; जय जयकारानें.

ढोल—खी. (झाड, टेकडी, जमीन इ० मधील) मोठें वीळ; गुहा; पोकळ जागा; विवर; भुयार. 'मग ते ब्रह्मगिरीचे शिखरी । औदुंबराचे ढोलांतरी ।'—कथा २.१०.१३८.

ढोलआंबा—पु. एक मोठें आंब्याचें झाड.

ढोलक-की—खी. लहान ढोल, नगारा. ख्याल गाणारे साथीकरितां हें वाद्य वापरतात. [ढोल]

ढोलकें-गें—न. ड्रमकें; लहान ढोल; ढोलकी. (वाप्र.)

० फोडणें—गुप्त गोष्ट उघड करणें. ० वाजणें—गाजावाजा होणें; दुष्कीर्ति होणें. ० पिटणें—स्तोम माजविणें; वडेजावीं गाणें. 'एकानें सुधारणेच्या तत्त्वांचें ढोलकें पिटावें व त्याच्या वगलवचांनीं भोंवतीं उड्या मारून ...'—टि ४.७९. [ढोल]

ढोलक्या—वि ढोलकें वाजविणारा. [ढोल]

ढोलखांब—पु. शेतांतून पक्षी हांकून लावण्याकरितां ज्यास वाजविण्याचा ढोल किंवा सुप वांधतात तो खांब. [ढोल+खांब]

ढोलगुंज—खी. मोठी गुंज; ढोरगुंज पहा.

ढोलची—खी. ढोलकी (तमाशांत वाजवितात.).

ढोलज—ढेलच—ज पहा.

ढोलजी—पु. ढोल वाजविणारा. [हिं.]

ढोलमांजर—पुन. मांजराची एक जात. कांडेचोर; ऊद; खवल्यामांजर पहा.

ढोला—पु. १ अकस्मात् होणारा जवरदस्त तोटा, जुकसान (व्यापारांत वगैरे). (क्रि० वसर्णे). २ (ल.) फसवणूक; विश्वासघात. (क्रि० देणे). 'पावसाने ढोला दिला.' [ढोल=पोकळपणा]

ढोला—पु. (ना. व.) १ कणगा; धान्य सांठविण्याची कोठी. २ ढोल; ढोली: झाडाची पोकळी. [ढोल]

ढोलार—न. १ वळले व पोकळ झालेले झाड. २ दोंद; सुटलेले पोट. ३ पोट पुढे आलेला, ढेरपोट्या माणूस किंवा पशु. [ढोल]

ढोली—स्त्री. ढोल; पोकळी; खवदाड; विवर; दरी (झाड, खडक, टेकडी इ० तील) [ढोल]

ढोली—स्त्री. (ना.) लहान ढोला, कणगा.

ढोली—पु. (क.) ढोल वाजविणारा. [ढोल]

ढोली—स्त्री. दोनशे पानांचा जुडगा. [हिं.]

ढोल्या—वि. १ ढोल; ढेरपोट्या. २ ढोल वाजविणारा. [ढोल]

ढोसकणी—पै. ढोसकी—णी—णै—ढुसकणी इ० पहा.

ढोसण—स्त्री. (कों.) सोसाट्याचा वारा; विशेषतः जमीनीवरून येणारा (ईशान्य व आग्नेयीकडून).

ढोसणें—उक्ति. घटाघट, गटगट पिणें; ढसासा गिल्लणें; झोंकणें, एकदम चट्ट करणें. [ध्व. ढो ! ढो ! गिल्लण्याचा आवाज] ढोस-

ढोसून जाळणें—(ल.) अत्यंत त्रास देणें; छळणें. [ढोसणें]

ढोसरा—पु. ढासरा पहा.

ढोसरा—पु. १ ढोसा; रपाटा; तडाखा. (क्रि० देणें, मारणें). २ रोमणा; व्यंगोक्ति. [ढोसणें]

ढो(ढों)सला—पु. वांगडीचा एक प्रकार; एक ओवडघोवड वांगडी.

ढो(ढों)सा—पु. १ गुहा; रक्ष; बुक्की; टोसा. २ ढोसण पहा.

ढोळक्या—पु. एरंडाचें मोठ्या जातीचें वी. —कृषि ३५८.

ढोळव, ढोळविणें—ढवढव, ढवढवणें पहा.

ढोळ—न. डौल पहा.

ण

ण—वर्णमालेतील १५ वे व्यंजन. अक्षरविकास:—याच्या सात अवस्था असून पहिली अशोकाच्या शिलालेखांत, दुसरी पहिल्या आणि दुसऱ्या शतकांतील कुशानवंशी राजांच्या लेखांत; दुसऱ्या पासून तिसरी, चौथी राजा यशोधर्मेन् याच्या मंदसोर येथील लेखांत (स. ५३२) पांचवी उष्णीशविजयधारिणी या ग्रंथांत सांपडते. सहावे रूप हें उत्तरेकडील नागरी लिपींत रूढ आहे व यावरूनच प्रचलित रूप रूढ झालें.

त

त—वर्णमालेतील सोळावे व्यंजन; दन्त्य अथवा चौथ्या वर्गातील पहिले व्यंजन; अक्षरविकास:—या अक्षराचें सर्वांत जुने रूप अशोकाच्या शिलालेखांत, दुसरें रूप भट्टिप्रोलु येथील लेखांत, व (स्मि. पू. २ रे शतक), तिसरें रूप सराहा (चंबा राज्य) येथें सांपडलेल्या प्रशस्तीमध्ये (इ० स० १० वे शतक) आढळतें व हेंच रूप हर्षाच्या रूढ रूपाशीं पुष्कळ अंशीं जुळतें.

त—अ. (ना.) तर. [तर अल्प.]

ता—(सांकेतिक) १ तहत; तागादत; पावेतो; पर्यंत. 'सलास सवैन ता खमस सवैन येकूण.' —मात्रे १०.३.११६. २ तर्फ. 'वेहाय ता पाळस' —रा १८.३२. ३ तालुका. ४ तसलमात. ५ तथा. ६ तपशील. ७ तहा=ला; चतुर्थी विभक्तीचा प्रत्यय. 'ता मोकदमानी' =पाटलास. ८ तपे=कांहीं खेड्यांचा गट. 'ता वीरवाडी' ९ तालीक=नकल. १० तकसीम=शीम-तक्षीम=हिस्सा, भाग, वांटणी, वाजू, तट.

तइनात, तइनातजाबता, तइनाती—तैनात इ० पहा.

तई—ई—किवि. (कवि.) तेव्हां; त्यावेळीं. तै पहा. 'वचन आपुलें सिद्धी नेई। तुका म्हणे तई मज कळसी।' —तुगा ७३६. [सं. तदा; प्रा. तह]

तई—ई—किवि. तेथें; तिकडे. —मनको. [सं. तत्र; प्रा. तह]

तई—स्त्री. अन्न शिजविण्यास उपयोगी असं धातुचें किंवा मातीचें भांडें; तवी; तवली. —वदलापुर ६५. [म. तवी]

तउरी—वि. (क) तवरी पहा.

तऊर—पु. तवर. १ तोरा; आढयता; दिमाख; ऐट; गर्व. 'जोराचा-विद्येचा-धनाचा-अधिकाराचा तऊर.' २ तल्लखपणा; जलद राग येण्याचा स्वभाव; शीघ्रकोप. ३ दिलदारपणा; अभिमान. ४ धिटाई; हिऱ्या; हिंमत. [अर. तहवुर=राग, घाई]

तकट—न. १ दागिने इ० करण्यासाठीं ठोकून पातळ केलेल्या सोनें इ० धातुचा पत्रा; तवक; वर्ख. २ (राजा.) लहान मुला-मुलींच्या करगोट्यांत पुढें घालावयाचें पिंपळपान; एक दागिना. [फा. तख्त; म. तगट]

तकट, तकटून—वि. किवि. कियेतील आवेश, जोर, जलदी, चपळाई, भ्रमगच्चपणा इ० निदर्शक असा क्रियापदावरोवर योजावयाचा शब्द; तडक पहा. आवडून; गच्च. उदा० तकट बांधणें=आवडून, गच्च बांधणें; तकटून जेवणें=भरपूर, खच्चून जेवणें. तकट-पळणें-निघणें-धांवणें=एकदम पळत सुटणें; एकदम चालू लागणें इ०. 'पाठीवर घाव घेऊन तकट पळालेला इंग्रजी सोजीरहि आमच्या बाजीरावापेक्षां अधिक शूर असं ज्यास भासत नाही...' —नि २०७. [तडक]

तकटणें—अकि. १ आवळणें; घट्ट बांधणें; तकटून बांधणें. २ सपाटून खाणें; पोटांत खच्चून भरणें; तकटून जेवणें. 'दोन शेर भात तकटावयाला पाहिजे, काम मात्र कारायाला नको.' [तकट]

तकट(ड)वंदी, तगटवंद—दी—खी. १ कुंपण वगैरे घालून वेढलेली स्थिति; परिवेष्टण; आवरण. २ वेढा; कोंडमारा. ३ (ल.) तगादा, निकड लावणें; वोकांडी वसणें. ४ सामानसुमान इ० घट्ट, आवटून बांधणें. ५ (ल.) अटकाव, प्रतिबंध करणें; कोंडणें; कोंडमारा करणें. [तकट=घट्ट+वंदी]

तकट्टी—खी. पदक; पिंपळपान; तकट अर्थ २ पहा. 'महा-मोलाचा हा पट तदुपरी पीत तकट्टी।'—निमा १.८३. [तकट]

तकट्टे—न. १ दार, खिडकी इ० कांबरील. ताटी, जाळी, चौकट. २ घातुचा पत्रा. तकट अर्थ १ पहा. [तकट]

तकड—डै—किवि. (माण. कुण.) तिकडे. याच्या उलट हकडें. [तिकडे]

तकड्डी—खी. चोवीस चिवट्यांचा (जाड्याभरड्या सुताच्या गुंडाळ्यांचा) समुदाय.

तकणें—सकि. (व.) लुवाडणें; (एखादी वस्तु) फुकटांत मिळविणें.

तकत—शम. (गो.) पर्यंत; पावेतो. उ० सांजवेळ तकत=संध्याकाळपर्यंत. [तो वक्त अप. ? हि. तक्=पावेतो]

तकतक—तकां—किवि. चकचक; झकझक-झकां; लकलक. (क्रि० करणें). टकटक पहा. [दृश्यानुकरण. तक् द्वि.] ० करणें—अकि. (व.) उत्कंठित होऊन वाट पाहणें; अस्थिर होणें. 'तें मूल जाण्यासाठीं तकतक करते.'

तकतकणें—अकि. १ चकाकणें; चमकणें; लखलख, झकझक करणें. २ (मनुष्य इ०कांचें शरीर) चमकदार, तुळतुळीत, सतेज दिसणें. [तकतक]

तकतकी—खी. चकाकी; झकाकी; तुळतुळीतपणा; उजळपणा; चमक. [तकतक]

तकतकीत—वि. चकचकीत; तुळतुळीत; उजळ; चकाकणारें; मोहरेदार. [तकतकणें]

तक(ख)तगाव—पु. (खा.) यात्रेंतून मिरवावयाची रथा-प्रमाणें शृंगारेल्ली नाचे-पोराच्या तमाशाची गाडी, तिजवरील तमाशा. तकरावा पहा. [फा. तक्त्+रवान=चालता]

तकदम—वि. जुनें; मागील; गत; झालेलें. [अर. तकादुम]

तकदीर, तगदीर—न. दैव; नशीब; अदृष्ट; भाग्य. [अर. तक्दीर]

तकपट्टी—खी. (व.) कपाशीच्या गाडीचें वजन, भाव, किंमत इ० तपशील लिहिलेली चिन्नी. [तग+पट्टी]

तकमकणें—अकि. (कु.) कासावीस होणें; कलकलणें. तग-मगणें पहा

तकरार—द, तक्रार—खी. १ (कायदा.) वादी-प्रतिवादी-फियादी-आरोपी-भांडणारे दोन पक्ष इ०कांनीं स्वपक्षसमर्थनार्थ केलेले भाषण, लिखाण; (इ.) आर्ग्युमेंट. (क्रि० करणें; घेणें). २ हरकत; अडथळा करणें; अडचण; आक्षेप घेणें; कुरकुर. (क्रि० करणें सांगणें). ३ वादविवाद; भांडण; झगडा. ४ आक्षेप; फियाद; गाऱ्हाणें; ओरड. ५ (जुकीनें) दोषारोप; आळ. तकराळ पहा. ६ पुनरुक्ति. 'या प्रमाणें तक्रार करून सांगून पाठविलें.'—रा ५.

००६. [अर. तक्रार] ०अर्जी—खी. (कायदा.) खालच्या कोर्टाच्या विरुद्ध बरिष्ठ कोर्टाकडे केलेला अर्ज; दाद मागणें. (इ.) अपील. ०खोर, तक्रारी—व्या-वि. नेहमीं तक्रार करणारा; भांडणखोर; हुज्जतखोर. ०खोरी—खी. भांडखोरपणा.

तकराळ—खी. १ वस्तुस्थितीचा विपर्यास करून सांगितलेली हकीकत; वनावटपणा. 'याचे भाषणांत तकराळ दिसते.' २ दुसऱ्यास फसविण्याकरितां, गोत्यांत आणण्याकरितां रचलेले कुमांड; आळ; तोहमत; दोषारोप; तक्रारी. ३ तकरार पहा.

तकरीब—खी. तक्रीब पहा.

तकरीर, तक्रीर—पु. १ (एखाद्यावर आणलेला) खोटा आरोप, आळ. (क्रि० आणणें; घेणें). हकीकत? 'चित्रगुप्त बर-दास्त लिहितसे। विषयाची तकरीर.' २ तक्रार; स्वपक्षसमर्थन; कैफियत; करीणा. ३ (ल.) खोट्या व लांबलचक सववी. ४ प्रतिज्ञा-लेख; शपथेवरील जवाबी. ५ वादीच्या लेख त्यास दाखवून त्यावर त्याची सही घेत असत तो. —भाअ १८३२. ६ हकीकत; माहिती. 'फितूर केला होता त्याच्या तक्रीरा.'—वाडसमा ३.७१. [अर. तक्रीर]. ०कदें—वि. १ तकरीर करणारा. २ निवेदित; सांगितलेले. —वाडशाळ १७४. [अर. तकरीर+कदें] ०नामा—पु. खटल्याची लेखी हकीकत; कैफियत.

तकलादी—वि. १ लयाडीनें अथवा निष्काळजीपणानें, हात राखून, पूर्ण कसव खर्च न करतां तयार केलेलें (घर, पेटी, दागिना इ०); चालढकल करून वनविलेला. २ वनावट; नकली; न टिकणारा; तकळुवी; हलका. [अर. तक्लीदी]

तक(ख)लीफ—प, तकलीफ—खी. (व.) श्रम; तसदी; त्रास; [अर. तक्लीफ=तसदी]

तकळुबी—पी, तकलोबी—वि. दिखाऊ; खोटा; वनावट; जुजवी; हलक्या प्रतीचा. (माण.) तकलोपी. तकलादी पहा. [अर. तकलुब्]

तकलें—खी. (गो.) डोकें; मस्तक; टकलें.

तकवा, तक्वा—पु. १ बळ; जोर; ताकद; उत्साह; हुषारी; कोशीस. 'मराठा तितुका मेळवावा। आपला महाराष्ट्रधर्म

वाढवावा । येविषयी न करितां तक्का । पूर्वज हांस्तती ।' -समर्थ-
संजीवनी ५२. २ उत्तेजन; आधार; धीर. 'एक तक्का आपला
धरिला आहे.' -पेद २०. २१७. [अर. तक्कियत्]

तकवी, तकवाई—खी. तगाई पहा. -गांगा १८९.

तकवियत कौल, तकयेत कौल, तकवेत चिह्नी—पु.
खी. कायदेशीर कौल तयार होईपर्यंत सरकाराने नोकरास, खेड-
तास, कंत्राटदारास दिलेले तात्पुरते आश्वासनपत्र; मदतपत्र; [अर.
तक्वेत्, तक्वियत्=आश्वासन, समाधानी+अर. कौल्=वचन]

तकशी(सी)म, तकशीम—खी. १ बतन, गांवचा खर्च इ०
कांचा वांटा, विभाग, फाळणी, वांटणी, हिस्सा, भाग. २ विशिष्ट
नियमांनीं संघटित असलेला समाज, संघ, वर्ग, जाति, मंडळ,
कंपनी. [अर. तक्सीम] ०दार—पु. वाटेकरी; भागीदार
(जमीन, हक्क, मालमत्ता इ०चा). ०दारी—खी. १ तकशीम-
दाराचा हक्क; वाटणी; भाग. २ तकसीमदाराच्या हक्काने मिळा-
वयाचा द्रव्याचा हिस्सा; भागीदारी. [तकसीमदार]

तकशी(सी)र, तकशी(कसां)र, तखशी(सी)र—खी. १
अपराध; गुन्हा; चुक; अन्याय. २ न्यून; कमीपणा. [अर.
तक्सीर] ०दार—वि. गुन्हेगार; अपराधी; दोषी. [अर. तक्सीर+
दार]

तकस—पु. (राजा. कु.) १ (धक्का, तडाखा लागल्याने
शालेली) इजा; जखम; व्यथा; त्रास; दुःख. २ (ल.) (अपमान,
उपहास, निंदा इ०कांनीं मनाला होणारी) व्यथा; त्रास; आधि.
(कि० पोहोचणे; पावणे; लागणे; वसणे). [सं. तक्ष=तासणे ?]

तकसुवी—खी. लबाडी; फसवेगिरी. ' राडेन तकसुवी
करून आली आहे. ' -भाईसंवृ १८३४. २११. [अर. तक्झुव्]

तकाकणे—अकि. (तक्तकणेचा अतिशय). प्रकाशणे;
अतिशय तुलतुळीत दिसणे; लकाकणे. [तक्तक]

तकाकी—खी. (तक्तकीचा अतिशय). तेज; चकाकी;
उज्वलता. [म. तक्तकी]

तकावी—खी. तकवी; शेतकऱ्याला जमीनदाराने, सरकाराने
कर्जळपाने दिलेली आर्थिक मदत; तगाई पहा. -गांगा १८९.
[अर. तकावी]

तकिया, तकया—पु. १ मुसलमानी फकीरांचे विभ्रान्तिस्थान,
मठ; या ठिकाणी तो रहातो व धर्मज्ञानाचा प्रसार करतो. ' अली-
कडे धामधुमीचे सववेने मोहिबी आपला कदीम तकिया सोडून
उपर घाटावर जाऊन नवाच तकिया बनविला आहे. ' -त्रप ३३७.
' बळात्कारे हिंदुची मुलगी घेउनि । तकियांत वसतां फकीरांनीं ।
कोथे समोवतीं लाऊनि अग्नि । बोंबलित रडत ठेविले त्या ।'
-दावि ४०३. २ पीर, पुरलेली जागा; मशीदीसारखा एक प्रकार.
३ टेकण्यासाठीं भिंतीशीं उभी ठेवावयाची मोठी उशी, लोड.
तक्या पहा. [अर. तकिया]

तकीप—वि. सिद्ध; सज्ज; स्थापित. -राव्य ८. ४७. ' पहिली
लडाई झाली फार ठीक । केले मोर्चे तकीप । ' -ऐपो १२६.
[तरकीव ? तहकूव अप ?]

तकुची—खी. तात्पुरती मनाई; तहकुवी पहा. [तहकुवी]

तकूब—वि. तहकूब; तात्पुरते वंद, रद्द, थांबवलेले. (कि०
करणे; ठेवणे; होणे). -न. तकूब चिठी पहा. [अर. तक्कुफ्=
काहीं काळपर्यंत थांबणूक] ०चिठी—खी. १ एखाद्या जुटुंवास
सारावसुलीच्या अधिकाऱ्यापासून उपद्रव होऊं नये म्हणून काहीं
काळपर्यंत वसुलीचा तगादा वंद ठेवण्याचा सरकारी हुक्म, पत्रक,
परवाना. २ काहीं वेळपर्यंत आराम देणारे औषध. [तकूब+
चिठी]

तकूट—किवि. चटकन; चुटकीसरसे; तावडतोब.

तक्की लावणे—कि. (व.) वजनाच्या काट्यावर कपा-
शीच्या गाढ्या लावणे.

तक्कू—पु. आंब्याच्या फोडी ठेंवून, किसून त्यांस तिखट,
मीठ लावून केलेली चटणी; कवठ इ०चा ठेंचा.

तक्केफाड—वि. (व.) (नेहमीं तक्क्याशीं वसून राह-
णारा) आळशी; सुस्त. [तक्क्या+फाडणे]

तक्को—पु. (गो.) चटईचा लहान तुकडा.

तक्त, तखत, तखत—न. १ सिंहासन; नृपासन. २ पीठ;
मठ; गादी. शीखांमध्ये मुख्य गुह्यारांना म्हणतात. [फा. तख्त]

०न(नि)शोन—वि. सिंहासनाल्लेख; राज्यावर, गादीवर वसलेला.
[फा. तख्त+निशीन्=वैस] तक्काधिकारी, तक्काधिपति—पु.
गादीवर असलेला; राजा. [फा. तख्त+म. अधिकारी, अधिपति=
मालक]

तक्त(खत)पोशी—खी. १ लांकडी कळाशीदार तक्त्यांनी
केलेला कडीपाट—जमीन; पटई. ' नंतर तो गलवताच्या तक्तपोशीवर
आपल्या पत्नीशीं संवाद करूं लागला. ' -कोरकि ६. २ तक्तपोशी
केलेली खोली, माडी. [फा. तख्तपोश्=फळ्यांची जमीन]

तक्तपोस—पु. (ना.) लांकडी पलंगवजा मोठी बैठक.
[फा. तख्तपोश्]

तक्काया—पु. लग्न इ० सनारंभाच्या मिरवणुकीत नाचेपोरे
किंवा कलवंतिणी यांच्या ताप्त्याकरितां केलेली फळ्यांची लांकडी
चौरंगासारखी रचना. लग्नाच्या वगैरे मिरवणुकीत हा तक्का
माणसांच्या डोक्यावर किंवा गाडीवर ठेवतात. फिरता तमाशा;
नाच. तक्तराव पहा. [फा. तख्त=सिंहासन+इ०चा खान्=चाल-
णारे, हालणारे]

तक्का—पु. १ (लांकडाची) फळी; पाट. २ वागेतील फुल-
झाडांचा ताटवा, वाफा. ३ लागवडीपैकी एक भाग; पांडगा. ४ शाली
इ०कांचा गडा. ५ कागदाचा ताव अथवा अर्धा कागद; (यावरून)

रकाने पाडून केलेले निरनिराळ्या कोष्टकांचे यादी-हजेरी-इ०कां सारखे पत्रक; एकूण एक बाबींच्या तपशिलाचे सामान्य पत्रक; नकाशा; कोष्टक (रकाने पाडलेले). ६ कागदाचा विशिष्ट आकाराच्या नमुन्याचा तुकडा. (ज्यावरून तसल्याच आकाराचे तुकडे कापतां येतात असा. तक्ती पहा. ७ लांकडी ओटा. 'वाणी लोकांच्या दारांपुढील पूर्वीपासूनचे ठेवलेले तक्ते उखडून टाकले.' -विक्षित १.१२१. ८ (ढोर.) सागळ, पेसी, पंटे वगैरे बेतण्यासाठी केलेली लांकडी फळी. [फा. तक्ता]

तक्ती—स्त्री. १ कागदाचे विशिष्ट आकाराचे तुकडे करण्याकरितां प्रथम नमुन्याकरितां केलेला तुकडा; तक्ता अर्थ ५ पहा. २ अशा तुकड्यांची रास; पुस्तकाच्या पानांचा ढीग, चळत. [फा.] ० पत्र—न. तक्ती अर्थ १ पहा. [फा. तक्ती+सं. पत्र=पान]

तक्ती—वि. तक्त्यांचा, फळ्यांचा केलेला. [तक्ता]

तक्दमा—पु. १ आगाऊ पैका; विसार. 'तक्दमा वसूल घेतला.' -ख ८५१. २ अग्राधिकार; पहिला मान. -क्रिवि. आगाऊ. [अर. तक्दीम]

तक्या—पु. १ तकिया पहा. २ आरामशीर टेकून बसण्याकरितां केलेला दगडी ओटा; ओटी इ०वर टेकण्याकरितां केलेला उंचवटा.

तक्र—न. ताक. [सं.] सामाशब्द—० कौंडिण्य न्याय—पु. एका पदार्थाला दोन सजातीय विधी असतां त्यांपैकीं सामान्याला विशेषाचा जो बाध येतो तो. उदा० सर्वोत्तम तक्र वाढा आणि कौंडिण्यास दर्ही वाढा, या वाक्यांत दह्याच्या विधानानें तक्राच्याला बाध आला. ० मंदूर—पु. ताकाच्या अनुपानाशीं घ्यावयाचा मंदूर (लोहकीटापासून केलेले औषध.) [सं तक्र+मंदूर] ० योग—पु. मीठ, हळद व मोह्या हीं औषधे प्रत्येकीं २० तोळे घेऊन ४०० तोळे ताकांत टाकावीं आणि ते भांडें तोंड बांधून तीन दिवस तसेंच ठेवावे. नंतर त्यांतील २० तोळे ताक दरोज प्यावे याप्रमाणे २१ दिवस केले असतां पानथरीचा नाश होतो. -थोर २.१९८. [सं. तक्र+योग]

तक्रार, तक्रारखोर—तक्रार इ० पहा.

तक्रीब—स्त्री. संबंध. तकरीब पहा. 'त्यास मझेल्याची तक्रीब लावणे निसवत नाही.' -रा ५.१५७. [अर. तक्रीब]

तकलादी—वि. तकलादी पहा.

तकलीफ—स्त्री. तकलीफ पहा.

तकलुबी, तगलुपी—फी—वि. दिखाऊ; बनावट; खोटा तकलुबी पहा. (कागद) 'तकलुबी असेल.' -रा ३.११७.

तक्वा—पु. जोर; उत्साह तक्वा पहा. 'तुमचे लिहिल्याचे तक्वावरी पंधरा दिवस लोकांस उमेद होती.' -रा १२.८३.

[अर. तक्विया] ० दिलदारी—स्त्री. उत्तेजन; उत्साहवर्धन; समाधान. 'संचणीचा वस्त आहे, तक्वादिलदारी पाठवणे.' -रा १६.३३. [तक्वा+दिलदारी]

तक्वियतकौल, तक्वेतकौल—पु. तक्वियत कौल पहा. तक्वेत—स्त्री. समाधानी; खातर्जमा. 'साहेबीं तक्वेतीचे खुर्दखत सादर केले.' -रा १६.३२. [फा.] ० कौल—पु. आश्वासनपत्र. तक्वियतकौल पहा.

तक्शी(कसं)र—स्त्री. तक्शीर पहा. 'तहमूल (सहन) करावयास तक्शीर केली नाही.' -इंमं ६७.

तखत, तख्त—न. तक्क पहा. 'तखत फोडुनि केली धुळधाणी।' -ऐपो १२५. ० नशीन—तक्कनशीन पहा.

तखतराया—पु. तक्करावा. 'तखतराया रथ हत्तीचा पुढे वाजे नौवतखाना।' -ऐपो ४४०.

तखतां—वि. तक्तासंबंधी; राजाचा; राजासारखा. 'तखती पैराव केला.' -वसा ४८.

तखदि(दी)र—न. नशीब; दैव. तक्दीर पहा. 'माझ्या तखदिरांत आहे तरी काय?' -सूर्यग्र १३५.

तखलादी, तखलु(लो)बी—वि. तकलादी पहा.

तखली, तखलीव्याध, तखलें, तखलें दुःख, तखल्यारोग, तखील—कथली, कथील यांपासून वर्णविपर्यासाने बनलेले शब्द. कथली, कथील इ० पहा.

तख्वा—पु. तनखा पहा

तखान—पु. दरोडा. 'तंव तेथे चोर तखान घालुं आला।' -पंच ३.१७.

तखेक—वि. तर्कानें समजणारे; कल्पनाग्राह्य; तर्कित. 'तियेन आपुलें पातक। सांडोनि दिधलें सकळैक। ऐसें वर्तमान तखेक। तेयासी नाहीं गमलें।' -क्रिपु २.२९.९८.

तखत—तक्क पहा.

तखतराव—चा, तगतराव—पु. तक्तराव, तक्करावा पहा. 'मणिखचित अपारा पालख्या तखतरावे।' -सारुह ३.३६.

तखता—पु. तक्ता पहा.

तग—पु. टिकाव; निभाव; चिकाटी. (क्रि० निघणे; धरणे). 'गमले ते नग न निघे सोसुनि कुलिशोत्थ दाह, तग ज्यातें।' -मोभीष्म ७.१८. तगाव पहा. [सं. तक्=सहन करणे]

तग—पु. वजन करावयाचा मोठा तराजू. (वाप्र.) तगी लावणे—१ वजन करण्याकरितां कांट्यांत घातले जाणें. २ (ल.) (एखादे काम) लोंबकळत, भिजत, राहणे—पडणे; (कोटींतील दावा इ०) अनिश्चितपणे अर्धवट अशा स्थितीत राहणे.

तंग—पु. घोड्याचे खोगीर आंवरळण्याचा चामड्याचा पट्टा; घट आवळलेला पट्टा. [फा. तग्] ० तोड—वि. नमदीक्षा घेण्याच्या

वेतांत असल्यामुळे वज्रावे वंद तोडून टाकलेला (गोसावी इ०). [तंग+तोडणे] ० तोवरा-री-तोवरा-पुष्पी. घोड्याला लागणाऱ्या जिन, तंग, तोवरा इ० जिनसा. 'घोड्याला तंगतोवरी जिनवंद कोरी।' - ऐपो ४२९. [तंग+तोवरा] ० वार-वाहार-पु. खोगीर वगैरे घालून केलेली (घोड्याची) तयारी; जिनवंदी; (कि० करणे). 'दारु गोळी लोकांस वांदून तंगवार करून मुहुर्ते सिद्ध होऊन चालिले.' - भाव १०. 'तंगवाहार तयारी साऱ्या सैन्यास।' - ऐपो ३३४. - वि. खोगीर वगैरे चढवून सज्ज केलेला (घोडा). २ (ल.) कंवर कसून प्रवासास निघण्यास सिद्ध झालेला (मनुष्य). [फा. तंगवार=सामानाचें गांठोडें]

तंग-वि. १ घट; आवळ; आवळ होणारा (अंगरखा, चोळी इ०); दूढ. 'बरवा अंगी राहे भाव। तंग तोचि जाणा देव।' - तुगा ३४५४. २ अडचणीत, पेचांत, संकटांत सांपडलेला (मनुष्य). (वाप्र.) ० करणे-१ आवळणे. २ (ल.) (एखाद्यास) पेचांत धरणे. 'प्रथमतां झुन्वीं त्यास तड्ग केला तेव्हांच त्यास आंच बसली.' - ख ८४७. ० होणे-(गो.) अस्वस्थ होणे (जीव); ग्लानि येणे; त्रासणे. 'फार वेळां शौचास झाल्यामुळे जीव फार तंग झाला आहे.' [फा. तड्ग] सामाशब्द-० चाई-बी, तंगशाई-खी. १ टंचाई; दुर्मिलता; अडचण; तंगी; तुटवडा. 'परंतु खर्चाची बहुत तड्ग-चाई जाली.' - इमं १३४. 'आपले अशा तड्गचाईत बहुत उपयोगी पडले.' - ख ११.६०००. २ विपन्नावस्था; ओढगस्त स्थिति. म्ह० खाण्यापिण्याची तंगचाई व नमो नारायणाची वस्त्र. [फा. तड्ग+चाय्] ० तंगीत-वि. १ (प्रां.) फार घट बांधलेला; फार आवळलेला. २ अंगाबरोबर; आटपशीर; बांधेसुद; सुटसुटीत; घटमूढ. ३ (सामा.) तंग. 'उरीं दोन्ही गेंद गुलाबी संगीत। वर कंबुकी ल्याली तंगतंगीत।' - पला ४.४४. [तंग द्वि.] ० दार-वि. (अंगाशी) दाट, घट वसणारा (अंगरखा, चोळी इ०); आवळ. [फा.]

तंगट-न. (पिकांची, आंब्यांच्या फळांची) पाहणी; मोजदाद; अंदाज; तकट. [तंगटणे ?]

तंगट-न. १ भरजरी वस्त्र. २ दागिने इ० करण्याकरितां ठोकून पातळ केलेला धातूचा पत्रा; तबकडी; वखें; पान. तकट अर्थ १ पहा. 'तया शक्तिचक्राच्या तंगटी।' - भाए ५४८. 'नागलतिकापर्णोत्तमं। जैशीं तंगटें घडिलीं हेमं।' - मुरंछु २४६. ३ (महाजु.) अलंकार.

तंगट, तंगटणे, तंगटवंदी, तंगटून-तकट; तकटणे इ० पहा.

तंगटणी-खी. (पिकांची) पाहणी; मोजदाद; अंदाज. [तंगटणे=पाहणी करणे]

शको. ४. ७

तंगटणे-उक्ति. (पिकांची) आणेवारी काढणे; पाहणी करणे. [फा. तंगलु=मागणी करणे]

तंगटणे-उक्ति. १ घट बांधणे; आवळणे. तकटणे अर्थ १ पहा. 'तंगटियेलीया कांचोळी। हारावळी त्या वर्त्या।' - मुरंछु १९६. २ मिडविणे; मिडणे; चिकटून असणे. 'रणीं उभा ठाकला। रथे रथ तंगटिला।' - कथा ६.१५.३०.

तंगटणे-अक्ति. झटणे; धांवणे. 'गदादि आयुर्धी ऐसा वेढे। अतिवळें तंगटे रणभूमीसी।' - एभा ५.५२५. [तडक ?]

तंगटी-वि. भरजरी; चांदीच्या पत्र्याची. 'शोभेति तैसीं तंगटी निशाणे।' - साख्ख ७.५३. [तंगट] ० निशाण-न. जर पटका झेंडा.

तंगड-न. (वे.) चांदीचा, पितळेचा पत्रा; तकट, तंगट पहा. [तंगट]

तंगड-डी-नखी. पायावद्दल योजावयाचा निदाव्यंजक शब्द. टांगडी पहा. [टांग]

तंगडणे, तंगटणे-उक्ति. पायपीट करणे, करावयास लावणे. तांगडणे पहा. [तंगडी]

तंगडा-वि. (माळवी) धिप्पाड; धडाकडा; बळकट. 'तंगडा जवान' [सं. तनु+कटा; हिं. तन+कडा]

तंगणे-अक्ति. १ टिकणे (मुख व स्थैर्य यांनी युक्त अशा स्थितीत राहणे; टिकून असणे. २ सहन करणे; टिकाव धरणे; दम, जीव धरून असणे; चिकाटी न सोडणे; कसेवसे जिवंत असणे. 'परि वाटे मज परतुनि येतां बळ माजें न तगावें।' - मोरामायण पंचशती २०९. -न. टिकाव; टिकणे. 'तरी विरक्तीवांचुनि केहीं। ज्ञानासि तंगणेंचि नाहीं।' - झा १५.३६. [तंग]

तंगणे-अक्ति. १ क्षीण होणे; रोडावणे. २ विपन्नावस्थेस, अवनतीस येणे; दारिद्र्ययुक्त होणे. ३ थकणे; दमणे. [तंग; फा. तंग्दौ=श्रम ?]

तंगतगाट-पु. झकपक; झगझगाट. 'दोन्ही मंडर्पी थाटे थाट। पीतांवरे तंगतगाट। अळंकारांचे लखलखाट।' - वेसीस्व ८.२१. [तकतकणे]

तंगतंगी(गि)त-वि. तकतकीत; चकाकणारा; तकाकी असलेला. 'विलेपीला शुंडे तंगतंगित सिंदूर विलसे।' - अकक २ गजगौरीव्रत ९. [तकतकीत]

तंगदमपट्टी-खी. १ अनुमानधपका; मोधम अजमास; ठोकळ अंदाज. २ हिशेव करण्यापूर्वीच कुळाकडे अगाऊ केलेली वसुलाची मागणी. ३ जबरदस्तीचा म्हणून मानला गेलेला कर. [अर. तकदम, तकदीम, तकदमा+पट्टी]

तगदमा—पु. १ अधिकाराचा दरारा; दवदवा; हुकमत चालेल असें वजन. (क्रि० होणे) २ अनुमानधपका; ठोकळ अंदाज. तगदमा—अं. तगदम—क्रि. १ अनिश्चित; अनिर्णीत; अद्यापि चालू असलेल्या स्थितीत; निकालांत न काढलेल्या स्थितीत (कोर्टातील काम इ०); अनामत; मोघम. 'त्याचें उपाध्येपण तगदमा राहिलें.' २ ठोकळ मानानें; सरासरी अंदाजानें; अनुमान धपक्यानें. ३ झटपट; तावडतोव; एका झटक्यांत. [अर. तक्दीम—अग्राधिकार, वर्चस्व]

तंगपिलपिलें—न. (कों.) फळ्यांना सांध्याची खोवण पाडण्याचें सुतारी हत्यार. [इं. टंग+पिलपिलें]

तगवग—मग—खी. १ तळमळ; अस्वस्थता. 'कामभोगाचे तगवगें। डोळ्यां पातया पाते न लागे।'—सुविराट ३.१३३. विषयो न मिळतां जीवा। तगवग सुटे।'—दा ३.१०.६१. २ (ताप इ० कार्नी शरीराची होणारी) काहली; अशांतता; तडफड; कासाविसी; तळमळ; व्याकुलता. (क्रि० करणे).—क्रि. तडफडत; तळमळत; कासावीस होत. [अवस्थेतच्या दृश्यावरून; तुल० का. तगुमुगु=खालवर]

तगमगणें—अक्रि. तळमळणें; (जीव) खालींवर होणें; तडफडणें; कासावीस, व्याकुळ होणें. [तगमग]

तंगर—पु. (प्रां. महापु.) एडका; मेंढा. 'एकु तगरांचीं जुझणें दाविताति।'—दाव ८६. [का.]

तगर—खी. एक फुलझाड याच्या फुलास सकाळीं मात्र थोडासा वास येतो. मस्तकझुळावर तगरीचें मूळ उगावून लावतात. —न. तगरीचें फूल. [सं.]

तंगरोखण—खी. (कु.) सुताराच्या रोखणीचा, रंध्याचा एक प्रकार. फळीला मधोमध पुढें येणारा भाग राखून दोन्ही बाजूचा भाग रंधून काढणारा रंधा. [इं. टंग+म. रोखण]

तंगवड—खी. (वे.) दोन ल्हान टेकड्यांमधील दरी. [का. तगु=दरी]

तंगवणा—वि. १ (कों.) टिकाऊ; टिकणारा. २ एखादें दिवशीं वापरावयाचा; टेवणीचा; राखून ठेवलेला (पीतांवर, वस्त्र इ०). [तगणें]

तंगवणी, तंगवणू—खी. टिकविणें; पुष्कळ दिवस टिकेल अशा रीतीने वापरणें. [तगविणें]

तंगवणें—न. (कों.) (लष्करायांत, सणावारीं नेसण्याच्या उपयोगी असें) पुष्कळ दिवस टिकणारें वस्त्र. उदा० पितांवर, पैठणी इ०. [तगणें]

तंगविणें—अक्रि. टिकविणें; जपून वापरणें. [तगणें]

तंगशाई—खी. तंगी; अडचण. तंगचाई पहा. [फा.]

तंगाई—खी. शेतकऱ्याला मदतीखातर सरकाराकडून, जमीन-दाराकडून कर्जाक मिळालेला पैसा; तकावी. [अर. तकावी]

तंगाडणें—अक्रि. १ तांगडणें पहा. २ (व.) सुदृढ किंवा पुष्ट होणें. 'दुखण्यांतून उठल्यापासून जरा तंगाडल्यासारखा दिसतो खरा.'

तंगादगीर—दार—पु शेतकऱ्यांवर सरकारचे हक्क वजावण्यासाठीं नेमलेला कामगार; तंगादाकामगार. [तंगादा+अर. गीर किंवा फा. दार प्रत्यय]

तंगादणें—अक्रि. (कों.) कंटाळणें; त्रासणें; (जगाला, एखाद्या कामाला) विटणें.

तंगादा—पु. (पैशाच्या फेडीसाठीं, किंवा इतर कांहीं गोष्टीं-साठीं लावलेली) निकड; निकडीची मागणी; लकडा; नेट. (क्रि० लावणें; लागणें). 'सन मज्जूरच्या स्वारीच्या हिशेबाचा तंगादा तुम्हांसी कांहीं राहिला नाहीं.'—रा ६.१५४. [अर. तकाशा]

तंगाफली—खी. वेसावधपणा; गाफिली. 'तंगाफली केलिया आपलें केलें पावाल.'—रा १८.५०. [अर. तचाफुल]

तगारी—खी. १ परात; थाळी; ताट. 'आमचे तगारीत जेवावें.'—मदर १.१०८. २ (खा.) घमेलें; तगारें पहा. [फा. तगारी]

तगारें—न. लोखंडी टोपलें; घमेलें. [फा. तगारी]

तगाव—पु. १ (एखाद्यावरोवर, एखाद्या ठिकाणीं, सुखानें, सोयीनें) ठरणें; टिकून राहणें; निभाव, टिकाव. २ सहन करणें; दिवस काढणें; टिकाव; तग; निभाव (क्रि० काढणें=कर्माची पध्ती निघणें कर्त्याची पध्ती). [तग]

तंगावर्त—पु. (घोड्याला) तंगाखालीं असलेला वाटोळा भोंवरा. —अश्वप १.१०१. [तंग+सं. आवर्त=भोंवरा]

तंगि(ने)रा—खी. १ (एखाद्याला) कामावरून, नोकरीवरून काढून टाकणें; हकालपट्टी; वडतर्फी; कायमची रजा देणें; (क्रि० देणें). 'तंगिरी बदली हुजूरून व्हावी.'—इमं ८८. २ बदली. [अर. तघीरी] (वाप्र.) (एखाद्याला) तांगरीचें वस्त्र देणें—कामावरून दूर करणें; वडतर्फी करणें; सामाशब्द—बहाली—पु. (सरकारी नोकरांना) कामावरून काढणें व पुन्हां नेमणें इ० व्यवहार; कमती आणि भरती; वडतर्फी व नेमणूक. [तंगिरी+बहाली=नेमणूक]

तंगी—खी. घोड्याची झुल, गाशा, घुरखी इ० बांधण्यासाठीं असलेला ल्हान तंग, पट्टा, बंद. [तंग]

तंगी—खी. १ (अंगातील कपडे इ० कांचा) घट्टपणा; अडसपणा. २ (द्रव्याची, जिनसांची) टंचाई; अडचण; ओढ. ३ चणचण; ओढाताण; गरिबी. ४ (व्यापार) तेजी; महागाई. [तंग]

तगीर—वि. कामावरून, हुद्यावरून काढून टाकलेला; वढतर्फे केलेला. (कि० करणें; होणें). 'प्रसंगें शिवराजें किळे हायचा सुवा तगीर केला।'—सप्र १८.२१. [अर. तच्चीर]

तग्ग—न. (वे) खांच; खळगा. [का. तग्गु]

तग्मा—पु. लौकिक; प्रतिष्ठा; वजन; कीर्ति. 'आम्ही आज-पावेतो मुसलमानीचा तग्मा जतन करून आहोंत.'—दिमरा १. १५९. [फा. तग्मा]

तग्रवग्र—वि. कोधानें चवताळलेला; संतापानें चढफडणारा व डोळे वटारून पाहणारा; संतप्त; कोधाविष्ट. [गु.]

तज—खी. दालचिनीचें झाड. -न. दालचिनीच्या झाडाची साल; दालचिनी. [सं. त्वच्, त्वचा=साल; प्रा. तजा; हिं. तज]

तजकरनवांस, तजकरनांस, तजकरनीस—पु. कोणी सरकारी नोकर लांचलुचपत खातो कीं काय ह्याचा बारीक तपास करणारा मराठी राज्यांतील अंमलदार. [फा.] ०करनशिरी, -करनिशी—खी. तजकरनिसाचें काम. [तजकरनीस]

तजकरा, तजकरा—पु. १ (तजकरनिसानें उघडकीस आणलेली) लांचलुचपत; खोटी नोंद; हिशेवांत लवाडी; पैशाची, जमा-खचाची अफरातफर. (कि० काढणें). २ लवाडी; खोटेपणा. 'तजकरा करितों हरि हा खरा।'—हरिराजकृत मुद्रलाचार्य विरचित रामायणाचें भाषांतर ४१. ३ लुवाडणें; परद्रव्यापहरण. ४ दंड. 'तजकरे घ्यावे, घरे बुडवावी, नागवावें.'—मराचिसं १९. ५ पैशाच्या अफरातफरीमुळें निघालेलें येणें. 'वाळाजी वामन दामले याजकडे परीणें अकोले येथील तजकरा निघाला आहे.'—रा १४.५. [अर. तजकरा]

तजकरा—पु. सनद. 'डुमाला कीजे तजकरा उजूर न कीजे.'—रा १५.४७२. [अर. तज्जकीर]

तजकीरमवोस—पु. सनदा वगैरे लिहिणारा कारकून. [अर तज्जकीर]

तजणें—वक्ति. टाकणें; त्याग करणें; त्यजणें सोडणें. 'लाज भय शंका जनीं नाहीं तजियेलीं दोन्ही।'—तुगा २९८. 'जनीं जल्प-वीकल्प तोही तजावा।'—राम १३०. [त्यजणें अप.]

तजबीर—खी. तसबीर पहा.

तज (जि. ला, तजिल्ला, तजेल्ला, तजि (जे) ली, तजिल्ली—पुखी. १ कांति; तेज; प्रकाश; चमक; झिलई. २ (चेहरा, झाडें, फळें, चित्रें इ० कांकी) टवटवी; ताजेपणा; तक्तकी. [अर. तजशी; सं. तेजस्; म. तेज] तजि (जे) लीदार, तजेल्दार—वि. टवटवीत दिसणारें; कांतिपुंक; तक्तकीत. [तजिला]

तजवीज—खी. १ शोध; तपास; चौकशी. (कि० करणें). २ उपाय; उपाययोजना; व्यवस्था; हिकमत; युक्ति. 'वीज अचं-

वळ शीतळ जे तजवीज कशी तुज हे नुमजे।'—र १६. ३ तार-तम्यबुद्धि; विवेक; विवेकबुद्धि. ४ निकाल; निर्णय; निर्णायक मत. ५ सासुग्री; सिद्धता (कार्याची). [अर. तज्वीझ]

तजा—खी. (चांभारी) कातडें; जोडघावरील सागळ [सं. त्वचा; प्रा. तजा] (वाप्र.) ०उजरपे—जोडघावरील सागळ व्यवस्थित कापणें. ०मोडणें—सागळीस मोड पाडणें. तजे चिकटविणें—सागळ व अस्तर एकत्र शिवणें.

तजाऊफ—वि. १ चुकणारा. २ कमी. ३ कपटी. -शर. तजा-उज पहा.

तजावज—खी. १ उल्लंघन; अतिक्रम. 'महकूम अकदसासी तफावत व तजावज न करूं.'—रा १२. २ अंतर; लांबीचा पळा. 'सात कोशीचे तजावजीने पानगळ नजीक मुकाम केला.'—रा ३ ३५१. ३ (ल.) कमीपणा; फरक. 'हरएक बावें चालवावे म्हणून कलमी केलें तर दोस्तांचें जागां तजावज आहेसे नसें.'—प्रप २३६. [अर. तजावुझ]

तजावजा—खी. अफरातफर. 'दागिने यांची तजावजा होईल त्याची खवदारी वरचेवर करीत जाणें.'—वाडमा १.११५—किवि. १इतस्ततः विखुरलेल्या, अस्ताव्यस्त, विस्कळित स्थितीत; पांगापांग झालेल्या अवस्थेत (माणसें, वेत, वस्तु इ०); परागंदा. 'मिरजेतील थोर थोर मंडळी काहीं तजावजा जाली अशा प्रकारच्या अवया ऐकतो.'—ख १०.५३३७. २ गर्भगळित, घावरलेल्या, गडबडलेल्या, भयचकित अशा अवस्थेत (माणसें इ०). 'पुण्यांत लोक बहुत तजावजा जाहले आहेत.'—ख १०.५३६१. 'पेंढारी दहा कोसांवर आले असे ऐकतांच लोक तजावजा झाले.'

तजावत, तजावुज, तजावु(उ)ज, तजावत तजावत—नखी. १ (टरलेल्या पद्वीत, कमांत झालेलें, केलेलें) उल्लंघन; अंतर; फरक; तफावत; कसर. तजावज पहा. २ (ल.) लवाडी; कपट. [अर. तजावुझ]

तजुबो—पु. (ना.) रीत; धोरण. तजुबेकार—वि. (ना.) दर्दी; मर्मज्ञ. [अर. तजिबा]

तजेला—पु. टवटवी; कांति; पागी; तेज; तजला. तजिला पहा.

तजवीज—खी. १ तजवीज पहा. २ काळजी; चिंता. 'राजा गईव जहाला ऐसे जकून सांगताच पादशहास आश्चर्य वादन बहुत तज्विजीत पडला.'—सभासद ४२. [अर. तज्वीझ]

तज्झ—वि. माहितगार; कुशल; जाणणारा. 'सत्तेजचि अति-दुःसह ऐसें म्हणतील न तज्झ कां पविला।'—मोभीष्म ८.३३. [सं. तज्-ते+झ=जाणणें]

तंझाम—खी. १ गुंफणें; (मोत्यें इ०) ओवणें; रचणें (कविता काव्य इ०). २ संयथन; एकी; संघटन. [अर. तन्झीम]

तट—पु. १ (व.) (नदीचा, समुद्राचा) कांठ; किनारा; तीर; सीमा; मर्यादा. 'पांचाळकटक तेणें विदारिलें, तट जसें महा वृषभें।'—मोकर्ण ४७.३३. २ टेकडीची, डोंगराची कड, उतरण. ३ गांव, किष्ठा इ०काच्या समोवतालचा कोट, भित. ४ एखाद्या जातींत, समाजांत पडलेले पक्ष प्रत्येकी; फळी; विरुद्ध भाव. ५ खेळांतील खेळाडूंची वाजू; पक्ष; संघ. ६ एखाद्या कार्यार्थे एकत्र आलेल्या लोकांची जूट; संगनमत; कट. ७ तराजूच्या पारड्यांमधील तफावत, वैषम्य ८ (कों.) खोळंबा; थांबणूक; अडचण; खोटी. ९ एके ठिकाणीं ठांसून उभें राहणें; भिडणें; भिडवणूक; वेढा; गराडा. 'म्हणोन तट घालोन क्षणभर मारामार केली.'—भाव ६७. १० (कर.) (सोंगट्यांतील) डाव; वाजू. (क्रि० देणें) [सं.] तटास लावणें—(एखादी गोष्ट) जातींतील मतभेदास, तंट्यास कारणीभूत होणें. ० नंदी—खी. किष्ठा, गांव इ०कांच्या समोवताली संरक्षणार्थे बांधलेला मजबूत कोट; तटाचा बंदोबस्त. [सं. तट+फा. वंदी] तटस्थ—स्थ—वि. १ नदीच्या कांठी असलेला; किनाऱ्यावरील. 'देवे कांपविले बहु गर्जोनि जसे तटस्थ लोक नदें।'—मोभीष्म ४.३८. २ (ल.) दोहोंपैकी कोणत्याहि पक्षास न मिळालेला (मनुष्य); तिन्हाईत; उदासीन. ३ (ल.) स्तब्ध. 'जाले तत्त्व्यानीं तटस्थ।'—दावि. १४३. ४ (ल.) थक्क; चकित; कुंठित. 'जे देखतां स्वर्गीचे देव। तटस्त होती।'—दा ४.७.१८. ५ खोळंबून राहिलेला, पुढें किंवा मागे न जाणारा. ६ कांहीं हेतूनें अपक्षेनें उभा राहिलेला, थांबलेला. [सं. तट+स्था=उभें राहणें] ० मुद्रा—खी. विचारमग्न; ध्यानस्थ माणसाची मुद्रा. [तटस्थ+मुद्रा] ० लक्षणा—खी. लक्षणेचा एक प्रकार; आंगुलक लक्षणा.

तट—खी. (व.) १ हट्ट; आपले म्हणणें खरें करणें. २ निष्ठ. [तट]

तट—पु १ बोमाटा; दुष्कीर्ति. 'जजो माझे कर्म वायां केली कटकट। झालें तैसें तट नाहीं आलें अनुभवा।'—तुगा ४२५. २ भांडण. तंटा पहा. —वि. भांडखोर; कलहप्रेमी. [तंटा]

तट—कन—कर—दिनीं—दिशीं—क्रिवि. १ तीक्ष्ण; हलका व जलद होणाऱ्या (उदा० दोरी तुटतांना, ठिणगी उडतांना होणाऱ्या) आवाजासारखा आवाज होऊन; तटतट पहा. २ घट्ट; आंबळून; तट्ट पहा. [ध्व. तट्ट]

तटका—पु. १ संबंध. 'द्वैताचा तटका तोडिला।'—दा ५. ९.२८. २ मीड; मुरवत. ३ तंटा. [ध्व. तट्ट] (वाप्र.) ० तुटणें—राहणें—थोडक्यांत आणि ताबडतोब (एखाद्या गोष्टीचा) शेवटचा निकाल लावणें; तंटा मिटविणें. 'प्रपंच तटका तुटला मार्गे फुटला।'—दावि १०९. ० तोडणें, तोडून टाकणें—१ निक्षून, साफ, रोकडें उत्तर देणें; मीड, मुरवत न धरितां स्पष्ट सांगणें. २ भांडण मिटविणें; निकाल करणें. ३ (एखाद्याचा) एकदम संबंध तोडणें.

'मी तोडुनि आलों तटका। तो जिवा लागला चटका।'—मध्व २२०. [ध्व. तट्ट]

तटका—वि. (प्रां.) ताजे (फळ, फूल, भाजी इ०).

तटकारणें—अक्रि. १ (एखाद्यास) पुन्हां पुन्हां वजावून, हडसून खडसून सांगणें, वजावणें; सक्त ताकीद देणें. २ टिचकणें; टिचकी भारणें; टचकारणें. [ध्व. तट्ट]

तटकी—कै—खीन. (कों कु.) दारास, खिडकीस लावावयाचा तट्याचा कांबट्यांच्या जाळीचा, काटक्यांचा झांपा; तट्याचे दार. [का. तट्टी=वांबूचो चटई; तट्या]

तटगार—पु. (वे.) (विणकाम) हातमागावरील फणीचे तट बांधणारा. [तट+कार]

तटणी—खी. (क.) दारें, खिडक्या इ०कांचीं झडपें हलें नयेत म्हणून त्यांना अडकवावयाची, दाराच्या चौकटीला वसविलेली लांकडी पट्टी; चिमणी; हूक. [तटणें=थांबणें, अडणें]

तटणें—अक्रि. अडणें; खोळवणें; थांबणें; थांबून राहणें; अडून वसणें. 'यावीण सांग तटलीं तुझि काय कामें।'—र ४३. —साश्व ३.२४. [सं. तट]

तटणें—अक्रि. खेडणें; भिडणें; चिकटून असणें. 'अम्बारीस अम्बारी तटली होती.'—भाव ११६. [का. तट्टु=शिवणें]

तटतट—तटां—क्रिवि. १ परकांत लाह्या भाजतांना, दोरी अथवा टांके तुटतांना, कांहीं जिनस तळतांना, ठिणग्या उडतांना होणाऱ्या तट्ट अशा आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. (क्रि० तुटणें; फुटणें; सुटणें; उडणें; उकळणें; चिरणें; तोडणें; फोडणें). २ (काव्य) एकदम तोडतांना, निराळा केला जात असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन; सपासप; खाटखाट. 'सोडी वाणापाठीं वाण। राक्षसांचीं शिरे जाण। तटतटां तोडीत।' [तट्ट द्वि.]

तटतटणें—अक्रि. १ तुटण्याच्या, फुटण्याच्या वेतांत येईल अशा रीतीनें फुगणें; ताणलें जाणें; तट्ट असा आवाज होऊन फुटणें; तुटणें. ३ तट्ट तट्ट असा आवाज करणें; फुटणें; तुटणें; सटकणें; उडणें. [ध्व. तटतट]

तटतटसाण—खी. (गो.) टचटवीतपणा; तक्तकी. 'मासळीला बरीच तटतटसाण आहे.'

तटतटां—क्रिवि. तटतट पहा. 'जेणें फाडीलें तटतटां।'—उषा ९०७४. [ध्व.]

तटतटीन—वि. टचटवीत; ठांसून, खच्चून भरलेले (पोट, पिशवी). फार ताणलेले; ताठलेले; फुटेल अशा रीतीनें भरलेले. [तटतटणें]

तटम, तटम्ब—वि. (व.) तुडुंब पहा. [तुडुंब]

तटली—खी. (वे.) एक प्रकारची जनानी चप्पल. [का. तट्टे=वायकी जोडा]

तटविणें—सकि. (कर्ना) अडविणें. [म. तटणें प्रयोजक]
तटा, तटो—पु. (कु.) १ भात ठेवण्याकरितां उमी करून
ठेवलेली डाळी. २ बांबूची जाड चटई; तट्या. [सं. तट; म. तट्या]

तंटा—पु. १ वाद; भांडण; कलह; मतभेद; बोलाचाली;
बाचावाची. 'तंटे केले हें माझे तुझें उपाधी. वो।'—तुगा १४१.
२ जिक्कीरीचें पण जरूरीचें काम, कामधंदा. ३ (सावकारांचा)
तगादा; लकडा; निकड. ४ अप्रिय काम, प्रसंग. [ध्व. हिं. टण्टा;
सं. तण्ड] ० उचलणें—भांडण उपस्थित करणें. ० वखेडा—पु.
(व्यापक) बोलाचाली; भांडण; बाचावाची; भांडाभांडी; कज्जा.
[हिं. टण्टा+हिं. वखेडा] तंटेखोर—बाज—वि. भांडखोर; कलह-
प्रिय. [तंटा]

तटाक—ग—न. तळें; सरोवर. 'तया वनीं एक तटाक तोयें।
तुडुंबलें तामरसानपायें।'—र ८. [सं. तटाक]

तटाक—ग—पु. नदीचा कांठ; किनारा; तट; तीर. [सं. तटक=
किनारा]

तटाटणे—अकि. १ (तटतटणेंचा अतिशय) अतिशय फुगणें;
ताणलें जाणें; तटतटणें. २ मोठ्या आवाजानें, जोरानें, फिरून
फिरून फुटणें, तुटणें, तडकणें. [तटतट]

तटाटां—किवि. तटतटां पहा.

तटा(ट्टा)णी—खी. तट्याची मादी; लहान घोडी. [तट्ट]
म्ह० कोठें इंद्राचा ऐरावत, कोठें शामभटाची तटाणी—दोन गोष्टी
मधील अतिशय मोठा विरोध दाखवितांना योजतात.

तटिनि—नां—खी. नदी. 'तटिनि आटल्या जसा मीन
वो।'—आपद ९३. [सं.]

तट्ट—पु. तट्ट पहा. 'केशिया मारिले तट्ट। बैल मारिला
अरिष्टु। इतकियासाठीं वरिष्टु। केवीं सुभट्ट म्हणावा।'—एरुस्व २.९.

तट्ट—पु. पांढऱ्या कापडाची एक जात. —मुंब्या १२३.

तटोरी—खी १ दाणे भरलेलें, चांगलें पोसलेलें धान्याचें
कणीस. २ (अशिष्ट) वसा; गळा.

तट्ट—न. (वे.) (विणकाम) हत्यांत बसविलेली बोरुची
फणी; सुताचे धागे समभाग प्रमाणावर बसण्याकरितां तयार केलेला
बोरुच्या काड्यांचा सांचा.

तट्ट—किवि. १ तट्ट अशा आवाजानें फुटण्याच्या, तुटण्याच्या
वेतांत येईपर्यंत (फुगलेलें, ताणलेलें); रटादन (पोट; पिशवी भरणें).
(कि० फुगणें; ताणणें; भरणें). २ अवकाश, पोकळपणा न राही
अशा प्रकारें. [ध्व. तट्ट]

तट्ट, तटतट—पु. (गो.) आंबळल्यामुळें होणारा त्रास.
[ध्व. तट्ट]

तट्ट—कन—कर—दिनीं—दिशीं—तटकन इ० पहा.

तट्टटणें—(गो.) तटतटणें पहा.

तट्टीत—वि. (गो.) तटतटीत पहा.

तट्टा, तट्ट्या—पु. १ बांबूची चटई. २ तट्टी अर्थ १ पहा.
[तट्टी]

तट्टां—खी. १ पडदा; बांबूची रंगीत ताटी; तट्टा; वाळयाची
ताटी. २ (व.) (ल.) शौचकूप; शेतखाना. 'तट्टीला गेला' [वे.
प्रा. तट्टी; का. तट्टी—बांबू, चटई; हिं. तट्टा=पडदा; सं. तट]
तट्टीस जाणें—(व.) शौचास जाणें.

तट्ट—तट्ट—पुन. १ घोड्याची एक लहान जात; लहान
जातीचा घोडा. २ तिरस्कारदर्शक अर्थानें कांहीं शब्दांपुढें जोडतात.
उदा० अडेलतट्ट; खंदातट्ट; खोडेल तट्ट; चुकारतट्ट इ०. [हिं.
टट्ट] म्ह० भादव्यांत भट्ट आश्विनांत तट्ट (पुष्ट होतात)
=भाद्रपदांत श्राद्धीय जेवणें जेवून ब्राह्मण व आश्विनांतील हिरवें गवत
खाऊन घोडे पुष्ट वनतात. सामाशब्द—० टार—न. १ तट्ट;
लहान घोडा. २ भिकार घोडा. टार पहा. [तट्ट+टार=घोडा]

तट्ट—पु. पांढऱ्या कापडाची एक जात. —मनको.

तट्टे—न. एक प्रकारची गाडी. —धाको. तट्ट पहा.

तट्ट्या—पु. बांबूची चटई; अंथरी; तट्टा पहा.

तट्ट—अ. (कातकरी) तेथें. —बदलापूर १४४. [सं. तट्ट]

तट्टे—अ. (खा.) तेथें. [सं. तट्ट]

तटल—न. (गो.) पातळ जुतें; चप्पल; बारीक वहाण.
तटली पहा.

तड—खी. १ (समुद्राचा, नदीचा) किनारा; कांठ; तीर; तट.
'द्वेषें होय तडफडा, म्हणती चिंताब्धिची अलम्य तड फडा।'
—मोक्षण ३०.२७. २ (एखाद्या कार्याचीं) अखेर; शेवट; पूर्णता;

समाप्ति. ३ (सावकाराचा देण्याविषयीचा कुळाला लागलेला)
तगादा; निकड; नेट. (कि० लागणें; लावणें). 'सावकारानें
रुपयाविषयीं मोठी तड लावली.' ४ अडचण; तंगी; ओढगस्तीची
स्थिति. 'माझी एवढी तड ढळली तर येईन.' [सं. तट; प्रा.
तड; उरि. तडा; सि. तडो] तड घेणें—शेवटाला आणणें, नेणें;
समाप्त करणें. तड्याचा पोहणार—वि. १ कांठाकांठानें पोहणारा.
२ (ल.) साहस अथवा हिंमती न करतां व्यवहार, धंदा करणारा;
विन धाडसी. ३ बेहिमती; अंगीकृत कार्य शेवटास नेण्याची ज्यास
धमक नाही असा (मनुष्य).

तड—पु. १ एखाद्या जातीतील, समाजातील कांहीं मत-
भेदांमुळे पडलेल्या पक्षांपैकीं एक पक्ष; दुफळी. तट अर्थ ४ पहा. २
दळ; फौज; तुकडी. [सं. तट] तडास लागणें—(एखादी गोष्ट)
जातीच्या दुफळीस कारण होणें; तडास लागणें.

तड—पु. (वे.) उशीर. [का.]

तंड—पु. वाद; भांडण. तंडा पहा. 'तंड वाचाळीं बरवी
नव्हे।'—दावि ३४६. [सं. तण्डा=मारणें; म. तंडा]

तडकू—स्त्री. एकसारखा नेटाचा, आवेशाचा, जोराचा प्रयत्न (विशेषतः पळण्यांतील); नेट; जोर. (क्रि० मारणे). 'तेथून जी तडक मारली तों येथे उभा राहिलो.'—क्रि. १ जोराने; तडाख्याने; नेटाने; एकदम; झपाट्याने; धडकून. 'गर्जत मेघ गडगडीती। अवचीते तडक पडती।'—उपा १५४.१७४१. 'असंख्यात तडागोदरे। तडक फुटती एकसरे।'—गुविराट ६. ११३. २ अप्रतिवृत्तपणे; मुरळित; कांहीं अडथळा न होता; विन हरकत. 'अकवरी मोहोर सर्वत्र तडक चालते.' ३ पुरेपूर; पूर्णपणे; पुरतंपर्णी; तब्बल 'तो गांव येथून तडक वीस कोस आहे.' ४ थेट; नीट; कोठेहि न थांबतां; सरळ मार्गाने. 'भ्यालीं सकलेंहि वळें तडक पळालीं न राहिलीं पळ तीं।'—मोमीष्म ९.४१. ५ भरपूरपणे; विपुलतेने; रेलचेलीने (एखाद्या क्रियेचा अतिरेक, उद्रेक, जोर दर्शविण्यासाठी या शब्दाची योजना करतात). [ध्व.] सामाशब्द—०फडकू—वि. १ चपछाईचे; तांतडीने केलेले; उत्साह-पूर्ण (काम, उपाय); उत्साही; चलाख; निश्चयी (मनुष्य); खरमरीत; खरपूस; कडक; स्पष्ट (भाषण). ०सार—वि. चपळ; उत्साही; चलाख; जलदीने काम करणारा; तरतरीत. ०सावित्री—स्त्री. चलाख आणि तरतरीत अशी लहान स्त्री; मुलगी [तडक+सावित्री]

तडकू—पु. १ मोठा आवाज. —शर. २ विजेचा कडकडाट; वीज. 'तडकें बुजालीं खेचरे।'—मुविराट ६.१६. [ध्व. तड्]
तडकणी—स्त्री. गोणीला असलेली, बांधलेली दोरी. ह्या गोणीच्या दोन्ही बाजूस दोन असतात. [तड्]

तडकणे—अक्रि. १ (कांच, लांकूड इ०) मेगळणे; फुटणे; चीर पडणे; भेगांनीं युक्त होणे. २ कडाडून प्रकाशणे; (वीज इ०) लवगे. 'व्योमी तडके सौदामिनी।'—मुआदि ३१.८१. ३ (ल.) मन व्यथा पावणे; अंतःकरणास व्यथा उत्पन्न होणे (भय इ० मुळे). ४ रागावणे. [तडक; हिं. तडकना]

तडकफांशी—स्त्री (ना. व.) गुरांचा एक प्रकारचा मान-मोडीचा रोग. —शे ११.३.

तडकगोम—स्त्री. एकदम उठणारी कळ, तिडीक, शिलीक; (क्रि० लागणे; उठणे). [तडक=तिडीक+गोम=चोंव; ओरडणे]

तडकशी—स्त्री. (क्र.) तगादा; लकडा; टुमणे. (क्रि० करणे; लावणे; मांडणे). —क्रि. ताडकन पहा. तडकशीं—शा तोडणे—धरणे—जाचणे; गांजणे; छळणे; जुलूम करणे; तगादा, टुमणे, ससेमिरा लावणे. [म. तड+फा. कशीरा=ओढणे]

तडका—पु. तडाखा. १ थंडीचा कडाका. २ (कामांतील) चपळाई; उत्साह; चलाखी. ३ तडाका पहा. 'घोर वाद्यांचा तो कडका। गज पीटिती तो तडका।'—वेसीस्व ४.२९. ०तोडणे—सक्त तगादा, निकड लावणे.

तडका—क्रि. झटपट; ताबडतोब; तडाक्याने; तडक (—क्रि. वि.) अर्थ १ पहा. तडकातडकीं—क्रि. वि. तडकाफडकीं पहा.

तडका—पु. (गो.) माणसाच्या अंगावर उठलेल्या देवीच्या फोडांतील लस टोचणे.

तडकाफडकी—स्त्री. (भांडणाची) झटापट; खटका; खडकाखडकी. (क्रि० उडणे; होणे; झडणे). [तडक द्वि; तडका+फडका; तडफड?]—क्रि. वि. एकदम; तात्काळ; जलदीने; त्वरेने; झटक्यासरशी. (क्रि० करणे; मरणे; जाणे; देणे).

तडकाविणे—सक्रि. १ कचकावून लगावणे; तडाका, रपाटा देणे; सडकावणे. 'मी त्याला चांगलाच तडकावला.' २ कडकडणे; कडकडून वोलणे. ३ निर्भर्त्सना करणे; खडसावणे; धमकावणे. [तडक]

तडकावून, तडकून—क्रि. वि. त्वरेने; जलदीने; वेदरकारपणे; बेफामपणे; निःशंकपणाने; उत्साहाने. (क्रि० वोलणे; धांवणे; करणे). [तडकाविणे]

तडकी—स्त्री. १ (वे.) तड्याचे झडप. २ गाडीत खत भरण्याच्या उपयोगाची तट्टी. [का. तडिके]

तडकी एरंडी—स्त्री. एरंडाची एक लहान जात; हिचे धीं उन्हांत वाळले असतां तद् आघाज होऊन फुटते. [ध्व. तड्+एरंडी]

तडकीच—वि. (क्र.) तडकलेले; भेग पडलेले; चिरा पडलेले. [तडकणे]

तडगा—पु. तिरडी. —चदलापूर १८४.

तडगा—स्त्री. मातीचा लहानसा घडा.

तडज—पु. संसाराचा पसारा; प्रपंच; संसार; खटले.

तडजोड—स्त्री. तोडजोड. १ काटकसर, घरजोगावणी; मितव्यय. २ (कायदा) भांडणाच्या दोन्ही पक्षांनीं थोडे नमते घेऊन परस्परांत घडवून आणलेला सलोखा, समेट. (क्रि० करणे; पाडणे). 'थोरला पिट, वर्क वगैरेचा शहाण्या मुत्सद्यांचाहि सल्ला अमेरिकन लोकांशीं तडजोड पाडून, तंटा मित्यून टाकण्याविषयींचाच होता.'—नि ७.३. ३ इतर अर्थी तोडजोड पहा. [तोडणेजोडणे]

तडणे—अक्रि. १ (उष्णतेनें तापलेले दगड, मडकें इ०) फुटणे; तडकणे; तड्यानें युक्त होणे; भेगळणे. २ पडून, उडून किल्ल्या किल्ल्या होणे; ठिकच्या उडणे. [तडा]

तडणे—अक्रि. (व.) तिष्ठणे; वाट पाहणे.

तंडणे—अक्रि. भांडणे; कलह करणे; मोठ्याने आरडाओरड करून वाद करणे; शुष्क वादविवाद करून भांडणे; झगडणे. 'वेदां-तीयाशीं पाषांडी तर्क। भागवताशीं तण्डे कोक।'—मुरंशु २३६. [सं. तड्, तण्ड्=ताडणे, मारणे] तंडण—न. भांडण शब्दशबरोबर द्विरुक्तीने हा शब्द येतो

तडतड—खी. १ फुटण्याची, तडकण्याची क्रिया, आवाज; (तळरया जाणाऱ्या पदार्थांची) फुरफुर; तडतडाट; तिडतिड. २ (रागावून) खेंकसणे; धुसफुस; (लहान मुलें इ० कांचा) छाविष्टपणा; कुतरओढ; गांजणूक. ३ (त्वचा, चामडी इ० कांचें) तडतडणे; फुटणे; दुखणे. ४ जिवाला त्रास. [ध्व; तड् द्वि.]

तडतड—तडां—क्रि. १ (एखादा जिन्नस तळतांना, फोडणी देतांना, भाजतांना होणाऱ्या) तडतड, अशा आवाजांन; सपाट्याने छडी मारली असतां, एकदम बंदूक उडविली असतां, एखादा पदार्थ खडखडत असतां होणाऱ्या तड् तड् अशा आवाजांन. २ (जोरानें, आवेशानें, विसाड्याईन एखादा जिन्नस) फाडतांना, फोडतांना, तोडतांना, चावला जात असतांना, लचके तोडले जात असतांना, कुतरतडांतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. (क्रि० तोडणे; वोचकरणे; लुंचणे; चावणे; खाणे; डसणे; खाजवणे; फाडणे; फाटणे). 'क्रय्यादाहीं तडतड तोडूनियां भक्षिलाचि मत्स्यप हा ।'—मोक्षी ४.६०. ३ चिरडीन; तुसडेपणांन; वसकून (वोलणे इ०); फडाफड बोलून; कडकडून; तोंड सोडून (रागें भरणें, खरडपट्टी काढणे). ४ चलाखीन; झटदिशीं; चपळाईन; उत्साहानें (करणें, बोलणे, हालचाल करणे). [ध्व. तड् द्वि.] (पोटांत) तडतड—तडां तोडणे—(एखाद्याविषयी) कळवळा येणें; कीव येणें; मन द्रवणें; आंतडें तुटणे.

तडतडणे—अक्रि. १ फुटणे; तुटणे; मंगणे; तडकणे; तडतड वाजणे (फोडणी इ०); फुरफुरणें. 'तडतडिल्या नक्षत्रमाला ।'—दावि १.७८. 'तेणें आकाश तडतडी ।'—वेसीस्व ४.२९. २ (थंडी इ० मुळें शरीराचे अवयव, चामडी, ओंठ) खरखरीत होणे; फुटणे; भेगळणे; (फोड इ० मुळें) कातडी ताणली जाऊन दुखणे. ३ (केंस ताणले गेले असतां, जोरानें विंचरले असतां) तड् तड् असा आवाज करून मूळांत दुखणे. [ध्व; तडतड]

तडतडचिणे—अक्रि. १ तडतडणें याच्या सकर्मक अर्थी योजतात. २ (एखाद्याच्या पाठीवर चावूक इ०) ओढणे; कडकडविणे, कडकावणे. [तडतडणे प्रयोजक]

तडतडा—तड्या—वि. १ चिडखोर; तुसडा; रागीट; तिरसट स्वभावाचा. २ हुज्जतखोर; तकरारी; चिकित्सेखोर. ३ तडतड वाजणारी, ठिणग्या उडणारी (दारू, काडी इ०). [तडतड]

तडतडाट—पु. (तडतडचा अतिशय) १ फुटतांना, दुभंग होतांना, मोडतांना होणारा तड तड असा मोठा आवाज. 'आंसडोनि बळ उड्डेटे । मधें उधडिला तडतडाटें ।'—मुसमा ७.५५. २ झांजा इ० वाद्यांचा खणखणाट. ३ चडफडाट. —शर. [तडतड]

तडतडां—खी. १ एक वनस्पति; तेड; पांढरें निशोत्तर. २ तडतड वाजणाऱ्या दारूचा एक प्रकार.

तडतडोत—वि. शुष्क व तडतडणारा; खडखडणारा (कागद, पान). [तड ! तड !]

तडताथचड—क्रि. तत्काळ; तावडतोव; तत्क्षणीं. —शर. [तड+तातडी]

तडप—खी. (गो.) एक प्रकारचें वस्त्र; स्मिस्ती वायका कमरे भोंवतीं गुंडाळतात तें वस्त्र. 'पाटाळं म्यानबंधा तडप आणि धट्या भेद खंवायितांचे ।'—सारह ३.४१. [का. तडपु]

तडफ—खी. चलाखी; उत्साह; चपळता; तटरतीतपणा; कार्यदक्षता. सामाशब्द—० दार—वि. उत्साही; कार्यक्षम; चलाख; तटरतीत. 'तडफदार बायकोला अपमानाची वातमी आक्शी नवऱ्याच्या गाळणींतून पोचली म्हणजे तितकीशी श्रोवत नाही.'—सवतीमत्सर ५. [हिं. तडफ; सं. तड्]

तडफ—खी. (गो.) तर्फे; रंगभूमीच्या दोहों वाजूस उभे टेवलेल्या पडद्यांपैकी एक. [तर्फे=वाजू]

तडफड—डा—खी. १ धडपड; चरफड; हातपाय झाडणे; आदळ आपट. (क्रि० घालणे; करणे). 'तडफड तडफड करून प्राण सोडला.' २ (एखाद्यावर) रागानें कडकडणे, जळफळणे, धुसफुसणे, चडफडणे. ३ झटापट; झोवी. [ध्व. तड्+फड्; प्रां. तडफड; तडफड]

तडफडणे—अक्रि. १ धडपड करणे; हातपाय झाडणे, आपटणे; चडफडणे; तळमळणे. २ जळफळणे; धुसफुसणे; चवताळणे. [तडफड]

तडफडाट—पु. (तडफडचा अतिशय.) जळफळ; चडफडाट; जोराची आदळ आपट; संतापातिरेक. [तडफड]

तडवा—क्रि. (कों.) फळें, भाज्या इ० कांचा जूनपणा, शुष्कता, कडकपणा इ० दाखविणाऱ्या विशेषणावरोबर योजावयाचें क्रियाविशेषण. उदा० 'हें वांगें जून तडवा आहे.'

तडम्—वि. (वे.) तुडुंव. [तुडुंव]

तडरक—न. (गो.) खोटी वात; मूलथाप. 'उगीच तडरक लावूं नये.'

तडव—पु. (व.) सुताडा; झोऱ्या. [का. तडपु]

तडवा—पु. लाथ; लायेचा तडाखा; प्रहार; आघात; 'तडवा हाणौनि करौ मारू । तरि आपुलेआंचा होअे संहारू ।'—दाव १०६. 'निष्ठुर मुष्टी हाणिती माथां ! परस्परें तडवे देतां । अति निघाता पेटले ।'—भाराकिर्किंधा ५.७०. [सं. तड=मारणे]

तडवा—पु. चांदवा; छत. 'जेणें गगनाचा वोढूनि तडवा । माजी लाविला प्रभाकर दिवा ।'—स्वादि ६.४.१२. [का. तडपु]

तडवी—पु. (खा.) बादल मुसलमान झालेला भिन्न. —गांगा २०९.

तडशा—पु. (कों.) गाडीच्या साटीचा पोटखुंटा; तरसा पहा. —मसाप १.२.७.

तडस—पु. १ पावसांत डोक्यावर घेण्याच्या कांबल्याच्या खोळीची घडी उल्लाङ्ग नये म्हणून तिला लावलेली चोय, कांटा; (क्रि० भरणें; घालणें). २—झीपु. पोट फार भरल्यामुळें, फुगल्यामुळें (पोटांत) टोंचल्यासारखी होणारी वेदना; तिडीक; रग (भरणें, लागणें क्रियापदांसह बहुवचनी प्रयोग). 'पोटफुगी आणि तडस।' —दास ३.६.३२. 'उभ्यानें, उपाशी पोटी पाणी प्याला म्हणून तडस भरेलें.'

तडस—क्रि. पोट फुगून आंतून टोंचल्यासारखी तिडीक-वेदना होईपर्यंत-होईल अशा रीतीने. 'हार्तीचें रुधिरून पिताती तान्हेले। तडस भणोनि।' —दिशु १०५६. 'गायीच्या कुशी तडस भरल्या.' [सं. तड्]

तडसणी—झी. गोणीच्या दोन्ही बाजूस बांधण्याकरितां असलेल्या दोऱ्यांपैकी एक. तडकणी पहा. [तडस]

तडसळी—झी. कढईतून वडे तळून काढावयाची टोंकदार काडी, सळई. [सं. तन्-तत+म. सळी]

तडा—पु. १ भेग; चीर; फट. (क्रि० जाणें). 'कीं ब्रह्म-गोल वाटे पिशिखांहीं दाटला तडा खातो।' —मोमीष्म ६.४६. २ (राजा. कु.) लांकूड, मडकें इ० तडकल्यामुळें उडणारी चीप, खलपी, धडपी. (क्रि० जाणें; उडणें; निघणें). [ध्व. तड्]

तंडा—पु. १ (मुंग्या, जनावरें इ०कांचा) समुदाय; घोळका-जमाव. २ तांडा; टोळी; तुकडी. [तांडा; का. तंड]

तंडा—पु. (वे.) मोठी बीट.

तडाका—खा—पु. १ (चावकाचा, काठीचा) रपाटा; फट-कारा; रग; दुसा. २ (पाऊस इ०कांचा) जोराचा मार; सडसडून पडणें; संतत वर्षाव. ३ (तोफा, वंदुका इ०कांचा) धडाका; धड-धडाट; भडिमार; दणाणणें; खणका. ४ (एखाद्या मोठ्या कार्यांत होणारी) गडबड; धांवाधांव; गलगा; धामधूम. ५ (लढाई, वादळ वाद इ०चा) जोर; आवेग; आवेश; तीक्ष्णता; झपाटा; धडाका. 'भीष्म-श्वेताश्र्वांचा निरुपम मज वाटला तडाखा तो।' —मोमीष्म ६.४६. ६ अतिरेक; तीव्रता; कडाका. उदा० थंडीचा-उन्हाचा-पावसाचा-वाऱ्याचा-नदीचा तडाखा. ७ सपाटा; संततपणा; दीर्घोद्योग उदा० पडण्याचा-म्हणण्याचा-अध्ययनाचा-गाण्याचा-तडाखा. ८ वेग. तडाका हा शब्द नेहमीं जोर, धाई, आवेश, आवाज व ढव इ०नीं युक्त अशी गति दाखवितो. हा शब्द व व याच्या समानार्थी धडाका हा शब्द यांतील फरक धडाका शब्दांत पहा. [ध्व. तड्; गु. तडा] (एका) तडाक्यानें—एका सपाट्यांत; जोराच्या एकाच प्रयत्नानें एकदम; एका दमांत.

तडाग—क—पुन. तळें; तलाव; सरोवर. तटाक पहा. [सं. तटाक]

तडांग—क्रि. ताडताड; तडातंड. 'तडांग तडांग तडांग हरिणें उडिया घेती।' —दावि १६३. [ध्व. तड्]

तडाड—पु. मारामारी; मारहाण. 'तडाड मल्ल पाटलानें केला।' —ऐपो ८३. [ध्व.]

तडाडणें—अक्रि. १ तुटणें; फुटणें; दुमंग होणें; तडतड असा मोठा आवाज करून मोडणें; तडतडणें. 'नवखंड पृथ्वी अंबर। तडाडिलें तें काळीं।' 'ओढी घेतां तडाडी; निविड दश दिशीं घोष मोठा झडाडी।' —आसी ६४. 'धाकें उदर तडाडी। कुतर्काचे।' —दा ५.९.४६. इतर अर्थांसाठीं तडतडणें पहा. [ध्व. तड्]

तडाडां, तडातड-डां—क्रि. १ (तडतडचा अतिशय) तडतड (—क्रि.) पहा. 'असं तडातड वोळून घ्यायला झालं काय?' —ईप ६१. 'हाणिती तडातड लाथा।' —विक ९१. २ कडकडीत (क्रि० उपास करणें). [तडतड]

तडातुडी, तडातोड-डा-डी—झी. १ ताडातोड ताडातुडी, इ० पहा. ताटातूट 'मुक्त पावले साहेब नाना कशा केल्या देवा तडातोडी।' —ऐपो १३०. २ तोडफाड. 'आशा ममता देहीं वेडी। सुसरी करिताती तडातोडी।' —दा ३.१०.२. [तड्+तोडणें]

तडाफडी—क्रि. तावडतोव; तांतडीनें; तडकाफडकीं. [तडफड]

तडामोड-मोडा—झीपु. (प्र.) तोडामोडा पहा. 'तुका म्हणे जीवा। होता तडामोडी देवा।' —तुगा ११६१.

तडाल—क्रि. (व.) ताडकन; ताडदिशीं. 'तडाल उडाल.' [ध्व.]

तडावणें—अक्रि. १ तडकणें; फुटणें; भेग पडणें; भेगलणें; दुमंग होणें; फाटणें. २ (पोटास) तडस लागणें; तटतटणें. 'भक्षिलें तुमचें अन्न। यालागीं तडावला अंगवण। आणिक होता तरी मरण। तत्काळीक पावता।' —मुविराट २.७२. [तडा]

तडावणें—अक्रि. टिकणें; अखेरीस, शेवटास जाणें; पार पडणें. [तट-तड]

तडावा—पु. छत; चांदवा. तडवा पहा. 'गगनाचा तडावा। कोणें वेढिला केधवां।' —झा १३.५.५. तडवा पहा.

तडित—झी. वीज; विद्युत्; विजली. [सं.] ० प्राय-वि. विजेसारखें असणारें; झगझगीत. 'तडित्प्राय उत्तरी वज्र।' ० स्फुरण-न. वीज चमकणें, लवणें.

तडिया—वि. (राजा.) (प्र.) तड्या. तड्या पहा.

तडी(डि)तापडी—पु. (सामा.) गोसावी; तपस्वी; वैरागी; तीर्थवासी; भिकारी. 'तडितापडी दैन्यवाणे। आलें आश्रमाचेनी गुणे।'—दा २.७.५४. 'तडी तापडी संन्यासी।'—निमा १. १६५. [सं. तापसी; तापडी द्वि.]

तंडुल—पु. तांदूळ. [सं.] ०कुसुम-बलि-प्रकार-पु. तांदूळ, फुलें इ० कांच्या निरनिराळ्या आकृती करण्याची कला. -ज्ञाको-क १५३. [सं.]

तंडेल—वि. दांडगा; आडदांड; रानवट; मगरूर; शिरजोर. [सं. तड्=मारणे; अथवा तण्ड अथवा दंडेल]

तंडेली—झी. दांडगाई; आडदांडपणा; दंडेली; दंडुकेशाही. [तंडेल]

तडुक—झी. (गो.) थाप; वात. तडुकी—वि. वाता मारणारा; थापाड्या.

तड्या—वि. नदीकांठचा; समुद्रकिनार्यावरील; जमीनीकडून बाहणारा (वारा). [तड=किनारा]

तड्या—वि. कोरडा; (ओठ, गाल, त्वचा, जमीन इ० कांना) मेगा पाडणारा (वारा). 'वागाइतांस जमीन ... तड्या वाऱ्या पासून (पूर्वेकडील वाऱ्यापासून) व पाण्याच्या पुरापासून तुकसान होण्याचा संभव आहे अशी नसावी'—वागेची माहिती ४. [तडा=मेग; तडणे=फुटणे; किंवा तड=तीर किनारा यावरून]

तडण-न—झी. १ (व) कमतरता; टंचाई. 'आजच्या पंचांति भाजीची तडण आली म्हणून भाजी पुन्हा करावी लागली.' २ (व.) ताण. ३ (व.) झाडांना पाणी देण्यास झालेला उशीर. [ताण; सं. तन्=ताणणे; प्रा. तड ?] तडणीं लागणे—अक्रि. (व.) ताण वसणे; ताणलें जाणे; तडस लागणे. 'पाणी फार प्याल्याने पोट तडणीं लागलें.'

तडव, तडा, तडू, तडो—पु. (ना. व.) जाड पण विशेष पीळदार नसलेल्या सुतांचे एक प्रकारचे दणगट जाजम; सुताडा. तडव पहा.

तडा—पु. (व.) (प्र.) तडा; मेग. 'वियोग घनाचा घावो गाढा। लागलेआ म्हैसवा थरा जाए तडा।'—अ १९. [तडा]

तण—न. १ गवत; पेंढा (विशेषतः माताचा). 'कां तणाचा बाहुला। जो आगरामेरे ठेविला।'—झा १८.४३८. २ रान-गवत; शेतांतील पिकांत उगवणारे निरुपयोगी गवत; रान. 'वत्सा धनंजया बहु झालीं तरि रोथितील काय तणे।'—मोकर्ण ८.३. [सं. तृण; प्रा. तण] ०खाईर—वि. तणाहारी; गवत खाणारा.

'आणि मी तणखाईर।'—पंच १.३८. [तण+खाणे] ०घर—न. गवताची झोंपडी. [तण+घर] ०पोशा-पा-सा—वि. केवळ तण, निरुपयोगी गवत पोसण्यास चांगला असा (थोडथोडा, विवक्षित वेळी पडणारा पाऊस). [तण+पोसणे] ०मोड—झी. १

जमीन लागवडीस आणण्याकरितां तींतील झाडेझुडपे, गवत इ० काढून साफ करणे. २ पडित जमीन तयार होण्यासाठीं कांहीं काळ खंडावांचून लागवडीस देण्याचा प्रकार. [तण+मोडणे]

०मोडीचे उत्पन्न—न. पडित जमीनीचे पहिल्या लागवडीचे उत्पन्न. ०लोणा—न. केवळ गवत खाणाऱ्या, रानांत चरणाऱ्या गुराच्या दुधापासून काढलेले लोणी; याच्या उलट कणलोणी. हे ठाणवद वांधलेल्या व सरकी इ० खाणाऱ्या गुराच्या दुधापासून

निघेतें. तणलोणी कणलोण्यासारखे सकस नसतें. ०घर—पु. १ (कों.) जमीन भाजण्यासाठीं तिच्यावर पसरलेल्या, वाळलेल्या काड्याकुड्या, पाने, गवत इ०चा थर. २ जमीन भाजण्यासाठीं तिच्यावर काड्याकुड्या गवत इ० पसरण्याची क्रिया. दाढ पहा.

[सं. तृण+घर=आवर=पसरणे] ०सडी-सुडी—झी. १ गवताची काडी. २ (ल.) अति क्षुद्र वस्तु; शष्प. [तण+सडी=काडी]

तणग्या लावणे—क्रि. (क.) (तणगी=ताणण्याची क्रिया ?) नखशिखांत पांघरूण घेऊन निजणे; ताणून देणे. 'त्याने रात्री आठ वाजल्यापासून तणग्या लावला आहे.' [ताणणे]

तणणे—सक्रि. १ ताणणे; घट्ट करणे. २ रेशीम, सूत इ० चा ताणा घालणे; जवळजवळच्या सुतास वर खाली अशा अढ्या पडण्याची क्रिया. ताणणे पहा. [सं. तन्=ताणणे; पसरणे]

तणणे—अक्रि. मांडणे; झगडणे. (प्र.) तंडणे पहा. [तंडणे]

तणतण-तणा—क्रि. तणतण-णा पहा. ०करणे—रागाने चरफडणे; तणतणणे. [ध्व. तण्; द्वि.]

तणतणणे—अक्रि. १ रागाने चडफडणे; फडफड बोलणे; तोंड सोडणे. २ (तुटण्याइतके) आवळणे; ताणले, चेपले जाणे. ३ (उतरणीवरून, पायऱ्यावरून चेंडू इ०) उशी घेत जाणे; टुण-टुण उड्या मारीत जाणे. [ध्व. तण्, टण् द्वि.]

तणतणीत—वि. फार ताणलेला; फुटण्याच्या, तुटण्याच्या वेतांत येईपर्यंत फुगलेला; ताणलेला. [सं. तन्=ताणणे; ध्व. तण ?]

तणफण—झी. क्रोधाने होणारी चडफड; जमीनीवर हातपाय आदळण्या-आपटण्याची क्रिया. (सामा.) तडफड पहा. [ध्व. तण]

तणचरणे—अक्रि. ताणले जाणे; (पोट, पिशाची इ०) रटा-टून भरले जाणे; तटतटणे. [तणणे]

तणचरणे—अक्रि. (कों.) जमीन भाजण्याकरितां तिच्यावर गवत, पाचोळा इ० (तणवर) पसरणे. [तणवर]

तणवी—वि. १ (राजा.) गवताची; गवती; बेंबळी; छपरी; शाकारलेली. [तण]

तणस—न. शेतांत, रानांत माजलेले निरुपयोगी गवत; तण. —झी. १ (कों.) खळ्यावर इकडेतिकडे पसरलेले धान्याच्या ताटांचे तुकडे; गवताचा केर. २ (कों.) मात्याण; साळीचे गवत.

३ नाचणकांड, भूस इ० सारखें हलक्या धान्याचें गवत. ४ (कु.) गवताची गंजी. [तण]

तणसरणें—अक्रि. (कों.) (माणूस, जनावर इ०) शरीराचें भरणें; पुष्ट होणें; लह वनणें. [सं. तन; प्रा. तण+सर प्रत्यय]

तणाणा—पु. गायनाचे सूर गुणगुणणें. तननं पहा.

तणाणां, तगातण-तणां—क्रि. टणाटण इ० पहा.

तणार—न. गवताची झोंपडी. 'तरी लोकांचीं धवळारें। देखोनिया मनोहरें। असर्ती आपुलीं तणारें। मोडावीं केवीं।'—झा ३.२२३. तणारा पहा. [सं. तृण+गृह; प्रा. तण+आर=गृहवाचक प्रत्यय]

तणारणें—सक्रि. (कों.) गवत इ० पसरणें; भोपळीचा वेल इ० पसरविणें. [सं. तन]

तणारा—पु. १ (कों.) भाताच्या पेंढ्याचा ढीग; गंजी २ (रत्नागिरीच्या आसपास) काटवलाची, गवताची गंजी. [तणार]

तणाव-वा—स्त्रीपु. १ तंबूची-मेखांस बांधलेली ताणदोरी. 'कार्भारी यांचे पेचामुळें आमचे दौलतेच्या तणावा तुटत चालल्या.'—ख १.१४६. २ कोळ्याच्या जाळ्याचा तंतु, धागा. ३ मंडपाचा दोर. ४ (सामा.) आधाराचा दोर. ५ (ल.) साहाय्यकर्ता (प्रपंचास आधारभूत असलेला मनुष्य. [अर. तनाव] तणाव तुटणें—१ (गातांना, वोलतांना, वाचतांना) कंठाला ताण पडणें. २ आश्रयदाता, आधार नाहीसा होणें, गमावणें (कर्त्याची षष्ठी).

तणावणें—अक्रि. पाय पसरून निजणें; ताणून देणें. [तणाव]

तणावा—पु. १ ताठपणा; ताण; ओढ; खेच. (क्रि० देणें). २ आक्रमणशक्ति. [तणणें]

तणेली—वि. तण असलेली; जीत गवत माजलें आहे अशी (जमीन).—शे ३.१. [तण]

तण्हा(ह्)र-रा-रें—नपु. गवताची झोंपडी. तणार पहा. 'उमीलीं तहारें। निरुंढें। स्थूलदेहींचीं।'—शिष्ट १४.

तत—(सना.) तो; ती; तें; याचेंच तद् असें रूप पुढें स्वर अथवा मृदु व्यंजन आलें असतां होतें. तद् पहा. [सं.]

तत-थ—क्रि. (माण.) तेथें. 'नांगूर सुटीच्या आंत। पोचाया होवें तत।'—यशवंतकविवृत्त यशोधन-न्याहारीचा वक्रुत. [सं. तत्र; प्रा. तत; तत्थ]

तंत—पु. १ दोरा; धागा; (वाद्यांतील) तार. तंतु पहा.

'तंत लागला मुळाचा। अवताराकडे।'—दा १८.८.६. २ त्राण; जीव; दम. ३ तार, तात लावलेलें वाद्य; उलट अर्थी वितंत. [सं. तंतु] (वाप्र.) तंतो प्राण उरणें-लावणें—१ कंठी प्राण येणें; आसन्नमरण असणें. २ (एखादी वस्तु) अतिशय जीणें होणें (पृष्ठंत कतां).

०गाणें—न. तंतुवाद्यवरील गाणें. 'ताळ तंतुरे

तानमाने। ताळवद्द तंतगाणें।'—दा १४.४.१६. ०वाद्य-न. तंतुवाद्य; तारा किंवा ताती लावलेलें वाद्य. उदा० तंवोरा; सुरसोटा; एकतारी; छद्दीणा; सतार इ०. [तंत+वाद्य]

तंत—क्रि. १ (एखादें प्रमाण, माप, गुण, संख्या इ० कार्शी) बरोबर जुळणारा; बरोबर; तुल्य; सारखा; हुबेहुब; तसाच; थेट; तंतोतंत. (क्रि० भरणें; उतरणें). 'स्वर तंत घन थाट तो दाट वसला।'—दावि २.५६. २ कांठोकांठ; सांडोसांड; तुडुव. ३ नक्की; पुरेपूर; बरोबर 'बारा वर्षे वाहिलें पाणी नाथा घरीं तंत।'—पला ३०. 'बारा तंत वाजले.' [सं. तंत] तंततंत, तंत वितंत—क्रि. समस्वर; स्वरैक्यानें युक्त अशा रीतीनें; तालवद्द; समताल. 'तंततंत वितंत घन सुस्वर। चतुर्विध वाद्यांचा गजर।'—ह २.१२३. 'तंत वितंत घनसुस्वर। वाद्ये वाजवित्ती परम मधुर।' तंत म्हणजे तारांनीं युक्त व वितंत म्हणजे तारांवाचून असलेलें वाद्य असाहि बरील तंतवितंत शब्दाचा अर्थ करीत असतात.

ततवीर, तत्वीर—स्त्री. योजना; उपाय; युक्ति; प्रयत्न; तदवीर. 'आतां माझे कायें ततवीर चालणार असे?'—इमं १२. [अर. तद्वीर]

तंतरणें—उक्रि. १ (अशिष्ट) मूलथापा देऊन फसविणें; फूस लावून नेणें; भुरळ पाडणें; फसवून लुबाडणें. २ संभोगणें; उपभोगणें. 'जीम लाउन नाकाला बोलसी नित तंतरसी मिकारणी।'—प्रला २४०. —अक्रि. (ना.) गर्भगळित होणें; धावरणें; किंर्त-व्यतामूढ वनणें. [सं. तंतु=दोरा; किंवा तंत्र=गूढ क्रिया]

ततक्षणीं—क्रि. तत्क्षणीं; ताबडतोब; त्याच वेळेस; त्याच क्षणांत. (प्र.) तत्क्षणीं पहा. [सं. तत=तो+क्षण]

तताड्या—पु. (वडोदे) डुकराची एक जात. तातीरा, मूधन अशींहि यास नावें आहेत. याचें डोकें लहान, छाती रुंद व रंग उट काळा असतो. —डुकराची शिकार २.

तंतारा, तंतारिक, तंतार—वि. कृश; किडकिडीत; क्षीण; बारीक; रोड. [सं. तंतु=दोरा]

तंताळ—वि. खोडकर, उनाड, अडदांड; द्वाड (मूल, स्त्री). तति, तंति, तंती—स्त्री. १ रांग; ओळ; समुदाय. 'फुलांसवें मृंग-तंती तरंगती।'—२ ८. २ तंत पहा. [सं. तंति] ०लागणें—मार्गास लागणें; सुरळीत चालू लागणें. 'तुं लागसी आजिपसून तंती।'—सारूह ७.१०४.

तंती—पु. विणकर; कोष्टी. 'समस्त भक्त सेवा करिती। त्यांत एक विणकर तंती।'—गुच ४४.२. [तंतु]

तंतु—पु. १ सुत; दोरा; धागा; सूत्र. 'कां वस्त्रपणाचेनि आरोपें। मुखार्पति तंतु हारपे।'—झा १८.५४. २ (कात-ड्याची, सालीची, आंतड्याची) तात; तार. ३ (फुलांतील) केसर; ताणा; अगारी; तार. 'पद्माचा जो तंतु तो बारणाला। बारयाला

पै म्हणे सिद्ध झाला।' -वामन-नीतिशतक १० (नवनीत पृ. १३४). ४ दोरासारखा किडा. ५ (ल.) धागादोरा; धागा; संबंध; लागावांधा. (कि० लागणे). ६ एखाद्या कुटुंबांतील एकच अवशिष्ट राहिलेला पुरुष. ७ वंश; संतति; मुल्लेवाळें; अपत्य. ८ घोरण; सूत्र. [सं.] ०कार-पु. तंतुवाद्य वाजविणारा. 'म्हणजे तो इसम सुप्रसिद्ध गवई तंतुकार असेल अगर ...' -ऐरापु ११. [तंतु+कार] ०पटन्याय-पु. तंतुवांचून पट नाही, किंवाहुना तंतु विशिष्ट प्रकारे जोडले असता त्यांना पट हे नांव देतात. अशा प्रकारे तंतुचा व पटाचा स्वभावसिद्ध व अमेय संबंध आहे, हें दाखविणारा न्यायशास्त्रांतील एक सिद्धांत. कायमचा स्वाभाविक लागावांधा. [तंतु+धागा+पट=वस्त्र+न्याय] ०मेह-पु. (वैद्यक) १ लघ्वीतून धातूची तार जाण्याचा विकार. २ वरील प्रकारच्या विकाराचे मूत्र, रोग. [तंतु+मेह=मूत्र विकार] ०वाद्य, तंतवाद्य, तंतोवाद्य-न. वीणा, तंबोरा, इ० तारा, तात लावलेले वाद्य; तंतवाद्य पहा. ०वाय-पु. १ विणकर; कोष्टी. २ कोळी (किडा). [सं.]

तंतुक-खी. तार; तात. 'शीर कापून आपले देखा। धंत्र केले करकमळिका। शिरा काढून तंतुका। रावणेश्वर गातसे।' -गुच ६.७१. [तंतु]

तंतू-पु. नर्मदा, यमुना या नद्यांत व इतर कांहीं नद्यांतल्यांत व समुद्रांत आढळणारा पुष्कळ हात असलेला दोरासारखा एक जलचर प्राणी. हा मनुष्यांना वेढावून पाण्यांत ओढून नेतो असे म्हणतात. याचे दांत भाल्यासारखे असून त्यांना तीक्ष्ण धार असते आणि त्यांच्या कडांना खांडे असतात. -मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. २२६ (आवृत्ति २ री १८७१). [सं. तंतु]

तंतोतंत-वि. १ सर्व वावर्तीत जुळणारा; बरोबर संख्येचा, मापाचा, प्रमाणाचा; अगदी साम्य असलेला. सारखा, तुल्य. २ कांठोकांठ; सांडोसांड; पुरेपूर [तंतु]

तत्कार-पु. ओ तत्सत् या महामंत्रांतील दुसरा वर्ण तत्. 'तो प्रणवो आदिवर्ण बुद्धा। आणि तत्कार जो दुजा।' -झा १७.३४२. [सं. तत्+कार]

तत्काळ-क्रि. तावडतोव; त्याक्षणीच; लागलीच; तत्क्षणी. [सं. तत्=तो+काल=वेळ]

तत्तरणी-खी. (बे.) गेळा; तत्तराणी. [का. तत्राणी]

तत्ता-वि. (माण.) हलकट; नीच; हलका; बे अन्नचा (मनुष्य).

तत्ताथंवा-पु. (मारवाडी लोकांत रुड). फसवेगिरी; मूलयापा वेळून फसविणे; मोंदणे. (कि० करून देणे; करणे; मांडणे; लावणे). [हिं. तत्ताथंवा=ढवळाढवळ]

तत्तामाल-पु. (एखाद्या पदार्थातील) उत्कृष्ट अंश, सत्त्व; मगज; सार. [सं. तत्त्व; प्रा.; हिं. तत्त+माल]

तत्तुल्य-वि. त्याच्यासारखा; तत्सम. [सं. तत्=तो+तुल्य=सारखा]

तत्त्व-न. १ सत्य; वास्तविक स्वरूप; वस्तुस्थिति. 'असे हा कोणाचा कवण मजला तत्त्व न कळे।' -सारह ७.८२. 'जाणें त्या जिणुलाहि तत्त्वानें।' -मोकर्ण २७.१८. २ (ल.) प्रत्यक्ष अस्तित्व; उलट अर्थ माया. ३ (वेदांत). ब्रह्म; तैचपण; जीवपण; विश्वाला चेतना देणाऱ्या परमात्मरूपाशीं एकरूप असलेले जीवात्म्याचे स्वरूप. 'तैसें विचारितां निरसले। तें प्रपंच सहजे सांडवले। मग तत्त्वता तत्त्व उरले। ज्ञानियासी।' -झा २.१३१. ४ पंचमहाभूते, पंचविषय, दशेद्रिये, मन, अहंकार, महत्तत्त्व, माया, ईश्वर यांना सामान्य संज्ञा. यांपैकीं प्रत्येकाला म्हणतात. ५ (शब्दशः व लक्षणेन) (एखाद्या पदार्थातील) उत्कृष्ट अंश; सत्त्व; सार; मगज. ६ सारांश; तात्पर्य; सार. ७ (रसा.) मूलद्रव्य, धातु. (इं.) एलेमेंट. [सं. तत्=तो+त्त्व=भाववाचक नामाचा प्रत्यय] सामा-शब्द-०ग्रह-पु. १ सत्य, यथार्थ स्वरूपाचा बोध होणे. २ सार, मुख्यांश ग्रहण करणे; [तत्त्व+ग्रह=घेणे] ०चिंता-खी. ब्रह्मचिंतन; वेदांत. 'कमी वेळ जो तत्त्वचिंतानुवादे।' -राम ५२. [तत्त्व+चिंता=विचार, मनन] ०तः, तत्त्वता-तां-क्रि. खरोखर; वास्तविक पहातां; निःसंशय; वस्तुतः. 'समस्त देव माता पिता। गुरुचि असे तत्त्वता।' -गुच २.२२८. [तत्त्व+तत्सु प्रत्यय] ०निरसन-न. (अक्षरशः व ल.) (एखाद्या वस्तूतील, गोष्टीतील) सार काढून घेणे; तत्त्वग्रह. [तत्त्व+निरसन] ०निष्ठ-वि. १ ब्रह्मनिष्ठ. 'कीं तत्त्वनिष्ठु जैसा। नागवे भ्रांतिलेशा।' -झा ३.१२४. २ तत्त्वाला न सोडणारा; सत्यनिष्ठ. ३ विशिष्ट तत्त्वाप्रमाणे चालणारा; ध्येयवादी. [तत्त्व+निष्ठा] ०मीलन-न. मूलतत्त्वांचा मिलाफ, संमिश्रण. [तत्त्व+मीलन=एकत्र येणे] ०वर्तक-वि. (एखाद्या) तत्त्वाचा पुरस्कार करणारा; तत्त्व काढणारा, सांगणारा. 'कोणतीहि सुधारणा करणे ती तत्त्ववर्तकांनीं आधीं केली पाहिजे.' -टि ४.१०२. [तत्त्व+वर्तक=निष्ठावचन] ०वाद्-पु. १ ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी वाद; ब्रह्म सत्य कीं माया सत्य वगैरे संबंधींचा वाद. २ तत्त्वाचा, तत्त्वासंबंधी वाद. [तत्त्व+वाद] ०वादी-वि. तत्त्ववाद करणारा. ०ज्ञान-विद्या-नखी. १ परमात्मस्वरूपाचे ज्ञान; ब्रह्मज्ञान; यथार्थज्ञान; वेदांत. एक शास्त्र. (इं.) फिलॉसॉफी. २ एखाद्या विषयाच्या सामान्य तत्त्वांचा अभ्यास. ०ज्ञानी-ज्ञ-वि. १ ब्रह्मस्वरूपाचे ज्ञास ज्ञान झाले आहे तो. २ तत्त्वज्ञान शास्त्राचा अभ्यासी, त्या शास्त्रांतील तज्ज्ञ. तत्त्वार्थ-पु. १ सारभूत अंश; सत्त्व; सार; मगज; गाभा. २ सत्य; खरेपणा; सत्य अस्तित्त्वाने युक्त अशी वस्तु; खरे अस्तित्व. ३ ब्रह्म; ब्रह्मरूप घन. 'आंतु

बाहेरि चोखालु। सुर्य तैसा निर्मळ। तत्त्वार्थाचा पायाळु। देखणा जो।' -ज्ञा २.१०९. [तत्त्व+अर्थ=सार; धन]

तत्त्वमसि—स्त्री. १ (तुं ब्रह्मच आहेस) सर्व वेदांतांचे सार या चार अक्षरांच्या एक वाक्यांत आहे. यावरून २ (ल.) जगांतील सर्व व्यवहारांचा आदिकारण जो पैसा तो; सार; मूल्यवान वस्तु. (सामा.) द्रव्य. [तत्=तें+त्वम्=तुं+असि=आहेस]

तत्पद्—न. ओं तत्सत् या महामंत्रांतील किंवा 'तत्त्वम् असि' या तत्त्वज्ञानविषयक सूत्रांतील ईश्वरवाचक तत् हा शब्द; ब्रह्म; ईश्वर. [सं. तत्=तें+पद=शब्द]

तत्पदार्थ—पु. परमात्मा; सर्वश्रेष्ठ; सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान असा वाच्य ईश्वर व त्याचे लक्ष्य ब्रह्म. 'जैसे त्वंपद है आवें। तत्पदार्थी सामावे।' -ज्ञा ११.६४८. 'तत्पदार्थ तो परमात्मा।' [सं. तत्=तो+पदार्थ]

तत्पर—वि. (एखाद्या कार्यांत) निमग्न; तल्लीन (एखादे कार्य करण्यास) तयार; उत्सुक. [सं. तत्=तें+पर=मोठे]

तत्पुरुष—पु. (व्या.) एका समासाचे नांव; यांत दोन पदांपैकी उत्तरपदाला प्राधान्य असून पूर्वपद उत्तर पदाचे वर्णन करिते किंवा पूर्वपद व उत्तरपद यांतील विभक्ति संबंधाचा लोप केलेला असतो. उदा० राजवाडा; वस्त्रगाल इ०. याचे द्वितीया तत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष असे निरनिराळ्या विभक्तींवरून प्रकार झाले आहेत. उपपद, नञ्, कर्मधारय हेहि आणखी प्रकार आहेत. [सं.]

तंत्र—न. १ सूत; धागा; दोरा; तार; तात. २ (राजाचा, बळ्या गृहस्थाचा) लवाजमा; परिवार; इतमाम. ३ ताबेदारी; अनुवर्तन; चांकरी; पराधीनता; दास्य. 'स्वतंत्र.' 'परतंत्र.' ४ (एखाद्याच्या) वागण्याची पद्धत, धोरण, रीत. 'आमचें तंत्र निराळें तुमचें तंत्र निराळें' ५ दोन किंवा अधिक गोष्टी घडवून आणणारे एकच कारण, साधन. जसे—अनेक प्रश्नांचीं उत्तरे एकदांच देणारे एकच भाषण, वाक्य किंवा अनेक हेतू साधणारा असा एकच प्रयत्न, खटपट. उदा० पाने कां सडलीं? घोडा कां अडला? विद्या कां विसरलां? या तिन्ही प्रश्नांचे उत्तर फेर नाही म्हणून हे आहे. 'प्रपंच आणि ईश्वरभजन तंत्राने होत नाही.' 'मी काशीस गेलों आणि उदीम व यात्रा तंत्राने झाली.' ६ दुसऱ्या माणसाच्या आज्ञेप्रमाणे धोरण (जें त्याच्या आश्रितांस संभाळावे लागतें तें); आश्रितवृत्ति; अनुलक्ष्य; आधीनता. 'राजाच्या तंत्राने प्रधानाने चालावे.' ७ धार्मिक विधींतील मंत्रानुसार हाताने करावयाच्या क्रियांचा समुदाय; (पूजा इ०कांतील) आचार. 'जाणत्या असाध्य मंत्र तंत्र काळ। येर तो सकळ मूढ लोक।' -तुगा २५१४. ८ मंत्र, जाणमारण इ० विधि ज्यांत वर्णिले आहेत असा ग्रंथ. ९ प्राचीन धार्मिक वाङ्मयांतील मंत्रशास्त्र-

विषयक भाग. श्रुति, स्मृति व पुराणें यानंतर तंत्रवाङ्मयाला महत्त्व आहे. १० ग्रहांनीं स्थानें व गति ज्यांत सांगितल्या आहेत असा ज्योतिषशास्त्रांतील एक भाग. ११ कापड विणण्याचा भाग. -टिळे ३.४६. १२ एक विशिष्ट संप्रदाय व त्याचे वाङ्मय. [सं.]

तत्रत्य—वि. त्या ठिकाणाचा; तेथील; तेथला. [सं.]

तंत्रपाठ—पु. (ग्राम्य सांकेतिक) संभोग; मैथुन.

तत्रशीं—क्रि. (अशिष्ट) जवळ; निकट; आसपास; आजू-वाजूस; संनिध. (वाप्र.) ० उभा न करणें, राहूं न देणें—(एखाद्यास) समोर, जवळपास उभें राहूं न देणें; उभा न करणें. ० लांगूं न देणें—(आपल्या कामाचा) कोणास मागमूस; पत्ता लांगूं न देणें. [सं. तत्र]

तत्राणी—स्त्री. (वे.) (तेल इ० पातळ पदार्थ टेवावयाचा) मातीचा गेळा. [का.]

तत्रापि, तत्राप—अ. तथापि; तरीसुद्धां; तदपि; तरी देखील. 'तत्रापि जे प्रिय बहू स्व-बधूचि माजीं।' -वामन-भामाविलास १७ (नवनीत पृ. १०१. [सं. तथापि अप; सं. तत्र=तेथें+अपि=देखील])

तंत्री—स्त्री. १ (तंतुवाद्यांतील) तार. 'ओंकार तो तिचा वीणा। त्रिमात्रा तिन्ही तंत्री गहना।' -भारा वाल १.१०. २ वीणा; सारंगी. -वि. १ तारा असलेलें (वाद्य इ०). २ विणून तयार केलेलें; कांतीव; सुताचें केलेलें. ३ तंत्र ज्याच्याजवळ आहे असा. ४ (ल.) कारस्थानी; धूर्त; कावेबाज; पाताळयंत्री; खोल स्वभावाचा. [सं. तंत्र=तार] सामाशब्द—० वाद्य—न. तंतुवाद्य.

तत्रैव—क्रि. तेथेंच; त्याच ठिकाणीं. [सं. तत्र=तेथें+एव=च]

तत्त्व, तत्त्वज्ञान इ०—न. तत्त्व इ० पहा.

तत् शब्द—पु. (व्या.) दर्शकसर्वनाम. [सं. तत्=तो]

तत्सत्—न. १ तें (ब्रह्म) खरें (अविनाशी) आहे. २ (ल.) नाश; आहुति. (ओं तत्सत्तद्ब्रह्मार्पणमस्तु अशा मंत्राने आहुति टाकतात यावरून) 'आठ पुत्रांचें पूर्ण तत्सत् होऊन माझा चंद्रगुप्त या पाटलिपुत्राच्या सिंहासनावर...' -चंद्र ४१. [सं. तत्=तें+सत्=अस्तित्व असलेलें, सत्य]

तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु—उग्रा. जें जें मी करतो तें ब्रह्मार्पण असो, अशा अर्थी वाक्य. 'तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु। असें किती वेळां मी वदलों' -टिक १३१. [सं. तत्+सत्+ब्रह्म+अर्पणम्+अस्तु=असो]

तत्त्वम—वि. त्यासारखा; तसाच. (व्या.) एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत आलेला. उदा० संस्कृतांतून मराठींत जसाचा तसाच आलेला (शब्द, धातु इ०). नदी, मति, प्रधान इ० संस्कृत

शब्द मराठीत तत्समवर्गांत मोडतात. याच्या उलट तद्भव. ग्रंथि= गांठ; चंचु=चोंच. [सं. तत्=तो+सम=सारखा]

तत्साधक—वि. तें साधणारा; त्याचें साधन करणारें जें (प्रमाण इत्यादिक) तें. —मिताक्षरा. [सं.]

तत्क्षण—क्षणी—क्रि. त्याचक्षणी; त्याचवेळीं; तावड-तोव; तत्काळ; त्याच क्षणांत; लागलीच. [सं. तत्=तो+क्षण=एक कालविभाग]

तथ्य—पु. (व.) सत्य; अर्थ; महत्त्वाचा अंश. (प्र.) तथ्य; 'आतां त्या व्यापारांत कांहीं तथ्य उरला नाही.' [सं. तथ्य]

तथा—स्त्री. संदेह; संशय; शंका; (अकरणरूपी प्रयोग). उदा० 'तें कार्य होईल यांत तथा नाही.' [सं. तथा]

तथा—स्त्री. तथ्य. 'मी निःसंग झालें आतां। सोडून या लौकिकता। राहिली इथें काय तथा।' —होला ८४. [सं. तथ्य]

तथा—क्रि. १ तसें; त्याप्रमाणें; त्या रीतीनें; तसल्या पद्धतीनें. हा शब्द यथा या संबंधी पूर्वगामी शब्दाबरोबर योजतात. उदा० 'यथा राजा तथा प्रजा.' २ ठीक; होय; बरें आहे. [सं.]

तथा—क्रि. यथायथा—जसजसा, ज्या ज्या रीतीनें याच्या उलट अर्थी तसतसा; त्या त्या प्रकारानें. [तथा द्वि.]

तथापि—उच्च. तरीहि; तरी देखील; तत्रापि. [सं. तथा=तसें+सं. अपि=देखील]

तथास्तु—उच्च. ठीक; होय; तसें होवो, असो. 'न करुनि विचार जावी मागें म्हणवुनि म्हणे 'तथास्तु' तिला।' —मोवन १३.७८. [सं. तथा=तसें+अस्तु=असो]

तथ्य—न. १ सत्य; सत्यांश; खरी गोष्ट. २ अर्थ; राम; उपयुक्ता. 'त्यांत कांहीं तथ्य नाही.' —वि. खरें; सत्य; यथार्थ 'ना मी तथ्य ते वोल आतां।' —दावि ३०९. तुज पथ्य तथ्य वचनें गुरुची नीचासि भासती श्रमदें।' —मोकर्ण २८.११.

—क्रि. खरें पाहतां; वास्तविक. [सं.] तथ्यांश—पु. १ उपयुक्त, महत्त्वाचा भाग. 'त्यांच्या पांडित्यप्रकारांतील तथ्यांश पाहूं.' —नि ६३१. २ सारांश; तात्पर्य. [सं. तथ्य+अंश=भाग]

तद्—त—(सना.) तृतीयपुरुषवाचक अथवा दर्शक-संबंधी सर्वनाम; तो, ती, तें, हें मूळचें संस्कृत सर्वनाम आहे. याचा मराठीत समासांत उपयोग होतो व यापुढें शब्द जोडतांना संधिनियमानुसार याची कांहीं ठिकाणीं तत्, तन् व तल् अशीं रूपे होतात. उदा० तत्पुरुष; तन्मय; तद्+लीन=तल्लीन [सं.] तदंत—क्रि. पूर्णपणें निखालस; अर्जीवात; समृद्ध; सर्वथा; सर्वांशीं; अगदीं [सं. तत्+अंत=शेवट] तदनंतर—क्रि. त्यानंतर; मग; तें झाल्यावर. [सं. तत्+अनंतर=नंतर] तदनुगुण—रूप-सार—क्रि. त्या प्रमाणें; त्यासारखें. [सं. तत्+अनुगुण=रूप-सार] तदपि—क्रि. तरी सुद्धां; तत्रापि; तथापि. [तत्+अपि] तदाकार—वि. त्या

आकाराचा; त्या रूपाचा; तद्रूप. [सं. तत्+आकार] तदीय—वि. त्याचा; तिचा; तत्संबंधी; त्याविषयी. तदुत्तर—क्रि. त्यापुढें; त्यानंतर; तदनंतर. [सं. तत्+सं. उत्तर=पुढें, पुढील] तदुपरी, तदुपरांत. तदुपरांतिक—क्रि. तेथून; तेथपासून; त्यावेळेपासून पुढें; तेव्हापासून. [सं. तत्+उपरि=उपरांत=उपरांतिक=नंतर, पुढें] तद्देशी, तद्देशीय—वि. १ त्या देशाचा; त्या देशांतील. २ (ल.) परदेशीय. ३ पुरभय्या परदेशी [सं. तत्+देशी] तद्भव—वि. १ त्यापासून झालेला, होणारा. २ (व्या.) प्राकृत-देशी (धात्वादेश, धातु, शब्द इ०). उदा० सं. रक्षा शब्दापासून झालेला राख शब्द तद्भव आहे. [तत्+सं. भू=होणें] तद्भव—अ. त्यासारखें; त्याप्रमाणें [सं. तत्+भव=प्रमाणें]

तद्बीर—पु. प्रयत्न; तजवीज; युक्ति. तद्बीर पहा. तदा—क्रि. तेव्हां; त्यावेळीं [सं.]

तदारभ्य—क्रि. त्या वेळेपासून; त्या दिवसापासून. [सं. तद्+आरभ्य=आरंभ करून]

तंदारी—स्त्री. (क.) १ गमजा. २ तंद्री. [तंद्री] तदारूक—पु. १ इलाज; उपाय. 'तुम्ही व राव पंतप्रधान यांनीं खातजमेनें दिल्ल्या तदारूक अंमलांत आणावा.' —दिमरा १.७. २ पारिपत्य; शिक्षा. 'राव पंतप्रधान यांचा आम्हांस मोठा उपद्रव, व एकवेळ यांस तदारूक चांगले प्रकारें दिल्ल्या पाहिजे.' —रा ५.१५१. [अर. तदारूक]

तंदी—क्रि. (माण.) तेव्हां; त्या दिवशीं; याप्रमाणेंच केव्हांवद्दल कंदी वापरतात. [सं. तदा, तद्दिने; म. तथी]

तंदुर(रु)स्त—वि. निरोगी; निकोप प्रकृतीचा. 'मी आनंदी व तंदुरस्त आहे.' —आपटे-दिवाकर दृष्टि १०. [फा. तन्=शरीर+फा. दुस्त=निर्दोष; बरोबर]

तंदुर रुस्ती—स्त्री. आरोग्य; निरोगीपणा. [तनु+दुस्ती; फा. तन्दुस्ती]

तंदुरा लागणें—क्रि. (माण.) रांग लागणें. तंदूर, तनूर—पु. भट्टी लावण्याकरितां तयार केलेली बांधलेली जागा; भट्टी. [अर. तन्दूर, तनूर=भट्टी]

तंदूल—पु. तांदूळ. [सं. तंदुल] तदोत्तर—क्रि. त्यानंतर; त्यापुढें; तदुत्तर. [सं. तदा=तेव्हां+उत्तर=पुढें, नंतर]

तद्धित—वि. (व्या.) शब्दसाधित; धातुखेरीज इतर शब्दाला प्रत्यय लागून झालेला (शब्द); उदा० कृपावत; धनाढय; राजकीय. धातुस प्रत्यय लावून केलेल्या शब्दास धातुसाधित किंवा कृदंत असें म्हणतात. [सं.]

तद्(न्)वीर—स्त्री. १ योजना; व्यवस्था; उपाय. 'तदनंतर जे तद्बीर होईल ते विनंती केली जाईल.' —रा १.१४७.

‘मशार्निंले येथे आलियावर तर्तद व तत्वीर पाहून बहुत संतोष जहाला.’—पया ५७. २ विचार. ‘टोपीकरांची जात मकरी व दगावाज, शायद-मुलावा वेजून कांहीं एक शक्कल नमूद करावी या तद्विरेत असतील.’—पया ४६३. [अर. तद्वीर]

तंद्रा—स्त्री. १ जाडय; आळस; मंदता; ग्लानि. २ झोपेची गुंगी; सुस्ती. [सं.] तंद्रालु—वि. आळशी; सुस्त; झोपेची गुंगी आलेला. [तंद्रा]

तंद्री—स्त्री. १ गुंगी; सुस्ती. २ (एखाद्या विषयाच्या मन-नांत झालेली) एकाग्रता; तल्लीनता. ३ जडत्व; विषयज्ञान न होणे. [तंद्रा]

तर्धी—क्रि. त्या दिवशी; त्या वेळी; तेव्हां. ‘कृप वोलें काय मद्रराज तर्धी.’—मोक्ष ६.७५. [सं. तदा] तर्धीपुन—क्रि. तेव्हांपासून. ‘दिले अमृत वांदून जेव्हां राहुचंद्राचा तर्धीपुन दावा.’—पला.

तन, तनघर, तनमोड—न. तण, तणघर ३० पहा.

तन—न. शरीर; देह. तनु पहा. ‘सहज सुंदर नीळ तन।’—वैसीस्व ९.११. [सं. तनु; फा. तन.] (वाप्र.) ० देणे—न. शरीर समर्पण करणे; छाती पुढे करून तोंड देणे; पुढे पडणे. ‘इंद्रजापार्शी तोफांचा मार फार; तेव्हां लोकांनी तन न दिले.’—ख १०२४. ० मन—न. शरीर व आत्मा (मन); सर्व शरीर. ० लागणे—एखाद्या विषयाकडे अंतःकरणवृत्ति सर्वात्मना गुंतली जाणे. ० मन-धन—न. १ शरीर, मन व संपत्ति. २ (ल.) सर्वस्व; सर्व चीज-वस्त. ‘तनमनधन माझे राधवा रूप तूझे।’—रामदास-कल्याणक ‘तनमनधन कर देवाला अर्पण।’ [तन+मन+धन] ० मनधन-समर्पण—न. शरीर, मन व संपत्ति अर्पण करणे; सर्वस्व वाहणे; सर्वावर पाणी सोडणे. [तन+मन+धन+समर्पण]

तनई—य—स्त्री. तनाई पहा.

तन(ण)का—पु. (व.) राग; रागाचा झटका; झनाटा. ‘रामभाऊस त्या गोष्टीचा मोठा तनका आला.’ [तणतण]

तनखा, तनखा—पु. १ तंखा. सरकारी तिजोरीतून रकम देण्याचा हुकूम; वरात; सरकारी वसुलांतून तोडून दिलेले उत्पन्न. २ प्राचीनकाळांत आदिलशाहीने बसविलेली जमावंशी, पट्टी. ही अकबराच्या कारकीर्दीत तोडरमळ याने पुन्हां दुस्त केली. मलिकंवराने केलेल्या प्रतवंदीस तनखा व भांजनी बसविलेल्या पट्टीस कमाल म्हणत. ‘तनखाही हद्द तपियाचा दिवाणांत देत नाहीस.’—रा १५.२७१. ३ औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत मकेला यात्रेकरूंना नेणारी जहाजे सुरतच्या बंदरांत जी असत त्यांच्या खर्चासाठी तोडून दिलेला वसुल. ४ वसुल; एखाद्या गांवचा, परगण्याचा जमावंदीचा, वसुलाचा तफा. ५ स्वामित्व; हक्क. ६ संबंध. (कि० तोडणे; तोडून टाकणे). ‘त्या गृहस्थाने आपल्या बायकोचा

तनखा तोडून टाकला..’ ७ पगार; वेतन. ८ खर्ची. ‘तुम्हाकडे सर्दारलुमुलक बहादुर यांनी पर्गणे पालीम येथील ऐवजी तनखा केली त्या वावत ऐवज येणे.’—रा २२.१०१. [फा. तनखाह] सामाशब्द— ० दास्तान—पु. वसुलाचा सांठा, गळा. ‘गडोगडी तनखा, तनखादास्तान, इस्ताद आदिकरून गडाच्या प्रयोजनाची वस्तुजात गडास संग्रह करून ठेवावेच लागते.’—मराआ ३४. [तनखा+फा. दास्तान=सांठा]

तनगडणे—अक्रि. (व.) झोकांड्या खाणे. [तंगडणे]

तनघर—न. तणघर पहा. ‘महा मंदिरें माड्या तनघरें। शोंपड्या अवधी देव देवाइलें।’—तुगा १८४३. [सं. तण+गृह] म्ह० (माण.) तन खाई धन=गवत (शेतांत) फार वाढले म्हणजे तें काढण्यास बराच खर्च येतो. यावरून एखाद्या क्षुल्लक गोष्टीकडे वेळीच लक्ष्य न दिल्यास ती पुढे डोईजड होते.

तनतनणे—तणतणणे पहा.

तननं—न. १ आवाज लावण्यासाठी गाणे गुणगुणणे; सुर लावणे. २ (एखादे गाणे) आपल्याशीस गुणगुणणे. ३ गाणे; ताणा मारणे. ‘तेव्हा गंधर्वमुखी जिकडे तिकडेहि तननं तननं।’—मोवन १२.१६२. [ध्व.] म्ह० आधी अननं मग तननं=आधी पोटाची व्यवस्था व मग मौजेच्या गोष्टी.

तनगुगी—पु. (व.) गवतांत असणारा एक किडा. हा पोटांत गेल्यास जनावर फुगून मरतें असे म्हणतात. [तन=शरीर+गुगणे]

तनमणी—पु. तन्मणी. स्त्रियांचे एक कंठभूषण. हिऱ्या-मोत्यांचा, गळ्यांतील एक दागिना. [सं. तनु=सुंदर+मणि=रत्न]

तनमोर—पु. एक प्रकारचा पक्षी. धाकटा तनमोर व मोठ तनमोर असे याचे भेद आहेत. [सं. तनु+मयूर]

तनय—पु. मुलगा; पुत्र; आत्मज; सुत. ‘भीष्माकडे रव भयानक हुंदमीचा। होतां वंदे तनय आनकहुंदमीचा।’—वामन, भीष्मप्रतिज्ञा. [सं.] तनया—स्त्री. कन्या; मुलगी; पुत्री. [सं.]

तनयी—स्त्री. राहुटी इ० कांची दोरी. तनाई पहा.

तनरी—स्त्री. गाणे; गायन; तननं करणे. [ध्व. तनन]

तनत्री—स्त्री. चेहऱ्यावरील आरोग्य; कांति, टवटवी; तजेला. निरोगीपणाची टवटवी, कांति (विशेषतः आजारीपणानंतर येणारी). (कि० पालटणे). [सं. तनु=शरीर; सुंदर]

तनल—न (व. कों.) पेंढा; तृण; धान्याचे काड; धान्याची ताटे. तणस पहा. [सं. तृण-तण]

तनस(सु)डी—स्त्री. १ गवताची काडी; ताट. २ (ल.) कपदीक; शष्प; क्षुद्रवस्तु. तणसडी पहा. ‘आपलें द्रव्य मजजवळ ठेवा. तुमच्या एका तनसडीला हात लागायचा नाही.’ ३ (माण.) सोललेली आंबाडीची काडी; सणकाडी. [सं. तृण; प्रा. तण+सडी=काडी]

तनसळ—खी. (विणकाम.) सुत उकळून त्याचा ताणा करण्यासाठी केलेली चौकट. फासे (धागे) घालण्यास या चौकटीवर खुंट्या बसविलेल्या असतात. [सं. तन्+सळई]

तनाई-य-च—खी. १ तंबू इ० काचा तणाव्याचा दोर, दोरी. २ कपडे इ० सुकविण्यासाठी ताणून बांधलेली (परटाची) दोरी; निशाणाचा खांब, मंडप इ० नीट उभा, ताठ रहावा म्हणून बांधलेला आधाराचा दोर, दोरी. ३ (ल.) साहाय्यकर्ता; आश्रय-दाता; आधारभूत व्यक्ति. [अर. तनाव्; तुल० सं. तन्=ताणणे] (वाप्र.) **तनया तुटणे** (उप.) ताणे तुटणे; वंद तुटणे; वैदिक कर्कश स्वराने वेदघोष करून लागले असतां अथवा गवई घसा खर-इन ताना घेत असतां उपरोधाने हा वाक्प्रचार योजतात. **तनया, तनाई, तनाय तुटणे**—(ल.) (एखाद्याचा) आश्रयदाता नाहीसा होणे; आधार तुटणे.

तनाखोरी—खी. १ (डेव म्हणून घेतलेल्या पैशाची, जिन सांवी) अफरातफर; लाटालाटी; आव्यायस्वाहा करणे; विश्वास-घात. 'नका करू तनाखोरी। वाहेर पडते हं चोरी।' —मज्ज ५३०. २ नावड; बीट. 'तो यांस तनाखोरीस येऊन...' —जोरा ५४. [फा.]

तनाना—पु. १ गाणे; गायन; तननं पहा. (क्रि० चालणे; करणे). 'होतां किशोर सुर तोव करी तनाना।' —देवूणजन्म ४६. २ चेष्टा. 'राधा म्हणे मनमोहना। मजसी लावूं नको तनाना।' [ध्व.]

तनामल—न. (रसा.) कातडे कमविण्याच्या कामी उप-योगी पडणारे एक अम्ल. (इं.) टॅनिक ॲसिड. हे वामलीच्या सालीपासून काढतात. [इं. टॅन+मं. अम्ल]

तनारी—खी. (कु.) गाण्याची लेकर; तनरी पहा.

तनाव-वा—खीपु. तणावा पहा.

तनावणे—अक्रि. (व.) (शेतांत) तण माजणे; (शेत) तणाने व्यापले जाणे. [तण]

तनावणे—अक्रि. निजणे; ताणून देणे. [ताणणे]

तनु—खी. शरीर; देह. तन-नू पहा. 'तृणवत तनु सोनें ज्या पाषाण।' —तुगा ३७९. [सं.] **चतुष्टय**—न. देहाचे चार भेद (सूक्ष्म, स्थूल, कारण व महाकारण). 'तनुचतुष्टयनिदर्शने। कैसी ते ऐकावी।' —दा ४.१.२८. [तनु+चतुष्टय=चारांचा समूह]

तनु—वि. १ अल्प; थोडे. २ कृश; क्षीण. ३ सूक्ष्म; वारीक. ४ तलम; अतिशय पातळ. ५ नाजूक; कोमल. [सं.] **मानसा**—खी. ज्ञानी जीवाच्या सात भूमिकांपैकी मनास तनुत्व (सूक्ष्मपणा) आणणारी तिसरी भूमिका. —हंको. [तनु=कृश+मानस=मन]

तनुज—पु. पुत्र; मुलगा; तनय. 'गंधर्व म्हणे होता कुशिक तनुज गाधि कान्यकुब्जपति।' —मोवन ३२.२. [सं. तनु=शरीर+जन्=उत्पन्न होणे] **तनुजा**—खी. कन्या; पुत्री; मुलगी.

तनुरात—पु. एक प्रकारचा तवा. 'रोट्यांचे बरेच प्रकार तनुरात नांवाच्या तव्यावर भाजण्यांत येतात.' —गृहि २.१५. [अर. तनुर=तवा, मट्टी]

तनू—खी. १ देह; शरीर; तनु. २ प्रकृति; तव्यत; देह-स्वभाव. (क्रि० राखणे; संभाळणे; (प्रमाणे) वागणे). ३ शरीर-प्रकृतीची काळजी; निगा; पथ्यापथ्य पाळण्याची खबरदारी; पथ्य. 'वैद्यानें मला तनूवर ठेविले.' ४ नाजूक शरीरप्रकृति. [सं. तनु]

तनू—खी. (व.) तकवा; ताकद; शक्ति. 'तनू आल्यावर मला कामधाम करतां येईल.' [प्राण]

तन्न—न. (गो.) मात वाढून शिक्षक राहिलेले पाणी. 'तन्न गोरवांक दाखतात.'

तन्ना—वि. १ (गो.) हिरवा. २ तरणा; तरुण. [सं.; म. तरुण, तरणा] **धकुटो**—वि. (गो.) तरणाताठा; नव्या नवतीचा. [म. तरणा+धाकुटा] **तन्नपण**—न. तरुण्य.

तन्ना-न्हा—क्रिवि. (गो.) तेव्हा; त्यावेळी. [सं. तदा]

तन्नावणे—अक्रि. (व.) तोंडावरून पांघरून घेऊन खुशाल झोपणे; ताणून देणे. तनावणे पहा. [ताणणे]

तन्नावा—पु. (ना.व.) तणावा अर्थ १ पहा.

तन्निष्ठ—वि. १ त्याच्या ठिकाणी (देवाच्या, गुरूच्या ठिकाणी) निष्ठा असलेला, ठेवणारा. २ त्याच्याविषयीची; तत्संबधी. 'अनन्योदके ध्रुवत। वासना जे तन्निष्ठ। ते लागलेसे अवोढ। चंदनाचे।' —ज्ञा १५.३. [सं. तत्=तो+निष्ठ=स्थित]

तन्मय—न. स्वरूपैक्य. 'दिसे तन्मयाचे झळकत। एक छत्र।' —ज्ञा ९.२१७. —वि. तद्रूप; तदाकार; तल्लीन; (एखाद्या कार्यात) पूर्णपणे दंग झालेला. 'एकोनि शारदेचे गायन। तन्मय विधि विष्णु ईशान।' [सं. तत्+मय]

तन्मयता—खी. तल्लीनता; तद्रूपता; तदाकार स्थिति. 'सम्यक्-ज्ञान नुदैजतां। वेधेचि तन्मयता।' —ज्ञा १८.१२१. 'ऐसें स्वस्वरूप निरोपितां। शिष्यासी जाली तन्मयता।' [तन्मय]

तन्मात्र—न. पृथ्वी, आप, तेज इ० पंचमहाभूतांचे अति-सूक्ष्म रूप. उदा० पृथ्वीचे गंध; उदकाचे रस इ० सूक्ष्मभूत तत्त्वे. 'तैसींचि श्रोत्रादि तन्मात्रे। तिये अंगवसां गर्भपत्रे। लुळलुळिते विचित्र। उमळती गा।' —ज्ञा १५.१९९. 'इंद्रिये जन्मलीं रजोगुणीं। तन्मात्रा विषयो तमोगुणीं।' —एमा २८.६८. —वि. केवळ तत्त्व. [सं. तत्+मात्र]

तन्मात्रा—खी. १ ओंकाराच्या मात्रा. २ शब्द, स्पर्श इ० पंचमहाभूतांचे सूक्ष्म मूलविषय. 'पुढां तन्मात्रा अर्धेवरी। आकाशाच्या अंतरीं। भरती गमे सागरीं। सरिता जैसी।' —ज्ञा ६.३०४. [सं. तत्+मात्रा]

तन्यता—स्त्री. (पदार्थ) ठोकून ठोकून त्याचा पातळ पत्रा वनवतां येण्याचा गुण; प्रसरणयोग्यता; प्रसारणक्षमता [सं. तनु=पसरणे; तन्य=प्रसारणक्षम]

तन्वंगी—स्त्री. सुंदरी; सुकुमार व सुंदर, बांधेसुंद व सडपातळ स्त्री. [सं. तनु=कृत्वा, नाशुक+अंग=शरीर]

तन्वळ—वि. (गो.) कच्चे; कोंवळे; अपक्व. [सं. तनु=लहान]

तन्सी—(गो.) भांडी घासण्यासाठी भातेणाचा केलेला चोथा. [म. तण, तन]

तन्हा, तनहा—वि. एकटा. 'मुजाका नाही तन्हा यावयाचे करावे.' —रा ५.२५. [फा. तन्हा]

तन्हाई—स्त्री. एकांत; एकलपण; विविक्तता. 'तन्हाईत बोलावयाचे किंवा कसे.' —रा ५.२८. [फा.]

तन्हार—न. तणार पहा.

तन्हारणे—अक्रि. (व) ताण वसणे; ताणले जाणे. —उक्रि. ताणणे पहा. [सं. तनु]

तप—न. १ शरीरशुद्धीकरिता, देवता प्रसन्न करण्याकरिता केलेले वेददंडनयुक्त उपोषण इ० सारखे आचरण; ध्यान; मनन; कष्टाध्य आचरण. २ सदाचरण; पुण्याचरण; पुण्य. ३ विहित, विशिष्ट कर्म; कर्तव्य (ब्राह्मण, क्षत्रिय इ० वर्णांचे). ४ वारा वर्षांची मुदत कालमान. 'एकांगुष्ठीही तपिजे । तपसाहर्षी ।' —ज्ञा १७.४१५. 'वसवेले कथं कथमपि आम्हांत तप एक साजणा रानीं ।' —मोवन २.६८. ५ ग्रीष्मऋतु. —शर. —वि. हे पद समासाच्या उत्तरपदी असल्यास तापद, ताप देणारा असा अर्थ होतो. जसे—नेत्रंतप=डोळ्याला ताप देणारा; मालंतप=कपाळाला ताप देणारा; शिरस्तप; अंगतप; मनस्तप; चित्रंतप; अंतस्तप; वहिस्तप; पादंतप; इंद्रियंतप. [सं.] (वाप्र.) तपिं वसणे—१ (अक्षरशः) धर्माचरणार्थ, पुण्यसंचयार्थ वेददंडयुक्त आचरण करणे. २ (ल.) अधिकारच्युत, वेकार होऊन घरी वसणे. (करून करून) तपिं वसणे—एकसारखी पापे करीत राहून त्यानंतर साधुवृत्तीचा आव आणणे. तपे तपणे—तपश्चर्या करणे. 'जे तीर्थे करितां भागले । अनंत जन्मीं तपे तपले ।' सामाशब्द—० निष्ठा—स्त्री. (तपोनिष्ठा) तपोनुष्ठान. 'मग करुनियां तपनिष्ठा । प्रसन्न केले नीलकंठा ।' —कथा १.१२.१५६. [तप+निष्ठा] तपश्चर्या—स्त्री. तप; तपस्या; तपोनुष्ठान; तपाचे आचरण; तप करणे; खडतर व्रताचरण; तपश्चर्या असे अशुद्ध रूपहि प्रचारांत आहे. [सं. तपस्+चर्=आचरणे] तपश्शाली—वि. तपश्चर्येच्या प्रभावाने चमकणारा, शोभणारा; उग्र तपाच्या उत्कर्षाने व गुणाने युक्त. [सं. तपस्+शालिन्=शोभणारा] तपःसामर्थ्य, तपस्सामर्थ्य—न. तपोबल; तपश्चर्येने प्राप्त होणारे अलौकिक बल. [सं. तपस्+सामर्थ्य] तपोधन—पु. १ तप हेच धन ज्याचे तो. २ (ल.) गोसावी; वैरागी;

संन्यासी; तपस्वी. ३ गुरव; शंकराच्या देवळांतील गुरव. —बदलापूर ४७४. [सं. तपस्+धन] तपोनिधि—पु. १ तपश्चर्येचा सांठा. २ गोसावी, वैरागी इ०नां संबोधण्याचा शब्द; तपोधन. [सं. तपस्+निधि=सांठा] तपोबल—न. तपाचरणाने आलेले अलौकिक बल; तपःसामर्थ्य. [सं. तपस्+बल] तपोलोक—पु. सप्त स्वर्गलोकांपैकी सहावा लोक. सप्तलोक पहा. [सं. तपस्+लोक=जग] तपोवन—न. तपश्चर्या करावयाचे वन; तपस्वी लोकांचे राहण्याचे स्थान. सिलोनचे जुने नांव तपोवन असे आहे. नासिक येथील रामाच्या वास्तव्यस्थानाचे नांव. [सं. तपस्+वन]

तपकडी—स्त्री. (गो.) पितलेचे लहान तवक; तवकडी पहा. [सं. तवक; अर. तवक् पहा]

तपकणे—अक्रि. येवायेवांनीं गळणे; क्षिरपणे; टपकणे. [टपकणे; हिं. तपकना]

तपकिरी—पु. तपकिरीचा रंग. —वि. तपकिरीच्या रंगासारख्या रंगाचा. [तपकीर]

तपकिऱ्या—ह्या—वि. १ तपकीर ओढणारा. २ तपकीर विकणारा. [तपकीर]

तपकीर, तपकी(स्त्री)ल—स्त्री. हुंगण्यासाठी केलेली तंबाखूची पूड. (कि० ओढणे). [सं. क्षारपत्रा=तंबाकू]

तपगणे—अक्रि. (प्रां.) ठांसून भरले जाणे; कोंवले जाणे.

तपणे—अक्रि. १ (सूर्ये इ० काने) प्रकाशणे; तळपणे; चकाकणे. 'जेयाचेनि प्रतापे तपे सूर्य ।'—शिशु १५१. २ (ल.) (राज्य इ०) समृद्ध होणे; भरभराटीस येणे; उत्कर्ष पावणे. ३ (ल.) (एखाद्यावर) रागावणे; संतापणे; क्रुद्ध होणे. ४ (काव्य.) तपश्चर्या करणे; तप आचरणे. 'एकांगुष्ठीही तपिजे । तपसाहर्षी ।' —ज्ञा १७.४१५. ५ तापणे; गरम होणे. [सं. तप-तपन]

तपन—पु. सूर्य. 'ना ना मावळतेनि तपने । नेहजती लोकांची दर्शने ।' —ज्ञा १५.३६६. 'तद्दर्शनकामुक मी पुसता झालों उपाय तपनातें ।' —मोसभा १.३५. —न. १ ज्वलन; प्रकाशन; प्रकाशाचा, उष्णतेचा झगझगाट; उष्णता; प्रखरता; उष्णता बाहेर टाकणे, पडणे. २ (व.) (सूर्याचे) ज्वन, उष्णता. (कि० पडणे; होणे). 'तपनेवीण प्रकाश । जाडयेवीण रसीं रसु ।' —ज्ञा १७. २२८. [सं.]

तपराख—स्त्री. थप्पड; चपराक. 'लाता तपराखा सेणमारा' —दा ३.७.६६.

तपली—स्त्री. (कु.) लहानसे तपेले; तपेली पहा.

तपले—न. (गो) तपेले पहा. (वाप्र.) ंबुडप—(तपेले बुडणे) फुकट जाणे; नासणे.

तपशि(शे)ळा—पु. १ स्त्रियांचे एक वस्त्र. (गो.) एक प्रकारचे हिरव्या रंगाचे व रुंद धारीचे स्त्रियांचे वस्त्र. २ (व.) एक

प्रकारची रेशीमकाठी साडी. 'परिधान गोपिनी करून उंच तप शेले।' -प्रल २९. [तापता+शेला]

तपशी(सी)ल—पु. १ एखाद्या प्रसंगातील, हिशेवांतील सर्व हकिगती, निरनिराळ्या गोष्टी, बाबी; सविस्तर वर्णन, नोंद. २ (ल.) पाल्हाळयुक्त वर्णन, कथन; चन्हाट; चर्पटपंजरी. ३ खोटी सबब; बहाना; निमित्त; मिष. (क्रि० लावणे). 'तपशील सहसा न लावितां...रुपये व रसदेची तर्पुंद जरूर करणें.' -रा १.३३५. [अर. तपसील्] °वार-क्रिवि. सायंत; वारीकसारीक गोष्टीसुद्धा; सर्व तपशिलासह.

तपस्या—स्त्री. तपश्चर्या; तप. [सं.]

तपस्वी—पु. तपश्चर्या करणारा; तपी. [सं. तपस्विन्]

तप(पां)ळ—वि. १ तापट; तामसी; रागीट. २ तल्लख; काम करण्यांत चपळ; चलाख. (विल्ल.) तपीळ. [सं.तप+ल=ईल प्रत्यय]

तपा—पु. ताडण्याचा भाग, परगणा. (प्र.) तप्पा पहा. 'गोरेगांव तपियांत मुकाम...दोन मासपर्यंत राहिलों' -पेद ३. १७५. [हिं. तप्पा=प्रांत, परगणा; सिं. तपो]

तपास—पु. १ चौकशी; शोध; तलास; विचारपूस. २ (कायदा) गुन्हावावट पुरावा गोळा करण्याकरितां पोलीस अंमलदार जें (चौकशीचें) काम करतात तें; (इं.) इन्व्हेस्टिगेशन [अर. तफद्दुस] °निशी—स्त्री. तपासनिसाचा हुदा, काम. °नीस—पु. १ (एखाद्या भागांतील) चोऱ्या, दरोडे इ० गुन्हांची चौकशी करून सरकारांत कळविणारा हद्दीच्या पोलीस इन्स्पेक्टरसारखा (पूर्वीच्या राजवटींतील) अधिकारी; पोलीस इन्स्पेक्टर. २ तपासणारा अधिकारी; तपासणी कामगार; (इं.) सुपरवाइसर. [तपास]

तपासणी—स्त्री. १ चौकशी; वारीक शोध; तलास; तपास. २ (कायदा) फेरचौकशी; फेरतपासणी. ३ पाहणी; परीक्षा; (इं.) इन्स्पेक्शन. ४ ताडून पाहणें; ताळा घेणें. [तपासणें]

तपासणें—उक्ति. १ शोध, चौकशी करणें; वारकाईनें पाहणें. २ परीक्षा करणें, घेणें; झडती घेणें; तपासणी करणें. ३ वारकाईनें चूक इ० शोधणें; ताडून पहाणें. [तपास]

तपिया—पु. तपस्वी; तप करणारा; तपी पहा. 'भरत तपिया थोर अंगें। तेथें काळ कैसेनि रिघे।' -एमा २.१५४. [सं. तप्] **तपी**—पु. तपस्वी; तप करणारा 'माथें मंगीरथीचे कुळीं। विस्तीर्ण देखिली ऋषिमंडळी। तपी असली तये स्थळीं।' -मुआदि ३९.१२. 'जपी तपी तामस योगी।' -दा ४.१.१३. [सं. तपिन्]

तपीठ—न तांदुळाच्या पिठाचें एक मसालेदार पकवान. [सं. पिष्ठ]

तपीनणें, तपिन्नणें—संक्रि. तप करणें; तपणें अर्थ ४ पहा. 'तपें कोण तपीनलीं।' -रास २.२०९. [तपणें]

शको. ४. ९

तपीळ—वि. १ तापट; तामसी; रागीट. 'मत्सरी खादाड तपीळ।' -दा ३.६.४४. २ कामांत हुशार, चलाख. तपळ पहा. [तप+ईल प्रत्यय] सामाशब्द-°पण-न. तापटपणा; रागीटपणा. 'तपीळपण धरूं नये। भांडवितां भांडों नये।' -दा १४. १.१७.

तपें—अभ. तर्फ. 'तपें तेगूर' -वाडसमा ३.२६. ताा अभ ८ पहा.

तपेली—स्त्री. लहान तपेलें.

तपेलें—न. १ पाणी भरण्याचें-स्वयंपाकाच्या उपयोगाचें विशिष्ट आकाराचें, तांब्यापितलेचें उभट भांडें. 'हांडे कुंम पळया परात. तवल्या गुंडे तपेलीं घडे।' -सारह ३४३. २ (व.) तपेली; तांबलें. [सं. तप+आलय=तापविण्याचें स्थान; म. तप+आळें?] °बुडणें-(एखाद्याचें) निर्वाहाचें साधन नाहीसें होणें.

तप्त—वि. (अक्षरशः ल.) तापलेला; संतप्त झालेला; चेतविलेला; प्रभुबध्द. [सं.] °कांचन-न. तापविलेलें, शुद्ध केलेलें सोने. 'तप्तकांचन जैस सुढाळ। तैसें निर्मळ निजांग तुझें।' [तप्त+कांचन=सोने] °दिव्य-न. दिव्य करण्याचा एक प्रकार; यांत हें दिव्य करणारा, 'ईश्वरा, मी जें सांगतों तें खरें असल्यास माझा हात भाजू देऊं नकोस' असें बोलून आपल्या हातानें तापलेल्या तेलाच्या कढईत टाकलेला पदार्थ (रवा) काढतो. दिव्य पहा. °दिव्यकरणें-वर वर्णन केल्याप्रमाणें भयंकर दिव्य करण्यास तयार होणें; भयंकर शपथ घेणें. [तप्त+दिव्य] °मुद्रा-स्त्री. मध्व संप्रदायी वैष्णव दीक्षा घेतांना तांब्या-पितलेच्या मुद्रा तापवून आपल्या अंगावर जीं चिन्हें उमटवितात त्यांपैकीं प्रत्येक; ज्या मुद्रेनें हीं चिन्हें उमटवितात ती. [तप्त+मुद्रा=चिन्ह, छाप] °लोह-न. १ तापलेलें लोखंड. २ (तापलेल्या लोखंडाचा) एक प्रकारचा नरक. 'तप्तलोह भेटी। तुका म्हणे कल्पकोटी।' -तुगा ३१४१. [तप्त+लोह=लोखंड] °शूल-ळ-पु. तापविलेला सूळ. 'तप्तशूळावरी घालिती। पार्थी चंडशिला बांधिती।' [सप्त+शूल]

तप्या—पु. एका मुख्य गांवाच्या आसपास असलेल्या दहावीस गांवांची वसुलाची वहिवाट करतां येईल असा परगण्यापेक्षां लहान प्रादेशिक विभाग; जिल्हा; परगण्याचा भाग. तपा पहा. [हिं. तप्पा; सिं. तपो]

तप्राक—स्त्री. चपराक. 'कितेक आपटोनि मारिले लात बुक्या तप्राका :'-दावि ५०१. तपराख पहा. [हिं. तफराख]

तफजूल—पु. कृपा; उपकार. 'मगर वजिरावर तफजूल होतो तो श्रीमन्ताचेच खातर्दास्त होतो.' -रा ६.६२०. [अर. तफझूल]

तफरका—पु. वेदिल. तफका पहा. 'कूळ तफरका होऊं न देणें.' -वाडबावा ३.२५५.

तफरीक—खी. १ वांटणी. तफरीक पहा. 'मख्ता साला-
वाद आहे त्याप्रमाणे तफरीक करून देऊं.' -पेद २०.११८.
२ एक कर. -वाडवावा ३.३५. [अर. तफरीक]

तफसील, तफसीलदार—तपशील इ० पहा.

तफहस—पु. तपास; चौकशी; शोध. 'आंगन्याच्या मार्फ-
तीने तफहस करितां मोहिवांचीं गुरे यांमध्ये नसेत म्हणून
आंगन्याने मालूम केलें.' -ब्रप २३६. [अर. तफहस]

तफावत—खी. १ अंतर. (स्थल आणि काल यासंबंधी).

'गित्याचा आमचा दोकोसाचा तफावत होता.' -रा ६.४७०.

२ (जमाखर्चातील, लिखाणातील) फरक; वैषम्य; न्यूनधिक्य;
विरोध; विसंगतपणा. ३ (कर्तव्य इ० वजावण्यांत) चुक; कसर;
दोष; उणेपणा. ४ चुक; बरोबर नसणे. ५ भेद; फरक; विषमता;
भिन्नता. ६ स्वामिद्रोह; हरामखोरी; दगलबाजी. 'मग त्यामध्ये एक
मुसलमान होता त्याने तफावती केली.' -रा १५.६. [अर. तफावत]

० तजावज—खी. कमीपणा; अन्तर; न्यून. 'केव्हाही हद्दहाल
मोहिवाचे कामामध्ये तफावत-तजावज करणार नाही.' -ब्रप
२१०. ० निशी-नीस-तजकरनिशी, तजकरनीस पहा. [तफा-
वत]

तफ्रका—वि. १ दाणादाण; परांगदा; हैराण. 'रोहिल्याचे
अम्मलापासून वस्तीचे लोक तफ्रका जाले.' -दिमरा १.१६.
२ वेदिल; भीतिप्रस्त. 'गोरगरीब आलम तफ्रका व परेशान आहे.'
-रा ३.९०. [अर. तफ्रिका]

तफ्रीक—खी. वर्गवारी; वांटणी. 'तरी कौलाप्रमाणे रयती-
पासून तफ्रीक बर्हुकम गुदस्ताप्रमाणे वसूल घ्यावा.' -रा ३.
४९१. [अर. तफ्रीक]

तबक—न. १ पानसुपारी, पूजासाहित्य इ० ठेवण्याच्या
उपयोगी असं चांदी इ० धातूचे ताटासारखे नक्षीदार पात्र.
'उत्तम फळ ठेवुनी तबका।' -नव १३.१२२ २ (ल.) जमी-
नीचा घाटोळा तुकडा. ३ डोंगर, टेकडी इ०कांचा घाटोळा
भाग. ४ सभामंडप वगैरेच्या सायवानांचा प्रदेश वर्ध करून
मध्यमार्गी असलेला प्रदेश अथवा त्या प्रदेशाच्या खालचे स्थळ;
छताचा चांदवा. ५ घेर. 'ते दिवशी हल्ला जाली तेव्हा एक
तबक घेऊन दुमरे तबकास लोक लागले.' -ख ४.१८२७. ६
जिना संपतो त्या ठिकाणी उभे राहण्याकरितां केलेली जागा;
तबकडी. [अर. तबक]

तबक—खी. विहीरीच्या भोंवतालीं बांधलेला गोल अथवा
चौकोनी ओटा. (कों.) वेड.

तबकडी—खी. १ लहान तबक. २ यमईच्या खाली ठेवा-
वयाची ताटली. ३ विशिष्ट प्रकारच्या दिव्याच्या कांचेच्या
गोळ्याच्या (गोबच्या) वरच्या वाजूस असलेला गोलाकार पत्रा.

यास पांढरा रंग दिलेला असल्यामुळे प्रकाशकिरण फांकण्यास
मदत होते. ४ पालखीतील बसावयाची जागा. ५ जिना चढून
गेल्यावर उभे राहण्यासाठीं केलेली रुंद पायरी, जागा; तबक.
६ तंतुवाद्यांत दर्शनी वाजूस भोंवल्यावर बसविलेला तबका. ७ पान-
सुपारीच्या डब्यांतील पाल्याच्यावर मध्यमार्गी चुन्याची डवी
बसवलेला पत्रा. [तबक]

तबकणें—अकि. उपकरणें, तपकणें पहा. [हिं. तपकना ध्व.]

तबकफाड पेंच—पु. (मलबिया). कुस्तीतील डावाचा एक
प्रकार, पेंच.

तबक्या—पु. तमंचा; पिस्तूल. [तुर्की]

तबणें—अकि. (माण.) (मनुष्य, जनावर इ० कानें एखाद्या-
कडे) रागाणें पाहणें. तमणें अर्थ २ पहा.

तबदिली—खी. (कायदा) (मालमतेचे) स्थित्यंतर; बदली;
हस्तांतर; देवघेव. [अर. तब्दील=बदली]

तबदील—नखी. (कायदा) बदलणें; फिरविणें; दुरुस्ती; फेर
बदल. -वि. फेरबदल केलेले; दुरुस्त केलेले. (कि० करणें).
[अर. तब्दील]

तंबर—वि. (प्रां.) उन्मत्त; (शब्दशः व ल.) (गर्व, मद्य
इ०नीं) धुंद.

तबरंगु—वि. हत्तीसारखा पुड्या असलेला (घोडा). घोड्याच्या
७२ दोषांपैकी एक. -अश्वप १.१०४.

तबरुक—पु. १ मोहरमांतील ताडुताच्या, एखाद्या पीराच्या
नांवाने प्रसाद म्हणून सरकारास, सरकारी अधिकाऱ्यास दिलेला
नजराणा. २ थोरांचा प्रसाद (आश्रितांना दिलेला). 'त्यास
पातशहानीं तबरुक देवायाची आज्ञा केली.' -दिमरा १.१५२.
[अर. तबरुक]

तबल—पु. कुन्हाड; परशु. [फा. तबल] ० दार—पु.
(लष्करांतील) लांकूडतोड्या, फरास. [फा. तबदर]

तबल—किवि. (विरू.) तबबल; तबबल पहा.

तबल—न. (गो.) डोल; डोलकें; तबला. [अर. तबला]

तबलक—ख—खी. १ कागदपत्रांचे पुडके. २ कागद-
पत्रांच्या पुडक्यास गुंडाळलेला दोरा, कागद. [अर. तबलक]

तबलक—खी. लहान डोल, तबला.

तबलजी—नी—पु. तबला वाजविणारा. [फा.]

तबला—पु. एक चर्मवाद्य. पखवाजाच्या खोडाचे समान दोन
तुकडे करून एक तोंड वंद व एक मोकळें ठेवितात. मोकळें तोंड
कातड्याने मढवून त्याचा मध्यभाग शाईने मढवितात. गज-न्यांतून
व खालच्या वाजूस असलेल्या लोखंडी कड्यांतून वादी ओवून
तिच्या खाली (पखवाजाप्रमाणे) आवाज कमजास्त करण्याकरितां
गळे बसविलेले असतात. [अर. तबला]

तबली—खी. सतारीच्या मोपळ्याच्या वरील वाजूस वसविलेली लांकडाची फळी, तक्ता. —शर. तबकडी अर्थ ६ पहा.

तबा—खी. प्रभा; तेज; प्रकाश. 'आल्या नागपुराहून फौजा मोसल्यांच्या बाणांची तबा।' —ऐपो २३३. [फा. ताब्]

तबा—वि. वाईट; नष्ट. [फा. तबाह्=वाईट] 'होणें—(ना.) नाश; नष्ट होणें.

तबा हतोड—वि. (व.) वेमुर्षतखोरपणाचें; सडेतोड; तटका तोड. (वागणें, आचरण). 'तबाकतोड वागणें मला साधणार नाही.'

तंबाळू—खू. तमाळू—पुखी. एक वनस्पतिविशेष. हिचें रोप सुमारे तीन फूट वाढतें; छार्ची पानें वाळवून त्यांस पाणी लावून त्यांचा उपयोग खाण्याकडे व ओढण्याकडे करतात. तंबाळूचें पान तीक्ष्ण व कफनाशक असतें. तंबाळूचे गळदणें, अक्रोल, मित्रास व खुमासदार असे चार प्रकार आहेत. [तुल० जपानी तावाको; इ. टोबॅको]

तंबाळू—पु (कर. सुतारी) लांकडी जिऱ्याच्या दोन्ही वाजूच्या फळ्यांपैकी एक. 'तंबाळाला पायऱ्यांच्या खांचा पाडा.'

तबियत. तब्य(इये)त—खी. १ प्रकृति; शरीरप्रकृति; शरीर-स्वास्थ्य. २ मनाची प्रवृत्ति; कल; मजी; लहर; छंद. [अर. तबी-अत्] (वाप्र.) 'लागणें—(एखाद्या गोष्टीकडे) मनाचा कल लागणें; मजी असणें; मन रमणें. —तीन चालणें, वागणें, असणें—(एखाद्याच्या) मजीप्रमाणें वागणें, चालणें, असणें. —तीन चालविणें—वागविणें—घेणें वापरणें—(एखाद्या मनुष्याच्या, वस्तूच्या) प्रकृतिमान, मगदूर इ० कडे लक्ष्य देऊन वागविणें, वापरणें इ० 'मांदगी—खी. आजार; आजारीपण. 'तबियत मांदगीमुळें वसण्याउठण्याची शक्ती पहिल्याप्रमाणें नाही' —रा १२७. [तबियत+मांदगी=आजार]

तबियती—वि. लहरी; तन्हवाईक; छांदिष्ट; स्वच्छंदी. [तबियत]

तबी—खी. १ धमकावणी; दटावणी. २ मार; चोप; ठोक; शिक्षा. ३ लढाई. ४ पराभव. ५ शिक्षा; पारिपत्य. (क्रि० देंणें; लावणें; पोहोचविणें). [अर. तम्बीह्] 'मार—पु. खरपूस मार. [तबी+मार]

तबीक—न. (गो.) वाशांवर शोभेकरितां वसविलेली फळी.

तबीब—पु. हकीम; वैद्य; वारीकसारीक जखमांवर इलाज करणारा शस्त्रवैद्य; हा बहुधा नुसलमान असतो. 'तबीब लावून जखमा बांधविल्या.' —ख ६.२८३२. 'तबीबांनीं वैद्यांनीं रसायण स्वह्निताचें कुटलें।' —ऐपो ३१२. [अर. तबीब्]

तबीलदार—पु. तबलदार पहा.

तंबुर—पु. एक चर्मवाद्य; ढोल; तंबूर पहा. 'तंबुर ताशे वाजती ढोल।' —ऐपो २२२. [अर. तंबूर]

तंबुरची—जां—पु. तंबूर वाजविणारा. [तंबूर]

तंबु(वो)रा—पु. चार तारा असलेलें एक तंतुवाद्य; वीणा; तंबूर; तंबोरा पहा. हें मूळ तुर्की आहे. [अर. तंबूरा; वं. तानपुरा] तंबु(वो)री—खी. लहान तंबोरा; वीणा. [तंबुरा]

तंबुऱ्या—पु. दुध्यामोपळ्याची एक जात —कृषि ६०३. [अर. तंबूर]

तंबू—पु. कापडाचें तात्पुरतें एका खांबाचें घर. याच्या मोठ्या प्रकारास 'डैरा' म्हणतात. 'तंबू राहुट्या पृथकाकार।' —नव १६. २४. [फा.] (वाप्र.) 'ताणून निजणें—संसार इ०कांची काळजी सोडून निजणें, झोंप घेणें. —शास्त्रीको. 'ठांणें—प्राणें—देणें—तंबू उभा करणें. 'पाडणें—तंबू उतरणें; उभारलेला तंबू खालीं करणें.

तंबूर—पु. १ एक चर्मवाद्य; ढोल. २ (ल.) ढोलाचा आवाज ढोल पिटणें; इशारा; नगारा वाजणें. 'असें कळलें कीं मोंगलाला तंबूर झाला मानकऱ्याला केले पुकार।' —ऐपो ४३६. [अर.]

तंबुरची—पु. तंबुरची पहा.

तबेत, तबेती—दी—तबियत इ० पहा.

तबेल, तबेलदार—(कों.) तबल, तबलदार पहा.

तबेल—पु. (कों.) तबला पहा. (एखाद्या गोष्टीचें) तबेल वाजणें—एखादी गोष्ट प्रसिद्धीस, उघडकीस येणें (विशेषतः दुष्कर्माच्या बाबतींत). [तबल]

तबेला—पु. १ घोडा अथवा गाडी ठेवावयाचें घर; घोड-शाळा. २ (ल.) ठाणवंद. घोड्याची रांग; पागा. [अर. तबीला]

तंबोरा—तंबुरा—पु. चार तारा असलेलें एक तंतुवाद्य. ह्याचा खालचा भाग कडु मोपळ्याचा केलेला असतो व त्यास लांकडाची निमगोल दांडी बसविलेली असते. ह्या दांडीच्या टोंकाजवळील चार खुंट्यांस तारा गुंडाळलेल्या असतात. चारांपैकी पहिली पंचमांत, दुसऱ्या दोन षड्जांत व शेवटची खरजांत लावितात. [अर. तंबूर] 'पेटी—खी. तंबोऱ्याच्या सुराचें व पेटीच्या आकाराचें एक वाद्य ही पेटी ४,७,९. स्वरांची असते. [तंबोरा+पेटी]

तंबोरी—खी. तंबुरी; तंबोऱ्यासारखें पण त्यापेक्षां लहान आकाराचें तंतुवाद्य. तंबोरीचा स्वर बराच चढा असतो. बारकरी, हरिदास, भजनी लोक व तमासगीर हिचा उपयोग करतात. बीन-कारहि आपल्या साथीस हिचा उपयोग करतात. हिची बनावट व तारांची मिळवण तंबोऱ्यासारखीच असते. [तंबोरा]

तब्दि(ब्दी)ल—तबदील पहा.

तब्वल—र—खी. (क.) नेट; जोर; ताण; धाव; दम. 'घोड्यावर भरझाल हांकून एक तब्वल मारली.' 'तूं तेथपावेतों तब्वल मारून ये म्हणजे पोट हलकें होईल.' —विक्रि. विवक्षित

परिमाणानें मोजलें असतां कमी न भरतां थोडा अधिकच भरणारा (मार्ग, वेळ, ओझे, धान्य इ०); भरपूर; पुरेपूर; अगदीं पूर्ण-पणें. 'तव्वल कोश, तव्वल शेर वगैरे.' 'हा मार्ग तव्वल कोस-भर आहे.' [अर. तवील=लांब, उंच]

तव्यत, तव्येत, तव्यती—तवियत इ० पहा.

तव्वलख—न. तवलख पहा.

तव्वला—पु. तवला पहा.

तम—पुन. १ (शब्दशः व ल.) अंधार; काळोख; अंधकार. 'पडिलेआ भवतमीं निविडे। जिया प्रति-भवीं उजियेडे।' —क २. —झा १६.३६९. '... जैसा रवि नासी तमा।' —तुगा १८०. २ सत्त्वरजादि गुणांपैकीं तिसरा (ज्यापासून काम-क्रोधादि विकार उत्पन्न होतात तो) तमोगुण. 'तैसा बहुवसें तमें। जो सदाचि होय निसे। तेथ श्रद्धा परिणमे। तेंचि होऊनि।' —झा १७.६९. ३ (तमापासून उत्पन्न होणारें) अज्ञान; वेढेंपण; मूर्खपणा; मोह; अविचार. 'हें असो किती बोलावें। तरी एसें जें देखावें। तें ज्ञान नोहे जाणावें। डोळस.तम।' —झा १८.५८१. 'तत्कृतबोधाहुनि मज गमलें तम अहित जरि तथापि हित।' —मोसमा ३.३६. ४ उन्माद; क्रोधाचा आवेश; गर्वाचा ताठा. (क्रि० गाणें; करणें; मांडणें). ५ मूर्च्छा; वेद्युद्धि. 'वासुनि दांत मुखांत दहांत पडे, मति गाढ तमीं पचली।' —वामन-सीतास्वयंवर ११. [सं. तमस्] ० कूप—पु. १ (काव्य.) गाढ अंधारानें युक्त असा खळगा; खांच. 'कीं तमकूपीं पडला गमस्ती।' २ एक नरक. [तम+सं. कूप=आढ] तमारि—री—पु. सूर्य. 'रात्रीची चौपाहरी। वेंचलिया अवधारीं। डोळ्यां तमारी। मिळे जैसा।' —झा १८.९६७. [तम+अरि=शत्रु] तमारिसुत—पु. सूर्याचा पुत्र. १ शनि. २ यम. ३ वरुण. 'चालिला तेव्हां तमारिसुत।' —

तम—एखाद्या गुणाची अतिशय उत्कटता; पराकाष्ठा; उत्कृष्ट-पणा दाखविणारा संस्कृत विशेषणस जोडावयाचा प्रत्यय. उदा० दुष्टतम=अतिशय दुष्ट; प्रियतम=सर्वांत प्रिय, अत्यंत प्रिय. [सं.]

तम—स्त्री. (गो.) पर्वा; क्षिति. तमा पहा.

तमक—स्त्री. (गो.) सोनें किंवा रुपें व तांबें मिश्र करून केलेला धातू; तमेक. [सं. ताम्रक ?]

तमंचा—पु. १ पिस्तूल; तंबंचा. 'तमंच्यानें गोळी मारून ठार करूं.' —वज्राघात ११६. २ एक पेच. यामध्ये शत्रूच्या पोटांत शिरून आपल्या डाव्या हातानें कमरेवरून त्याचा लंगोट पकडून त्याच्या उजव्या बगलेंतून आपला डावा पाय पाठीवर चढवून त्याची डावी जांघ दाबून त्यास चीत करतात. [फा.]

तमणें, तमतमणें—अक्रि. १ शेखी मिरविणें; फुशारकी मारणें; वल्गना करणें. २ गर्वानें, रागानें वडवडणें; तणतणणें; जळफळणें. ३ (कर.) रागानें रोंखून, टवकारून पाहणें. 'तुझा

बैल माझ्या बैलापुढें आणूं नकोस, कारण तो माझ्या बैलावर तमतो.' ४ टक्कर देणें; मिडणें; तोंड देणें. 'कोण कोण सरदार ते न कळे। प्रलयकाल शत्रूशीं तमले।' —होला १८७. [सं. तम; अर. तम्म=पूर्ण; तंबी पहा.]

तमतमाशा—पु. वडवड; चडफडाट; जळफळाट; शिरा ताणून बोलणें; प्रलाप; अरेरावी. (क्रि० करणें; मांडणें; लावणें). [तम+तमाशा]

तमलां—वि. (गो.) हटवादी; दुराग्रही; मताग्रही; मताभि-मानी. [सं. तुमुल ?]

तमशेट—वि. (व.) तामसी; रागीट; तापट. [तम+शेट]

तमसु(सू)क, तमस्सुक—पु. तमासूक पहा.

तमस्वी—वि. १ क्रोधी; तापट; तामसी; रागीट. २ अंध-कारयुक्त; अंधार असलेलें. ३ (ल.) अज्ञानी; अंध. [सं. तमस्विन्]

तमा—स्त्री. १ फिकीर; काळजी; पर्वा; किंमत; एखाद्या गोष्टीबद्दल ती मोठी असें वाटणारें महत्त्व (अकरणरूपी प्रयोग. उदा० मला जिवाची तमा नाही). 'नाहीं जीवतमा वित्त गोता-सहित।' —तुगा २९८. 'कार्यावर धनी वंक्षीस देतो या उमेदी-वर वरकड चाकर जिवाची तमा न पाहतां स्वामिकार्यावर आंगे-जणी करितात.' —मराआ १२. [अर. तम्अ]

तमाकू—खू—पुष्की. तंवाखू पहा.

तमाखोरी—स्त्री. तनाखोरी पहा.

तमाचा—पु. थप्पड; चापटी. [फा. तवान्चा, तवान्चा, तमाचा]

तमाम—वि. पूर्ण; सफळ; पूर्णतेस पावलेला. 'तुमचें दैव तें आहे तमाम। आत्मसुखीं हो अंतर्धाम।' —अमृत ३२. —क्रि. १ सर्व; सारें; अपवाद न करितां; झाडून; एकंदर. '... व तमाम येळु नऊगजी आसपास येळु उतरिले.' —इमं ७. 'तमाम लोकांस कळविण्यांत येतें कीं ...' २ एका मागून एक; सारख्या वेगानें. 'तो सर्वांचीं डोकीं तमाम मारीत सुटला.' [अर. तमाम्]

तमामा—पु. (हमामा वद्दल चुकीनें ?) धिंगाणा; धिंगा-मस्ती; धुडगूस. हमामा पहा. 'जो गोकुळांत हरि घालितसे तमामा।' —देवूष्णस्तोत्र १. [ध्व.]

तमामी—स्त्री. १ संपूर्णता; सिद्धि; समाप्ति; इतिश्री; अखेर; अखेरी. २ फडशा; चट्टामट्टा. [अर.]

तमामी—स्त्री. जरीचें रेशमी कापड. 'सरपोस जरी जामे-वाराचा तमामी असा ताफ्ता.' —वाडसमा ३.११९. —वि. ज्यांत उमे धागे जरीचे व आडवे धागे रेशमाचे—कापसाचे आहेत असें (कापड, वस्त्र). [अर.]

तमाल—पु. एक प्रकारचें झाड. हीं झाडे पूर्वबंगाल आणि ब्रह्मदेश यांमध्ये पुष्कळ होतात. पानांना वास असतो. त्यांचा

भाजीपाल्यांत घालावयाच्या मसाल्यांत उपयोग करितात. [सं.]
सामाशब्द— ०पञ्च—न. १ तमालवृक्षाचे पान. याचा भाजी-
पाल्याच्या मसाल्यांत उपयोग करितात. २ (उप.) तेंवाखू. [तमाल+
पत्र] ०इयाम—वि. तमालवृक्षासारखा काळा, सांबळा (कृष्ण).
' तो अर्जुन म्हणे गा तमालइयासा । '—झा १७.३४. [तमाल+
इयाम=सांबळा]

तमाश(स)गिरी—स्त्री. १ तमासगिराचा, खेळ करणाऱ्याचा
धंदा; तमाशाचा धंदा. २ (क.) गमतीचे दृश्य; मौजेचा खेळ;
गंमत. [तमासगीर]

तमाशगी(गा)र, तमासगीर—वि. १ तमाशा पाहणारा;
मजा, गंमत पाहण्यास नेहमी उत्सुक असलेला. ' कठड्याचे बाहेर
तमासगीर लोकांस व्यवस्थेशीर उभे राहूं थावे. '—(बडोदे) पहिल-
वान लोक व कुस्त्यासंबंधी नियम २४. २ (ल.) प्रेक्षक; तिन्हा-
ईत (गंमत पाहणारा)माणूस; बघ्या. ३ तमाशा करून उपजीविका
करणारा तमाशेवाला (गारुडी, जादूगार, डोंबारी, विदूषक,
बहुरूपी इ०). [अर. तमाशा+गीर प्रत्यय]

तमाशा—सा—पु. १ सोंगे घेणे, वाहुल्या नाचविणे, दोरा-
वर चालणे इ० सारखे विदूषक, बहुरूपी, गारोडी, डोंबारी इ०
कांचे करमणुकीचे खेळ. २ गंमत; मजेदार दृश्य; आनंददायी
प्रसंग. ' घे उपदेशा कोण तमाशा, गमत महेशा । '—अक्क २
शिवरामकृत रामजन्म ३. ' पाहती सकल लोक तमासा । '—आशिवि
३३. ३ कीडायुद्ध; लढाई; कुस्ती. ' अरे कंधुकी, जेठयांचा
तमाशा पहावयाची वासना आहे '—लक्ष्मीनारायण कल्याण
नाटक (शके १९०४). (ग्रंथमाला) ४ चमत्कार; आश्चर्यकारक
गोष्ट. ' म्हणे अधरा भारा कैसा । चालतो हा न कळे तमासा । '
—नव १३.५४. ५ पराक्रम. ' किळा घेतला तमाशानें । '—ऐपो
७३. ६ (सामा.) (उप.) खेळ; फजिती. ' काय आमच्या दैवानें
आमचा तमाशा मांडला आहे. '—रप्र ८९. ७ लाज सोडून स्वैर-
पणानें केलेली चेष्टा, वर्तन. [अर. तमाशा] ०चा मनुष्य—
पु. तन्हेवाईक, लहरी, विचित्र मनुष्य.

तमामुक—पु. १ (एखाद्यास लिहून दिलेला) करार; दस्त-
ऐवज; लेख. २ स्वतःची सही; शिक्का; स्वदस्तुर असा चुकीचा
अर्थ रूढ आहे. [अर. तमस्सुक]

तमिष्ट—वि. (व.) तामसी; रागीट; क्रोधिष्ट. [तम]

तमिस्त्रा—स्त्री. अंधारी रात्र. [सं.]

तमी—स्त्री. रात्र. [सं. तमस्=अंधार]

तमीज—स्त्री. १ पद्धतशीरपणा; व्यवस्थितपणा; नीटनेटके-
पणा. २ विवेक; जाणीव; बुद्धि. ३ अदब. [अर. तमीझ=विवेक,
ज्ञान, बुद्धि]

तमोगुण—पु. मृतमात्रांत असणाऱ्या त्रिगुणांपैकी अधोगति
दायक असा तिसरा गुण. यापासून अज्ञान, मूढत्व, कामक्रोधा-
दिक विकार उत्पन्न होतात. तम पहा. [सं. तमस्+गुण] तमो-
गुणी—वि. १ तमोगुण ज्यांत आहे तें. २ तामसी; शीघ्रकोपी.
[तमोगुण]

तमोहर—पु. सूर्य; तमारि. [सं. तमस्=अंधार+हर=नाहीसें
करणारा]

तय—स्त्री. १ पूड; चुर्ण. २ मसालामिश्रित मांस. ' पुला-
व्याचें चौथें साधन तय म्हणजे मसालामिश्रित मांस. '—गृशि
२.१३८.

तय—स्त्री. (गो.) तृतीया; तीज. [सं. त्रय; प्रा. तय]

तय—क्रि. (मळवी) निश्चित; नक्की.

तयनात, तयनातजावता, तयनाती—तैनात इ० पहा.

तया—सना. १ (काव्य.) त्याला. ' तया मज तो वाड्महा
पथु । केवि टाके । '—श्रु २. ' घडला परामव कसा, जो मृत्यु
जयी तया हि, शांतनवा । '—मोर्कण ५.३. २ तिनें. ' तेथ
प्रत्युत्तरे बोली. श्रीकृष्ण जे चावळिली । तया व्यक्ती जाली ।
अष्टदशा । '—झा १८.७४. ३ ' त्या 'चें कवितेतील रूप. ' तया शोके
घायाळ हृदय होतां । '—र ११. यालाच ला, चा, ने इ० प्रत्यय
लावतात. उदा० त्याला=त्याला; तयाचा=त्याचा. ' तयाचा
हा शौरी नियतच अहो होय विकला । '—साख ८.१७६.

तया(र)र—वि. १ परिपूर्ण झालेला, केलेला, वनविलेला;
ज्याचा कांहीं एक अंश करावयाचा राहिला नाही असा (जिन्नस,
गोष्ट इ०). २ (कोठें जाण्यास, एखादें कार्य करण्यास) उद्युक्त;
सिद्ध; सज्ज; उत्सुक. ३ (व.) सशक्त; लढ; धष्टपुष्ट. [फा. तय्यार]
तयारणें—सक्रि. (काव्य.) तयार, सज्ज ठेवणे, करणे. ' जामदार-
खान्यांत खजिना द्रव्याच्या पेट्या भरल्या. दोर सलीते सहीत
कतरा त्या उंटाच्या तयारल्या । '—होला १५१. [तयार]
तयारी—स्त्री. १ तयार, सज्ज होण्याचा व्यापार, क्रिया, तजवीज.
२ वेगमी; तयार होण्यास, सिद्धीस लागणारे जिन्नस, सामुग्री,
साहित्य. ३ (माणसाची एखाद्या गोष्टीची) सिद्धता; सज्जता.
(एखादें कार्य करण्याबद्दलची मनुष्याची) खुपी. ४ (संगीत)
उपस्थिति; (एखाद्या गोष्टीच्या व्यासंगानें येणारे) कौशल्य; कसब.
' त्या गवयाची तयारी चांगली आहे. [फा. तय्यारी]

तयारी—स्त्री. एकखांची मोठ्या राहुटीचे प्रवेशद्वार. ०च्या
मेखा—स्त्री. अव. तंबू उभारण्याची तयारी करतांना ठोकतात त्या
सहा मेखा, खुंट्या.

तयीं—क्रि. (काव्य.) त्यावेळीं; तेव्हां; तई. ' तयीं प्रभु-
वरा । तसे सदय कां असे आज हो । '—केका ८१. [सं. तदा]
तयीं(यि)हूनि—क्रि. (काव्य.) तेव्हांपासून. ' तयिहूनि कम-
लंची प्रीति उत्पन्न झाली । '—साख २.२९.

तये—१ (कवि.) त्या. 'तये संगतीची जनीं कोण गोडी।' —राम ४५. २ तिला. 'काय छी वोळती तये वोळवीले।' —रामदासी २.७२. [ती; तया]

तर—खी. १ (इट. कु.) होडी; मचवा. तरी पहा. २ (मचवा इ०कांनं उतरून जातां येईल अशी) खाडी. ३ (नाविक कु.) खाडींतील होड्या लावण्याची किनाऱ्यावरील सोईस्कर जागा, ठिकाण. ४ पलीकडील वाजु, तीर. 'अर वाघें तर वाघें।' —वैद्यक ७६. [सं. तू=तरणें] (वाप्र.) तरीपार करणें—सक्ति. खाडीवरून, समुद्रांतून होडी इ० नीं पलीकडे नेणें, पोहोचविणें.

तर—खी. मर्यादा; हद्द. [तीर] ०पार करणें—हद्दपार करणें.

तर—विशेषणास लागणारा तारतम्यवाचक तद्धित प्रत्यय. उदा० गुरू=मोठा; गुरूतर=अधिक मोठा. प्रियतर; दृढतर. [सं.]

तर—वि. ओलें; ताजें; रसपूर्ण. 'तर मेव्याचे व खुशक मेव्याचे खोन.' —रा १०.२९६. [फा. तर्]

तर—उभ. जर या उभयान्वयी अव्ययाचें उत्तरगामी उभयान्वयी अव्यय. याचा अर्थ तसें झाल्यास, असल्यास, त्याअर्थी इ०; वन्याच वेळां तर ह्या शब्दाचा वाक्यपूरक म्हणून उपयोग करितात. अशा वेळीं त्या वाक्यांत कांहीं विशेष अर्थ व जोर येतो. जसें—हो ! आतां मी जातो तर=मी सर्वथा जाणार नाहीं. कित्येक वेळां तर हा शब्द त्यानें जोडलेल्या दोन वाक्यांच्या अर्थाचा विरोध दाखवितो. उदा० तुम्ही तर लाख रुपये मागतां व मी तर केवळ गरीब पडलों. यानें संदिग्धता, अनिश्चयहि दाखविला जातो. उदा० मी 'तें नाटक पाहण्यास आलों तर येईन.' 'मज्जे तर दिसतें आहे,' 'मज्जे तर आणुं नका, लावू नका' या वाक्यांतही सापेक्षता, यदृच्छाघटित, सांकेतिकत्व निर्दिष्ट आहे. परंतु पहा. [सं. तर्हि]

तरई—खी. १ गुन्हाळांत डेपाळीं ठेवण्याकरितां केलेला लोखंडी बांकडा पत्रा. —ज्ञाको ऊ १८. २ क्रोष्ट्याचें वल्ल गुंडाळण्याचें लांकूड. [सं. तरी]

तरक—खीपु. १ (छपराच्या कोपऱ्याला, लांकडी जिऱ्याच्या वाजूला, शिडीला, धारण इ०कांस) आधार म्हणून दिलेला खांब, तुळई. २ (खांबणी, मोरवा म्हणून झाड इ०कांस लावलेला) लांकडाचा भक्कम तुकडा; धोरा. [फा. हिं.]

तरकट—न. १ (एखाद्यावर खोटा आळ घेण्याकरितां रचलेलें) कुमांड; कुलगडें; लचांड; किटाळ. (क्रि० घेणें; सांगणें). २ वेडाबांकडा तर्क, कल्पना. तर्कट पहा. [सं. तर्क]

तरकट, तरकटी—ट्या, तरकटवाज—वि. कुमांडखोर; कंड्या पिकविणारा; तरकट रचणारा; वालंटखोर.

तरकणें—सक्ति. तर्कानें जाणणें; ताडणें; अंदाज, अनुमान करणें. 'खुणेनें शत्रुवर्म तरकती।' —ऐपो २२३. 'त्याचे डोळे लाल पाहतांच यानें दारू खाल्ली आहे असें मीं तरकलों.' [तर्क]

तरकणें—अक्ति. तडकणें; फाटणें. तरकणें पहा 'पाहे पां अत्यंत झाले। दिसें नवां ठाणीं तरकलें।' —एहस्व १७.१४. २ फुटणें; भेगलणें. 'शीतें ओंठ तरकती।' —दा ३.७ २२. [तरकणें; तडकणें; तुल० फा. तराक=फाटण्या—मोडण्याचा आवाज]

तरकश—स, तर्कश—खीपु. १ वाणांचा भाता. 'मुगुट मनोहर कवच धनुर्धर। तरकसी कांचन वाण।' —मध्व ७०. २ (सामा.) शस्त्र इ०कांचें वेष्टन, टोपण, म्यान, कोश. [फा. तर्कश, तीर्कश. तुल० गुज. तरकस] सामाशब्द—०कमान—खी. भाता आणि धनुष्य. 'येक वंडूक व येक तरकस कमान हे त्यास पाठविलें.' —पेद ३.१२३. [तरकश+कमान] ०खोत-तीर—एक हत्यार. —वाडवावा ३.१६७.

तरकाकडी—खी. एक प्रकारची उन्हाळी मोठी व लांब काकडी; (विरु.) टरकाकडी पहा. [फा. तर=ओलें+काकडी]

तरकाफरकी—क्रिवि. तडकाफडकी पहा.

तरकारी—खी. भाजी. [हिं.]

तरकी—खी. अभिवृद्धि; भरभराट; वढती; उत्कर्ष. 'राव-साहेबांचे दौलतेची रोज व रोज तरकी होते, हे गोष्ट त्यास खूश लागत नाहीं.' —रा १.५२. —वाडथोमा २९४. [फा. तरकरी]

तरकीब—खी. युक्ति; उपाय; योजना; चतुराई. 'येऊनि वैसेलें सभामंडळीं। भक्ति चतुराई येकवटली। वरी तरकीब राजाची।' —दावि ३६६. [अर. तर्किव्]

तरकीम—खी. लेखन. 'त्यास साहेबाचे काय सला ते फर्मा-विली पाहिजे, म्हणोन तरकीम केले.' —रा ३.७३. [अर. तर्कीम्]

तरकूट—न. (राजा.) तांदूळ, पोहे इ०कांच्या ठिकाणीं असलेला रव्याचा चरचरीत अंश; भरडा; कण्या; कूट. [फा. तर्+कूट]

तरंग—पु. १ पाण्याची लाट, लहर, खळवळ, ऊर्मि. 'पें आटोनि गेलिया सागर। मग तरंगु ना नीर।' —ज्ञा १५.५०६. 'उदकावरील तरंग। तरंग उदकाचें अंग।' —तुगा ३७६९. २ (ल.) अनियंत्रितपणानें मनांत एकामागून एक उद्भवणाऱ्या विचारांपैकीं प्रत्येक; क्षणिक विचार; नवी कल्पना; लहर. ३ पाण्यावर येणारा तेल इ०कांचा तवंग, कोशेडा, कोशेरा. ४ दृष्टि अस्पष्ट करणारा, डोळ्यावर येणारा साका, पटल. ५ जलतरंग पहा. ६ बुडवुडा; फुगा. [सं.]

तरंग—नपु. १ (गो.कु.) देवळांतील देवतेच्या चिन्हाचा खांब, गुढी. २ अंगांत देव संचारणाऱ्यानें हातांत ध्यावयाची काठी; धार्मिक समारंभांतील एक उपकरण; हें मुसळासारखे असून त्यावर देवांचीं चित्रे काढलेलीं असतात. कांहीं सणांत याच्या शेंड्यास वरींच छगाडीं नेसवून तो नाचवितात. नाचविल्यावर अवसर येतो. तैरंग घेण्याचा मान ठराविक कुटुंबाकडे असतो. 'आम्ही गांवकर

लोकांनी नारळ फोडल्याविना देवीपुढं तरंग उभं राहतं तर पहा ?
—सह्याद्री ९२.

तरंगण—स्त्री. (राजा.) ऐसपैस मांडी घालून अव्यवस्थित-पणें वसणें; फत्कल. (किं० मारून वसणें). [सं. तृ; स्तृ]

तरंगणें—अकि. १ पाण्यांत न बुडतां केवळ पृष्ठभागावर राहणें; तरणें; तिरणें; पोहणें. 'तरंगावो लागे बुद्धी। विवेकावरी'—ज्ञा १५.२२२. २ (ल.) व्हकणें; (वोलतांना) वहावत जाणें; मुद्दा सोडून भलतेंच वोलणें. ३ (एखादा खटला, वाद इ०) निकाल न लागतां भिजत, लोंवकळत, कुंघत पडणें. ४ (मन इ०) संशयांत, संदिग्ध स्थितींत असणें. ५ मांवावणें; कुंछित होणें; थांवणें; थक्कणें. ६ (एखाद्या व्यक्तीची, गोष्टीची) अपेक्षा धरून खोळंबून राहणें; तिष्ठत वसणें; मार्गप्रतीक्षा करीत थांवणें. 'ज्याप्रमाणें वष्टकराचा घोष चालून इंद्रादि देवतां सोमपानाविषयीं तरंगल्या असतां ...'—नि ४१६. 'तुमच्यासाठीं ही सर्व मंडळी तरंगली.' [तरंग] **तरंगायास लावणें**—(एखादें काम इ०) निकालांत न काढतां लोंवकळत ठेवणें; संदिग्ध स्थितींत पाडणें. **तरंगविणें**—अकि. १ ताटकळत, खोळंबून ठेवणें. २ (कार्य इ०) लोंवकळत, भिजत ठेवणें. [तरंगणें]

तरंगिणी—स्त्री. नदी. [सं.]

तरच—उभ. १ म्हणूनच; करितांच; तसें आहे म्हणून (कार्यकारणांचा साक्षात्कार झाल्यानंतर दोन गोष्टींतील परस्पर कार्यकारणभाव मनास पटतो त्या अर्थानें द्योतक उभयान्वयी अव्यय). 'तू इतका दुष्ट आहेसना ? तरच ईश्वरानें तुला भिकारी ठेविलें आहे.' २ (अमुक एक अट, गोष्ट) निश्चित, कबूल, नक्की असेल तर; तसेंच झाल्यास. 'माझे रुपये हातावर पडले तरच जाईन.' [तरच(शअ.)]

तरंज—स्त्री. १ पाण्यावरील (तेल इ०कांचा) तरंग; तवंग; पातळ थर; तरंग अर्थ ३ पहा. २ डोळ्यांतील मळ इ०कांचा पातळ पापुद्रा, पटल; भुरी; साका. तरंग अर्थ ४ पहा.

तरज(जु)मा, तजुमा—पु. १ भाषांतर; दुसऱ्या भाषेत अनुवाद. २ (मजकूर इ०कांचा) सारांश; मतलब; गोपवारा; गोळावरीज. ३ सालांतील उत्पन्न, खर्च व शिक्कक यांची एके ठिकाणीं नोंद; राज्याचें एकंदर उत्पन्न किती व खर्च किती, व फौज किती आणि खंडण्या किती यावयाच्या इ० सर्व प्रकारची एका कागदावर दिलेली माहिती; तालेवंद. 'हा एकवेरजी तयार करतात.—इनाम ५१. [अर. तर्जमा, तर्जुमा]

तरजुमान, तर्जुमान—पु. १ भाषांतराच्या कामावर नेमलेला सरकारी अधिकारी; भाषांतऱ्या. २ दुभाषी; दुभाष्या. [अर. तर्जुमान]

तरंड—पु. १ वल्लें. २ तरंगण्यासाठीं केलेला लांकडांचा ताफा. [सं.]

तरंडक—पु. होडी; तरंड अर्थ २ पहा. 'ब्रह्मण्य प्रभु दुर्गत दारिद्र्य—समुद्र—वर—तरंडक हो।'—मोवन ४.१२. [तरंड]

तरंडा—वि. १ शुष्क; रसहीन; जून (भाजी, मिरची, तोंडलें, भाजीपाला इ०). २ पुष्कळदां हा शब्द वय, शुष्कपणा, जूनपणा, चिवटपणा इ० दर्शक विशेषणास पुढें अथवा मागें जोडून आधिक्य दाखविण्यांत येतें. उदा० जून जून तरंडा=अतिशय जून; रसचून्य.

तरडी—स्त्री. एक वनस्पति. हिच्या दोन जाती असून हिला फळें व फुलें येतात.

तरण—न. १ तरणें; तरंगणें; तरून जाणें. —जै ६४.३. 'करीं बांधोनि शिळा वाहुवळें जेंवि सागरीं तरण।'—मोक्षर्ण २६.२८. २ होडी; तराफा; तरण्याचें साधन. [सं.]

तरण—न. तांदुळाच्या कण्या, डाळ इ० पुष्कळ पाण्यांत शिजवून व त्यांत तिखट, मीठ, मसाला घालून केलेलें पातळ खाद्य; कांजी; कडण. 'करूनिया पातळ तरण। कुटुंबरक्षण करीतसे।' म्ह० नवरा रडतो तरणास आणि वऱ्हाडी रडतात वरणास=जेथे जावयास मुद्रां तरणासाठीं रडावें लागतें तेथे वऱ्हाडी मंडळींना वरण कोटून मिळणार ? मुख्य माणसाची मुद्रा जेथे बरदास्त नाहीं तेथे इतरांस कोण विचारतो ! (तुल.) जांवई रडे अळणास आणि व्याही रडे कळणास.

तरणा—वि. १ तरण; जवान. २ मूल व मोठा माणूस यांच्यामधील वयाचा; अग्रौढ; वाण्या; पोऱ्या. [सं. तरण] म्ह० म्हातान्यानें केलें नांव तरण्यानें वाहविलें गांव=कर्तृत्ववान बापाची प्रजा कधीं कधीं नादान निघते या गोष्टीस अनुलक्षून ही म्हण आहे. तरणा पाऊस पहा. सामाशब्द—**ंताठा**—वि. भर ज्वानींत असलेला; चांगला थक्कट तरण व सशक्त; तरणावांड (मनुष्य). [तरण+ताठ] **ंपाऊस**—पु. (चेतकन्यात रुढ) आळवें नक्षत्र जें पुष्य त्याचा पाऊस. याच्या उलट म्हातारा म्हणजे पुनर्वसु-नक्षत्राचा पाऊस. **ंवांड**—वि. जोमदार व थक्कट तरण (पुरुष). [तरण]

तरणि—णी—पु. सूचें. 'तिया मजपाशीं चिद्रत्नांघिया खाणी। परी उपेक्षिल्या जात होतिया तरणी। तुजवीण कृष्णा।'—ज्ञा १०.१६२. 'करून प्रातःस्नान अगोदर वंदुनीयां तरणी।'—प्रला ११८. [सं.]

तरणि—णी—स्त्री. नांव; होडी; तराफा; नौका. तरण पहा. [सं.]

तरणी—वि. तरुणी; उंबती. नवीतरणी असाहि शब्द रुढ. 'कीं कामविकारानीं कांपविली कामिनी नवी तरणी।'—मोक्षीष्म ७.३०. [सं. तरुणी] **ंताठी**—वि. तरण व सशक्त (स्त्री).

तरणूक—खी. (तरून जाणे) अडचणीतून, संकटांतून निभावून जाणे; वर डोकें काढणे; सुटका. [तरणे]

तरणें—अक्रि. १ (पांण्यावर) तरंगणे; पोहणे. २—उक्रि. नदीपार जाणे; पैलूरी गांठणे. 'कां बाही तरतां वळसा। दाटला जेवीं।'—झा १३.१८६. ३ (ल.) संकट, प्रपंच इ० कांतून निभावून जाणे; सुखरूप पार पडणे; मुक्त होणे. 'हाणी गुरु शर कठिनहि माझे त्या सुकठिना न वक्ष तरे।'—मोउद्योग १३. १३५. ४ मोक्ष मिळणे; संसारसागर पार होणे; ईश्वरप्राप्ति होणे. [सं. तरण] तरणोपाय—पु. १ संकटांतून निभावून जाण्याचा उपाय, इलाज; बचाव. २ धडगत; गत्यंतर; सद्गति. [सं. तरण+उपाय]

तरंत—उ. वेडूक. 'जलधीत तरंत अपूर्व तसेचि म्हणोनि परोपरि सर्व तसे।'—आसेतु १२.

तरतम—न. १ (दोन वस्तूतील) सरसनीरसता; श्रेष्ठ-कनिष्ठपणा; उच्चनीचपणा. २ सारासार विचारशक्ति; विवेचक बुद्धि; तारतम्य. (कि० राखणे; पाहणे; ठेवणे). ३ (दोन वस्तूतील) सरसनीरसता ठरविण्याची क्रिया. [सं. तर+तम] सामा-शब्द—०भाव—पु. (दोन वस्तूत ठरविलेला, दिसणारा) उच्च-नीचभाव; सरसनीरसता; श्रेष्ठकनिष्ठता ठरविणे; तारतम्य. (कि० करणे; ठेवणे; राखणे; मानणे).

तरतरां—क्रिवि. १ चपळाईने व वेगाने; तुरतुर (विंचू, कोळी, मुंग्या इ० चालणे); हुडहुड-हुडां (मूल, तट्ट इ० चालणे). २ (सामा.) जलद; चपळतेने. [ध्व. तर् द्वि.] म्ह० राऊत असे खरमरा तर घोडा चाले तरतरां=काम करून घेणारा खरमरीत असल्यास काम करणारा (गडी) चपळाईने काम करतो.

तरतरांचे—अक्रि. (गो.) नांवाजणे; प्रसिद्धि पावणे; गाजणे.

तरतराणे—अक्रि. १ (जमीन, चुन्याची कळी, हरभरे इ० मिजल्यामुळे) फुगणे; (तळलेले पदार्थ, झाडे, पाने इ०). फुलणे; फुगणे; फुगून ट्वट्वीत होणे; (फोड, गळ इ०) सुजणे; टापसणे; ताठणे. 'सारमेयाच्या शरिरावरती। गोचिड होउन तरतरताती।'—अमृत १७. २ (ल.) (आनंदातिशयाने) प्रफुल्लित होणे; खुलणे. ३ (ल.) (संपत्ति, ऐश्वर्य इ० कार्णी) भरभराटणे; तेजीस चढणे. [तरतर]

तरतराणे—अक्रि. (एखाद्या गोष्टीविषयी) आतुर, उत्सुक, उत्कंठित होणे. [मं. त्वर्; प्रा. तर]

तरतराणे—अक्रि. (माण.) (विंचू, झुरळ इ० कार्णी) तुर-तुर चालणे; धांवणे. [तरतर]

तरतरा—पु. पैलू पाडलेला हिरा.

तरतरां—क्रिवि. (गो.) हरत-चा; नाना त-हांनीं. [त-ह्वा द्वि.]

तरतरां—खी. १ (धांवण्यांतील, हालचालींतील) चपळाई; चपळता; त्वरा; चटपट. २ (एखाद्या कार्यांतील, बोलण्यांतील) चलाखी; हुशारी; जोम; उत्साह; मार्भक्ता; चुणचुणीतपणा. ३

(चेहरा, झाड, इ० कां वरील) ट्वट्वीतपणा; प्रफुल्लता; तुकतुकी. ४ (बुद्धि, शहाणपण इ० कांची) चपळता; चलाखी; समयज्ञता. ५ हाजीरजबाबीपणा; समयसुचक्ता [तरतर]

तरतरीत—वि. १ चलाख; चपळ; हुशार; चुणचुणीत. २ सरळ; धरधरीत (नाक इ०). ३ रोंखलेला; टंवकारलेला; उभा केलेला; उभारलेला (जनावरांचा कान इ०). ४ नीट; सरळ; ताठ (शरीर, झाड इ०). ५ (सामा.) उभा या शब्दासह आधिक्य दर्शविण्याकरितां योजतात. जसे तरतरीत उभा=अगदी सरळ, ताठ. [तरतरी]

तरट—न. (घोड्याचा) मोठा चाबूक; असूड. 'जैसा वाह उपलाणी। वश्य करी अश्वसाहणी। मागे तरटांचा कर झणाणी।'—एभा २०.२१६. 'तरटापुढे वरे नाचे। सुते कांचे मुसळ।'—तुगा ३००३. [फा; 'तरटें तु महाकशा।'—राव्य ५.२५.]

तरट—न. गोणपाट; पोतें.

तरट—न. एक फळ. 'मग नेपती तरटें तोडोनि त्वरित। कांतेसह वैसेले खात।'—भवि ५६.१२.

तरटी—खी. १ गोणपाटाचे पोतें, थैला. २ ओझ्याच्या गडद्याला, वैल इ० कांवरून न्यावयाच्या बुधल्याला गुंडाळावयाचा तरटाचा मोठा तुकडा; तरटें. —वि. गोणपाटाचे केलेले; तरटाचे. [तरट]

तरटी—टें—खीन. १ (तिरस्करार्थी) डोकसे; टकलें; वोडकें; टाळकें. नारळाची तरटी. [का. तरट]

तरटी—खी. खरयुजाची एक जात. हिचा आंतील रंग हिरवा असतो. —कृषि ५७२. खानदेशांत हिला जाम असें म्हणतात.

तर(रं)टी—खी. एक वृक्षविशेष.

तरटें—न. गोणपाटाचा मोठा तुकडा. तरटी अर्थ २ पहा.

तरटें—न. १ डोकसे; टाळकें; वोडकें; तरटी—टें अर्थ १ पहा. २ (राजा.) टकल. [फा. तरट] ०ट्या—वि. टकल्या.

तरड, डा-डें—तरडें. तरड(ढ)क—नपु. १ ओलवून दळलेल्या गव्हांचा कोंडा; तराडा. २ (ल.) चन्हाट; पाल्हाळ; लांबलचक व कंटाळवाणे भाषण. (कि० लागणे; लावणे; मांडणे). तरडीं पेटणे—लावणे—रागावणे; क्रोधाविष्ट होणे.

तरता—वि. १ तरणारा; तरंगणारा. २ (ल.) बुडण्याची भीति नसलेला; किफायतशीर; फायदेशीर (धदा, व्यवहार इ०). ३ चांगल्या ठिकाणीं गुंतविलेला; न बुडणारा (पैसा). ४ वसूल देण्यासारखा; न बुडविणारा (ऋणको). [सं. तृ=तरणे] ०पथ—पु. सुरक्षित मार्ग; सुटकेचा, संरक्षणाचा, बचावाचा मार्ग, उपाय.

तरत्या पंथास लागणें—(एखाद्या संकटग्रस्त, आजारी माण-
सानें जिव्यावर वेतलेल्या संकटांतून, आजारांतून) पार पडण्याची,
निभावण्याची, बचावण्याची चिन्हें व्यक्त करणें; आजारांतून
उठणें; चांगले दिवस येऊ लागणें. • खुडता—वि. १ भरभराटीस
आलेला किंवा उबवईस आलेला (व्यापारी इ०). २ फायदेशीर
किंवा आतवठ्याचा (धंदा, व्यवहार, रोजगार, काम, प्रकार,
मसलत इ०). [तरणें+खुडणें] —तें खुडतें पाहणें—(एखाद्या
धंद्यातील, व्यवहारातील, सध्यातील) नफानुकसान विचारांत घेणें;
बऱ्यावाईट परिणामांचा, उलटमुलट वाजूचा विचार करणें. —ती
खाडी—खी. नेहमी (होडी इ० नीं) ओलांडतां येणारी खाडी.
तरतें—वि. (तरणारें) वसूल होण्यासारखें; कर्ज न खुडविणारें;
घरंदाज (कूळ इ०). तरता पहा. • कूळ—न. कर्ज दिलें असतां
खुडविणार नाही असे कूळ; खात्रीचें कूळ. • वंदर—न. १ ज्यांत
पाणी भरपूर असल्याने गलवतें, होड्या इ० नेहमीं तरंगूं शकतात
असे वंदर. २ ज्यांत किनाऱ्यापर्यंत जहाज जाऊ शकेल असे वंदर
• खुडतें—न. लाभहानि; नफातोटा. —वि. तरता खुडता पहा.

तरतीव—नखी. १ व्यवस्था; योजना; युक्ति; तयारी; तज-
वीज. २ (एखाद्या कामाची) निगा; काळजी; काटकसर. ३
(एखाद्याची) वरदास्त. (कि० ठेवणें; राखणें; संभाळणें; धरणें;
पाहणें). [अर. तर्तीव]

तरतूद—खी. १ (एखाद्या कार्याविषयीची) साधनें
इ०ची तयारी; सिद्धता; जुळवाजुळव; तजवीज; वंदोवस्त. (कि०
करणें). २ (मनुष्यांची, जनावरांची) निगा; वरदास्त; काळजी-
पूर्वक व्यवस्था; हवें नको पाहणें; सोयींचा विचार करणें. (कि०
करणें; पाहणें; राखणें; ठेवणें). ' बावांच्या जर्जीप्रमाणे तरतूद ठेवून
त्यांची सेवाचकरी करावी वरें. ' —कम १.४५. [अर. तरतूद]

तरदणें—अकि. (वे) खरचटणें; घासटणें.

तरफ, तरफ—खी. १ दिशा; वाजु; कड. २ (मांडण,
कज्जा इ०तील) पक्ष; वाजु; कड. ' त्याच्या तरफेचें भाषण हा
बोलतो. ' ३ तावा; जिम्मा; राखण; निसवत. ' हा दागिना
तुमच्या तरफेस असूं या. ' ४ हुकमत; अंमल; तावा ' तुमच्या
तरफेच्या स्वारांची हजिरी घ्यावयाची आहे. ' ५ देशाचा एक
लहान भाग; कांहीं विशिष्ट संख्याक गांवांचा गट; महाल. अशा
कांहीं तरफा मिळून परगणा होतो. देश पहा. ' मराठेशाहींत साठ
गांवें मिळून तरफ. ' —गांगा ४२. महालाचा संबंध दाखवायाचा
असल्यास गांवामार्गे हा शब्द योजतात. उदा० मौजे ओण, तरफ
राजापूर. ६ तरफवंदी—पद्धतीखालील जमीनीचा एक वर्ग. [अर.
तर्फ, तरफ] सामाशब्द— • दार—पु. १ तरफेत असलेल्या गांवांचा
वसूल करणारा, त्यावर हुकमत चालविणारा अधिकारी; महाल-
करी. हा मामलतदाराच्या हाताखाली असतो. —वाडमा १.३. २

शको. ४. १०

तरफ म्हणून जो जमीनीचा विशिष्ट विभाग तिचा मालक —वि.
पक्षपाती; कैवारी; दोस्त. [तरफ+दार] • दारी—खी. पक्षपात;
कैवार; एखादी वाजु सावरून धरणें; बक्कीली. [तरफदार] • वंदी—
खी. १ जमीनमहसुलाची एक पद्धत. हीत गांवांतील शेेतजमीनींचे
मोठेमोठे भाग पाडून एक एक भाग गांवांतील एकेका कुटुंबास
स्वतंत्रपणें लागवड करण्यास दिलेला असतो. यांत कुटुंबांतील
वांटण्या येत नसून सर्व कुटुंबाकडील जमीनीच्या सान्याला तें
एक कुटुंब जबाबदार धरतात. याच्या उलट कासवंदी पहा. २ शेता-
मोंवतीं वांध, कुंपण घातलेला. [तरफ+वंदी] • सानी—पु. दुसरा
पक्ष; प्रतिपक्ष. ' वद—अहदीची दर्याप्त दोघां शरिकांनीं करून
तरफ—सानीकडे नसीयत—पूर्वक सांगून पाटवावे. ' —रा ७.३.
[फा. तरफि सानी=दुसरा पक्ष]

तरफ—खी. वाद्याची तार. सारंगी, सतार इ० वाद्यास स्वर
भरण्यासाठी मुख्य तारांच्या खालच्या वाजूस लाविलेली तार.

तरफ—खी. १ (पदार्थ) जड पदार्थ उचलण्यासाठी, हल-
विण्यासाठी त्याच्या खाली पहार इ० सारखा घातलेला दांडा;
उच्चाळक; उत्तोलनदंड; (इ.) लिन्हूर्. २ दार बंद करण्याकरितां
दाराच्या फळ्यांमागे घातलेला, गाडीच्या चाकाच्या गतीस प्रति-
बंध करण्यासाठी घातलेला अडसर; अवरोधक. [हि. तरक=तुळई,
वासा ?]

तरफका (तफरका ?)—वि. गहाळ, अफरातफर झालेला.
' यांचा माल कांहीं तफरका जाहला असेल तो यांचा यांस देणें. '
—वाडवावा २.१४१. तफरका पहा.

तरफड—डा, तरफडणें, तरफडाट—तडफड इ० पहा.
तरफडा—पु. (ना.) धडपड; तिरपीट; धांदल. तडफड
पहा. [तडफड]

तरवणें—सकि. (वे.) थांबविणें. [का. तरवु=थांबणें]

तरवूज—न. टरवूज पहा. [फा.]

तरवेज—त—द—वि. कुशल; वाकबगार; निष्णात; प्रवीण;
निपुण. [अर. तर्वियत्]

तरम—पु. (मोजणी) जमीनीची प्रतवंदी ठरविणारा अधि-
कारी. —खी. जमीनीची प्रत, दर्जा; जमिनीचा सारा, आकार;
सारा आकारणी. ' तरम ठरवणाऱ्या मोजणीकारकुनाची गांव-
कन्यांनीं सरवराई न केल्यामुळे त्यानें चिडून जाऊन जिराई
जमीनीस वागाइताचा आकार लावून. ' —खेया ३६. [अर. तरहः
म. तन्हा; ते. तरमु; ता. तेरिम] • वंदी—खी. मोजणीवरून ठर-
विलेली जमीनीची वर्गवारी; प्रतवारी. [तरम+वंदी]

तरम—मा—नपु. (राजा. कु.) होडी समुद्रांत ढकलतांना,
समुद्रांतून किनाऱ्यावर काढतांना उपयोगांत आणावयाच्या लांकडी
तुकड्यां—वाड्यांपैकी एक.

तरमळ, तरमळणें—तळमळ, तळमळणें इ० पहा.

तरमुंडी—ड—खी. गर्दीतून बाहेर पडण्यासाठी, गर्दीत घुसण्यासाठी डोकें पुढें करून सर्व शरीरासह जोरावें केलेला प्रवेश; गमन; तुटून पडणें; मुसंडी. (क्रि० देणें). 'भीष्म म्हणे भीम घरा याचि तुम्ही सर्व वीर तरमुंडी।' —मोभीष्म ५.४३. 'शिरति किति पठाण यांच्या झुंडी देऊन तरमुंडी झाले सबळांचे शिपाई लंडी।' —राला १०४. [हिं. तर=खालीं+मुंडी=डोकें ?]

तरमळणें—अ. पूर्ण लक्ष्य न वेतां -शर.

तेरेंल—वि. १ हलणारें; कांपणारें; कंप पावणारें. २ अस्थिर; चंचल; क्षणिक. ३ द्रव; पातळ. [सं.]

तरवटणें—अक्रि. तारवटणें पहा.

तरवटा, तरोटा—पु. एक औषधी वनस्पति. ह्याला, टहा-टळ, टाहकळ; टाकळा असेहि म्हणतात.

तरवड—पु. एक वनस्पति; ह्याच्या जातींत वन्याच वनस्पती, झाडेझुडपे यांचा समावेश होतो. याचीं फुले सुंदर असतात व त्यांचा उपयोग औषधी कामाकरितां व कातडो रंगविण्याकडे केला जातो. —झाको —त. २४. [प्रा. तरवड] तरवडी—वि. तरवडापासून काढलेल्या रंगानें रंगविलेले (कातडें).

तरवणी—न. आज्ञायास द्यावयाचें—शिजविलेली डाळ व तांदूळ यांचें पाणी; पेज; कांजी. [तरण+पाणी; तरत पाणीयं—तरावणीअं—तरावणी—तरवणी. —भाअ १८३४.]

तरवणें—अक्रि. १ अतिशय उत्सुक, उत्कंठित होणें. २ आनंदभरित होणें. [सं. त्वरा; प्रा. त्वरा]

तरवा—पु. (राजा. हेत. कु.) १ रोप, फुलझाडे, फळझाडे, धान्यें, भाजीपाला इ०चा दुसरीकडे लावण्यास काढलेला रोपांचा पुंजका. २ रोप टाकण्याकरितां तयार केलेला वाफा, जमीन; फुलझाडे, फळझाडे, भाजीपाला लावण्याकरितां भाजून तयार केलेल्या जमीनीचा तुकडा. 'कवल फोडून तरवा करावयास आा ३.' —मसाप २.२.१७९. ३ भाताचें रोप तयार करण्याची जागा. —शे ३.१. [सं. तरु; हिं. तरव=झाड ?]

तरवा—पु. छत. —बदलापूर ३५.

तर(ल)वार—खी. युद्धोपयोगी एक शस्त्र;समशेर; खड्ग;मोठी कटथार. हें शस्त्र धातुचें केलेलें असून दोन किंवा अडीच फूट लांब असतें. याच्या एका अगार दोन्ही बाजूंस धार असते. तरवारीच्या अलेमान, जवाहीर, तेगा; धोप, निमचा, पद्म, सडक, सैफ इ० जाती आहेत. 'मर्दानें हो राज्य राखिलें मनसुबीची तरवार।' [सं. तरवारि:] (वाप्र.) ०उपसून येणें—वाहून येणें, युद्धास, भांडणास सिद्ध होणें. ०गाजविणें—करणें—मारणें—(युद्ध इ० कांत) पराक्रम दाखविणें; शूरपणाचें कृत्य करणें. —रीच्या धारे-वर घागविणें—धरणें—चालविणें—(एखाद्यास) कडक शिक्षी-

खाली ठेवणें; जरवेंत ठेवणें. सामाशब्द ०बं३-वि. १ कमेरेस तरवार लटकविलेला (मनुष्य). २ (ल.) नेहमीं युद्धास, भांडणास तयार असलेला. [हिं.] ०वहादुर-दूर-बहादुर-दुदूर-वि. १ युद्धांत मर्दुमक्ती दाखविलेला; शूर (मनुष्य); रणगाजी. २ (ल. उप.) तापट; भांडखोर; क्रूरकर्मा (मनुष्य). ३ (उप.) पोकाळ बढाया मारणारा; वढाईखोर. ४ (ल.) (एखाद्या विशिष्ट कार्यांत, धंद्यांत) नांवाजलेला; प्रवीण; नाणावलेला. [तरवार+हिं. वहादुर=शूर]

तरस—पु. भय; भीति. 'हे वातेचा तरस मोहिवासारखे दबावती लोकांस न ये हें अज्याईव आहे.' —रा ३.९०. [फा. तर्स; तुल० सं. त्रस्=भिणें]

तर(रं)स—पुन. एक मांसाहारी वन्य पशु. याचा आकार कोल्यासारखा असून, रंग करडा असतो व अंगावर पट्टे असतात. पुरलेलीं प्रेतें उकरून खाण्यांत हा पडार्थ असतो. हा स्वभावानें भित्रा पण कावेवाज प्राणी आहे. [सं. तरक्ष] ०गांडथा—वि. (अशिष्ट) दिसायला भयंकर पण स्वभावानें भित्रा; भेकड; गांडू.

तरसणें—अक्रि. १ थकून जाणें; शिणणें; त्रस्त होणें; वेंगणें; जुरीस येणें; त्रासणें पहा. 'पाण्यावांचुनि फौज तरसली नवाबानें एकून।' —ऐपो २७९. २ व्याकूळ होणें. 'नाहीं पाहिलें तुला तरी जीव माझा तरसे।' —होला १४५. (हिं.) उत्कंठित होणें, [त्रासणें; हिं. तरसना; तुल० सं. त्रस्, तृष्]

तरसा—शा—पु. तारसा. खटान्याच्या करळ्यांशीं समांतर वसविलेल्या चपट्या अडवटांपैकीं एक. (अव.) तरसे हे खटान्यास ३,४ किंवा ५ असतात. [सं. तिरस् ?]

तरसाट—वि. (कु.) तिरसट पहा.

तरसाद—खी. (गो.) एक प्रकारची तरवार. [पोतुं. तरसादो] ०बाबुडणें—(गो.) तरवार फिरविणें.

तरसाळें—न. तसराळें; घमेल्याच्या आकारासारखें पसरट व उथळ असं लहान भांडें; कटोरा. [? +सं. आलय; म. आळें=भांडें]

तरळ-ळा, तरळमोडशी—खी. अजीर्णानें होणारी हाग-ओक; मोडशी; विषूचिका; कुळीक पहा. 'कुळिक तरळ कामिणी।' —दा ३.६.२५ 'हिंव ज्वर आणि तरळा। ओकित्ती वन्हाडिणी सकळा।' —ह २४.१११ [सं. तरळ] ०मैढी—खी. जोराचा रेच; अतिसार; हृगवण.

तरळ—वि. बद्ध; बद्धवीत; डवबवीत (मृदंगाचा आवाज).

तरळ—वि. १ चपळ; चलाख; सुटसुटीत; हलक्या अंगाचा; तरतरीत. २ तरल पहा. [सं. तरल]

तरळ, तरळकी—वि. तराळ. तराळकी पहा. [तराळ]

तरळीखोर—पु. गांवचा महार कामगार. —बाढमा २.२५४.

तरळणें—अकि. (वृष्टि, विचार, बुद्धि इ०) भांवावणें; चंचल होणें; भ्रमणें; चळणें; दिपणें. 'प्रमाणदिव्यांचेनि वंवाळें। पांतां तरळैले वेदाचे डोळें।' -शिशु ९. 'मुग्धा पतिस पद्माया तसि माजी वृष्टि तरळली लाजे।' -मोअनु ३.३३. २ चंचलपणानें भासणें; प्रकाशणें; चमकणें. 'कीं नेत्रीं वाडली देखिली। कां ते जळीं प्रतिभा भासली। कीं अकस्मात वृष्टि तरळली। तैसी ब्रह्मीं मुळ-माया।' -स्वादि १३.२.९५. ३ खेळणें. 'जे इंद्रियां आणि बुद्धी। माझारिलिये संधीं। रजोगुणाच्या खांदीं। तरळत असे।' -ज्ञा १३.१०४. [सं. तरळ]

तरळणें—अकि. १ तरळाच्या, अजीर्णाच्या, मोडशीच्या विकारानें युक्त होणें. २ (ल.) कंटाळा, वीट, किळस इ०नीं युक्त होणें; ओकारी येणें. [तरळ=मोडशी]

तराई—खी. डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेली दाट झाडीनें युक्त अशी सखल जमीन. [तर=तराई; हिं. तराई; सं. तर-शाड+राजी=रांग]

तराई—खी. (खा.) जिनिंग फॅक्टरीचा उद्घाटनसमारंभ. -ज्ञानप्रकाश १७-२-३१.

तराक—खी. (जरतारी धंदा) बादले (चपटें सूत) गुंडाळणारें पोलादी यंत्र; चाती; (इ.) स्पिंडल. -पु. चातीवर काम करणारा मनुष्य.

तराजू—खी. १ पदार्थाचें वजन करावयाचें विशिष्ट साधन; ताजवा; तुला; कांटा; तागडी. 'कोणी वणिग्जन विकी तुळिता तराजे।' -र १९. २ (यंत्र.) (तरफ) उच्चाळकाचा एक प्रकार. [फा. तराजू]

तराटचें—अकि. (गो.) मुसक्या बांधणें.

तराटणें—अकि. ताळणें; तटाटणें; ताणलें जाणें. [तराट]

तराठा—पु. १ (बोळण्यांतील, वर्तनांतील) ताठा, तोरा. २ वलगना; वढाईयुक्त वडवड. ३ खरडपट्टी; रागें भरणें; खडसावणी. (कि० देणें). [ध्व.]

तराडा—वि. शुष्क; रसहीन. (प्र.) तरडा पहा.

तरांडा—पु. (कों.) झाडाची लांब व सरळ फांदी; सरळसोट.

तरांडें—न. १ जहाज; मोठें तारुं; गलबत. 'गनिमाचे मुल खांतील साहुकारी तरांडीं दर्यांत असलिया कस्त करून घ्यावीं, धरून बंदरांत आणावीं.' -मराभा ३५. २ ताफा; पेटा. 'जयां सद्गुरु तार फुडें। जें अनुभवाचिये कासे गाडे। जयां आत्मनिवेदन तरांडें। आकळलें।' -ज्ञा ७.९८. [सं. तरंड]

तराणा—पु. (संगीत) तन, वेरे, नारे अशा अक्षरांनीं प्रबंध बांधलेली गायनांतील एक सताल चीज. ही चीज अर्धविहीन असते. जिभेस वळण देण्यासाठीं प्रथम प्रथम इचा उपयोग केला जात असे. पुढें ती गाण्याचाहि प्रचार पडला. [फा. तराना]

तरागी—खी. (कर.) तंबी; दटावणी; दपटशा. 'त्यानें तराण्या बायाला सुरवात केल्यामुळे मला त्याचा समाचार घेणें भाग पडलें.'

तराफा—पु. मोठा ताफा; तरांडा. हा दोन बोटींवर घातलेला तुफा असतो.

तराय—खी. (महानु.) पद्धति; तन्हा. 'विवेका तराय जाली।' -भाए ४४. 'कोकिळांची तराय मोडी।' -भाए २२. [तन्हा]

तरारणें—अकि. (तरतरणेंचा अतिशय) अतिशय फुगणें, ताळणें; तरहोणें. [हिं. तरार; तरतरणें]

तरारां—किवि. अतिशय तरतर; जलद; अति चपळाईनें. तर-तर पहा. [हिं. तरारा; तरतर]

तरावट—खी. १ (व.) गुंगी; कैफ; मादक पदार्थानें येणारा अंमल. २ पगडा; अंमल; गुण. 'गोळीची तरावट तीन दिवस राहते.' ३ (व.) तरतरी. तारवट पहा. [तर, तार]

तरावट—खी. (व.) रोकड; नगद पैसा.

तरावट—खी. थंडाई; शीतलता; थंडपणा. [हिं.] ० गंगा—खी. (काशी) गंगेचें थंडगार पाणी.

तरास—पु. (गो.) (सोनाराचा) तराजू. [का. तरासु. तुल० सं. तरसू=तराफा, नाव]

तरास, तरासणी—पुखी. (पत्यांच्या खेळांत) १ पत्ते, गंजिफा इ० कांची गड्डी करणें; पत्तेकाट. (कि० करणें, देणें). २ पत्ते, गंजिफा काटण्याची पाळी. [फा. तरासू=काटणें]

तरासणें—सकि. (पत्यांचा खेळ). (पत्यांची, गंजिफांची गड्डी) काटणें. [तरास; हिं. तराशना]

तराळ—वि. सावध. -शर.

तराळ—पु. १ महार, कोळी इ० हलक्या जातीचा व हलक्या दर्जाचा गांवकामगार. हा बारा बळुत्यांपैकीं एक असतो. वेढ नेण्याचें व वाट दाखविण्याचें याचें काम असतें; विगारी. २ गस्तवाला; घरटीकार; फिरता पहारेकरी. 'मारोनि विवेकाचा तराळु।' -शिशु ३०४. ३ (बऱ्याच ठिकाणीं हें गस्तीचें काम महाराकडेच असतें त्यावरून). महार; गांवकामगार. 'तेणें बोभाटें तराळ येउन तयांतें पुसति।' -पंच ५.१. [का. तलीर. ते.] **तराळीण**—न—खी. गस्तवाळणारी खी 'टिठवी यमाची तराळीन।' -भज ७३. **तराळकी**—खी. तराळाचें काम; हमाली; वेढबिगारी. 'तराळकीचा वयधा नाही पाटिलकीचा तोरा।' -पत्रा ८३. [तराळ]

तराळी—खी. खळ्यांत धान्य शोडपतांना दाणे इकडे तिकडे उडूं नयेत म्हणून समोवार घातलेलें गवताच्या पेंढ्याचें वेष्टण, वेढा.

तरि—खी. नाव; गोंका; होडी; तर. 'बुडे बुडवि सागरी तरि सु हांधाराविना।' -केरू ११७. तर, तरी पहा. सं. तू=तरणें]

तरिका—पु. १ चाल; शिष्टाचार. २ सलोखा; सख्य. 'पण्डित प्रधान व नवाव निजाम यांचा तरिका एकासीचा कदिमी पासोन चालत आला, हवांचें त्यासी जुदागी नाहीं.'—रा १०.१६५. [अर. तरीका]

तरिया—खी. नौका; नाव; तरी. [सं. तरि]

तरिया—खी. खळगा. -शर.

तरी—खी. नाव; होडी; नौका. 'तुज महामृत्युचिया सागरीं। आतां हे त्रैलोक्यजीवितांची तरी।'—ज्ञा ११.३४८. [सं. तू]

तरी—खी. १ खाडी. 'समुद्रीं दाटे भरितें। तैं समुद्रचि भरी तरियातें।'—ज्ञा १३.३०६. 'तरीकरितां मीठ जालें।'—दा ८. ३.६. २ जलमार्ग. याच्या उलट खुशकी. ३ पाणें धरणारी जमीन; भातजमीन. [सं. फा.]

तरीं—न. (राजा.) रेव; कचकच (अन्न, पोहे इ० कांतील). [का. तरि]

तरीं-(रि)-रीं—उभ. १ तथापि; तदपि; तसें असुनहि. २ निदान; कर्मांत कमी. 'मला पोटापुरतें तरी बा.'—३ (काव्य.) तर. 'अशी तरि कृतज्ञता हरि तुझ्याच ठायीं अगा।'—केका ९९. ४ म्हणून; त्यामुळे. 'आम्ही असो नृपसुते तरि कांचनाचें।'—२५. याच्या जोडीला जरीं शब्द येतो. [सं. तर्हि] तरींच—तरच पहा तरीं-पण—तथापि; असें असुनहि. याच्या जोडीला जरीं पण शब्द येतो.

तरीक—ख—पु. मार्ग; रस्ता. 'इकडील येकसू व एक—दिलीचा तरीक सावीक होता.'—पंथा ४६८. -किवि. प्रकारें; रीतीन; म्हणून 'पातशहास सर्कारची गरज न दाखवितां सलाह तरीक समर्पक विनंती केली.'—दिमरा १.७. -वि. १ योग्य; तुल्य; समान. 'आणखीही तोफा तरीक जिनसांचा शोध करीत आहों.'—ऐकिप्र २.६१. २ दाखल; वजा; सारखा. 'पांच लक्ष रुपये जास्ती नजराणा—तरीख ठाऊन त्याचें काम त्याजवरीच वहाल ठेविलें आहे.'—ऐटि २.७१. [अर. तरीक]

तरीनू—तारतम्यदर्शक प्रत्यय. (सं.) तर. उदा० कमतरीनू पहा. [फा.]

तरीह—उभ. तरी. 'होजनी निरमतसर तुं परतशी येथे तरीह।'—गीतचंद्रिका २.३४. [सं. तर्हि]

तरु—पु. वृक्ष; झाड. [सं.] ०तल—न. झाडाच्या बुंध्या-जवळची जमीन. [सं. तरु+तल=] ०वर—पु. मोठें झाड; वृक्ष-श्रेष्ठ. 'हा तो त्यागतखर। जो गा मोक्षफळें ये थोर।'—ज्ञा १८. २०७. 'नम्र होती फलभारें तरवर सारे।'—शाकुंतल ५, पृ. १८७. [तरु+वर=श्रेष्ठ]

तरु—हं—न. १ रोप, रोह. 'भाताचें तरु टाकीलें.'—रा १०. २५९. २ (वि.) उपद्रोपा करण्यासाठीं पेरलेला वाफा. तरवा पहा.

तरुण—वि. तरणा; जवान; युवक, वाल्यावस्था संपून प्रौढ दशेला आलेला. [सं.] सामाशब्द— ०पण—न. तारुण्य; यौवन.

०पिढा—खी. नवी प्रजा; तरुण लोक. 'देशाची उज्वळी व्हावयाची असेल तर ती जोमदार तरुणपिढीच्याच हातून.'—टिसू ९६. ०सूर्य—पु. मध्यान्ह; मध्यान्हकाल [तरुण+सूर्य]—णास्थि—खीन. क्रोमलास्थि; मृद्वस्थि [तरुण+अस्थि=हाड] तरुणी—खी. तरणी; तरुण स्त्री; युवती; सोळावर्षापासून वतीस वर्षापर्यंतच्या स्त्रीला तरुणी म्हणतात. —थोर १.१३०.

तरुणोपाय—व—पु. धडगत. तरुणोपाय पहा. 'तरीं संताची वर्णावी कीर्ति। तरुणोय विभ्रंति आन नसे।' [तरुणोपाय अप.]

तरोटा—पु. टाकळा; तरवटा पहा. हा वंगाल व हिंदुस्थानच्या उष्णभागांत दरवर्षी उगवतो. गजकर्ण व नायटे यांवर याचा उपयोग करतात. याच्या विया भाजून कॉफीच्या ऐवजीं उपयोगांत आणतात. —ज्ञाको—त २६.

तरोड—पु. तरवड पहा. —डों रंग—पु. तरवडापासून काढलेला कातडी कमावण्याचा रंग.

तरोळी—खी. (व.) १ सखल जागा. २ लहानसें तळें; डबकें. 'पावसाळ्यांत गावाभोंवतीं पुष्कळ तरोळ्या असतात'

तर्क—पु. १ तर्कशास्त्र; न्यायशास्त्र; प्रत्यक्ष, अनुमान इ० कांवरून पदार्थांचा निर्णय समजण्याची विद्या. 'तरी तर्क तोचि फरख। नीतिभेद अंकुशु। वेदांतु तो महारसु। मोदकु मिरवे।'—ज्ञा १.११. २ अटकळणें; अनुमानांनें जाणणें; ताडणें. ३ अनुमान; सिद्धांत; अनुमिति; अनुमान, सिद्धांत. (कि० करणें; बांधणें). ४ लक्षणदर्शनावरून झालेलें एखाद्या पदार्थाचें, गोष्टीचें ज्ञान, कल्पना; अनुमान. 'अविद्या नाशी तर्क। तैसें होये।'—अमृ ६.४६. 'विचार करूं लागलें म्हणजे अनेक प्रकारचे तर्क उत्पन्न होतात.' ५ पूर्वलक्षणांवरून भावी गोष्टीचा केलेला अंदाज, अजमास, अटकळ. 'हा तर्क करीत बसण्यापासून आपल्याला लाभ नाहीं.'—कोरकि ३०२. 'यंदा पर्जन्य चांगला लागला त्यावरून स्वस्थता होईल असा तर्क दिसतो.' ६ अकल; बुद्धि; मति. 'त्या शाखांत माझा तर्क चालत नाहीं.' ७ कुतर्क; कुकल्पना; मूर्खपणाचा विचार, कल्पना, युक्ति. ८ (ल.) खवर; वर्तमान; घृत. 'कोठें तरी कृष्ण लपवावा। वाहेर तर्क कळों न द्यावा।'—ह ३.१७२. [सं.] सामाशब्द— ०कौशल्य—न. अनुमान, अटकळ, कल्पना करण्याचें चातुर्य, प्रावीण्य; कल्पनाचातुर्य. [तर्क+सं. कौशल्य=कुशलता] ०गम्य—वि. तर्कांनें जाणतां येणारें; अनुमेय; तर्क्य. [तर्क+सं. गम्य= जाणण्यासारखें] ०बाज—वि. वादविवादकुशल; कुशाग्रबुद्धि; धूर्त; मर्मज्ञ. [सं. तर्क+फा. वाज] ०वाद—पु. बुद्धिवाद; बुद्धिप्रामाण्य मानणारा वेदांतांतील एक पंथ. (इं.) रॅशनॅलिझम; [तर्क+वाद] ०विद्या—खी. १ तर्कशास्त्र; न्यायशास्त्र. २ वादविवादपटुता. ३ अनुमान, अंदाज करण्याची हातोटी, कुशलता. [तर्क+विद्या] ०शास्त्र—न. प्रत्यक्ष,

अनुमान इ० कांवलून एखाद्या गोष्टीचा निर्णय, शुद्धाशुद्ध अनुमान करण्याचे शास्त्र; न्यायशास्त्र. तर्क अर्थ १ पहा. 'पाश्चात्य देशांत तर्कशास्त्राचा उदय प्रथम प्राचीन ग्रीक लोकांमध्ये झाला.' -ज्ञाको -त २७. ०ज्ञान-न. अनुमान करण्याची शक्ति. तर्की -वि. १ नैयायिक; तर्कशास्त्रज्ञ. २ मार्मिक; धूर्त; मर्मज्ञ; तारतम्य-ज्ञानी. [तर्क]

तर्कट—न. १ भलताच तर्क, कल्पना; कुतर्क. २ (एखाद्यावर आणलेले) कुभांड; आळ; वालंट. तरकट पहा. -वि. तर्कटी; कुभांडखोर; कुतर्ककाढणारा; कंड्या पिकविणारा. [तर्क] ०पणा—पु. वनावटपणा; कुतर्कवृत्ति. 'एतद्देशीय पूर्वजाविरुद्ध पुष्कळच हेकटपणाचा व तर्कटपणाचा मजकूर सांप्रत इतिहासांत आला आहे.' -नि ६१५. [तर्कट-पणा]

तर्कटी—वि. तर्कट पहा. १ भलताच तर्क काढणारा; कुतर्क करणारा. २ (गो.) कुभांड-रचणारा; वालंटखोर. ३ (गो.) बुद्धिमान; कल्पक. [तर्कट]

तर्कणें—उक्ति. अटकळ करणे; अनुमानाने समजणे; तरकणें. ऐसे या खास्ये होणेंजाणें. न तर्कें होतेनि वदिलेपणें. -ज्ञा १५.१२१. 'तरी ऐसे तर्कतसे कांही.' -रास २.५२४. [तर्क]

तर्कश—स्त्रीपु. माता; तरकश पहा. 'रणभूमिवर गुला निजवील। रामतर्कशाचा तीर।' -मध्व ६६. [फा.]

तर्काम—स्त्री. लेखन. तरकीम पहा. -रा ३.७३. [अर. तर्कीस्]

तर्कानें—वि. तर्कानें, अनुमानानें समजण्यासारखें; बुद्धिग्राह्य. [सं.]

तर्जणें—सक्ति. १ तुच्छ मानणें; धिक्कारणें. 'सहस्र वाहू अर्जुन। जो प्रख्यात तो तर्जुन।' -मोरा घनाक्षरी रामायण ९९. २ सोडणें; टाकणें; त्यजणें. 'येवढें विग्र आलेया दारुण। कैसेआ ठेवावें मनुक्षेपण। अजोनि कां न तर्जी प्राणु। पण तर्जिन साच।' -स्त्रिपु २.४७.१४. [सं. तर्ज=निंदा करणे; तर्जन]

तर्जणें—भक्ति. गर्जणें. -शर

तर्जन—न. १ निर्भर्त्सना; निंदा; हेटाळणी; दूषण; टपका. २ दहशत; धाक. 'तीचें चिन्ह असें कीं तर्जन आणि ताडनादि जाणवितें।' -अकक २. गंगाधरकृत, रसकल्लोल ६३. [सं.]

तर्जनी—स्त्री. १ हाताचें अंगठयाजवळचें बोटा. २ (तंजा.) तर्जनीत घालावयाची एक प्रकारची अंगठी. [सं.]

तर्जुन—सक्ति. (गो.) १ पारखणें; अंदाजणें. २ उमगणें; समजणें. [तर्क ?]

तर्जुमा—पु. भाषांतर; अनुवाद. तरजुमा पहा. 'केवळ व्याकरणशुद्ध व स्वीशुद्ध सोप्या रीतीचा तर्जुमा इकडे उतरला म्हणजे पुरें होतें.' -नि १८९.

तर्जुमान—पु. सरकारी भाषांतरकार. तरजुमान पहा. [फा.]

तर्गक—न. वासरुं; वत्स. [सं.]

तर्तीच—स्त्री. तरतीच पहा.

तर्तुद—स्त्री. तरतुद पहा.

तर्पण—न. १ तृप्त करणें; संतुष्ट करणें; (इच्छा इ०) पूर्ण करणें, पुरविणें. २ वृत्ति; समाधान; संतोष; संतुष्टता. ३ रेलचेल; परिपूर्ति; अतिवृत्ता; धालेपणा. ४ (धर्मशास्त्र) नित्याच्या ब्रह्मयज्ञांत अथवा श्राद्ध वगैरे विशिष्ट कर्मांत देव, ऋषि व पितर यांना उद्देशून उदक देण्याचा विधि. ५ (वैद्यक.) डोळे इ० कांत (तूप इ० औषधिद्रव्यें) भरपूर घालणें. [सं.]

तर्पण्या—वि. (ल) कृपण; कंजूप; हाताचा जड; कडू. [तर्पण]

तर्पिणें—उक्ति. संतोषविणें; तृप्त करणें; खूप करणें. 'निज-स्तुति तुम्हां रुचे स्तविति त्या वरें तर्पितां।' -केका २८. [सं. तर्पण]

तर्पित—वि. तृप्त झालेला, केलेला; संतोष, समाधान पावलेला; संतुष्ट, तृप्त. [सं.]

तर्फ—स्त्री. तरफ पहा.

तर्फात—स्त्री. अफरातफर. तरफात पहा. -वाडमा २.४२.

तर्वेज—वि. तरवेज पहा.

तर्मुड—न. तरमुडी पहा. १ डोकें खुपसणें; डोयखुपस. २ लुडवुड. -वि. डोकें खुपसणारा; डोयखुपशा; लुडवुडया. 'जाला तोंडाळ तर्मुड। माहापावांडी।' -दा ५.३.७६. [तर्-मुड=डोकें]

तन्या—पु. होडीवाला; नावाडी. [सं. तरी]

तन्यापोर्ती—वि. (गो.) अगदीं सवज फाटणारें (पान इ०). [ध्व. टर्]

तर्—वि. तर; तर्जें; ओळें; रसपूर्ण. तर (-वि.) पहा.

तर्—क्रि. तड; अतिशय तरारेल अशा रीतीने फुगून तड होईपर्यंत; फुटेपर्यंत; जागा न राहण्याजोगें; (भरणें, पोट-फोड इ० फुगणें) 'वावडें खातांच दुसऱ्या दिवशीं फोड फुगून तर् झाले.' [ध्व. तर्]

तराठ—वि. (माळवी.) तीक्ष्ण. [तर्]

तर्लुक, तल्लुक—स्त्री. (गो.) माडांच्या राखणीची मजुरी; राखवाली. 'या वागाची तल्लुक कोणाला दिली आहे?' [सं. तल=ताडवृक्ष+कुल=वृक्ष, फळ. हिं. तर्लुल=ताडफळ ?]

तर्ष—पु. तृषा; इच्छा; हेतु; वासना. 'पूर्ण करी तर्षातें तेणें पावेन फार हर्षातें।' -वीरेश्वरकृत गजमुखचरित्र १८. [सं.]

तर्षित—वि. तृषित; तहानेने व्याकुळ झालेला. [सं.]

तन्हा—स्त्री. १ प्रकार; भेद; जात. 'लढाई खूब तन्हेनें जाली.' -रा. १०.१९२. २ रीत; पद्धति; मार्ग. 'आमची पद्धतीची तन्हे

आपण कहातील, ती कांहीं दिसोन आली नाहीं. '—रा १२.११५.
३ (ल.) परिणाम; शेवट. 'पण त्या दोघांच्या दोन तन्हा झाल्या.'
—इप ५८. [अर. तह] (वाप्र.) तरतन्हा—तन्हातन्हा
करणे—१ मनस्वी चेष्टा, चाळे, ढंग करणे. २ (कर्माची पट्टी)
(एखाद्यास) अनेक प्रकारांनी छळणे, त्रास देणे; (एखाद्याची)
कुचेष्टा करणे. तन्हेस—तन्हीं भरणे, तन्हेस पेटणे—भलत्याच
गोष्टीच्या नादीं लागणे; हद्दस पेटणे; हद्दची लहर येणे. 'तन्हे
भरोच नये। सुचावे नाना उपाये।'—दा ११.५.११. 'हे पोर
एकदां तन्हीं भरलें म्हणजे कोण्हाचें ऐकत नाहीं.' तन्हेस जाणे—
विक्षिप्त, चमत्कारिक वनणे; स्वैरपणानें, विलक्षण रीतीनें, स्वतःच्या
लहरीनें वागणे. —तन्हेस—तन्हेदेणे—(एखाद्यास) बेफामपणानें,
उच्छृंखलपणानें, स्वैरपणानें, चमत्कारिक रीतीनें वागण्यास प्रवृत्त
करणे. सामाशब्द—० तन्ही—वि. नाना तन्हेचा; विविध; निरनि-
राळ्या प्रकारांचा. 'वीस पंचवीस तोफानी तन्हातन्ही येणें प्रमाणें
नवावानें पाठवावें'—ख ८७५. [तन्हा द्वि.] तन्हेचा, तरतन्हेचा,
तन्हेदार—वि. १ अपूर्व; विलक्षण; नव्या, विशेष प्रकारचा; नव-
लाईचा. 'हातांत जर्मनसिल्व्हरच्या झांकणाची तन्हेदार दौत घेत-
लेली आहे.'—सुदे ३०. २ सुंदर; सुख; दिखाळ; देखणा. 'पान्दान
चांगलें तन्हेदार आहे.'—रा ३.४८७. तन्हेवाज, तन्हेखोर—
वि. १ तन्हेवाईक; चमत्कारिक स्वभावाचा (मनुष्य). २ लहरी;
स्वच्छंदी; छंदिष्ट. 'तन्हेवाज ती अर्धीच खिलाडू नवऱ्याच्या
गोष्टी ऐकून।'—पला ७८. [तन्हा+फा. वाज प्रत्यय] तन्हे-
वाईक, तन्हेवार—वि. १ विशिष्ट तन्हेचा. २ चमत्कारिक;
विलक्षण; विचित्र; विक्षिप्त (व्यक्ति, वस्तु). ३ अपूर्व; अप्रतिम;
नवीन तन्हेचा. ४ (ल.) सुंदर; दिखाळ. 'तन्हेवार कापड. [फा.]
तन्हाट(ठ)णे—अकि. (प्र.) तराठणें पहा.

तन्हाटा—ठा—पु. ताठा; तोऱ्यानें, ताळ्यानें युक्त वर्तन,
भाषण; तराठा पहा. (कि० देणे). [तराठा]

तन्हाण—न. (पाणी, चिखल, मूत्र, रक्त इ० इकडे तिकडे
सांडल्यानें होणारी) घाण; दुर्गंधी; रेवड; ढाण.

तन्हाणें—अकि. (को.) तरणें. [तरणें]

तन्ही, तन्हि—उय. तरी; तरीहि; तरी पहा. 'थोंटा बधिर
दमेकरी। तन्ही ताठा न संडी।'—दा २.३.३३. 'मेला कर्णे
तन्हि कसा, तन्छोर्के संजया न मेलें मी।'—मोर्कण ६.२२.
याच्या जोडीचा शब्द जन्ही. [सं. तर्हि; म; तरी+हि]

तन्हे, तन्हे—उय. तरी; तरीदेखील; सुद्धा. 'तन्हे प्रबंधलतेची
वेळ। वाडती दिसे।'—शिथु २२. 'तन्हे तयाचें वचन न करिच।'—
पंच ३.१९. तन्ही पहा. [सं. तर्हि; म. तरीहि]

तल—न. १ तळ; बुड; आंतील, खालचा भाग. २ जमीन;
भुई; तल; भूमि. ३ (समासांत) (एखाद्या अवयवाचा, वस्तूचा)

पसरट, सपाट भाग; पृष्ठभाग; तळवा. जसें—चरणतल, पादतल—
तळपाय; करतल, हस्ततल—हाताचा तळवा; भूतल, पृथ्वीतल—पृथ्वीचा
पृष्ठभाग. ४ (भूमिति) सपाटी; पातळी; पृष्ठभाग. (इं.) प्लेन.
[सं.] सामाशब्द—० दर्शिका—खी. (वस्तु.) कोणत्याहि जागेची
समुद्रसपाटीशीं तुलना करतां उंचसखलता मोजण्याचें यंत्र. (इं.)
लेव्हलिंग इंस्ट्रुमेंट. [तल+सं. दर्शिका=दाखविणारी] ० पर्यंत—पु.
पृष्ठभाग; पातळी; सपाट प्रदेश. [तल+सं. पर्यंत=वाजू, परीघ]
० पुढरपुढ(करण)—न. (नृत्य) नर्तकांन उजव्या पायाचीं बोटे
जमीनीवर टेंकून त्यावर उमैं राहावें व उजव्या हाताचीं बोटे वर
एकमेकांस भिक्तवून तळहात खोलगट करून हातांचींही बोटे वर
करावीत. नंतर त्या हाताच्या तळहातावर दुसऱ्या हातांचीं बोटे
चिबटवून ठेवावीं. व हे हात डाव्या वाजूस ठेवावे व डावी वाजू
किंचित् वांकवावी या सारखी कृति. [तल+पुष्प=फूल+पुढ=पुढा+
करण=करणे] ० मुख(संयुतहस्त)क्रिया—खी. (नृत्य) चतु-
रक हस्त या क्रियेतील हाताच्या बोटाखालीं असलेला अंगठा दूर
करीत करीत हंसपक्ष हात करणे. मग असे हे दोन्ही हात शरीराच्या
आड न येतां तळहात परस्परांच्या समोर येतील असे ठेवणें इ०
क्रिया. ० संस्फोटित(करण)—न. (नृत्य.) उजवा पाय भरा-
भर उचलून पुढच्या वाजूस खालीं आपटणें व टाळ्या वाजविणें.
[तल+सं. संस्फोटित=आपटणें] तलातल—न. १ सप्तपातालां-
पैकी चौथें. [सं. तल+अतल] २ दंद्द युद्धातील एक प्रकार. यांत
एकमेकांच्या तळहातावर तळहातांनीं प्रहार करितात. [तल+तल]
तलावर्त—वि. घोड्यावर वसणाराचा पाय भोंवऱ्यास लागतो असा
भोवरा असलेला (घोडा). —मसाप २.१.५८. [तल+आवर्त=
भोवरा]

तलक—खी. घटस्फोट; काडीमोड; तळख पहा. [अर. तलक्]

तलख, तळख—वि. १ तिखट; जहाल; कडक; तीक्ष्ण. २
चलाख. आवेशयुक्त; चपळ; तांतडीनें काम करणारा. ३ (दारु-
काम) एकदम जळणारा (तारा). 'हवयांची दारु अंमळ मंद
जळणारी व तारे तलख अपावे लागतात.'—अभिक्रीडा ११.
४ तामसी; रागीट; तापट. ५ करारी; वाणेदार. [फा. तलख]

तलखली—खी. १ ताप आल्यानें होणारी आग; कणकण;
तरफड. २ (मनाची) उत्कंठा; उत्साह; अधीरता. ३ मानसिक
अस्वस्थता; अशांति; तळमळ; मनस्ताप. [तलख]

तलखल्या—वि. १ रागीट; जहाल; तामसी; संतापी. २
आवेशयुक्त; तलख; उत्साही; तलख पहा. [तलखली]

तलखी, तलखाई, तळखी—खी. १ (पदार्थाचा, तप-
किरीचा, मसाल्याच्या द्रव्यांचा) तिखटपणा; जहालपणा; जलाली;
तीव्रता; कडकपणा. २ (सूर्य, अग्नि इ० कांच्या) उष्णतेची तीव्रता;
जालीमपणा; जलाली; उष्मा; उकाडा. ३ (ज्वरामुळें होणारी)

रखरख; फणफण; तरफड; कादिली. ४ (ल.) तापटपणा; कडक-पणा; आवेशातिरेक; कचका; तलखपणा. 'तलखी सोडून शांतता धरून वतांवे.' -ख २.४७९. [फा. तलखी]

तलगम—पु. प्रेम. -वि. प्रेमळ. -मनको.

तलगम—न. १ पिल्लें; बालक. 'तलगमासीं कमळें. चारा वांटित मराळें.' -श्रु ६९. 'जैसें शारदिचेचे चंद्रकळे—। माजीं अमृतकण कोंबळे। ते वेंचितीं मनें मवाळे। चकोरतलमें।' -ज्ञा १.५६. २ (क. गो.) कोंबडीचें पिल्लें. हें आवरत नाहीं. -बदलापूर ४९२. -वि. लहान; अलड (स्त्री, पुरुष). 'तंव त्या तलग गौळणी नारी।' -निगा ४२. -मन्थ १६०. तलगगी, तलंगी—स्त्री. १ (माण.) अंडी घालण्याच्या वयास न आलेली कोंबडी. २ तरुणी. तलपणें—अक्रि. (क.) (विरु.) तळपणें; एखादा पदार्थ मिळविण्याचें संधान साधण्यासाठीं त्याभोंवतीं घिरट्या घालणें. तळपणें पहा.

तलफ—न. दाराचें झडप, फळी. उदा० एक तलफी=एक झडप असलेलें; दुतलफी=दोन फळ्या असलेलें (दार).

तलफ—स्त्री. (गंजिफांचा खेळ) गंजिफांच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. दुसऱ्याच्या हातांतील वजीर इ० पडून आपल्या हातांतील एका, दुव्वा इ० पानें हुकूम करण्याकरितां त्या रंगाचें पान आपल्या जबळ नसल्यास आपण जें पान पालथें टाकतो त्यास तलफ म्हणतात; उपडपानी देणी. [अर. तलफ]

तलफ, तल्लफ—स्त्री. वाईट खोड. तलव पहा. तलफी—बी-वि. अमली; शौकी; कैफी; व्यसनी. [तलफ]

तलफ—वि. उन्वस्त; वेचिराख; ओसाड. 'मुन्हारी जग-देवराव सुभा येऊन पुणें जावून छंदन तलफ केलें.' -इमं ५६. -पेदसमा २१६. [अर. तलफ]

तलब—स्त्री. १ वाईट व्यसन; खोड; चटक; चट. २ व्यसनी मनुष्यास व्यसनाच्या पदार्थाच्या सेवनाची होणारी तीव्र इच्छा, हुक्की. ३ पगार; तनखा; मजुरी; मुशाहिरा. तुंबलेला पगार. ४ सावकारानें, सरकारनें कुळाकडे केलेली पैशाची, वसुलाची मागणी, तगादा. 'अविदाचें राज्य वेदरीं असतां। कागद पाहतां तलब केली।' -तुगा ४४३६. ५ सरकारी बोलावणें; हज्जर राहण्याबद्दलचा हुकूम; (इ.) समन्स. 'बोलाविलें तें करोनि तलब।' -दावि २०२. 'हें जाणून त्यास तलब करून हुजूर आणिला.' -चित्रगुप्त ७८. ६ समन्स बजावणाऱ्या, वसुलाचा तगादा करणाऱ्या शिपायाचा रोजमुरा, मजुरी. ७ (सामा.) बोलावण्याची क्रिया; आमंत्रण; बोलावणें. 'देखोनियां राजा संतोष पावला। म्हणे व्यर्थ त्याला तलब केली।' तलफ पहा. ८ वरात; मागणी. 'त्यास आपली तलब रुपये एक हजार.' -वाडवाबा १४१. [अर. तलब] सामाशब्द—तनखा-तन्खा—स्त्री. पगारखर्ची. 'पांचवें गोऱ्यांची तलब

तनखा वरचेवर तुम्ही पाटवीत जावी.' -दिमरा २.१४६. ०दार-वि. १ व्यसनाच्या पदार्थाची तलब ज्यास येते तो. २ पगारदार. ३ पैशाची, वसुलाची मागणी, तगादा करणारा; (इ.) बेलिफ. ४ चौकशी करणारा. तलवाना, तलवाना—पु. १ वसुलाचा तगादा करणाऱ्या सरकारी शिपायास, बेलिफास कुळानें द्यावयाचा मत्ता, रोजमुरा; तगादाची दस्तुरी; (इ.) प्रोसेस् फी. 'नजराणा व तलवाना वगैरे कुलबाब पाहिजे.' -वाडवाबा १.४९. २ (सामा.) रोजमुरा; पगार; मुशाहिरा. 'सोळा रोज प्रत्यह तलवाना गाडदी यांस द्यावा लागतो.' -ख १.४४४. [फा. तलवाना] तलवी—वि. व्यसनी; तलफी पहा. [तलब]

तलम—वि. १ वारीक व मृदु (सूत इ०). २ वारीक विणीचें, व मृदु सुताचें; फार पातळ (वस्त्र इ०). ३ नाजूक; सुकुमार; पोशाखी (प्रकृति इ०). [?] सामाशब्द—सुती—वि. तलम सुताचें; वारीक विणीचें (कापड, धोतरजोडा इ०) [तलम+सूत] -माई—स्त्री. (कापड, सूत इ० कांचा) वारीकपणा; तलमपणा. [तलम]

तलधारी—पु. (तंजा.) पोलीसपाटील.

तलवार, तलवारचहादर—तरवार इ० पहा.

तलवून—पु. अनिश्चितपणा; चंचलपणा. [अर. तलवून] ०मिजाजी—स्त्री. अनिश्चितपणा; लहरीपणा. 'रियासतींत मोठी गोष्ट वचनाची कायमी. त्यांत तलवून—मिजाजी झाल्यास व इत्याखी वातल होऊ लागल्यास लाचार।' -ख ७.३५७४. [अर. तलवून+मिजाजी]

तलाख—स्त्री. शाप; एक शिवी. तलाख पहा. 'जो कोणी लिहिल्याप्रमाणें न ऐके त्याजला शपथ असे, त्याचे आईवर तलाख असे.' -ब्रच १२. [अर. तलक्=काडीमोड]

तलाठी, तलाठदार—पु. सरकारी वसुल गोळा करणारा गांवकामगार; कुळकर्णी. [यु. तलाठी]

तलातल—तल मध्यें पहा.

तलालोरी—वि. तालबद्ध; सुरेल. 'पावा बाहे (वाजे !) तलालोरी नाडु उमटे अंबरीं।' -ज्ञागा ३६१. 'मोहऱ्या पावे तलालोरी। नाचती गजरीं गीत गाती।' -निगा ८८. [ताल+ ?]

तलाव—पु. मोठें तळें; सरोवर. [सं. तडाग; प्रा. तलाव; फा. तलाव; तालाव]

तलावा—पु. १ टेहळणी; पहारा; गस्त. 'बारीपलीकडे तलाव्यास फौज रवाना केली.' -ख ८.३९१९. 'पालख्या शिवाय घोडेस्वार। तलावे वेती चक्राकार।' -अफला ५०. २ फिरणें; पाय मोकळें करणें; फेरफटका. ३ टेहळणी करीत फिरणारी सैन्याची तुकडी. 'तलावा आला तिकडून पेशव्यांचा।' -ऐपो २७६. ४ -क्रि. टेहळणी करीत. 'अलाहिदा लस्केर घेऊन तलावा फिरों लागले.' -इमं ९. [तुर्की. तुलावा; फा. तलाया; अर. तलाइअ=टेहळणी करणारी लष्करी टोळी; अर. तिलावा]

तलाश—स्व—पु. १ (एखाद्या गोष्टीचा, मनुष्याचा) शोध लावण्यासाठी केलेला प्रयत्न; चौकशी; तपास. 'चांगले मर्द झुंजाचे उपयोगी पडे याप्रमाणे तलाश करून ठेऊन पाठविणे.'—रा १.२७९. २ बरील प्रयत्नाने लागलेला शोध; पत्ता; मागमूस; तपास. [फा. तलाश]

तलाशी—स्त्री. शोध; तपासणी; शब्दती; झाडा. तलाश पहा. 'तुम्ही यांचे घरी जाऊन तलाशी घेऊन या'—विक्षिप्त २. ७८. —वि. हरवलेल्या वस्तूचा शोध करण्याचे ज्याचे काम आहे असा (मनुष्य). [फा. तलाश]

तलुग—न. संधान; लालूच. —शर.

तलुखी—स्त्री. तलखी पहा. [फा.]

तल्प—न. शय्या; विछाना; अंथरूप. 'हीं उपधाने न युक्त या तल्पी।'—मोभीष्म ११.१३७. २ (ल.) स्त्री; पत्नी. 'गुरु-तल्पग.' [सं.] सामाशब्द—तल्पस्त्री—वि. व्यभिचारी; मात्रा-गमनी. 'कृतज्ञ तल्पकी नारकी। आतित्याई जल्पक।'—दा २.२. २६. [सं. तल्प+ग] ०३१ण—न. शरीराचा मुख्यभाग. —शर. [तल्प+सं. स्थान]

तलशाना—पु. तलवाना पहा. [फा.]

तल्लक—स्व—स्त्री. शाप; शपथ; धमकावणी. तल्लख पहा. 'फतेसिंगमानी याणीं तल्लख लिहून पाठविली। अशी लढाई करा म्हणावे मागे मोहरे नाही जाहली।'—अफला ४४.

तल्लख—वि. १ चलाख; हुशार; चपळ; जहाल. २ (व.) तिखट; जहाल; कडक. 'ही तमाखु फार तल्लख आहे.' तल्लख पहा. [फा. तल्लख]

तल्लख—पु. १ शाप. एक शिवी. तल्लख पहा. ही शिवी वाय-कांना लावतात. 'त्याच्या आईवर तल्लख.' २ घटस्फोट; काडीमोड. ३ शपथ; आणेगा (किं० घालणे; असणे; सुटणे; मोडणे). [अर. तलक्]

तल्लाल—श. तल्लाशी—स्त्री—तलाश इ० पहा.

तल्ली, तोल्ली—स्त्री. (गो.) ल्हान मुलाच्या पायांत घालण्याचा रुपेरी दागिना; तोरडी. [तोरडी]

तल्लीन—ण—वि. (एखाद्या गोष्टीत, विषयांत) निमग्न; गुंग; दंग; एकरूप; तद्रूप. [सं. तल्लीन; सं. तत्+लीन=बुडालेला]

तल्लु, तोल्लु—पु. (गो.) माडांचा राखणदार. तल्लेक पहा. [सं. तल=ताड ?]

तल्लुक—स्त्री. (गो.) तल्लेक पहा. माडाची राखण.

तंव, तव, तवई—स्त्री. (पित्तादिकामुळे येणारी) तिरि-मिरी; घेरी; मूर्च्छा; वेशुद्धि; भोंवळ; तवा. (किं० येणे). 'धनुष्या घालितां कव। झोक गेला आली तव। रावणासी।'—मध्व ३७. 'जनकोजी शिंदे यांस तवई येऊन घोड्याखाली आले.'—भाव ६४. [सं. तमस्=अंधार]

तव—पु. आवेश; जोर. तवक पहा. [सं. तवस्=वल]

तव—पु. स्त्री. १ पापुद्रा; पातळ पदर; थर; तवंग. २ (डोळ्यावर घेणारा) सारा; भुरी. [सं. तवस्]

तव—सना. (काव्य.) तुझा. 'कैकेयनृपभ्राते दोषे त्यांतील एक तव पक्ष।'—मोक्षग ४.११. 'तव चरणीं ठेऊनि माथा।' [सं. तव=युष्मत् सर्वनामाच्या षष्ठीचे एकवचन]

तंव—क्रि. (काव्य) १ तेव्हा; तों. 'तंव कें नारदु; भणे।'—शिशु १२६. 'तंव तेथे पातला नारद।' २ तोंपर्थत; जंव यांचे अनुयोगी. 'कृतांत शिवला नसे तंव दिसे वरें पावणे।'—केका ४७. 'मी जंव येईन तंव तूं वस.' ३ तर या अर्थी पादपूरणार्थक अव्यय. 'वेह तंव पांचांचे जाले। हें कर्माचे गुणी गुंथले।'—ज्ञा १३.११.०२. 'तूं तंव राजा उदार।' [सं. तावत्; तदा] ०४५त पावेतां—क्रि. तोपर्थत. तंवर, तंवरी पहा.

तवई—स्त्री. एक प्रकारचे मातीचे मांडे; मातीचा लहान तवा. [तवी]

तवई—स्त्री. संकट; विपत्ति; विपत्काल; नाश. (अवई=लोक-वार्ता, कंडी. तवई=प्रत्यक्ष आलेल संकट. अवाई पहा.) 'सदा-शिवपन्तावर मोठा तवईचा वक्त गुजरला.'—पाव १४. [अवा-ईच्या जोडीला वनविलेला शब्द; तुल० फा. तवाही] म्ह० १ तवई पुरवते अवई पुरवत नाही. २ तवईपेक्षां अवई कठीण.

तव(वं)क, तवका—पु. (काव्य) रागाचा आवेश; त्वेव; संतापाचा आवेग; राग; संताप. 'एनें बोलें सनानिली। तंवकें वैठी टेली।'—शिशु १८६. 'रक्षावा प्राग्योतिष ऐमें बोलोनि वृद्ध तवकानें।'—मोभीष्म ५.५७. 'राक्षस चढनियां तवका। भीमहृदयीं मारी थडका।' २ आवेश; जोर; शक्ति; सामर्थ्य. 'आला धांवुनि जांवुवंत तवकें झुंजावया लागला।'—अकक २, कृष्णकौतुक ५७. तवका पहा. [सं. तवस्=तपक; प्रा. तवक]

तवकणें—अक्रि. कोपाविष्ट होणे; आवेशयुक्त होणे; संकुद्ध होणे. 'हो कां जे महाकल्पाच्या अंती। तवकलेनि यमें जेत तेजती।'—ज्ञा ११.३४२. [तवक]

तवक(कू)ल—स्त्री. १ ईश्वराच्या ठिकाणी निष्ठा; ईश्वराचा भरंवसा, आधार. 'आमची तवकल श्रीवरी! कोणेही गोष्टीची फिकीर नाही.'—ख १.१४२. 'खुदावर तवकूल ठेवून रघुनाथराव यांचे तम्बीचा इरादा केला.'—रा ५.८६. २ (सामा.) भरंवसा; उमेद; आशा. ३ साहस; कचाट; जोखमीचे कृत्य. [अर० तवकूल] ०४५त—जोखमीच काम, साहस करणे. म्ह० तवकल तवाला खुदापर हवाला.

तवका, तंवका—पु. १ शक्ति; जोर; आवेश; उत्साह. 'उठवला बोथरे तंवका। तो सुनाट पडे असिका।'—अमृ ६.४६.

‘म्हणोनी तवकें उडी घातली।’—उषा ५५३. २ धैर्य; धीर. ‘पै वैर, ग्यमहापावकें। जाळनि विषयांचीं कटकें। अधपलीं तवकें। इंद्रियें धरिलीं।’—ज्ञा १२.४६. ३ क्रोध; संताप. [तवक]

तवका—पु. आशा. ‘खुलासा दुनियाईचे आलमांत जितक्या तवक्याच्या शकला आहेत त्या तफेंन दाखवून हर तद्विरीनें निफाक पाडावयासी कसूर करणार नाहीत.’—पया ४७८. [अर. तवक्कुअ=आशा]

तवकीर—खीर, **तवकील**—खील—न. १ बांबू, गहू, तांदूळ जव इ०कांपासून काढलेलें सत्व. २ आरारूटच्या कांड्याच्या बलकापासून काढलेलें एक सत्व. हें हलकें व सहज पचणारें असल्यामुळें मुलांस व आजारी माणसांस याची लापशी देतात. [अर. तवाशीर=वांघुची साखर; तुल० सं. त्वक्=साल+क्षीर=दूध; हिं. तवाशीर; वं. का. तवक्षीर; गु. तवखार; फा. तवाशीर]

तवकूफ—पु. खोळंबा; उशीर; अवकाश; तहकूब पहा. ‘विलफैल आं मेहेरवानांकडून ताण वसावा इतकाच तवकूफ.’—रा १९.७३. [अर. तवक्कुफ]

तवंग—पु. १ पाण्यावर येणारा, पसरणारा (तेल इ०काचा) पातळ थर; तरंग; कोशेटा; तव. ‘दानांतु तैलज्ज्वंग सवंग झाले।’—र ५६. २ डोळ्यांत येणारा भुरीचा पापुद्रा; सारा. ‘कामभोगाचे तवंगें। डोळ्या पात पा पातें न लागे।’—मुविराट ३.१३३. **तवंगट**—वि. तवंगांनीं युक्त. [सं. तवस्]

तवज्जेह, **तवजे**—न. लक्ष्य; अवधान, कृपादृष्टि; मेहेरनजर. ‘तर तवजे करून या सोवत स्वारांचा दर्या ठिकाण लग्न देऊनि तिकडून आरामसीर हत्ती घेऊन येत ते वात केली पाहिजे.’—ब्रच २४. [अर. तवज्जु=अवधान]

तवट—न. धैर्य; धीर. ‘या परी लोहदंतु पडला। स्वामी काई करीतु जाला। घाये बांधले ने तवटें। आपुला सारथी सावडु केला।’—उषा १४१७. [तव]

तवणा—पु. चरकांत घालून गाळण्यासाठीं केलेलीं उंसाचीं कांडी; त्यांची रास. **तवणे करी**—पु. तवणा करणारा; चरकांत घालण्यासाठीं उंसाचीं कांडी करणारा मनुष्य. [तवणा+करणे]

तवतवणें—अक्रि. (अनेक किचकट कामें अंगावर पडल्यानें) कातवणें; चिडणें; जिकीरीस येणें; चरफडणें; तातवणें पहा. [तव द्वि.]

तवताक—ग-ख—वि. १ साजेसा; अनुरूप; यथायोग्य. २ तयार; सिद्ध. ३ वंदिस्त. ४ रेखीव. [अर. ताक्=सज्ज, उत्कृष्ट]

पणा—पु. अचुकपणा; अनुरूपता; विनचुकपणा.

तवतुक—खी. १ (कर.) त्वरा; लगवग; जलदी. ‘तो तवतुक करून आला.’ २—क्रि. (कर.) लगवगीनें; जलदीनें; त्वरित. ‘तवतुक निघा.’ [तवताक]

शको. ४. ११

तवना(णा)स—वि. (गो.) उधळ्या; उच्छृंखल; कोणाचाहि दाब नसलेला.

तवनी—नि—खी. पेज; कांजी. ‘जो पुरवी ब्रह्मविद्येची तवनी।’—भाए ४. ‘मरणा भेगें कव्हणी। टाकी अमृताची तवनि।’—शु १९.

तवनो—खी. १ (महाजु.) तावनी; तापविण्याचें भांडें. २ (ल.) पीडा. ‘ते आजन्म दुःस्वकाळिची तवनी। करी ब्रह्मसुकाळांधनी। नाना भवपाश निर्वाणी। छेदक शस्त्र जे।’—ज्ञाप्र २७. [सं. तपन; प्रा. वे. तवणी]

तवर—खी. मूर्च्छा; भोंवळ; घेरी. तव पहा. (क्रि० येणें).

तघर, **तंवर**—पु. अंडुर; कोंवळा कोंव.

तवर—पु. १ वीरश्री; आवेश. (क्रि० धरणें; वाळगणें). ‘उभतीचा तवर केली झड घालून तलवार।’—पला ७९. २ जोम; पाणी; तेज. ‘शहर पुण्याच्या भररस्त्यामधें भरनवतीचा तवर नवा।’—पला ४.१२. ३ तोरा; ऐट; दिमाख. तज्ज पहा. ४ तापटपणा; रागीटपणा; तळखपणा. [अर. तह्वुर] **तवरी**—वि. १ तापट; रागीट. २ तिरसट; कुंरेबाज. ३ वीरश्रीनें, आवेशानें दुक; धाडसी. [तवर]

तवर—क्रि. त्या वाजूस; पलीकडील वाजूस; (प्र.) तवार. याच्या उलट अवार=अलीकडील वाजूस.

तंवर—वरीं—तंवरी—क्रि. तोंपर्यंत; तोंवर; तोंपावेतों. ‘तंवरी रे तंवरी भवगजाचें मान।’—दावि १४९. [तंववर अप.]

तवरक, **तव्हरलोक**—क्रि. (व.) तेव्हां. [तंव]

तवरुत—क्रि. (व.) जलदीनें; लवकर; त्वरित. [त्वरित अप.]

तवरें—न. (गो.) कथील; टीन; निकल.

तवलें—न. १ (गो.) डोकें. २ लहान तवली.

तवली—खी. १ (खा. व. वे.) धातूचें, मातीचें पसरट आकाराचें थाळीसारखें भांडें. टवळी, टवळें पहा. २ (खा.) मडकें; तपेली. ‘हांडे, कुंभ, पळथा, परात, तवल्या, गुंडे तपेलीं घडे।’—सारह ३.४३. ‘तेव्हां तो सर्प चिरून शेन तवली ठेविली जुलीवर।’—अफला ७१.

तवली—खी. (गो.) टवका काढून नारळास पाडलेले भोंक; टवळी अर्थ १ पहा. ‘तान लागल्या जाल्यार अडसरची तवली मारून दिना.’

तवलूद—पु. जन्म. ‘आमची नियत ईश्वरास मान्य होऊन माधवराव पन्तप्रधान यांचा तवलूद झाला.’—रा ५.८६. [अर. तवल्लूद]

तंववर—क्रि. तोंपर्यंत. [तंव+वर]

तवशी, **तवशीण**—खी. (कों. गो.) तवशाचा, कांकडीचा, पावसाळी कांकडीचा वेल. [सं. त्रपुषी; प्रा. तउसी]

तवशें—सैं—न. १ तवशीचें फळ; कांकडी. ही मोठी व लांबट असून आश्विन महिन्यांत होते. —कृषि ५८२. (‘अप्पाधप्पा’ या

गाण्यांत) 'उतरलीं तवसं' २ तवसोळी पहा. म्ह० एक हात तवसें नऊ हात बी=अवाच्या सव्वा मारलेली थाप; सात हात लांकूड नऊ हात ढलपी; सांगोसांगी वडाला वांगी.

तंवसर—क्रि. (कु.) तोंपर्यंत; तंववर.

तवसळी, तवसोळी—खी. तवशाचा, कांकडीचा कीस, तांदुळाचें पीठ व गूळ घालून केलेलें पकान. पातोळा पहा. [तवशें+पोळी]

तवसाड-ळ—खी. (कों. कु.) एक प्रकारचें भात; तांडूळाची एक जात.

तवा—पु. १ पोळ्या, भाकरी इ० भाजण्याचें लोखंडाचें, मातीचें वटुलाकार पसरट असें भांडें. 'भरत रडे मातेचा तो स्नेह हि तापला पर तवा या।'—मोरा हनुमद्रामायण १.४८४. २ कांठ व पदर वज्र्य करून शेला, शालजोडी इ० वस्त्राचा मधला भाग; वस्त्राचें अंग. ३ (ल.) एकसारखा सपाट व विस्तीर्ण पातळ खडक; कातळ. ४ वृक्ष, खाचखळगे, उंचवटे इ० नीं विरहित असा जमीनीचा प्रदेश; सपाट मुप्रदेश. ५ रत्न इ० कांच्या कोंदणामध्ये रत्नाच्या खालीं वसविण्याचा सोनें, चांदी इ० धातूचा पत्रा; तूकट. ६ दौल-ताबाद येथील किल्ल्यांतील काढताघालता पूल; उभ्या चढणीवर जिऱ्याच्या तोंडाशीं वसविलेलें तव्याच्या आकाराचें लोखंडी झांकण. शत्रूला येतां येऊं नये म्हणून याच्यावर विस्तव घालीत. ७ ओलांडण्याकरितां नाला, गटार इ० कांवर घातलेला पुलासारखा लोखंडी पत्रा. [सं. तप्=तापणें; प्रा. तव; हिं. तवा; फा. तावा] सामाशब्द—
०तोबरा—पु. १ (तवा आणि तोबरा) (ल.) प्रवासास आवश्यक सामुग्री, सामान; प्रवासाचें साहित्य. २ निर्वाह; उपजीविका. 'इकडे उत्पन्न झाल्यास तवा-तोबरा, न जाल्यास फाका.'—होके १०५. 'परंतु फौजेचा तवा-तोबरा चालला पाहिजे.'—ख ६. २९१३. [तवा+तोबरा]

तवा—खी. मूच्छा; घेरी. (विरु.) तव पहा. (कि० येणें).

तंवा—क्रि. (कों.) तेव्हां; त्यावेळीं. [तव]

तवाइ—खी. १ दंड; भुर्दंड. (कि० पडणें; भरणें; येणें). २ (व्यापार इ० व्यवहारांतील) नुकसान; तूट; बूड; खोट. 'आम्ही किती दिवस तवाई सोसावी.'—ख १२. ६२७७. ३ संकटाचा प्रसंग; आपत्ति. 'स्वामीवर तवाई मोठी गुदरली आहे.'—ख ११. ५९१०. (विरु.) तवई पहा. [फा. तवा-ई]

तवाका—पु. गळेवंद; तोक. तोक पहा. 'पायांत वेडी व गळ्यांत तवाका घालून कैदेत ठेविलें.'—मंसव ११. [अर. तौक्=गळसांखळी]

तवा(वां)का—पु. ताकद; शक्ति; तक्वा; सामर्थ्य. तक्वा पहा.

तवाजा—पु. १ वक्षीस; इनाम; नेमगूक. 'त्यांनीं दहा लक्षांची जहागीर तवाजा करून समजावीस के.नी.'—रा ५.२९.

—रा २२.१०४. २ आदर; सभ्यपणाची वर्तणूक; सभ्य, अदबीचें, आदरयुक्त वर्तन. ३ (बुकीनें रुढ). (मुलें, गुरें इ० काचीं) जोपासना; लाड; निगा. [अर. तवाछु]

तवानाणें—अक्रि. १ (दुखण्यांतून उटल्यानंतर) पूर्ववत् निरोगी, सशक्त होणें. २ सशक्त, निरोगी वनणें; सुदृढ होणें. ३ तवाना, हुषार होणें. [फा. तवाना]

तवाना—वि. १ आजारांतून उटल्यावर, अशक्तपणा गेल्यावर निरोगी किंवा सशक्त झालेला; (आजार, दुखणें इ० कांतून) वरा झालेला. २ सशक्त; सुदृढ. 'वाधानें चार रुपये सम्पादून तवाना जाहला आहे.'—ख १२. ६३९९. ३ ताज्या दमाचा; हुशार. 'फौज तवानी राखून बुनगेचा वचाव होय तोच अर्थ करावा.'—ख ५. २५०४. (ताजा या शब्दावरोवर बहुधा उपयोग. उदा० ताजा तवाना). [फा.]

तवानी, तवानी तलफ—खी. गंजिफांच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. राजकी देणी नसल्यास व पडचोर हुकूम करावयाचा असल्यास प्रथम नातवानी देणी दिल्यानंतर तवानी देणी घावयाची असते. [फा.]

तवाफ—खी. प्रदक्षिणा. 'दर्यांत जाऊन तवाफ करून ...'—रा ५. ६५. [अर. तवाफ]

तवार—क्रि. तवर; पलीकडील वाजूस; याच्या उलट अवार. [सं. तव=तो+पार=वाजू, किनारा]

तवारी—खी. (कु.) चांभाराचें एक हत्यार.

तवारीख—खी. १ तारखा. २ इतिहास; वखर. [अर. तवारीख=तारीखचें अव.] सामाशब्द—
०नामा—पु. इतिहास-ग्रंथ. 'अगर मुसल्मान कोणी असे तरी मोठे मोठे तवारीखनामे जाले असते.'—एटि १.१८. [तवारीख+फा. नामा=पत्रक]

तवालीयत—खी. जिम्मेदारी; हमीदारी. 'दर्या-मजकूरची तवालीयत.'—वाडसनदा ७७. [अर. तव्लियत]

तवी—खी. एका विशिष्ट आकाराचें धातूचें, मातीचें भांडें. तवली पहा.

तवीर—पु. एक प्रकारचें लहान झाड.

तवें—क्रि. तेव्हां; त्यावेळीं; तंव. 'तवें तया कृष्णा मनी मग वाटल विस्मय.'—गीताचंद्रिका १.२७. [तंव]

तवेवदार—पु. लांकूडतोड्या; कुन्हाडवाला. —ब्रच ५५. [फा. तवदार्]

तवेश—पु. रागाचा झटका, आवेश; त्वेष. [सं. त्वेष अप; तुल. अर. तैष्]—शी-पी-वि. रागीट; तामसी; संतापी; तापट. [तवेश]

तव्हय—क्रि. (खा.) तेव्हां. —भात्रे ७.१ ते ४.

तव्हसन—क्रि. (खा.) तेव्हांपासून. —भात्रे ७.१ ते ४. [तव=तेव्हां+पासून]

तशफ्फी—खी. समाधान; दिलासा. 'तुम्ही आमचे तर्फेने यांची तशफ्फी व जिल्जोई करावी.' —रा २२.२५. [अर.]

तशरीफ—घ. तशरीफल्याख—तसरीफ इ० पहा.

तशाडी—खी. (हेट.) नाश; ओसाडपणा. (क्रि० देणें).

तशांत—क्रि. तशा परिस्थितीत; तसें असतां. [तसा शब्दाच्या सप्तमीचें एव.]

तंशिश—पु. घोड्याच्या पायाच्या खुंभास होणाऱ्या नऊ रोगापैकी एक रोग. —अथप २.२७३.

तशेला—वि. तसला; त्या प्रकारचा; त्यासारखा. [तसला अप.]

तशो—वि. (को. राजा.) तसा; तशा प्रकारचा. [म. तसा]

तश्कीस—खी. (वैद्यक) चिकित्सा. [अर. तश्कीस]

तश्रीफ, तश्रीफ—खी. बहुमानाचा पोशाख. तसरीफ पहा. 'बरोवरी लढाईच्या तश्रीफा देऊन रवाना केले.' —समासद ३०. 'मग हरकारेसी तश्रीफ देऊन रवाना केले.' —इमं ११. [अर.]

०ई—शरीफ—वि. हुजूर. तश्रीफाखर्च—पु. स्वारीखर्च. —वाडवावा १.३५७.

तश्वीश—स—खी. १ तोशीस; त्रास; तसदी; घस. तोशीस पहा. 'त्यास एक जरेचे तश्वीश व आजार लागूं न देणें. —रा १५.१५६. २ पीडा. 'रयतीस लायनी सिबीगाली न करणें व तश्वीस न देणें.' —रा १६.२९. [अर. तश्वीश]

तष्ट—न. (अशिष्ट) लचांड; उपाधि; खेकटे; शुक्रकाष्ठ. [सं. तक्ष]

तष्ट, तष्टित—वि. १ तासलेला; छाटलेला. २ (अंकगणित) संक्षेप देऊन लहान केलेला (अपूर्णांक इ०). [सं. तक्ष]

तसदिक—खी. (व.) चौकशी; तपास. [अर. तस्दीक]

तसदिया, तसदी, तस्दी—पुखी. १ त्रास; तखलीफ; भ्रम; मेहनत. २ तंगचाई; अडचण; ओढघस्तता. 'तिचे पोटापाण्याची बहुत तसदी होती.' —भाव १९. ३ कडक कैद. —मदर १. ४ तगादा. —मनको. [अर. तस्दी]

तसदुक—पु. दान. 'नजरा व लोकांचे तसदुक सत्के जांले.' —रा ७.१२३. [तर. तसदुक]

तसनस, तसनाश—स—पुखी. नासाडी; धूळधाण; नाश; राखरांगोळी; हानि. 'त्यासी त्याचे तसनस होऊ नये.' —इमं ६. —वाडसमा १.१२४. [अर. तहस-नहस]

तसवी—खी. मण्यांची, मोत्यांची माळ. (सामा.) जप-माळ; स्मरणी. 'हार्ती तसवी घेऊनि माळ। डोळे आरक्त केले विशाळ।' —मवि ५.९३. [अर. तस्वीह=ईश्वरनामाचा जप]

तसवी(वी)र, तस्वीर—खी. (एखाद्याच्या चेहऱ्याची, शरीराच्याची) हुवेहुव प्रतिमा; छवी; चित्र. [अर. तस्वीर]

तसमा—तस्मा—पु. (ना.) (घराचा) खण; भाग. चशमा अर्थ ४ पहा.

तसर—खी. १ एक क्षुद्र कीटक; पतंग. २ जाडधाभरड्या रेशमाची एक जात. टसर पहा. [सं. त्रसर=धोटा; हिं. तसर] —राऊ—राव—न. १ एक प्रकारचें जाडें रेशमी कापड. २ जाड्याभरड्या रेशमाचें—नेसण्याचें एक वस्त्र. [तसर] तसरी—वि. तसर रेशमाचें केलेलें. [तसर]

तसर—न. १ ऐनजिनसी साऱ्याच्या ऐवजीं शेतकऱ्यानें सरकारास द्यावयाची वसुलाची नक्त रकम; ही ऐन गळ्याच्या एकचतुर्थांश असे. याला कोंकणांत नक्तखंड म्हणतात. 'चवथाई गल्याचे तसरे दर खंडीस रुपये पंधराप्रमाणें.' —वाडसमा २.२३१. सामाशब्द— ०कोंबडा—भोंपळा—पु. सरकारी अधिकारी सरकारी कामानिमित्त एखाद्या गांवीं गेला असतां त्याच्या सरबराईकरितां गांवकऱ्यांनीं द्यावयाचा कोंबडा, भोंपळा किंवा भाजी.

तसराळें—न. उथळ वशीच्या आकाराचें धातुचें एक प्रकारचें पसरट भांडें. [सं. स्तृ+सं. आलय; म. आळें]

तसरी—खी. (कों.) १ बांगी, मिरच्या इ०कांच्या रोपांस पाणी देतां यावे म्हणून त्यांच्या दोन रांगांमध्यें खणलेली लांबट खळी, खांचण; बागेंतील पाण्याचा पाट. २ पाण्यातील शिंपाच्या जातीचें दोन पाख्यांचें शिंप; द्विदल शिंप. [सं. स्तर]

तसरीफ—ब—खी. १ गवई, तमासगीर इ० लोकांस (राजे लोक खूष होऊन) देतात तें मानाचें वस्त्र, पोशाख इ० (सामा.) ओहेर; नजराणा. 'पावल्याचा जाव दिधला लिहून। तसरीफ देऊन पाटविला।' —तुगा ४४३६. २ गांवकामगार, सरकारी नोकर इ०कांना बहुमानाचा पोशाख इ० देण्याचा विधि. ३ बहुमानाचीं वस्त्रे, जिन्नस, इ० ४ बहुमानाच्या पोशाखाऐवजीं दिलेलें वतन, जमीन. ५ (गो.) भेट; नजराणा (फळें, मिठाई, इ०चा). [हिं. अर. तश्रीफ] ०ल्याख—वि. नजर करण्यास योग्य (वस्त्र, पोशाख इ०).

तसरुफाती—खी. १ अधिकार. 'भोगवटे तसरुफाती चालत आले आहे.' —इमं ४४. २ ताबा; कबजा; भोगवटा. 'फर्मान व भोगवटे याचे कागद होते ते जलाले, व आपण दुकालकरितां कासीस गेलों होतो त्याकरितां तसरुफाती अजी तागाईत नाहीं.' —रा २०.३१८. [फा. तसरुफात]

तसरुफ—पु. १ ताबा; अंमल; कबजा. 'मकर-फरेब करून आपला तसरुफ केला.' —दिमरा १.५४. ४ —वि. स्वाधीन; ताब्यांतील. 'त्यांच्या भरंवशावर येथील रयतेस उजाड करोन लाखों रुपये तसरुफ केले.' —दिमरा २.१८५. [अर. तसरुफ]

तसलमात, तसल्लि(ली)मात—तसलमात पहा. -वि.
(जमाखर्चात) मोघम; अमानत. -शअ. कडोन; मार्फत; गुजारत
अर्थ ३ पहा. 'तसलमात श्रीनिवास त्रिवक कारकून शिलेदार.
—बाडसमा १.४०. [अर. तस्लीमात—तस्लीम=सलाम यांचे अव.]
० खातें—न. एखाद्याला दिलेल्या रकमेचा पक्का हिशेब घेण्यापूर्वी
च्या खात्यांत ती रक्कम टाकतात तें खातें.

तसला—वि. तसा; तशा प्रकारचा; त्यासारखा. [तसा]

तसलीम, तस्लीम—खी. बंदन; प्रणाम; नमस्कार; राम-
राम; सलाम. 'तसलीम करुनियां जाता झाला।' -अमृत
८८. 'बयाजी शिंदे यांनीं उठोन तसलीम केली.' -भाव ६१.
[अर. तस्लीम्]

तसल्ली—खी. समाधान; खातजमा. 'परंतु दुसरा सर्दार
आल्याखेरीज पातशाहांची तसल्ली होत नाही.' -दिमरा १.
२५९. [अर.]

तसवळ—खी. पात. -बदलापूर २८३.

तसवीर—खी. तसवीर पहा.

तसा—वि. १ त्या प्रकारचा; त्यासारखा; त्या जातीचा.
-क्रिवि. १ तशा प्रकारे; त्या प्रकारने; तशा रीतीने; त्या प्रमाणे.
२ त्याक्षणीं; त्यासरसा; तत्काळ; लागलीच; ताबडतोब. 'बाघ
आला तसा मीं घावरलों.' 'जेवलों तसा आलों.' त्या मार्गाने;
त्या दिशेने; तो मार्ग, दिशा धरून. 'आम्ही असे जातो, तुम्ही
तसे जा.' ४ वाक्यपूरक, वाक्यालंकारार्थक शब्द. 'जो तसा
मारीन.' (जसा शब्दाबरोबर उपयोग) [सं. तत्+सदृश; तत्+
सम]

तसू—सू—पुन. गजाच्या एक-विसांश किंवा एक-चौविसांश
अंशाइतक्या लांबीचे एक परिमाण. साधारणतः अनामिका व
मध्यमा यांच्या रुंदी इतकी याची लांबी असते; द्वयंगुळ. [फा.]

तसेर—न. नक्त खंड; नक्त सारा. तसर पहा.

तसेला—वि. त्या सारखा; त्या प्रकारचा. (प्र.) तसला पहा.
[तसला अप.]

तस्कर—पु. चोर; लुटारू. [सं.] सामाशब्द—० विद्या—खी.
चोरी करण्याची विद्या, शास्त्र, कौशल्य; ठकवाजी. 'तुम्ही ठक
चोर आणिला घरा। तो तस्करविद्येमार्जी पुरा।' -शनि १६४.
[तस्कर+विद्या] तस्करी—खी. चोरी; तस्कराचे कृत्य. [तस्कर]
म्ह० मस्करी करितां तस्करी होते—थडेने चोरून ठेवलेला जिन्नस
पुढे चोरीचा जिन्नस होतो.

तस्करणें—सकि. चोरणें. -माझा ११.५४८. (पाठ.) [तस्कर]

तस्करनिशी, तस्करनीस—तजकरनिशी इ० पहा.

तस्करपंत—पु. तजकरनीसास विनोदानें दिलेलें टोपण
नांव. [तजकर(अप)+पंत]

तस्करा—पु. फिर्याद; तक्रार. तजकरा, तजकरा पहा.
'त्याजवर हुजूर कोणी तस्करा केला कीं ...' -ख ७.३६९०.
[अर. तजकरा अप]

तस्त—न. हात, तोंड इ० धुतांना पाणी सांडण्याचें, धुक-
ण्याचें रुंद तोंडाचें भांडें, पिकदाणी; गंधूपपात्रक. -राव्य १.२६.
'पंखे, मोरछलें, कितेक निवडीं तस्तें प्रशस्तें पुसे।' -सारह
३.४४. [फा. तस्त]

तस्दिया, तस्वी, तस्ती—तसदिया, तसदी इ० पहा.
'येथें वैरणीची तस्दी फार जाली आहे.' -रा ६.३९२.

तस्दीक—पु. दान. तसदूक पहा. 'तमाम लोकांनीं सतके
नगदी रुपये व खुर्दा व उडीद, तेल, तीळ वगैरे जिन्नस तस्दीक
केले.' -रा ७.१२०. [अर. तसदुक्]

तस्फिया—पु. १ मैत्री; स्नेह. २ समेट; तह. 'रफेशर
केला व तस्फियाचा नक्षा ठराविला.' -वाड-कैफियती १००.
३ (ना.) निकाल; निर्णय. [अर.]

तस्बी—खी. स्मरणी; जपमाळ; तसवी पहा. [अर.
तस्बीह]

तस्वी—खी. स्वरूपसाधर्म्य. [अर. तश्वीह]

तस्वीर—खी. छवी; प्रतिमा; चित्र. तसवीर पहा. [अर.
तस्वीर]

तस्मा—पु. १ चामड्याची वादी, पट्टा. २ समईखालीं ठेवा-
वयाचा चामड्याचा वर्तुळाकार तुकडा.

तस्मा—पु. (ना. व.) घराचा खण; दोन खांबांमधील
जागा; तसमा. चस्मा अर्थ ४ पहा. [चस्मा]

तस्मागर्दन—वि. चोहोंबाजूंस मान फिरविणारा (घोडा).
हा वाईट समजला जातो. -अश्वप १.१०४. [तस्मा=वादी+गर्दन]

तस्मात—क्रिवि. १ म्हणून; त्यामुळे; त्या कारणास्तव. २
(गो.) तशांत; तितक्यांत. [सं. तत्. या पुछ्छिणी सर्वनामाच्या
पंचमीचे एकवचन]

तस्लीफ, तश्लीफ—खी. आगमन. 'जूद आं यक्वाल-पन्हानीं
या जिल्ह्यास तस्लीफ फर्मावावी.' -पया ३८७. [फा. तश्लीफ]

तसलमात, तस्लीम, तस्लीमात—खी. १ बंदन; राम-
राम; सलाम. २ देणगी; वक्षीस; इनाम. 'समस्त लहानथोरीं
तस्लीमात वज्या आणिली.' -एटि १६५. 'हैदरखान यास पक्ष
हजारीची तस्लीमात जाली.' -रा १.१७९. ३ मोघम खर्ची;
खर्चाकरितां अमानत दिलेली रक्कम. 'ती जागा तानाजी येवला
याचे तस्लीमातीस दिली आहे.' -रा १२.१८३. ४ ताबा;
कवजा; दिम्मत 'ज्याचे तसलमातीस जे हत्यार असेल त्याची
चौकशी राखीत जावी.' -भोंक ४०. ५ उपयोग; उपभोग.
तसलमात पहा. [अर. तस्लीम्=यांचे अव.]

तह—पु. १ दोन युध्यमान पक्षांतील शत्रुत्व नाहीस होऊन झालेला सलोखा; समेट; सख्य; ऐक्य. २ संमति; अनुमति; मान्यता; पसंति. ३ सरकारी जुजवी कायदा; नियम. ४ वद्विवाड; ठराव. 'देशमुखपासून दिवाणांत वसूल घ्यावया तह आहे.'—इमं १५५. [फा. अर. तहीया=व्यवस्था; सामुग्री?] सामाशब्द—
०नामा—पु. तहाविषयीचें करारपत्र; दोन पक्षांतील तहाच्या ठरावाच्या अटींचा लेख. ०वाजारी—खी. एककर; वाजारांतील दुकानच्या जागेचें भाडें. 'तफरीफ व तहवाजारी व सायेर रहदारी व मेट.'—वाडवावा १.३५. तह व मोजीब—क्रि. तहाप्रमाणे. 'हिसेदारांचा हिंसा तह व मोजीब देत जावा.'—वाडसमा १. १५६.

तह—पु. गादी, उशी इ०कांवरील आच्छादन, अत्रा; गादी, उशी इ०कांवरील खोळीस लावलेलें ठिगळ.

तहकीक—खी. १ सत्य; निश्चिति; निर्णयात्मक सत्य; खरी हकीगत. 'काहीं कदीम सनद असेल ते हुजूर आणून दाखवावी त्याजवतून तहकीक होईल.'—रा १४.४. 'परंतु तहकीक कलेना.'—भाव १२४. २ खात्री. 'तहकीक करून आकार होईल त्याप्रमाणें खर्च लिहिणें म्हणोन.'—वाडवावा २.१८८. —वि. निश्चित; खरें. [अर. तहकीक]—कात—खी. १ चौकशी; तपास; सत्यान्वेषण; शहानिशा. 'सदहू गोष्टीची तहकीकात लाविली.'—रा १८.६०. 'धाकटे नाना व गोविन्द शिवराम तहकीकात करितां तो (=तोतया जनकोजी) थोरात रघोजी असा ठराव झाला.'—ख २.६३१. २ हकीकत. 'दिघा मजकुराची तहकीकात मनास आणतां.'—वाडवावा २.१५. ३ खचिती; खात्री; निश्चितपणा. [अर. तहकीक अव.]

तहकुबी—खी. काहीं काळापुरती बंदी; खळ; खंड; थांबवणूक. तकुबी पहा.

तहकूब—प. तहकूबचिठी—तकूब इ० पहा. 'लढाई तहकूब करितों.'—मराचिथोशा ५०. [अर. तवकुफ्]

तहगिरी, तहगीर—खी. बडतफी; पदच्युति. तगिरी, तगीर पहा. 'न्याहारखानाचें वाईचें ठाणें तहगीर जहालें.'—इमं ३६.

तहद—त—१ पर्यंत; पावेतों; थेट; त्या हद्दीपावेतों. 'पुढेही श्री अहद रामेश्वर तहद दिल्ली यश देखील.'—त्रप २५३. २ तहदच्या जोडीला पर्यंतहि द्विरुक्तीनें लावतात. 'तहद अजंठेपर्यंत.'—वाडसमा २.१६२. [फा. तह=खाली+हद्]

तहदम—वि. बेजार; बेदम. 'दोघे पाटील मारून तहदम केले.'—पेद १८.८८. [अर.]

तहदल—वि. (व.) तयार; सिद्ध.

तहनाल—न. १ तरवार इ० शस्त्राचें म्यान. —शर. २ म्यानाचें टोंक; म्यानाच्या अग्रास वसविलेले चांदी इ० धातुचें टोपण. —वाडसमा १.२४९. [फा. तहनाल्]

तहबंद—पु. वार्षिक खर्चाचें अंदाजपत्रक; ताळेबंद. [तह+बंद]

तहमु(मु)ल—पु. १ ढिलाई; सहन करणें; सहष्णिता. 'आपण सबुरी करून तहमूल करावयास तक्सीर केली नाही.'—इमं ६७. [अर. तहम्मूल]

तहरीर—खी. १ कारकुनाच्या खर्चासाठीं देशपांडे इ०कांच्या स्वाधीन केलेली गांवकींतील रकम; हक्क. मराठी राज्यांत फडणीस व मुजुमदार यांनाहि ही देत असत. २ लिखाण; वर्णन. [अर. तहरीर्]

तहरीर—खी. तक्रार. 'सदरह मुकदम्यासंबंधी कागदपत्राचा चाकबगार कारकून मिळण्याविषई बरीच तहरीर केली.'—विक्षित २.१३१.

तहवील, तहवेल—खी. १ उबूखाना, पीलखाना इ० अठरा कारखान्यांच्या खर्चाचें सदर. २ अठरा कारखान्यांचा समुदाय. ३ सरकारी कोठी; भांडार. 'जडाव तहवेल पैकीं.'—वाडसा १.७७. ४ रोकड; नगदी; भांडवल; पुंजी. [अर. तहवील]

तहसी(सी)ल—खी. १ वसूली; जमाबंदी; सरकारी सारा वसूल करण्याचें काम. 'तहसिलीस प्यादे सरकारचे देविले जातील.'—सांसइ-जुले ११. २ रयतेनें सरकारास द्यावयाचा सारा; सरकार देणें. 'स्वानुभवाची तहसील निकी। रसद स्वामीसि दिधली शेखी।'—भवि ४५.६७. ३ वसूल झालेल्या साऱ्याची रकम. ४ कोणापासून व किती सारा वसूल करावयाचा, किती केला इ० माहितीचें कुळकर्ण्याजवळ असलेलें पत्रक. ५ (ना. व.) तालुका. [अर. तहसील्] सामाशब्द—
०दार—पु. सारावसुलीचें काम करणारा अधिकारी; मामलतदार. [फा. तहसील्दार] ०दारी—खी. तहसीलदाराचें काम; हुद्दा; मामलतदारी. [फा.]

तहा—हां—क्रि. १ तेथें; त्या ठिकाणीं. 'तहां त्याचे दाराशी अहंकाराना झाड होता.'—मसाप २.१.३१. ह्या शब्दाचा उपयोग फक्त सरकारी कागदपत्रांतून व वरिष्ठ अधिकारी कनिष्ठ अधिकाऱ्याच्या हुद्यापूर्वी किंवा तेली, वाणी इ० व्यापाऱ्यांच्या नांवापूर्वी करतात. उदा० तहा पाटील; तहाचौगुला; तहातेली; तहावाणी इ०. २ (कातवडी. ठाणें) तेव्हां; मग; नंतर. 'तहां राजा काय बोले.'—मसाप २.१.३१. [हि.]

तहादार—वि. १ ज्याची घडी अद्याप मोडलेली नाही असें (नवें लुगडें, मंदील, शाल, परटाकडून धुवून आलेला अंगरखा, वस्त्र इ०); नवाकोरा; कोराकरकरीत. २ (चुकीनें रूढ) ताजा; शिळा नसलेला. [फा. तह=घडी; तहदस्=नवा]

तहादर—वि. तहादार अर्थ २ पहा.

तहान—खी. लहान मुलाच्या डोक्यावर थंडाव्यासाठीं ठेवावयाचा पानांचा ठेंवा किंवा दुधाची घडी. (क्रि० घालणें; काढणें).

तहान—खी. १ पाणी पिण्याची इच्छा; तृषा; तृष्णा. २ (ल.) इच्छा; आकांक्षा; आशा. 'वसाहतीच्या स्वराज्याविना हिंदुस्थानची तहान कशानेही भागणार नाही.'—केसरी १७.५. ३०. [सं. तृष्णा; प्रा. तण्हा] (वाप्र.) ०घालविणें—मोडणें—तहान शांत करणें. तहानेला—वि. तहान लागलेला; तृषित; तहानेनें पीडलेला. म्ह० तहान लागल्यावर विहीर (आड) खणणें=आयत्या वेळीं जरूरीची वस्तु शोधणें; संकट गुदरण्यापूर्वी त्याचा उपाय शोधून न ठेवून आयत्यावेळीं धांवाधांव करणें. सामाशब्द— ०मोड—खी. १ जनावर, मनुष्य पाणी पीत असतांना त्याची तहान शांत होण्यापूर्वीच त्यास पाणी पिण्यास प्रतिबंध करणें. २ वर सांगितल्याप्रमाणे मोडलेली तहान. ३ थोडेंसे पाणी पिऊन तहान तात्पुरती शमविणें. ४ तृष्णेचें, वासनेचें—ती तृप्त करून—निर्मूलन होणें. [तहान+मोडणें] ०लाडू भूकलाडू—पु. भूक तात्पुरती शमविण्यासाठीं खावयाचे फराळाचे पदार्थ; लाडू इ० फराळाचा जिनस. 'तिनें आपल्या मुलास तहानलाडू भूकलाडू करून दिले.'—लोके २.५०. तहानणें—नेणें—अक्रि. (ल.) तहान लागणें; तृषाक्रांत होणें. [तहानणें]

तहांहयात—द—क्रि. वि. यावज्जीव; आजन्म; आयुष्यभर; मरेपर्यंत (हा शब्द वतन, इनाम, करार इ०कांच्या दस्तऐवजांत योजितात). [फा. ता—हायात]

तहां—क्रि. वि. (खा.) त्या दिवशीं; तथी. [सं. तदा]

तळ—पु. १ (एखाद्या पदार्थाचा) खालचा भाग, वूड. २ जमीन; जमीनीचा पृष्ठभाग. 'दोन्ही दळभारां देषतां। तो प्रग्रने (प्रशुम्ने) आणीला तळा।'—उषा १४१५. ३ (झाड, छपर इ० कांच्या) खालील जागा, जमीन. 'लपे आत्मभ्रांतिछाया। आपण्यां तळीं।'—झा १६.१०. ४ सैन्य; स्वारी इ०कांची मुक्कामाची जागा छावणीचा गोठ; शिबिर; कॅंप. (कि० घालणें, देणें; मांडणें; धरणें; पडणें; येणें; सोडणें). 'महाराणीसाहेबांचा तळ बडोदें मुक्कामी ज्या राजवाड्यांत मुक्काम असेल तेथील पाहरे'—बडोदें, राजमहाल, कामगारी—कारकून नियम ७. ५ पृष्ठभाग; सपाट भाग. जसे—हाताचा पायाचा, तळ. 'ऐसे चारी हे सरळ। करचरणतळ।'—झा १४.१०३. 'पृथ्वीतळ उलथें पहात।'—झा १.१५६. ६ व्यापारी, प्रवासी, लमाण, गाड्या, घोडें इ०कांच्या मुक्कामाची जागा, अड्डा. ७ एखाद्या ठिकाणीं कांहीं काळ झालेलें सैन्याचें वास्तव्य; मुक्काम; छावणी; कॅंप. ८ एखाद्या पदार्थाच्या राशीनें व्यापलेली जागा; पदार्थ ज्या ठिकाणीं असेल ती जागा. (पदार्थ हलवितांना, तेथून दुसरीकडे नेतांना सापेक्षतेनें या शब्दाचा उपयोग करतात). 'आवे सगळेच नेऊं नकोस, कांहीं तळावर ठेव.', ९ विस्तृत व सपाट भूभाग; मैदान; सपाट प्रदेश. 'या तळाची प्रदक्षिणा चार कोसांची आहे.' वूट, जोडा इ० कांचा खालचा (ज्यावर पाय टेकतात तो) भाग;

तळवा; जोड्याच्या तळव्यांतील चामड्याचा तुकडा. ११ (—न.) कुंभाराच्या चाकाच्या मध्याची फळी. १२ नाश; रसातळ. 'मानी मेलाचि जरी दुर्जेय तरि निजशतात्मजरिपु तळा।'—मोक्षी २. २२. १३ (वणजारी) तांडा. [सं. तळ; फ्रें. जि. तलै=खाली, आंत] (वाप्र.) ०करणें—मुक्काम करून राहणें; डेरा देणें; विन्हाड लावणें. ०घालून बसणें—१ (एखाद्या ठिकाणीं) कायम वस्तीच्या इराद्यानें राहणें, उतरणें; आसन, ठाण मांडणें. २ दुसऱ्याचा पैसा गिळंकृत करून, लुबाडून वेदरकारपणें स्वस्थ आणि निर्धस्त राहणें. तळ मारणें. तळची—तळगायाची आग मस्तकास जाणें—(कर्त्याची षष्ठी) रागानें नखशिखांत संतप्त होणें; अतिशय राग येणें. तळचें मडकें हाणणें—फोडणें—(मडक्याच्या उतरंडींतील सर्वांत खालचें मडकें फोडणें) (ल.) मुळावरच धाव घालणें; समूळ नाश करणें. ०झाडणें—(ल.) (सर्व सामग्री, वेगमी इ०) खाऊन फस्त करणें. ०थांबणें—(एखाद्याचें) आसन स्थिरावणें; जन्माची सोय लागणें; थाऱ्यास, ठिकाणीं लागणें (कर्त्याची षष्ठी). ०न थांबणें—(कर्त्याची षष्ठी) एखाद्याच्या पायाला भोवरा पडणें; वूड स्थिर नसणें; भटकभोंवरी करणें. ०मारणें—तळ घालून बसणें; अर्थ २ पहा. ०लागणें—पडणें—(कर्माची षष्ठी). (सामग्री, वेगमी इ०) जवळ जवळ फस्त होणें, संपण्याच्या वेतांत येणें. तळावर बसणें—राहणें—१ विपन्नावस्थेस येणें; अवदशेस येणें; अक्रिचन होणें. २ (ल.) घरीं बसणें; समाईकीच्या वांटणींतील भागास मुकणें (चोर, लुटारू त्यांच्यापैकीं घरीं बसणाऱ्यास लुट्टीचा कांहींही भाग दत्त नसत त्यावरून.) ३ धंद्याच्या ठिकाणीं, नेहमीच्या जागीं असण. (एखाद्यास) तळावर बसविणें—एखाद्यास समाईक वांटणींतील भाग देणें; त्याच्या कपाळीं वाटाण्याच्या अक्षता लावणें. सामाशब्द— ०काठी—खी. शिडाचें कापड तळाशीं लाव ताणण्याकरितां वापरलेली काठी. ०कोंकण—न. सह्याद्री आणि समुद्र यांमधील देश; कोंकण-पट्टीचा दक्षिण भाग; गोवें मुडुख व त्याजवळचा प्रदेश. ०खंड—न. (कों.) १ जात्याची खालची तळी; (सामा.) जात्याच्या दोन तळयांपैकीं कोणतीहि एक याअर्थीं रालचें वरचें तळखंड असाहि शब्द प्रयोग करतात. २ खालचा भाग; तळ; उदा० भिंतीचें तळखंड. ३ फणसाच्या चारखंडास आंतून चारीसारखा अंश (पाती) असतो व वर कांटे असतात त्यांच्यामध्य जो दळदार भाग असतो तो. ०खंडा—पु. खांब ज्यावर बसवितात तो दगड; उयळ्याचा दगड. ०खप—पु. (माल, व्यापारी जिनस इ०कांचा) स्थानिक, तळावर होणारा, गावांतल्या गांवांत होणारा खप. 'या मालाचा तळखप कमी.'—मुंग्या ४९. ०घर—न. १ घराच्या तळमजल्याच्या खालीं (जमीनीच्या पोटांत) मनुष्य इ०कांस राहण्यासारखें केलेलें स्थळ; खोली; दालन; भुईघर. २ (कु.) माडी

असलेल्या घराचा तळमजला. -शास्त्रीको. •घाट-पु. १ पर्वताचा पायथा. पर्वताच्या पायथ्यालागतचा प्रदेश; घाटबुडी पहा. सव्याव्री-खालचा प्रदेश. [तळ+घाट] •चेपणी-खी. १ धान्याचा कणगा इ० कांचें तळ धान्य इ०कांनी भरून, चेपून सारखें करण्याचा व्यापार. २ एखादें मोठें भांडें, कणगा इ० कांचें वृद्ध व्यापेल इतकें पदार्थ धान्य इ०कांचें परिमाण. 'घागरभर रसानें या काहिलीची तळचेपणी मात्र होईल.' [तळ+चेपणी] •जमीन-खी. भात-जमीन. -शे ३.४. [तळ+जमीन] •झाडा-पु. १ (घर, खोली इ०) पूर्णपणे रिकामें करणें. २ खालपासून वरपर्यंत, कोना-कोपऱ्यांतून केलेली, घेतलेली (घर इ०कांची) झडती; झाडा; तपासणी. ३ (खाद्य पदार्थ, धान्याची वेगमी इ०). खाऊन फस्त; चट, निःशेष करणें; (सामा.) (एखाद्या पदार्थाचा, वेगमीचा खाऊन केलेला) चट्टामट्टा; निःशेषता; फत्ता; फडशा. ४ (स्वयं-पाक, यज्ञ, इमारत इ०करितां) जमीन झाडून, सारवून, साफसुफ करण्याची क्रिया. ५ (सैन्य इ०काचा) मुकाम उठल्यानंतर ज्या ठिकाणी तळ असेल तेथें कांहीं जिन्नस वगैरे राहिला आहे कीं काय हें पाहण्याकरितां केलेला शोध; तपासणी; तळशोधणी. •टूट-खी. व्यापारी जिन्नसांची स्थानिक टूट; टुटवडा. 'तोच माल खरेदी करून पाठवा असें लिहिल्यास त्या निशाणीचा माल वाजारांत तळटूट असल्यास कमी किंमतीचा माल असला तरी ज्यास्त किंमत देऊन घ्यावा लागतो. -मुंब्या ५३. •पाय-पु पावलाचा खालचा भाग; पायाचा तळवा. •पायाची आग मस्तकास जाणें-तळची आग मस्तकास जाणें पहा. •पूस-खी. १ खाद्यपदार्थ खाऊन सत्पा. फस्त, निःशेष करणें; (सामा.) (खाद्यपदार्थाचा खाऊन पाडलेला) फडशा; फत्ता; चट्टामट्टा. तळझाडा अर्थ ३ पहा. २ नायनाट. [तळ+पुसणें] •वृद्ध-१ वृद्ध इ० कांचा वृद्धा; तळ; खालचा भाग. 'तंव तंव होती थोराडें। अकर्मचीं तळबुडें। आणि जन्मशाखा पुढेंपुढें। घेती धांव।' -झा १५.१६८. २ खळ्यां-तील, धान्याच्या पेंवांतील (धान्य इ० नें युक्त) गाळसाळ; गदळ; झाडणी. हा महारांचा हक्क असतो. •वट-पुन. १ माल जमीनीचा प्रदेश; मैदान. २ डोंगराच्या पायथ्यालागतचा सपाट भूप्रदेश. ३ खालचा भाग; अधोभाग. 'ना तरी कढेयातळवटीं। जैसा आपुलाचि बोळ किरिटी। पडिसाडु होऊनि उठी। निमित्त-योगें।' -झा ४ ७५. (इमारत इ०कांचा) पायाचा भाग; पाया. 'पाया शोधून धरातळीं। तळवट बांधिला रत्नप्रवाळीं।' -मुसभा २.२३. •वट्टी-शब्. खाली; खालच्या भागांत. 'आकाशचि वर्षे नीर। तें तळवटीं बांधें नाडर।' -झा १८.३२२. 'कुंकुमातळवटीं टिक लागे।' •वणी-न. (क.) जमीनीवरील (नदी, नाले, ओढे, तळीं इ० कांचे) पाणी. 'वळवणी आलें तळवणी घेऊन गेलें.' [तळ+पाणी] •वाट-खी. भुयाराची वाट; चोरवाट. •शोधणी-

खी. सैन्य इ० कांचा तळ उठल्यानंतर त्या ठिकाणीं कांहीं राहिलें कीं काय तें पुरतेपणीं पाहण्याची क्रिया; तळझाडा अर्थ ५ पहा. [तळ+शोधणें] •सरा-सरी-खी. खांबाचा तळखडा; उथळा. •सांड-क्रिवि. जमीनीपासून निराळें; तळापासून उचललेल्या स्थितीत (ओझें इ० असणें); जमीनसांड; भुईसांड. [तळ+सांडणें] तळहात, तळात-थ, तळाटा-ठा-पु. हाताचा तळवा. [तळ+हात] •हातचा, हातावरचा फोड-पु. (ल.) अत्यंत प्रिय व नाजूक वस्तु; अत्यंत प्रिय व जिन्हाळ्याची व्यक्ति (तळहातावर झालेल्या फोडास किंचितहि धक्का लागूं नये म्हणून आपण फार जपतों या-वरून). तळहाताच्या फोडासारखें वागविणें-वाळगणें-मानणें-(एखाद्या वस्तूची, व्यक्तीची) अतिशय काळजी घेणें; जिवापाड जपणें. तळहाताचा मळ-पु. (ल.) अल्प भ्रमानें होणारें कोणतेंहि काम; सहज लीलेनें करतां येण्याजोगी गोष्ट. 'चित्रें काढणें हें त्याला तळहाताच्या मळाप्रमाणें आहे.' या अर्थी हाताचा मळ असाहि शब्दप्रयोग रूढ आहे. 'तळहाताला केंस येणें-अशक्य गोष्ट शक्य कोटीत येणें (तळहाताला कधींच केंस येत नसतात त्यावरून हा अर्थ). तळहाताला केंस न येणें-अस-मर्थ नसणें; अंगांत धमक असणें. तळहातावर शीर घेणें-जिवाची तमा न वाळगणें; (एखाद्या कार्यासाठीं) मरणहि पत्करण्यास तयार होणें. तळाची आरी-खी. (चांभारधंदा) जोड्याचा तळ शिवण्याची आरी. तळातळ-न. सप्त पातालापैकी चौथें पाताल. तळातल पहा. 'इणें जे नर बुडविले। ते नेले तळातळा।' -जे ६४.१९. [सं. तळातल]

तळकट-न. ताहान. 'लोखंडाचें तळकट वेळेवर सापडायचें नाहीं.' -अस्तंभा ११६.

तळकट-वि. १ तळलेला. २ तळल्याचा वास येणारा(पदार्थ); तळलेल्या पदार्थाच्या वासासारखा (वास). [तळणें]

तळकट-टी-नखी. (कों.) १ चटईचा, आंथरीचा तुकडा; (राजा.) तळकर. (गो.) तळकुटें. २ ताडाच्या, माडाच्या झावळीचा उभा चिरलेला अर्धा भाग. [सं. ताल=ताड; तळ+कट अल्पाधी]

तळकर-न. (राजा.) आंथरीचा तुकडा; लहान चटई; तळ-कट अर्थ १ पहा.

तळका-पु. १ निजण्याच्या उपयोगाची लहान चटई; आंथरीचा तुकडा; तळकट पहा. 'सांडला माझा फाटका तळका, कशी मज ठेकणें खाल्ही मे।' -एकनाथपदे १ २ चपाती; चांदकी; लाटी. ३ चामडी भाजल्यानें त्वचेला आलेला फोड, फुगोटी. ४ फुग-लेल्या पोळीचा पापुद्रा. ५ जोड्याच्या तळाचा फाटून फाटून निघालेला तुकडा; पापुद्रा; (सामा.) कापून निराळा केलेला सपाट, चापट तुकडा; काप. (क्रि० उडणें; निघणें; जाणें; काढणें; घेणें).

६ (उमें पीक असलेल्या शेतांतील) पीक कापलेला भाग; (शेतांतील) पीक नसलेला, मोकळा तुकडा; (सामा.) (पेरणी, नांगरणी, कापणी, निंदणी इ० बाचून राहिलेला) शेत जमीनीचा तुकडा.

७ आंब्याचा अर्धा काप. (कि० कापणे; काढणे; निघणे). [तळ]

तळका—वि. तळलेला; तळून काढलेला. तळकट पहा. [तळणे]

तळकाट—खी. (कु.) झरलेली, झिजलेली वहाण. [तळ]

तळकुटे—न. चटईचा लहानसा फाटका तुकडा. तळकट पहा.

तळकें—न. धान्याची रास कोठारांत भरल्यानंतर जमीनीवर, कांबळ्यावर, झोऱ्यावर राहिलेले थोडे धान्य. धान्य कोठारांत भरण्याचे काम महाराकडून करविल्यास या उरलेल्या धान्यावर त्याचा हक्क असतो. [तळ]

तळखांबा—पु. (राजा.) शुद्धजातीय मृत पुरुषांचे (तो ज्या घरांत, जागेत, मेला असेल तेथे वावरणारे) पिशाच; समंध. याची जागेवर पूजा करावी लागते. [तळ+खांब]

तळण—न. १ तळण्याची क्रिया. २ तळण्याचा पदार्थ; तळून केलेला पदार्थ खाद्य. ३ तळण्याची कढई. [सं. तलन; प्रा. तलण] ० वळण—न. तळलेले व इतर पदार्थ; (सामा.) खाद्यपदार्थ. 'तळणवळण केले कोरकें सिद्ध झालें. त्वरित परम तेथें भात हे वेळिलेले.'—साहू ६.७२. [तळणे+वळणे]

तळणी, तळणाटोप—खीपु. (कों.) कढई. [तळणे; गु. तळणी] तळणें बोगोणें—न. (कों.) तांब्याची खोल, विनकानाची कढई.

तळणें—सक्रि. पदार्थ तापलेल्या तेलांत, तुपांत घालून पका करणे. २ (ल.) (एखाद्याची निर्दयतेनें) छळणूक करणे; गांजणे. ३ (सूर्याचे उज्ज्वल इ० कानें) चटका बसणे; भाजणे; पोळणे; अभि-संतप्त होणे. [प्रा. तलण; हिं. तलना] तळता—वि. तळणारा. म्ह० खरचणाराचें खरचतें मग काय गेलें तळतीचें काय गेलें वळतीचें.

तळत—पु. (गो.) तळात; तळहात. [तळहात अप.] ० फळें—न. (गो.) हात पोहोचण्याइतक्या उंचीवर टांगलेली फळी. [तळत+फळें=फळी]

तळतळ—खी. १ (उन्हाच्या प्रखरतेनें होणारी अंगाची) काहली; उबारा; गदका; खितखित. (कि० करणे; होणे); (उन्हाच्या प्रखरतेनें येणारी) घेरी; भोंवळ; मृच्छा; चक्कर. (कि० येणे). २ संताप; क्षोभ; रागाचा आवेश. (कि० येणे). ३ (पश्चात्ताप, शोक इ० कानें होणारी मनाची) तळमळ; अस्वस्थता; अशांति. ४ (—खी.) उपद्रव; चिरडीस आणणारे कृत्य; क्षोभजनक गोष्ट. (कि० देणे). [तळणे द्वि.]

तळतळणें—अक्रि. १ (उन्हाच्या त्रासानें) खितखितणे; उबगणे; डगडगणे; (अमिताप; लुधा इ० नीं जिवाची) घाल्मेल होणे. २ दुःखानें विव्ध होणे; तळमळणे. ३ संतापानें चरफडणे; हातपाय आपटणे; क्षाप देणे. ४ रोगग्रस्तपणामुळे दुसऱ्याच्या

जाचामुळे जीवितास कंटाळणे; विटणे; उबगणे.—शास्त्रीको. [तळळ]

तळतळाट—पु. १ (तळतळाचा अतिशय) संतापाचा, तळतळाचा अतिरेक; चडफडाट; जळफळाट. २ जुलूम, छळ इ० कानें चिडून गेलेल्या माणसानें दिलेला शाप. (कि० घेणे; देणे). 'येक शिव्यागाळी देती घेतो तळतळाट गे.'—मच्च ३८५. ३ पराकाष्ठेचा छळ, जुलूम, दडपशाही, जुलूम, छळणूक इ०नीं युक्त अशी स्थिति. (कि० करणे; लावणे; मांडणे; होणे). [तळतळ]

तळतळाविणें—सक्रि. १ चिडविणे; उपद्रव, त्रास देणे; चिरडीस आणणे. २ गांजणे; छळणे. [तळतळणे]

तळप—पु. खि. गांचें एक कर्णभूषण. 'गळथांतली टिका किंवा कानांतले तळप असे दोन नग वधूला...देऊन झालेलेच असतात.'—मसाप ४.४.२५५. [तळपणे]

तळप—न. (राजा.) १ तळणे. २ तळलेला. पदार्थ तळण पहा. [तळणे]

तळप—न. (गो.) खडक; पाषाण; कातळ. [सं. तल]

तळपट—न. १ (शाप इ० कानें झालेला होणारा) कुलक्षय; निःसंतान; सत्यानास; निर्वेश. 'म्हणति अदित्यादि सत्या त्या मेल्याचें समूळ तळपट हो.'—मोसभा ५.८७. २ (देश, गांव इ० कानांची लुटालूट, जाळपोळ इ० कानांनीं झालेली) उध्वस्तता; दुर्दशा; नासाडी; बेचिराखी; राखरांगोळी. 'पेंढान्यांनीं या देशाचें तळपट केलें.' ३ (व्यापक) (खाद्य पदार्थाचा खाऊन उडविलेला) फडशा; फत्ता; निःशेषता; चक्षमट्टा. 'त्यांनीं शंभर लाडवांचें तळपट केलें.' [तळ; तुल० हिं. तळपट=नष्टभ्रष्ट] (वाप्र.) ० होणे, वाजणे—सत्यानास होणे; वाटोळें होणे. ० वाजणे—(व.) दिवाळें निघणे; दिवाळें वाजणे.

तळपटां—वि. १ (गो.) पाषाणयुक्त; निर्वृक्ष. २ रखरखीत; उन्हांनें भाजलेला. [गो. तळप=खडक]

तळपणी—खी. चकाकणे; तकाकणे; तळपणे; चमकणे; लुकलुकी. 'सोमकान्त कासारजीवनीं मच्छकच्छपाची तळपणी.'—मुसभा २.५९. [तळपणे]

तळपणें—अक्रि. (उन्हाच्या तापानें) भाजणे; पोळणे; तळतळणे; होरपळणे. [तळप]

तळपणें—अक्रि. १ (काव्य.) चमकणे; चकाकणे; तक्तकणे; झळकणे. 'जे द्वेषाच्या आवतीं दाटत। मत्सराचे वळसे पडत। माजि प्रमादादि तळपत। महामीन।'—झा ७.७२. शोभणे; खुलणे. 'मकरकुंडलें तळपती श्रवणी।'—तुगा १. २ फिरवले, परजले जाणें (तलवार इ० शस्त्र). ३ चलनवलन करणे; हालणे. 'पें पाणिया-चिये भूमिके। पाणी तळपे कौतुकें। ते लहरी म्हणती लौकिकें। एन्ही तें पाणी।'—झा १३.६०९. ४ (एखाद्या वस्तुभोवतीं)

घिरट्या घालणे; भोंवडत, तरंगत राहणे; घोंटाळत, गुटमळत राहणे. 'मग हातीं घेऊन असिलता। रुक्मिण्या तळपे रथामोवता।' -ह १४.६८. ५ हृपापणे. 'कीं मज खायासि शुभ्र तळपावे।' -मोउद्योग १.३७. [तुल० का. तळपु=तेज, प्रकाश]

तळपी, तळपीण—पुष्पी. (राजा.) पदार्थ तळण्याकरितां बसलेला पुरुष; स्त्री व्यक्ति. [तळण-प]

तळमळ—स्त्री. १ (ज्वर, शारीरिक, मानसिक दुःख इ० कांच्या योगानें होणारी) अस्वस्थता; तडफड; तगमग; चडफड; बेचैन अवस्था; हैराणी. 'तळमळ निववीरे रामकाण्यसिंधु।' -रामदास, कृष्णाष्टक (नवनीत पृ १७०). २ हुरहुर; चुटपुट; काळजी. ३ पश्चात्ताप; पस्तावा; अनुताप. [तळणें+मळणें; दे. तडमड]

तळमळणें—अक्रि. १ (ताप, दुःख इ० कार्णी) हैराण, अस्वस्थ होणें; तडफडणें; चैन न पडणें; चडफडणें; चुळबुळणें; तळमळ होणें. २ चुटपुटणें; हुरहुरणें; चित्तेने अस्वस्थ होणें; कळकळणें; हळहळणें. 'मच्चित्त कौरवांचे चित्तुनि अ-साधु-वाद तळमळतें।' -मोउद्योग ७.५८. ३ झुरणें; उत्कंठेनें अस्वस्थ होणें. [तळमळ]

तळमूस—स्त्री. धुळधाण; नासाडी; उध्वस्त स्थिति; वेचिराखी; कहर.

तळय, तळई—स्त्री. (गो.) लहान तळें. [प्रा. तलाई; म. तळें]

तळयाणें—अक्रि. (कु.) तळव्याची आग होणें; दुःख होणें. 'घोंडा लागून पाय तळयाला.' [तळ]

तळंब—न. (गो.) लमांत वधूवरांस एकत्र बसविण्यासाठीं केलेली गादी. [सं. तल्लिम=गादी; शय्या ?]

तळवटणें—सक्रि. दडपणें; दावणें; तळाला घालणे. [तळवट]

तळवण—न. तळलेला पदार्थ. [तळणें]

तळवा—पु. हाताचा, पायाचा तळ; तळहात; तळपाय. 'जरी स्वर्गी नाही कळी। तरी शेंडीतें खांडोळी। जरी न देखे पाताळीं, तरी तळवा घासे।' -कथा १.६. 'धरिती अरुणता तळवे।' -मोक्षुण १६.३५. [तळ] (वाप्र.) तळव्याची आग मस्तकास जाणें-नखशिखांत संतप्त होणें; अतिशय संतापणें; तळंची. तळपायाची आग मस्तकास जाणें पहा. म्ह० तळव्यास लोणी आणि नेत्रास धंडी.

तळवार—पु. १ (माण.) चौघुल्याच्या दर्जाचा एक कामगार; पहारेकरी. तराळ पहा. २ एक हलकी जात. [सं. स्थलवार; का. तळवार]

तळवें—न. १ (कों.) माताचे भारे रचून ठेवण्याकरितां जमीनीवर पेंढा, गवत, दगड इ०कांची केलेली बैठक, पायाची रचना. २ भात सांडविण्याची जमीनीवर ठेवावयाची बांबूची मजवूत

शको. ४. १२

फोकाटयांची गोठ घातलेली बटुळाकार कणंग. हींति एक खंडी भात राहूं शकतें. अधिक सांडवण करावयाचें झाल्यास हिच्यावर पालोटी उभी करतात. [तळ]

तळवेणें—अक्रि. (राजा.) फार वेळ अनवाणी चालल्यानें होणाऱ्या पायांच्या आगीनें सर्वांग व्यापून व्यथित होणें. तळयाणें पहा. [तळ]

तळवेमार—पु. तापलेल्या तळ्यावर अनवाणी उभें करून, कड्यावरून खाली लोटून, तेलांत तळून मारण्याची शिक्षा. 'दरे-मार तळवेमार होत। या नाव आदिभूतिक।' -दा ३.७.६३.

तळशाचें भात—न. १ तांदुळाची एक जात.

तळसणें—अक्रि. १ सप्पा, साफ करणें (फांया इ० तोडून झाड-पानें-कटे इ० तोडून फांदी, जमीन, केंस इ० काढून शरीर इ०). २ काढून नेणें; तोडणें; छाटणें (फांया, पानें, शुडपें केंस, इ०). तळासणें पहा. [अर. तलाशी=नाश, छाट]

तळसाण—स्त्री. (कों.) पदार्थ तळला जात असतांना येणारा वास; तळणाची घाण, वास. [तळणें+घाण]

तळतुंचें—सक्रि. (गो.) अर्धेमुधें तळणें. [गो. तळचें=तळणें]

तळहातणें—सक्रि. (पाय इ० शरीरावयव) हातांनीं रगडणें; चेपणें. 'चरण त्यांचे कोमल चांगले। वर्नीं हिंडताती एकले। तळहातीन करकमळें।' -रावि १४.७३. [तळहात] (पाठ ?)

तळाट(ठ)दार, तळाटी-ठी, तळाटीदार—पु. १ गांवचा तळाठी; कुळकर्णी; सरकारनें नेमलेला कुळकर्ण्यासारखा वसुली कामगार. तळाठी पहा. २ गैरहजर असलेल्या किंवा कामावरून तात्पुरतें बडतर्फे केलेल्या कामगाराच्या जागीं काम करणारा अधिकारी; बदली कामगार. [तळाठी]

तळाटी-ठी—स्त्री. तळाठदाराचा, तळाठ्याचा हुद्दा, काम; कुळकरण.

तळात-थ—पु. तळहात; हाताचा तळवा; (गो.) तळतें; तळठ; तयठा; तळथा. [तळहात अप.]

तळाफांटा—पु. (प्रां.) उधळेपणाचा खर्च; उधळपट्टी; अतिव्यय.

तळाव—पु. तलाव पहा.

तळावडी—स्त्री. लहान तळें. [तळाव]

तळावणें—अक्रि. (उन्हानें अंग, दृष्टि इ०) होरपळणें; करपणें; पोळणें; रखरखणें; तळपणें; उष्णतेची बाधा होणें.

तळावर्त—वि. १ चालतांना ज्याचा मागचा पाय पुढेकडचा पायास लागतो असा (घोडा). -अश्रप १.९७. २ घोड्यावर बसणाऱ्याचा पाय भोंवऱ्यास लागतो असा भोंवरा असलेला (घोडा). -मसाप २.१.५८. तळावर्त पहा. [सं. तळ-आवर्त]

तळावाटी—स्त्री. (प्रां.) उधळेपणा; अतिव्यय; उधळे-गिरीनें अनाठायीं केलेला खर्च, तळफांटा.

तळासणें—सकि. १ (एखादें काम, क्रिया इ०) मूळापासून, आरंभापासून; यथासांग करणें, वजावणें. या क्रियापदाच्या ऊन प्रत्ययांत धातुसाधिताला (तळसुन) जोडून झाडणें, उपटणें, तासणें, रंधणें, कापणें, पुसणें, घेणें इ० क्रियापदांचा उपयोग करतात. उदा० तळासुन झाडणें; तळासुन कापणें इ० २ तळसणें पहा. हीं दोन्ही क्रियापदे सामान्यतः एकाच अर्थाचीं आहेत. [तळ=बूड]

तळी—स्त्री. (गो राजा.) लहान तळें. [तळें]

तळी—स्त्री. १ जातें, घरट इ०कांच्या वर्तुळाकार दोन दगडांपैकीं एक; याअर्थीं खालची तळी, वरची तळी असे प्रयोग करतात. २ घरटांतील पीठ ज्याच्यावर पडतें तो घरटाखालचा सपाट दगड, लांकडाची फळी, काथवट. ३ एका ताम्हनांत भंडार, कुंकू, विडा, नारळ इ० ठेवून तीन अथवा त्यापेक्षां अधिक खंडोवाचे भक्त तें ताम्हन कपाळास लावतात व खंडोवाचा येळकोट असें म्हणतात तो प्रकार (क्रि० उचलणें; भरणें). 'घंडा नाचविल्या वरी तळी आणिली वाहेरी। फळीं पुष्पीं अति साजिरी। ज्ञानदीपें सोज्जळ।'—एरुस्व १७.३१. ४ (ब्राह्मणेतरांत रूढ) नवरात्राच्या दिवसांत नवपरिणीत बराकडील लोक ताटांत साडी, चोळी, हळदकुंकू, फराळाचे पदार्थ इ० ठेवून नवपरिणीत वधूकडे पाठवितात ती. (क्रि० नेणें; पाठविणें). ५ चिखल, घाणपाणी इ० आंत जाऊं नये म्हणून विहीरीच्या तोंडासभोंवतीं केलेली वर्तुळाकार फरसबंदी, चुनेगच्ची. ६ फुलें, भस्म इ०नीं युक्त असलेलें गुरवाच्या भिक्षेचें ताम्हन. ७ विहीर बांधून काढतांना बांधकाम उभारण्यासाठीं खालीं विहिरींत वसविलेली लांकडी चौकट. ८ (गो.) गणपतीची मूर्ति आणतेवेळीं नारळ, तांदुळ इ० कांची मूर्तिकारास दिलेली भेट. [तळ] (वाप्र.) (एखाद्या कार्याची) तळी उचलणें, भरणें—(ल.) तें कार्य करण्यास सर्वांनीं हातभार लावणें; सर्वांनीं मिळून एकजुटीनें एखादें कार्य सिद्धीस नेणें. (एखाद्याची) तळी उचलणें—(ल.) सर्वांनीं कट करून (एखाद्यास) हांकून लावणें, पदच्युत करणें. 'कशी उचल्ली तळी मिळाले ते बाराभाई।'—ऐपो ४११. तळी—तळी राम गार करणें—आपणांस इष्ट तें साध्य करून स्वस्थ वसणें; उपभोग्य वस्तूचा उपभोग घेऊन स्वतःची इच्छा तृप्त करून स्वस्थ वसणें; ढेंकर देणें. तळी(ळीं)राम गार होणें—करणें—(कर्त्याची षष्ठी) (ल.) एखाद्याजवळ गुप्त द्रव्याचा सांठा, धवाड असल्यामुळें त्याच्या मनास स्वस्थता असणें. तळी भरणें—१ नारळ, विडा, खारीक, भंडार इ० वस्तूंनीं तळी (उचलण्याकरितां) सिद्ध करणें. २ (कर्त्याची षष्ठी) (एखाद्या दरिद्री मनुष्यास). अवश्य त्या वस्तू, पैसा इ० पुरवून मदत करणें. ३ तळी उचलणें पहा.

तळी—स्त्री. मांगेत साखर इ० पदार्थ घालून केलेलें एक खाद्य.

तळी—स्त्री. १ एका गांवांनं दुसऱ्या गांवाची आकसानें सुडबुडनीं केलेली लुटालूट, मारहाण, जालपोळ इ०. २ सरकारी नोकरांकडून आपले हक्क, हक्कांच्या बावी इ० शाबीत, वसूल करून घेण्यासाठीं गांवकऱ्यांनीं केलेला हल्ला. [का. तळिपु=कुटणें, मारणें] ० गार—पु. वरील अर्थाच्या तळींत भाग घेणारा मनुष्य.

तळी—वि. (नंदभाषा.) पंधरा. 'तळी भुराला (रुपयांस) चार चिरड्या घेतल्या.' [?] ० आचारू—वि. (नंदभाषा) सतरा. 'ह्या सातक्याची किंमत तळी आचारू रुपये आहे.' [(नंदभाषा) तळी=पंधरा+आचारू=दोन] ० उधानू—वि. (नंदभाषा.) अठरा. [नंदभाषा तळी=पंधरा उधानू=तीन]

तळील—वि. १ खालचा; खालील. 'समर्थाचिये पंक्तिभोजनें। तळिल्या वरिल्या एकचि पक्वानें।'—ज्ञा १८४८. 'कटीपासून वरील आंग। अवयव आकारले सांग। मांसोदकें तळील भाग। लवथवित् राहिला।' मुआदि ४.३६. २ बुडाचा. [तळ]

तळीव—वि. तळलेला; तळून केलेला. [तळणें]

तळुक—स्त्री. (तंजा.) स्त्रियांच्या नाकांतील चमकी. [ता. तळुक; तुल० का. तळुक=चमकणें]

तळुलें—न. लहान तळें. —शर [तळें]

तळें—न. १ तलाव; सरोवर. २ चंद्राभोवतीं कधीं कधीं दिसणारें मोठें मंडल, खळें. तळें मोठें असतें व खळें लहान असतें. [सं. तळ; प्रा. तळ] म्ह० तळें राखील तो पाणी चाखील. 'सोंपविलेल्या कामापासून, राखावयास दिलेल्या वस्तूपासून मनुष्य आपला थोडाबहुत फायदा करून घेतोच.

तळौट—न. तळवट पहा. 'जगा तळौटी तंवचि वेन्ही। भणों हे सुत धात्री।'—कृ २२. [तळवट] तळौटपण—टेपण—न. १ लहानपण, नीचपण. २ नम्रपणा; विनय. 'तळौटपणा बाणे। आंगीं हिणावो खेवणें। तें तेंचि करणें। बहुतकरनी।'—ज्ञा १३. १९४. [तळौट]

तळहान—(व.) डोंगराच्या पायथ्याचा मैदान मुलुख.

तळहावणें—अक्रि. तळावणें पहा.

तळळा—पु. (वे.) गवताची एक जात.

तक्षक—पु. १ पाताळांतील नागांपैकीं प्रमुख नाग; सर्पाची एक जात. 'सत्यप्रतिज्ञं दुर्जयं तक्षकसा भीमसेन कोपन हो।'—मोभीष्म ९.९. २ (ल.) दुष्ट, खूनशी व घातकी मनुष्य. ३ सुतार; सुतारकाम करणारा. [सं.]

तक्षकर्म—न. कातरकाम; जाळथा इ० कातरण्याची कला. चौसष्ट कलांपैकीं ही एक आहे. [सं. तक्ष=तासणें+कर्म=काम]

तक्षण—न. १ (लांकूड इ०) छाटणें; तासणें, रंधणें. २ (सामा.) सुतारकाम. [सं.]

तक्षा—पु. सुतार. [सं. तक्ष=तासणे]

तक्षीम, तक्षीमदार, तक्षीमदारी—झी.पु.झी. वांटा, वाटिकरी, वांटणी. तक्षीम इ० पहा. तुकडी. 'त्यांत निमे दोन तक्षीमा दुखण्यानी पडले आहेत.'—पेदं ३.१०२.

तज्ञ—वि. (प्र.) तज्ज्ञ. (एखाद्या विषयांतील, शाखांतील, धंद्यांतील) माहितगार; पंडित; कुशल (मनुष्य). तज्ज्ञ पहा.

ता—संस्कृतांतील एक प्रत्यय. हा नामाला, विशेषणाला लागून भाववाचक नामें बनवितात. हा प्रत्यय लागून झालेली भाववाचक नामें स्त्रीलिंगी असतात. उदा० मधुरता=गोडी; मधुरपणा. याप्रमाणे मिष्ट; मनुष्य; पशु, योग्य इ० पासून मिष्टता; मनुष्यता; पशुता; योग्यता इ० भाववाचक नामें होतील. त्व हा प्रत्यय लागून होणाऱ्या भाववाचक नामांतील व ता लागून होणाऱ्या भाववाचक नामांतील फरक त्व मध्ये पहा.

ता—(संकेतिक) तारीख. त॥ पहा.

ता—क्रि. (राजा.) तर. 'ता मग्ये जातस कसो?'—मसाप २.४.३६८. [सं. तत्-तर्हि; प्रा. ता]

तां—सना. (काव्य.) त्वां; तूं या सर्वनामाचें तृतीयेचें एकवचन. 'मंगळोत्थाव वाग्देवते। तां वदावें रसाळ कथे।'—वेसीस्व १.६. 'जिणें गरळ पाजिलें अमृत पाजिलें तीस तां।'—केका ११. [सं. युष्मत्-त्वम्]

तां—सना. (राजा. कों.) तें. [सं. तत्]

ताइताळें—न. अनेक ताईत एकत्र ओवून केलेला झियांचा। गळ्यांत घालावयाचा एक दागिना; ताइताची माळ. [ताईत+सं. आली=ओळ; सं. आल्य; म. आळें]

ताइती—झी. (राजा.) लहान ताईत. [ताईत]

ताइफा—पु. जमाव; जात. [अर.] ताइफेवार—वि. जातवार. 'मोहतर्फा वाव दुसरी। जाणोनि लिहिजे चतुरीं। ताइफेवार।'—मेस्तक-पुस्तक जमेलेंखन ६८.

ताई—झी. १ वडील वहीण. २ एक प्रतिष्ठित नांव; वहीणीस किंवा कोणत्याहि स्त्रीस बहुमानानें संबोधण्याचा शब्द. झियांना सन्मानानें संबोधण्याच्या वाई, मातोश्री या शब्दांप्रमाणें ताई हा शब्दहि कांहीं प्रांतातून नपुंसकलिंगी अनेकवचनी वापरतात. उदा० ताई आली ताई गेली इ० तर कांहीं प्रांतांत हा शब्द पुल्लिंगी बहुवचनी वापरतात. [का. ताय-यी=आई; हिं. ताई=आत्या, चुलती] सामांशब्द—०आई—झी. (माण.) एक दैवत. हें मूळचें कोंकणांतील आहे असा समज आहे पण हल्लीं या दैवताचें प्राबल्य माण ताळक्यांतील एक—दोन गांवांतच दिसून येतें. —मसाप ४.४. २५८. ०बाय—झी. (गो.) १ वहीण. २ भावजई. [ताई+वाई]

ताई—(ताओ, ताव याच्या सप्तमीचें एकवचनी रूप.) (महाजु.) (सोने इ० कांस पारखण्याकरितां) ताव देणें; शोधनी.

'ब्रह्मसायुज्य हेमासारिखी। मोक्षकळादि पितळ चोखी। पुन तें ताई जुतेरे अभिमुखी। महाप्रकयाच्या।'—ज्ञाप्र ५८५. [सं. ताप; प्रा. म. ताव]

ताईत—पु. १ सोन्याचा, चांदीचा अर्धचंद्रकार, नळकंड्याच्या आकृतीचा मुलांच्या गळ्यांत, दंडाला, मनगटाला बांधावयाचा एक वारीक दागिना. ह्यानें मुलास दृष्ट होत नाही असा समज आहे. कधीं कधीं हा पोकळ असून यांत मंत्र लिहिलेला कागद, अंगारा असतो. ताइती, ताऊत हीं याचीं लघुत्वरूपे आहेत. २ मुसलमानांच्या थडग्यावरील शवपेटीच्या आकाराचा फुगीर भाग. [अर. तअवीश्; तावीश्; हिं. ताइत] जिवाचा, गळ्यांतला ताईत—अतिशय प्रीतीचा माणूस; कंटमणि. 'कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट यांच्यासारखे प्रतिभावान् कवि सरस्वतीदेवीच्या गळ्यांतले ताईत होत.'—निचं. गळ्यांतल्या ताइता तुला मी आंधुळ घालीते।'—पला.

ताईत—पु. (दगडी बांधकाम). मोटेच्या थारोळ्याचा कण्याखालचा दगड.

ताऊज—त—झी. मोठा बांबू; नावेचा, होडीचा बांबू. (विरु.) ताज. ताज अर्थ २ पहा.

ताऊज—त—झी. (गो. राजा.) लहान ताईत.

ताऊस—पु. १ मोर. २ (वाद्य.) एक प्रकारचें तंतुवाद्य. सतारीस जसा मोंपळा तसा ह्यास लांकडी मोर बसविलेला असतो व त्याच्यावरील भाग कातड्यानें मढविलेला असतो. ह्यास चार तारा असून त्या सा, प, सा, म ह्या स्वरांत मिळविलेल्या असतात. ह्याला सतारीसारखेच पण वीस पडवे असतात. हें वाद्य गजानें वाजवितात. [फा. ताऊस] ताऊस—इ. तख्त—न. दिल्लीच्या राजांचे इतिहासप्रसिद्ध मयूरासन.

ताओ—पु. (महाजु.) ताप; ताव. 'परि लागला ताओ। घडितां न धरी आओ।'—ऋ १०१. [ताव]

ताक—न. १ दर्ही घुसवून लोणी काढून घेतल्यावर राहिलेला द्रव पदार्थ. 'धरीं कामधेनु पुढें ताक मागे।'—राम ६३. 'रसिकीं घ्यावी कशास रुचि ताकीं।'—मोमीष्म १०.४. २ सत्त्वहीन, नीरस पेय, पदार्थ. 'झाला घालाया घृत—वर्ण नभाचा परासु कवि ताकीं।'—मोखी ४.३९. [सं. तक; प्रा. तक्क] (वाप्र.) ताकाचें पाणी, ताकाचाथेंब—नपु. १ ताकाचा थोडा अंश; थोडेसें ताक. २ ताक; ताकवणी, दह्याची कवडी, दुधाची धार, लोण्याचा कण इ० शब्दांप्रमाणें वरील शब्द ताकाचें अतिशय लहान परिमाण, अंश दर्शवितो. ताका मिठाक गांठ—(गो.) १ ताक व मीठ यांची (कशीतरी) भेट. २ (ल) काटकर करून कसा तरी केलेला संसार. ताकाला जाऊन भांडें, गाडणें, लपविणें—दुसऱ्याजवळ कांहीं मागावयाचें झालें तर तें उघडउघड किंवा सरळ न मागतां

आढेवेढे घेऊन मागणें; दुसऱ्याची याचना करण्याचें पत्करून याच-
नेकरितां तोंड वेंगाडण्यास कचरणें. ताकास दूर लागूं न
देणें—(एखाद्या गोष्टीचा दुसऱ्यास) विलकूल थांग लागूं न देणें;
टाळाटाळी करून स्वतःच्या मनांतील विचार दुसऱ्यास समजूं न
देणें. ता म्हणतां ताकभात समजणें—१ ताकभात शब्द पूर्ण
उच्चारला जाण्याच्या अगोदर किंवा त्यांतील ता उच्चारल्यावरो-
वर पुढील क, भा, त हीं अक्षरें तर्कानें ओळखणें. २ (ल.) स्थळ,
काळ, वृत्त व वर्तमान इ० कडे लक्ष देऊन कोणतीहि गोष्ट चटकन
तर्कानें जाणणें; त म्हणतां तपेलें समजणें. (धर्माचें) ताक पिणें—
एखादी वस्तु (तीहि धुळक) घरीं मिळणारी असून दुसऱ्यापासून
तिचा अभिलाष धरणें. 'कोण वर्तणुक कसी रोज स्वदृष्टीनें पहातां।
समजून पुरतेपणें ताक कां धर्माचें पितां।'—होला १०८. म्ह०
१ जिच्या घरीं ताक तिचें वरती गेलें नाक=ज्या बाईच्या घरीं ताक
होतें तिला फार तोरा असतो. २ ताकापुरतें रामायण=ताक मिळ
विण्यापुरतें गोड बोलून ताक देणाऱ्या बाईस खूष करणें. (ल.)
आपलें काम साधण्यापुरतेंच दुसऱ्याचें आर्जव करणें. २ जेवढें ताक
(मिळण्याचा संभव असेल) तेवढीच खुशामत; ताक थोडें तर
खुशामतहि थोडीच. सामाशब्द—०कण्या—स्त्रीत्व. गरीबीचें
अन्न; जाडेंभरडें जेवण; मीठभाकर. [ताक+कण्या] म्ह० ये रे
माझ्या मागल्या ताक कण्या चांगल्या=(ल.) कितीहि उपदेश, कान
उघडणी इ० केली, मूळची परस्थिति बदलली तरी जो आपला
पूर्वीचा इष्ट, हेका, अवगुण सोडीत नाही त्याला उद्देशून ही म्हण
योजतात. ०कण्याचा—वि. (उप.) अगडवंब; भोपळसुती; झोड-
काम्या. [ताक+कण्या] घाटा—पु. ताक व ज्वारीचा भरडा;
जाडें भरडें अन्न; ताककण्या; कांदाभाकर. 'ज्या भक्षिती केवळ
ताक घाटा।'—सारूह ३.१६. ०तई—तय—तय—तेय—तेच—
त्येय—त्येच—तोय—तोच—स्त्री. फोडणीचें ताक; कडी; मझा.
[ताक+तोय=पाणी?] ०पाणी—न. १ (व्यापक) दहींघुसळणें,
ताक करणें, लोणी काढणें इ० व्यापार. (क्रि० करणें). २ ताक,
दहीं इ० ३ जाडेंभरडें अन्न; ताककण्या. ४ (ल.) अल्पाहार; थोडें
जेवणखाण. 'शेजारीं दहा पांच ब्राह्मणांचीं घरे आहेत तेथें सम-
यास ताक पाणी मिळतें.' [ताक+पाणी] ०पिठया—वि. ताक
य पीठ येवढ्या सारख्या लहान विदागीवरच पुराण सांगणारा (पुरा-
णिक), कथा करणारा (हरिदास); (सामा.) अल्पविद्य; वाताड्या;
तुटपुंज्या ज्ञानाचा. [ताक+पीठ] ०पिरा—वि. १ ताक पिणारा. २
(ल.) घामट; घाणेरडा आंगळ. 'गौळीयांची ताकपीरें। कोण काय
पोरे चांगली।'—तुगा ३६८४. [ताक+पिणें] ०मेढ—मेढी—स्त्री.
घुसळखांब. [ताक+मेढ=खांब] ०वणी—न. फार पाणी घातलेलें,
अतिशय पातळ, पाणचट ताक. [ताक+पाणी]
तांक—स्त्री. (गो.) ऐपत; सामर्थ्य; शक्ति; ताकद पहा.

ताँक—न. (गो.) टोंक. 'शिसपेन्सलीला ताँक काढून आण.'
[टोंक]

ताकट, ताकड—स्त्री. १ ताकाचा अंश शिल्क असलेलें
लोणी. २ तूप, लोणी इ०कांतील ताकाचा राहिलेला अंश. [ताक]

ताकट—वि. १ ताकमिश्रित; ताकाच्या अंशानें युक्त (लोणी,
तूप). २ ताक पिणारा; ताकपिरा. 'शाहाणपणें वेद मुका। गोपिका
त्या ताकटी।'—तुगा ३२८१. [ताक]

ता(तां)कडा—वि. (लहानसहान, किरकोळ कामें करण्यांत)
हुशार; चलाख; (प्र.) ताखडा पहा.

ताकडातुकडा—पु. (दोरी, वळ, कागद इ०कांचा) लहान-
मोठा तुकडा. [तुकडा द्वि.]

ताकडी—स्त्री. तराजू; ताजवा. (प्र.) तागडी पहा. 'हृदय
ताकडीं जोखा तुम्ही।'—दावि १५९.

ताकत—द—स्त्री. १ शक्ति; वळ; जोर. २ सामर्थ्य; योग्यता;
क्षमता. [अर. ताकत; हिं.] ०दार—वि. १ (ना.) सशक्त;
बलवान; शक्तिमान. २ समर्थ. [ताकत+फा. दार प्रत्यय]

ताकतीक, ताकीत—स्त्री. (गो.) ताकीद. [ताकीद]

ताकतीक—स्त्री. (गो.) घाई; लगवग. [पोर्तु. ताकीद]

ताकतीन—क्रि. (गो.) घाईघाईनें; लगवगीनें. [पोर्तु.]

ताका—पु. (कृषि.) पिकावर, धान्यावर पडणारा एक रोग.
यानें धान्य काळें पडतें. ताकांवरणें—अक्रि. (पीक, धान्य इ०)
ताका नांवाच्या रोगानें युक्त होणें. [ताका]

ताका—गा—पु. १ मागावरील संध, न फाडलेलें कापड;
(कापड इ०काचें) ठाण. २ दोरा; धागा. ३ (ल.) थांग; संध;
मागमूस. [हिं.; तुल० सं. तंक=वस्त्र; फा. ताका=वस्त्राचा तुकडा]

ताकाबारी—स्त्री. खिडकीवरील तक्ता, फळी; शेलफ. [अर.
फा. ताक्=खिडकी+बारी]

ताकीद—त—स्त्री. १ खरमरीत, सक्तीचा हुकूम; बजावून
सांगणें; सूचना; इशारत. २ जरब; सक्ती. 'तों गिलच्यांची ताकीद
भारी.'—भाव २६. ३ (कायदा) सरकारी आज्ञा; मनाई हुकूम;
(इं.) इंजंक्शन. [अर. ताकीद्] ०चिठी, पत्र—स्त्री. (कायदा)
सरकारानें आपल्या अधिकाऱ्यास पाठविलेलें ताकीदीचें पत्र; लेखी
हुकूम; (सामा.) वरिष्ठ अधिकाऱ्यानें कनिष्ठ अधिकाऱ्यास दिलेला
ताकीदीचा हुकूम; ताकीद. [ताकीद+चिठी, पत्र] ०दार—पु. १
सरकार इ०कांनीं ताकीद देण्यासाठीं पाठविलेला मनुष्य, शिपाई.
२ बाजारखुणगे इ०कांपासून शेत, गांव इ०कांचें रक्षण करण्यासाठीं
नेमलेला मनुष्य; रखवालदार. [ताकीद]

ताकीस—स्त्री. (गो.) घाई; जलदी.

ताकूच—पु. पाटलाग. —शर. [पोर्तु. ताकीत]

ताकोला—वि. (राजा.) अप्रौढ; अद्याप पूर्णपणे न वाढलेला; न्यून; अपक्व; विशिष्ट अवस्थेस न पोचलेला; अपूर्ण. हा शब्द बाप्या, घोडा, बरा इ० शब्दांप्रवीं गुणवाचक म्हणून योजतात. उदा० ताकोला बाप्या=अडवाप्या; बाप्या न झालेला; पोऱ्या. 'हा आतां लेंकलं नव्हे, ताकोला बाप्या झाला.' ताकोला घोडा=लहान घोडा; अडघोडा, तट्टू. ताकोला बरा=(दुखण्यांतून उद्दून) हिंदुफिलं लागलेला पण पूर्ण बरा न झालेला (मनुष्य). [अर. ताक्+म. ओला]

ताक्या—वि. ताक विकणारा; ताकविक्या. [ताक]

ता(तां)खडा—वि. चलाख; दुशार; लहानसहान, किरकोळ कामें करण्यांत निपुण; कुशल; ताकडा. 'ल्याली असे जे मुद-राखडीला। झाली असे तांतडि तांखडीला।' —सारख ६.३५. [अर. ताक्. फा. ताख्त=हला, उठाव ?]

ताग—पु. १ (कुवि.) आंवाडीसारखें एक झाड; सण. याची लागवड बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत होते. याचें पीक वाखासाठीं व हिरवाळ खतासाठीं करतात. याच्या वाखाचीं पोतीं, सुतळी, दोरखंड इ० करतात. ज्यूटतागापासून कापड (गोणपाट) तयार करतात. —झाको (त) ३४. २ वरील झाडाचा तंतु; वाख. ०कूट-पु. (ल.) काय्याकूट; शुष्क वाद. —राको: [ताग+कुटणे]

तांग—न. (गो.) १ सोळा पयांचें एक चलन. २ आणेली.

तांगड—झी. (जनावराच्या पाठीवर ठेवावयाचें) तेल, तूप इ०कांच्या रिकाम्या बुधल्यांचें ओझें. [तांगडणें]

तांगडणी—झी. १ तांगडण्याची क्रिया; (मनुष्य, पशु इ० कांस) घट बांधून टाकणें; जखडून बांधणें. २ इतर लाक्षणिक अर्थी तांगडणें पहा. [तांगडणें]

तांगडणें—अक्रि. १ (मूल, पशु इ०कांस) पायाला दोरी बांधून जखडणें. २ (मनुष्य, पशु इ०कांस) खांवाशीं आवळून बांधणें; मुक्क्या बांधणें; शृंखलावद्ध करणें. ३ (ल.) (एखाद्यास) एखाद्या ठिकाणीं काहीं कामावर गुंतवून, परतंत्र करून, खिदून, आवळून टाकणें; डांबणें. ४ (एखाद्यास त्रास, उशीर होईल अशा रीतीनें) अडकविणें; खोळवा करणें; खोळवून धरणें; ताटकळत, टांपून ठेवणें. ५ (एखाद्यास अनेकांनीं अनेक दिशांस) ओढणें; ताणणें; खेंचणें; (एखाद्याची) ताणाताण, खेंचाखेंच, कुतरओढ करणें. 'दोहों घरच्या पाहुण्यास दोहींकडे तांगडतात.' ६ (जनावर, वाहन, पदार्थ इ०कांस) वेदरकारणें, धसफशीनें, धसमुसळेपणानें वागविणें, वापरणें, उपयोगांत आणणें; अतिशय खपावयास लावणें; (घोड्यास) भरमसाटपणें दामटणें. ७ सांधासांध करून, ठिगळ देऊन (जुन्या टोपल्या, बळें, चट्या इ०) नीट-दुरुस्त करणें. ८ (राजा.) एखाद्यानें आरंभिलेलें काम त्याच्या हातून सिद्दीस न जाईसें झालें असतां दुसऱ्यानें यथाकथंचित् साधून घेणें. —अक्रि. खपणें; रखडणें; काबाडकष्ट, कुतेघाशी करणें. 'हा गडी उन्हांत, थंडीत, पावसांत, चिखलांत तांगडतो.' [तं(तां)गडी]

तांगडतिंगड—वि. (व.) वांकडेतिकडें.

तागडॉ—पु. (गो.) (उप.) दुकानदार. [तागडी]

तागडी—झी. तराजू; ताजवा; तोलण्याचें—दोन पारहीं असलेलें साधन.

तां(तें)गडी—झी. (उप.) पाय; तंगडी. [हिं. टांगडी]

तागलवाट—झी (कु.) आपणांस कंटाळा आला असेल त्या वस्तूचें, जनावराचें विक्री इ० प्रकारानें दूरीकरण; विल्हेवाट. [का. तागुळ=राग ? +वाट]

तागा—पु. १ नाव, होडी ढकलण्याचा बांबू; डांग. 'आतां महायुन्याच्या डोहीं। जेथ गगनासीचि टावो नाहीं। तेथ तागा लागेल काई। बोलाचा या।' —झा ६.३१५. २ (ल.) थांग. [ताज]

तागा—पु. १ सर्व अर्थी ताका पहा. २ संबध; आश्रय; धागा. 'तरी मनुष्यदेहाचा तागा। घेऊनि रसती जे जगा।' —झा १६.४०६.

तांगा—पु. टं।; दोनचाकी एक बैलाची किंवा घोड्याची गाडी; टांगा पहा. २ (जुना अर्थ) भाड्याचा खटारा. [हिंदी]

तागाईत—न. कागद चिवट करण्यासाठीं त्याला खळ लावण्याचें हत्यार, उपकरण. 'सुन्या कातऱ्या जागाईत। खळीं घोंटाळें तागाईत।' —दा १९.१.१५.

तागाई(य)त—शब्. १ पर्यंत; पावेतो; विवक्षित कालपर्यंत. २ पासून. 'मिरजेहून निघाल्या तागायत.' —ख ८.३८५३. [फा. ता-घायत]

तागाईत—वि. तगण्याजोगा; टिकाळ. —मनको [तगणें]

तागादणें—अक्रि. (कों.) (धंदा, काम, संसार इ०कांस). कंटाळणें; विटणें; त्रस्त होणें; वैतागणें. [तगादा]

तागादा—पु. (प्र.) तगादा. निकड; ससेमिरा. तगादा पहा. (कि० लावणें; लागण; बसणें; करणें).

तागी—झी. तागाची एक बारीक जात. —कुवि ३७३. —वि. तागाचें विणलेंलें. (वस्त्र). [ताग]

तागीद—ताकीद पहा. 'याप्रमाणें तागीद करणें.' —वाड-समा २९.

ताज—झी. १ (पत्त्यांच्या खेळांत) पत्त्यांतील एक डाव; पत्ते; पत्त्यांचा जोड. २ गंजिफांतील एक रंग. [फा. ताज; हिं. तास्]

ताज—पु. मुगुट; टोप. 'तें समर्थी डोकीस ताज व अंगांत अंगरखा व पांढरी सुरवार...' —मदर १.१३०. २ पुढारी; प्रमुख मनुष्य; नेता. [फा. ताज=मुकुट]

ताज—पुझी. १ (नाविक कों.) उयळ पाण्यांतून होडी ढकलण्याचा लांब वेळ, बांबू; चिब्याची काठी; हा साधारणपणें दहा हात लांब असतो. याच्यावर खाडीची खोली मापली जाते. उदा० दोन ताज खोल=वीस हात खोल. 'झीनें ताज मारीत ती

होडी थोडक्यांत पडावाला भिडविली. '—कोरकि ३९५. (सामा.) लांब बांबू; याचा फुल्ले, फळें काढण्याच्या कार्मीं आंकडीसारखाहि उपयोग होतो. २ मोड्या जातीचा बांबू; याला माणगा असेहि म्हणतात. [गो. ताज] ०करी-पु. (कों. नाविक) ताज टेंकून गलवत चालविणारा. [ताज]

ताजक—न. (ज्यो) १ कुंडलीवरून (एखाद्याचें) वर्ष-फल, मासफल इ० वर्तविणें; भविष्य. २ फलज्योतिषांतील गणिताची शाखा. याच्या उलट जातक. [हिं; सं. जातक]

ताजगी—खी. १ तजेला; तेजी; भरभराट; ऐश्वर्य. 'सिवाजी राजे यांची ताजगी आतां कानांनै ऐकवत नाहीं; ताजगी म्हणजे मोठा पराक्रम म्हणोन दिलीर जाहले.'—मदर १.७७. २ प्रसन्नता; उत्साह; उमेद. ३ सौख्य. [फा. ताझगी]

ताजवा—पु. सोनें, रुपें इ० तोळण्याचा लहान तराजू, कांटा.

ताजवा—पु. (गणित) १ गुणाकाराचें चिन्ह; (X) अशी खूण; एखाद्या संख्येनें गुणिल्याचें द्योतक चिन्ह. २ अशा चिन्हांनें गुणणें; गुणाकार. (कि० करणें; मिळणें; मिळविणें; चुकणें).

ताजा—पु. थोड्याच्या तोंडांत घालावयाची चामड्याची म्होरकी; अश्वमुखकवच. —राव्यको ५.२०. [अर. ताझी]

ताजा—पु. १ मोहरमांत मुसलमान लोक हसनहुसेनाविषयीं गातात तें शोकगीत. २ ताबूत; डोला. [अर. तअझिया]

ताजा—पु. १ प्रफुल्ल; टवटवीत. २ शिला नसलेला; नवा; नवीन. ३ (ल.) गुटगुटीत; गुवगुवीत; लळ; धष्टपुष्ट; सतेज (मनुष्य, जनावर इ०). [फा. ताझा]; ताज्या घोड्याची गोमाशी—जोंपर्यंत एखाद्याजवळ संपत्ति आहे तोंपर्यंत त्याची खुशामत, हांजी हांजी करणारा तोंडपुजा मनुष्य; पंक्तिपठान. (सामाशब्द) ०कलम—न. पत्र लिहून झाल्यानंतर विस्मरण इ० कांनें राहिलेला किंवा नवीन सुचलेला मजकूर शेवटीं लिहितात तो.

[ताझा+फा. कलम्] ०तत्राना, ताजाताजातवाना—तत्रान—वि. प्रफुल्ल; टवटवीत; चपळ; चलाख; अगदीं तैयार (मनुष्य, जनावर, वृक्ष इ०). [ताझा+म. तवाना] ०रोजगार—पु. भरपूर, भक्कम पगाराची, प्राप्तीची नोकरी, जागा. [ताजा+रोजगार=नोकरी धंदा] ताजीरोटी—खी. १ लळ पगाराची, चांगल्या प्राप्तीची नोकरी. २ खानदानीची, संपन्न स्थिति. ३ सुप्रास भोजन. (ल.) ४ नवपरिणीत वधू इ० [ताजी+रोटी=भाकरी] ताजेंकूळ—न. श्रीमंत, अब्रूदार, खानदानीचा, पतीचा गृहस्थ. [ताजें+कूळ]

ताजी—वि. अरवी (घोडा). [अर. ताझी]

ताजीम—खी. (एखाद्याच्या सन्मानार्थ) उमें राहणें; उत्थापन; अभ्युत्थान; सलामी. (कि० देणें; घेणें). ' राजा भीमसेन यास सरकारांत ताजीमवगैरे होती. '—बाडवावा १.६१. [अर. तअझीम्] सामाशब्द— ०तवाजू—खी. ताजीम; बहुमान;

आदरसत्कार; मानपान; मानार्ची वस्त्रे अर्पण करणे इ०. ' त्यांस उभयतां रावसाहेबांनीं ताजीमतवाजू देऊन मानपान केले होते. '—रा १०.२१३. [ताजीम+तवाजू]

ताजूब—खीपुन. आश्चर्य; चमत्कार; नवल. ' लढाई करून प्रथम फत्ते जाली असतां येकायेकीं अशा तऱ्हेनें दगा जाला हें मोठें ताजूब. '—रा ७.१३४. —वि. चमत्कारिक; नवलपूर्ण; आश्चर्यकारक. [अर. तअजुब]

ताज्या—वि. ताजानें, बांबूनें गलवत ढकलणारा; ताजकरी. [ताज=मोठा बांबू]

ताट—न. १ जेवण इ०कांच्या उपयोगाचें उथळ व पसरट धातुमय पात्र; तवक. ' सुचिर क्षुधित ब्राह्मण हां हां म्हणतां हि वाढिल्या ताटीं. '—मोक्षग २२.८६. २ फांसा, नाकें इ० विरहित अशी पुतळी; ताट, पुतळीचें ताट असेहि म्हणण्याचा प्रघात आहे. [का. तट्टे] (वाप्र.) ताटाला बसणें—जेवायला बसणें. ' आतां ह्या सर्व मंडळींनीं आमच्या वरोवरच ताटाला बसावें अशी माझी इच्छा आहे. '—स्वप १२९. ताटावरचें पाटावर, पाटावरचें ताटावर—श्रीमंतीचा डौल; श्रीमंताच्या वायका काम न करतां आळसांत व चैनीत वेळ घालवितात. त्यावरून हा वाक्प्रचार या अर्थी रूढ झाला. ताटावरून ओढणें—उठविणें (एखाद्यास) जेवतां जेवतां उठविणें; (एखादा) जेवीत असतांना त्याचा अपमान करून त्याला उठविणें—म्ह्ण० ताटांत सांडलें काय आणि वाटींत सांडलें काय एकच. =जेवतांना एखादा जिन्नस ताटांत सांडला काय किंवा वाटींत सांडला काय एकच. कारण तो जेवणाराच्या पोटांतच जाणार. यावरून जेथे दोघांचें हिताहित एक असतें तेथें त्यापैकीं एकाला फायदा झालां काय किंवा दुसऱ्याला फायदा झाला काय सारखाच. 'संभाजी राजे व व्यंकोजी-राजे कोणी परके नाहींत. त्यांच्याकडे असलेला मुलूख आपल्याकडेच असल्यासारखा आहे. ताटांत सांडलें काय आणि वाटींत सांडलें काय एकच. '—वाजीराव. २ ताटावरोवरकाठ=जुगार इ०कांत उधळून दिलेला वराच मोठा ऐवज परत मिळण्याच्या प्रयत्नांत उरलासुरला ऐवज खर्च करून टाकणें. ३ सोन्याचें ताट परंतु कुडाचा आधार—आश्रय—उठिंगण=स्वतः चांगला अब्रूदार पण कुसंगतीत असलेला मनुष्य; हलक्या माणसाच्या मुठींत राहणारा चांगला मोठा मनुष्य; चांगला पण अकुलीन माणूस. ' सोन्याचें ताट झालें तरी त्यास कुडाचें उठिंगण पाहिजे '—पेव ४. बाडवावा २ एका ताटीं जेवणें आणि घांस मोजणें. सामाशब्द— ०काढा-ल्या—वि. उष्ट्रे काढणारा. ' मी दासु किंकरु तुझें. देविका-ताट=काढा हें ब्रीदु माझें. '—शिशु ७६. [ताट+काढणें] ०पाट—पुअव. ताटें, पाट इ० मांडून केलेली जेवणाची तयारी. ' ताट-पाटाची वेळ असून तशी तजवीज लागूं न शकल्यास मेजाची

तयारी ठेवावी. ' -(वडोदे) स्वारीनियम ७६. [ताट+पाट]
 •फळें-न (गो.) ताटें ठेवण्याची फळी. [ताट+गो. फळें
 =फळी] •शिंंगार-न्या-वि. (उ.) पंक्तिपठण; आयतें
 खाणारा; खायाला आधी व कामाला कधीमधी याप्रमाणें वाग-
 णारा. [ताट+शिंंगारणें=शृंगारणें, शोभा आणणें] म्ह० आयत-
 मान्या आणि ताट शिंगान्या. ताटाखालचें मांजर-न. पूर्णपणें
 आज्ञांकित मनुष्य; पित्या; बगलबच्चा; ओशाळा; मिधा. ' ते
 तावडतोव शांततेच्या ताटाखालचीं मांजरें होऊन जातील, असा
 सिद्धांत कशावरून काढला तो ! ! ' -नाकु ३.४३. ताटेंतवकें
 -नवव. (व्यापक) ताटें, तवकें वगैरे. [ताटें+तवकें]

ताट-न. ताजवा, कांटा वरोवर नसल्यानें वजनांत होणारी
 तफावत, अशुद्धता, अंतर. ताठ अर्थ ३ पहा.

ताट-न. गोणपाट. -शर. ताटूक पहा. [तरट] (लिहि
 ण्याच्या चुकीनें ' तरट ' चा ' ताट ' शब्द बनला असेल ?)

ताट-खी. (क.) शेर, सावर इ०कांसारख्या जिवंत
 झाडाचें कुंपण. हा शब्द स्वतंत्रपणें क्वचित्च वापरतात. साधारणतः
 शेरताट, सावरताट अशासारख्या समासांत वापरतात. [ताटी]

ताट-न. खरबुजाची एक जात; हें आंतून तांबूस असून
 आकारानें चपटें असतें. -कृषि ५७२.

ताट-न. १ (जोंधळा, वाजरी इ० कांचें), उमें, जिवंत
 रोप. २ जोंधळा, वाजरी, बोर इ०कांचें कांड, काठी. ' पोरें न
 सांगती, पाळती । त्यांसी जाची नानागती । एक मुलावरीं वैसे
 श्रीपती । ताट हातीं धेऊनियां । ' -ह ७.२२१. [ताठ, ताड ?]

ताट-न. अजमासे पांच रुपये किंमतीचें सोन्याचें एक
 नाणें. पुतळीचें ताट असाहि प्रयोग करतात. ताट अर्थ ४ पहा.

ताट-न. (कु.) स्पष्टार्थ. [ताठ ?]

ताटंक-न. स्त्रियांचें एक कर्णभूषण; तानवडें. ' नाकीं
 बाळ्या, राखड्या कर्णदेशीं । ताटंकातें गोविती केशपाशीं । ' -सारु
 ७.६४. ' कर्णी ताटंकांचा झळाळ । ' -ह १.३५. [सं.]

ताटकळणें-अक्रि. १ (बराच वेळ हालचाल न केल्यानें
 शरीर, शरीरावयव इ०) ताठणें; ताठरणें; जड होणें. २ (फार
 वाचल्यानें, झोंपेमुळे, तिष्ठत बसल्यानें डोळे) ताठरणें; जड
 होणें. ' कां बसलासि उगा जा, नृपमंडल सर्व ताटकळलें कीं । ' -
 मोभीष्म ६.२७. ३ (एखाद्याची मार्गप्रतीक्षा करीत, वाट
 पहात) तटस्थ बसणें. [ताट]

ताटकळा, ताटकळ-ळी-पुखी. १ ताटकळल्यामुळें
 शरीर, शरीरावयव, डोळे इ०कांस येणारा ताठपणा; जाड्य;
 ओढ; ताठपणा; ताठरता. (क्रि० बसणें; येणें; भरणें). २
 (अनेकवचनीं प्रयोग) हातपाय तापणें; आंगमोडे, अळेपिळे

देणें. (क्रि० देणें; येणें), [ताठा] ताटकळ्या देत बसणें-
 (एकाद्यासाठीं) तिष्ठत बसणें.

ताटका-खी. १ रावणाच्या वहिणीचें नांव; ताटिका. २
 (ल.) जहांबाज, कजाख बायको; त्राटिका. ३ (ल.) धिप्पाड,
 कुरूप खी. [सं.]

ताटली-खी. लहान ताट. [ताट]

ताटवा-पु. १ (फुलझाडांचा) वाफा; तक्का; रांग. तक्का
 अर्थ ३ पहा. ' अग्रभागीं उत्तम फुलांचे ताटवे आहेत. ' -चित्रसेन
 गंधर्व नाटक ११. २ फुलझाडांचा मांडव. ताटी अर्थ ५ पहा. [सं.
 तट; तुल० का. तट्टी. ताटी पहा.]

ताटवा-पु. (व.) तट्ट्या; बांबूची चटई. ' मांडवावर ताटवे
 घातले. ' [का. तट्टी=बांबूची चटई]

ताटस्थ-वि. स्तब्ध; (प्र.) तटस्थ पहा. [तटस्थ] सामाशब्द-
 •मुद्रा, ताटस्तमुद्रा-खी. ध्यानमुद्रा; (प्र.) तटस्थमुद्रा पहा.
 ' ताटस्थमुद्रा सकळाकारणें । तेलघालितां विझाला अम्र । ' •वायु-
 पु. मूर्च्छारोगाचा एक प्रकार.

ताटस्थ-न. १ प्रतीक्षा; मार्गप्रतीक्षा. २ (मांडणाऱ्या
 दोन्ही पक्षांवदल) उदासीनवृत्ति; तटस्थपणा; तिन्हाईतपणा. ३
 (एखादे कार्ये इ०कांची) थांबणूक; तात्पुरतें बंद पडणें. [सं.]

ताटांक-न. (प्र.) ताटक पहा.

ताटाळें-न. (कर.) ताटें ठेवण्याचें लोखंडी पट्ट्यांचें घर.
 [ताट+आळें]

ताटिका-खी. ताटका पहा.

ताटी-खी. १ कामट्यांच्या चौकटीस गवत, पानें इ० बांधून
 (दार, खिडकी, कुंपण, भित इ०कांस लावण्यासाठीं) केलेले
 आच्छादन; आवरण; झडप. ' चिता क्रोध मार्गे सारा । ताटी उघडा
 ज्ञानेश्वरा । ' -मुक्ताबाईकृत ताटीचे अभंग. २ मखराची शोभिवंत
 चौकट. मखर पहा. ३ तिरडी. ४ खाली काढ्या बांधून तिरडीप्रमाणें
 केलेले (पळसार्ची पानें इ० कांचें) लांबट ओझें. ५ (फुलझाडांचा)
 ताटवा; वाफा; मंडप. ' लावण्यावेलीची ताटी लागली । कीं शृंघा-
 राची वांठीवं पाहिलेली । ' -शिशु ५९७. ६ कुंपण; वई (शेर इ०
 शब्दास जोडून उपयोग). ताट पहा. ' ज्यातें अभ्यासाची
 घरटी । यमनियमांची ताटी । जे मनातें सदा मुठी । धरुनि आढाती । ' -
 झा २.३११. ७ (पेरूची या शब्दाबरोबर उपयोग. उदा०
 पेरूची ताटी) पेरूच्या झाडांची ओळ; रांग. [का तट्टी=बांबूची
 चौकट, मखर; तुल० सं. तट] (वाप्र.) •कापणें-१ हातावर
 तुरी देणें; पोबारा करणें; गुपगुप पळ काढणें; पसार होणें. २
 अन्हेर करणें; अंतर देणें. -राको.

ताटी-खी. १ मूर्च्छा. ' विषयव्यालें मिठी । दिघलियां तुठी
 ताटी । ' -माझा १२.२. २ समाधि. [ताठ]

ताटुक-न. (ना.) झांपा; लहानसें फाटक. [ताटी]

ताड(डु)क—न. जीणें गोणपाट. 'एक भुसाऱ्याच्या पोऱ्या जाऊन ताग व्हे पेरवा। गोणी ताडक वळावा।' —ऐपो ५३. [तरट—ताड=गोणपाट]

ताडक, ताडथा—नपु. (कों.) लहान रेडा; रेडक (अव. ताटे). —बदलापूर २१.

ताडक—न. १ जोंधळा, बाजरी इ०कांचें लहान ताट. २ लहान काठी; काटक. [तांट]

ता(तां)टोळा, तांटूळ—पुन. १ (प्रां.) केळीच्या पानांतील मधला दांडा; देंठ. २ जोंधळा, बाजरी इ०कांचें ताट. [तांट]

ताटथा—वि. १ (एखाद्याच्या) पंक्तीला जेवावयास हजर असणारा; पंक्तिपठाण; कांहीं काम न करतां फक्त जेवणापुरता हजर राहणारा. २ एखाद्या मोठ्या गृहस्थाच्या पंक्तीस वसण्याचा मान असणारा. 'पै बृहस्पती मुख्य आपण। ऐसे स्वस्तीश्रियेचे ब्राह्मण। ताटियेचे सुरगण। बहुवस जेयें।' —ज्ञा ९.३२५. [ताट]

ताठ—पु. १ ताठरपणा; न वांकणें किंवा वळणें; लवचीकपणाचा अभाव. २ (अति श्रमांमुळे, बराच वेळ बसून राहिल्यामुळे शरीर इ० कांस आलेला) ताठरपणा; जाडपण. ३ (ताजवा इ० कांचें) बजनांतील विचलन; अशुद्धता; तंतोतंतपणाचा अभाव. (क्रि० होणें; देणें). 'ह्या ताजव्याला ताठ इतका आहे कीं एक गुंज टाकली तरी कांटा बराबर.' ४ गर्व; दिमाख; ताठा. —वि. १ (शब्दशः व ल.) न वांकणारा; न लवणारा; कडक; न नमणारा; ताठर. 'ना तो संश्रुतीस ताठ। वज्रलेप।' —ऋ ११. २ न बदलणारा; आपलें धोरण न सोडणारा; अचंचल; निश्चयी; करारी. ३ घट्ट; अंगास चांगलें बसणारें; सैल, लहान न होणारें (वस्त्र, अंगरखा). ४ ताणलेला; ताणून लांब केलेला (दोर इ०). ५ तारवट; ताडलेला; ओढलेला (डोळा इ०). ६ धष्टपुष्ट; धडाकडा; मजबूत बांध्याचा. ७ पुरेपूर; भरपूर; तब्बल; पुरता. 'येथून तो गांव ताठ कोसभर आहे.' 'तो ताठ सहा फूट उंच आहे.' ८ ठसठसीत; भरदार; घसघसीत (रोप, ऊंस, धान्य इ०). ९ अविनयी; गर्विष्ठ. [सं. दढ—तड—ताठ—भाज १८३२.; तुल० सं. तटस्थ.] ० चडा—पु. १ गुमी; मगसरी. २ दिमाख; ताठपणा. 'उर उघडा घडोघडीं करून कुच, दाखवितां तुज ताठवडा।' —प्रला १६२. [ताठ+वट=ड प्रत्यय]

ताठ—स्त्री. (कु.) इरल्यासाठी तयार केलेली माणग्याची जाळी.

ताठकळणें, ताठकळी—ताटकळणें, ताटकळी इ० पहा.

ताठणें—अक्रि. १ (अंग, नळ, शरीरावयव) भरून येणें; फुगणें; जड होणें. २ (दोर इ०) ताणून लांब, सरळ केला जाणें. ३ (पोट इ०) फुगणें; फुगून ताठ, घट्ट होणें. ४ गर्वाचें फुगणें; मदांध होणें. [ताठ]

ताठणें—अक्रि. मूर्च्छा येणें. [ताठी]

ताठम—वि. (कों.) ताड; धष्टपुष्ट; तगडा; सुदृढ. ताठर पहा. 'ताठम टायवाटाला वार लागून पडला.' —रोज्यू ११३. [ताठ]

ताठर—वि. १ ताणलेला; न वांकणारा; ताणून लांब केलेला (दोर इ०). २ वाळलेला; कडक; कोरडा; शुष्क; टणक (कागद, पान इ०). ३ (सामा.) लवचीक नसलेला; न वांकणारा. ४ (झोंप इ० मुळें) ओढलेला; तारवटलेला; जड झालेला (डोळा इ०). ५ दाट विणीचें; घटमूट; अटस; घट्ट (वस्त्र, कापड इ०). ६ भरदार; घसघसीत (रोप, पीक इ०). ७ भक्कम; मजबूत बांध्याचें (घर इ०). ८ (व्यापक) अगडबंद; अवाढव्य; भरभक्कम; अवजड; जोजड (ओझे इ०). ९ पुरेपूर; तब्बल. ताठ अर्थ ७ पहा. [ताठ]

ताठरणें—अक्रि. (शरीरावयव इ०) ताठ, जड होणें; भरून येणें; ताटकळणें. [ताठर]

ताठा—पु. १ (दोर, दोरी इ०कांचा) ताण; तणावा; ताठपणा. २ (अंग, शरीरावयव, काठी इ० कांचा) ताठरपणा; कडकपणा; लवचीकपणाचा अभाव. ३ (एकसारखें पहात राहिल्यानें, झोंप येण्याच्या वेतांत असल्यानें डोळ्यांना येणारा) जडपणा; ओढ; तारवटलेली स्थिति. ४ गर्व; अहंकार; मगसरी; दिमाख; उद्धटपणा. (क्रि० भरणें). 'हीन देह आणी ताठा।' —दा २.३.१५. ५ थंडीचा कडका. —शास्त्रीको. [ताठ] म्ह० नाकीं नाहीं कांटा आणि कोरडाच ताठा=शेखी मिरविण्यासारखें जवळ कांहीं नसणारांचा ताठा अस्थानीं, हास्यापद होय.

ताठा—पु. (गो. कु.) लांकडाच्या उभ्या काठ्या सरळ व एका रेषेत राहण्याकरितां किंवा वई, कुंपण इ० ताठ राहण्याकरितां बांधलेली आडवी काठी. [ताठ]

ताठी—स्त्री. मूर्च्छा; वेष्टुद्धि. ताठी पहा. 'विषयव्याळें मिठी। दिधलिया जुठी ताठी। ते तुझिये गुरूपादृष्टी। निर्विष होय।' —ज्ञा १२.२. [ताठणें=जड, बधिर होणें]

ताड—पु. नारळी, पोफळी या जातींतील एक उंच वृक्ष; ताल वृक्ष. हा आफ्रिकेंतून इकडे आला आहे. हें झाड उष्ण व दमट प्रदेशांत होतें. याच्या पानांपासून काढलेल्या तंतूंच्या टोपल्या, परड्या वगैरे करतात. यास पंख्याच्या आकाराचीं पानें असतात. त्यांचें पंखे करतात. याच्या पानांवर अक्षरें कोरून ग्रंथ लिहिण्याचा पूर्वी प्रघात असे. याच्या फुलांच्या देठांतून रस गळतो त्यास ताडी म्हणतात. [सं. ताल; प्रा. ताड] सामाशब्द—ताडभर, तीन ताड उंच—वि. अतिशय उंच. ताडाचा बुंधा—पु. (ल.) धिप्पाड व धष्टपुष्ट मनुष्य; अगडबंद मनुष्य. ० गोळा—पु. ताडाच्या फळांतील मगज, गीर. [ताड+गोळा] ० पत्र—न. १ ताडाचें पान. यावर अक्षरें कोरून लिहीत असत. 'तींच ताडपत्रे आणि त्याच

अक्षरपंक्ति तसें महाराजांचें झालें आहे. '—कम २.५०. २ ताड पत्रांचें छियांचें एक कर्णसूषण. 'ताडाचीं ताडपत्रें, गळा ल्यायली गळसरी।' —वसा ५५. [ताड+सं. पत्र=पान] ०फल—न. ताडवृक्षाचें फळ. ०माड—पु. १ ताडाप्रमाणें उंच व सरळ वाढणारी नारळीच्या झाडाची एक जात. —वि (ताडाच्या झाडाप्रमाणें) फार उंच; फाजील उंच. २ फार खोल (विहीर, खड्डा, तळें इ०). [ताड+माड] ०माड उडणें—आवेशानें, आनंदभरानें उंच उडया मारणें, वेहोष होणें. ०माड सुजणें—(एखाद्यानें) अतिशय, प्रमाणातीत सुजणें. (राजा.) ताडमाडास जाणें.

ताड—स्त्री. १ नागलीचा, नाचणीचा पेंढा, गवत. २ कोण-त्याहि हलक्या धान्याचा पेंढा, भुसा, फोलकट. [सं. ताड=पेंढी] ताडक—न. ताडाची फांदी, झावळी. [ताड]

ताडकन—कर—दिनीं—दिशीं—क्रिवि. १ ताड असा शब्द होईल अशा रीतीने (चावूक, चपराक, लाय इ० मारणें). २ (ताड असा आवाज करीत) एकदम; चटकन एकाएकीं. खाडकन पहा. [ध्व.]

ताडचें—सक्रि. (गो.) वल्हविणें.

ताडणें—सक्रि. (चावूक, छडी, काठी इ० कार्नी) मारणें; चोप देणें; प्रहार करणें; शिक्षा देणें. [सं. ताडन]

ताडणें—सक्रि. १ (अनुमान, तर्क, कल्पना इ० कार्नी एखादी गोष्ट) जाणणें; समजणें; अटकळ करणें. 'त्याच्या मुखलक्षणा-वरून म्यां ताडलें कीं तो काम करून आला.' २ तुलना करणें; पड-ताडून पाहणें; अजमावून पाहणें; तुलना करून खरें-खोटें ठरविणें; पडताळणें (एखादें परिमाण, हिशेब, भाषण इ०). 'मी हें माप पुण्याच्या मापार्शीं ताडलें.' 'त्यानें सांगितलेली गोष्ट मी ताडली.' 'हा गुणाकार दुसऱ्या रीतीनें करून ताडून पहा.' [फा.; हिं. ताड=समज]

ताडताड—क्रिवि. १ (उडणें या क्रियापदासह प्रयोग) जोरानें आणि वेगानें; उंच. २ आवेशानें; रागारागानें; तावा-तावानें. (कि० उडणें; बोलणें; मारणें). [ध्व. ताड द्वि.]

ताडन—न. मार; चोप; शिक्षा. [सं.]

ताडपट्टी—स्त्री. ताडपत्री; तागाचें विणलेलें जाड कापड. 'त्यावर ताडपट्ट्यांचें आच्छादन केलेलें असतें.'—ऐरापु प्र. ११. ५७३. [ताट=तरट+पट्टी]

ताडपत्री—स्त्री. १ तांबड्या किंवा इतर रंगाच्या व पांढऱ्या चौकटी असलेलें एक प्रकारचें रेशमी लुगडें. याचा तंजावरकडे प्रचार आहे. २ या प्रकारच्या वस्त्राचा शेला. हा वरील लुगड्याप्रमाणेंच असून लांबीला कमी पण अधिक रुंद असतो. हा छियांनां व पुरुषांनां हि वापरतां येतो. ३ या जातीची पातोडी इ० वस्त्र. ४ रोगण लावलेलें एक प्रकारचें जाड व जलामेथ कापड. ताडपट्टी पहा. [ताड+पत्र]

शको. ४. १३

ताडबाजी—स्त्री. अनुमानधपका; तर्क; अनुमान; कल्पनेन ताडणें. [फा. (ताडणें+बाजी)]

ताडमें—न. (व.) धोंडें; तद्द.

ताडव—न. (कु.) नाचणीचें सुकें गवत; ताड (—स्त्री.) अर्थ १ पहा.

तांडव—न. (नृत्य) १ शिवनृत्य; शंकर आणि त्याचे गण यांचें नृत्य; अभिनयपूर्वक नृत्य; वीररसप्रधान मर्दानी नृत्य. 'वामांगीचा लास्य विलासु। जो हा जगद्रूप आभासु। तो तांडव-मिसें कळासु। दाविसी तूं।'—झा १७.८. 'लास्य आणि तांडव। दोन्ही नृत्यांचे भाव।'—ह ५.६६. २ (एखाद्या धुळक गोष्टी-वद्दल) मोहरीचा मेरु, रजाचा गज, राईचा पर्वत करणें; अतिशयोक्ति. ३ थयथयाट; आक्रस्ताळपणा करणें; आदळ आपट करणें. ४ एखाद्या वीजरूप सूत्राचा, गोष्टीचा तिखटमीठ लावून केलेला विस्तार; शब्दपाल्हाळ; अर्थवाद. 'या श्लोकावर ज्ञानेश्वरानें बहुत तांडव केलें आहे.' [सं.] ०कृष्ण—पु. १ (तांडव नृत्य करताना शरीर वक्र करावें लागतें यावरून) लंगडा बाळकृष्ण. २ (संकेतिक) महादजी शिंदे; ह्याचा एक पाय पानपतांत जखमी झाल्यामुळें हा कायमचा लंगडा झाला होता म्हणून यास ह्या औपरोधिक नांवानें संवोधित. 'तांडवकृष्णाकडे पत्रें पाठवावीं.'—ख ३२६४. [सं. तांडव+कृष्ण]

तांडवचें—सक्रि. (गो.) वल्हविण्यास लावणें [गो. तांडचें=वल्हविणें]

ताडा—पु. ताळा. १ (एखाद्या पदार्थे दुसऱ्याशीं) ताडून, तुलना करून पारखणें; बरा-वाईट ठरविणें. (कि० पाहणें). 'ह्या सोन्याशीं त्या सोन्याचा ताडा पहा.' 'ह्याचा त्याचा ताडा पाहिला असतां बरोबर होतील.' २ ताळा; पडताळा; मेळ; प्रचीति. (कि० मिळणें; पडणें). 'हिशेबाचा ताडा मिळत नाही.' ३ जोडीचा, तोडीचा, तोलाचा, बरोबरीचा मनुष्य, पदार्थ; जोड; प्रतिस्पर्धी. 'इचा ताडा कोणाला लागत नाही.' 'इचा ताडा निखालस.' (ह्या शब्दावद्दल ताळा हा शब्द विशेष प्रचारांत आहे). [ताळा; फा. ताडा; म. ताडणें.]

ताडा—पु. (तलवारीचें) पातें; पान. 'कटथार लोखंडी हर-जिनसी ताड्यास मुलामा सोनेरी.'—बाडसमा १.७३. [सं. ताल-ताड]

तांडा—पु. १ एकापाठीमागें एक असलेल्या, चाललेल्या एका जातीच्या बैल, णट, सुंग्या इ०कांची रांग, ओळ, समुदाय. २ (विरु.) मनुष्ये, व्यापारी, लमाण इ०कांची टोळी, तुकडी, समुदाय, जमाव. ३ (व.) (पानें इ०चा) मळा; तांडें; तांडोन. ताडातुडी—क्रिवि. एकाएकीं; अकस्मात्; तडकाफटकीं; एकदम. (कि० मरणें). 'तो ताडातुडी मेला.' [ध्व. ताड]

ताडातोड—डी—खी. १ (मायलेकरांची, नवरावायकोची, मित्रामित्रांची इ०) जुलमानें झालेली, केलेली ताटातूट; वियोग; वाताहात; तडातोड. (कि० करणें); ताटातूट, वियोग करण्याचा व्यापार. २ (क. ल.) तगाथामुळें बरीचशीं कामें मारथी मारली गेल्यानें होणारी (एखाद्याची) ओढाताण; कुतरओढ; ओढाओढ. [ध्व. ताड+तोडणें]

ताडातोडा—पु. १ टाणाटोणा; छावूं; मंत्रतंत्र; जादूटोणा; तोडगा. ' विद्या सिकविली पंचाक्षरी । ताडेतोडे नानापरी । ' —दा ५.२.५. २ गाण्याचें, कवितेचें एखादुसरे कडवें. ' गाणें तर येत नाही उगीच ताडातोडा येतो. ' ३ मुख्य पिकांत पेरलेले दुसरे, दुय्यम पीक; इरड, इरवड पहा. [१ तोडा=तोडणें; तुकडा द्वि.]

ताडाफांटा—पु. (उघळपट्टीनें उडविलेला पदार्थाचा) फडशा; फसा; निःशेषता; उघळपट्टी. [१ +फांटा=निकाल द्वि.]

ताडामोडा—पु. (भांडीकुंडी, दागदागिने, किडुकमिडुक इ०कांची केलेली) मोडतोड; विक्री. ' कांहीं केला ताडामोडा । विकिला घरींचा पाडारेडा । ' —दा ३.४.१३. ' वडलांच्या वेळची वस्तवानी होती तिचा ताडामोडा करून सरासरी आजपावेतों दिवस लोटले. ' तोडामोडा, तोडमोड, मोडतोड पहा. [तोडणें+मोडणें]

ताडित—वि. १ मार, चोप दिलेला; ठोकलेला; ताडन केला गेलेला; वडविलेला (माणूस, नगरा इ०). २ शिक्षा दिलेला. [सं.]

ताडी—खी. ताडाच्या पोयीपासून निघणारा मद्योपयोगी द्रव, रस; ताडापासून काढलेली दारू. ' मोही जसी गजा ताडी । ' —मोकर्ण ३२.४६. [ताड]

तांडी—खी. १ कापडाच्या दुकानांत विक्रीकरितां मांडून ठेविलेली कापडाच्या ठाणांची रांग; ओळ; रास; ढीग. २ (सामा.) रास; ढीग; समुदाय; तांडा. ' तंव वनां निंडी । देखीनिली पानांचीं तांडी । ' —शिष्ट ३११. ' अथवा शरीरातें सांडी । तन्ही इंद्रियांची तांडी । हें आपणपर्यासवें काढी । घेलनि जाय । ' —ज्ञा १५.३६४. तांडा पहा. ३ (गो.) गर्दी; ताणी.

ताडुसा—पु. एक प्रकारचा मासा. —प्राणिमो ८१.

तांडें, तांडोन—न. (व.) नागवेलीच्या पानांचा मळा; तांडा पहा. ' वाऱ्याचें तांडें यंदा सुकलें. ' [तांडा]

तांडेल—पु. १ गळवतावरील मुख्य नाखवा. याच्या हातीं डुकाणु असतें. २ आरमारावरील खलाशांचा अधिकारी. ३ (वंजारी, लमाण इ०कांच्या तांड्यांतील) मुख्य मनुष्य; पुढारी. [तांडा]

ताड्या—पु. ताडी काढणारा. [ताडी]

ताढा—पु. १ (व.) ताठ; ताठपणा. २ ताण. ' जेवणाचा ताढा पडला. ' —वि. तगडा; धिप्पाड; तरणाताठा. ' ताढा जवान. ' [ताठ]

ताण—पु. १ (दोर, वस्त्र इ०कांस ओढ वसल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी येणारा) ताठपणा; ओढ. (कि० देणें; वसणें; भरणें). २ (ल.) मोठा राग; संतापाचा झटका; फणकारा. (कि० येणें). ' बर्माची गोष्ट काढतांच कसा ताण आला. ' ३ (—पुन.) अविरत श्रम; सततोद्योग; परिश्रम; (अति श्रमानें शरीर इ०कांस येणारा) गळाठा; शीण; थकवा; ग्लानि; ओढ. ४ अतिशय, सक्त तगादा; तांतड; निरुड; नेट लावणें; अडचणीत आणणें; संकटावस्था प्राप्त होणें. ' रोजमुरा आला नाही म्हणून आम्हास ताण वसला. ' ५ तसदी; निकड; तंगी; तारंबळ; चिमटा; तंगचाई. (कि० भरणें, लागणें; वसणें). ६ अडचण, ओढ होण्याजोगी उणीव; तुटवडा. उदा० दाण्याचा—पिकाचा—पावसाचा—पैक्याचा—ताण. (कि० पडणें). ७ (पाजूस) उघडणें; राहणें; खुलणें; उघाडी; उघडीक. (कि० देणें). ' पावसानें चार दिवस ताण दिला म्हणजे लष्कर वाहेर पडेल. ' ८ —न. (एखाद्या कार्यास) अनुकूल परिस्थिति; योग्य समय; कार्यकाल; ऐन वेळ; संधि. ' भरतीच्या ताणावर महागिरी ह्कार. ' ९ खिडकी, दार इ० कांच्या झडपास अडकविण्याचा पितळी, लोखंडी आंकडा; (इ.) हूक. १० भार; ओझे. ' आपले आंतड्यावर विशेष ताण पडणार नाही इतकेंच रोज अन्न खावें. ' [सं. तन्=लांब करणें; तुल० गु. ताण=टंचाई] (वाप्र.) (एखाद्यावर) ताण तोडणें—एखाद्यावर तणतणणें; ताशेरा झाडणें. ताण देणें—१ लांबणीवर टाकणें; खोळवा, विलंब करणें. २ लंघन, उपास करणें. —शर. ताणें ताणें, ताणताण—क्रि. आवेशानें; जोरानें; तणतणां; (व.) ताडण ताडण. (कि० जाणें; उठणें; मारणें; उडणें). सामाशब्द— ० पट्टी—खी. १ (वांधकाम) कैचीपैकी ज्या भागावर ताण पडतो तो (कैचीचा) लांकडी भाग. २ (शिपी) शिवलेल्या कपड्यास मजबुती, ताठपणा आणण्याकरितां लाविलेली कापडाची पट्टी. ' दोहोंकडे दोन ताणपट्ट्या दिल्या आहेत. ' [ताण+पट्टी]

ताण—न. (कों. कु.) समुद्रास येणारी भरती; खाडीत, नदीत पाणी वर चढणें. ताण अर्थ ८ पहा. (कि० येणें). [सं. तन्=पसरणें]

ताण—न—खी. सरशी; चढाई; वरचढपणा. (कि० होणें, करणें). ' इंजनांच्यावर मराठ्यांची ताण झाली. —इंप १३५. [सं. तन्] —वि. चढ; सरस. ' ती तुझ्यावर ताण आहे. '

ताण—वि. (गो) गबर, श्रीमान.

ताणणी—खी. (तंबू, छत, चांदवा, ताणा इ०कांस) ताणून ताट करण्याची, तणावा देण्याची क्रिया. [ताणणें]

ताणणें—उक्रि. १ ओढणें; लांब करणें; ताण देणें. २ एखाद्यास आशा लावून लोंबकळत, तरंगत ठेवणें. ३ (मनुष्य, जनावर इ०कांस) प्रमाणाबाहेर रावविणें; तांगडणें; ताबडणें. ४ राणें

मरणें; खरडपट्टी काढणें; खडसाविणें. [सं. तन्=पसरणें, लांब करणें; हिं. तानना; गु. ताणवुं] ताणून, हातपाय ताणून निजणें—आरामशीर, मनमोकळेपणानें, निश्चितपणें शोंपणें. —अक्रि. गमणें; चालढकल, अळमढळम, आज—उद्या करणें; गुटमळणें. [सं. तन्=लांब करणें]

ताणशेवचें—अक्रि. (गो.) रागारागानें वोलणें; तणतणणें.

ताणा—पु. १ (विणकाम) (मागावर ताणून लांब केलेलें) म सुत; धागा. याच्या उलट वाणा. ' कां तांथुवाचा ताणा । तांथु घालिता ५. गा । तो तंतुचि विचक्षणा । होय पटु । '—झा १८.३६०. २ (राजा. कों.) वेल; वेली. ३ (राजा.) वेलाच्या प्रत्येक पर्वास फुटणाऱ्या कोंवळ्या तंतुपैकीं प्रत्येक. यांनीं वेल वृक्ष इ०कांस वेढावून धरून राहतो; पागोरा; वेलाची फूट. ४ (दुधाळपणा, भलेपणा इ० सद्गुणांना कारणीभूत घोडा, बैल इ० जनावरांचें) विजवट; अवलाद; मातृवंशपरा; जात. ५ कोळ्याच्या घराचा, जाळ्याचा लांब तंतु. [सं. तान=तंतु, धागा; म. ताणणें] (वाप्र.) ०काढणें—(भाण.) सुत मागावर घालण्याकरितां तयार करणें; उमे दोरे लावून घेणें. सामाशब्द— ०पाजणी—खी. १ ताण्यास ताठपणा आणण्याकरितां खळ लावण्याची क्रिया. २ (ल.) जिकीरीचें, दगदगीचें, त्रासाचें काम. ३ त्रास, दगदग, जाच, कुतरओढ, ओढाताण याअर्थी जिवाची ताणापाजणी असाहि शब्दप्रयोग करतात. [ताणा+पाजणें]

तांणां—पु. (गो.) मोठा दांडा. [ताणा]

तांणां—पु. मोठी ऊ. [टेणा]

ताणाताण—खी. १ पुन्हां पुन्हां, जोरानें, धसफस करून ओढणें; ओढाओढ; ओढाताण. २ (ल.) मनाची अस्वस्थस्ता; ओढ; व्यग्रता. [ताणणें द्वि]

ताणापणा—पु. (क्रोधाचा) जळफळाट; चडफडाट; फणफणणें; तडफडणें. [ताणणें+पणा]

ताणारी—खी. (विणकाम) मागावर घातलेला ताणा ताणण्याचें साधन, उपकरण. [ताणा, ताणणें]

ताणी—खी. (ताणा याचें अल्पत्वदर्शकरूप) उभ्या सुताचा, ताण्याचा काहीं भाग, तुकडा. [ताणा]

ताणी—खी. १ (गो.) सुताचा झेला; गुंडी. २ गर्दी; दाटी.

तात—पु. १ वाप; पिता; वडील. ' सुरयांनी त्यासि म्हणे वदतां हे अशुभ कायहो तात । '—मोआदि ९.४५. ' मागसि तें दुग्धौदन कैचें या तापसा जना ताता । '—मोअनु २.११. २ वडील म.णसास (उदा० सासरा) आदरानें संबोधावयाचा शब्द. ' सावित्री म्हणे ताता, ऐसा न घडे विचार । तुम्हा तिथांवांचून आधीं न करी भोजन । '—वसा ५६. [सं.]

तांत—खी. १ तंतु; तार; धागा; बारीक दोरा; तातू. २ मेंढी, बकरी इ० जनावरांच्या आंतड्यांची केलेली बारीक दोरी. ही कापूस पिंजण्याच्या कमानीस वांधतात. ' मजला तात करून कां घाना । '—भज ५६. [सं. तंतु]

तातकथयया—पु. १ नाचतांना होणाऱ्या आवाजाचा वाचक शब्द. २ (ल.) मुलें खेळतांना करितात ती झिबड; धिंगामस्ती; धुमाकूळ; थयथयाट; (मुलांचें-मजा मारतांना) नाचणें, गाणें, खिदळणें इ० नाचरंग. [ध्व.]

ता(तां)तड, ता(तां)तडी—खी. १ निकडीची वेळ; लवकर होण्याची जरूरी. (कि० लावणें; करणें). २ धाई; जलदी; लगवग; धायकृत. (कि० असणें; होणें; लागणें). ' तातडें येवोनि मिळतां तेथ । '—मुआदि ४.१११. ' तातडी जाहली शृंगारासी । काजळ ठायीं ठायीं माखलें मुखासी । '—ह ३१.११९. ३ निकडीचा हुकूम; देखत हुकूम. ' सुटेल तातडी । पाटील बुवाची । मग पडेल माडी । '—भज ४४. [तांत ?] तातडसार—वि. १ कामांत गुंतलेला; धाईत असलेला. २ लगवग्या; धायकृत्या; अधीरा. [तातड] तातडीं, तांतडीं—क्रि. धाईनें; त्वरेनें; लगवगीनें. ' यापरि बोलोनिया तांतडी । हंस सोडिला तये वेळीं । '—कथा १.८.३३. [तातड] तांतडी—खी. गर्दी; धाई; निकड. ' जेंचि पिडीं तेंचि ब्रह्मांडीं । प्रचित नाहीं कीं रोकडी । पंचमृतांचीं तांतडी । दोहीकडे । '—दा ९.५.४०. [तातड]

तांतडणें—अक्रि. धाईत असणें; निकड लागणें; तांतडीनें, त्वरेनें युक्त होणें. [तांतड]

तातणें—अक्रि. तप्त होणें; तापणें. ' विरहानलें तातली । '—शिशु १९६. ' तातलिये मुसं । मेण निघोनि जाय जैसं । '—झा ६.२४९. ' तातलीं असे अग्नि जालीं । म्हणोनियां । '—खिपु २.३८.८६. —सक्रि. त्रास देणें; त्रस्त करणें. —शर. [सं. तप्त=तांत; तुल० सं. तप्त=तप्त=तात. —राजवाडे]

तातपुरचा—ता—क्रि. प्र. तात्पुरचा. तात्पुरचा पहा. —शास्त्रीको.

तातरा—पु. गलथा इ०काच्या खालची पट्टी.

तात(ता)वणें—अक्रि. १ (अनेक कामें, दुःख इ०कांनीं). त्रासणें; त्रस्त होणें; जिकीरीस येणें. २ (काहीं कार्यांत व्यग्र असतांना कोणी काहीं विचारिल्यास) रागानें ओरडणें; चिरडीस जाणें; कातावणें. [सं. तांत]

तातविणें—सक्रि. तापविणें; तावणें. ' पण जो मधु हिंदु-स्तानाप्रति । कल्पौरुखेआचा रडु काढिति । अग्निवरउनु कढविति । तातौनियां । '—खिपु २.२२.५५. [तातणें=तापणें]

तातवेळ—खी. तीव्रता; तीक्ष्णता. ' याच वेडीं आपुले डोळां । जंव न भोगिजे मुक्तीचा सोदळा । तरी वैराग्याच्या तातवेळा । कां शिणावें । '—विपु १.२८. [सं. तप्त ?]

तातवेळा-ळां—क्रि. १ त्या वेळीं. 'जुंझ होईल तातवेळा।' —उषा १.११७. २ त्या उद्देशानें. —मनको. [सं. तावत्+वेळा]

ताता—झी. (गो. बालभाषा) झोंप.

तांतियाळी—वि. पुष्कळ अंडी घालणारी (कोंबडी). तांतियाळी व मांसल असे कोंबड्यांचे दोन प्रकार असतात. [गो. तांती=अंडें]

ताती—झी. इजा; ताप; वाधा. 'लाठा आडकिजे ईसाइत्यु वीर। दुजा संभुचा अवतार। मानु गोसावीयां समानु। म्हणौनि न ये ताती करं।' —उषा १०७१. [सं. तम्-श्रमणें-तांत; तुल० सं. तप्त-तप्त-तात. —राजवाडे]

तांतीं—न. (गो.) अंडें. [] ०पिल्लें—पु. (गो.) मूलबाल; आबालवृद्ध. 'घरांतील एकूण तांतींपिल्लें आजारी पडले आहेत.'

तां(ता)तु—पु. १ धागा; दोरा; तंतु; तार; सूत. 'जैसा फुलाचेनि सांगातें। तांतु तुरंगिजे श्रीमंतें।' —ज्ञा १८.८२२. २ पिंजलेल्या कापसाचा तार. ३ (वायकी) मुळांसकट उपटलेली व सोळापेक्षां कमी कांडीं नसलेली हरली गवताची काडी. लहानंतर पांच वर्षे मुली ह्याची नवरात्रांत अष्टमीच्या दिवशीं पूजा करितात व हा देवीस अर्पण करितात. ३ (वायकी) एक एक हात लांबीचा रेशमी दोरा. लहानंतर नवपरिणीत वधूने त्याची महालक्ष्मीव्रत म्हणून पांच वर्षे पूजा करावयाची असते. ही पूजा प्रतिवर्षी आश्विन शु. १४, वद्य ८ व १४ या दिवशीं करितात व शेवटल्या दिवशीं हा दोरा बोलवितात. मुलीनें ह्या दोऱ्यास आपल्या लक्षाचें जितकें वर्षे असेल तितक्या गांठी बावल्याच्या असतात. [सं. तंतु]

तांदुंत—सना. (गो.) त्यांत.

तांतो(त)ड—पु. (गो.) एक प्रकारची तांबडी मुंगी; चाचड.

तातोबा, तात्या—पु. बापास किंवा तत्सम वडील पुरुषांस सन्मानानें संबोधण्याचा शब्द. [सं. तात=बाप]

तातोबाची मढी—झी. (ना.) (उप.) दुबळा व रोड मनुष्य.

तात्काल—क्रि. त्या क्षणीं; लागलीच; (प्र.) तत्काळ. [तत्काल]

तात्कालिक—वि. १ त्या वेळचा; त्या काळचा. २ निकडीचा; त्या वेळीं आवश्यक असलेला. —शर [सं.]

तात्त्विक—न. (तात्त्विक हें चुकीचें रूप) सार; सारांश; निष्कर्ष; भावार्थ; तत्त्व; तत्त्वांश. —वि. १ तत्त्वाला, सत्याला धरून असलेला; खरा; वास्तविक; न्याय्य; प्रामाणिक. २ तत्त्वशास्त्रासंबंधी; तत्त्वविषयक. ३ तत्त्वशास्त्रज्ञ. [सं. तत्त्व]

तात्पर्य—न. १ (भाषण, गोष्ट, लेख, वृत्तांत इ० कांतील) सारांश; मथितार्थ; भावार्थ; मतलब; अभिप्राय. २ हेतु; धोरण; उद्देश; कारण. [सं.] तात्पर्यार्थ—पु. (लेख, भाषण, हकीकत इ० कांतील) सार; रहस्य; निष्कर्ष; तात्पर्य; गोळावेरीज. [तात्पर्य+सं. अर्थ]

तात्पुरचा—क्रि. मुद्दाम; जाणून बुद्धून; बुद्धिपुरःसर; समजून उमजून; याच्या उलट सहजासहजी; यदुच्छेने. 'मी जे नको म्हणतो तें हा तात्पुरचें करतो.' [सं. तत्पूर्वक, तत्पुरःसर]

तात्पुरता—वि. १ त्या वेळेपुरता; हंगामी; चालचलाल; ती वेळ निभावण्यापुरता. २ (ना.) मुद्दाम; तेवढ्याच कामाकरितां. ३ (ना.) लग्नागिने. 'रामचंद्राव कैदेत गेले हें ऐकतांच मी तात्पुरता येथे धावून आलों.' [सं. तत्+म. पुरता (पुरणें)]

तात्या—पु. १ (सामा.) वडीलधाऱ्या पुरुषास उद्देशून आदरानें बापरावयाचा, संबोधण्याचा शब्द. २ मुलें पंतोजीस उद्देशून योजतात तो शब्द. ३ (सांकेतिक) पेशव्यांचे एक सेनापति हरिपंत फडके. —ख २४९१. —पया १३३. 'तात्यांत तात्या हरिपंत तात्या।' [सं. तात] ०पंतोजी—पु. १ मराठी शाळामास्तर; गांवठी शिक्षक. २ (निदाव्यंजक) जुन्या वळणाचा शिक्षक.

तांत्रिक—वि. १ तंत्रशास्त्रांतील विधिनियमांप्रमाणें वागणारा; तंत्रशास्त्रवेत्ता; शक्तिउपासक. २ उपासनामार्गीय पूजाविधि, मंत्र इ० जाणणारा व त्यामार्गे व्रतणारा. ३ (जारणमारण, धार्मिक विधि, मंत्र इ० कांच्या) तंत्रासंबंधी; तंत्रविषयक; तंत्रोक्त. ४ (स्वतःच्या धंद्याचें कलेचें) वरवर, तुटपुंजे ज्ञान असलेला. ५ जीं अंगें वगळतां येत नाहीत तींच ठेवून, बाकीचीं गौण अंगें सोडून केलेला (धार्मिक विधि, कृत्य इ०). 'त्यानें कथा तांत्रिक केली.' ६ (सामा.) संक्षिप्त रूपानें आचरलेला. 'मार्गी सर्वे कामें तांत्रिक करावीं.' ७ तात्पुरतें; संक्षेपरूप; त्रोटक. 'सांप्रत पैशाची अडचण आहे, खर्च तांत्रिक करा.' [सं. तंत्र]

तांथ, ताथु—यू—पु. (प्र.) तांत; तंतु. तातू पहा. 'केळता ताथु पडु। सांडील तो।' —ज्ञा १८.२१९.

ताथय्या—पु. धिंगामस्ती; धिंगाणा; थयथयाट. तातकथय्या पहा. [ध्व.]

ताथवड, ताथोड—न, ताथा—वि. (कों. ना. व.) १ ताजा; शिळा, वाळका नसलेला. 'काथी ताथी साथी चरुसह चार्क वत चुका,' —अमृत ३४. २ नवा; नवीन; अगदीं अलीकडचा; सांप्रतचा. [फा. ताझ]

ताथोमाथो—पु. (गो.) वडेजाव; बरदास्त; पाहुणचार; आतिथ्य. [थाटमाट अप.]

तां(ता)दळा—पु. १ (तांदुळाच्या दाण्यासारख्या आकाराच्या) पापाणास शेंदूर फांसून बनविलेला अवयवरहित, आकाररहित

देव; निरावयवी पाषाणाचा देव (गणपति, म्हसोबा इ० प्रमाणे). 'बाण तांदळे नर्मदे देव।' -दा १९.५.२. 'देवीचा तांदळा फार मोठा व शेंदूरचर्चित अकाळविकाळ असा फार मयंकर होता.' -धर्माजी २०८. २ (ल.) वेडौल व वेडेंवांकडे भांडें, पदार्थ. [तांदूळ]

तांदळां—पु. (गो.) एक प्रकारची पांढरी मासळी. [म. तांदूळ; प्रा. तंदुल=मत्स्यविशेष]

तांदळी—खी. नाचणीची एक हळवी जात; हिचा दाणा पांढरा असतो. -कृषि २८३.

तांदळीपोत—खी. (सोनारी धंदा) तांदुळासारखे बारीक अणकुचीदार सोन्याचे मणी ओवून त्यांचे दोनपासून पांचपर्यंत सर असे पटवावयाचे कीं सर्व सरांना सामान्य असा जाळीचा मणि त्या सर्व मण्यांच्या मधोमध राहिल. अशा तऱ्हेने केलेला स्त्रियांचा एक दागिना. [तांदूळ+पोत]

तांदूळ—न. (गो.) तांदुळाचे धुवण. [तांदूळ]
तादात्म्य—न. १ (दोन) पदार्थांचे परस्पर अद्वैत, एकरूपता; 'अग्नि आणि अग्नीची ठिणगी या दोहोंच्या तादात्म्यासारखे परमात्मा आणि जीवात्मा यांचे तादात्म्य आहे.' २ आत्मे अथवा भावना यांमधील अद्वैत, एकरूपता; एकतानता, ऐक्यभाव. [सं. तत्त्वतो+आत्मा]

तांदुराधतुरा—पु. घोड्याचा एक रोग; यांत घोड्याचे दोन्ही पाय सुजून मोठे घट्ट-नारळाप्रमाणे होतात. -अश्वप २.२६०.

तांदु(ड)ळ—पुअव. १ एक धान्यविशेष; भात कांडून, साफ करून काढलेले दाणे. २ हरीक, राळा, बरी, बरटी, सावा, कांग इ०कांचे भाताच्या तांदुळाप्रमाणेच तूस काढून साफ केलेले दाणे. ३ उपासाच्या दिवशीं फराळाकरितां, (साळीचे) तांदूळ तुपावर भाजून नंतर शिजवून करतात तो भात; सोजी, धान्यफराळ. ४ तांदुळाच्या आकाराचे सोन्याचे मणी. हे ओवून तांदळीपोत करतात. तांदळी पोत पहा. (तांदूळ शब्दाचा एकवचनी उपयोग केल्यास एक दाणा असा अर्थ होतो). [सं. तंदुल] उकडे, उपजे तांदूळ—पु. (हेट.) भात प्रथम उकडून नंतर तयार केलेले तांदूळ. सुरय तांदूळ—पु. (हेट.) भात न उकडतां कुटून तयार केलेले तांदूळ. ०गोटा—पु. १ (व्यापक.) तांदूळ आणि इतर सर्वसामान्य धान्ये. २ तांदुळाचा दाणा. [तांदूळ+गोटा=दाणा] ०धुणी रोवळी—खी. तांदूळ धुण्यासाठीं केलेली वांबूची, पितळेची टोपली. ०मांडा—पु. (बे.) तांदुळाचे पीठ, दूध व साखर यांची तयार केलेली आंबोळी. तांदुळी हळवा—पु. खांडव्याच्या वड्याप्रमाणे पक्वान्न; तांदुळापासून केलेले एक खाद्य; तांदूळ मिजत ठेवून चुरून ते मऊसे शिजल्यावर त्यांत नारळाचे दूध, दालचिनी, खिसमिस घालून ढवळतात व त्याला तुपाचा हात देतात. हे मिश्रण घादून

वरेंच जाड झाल्यावर तुपाचा हात लावलेल्या ताटासारख्या पसरट भांड्यांत ते ओततात व थापून त्याचे सुरीने तुकडे करतात (असे खाद्य). -गृहि १.४१८.

तांदुळजा—चा—पु. एक पालेभाजी; चवळाई. या वन-स्पतीच्या तीन जाती आहेत. त्यांपैकी एक भाजीपाल्याकरितां वागेंत लावतात. दुसरी रानटी असून तिचा औषधी उपयोग आहे व तिसरीची धान्याकरितां शेतांत लागवड करतात. तांदुळजाचे धान्य इतर धान्यापेक्षां फारसे कमी पौष्टिक नसते. -झाको(त) ४०. [तांदूळ]

तादृश—वि. १ त्याच्यासारखा; त्या प्रकारचा; तसा. २ साधारण; जेमतेम; यथातथा; विशेषसा, तितकासा, तितपत, म्हणण्याजोगा नव्हे (चांगला, उपयोगी, सुरेख इ०); अकरणरूपी प्रयोग. जसे:-घोडा घेतला परंतु तादृश नाही; रोजगार मिळाला परंतु तादृश नव्हे. 'त्या वेळेस मराठी भाषा तादृश परिपक्वतेस आली नव्हती.' -नि ३१०. ३ अल्पहि; यत्किंचितहि. 'दमाल घेतला खरा पण त्याचा तादृश उपयोग नाही.' [सं.]

ताद्रूप्य—न. तद्रूपता; तदाकारिता. [सं. तत्त्वतो+सं. रूप+आकार]

तादृश—खी. (ना.) घाई; धांदल. [तातड]

ताधरावि(व)णें—सक्ति. (कों.) (एखाद्यास कांहीं कार्याविषयी) गर्दी, घाई करणे; त्वरा करून धावरविणें; धावरें करणे; तगावा लावून गोंधळून टाकणे.

तान—अव. (राजा. कुण.) पर्यंत; पावेतो. -मसाप २.३६१.

तान—खी. १ (संगीत) सुर; स्वर. २ आलाप; लंकेर; स्वरांचा केवळ आरोह करणे. 'गंधर्वांच्या मरिले होते नभ सर्व मधुर तानाहीं।' -मोअनु ५.४३. ३ (संगीत) स्वरांनीं रागाचा विस्तार करणे. याचे मुख्य शुद्धतान व कूटतान असे दोन प्रकार आहेत. स्वसंख्येवरून तानेचे आर्चिक, गायिक, सामिक व स्वरांतर असे चार प्रकार होतात. शिवाय बोलतान, दूनीची तान इ० प्रकार आहेत. शिवाय औडुव; घाडव व संपूर्ण असेहि तानेचे भेद मानले आहेत. ४ (अक्षरशः व ल.) एका दमांत, नेटांत केलेली क्रिया; सारखा वर्षाव; शोड; शिबड. जसे- गाण्याची-शिब्याची-मारण्याची-बोलण्याची-तान. (क्रि० घेणें; झाडणें). [सं. तान] ०कर्म—न. १ (संगीत) गायनापूर्वीं सुर मिळविण्याकरितां, कंठ साफ करण्याकरितां आलाप घेणें इ० क्रिया; सारेगम करणे; आवाजी लावणे; सुर जमविणे. २ एखादा सुर, आलाप स्वतःशींच गुणगुणणे; तान मारणे. ०बाजी—खी. १ आलाफचारी; तानकर्म अर्थ १ व २ पहा. २ मोठ्याने आणि लोंचटपणाने आरडणे; गर्जेणे; गाणें. [दि.] ०मान—न. १ (एखाद्या कार्यास) योग्य, अनुकूल परिस्थिति; स्थळ आणि काल यांची अनुकूलता; संधि;

ताळतंत्र; रागरंग. 'व्यवहार करणें तो. तानमान पाहून करावा.' २ यथायोग्य जुळणी आणि प्रमाणवद्धता; मेळ; जम. ३ गाणेंवजावणें. 'विनोदाथी भरे मन। श्रृंगारिक करी गायेन। राग रंग तान मान। करी तो रजोगुण।' -दा २.५.२४. [तान+सं. मान=मापन, प्रमाण]

तान—स्त्री. एक वनस्पतिविशेष.

तान—स्त्री. १ तहान; तृष्णा; पाणी पिण्याची इच्छा. (प्र.) तहान पहा. २ (ल.) (एखाद्या वस्तुविषयी, गोष्टीविषयी) अति लोभ; हव्यास; उत्कंठा; अनावर इच्छा. ३ लहान मुलास होणारा एक उष्णताजन्य विकार. [सं. तृष्णा; प्रा. तण्हा; म. तहान] (वाप्र.) ० घालणें—धरणें—लहान मुलाच्या तान रोगावर (अंगाला थंडावा येण्याकरितां पानें इ० बांधून) उपाय करणें. सामाशब्द—० भूक—स्त्री. १ तहान आणि भूक. २ (व्यापक) शारीरिक गरजा, वासना इ०. 'आपलें दर्शन मला होतांच माझी तानभूक मोडली.' ० मोड—स्त्री. तहानमोड पहा. ० लाडू—पु. १ तहान लाडू पहा. २ (गो.) तहान भागणारें पेय. तानेजणें—अक्रि. (वि.) (जनावर इ०) तहानें युक्त होणें.

तान—पु. (वि. प्र.) ताण. ताण पहा.

तान—वि. १ घट; भरदार विणीचें; घटमूठ; मजवृत्त (कापड, वस्त्र इ०). २ (नंदभाषा) महाग; भारी किंमतीचें; याच्या उलट खोच=स्वस्त; कमी किंमतीचें. [ताण]

तान-ना-नी—वि. १ आईच्या अंगावर दूध पिणारा; (विरु.) तान्हा पहा. २ लहान. 'कां जे कृष्णजननीसि नाहीं। ताने थोर. निवडुं।' -रास ३.६०३. ३ नुकतीच व्यालेली (गाय, म्हैस). [सं. तनु=चारीक?] ० गाभणें—गाभास जाणें—अक्रि. एक वासरुं, पारडें इ० अंगावर दूध पिण्याइतकें लहान, तान्हे असतांना गर्भवती होणें (गाय; म्हैस इ०नीं). [तान+गाभ=गर्भ] ० गाभी—वि. १ वासरुं, पारडें इ० दूधपितें असतांना गाभण होणारी; लवकर लवकर गाभण होणारी; दर वर्षीं विणारी (गाय, म्हैस इ०). २ पहिलें मूल अगदींच तान्हे असतांना सहा सहा महिन्यांनीं गरोदर राहणारी (स्त्री). [तानगाभणें] ० वट, ताना—वि. (राजा.) तान्हवट, तान्हा पहा.

तानणें, तानातान—(विरु.) ताणणें, ताणाताण पहा.

तानणें—सक्रि. (माण.) पळविणें.

तानतान—क्रि. वि. आवेशानें; रागारागानें; त्वेषानें. (क्रि० बोलणें; उडणें; उडी मारणें). तालताल पहा.

तानपणें—अक्रि. (कु.) लहान मुलास उन्हाळ्यामुळें विकार होणें. [तान]

तानघट—न. (विणकाम) कुकडे (चातीवरील सूत) गुंडाळण्यासाठी व विवट (सुताची गुंडाळी) तयार करण्यासाठी.

केलेली छंटांची, मेखांची चौकोनी रचना. [सं. ताण=तंतु+वट प्रत्यय]

तानवड—स्त्री. (राजा.) एक फूलझाड. -न. तानवडीचें फूल. [तान=वेल?]

तानव(वी)ड, तानवडें—न. स्त्रियांचें एक प्रकारचें कर्ण-भूषण; ताटक. 'तानवडें मणिमंडित कणीं।' -अकक २ गोसावीनंदनकृत ध्यान ३. 'आपण शयन कीजे नारी। चोळी, तानवडें ठेवावी दुरी।' -गुच ३१.३६. [तान=एक फूल+सं. वृत्त, प्रा. वट्ट=वडी, गोलाकार?]

ताना—न. (जुवरी,) वेल; ताणा. 'हा घेवड्याचा ताना आहे.' तान पहा.

ताना—पु. (व.) पुष्कळशा सुताचा पिंडाळा; गुंडी. [सं. तान=सूत]

ताना—पु. ताठा. 'गर्वमदें किति धरसिल ताना।' -आपद २५. [सं. तन; म. ताण]

तानातान—स्त्री. (प्र.) ताणाताण पहा.

तानाशा—पु. १ प्राचीन काळीं होऊन गेलेला एक सम्राट. २ (ल.) चैनी व विलासी मनुष्य; रंगेल गडी. [तानशाहा]

तानीमासी—स्त्री. (चंद्रपुरी) तान्हे मूल. [तान+लहान पहा.]

तानीया—पु. (जस्तार धंदा). तार ओढणारा मनुष्य. [ताणणें]

तानुला—वि. तान्हुला पहा.

तानोडें—न. (व.) तानवडें पहा.

तान्हावणें—सक्रि. ताणणें; ताणून बांधणें; मारणें. [ताण; तणावा]

तान्ह—स्त्री. तहान; तृषा; तान पहा. 'सृगजलानें तान्ह भागणें किंवा बाळपासून तेल निघणें जसें अशक्य...' -गीर २०९. [सं. तृष्णा; प्रा. तण्हा; म. तहान] तान्हावणें—अक्रि. (राजा.) तहानें युक्त, पीडित होणें; तृपित होणें. तान्हा(ना)ळ—वि. तान्हेला. तृपित. तान्हेणें—अक्रि. (काव्य.) तहानें युक्त होणें; तृषाकुल होणें. 'तान्हेजल्या सन्मुख तोय आलें।' -सारुह ७.१०. तान्हेणें—अक्रि. (राजा.) तहान लागणें; तहानें युक्त होणें; तान्हावणें. तान्हेला—वि. १ तान या रोगानें पीडित. २ तहानेला; तृषार्ति; ताहानें व्याकुल झालेला. 'हार्तीचें रुधिरुं पीतांतीं तान्हेले। तडस मणौनीं।' -शिशु १०५६.

तान्हवट—वि. १ जिचें वासरुं, पारडें अंगावर पिणारें आहे अशी (गाय, म्हैस, जनावराची मादी). २ (एखाद्या समुदायापैकी) उत्कृष्ट; मुख्य; उत्तम. ३ (क.) तान्हा; मातेच्या अंगावर पिणारा, पिण्याइतका लहान.

तान्हा—वि. १ आईच्या अंगावर असलेला; स्तनपान करणारा (वत्स, मूल, वासरुं, पारडें). बाळ; बालक. 'जे तान्हेनि मियां अपत्यें। आणि माझे गुरु एकलौते।' -झा १५.१९. 'म्हणे माता तान्ह्या काय झालें।' चितामणि-ध्रुवाख्यान (नवनीत ४.

४११.) २ जिचें वासरुं, पारडूं अंगावर पितें अची (गाय, म्हैस इ० जनावरांतील मादी); ३ नुकतीच व्यालेली (या अर्थी हा शब्द साधारणपणे जनावराच्या मादीच्या संबंधानेंच वापरतात). ४ (सामा.) लहान; वाल. [सं. तनु-लहान ? संस्तन्य] तान्ही ओलवळ-खी. पावसाळ्यांतील पहिल्या पावसानें जमीनीला, शेताला येणारी मासुली, तात्पुरती, थोडीशी ओल. तान्हुला-वि. लहान; तान्हे (मूल इ०). 'येकटें महीं मम तान्हुलें।' -नव १२. १०. तान्हे पारडे-पुत्रव. आईच्या अंगावर पिणारें मूल व पारडी, म्हणजे त्याच्याहून मोठी असलेली मुलें समुच्चयानें; (सामा.) चिलीपिली; लहान मुलें इ०. [तान्हा+पारडा]

ताप—पु. १ ज्वर; शरीराचा दाहदशक विकार. २ (सूर्याची, अग्नीची) उष्णता; तीमुलें झालेली पदार्थाची उष्णावस्था; तप्तता; उन्नपणा. 'त्यासि जळीं होतां निमग्न । जळाचा ताप श्मसे संपूर्ण ।' -एमा ३.४५५. ३ (ल.) क्रोध, लोभ इ० मनोविकारांचा क्षोभ; तीव्रता; उद्दीपित स्थिति. ४ संसारामुलें होणारी दगदग; यातायात. ५ तळमळ; मनाची अस्वस्थता; संताप. ६ (सामा.) दुःख; कष्ट; त्रास. 'तैसें पुढिलाचेनि तापें । कळवळलियें कृपें।' -ज्ञा १६. १५०. 'आलां हतभाग्येच्या पोढाला म्हणुनि भोगितां ताप ।' -मोसमा ७.४३. ७ (सावकार, राजा, लुटारू; उंदीर, ठेकून, इ० कार्णी केलेला) उपद्रव; छळ; जाच; छळणूक. 'नवपंचकशी काया हरहर तरि तीहि ताप वेत असे।' -कर्म २.७१.८ -खी. (पावसाळ्यांतील, पावसाळ्याच्या थोड्या नंतरचें) सूर्याचें प्रखर ऊन. ९ (व. ना.) शेक; विस्तव; शेकोटी. १० उन्हाळा. 'निरं तरामंद मरंद वाहे । तापांतही यास्तव रिक्त नोहे।' -र ८. [सं. तप=तापणें; ताप] ० येणें—१ ज्वरविकार होणें. २ (तंवाखूचा धंदा) तंवाखूचीं पानें कापून त्यांच्या जुड्या बांधून, दडपून ठेवल्यावर तीं तिसऱ्या-चवथ्या दिवशीं गरम होणें. 'तंवाखूस पहिला ताप आला.' सामाशब्द—० करी-वि. तापानें, ज्वरानें आजारी असलेला. ० त्रय-न. १ प्राणास भोगावीं लागणारी आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक या तीन प्रकारांचीं दुःखें, भोग; त्रिविध-ताप पहा. 'जिव्हारी आगी सुदली । तापत्रयाची।' -ज्ञा ३. २५४. 'होतां तापत्रयार्ते त्वरित भववर्नी रक्षिता रानटाचा।' -केका १२२. २. दारिद्र्यदुःख, दशा; गरीबीच्या यातना. [ताप+सं. त्रि=त्रय=तीन] ० पोळी-वि. शब्दादि विषय. -मनको. तापा-पह-वि. तापांचा, दुःखांचा नाश करणारा; तापनाशन. 'भक्त-भावमुवनदीप । तापापह ।' -ज्ञा १८.८. [ताप+सं. अप+हृन्=नाश करणें]

ताप—(गो.) (जुगारी लोकांत रूढ) मान्य; कबूल. तापखेस करचें—(गो.) जुगार खेळणें.

तापक—पु. वाफेन चालणाऱ्या यंत्रांतील पाणी तापवायनाचा नळाकार भाग. -ज्ञाको (त) ९३. (इ.) बॉयलर.

तापट-ड—वि. १ क्षुद्रक कारणानें संतापणारा; तामसी; रागीट: संतापी. २ चलाख; चपळ; तडफदार. ३ पाणीदार; रगदार; तल्लख (घोडा इ० जनावर). याच्या उलट मंद. [ताप]

तापटणें—न. १ नांगर हांकणाऱ्या शेतकऱ्याचा आंखुड चावूक, आसुड. लांब चावकास चाव्हऱ्या आसुड म्हणतात. २ (कांहीं प्रांतांत) चाव्हऱ्या असुडाचा दांडा. [ताप; चापटणें]

तापटी-ती-खी. (कों.) नदीच्या प्रवाहांतून िकडे वाहून नेण्याकरितां केलेली शिडीसारखी लांकडांची रचना; ताफा.

तापडाई-खी. १ स्वभावाचा तामसीपणा; रागीटपणा; तापटपणा. २ पाणीदारपणा; तल्लखपणा; चपलता. [तापट]

तापण—न. (गो.) मूठ असलेला दामण; सामता. [टोपण]

तापणें—अक्रि. १ (सूर्य, अग्नि, ज्वर इ० कांच्या योगानें) पर्वत, शरीर इ० तप्त होणें. २ (ल.) (काम, क्रोध इ० विकारांनीं) क्षुब्ध, संतप्त, उद्दीपित होणें; संतापणें; रागावणें. ३ (ल.) (दुःख, शोक इ० कार्णी) तळमळणें; व्याकुळ, घावरें होणें; पोळणें; 'अनुदिनि अनुतापें तापलों रामराया ।' -रामदास-करुणाष्टक १. (नवनीत पृ. १७०). 'करुं वरि कृपा हलं व्यसन दीन हा तापला ।' -केका ९. ४ (विषयवासना, तृष्णा) चेतणें; उद्दीपित, प्रवृद्ध होणें; विकोपास जाणें. ५ (व.) शेकणें. [ताप] (वाप्र.) गळ्या तापणें-कांहीं वेळ गायन केल्यानें कंठांतून बराच मोठा स्वर निघावा अशी दशा होणें. तापल्या तव्यावर (पोळी) भाजून घेणें- एखाद्या कार्यांत दुसरें कार्य सहजासहजी होण्यासारखें असल्यास अवश्य करून घेणें; वाहत्या गंगेत हात धुणें. तापल्या पाठीनें-क्रि. अंगांत उमेद, जोम, ताकद आहे तोंपर्यंत. म्ह० तापल्या पाण्याला चव नसते. मैत्रीचा एकदां भंग झाला तर ती पुन्हां पूर्ववत् सुखकारक होत नाहीं.

तापता, ताप्ता, ताफता—पु. एक प्रकारचें चमकणारें रेशीम, रेशमी वस्त्र; कौशेय. 'राजश्रीराव यांजकडे दांडलकडी खेळते समई हातास बांधावयास रमाल तापत्याचा.' -वाड-समा १.११७. [फा. ताप्ता (तापतन्=पिळणें); फ्रें. ताफेता; इ. टाफेता]

तापतोवारा—पु. आगपाखडणें; रागाचें अवडंबर, चडफडाट; वडवड; प्रलाप; तोंडसुख; अपशब्दांचा भडिमार. (क्रि० करणें; लावणें; मांडणें). [ताप+तोवारा; द्वि. किंवा ताप+वार ?] म्ह० तापतोवारा आणि फुटका नगरा.

तापन—न. तापविणें. (ल.) रागवावयास लावणें; चेतविणें; संतापविणें. [सं.]

तापयोक-ग—पु. (गो.) सायूचें, साबूदाण्याचें झाड. [पो. तापिओका]

तापविणें—सक्रि. (एखाद्या पदार्थ अग्नि, सूर्याचें ऊन इ० कांच्या संयोगानें) तप्त, गरम, उष्ण करणें. [तापणें प्रयोजक]

तापस—सी—वि. (काव्य) तपश्चर्या करणारा; तपस्वी; योगी; ऋषि; साधु. 'तो विश्वासं मारितां रिपु। निवदनि घातला द्युपु। आणि ज्याचा अहा कंपु। तापसांसी।' —झा १८.१०५७. [सं. तप-तापस]

तापा—पु. ताफा; तराफा. ताफा अर्थ १ पहा. 'न बुडवि जड सिंधु तोहि ताप्याला।' —मोक्षी ४.२९. [अर. ताडफा; अर. ताफिद्=भरून वहाणे ?]

तापाटी—झी. (कों.) उतापपणा; ताप; उन्हाची प्रखरता. याच्या उलट सावट=छायेची विपुलता. [ताप] **ंची जागा—झी.** जीवर सदोदित ऊन असतें ती जागा.

तापित—वि. १ तापविलेला; ऊन केलेला; तापलेला. २ (ल.) (विषयवासना, क्रोध इ०कांनी) प्रक्षुब्ध झालेला, उद्दीपित झालेला. [ताप]

तापिष्ठ—वि. कोपिष्ठ; शीघ्रकोपी; रागीट; अतिशय तापट. [ताप]

ताफता—पु. एक प्रकारचें चमकदार रेशमी वस्त्र; तापता पहा. 'लाखी, माची, दुरंगी, बहुत ढिग तसे ताफत्या वाफत्यांचे।' —सारूह ३.४१. [फा. ताफता]

ताफदान रोटी—झी. एक प्रकारची भाकरी. हिच्या पृष्ठ-भागावर—आंत तूप जिरावें म्हणून—टोंचे मारतात. —गृशि २.१७

ताफा—पु. १ (कलावंतीण व तिचे साजिंदे व वाद्ये यांचा सूर, सनई, संवळ इ० सहित वाजंत्र्यांचा एकत्र) साज; समुदाय; फड; चक्री; मेळ; संच; टोळी. 'रात्रीं कंचन्यांचे ताफे बोलाऊन नाच, रागरंग, आतस्वाजी रोषनाई जाली.' —रा ७.३२५. २ घोळका. 'तीस हजार फौज अदकोस पर्यंत ताफाचा ताफा एकदाच आरडाओरडा झाला.' —भाव ६७. ३ चिमण्यांची झुंड. [अर. ताडफा] (एखाद्याचा) **ताफा बसणें—(ल.)** (एखाद्याचें) घर बसणें, कुटुंबनाश होणें; (कर्तापुरुष मेल्यामुळें) घरदार, कुटुंब मोडकळीस येणें.

ताफा—पु. १ तापा; नदींतून पलीकडे जाण्यासाठी फळ्या, वाज इ० कास मोपळे, घागरी, पिपें इ० बांधून किंवा तीन चार तरांडी एकत्र बांधून करतात तें तरण्याचें साधन; तक्त्यांची नाव; तराफा; तरी. तापा पहा. २ लांकडें नेण्याचें पाण्यावरील साधन. तापटी पहा. [अर. ताडफा]

ताफेचा कोळपा—पु. (सातारा) कोळप्याचा एक प्रकार; हा उंसाच्या पिकांत चालवितात. कोळपे—पा पहा.

ताब—झी. (कु. ना.) वळ; सामर्थ्य; हिंमत; अवसान; प्राज्ञा. 'खानांनीं ताब लढाईची न आणितां माघारें हद्द न गढीचा आश्रा धरून आहे.' —दिमरा १.२८८. 'ताब हिंदुंनीं रे, ताब

हिंदुंनीं घेतला हिरून।' —ऐपो २३७. 'माझा हात धरायची त्याची काय ताब आहे?' [फा. ताब]

ताब—झी. (गो.) ताबा पहा.

तांब—झी. १ लोखंडाचा गंज; तांबरा. (हा तांबडा असल्याने त्यास ही संज्ञा लावतात). २ सूर्योदय व सूर्यास्त या वेळीं आकाशाला येणारा लालपणा, आरक्तता. ३ गहू, शाळू यांवर पडणारा एक प्रकारचा तांबडा रोग. ४ कणिकेंत येणारा गव्हाच्या टरफलांचा तांबडा अंश; सांजा. ५ (माण.) तांदुळाचा कोंडा. (गो.) वारीक कोंडा. गुरांच्या अंगावर पडणारी तांबड्या रंगाची वारीक गोचीड. कोळवू. ६ सदरील गोचीड पडल्याने गुरांना होणारा एक विकार. ७ (ल.) (बरेच दिवस व्यासंग, आवृत्ति न झाल्याने) विद्या, कला इ०कांस येणारे) मालिन्य; मंदपणा; मलिनता; उपस्थितीचा अभाव. ८ (गो.) एक पक्षी. [सं. ताम्र-तांबडा; प्रा. तंब] (एखाद्याची) **तांब झडणें—(एखाद्याची)** खरडपट्टी निघणें, काढली जाणें. **० झाडणें—१** (एखाद्यावर) ताशेरा झाडणें; तणतणणें; जोराने खडसणें. २ खूप बोलणें; वटवट करणें. **तांबेसांज—झी.** १ सूर्यास्तानंतर तांबडें आकाश होतें ती वेळ; तांबडसांज. २ पहांट; अरुणोदय. (क्रि० फुटणें). [तांब-सांज]

ताबक्र—पु. घोड्याच्या पायाच्या सुंभाचा रोग. —अश्वप २.२७३. [फा.]

तांबकी—झी. टिमकी. 'डोंडीची ढवंस ढोला। वीरधंटा तांबकिया।' —शिशु १०२६. [ध्व.]

तांबकुडय—झी. तांदुळाची एक जात.

तांबट, तांबटकर—पु. तांब्याचीं भांडीं घडण्याचा धंदा करणारी एक जात; त्या जातीतील व्यक्ति. [सं. ताम्र; प्रा. तांब-ट प्रत्यय] **तांबटां—पु.** (गो.) (सोनाराचा धंदा) सोनारकीचें एक हत्यार.

तांबट—झीन. (कों. कु.) छपरें इ० शाकारण्याच्या उपयोगी जाडें, तांबडें गवत. तांबेट; कोळंब. [सं. ताम्र]

तांबट—न. (ना.) कणिकेंतील तांब, तांबूस कोंडा. तांब अर्थ ४ पहा. [सं. ताम्र]

तांबट—वि. १ तांबडा; तांबडसर; लाल. २ मगची वळें धारण करणारा. 'जैसे प्रवृत्तिपांथावर तांबट। तपोनिधि।' —ऋ १८.

तांबटी—झी. एक कांटेरी झाड. तांबूट पहा.

तांबड—झी. तांबडी जमीन. —वि. तांबडा या विशेषणाचें समासांत पूर्वपदीं येणारें रूप. [तांब+ड प्रत्यय] सामाशब्द-**० तांबड्या—वि.** (उप.) इंप्रज (मनुष्य); साहेब; गोरों. 'ह्या तांबडतांड्यास आतां चावूं कां खार्ज, असें त्याला झालें.' —हि १३९. **० माती—झी.** तांबडी माती. **० सर—वि.** तांबूस; लालसर;

काहीसा तांबडा. ०सांज-खो. सूर्यास्तानंतर तांबडे आभाळ होतें ती वेळ; तांबसांज. [तांबडी + सांज] तांबडा-पु. जियांना होणारा एक रोग. -वि. लाल; रंगाचा; रक्त वर्णीय. [सं. ताम्र; प्रा. तांब; तांबड पहा.] ०अबलक-ख-वि. पांढऱ्या अंगावर तांबडे ठिपके असलेला (घोडा). -मसाप २.१.५५. ०आंवा-पु. रातवा. ०ऊस-पु. तांबड्या रंगाचा ऊस. ०एरंड-पु. लाल एरंड. ०कंदील-पु. (फोटोग्राफी) अंधान्या खोलीत ज्याच्या साहाय्याने फोटोग्राफरला कांचा धुतां येतात तो कंदील. ०कुडा-वि. कुड्याच्या झाडाची एक जात; दुसऱ्या प्रकारास काळाकुडा म्हणतात. ०कुमाइत-वि. तांबड्या रंगात तेल्या रंगाची झांक असणारा (घोडा). -मसाप २.१.५५. ०कोळी-पु. अंजिरावर पडणारा एक रोग. ०चिकणा-पु. ज्वारीची एक जात. ०चित्रक-पु. लाल रंगाचा चित्रक. ०ढेंकूण-पु. कापशीच्या बोंडांतील बीं खाणारा एक किडा. ०बोर-वि. १ बोड्याचा एक विशिष्ट रंग; तेल्या कुमाइत; (इं.) चेस्टनूट. २ तेल्या कुमाइत रंगाचा. ०बोळ-पु. बोळाची एक जात; (विरु.) रक्त्या बोळ. ०भोंपळा-पु. एक फळभाजी; डांगरीचें पिकलेलें फळ; दुसऱ्या जातीच्या भोपळ्यास पांढरा किंवा दुध्या भोंपळा म्हणतात. ०माड-खी. माठ या पालेभाजीची लाल रंगाची जात. ०मुरुम-पु. लाल जातीचा मुरुम; दुसरे काळा, उड्या, लोखंडी, दगडी इ० मुरुमाचे प्रकार आहेत. ०मुळा-पु. मुळ्याची एक जात. ०लाल-वि. लालभडक; गडद तांबडा; अतिशय लाल. [तांबडा + फा. लाल = तांबडा] तांबडी-खी. १ जोंधळ्याची एक जात. २ एक प्रकारचें गवत. 'कुंदा गोगडी हराळी. तिकांडी घोडेकुसळी। कन्हेवेलु मारवेलु गोंडाळी। तांबडी अपार।' -गीता २.५२८६. ३ जमीनीची एक जात. ४ विड्याच्या पानांची एक जात. इचें पान उशीरां तयार होतें. नाशिक जिल्ह्यांत ही जात होते. -कृषि ५२०. ५ केळीची एक जात; या जातीचें केळें तांबडें असून त्याला गोडी फार असते व तें ऊन भाकरीवर वितळतें. -कृषि ४८८. ०कोरं(रां)टी-खी. लाल रंग; चीं फुलें येणारी कोरंटी. ०चंद्रकळा-खी. (विणकाम) किनार कसल्याहि रंगाची असून पोत मात्र तांबड्या रंगाचा असतो असें लुगडें. ०दुपारी-खी. दुपारी या फुलझाडाची तांबडीं फुलें येणारी जात; त्या झाडाचें फूल. ०फाजगी-गुंजे-खी. (विणकाम) एक प्रकारचें लुगडें; यांत एक काडी काळी व एक काडी तांबडी उभार व आडवण एक काळी काडी व एक तांबडी काडी असून किनार कोणतीहि असते. ०भाजी-खी. १ (सांकेतिक उप.) मांस. २ (गो.) तांबडी माठ ही पालेभाजी. ०मिरानी-खी. (विणकाम) लुगड्याची एक जात; या जातीच्या लुगड्याच्या पोतांत दोन घरे (काड्या) काळीं व दोन घरे तांबडीं असें उभार असून आडवण काळें असतें व किनार कसल्याहि तऱ्हेची असते. ०साल-

ळ-खी. माताची तांबड्या तुसाची एक जात. ०सुरळी-(विणकाम) लुगड्याची एक जात; या प्रकारांत, पोतांतील एक घर काळें व एक तांबडें असें उभार असून आडवण सर्व काळें असतें. तांबडें क.मळ-न. कमळाची तांबड्या रंगाची जात. तांबडें फुटणें-पहाट होणें; उजाडणें; (सूर्योदयापूर्वी पूर्वेकडे) आकाश तांबडें होणें; अरुणोदय होणें. तांबड्या माडाचें सोडण-न. (गो.) (ल.) थापवाजी करणें.

तांबडणें-तांगडणें, सक्तीनें काम करून घेणें. तांबडणें पहा.

तांबडतोव-प-क्रिवि. १ त्याचक्षणीं; लागलीच; तेव्हांच (जाणें, पाठविणें). १ जलदीनें; त्वरेनें. ३ कोठेहि न थांबतां; विसावा न घेतां 'मीं पेंढाराचे भयानें निघालों तो तांबडतोव पुण्यास गेलों; मध्यें कोठें उतरलों नाहीं; मध्यें नदीवर उतरून स्नान मात्र केलें.' [हिं. तांबडतोव=लागोपाठ; घडोघडी]

तांबणें-अक्रि. (लोखंड इ० कांवर) जंग घेणें; तांबरा चढणें. [तांब=लोखंडाचा जंग]

तापतवारा-पु. (विरु.) तापतोवारा; तापतोवारा पहा.

तांबतौली-खी. (महाबु.) एक प्रकारचें तांब्याचें भांडें; तांबली. 'उगोदकाची तांबतौली आणीत.' -पूजावसर.

तांबनेल-वि. (राजा.) तांब, जंग चढलेला; गंजलेला; तांबलेला (लोखंडी पदार्थ). [तांब]

तांबर-खी. लाव्हा पक्ष्याची मादी. 'थटकारून किलबिलाट करतां तांबर भोवतीं तोलवे।' -सला ७१.

तांबर-पु. एक जातीचा मासा. -प्राणिमो ८१.

तांब(वा)रणें-अक्रि. १ (डोळा, आकाश, चेहरा, सायंकाळ इ०) आरक्त, तांबडा होणें; तांबुसणें. २ (पीक इ०) तांब या रोगानें युक्त होणें. ३ (लोखंड) गंजणें; तांबऱ्यानें युक्त होणें. -अक्रि. (डोळे) लाल करणें. [सं. ताम्र; म. तांबर]

तांबरा-पु. १ (गहू, जोंधळा, शावू, ज्वारी इ० कांवर पडणारा) एक तांबडा रोग. २ (लोखंडाला येणारा) जंग; तांब; (क. तांबें, पितळ या धातूवर चढणारा) जंग. [तांब]

तांबल-न. (कु.) तांबुलफळें या एका बैठ्या खेळांतील तांबड्या रंगानें रंगविलेली लांबट लहान पट्टी.

तांबली-लें-खीन. गृहकृत्यांत अनेक प्रकारें उपयोगी असें एक प्रकारचें धातूचें लहान भांडें. [सं. ताम्र+आलय; म. तांब+आळें] ०ठेवणें-(कर.) (ल.) (चुलीवर भाताचें तांबलें ठेवणें) भात करणें; भात शिजण्यास लावणें. 'सकाळीं उठून तांबलें ठेवावें.'

तांबवशी-खी. खाड्यांतून, वाकणांतून आढळणारा तांबड्या रंगाचा एका जातीचा लहान मासा.

तांबधिणें-अक्रि. जंग, तांब चढविणें, चढूं देणें. [तांबणें]

तांबशीर-क्रिवि. (गो.) पहाटेस; झुंजुंजुच्या वेळीं; अरुणोदयी. [तांब=आकाशाचा रक्तिमा+शीर प्रत्यय]

तांबसमुशी—स्त्री. समुद्रांतील मुशी नांवाच्या माशांतील एक जात. [तांबस+मुशी]

तांबसर, तांबा, तांबळ—वि. (राजा.) तांबूस; लालसर. [तांब]

तांबसाळ—स्त्री. तांदुळाची एक जात. [सं. ताम्र=तांबडी+शालि=साळ]

तांबळ—स्त्री. (राजा.) ज्यावर गवत वगैरे सुद्धां होत नाहीत असा तांबड्या जमीनीचा प्रदेश. -वि. तांबसर पहा.

तांबा—पु. समुदाय. -मनको.

तांबा—पु. कवजा; अंमल; नियंत्रण. [अर. ताविअ=अनुचर, परतंत्र] तांबीत, तांबीन—क्रि. १ स्वाधीन. 'फौजेची पाहणी करून...त्याचे तांबीन लक्ष करेले.' -चित्रगुप्त १५. २ अंकित. 'तुम्हांस त्यांचे तांबीन करून पाठविले आहे कीं ते ज्याप्रमाणे सांगतील त्याप्रमाणे करणें.' -रा ६.६०३. [अर. ताविईन=अर. ताविअ अव.] तांबीनात—वि. हुकमी; आज्ञेतील; खडी; अधिकाराखालील. 'ही नेहमी फौज बक्राराची तांबीनात.' -चित्रगुप्त १४. 'सेना घेऊन युद्धप्रसंग व स्वारी करावी व तांबुका तांबीनात स्वाधीन होईल.' -इमं ८६. [तांबीन] तांबीनातां—ति—स्त्री. व्यवस्था; वरदास्त; सेवा. 'सुभेदाराने आपला कविला देखील दोन महिने त्या जागी राहून आरमाराची तांबीनाति करावी.' -मराठा ३६. तांबे—वि. अधीन; तांब्यांत. 'याजवर जशी मर्जी. तांबे मर्जीच्या. विशेष काय लिहावें.' -रा ५.११. [तांबा] तांबेगहाण—पु. १ ऋणकोचा कांहीं ऐवज, मालमत्ता इ० गहाण म्हणून आपल्या तांब्यांत ठेवून कर्ज देण्याचा प्रकार. अमलागहाण. याच्या उलट नजरगहाण. २ असल्या कर्जाच्या पोटी गहाण ठेवलेला ऐवज, शेत इ० तांबेदार—वि. तांब्यांत असलेला; हुकुमतीत वागणारा; अधीन; बंदा; नोकर. [तांबा+फा. दार प्रत्यय] तांबेदारी—स्त्री. १ दास्य; परतंत्रता; परस्वाधीनता. २ नोकरी. [तांबेदार] तांब्याखाली, तांब्यांत—अमलाखाली; आज्ञेतील; अंकित; कवजाखाली. तांबीत पहा. [तांबा]

तांबा—वि. तांबूस; लालसर. तांब पहा. 'एके शुद्ध तांबी नेपाळी.' -दाब २८२. 'तांबे डोळे गरगरीत।' -उषा १७७३. [सं. ताम्र; प्रा. तंब]

तांबारा—पु. गहू, ज्वारी, बाजरी इ० पिकावर पडणारा एक प्रकारचा तांबडा रोग; तांब. 'गर्बाचा तांबारा पडे। कां अहंतेचा रोग पडे। कीं अधर्माची आळी वाढे। पीक बुडते तेणेही।' -एभा १०.५१५. 'कीं पश्चिमघान्यावरी मार्गेश्वरांत। तांबारा अवचित पडियेला।' -मवि ५२.२०१. तांबरा पहा.

तांबावत, तामण, तांबण—न. (गो.) (विकण्यासाठी ठेवलेले) तांब्याचे सामान. [तांबे]

तांबी—स्त्री. (क.) तांबा; कवजा. 'आपले तांबीमध्ये ठेविला.' -मब ४०. [अर.] तांबीत—क्रि. (क.) हुकुमांत; तांब्यांत; तांबेदारीत. (क्रि० असणे; होणे). तांबीन पहा.

तांबी—स्त्री. (डोळे इ० कांची) लाली; तांबूसपणा. 'तांबे कांडवेळीचे रसातु ढाळ सात दिजे तांबी जाये।' -वैद्यक ७९. [तांब]

तां(तं)बीट—न. (कर.) गूळ घातलेले राळ्याचे पीठ. 'त्याने तांबीट खाल्ले.' [का. तंबु=ओले+का. इट्टु=पीठ]

तांबीळ—स्त्री. जिकडे तिकडे तांबडे (राज्यद्रोह, रक्तपात) दिसण्याचा रोग. 'पण सरकारला संशय फार. त्याला तांबीळ झाल्यामुळे जिकडे तिकडे तांबडे दिसते.' -सुदे २७०. [कांबीळ वरून अनुकरणाने बनविलेला शब्द]

तांबुलफळ—न. (कु.) एका बैठ्या खेळाचे साधन. हा लांकडी खेळ सावंतवाडीस तयार करतात. तांबल पहा. [पो तांबल; गो. तांबुला=टेबल+फळ]

तांबुळ—न. (ब.) ऐरणीदान.

तांबूट—स्त्री. १ कोंकणांतील एक डोंगरी झाड. २ बरील झाडासारखेच पण कांटे नसलेले, महाबळेश्वराच्या आसपास होणारे एक झाड.

तांबूत—द—पु. १ शव ठेवण्याची पेटी. शव; प्रेत. 'शहाजा-याचा तांबूत व त्याचीं मुलें माणसें येथें पाठऊन देणें.' -दिसरा १.२५१. २ मुसलमान लोक मोहरमांत मिरवितात ती हुसेनच्या थड्याची प्रतिमा; डोला; ताजिया. ३ तांबूत नेण्याच्या परवानगीसाठी मुसलमानांवर बसविलेला मराठ्यांच्या रियासतीतील एक कर. [अर. तांबूत]

तांबूल—पु. विड्याच्या पानास चुना लावून, कात, सुपारी वेलदोडा इ० घालून केलेली पट्टी; विडा. 'तांबूलें बोंठ राजें। हांसतां दांत दाजें।' -झा १३.५६३. २ आपण चावून स्त्री, मूल इ०स देतात तो विडा. -शास्त्रीको. [सं. तांबूल] ० श्रावणी—स्त्री. गांवच्या महाजनास, देवस्कीकडे असलेल्या गांवच्या अधिका-ऱ्यास किंवा ग्रामदेवतेच्या इतर व्यवस्थापकास त्या गांवांत नुक-तेंच लग्न झालेल्या मनुष्याने देवतेप्रीत्यर्थ द्यावयाचा नजराणा, भेट. [तांबूल+सं. श्रण्=श्राणन=देणे]

तांबूल—न. (राजा.) (विरू.) तांबले; तांबली; तांबली पहा.

तांबूस—वि. कांहींसा तांबडा; तांबडसर; लालसर. [तांब]

तांबूस—स्त्री. (गो) एक प्रकारचे तांबडसर मोठे गवत. (कों.) तांबट. 'गोठा शिवण्यास तांबूस काडले पाहिजे.'

तांबे—न. तांबूस रंगाचा एक धातु; हा निसर्गात पुष्कळ ठिकाणी विखुरलेला असून, बहुतेक जमीनींत, लोहांस असलेल्या

खनिज पाण्यांत आणि अशोधित धातूंत सांपडतो. ह्याचा पत्रा व तार करता येते. ह्यापासून हिरव्या रंगाचे क्षार बनवितात व ते विषारी असतात. [सं. ताम्र; प्रा. तंब]

तांबें—न. (जरतार धंदा.) तांब्याचें रिकामें रीळ.

तांबेजणें—अक्रि. (राजा.) (लोखंड इ०). गंजानें युक्त होणें; तांबणें. [तांब=जंग]

तांबेट—न. (कों.) एक प्रकारचें तांबडें जाडें भरडें गवत; कोळंब; तांबट पहा. हें शाकारणीसाठीं वापरतात.

तांबेरा—पु. तांबरा पहा. -वि. तांब गंज चढलेला; जंगलेला. [तांब]

तांबेरी—वि. १ तांब्याचें (पान, पत्रा इ०). २ तांब्याच्या पानांन, पत्र्यांन मढविलेला (दागिना, तसवीर इ०). [तांबें]

तांबोटी—झी. १ विटेच्या आकाराचा (अखंड भांडें करण्याच्या उपयोगी) तांब्याचा रुंद तुकडा. २ पाणी ठेवण्याची न्हाव्याची वाटी. ३ तेल्याचें घाण्यांतील तेल काढण्याचें साधन; भांडें. [तांबें+वाटी=वाटी]

तांबोरा—पु. तांबरा, तांबेरा पहा.

तांबोल—पु. विडा; तांबूल. 'वर्जी तांबोल भोजन।' -दा २.७.३६. [तांबूल अप.]

तांबोळ—झी. (तंजा.) लोखंड, तांबें व चांदीच्या तारा एकत्र पिरगळून लहान मुलांच्या पायांत घालतात ती काढवळी, वाळा. [तांब+वाळा]

तांबोळी—पु. विड्याचीं पानें, पट्या इ० विकण्याचा धंदा करणारी एक मुसलमान किंवा मराठे जात; त्या जातीतील व्यक्ति. [सं. तांबूलिक; प्रा. तंबोलिअ]

तांबोळी—झी. एक खाण्याच्या उपयोगी कंदविशेष. हा निमुळता असून गोड असतो.

तांब्या—पु. भोजनाच्या वेळीं पिण्याचें पाणी भरून ठेवण्याचें विशिष्ट आकाराचें भांडें, हें तांबें किंवा इतर धातूचेंहि केलेलें असतें. ह्यांतून पाणी लहान फुलपात्र, पेला यासारख्या भांड्यांत ओतून पितात; कलश [तांबें; का. तंबिगे] (वाप्र.) **०पालथा-उपडा पडणें-घालणें**-(वायकी) झी रजस्वला, विटाळशी होणें, बसणें. सामाशब्द-**०तांबली-तांबोटी-पंचपात्री**-झी. (व्यापक.) पाणी पिण्याचें तांब्या व पंचपात्री वगैरेसारखें लहान भांडें.

तांब्रा—पु. १ यवन; मुसलमान; पठाण. 'तो तांब्राच्या धामधुमीकरितां परांगदा होऊन गेले.' -इमं ११८. 'सांप्रत तांब्राचें बहुत बळवळ आरंभिली आहे.' -वाडशाळ १४. २ (सांकेतिक.) निजाम. २ इंग्रज; युरोपियन. 'तांब्राची बातमी राखावी.' -ख ३३. पया १२८. [सं. ताम्र=तांबडा]

तांबळ—न. (गो.) १ एका वाजून रंगीत असा वांबूच्या कामटीचा तुकडा. २ असले तीन रंगीत तुकडे व साधा तुकडा यांनीं खेळावयाचा एक खेळ. तांबुलफळें पहा. [पोतुं. तांबळ; इ. टेबल]

तांभन, तांभणी तामन, तामनी, तामण—(प्र.) ताम्हण—णी; ताम्हण पहा,

तांभारणें—अक्रि. रागानें भडकणें; बहकणें, लाल होणें. तांब रणें पहा. [तांब]

ताम, तामरा—तांब, तांबरा पहा.

तामकुडय—झी. (कु.) भाताची एक जात; तांबकुडय पहा.

तामगिरी—वि. तांबेंमिश्रित. 'गैरसाळ तामगिरी। कोणी नवी मुद्रा करी। नाना कपट परोपरी। शोधून पाहावें।' -दा १०.८.१४. [सं. ताम्र]

तामगदूर—क्रि. शक्य तोंवर; यथाशक्ति; शक्क्यनुसार; मगदुराप्रमाणे. 'आम्हीही सेवाचाकरी तामगदूर करण्यास हाजर.' -रा ७.३७. -बाडदुवा १४२. [फा. ता=पावेलें+अर. मक्दूर=बळ, सामर्थ्य]

तामण—पु. (कों.) एक वृक्षविशेष; याला उन्हाळ्यांत सुंदर फुलें येतात व याचें लांकूड इमारतीच्या उपयोगी असतें.

ताम(व)नदस्त—पु. (गंजिफांच्या खेळांत) गंजिफा वाट-तांना चूक झाल्यामुळें दंडादाखल वाटणारानें द्यावयाचा दस्त, पानें (प्र.) तावनदस्त. [फा. तावान=दंड, नुकसानभरपाई+फा. दस्त=हात (गंजिफांतील)]

तामरात—झी. दुस्ती; मरामत. 'त्यास तामरातीस वगैरे खर्चास.' -बाडसमा १.२४. [मरामत ?]

तामवाण—न. (कु.) ताम्हण पहा.

तामस-सी, तामसीक—वि. तमोगुणविशिष्ट; तमोगुण-विषयक. १ निद्रा, आलस्य, प्रमाद, साहसिकता हीं ज्याच्या ठिकाणीं फार आहेत असा; तापट; कडक; संतापी; चिडखोर; धाडसी; साहसी; बेफिकीर; दुष्ट; लबाड; कपटी; मंदबुद्धीचा; सुस्त; जड (मनुष्य). 'परी तामसीं सात्त्विकीं। सुकृतदुष्कृतात्मकी।' -ज्ञा १५.१७७. २ भयंकर; पाशवी; क्रूर; अति नीच (कृत्य; आचरण इ०). ३ उष्ण; दाहक; उत्तेजक; उद्दीपक; मोहजनक; स्तंभक (औषध, मात्रा, खाद्य-पदार्थ इ०). ४ मूर्ख; अज्ञानी; ज्ञानशून्य. ५ अंधारानें भरलेला; काळा; अंधकारमय. [सं.] **०गुणी**—वि. तमःप्रकृतीचा; तमोगुणयुक्त स्वभावाचा; अति कडक, तापट (मनुष्य इ०). **तामसोपचार, तामसी उपचार**—पु. तीव्र, कडक, भयंकर, राक्षसी, साहसी इलाज, औषधोपचार. [तामस+उपचार=इलाज]

तामसाळ—खी. १ (कु.) तांबड्या रंगाचें एक भात. २ गरव्या जमीनींतील भात. —वदलापूर २८३. तांबसाळ पहा. [तांबसाळ]

तामि(मी)ली, तामीळ—खी. (हुकुम, आज्ञा इ०कांची) अंमलबजावणी; संपादणी. 'तुझ्या हुकुमाची तामीळ करण्यांत माझ्याकडून समजून कसूर होणार नाही.' —गडकरी, सजसंन्यास ४५. 'हुकुमाची तामिली करण्यांत कुचराई केली तर कोर्टमाशील होण्याची भीति.' —सन १८५०, पृ. १४६. [अर. तामीळ]

तामोल—ऋ—खी. एक द्राविडी भाषा. ही मद्रासच्या वाजूस प्रचारांत आहे. [सं. द्रविड; प्रा. दमिल; द्रा. तमिल]

तामूल—पु. १ विचार; बेत. २ दिरंग; दिरंगाई; टाळाटाळ. 'तात्पर्य कीं शरिकांनीं फौज शामील करण्याविषई तामूल कलं नये.' —रा ७.९. [अर. तअम्मूल]

तामोटी—खी. (कु.) ताम्हण. [सं. ताम्र+वटी]

ताम्र—न. १ तांबें; एक धातु. २ (वैद्यक) ताम्रमस्म. —पु. (सांकेतिक) मुसलमान; यवन; म्लेंच्छ. ताम्र पहा. 'ताम्र पराभवतौ पाववावे.' —भाव ८४. —वि. तांब्यासारखा आरक्त; तांबड्या रंगाचा. [सं.] ०चूड—पु. कोंवडा. [सं. ताम्र=तांबडा+सं. चूडा=तुरा] ०चूड(हस्त)—पु. (वृत्त्य) आंगठा व मधलें बोट यांचीं अंघ्रें जवळ आणून, तर्जनी वांकवून ठेवून, बाकीचीं बोटें खोलगट केलेल्या तळहातास चिकटविणें. ०पट—पट्टी—नपुखी. १ राजादिकांनीं ब्राह्मणादिकांस भूमि इ०कांचें दान, इनाम दिल्यावद्दलचा तांब्याच्या पत्र्यावरील कोरलेला लेख; सनद. २ (ल.) शाश्वतीची खात्री, हमी; निरंतरपणा. [ताम्र+सं. पट] ताम्रपट देऊन ठेवणें—(ल.) कायमचा अधिकार देणें. ०पत्र—न. १ तांब्याचा पत्रा. २ ताम्रपट पहा. [ताम्र+सं. पत्र=पान, पत्रा] ०भस्म—न. १ (वैद्यक) ताम्र; तांब्यापासून केलेलें रसायन, मात्रा; ताम्रप्राणिद. २ (सांकेतिक; विनोदी भाषेत) पुरणपोळी. ०मुख—न. तांबड्या तोंडाचे वानर. —वि. लालतोंड्या; मोंगल; युरोपियन. ताम्र पहा. 'इराणी, दुराणी, ताम्रमुख व शीख आदिकरून यांनीं हौदे चालविले.' ०मुखी—वि. ताम्रमुख पहा. [ताम्र=तांबडा+मुख=तोंड]

ताम्हण—न—न. १ संध्या, देवपूजा इ ०करतांना पाणी सांडावयास घ्यावयाचें वतुलाकार व उथळ मांडें; संध्यापात्र. २ (गो.) विक्रीकरितां आणलेल्या तांब्याच्या नवीन मांड्यांचा समुदाय; (गो.) तांबावत; तांबण. [सं. ताम्र+मांड ?] ताम्हणी—नी—खी. लहान ताम्हण.

ताय—पु. १ उष्णता; आंच; ताप. 'वियोगामिचे तायें। आटे ना हे।' —झाप्र ११३२. २ (ल.) आवेश; जोर; ताठा. ताये-ताये—क्रिवि. तावातावानें; आवेशानें. 'बोले तें तें तायेताये। जेणें परमार्थाचि सोये।' —निगा २८१. [सं. ताप; म. ताव]

ताय—पु. (गो.) कागदाचा जाड पुद्रा. [ताव]

ताय—न. (गो.) तुरीच्या डाळीची आमटी. [सं. तोय=पाणी]

तायक्रि(खि)ळां—पु. (गो.) टाकळ्याचें झाड; टाकळिळो.

तायगुंड—वि. (गो.) हुषार; कुशल; चतुर. [? +गुंड=हुषार; तुल० का. ताईगंडा=वेरकी, वस्ताद]

तायताळें, तायती—ताडताळें, इ० ताडती पहा.

तायफा—पु. जमाव; समुदाय; नर्तिका, वाजंत्री इ०कांचा ताफा. ताफा अर्थ १ पहा. 'श्रीमंतांच्या व सरदार लोकांच्या वाड्यांत सरकारी तायफांचे मुजरे पुणें शहरांत... गाजून राहिले होते.' —नि १५७. [अर. ताइफा; म. ताफा]

तार—खी. १ धातु, रेशीम इ० पदार्थांचा तंतु; तात; धागा; दोरा. २ (भिजलेली कणीक, काकवी, मध इ०सारख्या) अर्धवट द्रव किंवा चिकट पदार्थांचा तंतुसारखा अवयव. ३ (मादक पदार्थांच्या सेवनानें येणारा) अंमल; कैफ; निशा; उन्माद. 'म्हण तार नाही आली तार!' —तोव ९३. ४ (संपत्ति इ०कांनं येणारा) ताठा; धुंदी; मद. ५ (पित्ताधिक्य, जाग्रण इ०कांमुळें) डोळ्यांस येणारा जडपणा; मंदपणा; अंधेरी. (कि० चढणें; येणें; लागणें). ६ (ल.) चित्ताची एकाग्रता; निदिध्यास; तल्लीनता (कि० लागणें). ७ मनाचा कल, प्रवृत्ति. —पु. केंस. 'ज्याचे तार (केंस) पांढरे तो (घोडा) युद्धांत उत्तम.' —अश्वप १.२६. ९ (अशिष्ट) (अनेकवचनी प्रयोग) गुह्यभागावरील रोम. (कि० उपटणें). 'तारा उपटणारा' असा ग्राम्य प्रयोग. १० (ल.) (संभाषण, वाद इ०कांचें) अनुसंधान; संबंध; संगति; ओघ; धोरण. (कि० लावणें; लागणें; धरणें; सोडणें; सुटणें). ११ एखाद्या क्रियेचा संतत क्रम; ओघ; परंपरा; अनुबंध जसें—कामाची—गाण्याची—पावसाची—नांगरण्याची—लिहिण्याची—वाऱ्याच्या वाहण्याची—तार. (सामा.) प्रवाह; ओघ. (कि० लावणें; लागणें). १२ (कधीं पु. उपयोग) तारायंत्रांनं आलेली, पाठवि-लेली वातमी, संदेश. (इं.) टेलिग्राम शब्दाला प्रतिशब्द. 'डॉक्टर मुंजे यांनीं तार केली.' —केसरी १७.५.३०. १३ —पु. ताव; आवेश. 'गोविंदरावांनीं ऑफिसच्या रागाचा तार आपल्या पत्नी-वर काढला.' [तार्] (वाप्र.) (एखाद्याची) तार ओळखणें—जाणणें—(एखाद्याच्या मनाचा कल, इच्छा, अभिप्राय, धोरण, तर्कानें जाणणें). (एखाद्याची तार) राखणें—संभाळणें—एखाद्याची मर्जी, तवियत राखणें, संभाळणें; मर्जी राखून वागणें. तारा तोडणें—१ (रागानें, उमैटपणानें) गर्जना करणें; शिरा ताणून बोलणें गर्जणें. २ भलतेंसल्लें बोलणें; उद्धटपणानें दुसऱ्याचा अपमान होईल असें बोलणें. (एखाद्याच्या) तारेस उभा राहणें—तारनं वागणें, चालणें—(एखाद्याच्या) मर्जीप्रमाणें वागणें, चालणें. तारेस उभा करणें—मर्जीस उतरणें; मनास येणें. तारेस लागणें, असणें—एखाद्या गोष्टीच्या इच्छेत, विचारांत गुंगून जाणें;

त्या तारेंत असणें. सामाशब्द—०कशी—खी. १ तार काढणें; तार-कसाचा धंदा. २ (ल.) तारेप्रमाणें ओढून काढणें; छळ; जुलूम; गांजणूक; जाच. (कि० लावणें; मांडणें; करणें). [फा. तारकशी] ०कशी धरणें—(एखाद्यास) दुःखप्रद अशा जाचांत, काचांत करड्या रीतीनें वागविणें; तरवारीच्या धारेवर धरणें; सुळावर वागविणें. [तारकस] ०कस झीक—पु.—(जरतार धंदा) विन चापडलेली, नुसती रेशमावर गुंडाळलेली तार. ०कशी—सी—स—वि. १ सोनें, रुपें इ० धातूच्या तारांनीं, कलावतून विणलेले. ' (दिल्ली) शहरांत तारकशी कामें व अनेक प्रकारचे नकशी केलेले पदार्थ फार चांगले मिळतात. '—सीप्र ६८. २ ज्याच्या भोंवतीं तारेचें, सुतळीचें जालें घट्ट विणलेलें आहे असें (मांडें इ०). ३ तारांचा केलेला—पु सोनें, रुपें इ० धातूची तार काढणारा. [फा. तारकश (तार+कशीदन=ओढणें, काढून घेणें)]. ०खिळा—पु. पोलादाच्या, लोखंडाच्या तारेचा खिळा; तारचूक. ०घर—न. तारेनें संदेश पाठविण्याचें सरकारी कार्यालय; तारहापिस; (इं.) टेलिग्राफ ऑफिस. —सन १८५७. पृ. ४२७. ०दान—नी—नखी. (वाद्य) तंबोरा; सतार इ० तंतुवाद्यास लावलेल्या तारा जिच्या-वरून ओंबलेल्या असतात ती हस्तिदंताची सछिद्र पट्टी; वांकडा खिळा; धोडी. [फा.] ०फेणी—खी. रवा—सपीटाची तार काढून तिचे चोंगे (वेदोळीं) तुपांत तळून केलेले एक पकान. —गृशि १.४०६. [तार+फेणी] ०बंदी—वि. पोतांत सोन्याच्या तारांच्या कलावतूच्या चौकटी असलेले (पेठणी इ० वस्त्र). 'मुगी पेठणी रेशमी म्यानवंदी। जरी साजिरी पल्लवी तारबंदी।'—अकक २, किंकरवृत्त द्रौपदीवल्लहरण ८१. [तार+बंद] ०ब्रश—पु. तारांचा ब्रश; घासून झिलाई (पॉलिश) करण्याची तारेची कुंचली. [तार+ई. ब्रश=कुंचली] तारंतार—किवि. बरोबर; तंतोतंत; पूर्णपणें; सर्वोर्शी; एकूणएक. तारोतार पहा. (कि० मोजणें; मापणें; पडताळा भरणें, देणें; (ल.) बोलणें; जेवणें). तारार्थत्र—न. विजेच्या साहाय्यानें धातूच्या तारेतून संदेश पोंचविणारें यंत्र; विद्युत्संदेश-हारक यंत्र; (इं.) टेलिग्राफ. तारेची वांगडी—खी. जिच्यावर कथलाची तार किंवा वर्ख चढविलेला असतो अशी वांगडी. 'दाट वांगड्या पाहती (पाहावती?) ताराच्या भरतां कळ सोसली।'—पला ४.३५. तारेवरचा नाच—पु. (कर) १ तारेवर चालणें, नाचणें इ० २ (ल.) अवघड व जोखमीचें काम. तारोतार—किवि. १ कांठोकांठ; तंतोतंत; बरोबर. 'वाई देशांतील गांव निम्मे निम्मे तारोतार व इसाफती व इनाम तारोतार निम्मे वांदून दिले असे.'—रा ३.६५. २ लागोपाठ; एकसारखें. 'तारोतार त्यानें दोन महिने खेपा घातल्या.' [फा.तार]

तार—पु. १ पाण्यावर तरण्यासाठीं घेतलेला आधार; तर. 'ऐसा परस्पर आहे जी विचार। मोपळ्याचा तार दगडासी।'

—तुगा ११०४. २ (गो.) (नदी, खाडी इ० कांचा) उतार. [सं. तू=तरणें]

तार—पु. (तंजा.) केळीचा लोंगर, घड. [का. तारु=सुपा-रीचा लोंगर; ता.]

तार—पु. १ (संगीत.) षड्ज स्वरापासून निषादापर्यंत (खर्जोत) स्वर गाऊन पुन्हां उंच षड्जापर्यंत घेतात तो आलाप, सुर. २ (सामा.) उंचस्वर. —वि. १ उंच; खणखणीत (स्वर, आवाज, कंठ). २ लखलखीत; चकचकीत; स्वच्छ; टप्पोर. 'कैसें उन्मेखचांदिणें तार। आणि भावार्थु पडे गार।'—झा ६.१३४.

[सं.] ०नाद—पु. दातांच्या मागील उंचवट्यांतून उत्पन्न होणारा नाद; ह्याचा उपयोग दूरच्यास हांक मारण्याकडे होतो. मध्य-नादाच्या दुप्पटीच्या प्रमाणांत तारनाद असतो. ०षड्ज—पु. (संगीत) मध्यसप्तकांतील षड्ज स्वराच्या ध्वनीच्या दुप्पटीच्या प्रमाणाचा स्वर. ०सप्तक—न. (संगीत) तारनादयुक्त सात स्वरांचा समुदाय; तृतीयसप्तक. [तार+सं. सप्तक=सात स्वरांचा समुदाय] ०स्वर—पु. (संगीत) रागालाप तारसप्तकांतील कोणत्या स्वरपर्यंत जावा याची मर्यादा दाखविणारा तारसप्तकांतील स्वर.

तार—न. (गो.) कैरी; कच्चा व लहान आंबा. 'हीं तारे लोणच्यास योग्य अर्शी आहेत.' [सं. तुवर; गो. तोर]

तारक—खी. एक फुलंझाड.

तारक—पु. मोंपळा (ह्याच्या सांढाय्यानें ताफे, तरी तरंगत असतात, म्हणून); सांगड. 'गोपीकुच हेचि तारक घेऊन। मीनकेतन पोंहतेस।'—ह १७.५३. —वि. रक्षण करणारा; संकटांतून पार पडणारा; तारणारा; उद्धार करणारा. [सं.]

तारकटणें—अकि. तारवटणें. १ धुंव होणें. २ (डोळे इ०) जड, सुस्त होणें; तारवटणें पहा. [तार=धुंदी]

तारका—खी. १ तारा; चांदणी; नक्षत्र. २ डोळ्यांतील वाहुली. ३ रागानें खोडकर, द्राड मुलीस उद्देशून योजावयाचा शब्द (पुराणांत एका राक्षसाच्या स्त्रीचें नांव तारका आहे असें म्हणतात त्यावरून). कदाचित् त्राटिकेचा अपभ्रंश असेल. [सं.]

०गुच्छ—पुंज—पु. ताऱ्यांचा समुदाय, पुंजका; नक्षत्रे.

तारका—खा—खीमव. (अशिष्ट) गुह्यभागावरील केंस; शष्प; सेटें. तार अर्थ ९ पहा. [तार] (एखाद्यास) तारका समजणें—मानणें—मोजणें—लेखणें—जाणणें—(एखाद्यास) अतिशय नीच, हलकें, क्षुद्र लेखणें; कस्पटाप्रमाणें मानणें; शष्पवत् मानणें. —केवारी—किवि. शष्पवत्; तृणासमान. (कि० लेखणें; मोजणें). [तारका+वारी=प्रमाणें]

तारका(खा)बारका—खा, तारकापारका—खा—वि. १ आश्चर्यचकित; भांबावलेला; गोंधळून गेलेला; कावरावावरा. 'खेडेगांवचा माणूस शहरांत आला म्हणजे तारकाबारका होतो.' २

(राग, भय इ० कार्नी) बेहोष; बेताल; बावरलेला; तप्रवप्र झालेला; कावराबावरा. ३ धूर्त; चाणाक्ष; तारकीपारखी (-वि.) पहा.

तारकित—पु. तिरकटें तालं.

तारकीट—झी. (कु.) तिरपीट; धांदल; त्रेधा; तारंबळ.

तारकी पारखी, तारक-पारख—झी. हुषारी; सावधपणा. ' तारखीपारखीनें रहावें तें न करितां मुकाम करीत खंडण्या घेत चालिले. '—भाव १०२. -वि. १ धूर्त; चाणाक्ष; हुषार; कुशाग्र-बुद्धि. २ जागरूक; दक्ष; सावध; हुषार; सावधान. -क्रि. वि. सावधपणानें; जागरूकतेनें; सावधगिरीनें; जपून. (क्रि० वागणें; चालणें; असणें). [तर्क+पारख]

• तारकेचारी, तारकीवारकी—झी. दुसऱ्याला दावून, दटावून आपला वरचढपणा मिरविणें; चढेलपणाची, उद्दामपणाची वर्तणूक.

तारंगण—न. १ (लहान मुलाचें) ओरडणें; हातपाय आपटणें इ० क्रिया. २ (प्र.) सर्व अर्थी तारंगण पहा.

तारघडी—झी. (गो.) शिमग्यांत खेळावयाचा टिपऱ्यांचा एक खेळ.

तारचिट—झी. (गो.) सोडचिढी.

तारट(ठ)णें—अक्रि. तारवटणें पहा.

तारण—न. १ रक्षण; सांभाळ; तारणें; संकटांतून मुक्तता; सुटका. २ कर्ज घेतांना ऋणकोनें सावकाराजवळ, हमी घेणाराजवळ विश्वासाकरितां म्हणून ठेवावयाची पैशांची ठेव, मूल्यवान वस्तु इ०; गहाणाहून हें भिन्न आहे. स्वतःबरोबर दुसऱ्यास एखाद्या व्यवहारांत, धंद्यांत, मामलतींत गुंतवावयाचें असल्यास तोटा इ० च्या हमीवद्दल, विश्वासादाखल त्याजवळ ठेवावयाची रक्कम; हडप. ३ तारणावर कर्जाळ काढलेल्या रक्कमेपेक्षां, तारणाच्या किंमतीचा अधिकपणा. ही अधिक रक्कम कर्जफेडीची हमी म्हणून मानण्यांत येते. ४ अठराव्या संवत्सराचें नांव. [सं.] • रोखा—पु. सरकारी रोखा; (इं.) गव्हर्नमेंट सेक्युरिटी.

तारणें—अक्रि. रक्षण करण; संभाळणें; (संकट, भय, अडचण इ० कांतून) निभावून नेणें; वांचविणें; सोडविणें; सुटका, बचाव करण; पार पाडणें. [सं. तारण=रक्षण] तारता, तारिता—वि. १ तारणारा; रक्षण करणारा. ' तारता मारता तुंच आहेस ' २ मुक्ति, मोक्ष देणारा. ' तैसा दृष्टादृष्टाचा सखा । धर्मुं जाला तो फोकारिजे देखा । तरी तारिता तोचि दोखा—लागीं होय । '—झा १६.२२२. ' नसे इतर तारिता मज भवत्पदाज्जाविणें । '—केका ११. म्ह० मारत्यापेक्षां तारता अधिक=मारणाऱ्यापेक्षां रक्षण करणारा केव्हाहि अधिक योग्यतेचा होय. तारित—वि. १ (नदी इ० कांतून) तारून नेलेला; पार, पलीकडे नेलेला. २ (ल.)

रक्षण केलेला; (संकट, अडचण, भय इ० कांतून) वांचविलेला; मुक्त केलेला; बचावून नेलेला. [सं.]

तारणें—न. विळ्याच्या मुठीला शेवी, वसवी करण्याला उपयोगी असा लोखंडी जाड खिळा. -चदलापूर १००.

तारत(द)खाना—पु. पायखाना; संडास; शौचकूप; शेत-खाना. [अर. तहारत=शुद्धि+फा. खाना=गृह, खातें]

तारतम—न. आतिथ्य. तारतीम पहा.

तारतम्य—न. १ (दोन वस्तू, व्यक्ति इ०कांतील) श्रेष्ठ-कनिष्ठभाव; न्यूनाधिक्य; बरेवाईटपणा; उच्चनीचपणा. २ (दोन वस्तु व्यक्ति इ०कांतील गुण, उत्कृष्टता, दर्जा इ० संबंधी) अंतर; तफावत; विषमता; असमानता; भेद. ' पोपट बोलतो आणि मनुष्य बोलतो परंतु त्यांत तारतम्य आहे. ' ३ गुणभेद जाणून उपचारादिकांत बुद्धीचें कौशल्य; विवेक; विवेचक शक्ति; सारासार विचार; धोरण. (क्रि० पाहणें; राखणें; ठेवणें). ' कोणास किती मात्रा द्यावी हें तारतम्य यावैद्याच्या अंगीं आहे. ' ४ (एखाद्यास) सामान्य मनुष्यापेक्षां अधिक समजून, असाधारण दर्जा ओळखून केलेला आदरसत्कार, शिष्टाचार, आगतस्वागत. [सं. तर आणि तम प्रत्ययांपासून झालेले भाववाचक नाम] • भाव—पु. (प्र.) तारतम्य; तारतम्य अर्थ १ व २ पहा.

तारतळ्या—झी. अव. बराच वेळ ताटकळत, तिष्ठत बसण्याची क्रिया; कंटाळा येईपर्यंत वाट पहात बसणें. (क्रि० वेणें; देत बसणें). ' बराच वेळ तारतळ्या दिल्यावर महंमदभाईची बहीण...आली. '—माटे असृष्ट्यांच्या डायरींतील पानें.

तारती(ति)म—न. (पाहुण्याचा) यथायोग्य सत्कार; आगतस्वागत; आतिथ्य; तारतम्य अर्थ ४ पहा. (क्रि० करणें; पाहणें; धरणें). ' तारतिम वरि तोंडाच पुरतें । अंतरा हें येतें अंतरीचें । '—जुगा ६५९. २ (कु.) अकल; हुषारी. तारतम्य अर्थ ३ पहा. [सं. तारतम्य]

तारनळा—पु. दारूकामांतील एक विशिष्ट प्रकारचा नळा. यांत पुष्कळ तारे दिसतात. ' तूं तारनळ्यासारखा उडी मारशील. '—तोवें ६९. [तारा+नळा]

तारपटी—झी. तरवारीचें पातें.

तारपें—न. एक वाद्यविशेष; नागसूर; पुंगी. ' पावें तारपीं मोहरीं । सींगें डंगा पेंडारी । '—दाव ८८९.

तार-बतार—वि. विकीर्ण; उध्वस्त; पांगापांग, दाणादाण झालेला. ' फौजेवर हंगामा करून फौज तार-बतार करावी. '—रा ७.२१४. [फा. तार द्वि.]

तारं(रां)बळ—झी. १ त्रेधा; धांदल; तिरपीट; गोंधळ; गडबड; व्यग्रता (लभ, मुंज इ०कांत ताराबल आवश्यक ३.सतें. तें साधण्याकरितां मुद्दत चुकूं नये म्हणून फार धांदल, घाई करावी

लागते त्यावरून तारांबळ पहा.). 'मी आपल्या गृहीची एक । तारांबळ होतसे।' -नव २०.५५. २ अडचण; टंचाईची स्थिति; ओढयस्तपणा; खाण्यापिण्याची ददात; आवाळ. [सं. तारा= नक्षत्र+बल=बळ]

तारली—बी. (कों.) खान्या पाण्यातील एक प्रकारचा पांढरा मासा. हा वेगुल्याकडे आडळतो. या माशाचें खत नारळीस घालतात. -कृषि ७५६. यास संस्कृतमध्ये 'अच्युत' म्हणतात.

तारल्य—न. तरलता; चंचलपणा; कंप; कांपरेपणा. [सं. तारल=चंचल]

तारवट—वि. (परदेशांतून) जहाजांतून, आगवोटीने आणलेला; विदेशी; परदेशी. (माल, जिजस ६०) याच्या उलट गांवठी=देशांतच वनलेला; देशी. [तारु=जहाज]

तारवट—वि. (दारूच्या कैफानें, ताटकळत वसण्यानें, मादक पदार्थांच्या अंमलानें) धुंद; सुस्त; जड झालेला; तारवटलेला. [तार=धुंदी, अंमल]

तारवटणें—अक्रि. १ (मादक पदार्थांच्या सेवनानें) धुंद, वेहोष, उन्माद युक्त होणें; तारकटणें. (ल.) (संपत्ति, अधिकार इ०कांच्या योगानें) मदोन्मत्त होणें; माजणें. 'या ठिकाणीं आपला तोल आपण संभाळला तरी कोणा तरी तारवटलेल्या व्यक्तीच्या मनाचा तोल विध्वन...'-सासं २.१४८. २ (मादक पदार्थांच्या सेवनानें, जागरणानें, रागानें, पित्तानें, उन्हानें) डोळे, चेहरा इ० जड व सुस्त होणें; तर्ह होणें; ताळणें; विस्फारणें; वटारले जाणें. 'आनंदीवाईचे डोळे तारवटले.' -इप १०४. [तार=धुंदी]

तारवटी—वि. १ लांबच्या बंदराहून तारवानें आणलेला (नारळ, सुपारी इ० व्यापारी माल); तारवट पहा. २ (गो.) तारवावर काम करणारा. [तारु]

तारवटी—वि. (गो.) १ मिरच्यांची एक जात; लंबगी (मिरची). २ (ल.) जाज्वल्य; जलाल. [तार?]

तारवांत वेडा—पु. १ जहाजाच्या मानानें जशी सुपारी, त्याप्रमाणें, अतिशय मोठ्या, प्रचंड व्यवहारांत, कार्यांत, धंद्यांत एखाद्याचा असलेला अतिशय लहान भाग. २ इतर (मोठ्या) पदार्थांशीं ताडून पाहतां प्रमाणाबाहेर लहान असणारी, वाटणारी वस्तु. [तारु=वेडा]

तारसा—पु. गाड्याच्या, खट्याच्या सार्दीत करळ्यांशीं समांतर व घोड्याशीं काटकोनांत बसविलेल्या आडव्या लांकडां पैकीं एक. तरसा पहा. [सं. तिरसू]

तारसा—वि. १ तारवटलेल्या घोड्याचा (मनुष्य); ज्याच्या डोळ्यांपुढें तारा तारा येतात असा (मनुष्य). 'तारसें डुलें काणें कैरें।' -दा ३.६.४२. [तार]

तारसुळी—खी. (गो.) एक प्रकारची मासळी.

तारळ—पु. एक मासा. तारली पहा.

तारा—खीपु. १ नक्षत्र; तारका; चांदणी; आकाशातील तेजोगोल. २ डोळ्यांतील वाहुली. ३ -पु. उल्का. (क्रि० तुटणें). ४ (दारूकाम.) गंधकांत बामळीच्या डिकाचें पाणी अथवा अंज्याचा बळक घालून त्याच्या गोळ्या करून त्या वाण, नळा, इ० कांत वातल्या असतां नक्षत्राकार उडणाऱ्या असंख्य अभिगोलांपैकीं एक ५ -खी. (ज्यो.) जन्मनक्षत्रापासून कोणत्याहि चंद्रनक्षत्रापर्यंत मोजून आलेल्या संख्येस नक्ष या संख्येनें मागून येणारी संख्या. ६ -पु. फरडा, हुषार, वस्ताद, तरबेज, पटाईत, कारकून, शिपाई, कारागीर इ० 'कृष्णसिंग हैवतसिंग तारे।' -ऐपो २२१. 'म्हणे तुम्ही फक्त शिपाई तारा। बाहेरील शत्रु सर करा।' -अफला ४.१४.

७ -पु. सुंदर, देखणा मनुष्य. ८ -पु. (नृत्य.) डुबुळानें केलेला अभिनय. धाकृत, भ्रमण, बलन, पातन, चलन, प्रवेशन, समुद्रवृत्त, विवर्तन व निष्क्रमण असे याचे नऊ प्रकार आहेत. [सं.] (वाप्र.) तारे

तुटणें—१ आकाशांत तारे इकडून तिकडे अकस्मात् सरकणें; उल्का पडणें. २ (गाण्यांत) चमकणें; प्रावीण्य दाखविणें. (उप.) गर्वभ-गायन करणें. 'काय गाण्याचे तारे तुटतात हो।' तारे तुटणें-तोडणें-असंबद्ध, वेडेपणाचें भाषण करणें, मूर्खासारखें बोलणें. 'मूर्खत्वाचे तुटती तारे।' -विक ३. 'या व्याख्यानांत त्यानें काय काय तारे तोडले आहेत म्हणून सांगू।' -विक्षिप्त २.५. सामाशब्द-तारा-कृति (प्राणी)-पु. एक षष्ठवंशहीन प्राणी. हा वाटोळा असून यास किरणासारखे समोवती वारीक अवयव असतात. (इं.) स्टार. हा फिश या वर्गांत येतो. यास किरणरूपी प्राणी असेंहि म्हणतात-प्राणिमो १२. मराठी ६ वे पुस्तक २२०. (१८७७) [तार+आकृति]

तारांगण—न. १ नभोमंडळ; नक्षत्रमंडळ. २ वेधशाला. ३ खेळ, मजा इ० पाहण्यासाठीं केलेलें उच्चासन, माळा, माचोळा. ४ घराच्या वरच्या मजल्याच्या खिडकीपुढें (हवा खाण्यासाठीं, मजा पाहण्यासाठीं) केलेला लहान सज्जा. ५ (ल.) (सैन्य इ० कांची) दाणादाण; पांगापांग; विकळितपणा; वाताहत; फांकाफांक. 'फौज मोडून तारांगण केलें.' -शारो २८. ६ (कामें, धंदा इ० कांतील) गोंधळ; अव्यवस्था. ७ (सावकाराच्या तगाद्यामुळें कुळाची, अनाथ मुलाची) तारंबळ; त्रेधा; धावरगुंडी; मनःक्षोभ. ८ (गो.) कौलें घालण्यापूर्वीं घरावर तयार केलेलें लांकडी काम. [तारा+अंगण]

ताराधीश—पु. चंद्र. [तारा+सं. अधीश=मुख्य]

तारापात—पु. उल्कापात. [तारा+सं. पात=पडणें]

ताराबल—न. विवक्षित असलेल्या नक्षत्र ग्रहादिकाची अनुकृता; ज्योतिष-शास्त्रदृष्ट्या मंगल अशी वेळ. **तारामंडळ**—न. १ नक्षत्रांनीं युक्त असें गगनमंडळ; तारांगण अर्थ १ पहा; नक्षत्रमंडळ. २ (सोनारीचा धंदा) झिर्याचा गळ्यांत घालण्याचा एक दागिना. दोन्ही फाशांत दोनदोन असे चार मणी लावलेली दुशांची पेटी

वेळून तिच्याखाली एक मणी ओवून त्या तऱ्हेने एकाबाजूस सव्वीस व दुसऱ्या बाजूस सव्वीस अशा पेटशा घालतात व मध्यंतरी घागऱ्यांचे थर लाविलेले मंगळसूत्र घालून हे सर्व एकत्र पटवून हा दागिना तयार करितात. [तारा+मंडळ=वर्तुळ, समुदाय] तारामैत्री—स्त्री. १ कुंडलीतील ग्रहांतील मित्रभाव. 'तिजर्षी माझे तारामैत्री मिळाल्याप्रमाणे सख्य जमले आहे.'—कम २.६५. २ नुसत्या नजरा-नजरीने जमलेले सख्य, प्रेम. तारासमूह—पु. आकाशांत ढगाच्या किंवा धुक्याच्या ठिपक्यांप्रमाणे दिसणाऱ्या अंधक तेजस्वी पदार्थांचा समुदाय; तेजोमेघ.—ब्रूसकृत ज्योतिषशास्त्राची मूलतत्त्वे १७९. [तारा+समूह]

तारा—पु. १ (कों.) (भरतीचे पाणी ओसरल्यानंतर खाडीतून, बांकाणांतून होणारा) पायउतार, उतारा. तार पहा. 'भव-नदीचा आला तारा। या उतारा प्रसादे।'—तुगा २२२८. २ (कु) ओहोटीच्या वेळी पाण्यावर दिसणारा खाडीतील जमीनीचा भाग. ३ (हवेंत, पाण्यांत) तरंगणे; तरणे. जसे:—जहाजाचा—महागिरीचा—वावडीचा—घारीचा तारा. [तरणे, तारणे]

तारा—वि. (ब.) काणा; तिरळा; तेरसा.

ताराज—पु. मारलूट; जाळपोळ. —वि. उध्वस्त; ओसाड; बेचिराख. 'मुलूख राहिला, तोही ताराज करून मोगल अबास महाग होत ऐनेच केले जाईल.'—इमं २००. [फा. ताराज] ताराजी—स्त्री. १ मारलूट; जाळपोळ; नाश; विध्वंस. 'त्या संस्थानची ताराजी केली.'—चित्रगुप्त ८. २ खराबी. 'छद्वरम् येथे जमियत पोहोचून ताराजी मांडिली.'—रा ५.१२२. [फा. ताराज]

ताराजीर—स्त्री. तारातीर पहा. [फा. ताराज]

तारांठचे—सकि. (गो.) आवळून, घट बांधणे; मुसक्या बांधणे. 'तारांदून बांध मग कितीही धडपड केली तरी सुटणार नाही.' [तारांठे]

तारातीर—स्त्री. (कों.) १ दाणादाण; पांगापांग; फांका-फांक; वाताहत; तारांगण. 'माझे वुडविले घर। लेकरेवाळे दारो-दार। लाविलीं कहार। तारातीर करोनि।'—तुगा ४०८९. २ त्रास; त्रेधा; ओढाताण; तारंवल. [फा. ताराज]

तारांवल, तारामळ—स्त्री. मुहुर्त साधण्यासाठी उडणारी धाई, धांदल. (विरु.) तारंवल; तारंवल पहा. (कि० होणे; उडणे). (कदाचित् मंगलाष्टके झाल्यानंतर मुहुर्त संपतो तेव्हा 'तदेव लग्न ...तारावलं चंद्रवलं तदेव' इत्यादि धाईने म्हणतात त्यावरून). 'एकंदर राज्याची जरी तारांवल झाली होती तरी तो कबूल झाला नाही.'—नि. [तारा+वल]

तारीख—स्त्री. १ यवनी, इंग्रजी पद्धतीने महिन्याच्या पोटी येणाऱ्या दिवसांपैकी प्रत्येक; मिति; तिथि. २ इतिहास; तवारिख पहा. [फा. तारीख]

तारीफ—फ—स्त्री. प्रशंसा; स्तुति; वाहवा; (एखादा पदार्थ, व्यक्ति इ० काच्या) उत्कृष्टपणाचे वर्णन; शिफारस. 'लढाई बहुत तारफेची झाली.'—मराचिथोशा २२. 'अब्जेज मैत्रकीस बहु-तच उत्तम; याची तारीफ काय लिहावी?'—रा १२.१२७. [अर. तअरीफ] ०दार—वि. स्तुत्य; तारीफ करण्यास योग्य; प्रशंसनीय 'तंदुरे...बहुत चाडूले तारीफ-दार पाठवावे.'—ऐकिप्र २.६२. [तारीफ+फा. दार] ०लायक—वि. तारीफदार; प्रशंसनीय. 'परन्तु तारीफलायक चित्रे मेळवून पाठवावीं म्हणून पर्त्री आझा.'—ऐटि १.१३. [तारीफ+लायक=योग्य] तारफेचा—वि. तारीफ करण्यास योग्य. 'माणे चुकडा आरळ झोंक माथ्यावर पदराचा। चार आंगुळे सरळ लपविला चंद्र तारफेचा।'—होला १००.

तारीफ—न. आयात व निर्गत मालाच्या जकातीच्या दराचे कोष्टक; (इं.) टॅरिफ. (इंग्रजी शब्द अरबी तअरीफ शब्दापासूनच झाला).

तारुण्य—न. तरुणपण; यौवन; ज्वानी; मनुष्याच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून चाळिसाव्या वर्षापर्यंतचा काळ. [सं.] —पयाचस्था—स्त्री. तरुणपणाची अवस्था; तारुण्य. [तारुण्य+सं. अवस्था=स्थिति]

तारुफळें—न. (गो.) कोयता. पळे वगैरे लोंबकळत ठेवण्याची अरंद फळी. ताटफळें पहा. [? +फळें=फळी]

तारू—रुं—पु. (काव्य) नावाडी; वल्हवून नेणारा; तरून नेणारा. 'नामाचिया सहस्रवरी। नावा इया अवधारी। सजुनियां संसारी। तारू जाहलें।'—झा १२.९०. —वि. तारक; रक्षक; तारून नेणारा. 'आम्हां-तुम्हांस भववारिधिमाजि तारूं।'—२ ४९. [सं. तृ-तर; म. तरणे; तारणे]

तारुचा—पु. नावाडी. 'तारुचाचे रूपे दीननाथ। काय वोळत तियेसी।'—भवि ५६.५३.

तारूं—न. नौका; तिनापासून पांचापर्यंत शिडें असलेले गल-वत; जहाज. (सामा.) तरण्याचे साधन. 'तैसे मृताकार एकाचे। हें दिठी रिगे जें साचें। तेंचि ब्रह्मसंपत्तीचें। तारूं लागे।'—झा १३. १०८६. 'कीं हें सुखाचीं ताखें लोटलीं। आक्षे आनंदें उतटलीं।'—दा १८.३१. [सं. तृ-तर=तरणे] म्ह० भडास तारू व गाव-त्यास गोरू=योग्य निवड नसणे या अर्थी. तारवार धाडप—संकि. (गो.) एखाद्या माणसाने बंडखोरीसारखा मोठा गुन्हा केला असता त्याला पकडून आरमारी कैदेत ठेवणे. तारू कुव्यासकट गिळप—(गो.) (डोलकाठीसह तारूं गिळणे). (ल.) सर्वच्या सर्व गिळणे; सर्वस्व स्वाहा करणे. ०तरांडें—न. (व्यापक) जहाज; गलवत; लहानमोठे गलवत.

तारें—न. १ हुषार, चलाख, धूर्त, मनुष्य, मूल इ०. तारा अर्थ ६ पहा. २ (उप. विरु) वेडगळ, अर्धवट मनुष्य, मुल्ला.

३ वेड; वेडेंपण; पिसें; म्हातारपणामुळें बुद्धीस होणारा चळ. [तारा] म्ह० आधींच तारें आणि त्यांत शिरलें वारें=आधींच वेडगळ आणि त्यांत मूतवाधा झाल्यास त्या वेड्या माणसाच्या चेष्टा किती वर्णाव्या. तुल० 'आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला.' 'आधींच उल्हास त्यांत आला फाल्गुनमास.'

तारें—न. वादळाचा, सोसाट्याचा वारा; जवळवारा. हा वारा गलबतास वाईट असतो. [तार]—वारें—न. १ (राजा.) गलबताला अनुकूल किंवा प्रतिकूल असा वारा, वाऱ्याची स्थिति. 'गलबत उद्यां येईल कीं परवां येईल हें न कळे; तारेंवारें ह्याच्या स्वाधीन आहे.' २ लहरीपणा; चालेखोरपणा; नखरा; मिजासखोरी. 'तारेंवारें दोन दिवसांचे.' चंचलपणाची लहर; जसें:—रोजगाराचें—व्यापाराचें—चाकरीचें—तारेंवारें. (क्रि० येणें; चढणें). ३ मोठें अवसान, आवेश; उन्माद. 'कोंकणांत सांपड जेव्हां घालतात तेव्हां कामकऱ्यांस दारू पिऊन भले भले ओरडून तारेंवारें चढलें म्हणजे काम तडक चालतें.' [तार=उन्माद+वारा]

तारोळा—पु. १ (आरंभिलेल्या कार्यांत होणारा) अडथळा; खोळंबा; प्रतिबंध; खोळंब्यानें, अडथळ्यानें उत्पन्न झालेली अडचणीची स्थिति; गोंधळ; त्रास; घोंटाळा. साधारणपणें जेवणखाण, अन्न व प्रापंचिक सामान्य गोष्टी ह्यांच्या संबंधानें हा शब्द उपयोगांत आणतात. जसें:—पावसाचा—धान्याचा—पैक्याचा—सैपाकाचा—जेवणाचा—संसाराचा—स्नानाचा—तारोळा. पाणी, पाऊस, द्रव्य, धान्य इ०कांची कमताई झाल्यामुळें किंवा जेवण, स्नान, स्वयंपाक इ०कांना कांहीं विघ्न, अडथळा आल्यानें. (सामा.) त्रास; दगदग; क्लेश; गोंधळ; तारांवल. २ दुर्दशा; कष्टमय स्थिति; विपन्नावस्था. 'आईवांचून मुलाचा तारोळा होतो.' 'घरास आग लागली म्हणजे तारोळा होतो.' 'घरचा धनी मेल्यामुळें कुटुंबाचा, प्रपंचाचा तारोळा होतो.'

तार्किक—वि. १ तर्कशास्त्रासंबंधी; न्यायशास्त्रविषयक. २ संशयी; बुद्धिप्रामाण्यवादी. 'तार्किकांचियां वज्र सांखळा। कीर्ती खावीं नाळीची अवळिळा। माताइ तें वादी दिगजु सकळा। मूमंडळीचें।'—शिष्ट. २५. ३ चतुर; धूर्त; कुशाग्रबुद्धि; तर्कवाज; मर्मज्ञ; मार्मिक. ४ षड्दर्शनांपैकीं कोणत्याहि एका दर्शनाचा अनुयायी; तत्त्वज्ञानी; न्यायशास्त्रज्ञ. ५ तार्किक्य पहा. [सं. तर्क] तार्किक्य—न. तर्क, अनुमान करण्याचें चातुर्य; धूर्तपणा; मार्मिकता; बुद्धीची कुशाग्रता. [तार्किक]

तार्तराम्ल—पुन. (रसा.) एक अम्लद्रव्य; हें विंचेपासूनहि काढतात; द्राक्षाम्ल; (इं.) टार्टरिक् ॲसिड. [इं. टार्टर+सं. अम्ल]

तान्या—वि. नाव, होडी बल्हविणारा; नावाडी; तारू पहा. [तारणें]

शब्को. ४. १५

तान्या—वि. १ दारूवाज; अंमली; मादक पदार्थांचें व्यसन असलेला. २ कंटाळा येईपर्यंत एकाच गोष्टीची धोकणी, जपमाळ घेऊन बसणारा. [तार=धुंदी]

तालीं, तालीं, तार्वटी—तारली, तारवटी इ० पहा.

तासुलें—न. (गो.) (गरम) पाणी.

ताल—पु. (सांडलेलें दूध, रक्त, तेल इ०कांचें) थारोलें; तळें. [हिं. ताल=तळें]

ताल—पु. (घर, इमारत इ०कांचा) मजला. 'अस्मानां मंडप दिला तिन्ही तालांवरी वो।'—तुगा २११. 'गेदी घेउन प्राण-प्रियकरासी तिसरे ताली।'—प्रला १९४. [सं. तल=तळ]

ताल—पु. ताडाचें झाड. [सं.] ० तोडणें—वडाई मारणें; लंब्या लंब्या वाता झोंकणें. सामाशब्द—० ताल—क्रि. १ उंचउंच; लंबे-लंबे; उद्दामपणानें. (क्रि० उडणें; वोलणें; जाणें इ० न्यासह प्रयोग केल्यास लंब्या लंब्या वाता झोंकणें, वडाईखोरपणानें वोलणें असा अर्थ). २ वेतालपणें; वेवंदपणानें; विसंगत; असंबद्ध. 'हा ताल्ताल जातो—गातो.' 'त्याचें वोलणें, गाणें, ताल ताल जातें.' तालताल बोलणें—उडणें—१ टाळाटाळीचीं उत्तरे देणें. २ विषयाला सोडून असंबद्धपणानें बोलत सुटणें; भरमसाटपणानें वोलणें. ० तोड्या—वि. १ वडाईखोर; मोठाल्या वाता झोंकणारा. २ अरेराव; धटिंगण. 'तालतोड्यांची पेंढारशाहींत चल्ली होती.'—राको. [ताल+तोडणें] ० वृन्तहस्त—पु. (नृत्य.) उद्धृत (संयुतहस्त) पहा.

ताल—पु. १ (संगीत.) गीत, वाद्य व नृत्य ह्यांच्या क्रियेच्या गतीचें कालदर्शक नियमित प्रमाण; ठेका. (क्रि० धरणें). प्रसिद्ध असे तीस ताल प्रचारांत आहेत. त्यांचीं नांवें येणेंप्रमाणें:—केहेरवा, दादरा, तीव्रा, रूपक, पस्तु, धुमाळी, मध्यमावती, गजल, ठेका, झपताल, सुलताल, छ्रताल, भानुमती, चौताल, एकताल, खेमटा, फरोदस्त, अडाचौताल, झूमरा, दीपंचंदी, धमार, सवारी, गजझंपा, तिलवाडा, त्रिताल, पंजावी, टप्प्याचा ठेका, शिखर, विष्णुताल, मत्तताल व ब्रह्मताल. 'परोपरीचे गर्भे घालुनि नृत्यास रम्य बत्तिस या। करिती ताल धरुनियां...'—कर्म ४. १०८. २ हातावर, देडावर हात मारण्याची क्रिया; टाळी वाजविण्याची क्रिया. ३ सम पहा. ४ (नृत्य.) हाताचा आंगठा व मधले बोटांमधील जास्तीत जास्त अंतर. ५ कांशाचें एक वाद्यविशेष (हें काठीनें वाजवितात); एक प्रकारचा टाळ. [सं.] सामाशब्द—० तंत्र—न. (वर्तन, भाषण, मसलत इ०कांतील) सुसंबद्धपणा; संगति; अविरोध; (विरु.) ताळतंत पहा. [ताळ+तंत्र] ० थाक—पु. गायन व नृत्य यांतील ताल आणि विरामाच्या जागा. 'गात्या नाचत्याचे ताल थाक। स्वयें देख अनुकरे।'—एभा २२. ६०८. [ताल+थाक=थकणें, विभ्राम] ० बद्ध—बंद—वि. तालाला धरून असलेलें (ख्याल, पद, गाणें इ०). [ताल+बद्ध=

बांधलेले] ०माल—पु. घोरण; अनुसंधान; तानमान; देशकाल-स्थितीचा मिलाफ; रागरंग; (विप्र.) तालामाला; तालामाला पहा. 'ते स्वतः आतां विलायतेला जाणार, तेथील तालमाल पाहाणार...'—सास २.२६४. [ताल द्वि.] ०शुद्ध—वि. यथाशास्त्र तालांनी युक्त; संगीत शास्त्रदृष्ट्या बरोबर असलेले; स्वैरव्याने युक्त (पद, गाणे इ०). ०सुरी—क्रि. ताल व सुर यांना अनुसरून; ताल व सुर यांना न सोडतां; तालपुरांत; शास्त्रशुद्ध. (क्रि० गाणे!). ०ज्ञता—स्त्री. तालासंबंधी ज्ञान. [ताल+सं. ज्ञा=जाणणे] तालादर्श—पु. ताल व लय दाखविणारे एक पाश्चात्य यंत्र; तालमापक. (इं.) मेट्रॉनम. [ताल+आदर्श=आरसा]

ताल—पु. प्रयत्न; खटपट. 'महाराजापुढे तोंड वेंगाडून पैसे मिळण्याचा ताल करण्यापेक्षा, जर त्यांनीं भिक्षादिदि केली तर अधिक उत्तम.'—विक्षित ३.१८२.

ताल—स्त्री. १ (पाणी अडविण्याकरितां, वळविण्याकरितां रस्त्यावर, शेतांत घातलेला) बांध, बांधारा. २ नदी इ०कांच्या काठाच्या वाजून बांधलेला धक्का. [सं. तल]

ताल—पु. (कों. नाविक) गलबताच्या नाळीच्या खांद्यास व वऱ्याच्या खांद्यास खालून बारीक लांकडे ठोकितात त्यांपैकी प्रत्येक. [सं. तल]

ताल—पु. (कु.) ज्यांत भरतीच्या वेळीं पाणी चढते असा नदीकिनाऱ्यालगतचा जमीनीचा भाग. [सं. तल]

ताल—पु. (चांभाराचा धंदा.) खुरा आणि तळ यांमधील जोड्याचा भाग. [तळ] ०भरणे—सक्रि. जोड्याचा खुरा व तळ यांमधील भागांत भर घालणे.

ताल, तालक—पुन. हरताल. (इं.) आर्सेनिक. [सं.] ०भस्म—न. हरताल भस्म.

तालक—न. टाळें; कुलूप. [सं. ताल]

तालकैत—स्त्री. (गो.) कागदपत्र इ०कांची नकल, प्रत. [फा. तालीक]

तालमखाना—पु. एक औषधी द्रव्य; (प्र.) तालीमखाना पहा.

तालीमी—वि. कुस्तीत, तालमेंत सराईत, पटाईत असलेला. [तालीस]

तालिमूली—स्त्री. एक वनस्पतिविशेष. [सं.]

तालिब(वा)र—पुनर्भव. (एखाद्यास श्रीमंताप्रमाणें) आदरपूर्वक वागविणे; बरदास्त ठेवणे; मानमरातब, तैनात राखणे. (क्रि० करणे; ठेवणे; राखणे).—वि. तालेवार; दैवान; भाग्यवंत. [अर. तालिब=भाग्य+फा. वर=वान प्रत्यय]

तालिब्य—वि. तालुस्थानी, तालुस्थानापासून उत्पन्न होणारा (वर्ण, उच्चार इ०) इ, ई, उ, ए, ज, झ, ञ व श हे तालिब्य वर्ण आहेत. [सं.]

ताला—पु. कुलूप; टाळा. [सं. ताल; हि. ताला; गुज. तालु]

तालामाला—पु. स्थल व काल यांची अनुकूलता; रागरंग; हालद्वाल; तानमान; (हिशेव, मजकूर, हकीगत इ०कांतील) मेळ; सुसंबद्धपणा; (उपाय, साधनें, भाग इ०कांचा) मेळ; जुळणी; जम; तालमेळ. (क्रि० पाहणे; जाणणे; समजणे; येणे). [ताल द्वि.]

तालाम्ल—पुन. (रसा.) एक अम्ल; (इं.) आसनिक् अॅसिड. 'तीव्र नत्राम्लाबरोबर आर्सेनिक तापविलें असतां त्याचे लौकर प्राणिदीकरण होऊन तालाम्ल वनते.'—झाको (आ) २१७. [सं. ताल=हरताल+अम्ल] तालायित—वि. (रासायनिक परिभाषा). एक तालसंयुक्त द्रव्य. (इं.) आर्सेईट. तालित—वि. (रासायनिक परिभाषा) एक तालसंयुक्त द्रव्य. (इं.) अर्सीनानेट.

तालि(ले)वार—वि. श्रीमंत; भाग्यशील; संपन्न. 'तालिवार कुवेर पैश्याची। कलं नये संगत वेश्यांची।'—प्रला २३१. [फा. तालिअवर]

ताली—स्त्री. (क.) किल्ली; चावी. [हिं.]

तालीक—स्त्री. १ (अव. तालका) (सरकारी कागदपत्र इ०कांची) नकल; प्रत; प्रतिपत्र. 'तुम्ही तालीक लेहून घेऊन अस्सली खुद खत मशार्निलहेपासीं फिरावून देणें.'—रा ८.१६. 'त्याचीं उत्तरे ही आली, त्यांच्या तालका करून वडिलांकडे पाठविल्या आहेत.'—ख ११.६०४५. [अर. तालीका=परिशिष्ट किंवा अर. तालीक=याद]

तालीक—पु. संबंध. 'महादाजीस देशमुखीस मसुरीचे तालीक नाही.'—रा १५.१००. [अर. ताल्लुक]

तालीकचा—पु. आज्ञापत्र. 'लढीस अब्दाल्याचा तालीकचा आला.'—रा ६.४४५. [फा.]

तालीम—स्त्री. १ (मल्लयुद्ध, कसरत, गायन, वादन, नृत्य इ०कांविषयीं गुरुपासून व्याख्याचें) शिक्षण. २ (जोड्यास निरनिराळ्या चाली) शिकवणे. ३ (पोपट, मैना इ०कांस बोलण्याबाबत दिलेली) शिकवण; शिकवणूक. ४ (नाट्य) पात्रां नाटकांतील आपले भाषण पाठ करून बोलून दाखविण्याची क्रिया; अभ्यास; पुनरुक्तिपूर्वक ग्रहण. (इं.) रिहर्सल. ५ तालीमखाना; व्यायामशाला. ६ व्यायाम; मेहनत. [अर. तालीम] ०खाना—पु. मल्लयुद्ध, दांडपट्टा इ०विषयीं शिक्षण देण्याकरितां बांधलेले गृह; व्यायामशाला; आखाडा. ह्यांत कारलें, गदगा, फरी, मुल्ल, जोडी, लेजीम, छडीपट्टा इ० व्यायामाचीं साधनें असतात. हे सर्व शब्द व कसोटा, एकलंगी, दुलंगी, विस्सा, तबकफाड, लुक्कण, लंगोट, कंबर-खोडा, स्वारी इ० पेचांचीं नावे आहेत तीं त्या त्या शब्दांच्या जागी पहा. [तालीम+फा. खाना=गृह] ०बाज—वि. तालीम करणारा;

आखाड्यांत जाऊन व्यायाम करणारा; मल्ल; पेहेलवान. [फा.]
 ०बाजी—खी. १ आखाड्यांतील व्यायामाची, तालमेची आवड, शोक, नाद. २ (सामा.) तालीम; व्यायाम. [तालीमवाज]

तालीमखाना—पु. एक औषधी वनस्पतीचे वीं. [हि.]

तालीवंत, तालिब(वा)र—वि. धनाढ्य; सधन; भाग्यशाली; ऐश्वर्यसंपन्न; श्रीमंत; मातवर. ' एवढा तालिवार त्याची दैवयोगें या रीतीची गत झाली. ' —भाव ६७. तालेवंत—वार पहा. [फा. तालिअवर]

तालीसपत्र—न. एक औषधी पदार्थ.

तालु—न. तोंडांत वरच्या भागी असलेला एक अवयव-विशेष; याच्या व जिभेच्या संयोगानें तालव्य वर्ण उत्पन्न होतात. —खी. १ मनुष्याच्या डोक्याचा पुढील भाग; (विरू.) टाळ. टाळ पहा. २ हजामत करतांना टाळवर ठेवतात तो केसांचा झुपका; चांदकी. [सं.] ०त्रण—पु. तोंडांतील टाळस झालेला फोड. [तालु+सं. व्रण=फोड]

तालु(लू)क—पु. संबंध. ' या अहद-नाम्यासी या शब्दाचा तालुक काय आहे. ' —रा ७.९२. [अर. तअल्लुक]

तालुका—खा—पु. १ राज्यकारभाराच्या दृष्टीने केलेल्या देशाच्या जिल्ह्याच्या विभागांपैकी एक; पूर्वी एखादा किल्ला किंवा मोठा गांव मुख्यत्वे मानून त्याखाली आसपासचीं गांवे धरून तालुका बनवीत. २ जमीनदारीपेक्षां लहान असलेला मालकीहक्का-खालील प्रदेश. (तालुकेद्वय हे ' तअल्लुक ' चे फारसी अव. असून ते मुलकी कागदपत्रांतून आढळते). [अर. तअल्लुक]

तालु(लू)कदार—पु. तालुक्याचा मुलकी अधिकारी; मामलतदार; जमीनदार. [फा. तअल्लुकदार]

तालुकात—खी. संबंध. ' दर्म्यानि त्यांचे तालुकातीचे कलम तहनाम्यांत ल्यावयाचें कारण काय ? ' —रा १९.३०. [अर. तअल्लुकात]

ताले—पुलव. दैव; प्रारब्धयोग; नशीब. ' रावसाहेबांचे ताले बुलंद (=उच्च) म्हणोनच ते वाजी सर केली. ' —रा १.५२. ' दौलतरावबाबा यांचे ताले विचित्र आहेत. ' —ख १२.६८१७. हा शब्द, दैव, नशीब, प्रारब्ध किंवा अशा अर्थाचा कोणताहि शब्द यासहस्रदां उपयोगांत आणतात. जसे—दैवाचे ताले. ' संपत्ति मिळणें हे दैवाचे ताले आहेत. ' [अर. तालिअ] म्ह० ' असे त्याचे दैवाचे ताले कीं कुठ्यावर नोंवत चाले. ' तालेवंत—वि. बुदैवी; भाग्यवान; श्रीमान; लक्ष्मीवंत. [ताले] ०धार—वि. दैव-वान; ऐश्वर्यसंपन्न; वैभवशाली; श्रीमंत ' राजा जनक तालेवार मांडी सीतास्वयंवर. ' —तारामंडळ अंक ३. प्रवेश ३. तालवर (—वि.) पहा. [फा. तालिअवर] ०वारी—खी. भाग्य; सुदैव; श्रीमंती; संपन्न स्थिति; उत्कर्ष; भरभराटीची स्थिति. [फा. तालिअवारी]

तालोका—खा—पु. संबंध, तालुक पहा. ' मुतालिकीचे वंशाचा वतनास तालोखा नाही. ' —रा ३.११७.

ताल्द—न. (गो.) होडीवरचे आच्छादन; टप. [पो. तोल्ड]

तालु—वि. (गो.) कोरा करकरीत; चुकताच विकत घेतलेला.

ताव—पु. १ सोनें इ० धातुस अर्भित तापवून लाल कर-ण्याची क्रिया; अभिसंस्कार. २ सोनें, चांदी इ० धातु तापवून लाल करून थंड होऊ दिल्यावर त्यास येणारा रंग; तेज. ३ (ल.) (एखाद्याचा) माज, ताटा. जिरविणें; खरडपट्टी काढून नमविणें. (कि० देणें). ४ दुःख. ५ राग; संताप. ' दौलत खरावीस आली म्हणून तावाच्या गोष्टी वोलतो. ' —ख ७.४७१. ६ (खा. व.) ताप; ज्वर. ७ आंच. [सं. ताप=उष्णता; प्रा. फा. ताव; फा. ताव=उष्णता; फ्रें. जि. तव, थव=भाजणें, तापविणें] (वाप्र.) ०देणें—तापविणें. (एखाद्या वस्तुवर, पैशावर) ताव देणें—मारणें—एखादी वस्तु पळविणें; लुबाडणें; लांबविणें; (कारकुनी कसवानें) गिळंकृत करणें. (एखाद्या खाद्यावर) ताव देणें—मारणें—सपादन, आकंठ एखादें खाद्य यथेच्छ खाणें; त्या खाद्यावर हात मारणें; त्या खाद्याचा समाचार घेणें. (एखाद्याला) ताव देणें—१ एखाद्याची खरडपट्टी काढणें; हुजेरी घेणें; त्यास दपटशा देणें. २ चांगलें मारणें. (व्यापार इ०कांत) ०देणें—मारणें—१ व्यापारधंद्या इ०कांत नफा मिळविणें; घडाड सांपडणें. २ व्यापार इ०कांत ठोकर, बूड येणें. (एखाद्या कार्याचा) ताव येणें—एखादें कार्य करण्याबद्दल इसळी, मुरसुरी येणें. (मिशावर) ताव देणें—' बरें आहे, पाहून घेईन ' इ० वाचक शब्द बोलून मिशावरून हात फिरविणें. सामाशब्द— ०सुलाख—पु. सोनें इ०धातुस ताव देऊन व छिद्र पाडून पारखणें. (कि० घालणें; उत्तरणें; निघणें). [ताव+सुलाख] तावातावानें—क्रि. वि. रागारागानें; फणकान्यानें; संता-पाच्या भरत. [ताव द्वि.]

ताव—पु. कागदाचा संबंध बंद, तुकडा; सगळें पान. [हि.]

ताव—पु. तावदान पहा. [हि.]

ताव—खी. (कों.) (पावसाळा इ०कांत पडणारें) सूर्याचे मंद ऊन. [सं. ताप]

तावखोबाखुल्यो—खी. (गो.) यशमस्कारी; कुचेष्टा; टिबल्यावावल्या.

तावज—खी. (गो.) होडी ढकलण्याचा लहान बांबू. ताज (कों. नाविक) १ पहा.

तावजाळें—न. (गो. कु.) ताडताळें; ताडतांची माळ. [अर. ताविझ=ताईत]

तावटणें—सक्रि. (व.) (एखादी वस्तु इ०) पळविणें; लांबविणें; लाटणें.

तावड—खी. तावडी पहा.

तावड—खीन. (व.) दूध तापविण्याचें रुंद तोंडाचें भांडें.
[सं. तृ]

तावडणें—अक्रि. (सक्तीनें अथवा आपल्या खुषीनें एखाद्या उद्योगांत, कामांत) एकसारखें खपणें; रावणें; व्यापृत असणें. 'ऐन दोन प्रहरच्या उन्हांत तावडला म्हणून ताप आला.' 'हा मुलगा प्रहरभर पाण्यांत तावडतो.'—उक्रि. तावडणें. १ (एखाद्यास जबर-दस्तीनें) कष्टाच्या कामांत गुंतवून ठेवणें; राववून घेणें; कामास जुंपणें; वेठीस धरणें; तांगडणें अर्थ ३ पहा. २ (एखाद्यास त्रास-दायक अशा प्रकारें) खोळंबा करणें; खोळंबून धरणें; डांबून ठेवणें. तांगडणें अर्थ ४ पहा. ३ (घोडा इ० जनावर) दामटणें; घसाफशीनें वापरणें; भरधांव पळविणें; तांगडणें अर्थ ६ पहा. ४ रावविणें; कष्ट करावयास लावणें (उन्हांत, वाऱ्यांत, थंडीत, चिखलांत, पाव सांत) दामटणें. तावडणें. [तावडी]

तावडी—खी. १ (गुजराथेंत रूढ) नर्मदेच्या कांठी ज्या ठिकाणीं नर्मदा ओलांडतात तेथें टेकडीवर असलेली धर्मशाळा, चौकी. ज्या तावडींत नावाडी राहतात तिला नावडातावडी म्हणतात. २ (ल.) तावड; अधीनता; पकड; कवजा. ३ (ल.) कचाटा; तडाखा; सपाटा. हल्लीं हा मूळ शब्द प्रचारांतून गेला आहे. मात्र यापासून वनलेले तावडींत, तावडीस, तावडींतून हे शब्द प्रचारांत आहेत. —डोंतून—क्रिवि. (एखाद्याच्या) तडाख्यांतून; कचाट्यांतून; पकडींतून. (क्रि० सुरेणें; निघणें). तावडींत, तावडीस—क्रिवि. कचाट्यांत; सपाट्यांत; पकडींत; तडाख्यांत. (क्रि० सांपडणें; पडणें). 'शत्रूच्या तावडीस सांपडलों तो काय करील तें करो.' धरणें, आणणें या शब्दावरोवर कट्टरी प्रयोग होतो. जसें:—मी शत्रूस माझ्या तावडीस आणलें, धरलें.

तावडीतासन—खी. (घुस्डकाम) वीणकामाची आडवी कांव.

तावण—खी. (कों.) १ एका दमांत मजल चालून, धांवून जाण्याचा, काटण्याचा प्रसंग; तसा यत्न, नेट. २ ताण; ओढ. (क्रि० पडणें; देणें). [ताण]

ताव(वा)ण—खी. दंड; गुन्हाबद्दल नुकसानभरपाई; जुर्माना; नुकसान; भूदंड. (क्रि० वसणें; भरणें). हा शब्द, लांच खाल्ल्याच्या खोट्याच संशयावरून एखाद्यापासून अन्यायानें वसूल केलेला दंड, किंवा सरकारनें वसविलेला कर, केलेला दंड, अथवा स्वतःच्या नजरबुद्धीनें किंवा दुसऱ्याच्या चुकीनें झालेलें नुकसान इ० कां-संबंधीं वापरतात. [फा. तावान्]

तावणें—उक्रि. १ (सोनें इ० घातु) लाल होईपर्यंत तापविणें. २ (दूध, तूप, पाणी इ०) तापविणें; गरम करणें. ३ (एखाद्यास रागानें, आवेष्टानें) ताव देणें; खणकारणें; दपटणें; खरडपट्टी काढणें. ४ (ल.) अजमावणें; तपासणें, 'जे अहंभावाचें वोडें सांडुनी।

विकल्पाच्या झुकाचा चुकाउनी। अनुरागाचा निरु ताउनी। पाणि-ढाळु।'—ज्ञा ७.१९९. [सं. ताप; प्रा. ताव; फा. ताव; हिं. तावना] तावलेला सुलाखलेला—वि. सोनें पारखण्याकरितां प्रथम तापवितात व नंतर त्यास एक छिद्र पाडून तें सर्व एकजिन्नसी आहे किंवा नाही हें पाहतात त्यावरून. कसोटी लावून पारखलेला; पूर्णपणें कसोटीस उतरलेला; अनुभवानें योग्य ठरलेला; तावून सुलाखून—क्रिवि. १ अनुभव व परीक्षा पाहिल्यानंतर; कसोटीस लावून योग्य ठरल्यावर. २ अडचणींतून; संकटांतून; दिव्यांतून; विपत्तींतून (पार पडणें, सोडविणें, मुक्त करणें). (क्रि० काढणें; निघणें; जाणें). तावून सुलाखून घेणें—(सोनें, नाणें इ०) सक्तपणें कसोटीस लावून व काळजीपूर्वक ताडून—पारखून घेणें. —अक्रि. (अकर्तृक) उकडणें; गदगदणें; गदमदणें; उष्मा होणें. —अक्रि. १ (ऊन, सूर्य यांनीं) प्रखरणें; तापणें; तळपत असणें. 'तो तावुनि प्रतापतरणी। दत्तमित्र पाडिला रणी।'—मुआदि ३३. २३. २ (ल.) (राग इ० कानीं) संतप्त होणें; क्रोधाविष्ट होणें; संतापानें लाल होणें.

तावणें—उक्रि. ताणणें. 'क्रोधें स्फुरती ओंठ। भृकुटी ताजनि तेजिष्ठ।'—मुआदि ३१.१७१. [ताव]

तावत—वि. तितकें; तेवढें. 'यावत्संख्याक ब्राह्मण तूं सांगी-तलेस तावत्संख्याक मी आणिले.'—क्रिवि. तोंपर्यंत; तोंपावतों; तावत्कालपर्यंत. याच्या जोडीचा शब्द यावत्, या शब्दाचा मराठीत स्वतंत्र उपयोग नाही. तावत्काल, तावत्कालपर्यंत, तावत्पर्यंत इत्यादि सामासिक शब्दांत मात्र उपयोग करितात. [सं.] सामा-शब्द—०काल—कालपर्यंत—क्रिवि. तोंपर्यंत; त्या वेळेपावेतो; तितका वेळ. ०पर्यंत—क्रिवि. विवक्षित कालापर्यंत; विवक्षित स्थळापर्यंत, अंतरापर्यंत; तोंपर्यंत; तेथवर. तावन्मात्र—क्रिवि. १ जरूर तितकेंच; तितकेंच; जरूरीपुरतेंच; याच्या जोडीचा शब्द यावन्मात्र २ (व्यापक.) यथातथा; जेमतेम पुरेल इतकें थोडें; म्हणण्या जोगें नसलेलें; माफक; थोडेसें. 'आपण शिके जाऊन। तावन्मात्र शिके जाण। सवेंचि विस्मृति होय त्यासी।'—गुच १७.२१. 'दुभतें सांगण्याजोगें नाही, तावन्मात्र आहे.' [सं. तावत्+मात्र]

तावतक—उ. (व.) अनुमान तर्क.

तावता—क्रिवि. अजूनहि; तरी देखील; इतक्यानेंहि; इतकें असूनहि; यद्यपि; असें असतांहि. [सं. एतावता अप.]

तावदान—न. १ (खिडकी, दार, कपाट इ० कांस बसवाव-याच्या उपयोगाचें) काचेचें भिंग, तक्ता. 'तावदानें चांगलीं साफ, ज्यांत मंद दिसत असेल तीं न घेणें, साफ असतील तीं घेणें.'—रा १२.१३२. २ कांचेचीं भिंगें बसविलेलें दार, खिडकी इ० [फा. तावदान् (ताव+दान)]

तावदारकी—खी. (गो. वे.) जरब; धमकावणी; दपटशा; अंमल गाजविणे; ताव देणे. 'मिन्याएवढा पोर पण तौवदारकी किती दांडगी।' [ताव+दार प्रत्यय]

तावदारणे—अक्रि. (कर.) रागावणे; कावणे; तावणे; तण-तणणे. 'तुं किती तौवदारलास तरी मी मिन्याचा नाही.' [तावदार]

तावनदस्त—पु. (गंजिफांचा खेळ) गंजिफा वाटतांना चुक झाली असतां वाटणाराकडून चुकीबद्दल घेतात तीं पाने. [फा. तावान=भुर्दंड+फा. दस्त=पत्त्यांतील हात]

तावनी—खी. (व.) दूध तापविण्याचे मडके; दुतली; दुधाणी. [तावणे=तापविणे]

तावा—पु. (खा.) तवा पहा.

तावाण—खी. भुर्दंड; तावण पहा.

तावुळा—वि. आवेशयुक्त. -शर. ? [ताव]

ताशा—सा—पु. (वाद्य.) लहान नगाऱ्याच्या आकाराचे चर्म-वाद्य; हे दोन-सव्वा दोन फूट व्यासाच्या पितळी किंवा तांब्याच्या पाटीचे तोंड कातड्याने मळवून तयार करतात. त्या पाटीच्या कडेला स्कू बसवितात. ते किल्लीने पिळून स्वर कमजास्त करता येतो. हे वाद्य गळ्यांत घालून, दोन हातांत दोन वारीक वेताच्या छड्या घेऊन वाजवितात. हे वाद्य स्वतंत्रपणे किंवा सनईची साथ करतांना वाजवितात. 'वाजे हत्तीवर नौबत ताशाचे भार वाजंतरी।' -ऐपो ४३०. [अर. तास] ताशेकरा—पु. ताशा वाजविणारा.

ताशीर—खी. (व.) गंमत.

ताशील—खी. (राजा.) तपशील पहा.

ताशीब—वि. तासून तयार केलेला (दगड, लांकूड इ० पदार्थ) तासीब. [तासणे]

ताशे(से)रा, ताशिरा—पु. १ ताशावरची झोड, कडका. (कि० झाडणे; झडणे). २ (ल.) वंदुकांची एक फैर; भडिमार; धडाधडी. ३ (ल.) रागाने काढलेली खरडपट्टी; दणकारा; खण-कावणे; अपशब्दांचा वर्षाव. ४ भांडणाचा कचका, कडाका. (कि० झडणे; झाडणे). [ताशा]

ताशे(से)रा, ताशिरा—पु. लांकूड इ० वाक्साने तासल्याने निघालेल्या ढलण्या; छाट; छाटछूट. (कि० पाडणे; पडणे). [तासणे]

ताशेरा—पु. (व.) ऐनवेळ; मोक्षा; योग्य संधि.

तास—पु. १ अडीच घटिकांचा कालावधि; साठ मिनिटांचा काळ. २ (वाद्य.) घडयाळ; एक वाद्य; अर्ध तड्ड जाडीचा भाकरीएवढा काशाचा गोल तुकडा. याच्यावर लांकडाच्या मोगरीने आघात करून ध्वनि उत्पन्न करतात. देवाची आरती करतांना किंवा अडीच घटकांचा कालावधि दर्शविण्याकरितां हा वाज-

वितात. 'तदुपरि मग सायंकाळिचा तास वाजे।' -साख ५. ४०. 'घटका गेली पळें गेलीं तास वाजे झणाणा।' [अर. तास]

तास—पु. निळ्या रंगाचा एक पक्षी; चास. 'सव्य जाती वायस। अपसव्य जाती तास।' -भारा, वाल १२.२४. [सं. चाष; चास]

तास—न. (व. को. कु.) १ नांगराने किंवा पाभरीने जमीनीस पडणारी रेषा; कोरणी; घळ; खोवणी. २ (व.) उम्या पिकाच्या (रोपांच्या) दोन उम्या ओळींमधील अरुंद जागा; पाट. ३ नदी—ओढ्याचे पात्र; उन्हाळ्यांत नदीच्या प्रवाहाचे जे अनेक वारीक भाग, ओहोळ होतात त्यांपैकी एक. ४ नांगराने जमीन नांगरण्याची क्रिया; नांगरणी. 'राजापुरांतीं सात तासें घालावीं तेव्हां उंस पेरावा.' ५ (कु.) तिसरी नांगरणी. [सं. सीता. वर्ण-विपर्यासाने] ताशीं—सीं लागणे—(पीक इ०) चांगल्या रीतीने वाडीस लागणे. तासावर येणे—(व.) (जमीन इ०) वहितीस, पेरण्यास योग्य होणे. ० लोटी—वि. (व.) शेत ज्या दिशेने वखरले असेल त्या दिशेने केलेली (पेरणी इ०). [तास+लोटेणे]

तास—पु. १ (सुतारी धंदा). (को.) हत्याराने (लांकूड इ०) तासणे; छाटणे; रंधणे. २ तासण्याची क्रिया. ३ (लांकूड खडक इ०कांचा) छाटलेला, तोडलेला, तासून काढलेला टक्का; कपरी, तुकडा. 'तेथे सुतारे काढितां तास। तिसी जाहला भूमि-वास।' -कथा २.९.११२. 'टेकडीच्या उंच माथ्याचे तास काढून टाकले होते.' -कोरकि १९. ४ खांच; खांड; खाप. ५ (सोनारी धंदा) एक प्रकारची नक्षी. बांगडीवर जो घांसून चौकोनी सपाट भाग करतात तो. (कि० मारणे). 'सोनारास त्यावर तास मारण्यास सांग.' [सं. तक्ष] ० काम—न. १ लांकूड, धातूचे दागिने इ० तासण्याचे काम. २ तासण्याने (लांकूड इ० पदार्थां-वर) झालेला संस्कार. तास पहा. ० कामी—म्या—वि. (वाकस इ० नीं) तासणारा; तासकाम करणारा. [तासकाम]

तास—पु. १ (गो.) पेरणीच्या वेळीं शेतांत चोहोंकडे सारखा बिखल करण्याचे, एका बाजूच्या टोंकास फळी लावून केलेले शेतीचे एक हत्यार. निवळें. (कि० घालणे). -बदलापूर २८७. २ वरील हत्याराने शेतांतील चिखल सारखा करून शेत समतल करण्याची क्रिया.

तास—खी. (कु.) बलहविण्याची लांब काठी; लहान बांबू ताज पहा.

तास—पु. (माण.) (तुरी इ० पिकांवर) आळ्यांच्या रूपाने पडणारा रोग. -शे ६.२७२. ० आळ्या—खीशव. शेताच्या मातीत होणाऱ्या आळ्या. ह्या आळ्या कोवळे पीक खाऊन टाकतात.

तासक-की—नखी. (व.) झांकण्याच्या उपयोगाची पितळी लहान ताटली; झांकणी; वेळणी. 'तांबे, जांब, खुने, प्रशस्त तिवया, ताटे नवी तासके.'—साख ३.४३.

तासची-जी—उ. तासाचे ठेके वाजविणारा. —वाडसमा २.३. [तास]

तासजी—उ. ताशेकरी; ताशा वाजविणारा. [ताशा]

तासडपट्टी—खी. १ तासण्याची क्रिया. २ (ल.) खरडपट्टी; रागाने केलेली खरमरीत टीका; कानउघाडणी. ३ हजामत; वोडंती. [तासणे+पट्टी]

तासणी—खी. १ तासण्याची क्रिया. (लांकूड इ०) रंधणे; तासणे; छिलणे इ०. २ लांकूड तासण्याचे सुताराचे हत्यार; वाकस. ३ (ल.) वोडंती; डोकें भादरणे; खरडून खरडून हजामत करणे. ४ (ल.) खरडपट्टी; तासडपट्टी, निर्भर्त्सना; पाणउतारा. [तासणे]

तासणे—उकि. १ (लांकूड इ०) वाकसाने तासून नीटनेटके करणे; छिलणे; कापणे; तोडणे; रंधणे. २ जखमी करणे. 'शरनिके पार्षतासि तो तासी।'—मो ३६.३३. ३ खरडून हजामत करणे; भादरणे. ४ (पत्र, अर्ज, हिशेब, यादी इ०) खरडून टाकणे; मरकटणे; फटकारणे; झपाटणे. ५ (एखाद्याची रागाने) निर्भर्त्सना करणे; खरडपट्टी काढणे; हजेरी घेणे; कानउघाडणी करणे. ६ (अंकगणित) भाज्यांक भाजकाने भागून अवशिष्ट राहिल तो राखणे. ७ (ल.) (गो.) अपरोक्ष निंदा, कुचेष्टा करणे. ८ (गो.) हातावर तुरी देणे. [सं. तक्ष; प्रा. तच्छ; पं. तच्छणा; गु. तासवुं] (वाप्र) तासून निजणे—बसणे—निश्चितपणे, आरामशीर, निर्वैधपणाने स्वस्थ निजणे, बसणे. सामाशब्द—तासूनूस—खी. १ लांकूड इ०चे तासणे, छिलणे वगैरे काम. २ (ल.) रिकामटेकडे पणीचा उद्योग; केवळ वेळ घालविण्याच्या उपयोगाचे विनमेहनतीचे व विनफायद्याचे काम, उद्योग. तासी(शी)व—वि. तासलेला; वाकसाने, रंध्याने तासून गुळगुळीत, नीटनेटका केलेला; तासून तयार केलेला. [तासणे] तासोपंत—उ. (उप. सांकेतिक). वपन केलेली विधवा स्त्री; वोडकी. [तासणे+पंत]

तासा—उ. ताशा पहा. 'आपले ताव्यांत नौवती व तासेतर्फे व रणक्षिणे बहुत आहेत.'—घावो ६. [अर. तास] तासेबारी—उ. ताशेकरी पहा.

तासां—न. (गो.) तास; पैलू. [तासणे]

तासीर—खी. १ मनाची प्रवृत्ति; स्वभाव; प्रकृति. (परंतु कडकपणा, तिरसटपणा, तलखपणा, जहालपणा, रागीटपणा इ० नी-युक्त या गर्भित अर्थाने प्रायः उपयोग. जसे—'त्याची तासीर काय कठीण हो?' २ (एखादे काम करण्याची एखाद्याची) विशिष्ट पद्धत; सरणी; तन्हा; मोड. ३ बंदुका; तोफा इ०चा मडिसार; फैर; (विरु.) ताशेरा. ताशेरा अर्थ २ पहा. (क्रि० झडणे; झाडणे).

ताहनेला—वि. तहानेला पहा.

ताहां—क्रिवि. १ तेथील; तेथचा. तहां पहा. २ (भि.) तेव्हां; त्यावेळीं. 'ताहां त्यो पोयरो बोंबलांआं लाग्यो.'—तेव्हां तो पोरगा बोंबलावयास, (ओरडावयास) लागला. —भिळी १३. ३ इतर अर्थी तहां पहा. [सं. तदा]

ताहाद(दा)र—वि. ताजा; ताजातवाना. तहादर अर्थ १-२ पहा.

ताहान, ताहानमोड, ताहानेला—तहान इ० पहा.

ताहाल—क्रिवि. अद्यापि; आजपर्यंत; आजवर. 'लेखीन अहद पैमानावर नजर देऊन ताहाल हा ख्याल दिलांत न आणिला.'—ख ७. ३५७५. —रा १०.१८२. [फा. ता=पावेतो+अर. हाल]

ताहांहयात-द—क्रिवि. हयातीपर्यंत; तहांहयात पहा.

ताहूद—न. १ ठाव; करार. 'कादरखान याजकडे तालुका काडोपली दहा लक्ष रुपये ताहूद ठरून सांगितला.'—रा ७.४०. २ खंड (मक्का.) 'तेथील ताहुदापैकीं सर्व हस्तेबंदी आपण लिहून पाठविली.'—रा १.१२६. 'आप्पाजीपंत ... ताहूद खुक्वती करितात.'—पेद २०.५९. 'तालुक्यावर ताहूद केलें तें मोडावें आणि अमानी करावी.'—रा ५.२३. [अर. तअहूद]

ताही—खी. मुलाचे मोठे रडणे; टाहो पहा. [ध्व.] ताही भरणे—अकि. (मूल इ०) रडत सुटणे.

ताळ—उ. १ संगीत, वाद्य, नृत्य इ० कांच्या गतीचे नियमित कालदर्शक प्रमाण; ताल. ताल अर्थ १ पहा. 'ताळ जातो येकेकडे।'—दावि २७१. २ टाळी वाजविण्याची क्रिया; टाळी. ३ कांशाचे एक वाद्य; एक प्रकारचा टाळ. 'खण खण खण खण ताल उमाळे।'—दावि ११२. ४ हालचाल; फडफड करणे; (कान इ०) फडफडावणे. 'पार्टी निवृत्तिकर्णताळें. आहाली ते पूजा विधुळी'—झा १७.७. ५ (हिशेब, हकीगत इ० तील) मेळ; जुळणी; एक-वाक्यता; (बोलणे, वागणे, करणे इ० कांतील) सुसंबद्धपणा; विरोधाभाव; धरबंद; मेळ (बहुधा निषेधार्थी प्रयोग). 'ऐसें कळों आलें मज नारायणा। जाग्रुती स्वपना ताल नाही।'—तुगा ९०६. ६ (व्यापक.) (पदार्थ, वस्तु, शरीरावयव इ० कांचा) एकजीव; एकजिनसीपणा; मिलाफ; संयोग; एकत्र टिकाव धरून राहण्याची शक्ति. (क्रि० असणे; धरणे; टाकणे; सोडणे). [सं. ताल] (वाप्र.) ० देणे—१ एखादा गात असतांना त्याचा ठेका धरणे. २ (ल.) (एखाद्याची) री ओढणे; त्याला अनुसरणे, मदत करणे. —शर. ० सोडणे—मर्यादा; धरबंद सोडणे; वेफामपणे वागणे. सामाशब्द—० तंत, ० तंत्र, (क.) ताळातंत्र—पुन. (भाषण, वर्तन, आचार इ० व्यवहारांतील) मेळ; मिळतेपणा; एकवाक्यता; सुसंगतपणा; नेम; परस्परसंगति. [ताळ+तंत. तंत्र] ० वत्र—न. ताल

हैं बाय; टाळ. 'ताळपत्रांचा निर्घोष । गीत गायन करिती सुरस ।'
—मुरंछ ३९. ० मेळ—पु. १ ताळतेत. २ तानमान; देश, काल इ० काचा
सुयोग, अनुसंधान. [ताळ+मेळ=मिलाफ, जुळणी] ० चिताळ—
किवि. सुर-वेसुर. —शर. ० वेळ—पु. तानमान; प्रसंग; परिस्थिति;
काळवेळ. ताळमेळ अर्थ २ पहा. 'ताळवेळ तानमानें । प्रबंध
कवित्व जाडवचनें ।' —दा ११.६.८. [ताळ+वेळ]

ताळ—पु. कुलप. [सं. ताल; हिं. ताला] ० पडणें—(दोघांत)
वेवनाव होणें; मतभेद होणें; खटका उडणें. 'स्वधर्म भूमीपति हा
न सोडी । तो आपली हेकरी हो न मोडी । दोघांमधें ताळ पडोन
गेलें । ये भीमकीचें परि कार्य जालें ।' —सारह ८.३५. [सं. ताल=
कुलप; का. ताळ=भडसर]

ताळ—पु. लोक; जग. 'निराश्रीत सर्वस्वें आसरा नाही तिन्ही
ताळीं ।' —ऐपो ४०८. [सं. तळ]

ताळ—पु. ताडवृक्ष. 'शाळ ताळ निविड वन ।' —वेसीस्व
२.१८. [सं. ताल]

ताळ—पु. (घर, इमारत इ० कांचा) मजला; ताल. सातव्या
ताळीं वसणें—१ घराच्या सर्वांत वरच्या मजल्यावर वसणें. २
(ल.) ऐश्याच्या शिखरावर आरूढ होणें; ऐषारामांत असणें. [तल]

ताळकुट—न. (गो.) लहान फांदी. [ताळी, ताळीं=फांदी,
डहाळी]

ताळचें—अकि. (गो.) १ पछाडणें. २ टाळणें.

ताळशर—खी. (तंजा) पडवी; वळचण. [ता. ताळवारम्]

ताळा—पु. १ (हिशेव, भिन्नभिन्न हकीगती, गोष्टी, उपन्यास,
साधनें इ० कांतील) मेळ; जुळणी; एकवाक्यता; अविरोध; जुळते-
पणा; सुसंगतपणा. (कि० घेणें; पडणें; पाहणें; मिळणें). 'कदापि
नाहीं वचनास ताळा ।' —सारह ३.१३. 'त्यांच्या कामांचे ताळे
कसे घ्यावयाचे ह्या संबंधानें मोहनरावांनीं माहिती करून घेतली.'
—कोरकि ४५. २ (केलेल्या भाकिताशीं नंतर घडून आलेल्या
गोष्टीचा, आलेल्या अनुभवाचा) मेळ; जुळतेपणा; प्रत्यय; पड-
ताळा; दृक्प्रत्यय; प्रचीति; प्रतीति. (कि० येणें; मिळणें). 'म्हणोनि
येळील न करावें । पाहणें तें येथेचि पाहावें । ताळा पडतां राहावें ।
समाधान ।' —दा १९.५.१७. 'आपल्या उपपत्तीस ताळा मिळतो
कीं नाही याचा फार विचार न करतां...' —नि ८१६. ३ एखाद्या
गोष्टीचा खरेपणा इ० दुसऱ्या प्रमाणानें ताडून, अजमावून पाह-
ण्याची क्रिया; (अंकगणित) उत्तर बरोबर आहे कीं चुक आहे हें
पाहण्याची वेगळी रीत. ४ सत्यत्वबुद्धि. —मनको. [सं. ताल]
० घालणें—मेळ बसविणें; एकवाक्यता करणें. 'तुका म्हणे ताळा
घातला आडाखीं । ठावें होतें सेकीं आडविसी ।' —तुगा १२३८.
(एखाद्या गोष्टीचा दुसऱ्या गोष्टीशीं-ह्याचा त्याचा) ताळा
पाहणें—घेणें—दोन गोष्टींची, वस्तूंची परस्परांशीं तुलना करणें,

परस्परांशीं ताडून पाहणें. ताळथास—ताळथावर येणें—नीट
मार्गाला लागणें; स्वैरपणा सोडून देऊन सुमार्गानें चालणें; शुद्धीवर
येणें. ० तोळा—पु. ताळमेळ; व्यापक अर्थानें ताळा शब्दावद्दल
वापरतात. ताळा पहा. [ताळा द्वि.] ० वाळा—पु. ताळमेळ.
—शर. [ताळा द्वि.] ताळेबंद—पु. (ताळा पंडणारा बंद) १
खतावणी, रोजखर्चा इ० कांवरून गेला महिना, साल इ० कांहीं
मुदतीच्या जमाखर्चाचा केलेला हिशेबाचा खर्चा, लिहिलेला झाडा.
ताळेबंदावरून पुढील सालचा अजमास (वजेट) करितात. २
जवळील (हातांतील) शिल्पक आणि खर्ची पडलेल्या रकमा,
जमेकडील रकमा इ० कांवरून निघणारी शिलक यांचा मेळ दाख-
विणारें खजिन्यांतील पत्रक. ३ प्रांताच्या तपशीलवार हिशेबावरून
थोडक्यांत काढलेला सरकारी गोषवारा. —इनाम ५०—५१.
ताळेबंद गोषवारा—पु. ताळेबंदाचा संक्षिप्त खर्चा, सारांश;
टिपण. ताळेबंदजमा, ताळेबंदजमा—खी. जमाबंदीचा सर-
कारी ठावानें ठरलेल्या वसुलाचा व मागाहून आढळलेल्या वार्षीचा
समावेश करणारें सदर. याच्या उलट जमाबंदी जमा किंवा
किस्तंबंदी जमा. [ताळेबंद+जमा] ताळेबंदबाकी—खी. ताळेबंद
जमेली वर्षाअखेरीची (वसुलाची) बाकी; ताळेबंदजमेत दाख-
विलेली वसुल व्हावयाची बाकी रकम. [ताळेबंद+बाकी]

ताळा—पु. (माळवी.) टाळा; कुलप. [सं. ताल; हिं. ताला]

ताळां—पु. (गो.) गळा; आवाज.

ताळां, ताळी—पु. खी. (गो.) डहाळी; फांदी.

ताळू—खी. (कों.) टाळू पहा. [सं. ताळ]

ति—वि. (प्र.) तीन; संख्यावाचक उपसर्ग, प्रत्यय; जसें—
तिमजला, तिकोनी=तीन मजल्यांचा, तीन कोपऱ्यांचा. [सं. त्रि;
प्रा. ति] सामाशब्द—तिकटणें—न. १ शेतामध्ये तीन बांध
(बरोळ्या) एका ठिकाणीं असतात तें ठिकाण. २ तीन रस्ते एकत्र मिळ-
तात तें ठिकाण. ३ तीन काठ्या बगैरे एकत्र बांधून केलेली रचना;
तिकटी. [त्रिकूट] तिकटी—खी. १ तीन काठ्या जुळवून केलेली एक
त्रिकोणाकृति रचना. २ त्रिकोण. [सं. त्रिकाण; प्रा. तिकड. त्रिकूट]
तिकटें—न. १ लांकडी त्रिकोण (स्मशानांत अग्नि नेण्यासाठीं,
विहिरीतून पदार्थ काढण्यासाठीं इ० केलेला तीन कामट्या, लांकडे
यांचा). २ त्रिदळ; त्रिखंड पान (पळस, बेल, निगुंडी इ०चें). ३
तीन पानांची पत्रावळ. ४ (पंढरपूरकडे) तिफण; तीन नळकांड्यांची
पामर. ५ लांकडाची तिपई. (गो.) तीन काठ्यांची घडवंची.
[सं. त्रिकाण; प्रा. तिकड. तुल. त्रिकूट] तिकडी—वि. तीन
कड्यांची. 'जै कहीं अवचटें । हे तिकडी सांखळ तुटे ।' —झा १६.
४३८. [ति=तीन+कडी] तिकळा—ळी—ळें—वि. तिष्ठला पहा.
तिकांडी—खी. एक गवत. 'तिकांडी घोडेकुसळी ।' —गीता २.
५२८६. [ति=तीन+कांडे=पेर] तिकांडें—ड्या—न. मृगशीर्ष

नक्षत्रपुजांतील तीन तारे; शिवाचा बाण. लुब्धक पहा. [सं. त्रिकांड] **तिकुटी**-स्त्री. त्रयी; तिघांची, जोडी; त्रिकूट. 'गुणी देवां त्रयी लाविली। गुणीं लोकीं तिकुटी पाडिली।' -माझा १८.८१०. [सं. त्रिकूट] **तिकोनी**-वि. तीन कोपऱ्यांचा-कोरांचा-कोनांचा. [सं. त्रिकोण] **तिक्कई**-स्त्री. तिखई; एकदम तीन तीन खडे घेऊन सागरगोटे; खडे इ० खेळण्याचा मुलींचा खेळ. याप्रमाणे दुखई; पांचखई इ० संज्ञा. [सं. त्रिक; म. तिक+ई प्रत्यय] **तिक्कल**-स्त्री. गंजिफांच्या खेळांत अनुक्रमाने लागलेलीं एकाकडे आलेलीं तीन पाने. **तिक्का**-पु. तीन चिन्हें असलेलें गंजिफांचें पान; तिब्बा. **तिखणी**-स्त्री. (घराचें) तीन खण, भाग. -वि. तीन खण असलेलें; तीन खणी (घर इ०). [ति=तीन+खण] **तिखळा**-स्त्री-लें-तिखळा-ळी-लें पहा. **तिखुळा**-स्त्री-लें-वि. तीन मुलगे अथवा मुलींच्या पाठीवर झालेला (मुलगा, मुलगी किंवा सामान्यतः मूल). **तिगस्त**-न. १ गेल्या वर्षाच्या मागचें वर्ष. 'तिगस्त बाकी-बहिवाट इ०.' २ गंजिफांच्या खेळांतील एक संज्ञा, डावांतील एक विशिष्ट काल; गंजिफांच्या खेळांत तिन्ही खेळणारांचा एक तरी हात होणें. [तीन+फा. गस्त=गत] **तिगस्तां**-क्रिवि. गेल्याच्या मागील सालीं. [तिगस्त] **तिगुण**-वि. १ त्रिगुण. २ तिप्पट. [सं. त्रिगुण अप.] **तिगुणी**-वि. तिहेरी; त्रिगुणात्मक. 'जो अविद्येच्या विंधिया। गुंडूनि जीव बाहुलिया। खेळवीतसे तिगुणिया। अहंकारजु।' -झा १८.११५. **तिघई**-वि. तीन गस्ते असलेलें, एकापुढे एक तीन वठारें असलेलें (घर). **तिघड**-पु. (राजा) तीन आंबे, नारळ इ०चा घड. **तिघड**-वि. (कों.) दर तीन लोटे बांधून झाले म्हणजे एक खापेकडाची जुळी वगळावी अशा रीतीनें लोटे बांधलेली (रहाटाची माळ). -क्रिवि. माळ तिघड होईल अशा रीतीनें (बांधणें). **तिघडी**-स्त्री. १ तिहेरी घडी (कापड, कागद इ०ची). २ तिहेरी घडी घातलेली, तिपदरी वस्तु. -वि. तीन घड्या घातलेली. [ति=तीन+घडी] **तिघस्त**-न. तिगस्त अर्थ २ पहा. **तिजवर**-पु. १ तिसऱ्यांदा लग्न करीत असलेला माणूस. २ तीन लग्ने केलेला मनुष्य. [तिजा+वर] **तिधारा**-री-वि. १ तीन धारा-कडा असलेला. 'तिधारां अंदु फीटलियां। चरणींचिआ।' -शिशु ७१६. २ तीन कांठ किंवा काड्या असलेलें (घोतर इ०). [ति+धारा] **तिधारी**-निवडुंग-पुन. एक जातीचा निवडुंग. याच्या पेरस तीन कांठ्यांच्या रांगा असतात; याच्या उलट फड्यानिवडुंग. **तिधारे**-न. नकसगाराचें एक हत्यार. **तिपट**-वि. (सामा.) तिप्पट पहा. **तिपटी**-स्त्री. तिप्पट संख्या अथवा परिमाण. **तिपडें**-न. (नाट्य) बकऱ्याचे केंस वटून गंगावनाच्या आकाराची स्त्री नटाकरितां तयार केलेली तीनपदरी वेणी. -पौराणिक नाटकाचा काळ. **तिपदरी**-वि. तीन घड्यांचें किंवा तीन पदर असलेलें (कापड; दोर इ०).

तिपाई-(व.) तीन पायांची घडवंची; तिबई. (विडाचा कारखाना) डेरा तयार करण्यासाठीं मातीत रोंवण्याचे लांकडी धीर व गोलाकार लोखंडी गज. **तिपाठी**-वि. तीन वेळां वाचून, ऐकून पाठ म्हणणारा. **तिपांडी**-स्त्री. (कों.) तीन पांड भातजमीनीची प्रत्येक वीस पांडांच्या विच्यामागें रयतेस दिलेली जमीनीची सुट. **तिपानी**-स्त्री. एक लहान वेळ. श्वास, व्रण, विष यांची नाशक. -वगु ४.१. -वि. तीन पानें असलेलें; त्रिदल (झाड, अंकुर). [सं. त्रिपर्णी] **तिपायी**-स्त्री. तिबई. -वि. तीन पाय असलेलें (जनावर; वस्तु). [तीन+पाय] **तिपिकी**-वि. एका वर्षांत तीन पिकें देणारी (जमीन). **तिपुडी**-वि. १ तीन कप्पे, खण असणारी (पेटी). २ तीन पृष्ठ असलेला मृदंग. [सं. तिपुटी] **तिपेडणें**-सक्रि. तीन पेड देणें; वळणें. **तिपेडी**-ढी-वि. तीन पेडांनीं केलेली (दोरी, वेणी इ०). **तिपेरी**-स्त्री. नाचणीची एक हळवी जात. हिच्या काडास तीन पेरें आलीं म्हणजे कणीस येतें. -वि. तीन सांधे, पेरें असलेलें (वोट इ०). **तिप्पट**-स्त्री. तीन पट संख्या; तिप्पटपणा. -वि. १ तीनदां जमेस धरलेली (संख्या) त्रिगुणित. २ तीन घड्यांचें; तिपदरी (कापड इ०) **तिफण**-णी-न.स्त्री. तीन नळ्या, फण असलेली पाभर, पेरण्याचें यंत्र. [ति+फण] **तिफण**-स्त्री. (व.) चार एकर (जमीन). **तिफसली**-वि. तीन पिकें ज्या जमिनीत निघतात ती जमीन. **तिफांटा**-पु. जेथें रस्ता, नदी किंवा झाडाच्या खोडाच्या तीन बाजू फुटतात ती जागा. **तिफांशी**-स्त्री-वि. १ तीन फाशांनीं खेळावयाचा (सोंगट्यांचा एक खेळ). २ तीन फाशांनीं युक्त (दोरी इ०). [ति+फास] **तिबक**-स्त्री. खेळांत विटी उडली असतां खालीं पडण्यापूर्वीं दांडनें तीनदां मारणें. 'हवक दुवक तिबक पोरा त्रिगुण खेळ मांहुं। खेळ विटी दांड।' -मज ११३. [ति+ध्व. बक्?] **तिबंदी**-स्त्री. दोन वरखां (पानां) चा एक बंद याप्रमाणें तीन बंदांची केलेली कागदाची घडी. **तिब्राद**-वि. (पोर्तु.) तिप्पट. [पोर्तु. त्रेस्दो ब्रादो] **तिमजला**-स्त्री-वि. १ तीन मजल्यांची (इमारत). २ तीन, तिहेरी काठांचा (शेला, घोतर इ०). ३ तीन तळ (डेक) असलेलें (जहाज). **तिव्यम**-वि. तिसऱ्या दर्जाचें. 'दुव्यम, तिव्यम अधिकारी.' -सूर्यप्र ३४. **तिव्या**-पुस्त्री. (पत्त्यांचा खेळ). तीर्ती; तीन ठिपक्यांचें पान. [ति=तीन] **तिरकानी**-रेघ-ओळ-स्त्री. कागदाच्या पाडलेल्या चार मोडींपैकीं तीन मोडींमध्ये काढलेली रेघ. [सं. त्रि-तिर्+कान, रेघ] **तिवई**-स्त्री. १ तीन पायांची घडवंची; तिपाई. २ (कों.) तिबटें; भाताचीं रोपें उपटतांना शेतांत बसण्याठीं घेतात ती पायांची तीन घडवंची. तिपाई पहा. [सं. त्रिपदी; प्रा. तिबई] **तिवटणां**-(महानु) तीन वाटा मिळतात ती जागा; चौक; नाका; तिबटा. 'कलियुगाचा तिबटणां.' -भाए १०९. [सं. त्रि+वत्+न; प्रा. तिबट] **तिवटी**-स्त्री.

(गो. कों.) अवयवाची वकता. 'पाय तिबटीं पडला.' [सं. त्रिवर्ति; प्रा. तिबटि] तिबटें—तिबई अर्थ २ पहा. तिबठा—पु. १ तीन रस्ते मिळतात ती जागा. २ तिबडा अर्थ १, २ पहा. [सं. त्रि+वर्त्मन्; प्रा. तिबट] तिब(वें)डा—पु. १ मळणी करण्याकरितां खळ्याच्या मध्यभागी पुरलेला खांव. 'इनुमंत तिबडा मध्यें वळें। पुच्छ पाथी फिरवितसे।'—रावि २०. १९५. ३ शेतांत धान्य वारवण्यासाठीं उपयोगांत आणावयाची एक तीन पायांची घडवंची. ३ एक ताल अथवा गति. [सं. त्रि+पद] तिबण—१ त्रिदळ. २ तिहेरी घडी, पदर (कापड, कागद इ० ची). तिबणता—वि. (राजा.) तिबडी; तिहेरी; तिपदरी (कागद; कापड वगैरे). तिबणा—वि. तीन पानांचा; त्रिदळ. 'त्रिविध अहंकार जो एक। तो तिबणा अधोमुख। डिफ फुटे।'—झा १५. ९५. —एमा ११. १८८. [सं. त्रिपर्ण; प्रा. तिबण] तिबंघा—पु. अनेक गांवांच्या सीमा ज्या ठिकाणीं मिळतात ती जागा. [सं. त्रि+बंध किंवा वृंद; प्रा. तिबंद] तिबनी—खी. (व.) (पळसाचें) त्रिदळ; तिबण. तिबनै—न. तिघांचा समुदाय. तिबनै—वि. तीन पानांचें. तिबण—गा पहा. [सं. त्रिपर्ण; प्रा. तिबण] तिबल—पु. (तीन वेळ) दीड आणा. [तीन+वेळ=अर्धा आणा] तिबळी—खी. (गो.) पोटावर पडणारी तीन वळ्यांची आठी. तिबळी पहा. [सं. त्रि+वळी] तिंवा—पु. (गो.) दगडाचा अगर मातीचा केलेला चुलीचा पाय. २ तिंवा; तिबई; तिनपायी; तिबारी (ज्यावर उभें राहून उपणतात ती). तिबडा अर्थ २ पहा. [सं. त्रि+पदा; प्रा. तिबय] तिवाट—ठा—पु. तीन रस्ते एकत्र मिळण्याची जागा. तिबठा पहा. फाटाफुट; ऐक्यमंग. 'केला तुवां देखत भर्तृघात। क्षणें तिवाटा रचिल्या तिवांत।'—वामन, भरतभाव ७. [त्रि+वर्त्मन्; प्रा. तिबट; म. तिवाट] तिबारा—पु. (माळवी) तीन दारें असलेला दिवाणखाना. [सं. त्रि+द्वारिका; प्रा. ति+वारिआ; हिं. तिबारा] तिबारी—खी. (व.) तिबडा अर्थ २ पहा. तिनपायी (जीवर उभें राहून उपणतात ती) तिवा पहा. तिवाशी—वि. तीन वाशांचें केलेलें (घर, खोपट इ० उपहासार्थी). [तीन+वांसा] तिवाळ—खी. एकसंध विणलेले तीन पंचे; तीन पंच्यांचें कापड; चवाळ पहा. तिवाळी—खी. एक कापडाची जात.—मुं. या १२३. [ति+आळें] तिबेती—वेत—वि. तीनदां व्यायलेली (गाय इ०) [ति+वेत] तिबेळा—ळां—ळां—क्रि. तिन्हीवेळां; सकाळीं, दुपारी, संध्याकाळीं; त्रिकाळ. तिबवा—वा—पु. (गंजिफा, पत्त्यांचा खेळ) तिरीं; तीन ठिपके असलेलें पान. तिबडा, तिबडा—पु. तिबडा अर्थ २ पहा. तिबडाळ—पु. (महाडु.) तीन रस्ते एकत्र होतात ती जागा; तिवाठा. 'तेथचि तिबडाळां प्रकास-दर्शन।'—ऋ ११८. तिशिगी—वि. तीन शिंगांचा (पशु). [तीन+शिंग] तिशेंड्या—पु. (डोक्यावरच्या तीन शेंड्यांवरून)

मारवाडी (निंदाव्यंजक शब्द). [ति+शेडी] तिसड—खी. १ तीन वेळां अथवा तिसऱ्यांदा तांदूळ कांडणें. तिसडीनें सडणें. २ (ल.) वारीक चौकशी; छडा [तीन+सडणें] तिसड—डा—डी—वि. तीन वेळ सडलेले (तांदूळ). [ति=तीन+सडणें] तिसड—खी. तिसऱ्यानदां करणें (काम इ०) तिसड—वि. तीन थानांचें (जनावर). [तीन+सड] तिखाला—ळां—वि. क्रि. लागोपाठ तीन वर्षांसंबंधीं; तीन वर्षांकरितां; त्रैवार्षिक (हिशेब, बाकी इ०). [हिं.] तिस(सा)रण्णां—खी. तिसारणें पासून धातुसाधित नाम. —क्रि. तिसऱ्यांदा. तिस(सा)रणें—सक्रि. तिसऱ्यांदा करणें. —भक्रि. (कोंबडा) तिसऱ्यांदा आरवणें. [तिसरा] तिसुती—खी. १ तिहेरी, तीन पदरी—फेरी दोरा; दोरी (जानवे इ० चा). 'तिसुतीला पीळ भरून झाला आहे, आतां नजसुती करावयाची आहे.' २ तीन कुडुंबांचा आपापसांतील लग्नसंबंध. तिरकूट अर्थ ३ पहा. —वि. तीन सुतांची, धाग्यांची, पदरांची (दोरी). [तीन+सुती] तिस्ती—खी. (प्र.) तिसुती. (कों.) (जानव्याचें) पातीवर मोजलेलें सूत गुंडावून ठेवतात ती गुंडाळी. [सं. त्रि+सूत्र, तिसुती] तिहोत्रा—पु. दरमहा दरशेंकडा तीन असा व्याजाचा दर. [तीन+उत्तर]

तिआं—सना. त्या. 'तरि माझिया बैरिणी। तिआं कैसिआं।'—शिबु ८१९. [ती] तिअे—तिला. 'तेव्हेळीं वाधा जाली। तिअे रण—देवतेची।'—शिबु ८०८.

तिउस—पु. एक झाड. तिबस पहा. 'जसा वृक्ष बाळलां तिउस। कीं सर्पानें केला डंघ।'—पळा ४. ३२.

तिकटी—खी. (माण.) तिकीट. [इं. टिकेट]

तिकटें—वि. (गो.) अदृढ. 'तुजें प्रत्येक काम तिकटें होत असतें.'

तिकडचा—ळा, तिकडील—वि. त्या जागेसंबंधीं—जागेचा, विशेषसंबंधीं—दिशेचा. [तिकडे]

तिकडा—वि. (गो.) तिकेंस; तिरका. हा शब्द स्वतंत्र न येतां फक्त समासांत येतो. उदा० वांकडातिकडा. [सं. तिर्यक् ?]

तिकडून, तिकडने, तिकडोन, तिकून—क्रि. तेथपासून; तेथून; त्याकडून. तिकून हें कुणवाळ रूप आहे. 'घडलें तें मग तिकूनही।'—तुगा ६०६. [तिकडे]

तिकडे—क्रि. १ त्या बाजूस, दिशेस; त्या जागेकडे. 'जिकडे पाऊस पडतो तिकडे पीक होतें.' २ एखाद्याच्या घरीं या अर्थी. जसें—'आमचे तिकडे भोजनास यावें.' ३ तेथें; त्या ठिकाणीं. ४ (सांकेतिक) (वायकी) वायकोनें नवऱ्याचें नांव घ्यावयाचें नसतें म्हणून हा शब्द विभक्तीसहित पति या अर्थी योजिला जातो. जसें—तिकडून, तिकडचें इ० =नवऱ्याकडून, नवऱ्याचें इ० 'अशा गडबडीच्या वेळीं तिकडची भेट सुद्धां

व्हावयाची नाही... '—सुषु ११. 'जाणार आज तिकडे मुखि हात माझे।'—आनंदीरमण. [तो किंवा ती+कडे]

तिकातिकर्णे, तिकातिकी-तिकातिकीत, तिकाकी—तकतकर्णे, तुकतुकर्णे, तकतकी; तकतकीत. तकाकी इ० पहा.

तिकां—सना. (गो.) तिला. [ती+का=ला प्रत्यय]

तिकाट—नवि. (राजा. कुण.) तिखट पहा.

तिकाट—नली. प्रवेशमूल्य भरल्याची पावती; मूल्यपत्रिका; परवाना; पास (नाटक, रेलवे इ०चा). ' हातीं आल्या फुकट तिकिटा । जाहलें तेंचि मूळ । '—अर्वाचीन (आठवये) ३८६. —नि १२८. [इ. टिकेट]

तिक—पु. १ तीव्रपणा; तिखटपणा २ कडपणा. —वि. १ तिखट; तीव्र; झोंबणारें. २ कड. [सं. तिक=कड]

तिक्तय—व—खी. फोडणीचें ताक; ताकाची कढी; ताकमय पदार्थ; ताकतव. [ताक]

तिख—वि. १ तीव्र; तीक्ष्ण; अणीदार. ' शरें अति तिखें संहारिलें क्षत्रियां । '—माधवरासायण, बाल ५१. ' सहावे बाण तिखसाचें । '—गीताचंद्रिका १.४६. २ तिखट. ' कां मिरयांमाजि तिख । '—माझा १७.६८. —न. तीक्ष्णपणा. ' उकलतेनि उन्मेखें । '—प्राक्कुशलतेंचि तिखें । '—ज्ञा १५.१८५. [सं. तीक्ष्ण; प्रा. तिक्ख]

तिखट—न. १ मिरच्या कुटून केलेली भुकटी. २ मिरच्यांची चटणी. ३ इतर मसाला घालून केलेले मिरकड; कूट. ४ (कु.) मसाला. —वि. १ तीव्र; जलाल; तोंड भाजण्यासारखे (मसाला, मिरी). २ (ल.) कडक; भयंकर; प्रखर (उष्णता-सूर्याची अथवा अग्नीची). ३ तीक्ष्ण; अणकुचीदार (धार, टोंक, हत्यार इ०). ' कवणें लोहें तिखटें । हा ऋतुराओ निवटें । '—शिशु ८४२. ४ चलाख; कुशाग्र; सिद्ध; शीघ्रप्राप्ती (मनुष्य अथवा त्याची प्रहणशक्ति; कान, नाक इ० इंद्रियें). ' गाढवाचें नाक व कान फार तिखट असतात. '—मराठी ३ पुस्तक पृ. ११०. (१८७३) ५ कडक; वेधक; छद्मी (भाषण इ०). ६ (राजा.) मधुरता; मिष्टता. ' कलमी आंब्यापेक्षां हा आंबा तिखट लागतो. ' ७ उप (स्वभाव, माणूस). [सं. तीक्ष्ण.; प्रा. तिक्ख] (वाप्र.)—तिखट जाळ—आग—अतिशय तिखट. ० मीठ लावून सांगणें—तोळणें—फुगवून अथवा बनवून, आपल्या पदरचें, कल्पनेनें कांहीं आंत घालून सांगणें (गोष्ट इ०); छुलवून सांगणें. म्ह० १ काना-मागून आलें शिंगट तें झालें तिखट. २ पुढें तिखट आणि मागें पोंचट—आरंभीं धीट, फुशारक्या मारणारा पण लगेच हातपाय गाळणारा (मनुष्य).

तिखट फकी—खी. (वास्तु.) जिभेला झोंबणारी चुन्याची, चुनकळीची पृष्ठ.

तिखटाई—खी. १ जलालपणा; तिखटपणा; तीव्रपणा; झण-झणीतपणा. २ तीक्ष्णता; आवेश; उत्कंठा; उत्साह. [तिखट]

निखटावणें, तिखावणें—अकि. जलाल अथवा तिखट खाण्यानें जीम भाजणें. [तिखट]

तिखण्ण, तिखटें—न. (गो.) अतिशय तिखट चटणी. [तिखट]

तिखतिख उजो—वि. (गो.) फार तिखट. [तिख द्वि. + उजो=आग]

तिखमिठा भात—पु. (राजा.) तिखट, मीठ वगैरे घालून फिरून शिजविलेला शिळा भात; फोडणीचा भात; खतखता भात.

तिखरणें—सकि. धार लावणें; पाजळणें; तीक्ष्ण करणें. तिखारणें पहा. [सं. तीक्ष्ण]

तिखले—वि. तिखट. ' हसामा घाली वारे । आंगीं भरलें वारें । चाखती तिखले चोरे । '—भज ३३.

तिखसाण—न. (गो.) तिखटपणा. [तिख+साण प्रत्यय]

तिखसें—वि (गो.) तिखट. [तिख]. ० मिखसें—वि. तिखटमिखट. [तिखस द्वि.]

तिखाडी—खी. एक प्रकारचें गवत; यापासून रोशेल तेल निघतें. [सं. तीक्ष्ण] तिखाडीची काडी—पु. (ना. उप.) तापट व चिडखोर मनुष्य.

तिखार—न. (सामा.) तिखें; पोलाद. [सं. तीक्ष्ण]

तिखार—वि. तिखट; उष्ण; झोंबणारें.

तिखारणें—कि. तिखरणें; तीक्ष्ण करणें. ' तिखारितों कीं वं स्वभावें । परतंप । '—यथादी २.२९.

तिखावणें—अकि. तिखटावणें पहा.

तिखी—खी. १ (कों. गो.) दालचिनी. ' मिरी तिखी तेथोनि येळा काराफुल घेउनि । आणिती तारवें भरुनि । या देसी । '—खि २.२०.११४. २ (व.) सरसु; मोहरी. [तिख]

तिखें—न. १ पोलाद. —ज्ञा १६.२४४. ' तिख्याचे अति-तिखट बाण । '—एभा २३.५७. २ (ल.) धाडस; निर्भीडपणा. ३ ताठा (गर्ब, उद्धटपणा, उन्माद इ० मुळें आलेला). [सं. तीक्ष्ण] (वाप्र.) (मनीं—अंगीं तीन मण अथवा नव मण) तिखें जळणें—१ अभिमानाचा ताठा असणें. २ रागानें जळफळणें; हाडवैर धरणें. तिख्या हाडाचो—वि. (गो.) मजबूत हाडाचा.

तिखें—न. (व.) एक खेळ; फोरमरें.

तिग—किवि. (कों. गो.) (अशिष्ट) तेथें.

तिगड—पु. (कर.) भांडण. ' भले ब्रह्मदेवाचे सुत । नारद अवचित । पांडवनगरींत । लाविला तिगड कौरव पांडवाचा । '

तिगडू—पु. (सांकेतिक) चोरीचा माल. —गुजा. ४२-४३.

तिगुळकाय—खी. (गो.) तगळाय, बारकाई.

तिघावणी नी—खी. काम, क्रोध, लोभ या तिहींचा समुदाय.

तिघे—वि. १ तीन; तीन जण (हा शब्द जिवंत प्राण्यांना व मुख्यतः माणसांना लावतात). २ (सांकेतिक) त्रिगुण. 'पंचविसां जाहली वाव। तिघांचें चुरेचि नांव।'—ह ३.६. [सं. त्रिक?] (वाप्र.) तिघांच्या तीन वाटा करणें—फाटाफूट करणें; ऐक्याचा भंग करणें. तिघेजण, तिघीजणी, तिघेजणें—पुखीन. तिघें—घी—घें.

तिचा—सना. त्या खी संवधाचा.

तिज—सना. तिला; तिचा.

तिजचें—क्रि. १ (गो.) नारळाची परीक्षा करणें. २ टिकाव, तग धरणें

तिजणें—क्रि. (कु.) पैसे चुकते करणें (खंड, सारा इ०चे).

तिजा—वि. तिसरा. 'आणि तिजें आडळ करितें। निमालें अर्जुना जेथें। तें मीचि म्हणौनि तुं मातें। पावसी शेखी।'—झा १८.१३६४. —पु. मुसलमान लोकांत डोले किंवा तावूत धंढे झाल्यावर तिसऱ्या दिवशीं जी मेजवानी किंवा उत्सव करतात तो. [सं. तृतीय; प्रा. तिज्ज] ० गुण—पु. १ तिसरा गुण. २ (सांकेतिक) ज्ञानयोग. —झा १६.८४. तिजाई—खी. १ तिसरा भाग, हिस्सा, अंश. २ मालकास उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा देण्याच्या करारानें शेताची लागण करतात ती. तिजाईत—वि.

(कों.) तीनदां व्यालेली (गाय, झैस इ०). तिजांतरा—त्रा, तिजारा—वि. दर तिसरे दिवशीं येणारा (ताप). जसें—तिजारा ताप—तिजारें हींव—तिजारी पाळी. [तिजा + अंतर; तिजा] तिजांचा—वि. तिसरे दिवशीं येणारा (ताप). तिजारत—खी. व्यापार. 'तीन जहाज आपले विलायतेहून बराय तिजारत गेले होते.'—पदमव १३३. तिजारें—न. दर दोन दिवसांनंतर येणारें हींव. तिजारा पहा. तिजोर—पु. १ तिप्पट वळ; तीन शर्चींचा संयोग. २ (बुद्धिवळांचा खेळ) एका पगावर तीन मोहण्यांचा असलेला जोर. ३ तिहेरी साधन (काहीं एका कार्याविषयी). [ति + जोर]—वि. (बुद्धिवळांचा खेळ) तीन जोर असलेले (मोहरें, प्यादें). [तिजोर] तिजोर—खी. (गो.) आढें ठेवण्यास वासे जोडून केलेली कातरीच्या आकाराची चौकट. [पोतुं. ?]

तिजोरी—खी. १ खजीना, दागदागीने व मौल्यवान वस्तू ठेवण्याची खोली; भक्षम पेटी. २ उत्पन्न; संपत्ति. [इं. ट्रेझरी ?] तिजोरीचा ताबा—पु. (ल.) उत्पन्नावरील हक्क. 'तिजोरीचा ताबा नोकरशाही सोडण्यास तयार नाही.'—के २.१२.३०.

तिजुल—पु. (गो.) वीट (माती, सीमेंट इ०ची). [पोतुं.] ० कार—वि. वीट करणारा अगर विकणारा.

तिटकण—न, तिटकारा—नपु. १ तुच्छता; अनादर, द्वेषभाव; तिरस्कार. २ वीट; कंटाळा; नावड. [तिट! ध्व.; तिट+कन+कार; तुल० का. तिट्टु=निर्मत्सर्त्सना]

तिटक(का)रणो—खी. निर्मत्सर्त्सनापूर्वक वागणूक, तिरस्कारानें वागविणें. [तिटकरणें]

तिटक(का)रणें—उक्ति. १ निर्मत्सर्त्सनापूर्वक वागविणें; तिरस्कार करणें. २ अवज्ञापूर्वक नाकारणें, अमान्य करणें; लाथाडणें. [तिटकारा]

तिटकारा—पु. तिटकण पहा.

तिटकारी—पु. तिटकण पहा. —वि. १ ज्यास लवकर तिटकारा येतो असा; लवकर वीट, कंटाळा मानणारा; कंटाळखोर. २ (ल.) चोखनळ; खंतखोर. [तिटकारा]

तिटकें—न. सरपटत चालणारा एक पक्षी.

तिटली—खी. तीट; टिकली. 'काजळाची तिटली.'—नि ५०५. [तीट]

तिटव—न. (व.) भेताच्या पुढें ज्यांत विस्तव घेऊन चालतात तें तिकटण्यावरील मडकें. [ति=तीन+ठाव]

तिटवी—खी. एक पक्षी; टिटवी. [ध्व. टिट्]

तिटा—पु. (वे.) तिडा; गांठ; गुंतावा. [तिडा]

तिटा—पु. (गो.) तिवाटा; तिठा. [ति=तीन+वाटा]

तिटो—पु. १ (गो.) बाजार. २ बाजारांत दुकान मांडल्याबद्दलचा कर. ३ टिटवी पक्षी.

तिटोपोय—खी. १ लांब पायांचा व लांब मानेचा एक पक्षी; बगळा. २ (ल. उप.) फाजील उंच खी.

तिटाळी—खी. (कों.) अग्र; शेडा; माथा (झाड, टेकडी, उंच घर इ० चा); टिटाळी. [ति=तीनां, टाळा=डाहाळी, टाहळ]

तिटाळी—वि. तीन मजली; तीन ताली. [ति=तीन+तल+ताल]

तिट्टजांवचें—क्रि. (गो.) तत्काल राग घेणें.

तिट्टिचें—क्रि. (गो.) खिदळणें. तिट्टिट्टां—वि. (गो.) खिदळणारा; बंचल स्वभावाचा.

तिट्टी—खी. (कर.) (नंदभाषा) चटणी; तिखटाचें तोंडीलावणें.

तिट्टी—वि. (गो.) तिहेरी.

तिटणें—सक्रि. १ (दोरी वगैरे) गुंडाळून, दुमडून, वेढोळीं इ० वळणें; आढी देणें; तिडणें. २ (वळ, गळ इ० कांवर) फुली मारणें. [तिठा]

तिठणें—अक्रि. फांकणें; तिडणें; फेंगाडले जाणें (लहान मूल किंवा अशक्त मनुष्य यांचे पाय).

तिठा—पु. १ तीन रस्ते मिळण्याची जागा. २ दोरी इ० कांस पडलेली आढी, वेडा.

तिठा—वि. आखड; तोकडा; थिठा; कमी.

तिठो—पु. १ (गो.) दोऱ्याची दाट शिबण. २ फांटा.

तिडक—की—खी. १ तिडीक; तीक्ष्ण व असह्य कळ (शरीर रास लागणारी). २ (गो.) राग. [ध्व. तड्]

ति(त)डकडांवचें—क्रि. (गो.) भय दाखविणें.

तिडकणें—अक्रि. १ दुखणें, खुपणें (शरीर, अवयव इ०); तडतडणें; तिडीक निघणें. 'विषयसुख तिडकाये।' —भाए १७५. 'कमलापतीची जननी। परम विव्हल शोकें करुनी। तिडकू लागले स्तन दोन्ही।' —ह ११.६५. २ (एखाद्या गोष्टीचा) तिडकारा आला असतां हि. दुःख भोगीत तसेंच राहणें. ३ (कों.) रागानें बोलणें. ४ तडकणें [तिडक]

तिडका—पु. सापाची एक जात. 'परड खोडसे महाडुळे। झुड नाग सोनसळे। तिडके शेलाटे शंखपाळे। येऊन वाळें शोंबती।' —कथा ४.४.३१.

तिडका—वि. १ ज्यापासून ठिणग्या उडतात तो; तडतडणारा (कोळसा). २ तीड आलेला; वांकलेला; लवलेला; वक्र. (पलंग, बाज इ०). ३ (राजा.) चिडका; चिडखोर; दुसऱ्यास तिडण्याचा स्वभाव असणारा.

तिडकांवचें, तिडकुंचें—क्रि. (गो.) १ भय, भीति दाखविणें. २ रागानें बोलणें. [तिडक]

तिडकी—खी. (काव्य.) ठिणगी. 'माझेआ क्रोधाभिचिआं तिडकिआं। उसळती गगणां परोतिआ।' —शिष्ट ९१३.

तिडकेपरमें, तिडीकपरमें—न. ज्यांत वेदना होतात, तिडका उठतात अशा प्रकारचा परमा.

तिडणी—खी. पेंच. —शर [तिडा]

तिडणूक—खी. (राजा.) एखाद्यास उगाच चिडविणें; चेष्टा करणें. [तिडणें]

तिडणें—अक्रि. अडचणीत घालणें; घट्ट दावणें; चिरडणें; उळणें; त्रास देणें; गांजणें. 'दैवानें तिडलें म्हणून नवस फेडला.' [का. तड; म. तीड=प्रतिबंध]

तिडणें—सक्रि. (राजा.) चिरडीवर येऊन अथवा सतत शिवीगाळ करणें; (कों.) चिडणें.

तिडणें—अक्रि. वांक येणें; वांकडेंतिकडे होणें; सरकणें (पलंग इ०चा पाय, अवयव); हात, पाय वगैरे ताठणें; तिडकणें (पुष्कळ वेळ घोड्यावर बसल्यानें); गांजून जाणें (आजारीपणा, कर्ज इ०मुळें). [सं. तियक्? म. तीड=वांक]

तिडतिड—खी. १ फडफडाट; पिरपीर. २ चिरड; तुसडेपणा; चिरडखोरपणाची स्थिति; त्रास. [ध्व.]

तिडतिडणें—अक्रि. १ तडकणें; उळणें; चिडणें; पिरपीर करणें. २ चिडविणें; निष्कारण एखाद्यास उपद्रव देणें. [तिडतिड]

तिडतिडा—वि. १ वांकलेला; वांक आलेला. २ खडखडणारा; तडतडणारा. ३ तुसडा; चिडका.

तिडतीड—खी. क्रोधाच्या आवेशानें अंतःकरणाची व्यग्र दशा.

तिडा—पु. १ गुंतागुंत; अडी; मुरड; तिडा; वेटोळें (दोरी इ० कांचें). २ (ल.) गैरसमज; भेद; अंतर. ३ (ल.) खोंच; चुक. ४ अटकाव; अडथळा. [ति=तीन हिं.]

तिडा-ढा—वि. वांक आलेला; वांकलेला; स्थानभ्रष्ट. [सं. तिरसू. हिं]

तिडातीड—खी. (राजा.) चिरडीवर येऊन शिवीगाळ करणें. [तिडणें]

तिडांवचें—क्रि. (गो.) राग आणणें. [तीड]

तिडाळी—खी. तीन डोळ्यांचा नारळ.

तिडी—खी. (राजा.) तिडा पहा.

तिडी(डि)क—खी. १ वेदना; यातना; व्यथा. 'पोटामधें तिडिक उठिली।' —दा १८.१०.२४. २ (ल.) काळजी; कळकळ, उत्पुंकता. ३ प्रसुतिवेदना. ४ (गो.) राग. ५ तडस. [तिडणें] (वाप्र.) एके तिडकेन करणें—एकदम, एका दमानें करणें. तिडका खाणें—सोसणें—देणें—श्रम, कष्ट करणें, सोसणें. तिडका देत बसणें—विव्हळणें (व्यथेन). तिडका देऊन करणें—अडोकाट प्रयत्न करून पार पाडणें. तिडका देणें—१ प्रसुतिवेदना होणें. २ (ल.) सर्व शक्ति एकवदन जोराचा प्रयत्न करणें. म्ह० १ एक तिडका दे आणि घरची धनीण हो. २ पायाची तिडीक मस्तकास.

तिडीकपरमें—न. तिडकेपरमें पहा.

तिडें—न. (कु.) ढुंगण; नितंब.

तिडोळी—खी. तीन डोळ्यांचा नारळ. —वि. तीन डोळे असलेला (नारळ).

तिडणें, तिडा-ढी—तिडणें, तिडा, तिडी पहा.

तिडाभाव—पु. वक्रता; वांकडेपणा. 'मित्रत्वानें बागण्यानें सोडून त्यानें मनांत तिडाभाव धरला आं!' —नि १०१०.

तितड—खी. चाळण. [वै. सं. 'सक्तुमिव तितडना पुनन्तो।' —ऋग्वे १०.६.७१.]

तितका—वि. तेवढा पहा. [सं. तावत+क]

तितकावा, तितका—वि. त्या संख्येचा; त्या पर्यायाचा; त्या पायरीचा. जितकावा शब्दाबरोबर योजतात. [तितका]

तितपत—वि. १ तेथपर्यंत; त्या प्रमाणापर्यंत; त्या पायरीपर्यंत. २ तादृश; तितकेंच; तेवढ्यापुरतें. [सं. तावत.]

तितपर्यंत, तितपावेंतो—क्रिवि. तेथपर्यंत; त्या वेळपर्यंत; त्या स्थलापर्यंत.

तितंबा—पु. कुमांड; थोतांड; कट; गुप्त बेत; बंड. (क्रि० मांडणें; माजविणें; करणें; उठवणें). [फा; हिं.]

तितर-रु-पु. एक कव-या रंगाचा पक्षी. 'मोर खवुतरे तितर सांवरें मूच्छांगत पडती।' -ऐपो ३११. [सं. तित्तिर]

तितला-वि. (कु.) तितका. तेवढा पहा. [सं. तावत]

तितलें-वि. (गो.) तितकें.

तितया-वि. तितकावा पहा.

तिताळ-पु. १ वादनसंवंधीं ताल. (तीन ठोके व एक वेळ विराम). २ उच्छृंखल; मनास येईल तसें वागणारें मूल. ३ (व.) नकली. [सं. त्रिताळ] -वि. अशा प्रकारच्या तालाचें.

तिताली-वि. १ तिताळ तालाचा. २ तीन मजली (इमारत) [तिताळ]

तितिडिका-झी. चिंच (झाड व फळ) [सं.]

नितिक्षा-झी. सहिष्णुता; सहनशीलता; शांति; क्षमा. [सं.]

तितिक्षु-वि. सहिष्णु, सोशीक. [सं.]

तिती-झी. (गो.) (बालभाषा). तिलक. [ताट]

तितुकडा-वि. तीन तुकड्यांचा केलेला.

तिनुका-वि. (काव्य.) १ तेवढा; तितका. २ पुष्कळ; सर्व. 'मराठा तितुका मेळवावा। महाराष्ट्र धर्म वाढवावा।' समर्थसंजीवनी ५२. [सं. तावत+क]

तितुणें-न. मागें जाणें.

तिवूर-पु. (कों.) १ भांडें, वस्त्र इ०कांस पडलेलें बारीक ओंक. २ एक कीटक, किडा. -मराठी ६ वें पुस्तक पृ. २२ (१८७५).

तिवूरपाडली-(महानु.) तिवुरीच्या पावळानें. 'एके तिवूरवा(पा)डली धावेंति।' -दाव ८७.

तितेर-पु. (गो.) दौत.

तित्तिर-पु. एक पक्षी. [सं.]

तिथचा, तिथणें, तिथपर्यंत, तिथपावेतों, तिथपासून, तिथला, तिथवर, तिथोर, तिथव(वे)रीं-तेथचा, तेथणें इ० पहा.

तिथि-झी. तीथ; दिवस; महिन्याचा तिसावा भाग (दिवस). सूर्य-चंद्र यांच्यामध्ये १२ अंश अंतर पडण्यास लागणारा काळ. [सं.] तिथिगंडांत-पु. प्रतिपदा, पंचमी, षष्ठी, दशमी, एकादशी आणि पौर्णिमा किंवा अमावास्या या तिथींचा संधि असेल त्यावेळीं जोडतिथीच्या शेवटची एक व आरंभीची एक अशा दोन घटिकांच्या कालास तिथिगंडांत म्हणतात. -धर्मसिंधु ३. [तिथि+गंड+अंत] तिथिपर्व, तिथिपर्वणी-नखी. चांगला किंवा शुभ दिवस (कि० करणें; मानणें; पाळणें; धरणें; पाहणें). तिथिपालन-न. १ अशुभ तिथीस अमुक करूं नये असा जो धर्मशास्त्रांत सर्व तिथीविषयीं नियम सांगितला आहे त्याचें प्रतिपालन. हे नियम सर्व दिवस न पाळतां विशिष्ट तिथीचें-ती तिथि असेपर्यंतच-पाळणें. २ अमुक तिथीस अमुक करूं नये, अमुक पदार्थ खाऊं

नये इत्यादि निश्चयन. हें विशेषतः चतुर्मासांत स्त्रिया पाळतात. [सं.] तिथिमिती(थी)स-किवि. (कों.) विशिष्ट तिथीला-दिवशीं. 'देवाळ्यांत नित्य पुराण होत नाही तिथिमितीस होतें.' तिथिमास-पु. (विवाह किंवा इतर धर्मिक कृत्यास) शुभ दिवस अगर महिना पाहण्यासंबंधांत म्हणतात. (कि० पाहणें; नेमणें; ठरविणें; धरणें). तिथिवासर-पु. हरिवासर पहा. [सं.] तिथिवृद्धि-झी. तिथीचा प्रारंभ सूर्योदयापूर्वी किंवा सूर्योदया-वरोवर होऊन अंत दुसऱ्या दिवशींच्या सूर्योदयानंतर होतो असा दिवस. एकच तिथि दोन दिवस असणें. [सं.] तिथिक्षय-पु. (प्र.) एक तिथि. गळणें. क्षयतिथि पहा. [सं.]

तिथिल, तिथून, तिथें, तिथोन-अ. तेथील इ० पहा.

तिदाणें-न. (राचा.) स्त्रियांच्या गळ्यांतील एक दागिना.

तिदा-पु. तीनदां, तीन वेळां.

तिदी-अ. तीन दिवस.

तिंदुका-झी. टेडुणी (झाड व फळ). 'कदली तिंत्रिणी तिंदुका, मालती।' -माधव, रामायण-अरण्यकांड १८.

तिन-वि. (प्र.) तीन (संख्या). 'तिन सप्तक सेविजे।' -चैद्यक १५. [सं. त्रि] ० तेरा-वि. किवि. उधळलेले; नाश पावलेले.

तीनतेरा पहा. ० न-(व.) तिसऱ्यांदा; तिसऱ्यानें. ० व्या-वि.

तिसऱ्या. 'तिनव्या मासी कंयाला ठाव। हळदींऊं कवाची लळाटी लेव।' (बाणदेवगीतें) -मसाप ६. ४६. ० सांज-जा, तिनिसांज-जा,

तिन्हीसांजा-झी. (एव. अव.) संध्याकाळची वेळ; संध्याकाळ.

'किरकिरी रातकिडे। झाल्या तिनिसांजा।' -यशवंत? ० सांजां,

तिनि(न्हि)सांजां-किवि. संध्याकाळच्या वेळीं. ० सान-झी.

(कु.) संध्याकाळ. [तिनिसांज अप.] (वाप्र) फुटक्या-

तिनीसांजा-ऐनसंध्याकाळीं. तिनी(न्हि)ताळ-पु. तीन लोक

(स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ); त्रिखंड. तिनि(न्हि)ताळीं-किवि.

त्रिभुवनांत कोठेंहि (नाहीं). तिनीत्रिकाळ-अ. तिन्ही वेळां

(सकाळीं, दुपारी, संध्याकाळीं). तिन्हीप्रस्थान-गीता, उप-

निषदें व ब्रह्मसूत्रें (शारीरभाष्य) हे तीन ग्रंथ; प्रस्थानत्रयी. तिन्ही

घेंद-घ-पुअव. मूळ, जालंदर, उड्डियान असे तीन बंध. 'आकुं

चुनि अध। देऊनि तिन्ही बंध। करुनि एकवद। वायुभेदा।' -ज्ञा

१८. १०३७. तिन्ही रास-पुअव. दाशरथीराम, परशुराम आणि

बलराम असे तीन राम. तिन्ही लोक-पुअव. स्वर्ग, मृत्यु, व

पाताळ. 'तिन्हीलोक गाती सदा आवडीनें।' -राक ८. तिन्ही

वस्त्रें-नअव. नेसण्याचें, पांघरण्याचें व डोक्यास गुंडाळण्याचें

पागोटें वगैरे अशीं पुरुषांची तीन वस्त्रें. 'पुरुषांलागीं सप्त भूषणें।

तिन्ही वस्त्रें कनकवर्णें। द्वादशांगीं अलंकार लेणें। स्त्रियांस देणें

तैसेचि।' -ह ३४. १६२. तिन्हीस्थानें-नअव. नेत्र, कंठ आणि

हृदय हीं स्थानें (याशिवाय सामासिक शब्द तीनमध्ये पहा).

[सं. अप.]

तिनखारा—पु. (व.) मोठा राग; घुस्सा. 'तिला नेलें नाहीं म्हणून तिनखारा आला'

तिपड—पु. वाकडेतिकडे थर; तिरपे दोरे. 'दगडांत तेढ व तिपड नसावा.'—मॅरट १०१. [सं. त्रि+पट]

तिंब—वि. चिंब; पूर्णपणें भिजलेला; थवथवणारा. (किं० करणें; होणें). [सं. तिम्=ओलें होणें]

तिंब(म)णें—न. १ एखाद्या स्त्रीस प्रसूतीनंतर दहाव्या दिवशी तिच्या माहेरून तांदूळ, गूळ तूप इ० कांणीं भरून आलेलें ताट. २ न्हाणवलीच्या चवथ्या व बाळंतिणीच्या दहाव्या दिवशी तिची ओटी भरून वडे, धारगे करीत असतात तो समारंभ. [तिमणा]

तिंबणें—अक्रि. १ पूर्णपणें ओलें होणें; भिजणें. २ मळल्यामुळें उत्तम भिजणें (कणीक). ३ भिजल्यामुळें आंबणें (तांदूळ). ४ (मावळ) रोडावणें; कृषा होणें (खावयास पुरेसें न मिळाल्यामुळें मनुष्य, जनावर).—सक्रि. १ पूर्णपणें ओलें करणें (रंगांत अथवा पाण्यांत); भिजविणें; चिंब करणें (पावसांत). २ कणीक भिजवून चिकट व मऊ होईल अशी चांगली मळणें. ३ (ल.) सडकून तुडविणें; चोपणें. ४ आंबवणें (ओलें पीठ). ५ देहीं, दूध, वडे मिसळून बोडण तयार करणें. [सं. तिम्=भिजणें]

तिंबसणें—अक्रि. (मावळ) योग्य आहाराभावीं रोडावणें; कृषा होणें. [तिंबणें]

तिथो—पु. (गो.) (गंधाचा). मोठा टिला.

तिचावचें—क्रि. (गो.) बंदुकीचा नेम बरोबर लागतो कीं नाहीं हे बार उडवून पाहणें.

तिमण—न. तेल ह्या शब्दापुढें अतिशयार्थ दाखविणारा शब्द. जसे:—'पावसाळा आला दाणाटुणा, तेल तिमण घेतलें पाहिजे.'

तिम(मा)णां—न. (चि.) प्रथम रजोदर्शन, गर्भाधान, प्रसूती वगैरे समर्थी माहेरचें सासरि व सासरचें माहेरीं भोजनसाहित्य, आहेर इ० पाठवितात तें सामान.—मसाप २.४.३६५.

तिमया—पु. व्यंकटेश; विष्णु. 'जयजय तिमया कोनेरी।' [सं. त्रिमल; का. तिरुमल] **तिम(मि)याचा बैल**—पु. नंदीबैल. 'तिमयाचे बैल करीं शिकविलें. चित्रींचें बाहूले गोष्टी सांगे।'—तुगा २८२३. [का. तिममया=विष्णूचें नांव]

तिमळी—स्त्री. एक पक्षी.

तिमाजी नाईक—पु. अत्यंत चिक्कु माणूस. (हरि ना. आपटे यांच्या 'मधली स्थिति' कादंबरीतील पात्र).

तिमाणें—न. १ शेतांतील बुजगावणें. 'तिमाणें राखण ठेवियले सेता। घालुनिया माथां चुना तया।'—तुगा ३११. २ (राजा.) खोपटी, झोंपडी याला तिरस्कारार्थी संज्ञा. [का. तिममणा=नांव]

तिमांथ—स्त्री. (गो.) सासु; मामी. [पो. ?]

तिमांव—पु. (गो.) मामा; सासरा.

तिमाशी—स्त्री. (व.) खोड; खरडपट्टी. 'आल्याबरोबर तिमाशी काढली त्याची.'

तिमास्का—पु. माठ, भाजीची एक जात. —कृषि ६३७.

तिमिगिल—पु. शंभर योजनें लांब असलेला एक कल्पित मासा. हा इतर माशांना गिळतो. राघवतिमिगिल पद्मा. [सं.]

तिमिर—न. १ अंधार; काळोख; तम. 'त्रितापतिमिरतमारी'—ज्ञा १७.४२३. २ डोळ्यांच्या दोषामुळें येणारें अंधत्व; नेत्र-रोग; डोळ्यांतील मारा. (?) 'तिमिरावरुद्ध जैसे। दृष्टीचें तेज भ्रंशें। मग पार्सीच असतां न दिसे। वस्तुजात।'—ज्ञा २.५६. [सं.]

तिमिरेजणें—अक्रि. १ अंधकारानें व्याप्त होणें. २ तेज मंद. होणें; अंधत्व येणें. 'एन्हुवीं संकल्पाचिये सांजवेळें। नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे।'—ज्ञा ९.७२. [तिमिर]

तिमोद—पु. (गो.) एक प्रकारचा आंबा. [पोर्तु.]

तिम्हण—न. (व.) डाळीच्या पिठाची थोड्या तेलावर केलेली वडी; डाळीच्या पिठाचें धिरडें. 'खरपूस असें एक तिम्हण तन्यावर लाव.'

तिया—सना. तिला. 'प्रेमामृत जीवचकोरी। लाधलें तिया।'।

तियी—सना. (खा.) तिचा. 'इयी गोठीपे तियी पाको भोर्सो आथो.' =या गोष्टीवर तिचा पक्का भरंवसा होता.—भिन्नी २७.

तिर—उद्गा. शेळथा, मेंढथा यांना हांकण्याचा शब्द. [ध्व.]

तिरकट—वि. तिरवा; काणा; चकणा (डोळा; माणूस). [सं. तिर्यक्]

तिरकटी—वि. तिरकती पहा.

तिरकत—पु. (कों.) तीन शिडांचें जहाज; तिरकती तारुं. [सं. त्रि+काष्ठ; म. तिरु+काठी]

तिरकती—वि. (कों.) तीन शिडांचें (जहाज). [तिरकत] **० तारुं**—न. तीन डोळ्यांच्या असणारें मोठें तारुं. हें मोठ्या समुद्रांत चालतें.

तिरकमशेट—पु. १ चकणा, तिरवा, काणा, मनुष्य. २ जवळ भांडवल नसतां आपण मोठे आहोंत असा बहाणा करणारा, लहान शेट, व्यापारी. [तिरका+शेट]

तिरकस—वि. वांकडा; तिरवा; (चौकोनांतील कर्णाप्रमाणें) तिरपा. —क्रिवि. वांकडें, तिरपें होई असें (कापणें, जाणें, पहाणें). [सं. तिर्यक्; प्रा. तिरिक्ख] **० तिगा**—वि. (व.) तिरपगडें; वांकडा.

तिरका—वि. १ तिरवा; तिरकस; वांकडा (डोळा). २ तिरवें, तिरळें पाहणारा. [सं. तिर्यक्; प्रा. तिरिक्ख]

तिरकाठी—वि. तीन डोळ्यांच्या असणारें; तिरकती (तारुं). [त्रि+काठी]

तिरकी—स्त्री. (कों.) एक पै; एकतृतीयांश पैसा. [सं. त्रिका]

तिरकीं—कै—अक्रि. एकाला तिहींनीं गुणीत असतांना उप-योगांत येत असलेली संज्ञा. जसे:—एकें तिरकें तीन. [सं. त्रिक]

तिरकूट—न. मसाह्याचे अनेक पदार्थ एकत्र कुटून केलेले मिश्रण; चटणी; पूड. 'तिरकुटें नसती अति वाणिची'—साहू ३.५४.

तिरकूट—न. १ तिघांची जूट, गट; त्रिकूट. २ तीन कुडुंबांची सोयरीक. उदा० आपल्याकडील मुलगी कोणेकाचे घरी थावी, त्याकडील तिसऱ्याकडे देववावी व त्या तिसऱ्याकडची मुलगी आपल्या घरी करवावी असा प्रकार.

तिरकोण—न—वि. त्रिकोण; तीन कोनांची (आकृति) [सं.]

तिरखा—खीअव. (अशिष्ट) गुलामागवरील कैस.

तिरगी(घी)मिरगी-घी—खी. १ अरेरावी; तोरा; ताठा. २ अरेतुरे करणे. ०वर येणे—अरेतुरेवर, मारामारीवर येणे; भांडण लागणे.

तिरगुणी, त्रिगुणी—खी. (व.) लहान मुलीची साडी. [सं. त्रि+गुण]

तिरगूळ—पु. ब्राह्मणांची एक जात किंवा तिच्यांतील एक व्यक्ति. या जातीचा विड्याच्या पानांचा धंदा असतो. [सं. त्रैकूटक—त्रिगुडअ—त्रिगुड=तिरगूळ—राजवाडे, भाअ १८३६]

तिरगो तिणाण्णा करीत हिंडणे—(क.) विनाकाम हिंडणे; वणावणा हिंडणे.

तिरटीम—खी. १ छळणे; गांजणूक. २ वेडावणे; विडंबन. [इ. थ्री+टाईम्स ?]

तिरडा—पु. (राजा.) एक फुलझाड; तेरडा. याच्या फुलांचे रंग वरचेवर बदलतात. तेरडा पहा. **तिरडे**—न. तिरड्याचे फूल.

तिरडाफांक—खी. १ दाणादाण; पांगापांग; पळापळ (सैन्याची, जमावाची); कार्यनाश; विघाड; धुळघाण; गोंधळ; विचका (कार्य, योजना इ०चा) (कि० पडणे; येणे; होणे). ३ कष्टप्रद स्थिति; दमणूक; कुतरेओढ; ताप; त्रास. 'त्या द्वाद पोरानें आईची तिरडाफांक केली.' [त्रेधा+फांकणे]

तिरडी-ढी—खी. प्रेत वाहून नेण्याची ताटी. (वाप्र.) ०उचळणे—(स्मशानीं पोंचविणे) एखाद्याविरुद्ध कट करून त्यास काढणे. ०करणे—तिरस्कारपूर्वक त्याग करणे. ०काढणे—एखाद्याचे मरण इच्छिणे; मरणाची तजवीज करणे.

तिरडे—न. १ रानशेणी (गोवऱ्या) करितां टोपली, पाटी. २ गोवऱ्या भरलेली टोपली. ३ टोपलीभर गोवऱ्या इ० वस्तू.

तिरडे—न. जिच्यांत भोंक पाहून लहानशी काठी बसवितात अशी फळी; इंग्रजी टीच्या आकाराचे एक आजत. (भात लावीत असतांना दाट चिखलांत हिच्यावर शेतकरी ढुंगण टेंकतो).

तिरडोळी—खी. १ नारळाचे डोळे. २ (निषेधार्थी) भिकारी. [त्रि+डोळा]

तिरणे—उक्रि. पोहणे; तरणे. [सं. तु-तरणे; हि. तिरना]

तिरतळथा—खीअक. कंटाळा येईपर्यंत मार्गप्रतीक्षा करणे; ताटकळत बसणे. तारतळथा पहा. (कि० देणे; वेत बसणे).

तिरताळीस, तिरताळ, त्रेताळीस—वि. त्रेचाळीस ४३ संख्या. [सं. त्रि+चत्वारिंशत]

तिरतिरा—या—वि. (राजा.) १ चंचळ; अस्थिर. २ चुळचुळ्या; अस्वस्थ; अशांत. [तरतर, तुरतुर]

तिरंदाज—पु. तीर मारण्यांत कुशल; धनुर्धारी. [फा. तीर+अंदाज] **तिरंदाजी**—खी. धनुर्विद्या; शस्त्रसंधान. 'तो रावबंभा सरदार बसुन हौयांत तिरंदाजीत।'—ऐपो २८३.

तिरध(धे)ल—खी. १ शेतांतील अथवा मळ्यांतील उत्पन्नाचा खंडकऱ्याने मालकास द्यावयाचा तिसरा हिस्सा. २ अशा अटीवर घेतलेला मका; खंड. अर्थेल पहा. [सं. त्रिधा] **तिरध(धे)ली**—पु. तिरधेलीनें जमीन करणारा; खंडकरी.

तिरपगडा-डे—पुन. फाशांच्या खेळांतलें एक दान; दोन फाशांनीं टाकलेला एक डाव. यांत एका फाशावर एक व एकावर दोन दाणे असतात. **तिरपगड**—(ल.) विपरीत. 'सर्व कांहीं तिरपगड होईल.

तिरपण-ठिगळो—वि. (कु.) त्रेपन्न निरनिराळ्या प्रकारचीं ठिगळे असलेल्या कपड्याप्रमाणे एकच रंग सांगतां येणार नाही असा. (ल.) पाताळयंत्री.

तिरपणी-णे—तुरपणी-णे पहा.

तिरपणे, तिरपावणे—अक्र. वांकडे होणे; लचकणे; ताठणे (अवयव); अवघडणे; ताठणे; (मान.) मुचकणे. [तिरपा]

तिरपणे—सक्रि. तुरपणे.

तिरपणे—अक्रि. (व.) तिरीप पडणे; दिपून जाणे.

तिरपतकाना-न्हा-न्ही—वि.तिरकें पाहणारा.

तिरपतकानी-न्ही—खी. गोट्यांच्या खेळांत, गोटी तिसऱ्यांदा मारणे.

तिरपन्न—वि. त्रेपन्न; ५३ संख्या. **तिरपन ठिगळी**—खी. (कु.) चावट, उपध्यापी पोर.

तिरपस—वि. (चंद्रपुरी) आडवा; (लंबडलेला). 'जेउन खाऊन तिरपस झाला.'

तिरपा—वि. वांकडा; तिकिस. [सं. तिरस्; हि. तीच्छा]

तिरपी—खी. (व.) लहानशी खिडकी; शरोका.

तिरपीट—खी. १ शीण; थकवा. २ त्रेधा; गडबड; धांदल; तारंबळ. [त्रिपथ] ०उडणे—त्रेधा उडणे; गोंधळ होऊन जाणे.

तिरपुड्या—वि. तीन कमानीचा (दरवाजा. असे दरवाजे बाजारास पूर्वी करीत असत).

तिरपेल—न, एक औषधी तेल. [इ. टरपेनटाईन]

तिरफळ—झी. (कों.) १ एक झाड. २ -न. त्याचे फळ; चिरफळ पहा. [सं. त्रि+फल]

तिरवांकडा—वि. १ वांकडातिकडा उभा राहिलेला, पडलेला. २ ओझरता; कलता. [तिर्यक्+वांकडा]

तिरंबी, तिरमी—झी. तुरंबी, तुरमी पहा.

तिरमणें—नभक. (कु.) बळ; शक्ति; सामर्थ्य. 'वरें, काय चिंता, तुझी तिरमणें मी पाहीन.'

तिरमल्ली—हे-ल्या—पु. नंदीबैल घेऊन भिक्षा मागणारी कर्नाटकांतील एक जात किंवा तींतील एक व्यक्ति. [का. तिर-गणें=फिरणें]

तिरमाणा—वि. (क.) तटस्थवृत्ति.

तिरमारों—पु. (गो.) तिरंदाज. [तीर]

तिरमिरणें—अकि. तिरमिरी येणें. [तिरमिरी]

तिरमिरी—झी. घेरी; भोंवळ; मूर्च्छा. (कि० येणें). [का.]

तिरमी—झी. १ घेरी; भोंड. (कि० येणें). २ उन्हाची झळ. (कि० लागणें; पडणें).

तिरया—(गो.) एक पशु.

तिरवट—वि. तिरपें पाहणारा; तिरळा (डोळा). [तिरवा]

तिरवड—झी. (गो.) प्रेत नेण्याची ताटी; तिरडी.

तिरवड—पु. (गो.) (सोनारकाम). ठोकण्याचा लहान लांकडी हातोडा.

तिरवा—वि. १ तिरळा (डोळा); तिरपा पाहणारा; काणा. २ वांकडा; कलता; एका वाजूस असणारा; तिरपा. [सं. तिर्यक्]

तिरशिंंगराव—पु. १ तिरसट, चिडखोर माणूस. २ फुशा-रक्या मारून पराक्रमाचा आव घालणारा माणूस.

तिरशिं(सं)गी—झी. नित्य सकाळीं, दुपारीं व संध्याकाळीं अशा तिन्ही वेळां फुलें येणारें एक झाड. [सं. त्रिसंधि]

तिरसट—वि. चिडखोर; तुसडा; चिडका.

तिरसा, तिरवा—वि. तिरळा; तिरपा (डोळा); तिरव्या डोळ्याचा (माणूस).

तिरसी—वि. (गो.) तिरवा; काणा.

तिरसुवाद—वि. (गो.) तिरसट.

तिरस्कार—पु. तिटकारा; अनादर; धिक्कार; हेटाळणी; अवमान. [सं.] तिरस्कारणें—सक्ति. हेटाळणें; अनादर करणें; धिक्कारणें; तुच्छ मानणें. [तिरस्कार] तिरस्कारी—वि. तिटकारी; चिळसखोर; कंटाळखोर; अनादर, धिक्कार मनांत ठेवणारा. [तिर-स्कार] तिरस्कृत—वि. झिडकारून दिलेला; निंदित; त्याग, अमान्य केलेला; धिक्कारलेला. [सं.]

तिरस्थळी—झी. १ काशी, प्रयाग, गया या तीन क्षेत्रांची यात्रा. २ (ल.) इकडून तिकडे होणारे निरर्थक हेलपाटे; त्रास-

दायक व व्यर्थ प्रवास. ३ वरचेवर लागणाऱ्या पदार्थांची व स्थलांची पांगापांग व गैरसोईची स्थिति; कामाची दाणादाण. ४ मनाची अस्थिरता, चंचलपणा. उदा० 'मी काल येऊन पोचलों पण अजून माझी तिरस्थळी आहे. [सं. त्रि+स्थळ] (वाप्र.) ०ची यात्रा—झी. काशी, प्रयाग व गया या क्षेत्रांची यात्रा (ल.) दूरदूरच्या व गैरसोयीच्या ठिकाणीं पांगलेलें काम.

तिरळणें—अकि. फुटणें; तडकणें; पिचणें; तडा जाणें. [तीर]

तिरळा—झी. (व.) कुणव्याची एक पोटजात. तिरोळा, तिळोरा, तिलोरी पहा.

तिरळा—वि. तिरवा (डोळा अथवा मनुष्य). [सं. तिरस्]

तिरळातांदळा—पु. विटीदांडच्या खेळांत दोन्ही बाजूंनीं खेळणारा एक भिड.

तिरळी—झी. (गो.) दालचिनी.

तिराईत—वि. तिरंदाजीमध्ये कुशल. [तीर]

तिरांटी—झी. १ (गो.) कागदाचा वंद. २ वस्त्राचा अरंद फडका. चिरटी, चिरोटी पहा.

तिरायत—पु. (गो.) तिन्हाईत पहा.

तिरावचें—कि. (गो.कों.) खात्री पुरविणें, करणें.

तिराहीत—वि. तिन्हाईत; पहा. मध्यस्थ.

तिरिंग—पु. एक वनस्पति (गुरांना खाण्यास बैरणीसारखा याचा उपयोग करतात).

तिरी, तिरूक—झी. (सोंगट्यांचा खेळ) तिसरे घरीं सोंगटी वसाथाजोगा पडणारा फांशाचा डाव; तीन. [सं. त्रि]

तिरीक—वि. (विणकाम) तीन तारांवा (धाग्यांचा) समुदाय. एक तिरिक. [सं. त्रि]

तिरीप-म, उन्हाची तिरिप—झी. १ सकाळ, संध्या-काळचें कोवळें उन्. (कि० घेणें; चेत वसणें). २ कवडसा; खिडकी, दरवाजा यांतून येणारे किरण; दगांतून येणारे सूर्यकिरण; छटा.

तिरीम—न. दृष्टिमांघ; बुद्धिमांघ. -पु. सौम्य प्रकाश.

तिरुका—पु. एक पैसा; पाव आणा. 'तिरुका अथवा धान्य झडकरी। मी घालते तुझे पदरी।' -भवि २२.१०३. [ति-तीन+रुका] म्ह० कोंवडीचा खून तिरुका.

तिरुपन्न, तिरुसष्ट, तिरेचाळ, तिरेचाळीस, तिरे-ताळ, तिरेताळीस, तिरेपन्न, तिरेसट—त्रेपन्न, त्रेसष्ट ६० पहा.

तिरोधान—न. १ नाहीसा होणें; दडणें अथवा गुप्त होणें. २ झांकण; पदर; म्यान; घर; बुरखा; सामान्यतः आच्छादक पदार्थ. [सं. तिरस्+धान]

तिरोभाव—पु. एखादा राग आळवीत असतां त्यांत दुसऱ्या रागाची छाया सामान्य स्वरसमुदायानें उत्पन्न करणें व त्यामुळें मूळ राग झांकून टाकणें. [सं. तिरस्+भाव]

तिरोहित—वि. १ नाहीसा झालेला; दडलेला; लपलेला. २ झाकलेला, आच्छादिलेला. [सं. तिरस्+हित]

तिरोळी—पु. (वि. कों.) १ गवताचा प्रकार. २ झेंडूची एकेरी फुलांची जात. [तीळ, तिळाच्या फुलांप्रमाणे]

तिर्क, त्रीक—न. (गो.) सोंगट्यांच्या खेळांतील एक दान (तीन). [सं. त्रि]

तिर्कस, तिरकस—वि. तिरपा; वांकडा; वक्र; सरळ, उभा नव्हे असा. [सं. तिर्यक्; तिरस्]

तिर्कसउंची—झी. शंकूचा शिरोबिंदु व त्याच्या पायाच्या परिघातील कोणताहि बिंदु ह्यांसा सांधणारी रेषा.

तिर्थेल—पु. १ (कों.) शेतांतील उत्पन्नाचा दोनतृतीयांश भाग सालकाला व एकतृतीयांश शेतकऱ्याला असा केलेला ठराव. २ वरील ठराव करणारे कूळ. [सं. त्रिधा]

तिर्पिटीन—न. (गो.) देवदाराचा चीक. [पोट्टे, इ. टपेटाइन]

तिर्पुचें—क्रि. (गो.) चालतांना पाऊल तिरपें होऊन दुखणें. [तिरपा]

तिर्फळीन—झी. (कु.) त्रिफळाचें झाड. तिरफळ पहा. [सं. त्रिफल]

तिर्यक्—वि. १ आडवा; तिरपा; वांकडा. २ —क्रि. तिरकस; उतरता. [सं.] **तिर्यक्कोण**—पु. काटकोनाखेरीज सर्व सरळ रेषांचा कोन. **तिर्यक्योनि**—वि. १ पशुपासून अथवा पशुप्रमाणें जन्मलेला. २ राक्षस; पिशाच्च; देव इ० (ज्यांची पंचमहाभूतांपासून उत्पत्ति नाही असा). [सं.] **०चाडु**—(नृत्य) नृत्यामध्यें खालून वर व वरून खाली हात नेत असतां हातांची मधली स्थिति.

तिन्याणव—वि. त्र्याणव; ९३ संख्या.

तिन्यांशी—वि. त्र्यांशी; ८३ संख्या.

तिन्याहात्तर—वि. त्र्याहात्तर; ७३ संख्या.

तिन्हड, तिन्हफडां—झी. तिरडाफांक पहा.

तिन्हस्थळी—झी. तिरस्थळी पहा.

तिन्हळातांदळा—पु. तिरळातांदळा पहा.

तिन्ह—झी. तीनपाई लाकडी घडवंची (जीवर उभें राहून ज्वारी इ० उपणतात ती). [सं. त्रि]

तिन्हइती—झी. मध्यस्थी; पंचाईत.

तिन्हइती—वि. मध्यस्थ अथवा मध्यस्थीसंबंधी.

तिन्हईत—पु. १ मध्यस्थ; पंच. २ पंचांचा अथवा मध्यस्थांचा समुदाय. ३ परका माणूस; त्रयस्थ. —वि. कोणत्याहि पक्षांत नसणारा तटस्थ (माणूस). [मल्याळी तिरायुत; सं. त्रयस्थ]

तिन्हईतपणा—पु. निःपक्षपात; उदासीनता; तटस्थ वृत्ति; त्रयस्थपणा.

तिन्हळ—झी. तीन पंचांचा तांगा; तिंवाळ पहा.

शको. ४. १७

तिल—पु. १ तिळाचें झाड. २ तीळ. ३ अंगावरचा नैसर्गिक तिळायेवढा काळा ठिपका. [सं.] (वाप्र.) **०नुन्य**—प्राय-

वि. अत्यंत थोडा; अल्पप्रमाणवाचक शब्दप्रयोग. **तिलतर्पण**—न. पितृ-पितामहादि पूर्वजांच्या स्मरणानें तिळासह पाणी सोडणें.

[सं.] **तिलपात्र**—न. तिळांनीं भरलेलें पात्र (ब्राह्मणांला दान देतात तें). [सं.] **तिलपुष्प**—न. तिळाचें फूल. [सं.] **तिलांजली**,

तिलांजुली, **तिलोदक**—पुष्पीन. १ मरण-दिवसानंतर दहाव्या दिवशीं तिलमिश्रित जलानें मृतास उद्देशून 'अश्मा' नांवाच्या

दगडावर केलेलें तर्पण. (क्रि० देणें) २ (ल.) सोडणें; टाकणें; त्याग करणें; नांव सोडून देणें (क्रि० देणें). [सं.] (वाप्र.) **तिलां-**

जली घेणें-घेऊन उभा राहणें—एखाद्याच्या मरणाची वाट पाहणें. (एखाद्याचे नांवावर अथवा त्याचे नांवची.) **तिलांजली**

देणें; सोडणें; सोडून देणें—(एखाद्या वस्तूची) आशा, इक, संबंध सोडणें.

तिलक—१ चंदनाचा-गंधाचा टिका. वाटोळा बिंदु; कपाळ (ल.) उत्तम; श्रेष्ठ; जातीत किंवा वंशांत जो श्रेष्ठ त्यास त्या त्या ठिकाणीं म्हणतात. उदा० रघुकुलतिलक. [सं.]

तिलककामोद—पु. गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहार्हात धैवत वज्र्य; जाति षाडव-

संपूर्ण. वादी षड्ज, संवादी पंचम. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर.

तिलंग—पु. गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम; कोमल निषाद हे स्वर लागतात.

जाति औडुव-औडुव. वादी गांधार. संवादी निषाद. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. (हा सार्वकालिक आहे असेंहि मानतात).

तिलवली—पु. लिंगाईत लोकांतील एक पंथ किंवा त्यांतील व्यक्ति. चिलवंत पहा.

तिलवाडा—पु. एक ताल; ह्यांत सोळा मात्रा व चार विभाग असतात.

तिलारी—पु. (ठाणें) लिंगाईत पंथांत प्रवेश केलेला पंथा-बाहेरील हिंदू.

तिलोरी—झी. कुणब्यांतील एक पोटजात.

तिल्ला—वि. खेळणारा तिसरा; खेळांत पाळीनें तिसरा. मिरी (पहिला), दुळा (दुसरा), फडी (शेवटचा) पहा.

तिल्लाणा—पु. गाण्यांचा एक प्रकार; तराणा. [फा. तिलाणा]

तिल्लोरी—वि. (मुंबई) जातगंगेनें पांक ठरविलेला साल कडू; (अकरमाशा).

तिल्लड, तिल्लडफांक—झी. तिरडाफांक पहा.

तिवट—न. पागोटें (विशेषतः व्यापारी लोकांचें). (जुन्या कागदपत्रांतून फक्त हा शब्द येतो). 'तिवट खारब्याची.

—वाडवावा २.४. 'शिरीं तिवट पेच गुंतले।' —होला २३. [सं. त्रिपट; प्रा. ति-वड=वडविशेष ?]

तिवतिवीत—वि. (गो.) सतेज; टवटवीत पहा. [सं. तेजन]

तिवर—पु. एक लहान झाड; तिवीर; तवीर पहा.

तिवरा—पु. अभिमान. 'स्वरूपाच्या दर्पे बहुत। चढला त्यासि तिवरा।' —निमा १.८३. [सं. तीव्र.]

तिवस—न. एक झाड; यांचे लांकूड इमारतीच्या उपयोगी असते.

तिवा-व्वा—पु. गुरांना होणारा एक रोग. [सं. तीव्र; प्रा. तिब्ब ?]

तिवा, तिब्बा—पु. पत्त्यांतील तीन ठिपक्यांचे पान. [सं. त्रि]

तिवा(व)मासा—पु. (गो. कों.) देवमासा. [सं. तिमिमत्स्य]

तिवारी—पु. पंचगौड ब्राह्मणांपैकी एक पोटजात. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यांत या जातीचे बरेच ब्राह्मण असत. [सं. त्रिवेदी ?]

तिवाशा(सा)—शी-सी—खी. १. तक्या; लोड; गिर्दी; उशी. 'तिवाशी उशी रम्य पीतांबराची।' —किंसुदाम ४१. 'तिवासिया लोड टाकूनि बैससी।' —तुगा. २ गादी; चित्रासन; गालिचा 'लोड तिवासे विस्तारले।' —मुआदि ४६.५. [फा. तिवासी=कशीदा काढलेली लहान बैठक]

तिवीर—पु. (कों.) एक लहान वृक्ष. तवीर पहा ह्या खाडीच्या कडेस उगवतो.

तिव्ही—खी. (व.) जनावरास होणारा पायाचा एक रोग. तिवा पहा.

तिशा—पु. (ना.) पहिल्यांदा गरोदर असलेल्या खीस तिच्या गरोदरावस्थेच्या ५ ते ९ महिन्यांच्या दरम्यान कण्यांत येणाऱ्या समारंभांत खीला जें हिरव्या रंगाचे वळ देतात तें; ढोहाळतुलीची ओटी.

तिशी—खी. १. तीस वर्षांचे वय; तत्कालीन अवस्था. २. तीस सजातीय पदार्थांचा समुदाय. —वि. तीस दिवसांचा (महिना). [सं. त्रिशत; म. तीस] म्ह० विशी विद्या तिशी धन. तिशीं—किवि. दिवसाच्या तिसाव्या घटकेला.

तिष्ठ(ष्ट)णें—अक्रि. वाट पाहणें; मार्गप्रतीक्षा करणें; खोळंबणें. [सं. स्था-तिष्ठ] तिष्ठत बसणें—राहणें—असणें—वाट पहात बसणें; खोळंबून राहणें; प्रतीक्षा करणें; अडून राहणें. 'अश्व-मेधादि सुकृतें यासी। फळ घेवूनि तिष्ठती।' —मुआदि १३.३५.

तिसकूट—खी. (राजा. कु.) (मित्रा-मित्रांमधील) गैर समज; तिडा; तेढ. [सं. तिरस्+कूट]

तिसकूट—वि. (राजा. कु.) मूर्च्छा; घेरी. (कि० येणें).

तिसकूट—खी. (राजा. कु.) कोंवळे देंठ, शेंडा (लहान झाडाचा); डिकशी.

तिसकूड—वि. (राजा.) तुसडा; तिरसट; चिरडखोर; तिडतिडा.

तिसमारका, तिस्मारखां-खान—पु. १ अंगीं शूरत्व नसतां शूरत्वाचा तुसता आव आणणारा मनुष्य. २ (या नांवाचा पूर्वी एक योद्धा होऊन गेला, त्यावरून विपरीत लक्षणें). अरेराव, करडा, रागीट मनुष्य. 'शाळेचे सरमास्तर स्वभावाने मोठे गर्विष्ठ व तिस्मारखान होते.' —नि ६५८. —वि. शौर्याच्या; पराक्रमाच्या वाता मारणारा; आव आणणारा. तीसमारका पहा.

तिसरा—वि. क्रमाने दुसऱ्याच्या पुढचा; तीन नंबरचा; तृतीय. [सं. त्रिस्; हिं. तिस्रा] (वाप्र.) ह्याचें तिसरेंच एक—१ ह्या मनुष्याचा विचार, कल्पना, मत अथवा मार्ग तिसरा आहे म्हणजे पहिल्या दोहोंशीं याचें जुळत नाही. २ (ल.) विचित्र, विलक्षण मत, मार्ग. तिसरा पाय—पु. १ एखादे काम करण्याविषयीं दांडगा उत्साह; हौस; पूर्ण तयारी. उदा० 'जेवावयाला म्हटलें तर तिसरा पाय.' २ फार उतावळी. 'त्याला दाखवाल तें तो सांगेल किंवा सांगल तें तो दाखवील. त्याला दाखविण्याची मात्र भीड धरतां कामा नये, म्हणजे सांगायला तिसरा पाय?' —विकारविलसित. तिसरें—न. सुकण्याच्या बाबतींत तिसऱ्या नंबरची नारळाची पेंड. [तिसरा]

तिसराव-वा—पु. तिसरा हिस्सा, भाग; (गो.) तिसराय. [तिसरा] तिसरपणांतलों—वि. (गो.) तिजवर. [तिसरा+पण]

तिसरी—खी. (गो. कु.) एका जातीचा शंख; क्षिपल. यांत एक प्राणी (मासळी) असतो. (सामा.) मुळा.

तिसळ—पुखी. एक मोठे कांटेरी झाड. याच्या फळांने जिमेस मिरमिर लागते त्यांचा मसाल्यांत उपयोग करतात. याच्या वासाने माशाची घाण जाते. तिरफळ पहा.

तिसावा—वि. तीस या संख्येचा, अनुक्रमाचा (विषय). [तीस]

तिसी—खी. (काशी) जवस; अळशी (झाड व धान्य). [सं. अतसी]

तिसी—तिशी पहा.

तिस्कनड—खी. (गो.) भानगड.

तिस्ती—खी. १ तिपदरी सुत. २ (गो.) चिधी. [सं. त्रिपुती]

तिस्मारगिरी—खी. जुलूम. तिस्मारखों पहा. 'कैद्यांना नेतेवेळीं पोलीसाने आपली तिस्मारगिरी दाखविली.' —विक्षित १.२७.

तिस्सा—न. (व.) वखराच्या खोडास तीन छुंटा असलेले आज्ञा. [सं. त्रि]

तिस्सां—वि. (साल) नऊ. [अर. तिस्अ]

तिस्सैन—वि. नव्वद; ९० संख्या (अरबी सालांकरितां हे शब्द योजितात). [अर. फा. तिस्सैन]

तिहीं—(काव्य.) त्यांनीं. 'तिहीं अमित काढिल्या वृष-मखांत पत्रावळी।'—केका ७. [ते]

तिहींउणें, तिहींतिहींउणें—वि. १ (गुणें, उणें यांच्या घोंटाळयावरून कदाचित्?) (त्रिगुण) त्रिविध. २ तिहींनी युक्त. ३ तिहींनीं उणें.—हंको—मनको. [तीन+गुणें, उणें?]

तिहींची खूण—स्त्री. (सांकेतिक) गुरु, शास्त्र, आत्मप्रतीति यांची खूण.

तिहींताळीं—क्रि. १ तीन मजल्यावर. २ तीनहि लोकांत. 'तिहीं ताळीं हेचि हाक। म्हणती पांडरा स्फटिक।'—तुगा ४१०१. [तीन+हि+तल-ताल]

तिहीरी, तिहेरा—री—वि. १ तीन पदरी (वस्त्र, दोरी). २ तिप्पट; तिघड (परिमाण, जिन्नस). [हिं. तिहेरा] तिहेरी चुलाण—न. गुन्हाळघर, यांत दोन कढविण्याच्या व एक सांठ्याची अशा तीन काहिली असतात.

तिहीसांज—स्त्री. (व.) तिन्हीसांज; दिवे लावण्याची वेळ, संधिसमय; संध्याकाळ.

तिळ—तीळ पहा. [सं. तिल] (वाप्र. तीळ पहा.)

तिळई—स्त्री. तिळांतील एक जात. [तीळ]

तिळवण—स्त्री. एक प्रकारचें रोपटें; भाटवण; कानफोडी पहा.

तिळया वेल—स्त्रीपु. तिळाएवढें लहान फळ येणारी एक वेल.

तिळतिळी—स्त्री. चकाकी; तुळतुळी; झिलई. तुळतुळ पहा.

तिळतिळोत—वि. तुळतुळीत; चकाकणारा; चांगल्या झिल-ईचा (मुख्यतः तेलामुळें किंवा घोटल्यामुळें). तुळतुळीत पहा.

तिळये झाड, तिळयो—न पु. (गो.) एक प्रकारची वन-स्पति.

तिळसांज, तिळसान—स्त्री. (गो.) तिन्हीसांजा (पहा); संध्याकाळ.

तिळां—न. (गो.) एक झाड.

तिळी—स्त्री प्लीहा. पाणथरी पहा.

तिळी—स्त्री. (कों.) लहान व पांढरे तीळ.

तिळोरा—स्त्री. कुणव्यांतील एक पोटजात. तिरळा पहा.

तिळोरी—स्त्री. (मुंबई.) झेंडूची एकेरी फुलाची जात. [तीळ]

ती—सना. स्त्री. १ तृतीयपुरुषी स्त्रीलिंगी सर्वनाम. स्त्रीलिंगी शब्दानें निर्देशिली जाणारी व्यक्ति किंवा वस्तु. २ तिरस्कारार्थी पुरुषालाहि लावितात. 'म्यां तिला खूब ठकविलें.' ३ (सांकेतिक) स्वतःची बायको. 'तरी ती म्हणतच होती कीं मुलाचें पत्र येऊं या आणि मग जा.'—मोर ६.

ती—वि. (काव्य) तीन. ति पहा. 'एकैका बाणातें तीं तीं बाणीं तुझा सुत च्छेदी।'—मोर्कण १४.३०. [सं. त्रि; प्रा. ति]

तीगा—१ (सांकेतिक) तीर्थस्वरूप या शब्दाचें संक्षिप्त रूप. २ तिघट; पागोट्याचा एक प्रकार. ३ तिथि.

तीउर—पु. काठ; तीर; किनारा. 'समुद्राच्या तीउरा गेला।'—उषा ८५३. [सं. तीर]

तीए—सना. (काव्य.) त्या. 'आतेंले डोळे तीए दीशे। धांव घेती।'—ऋ २५.

तीकटें—न. (महासु.) मढ्याच्या पुढें धरावयाची शिंकाळी. 'तीकटें श्रीकटें धरणें।'—ऋ १०७. तिकटें पहा.

तीख—वि. (कुण.) तीक्ष्ण. तिखट पहा. 'उकलतेनि उन्मेखें। प्रज्ञाकुशलतेंचि तिखें।'—झा १५.१८५.

तीगराळें—न. तीन वाती लावलेला दिवा. 'तीगराळें विंगटनी। घातली खणोखणी।'—कालिकापुराण २८.३१. [सं. त्रि+कर+आलय]

तीचनाट—स्त्री. (कु.) खेळांत गोटी असेल तेथेंच ठेवण्या-साठीं हा शब्द वापरतात.

तीज—स्त्री. १ शुक्ल हिंवा कृष्ण पक्षाची तिसरी तिथि; तृतीया. २ (बायकी) चैत्र शुद्ध व वद्य आणि वैशाख शुद्ध तृतीयेचे हळदकुंकू; अक्षयतृतीया. [सं. त्री; गु. तीज]

तीट—पु. स्त्री. १ वृष्ट किंवा पिशाचवाधा होऊं नये म्हणून लहान मुलांच्या कपाळाला लावलेला काजळाचा टिळा; अंगारा. २ तांदूळ इ० धान्य जाळून वगैरे तयार केलेला लहान मुलांच्या कपाळां गंधाप्रमाणें रोज स्नानानंतर लावण्याचा पदार्थ. ३ त्याची टिकली. [सं. तिलक]

तीट—स्त्रीपु. वांक; वळण; पीळ. तीड पहा.

तीड—स्त्री. फट; भेग; चीर. [ध्व. तड्]

तीड—स्त्री. १ वांक; तेडेपणा; वक्रता. २ गुंतागुंत; गाठी (दोरीतील); अडी; तिडा. ३ (ल.) गैरसमज (मित्रांमध्ये परस्पर); मतभेद; बेकी. [सं. तिर्यक्]

तीड—स्त्री. १ (ल.) आडकाठी; प्रतिबंध; खो; अडथळा; तिडा; अडथळा आणणारी गोष्ट; अडचण (कि० येणें; पडणें). २ (हिशेबांत) प्रमाद अथवा चूक. ३ (गो.) कुरापत. (कि० काढणें). [का. तड=प्रतिबंध]

तीथ—स्त्री. १ तिथि पहा. २ श्राद्धदिन. [सं. तिथि] (वाप्र.)

० धरणें—नेमणें—ठरविणें—लग्न वगैरेचा मुहूर्त निश्चित करणें; कार्याचा दिवस ठरविणें. ० पालन—१ तिथिपालन पहा. ० चार—पु. सणवार; शुभवार. 'आम्ही नित्य जात नाहीं, तीथवार आला तर जातो.' म्ह० तीथ आहे तर भट नाही, भट आहे तर तीथ नाही—एखाद्या कार्याला दोन गोष्टींची आवश्यकता असतें

पण पुष्कळदां त्या दोहोंपैकी एकच अनुकूल असते, दोन्ही एक-दम नसतात.

तीथरी—वि. (महाजु.) तीन खण असलेली. 'रचना विशेषे विचित्रां। हाट चौहोटे तीथरी।'—ऋ २०. [ती=तीन+थर]

तीन—वि. ३ संख्या. [सं. त्रि; प्रा. तिण्ण; फ्रें.जि. त्रीन] (वाप्र.) **०अडकून सीताराम**—(कर.) एक वाक्प्रचार. घोटाळ्यांत पाडणें. 'त्या गृहस्थानें तीन अडकून सीताराम केल्यामुळे आम्हाला कोठें जातां येईना. **०ताड उडणें**—तीन ताळ उडणें पहा. **०तेरा नव बारा**—पोकळ, गैरलागू भलभलत्या सबबी सांगणें. (क्रि० लावणें; मांडणें; सांगणें; बोलणें) **०तेरा-तेरा, आठ अठरा**—वि. पांगापांग; दाणादाण; उध्वस्त; फांकलेले; पांगलेले. **०तेरा गोष्टी**—स्त्रीभव. १ अरेरावीचें, दांडगाईचें भाषण. २ असंबद्ध, विसंगत भाषण. ३ व्यर्थ बहाणें; केवळ सबबी. (क्रि० सांगणें). **०फातार मांडप**—(गो.) स्वतंत्र संसार घेऊन बसणें; तीन धोंडे मांडणें; निराळी चूल करणें. [फातार=फत्तर] सामाशब्द—**०अग्नी**—पुभव. त्रेताभि; दक्षिणाभि, गार्हपत्य व आवहनीय हे तीन अग्नी. 'तेय अग्नि तिनी मूर्तिमंत।'—एमा २४.२२२. **०अवस्था**—स्त्रीभव. बाल्य, तारुण्य वार्धक्य. **०आधार**—स्त्रीभव. (धर्माचि.) श्रुति, स्मृति, पुराणें इ० आधार. **०ऋणें**—नभव. देव, ऋषी व पितर. यांचीं ऋणें. ही मनुष्यानें यज्ञ, स्वाध्याय व पुत्रप्राप्ति इ०नीं फेडावयाचीं असतात. **०कर्म**—नभव. दान, अध्ययन व यजन इ० ब्राह्मणांचीं कर्म. **०काणे-ने-न्हे**—पुभव. (तीन ठिपके.) फाशांतील प्रत्येक फाशावर एक-एक असे तीन संख्येचें दान. **०काळ**—पुभव १ (व्या.) मृतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ. २ उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा. ३ सकाळ, दुपार व संध्याकाळ. **०कोनी टोपी**—स्त्री. तीन कोन असलेली टोपी. **०ग्राम**—पुभव. ग्रामत्रय पहा. **०ठिकाणीं वांकडा**—वि. १ मान, कंवर, आणि पाय या ठिकाणीं वांकडेपणा असणारा. २ (ल.) अतिशय कुरूप; कुवडा. ३ (ल.) चिडखोर; तिरसिंगराव; तकारी; माणुसघाण्या. **०ताळ**—पुभव. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ; त्रितल. **०ताळ उडणें-गोष्टी सांगणें**—उडवाउडवी करून बोलणें; गप्पा मारणें. मगस्तरपणानें अथवा उद्धटपणानें बोलणें; गर्व वाहणें; फुशारक्या मारणें. **०तुकडी**—वि. (कों.) (एकदम तीन तुकडे पडणारी) अतिशय बारीक व कमजोर (दोरी, नाडी, फीत). **०तुकड्यांची चोळी**—स्त्री. दोन्ही हाताकरतां दोन तुकडे व (मधल्या) सर्व अंगाचा एक तुकडा याप्रमाणें केलेली चोळी; अखंड चोळी. **०दाणे**—पुभव. तीन काने पहा. **०दिवसाचा माऊ**—पु. (ज्याचें फक्त तीन दिवसच सुतक धरावें लागतें असा) लांबचा भाजवंद, नातेवाईक. **०नाड्या**—स्त्रीभव.

(हटयोग) इडा, पिंगला व सुषुम्ना. **०माही**—वि. तिमाही; त्रैमासिक. **०योग**—पुभव. भक्ति, कर्म व ज्ञान हे योग. **०लिंगे**—नभव. (व्या.) पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग. **०चार**—पुभव. तीन आठवडे. **०स्थिती**—स्त्रीभव. (पदार्थाच्या) घन, द्रव व वायुरूप तीन अवस्था. **०हिस्से**—पुभव. (चारांपैकीं) तीन भाग. ह्यावरून आधिक्य किंवा अधिकभाग.

तीप—पु. (गो.) टाईप. [पोर्तु; तिप]

तीब—स्त्री. (गो.) तीर मारण्याकरितां ठेवलेला पदार्थ; टोंचा; लक्ष्य.

तीर—न. (समुद्र, नदी वगैरेचा) कांठ; किनारा; नदीच्या समोवतालाचा प्रांत. 'स्पधेंत काक नेणें कीं केवळ दूर राहिलें तीर।'—मोकर्ण २८.४६. [सं.]

तीर—पु. १ बाण; शर. 'मागें धांवें वायस हंस पुढें सोडिला जसा तीर।'—मोकर्ण २८.४६. २ मेग; चीर; भगदाड (जमीनीस पडणारें). ३ खांब इ०कांस तिरकस दिलेला धीरा. ४ टेंकू; धीरा. ५ तरफ; उदाळी; पदार्थ उचलण्यासाठीं त्यास लांकूड इ०चा वेतात तो नेटावा. ६ (नाविक) डोलाठीच्या किंवा इतर आधारासाठीं जोड देणारें लांकूड; टेकावा. ७ घराच्या पाख्यास आढयापासून लगीपर्यंत असलेलें जाड लांकूड, वांसा. [फा.] सामाशब्द—**०कमठा-कमान**—पुस्त्री. धनुष्य आणि बाण. [तीर+सं. कमठ; हिं. कमठा=धनुष्य] **०गर**—पु. बाण करणारा (कारागीर). [तीर+कार] **तीरंदाज**—पु. धनुष्यारी; तिरंदाज पहा. **०मार**—पु. १ बाणांचा वर्षाव, मारा; तिरंदाजी. २ बाणांनीं ठार मारणें. 'तीर-मार सुळीं देती।'—दा ३.७.७१.

तीर्थ—न. १ पवित्र स्थळ; कोणतीही यात्रेची जागा; पवित्र मानलेल्या नद्यांच्या किनाऱ्यावरील पुण्य क्षेत्र. २ पवित्र नदी. ३ पवित्र नदीचें पाणी; ब्राह्मण किंवा संन्यासी यांचें चरणोदक; देव-मूर्तीला स्नान घातलेलें उदक; पवित्र जल; स्नानोदक, पादोदक इ०. ४ पवित्र क्षेत्राची यात्रा. (क्रि० करणें; घडणें). ५ (गौरवार्थी) गुरु; धार्मिक अध्यापक; बडील, पूज्य व्यक्ति. 'तीर्थपाद.' ६ पवित्र प्रदेश, स्थळ. देवतीर्थ; ऋषितीर्थ आणि पितृतीर्थ असे या तीर्थ-स्थळांचे तीन प्रकार आहेत. बोटांचा अग्रभाग, तळहाताचा बाहेरील (करंगळीकडचा) भाग व आंतील (अंगठ्याकडचा) भाग हीं अनुक्रमें त्यांचीं स्थानें होत. देव, ऋषि व पितर यांना त्या त्या स्थानांपासून श्राद्धसमयी व तर्पण करतांना उदक वेतात. तळहाताच्या मध्यभागीं एक चवथें अमितीर्थ कल्पिलें आहे. मनुष्य धार्मिक विधींत यांतूनच आचमन करतो, ब्राह्मणाला दिलेलें दान अग्नीनें भक्षण करूं नये किंवा दानाग्नीनें ब्राह्मणाचा हात दग्ध होऊं नये म्हणून त्याच्या हातावर याच ठिकाणीं पाणी सोडतात. [सं.] (वाप्र.) **०करणें**—१ गंगादि तीर्थास जाऊन स्नानादि यात्राविधि करणें. २ तीर्थांला भेट देणें.

म्ह० १ तीर्थी गेल्यावांचून मुडण होत नाही—वऱ्या वोलानें कोणी ऐकत नाही. सोनारानें कान टोंचल्याशिवाय समज पटत नाही. २ बाहिली ती गंगा, राहिलें तें तीर्थ—काहींहि केलें तरी, कोणत्याहि बाजूनें फायदाच. सामासब्द—०काक—पु. (तीर्थाच्या ठिकाणीं असलेला कावळा). (ल.) लूट करण्याकरितां, डल्ला मारण्याकरितां सर्वदां टपून वसलेला माणूस; उचल्या; गिधाड; छकवणारा. ०कुंडी—गं(गि)डी—पात्री—खी. तीर्थ ठेवण्याचें चंबूसारखें बारीक गळा असलेलें भांडें; तीर्थाचें भांडें. 'हें जाणोन मानसी। तीर्थागंडी देई कांतेसी। गंगा प्रोक्षून तिघांसी। भोजन देई जाणपां।'—दत्तपदें १४७. ०पंक्ति, तीर्थावलि—खी. १ पुण्यक्षेत्रांचा क्रम. २ त्या क्षेत्रांची यादी (पूजादि प्रसंगीं म्हणावयाची अयोध्या, मथुरा, माया इ०). ०पंथ—पु. १ (गोसावी लोकांतील तीर्थ हें पद नांवाच्या शेवटीं धारण करणारा) एक पंथ, भेद. २ तीर्थक्षेत्राचा मार्ग, वाट. 'प्रभातकार्ळी उडुनि कापडी तीर्थपंथ लक्षी।'—दोला (भूपाळी १६). ०पाद—पु. मोक्षदाता गुरु; गायत्रीचा उपदेश करणारा गुरु, गुरुपदेश देणारा (पिता). ०प्रसाद—पु. १ कथा-श्रवण, देवदर्शन यांसाठीं आलेल्यास द्यावयाचें देवावरील निर्माल्य, तीर्थ, अंगारा; खिरापत इ०. 'आमच्याकडे आज सत्यनारायण आहे, तर आपण तीर्थप्रसादास या.' २ साधुसंतांनीं भक्तगणास, शिष्यांस अनुग्रहार्थ दिलेलें फळ, तीर्थ, अंगारा इ० पदार्थ. ०यात्रा—खी. पुण्यक्षेत्रीं जाणें; तीर्थाच्या ठिकाणीं जाणें; तीर्थाटण; क्षेत्रस्थानचा प्रवास. ०राज—पु. १ प्रयाग क्षेत्र. 'तो तीर्थराज प्रगटे जग उदराया।'—सारू ८. १४६. २ समुद्र. ३ (ल.) सद्गुरु. ०रूप—वि. १ (प्रत्यक्ष तीर्थच यां अर्थी पत्र लिहितांना आरंभीं लिहितात) पिता. २ मातापिता (उभयता); ३ माता पित्यांच्या ठिकाणीं असणाऱ्यास लावावयाची संज्ञा, मायना. ०वटी—लोटी, तीर्थोटी—खी. तीर्थ ठेवण्याचें भांडें, वाटी. तीर्थ-पात्र. [तीर्थ+वाटी] ०वासी—सू—पु. १ तीर्थाच्या ठिकाणीं राहणारा गोसावी किंवा साधु. २ तीर्थयात्रा करित फिरणारा गोसावी; बैरागी. ०विधि—पु. तीर्थश्राद्ध; तीर्थाचे ठिकाणीं करावयाचे क्षौर, श्राद्ध, तीर्थपूजन, ब्राह्मणसंतर्पण इ० विधि, धार्मिक प्रकार. ०श्राद्ध—न. तीर्थाच्या ठिकाणीं करावयाचें सक्षौर श्राद्ध; तीर्थ-विधि. ०स्वरूप—वि. पत्रांत आई, बाप यांशिवाय इतर वडील नातेवाईकांस किंवा पूज्य वाटणाऱ्या माणसांस लिहिण्यांत येणारी आदराची संज्ञा, मायना. तीर्थाटन—न. अनेक तीर्थयात्रा करित फिरणें. तीर्थयात्रा पहा. तीर्थोदक—न. तीर्थ अर्थ २, ३ पहा. तीर्थोपघास—पु. यात्रेकरून तीर्थाच्या ठिकाणीं गेल्यावर प्रथम दिवशीं करावयाचा उपास. तीर्थोपाध्याय—पाध्या—पु क्षेत्राच्या ठिकाणीं असणारा ठराविक उपाध्याय; धार्मिक विधि सांगणारा तीर्थक्षेत्रींचा ब्राह्मण; पंड्या.

तीव्र—वि. १ जलाल; झोंबणारा; तिखट. २ (ल.) जालीम; उग्र; भयंकर; प्रखर (आग, स्वभाव). ३ तीक्ष्ण; कुशाग्र (शस्त्राची धार, बुद्धि). ४ मर्मवेधक; खोंचदार (भाषण). [सं.] ०ऋषभ—गांधार—धैवत—निषाद—पु. (संगीत) रागांचे प्रकार. शुद्ध ऋषभ इ० पहा. ०मध्यम—पु. (संगीत) पांच विकृत स्वरांपैकी तिसरा स्वर. विकृत स्वर पहा. ०स्वर—पु शुद्ध स्वरापेक्षां ध्वनीनें उंच असलेला स्वर. परंतु शुद्ध रि, ग, ध, नि या चार स्वरांचे ध्वनी तीव्र रि, ग, ध, नि स्वरांहून भिन्न नसल्यानें वरील शुद्ध स्वरांसच तीव्र स्वर म्हणतात. तीव्रा—खी. १ (संगीत) पहिल्या श्रुतीचें नांव, २ (ताल) सात मात्रा व तीन विभागांचा एक ताल. तीव्रोष्ण—वि. १ अत्यंत उष्ण. २ (ल.) कडक; जलाल. [सं.] तीस—वि. ३० संख्या. [सं. त्रिशत्; प्रा. तीस] ०मुहूर्ती संक्रांत—खी. पुष्य, हस्त, मघा, कृत्तिका, अश्विनी, मृग, चित्रा, अश्लेषा, मूल, श्रवण, धनिष्ठा, रेवती, पूर्वा, पूर्वाभाद्रपदा व उत्तराभाद्रपदा हीं नक्षत्रे असतां येणारा संक्रांतीचा योग. यां संक्रांतीचें फळ मध्यम असतें.

तीसमारका—पु. (तीस माशा मारणारा. एका गोष्टीवरून) बाताड्या; गप्पीदास; तोतया. तिस्मारखां पहा.

तीळ—पु. १ गळिताच्या धान्यापैकीं एक. यांत काळे व पांढरे असे दोन प्रकार आहेत. तिळाचें तेल निघतें व त्याची पेंड गुरें खातात. रानतीळ म्हणून तिळाच्या झाडासारखें एक झाड असतें. २ शरीराच्या कातडीवरील नैसर्गिक काळां डाग. तिल अर्थ ३ पहा. ३ डोळ्यांतील काळा ठिपका. 'तिळा करितां पुतळी। दिसों लागे।'—दा. ८. ३. ४. 'कां ते नेत्रद्वयांतील बाहुलाबाहुली। त्यांचीं तीळपुतळीनें सोयरीक केळी।'—स्वादि ११. १. ५७. —किंवि. तिलभर; यत्किंचित्. 'तरी तीळ सनदांचा उजूर न धरितां.'—वाडसमा १. १५३ [सं. तिल] (हा शब्द समासांत आला असतां 'ह्रस्व उच्चारला जातो यासाठीं 'ह्रस्व तीचे सामासिकशब्द व वाक्प्रचार येथें दिले आहेत). (वाप्र.) ०खाऊन व्रत मोडणें—(एक तीळ खाल्यानें हि उपवास मोडतो यावरून) थोडक्या लाभाकरितां वाईट गोष्ट करणें. तीळ घालून कूळ उच्चारप—(गो.) विकृत श्राद्ध करणें. ०तीळ—१ थोडें थोडें; जराजरा; किंचित्; अल्प. 'औषध नित्य तिळतीळं खात जा.' २ हळू हळू; धीरेधीरे. म्ह० शेजीची केळी आस आणि तीळतीळ तुटे मास. ०तीळ जीव तुटणें—सारखी काळजी, हुरदुर लागणें; अतिशय चिंता वाटणें. 'तिळतीळ तुटे ग जीव सदा चैन नच पडे।'—सत्य-विजय. ०तुटणें—सोयर, सुतक (तिलांजलीचा) संबंध सुटणें; नातें तुटणें. ०दान देणें—१ (मृतमनुष्यास तिलांजली देतात यावरून ल.) तिलांजली देणें; संबंध सोडणें; त्याग करणें. २ एखाद्या पर्व दिवशीं तीर्थाच्या ठिकाणीं स्नान, तिलदान करतात तें. 'ऐसा

श्रीकृष्णार्जुन।—संवादसंगर्मी स्नान । करुनि देतसे तिळदान । अहंतेचें ।'—ज्ञा १८.१६१९. ०पापड होणें—(अंगाचा) संताप होणें. 'माझ्या आवडत्या अंगाचा तिळपापड होऊन गेला.'—नाकु ३.३९. तोंडीं तीळ न मिजणें—एखादी गुप्त गोष्ट तोंडांत, मनांत न राहणें. तिळीं असणें—१ (एखाद्याच्या) कथांत, अध्या वचनांत असणें. २ (व.) एक रास असणें. ३ (व.) ऐकण्यांत असणें. तिळीं थेंब पडणें—(कपाळावरच्या तिळावर घामाचा थेंब पडणें) संतप्त होणें; अतिशय रागावणें. तिळीं येणें—१ दुसऱ्याच्या कथांत, संतेंत येणें. तिळगुणी होणें; स्वाधीन होणें. 'देव तिळीं आला। गोडें गोड जीव धाला।'—तुगा २०३८. २ अनुकूल होणें; सख्य, प्रेम ठेवणें. 'तीळखा तिळीं ये गूळखा गोडसें बोल.' सामाशब्द—०काट—न. (कु.) तिळाचें काड; पाचोळा. [सं. तिल+काष्ठ] ०कूट—न. मोहऱ्या, मेथ्या, तीळ इ० कुटून केलेली पृष्ठ; एक तोंडीलावणें. ०कौंद—खी. तिळाचें सारण, पुरण. कौंद पहा. ०गूळ—पु. (मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं वाटतात ते) गूळ मिश्रित तीळ; शर्करामिश्रित तीळ; हलवा. तिळवण पहा. 'तिळगूळ घ्या, गोड बोला.' ०तुल्य—ल्या—तिळमात्र; तिळप्राय. 'तिळतुल्य नाहीं मर्नि डगल्या।'—मध्व २२० 'मशारनिल्लेच्या अमलास अतःपर तिळतुल्या कजिया न करणें.'—वाडशा १.११७. ०पुष्प—न. १ तिळाचें फूल. २ (ल.) डोळ्यांत पडलेला डाग, फूल. ०प्राय—किवि. किंचित; थोडें; अल्प; 'सोमल तिळप्राय खाछा असतां विकार होतो.' ०भर—राई—मुळीं देखील; थोडें सुद्धां. 'धर्मवासना कांहीं ज्याचें मानसिं तिळभर नाही।'—मध्व ५५२. 'तुजसम अरोळी वेईल तो उणी नाही तिळराई।'—राला ९. ०मांडा—पु. (वे.) वर तीळ लावून तयार केलेला मांडा. ०वडी—खी. १ साखर घालून केलेली तिळाची वडी. २ (राजा.) तोंडीलावण्याकरितां तिळाची अनेक पदार्थ घालून केलेली वडी. 'तिखट तिळवडे, सारविजवडे।'—अमृत ३५. ०वण—खी. (वायकी) लग्न झाल्यानंतर पहिल्या मकरसंक्रांतीस हलवा, तिळाचे लाडू, आहेर वगैरे नवरा—नवरीकडील माणसें परस्परांच्या घरीं पाठवीत असतात तो प्रकार. संक्रांतीच्या सणांतील एक कृत्य; तिळगूळ. [सं. तिल+वायन; म. वाण] ०वणी—खी. १ तिळगूळ. 'भारत कथा संक्रमणीं निरोपमरूपें तिळवणी।'—सुसभा ३.१५३. २ तिळवण पहा. तिळवा, तिळवा लाडू—पु. तीळ वगैरे घालून केलेला तिळाचा लाडू. 'दृढतर तिळवे हे गोड अत्यंत लाडू।'—सारह ३.५५. 'तिळवेलाडू अमृतफळें।'—वसा २६. ०संक्रांत—खी. १ मकरसंक्रांत. २ मकरसंक्रांतीला पाटील—कुळकर्णीचा तिळगूळ घ्यावयाचा हक्क. तिळसें गुळसें—न. (ना.) संक्रांतीचा तीळगूळ. ०होम—पु. तिळाच्या आहुती देऊन केलेला होम. तिळाचें कोळ—न. (माण.) तीळ झाडून घेतल्यानंतर

त्याच्या राहिलेल्या काढ्या. तिळागुणी—नखी. सलोखा; ऐक्य; ऐकमत्य; प्रेमभाव. (कि० येणें; असणें; होणें). तिळागुणी येणें—(कोणेकास कोणीएक) अनुकूल होणें; दोषांचा प्रीतिभाव होणें. तिळांजळी, तिळांजुळी, तिळांजुळ, तिळोदक—तिळांजली—जुली इ० पहा. तिळांजळी देणें—तिळांजली देणें पहा. पूर्णपणें संबंध सोडणें. 'जे विषयांस तिळांजळी देऊनि। प्रवृत्तिवरी निगड वाऊनि। मातें हृदयीं सुनि। भोगितांती।'—ज्ञा ८.१२४. तिळातांदळा—वि. (शिवामूठ, इ० छियांच्या धार्मिक-विधींत तीळ व तांदूळ एकत्र करतात त्यावरून ल.) मनमिळाळ 'तुका म्हुणे कान्हो तिळथां—तांदळथा। जिंकें तो करी आपुला खेळथा।'—तुगा २५४. [तीळ+तांदूळ] तिळेल, तिळथेल—न. (कों.) तिळाचें तेल. [सं. तिलतैल; प्रा. तिलेल; म. तिल+एल] तिळोदक—न. १ तिळांजलि पहा. 'त्याचें उत्तर कार्य करि प्रभु साश्रु तिलोदक ओपी।'—मो रामायणपंचशती अरण्य १२९. २ श्राद्धामध्ये पितरांना उपचार समर्पण करण्यासाठी तीळ घालून अभिमंत्रित केलेले पाणी. ०देणें—(ल.) संबंध तोडणें; त्याग करणें. 'म्हणोनि भलतेणें एय सद्गावें नाहावें। प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें। येतुलेनि संसारासि थावें। तिळोदक।'—ज्ञा ११.१०. —एमा २३.४८७.

तीक्ष्ण—वि. १ प्रखर; जहाल; श्रोवणारा; बोंचणारा; तीव्र अर्थ १ पहा. दोचणारा. २ अतिशय धार असलेले पाणीदार; (शक्क). ३ इतर अर्थी तीव्र पहा. ४ (ल.) तत्पर; उत्साही; हुषार. [सं.] ०दंड—वि. कडक; कठिण; करडा (शास्ता, राजा, न्यायाधीश). तीक्ष्णार्ई—खी. १ तिखटपणा, कडकपणा. २ प्रखरता; तीव्रता. ३ (ल.) उत्सुकता; तीव्रता; आवेश; कुशाग्रता.

तुआं—सना. द्वितीयपुरुष. (काव्य) तूं या सर्वनामाचें तृतीयेचें एकवचनी रूप. त्वां; तूं. 'तुआं स्नेहो सांडिलें।'—शिथु १०१. [सं. त्वयां]

तुई—खी. कलावतु किंवा जर यांची चोळी इ० कास लावण्याची फीत, कांड; जर; कलावतु. [हिं.]

तुक—न. १ महत्त्व; वजन; योग्यता. 'तैसा मी जेतुला आषवा। तेंचि तुक तयां चिया सद्गावा।'—ज्ञा ९.२६१. २ (काव्य) तोल; जोख; वजन. 'द्यावें संभाळूनी समतुक भावें। आपणहि खावें त्यांचे तुके।'—तुगा ३१. ३ तुलना; बरोबरी. 'विप्रवर सुते क्षत्रिय उतरेल तुझ्या न हा ययाति तुकी।'—मोआदि १०.७०. [का. तुक=वजन, योग्यता]

तुक—खी. ध्रुपदांच्या चार अवयवांची एकत्र संज्ञा.

तुकडा—पु. १ खांड; खाप; शकल. २ (विशेषतः प्रथमपदीं भाकर किंवा रोटी हे शब्द असतां) अन्न; भोजन; जेवण. 'सोडुनि सदन सेविल कोण सुधी अशुचि वाळके तुकडे।'—मोउद्योग ११.

४१. ३ (ल.) निर्वाहाचें साधन; पोत्र; अन्न; दाणापाणी; भाकर. ४ (नांदेडहैद्राबाद.) गव्हाची साधी पोळी. ५ (अंकगणित) वर्तुलखंड. ६ २५-३० हात लांबीचें पागोटें. (कुस्त्यांच्या वेळीं वस्त्रां साठीं देतात तें). [सं. त्रोटक, स्तोत्र; हिं. टुकडा; का. तुकडि] (वाप्र.) ० तोडून देणें—(नाकारीत असतांना) भीड अथवा मुरवत न धरितां स्पष्ट उत्तर देणें. ० देणें—वाटा, हिस्सा देणें. तुकडे पडणें—१ मोठी व चुरशीची चढाओढ लागणें. २ महाग; होणें; दुर्मिळ होणें. (ज्यांचे तुकडे तुकडे करून थोडीथोडी विक्री करतां येईल अशा पदार्थांच्या किंमतीसंबंधीहि योजतात). 'मांजरपाटाचे-धान्याचे-आंब्याचे-गुळाचे-तुकडे पडतात.' (कामाचे) तुकडे पडणें—झपाट्यानें, लवकर होणें; चट्कन उरकणें. (हात, पाय, मान, कमर, पाठ वगैरेचे) तुकडे पडणें—अति श्रमानें थकून जाणें; मरगळीस येणें. 'चालून चालून पायाचे तुकडे पडले.' तुकडी—झी. १ लहान तुकडा. २ लहान टोळी; देश, सैन्य यांचा भाग; विभाग. 'तुकडी पुणें—पोटतुकडी तालुके हवेली ...' [तुकडा] तुकडमोड्या—बाबू—वि. ऐतखाऊ; भोजनभाऊ; पंक्तिपठाण; काम न करतां खाणारा; आळशी [तुकडा+मोडणें] तुकड्या—वि. आंगतुकी अथवा मिक्षा मागून निर्वाह करणारा; आयतखाऊ. (आळशी माणसावद्दल म्हणतात). [तुकडा] तुकड्याची चोळी—झी. खणाचे नऊ तुकडे करून ते जोडून केलेली चोळी. याच्या उलट अखंड चोळी.

तुकणें—सक्ति. (काव्य) १ तोलणें; वजन करणें. 'आतां स्वप्नचि हें तुकलें। साचासरिसें।' —झा ४.१. 'त्याचे तुकीं कोण ऐसा तुकावा।' २ बरोबरी करणें; समान, सारखा असणें. 'परब्रह्माचेनि पाडे तुके।' —झा ६.९०. ३ (ल.) अंदाज करणें; किंमत करणें. 'परब्रह्मरूपीं असा हा तुकावा।' [का. तुक]

तुकणें—उक्ति. (ल.) चिंतन अथवा विचार करणें.

तुकणें—अक्ति. (संमति अथवा) रुकार देतांना मान डोलणें. 'यजन करितां कौतुकें। तिहीं वेदांचा माथा तुकें।' —झा ९. ३०८. 'मान-माथा-मस्तक-शीर तुकणें.' —सक्ति. हलविणें; डोलविणें. 'अहो पुसा आपणचि पढविजे। मग पडे तरी माथा तुकिजे।' —झा ११.१७. [का. तुकु=डोलणें; हालविणें]

तुकतुकी—झी. (प्रकृति निरोगी असल्यामुळें शरीरावर असलेलें) तेज; ट्वटवी; लाली; तजेला; हुशारी; डोलदारपणा. [द्रव्य तक्तू, तुक्तू] तुकतुकांत—वि. (तुकतुकीनें युक्त) ट्वटवीत; ताजातवाना; सुरेख; हुशार; निरोगी.

तुकनां—झी. (खा.) तागडी. पदार्थ वजन करण्याचें साधन [तुकणें]

तुकंबरी—बराई, तुकं(कुं)बराई—झी. तुळशीचें वीं; तुकमरिआ पहा.

तुकमठ—वि. (महातु.) वजनांत हलकें; हलकट. 'मेघपासाव घनवटें। जीं हिंसीं जालीं तुकमठें।' —म्ह ३०. [तुकणें+मठ अल्पार्थी; मठ=मंद]

तुकमरिआ—न. सवज्याचें, तुळशीचें वी. तुकंबरी पहा. [फा. तुक्मा+राई ?]

तुकमा, तुक्मा—पु. १ गुंडीचें काज; विरडें; गुंडी; बटन. २ डोलथाची कानी; डोलथाचा दीर्घवर्तुळाकर दिसणारा भाग. [फा. तुक्मा]

तुकमैं—न. मुळथाचें वीं. —मुंब्या ११०.

तुकवा—न. महत्त्व; वजन. तुक पहा. 'यजमान पडिला भूमंडळी। त्याचा तूं तुक्वा सांभाळी।' —कथा. ३.१४.९४. [तुक]

तुक(का)विणें—उक्ति. १ (मान, मस्तक, माथा इ०) डोलविणें; हालविणें. 'मान तुकावीत आखंडल घागण्या मंजुळ ऐकोनि।' २ (ल.) संमति, पसंति दर्शविणें. [का. तूक]

तुका—सना. (कु. गो.) तुला. म्ह० १ केलें तुका झालें माका. २ (गो.) तुकाना माका घाल घुण्यास=तुला ना मला घाल कुत्र्याला. ३ (गो.) तुका माका पडाना तुझे बगर जायना=तुझे माझे जुळत नाहीं पण तुझ्या शिवाय माझे चालत नाहीं.

तुकाई—झी. देवी; पार्वती; तुळजापुरची अंबाबाई. [तुका+आई] म्ह० तुकाई तुळजापुरीं नायटे मुलखांत.

तुकाई—झी. (काव्य) तोलणें वजन; माप, करण्याची क्रिया. [का. तुक]

तुकाराम—पु. एक संत कवि. हा सतराव्या शतकांत होऊन गेला. (वाप्र.) तुकाराम बुवाची मेख—न उकलण्यासारखें कोडें; गूढ (तुकारामाच्या कांहीं असें गातां जो गूढ अर्थ भरला आहे कीं तो कोणालाच निश्चयपूर्वक उकळतां येत नाहीं यावरून).

तुकूम(कुं)राई—तुकमरिआ पहा. [फा. तुक्मराई]

तुकल—झी. १ एक विशिष्ट आकाराचा पतंग; कनकावळ्यासारखी एक कागदाची वावडी. २ (व.) सर्पाच्या फणीच्या आकाराचा पतंग. [हिं.]

तुक्का—का—पु. १ पात्याऐवजीं तोंडाशीं गोळा असलेला बोथट बाण. २ (ल.) गुप्त निंदा; कावेबाजीचा फटका अथवा टोमणा; व्यंग्यार्थ; व्याजोक्ति. (किं० टाकणें; मारणें; ठेवणें). ३ आळ; आरोप. उदा० 'त्या चोरीचा तुक्का हा मजवर ठेवून गेला.' [फा. तुका] म्ह० लागला तर तीर नाहीं तर तुक्का.

तुखम—न. १ बीज; वीं. २ अंडें. ३ शुक्र; वीर्य. [फा. तुख्म; तुल० सं. तोक्म ?]

तुखार—पु. तुषार; थेंब. 'तै तुखारु उसळैले। माथेआं वरी।'—शिशु ७१४. [सं. तुषार]

तुंग—पु. १ जमाव; टोळी; समूह; समुदाय. २ (नदीचा) बांध; बंधारा. ३ ज्यांतून नळ नेतात तो हौद; टाकी. ४ विशिष्ट प्रकारचे (कांचेचे, मातीचे अथवा धातूचे) भांडे. यांत तीर्थ, गुलाब-पाणी इ० ठेवतात. ५ पखवाजाची गवसणी.

तुंग—वि. उंच. 'प्रवृत्तिनिवृत्तीचीं तुंगें। तटें सांडी।—ज्ञा ७. ७०. २ श्रेष्ठ; मोठा. 'तुज न म्हणों लघु अथवा तुंगा।'—अमृत नवनीत ४०. [सं.] तुंगता—खी. उंची. [सं.] ० मापक यंत्र—न. (शाप.) पर्वतादिकांची उंची मोजण्याचे यंत्र. (इं.) हायड्रोमीटर. [सं.]

तुंगार—पु. १ शैवांतील एक पंथ व त्यांतील व्यक्ति. २ वसई जवळील एक उंच डोंगर.

तुच्छ—वि. १ क्षुद्र; क्षुल्लक; हलका; अल्प. २ हलकट; मान्यता नसलेला; नीच. ३ तिरस्करणीय; निरुपयोगी. [सं.] ० कारणे—हलकें मानणें; क्षिडकारणें; अवमानणें.

तुज—सना. (काव्य) तुला; तुजला. 'अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें।'—केका ११.

तुजा—जी—जें—स. (काव्य.) तुझा—झी—शे. 'पार्था सख्या निरंतर परिवृद्ध असो भुजप्रताप तुजा।'—मोर्कण १२.३०.

तुझा—सना. तूं या सर्वनामाची षष्ठी विभक्ति. तुझिया—सना. (काव्य) तुझ्या. 'स्तवार्थे तुझिया तुझ्यासम कवी कधी जन्मती।'—केका २७. तुझ्याच्यान—(अशिष्ट) तुशी शपथ (गळ्याच्यान शब्दाप्रमाणें) [तुझीच+आण]

तुझ्यावस्त—क्रिवि. (व.) तुझ्याच्याने—कडून. [तुझ्या+अर. वास्त]

तुटओळ—न. (कों.) फार दिवस पाऊस न पडल्यानें जमिनीस राहिलेली थोडी ओळ. [म. तुट+ओळ]

तुटक—वि. १ मोडलेला; अडथळा आलेला; तहकूब ठेवलेला, एकसारखा नसलेला (रस्ता, ओळ, कामधंदा). २ विसंगत; असंबद्ध (भाषण, ग्रंथरचना). ३ विस्कळित; वेगवेगळा; फाटाफूट झालेला (एकत्र होण्याच्या पूर्वीचा—कारभार, धंदा). ४ कडक; रागीट; तुसडी; परकेपणा उत्पन्न करणारी (वागणूक, व्यवहार, भाषा). ५ भांडण्याचा, वेवनाव करण्याचा स्वभाव असलेला (माणूस). ६ खंडित; भग्न; अलग; अर्धवट (भांडण, कोटिक्रम, वृत्तांत इ०). ७ अंगावरून तोडलेले; पारठें (मूल). ८ सोडलेली; संपलेली; मोडलेली (मैत्री, प्रेम इ०). [सं. तुट; प्रा. तुड; म. तुटणें]

० थेंब—पाऊस—पु. १ थांबून थांबून पडणारा पाऊस. २ बुरबुर. ० मजकूर—पु. परिच्छेद, भाग; टप्पे इ० पाडलेला तोंडी किंवा लेखी मजकूर; एकसारखा नसणारा मजकूर. [तुटणें]

तुटका, तुटकाळ—वि. १ तुटक अर्थ १-३ पहा. २ (समासांत—शरीरावयवार्थी जोडून) हात—पाय—बोट—कान—तुटका—ते ते अवयव तुटलेला; छिन्नविच्छिन्न झालेला (माणूस) तुटणें पहा. [तुटका]

तुटणें—अक्रि. १ मोडणें; छळणें, तुकडे पडणें. म्ह० नखानें तुटेल त्यास कुन्हाड कशास पाहिजे! २ घटणें; कमी होणें; उतरणें; न्यून होणें; कमती येणें. 'ओला चारा नाहीसा होताच गाईचे दूध तुटलें.' 'त्या मापानें मोजून आणिलेले ह्या मापानें दोन शेर तुटलें.' ३ मोडणें; तुकडे तुकडे होणें; विस्कळित होणें; फुटणें (एकत्र जमलेला समुदाय, संघ, मंडळ, समाईक धंदा). ४ सुटणें; नाहीशी होणें (मैत्री, संबंध). ५ वेगळे होणें; निररिराळे होणें, परस्पर भिन्न होणें (एकत्र—सहकार्यानें काम करणारे लोक, मित्रभावानें असणारे). ६ तुटून पडणें; एखाद्यावर चवताळणें; अंगावर येणें; ताशेरा झाडणें. ७ अतिक्रमण, उलंघन होणें (जमीनीच अथवा अंतराचे); ओलांडणें, आक्रमणें, चालून जाणें (वाट, अंतर). ८ दिवाळें वाजणें. ९ अशक्त, क्षीण होणें; खालावणें (शरीर, प्रकृति इ०). १० मोडणें; अनासक्त, विमुख होणें (मन; मर्जी इ०). ११ संपणें; मिटणें; तोड होणें, निघणें (भांडण, कलह, भेद यांत). १२ कमी होणें; छाटला जाणें (पगार, सैन्य, कोणतीहि ठीव रक्कम).

१३ (मूल) अंगावरून सुटणें; स्तनपान करण्याचे बंद करणें. [सं. तुट—तुटण; प्रा. तुष्टण] (वाप्र.) तुटून पडणें—(कामावर) निश्चयानें आणि जोरानें लागणें; (मनुष्याच्या) अंगावर चवताळून जाणें, चालून जाणें; शिब्या देत सुटणें; अतिशय रागावून वोलणें. म्ह० फुटलें मोती तुटलें मन सांधें न शके विधाता.

सामाशब्द—तुटपटा—ट्टा—पु. घोड्याच्या तोंडावरील दोन तीन जागीं तुटलेला पांढरा पट्टा. —अश्वप १.१५ [तुटणें+पट्टा]

तुटपाऊस—पु. कधी पडतो कधी पडत नाही असा पाऊस; एकसारखा न पडणारा पाऊस; तुटकपाऊस पहा. [तुटक+पाऊस]

तुटपाणी—पु. (कों.) तुकत्याच उगवून वर आलेल्या लहान पिकास जीव जगण्या इतकेंच दिलेले पाणी. [तुटक+पाणी]

तुटपुंजा—वि. १ थोडक्या भांडवलावर धंदा, सावकारी इ० करणारा (मनुष्य). २ अपूर्ण; अपुरा; अल्प (पदार्थ, काम). [तुट+पुंजी] तुटमिती (व्याज)—न. मुदलांतून वसूल झालेली रक्कम उणे करून बाकी राहिलेल्या रकमेवर आकारलेले व्याज; असे व्याज आकारण्याची पद्धत; कटमिति.

तुटतुटणें—अक्रि. तुडतुडणें; तडतडणें; उल्लणें; फुटणें; तडकणें; पिचणें (भाजत अथवा तळत असलेले पदार्थ). [ध्व. तुट—तुट]

तुटरा, तुटीर—वि. १ सहज लवकर तुटणारा (दोर इ०). २ लवकर बर्दळीवर येणारा; भांडणारा; चिरडखोर. [तुटणें]

तुटसाळ—वि. तुटरा अर्थ २ पहा. [तुटस+आळ प्रत्यय]

तुटातुटी-तूट—स्त्री. मोडणें; मंग; पांगापांग (मैत्री, सैन्य, व्यापारी मंडळ्या इ०ची (सामा.) ताटातूट; फुटाफूट; वियोग. [तुटणें द्वि.]

तुटार—वि. मोडलेला; संपलेला; तोटा आलेला; खलास झालेला. [तुटणें]

तुटार-रा, तुटाड-डा, तुटवडा-ळा, तुटोडा-ळा—पु. तोटा; उणीव; कमतरता; न्यूनता. तूट पहा. (कि० पडणें; घेणें; होणें). [तुटणें]

तुटारी—स्त्री. अतिशय अशक्तता (म्हातारपणामुळे अथवा फार दिवसांच्या आज्ञारामुळे आलेली); दुबळेपणा. [तुटणें]

तुटावणें—अक्रि. १ रागानें, दांडगाईनें अंगावर चालून घेणें; तुटून पडणें. २ उत्सुकतेनें (खाण्यावर, कामावर) धाड पडणें; अधीरतेनें सुरू करणें. ३ (कांहीं पाहण्याकरितां, झोंवाझोंवी करण्याकरितां) गर्दीनें घुसणें; एकदम पुढें जाणें. ४ सुसळधार (पाऊस) गळणें; आभाळ गळणें, कोसळणें. [तुटणें]

तुटी—स्त्री. १ (काव्य) अडथळा; खंड; खळ; अंत. 'तुझिया खेदा होय तुटी। तें म्यां केलें पाहिजे।'—मुआदि ३२.१४. २ वियोग; वेगळेपणा. (कि० घेणें; करणें; होणें; पडणें). 'तुम्हां आम्हा तुटी होईल यावरी।' ३ वैर; वांकडेपणा. ४ कमतरता; तूट. इतर अर्थी तूट पहा. 'त्याचे संसारास पडे तुटी।' [तुटणें]

तुटीर—वि. लवकर, सहज तुटणारा, फुटणारा (दोरा इ०). [तुटणें]

तुटथा—वि. (समासांत नाक, कान, ओठ वगैरे शब्दांशी जोडून) तुटलेला; तुटका फाटका. [तुटणें]

तुंड—न. (काव्य) तोंड; चेहरा. 'मीष्म प्रसन्न होउन करि बहु वीभत्सुवर्णना तुंडें।'—मोमीष्म ४.२३. —वि. तोंडाळ. —सूर्योदय ३४०. [सं.]

तुडगुडें—न. लहान मुलांचें खेळणें; खुळखुळा. [ध्व.]

तुडताळ—स्त्री. (महातु.) कुंटीण. 'तै तुडताळांचिआंजीणी। तियां पारुखैलिआं।'—शिशु ६३६.

तुडतुडणें—अक्रि. १ तुडतुड फुटणें (धान्य इ० भाजतांना). तुडतुडणें पहा. २ तिडतिडेपणानें बोलणें; चिडणें; एखाद्यावर तोंड टाकणें; तडतड बोलणें. [ध्व. तुड्]

तुडतुडा—पु. १ एक रानटी झाड. २ आंव्यावरील किडा; एक उडणारा क्षुद्र जंतु. [ध्व.]

तुडतुडीत—वि. १ कुडकुड, तुडतुड आवाज करणारा (कडकडां चावीत असतांना अथवा कडंग भाजीत असतांना, दाणे इ०). २ दडस; अशिजा; चांगला न झालेला (भात). ३ कठिण; चामट (नारळाचा किंवा मोपळ्याचा कीस फार दिवस ठेवल्यामुळे). [ध्व.]

तुडतुडया—वि. चिरडखोर; तिरसट; तुसडा. [तुडतुडणें]

शको. ४. १८

तुडवणी-चणूक—स्त्री. १ मळणी; पायाखालीं चिरडण्याची क्रिया. २ दुर्दैसा; नाश. 'रणतुंवळ घुमते घायाळ, तुडवणी झाली परगण्याची।'—ऐपो १८५. [तुडवणें]

तुडवातुडव—स्त्री. १ जोराची तुडवणी; रोंदळ; चुथडा. २ (ल.) जोराची धक्काधक्की; बुकाबुकी. [तुडविणें]

तुडव(वि)णें, तुडिवणें—अक्रि. पायाखालीं चुरडणें; मळणें; धंदा करणें. 'त्यानें वैठक तुडवून खराव केली.' लतातुडक्यांनीं तुडविणें—मारणें. [का. तुळि]

तुडस, तुडसाळ—वि. (राजा.) भांडखोर. तुटरा अर्थ २ व तुटसाळ पहा.

तुडुकतुडुक—क्रि. दुडदुड; तुरतुर. (लहान मुलांचे धावणें इ०). [ध्व.] म्ह० वडिलांचे वुडूख आणि नाचे तुडुकतुडुक=थोडीशी वडीलकी असतांना मोठी शेखी मिरविणें; अरेरावी गाजविणें.

तुडुंब, तुडूम—न. घोड्यावरचा नगरा; डंका. [ध्व. ते. तुडुं; का. तुडुवु] तुडुंब, तुडूम, तुडुंबंय—क्रि. परिपूर्ण; भरपूर; कांठोकांठ. (कि० भरणें; फुगणें). 'ही विहीर तुडुंब भरली आहे.' 'पोट तुडुंब फुगलें.' [तट्टडंब; का. तुंडु] तुडुंबणें—अक्रि. भरपूर भरणें. 'त्यावरनीं एक तटाक तोयें। तुडुंबलें, तामरसानपायें।'—२८.

तुणणाचळ—स्त्री. तुणण्याची, रफू करण्याची मजूरी.

तुणणें—अक्रि. रफू करणें; फाटलेल्या वस्त्रांत सुतें मरून तें पूर्ववत् धड करणें; तुरपणें. [सं. तुणन; प्रा. तुणण]

तुणतुण-तुणां—क्रि. तंतुवाद्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

तुणतुणी—स्त्री. गुल्लेंद्रिय. [टुण् द्वि.]

तुणतुणें-नै—न. एक पक्षी. [ध्व.] म्ह० मोर नाचे म्हणून तुणतुणें नाचे. (मोठ्याचें अनुकरण लहानास उपहासास्पद होतें यावरून). तुणतुणें-नै—न. गोंधळी लोकांचें एकतारी वाद्य. हें काडीनें वाजवितात. यांतून साथीस उपयोगी असा 'तुणतुण' आवाज निघतो. [सं. तूणा; प्रा. तुणय; ध्व.] (वाप्र.) ० वाजविणें-लावणें-(ल.) ऐकणारांना कंटाळा आला तरी पुन्हां पुन्हां आपलीच हकीगत सांगत सुटणें; आपलीच गोष्ट पुन्हां पुन्हां काढणें; स्वतःचें मत प्रतिपादणें. 'देशांत किती जोरानें विचारक्रांति होत आहे याची या लोकांस दादच नाही, आपलें प्रायश्चिताचें तुणतुणें ते अद्याप वाजवीतच आहेत.' तुणतुण्या—वि. १ तुणतुणें वाजविणारा (गोंधळी इ० च्या मागें). २ (ल.) दुसऱ्याची री ओढणारा; बोलल्या गोष्टीचा मागून अनुवाद करणारा. [तुणतुणें]

तुणवाई, तुणाई—स्त्री. तुणणावळ पहा. [तुणणें] तुणीव—वि. रफू केलेलें, तुणलेलें. [तुणणें]

तुतनायक—पु. (गो.) शक्ति; बळ; धमक. 'अंगांत तुतनायक जास्त.'

तुत(ति)था—पु. (गो.) लोखंडी हातोडा.

तुताती—स्त्री. अमुडाची, कोरड्याची वादी. [तात]

तुतारी, तुतार—स्त्री. तोंडांनं वाजविण्याचें एक पितळी वाद्य; लहान करणा; शिंग. 'संग झडती चौघडे शिंगें तुतारा.'—ऐपो १११. [ध्व.] **तुतारजी**—पु. तुतारी वाजविणारा. [तुतारी]

तुतारी—स्त्री. (व.) वैलांना हाणायाची काठी; पराणी; टोंचणी.

तुतिया—पु. मोरचूद. [सं. तुत्यक; हिं. तुतिया]

तुतिया—स्त्री. दोषारोप; आळ. [फा. हिं.]

तुती—स्त्री. एक झाड व त्याचें फळ. या फळाचा खाण्याकडे उपयोग होतो. पानें रेशमाच्या किड्यास खावयास घालतात. तूत पहा. [अर. तूत]

तुत्या—पु. हातोडी. तुतया पहा.

तुंद—वि. १ दुलदुलीत; परिपूर्ण भरलेला; लड्ड; चांगला पोसलेला; गुबगुबीत (पशु इ०). 'गोरे तुंद मान हिल्लाल गुलाबी गाल.'—प्रला ११७. २ संतुष्ट; तृप्त झालेला. ३ (संपत्ति, शक्ति व अफ इ० मादक पदार्थांनीं) धुंद; मदोन्मत्त, मदांध. 'हे आमचे यादव तुंद मोठे.'—सासू ७.४८. —क्रि. वि. खच्चून; भरपूर. (क्रि० भरणें). [सं. तुंद; फा तुंद] **तुंदिल**—वि. ढेरपोट्या; पोटा सुटलेला; दोंदिल. [तुंद] **तुंतु**—वि. लड्ड. 'सुंदरमुख तुंदिलतनु नंदिकेश्वरा.'—शाकुंतल भरतवाक्य.

तुनं—सना. (खा.) त्वां; तूं (तूं ची तृतीया). [तूं+नं प्रत्यय]

तुनुमुनु, तुनुमुनु करून—क्रि. वि. रडतखडत; कसे तरी; आळसत; मंदाईनं; अनेक युक्त्याप्रयुक्त्या करून (काम चालणें, घोडा चालणें, उपजीविका चालणें).

तुन्न-न्ना—पु. तोरण्याचें झाड किंवा त्याचें फळ. [सं.]

तुपकडी-कड्या—स्त्रीपु. एक लहानसें झुडूप. यास लांडगा, चिपड, कुतरी असेंहि म्हणतात. (कु.) तुपकडो. याच्या फळांचा रांधा करून धनगर लोक कांबळ्यास खळीप्रमाणें लावतात.

तुपकाडो—पु. (कु.) एक पक्षी.

तुपल—सना. (व.) तुझे (याच्या जोडीस मापल=माझें) 'मापल काढून (काय म्हणून) घेत, तुपल घेऊन ये.' [तू+आपलें]

तुपला—सना. तुझा. —बदलापूर ७३.

तुपाळ—वि. पुष्कळ लोणी (अर्थात तूप) निघतें असें (दूध). [तूप+आळ प्रत्यय]

तुपीकेंवण—स्त्री. (गो.) एक औषधी वनस्पति.

तुपून—सना. (घाटी) तुजपासून. —मराठी भाषेचें व्याकरण पृ. १२१. [तूं+पून=पासून]

तुपें—सना. तुला. 'साह्य तूं झालासी काय उणें तुपें। आणि सुतापें काय मागे।'—तुगा ८९५. [तूं+पें प्रत्यय]

तुफान—न. १ वादळ; वावटळ (वर तारी ८० मैल वेगाची); जौळ; वायूची क्षुब्धता. २ घोडा, बैल इ० पशु मस्त होऊन ज्या चेष्टा करतो त्या. ३ नाश; उध्वस्तता; दाणादाण; बंडखोरी; नुकसानीचें कर्म. ४ कुभांड; आळ; दोषारोप; कुफराण. 'त्यानं अदावतीनं दम्यान तुफान रचून पत्रें तयार केलीं.'—रा ७.९९. 'तुफान घेवोन काय केलें.'—रामदासी २.१. —वि. १ तारुण्यानं मुसमुसलेला. २ खळलेला; मत्त; क्षुब्ध; अनावर (समुद्र, नदी, घोडा, मनुष्य, कजाख स्त्री). 'आज नदी तुफान आहे.' [अर. तुफान] **खोर**—वि. कुभांडी; वालंट घेणारा. 'तुफानखोर मनुष्याचे संगतीस लागूं नये.'—ऐस्कुले २.५३. **तुफानी**—वि. १ कुभांडखोर. २ क्षुब्ध; दंगेखोर. 'मिळ कोळी रामोशी वगैरे तुफानी जातीतले लोक.'—गांगा ५६१.

तुंब—न. १ वेलानें चालणाऱ्या रहाटगाड्यास असलेलें दात्याचें चाक. २ आरे ज्यांत वसवितात तो चाकाचा, तुंबा; मांदळा. 'ते रथं साजिलें। कनकतुंब।'—शिशु ५०९. ३ नदीचा बंधारा. 'कीं प्रलयसमुद्राचा तुंब फूटला।'—शिशु १०१६.

४ (राजा.) तुंबारा. ५ रहाटगाड्याचे कनेकडावर रवे वसविण्याची वाटोळी लाती. [सं. तुंब] **कता**—पु. (संगीत) गातांना तुंब्यासारखें तोंड फुगविण्याची क्रिया. **जोड-जोडी**—पुकी. दोन तुंबे; रहाटगाड्याची उभी—आडवी चाकांची जोडी. कनेकड व सुळकुंवा यांमध्ये हीं दांत्यांचीं चक्रे वसवितात.

रहाट—पु. (कों.) तुंबाचा रहाट; कनेकडास भोंवताली तुंब वसवून त्यास रवे मारून केलेला रहाट. **सर-सळ-सड**—पु. (राजा.) गांधीलमाशीची एक जात. ही मोठी व फार विषारी असते.

तुंबक—नखी. बंदूक; तोड्याची बंदूक. [तुर्की तुपक]

तुंबडी—स्त्री. १ शरीरातील दूषित रक्त किंवा वायु काढावयाचें नळीसारखें यंत्र; रक्तशोधक यंत्र. (क्रि० लागणें; लावणें). 'विष शोषिलें संपूर्ण। दुग्धही गेलें सरोन। सर्वांगींच्या शिरा ओढून। तुंबडी एकचि लागली।'—ह ४.१८४. २ गोसावी, बैरागी इ० चें लांकडी किंवा भोपळ्याचें शिक्षापात्र. 'बाजीरावनाना। तुंबडींमर देना।' ३ भोपळा असलेलें एक तंतुवाद्य. [तुंबी] **भरणें**—१ पुष्कळ जेवणें, आपल्या पदरांत पाहिजे तितकें पाडून घेणें. २ अयोग्यप्रकारें पुष्कळ पैसा खाणें. 'मुक्या जनावराच्या तोंडांतलें काढून तूं आपली तुंबडी भरली, त्याचें पातक कोठें फेडशील?'—रंगराव. **लावणें**—१ पिच्छा, पाठ पुरविणें. २ वित्त, शक्ति इ० चें शोषण करणें. म्ह० रिकामा न्हावी कुडाला तुंबड्या लावी. सामाशब्द—**बावा**—पु. गोसावी (तुंबडी वापरणारा). 'तो तुंबडीबावा घालीतसे फेरी। नृत्य करी त्यापुढें.'

तुंबडी—स्त्री. तंगी; टंचाई.—शर.

तुंबड्या—पु. दुध्या भोपळा. [सं. तुंबी]

तुंबणें—अकि. १ जमणें; एके ठिकाणीं सांचणें; गोळा होणें. २ (पुढे जाण्यास अडथळा झाल्यामुळे पाण्याचा प्रवाह, सैन्य, धंदा, विचार इ०) निरुद्ध होऊन जमून राहणें; अडकणें. 'वहू तुंबला लोक तो दाटखेडा।' —राक २३. [का. तुंबु=भरून जाणें; सांचणें]

तुंबळ—वि. (काव्य) भयंकर; जोराचें; आवेशाचें; फार मोठे (युद्ध, भांडण; सैन्य इ०). 'तुंबळ सैन्य विलोडनियां लढुशीं मग तो मुनि वाल्मिकि बोले.' —कुशलवाल्यान १७ (मराठी ५ वें पुस्तक पृ. १६१). [सं. तुमुल]

तुंबळणें—अकि. (काव्य) तुंबणें पहा. 'आधीं कवीचा वाग्विलास। तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस।' —दा १.८.१५.

तुंबा—पु. १ लांबोडा पांढरा भोपळा; दुध्या भोपळा; कुंड्या भोपळा. २ या भोपळ्याचें केलेलें पात्र; पेला.

तुंबा—पु. १ शस्त्राचा, हत्याराचा दांडा ज्यांत वसवितात ती जागा. २ कुदळ, खोरे, कुन्हाड इ०चा मागला भाग; माथा. ३ चाकाचा मध्य. यांतून आंसाचीं टोंकें बाहेर निघतात. [का. तुंबु]

तुंबा—पु. एक लहान झाड. याचीं फुलें शंकरास वाहतात. पानें औषधी आहेत. यास शेतवड, शेतकुंभा व गुमा असेंहि म्हणतात. शेतवड पहा. [का. तुंबे]

तुंबा—पु. तुमान; विजार; चोळणा. 'तुंबा किनखापी' —वाडसमा १.३५. [फा. तुंबान्]

तुंबा, तुंबारा—डा—पु. १ वंधारा; बांध; पाणी अडविण्याचें साधन. २ अडविल्यामुळे सांचलेले पाणी. ३ (ल.) तुंबलेले सांचलेले काम. ४ तुंबून रहावयाची अवस्था; एकत्र सांठणें; तुंबणें (पाण्याचें). ५ पाणी इ० तुंबाचें म्हणून मोरी इ० छिद्रांत घालावयाचा वोळा. ६ अवष्टंभ; अवरोध; सांकळ (रक्ताचें) 'रक्ताचा भलत्याच ठिकाणीं तुंबारा होऊन त्यामुळेच ते मृत्यु पावतात. —त्रावि ६५. ७ प्रतिबंध नाहीसा झाल्यामुळे, एक तोंड पडल्यामुळे (रक्त पाणी इ०चा) सवेग चालणारा मोठा प्रवाह. (कि० लागणें; धरणें; फुटणें; सुटणें; सोडणें). ' रक्ताचा तुंबारा लागून रक्तवंबाळ झालें. ' ० सोडणें—पुष्कळ रक्त, पाणी वगैरे एकदम सुटल्यामुळे बाहू लागणें. ' तुंबाडा सोडल्यासारखें तोंड वाऱ्यास वेळ नये. ' [तुंबणें]

तुंबिका—झी. भोपळा. ' पडे ज्यापरी अंकिा तातगेही । गमे तुंबिका मृत्यु-संसार-डोही । ' —मुरासुद्ध २४३. [सं. तुंबी]

तुंबिनी—झी. १ कडू (पांढऱ्या) भोपळाचा वेळ. ' जैसी तुंबिनीचीं ओलीं फळे । मूसीस आपटितां होती शकले । ' —ह

११.१५४. [सं.] ० फळ—न. १ दुध्या भोपळा. २ कडू भोपळा. ' तों उदकावरी बघ्या दिसती । जेवीं तुंबिनीफळे तरंगलीं । ' [सं.]

तुंबिया—पु. मुलांचा दागिना. —वसा ३७.

तुंबी—झी. १ दुध्या भोपळा. २ पांढरा कडू भोपळा; तुंबिनीफळ. ३ त्याचें केलेलें पात्र; तुंब्या, तुंबा पहा. [सं. तुंब]

तुंबी—झी. शेतवड. तुंबा पहा. [का. तुंबे]

तुंबुराव, तुंबुरजी—तुंबुरा, तुंबुरजी पहा.

तुमकां—सना. (राजा. कु.) तुम्हाला. [सं. त्वम्+ का प्रत्यय]

तुमचा—सना. तुम्ही या द्वितीयपुरुषाची षष्ठी. [प्रा. तुम्हेचय] (वाप्र.) तुमचा, तुमचा तो—पादपूरक शब्द. (वरील तुमका व तुमचा हे शब्द दोन्ही लिंगी योग्य ते फेरफार करून योजण्यांत येतात).

तुमडी—झी. तुंबडी पहा. तुमडीची चाल—झी. पोवाड्यांच्या चालीचा एक प्रकार. —गापो १०६.

तुमळ—पु. घोड्याचा एक त्वचारोग. घोड्याच्या अंगावर उठणारा फोड. —अश्वप २.२३३.

तुमान—झी. लांब व पोळळ विजार; चोळणा. ' पायीं तुमानी सुरवारा घातल्या । ' —ऐपो ५७. [फा. तुंबान्]

तुमार—पु. १ कागदाचें भेंडोळें; यादी; हिशेबपत्रक लेखी कागद इ० ' अखेर सालीं तुमार झाला त्यावरी आमचे दस्तकत नाही. ' —पेद १०.३३. [अर. तुमार] ० जमा—झी.. शेतसाऱ्याची एकंदर जमेची सरकारी यादीप्रमाणें रक्कम. ० नवीस—पु. जमाखर्च लिहिणारा. [अर. तुमार+नवीश]

तुमार—पु. ताडी विकणारा. ' तुमार व कोळी मच्छीमार. ' —वाडबाबा १.३.

तुमारा—पु. (प्रा.) कोंब; अंकुर; धुमारा.

तुमुल—वि. तुंबळ; घनघोर; भयंकर (युद्ध, भांडण). [सं.]

तुम्हां—सना. तूं या सर्वनामाच्या चतुर्थी विभक्तीचें द्विवचन (काव्य) तुम्हाला. ' दिल्ली रविसखें तुम्हां जशि नमूनि सत्राजिती । ' —केका ३४. [तुम्ही]

तुम्ही—सना. तूं या सर्वनामाचें आदरार्थी बहुवचन आणि सामान्यतः अनेक वचन. [सं. युष्मत्—यूयम् पासून प्रा. तुम्ह] म्ह० तुम्ही आम्ही एक, कंठाळीला मेख—कंठाळी भिंतीला टांगण्यास खुंटी (मेख) पाहिजे म्हणून तुम्ही आम्ही एक असा संबंध जोडावयाचा, ताकापुरती आजीवाई. ० कोण्ही—तुमच्या पैकीं कोणीतरी.

तुयाशील—वि. तुई लावलेले पंचवीस हात लांबीचें (पातळ) —कलावंत खाते (बडोदें). १३६. [तुई]

तुर, तुरे—न. तुतारीसारखे एक वाद्य. 'लागलीं अनुहतांचीं तुरें जयजयकारें गर्जेती।'—एमा २०.१८०. [सं. तुर्य]

तुरई—खी. (व.) दोडका (भाजी). [हिं.]

तुरई—खी. १ दोन्ही बाजूंनां टोकें असलेला खिळा; सुरसा. २ (विणकाम) हातमागावरील विणलेले कापड गुंडाळण्याचें लाकूड, रूळ. [सं. तुरी]

तुरकटी-कठी—खी. (विणकाम) तुरई अर्थ २ पहा. [तुर+काठी]

तुरका(खा)ठी-डी—खी. तुरीचें पीक काढून घेतल्यावर राहिलेली तुरीच्या झाडाची काडी; (राजा.) तुन्हाटी. तुरकाठी पहा. [तुर+काठी]

तुरकाण—न. तुराण; तुर्कस्थान; तुर्कांचा मूळ देश.

तुरकी(कण)चाल—खी. घोड्याची एक प्रकारची चाल; तुरतुर-टाकण-चाल; चवडचाल; जलदीनें पण जवळजवळ पाय टाकीत चालणें; धौरितक. [फा. तुर्की=एक प्रकारचा घोडा; किंवा सं. तुर+चाल]

तुरकेज—न. (सुतारी) खिळे उपटण्याचें हत्यार. अंबूर.

तुरंग—पु. तुलंग; कारागृह; बंदिशाळा; (इ.) जेल. [पोर्तु. त्रोंक]

तुर(रं)ग, तुरंगम—पु. घोडा; अश्व. 'तुरंगजातां प्रसिद्धां—आंत उच्चैःश्रवा मी।'—हा १०.२३७. [सं. तुर=शीघ्र गमन करणें] **तुरंगी**—खी. घोडी. [सं.]

तुरंज—पु. १ नारिंग. २ (गो.) महालुंग; चक्रोत्रा; तोरज; होरींग. ३ एक औषध; महालुंगाची साल. ० बीजं—पु. हा एक प्रकारचा चिक असून तो झाडाच्या बुंध्यास चोंचे मारल्यानें निघतो हा साधारण सारक आहे. यास शिरसैस्त असेंहि म्हणतात. —बालरोगचिकित्सा पृ. ३२. [फा.]

तुरट—न. (क.) मायफळ.

तुरट—वि. एक विशिष्ट अग्रिय रुचियुक्त; तुरटीप्रमाणें चव असणारा; तुरटी, हरितकी, ओली सुपारी इ०च्या चवीसारखा. [सं. तुर] **०साखरू**—पु. एक प्रकारचा औषधी डिक. **तुरटाई**—खी. तुरटपणा [तुरट]

तुरटां—खी. १ एक प्रकारचें क्षारद्रव्य; फटकडी. हिचा उपयोग रंग व औषधांमध्ये करतात. २ (कों) वाळलेल्या कोंवळ्या आंब्याची कांखुटी. [तुरट]

तुरडा—पु. (वाई) हरळीसारखें गवत. —मसाप ३.३.

तुरण—खीन. तोरणाचें झाड व त्याचें फळ; तोरण.

तुर(रं)त—क्रि. लवकर; ताबडतोब. [सं. त्वरित] **३६०** (व.) तुरतदान महापुनःश्रुमस्य शीघ्रं या अर्थी.

तुरतुर-तुरां—क्रि. १ जवळ जवळ पावले टाकीत; लवकर लवकर (चालणें). २ वरवर; नाचत वागडत (चालणें; जाणें). ३ चुचुच (बोलणें) पहा. [ध्व; सं. तुर-त्तरा; प्रा. तुर]

तुरतुरं, तुरतुरंफुरफुरं, तुरतुर-री—नखी. थोडा वेळ केलेला, दाखविलेला भपका; डुरडुर; औटघटकेची चैन. (क्रि० करणें; लावणें; मांडणें); (गमतीचा संस्कृतच्या धर्तीवर श्लोक). 'तुरतुरं फुरफुरं दोन मासं। चंदनं वंदनं दोन मासं। लपनं छपनं दोन मासं। शृंखलं बंधनं दोन मासं।'—थोडे दिवस चैन, नंतर धरपकड, नंतर तुलंग याप्रमाणें जाणारें आयुष्य.

तुरप—खी. (गो.) बारीक शिवण. [हिं. तुरपन] **तुरपणी**—खी. मुरड; दुमड; शिवण्याचा एक प्रकार. **तुरपणें**—सक्ति, वस्त्राचें शेवट आंत दुमडून शिवणें. [हिं. तुरपना]

तुरप(व)त—खी. थडगें व त्यावर बांधलेला चबुतरा, इमारत. [अर. तुर्वत]

तुरंबणें—अक्रि. १ कणसें येणें (गहू, ज्वारी इ०स). २ दुःख करणें. [तुरंबी]

तुरंबणें—उक्रि. १ मस्तकावर ठेवणें; धारण करणें. २ घालणें; खोवणें; बांधणें; तुऱ्याप्रमाणें खोवणें. 'हीं अपकीर्तीचीं फुलें। कां मस्तकीं तुरंबिती।'—मुसमा १३.६२. ३ हुंगणें; वास घेणें. 'सांगा परिमळें काय तुरंबावें।'—हा ९.११. [?]

तुरंबणें—अक्रि. १ (कों.) एके ठिकाणीं राहणें, सांचणें; तुंबणें. 'ओल्या गवतावर पाणी तुरंबत नाहीं.' २ तिष्ठणें; खोळवणें; थांबणें. —उक्रि. (क.) वाट पाहण्यास लावणें; खोळवून धरणें; तिष्ठत बसविणें; थांबविणें. [तुडुंबणें]

तुरंबणी—खी. वास; गंध. 'हे खपुष्पाची तुरंबणी।'—हा १६.३९.

तु(तुर)वंबाळ—पु. (काव्य.) अनेक वाद्यांचा एकत्र घोष किंवा ध्वनि. 'ऐसा अद्भुत तुरवंबाळ। ऐकोनि ब्रह्मा व्याकुल।'—हा १.१३६. [तुरें+वंबाळ]

तुरंबी—खी. १ तुरमी; तुळस, अंबा, पाच इ०ची मंजरी. २ ओंबी; कणीस; लोंगर; वरला भाग (राळा, वरी, सांबा, गहू, तांदूळ, इ०चा). ३ कोमल अंकुर, शेंडा; डिकची. [तुरा]

तुरबुरणें—अक्रि. कुरकुरणें; तक्रार करणें. [ध्व.]

तुरबुरणें—अक्रि. (कों.) टवटवपीत दिसणें; नव्या, दाट पानांनीं आच्छादित होणें; (झाडांस) नवी पालवी फुटूं लागणें. [तुरा-तुरंबी]

तुरमण—न. (गो.) कोंवळा काजू. [तुरा]

तुरमणा—पु. अतिशय पानें असलेली बहाळी. [तुरा]

तुरमणें—न. गोंड; कचोळें; गोंडळ (फूल, फळ इ०चें). [तुरा]

तुरमा—पु. (कों.) १ अंकुर, मोड फुटणें. २ अंकुर; मोड; कोंव. (क्रि० फुटणें; येणें). [तुरा]

तुरमी—खी. तुरंबी पहा. 'जशि सुगंधिक दवण्याची तुरमी।'—सला ७.६. [तुरंबी]

तुरमुं(म)डी—स्त्री. तुरमुंडी पहा. डोकें पुढें करून दिलेला शरीराचा रेटा; मुसंडी; धडक (क्रि० देणे).

तुरये, तुररे—पुअव. वेळीचे ताणे, तंतू. [तुरे]

तुररी—स्त्री. तुतारी. 'खिनखिनितीं तुररिआं खरसिंगेसी।' -शिष्ट ५२४. [सं. तुर्य]

तुरवटें—न. (राजा.) डोंगरावरील खडकाळ पण उत्तम व्यवस्थेनें लागवडीस आणिलेला जमीनीचा तुकडा; डोंगरपठारावरील शेत.

तुरवें—न. तांदूळाची एक जात. तुरियें पहा.

तुरळ, तुरळतुरळ, तुरळक तुरळक, तुरळततुरळत—क्रि. १ पातळपातळ; विरळविरळ; अंतराअंतरावर; कोठेकोठे (उगवलेलें रोप, येणारें पीक, पडणारा पाऊस, दिसणारा पदार्थ इ०). २ विरळ; पातळ (विणणें, विणलेली वस्तु). ३ एकसारखी नसणारी; खंडित; असंतत; विच्छिन्न (झोप, अभ्यास). ४ दुर्मिळ; क्वचित आढळणारें. [सं. तरळ=विस्तृत; रुंद]

तुरळणें—सक्रि. १ विखुरणें; विरळ करणें (दाट उगवणारीं रोपें, अतिशय दाटीनें ठेवलेले पदार्थ). २ विरळ, पातळ विणणें; लांबलांब धागे घालणें. [तुरळ]

तुरा—पु. १ पागोटें, टोपी इ०कांस लावण्याकरितां मोतीं, फुले इ०चें केलेलें मूषण, अलंकार; चूड. 'कलगीतुरा शिरपेंच कंठिची पडत होतिं किरणें।' -ऐपो ३११. २ राजगिरा; मका; ऊंस इ०स येणारा गुच्छ; झुबका; गोंडा; झेंडा. ३ पक्ष्याच्या डोक्यावरील शेंडी. ४ एक प्रकारची लावणी. हीमध्ये प्रकृती (स्त्री) वर पुरुषाचें (देवाचें) वर्चस्व वर्णिलेलें असतें व नायक हा नायिकेच्या आर्जेवांत असतो. या लावणीवाल्यांच्या डफावर तुरा लावलेला असतो. याच्या उलट कलगी लावणी. ५ नथेंतील विशिष्ट ठिकाणचा मोत्यांचा समूह, गुच्छ. 'नथ नाकांतिल उडे तुरे सरजे फुंकरावें।' -प्रला २३१. [अर. तुरा=शिलमिलणारे पुढचे वेंस] तुऱ्याचे प्रकार:- ०कंठा-पु. फक्त फुलेंच दिसतील अशा तऱ्हेनें केलेला गुच्छ; फुलांचा मोठा गोल. ०कळीचा-पु. फुलांच्या कळ्यांचा तुरा; गुच्छ. ०गोल-पु. फुलांचीं डेखें आंत दुमडून केलेला वाटोळा. ०चक्रीचा-पु. मध्यें फूल घालून कळ्यांचा गुंफलेला तुरा. ०चीप-दोहों वाजूस झुबके दिसावे अशा रीतीनें आढवीं डेखें करून पातळ गुंफलेला. ०दुलडी-पु. दोन पदरी तुरा. ०बुरजी-पु. बुरजाच्या आकाराचा, वाटोळा व अनेक पदरांचा. ०पट्टी-पु. फुले एकावर एक उभीं राहतील अशा रीतीनें मधून ओवलेला. ०फकडीचा-पु. दुहेरी किंवा पुष्कळ फुलांच्या लडींचा तुरा. (वाप्र.) ०लावणें-मोठा पराक्रम करणें; कीर्ति, प्रतिष्ठा मिळविणें. ०लावून फिरणें-दोष अंगीं लागला असतां त्याचें निराकरण होवो अगर न होवो, प्रतिष्ठितपणें मिरविणें.

तुरेवाला—वि. कलगी पहा. तुरा या प्रकारापैकीं लावणी म्हणणारा शाहीर. तुऱ्याच्या संप्रदायांतील. [अर. हि.]

तुराठी—स्त्री. तुरीच्या झाडाची काडी. तुरकाठी पहा. [तूर+काठी]

तुरांवा, तुराआंवा—पु. मोहोराच्या खालीं धरलेला बारीक आंवा.

तुरियें—न. एक जातीचे तांदूळ. तुरवें पहा.

तुरी—स्त्री. १ (विणकाम) हातमागावरील विणलेलें कापड गुंडाळण्याचें लाकूड, रूळ. तुरई पहा. २ धोटा. [सं.]

तुरी—स्त्री. १ तगरीचें झुपक्याचें फूल. २ एक कडधान्य. [का. तोगरी]

तुरीय—वि. चौथा. [सं.] ०यंत्र-न. दिवस किती आला हें पाहण्याकरितां केलेलें वस्तु-चतुर्थींशरूप एक काष्ठादिकांचें यंत्र. [सं.]

तुरीया, तुरीयावस्था—स्त्री. जाग्रती, सुषुप्ति व स्वप्न या पलीकडील समाधिरूप चौथी अवस्था. [सं.]

तुरु(रु)क—पु. तुर्क; यवन; मुसलमान. 'आपण तुरूक गुरु केला।' -दा ११.६.१३. [सं. तुरूक] ०होड-स्त्री. १ पैज. २ पणाचा ऐवज. 'तुम्ही आपले आयुष्यानें धुंद जाला परंतु आम्ही मुलेंबायकांनीं तुरूकहोडीस पडावें इतकें मात्र उरलें.' -माव ५१. [तुरूक=होड=पण]

तुरुंगा—पु. कारागृह; कैदखाना. [पो., डच=त्रोंक; फा.]

तुरु(रु)त—क्रि. १ लवकर; झटकन; तावडतोब; सत्वर. २ तावडतोब; याक्षणी; त्वरित. 'तुस्तदान महापुण्य म्हणावे कैसा दाता धर्म करी।' -सला ७५. [सं. त्वरित] म्ह० तुस्तदान महापुण्य=मनांत येताक्षणीच किंवा संधि प्राप्त होतांच केलेल्या दानाने अधिक श्रेय मिळतें या अर्थी.

तुरुतुरु—क्रि. तुरतुर पहा. [ध्व.] ०कन-कर-क्रि. डुडडुड (चाल).

तुरुप—पु. घोडेस्वार. [इ. टुप]

तुरुंब—क्रि. तुडुंब. अतिशयार्थ दाखविण्याकरितां भरणें या अर्थाच्या क्रियापदाबरोबर हा शब्द; योजीत असतात. तुडुंब पहा. ०भरणें-अतिशय, परिपूर्ण कांठेकांठ, तंतोतंत भरणें.

तुरूक—पु. तुर्कस्थान. तुरकाण पहा. [सं.]

तुरूक, तुरूकस्वार—पु. घोडेस्वार; (ब्रिटिश लोकांच्या घोडेस्वारांसच हा शब्द लावतात टुप या इंग्रजी शब्दावरून. तुरुप अथवा तुरुपस्वार अशीं हि रूपे आहेत). [सं. तुरूक; फा.] **तुरूक-चाल, तुर्कीचाल**—स्त्री. तुरकीचाल पहा.

तुरूप—स्त्री. सौम्य व कोमल (सकाळचें किंवा संध्याकाळचें) उन. तिरीप पहा.

तुरे—न. १ एक चर्मवाद्य. २ तुतारी. 'आनंदले लोक नरनारी परिवार। शंखभेरीतुरे वाद्यांचे गजर।'—तुगा ३९६. [सं. तुर्य; प्रा. तुर=वाद्य]

तुर्क—पु. तुर्कस्तानचा रहिवासी; मुसलमान; अनार्य. [सं. तुर्क; प्रा. तुरक]

तुर्काण—न. तुर्कस्थान. (ल.)—वि. तुर्कांचा तावा. 'रामाचें वतन जालें तुर्काण।'—भात्रे १०.३.११५.

तुर्की लाखोरी—वि. घोड्याचा एक रंग. सर्व शरीर काळ्या व लाल रंगाचें असून चारी पाय पांढरे व कपाळावर पांढरा मुखपट्टा असलेला (घोडा).—अश्वप १.३०.

तु(तो)कैज—पु. (गो.) सोनाराचें बागीसारखें हत्यार. तुर्केज पहा. [पो.]

तुर्तातुर्ता—तुर्त—क्रि. तावडतोव; तडकाफडकी; चुटकी-सरशी; एकदम. [तुस्त]

तुर्तुरीत—क्रि. (गो.) लगबगीनें; धाईनें. [तुरतुर]

तुर्ब(प)त—ती—स्त्री. थडगें; समाधि. तुरपत पहा. 'आणि त्यावरी तुर्पती बांधली।'—रा १५.७. [अर. तुर्बत]

तुर्यग—तुर्या—स्त्री. चवथी अवस्था. तुरिया पहा. 'जे निर्वाण तुर्यग परियेसी।'—रंयो १.१६२. [तुरीया] • **देवी**—स्त्री. चतुर्थ्यावस्था देवी; तुरीया अवस्थेची अधिष्ठात्री देवता. 'तुर्यादेवी त्रिपुरसुंदरी तीच्या संयोगें।'—देप २०८.

तुर्ये—न. एका जातीचे तांदूळ. तुरवें, तुरिये पहा.

तुरकरून—क्रि. (गो.) दुडदुड; लगबगीनें.

तुन्हाटी—स्त्री. तुराठी पहा. [तुर+काठी]

तुर्सट—वि. (गो.) तिरसट.

तुलई—स्त्री. गादी. -हार. [सं. तुल ?]

तुलक—पुन. कापूस. 'सोमवारी मुलकाला आणि तुलकाला स्पर्श करूं नये.' [सं. तुल]

तुलग—गा—पु. १ वाद्याचा ध्वनि. २ प्रतिध्वनि. 'तयाचि तुलगासवें। वीरवृत्तिचेनि थावें।'—झा १.१२७. [सं. तुर्य]

तुलंग—पु. घोड्याची एक चाल. -अश्वप १.१९३.

तुलतुल—क्रि. लखलख. 'दोन्ही गाल मखमल करी नवती तुलतुल।'—पला ४.४२.

तुलणा—ना—स्त्री. तुळणा पहा. [सं. तुल=तोलणे] **तुलनात्मक**—वि. तुलना केलेला. तुलणें—तुळणें पहा.

तुलसी—स्त्री. तुळस; हिंदु लोकांत पवित्र मानलेले झाड. (समासांत) तुलसी-पूजा-माला-वन-हार. (वाकप्रचार व सामासिक शब्द तुळस शब्दांत पहा). [सं.]

तुला—स्त्री. १ तराजू; तागडी. 'तेव्हां आणवि तो तुला त्रिभुवर्नी जीला नसे हो तुला.'—आशिवि २९. २ मेघादि वारा

राशीपैकी सातवी राशि. ३ वजन करणे अथवा वजन करून किती हे ठरविणे अथवा अमुक एक आहे हें वजन करून ठरविलेलें परिमाण. ४ बरोवरी; साम्य; समता; सारखेपणा; तुलना. 'भगवान् धर्मासि म्हणे, नार्हीच तुला तव प्रतापा या।'—मोमीष्म ११.१५२. ५ धार्मिकविधिपूर्वक आपल्या शरीराच्या भारंभार सोनें, रुपें, साखर इ० ब्राह्मणास देण्याचें कार्य; अशा रीतीनें ठरविलेलें भारंभार सुवर्ण वगैरे. (कि० करणें; देणें). [सं.] म्ह० गाजराची तुला आणि विमानाची वाट—शुद्ध गोष्टीबद्दल किंवा थोड्या यत्नावद्दल मोठें वक्षीस अथवा फळाची अपेक्षा करणें. सामाशब्द—• **कोश—परीक्षा**—पुली. तुला करण्याचें दिव्य. • **दान**—न. आपल्या भारंभार सोनें, रुपें वगैरे ब्राह्मणास देणें. तुला अर्थ ५ पहा. • **धार**—पु. तराजूची दांडी; कांटा. • **पुरुष**—पु. १ माणसाच्या भारंभार सोनें इ० ची केलेली प्रतिमा. २ त्याच्या भारंभार सोनें इ०. • **मान**—न. वजन करून काढलेलें प्रमाण. • **संपात**—पु. सूर्याचे तुल राशीमध्ये जाणें (ता. २२ सप्टेंबर या दिवशीं सूर्य विषुव-वृत्तावर येऊन दिवस व रात्र यांचें मान सारखें होतें तो काळ).

तुला—स्त्री. लगामाचा एक प्रकार. -अश्वप १.१८५.

तुलित—वि. १ वजन केलेला. २ तुलना करून पाहिलेला. [सं.]

तुलीप—पु. पलंग. [सं.]

तुले—न. (खा.) तुला; तागडी.

तुल्य—वि. सारखा; समान; बरोबर; बरोबरी. [सं. तुल+तोलणे] (समासांत) वल-पराक्रम-धैर्य-धन-विद्या-गति-आयु-प्रमाण-मान-वैभव. • **गोष्टी**—स्त्री. अव. उपमान; तुलना; उपमिति. (इं.) ऑनॉलॉजी. • **शक्तिकता**—स्त्री. (शाप.) समतोलपणा; बरोवरी. (इं.) इक्विलिब्रि. • **परिमाणी**—वि. समान मापाचा, वजनाचा गुस्त्याचा वगैरे. (इं.) मेटेमेरिक. • **रूपत्व**—न. सारखाच आकार असण्याची अवस्था. (इं.) इसोमेरीझम.

तुवरी—स्त्री. तुरीची डाळ. तूर पहा. [सं.]

तुवां—सना. तूं; त्वां. 'असंख्य खळ संगरीं निजकीं तुवां मारिले।'—केका ९०.

तुवालों—पु. (गो.) टोवेल; अंग पुसण्याचा रुमाल. [पोतुं.]

तुशाखडक—पु. फुसफुशीत दगड असलेला खडक.

तुशी—वि. पिवळसर तांबड्या रंगाचें (वस्त्र).

तुष—पु. धान्याचा कोंडा. 'जेसं रंक कां आळुकैलें। तुषातें सेवी।'—झा ५.११०. [सं.] **तुषकंडणन्याय**—पु. (कोंडा कांडणें निष्फळ असतें यावरून) कोणत्याहि गोष्टीचा काय्याकूट करणें निष्फळ आहे असें दाखवावयाचें असलें म्हणजे या न्यायाचा उपयोग करतात.

तुषात—पु. कोंडा.

तुषार—पु. १ वाऱ्यानें वगैरे उडणारे उदकाचे बारीक बारीक कण. बुरबुर; छिटा; शीतलविंदू. 'ते सत्त्वशुद्धी साहाकारें। गुरु कृपाश्रुततुषारें।'—झा १८.२५९. २ दंब; दहिंवर. [सं.]

तुष्ट—वि. धालेला; संतुष्ट; तृप्त; खूष. [सं. तुष्] ० **पुष्ट**—वि. संतुष्ट; खूष. 'राजानें कृपाबलोकन केलें म्हणजे प्रजा तुष्टपुष्ट होते.' **तुष्टणें**—अक्रि. संतुष्ट, तृप्त होणें; आनंदित होणें. 'हा तुष्टल्या तत्क्षणीं। तक्षक पडे हुताशीं।'—मुआदि ११.११०. [सं.]

तुष्ट्यतुदुर्जन न्याय—पु. आग्रह धरायाजोगी जेरी गोष्ट आहे तथापि प्रसंग विशेषी (किंवा दुर्जनार्थी वादप्रसंग आला असतां) उपेक्षा करावी अशी शिष्ट लोकांची रीति, तो न्याय. **तुष्टि**—झी. संतोष; तृप्ता; संतुष्टपणा. [सं.] **तुष्टीभूत**—वि. (काव्य) तृप्त; संतुष्ट; आनंदित. 'मग तुष्टीभूत झाला वक्ता।' [सं.]

तुसडा—वि. तिरसट; हेकड; तिरशिंगराव; उद्धटपणानें वागणारा; सर्वदा झिडकारणारा; तिटकारा करणारा. 'असेल जोकां तुसडा मनुष्य। व्हावे त्यानें हि मदीय शिष्य।'—अर्वाचीन २१९. [तुच्छ=तुसडा] **तुसड**—न. (व.) तुच्छतेनें बोलणे. **तुसडेपणा**—पु. त्राशीकपणा.

तुसळ—झी. (तांदुळाचा) कोंडा; भूस; तृप्त. —वि. कोंडा असलेले (तांदूळ). [सं. तुष]

तुसार—रा—पु. तुषार पहा. [सं. तुषार अप.]

तुसार, तुसारधान्य—न. रबीच्यापूर्वी होणारें खरीपाचें भात, बरी, वाजरी वगैरे धान्य; पीक. [सं. तुष; तृप्त+धान्य] **तुसारपट्टी**—झी. तुसाराच्या पिकावरील पट्टी; दसरा झाल्यावर जी कुळाकडून वसूल करतात ती पट्टी. **तुसारमाल**—पु. (व.) जवारी, तुरी वगैरे खरीपाचें धान्य.

तुस्त—झी. (गो.) स्तुति. (क्रि० चलौप=स्तुति करणें).

तुह-हा-ही-हे—सना. (व.ना.खा.) तुझा-झी-झें. 'दूर जागा पाहिला तुहा वारा नाही जेठ। घेतलीस लुगडीं अवचित श्रीहरी त्वा कुठें।'—होला ५३.

तुळई—झी. १ गृहादिकांचे खण वेगवेगळे करण्याकरितां दोन खांबांवर आडवें बसविलेलें चौरस लांकूड; तुळवट. २ तूळ; एक प्रकारची तराजू. हिला एकच पारडें असून लांब दांडी असते तीवर वजनाचे विभाग पाडलेले असतात. त्या दांडीवर वजन अडकवून वजन करतात. [का. तळि]

तुळणा—जी—झी. १ बरोवरी; सारखेपणा; बरोवरीचा किंवा एकसारखा मनुष्य अथवा पदार्थ; तोड; तुळना. 'तुळणा नाही तुझे मती। तुज वंदिती ब्रह्मादिक।' २ साम्य ठरविण्याकरितां एके ठिकाणीं तोळणें; एकमेकांशीं बरोवर आहे किंवा नाही हे ताडून पाहणें; अजमास करणें. 'तीर्थें न येती तुळणी। आजि या घुखा धणी।'—तुगा २५८७. [सं. तुळना]

तुळणें—अक्रि. वजन करणें; मोजणें; बरोवर मानणें; उपमा देणें अथवा बरोवरी करणें. [सं. तुळ=तोळणें]—अक्रि. बरोवर वजन मरणें, बरोवरी करणें; स्पर्धा करणें; ताडून पाहणें; वजन होणें. 'त्यासीं तुळे हो संग्रामीं। ऐसा नाही ब्रम्हांडधामी।'—मुआदि ६.४.

तुळतुळ—झी. (व.) काळजी; चिंता.

तुळतुळ, तुळतुळीत—क्रि. उत्सुकतेनें; स्थिर चित्तानें; लक्ष लावून; डोळे लुकलुक करीत असतांना. (क्रि० विचार करणें; पाहणें).

तुळतुळीत—वि. चकचकीत; तुकतुकीत; तजेलदार.

तुळं(ळीं)चा—पु. तोळंचा पहा.

तुळव—पु. बैलगाडीच्या कण्याच्या प्रत्येक वुट्यावर जीं तीन लांकूडें असतात त्यांना सामान्य नांव. वाजुच्या दोन्ही तुळवांना सायतुळव व मधल्याला भारतुळव म्हणतात. प्रत्येक तुळवामध्ये एकेक अशीं अनुक्रमें तीन वांकीं बसविलेलीं असतात आणि आखरी-वरून टाकलेल्या ढासण्यांनीं (दोऱ्यांनीं) तें सर्व एके ठिकाणीं आवळून घेतलेलें असतें.

तुळवट—नपु. १ मुख्यत्वेकरून मोठें लांब, परंतु चौरस न केलेलें लांकूड; तुळई. २ (ल.) उंच व जाडजूड झी किंवा पुरुष. ३ (ल.) जिकिरीचें, त्रासाचें काम. [का. तळि]

तुळवणें—क्रि. वजन करणें. 'कृपाळु दयाळु भूतीं। तुळविलें अंतीं।'—तुगा १२५१. [तुळणें]

तु(तो)ळंबंदी—झी. वाकी; वाळा. 'अंगद तोळंबंदीस्यात्.' [फा.]

तुळवा—पु. ब्राह्मणांची एक जात व तींतील व्यक्ति; तुळ. **तुळवी**—वि. तुळव्या ब्राह्मणासंबंधी (वेष्ट, भाषा इ०). [का. तुळवा]

तुळसधुळस—झी. (व.) तिलगुळ; तिलसंक्रांत.

तुळस—शी—झी. हिंदु लोकांत पूज्य मानिलेलें एक झाड; काळी व पांढरी अथवा रामतुळस असे द्विचे भेद आहेत. तुळस ही हिंदुस्थानांतच आढळते. (हा शब्द तुळस-सी असाहि वापरला जातो). [सं. तुळसी] (वाप्र.) ० **उचलणें**—शपथ घेणें. ० **उपटून भांग लावणें**—वाईट मनुष्य पदरीं ठेवण्याकरितां चांगल्या मनुष्यास काढून टाकणें. **तुळसीचे मुळांत कांदा लावावा लागणें**—चांगला हेतु सिद्धीस नेण्यास वाईट साधनांचा उपयोग करण्याविषयीची सवव सांगणें. **तुळशींत भांग**—चांगल्यांच्या समुदायांत चुकून एखादा वाईट माणूसहि आढळतो. **तुळशींत भांग व भांगेंत तुळस**—चांगल्या व वाईट गोष्टी एका ठिकाणींच पिकतात. **तुळशीपत्र** कानांत घालून बसणें—एकेले न एकेलेसें करून स्वस्थ राहणें. **तुळशीपत्र ठेवणें**—हक्क

सोडणें. (हलबायाच्या घरावर) तुळशीपत्र ठेवणें—परभारें दुसऱ्याची वस्तु तिसऱ्याला देऊन टाकणें. सामाशब्द—०काष्ठ—न. तुळशीचे लांकूड. (भेताचें दहन करण्यास, उगावून गंध करण्यास किंवा माळेचे मणी करण्यास याचा उपयोग करतात). ०पत्र—न. तुळशीचें पान. (ल. सामान्यतः लहान मानलेली दक्षिणा किंवा देणगी). ०मंजरी—स्त्री. तुळशीचा शेंडा—तुरा. 'कासें दिव्य पितांबर। गळां तुळसीमंजऱ्यांचे हार।' ०वर्ग—पु. तुळस, सव्जा सारख्या पुष्पांतील दोन आंखूड व दोन लांब असे पुंकेसर असलेल्या झाडांचा वर्ग. ०वात—स्त्री. (बायकी) कापसाच्या सुताची चार वोटांच्या रुंदीवर सूत गुंडावून केलेली १२ सुतांची एक वात. ह्या वाती तुळशीच्या लक्षापासून दररोज दोन वाती या प्रमाणें वर्षभर लावतात. ०विवाह—पु. कार्तिक शुद्ध द्वादशीस विष्णूची मूर्ति व तुळशीचें झाड यांचा जो विवाह होतो तो. ०वृंदावन—न. तुळशीचें झाड लावण्याकरितां केलेली विशिष्ट रचना, ओटा, स्थान.

तुळा, तुळादान—पुरुष—तुला, तुलादान इ० पहा.

तुळाधार—वि. तराजूची दांडी. तुलाधार पहा. —क्रि. व. बरोबर; यथायोग्य; तंतोतंत; काडीमरहट्ट इकडे तिकडे होणार नाही अशा टापटिपीने. (क्रि० ठरविणें; बोलणें; वागणें). [सं. तुला+आधार]

तुळाभार—पु. (गो.) नवस फेडण्यासाठीं नारळ वगैरे पदार्थ माणसाच्या बरोबर वजन करण्याचा प्रकार. —वि. मनुष्याच्या शरीराच्या वजनाइतकें. 'मग रायासि करविलें स्नान। तुळाभारें वेचिलें कांचन।' —कथा २.१५.८८.

तुळांबा—पु. तोळंबा पहा.

तुळि(लि)का, तुळी—स्त्री. १ गादी. 'तेथ ध्येय ध्यान बहु सुख। तेचि शेषतुलिका निदोख।' —झा १३.३९२. २ पलंग विछाना. [सं. तुल=कापूस]

तुळी—स्त्री. (कों.) तुळई पहा. [का. तोळि]

तुळू—पु. स्त्री. एक देश, भाषा व जात. तुळवा पहा. [द्रा.]

तूं—सना. द्वितीयपुरुषी सर्वनाम (एव.) [सं. त्वम्; प्रा. तुमं. फें. जिप्सी तू, तुमेन] (वाप्र.) तूं मी करणें, तूं मी करणें=हमरीतुमरीवर येणें. म्ह० १ हूं तर भांडी घास तूं=सुखावह न होणारें असे काम करण्यास सांगणें. २ केलें तुकां झालें माकां, किंवा तूस करावयाला गेलें तर मस कसें आलें=तुझें वाईट करावयाला गेलें तों उलट माझेंच वाईट झालें.

तूक—पु. बालक. 'दृष्टीस तूं दीससि तूकसेरे.' —अकक २. मंगीशकृत राधाविलास ४६. [सं. तोक]

तूक, तुकळ—स्त्री. एक प्रकारचा कागदी पतंग.

तूक—न. (काव्य) १ तोळणें; वजन करणें. २ निष्काचा सोळावा हिस्सा अथवा दोनपूर्णांक एकद्वितीयांश माष. ३ वजन; वजन करून ठरविलें परिमाण. 'तूक सकळांचें गोविंदाचे हातीं.'

४ महत्त्व; किंमत. ५ श्लोक इ० चा चवथा चरण; ध्रुपद अथवा पाळपद. ६ अवयव अर्थ ५ पहा. [ते. तुकमु; का. तूक, तुकणें पहा] तुकीं तुकणें—बरोबर तोळणें; तुलना करणें. 'तयाचे तुकीं कोण ऐसा तुकावा.'

तूज—सना. (राजा. कों.) तुला. 'कशी आली ही तूज मनुजवाचा।' —२४.

तूट—स्त्री. १ तोटा; कमतरता; न्यूनता; तुटवडा. २ खंड; खळ; विराम; व्यवधान. ३ वियोग; विच्छेद; भेद. ४ फूट; भिन्नभाव; भेद; बिघाड. [सं. तुट=तुटणें] (वाप्र.) ०पडणें—उणीव भासणें. सामाशब्द—०ओल—स्त्री. जमिनीतील कमी ओल अथवा ओलावा. तुटओल पहा. ०पाऊस—पु. मधून मधून अथवा थोडथोडा पडणारा, एकसारखा नसणारा नेहमीप्रमाणें नसणारा पाऊस वळीवाचा पाऊस. तुट पाऊस पहा. ०पाणी—न. थांबून थांबून अथवा थोडें थोडें दिलेलें पाणी (झाडांना अथवा जनावरांना). ०पुंजी—स्त्री. अपुरे अथवा उणें भांडवल किंवा मुद्दल. —वि. कमी भांडवलावर चालविलेला (धंदा). ०पुंजीवाला—पुंज्या—वि. तुटपुंजीवर धंदा करणारा. ०मिती—मुदत—स्त्री. कटमिती पहा. (क्रि० करणें; देणें). [तूट+मिती]

तूण, तूणार—पु. वाण ठेवण्याचा माता. 'खणीं शस्त्र अजें धनुर्वाण तूणी। रथा धांवतां मेदिनी ते दणाणी।' —मुरामासुद्ध १००. 'आश्चर्या अति पावली बघुनियां तूणीर पाठीवरी।' —आनंदतनय, शवर्याख्यान ९. [सं. तूण=पूर्ण करणें]

तूत—स्त्री. एक झाड व त्याचें फळ. तुती पहा. 'वरि अजें लिंबु तुतिया खोवें।' —अमृत ३४. [अर. तूत]

तूतें—सना. तूं ची चतुर्थी (काव्य.) तुला. 'धृतराष्ट्र तूपा। सांगों आश्चर्ये काय मीं तूतें।' —मोक्ष १०.१९.

तूदतोप—पु. (गो.) जुगरांतील एक पारिभाषिक शब्द. ०करणें—एकदम सर्व पैसे जुगरांत लावणें.

तून—स्त्री. (व.) झिंयांचें नेसण्याचें वस्त्र. 'लाल रंगाची तून विकत मिळते.'

तून लावणें—क्रि. (व.) मिरचीची लागण झाल्यानंतर मधलीं मधलीं कांहीं रोपे मेल्यास त्या त्या ठिकाणीं नवीन रोप लावणें.

तू(तु)प—न. १ लोणी कढविलें असतां त्याचें जें रूपांतर होतें तें; घृत. 'म्हणोनि तूप होऊनि माघौतें। जेवीं दुधपणा नयेचि निष्ठें। तेवी पावोनिया जयातें। पुनरावृत्ति नाही।' —अ ८.२. २ (ल.) तत्सदृश नारळाचा रस, मांस इ० कांपासून निघणारा स्निग्ध पदार्थ. [सं. (तुप् हिंसायां=मारलेल्या पशूची चरबी हा तूप या शब्दाचा मूलार्थ होय. नंतर हिंसा बंद झाल्यावर दुधातून घुसवून काढलेल्या पदार्थाला तूप म्हणूं लागले. गाथासप्तशतीत तुप्प शब्द

सांपडतो); का. तूप्य; प्रा. तूप्यइअ, तूप्यविअ] म्ह० १ अवर्षी खाई तूप सकाळीं पाही रूप. २ (गो.) तूप खाऊन रूप येतां=तूप खाळें म्हणून ताबडतोव रूप येत नाही. सामाशब्द-० कट्टणी-खी. लोण्याचें तूप करण्याकरितां केलेलें पात्र. ० खिचडी-खी. १ सोंगट्या, नाट इ० खेळामध्ये दुसऱ्याची सोंगटी वगैरे मारली असतां एकदां खेळण्याची पाळी झाली असूनहि आणखी एकवार खेळण्याचा प्रकार. (कि० खाणें; खेळणें). २ (बायकी) मुली चकावयास लागल्यावर जी मुलगी प्रथम उतरते तिला शेवटीं राहिलेल्या दोन मुलींबरोबर पुन्हां चकण्यास जावें लागतें तो प्रकार. 'तूपखिचडीस जाणें' असा रूढ प्रयोग. [तूप+खिचडी] तुपन, तुपगट-वि. १ तुपाची चव, वास येणारें (पदार्थ, भांडें, कपडा वगैरे). २ तुपाचा वास लागलेलें; ज्यांत अतिशय तूप झालें आहे असें (अन्न, पक्वान्न). ३ तुपाचा; तुपासंबंधी (वास, घाण). ४ उंची व ज़िम्ह; उंची व भारी (तांदूळ). [तूप] तुपटाण-साण-घाण-खी. खंवट, वाईट तुपाची घाण. [तूप+घाण] ० तसर-न. समयविशेषीं सरकारी कामाकरितां वळजोरीनें घेतलेलें तूप. ० शिस्त-खी. गांवऱ्यांपासून वळजोरीनें घेतलेलें तूप अथवा तुपावढलचे पैसे. तुपाचा शितोडा-पु. अतिशय थोडें तूप. तुपाची धार-खी. हवें तितकें अथवा भरपूर तूप. तुपाचें नख-न. थेंबभर अथवा नखभर तूप. पातळ तूप पाण्यांत घालून थिजलें असतां त्याचे गव्दल्यासारखे तुकडे करतात ते. तूपकेळें-न. १ एक फळ. यास पेंढें असेंहि म्हणतात. 'सुराखिर रचितैसी लागलीं तूपकेळें।' -र ५३. २ (तंजावर) पेरु.

तूड-पु. (गो.) नळ; मोरी. [पोर्तु.]

तूर-खी. १ एक द्विदल धान्य. २ त्याचें काड. [सं. तुवर; प्रा. तुअर] (वाप्र.) हातावर तुरी देणें-देऊन पळणें-दुसऱ्यास फसवून पळून जाणें. म्ह० १ तुरीची काठी तुरीवर झाडावी=योग्य ठिकाणीं जें करावयाचें तेंच करावें. २ हातावर तुरी देणें. सामाशब्द-० काठी-खी. (सामा.) तुन्हाटी; तुरीचें वाळलेलें झाड. तुरीचें बरट-न. तुरीचें भूस.

तूर-खी. १ दोहोंकडे टोकें असणारा खिळा; सुरसा. २ (विणकाम) विणलेलें वज्र ज्या लांकडाभोंवतीं गुंडाळलें जातें तें लांकूड; कोष्ट्याची दांडी.

तूर्ण-क्रि. (काव्य.) ताबडतोब; शीघ्र. 'स्त्रीवध निंद परंतु ब्रम्होक्तें तूर्ण ताटका मारी।' -मो. परंतुरामायण. बाल. ९. [सं.]

तूर्त, तूर्तचे तूर्त, तूर्तातूर्त-क्रि. १ लवकर; सत्वर; ताबडतोब; सध्यां; तत्काळ. (गो.) तूर्ताक. 'तूर्त तार्किक तनें मनें। तल्लीन होती।' -दा १४.४.१६. २ तात्पुरता; गरजेपुरता; शको. ४. १९

कायमचा होईपर्यंत काम भागविण्यापुरेसा. [सं. त्वरित; हिं. तुरत] तूर्त किंमत-खी. पुढें कांहीं काळ गेल्यानंतर जी रक्कम द्यावी लागणार तिची तूर्त किंमत म्हटली म्हणजे. तितक्या काळचें व्याज कापून बाकी राहते ती. तूर्तातूर्त ताकीद-खी. कोर्ट कायमचा निर्णय देईपर्यंत एखादी गोष्ट तात्पुरती करूं नये असा मनाई हुकूम; (इं.) टेपररी इंजक्शन.

तूर्य-न. तुरारी; एक वाद्य. [सं.]

तूर्या-खी. तुरीया पदा. 'तोचि ॐकाराचा लेख। तूर्या म्हणावी यासी।' -भज ११. [सं. तुरीय]

तूल-पु. कापूस. [सं.]

तूल-खी. लांबवणूक; उशीर. 'थोडकियांत बंदोबस्त असतां तूल करून सिसारा वाढवावा हें सलाह नाही.' -रा ५.१९८.

तूला-खी. (प्र.) तुला. वारा राशींपैकीं एक राशि. या राशींत चित्रा (अर्थ), आणि स्वाती व विशाखा (तीन पाद) या नक्षत्रांचा समावेश होतो. [सं.]

तूष्णीं-न. अतिशय थोडें परिमाण. -क्रि. १ निमृटपणें; मुकाट्यानें; बोलल्या-अथवा हालचाल केल्यावांचून. 'लघुशंकाचमन करोनीं। तूष्णीं स्नान करा सुमनीं।' -गुच ३६.१२८. २ कोणताहि मंत्र न म्हणतां फक्त क्रिया करण्याच्या वेळीं वापरतात. ३ उगीच; केवळ; एरवीं; सद्गज; कोणताहि विशेष उद्देश अथवा हेतु नसतांना. [सं.]

तूस-न. (नाचणी, साळी इ०चा) कोंडा; भूस. [सं. तुष; प्रा. तुस=भुसा] म्ह० तूस कांडून हातास फोड=विन-फायवेशीर कामांत दुःखें व संकटें सोसणें.

तूस-सना. (राजा. कों.) तुला.

तूळ-खी. १ मेषादि द्वादशराशींपैकीं सातवी राशि. तुला पहा. २ एकीकडे पारडें असून वजनाचे विभाग दांडीवर कल्पिलेले असतात अशी तागडी. ३ रुपयालां कल्पिलेली एक संज्ञा. [सं. तुला]

तूळ-न. जमिनीच्या मोजणीचें लांबीचें परिमाण. [सं. तुल]

तूळ-पु. कापूस. 'जळो तूळ इच्छा अशी ज्यासि नाही।' -वामन, नामसुधा १.४२. [सं. तुल]

तूळभंजन-न. (गो.) सत्यनाश; कुलक्षय.

तृण-न. गवत किंवा कसलेहि गवताच्या जातीचें तण. 'काय जिकियलें मन। जीविता कामातुरा तृण।' -तुगा १७१७. [सं.; प्रा. तण-न] (वाप्र.) तृणाची गरज-चाड, तृणाइतकी चाड-मुळीच इच्छा नसणें. तृणाची शेज करणें-संततीकरितां स्त्रीनें नवस करणें; प्रसूत झाल्यानंतर नऊ दिवस गवतावर निजणें. म्ह० १ तृणाला चाड आहे ती त्याला नाही=तो कोणालाही आवडत नाही; किंवा त्याला कोणी मुळीच चहात नाही. २ दांतीं तृण घरणें=अभिमान सोडून शरण जाणें.

सामाशब्द-०कुट, कुटा-पु. गवताचा पेंढा; चुरा. 'मग असत्य तृणकुटा भरिला।-ज्ञा ३.२५०. ०ग्राही-पु. तैलस्फटिक. तृण-मणि पहा. ०चर-वि. वनस्पतीवर अथवा गवतावर उपजीविका करणारा. 'तृणचरांमाजी देखा। कैसी उभी राहिली पिपीलिका।' ०जळका-खी. सुरवंटाच्या जातीचा एक प्राणी; उंट. चालतांना हा आपले शरीर कमानदार करतो आणि मागली जागा सोडण्या-पूर्वी पुढच्या भागाने नवीन जागेचे आक्रमण करितो. ह्यावरून जन्मांतरासंबंधी दृष्टांत देत असतांना हिंदु लोक याचे उदाहरण देत असतात. ०जाती-खी. वनस्पतिगण-कोटी. ०तुल्य-प्राय-वत्-वि. कवडीच्या मोलाचा; निरुपयोगी, व्यर्थ; क्षुद्रक; कसपटा-समान. ०धान्य-न. १ गवताप्रमाणे उगवणारे धान्य; नाचणी, बरी, सावा, राजगिरा, राळा, देवभात, बरटी, बरग इ० सारखे धान्य. २ क्रोणतेहि वेसुमार वाढणारे धान्य. ०मणि-पु. एक प्रकारचे रत्न; तैलस्फटिक; राळ ज्या वृक्षापासून होते त्या वृक्षाचा हा अश्मीसूत पदार्थ आहे. हा जाळल्यास अगर चोळल्यास थोडा सुगंध येतो. ०वेटी-गवताची दोरी. ०शत्रु-पु. अनाडी न्हावी; न्हावगंड. तृणांकुर-पु. गवताला फुटणारा अंकुर. 'जैसा मेघ वर्षता साचार। आंगणांत उठती तृणांकुर।' तृणाचा शेक-पु. (गवताचा जाळ गवत जळेपर्यंतच असतो यावरून ल.) क्षणिक टिकणारी गोष्ट. पाण्यावरचा बुडबुडा पहा.

तृतय-न. (प्र.) त्रितय; तिहींचा समुदाय; त्रय. [सं.]

तृतीय-वि. तिसरा-री-रें. [सं.] ०नेत्र-पु. तिसरा डोळा; कपाळाच्या मध्यभागी असणारा शंकराचा तिसरा डोळा. ०उघडणे-(ल.) अतिशय संतापणे. ०पंथ-पु. (मुरारेस्तृतीयपंथः=मुरारीचा तिसराच मार्ग; दोहोंपैकी त्याचे मत कोणाशीच जुळत नाही. मुरारिमठ हा जैमिनीच्या पूर्वमीमांसेवरील एक भाष्यकार असून त्याचे मत शबरस्वामी व प्रमाकर यांहून भिन्न होते यावरून) तिसरा मार्ग, मत, समजुत, कल्पना, अनुमान इ०. म्ह० त्याने तृतीयपंथ केला=ज्ञाचे तिसरेच एक. ०पंथी-वि. दुसऱ्याचे विचार खरे न मानतां आपले खरे समजणारा. ०प्रकृति-लिंगी-पु. षंड; नपुंसक. ०सवन-न. (सोमायागामध्ये शेवटच्या दिवशी सोमवल्ली कुटून तिचा रस काढतात. तो रस तीन वेळां काढतात व त्या प्रत्येक वेळेस अनुक्रमे प्रातःसवन, माध्यंदिनसवन व तृतीयसवन असे म्हणतात. या तृतीयसवनांत मंत्र म्हणणाऱ्यांचा सुर चढा असतो यावरून) १ अतिशय उच्च स्वर, आवाज. २ तिप्पट. ०सवनाने म्हणणे-अतिशय मोठ्याने ओरडून अथवा कर्कश आवाजाने बोलणे. तृतीया-खी. १ शुद्ध अथवा कृष्ण पक्षाची तिसरी तिथि. २ (व्याकरण) एक विभक्ति (तिसरी). [सं.] तृतीयातत्पुरुष-पु. (व्याकरण) एक समास. दोन शब्दां मधील जेथे तृतीयेचा लोप होतो असा समास. जसे:-कृपा-

वलोकन=कृपेने अथवा कृपेकरून जे अवलोकन ते. तृतीया-प्रकृति-खी. तिसरी प्रकृति अथवा स्वभाव; तमोगुण. -वि. १ तिसऱ्या प्रकृतीसंबंधी. २ (उप.) नपुंसक; षंड.

तृप्त-वि. संतुष्ट; समाधानी; आनंद पावलेला. [सं.] तृप्ति-खी. (सामा) तृप्त अवस्था; समाधान; संतोष; प्रसन्नता.

तृषा, तृष्णा-खी. १ तहान. २ (ल.) महत्त्वाकांक्षा; लालसा; उत्कंठा. (समासंत) तृषा-कुल-क्रांत-तुर-न्वित-पीडित. [सं.] तृषणे-अक्रि. १ (काव्य) तहान लागणे. २ (अक्षरशः व ल.) उत्कंठेने इच्छा करणे. [सं. तृष्] तृषार्त्त-वि. तहानेने अतिशय व्याकुळ झालेला. 'तृषार्ता मरुदेशी। झळे अमृतें बोलली जैसी।' -ज्ञा १८.१६१. तृषित-वि. तान्हेला; तहान लागलेला. [सं. तृषा] तृषेणे-अक्रि. (काव्य) तहान लागणे. 'तृषेले मन माझे ओळंग।' [सं.]

ते-सना. (काव्य) ती हें अचारांतील रूप. ती, ही, जी ह्यां-वद्दल काव्यांत ते, हे, जे अशीं रूपे येतात. 'दिक्चर्की फिरते सदा गरगरां संभाषणी येई ते।' -कर्म २.५१.

ते-सना. तो चें अनेकवचन. खीने पतीस संवोधावयाचा शब्द.

ते-खीसनाभव. (काव्य) त्या. 'गुणिये आधिष्टीले हृषीकेशे। ते बांचौनिया।' -ऋ १९.

ते-सना. तृतीयपुरुषवाचक सर्वनामाचे नपुंसकलिंगी एकवचन.

तेआं-सना. (काव्य) त्याच्या; त्या. 'मग वृतांतु सांगितले। ते तेआंपुढे।' -शिशु ८८५.

तेउता-वि. तसा; तितका; तेवढा. 'श्रोतयाचें चित्त बावरे। तेउतेंचि तो व्यापारे।' -विपू ७.८६. -क्रि. तिकडे; तेथे. 'मग जेउती वास पाहिजे। तेउती शांतीचि देखिजे।' -ज्ञा ४.१९१.

तेंकडी-खी. (गो.) फुलें काढण्याची (लांब व बारीक काठी); आंकडी. उदा० सामको तेंकडी मरे तों ?

तेकां-स. (राजा. गो.) त्याला. (कु.) तेड्को. [तो]

तेख-पु. त्वेष; रागाचा झटका; एकाएकी आलेला राग. [सं. तीक्ष्ण] तेखी-वि. रागीट; तापट; तामसी. [सं. तीक्ष्ण]

तेंगशी-खी. (गो. कों.) डिकडी; वृक्षाचा किंवा पानाचा अग्रभाग.

तेगा-घा-पु. १ बांकडी व रुंद पात्याची तरवार. 'बाळीस हजार पठाण नित्य तेथे चमकती।' -ऐपो १०७. २ अभिमान. -वि. देशांत प्रसिद्ध [अर. तेग]

तेगार-पु. १ शेत, घर, गुरे इ० जिंदगी; मालमत्ता. २ वेठण; सरंजाम; सामान (बैलांचे). ३ दिमाख; उद्दामपणा. ४ (कर.) नखरा; येर; चैन. (क्रि० मिरविणे; लावणे; चालविणे; करणे).

तेगुरी-पु. (वे.) एक प्रकारचा वेड.

तेचो-सना. (गो. कों.) त्याचा. [तो]

तेज्यापरास—क्रिवि. (कों.) त्याच्यापेक्षां. [तो]

तेज—न. १ प्रकाश; कांति; लंकाकी; पाणी; झकझकी. २ उष्णता; कडक सूर्यकिरण. ' तोय तेज धूसु । ययां वायुसीं संगमु । ' —ज्ञा १८.३०८. ३ वैगव; शोभा; उत्कर्ष. ४ गुण; उपयुक्तता; सत्त्व; प्रताप (औषध इ०चा); जोम; उत्साह; गांभीर्य (भाषण इ० चें). ५ वीर्य; रेत. ' वेद्म तुज निजकन्या, तव तेजाते परा न सोसील । ' —मोअश्व ३.१५. ६ तिखटपणा; तीक्ष्णता; क्षणक्षणीतपणा. ७ पराक्रम; सामर्थ्य. ' भावितमः प्रशमी न क्षमही होऊनि तेज देहिं सके । ' —मोसभा ५.१९. [सं. तेजस्] सामाशब्द—तेजगी—स्त्री. चकाकी; टवटवी; झांक; पाणीदारपणा. तेजतत्त्व—न. १ तेजाचें अधिष्ठान; तेजस्वीपणाचें मूल; नेत्र, सूर्य वगैरेच्या ठिकाणीं राहणारें आयतत्त्व. २ ज्ञान; ज्ञानेंद्रिय. ' जे तेजतत्त्वाची आदी । ' —ज्ञा १३.८८. तेजःपुंज—वि. सूर्य, रत्न, विद्वान, मानमान्यतेचा पुरुष यांना ही संज्ञा लावतात. तेजवान्, तेजवंत, तंजोमय, तेजस्वी—वि. १ शोभायमान; कांतिमान्; उजळ; सतेज; उज्वळ. २ (ल.) प्रभाववान्; प्रतापी; प्रतिष्ठित; प्रसिद्ध; सन्माननीय; वाणेदार. तेजस—वि. तेजस्वी; प्रकाशवान्. ' पै कमलायतडोळसा । सूर्यकोटि तेजसा । ' —ज्ञा ११.६९. तेजःसंकर्ष—देश—पु. (शाप.) (सर्व प्रकाश एकत्र जमण्याचें स्थान). सूक्ष्मदर्शक मिगांतून निघणारे किरण ज्या ठिकाणीं केंद्रीभूत होतात तो बिंदु. तेजस्कर—वि. तेजस्वी; चकाकित; सतेज. तेजाकार—पु. सूर्य. ' कां उदय न कीजे तेजाकारें । तंव गगनचि होऊनि असे आंधारें । ' —ज्ञा ११.६९३. तेजस्वी मासा—पु. चक्रचकीत व शोभायमान असे एकावर एक चढलेले खबले अंगावर असणारा एक जातीचा मासा. तेजाळ—वि. (काव्य.) १ उज्वळ; सतेज; चक्रचकीत; तेजस्वी. ' तोच पारा परम चपळ । न धरवे कोणा तेजाळ । ' २ उमदा; भव्य; छानदार; शोभिवंत. तेजित—वि. १ शिल्प, उजळा दिलेला. २ धार लावलेला. तेजोभंग—पु. १ अपमान; अवमान; अपमानपूर्वक अथवा तिरस्कारपूर्वक वागविणे; होणारा अपमान अथवा फजिती. २ तेजाचा, पराक्रमाचा नाश; वीर्यहानि. ' सरकारी शाळांतून मिळत असलेलें शिक्षण भावी पिढीचा तेजोभंग व निरुत्साह करण्याकरितां मुद्दाम वेड्यावांकडया रीतीने दिले जात आहे. ' —टि ३.१३३. तेजोमय—वि. प्रकाशमय; तेजस्वी; पाणीदार; भव्य. तेजोवध—पु. तेजोभंग; पाणउतारा. तेजोवृद्धि—स्त्री. प्रकाश, कांति, शोभा, मोठेपणा, यश इ० कांची वाढ. तेजोहानि—स्त्री. १ प्रकाशाची न्यूनता, कमतरता; पराक्रमाची वाढ खुंटणे; वीर्यनाश. २ अपमान; अवमान; प्रतिष्ठा, नावलौकिक, कीर्ति यांची हानि. तेजोन्हास—पु. तेजोहानि पहा. तेजोमेघ—न. आकाशामध्ये कापसाप्रमाणें विरळ, तेजोयुक्त भाग दिसतो तो; केंद्रीभूत होण्यापूर्वी तेजाची विरलावस्था; पटळ; मुर. (इ.) नेब्युला.

तेजोवहमज्जातंतु—पुअव. तेजाचें ज्ञान करून देणारे किंवा तेजाचें वहन करणारे ज्ञानतंतु.

तेज—वि. तीक्ष्ण; तिखट; चलाख. [सं. तेजस्; फा. तेज्]

तेजक—न. एक औषधी पदार्थ, औषध; तेजवळ.

तेजवळ—न. एक औषधी.

तेजाब—पु. अम्ल; जस्ती पत्र्यास डाग देण्याकरितां वापरण्यांत येणारें द्रव्य. (इ.) नायट्रिक किंवा हायड्रोक्लोरिक ॲसिड. (वाप्र.) ०काढणें—(सोनारी) १ सोनें गाळणें. २ हिणकस सोन्यामध्ये दुप्पट चांदी घालून अल्युमिनमच्या मांड्यांत नायट्रिक ॲसिडच्या सहाय्याने आंच देऊन शुद्ध सोनें काढणें.

तेजारो—न. (राजपुताना) अफूर्ची कोवळीं बोंडें चेंचून पाण्यांत भिजत घालून त्यांचा अर्क उतरविलेले पाणी. या पाण्यानें कैफ येतो. —कृषि ५००. [सं. तेजस्]

तेजिका—स्त्री. दालचिनी. ' कर्पूर कंकोळ येळा । लवंगा तेजिका रसाळा । ' —गीता १२.३००. [सं. त्वक्; गुज. तज]

तेजी—स्त्री. भरभराट; चढ; उत्कर्षकाल (व्यापार, किंमत इ०चा). [सं. तेजस्] ०मंदी—स्त्री. भावाचा चढउतार; व्यापारांतील चढउतार; उत्कर्ष व अपकर्ष. [तेज+मंद]

तेजी, तेजिका—पु. घोडा. —वि. अरबी (घोडा). ' ऐसं सांघितां भेद अपाहं । तेजिआंचें । ' —शिष्ट ९३७. ' सुत तेजी तुरगीचे, नळसम छंदर कदापि न म्हणावे । ' —२. [फा. ताझी] म्ह० हिमायतीचा गाढव, तेजीस लाय मारितो.

तेटर—वि. (व. घाटी) हेकेखोर. टेटर पहा. [ताटर]

तेंड—पु. एक औषधी झाड. [प्रा. तेंडुअ]

तेंडो—पु. (गो.कों.) टिटवी. तिटों अर्थ ३ पहा.

तेड—पु. (मि.) कांठ. ' तो खाडी तेडी गियो. ' —भिल्ली ११. [तट]

तेड—स्त्री. तीड शब्द १, २, ३ पहा.

तेड—न. १ तडतडी; एक जातीचा वेळू. २ एक औषध; निशोत्तर; याच्या वेली असतात. पांढरें व काळें असे याचे दोन प्रकार फुलांवरून मानितात. ही वनस्पति रेचक असून काळी अधिक तीव्र असते. —वगु ४.१३.

तेडतिपड—पु. तिरकेपणा. ' आणि कोपरे गुण्यांत असून वाजूत तेडतिपड नसावा. ' —मॅरट ३७. [तेड द्वि.]

तेडतें—वि. तसें; तेवढें; तितकें.

तेंडफळ—स्त्री. एक झाड; फळ.

तेड(इ) ला—क्रिवि. (कों. राजा.) तेव्हां. ' येतांना येईल ल्ह होऊन तेडला मला खा. ' —लोक २.२६. [सं. तदा, तद्वला]

तेंडली—लें—स्त्रीन. (कु.) तोंडलीं—लें पहा. तेंडोळें—न. (व.) एक फळभाजी. तोंडलें पहा.

तेंडवा—वि. (बडोदे) बिबट्या (वाघ). 'जंगलांत वाघ असल्यास कोणते जातीचा, म्हणजे लहान तेंडवा अथवा पटाईत वाघ आहे याबद्दल तपास करावा.'—वाघ—सिंहाची शिकार ८.

तेडा-डी—वि. तिडा. १ वांकडा; वक्र. 'आहे ऐकतों रंड कुणी मिळविली तेडी।'—राला ५२. २ वांकडा (स्वभाव). 'परी तो खळ दुर्जन तेडा।'—दावि ३०८. ३ आडवा. [सं. तिर्यक्; पं. हिं. तेडा; सिं. टेडो] **० बांका**—वि. १ वांकडातिकडा; पिरगळ-लेला. २ (ल.) तिरसट; तुसडा; चिरडखोर; हेकेखोर. [तेड+वांक]

तेडामकोडा—वि. फंदी; चंगीमंगी. 'तेडेमकोडे समलेवाले भले लोक झाले गर्द चुरा।'—पला ४.१३.

तेड—खी. वांकडेपणा. तीड पहा. 'कवले सारखीं व चांगलीं भाजलेलीं असावीं...त्यांत तेड व तडे नसावेत.'—मॅरट १२.

तेडवळ, तेडोळ—पु. तितका काळ, वेळ. —क्रि. तितका वेळ; तितक्या लांब वेळेपर्यंत. [तेडवा+वेळ]

तेडा-ढें—वि. तिडा-डी, तेडा पहा. **तेडा(डा)गुणाकार**—पु. दशांशांत केलेला संक्षिप्त गुणाकार. **तेडा(डा)भागाकार**—पु. दशांशांत केलेला संक्षिप्त भागाकार. **तेढीवाकी, तेढेंवाकें**—वि. बांकडें; वेडें वांकडें. 'नासिका किंचित तेढीवाकी होऊन...'—बाय ३.१. 'काहीं तरी तेढेंवाकें उत्तर देत.'—सुर्योदय ६४. **तेढे वारस**—पु. (कायदा) सरळ वारस नसलेला वंशज. 'तप्ता नि०व, यांत पेशव्यांनीं सीधे वारस व तेढे वारस यांजकडे इनाम चालविल्याबद्दल उदाहरणे २४ आहेत.'—इनाम १०१.

तेणीं-णें—सना. (कु.) त्यांनीं-नें. [तो+नी, नें प्रत्यय] **तेणेसीं**—क्रि. (काव्य) त्याच्यासहवर्तमान. 'येकेक पुच्छीं बांधोन। करी गमन तेणेसीं।'—भारतकिष्किचा १४.८५. [तेणें+सह]

तेतपर्यंत, तेतपावेतो—क्रि. तेथपर्यंत—पावेतो पहा.

तेतीस—वि. तेहेतीस; ३३ ही संख्या. 'तेतीस कोटी सुर वर। अद्रयासि सहस्र ऋषेश्वर।'—दा १.५.३१. [सं. त्रयंविंशत; प्रा. तित्तीस; हिं. तेतीस] **० कोटी देव**—पुणव. १ देवांचे तेहतीस वर्ग. 'त्रयंविंशत देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च।'—ऐरा १.१०. २ (सामान्य समजुती-प्रमाणे) देवांची तेहतीस कोटी संख्या.

तेतुला—वि. (काव्य) तितका; तेवढा. 'ऐसें चेष्टाजात तेतुलें। आपणची जो।'—झा ४.१११. (अव.) तेतुलेआं-यां. तितला पहा. 'तेतुलेआं वासरूं माते।'—दाव ७४. [सं. तावत; प्रा. तेतुल]

तेंत, तेंतूर, तेतूर—क्रि. (कों. कु.) त्यांत.

तेथ—क्रि. (काव्य) तेथें. [सं. तत्+स्था] **तेथचा-**
ला, तेथील—वि. त्या जागचा—जागेसंबंधी. [तेथें] **तेथपर्यंत,**

तेथपावेतो, तेथवर, तेथवेरी—क्रि. १ त्या जागेपर्यंत. २ त्या वेळेपर्यंत, कालापर्यंत. **तेथपासून, तेथून, तेथोन**—क्रि. १ त्या जागेपासून; त्या वेळेपासून. (अशिष्ट) तेथने. तेथें—क्रि. त्या ठिकाणीं, जागीं. [सं. तत्र; प्रा. तथ्य]

तेदी(दु)स, तेद्यां—क्रि. (गो.) त्या दिवशीं. [ते(तो)+दिवस]

तेदो—वि. (कु. कों.) तेवढा.

तेदोणां—वि. (गो.) तेव्हां.

तेंद्रा—वि. (व.) वेडेचार करणारा.

तेधवळ, तेधोळ—तेढवळ, तेढोळ पहा.

तेधवां—क्रि. (काव्य.) तेव्हां. 'परमानंदें राया दुर्योधन मूप तेधवां डोले।'—मोर्कण ७.२७. [सं. तदा]

तेनक—पु. (संगीत) प्रबंधाच्या सहा अंगांपैकी मंगलार्थ प्रदर्शक एक शब्द.

तेनीटोप—वि. (गो.) पदरामध्ये दोन्ही बाजूस कणसाकृति रेशमी पदर असलेले (लुगडे). [का. तेने=कणीस]

तेन्नां—क्रि. (गो.) तेव्हां.

तेपरू—वि. (कर. नंदभाषा) तेरा. 'रंगाचा भाव तेपरू आहे.' टेप्र पहा.

तेफ—खी. (गो.) डेप.

तेंबरी—खी. (गो.) एक झाड. टेंबुरणी; टेंबरें. याच्या पानाच्या विड्या चांगल्या होतात. [प्रा. टिंबर]

तेंबी—खी. (गो.) लहान टेंकडीचा माथा, टोंक; टेंब, टेंभा पहा.

तेम—पु. १ (गो.) हट्ट. २ (गो.) मस्ती. 'पोराला तेम किती म्हणून सांगू !' [पो. तीमा] **तेम(मे)ली**—वि. (गो.) वादांत हट्टला अपतांहि आपलें खरें म्हणणारा. [तेम]

तेमकुली—खी. (गो.) लहान टेंकडी. [तेंबी; टेंब+कुली=अल्पाथी प्रत्यय]

तेमूक—न. (गो.) शिखर; मस्तक. [तेंव]

तेयां—सना. (काव्य) त्या. 'तेया सोनें केतकीचें कूप। चहूं कडें।'—शिशु २५२. [तो] **तेयांसी**—सना. (काव्य) त्यास; त्यास. 'करितां अभंग राहिले तेयासी।'—रामदासी २.१८. [तो]

तेर—खी. शेताची तिसरी नांगरणी. [सं. त्रि]

तेर—पु. (गो.) मोठा रथ [का.]

तेरका—खी. गुळेंद्रियावरील केंस; तारका पहा.

तेरडा—पु. एक फुलझाड. याच्या फुलाचे रंग बदलत असतात. [सं. तेरणा] म्ह० तेरड्याचा रंग तीन दिवस=थोडे दिवस भपका दाखवून एखादे कार्य थांबणें.

तेरतेर—पु. (गो.) वडेजाव; थाट.

तेरम—पु. (कु.) अभिमान; ताठा.

तेरवडी—खी. अळवडी; पीठ, मसाला इत्यादि घालून अळवाच्या पानाची तळून केलेली वडी. [तेरें=अळं+वडी]

तेरवां—क्रिवि. आजपासून मागच्या किंवा पुढच्या तिसऱ्या दिवशी. आज, काल (उद्यां), परवां, तेरवां. [सं. तृतीयवासरे]

तेरवी—खी. (व.) मृताचा तेरावा दिवस; शुद्ध श्राद्धाचा दिवस. [तेरा]

तेरशी—खी. त्रयोदशी. 'भाद्रपद तेरशी दिवस सोमवार त्या दिवशी, दिवस चढला दोन प्रहर।' -ऐपो १५८. [सं. त्रयोदशी; प्रा. तेरस]

तेरस—खी. शुक्र किंवा कृष्ण पक्षांतील तेरावी तिथि. [सं. त्रयोदशी; प्रा. तेरसी; हि. तेरस]

तेरसा—वि. तिरवा (डोळा); तिरवें पाहणारा; तिरसा. [सं. तिरस]

तेरा—वि. १३ ही संख्या. [सं. त्रयोदश; प्रा. तेरा; हि. तेरह; सि. तेरह; प. तेरा; गु. उरि. वं. तेर] तेराचारा—पुअव. (ल.) वाद; भांडण; तंटा; उभयतांचे व्यवहारांत असलेली लढय्य. [तेरा+वारा] (वाप्र.) तेराचारा चालणें—वाद चालणें; कलागत चालणें. तेरावा—वें—पुन. मृताच्या तेराव्या दिवशी करावयाची क्रिया. -वि. क्रमानें मोजलें असतां तेरा संख्या येते असा. [तेरा]

तेराकी—खी. (गो.) पत्त्यांनीं खेळण्याचा जुगाराचा एक प्रकार. [तेरा]

तेरी—खी. (कों.) तेरें, अळवाची एक जात; रानअळं.

तेरीख—खी. तारीख; महिन्यांतील दिवस; मिति. 'तेरीख व पत्रें यांचे सांगण्याखेरीज लेंहू नये.' -मराचिस १८. [तारीख]

तेरीज—खीन. १ एकत्र बेरीज करण्याकरितां क्रमानें मांडलेल्या रकमा. २ अनेक रकमा जुळवून एका सदराखालीं गोळा-बेरीज करणे. ३ अशा प्रकारानें केलेली गोळाबेरीज. -न. १ एकत्र बेरीज करण्याकरितां मांडलेल्या वेगवेगळ्या रकमांची मालिका. २ अशा प्रकारच्या रकमा ज्यावर मांडल्या आहेत तो कागद, पत्रक; तालेबंद; बोटखत. [त्रीज; हि. तीरज]

तेरीमेरी—खी. हमरीतुमरी; अरेतुरेवर आलेलें भांडण. [हि. तेरी=तुझी+मेरी=माझी] •वर-तेरीमेरीस येणें-करणें-एकेरीवर येणें; अरेतुरे करणें. तेऱ्यामेऱ्याची काणी-कट्याणी—खी. (गो.) इकडचीतिकडची गोष्ट.

तेरें—न. तेरी; लागण म करतां आपोआप रूजणारें अळं. यास पिवळें फूल येतें. याचें पान व कांदा लहान असतो. हें रानांत कोठेंहि येतें; रानअळं. म्ह० बहिरें एके तेरें आणि अचरट मागे सांवारें.

तेल—न. तीळ, खोबरे, भुईमूग, चंदन इ० पासून पेटण्याजोगा निघणारा एक स्निग्ध व द्रवरूप पदार्थ; पदार्थांतील स्निग्ध अंश. [सं.] तैल; प्रा. तेल्ल, आर्मेनियन तेल] (वाप्र.) •काढणें—न.

१ पिळून, शोषून घेऊन एखाद्या पदार्थाचा रस, सत्त्व काढणें. २ (ल.) खरपूस चोप देणें; कुठणें. •घेणें—(खीविषयीं हा वाक्य-चार योजीत असतात) आपल्या स्वतःला देवाकडे लावणें; एखाद्या देवाच्या उपयोगाकरितां कसवीण बनणें; गरतपणा सोडून भावीण होणें. दिव्यांतील थोडेंसे तेल डोक्यावर घालण्यानें ती आपला उद्देश जाहीर करते. म्हणून लम झालेली खी तेल खरेदी करणें ह्या अर्थी 'तेल घेणें' असें म्हणत नसून 'तेल ठेवणें' असें म्हणते व तिला तेल खरेदी करण्यास सांगावयाचें असल्यास 'तेल घे' म्हणून न सांगता 'तेल ठेव' असें सांगण्याचा रिवाज आहे. ह्या अर्थी तेल जिरविणें असेंहि म्हणत असतात. जसें—'तिनें येउनिया स्वकीं। तेल जिरविलें आपले शिरीं।' •चढविणें—उतरविणें—(वायकी) उष्ट्या हळदीचे वेळीं वृषपक्षाकडून वरपक्षाकडे आलेलें तेल परटिणीकडून (किंवा ज्याच्या त्याच्या चालीप्रमाणे एखाद्या खीकडून) वराच्या पावलास, अंगास व डोक्यास आंब्याच्या पानानें तीन वेळ लावणें. आणि तोच अनुक्रम तीन वेळ उलटा करणें—म्हणजे तेल उतरविणें. (पाठीला) तेल लावून ठेवणें—मार खाण्याची तयारी करून ठेवणें. •लागणें—(अंगास तेल लावलेला (अभ्यंग) कोणत्याहि कामाला उपयोगी पडत नाही यावरून) महाग, दुर्मिळ, अप्राप्त होणें, असणें (मनुष्य, वस्तु इ०). •घालणें—(एखाद्या कामांत त्या) कामाची खराबी होईल अशी कांहीं तरी वस्तु अथवा भीड मध्ये घालणें. म्ह० १ तेल जळे पीडा टळे. २ तेल गेलें तुप नेलें हातीं धुपाटणें आलें=दोन फायद्याच्या गोष्टी असतां मूर्खपणामुळें हातच्या दोन्ही जाळें देऊन मनुष्य पुनः कोराकरकरीत राहणें अशा अर्थी योजितात. सामाशब्द—•कट—कटी, तेलगट—वि. १ ओशट; स्निग्ध; तेलानें युक्त, लिप्त. २ ज्यांत तेल आहे असा (तीळ, खोबरे, इ० पदार्थ). [तेल] •क(ग)टणें—अक्रि. तेलानें भरणें; माखणें; मिजणें (वज्र, शरीरावयव इ०). •कट तजेला—पु. तुळतुळीतपणा; तेलाला चमक. •कटाण—खी. तेलकट घाण—वास. •कटी—खी. १ तेलाला चिकट मळ, वळकट्या. २ ओशटपणा. -वि. तेलकट पहा. •कार—पु. (गो.) तेली; तेल काढणारा. •खिस्का—पु. (माण.) खेड्यांतील मानकऱ्याच्या सुवासिनीला लग्नाचें आमंत्रण देण्याकरितां हळदकुंकू, तेल देतात तें. तेलगंड—पु. तेल्याला तिरस्कारानें संबोधतात (न्हावगंड शब्दाप्रमाणें). [तेली+गंड प्रत्यय] तेलगोटी—तेलवा पहा. -गांगा ३३. •घडी—खी. जखमे-वर घालण्याकरितां तयार केलेली, तेलानें बुडवून केलेली काप-साची घडी. •घाणा—पु. १ तेलाला घाणी; तेल काढण्याचें यंत्र. २ (शुद्धादि जातींत) गणपतिपूजनापासून लम लागेपर्यंत ब्राह्मणानें करावयाचें धार्मिककृत्य. तेलची—खी. १ तेलानें, तुपांत तळलेली गोड पुरी; पुरणाची पोळी. 'तेलच्या भाणि फेण्या गुरोळ्या

जाण।' -अफला ५७. २ कणकेंत तेलमिठाचें मोहन घालून त्याची तळलेली पुरी. -गृशि १.३९५. ०तवा-पु. तळण्याचा तवा; हा पितळीप्रमाणे असतो. ०तावन-खी. (ना.) कढई. ०तिमण-न. तिमण पहा. ०तूप घालणें-(वायकी) लग्न झाल्यावर पहिली पांच वर्षे संक्रांतीच्या दिवशी तेल, तूप, तिळ-गूळ, हळदुंकू, विडा इ० जिन्नस घेऊन पांच घरी नवऱ्यामुलीने नेऊन देण्याची क्रिया. ०तूप निरांजन-(गो.) तेल गेलें तूप गेलें हातीं निरांजन आलें या म्हणीप्रमाणे वाकप्रचार. ०दिवाळी-खी. दिवाळीकरितां पाटलानें तेली लोकांवर वसविलेली तेलीची पट्टी, वर्गणी. ०धार-खी. पाटलाला बगैरे देण्याकरितां गांवच्या तेल्यावर वसविलेली तेलीची पट्टी. ०पक-वि. तैलपक; तेलीत शिजवलेलें, तळलेलें. ०पाषाण-न. (गो.) काळे तुळतुळीत दगड. ०फळ-साडी-नखी. (वायकी) लग्नापूर्वी वराकडून वधूला दिली जाणारी देणगी. लग्न लागण्याचे पूर्वी नवऱ्याकडून नवरीकडे पाठविलेलें तेल, साडी, खोबऱ्याच्या वाटया, नारळ, हळदुंकू, फराळाचें सामान, करंज्यालाडू इ० सामान; लग्नापूर्वीचा आपुलकीचें व कौतुकाचें चिन्ह दाखविण्याचा हा पहिला प्रकार आहे. ०बोळ-पु. बाळंतिणीसाठीं लागणाऱ्या आवश्यक वस्तू. म्ह० पोरानें पोर गेलें आणि तेलबोळाचें मागणें आलें. ०मीठ-न. किरकोळ वस्तु, पदार्थ; 'तेलमिठाखालीं-वारीं' इ० प्रकारानें कारक विभक्तींमध्ये हा शब्द योजितात व ह्याचा अर्थ 'हिंगतूप' अथवा 'हिंगधूप' ह्यासारखा होतो. ०येषप-(गो.) (तेल येणें) नवरानवरीकडील एकमेकांकडे तेलहळद येणें. ०रतीब-पु. प्रत्येक चालू असलेल्या तेलघाण्याच्या मालकानें द्यावयाचा रोजचा तेलीचा रतीब; कर. ०रवा-गोटी-पुखी. कढत तेलीतून रवा, गोटी इ० काढावयाचा एक दिव्याचा प्रकार. तेलीतून वस्तु काढतांना जर हात भाजला नाही तर काढणारी व्यक्ति निर्दोषी आहे असें समजतात. दिव्य पहा. -गांगा ३३. -गुजा १३. ०रांधा-पु. (माण.) देवतेचा स्थापनाविधि व त्यानंतर देवतेस करावयाचा भात, पोळ्या, तेलच्या इ० पदार्थांचा नैवेद्य. 'गोटीयांना तेल शेंदूर लावून त्याच दिवशीं रात्री तेलरांधा करतात.' -मसाप ४.४.२५८. ०वण-न. १ तेलफळ पहा. लग्नापूर्वीचा सोहाळा. 'जाहलें तेलवण मुहूर्त। अलंकार वाहिले समस्त।' -कथा ४.८.५५. २ (आगरी) विवाहसमारंभांत झुपांत दिवे लावून नवरी अगर नवरा यांस ओवाळण्याचा विधि. -वदलापूर ३९. ३ दैवज्ञ ब्राह्मणांत विवाहसमारंभांत विड्याच्या पानाला भोंक पाडून तें डोक्यावर धरून त्यांतून मुलीवर तेल पाडण्याचा विधि. -वदलापूर २३६. तेलवण काढणें, घालणें-(ल.) चांगला मार देणें; कुटणें. ०वरी-खी. तेलची पहा. 'घाऱ्या पुऱ्या तेलवऱ्या विदग्धा।' -सारह ६.७८. ०वात-खी. दिव्यांत तेल घालणें, वाती करणें, दिवे पुसणें

इ० दिवे लावण्याच्या पूर्वीची तयारी. ०वात करणें-१ दिवावत्ती करणें. २ दिव्यांमध्ये तेल व वाती घालणें; दिवे पुसणें. ०वात घालणें-(वायकी) (दर शनिवारी मास्तीस) तेल व वात तेथे असलेल्या दिव्यांत नेऊन घालणें व दिवा लावणें. ०शिपा-पु. (नाविक) मोठमोठ्या माशांपासून काढलेलें एक साधारण तेल. नावेच्या बाहेरल्या अंगाला लावण्यास ह्याचा उपयोग करतात. जमावंदीच्या हिशोबांत या शब्दावद्दल नुस्ता शिपा येवढाच शब्द आहे. ०शुभ्रात-खी. एखाद्या प्रसिद्ध देवळांत नंदादीप लावण्यासाठीं आसपासच्या खेड्यापाड्यांवर सरकारी पट्टी वसवून जमविलेलें तेल. [तेल+शुभ+रात्र] ०ष्टाण-साण-खी. तेलीची घाण. तेलस-सर-वि. १ तेलकट. २ तेलट; ज्यांत तेल जास्त आहे असा. ०साडी-तेलफळ पहा. 'मग सावित्रीशीं तेलसाडी नेसविती।' -वसा ४६. तेलीचा टिकला, तेलीची धार-थोडकेसे तेल. तेलीडे-पुणव. (नवीन वनावट शब्द) जमीनीत तलाचे श्वरे पाहणारे; तेलपारखी. 'उत्तम वाकवगार पानाडे विहिरीस पाणी कोठें लागेल हें सांगण्यांत पटाईत असतात तसेच इकडे तेलीडेहि असतात.' -सास २.१३२. [तेल] तेलिया-पु. एक काळा रंग; तेलीसारखा तुळतुळीत रंग. [तेल; हिं.] ०कुमाईत-पु. घोड्याचा एक रंग. यांत केस लाल कमी व काळे जास्त असावे, पाय गुडघ्यापर्यंत काळे असावे व कपाळावर पांढरा ठिपका असावा. ०पंचकल्याण-वि. चारी पाय पांढरे असणारा तेलिया कुमाईत (घोडा). -अश्वप १.२९. तेली-पु. तिळाचें बगैरे तेल काढून त्याच्यावर उपजीविका करणारी एक जात; तिच्यातील एक व्यक्ति; तेल काढणारा व विकणारा. [तेल] म्ह० तेल्याचा वेल सदां आंधळा. ०खूट-पु. गांवच्या तेल्यावर प्रत्येक घाण्याबाबत वसविलेला कर. तेलीण-खी. तेल्याची वायको; तेल विकणारी स्त्री. 'तेलिणीशी रसला वेडा। कोरडी भाकर खातो भिडा।' -तुगा ३२८४. म्ह० तेलीशीं रसला अंधारांत बसला. तेली तांबोळी-पुणव. तेली, तांबोळी ह्या जातीच्या आणि इतर हलक्या जातीच्या लोकांस व्यापक संज्ञा; अडाणी बहुसंख्याक लोक; हलके, अशिष्ट लोक. [तेली+तांबोळी] तेलीरी-खी. (खा.) तेलीत तळलेली पुरी, तेलची. [तेल+पुरी] तेल्या-वि. तुळतुळीत; चकचकणारा; झगझगीत; तुळतुळीत (रंग). २ तेल्यावोर; घोड्याचा एक रंग. ३ तेलीनें लिप्त, माळलेला; तेजकट. [तेल] ०कुमाईत-तेलिया कुमाईत पहा. ०खार, टाकण-खार-पु. एक क्षार. याला चौकीचा टाकणखार असेंहि म्हणतात. तेलंग-पु. तेलंगण अथवा आंध्रप्रांतांतील रहिवासी. मुख्यत्वेकरून तेथील ब्राह्मण; तेलंगी. [सं. त्रिकलिंग-तिअलिंग-तिलिंग असा अपभ्रंश होऊन पुन्हां त्रिलिंग असें अपूर्व संस्कृत रूप] तेलंगण-न. अर्वाचीन आंध्र देश; तेलंगू भाषाप्रांत. तेलंगण हें नांव

मुसलमानांनीं लढ केलें; याचें मूळचें नांव त्रिलिंग (तीन ज्योति-
लिंगे असणारा प्रदेश) असें आहे. [सं. त्रिलिंग-तेलंग] तेलंग-
भट्ट-पु. १ तेलंगणांतील ब्राह्मण; तेलंगी ब्राह्मण. २ (तेलंगी
मिक्षेकरी ब्राह्मण कांहीं मिळाल्याशिवाय घरांतून जात नाहीत
यावलून ल.) भोजनसमारंभांत आंगुली वरणारा, चिकट, लोचट
माणूस. तेलंगा-पु. तेलंगणांतील मनुष्य; तेलंगू माणूस. [तेलंग]
० शिसवा-पु. (राजा.) अतिशय काळथा जातीचें शिसवी
लांकूड. तेलंगी-वि. १ तेलंगणांतील लोकांसंबंधी (चाली, रीति,
पेहराव, भाषा इ०). २ तेलंगणांतला (माणूस). ३ मांगांची एक
पोटजात; ही खानदेशांत आढळते. -अस्पृ ४७-४८. ० फानडी-
एक जात, ही अहमदनगर जिल्ह्यांत आकोले डांगणांत आहे.

तेलंगी-खी. (वे.) कुत्र्याची टोपी. [का. तेलंगी]

तेलघोसाळें-न. घोसाळीचें फळ.

तेलछाप-वि. (चांभार धंदा) गाय, म्हैस यांची चरवी लावून
कमविलेलें (कातडें).

तेलधोडका-पु. (ना.) घोसाळें. तेल घोसाळें पहा.

तेलमुंगी-खी. रायवळ वाळलेल्या अनघड लांकडाला लाग-
णारी एक मुंगीची जात. ही लहान व काळसर असून कडकडून
चावते. 'मुंगी तेलमुंगी डास देशी।' -दा ३.७.६.

तेलयांव-पु. (गो.) मोठा नळा; ढापा; आढयावरचें कौल.
[पोर्तु.]

तेली-पु. माशाची एक जात. -पृशि २.१७.

तेलीचें झाड-लांकूड-न. माकडीचें झाड पहा.

तेल्या-पु. १ खरवुजावरील एक रोग; यानें वेलावर बारीक
कीड उत्पन्न होते व वेल वाळतो. -कृषि ५७३. २ जोंधळयावर
पडणारा चिकोटा रोग. -कृषि १७०. [हिं.]

तेव-पु. गूळ, साखर, मेण इ०कांस सुटणारा द्रव, पाझर;
चिकी. २ अशा प्रकारच्या पदार्थाचा स्राव; घाम अथवा घाम
येणें. (गो.) तेव. [सं. तेम] तेवट-वि. (सजा.) अंगी फार
तेव असणारा; वितळणारा; पाझरणारा (साखर, गुळ इ० पदार्थ).
[तेव]

तेवढी-खी. एक प्रकारचें झाड. ह्यांतून दुधासारखा चीक
निघतो. दुधाणी पहा.

तेवढा-वि. १ तितका; तितका मोठा. २ तितका पुष्कळ.
याच्या उलट जेवढा. एवढा पहा. [सं. तावट; प्रा. तेवड] तेव-
ढाला-वि. तेवढा. तेवढेंच सई-(व.) तेवढेंच खरें; तेवढेंच
पुरें।

तेवणें-अक्रि. (दिवा) जळणें; प्रदीप्त होणें; लागणें; जळत
राहणें, ठेवणें. 'माझे राखळीं तेविला लांबण दिवा।' -वसा २८.
[सं. तेजन]

तेवणें-क्रि. (राजा.) (गूळ, साखर इ० कांणीं) तेवानें
युक्त होणें; पाझरणें; पाघळणें. [सं. तिमू=ओलें होणें-तेम]

तेवसू-वि. (नंदभाषा) नऊ. 'ह्या लुगड्याचा भाव तेवसू
आहे.'

तेवी(वि)-क्रिवि. (काव्य) तसा; त्या जातीचा; तशा
प्रकाश्चा. याच्या उलट जेवी. 'तेवि मी म्हणौनि प्रपंची। जिहीं बुडी
दिधली कृतनिश्चयाची।' -झा ९.१५०. [सं. तथा; प्रा. तेवें]

तेवीस-वि. २३ संख्या. [सं. त्रयोविंशति; प्रा. तिवीस; हिं.
तेवीस]

तेव्हडा-वि. तेवढा पहा. 'आमोलेयांचेआं दळमीडा। पुरतां
हातियेंलें कैचा तेव्हडा।' -शिशु ८८०.

तेव्हन-न. (चांभारी धंदा) चामडें मुरविण्यासाठीं जमी-
नींत पुरलेला पाण्याचा रांजण.

तेव्ह(हे)ळीं-क्रिवि. त्या वेळीं. (गो.) तेवोळ्या. 'तेव्हळीं
सर्वेझराअें श्रीचक्र-पाणी। धर्मु लागौनि श्रीचरणी।' -शिशु ७३०.
[तेवळीं]

तेव्हं-क्रिवि. १ त्या वेळेस. २ त्या अर्थी. [सं. तदा; प्रा.
ताहे] ० पासून-क्रिवि. त्या वेळेपासून.

तेव-पी-तैष=पी पहा.

तेसणा-ना-वि. तेवढा; तितका; तसा. 'अवधारा आवडे
तेसणा धुंयुर। परि महातेजीं न मिरवें काय करूं।' -झा ९.९.
'तेसनींचि गोवळखें।' -दाव १०४.

तेस्ता-अ. (कु.) त्या दिवशीं.

तेह-सना. त्या. [सं. तत्] ० वेळीं-क्रिवि. त्यावेळीं; तेव्हां.
'तेहेवेळीं कुचपर्वताचां घाटीं। ओळघतां ढोळें जालें आयेतुटी।' -
शिशु ५६०.

तेह, तेहट, तेहणें, तेहे, तेहेणें-तेव, तेवट, तेवणें इ० पहा.

तेहीं-सना. (काव्य) त्यांनीं; त्याहीं. 'मग आणिकु उप-
चार केला तेहीं। तो सांगिजैलु आतां।' -शिशु ७७२. [सं.
तत; म. तेन्हीं=तृतीया विभक्तीचा प्रत्यय]

तेहे(ह)तांस-वि. ३३; तेतीस पहा. [सं. त्रयविंशत]
० कोटी देव-पुभव. तेतीस कोटि देव पहा. ८ वसु, ११ रुद्र, १२
आदित्य, प्रजापति व वषट्कार मिळून.

तेहेवार-पु. (बडोदें) सण; सुटीचा दिवस. 'तेहेवार उत्सव
व वार्षिक सनावदल ...' -कारकुनांच्या कर्तव्यासंबंधी नियम ५.
[हिं.]

तेळचें-क्रिवि. (गो.) टेहळणें पहा.

तैं-क्रिवि. (काव्य) १ तेव्हां; त्या वेळेस; तई. 'जै मज
मूर्च्छा येत्ये, ब्रह्मांड भ्रमतमेचि तैं कोंदे।' -मोक्ष ५३५. २
तरी. 'हा न पुसता हे गोठी। तरि वेवो सोडिते कां गांठी। तैं कैसेनि

आम्हां मेटी। परमार्थेसी।' —माझा १७.४२८. ? [सं. तदा; प्रा. तइ] ०लागु—क्रिवि. तेव्हांपासून. 'तैलागु आम्हां आणि डुडुळां थोर वैर।' —पंच ३.११. ०हून—क्रिवि. तेव्हांपासून; तेथून.

तैख—खी—तैष—षी पहा.

तैजस—वि. तेजस्वी; सतेज; प्रकाशणारा; भव्य. [सं.]

तैजस—वि. तेजतत्त्वयुक्त. 'जाग्रती विश्व अभिमानी। दोनी जाती मावळोनी। तेव्हां मिथ्या प्रपंच स्वप्नी। तैजस अभिमानी विस्तारी।' —एमा २८.६९

तैतिल—न. ज्योतिषशास्त्रांतील बवादि करणांतील चवथें करण. [सं.]

तैनात—खी. १ लष्करी अधिकार; लष्करावरील हुकमत. २ रोजमुरा; पगार; नेमणूक. ३ तावा; हवाला; दिम्मत; काळजी; बरदास्त; व्यवस्था. ४ हुकुमत; दाब; अधिकार. (वस्तु, व्यवहार, माणसें यांवर). ५ सेवा; चाकरी; नोकरी. 'बाजीरावानें त्या चार शिपायास आपल्या तैनातींत घेतलें.' ६ नेमणूक; सरंजाम. —वि. स्वाधीन. 'चार पाग त्या बाईच्या तैनात केल्या आहेत.' —मदवा १७७. [अर. तईमात] ०जाबता—पु. अनेक तैनाती लोकांच्या तैनातीच्या ठरावाचीं अनेक कलमें ज्यांत लिहिली आहेत असा कागद; तैनातीच्या नेमणुका ज्यांत नमूद आहेत ती बही, कीदे. तैनाती—वि. १ घेतनी; पगारी; तैनात असलेला. २ (एखाद्याच्या) अधिकारांत, हुकुमांत ठेवलेला; स्वाधीन केलेला; दुसऱ्याच्या ताब्यांत दिलेली (सैन्याची तुकडी); सोपविलेला; हवाली केलेला; ताब्यांत दिलेला (एखाद्याच्या निर्वाहाकरिता—जिल्हा, शहर इ०); तैनात केलेला. ३ मदतनीस; दुय्यम (बसुलीसाठीं नेमलेला). ०फौज—खी. स्वतःच्या खर्चानें फौज ठेवून ती दुसऱ्याला लढाईच्या वेळीं यावयाचा शिरस्ता. लॉर्ड वेल्सलीनें वेशी संस्थानांकडून ब्रिटिशांच्या हुकमतीखाली संस्थानिकांच्या संरक्षणासाठीं त्यांच्या खर्चानें फौज ठेविली ती. (इं.) सध् सिडियरी आमी.

तैनाल—न. म्यानाचें शेवटचें टोक; तहनाल पहा.

तैयार—री, तैयारःच्या मेखा—तयार पहा.

तैल—न. तेल पहा. —वि. तेलपासून केलेलें; तेलसारखें. [सं.] ०चित्र—न. ते त्या रंगांनीं काढलेलें चित्र. (इं.) ऑईलपेंटिंग. [सं.] ०पक—पाचित—वि. तेलामध्ये तळून केलेला (जिन्नस). ०बुद्धि—खी. कुशाग्र, तंरतरीत बुद्धि; कांहीं-एक विषयाचा यत्किंचित् अंश गृहीत झाला असतां त्या सर्व विषयाला व्यापगारी अशी बुद्धि (तेलाचा विंदु पाण्यावर पडला असतानां तो पसरतो यावरून). —वि. अशा प्रकारच्या बुद्धीचा; फार विद्वान, हुषार. [सं. तैल-बुद्धि] ०यंत्र—न. तेल वापरून त्या पासून शक्ति उत्पन्न करणारे यंत्र, इंजन. (इं.) ऑईल एंजिन.

०वायु—पु. कर्ब आणि प्राण ह्यांच्या मिश्रणानें उत्पन्न होणारा वायु. (इं.) एथिलीन. तैलाभ्यंग—पु. शरीर तेलानें माखणें; स्नानापूर्वीं अंगस तेल लावणें; न्हाणें. [सं.]

तैलंग—पु. आंध्र प्रांत; तेलंग पहा. [सं.]

तैलंगण, तैलंगभट, तैलंगा, तैलंगी—तेलंगण इ० पहा.

तैवज—खी. पानसुपारी. आदरातिथ्य; सत्कार. [अर. तवाञ्जु=सन्मान, आतिथ्य] ०खर्च—पु. पाहुण्यांना व मेटीस येणाऱ्या मंडळींना पानसुपारी देण्यासाठीं, सत्कारासाठीं केलेला खर्च. 'तैवज खर्च श्रावणमासाचे उत्साहा बद्दल' —वाडसमा ३.१९३.

तैष—पु. त्वेष; रागाचा झटका; आवेश. [सं. त्वेष; अर. तैश्] तैषी—वि. अत्यंत त्वेष येण्याचा स्वभाव ज्याचा असा; रागीट; कोपिष्ट (मनुष्य).

तैसा—वि. (काव्य) तसा; त्यासारखा; त्या प्रकारचा; त्या मार्गाचा. 'सांग नोहे तो कुसुमचाप तैसा।' —२० —क्रिवि. तसा; त्या प्रमाणें; त्यासारखा [सं. तादृश; प्रा. तइस; म. तसा] तैक्ष्ण्य—न. १ तिखटपणा; तीक्ष्णपणा. २ आवेश जोर; कडकपणा (उष्णता, स्वभाव यांचा). ३ कुशाग्रता (बुद्धीची). ४ कठोरपणा; कडकपणा (भाषणांतील). [सं.]

तो—सनापु. तृतीयपुरुषी पुल्लिङ्गी सर्वनामाचें एकवचन.

तों—क्रिवि. १ तंव (—क्रिवि.) पहा. 'आम्ही हें खाजें न तों यावें। द्रव्य मेळऊन।' —दा ३.४.२५. २ (काव्य) तर. 'मज तों वाटे न गर्वें वंधुरसा।' —मोक्ष ६.३९. [सं. तावत्, तदा; प्रा. ताव, तो]

तोई—खी. सोन्याची अथवा रुप्याची जर, कलाबत; तोय. तुई पहा.

तोक—पु. संतोष; तोख पहा. [अर. तौक]

तोक—न. लहान बालक; अपत्य. 'रामानुज नगराला येतां मार्गी रडे जसा तोक।' —मोरामंत्ररामायण, उत्तरकांड २४६. 'स्वतोक पितरा रुचे।' —केका ८५. [सं.]

तोकटें जाणें—क्रि. (कु.) नुकसान होणें.

तोकडा—वि. १ आंखूड; कमी; कमी लांबीचा; अपुरा. २ (महानु.) थोडा; अल्प. 'तो तोकडेनि विषयसुखे मानसी। थोर पोळे।' —ज्ञाप्र ७६६. [सं. स्तोक]

तोख—क—पु. कुत्र्याच्या वगैरे गळ्यांत घालावयाची (लोखंडाची वगैरे) पट्टी; गळपट्टा; गळफांस. [अर. तौक]

तोख—पु. (काव्य.) संतोष; आनंद. 'जाणो राधेला दे खगभगवद्रेण तोख गानें हो।' —मोवन ४.२९. [सं. तोष] तोखणाय—खी. (कु.) लाड; हौस; कौतुक. तोखणें—क्रि. १ तोषणें पहा. २ वाखाणणें. —शर. तोखद—न. तोषद; आनंददायी.

‘भीष्माहि शिखंडी हें द्रुत अगदद्वय तुम्हांसि तोखद हो।’—मोभीष्म ३.१४. तोखणी—झी. (गो.) वाखाणणी. तोखेवचें—क्रि. (गो.) आनंद पावणें.

तोंगल—लें—न. १ भाताचें लोंगर. २ बुगड्या, वाळ्या इ० कर्णेसू. णांस लाविलेला मोत्यांचा घोंस, झुपका; मोत्यांचें भोकर; कानांतील अलंकार; लोलक. ‘तंव वासींगाचीं तोंगलें झळफळितें श्रीनेत्रावरि येति।’—ऋ १३७. ‘कानीं तोंगलें वरवीं शोभती।’—वसा ३५. [का. तोंगु—लेंवणें; तोंगल—झुपका] ० बाळी—झी. भोकरवाळी; क्रियांच्या कानांतील झुवकेदार दागिना.

तोंगल—पु. श्रीमंत मनुष्य. —शर.

तोंच—झी. (गो.) चोंच; टोंच. [सं. चंचु]

तोंज—न. चोज; आश्चर्य; नवल. [चोज]

तोटक—न. एका वृत्ताचें नांव. याच्या चरणांत बारा अक्षरें व स, स, स, स असे चार गण असतात. [सं. त्रोटक; हिं.]

तोटका—गा—पु. तोडगा पहा. ‘मंत्र मोहरे तोटके सिद्धि। नाना वल्ली नाना औषधी।’—दा ४.१.२२.

तोटका—वि. आखूड; तोकडा पहा.

तोटका—पु. (कों. कु.) देवी (अंगावर येणाऱ्या). [तोडगा]

तोटकेंकरी—पु. देवी काढणारा; देवी याच्या म्हणून शरीरावर तोडगा करणारा. —वि. १ देवी टोंचलेला (माणूस). २ पैशाधिक बाधा होऊं नये म्हणून मंत्रतंत्र, जपजाप्य इ० करणारा; तोडगा पहा.

तोड(ड)रा—पु. १ वकुळीचीं फळे, डाळें इ० रक्ष पदार्थ खाल्यानें घशाखालीं तो पदार्थ न उतरेल अशी होणारी अवस्था; किंवा घशाला कोरड पडून गिळण्यास होणारा प्रतिबंध. (क्रि० बसणें; लागणें). २ (भात इ० ची) लोंबी अगदीं पूर्णदशेस येणें; कणसाची पक्वदशा. (क्रि० येणें). ‘भात तोट्यास आलें.’

तोटा—पु. १ हानि; नुकसान. २ कमतरता; उणीव; न्यूनता. (क्रि० बसणें; लागणें). ‘न पडो मग्या धामीं तोटा त्याच्या म्हणे शुभ व्याधा मी।’—मोक्षण ४७.४८. [सं. तुट; म. तुटणें]

० पट्टी—झी. वसुलाची तुट भरून काढण्याकरितां बसविलेली जास्त पट्टी. ० रोटा—पु. (सामा.) तुट; नुकसान; हानि; खराबी. ‘तोटा-रोटा करून मी दिवस काढलों.’ [तोटा द्वि.] तोट्याची बाब—झी. नुकसानीचें काम; नुकसान होईल असा व्यवहार, काम, वस्तु.

तोटा—पु. १ (खा.) ज्वारीचें ताट. २ काढतूस. ३ बाण (उडविण्याच्या दारूचा).

तोटी—झी. १ कारंजें, मोरी, झारी इ० कांस उदकाची बारीक बार पडावी म्हणून लाविलेली बारीक छिद्राची नळी; नळ. २ चिळकांडी; धार. ३ (गो.) झारी. ४ (मुद्रण.) रूळ ओतण्याचा साचा किंवा मूस. [का. तोट्टु—बोंड?]

तेटी—झी. मारवाडी, बोहरी क्रियांच्या कानांतील एक दागिना. —गुजा १२६.

थको. ४. २०

तोटी—झी. (तंजा.) १ टांकी; कुंडी. २ पोहरा; बादली. [का.; ता.]

तोटरा—पु. तोटरा पहा.

तोड—झी. १ इच्छेप्रमाणें होईनासें झालेलें कार्य इच्छेप्रमाणें होण्याकरितां काढलेली युक्ति; टडजोड; समेट. (क्रि० पाडणें; तोडीवर येणें). २ उपाय; कल्पति; कल्पना; तजवीज; युक्ति; शकल; गूढ सोडविण्याकरितां काढलेला मार्ग, उलगडा. (क्रि० पाडणें). ‘तो पंचवीस म्हणतो, तुम्ही वीस म्हणतां, सरासरी बावीसांवर तोड पाडा.’ ३ सर्वोत्कृष्ट, सरस कल्पना, शोध; अपूर्व कृत्य; वरचढपणा. ‘ह्या चमत्कारिक यंत्रावर कोण्ही तोड करील काय?’ ‘हा गवई त्याच्या ध्रुवपदावर तोड करील.’ ४ अभाव-णीच्या अर्थेलेला खोताच्या बहीमध्यें मांडलेला हिशेव. तोड व थळ ह्या दोन शब्दांमध्ये अर्थवृष्ट्या फरक आहे. पहिल्याचा अर्थ हिशेव असा आहे व दुसऱ्याचा अर्थ प्रत्यक्ष मोजलेली रक्कम असा होतो. प्रथम पिकाची अर्थेल अंदाजानें धरून बहीत मांडण्यांत येते नंतर खोत व कूळ यांच्या परस्पर संमतीनें प्रत्यक्ष वसूल किती घ्यावा हें ठरविण्यांत येतें, याप्रमाणें ठरलेला करार, व ठरविलेला वसूल. ५ एका वाजुनें घडलेला, साफ केलेला धोंडा; एकांगी चौरस दगड; इमारतीस लागणाऱ्या दगडाचा एक प्रकार. ह्याचें मागील तोंड पुढच्या तोंडापेक्षां सुमारे चार इंच कमी असतें. हा एका वाजुनें साफ व घडीव असतो. ‘चवुतरे अगर ओटे तोडीच्या दगडाचे बांधतात.’—सू १. ६ (मल्लविद्या) आपल्यावर केलेल्या डावाचा प्रतिकार. त्याविरुद्ध करावयाची क्रिया, युक्ति. ७ लांकूड इ० तोडण्याकरितां त्यांत कुन्हाड इ०नीं छेद करितात, घाव मारतात ती. ‘त्या लांकडास बीतभर तोड घेतल्यावांचून तें तुटणार नाही.’ ८ लांकडाचा, दोरीचा वगैरे तोडलेला तुकडा; तोडणी. ९ बांबूचें नळकांडें. —वदलापूर १३३. १० एक बदललेली चाल (लावणी इ०च्या कडव्यांतून रूढ); पद म्हणण्याची वेगळी धाटणी. [सं. तुड=तोडणें; प्रा. तोड] ० करणें—मात करणें, पुढें जाणें. ‘पुढें कित्येकांनीं यावरही तोड करण्याचें मनांत आणलें.’—नि ८. तोडीवर घेणें—समेट करणें, तोड पाडणें. तोडीस नेणें—वादां-तील मुद्द्यांचा निकाल लावणें. तोडीस तोड देणें—डावावरडाव करणें.

तोड—झी. १ (व्यापक) (एकसारखा, समान) डौल; आकार; प्रकार; मान; माप; सांचा; मूस. ‘ह्या तोडीचा घोडा कोठें नाही.’ २ जोड, बरोबरी करणारी व्यक्ति, वस्तु इ० ‘हा बैल त्या बैलाची तोड आहे.’ [का. तोडु=जोडी, सारखेपणा]

तोड—झी. (तंजा.) कोंदण केलेलीं हिऱ्याचीं कुडी. [का.; ता.]

तोड—झी. (ना.) (सोंगट्याच्या खेळांत) पहिल्यांदा शत्रूची सोंगटी विशिष्ट प्रकारें मारून आपल्या सोंगट्या घरांत जावयांस मार्ग करतात ती. (कर.) तोडी. [तोडणें]

तोड—पु. (ना.) अनावर इच्छा; लग्न. 'तापानें फणफण-णारा इसम पाण्यावर फार तोड करतो.'

तोंड—न. १ ज्याने खाता व बोलता येते तो शरीराचा अव-यव; मुख; वदन; तुंड. २ चेहरा; हनुवटीपासून डोक्यापर्यंत मस्तकाचा दर्शनी भाग. ३ (सामा.) (एखाद्या वस्तूचा) दर्शनी भाग; पुढचा-अग्रभाग; समोरील अंग. 'या ओझ्याच्या तोंडीं मात्र चांगल्या चांगल्या पेंढ्या घातल्या आहेत.' ४ (फोड, गळ ६० कांचा) छिद्र पडावयाजोगा, छिद्रासारखा भाग; व्रणाचें मुख. यांतूनच पुढें पू, लस ६० वाहतात. ५ (कुपी, तपेली, लोटी ६० कांचे) पदार्थ आंत घालावयाचें भोक; द्वार; मार्ग; मुख. ६ (एखाद्या विषयांत, शास्त्रांत, गांवांत, देशांत, घरांत) शिरकाव होण्याचा मार्ग; प्रवेशद्वार. 'ह्या घराचें तोंड उत्तरेस आहे.' ७ (ल.) गुणविल्ली. उदा० 'एखाद्या प्रांताचें, देशाचें कित्ता हें तोंड होय.' 'व्याकरण भाषेचें तोंड होय.' ८ (वारा ६०कांची) दिशा; वाजू. ९ धैर्य; दम; उमेद; एखादें कार्य करण्याविषयीची न्यायतः योग्यता. १० एखाद्या पदार्थाचें ग्रहण किंवा त्या पदार्थाचा एखाद्या कार्याकडे विनियोग ६० कांचा आरंभ त्या पदार्थाच्या ज्या भागाकडून करि-तात तो भाग. 'भाकरीस जिकडून म्हुटलें तिकडून तोंड आहे.' ११ (युद्ध, वादविवाद ६०कांसारख्या गोष्टींची) प्रारंभदशा. 'वादास आतां कुठें तोंड लागलें.' १२ (सोनारी धंदा) हातोड्याच्या सगळ्यांत खालच्या बाजूस अडिथ्रीच्या बुडासारखा जो भाग असतो तो. यानें ठोकलेला जिन्नस सारखा करून घेतात. १३ (सोनारी धंदा) कांवीस गोल आकार देतांनां तिचीं टोंकें जेथें जुळतात तो भाग. १४ (बुद्धिवलें) डाव सुरु करण्याचा प्रकार; मोहरा. 'वजीराच्या प्यायाचें तोंड.' [सं. तुंड; प्रा. तोंड] (वाप्र.) ०आटोपणें, सांभाळणें, आवरणें—जपून बोलणें; बोलण्याला आळा घालणें; अमर्याद भाषण, अभिप्रायमक्षण यांपासून निवृत्त होणें. ०आणणें—(आटयापाटयांचा खेळ) शेवटची पाटी खेळून जाऊन पुन्हां एक एक खेळत येणें; पाणी आणणें; लोण आणणें. ०आंबट करणें—(एखाद्यानें) असंतुष्ट, निराशायुक्त मुद्रा धारण करणें. तोंड आहे कीं तोबरा—खादाड किंवा बडबडथा माणसास उद्देशून वापरावयाचा, 'किती खातोस' 'किती बोलतोस' या अर्थाचा वाक्प्रचार. ०उतरणें—(निराशा, आजार ६०कांनीं) चेहरा म्लान होणें, सुकणें, फिका पडणें, निस्तेज होणें. ०उष्टें करणें—(अन्नाचा) एखादा—दुसरा घांस, एक दोन घांस खाणें; जेवणाचें नुसतें नांव करणें. ०करणें—बडबड, वटवट, बकबक करणें; उद्धटपणानें, निर्लज्ज-पणानें बोलणें. ०करून बोलणें—निर्लज्जपणें, आपला (लहान) दर्जा सोडून बोलणें. ०काळें करणें—(उप.) एखादा ठपका, तोडमत अंगावर आल्यामुळें निघून, पळून, निसटून जाणें; हातावर तुरी घेणें; दृष्टीस न पडणें (केव्हां केव्हां तोंड हा शब्द बगळला

तरी चालतो. जसें:- त्यांनीं काळें केलें). ०गोड करणें—१ (एखाद्याला) लांच देणें; खूष करणें. २ मेजवानी देणें; गोड खावयास घालणें. ०गोरेंमोरें करणें—(कोणी रागें भरल्यामुळें, मनास वाईट वाटल्यामुळें) निराशेची, लाजलेपणाची मुद्रा धारण करणें. ०घालणें—(दोघे बोलत असतां तिसऱ्यानें) संबंध नसतां मध्येच बोलणें. ०घेऊन येणें—एखाद्यानें एखाद्यावर सोंपविल्लें काम न करतां त्यानें तसेंच परत येणें. 'असें सर्वोनीं न करावें. जो मामलेदार असें करून तोंड घेऊन येईल त्याचें मुखावळोकन न करितां फिरोन सेवा न सांगतां त्यास घरींच बसवावें.' —मराठा २९. ०घेणें—१ बोंबळत सुटणें; ताशेरा झाडणें; बोंबळपट्टी करणें. २ तोंडांतून लाल गळावी म्हुणून पारा ६० तोंड आणणारी औषधें घेणें. तोंड देणें पहा. 'मी वैद्याकडून तोंड घेतलें आहे.' तोंडचा—वि. १ विरुद्ध, उलट दिशेचा; समोसून येणारा (वारा, उज, भरती ६०). २ ज्याची कर्तवगारी केवळ तोंडांतच, बोल-ण्यांतच आहे, क्रियेंत दिसून येत नाहीं असा. 'तोंडचा शिपाई—कारकून—सुप्रण—खबरदार.' ३ तोंडानें सांगितलेला, निवेदन केलेला; तोंडीं केलेला (व्यवहार, हिशेब, पुरावा ६०). याच्या उलट लेखी. तोंडचा, तोंडींचा घास काढणें—हिरून घेणें—१ (एखा-द्याची) अगदीं आटोक्यांत आलेली वस्तु, पदरीं पडावयास आलेला लाभ हिसकावून घेणें. २ (एखाद्याच्या) अन्नावर पाणी पाडणें; अन्नांत माती कालविणें; पोटावर पाय देणें. तोंडचा—तोंडींचा घांस देणें—(ल.) (एखाद्यास) अतिशय प्रेमानें, ममतेनें वाग-विणें; प्रसंगविशेषीं आपण उपाशी राहून दुसऱ्यास खावयास देणें. तोंडचा गोड आणि हातचा जड—बोलण्यांत गोड व अघळ-पघळ, पण प्रत्यक्ष पैशाची मदत करण्यांत पूज्य. तोंडचा चतुर—वि. बोलण्यांत पटाईत; वाक्पटू. तोंडचा जार—पु. नुकत्याच जन्मलेल्या मुलाच्या तोंडातील फांस; चिकटा; ओठांवरचा जाणू; जन्मप्रसंगांचा तोंडावरचा पातळ पापुद्रा (विशेषतः तुझ्या, त्याच्या तोंडाचा जार वाळला नाही. =तूं, तो अजून केवळ बालक आहेस.' अशा वाक्यांत उपयोग). तोंडचा नीट—वि. १ बोलून भला, चांगला; बोलकाचालका; सौजन्ययुक्त. २ युक्तायुक्त विचार करून बोलणारा. ३ हजरजबाबी; अस्खलित बोलणारा. तोंडचा फटकळ—वि. शिवराळ; उघडतोंडगा; अश्लील, शिवराळ भाषण करणारा. तोंडचा रागीट—पि. जहाल; तिखट; कडक भाषण करणारा. तोंडचा शिनळ—नि. १ इश्टबाज, फंदी म्हुणून नांव मिळविण्याची इच्छा करणारा; स्त्रियांची खोटी खूषमस्करी करणारा; स्त्रियांच्या कुपेची खोटीच फुशारकी मारणारा. २ निर्गळ व अश्लील भाषण करणारा; शिवराळ. तोंड(डा)ची गोष्ट—खी. सहजसाध्य, अतिशय सोपी गोष्ट, काम. 'वाघ मारणें तोंडची गोष्ट नव्हे.' तोंड चुकविणें—हातून एखादा अपराध घडला असतां

कोणी रागे भरेल या भीतीने, काम वगैरे टाळण्यासाठी चुकारतट्ट-
पणाने एखाद्यापासून आपले तोंड लपविणे, दृष्टीस न पडणे; छपून
असणे. ०चे तोंडी-क्रि. प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष; तोंडाने; बोला-
चालीने. ०चे तोंडी व्यवहार-केवळ तोंडाने बोलून, बोलाचा-
लीने झालेला, होणारा व्यवहार, धंदा. याच्या उलट लेखी व्यव-
हार. ०चे पायचे-न. (कों.) गुरांच्या तोंडास व पायांस होणारा
रोग. ०चे हिशेब-पुढ. कागदावर आंकडेमोड न करितां मनां-
तल्यामनांत कांहीं आढाख्यांच्या मदतीने करावयाचे हिशेब.
तोंडचे, तोंडावरचे पाणी पळणे; उडणे, तोंड कोरडे
पडणे-१ (भीतीमुळे) चेहरा फिका पडणे; वावरून, घावरून
जाणे. २ (भीति इ० कांमुळे) तोंडांतील ओलावा नाहीसा
होणे. तोंड टाकणे-टाकून बोलणे-१ (क्रोधावेशाने) अप-
शब्दांचा वर्षाव करणे; निर्भर्त्सना करून बोलणे; खरडपट्टी काढणे;
अद्वातद्वा बोलणे. 'तुं नोकर-माणसांवर उगीच तोंड टाकलेस.' २
(घोडा इ० जनावराने) चावण्यासाठी तोंड पुढे करणे. 'ह्या घोड्याला
तोंड टाकण्याची भारी खोड आहे, ती घालविली पाहिजे.'
०ठेचणारा-फाडणारा-वि. (एखाद्या) उद्धट, वडबड्या माण-
सास गप्प बसविण्याची हातोटी ज्यास साधली आहे असा;
उद्दामपणाने, गवने बोलणाऱ्या व्यक्तीस रोखठोक उत्तर देऊन चूप
बसविणारा. [तोंड+ठेचणे] ०तोडणे-(ना.) एखादी वस्तु मिळ-
विण्याकरितां एखाद्याच्या पाठीस लागणे; त्याच्यापुढे तोंड वेंगा-
डणे. ०दाबणे-लांचळुचपत देऊन (एखाद्याचे) तोंड बंद करणे;
(एखाद्यास) बस करणे; गप्प करणे. ०दाबणारा-वि. लांच देऊन
(एखाद्या) प्रतिकूल व्यक्तीस बळविणारा; गप्प बसविणारा. [तोंड+
दाबणे=बंद करणे] ०दाबी-बी. (एखाद्याने) गुप्त बातमी फोडून
नये म्हणून, प्रतिकूल बोलून नये. ०णून (त्यास) लांच देऊन
त्याचे तोंड दाबण्याची, बस करण्याची क्रिया. 'तो गांवकाम-
गारांची तोंडदाबी करतो.' -गुजा २१. [तोंड+दाबणे=बंद
करणे] ०दिसणे-एखाद्याची केलेली निर्भर्त्सना दुसरी बाजू न
कळतां लोकांच्या नजरेस येणे व आपणच वाईट ठरणे (पण
ज्याची निर्भर्त्सना केली असेल त्याचे वर्तन सुधारण्याची आशा
नसणे). 'मी तुला रागे भरले म्हणजे माझे तोंड मात्र दिसेल,
पण तुं आपला आहे तसाच राहणार.' ०देणे-१ पारा वगैरे
देऊन तोंडाच्या आंतील त्वचा मुजविण; तोंड आणविणे. 'बैद्य-
बोवा म्हणाले की त्याला तोंड दिले आहे.' २ सैन्याच्या
अभ्यागी राहून शत्रूवर हल्ला करणे. ३ (एखाद्याचा) प्रतिपक्षी
होऊन राहणे; लढावयाला सिद्ध होणे. ४ (आटयापाट्यांचा खेळ;
शेवटची पाटी खेळून परत येणाऱ्या गड्याकडे पाटी धरणाराने
तोंड फिरविणे. ५ एखाद्या गोष्टीला न मितां तीतून धर्याने पार
पडण्याची तयारी ठेवणे. ०धरणे-१ अन्नसेवन करण्याची तोंडाची

शक्ति आजार वगैरे कारणांमुळे नाहीशी होणे. 'त्याचे तोंड धरले
आहे, त्याला चमच्याचमच्याने दूध पाजवे लागते.' २ (एखा-
द्याची) बोलण्याची शक्ति नाहीशी करणे. ३ (एखाद्याला आपल्या)
तावडीत, कबजांत आणणे. 'मी त्याचे तोंड धरले आहे, तो
आतां काय करणार।' ०धुवून येणे-(उप.) एखाद्याची
विनंति कधीहि मान्य होणार नाही असे म्हणून फेटाळून लावतांना
योजण्याचा तिरस्कारदर्शक वाक्प्रचार. ०निपटणे-(आजार,
उपवास इ० कारणांमुळे एखाद्याचे) गाल खोल जाणे, चेहरा सुकणे.
'महिनाभर हें मूल तापाने आजारी होतें, त्याचे तोंड पहा कसे
निपटले आहे तें.' ०पडणे-१ सुरुवात होणे. 'लढाईस तोंड
पडले.' २ (गळें इ० कांस) छिद्र पडणे; फुटणे; वाहू लागणे.
०पसरणे-वेंगाडणे-१ खिन्नपणाची, केविलवाणी मुद्रा धारण
करणे. २ हीनदीनपणाने याचना करणे. ०पाडणे-१ न बोला-
वयाची गोष्ट कोणाएकापाशी बोलून टाकणे; वडबडणे. २ (ल.)
गुप्त गोष्ट बाहेर फोडणे, फुडें देणे. ०पाडणे-एखादे कोडे सोड-
विण्यास, वेढा फोडण्यास प्रारंभ करणे; भांडणास सुरुवात करणे.
०पाहणे-१ (एखाद्याच्या) आश्रयाची, मदतीची अपेक्षा करून
असणे. 'आम्ही पडलों गरीब, म्हणून आम्हांला सावकाराचीं
तोंडे पाहण्याची पाळी वारंवार येते.' २ (एखाद्याने) स्वतःच्या
शक्तीचा, कर्तृत्वाचा अजमास करणे. 'तुं असे करीन म्हणतोस,
पण आधीं आपले तोंड पहा.' ३ बोलणाराचे भाषण नुसते
ऐकणे, पण त्याने सांगितलेले करावयास किंवा केलेला बोध अनु-
सराव्यास प्रवृत्त न होतां स्वस्थ बसून राहणे. 'म्हणती हाणा
मारा, पाडा, ध्या; काय पाहतां तोंडा.' -मोक्षोप. ३. १२५.
०पाहात-बसणे-काय करावे, कसे करावे या विवंचनेत असणे.
०पिटणे-बडबड करणे. 'पश्चिमद्वारीचे कवाड। सदा वाऱ्याने
करी खडखड। तैशी न करी बडबड। कृथा तोंड पिटीना।' -
एमा १०. २३१. ०फिरणे-१ आजाराने, पदार्थाच्या अधिक
सेवनाने तोंडाची रुची नाहीशी होणे, तोंड वाईट होणे. २ तोंडातून
शिव्यांचा वर्षाव होऊ लागणे. 'तो रागावला म्हणजे कोणावर
त्याचे तोंड फिरेल ह्याचा नेम नाही.' ०फिरविणे-१ तोंडाची
चव नाहीशी करणे. २ शिव्यांचा वर्षाव करीत सुटणे. 'तो
रागावला म्हणजे तुमच्यावर देखील तोंड फिरावयाला कचर-
णार नाही.' ३ (वितळत असलेला किंवा तापविला जात अस-
लेला धातु इ० कांने) रंगामध्ये फरक दाखविणे, रंग पाल-
टणे. 'ह्या तांब्याने अद्याप तोंड फिरविलें नाही, आणखी पुष्कळ
आंच दिली पाहिजे.' ४ दुसऱ्या दिशेकडे पाहणे; विशिष्ट गोष्टी-
कडे लक्ष्य न देतां इतर गोष्टीकडे प्रवृत्ति दाखविणे. ५ गतीची दिशा
बदलणे; दुसऱ्या दिशेला, माघारे वळणे. ०फुटणे-१ थंडीमुळे
तोंडाची बाह्य त्वचा खरखरीत होणे, भेगलणे. २ (एखाद्याची)

फजिती उडणें; पत नाहीशी होणें; नाचकी होणें; अभिमान गलित होण्याजोगा अपमान, शिक्षा इत्यादि होणें. ० बंद करणें—१ जीम आवरणें; जपून वोलणें. २ (एखाद्याला) लांच घेऊन गप्प बसविणें, वंश करून घेणें. ० बंदावर राखणें—खाण्याला किंवा वोलण्याला आळा घालणें. 'तुं आपलें तोंड बंदावर राखिलें नाहीस तर अजीर्णानें आजारी पडशील.' ० बांधणें—लांच घेऊन (एखाद्याचे) तोंड बंद करणें; (एखाद्यानें) गुप्त गोष्ट फोडून नये म्हणून पैसे देऊन त्यास गप्प बसविणें. ० बाहेर काढणें—१ तोंड दाखविणें; राजरोसपणें समाजांत हिंडणें (बहुधा निषेधार्थी प्रयोग). 'तुरुंगांतून सुटून आल्यावर त्यानें आज दोन वर्षांत एकदाहि तोंड बाहेर काढलें नाही.' २ फिरण्यासाठीं, कामकाजासाठीं घराबाहेर पडणें. ० बिघडणें—तोंड बेचव होणें; तोंडास अरुचि उत्पन्न होणें; विटणें. —० भर—भरून बोलणें—भीड, संकोच, भीति न धरतां मनमोकपळेणानें भरपूर, अघळपघळ बोलणें; दुसऱ्याचें आणि आपलें समाधान व्हावयाजोगें अघळपघळ बोलणें. ० भरून साखर घालणें—(एखाद्याचें) तोंड साखरेनें भरणें; (एखाद्याच्या) कामगिरीबद्दल, विजयाबद्दल संतोषादाखल त्याचें तोंड साखरेनें भरणें; (एखाद्याच्या) कामगिरीबद्दल गोड, भरपूर मोबदला देणें. ० मागणें—(आटधापाटधांचा खेळ) लोण घेऊन परत ज्ञातांना पाटीवरील गड्यास आपणाकडे तोंड फिरविण्यास सांगणें. तोंड मागितल्यावर पाटीवरील गडी आपलें तोंड फिरवितो त्यास 'तोंड देणें' म्हणतात. ० माजणें—१ मिष्टान्न खावयाची चटक लागल्यानें साज्या पदार्थाबद्दल अरुचि उत्पन्न होणें; २ शिब्या देण्याची, फटकळपणानें वोलण्याची खोड लागणें. ० मातीसारखें—शोणासारखें होणें—(आजारानें) तोंडाची चव नाहीशी होणें; तोंड विटणें, फिरणें; अश्लेष होणें. ० मिचकणें—दांत, ओठ खाणें. ० येणें—१ तोंडाच्या आंतल्या वाजूच्या त्वचेस फोड येऊन ती हुळहुळी होणें व लाळ गळू लागणें. २ (कर.) लहान मूल वोलू लागणें. 'आमच्या मुलाला तोंड आलें आहे.' तो बोलावयास लागला आहे. ० रंगविणें—१ विडा खाऊन ओठ तांबडे लाल करून घेणें. २ (ल.) (एखाद्याचें थोबाड) थोबाडीत मारून लाल भडक करून सोडणें. ० लागणें—(लढाई, वादविवाद, अंगीकृत कार्य इ. कांस) सुरुवात होणें. 'तेव्हां युद्धास तोंड लागलें.' —इमं २९०. ० लावणें—१ (वादविवाद इ. कांस) सुरुवात करणें. २ ज्यावयासाठीं एखादें पय ओंठाशी नेणें. ३ ० वाईट करणें—निराशेची मुद्रा धारण करणें. ० वाईट होणें—१ तोंडावर निराशेची मुद्रा येणें. २ (ताप इ. कांमुळें) तोंडास अरुचि येणें. ० चांक्रडे करणें—१ वेडावून दाखविणें. २ नापसंती दर्शविणें. ० वाजविणें—एकसारखें वोलत सुटणें; निरर्थक वडवड करणें; वकवकणें; वटवट करणें; मांडण करणें. ० वासणें—१ निराशेनें, दुःखानें तोंड उघडणें व तें बराच

वेळ तसेंच ठेवणें. २ याचना करण्यासाठीं तोंड उघडणें, वेंगाडणें. ० वासून पडणें—शक्तीच्या क्षीणतेमुळें, उत्साह, तेज, वगैरे नष्ट झाल्यामुळें, गतप्राण झाल्यामुळें आ पसरून पडणें. 'तो पडला सिंहनिहतमतद्विपसाचि तोंड वासून।' —मोगदा ५. २५. ० वासून बोलणें—अविचारानें वोलणें. 'ऐसें स्वसख्यांपासीं कां ने वदलीस तोंड वासून।' —मोउद्योग १२. २०५. ० बिचकणें—दीन मुद्रें आणि केविलवण्या स्वरानें याचना करणें. ० वेटा(डा)विणें—(काव्य) (एखाद्यास) वेडावून दाखविण्यासाठीं त्याच्यापुढें तोंड वेडेंवाकडें करणें. ० शोणासारखें पडणें—(लाजिरवाणें कृत्य केल्यानें) तोंड उतरणें; निस्तेज होणें; काळवंडणें. ० संभाळणें—जपून वोलणें; जीम आवरणें; भलते सल्ले शब्द तोंडांतून बाहेर पडूं न देणें; अमर्याद वोलण्यास आळा घालणें. ० सुटणें—चरांचरां, फडाफडां, अद्वातद्वा वोलू लागणें. ० सुरू होणें—वड-वडीला, शिब्यांना सुरुवात होणें. ० सोडणें—१ फडांफडां, अद्वातद्वा वोलू लागणें; अमर्याद वोलणें. २ आधाशासारखें खात सुटणें; तोंड मोकळें सोडणें. ० हातीं—हातावर धरणें—तोंड सोडणें (दोन्ही अर्थां) पहा. तोंडाचा खट्याळ—फटकळ—फटकाळ—फटकळ—वाईट—शिनळ—वि. शिवराळ; तोंडाळ; अश्लील वोलणारा. तोंडाचा खयरदार—बहादुर—बळकट—वि. वोलण्यांत चतुर, हुषार; वोलण्याची हातोटी ज्याला साधली आहे असा. तोंडाचा गयाळ, तोंडगयाळ—वि. जिभेचा हलका; चुरचोवडा; छतरा; वडवडया; ज्याच्या तोंडीं तीळ भिजत नाही असा. तोंडाचा गोड—वि. गोड वोलणारा; गोडवोल्या. म्ह. ० तोंडाचा गोड हाताचा जड—गोड व अघळपघळ भाषण करणारा पण प्रत्यक्ष कांहीहि मदत, पैसा न देणारा. तोंडाचा जड—वि. रेंगत बोलणारा; फार थोडें वोलणारा; अस्पष्ट भाषण करणारा; तोंडाचा तिखट—वि. खरमरीत, स्पष्ट, झोंवणारें, कठोर भाषण करणारा. तोंडाचा तोफखाना सुटणें—(एखाद्याची) अद्वातद्वा वोलण्याची क्रिया सुरू होणें; शिब्यांचा वर्षाव होऊं लागणें. तोंडाचा पट्टा सुटणें—चालणें—अद्वातद्वा वोलणें; शिब्यांचा भडिमार सुरू होणें; तोंडाचा पट्टा सोडणें—(एखाद्यानें) शिब्यांचा भडिमार सुरू करणें; जीम मोकळी सोडणें; (एखाद्याची) खरडपट्टी आरंभिणें. तोंडाचा पालट—पु. रुचिपालट; तोंडास रुचि येईल असा अन्नांत केलेला फेरवदल; अन्नांतील, खाण्यांतील फरक, बदल. तोंडाचा चोवडा—वि. चोवडें वोलणारा; तोतरा. तोंडाचा मिठा—वि. गोडवोल्या; तोंडाचा गोड पहा. तोंडाचा हलका—वि. चुरचोवडा; भडभडया; विचार न करितां वोलणारा; फटकळ. तोंडाचा हुक्का होणें—(व.) तोंड सुकून जाणें. तोंडाची चुंबळ—खी. दुसऱ्यास वेडावून दाखविण्याकरितां चुंबळीसारखी केलेली ओठांची रचना; वांकडें तोंड. तोंडाची घाफ दवडणें—

१ मूखास उपदेश करतांना, निरर्थक, निरुपयोगी, निष्फळ भाषण करणें. २ ज्यावर विश्वास वसणार नाही असें भाषण करणें; मूर्खपणानें बोलणें; वलगना करणें; वाता मारणें. (या वाक्प्रचारांत दवडणें बदल खरचणें गमविणें, फुकट जाणें, घालविणें, काढणें इ० क्रियापदेंहि योजतात). तोंडाचें बोलणें होणें—(म्हातारपणामुळे) तोंडांतील सर्व दांत पडणें. तोंडाचें सुख—न. तोंडसुख पहा. (वरील सर्व वाक्प्रचारांत तोंडाचा या शब्दाऐवजीं तोंडचा हा शब्दहि वापरतात). तोंडांत खाणें, मारून घेणें—१ गालांत चपराक खाणें; मार मिळणें. २ पराभूत होणें; हार जाणें. ३ फजिती झाल्यानंतर शहाणपणा शिकणें; सुकसान सोसून धडा शिकणें; बोध मिळविणें. तोंडांत जडणें—थोबार्डीत, गालांत वसणें (चपराक, थप्पड इ०). तोंडांत तीळभर न राहणें—अगदीं क्षुद्र अशी गुप्त गोष्टहि पोटांत न ठरणें; कोणतीहि लहानसहान गोष्ट गुप्त ठेवून न शकणें. तोंडांत तोंड घालणें—१ (ल.) प्रेम, मैत्री इ० कांच्या भावानें वागणें; मोठ्या प्रेमाचा, मित्रपणाचा आविर्भाव आणून वागणें. २ एकमेकांचें चुंबन घेणें. तोंडांत देणें—(एखाद्याच्या) थोबार्डीत मारणें; गालांत चपराक मारणें; तोंडांत बोटा घालणें—(ल.) आश्चर्यचकित, थक्क होणें; विस्मय पावणें. तोंडांत भडकावणें—तोंडांत देणें पहा. तोंडांत माती घालणें—खाण्यास अन्न नसणें; अतिशय हाल, कष्ट सोसावे लागणें. तोंडांत माती पडणें—१ (एखाद्याची) उपासमार होणें. २ मरणें. तोंडांत शेण घालणें—(एखाद्याची) फजिती करणें; (एखाद्यास) नांवें ठेवणें; खरडपट्टी काढणें. तोंडांत साखर असणें—(गो.) (एखाद्याचें) तोंड, वाणी गोड असणें; गोड बोलत असणें. तोंडांत साखर घालणें—१ तोंड भरून साखर घालणें पहा. २ (उप.) तोंडांत शेण घालणें. 'सावित्री-वाईच्या तोंडांत लोक जेव्हां फारच साखर घालीत, तेव्हां तिनें दोन तीन जुनेरीं एकत्र शिवून जानकीवाईला द्यावी.'—रंगराव. तोंडांत साखर पडणें—(एखाद्याला) आनंदाचा प्रसंग, दिवस येणें. तोंडांतून व्र काढणें—(तोंडांतून) अधिक—उणें अक्षर काढणें, उच्चारणें. 'आंतल्याआंत चूर होऊन मेलें पाहिजे, तोंडांतून व्र काढण्याची सोय नाही.'—विकारविलसित. तोंडांत पाप भरणें, तोंडें पाप घेणें—लोकांचीं पातकें उच्चारणें; लोकांचे दोष बोलून दाखविणें; वाईट बोलण्याची हास यथेच्छ पुरवून घेणें; लोकांचीं पापें उच्चारून जिव्हा विटाळणें. 'कैसी वो मानुसें। सपाइनि परवंसें। तोंडे पाप घेती कांइसें। वायां वीण।'—शिष्ट २१६. तोंडापुढें—क्रि. अगदीं जिव्हाशीं; मुखोद्वार. तोंडापुरता, तोंडावर गोड—वि. मधुर पण खोटे बोलणारा; दुतोंड्या; घरवर गोड बोलणारा व आंतून कपटी असलेला; उचडपणें प्रिय भाषण करणारा व मनांत निराळेच असणारा. तोंडापुरता मांडा—पु. १ मूक भागेल एवढीच पोळी. २ (ल.) जेमतेम गरज

भागेल एवढाच जरूर त्या वस्तूचा पुरवठा. तोंडार मारप—(गो.) (एखाद्याच्या) पदरांत चूक बांधणें; वरमण्यासारखे उत्तर देणें. तोंडार व्हायो उडप—(गो.) फार जलद, अस्खलित बोलणें; लांबा फुटणें. तोंडाला काळोखी आणणें—लावणें—वेअन्न, नापत करणें. तोंडाला टांका दिलेली असणें—वेवीच्या खोल वणांनीं तोंड भरलेलें असणें; तोंडावर वेवीचे वण फार असणें. तोंडाला पाणी सुटणें—(एखादी वस्तु पाहून तिच्यासंबंधीं) मोह उत्पन्न होणें; हांव सुटणें. तोंडाला पानें पुसणें—फसविणें; चकविणें; छकविणें; भोळसाविणें; भोंदणें; तोंडावरून हात फिरविणें. 'त्याच्यावर देखरेख करावयाला चार माणसें होती, पण त्यानें सर्वांच्या तोंडाला पानें पुसून आपला डाव साधला.' तोंडाला फांटा फुटणें—मूळ मुद्दा सोडून भलतेंच बोलत सुटणें; हवें तसें अमर्याद भाषण करून लागणें, तोंडावर—क्रि. १ समक्ष; डोळ्यांसमोर. २ (ल.) निर्भयपणें; भीड न धरतां. 'मी त्याच्या तोंडावर त्याला छुच्चा म्हणण्यास भिणार नाही.' तोंडावर तुकडा टाकणें—(एखाद्यानें) गप्प बसावें, प्रतिकूल बोलून नवे म्हणून त्याला शोडसें कांहीं देणें. तोंडावर—ला—तोंड देणें—१ (एखाद्यास) विरोध करणें; विरुद्ध बोलणें. २ (एखाद्यास) उद्धटपणानें, अविनयानें, दांडगेपणानें उत्तर देणें; उत्तरास प्रत्युत्तर देणें. तोंडावर तोंड पडणें—दोघांची गांठ पडून संभाषण, बोलाचाल होणें. तोंडावर थुंकणें—(एखाद्याची) निर्भर्त्सना, छीःथू करणें; धिक्कार करणें. तोंडावर देणें—तोंडांत देणें पहा. 'काय भीड याची या कीं तोंडावरी।'—दावि ३०२. तोंडावर नक्षत्र पडणें—(एखाद्यानें) तोंडाळपणां करणें; शिवराळ असणें; नेहमीं अपशब्दांनीं तोंड भरलेलें असणें. 'ह्याजकरिकां तोंडावर नक्षत्र पडलेल्या पोरानें म्या बोलाविलें म्हणून हे मला शब्द लावीत नाहीत.'—वाळ २. १४२. तोंडावर पडप—(गो.) थोबार्डीत (चपराक) वसणें, पडणें. तोंडावर पदर घेणें—१ वैधव्य प्राप्त होणें. 'तिच्या तोंडावर पदर आला म्हणून ती बाहेर पडत नाही.' २ लज्जेनें तोंड लपविण्याजोगी स्थिति होणें. तोंडावर मारणें—(एखाद्याला) पराभूत करणें. तोंडावर सांगणें—बोलणें—(एखाद्याच्या) समक्ष, निर्भीडपणें, बेडरपणें सांगणें, बोलणें. तोंडावरून—तोंडावर हात फिरविणें—(एखाद्यास) गोड बोलून, फूसलावून, भुलथाप देऊन फसविणें; भोंदणें; छकविणें. तोंडाशीं तोंड देणें—(इलक्या दर्जाच्या व्यक्तीनें वरिष्ठाशीं) आपला दर्जा विसरून, बरोबरीच्या नात्यानें, अविनयानें बोलणें, व्यवहार करणें. तोंडास काळोखी—खी. मुखसंकोच; ओशाळगत; गोंधळून गेल्याची स्थिति; वेअन्न; कलंक. तोंडास काळोखी, काजळी लागणें—(एखाद्याची) वेअन्न, नाचकी होणें, दुष्कीर्ति होणें; नांवाला कलंक लागणें. तोंडास काळोखी—काजळी लावणें—(एखाद्याचें) नांव

कलंकित करणें; वेअन्न करणें. 'मुनेने माझ्या तोंडाला काळोखी लावली.' तोंडास कुत्रे बांधलेलें असणें-ताळतंत्र सोडून, अद्रातद्रा, अपशब्द बोलणें; शिब्या देणें. 'त्यानें तर जसे तोंडाला कुत्रेच बांधले आहे.' तोंडास खीळ घालणें-निग्रहपूर्वक, ह्मणनें मौन धारण करणें. तोंडास तोंड-न. वादविवाद; वायुद्ध; हमरी-तुमरी; घसाफसी. -क्रि. वि. समक्षासमक्ष; समोरासमोर; प्रत्यक्ष. तोंडास तोंड देणें-१ तोंडाचीं तोंड देणें पहा. २ मार्मिकपणें, खरमरीतपणें उत्तर देणें. तोंडास पाणी सुटणें-(एखाद्या-वस्तुबद्दल, गोष्टीबद्दल) लोभ, मोह उत्पन्न होणें; तोंडाला पाणी सुटणें पहा. 'पोर्तुगीज लोकांची बढती पाहून तिकडच्या दुसऱ्या साहसी लोकांच्या तोंडास पाणी सुटलें.' -बाजी. तोंडास तोंड न दिसणें-(पहाटेस) तोंड न ओळखतां येण्याइतका अंधेर असणें (झुंझुंझु पहाटेविषयीं वर्णन करितांना हा वाकप्रचार योजतात). 'अद्याप चांगलें उजाडलें नाही, तोंडास तोंड दिसत नाही.' तोंडास-तोंडीं वसणें-(श्लोक, शब्द इ०) स्पष्ट, विन-चूक, भरभर म्हणण्याइतका पाठ होणें. 'तो श्लोक दहा वेळां पुस्तकांत पाहून म्हण, म्हणजे तो तुझ्या तोंडीं वसेल.' तोंडास येईल तें बोलणें-विचार न करितां, भरमसाटपणानें वाटेल तें बोलणें; अद्रातद्रा, अपशब्द बोलणें. तोंडास-तोंडीं लागणें-१ (एखाद्याच्या) तोंडास तोंड देणें; उलट उत्तरें देणें. २ हुज्जत घालणें; वादविवाद करण्यास तयार होणें. (एखाद्याच्या) तोंडासमोर-क्रि. वि. १ (एखाद्याच्या) समक्ष; समोर; डोळ्यांदेखत. २ अगदीं मुखोद्वार; जिब्यामूर्ति. तोंडापुढें पहा. 'हा श्लोक माझ्या अंगदीं तोंडासमोर आहे.' तोंडास हलद लागणें-(एखाद्यास) दोष देणें, नापसंती दर्शविणें अशा अर्थी हा वाकप्रचार योजितात. तोंडासारखा-वि. (एखाद्याची) खुशामत, स्तुति इ० होईल अशा प्रकारचा; एखाद्याच्या खुशामतीकरितां त्याच्या मतास जुळता. तोंडासारखें बोलणें-(एखाद्याची) स्तुति, खुशामत करण्याकरितां त्याच्याच मताची, म्हणण्याची री ओढणें; त्याचें मन न दुखवेल असें बोलणें. तोंडीं आणणें-देणें-(रोग्यास) लाल गळण्याचें, तोंड येण्याचें औषध देऊन तोंड आणणें. तोंडीं काढणें-१ ओकारी देणें; वांती होणें. २ (एखाद्यास त्यानें) केलेले उपकार बोलून दाखवून टोमणा मारणें. तोंडीं खीळ पडणें-तोंड वेद होणें; गप्प बसणें भाग पडणें. 'अवघ्या कोल्याचें मर्म अंहीं। धरितां तोंडीं खीळ पडे।' तोंडीं घास येणें-(एखाद्यास) घासभर अन्न मिळणें; चरितार्थाचें साधन मिळणें; पोटापाण्याची व्यवस्था होणें. तोंडीं तीळ न भिजणें-१ (तापानें, संतापून ओरडण्यानें, रडण्यानें) तोंड शुष्क होणें, कोरडें पडणें. २ एखादी गुप्त गोष्ट मनांत न राहणें, बोलून टाकणें; तोंडीं तृण धरणें-(एखाद्यानें) धरण आलों असें कबूल करणें; धरणागत

होणें; हार जाणें (दांतीं तृण धरणें असाहि प्रयोग रूढ आहे). तोंडीं देणें-(एखाद्यास एखाद्या माणसाच्या, कठिण कार्याच्या) सपाटधात, तडाख्यांत, जवड्यांत, तावडींत छोटणें, देणें; हाल, दुःख सोसण्यास (एखाद्यास) पुढें करणें. तोंडीं-तोंडास पान-पानें पुसणें-(एखाद्यास) छकविणें; छुयाडणें; भोंदणें; अपेक्षित लाभ होऊं न देणें; स्वतःच्या पोळीवर तूप ओढून घेऊन दुसऱ्यास तोंड पहावयास लावणें. 'त्यानें आपल्या नळीचें वऱ्हाड केले आणि सर्वांच्या तोंडीं पान पुसले.' तोंडीं माती घालणें-(एखाद्यानें) अतिशय दुःखाकुल, शोकाकुल होणें. 'ऊर, माथा बडवून, तोंडीं माती घालूं लागली' -भाव ७५. तोंडीं येऊन बुडणें-जासणें-(एखादी वस्तु, पीक इ०) अगदीं परिपक्वदशेस, परिणतावस्थेस येऊन, ऐन भरांत येऊन, नाहीशीं होणें, वाईट होणें. तोंडीं येणें-१ (पारा इ० औषधानें) तोंड येणें. २ ऐन भरांत, परिपक्व दशेस, पूर्णावस्थेस येणें. तोंडीं-रक्त, रगत लागणें-१ वाघ इ० हिंस्र पशूला माणसाच्या रक्ताची चटक लागून तो माणसावर टपून बसणें. २ (ल.) लांच-लुचपत खाण्याची चटक लागणें. तोंडीं लागणें-(एखाद्यास एखाद्या वस्तुची, खाद्याची चव प्रथमच कळून त्या वस्तुची त्यास) चटक लागणें; आवड उत्पन्न होणें. 'ह्याच्या तोंडीं भात लागला म्हणून यास माकर आवडत नाही.' तोंडीं लागणें-१ (एखाद्याच्या) तोंडास तोंड देणें; उद्धटपणानें, आपला दर्जा विसरून उलट जवाब देणें. २ हुज्जत घालणें; वादविवादास प्रवृत्त होणें; तोंडास लागणें पहा. 'सुद्ध आहेत ते इषकांच्या तोंडीं लागत नसतात.' -नि. ३ (युद्ध, भांडण, इ०कांच्या) आणीबाणीच्या ठिकाणीं, आघाडीस, अग्रभागीं असणें. तोंडीं लावणें-न. जेवतांना तोंडास रुचि आणणारा भाजी, चटणी इ० सारखा मधून मधून खावयाचा चमचमीत पदार्थ. तोंडीं लावणें-१ जेवतांना भाजी, चटणी इ० चमचमीत पदार्थानें रुचिपालट करणें. 'आज तोंडीं लावावयाला भाजींविजी कांहीं केली नाही काय?' २ विसारादाखल पैसे देणें. तोंडें मागितलेली किंमत-खी. (एखाद्या वस्तुची) दुकानदारानें सांगितलेली व क्षिगक्षिग वागैर न करितां गिऱ्हाइकानें दिलेली किंमत. तोंडें मानलेला-मानला-वि. (तोंडच्या) शब्दानें, वचनानें मानलेला (वाप, भाऊ, मुलगा इ०); धर्माचा, पुण्याचा पहा. तोंडें वांक्रडीं करणें-वेडावून दाखविणें; वेडावणें. लहान तोंडीं मोठा घांस घेणें-१ (एखाद्यानें) आपल्या आवांख्यावाहेरचें काम हातीं घेणें. २ (वडील, वरिष्ठ माणसांसमोर) न शोभेल असें, मर्यादा सोडून, वेअदवीनें बोलणें; वडील माणसांस शहाणपण शिकविणें. जळो तुझे तोंड-(वायकी माघेंत) एक शिवी. ब्रिया रागानें ही शिवी उपयोगांत आणतात. म्ह० १ तोंड बांधून (दाबून) बुक्यांचा मार=एखाद्याचा विनाकारण छळ होऊन

त्यास त्याविषुद तक्रार करतां न येणें; एखाद्यास अन्यायानें वांग-
वून त्याविषुद त्यानें कागाळी केल्यास त्यास बेगुमानपणें शिक्षा
करणें. 'बायकांचा जन्म म्हणजे तोंड दावून बुक्क्यांचा मार, म्हण-
तात तें अक्षरशः खरें आहे.' - पकोचे २ (गो.) तोंडाच्या वाता घरा
बाईल भीक मागता=बाहेर मोठमोठ्या गण्या मारतो पण घरीं बायको
भीक मागते. सामाशब्द- तोंड उघट्ट-न. एखादा-दुसरा घांस
खणें; केवळ अत्र तोंडास लावणें; तोंड खरकटें करणें. [तोंड+उघट्ट]
०ओळख-खी. परस्परांचा विशेष परिचय नसतां, चेहरा पाहू-
नच हा असुक आहे असें समजण्याजोगी ओळख; (एखाद्याची)
चेहरेपट्टी लक्षांत राहून तीवरूनच त्याला ओळखतां येणें; नांव
वगैरे काहीं माहीत नसून (एखाद्याचा) केवळ तोंडावळाच ओळ-
खीचा असणें. 'एखाद्याला वाटेल कीं वाळासाहेबांशीं त्याची तोंड-
ओळखच आहे.' - इंप ३७. ०कडी-खी. १ आंतील तुळ्यांशीं
तोंडें बाहेर भिर्तीतोल ज्या तुळईवर ठेवतात, ती सलग तुळई. २
कौलारु छपराचे बासे ज्या सलग तुळईवर टेकतात ती छपराच्या
शेवटीं, टोंकास असलेली तुळई. ३ गुराचें दावें जिला बांधतात ती
कडी. ४ (सोनारी धंदा) दागिन्याची शेवटची कडी, नाकें;
ज्यांत फांसा इ० अडकवितात ती (सरी इ० सारख्या दागिन्याची)
टोंकाची, तोंडाची कडी; (जव्याच्या) मण्याच्या वगैरे तोंडाशीं
ठेवलेली कडी. ५ (जमाखर्चाच्या वर्हीतील जमा आणि खर्च या
दोहोंवाजुंचा मेळ. हा मेळ == अशा दुलंगीने, (दुहेरी रेपेनें)
दाखविण्याचा प्रघात आहे. 'वहीची खात्याची-तारखेची-तोंडकडी'
असा शब्दप्रयोग करितात. (क्रि० मिळणें; जुळणें; येणें; उतरणें;
चुकणें; बंद होणें). [तोंड+कडी] ०कळा-खी. चेहऱ्यावरील
तजेला; कांति; तेज; टवटवी. (प्र.) मुखकळा. [तोंड+कळा=
तेज] ०काढप-(गो.) उपदेश झालेल्या रोग्यास एक प्रकारचें
औषध देऊन त्याच्या तोंडांतून लाळ बाहवितात तो प्रकार. ह्या
औषधानें तोंड वरेंच सुजतें. [तोंड+गो. काढप=काढणें] ०खुरी-
खी. (ना.) गुरांचा एक रोग. ०खोडी-वि. तोंडाळ; टाकून बोल-
णारा; तोंड टाकणारा; अशी संवय असलेला. 'परम अधम रुक्मी
हा महा तोंडखोडी।' - सारह ३.७८. [तोंड+खोड=वाईट संवय]
०घडण-खी. तोंडाची ठेवण; चेहरेपट्टी; तोंडवळा. 'या मुलाची
बापासारखी तोंडघडण आहे.' [तोंड+घडण=रचना] ०घर्शी-
सी-क्रिवि. १ जमीनीवर पडून तोंड घासलें जाईल, फुटेल अशा
रीतीनें. (क्रि० पडणें; पाडणें; देणें). 'तो तोंडघर्शीच पडे करतां
दंतप्रहार बहु राणें।' - मो. २. (आश्रय तुटल्यानें) गोत्यांत;
पेचांत; अडचणींत; फजिती होईल अशा तऱ्हेनें; फर्शी (पडणें).
[तोंड+घासणें] ०घर्शी देणें-दुसरा तोंडघर्शी पडे असें करणें.
०चाट्या-वि. खुशामत करणारा; धुंकी झेलणारा; तोंडासारखें
बोलणारा. ०चाळा-पु. १ तोंड वेडेंवाकडें करून वेडावण्याची

क्रिया. २ वात इ०कांच्या लहरीनें होणारी तोंडाची हालचाल,
चाळा. ०चुकाऊ-व-व्या, तोंडचुकारू-चुकव्या-वि.
(काम इ० कांच्या भीतीनें) दृष्टि चुकविणारा; तोंड लपविणारा;
नजरेस न पडे असा. [तोंड+चुकविणें] ०चुकावणी-खी.
(एखाद्यापासून) तोंड लपविण्याची, स्वतःस छपविण्याची क्रिया.
०जवानी-खी. तोंडांनें सांगितलेली हकीगत, दिलेली साक्ष, पुरावा.
-क्रिवि तोंडी, तोंडांनें. [तोंड+फा. जवान्] ०जाब-पु. तोंडी
जबाब. ०झाडणी-खी. तिरस्कारपूर्ण उद्गारांनीं झिडकारणें; खडका-
वणें; खरडपट्टी काढणें. ०देखणा-ला-वि. आपल्या अंतःकरणांत
तसा भाव नसून दुसऱ्याचें म राखण्याकरितां त्याला रुचेल असा
केलेला (व्यवहार, भाषण, गो इ०); खुशामतीचा; तोंडासारखा;
तोंडपुजपणाचा. 'प्राणनाथ, मला हीं तोंडदेखणीं बोलणीं आव-
डत नाहींत.' - पारिभौ ३५. [तोंड+देखणें=पाहणें] ०देखली
गोष्ट-खी. दुसऱ्याची मर्जी राखण्याकरितां केलेलें, खुशामतीचें
भाषण. ०निरोप-पु. तोंडी सांगितलेला निरोप. 'कृष्णास ते हळुच
तोंडनिरोप सांगे।' - सारह ४९. ०पट्टा-पु. (बायकी).
तोंडाचा तोफखाना; अपशब्दांचा भडिमार; संतापानें, जोराजोरानें
वेवेंदपणें बोलणें. [तोंड+पट्टा=तलवार] ०पट्टी-खी. (शिवणकाम)
तोंडाला शिवलेली पट्टी. 'योग्य तेवढी तोंडपट्टी कातरावी.' - काप्र.
१४. ०पाटिलकी-खी. १ आपण काहीं न करतां बसल्या जागे-
वरून लुडबुडेपणानें दुसऱ्यांना हुकुमबजा गोष्टी, कामें सांगणें
(पाटलाला बसल्या जागेवरून अनेक कामें हुकुम सोडून करून
घ्यावीं लागतात त्यावरून). २ (उप.) लुडबुडेपणाची वटवट,
वडबड; तोंडाळपणा. 'दुसरे काहीं न झाले तरी जुसती तोंडपाटिलकी
करण्यास काहीं हरकत नाहीं.' - आगर ३.६१. [तोंड+पाटिलकी=
पाटलाचें काम] ०पाठ-वि. पुस्तकाच्या सहाय्यावांचून केवळ
तोंडांनें म्हणतां येण्यासारखा; मुखोद्वत. [तोंड+पाठ=पठण केलेलें]
०पालट-पुखी. १ (अरुचि घालविण्याकरितां केलेला) अन्नांतील
फेरवदल. २ अन्नांत फेरवदल करून अरुचि घालविण्याची क्रिया.
[तोंड+पालट=बदल] ०पिटी-खी. १ (वडील, गुरु इ० कांशी)
आज्ञा न मानतां तिचें औचित्य इ०कासंबंधीं केलेली वाटाघाट;
(वडिलांशीं, गुरूंशीं) उद्धटपणानें वाद घालणें; उलट उत्तर देणें;
प्रश्न इ० विचारून अडवणूक करणें. 'गुरूंशीं करिती तोंडपिटी।' -
विपु १.५७. २ (दगडोवास शिकविण्याकरितां, विसराळ माणसास
पुन्हां पुन्हां बजाविण्याकरितां, थिळर जनावरास हांकलण्याकरितां
करावी लागणारी) व्यर्थ बडबड, कटकट, वटवट. [तोंड+पिटणें]
०प्रचिती-प्रचीति-खी. खुशामत करण्याकरितां (एखाद्याच्या)
व्यक्तिमाहात्म्यास, भाषणास, अस्तित्वास मान देणें; आदर दाख-
विणें. [तोंड+प्रचीति] ०प्रचीत-क्रिवि. १ तोंडासारखें; खुशामतीचें;
तोंडापुरतें (भाषण, वर्तन इ० करणें). २ माणूस ओळखून, पाहून;

माणसामाणसांत तारतम्य ठेवून (बोलणें, चालणें, वागणें). ०प्रचीत बोलणारा-चालणारा-वागणारा-वि. माणसामाणसांत तारतम्य ठेवून चालणारा, बोलणारा, वागणारा. ०फटालकी-फटाली-खी. तोंडाची निरर्थक वडवड, वटवट, टकली. [तोंड+ध्व. फटां! द्वि.] ०फटाला-ह्या-वि. मूर्खपणानें कांहीं तरी वडवडणारा; बकणारा; वटवट करणारा. [तोंड+ध्व. फटां!] ०फट्याळ-वि. तोंडाचा फटकळ; शिवराळ; तोंडाळ; वातेफरास; अंगीं कर्तृत्व नसून लंग्या-लंग्या वाता झोंकणारा. ०फट्याळी-खी. शिवराळपणा; तोंडाळपणा; वावडूकता. [तोंडफट्याळ.] ०वडवड्या-वडव्या-वि. निरर्थक वटवट, वडवड करणारा; बकवकणारा; टकली चालविणारा. ०वंद-वांधणी-पुखी. गाडीच्या चाकाच्या तुंब्यावरील बाहेरील वाजूचें लोखंडी बंडे, पंढी. आंतील वाजूच्या कड्यास कटवंद असें म्हणतात. [तोंड+वंद=वांधणी] ०वळ-न. वक्तृत्वशक्ति; वाक्पटुता; वाक्चातुर्य. 'आंगवळ न चांगवळ देरे देवा तोंडवळ.' ०वळाचा-वि. ज्याला बोलण्याची हातोटी, वक्तृत्वला साधली आहे असा; तोंडवळ असलेला; भाषणपटु; जवेफरास. ०वाग-खी. (राजा.) चेहरेपटी; चेहऱ्याची ठेवण, घडण; मुखवटा. ०वांधणी-खी. १ तोंडवंद पहा. २ (होरांचा वंद) कातड्याच्या मोटेच्या सोंडेच्या टोंकाकरितां वाजुला शिवलेला गोटा. ०भडभड्या-वि. तोंडास येईल तें वडवडत, बक्त सुटणारा; बोलण्याची, वडवडण्याची हुकी, इसळी ज्यास येते असा; भडभडून बोलणारा. ०भर-वि. तोंडास येईल तेवढा; भरपूर. 'हॅमिल्टन यांनीं खर्चवाडीवद्दल तोंडभर मागणी केली होती.' -केले १.१९८. ०मार-खी. १ रोग्यावर लादलेला खाद्यपेयांचा निर्वध, पथ्य. २ एखाद्यास बोलण्याकरितां तोंड उघडून देणें; भाषणवंदी. ३ (ल.) (एखाद्याच्या) आशा, आकांक्षा फोल ठरविणें; (एखाद्याचा केलेला) आशामंग; मनोमंग; निराशा. (क्रि० करणें). ०मारा-पु. १ शेतीच्या कामाच्या वेळीं पिकांत वागैर काम करतांना गुरांच्या तोंडाला जाळी, मुंगसें, मुसकें बांधणें. २ (एखाद्यास केलेली) भाषणवंदी; खाद्यपेयांचा निर्वध. ३ (प्र.) तोंडमार. तोंडमार अर्थ ३ पहा. ०मिळवणी-खी. १ जमा आणि खर्च यांचा मेळ; तोंडें मिळविण्यासाठीं मांडलेला जमाखर्च. २ ऋणको व धनको यांच्यातील हिशेबाची वेवाकी, पूज्य. ३ मेळ. -शर. ०मिळवणी खातें-न. (जमाखर्च) कच्चे खातें (याचे देणें येणें सालअखेर पुरें करून खुद्द खात्यांत जिरवितात). ०लपट्या-वि. तोंड लपविणारा; छपून राहणारा; दडी मारून बसणारा. ०लाग-पु. शिणें असलेल्या जनावरांच्या तोंडास होणारा रोग; यांत लाळ गळत असते. ०वळख-त्री (प्र.) तोंडओळख पहा. ०वळग-वळा-नप. चेहरा; चर्या; मुद्रा; चेहऱ्याची घडण, ठेवण; रूपरेखा; चेहरामोहरा; चेहरेपटी; मुखाकृति; मुखवटा.

[तोंड+वळ=रचना] ०धीख-न. (ल.) तोंडानें ओकलेले, तोंडांतून निघालेले, विषारी, वाईट भाषण, बोलणें. [तोंड+विष] ०शिनळ, शिंदळ-वि. अचकटविचकट, वीभत्स बोलणारा; केवळ तोंडानें शिनळकी करणारा. ०शेवळें-न. मुंडावळ. -वदलापूर २७७. [तोंड+शेवळें=शेवळें] ०सर-क्रि. तुडुंब; तोंडापर्यंत; भरपूर. ०सरता-वि. अस्खलित, तोंडपाठ न म्हणतां येण्यासारखा; अडखळत अडखळत म्हणतां येण्यासारखा (श्लोक, ग्रंथ इ०). -क्रि. घसरत घसरत; अडखळत; चुका करित; कसेत्रसे; आठवून आठवून. [तोंड+सरणें] ०सुख-न. १ एखाद्यानें केलेल्या अपकाराचें शरीरानें प्रतिभार करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे केवळ तोंडानें यथेच्छ शिव्यांचा, अपशब्दांचा भडिमार करून त्यांत सुख मानणें. २ जिह्वा मोकटात सोडून वाटेला तसें बोलण्यांत मानलेलें सुख; यथेच्छ व अद्वातद्वा केलेलें भाषण; (एखाद्याची काढलेली) खरडपटी; बोडंती. (क्रि० घेणें). ०सुख घेणें-(एखाद्याची) खरडपटी काढणें, हुजरी घेणें; (एखाद्यावर) शिव्यांचा, अपशब्दांचा भडिमार करणें. ०सुटका-खी. १ जिमेचा (बोलण्यांतील) स्वैरपणा; सुळसुळीतपणा; वाक्चापल्य; जवेफराशी; (भाषण इ०कांतील) जनलज्जेपासूनची मोकळीक. २ भाषणस्वातंत्र्य; बोलण्याची मोकळीक. ३ तोंडाळपणा; शिवराळपणा. ४ (पथ्य, अरुची, तोंड येणें इ० कांपासून झालेली) तोंडाची सुटका, मोकळीक; तोंड बरें होणें; खाण्यापिण्याला स्वातंत्र्य. [तोंड+सुटणें] ०हिशेबी-वि. अनेक रकमांचा मनांतल्या मनांत चटकून हिशेब करून सांगणारा बुद्धिमान (मनुष्य); शीघ्रगणक. तोंडागळा-वि. (तोंडानें) बोलण्यांत, वक्तृत्वशक्तींत अधिक. 'कीं शेपाहूनि तोंडागळें। बोलकें आर्थी।' -झा ९.३७०. [तोंड+आगळा=अधिक] तोंडातोंडी-क्रि. १ समोरासमोरे २ बोलण्यांत; बोलाचालींत. [तोंड द्वि.] तोंडाळ-वि. १ दुसऱ्यावर तोंड टाकणारा; शिवराळ; भांडखोर. 'लटिकें आणी तोंडाळ। अतिशयेसी।' -दा २.३.१०. २ वडवड्या; वाचाळ. [तोंड] म्हू० हाताळ पुरवतो पण तोंडाळ पुरवत नाहीं=शिवराळ माणसापेक्षां चोर पुरवतो. तोंडाळणें-उक्ति. बकवक करून गुप्त गोष्ट फोडणें; जीस पाघळणें. [तोंडाळ] तोंडोतोंड-क्रि. तोंडापर्यंत; कांडोकांड, तुडुंब; तोंडसर. तोंडोळा-पु. तोंडवळा; चेहरेपटी. [तोंड+ओळा, वळा प्रत्यय]

तोडक-न. तोडण्याची क्रिया; तटका; तटका तोडणें; एकदम संबंध तोडून टाकणें; तंटा. 'पहिलेंचि तोडक कां गा नाहीं केले। आतां उपेक्षिले न सोडी मी।' -तुगा ४४४२. -वि. भांडखोर; तुटसाळ; ज्याचें कोणाशीं पटत नाहीं असा. [तोडणें]

तोडकणें-अक्रि. (प्रां.) झाडावर पूर्ण वाहून पाडास येणें (आंव इ०). [तोंड]

तोडका-गा-पु. (विरु. तोडगा.) तोडगा पहा.

तोडगरसुळी-खी. विवाहसमयी नवऱ्यामुलीने घालाव-याची एक गरसुळी, माळ. [तोड+गरसुळी=गळेसरी]

तोडगा-पु. १ भूतबाधा, पिशाच्च, रोग इ० नाहीसे करण्याकरितां करितात तो जादूटोणा; मंत्रतंत्र; छाडू; कुवेडे इ०. (कि० करणे; वांघणे). २ बागुलवोवा; जुजगावणे. ३ कृत्रिम रीतीने देवी आणण्याकरितां टोंचणे; देवी काढणे; टोंचणे. ४ ज्योतिषी इ० कांनीं सांगितलेले शुभाशुभविषयक भविष्य घडून येणे; ज्योतिष्याने सांगितलेल्या शुभाशुभ भविष्याचा, औषध इ० कांचा आलेला पडताळा; प्रत्यंतर; प्रत्यय; अनुभव. (कि० येणे; उतरणे; पडणे). ' औषधाने जो गुण येईल म्हणून तुम्ही सांगितले तो माझ्या तोडग्यास आला. ' [हि.] तोडगेकरी-वि. देवी टोंचणारा; तोडगा करणारा. [तोडगा+करणे]

तोडजोड-खी. १ यंत्राचे भाग सुटे, मोकळे करून पुन्हां जोडण्याची क्रिया. २ तडजोड; समेट; न्याय, निवाडा तोडणे; सलोखा घडवून आणणे; घटवटना. (कि० पाडणे). ३ (एखादा व्यवहार सुरळित चालावयासाठीं योजलेला अडचणीतून मार्ग काढण्याचा) उपाय; शकल; हिकमत; युक्तिप्रयुक्ति. ४ सावकाराचा तगादा, वादीची मागणी, हक्क इ० कांचा दोघांच्या संमतीने वेवाणवेवाण करून निकाल लावणे. (कि० करणे; पाडणे; लावणे; लागणे). ५ (सामा.) (कामे इ० करण्याचा) उरक; झपाटा; शिताफी; आवरशक्ति; आवर; आटोप आणि हातोटी. ६ (-अव.) युक्त्याप्रयुक्त्या; खुव्याखाव्या; क्लृप्त्या. [तोडणे+जोडणे]

तोडणावळ-खी. (लाकडे इ०) तोडण्याची, फोडण्याची मजुरी, खर्च. [तोडणे]

तोडणी-खी. १ तोडण्याची, कापण्याची, छाटण्याची, तुकडे करण्याची क्रिया. २ तगादा करणे; खनपटीस वसणे; लकडा लावणे; आग्रह करणे. (कि० लावणे; लागणे). [तोडणे]

तोडणे-उक्रि. १ शस्त्राने, कापण्याच्या साधनाने, अंगवळाने (एखाद्या वस्तूवर) घाव घातल्यासारखे करून, ओढल्यासारखे करून, धसकावून, खांडून, खापळून, चिरून, तासून (तिचे) तुकडे करणे; छाटणे; जोराने विभक्त, वेगळा करणे; कापणे (या अर्थी तोडणे व मोडणे या दोन धातूतील फरक लक्षांत घेण्यासारखा आहे. ज्यावेळीं शस्त्राच्या आघाताने किंवा आकस्मिक शरीर-शक्तीने व जोराने एखाद्या वस्तूचे तुकडे करितात त्यावेळीं ' तोडणे ' हा धातु योजतात. मोडणे या धातूच्या अर्थात (पदार्थाच्या) मूळच्या रूपांत, आकारांत जोराने अथवा कशाहि रीतीने छिन्नविच्छिन्नता घडवून आणणे असा ध्वनि असतो. मोडणे पहा). ' कां शस्त्रवरी तोडल्या. ' -झा ६.३७०. २ (मूल) अंगावर पाजण्याचे बंद करणे. ' मूल तोडले. ' स्तन मार्गे घेणे; काढून शको. ४. २१

घेणे. ' थान तोडले. ' ३ (एखादी वस्तु देण्याचे) बंद करणे; (एखादी वस्तु देण्याचे परिमाण) कमी करणे. ' क्षुधा तृषा कोंडी. आहारात तोडी. मारुनियां. ' -झा ६.३४६. ' त्याचे अन्नच तोडले पाहिजे. ' -कोरकि ४१७. ४ (फौज, खर्च, कारखाना, पगार इ०) कापणे; छाटणे; कमी करणे. ५ मोडणे; वरखास्त करणे; बंद करणे (भागीदारीचा धंदा, व्यवहार, मैत्री अथवा इतर संबंध, एके ठिकाणीं जमलेली-संयुक्त असलेली मंडळी, समिति). ६ (कलह, भेद, गडवड, दंगा इ०) मिटविणे; शांत करणे; समाप्त करणे; संपविणे. ७ लचका तोडणे; कुरतडणे व फाडणे; दातानीं, नखांनीं धरून ओढणे. ८ (अतिशयोक्तीने) (ढकून, माशा, डांस इ०कांनीं) चावणे व सतावून, पिसाळून सोडणे; (तगादेदार, भिकारी, काम करून घेणारे इ०कांनीं) खनपटीस वसून, तगादा लावून छळणे; सतावून टाकणे. [सं. त्रोटन, तुड् (तोडति); प्रा. तोड; गु. तोडवुं; हिं. तोडना; सिं. तोडणु] (वाप्र.) तोडजिणें-अक्रि तोडतां येणे; तोडणे. ' मग मनोरथुवेलीचीं फळे. हातें तोडजेंती. ' -शिशु ७२. [तोडणे] तोडून घेणे-सक्रि. खंडाने, मक्त्याने, इजारा करून (शेत इ०) स्वतंत्रपणे वहिवाटीस घेणे; वेगळे करून, वांटणी करून घेणे. तोडून देणे-सक्रि. खंडाने, मक्त्याने, इजारा करून (शेत इ०) स्वतंत्रपणे वहिवाटीस देणे. सामाशब्द- तोडमोड-खी. १ (कर्जफेड, अडचण इ० कारणांमुळे सोन्याचांदीचे दागिने, मांडी-कुंडी इ० सामान) मोडून, विकून पैसे करणे. २ दोन विरुद्ध पक्षांतील मतभेदाच्या, आक्षेपाच्या बाबी कमी करून त्यांत तडजोड, सलोखा घडवून आणण्याची क्रिया; तडजोड; तोडजोड; तोड. ३ धान्याच्या रूपाने शेतसारा ठरविण्याची क्रिया. ४ (सामा.) (एखाद्या कामांतील) खाव्याखुव्या; मळख्या; ममेस्थाने; (एखाद्या धंद्यातील) आडमार्ग; मुरड; आडाखे; (एखाद्या यंत्रांतील) गुंता-गुंत; हातोटी; गुरकिल्ली; मळखी. ५ मोडकीतोडकी मांडीकुंडी, दागदागिने, हत्यारें, किडुकमिडुक इ०. [तोडणे+मोडणे]

तोडमोड-खी. लिहिणे, बोलणे इ०कांची जी रीत ती. [मोड द्वि.]

तोडर-पु. १ पायांतील एक दागिना; तोरडी; तोडा. ' हडोपरी बाउली तोडरी काढिति दैत्यांची. ' -दाव ८१. ' लांबु रुद्रु असे तोडर. ' -उषा १०८४. ' अंदु तोडराचा झणत्कार. ' -वेसीस्व ३.७२. ' तोडर दानवांचा सिसाळीं. वामचरणीं कळ-तेस. ' -निगा १११. २ हातांतील एक अलंकार. ' तोडर करी सदा गर्जत. ' -देवीदास, भामावर्णन. [का. तोडर=साखळी, सन्मानचिन्ह] (वाप्र.) -रीं घालणे-जिकणे; वळणीस आणणे; पाडाव करणे. ' कामादिक सहा वैरी. येणे उपदेश शस्त्रधारी. जिणोनि घालितां तोडरीं. मग संसारी अरि नाही. ' -एमा

१.१०५. 'कामकोध जेणें घातलें तोडरीं। विदारिले वरी लोम दंम।' - रीं बांधणें-(पायाला बांधणें-कल्पनेनें किंवा तोरड्यां-वर मुर्ति काढून) (एखाद्यावर) हुकूम, अधिकार, सत्ता गाजविणें, गुलाम करणें; स्वाधीन करून घेणें; कवज्यांत ठेवणें. 'कलिकाळ तोडरीं बांधोन। लंकेस सुखें नांदेका।'।

तोंडली—स्त्री. एक वेळी व तिचें फळ. [सं. तुंडिकावल्ली] ०भात, तोंडलीं(ले)भात-पु. तोंडलीं, मसाला इ० पदार्थ घालून केलेला भात.

तोंडलें—न. तोंडलीचें फळ. हीं फळें तुळतुळीत हिरव्या रंगाचीं, सुमारे इंच-अर्धा इंच जाड व दोन तीन इंच लांब असतात. यांची माजी करितात. हें गोड, थंड, मलाचा अवरोध करणारें, जड, रक्तपित्त, दाह व सूज यांचा नाश करणारें आहे. हें बुद्धि मंद करणारें आहे असें म्हणतात. -योर १.४२. 'म्हणती सद्यःकीर्तिप्रज्ञास्पर्श तोंडलें कवि त्या।' -मोविराट ३.५१. [तोंडली]

तोंडवळी-ळ-स्त्रीन. (विरु.) तोंडली, तोंडलें पहा.

तोडशी—स्त्री. कासारानें एक हत्यार. -बदलापूर ९६.

तोडस—पु. (गो.) लांकडी खिळा, खुंटी.

तोडा—पु. १ (लांकूड इ०) तोडण्याची क्रिया; (फुलें, फळें इ०) छुडण्याची, तोडण्याची, गोळा करण्याची क्रिया. (क्रि० करणें; काढणें; घेणें; उतरणें; तोडणें). २ (लांकूड इ० कांचा) तोडलेला भाग; तुकडा; ठोकळा; ओंडा. 'सुतळीचा तोडा' ३ (वे.) मिरच्या, कापूस इ० काढण्याचा, तोडण्याचा हंगाम. [तोडणें] ०काढणें-आवणाच्या मुरगळलेल्या काड्या वेणणीवरोवर उपटणें. -बदलापूर २९४. ०टाकणें-(गवंडीकाम) विहीरीच्या बांधकामांत, घराच्या भितींत-तीं बांधीत असतांना-कोनाडा इ०करितां रिकामी जागा सोडणें. तोडातोड-डी-स्त्री. १ सर्रास, सर्वसाधारण किंवा जोराची खापल्याची, तोडण्याची, छाटण्याची, कापण्याची क्रिया; छाटाछाट; कापाकाप. २ (ल.) (एकमेकांतील व जोराची) सतावून सोडण्याची, छळण्याची, त्रास देण्याची क्रिया. ३ (आईपासून मुलास, नवऱ्यापासून बायकोस कठोरपणानें) तोडणें; दूर ठेवणें; ताटातूट, वियोग करणें. ४ कठोरपणें ताटातूट, वियोग झालेली स्थिति. [तोडणें द्वि.] तोडामोडा-पु. १ (मिळकती, दुकानें, धंदा, दागदागिने, सामानसुमान इ०) मोडणें; विकणें; विल्हेवाट लावणें; पैसे करणें. २ (एखाद्या संघटित योजनेच्या, विधानाच्या, कारखान्याच्या अंगोपांगांची) वाताहत, फाटाफूट करून तें वंद, वरखास्त करणें. (क्रि० करणें). ३ (एखादी इमारत, जिनस, धंदा इ०) मोडकळीस येणें, आणणें; मोडकळीस येऊं देणें; विस्कळित होऊं देणें; मोडतोड करणें; नाश करणें. ४ विस्कळित,

पांगापांग झालेली, उध्वस्त, नासधूस झालेली स्थिति. (क्रि० करणें; होणें). [तोडणें+मोडणें]

तोडा—पु. १ सोन्याचीं, चांदीचीं-मोहरा, रुपये इ० हजार नाणीं भरलेली पिशवी. -बाडमा १६४. 'श्रावणमासि खर्चतो कोटधावधि तोडा।' -राला २.१०१. २ वंदुकींतील दारू पेटविण्याचा काकडा; जामगी. 'पहान्यास शिपाई उभे पेटवुनी तोडा।' -राला १०१. ३ दोराचा, दोरीचा, सुतळीचा हात-दोन हात लांब तुकडा. ४ कठिण व जाड जरतार. ५ (दारुकाम) फुलवाज्या, वाण इ० बांधण्याच्या उपयोगाचा खिखलांत भिजविलेला सुताचा दोरा, वाख. [तोडणें] तोड्याची वंदूक-स्त्री. तोड्यानें, काकड्यानें दारू पेटवून उडवावयाची वंदूक. इच्या उलट चापेची वंदूक. ०सांखळी-स्त्री. (वैलगाडीचा धंदा) वैलाच्या गळ्यांत घालावयाची पितळेची सांखळी.

तोडा—पु. १ (सोनारी धंदा) हातांत, पायांत घालावयाचा सोन्याचा, चांदीचा एक प्रकारचा दागिना. २ शिंदेशाही घडणीचीच पण क्वचित् पोकळ वनावाची (ख्रियांच्या) हातांतील सोन्याची जाड सांखळी. ३ (क्रि०) दरवाज्याच्या मुख्य चौकटीच्या वरच्या चौकटीची वगैरे तोड्यासारखी नक्षी. ४ (पगड-बंद) सांखळीच्या कड्यांच्याप्रमाणें केलेले पागोट्यांतील बांधणीचें काम. ५ लुगड्याच्या कांठांतील कड्यांच्या सांखळीच्या आकाराची विशिष्ट रचना (इं.) डिझाईन. ०उठविणें-(चांदीच्या हत्यारांचा धंदा) नग तयार झाल्यावर त्यावर शिलई करणें; तकाकी देणें. शिंदेशाही तोडा-पु. एक बोट जाडीच्या चांदीच्या, वर्तुळाकार कड्या करून एका कडीचीं निमुळतीं टोकें दुसऱ्या दोन कड्यांतून गोविलीं जातील अशा रीतीनें त्या कड्या एकमेकांत अडकवून पायाच्या मापाचा हा दागिना करतात. क्वचित् कड्यांना तोंडाशीं मोगरे केलेले असतात किंवा मळसूत्र असतें.

तोडा—पु. (वाद्य.) सतार वगैरे वाद्यांच्या गतीस शोभणारा स्वरसमूह; तबल्याचा, नृत्याचा एक विशिष्ट बोल.

तोंडा—पु. एक पालेभाजी; (विरु.) तोंड्या पहा.

तोंडाक—न. (गो.) तोंडीलावणें. [तोंड]

तोडी—स्त्री. (संगीत) एक राग. ह्या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत व तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. वादी धैवत, संवादी गांधार. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर. ह्याचे गुजरी तोडी, विलासखानी तोडी; वहादुरी तोडी इ० प्रकार आहेत. 'महादेव कविराज पुण्यामध्ये रहाती। त्याचे छंद ऐकोनी गुणीजन गाती। बदलून अंतरी मग उलटे वाहती। तोडीमध्ये श्रानपछान करती।' -सला ४. [सं. त्रोटकी; प्रा. तोडइ] ०थाट-पु. (संगीत) एका थाटाचें नांव. ह्या थाटांत शुद्ध

पड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल धैवत व शुद्ध निषाद असे सात स्वर असतात. [तोडी+थाट]

तोडी—झी. १ तोड; युक्ति. 'डागदार वधती नाडी दवा देत तोडी चालवी जरी बाधा नाही जडली.'—ऐपो ४३७ २ (गो.) पानाचा, फळाचा देंठ. उदा० 'दोडक्याची तोडी.' [तोडणे]

तोडी—झी. मोठ्या पोटाची व लहान तोंडाची बावूची करंडी—बदलापूर १३३.

तोंडी—झी. १ विण्याचा डेरा व दांडी यांच्या सांध्याची जागा. २ सांधा जोडणारी लांकडाची पट्टी. ३ मृदंग, ढोलकें इ० बायाचें तोंड. ४ (ना.) विहीरीची पाळ. [तोंड]

तोंडी—झी. (तंजावरी) लहान घागर; कळशी. [ता. तोंडी, तोंडु=तोंदणे]

तोडीची पाटली—झी. पाटलीचा एक प्रकार. हिला फांसा नसून केवळ तोंडे मिळविलेली असतात. याच्या उलट फांशाची पाटली. [तोडणे+पाटली]

तोडीजोडी—झी. (प्र.) तोडजोड पहा.

तोडीघ—वि. तोडलेलें; छाटलेलें (लांकड इ०). [तोडणे]

तोंडोल—न. (ना.) तोंडलें.

तोंडोळी, तोंडोळें—झीन. (प्र.) तोंडली, तोंडलें; तोंडली पहा.

तोंड्या—पु. एक पालेमाजी. तोंडा पहा.

तोणकाँ, तोंडकाँ—पु. (गो.) दांडा. [का. दोणणे] तोणकावचें—सकि. (गो.) दांड्याने मारणें. तोणी—झी. (गो.) आंखुड काठी. दोणी पहा.

तोणकी—झी. (गो.) एक लहान माशाची जात; मासळी.

तोणी—णो—झी. (गो.) मोठी व चारीक ऊ. दोणा पहा.

तोतया—पु. फसवणूक; लबाडी; सोदेगिरी; वनावट लेख, हकीगत; (विशेषतः) गादी, गादीवर हक्क मिळावा म्हणून केलेली वतावणी; फसवणूक; सोदेगिरी. —मोल. —वि. केवळ कांहीं सादृश्यावरून दुसऱ्याचें नांव सांगून, दुसऱ्याची वतावणी करून (राज्यावर) हक्क सांगणारा; खोटा वारस; ठक; भोंदु; (सामा.) दुसऱ्याची वतावणी करणारा उपटसुभ, लबाड (मनुष्य). 'तोतया रत्नागिरीस अटकेंत होता.'—वाडसमा २.१२१. [का. तोताय] सामाशब्द—तोंतयेगिरी—झी. (कायदा) आपण दुसरेच कोणी इसम आहोंत असें भासवून केलेली फसवेगिरी; (इं.) परसोनेशन. —धका १८३.

तो(तों)तरा, तोंतळा—वि. अडखळत अडखळत, एक एक अक्षर दोन तीन वेळां उच्चारित वोलणारा; वोलतांना अडणारा, लागणारा; चोचरा. [ध्व. हिं. तोतला]

तोता—पु. पोपट; राघू. 'मज मैनेचा अंतरंग तोता।'—प्रला १५८. [हिं.]

तोता—पु. मोरचूत; (प्र.) दुतिया पहा. [हिं. तूता]

तोतो—झी. (बालभाषा) अस्थंगस्नान; तेल इ० कांणी शरीर माखून न्हाणें. [ध्व. डोकें थापटण्याचा]

तोदा—न. (तिरंदाजाचें) नेम मारण्याचें स्थान; लक्ष्य; संधानविंदु; निशाण. [फा.]

तोंदेळ—वि. (प्रां.) ल्ह; मोठ्या पोटाचा; ढमाल्या; तुंदिल. [सं. तुंदिल]

तोप—पु. १ (गो.) टोप. २ (कु.) मोठें पातेलें. [सं. स्तूप; का. टोप्प]

तोपची—पु. तोफखान्याकडील अधिकारी; गोलंदाज. [तुर्की तोपची]

तोपण—अक्रि. (गो.) आंत रिघण्याची, घुसण्याची क्रिया.

तोंपर्यंत—पावेतों—किवि. तंवर; त्यावेळेपावेतों. [तों+पर्यंत पावेतों]

तोपारो—पु. (गो.) खर्ची नांवाच्या मासळीचें पिल्ल.

तोपियाँ—पु. (गो.) सरडा; दोपियाँ.

तोपुलो—पु. (कु.) लहान पातेली.

तोपूल—न. (गो.) लहान टोप. [गो. तोप]

तोफ—झी. १ आंत दारू भरून वार काढण्याचें, गोळे फेंकण्याचें यंत्र. (कि० मारणें). [तुर्की तोप्] (वाप्र.) तोफेच्या

तोंडीं देणें—१ (एखाद्यास) तोफेच्या तोंडासमोर उभें करून त्याच्यावर तोफेचून गोळा सोडणें; तोफेचें उडविणें; ठार करणें. २

(ल.) (एखाद्यास) संकटाच्या, कठिण परिस्थितीच्या तोंडीं देणें.

३ (एखाद्या कृत्याचे) दुष्परिणाम भोगण्यास पुढें करणें. सामा-

शब्द—तोफखाना—पु. १ तोफांचा समुदाय. २ तोफा, दारूगोळा इ० युद्धसामुग्री ठेवण्याचें ठिकाण. [तोफ+खाना=घर, ठिकाण]

तोफची—तोपची पहा. तोफजी—झी. गोलंदाजी. 'वर्कदाजी व तोफजी फिरंगी याची निस्सीम म्हणावी तैसी.'—ब्रप ७७.

तोफा—फां—वि. नामी; उत्कृष्ट; तलम; दुर्मिळ; मूल्यवान; तन्हेवाईक; चांगलें (वज्र इ०). [अर. तुह्फा]

तोयण—त—झी. अपराध न करितां आलेला अपराधाचा आरोप, आळ. (प्र. विरु.) तोहमत; तोहमत पहा. 'अशा निंदा रीतीनें शरण जाऊन राजा आपल्यावर तोबत आली होती तीपासून सुटला.'—इंग्लंडची वखर १२६.

तोबरा—पु. १ हरमरे, चंदी इ० आंत भरून घोड्याच्या तोंडाला लावावयाची कातड्याची, पडमाची पिशवी. 'औषध सु-चणक करपी पीतपट पसाहि तोबरा माप.'—मोद्रोण १० ४८. २ टपालवाल्याची पत्रे इ० वाहून नेण्याची पिशवी. ३ (ल.)

आंत अतिरिक्त पदार्थ भरल्यामुळे किंवा राग इ०कांमुळे पिशवी-सारखे फुगलेले तोंड. ४ (वैल्गाडी) चाबूक, कुण्या, खुपण्या इ० ठेवण्यासाठी गाडीस बांधलेली एक पडमाची पिशवी. [फा. तोबा] म्ह० तोयऱ्याला पुढे लगामाला पाठीमागे=कामचुकार, भोजनभाऊ, आयतोजी इसमासंबंधी योजतात (खायाला आधी, कामाला कधीमधी याप्रमाणे).

तोबा—पु. १ वजाला पीळ घालून, मारण्यासाठी केलेला जाड कोरडा (गदी मोडण्यासाठी हा लोकांना मारतात). 'विठोबा भला मारिला तोबा। कंवर मोडली।' २ अतिशय गदी; दाटी. 'यात्रेत अगदी तोबा उडून राहिला.' तोबेमार—पु. तोब्याने मारणे; तोब्याचा मार. [तोबा+मार]

तोबा, तोबा तोबा—उद्गा. (मुसलमानांत रूढ) पश्चात्तापाचा, दुःखाबुल्लतेचा हाय। हाय।, अरेरे! या अर्थाचा उद्गार. 'बहु हाय। हाय। म्हणति प्राकृत बुध हंत। हा। यवन तोबा।' —मोभीष्म ४.१४. [अ. तौबा; फा. तोबा]

तोमर—पुन. घुसळावयाच्या रबीच्या आकाराचे एक लोखंडी आयुध. [सं.]

तोय—न. पाणी; उदक. 'फळ तोय वर्जून समस्त। निराहार वैसला रघुनाथ।' [सं.] सामाशब्द—०तारी—खी. (पाण्यांतून तारून नेणारी) नाव; होडी. 'तुझी तोयतारी त्वरे आणि तीरी।' —वैसीस्व प्रस्तावना पृ. १३. [तोय+तारणे] ०द—पु. मेष; ढग. [सं. तोय=पाणी+सं. दा=वेणे] ०रास्त्री—शि—पु. पाण्याचा सांठा; समुद्र; सागर; उदधि. 'जननिजनक पुत्री तात सीताविलासी। वचननिगम त्याचा आडवा तोयरासी।' —मुरामा अरण्यकांड २३. [सं. तोय+राशि=रास]

तोय—खी. कलावतूची विणलेली जाळीदार पट्टी; जर. तुई, तोई पहा.

तोर—खी. (कु.) तूर पहा. [हि.]

तोर—न. (कु. हेट. राजा.) कोंवळा कच्चा आंबा; कैरी. [सं. तुवर=तुरट; तुल० का. तोरे=पक्क]

तोर—पु. आंब्याचा मोहोर. [तुरा]

तोरंजन—न. ईड; ईडलिंग; महालुंग. [फा. तुरंज]

तोरड—पु. (काव्य.) तोडा; पुरुषांचे एक पादभूषण; (विरु.) तोडर; तोडर पहा. 'हत्तीचे पार्थी तोरड।' —ऐपो १४. तोरडीं घालणें—जिकणे; दमन करणे; पाडाव करणे; कवजांत आणणे. तोरडीं घालणें पहा. 'जयाची कामना धांवडी। काळ घातला तोरडीं।' —

तोरड—पु. अंबाडीचा कोरडा, असड. —बदलापूर १३.

तोरडी—खी. झियांचे एक पादभूषण. हें सामान्यतः चांदीचे असते. 'पार्थी सांखळ्या तोरड्या।' [तोडर]

तोरण—न. १ (घराच्या) पुढील दरवाजाच्या चौकटीची वरची आडवी पट्टी; गणेशपट्टी. २ समारंभ, उत्सव इ० आनंद-प्रसंर्षी घर, मांडव इ० कांच्या प्रवेशद्वाराजवळ आंब्याची पाने, डाहाळ्या, फुले इ० दोरीत ओवून बांधतात ते मंगलचिन्ह. 'वोस र्हुई तोरण बांधिलें। कां उपवासी अत्रे लिपिलें।' —ज्ञा १३.४६९. ३ होळीवर, देवादिकांवर बांधतात ती नारळ, खोवऱ्याच्या वाट्या इ० कांची माळ. ४ तराजूचा कांटा ज्यांत द्रव्यून तिकडे हलतो ते दुवेळके. [सं.] सामाशब्द—०टका—पु. लभमंडपावरील कर. [तोरण+टका] ०मेठ—खी. लभावरचा कर, पट्टी.—शर. [तोरण+मेठ=नजराणा] ०वेस—खी. लभकार्यांत घराच्या मुख्य दरवाज्यावर केळीचे खुंट लावून केलेली कमान. सामान्यतः ही कमान महारांनी त्यांच्या पोस्ताच्या हक्काबद्दल उमारावयाची असते. [तोरण+वेस=दरवाजा, प्रवेशद्वार]

तोरण—खी. एक काटिरी फळझाड. हें करवंदाच्या झाडासारखे असून डोंगराळ प्रदेशांत होतें. यास फुलांचे तुरे व पिवळट रंगाचीं फळे येतात. —न. वरील झाडांचे फळ, हें खाण्यास धांगले लागतें; हें तुरट, आंबट, उष्ण व गुरू असून रक्तपित्तनाशक, कफ व वात यांचा नाश करणारे व सारक आहे. गांगेस्क म्हणून तोरणाची एक दुसरी जात आहे. —वगु ४.१५.

तोरणा—पु. हळवार, हळक्या जमीनींतील भात. —बदलापूर २८३.

तोरणें—न. (कों.) रहाटगाडग्याच्या कनेकडाचे पुढले टोंक ज्यावर ठेविलेले असतें व ज्याच्या खालून वैल फिरत असतो ते लांकूड. याच्या जवळच कनेकडांत तुंब घातलेले असतें. 'तोरणावर कनेकड फिरतें.'

तोरप, तोराप—न. (कु.) (नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे) आवगी न करितां मातांचे पीक घेतां यावे म्हणून भाजून तयार केलेली जमीन; असल्या जमीनींत उभे असलेले पीक.

तोरमली—खी. अपक्क व कनिष्ठ जातीच्या हिऱ्याची एक जात. सिलोन वेदांत यास तुरमली म्हणतात; संस्कृत भाषेत यास गंधर्व व वैद्यक ग्रंथांत वैकांत म्हटले आहे. ही पांढरी, दिखी किंवा निळी असते; हिच्या निरनिराळ्या रंगांवरून माणिक्यकरूप, त्रिशिलीपन्ना, श्वेत, नीलकरूप, पेरिडाट, सायवेराइट, ब्रायव्हाईट, स्कॉर्ले अशा हिच्या जाती पडल्या आहेत.

तोरमी—खी. एक वाद्यविशेष. 'पावे तोरमी मोहरीं।' —दाव ७०. [सं. तूर्य]

तोरवणी—न. (कु.) धान्य पेरल्यानंतर शिपावयाचे पाणी.

तोरा—पु. (संपत्ति, सौंदर्य इ०कांच्या) अभिमानाचा आविर्भाव; दिमाख; ऐट; डौल; गर्व. 'संपत्तीचा त्यापुढे काय तोरा।' —वामन, स्फुट श्लोक (नवनीत पृ. १३४.) [हिं.; तुल० का.

तोर=प्रामुख्याने वावरणे] ०मिरविणें-दिमाख, ऐट दाखविणें; गर्बानें वावरणें. तोरेंदार-वि. गर्विष्ठ; दिमाखखोर; ऐटवाज; डाम-डोली. [तोरा]

तोरांज-न. (गो.) पपनस.तुरंज पहा.

तोरे-न. १ वनस्पति वगैरे पाण्यामध्यें कुजून त्यापासून (त्यांत स्नान करणारांच्या किंवा तें पिणारांच्या अंगास) कंडू उत्पन्न करण्याचा गुणधर्म; तें पाणी प्याल्यानें, त्यांत स्नान केल्यानें अंगावर उठणारी कंडू, सुज इ० २ (गो.) गरोदर खीस येणारी सुज. ३ (गो.) पांढरा रंग. ' गणपतीस तोरें केव्हां काढणार ? '

तोरो-सना. (नामपुरी, वागलाणी) तुझें.

तोरांइ-वि. (गो.) खरपूस भाजलेला.

तोळ-पु. १ वजन करणें; वजन करण्याची क्रिया. २ वजन करून पदार्थाचें समजलेलें मान, परिमाण. ३ कळ, शोंक. ' राधेयपता-केचा होता मार्गेचि तेथवां तोल । ' -मोर्कण ७.४०. ४ (काहीं जिन्नस तोळतांना) गिन्हाइकांस हवा असेल तेवढ्या वजनाचा जिन्नस देऊन लोकरितीप्रमाणें आणखी थोडासा जिन्नस वर देतात तो. ५ (सामा.) तुलना; वरोवरी; तुलनेस, जोडीस जुळणें; समानता. ' मालोजीस मनसव देऊन तुमच्या तोलाचें करतो. ' ६ (ल.)

महत्त्व; मोठेपणा; वजनदारी; भारदस्तपणा. ' राष्ट्राचा केवल तोल । ' -संप्रामगीतें १०८. ७ -न. वजन करण्याचें परिमाण, माप, वजन. उदा० शेर, मण, तोळा, मासा इ०. [सं. तुळ=वजन करणें] (वाप्र.) ०देणें-(दुसऱ्याचा अपराध, अपकार) सहन करणें, पोटांत घालणें; गम घालणें; गद्द, क्षमा करणें; (दुसऱ्याच्या मतास मान देऊन, आपलें मत वाजूस ठेवून त्याच्या मतास)

मान्यता, अनुमति, संमति देणें; आपला हेका सोडणें. ०मिळविणें-(जरतार धंदा) वजन पडताळून पाहणें. ०लावून ठमकत ठमकत, नखऱ्यानें, छाती काढून चालणें. ०संभाळणें-

समता, साम्य, समतोलपणा राखणें. शोंक जाऊ न देणें, इकडे-तिकडे न झुकणें. तोळाच्चा-वि. १ वरोवरीचा; सारख्या, समता, हिमतीचा, हिमतीचा; जोडीस अनुरूप. २ (ल.) बहुमोल;

भारी. म्ह० जसा बारा वाजेल तसा तोल द्यावा=परिस्थितीप्रमाणें वर्तून ठेवावें. तोलास तोल घेणें-देणें-१ भारंभार घेणें, देणें.

२ (ल.) (द्रव्यव्यय, शौर्य, वक्तृत्व इ० बाबतींत दुसऱ्याशीं) वरोवरी करणें; टक्कर देणें; स्पर्धा करणें. तोडीस तोड घेणें पहा. सामा-

शब्द-०दारी-वि. १ (संपत्तीचा खर्च इ० बाबतींत) टक्कर देण्यास, स्पर्धा करण्यास, तोलास तोल देण्यास, वरोवरी करण्यास तयार

असलेला; वरोवरी करण्याची हिंमत असलेला; याच्या उलट फुसका; सुल्लभ; किरकोळ; क्षुद्र. २ भारी; प्रचंड. ' भागानगरकर मोगल फौज तोलदार सामान पुरा आहे. ' -वाडशाळ १.२. ३ वजनदार;

मातब्बर; भारदस्त; अब्रूदार; मानमान्यतेचा; प्रतिष्ठित. [तोल+फा.

दार] ०दारी-खी. १ तोलासतोल देण्याची शक्ति; स्पर्धा; ईर्ष्या; वरोवरीच्या नात्यानें वागण्याची हिंमत. २ (क.) प्रतिष्ठितपणा; प्रतिष्ठा; भारदस्तपणा; वजनदारपणा; मानमान्यता. [तोलदार]

म्ह० तोलदारीचा हेवा आणि सनकाडीचा दिवा=आपल्यापेक्षां उच्च दर्जाच्या माणसाशीं, अंगीं पात्रता नसतांहि स्पर्धा करणें (मूर्खपणा होय). तोलासन-न. (योग) दोन्ही पायांचे चवडे जमीनीवर टेंकून वसावें. दोन्ही पाय एकाशीं एक जुळवून, दोन्ही हात जमीनीवर टेंकून आसन उचलावें. यास डोलासन किंवा तोलासन म्हणतात. -संयोग ३५३. [तोल+सं. आसन=बसणें, बैठक]

तोळणें-उक्ति. १ वजन करणें; जोखणें. २ मनानें, बुद्धीनें (एखाद्या पदार्थाची, व्यक्तीची) किंमत, महत्त्व, लायकी, वजन इ० ठरविणें; अंदाजणें. ३ (एखादे कार्ये इ० एखाद्यास) झेपणें; तडीस नेण्याचें सामर्थ्य असणें; आटोक्यांत असणें; चांगल्या-रीतीनें करतां येणें; पेलणें. ' तुमच्यानें तोलवेळ तेवढेच घ्या. ' ४ तुलना करणें; (दोन जिन्नस, व्यक्ती इ०ची परस्परशीं) तुळणें. ' जिकी कपटी जी श्री श्रीद-श्रीशीं विशंक तोलावी । ' -मोसमा ४.११. -अकि. (अक्षरशः व ल.) झुकणें; कळणें (एकाबाजूस) शोंक खाणें; वांकणें. [सं. तुळ=वजन करणें] तोलन-न. १ वजन करणें; जोखण्याची क्रिया. २ (ल.) (दोन पदार्थांत) तुलना करणें. [सं.] तोलीव-वि. १ वजन केलेलें; तोललेलें; जोखीव; याच्या उलट मोजीव; मापीव. २ (ल.) मोजकें; परिमित; माफक; योग्य प्रमाणांत असलेलें. [तोलणें]

तोळइ-न. (गो.) होडीवर तयार केलेलें वर्तुळाकार छप्पर.

तोल्ली-खी. (गो.) कोंवळी सुपारी.

तौवर-पु. (राजा.) ज्यामध्यें आंबटपणा आला नाही अशी आंब्याची कोंवळी कैरी. तोर पहा.

तौवर-री-क्रिवि. १ त्यावेळेंपावेतो; तोंपर्यंत. २ ताव-त्काल; तितकावेळपर्यंत; जोंवर याचा उत्तरगामी शब्द. [तों+वर]

तौ(तो)वरी-खी. (कों.) खाऱ्या पाण्यांतील माशाची एक जात.

तोवर, तो(तौ)वरी-पुखी. (को.) कोंवळा कोंब, वेठ; अंकुर; तुरा; डिकशी; अंकुर, तुरा फुटणें. (कि० फुटणें; येणें). ' सोमवळीचे तोवर । तेंचि सोमपान मधुर । ' -कथा ३.८.१३९. [तुरा]

तोवसोळी-खी. (गो.) तवसें किसून केलेलें एक खाद्य. [तवसें]

तोश-खी. जोर; हिंमत; बळ. ' शत्रू तोशीनें जोरीनें चालोन येत आहे. ' -ख ७.३५८९. [फा. तोश्]

तोश—पु. सशाच्या अंगावरील लंब, लोंकर. 'शशोर्ण तोश-नामकं।' -राज्यको २.३०. [फा.]

तोश(ष)क—खी. (व.) गादी. [फा. तृशक्=अंथरूप]

तोश(शे)खाना—पु. कोठार; जामदारखाना; वज्रागार; सरकारी खजिना. 'तोशेखाना पाहिला त्यांत साडेसातशें रुपये नगद आणि कांहीं पोशाख होते.' -रा ५.१४०. [फा. तोश-खाना=वज्रागार]

तोशीस—खी. १ (राजा, सावकार, चोर, इ०कांनी केलेला) उपद्रव, छळ; जुलूम; (सामा.) छळणें व त्रास देणें; त्रस्तस्थिति; जिकीर. (किं० लागणें; देणें; लावणें). २ झीज; नुकसान; घस. 'जवाहीर इंगराजकडे गाहाण आहे तें फरोक्त करणार परंतु सरकारचें तोशीस लागेल.' -समारो १.१४९. [अर. तश्वीश्]

तोष—पु. आनंद; समाधान; मनाचें सुख; प्रसन्नता. 'जो घ्राणसंगें विषादु। तोषु वेता।' -झा २.११७. [सं.] तोषक—वि. तोष देणारें; समाधानकारक; आनंद, प्रसन्नता देणारें; आल्हाददायक. [सं. तोष+सं. कृ=करणे] तोषण—न. आनंदित, समाधानयुक्त, प्रसन्न करणें. [सं.] तोषणें—अकि. संतुष्ट, आनंदित, प्रसन्न होणें; समाधान पावणें. 'न्याहाळितां तोषला अंतरी।' -उकि. (क.) संतुष्ट करणें; आनंदित, प्रसन्न करणें. 'तोषौनि प्रसादु घेईजे। अतिथीचा -झा १६.१४८. [सं. तोषण] तोषित—वि. संतुष्ट, प्रसन्न, आनंदित केलेला. [सं.]

तोषक—खी. वैष्णव; विठाना; अंथरूप. 'गाथा तोषक लोड टेंकुनि मनीं मानीतसे वैभवा।' -देवनाथकृत विधिनिंदा ७. [फा. तृशक्=अंथरूप, वसकण]

तोष्ट—स्ट—न. तगादा; लकडा; निकडीची मागणी. 'आम्हांस समस्तांस कर्जेपटीचे तोष्ट लाविले आहे.' -वाडवावा २.३५१. [त्वष्ट]

तोसदान, तोस्तान—न. १ काडतुसें, वंदुकीची दारू इ० सामुग्री ठेवण्याची कंवरेस बांधण्याजोगी चामड्याची पिशवी; २ दप्तर ठेवण्याची कापडाची पिशवी. ३ शेतकऱ्याजवळची सामानसुमान ठेवण्याची पिशवी. -वि. अगडवंद; गलेल्लह. [फा. तोशा+दान.] (एखाद्याचें) तोसदान घाढणें—१ (एखाद्याचा) वडेजाव, ऐश्वर्य वाढणें. २ (एखाद्याची) देवपूजा, जप इ० प्रस्थ वाढणें. ३ (एखाद्याचें शरीर) लह व डब्यु होणें.

तोसीस—खी. नुकसान; तोशीस.

तोस्तदान—न. पिशवी; (प्र.) तोसदान पहा.

तोस्तान—न. (कर.) तगादा; लकडा; निकड. तोष्ट पहा. 'माझ्यामागे तोस्तान लावूं नको.' [त्वष्ट]

तोहमत—खी. १ खोटा आरोप; आळ; वालंट; किटाळ. २ (व्यापक.) (व्यापार इ०कांत आलेला) तोटा; ठोकर; नुकसान;

दुदैवाचा घाला; अनर्थकारक, दुःखदायक, हानिकारक गोष्ट, प्रसंग. [अर. तुहमत]

तोळ—पु. (गो.) १ टोळ. २ चिंचोळा व लांब पन्हुळ.

तोळवंदी—खी. हातांत घालण्याचा बांकीसारखा छियांचा एक दागिना. 'तोळवंदीया दारवंटे।' -कालिकापुराण २७.५८.

तोळंबा—पु. १. (काव्य.) जाड, अवजड दिसणारा खांब. २ खांबाखालील उथळें, उखळी, तळखडा. 'पद्मरागाचे तोळंबे। पार्यीं दडपिले मरगजस्तंभे।' -मुसभा २.२७. -ह ३४.१२०. ३ (व्यापक.) (दिसण्यांत असाधारणपणें, विशेष) जाड व भरदार असा हात, पाय, झाडाचें खोड इ०. ४ धष्टपुष्ट, गरगरीत, भरदार, ५ गोंडस शरीर. ५ गवंड्याचा ओळंबा; लंबक. [तुळा=तुळई]

तोळा—पु. (सोने, चांदी इ० मौल्यवान पदार्थांचें) वजन करण्याचें, वजनाचें एक परिमाण. हा सोळा भाषांचा किंवा ऐशी रतींचा असतो असें ग्रंथांत वर्णन आहे. त्यावरून याचें वजन १०५ (ट्रॉय) ग्रेन होतें. व्यवहारांत जंवाहिन्याचे वारा माष (मासे) मिळून तोळा होतो त्यावरून त्याचें वजन २१० ग्रेन ठरतें. निरनिराळ्या व्यापाराच्या प्रांतीं, शहरीं तोळ्याचें निरनिराळें परिमाण आहे तें पुढें दिले आहे—पुणें, अमदावाद १९३॥ (ट्रॉय) ग्रेन, अहमदनगर १८८॥ (ट्रॉय) ग्रेन. सिंधप्रांत १८७॥ (ट्रॉय) ग्रेन. जालना १८४॥ (ट्रॉय) ग्रेन. मुंबई १८० (ट्रॉय) ग्रेन. कलकत्ता १७९.६६६६६. -छअ १९८. [सं. तुळ] ०मासा—(प्रकृति, स्वभाव इ० कांचा) चंचलपणा, नाजूकपणा दर्शविणारा शब्दसमूह. 'ह्याची प्रकृति-रोगाची भावना तोळामासा आहे.' -ह्याचा स्वभाव, ह्याची प्रकृति अगदी क्षुद्रक कारणानेहि विषडण्याइतकी नाजूक आहे. ०मासा पाहणें—कृपण, हाताचा जड असणें. तोळेवरी—क्रिवि. (ना.) एखादें काम करण्याचे नांवाने मात्र ओपळ्या एवढें शून्य अशा अर्थी. 'गोष्टी करावयास सांगा मात्र, देणेंघेणें मात्र तोळेवरीच!'

तौकल—खीन. (प्र.) तवकल पहा.

तौकीर—ल, तौखीर—ल—न. तवकीर इ० पहा.

तौताक—तवताक पहा.

तौतक—क्रिवि. नुक्तांच; आतांच; थोड्याच वेळापूर्वी.

तौपर्यंत, तौपावेतों, तौंवर—क्रिवि. तौपर्यंत, तौपावेतों, तौंवर पहा.

तौर—पु. तोरा; डौल; दिमाख; गर्व.

तौरी—वि. रागीट; चिडखोर; तापट; (प्र.) तवरी पहा.

तौर्थत्रिक—न. नृत्य, गीत व वादन या तिहींचा समुदाय. 'तौर्थत्रिकांसहित आणुनि पत्तनातें।' -वीरश्रकृत रुक्मिणी-स्वयंवर २७. [सं.]

तौल्य—न. वरोवरी; साम्य; सारखेपणा; अनुरूपता; तुल्यता. [सं.]

तौस, तौसै—न. (राजा.) (विल.) तवशी, तवसै पहा.

त्यक्त—वि. टाकलेला; सोडलेला; त्याग केलेला; सोडून, टाकून दिलेला. [सं.] त्यक्तोदक—वि. ज्याने एखाद्या गोष्टीवर पाणी सोडलं आहे, नांव टाकलं आहे, संबंध सोडला आहे असा. ' अंगी वैराग्यविवेक. ब्रह्मालागीं त्यक्तोदक. ' —एभा १.१६५.

[त्यक्त+उदक=पाणी]

त्यज(जि)णें—सक्रि. टाकणें; सोडणें; त्याग करणें. ' तैं काहीं न त्यजे अधिकें. गोवीचि पडे. ' —झा १८.१३१. [सं. त्यज्=टाकणें] त्यजनोय—वि. टाकण्यास, सोडण्यास योग्य. [सं.] त्यजिणें—सक्रि. सोडणें; टाकणें; त्याग करणें; टाकून देणें. ' पूर्वी धर्म न रुचला त्यजिला निपटनि तो जसा कुचला. ' —मोकर्ण ४९.११.

त्यंट—क्रि. (कों.) तिकडून.

त्यहांठों—क्रि. (कों.) तेथून. ' में तुला त्यहांठीं खाऊ घेऊन येन. ' —लोक २२३.

त्या—सना. १ तो, तें या सर्वनामाचें सामान्यरूप. २ ती या सर्वनामाचें अनेकवचन.

त्याकां—सना. (कु.) त्यांना.

त्याग—पु. १ सोडणें; टाकून देणें; वर्जणें. २ (वेदांत). कर्मफल सोडून देणें. ' यथा कर्मफलत्यागात्ते. त्यागु म्हणती पै जाणते. एवं त्याग संन्यास तूतें. परिसविले. ' —झा १८.१२५. ३ दान; अहेर; विदागी; संभावना. ' पदोपदीं नाना त्याग. ' —एरुस्व १५.१२८. ४ गोंधळी, भराडी, डोरकर इ० कांता त्यांच्या कामाबद्दल थावयाची विदागी, मजुरी. [सं.] ०भोग—पु. उपभोगणें व दुसऱ्यास देणें, दान करणें [सं. त्याग+भोग=उपभोग] त्यागाभोगापुरता—वि. उपभोग घेण्यास व दुसऱ्याला देण्यास, दान करण्यास पुरेल इतका (पैसा, संपत्ति, धान्य इ०). [त्याग+भोग+पुरणें] त्यागणें—सक्रि. १ सोडणें; टाकणें; वर्जणें. २ (काव्य) टाकणें; उत्सर्ग करणें (मल, विद्या इ०). ' लांगूल उभारुनि धावि-मला वृषभ. त्यागिलें वीरे लेंडवि त्यावेळीं. ' [त्याग] त्यागी—वि. १ संसार व सांसारिक बंधनें ज्यानें टाकिलीं, तोडिलीं आहेत असा (मनुष्य); विरक्त; वैराग्ययुक्त. २ दान देणारा; दान-शूर. ३ सोडलें, त्याग केला आहे ज्यानें असा (मनुष्य). (समासांत) फलत्यागी=फलाचा त्याग केला आहे ज्यानें असा; —कर्मत्यागी—गृहत्यागी—देशत्यागी इ०. [त्यागणें]

त्याजण—न. (कु.) एक दागिना.

त्याजी—वि. देणारा; दान करणारा; दानशूर. ' त्याजी जो घनदापरीं सुकृत जें त्या जीव ऐसैं गणी. ' —२. [सं. त्यज्]

त्याज्य—वि. टाकण्यास, सोडण्यास, त्याग करण्यास, वर्ज्य करण्यास, टाकून देण्यास योग्य, शक्य, इष्ट, आवश्यक. ' पै त्याज्य त्याजावयालागीं. जाणावी जरी अनुपयोगी. ' —झा १६.२१४. [सं.] ०स्वर—पु. (संगीत) विवादी स्वर.

त्यापक्षीं, त्यापेक्षां—क्रि. त्या कारणावरून, त्यामुळे; सबब. [तो+पक्ष]

त्यापासून—क्रि. (काव्य.) तेव्हांपासून. ' त्यापासुनि देहानें वाचेनें प्रेमयुक्त चित्तानें. विप्रासि रौक्मिणेया मी पूजितसे सदैव चित्तानें. ' —मोअनु ७.१०५.

त्याळे—सना. (खा.) त्याला. [त्याला]

त्यांशीं—सना. (साष्टी कोळी) त्यांतून. ' त्यांशीं युगमत्र भद्र काय निघाला. ' —मसाप १.२.२०.

त्यास—क्रि. त्याकारणामुळे; त्यास्तव; म्हणून; त्यामुळे; तशांत. —पया २४७.

त्यांहां—क्रि. (कों. राजा.) तेथे.

त्याहांठों—क्रि. (कों. राजा.) तेथून.

त्याहास—सना. (व.) त्यांना.

त्याहीं—सना. (काव्य) त्यांनीं. ' त्यांहींच ते सकळ पूरित-काम केले. ' —२३. [तो, ते]

त्याहीचा—सना. (खा.) त्यांचा. [तो]

त्याहीस—सना. (व.) त्यांना.

त्येंचो—सना. (कु.) त्यांचा.

त्यो—सना. १ (कुण.) तो. २ (कों. राजा. गो.) त्या.

त्रया—स्त्री. १ लाज; विनय; मर्यादशीलता. २ संकोच; ओशाळगत; लाजरेपणा; ओशाळीक. [सं.]

त्रय—न. तीन वस्तु, व्यक्ती इ० कांचा समुदाय; त्रिकूट; त्रिवर्ग. [सं.]

त्रयस्थ—वि. तिन्हाईत; पक्षभेदातीत; (दोघांपैकीं) कोण-त्याहि पक्षास न मिळालेला; तटस्थ.

त्रयी—स्त्री. १ (व्यापक) तिघांचा समुदाय. ' गुणीं देवा त्रयी लाविली. गुणीं लोकीं त्रिपुटी पाडिली. ' —झा १८.८१७. २ वाप, आज्ञा व पणजा असे अनुक्रमानें येणारे तीन पूर्वज. ३ आई, आजी व पणजी या तिन्ही समुच्चयानें. ४ ऋक्, यजुस् व साम हे तीन वेद. ५ राजनीतीच्या आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता व दंडनीति या चार प्रकारांपैकीं दुसरा प्रकार. यासच धर्मविद्या किंवा धर्माधर्मविचार असें म्हणतात. आन्वीक्षिकी, वार्ता व दंडनीति हे शब्द पहा. [सं.] (वाप्र.) (एखाद्याची) त्रयी उद्धरणें—(एखाद्याला) आईवापावरून शिष्या देणें; त्याचे पितर उद्धरणें. सामाशब्द—०धर्म—पु. ऋग्यजुस्साम या तीन वेदांत सांगितलेला धर्म; वेदोक्त कर्ममार्ग. ' म्हणऊनि मज एकेविण. हे त्रयीधर्म

अकारण। 'हे यज्ञयाग तिन्ही वेदांनीं विहित असल्यामुळे या मार्गास त्रयीधर्म असें जुने नांव आहे.' -गीर २८७. [त्रयी+धर्म] त्रयीमध्ये उगडलेला-वि. १ तिन्ही वेदांत पारंगत असलेला. २ (उप.) चोरी, चहाडी व शिनळकी या तीन गोष्टींत कुशल असलेला.

त्रयोदश-वि. १ तेरा. २ तेरावा. [सं. त्रयोदशन] ० गुणी विडा-पु. पान, सुपारी, काथ, जुना, लवंग, वेलदोडा, जाय-फळ, जायपत्री, केशर, बदाम, कस्तुरी, कंकोळ व खोवरें या तेरा पदार्थांनीं युक्त असा विडा. त्रयोदशाक्षरी मंत्र-पु. तेरा अक्षरांचा 'श्रीराम जयराम जयजयराम' हा मंत्र. त्रयोदशा-पु. मरणानंतर तेराव्या दिवशीं करावयाचे मृताचे श्राद्ध; (विरु.) तेरावा; तेरावे. [सं. त्रयोदश=तेरा+अह्न=दिवस] त्रयोदशी-स्त्री. हिंदु महिन्याच्या शुद्ध व कृष्ण पक्षांतील तेरावी तिथि. [सं.]

त्रसरेणु-पु. उन्हाच्या कवडशांत दिसणारा अत्यंत सूक्ष्म रजःकण. हा तीन द्वयणूकें मिळून सिद्ध होतो. हे वजनाचे अत्यल्प व सूक्ष्म परिमाण मानले आहे. आठ त्रसरेणूंची एक लीक्षा व ५४ लीक्षांचा एक यव होतो. [सं.]

त्रस्त-वि. १ त्रासलेला; गांजलेला; उद्धिग्न; जिकीरीस आलेला. २ भ्यालेला; घाबरलेला. [सं.] त्रस्त(दृष्टि)-स्त्री. (नृत्य.) वरच्या पापण्या वर व खालच्या खाली ठेवून बुबुळे सारखीं फिरविण्याचा अभिनय.

त्र(त्रा)हाटणें, त्राहटणें-उक्ति. १ मारणें; नायनाट करणें. 'अहंकारातें त्राहटी।' -ज्ञाप १३८. २ (वाघें, नगारा इ०) मोठ्यानें वाजणें, वाजविणें. 'आज्ञापितां दुर्योधनें. रणमेरी त्राहटिल्या।' ३ सैन्य इ० सिद्ध करणें. -मनको. [सं. तड्]

त्रांगडें-न. कुलंगडें; लचांड. 'त्याच्या गळ्यांत त्रांगडें आलें.' [सं. त्रि+अंग]

त्रागा-पु. दुसऱ्याचे नुकसान व्हावें म्हणून किंवा दुसऱ्यावर ठपका यावा म्हणून संतापाच्या भरांत स्वतःलाच दुखापत करून घेणें किंवा स्वतःची हानि करून घेण्यास तयार होणें; डोक्यांत राख घालणें (क्रि० करणें). याच्या उलट झांसा. यांत दुसऱ्यापासून पैसे इ० लुबाडण्याकरितां इजा करण्याची धमकावणी दिलेली असते. झांसा अर्थ १ पहा. [गु. त्रासुं]

त्राटक-न. डोळे ताठ उघडून एकाच पदार्थाकडे, डोळ्यांना पाणी येईपर्यंत नासाग्राकडे, इष्ट ध्येयाकडे दृष्टि लावण्याची योग-शास्त्रांतील क्रिया. -संयोग ३५५.

त्राटिका-स्त्री. १ एक राक्षसी. २ (ल.) कजाख स्त्री. [सं. ताटका]

त्राण-न. १ रक्षण; सांभाळ. २ रक्षण करण्याचे साधन; आधार. 'एवंगुण लक्षण। सात्त्विक भोज्य जाण। आयुष्याचे

त्राण। नीच नवें हें।' -ज्ञा १७.१३१. ३ नरकापासून तारण; मुक्ति; मोक्ष. ४ अतिशय जोराचा, नेटाचा, सर्व शक्ति एकवटून केलेला प्रयत्न. 'एक शर सोडोनियां त्राणें। कर्णनंदन उडविला।' -जै १८.७९. ५ संतापानें, त्वेषानें केलेली आदळआपट, आरडाओरड इ०; हातपाय झाडणें व चडफडणें. ६ (जीर्ण वस्त्र, वस्तु, दुवळा मनुष्य, जनावर इ० कांत) राहिलेला, शिल्लक असलेला दम; जीव; जोर; धडधाकटपणा; सत्त्व; ताकद; सार. [सं. त्रा-त्राण]

त्रांण-पु. वत्ता; खलांतील घोट्या. 'पारा घालि घालिजे। निवुरसें षळिजे। गारा फोडुनु घालिजे। त्रांणें।' -वैद्यक ४.

त्राना-वि. रक्षण करणारा; सांभाळ करणारा; संकटांतून सोडविणारा; तारणारा; वाली; रक्षणकर्ता. [सं. त्रा=रक्षण करणें]

त्राय-स्त्रीन. १ रक्षण. २ वळ; जोर; सत्ता; सामर्थ्य. 'इहीं विवेकाची त्राय फेडिली। बैराग्याची खाली काढिली।' -ज्ञा ३.२५२. ३ आधार; आश्रय. ४ किंमत. ५ (ल.) कथा. 'पै करणिया आणि जया। मेळु नाहीं धनंजया। तो पाहुनी पिसेया। कैची त्राय।' -ज्ञा १८.६६७. ६ व्यवहार. 'मोक्षचि वंध होये। तरी मोक्ष शब्द कां साहे। अज्ञानाघरिं त्राये। वाउगी याची।' -अमृ ३.१०. [सं. त्रा]

त्रास-पु. १ (सूर्य, अग्नि, उग्र औषध, ज्वर, क्रोध, दुष्ट लोक इ० कांपासून होणारा) उपद्रव; पीडा; दुःख. २ कंटाळा; वीट; किळस; अप्रीति; जिकीर. ३ भय; भीति. 'युद्धीं सदा हि ज्या नरसिंहाचा पार्थभृग धरि त्रास।' -मोक्ष २.८. [सं. त्रस्-त्रास] (वाप्र.) त्रास त्रास करणें-जुलमाविरुद्ध बोभाटा, ओरड करणें. त्रास त्रास देणें-अतिशय छळ करणें; जुलमानें सतावून, हैराण करून सोडणें. त्रासणें-उक्ति. १ कंटाळणें; त्रस्त होणें; जिकीरीस येणें; जर्जर होणें; वेजार होणें. २ त्रस्त करणें; त्रास देणें. 'ते ते शत्रु म्हणुनि मी त्रासी। सर्पतुल्य निधारे।' -मुआदि ५.४१. ३ मिणें; भय पावणें. 'सौमित्रि त्रासे शापास। जैसा मंडूक सापास।' -मोरा घनाक्षर रामायण १२३. [त्रास] त्रासविणें-सक्ति. त्रास देणें; गांजणें; छळणें; त्रस्त, जर्जर करणें; सतावणें. [त्रासणें] सामाशब्द-त्रासक-वि. त्रासदायक; कंटाळवाणें; जिकीरीचें; त्रास देणारें. त्रासभूत-वि. १ अत्यंत जाचक; त्रासदायक; जुलमी; कंटाळवाणें; उपद्रवकारक झालेले. २ जुलमानें त्रस्त झालेला; छळलेला; गांजलेला; जिकीरीस आलेला. [त्रास+सं. भूत=झालेला] त्रासि(सी)क-वि. १ त्रास देणारा; छळणारा; गांजणारा; जुलूम करणारा; दुःख देणारा. २ चिरडखोर; चिडणारा; चरफडणारा. ३ एकलकोंडा; एकांतप्रिय; समाजास उबगलेला. [त्रासणें] त्रासित-वि. भ्यालेला; भयभीत झालेला. [सं.]

ब्राह्मटक—वि. पूरक, कुंभक, रेचक व केवल कुंभक या प्राणायामाच्या चार प्रकारांतील चौथा प्रकार. 'पूरक कुंभक ब्राह्मटक रेचक। यथाशास्त्र युक्तीचेनि सम्यक।'—स्वादि १.३.२३. 'रेचक पूरक कुंभक। सर्वेचि सोडिती ब्राह्मटक।'—दृ १६.६४. [सं. त्रस]

ब्राह्म(ह)टणें—उक्ति. १ (काव्य.) मोठ्याने वाजविणें; (नगारा इ० वाजे) बडविणें. 'ब्राह्मटिल्या निशाणभेरी। गगन गजें मंगळ तुरी।'—एरुस्व ७.७०.—मुआदि २३.११९.—दृ २२.८७. २ आपटणें; थापटणें. 'आवेशें भुजा ब्राह्मटिती। विसणैले हांका देती।'—ज्ञा १.१३३. ३ सिद्ध करणें. 'खचित पताका माहिपत्रें। ब्राह्मटलीं नेणां मयंकपत्रें।'—वेसीस्व ६.७५. ४ चढविणें; पसरणें. 'रामपूजेची सामग्री। छेत्रें ब्राह्मटलीं तयावरी।'—वेसीस्व ८.११९. [सं. त्रस]

ब्राह्मटविणें—सक्ति. प्रतिष्ठेस चढविणें. 'पांडवें बापुडी। वांज केलीं फिरती वेडी। धांवोनिया काढी। अंगसंगें ब्राह्मटविली।'—सुगा २८१. [ब्राह्मटणें प्रयो.]

ब्राह्मिब्राहि—उद्गा. रक्षण कर! रक्ष! रक्ष! या अर्थाचे भ्यालेल्याचे उद्गार. ब्राहे ब्राहे; ब्राय ब्राय; ब्राह्य ब्राह्य अशीं हि या शब्दाचीं अपभ्रष्ट रूपें रूढ आहेत. 'नंद-नंदना ब्राह्मिब्राहि मजसी।'—सुसु १९. [सं. ब्रा=रक्षण करणें या धातूचें आज्ञार्थाचें द्वितीयपुरुषी एकवचन, द्वि.] ० ब्रासणें—अक्ति. अतिशय कंटाळणें; जिकीरीस येणें; त्रस्त होणें; वेजार होणें; जर्जर होणें. ब्राहि भगवन्—उद्गा. 'परमेश्वरा! या संकटांतून मला सोडीव! माझे रक्षण कर!' या अर्थाचे भ्यालेल्याचे उद्गार. [सं. ब्राहि=रक्षण कर+भगवान्=ईश्वरा] ब्राहि भगवन् करणें, करून सोडणें—(एखाद्यास) त्याच्या तोंडून. 'ईश्वरा, मला या त्रासांतून-संकटांतून सोडीव' असे उद्गार निघण्याइतकें सतावून, त्रासवून सोडणें; जर्जर करणें. दे माय धरणी ठाय करून सोडणें. ब्राहेब्राहे—उद्गा. ब्राहिब्राहि पहा. 'म्हणे भरत हा राम। ब्राहे ब्राहे मेघश्याम।'—वामन भरतभाव २६.

त्रि—वि. तीन. विशेषतः समासांत उपयोग. जसे—त्रिपद—त्रिभुवन—त्रिलोक—त्रिकाल इ०. [सं.]

त्रिकू—न. १ तिहींचा समुदाय; त्रय; त्रिकूट; त्रिवर्ग. २ (अंकगणित) एकापेक्षा अधिक अशा कोणत्याहि संख्येला तीन या आंकड्याने गुणतांना योजावयाची संज्ञा. जसे—तीन त्रिकू नळ, पांच त्रिकू पंधरा. ३ पाठीच्या कण्याचा खालचा भाग; माकड-हाड. ४ जेथें तीन रस्ते, तीन नद्या, तीन पदार्थ, जिन्नस एकत्र मिळतात, होतात असे स्थान. [सं. त्रि]

त्रिकू—न. (कर.) (विणकाम) रहाटाच्या तीन फेऱ्या होतील इतकें सूत. 'एक त्रिकभर दोरा मला दे.' [त्रि]

शको. ४. २२

त्रिकटु—पुन. सुंड, मिर्च व पिंपळी ह्या तीन औषधींचा समुदाय. [सं. त्रि+कटु]

त्रिकप्रसव, त्रिप्रसव—वि. एकामागून एक असे तीन मुलगे होऊन नंतर जन्मलेले (अपत्य). हे अशुभ मानितात. [सं. त्रि+प्रसव=जन्म]

त्रिकरण—न. कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें व अंतःकरण अशा तीन प्रकारच्या करणांचा, इंद्रियांचा समुदाय. 'जरी भक्ति असं दृढेसी। त्रिकरणसहमानसीं। तोचि लाबे ईश्वरासी।'—गुच २.२७८. [सं. त्रि+करण=इंद्रिय] त्रिकरणशुद्धि—स्त्री. तन, मन, धन या तिहींची शुद्धि.

त्रिकर्ण—वि. दोन कान असूनहि एका कानास एक दंड फुटलेला असतो असा (घोडा); घोड्याचा हा दोष अशुभ मानिला आहे. —मसाप २.१.५७. [सं. त्रि+कर्ण=कान]

त्रिकर्म—कर्म—नभव. ब्राह्मणांच्या षट्कर्मांपैकी क्षत्रियादिकांना विहित असलेली अध्ययन, दान, व याजन हीं तीन कर्म. [सं. त्रि+कर्मन्] त्रिकर्मी—वि. ब्राह्मणांच्या षट्कर्मांपैकी अध्ययन, दान व याजन हीं तीनच कर्म करण्याचा अधिकार असलेला (क्षत्रिय, वैश्य इ०). [त्रिकर्म] त्रिकर्मे—नभव. नित्य, नैमित्तिक व काम्य अशीं तीन प्रकारचीं कर्म. [त्रि+कर्म]

त्रिकांड—वि. १ तीन पेरीं असलेला (उंस, बांबू इ०). २ तीन प्रकरणें, भाग असलेला (ग्रंथ, कोश). ३ कर्म, उपासना व ज्ञान हीं कांडें, प्रकरणे असलेला (वेद). 'तुझा अनुहताचा बमरू। सर्वे शब्दे करी गजलू। वेदानुवादें निरंतरलू। त्रिकांडीं थोरू गजैत।'—एभा १९.२. [सं. त्रि+कांड=भाग] ० वेद—पु. कर्म, उपासना व ज्ञान या तीन कांडांनीं युक्त असा वेद. 'ज्ञानभक्तिकर्मकांड। वेद त्रिकांडनेमस्त।'—एभा २०.७१. त्रिकांडध्या—पु. त्रिकांडें—ध्या पहा. त्रिकांडध्या बमरू—पु. (ल.) पराक्रमी योद्धा. भीमाचा नातू त्रिकांडध्या बमरू ह्याजवळ युद्धसामुग्री म्हणजे फक्त तीन बाण असत यावरून अतिशय शूर अशा योद्ध्याला उद्देशून हा शब्द योजितात.

त्रिकाल—ल—पुनव. १ भूत, वर्तमान व भविष्य हे तीन काळ. २ सकाळ, दुपार व संध्याकाळ ह्या दिवसांतील तीन वेळा. —किवि. १ सकाळ, दुपार व संध्याकाळ अशा तीन वेळीं. २ भूत, वर्तमान आणि भविष्य या तिन्ही काळीं. (सामासांत) त्रिकाल—पूजा—स्नान—नैवेद्य संध्या—भोक्ता—भोजी—स्नायी—रक्षक इ० [सं. त्रि+काल] ० दर्शी—वि. योगादिबलाने भूत, भविष्य व वर्तमान जाणणारा, दाखविणारा; सर्वज्ञ. [सं. त्रि+काल दृश्=प.हणें] ० ज्ञ-ज्ञाता—वेत्ता—वि. त्रिकालदर्शी पहा. [सं. त्रि+काल+ज्ञा=जाणणें] ० ज्ञान—न. भूत, वर्तमान व भविष्य या तीन काळांचें (यौगिक बलानें होणारें) ज्ञान. त्रिकाली—किवि. उशीरा;

माध्यान्ह होऊन गेल्यावर बऱ्याच वेळाने; विशेषतः जेवणाच्या वेळीं हा शब्द वापरतात. जसे—त्रिकाळीं भोजन केल्यामुळे प्रकृति ढळली. त्रिकाळाचा, त्रिकाळाने अशा विभक्तिप्रत्ययांत रूपांचाहि या अर्थी प्रयोग करितात. [त्रि+काल]

त्रिकाळी—जी. एक फुलझाड. तिरशिगी पहा.

त्रिकास्थि—न. माकडहाड. त्रिक् अर्थ ३ पहा. [सं. त्रिक्+अस्थि=हाड]

त्रिकीं—किवि. एक या संख्येस तीन या संख्येने गुणतांना योजावयाची संज्ञा. जसे—एकें त्रिकीं तीन. त्रिक् पहा.

त्रिकुट—न. प्र. त्रिकूट पहा. इडा, पिंगला व सुषुम्ना या तिहींचा ऐक्यभाव.—हंको. त्रिकुट शिखर—न. योगाम्यासमार्गांतील एक चक्र. 'त्रिकुट शिखरी येऊनि जाणें।'—अंबाबाई रामदासी.

त्रिकुटी—जी. १ तिघांचा समुदाय; त्रिकूट. 'हे गुणेंद्रिय धोळी। देह घातुंची त्रिकुटी।'—ज्ञा १३.१०६८. २ चोरी, चहाडी व शिंदळकी ह्या तीन अवगुणांचा समुच्चय. 'त्रिदोषीं सांडिलें शरीर। त्रिकुटीं फिटलिया नगर। त्रिदाह निमालिया अंतर। जेस होय।'—ज्ञा १६.४३९.

त्रिकूट—न. १ तिघांचा समुदाय; त्रिवर्ग; त्रयी. २ तीन शिखरें असलेला पर्वत. ३ इडा, पिंगला व सुषुम्ना या तिघींचा समुदाय, ऐक्य. ४ चोरी, चहाडी व शिंदळकी ह्या तीन अवगुणांचा समुच्चय; त्रिकुटी अर्थ २ पहा. 'संचीता दळवी त्रिकूट जळवी दुर्वासना खालवी।'—वामनविराट ७.१. ५ एक कार्य करणाऱ्या, एका मताच्या तीन माणसांची जूट, गट. ६ (वैद्यक) सुंठ, मिर्री व पिंपळी यांचें एकत्र केल्लें समभाग चूर्ण. —योर १.१७०. [सं. त्रि+कूट=समुदाय]

त्रिकूट—वि. ज्याच्या ललाटावर ओळीनें तीन भोवरे आहेत असा (घोडा). हा उत्तम समजला जातो. —अश्वप १.२५.

त्रिकें—किवि. एकाहून अधिक अशा कोणत्याहि संख्येस तीन या संख्येने गुणतांना योजावयाचा शब्द. त्रिक्, त्रिकी पहा.

त्रिकोण—पुन. १ तीन सरळ रेषांनीं मर्यादित अशी एक समतल आकृति; तीन बाजू असलेली सरळ रेषाकृति. —महमा ७. २ (सामा.) तीन कोन असलेली वस्तु. ३ —वि. तीन कोन असलेला; त्रिकोनी (पदार्थ, आकृति इ०). [सं. त्रि+कोण] सामाशब्द—०मिती—जी. (गणित) गणितशास्त्रांतील एक विभाग. त्रिकोणाच्या दिलेल्या विवक्षित अवयवांवरून राहिलेल्या अवयवांचा निर्णय करणें हें या विभागाचें कार्य आहे. याचा उपयोग मुख्यतः ज्योतिषशास्त्र, भोजणीशास्त्र व नौकाशास्त्र यांत होतो. (इं.) ट्रिगोमेट्री. [सं. त्रिकोण+मिति=भोजणें] ०यात्रा—जी. प्रयाग-क्षेत्राजवळ विंध्याचलीं विंध्यवासनी, महासरस्वती व महालक्ष्मी, या देवतांचीं स्थलें आहेत त्यांची यात्रा. —तीप्र ९८. [त्रिकोण+]

यात्रा=जाणें] —णासन—न. कूर्मासन घालून वसल्यानंतर पाय पसरित पसरित हुंगणापासून सुमारे एक हात लांब अंतर पडेल असे दोन्ही पायांचे पंजे दूर करावे म्हणजे हें आसन होतें. या आसनाने कमरेचे वंद मजबूत होतात. —संयोग ३३१. [सं. त्रिकोण+आसन=वसणें] —णी—क्रांच—भिग—खीन. (पदार्थ.) घनत्रिकोणाकार भिग; याचा प्रकाशाचें पृथक्करण करण्याकडे उपयोग करतात. (इं.) त्रिभ्रम्.

त्रिखंड—न. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ या तीन लोकांचा समुदाय. —वि. तीन तुकडे पाडलेला. 'कृष्णें वाण सोडिला पाहीं। शूळ तोडिला तीं ठायीं। सर्वेंचि पाडिला मोई। तीं ठायीं त्रिखंड।'—एरुव १२.१११. [सं. त्रि+खंड=तुकडा, भाग]

त्रिखुंड—वि. तीन कोपरे, खुंड असलेला. [त्रि+खुंड]

त्रिगण—पु. १ मनुष्याने आयुष्यांत साधावयाचे धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ. २ मनुष्याच्या देव, मनुष्य व राक्षस या तीन कोटि, प्रकार, वर्ग. [सं. त्रि+गण=समुदाय]

त्रिगत—पु. (नाट्य.) विद्वक्क, सूत्रधार व पारिपार्श्वक यांच्या संज्ञादाचा, नाटकांतील भाग. —भरतमुनिप्रणीत नाट्यशास्त्र, भानुकृत भाषांतर अध्याय ५ पृ. २३. [त्रि=तीन+सं. गत=गेलेला]

त्रिगतिक—वि. स्थलचर, जलचर व व्योमचर अशा तीन प्रकारचे (प्राणी). —मुलांचा व्यवहारकोश.

त्रिगुण—पुन. १ (वस्तु, प्राणी इ०) कांच्या ठायीं असलेले सत्त्व, रज व तम हे तीन प्राकृतिक गुण. 'तै प्राणिये तंव स्वभावे अनादिमायाप्रभावे। त्रिगुणाचेनि आधवे। वळिले आहाती।'—ज्ञा १७.५६. २ माधुर्य, ओज व प्रसाद हे वाङ्मयांतील तीन गुण. —मुलांचा व्यवहारकोश. —वि. तिप्पट. [त्रि+गुण]

णातीत—वि. सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांनीं हि अलिप्त; ब्रह्मस्वरूप; ब्रह्मीभूत. 'स्थितप्रज्ञ भक्तिमान् किंवा त्रिगुणातीत पुरुषांचीं भगवद्गीतेत इतरत्र जीं वर्णनें आहेत तीं हि याच अवस्थेची आहेत.' —गीर २.४७. [सं. त्रि+गुण+अतीत=पलीकडे गेलेला] —णात्मक—वि. तीन गुणांनीं बनलेली; त्रिगुणरूप (माया, प्रपंच इ०) [सं. त्रि+गुण+आत्मा]

त्रिगूळ—पु. ब्राह्मणांतील एक पोटजात. तिरगूळ पहा.

त्रिघात—वि. (गणित) एका संख्येस त्याच संख्येने दोनदां गुणून आलेला गुणाकार. घन (गणित) पहा. [सं. त्रि+घात=गुणणें]

त्रिचरण—विपु. अग्नि, अग्नीस तीन पाय असल्याचें वेदादि ग्रंथांत वर्णन आहे त्यावरून अग्नीस हें नांव आहे. तीन पाय असलेला. 'मग त्रिचरण चेतविला। आकाशपंथ धावती ज्वाळा।' [सं. त्रि+चरण=पाय]

त्रिजग, त्रिजगत, त्रिजगती—नखी. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तीन लोक; त्रैलोक्य. 'तैं दान या त्रिजगतीं। राजस पै।'—ज्ञा १७.२९३. 'त्याचे खेळ ऐकतां बरिष्ठ। भक्त होती त्रिजगतीं।' 'आक्रमी स्वचरणें त्रिजगते।' [सं. त्रि+जगत]

त्रिजात—न. दालचिनी, तमालपत्र व वेलदोडे हे मसाल्याचे तीन पदार्थ समुच्चयानें.

त्रिज्या—खी. (भूमिति) वर्तुळाच्या मध्यापासून परिधांतील कोणत्याहि बिंदूपर्यंत काढलेली सरळ रेषा. [सं.]

त्रितय—न. तिघांचा समुदाय; त्रय; त्रिकूट. [सं.]

त्रितात्त्विक—वि. (रासा.) ज्याच्या घटनेत तीन जातींचीं तत्त्वे आहेत असा (पदार्थ). [सं. त्रि+तत्त्व]

त्रिताप—पुअव. आधिदैविक, आध्यात्मिक व आधिभौतिक अशीं तीन प्रकारचीं दुःखें; त्रिविधताप. तापत्रय पहा. 'ऐसें कळषकरिकेसरि। त्रितापतिमिरतमारी। श्रीवीरवरनरहरी। बोलिलें तेणें।'—ज्ञा १७.४२३. —अफळां ५९. [सं. त्रि+ताप=दुःख, पीडा]

त्रिताळ—पु. (वाद्य.) एक ताल, ठेका. ह्यांत सोळा मात्रा व चार विभाग आहेत. [त्रि+ताल=ठेका]

त्रिकांड्या—पु. (अशिष्ट) (प्र.) त्रिकांड्या. त्रिकांडया पहा. [त्रिकांडयावद्दल चुकीनें रूढ]

त्रिदंडी—पु. १ संन्याशांतील एक प्रकार. ह्या प्रकारांतील संन्यासी हा शिखा, सूत्र व कच्छ या तीन वस्तूंचा त्याग करित नाही व यास पुन्हा गृहस्थाश्रमांत येतां येतें. अशी समजूत आहे. २ (ल.) काया, वाचा व मन या तिघांवर ज्यानें ताबा मिळविला आहे असा तपस्वी-पुरुष. ३ तीन दंड धारण करणारा. [सं. त्रि+दंड=काठी, निग्रह, ताबा]

त्रिदल—वि. १ तीन दलें, पानें असलेलें; तिपानी. २ देठावर तीन पानें असलेलें (विल्वपत्र इ०). [सं. त्रि+दल=पान] ०३ ज्ञा—खी. त्रिदळानें, विल्वदळानें केलेली शंकराची पूजा. 'त्रिदलपूजा रुद्राभिषेक। त्या पुण्यास पार नाही।' [सं. त्रि+दल+पूजा]

त्रिदश—पु. देव; सुर. 'मोहिर्लसहवधू त्रिदशांचीं। आमुची न नवले सुदशांची।'—वामन वेणुसुधा १.५. 'त्रिदशाः विबुधाः सुराः'—अमर [सं.]

त्रिदाघ—ह—पुअव. आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक दुःखें; त्रिविधताप; तापत्रय. 'त्रिदाह निमालिया अंतर। जैसें होय।'—ज्ञा १६.४३९. [सं. त्रि+दाघ=ह=ताप, उष्णता]

त्रिदिन—न. तीन दिवसांचा अवधि, काळ. [सं. त्रि+दिन=दिवस]

त्रिदोष—ख—पुअव. १ कफ, वात आणि पित्त हे शरीरांत असणारे तीन दोष, धातु. 'त्रिदोषीं सांडिलें शरीर।'—ज्ञा १६.

४३९. २ वात, कफ व पित्त या शरीरांतील तीन दोषांचा एकाच वेळीं झालेला क्षोभ; सन्निपात. 'धातयाही गेलिया शरण। त्रिदोषीं न चुके मरण।'—ज्ञा १६.२५५. 'असतां अपराध आणो नये मुखां। वदतां त्रिदोखा पात्र झाले।'—व ५४२. [सं. त्रि+दोष] ० वायु-विकार-पु. त्रिदोषांचा क्षोभ. त्रिदोष अर्थ २ पहा.

त्रिधा—खी. (प्र.) त्रेधा. त्रेधा पहा.

त्रिधा—वि. तीन प्रकारचा; त्रिविध. 'एवं कर्म कर्ता ज्ञान। या तिहींचें त्रिधा चिन्ह। दाविलें तुज सुजन—। चक्रवर्ती।'—ज्ञा १८.६८९. —एमा ३.७८. —किवि. तीन प्रकारांनीं; तीन मार्गांनीं. [सं.]

त्रिधातुक—न. कफ, वात व पित्त या तीन धातूंनीं बनलेलें शरीर. 'ऐसा जो भक्तु होये। तयाचें त्रिधातुक हें जें जाये।'—ज्ञा ११.६९९. [सं. त्रि+धातु]

त्रिधारी निवडुंग—पु. निवडुंगातील एक भेद. याला तीन धारा असून धारेच्या कडेवर कटि असतात. याचीं मोठमोठीं वेटें होतात. यांतून पुष्कळसा पांढरा चीक निघतो. याच्या चिकांत सोमल शुद्ध करतात. मुंबईकडे दिवाळीच्या दिवसांत याचें तुकडे करून त्यांत वाती पेटवितात. —वगु ४.२.

त्रिनयन, त्रिनेत्र, त्रिलोचन—वि. तीन डोळे असलेला; (शंकर, महादेव). [सं. त्रि+नेत्र, नयन, लोचन=डोळा]

त्रिपताक(हस्त)—पु. (नृत्य). हाताचीं सर्व बोटे सरळ पसरून किंचित आंखडून व करंगळीजवळचें बोट बांकवून करितात तो अभिनय. [सं. त्रि+पताका+हस्त] **त्रिपताका**—खी. पांच बोटांचे तीन भाग (दोन दोन बोटांचे दोन, व अंगुष्ठाचा एक, असे) करून निशाणाचे तीन फरारे करणें. 'त्रिपताकाच्या खुणा।'—भाए ४.५५. [सं. त्रि+पताका]

त्रिपद—न. तीन पदांचा, शब्दांचा समूह; तत्त्व, त्वम्, असि या तीन पदांचा समुच्चय. 'जंववरी त्रिपद शोध न घडे।'—परमा २.१३. [सं. त्रि+पद=शब्द]—वि. १ तीन पाय असलेला. २ तीन चरण असलेला (श्लोक, कविता). ३ (अंकगणित) उणें, अधिक चिन्हांनीं संयुक्त अशी तीन पदांनीं युक्त (संख्या इ०). [त्रि+पाय=पद, चरण] ० भूमि—खी. (विष्णूनें वामनावतारांत बलि राजा-जवळून घेतलेली) तीन पावलांची जमीन म्हणजेच स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तीन लोक. [त्रि+पद=पाऊल+भूमि=जमीन] ० शोधन—न. तत्त्व, त्वम् व असि या तीन पदांची चिकित्सा, शोध, समीक्षा.

त्रिपदा—खी. तीन पदांचा गायत्री छंद. 'त्रिपदा, त्रिकाळीं अर्घ्य देतां। त्रैविद्या तत्त्वतां त्या नांव।'—एमा ११.१३३७. [त्रि+पद=त्रोळ] ० जप—पु. गायत्री मंत्राचा जप. 'त्रिपदाजपें पवित्र

पूर्ण । या लागीं वेदांचें निवासस्थान ।' - एमा ११.१३८०.

[त्रिपदा+जप]

त्रिपदी—जी. तीन पायांची घडवंची; तिवई [सं. त्रि+पद]

त्रिपन्न—वि. त्रपन्न पहा.

त्रिपर्ण—पु. पळसाचें झाड. याला एका देंठावर तीन पानें असतात म्हणून हें नांव. -वि. तीन पानें, दळें असलेला. [सं. त्रि+पण=पान]

त्रिपाद—पु. अग्नि. [सं. त्रि+पाद=पाय]

त्रिपाद—पु. एका राशीत ज्याच्या तीनचतुर्थीस अंशाचा समावेश झाला आहे असे कृत्तिका, पुनर्वसु इ० नक्षत्र. -वि. एका राशीत ज्याच्या तीन चरणांचा समावेश झाला आहे असे कृत्तिकादि नक्षत्र. [सं. त्रि+पाद=पाव भाग] •लागणें—त्रिपाद नक्षत्र असतांना मरण येणें, मृत्युपावणें. हें अशुभ मानिलें आहे. त्रिपादभूमि—जी. त्रिपदभूमि पहा.

त्रिपार्श्व—पु. प्रकाशाचें पृथकरण करण्याच्या उपयोगाचें कांचेचें—तीन कडा असलेलें—भिग; (इं.) त्रिभूमि. [सं.+त्रिपार्श्व=बाजू]

त्रिपुच्छ—मसक पहा.

त्रिपुट—ताल—पु. (ताल) कर्नाटकी संगीतांतील एक ताल. झाचे मात्राप्रकार ६, ८, ९, १०, ११, १३, असे आहेत. त्रिताल पहा.

त्रिपुटा—जी. (वेदांत) एक जर नसेल तर बाकीच्या दोहोंची सिद्धि होणार नाही अशा तऱ्हेने एकमेकांशीं संबद्ध असलेल्या तीन गोष्टींचा समुच्चय; कर्ता, कर्म व क्रिया अशा संबधानें परस्परांशीं संबद्ध असलेला तिघांचा समुदाय. त्रिपुटी अनेक आहेत. जसे:—परमेश्वर, आत्मा व जगत्; ज्ञेय, ज्ञाता व ज्ञान; ध्येय, ध्याता व ध्यान; कर्ता, कर्म व क्रिया; दृश्य, द्रष्टा व दर्शन; ब्रह्म, माया व जीव; लक्ष, लक्षिता व लक्षण; साध्य, साधक व साधन; उपमा, उपमेय व उपमान; तत्त्वैवाहम्, तवैवाहम् व त्वमेवाहम् इ० 'परी अज्ञानाच्या परीं। अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी। तेथ चितारणें हे त्रिपुटी। प्रसिद्ध जे कां।' - झा १८.४६०. 'अमाची त्रिपुटी बाढवी सदा।' - एमा २.४५९. 'ध्येय ध्याता ध्यान। ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान। जुरे भज्य भजक भजन। म्हणे त्रिपुटी जपें गेलि विसरोनि। तटस्थ वाणी निगमाची।' 'परमेश्वर, आत्मा, जगत् या त्रिपुटीच्या स्वरूपावद्दल सदर शास्त्रांच्या ज्या नव्या नव्या रूपना प्रसिद्ध होत आहेत.....' - टिले ४.४८४. [सं. त्रि+पुट] •कारण—न. त्रिपुटी. 'जेथे ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान निश्चित। ध्येय ध्याता ध्यान नाठवत। त्रिपुटीकारण नाही जेथें। निजे तेथें निज वाळा।' [त्रिपुटी+कारण]

त्रिपुंड्र—पुन. शैव आपल्या कपाळावर भस्माचे आडवे तीन पटे ओढून करितात तें चिन्ह; रामानुजपंथी वैष्णव आपल्या

कपाळावर गोपीचंदनाचे तीन उमे पटे लावून करितात तो तिलक, चिन्ह. -वि. कपाळावर भस्माचे आडवे पटे किंवा गोपीचंदनाचे तीन उमे पटे धारण करणारा. [सं. त्रि+पुंड्र=पट्टा] •धारी—वि. कपाळावर त्रिपुंड्र धारण करणारा; रामानुजपंथीय वैष्णव. [सं. त्रि+पुंड्र धारिन्=धारण करणारा]

त्रिपुर—न. एक प्रांत. याचें आधुनिक नांव टिपेरा असें आहे.

त्रिपुर—पु. १ या नांवाचा एक दैत. यास शंकरानें मारलें. २ त्रिपुरासुराचीं तीन नगरें. -कर. 'त्रिगुण त्रिपुरीं वेढिला।' - झा १७.२. ३ कार्तिकी पौर्णिमेस देवापुढें दीपमाळेवर अथवा इतरत्र कापूर इ० कांचा लावतात तो मोठा दिवा. ४ शिवरात्रीस स्त्रिया शंभ्रापुढें लावितात त्या बाती, दिवे. ५ देवळासमोर उभा-रेलेला दीपस्तंभ, दीपमाळ. [सं.] -रारि—पु. त्रिपुराचा नाश करणारा; शंकर. 'नेणों कै श्रीत्रिपुरारीं। सांगितलें जें।' - झा १८.१७५१. [सं. त्रिपुर+अरि=शत्रु] त्रिपुरी पुनव-पौर्णिमा—जी. कार्तिक शुद्ध पौर्णिमा. या दिवशीं देवळांत त्रिपुर लावतात. त्रिपुरोत्सव—न. कार्तिकी पौर्णिमेस देवालयांत त्रिपुर लावून करतात तो दीपोत्सव. [त्रिपुर+उत्सव]

त्रिपुरुष—पुनव. १ बाप, आज्ञा व पणजा अशा तीन पिढ्या समुच्चयानें. २ बाप, आज्ञा व पणजा या तीन पुरुषांपैकीं कोणीहि एक. [त्रि+पुरुष]

त्रिफणी—जी. तीन फण असलेली पाभर. त्रिफण—णी पहा.

त्रिफला—ळा—जी.पु. हिरडा, वेढडा व आवळकाठी यांचें समभाग चूर्ण. [त्रि+फल=फल]

त्रिबुनाल—पु. (गो.) न्यायासन; जज्ज कोर्ट. [पोर्तु. इं. ट्रायब्यूनल्]

त्रिविया—जी. पायांतील एक दागिना. 'दांड त्रिविया चरणीं त्याली नूपुरवाळे।' - वसा १५.

त्रिभंग—पु. (शरीर इ०) तीन ठिकाणीं वांकणें, वांङ्गविणें. 'त्रिभंगी उभा सावळें रूप ज्याचें। वसावें मनीं सर्वदा ध्यान त्याचें।' - संवि २२.४५. 'या हेतु रासरंगि। ठाण मांडनी त्रिभंगि।' - रास १.२७. [सं. त्रि+भंग=भोडणें, वांकणें]

त्रिभज्या—जी. त्रिज्या.

त्रिभाग—पु. चुना, वाळू व ताग हे तिन्ही मिसळून केलेला लगदा; रद्दा; चिखल. 'त्रिभागामधें खडा असे। त्रिभागासारिखाचि भासे।' - दा ८.५.४६. [त्रि+भाग]

त्रिभांतर—पु. ग्रहाचा सूर्यांतरकोन सूर्याच्या पूर्वेस किंवा पश्चिमेस ९० अंशांचा झाला म्हणजे त्याला त्या दिशेचें त्रिभांतर म्हणतात. -सूर्य २४. [सं.]

त्रिमुखन—न. स्वर्ग, मृत्यु व पाताल हे तीन लोक; त्रैलोक्य; त्रिजगत्. 'कां तीर्थे जियें त्रिमुखनी।' - झा १.२६ [सं. त्रि+

भुवन=लोक, जग] त्रिभुवनकीर्ति(रस)—पु. एक आयुर्वेदीय मात्रा. हिंगूल, वचनाग, सुंठ, मिर्री, पिंपळी, टाकणखार व पिंपळमुळ हीं समभाग घेऊन, एकत्र करून व खलून झालेल्या मिश्रणास तुळशीचा रस, आल्याचा रस व धोत्र्याचा रस यांच्या तीन भावना (पुटे) याच्या म्हणजे हा रस तयार होतो, हा ज्वर व सतिपात यांचा नाश करितो. —योर १.३७४. त्रिभुवन गोसावी—पु. शंकर, राम व दत्तात्रेय हे अवतार किंवा मन्त्रिन्द्रनाथ, जालंदरनाथ अथवा एखादा विख्यात साधुपुरुष ह्याच्या संबंधी योजावयाचा शब्द. 'तो राम त्रिभुवनगोसावी। काय एक करू न शके।' [त्रिभुवन+गोसावी]

त्रिभोनलक्ष—न. (ज्यो.) पूर्वक्षितिजापासून ९० अंशावर असलेले किंवा पूर्वक्षितिजापासून तिसऱ्या लक्षाचे स्थान.

त्रिमल्ल-मल्ली—पु. कर्नाटकांतील एक शुद्र जात व तींतील व्यक्ति. तिरमल्ली पहा.

त्रिमात्रका, त्रिमात्रा—स्त्रीवच. ॐ काराच्या अकार, उकार व मकार ह्या तीन मात्रा. 'कांजे एकाक्षरपणेसीं। त्रिमात्रकेचिये कुशीं। प्रणवु होतां गर्भवासीं। सांकडला।' —ज्ञा १८.१५१०. [सं. त्रि+मात्रा]

त्रिमाळिक—वि. तीन मजले असलेले; तिमजली (घर, इमारत इ०). 'तरी त्रिमाळिके धवळारें। करावीं कां।' —ज्ञा ५.११४. 'वर्षाकाळीं पर्जन्य धाडी। त्रिमाळिके पाडी धवळारें।' —एभा २३.८४९. [सं. त्रि+म. माळा=मजला]

त्रिमि(मी)र—न. (काव्य) अंधार; (प्र.) तिमिर. 'वारलें हें झाड त्रिमिराचें।' [सं. तिमिर अप.]

त्रिमूर्ति—पु. ब्रह्मा, विष्णु व शंकर हे तिचे मिळून झालेली मूर्ति; रूप; दत्त. [त्रि+मूर्ति] (खि) ईश्वर, पुत्र व स्फिरित या तिघांची वनलेली मूर्ति. [इं. ट्रिनिटि]

त्रियंच—स्त्री. घारी; एक प्रकारची पुरी. 'त्रियंच नाम घारी वरवंट। ब्रह्मपुरीसीं।' —अ ८२.

त्रियुक्पद—वि. तीन पदे असलेला; तीन पदांचा; त्रिपद (—वि.) अर्थ ३ पदा. [सं. त्रि+युज्=युक्ते+पद=संख्या]

त्रियोदश-शी—स्त्री. (प्र.) त्रयोदशी. त्रयोदशी पहा.

त्रियोदशा—पु. तेरावे; (प्र.) त्रयोदशा. त्रयोदशा पहा.

त्रिराजिक—पु. एक दागिना. —वेहु ४५.

त्रिरात्र—न. तीन दिवस व तीन रात्रींचा अवधि; तीन अहोरात्रांचा समुदाय. —क्रिवि. तीन अहोरात्रपर्यंत. 'कन्येनें मातेचें अशौच त्रिरात्र धरावें.' [सं. त्रि+रात्रि] —त्रांतला—वि. जो मेला असतां त्रिरात्र अशौच पाळवें लागतें असा (सगोत्रज).

त्रिराम—पुंनव. दाक्षरथी राम, परशुराम व बळिराम. —मुलांचा व्यवहारकोश. [सं. त्रि+राम]

त्रिराशी—स्त्री. (अंकगणित) त्रैराशिक पहा.

त्रिरुच्चारित—वि. १ तीनदा उच्चारलेले. २ (ल.) निश्चित; ठाम; न बदलणारें; निर्धारित; खात्रीचें. [सं. त्रि=तीन वेळां+उच्चारित=उच्चारिलेले, बोललेले]

त्रिरूप—वि. त्रिविध; तीन प्रकारचा. 'तैसें तिहीं गुणीं तप। येथ जाहालें आहे त्रिरूप।' —ज्ञा १७.११७. [सं. त्रि+रूप]

त्रिलोक, त्रिलोकी—पुंस्त्री. त्रैलोक्य; स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तीन लोक. [सं.] त्रिलोकांत झेंडा लावणें—निघटणें—तिन्ही लोकांत नांव गाजविणें, गाजणें.

त्रिवट—पु. (ताल) संगीतांतील एक ताल. त्रिताल पहा.

त्रिवर्ग—पु. १ मनुष्यमात्रानें आपल्या आयुष्यांत साधावयाच्या चार पुरुषार्थांपैकीं धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ. 'तेथ त्रिवर्गाचा अणुआरु। आडक निघाला जो अपार। तो महाभारत प्राकार। मोवता केला।' —ज्ञा १८.३६. २ उत्कर्ष, साम्यावस्था व न्हास या राज्याच्या, राष्ट्राच्या तीन अवस्था. ३ प्रकृतीचे, स्वभावाचे सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण. ४ त्रिफळा (हिरडा, वेहडा व आवळकाठी). ५ तिघेजण; (माणसांचे) त्रिकूट. 'आम्ही त्रिवर्ग.' [सं. त्रि+वर्ग]

त्रिवली—स्त्री. पोटाज पडणाऱ्या तीन वळ्यांचा, वळकुड्यांचा समुदाय. 'सागरीं लहरींची नव्हाळी। तैसी उदरीं त्रिगुण त्रिवली।' —एकस्व १.३६. 'त्रिवली मग तयेची स्पष्ट मोडोनि गेली।' —सारह २.२८. [सं. त्रि+वली=ओळ, वळकुटी]

त्रिवाचा—वि. (काव्य) त्रिवार; तीन वेळां दिलेले, उच्चारलेले वचन, गोष्ट, शब्द; निश्चित, ठाम अभिवचन, गोष्ट, शब्द. 'तो हा हरिविजयग्रंथ। दुजा नाहीं विपरीतार्थ। सत्य सत्य त्रिवाचा।' —ह १.११८. 'जानकी आणीन हें प्रमाण। सत्य सत्य त्रिवाचा।' —रावि १७.११८. —क्रिवि. निश्चितपणें; निश्चयेकरून; पूर्णपणें, खात्रीपूर्वक. [सं. त्रि+वाचा=वाणी, बोलणें]

त्रिवार—क्रिवि. तीन वेळां; तीनदां. हा शब्द निश्चय, संकल्प, वचन, अपराध, दंड, धर्म, शिक्षा, बोध, उच्चारण इ० शब्दांसह समासांत खचित, निश्चित, निःसंदेह, ठाम, सक्त, जोराचा, नेटाचा इ० अर्थानें योजतात. [सं. त्रि+म. वार] ० पुण्य—न. 'मी देतो, अर्पण करितों' अशा अर्थाचे शब्द गंभीरपणें तीन वेळां उच्चारून दिलेले; अर्पण केलेले पुण्य. [त्रिवार+पुण्य]

त्रिविक्रम—पु. १ (वायकी) गोपा. २ वारंवारच्या दिवशीं मुलाचें नांव ठेवतांना वायका कुंची घातलेला नारळ पाळण्याच्या खालूनवर, वरून खालीं देतात तो. ३ विष्णूचें नांव. [सं. त्रि+विक्रम]

त्रिविध—वि. तीन प्रकारचा; तीन स्वरूपाचा. (समासांत) त्रिविध—दान—पापपुण्य—स्नान इ०. —तीन प्रकारचे, स्वरूपाचे म्हणजे कायिक, वाचिक व मानसिक दान, पुण्य, पाप इ०. शिवाय

सात्त्विक, राजस, तामस आणि आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक इ० दुसरे तीन प्रकारांचे गट आहेत. ते त्या त्या शब्दांच्या अर्थामध्ये पहावे. 'तेंचि ज्ञानत्रयवर्णे । त्रिविध कर्म जें असे ।' -ज्ञा १८.५८५. [सं. त्रि + विधा = प्रकार, जाति]

०अवस्था-स्त्री. जीवाच्या तीन अवस्था; जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति. ०आहार-पु. सात्त्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकारचा आहार. ०कर्म-न. संचित, क्रियमाण व प्रारब्ध असे तीन प्रकारचे कर्म. ०तप-न. कायिक, वाचिक व मानसिक अशा तीन स्वरूपाचे तप. ०ताप-पु. आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक असे तीन प्रकारचे दुःख; पीडा; तापत्रय. आध्यात्मिक ताप म्हणजे देह, इंद्रिये व प्राण यांच्यापासून होणारा ताप किंवा स्थूल व सूक्ष्म शरीरामध्ये होणारा आधिव्याधिरूप ताप होय. 'देवापासुनि तो आधिदैविक । मानस ताप तो अध्यात्मिक । भूतापासाव तो भौतिक । या नांव देख त्रिविधताप ।' -एभा २२.३०९. आधिभौतिक ताप म्हणजे स्वशरीराहून भिन्न अशा इंद्रियोच्चर प्राण्यांपासून होणारा त्रास. आधिदैविक ताप म्हणजे दैवी प्रेरणेने, दैवी क्षोभापासून होणारा ताप. उदा० अतिवृष्टि, अनावृष्टि, भूकंप, वीतोष्णादिकांचा अतिरेक इ०. 'तुका म्हणे त्रिविधताप । मग जाती आपोआप ।' 'हा त्रिविधताप करि भग्न वपु विरहामि तुझा जाळी ।' -वेप १०. [सं. त्रिविध + ताप = दुःख; पीडा] ०देह-पु. स्थूल, सूक्ष्म व कारण असा तीन प्रकारचा देह. ०दाने-नग्नव. सात्त्विक, राजस व तामस अशीं तीन प्रकारचीं दाने. ०नायिका-स्त्रीभव. वयाच्या मानाने केलेले स्त्रियांचे तीन वर्ग, प्रकार:-सुग्धा; मध्या व श्रौढा. ०परिच्छेद रहित-वि. देश, काल आणि वस्तु या तीन परिच्छेदांनी रहित; देश, काल व वस्तु या तीन परिच्छेदापलीकडे गेलेला; दिक्काल-अवच्छिन्न. [सं. त्रिविध + परिच्छेद + रहित] ०परीक्षा-स्त्री. (वैद्यक) दर्शन (=चया पाहणे), स्पृशन (=नाडी पाहणे) व प्रश्न (=चौकशी करणे) या तीन प्रकारांनी वैद्याने करावयाची रोग्याची परीक्षा. ०प्रारब्ध-न. तीन प्रकारचे प्रारब्ध; अनिच्छा प्रारब्ध, स्वेच्छा-प्रारब्ध व परेच्छाप्रारब्ध; दैव. [त्रिविध + प्रारब्ध = दैव] ०मंगल-न. अंगीकृत कार्य निर्विघ्न पार पडावे म्हणून त्या कार्याच्या आरंभी केलेला आशीर्वादात्मक (=आशीर्वाद मिळावा म्हणून देवांची प्रार्थना करणे), वस्तुनिर्देशात्मक (=एखाद्या पूज्य पुरुषाचे, कृत्याचे ध्यान करणे), आणि नमस्कारात्मक (=कुलदेवता, गुरु इ०कांना नमस्कार करणे) असा तीन प्रकारचा विधि. ०लक्षणा-स्त्री. जहत्, अजहत् व जहदजहत् अशी तीन प्रकारची लक्षणा. जहल्लक्षणा; अजहल्लक्षणा व जहदजहल्लक्षणा हे शब्द पहा. [सं. त्रिविध + लक्षणा] ०संबंध-पु. अभिधान संबंध, लक्षणासंबंध आणि व्यंजनासंबंध अन्ग तीन प्रकारात्मक संबंध. अभिधानसंबंध म्हणजे वाच्यवाचक-

संबंध किंवा शब्द शब्दार्थ संबंध (=शब्द व त्यांचा अर्थ यांमधील संबंध). या संबंधारूपून एखाद्या वाक्याचा केवळ शब्दशः अर्थ प्रतीत होतो. लक्षणासंबंध म्हणजे लक्ष्यलक्षकसंबंध (=शब्दांनी पर्यायाने सुचविलेला अर्थ व शब्दाचा वाक्यार्थ या परस्परतातील संबंध) याने लाक्षणिक किंवा अलंकारिक अर्थ प्रतीत होतो. उदा० सारागांव=गावांतील लोक. व्यंजनासंबंध म्हणजे जो अर्थ सांगायचा त्या अर्थाच्या पदाचा वाक्यांत उपयोग न करतां प्रकारांतराने त्या अर्थाचा बोध करावयाचा. जसे:-'ग्राहवती नदी' येथे नदीत मगर आहेत या अर्थाने नदीस लानास जाऊं नको असा अर्थ ध्यावयाचा असतो. ०प्रतीति-स्त्री. गुरुपासून मिळालेले, शास्त्राभ्यासाने प्राप्त झालेले व स्वतः निरीक्षणाने मिळविलेले असे तीन प्रकारचे ज्ञान, अनुभव. [सं. त्रिविध + प्रतीति = ज्ञान, अनुभव] त्रिविधाहंकार-पु. सात्त्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकारची स्वतःची जाणीव; परमेश्वरापासून अथवा बाह्य विश्वाहून आपण वेगळे आहोंत ही भावना; अहंकारत्रय; अहंकार पहा. [सं. त्रिविध + अहंकार = मीपणा]

त्रिविष्टप-न. स्वर्ग; इंद्रलोक. 'नारायण अजित जसा अजित तसाचि त्रिविष्टपीं नर तो ।' -मोमीष्म ३.२८. [सं.]

त्रिवृत्करण-न. तिहींचे मिश्रण; तीन सूक्ष्म मूलतत्त्वांचे मिश्रण. 'या तिहींच्याच मिश्रणाने म्हणजे त्रिवृत्करणाने पुढे सर्व विविध सृष्टि निर्माण झाली.' -गीर १८२. [सं.]

त्रिवेणी-स्त्री. १ प्रयाग येथील गंगा, यमुना व गुप्त असलेली सरस्वती या तीन नद्यांचा संगम. होऊन झालेला प्रवाह. 'प्रवेशला कोण असे त्रिवेणी ।' -सासू २.१८. २ तीन पेडांची गुंफलेली वेणी, केशरचना. [सं. त्रि + वेणी] ०चा-वि. (सोनाराचा धंदा) सोने, चांदी व तांबे या तीन धातूंच्या तारानीं बनविलेला (वाळा, अंगठी, सल्ला इ०).

त्रिवेणी-स्त्री. (संगीत) गायनशास्त्रातील एक राग. यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, कोमल धैवत व तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. वादी ऋषभ, संवादी पंचम. हा सार्य-कार्त्त गातात. [सं.]

त्रिशंकु-पु. १ त्रिशंकु राजा हा पृथ्वी व स्वर्ग या दोहोंमध्ये अधोतरांनी लोंबत राहिला होता असे पुराणांत वर्णन आहे त्यावरून थंड इकडेहि नाही आणि थंड तिकडेहि नाही अशी ज्याची अवस्था झाली आहे असा मनुष्य. २ दक्षिणेकडील एक तारकापुंज. -वि. तीन खिळे मारलेला (उंबरठा इ०). 'काय बहु वोलो सुमदा । सांगितलिया निवृष्टा । नरकाचा दारवंटा । त्रिशंकु हा ।' -ज्ञा १६. ४३०. [त्रि + सं. शंकु = खिळा]

त्रिशती-स्त्री. १ तीन शेकड्यांचा, तीनशेचा समुदाय. २ देवीच्या प्रीत्यर्थ तीनशे ब्राह्मणांस पूजा करून जेवावयास घालण्याचा विधि. [सं. त्रि + शत = शंभर]

त्रिशिख—वि. तीन शिखरें, तुरे, डोकीं असलेला. [सं. त्रि+शिखा=शिखर, तुरा, मस्तक]

त्रिशिंगी—स्त्री. एक फूलझाड; त्रिशिंगी-संगी; ह्या झाडाचीं फुलें सकाळ, दुपार व सायंकाळ अशा तिन्ही वेळीं उमलतात. हिचीं फुलें निळसर, पांढरीं व पंचरंगी असतात. त्रिशिंगी-संगी पहा. [सं. त्रिसंधि]

त्रिशुद्धि—स्त्री. १ (एखादें कागदपत्र इ०) तीन वेळां तपासून शुद्ध केले आहे हें दर्शविण्याकरितां त्या अर्थाची त्यावर मारलेली टीप. २ त्रिवार शुद्ध झालेली स्थिति. 'मी ऋणत्रयापासून त्रिशुद्धि। मुक्त झालों भगवंता।' ३ तीन वेळां प्रतिज्ञापूर्वक, शपथपूर्वक उच्चारून, सांगून झालेली (एखादें वचन; गोष्ट इ०कांची) शुद्धता; सत्यता; निश्चितता; सांगता. 'पिता निंदी त्रिशुद्धि। पिशाच होय दुरात्मा।' ४ तीन वेळां स्नान करून, धुवून, घासून, तापवून, कोणताहि एखादा पदार्थ शुद्ध करण्याचा प्रकार करून झालेली (व्यक्ति, वस्तु इ०कांची) शुद्धता. ५ तीन वेळां, तीन ठिकाणीं स्नान घालून झालेली विटाळशीची शुद्धता. ६ कायिक, वाचिक व मानसिक शुद्धता, शुद्धीकरण. -वि. तीन वेळां तपासून, शुद्ध करून बरोबर, खरें ठरविलेलें. हा शब्द सरकारी कागदपत्र, अर्ज इ० कांवर—तो पूर्णपणें मुक्त करण्यांत आला आहे हें दर्शविण्याकरितां लिहितात. -क्रि. वि. खरोखर; निश्चयेंकरून; त्रिवार खरें. 'म्हणुनि आखरामाजि सांपडे। कीं कानावरी जोडे। हें तैसें नव्हे फुडे। त्रिशुद्धी गा।' -ज्ञा ६.३१६. 'तरी मी प्राण त्याजीन आधीं। हें त्रिशुद्धी जाणपां।' -मुवन १.११५. [सं. त्रि+शुद्धि]

त्रिशूल—ल. पुन. १ तीन फाळ असलेले शंकराचें एक आयुध. २ (सोनारी धंदा) शंकाराच्या त्रिशूलाच्या आकाराचें, लोखंडी तारेचें सोनाराचें एक हत्यार. याच्या तीन टोकांत वज्रटीकेचे तीन मणी अडकवून डाक देतां येतो व टीक तयार करतां येते. [सं. त्रि+शूल=सूल]

त्रिसंधान—न. दोन दोन दर्मींच्या दोन जुळ्या घेऊन त्यांची दोरी वळून अशाच पुन्हां दोन जुळ्या दोन वेळ घेऊन त्यांची तीन ठिकाणीं सांधून वळलेली यज्ञयागांतील समिधांचें जुडगें बांधण्याची दोरी. 'इध्मा वह्निं त्रिसंधान। करोनियां परिस्तरण।' -भाराबाल २.७०. [सं. त्रि+संधान]

त्रिसंधि—स्त्री. एक फूलझाड. (प्र.) त्रिशिंगी-संगी. पहा. [सं.]

त्रिसंध्या—स्त्री. १ दिवसाचे तीन संधिकाल; प्रभात, मध्यान्ह व सायंकाळ. २ दिवसाच्या तीन संधिकालीं केलेली संध्या; त्रिकालसंध्या. [सं. त्रि+संध्या] ० यात्रा—स्त्री. गया क्षेत्रीं गायत्री तीर्थी प्रातःकालीं, सावित्री तीर्थी माध्यान्ही व सरस्वतीतीर्थी

सायंकाळीं स्नान, संध्या व जप करणें या विधीस त्रिसंध्यायात्रा म्हणतात. -तीप्र १३७. [सं. त्रि+संध्या+यात्रा]

त्रिसरेणू—पु. त्रिसरेणु पहा. 'त्रिसरेणुपासोनि जाण। लव निमिषदिनमान। संवत्सरवरी सावधान। गणी मी संकर्षण काळ-गणना।' -एभा १६.२१९.

त्रिसीं—क्रि. वि. ताठपणें; धडधोकटपणें. 'पांगुळेआतें चरण येती। सापजें जैसीं त्रिसीं उडती। जे होते मुके ते बोलती। सुस्वर शब्द।' -स्मिपु १.३५.४६. [सं. त्रिक्=माकडहाड ?]

त्रिसुती—स्त्री. (कर.) जानव्याचें सुत तीन पदरी करून त्यास पीळ घालण्याची क्रिया. तिष्ठती पहा. [त्रि+सुत]

त्रिस्तनी—वि. तीन स्तन असलेली (गाय, म्हैस). [त्रि+स्तन]

त्रिस्तर—वि. (भूगर्भशास्त्र) तीन थरांचा. [सं. त्रि+स्तृ]

त्रिस्थळी—स्त्री. १ काशी, प्रयाग व गया या तीन तीर्थांची यात्रा. २ (ल.) एकाच कामासाठीं अनेक ठिकाणीं जाण्याचा प्रसंग; इकडून तिकडे निरर्थक हेलपाटे घालावे लागणें. ३ (ल.) (वरचेवर लागणाऱ्या पदार्थांची, स्थलांची एखाद्या स्थलापासून) लांब व गैरसोईची स्थिति; (काम इ०कांची) पांगापांग; विस्कळितपणा; मनाची दंगदग व अस्थिरता. (विरु.) तिरस्थळी. तिरस्थळी सर्व अर्थी पहा. [त्रि+सं. स्थल=ठिकाण] ० यात्रा—स्त्री. त्रिस्थळी अर्थ १ पहा.

त्रिक्षार—पु. (वैद्यक) सज्जीखार, जवखार व टाकणखार हे तीन क्षार. -योर १.१७५. [त्रि+सं. क्षार=खारट पदार्थ]

त्रीपण—वि. त्रेपन्न. 'दळ त्रीपण क्षौणी।' -उषा ८१२. [त्रेपन्न अप.]

त्रीपदा—स्त्री. गायत्री; (प्र.) त्रिपदा. 'ब्रह्मा जपत होता जो त्रीपदा।' -उषा १८४३. [सं. त्रिपदा]

त्रीपन्न, **त्रीपन्न** टिकलीचा, **त्रीपन्न** मंगळीचा—त्रेपन्न इ० पहा.

त्रीसष्ट—वि. (प्र.) त्रेसष्ट पहा.

त्रुटि—टी—स्त्री. १ अठरा निमेषांचा काळ. 'गरुडा, नेई न लागतां त्रुटी।' -मुआदि ५.६१. 'तंव तो उतरला उदरांत। त्रुटिमात्र न लागतां।' २ त्रुटी. 'त्रुटी न वाजतां अजुन। जात सुरेशप्रस्थमार्ग लक्ष्मन।' -ह ३२.२२५. 'तोहि छेदिला त्रुटि न वाजतां।' -कीर्तन १.२५. ३ खंड; प्रतिबंध; अडथळा. 'धर्मपालनांत किंचितही त्रुटि खपत नाहीं.' -पप्रे १५२. ४ नाश. -शर. ५ शंका. -शर. ६ लव; अणु; लेश. [सं.]

त्रुटित—वि. तुटलेला; निराळा, वेगळा झालेला; तोडलेला; अपूर्ण. [सं. त्रुट्]

त्रेचा(ना)ळीस—वि. चाळीस आणि तीन; ४३ संख्या. [सं. त्रिचत्वारिंशत्]

त्रेता, त्रेतायुग—खीन. चार युगांतील दुसरें युग; कृत, द्वापर व कलि हीं बाकीचीं तीन युगें होत. ह्याचा अवधि बारा लक्ष साहाण्णव हजार वर्षांचा असतो. 'त्रेतायुग बारा लक्ष साहाण्णौ सहस्र।'—दा ६.४.१. [सं.] **त्रेतायुग**—न. त्रेता पहा.

त्रेताळीस—वि. त्रेचाळीस. [गु. त्रेताळीस]

त्रेतीस—वि. तेहतीस; तीस आणि तीन; ३३ संख्या. [सं. त्रयत्रिंशत्; प्रा. गु. तेत्रीस]

त्रेधा—खी. (शक्तीपेक्षां वरेंच मोठें काम अंगावर पडल्यामुळें, बरींच कामें उपस्थित झाल्यामुळें एखाद्याची होणारी) धांदल; धांवपळ; गोंधळ; गडबड; तारंबळ; ओढाताण; (भ्रमानें आलेला) शीण; भागवटा; ताण; (भीति इ० कार्नी उडालेली) धांदल; तिरपीट; गालण; धावरुंडी; पांचावर धारण (कि० उडणें).—किवि. तीन मार्गांनीं, प्रकारांनीं, पद्धतींनीं. [सं. त्रि+धा]

त्रेपन्न—वि. पन्नास व तीन; ५३ संख्या. **०टिकलीचा-मंगळीचा, त्रेपन्नी**—वि. (अक्षिष्ट) जारस, जारपुत्रास उद्देशून धावयाची एक शिवी; मात्रागमनी; रंडापुत्र.

त्रेवटी डाळ—खी. चणे, तुरी आणि उडीद इ० एकत्र मिश्रित डाळींचा समुदाय. 'त्यांत त्रेवटी डाळ या रीतीनें भरली होती.'—मराठी वीजजगणित १८५. [सं. त्रि+वृत्+पुट]

त्रेसष्ट, त्रेसट—वि. साठ आणि तीन; ६३ संख्या. [सं. त्रिषष्टि] **त्रेसष्टी**—खी. फाशांच्या खेळांत पडणारा एक डाव. छ तीन नऊ.

त्रेह(हा)त्तर—वि. सत्तर आणि तीन; ७३ (प्र.) त्रयाहात्तर.

त्रैकालिक—वि. मृत, वर्तमान व भविष्य या तीन काळां-संबंधी (ज्ञान इ०). [सं. त्रिकाल]

त्रैगुण्य—न. सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांचा समुदाय. [सं.]

त्रैधर्म्य—न. धर्म, अर्थ व काम ही त्रयी, या तिहींचा समुदाय. [सं.]

त्रैमूर्ति—खी. ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तिघांची मिळून झालेली मूर्ति; दत्तात्रेय. [त्रि+मूर्ति]

त्रैराशिक—न. (अंकगणित) आद्यंक, मध्यांक, व अंत्यांक किंवा प्रमाण, फल व इच्छा अशीं प्रमाणांचीं तीन पदें दिलीं असतां चौथें फल म्हणजे इच्छाफल काढण्याची रीत. ज्या दिलेल्या प्रमाणांतील तीन पदांवरून चौथें पद काढावयाचें असतें त्या तीन पदांना आद्यंक, मध्यांक व अंत्यांक अथवा इच्छांक; आदि, मध्य व अंत किंवा इच्छा, आदि, प्रमाण व इच्छा हीं नांवें आहेत.

त्रैराशिकाचे समत्रैराशिक आणि व्यस्त अथवा विलोम त्रैराशिक असे दोन प्रकार आहेत. [सं.]

त्रैलोक्य—न. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तीन लोक; त्रिभुवन [सं.] **०चिंतामणी**—पु. १ (वैद्यक) एक रसायन, मात्रा. २ साधारणपणें सर्व रोगांवर उपयोगी पडणारें औषध. [त्रैलोक्य+चिंतामणी] **०विस्तार**—पु. त्रैलोक्यास व्यापून असणें; सर्वव्यापकता; विश्वव्यापकत्व. —वि. विश्वव्यापी; सर्वव्यापी. [त्रैलोक्य+विस्तार]

त्रैलौकिक—वि. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ या तीन लोकां-संबंधीं. [सं.]

त्रैवर्गिक—वि. धर्म अर्थ व काम या त्रिवर्गासंबंधीं; त्रिवर्ग-विषयक. [सं.]

त्रैवार्षिक—वि. तीन वर्षांसंबंधीं; तीन वर्षांनीं एकदां होणारा. [सं.]

त्रैविध्य—वि. ऋग्वेदादि वेद जाणणारा. [सं. त्रि+विद्या]

त्रैविद्या—खी. (वेदांत) भगवद्गीता, उपनिषदे व ब्रह्मसूत्रे हे तीन ग्रंथ. [सं.]

त्रैविध्य—न. त्रिविधता; त्रिविधपणा. तीन प्रकारचा. 'एवं सत्त्वरजतमा । तिर्हीची एवढी असे महिमा । जे त्रैविध्य आदि ब्रह्मा । अंतीं कृमी ।'—झा १८.५२५. [सं.]

त्रोटक—न. उपनाटक.—शर.

त्रोटक—वि. संक्षिप्त; संक्षेपात्मक; थोडक्यांत सांगितलेला, लिहिलेला; सारांशरूप. [सं.]

त्रोटणें—उक्ति. (काव्य) तोडणें; विभागणें; निराळें, वेगळें वेगळें करणें; तुकडे करणें. [सं. त्रुट्-त्रोटन] **त्रोटन**—न. (सुत इ०) तोडण्याची क्रिया; तुकडे करण्याची क्रिया; विभागणी. [सं.] **त्रोटित**—वि. तोडलेला; विभागलेला; निराळा, वेगळा केलेला; तुकडे केलेला. [सं.]

त्रोद्विहेऽ—उद्गा. (ना.) म्हशीला हांकण्यासाठीं म्हणावयाचा शब्द. [ध्व.]

त्र्यणुक—न. तीन घणुक मिळून होणारें परिमाण. [सं.]

त्र्यंबक—पु. १ तीन डोळ्यांचा देव; शंकर. २ शिवधनुष्य. 'बोद्दि धनुष्याची ओढी । त्र्यंबक मोडिलें कडाडी ।'—एमा ११.७३५. [सं. त्रि=तीन+अंबक=डोळा] —**केश्वर**—पु. १ शंकर. २ बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी नाशिकाजवळचें एक सुप्रसिद्ध ज्योतिर्लिंग.

त्र्यस(जाति)—पु. (संगीत, वाद्य) ज्यामध्ये पहिला विभाग तीन मात्रांचा असावा लागतो असा दक्षिणेकडील तालाचा एक प्रकार.

त्र्यापेंशी, त्र्याय(यं)शी—वि. ऐशी आणि तीन; ८३ संख्या. [सं. त्र्यशीति]

व्याख्यान—वि. नवद आणि तीन; ९३ संख्या. [सं. त्रिन-वति]

व्याहात्तर—वि. सत्तर आणि तीन; ७३ संख्या. [सं. त्रिसप्तति]

व्याहिक—पु. तीन तीन दिवसांनी येणारा, चौथे दिवशी येणारा ताप; व्याहिक ज्वर. —वि. १ तीन दिवसांसंबंधी. २ तिसऱ्या दिवसाविषयीचा; तृतीयदिनसंबंधी. [सं.] ०७३२—पु. दर चौथ्या दिवशी येणारा ताप. [सं. व्याहिक+ज्वर=ताप]

त्व—भाववाचक नामें साधण्याकरितां संस्कृत नामें व विशेषणें यांना लावण्याचा प्रत्यय. त्व प्रत्यय लागून झालेली भाववाचक नामें नपुंसकलिङ्गी असतात. 'ता' प्रत्यय लागून भाववाचक नामें साधण्याचाहि एक प्रकार आहे. परंतु हीं होन्ही प्रकारचीं नामें पुष्कळ अंशी पर्यायवाचक असलीं तरी त्यांत कांहीं अपवाद आहेत व भाववाचक नामें साधतांना कांहीं ठिकाणीं 'ता' तर कोठें 'त्व' हाच प्रत्यय विशेषकरून लावतात. भाववाचक नामाचा 'ता' प्रत्यय विशेषतः विशेषणांसच लावतात आणि 'त्व' हा प्रत्यय जरी विशेषणांसहि लावितात तथापि मुख्यत्वेकरून नामांस लावण्याचा प्रघात आहे. दुसरें असें कीं 'ता' प्रत्यय लागून झालेलीं नामें गुणवाचक असतात जसें—योग्यता, आर्द्रता, उष्णता इ० तर 'त्व' लागून, हुदा, कार्य, स्थिति, आयुष्यांतील निरनिराळें वयोमन इ०चीं दर्शक भाववाचक नामें बनतात. उदा० राजत्व, प्रधानत्व, पंडितत्व, मित्रत्व, पितृत्व, बालत्व, वृद्धत्व, तरुणत्व इ०. तिसरें असें, कीं 'ता' व 'त्व' हे दोन्ही जरी गुणधर्मदर्शक भाववाचक नामांचे प्रत्यय आहेत, तरी 'त्व' लागून झालेल्या नामांसच विशेष प्राधान्य आहे हें पुढील उदा. हरणांवरून दिसून येईल. जसें—लघुता, गुरुता, द्रवता, महता, अज्ञानता, दातृता इ० रूपापेक्षां लघुत्व, गुरुत्व, दातृत्व, महत्त्व, अज्ञानत्व, इ० रूपेच अधिक रूढ व सरस आहेत. चौथें असें कीं, 'ता' हा अधिक रूढ प्रत्यय आहे तर 'त्व' हा अधिक भारदस्त प्रत्यय वाटतो. जसें—दुष्टता, आम्लता, मिष्टता, तीक्ष्णता कटुता, क्षारता हीं रूपे दुष्टत्व, आम्लत्व, मिष्टत्व इ० रूपापेक्षां अधिक रूढ आहेत परंतु दुष्टत्व, आम्लत्व हीं रूपे अधिक भारदस्त वाटतात.

त्वक्—खी. शरीरावरील चामडी; कातडी; (झाडाची) साल; (फळाचे) सालपट; त्वचा; (समासांत) त्वर्गिद्रियं—त्वक्क्षीर—त्वग्गुर—त्वक्पत्र इ० [सं.] ०५५—वि. किड्यांतील एक वर्ग. या वर्गांतील किड्यास त्वचेचे वनलेले चार पक्ष असतात; ते पातळ असून त्यावर शिरा असतात; मध वगैरे द्रव शोषण करण्याजोगें तोंड असतें व दाढा लावण्याजोग्या असतात. —प्राणिमो ११५. [सं. त्वक्+पक्ष=पंख] ०५५—पु. ढोंबड्याच्या त्वक्पेशींतून शको. ४. २३

त्वणाच्या पदार्थांचे शरीराभोवतीं तयार होणारे एक अखंड पटल; (इं.) क्यूटिकल. —झाको क १९०. [त्वक्+पापुद्रा] ०५५—न. स्पर्शाने होणारें ज्ञान. [सं. त्वक्+प्रत्यक्ष=ज्ञान] ०५५—न. त्वचेच्या रचनेचा व रोगांचा विचार करणारें शास्त्र; (इं.) डरमेटोलॉजी. ०५५—पु. स्पर्शज्ञान नाहीतें करणारा वातविकार. [सं. त्वक्+द्युन्य=+वात] ०५५—खी. तवकीर. [सं. त्वक्+क्षीर=दूध] त्वगामय, त्वग्रोग—पु. खरुज, शिवें इ०; त्वचेला होणारा रोग; कोरडी खपली. [सं. त्वक्+आमय=रोग] त्वर्गिद्रिय—न. स्पर्शज्ञान करून देणारें ज्ञानेन्द्रिय; स्पर्शेन्द्रिय. [त्वक्+इन्द्रिय] त्वग्रोग—पु. त्वचेसंबंधी रोग; त्वगामय पक्षा. [त्वक्+रोग] त्वग्ग्राण—पु. त्वचेला झालेला ग्रण, जखम, फोड इ० याच्या उलट मांसग्रण, अस्थिग्रण. [सं. त्वक्+ग्रण=जखम, फोड]

त्वचा—खी. १ (शरीरावरील) चामडी, कातडी. २ पंच-ज्ञानेन्द्रियांपैकी स्पर्शज्ञान करून देणारें ज्ञानेन्द्रिय; स्पर्शेन्द्रिय. ३ (झाडाची) साल. ४ (फळाचे) सालपट; टरपल; साल. ५ (सर्पाची) कात; मेंग. 'त्वचा पायें शिरां। हाकेलाही फडे न करी।' —झा १६.१२६. [सं.] ०५५—न. (शरीराच्या) चामडीला असलेलें अत्यंत सूक्ष्म छिद्र. यांतून शरीरांतील घाण घाम इ०कांच्या रूपानें निघून जाते. [त्वचा सं. रंध्र=छिद्र]

त्वत्—सना. त्वं. (समासांत) त्वद्ग्रह=तुझें घर, त्वत्सदृश=तुझ्यासारखा; त्वत्कृत=त्वां केलेलें इ० [सं.] त्वदीय—वि. तुझा; तुझ्या मालकीचा; तुझ्यासंबंधाचा. 'त्वदीय गुणकीर्तनध्वनि सुरम्य कर्णी पडो।' —केसरी. [सं.]

त्वंपद—न. (तत्त्व.) त्वं (जीव) हा शब्द; अल्पज्ञ, अल्प-शक्तिमान् असा वाच्य जीव तो; शुद्ध ब्रह्म जेव्हां मलिनसत्त्व प्रधान रजस्तममिश्रित व कामकर्मदिकांनीं दूषित अशा अवियेचा स्वीकार करतें तेव्हां तें 'त्वंपद' या शब्दानें दर्शविलें जातें. 'जैसे त्वंपद हें आघवें। तत्पदार्थी समावे।' —झा ११.६४८. 'यया सर्वोसि आश्रय त्वंपद। तोचि जीवात्मा बंध।' —सिसं ३. १९१. [सं. त्वम्=त्वं+सं. पद=शब्द]

त्वंपदार्थ—पु. (तत्त्व.) १ परमात्म्यापासून निघालेला व पृथक्, निराळा असलेला आत्मा; जीवात्मा. 'त्वंपदार्थ तो जीवात्मा। तत्पदार्थ तो परमात्मा।' २ दुसऱ्याचें व्यक्तित्व, स्वतंत्र अस्तित्व कबूल करणें, निर्दिष्ट करणें. [सं. त्वं+पदार्थ]

त्वंपुरा—पु. शंखाध्वनि; वोंव; आरडाओरडा. 'त्वंपुरा सागरोत्पन्नः' इत्यादि शंखाच्या स्तुतिपर श्लोकाच्या 'त्वं पुरा' या आरंभीच्या शब्दांवरून लक्षणेनें हा अर्थ. [सं. त्वं+पुरा]

त्वर—खी. १ (सामा. क्रियेची) चपळाई; जलदपणा; वेग; घाई, शीघ्रपणा. 'उठतां बहु त्वरेनें कोठें जातां असें तुम्हा देवी।' —

—मोसंशयरत्नमाला १. (नवनीत पृ. ३४९) २ (स्वभाव इ० कांचा) तरतरीतपणा; हुषारी; तलखपणा. [सं.] (वाप्र.) ० करणें—घाई करणें. त्वरणें—अक्रि. (काव्य.) घाईत, त्वरेंत असणें. [त्वरा] त्वरेवर येणें—(एखादें काम इ०) लवकर, झटपट करणें; झपाटणें. म्ह० झरझर त्वरेस मोल आहे. त्वरित—क्रि. त्वरेन, जलदीन; घाईन; झटपट; लवकर. 'प्रभुची आज्ञा होतां पार्थ प्रखरेषु सोडुनी त्वरित।'—मोक्षण ४९.४०. (समासांत) त्वरित-गामी—त्वरितभाषी—त्वरितदान इ० विशेषण व क्रियाविशेष यांसारखा उपयोग होतो. [सं.] ० गामी—वि. जलद चालणारा; शीघ्रगति. [सं.] त्वरित+गामिन=जाणणारा] ० भाषी—वि. जलद, घाईन बोलणारा. [सं. त्वरित+भाषिन=बोलणारा] त्वरें-करी—क्रि. त्वरेंकरून; त्वरेन; जलदीन. [त्वरा+करणें]

त्वला—सना. (ना.) तुला. [तुला अप.]

त्वष्ट—पुन. (एखादें काम करण्याबद्दल दुसऱ्यास केलेला) त्रासदायक तगादा, घाई; उपद्रवकारक आग्रह; (सामा.) त्रास; उपद्रव; लचांड (क्रि० लावणें; करणें; देणें; लागणें; होणें).—वि. 'किंहे गुणवंतगड येथें खाली करून द्या म्हणून उभयतांही राजश्री कान्होजी शिरके याशीं त्वष्ट लाविलें त्याजकरितां.'—शारो ११९. —वि. तासलेला; तासून बारीक केलेला; रंधलेला; तोडलेला. [सं. त्वष्ट=तासलेला, रंधलेला]

त्वष्टा—पु. १ विश्वकर्मा. २ ब्रह्मदेव. ३ सुतार. [सं.] ० कासार—पु. हिंदूतील कासारजातीतील एक पोटजात अथवा तींतील व्यक्ति.

त्वां—सना. (काव्य.) तुवां; तूं या सर्वनामाचें तृतीयेचें रूप.

त्वाच प्रत्यक्ष—न. त्वक् प्रत्यक्ष पहा. [सं. त्वाच=त्वचेचा +सं. प्रत्यक्ष=ज्ञान, अनुभव]

त्वाष्ट्र—वि. त्वष्ट्याचा पुत्र वृत्र यावरून. भयंकर; क्रूर; उग्र. [सं. त्वाष्ट्र=एक दैत्य]

त्वेष—पु. आवेश; रागाची इसळी; संताप; अवसान; स्फुरण; तैष पहा. [सं.] त्वेषी—वि. १ रागाने जळफळणारा; तापट. २ आवेशयुक्त; ज्याला अवसान, स्फुरण आलें आहे असा. तैषी पहा. [सं. त्वेष.]

थ

थ—वर्णमालेतील सतरावें व्यंजन व त या शब्दाचा महा-प्राणोच्चार. अक्षरविकासः—याच्या पांच अवस्था असून पहिली अशोकच्या गिरनार शिलालेखांत; दुसरी व तिसरी राजा यशोधर्मन् याच्या मंदसोर येथील शिलालेखांत (सन ५३२) आढळते. चवथी देवल (छिंदवशी लल्ल राजा सन. ९९२), धार (राजा भोज-रचित कुमेशतक काव्य, ११ वें शतक), आणि उज्जनी (उदया-दरी. जसें:—गंगाथड—भीमथड [सं. तड] (वाप्र.) थडीस

दित्य; ११ वें शतक) येथील लेखांत आढळते. हिच्यापासून प्रचलित पांचवें रूप वनलें आहे.

थकडे—क्रि. (कु.) तिकडे.

थकणें—अक्रि. १ दमणें; शिणणें; भागणें; थकवा येणें. २ शक्ति क्षीण होणें; वेजार होणें (म्हातारपण, रोग इ० कांसुलें). ३ मति गुंग, कुंटित होणें. ४ दिवाळें निघणें; पैसा नसल्यामुलें व्यापार थांबणें, चालेनासा होणें. ५ बुडणें; उगवेनास होणें (कर्जाळ दिलेली रक्कम, पैसे). [सं. स्थग; प्रा. थक; हिं.] ० भागणें—अक्रि. थकणें; दमणें; वेजार होणें. थकलें कूळ—न. दिवाळें वाजल्याने किंवा अतिशय गरीबीने कर्ज फेडण्यास असमर्थ असलेला मनुष्य, कुटुंब अथवा कूळ.

थकवा—पु. अतिश्रमाने इंद्रियांना येणारी ग्लानि किंवा शिथिलता. [थकणें]

थकीत, थकित, थकीत, थक—वि. (काव्य) १ चकित; आश्चर्ययुक्त. 'थकित होउनि जन हे पाहंती हवें परमार्थ।'—मुक्तेश्वरकृत कटिबंध पृ. ४. २ गोंधळलेला; वावरलेला; गुंग झालेला; गडबडलेला. ३ आकस्मिक; अद्भुत. [सं. स्थगित; प्रा. थक]

थंज्—क्रि. (राजा.) तेथें. ० सर—क्रि. (राजा.) तेथ-पर्यंत. ० सून—क्रि. (राजा. कु.) तेथून.

थट—पुली. १ समुदाय; जमाव; गर्दी (मनुष्य, जनावर इ० कांची); चेंप; रगडा. (क्रि० लागणें). २ दाट रचना; मांडणी. (क्रि० जमणें; बसणें; मिळणें; वनणें; होणें). [प्रा. दे. थड; का. थट्टु=समूह] ० कारणें—अक्रि. १ रचना करणें; व्यवस्थेने लावणें, ठेवणें, घालणें (पोशाख इ०); विशेषतः देखाव्यासाठी व्यवस्थेने मांडणें, रचणें. २ उत्तम रीतीने, थाटाने, सफाईने संपविणें; करणें.

थटणें—अक्रि. दिमाखाने चालणें, बोलणें, अथवा वर्तणें; सजणें; नटणें. [थट-थाट] थटकारणें—अक्रि. स्वतःचा दिमाख मिरविणें; डौल घालणें; ऐट करणें; थाटमाट करणें. [थट]

थट्टा, थट्टासस्करी, थट्टेखोर, थट्टेबाज, थट्टेबाजी—छा पहा. थट्टेवाईक—वि. विनोदी (भाषण करणारा, भाषण).

थट्टी—ली. १ (संस्थान, राजा इ० ची); गाई, म्हशी इ० जनावरें; गोशाला; गोखाना; जनावरांचे खातें (अठरा कार-खान्यांपैकी एक). २ गुरें वांधण्याची जागा. [प्रा. थट्टि=जनावर] म्ह० कोटी थट्टी पागा पोट भरायाची जागा. ० खाना—पु. थट्टी-संबंधी व्यवहार. थट्ट्या—पु. गोशाला.

थड—ली. १ किनारा; तीर; कांठ; कड. २ (ल.) सिद्धि; समाप्ति; शेवट (काम, धंदा यांचा). ३ नदीच्या बाजूचे खोरे; जसें:—गंगाथड—भीमथड [सं. तड] (वाप्र.) थडीस

लावणे-नेणे-आणणे-घालणे-पोहोचविणे-सिंदीस; शेवटास नेणे. थंडीस लावणे-जाणे-येणे-शेवटास जाणे. ही थंड ना तो थंड-निराश्रितपणाची स्थिति; इकडे आधार नाही व तिकडे आधार नाही अशी स्थिति.

थंड-वि. १ गार; शीत. २ दाहशामक (औषध, जेवणांत पदार्थ). ३ (ल.) सुस्त; धीमा; मंद; सावकाशीचा; आळशी; सौम्य; समप्रकृतीचा. ४ शांत; स्वस्थ (देश, वस्तु स्थिति). ५ शांत झालेले; स्थिर (डोळे, मन इ०). ६ कमजोर (ताप); ढिले (काम). ७ मृतखेत इ० उपद्रवरहित (घर, जागा). ८ (ल.) नपुंसक (मनुष्य). [सं. स्तब्ध; प्रा. थंड] (वाप्र.) ० करणे-१ विसर्जन करणे. २ तावूत वगैरे नदींत बुडविणे. ० पाणी ओतणे-(ल.) एखादे कार्य बंद पाडणे. एखाद्याचा उत्साह भंग करणे. [हिं.] ० होणे-पडणे-पावणे-मरणे. 'उत्तम लोकांसि तुक्षा सेवक होऊनि थंड पावेल।' -मोअनु ८.११. थंडक-न. दाहशामक औषध किंवा उपाय. [हिं.] सामाशब्द- थंडगार-वि. १ अति शीतल (वारा, हवा, पाणी, वस्तु); गार. २ स्थिर; शांत. ३ संतोषी; समाधानी (हृदय, आत्मा). ४ मेल्यामुळे थंड झालेला, गारलेला. [थंड+गार] ० वेळ-जी. १ सकाळ, संध्याकालचा समय. २ (ल.) स्थिर व शांत वेळ (स्वतःच्या प्रकृतीची वगैरे). थंडा-वि. थंड (अर्थ २ ते ८) पहा. [हिं.] थंडाई-जी. १ शीतलता. २ (ल.) तापहारकता; दाहहारक गुण (औषधांचा). २ सालस्पणा; सौम्यता; मंदी; सुस्तात; औदासिन्य; दुर्लक्ष्य. ४ उपशम; शांति; उतार. ५ थंड औषध. ६ कुसुंवा. ७ बदाम, गुलाबकळी, खसखस, काकडीच्या विया व संवयीप्रमाणे भांग वगैरे एकत्र वादन दूध साखर घालून केलेले एक पेय. थंडाफराळ-पु. केवळ थंड पाणी पिऊन, हवा खाऊन राहणे (थंड उपहार). थंडाय-(गो.) ओलावा; गारठा. थंडावचें-(गो.) थंड करणे; समाधान करणे. थंडावचें लिखित-न. शांततेचा तह. थंडावणे-अक्रि. १ थंड, शांत होणे (मनुष्य, विकार, इच्छा, प्रकृति इ०). २ दमट होणे; सरदून ताळरपणा नाहीसा होणे (कागद, कापड यांचा). थंडावा-पु. (उन्हानंतरचा) हवेचा थंडपणा; सुख; आराम; स्वस्थता; सुटका (दुःख अथवा क्षोभ यानंतर). उतार; उपशम; श्रम. [हिं.] थंडेथंडे-क्रि. १ सावकाश; हलकें हलकें; ढिलाईने. २ थंडवेळीं (रात्रीच्या, सकाळच्या वगैरे वेळीं प्रवास करणे). [थंड] थंडोसा-पु. थंडावा पहा. [थंड] थंडयापोटाने-क्रि. शांतपणाने; रागांत नसताना. थंडी-जी. १ थंडपणा; गारठा (हवेचा, पदार्थाचा); सर्दी. 'खंडी बळ बहु कांपवि, पडसी जाणों सडुःसहा थंडी।' -मोकर्ण ३३.२. २ थंडीवी भावना. (कि० भरणे, वाजणे). ३ तापहारकता (औषधांची अथवा पदार्थांची). ४ उपशम, उतार

(रोगाचा); त्या पासून होणारे सुख, स्वस्थता. [हिं.] ० कातरा-पु. थंडीने होणारा त्वग्विकार. थंडीचा ताठा-पु. कडकडीत गारठा (हवेचा). थंडीचे पिळ्ळें(लं)-न. थोडा वेळ पडलेली किंवा साधारण वेताची थंडी. थंडीवान्याचा-क्रि. थंड व सदैव बारा वहात असताना; गारठा पडला असताना. 'तुला ताप येतो आहे थंडीवान्याचा बाहेर हिडू नको.' [थंडी+वारा]

थंडक-जी. ठोकणे; ठोठावणे; थाप मारणे; रक्ष; धक्का; थाप; धडक; ठोकर; आघात. 'चक्रदेव धरिला केशी। थडक हाणोन उराशी। कारुषासी पाडिले।' -एरुव १.३१. [ध्व. थड्; सं. तड्] थडकुं-जी. धडक. 'प्रलभेभयरवां शोवी जाली। कीं संहार समुद्रा थडकुं घेतली।' -शिशु १०४२.

थंडकणे-अक्रि. १ एखाद्या वस्तुवर आदळणे; एकदम थांबणे. २ आदळणे; आपटणे (पाणी, वारा). [थडक]

थंडकणे-अक्रि. १ थांबणे; प्रवासाच्या शेवटास येणे; वेग कुंठित होणे. २ पोहोचणे; योग्य पेढीवाल्यास पावणे (हुंडी). [सं. स्तंभित; प्रा. थड्ठिअ]

थंड-कन-कर-दिनी-दिशी-क्रि. १ धडक, रझ इ० चा ध्वनि होऊन. २ झटक्याने; थरकाप होऊन. [ध्व.]

थंडका-पु. धडका; रपाटा; टक्कर; आघात. 'राक्षस चढनिया तवका। मीमहृदयी मारी थडका।' [थडक]

थंडगे-न. शव जाळलेल्या किंवा पुरलेल्या जागी केलेले वांधकाम. [सं. स्तब्ध; प्रा. थंड]

थंडथड-थडां-क्रि. १ जलदीने मारलेल्या ठोशांचा ध्वनि होऊन. २ कापित; हालत. (कि० कापणे; हालणे; मिणे; जीव-अंग-जं-हृदय इ० उडणे). [ध्व. थड् द्वि]

थंडथड-जी. कांपरे; थरथरी. [ध्व.]

थंडथड, थंडथडी, थंडथडणे, थंडथडाट, थंडाडणे-थरथरणे इ० पहा.

थंडथडाट-थंडथड पहा [थंडथड]

थंडथडीत-वि. फडफडीत; नीरस; मऊ नसलेला (भात इ०).

थंडथाड-क्रि. अलिप्तपणाने; कूटस्थपणाने. [सं. ताट-स्थ्यात्]

थंडवा-पु. १ लहान तळें. 'भवसिंधुचा थंडवा केला। बोलविला पाहिजे।' -तुगा ३६६८. २ (ना. व.) कांठ (नदीचा); कांठावरील जमीन. [थंड]

थंडा-पु. डुकानदाराची वसण्याची जागा; गादी. [हिं.]

थंडा-पु. घाट.

थंडाड-पु. १ जोराने व रागाने लाताडण्याची, मारण्याची क्रिया; मोठ्या आवाजाचे व एकामागून एक दिलेले ठोसे, लाथा. २ पराकाष्ठेची धडपड अथवा कापरे. [ध्व. थंडथड] थंडाडां,

थडाथड-थडां, थडाडून-क्रिवि. थडथड (-क्रिवि.) पहा. थडाथडी-स्त्री. १ जलदीने मारलेल्या लाथा, चुक्या, छड्या, ठोसे इ० २ मोठे कापरे; थरथरी. [ध्व.; थड ! थड !]

थडाव-पु. आसरा; निवांत जागा. 'स्वर ऐकुनया कोळिळा घेती वनी थडाव।' -पला १७.४२. थडिवा पहा. [थड]

थडिवा-पु. (महानु.) कांठ; आसमंतांतील प्रदेश. 'तयाचें पडलें रण थडिवा प्रभासाचिये।' -भाए ६८. [थड]

थडी-स्त्री. तीर (नदीचें); मर्यादा; कांठ; किनारा. 'तुका म्हणे धांवती थडी। न घेती उडी आंत कोणी।' -तुगा १६८. [तट-ठ, थड]

थडी-स्त्री. (कु.) गोणांची उंच लाविलेली रांग; थटी. कांहीं जडवस्तूंची एकावर एक ठेवून केलेली रचना. [प्रा. थड=समूह; का. थट्ट] ० मारणें-भित घालणें. -शे २.९.

थडीचा-वि. उत्तम जातीचा, पैदासीचा (सवृंग पशु).

थडें-न. १ धड, कलेवर, प्रेत. 'आत्म्याविण थडें रोकडें। शरीराचें।' -दा १६.८.११. २ थडणें पहा. [सं. स्तब्ध; प्रा. थड]

थडे, थकडे-क्रिवि. (कु.) तिकडे; त्या वाजूस.

थणी-वि. थनी पहा.

थंतरमंतर-न. १ जादूटोणा; मंत्रतंत्र. २ दुस्स्ती; डाग-डुजी (जुन्या घराची अथवा वस्तूची-कांहीं वेळ उपयोगी पडण्याकरितां). ४ समजाविणें; मनधरणी कर्तणें; (शांत करण्यास किंवा मर्जी संपादन करण्यास); नीट करणें. [सं. तंत्रमंत्र]

थतरवितर-वि. (कु.) भ्रमिष्ठ.

थति-न. ('खा.) काशाचें ताट. थाटी पहा.

थत्त-उद्वा. तिरस्कार, अधीरपणा दाखविणारें उद्गाराची अव्यय; हट्ट हट्ट; छे ! छे; शी शी. [ध्व.]

थत्तुरमत्तुर-वि. (व.) मोठ्या कष्टानें, कसा तरी वनविलेला. थतरमंतर अर्थ २ पहा. [सं. तंत्रमंत्र]

थना-पु. (कों.) छाती; स्तन; थान. [सं. स्तन]

थनां-स्त्री. घोड्यांतील एक खोड, गोम. -वि. छातीवर स्तनाकृति मांस असलेला (घोडा). -अश्वप १.९४. [प्रा. थण; म. थाम]

थपकटा, थपकड-डा, थपकण, थपथप, थपथपणें थपथपीत, थपथप-थपां-थव इ० पहा.

थप(क)काल-स्त्री. थपकन् वसणें-पडणें; थप आवाजानें हुंगणावर पडणें; थपकल घालून वसणें. (कि० मारणें; घेणें). [ध्व. थप्]

थपडाक, थप्पड-स्त्री. चपराक; थापट; ठोंसा; चापट. [ध्व. थप्] थपडखाऊ, थपडवाईक-वि. १ थपडा खाणारा. २. (छ.) दुसऱ्याच्या छंदानें चालणारा; थापडवाईक.

थपथप-थव-क्रिवि. आर्द्र पदार्थापासून विंदुशः जलादि थपथप अशा आवाजानें गळत; टिपकत. थपथप(व)णें-क्रि. वस्त्रादिकांपासून उदकादि थपथप गळणें. थपथपीत-वि. आतून थपथप पाणी इ० गळत आहे असें (शरीर, वस्त्र इ०).

थपाटी-स्त्री. चपराक; चपाटी; थापटी; चापटी. [थप]

थपाथप-थपां-क्रिवि. थपथप इ० पहा.

थपिया-पु. (ताल.) विवक्षित तालाच्या एका आवर्तनाचे पखवाजावर काढिलेले समग्र बोल. [ध्व. थप्]

थपी-क्रिवि. पालथ्या वाजून (टबलेली वस्तु) याच्या उलट कुडती. (कि० लावणें; वसविणें; लागणें; पडणें) [सं. स्थापित]

थप्प-क्रिवि. (गो.) एकदम वेद. [सं. स्थापित; प्रा. थप्पिअ] ० जांघचें-क्रि. (गो.) वेद पडणें.

थप्पा, थापा-पु. लाखेच्या आंगठ्या करावयाचें लकारी लोकांचें एक हत्यार.

थप्पी-स्त्री. (व.) लहान रास, ढीग. वजनदार वस्तूंची एकावर एक ठेवून केलेली रचना.

थवकट, थवकड-तडा-वि. १ सपाट; चापट; वसका. २ वसकट; नकटें (नाक). [थापट] (वाप्र.) थवकट वसणें-एकदम जोरानें हुंगणावर वसणें. [ध्व.]

थवकड-स्त्री. (कु.) वसकण; वैठक; वसण्याचा प्रकार. 'थवकड मारून वसलों.' [थव]

थवकड-स्त्री. थप्पड; चपराक; ठोंसा. (कि० मारणें; घेणें; चढविणें).

थवकण-स्त्री. थपकील पहा. (कि० मारणें; घेणें).

थवकणें-अक्रि. एकदम उमें राहणें; थांवणें (मनुष्य, पशु); मध्येच थांवणें. [सं. स्तम्भ; प्रा. थंव] थवकन्-क्रिवि. मध्येच थांवून. थवकविणें-अक्रि. थोपविणें; थांवविणें; एकदम उमें करणें. [थवकणें]

थव(प)कें-वि. (गो.) थवकड; चपटें.

थवडा(रा)क-स्त्री. थप्पड; चापट; चपराक. [ध्व.]

थवथव-थवां-क्रिवि. थवथव असा पाणी इ० गळण्याच्या आवाजाचा ध्वनि होऊन. 'नाना सुगंध परिमळें। थवथवां गळती गंडस्थळें।' -दा १.२.११. [ध्व.] थवथवणें-अक्रि. टिपकणें; टपट्प गळणें; टपटपीत ओलें असणें. थवथवीत-वि. टपटपीत ओलें. पाणी गळण्यास्तकें ओलें; मिजलेलें; आर्द्र.

थवलक-न. (गो.) मुस्कट.

थवाथव-थवां-क्रिवि. थवथव पहा.

थवावणें-क्रि. थवथव वहाणें; वाजणें. 'चवाबिती थवाबिती। कालवे पाट।' -दा १६.४.२५. [ध्व. थव्]

थमन—न. १ उपशम होण्यासाठी किंवा दुःख कमी पडण्यासाठी दिलेली वस्तु. २ उपशम; उतार. (कि० पडणे; होणे; वसणे). [सं. स्तंभन; प्रा. थंमण] थमणे—अक्रि. उतार पडणे; स्थिरावणे [सं. स्तंभन] थमान—स्थानावर येणे.

थंय—क्रि. (कु. कों.) तेथे. थंयसर—क्रि. (कु.) तेथे. थंयसून—क्रि. (कु.) तेथून.

थयकार, थयथय—थय्या, थया, थयथय्याट, थयमान, थयला—ली—थै इ० पहा.

थयथय—थाट—पु. १ नाचणे, मौजेने ओरडणे इ० प्रकार; २ संतापाचे व्यक्त चिन्ह. [ध्व.]

थयथयात—वि. आनंदी; मौजा मारणारा. —शर.

थर—पु. १ पापुद्रा; पडदा; स्तर; मढवण (गिलावा, लेप, रंग इ०ची). २ रास; ढीग (फळे, फुले, पाने, शेण, भांडी इ०ची). ३ समुदाय; समूह. ४ या शब्दाचा प्रत, जात, वर्ग वगैरे अर्थी कांहीं विवक्षित शब्दांवरुवर उपयोग करतात; जसे:—पुणे—मुंबईथर=पुण्यामुंबईकडील जिन्नस, रत्न इ०; ब्राह्मण—कुणवी थर=ब्राह्मण कुणवी इ०कांस योग्य असे (पोशाख, कपडे इ०); काळे, कुपे, जांवे—थर=काळे इ० रंगाचे खडक. [सं. स्तृ-स्तर, फा.] (वाप्र.) थरास जाणे, येणे—कोणत्या तरी शेवटास पोहोचणे (काम). ' त्याचा माझा वाद पडला आहे मग कोणत्या थरास जातो पहावे. '

थर—कन—कर—दिर्नी—दिशीं—क्रि. अंगावर रोमांच, शाहारे उभे राहतील असे; कांपरे भरून; थंडी—थरकांप होऊन. (कि० कापणे; मिणे). [ध्व.]

थरकणी—खी. कंप; थरकांप.

थरकणे—अक्रि. थरथरणे; कांपणे; थंडीने अंग हलणे; भीतिने कांपू लागणे. ' अधर स्फुरती जेवीं पवनें । पद्मपत्रे थरकती । ' —मुआदि १६. १२८. [ध्व.]

थरकांटा—पु. रोमांच; पुलक. (कि० येणे; उभा राहणे; होणे).

थरकांप—पु. १ भीतीने अतिशय कापणे; कंपातिशय. २ भीतीने कंपित होणे. —क्रि. शरीर कंपित होईल अशा रीतीने. ' मी थरकांप भ्यालों—झालों. थरकांपणें—क्रि. थरथर कापणे. '

थरकावणे—क्रि. कांपविणे. ' पायें थरकावी जगती तळीं । ' —मुआदि ३३. ६. [थरकांप]

थरडी—खी. (मा.) गंध ठेवण्याची उथळ लहान वाटी, तबकडी.

थरणी—खी. (कों.) १ चिखल व धोंडे यांचा थर (बांध इ० कांवरील). २ थर रचण्याची क्रिया. [थर]

थरणें—अक्रि. निरोगी होणे; बळावणे. [सं. स्थिर].

थरणें—अक्रि. थांवणे; स्थिर होणे. ठरणें पहा. ' असंवर वळाची उकडी । वारु न थरती सुमंडळी । ' —गीता १. ३२८. [सं. स्थिर]

थरत—क्रि. कंप होत; थरथरा कांपत. थरत—मिणे—कांपणे—अक्रि. (राजा.) भीतीने कांपत असणे; कंप होईल मिणे; अतिशय भीति वाळवून असणे.

थरथर—थरां—क्रि. भीतीने कांपत; अंगावर रोमांच येऊन व कांपतकांपत. (कि० कांपणे; मिणे; हांव येणे). [ध्व. प्रा. दे. थरथर]

थरथरणें—अक्रि. थरथर कांपणे; कंप सुटणे. [थरथर]

थरथराट—पु. भयंकर थरकांप. ' मुष्टिवाताच्या ध्वनि । थरथराटे थरके धरणी । ' —मुसभा ७. ४०. [थरथर+आट प्रत्यय]

थरथरी—खी. कंप; थंडीने थडथडणे; रोमांचसहित कंप. (कि० लागणे; सुटणे).

थरपील, थरपा—नप. ताडाच्या फांदीचा बुंधा. [थल]

थरभरें—न. (कों.) अंबोशी नांवाची वनस्पति व तिचीं पानें (हिची चटणी करतात).

थरविथर—वि. बरेवाईट; उत्तम निकट.

थरार—रा, थराथर—थरां—क्रि. अतिशय कांपरे भरेल अथवा रोमांच उठतील अशा रीतीने. (कि० कांपणे; मिणे). [थरथर]

थरारणें—अक्रि. अतिशय कांपणे; थरथरणे. ' लावण्याचा सरोवरी । मुखकमलाचे पातें थरारीं । ' —शिबु १८७. [थरथरणे]

थरारी—खी. अतिशय कंप, थरथरी. (कि० सुटणे).

थरासन—न. (राजा.) स्थिरता; टिकाव. [सं. स्थिरासन] थरी—खी. (वं. खा.) दुधावरील मळई; साय. [सं. स्तर; प्रा. दे. थर=मळई]

थरु—रुं—पुन. (कों.) (कोयतां, कुन्हाड इ० ची) मूठ; दांडा. [सं. तसरु; प्रा. थर]

थरोटा—पु. एक प्रकारचा मांसा.

थरोथरीं—क्रि. थरावर थर याप्रमाणे. ' कर्पूर आन्धीरिला थरोथरीं । ' —मुआदि २८. ९३. [थर]

थरत—क्रि. (गो.) थरकांप होऊन; थरत पहा.

थरामि(मे)त(ट)र—न. उष्णतामापक यंत्र. [इ. थर्मो (थर्मास)=उष्णता+मीटर=मापक]

थर—क्रि. एकदम शाहारे अथवा शिसारी येईल अशा रीतीने. [ध्व.] थल—खी. शेतांतील उत्पन्नाचा वांटा, हिस्सा. —पु. स्थान; स्थल [सं. स्थल] थलकरी—पु. जमिनीचा मालक; मूमिया; जमीनदार. ह्याच्या विरुद्ध उपरी (कूळ). थलझाडा—पु. खेडेगावांतील जमीनीचा तळा, पत्रक. थळझाडा पहा. थलभरी—वाईक—पु. जमीनदार. याच्या उलट उपरी कूळ. [थल+भरी=वाईक प्रत्यय]

थलथल—थलां—क्रि. फोपशा वस्तूच्या होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन; स्थूल शरीराचा मनुष्य चालत असतांना होणाऱ्या थलथलीप्रमाणे. [ध्व.]

थलथल—खी. फोपशेपणा; विलविली (कुजलेल्या फळांची); हिलेपणा; हलणारी स्थिति.

थलथलणें—अक्रि. थलथल हालणें (पातळ चिखल, लिब लीवीत मांस); पातळ, गलगलीत, बरबरीत, लिबलिवीत असणें; (कुजकीं फळें, पीठ इ०). [ध्व. थल ! थल !]

थलथलीत—वि. थलथल हालणारें (स्थूलपणामुळें इ०); गलगलीत; बरबरीत; लिबलिवित. [थलथल]

थलीपाग—न. (कों. गो.) मासे पकडण्याचें जाळें.

थवा—पु. समुदाय; जमाव (मनुष्य, जनावरें, पशु, पक्षी, इ० चा) मंडळी; समूह; सैन्याची टोळी. 'उठ्ठां कुखीरांचे लागों वेती जना न थाक थवे।'—मोमीष्म ८.१८. [सं. स्तोमक; प्रा. थोवक; थवक; मं. थोक-थवा]

थवीक—खी. हुषारपणा; कुशलता; हातोटी; युक्ति; चतुरता; बुद्धिमत्ता; उपजतबुद्धि; कर्तृत्वशक्ति. [फा.]

थळ—पु. १ वन; लागवड (ऊंस, सुपारी, केळी, मिरच्या इ०ची) २ (कों.) भूतांनीं पळाडलेली जागा; विशेषप्रसंगीं भूतांची जमण्याची जागा. ३ (क.) मर्यादित जागा, स्थळ. ४ अर्बेलीनें खोतास द्यावयाचा उत्पन्नाचा भाग. ५ एका जमीनदाराच्या किंवा कुळाच्या एकंदर मिळून जमिनी, शेते. ६ घोडा, बैल इ० ची त्यांच्या गुणावरून ठरविलेली जात; विजवट. ७ थारोळें; तळें. 'तैसें बहुतीं बहुतकाळ सेवसेवुनि केलें थळ।'—मुरंशु ४१५. ८ (गो.) देवस्थानची पंचक्रोशी. [सं. स्थल; प्रा. थल] (वाप्र.) ० धेणें, देणें, नेमणें, ठरविणें, मागणें—जमीनीच्या मालकीचीं अथवा बांधाचीं भांडणें तोडण्यास कबूल करणें; देणें; नेमणें इ०. सामाशब्द-थळकर-पु. (कु.) गांवच्या देवस्थानच्या मांडणीतील निरनिराळ्या स्थानावरील अधिकारी. थळकरी-पु. मिरासदार.

थळझाडा, थळवारझाडा, थळवारपत्रक—न. १ गांवच्या खेडुतानीं वहितीस घेतलेल्या अथवा दिलेल्या जमीनीची नोंद, नोंदणीचा तक्ता. २ (सामा.) यादी. जसें:- शेतांचा-मळ्यांचा-कुळांचा-गांवांचा-थळझाडा. थळपत्र-न. गोत, देशक, न्यायाधीश व राजा या मार्फतचा निवाडा. -गांगा ६०. थळभरीत-न. १ एखाद्या ठिकाणीं माल विकत घेणें व भरणें. २ निर्गत मालावरील कर, जकात. ३ (क.) माल विकत घ्यावयाचें ठिकाण किंवा त्या ठिकाणचा माल. थळमोड-खी. १ एखाद्या जागीं थांबून, माल उतरून विकण्याची जागा. २ आयात मालावरील जकात. ३ (क.) माल विकत घ्यावयाची जागा किंवा त्या ठिकाणचा माल. ४ तळ अथवा विन्हाड हालविणें; जागा सोडणें.

थळवाडी-खी. मळणीची जागा; खळें. थळवाईक-वि. उंसाच्या मळ्याचा मालक. थळवार-क्रिवि. थळांच्या अथवा निरनिराळ्या शेतकऱ्यांच्या अनुक्रमानें (दिशेव इ०). थळवार-

झाडा-पत्रक-पुन. थळझाडा पहा. थळवारी-खी. शेत-जमीनीचें क्षेत्राच्या अनुक्रमानें तयार केलेलें पत्रक, नोंद. याच्या उलट कुठवारी. सामाशब्द-थळकोंकण-पु. (कों.) घाटाखालील प्रदेश; तळकोंकण. थळचीपूजा-खी. (गो.) पंचक्रोशीतील लोकांनीं बांधलेली देवपूजा. थळथांबणी-खी. व्यवस्था.

थळाचा-वि. चांगल्या खाणीचा, जातीचा (संशुण पशु, घोडा, कुत्रा). [थळ] थळिक-पु. शेतकरी; गांवकरी. [थळ]

थळी-खी. थळ पहा.

थळी-न. पात्र; अलंकार; बडी.

थळे-वि. १ (गो.) पंचक्रोशीत राहणारे नोकरचाकर. २ (गो.) ग्रामदेवतेस कौल वगैरे लागणारा नवस.

थळि(ळां)व-न. अलंकार; बडी; पात्र; कोरीव काम. 'कापुराचें थळिव । नुरेचि आगीची वरव।'—अमृ २.४२.

थळीव-वि. कोरलेलें; टोंचलेलें; ठोकलेलें (पत्र्यावर काढलेली आकृति किंवा ठोकलेला पत्रा); याच्या उलट वेटीव. [थळणें]

थळीक-वि. (गो.) ठळक. [अप.]

था-खी. १ तळ; पाया; तळची जमीन. २ ठिकाण; जागा; ठाय. 'भणौनि शिशुपालवधी कथा । जे भक्तीरसाची था ।'-शिबु ३०. [सं. स्था-स्थ; प्रा. था]

थाड-पु. ठिकाण; तळ; ठाय. 'तैं नवरस द्वीपींचा थाड लाभे।' माझा १०.७. [सं. स्था]

थाऊ-वि. स्पष्ट; प्रांजळ.

थाऊक-न. भांडेंकुडें; ठावकें [सं. स्था]

थाक-खी. १ (काव्य.) गोंधळ; घोटाळा. २-पु. गाण्यांतील अवसान, विसावा, थांबण्याची जागा. (कि० तुटणें). 'नृत्यांत अप्सरांचे तोडिति हत्सहचि सर्व थाक थवे।'—मोअनु ५.४४. ३ थकवा. (कि० लागणें). ४ ठिकाणा; पत्ता; थांग. 'उठ्ठां कुखीराचे लागों वेती जना न थाक थवे।'—मोमीष्म ८.१८. [सं. स्था]

थाक-पु. खोली; थांग; तळ. [सं. स्था; प्रा. थग्ध=तळ, खोली; हि. थाह]

थाकणें-अक्रि. (आव्य.) थकणें; भागणें; दमणें.

थाकणें-क्रि. (कर. नंदभाषा) देणें; विकणें.

थाकी-खी. रीत; पद्धत; शैली. (कार्य करण्याची, भाषणाची); डौल; चाल. (वाप्र.) [सं. स्था] ० उतरणें-साधणें-आणणें-अनुकरण, नकल, विडंबन करणें.

थांग-पु. १ नेमकी जागा; माग (हरवलेल्या व शोधलेल्या वस्तूचा). २ (ल.) खोली; ठाव (पाणी, एखाद्याचें ज्ञान, संपत्ति, गुण इ०चा). [सं. स्था] (वाप्र.) थांगणें-थांग लागणें. 'शास्त्रांसीहि पडति भ्रांति । नाहि थांगला ।'-रत्न ७.५.४. थांग

पाडणें-समुद्राची खोली मोजणें. लावणें-शोध करणें.

थांग(गा)दोरा, थांग(गा)पत्ता—पु. (व्यापक) पत्ता; सुगावा; मार्ग; ठाव; छडा.

थांगपूस—पुखी. (खा.) पत्ता; वातमी; माहिती (हरवलेल्या वस्तूची). (किं० लागणें; लावणें). [थांग+पुसणें]

थांगा—पु. १ थांग पहा. २ जागा; आहार (राहण्याकरितां अथवा कांहीं ठेवण्याकरितां).

थांगाथांग, थांगारणी, थांगारणूक—खी. चालचलाक रचना, व्यवस्था, मांडणी; सामान्य मिरवणूक. [थांग]

थांगारणें—सकि. १ व्यवस्थेनें लावणें; जागच्याजागीं ठेवणें (वस्तु इ०). २ दुरुस्ती करणें; नीट करणें. ३ हवल्ली, स्वाधीन करणें. [थांग]

थांगी—पु. चोरांचा साथीदार, चोरीचा माल ठेवणारा. [हिं.]

थाट—पु. डौलाचा, दिखाल थाटमाट, रचना (सैन्य, डेरे, थवे, ढग, पिकें इ० ची). (सामा.) डामडौल; शोभा; भव्यपणा; ऐट; वैभव; दिखालपणा. 'बोलण्याचा-गाण्याचा-वाजविण्याचा-नाचण्याचा-सभेचा-मंडपाचा-थाट. [सं. स्था] (वाप्र.) थाट करणें-नटणें. ०चसणें-(घोड्यावर) ताठ, सरळ रेंवेत वसणें. ०माट-मांड-पु. १ उपकरणांची मांडणी; डामडौलाची जुळणी. २ (राहण्याच्या हेतूनें, सुखवस्तीसूचक) व्यवस्थेद्वारे मांडणी (सामानाची, कामाची); व्यवस्थित मोठा पसारा. (किं० करणें; पडणें; वसणें). ३ पोषाख, अलंकार घालणें; नटणें. (एखाद्या प्रसंगाकरतां); डौलानें बाहेर पडणें; डौल; शोभा; दिखाल.

थाट—पु. छपराची ताटी किंवा शाकारण्याकरितां तयार केलेली साटी. [ताट-टी]

थाट—पु. टोळी; जमाव; मंडळी. 'गजांचिया थाटावरि। सिंह चालती जया परी।'—गीता १.३३२. 'थाट पुढें शत्रुचा देखोन हाट करुनीयां साठ तुम्हा।'—ऐपे १२१. [प्रा. वे. थट=समूह]

थाट—पु. (संगीत) सात सुरांची रचना; स्वरासुरोधानें रागाचें वर्गीकरण.

थाट—न. (खा.) ताट.

थाट—वि. १ दाट व घट विणीचा (कपडा, दोर इ०). २ (ल.) घट; खंवीर; बळकट (मनुष्य, प्राणी). ३ साधा; निखालस; खडखडीत. [फा. तट]

थाटणें—सकि. व्यवस्थेनें लावणें; सजविणें; रचना करणें; देखावा करणें; तयार ठेवणें; जमणें. 'वेळेवर सैन्य तयाचें थाटलें।'—विक २६. थाटानें चालविणें (व्यवहार, संसार); हाहाणपणानें योजना करणें (कल्पना, मसलत यांची) : (सामा.) रचणें; सज्ज

करणें; मांडणें. 'थाटले सदा गायक। अभिमानानें हुंवारिति देख।' [थाट]

थाटवंद—पु. चौकट; साटी (छप्पर इ० ची). [ताट+वंद]

थाटर—खी. (खा.) साटी.

थाटली—खी. तवक; (चांदीची) ताटली.

थाटा—पु. एक झाड; कारवीची जून, जाड काटी. याचा उपयोग कुंपणाकडे करतात. २ कांठ; पदर.

थाटी—खी. १ वाटीच्या आकाराचें धातूचें पात्र. २ (कु.) गंधाची तवकडी. ३ (व.) काढ्याचें ताट; परात.

थाटी—खी. सैन्य. 'त्रिभें थाटी ओळवैला। नायक शिरो मणी।'—शिष्ट १०३५. २ टोळी; जमाव; मंडळी; समुदाय. 'नागविल्या थाटी। उरों नेदीच लंगोटी।'—तुगा १४८९. [प्रा. थट; म. थाट]

थाटी—खी. फांस.

थाटुळणें—कि. (व.) थंडीनें आखडणें.

थाड-कन-कर-दिनीं-दिशीं—किवि. एखादी वस्तु दुसऱ्या वस्तूवर आपटून होणाऱ्या ध्वनीसारखा ध्वनी होऊन; चावकाचा छडीचा, चापटीचा आवाज होऊन. [ध्व.]

थाडथाड—किवि. छडी, चावूक, लाथा इ० मारण्याचा आवाज होऊन. [ध्व.]

थांडगी—पु. (गो) विशिष्ट कृत्यें करणारा शूद्र.

थांडा-डी-डें-वि. (ना.) अपक (फल).

थाण—न. (प्र.) थान; ठाण; कापडाचा तागा. [सं. स्था]

थाणखूण—खी. (गो.) खाणखूण.

थाणू—पु. (गो.) स्थाणू (महादेव). -वि. रागीट. [सं. स्थाणू; प्रा. थाण]

थाणें—न. (गो.) १ एक प्रकारचा कपडा; ठाण. २ ठाणें. [सं. स्था] ० दिवचें-आसन ठोकणें. थाण्यावेळों दिवों-(गो.) ठाणदिवा.

थातंवणें—कि. १ तसेंच ठेवणें; थोपविणें. 'एन्हवीं प्रासें मतांतरे। थातंवुनि आंगमरे। थोळिजेल तें न सरे। तुम्हांपाशीं।'—झा १३.३१८. २ निसरणें. [सं. स्तंभ]

थातारचें—१ (गो.) फूस लावणें. २ शांत करणें.

थातूंमातूं, थातूरमातूर, थाथूंमाथूं, थाथोमाथो—न. थंतरमंतर पहा. [सं. तंत्रमंत्र]

थान—न. १ कापडाचा तागा; ठाण. २ एक तुकडा. जसे:-मोहराचें-पितळीचें-हिन्याचें-हुंडीचें-थान. [सं. स्था]

थान—न. जागा, ठिकाण; स्थळ. [सं. स्थान; प्रा. थाण]

थानपति—पु. अधिकारी. [सं. स्थान+पति]

थान—न. स्त्रीची छाती; स्तन; आमा; जनावराचें थान. 'मज पाजायां प्रेमें पय पळ धरिती तिचीं न धिर थानें।' -मो उद्योग १०.८१. [सं. स्तन] (वाप्र.) **० गुंतणें**—(काहीं रोगानें) स्तनांतून दूध येण्याचें बंद होणें. **० देणें**—अमा प्यावयास देणें; पाजणें. **० विसरणें**—थानाची आठवण न होणें. (मुलास, वासरास) आईला प्यावयाची नैसर्गिकबुद्धि नसणें. सामाशब्द—**० करीण**—स्त्री. मुलाला पाजणारी बाई, दाई. **० तुटा-तुटका**—वि. (थानापासून तुटलेलें) अंगावर न पिणारें; आई पासून दूर केलेलें व दुधाकरितां दाईच्या स्वाधीन केलेलें (मूल). **० तोड**—स्त्री. ताटातूट; संबंध तोडणें. **० मोड**—स्त्री. प्यावयास दाईकडे देणें; अंगावर दूध नसणें. **थानवा**—वै-वि. अंगावर पिणारें; थान पितें (मूल). [थान] **थानसी**—श्रीनी—वि. ज्याच्या छातीवर थान आहे असा (घोडा). [थान]

थानमान—पु. १ मानसन्मानानें वागविण्याची पद्धत; आदर सत्कार. २ थाटमाट. तानमान पहा. [सं. स्थान+मान]

थानमान—न. ठावठिकाण. 'देवासी नाही थानमान। कोठें करावें मजन।' -दा १९.५.२१. [सं. स्थान+मान]

थाप—स्त्री. १ थापटी; थापड; रपाटा; चपराक; हाताचा रद्दा. (कि० देणें). २ लाटेचा तडाखा. (कि० चालणें; वसणें; वसविणें). ३ पाण्याच्या धडकेकरितां बांधलेला बांध, भित. ४ मुलवणूक; झोला; चापाचापी; बाता मारणें. (कि० देणें; मारणें). ५ छाप; वरिष्ठपणाचा ठसा. ६ पोहण्यांत पाण्यावर केलेला प्रहार. ७ पखवाज, तबला इ०वर त्यांतून आवाज निघेल असा हाताचा हलका प्रहार (गाण्यावजावण्या वरोवर). जसें:—गाण्यावाजविण्याची थाप. ८ एखाद्या कुंभाराची मातीचीं भांडीं करण्याची विशेष पद्धत—रीत. ९ मडकीं तयार करण्याकरितां कमाविलेल्या मातीचा गोळा. १० (गो.) शेणाची रास. ११ केळीचे खुंट एकमेकांस जोडून पाण्यावर तरंगण्यासाठीं केलेला ताफा. १२ कलावंतणीचा मेळा. १३ (शेणाचा) पोहो. [सं. स्था] (वाप्र.) **थाप मारणें**—१ थोबाडीत देणें. 'बळें थाप मारून मृगुट नेला।' -राक १.४५. २ फसविणें; चकविणें. **थाप-थापा देणें**—काहीं तरी सांगून आपलें काम करून घेणें; राग शमविणें. सामाशब्द—**थापवे**—ह्मीं—चपराकेसरशीं. 'जे दैत्यांचां कुमरीं। मारिजेतीं थापवे—ह्मीं।' -शिखु १४९.

थाप—स्त्री. चापा, पाळ वगैरे मिळून होणारा कानाचा बाह्य भाग. टापशी बांधतात तो भाग. 'लवळवित फडकावी। फणै फणै कर्णथापा।' -दा १.२.१३.

थापझिरा—पु. स्वच्छ पाणी येण्याकरितां नदीच्या पात्रांत हातांनीं खणलेला खळगा.

थापट—स्त्री. चापट; थप्पड; हाताचा रद्दा. [सं. स्थापित; प्रा. थापिअ] **० उमारणें**—चापट मारण्याकरितां हात वर करणें. **थापट पडप**—(गो.) पांच रुपये वक्षीस मिळणें.

थापटणें—सक्रि. १ थापट, चापट मारणें. २ (ल.) गोडी-गुलावीनें वळविणें; शांत करणें; कुरवाळणें. ३ (थापटून) अंगावर सामान घालून तयार करणें (घोडा, बैल). ४ दंड ठोकणें (अंगीं पराक्रम, बळ आहे असें दाखविण्यासाठीं). 'चढले रथीं भुजतिं भ्राते भीमादि सर्व थापटुनि।' -मोभीष्म १.११३. ५ जागच्या-जागीं दाबणें. 'मन राखे हातीं घेउनियां काठी। इंद्रियें थापटीं फाकीं नेदी।' -तुगा २१२३. [ध्व. थप्प; सं. हस्तस्फटनं—हृत्थापटणं—अत्थापटणं—थापटणें—भाअ १८३५.]

थापटणें—न. १ कुंभाराचें मडकीं घडावयाचें हत्यार. २ वस्तरा लावण्याचा कातड्याचा तुकडा. ३ गवंड्याचें गिलावा इ० ठोकावयाचें हत्यार.

थापटावचें—क्रि. (गो.) चापट मारणें. थापटणें पहा. [थापट]

थापटाँ वाजवप—(गो.) चपराक मारणें. [थापट]

थापटी—स्त्री. १ चापट; थप्पड. २ गोंवरी (शेणाची). 'घातल्या इष्टेच्या थापटिया।' -स्वादि २.२.३. ३ मुलांस शिक्षा करण्याची छडी. ४ गवंडी लोकांची गिलावा ठोकण्याची ठोकणी; कुंभाराचें मडकीं घडण्याचें लांकडी हत्यार. ५ उपयोग अथवा हलवणूक यासंबंधीं मनाईची घरावरील, जिनसावरील सत्कारी खूण. ६ (व.) चपटें कौल. [थाप]

थापटीव—वि. १ थापटलेलें; कुंभाराच्या थापटण्यानें घडलेलें. २ थापटीवर थापटून केलेली (पोळी इ०) याच्या उलट घडीव; लाटीव. ३ थापटून केलेली (गोंवरी इ०). [थापटणें]

थापड, थापडणें, थापडीव—थापट इ० पहा.

थापडवाईक, थावड(बाड)वाईक—वि. १ थपडा खाणारा. २ दुसऱ्याच्या छंदानें चालणारा; मिधा. ३ मोळा; मूर्ख; सहज फसणारा (मनुष्य). ४ थापा, गप्पा मारणारा; गप्पी-दास. [थापड+वाईक]

थापडी—स्त्री. थापट; चापट; रद्दा. [थाप] इधर थापडी उधर थापडी—सगळीकडून थपडा वसणें.

थापणें—सक्रि. १ चापट करणें, थापटणें. २ चिकटेसा मारणें (भितीवर चिखल इ० कांचा गोळा); लिपणें. ३ कुरवाळण; गोंजा-रणें. [थाप]

थापणें—सक्रि. स्थापणें; उभारणें; निश्चित करणें. [सं. स्थापन; प्रा. थप्पण]

थापलणें—सक्रि. शीड असलेलें तारू वल्ह्यानें थांबविणें, वळविणें. [थाप]

थापविहिरा—पु. थापझिरा पहा.

थापा—पु. १ ठेंकळें मोडण्याचें लांकडी हत्यार. २ लाखेच्या आंगठ्या करण्याचें हत्यार. ३ (कों.) गोंवरी. ४ टेकडीच्या

माथ्यावरील अथवा टेकडीच्या वाजूला असलेली सपाट जमीन, पठार. 'आली थाप्यावरती झाडी असमान फाडी साहेब फडफडी हेलवे घेई तीन मजले गेले घुर्या दिसला नाही.' - ऐपो ४३४. [थापणें]

थापाट—न. (कु.) चापटी; थप्पड. [थाप]

थापाथापी—खी. खोटयानाटया गोष्टी सांगणें; थापा मारणें; थापेवाजी.

थापाथुपी—खी. भुलथापा.

थापी—खी. १ गिलावा वगैरे लावण्याची, साफ करण्याची. एक प्रकारची लांकडी करणी. २ गवंड्याची ठोकणी. ३ (राजा.) शेणाची गोवरी. ४ (उतरंड इ०). व्यवस्थित लावून ठेवण्याची क्रिया. [थापणें] ० करणी—(विटांचे बांधकाम) बांधकामांत माती अथवा चुना सफाईनें वसविण्याचें साधन. ० कौल—न. उंच कांड असलेलें कौल. हातांनीं माती थापून केलेलें कौल (याच्या उलट नळीचें चाकावरील कौल). थापीचें माप—न. (धान्य इ०) मोजण्याची एक तऱ्हा; मापास शीग देऊन हातांत पडेल असें माप ज्यांत देतात तो प्रकार.

थांब—न. (गो.) शेतांत नवें उगवलेलें रोप. [सं. स्तंब]

थांबडें, थामडें—न. (ल.) ताट; वशी. 'आपले थांबडें भरून घेणें, मरणें.'

थांबणें—सक्ति. थापणें पहा. थापणें.

थांबणें, थामणें—अक्ति. १ उभें राहणें; विश्रांति घेणें; खोळवणें; राहणें; वाट पाहणें. २ (एखादें काम) कांहीं काळ बंद होणें; तहकूब होणें. [सं. स्तम्भ=उभें राहणें; स्तम्भन; प्रा. थंवन]

थांबविणें, थामविणें—सक्ति. थोडा वेळ बंद ठेवणें; थांबण्यास लावणें; खोळवविणें; तिष्ठत ठेवणें; उभें करणें (मनुष्य, काम, वस्तु). 'श्वसित ही न थामविलें.' - अकक गंगाधर, रसकलोल २२. [थांबणें प्रयो.]

थाय—पु. अहंकार. [थैय थैय]

थायली—खी. (व.) ताटली; लहान परात. [सं. स्थालि]

थाया—पु. (दूध, रक्त, पाणी इ० सांडून झालेलें) लहान डवकें; थारोळ.

थाया—पु. १ थैया; रागानें आदळआपट करणें; लाथा मारणें. (कि० घेणें; घेऊन बसणें; करणें). २ हट्ट; छंद; ध्यास. 'म्हणें वाळकें घेतला थाया। तो साच करुनि दाखवी माया।' - मुआदि १.४३. [थाय] (वाप्र.) ० भरणें—हट्ट करणें. 'थाया भरुनि कलें काय दुजे दिसेना।' - हरिराजकृत मुद्रलाचार्य विरचित रामायीचें भाषांतर २१.

थार—पु. १ विश्रांतीचें, वस्तीचें ठिकाण; (शब्दशः व ल.) विन्हाड; आश्रम; आधार; थारा; ठिकाण; आश्रय. 'वैकुंठीचा थार शको. ४. २४

केला तिनें।' - व ४६७. २ एकसुत्रीपणा; ताळ (भाषण, वर्तणूक यांतील). 'त्याच्या वोलण्यांत, करण्यांत थार नाही.' ३ जागा; तळ; हमी; जामीन. जसें: - 'व्याजास-मुद्रलास-अन्नास-दाण्यास-वलास-पैक्यास-थार.' [सं. स्थान, स्थिर] (वाप्र.) ० नसणें—(जागा न सांपडणें) वाण असणें (अन्न, धान्य इ०ची). थारीं वसणें-पडणें—(शब्दशः व ल.) वसती करणें (वस्तु, मनुष्य, पिशाच यांनीं). मडकें थारी वसणें—स्थिर व निर्भय स्थिति प्राप्त होणें.

थार—क्ति. (काव्य.) ठार पहा. 'कुंभकर्णें घासिलें थार.'

थारचें—क्ति. (कों. गो.) थांबणें; स्थिरावणें.

थारणें—अक्ति. १ स्थिर होणें; थांबणें; विश्रांति घेणें; स्थिरावणें; ठिकणें. 'हो सेतु स्वयशतोय थाराया।' - मोकर्ण २१.७. २ राहणें; नेटानें चालू ठेवणें. [सं. स्था; स्थिर]

थारळें—न. थारोळें पहा.

थारा—पु. राहण्याची जागा; आश्रय; आधार. 'तैसा स्वधर्मु जरी लोपला। तरी सर्व सुखांचा थारा मोडला।' - झा ३.११०. [सं. स्था; स्थिर] (वाप्र.) ० मोडणें—राहण्याच्या जागेचा नाश करणें. थारी थांबणें—स्थिर राहणें. थाराथार—खी. स्थिरता; चट्टपणा; स्तब्धता. [थारावणें]

थारापलेलें—वि. (गो.) ठरविलेलें.

थारामारा—पु. ठावठिकाण, पत्ता. 'पाडियेला ठार्थी तुझा थारामारा। अवघा दातारा लपसी तो।' - तुगा १२२७.

थारावचें—क्ति. (गो.) थांबविणें. [सं. स्था]

थारावणी—खी. राहणी; वसती; वास्तव्य. [थारावणें]

थारावणें—अक्ति. १ स्थिरावणें; ठाकणें; राहणें; विसावणें. २ उभें राहणें; वसणें; नांदणें. -सक्ति. स्थिरावणें; नियमित करणें; उभें किंवा शांत राहण्यास लावणें. [थारणें] थारावप—क्ति. (गो.) शांत करणें.

थारी—खी. (वागलाणी) तांब्या.

थारू—न. लोखंडी रहाटगाडग्याचें पाणी पडण्याकरितां केलेली पत्र्याची योजना.

थारेपालट—पु. राहण्याची जागा बदलणें; स्थलांतर. [थारा+पालट]

थारोळ-ळा-ळें—पुन. १ मोटेचें पाणी जेथें प्रथम पडतें, जेथें मोट रिकामी होते ती दगडांनीं बांधलेली कुंडीवाजा जागा. २ (ल.) डवकें; डोह (पाणी, रक्त, दूध इ० सांडल्यानें झालेला). ३ विस्तृत ठेवण्याकरितां जमिनींत खणलेली खळगी. 'कुत्रें थारोळ्यांत बसलें म्हणजे सात जन्म आठवितें.' ४ गुन्हाळांतलें काढिली-खालचें राखेचें भोसकें; चुलाण्याचें तोंड. ५ दुधाणें; दूध तापविण्यासाठीं जमीनींत तयार केलेलें कुंड. [सं. स्था]

थाल—पु. शेताचा मगदूर; उत्पन्न. 'शेतकीचा थाल पाहून'
—मसाप २.१४०.

थालणें—अक्रि. प्रकाशणें. —मनको.

थाली—स्त्री. १ अन्न शिजविण्याचें भांडें. २ ताट; परात. ३ (ना. व.) तपेली किंवा लोटा; तांब्या. ४ (तंजावरी) गड. ५ तवकडी. 'करीं कनक झारीशोभली। तीवरी ठेविली कनकथाली।' —जै ७२.५६. [सं. स्थाली। प्रा. थाली] थालीठावकें—न. भांडीकुडी. थालीपीठ—न. भाजणीचा केलेला एक रुचकर पदार्थ.

थाव—पु. ठाव; थांग; अंत; बळ; पार. 'सिधूचा तरि थाव लागल कधीं रत्नासि संख्या घडे।' —निमा १.४७. [ठाव]

थावटणें—अक्रि. राहणें; स्थिरावणें; थोपावणें. [सं. स्थावर]

थावडा—पु. (कों.) थावडा; शेणी; शेणांत भाताचा कोंडा घालून थापलेली ल्हान गोवरी. [थापटणें]

थावणें—अक्रि. स्थिरावणें; बळावणें; जोरावणें. 'मग थावली ते वाहटुळी। सैध घेऊनि घर डहुळी।' —झा ६.११६. [सं. स्था]

थावर—पु. १ (तेल कढविण्याची) कडई; घसेलें. २ मोठी पळी. ३ उलथणें (मोठें). [सं. स्था]

थावरणें—सक्रि. १ तात्पुरतें उभें करणें; उभारणें (दुस्तती करून). २ थांबविणें; थांबवून धरणें. ३ धीर देणें; कायम राखणें (धीर, उत्साह इ०). ४ आटोपणें. 'लक्ष्मण सुमंत्र तेन्हां धैर्याने बाष्पपूर थावरती।' —मोमंत्ररामायण उत्तरकांड २४२. [सं. स्थावर]

थावरणें—अक्रि. १ स्थिर होणें; आसरा मिळणें. २ डोकें पुन्हां वर काढणें (व्यापार इ० कामाचें); गेलेली शक्ति, अवसान पुन्हा परत येणें (आजारी मनुष्य इ०चें). [सं. स्थावर]

थावा—पु. वळ; अधिक्य. —हंको.

थावी—स्त्री. तळ; ठिकाण. [ठाव]

थावें-चो—पु. ठाव; थांग. [ठाव]

थावून—(गो.) उन्न, हून या अर्थाचा प्रत्यय. उदा० खंय थावून आयला=कोटून आलास. [ठाव+उन्न, हून]

थाळ—स्त्री. १ गोवऱ्यांची, नारळाच्या सालींची वगैरे स्वयंपाकाकरितां रचलेली रास; झगरें. २ ओझें नेण्यानें तापणें; गरम होणें (डोकें, कमर, पाठ यांमध्ये); (पोटांमध्ये) उपासानें किंवा तापानें होणारी जळजळ. (क्रि० येणें; उठणें; होणें). ३ चटका; होरपळा (विस्तवाजवळ बसण्यानें बसणारा). ४ उष्णतेची, क्षिणाची, बधिरतेची भावना (पुष्कळ वेळ एका ठिकाणीं बैठकीनें, घोड्यावर बसण्यानें इ०). (क्रि० येणें) 'माझ्या अंगाला बसून बसून थाल आली' ५ दूध, स्नानाचें पाणी तापविण्याची ओवडधोवड चूल; चुलाणें किंवा त्याची जागा. ६ घाण पाणी वगैरेचें थारळें. 'पोरानें मुत्तन काय थाल केली-भरवली.' [सं. स्था]

थाळण—स्त्री. १ थाळ (पहिले चार अर्थ) पहा. २ (स्वा.) मोटेचें पाणी ज्यांत पडतें तें थारोळें.

थाळणें—(विरु.) थळणें पहा.

थाळरें—न. (राजा.) थारोळें पहा.

थाळल—न. थाळण अर्थ २ पहा.

थाळा—पु. १ जेवणाचें वगैरे मोठें ताट. 'जेवणारानें मांडला थाळा, पण वाढणाराचा जाईना चाळा.' २ लसामध्ये नवऱ्यामुलीला देण्याकरितां दागिन्यानें भरलेलें ताट. [सं. स्थाली] (वाप्र.) ०यसणें—चांगलें व जोरदार पीक येणें. 'पिकाचा-धान्याचा—शेताचा थाळा बसला.' ०भरणें—नवरी मुलीस सुनमुखाच्या वेळीं सर्व दागिने घालणे. ०चाजणें—(खाद्य पदार्थ, पैसा इ०). संपणें. ०चाजविणें—कोणत्याहि गोष्टीची द्वाही फिरविणें. (वायकी) मूल जन्मास आल्या वरोवर कांशाचा थाळा वाजवून आनंद प्रदर्शित करणें. सामाशब्द— ०तांब्या—पु. ताट व गडवा (गरीब लोकांची संपत्ति). (क्रि० घेणें; नेणें; विकणें=गरीवाचें सर्वस्व घेणें इ०). ०हू० घेतला थाळा चालला जेवावयाला=आगतुक मनुष्याच्या वर्णनपर. ०चाटी—स्त्री. (ल.) समूळ नाश; मालमत्तेचा नाश; निर्वेश (थाळा व वाटी एकमेकांवर वाजविली असतां जेवण्याचें संपलें असें सूचित होतें यावरून). थाळी—स्त्री. १ लांकडें आणि विस्तव ठेवण्याकरितां जमिनीमध्ये खणलेली खळी, चर, चूल. २ ल्हान थाळा. [सं. स्थाली] ०पिटणें—चोर्हीकडे प्रसिद्ध करणें. थाळी ठावकें—न. (व्यापक) ताटवाटी इ०.

थाळिरु—वि. (महानु.) स्थळीं आकारलेला. 'निवृत्तीचा थाळिरु।' —भाए २५१. [सं. स्थल]

थिऑसफी—स्त्री. (धार्मिक) ईश्वरविषयक ज्ञान; ब्रह्मज्ञान किंवा आत्मज्ञान. ही एकोणिसाव्या व बिसाव्या शतकांतील सर्व पृथ्वी वर पसरलेली एक आध्यात्मिक चळवळ आहे व ती थिऑसोफिकल सोसायटी नांवाच्या सर्वराष्ट्रीय संस्थेच्या द्वारानें चालविली जात आहे. [इं. थिऑस=ईश्वर+सोफिया=ज्ञान] थिऑसोफिस्ट—पुवि. थिऑसफी नांवाच्या विशिष्ट पंथाचा अनुयायी.

थिपटर—न. नाटकगृह. [इं.]

थिकटें—वि. व्याप्त.

थिकटणें—क्रि. व्याप्त होणें.

थिकडें, थिगळ, थिगळणें, थि(थि)गळी—ठिकडें, ठिगळ, इ० पहा.

थिकणें—अक्रि. चरफडणें; शोक करणें; रडणें. 'म्हणवुनि पुढें मांडियेली आळी। थिकोनियां चोळी डोळे तुका।' —तुगा ११२८.

थिकी—स्त्री. (गो.) ठिकी पहा.

थिकुलें—वि. १ थोडें. २ ल्हान. [सं. स्तोक]

थिंगरी—स्त्री. (गो.) कपाळाची कवची. [थिंगळ]
थिंगळ-ळी—न. ठिंगळ; डाग. 'सौंदणी फेडी थिंगळी.
 वज्रांचिया।'—ज्ञा १३.४६५. [सं. स्या; प्रा. थिंगळ]
थिंगळ—वि. चेंगट; दीर्घसूत्री; मंद; जड; सुस्त [सं. स्थगित]
थिंगळणें—ठिंगळणें पहा.
थिंगळी—स्त्री. ठिंगणी.
थिंगा—क्रिवि. (गो.) (कुण.) तिकडे; त्या तिथें.
थिंगूर—पु. (गो.) गोड्या पाण्यांतील एक मासा.
थिजणें—अक्रि. १ गोठणें; थंडीमुळें घट्ट होणें. २ निश्चल
 होणें (मरणसमयीं डोळे इ०). ३ (ल.) तळीन होणें; ध्यान,
 आश्चर्य, चमत्कार, गोंधळ यांत गढून जाणें. 'थिजले वधून तुम्हा'
 -विक ६५. **थिजण्याचा बिंदु**—पु. द्रवपदार्थ ज्या उष्णमाप-
 नावर घनस्थितीत जातात तो बिंदु. [इं. फ्रीझिंग पॉइंट यास प्रति-
 शब्द.] **थिजविणें**—सक्रि. गो वविणें; घट्ट करणें. [थिजणें]
थिजें—क्रिवि. सांप्रत; सध्या.
थिडा-टी-टें—वि. १ आंखूड; अरुंद; अपुरा; अल्प; कमी.
 'प्रसाद पट झांकिती परि परा गुरुचें थिटें।'—केका १५. २
 दोषयुक्त; उणीव असलेलें. [सं. त्रुटित]
थिण(न)गी—स्त्री. ठिंगणी पहा.
थित—वि. १ जवळ असलेलें; मूळचें. 'राखों जातां
 शिष्यातें. गुरुपणही धाडिलें थितें।'—अमृ २.१२. [सं. स्थित]
थित—वि. (काव्य) नीच, हलका. 'चितें म्हणे अहा म्यां
 हारविलें हातिचेंहि भव्य थितें।'—मोकर्ण ५.१. [सं. स्थित]
थिता—वि. व्यर्थ; वायां.
थितें—वि. १ अल्प; थोडे सुद्धां. 'म्हणोनि सार थिता,
 सुगुण न लोपीं।'—मोकर्ण २१.३७. २ स्थिर. 'जें थितें हें डु-
 कलें. मानस माझें।'—ज्ञा ३.१४. [सं. स्थित]
थित्या—क्रिवि. थोडक्यांत. 'थित्या अनुभव दुराविजे.'
 -अपरोक्षानुभव १२.१८९.
थिपकणें, थिपका, थिपणें, थिपथिप, थिपकणें,
थिपका—ठिपकणें, ठिपका, ठिपणें इ० पहा.
थिप(व)डी—स्त्री. (उष्णता कमी करण्याकरितां) डोक्याला
 तेल चोळणें, थापटणें इ० क्रिया. (किं० घालणें) [ध्व.]
थिप(व)णें—अक्रि. (व.) निथळणें; थेंबथेंब गळणें. [ध्व.]
थिपथिप—क्रिवि. थिपथिप, थबथब. [ध्व.]
थिवा—पु. (व.) धाव्यांतून पावसाचें पाणी गळतें तें;
 तशा पाण्याची गळती.
थिर, थिरथिर—उद्गा. शेळ्या इ०नां हांकळतांना वापरा-
 वयाचा शब्द [ध्व.]

थिर—वि. १ स्थिर; निश्चल. 'सम्य थिर जें गंभीर।'—
 वेसीस्व ५.१७. २ वळकट. [सं. स्थिर]
थिरकणें—अक्रि. डौलानें, थाटानें चालणें.
थिरणें—अक्रि. स्थिर उमें राहणें. 'पार्थाचा धैर्य न वे रिपु-
 दमनीं त्या नदा शर थिराया।'—मोकर्ण ३६.४५. [सं. स्थिर]
थिरथिर-रां—क्रिवि. १ चंचलपणें. २ मंदमंद. 'थिर थिर
 थिरावे नाच। प्रेमळ भक्तांचा।'—दा १४.४.१७. [सं. स्थिर]
थिरविटी—स्त्री. पातळ, जलप्रचुर द्रव्य; विरविटी; विर-
 विरीत शेण; पातळ लोणी, चिखल; ज्यांत पाणी फार पडलें
 आहे असें पीठ.
थिराई—स्त्री. (अविष्ट-थीर) शांतता; स्थिरता; स्तब्धता;
 निवांतपणा. स्थीर पहा. [सं. स्थिर] **०** **खालीं**—क्रिवि. शांततेन;
 स्वस्थपणानें, सौम्यतेन; थंडपणानें. (किं० घेणें; करणें; चालणें).
थिरावणें—अक्रि. थांबणें; थांबविणें; राहणें; राहविणें; विश्रांति
 घेणें; चालू ठेवणें; स्थिर होणें. [सं. स्थिर]
थिरेंथिरें—क्रिवि. थंडपणें; शांतपणें. थिराईखालीं पहा.
थिरलट—वि. १ मंद; थंड; दीर्घसूत्री; चेंगट (मनुष्य, काम,
 व्यवहार). २ पातळ व विरळ धाग्याचा (कपडा). ३ क्षुद्र;
 नीच; घाणेरडा; वेअडूचा; हलकट. (मनुष्य, वर्तणूक, भाषण).
 [सं. शिथिल] **-टाई**—स्त्री. १ मंदपणा; थंडपणा; निष्काळजीपणा;
 सुस्ती. २ (कापडांतील) धाग्यांचा विरळपणा. ३ हलकटपणा;
 नीचपणा; घाणेरडेपणा.
थिलथिल, थिलथिलणें, थिलथिलीत—थलथल इ०
 पहा.
थिल्लर—न. तळें; डबकें. 'आणि मनीं तरी आठविजे।
 थिल्लरोदकातें।'—ज्ञा ७.१५२. 'काय थिल्लरीचें पाणी।'—तुगा
 ७००. -वि. (ल.) उथळ बुद्धि; अल्पज्ञ; मंद (मनुष्य). [सं.
 शिथिलतर] **थिल्लरोदक**—न. डबक्यांतून सांचलेलें पावसाचें
 पाणी. 'जान्हवीस न्हावया थिल्लरोदक.'
थिवथिव—स्त्री. (पावसाचें) थेंबथेंब पडणें. [ध्व.]
थीक—न. (गो.) खोटें रत्न. [ठीक]
थीत—वि. १ निश्चित. २ (ल.) व्यर्थ. [सं. स्थित]
थीर—वि. १ (काव्य) शांत; स्तब्ध; सौम्य; निवांत, गंभीर
 (मनुष्य, वारा, समुद्र, पाणी). 'सोहं डुडी बाहोनी चाले थीर।'—
 व २९४. २ शांत झालेली (साथ, मांडण). स्थिर पहा. [सं.
 स्थिर] **०** **थीर**—क्रिवि. हळू हळू. 'रामरथ गजभारीं। थीर थीर
 मिरवे।'—वेसीस्व ७.८०. **०** **थावर**—नस्त्री. कायमपणा; स्थिरता;
 स्तब्धता. -वि. स्थिर; निश्चित; कायम; विश्रान्ति असलेला.
 [स्थिर+स्थावर]

थीर थीर—उद्वा. थांवा थांवा ! 'राहा राहा थीर थीर म्हणत ।'—उवा ८२७. [सं. स्थिर, स्थिर]

थींन—न. (कों.) नेमलेली, ठरविलेली, ठरीव जागा. [सं. स्थान]

थूः, थूः—उद्वा. (निंदाव्यंजक) छीः ! थूः ! 'थुऐसें वोलीलें तोंडावरी ।'—रामदासी २.१४५. [ध्व.]

थुई—खी. थुंकी. [ध्व.]

थुईथुई—खी. झिमझिम; बुरबुर (पावसाची).—क्रिवि. झिमझिम; थिवथिव; थेंवथेंव (पाऊस पडणे). 'कारंजीं कैशी दिसती । उडतांना थुइथुइसा शब्द करिती ।'—रत्नप्रभा ४२. [ध्व]

थु(थु)रणें—उक्ति. पिक, थुंकी बाहेर टाकणें, टाकविणें. [ध्व. थू] तोंडावर थुंकरणें—छीः थूः करणें.

थुकदांणी(दाडी)—खी. (गो.) पिकदांणी (दाडी).

थु(थु)करणें—सक्ति. थुंकरणें. [थुंकरणें]

थु(थु)का, थु(थु)की—पुखी. तोंडांतील द्रव; पिक. 'माध्यानीं थुकिता सूर्यावरी । तो थुंका पडेल आपणाचवरी ।'—दा १.३.२७. [थू] (वाप्र.) थुकला थुंका चाटणें—निंदापर, वाईट शब्द, वचन, आश्वासन परत घेणें. थुंका घालणें—शाळेतल्या मुलास थोडा वेळ बाहेर जावें लागल्यास त्यास एका दगडावर थुंकावयास लागे व थुंकी वाळेपर्यंत परत यावें लागतें. ० घालून काम करणें—(थुंकी वाळेतों करणें) जलद काम करणें. ० झेलणें—हांजी हांजी करणें; गुलामाप्रमाणें चाकरी करणें. ० तोंडावर उडविणें—छीः थूः करणें; निंदा करणें; शिव्या देणें. ० तोंडावर घेणें—उडणें—येणें—हांसें, फजीती करून घेणें. ० न ओलांडणें—दुसऱ्याच्या छंदानें वर्तणें. थुक्यानें भिजती चांदण्यानें वाळती—निःसत्त्व, निक्स जमीन (जी लवकर ओली होते व वाळते). सामाशब्द—० पात्र—न. पिकदाणी. थुंकीझेल्या—वि. खुशामत्या; हांजी हांजी करणारा. थुक्याचें काजळ—न. क्षुद्र व कुचकामाची वस्तु.

थुंगा—पु. (व.) जमाव; मेळा. 'वायांचे थुंग्यावर थुंगे गेले.'

थुंगुश—क्रिवि. (मुर्लीतरुढ) खेळ चालू असतां काहीं काळ राजा म्हणून जातांना वेण्याची सूचना. (क्रि० घालणें) [ध्व. थूः]

थु(थु)टा, थुंटा—वि. थोटा; थोटण.

थुडथुड—खी. (थंडीनें भरणारें) कांपरे; कांप. [ध्व]

थुडथुडा—क्रिवि. थडथड (थंडी वाजून आल्यानंतर). (क्रि० येणें, वाजणें; हिंवांनें अंग उडणें, दांत वाजणें, अंगावर कांटा येणें).

थुडंथुडा—खी. (व.) छीः थूः; फजिती. 'त्याची जिकडे तिकडे थुडंथुडा झाली.'

थुत्तर—न. गालफड. थुत्तींत देणें—श्रीमुखान्त भडकाविणें.

थुथु—खी. छीः थूः; उपहास; निर्भर्त्सना. (क्रि० करणें; मांडणें; लावणें; होणें; लागणें). [ध्व.]

थुथुल्या, थुथो, थुथो—पु. (इटीदांड आगि इतर खेळ) सावध नसल्याचें दर्शविणारा शब्द. (हातास थुंकी लावून ती वाळेपर्यंत खेळांत नसल्यासारखें वागणें). [ध्व.]

थुमकाल, थुमेकाल—र, थुमोकले—(गो.) (इडापिडा टळो अशा अर्थी) घातलेल्या शपथाचें निरसन करणें; अपशब्दाचा परिहार.

थुमशाण—न. (कु.) थैमान.

थुरटा—पु. काळोख. 'आकाशीं दाटली धुवांची धुई । तोचि हा थुरटा दिसे ।'—कुरुरा २३.७०. [म. धूर ?]

थुरथुरविणें—सक्ति. टंवकारणें; उभारणें; (केस, कान, डोळे). भयंकर रीतीनें पाहणें. [ध्व.]

थुरा—पु. (गोंडी) (जनावरांच्या) शिंगाचें केलेलें वाच. [सं. तृथ]

थु(डु)ली—खी. भरड दळलेले गहू; सांजा. [हिं.]

थुवर—खी. थोर नांवाची वनस्पति, ही कुंपणा सार्थी लावितात.

थुळेंवथें—क्रि. (गो.) तोखणें; संतोष पावणें.

थू—पुखी. थुंकी. 'कीं सुझहि न असे जे घेती भरवुनि निजांस्य ते थुनी ।'—मोसभा १.५०.—क्रिवि. थुंकण्याचा आवाज; करून.

थूक—खीन. थुंकी पहा.

थू थू—उद्वा. छीः थूः [ध्व.]

थू फोडप—सक्ति. (गो.) गुप्त गोष्ट उघड करणें.

थूळ—वि. सूक्ष्म नव्हे तें. [सं. स्थूल]

थै—चतुर्थीचा प्रत्यय. 'तीयेथें भोगिलें नागवला ।'—उवा १४४७. [तें]

थेकुटें—डें, थेकुलें—वि. १ लहान. 'तैसी सद्बुद्धि हे थेकुटी । म्हणों नये ।'—झा २.२३८. २ आंखूड; अपरें; टेंगणें; थोटा. [सं. स्तोक]

थेट—वि. अस्सल; चोख; शुद्ध; खरा. 'बोली महाराची थेट मराठी ।'—दामाजी. —क्रिवि. १ बरोवर; हुबेहुब; यथान्याय.

२ नीट; लागलाच; न थांबतां; न बदलतां; न वळतां; सरळ. (समासांत) थेट—पैठणी—नगरी—दौलताबादी—काश्मिरी—खरा पैठण

इ० ठिकाणीं तयार झालेला; जिनसाचें नांव पुढें लावून; जसें—थेट सनंग—डागिना—मांडें—जिन्नस. [सं. तत्रस्थ; हिं.] सामाशब्द—

० खरिदी—खी. माल तयार होणाऱ्या ठिकाणीं केलेली खरेदी.

० चा—वि. त्याच जागचा. ० आंख—पु. अस्सल आंकडा अथवा

खूण(मालाची). ०पट्टी-खी. खरेदी केलेल्या मालाची मूळ ठिकाणची यादी, नोंद; बीजक. ०लष्कर-पु. तंतू ठोकणारा.

थेटम—पु. (व.) थाटमाट; नष्टपट्टा; चट्टीपट्टी.

थेटर—न. नाटकगृह. [इ. थिएटर]

थे(थें)टा—वि. आंखूड; कमी लांबीचा; अपुरता; थोटा.

थिटा पहा. [सं. थुट्]

थेटें, थेटेपडसें—न. सर्दी; थंडी. (किं० येणें; लागणें; होणें). ' येईल पुढे थेटे पडसें आयुष्याचा नाश । ' -निगा १७.

थेंव, थेंवका-टा-डा, थेंबोरा, थेम, थेमका-टा—न. १ विंदु; टिपका. २ प्रलयकाळचा मेघ. [सं. स्तिम्-स्तेम] म्हं० थेंवें थेंवे तळें साचतें खड्याखडयानें डोकें फुटतें. थेंबा-थेंवी—क्रि. थेंवथेंव ' पड पड पावसा थेंबाथेंवी. '

थेंबु(बो)टा—पुन. (काव्य) लहान थेंव; विंदु. ' थेंबुटा सागरीं मिळाला । ' -दा ८.६.४३. [थेंव]

थेर—पु. १ माकडाचा खेळ करणारा; एक जात. २ स्त्रीच्या वेपांत नाचणारा मुलगा. याला राधा म्हणतात. ३ नकल; विडंबन; अनुकरण. (किं० करणें; आणणें; माजणें; नाचणें). ४ -न. तन्हेवाईक, विलक्षण, वेअत्रूचा मनुष्य. -नपु. ५ पोरचेष्टा; चाळे; (येर लोकांच्या वागणुकीवरून). [सं. स्थविर] (वाप्र.) ०करणें, थेरथेर करणें—नांवालौकिकाची चाड न धरतां लोक नांवे ठेवतील अशा प्रकारें वागणें; नाजूकपणाचा आव घालणें; तन्हेतन्हा करणें. सामाशब्द—थेरभोरपी—पुअव. डोंवारी; खेळकरी; तमासगीर; कोल्हाटी. थेराण—खी. येर अर्थ २ पहा.

थेर, थेरडा—वि. खप्पड; जर्जर; म्हातारडा (मनुष्य); (गो.) थेरयो. [सं. स्थविर]

थेरयो-बो—पु. (गो.) अंगावर खवले असलेला साप. हा आपल्या अंगाची गुंडाळी करून स्वतःचा वचाव करतो.

थेरुं—न. थरुं; दांडा; मूठ (कुन्हाड, पावडा इ० ची). [सं. त्सर]

थें(थों) वचें—सक्ति. (गो.) ठेवणें.

थेवनींफ्री—पु. (गो.) व्याजानें पैसे घेऊन व्यापार करणारा. [ठेव]

थेळ—न. (गो.) १ स्थळ. २ देवस्थाना समोवार असलेली लोकवस्ती. [सं. स्थळ]

थें—क्रि. (कों.) तेथें.

थंक, थेंथे—व्हा. गुरें हांकण्याचा शब्द. ' गाय निघाली खाऊं साळी । थें, थें म्हणतां ओढाळी । ' -कथा २.१०.११३. [ध्व.] म्हं० थेंक म्हणतां ब्रह्महत्या—शुद्ध गोष्टीचा भयंकर परिणाम होणें.

थेंकार, थेंथय्या, थेंथय्याट, थेंथेय्या, थेंथेयाट, थय्या—पु. मोठा आनंद; आनंदीआनंद; नाचणें; गाणें; खेळणें.

' हेकार थेंकार, जेंकार । तळप चवें चमत्कार । ' -भारा किर्किधा १.४४. [ध्व.] थेंथया थेंथें—१ गडबडा लोळणें, ओरडणें इ० प्रकारें संताप व्यक्त करणें. रागानें अथवा अघं रपणानें नाचणें.

२ सगळ्या घागऱ्या हालवून एकसारखें नाचण. जोराचा यत्न करणें. (किं० घेलून वसणें; करणें). थेंथें, थेंथेंयां—क्रि. मोठ्या आनंदानें; उल्लासानें; खिदळून (नाचणें, उड्या मारणें); आनंदानें नाचतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. ' नाचवितो थेंथें तेथें । ' -संग्रामगीतें ४६. (किं० नाचणें; करणें). [ध्व.]

थेंवड—न. १ कपाळावर केलेला औषधाचा अथवा गंधाचा लेप. (किं० देणें; लावणें). २ गुठळी (रक्ताची); लपका (लाळ, शेंबूड इ०चा); पोंपडा (सारवलेल्या जमीनीवरील शेणाचा); घाणीचें लहानसें थारोळें. [थापटणें]

थैमान—पु. रडणें; ओरडणें; आदळआपट; गोंधळ (लहान (लहान मुलांचा). (किं० करणें; मांडणें; घालणें) [ध्व; थैथे]

थैला—पु. १ पोतें अथवा मोठी पिशवी. २ खोळ (उशी इ०ची). [हि. टेलना] थैली—खी. १ पिशवी. २ सैन्यांतील शिपायांचीं अन्न, कपडे. इ० ठेवण्याची पिशवी. ३ (ल.) थोराकडून थोराकडे जाणारें येणारें पत्र. ' आतां तुकोजीरावाना एक थैली लिहा. ' -इप ७२. .

थो—खी. (कृ.) खेळांतील तात्पुरती विश्रांति; थुश्शो. [ध्व.]

थोई, थोय—खी. थुथुल्या पहा. (किं० घालणें; पडणें).

थोक—पु. १ रेशमाचें एक परिमाण; चार कळ्या अथवा लहान काटक्यांना गुंडाळून होईल इतकें रेशमाचें परिमाण; दहा काळ्यांचा गुंडा. २ ठोकळ; कापसाचा गट्टा. [सं. स्तोमक; प्रा. थोवक]

थोक, थोकविकरी—ठोक इ० पहा. थोकचंद—वि. पूर्ण; सर्व; परिपूर्ण (रक्म, वेरीज).

थोकडें—वि. १ लहान. २ आंखूड. ३ थोडें; अल्प. ' पांडवाचे सैन्य निपटचि थोकडें, ' -गीताचंद्रिका १.१०. [सं. स्तोक]

थोकडें—सक्ति. उभे राहावयास, थांबावयास लावणें. -अक्ति. १ (काव्य) थांबणें; बंद होणें; स्थिरावणें. ' कुंी थोकले कैवल्यनिधानु । ' -शिखु ५८. २ गुप्त होणें. ३ येऊन ठेपणें. ४ लहान होणें. [सं. स्था]

थोकताळा—पु. ठोकताळा पहा.

थोकलें—वि. थोकडें; लहान. [सं. स्तोक]

थोकवणें—सक्ति. थांबविणें. [सं. स्था]

थोंगणें—सक्ति. गाणें म्हणणें. -शर. [ध्व.]

थोंगींथोंगीं—क्रि. ठायींठायीं. ' थोंगींथोंगीं इतर । राजे जे त्यांचे भार । ' -गीता १.३४०. [सं. स्तोम]

थोंट, थोंटण—न. १ खुंद; खोड (झाड इ० चें); थोंटा. २ ताट; धाट (कड्याचें).

थोट, थोंट—न. कुमांड. —पु. ठक. —शर.

थो(थों)ट, थोंठ—वि. नीच व अडमुठा; दांडगा; झोंड (कर्ज परत करण्याच्या वेळीं भांडणारा). 'थोट उद्धट लंपट।'—दा २.३.३०. म्हणुं उठवळ सासु थोंट जवाई. थो(थों)टाई, थोंठाई—स्त्री. नीचपणा; पाजीपणा; दांडगाई.

थो(थों)टा, थोंटक—वि. हातपाय इ० तुटलेला; वरचा झडा, झुपका गेलेले; खोड झालेले (झाड); लांडा झालेला. [सं. स्थगु; हिं. टूट; सिं. टूटो] ० पि(पि)पळ—पु. (ल.) ज्याला मुलेवाळे; वायको, घरदार नाही असा मनुष्य; सडेसोट. थो(थो)टावणे—अक्रि. १ कुंठित होणे; स्तब्ध होणे. 'मौनपणे वाचा थोटावल्या चारी। ऐसें तुझे हरी रूप आहे।'—तुगा ३७५७. २ निर्वल होणे. 'नुसुधेपणे थोटावला। अनुभव जेथ।'—अमृ ५.५८. [थोटा] थोट्ट(ट्ट)क—न. खुंट; थोंटण. [थोंट]

थोडा—वि. अल्प; थोडका. [सं. स्तोक] थोडका—वि. अपुरा; पुष्कळ नाही असा; अल्प; लहान. [सं. स्तोक] थोडकावणे—अक्रि. कमी होणे; तुटणे; घटणे; न्हास होणे (परिमाण, संख्या, जोर इ०चा). —सक्रि. कमी करणे. [थोडका] थोडक्यांत—क्रि. थोड्या वेळांत, जागेत; संक्षिप्तपणे; लवकर. [थोडका] थोडाच—वि. कचित्; विरळा. 'पण त्यांचे प्रेमपूर्वक अध्ययन करणारा थोडाच मनुष्य सांपडेल.'—नि ५५५. ० थोडका—वि. अल्प प्रमाणाचा; वराच थोडा; अगदीं माफक. ० थोडा—क्रि. अल्प प्रमाणाने. (जीव)थोडा थोडा होणे—काळजी वाटणे. थोडाफार—बहुत—वि. थोडकासा; अल्प; किंचित्.

थोतरणे—सक्रि. (व.) सुजणे; वर येणे. 'वाऱ्याने त्यांचे तोंड थोतरले आहे.'

थोत(द)री—स्त्री. तोंडाची एक बाजू; गाल; थोवाड

थोंत(थ)ली—स्त्री. फोपसेपणा; स्थूलता. [सं. स्थूल]

थोतांड—न. १ कल्पित गोष्ट; खोटा हक्क; खोटे दाखविलेले कारण; कुमांड; नाटक. (क्रि० रचणे; मांडणे). 'पंचमूर्तांचे थोतांड। तुळ्य वाटे।'—द्वा १.९.१५. २ पाखंड; लबाडी. [?] ० मत—न. पाखंड. (क्रि० माजविणे; पसरणे; वाढविणे; काढणे; उठणे; निघणे; माजणे). थोतांडी—डब्या—वि. थोतांड माजविणारा; पाखंडी.

थोंती(थी)ल—वि. स्थूल; लह. [सं. स्थूल]

थोंथली—स्त्री. मेदोवृद्धीमुळे त्वचेस येणारा शिथिलपणा. [सं. स्थूल]

थोथाड—डी—थोतांड—डी पहा.

थोदरी—थोतरी पहा.

थोप—स्त्री. १ थांबविलेली, आटोपून धरलेली स्थिति; (होडी इ०ची); थोपवून धरणे. २ पाण्याची थाप; धक्का; बंधारा.

३ मुक्काम; टप्पा; विरामस्थान. 'ह्या डोंगरांत चढतांना तीच थोपी व्याख्या लागतात.' ४ मुक्कामाचे कारण. ५ (ल.) शेवट; सीमा; मर्यादा. (क्रि० राखणे; संभाळणे; टाळणे; टळणे). ६ घट उभे राहणे; दम धरून असणे; जागा संभाळणे. (क्रि० राखणे, ठेवणे; धरणे; संभाळणे; तुडविणे; तुडणे; नाश करणे, होणे). आणीबाणीची वेळ, पत संभाळणे; अडूचे जतन. 'एवढ्या रुपयांनी माझी थोप धरली.' [ध्व. सं. स्था] थोपटणे—सक्रि. १ थापटणे; हळू हळू थापडणे. २ फुस लावणे; थापटून, गोंजारून व्हा करणे. [सं. स्फोटन] ० टीच—वि. थोपटून आकार आणलेले, घडलेले (मडके, मातीचे चित्र, पोळी, गोंवरी इ०). (वाप्र.) थोप राखणे—ठेवणे—धरणे—पूर्वस्थितीत चालविणे, राखणे, संभाळणे (राज्य, संस्था, मनुष्य, पशु, वस्तु).

थोपणे—अक्रि. १ थांबणे; थांबविणे; टेकू अथवा नेटावा देणे, देवविणे; आधार देणे; मूळ स्थितीत ठेवणे. २ मदत करणे, करविणे; साहाय्य देणे. ३ (पालखी, डोली इ०) खाली ठेवणे; उचलणे. (उचलावयाच्या वेळीं दुसऱ्याची मदत लागते म्हणून पालखीवाल्यांत हा शब्द रुढ आहे). ४ थोपटणे. ५ गति थांबणे. 'बंधूसहित होता मारगे। तया स्थानी थोपला।'—मुआदि २९.१५७. [सं. स्तुभ=थोब=थोप+णे]

थोपविणे—सक्रि. थोपणे प्रयो. पहा.

थोपाथोपी—स्त्री. थांबविणे; शांत करणे; शमविणे; कांहीं वेळ दावांत ठेवणे (भांडण, सावकाराचा तगादा); थोपवाथोपव; समजावणी. [थोपणे]

थोंच—पुन. गुच्छ; झुपका; गेंद; तुरा; पुंजका (गवत, वनस्पति यांचा). २ (व.) लहान झाडांचा समुदाय. [सं. स्तोम]

थोंच—न. स्तोम; डोंग. 'वेगळेच थोंच तयाने केले।'—ह १०१९. [सं. स्तोम]

थोव(वा)वाईक, थोपट(ड)वाईक—वि. कोणीही जाता येता ज्याला चपराका माराव्यात असा माणूस.

थोवणे—अक्रि. लाजणे. 'आंगचेनि दळमिडे। पांतां चंद्रविब थोवडे।'—शिबु ४०७. [सं. स्तुभ; स्तोम]

थोवाड—डी थोवकाड—नस्त्री. गालफड; थोतरी पहा. (कुरूपपणा, स्थूलपणा, घाणेरडेपणा इ० दर्शक निर्दाव्यजक शब्द व चपराकांची भीति दाखविण्याकरितां योजण्याचा शब्द. [सं. स्थपुट] (वाप्र.) ० णे—सक्रि. १ तोडांत चपराक, चापटी मारणे. २ (ल.) विघडणे; विसकटणे; पराजित करणे. [थोवाड; सं. स्तुब्धानस—शर] ० फोडणे—१ तोंडांत मारणे. २ चांगली अद्दल घडविणे. ० रंगविणे—तोंडांत मारणे. थोवाडांत माती घालणे—शरमविणे.

थोम—पु. (व.) रोपाचा बुडव्या; ठेंव. आमच्या शेतां-
तील गव्हाचा थोम मोठा आहे. [सं. स्तंभ]

थोमाळणें—सक्रि. शांत करणें; शमविणें; थोपटणें; गोंजारणें.

थोय—स्त्री. थुथल्या पहा. (कि० घालणें; पाडणें).

थोय—न. (तैजा.) अंग (लुगड्याचे). [सं. स्था]

थोर—वि १ मोठा; स्थूल. २ (ल.) श्रेष्ठ; पूज्य; सन्मान्य;
वय, ज्ञान, कुल, पदवी, अधिकार इ०नी मोठा 'थोर थोर म्हणती
पळा ।'—दावि २८१. (काव्य.) परिमाणानें, संख्येनें मोठा; फार;
बहुत; अतिशय. 'आई थोर तुझे उपकार ।' [सं. स्वविर; स्थूल; क्रै.
जिप्सी-थुलो] (वाप्र.) ० करणें—(दिवा) मालविणें. —थोरा-
थोरल्या घरचा—(उप.) मोठ्या कुलांतील म्हणजे महार अथवा
परवारी. सामाशब्द—० की—स्त्री. थोरपणा. ० काकडी—स्त्री. तवसें;
मोठी काकडी. थोर मोठा—स्त्री. श्रेष्ठ; मोठा; सन्मान्य; पूज्य;
उच्च वर्गांतील थोरचें—सक्रि. (गो.) बांधावर चिखल घालणें.

० टें—वि. मोठे. ' तिथें स्थनमंडळें निन्हां थोरटी ।'—शिष्ट ६५८.
० ला—वि. १ (तुलनात्मक). मोठा; उच्च. २ वयानें वडील;
अधिकारानें श्रेष्ठ. ० ला—कुंवर—पु. १ थोरला मुलगा. २ (ल.)
पुनर्वसु नक्षत्राला शेतकरी वर्गातील रूढ शब्द. तरणा पहा. ० ली
पत्री—स्त्री. जायपत्री. ० ली पहाट—स्त्री. रात्रीचे तीन वाजल्यापासून
सूर्योदयापर्यंतचा काळ. ० लें घर—न. १ मोठे घर. २ (ल.) तुलंग;
दारूचें दुकान; छिनालवाडा. ० लोक—अव. अंमलदार. ' थोर
लोक भूमी काढिले ।'—दावि २८१. थोरवकी, थोराई—
स्त्री. मोठेपणा; ऐश्वर्य; मानमरातव; भव्यपणा; थोरपणा;
कीर्ति. ' थोरीव नावडे किमपि दासा ।'—दावि ९१. थोरीव-
मान—पु. मोठेपणा. ' थोरीवमानाची उठतां आवड ।'—दावि
३८. ० चट—वि. १ मोठ्या आकाराचें. २ मोठ्या खानदानीचा
(मनुष्य इ०). ३ (ल.) मोठा; ऐश्वर्यवान; प्रौढ; सम्य. ४
मोठेपणा. ' मानितां कृष्णाचा थोरवट । व्यर्थे तुम्ही ।'—कथा
१.१२.४८. ० ची, थोरी, थोराई—स्त्री. १ मोठेपणा; ऐश्वर्य;
भव्यता; मानमरातव. २ वयामुळें प्राप्त झालेला मोठेपणा, मान.
३ कीर्ति; नावलौकिक; प्रतिष्ठा; श्रेष्ठता; महत्त्व. ' मित्रथोरी
व्यर्थे दाविता ।'—कचेसुच ३. थोराड—वि. १ मोठा; वळकट;
घट; दांडगा; धीट. २ वयाच्या मानानें अधिक वाढलेला.
३ सामान्य असावा त्यापेक्षां मोठा. [थोर+हाड] थोराव-
चा—पु. १ थोरपणाची जाणीव; अहंता; थोरवी. २ महत्त्व; विस्तार.
थोरावणें—अक्रि. १ मोठे होणें; वाढणें. ' माझेनि आंगें थोरावे ।
मज ते नांवरूप करील ।'—एरुस्व ५.४९. २ बांधा, स्थूलपणा,
मान्यता, गर्व, महत्त्व इ०कांनीं वाढणें. ' दिवसंदिवस अधिकच
परी । व्यथा शरीरीं थोरावे. ' थोरी—वि. मोठी. ' थोरी उठिली
उत्कंठा ।'—स्त्रिपु १.१.१२०.

थोर—स्त्री. धुवर पहा.

थोरि—स्त्री. कड; कांठ. ' तंव कुचतटाचिआं थोरिआं । देओ
न पुरती ।'—शिष्ट ६५५.

थोरी—वि. थोरवी, मोठेपणा. ' हा रे कितीं दळांची थोरी ।
कवणुसैं कवणां भारीं ।'—शिष्ट १०३०.

थोरीवडा—वि थोरपणाचा. ' दारिद्र्ये चिवडाचि सर्व, दवडा
थोरीवडा पांवडा ।—आसुदा ४९.

थोरुं—न. (कु. गों.) कोयत्याची लांकडी मूठ; थरू पहा.

थोवेकार—पु. १ (महाजु.) सर्वगडी. ' तंव थोवेकारीं भणि-
तलें गोपाळीं ।'—दाव ७५. २ स्तोमकरी; पथकी. ' मेळविले थोवे-
कारीं । कडवां पाशीं ।'—शिष्ट ५०२. [सं. स्तोम+करी]

द

द—व्यंजनमालेंतील अठरावें व्यंजन. अक्षरविकासः—या अक्ष-
राच्या एकंदर सात अवस्था असून शेवटचें वळण पहिल्याच्या
अगदीं उलट वनलेलें आहे. याची पहिली अवस्था अशोकाच्या
गिरनार येथील लेखांत, दुसरी पमोसा येथील लेखांत (क्रि.स.पूर्व
पहिल्या शतकाच्या सुमारास), तिसरी महाक्षत्रप शोडास याच्या
वेळच्या मथुरा येथील जैन लेखामध्ये, चवथी कुशानवंशी राजाच्या
वेळच्या (इ.स. १ लें व दुसरे शतक) मथुरा येथील लेखांत,
पांचवी राजा यशोधर्मन याच्या वेळच्या (इ.स. ५३२)
मंदसोर येथील लेखांत आणि सहावी जपानमधील होर्युजी येथील
मठांत सांपडलेल्या ताडपत्रावरील उष्णीषविजयधारी या ग्रंथाच्या
शेवटीं दिलेल्या संपूर्ण वर्णमालेंत (इ. स. सहावें शतक) सांपडते.

इ, दकार—(सांके.) १ हा शब्द अथवा हें अक्षर इतर
वर्णांच्या लोकांकडून ब्राह्मणांस जाणाऱ्या पत्रांच्या माथ्यावर
लिहीत. हें दंडवत (=साष्टांग नमस्कार) मुचवितें. २ शंकरवाचक
किंवा कल्याण म्हणून पत्राच्या प्रारंभीं ब्राह्मणाकडून इतर वर्णीयांस
जाणाऱ्या उलट पत्रांत (आशीर्वादावद्दल) वापरीत.

द—वि. देणारें. (सामासांत) सुख—द; दुःख—द; मोक्ष—द;
धन—द. मान—द; इ० (=सुख देणारें, दुःख देणारें इ०) [सं.]

दईत—पु. दैत्य; राक्षस. [सं. दैत्य]

दउंडी—स्त्री. डांगोरा; वातमी जाहीर करणें. [ध्व. सं. डिंडिम]

दऊड—स्त्री. धांव; पळ; शर्यत. (कि० मारणें). [सं.
धाव् हिं.] दउडणें—अक्रि. पळणें; धावणें; दौड.

दऊत—स्त्री. चिनीमाती, कांच, धातु इ०चें शाई ठेवण्याचें
पात्र; मणीपात्र. [अर. दवात]

दखणी—वि. (गु.) दक्षिणी लोक (विशेषतः महाराष्ट्रीय).
[सं. दक्षिण]

दखल—पु. १ प्रवेश. 'लढाई न होतां किल्यांत दखल झाला.'—राज ५.६२. २ ढवळाढवळ. ३ तावा. 'कुल राज्य आपलें, देखील कर्नाटकहि आपणांस सारें दखल आहे.'—चित्रगुप्त १२०. —वि. १ (हिशेबांत इ०) प्राप्त झालेला; पोहोचलेला. २ मांडलेलें; लिहिलेलें. ३ ज्ञात; परिचित; श्रुत (एखादें काम, गोष्ट). (कि० करणें; देणें; सुचविणें; कळविणें). 'राजवीज खरें हें...सर्वोस दखल आहे.'—राज ८.१९८. [अ. दखल] ० गिरी—खी. १ माहिती; परिचय; प्रावीण्य (काम, ज्ञान इ० संबंधीं). 'चारशें वर्षेपर्यंत कोठें दखलगिरी अगर नांवही नाही.'—वाडबावा २.१५. २ देखरेख, नजर ठेवणें (कामकरी लोकांवर). (कि० राखणें; ठेवणें). ३ वातमी देणें; माहिती सांगणें. (कि० करणें; देणें). ४ ढवळाढवळ; मध्ये पडणें. 'बापाजी मुसलमान यासी दखलगिरी करावयास गरज नाही.'—राज १५.२९. ५ (ल.) उत्पन्न. 'तुम्हास कांहींच पर्णयेयांत दखलगिरी न जाली.'—राज १.२३१. ० बाज—द—वि. (विशेषकरून कागदपत्रांत) कागदोपत्रीं समाविष्ट; माहीत असलेला; अनुभवांत असलेला; दाखल केल्यानंतर नमूद. 'त्यापैकीं मजुरा यावयाचे करार केले तें दखलवाज वार केले असेत.'—वाडसमा १.१७५. २ नमूद केलेला; प्रविष्ट केलेला. (समासांत पुढील शब्दांशीं जोडून दखलवाद—कलम—जमा—खर्च—मजकूर—रकम). [अ.] ० दाद—खी. १ (विशेषकरून सरकारी कागदपत्रांत रुढ). मिळविलेली माहिती; अनुभव. २ (निकालांत न लागलेल्या प्रकरणांची) नोंद; टिपण. (कि० करणें). [अ.]

दखल—खी. (व.) इजा; अपकार; धक्का. 'गाडी पडली पण आम्हास दखल झाली नाही.'

दखीण—खी. दक्षिण दिशा. 'वीघ्नेश्वरा दखीण भागें.'—उषा ९.९४. —पु. २ (गो.) दक्षिणेचा वारा. [सं. दक्षिण]

दख्खन—पु. नर्मदेच्या दक्षिणचा आर्यावर्त देश; दक्षिण हिंदुस्थान. [सं. दक्षिण; प्रा. दक्खिण]

दंग—खी. (गो.) कांठ (समुद्राचा, नदीचा किनारा, धोतराची किनार).

दंग—पु. १ कागद तयार करतांना जुनें तरट, सण, जुने कागद इ० कुटण्याचें एक हत्यार. २ डंग; ढेकी (चुना, पोहे इ० कुटण्याची). [ध्व.]

दंग—वि. १ आश्चर्यभरित; चकित; दिड्मूढ; विस्मित; सदे. २ (निदाव्यंजक) संतुष्ट; खूष; समाधानी. ३ निमग्न; चूर; गर्क; गुंग. [फा.]

दगटली—खी. (तंजा.) दगडी (पदार्थ ठेवण्याची). [दगड]

दगड—पु. १ धोंडा; फत्तर; शिला; शस्त्रावांचून सामान्य प्रयत्नांनीं फुटत नाही व पाण्यानें विरघळत नाही असा पृथ्वीचा अवयवभूत पदार्थ. २ न्हावी लोकांचा वस्तुन्यास धार लावण्याचा

दगड; निष्णा. —खी. मोठा खडक; शिला. हा शब्द आणि या दर्जाचे इतर शब्द उ० दगडमाती, धोंडा, माती, कपाळ इ० शब्द, जेव्हां एखाद्या माणसाची बुद्धि, ज्ञान, मालमत्ता वगैरे कुचकामाची आहे असें दाखवावयाचें असतें तेव्हां उपयोगांत आणतात. जसे:—त्याला काय येतें दगड ! त्यापाशीं काय आहे माती. —वि. (ल.) अज्ञ; अडाणी; मूर्ख; मंद बुद्धीचा (माणूस). 'बोधुनि दगडासि कां न भागवें.'—मोउद्योग ११.७७. [सं. दषद्; का. दक्कड=मजबूत] (वाप्र.) ० उचकणें—(ल.) एखाद्यावर तुफान रचणें; एखाद्याविरुद्ध मसलत करणें. ० उचलणें—घेणें—हातां—घेणें—फेकणें—मारणें, दगडमार करणें—(ल.) रागांनं वेडावून जाणें; वेफाम रागावणें. दगड खाऊन दगड जिरविणें—(क्र.) अतिशय सशक्त किंवा प्रखर कोठ्याचा असणें. ० चहूंकडे टाकून पाहणें—प्रत्येक उपाय अथवा युक्ति योजून पाहणें; सर्व दिशांनीं प्रयत्न करणें. ० टाकून ठाव पाहणें—घेणें—तळ शोधणें अथवा खोली काढण्याचा प्रयत्न करणें; खुबीदार प्रश्न विचारून दुसऱ्याच्या मनांतील विचारांची अटकळ करणें. दगडन् धोंडे—(वायकी) सदरफटर क्षुद्र गोष्टी. दगडाखालीं हात सांपडणें—गुंतणें—कांहीं दुःखकारक अडचणींत, पैचांत, नुकसानकारक कामांत, सांपडणें. दगडा खालून हात काढून घेणें—अडचणीच्या कामांतून स्वतःस युक्तीनं मोकळें करून घेणें. दगडाचा दोर होत नाही—भलत्याच वस्तूपासून भलत्याच वस्तूची अपेक्षा करणें या अर्थी. दगडाची साल काढणें, दगडाचा दोर काढणें—दुष्कर, अद्भुत किंवा अशक्य गोष्ट करणें. दगडाचें नांव धोंडा धोंड्याचें नांव दगड—जेव्हां एखादी गोष्ट इतकी स्पष्ट असते की तिच्या संबंधाचा वाद फुकट असतो अशा प्रसंगीं योजतात. दगडापरीस ई(वी)ट मऊ—(हाल अपेष्टा इ०) दोन स्थितींची, गोष्टींची तुलना करून त्यांतल्या त्यांत एक वरी असें दर्शविणें; निरुपाय म्हणून मोठ्या संकटापेक्षां लहान संकट पत्करणें. दगडाशीं गांठ पडणें—कठोर, गळग्रह अथवा न देतें कूळ इ० कांच्या तावडींत सांपडणें. दगडाशीं भांडणें—बलाढ्य शत्रु, मोठी अडचण, कठिण काम इ० कांशीं झगडणें. दगडास पाझर आणणें—येणें—फुटणें—निघणें, दगडास पांढा आणणें—नैसर्गिक नडी, अडचणी न जुमानतां आपले हेतू सिद्धीस नेणें; कठिण हृदयाच्या अथवा कंजुष मनुष्यास द्रव आणणें; अशक्य गोष्ट घडवून आणणें; दगडापासून दूध काढणें. सामाशब्द—० खाण—णी—खी. दगडांची खाण. ० घाशा—वि. १ हेंगाडा; रानटी अडाणी; अकुशल (न्हावी, कारागीर इ०). २ ओबडधोबड, वाईट आकाराचा (जितस). ० घाशी—खी. १ कठिण, भ्रमाचें काम. २ (माण.) दळण्याचें काम खेरीजकरून इतर काम न ऐकणारी खी. —वि. १ भ्रमदायक, कष्टकारक, कठिण व

दुःखदायक (काम). २ कष्टाळ; हदन, तदन, झदन मेहनत करणारा; उद्योगी. ३ त्रासदायक रीतीने हृद करणारा; आग्रही; घासा-विद्या. [दगड+घासणे] दगड(डी)चौथ-खी. गणेशचतुर्थी. (या दिवशी जर चंद्र पाहिला तर चोरीचा आळ येतो म्हणून तो टाळण्यासाठी दुसऱ्यांच्या घरावर दगड फेकण्याची जुनी पद्धत होती यावरून रुढ). ०छाप-पु. शिलाछाप; लियोप्राफ या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द; तें यंत्र; किंवा लिहिण्याची तसली तन्हा. ०तळी-खी. उचलून दुसरीकडे नेतां येण्याजोगें दगडाचें भांडें; दगड कोरून तयार केलेलें ताट, वाटी, दगडी (कडी इ० पातळ पदार्थ ठेवण्याची). ०पोळ-खीन. (चुना, माती विरहित) नुसत्या दगडांची घातलेली भित, गडगा. [दगड+पोळी] ०पोळ-न. नकली अथवा खोटें पोवळें. ०फूल-न. पावसाळयामध्ये दगडांवर (अथवा लांकडावर) उगवणारी पांढरी वनस्पति. हिचा औषधांत व मसाल्यांत उपयोग करतात. रंग पांढराकाळा मिश्र असतो. [सं. गिरिपुष्पक; हिं पत्थर का फूल; वं. शैलेज; गुज. पत्थरफूल; तेलगु-शैलेयमनेदव्यमु; फा. दहाल] ०फोड-खी. कठिण आणि कष्टाचें काम; महत्प्रयासाचा उद्योग. वि. १ कठिण; अवघड; दुःखदायक श्रमाचें (काम). २ परिश्रमी; जयरदस्त; प्रचंड (निश्चयाचा प्रयत्न अथवा वर्तन). ३ जोराचें; जाचक; कडक; कटु; राग आणणारें (भाषण). ४ सडसडून पडणारा (पाऊस); भडिमाराचा; तडाक्याचा (मारा). ०फोडीचें काम-अतिशय अवघड अथवा श्रमाचें काम. ०फोड्या-वि. १ दगड फोडणारा. २ दगडफोड (-वि.) पहा. ३ हद्दी; आग्रही. कपालफोड्या पहा. ०मय-वि. (अप्रशस्त पण रुढ) ज्यामध्ये फार दगड आहेत असा; दगडाळ; (दिश, जागा इ०). ०माल ०रान-पुन. दगडांनीं व्यापलेलें, भरलेलें (रान, जमीन, ओसाड प्रदेश) ०शिवणी-खी. (वायकी.) एक खेळ. यांत एका मुलीनें डाव घेऊन वाकीच्या मुलींनीं दगडावर उभें राहावयाचें व त्या मुली आपआपले दगड बदलीत असतांना डाव घेणाऱ्या मुलीनें त्यांना शिवावयाचें व ज्या मुलीस ती शिवेल त्या मुलीवर डाव जाऊन पूर्वी जिच्यावर डाव होता तिनें दगडावर उभें राहून खेळावयास लागावयाचें. ०सर-खी. पावसाची जोराची सर, वृष्टि. [दगड+सर=वृष्टि] ०ळ-डाळ-वि. दगडांनीं भरलेली; लहान लहान गोटे असलेली; दगडमय (जमीन). म्ह० वायको तोंडाळ, शेत दगडाळ. दगडाचा माच, दगडाची माचण-पुखी. दगडांचा अथवा खडकाचा थर. दगडाची छाती-खी. १ (ल.) साहसी, निर्भय, बेदरकार; धैर्यवान व सोसक मनुष्य. २ धारिष्ठ अथवा प्रचंड धैर्य; दृढनिश्चय; दिलेरी. (कि० करणे). दगडांचें पेंव-न. १ दगडांनीं भरलेलें पेंव. २ (ल.) कठिण; असाध्य काम (लम वगैरेचें) करण्यास, सहन करण्यास कठिण व त्रासदायक असें काम, गोष्ट. म्ह० दगडांचें पेंव घालतां खळबळ काढतां खळबळ-तयार करण्यास

व निस्तारण्यास दोहीसहि अवघड अथवा त्रासदायक काम, गोष्ट. दगडावरची रेघ-खी. कधीं न पुसला जाणारा टसा; न मोडणारी चाल; न फिरणारें शासन; खोटे न ठरणारे शब्द; वज्रलेप, कायमची अथवा खात्रीची गोष्ट; याच्या उलट पाण्यावरची रेघ. दगडी-वि. १ दगडाच्या जातीचा; दगडाचा केलेला; दगडासंबंधी. २ दगडमय; दगडाळ. दगडी आंवा-पु. एका जातीचा आंवा. याची साल जाड असून हा पिकावयास फार दिवस लागतात. दगडी काव-खी. कावेची कठिण जात; लोखंडी काव. दगडी कोऱसा-पु. खाणीतून निघणारा कोळसा; हजारों वर्षांपूर्वी पृथ्वीवरील अरण्ये व वनस्पती भूकंपादि कारणानें भूगर्भात गाडल्या गेल्यावर त्यांच्यावर अनेक रासायनिक क्रिया होऊन त्यांपासून हा कोळसा वनतो. दगडी जोंधळा-शाळ-पु. जोंधळपाची एक जात. याचें कगीस भरदार असून दाणा कणखर असतो. दगडी निव-न. निवाची एक जात. याची साल जाड असते. याचा उपयोग रंगांत वगैरे करतात. हें खाण्याजोगें नसतें. दगडी मुरूम-पु. १ मुरूमाची कठिण जात. २ दगडाचे फोडून केलेले लहान लहान तुकडे; वारीक खडी. मुरूम पहा. दगडी सुपारी-खी. सुपारी पहा. दगडः हळद-खी. गर्द तांबड्या रंगाची हळदीची कठिण जात. दगड्या-वि. १ जड; ठेंव्या; मुख्य टोणपा. २ (मुलांच्या खेळांत) संख्या पुरी करण्याकरितां घेतलेला काल्पनिक मुलगा; पित्या; (कों.) जवरामसणा. दगड्या धोंड्या-पु. दांडगाईनें मनुष्याचें अथवा वस्तूचें नांव विचारणारास उत्तरादाखल दिलेलें त्या मनुष्याचें अथवा वस्तूचें नांव. दगडी-खी. १ दगडाचें भांडें. २ (ल.) वायकांच्या छातीवरील कठीण गांठ; अवाळ.

दगदग-खी. १ खवव; उपद्राव; त्रास; कष्टकारक, त्रासदायक श्रम; कंटाळा येण्याजोगा परिश्रम; महत्कष्ट. (कि० काढणे). २ काळजी; कळकळ. [ध्व ?] दगदगणें-अकि. शिणणें अथवा बीट येणें; त्रासून दमून जाणें; भागणें; गव्हून, थकून जाणें.

दगदगा-पु. दरारा, भीति उत्पन्न करण्याचा गुण.

दगदगी-वि. कळकळीच्या, काळजीच्या अंतःकरणाचा;

सदा चिन्ताकांत; सदा शंकेखोर; संशयी. [दगदग]

दगदगणें-अकि. (व.) दगदगीमुळे त्रस्त होणें; त्रासणें; श्रमणें. ' विदेसीं बहु दगदगला विव्रांती घ्यावया आला । ' -दा ३.४.२७. [दगदग]

द(द)गदावा-पु. १ (राजा.) हक्क; वारसा; दावा; स्वत्व-संबंध. २ गैरमजी; आकस; राग; वैर.

दंगल-पु. १ अव्यवस्थित मंडळी, जमाव (गाणारे, नाचणारे इ०कांचा); गर्दी; कलहोळ. २ कुस्त्यांचा फड. ३ धुमाकूळ; धांगडधिंगा; धामधूम; दंगा; आरडागोरड. [फा.]

दगल—जी. फसविण्याची युक्ति; लबाडी; छुचेगिरी; विश्वास घात; निमकहरामी; कपट. [अर. दघल्] ० फसल—जी. मुद्दाम, जाणूनबजून केलेली छुचेगिरी; कपट; दगाफटका. [दगल द्वि.] ० बाज, दगाबाज—वि. छुच्चा; कपटी; विश्वासघातकी; निमकहराम; फसव्या. ० बाजी, दगाबाजी—खी. कपट; ठकवाजी; सोवेगिरी; हिक्मतगिरी; विश्वासघात; अप्रामाणिक अथवा कपटाची कृत्ये.

दगलचें—अक्रि. (गो.) नासणें, डागळणें. [डागळणें]

दगला सामान—पुअव. नरमिना, छोट, शेले, सूत, ताफता वगैरे वस्त्रे. [हि.]

दगा, दगाफटका—पु. १ कपट; लबाडी; खोटा व्यवहार; ठकवाजी; छुचेगिरी. २ भय; कूटघात; अपाय; धोका; धोक्याची अथवा गुप्त नुकसानीची जागा. ३ जादू, विष, मूठ (यांपैकीं जेव्हां एकादें मरणाचें किंवा आजारीपणाचें कारण आहे अशी कल्पना असते तेव्हां हा शब्द योजतात.) ४ कपटाचा अथवा दग्याचा वहीम; फसवेगिरीचा संशय. 'तुमच्या मनांत दगा गेला.' [फा. दघा] दगाई—वि. दगेखोर. 'पांच पन्नास दगाई होते ते काहदून दिले.' —होके ११६. [फा. दघाई] ० खाणें—फसणें. ० देणें—करणें—फसविणें; घात करणें. दगेखोर—वि. दगलबाज; छुच्चा; कपटी; अप्रामाणिक. दगेखोरी—खी. दगलबाजी; विश्वासघात. दगेवाज—बाजी—वि. दगलबाज—जी पहा. [फा.]

दंगा—पु. १ गडबड; गोंधळ; धांवाधांव; पळापळ (बंडाची, स्वारीची इ०). २ (एखाद्या सांथीने केलेला) नाश; कहर. ३ (मुलांची) आरडाओरड; उपद्रव; तंटा; झगडा; वखेडा; भांडण. ४ ओरड; गलबल (असंतुष्ट कामगरी लोकांची). ५ अनर्थ; राग; जळफळ; आदळआपट. [हि.] ० धोपा—पु. गलबल; गडबड; ओरड; हुल्लड; धामधूम.

दगागणें—अक्रि. १ कचरणें; नमणें; गळणें; खचणें; कचकणें; बुडणें; भिऊन माघार घेणें. २ दमणें; भागणें; नाश होणें; कोलमडणें; पडणें (अपघात इ० मुळे). [दगा]

दगावणें—अक्रि. १ पेंचांत सांपडून नाश पावणें; कांहीं कपटानें किंवा अकस्मात घाला पडून अथवा विश्वासघातानें मरणें. २ धोक्यांत सांपडून नाश पावणें; मरणें. [फा. दघा] दगेमात—खी. विश्वासघाताचें अथवा कपटाचें महत्कृत्य अथवा पराकाष्ठा; कपटप्रवृत्ति. [फा. दगा+मात]

दगेदगे—उद्ग. हत्तीला पुढें हांकलताना योजावयाचा शब्द. [ध्व.]

दग्ध—वि. १ जळलेलें; भाजलेलें. २ (ल.) करपलेलें; नासलेलें; विघडलेलें; सर्वस्वीं कुजलेलें; भ्रष्ट झालेलें; कलंकित किंवा दूषित झालेलें; नाश पावलेलें. 'मन दग्ध झियेचे ठायीं.'

[सं.] (वाप्र.) ० णें—उक्रि. भाजणें. 'परि तें वीजें जैसीं दग्धलीं.'

—झा ४.८३. सामाशब्द— ० तिथि—खी. अशुभ; अपवित्र तिथि.

[सं.] ० पटण्याय—पु. जळलेल्या कपड्याप्रमाणें निरुपयोगी. जगत शुन्य व मिथ्या आहे हें वोलतांना उदाहरणाकरितां योजलेला शब्द-समुदाय. ० योग—पु. अशुभ, अमंगल योग. बुधवारी तृतीया, मंगळवारी पंचमी, गुरुवारी षष्ठी, शुक्रवारी अष्टमी, सोमवारी एका-

दशी, शनिवारी नवमी व रविवारी द्वादशी या तिथी आल्या असतां हा योग मानितात. ० द्य—वि. जाळावयाचें; जळण्याजोगें; जळणारा; खाक होणारा. ० शर्करा—खी. १ मिठाईचा एक प्रकार. २ जळलेली साखर; मद्यांना रंग देण्याच्या कार्मीं हिचा उपयोग करतात. (इं.) कॅरमल. ० हस्त—स्ती—वि. दैवहीन; विन भरभराटीचा; उतरत्या पायरीचा; अपयशी (मनुष्य, काम); प्रतिकूळ (दैव); दुर्दैवी; अवलक्षणी; अपशकुनी; उजाड (देश, गांव, घर, जागा). याच्या उलट पद्महस्त. ० हस्ती—वि. वाईट नशीवाचा; दुर्दैवी.

दचक—खी. १ आकस्मिक भास. २ (ल.) भीति; धक्का; अचका. (क्रि० वसणें). [ध्व. ?] (वाप्र.) ० खाणें—भीति वाटणें. 'तेणें दचक खाऊनि मानसीं.' —दावि ३६८. ० णें—अक्रि. १ बुजणें; विचकणें; चमकणें; धक्का वसणें (भीतीमुळे मनास). २ थक होणें; चरकणें; मेदरून जाणें; आश्चर्यचकित होणें. 'दचकति नृप सारे देखतां अंतरंगीं.' —वामन, सीतास्वयंवर ८. ० ला—पु आकस्मिक धक्का; धसका (भीतीचा, दुःखाचा). (क्रि० भरणें; होणें; जाणें). दचका—पु. (मनाला वसलेली) मयाची, दुःखाची, आकस्मिक छाप; धक्का; आघात; वचक; भीति. (क्रि० वसणें). [दचक]

दचकला—पु. चरावयास सोडलेल्या गुराच्या एका बाजूच्या पुढच्या व मागच्या अशा दोन पायांस मिळून बांधलेली दोरी; कळवा.

दचकळी—खी. लहानशी उचकी. [ध्व.]

दच(चा)ड—वि. (व.) अंगापिंडानें जबर; मजबूत; दांडगा. 'मुलगी मुलाहून दचड सापडली.' [हिं. सज्जड]

दचडणें—उक्रि. (ना.) आदळणें; आपटणें. [ध्व.]

दचाडणें—सक्रि. (व.) पुढें चालावयास भाग पाडणें. [डच्चू ?]

दच्चावून—क्रि. (व.) भक्कम; पूर्ण; पुरेपूर; भरगच्च; खच्चून. 'दच्चावून भरलेलें पोतें उचललें.'

दंजम—न. (गो.) शेंकडा दहा टके इतकें जमीनीवरील कराचें उत्पन्न. [पो. डेसिमा]

दटणें—उक्रि. मारावणें; दडणें; जोरानें दाबणें. 'वेह दुःखाचेनि डोंगरें। दाटिजो पां परि भारें। चित्त न दटें।' —झा ६.३६९. [का. दट्टि; हिं. डाटना]

दटावणी-ण—खी. जरव; धमकावणी; दरडावणी; दहशत.

[का. दट्टि]

दटा(व)विणें—सक्रि. भीति घालणें; दरडावणें; दहशत घालणें; खडसणें; खरडपट्टी काढणें; धमकी देणें. 'दटावुनहि देशि वा अमृत नेदिजे घातुके।'—कैका ९० [का. दट्टि]

दट्टा, दट्ट्या—पु. १ वूच; झांकण. २ (ल.) खडसावणी; खरड; दांडगाई; धमकी; उग्र भाषण; नेट. ३ दडपण (क्रि० देणें). [का. दट्टि]

दट्ट्या—पु. (सोनारी धंदा) सांखळीच्या कड्यांचा मधला फुगीर भाग उठून घेण्याकरितां उपयोगांत आणावा लागणारा खिळा.

दट्ट्या—पु. इंजिनच्या पंचपात्रांत (सिलिंडरांत) मार्गेपुढे जाणारा व वाफेच्या प्रसरणशक्तीमुळे गति उत्पन्न करणारा धातु-मय रूळ; (इं.) पिस्टन.

दंड—पु. १ काठी; सोटा; छडी; सोडगा; दंडा. २ मार; शिक्षा (शारीरिक). ३ शिक्षा म्हणून घेतलेला पैसा; याचे राजदंड, ब्रह्मदंड जातिदंड असे तीन प्रकार आहेत. सरकारी न्यायपद्धतीने गुन्हा शाबीत झाला म्हणजे शिक्षेदाखल सर कारांत भरावयाचा पैसा. ४ खांद्यापासून कोंपरापर्यंतचा हात. ५ केलेल्या, पाडलेल्या भागांच्या खुणांकरितां शेतांत किंवा बागांत घातलेला मातीचा उंचवटा; बांध; गडगा; पाणी जाण्यासाठीं दोहों बाजूस उंचवटा करून पाडलेली सरी, पाट; (वे.) नदीकिनारा; कांठ; (वस्त्राचे) दोन तुकडे जोडण्याकरितां घातलेली शिवण. (क्रि० घालणें). [प्रा. दंडी=जुन्या वस्त्राचा सांधा] ६ लांबी मोजण्याचे परिमाण, चार हातांची काठी. २००० दंड म्हणजे एक कोस. ७ वेळेचे परिमाण, चोवीस मिनिटे. ८ पेलवानांच्या व्यायामाचा एक प्रकार; जोर. 'आनंत्या नित्यनेम उठतो दंड सवासें काढितो।'—ऐपो ६७. (यावरून) एखादे कठिण काम अथवा प्रचंड उद्योग. (क्रि० काढणें; पेलणें). ९ क्रमानें उतार असलेली किंवा निमुळती पण लांबट टेंकडी, सोंड (पर्वताची). १० डोंगराच्या माथ्यापासून पायथ्यापर्यंत असलेला उतार, ओघळ, अरुंद वाट; दंडवाट. ११ पर्वताच्या रांगेची एक लहान शाखा; डोंगराच्या माथ्यापासून तों पायथ्यापर्यंत वांकडीतकडी गेलेली खडकांची ओळ. १२ (कवाईत वगैरे प्रसंगी केलेला) सैन्याच्या रचनेचा एक प्रकार; रांग; फरा; व्यूह. 'तया दंडी क्षोमलें. लोकत्रय।'—झा १.१६५. १३ ताठ उभे राहण्याची अवस्था. १४ जिंकणें, ताब्यांत, कड्यांत आणणें. १५ अपराधाबद्दल शिक्षा म्हणून घेतलेले दण्य, पैसा; जातीत परत घेण्यासाठी दिलेले प्रायश्चित्त. १६ रताळी, उत्स इ० लावण्याकरितां मातीचा केलेला लांबट उंचवटा, वरंवा. १७ तडाका. 'निदा निस्तेज दंडी। कामलोभावर पडी।'—झा १३.४९४. १८ हिंसा. 'ऐसा मनें वेहें वाचा। सर्व सैन्यासु दंडाचा।'—झा १३.३१०.

१९ पाठीचा कणा. 'भाजी उभारलेनि दंडे। शिरकमल होय गाढें।'—झा ६ २०२. [सं.] (वाप्र.) ० आवळणें, बांधणें, दंडाला

काढण्या लावणें—चतुर्भुज करणें; कैद करणें. ० थोपटणें—१ बुस्ती खेळण्यापूर्वी दंड ठोकणें; कुस्तीस सिद्ध होणें. २ (ल.) साहसानें अथवा कोणासहि न जुमानतां एखादे कार्य करण्यास उभे राहणें. ० थोपटून उभे राहणें—(ल.) वाग्युद्वास तयार होणें.

० दरदरून फुगणें—आपल्याशीं कुस्तीला योग्य असा गडी पाहिला म्हणजे पहिलवानाचे दंड स्फुरण पावून फुगणें. ० फुर-फुरणें—मारामारीची, कुस्तीची वगैरे उत्कट इच्छा होऊन दंड स्फुरण पावणें. ० भरणें—तालीम वगैरेमुळे दंड बळकट व जाड होणें. ० भरणें—शिक्षेदाखल पैसा देणें. दंडास दंड लावून—

घांसून—क्रिवि. बरोबरीच्या नात्यानें; सारख्या सन्मानानें. दंडाला माती लावणें—कुस्तीला तयार होणें (कुस्तीपूर्वी दंडास माती लावतात). दंडपासून साधित शब्द—दंडादंडी—खी.

मारामारी; काठ्यांची शोडपाशोडपी; कुस्ती; झोबी. [दंड] दंडायमान—वि. १ (अखंडित काठीप्रमाणें) निर्मर्याद; अपार (वेळ, काळ). २ मध्ये पडलेला; आडवा पडलेला, पसरलेला. [सं.] दंडारणा—पु. सोटा; सोडगा; बडगा. —वि. जाड;

स्थूल; घन (वस्तु); बळकट; मजबूत; जाड (मनुष्य, पशु). दंडारा-ळा—वि. (शिवण) ज्यास दंड घातला आहे असें; मध्ये शिवण असणारे (बल, कपडा). [दंड] दंडावणें—अक्रि. थंडीनें अथवा अवघड श्रमानें ताणें (शरीर, अवयव). [दंड] दंडासन—न.

आळसानें (जमीनीवर) पाय ताणून पसरणें, निजणें; सरळ हात-पाय पसरून आळसानें पडणें. (क्रि० घालणें). [सं. दंड+आसन] दंडाई—वि. दंडय; दंड करण्यास योग्य. [सं.] दंडित—वि. १ शिक्षा केलेला; दंड केलेला. २ (ल.) निग्रह केलेला; वश केलेला; मारलेला; ताब्यांत आणलेला. [सं.] दंडिता—वि. शिक्षा कर-

णारा; मारणारा; शिक्षा करितो तो. [सं.] दंडिया—पु. १ बारा ते पंधरा हात लांबीचे धोतर, लुगडे २ बाजाराचा बंदो-यस्त करणारा छोटा अधिकारी; पोलीस मुकादम. [हिं.] दंडी—पु. १ दंड धारण करणारा; सैन्याधी. २ द्वारपाल. ३—खी. अध्यां

दंडापर्यंत वाह्या असणारी चोळी. [सं.]—वि. १ दंड धारण करणारा. २ दंड म्हणजे उभी जाड शिवण असलेला (कपडा). दंडी—खी.

मेण्यासारखे, चार माणसांनीं उचलावयाचे टोपलीचे वाहन. डोंगर चढतांना हीत मनुष्य वसतो व हमाल ही खांद्यावर वाहतात. [हिं.] दंडुका—पु. १ (काव्य) हाताचा पुढचा भाग.—मोको. दंडुका,

दंडुकणें, दं(दां)डूक, दंडोका—पुन. सोटा; बडगा; दांडके; काठी; लांकडाचा लहानसा जाड तुकडा; शिपायाच्या हातांतील सोटा. [सं. दंड] दंडुकेशाही—खी. मारहाण किंवा जुलूम करून अंमलगाज

विण्याची पद्धति; पाशावी बल; दांडगाई. 'पोलिंसांची दंडुकेशाही

अलीकडे फारच बोकाळली आहे. -केसरी १६-४-३०. **दंडुक्या**-वि. काठीने मार देण्यास संवकलेला; दांडगा; जवरदस्त. **दंडेरा**-वि. दंडारा पहा. **दंडेल**-ली-वि. दांडगा; अरेराव; अडदांड; झोंड; मुख्यत्वे, जो कर्ज परत फेडण्यास नाकबूल असतो तो; **दंडुक्या** (मनुष्य). **दंडेली**-ली. अरेरावीची वर्तणूक; दंडेलपणा; दांडगाई; जवरदस्ती; अन्याय; सामर्थ्याचा दुरुपयोग (मुख्यत्वे देणे न देण्यासंबंधी). **दंड्य**-वि. १ शिक्षा करण्यास योग्य. २ दंड करण्यास योग्य. [सं.] **दंड्याप्रमाणे**-क्रिवि. शिरस्त्याप्रमाणे. सामाशब्द-**थडक**-ली. खांद्याच्या बाहेरच्या भागाने केलेला आघात. [सं. दंड+थडक] **दास**-पु. दंडावद्दल गुलाम होऊन राहिलेला मनुष्य. [सं.] **धारी**-पु. यम. 'नुपेक्षी कदां कोपल्या दंडधारी।' -राम २७. -वि. १ हातांत काठी असलेला. २ (ल.) संन्यासी. **नायक**-पु. कोतवाल; पोलिसांचा अधिकारी. 'सर्व सारीतु पातीनिळे। दंडनायका पार्शी।' -शिशु ५०४. **नीति**-ली. १ नीतिशास्त्र; नीति; संसारांतील वर्तणुकीचे आणि व्यवहाराचे कायदे, नियम. यालाच दंडनीति, अर्थशास्त्र, व्यवहारशास्त्र, दृष्टार्थशास्त्र, हे जवळजवळ पर्यायशब्द आहेत. २ (कायदा) शिक्षा करून दावांत ठेवण्याचे शास्त्र. हे राजनीतीच्या चार भागांपैकी चवथे होय. ३ अर्थशास्त्र, आन्वीक्षिकी पहा. [सं.] **पत्र**-न. न्यायांत खोटा ठरला म्हणजे त्यापासून दंड घेण्याचे पत्र. [सं.] **पक्ष** (करण)-न. (वृत्त्य) पांय ऊर्ध्वजानु करणे व त्यावर उजवा हात लताख्य करीत राहणे. [सं.] **संयुतहस्त**-पु. (वृत्त्य) हात हंसपक्ष करून वाहू पसरून एका हाताने दुसऱ्या हातास एकदां कनिष्ठिकेपासून आरंभ करून आंतील वाजूने बाहेरच्या वाजूस विळखा घालणे; नंतर कनिष्ठिकेपासूनच पण बाहेरील वाजूने आरंभ करून आंतील वाजूस विळखा घालणे. [सं.] **पाणी**-पु. शिव; यम. -वि. ज्याच्या हातांत दंड आहे असा; धडाकडा व दांडगा; गलेछद्द व झोंड; आडदांड. [सं.] **पाद**-(आकाशी, चारी)-वि. (वृत्त्य) नूपुरपाय पुढे पसरून क्षिप्त करणे म्हणजे कुंचित पाय उचलून दुसऱ्या पायाच्या बाहेरील वाजूस पोटाऱ्याचे स्वस्तिक होईल अशा प्रकारे टांचेच्या भारावर टेकणे व मग ते स्वस्तिकांतील पाऊल उचलून पसरणे व खाली टाकतांना अंचित करून दुसऱ्या पायांत अडकविणे. [सं.] **पारुष्य**-न. १ कडक, कठोर शिक्षा. २ काठीने हल्ला करणे; छड्या मारणे; ठोसे देणे; मारणे (हात, पाय, शस्त्र इ० कार्नी). ३ (कायदा) हल्ला; भय प्रदर्शक रीतीने हात किंवा काठी उगारणे, मारणे. [सं.] **पूपिकान्याय**-पु. (उंदराने काठी नेली त्या अर्थी तिला वांधलेली पोळी खाव्ही हें उघडच होय यावरून) कार्यकारण, अंगउपांग, प्रधानअप्रधान यांचा न्याय; ओघाओघानेच प्राप्त झालेली गोष्ट. उदा० राजाचा जय झाल्यानंतर त्याच्या सेनेचा

जय अर्थातच दंडपूपिकान्यायाने होतो. [सं. दंड=काठी+पूपिका=पोळी+न्याय] **प्रणाम**-पु. साष्टांग नमस्कार; लोटांगण. 'दंड प्रणाम करोनिया।' -गुच ९.९. **प्राय**-वि. दंडासारखा; साष्टांग (नमस्कार). 'करी दंडप्राय नमन।' -गुच ४९.१४. **फुगडी**-ली. (मुर्लीचा खेळ) परस्परान्या दंडांना (किंवा खांद्यांना) धरून उभ्याने फुगडी खेळण्याचा एक प्रकार. (दंड+फुगडी) **फुरई**-फु(पु)रोई-ली. १ दंडासाठी केलेली जप्ती; दंड. २ (अधि. काऱ्याने) वेकायदेशीर वसविलेला दंड; वेकायदेशीर दंड वसविणे. (कि० घेणे; देणे; मारणे). **वळी**, **कोपरवळी**-ली. (व.) (दंडावरची) वांक; ब्रियांचा एक अलंकार. [दंड+वेली] **वाट**-ली. १ (उजाड, भयाण असा) लांबच लांब रस्ता; जवळपास गांव, वस्ती नाही असा रस्ता. २ टेकड्यांच्या कडेने गेलेली अरुंद पायवाट. ३ एकमेकास मिळणारे रस्ते. **वान**-वि. काठी, दंड, वेत्र इ० हातांत घेणारा. [सं.] **विकल्प**-पु. शिक्षेची अदलावदल; शिक्षा कमी द्यावी की अधिक द्यावी याविषयी विचारणा. [सं.] **सरी**-ली. (वागेमध्यें) पाणी जाण्याकरितां खणलेला लहानसा पाट, चर, खाचण; तसऱ्यांच्या वाजुचा पाट. (दंड+सरी) **स्नान**-न. घाई घाईने केलेले अर्धवट स्नान; नद्यादिकांच्या ठिकाणीं अंग न चोळतां केकळ दंड मात्र भिजतील अशा प्रकारचे केलेले स्नान; काकस्नान; पाण्यांत एक बुचकळी मारून केलेले स्नान. [सं.]

दंड-वि. हथी; उद्धट; हेकट; झोंड; जवरदस्त.

दंडक-ग-ली. (गो.) पावसाची मोठी सर. [ध्व.]

दंडक-पु. १ चाल; संवय; प्रघात; पद्धति; संप्रदाय; परिपाठ; बहिवाट; नियम. 'ऐसा ज्याचा दंडक। अखंड पाहणें विवेक।' -दा १९.१०.१३. २ (काव्य) एकसमवृत्त; अक्षरे २७; गण न, न, र, र, र, र, र, र, यति शेवटी. ३ दळण वळण; वागणूक. ४ (भयाण आणि ओसाड असा) लांब रस्ता; लांबट जागा. ५ बाहु; हात. 'हा तुझा निवडुं दंडक राया। जो समर्थ खलदंड कराय।' [सं. दंड]

दंडकण-न. (कों.) दावण्याकरितां ठेवलेले वजन; चेपण; दडपण. [सं. दंड]

दंडकणें-सकि. १ (कों.) दडपणे; वर वजन ठेवून दाबणे. २ (ठासुन) चेपणे. [दडपण]

दंडकारण्य-न. नर्मदा आणि गोदावरी या नद्यांमधील अरण्यमय प्रदेश. दंडक राजाच्या नांवावरून. [सं. दंडक+अरण्य]

दंडकुली-ली. १ लपंडावाचा खेळ. २ स्वतःस लपविणे; फरारी होणे; दडी मारणे. (कि० देणे; मारणे). [दडणे]

दंडग-न. (गो.) कपारी; खडकाळ डोंगर. [का. दडी=ताटी]

दंडंगा-पु. (व.) आरडाओरडा; दंगा; अव्यवस्था, दांड-बाई. 'एवढ्या दंडंगांत आम्हाला कांहीं सुचेना.' [दंगा]

द(दं)डगी—स्त्री. अग्नीची ज्वाळा. 'पंचाग्नीची दडगी। खोलवीजती शरीरालागी।'—ज्ञा १७.२५५.

दंडगे—न. सोडगा; दंडा. [सं. दंड]

दडगे अळू—न. अळवाची मोठी व पांढरी एक जात.

दंडगोल—न. पंचपात्र. [सं.]

दडण—स्त्रीन. १ लपण्याची जागा; लपण्याची खळी, गुहा; कपार. २ आसरा. [का. दड-तट, किनारा]

दडणी-णै—स्त्रीन. १ खोदणाराचें, नकसगाराचें एक हत्यार. २ (सोनारी धंदा) सांखळीच्या कडीचा खडवडीतपणा जावा म्हणून टोकाशीं अर्धवर्तुळाकार असा किंचित वांकविलेला जो मोळा त्या कडीवर ठेवून वरून ठोकतात तो. दडणें-कडीचा खडवडीतपणा घालविणें.

दडणें—अक्रि. लपणें; छपून राहणें. स्वतःस लपविणें; गुप्त राहण. 'किति पडती किति दडती किति एकाचीं धृतायुधें गळती।'—मोक्ष ४५.१८. [का. दडी-ताटी, तडी]

दडणें—सक्रि. दावणें; दडपणें; (क.) (दागिना इ० कांवर टसा) ठोकणें.

दंडणें—सक्रि. १ (मुख्यतः मारं देण्याच्या रूपानें) शिक्षा करणें. 'म्हणजनि स्वधर्मु जो सांडील। तयातें कालुदंडील।'—ज्ञा ३.११२. २ (काव्य) पैशाच्या रूपानें दंड करणें; खंडणी वसविणें. ३ मारणें; निग्रह करणें; दमन करणें (वासना, मन इ० प्रायश्चित्त तप इ० कार्नी). 'बाहेरल्या वेधें उत्तम दंडिलें। भीतरीं मुंडिलें नाही तैसें।' ४ (क.) योग्य होणें; साजणें; शोभणें. [सं. दंडन]

दडदड-डां—क्रि. जलद चालतांना, पळतांना, पायांनीं होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन; दुडदुडां. 'चालिला दडदडा।'—दावि ७.२.९५. [ध्व.]

दडदडणें—अक्रि. दडदड आवाज करून चालणें; धांवणें; दुडदुड-पळणें. [दडदड]

दडदडाट—पु. मोठ्या शब्दाचा आवाज धडधड असा (पुष्कळ धावणाऱ्याच्या पायांचा इ०). [ध्व]

दडदडीत—वि. भरड; मोठें; जाड; दणगट; कठिण (गळें, कातडी, वस्त्र इ०) याच्या उलट पातळ; सुरेख; बारीक. [सं. दड; हिं. डाट]

दंडन-ना—नस्त्री. १ (शारीरिक) शिक्षा; शासन. २ खंडणी; दंड घेणें. ३ (ल.) मारणें; दमन, निग्रह करणें, (वासना इ०). [सं.]

दंडनीय—वि. १ शिक्षेस पात्र; शिक्षार्ह. २ (द्रव्यरूप) दंड करण्यास अथवा खंडणी घेण्यास योग्य. ३ निग्रह, संयमन करण्यास योग्य. [सं.]

दडप, दडपण—न. १ दावण्याकरितां ठेवलेलें वजन; मारं; ओझें; चेपण. २ (ल.) निग्रह; संयमन; धाक; दाव. ३ (ल.) मनावरचें ओझें, वजन; मार. 'मायेनें घालुनि दडप।'

—दावि ७.२.९. [दडपणें] म्ह० सुनेला दडपण सासु. दडपण-दास-पु. (ना.) ऐतखाऊ; ऐदी.

दडपणें—सक्रि. १ दावणें; चेपून संकुचित करणें; चेपणें. 'मोगींदाचें फणीमंडळ। बटवीज भारें दडपिलें।' २ दावांत ठेवणें; अमलांत आणणें; बस करणें; जुलूम करणें. ३ (ल.) छपविणें; लपविणें (काम, अपराध). ४ (ल.) सपादून खाणें. [सं. दड; हिं. डाट] दडपून—क्रि. हा शब्द जोर, चपकाई, भरपूरपणा इ० अर्थ दाखविण्याकरितां निरनिराळ्या क्रियापदांशीं योजितात. ० घालणें—भरणें—बसविणें—चिकार, ठांसून भरणें. ० पळणें—धावणें, चावणें—हाकणें—चपकाईनें, सपादून धावणें, चालणें, हाकणें. ० जेवणें—खाणें—पिणें—पोटभर किंवा चेपून खाणें, पिणें. ० निजणें—पडणें—पुष्कळ पांघरून घेऊन निजणें. दडपशाही—स्त्री. सत्तेच्या जोरावर गरीबांच्या हक्कांवर, सुखावर गदा आणणारी पद्धति; जुलमी अंमल; अरेरावी; अन्यायानें एखादी (विशेषतः राजकीय) चळवळ दावून टाकणें; दांडगेपणा [हिं.] दडपश्चमे—क्रि. खरी माहिती नसली तर आयत्यावेळीं सुचेल तें कांहीं तरी सांगून वेळ मारून नेणें.

दडपा-पु. १ दडपण. २ रास अथवा ढीग (प्रवासी लोकांच्या गांठोड्यांमांड्यांचा, विछायतीचा अथवा एके ठिकाणीं टाकलेल्या, अव्यवस्थितपणें पडलेल्या वस्तूंचा). ३ (ताप आला असतांना धाम येण्यासाठीं घेतलेलें) जाड पांघरून. ४ (व.) गाडीतील सामानाची गाडीत केलेली सोयीस्कर रचना. [दडपण]

दडपां—पु. (गो.) एक प्रकारचा पक्षी.

दडपादडप-पी—स्त्री. १ लांबविणें; पळविणें; लवाडीनें व गुप्त रीतीनें व्यवस्था लावणें. (दुसऱ्याच्या मालमत्तेची). २ कमी दर्शविणें; दिखाऊ सववी सांगून हलकें करणें; छपवाछपवी करणें (दुसऱ्यांचे अपराध इ०). ३ दावून टाकण्याची क्रिया. [दडपणें] दडपांव-वि. दावलेलें; चेपटलेलें. [दडपणें]

दडप्या—स्त्रीव. स्वाती नक्षत्र व त्यांत पडणारा पाऊस (कारण हा पाऊस पिकांना खालीं दावतो).—वि. दडपश्चमे करणारा; दडपणारा. [दडपणें] दडप्यास लावणें—(व.) विनहकाची वस्तु दडपून उपयोगांत आणणें.

दडबडाविणें—सक्रि. भीति घालणें; धाक दाखविणें; आवेशानें दम देणें; धमकावणें; खडसावणें; खडकावणें. [म. दडपणें; हिं. दाट देना]

दंडवत—न. १ (पूजा करतांना अथवा नमस्कार घालतांना) शरीर जमीनीवर दंडासारखें पसरणें; साष्टांग नमस्कार. 'तैसें माझे दंडवत। निरोप सांगतील संत।'—तुगा ५५५. २ शूद्रांनीं पत्रांत नमस्कार याअर्थी लिहिण्याची विशेष संज्ञा. दंडवत पडणें—साष्टांग नमस्कार घालणें. 'दंडवत पडले धरणीसी।'—दावि ३०३.

म्ह० अटकळल्या देवा दंडवत=एकादें अरिष्ट सुपरिणामकारक बनल्यास योजतात.

दडवाडवर्वा—क्रि. वि. लगवगां; शराशर; लवकर. 'गुढीकारा पुढें पाठविला। तो दडवाडवर्वा गेला संप्रधारू।' —कालिका १७. २१. [दडवणें=धावणें]

दडवाडवर्वा—स्त्री. (महानु.) लपंडाव. 'भणउनि चालिजे दडवाडवर्वा। हा मंत्रूची नोहे।' —शिशु ४८०. [दडवणें] —क्रि. वि. दडवाडवडी; तातडातातडी; दडवाडवर्वा. 'दडवाडवडी धावतां। उत्कंठा आलेया वहुता।' —म्ह १००. [दडवणें]

दडविणें—सक्रि. छपविणें; लपविणें. (मुखत्वेकरून एखाद्या आडोशाच्या खालीं अथवा मागें ठेवून); लपविणें पहा. [दडणें प्रयो.]

दडस—वि. मजवूत; टिकाळ; दणकट; जाड विणीचें व घट (वज्र इ०). याचे उलट पातळ, घुरेख, नाजूक. २ भरीव भरपूर. [सं. दड; हि. दट]

दंडळणें—सक्रि. १ डळमळणें; चळणें; गडबडणें. 'नाना चमत्कारें बुद्धि। दंडळू लागे।' —दा ५. २. ३३. २ भयानें कापणें; धावरें होणें. [दंड+चळणें?]

दडा—पु. १ वूच; नाक, कान इ० च्या छिद्रांत वसलेला प्रतिबंधक मळ; दड्या; (ल.) अडथळा, अवघट. २ विश्वास; भरोसा; खात्री; आश्वासन. ३ लपून, छपून वसणें; लपून वसण्याची जागा; दडण. 'याचा दडा हुजूर राहील.' —वाडवावा १७८. (क्रि० मारणें). ४ छपून वसलेली सैन्याची टोळी. ५ (छपून दरोडा घालणारा) पेंढारी —शास्त्रीको ६ चेडू. [दडणें]

दडाडा, दडादड—डां—क्रि. वि. धावतांना जोरानें पाय वाजवीत; दडदड करीत; दुडुदुडां. (क्रि० धावणें; चालणें). [ध्व.]

दडादडी—स्त्री. १ लपणें; दडणें; लपून वसण्याचा सपाटा. २ लपंडाव नांवाचा खेळ. [दडणें]

दंडा—पु. (कों.) डोंगराची पुढें आलेली सोंड, पुढें आलेला निमुळता भाग. [दंड]

दंडा—पु. लाठी; काठी. [सं.] दंडाईत—पु. छडीदार; भालदार 'लघू लाघवी वेग दंडाईतांचे।' —मुरायुद्ध ११. —वि. दांडगा; शोंड; अडदांड; धड्याकड्या वांध्याचा. [दंड]

दंडार—न. लळित. दंडार पहा.

दडी—स्त्री. दडणें; छपून किंवा लपून राहणें; दडण; बुडी; हव; गुप्तपणें राहणें. 'आपण आदिपुरुषी दडी। मारून राहे।' —दा १. ३. ६. (क्रि० देणें; मारणें). [दडणें]

दंडी—स्त्री. १ दिंडी; वृत्ताची एक जात. (प्र.) दिंडी पहा. २ एक तंतुवाद्य, हें एका भोंपळ्यास कळकाची पोकळ दांडी बसवून केलेलें असतें. ० गाण—पु. (दंडीवर गाणारा) गाणाऱ्या भिक्षे

कन्यांची एक जात, व्यक्ति. दिंडीगाण पहा. ० गाणें—न. दंडीवर म्हणण्याचें गाणें. [दिंडी]

दंडीइंद—न. एक (मासे पकडण्याचें) जालें; हीं जालीं तयार झालीं म्हणजे पाण्यांत वापरण्यास घेण्यापूर्वी सिमेंटच्या पाण्यांत उकळून शिंपीच्या चुन्यानें माखतात व मग आईन झाडाच्या सालीनें रंगवितात.

दंडोऊ—पु. (चंद्रपुरी) लमसमारंभांतील ठराविक कृत्यें. [सं. दंडक=रीत]

दंडोतर—पु. (कों.) माशांची एक जात. हे आक्टोवर, नोव्हेंवरमध्ये पकडतात.

दंड्याप्रमाणें—क्रि. वि. शिरस्त्याप्रमाणें.

दडा—न. (व.) डेकळ; नांगरानें न फुटलेला शेतांतील जमीनीचा भाग. [सं. दृढ]

दडार—स्त्री. (व. ना.) लळित. दंडार पहा. खेडेगावांत कमणुकीकरितां कांहीं शिकविलेल्या मुलांकडून नाच, गाणें व मधून मधून सोंगें व भाषणें इ० करविण्याचा प्रकार हिचे दडंगी व भाग वती असे दोन जुने प्रकार. असून अलिकडे नाटकी दंडार नांवाचा एक तिसरा प्रकार निघाला आहे; लळित.

दणकट—वि. १ जाडभरडें; मजवूत (कापड). २ वळकट; मजवूत; कणखर; राकट; आडदांड (माणूस इ०). [सं. दडवत?]

दणकणें—अक्रि. लोकांच्या बोलण्याचा, टीकेचा विषय होणें; वाईट तऱ्हेनें प्रसिद्ध होणें. [दणका]

दण कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रि. वि. पायानें जो दणदण आवाज होतो तसा ध्वनि होऊन; दणादणां. [ध्व.]

दणका—पु. १ आवाज होणारा आघात, प्रहार; ठोसा; धाव; ठोका. २ गदीं; गडबड; दंगा; धुमश्चक्री; गलबलीचा खेळ, उत्सव; तडाखा; धडाका; कडाखा (वायें, तोफा, बंदुका, मेजवानी इ० कांचा). ३ लोकांतील भुमका; बदंता; वातमी; बोभाटा. ४ अधिक पैसा खर्चून प्रसिद्धि व्हावयाजोगा जो विवाहादि समारंभ वगैरे करतात तो. [ध्व. दण] ० माजणें—१ गोंगाट करणें. २ धुरोळा उडणें. ० मारणें—प्रचंड प्रयत्न करणें; जोरानें झगडणें (विशेषतः यशाची पर्वा न करितां—आपल्यापेक्षां अधिक शक्तिमानावरोवर). दणक्याचें लडण—न. अधिक पैसा खर्चून प्रसिद्धि व्हावयाजोगा केलेला लमसमारंभ.

दणकारणें—सक्रि. खडसावणें; दणगारणें पहा.

दणकाचि(व)णें—सक्रि. १ (दणदण असा आवाज होईसें) मारणें; सडकणें; ठोकणें. २ दणक्यानें, थाटानें विवाहादि समारंभ करणें. ३ खडसावणें; अंगावर जाऊन ओरडणें; घटपटं, अरेरावी यांचा उपयोग करणें; अवडंबर घालणें, करणें; प्रतिकाराचे नेटाचे पण व्यर्थ प्रयत्न करणें. [दणका]

दणकाहलका—पु. १ (हलका=एक प्रकारचा पखवाज) पुष्कळ पडघम, मृदंग व बायें यांचा तडाखा. २ (थावरून) गलगा; बडबड; दंगा; गोंगाट; घोभाटा; गवगवा; प्रसिद्धि. [दणका+हलका]
दणकें—गो—न. दणका अर्थ २ पहा.

दणगट—वि. दणकट पहा.

दणगा—पु. १ कडकडाट; दणका; मोठा आवाज (तोफांचे गाडे इ० ओढून नेतांना होणारा). २ दणक्याचा समारंभ. 'घेउनि आंदण गेहा शौरि निघे, कंस करि महां दणगे हा।'—मोकृष्ण १.२७. [ध्व.]

दणगारणें—सकि. १ खडसावणें; खडकावणें; कचकून शिळ्या देणें. २ (क.) दणकाविणें यावद्दल खुकीनें उपयोग. दणकारणें पहा. [दणका]

दणदण—दणां—किवि. पायांचें दणदण आपटणें, तोफांचा धडाका, जड धोंड्यांचे आघात, कांडण इ० च्या मोठ्या व दण अशा आवाजासारखा आवाज होऊन. [ध्व.] दणदणणें—अकि. १ दणदण आवाज होणें; मोठ्या गर्जेनें धडाडणें (तोफा, बंदुका इ०). २ अंगावर जाऊन क्रोधानें ओरडणें; ताव झाडणें; जळफळणें. ३ दणदण पाय वाजणें; हादरणें (माडीवरून जलद चालतांना माडी); दुमदुमणें; प्रतिध्वनि उत्पन्न होणें (तोफा, बायें इ० कांच्या धडाक्यानें घर, गुहा इ० मध्ये). ४ एकाच्या तोंडून दुसऱ्याच्या तोंडी जाणें; सर्वत्र पसरणें (स्तुति, निंदा). ५ (फोडणी इ०चा) धमधमाट सुटणें. ६ गलबला होणें; गलका होणें (सैन्य, लोकांची गर्दी इ० चा). ७ धडधड जळणें (कोकोटी, टेंभा); प्रकाशणें; धगधगणें (सूर्य, ऊन्ह). दणदणाट—पु. १ दणदण असा मोठा व एकसारखा होणारा आवाज; दणका (समारंभ, बायें इ० चा). २ फोडणी इ० च्या वासाचा धमधमाट. तळलेल्या पदार्थांचा उग्र वास; धमधमाट. ३ माडीवरून चालतांना अनेक पावलांचा होणारा आवाज. दणदणीत—वि. १ थाटामाटाचें; धामधुमीचें; दणक्यानें केलेलें (लम, समारंभ). २ उग्र; तीव्र; सर्वत्र पसरलेला (फोडणी वगैरेचा वास). ३ धडधडां जळणारा. ४ (दिवा, टेंभा). दणदणणें पहा. दणदण्या—वि. दणदणां चालणारा.

दणव—पु. (वे.) दमणूक; दमछाकी; दमछाट. [दमणें]
दणवणूक—झी. (वे.) दणव पहा.

दणाणणें—अकि. १ दणदणाटणें; जोरानें दणदणणें. २ मयभीत होणें; आश्चर्यचकित होणें; गडबडणें. [ध्व.]

दणाणा, दणाण—पु. १ मोठा दणदण आवाज; दणदणाट (पावळें, तोफा इ०). २ भीतीचा दरारा; वचक. (कि० बसणें). [ध्व.]

दणादण—दणां, दणाण—किवि. (चालतांना पावळें इ० चा) मोठ्यानें दणदण आवाज करीत. 'फुगडी खेळूं दणादणा।' [ध्व.]

दणादणी—झी. (ना.) धकावुकी; गुदागुदी.

दणावणें—अकि. वांकणें; मोडणें; नम्र होणें; दवणें. [दणव]

दंत—पु. १ दांत; तोंडांतील चावावयाचा अवयव. २ हस्ति-दंत, सुला. ३ पर्वताचें शिखर, सुळका, पुढें गेलेली बाजू. [सं.; जि.प्रं. दंत; पोर्तु. दनेस; ग्री. ओडोन्स; लॅ. डेन्स; लिथु. दन्तिस; गों. डन्युस; प्राज. झन्त; कॅन्नोब्रिटन. दन्त्.] सामाशब्द—० कथा—गोष्ट—झी. लोककथा; काल्पनिक, तोंडातोंडी चालत आलेली किंवा शास्त्रप्रमाणविरहित गोष्ट. ० कांति—झी. दांतांची प्रभा, तेज. ० काष्ठ—न. दांत घासण्याची लिंब इ० झाडाची लहान फांदी, काडी. ० चूर्ण—न. दांत घासण्याची पूड, राखंडी; दांतवण. ० धावन—प्रक्षालन—न. राखंडी इ०नीं दांत घासणें. ० पंक्ति—झी. दांतांची कवळी, रांग. ० पटी—पाटी—झी. (काव्य) दांतांची कवळी; वृत्तिशी. 'दंतपाटी उखळली।'—दा ३.५.३९. ० परीक्षक—पु. दांतांचा वैद्य; दंतवैद्य. ० परीक्षा—झी. दांतांच्या रोगांची परीक्षा. ० भ्रम—वि. दांत मोडलेला, पडलेला असा (मनुष्य). म्ह० दंतभ्रमो भवेत् दादा (पूज्य). ० भ्रमोच्चार—पु. दांत पडल्यामुळें होणारा अस्पष्ट शब्दोच्चार. ० मंजन—न. दांत घासण्याची पूड. ० रोग—पु. दांतांचा रोग. ० विष—न. दांतांसंबंधीचें विष. ० वैद्य—पु. दंतपरीक्षक; कृत्रिम दांत बसविणारा वैद्य. ० व्रण—पु. १ हिरडीस होणारा फोड. २ (शृंगारिक) दांतानें केलेली खुण. 'दंतव्रण करि गाला.'—सौभद्र अंक ३. ० शुद्धि—झी. दांत घासणें; दांतांचा स्वच्छपणा. ० स्थान—न. (व्याकरण) ल तवर्ग, ल, स इ० वर्णांचे उच्चार मुख्याच्या ज्या स्थानापासून (दांतांपासून) निघतात ते स्थान. ० हर्ष—पु. १ दांतांचा नाजुकपणा (आंबट पदार्थ खाण्यामुळें येणारा); दांत आंबणें. २ (चावण्यासाठीं) दांत शिवशिवणें. ० क्षत—वि. दातांनीं चावलेले. —न. १ चावा. २ (शृंगारिक) स्त्रीपुरुषांनीं परस्परांस दातांनीं केलेले (खुबनादिप्रसंगी) व्रण; नखक्षत हें फक्त पुरुषांनींच करावयाचें असतें. दंतांतर—न. १ दोन दांतांतील अंतर. २ (त्यावरून) थोडेंसें अंतर; भेद; फरक. म्ह० कचित् दंतांतरो मुखें. १ दंतावली—झी. दांतांची ओळ; वृत्तिशी. दंतावळ—पु. हत्ती. —शर. दंताळ—झी. ओठांच्या बाहेर किंवा पुढें दांत असलेला, आलेला. दंताळ—लॅ—न. १ (कों. कृषि) वीं पेरल्यानंतर त्यावर माती लोटण्यासाठीं लांब दांते असलेले आऊत. २ कुळव. [दंत+आलय] दंती—पु. १ हत्ती. 'दंती म्यां देवदेती धरुनि मुरडिला शैल कैलास गाढा।'—आसी ३२. २—झी. जयपाळ. ३ कंस विचरण्याची फणी. ४ एक झुडूप. ५ चाक. —वि. दांत अथवा दांते असलेली (फणी, चाक). दंतुर—वि. १ दांत पुढें असलेला. २ दांते किंवा खंड असलेला (किनारा वगैरे). दंताळ—(वि.) पहा. दंतुरचक्र—न. दांते असलेले चाक. दंतोच्चार—पु. (दंत्य वर्णांचा) दांतांपासून होणारा उच्चार. —वि. दांतांतून उच्चारण्याजोगा (उच्चार इ०).

दंतोच्छिष्ट-वि. दांतांनी चावलेले; कुरतडलेले; उष्टे केलेले (फळ, अन्न इ०). दंत्य-वि. १ दांतासंबंधी. २ दांतांतून निघणारा (उच्चार).

दं(द)त-पु. (कों. गो.) जंत.

दत्त-पु. १ ब्रह्मा, विष्णु, महेश या त्रिमूर्तीचा अवतार; दत्तात्रेय. २ वाणी जातीतील एक आडनांव. ३ दैवप्राप्त वस्तु; प्रारब्ध; नशीब. 'तुका म्हणे भितो पुढिलिया दत्ता. म्हणजनि किंता उपजली.'-तुगा २८६७. ४ देणगी. 'हरी दत्त देखील तें शीघ्र ज्यावें.'-कचेसुच १३. ५ नेमलेले काम, धंदा; वृत्ति; नशिवानें आलेले (काम). 'दान मार्गें हें मिळुकाचें दत्तच आहे.' [सं.] ०जयंती-स्त्री. मार्गशीर्ष शु. पौर्णिमा; दत्तात्रेयाचा जन्मदिवस. दत्तात्रेय, दत्तात्रय, दत्त अवधूत-पु. दत्त १ पहा. अत्रि ऋषीचा पुत्र. हा काशीला स्नान, कोल्हापुरास शिक्षा व माहूरला निद्रा करतो अशी दंतकथा आहे. -वि. (ल.) दिगंबर; उघडा वंव. दत्तात्रेयाची फेरी-स्वारी-जो मनुष्य नेहमी भटकतो व जो नक्की कोठें सांपडेल तें सांगता येत नाही, अशा माणसाचें भटकणें अथवा अवचित आगमन यास म्हणतात. दत्त म्हणून उभें-वि. अकल्पित रीतीनें येऊन उपस्थित झालेले. -न. दैव; लाट; भाग्य; भोक्तृत्व; दैवगति; साथ. ०म्हणून उभें राहणें-(स्वयंपाक सिद्ध होतांच दत्तात्रेय कोल्हापुरास अकस्मात् भिक्षेस येतात अशी दंतकथा आहे. त्यावरून) एखाद्या कार्याच्या सिद्धीसाठीं खटपट न करतां केवळ उपभोगापुरतें किंवा मनीं-मानसीं नसतां एकाएकीं आयते वेळीं येऊन हजर होणें असा अर्थ.

दत्त-वि. १ दिलेले, वक्षिप्त केलेले; देऊन टाकलेले. (कि० करणें, देणें). २ दत्तक दिलेला (मुलगा). [सं.] (समासांत) ईश्वर-देव-दत्त=देवानें, ईश्वरानें दिलेले. ०पुत्र-न. ज्यांत दत्तविधान नमूद आहे किंवा दत्तक घेण्यादेण्याचा अधिकार दिला आहे किंवा देण्याचा आशय आहे असा लेख. ०पुत्र, दत्तक-पु. दत्तक दिलेला अथवा घेतलेला मुलगा. औरसपुत्र नसल्यास नांव चालविण्यासाठीं व पिंडोदकक्रियेच्या हेतूनें जो पुत्र प्रतिनिधि होतो तो पुत्र; वारा पुत्रांतील सातवा; पुत्रत्वाच्या रूपानें एखाद्याच्या मांडीवर दिलेला मुलगा. (कि० देणें; घेणें). ०या दत्त्या-पु. (निदाव्यजक). दत्तकपुत्र. ०विधान-न. दत्तक पुत्र घेण्याचा धार्मिक विधि; विध्युक्त अनुष्ठान. दत्तात्मा-पु. दुसऱ्यांना आपले आईबाप समजून राहणारा पोरका मुलगा; स्वयंदत्त. वारा पुत्रांपैकीं दहावा. दत्तादत्त-वि. दिलें-घेतलेले. दत्तापहार-पु. दिलेले दान, किंवा वस्तु परत घेणें; अपहार करणें. दत्तापहारक, दत्तापहारी-वि. दिलेले दान, वस्तु परत घेणारा. दत्तोपंत, दत्तोबा-पु. (विनोदानें) दत्तक मुलगा. [सं.]

दंद-न. मांडण; बेबनाव; वैमनस्य; द्वैतभाव; वाहुयुद्ध. (कि० धरणें; लावणें; मांडणें;). [सं. द्वंद्व]

दंदशूक-पु. साप. 'कीं यशवंत विनतानंदन। दंदशूक ऐकोन तटस्थ।' -ह १८.१७. [सं.]

ददाची विद्या, ददाची चाराखडी-स्त्री. फक्त देण्याची गोष्ट, क्रिया. घन्नाची विद्या पहा. [देणें]

ददा(धा)त, ददाती-स्त्री. १ उणीव; तोटा; वाण; कमतरता; ओढगस्तपणा; आपत्ति (अन्न, वस्त्र इ०ची). (कि० पडणें; प्राप्त होणें; होणें; भोगणें). २ कष्ट; त्रासदायक श्रम, काम; दगदग. 'त्या कामाची ददात केली पण झालें नाही.' [सं. ददाति]

दंदावा-पु. द्वेष; आकस; चुरस. (कि० धरणें; चालविणें; लावणें; मांडणें; पडणें; लागणें). [सं. द्वंद्व+म. दावा]

दंदास-पु. त्रास; शीण; कष्ट. (कि० घेणें; आणणें). [सं. द्वंद्व+त्रास]

दंदिया-पु. योद्धा; जवळ दांडकें वाळगणारा पुरुष. 'कां दंदिया हतियेरा। न विसवे भांडारा।' -झा १३.५०१. [सं. दंड]

दंदी-वि. १ द्वेषी; आकसखोर; वैरी; चुरस वाढविणारा; शत्रुत्व वाळगणारा; वादी; भांडखोर. 'ज्यासी वंदावें त्यासी निंदी। मैत्री सांडोनि होतसे दंदी।' -तुगा ४४२२. [सं. द्वंद्व]

०दुशमन-वि. कष्टा वैरी; द्वेषा. ०दुशमनगिरी-स्त्री. वैर; शत्रुत्व.

दंंदे दरफडे-पु. अव. आत्मश्लाघा; गर्वोक्ति; शेखी; वडाई. (कि० गाणें).

दद्रु-पु. दाद; खरूज; गजकर्ण; इसव. [सं.]

दधि-न. राळ अथवा तरपेन तेल.

दधि-न. दही. दध विरजलें असतां होणारा पदार्थ. [सं.]

०काला-पु. गोकुळअष्टमी अथवा एखाद्या धार्मिक उत्सवाच्या शेवटीं दही व लाद्या मडक्यांत एकत्र कालवून तें मडकें फोडतात व तो प्रसाद सर्वांस वाटतात तो प्रसंग; गोपाळकाला. ०कुल्या-स्त्री. १ भरपूर दही. २ (यावरून ल.) चमचमीत मेजवानी. [दधि+कुल्या=पाट] दध्योदन-न. (काव्य) दहीभात. [दधि+ओदन] ०लिल-नवनीतजन्य; लोण्यापासून बनलेले. (इं.) व्यटिरील.

दधिवामन-पु. एक प्रकारचा शालग्राम.

दधून-न. (शाप.) पाराफिन वर्गीतील एक ज्वलनशील वायु. (इं.) व्यूटेन.

दनका, दनकाविणें, दनकारणें, दनकें-गें, दनगारणें, दनदन, दनदनणें-दणका इ० पहा.

दनगट-दणगट पहा.

दनपार, दानपार-पु. (गो.) दुपार; दोनप्रहर.

दनुज—पु. दानव; दैत्य; असुर; कश्यपस्त्री दनु द्विची संतति. [सं.]

दन्ना—वि. मोठा; अगडवंव; अवाढव्य; प्रचंड; राक्षसी; अफाट; विस्तीर्ण (इमारत, झाडे, पिके, ओझे, काम, अरण्य इ०). [धन्य]

दन्ना—वि. गोंगाटाचा; गलबलीचा; दंगलीचा. 'दन्ना वाजार भरला.' 'दन्ना पाऊस पडतो.' 'दन्ना लढाई-मांडण-कऊजा-वारा-गर्जना.' [दणदण ! ध्व.]

दप—स्त्री. (गो.) दवा. (क्रि० धरणें).

दप-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. जड किंवा भारी वस्तु जमीनीवर एकदम पडली असतां होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन; रपदिशीं. (क्रि० पडणें; भारणें; वाजणें). [ध्व.]

दपकाविणें, दवाविणें—उक्ति. भीति घालणें; धमकावणें; खडसाविणें; भोसडणें. [दाव]

दपटगिरी-निशी—स्त्री. जवरीनें अथवा हावरेपणानें हिरावून घेणें; सांपडेल ती वस्तु दडपणें, उपटणें; जवरदस्ती; खुलम. [दडपणें+फा. गरी, गिरी, नविशी]

दपटणें—सक्ति. १ चोंदणें; कोंदणें; दाबून भरणें; रेटणें; जोरानें दडपणें; खूपसणें. 'कळत कळत जो काळ-व्याळमुखीं प्रकट बाहुला दपटी.'—मोकर्ण ६.७२. २ (ल.) दामटणें; पिटणें; रवाना करणें (शोडा, मनुष्य इ०). ३ खडसावणें; खडकावणें; धमकावणें; दहशत घालणें. ४ हिरावून घेऊन गिळंकृत करणें; उपटणें (दुसऱ्याची मालमत्ता, जागा इ०); जवरीनें उपभोगणें (स्त्री, बायको); आत्मसात करणें; डळा मारणें; गट्ट करणें; अफरातफर करणें; दडपणें; गिळंकृत करणें. ५ (वाद किंवा युद्धांत) दुसऱ्यास जिंकणें. [दडपणें]

दपटून जेवणें—आकंठ, घशार्शी येईल इतकें जेवणें. **दपटून निजणें**—सपादून झोंप घेणें. **दपटून शिरणें**—जोरानें आंत घुसणें.

दपटश(शा)हा, दपटशा—पु. १ जोराची खडसावणी; खरड-पट्टी; भोसडपट्टी; भयंकर धाक, तंबी, धमकावणी; भीति घालणें; धमकावणें (क्रि० देणें; वसणें). २ गर्दी; तगादा, निकड, (कामाची).

(क्रि० वसणें; पडणें; लावणें; लागणें; घालणें). जोराची निकड लावणें; लोकांडीस वसणें. (क्रि० काढणें; घालणें; देणें). सामान्यतः कर्माच्या षष्ठीवरोवर जसें—घोडयाचा-वैलाचा-चाकराचा दपटशहा काढला. **दपटशा वेरीज देणें**—घाईनें व सरासरीनें वेरीज करणें. [दपटणें] **दपटशाही**—स्त्री. तंबी; धमकावणी.

[दपटणें] **दपट्या**—वि. १ (अन्न) दडपून भरणारा, कोंबणारा, खाणारा; आकंठ जेवणारा. २ हिरावून घेऊन पळून जाणारा; खुलमानें घेऊन आत्मसात करणारा. ३ वाटेल तें काम कसें तरी दडपून पुरें करणारा. [दडपणें] **दपटश्रमे**—वि. दपट्या पहा.

—क्रिवि. दपटून.

शको. ४. २६

दपणें—अक्ति. (कों.) लपणें; दबून वसणें; दडणें. [दडणें]

दंपति-तां, दंपत्य—स्त्री. नवरा व बायको; लग्नाचें जोडपें;

मेहुण. [सं.] ० कलह—पु. १ नवराबायकोचें मांडण. २ (यावरून ल.)

गोंगाटाचें व रागाचें पण पोकाळ मांडण; अकांडतांडव. ० पूजन—

न. धार्मिक विधीच्या समाप्तीस केलेली ब्राह्मण पतिपत्नीची पूजा;

उमामहेश्वर किंवा लक्ष्मीनारायण यांच्याप्रीत्यर्थ, वस्त्रालंकार इ०

उपचारांनीं केलेले ब्राह्मणदंपतीचें पूजन. ० भोजन—न. (देवते-

प्रीत्यर्थ किंवा व्रतसांगतासिध्यर्थ). ब्राह्मण पतिपत्नीस घातलेले-

भोजन. ० वायन—न. वरीलसारख्या प्रसंगीं दंपत्यास दिलेले वाण.

दपनै—न. (महातु.) रोप. 'शृंगाराचें दपनै सिपें।'—शिशु

३१९. [सं. द्विपर्ण—दुपणें—दपणें]

दपमारचा—क्रि. (गो.) १ दवा धरून वसणें. २ डोले

झांकून निजणें. [दवणें]

दपाटा—पु. दपटशहा पहा. [दपटणें]

दप्तर, दप्तरखाना-दार-इ०—दप्तर इ० पहा.

दफन—न. (प्रेतास यावयाची) मृतमाती; प्रेत पुरण्याची

क्रिया. —वि. पुरलेले. [अर दफन] **दफन(ण)णें**—पुरणें. 'अफ-

सल्लखानाकडील मूडधे दफणाऊन टाकावे.'—ऐस्फुले ७२.

दफा—स्त्री. १ कलम. 'इंग्रजांनीं सात दफेची या(द)—दास्त

पाठविली.'—राज ७१. २ अमुक वेळां असें दाखविणारा

प्रत्यय. 'तीन दफा, पाच दफा.' [अर दफ्आ=वेळ]

दॅफा—पु. (गो.) १ ढलपा. २ मातीचें ढेकळ. [ढलपा, ढेप]

दफाते—स्त्री. (जुन्या लिखाणांत) कागदाला पाडलेल्या तीन

सळांपैकीं पहिल्या सळाच्या मध्यापासून तिसऱ्या सळाच्या मध्या-

पर्यंत ओढलेली रेव. [अर. दफ्आत]

दफातें—न. स्मरणवही; जिच्यांत पत्रें, सनदा, घडलेल्या

गोष्टींची बारनिशी व नोंद किंवा टांचण केलेले असतें अशी वही.

[अर. दफ्आत] **खर्च**—पु. जादा किंवा किरकोळ खर्च.

० जमा—स्त्री. जादा किंवा किरकोळ जमा.

दफिना—पु. पुरलेले द्रव्य; निक्षेप; गुप्त धन; कुणगा. [अर.]

दफे—न. प्रतिकार; शिक्षा; हटवणूक; अडवणूक. 'वेडा राणोजी

घोरपड्याचा मारून काढून दूर दफे केला.'—राज १५.१९. [अर.

दफ्अ] ० करणें—हांकलून देणें. ० होणें—हांकलला जाणें.

दफेदार—पु. १ देशी घोडदळांतील एक कनिष्ठ अधिकारी;

शिपायांचा नाईक; सैन्याच्या मोदीखान्यास वैल पुरविणारा कंत्राट-

दार किंवा अधिकारी. ३ सरपट्टेवाला [फा. दफ्अदार]

दफेरफे—स्त्री. फडशा; फेड (कर्जाची); तोड; व्यवस्था;

सफाई; निर्वाह (कामधंद्यासंबंधी)—वि. व्यवस्था लावलेले; फेड-

लेले. [अर. दफअ-रफअ]

दफ्तर—न. १ लेख; संग्रह; सरकारी कागदपत्रांचें पुडकें; त्या पुडक्यांचा बांधलेला कमाल; फडक्यांत बांधलेला लेखी कागदांचा गडा. २ शाळेंतील मुलांचें पाटीपुस्तकें इ० ठेवण्याचें फडकें, पिशवी. ३ लेखनसंग्रहाची कचेरी (दफ्तरखाना); कचेरी; हपीस. [अर. दफ्तर] ० खाना—पु. दफ्तर अर्थ १ पहा. ० णी—नी—खी. १ कागदांचें फडकें किंवा कमाल; बांधणीचा पडा अथवा दोरी. २ असें बांधलेलें पुडकें. 'चित्रांची दफ्तरनी तयार झाली म्हणून विनंति होती.'—पेद १८. ५७. ० दार—नोस, दफ्तरा—पु. जुन्या राज्यांतील एक अधिकारी; याचें काम फडणीसानें तयार केलेल्या रोजकीर्दीवरून हिशेब जमवून व व्यवस्थेनें लिहून महिन्यास संक्षेपानें तें हुजुरास पाठविण्याचें असे. हकींच्या कलेक्टरच्या हाताखालील एक देशी अधिकारी; चिटणीस; दफ्तरखान्यावरील मुख्य अधिकारी; कागदपत्रांची काळजी घेणारा अधिकारी. ० दारी—निशी—खी. दफ्तरदाराचें काम. ० बंद—पु. दफ्तरांतील कागदपत्र नीट व्यवस्थेनें ठेवणारा कारकून. —वि. जुळवून, व्यवस्थेनें ठेविलेले. ० हिशेब—पु. हिशेबाचा एक प्रकार, याचे रोजकीर्द, नेमणूक, बेहेडा, अजमास, झडती, तालेबंद, घडणी, तज्जुमा, सरंजाम यादी, ठरावपट इत्यादि १ प्रकार आहेत. —इनाम ४६.

दफ्ती—खी. (काशी) पुष्टिपत्र.

दवकणें—अकि. १ टंकीस येणें; कचरणें; नम्र होणें; ओझ्याखालीं वाकणें. २ (ल.) धाक वसणें; स्तब्ध राहणें; गाय होणें; भिणें; दवणें; घावरणें; नमणें. ३ दडणें; दवा धरणें; थावणें. [सं. दापन]

दवकर—पु. मांगांतील एक पोटजात. वेळगांव जिल्ह्यांत ही पोटजात ग्रामस्थानें आढळते. —अस्पृ.

दवका—पु. १ खोलगत जमीन; तळ; खोलगा अथवा खळगा; तळवट जागा. २ पोटांतील अन्नाचें ओझे, जाडप. (कि० वसणें). ३ धवका; धपका; रपाटा. [दवणें]

दवकावणी—णें—दवावणी, दवाविणें पहा.

दवकें—न. (सोनार—कासार धंदा) पत्रा सपाट, सारखा करण्याचें एक हत्यार. [सं. दा—दापनम्—दावणें]

दवडका—गा. **दवडघा**—शा—पु १ कामांची धांदल; एकसारखी गर्दी; लोकांची, पाहुणे इ० ची सारखी ये जा. २ (ल.) कामाची निकड. ३ जोराचें, मोठ्या आवाजाचें खडसावणें. [दवणें]

दवडा—डें—पुन. तेल, तूप इ० ठेवण्याचा चामड्याचा बुदला; बुदली; डवडें. [डवडें]

दंवडी, **दंवणें**—दमडी, दमणें इ० पहा.

दवणें—अकि. १ दवकणें अर्थ १ पडा. २ (ल.) खचणें; दवले जाणें; आहारीं जाणें; हार जाणें; भिणें; ताब्यांत जाणें (भीति, दुखणें, जुलूम इ० नीं). ३ मेटें मोडणें; मुरमुसणें. ४ लपून वसणें; दडणें; दवा धरणें. [सं. दा—दापनम्—दावणें; हिं. दवना]

दवदव—दवां—किवि. ढिल्या ताणाच्या किंवा फुटक्या नगान्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

दवदवणें—अकि. दवदव आवाज होणें. [ध्व.]

दवदबा—पु. १ भीति; दरारा; आदर; जुलूम, दहशत इ० मुळें झालेला परिणाम. (कि० वसणें; पडणें; पाडणें; देणें). २ इश्रत; ऐश्वर्य; मोठेपणा; अधिकार; वैभव; डौल; हुकमत. 'होळकर शत्रूला दवदबा.'—ऐपो २३३. [अर. दवदव; सं. दापनम्—दावणें]

दवदवीत—वि. १ मऊ; दवणारें; गलगलीत; बिलबिलित (अन्न). २ अशा अन्नानें खूप भरलेलें (पोट). (आकंठ पोट भरलें असतांना हा शब्द लावितात). (कि० भरणें). ३ पेरणीस योग्य अशा भिजलेल्या जमीनीसहि म्हणतात. 'जमीन दवदवीत भिजली, वीं पेरा.' ५ दवदव पहा. ६ (गो.) पातळ; दाटें (कालवण). [ध्व.]

दंवरेपेव—अकि. (गो.) अति गर्वानें वागणें.

दवविणें—सकि. १ जोरानें दडणें; संकुचित करणें; दावणें; खालीं दावणें; आवळणें. २ (ल.) जुलूम करणें; जरव देणें; धमकावणें. [दवणें]

दवा—पु. हडा करण्याच्या किंवा उडी टाकण्याच्या तयारीनें नेम धरून वसण्याची क्रिया. दडणें; आड लपून वसणें. [दवणें]

दवाजो, **दवाटका**—पु. (गो.) दवदवा अर्थ १ पहा.

दवावा—पु. दवदवा पहा. [हिं.]

दवाव—पु. १ भीति; धमकावणी; खडसावणी; दहशत. २ दवदवा अर्थ १ पहा. ३ दवदवा अर्थ २ पहा. ४ दारवठ्यावर अथवा झांकलेल्या गटारावर घासलेला आडवा तुकडा (लांकडाचा अथवा दगडाचा); भित्त अथवा टेकू यांवर ठेवलेला आडव्या तुळवटाचा शेवट. ५ वजन; दडपण्याची क्रिया. [दवणें] ० णी—खी. धमकावणी; दवकावणें; दटावणें; धमकी.

दवाविणें—सकि. धमकाविणें; भीति घालणें, दाखविणें (धमकी देऊन, शिव्यागाळी करून); दवकावणें; दहशत घालणें. [दवाव]

दवीर—पु. युक्त्याभिन्न; राजचिटणीस. डवीर पहा. [फा. दबीर]

दवेळ—वि. १ दरारा वसलेला; झालेला; जुलूम इ० नीं दवलेला; दुसऱ्याच्या मुठीत असणारा; ओशाला; मिधा; (ल.) परावलंबी. [दवणें]

दव—किवि. (पोट भरणें या शब्दाशीं जोडून) आकंठ; फार भरल्यासारखें; दवदवीत अर्थ २ पहा. याचा विशेषणासारखा व नामासारखाहि उपयोग होतो. उदा० पोट दव झालें किंवा पोटांत दव झालें आहे. [ध्व.]

दंभ—पु. १ डोंग; स्तोम; देखावा; सोंग. २ पोकळ, तोंडाचें अग्रज्ञान. [सं.] दंभा—वि. डोंगी; दांभिक; पोकळ डोली.

द(दं)भाशी—सी—पु. सारवान; उंट हांकरणारा.

दभ्र—वि. धुल्लक; तुच्छ; अल्प. 'भीष्म म्हणे गांधारे पांडव पंडित खरे न दभ्र-मती।'—मोविराट ४.५९. [सं.]

दम—पु. आत्मसंयमन; इंद्रियदमन; सहनशीलता; मनोविकार दवांत ठेवणे. [सं.] दमक—वि. दावणारा; सहन करणारा; सहनशील.

दम—पु. १ श्वास. (ल.) प्राण; जीव. २ धाप; हवावी; सुसकारा; प्रमाणाधिक श्वासोच्छ्वास; कष्टानें श्वास टाकणे. ३ स्वतः-बद्दली फाजील कल्पना; अहंमन्यता; अहंकार; महत्त्वाकांक्षा; गर्व; बढाईखोरपणा. ४ क्षण; पळ. ५ जोम; हिंमत; निश्चय; विश्वास; तेज; धीर. ६ शक्ति; सत्त्व; चांगलेपणा; सामर्थ्य; गुण (औषधांचा). ७ श्वास कोंडून धरण्याची शक्ति; अवसान. 'तुसा दम मोठा म्हणून तूं बुडून राहतोस.' ८ कायम ओलसरपणा, दमटपणा (जमीनीचा). ९ एखाद्या वाद्यांतील हवा (वाजविण्यासाठीं कोंडलेली, भरलेली). १० वाफ देणे (मंदाभीवर ठेवलेल्या अन्नास). ११ धूम; पखवाज, संवळ इ०कांचा खर्ज सूर. १२ हिंमत; जोम; शक्ति; धीर; दृढनिश्चय; सहनशक्ति इ० उठावणी करण्याची, प्रोत्साहित करण्याची, पाठपुरावा करण्याची शक्ति (संपत्ति, अधिकार, उद्योग यांची); व्यापारधंद्यांतील भरभराट; किफायत; व्यापारांतील ऐपतगिरी; गव्वरपणा. १३ धान्याचा सकसपणा; केळीं वगैरे पदार्थांचा (पोटांत) पुष्कळ वेळपर्यंत सूक न लागतां राहण्याचा गुण; जुन्या, वापरलेल्या वस्तूंची अधिक टिकण्याची शक्ति; पुष्कळ वेळ जळत राहण्याची दाकामाची शक्ति; न तापतां पुष्कळ वेळ वार उडण्याची (तोफ, वंदूक इ०) शक्ति. १४ झुरका (गुडगुडी, चिलीम इ०चा). (कि० घेणें; पिणें; खेचणें; ओढणें; लावणें). १५ जोर; शक्ति. 'पावसानें पिकास दम आला.' १६ धमकी. [सं. दम; फा.] (वाप्र.) ० कोंडणें—१ श्वास कोंडणें; श्वासाचा अवरोध होणें. २ हिंमत, उत्साह खचणें. ० खाणें—१ थांबणें; श्वास घेणें; थोडा वेळ स्वस्थ वसणें. २ वाट पाहणें; धीर धरणें. ० घेणें—थांबणें; विश्रांति घेणें. ० छाटणें—१ श्वासाचा निरोध करणें; श्वास कोंडून धरणें. २ धीर धरणें; सहनशीलपणा धारण करणें. ३ श्वासोच्छ्वास अनियंत्रित चालणें; गुदमरणें; वावरे होणें. 'कफामुळें दम छाटत नाही.' ० टाकणें—सोंडणें—१ आशा, विश्वास, धैर्य सोडणें. २ श्वास घेणें; विश्रांति घेणें. ० देणें—१ धैर्य देणें; प्रोत्साहित करणें; उत्तेजन देणें. २ धमकी देणें; धाकदपटशा दाखविणें. ३ जोरानें खडसावणें; भोसडणें. ४ क्षणभर विसावा वेळ देणें. ० धरणें—१ श्वासावरोध करणें; धीर धरणें. २ थांबणें; विसावा घेणें. ३ धैर्य धरणें. ४ काहीं वेळ वाट पाहणें. ० पाहणें—(एखाद्याच्या) अवसानाची, शक्तीची परीक्षा घेणें, करणें.

० भरणें—धमकावणें; खडकावणें; तंथी देणें; भेडसावणें; दहशत घालणें; ताकीद देणें. ० मारणें—१ झुरका घेणें (गुडगुडी इ०चा). २ आपल्या करामतीची पराकाष्ठा करणें. 'पुन्हां एकदां दम मार म्हणजे तो धोंडा सरकेल.' ३ गड करणें; दावणें (पैसा, अन्न इ०). ० लागणें—जीव खालींवर होणें; जलद, कष्टानें श्वास घेणें; धाप लागणें. ० सुटणें—धैर्य, विश्वास नाहीसा होणें; धीर खचणें.

दमादमानें—सावकाश; शांतपणें; हव् हव्; थांबून. दमावर धरणें—धाईशिवाय किंवा न थकतां एकसारखें काम करणें. एका दमानें—किंवि. एका श्वासानें अथवा अन्याहत प्रयत्नानें, एका सपाट्यांत. दमास येणें—थकणें. सामाशब्द— ० छाट—पु. श्वासोच्छ्वास निरोधाची शक्ति; पुष्कळ वेळ दम कोंडून ठेवणारा माणूस. ० छाटगोळा—पु. कुलपी गोळा; वांब. ० छाट-तोफ—जी. गरनाळ. ० छाट माणूस—मनुष्य—पु. पुष्कळ वेळ अवरोध करण्याची शक्ति असलेला मनुष्य. दमट, दमकट—

कळ—वि. १ ओलसर; आंबटओलें; कुंद; आर्द्र (जमीन इ०). २ हिरवी; रसमरीत (फांदी). ० टणें—अक्कि. १ ओलसर असणें. २ ओलसर होणें. ० दाटी—जी. धाकदपटशा. ० दार—वि. १ ओलसर; दमट (जमीन). २ ओलट; हिरवें (लांकूड); जमीनीतील भरीत तयार केलेला व दमानें जळणारा (कोळसा); सकस; कसदार (धान्य); नफा होणारें; फायदेशीर (काम, धंदा). ३ घाडसी; अंगांत तेज किंवा पाणी असणारा; नशीबवान; निश्चयी. ४ धीराचा; सहनशील; उत्साही; दीर्घोद्योगी. ५ पैसेवाला; भांडवलवाला; पैशाची सज असणारा (सावकार). ६ पुष्कळ वेळ वापरूनहि दणगट, मजबूत राहणारी (वस्तु, वृक्ष). ० ढिलासा—पु. उत्साह;

धीर; समाधान. ० विकरी, दमाची विकरी—जी. उधारीचा धंदा; उधारीची विक्री. ० सर—वि. दमट पहा. ० सड—वि. १ थंड. २ नामोहरम; पराजित; हतप्रभ. 'अमर्यादकांस शासनं करून ... दमसर्द केलें.'—राज ८.१२५. ० सुट—किंवि. पहाटच्या वेळीं. दमकुल—न. (व.) मातीची शेगडी.

दमडी—जी. पैशाच्या चौथ्या हिश्याचें किंवा दहा, वारा कवड्यांच्या किंमतीचें एक नाणें. [सं. द्रम] दमडीकरितां सौदा मोडणारा—वि. थोडक्याकरितां सर्व कार्याचा नाश करणारा. ० पूत—पु. अतिशय चिककू; कवडीचुंबक. [दमडी+पूत=मुलगा] ० चा—वि. गरीब; हलका; धुव्र (मनुष्य, वस्तु, काम). ० वर चमडी करणें—काढणें—मिळविणें—थोड्या भांडवलावर पुष्कळ नफा मिळविणें.

दमणी—जी. (ना. खा.) एक लहान बैलगाडी; छकडा. [फा. दामन] दमणें—अक्कि. १ थकणें; भागणें; कंटाळणें. २ अनुकूल होणें; वश होणें. ३ (ल.) पुष्कळ वेळां पीक काढल्यानें जमीन, शेत इ०

निकस होणे. ४ एखादी वस्तु वापरल्यामुळे जीर्ण होणे; झिजणे. ५ कुंद, सदे, दमट होणे; आंबटओले असणे (वज्र, लांकूड इ०). ६ शरीरावरील केस किंवा शेतातील गवत एकदां उपटल्यावर पुन्हां न उगवणे. [दम]

दमदम-दमां—क्रि. १ धमधम आवाज. २ सुगंधाचा धमधमाट. दमदमणे—अक्रि. १ होल इ० चा दमदम असा आवाज होणे. २ सुगंधी पदार्थाचा धमधमाट सुटणे. [ध्व.]

दमदमा—पु. १ मोठा नगारा, नौबत, तोफा इ० चढविण्याचा उंचवटा; मेढा; टप्पा. २ तोफखाना. [अर. दम्दमा]

दमदमाट—पु. १ नगाऱ्यांचा किंवा अनेक वाद्यांचा मोठा आवाज २ उग्र किंवा मधुर वासाचा धमधमाट. [दमदम]

दमदमीत—वि. १ धमधमीत (वास). २ तृप्त करणारे; चमचमीत; भरपूर (अन्न, जेवण). ३ भरपूर; आकंठ भरलेले (पोट). [दमदम]

दमन—न. १ वठणीस आणणे; वश करणे; दाबून टाकणे; राग जिरविणे; खोड मोडणे; संयमन. २ वश किंवा नियमन करणारी शक्ति, कारण. सामासांत—इंद्रिय-दुष्ट-रोग-काम-क्रोध-दमन. [सं.] ० पौर्णिमा—स्त्री. पौर्णिमा. या दिवशी कामदेव संबंधी उत्सव करितात. दमनीय—वि. वश करण्याजोगे; ताब्यांत घेण्यासारखे; स्वाधीन करून घेण्यासारखे. दमित—वि. वठणीस आणलेला; वश केलेला; ताब्यांत आणलेला; जिकलेला; नियमन केलेला. [सं.] दमी—वि. वठणीस आणणारा; वश करणारा; ताब्यांत आणणारा; नियमन करणारा. [सं.]

दमन—न. गाडीचा टप; दमान. [फा. दामन]

दमनक—न. दवणा (वनस्पति). [सं.]

दमविणे—सक्रि. १ वश करणे; शमविणे; ताब्यांत ठेवणे; जिकणे; दावांत ठेवणे. 'इतर शास्त्रांचे बोल बहुत। येकाच वचनें दमवी वेदांत।' २ शकविणे; भागविणे. [दमणे प्रयो.]

दमळ-ट—न. (गो.) अत्राच्छादित आकाश; तुफान.

दमा—पु. १ श्वासरोग. (क्रि० दाटणे; भरणे; लागणे; कोंडणे). २ जोराचा श्वासोद्वास; धाप (पळण्यामुळे लागलेली). [फा.] दमेकरी—वि. श्वासरोग असलेला; श्वासरोगी. [दमा+करी]

दमान-ण—न. १ (नाविक) शिडाची दोरी; शीड; शिडाचा मागचा (काठीजवळ येणारा) भाग. २ वाऱ्यासमोरची वाजू. [सं. दाम=दोर; फा. दामन]

दमामा—पु. १ मोठा नगारा; नौबत. [फा. दमामा]

दमामा—पु. १ बकमाल; कडावीन. २ गडगा; धमधमा; मेढा; (तोफेसाठीं रचलेला) टप्पा. [फा. दमामा]

दयदय असणे—क्रि. (व.) दारिद्र्यामुळे कोणत्याहि गोष्टीची तृट असणे. [दे ! दे !]

दयन पाह्यटे—क्रि. (व.) मोठ्या पहाटेस. [सं. उदयत प्रभाते]

दया—स्त्री. १ कृपा; अनुकंपा; कळवळा. २ कृपा; मेहेरबानी. ३ विशेषतः देवाने केलेली कृपा, अनुकंपा (समासांत) दयां-कर-निधान-निधि-समुद्र-सागर-इ० = दयाळू (माणूस). [सं.] म्ह० दया उधार, खता रोकडी. ० दया, दयां दयां, भयामया, दयाभया—क्रि. दया ! दया ! असें ओरडत दासदार भीक मागत फिरून. (क्रि० करणे; करीत फिरणे, जाणे). दयां दयां—स्त्री. केविलवाणी स्थिति. दयां दयां होणे—अतिशय कष्टास्पद स्थितीस येणे. ० धर्म—पु. नैतिक व धार्मिक कृत्ये; आचारविचार. (क्रि० करणे; होणे). ० भूत-रूप-वि. दयाशील; दयेची मूर्ति; मूर्तिमान् दयाच असा (मनुष्य इ०). ० मय-वि. दयेने पूर्ण; दयाशील; कृपाळू. ० माया—स्त्री. सामान्यतः दया; कृपा; माया; ममता. (क्रि० येणे; असणे; करणे; ठेवणे; राखणे). ० राम मुकुंददासाचे नातू-पुत्रव. (ल.) एखादा अतिशय श्रीमंत मनुष्य (व्यंगोक्तीने) अतिशय दरिद्री मनुष्य. ० लु-कू-वि. कृपाळू. ० वान्-वंत, दयाळू-वि. कृपाळू; मायाळू. ० शील-वि. दयाळू स्वभावाचा; दुसऱ्यावर नेहमी दया करणारा. ० हीन-वि. निर्दय; निष्ठुर.

दयावती—स्त्री. (संगीत) पांचव्या श्रुतीचे नांव. [सं.]

दयासा—पु. (चांभारी धंदा) घोड्याच्या तंगाची वादी.

दयित—पु. नवरा. [सं.] -वि. आवडता; प्रियकर; जिवलग.

दयिता—स्त्री. बायको; आवडती स्त्री, पत्नी. [सं.]

दर—पु. १ किंमत; भाव; निरख. २ प्रमाणांत, किंमतीत ठरलेली संख्या किंवा परिमाण. उदा० 'शंभर ब्राह्मणांस हजाराचे दराने लक्ष रुपये द्या.' [फा.] दर येणे—किंमत चढणे.

दर—स्त्री. (कों.) कांठ; किनारा (शेत, नदीचा). [सं. धरा; हिं.]

दर—पु. भीति; भय. 'स्वभक्त सुरपादपा हरि नसेचि सत्या दर।' -केका ६१. [सं.]

दर—क्रि. १ प्रत्येक; एकएक; हरएक. 'दर माणूस, दरगांव.' २ (गो.) पासून ह्या अर्थाचा प्रत्यय. 'थनदर' = तेव्हापासून. [फा. दर=आंत] ० किनार-अ. बाजूस; एकीकडे. 'ते सर्व दरकिनार राहून ...' -ख ७. ३५६७. ० कूच—क्रि. प्रत्येक मजलेस; मजल मारीत मारीत; कूच-दरकूच; दरमजल. दरमजल—क्रि. दरकूच पहा. दरम(मा)हा—पु. प्रत्येक महिन्याचा पगार, वेतन; प्रत्येक महिना. -क्रि. प्रत्येक महिन्याच्या महिन्यास; प्रतिमासी. [फा. दमांह] दरमहा करणे—महिन्याचा पगार ठरविणे. दररिक्तीव—स्त्री. (ल.) सैन्याचां दरेक हत्ता. [दर+रिक्तीव] दरवक्त, दर्वक्त—क्रि. प्रत्येक वेळेस; सदादित;

नेहमीं. मौजे केळगांव यास दर्वक मुजाहीमकाय सबब होत असतां? —राज ११.३६. दरस्वदे—स्वदे—किवि. दरसोमरी; दर-शेंकडा. 'जहागीर दरसदे ४० प्रमाणे.' —वाडसमा २.६६. [फा. दरसद] दरहर—किवि. प्रत्येक; प्रत्येकांत. [फा.] ० साल—किवि. प्रत्येक वर्षी.

दर—पु. शंख. 'वाजत होता संतत दर, जाणों विष वचो-गृही वमला।' —मोसभा ३.३३. 'वाजविला दिव्य देवदत्त दर, मोविराट ४.२. [सं.]

दर—पु. १ (व. खा.) (खांव, खुंटा इ० पुरण्याकरितां जमीनींत खणलेला) खडा; भोंक; वीळ. २ दरी. ३ (सोनारी) मण्यांचें टरफल अर्धवर्तुळ करण्याची गड्डीमधील वाटी. [सं.] म्ह० दराची माती दरास पुरत नाही.

दर—पु. (गो.) बळी. [?]

दरक—पु. १ विचार; वेत; मनीषा. 'उगीच नाहीं लाऊन ठेवावें असा इतर सरदारांचा दरक.' —ख ११७८. २ पद्धत; सरणी. [अर. दक्]

दरक—पु. वंशपरंपरागत सरकारी मोठ्या अधिकाराची जागा; श्रेष्ठ अधिकार, हुद्दा. हे आठ प्रकारचे आहेत:—दिवाण, मुजुमदार, फडणीस, सबनीस, कारखाननीस, चिटनीस, जामदार, पोतनीस. [अर.] ० दार—दरकी असामी—वि. दरक धारण करणारा अधिकारी. यांचे प्रकार:—फडणीस, मुजुमदार, दिवाणजी, बक्षी, सबनीस, वांक्नीस, कारखाननीस, हशमनीस, पोतनीस, गोठ-गस्ते, मुनशी, पागनीस, वारनीस, गडनीस, सभासद, दफ्तरदार, रफवान, मोईनदार, पोतदार इ०. ० पट्टी—खी. दरकदारांवरील सरकारी कर; मुख्यत्वेन देशमुख, देशपांडे यांच्या जमीनीवरील दहा वर्षांनीं एका वर्षाच्या जमाबंदीइतका यावयाचा कर. दः कुट्टे—न. (निंदाव्यंजक) दरक अथवा सरदारी. —देवनाथ. [अर. दरक]

दरकार, दक्कार—खी. अडचण; जरूरी; गरज; पर्वा; आवश्यकता; काळजी; प्रयोजन; संवध. 'सिद्दी मर्द माणूस याची दरकार आहे.' —वाडसमा २.४. [फा.]

दरकाल—न. (कु.) कफाचा वेडका.

दरकुट्टा—पु. दरी; दडून वसण्याची जागा. 'कीं विवेक सींहाचा दरकुट्टा।' —ऋ ५९. [दर]

दरकेंवचें—अकि. (गो.) भिणें; दरारा वाळगणें. [सं. दर=मीति]

दरखास्त—स, दरखाश—खी. १ (कायदा) विनंतीअर्ज; मागणी अर्ज; मागणी; साक्षीदार किंवा दस्तऐवज दाखल करण्याकरितां करावयाचा अर्ज. २ फिर्याद. [फा. दरखास्त]

दरखोती—खी. १ करार; बोली; ठराविक दरानें मका येणें. २ उभ्या पिकाचा मक्ता; इजारा. [दर=किंमत+खोती]

दरगा, दर्गा—पु. मुसलमानांची नमाज पठण्याची जागा; इदगा; कवरीची, पीराची जागा; मशीद. [फा. दरगाह]

दरगाह—पु. दरवार; राजसभामंडप. 'त्यांणीं आदिलशाही दरगाहावी रुजुवाती करून ...' —इ १८. [फा. दरगाह]

दरगुजर—गुदल—खी. दुर्लक्ष; क्षमा; कानाडोळा; चाल-ढकल. [फा. दर्गुजर]

दरज, दरजगिरी, दरजा—जी—दर्ज इ० पहा.

दरजबंदी—खी. (ना.) चुन्याने किंवा चिखलानें भितीच्या विटा, दगडांच्या भेगा इ० भरून काढणें. [दर=भेग+बंदी]

दरजबाव—जाव—पु. उत्तर. [फा. दर्जबाव] ० नामा—पु. उत्तरपत्र.

दरठरोती—खी. दर ठरविणें; (यावरून) जमाबंदीची तपासणी. [हिं. दर+ठराना]

दरड—खी. नदीकाठचा उंचवटा; उंच किनारा, कांट, तीर; उभी चढण; डोंगराचा तुटलेला कडा. [सं. दर+ड प्रत्यय] ० वट—वि. खांचखळगे, उंचवटे, दरडी इ० असलेली (जमीन). [सं. दरद+वत्]

दरड—खी. १ (कों. कु.) दाट वाढणारें गवत. 'दरडी माथें घासे।' —पंच १.९. २ ऐचण; ऐतण. [दरड=तेथील गवत व जागा?]

दरडाई—खी. खडसावणी; धमकी; दाट; धाक; दहशत. (कि० देणें). [दरडावणें]

दरडाविणें—अकि. खडसावणें; धमकावणें; रागावणें; धाक घालणें. [दे.]

दरद, दर्द—खी. १ दुःख; विकार; रोग (विशेषतः हाडीं खिळलेला). २ (ल.) काळजी; कळकळ; आस्था; खन्त; कींच; जिन्हाळा; भीड. ३ (ल.) मुद्दा; खोंच; मर्म. 'तुजमधें बहुत भरल्या इष्की दर्दा।' —प्रला २३०. ४ सौंदर्य; तत्त्व (भाषण, लेख इ० मधील). ५ (कु.) फोडांतील पू. [फा. दर्द] दरद-वंत—वि. काळजी वाळगणारा; लक्ष देणारा; सावध; आस्था वाळगणारा. [फा. दर्दमन्द] म्ह० गरजवंत तो दरदवंत.

दःद—पु. हिंमळ. [सं.]

दरदगिरी—खी. दर्जगिरी पहा.

दरदर—रां, दरदरून—किवि सपादन; भरपूर; फसफसून (जमीन किंवा पीठ ह्यांत पाणी घातले असतां किंवा ताक घुसळत असतां किंवा अंगास घाम फुटला असतां होणारी स्थिति). (कि० फुगणें; फुलणें; घाम येणें; ऊव येणें; पुरळ उठणें; जवरदस्त झोंप येणें)

दरदरणें—अकि. १ फेंसाळणें; वर येणें; फुगणें (घुसळतांना ताक इ०). २ मीतीने घाम फुटणें. [दरदर]

दरदरा—पु. धाक; भीति; दरारा; जोराची खडसणी; अधिकाऱ्याची छाप; भयभीतपणा; भीतीचे कारण. 'त्या वाटें दरदरा नाही, खुशाल जा.' [सं. दर=भीति]

दरदरीत—वि. पातळ. 'दरदरीत पाण्या-। माजी रांधियेल्या कण्या।'—तुगा ६८२. [दरदरणे]

दरदाम—पु. विकत घ्यावयाच्या वस्तूची किंमत व तिच्या संबंधाच्या इतर गोष्टी यांस व्यापक शब्द; भाववीव; किंमत वगैरे. [फा. दर=किंमत+दाम=पैसा]

दरदी-दर्दी—वि. १ दरदवंत पहा. २ दुसऱ्याच्या गुप्त गोष्टी, विंगे जाणणारा; मर्म, मख्खी जाणणारा; (गाणें इ० मधील) रसज्ञ; सौंदर्य; तत्त्व जाणणारा; त्याची आवड असणारा; मर्मज्ञ; तज्ज्ञ. 'आम्ही तर दर्दी इस्काचे भुकेलेले प्राणी।'—प्रला १६४. [फा. दर्द]

दरपटाण—स्त्री. (राजा. कु.) उग्र, घाण वास. [दर्प+घाण]

दरफडणे—अक्रि. आदळआपट करणे; चरफडणे; जळफळणे. [ध्व.]

दरवंदी—स्त्री. पिकाची आणेवारी; गांवाच्या वसुलाचे पत्रक. [दर+वंदी]

दरवार—पु. १ राजाची कचेरी; राजसभा; राजकीय कारमारी मंडळी राजास भेटण्याची जागा. २ (ल.) लोकांची सभा. ३ सरकारने कचेरी अथवा सभा भरविणे व भेटी इ० घेणे. (क्रि० करणे). ४ (वडोदे) संस्थानी सरकार. दरवारमार्फत जरूर ते अधिकार देण्यांत येतात. 'स्वारीनियम १५. [फा. दर्बार] ०खर्च—पु. १ दरवाराचे, सरकारचे अधिकाऱ्यांना दिलेला पैसा (लांच); कारकूनी; अंतस्थ. २ दरवाराकरितां लागणारा पैसा. ०चा कुत्रा—दरवारी कुत्रे—पुन. (व्यंग्यार्थी) वक्षीस वगैरे वेत्त काम करून घेण्यासारखे दरवारांतील चोवदार, वकील इ० अधिकारी. ०तोड—न. दरवारमधील (लांचखाऊ) अधिकारी. (क्रि० मरणे; दाबणे; चेपणे; धरणे; संभालणे). ०महशूर—वि. १ दरवाराची परिचित; दरवारी लोकांशी घसट असणारा. २ जाहीर (वाईट कामाविषयी); सर्वत्र जाहीर (गोष्ट, काम). [फा. दर्बार+अर. महाशूर] दरवारी—वि. १ दरवारासंबंधीचा; विशेष शिष्टाचारास अनुसरून असा (व्यवहार, बोली, मनुष्य इ०). २ (ल.) पोळ; खोटा; वरकरणी. ३ वैभवसंपन्न; राजसभेचा घटक. [फा.] ०कानडा—पु. (संगीत) एक राग. ह्यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. अवरोहांत धैवत वज्र्य. जाती संपूर्ण—पाडव. वादी ऋषभ, संवादी पंचम. गायनसमय मध्यरात्र. शाळकारांच्या मते हा शुद्ध कानडा होय. याचे कौशी, अडाणा, जयमिनी, हुसेनी असे अनेक भेद आहेत. ०गडी—पु. दरवारांत, सभेंत हुषारीने व तडफेने काम कर-

णारा नोकर; तरतरीत, हजरजबाबी सेवक. ०जोडा—पु. (ल.) जुना, फाटका जोडा (कोणी चोरून नेला तरी चालेल असा).

दर-वि-दर—वि. भगंग. 'आपले वडिलांस दर-वि-दर केले.'—पक्रोचे. -क्रिवि. दारोदार. [फा. दर-वि-दर]

दरभाऊ—पु. एका स्त्रीच्या दोन नवऱ्यांस म्हणतात; भाडेभाऊ. [दर=भोंक किंवा किंमत+भाऊ]

दरवठा—पु. (गो.) दरवाज्याचा उंबरठा. [दारवठा]

दरवड मुशी—स्त्री. मुस नांवाची समुद्रांतील माशाची एक जात.

दरवडा, दरवडेकरी, रवडेखोर—दरोडा इ० पहा.

दरवंद—पु. (गो.) दरवाजा; लाकडी चौकट.

दरवळ—पु. उग्र वास (अत्तर; कांदा, जळणारे कातडे, केस इ० कांचा). **दरवळणे**—अक्रि. उग्रतेने व दूरवर पसरणे (वास, विशेषतः सुगंध).

दरवाजा—पु. १ घर इ०कांत जाण्यायेण्याकरितां मितीत ठेवलेला मार्ग; दार; द्वार; ते लावण्याच्या लांकडी फळ्या, कवाड. २ दारवठा. ३ (ल.) अंतःप्रवेशाचे साधन. ४ शरीराची उत्सर्गद्वारे; नवद्वारे पहा. दार; भोंक; छिद्र. ५ तोरण. [फा. दर्वाजा] ०कोंडणे—दाबणे—धरणे—उगम, उद्गम कोंडणे; राबता बंद करणे. ०मोकळा टाकून राज्य करणे—(चोर इ०कांपासून) सुरक्षिततेच्या अथवा निर्भयपणाच्या बुद्धीने राहणे, वागणे. दरवाजकरी, दरवान-दरवानकरी—पु. देवडीवाला; द्वारपाल; पहारेकरी; द्वाररक्षक. [फा. दर्वान]

दरवारी, दरवारीपत्रक—स्त्रीन. १खेड्यांतील जमीनीच्या जमावंदीचे पत्रक. २ दरांचे किंवा भावांचे, किंमतीचे पत्रक.

दरवंश-र्शा—पु. १ मुसलमानांतील भिकाऱ्यांची फिरती जात व तीर्थेची एक व्यक्ति. हे वाघ, अस्वले, माकडे इ० चा तमाशा लोकांस दाखवितात व घोघर पसा उकळतात. 'दरवेशियाने सांगता साचार। लोकांसी सलाम करी वानर।' २ फकीर. [फा. दरवंश] दरवंशी—स्त्री. दरवेशाचा धंदा; फकीरी.

दरसवाद—क्रिवि. (गांवच्या किंवा शेतांच्या) शिवारांत. [फा.]

दरसाविणे—सक्रि. (काव्य) सुचविणे; दर्शविणे; (व्याजोक्तीने) दाखविणे. [सं. दर्शन]

दरहिकायत—क्रिवि. समक्ष. [फा.]

दरा—पुली १ खोरे; दरी; टेकड्यांमधील सखल भाग; कुहर; घोल. २ (ल.) पोटा. [सं] म्ह० ज्या गांवीं भरे दरा तोच गांव बरा. ०खोरा—पु. दरेंखोरे; खांचर; खळगा; ओघळ; मगदाड. [दरा+खोरा] दरेंखोरी, दऱ्याखोऱ्यांत पडणे—उतरणे—जाणे—घालणे—पाडणे—(ल.) दरिद्री होणे; नुकसानीत येणे; अन्न जाणे; दारिद्रांत टाकणे; गुरफटणे.

दरा—पु. (कुंभारी धंदा कों.) खड्डा; खळगा; चाकावरून मडकें काढलें म्हणजे तें ज्या खळगायांत ठेवून थोपटतात तो खळगा. —वदलापूर ६६. [सं. दर=छिद्र]

दराज्—झी. (कु.) लांकूड साफ करण्याचें यंत्र.

दराज—वि. दीर्घायु; कायम; धिप्पाड; दीर्घ; जास्त. 'दराज काय लिहिणें! मुस्ताक जाणिजे हे कितावती.' —रा ११.२९. [फा. दराज्]

दराठा—पु. जोराचें व धमकावणीचें भाषण; धमकावणी धाक; दारारा. (कि० लावणें; मांडणें). [दारारा]

दराडणें—अकि. खडसावून अंगावर जाणें; दरडाविणें; आरडाओरड करणें; धाकधपटशा दाखविणें. [दरडाविणें]

दराध—पु. नाणें पाडणारा. भाइसंतु ८५. [अर. झराध्]

दरारणें—अकि. दरदरणें पहा.

दरारा—पु. १ जोराचें खडसावणें; धमकी. २ धाक; दव-दवा; भीति; अधिकार इ०ची छाप (कि० दाखविणें; वसविणें; वसणें). 'कौरव भट भीतिकथन होय सुरांतहि महा दरारा हो.' —मोमीष्म ४.५०. [सं. दर; हिं.]

दरारां, दरारून—किवि. दरदरां, दरदरून पहा.

दरिद्र—न. १ गरीबी; निष्कांचनता; कंगालपणा. २ अभाव; न्यूनता; वाण; कमतरता. (अन्न, वस्त्र इ० जल्मीच्या पदार्थांची). —वि. गरीब; गरजू; कंगाल. 'आशा ज्यास दरिद्र तोचि समजे नैराश्य पै वाणतां.' (वामन स्फुटश्लोक ७४, नवनीत पृ. १४२. [सं.])

दश-दरिद्रावस्था—झी. गरीबीची, हलाखीची स्थिति. ०दामोदर—पु. अत्यंत गरीब माणूस; ज्याच्या घरीं अठरा विधे दारिद्र्य आहे असा मनुष्य; दरिद्रांचा राजा. ०नाम संवत्सरे—अत्यंत भिकारी अंधवा त्याची स्थिति यांस लावा-वयाचा शब्द. दरिद्रित—वि. गरीबी आलेला; दैन्यावस्था प्राप्त झालेला. दरिद्रां—वि. १ गरीब; कंगाल; निष्कांचन. २ नीच; कट्टू; कंजुष; चिक्कू. ३ (ल.) अपुरा; न्यून; सडसडीत; रोडका; भिकारी इ०. ०नारायण—पु. दरिद्रांचा कनवाळू; (ल.) महात्मा गांधी. दरिद्रो हांड—न. गरीब हाड; गरीब आईवाप किंवा कूळ यांत जन्मलेला माणूस; हलक्या पैदाशीचें गुणं.

दरिया, दरियागर्ज, दरियाव, दरियावर्दी, दरिया-फन, दरियाफुती—दर्या पहा.

दरी—झी. लहान दरा; दोन टेकड्यांमधील खोल मगदाड; भेग; चीर. [सं.]

दरी—झी. (व.) सत्रंजी. 'दरी साहेबांच्या घरची आहे.' [फा. हिं.]

दरी—झी. (आगरी) भातशेतीच्या बांधानजीक जो केर कचरा (वेणून) निघतो तो.

दरीं अयाम—किवि. (जुन्या कागदपत्रांत आढळणारा शब्द). ऋतुंत; काळांत; आणीबाणीच्या वेळीं. [फा. दरीन् अयाम]

दरीं, दरीन—किवि. (जुन्या कागदपत्रांचे येणारा शब्द). व्यामर्च्य; यांत. [फा. दरीन्]

दरीन—किवि. यांत. [फा. दरीन्]

दरींवाब—किवि. या बाबतींत. [फा. दरीन्-वाब]

दरींवखत—किवि. या वेळीं. [फा. दरीन् वखत]

दरींविला—किवि. या वेळीं; सांप्रत; मध्यंतरी; या दिव-सांत. [फा. दरीन् विला]

दरींसूरत—किवि. या गोष्टींत; या स्थितींत. [फा. दरीन् सूरत]

दरुणी(नी), दरुणी महाल—पु. १ अंतःपुर; जनाना; जनानखाना. २-न. (विशेष अर्थ) सातारकर महाराजांच्या खास नेमणुकीस वळें, अलंकार, जमीनी, मोकासे किंवा रोख पैसा दिलेला खर्ची लिहिण्याचें मराठी दप्तरांतील सदर. [फा. दरुनी=आंतील] दरुणीमहालकरी—पु. अंतःपुरांतील अधिकारी (यास दिवाणजीहि म्हणत).

दरुबकी—पु. अंतर्द्वारपाल. [फा.]

दरु(रु)शन-घण—पु. (काव्य.) पाहणें; दर्शन; अवलोकन; भेट. 'तुला कैसे देखैल दरुषण।' —चिंतामणि कवि, ध्रुवाख्यान १२, (नवनीत पृ. ४१२). 'ज्याचे घ्यावया दरुशन। महा प्रयत्नं करनिया।' [सं. दर्शन]

दरेटी—झी. इमारती वगैरेच्या दगडांवरील जकात.

दरेमार—पु. पर्वताच्या दर्यांत लोटून देऊन मारणें; कडे-लोट. 'दरेमार तळवेमार होत।' —दा ३.७.६३. [दरा+मार]

दरोग—वि. खोटा; मिथ्या; वनावट. 'त्यावर इन्साफ करितां दरोग-वातील दिसोन आलिया उपेरी दूर केला. —रा २०.४७. [फा. दुरोष्]

द(दा)रोगा, दरोगेकरी—पु. १ कचेरींतील मुख्य अधि-कारी, देखरेख करणारा, पाहणी करणारा; खात्याचा मुख्य; पैरवी करणारा अधिकारी; मुकदम. 'महमद-पन्हा दारोगा हर्का-न्याचा यास हुक्म जाला.' —रा ७.१००. २ साऱ्याचा पैसा देण्यापूर्वी (चुकता होण्यापूर्वी) शेतांतील उत्पन्न काढून नेण्यास प्रतिबंध करण्याकरितां नेमलेला अधिकारी; पोलीसांचा मुख्य अधिकारी; कोतवाल. ३ देखरेख; व्यवस्था; पाहणी; ताबा; हुकमत. [फा. दारुघा] दरोगेगिरी—झी. दरोग्याचा अधिकार, काम.

दरोडा—पु. १ दरोडेखोरांचा हल्ला; घरधन्यास न जुमा-न्तां बलात्कारानें घर छुटण्याची क्रिया. चोरांचा समुदाय टोळी.

(कायदा) पांच किंवा अधिक इसमांनी कोणा मनुष्यास जीव घेण्याची वगैरे भीति घालून त्याच्या ताब्यांतून जंगम माल नेणे (पिनल कोड). (क्रि० मारणे; घालणे). [हिं.] दरोड(डे) करी, दरोड(डे)खोर—पु. चोरांच्या टोळींतील एक मनुष्य.

दरोबस्त—वि. एकूणएक; सर्व; अपवादशिवाय सर्व; तमाम; संपूर्ण; कुल; इत्यंभूत; विलकुल; झाडून सर्व. [फा.]

दरोळ, दरोळणे—दरवळ, दरवळणे पहा.

दर्क, दर्कदार, दर्कपट्टी, दर्कार, दर्की असामी, दर्खास्त, दर्गा—दरक इ० पहा.

दर्गाह—क्रि. केव्हाहि; हर्गीज. 'तुम्ही मौजे मजकूरचे बाटेस दर्गाह न जाणें.'—रा ११.३६. [फा. दर्गाह]

दर्ज, रज—पु. (सुतारी) लांकूड साफ करण्याचा मोठा रंधा. [दर=मेग ?]

दर्ज, दरज—खी. १ (दगडांच्या, विटांच्या दोन थरांमधील इ०) मेग; चीर; फट; सांधा; शिवण (क्रि० करणे). २ (ल.) फूट; वितुष्ट. 'तुम्हांकडील उणें पडावें असें बहुतांचें मते आहे. याजकरितां कोणाचे बोलण्यास दरज न चालेसे करावें.'—ख ५.२४४७. [फा. दर्ज] दर्ज करणे—सुन्यानें भितींतील, मेगा भरून काढणे. दर्जगिरी—खी. १ भित इ० तील मेगा सुन्यानें भरणे; टिपंगिरी. (क्रि० करणे). २ (ल.) पत्रांत दोहों ओळींच्या मधील जागेत चुकून राहिलेला मजकूर जो लिहितात तो.

दर्ज—पु. १ समावेशक. २ लिहिण्याची जागा. —वि. १ लिहिलेले. २ दाखल. [अर.] ०करणे—लिहिणे.

दर्जा—पु. १ पदवी; पद; अधिकार; पायरी; योग्यता; सरकारी अधिकार, जागा. २ मुद्दा; गोष्ट. 'हे सर्व दर्जे नवाबयांचे ध्यानांत आहेत.'—रा १९.९१. [अर. दरजा]

दर्जी, दरजी—पु. शिंपी. [फा. दर्शी]

दर्द, दर्दी, दर्दार, दर्दारी, दर्दार महशूर—दरद, दरबार, इ० पहा.

दर्दुर—पु वेडूक. 'जळीं दर्दुरा नावडे पद्मगंध.'—सुरायुद्ध १५९. [सं.]

दर्प—पु. १ गर्व. २ धीटपणा; धाडसीपणा; बेगुमानपणा; साहस; निधडा उत्साह. ३ उग्र वास. ४ धाक; दारारा; छाप; आदरयुक्त भीति; दाब. ५ प्रतिविंब. 'दर्पणी पुरुषु दर्प लाही। परि शिरहीनु दर्पेन कायी।'—गीता १. २०५. [सं.]

दर्पटाण—खी. (गो.) घाण; उग्रगंध. दरपटाण पहा.

दर्पण—न. आरसा; अयना. 'प्रत्यक्षासी काय द्यावें गा प्रमाण। पाहतां दर्पण साक्ष काई।'—तुगा १२१६. [सं.]

दर्पेश—क्रि. पुढें. 'मुलाजमतीचा मजकूर दर्पेश केला.'—रा १.१८७. [फा.]

दर्भ—पु. १ यज्ञ, होमहवन यांत वापरण्याचें एक प्रकारचें पवित्र गवत. 'होईल तृणांत तृणसम यज्ञविहित तज्जमहित दर्भ कसा।'—मोभीष्म १२.५०. २ (ल.) जळालेले, शुष्क झालेले पीक. 'शेत करपून दर्भ झाले.' [सं. दर्भ; हिं. डाम—व; गु. डाम—भो; सि. डभु; पं. दब्ध] (वाप्र.) ०घेऊन उभा असणे—दुसऱ्यास कांहीं इजा करण्याच्या संघीची वाट पाहणे. सामाशब्द—०शिखा—खी.

१ (दर्भाची काडी पेटवून इच्छित विषयाच्या पाठीस लागण्याचा एक मंत्र आहे त्यावरून) पिच्छा; तगादा; ध्यास. (क्रि० पाठी-मागे, पाठीशीं लावणे; वसणे). २ (ल.) न संपणारा पाठलाग; न चुकवितां येण्याजोगा त्रास, रोग, प्लेग. इ० [सं.] दर्भासन—न. दर्भाचें केलेले आसन. दर्भ्या—पु. १ अन्त्यविधि चालविणारा ब्राह्मण; कार्ता. २ (ल.) दुर्दैवी; दरिद्री अपशकुनी माणूस.

दर्भक—पु. घोड्याच्या पायास होणारा एक रोग. —अश्वप २.३८.

दर्भदिवी—खी. चंद्रज्योत. —हंको.

दर्भ्यान, दर्भियान—वि. दलाल; मध्यस्थ; जवाबदार; जामीन. 'दर्भ्यान मसुर घेऊन करा भरपाई, सोडा आम्हांला नानाला धाडिलें पत्र घ्यावी खंडणी होऊं दे सल्ला।'—ऐपो २३६. —क्रि. १ मध्येच; मध्यतरी; ज्याचा स्कार घेणे जर त्याचा सल्ला न घेतां स्वतःच एखादें काम करणे. 'मला विचारिल्यावांचून दर्भ्यान पागोटें कां नेलेंस.' २ (कों.) चिकटून; लागून; जवळ. 'भलतया कमी जाण। आपण राहतो दर्भ्यान। बदतेसी कारण। तेंचि होय।'—सिसं ६२. [फा. दर्भियान] ०येणे—मध्यस्थी करणे. ०की—गिरी—खी. जामीनकी; मध्यस्थी. 'दर्भ्यानकी वाळाजी शेते वगैरे मंडळी करीत आहेत.'—ख १०.५२९६. 'ते आमचे सेवक...त्यांची दर्भ्यानगिरी तुम्हांकडे नाहीं.'—चित्रगुप्त ६९. ०दार—पु. मध्यस्थ. 'दर्भ्यान्दाराकडील लवाडी असेल, विचारानें घ्यावें.'—ख १०.५६१.

दर्या, दर्याव, दरिया—पु. १ समुद्र; मोठी नदी; सरोवर; पाण्याचा मोठा साठा, विस्तार. कचभुजचे गुराबेची लढाई साल मजकुरी दर्यात होऊन—बाडसमा १.११. २ (कु.) मोठी खाडी. [फा. दर्या] दर्याई—वि. समुद्रावरील; आरमारी. 'दर्याई व खुशकी फौजा.' [फा.] दर्याक मारप—सक्रि. (गो.) समुद्राला बळी देणे. दर्याखोशरे—न. खोबऱ्यांतील एक जात; शेरी-गोठला. —सुब्बा १४९. ०गर्क—वि. समुद्रानें बुडविलेली (गांव, जमीन). दर्यात-दर्यामें खसखस—पु. अतिशय मोठ्या वस्तूशीं अगदीं धुक्क वस्तूची तुलना. दर्यादर—वि. (गो.) चांचा; छुटारू. ०महाल—पु. नदी, सरोवर इ०कांच्या कांठी बांधलेला वाडा. ०वर्दी—पु. खलाशी; नाविक; खारवा; नावाडी. [फा. दर्या-नवदेई] ०विस—वि. समुद्रकांठचा. 'दर्याविस ताळकें मजकूरचे...'—समारो २.२.

दर्याफ्त-स, दर्याफती-सी—खी. आकलन; समजणूक; चवकशी; निर्णय; शोध; निकाल; समजावणी; खात्री. 'दक्षिणेतील एजंट याजकडे सर्व सरंजामांची दर्यासी होऊन वर्गवारी करण्यास आरंभ झाला.'—इनाम ४२. [फा. दर्याफ्त]

दर्यावणे—सक्ति. (व.) वैलगाडी जोराने पळविणे; दवडाविणे; धावडणे. [म. दवडणे—दवरणे; हि. दवडाना]

दर्याजकरी, दर्याजा, दर्याशी, दर्यान—दर्याजकरी इ० पहा.

दर्या—खी. पळी; चाद. [सं.]

दर्यावचें—सक्ति. (गो.) भय वाळणें; क्षिति वाळणें. [सं. दर=भीति]

दर्श—पु. १ अमावास्या. २ या दिवशी करावयाचे श्राद्ध. [सं.] ० पूर्णमास—पु. तैत्रामि (अभिहोत्र) धारण करणाऱ्या अभिहोत्र्याने पौर्णिमा व अमावास्या यांच्या नंतरच्या प्रतिपदेस करावयाचा याग.

दर्शक—वि. १ दाखविणारा; सांगणारा. २ (वीजगणित) घात-प्रकाशक. ३ पाहणारा; प्रेक्षक; परीक्षक. ४ शास्त्र, कला इ० चा ज्ञाता; तज्ज्ञ; मर्मज्ञ. [सं.] ० सर्वनाम—न. नामाच्या मागे येणारा नामाचा निदर्शक शब्द; हा; तो. जसे:—' हा घोडा चांगला आहे. ' ' तो मनुष्य चालतो आहे. '

दर्शन—न. १ अवलोकन; पाहणे. २ स्वप्न; दृष्टांत. ३ धर्म-संबंधी अथवा तत्त्वज्ञान संबंधी सद्वा पंथ. सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा. या शिवाय बौद्ध, जैन इ० मते. ' न कळसी दर्शना धांडोळितां. '—तुगा ९२५. ४ (देव, देऊळ इ०ची) भेट; पाहणे; अवलोकन. ५ (ल.) दृष्टि. ' ना ना मावळतेनि तपने. नेइजती लोकांची दर्शने. '—झा १५. ३६६. [सं.]

—(दृष्टि)—खी. (नृत्य) विशिष्ट वस्तूकडे विशिष्ट तऱ्हेने पाहणे. याचे पुढील आठ प्रकार आहेत.—साचीकृत, अनुवृत्त, आलोकित, विलोकित, उल्लोकित, अवलोकित, प्रलोकित इ०. ० कोन—पु. (ज्योतिष) दोन दर्शनरेषा मिळून झालेला कोन. पट्टि—खी. दार, खिडकी इ० च्या वर नकशी केलेली लांकडाची पट्टी. ० प्रतिभू—पु. जामीन; हमीदार. ० रेखा—खी. (ज्योतिष) एखाद्या पदार्थाकडे पाहत असतां डोळ्यांपासून पदार्थापर्यंत काढलेली जी रेखा ती. ० संतुष्ट—संतोष—वि. केवळ दर्शनाने तृप्त झालेला. ० संतोष—खी—वि. १ देखणा; डौली; चांगला दिसणारा. २ (ल.) कपाळकरंटा; देखणा पण कुचकामाचा; पोकळ दिखाऊ. ३ दर्शनाने तृप्त.

दर्शनी—वि. १ पाहण्यासंबंधी. २ देखणा; सुंदर; आल्हादजनक सुंदरा; दर्शनसंतोष. ३ दिखाऊ; देखाव्यासाठी केलेला. जसे:—दर्शनी—घडी—खिडकी—दार—लुगडे इ० ४ समोरील; पुढील; अगदी समोर दिसणारी (वस्तु). ' दर्शनी भित, बाजू. ' ० अंग—न. १ शको. ४. २७

वस्तूची चांगली, सुरेख बाजू. २ दिसणारी, पुढील, समोरील बाजू. ३ (ल.) दिखाऊ बाजू. ० काम—न. दिखाऊ, सुरेख, डाम-डौलाचे किंवा शळकफळक काम; समोर दिसणारे काम. ० दर-वाजा—पु. पुढचा दरवाजा; महाद्वार. ० देखावा—न. (वास्तु.) पुढील बाजू, समोरील दृश्य भाग. फॅट इलेव्हेशन या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. ० पट्टी—खी. दर्शनपट्टी पहा. ० भित—खी. पुढची भित. ० हुंडी—खी. पहाण्याबरोबर पटविण्याची हुंडी.

दर्शनीय—वि. पाहण्यासारखे; सुरेख; सुंदर; प्रेक्षणीय; मनोहर. दर्शविणे, दर्शविणे—वखि. १ दाखविणे; भासविणे; जाणविणे (अस्पष्टपणे, असंदिग्धपणे). २ सुचविणे; खुणाविणे; अंदाज करणे; अटकळ बांधणे; निर्देश करणे; समजाविणे; बरबर दाखविणे (अन्योक्तीने, संकेताने). [सं. दर्शन] दर्शित—वि. पाहिलेले; दाखविलेले. [सं.] दर्शी—वि. पहाणारा; द्रष्टा; दाखविणारा. (समासांत) गुण—छिद्र—दूर—दोष—परिणाम—सूक्ष्म—तत्त्व—दर्शी. [सं.]

दळ—न. १ पान; दळ. २ फुलाची पाकळी. ३ भाग; हिस्सा (विशेषतः अर्धा). ४ सैन्य; लष्कर. [सं.] दळणे—अक्ति. द्वेप करणे. —मनको [दे.] दळपट—वि. मजबूत; बळकट; धिप्पाड; सशक्त (माणूस, जनावर); टिकाऊ; मजबूत; भक्कम; अवाढव्य (इमारत, खांब, कापड); जंगी; राक्षसी; जाड (पोळी, वस्तु). [धिप्पाड]

दळदळ—खी—खी. १ पाणथळ जमीन; रुपण; रेवण; चिथिड; चिखलाची जमीन. २ पाणथळपणा. —किवि. (ना.) लटलट हालत; थरथर कांपत. [हि.] ० गें—अक्ति. थरथर, लटलट हलणे; कांपणे. (पातळ सरस, पाक, रुपण, तत्कपोशी केलेली जमीन, मिजविलेले पीठ, थलथलीत मांस इ०). दळदळाट—पु. १ पावलांनी तुडविण्याचा आवाज (जनावर, माणूस इ०कांच्या). २ अतिशय दळदळीतपणा. दळदळीत—वि. १ दळदळीने युक्त (जमीन). २ (ल.) शिथिल; लटलट हलणारे (शरीर); थलथलीत (मांस); फोपशा.

दळणे—अक्ति. द्वेप करणे. —मनको [दे.]

दळदळ—खी—खी. १ पाणथळ जमीन; रुपण; रेवण; चिथिड; चिखलाची जमीन. २ पाणथळपणा. —किवि. (ना.) लटलट हालत; थरथर कांपत. [हि.] ० गें—अक्ति. थरथर, लटलट हलणे; कांपणे. (पातळ सरस, पाक, रुपण, तत्कपोशी केलेली जमीन, मिजविलेले पीठ, थलथलीत मांस इ०). दळदळाट—पु. १ पावलांनी तुडविण्याचा आवाज (जनावर, माणूस इ०कांच्या). २ अतिशय दळदळीतपणा. दळदळीत—वि. १ दळदळीने युक्त (जमीन). २ (ल.) शिथिल; लटलट हलणारे (शरीर); थलथलीत (मांस); फोपशा.

दळन—न. १ दळणे. २ फोडून तुकडे करणे; पीठ करणे; चुराडा करणे. [सं.]

दळवादळ—न. सैन्य अथवा ढग यांचा जमाव; प्रचंड सेना-समूह. (कि० पडणे; जमणे; निघणे; भरून येणे). दळवादळ डेरा—पु. मोठा व शृंगारलेला डेरा (लष्करी अधिकाऱ्याचा). —वि. मोठा; भव्य; जंगी; प्रचंड; अनेक वस्तुंनी भरलेला. उदा० ' दळवादळ-डेरा-कारभार-कारखाना. [हि. दळ-वादळ; फा. दिल्वादळ]

दळमंज(ग)न—न. १ घोड्यांचे अशुभ चिन्ह; यांत तोंडावर (किंवा पुढ्यावर) पांढरा पट्टा असून त्यांत काळा किंवा तांबडा भोंवरा असतो. या अशुभ चिन्हामुळे घन्याची संपत्ति नष्ट होते अशी समजूत आहे. २ (ल.) दुर्दैवी; फुटक्या नशीबाचा (माणूस). [सं.]

दळमंज(ग)न—न. १ घोड्यांचे अशुभ चिन्ह; यांत तोंडावर (किंवा पुढ्यावर) पांढरा पट्टा असून त्यांत काळा किंवा तांबडा भोंवरा असतो. या अशुभ चिन्हामुळे घन्याची संपत्ति नष्ट होते अशी समजूत आहे. २ (ल.) दुर्दैवी; फुटक्या नशीबाचा (माणूस). [सं.]

दळमंज(ग)न—न. १ घोड्यांचे अशुभ चिन्ह; यांत तोंडावर (किंवा पुढ्यावर) पांढरा पट्टा असून त्यांत काळा किंवा तांबडा भोंवरा असतो. या अशुभ चिन्हामुळे घन्याची संपत्ति नष्ट होते अशी समजूत आहे. २ (ल.) दुर्दैवी; फुटक्या नशीबाचा (माणूस). [सं.]

दलभार—पु. १ सैन्याचा समुदाय; सर्व सैन्य; शक्ति; जोर; बळ. २ पायदळ (अश्व-गज-भार या प्रमाणें). [सं.]

दलशिंंगार—पु. जीनगर, सैन्यांतील घोड्यांचे खोगीर व चामड्याची कामें करणारा. [सं. दल+शिंगारी]

दलान—न. दिवाणखाना; दालन. [फा.]

दलामालकी—स्त्री. १ दुसऱ्याच्या कामांत, धंद्यांत विन-फायदेशीर ठवळाढवळ किंवा भागीदारी; हात घालणें. २ लांडा कारभार; फाजील लुडबुड. ३ त्रासदायक काम; कंटाळा येण्या-जोगी खटपट; बारीकसारीक त्रास. [दलाली+मालकी]

दलाल—पु. अडत्या; मध्यस्थ; गिऱ्हाईक व दुकानदार या उभयतांचा व्यवहार मध्यस्थपणें चोलाचालीनें साधून देणारा माणूस. [अर. दलाल] म्ह० दलालाच्या अंगावर घोडे पडत नाहीत= खालचा अधिकारी मुख्य अधिकाऱ्याच्या कामासाठीं जबाबदार नसतो. **दलाली**—स्त्री. १ अडत्याचें काम. २ त्याची मजूरी; अडत; अडतीची मिळकत. ३ माल वजन करण्याकरितां, माप घेण्याकरितां पडलेला कर; जकात. [फा.]

दलित—वि. १ दळलेलें; भरडलेलें. २ फोडलेलें; तुकडे केलेलें; चुरडलेलें; मोडलेलें. ३ तुडविलेले, खाली ठेवलेले, चेपलेले, दाव-लेले-हलकी जात, वर्ण; इ. डिप्रेस्ड क्लासेस यास प्रतिशब्द. [सं.]

दलिदूर—वि. (व.) १ दुरिद्री. २ चिक्कू. [सं. दुरिद्र; हि.] **दलाना-वाडा**—पु. १ (ना.) मिथारचोट माणसाचें घर. २ कंजुषपणाचा कारभार.

दलेल—स्त्री. (व.) शिक्षा; दंड; अद्दल. [अद्दल ?]

दलोर्स—पु. (गो.) नारळाचा पाणी घालून काढलेला रस, दूध. [सं. दल+रस]

दळें—न. दळें पहा.

दव—पु. १ वणवा; दावानल. २ अरण्य; वन. [सं.]

दव—न. १ हिमंतुषार; दहिंवर; रात्रीच्या समर्थी जमीनी-मध्ये गारठा उत्पन्न होऊन हवेंतील आर्द्रतेमुळे भूतलावर थेंब पडूं लागतात ते. २ दलदलीत जमीनीपासून निघणारा पाझर. [सं. दव]

दवकार—न. (गो.) देवाच्या नांवाने घातलेलें ब्राह्मणभोजन.

दवचार—पु. (गो.) एक पिशाच. [देव+चार-चाळा= पिशाच]

दवड—स्त्री. धाव. दौड पहा.

दवडणें—उक्ति. १ पळणें; धावणें; शीघ्र गमन करणें. २ भरधाव धावण्यास लावणें; घालविणें; जवरदस्तीनें दामटणें; तावडतोव रवाना करणें (निरोप, पत्र इ०). ' श्रीनें रक्षक देवर शुचिभक्त परंतु दवडिला रागें । ' —मोरा परंतुरामायण अरण्य २३. १. १३३. ३ सोडून देणें; फेंकून देणें; उधळणें; नासणें; उडविणें. ४ (ल.) (चांगलें नांव, कीर्ति, पैसा) गमाविणें;

घालविणें; हरविणें; नाहीसें करणें. (दूषण, संकट, रोग, दिवा) काढून टाकणें; नाहीसे करणें. ' असता दीपु दवडिजे । ' —ज्ञा १. २४७. [सं. धाव; हिं. दवडाना, दवडना] १ म्ह० तोंडावाटे काढावें आणि देशांतरास दवडवें. २ म्ह० हातचें दवडा आणि पळत्याचे पाठीस लागा. दवडा-दवड-दवडी—स्त्री. धावाधाव; निकडीचें पाठविणें; रवानगी; धांवपळ.

दवंडाळ—वि. (वायकी) गप्पिष्ट; वाताड्या. [दवंडी]

दवंडाळणें—अकि. (व.) भलतीकडे झोके खाणें; मार्गेपुढे करणें. ' पाळणा दवंडाळतो. ' [दंडळणें]

दवंडी—स्त्री. १ डांगोऱ्याचें डोलकें; डांडोरा. २ (त्यावरून) जाहीर करण्याची बातमी. ३ (ल.) प्रसिद्धि; वत्रा; दुर्लोकिक; डांगोरा; जाहीरनामा. [सं. डिडिम=एक वाद्य; हिं.] **दवंड्या**—पु. दवंडी पिटणारा.

दवणशीर—स्त्री. टांचेवरची मोठी शीर; धोंडशीर.

दवणशेवती—स्त्री. शेवतीची एक जात. हें झाड वीत-दीड वीत उंच वाढतें. याचें पान नक्षीदार असतें. यास वास फार असतो; पिवळी व पांढरी अशा हिच्या दोन जाती आहेत. फूल गेंदाप्रमाणें असतें. [दवणा+शेवती] **दवणशेवतें**—न. दवण शेवतीचें फूल.

दवणा—न. १ एक सुवासिक वनस्पति; याचा सुगंधी पदार्थांत उपयोग करतात; पानें गाजरच्या पानांसारखीं असतात. वास फार उग्र. याचीं झाडें घराच्या आसपास लावल्यानें घरांत सर्प येत नाही. सर्पाच्या विषावर दवण्याच्या मुळ्या व पानें खावीत अगर रस काढून घ्यावा; गुरासही गुण येतो. २ चैत्र महिन्यांत दवण्यानें कुलदेवतेची पूजा करण्याचा विधि. ' आज आमचे घरीं दवणा आहे, तुम्ही जेवावयास या. ३ गांडवळ; काडू. ' दुतांडें दवणें श्रावण मासीं । मायूं गेलें शेषकन्येसीं. ' [सं. दमनक; का. दवन] **पुनव-पोर्णिमा**—दवणा अर्थ २ पहा.

दवणा, दवा—पु. (वि.) १ गुरांचा दलाल. २ नाइकिर्णीच्या पाठीमागे वायें वाजविणारा माणूस. **दवणेगिरी**—स्त्री. (गो.) कुंठिणपणा.

दवणें—न. दवणा अर्थ ३ पहा.

दवणें—न. (गो.) दवंडी.

दवदव—स्त्री. दगदग; त्रास; खस्त; काळजी; दुःख; परिश्रम. (कि० काढणें; करणें; पुरवणें; पाडणें; निघणें). [देव । देव ! फा. दवादौ-दव=श्रम, कष्ट !]

दवना—पु. दवणा पहा.

दवपण—न. (गो.) अंगांत वारें आल्यासारखें करून जें देव-कृत्य करतात तें. [देव+पण]

दवरचें—अकि. (गो.) ठेवणें; राखणें.

द्वरणे—न. (गो. कों.) रस्त्याच्या वाजून ओझीं ठेवण्या-
करितां वांधलेला ओटा, कट्टा.—अकि. (कों.) (ओझें) खालीं
ठेवणे.

दवलत, दवलतज्यादा, दवलतदार—दौलत इ० पहा.

दवली—स्त्री. (कु.) नारळाच्या नरोटीची पळी; डवली;
डाव. [डवली]

द्वैत्रूपण—न. (गो.) त्रैवैकल्य. [देव]

दवा—स्त्री. औषध; औषधीद्रव्य. [अर. दवाअ] ०खाना-
पु. औषधालय. [फा.] ०दारू—स्त्री. औषधपाणी. [हिं.]

दवात—स्त्री. (काशी) दौत. [अर.]

दवादवी—पु. १ जासुद; हर्कारा. २ आचारी; पाकपरिकर्मी.
[फा. दवादव्=धांवाधांव]

द्वारणे—अकि. दवानें दमट होणे. [दंव]

द्वारा—पु. दवामुळें पिकणारे सावे. [दंव]

दवाली—स्त्री. (व.) उमेद; ईर्षा. 'मग त्यानें दवाली उच-
लली व काम शेवटास नेलें.' [फा. दवादव=श्रम]

दवासन—न. १ घोड्याच्या गळ्यांतील दोहीकडे वांधावयाचें
चन्हाट; गळवंद. २ (ल.) आडकाठी.

दव्हणे—अकि. (व.) (गुरांची) धार काढणे. [दोहणे]

दश—वि. दहा संख्या. (समासांत) दश-रात्र, दशावतार,

दश-दिशा. [सं. ग्री. डेकें; लॅ. देसेम्; गॉ. तैहुन; आर्मी. डेक;
हिब्रू. देअम्; लिथु. देसिथिसु; स्ला. देस्यति; फ्रें. जिप्सी देश;
आर्मेनियन लसे] दशक—पु. १ दहांचा समुदाय. २ (गणित.) घेत-

लेले-धरलेले दहा. ३ दर शेकडां दहा. दशक चढविणें—वचस्व

स्थापणें, वसविणें. दश-कंठ-कंधर-ग्रीव-मुख—पु. रावण.

[सं.] ०कामजवयसन—न. काम (इच्छा) यापासून उत्पन्न

होणारे दहा दुर्गुणः—शिकार करणें, जुवा खेळणें, दिवसां निजणें,

शिव्या देणें; रांडबाजी, दारू पिणें, नाचणें, गाणें, खेळणें, ढोंगी-
पणा इ०. ०ग्रंथ—पुअव. वेद व त्याचीं उपांगें; संहिता, ब्राह्मण,

आरण्यक, आणि शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निघंटु, निरुक्त, छंद,

ज्योतिष. [सं. दश+ग्रंथ] ०ग्रंथी—वि. वरील दशग्रंथ पढलेला.

०दानें—नअव. दहा दानें; गो, भूमि, तिल, सुवर्ण, घत, वस्त्र, धान्य,

गूळ, लवण (मीठ), रुपें. ०दिशा—स्त्रीअव. या पुढील प्रमाणें

आहेतः—पूर्व; पश्चिम, दक्षिण, उत्तर या मुख्य दिशा, व आग्नेयी,
नैऋत्य, वायव्य, ईशान्य या चार उपदिशा, आणि ऊर्ध्व व

अधोदिशा. —क्रिवि. सर्व दिशांना—वाजुना; सर्वत्र; चहुंकडे (क्रि०
पळणें; फाकणें). ०देह—पुअव. (वेदांत) दहादेह. 'चारी पिंडीं

च्यारी ब्रह्मांडी. ऐसी अष्ट देहाची प्रौढी। प्रकृतिपुरुषांची वाढी।
दशदेह वोलिजे।'—दा ८.७.४१. ०नाडी—स्त्रीअव. (योग.)
दहा नाड्या; इडा, पिंगला, सुषुम्ना, गांधारी, जीवनी, दशतुंडी,

दीक्षा, वाणदशा, संखिनी, आणि सौक्षिणी या दहा. —कथा ७

३. ८६। ८७. ०नाद—पुअव. चिणी, चिचिणी, घंटा, शंख, तंत्री,

ताल, वेणु, मृदंग, मेरी व मेघ (याचा नाद, स्व). 'तया

कमळाच्या सुगंधें। जीवभ्रमर झुंकारे दशनादें।'—स्वादि ९.५.३६.

०नाम संन्यासी—पुअव. गिरी, पुरी, भारती, आनंद, चैतन्य,

पर्वत, सागर इ० संन्याशाचे दहा पंथ. ०पाद—पु. कुरली, झिंग्या-
खेकडा इ०. दहा पायांचे कीटक, प्राणी. (इं.) डेकेंपोडा. ०पिंड—पु.

अव. मृत मनुष्यास पहिल्या दिवसापासून दहा दिवसपर्यंत दररोज

एक किंवा दहाव्या दिवशीं एकदम बावयाचे भाताचे दहा पिंड.

०सुजी—स्त्री. दहा हातांची दुर्गादेवी. ०मुख—पु. रावण. ०मूळ—

न. दहा वनस्पतींच्या मुळांपासून केलेलें औषध हीं मुळेः—वेल;

टाकळा, टेद, शिवण, पाडळ, साळवण, गोखरू, पिठवण, डोरली व

रिंगणी अशीं आहेत. ०रथ ललिता—रथ थळी—स्त्री. आश्विन

कृष्ण चतुर्थीच्या रात्रीं करावयाचें एक व्रत, तत्संबंधीं गणपतीपूजन.

०रात्र—न. दहा दिवस, रात्री; दशाह. ०वंत—पु. (शीखधर्म)

स्वतःच्या उत्पन्नाचा धर्मासाठीं एकदशांश भाग बावयाचा. ०विध-

वि. दहा प्रकारचें. ०हरा—हार—पु. दशाहरा पहा. दशम-

वि. दहावा. दशमग्रह—पु. (विनोदानें) जांवई. दशम-

द्वार—पु. (योग.) १ पोत; एखादी खम वाहण्याकरितां उघडी

रहावी म्हणून तीत जी वात घालतात ती. २ ब्रह्मरंध्र (शरीरास

नज द्वारे आहेत तीं सोडून टाळवरील). ३ (सांकेतिक) गुद. दशम-

भ्रांती—स्त्री. मोजतांना एखादा मनुष्य आपणा स्वतःस विसरतो

त्यावेळीं म्हणतात. गोष्टीत दहाजणांची मोजणी करतांना मोजणारा

स्वतःस विसरला त्यावरून). दशमानपद्धति—स्त्री. मेट्रिक

सिस्टिम या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. या पद्धतीत मीटर हें परि-

णाम धरले जातें व इतर परिमाणें दसपटीनें अगंर दहाव्या हिस्सानें

चढत उतरत जातात. १ मीटर=१'१ यार्ड—वार. ०मांश—पु. १

दहावा भाग; दशांश. २ (ल.) टाइप या बायबलांतील इंग्रजी

शब्दास प्रतिशब्द. 'त्यानें अब्राहामापासून दशमांश घेतला.'

—इब्री ७.६. दशमी—स्त्री. १ चैत्रादि महिन्यांच्या दोन्ही पक्षां-

तील दहावी तिथि. २ दशमी दशा; मानवी जीवयात्रेचा शेवटचा

अथवा दहावा भाग. दशांक—पु. दहाचा आंकडा. दशांक चिन्ह—

न. नागाच्या फणीवरील दहाच्या आंकड्या सारखें चिन्ह. दशांग—

न. चंदनादि दहा सुगंधीद्रव्यांचा धूप. दशांगुळें—नअव. १ दहा

बोटें. 'तो परमात्मा दशांगुळें उरला.' २ आठव्या महिन्यांत

गर्भास दहा बोटें उत्पन्न होतात म्हणून गर्भवती स्त्रीचा त्यावेळीं

करावयाचा एक संस्कार. ३ दोन हातांच्या दहा बोटांत घाला-

वयाचा एक दागिना. 'पोखरें विख्या दशांगुळिं वर्ळीं गर्जोनियां

पोंचटें.'—अकक २ अनंत—सीतास्वयंवर ३९. दशांतला-

वि. ज्याचें सुतक दहा दिवस धरावें लागतें अशा नात्यांतला.

दशावतार—पुनव. मत्स्य, कच्छ, वराह, नारसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बौद्ध व कलंकी हे दहा अवतार. दशावतारी—र-पु. १ वरील दशावतारांचें सोंग घेणारा, नाटक करणारा. 'खेळतां नेटकें दशावतारी।'—दा ६.८.११. २ वरील दशावतारांचीं ज्याच्यावर चित्रे आहेत अशा खेळण्याच्या गंजिफा. याचाच चंगकांचनी हा एक प्रकार. दशावधानी—वि. एकाच वेळीं अनेक गोष्टींचें व्यवधान ठेवणारा. दशांश—पु. दहावा हिस्सा. दशांश अपूर्णक—पु. (गणित) दहा किंवा त्याचा कोणता तरी घात, ज्या अपूर्णकाचा छेद असतो तो. दशांश-गुणाकार—भागाकार—मिळवणी—वजाबाकी—भांजणी—त्रैराशिक—पंचराशिक—पु. दशांश अपूर्णकांचा गुणाकार, भागाकार इ०. दशांश चिन्ह—न. अमुक संख्या दशांश अपूर्णक आहे हें दाखविण्यासाठीं त्या अपूर्णकाच्या मार्गे केलेलें (°) असें चिन्ह. दशाह—पु. १ सुतकाचे दहा दिवस. २ दहा दिवसांचा काळ. दशाहरा—हार—पु. १ ज्येष्ठ शुद्ध दशमी. या दिवशीं गंगा अवतरली. या दिवशीं बहुधा पुढील दहा योग येतात. ज्येष्ठमास, शुक्लपक्ष, दशमी, बुधवार, हस्तनक्षत्र, व्यतीपात, गर करण, आनंद योग, कन्येचा चंद्र व वृषभेचा रवि. २ ज्येष्ठशुद्ध प्रतिपदेपासून दशमीपर्यंतच्या दहा दिवसांचा काळ व त्यांतील गंगोत्सव. दशैद्रिये—नभव. पांच ज्ञानेंद्रिये (डोळे, कान, नाक, जीभ व त्वचा) आणि पांच कर्मेन्द्रिये (हात, पाय, वाणी, गुद व उपस्थ) मिळून दहा इन्द्रिये. दशोपनिषदे—नभव.—ईश, केन, कठ, मुंडक, मांडूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक व प्रश्न.

दंश—पु. १ नांगी मारणें; डसणें. २ चावा, डांस. ३ (ल.) सुद्धा; खोंच; वर्म; मर्म (भाषणाचें कामाचें). 'हा दंशु जंव नये हातां।'—झा ९.१३६. ४ (ल.) आकस; डाव; सुरस; अदावत; झाडवैर. ५ (ल.) ग्रंथांतील कठिण भाग; गुढाभिप्राय. ६ डांस; वनमक्षिका. 'कौरवमत दंश मशक विजयधनुर्वलि काय ती चवरी।'—मोभीष्म ११.५३. [सं.] दंशक—वि. डसणारा. दंशन—न. चावा; डसणें; दंश. दंशित—वि. चावलेला; डसलेला. दंशी—वि. १ चावणारा. २ मत्सरी; खुनशी; मनांत द्वेष धरणारा; डंखी.

दशकु—पु. दहांचा समुदाय—दशक. 'तेवींचि दशकुही मेळ विजे। महातेजांचा।'—झा ११.२३९. [दश]

दशन—पु. दांत. [सं.]

दशमी—खी. कणीक अथवा जोंधळे, बाजरी इ० च्या पीठामध्ये दूध घालून केलेली भाकरी; ही फळांचे रसांत पीठ मिजवून किंवा पीठ भाजूनहि करतात (ओवळयानें खाण्यास पूर्वी ही चालत असे). [सं. दड्=भाजणें]

दशमी—दहावी तिथी. -वि. दहावी. ०दशा—खी. माणसाच्या आयुष्यांतील शेवटची अवस्था.

दशा—खी. १ अवस्था; स्थिति. २ आयुष्यांतील वाल्य, तरुण्य इ० अवस्था, स्थिति. ३ दैन्य, अडचण, दुःख, त्रास इ०ची स्थिति; वाईट दिवस. 'आतां तेचि करंटा म्हणतील मला असी दशा आली।'—मोर्कर्ण ६.२४. ४ (ज्योतिष) जन्मकाळीन ग्रहांची स्थिति; सुखदुःखादि फल प्राप्त होण्यास कारणीभूत ग्रहांची स्थिति; उदा० मङ्गदशा, अंतर्दशा पहा. ५ दशीचें अवकापडाचे न विणलेले शेवटचे दोरे, सुतें. उदा० दशाचें पागोटें, धोतर. [सं.] ०वंचप—अकि. (गो.) निलाजरा होगे.

दशाश्व—पु. चंद्र. -शर. [सं.]

दशी—खी. कापडाच्या टोंकाचा न विणलेला दोरा, सुत. (विणकाम) रकटनच्या पुढें चार वोटे नुसता असलेला उभार. [सं. दशा] म्ह० कांढयाची दशी आणि पासोड्या ऐशी=एक कांढयाची दशी ऐशी पासोड्यापेक्षां थंडी निवारण्याच्या कामी अधिक असते. ०चाहणें—शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशीं चंद्राकडे जुन्या-वस्त्राची दशी फेकतात व जुने वस्त्र घे व नवे वस्त्र दे असें म्हणतात ती क्रिया. दशांचें पागोटें—न. सुट्या दशा असलेलें पागोटें. दशीर—खी. (गो.) दिव्यांतील वात.

दधु—वि. चावलेला. [सं.]

दस—वि. दहा. [सं.] म्ह० १ दसकीलकडी एका बोजा=प्रत्येकांन थोडथोडा हात भार लाविला तरी सर्वांमिळून मोठें कार्य होतें. २ दस गेले पांच उरले=आयुष्याचा बराचसा भाग गेला व थोडा राहिला. दसक—पु. दहांचा समुदाय. ०दोनबारा—पुनव. फांशांवरील वारांचें दान (दोहोंवर पांच पांच व एकावर दोन ठिपके). ०नहाण—व्हाणें—न. लग्नानंतर दहाव्या दिवशीं जोडप्यास घालावयाचें अभ्यंग स्नान. ०नामा—पु. पंचामार्फत चौकशी. ०पिंड—दशपिंड पहा. ०प्यादा—दोन फांशांवरील प्रत्येकीं पांच व एकावर एक असें मिळून अकराचें दान. दसक—पु. (अंकगणित) १ हातचे घेतलेले दहा. २ वरचष्मा; वरचढपणा; वचक; वर्चस्व. (कि० चढणें; घेणें; ठेवणें; बसविणें; चढविणें; बाळगणें). दसम—खी. (गो.) दशमी तिथि. दसरात पंचरात—खी. एक प्रकारचें दिव्य; यांत फिर्याद किंवा साक्ष दिल्यानंतर दहापांच दिवसांत फिर्यादीचीं मुलें किंवा गुरेदोरे मेळीं तर तो खोटा व न मेळीं तर खरा समजून चौकशी करण्यांत येई. ०वंदन—न. दसनहाण पहा.

दसकत—खी. दसकत पहा.

दसकां—वि. (गो.) १ दोन्ही पक्षांतफें खेळणारा. २ चहाडखोर.

दसडी—दसोडी पहा.

दसरंग—पु. (कुस्ती) एक डाव; आपणाला कोणी खाली घातल्यास आपला एक हात जोडीदाराचे पोटाखाली घालून आपण त्याच बाजूने फिरून जोडीदारास चीत करणे. आपला एक पाय जोडीदाराच्या पिंडरीवर घालून जोडीदाराची पिंडरी आपल्या त्याच पायाच्या पंज्याच्या सांध्याने धरावी व आपण त्या बाजूने फिरून जोडीदारास चीत करावे.

दसरा—पु. आश्विन शुद्ध दशमी; विजयादशमी; हिंदूंचा एक मोठा सण. या दिवशी राम, रावणावर चढाई करण्याकरितां निघाले म्हणून, तसेंच हा देवीचा सण आहे म्हणून नवरात्र सारल्यावर या दिवशी शमीचे व शस्त्रांचे पूजन करून मोहिमेवर जावयाचे असा मराठेशाहींत क्रम असे. [सं. दशाह] म्ह० दसऱ्यांतून जगेल तेव्हा दिवाळीचा दिवा पाहील. ०झडापट्टी—खी. दसऱ्याच्या दिवशी नवीन निशाण उभारावयाचे असते त्याबद्दलचा कर. ०पट्टी—खी. १ दसऱ्याच्या दिवशी वसविलेला जमावंदीचा हप्ता. २ दसऱ्याच्या खर्चाकरितां निराळा काढलेला देवस्थानच्या उत्पन्नाचा भाग. ०बक्रा—पु. १ दसऱ्याच्या दिवशी बळी बावयाचा वोकड. २ दसऱ्याच्या दिवशी पाटील, कुळकर्णी यांचा हक्क म्हणून बावयाचा वोकड अथवा बकरें. **दसऱ्या वाजप—पु.** एक मोठे वाय (दसऱ्याला वाजणाऱ्या पुष्कळशा वाद्यांच्या नादावरून).

दसाडे—न. १ दशी पहा. २ तेलाच्या घाण्यातील तेल पुसून काढण्याकरितां केलेला सुताचा, कापसाचा बोळा; जाडेभरडे कापड. [सं. दशा]

दसोडी—खी. (निदाव्यजक) कापडाची, वस्त्राची दशी. 'तुका म्हणे तुशी नलगे दसोडी।'—तुगा ८४७. 'तोडावे जेंवि लीलेने केवलाच्या दसोडिला।'—मो. अंबरीषाख्यान २३ (नवनीत पृ. ३६३). [सं.]

दस्कत, दस्खत—नखी. १ हस्ताक्षर. २ सही; निशाणी. 'त्याजवरी शिक्षा दस्कत तुम्ही करीत जाणें.'—वाडवावा १.१४७. ३ हस्ताक्षराचे पत्र. [फा. दस्त+खत]

दस्कला—पु. चामड्याचा बंद. [अर.]

दस्त—पुन. १ कर; पट्टी; सारा. २ (गंजीफा) हात (चार पानांचा). ३ (ल.) तावा; हक्क; सत्ता; अधिकार; अम्मल. 'ढोळेक्षांक करून तसेच देशास कजिया सोडून यावे तर तमाम दस्त उठेल.'—रा ३.१४९. ४ (जुन्या कागदपत्रांत) हात. ५ (व.) जुलाब; ढाळ. ६ शेला; दुपट्टा. ७ कैद. 'दस्त करा शिवराजाला।'—ऐपो १४. [फा. दस्त=हात] **दस्त करणे—**जवरीने घेणे; पकडणे; कैद करणे; जिवंत धरणे. सामाशब्द—**०अंमल—पु.** गांवचा वसूल, हिशेब. **०ऐवज—पु.** (कायदा) अक्षरे, अंक किंवा खुणा या साधनांनी पुरावा म्हणून उपयोग व्हावा या इराद्याने कांहीं गोष्ट व्यक्त केली आहे असा लेख; हातचा

कागद; प्रमाणपत्र; हक्कपत्र; कवाळा; करारनामा; सही; ज्याच्या योगाने एखादा मनुष्य कायद्यांत बांधला जातो अशी कोणतीहि गोष्ट (लेख, तोंडी वचन, खुण, हमी, लिहिलेला कागद इ०). (इं.) डॉक्युमेंट. [फा. दस्त=आवीझ] **दस्तक—न.** १ परांना. २ (कु.) तोंडी अगर जवानी पुरावा. ३ जकातमाफीचे सरकारी पत्र. ४ आज्ञापत्र. 'मागीं मुजाइम न होतां सुखरूप जाऊं देणें म्हणोन दस्तक.'—वाडवावा २.१४५. [फा.] ०खत—न. १ हातचा लेख; सही. २ राजाची सही. ३ सही, शिक्षा किंवा तो करण्याचा अधिकार. ०खत दस्तर—न. सव्या वेण्याची व दस्तर ठेवण्याची कचेरी. ०गिरी—खी. १ मदत; साह्य. 'ध्रीमंत माझी दस्तगिरी करतील.'—रा १.१५७. २ स्नेह; कृपा. ०गीर—वि. कैद; बंद. 'इस्मालवेग दस्तगिरीत आला.'—दिमरा २.२६. ०दराजी—झी—खी. जुलूम; त्रास. 'वाजे विलायत सिवा मल-जत नामें आपल्या दकैवजेत आणून दस्तदराजी करितो.'—रा. १६.७६. ०नी—खी. (चिलखताच्या) मुठीची दोरी. [फा.] ०बाज—पु. १ दस्तक; परवाना; कौल; अभयपत्र. २ अभयहस्त. [फा.] ०पा(पे)शी—पु. हस्ताक्षर. ०बाकी—खी. १ जमीनीचा सारा गोळा करून जमाखर्च दस्तरी दाखल न केलेली रक्कम; (मामले-दाराच्या) हाती राहिलेली बाकी; याच्या उलट शिस्तवाकी=योग्य येणें असलेली बाकी. २ शिल्लक (जवळ असलेली). ०बोसी—खी. हस्तबुवन. [फा.] ०माल—पु. भुजवस्तु—शर. ०रस्त—पु. वंदोवस्त; जस्तर. 'दस्तरस सर्व आपला आहे.'—ऐटी २.७२. ०रमाल—पु. खिशांतील हातरमाल. 'वैराग्याच्या वेगाने फडकणाऱ्या भगव्या झेंड्याला दास्तवाजाचे तोंड पुसण्याचा दस्त-रमाल केला.'—गडकरी—राजसंन्यास ७५. [फा. दस्त+रमाल] **दस्तकी—पु.** (व.) लवाजमा, रसुम किंवा पोलिटिकल पेन्शन घेण्याची सनद ज्याच्या नांवाने असते तो (घराण्यातील मुख्य मनुष्य).

दस्तन—खी. सैन्यांतील संख्येचे विशिष्ट परिमाण; मराठ्यांच्या फौजेत ११ शिपायांची एक कुंपीन, १०० कुंपीनीची एक पलटण, ११ पलटणींचा एक कंपू, व ११ कंपूंची एक दस्तन. [फा.]

दस्ता—पु. १ चोवीस कागदांची गट्टी. २ बंदुकीचा मागचा लांकडी भाग. ३ सैन्याची तुकडी. ४ दस्त अर्थ २ पहा. ५ वस्त्रा. ६ मूठ; पकड; भाता. ७ तुंबा. [फा. दस्ता]

दस्ताकी—खी. बाकी; शिल्लक. [फा.]

दस्ताना—पु. १ हस्तत्राण; गोधाचर्म; धनुष्याच्या दोरीचा आघात हातास लागू नये म्हणून कोपरापासून बोटापर्यंतचा चामड्याचा, लोखंडी हातमोजा. २ हातचे दहा. [फा.]

दस्तायवज, दस्तावेज, दस्तैवज—पु. दस्तऐवज पहा.

दस्ताऐवजी, दस्तैवजी—वि. विश्वसनीय; प्रमाणमूत; लेखी;

दस्तऐवज होण्यासारखा (लेख, भाषण इ०). [फा.] ०वायदा-
पु. लेखी करार.

दस्तार—खी. पागोटें. [फा. दस्तार] ०श्रद्धालू-खी. पगडी
बदलून मैत्री करणें; पगडमाई होणें. ०श्रद्ध-पु. पगडीवाला. 'पल-
टणापैकीं दस्तारबंद.' -ख ८.४४०८.

दस्ताविणें—सकि. लुवाडणें; हिसकून घेणें; हात घालणें.
[फा. दस्त]

दस्ती—खी. १ चाल; रीत; मार्ग; पद्धत; तन्हा; टसा; छाप;
स्वभावसूचक अथवा ओळखण्याचा विशेष; ऐट; लक्षण; पद्धत.
'त्याची दस्ती नाही कोणाला.' -ऐपो ३२६. २ (कुस्ती)
पवित्र्यानंतरची सलामी. (कि० करणें). ३ दस-याचा नजराणा.
[फा. दस्त=हात]

दस्ती—वि. सरकारी कर वसविण्यास योग्य (झाड, शेत
इ०). [फा. दस्त=हात] ०बाद-वि. कर माफ असलेला. ०वृज-
खी. गंजिफांच्या खेळांतील एक शब्द.

दस्तुरी—खी. १ मजुरांना काम मिळवून देण्याबद्दल घेत-
लेली अडत; कर; जकात. २ रस्तापट्टी; नाकेंपट्टी; नाकें. ३ (कु.)
ओझे; सामानसुमान; वाडविछात. [फा. दस्तुर=ई]

दस्तूर—पु. १ पूर्वापार वद्विवाट; पद्धत; चाल; प्रथात. २
जकात; कर. ३ नियम; कायदा. ४ हस्ताक्षर; लेख; लेखक किंवा
त्याची निशाणी. ५ कारकुनाची सही. ६ नमुना (सरकारी काग-
दाचा). ७ परवानगी. [फा.] ०अम्मल-पु. १ सरकारी कायदा.
२ कायदेशीर शिरस्ता; वागण्याचा नियम. म्ह० दस्तूर अम्मल
कीं अम्मल दस्तूर=कायदाप्रमाणें अंमल कीं स्वतःच्या लहरीप्रमाणें
कायदा. ०खुद-वि. स्वतःच्या हातानें लिहिलेलें (पत्र, कागद इ०).
याच्या उलट कारकुनानें लिहिलेलें. [अर.]

दस्तूर—पु. पारशी धर्मग्रुत.

दस्तेकरा—पु. विड्यांचीं पानें संभाळणारा नोकर. [फा.]

दस्त्यु—पु. १ असुर. २ चोर. ३ दास [वै. सं.]

दह—अ. संख्येच्या मांडणीत उजवीकडून डावीकडे दुसरे
स्थान; दशमाचें स्थान. [सं. दश]

दहक—पु. १ शेंकडा दहा; शेंकडा १० चा दर. २ पट्टी; कर.
३ दहावा हिस्सा. ४ पत्त्यांतील दश्या; दहिल्या. ५ दसक पहा.
[सं. दशक] ०पट्टी-खी. इनाम जमीनी सोडून इनामदाराकडून
अवांतर उत्पन्नावर ध्यावयाचा कर. हा दर दहा वर्षांनीं वसूल
करतात.

दहन—पु. अभि. -न. जळणें; दाहन पहा. [सं.] दहनीय-
वि. जळण्यास योग्य; ज्वालाप्राही.

दहर—वि. (व) द्रोही. [सं. द्रोह]

दह(हि)ल्ल-ख्या—पु. (पत्त्यांतील) दश्या; १० ठिपक्यांचें
पान.

दहशत—खी. भीति; धास्ती; धाक; भय; धडकी. [अर.
दहशत]

दहा—सवि. १ एक संख्या; १०. २ (ल.) चारचौघे (लोक,
समाज). 'धर्मा होइल दहांत कुत्सा हें।' -मोभीष्म ११.७३.
[दश पहा. सं. दश; लं. डेसेम; हिं. दस; सिं. डह]

दहा—पु. दाह; जळणें. [सं. दह]

दहाक—न. एक गोंडी वाद्य. हें मोठ्या डमरूसारखें असतें.
[ध्व.]

दहाट—वि. तल्लख; जलाल; तापट; तामसी. 'अचाट जाट
ते दहाट आट काट मीळती।' -अकक २. अनंत सीतास्वयंवर २३.

[धीट?]

दहिवड—पु. एक वृक्ष.

दहिवर—पु. दंव; हिम. [दंव] ०णें=दंवयुक्त होणें; दंवारणें.

दही—न. विरजलेले दूध. [सं. दधि] दहींखाऊं कीं
महींखाऊं=मनाची संदिग्धावस्था. दहींमहीं करणें, खाणें-
टंगळमंगळ करणें; कांकू करणें. दहीं दहिकवडी-खी. खडबडीत
व अतिशय पांढरी कवडी. 'दहींकवड्या टाकून प्रश्नांचीं उत्तरे
वार्यां.' -अरुणोदय १५. दहींकाला-पु. उत्सवाच्या अखेर-
च्या दिवशीं एंका मंडक्यांत दही व लाव्हा घालून ती हंडी टांग-
तात व मग ती फोडून त्यांतील हातीं लागलेला भाग देवाचा
प्रसाद म्हणून खातात तो. दहींभात-पु. दह्यांत कालविलेला भात.
दहींहंडी-दहें(ह्यां)डी-खी. दही ठेवण्याचें मडकें. दह्याची
कवडी-खी. दह्याचा गोळा.

दहूत—खी. दस्त पहा.

दहेलज—खी. (ना.) घराच्या, वाड्याच्या प्रवेशद्वाराच्या
आंतील बाजूला असलेली खोलीवजा बैठक; देवडी. [सं. देहली]

दळ—न. १ दल अर्थ १ ते ४ पहा. २ ओंव्याचें औषधी चूर्ण.
३ सत्त्व; सार; मगज; गर, गाभा; रस (फळें, पानें, जमीन यांतील).
४ फळांतील मगज; गर; जाडी (कागद, पान, हिरा इ०ची). ५
कीट; घाण; फळांतील आठळी (टाकून देण्याची). ६ कवच
-हंफो. [सं. दल] ०खुट-पु. (विणकाम) वैलीच्या पुढचा
छुट. ०दार-वि. जाड; गिरदार; सत्त्वांशयुक्त; भरदार; कसदार
(फळ इ०). ०भार-पु. १ सर्व सैन्य. २ पायदळ. ०वयी-वई-
चायी, दळवै-वी-पु. १ सेनापती. 'असोहे आठळ. भाव राज-
ळीचे दळवई.' -कृ ६६. २ एक आडनांव. ३ हैदरच्या पूर्वीं म्हैसूर-
च्या मुख्य प्रधानाची पदवी. [सं. दलपति; दलवाही] ०वट-वटा-
पु. १ तुडविलेली स्थिति; बदैळ; तुडवणी; राबता. 'ह्या वाटेला
फौजेचा दळवटा आहे.' २ दळणवळण; एकमेकांशीं संबंध; येजा.

३ तुडवणीची खुण; माग. (कि० काढणे; लावणे; निघणे; लागणे).
 ०घाड-घाडे-पु. (काव्य) समुदाय; सैन्य; गर्दी; जमाव. 'ढांडो-
 क्तितां उपमेचें दळवाडे।' -कृ. ३८. -वि. संपूर्ण. ०वेपण-न.
 सेनापतित्व. ०शिगार-पु. दलशिगार पहा.

दळण-न. १ दळणे. २ दळावयाचें, दळलेलें धान्य; वैरण.
 ३ (राजा.) दळणवळण; डळण; परिचय; समागम. ४ (ल.)
 रेंगाळत केलें जाणारें काम. ५ आचरण. -शर. [सं. दलन] ०करी-
 करीण-पु. धान्य दळणारा-री. ०कांडण-भरडण-न.
 दळण, कांडण यांस व्यापक शब्द; मोलकरणीचीं घरांतील ढोवळ
 कामें. ०वळण-न. परिचय; जाणेंयेणें; ओळख; समागम; व्यव-
 हार. [दळण+प्रकर्षात्मक वळण=परिचय] दळणावळ, दळाई-
 छी. दळण्याची मजुरी, मोल. दळणें-सक्रि. पीठ करणे; चुण
 करणे (धान्य इ०चें). म्ह० दळील तो भरील करील तो पावील.
 दळप-न. १ (राजा.) दळणे. 'गीत जेवि दळपांत।' -मो०क०
 १२.१६. २ दळण्याचें धान्य; दळण. ३ दळण्याचें मोल; मजुरी.

दळदपट-वि. दलदपट पहा.

दळभद्रा-वि. भिन्ना; दुईवी.

दळभिड-पु. १ समुदाय. २ कांती; प्रकाश. 'आंगचेनि
 दळभिडे।' -शिशु ४०७.

दळमळ-मळणें-मळीत-डळमळ इ० पहा.

दळया, दळथा-पु. लाडू. दळिया पहा. -वि. १ दळ-
 ण्याला योग्य. (जाड व मोठा तांदूळ इ०). २ (निर्दोषी)
 वायकांची दळण कांडणाचीं कामें करणारा (पुरुष). ३ रडक्या
 (हरिदास); दळभद्रा. [दळणें]

दळवटणें-उक्रि. १ नुकसान होईलसें तुडविणें (शेत,
 जमीन) खराब होणार नाही असें तुडवून दावणें. २ मोठा होणें;
 मळणें; मळविणें (जनावरें, माणसें, इ० जाऊन रस्ता). ३ वाईट
 प्रकारां वागविणें; दामटणें (जनावर, वस्तु); कामांन, वापर-
 ण्यांन (जनावर, वस्तु) वटणीस आणणें; नरम करणें; माणसाळणें.
 ४ वहिवाटणें; संवय लावणें; आपलेसें करणें. ४ (काव्य) एकत्र.

दळा-पु. १ (कों.) डोंगराच्या कडेचा साफ केलेला व
 पेरणीसाठीं भाजून तयार केलेला जमीनीचा तुकडा (नाचणी
 धान्या करितां, भाजीपाल्याकरितां). ही जमीन नांगरतां येत
 नाही, कुदळीनें खणावी लागते. २ शेतामध्ये उंदरांनीं पाडलेलें
 वीळ किंवा त्यांनीं पीक खाल्ल्यामुळे पडलेली रिकामी जागा. ३
 (ल.) पिकामधील रिकामी राहिलेली जागा. ४ भाजीपाल्याकरितां
 वागेत वरवंडी घालून तयार केलेला तुकडा. [सं. दल]

दळों-पु. (गो.) पर्णविरहित झाड. [सं. दल]

दळाकांडा-पु. दळणकांडण; वायकांचीं किरकोळ कामें;
 आडकाम; मोलकाम. म्ह० दळाकांडा करावा आणि शिनळांचीं
 पोटे भरावीं. [दळण+कांडण]

दळिद्र-द्री-दरिद्र-द्री पहा.

दळिया-पु. दळयाचा लाडू. हा गव्हाचा रवा, भाजून त्यांत
 तूप, साखर इ० घालून करतात. [दळणें]

दळी-छी. दळा अर्थ १, २ पहा.

दळुवाई दळु-दळतांना म्हणावयाच्या ओवीचा एक चरण.
 (यावरून) रडकें गाणें, वाचणें -वि. रडया; भिन्ना; कर्तृत्वशून्य.
 [दळणें]

दळें-ळहें-न. १ दळा अर्थ १, २ पहा. २ (विणकाम)
 दळखुं व वैली यांना जोडणारी दोरी. [दळ]

दळें-न. कवच; साल; टपफल; आवरण; तरवारीचें म्यान.
 'मग देहाहतेचें दळें। सांडुनि एकेचि वेळे।' -झा १५.२५८.
 [सं. दल]

दळथा-वि. १ पंढ; रडया. २ दळून भाकर करण्याच्या
 उपयोगी मोठा करडा (तांदूळ). ३ दळया लाडू. [दळणें]

दक्ष-पु. पार्वतीचा वाप. दक्ष प्रजापति. -वि. १ हुशार;
 योग्य; कुशल; चतुर; सावध; तत्पर; समर्थ; निष्णात. 'प्रिया
 वसविली शिरीं मुनिपथीं कसा दक्ष हा।' -केका १०३. २ उजवा-
 बी-वें. 'प्रतिविध्य दक्षभुज ती (गदा) भेदुनि मुकुक्षि भेदिती
 झाली।' -मो०क० ५९.२८. [वै. सं. दक्ष=समर्थ असणें]

दक्षण, दक्षणणें, दक्षणा, दक्षणी-दक्षिण इ० पहा.

दक्षणी-दक्षिणी-वि. दक्षिणेतला; दाक्षिणात्य; (विशेषतः)
 महाराष्ट्रीय.

दक्षिण-छी. १ दक्षिण दिशा. पूर्वेकडे तोंड करून उभें
 राहिलें असतां उजव्या वाजूची दिशा. २ दक्षिणेकडील वारा. -वि.
 १ उजवा. 'लोडी घनाळ योजुनि तदक्षिणपार्श्व भूमितळ फोडी।' -
 मो०मी० १२.१०. २ दक्षिणेकडील. ३ (ल.) हुशार; कुशल;
 चपल; उदार; अनुकूल. [सं. दक्षिण; हिं. दखिन; सिं. डखिण;
 का. टेंकण; इं. डेकन] दक्षिणाचा दिवा-(दक्षिणेकडे वात करून
 लावलेला दिवा दुदैव ओढवितो यावरून) कुलाची वेअडू करणारा
 मनुष्य. दक्षिणणें-अक्रि. दक्षिणायनाच्या उन्धानें, दक्षिणे-
 कडच्या वाजून जळणें-करणें. (झाडे, फळे, इ०). (वाप्र.)
 दक्षिण बाधणें-पोफळ इ० वृक्षाचें कांडें दक्षिणायनसंबंधीं
 (दक्षिणायनातील) उन्धानें करपून जाणें. ०सुटणें-वाहणें-
 दक्षिणेकडील वारा वाहणें. सामाशब्द- ०अक्षांश-पु. विषुव-
 वृत्ताच्या दक्षिणेकडील अक्षांश. ०गोल-पु.तुळपासून मीनपर्यंतच्या
 सहा राशी; राशीषट्क. ० रवाजा-द्वार-पु. १ (यम-
 लोक त्या दिशेला आहे या वरून ल.) तुलंग; कारागृह. २
 दक्षिणेकडील दार. ३ (ल.) यमलोक. ०पालवी-जी. (कों.)
 दक्षिणेच्या वाऱ्यासाठीं व उन्हासाठीं मोकळी ठेवलेली, न
 पेरतां राखलेली जमीन. ही हलकी जमीन समजली जाते; याच्या

उलट उत्तरपाल्वी. ० मार्ग-पु. एकताल. आठ मात्रा प्रमाण. ० धारा-(कु.) दक्षिण दिशेकडून वाहणारा वारा. हा ४, ६ दिवस वाहात राहिला तर तुफान होतं. ० संगीतपद्धति-खी. ही मद्रास इलाखा व म्हैसूर संस्थान ह्या ठिकाणी प्रचलित आहे. दक्षिणांग-न. शरीराची उजवी बाजू. दक्षिणापथ-न. दक्षिण वेश; दख्खन. दक्षिणाभिमुख-वि. दक्षिणेकडे तोंड असलेला. 'दक्षिणाभिमुख निवृत्त नये वसुं नये.'-गायन-न. १ कर्क संक्रांतीपासून मकरसंक्रांती पर्यंतचा काळ. २ विपुलरेषेपासून दक्षिणेकडे सूर्याचे जाणे; सूर्याचे दक्षिणेकडे जाऊन चरम मर्यादेवर म्हणजे मकर रेषेवर पोचणे. त्या वेळेस सूर्याचा प्रकाश मागे हटत जाऊन उत्तरध्रुवापासून २३½ अंश दूर राहतो. -गायनमार्ग-पु. १ दक्षिणायनाचा मार्ग; कर्कटपासून सूर्याचा मार्ग. २ पितृलोकाचा मार्ग; ध्रुवादि मार्ग पहा. -णावर्त-वर्ती-वि. उजव्या बाजूस वळणारा, प्रदक्षिणे-प्रमाणे वळणे असणारा (शंखावरील नागमोडी रेषा, स्क्रूचे पेंच, जिन्याच्या पायऱ्या, शरीरावरील भोंवरा इ०). 'होय न तें शंखशतें जें शिव ऐकेंचि दक्षिणावर्तें ।' -मोउद्योग ४.८४. दक्षिणी-वि. दक्षिणेकडचा; दक्षिणसंबंधाचा (उत्तरहिंदुस्थानांत महाराष्ट्रीय लोकांस म्हणतात). दक्षिणोत्तर-वि. दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जात असलेला, पसरलेला. दक्षिणोत्तरवृत्त-न. एखाद्या जागेची मध्यान्ह रेषा.

दक्षिणा-खी. १ ब्राह्मणादिकांस धर्मकृत्यप्रसंगी द्यावयाचे द्रव्य; दान इ० (सोमयागांत दक्षिणा म्हणून गाई दान देत असत व त्या देतांना दक्षिणेकडून नेत त्यावरून शब्द रूढ झालेला (पुढे गार्गीच्या ऐवजी पैसा आला). २ दक्षिण दिशा. ३ व्रताची पूर्णता, सांगता. ४ (ल.) लांच; नजराणा. [सं.] म्ह० १ मात भक्षणा पोळी दक्षणा. २ पै दक्षिणा लक्ष प्रदक्षिणा=काम पुष्कळ पण मोबदला कमी.

दक्षिणाचार-पु. शाकांच्या दोन पंथांपैकी एक. यांचा आचारविधि शुद्ध व वेदांस मान्य असा मानला जातो. याच्या उलट वामाचार. [सं.] दक्षिणाचारी-वि. वरील पंथाचा अनुयायी.

दा-पु. (गो.) (वालभाषा) मार. ० फरचें-मारणें; मार देणे.

दा, दां-अ. एखाद्या संख्यावाचक शब्दास किंवा बहु, अनेक, किती, जितका इ० शब्दांना पुढे जोडावयाचा-तितके वेळां या अर्थाचा-आवृत्तिवाचक प्रत्यय. जसे:- एकदां=एक वेळ, दोनदां=दोन वेळां; तीनदां; चारदां; अनेकदां. कितीदां=किती वेळां. त्याच प्रमाणे पहिल्यांदां=पहिल्या वेळीं, प्रथम; दुसऱ्यांदां; तिसऱ्यांदां; चवथ्यांदां इ० पहिल्यांदा, दुसऱ्यांदा अशीं हि रूपे रूढ आहेत. 'पांचदां मीं आलों पण तूं भेटला नाहीस, असें म्यां कितीदां यावें?' [प्रा. दा=तावत्]

दा-(कों.) दादा या अर्थी विशेषनामास लावावयाचा प्रत्यय. दादा याचा संक्षेप. जसे:- केशवदा=केशवदादा. [दादा] दाअपसाअ-पु. पारितोषिक; दान. 'दीन्हले दाअपसाअे भाटा राओ पुसे प्रधाना मातु ।' -धवळे-पूर्वार्ध ४. [सं. दाय-प्रसाद; प्रा. दाअपसाय]

दाइण-खी. दाई पहा. 'हुजरे, जासूद, चोपदार, दाइणी वगैरे लोकांचा जुन्या कारकीर्दीत स्वतंत्र कारखाना नव्हता.' -ऐरा प्रस्तावना ४५.

दाइमी-खी. १ शाश्वती; विरस्थायीपणा; टिकाऊपणा. २ कायमची देणगी. दाईम पहा. [अर.]

दाइया-पु. इच्छा. 'इं प्रज दक्षणाचा दाइया ठेवून न होण्याचे मनसवे बांधितात व खूब मकरही जाणतात.' -रा १०.१६७. [अर.]

दाई-खी. १ लहान मुलास पाजण्याकरितां ठेवलेली खी; उपमाता. २ प्रसूतीच्या वेळीं वाळंतिणीची सुटका करणारी कुशल खी; सुईण; (इं.) नर्स; मिडवाईफ. ३ पडदा, जातिनिबंध इ० कारणां-मुळे कोर्टकचेरीत हजर राहून न शकणाऱ्या स्त्रीला शपथ देणारी व तिची जवानी घेणारी प्रारंभीच्या ब्रिटिश अमदानींतील सरकार-नियुक्त खी. ४ (गोंडी.) आई. -विवि ८.१.३. [सं. धात्री; प्रा. धाई; फा. दाया; गो. दाइ] दाईमा-खी. १ आईस. आईच्या ठिकाणी मानलेल्या, असणाऱ्या स्त्रीस उद्देशून योजाव-याचा आदरार्थी शब्द. २ (दाई न ठेवतां) आपल्या मुलास स्वतःच अंगावर पाजणारी माता. ३ (तिरस्कारानें.) नेमळट, दुर्वल खी, पुरुष. [दाई+मा=आई]

दाई(इ)ज-वि. १ एका कुळांत जन्मल्यामुळे वडिलोपार्जित मिळकतीचा वनलेला भागीदार; हिस्सेदार; दायाद; भाऊवंद. 'अवलाद अफलाद दाइज अगदीं नाही.' -वाडवावा २.३६. २ सगोत्र नात्यामुळे सुतक सोयेर-वाळगणारा; अशौचसंबंधी आस; (पुरुष, स्त्री इ०). ३ (ल.) हितशत्रु; मत्सर, द्वेष करणारा; अशुभचिंतक. [सं. दायाद] ० गोत्रज-पुंलिंग. एकगोत्रोत्पन्न आस; नातलग; भाऊवंद. [दाईज+सं. गोत्रज=गोत्रांत जन्मलेला] ० जण, दाईजण-पुंलिंग. १ (समुच्चयार्थी) वंशपरंपरागत मिळकतीतील वासदार, भाऊवंद; दायाद. (दाईजण हें रूप चुकीनें वापरण्यांत येतें). २ (समुच्चयार्थी.) (सरकारी कागदपत्रांत) वंशपरंपरा अधि-कार असलेले (सरकारी) गांवकामगार; या अर्थी 'समस्त दाईजण' असाहि शब्द रूढ आहे. [दाईज+जण=व्यक्ति]

दाईते-न. खंडणी. 'दाईते घेत होते.' -शिचप्र ३५. [सं. दाय]

दाईम-वि. कायमचा; नेहमीचा; सतत असणारा, राई-णारा; दायम. 'तूं दाईम हालखोर आहेसी.' -रा १५.३१.

‘व त्याच पत्रांत दाईम सल्लख आहे.’ -एटि ४८. [अर. दाईम्] ०कूळ-न. कायमचे, कायमची वस्ती करून राहिलेले कूळ, शेत-करी इ०. [दाईम+कूळ] दाईमो-खी. १ शाश्वती; चिरस्थायीपणा; कायमपणा; ठिकाळपणा; दायमी. २ कायमची देणगी. ३ कायम धारा. ४ जन्मठेपेची शिक्षा झालेला गुन्हेगार, आरोपी. -वि. कायमचा. [दाईम]

दाईमुदई—पुणव. वादी व प्रतिवादी. ‘हदों जन दाई-मुदई बोलाऊन आणून.’ -रा २०.६०. [अर. दाई=बोलावणारा+मुदई=तंडा करणारा]

दाऊदखानी—वि. (दाऊदखानावरून पडलेले नांव) १ एक प्रकारचा गहू. २ एक विशिष्ट प्रकारचा हार, माळ. ३ एक आड-नांव. [दाऊदखान]

दाक—खी. (गो.) द्राक्ष. [सं. द्राक्ष]

दाकवचा—ता, दाकोचा—ता, दाखवता—पु. एक चूद जात व तींतील व्यक्ति; ब्राह्मण आणि गवळीण यांच्या संवंधापासून झालेली प्रजा. डाकूता, डाकोचा इ० पहा.

दाँकाँ—पु. (गो.) पाय; (कों.) डोका.

दाखयलिपय—खी. (गो.) लपवाळपव; उडवाउडव. ‘तों माका उत्तर दिना दाखयलिपय करतां.’ [दाखविणें+लपविणें]

दाखल—वि. १ येऊन पोहोचलेला; आगत; आलेला; प्रविष्ट झालेला; शिरलेला. ‘कोणी चोरून ठेवील, आणि दाखल सरदारस जहालियानें शासन करावें.’ -सभासद २३. २ (जमाखर्च, रोजनिशी इ० कांत) नमूद; नोंदलेले; प्रविष्ट, रजिष्टर केलेले. ३ माहीत असलेला; श्रुत; ज्ञात; अवगत (विषय, गोष्ट, हकीगत) ४ समान; सारखा; प्रमाण. ‘चेऊल शहर दंग्यानें मोहून उद्ध्वस्त होऊन जंगलादाखल जाहलें होतें.’ -रा ३.५१७. ‘ऐशास पंढरपूर तूर्त शहरादाखलच आहे.’ -ख १०.५२००. -शअ. प्रमाणें; सारखें. ‘आम्ही जरी केले नाही तरी केल्यादाखल समजा.’ ‘शिबेही कैदेदाखल आहेत.’ -ख १०.५५१७. [अर. दाखिल्] ०होणें-१ हजर होणें; प्रविष्ट होणें. २ रहावयास जाणें. ‘सर्वे डेरेदाखल झाले.’

दाखला—पु. १ (एखाद्या गोष्टीच्या विशदीकरणासाठीं घेतलेले त्या गोष्टीसारखेच) उदाहरण; दृष्टांत; उपमा; नमुना. ‘कावळा करकरला म्हणून झाड मोडत नाही हा कावळ्याचा दाखला त्यानें तुला दिला.’ ‘तुमचे दाखल्यांनीं लोकांनीं करावें तें दुसरे अगोदर करितात आणि तुमचें काहींच नाही.’ -ख ५. २४७७. २ (एखाद्याचा) प्रत्यक्ष अनुभव; पडताळा; प्रतीति. ‘जी सहस्रशीर्ष्याचें दाखले. कोडीवरी होताति एकिवेले.’ -झा ११.२६९. ‘तुम्ही शकुन सांगितला त्याचा दाखला आला, तो माझ्या दाखल्यास आला.’ ३ पायंडा; उदाहरण; बहिवाट.

शको. ४. २८

‘आम्ही चाकरी करूं तेव्हां दाखला पडत जाईल.’ -एस्कुले ६२. ‘आलेले खलिते मागील दाखल्याप्रमाणें बरोबर आहेत किंवा कसें हें खानगी कारभारी यांनीं पहात जावें.’ - (बडोदें) अहेरबहुमान पोषाखाचा नियम ४. ४ (एखाद्या विधानास पुष्टी देणारा) पुरावा; आधारभूत गोष्ट, प्रमाण. ‘ह्या वाटेनें वाघ गेला याचा दाखला हीं येथें पाऊले उमटलीं आहेत.’ ५ (पुराव्यादाखल हजर करतां येईल असें) प्रमाणपत्र; पावती; नोंद. ‘तसेंच जीं पत्रें बंद करण्याविषयीं हुकूम होईल त्याची खबर कापडी जामदारखान्याकडे देऊन माहितीचे यादीवर तसा दाखला ठेवावा.’ - (बडोदें) राजमहाल कामगारी कारकुनाच्या कर्तव्यासंबंधी नियम ३. ६ (एखाद्याच्या) लायकीबद्दल पत्र; भलामणपत्रक; शिफारसपत्र. ७ हक्क; अधिकार. [दखल] (वाप्र.) ०घेणें- (एखाद्या गोष्टीपासून, व्यक्तीपासून) घडा घेणें; बोध घेणें. ०पटणें- (एखादें भविष्य इ० काचा) प्रत्यय, अनुभव, पडताळा येणें. ०येणें- (एखादी गोष्ट) पुराव्यानें, प्रमाणानें सिद्ध होणें. दाखल्यास उतरणें- (एखाद्याच्या) अनुभवास जुळणें. सामाशब्द- ०दुखला—पु. दाखला; दृष्टांत इ० [दाखल द्वि.] ०मुकाबला—पु. पुरावा; पुष्टि देणारी, समर्थन करणारी गोष्ट. [दाखल+अर. मुकाबला] दाखलेचिठी—पत्र-खीन. १ (एखाद्याची लायकी, शील, इ० बद्दलचें) शिफारसपत्र; भलामणपत्रक. २ (विशेषार्थानें) महार, रामोशी इ० कास दिलेले शिफारसपत्र. [दाखल+विद्दी, पत्र] -लेवाईक—वि. १ उदाहरणें देऊन, दृष्टांत सांगून स्पष्ट, विशद केलेले. २ ज्याच्या खरेपणाविषयीं काहीं तरी प्रत्यय आला आहे असा. ‘हा बाद्मण दाखलेवाईक प्रश्न सांगतो.’ -लेशार—वि. विश्वसनीय; सप्रमाण; व्यवस्थित. ‘आमचे दौलतींत हालीमाजी होत गेल्यामुळे कागदपत्र दाखलेशीर राहिला नाही.’ -रा १.३१२.

दाखवणूक—खी. १ (केलेला, दाखविलेला, बोललेला) थोडासा नमुना, मासला; नमुन्यादाखल केलेली (भाषण, दाखविणें, करणें इ० कांची) थोडीशी कृति. (कि० दाखविणें). २ (काहीं वस्तु, स्थळ इ०) दाखविण्याकरितां घेतलेली, दिलेली मजुरी. ३ (एखाद्यास फसविण्याकरितां केलेला) खोटा आवि-र्भाव, देखावा; हुल; हुलकावणी; ढोंगीपणाचें कृत्य. [दाखविणें]

दाखवा—पु. (एखाद्यानें) ओश्रतें तोंड दाखविणें; दृष्टीस पडणें; देखावा. (कि० दाखविणें). ‘त्यानें घरांत येऊन दाखवा मात्र दाखविला आणि निघून गेला.’ [दाखविणें]

दाखवि(व)णें, दाखिवणें—सक्ति. १ (अक्षरशः व लक्ष-णेनें) (एखादा जिवस इ० दुसऱ्यास) दिसेल, दृष्टीस पडेल असा करणें; दर्शविणें. २ (खेळ, नाटक, तमाशा इ०) प्रेक्षकांच्या नजरेसमोर करणें. ३ (एखादी गोष्ट कोणेकास) प्रत्ययास आणून देणें; समजावून, विशद करून सांगणें. [सं. दर्श; प्रा. दक्ख]

दाखाला—पु. (महानु.) दाखला. 'भणऔनि दाखाला पांतुसं। सर्वदळाचा।'—दाव ३६६. [दाखला]

दाग, दागणी, दागणें—डाग, डागणी, डागणें इ० पहा.

दाग—पु. १ डाग; भाजल्याची, चटका दिल्याची खुण; जनावरावर संख्येचा आंकडा इ०चा डाग मारणें; डाग पहा. २ खाणाखुणा. [सं. दह-दग्ध. फा. दाघ; दाघ; हिं.] ०चेहरा—पु. शरीरावरील खाणाखुणांचें टांचण. 'दाग-चेहरे करून रोजमरे कितेकांचे जारी जाले.'—रा ७.५४. [दाग+चेहरा] ०तसिया—पु. घोड्यांच्या व स्वारांच्या निशाण्यांची नोंद. 'त्यापैकीं कांहीं स्वार जमा करून सरकारांत दागतसिये जाहाले आहेत.'—पेद १०.७६.

दांग—न. अरण्य; जंगल; रान. डांग पहा. 'मग काळकूट-कळोळीं कवळिले। नाना महाविजुंचे दांग उमटले।'—झा ११. २१७. 'मग ते अविद्याजुंवाडेंसीं जें विशाल। ते दांगीं जाळनि राहिले।'—स्वादि १०.४.२५. [डांग; हिं.]

दांग—झी. १ फांदी; शाखा; डाहळी. डांग (-झी.) अर्थ १ पहा. 'त्याचा काय उपयोग सांग। वृथा सांवरीची दांग।'—मुंछु २३९. २ (गो.) दोन पायांमधील अंतर; टांग; डांग. डांग (-झी.) अर्थ ७ पहा. 'दांग मारून पलीकडे जा.' [डांग]

दांगट—न. डोंगरांतील चोरवाट. 'माधुर्याचीं दांगटे आझोड ती धैर्यांत।'—भाए १९५. [दांग+ट]

दांगट—पु. एक जात. 'डोहर भाट दुसड रजक। दांगट मोचे-करी खाटिक।'—स्वादि ६.५.३८.

दांगडो—पु. (व.) दांगडाई; धिंगामस्ती; धांगडधिंगा. [धांगडा]

दागदागिने—प्रभव. अलंकार व चीजवस्त; डाग, डागिना पहा. 'दागदागिने, लत्ताकपडा...जुसत्या लत्ता म्हण पाहिजे तर.'—मूकनायक. [डाग+डागिने=दागिने]

दागदार—पु. (वडोदें) मस्त हत्तीजवळ घोडा नेणारा स्वार (खेळा).

दागडु(दो)जी—झी. डागडुजी पहा. 'जुने (जीन) कामास येईजोगते असतील ते दागदोजी करवून नीट करावे.'—ख ७. ३३४७.

दागन—नझी. (मनुष्य, जनावर इ०कांस) डाग देण्याचें हत्यार. [डागणें; दाग]

दांगा—पु. जूतन पल्लव. -शर. दांग, डांग पहा.

दांगों, दांकां—प्रभव. (गो.) खेंकड्याचे पाय. दांग पहा. 'कुळे दांगों.' [दांग]

दांगाण—न. जंगली, डोंगराळ प्रदेश; अरण्य; डांगाण पहा. 'मग म्ळेच्छांचे वसोटे। दांगाणे हन कैकटे। कां शिविरे चोहटे। नगरीच ते।'—झा १७.२९४. [डांग-डांगाण]

दागिनदार—पु. (राजा) मालक; धनी. [दागिना+दार प्रत्यय]

दागिना—पु. डागिना पहा.

दांगूट—न. (गो.) लहान पाय, टांग. [गो. दांग=पाय, टांग]

दागोळ—पु. (कों.) एक प्रकारचा मासा.

दा(दां)घ—पु. दाह; दहन; जळणें. [सं. दाघ; फा. दाघ=जळल्याची खुण, डाग]

दाच्छणा, दाछेना—पु. (ना. व.) एक प्रकारचें दंतमंजन; दांतवण. [दांत+छानणें]

दाजी—पु. १ एखाद्याविषयी, एखाद्याशीं आदरपूर्वक बोलतांना त्याच्या नांवापुढें जोडून वापरावयाचा शब्द. उदा० शंकर-दाजी. २ (एखाद्यास) आदरपूर्वक संबोधण्याचा, उल्लेखण्याचा शब्द, व्यवहारिक नांव. 'आकल गुंग कशास्तव जाहाली कां बोलाना दाजी।'—सला ७२. ३ (खा.) वडील दीर. -भाअ ७.१. ते ४. [दादा+जी=बहुमानार्थी प्रत्यय] दाजीबा फडके—पु. (या नांवाच्या एका माणसावरून ल.) हल्लवार, नाजूक, चोखनळ मनुष्य.

दाट—झी. निकड; गर्दी; दाटी. 'बहुतकरून निःशब्द। दाट न रिधे श्वापद।'—झा ६.१७६. -पु. १ जोर. २ (मुद्रण) छापावयाचा फोर्म आवळतांना दावयाचा कांड्यांचा दाव. -मुद्रण-दर्पण २६. -वि. १ जाड; घट (प्रवाही, सद्रव पदार्थ) 'रवराच्या झाडांतून दाट चीक निघतो तोच रवर होय.' २ जाड; बारीक, पातळ नसलेला (कागद फळा इ०). ३ घट विणीचें; घटमूट (कापड, वस्त्र इ०). ४ गच्च; अडच; आवळ; तंग होणारा; अटस (अंगरखा, लहान छिद्रांतील मोठी खुंटी इ०). 'या छिद्रांत ही खुंटी दाट होते.' 'हा अंगरखा माझ्या अंगांत दाट होतो.' ५ गडगच्च; घनदाट; गर्दीनें, चेपाचेपीनें, रेटारेटीनें, खेदाखेटीनें असलेला (जनसमूह, झाडें, पाऊस, जिन्नस इ०). 'ह्या झाडांची लावणी दाट झाली.' ६ अखंड. 'जेथें आत्मा नाही दाट। तेथें अवघें सरसपाट।'—दा १७.३.१४. ७ (ल.) अतिशय घरो व्याची; गद्दीची; परिचयाची; सलगीची; पक्की (ओळख, मैत्री, दळणवळण, प्रेम इ०). 'गोविंदरावांचा व माझा दाट परिचय आहे.' ८ सर्वत्र, विश्रुत झालेली; लोकांत प्रचुरपणें पसरलेली (वदंता, बातमी, गोष्ट इ०). 'वार्ता दाट आली.'—बाडशा २५. ९ अतिशय; पुष्कळ. 'सुगरणी गौळणी चकवाचकवी दाट।'—ऐपो २४२. 'दाट पराक्रम तुमचा साहेब अफाट कीर्ति।'—ऐपो २६९. -क्रि. वि. बलेंच; मुद्दाम; दादन. -शर. [का. दट] ०धमक-वि. घटमूट. ०धमकट-वि. १ मजबूत; घडकट;

वळकट; जोमदार (मनुष्य, शरीर इ०). २ ऐवजदार; सकस; घणसर; भरीव. [दाट+धमकट=मजबूत] ० पणा-पु. १ घटपणा; जाडपणा. २ आधिक्य; (ल.) अतिपरिचय. 'हें वोळखीचेंनि दाटपणें. बहुत घडलें.' -ज्ञा ११.५५४. ० पातळ-वि. कांहीं ठिकाणीं दाट तर कांहीं ठिकाणीं विरळ असलेला; कमजास्त प्रमाणाचा. 'पेरा कोठें कोठें दाटपातळ उगवला.' [दाट+पातळ] दाटका-पु. दपटशा; वळजवरी. -वि. थोडा; जेमतेम. 'दाटका उतार.' -ख ४१२८.

दाटण-स्त्री. १ दाटी; गर्दी; खेचाखेच; दाटीमुळें झालेली अडचण; रेडारेट. 'अशी दाटण कां करितां? दूर दूर वसा.' बोट्या राउता दाटण पाहीं पाहीं त्या मुकुंड्या झाल्या.' -ऐपो ८३. २ (पातळ, सद्रव पदार्थांचा) दाटपणा; जाडपणा; घटपणा. [का. दडणे; म. दाटणें]

दाटणी-स्त्री. १ गर्दी; दाटी; रेडारेट. 'दाटणी जाली हो राजांगणी.' -दावि ४९५. २ विपुलता; रेलचेल; लयलट. 'तेथ महानंदाची दाटणी.' -ज्ञा १६.१२. ३ (द्रवपदार्थांचा) घटपणा; दाटपणा. ४ (कापड इ० काच्या गांठीची, गांठोड्याची बांधण्याची) कसणी; आंवाळावयाची दोरी. ५ दडपण. -शर. ६ (क.) दाट, घट होण्याची दाटण्याची क्रिया. [दाटणें] म्ह० १ वरण दाटणी आणि बायको आटणी. २ (व.) गड्ड घालवा दाटणीं बायको घालावी कांचणीं=गड्ड कणगी इ० कांत दाटून ठेवावे व बायको जरवेंत ठेवावी. सामाशब्द- ० वाटणी-स्त्री. गर्दी; गर्दीची, अडचणीची, चेपाचेपीची स्थिति; दाटीवाटी; चेपाचेप; खेडाखेट. 'दाटणीवाटणी करूं नको.' 'दाटणीवाटणींत जाऊं नको, बसूं नको.' [दाटणी द्वि] दाटणीं वाटणीं-क्रिवि. एकमेकांस रेडून; खेडून; दाटी करून; दाटीवाटीने; दाटूनदुटून (क्रि० वसणें; निजणें; पडणें; असणें). दाटणीवाटणीने-क्रिवि. खेडाखेट. चेपाचेप करून; दाटीने; दाटूनदुटून; दाटी वाटीने. 'दाटणीवाटणीने वसावें निजावें इ०'

दाटणें-अक्रि. १ (द्रव पदार्थ इ०) घट, दाट होणें; (तांदूळ, साबुदाणा इ० शिजतांना) घन, दाट होणें; आवळणें. २ (लहान भांड्यांत भात, साबुदाणा इ० शिजतांना) अडचणणें; अडचणल्यामुळें टणक होणें. ३ गर्दी, चेपाचेप होणें; चिमटणें; खेडणें. 'दैत्यां दानवांचिआं लोथां। दाटला वसुंधरेचा माथा।' -शिष्ट १४७. -ज्ञा ९.२१६. 'तेयापासोनि पातळें जेतुलीं। संसारा लोकासी घडली। तीं येतुकीं दाटलीं। तुझ्या अंगीं।' -स्त्रिपु २.४९.१३३. ४ (अंगरखा इ० अंगाला) तंग, घट, आवळ होणें; चिकटून वसणें; (लहान जागेंत मोठा पदार्थ समाविष्ट झाल्यामुळें तो त्या जागेंत) गच्च वसणें; अडचणणें. 'ह्या छिद्रांत ही खुंटी दाटते.' ५ भाराणें दडपलें, दावलें जाणें. 'तरी सांगें कां न दाटिजे। घनुधेरा।' -ज्ञा

३.१७७. ६ मिणें. 'जरी चोरां सभा दाटे। अथवा मीना गळु घोटे।' -ज्ञा ७.१४. ७ (ल.) (आनंद, राग, शोक इ० भावना अनिवार झाल्यानें गळा, हृदय इ०) भरून येणें; सद्गदित होणें; कोंडला जाणें. 'प्रेम-शोक दाटणें.' 'कंठ दाटणें.' ८ (गर्व इ० कानें) फुगणें; ताठणें; भरणें; चडणें. 'जे होते वळवंत आपण असों ऐशा मदे दाटले।' -मोकृष्ण ५८.२५. ९ भरून जाणें; व्याप्त होणें; व्यापून असणें. 'कीं ब्रह्मगोल वाटे विशिखाहीं दाटला तडा खातो।' -मोमीष्म ६.४६. १० अडकणें; अडकून पडणें. 'स्थळीं नावा जिया दाटिजे। जळीं तयांचि जेवीं तरिजे।' -ज्ञा १७.३६६. ११ (व.) भोसडणें; खरड काढणें; धमकावणें. १२ चिकटून वसणें. 'लेकुरवें बापातें दाटिती। दादिया हलो नेदिती।' -स्त्रिपु २.४२.६०. -सक्रि. १ (महातु.) पुसणें; पुसून स्वच्छ करणें; परिमार्जणें. 'चंदनें श्रीकर उल्लाळिले। वरि उष्णोदकें प्रक्षाळिले। सवेंचि निर्मेळा आंचळें दाटिले। सेवकजनीं।' -म्ह ८४. २ दावणें; दडपणें. 'दाटिजो पां परि भारें। चित्त न दटे।' -ज्ञा ६.३६९. ३ छुपसणें; जोराणें आंत शिरकविणें. 'नाहें नावडोनि कांहीं। कामादिकांच्याचि ठायीं। दाटिली जेणें डोई। आत्मचोरें।' -ज्ञा १६.४४५. [दाट; का. दट, दडिड] दाटून-क्रिवि. १ मुद्दाम; वळेंच; जाणूनखुजून, बुद्धि-पुरस्सर. २ (ल.) खोटेपणानें. काव्यांत दडुनि असंहि रूप येतें. 'म्या त्याचें कांहीं केलें नसतां त्यानें दाटून कज्जा काढिला.' ३ उगाच; निष्कारण; विनाकारण. 'वैव म्हणे राया तूं दाटुनि धरितोसि कां विषादास।' -मोमीष्म ११.८. ४ (व.) धमकावून; धाकदप-टशानें. दाटदुपट-स्त्री. (ना.) धाकदपटशा. दाटचळें-क्रिवि. मुद्दाम; वळेंच; जवरीनें; दाटून पहा. [दाटणें+वळ] दाटोदाटी-क्रिवि. १ वळेंच; सक्तीनें; जवरदस्तीनें. 'रामायण लिहवयासाठीं। श्रीरामें पुरविली पाठी। श्रीराम संचरोनि पोटीं। दाटोदाटीं लिह-वित।' -भारा किष्किंधा १.९. २ उत्सुकतेनें; उत्कंठित होऊन. 'मम अधराभृताची वाटी। बळें लावितसे वोटीं। जो न घ दाटो-दाटी। असृतासाठीं जो न ये।' -मुरंशु २४९. ३ गर्दीनें; जोराणें; त्वरेनें. 'लम लागलियापाटीं। कायसी यादवांची गोष्टी। कार्य करूं दाटोदाटी। आम्ही जगजेडी असतां।' -एरुस्व ६.३५.

दाट!-पु. १ (सामा.) दड्या; पाचर; चोंदी; वूच. (क्रि० भरणें; घालणें; वसविणें). २ (पाटणीच्या खालील) कड्यांमध्ये वसविलेला आडवा दट्ट्या, लांकडी पट्टी. 'बरोदाची लांबी दहा फुटापेक्षां अधिक असल्यास त्यामध्ये सहा फूट लांबीवर दाटे वस-वावे।' -मॅरिट ६०. ३ (ल.) धमकी; दटावणी; दपटशा; दाट. ४ वरहें अडकविण्याचा खुंटा. ५ (नाविक कों.) (गलब-ताच्या) नाळीत अगदीं पुढील भागास कांठाच्या किंचित खाली आढीं घालून त्यावर फळथा ठोकून केलेली तक्पोशी, पाटणी; गलबताचा माळा. नाळीकडे हरएक कामास जाण्यासाठीं याचा

उपयोग होतो. शिवाय याच्याखाली स्वयंपाकहि करितात. [दाट]

दाटांवचें—सक्रि. (गो.) दाट, घट्ट करणें. [दाट]

दाटी—टि—खी. १ (जनावरें, मनुष्ये, वस्तु इ०कांची) गर्दी; खेंचाखेंच; चेपाचेप; भीड. 'करिती युधिष्ठिराच्या ज्या ज्या गर्जोनि वाहिनी दाटी।'—मोभीष्म ९.२. 'दाटी न्योमघटीं सुरां, सुख लुटी घेती जटी धूजटी।'—वामन, वनसुधा ४. ३१. २ समुदाय; थवा. ३ (साप इ० काची) लहरी; विलखा; पकड. 'जरि मवमुजंगाची दाटि। जियेचेनि संकेतें उठी।'—ऋ ७६. ४ (ल.) दाट मैत्री; घरोव्याचा, सलग्नीचा संबंध, व्यवहार; घसरट. ५ (अंधार इ० काचा) घनदाटपणा; कालेकुट्टपणा; घनता; निविडता. ६ (द्रव पदार्थाचा) दाटपणा; घट्टपणा; (कागद, कापड, फळी इ० काची) जाडी; जाडपणा. ७ (अंगरखा इ० काचा) तंगपणा; आवळपणा; (तंग वस्त्र इ० धारण करणाराची होणारी) चेपणुकीची, चेंवलेली, दावलेली स्थिति. ८ (वदंता, वातमी, मत इ० कांची) लोकांतील साधारण. व्यक्ति; प्रसृतता; प्रसिद्धि. ९ (एखादा विषय, भाषण, लेख, इ० कांतील) मुख्य मुद्दा; रोंख; मर. 'सर्व दाटी हिंदुस्तानचे मनसुवी यांवर आहे.'—रा ३.४५०. दाटण पहा. ० वाटीनै—वाडीनै, दाटोवाडीनै—क्रि. दाटून उदून; एकमेकांशीं खेदून; दाटी, अडचण करून; दाटणीवाटणीनै; कशी तरी दाटी सोसून. (क्रि० राहणें; निजणें). 'कसें तरी दाटीवाटीनै आजची रात्र एथेंच निजू.' [दाटी द्वि.]

दाटुगा—वि. १ श्रेष्ठ; मोठा. 'केवळ सात्त्विक तूं पै गा। तापसांमाजी होसी दाटुगा। न साहवे युद्धवेगा। पळोनि मागा जासील।'—एरुव ११.२. २ वल्लवान; दांडगा; सामर्थ्यवान. 'धीटु दाटुगा दमनशील। युधामन्यु तो प्रळयानल।'—गीता १. ४३४.

दाटोळा—पु. (ना. व.) गर्दी; दाटी; दाटण. [दाट+ओळा प्रत्यय]

दाटर—वि. कठिण; निवर. ताठर पहा. [सं. दृढतर—दढअर—दढार—दाटर—माअ १८३२]

दाटरणें—अक्रि. (आंवा न पिकतां, गळें न पुवळतां) टणक, कठिण होणें; घट्ट, निवर होणें; दाढरणें. [दाटर]

दाट्टा—पु. (ना. व.) दारवठा; उंबरठा; दरवाजा.

दाड—खी. (सुतारी वे.) पेंच पाडण्याचें हत्यार.

दाड—खी. दाढ पहा.

दाड—वि. १ (व.) दुष्ट; द्राड; दांडगा. 'कशास हा दाड तुम्हांस व्हावा।'—सारह ८.१३. २ (व.) वावडें; वाधक; अपायकारक. [द्राड]

दांड—पु. १ वेळूची लांब काठी; दांडा. २ पट्टा खेळण्याचा सराव करण्याची काठी. ३ शेताची मर्यादा दाखविणारा उंच-धांध. ४ टेंकडीचा, डोंगराचा कणा, दंड, रांग. ५ उंचवट्यावरून सखल प्रवेशाकडे पाटानें पाणी नेण्याची सारणी, प्रणाली, दंड. ६ (व.) (धोतर, लुगडें इ०कांचे दोन तुकडे जोडणारी) एक प्रकारची जाड व लांब शिवण. (क्रि० करणें). ७ (शेतांमधून, शेताच्या वाजुनें) रहदारीकरितां सोडलेला जमीनीचा लांब पट्टा. ८ जमीनीचा, मार्गाचा लांबलचक, रखरखीत व ओसाड पट्टा. ९ (फार वेळ एकाच स्थितींत वसण्यानें अंगाला येणारा) ताठरपणा; ताठकळा. (क्रि० मरणें). 'वसून वसून पाठीला दांड भरला.' १० (प्रां.) मळथांतील वाफा, ताटवा. ११ (—पुन. प्रां.) (शिक्षा म्हणून केलेला दंड; (विरु.) दंड. (क्रि० मारणें). १२ चोवीस हात लांबीचा वांध; चोवीस हात लांबीचें परिमाण. —कृषि २१३. १३ चित्याच्या गळपट्ट्यापासून कंवरपट्ट्यापावेतो पाठीच्या कण्यावरून वांधण्याची वेणी घातलेली सुताची दोरी. —चिमा १३. १४ (गो.) (आट्यापाट्या) सर्व पाटयांना मधोमध विभागणारी रेषा; दंड; सुर. १५ (ना.) पाळण्याचा साखळदंड. १६ एकेक मोर्ती. —शर [सं. दंड] (वाप्र.) ० काढणें—(मनुष्य, जनावर इ०कांस) खूप राववून घेणें; तांगडणें; ताण देणें; पादाडणें. सामाशब्द—० पट्टा—टा—पु. १ एका हातांत काठी व दुसऱ्या हातांत पट्टा घेऊन खेळावयाचा एक मर्दुमकीचा खेळ. (क्रि० खेळणें; करणें). २ सदर खेळ खेळण्याचें हत्यार. [दांड+पट्टा] ० पाळें—न. लांकडाची मूठ वसविलेलें लांकडी पाळें. ० पेंडोळा—ळें—पुन. १ (प्रवेश, जमीन इ०कांची) सीमा; मर्यादा; शींव; हद्द; परस्परसंबंधाची जागा; निकटपणा; संबध. २ (ल.) विवाह अथवा इतर संबंधांतील (दोन्ही पक्षांची) अनुरूपता; योग्यतेचा सारखेपणा; सारखी लायकी. (क्रि० मिळणें; पुरणें; लागणें). [दांड+पेंडोळा=हद्द, वांध] ० मेंड—पुखी. सीमा; हद्द; शींव; मर्यादा. 'त्या गांवची दांडमेंड मास्तीच्या देवळापर्यंत आहे.' [दांड+मेंड=मर्यादा, सीमा] ० थारी—खी. (नाविक कों.) काठीस ज्या मुख्य याऱ्या झुंगारवितात त्यांच्या शिवाय आणखीहि वारीक दोरीच्या उपयान्या असतात त्यापैकीं प्रत्येक. [दांड+थारी]

दांड—पु. ताठरपणा. —वि. दांडगा; अडदांड; अडमुठा; मस्त. 'दांडभांड गुराखी तुम्ही।'—रासक्रीडा २२.

दांडक(ग)णें—अक्रि. (दांडक्यानें) वडविणें; चोपणें; शोडणें; शोडंपट्टी करणें. [दांडक]

दांडक(ग)पण—न. दांडगेपणा; अडदांडपणा; अडमुठेपणा; उद्धटपणा; असम्य वर्तन. [दांडगा]

दांडक(ग)मत—न. ह्शानें स्वतःच्याच मताचा पुरस्कार करणें; हटवादीपणा; हेकेखोरपणा. [दांडगा]

दांडका, दांडकें-गें—पुन. हात, दोन हात लांब वेळचा तुकडा; दांड; सोडगा. [दांड]

दांडग(क)मस्त—वि. दांडगा; आडदांड; अडमुद्रा; उद्धट; उर्मट. [दांडगा+मस्त]

दांडगा—वि. १ भक्कम; मजबूत; राकट. २ धटिंगण; मस्त व आडदांड; दंडेल; रगड्या; अडमुद्रा. 'अहर्निशहि भांडला त्रिनवरात्र जो दांडगा।'—केका ३५. ३ हटवादी; हेकेखोर; हेकड. ४ धीट; साहसी. ५ प्रचंड; राक्षसी; अवाढव्य; अजस्र (प्राणी, वस्तु इ०). ६ जाडंभरडें; ओवडधोवड; तलम नसणारें (सूत, वस्त्र इ०). ७ भरपूर; विपुल; पुढकळ; जोराचा (पाऊस, पीक, वारा इ०). [दांड+गा प्रत्यय] ०उतार—पु. फक्त उंच व वळकट मनुष्यासच कसें तरी उतरून जातां येण्याजोगा नदी, खाडी इ०कांचा उतार; खोल व कठिण उतार [दांडगा+उतार] ०धिग—वि. आडदांड; रानवट; अडमुद्रा; राकट; रगड्या; धटिंगण.

दांडगाई, दांडगावें—गावा—खीनपु. १ दांडगेपणाचें भाषण, वर्तन. २ स्वेच्छाचार; स्वैर वर्तन; छांदिष्टपणा; उनाडकी. ३ मस्ती; धिंगाणा. [दांडगा]

दांडगी—खी. (गो.) वालाचे वेल चढवावयासाठीं वेलाजवळ उभी केलेली मोठी काठी. [दांडगें]

दांडगेला—वि. १ कांहींसा मजबूत; वळकट. २ थोडा राकट; उर्मट; उद्धट. [दांडगा]

दांडणें—उक्ति. शिक्षा करणें; (प्र.) दंडणें.

दा(दां)डवट—खी. (चोर, थकलेलें कूळ इ०कांस मिव-विण्याकरितां केलेलें) क्रोधयुक्त, कठोर भाषण; आक्रसताळा; धाकदपटशा; दटावणी; धमकावणी. [दांड+कें+दपटणें]

दांडपेंल—न. (गो.) मधली भित.

दांडपेंड—खी. (व.) दळणवळण. दांडापेंडा पहा.

दांडय—खी. (कु.) माशाची एक जात.

दांडरां—पु. (गो.) १ केळीच्या पानाचा दांडा; दांडोरा. २ केळीचें संबंध पान, डांग. [दांड-डा]

दांडरूब—न. धर्मशास्त्र. 'आगमु निन्हां दांडरूब । जाण-पणें न पिएति आंव ।'—शिशु ८४. [सं. दांड=दंडासंबंधीं+रूब=रूप-शिशु टिपणी]

दांडवण—न—खी. खवल्या माशाची एक जात; कन्हरी. —वदलापूर १३२.

दांडसाकाळ—पु. (कु.) एक पिशाचदैवत.

दांडसाळ, दांडळ—खी. चाळ; लांबवलांब इमारत; (विरु.) दांडेसाळ. दांडेसाळ पहा. [दांडा+शाळा=घर]

दांडळणें—उक्ति. (युक्तीनें, कपटानें) फसविणें, चकविणें;

मुरळ पाडणें; भुलविणें; भोंवणें. [दांड. दंड=लिंग, यावरून अश्लील प्रयोग]

दांडळणें—अक्ति. (उमें पीक इ०काचा दांडा, दंड) जाड व मोठा होणें. [दांडा]

दांडा—पु. १ (वेळ इ०काचा) जाड व आंखूड तुकडा, काठी. २ (पळी, ओगराळें, वेळणी इ०कांचीं हातीं धरण्याची) मूठ; (कुदळ, कुन्हाड, वाकस इ० हत्यार धरून काम करावयाचें म्हणून त्याच्या नेड्यांत घालतात तो) लांकडाचा गोल दंड, काठी. ३ पाट इ० काचें पाणी जमिनींत न जिरतां वहावें म्हणून जमीनीपासून उंच बांधलेली सारणी, प्रणाली; (व.) मोटेचें पाणी वागेंत निरनिराळ्या ठिकाणीं नेणारा पाट. ४ (मनुष्य इ०काच्या) पाठीचा कणा. ५ (समुद्र, खाडी इ०कांत तासूं, गलबत यास अडथळा होण्याजोगा) रेती, खडक इ०कांचा दंडाकार उंचवटा; दांडी. ६ (डोंगर, टेकडी इ०चा) कणा; दंड; उंचवट्याची चिंचोळी व अरुंद रांग. ७ नाकाचा कपाळापासून शेंड्यापर्यंतचा उंच भाग. ८ (नदीचा) धक्का. ९ (समुद्रांत गेलेला) जमीनीचा लांब व चिंचोळा पट्टा. १० केळीचा घड. ११ केळीच्या पानाच्या मध्यांतून जाणारा देंठाचा लांब भाग. १२ (नथ इ० दागिन्यांचा) आंकडा. १३ (जमीन, इमारत इ०कांचा) सुळका, शेंडा. १४ माघी पौर्णिमेस होळीच्या स्थानीं उभा रोंवतात तो एरंडाचा सोट. १५ (घराचा) बांसा; कडी; वहाल; तुळवंट. १६ यंत्र फिरविण्यासाठीं मूठ बसविलेली काठी. —शर. १७ (गो.) कुळागराचा तुकडा. १८ (गो.) शूद्र स्त्रिया नाकांत लोंवता घालतात तो एक दागिना. १९ (गो.) चार हातांचे लांबीचे एक परिमाण. २० (तंजा.) मेंडाचा केलेला एक त्रिकोणाकृति अलंकारविशेष. हा अलंकार स्त्रिया लग्न इ० मंगल-प्रसंगीं वापरतात. २१ (विणकाम) तातू जोडण्यासाठीं जी सांध असते तींत घालण्याचा वेळचा एक तुकडा. २२ (नाविक. कों.) गलबतास वाहेरच्या अंगास कांठाखालीं बीतभर अंतरावर नाळवच्या-पर्यंत दोन्ही बाजूस ठोकतात ती लांकडाची गोल अथवा चौकोनी पट्टी. २३ (अशिष्ट) लिंग; शिश्न (विशेषतः घोड्याचें, लांब अस-असणारें). दांडी पहा. [सं. दंड; हिं. डांड, डांडा; गु. डांडो] (वाप्र.) (घराचे) दांडेबासे मोजणें—(एखाद्यानें) कृतज्ञ होणें; उपकारकर्त्याचे उपकार विसरून त्याच्या नाशास प्रवृत्त होणें, नाश चिंतणें. म्ह० दांड्यानें पाणी तोडलें म्हणून निराळें होत नाहीं=खरी, जिवलग मैत्री लोकांनीं कितीहि कलागती लाविल्या तरी नाहींशी होत नाहीं. सामाशब्द—०ईठ—वि. दांडगा; उर्मट; धसकट; आडदांड. [दांडा] ०पेंडा, पेंडोळा—पु. दाट परिचय, ओळख. दांडपेंडोळा पहा. ०मेंडा—पु. शींव; हड; सीमा. दांडमेंड पहा. दांडेकरी—पु. (राजा. कु.) (सांकेतिक) (महा-राच्या हातांत नेहमीं काठी असते म्हणून) महार; ब्राह्मण

सोंवळ्यांत असतांना महार शब्द न उच्चारतां दांडेकरी म्हणतात. दांडेपंडित—पु. शास्त्राचें अध्ययन न करतांहि उत्कृष्ट वादविवाद करणारा व प्रसंगविशेषी दंदादंडी, काठ्यांनीं मारामारी करण्यास तयार असलेला वळकट व हुषार मनुष्य. [दांडा+पंडित] दांडेपाट—पु. (धरण्याकरितां) दांडा, मूठ असलेला पाट, तिवई इ० [दांडा+पाट] दांडेपान्हवण—ळ—न. १ गाय, म्हैस इ० कांस काठीनें बडवून पान्हवण्यास, दूध यावयास लावणें. २ (ल.) (एखाद्यास) मारून, बडवून त्याचें मन वळविणें; आपलें म्हणणें कबूल करण्यास भाग पाडणें. ३ (सामा.) झोडपट्टी; मार. [दांडा+पान्हवणें] दांडेपाळ—खी. पाणी वाहून नेण्याकरितां, तसेंच शेतांत खेळविण्याकरितां उंच बांधलेला जो दांडा, त्याची पाळ, कड. [दांडा+पाळ] दांडेपाळ—पाळें—खीन. मूठ वसविलेलें लांकडी पाळें. [दांडा+पाळें] दांडेपूर्णिमा, दांडेपुनव—खी. माघ शुद्ध पौर्णिमा. ह्या दिवशीं होळीचा दांडा रोंवतात म्हणून हें नांव. [दांडा+पूर्णिमा, पुनव] दांडेघोर—खी. बोरीची एक जात. —न. या जातीच्या बोरीचें फळ. दांडेमुसा—दांडेविड पहा. दांडेमार—पु. दांड्यानें, काठीनें झोडपणें; बडविणें; चोपणें; मारणें; (कि० करणें). [दांडा+मार] दांडेमोडाक—न. (क.) माशाची एक जात. दांडेविड—न. (कों.) नवीत मासे पकडावयाचें एक प्रकारचें जाळें; याची दोन्ही टोके दोन दांड्यांस बांधलेलीं असतात. (हा शब्द विशेषतः रत्नागिरीकडे रूढ आहे. हणेंच्या बाजूस याच अर्थी दांडेमुसा हा शब्द वापरतात). दांडेसाळ—खी. अलंग; चाळीसारखें लांबचलांब घर; चाळ; पागा; बराक. [दांडा+शाला=घर] दांडेस्वार—पु. आजारांतून नुकताच उदून काठीच्या साहाय्यानें हिंडंफिरून लागलेला मनुष्य; हिंडता फिरता रोगी. [दांडा=काठी+स्वार] दांडार(व)णें—अक्रि. थंडी, श्रम इ० कार्नी शरीर ताळणें; ताटकळणें. [दांडा]

दांडारा—पु. १ (मनुष्य इ० कांच्या) पाठीचा कणा. २ (माड, केळ इ० कांच्या) पानाच्या मधोमध असणारा टोंकापर्यंतचा देठाचा लांब भाग. ३ नाकाचा कपाळापासून शेंड्यापर्यंतचा उंच भाग; दांडा. ४ दांडा या शब्दाच्या कांहीं इतर अर्थीहि योजतात. दांडा पहा. [दांडा]

दांडाविणें—अक्रि. काठीनें बडविणें; ठोकणें; चोपणें; मारणें. [दांडा]

दांडाळणें—अक्रि. काठीनें बडविणें; मारणें; दांडकणें.

दांडाळवत—न. (कों.) मध्ये. दांडारा पण अग्र नसलेले केळीचें पान, काप, तुकडा. अग्राच्या पानाला आगोतली किंवा मोनई म्हणतात. [दांडा]

दांडो—खी. १ पालखीच्या वर बांधिलेला, मागें व पुढें सरळ असलेला व दोन्ही बाजूस (पालखी) उचलणारांनीं धरावयाचा

वांसा, दांडा; (ल.) पालखी. ' सर्वे साति लक्षां दांडिया । वारा लक्षु तेजिया । ' —शिबु २३४. २ (नांगर, वखर, कुळव, इ० आउतांचा) सोट, काठी. ३ गाडीची धुरा. ४ घोड्याचें शेंपूट; घोड्याच्या शेंपूटीचा बुडखा; डुंगणाजवळचा शेंपूटीचा भाग. ' घोडियांच्या दांड्या तोडल्या. ' —रा १५. २०६. —चिडलसीतास्वयंवर ६. १६. ५ (अशिष्ट) घोड्याचें शिस्न. ६ वल्लें इ० वाळत घालण्याकरितां उंचावर आडवी बांधलेली काठी, बांबू इ० उतांव्याच्या जुन्या ढव्युवरील दोन सरळ आडव्या रेघांपैकीं प्रत्येक रेघ. असला दुदांडी ढव्यु छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं काढला होता. त्याच्या एका बाजूस दोन आडव्या रेघा असून दुसऱ्या बाजुवर तीन ओळीत अनुक्रमे ' शिव ' ' राजछत्र ' ' पति ' हीं अक्षरे असत. ८ तराजूची पारडी ज्याला अडकवितात तो आडवा दांडा. (ल.) तराजू; ताजवा. ९ समुद्रांत लांबवर गेलेला जमीनीचा चिंचोळा भाग; दांड. उदा० (मुंबईजवळील) कुलाव्याची दांडी. १० वल्याचा पतिंगा, दांडा; यावरून वल्हेकरी; नावाडी. ११ छत्री; पंखा इ० कांस धरण्याकरितां लाविलेला दांडा, मूठ. १२ वीणा, सतार इ० तंतुबाजांचा डेन्याच्या, भोंपळ्याच्या वरचा तारा वसविलेला लांकडाचा भाग. १३ लांकडाचा तासलेला लांब तुकडा; वांसा; तुळवट. १४ मोठी व लांबवर पसरलेली लाट. १५ (महातु.) वेडी. ' काळ लोहाचां दांडीं । आधाह कां घालवे । ' —भाए ५९५. १६ कान, कडी (धरण्याची) १७ ओलावा शोषून न घेणारी व लौकर सुकणारी थळ जमीन; उंचवट्यावरील वालुकायुक्त, वरड जमीन. [दांडा लघुत्वानें] ० पूर्णिमा—पुनव—खी. माघ शुद्ध पौर्णिमा. ह्या दिवशीं होळीचा दांडा रोंवतात म्हणून हें नांव पडलें; दांडेपूर्णिमा पहा. [दांडी+पूर्णिमा, पुनव] ० वाला—पु. १ तराजू हातांत घेऊन माल तोलून घेणारा व देणारा. २ बाणी, व्यापारी; उदमी. दांडू—न. विटीदांडू इ० खेळांतील खेळण्याची लहान काठी, दांडकें. [दांड]

दांडुका, दांडूक, दांडोका—पुन. १ लहान काठी; दांड. २ फरा इ० मापावरून फिरवावयाचें दांडकें. ३ आंखण्याचा रूळ. ४ लहान सोटा. दांडका, दांडकें पहा. [दांड]

दांडूपणा—खी. (व.) दांडपणा; दांडगेपणा. [दांड+पणा]

दांडूल—न. (वे.) कुळागराचा तुकडा; दांडा. [दांड]

दांडोरा—पु. १ दवंडी; डांगोरा; डंका. (कि० पिटणें; फिरविणें). २ प्रसिद्धि; जाहीर करणें. [सं. डिडिम; हिं. हिंदोरी]

दांडोरें—न. (सुतारकाम) ठेकळें फोडण्याचें फळया जोडून केलेलें हत्यार. [दांड=काठी]

दांडोली—खी. (काव्य.) दाँडी; डांगोरा पहा. (कि० पिटणें; फिरविणें). ' जवळ असतां बोलाबोली । शोभनामाजीं वाढेल कली । निकरां जाईल दांडोली । आम्हा आणि रुकमिया । '

दांडोळ-ळी-ळी. (प्रां.) १ ओळ, रांग; पंगत. जसे:-
एका दांडोळीने निजणे-पडणे-वसणे-उभे राहणे. २ अंदा व
लांबचलांब इमारत; (विरु.) दांडळ. दांडळ पहा. [दांडा+ओळ]

दांडोळा-पु. (प्रां.) पानाचा मधला दांडा; देठ; कणा
दांडारा.

दाढ-ळी. दांताच्या कवळीतील शेवटच्या मोठ्या दांता-
पेकी प्रत्येक. यांचा उपयोग अन्नाचे चवण करण्याचा आहे;
'वळाने काढे ये मणि मकर-दाढेंत दडला.' -वामन-स्फुटश्लोक
(नवनीत पृ. १३३). [सं. दंष्ट्रा; प्रा. दाढा; गु. दाढ; हिं. डाढ;
सि. डाठ] दाढ बांधणे-१ (मंत्र-तंत्र इ० कांच्या योगाने
एखाद्याची) अन्न इ० खाण्याची शक्ति नाहीशी करणे. 'माझे
लेंकले अलीकडे जेवीनासे झाले आहे. जखिणीने त्याची दाढ
बांधली यांत शंका नाही.' २ (एखाद्याचे) तोंड, वोलणे बंद
करणे; (एखाद्यास) निरुत्तर करणे. दाढ सुद्धां न माखणे-
(एखाद्याच्या) एका दाढेला अन्न इ० सुद्धां न पुरणे; खाद्य पदा-
र्थाने थोडीशी सुद्धां तृप्ति न होणे. दाढेंत सांपडणे-(एखा-
द्याच्या) तावडीत, कचाट्यांत, पेंचांत सांपडणे. सामाशब्द-० वंद-
पु. (चित्यास) तोंड उघडतां न यावे म्हणून तोंडास घातलेला
सुताच्या दोरीचा फांस. 'खाण्याचे वेळी दाढवंद जरा सैल करि-
तात.' -चिमा १४. [दाढ+वंद=बांधण्याची दोरी] ० भर-वि.
खातांखातां दाढ भरेल इतके. -शास्त्रीको. 'यंदा ऊस दाढ भर
खावयास मिळाले नाहीत.' ० शृंखळ-वि. दाढांवरोवर वाहे-
रच्या अंगास किंवा गालावर भोंवरा असलेला (घोडा). -अश्वप
१.९७. [दाढ+सं. शृंखला=साखळी] ० सांखळ(क)ळ-ळी. १
दाढांना होणारा एक विकार. २ (घोड्याच्या) दाढेच्या सांख्या-
वर असलेला भोंवरा. हा अशुभ मानतात. -वि. दाढेच्या सांख्या-
वर भोंवरा असलेला (घोडा); दाढशृंखळ पहा. [दाढ+सांखळी]

दाढ-ळी. (कों.) १ भाताचे रोप करांबयासाठी भाजलेली
जमीन, शेताचा तुकडा. २ (ल.) भाताचे रोप करण्यासाठी जमीन
भाजण्यासाठी तिच्यावर घातलेला गवत, झाडोरा, इ० ३ (ल.)
वरीलप्रमाणे भाजलेल्या जमीनीत झालेले भाताचे रोप. ४ (उत्तर-
देश) ज्यांत भात पेरून त्याची रोपे उगवल्यावर तेथून उपदन
दुसरीकडे लावतात ते शेत. [सं. दग्ध; प्रा. दड्ड]

दाढरणे-जक्ति. (आंवा, गळे इ०) पिकल्यावांचून टणक,
कठिण-होणे; दाळणे. [सं. दढतर]

दाढा-वि. (काव्य.) धीट; पराक्रमी; प्रतापी; वलाढय;
गाढ. [सं. दृढ; प्रा. दढ]

दाढावणे-अक्ति. (व.) रागावणे. 'तो माझ्यावर भला
दाढावला.'

दाढी-ळी. हनुवटीवरील केंस. [सं. दाढिका; प्रा. दाढिका]
(वाप्र.) ० करणे-हनुवटीवरील केंस काढणे; चेहऱ्याची हजा-
मत करणे. ० करविणे-न्हाव्याकडून तोंडावरील, हनुवटीवरील
केंस काढविणे; चेहऱ्याची हजामत करविणे. दाढीचा गधडा-
पु (तिरस्कारार्थी) लांब दाढी असलेला मनुष्य. दाढी, दाढी
होटी धरणे, दाढीला हात लावणे-(एखाद्याची) विनवणी
करणे; काकुळतीने प्रार्थना करणे; खुशामत करून वश करणे. 'ओटी
पसरोनि धरितो मी दाढी। नरकांतुनि काढी येकदांचे।' -मध्व
८३. दाढी धरून टांचा, पाय तुडविणे-(एखाद्यास) वात्सा-
त्कारी स्तुतीने मोहवून आंतून (त्याचे) अनिष्ट करणे; मैत्रीचा
आविर्भाव दाखवून घात करणे. दाढीस कांदे बांधणे-एखा-
द्याची फजिती, अप्रतिष्ठा करणे. (एखाद्याची) दाढी हालविणे-
एखाद्याला रागाने दपटशा देणे; एखाद्याच्यावर ताशेरा झाडणे,
एखाद्यास चिडविणे; डंवचणे. घडी घडी लांब दाढी करणे-
मांडणे-घडी घडी रागावणे, संतापणे. (रागावलेला मनुष्य दाढी-
वरून हात फिरवीत असतो त्यावरून हा अर्थ). म्ह० १ एकाची
जळते दाढी दुसरा तीवर पेटवितो विडी; (एकाच्या मिशीला
आग लागली दुसरा म्हणतो मला दिवा लावू दे)=दुसऱ्याच्या
संकटाचा विचार न करितां त्यापासून सुद्धां कठोरपणाने स्वतःच
यत्किंचित् फायदा घेऊं पहाणारा विषयी तिरस्काराने ही म्हण
योजतात. २ दाढीस वेगळे आणि डोईस वेगळे (कोण देतो?)
=मिळावयाचे तितके मिळाल्यावरहि जर कोणी मनुष्य कांही तरी
सववीवर जास्त मागूं लागला तर त्याला जास्त कोण देणार?

० पाडून दाढणे-वाह्य स्वरूपाकडे, पोषाखाकडे पाहून त्याला
अनुरूप मानपान, आदरातिथ्य करणे. सामाशब्द-० डोई-ळी.
दाढी आणि डोके यांची हजामत. (क्रि० करणे). [दाढी+डोई]
० दीक्षित-वि. (ल). दाढीवाला; मुसलमान. [दाढी+सं.
दीक्षित=यज्ञ, अभिहोत्र इ० कांची दीक्षा घेतलेला] ० मिशांचा-
वि. दाढी आणि मिशा असलेला. ० घाला-वि. मुसलमान.
'दिल्लीचा दाढीवाला।' -संप्रामर्श १२३. दाढुक-न. (व.)
१ दाढीवरून बांधलेला कपडा, वस्त्र. 'दाढुक बांधल्याने तो
ओळखूं आला नाही.' २ दाढीला झालेले गळे. ३ (ना.)
(तिरस्कारार्थी). दाढी. [दाढी+ऊक प्रत्यय] दाढेल-वि. मोठी
दाढी असलेला. दाढ्या-वि. (तिरस्कारार्थी) लांब दाढी अस-
लेला; दाढीवाला. [दाढी]

दाढो-ळी. (कों.) भाताचे बीं पेरण्यासाठी भाजतात ती
जमीन; दाढ पहा. [दाढ]

दाढेरुं-न. दाढेजवळ हिरडीला झालेला फोड. [दाढ]

दाढेल-न. (कों.) वडे इ० कांचे तळण तळून शिळक राहि-
लेले तेल, बढेल. [सं. दह-दाढ+तेल]

दाढया—पु. दाढेचा एक विकार; रोग. [दाढ]

दाण—स्त्री. (अन्नानें नित्यशः मरावयाचें उदररूप पात्र) (तिरस्कारानें). खादाड माणसाचें पोट. [फा. दान=स्थान, आगर. बहुधां समासांत उपयोग उदा० अत्तरदान, पानदान]

दोंण—न. (गो.) आंब्याच्या कैऱ्या मिठाच्या पाण्यांत घालून ठेवण्याचें लांकडी गोलाकार पात्र; डोण. [सं. द्रोण; प्रा. दोण]

दाण्यां—वि. (गो.) अंगावर लांब पट्टे असलेला (वाघ); डाण्या.

दाणा—पु. १ धान्य. २ धान्याच्या समुदायापैकीं, कणांपैकीं प्रत्येक कण, नग, व्यक्ति. ३ धान्यकणाप्रमाणें असणारें मोल्यें, मणि, बीज, डाळिवाचें बीं इ०. ४ वरफी इ०काच्या ठिकाणीं साखर जमून जे कण होतात त्यांपैकीं प्रत्येक. ५ (कागद, चामडें इ०काच्या गुळगुळीत पृष्ठभागावर येणारी वारीक कणासारखी फुगोटी, टेंगुळ, नक्षी. 'खरान्याच्या आकाराच्या एका हत्यारानें कातडें उभें, आडवें, किंवा चोहोंकडून घासतात; म्हणजे त्यावर दाणा उमटतो.' —झाको क २६३. ६ (कापड इ० कांच्या गांठीतील) प्रत्येक नग. ७ उत्कृष्ट व एकेक नगानें विकले जाणाऱ्या आंब्यापैकीं प्रत्येक नग. 'आम्बे मुरव्यास दाणे शुमार पन्नास.' —रा २२.१०५. ८ किरमिजी रंगाचा कण. ९ सीताफळाच्या सालीवरील डोळ्यांपैकीं प्रत्येक. १० एक प्रकारची जाडी साखर. [सं. धान्यक—दाणअ—दाणा. तुल० फा. दाना] (वाप्र.) दाणे टाकून कांबडे झुजविणें—पदार्थें खर्चून मुद्दाम भांडणें लावणें. म्ह० उत्तरंडील नसेना दाणा पण दादला असावा पाटील राणा. सामाशब्द—

०गडला—पु. धान्य; धान्याचा सांठा, कोठार. ०गोट्टा—पु. (व्यापक) धान्यधुन्य; धान्य, डाळी आणि इतर तत्सदृश जिन्नस. ०पाणी—न. १ निर्वाह; पोट भरणें, उपजीविकेचें, निर्वाहाचें साधन. २ ईश्वरानें नेमून ठेवलेले अन्नोदक. 'आमचें दाणापाणी तुमचे पदरीं आहे म्हणून आम्हांस तुम्ही पोषितां.' ३ दाणागोटा; चारापाणी. ४ मृताकरितां एक वर्षपर्यंत ब्राह्मणास पोंचविण्याचें धान्य व पाणी. [दाणा+पाणी] ०साखर—स्त्री. फुल साखर काढून घेतल्यावर खाली राहणारी तांबूस साखर कृपि ४८२. दाणेआळी—स्त्री. १ धान्याच्या दुकानांची पट्टी, गल्ली. २ (पुणें ल.) वेऱ्यावस्ती. दाणेवाजारांत वेऱ्यांची वस्ती आहे यावरून. दाणेकरी—पु. घोड्याच्या पागेला दाणा पुरविणारा मराठ्यांच्या अमदानांतील लष्करी अधिकारी. —वि. १ संसाराच्या निर्वाहास पुरून विकण्यास उरले इतकें धान्य ज्याच्या जवळ आहे असा. २ धान्य विकणारा; दाणेवाला; धान्यव्यापारी. दाणेदार—वि. १ ज्यांत दाणा उत्पन्न झाला आहे, भरला आहे असें (कंसणी इ०). २ कणीदार; रवाळ. ३ ज्याच्या पृष्ठभागावर दाणे उठले आहेत असा (कागद, चामडें इ०). [फा. दानादार]

दाणा—वि. १ धूर्त; शहाणा; चतुर; दूरदर्शी; चाणाक्ष. २ (व्यापक.) उत्कृष्ट; गुणवान; उत्तम; फार चांगला (मनुष्य,

जनावर). 'मुलगा दाणा आहे.' 'पादशाहीस वर्तमान कळलें तेव्हां बोलिले कीं दुस्मान दाणा गेला.' —मराचिबोशा ८५. [फा. दाना] दाणाघणें—अक्रि. (घोड्यानें) फार दाणा खाल्यामुळें (तो) कांहीं विकारानें, आजारानें युक्त होणें. [दाणा]

दाणादाण—स्त्री. १ पांगापांग; वाताहात; पांगणी; फांका-फांक; सैरावैरा पळणें; भणाणणें. २ विस्कळितपणाची, गोंधळाची, पांगापांग झालेली स्थिति. —वि. विकीर्ण; विस्कळित; सैरावैरा पळत सुटणारा. [फा. दाना—दाना] म्ह० कोंवडी मेली पिलें दाणादाण. दाणादीन—वि. धूळधाण झालेला; नष्ट. —शर

दाणालाख—स्त्री. बोर, पिंपळ इ० झाडापासून निघणारी एक प्रकारची लाख.

दाणी—पु. १ धान्यावरील कर वसूल करणारा अधिकारी. 'येतुकेआ दाणी लोकू मेळुनु । वावृत्तिस्मु द्यावया आले ठाकुनु ।' —खिपु २.१८.७४. २ सरकारास धान्य पुरविणारे. ३ कराच्या रूपानें येणारें सरकारी धान्य ज्याच्या ताब्यांत असे तो अधिकारी. ४ (वरील पेशावरून पडलेलें) एक आडनांव. ५ धान्याचे व्यापारी. [दाणा]

दाणी—स्त्री. (गो.) डागणी; सळई. [दाहणी]

दाणी—स्त्री. (एखादा जिन्नस ठेवावयाचें) पात्र, उपकरण, (सं.) आलय या अर्थाचा फारसी प्रत्यय. उदा० अत्तरदाणी, गुलाबदाणी, चहादाणी. [फा. दान]

दाणूस—स्त्री. (गो.) गाडीची चौकट; साठी.

दाणोडा—पु. (ना.) धान्य अस्ताव्यस्त सांडणें. [दाणा]

दांत—पु. १ चावण्याच्या, फाडण्याच्या उपयोगी तोंडांतील दृश्य अस्थिविशेषांपैकीं प्रत्येक; दंत. २ (ल.) (फणी, करवत, दंताळें इ० कांचा) दांता; फाळ; नांगराचें टोंक; डंगाचें टोंक. ३ हस्तिदंत. 'सहदेव नकुळ घेउन दांतीं सिंहासनीं पृथा बसली।' —मोशांति ५.४३ ४ द्वेषबुद्धि; मत्सर; दावा; डाव; दंश. 'त्याचा दांत आहे.' 'तो दांत राखितो.' [सं. दंत; पहा. हिं. दांत; सिं. डंडु] (वाप्र.) —उठणें—दांतांनीं धरलेल्या पदार्थावर दांतांच्या खोलगट खुणा उमटणें. ०ओठ खाणें—चावणें—रागानें दांतांवर दांत घासणें; दांतांनीं ओठ चावणें; अतिशय चिडणें; रागावणें. ०काढणें—दाखविणें—दांत विचकून, फिदिफिदी हंसणें. ०किची खाणें—(ना.) (राग इ० कार्नी) कचाकच, कडकड दांत चावणें. ०किरकिटीस येणें—विपन्नावस्था, अन्नान्नदशा प्राप्त होणें; अति निकृष्ट परिस्थितीनें ग्रस्त होणें. ०खाऊन—ओठ खाऊन—मोठ्या रागानें व अवसानानें. 'नरवर गरधरखरतर शर करकर दांत खाऊनी सोडी।' —मोशालय २.८४. ०खाऊन—चावून अवलक्षण करणें—(प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य नसतों) रागाचा दुवळा आविर्भाव आणून, शिब्याशाप देऊन स्वतःचें हंसें

करून घेणे. **खाणें-चावणें**-(रागानें चढफडून, झोंपेंत) दांतांवर दांत घासणें. 'कोपें खातात दांत वा हेर।' -मोक्षी ४.२६. **खोळ-खिळी वसणें-१** (सन्निपातादि दोषांमुळे) वरील दांत व खालचे दांत एकमेकांस घट चिकटून वसणें. 'रामनाम घेतां तुझी वैसे दांतखोळ।' -एकनाथ २ (ल.) निरुत्तर होणें; एखाद्या पुढें बोलतां न येणें. **खोचरणें**-दांताच्या फटींत, खळग्यांत काडी, कोरणी घालून अडकलेले अन्नाचे कण इ० काढणें. **झिजणें**-(ल.) निष्फळ उपदेश केल्यानें, केलेल्या विनवण्या व्यर्थ गेल्यानें, शिकविलेला विषय मूर्ख विद्यार्थ्यास न समजल्यानें तोंडाला फुकट शीण, श्रम होणें. **धरणें-असणें-ठेवणें-राखणें-चाळणें**-(एखाद्याशीं) द्वेष, अदावत, मत्सर करणें; (एखाद्यावर) डाव धरणें; पूर्वीचें शल्य मनांत ठेवून (एखाद्याच्या) नाशासाठीं टपून वसणें. **निस-कीस येणें**-त्वेष, स्फुरण, आवेश इ० कार्णी युक्त होणें; जिवावर उदार होणें. 'मल्हारराव यांचे इरेनें दातनिसकीस येऊन मोठ्ठोठे खेतांत येऊन जीवाअधिक केली.' -भाव ११. [दांत+सं. निष्प=घासणें] **पडणें**-(एखाद्याची) फटफजिती, नाचकी होणें; पराजित, फजित होणें. **पाजविणें**-एखादी वस्तु (विशेषतः खाण्याची वस्तु) मिळण्याजोगी नसतां तिच्याबद्दल उत्कंठित, आतुर होणें. **पाडणें**-(एखाद्याची) फजिती करणें; (एखाद्यास) वादांत पराजित करणें; टोमणा मारणें; निरुत्तर करणें. 'इतका खोटें बोलणारा तूं असशील असें मला वाटलें नव्हतें. नाहीतर दोन चार साक्षी ठेवून तुझे चांगले दांत पाडले असते.' -त्राटिका अंक ४, प्र. ३. **पाडून हातावर देणें**-(अशिष्ट) (एखाद्याची) कंबख्खी काढणें; पारिपत्य करणें; उठें फेडणें (विशेषतः धमकावणी देतांना उपयोग). **लागप**-(गो) पैसे पदरीं असणें; गवर असणें; खाऊन पिऊन सुखी असणें. **चठणें-लागणें**-उच्चारलेला शाप, एखाद्यावर) फलद्रूप होणें. 'त्याच्यावर त्या चेटकीचा दांत बळला' -त्याला चेटकीच्या शापाचें वाईट फळ मिळालें, त्याला शाप भोंवला. **वासणें**-(ल.) हातीं घेतलेलें कार्य शिवटास नेववत नाहीं म्हणून निराश होऊन स्वस्थ वसणें. **वासून पडणें-१** आजारानें अशक्त होऊन अंथरुणास खिळणें. २ मेहनत फुकट गेल्यानें हिरमुसलें होऊन वसणें. दांत वांसणें पहा. 'वासुनि दांत मुखांत दहांत पडे मति गाढ तमी पचली।' -वामन-सीतास्वयंवर ११. **विचकणें**-१ उपहास करून हंसणें. 'जो ऐसा प्रभु त्या जना न विचकूं ये दांत, वाहे रहा। वैकुंठीच सदा...' -मोरोपंत. 'प्रेमदांत पावुनियां श्रम दांत क्षुद्र विचकित्ती कीं जे।' -भक्तमयूरकेका १५. २ याचना करणें; काहीं जिन्नस मिळविण्याकरितां एखाद्यास विनविणें. **होंड खाणें-चावणें**-दांत ओंठ खाणें पहा. दातां ओठांवर जेवणें-चोखंदळपणानें जेवणें. दांतांखालीं घालणें-शको. ४. २९

धरणें-(एखाद्यावर) करडा, सक्त अंमळ चालविणें; कडकपणानें वागविणें; अतिशय छळणें; गांजणें. **दांतांची मिरवणूक काढणें**-(कर.) (एखाद्यानें) स्वतःचें हंसें करून घेणें. **दांतांचे विष**-न. मत्सरानें, जळफळाटांनें काढलेले विषारी उद्गार; शाप; अभिशाप; शिष्याशाप. **दांतांचे विष बाधणें-१** (एखाद्याचे) शापोद्वारा फलद्रूप होणें; दांत वठणें लागणें पहा. २ दुसऱ्यास बाधेल असा शाप देण्यास समर्थ असणें. **दांतांच्या कण्या करणें-१** विनवण्या, याचना करून व्यर्थ उपदेश करून, शिकविण्याचा निरर्थक खटाटोप करून दांत झिजविणें; तोंड शिणविणें. २ अनेकवार सांगणें, विनविणें. 'एक कांबळा पासोडी या म्हणून दांतांच्या कण्या केल्या.' -नामना ५४. **दांतांच्या-कण्या घुगण्या होणें**-व्यर्थ याचना करून, उपदेश करून, शिकविण्याचा निरर्थक खटाटोप करून तोंड शिणणें; फार व निरर्थक बोलार्थ लागणें. 'हांका मारतां मारतां माझ्या दांतांच्या कण्या झाल्या.' -प्रकोचे. **दांतावर मारावयाला पैसा नसणें**-अंगदीं अकिंचन, निर्धन असणें, होणें, वनणें; जवळ एकहि पैसा नसणें. **दांतावर मांस नसणें-१** (ल.) पैशाचें पाठबळ नसणें; दारिद्र्यानें ग्रस्त होणें. २ (दुसऱ्याशीं) मांडण्याचें, (दुसऱ्यास) इजा करण्याचें सामर्थ्य अंगीं नसणें. 'उगीच भरीस भरल्याप्रमाणें लमांत खर्च केला. आपल्या तर दांतांवर मांस नाही. कुटुंब एवढें थोरलें... असें शंकर मामजीचें रडणें चालू होतें.' -प्रकोचे. **दांतास दांत लावून असणें**-निजणें-बसणें-रहाणें-तोंड मिटून; काहीं न खातां, उपाशीं असणें, निजणें, वसणें इ०. **दांतीं घेणे, दांतांवर येणें**-(एखाद्या) कार्यांत अपयश येणें; (व्यापार इ०कांत) नुकसान, तोटा येणें. **दांतीं तृण-तण-झड्याळ धरणें**-मान तुकविणें; नम्रपणा स्वीकारणें; शरण येणें; पराजय कबूल करणें. **दांतीं बळ धरणें**-अतोनात मेहेनत, घडपड, नेट करणें; प्रयातानें, नेटानें काम करणें. **दांतीं येणें-१** (एखाद्यावर) रागानें दांत-ओंठ खाणें; दांत ओंठ खाऊन मांडण्यास प्रवृत्त होणें. 'येकीस येकी डकलून देती। येताति येकीवरि एक दांती।' -साहू ७.६०. २ फार अडचणींत, पेचांत, येणें, सांपडणें. (एखाद्याचे) दांत त्याच्याच घशांत घालणें-(एखाद्याची) लबाडी बाहेर काढून त्याच्या पदरांत माप घालून त्याची फजिती करणें; (एखाद्याची) लबाडी त्याच्यावर उलटविणें. सोन्यानें दांत किसणें-(ल.) पैशाच्या राशीत लोळणें. इसतां इसतां दांत पाडणें-हसून, गोड गोड बोलून फजिती करणें, टोमणे मारणें, निरुत्तर करणें, कुंठित करणें. दांत कोरून कोठें पोट भरत नसतें-मलत्याच कार्मी चिकटपणा करून चालत नाहीं. मोठ्या कार्यास क्षुद्र साधन पुरत नसतें; क्षुद्रक बाबीत काटकसर करून मोठा खर्च मागत नसतो. **आपलेच दांत आपलेच ओंठ-१**

शिक्षा करणारा आपणच आणि ज्याला शिक्षा करावयाची तोहि आपल्यांतलाच अशी स्थिति असते तेव्हां भांडणारे दोन्ही पक्ष निवाडा, शिक्षा करणाराला सारखेच अवळचे स्वकीय असल्यामुळे दोहोंपैकी कोणाचेहि वरंवाईट करतां येत नाहीं अशा वेळीं योजतात. स्वतःच्याच दुष्कर्मांचें फळ भोगतांना स्वतःलाच दोष द्यावा लागतो. खावयाचे दांत वेगळे, दाखवावयाचे दांत वेगळे—हत्तीला देखाव्याचे बाहेर आलेले मोठे सुळे आणि चावण्याकरितां तोंडांत निराळे असलेले असे दोन प्रकारचे दांत असतात त्यावरून वर दाखवावयाचें एक आणि मनांत भल्लेंच असावयाचें अशा रीतीचें ढोंग. म्हणून दांत आहेत तर चणे नाहींत. आणि चणे आहेत तर दांत नाहींत. = पूर्ण सुदैव कधीहि लाभत नाहीं, त्यांत कांहीं तरी कमीपणा असतोच. एक गोष्ट अनुकूल आहे, पण तिचा उपयोग होण्यास जी दुसरी गोष्ट आवश्यक असते ती अनुकूल नसते अशा वेळीं योजतात. सामाशब्द—० इळा—पु. दांतारा, दांते पाडलेला कोयता. ० कडो—खी. (राजा.) दांतखिळी. (क्रि० वसणें). ० कस—खी. (तोंडातून निघालेले) शब्द; उगार; भाषण; विशेषतः अशुभसूचक शब्द, भाक्ति इ० वत्तिशी पहा. (क्रि० बांधणें; लागणें). [दांत+कस] ० कस(सा)ई—पु. नेहमीं अशुभ भविष्ये सांगणारा व ज्याचीं तसलीं अशुभ भविष्ये खरी ठरतात असे मानलें जातें असा मनुष्य. [दांत+कसाई=खाटिक]—कसळ—खी—कसाळ—खी, किसळ—खी—खी. १ एक सारखें, नेहमीं दांत खाणें, शिब्याशाप देणें, ताशेरा झाडणें इ० युक्त दुर्भाषण. २ अमद्रसूचक, अशुभ भाषण, अमंगल भाषण; वत्तिशी. (क्रि० बांधणें). —वि. १ नेहमीं दांत खाणारा; शिब्याशाप देणारा; ताशेरा झाडणारा. २ नेहमीं अनिष्ट, अमद्र, अशुभ भविष्य सांगणारा. वत्तिशी घडविणारा—रें (व्यक्ति, भाषण). दांतकसाळीस येणें—दांत खाऊन असणें, येणें. 'दांत कसाळीस येऊन... इंग्रज ... आला.' —रा १०.८१: [दांत+कसाला=आयास, धम, छळ] ० किरकंडया—खी. (व.) दांत खाणें; शिब्याशाप देणें; दांत किरकीट अर्थ १ पहा. 'दांतकिरकंडया खाल्ल्या माझ्यावर.' ० किरकीट—किरकिटी—खी. १ दांत खाणें; शिब्याशाप देणें. (क्रि० देणें). २ (उ.) हृशनें, घुमेपणानें मौन धरून स्वस्थ वसणें. (क्रि० देणें). ३ (वायकी भाषा.) आर्जव, विनवण्या, गयावया करून उसनें मागणें; दांतांच्या कण्या करणें (तिन्ही अर्थी अनेकवचनी प्रयोग). [दांत+किरकीट=ध्व. दांत खाण्यानें होणारा शब्द] ० केणें—न. (एखाद्याचें) नेहमींचें, नित्याच्या जेवणाचें अन्न, भक्ष. [दांत+केणें=धान्य, माजीपाला इ० व्यापारी जिन्नस] ० कोरणें—दांतांत अडकलेला पदार्थ, अन्नाचे कण इ० कोरून काढण्याची चांदी, त.वें इ० धातूची अणकुचीदार, लहान व बारीक सळई. ० खिळी—खीळ—खी. १ सन्निपातामुळें वरचे व

खालचे दांत परस्परांत घट वसून तोंड उघडतां न येणें. (क्रि० वसणें; मिटणें; लागणें, उघडणें). २ न बोलणें; मौनव्रत. [दांत+खीळ=खिळा] ० घर्शी—क्रि. तोंडघर्शी. 'या रांडा घरघाल्या सख्या तूं पडशी दांतघर्शी।'—सला १०. [दांत+घसणें] ० चिना—पु. दांत घट करण्याचें औषध; दंतमंजन; (विरु.) दारशिणा; (व.) दाच्छना पहा. [सं. दंत+शाण] ० पड का—गा—पडया—वि. १ ज्यांचे दांत पडले आहेत असा. २ दांत पडल्यामुळें विरुप दिसणारा. [दांत+पडणें] ० वडा—पु. (गो.) लहान मुलास दांत आल्यानंतर, त्याच्यावरून ओंवाळून मुलांकडून लुटवावयाच्या वड्यांपैकीं प्रत्येक. ० वडे काढप—(गो.) मुल स द.त आल्यानंतर लहान लहान वडे त्याच्यावरून ओंवाळून ते मुलांकडून लुटविणें. ० वण—न. १ एक टोंक चावून शेवटास गोंडेदार केलेली, दांत घासण्याची वाभळ, निंव इ० झाडाची लहान काडी. २ दंतमंजन; दांत घासण्यासाठीं केलेली पूड. (व.) दातवन. ३ दांतचिना; दांतांस लावून ते काळे करण्याचें औषध. [सं. दंतवर्ण; प्रा. दंतवण; गुज. दांतवण] ० वाकें—न. शेतीच्या कांहीं आउतांचे, अवजारांचे दांते आंत वाकविण्याचें एक हत्यार [दांत+वाकणें]

दांत—वि. १ दमन केलेला; जिंकलेला. २ ज्यानें इंद्रियांवर ताबा मिळविला आहे असा; संयमी. 'बहु शांत दांत विषय-विरत तापसी महा।'—शापसंभ्रम अंक १. 'शांतदांत तपस्वी पूर्ण। शुची धर्मिष्ठ हरिभजनीं मन।' [सं.]

दांतकें—न. दांते असलेलें शेतकीचें एक आऊत; दांताळें. [दांत] दांतर—खी. एक औषधी वनस्पति.

दांतरखिड—खी. तोंडांतले दांत पडून झालेली खिड. [सं. दंतुर+म. खिड; दांत+खिड]

दांतरडें—न. काळ्या जमीनींतील गवत निंदण्याचें औत. —कृषि २७२. [दांत]

दां(दा)तरा—पु. १ (कोयता, चाकू इ० कांच्या धारेला पडलेला) कातरा; खांड; खांडोरें. २ (राजा. कु.) दांता या शब्दाच्या बहुतक अर्थी लढ असलेला शब्द. [दांत]

दांतरा—व्या—वि. वरचे दांत ओंठाच्या पुढें असलेला (मनुष्य). [सं. दंतुर]

दांतरी—खी. १ म्हातारपणीं उगवणारा, येणारा एक दांत. (क्रि० उगवणें; फुटणें). २ लहान मुलास नुकताच आलेला दांत. (क्रि० उगवणें; फुटणें). ३ विरळ दाणे असलेलें धान्याचें कणीस. ४ मधून मधून दांते मोडलेली फणी, दांताळें इ० [दांत] ० करणें—चिडून (एखाद्याच्या) वसकन अंगावर येणें; खेकसणें.

दातऱ्या—पु. (वे.) (सुतारी धंदा.) कानशीचा एक प्रकार, ही कानस निमगोल असते. [दांत]

दांतवला—लें—न एक हस्तिदंती दागिना. -शर. -वि. दांताचा केलेला; हस्तिदंती. 'अस्थीचा बीटाळ होतां स्नान केलें। चुडे दांतवले कासयासी।' -रामदासी -स्फुट अमंग ३३. (नव-नीत पृ. १५१).

दांतळणें—उक्ति. (कों.) दांते बसविणें; (रहाटगाडग्याचें तुंव इ०) दांत्यांनीं युक्त करणें; दांते पाडणें. [दांत]

दांतळी—स्त्री. भांडें धरतां, नेतां येण्याच्या सोयीकरितां त्याच्या गळ्यास बांधलेली शिंकाळीसारखी दोरी; दांताळी; शिंकाळी.

दाता—वि. १ देणारा. २ दान करणारा; दानशील; उदार; दान करण्याचा स्वभाव असलेला. 'सत्यसंकल्पाचा दाता नारायण। सर्व करी पूर्ण मनोरथ।' -तुगा ३७३८. [सं. दा-दातु=देणारा] म्ह० देई तो दाता न देई तोहि दाता.

दांता—पु. १ फणी, तिफणी, करवत, रहाटगाडगें इ०कांस असलेल्या दांताच्या आकाराच्या अवयवांपैकीं प्रत्येक. (कि० पाडणें; घालणें; करणें). २ शेतांतील चिखल सारखा करावयाचें एक प्रकारचें दांताळें. ३ ज्याला केळीं लागतात त्या देंठांसारख्या केळ्यांच्या फणीच्या अवयवांपैकीं प्रत्येक. ४ (व्यापक.) केळ्यांच्या फणांतून (फणीच्या दांताप्रमाणें) लोंबणाऱ्या केळ्यांपैकीं प्रत्येक. ५ केळफुलांतील एक लवचिक, लोंचट, तंतुच्या आकाराचा अवयव-विशेष; पोव्यांत असतांना केळ्याच्या टोंकापासून लोंबणारा तंतु-समूह; केसर; फूल. ६ पुरें न भरलेलें, मध्यें थोडका गीर असलेलें केळें. ७ (क.) कपची; ढलपा; ढलपी; (कि० निघणें). ८ (मुंबई.) न विभागला जाणारा पदार्थाचा कण. ९ (गो.) जमीन उकरण्याची लांकडी फाळी. १० (गो.) शेवया, चकल्या इ० करण्याचा सांवा. [दांत] **दांतेकड**—न. (कों.) रहाटगाडग्याच्या तुंब्यास जोडलेलें, दांते पाडलेलें लांकूड. [दांता+कडी] **दांतेफळी**—स्त्री. (राजा.) शेतांतील चिखल सारखा करण्याचें दांते बसविलेलें एक अवजार; दांता अर्थ २ पहा. [दांता+फळी]

दांताड—स्त्री. (तिरस्कारार्थी) बत्तिशी; दातांची कवळी; दांतावळी. (कि० पाडणें; फोडणें; उतरणें; मारणें; देणें; हालविणें; विचकणें). [दांत]

दातार—वि. (काव्य.) उदार; दानशूर; धनी; दाता. 'धावे तुक्याचा दातार आळंगिला वेगीं।' -तुगा १२२. [सं. दात]

दांतावणी—स्त्री. (कों.) तुंवें इ० दांतळण्याची क्रिया. [दांताविणें]

दांताव(वि)णें—उक्ति. दांतळणें; दांता बसविणें; दांत्यांनीं युक्त करणें (रहाटाचें तुंव इ०). -अक्ति. (एखाद्यावर) रागानें दांतओठ खाणें; जळफळणें. [दांत] **दांतावून बोलणें**—दांत ओठ खाऊन बोलणें.

दांताळ—न. (जमीन सारखी करण्याचें, जमीनीवरील गवत इ०-गोळा करण्याचें, वागाईत व जिराईत शेती या दोहोंसहि उपयोगी) दांते असलेलें एक आऊत; दंताळें; फण. [दांत + सं आलय=घर; म. आळ=ळ]

दांताळ—वि. वरचे दांत पुढें ओंठाबाहेर आलेला (मनुष्य); दंताळ. २ नेहमीं अनिष्ट, अशुभ बोलणारा, भाक्ति करणारा. [दांत] **पुुरी**—स्त्री. (ल.) १ दंतावळी; दांतांची कवळी; दंतपंक्ति. २ दांत ज्यांत बसलेले असतात त्या हिरड्या; दाढा. [दांत+पुरी=नगर] **पुुरी ओसाड होणें**—दांत पडून तोंडाचें बोकळें होणें.

दांताळणें—उक्ति. १ दांत लावणें; दांतांनीं चावणें, कुतडणें, ओडणें, हिसडा देऊन तोडणें. २ फाजील वडबड करून (एखादी) गुप्त गोष्ट न कळत बाहेर फोडणें; तोंड पाचळणें.

दांताळी—स्त्री. दंतपंक्ति; बत्तिशी. 'वर्ती करून दांताळीं। श्वान पुत्र हाडें चगळी।' -दा ५.३.६१. [दांत+सं. आली=रांग, ओळ; अथवा सं. आलय=घर; दांत+म. आळी]

दांताळी—स्त्री. भांड्यास बांधलेली शिंकाळी. दांतळी पहा.

दांताळें—न. फणीसारखें दांते असलेलें शेतकीचें एक अव-जार. यानें मळ्यांत पीक पेरल्यानंतर वाफे व सऱ्या तयार करि-तात. दाताळ पहा. [दांत]

दांतिरा—वि. दांत पुढें आलेला; दंताळ; दांताळ. 'दांतिरें बोटिरे घानाळ।' -दा ३.६.४३. [सं. दंतुर]

दांतुरडी—स्त्री. १ (तिरस्कारार्थी.) दांताडें; दंतावळी (अने-कवचनीं प्रयोग). 'दांतुरड्या काढून हांसतोस काय!' २ (लहान मुलास आलेला) नवीन लहान दांत (अल्पार्थी प्रयोग). [दांत]

दांतुरी—स्त्री. (महानु.) (थंडी इ० कार्नी) दांत वाजणें; कुडकुडणें. 'दांतुरी पंचभूताची।' -भाए ६०२. [दांत]

दातूर—पु. एक वृक्षविशेष.

दातृत्व—न. उदारपणा; औदार्य; दानशूरता; दांतेपणा. [सं.]

दा(ं)तें—न. (गो.) जातें.

दांतोणी—स्त्री. (गो.) फणी. [दांत]

दांतोन—न. (व.) दांतवण; दंतमंजन. [दांतवण]

दांतोरी—स्त्री. दांत; दांताडें; दंतपंक्ति. -शर [दांत]

दांतोळा—न. एक प्रकारची मासळी.

दांतोळ्यो—स्त्री. (गो.) दांतवडा पहा.

दांत्या—पु. तपकिरी रंगाच्या मुंगीची एक जात.

दांत्या—पु. सर्व अर्थी दांता पहा.

दात्याळ—न. खत ओढण्याचें दांते असलेलें पावडें; दाताळ, दांताळें पहा. [दांता]

दांजा—पु. करवत, फणी इ० कांचा दांता. -वि. दातरा:
दांताळ; दांतरा (-वि.) पहा. [दातरा]

दांजां—नव. (गो.) विलीचे अणवुचीदार दांत. खवणीचा दांत.

दांजी—खी. (कु. गो.) एक झाड. याच्या पानास कात्रे
असतात. [दांत]

दाथर—पु. १ (दोन पदार्थांमधील) गवत-पाल्याचा थर;
मोदक इ० वाफेने शिजवितेवेळीं पातेल्यांत पाणी घालून त्यांत
गवत, पाने इ० कांचा घालतात तो थर. -झा ९.३३१. 'विष्टा
मृगच्या दाथरी। नवमासवरी उकडिजेति।' -एसा ७.१४७. २
उकाडा; उवारा; वाफारा. ३ थर. ४ बांधकाम करतेवेळीं दगड,
विटा इ० कांवर देतात तो मातीचा, चुन्याचा थर. ५ दह; दराद;
नायटा. [सं. दृढ+स्तर] ० वडा—पु. (ना.) आंत पाणी असलेल्या
भांड्याचे तोंड वर इ० कार्ने बांधून भांड्यांतील वाफेवर शिजवलेला
नरम वडा; फुडका. [दाथर+वडा]

दाथरा—पु. नायटा; दराद; दाथर अर्थ ५ पहा.

दाथरी—खी. आच्छादन. दादरा अर्थ १ पहा.

दाद—खी. १ दुबेलाने वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे आपली तक्रार
कळविण्यासाठीं मिळविलेला प्रवेश, मुलाखत; वर्दी. २ तक्रार;
फिर्याद. (कि० लावणे; लागणे). ३ (वरिष्ठ अधिकाऱ्याने तक्रार
इ० ऐकून केलेला) तक्रारीचा बंदोबस्त, इलाज, उपाय. (कि०
देणे). ४ न्याय; इन्साफ. 'हा चालवून तुमची किस्त अदा करावी
तर न्याय-दाद नाही.' -रा ५.१३७. ५ (कायदा.) पक्षकार
स्वतःच्या हक्काबाबत कोर्टाकडे करतो ती मागणी, विनंति. [फा.
दाद; सिं. दादु] ० घेणे—तक्रार ऐकून न्याय देणे. ० देणे—अधीन
होणे; स्वतःवर दुसऱ्याचा पगडा बसवू देणे. (एखाद्यापुढे) स्वतःचा
कमीपणा कबूल करणे. (अकरणरूपी प्रयोग केल्यास व दाद या
शब्दाच्या मूळच्या अर्थास अनुसरून) तक्रारीकडे दुर्लक्ष करणे,
तक्रारीचा बंदोबस्त न करणे असा अर्थ; त्यावरून (ल.) न जुमा-
नणे; न गणणे; हार न जाणे. 'हा शौबी खेळण्यांत अथवा कोण-
त्याहि कामांत कोणास दाद देत नाही.' 'किळ्यावर गोळीवार
फारच केला पण किळ्याने दाद दिली नाही.' दाद ना फिर्याद—
अन्यायावद्दल तक्रार करण्याची अथवा न्याय मिळविण्याची अड-
चण, गैरसोय, पंचाईत इ० कास उद्देशून योजावयाचा वाक्प्रचार.
सामाशब्द— ० पुस—खी. (कु.) चौकशी; विचारपूस. [दाद+
पुसणे=विचारणे] ० महाल—पु. लोकांच्या तक्रारी ऐकण्याचा
दिवाणखाना, जागा. [दाद+महाल=दिवाणखाना] दादी
फिर्यादी-वि. न्याय, दाद मागणारा. 'या उपरी कोणी दादी-
फिर्यादी आल्यास हुजूर पाठवावे.' -रा ७.२९.

दाद—खी. गजकर्ण; दराद. [सं. दह; प्रा. ददु; हिं. दाद]

दादगा—ग्या—पु. (तंजा.) पुरुष; पुरुषमंडळी. [दादला ?]

दादड—न. गजकर्ण; दराद. [दाद] दादडणे—भक्ति.
(शरीर) गजकर्ण इ० कार्नी विवृत होणे. [दादड=गजकर्ण]

दादड—खी. (कों.) १ भातांत उगवणारे जाडे—भरडे गवत.
२ भातांतील जाडे पळिज, न भरलेले लोंवट.

दादभाई—पु. दायाद; भाऊवंद. [दायाद+भाई]

दादर—पु. जिना; सोपान. 'आईकें प्राणाचा हात धरूनी।
गगनाची पाउटी करूनी। मध्यमेचेनि दादरेहुनी। हृदया आली।' -
झा ६.२७१. २ जिना बंद करावयाजोगे जिन्न्याच्यावर आडवे
पाडावयाचे दार, लांकडी झडप. ३ नदी इ० कांवर, खालून वहाते
पाणी राखून केलेला लांकडी, दगडी पूल; (सामा.) पूल. ४ (प्रथम
मुंबईत रुढ) शिडीसारखा काढतां-घालतां येणारा लांकडी जिना.
[सं. दर्दर ? प्रा. दे. दहर=शिडी; गु. दादर]

दादर—न. १ गजकर्ण; दराद. २ घाम इ० कार्नी शरीरावर
उठणारा दाट पुरळ, गांव. [सं. दह]

दादर—खी. (खा. व. नाशिक) शाळू; जोंधळा; जोंध-
ळण. रव्हीच्या पिकापैकी एक पीक.

दांदरघाई—खी. (व.) कांघाई; कांगावा. 'तुं आपली
दांदरघाई लावूं नकोस.'

दांदरणे—भक्ति. (ना. व.) घाबरून जाणे; भीतीने गोंध-
ळून जाणे; घांदरणे. घांदरणे पहा.

दादरा—पु. १ भांड्यांतील पदार्थ झांकलेला रहावा म्हणून
भांड्याच्या तोंडास पान, वर इ० कांचे बांधतात ते आच्छादन.
२ धूर बाहेर जाया, किंवा घरांत उजेड यावा म्हणून घराच्या
छपरास ठेवावयाचे छिद्र, गवाक्ष; घाव्यांतील झरोका. ३ (राजा).
(ल.) अतिशय थंडीमुळे कानांस बसणारा दडा; कान बंद होणे;
कानठाळी. (कि० बसणे). ४ जिना बंद करण्यासाठीं जिन्न्यावर
आडवे पाडावयाचे दार, झडप; दादर. ५ खिडकी; भोंक; भग-
दाड ६ (व.) जिना; दादर पहा. [दादर]

दादरा—पु. (संगीत). एक ताल. याच्या सहा मात्रा व दोन
विभाग असतात. [सं. दर्दरिका; प्रा. दहरिया=वाद्यविशेष; सिं.
दादुर]

दादरी—खी. (सोनारी) चांदी, सोने इ० तोडण्याची छिनी.
[सं. हु-दर, दर्दर]

दादरी—खी. (कों.) पूल; दादरा पहा.

दादरी—खी. एक जंगली झुडप.

दादला—ग्या—पु. १ नवरा; पति. दादुला पहा. २ (गो.)
पुरुष; नर. [दादा+ला प्रत्यय] म्ह० दादल्यापेक्षां बायको
मोठी सुसल घेऊन लागे पाठी. सामाशब्द— ० बाइके-बाइले,
० बायके-ले-न. नवराबायको; पतिपत्नी. [दादला+बायको]
दादलोजी—पु. नवरा; पति. [दादला+जी (आदरार्थी) प्रत्यय]

दा दा—उद्गा. गाडी हांकतांना बैलाने चालावे म्हणून त्यास देण्याच्या इष्टाऱ्याचा शब्द. 'इरिरी, पोपो; दा दा, झ्या झ्या!' शब्द. [ध्व. दा द्वि.]

दादा—पु. १ वडील वंशु; धनी; मालक; प्रतिष्ठित गृहस्थ; वडील मनुष्य इ०कांस आदराने संबोधण्याचा, किंवा बोलतांना त्याच्यासंबंधी योजावयाचा शब्द. व्यावहारिक नांव. 'कृष्णभट दादा, रामाजीपंत दादा, इ०' २ राधोबादादा. —पयाव १२. २१७. ३ (क.) मोरोबादादा फडणीस. —ख ३२५०. ४ (ल.) बैल. —हाच मुलाचा वाप. 'कृषिकर्मी जुंपिले जसे दादा।' [ल्हान मुलांचा प्रथम ध्वनि—दा; दा. तुल० सं. तात. ई. डॅड; डॅडी.] ०बाबा—पुता—करणे—सौम्य, गोड भाषणाने एखाद्याचा राग घालविण्याचा प्रयत्न करणे; छलपुल करणे; आर्जव करणे म्ह० दादाचे बळ बहिनी जाणें=दिरानें भावजयी-मार्फत भावाला बळवावे, कारण तिला त्याचा स्वभाव ठाऊक असतो याअर्थी.

दादा—पु. मवाल्यांचा पुढारी. —वि. (मुंबई—मजुरांत रुढ). लुच्चा; मवाली; लब्धप्रतिष्ठित. ०गिरी—स्त्री. लुच्चेगिरी; फसवेगिरी

दादी—स्त्री. स्त्रीला आदराने संबोधण्याचा, उल्लेखण्याचा शब्द. [दादा; सिं. दादी]

दादुरडी—स्त्री. एक जातीचा बैल.

दादुला—पु. (काव्य). १ दादला; नवरा; पति. दादला पहा. 'उनसु कलना नव्हे तो भला। खसम अहंकार दादुला।' —तुगा ११६. २ मर्दे; वीर; शूर पुरुष. 'एकां उमयांचि प्राण गेले। चांगांचे दांत वसले। विसदांचे दादुले। हिंवाताती।' —झा १.१३५. [दादला] दादुलेपण—न. १ नवरेपणा; नवऱ्याचा हक्क. २ स्वामित्वाचा अधिकार. 'खांडेधुआवन मागे अंतराळीं। कवडे उकळीं मृतळीं। रोटी मागे सातें पाताळीं। दादुलेपणें।' —शिशु १६२. ३ पुरुषत्व; मर्दपणा; पौरुष. 'जळो तुमचे दादुलेपण। नपुंसकाहूनि हीन।' —एरुस्व ८.६. [दादला+पण प्रत्यय]

दादूपंथी—वि. दादू नांवाच्या सत्पुरुषाचा अनुयायी; दादूच्या संप्रदायाचा. [दादू+पंथ=मार्ग, संप्रदाय]

दादोड—(गो.) डांस, ठेकून चावल्यानें आलेली गांध. दादड पहा.

दान—न. १ देणे; देण्याची क्रिया; धर्मादाय; बक्षीस, देणगी देणे. (समासांत) 'विद्यादान—घनदान—कन्यादान इ० २ (कायदा). काही मोबदला न घेतां एखाद्यानें दुसऱ्यास आपली स्थावर किंवा जंगम जिनगी, मिळकत फुकट, धर्मार्थी वेळून टाकण्याचा व्यवहार. —घका ३६. ३ (सामा.) स्वतःच्या मालकीची वस्तु दुसऱ्यास निरपेक्ष बुद्धीनें देणे; देणगी; बक्षीस; धर्मदाय. ४

(सोंगटयांच्या खेळांत) फासे घरंगळते जमीनीवर टाकून ते स्थिर झाल्यावर त्यांच्या वरील पृष्ठभागावर दिसणाऱ्या ठिपकांच्यांची संख्या; डाव. जसे—पववारा तेरा, छ तीन नऊ, दस दोन वारा इ० (कि० पडणे; देणे). ५ माजलेल्या हत्तीच्या गंड-स्थळांतून वाहणारा मद. [सं.] म्ह० (गो.) दानावर दक्षिणा =दक्षिणेवांचून दानाची सांगता होत नसते त्यावरून मोठ्या नुकसानीच्या भरीस आणखी थोडेसे नुकसान झाल्यास ही म्हण योजतात. सामाशब्द—०धर्म—पु. (व्यापक). पुण्य-प्राप्त्यर्थे केलेले दान; ब्राह्मणभोजन, बिहिरी खणणे, धर्मशाळा, देवळे वांधणे इ० परोपकारार्थी धार्मिक कृत्ये; परोपकारार्थे केलेला द्रव्यव्यय; दान देण्याचे धर्मकृत्य. [दान+धर्म] ०पत्र—न. देणगीपत्र; देणगीखत; जमीन इ०कांचे दान केले असतां तें चालावे म्हणून दाखल्यासाठीं करून दिलेले पत्र, सनद. 'दानपत्र धरिलें महानुभावें।' —दावि ४२९. [दान+पत्र=कागद] ०पात्र—वि. विद्या, तप इ० गुणांमुळे दान देण्यास योग्य असलेला (ब्राह्मण, मनुष्य). [दान+सं. पात्र=मांडें; (ल.) योग्य स्थान] ०प्रतिभू—पु. (कायदा) विकलेल्या मालाबद्दल, कर्जाक-उसनवार दिलेल्या पैशाबद्दल ठेवावयाचा जामीन; मालजामीन पहा. [दान+प्रतिभू=जामीन] ०विधि—पु. १ दान करण्याचा, देण्याचा विधि. २ कर्ज द्यावे कीं देऊं नये यासंबंधी विचार. 'दानविधि व अदानविधि हे दोन प्रकार घनकं सवंधीं होत.' —झाको (क) १११. [दान+विधि] ०वीर—वि. सबळ हातान दान करणारा; दान देण्यांत उत्साही; कर्णासारखा उदार. [दान+वीर] ०शील—वि. दानधर्माकडे मनाचा कल, प्रवृत्ति असलेला. [दान+शील=स्वभाव] ०शूर—वि. दान देण्यांत शूर, उत्साही; दानवीर. दानाध्यक्ष—पु. दानधर्मखात्यावरील मुख्य अंमलदार. [दान+अध्यक्ष]

दान—स्त्री. (व.) रस्ता; चाकोरी.

दानखड—न. (हैद्रा. व.) लुगडे.

दानत—स्त्री. १ धर्मबुद्धि; उदारपणा. २ सद्बर्तन; नेकी; सचोटी; प्रामाणिकपणा. दानत असेंहि रूप आढळते [अर. दियानत] म्ह० जशी दानत तसें फळ=आपल्या शीलच्या बरेवाईटपणावर मनुष्यास बरे किंवा वाईट फळ मिळते. सामाशब्द—०दार—वि. प्रामाणिक; शीलसंपन्न; सचोटीचा. [दानत+फा. दार प्रत्यय] ०दारी—स्त्री. प्रामाणिकपणा; सचोटी; नेकी.

दानव—पु. (कश्यपपत्नी दनु हिचा पुत्र) दैत्य; असुर; राक्षस. [सं.]

दानवा—ये, दानवार—पुन. गांडूळ; काडू; गांडवळ; दवणा.

दाना—वि. शहाणा; छुस्त; चतुर; दाणा (-वि.) पहा. 'त्यास आपण दाना दुरंदेशी आहेत.' —ख ९.४०३०. 'आप दाना सरदारहो.' —धर्म १८६. [फा. दाना]

दानार्ह—स्त्री. अकल; शहाणपण; सुज्ञपणा. 'हे गोष्ट करणे दानार्ह व दूरन्देशीपासोन दूर आहे.' - रा २२.६१. [फा.]

दानाकेश—पु. थंडीच्या दिवसांत वापरावयाचें, लव असलेलें व कलावतुचें काम केलेलें एक प्रकारचें ऊबदार वस्त्र; सकेशचर्म. [फा. दानह्केश]

दानाधिसपट—स्त्री. (गो.) दाणादाण; वाताहत.

दानाफान—स्त्री. (व.) दाणादाण.

दानी—वि. दाता; देणारा; उदार. (समासांत) मोक्ष—जीव-वरदानी—सुख—दानी इ० [सं.]

दानीय—वि. १ दान देण्यास पात्र, योग्य (मनुष्य); दान-पात्र. २ देण्यालायख (वस्तु इ०). [सं.]

दान्य—वि. १ दान देण्यास योग्य; दानपात्र. २ (ल.) भिकारी. 'पहिल्या पांयरी पाय दिला, तिथं दान्य भेटला, दान मागूं लागला' - बदलापूर ८३. [दानीय अप.]

दाप—पु. दाव पहा.

दापका—पु. (व.) सांपळा; पित्रा.

दाप हट—पु. (व.) खाचर, गाडी इ०कांचा सांगाडा, बैठक आंखाला जोडणारा मधला लोखंडी, लांकडी खुंट; दावखीळ. [दाव+खुंट]

दापणें—सक्ति. १ दावणें; दटावणें; दपटशा, जरव देणें. २ नाश करणें; ठार मारणें. 'दापिति अन्योन्य वळें वीर जसे व्याघ्र धेनुकळपातें।' - मोक्ष ३०.७७. 'मटासि भट संगरीं परि न कातरां दापिती।' - केका ७९ ३ इतर अर्थासाठीं दावणें पहा. [सं. दम्]

दापणें—सक्ति. देवविणें. [सं. दापन=देवविणें]

दापत्य—न. १ पतिपत्नीसंबंध; वधुवरनातें; स्त्रीपुरुषाचें परस्पर नातें. २ जोडणें; पतिपत्नी; म्हण. [सं.]

दापित—वि. १ शिक्षा दिलेला, सांगितलेला (मनुष्य). २ कोटांनं निवाडा, निकाल करून देवविलेला (जिन्नस, देणें इ०). [सं.]

दापिता—वि. १ धमकी, दटावणी, जरव देणारा. 'शका-सही प्रतापें मदिधुंचा दापिता महानिकर।' - मोभीष्म १२.६७. २ हद्दी; गर्विष्ठ. 'दापीतेआं देवांचा जगदळा। झळाळिआं देवांचा पाळा। तूं गोपिनाथा।' - शिष्ट १५५. [दापणें]

दाप्य—वि. १ ज्यास शिक्षा द्यावयाची असा; शिक्षा देण्यास योग्य (मनुष्य). २ (न्यायाधीशानें) निवाडा, निकाल करून द्यावयाचा (जिन्नस इ०). [सं.]

दाव—पु. १ दडपण; वजन. 'त्या पत्रावळीवर काहीं तरी दाव ठेव म्हणजे ती उडणार नाही.' २ (कागद इ०) दाबून ठेवण्याचें साधन; चाप; ज्यावर दाव घालून, दार, छत्री, खिशांतील घडयाळ इ०कांची उघडझांप नियंत्रित करितात तें खुंटी, खिळा,

घोडा, कमान इ०कांसारखें साधन; दावखीळ; दावेखीळ. ३ दडपणें; खालीं घालणें; ढटणें; पायमल्ली. ४ दवकावणी; दवावणी; धमकावणी; दटावणी; खडसावणी. ५ धाक; दरारा. 'लहान मुलांना कोणाचा तरी दाव पाहिजे.' ६ स्वाव; दवावा; सलावत. ७ पोतावर पट्टी बांधण्याकरितां केलेली कापड इ०कांची पट्टी; अंडवृद्धीचा उपद्रव असल्यास आंबळण्याकरिता केलेला चांदी इ०धातूचा पट्टा. (कि० घालणें; बांधणें). ८ (गंजिफांच्या खेळांत) दुसऱ्याची तलफ दावण्याचा एक प्रकार. ९ (शाप.) एका पदार्थास ठकलले असतां, दुसऱ्याचें पहिले गावर उलट कार्य घडतें आणि त्यामुळें दोहोंच्या संलग्न ज्या प्रेरणेंचें कार्य घडूं लागतें ती क्रिया. - येस्थि २. (इं) प्रेशर. १० चेंपणी. (इं.) कॉम्प्रेसन. ११ - स्त्री. (ज्रिया, देवांच्या मूर्ति इ०कांच्या) कंवरेत घालण्याचा सोनें, रुपें इ० धातूचा पट्टा, मेखळा. 'मणि खचित्तां दाव रविद्युति घंटापंक्ति रम्यनादा वरवी।' - मोक्ष ३.६. - शिवदि १६७. [हिं. दाव; तुल० सं. दम्, दम्-पुढें रेटणें] सामाशब्द- ०काम-न. (मात-काम) माती तयार केल्यावर मांच्यंत गोळा दाबून आकृति तयार करण्याचें काम. [दावणें+काम] ०खीळ, दावेखीळ-स्त्री. १ ज्यावर दाव घालून दार, छत्री, खिशांतील घडयाळ इ० कांची उघडझांक नियंत्रित करितां येते तें खुंटी, खिळा, घोडा, कमान इ०सारखें साधन. दाव अर्थ २ पहा. २ गाडीचा आंख व आखरी यांना जोडणाऱ्या दोन लोखंडी खिळांपैकीं, खुंट्यांपैकी प्रत्येक; (सामा.) पदार्थांमधून जाऊन त्यांना आंबळून धरणाऱ्या खुंट्यांपैकीं प्रत्येक. [दाव+खीळ=खिळा, खुंटी] दावाचा प्रेस-पु. काहीं वस्तू कागद इ० दाबून ठेवण्याकरितां केलेलें यंत्र दावणयंत्र; कागद छापल्यावर त्याच्या दोन्ही बाजूं पटाईपांचा दाव उठलेला असतो व असल्या स्थितीत पुस्तक बांधल्यास तें फार बोजड होतें, म्हणून कागदावरील दाव जाण्यासाठीं त्यांना या प्रेसांत, दावांत ठेवावें लागतें. - मुद्रण ७९. १ दावाचें कलम-न. झाडाच्या कलमाचा एक प्रकार; घडवंचीसारख्या उंच वस्तूवर खापरी कुंडी आंत माती भरून ठेवून तीत झाडाची फांदी दाबून बसवितात व त्या फांदीस मातीत मूळ फुटलें म्हणजे तें झाड मोठे वाढवून लावतात असा कलम करण्याचा प्रकार. - कृषि ६८६.

दांवडणें—सक्ति. तांगडणें; सक्क मेहनत करून घेणें; फार राबवून घेणें; दामटणें; दपटणें; पिटणें (जनावर इ०). तावडणें पहा.

दावण—न. (एखादा पदार्थ, कागद, पत्रावळ इ०) दाबून ठेवण्याकरितां (त्यावर) ठेवलेले वजन; जड पदार्थ इ० [दावणें]

दावण—न. (गो.) अतिगय कोंवळा फणस; कुयरी. 'फणसाला अद्याप दावणें आलीं नाहीत.' [दांव.]

दावण—पुन. (गो.) (सोनारी) बारीक मण्यास भोंक पाडण्याचें हत्यार. दाभण पहा.

दावणी—स्त्री. दावण्याची क्रिया. [दावणें].

दाव(भ)णें—न. (गो.) दारूच्या उपयोगी पडणारें एक प्रकारचें मातीचें भांडें.

दावणें—सक्रि. १ (एखादा पदार्थ हात इ०कांनीं) दडपणें; वजन घालून दडपून ठेवणें; चेंपणें. २ धमकावणें; दटावणें; दपटशा देणें; भेडसावणें. 'ज्याच्या अंगीं खरी वीरश्री आहे त्यास प्रसंगीं लोकांनीं अनेक गोष्टींनीं दाविलें तथापि तो राहणार नाही.' ३ (ल.) (एखादी गोष्ट) गुप्त राखणें; दडपून ठेवणें; छपविणें. 'साधूस दुसऱ्याचें उणें समजलें असतां हि दावितात.' ४ (गंजिफांच्या खेळांत) दुसऱ्याच्या तलफेवर दाव घालणें. —शास्त्रीको. ५ गिलंकृत, गट करणें; लुवाडणें. 'भंडळाची त्यानें पांचशें रुपयांची रक्कम दावली.' ६ (हात दावणें) लांच देणें; फितविणें. [सं. दम्. म. दाव] **दावडडप**—स्त्री. धमकावणी, दटावणी, दपटशा, वंढेली इ० उपायांनीं (एखाद्याला) दडपून टाकण्याचा यत्न. [दावणें+दडपणें] **दावदुवी**, **दावीदुवी**, **दावदूब**—स्त्री १ दाटदपट; धाकदपटशा; (एखाद्यास) सामदामादि उपायांनीं दावून टाकणें; दहशत. २ (गंजिफांच्या खेळांत) एकाची नलफ दुसऱ्यानें दावावी अशा संकेतानें गंजिफा खेळण्याचा एक प्रकार. [दावणें द्वि.] **दावदोव**—स्त्री. इश्रत; दाव; सलावत; रुवाव. [दाव द्वि.] **दावादाव**—दावी—स्त्री. १ (कागदाचा, कापसाचा गट्टा, गांठ इ०) दावण्याची, दडपून बांधण्याची, आंवलण्याची क्रिया. २ (जमीन, गच्ची इ०) टोकण्याची, चोपण्याची, पिटून टणक करण्याची क्रिया. ३ (एखादी गोष्ट) गुप्त राखण्याची, छपविण्याची, दडपून ठेवण्याची क्रिया. ४ धमकावणी; धाकदपटशा; दटावणी. ५ दावांत, धाकांत ठेवणें. ६ (दुसऱ्याचे पैसे इ०) गिलंकृत करणें; लुवाडणें. [दावणें द्वि.]

दावरोव—क्रि. धाकदपटशा देऊन. 'करुनि घेतल्यां सार्थकचि आहे। साधी संसारीं भला जो सोय। नातरी बायां सिणतचि राहे। दावरोव कायदा राखा म्हणे।' —दावि ७८३.

दावा—पु. दाव पहा. ० देणें—१ झांकून ठेवणें. २ (मालक इ० पासून एखादी वस्तु इ०) चोरून, लपवून ठेवणें; चोरणें; लांविणें.

दावाडणें—सक्रि. १ (एखादा पदार्थ दुसऱ्या पदार्थाखालीं) दावून, दडपून ठेवणें. २ (पैसा, वस्तु इ०) उपयोग न करतां उगीच संपर्गीं ठेवणें; दडपून ठेवणें. ३ (एखादी गोष्ट, व्यवहार इ०) छपविणें; दडपणें; दावून ठेवणें. ४ (चोरलेली वस्तु इ०) लपवून ठेवणें; हाताळणें; लांविणें. ५ धमकावणें; दटावणें. —शर. [दाव+आड प्रत्यय]

दावुक—पु. (महारु.) तवला ? 'जेथ आनंदरसें डुलती। जठरांही वंजजा जाती। दुमदुमा दावुक वाती। संसारावरी।' —शिष्ट ३२०. [ध्व. धवक]

दावेखीळ—स्त्री. दावखीळ पहा.

दावोटा साखर—स्त्री. साखरेचा एक प्रकार. दुपेटा साखर. —मुंब्या १४.

दाव्या—वि. (हात, तोंड) दावणारा; लांच देणारा. —राको २२८. [सं. दम्]

दाम—स्त्री. (कों.) घागऱ्या इ०कांनीं युक्त असलेलें स्त्रियांचें एक कटिसूषण; घागऱ्यांचा करगोटा.

दाम—पु. दर्भ. [सं. दर्भ; प्रा. दम्भ]

दामडी—**दावाडी**—**पटणी**—स्त्री. पटणी तांदुळाची एक जात.

दामण—पुन. गोनपाट इ० शिवावयाची मोठी व जाड सुई. 'मज धिकारी हृदयीं झाले ते शब्द सर्व दामण गा।' —मोआदि २२.३४. [दाम किंवा दवणें; तुल० का. दम्बण] ०कांटी—वि. १ दामणाएवढ्या अरुंद किनारीचा (धोतरजोडा इ०). २ दामणाच्या जाडीच्या (मिशा). [दामण+कांठ]

दामणकोंक—न. (गो.) स्त्रीसंभोग; रतिमुख.

दामनळें—न. वैलाच्या गळ्यांत घालावयाची गोंड्यांची माळ. [दाम=घागऱ्यांची माळ+नळें]

दामाखिळा, **दामेखिळी**—पुस्त्री. दावखीळ पहा.

दामाड—न. १ जवडा; (विरु.) जामाड. २ (ल.) कुसुं शिजुं नये म्हणून त्याला मारलेली लोखंडी पट्टी.

दांभिक—न. ढोंग; दंभ; अवडंबर; सोंग. —वि. ढोंगी; लुच्चा; (धार्मिकपणा, संपत्ति, विद्वत्ता इ०कांचें) अवडंबर, सोंग करणारा. [सं.]

दामोटा—पु. घोड्याच्या पायाच्या घोट्यावरील आच्छादन; गुल्फत्राण. गुल्फत्राणं तु दामोटा। —राव्य ५.२७. [फा.]

दामोटा—पु. मोठें पोतें; (विशेषतः) साखरेचें पोतें. हें दुहेरी व उलटमुलट तोंडें वंद केलेलें असतें. [सं. दम्]

दामोळी लारी—स्त्री. दामोळ वंदराच्या टांकसाळीत प्राडलेलें पूर्वकालीन लारी नांवाचें नाणें. —रा २१.७९. लारी पहा. [दामोळी=दामोळ गांवची+लारी=एक जुनें नाणें]

दाम—पु. १ पैसा; रोकड. २ किंमत; मूल्य; मोल. 'दाम रोख काम चोख.' ३ एक जुनें तांब्याचें नाणें. हें नाणें मूळचें तांब्याचें होतें परंतु पुढें ते चलनांत राहिलें नसून केवळ हिशेबाच्या सोयीसाठीं याचा जमाखर्च इ०कांत उपयोग होऊ लागला. अक्बराच्या कारकीर्दीत दाम तांब्याचा असून त्याचें वजन १ तोळा ८ मासे ७ रति होतें व चाळीस दामांचा रुपया मानला जात असे. औरंगजेबाच्या वेळीं ४६ $\frac{१}{२}$ दामांचा रुपया मानिला. त्यानंतरच्या काळीं एका रुपयाची किंमत ८० व ९० दाम यांच्या दरम्यान मधून मधून बदलणारी अशी होती. उत्तर हिंदुस्थानांत साधारणपणें एका पैशाचे पंचवीस दाम मानितात. कोठें कोठें तीस दामांचा आणा मानितात तर कांहीं ठिकाणीं साठ

दामांचा आणा हें प्रमाण आहे. —कणेश्वर शिलालेख (शके ११०२) यांत हा शब्द आहे. 'राजा करी तैसे दाम । चाम तेही चालंती ।' —तुगा ३६६०. [सं. द्रम्म; प्रा. दम्म=सोन्याचें नाणें म्री. द्राम्न] म्ह० १ दाम करी काम विवी करी सलाम=सर्व गोष्टी पैशानें साध्य होतात, किंवा हुना स्त्रीमुद्रां पैशानें वश करतां येते. सामाशब्द—० चुंबक—जोड—जोड्या—वि. कृपणपणा करून पैशाशीं पैसा जोडणारा; कवडीचुंबक. ० चोरी—खो. (क.) पैशाची चोरी. याच्या उलट चामचोरी=गुरेडोरें चोरणें. ० जड—वि. फार किंमतीचें; महाग. ० दुक(का)ळ—पु. पैशाचा, रोकडीचा तुटवडा. ० दुप(प्प)ट—दुसा—खी. व्याजासहित झालेली मूळ मुदलाच्या दुप्पट रकम. [दाम+दुप्पट=द्विगुणित] ० दुपटीचा नियम—पु. धनकोणें ऋणकोपासून कोणत्याहि एका वेळीं मुदलापेक्षां अधिक व्याज न घेण्याबद्दलचा हिंदु धर्मशास्त्राचा नियम. दामाजीपंत—पु. १ (सांकेतिक) (पैसा हीच एक व्यक्ति समजणें) पैसा; रोकड. —ख ३२.४७. २ पंधराव्या शतकांतील एक साधुवृत्तीचा कमाविसदार. दामोदर—न. १ ऐश्वर्यसंपन्न महाल, दालन. 'तंव देखिलें महाद्वार । जेथ एकवीस खनांचें दामोदर ।' —शिबु ३३७. २ हवेली, इमारत; मंदिर. 'सोळा सहस्र अंतःपुरें । गगनचुंबित दामोदरें ।' —महिकथा १.९७. —वि. श्रीमंत; धनाढ्य; द्रव्यसंपन्न; गर्भश्रीमंत [दाम=पैसा+सं. उदर=पोट] दामोदरपंत—पु (सांकेतिक) पैसा. दामाजीपंत पहा. 'दामोदरपंतांचे ठिकाणच नाही.' —ख ३२५५. [दाम+उदर+पंत]

दाम—न. १ दावें; दोर. २ फुलांची माल; पुष्पहार. [सं. दामन्] दामोदर—पु. (दाव्यानें बांधलें आहे उदर, कंबरच्याचें तो) श्रीकृष्ण. [दाम=दावें+उदर=पोट]

दाम, दवाम—अ. चिरायु; दीर्घायु; चिरंजीव. [अर. दाम=चिरायु असो] ० अक्काळ हू—उद्गा. नेहमीं तुमची कृपा राहो. ० इक्काळ हू—उद्गा. त्याचें सुदैव व वैभव हीं चिरायु होवोत. [अर. दाम इक्काळ हू] ० पखलास हू—उद्गा. त्याचा विश्वासपणा व स्नेह चिरायु असो. —रा १५ २५२. [अर. दाम इक्काळ हू] ० दस्त—एकूण एक. ० दौलत—खी. भरभराट; वैभव; ऐश्वर्य; संपत्ती. [दाम+दौलत=संपत्ति, वैभव] ० दौलत हू—त्याचें राज्य चिरायु असो; एखाद्याची नेहमीं भरभराट होवो. [अर. दाम दौलत हू] ० महंशत हू—उद्गा. तुमचा प्रताप कायम राहो. मुलूक हू—उद्गा. त्याचें राज्य चिरायु होवो. [अर. दाम मुलूक हू]

दामकांड—पु. (नाशिक) जरीच्या किनारीचा एक प्रकार. [फा. दामन्=किनार]

दामगा—पु. भातांतील एक (जाडीभरडी) जात.

दामट—खी. (राजा.) (आकाशांत हंग इ० आल्यानें पडणारी) अंधारी; काळंबन; झांपड; मळम (कि० पडणें). [दमट]

दामट—वि. दमट; ओलसर. [दमट; दम=ओलेपणा]

दामटणें—सक्ति. १ (मनुष्य, जनावर इ० कास) पिटाळणें; त्वरेनें, वेगानें चालावयास लावणें; शक्तीवाहेर पळावयास लावणें; दापटणें; पादडणें. २ खडकावणें; दणकावणें; धमकावणें; खरडपट्टी काढणें; ताशेरा झाडणें. ३ (एखादा जिन्नस, जनावर इ०) धसकेपणानें वापरणें, वागविणें; दामटी वळविणें; करणें. ४ दुसऱ्याची वस्तु वळनें वापरणें, उपभोगणें. [सं. दम्; म. दम]

दामटा—पु. (प्रां.) १ थापटून चापट व वाटोळा केलेला पदार्थ. उदा० भाकरी, गोंवरी इ० २ (गाय, वेल इ० कांच्या गळ्यापासून लोंवणारी) पोळी, सास्ना. [सं. दम्; म. दम]

दामटी—खी. १ लहान भाकर. २ गोंवरी. ३ चपटा पैसा, रूपाया. ४ (सामा.) दाबून चपटा, थापटून व वाटोळा केलेला पदार्थ. [सं. दम्-दाम+टी] (एखाद्याची) दामटी वळणें—कृश होणें. पोटाची दामटी वळणें—(उपासमार, अशक्तता इ० कांमुळे) पोट खपाटीस जाणें.

दामटीव—वि. १ दामटलेला; वेगानें सोडलेला (घोडा इ०). २ तांतडीनें, निकडीनें पिटाळलेला (जासुद इ०). [दामटणें]

दामणी—खी. (वडोदें) स्त्रियांचा विंदीसारखा एक दागिना. —जव्हेरखान्याच्या अंतर्व्यवस्थेचे नियम. (पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या) पृ. ६. [सं. दामन; गु. दामणी; फा. दामन्=किनार]

दामणें—उक्ति. (गो.) १ दावणें; नेपणें; नेवटणें. २ ठोकणें; ठांसणें; मारणें. [दम]

दामणें—(प्रां.) (जनावर इ०) खुंटयांशीं बांधून ठेवणें; डांबणें. [सं. दामन्=दावें; दामन=बंधन]

दामनगीर—वि. फिर्यादी; दावा लावणारा; दावेदार (मूळ अर्थ वलाचा पदर, कांड धरून ठेवणारा). [फा. अर. दामन्=किनार+गीर]

दामळों—पु. (गो.) मुंग्या; डोंगळा.

दामाशाई—ही—खी, १ (पूर्वी कोणी दामसाह नांवाचा व्यापारी होता. त्यानें आपला बुद्धिकाळ आला असतां आपल्या सावकारांना दिलेल्या प्रमाणशीर वांटणी वरून) दिवाळखोर, बुडत्या कुळाच्या सावकारांना त्याच्या कर्जाच्या मानानें त्या कुळाच्या भालमत्तेंतून मिळणारी हिस्सेरशीनें वाटणी, हिस्सा. २ बरोबर हिस्सेरशी; प्रमाणशीर वांटणी. 'तरी धरणाचे पाण्यानें ज्यांची पाणथळ जमीन मिजेल त्याजपासून निमेऐवजाची दामाशाई वसेल त्याप्रमाणें पैका देवणें.' —थोमारो २.१८. [हि. दामसाह]

दामिनी—खी. विद्युत; वीज. [सं.]

दामी—खी. कर; सारा; कराची आकारणी. [हि. दामी तुल० सं. दम्]

दामुखा, दामोका-खा-पु. वामळीचें वीं; वामळीच्या शेंगेतील दाणा. 'निखळ तांवियाचें नाणें। देवों रिघे दामोका-येसणें। तेणें आपुलेनि दातेपणें। मानी ठाणें वळीतें।' -एमा ५. १५९. दामोका-पु. पैसा. -शर. [दाम]

दामोटी-खी. (व.) वामळीचें वीं; दामोका.

दामोदर-दाम पहा.

दाय-पु. वारसांना वांटून द्यावयाची मिळकत, जिदगी; पितृ-धन; (एखाद्या) वारसाचा हिस्सा, वांटा. याचे हिंदुधर्मशास्त्रा-नुसार अप्रतिबंध व सप्रतिबंध (दाय) असे दोन प्रकार आहेत. 'प्रभु दीनबंधु, मूसुर हा दीन, न होय पात्र कां दाय।' -मोक्षण ८.१६१. -मोउद्योग ६.५. [सं.] सामाशब्द- दायजी, दाय्याद-विपु. १ वारस; पितृधनांत हिंशाचा हक्कदार; वांटकरी २ (यावलून ल.) अशौचादि अविकार वाळगणारा जवळचा नातलग; भाऊवंद. 'रेव धरून झाल्यार दायजी, मित्र, सोयरे वगैरे मंडळी वराला विड्याच्या पानांतून मुर्तत कांहीतरी... नजराणा देतात.' -मसाप ४.४.२५४. [सं. दाय्याद; म. दाईज] दायदु-पु. दाय्याद. 'नव्हे आमुचा दायदु। जरि भणे तुम्हा मीचि वंधु।' -ऋ ४३. [दाय्याद] ०प्राप्त-वि. पित्रादिकांचा, दाय्याच्या वाटणीत मिळालेला, आलेला (दास). दासांतील एक प्रकार; ०भाग-पु. १ मृत माणसाच्या जिदगीची वारसदारांत वांटणी, विभागणी. २ वडिलोपार्जित मिळकतीतील हिस्सा. ३ दायतत्त्व व दायकम (वारसाहक्क) या संबंधी जीमूतवाहन यानें लिहिलेला व वंगाल्यांत हिंदु कायद्यांत प्रमाण असलेला ग्रंथ. ०विभाग-पु. दायभाग अर्थ १, २ पहा. दाय्याद-पु. १ वारसदार; वडिलो-पार्जित मिळकतीचा दाईज. २ (ल.) पुत्र; मुलगा. 'कृपाचि जननीं तुंजी सकल जीव दाय्याद या।' -केका ९७. 'त्यावरि देवनदीने दाय्यादाचे गुणौघ आठविले।' -मोमीष्म ११.१२६. ३ भाऊ-वंद; जिदगीचा वाटेकरी. 'कीं खळ दाय्याद गळा कापी।' दाय्याधिकारी-पु. समाईक कुटुंबाच्या मिळकतींत हिस्सा विभापून मागण्याचा अधिकार असलेला पुरुष. [दाय+अधि-कारी]

दाय-खी. (गो. कु.) भात वाढण्याची सपाट चमच्या-प्रमाणें उचळ टवळ्याची पळी. [दाय-व] म्ह० दाय असोन हात कित्याक लासतां-सरळ मार्ग सोडून आड मार्गांनीं कां जाता ?

दाय-खी. (गो.) एक वनस्पतिविशेष; डाय.

दाय-खी. १ (खा. व.) डाळ. २ डाळीचें वरण. [डाळ अप.]

दायक-वि. १ देणारा. (समासांत) सुख-दुःख-शुभ-कल्याण-संपत्ति-मंगल-मोक्ष-दायक इ० २ (काव्य.) उदार; दाता; दानशूर. ३ दाय्याद. [सं.]

धको. ४. ३०

दायठा-पु. (कों.) वरड; पूर्वसालीं भाजलेल्या रावाच्या जागीं वीं पेरून राव तयार केलेली जागा. -वदलापूर २९४.

दायण-न. (गो.) मासळीची एक जात.

दायतें-न. देणें; देव, पिशाच, भिकारी, नोकरचाकर इ० कांना दरसाल द्यावयाचे वन्न, पैसा इ० [दाय]

दायम, दायमो-दाईम दाईमी पहा.

दायदौलो-पु. (गो.) एक वनस्पतिविशेष.

दायरा-खीपु. १ एक प्रकारची टिमकी; खंजिरी; डफ. २ मुसलमानांची स्मशानभूमि. [अर. दाइरा]

दाया-पु. मिळकतीवरील हक्क. [सं. दाय]

दाया-पु. दावा; वैर. [हिं.]

दायी-वि. देणारें. समासांत उत्तरपदीं उपयोग जसें:-सुख-दायी इ०. दायक पहा. [सं. दायिन्]

दायी-खी. दाई पहा. 'स्नेहें शिशुला वेडल मातेहुनि अधिक काय सुख दायी।' -मोशांति ७.५४. [सं. धात्री; म. दाई]

दार-न. १ दरवाजा; (घर इ०कांमध्यें) प्रवेश करण्याचा रस्ता, वाट, मार्ग, द्वार (अक्षरशः व ल.) २ निघण्याची, बाहेर जाण्याची वाट; दारें; निकाल. ३ साधन; रीत. [सं. द्वार; प्रा. दुवार, दुआर; वं. दोयार; हिं. दुआर; झें. द्वर; ग्री. थुर; लॅ. फोरस; गो. दौर; भाज. तोर; स्लॅ. द्वेरी; लिथु. दूर्यस; हि. दौर-स; इ. डोर] (वाप्र.) दाग्या-वि. घरापुढें, परसांत लावून बाढविलेला (भाजीपाला, फळें इ०); घरचा. दारचें अळू-न परसुं, वाग इ०कांत मुद्दाम लागवड केलेलें अळू. पांढरें अळू; काळें अळू कासाळें, दडगें अळू. खाजाळें इ० दुसरें अळवाचे प्रकार आहेत. दाराकडे जाणें-(ना. बायकी) मोरीवर जाणें. दारांत हत्ती झुलत असणें-एखाद्याची वैभव-संपन्न स्थिति असणें; गजांत लक्ष्मी असणें. दारीं जाणें-वसणें-लागणें-(बायकी) शौचास, परसाकडे जाणें इ०. दारीं जाणें-दुखवटा घेऊन जाणें; मृत मनुष्याच्या आत्मांचा समाचार घेण्यास जाणें. सामाशब्द-०कस-खीन. दाराच्या चौकटीची वाही, कुसुं. [दार+कस] ०कसा-खी. भाद्रपद महिन्यांत गौरीप्रीत्यर्थ दाराच्या बाजूंवर काढतात त्या आहुतीपैकीं प्रत्येक. ०कारु-पु. द्वारपाळ; द्वाररक्षक; दौवारिक. 'मंत्री, पुरोहित, सेनापति, युव-राजा, दारकार' -पंच ३.७. ०कुसुं-न. दाराचें कुसुं. ०कोंड-पु. १ आपले पैसे द्यावे म्हणून धनकोनें ऋणकोस, त्याच्या कुटुंबीयांस दाराबाहेर व्यवहार, दळणवळण करण्याबाबत केलेली आडकाठी, प्रतिबंध. २ (व.) कुंचवणा; कोंडमारा. [दार+कोंडणें] ०कोंडी-खी. (महानु.) दारलावणी; अडथळा; आडकाठी. 'मृगोल्काचा मडी। केंवि कीजे दारकोंडी।' -माए ५९५. [दार+कोंडणें] ०खंडें-न. मिठागर इ०च्या वांधावर

ठेवलेलें द्वार; मार्ग. [दार+खंड] ०ढवळणें-न. (कों.) लम-समारंभांत नवरानवरी घरांत शिरतांना स्त्रिया त्यांना थांबवितात व गाणें गातात तो प्रकार. ०धरणें-णी-नखी. लमविशींतील नवऱ्या मुलाच्या बहिणीने करावयाचा एक शिष्टाचार. ह्याला अनुसरून वर ल्मास निघतेवेळीं, त्याची बहिण दारांत उभी राहून त्याजवळ 'तुला होईल ती मुलगी माझ्या मुलास दिली पाहिजे' असें मागणें मागते. [दार+धरणें] ०फळणी-फळी-खी. १(अक्षरशः) घरांत कोणी रहावयास न उरल्यानें घर वंद करण्याची क्रिया; दाराला कुलूप लागणें; घर ओसाड पडणें. (ल.) २ दिवाळें वाजणें; सत्यानाश, निर्धेश होणें. 'मागच्या दुष्काळांत कित्येकांच्या दार-फळ्या झाल्या.' [दार+फळणी वंद करणें] ०बंद-पु. (ना.) दरवाजावरील मातीचा गळ्या, पुढें आलेला भाग. ०भाजी-खी. माठ ही पालेभाजी. ०धि-दार-क्रि. दारोदार. [हिं.] ०घंट-पु. उंबरठा; वेस. ०वटा-ठा-घंटा-ठा, दारिवटा-पु. १ उंबरठा; उंबरठ्याजवळची, उंबरठ्याखालची जमीन. 'राहुनि दारिवट्यांत हांका मारी दुरोनि राजाला.' -धियाळ चरित्र. २ दारवरचा माथा; कपाळपट्टी. ३ किल्ला, गांव इ०कांचा दरवाजा, वेस. 'कों मोक्षगडाचा दारवटा. उघडला तो।' -श्रु ५९. 'तैसा दारवटा उघडीला. सैन्यसमुद्र लोटला.' -उषा ११२४. म्ह० सोन्याचे दारवटे होतील आणि कपाळास लागतील. ०वटा(ठे)कार-घटेकर-वि. १ द्वारपाल; द्वाररक्षक. 'आपण जाला दारवटेकार.' -उषा ८६२. 'दारवठाकॉर दार प्रतिषेधिलें.' -पंच १.२६. २ (ल.) उंबरठे शिजविणारा; (एखाद्याच्या घरीं) खेपा घालणारा. -शर ०वंड-पु. (महानु.) दरवाजा. 'सोलैनि कीजेति दारवंड त्रिशाक।' -शिखु ७६५. [दार+वंड=प्रत्यय] ०चाली-वि. (गो.) वेवडीवाला; द्वारपाल. [सं. द्वार पाल; प्रा. दारवाल] ०घोटा-वरात. -खीगीत ६०. ०शीक-न. (राजा.) पदार्थ इ० ठेवण्याकरितां दाराच्या चौकरीवर बसविलेली फळी; उतरला. ०शीग-खी. (कु.) दिवा ठेवतां यावा म्हणून दारकसास ठोकलेली खुंटो, खिळा इ०. ०संका-(महानु.) दरवाजाची कड, वाजु. 'सर्वज्ञ दोन्ही दारसंका दोन्ही श्रीकरीं धरुनि एकु श्रीचरण वक्षेस्थळावरि ठेविति।' -पूजावसर. [द्वार+शाखा] दार-पु. भार्या; पत्नी; बायको; दारा. [सं.] ०ग्रहण-न. विवाह; लग्न. ०परिग्रह-पु. विवाह; लग्न. दार-वि. ऐपतदार; श्रीमंत. याच्या उलट नादार; गरीब. [फा. दार्] ०नादार-वि. ऐपतदार-गैर ऐपतदार; श्रीमंत-गरीब. 'याकरितां दार-नादार पाहून घेणें तें ध्यावें.' -प्रया ५७. [दार+नादार=गरीब] ०बाकी-खी. ऐपतदाराकडील शिक्षक घेणें. 'त्यापैकीं दारवाकी असेल ते रुजू करून सरकारांत घेतील.' -समारो १.२७२

दार-(एखादी वस्तु) 'धारण करणारा, वाळगणारा, नेणारा इ० अर्थाचा फारशी भाषेतील प्रत्यय. सामान्यतः हिंदी भाषेतून मराठीत आलेल्या शब्दास हा प्रत्यय जोडून सामासिक शब्द बनतात. जसे:-जमादार, फौजदार, चौबदार, भालदार, चौकी-दार, रंगदार, गोलदार, अणीदार, जोरदार इ०. [फा. दार्]

दारचिना-पु. दारशिणा; एक प्रकारचे दंतमंजन; दांतवण. [सं. दंतशाण]

दारठा, दाढा-पु. (व.) दरवाजा; दार; उंबरठा. दारवठा पहा.

दारण-खी. (खा.) दरवाजा; दरवाजाची चौकट.

दार(रु)णा-पु. कफवातामुळे केंस येण्याची जागा कठिण होऊन खाजते व ती रक्ष होऊन त्या ठिकाणीं चट्टे, भेगा पडतात तो विकार. -योर २.४२८. उंदरी; चाई. [सं. दारुणा]

दारन-न. ३ भाग कार्वन, ६ भाग हायड्रोजन, १ भाग ऑक्सिजन यांच्या रासायनिक मिश्रणानें दोणारें ज्वालाप्राही द्रव्य. (इं.) असिटोन. दारिन पहा. -संपू २.

दारभ्य-शब्. (चुकीनें रुढ) पासून. -ख ९९२. (संस्कृत-मधील अकारान्त पुङ्गि व नपुंसकलिङ्गी नामांना लावावयाचा पंचमीच्या एकवचनाचा त् प्रत्यय व आरभ्य=आरंभ करून (उदा० दिनात्+आरभ्य=दिनादारभ्य) या दोन शब्दांनीं हा शब्द चुकीनें बनला आहे. जन्मापासून यावद्दल जन्मादारभ्य असें म्हणतात. मूळचे जन्मादारभ्य हें संस्कृत मानलें गेलेलें रूप चूक आहे).

दारमदार-पु. १ ठराव; करार; करारमदार. २ तह; सलोखा. 'स्वामीसी कोणेंही प्रकारें विघाड न करावा व होऊं न द्यावा, दारमदारानें चालवें.' -रा १.१९. [फा. दार्-मदार]

दार(श)शिणा-पु. दंतमंजन; दारचिना. [सं. दंतशाण]

दारहळद-खी. एक औषधी. दारहळद पहा.

दारा-खी. बायको; पत्नी; भार्या. 'जेव्हां होय दारा हरण। न विचारितां आत्मकारण। वेचिती प्राण खीलोमें।' -एरुव १३.३४. [सं.] ०सुत-पुअव. बायको आणि मुलेंवाळें. [दारा+सं. सुत=मुलगा] दारिषणा-खी. १ पत्नी मिळावी अशी इच्छा. २ (स्वतःच्या) बायकोवरील प्रेम. [दारा+सं. ईषणा=इच्छा]

दाराटी-खी. (महानु.) दरोडा. 'इंद्रियें घेती विषयाची दाराटी।' -भाए ५०८.

दाराढ्य-न. दडपणा; दाढयें. -शर. [सं. दाढयें]

दारिद्र्य-न. गरीबी; निर्धनता; दरिद्रीपणा. 'दारिद्र्यमित्रा वसती शरीरीं। माझ्याच तूं मानुनि सौख्य भारी।' -अन्योक्ति ५ वें पुस्तक. [सं.]

दरिन—न (शाप.) (इ.) असिटोन. दारन पहा. —झाको (अ) १७८.

दारिल—न. २ भाग कार्बन, ३ भाग हायड्रोजन, १ भाग ऑक्जिन यांच्या रासायनिक मिश्रणानें होणारा मूलक (रेडिकल). (इ.) असिटिल; —सेपू २.

दारिवटा—ठा—पु. दरवाजा; दार; उंबरठा. दारवटा—ठा पहा.

दारी—स्त्री. (व. तिरस्कारानें) स्त्री; वायको. 'दारी पळाली-म्हणून वाचली.' [हिं. दारी=जो गुलाम. (सं. दारोपासून)]

दारु—न. लांकूड; काष्ठ. 'जळीं तुंविका दारु तैसा तरंगे.' —मुराबुद्ध ३४. [सं. तुल. तरु, द्रु; झें. दौरु; ग्री. दोरु; गों. त्रिउ; इ. द्री; लिथु. देर्वा] ०चिनी—स्त्री. दारुचिनी. ०यंत्र, दारुकायंत्र—न. लांकडी वाहुली. 'जैसें चेष्टे सुत्राधीन । दारुयंत्र।' —झा १.८१. ०रूप—वि. लांकडाचा; लाकडासारखा. 'म्हणे स्तंभीं दारुरूप । दारुमध्यें चित्स्वरूप ।' —वामन-बृहद्विदपण १७. ०हळद—स्त्री. एक औषधी काष्ठविशेष. ही बेल हिमालय, अफगाणिस्तान यांत होते. तसेंच आसाम आणि पूर्ववंगालपासून तेनासरीमच्या प्रदेशांतहि ह्या बेली आढळतात. हिचें लांकूड हळदीप्रमाणें पिवळ्या रंगाचें असतें. त्यापासून रसांजन नांवाचें औषध तयार करितात. —बगु ४.१९. दारुहळदीच्या मुळयांपासून पिवळ्या रंग काढतात. —झाको(द) ७६. [दारु+हळद; सं. दारुहर्द्रि; हिं. दारुहलदी]

दारुण—वि. १ घोर; भयंकर (युद्ध इ०). 'चैद्य मीनले समुद्र । होईल युद्ध दारुण ।' —एरुव ५.३७. २ क्रोर; मर्मभेदी; रागाचें (भाषण.) ३ क्रूर; हिंस्र; रानवट (मनुष्य). ४ जालीम; जबरदस्त; कडक. (सामा.) भयंकर; कठिण; दुःसह. 'आलें तुज जवळी मरण । यम गाजितिल दारुण ।' [सं.] ०नक्षत्र—न. मूळ, आल्फा, आर्द्रा व ज्येष्ठा या नक्षत्रांपैकीं प्रत्येक.

दारुणा—पु. दारणा पहा.

दारुस्ती—स्त्री. (कु.) वस्तु ठेवण्यासाठीं दाराच्या चौकटीवर बसविलेली फटी; फडताळ; उतरला; दारशीक.

दारु—स्त्री. गंधक, सोरा व कोळसा यांचें विवक्षित प्रमाणांत केलेलें मिश्रण; वास्तु—द. हें ज्वालाग्राही असून स्फोटकहि आहे. दारु वंदुकी, फटाकडा, सुदंग इ०कांत ठासतात. हिच्या स्फोटकपणाचा शोध इ. स. १३१३ मध्यें लागला. [फा. दारु] ०चाडल्ला—पु. दारु हातांत घेऊन लोकांच्या अंगावर पेटवून फेकण्याकरितां वाळवलेला, केलेला गोळा. ०चा बाण—पु. (ना.) एक शस्त्रविशेष. याला एक मोठी व पोकाळ मूठ असून तींत दारु भरलेली असत. पुढें तरवारीसारखें तीक्ष्ण पातें असतें. मुठीतील दारु पेटविल्यानं पातें सारखें झालें व आसपासचे लोक कापलें जातात. —नागपूर म्युझियम. सामाशब्द— ०काम—न. १ आतशवाजी;

अग्निकीडा. २ आतशवाजीची सामग्री; दारु आंत घालून बनविलेले नळे, चंद्रज्योती, बाण इ० वस्तु. [दारु+काम] ०खाना—पु. १ दारुचें कोठार. २ दारु करण्याचा कारखाना. ३ दारुकाम; आतशवाजी. 'दारुखाना सुटला रात्रीं नऊ वाजतांनीं ।' —गापो ७५. [दारु+फा. खाना=घर] ०गोळा—पु. युद्धांत उपयोगी पडणारें दारु, तोफेचे गोळे इ० सामान.

दारु—स्त्री. १ मद्य; एक प्रकारचें मादक पेय. २ औषध. [फा. दारु] (वाप्र.) ०ठासणें—राइन, गटागट, बसबस दारु पिणें. ०पिकविणें—पिण्याची दारु तयार करणें. ०चें फूल—न. कडक, निर्भल, गाळलेली दारु. सामाशब्द— ०कलाली—स्त्री. १ दारु गाळणें. २ दारु गाळण्यावद्दला कर. आवकारी अर्थ १, २ पहा. [दारु+कलाली] ०खाना—पु. दारुचा पिठा, गुत्ता. [दारु+फा. खाना] दारुडया—वि. दारुवाज; अतिशय दारु पिणारा. [दारु] ०फुल्लसरा—पु. फुलचेरी (पांडेचरी) येथील फिरंग्यांकडील मद्य; शराब; गाळलेली दारु. 'फिरंगी गोरे व किरस्ताव जदीद ... यांस दारुफुल्लसरा नेहमी पाहिजे ...' —बाबलमा २.३००. ०वाज, खोर—वि. खूप दारु पिणारा; मद्यपी; दारुडया. [दारु+वाज, खोर प्रत्यय]

दारें—न. १ पाटाचें पाणी आंत नेण्याकरितां बाग, मळा इ० कांच्या कुंपणास पाडलेले दार, छिद्र, मार्ग. २ पाट इ० कांचें पाणी वाहेर, दुसरीकडे नेण्याकरितां, सोडण्याकरिता त्याच्या बांधास ठेवलेले दार, छिद्र. ३ भट्टीचें अग्निद्वार. ४ शौचकुपाचें मागील दार. ५ दरवाजांतील दिंडी. ६ (सामा.) वाहेर जाण्याचा लहानसा मार्ग, द्वार, तोंड. [दार] ०दारी, दारोळया—वि. पिकास, बागाइतास पाणी देण्याकरितां (कुंपणाचें, पाटाचें) दारें उघडणारा व बंद करणारा. [दारें+करणे]

दारोगा—पु. १ दरोगा (सर्व अर्थी) पहा. २ दरोग्याचें काम; देखरेख ठेवण्याचा अधिकार. [फा. दारुघा; बं. दारोगा=पोलीस अधिकारी] दारोगर्ग, दारोगी—स्त्री. दारोग्याचें काम; आधिपत्य. 'नजीबखानास तोफखान्याची दारोगी सांगावी.' —रा ६. ४८३. [दारोगा] दारोगेगिरी—स्त्री. दारोगेगिरी पदा. [दारोगा]

दारोटा—ठा—पु. दारवटा पहा.

दारुध—न. १ दृढता; बळकटपणा; कठिणपणा. २ घनता; (इ.) डॅन्सिटी. ३ संवीरपणा; पक्केपणा; निश्चलता; स्थैर्य. [सं. दृढ] दारुधल, दारुधल—न. (रसा.) लांकडाच्या निजेल ऊर्ध्वपातनापासून तयार केलेलें अम्ल; (इ.) असिटिक असिट. [सं. दारु+लंकूड+अम्ल.]

दार्शनिक—पु. दर्शनशास्त्रज्ञ. —वि. दर्शनविषयक; दर्शनासंबंधी. [सं.]

दार्धतिक—वि. १ दृष्टांतस लक्ष्य असा; दृष्टांत, उपमा इ० कांचा विषयसूत; दृष्टांत देऊन स्पष्ट केलेला. २ दृष्टांतोपयोगी; दृष्टांततः योजण्यास योग्य (कल्पना, अलंकार इ०). ३ दृष्टांत, उपमा इ० कां संबंधीचा. [सं. दृष्टांत]

दाल—पु. एक किंवा दोन वोटें रुंदीचा नक्षीदार विणलेला सुती किंवा रेशमी कांठ, किनार, झालर, फीत; मगजी. यांत कधीं जरहि असते. 'दाल सुती गज सुमार.' -पेद १८.१७३. [फा. दोआल]

दाल—खी. चामड्याचा कमरपट्टा; रुंद पट्टा. [फा. दोआल]

दाल—पु. (गो.) एक प्रकारचें फूल. [पो. दालिया]

दालचिनी—खी. एका झाडाची मुकविलेली औषधी साल. हिचीं झाडे पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थान, तेनासरीम व सिलोन या प्रदेशांत होतात. हीं झाडे तीन वर्षांचीं झालीं म्हणजे त्यांची साल काढून उन्हांत वाळवितात. तीच दालचिनी होय. झाडांच्या मुक्यांचें व फळांचें तेल काढितात. त्याचा खाण्याकडे व औषधांत उपयोग करतात. दालचिनी मसाल्यांतहि घालतात. [सं. दारुचिनी; हिं. दालचिनी; वं. दारुचीनी; फा. दार्चीनी]

दालच्या—खीभव. तुरीची व हरभऱ्याची डाळ आणि मांस यापासून तयार केलेलें एक प्रकारचें सांवारे. -ग्रंथि २.५०. [दाली, डाळ]

दालद—न. (कों.) मासे धरण्याचा धंदा, व्यवसाय. [सं. जाल; फा. दोआल]

दालदी—पु. (कों.) कोळी, दर्यावर्दी, नावाडी अशी जात. हे बहुधा मुसलमान असतात. 'देवगड येथील दालदी व गावीत कसवी भंडारी आहेत.' -समारो २.१९६. -वि. दालदासबंधी; मासे धरण्याच्या उपयोगाची (होडी, मचवा इ०). [दालद] म्ह० मट्टास तारवें दालदास गोरवें=मलत्याच माणसानें भलत्याच धंदा करणें मूर्खपणा होय.

दाल(ला)न—न. घर, वाडा इ० कांतील एकसारखा लांब असा कित्येक खणांचा प्रदेश; मोठी खोली; दिवाणखाना; सभामंडप; सोपा; (इं.) हॉल. [फा. दालान्]

दालन—न. उंसाच्या चरकाचें वरचें तकट. -शर

दाली—खी. १ ज्यांत तलवार अडकवितात तो कमरपट्टा; पडदळें. २ (ल.) दुसऱ्यास आव्हान करण्याकरितां धारण करावयाचें चिन्ह; शिपायाचें एक चिन्ह. (क्रि० बांधणें; धरणें). 'धन्यावर दाली वरून किया सोडून आला चालून ...' -ऐपो ३३१. [दाल] **दाली बांधणें**—१ (एखाद्यास) जिकण्याला अभिमानानें सज्ज होणें. 'बांधोनिया पुण्यावर कंनर चढती दाली. हिंदुपद घेईन म्हणतो निजाम अल्ली.' -ऐपो २३१. २ जहागीर देणें. ३ (वरिष्ठानें) कनिष्ठाच्या कमेरेस पडदळासह तरवार

बांधणें. हा एक प्रकारचा सन्मान मानला जात असे. ० बंद-वि. १ दालीला तलवार लटकावून सज्ज झालेला. २ दाली हें आव्हानसूचक चिन्ह धारण केलेला. [दाली+फा. बंद; प्रत्यय]

दालें—न. संवळाच्या किंवा एकत्र जोडलेल्या दोन नौकांचींच्या दोन नगान्यांपैकीं प्रत्येक.

दालें—न. (गो.) पारडें; टोपलें. [डाल]

दादला—पु. (काव्य) दादला; नवरा; पति. 'दादला सेजे नावडे निजे जगझोडीचे चाळे।' -तुंगा २९६, [दादला] म्ह० (व.) दादल्याहुन दादला देवानें दिला=जेव्हां मुलगा नवऱ्यापेक्षांहि आपल्यावर जास्त सत्ता गाजवितो तेव्हां आई मुलास उद्देशून म्हणते (नवऱ्यावर ताण).

दाव—पु. १ जंगल; अरण्य; वन. २ पेटलेलें रान; वणवा; दावानल. [सं.] **दावाझि**, **दावानल**—ल-पु. अरण्य जाळीत सुटलेला अग्नि; वणवा. 'तृण नाहीं तेथे पडिला दावाझि। जाय तो विश्वोनि आपसया।' -तुंगा ३४२४. [सं. दाव+अग्नि, अनल=विस्तार]

दांव—न. १ (राजा.) फणसाचा देंठ, डेख. संख्यावाचक शब्दास जोडून समासांत उपयोग. जसे:-दुदांव=दोन फणसांनीं युक्त देंठ; तिदांव=तीन फणस लागलेला देंठ. २ (गो.) अळवाच्या पानाचा देंठ. ३ (गो.) वेळु. ४ (गो.) वारीक मुळी. दावें पहा. [सं. दामन्]

दावकू(खु)ल—न. (गो.) पंजा.

दावचक्र—न. वेल फिलें लागले म्हणजे वरच्या बाजूस फिरणारें, खालीं दांत असलेलें (विडाच्या पाणरहाटांतील) विडाचें चक्र.

दावचें—अक्रि. (गो.) तक्तदणें; दिसणें; दर्शविणें; खुलून, उद्गून दिसणें. 'निळया अंगावर पांढरीं फुलें उत्तम दावतात.' [दावणें]

दावडा—पु. पाणरहाटावरील गाडग्यांची माळ ज्यावरून फिरते तें लोखंडी चक्र.

दावण—न-खी. अनेक दार्धी ज्यास जागोजागीं बांधलेली आहेत असा (गुरें बांधण्याचा) लांब दोर. २ (ल.) दाव्यांनीं बांधलेल्या जनावरांची ओळ, रांग; कैदी, गुन्हेगार इ० कांची ओळ; माणसांची ओळ, रांग [सं. दामनी, दामन्; प्रा. दामण-दावण; सिं. दामणु] ० **देणें**—(अनेक चोर, भामटे इ० कांची) ओळच्या ओळ एकाच वेळीं ठार मारणें; रांगेत उभे करून कत्तल करणें. 'सरकारानें चोरांची एकदांच दावण दिली तेव्हांपासून चोरी नाहीशी झाली.'

दावण—खी. १ (अंगरखा इ० कांचा वर्तुळाकार) घोल; घेर; फेर. 'जिना उतरून लागले. श्रीमंतांच्या झग्याची दावण मागले पायरीवर पडली.' -हव २६. २ डोंगराची बाजू, कड. [फा. दामन्] **दावण(न)गीर**—वि. १ वस्त्राचा पदर धरून

ओढगारा. २ (ल.) दावेदार; दामनगीर पहा. ' तुमचा दावन-गीर होईल. ' -जोरा ८३. [फा. दामन-गीर]

दावण(न)मलगी—झी. दवण शेवतीचे झाड. -शास्त्रीको.

दावणा—वि. १ दर्शनीय; दिसण्यांत चांगला. ' जिकिला न वचे कव्हुणा । पर जिंके जो आंगवणा । साधका हाचि दावणा । मिरवणा आधीं. ' -गीता १.११३३. २ दाखविणारा. -शर [दावणें]

दावणी—वि. दावणीचे; दावणीतील (वैल इ०). [दावण]

दावणें—उक्ति. (कव्य. अशिष्ट). दाखविणें; दर्शविणें. ' हो कांहीं, हांका हय, घडल्यासि वधीन शांतवन, दावा । ' -मोभीष्म १०.७९. [सं. दर्शय; प्रा. दाव] दावुं निघणें—दिमाखानें; थाटमाटानें. दाखविण्यास लागणें. ' स्वआतिथ्य कौशल्य दावुं निघाली. '

दावल—झी. (एखाद्या गोष्टीचे केलेलें) ढोंग; वतावणी. (कि० दाखविणें). [दावणें]

दावल मलीक—पु. १ दावलमलीक नांवाचा मुसलमान अवलिया. ' कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती. ' -दा १४.७.३२. २ याच्या अनुयायांपैकीं एक. तुल० दावलभक्त. हे लोक आपलें तोंड ओरवडून विहूप करितात व भिक्षा मागून पोट भरतात. [दावल+मलिक]

दावला मोरस—झी. समुद्रकांठीं होणारी एक खारट पाले-भाजी. ही घोळीसारखी असते. हरभऱ्याची डाळ घालून ही भाजी करितात. हिचें रायतें, भर्जी इ० प्रकार करितात. -वशु ४.१८.

दावली—झी. गवत खुरपून, तळसून काढण्याचें हत्यार; खुरपें. [फा. दाव्]

दावली—झी. वासरुं इ० बांधावयाचें लहान दावें. [दावें अल्पत्व]

दावलें—न. (गो.) १ पितळेची उथळ पळी, डाव. २ गळसरींत मध्यभागीं गोंवतात तो सोन्याचा, मोत्याचा खोलगट दागिना. [डावलें]

दावा—पु. १ द्वेष; वैर; मत्सर; शत्रुत्व. ' कळी करि सुनि-र्मळीं परम उग्र दावा नळीं. ' -केका २१. ' आमरण पांडवासी माजा निर्विघ्न चालिला दावा. ' -मोगदा ९.१५. २ मांडण तेंड; कज्जा. ३ (एखाद्या वस्तूवरील) मालकी; न्याय्य अधिकार, हक्क. ' हें घर म्यां तुला दिलें, याजवर माझा दावा राहिला नाहीं. ' ४ (कायदा) न्याय मिळविण्याकरितां, हक्क प्रस्थापित करण्याकरितां दिवाणी कोर्टांत चालविलेला खटला, कज्जा, फिर्याद; (इ.) प्लेट्. ५ दुसऱ्याच्या विरोधामुळें (एखाद्या पदार्थावर) स्वत्व प्रतिपादन करण्याचा व्यापार. ' तो अलीकडे या गांवावर

दावा सांगतो. ' ६ मागणी. ' राजे आपलें इमान राखून ऐवज अदा करितील तरी व्याजाचा दावा करणार नाहीं. ' -पया ४००.

७ हक्का. ' वळकट झालें म्हणजे...दावे दरवडे करावे. ' -मराठा २२. ८ सापाचा डंख. ' सर्प वारा वें दावा राखितो. ' [अर. दआवा; गु. दावो] (वाप्र.) ० उगवणें—घेणें—(एखाद्यानें) केलेल्या अपकारांचा) सूड उगविणें; (एखाद्यानें) केलेल्या अपकारांचें उडें काढणें. ० गाणें—सांगणें—(एखाद्यावर) सूड उगविण्यावद्दल धमकी देणें. ० तोडणें—कज्जा मिटविणें; (हक्कासंबंधीं मांडणाचा) निकाल लावणें. ० धरणें—द्वेष करणें; मत्सरबुद्धि वाळणें; डाव, दांत धरणें. ० रद्द करणें—फिर्याद काढून टाकणें. ० लावणें—१ शत्रुत्व पुकारणें; मांडणें. २ फिर्याद गुदरणें. ० साधणें—१ यशस्वी रीतीनें सूड उगवून घेणें. २ फिर्याद जिकणें. ' म्हणे तुक्यानें साधिला दावा । न्याय सांगावा कवणासी. '

उभा दावा—पु. खडे वैर; तीव्र शत्रुत्व. म्ह० जावा जावा आणि उभा दावा. दुस्मान दावा—कट्टे वैर; हाडवैर. सामाशब्द—

० इरफडा—पु. आरडाओरड करून धमकावणें; दपटशा देणें; खडसावणें; चरफडाट; दंडेलीचें, उर्मटपणाचें बोलणें. (कि० करणें; मांडणें; कर्माची घडी योजतांना गाणें ह्या घातूचा प्रयोग).

[दावा+दरफडणें] ० द्वेष—पु. मत्सर; वैर; (सामा.) मत्सर; द्वेष-बुद्धि. (कि० होणें; करणें) [दावा+द्वेष] ० हेवा—पु. मत्सर व द्वेष. (प्र.) हेवादावा. [दावा+हेवा] दावेकरी—खोर-

दार—वि. १ मत्सर, द्वेष, शत्रुत्व करणारा; वैरी. ' चहुं पादशहाचे आपण दावेदार. ' -सभासद ४५. ' पति नव्हे हा दावेकरी । पूर्वील जन्मांतर साधिलें. ' २ (एखाद्याजवळ आपल्या) हक्काची मागणी करणारा; हक्क सांगणारा; हक्कदार. ३ धनको. ४ पूर्वीच्या काळीं फिर्यादीनें गावचपांयती पुढें फिर्याद केली व पंचायतीनें जर त्याचें मांडण मिटविलें नाहीं व त्या फिर्यादीस सरकारांत अपील करण्याची ताकद नसली तर तो शेजारच्या गांवीं जाऊन राही व तेथून स्वतःच्या गांवांत लुटाळट करीत असें, तशा प्रकारचा (मनुष्य). [फा. दआवा—दार] दावेदारी, दावेखोरी—

झी. १ शत्रुत्व; वैर; द्वेष; २ (एखाद्याविरुद्ध) हक्क असणें, सांगणें हक्कदारी. दावेदादी—वि. द्वेष, मत्सर करणारा; वैरी. [दावेदार] दावेदुश्मन, दावेदुस्मान—पु. शत्रु; वैरी; मत्सर, दावा कर-

णारा.

दावाळूं—न. एक प्रकारचें पांढरें अळूं. ह्याचें मूळ गड्यासारखें नसून अनेक मुळखंडांचें बनलेलें असतें. हें अळूं पाण्याच्या खोवणींतून, खाचणी—घळींतून लावतात. [दाम=दोर+अळूं]

दाविणें—सक्ति. (काव्य) दाखविणें; दावणें पहा. ' तुम्हीं कळनि दाविली शिवुनि गळ सत्या दरे. ' -केका ६२. [सं. दृश्-दर्श]

दावाळूं—न. एक प्रकारचें पांढरें अळूं. ह्याचें मूळ गड्यासारखें नसून अनेक मुळखंडांचें बनलेलें असतें. हें अळूं पाण्याच्या खोवणींतून, खाचणी—घळींतून लावतात. [दाम=दोर+अळूं]

दाविणें—सक्ति. (काव्य) दाखविणें; दावणें पहा. ' तुम्हीं कळनि दाविली शिवुनि गळ सत्या दरे. ' -केका ६२. [सं. दृश्-दर्श]

दावें—न. गुराच्या गळ्यास अडकवून खुंट्यास, दावगीस बांधतात तो दोर. 'वांचे तयाच्या उदरास दावें।' —सारह १. ७४. [सं. दामन; पं. दांड; हिं. दांव] दाव्यास दावें असणें—(गाय, म्हैस इ० ची) संतति न विस्तारणें; एकेरी असणें. 'त्या गाईची संतति उगीच दाव्यास दावें आहे.' दाव्यास दावें देणें—गाय, म्हैस इ० अक्षत झाल्यामुळे किंवा इतर कारणामुळे एखाद्यास पोसण्यास दिली असतां त्यानें तिचें वेत (वासल) मात्र घन्यास देणें (व या अटीवर तिचें दूधतूप इ० काचा उपभोग घेणें). 'ही म्हैस मला पोसवत नाही, तूं पोस आणि व्याली असतां मला दाव्यास दावें दे.'

दावें—न. १ कच्चा फणस; (झाडावर असलेल्या फणसासंबंधीच हा शब्द योजतात). २ आळवाच्या गड्याला, कंदाला फुटलेले मुळखंड; दांव पहा. ० फणस—पु. फणसाची एक जात; ह्याच्या मुळाच्या फांगाड्यांना फळे येतात.

दाशा—पु. १ पातळ भिंतीला मजबुती आणण्यासाठीं मधून मधून तीत जीं आडवीं किंवा क्रांतीप्रमाणें लहान लांकडे चिणतात त्यांचीं प्रत्येक. २ छपराचे बांसे भिंतीवर ज्या आडव्या पाखाडीवर, तुळईवर टेकतात त्या तुळईला आधार म्हणून भिंतीच्या गर्भात जे खांब रेंविलेले असतात त्यांपैकीं प्रत्येक. [हिं. दासा]

दाशाळ—पु. (वे.) जास्वंद. [फा.]

दाशिरुं—न. वटीक; दासी. —शर. दासरुं पहा. [सं. दासी तिरस्कारार्थी]

दाष्ट, दाष्टिक—वि. कठोर भाषणाद्वारां दुसऱ्यास जाचण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा (मनुष्य); खाष्ट; दुष्ट; द्राष्ट पहा. 'लोकीं बहु दाष्टिक ही ऐसी न मुनेसि कंप दे साझु।' —मोअनु ७.५३. म्ह० दाष्टास देव धारजणा.

दास्त—पु. १ हलकीं कामे करण्यासाठीं ठेविलेला चाकर, नोकर; सेवक; गुलाम. (सामासांत) गृहदास; भगवदास; अर्थदास इ० २ गुलाम; दासीपुत्र. हिंदुधर्म शास्त्रान्वये गुलामांचे पुढील १५ प्रकार आहेत:—गृहजात=दासीपासून; क्रीत=विकत घेतलेला; लब्ध=मिळालेला; बक्षिस किंवा आंदण आलेला; दाय्यादुपागत=वहिलार्जित आलेला; अनकालमृत=दुष्काळांत विकत घेतलेला; आहित=एखाद्यानें ठेवलेला; ऋणदास=ऋणफेडीच्या मोबदला घेतलेला; युद्धप्राप्त=लढाईत जिंकून घेतलेला; पणोजित=पणांत जिंकलेला; तवाहम=स्वयंप्रेरणेनें बनलेला; शरण आलेला; प्रव्रज्यावसित=स्वकर्मत्याग करणारा योगी; कृत=काहीं काळपावेतो राहिलेला; भक्तदास=अन्नाकरितां बनलेला; बर्याहृत=स्त्री गुलामाबरोबर लग्न केलेला; आत्मविक्रयी=स्वतः वेह विकून झालेला. ३ शूद्राच्या नांवापुढे लावावयाचें उपपद. ४ चौथ्या (शूद्र) वर्णाचा मनुष्य. ५ (देवतेचा दास, सेवेकरी) साधु; संत; भगवद्भक्त; देवाचा उपा-

सक. उदा० शिवदास; विष्णुदास; रामदास. 'मऊ मेणाहूनि आम्ही विष्णुदास। कठिण वज्रास भेदूं ऐसें।' —तुगा २१०८. ६ (सांकेतिक) समर्थ रामदास. 'दास डोंगरी राहते।' ७ रानटी, असंस्कृत, अनार्य माणूस. [सं.] ० पणाची शिक्षा—स्त्री. (कायदा) सक्तमजूरीच्या कैदेची शिक्षा. (इं.) पीनल्स हिट्ट्यूड. दासानुदास—पु चाकराचा चाकर; दासाचा दास; गुलामाचा गुलाम. पत्र इ० कांत विनंति करणारानें, नम्रपणानें बोलणारानें आपला अत्यंत हलका दर्जा दर्शविण्यासाठीं स्वतःस लावून घ्यावयाचें उपपद. [दास+अनुदास]

दास, दासरी—पु. दक्षिणहिंदुस्थानांतील एक विशिष्ट भिक्षेकरी; हा विष्णूचा उपासक असतो. [दास]

दासट—टें—वि. दाहक; नाशकारक; कष्टदायक. 'बोलहतिथे. राहूनि तिखट। दिसती अमिपरिस दासठ।' —झा ११.४६३. [सं. दह] ० पण—न. १ दाहकपणा. २ उद्धटपणा. ३ सेवाधर्म; दास्य.

दासरी—स्त्री. १ दासी. २ कुणवीण. —स्त्रिपु.

दास(सि)रुं—न. गुलाम; दासी; वटीक. 'अगा प्राकृताही राया। आंगीं पडे जें धनंजया। तें दासिरुं हि कीं तया। समान होय।' —झा १८.१४०३. [सं. दासी, दासेर]

दासी—स्त्री. १ सेविका; चाकरी करणारी स्त्री; वटीक; गुलाम; स्त्रीदास. २ शूद्राची स्त्री; कुळवीण. ३ रखेली; नाटकशाळा; राख. 'मल्हाराबाची दासी बोलली दिनभर वसा डेऱ्यांत।' —ऐपो ३२४. [सं.] ० पुत्र—पु. १ दासीपासून, रखेलीपासून झालेला मुलगा; कडू संतति; अनौरस मुलगा. ३ वेश्यापुत्र. 'दासीसुता नाहीं पितयाचा ठाव।' —तुगा ८६२. [दासी+पुत्र] ० यांग—पु. अनौरस स्त्रीशीं गमन; अपवित्रसंबंध; वेश्यागमन. 'शूद्रस्त्रीसी संग। नित्य असे दासीयोग।' —गुच. २८.१३. [दासी+मं. योग=मिलाफ, जुळणें]

दास्त—स्त्री. वरदास्त; काळजीपूर्वक रक्षण; निगा; शुश्रूषा. (कि० करणें; राखणें; ठेवणें). 'जखमांची दास्त लश्करांत न होय, म्हणून वंकापुरी पाठविले आहेत.' —ख ६.२८३२. [फा. दास्त]

दास्तन—स्त्री. गोष्ट; कथा; मजकूर. [फा.]

दास्तान—न. १ धान्य इ० सांठविण्याची क्रिया; सांठवणूक. 'जिन्नस फरोक्त करणें, जर किमतीस फारच अजमासे तोटा येऊ लागल्यास दास्तान करून ठेवणें.' —रा १२.१३३. २ धान्य इ० कांचा सांठा; गल्ला; निधि. 'सरकारचें दास्तानापैकीं तूर्त गोळे काय फर्क्यास येतील हे थावयाची आज्ञा झाली पाहिजे.' —ख १२. ६२४४. 'या घरांत पन्नास खंडीचें दास्तान आहे.' ३ धान्य इ० काचें कोठार; कोठी. 'नख्त नाणें व गळेचें दास्तान बगैरा जिन्नस.' —चित्रगुप्त ३५. 'दारुगोळा, तोफा बगैरे विद्रव्यावर राहील, परंतु दास्तानी आहे तो आमचे कुटुंबास थावा म्हणोन अर्ज.' —वाडवावा १.५८. ४ (वंदरावरील) मालाची बखार; गोदाम;

जहाजावरील कोठी, माल भरण्याची जागा. ५ (सामा.) जेथे धान्य इ० सांठवितात ते स्थळ, भांडें. ६ जहाजावरील माल, ओझें. ७ निगा; वरदास्त; काळजीपूर्वक रक्षण. (कि० लावणें; ठेवणें). दास्त पहा. ८ गाठोडें. —पया २८३. [फा. दास्तन्] ०दार-वि. १ कोठीवरील मुख्य अंमलदार; कोठारी. २ धान्य इ० कांचा सांठा ज्याच्याजवळ आहे असा संपन्न (मनुष्य). [दास्तान+फा. दार प्रत्यय] ०महाल—पु. गळा, कोठी इ०कांचा महाल. —शिदि ४३८.

दास्ताना—पु. काठी खेळांना हातावर मार वसुं नये म्हणून मनगटापासून कोपरापर्यंत वांधावयाचा चामड्याचा पट्टा. पूर्वी हा पट्टा लोखंडी असे परंतु तरवारीऐवजी काठ्यांचा उपयोग होऊ लागल्यामुळे चामड्याचा पट्टा प्रचारांत आला. —संख्या ६५. (सं.) अंगुलित्राण. —राव्य ? [फा. दास्तन्]

दास्य—न. सेवाचाकरी; नोकरी; गुलामगिरी; चाकरी; दास-पणा. 'दास्य करी दासाचे। उणे न साहे तयाचे।' —तुगा ७२६. [सं.] दास्यक—वि. सेवा करणारा; सेवक. 'नेणती सोय गुरु-दास्यका।' —गुच ३.२०. [दास्य+सं. प्रत्यय क=करणारा] दास्यत्य—न. दास्य या शब्दावद्दल चुकीनें रूढ झालेला शब्द. 'गुरुदास्यत्व करिती अनुदिन।' [दास्य] दास्यभक्ति—स्त्री. उपासनामार्गातील नवविध भक्तिरूप साधनांचे सेवानामक सातवें अंग. [दास्य+भक्ति]

दासी—पु. १ बहुश्र्यांतील एक भेद. २ (ल.) निर्लेज्ज, हलकट मनुष्य. दासरी पहा. [सं. दास; का. दासरी]

दास्वन—स्त्री. (प्र.) जास्वन. जास्वन पहा. [जास्वन अप.]

दाह—पु. १ जाळण्याची, जळण्याची क्रिया; दहन; जाळणें. 'अमिदाहो न संववे।' —झा २.१४६. 'प्रेताचा दाह केला आणि मग स्नान केलें.' २ रोगजन्य शारीरिक उष्णता; तप्तता; ताप; तलखी, जळजळ. 'ज्वरानें आज भारी दाह होतो.' 'दाह झाला म्हणजे मगजास किंवा मणक्याच्या रज्जूस विशेष चेतना होऊन हातपायांस आंचके येतात.' —बालरोगचिकित्सा १४. ३ तीक्ष्ण व उष्ण मद्य प्राशन करण्यानें होणारा, उष्णता उत्पन्न करणारा रोग. हा सात प्रकारचा आहे. यानें रक्त प्रकुपित होतें, अंग तापतें, तहान लागते, डोळे लाल होतात, अंगावर विस्तव पसरल्यासारखें वाटतें. —योर १.७१४. ४ (ल.) संताप. ५ आग; भडका. दाहा असें अशुद्ध रूपहि प्रचारांत आहे. [सं.] ०जाळ—पु. उन्हाच्या झळी-मुळे प्रखरतेमुळे होणारा (शरीराचा) दाह; जळजळ, आग. [सं. दाह+म. जाळ]

दाहक—पु. (काव्य.) अग्नि; विस्तव; पावक. —वि. १ जाळ-णारा; दहन करणारा. २ (रसा.) जाळणारा; (इं.) कॉस्टिक. [सं.] ०पालाश—पु. एक तीव्र अल्कली; (इं.) कॉस्टिक पोट्याश.

हाच्या पांढऱ्या कांड्या असतात. हा हाताला बुच बुळीत लागतो. [दाहक+(रसा.)पालाश=(इं.) पोट्याश] ०सिंधु—पु. (रसा.) सिंधुचा (सोड्याचा) दाह करणारा एक संयोग. (इं.) कॉस्टिक सोडा. [दाहक+(रसा.) सिंधु]

दाहट—वि. १ धीट; धाडसी. २ चपळ; तलख; तरतरीत; [धट्ट] म्ह० अति सोंवळा तो ओंवळ्या खाय दाहट बायको निघून जाय.

दाहणें—उक्ति. (काव्य.) जाळणें. [दाह]

दाहन—न. भाजणें; जाळणें. [सं. दहन यांचे प्रयोजक रूप]

दाहनी—स्त्री. (रसा.) भाजण्याचा चमचा. (इं.) डिफ्ले-टिंग स्पून.

दाहचा ग्रह—पु. १ (ल.) नेहमीं त्रास देणारा, खाष्ट मनुष्य. २ जांवयाला थट्टेनें म्हणतात. आकाशांत नऊ ग्रह निरनिराळ्या राशींत असतात पण जांवई कन्यारूप राशींत असून त्रास देतो यावरून 'जामातो दशमो ग्रहः'

दाहा—पु. (प्र.) दाह. दाह पहा. [दाह अप.]

दाहा—वि. दहा. १० संख्या. (वाप्र.) द-दाहांचा हात—पु. दहा जणांचे, एकजुटीनें असलेल्या जनसमूहाचे हात; संघशक्तीचा योत्तक वाक्प्रचार. म्ह० दहांचा हात दुष्मनावरहि पडूं नये=संघ-शक्ति ही इतकी आचाट असते कीं प्रत्यक्ष शत्रूला सुद्धा तिला तोंड देण्याचा प्रसंग येऊं नये. दाहाजण—पुंमव. गांवांतील वंशपरंपरा-गत हक्कदार. दाहा दिशा—स्त्रीमव. १ दशदिशा. २ (ल.) सर्व जग. दाहादिशा मोकळ्या असणें—जगांत कोठेहि आडकाठी नसणें; सर्वत्र स्वतंत्रता असणें. 'या जगांत एकाच गोष्टीची जरूरी. ती प्राप्त करून घेण्यासाठीं दाही दिशा मोकळ्या आहेत.' —मयंक दिव्य.

दाहाट—वि. धीट. दाहट पहा.

दाहिजा—पु. १ दहा जणांची, विशेषतः दहा शिपायांची टोळी, समूह. २ (राजा.) कुठारग गांवांत कुळांच्या सत्तेखाली नसलेला खोताच्या ताब्यांतील जमीनीचा प्रदेश; सार्वजनिक जमीन. ३ दहा माणसांचे कुटुंब; मोठे कुटुंब. [दाहा]

दाहित—वि. जाळलेले; जाळून काढलेले; दग्ध. [सं. दह]

दाही—स्त्री. (वित्त. प्र.) द्वाही. द्वाही पहा. [द्वाही अप.]

दाही—अ. कोणत्याहि रकमेस दहानीं गुणतांना योजावयाचा शब्द. जसे:—चारदाही चाळीस; सातदाही सत्तर. [दाहा]

दाहीदुराई—स्त्री. द्वाहीदुराई पहा.

दाडोतरा, दाहोत्रा—पु. १ दरसाल दरशेकडा दहा हा व्याजाचा दर. २ केव्ही, नारळ इ० जिन्नस विकतांना दर शंभरामागे दहा जिन्नस वर देण्याचा विक्रीचा प्रकार. [म. दहान+सं. उत्तर=अधिक, वर]

दाहा—वि. १ पेट घेणारे; ज्वालाप्राही. २ जाळावयास योग्य, शक्य; ज्वलनीय. [सं.]

दाहा—पु. (ना. चांदा). जिच्याखालील जागेंत केलेली लहान खोली.

दाळ—स्त्री. १ डाळ; द्विदल धान्य भरडून, फोलकटें फाडून तयार करितात ती. २ डाळकण; चुरी. ३ डाळीचें वरण. [सं. दल] (वाप्र.) •गळणें-शिजणें-विकरणें-(एखाद्याच्या) ल्हाड्या, कावे, कपट, डावपेंच इ० फलद्रूप होणें; भरभराटीस येणें; काम साधणें; लाग लागणें. सामान्यतः अकरणरूपीं योजितात (एखाद्यानें) दाळ नासणें-व्यर्थ खाऊन गमाविणें-१ (मूल, वायको इ० कार्नी) निरुपयोगी आळशी वनणें, २ उर्मट, वेमुवतखोर वनणें. आपल्या पोळीवर दाळ ओढणें-स्वतः चाच फायदा करून घेणें; स्वार्थी, आपलपोटें वनणें. सामाशब्द-•कण-चुरी-पुष्पी. दाळीचे कण, चुर. •गपु-वि. १ डाळभात गट करणारा. २ (ल.) गेल्लड; लडनिरंजन; मूर्ख. ' रजोगुणाचा पडला पडप । अवतारिकाचें नेणतां स्वरूप । दाळगपु हा वदतां सूप । अवघे हांसती विनोदी । ' -दावि २५४. [दाळ=अन्न+ष्व. गप्=खाण्याचा आवाज] •गोटा-पु. डाळींतील न भरडला गेल्लेला संबंध दाणा, गोटा. [दाळ+गोटा] •पिठिया-वि. अतिशय सौम्य स्वभावाचा; गरीब (मनुष्य). [दाळ+पीठ] •पीठ-रोटी-नक्षी. साधें जेवण; (पोटाला अवश्य असलेली) भाजीभाकर. (कि० देणें; चालविणें; मिळविणें). •भाजी-स्त्री. डाळ घालून केलेली भाजी •भोपळा-पु. भोपळा घालून केलेले डाळीचें वरण, आमटी; डाळ घालून केलेली भोपळ्याची भाजी. म्ह० दाळरोटी सब वात खोटी •वांगें-न. वांगी घालून केलेले डाळीचें वरण.

दाळ—पु. (गो.) एकावर एक लावून, रचून ठेवलेल्या वस्तूंचा समुदाय; चळत. डाळणें पहा. दाळचें-सक्ति. (गो.) (वस्तु इ०) एकावर एक रचून ठेवणें; डाळणें. ' घरांत आणल्यानंतर सर्व भारे मितीला ठेकून दाळून ठेव. ' [गो. दाळ=चळत]

दाळकांड—पु. (वायकी) जुन्या लुगड्याचा फाडून काढलेला तुकडा. [सं. तल; दल-ल+खंड]

दाळवा—पु. (ना.) डाळें पहा.

दाळसांड—स्त्री. (व.) हेळसांड; हयगय. ' आमची अशी दाळसांड करूं नको. '

दाळिब, दाळिबपाक, दाळिबी, दाळीम—डाळिब इ० पहा. (देशावर दाळिबाच्या ऐवजीं दाळिब शब्द अधिक प्रचारांत आहे.) [सं. दाडिम]

दाळी—स्त्री. (गो.) बांबूची केलेली लहान टोपली; परडी. डाली, दालें पहा.

दाळी—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा दागिना.

दाळूक—न. (गो.) एक प्रकारची मासळी.

दाळें—न. डाळें पहा.

दाक्षणी, दाक्षणा—स्त्रीपु. (तंजा) मुसलमानी विवाहित स्त्रिया दांत काळे करण्याकरितां वापरतात तें दांतमंजन; दांतवण; दाक्षिणा, दाक्षिना पहा. ' तुरकांतील संकेत कन्यापर्णी दाक्षणा लावणें नाहीं. ' -म. ऐ. शि. १९०७ तंजावर.

दाक्षायणी—स्त्री. दक्षाची मं.गी; पार्वती. [सं.]

दाक्षिणात्य—वि. दक्षिणेकडचा (रहिवासी); दख्खनचा, दक्षिणी; दखनी [सं.]

दाक्षिण्य—न. १ सरळपणा; चोखपणा. २ हुबारी; दक्षता; ३ हातोटी; चातुर्य. [सं. दक्षिण]

दि॥—(संक्षेप) तर्फेचा. दिमत पहा.

दिऊ—पु. दिवस. ' दिले दिउनि जन्मले । पांडव हे । ' -झा ११.१६८. [सं. दिवस; देप्रा. दिअ]

दिक्, दिग्—स्त्री. १ दिशा. २ मर्यादा. ३ दहा संख्येचा वाचक शब्द. (समासांत) दिक्पाल; दिग्मेद; दिक्साधन. [सं.] •अंत-पु. १ (दिगंत) दृश्य क्षितिज. २ पृथ्वीचा शेवट; तिचा सीमांतप्रदेश; अंतिम टोंक. दिगंतीं जाणें-सर्व पृथ्वीवर पसरणें; चोहोंकडे फैलावणें (कीर्ति, सुवास, इ०). ' या राजाची कीर्ति दिगंती गेली. ' •अंतर-न. (दिगंतर) लांबचा, परका देश-दिशा; दूरदेश. ' दिगंतरावरून माल आला. ' अंतरीं-किवि. पृथ्वीच्या अगदीं शेवटाच्या सीमेपर्यंत; दिगंतीं (कीर्ति इ० पसरणें) (येथें अंतर हा शब्द अंत याअर्थी चुकीनें योजिला आहे). •अंश-वि. (दिगंवर) १ दिशा हेंच वल्ल नेसलेला-म्हणजे नागवा; नम्र. २ महादेव. ३ दत्तात्रेय. ४ परमहंस संन्यासी. ५ या नांवाचा जैन धर्मातील एक पंथ. •अंश-न. (दिगंश) सूर्य तारे किंवा इतर ग्रह हे क्षितिजाच्या ज्या बिंदूत उगवतात किंवा मावळतात तो बिंदु आणि क्षितिजावरील पूर्वे किंवा पश्चिम बिंदु यांमध्यें जो कंस होतो तो. (इ.) को-अंशिमथ. •कंड-पु. (दहा दिशांवरून, दहा तोंडांचा) रावण. •गज-पु. (दिग्गज) १ पृथ्वीच्या अष्ट दिशांस असणारा व तीस आपल्या डोक्यावर उचलून धरणारा एकएक हत्ती. ऐरावत, पुंडरीक वामन, कुमुद, अंजन, पुष्पदंत सार्वभौम, प्रतीक अशीं त्यांचीं नांवें आहे. ' पृथ्वी डळमळील म्हणौनि । दिग्गज ठेविले दडपण । ' -झादि १३.४.२५. २ (ल.) छंद व धिप्पाड माणूस. ३ जाडा पंडित; बडाविद्वान्. ४ (थंडनें) अवाढव्य, राक्षसी, दांडगा माणूस. •चक्र-न. सर्व जग; अखिल विश्व. ' दिग्चर्की तेज न माये । ' •दर्शन-प्रदर्शन-न. १ किंचित् निर्देश; सूचना; दर्शन; दिशा दाखविणें.

२ स्वरूप, पद्धति इ०ची स्थूल कल्पना आणून देणे; सामान्य माहिती. ० दाह-पु. क्षितिजावरील तांबडेपण, तांबडा प्रकाश. ० पाल-पु. दिशेचा स्वामी. हे दहा दिशांचे दहा आहेत-इंद्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, सोम, ईशान, अनंत व ब्रह्मा. ० बंधन-न. १ (जादु) एक नजरवंदीचा प्रकार. दिशा भारण्याचा जादुगार करीत असलेला देखावा. २ (तंत्रशास्त्र) संध्या, जप इ० कर्मांत करावयाचा एक विधि. ० भ्रम-भ्रमण-पुन. पृथ्वीवर कोठेहि भटकणे; दिशेदिशीं फिरणे; दिशाभूल. ० भ्रांत-वि. हरवलेला; दिशा चुकलेला; अज्ञात प्रदेशांत फिरणारा. ० मंडल-न. दिशाचक्र. ० लघ-पु. दिग्ग पहा. ० विजय-पु. १ दशदिशा, सर्व जग जिंकणे (सैन्य-बलाने किंवा विद्येने). २ (उप.) अशिष्ट, वेताळ कृत्य; वेडेपणाची आडबाडपणाची प्रवृत्ति; आकसताळा; दंगा; वंड. 'त्या पोराने दिग्विजय मांडला.' ० विजयी-वि. पृथ्वी जिंकणारा; जगज्जेता; बलाढ्य वीर. २ (उप.) व्यसनी; बदफैली; दुराचारी; अर्वाच्य. ० व्यापी-वि. सर्वव्यापी; सर्वप्रसिद्ध; जागतिक.

दिक्, दिक्क-स्त्री. १ काळजी; परवा; भीड. 'येथे दिक् कोठे आहे! राज्य बुडते ही काळजी कोठे आहे.' -ख १०. ५३४३. २ अडथळा. 'शिंदे बहुत वाढले आहेत, कांहीं दिक् राहिली नाही; तर शिंदे यांस जरब वसे असा मन्सवा योजिला आहे.' -ख १०. ५३४४. -वि. १ क्षीण; बेजार; दमलेला; आजारी. 'हगवणीने दिक् झाले आहेत.' -ख १०. ५२७३. २ त्रस्त; विटलेला. 'अंतर्धर्मी नवाब बहुत दिक् व विचारांत.' -रा ५. १६२. ३ खप्पा; नाखूष. 'बयनीची मर्जी खर्चाची बोड पडल्यामुळे दिक् आहे.' -ख ११. ६००९. ४ थक्; चकित. [अर. दिक्] ० हरकत-स्त्री. अडथळा. 'हे करून दिले इनामती कोणी दिक् हरकत करणे निसवत नाही.' -रा ३. ५०२.

दिक्त दिक्तखोर-दिक्त, दिक्तखोर पहा.

दिक्त, दिक्त-स्त्री. १ सूक्ष्म दोष; शंका; अडचण; हरकत; आक्षेप. 'इंद्रज दोनी दौलतीत (निजामाच्या व पेशव्यांच्या) पाय घालतात यांत दिक्त नाही.' -ख १२. ६८३४. २ कबूल करण्यांत कांक, अडचण, हरकत. 'जन्मला प्राणी मरणार ह्या विषयी दिक्त काय?' ३ तंगी; टंचाई. 'पाण्याचे दिक्तीने आणि उष्णकाळ भारी म्हणून आठवे माणसे मरण पावलीं.' -दिमरा २. ८७. [अर. दिक्त] ० तखोर-वि. १ आढेवेडे घेणारा; फाटो फोडणारा; हेकेखोर; संशयी; शंकेखोर; अडचणी काढणारा मनुष्य. २ नाकारले जाण्याजोगे (नाणे); दिक्त अर्थ २ पहा. मला 'दूर जायाचे आहे दिक्तखोर रुपया देऊ नका.' ० हरकत-स्त्री. अडथळा इ० दिक्ती-वि. दिक्तखोर पहा.

दिक्त-वि. (ना.) आजारी; अंथरुणाला खिळलेला. दिक्त पहा.

शको. ४. ३१

दिखाऊ-वि. १ बाहेरून सुरेख, चांगला दिसणारा (माल, माणूस इ०). २ पोषाखी; खरी ताकद नसणारा. [दिसणे. हि.]

दिगर-क्रि. १ तसेच; आणखी; जास्त; पुढे; शिवाय; भलते; उलटे; नंतर. २ अन्य; इतर. 'मध्ये कोण्ही जो दिगर करील त्यास तंत्री करूं.' -रा १. ४८. ३ भलते. 'वाद कर्नेल गाडर याचे वोलणे व नजर पहिली राहिली नाही? जबाब दिगर, सवाल दिगर करूं लागले.' -ख ७. ३५७४. ४ उलट; विरुद्ध. 'तरी हे भाऊकडील सरंजामी गांवाचा बंदोबस्त करितील. आपणांकडून येविशीं दिगर जावसाल नसावा.' -ख ११. ५६५४. ५ इनाम, सरंजामी खेड्यांस लावतात. याच्या उलटे खालसा. 'दाहा गांव दिगर आहेत पांच खालसा आहेत.' [फा. दिगर=इतर] ० नंतर-न. जादा अथवा किरकोळ फेरिस्त; सामान्य खाते ० बाद्-वि. १ अवांतर. 'दिगरवादे चौकी बाद-शहाचे अडीच तीनशे मेल.' -इंम ११९. २ (कायदा) जमीनीचा मालक म्हणून सरकारकागदी असलेले एका इसमाचे नांव रद्द करून त्या ठिकाणी दुसऱ्याचे नोंदणे. -लंड रेव्हेन्यू कोड ० मजमून-अ. शिवाय, दुसरा; ताजा मजकूर. पत्रांतील दर कलमाच्या प्रारंभी लिहितात.

दिगरजान-वि. जीवश्च कंठश्च; जानी. (प्र.) जिगरजान पहा. [फा. जिगर+जान]

दिगी-स्त्री. (गो.) आशारासाठी लावलेला टेकू.

दिग्रत-शब्. नंतर. -शर. [फा. दिगर]

दिघडा-वि. उभट; उंच; दीर्घ. 'दिघड ना खुजटा।'

-झा ११. २७७. [सं. दीर्घ; प्रा. दिग्घ]

दिघळे-स्त्री. (महाजु.) वरचीसारखे एक शब्द. 'विचाराचेनि दिघळे खोचावा संसारशत्रु।' -भाए २४४.

दिङ्निर्णय यंत्र-न. ज्याव्याद्वारे दिशा ओळखता येतात असे यंत्र; नाविक कंपास. (इं.) मॅरिनर्स कॉंपस. [सं.]

दिठा-पु. १ द्रष्टा; पाहणारा (माणूस) 'आपणपे द्रष्टा। न करितां असे पैठा। आतां जालाचि दिठा। कां करावा।' -अमृ ७. २१६. २ (ल.) आत्मा. [सं. द्रष्टा; प्रा. दिष्टा] ० वर्णे-अक्रि. दृष्टावणे; दृष्ट लागून नासणे. [दिठा]

दिठी, दिठि(ठी)चा-स्त्री. १ (काव्य) दृष्टि; पाहणे; नजर. 'तुझा उजू दिठिवा पडे।' -शिद्यु ११४. मग संप्रमं दिठीसेने। घालितसे'-झा १. १६७. २ कृपादृष्टि. 'तुमचे या दिठिवेयाचिये वोलें। सांसिनले प्रसन्नतेचे मळे।' -माझा १. ४. ३ दर्शन; देखावा. (क्रि० घालणे). [सं. दृष्टि; प्रा. दिठि] ० असणे-(व.) ऐकण्यांत असणे; (व.) तिळीं असणे असाहि एक पर्याय आहे. ० तणे-अक्रि. पाहणे. -शर. दिठे-वि. पाहिलेले; दिसलेले; अनुभूत. 'तैसे आपणपे नाही दिठे।' -झा ५. ११३.

दिठोणा—पु. (प्रा.) तीळ; [हिं. दिठोणा=तोडावरचा तीळ; सं. दृष्टि+त्रण]

दिड—न. १ कापडाचा गद्दा, वस्ता (हा साधारणतः लांबट बांधलेला असतो). २ नागपंचमीच्या दिवशीचें पुरण घालून केलेलें पक्वान्न; गाठोडें. ३ नवऱ्यामुलाकडील मंडळीस केलेला आहेर (पाठवणीच्या दिवशीचा). ४ कुळव, पाभर, कोळपें इ० आरुतांचा आडवा लांकडाचा तुकडा. ५ (सामा.) लांकडाचा ठोकळा, ओंडा. ६ खांब; खुंट. ७ (विणकाम) चातीच्या (स्पिडल) मध्यभागी, रहाटावरील दोरी, पट्टा अडकविण्यास केलेली जागा. हें सुतास अगर कापडास, चिकट पदार्थ लावून चातीच्या मध्यभागी एक गुंडाळीसारखें केलेलें असतें. ८ (गो.) केळीचें कालें. [का. दिड]

दिड—स्त्री. लहान दार. दिंडी पहा.

दिडका—ता.—वि. १ एक आणि अर्धा मिळून झालेलें; दीड पट (माप इ०). 'राजापुरी शेरापेक्षां संगमेश्वरी शेर दिडका आहे.' २ एक तुकडा संवध व दुसरा अर्ध्या व्हीची असणारी (पासोडी). याच्या उलट शालजोडी. ही डुहेरी किंवा सारख्या व्हीच्या दोन फर्दींची असते. 'नारायणगांवी पासोड्या दिडक्या असतात.' ३ दीडपदरी घडीचें (वस्त्र). 'हें धोतर दिडकें कलून पांघर.' [दीड]

दिडकी—स्त्री. १ एक पैसा; दीड दुगाणी नाणें. २ उजळणीचा एक प्रकार; दिडाचा पाढा; दिडकें. [दीड]

दिडकें—न. १ दीड अथवा याचा कोणताहि एकेरी गुणाकार; दिडाचा पाढा. २ (गुळाची अडत) हमालांस दीड मणा-मागें कांहीं एक ठराविक हमाली देतात. त्यापेक्षां जास्त माल भरला तर त्यावद्दल दीडपट हमाली याची लागते ती. [दीड]

दिडदांडी—स्त्री. मधल्या कांट्यापासून एक भाग आंखुड आणि एक लांब अशी जी तागडीची दांडी ती. [दीड+दांडी]

दिडदुमता—वि. दिडका.

दिडवळ—न. (वे.) देवनाळ; एक प्रकारचें बोरूसारखें झाड. [का. दिडळ]

दिडा—पु. हें एक रानझाड आहे. याच्या दोन जाती असून ज्या झाडाच्या काठ्या उंच न होतां जमीनीवरोवर असतात त्यास दिंडी म्हणतात व ज्याच्या काठ्या उंच जातात त्यास दिडा म्हणतात. दिड्याची काठी सोळा हात लांब असते. —वगु ४.२२. याची काठी गरम करून आपटली असतां स्फोट होऊन आवाज होतो. [का. दिड]

दिडी, दिडीकाडी, दिडें, दिडोत्रा—दिडी इ० पहा.

दिडी—स्त्री. १ मोठ्या दारास केलेली लहानशी झांप, दरवाजा. [का. दिडि] ० **दरवाजा**—पु. दिडी असणारा मोठा दरवाजा. हा मोठ्या वाड्यांना असतो.

दिंडी—स्त्री. १ लहान तंबोरी; एक वाद्य; वीणा. 'हातीं टाळ दिंडी मुखीं नाम गाणें।' —तुगा ३४७. २ मिरवणुकी-मधील निशाणावर हनुमान इ०कांचें काढलेलें चित्र, आकृति किंवा तें निशाण. ३ (देव, ग्रंथ इ०ची) मिरवणूक; भजनी मेळा; छवीना. (कि० काढणें; मिरविणें; निघणें; चालणें; फिरणें). ४ मराठी काव्यांतील एक वृत्त. [का. दिडि] ० **गाण**—पु. १ दिंडी वाद्य वाजवून भिक्षा मागणारा. 'वासुदेव दिंडीगाण। प्रसाद मागूं आले जाण।' —ललित. २ दिंडी या वाद्यावर म्हणावयाचें गाणें. ० **पताका**—स्त्रीभव. १ वाद्य वगैरे. २ यावरून (समुच्चयार्थी) मूर्तीची मिरवणूक. (मंडळी, पताका, दिंड्या, झांजा मिळून); पताका, मृदंग इ० घेऊन मूर्तीच्या अथवा देवळाच्या भोंवतालीं प्रदक्षिणा घालणाऱ्या लोकांची मिरवणूक. (कि० काढणें; मिरवणें; निघणें; चालणें; फिरणें). 'दिंडीपताका बहुवस। विव्रल नामें होतसे घोष।' —सवि ९.१७. [दिंडी+पताका]

दिढी—स्त्री. एक आणि अर्धा; दीडपट. [दीड] ० **काढी-वाढी**—स्त्री. पेरणीच्या वेळीं दिलेलें धान्य पीक आल्यानंतर दीडपटीनें घेण्याचा करार किंवा अशा करारावर दिलेलें कर्ज. ० **बाद-वजा सूट**—स्त्री. (मुलकी, वसुलीमध्यें) एकतृतीयांश सूट. दिढें-शब्द. दिडक्यांमध्ये दिडानें गुणतांना योजलेला शब्द. उदा० दहा दिढें पंधरा. **दिढोतरा**—त्रा—पु. दरमहा दर शेंकडा दीड प्रमाणें व्याजाचा दर.

दिति—स्त्री. दैत्यांची आई; अदिति देवांची आई याच्या उलट. [सं.]

दिदवान—पु. पहारेकरी. [फा. दीदवान]

दिदार—पु. चेहरा. —वि. देखणा. [फा. दीदार] **दिदारू**—वि. देखणा पण नादान; वरून दिसावयास सुंदर परंतु पोकळ; टाकाळ; निरुपयोगी (कापड, वस्तु, जनावर इ०). [फा.]

दिधणें—सक्ति. (काव्य) देणें. 'धर्म म्हणे उद्योगी जो दिधला तोचि भद्र महिवर हो।' —मोभीष्म १.९६. [सं. दा]

दिधन—न. एक औषध; रसायन.

दिन—पुन. दिवस. [सं.] ० **कर**—पु. सूर्य. 'काय दिनकरा कोंवड्यानें केला खरा।' —तुगा ११७६. [सं. दिन+कर] ० **चर्या**—कृत्य—जीन. १ रोजचा क्रम, राहणी; नित्याची राहणी, खर्च; प्रत्येक दिवशी करावयाचें काम, कार्यक्रम. २ कसा तरी दिवस घालविणें; पोट भरणें. ३ रोजनिशी, डायरी इ०. [दिन+चर्या] ० **निर्वाह**—पु. दिनचर्या अर्थ २ पहा. [दिन+निर्वाह] ० **मणि**—गी—पु. सूर्य; दिनपति; दिनेश. 'भीमकी उल्हासे कमळिणी। कृष्ण दिनमणी देखिलिया।' —एरुव ५.३०. [दिन+मणि] ० **मर्यादा**—स्त्री. १ सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंतचा काळ. २ कालमर्यादा.

३ सूर्यास्त; सायंकाळ. [दिन+मर्यादा] ०मान-न. १ दिन-मर्यादा अर्थ १ पहा. दिनावधि; एक दिवसाचा काळ; दिवसाची लांबी. 'मावळला दिन। मोकाम गीर नदीवर झाला।' -ऐपो ८१. २ परिस्थिति; काळवेळ. 'रोजगाराने चार पैसे मिळतील असें दिनमान राहिले नाही.' [दिन+मान] ०रजनी-क्रि. दिवसां आणि रात्री; रात्रदिवस; एकसारखे; सतत. [दिन+रजनी] ०वृद्धि-स्त्री. दोहों सूर्योदयांस एक तिथि भोगायाजोगी जी तिथीची वृद्धि ती; चंद्र व सूर्य यांमध्ये वारा अंशांचे अंतर पढावयास एक संपूर्ण दिवसापेक्षा अधिक काळ लागल्यास दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयीं तीच तिथि असते. अशा वेळीं दुसऱ्या दिवसास दिनवृद्धि झाली असें म्हणतात. [दिन+वृद्धि] ०शुद्धि-स्त्री. चांगला सुहृत्; कोणताहि अशुभ अथवा कुयोग नसणे. [दिन+शुद्धि] ०क्षय-पु. सूर्योदयानंतर लागून द्वितीयसूर्योदयाचे पूर्वी संपणारी तिथि; सूर्योदयास एक तिथि असतां दुसरा सूर्योदय होण्यापूर्वीच चंद्र व सूर्य यांमध्ये वारा अंशांपेक्षा अधिक अंतर पडल्यास तिसरी तिथी लागते व मधलीचा लोप होतो तेव्हां म्हणतात. [दिन+क्षय] दिनांत-पु. संध्याकाळ; दिवसाचा शेवट. [दिन+अंत] दिनावधि-घी-स्त्री. १ एक दिवसाचा काळ. २ दिरंगाई; आज उद्याची चालढकल; विलंब; उशीर. [दिन+अवधि] दिने देवडे-क्रि. रोजच्यारोज; एकसारखे, रोज नवीन. 'दिने देवडे, चोळी लुगडे तिकभर नाही चुका। घर नंदाचे गोकुळ नांदे जणुं दुसरी द्वारका।' -पला ८१.

दिनवाशी-वि. (गो.) गरीब; दरिद्री. दिनवास-पु. (गो.) गरीबी; दारिद्र्य. [सं. दीन+वास]

दिनार-पु. एक जुने नाणें. हे चांदीचे, सात किंवा दहा द्राम वजनाचे असे. तसेच सोन्याचेहि असे. याची किंमत साधारणतः पांच रुपये. 'तेथे तेहि ठेवा दिनारि सोनटके देखिले।' -पंच १.४६. [सं. दीनार; ग्री. दीनारियस]

दिन्हणे-वि. (काव्य) देणे. दीन्हणे पहा.

दि(दी)पक-पु. १ दिवा. २ (संगीत) एक राग. [सं.]

दिपडे-वि. तेजस्वी; सतेज. 'नाजुक रुपडे दिपडे ठिकडे जिकडे तिकडे असकारा।' -पला ४.१२. [सं. दीप्+चमकणे]

दिपणें, दिपावणें-अक्रि. १ अतिशय प्रकाशामुळे, तेजा-मुळे दृष्टि स्थिर न राहणें; चक होणें; अंधेरी येणें. २ अपूर्व किंवा अद्भुत गोष्ट पाहिल्यामुळे चकित होणें. ३ ज्या तेजानें किंवा प्रकाशानें दिसत असतें तें नाहीसे झाल्यामुळे अंधत्व येणें. [सं. दीप्, दीपन]

दिपत, दिपवत, दिपवात-स्त्री. १ देवापुढें तृपवात लावून ठेवलेला दिवा; सांजवात; तेलवात. (क्रि० लावणें; धरणें). २ (वाई) गाय, म्हैस प्रथम व्याली म्हणजे तिच्या दुधापासून केलेल्या

तृपाचा दिवा देवापुढें लावणें. याप्रमाणें दिवा लावून होईपर्यंत त्या जनावराच्या दुभत्याचा उपभोग घेत नाहीत. [दीपवात]

दिपतकार-वि. उजेड करणारा. 'दिव्या दिव्या दिपतकार.' -मसाप २.२३३. [सं. दीप्]

दिपरज्ञा-स्त्री. (गो.) दिव्यांची रांग; दीपमाला. [दीप+आराधना]

दिपवा-पु. (क्रि०) सारा दिवस ढगांची अंधारी असतांना मध्येच थोडा वेळ ढगांमधून येणारे सूर्याचे किरण; पडणारे उज. [सं. दीप्+प्रकाशणें]

दिपवाळी, दिपावळी-स्त्री. दिवाळी पहा. [दीप] ०चा पाडवा-ची प्रतिपदा-पु. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा; दिपवाळीतील मुख्य दिवस; कार्तिक वर्षारंभ. ०चें ओवाळणें-न. दिपवाळीत पहिल्याने ओवाळून घेण्याचा हक्क, मान (हा खोताचा एक मान असे).

दिपाचा कचडा-पु. (ल.) वृद्ध. अशफ किंवा कुटुंबातील नाकर्ता माणूस; केवळ नांवाला धनी असा मनुष्य. [दीप+कचडा=सावली]

दिपु(पो)ष्ट, दिपुष्ट-न. दिवा विशल्यानंतर राहिलेले तेल. [दीप+उष्टे]

दिपु(पो)ष्टाण-स्त्री. विश्वविलेल्या दिव्याच्या वातीपासून सुटणारी घाण. [दिपुष्ट+घाण]

दिबंखुरी-रें, दिमखुरी-रें-वि. (गो.) ल्हान मुलांचे रांगणें. [दिबी+खुर]

दिंबो-स्त्री-स्त्री. १ (गो.) गुडचे मोडून बसणें. २ गुडचा. दिमक, दीमक-पु. वाळवी; कसर. [सं. बल्मीक, बर्मीक; हि. दीमक; फा. ?]

दिमत, दिमतदार-चार-दिम्मत इ० पहा.

दिमाख-पु. मगहरी; तोरा; डौल; गर्व; भपका. 'देखीचा दिमाख शिकोनियां दावी। हिच्याऐसी केवी गारगोटी।' -तुगा ३८५१. [अर. दिसाष्] ०चोड्या-वि. (ना.) गर्विष्ठ; अहंमन्य. ०दार-वि. १ चढेल; डौली; मगहूर. २ (ल.) अतिशय सुरेख; डौलदार. [फा.]

दिम्मत-स्त्री. १ जिम्मा; हवाला; काळजी; निश्चत; कारमार; व्यवस्था; ताबा. 'कोशलदार बंदर मुंबई दिमत इंग्रज.' -वाडसमा २.१. 'याचे दिमती करणें.' -रा. १५.६७९. २ तैनात; सेवा. ३ स्वाधीन, ताब्यांत असलेली सैन्याची तुकडी. [अर. शिम्मत] ०दार-वि. ताबा, सत्ता, व्यवस्था ठेवणारा.

०चार-वि. ताब्यांत असलेला; हुकमांत बागणारा. -क्रि. ज्यांच्या दिमतीस वस्तु, मनुष्य दिलेली असतात त्यांच्या नांववार (केलेली यादी इ०). दिम्मती-वि. ताब्यांतील, दिमतींत असलेला.

दिय—पु. दिवस. 'आम्ही येतुले दिया याची मातुहि नेणों।'—झा ६.४२८. [सं. दिन]

दिरं(रि)ग, दिरिंगाई—पु. उशीर; विलंब; रेंगाळणी; लांबण. 'उजूर व दिरंग केलिया मुलाहिजा होणार नाही.'—रा १५.२२२. [फा. दिरंग]

दिरगदारी—स्त्री. अडचण; विपत्ति. गिरिवदारी पहा. [फा. गिरिपदारी शब्दावरून-मोल.]

दिरं(रि)म—पु. १ दोन आणे किंमतीचे चांदीचे नाणें. 'सरकारचा दामदिरम तफावत न करणें.'—रा २०.३०२. २ चवली-भार. 'दररोज अर्धा दिरीम हिरडा व अर्धा दिरीम सेंदेलोण मिळून यावें.'—अश्वप १.१६१. [फा. दिरम्]

दिरसाल—वि. पाठविलेले; धाडलेले. [अर. द-इसाल]

दिल—पु. हृदय; अंतःकरण; मन. [फा. दिल] (वाप्र.)

०फांकणें-फांकटणें-अस्वस्थ होणें; वेचैन होणें; गोंधळून जाणें. 'म्ह० दिलमे चंगा तो काथवटमें गंगा=अंतःकरण शुद्ध, पवित्र असल्यास पवित्र गंगा आपणाजवळ असल्याप्रमाणेच होय. सामाशब्द-०आरामी-स्त्री. आनंद; खुशाली; मनाचा संतोष; शांतवन. 'तुम्ही आपली खुशालखवर लिहून दिल आरामी करीत जाणें.'—रा २२.६५. ०कुल-वि. हिरमुसल्लेला; कष्टी; श्रमी; लज्जित. 'दिलकुल वसले जिकडिल तिकडे सन्मुख एकहि येईना.'—पला ८५. दिलखा-क्रि. मनाप्रमाणें; यथास्थित. 'तुम्ही व राव पंतप्रधान खातजमेने दिलखा तदारूक अमलांत आणावा.'—दिमरा १.७. [फा. दिलखाइ] ०खुलास-सा-पु. शुद्धभाव; मनाचा मोकळेपणा; समाधान. 'दिलखुलाशानें जाव दिला नाही.'—समासद ३९. [अर. खिलास्=शुद्धता]

०खुशी-स्त्री. १ आनंद; संतोष; तृप्ति; चित्ताची प्रसन्नता. २ स्कार; संमति; इच्छा; आपखुशी; पसंती. [फा. खुशी] ०गामी-स्त्री. प्रेम; प्रीति; लोभ. 'दिलामी करून...कुशल वर्तमान पुसिलें.'—पदमव ७८. [फा. गर्मी] ०गिरी-वि. दुःख; खेद; खिन्नता; वेदिली. ०गीर-वि. दुःखी; कष्टी; खिन्न; असंतुष्ट; गांजलेला.

०जम(मा)ई-स्त्री. खातरजमा; चित्तशुद्धता; मनाची मिळणी; मैत्री. 'भाऊची मार्फत महादजी शिन्देची दिलजमाई केली.'—पदमव ७७. ०जमीयत-स्त्री. समाधान; खातरजमा; निःसंदेहता; निःसंशयता. 'तर मोहीवीं दिलजमीयतीने आपले कदीम ठिकाणास यावयाचे...केले पाहिजे.'—रा ३.९१. [अर. जमीयत]

०जोई-स्त्री. सात्वत; समाधान. 'तुम्ही आमचे तर्फेन यांची तशफ्फी व दिलजोई करावी.'—रा २२.२५. [फा. दिलजोई]

०ताजगी-स्त्री. चित्तसंतोष; अंतःकरण आनंदविणें; मन प्रसन्न करणें. 'आपली खैरखुशी कळमी करून दिलताजगी करीत असले पाहिजे.'—रा १०.१६५. ०ताजा-वि. नवीन, ताजें प्रेम अस-

णारा; नूतन प्रेमसंपादन केलेला; प्रेमाची नव्हाळी व भर असलेला.

०दम(फ्तर)-न. स्मृतिपट; आठवणींचें हृदयरूपी संचयस्थान.

०दर्या-वि. उदारधी; गंभीर (मन). 'दिलपाक दिलदर्या इलाही मेहेवर्न खान.'—त्रप ३०७. [फा.] ०दार-वि. उदार; मन-

मिळाऊ; सहृदय; मोठ्या मनाचा. [फा.] ०दारी-स्त्री. १ उदा-

रता; धीटपणा; खंबीरपणा; सहृदयता; धीर. २ उत्तेजन; खातर-

जमा. 'संचणीचा वस्त आहे तक्वा-दिलदारी पाठविणें.'—रा

१६.३३. 'मावळे लोक तमाम याची दिलदारी करून.'—वाडशाळ

१.११६. ०दिलासा-पु. धैर्य; उत्तेजन; भरंवसा; उत्साह; आश्वासन. (क्रि० देणें). 'दिलदिलासा देतें मी सख्या फारच

सुख मानी.'—पला ४.१२. ०देही-स्त्री. उत्कटता. 'कित्येक

सरदार कामकाजाविषयी दिलदेही करीत नाहीत.'—रा ५.

१५७. [फा. दिल दिही] ०न(नि)शीन-वि. १ पसंत. २ अव-

गत; श्रुत. 'अजराह यगानगत दिलनिशीन जालें तें कळमी केलें

असें.'—पया ४६३. [फा. दिलनिशीन्] ०पाक-वि. पवित्र;

शुद्ध अंतःकरणाचा; कपटरहित; सरळ; निष्पाप. —त्रप ३०७.

०पाकी-स्त्री-स्त्री. अंतःकरणाची शुद्धता; सरळता; निखालसता;

निष्कपटता. 'आम्ही दिलपाखीनें मशाकत करून ...'—इमं ११.

०म(य-च)र-पु. प्रियकर; दयित; वल्लभ. 'सुंदरा म्हणे दिलभरा

राजआंबीरा हासून मसी बोला जी।'—होला १६९. 'आगे सखे

लोभ करावा, दिलभर पलंगी असावा.'—सला १.४९. —क्रि. वि.

मनाची तृप्ति होईपर्यंत. ०भर(रं)वसा-भरोसा-पु. धीर;

खातरी; उत्तेजन. ०भरी-स्त्री. समाधान; खात्री; उत्तेजन. 'तमाम

रयतेची दिलभरी करून लावणी होय तें करणें.'—रा १.३४६.

०सफाई-साफी-स्त्री. मनाची निखालसता, निःशंकता. 'पुन्हां

दिलसाफीचा फर्मान उभयतार्फीं वादशाहापासून संपादन केला.'

—ग्रामस ३२. ०हवाल-वि. अस्वस्थ; त्रस्त मनाचा; मनोमध्यें

विवंचना असलेला. ०हवाली-स्त्री. मनाची अस्वस्थता; विवंच-

ना; काळजी.

दिलरुचा-पु. (वाद्य) ताळस या वाद्याचा मोर काढिला

म्हणजे हें वाद्य वनतें. तारा, पडदे व त्यांची मिळवणी सर्व ताळस

वाद्याप्रमाणें. हें गजानें वाजवितात. हें वाद्य अलीकडील, सुमारे

२५ वर्षांतील आहे.

दिलवर-न. १ (कों.) मासे पकडावयाचे जाळें; याचा

घेर १००१२५ फूट असतो. २ दिलावर पहा.

दिलवाण-स्त्री. (तंजा.) पणती. 'ठाणवीवर दिलवाण

ठेवतात.' [दिवे+लावणें]

दिलावर-वि. धीर; शूर; धाडसी. —पदमव ८५ दिला-

चरी, दिलदिलाचरी-स्त्री. धैर्य; धाडस; आत्मविश्वास; खात्री;

शांतवन; आश्वासन.

दिलासा—पु. आश्वासन. दिलदिलासा पहा. 'दिलासा करून बराबर घेऊन जाणें.'—सभासद १४. 'तुम्ही कुळांचा दिलासा करून कीर्त अवादानी करून सुखरूप राहणें.'—बाढवावा २.४२. २ हेतु; अर्थ; मनांती. इत्या.

दिली—वि. जानी; जिवाभावाची (दोस्ती). 'दोन उम्मेद मनुष्य दिली दोस्ती जाहीर करावयास रवाना करीत आहों.'—पत्र ६५. [फा. दिल]

दिलेर—वि. धाडसी; शूर; धीट. [फा. दिलीर] दिलेरी—स्त्री. शौर्य; धाडस; धैर्य. [फा. दिलीरी] दिलेरीस्तुमी—स्त्री. धैर्य; शौर्य; साहस; धीटपणा. 'शाबास तुमच्या हिमतीची व दिलेरी स्तुमीची.'—पयाव १४०.

दिलोजान—न अंतःकरण; मन.

दिल्ली—स्त्री. एक शहर; हिंदुस्थानची राजधानी. ०चा सोदा. दिल्लीकर-चाला-पु. पटाईत चोर; असल मामदा. ०गुरगावी जोडा-पु. साध्या प्रकारचा मारवाडी जोडा. ०झिगवाली तन्हेचा जोडा-पु. वर जरीचें नक्षीकाम केलेला मारवाडी जोडा. ०दरवाजा-पु. १ उत्तरदिशेकडे असलेला दरवाजा किंवा वेस. २ शोभेच्या दारूच्या कमानदार झाडाचा एक प्रकार.

दिवई—स्त्री. आषाढी अमावास्याचा दीपोत्सव. [दिवा]

दिवई—स्त्री. (कों.) लहान नारळ येणारी माडाची एक जात. [सं. द्वीप=वेट; वाहेरून, वेटांतून आलेली जात?]

दिवखुरे—अकि. (गो.) गुडघ्यानें चालणें; रांगणें. [दिवी=गुडघा]

दिवचे—सक्ति. (गो.) वणें. [सं. दा]

दिवज—न. (गो.) मातीच्या दिव्यांची पंचारती. शूद्र लोक जनेच्या दिवशीं हीत तेलवात घालून, प्रज्वलित करून देवळासमो-वती प्रदक्षिणा घालतात. [दिवा]

दिवटा—पु. १ (कों.) मोठी मशाल; मोठा पेटविलेला काकडा; पोट. 'भग वाचेचा तो दिवटा.'—झा १८.३५८. 'भाय-घेवून दिवटा लाविला. तिही लोकीं उजेड केला.'—नव १८.४०. २ मशालची—जी. ३ (ल.) कुटुंबास काळीमा लावणारा माणूस. ४ भविष्य सांगणारा भिक्षेकरी; जोशी. [दिवा]

दिवटाळ—न. दिवा ठेवण्याची घडवंची. **दिवटी**—स्त्री. १ लहान मशाल. २ नारळाची करवंटी एका काठीच्या टोंकास बसवून तीत तेलांत भिजविलेल्या चिंध्या पेटवून केलेला हिलाल. ३ गोंधळी लोकांची गोंधळाचे वेळीं लावावयाची लहान मशाल (खंडोबाच्या देवळांतील). [दिवा] **दिवटी जोहार-सलाम**—पु. संध्याकाळी दिवेलावण्याच्या वेळीं राजे लोकांस सेवकांनीं करण्याचा रामराम, प्रणिपात. [दिवटी+जोहार, सलाम] ०बुदली—स्त्री. पेशवाईतील

मशालीचा मान. 'दिवटी बुदलीची जहागीर.'—ऐपो ४३.

दिवट्या—पु. १ मशालजी. २ (ल.) कुलकलंकी मनुष्य.

दिवट्या वाघ, दिवटें—नपु. चित्ता.

दिवठ(ठा)ण—न. घरांतील दिवा ठेवण्याची जागा; लांकडाची समई. [सं. दीप+स्थान]

दिवड—नपु. आधेलें; मोठ्या पण निरुपद्रवी, पाण्यांत राहणाऱ्या सापाची एक जात; निर्विष जलचर सर्प. 'नागसर वाज-विला दिवडांपाशीं। जयापरी।'—सिसं ८.१८०. [सं. द्विपद?]

दिवताल-नाल-नाली, दिवलाणी—स्त्री. (व.) पणती; दिवा ठेवण्याची लाकडी पाटी. [सं. दीप+ताल]

दिवली—स्त्री. १ लांब दांड्याची लोखंडी पणती; दिवेलावणें; लहान दिवा; पणती. २ तेल अथवा तूप काढण्याचें दांडीचें भांडें. [दिवा]

दिवशीं—स्त्री. (गो.) तांदळाच्या कण्यांचें केलेलें एक पकाच. [का. दोशे]

दिवस—पु. १ एका सूर्योदयापासून दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंतचा काळ. २ सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंतचा काळ. ३ एका दिवसांत काम करण्याचा ठराविक काळ. ४ रात्रीच्या उलट, प्रकाशमय काळ; उजेडाचा काळ ५ (ल.) सूर्य. ६ मृताची उत्तरक्रिया. ७ (ल.) नशीब; सद्दीचा काळ. 'त्याचे दिवस फिरले.' ८ (ल.) आयुष्य. 'त्याचे दिवस थोडे राहिले.' ९ (वायकी) गर्भारपण; गरोदरावस्था. 'मला कांहीं दिवस गेल्यामुळे तिला मस्तकीं पर्वत पडल्यासारखें झालें आहे.'—रत्न २.१. [सं.; फ्रें.जि. दिवेस] ०करणें—मृत माणसाचें क्रियाकर्म करणें. 'दिवसहि तेथेंच केले पाहिजेत.'—आगरकर. (वाप्र.) ०काढणें—घालणें, ढकलणें—दवडणें—रगडणें—लाटणें—सारणें—अडचणीत, कष्टांत दिवस कंठणें. ०वेऊन—क्रिवि. दिवसाउजेडी; संध्याकाळच्या आंत. **दिवस जातो पण बोल उरतो**—काल निघून जातो पण वाईट भाषणें कायम राहतात. ०चढणें—सूर्य वर येणें. ०डोईवर येणें—दुपारचे वारा वाजणें; भर दोन प्रहर होणें; माध्यान्ह होणें. 'दिवस कसा डोईवर आला होता.'—के १.७.३०. ०झाडावर आला—सूर्य थोडासा वर आला. ०दारीं आला—दारीं बाहेर आला—दिवस उगवला; सूर्य उगवला; सकाळ झाली. ०फिरणें—वाईट काल येणें; अवस्था येणें; आपत्ति येणें. 'सध्या आपले दिवस फिरले आहेत—रूपाजी म्हणाला.'—स्वप. ०मानें पहा-तात—काळ वाईट आला आहे, उलट फिरला आहे. **दिवसा-उजेडीं-सकट-पूर्वीं**—क्रिवि. दिवस मावळण्यापूर्वी; संध्याकाळ होण्याच्या पूर्वी. **दिवसानें डाकें काढलें**—मुक्ताच दिवस उग-वला आहे; सूर्य वर आला आहे. **दिवसाबरोबर**—क्रिवि. सूर्यो-दया—किंवा सूर्यास्ताबरोबर; बरोबर सकाळीं किंवा सायंकाळीं.

दिवसा मशाल लावणें-पाजळणें-१ दिवसा दिवे लावणें; उधळपट्टी करणें; अनीतीचीं कृत्यें उधळपणें करणें (दारुपिणें, जुवा, रंडीवाजी इ०). २ एखादें महत्कृत्य करणें. **दिवसावर नजर देणें, दिवसासारखा होणें-काळाप्रमाणें वागणें; वारा येईल तशी पाठ फिरविणें; काळवेळ पाहून वागणें. अजून पहिला-प्रथम-पूर्व दिवस आहे-अजून प्रारंभासारखीच स्थिति आहे, तीत फरक नाही. दुसऱ्या दिवसावर नेणें-थांबविणें; तहकूब करणें; काळांतरावर टाकणें. नवा दिवस उगवणें-जिवावरच्या दुखण्यांतून वरें होणें किंवा महा संकटांतून पार पडणें. मागला प्रहर दिवस राहतां-दुपारच्या तीन वाजतां; एक प्रहर दिवस शिल्क असतांना. वर्षायेवढा दिवस-१ उत्तरायणांतील मोठे दिवस. २ कंटाळवाणा दिवस. म्ह० १ जेथें जावें तेथें डोईवर दिवस. २ चार दिवस सासूचे चार दिवस सुनेचे-प्रत्येकाचा चालता काळ केव्हां तरी येतो. ३ दिवस गेला रेतारेटी चांदण्या रात्री कापूस वेठी-सर्व दिवस फुकट घालवून रात्री कामास लागणें. सामाशब्द-० गत-खी. ठरलेल्या काळापेक्षा जास्त उशीर लावणें; विलंब; कालहरण. (कि० लावणें; लागणें). ० गति-गतीवर लोटणें-घालणें-टाकणें-लांबणीवर टाकणें. ' कां दिवसगती करितां जा. ' -दावि ७.२८९. ० गुजारा-गुजराण-पुकी. दिवस कसावसा घालविणें; गरीबीनें चरितार्थ घालविणें. (कि० करणें). ० पाणी-न. (व.) थंडपाणी. ० चळ-न. दिवसाचा उजेड, प्रकाश, काळ; उजेडाचा, प्रकाशाचा काल. याच्या उलट अंधार. ० मऱ्या-वि. कसें तरी टंगळमंगळ करून दिवस भरणारा कामकरी (मजूर). [मऱ्या-भरणारा] ० मजुरी-खी. रोज-मजुरी, फक्त एक दिवसाचा करार; याच्या उलट नियमित महिनेवारी किंवा साप्ताहिक चालकरी. ० मावळी-खी. दिवस मावळल्या बरोबर जिची पाने मिटतात अशी वनस्पति. ० राती-किवि. (काव्य) रात्रंदिवस; सतत चौवीस घंटे. **दिवसां-किवि.** दिवस असतांना; सूर्यप्रकाशांत; याच्या उलट रात्री; काळोखांत. [दिवस] ० उजेडी-किवि. सूर्यप्रकाश असतांना; भरदिवसां. ० ढवळ्या-किवि. धडधडीत दिवस असतांना; भरदिवसां. ० दरोडा-पु. देखत देखत, राजरोस, धडधडीत जुलूम. (राजसत्तेचा किंवा भीडसुर्वतीच्या माणसांचा) ० दिवाळी-खी. उधळपट्टीची राहणी; वेसुमार खर्च करणें. **दिवसांध-पु.** घुबड. ' कीं दिवसां-वासि भेटला तरणी । ' -मोक्ष २.१६. **दिवसान दिवस-दिवसें (सां) दिवस-किवि.** दिवसामागून दिवस जातात तसे वाढत. उत्तरोत्तर अधिक होत; जसजसे दिवस जातात तसतसे; सतत; एकसारखे. ० मऱ्याचा-वि. १ सगळ्या दिवसासाठी; सगळ्या दिवसाच्या वेगमीने. ० वडा-पु. (कु.) एक दिवसाची मजुरी.**

दिवसळई, दिवसळी-खी. गंधकाडी; आगकाडी. [दिवा+सळई; गु. दियासलाई]

दिवसें-न. दिव्याच्या अमावास्येला केलेले कणकीचे किंवा तांदुळाच्या पिठाचे दिव्याच्या अमाराचे एक पक्वान्न. (कों.) निवगरी; निवग्री; फळ. ' कीं विप्र पुरोडाश, क्षत्रकुळें त्या पुढें जर्षी दिवसी । ' -मोउद्योग १३.८१. [दिवा]

दिवळ-न. (कों.) दिवड पः.

दिवळां-पु. १. (गो.) नांगरलेल्या जमीनीतील मातीचीं ढेकळे फोडण्याचे लांकडी औत.

दिवळी-खी. १ ओलाणदिवा, ठाणवड इ० मध्ये टेवावयाचे टवळे; लहान चाबे. २ तेल काढावयाची उभी पळी. ३ पणती. [सं. दीप]

दिवा-पु. १ दीप; तेल व वात यांच्या साहाय्यानें प्रकाश देणारे साधन; अलीकडे बीज, धूर यांच्या साहाय्यानें हि हे प्रकाश-साधन होतें. २ दिवली अर्थ २ पहा. टांगण्याचा दिवा, लांबणदिवा, ओलाणदिवा. हे दिव्याचे आकारावरून प्रकार पडतात. ३ लमांतील कणकेचा केलेला दीप. ४ वैशाख महिन्यातील अश्विनी आदि करून पांच नक्षत्रांनीं युक्त असे दिवस (दिवेपंचक). ५ दिवसें पहा. ६ (ल.) मूख; अज्ञानी. [सं. दीप, दीपक; प्रा. दीवओ, अप. दीवड; हिं. वं. दिया; पं. दीवा; सि. डिओ] ० लागत नाही-वेचिराख, उजाड होणें (प्रात, गांव). ० लावणें-वाईट कृत्यांनीं प्रसिद्धीस येणें; अपकीर्ति करणें. ० सरसा करणें-वात पुढें सारणें किंवा तिचा कोळी झाडणें. (वाप्र.) दिवे ओवाळणें-(उप.) कुचकिमतीचा समजणें; क्षुद्र लेखणें; तिरस्कार दाखविणें. ' अहाहा ! दिवे ओवाळावे त्या प्रीतीवर. ' -त्राटिका. दिव्यानें दिवस काढणें-उजेडणें-रात्रभर जागणें. दिव्यानें रात्र, दिवस काढणें-लोडणें-रात्र जागून काढणें; अतिशय आजारी असणें. दिव्यावातीनें शोधणें-प्रत्येक कानाकोपरा बारकाईनें शोधणें. दिव्यास निरोप-पदर-फुल-देणें-दिवा मालविणें. म्ह० १ घरांत दिवा तर देवळांत दिवा=आधीं पोटोवा मग विठोवा या अर्थी. २ दिव्याखालीं अंधार=प्रत्येक चांगल्यागोष्टीत कांहीं तरी दोष असतो या अर्थी. सामाशब्द-दिवारात्री-किवि. (काव्य) अहोरात्र. दिवालाव-लाव्या-वि. (ल.) कुप्रसिद्ध; ज्याच्याबद्दल फार बोभाटा झाला आहे असा. (साधित शब्द) दिवे, दिवेपंचक-पु. दिवा अर्थ ४ पहा. [दिवा] दिवेओवाळ्या-ळा-वि. दिवे ओवाळण्यास योग्य; मूख; दिवटा. दिवेळ-न. १ दिव्यांतील तेल. २ (गु.) एरंडीचे तेल; एरंडेल. पूर्वी एरंडल दिव्यांना वापरीत. दिवेलाग(व) ण-णी-खी. १ दिवे लांगण्याची, संध्या-कालची वेळ. २ दिवे लावणें; उजेड करणें; प्रकाश पाडणें. ' महा-मोह सांजवेळेंचावेळीं । प्रवोधाची दिवेलावनी केली । ' -शिष्ट १.

दिवे लावणी-खी. (ल.) उजाड प्रांतांत, गांवांत वस्ती करणें; गांव वसविणें. दिवे लावणीचा कौल-उजाड प्रांतांत, गांवांत वस्ती करतांना काहीं काळपर्यंत कर वसूल न करण्यावद्दलचे सरकारी आज्ञापत्र, हमी, कौल. दिवेलावणें-न. (तांब्याचा) लहान दिवा. दिवे सलामी-खी दिवटीजोहार पहा. संख्या-काळीं, दिवे लावणीच्या वेळीं वारगीर, मानकरी इ० लोक राजादिकांस जो मुजरा करतात तो. दिवेसळई-सळी-खी. गंधक लावलेली तागाची काडी; आगकाडी. दिवसळई पहा. दिव्या उजेडी-उजोतीं-क्रिवि. दिव्याच्या उजेडांनें. दिव्या उजेडीचा-वि. दिव्याचा उजेड असल्यावेळचा. दिव्याची आंवस-अमावास्या-खी. आषाढी अमावास्या. या दिवशीं दिव्यांची पूजा करतात. व दिव्याच्या आकाराचें पक्वान्न करून नैवेद्य दाखवितात व खातात.

दिवा-क्रिवि. दिवसां; उजेडीं. 'दिवा लभ, दिवा मुहूर्त' [सं.] ० कौर्ति-पु. १ (ल.) न्हावी; नापित. २ खालच्या वर्गाचा माणूस; ज्याचें नांव रात्रीं घेऊं नये असा. दिवांध-पु. घुबड; दिवाभीत मनुष्य. 'न पाहती जाले दिवांध'। -यथादी १.९०.

दिवाण-न. दिवाणजी-न. १ मुख्य प्रधान; कारभारी; कायदेमंडळांतील मंत्री. (इं.) मिनिस्टर २ मोगली अंमलांत जमावंदीखात्याचा प्रांतांतील मुख्य अधिकारी, कारकून. [अर. दैवान; फा. दीवान] (वाप्र.) ० चें तेल पदरांत घेणें-काहींहि जुक्तान होवो आपल्या धन्याची वेणगी स्वीकारणें. सामाशब्द-० असामी-खी. १ चरितार्थाकरितां असलेली सरकारी नेमणूक; सरकारी नोकरी, चाकरी. २ सरकारी कामगार. ० इ-आम-पु. प्रजेचे अर्ज ऐकण्याचा दिवाणखाना; सार्वजनिक दरवारची जागा. ० इ-खास-पु. वादशाहाची खाजगी बैठकीची जागा; खाशांची बैठक. ० खाना, दिवाण-पु. १ राजसभागृह. २ अर्ज ऐकण्याची, न्यायदानाची सदर कचेरी. मंत्र्यांचें सभास्थान. 'तुका म्हणे घरुनि हात नाही नेलें दिवाणांत।' -तुगा १४१५. ३ बैठकीची जागा; कचेरी. ४ सरकारी कर-मागणी. (क्रि० फेडणें; चुकविणें; देणें; फडशा करणें; फिटणें; चुकणें). ५ सरकार; मुख्य सत्ता. 'खातीचें बतन दिवाणांत बहुत दिवस आहे.' 'निपुत्रिकाचें मिरास तें दिवाणाचें.' -रा८.४९. [फा. दिवानखान] ० गिरी-खी. दिवाणाचें काम; प्रधानकी; बजिरात. ० चावडी-खी. न्यायकचेरी; सरकारो काम करण्याची जागा; सरकारी कोर्ट कचेरी. (क्रि० करणें; पाहणें; भोगणें; नेणें; आणणें; घालणें; देणें). ० दरवार-पु. १ राजसभा; न्यायकचेरी. २ सरकारी न्यायसभेकडून चौकशी. 'या गोष्टीचा दिवाण दरवार झाला.' ३ (ल.) कुप्रसिद्धि; बोभाटा. ० दस्त-देणें-धारा-सारा-पु. सरकारी कर; शेतसारा; सरकारदेणें. 'ग्रामस्थ म्हणती त्या

अवसरा। देणें लागतो दिवाण धारा।' 'दिवाण दस्त भारी या मुळें रयत लावणी करीत नाही.' -थोमारो २.१. ० दुदम-पु. नायबदिवाण; मुख्य दिवाणाच्या हाताखालचा अधिकारी.

दिवाणा-ना-वि. १ वेडा; पिसाटलेला. २ मूर्ख; निरंकुश. 'दिवानें क्यो गफलतमें पडा। हरिसे नहि बुद बडा।' [फा.] म्ह० (हिं.) देख दिवानें अपना सौदा. दिवाणसा-साहेब-खी. (वायकी) नवऱ्याची त्रहोण; नणंद.

दिवाणी-वि. १ मुलकी (कचेरी, खटला, वाव) याचे उलट फौजदारी. २ खाजगी किंवा सार्वजनिक हक्कांसंबंधाचा (इं. सिव्हिल. [फा. दिवानी] ० अदालत-खी. मुलकी कचेरी. ० झांप-पुभव. (कों.) लहान जातीच्या ताडाच्या फांचा; सरकारी ऐन जिनसी कर म्हणून दावयाच्या लहान फांचा. ० विषय-पु. मुलकी बाव.

दिवातें-न. (कों.) शेतांत काम करीत असतांना खावयाकरितां मजुरांनें नेलेलें अन्न; न्याहारी; शिंदोरी. [सं. दिवा+अद=खाणें]

दिवादांडी-खी. समुद्रांत धोक्याची सूचना दाखविणारा दिवा असलेलें उंच घर; दीपगृह; दीपस्तंभ; (इं.) लाईटहाऊस [दिवा+दांडी]

दिवा दिवसं-सं-न. (व.) खळें पुजणें; राखुंडा करणें. दिव्स दिवसें पहा.

दिवाभीत-पु. १. घुबड. २ (ल.) चोर. ३ (ल.) लाजाळू. [सं. दिवा=दिवसा+भीत=भ्यालेला]

दिवा-ल-ळ-खी १ भित. 'शहर पन्हाचे दिवालनजीक मुक्काम केला.' -दिमरा २.९८. २ (शिंपी घंदा) टोपीची उंची. [फा. दीवार-ल] ० गिरी-खी. भिंतीला लावावयाचा दिवा; शामदान; त्याचा आंकडा. ० तोडी-वि. तट फोडणारी (तोफ).

दिवाळखोर-वि. उधळथा; दिवाळें काढणारा. [दिवाळें+खोर] ० नारायण-पु. १ दिवाळखोर. २ अतिशय खर्चिक, सळळ हाताचा मनुष्य. म्ह० दिवाळखोरनारायण त्यावर बहुतांचें ऋण. ० खोरी-खी. १ उधळपट्टी. २ दिवाळें बाजण्यासारखी स्थिति. दिवाळा-ळ्या घोडा-घोडी-पुली. १ ज्याच्या त्रंदादीमुळें मालकाचें दिवाळें निघेल असा, फार खर्च लागणारा घोडा. २ (ल.) मोठा व सुंदर घोडा-डी.

दिवाळी-खी. १ अधिन वद्य त्रयोदशी (धन त्रयोदशी) पासून कार्तिक शुद्ध द्वितीये (भाळवीजे) पर्यंतचा सण. या सणांत विष्णुनं नरकासुरास मारलें त्यासाठीं दीपोत्सव, लक्ष्मीच्या प्राप्तीसाठीं लक्ष्मीपूजन इ० करतात. २ मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदा. या दिवशीं थोरली-देवांची, गुरांची-दिवाळी. या दिवशीं हि दिव्यांची आरास करतात. ३ (ल.) चंगळ; ख्यालीखुवाली; चैन. ४ (ल.)

(मेजवानीतील) पक्वान्नांची चंगळ; रेलचेल. 'आज त्याचे घरी लाडवांची दिवाळी झाली.' [सं. दीपावली; प्रा. दीवाली] म्ह० असेल त्या दिवशी दिवाळी नसेल त्या दिवशी शिमगा. दिवाळसण-पु. लग्न झाल्यानंतरच्या पहिल्या दिवाळीस जावई व त्याच्या घरची मंडळी बोलावून त्यांना मुलीच्या वापाने मेजवान्या, पोशाख, देणगी इ० देणे. (क्रि० करणे; देणे). ०च्चा दिवा-दिवाळी. ०च्चे साल-न. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेला सुरु होणारे वर्ष; व्यापारी वर्ष; याशिवाय दुसरी सृगसाल व पाडव्याचे साल ही होत. म्ह० दसऱ्यातून पार पडेन तेव्हा दिवाळीचा दिवा पाहीन-सध्याच्या अडचणीतून पार पडू या, मग पुढे पाहू.

दिवाळी-झी. कडू दोडकीचा वेल. हा भाद्रपद-आश्विनांत फुलतो. पाने औषधी असतात.

दिवाळे-ळू-न. १ (जुन्याकाळी दिवाळे काढावयाचे असतां, ते काढणारा आपल्या दुकानाच्या उबऱ्यांत-दारांत एक शेणाचा दिवा लावून ठेवीत असे त्यावरून) नादारी; भांगरे; सावकारांना देण्यासाठी जवळ कांहीं नसते, देणेदार कफळक वनतो ती अवस्था. (क्रि० निघणे; वाजणे; काढणे). २ (ल.) कंगालपणा; कांहीं नसणे; दारिद्र्य. ३ संपणे; सरणे (जिन्नस, खाद्यपदार्थ); केलेले अन्न संपून यजमानाची जी फजीती होते ती. ४ (गो.) निंदा; टवाळी. (क्रि० मारप). [दिवाळी] ०वाजणे-नादार वनणे; कर्जवाजारी होणे; नापत गाजणे.

दिवाळे-न. दिवाळीचे, कडू दोडकीचे फूल, फळ; कडू दोडके.

दिवी-झी. १ ठाणवई; लामणदिवा; दिवली पहा. २ (सामा.) दिवा. 'दिहा दिवीं। मीं तिहीं लोकीं लावीं।' -शिछु ८९८. 'एवं माध्याह्नीची दिवी। तम धाडिना दिवो दावी।' -अमृ ६.९५. ३ मशाल. 'तयां तत्त्वज्ञां चोखटां। दिवी पोता साची सुमटा।' -ज्ञा १०.१४२. [दिवा]

दिवे-न. एक प्रकारच्या झाडाचे तिखट मूळ. हे डांग प्रांतांत खातात.

दिवो-पु. १ दिवा. २ दिवस. 'जिये गांवींचा पहार दिवो-वेरी।' -ज्ञा ८.१५५. [दिवा]

दिव्दिचस्-न. (व.) खळयांतून दाणे घरी आणतांना खळयांत केला जाणारा समारंभ. यांत कणकीचे दिवे करून ते तेथे थोडा वेळ पाजळत ठेवून नंतर धान्यांत मिसळतात. [सं. दीप]

दिश्य-न. १ आपल्या सत्याची साक्ष पटवून देण्यासाठी विशिष्ट व्हडदेडाची कृति करणे; शपथेचा एक प्रकार; निर्णयाची एक कसोटी. पूर्वी पंचायतीचा किंवा सरकारी न्यायकचेरीचा निकाल मान्य न झाला तर जे दिश्य करीत ते पुढीलप्रमाणे-

कडईतील गरम तेलांत अगर तुपांत सोन्याचा लहानसा तुकडा टाकून तो तापला म्हणजे हाताच्या बोटांनी बाहेर काढणे. यावेळी बोटास इजा न झाली तर काढणारा-दिव्य करणारा (वादी किंवा प्रतिवादी) खरा ठरे व इजा झाल्यास खोटा ठरे. याशिवाय दिव्याचे आणखीहि प्रकार असत ते-तुला, अग्नि, अप, विष, कोश इ० होत. (क्रि० काढणे; घेणे; करणे). 'का दिव्याकरवी कर-विजे। दिव्य जैसे।' -ज्ञा १८.१३२९. २ (ल.) कडक परीक्षा; जलाल कसोटी; कठिण प्रसंग. [सं.] ०उत्तरणे-कसोटीस उत्तरणे; खरा ठरणे. ०लागणे-खोटा ठरणे. दिव्यांतून-दिव्यास उत्तरणे-दिव्यांतून, मोठ्या संकटांतून सुरक्षितपणे बाहेर पडणे.

दिश्य-वि. १ दैवी; स्वर्गीय. 'तो धांवला घटोत्कच दिव्य निधानस्थ यक्षसा राया।' -मोभीष्म ५.४९. २ अतिशय सुंदर; सुरेख; लावण्यसंपन्न. ३ लोकोत्तर; अलौकिक. 'दिव्यौषध जैसे रोगिया।' -ज्ञा १७.३९३. [सं.] ०उत्पात-पु. दैवी चमत्कार-तारा तुटणे, बीज पडणे, प्रकाश दिसणे इ०. ०कळा-झी. घशांतील गांठ. ०चक्षु-दृष्टि-नळी. अज्ञान; दृष्टीआड असणाऱ्या वस्तू पाहण्याची दैवी दृष्टि; ज्ञानदृष्टि.-वि. १ अशी दृष्टि असणारा. 'तुवां सहजे दिव्यचक्षु केठा।' -ज्ञा ११.२९३. २ सुंदर दृष्टि असणारा. ०तेज-न. सूर्य. 'उजळोनि दिव्य तेजा हातिवा।' -ज्ञा १६.२३. ०देह-पु. १ अलौकिक, तेजस्वी देह; स्वर्गांत राहणाऱ्याचे अमलीन, निर्जर शरीर. २ (ल.) सुंदर व सुंदर शरीर. ०देही-वि. दिव्यदेह असणारा. ०पक्ष-वि. एकांगी व ज्याच्या अंगावर कोठेहि भोंवरा नाही असा (घोडा). हा सुलक्षणी समजतात.-अथप १.९१. ०पादुका-झी. अव. देव किंवा ऋषि यांनी आपल्या भक्तास दिलेल्या व ज्या घातल्या असतां इच्छित स्थळी सहज जातां येत अशा खडावाः ०प्रकाश-पु. १ दैवी, स्वर्गीय प्रकाश. २ आत्मज्ञान. ०वाण-पु. दैवी शक्तीचा वाण; आपले काम करून परत भात्यांत येणारा असा वाण. हा रामा-जवळ होता अशी कथा आहे. ०रस-पु. अमृत. ०रूप-न. १ सुर रूप; लावण्य; दिव्यदेह. २ आत्मा. ०वर्ष-न. देवांचे वर्ष; ब्रह्मदेवाचे वर्ष. 'अनेक दिव्य सहस्रवर्षी। तप करिती महाऋषी।' -गुच २.२२५. ०सुमनवृष्टि-झी. स्वर्गीय फुलांचा वर्षाव; स्वर्गांतून होणारी फुलांची वृष्टि. (देवांना आनंद झाल्यावेळीं अशी वृष्टि होते). ०स्थान-न. स्वर्ग; स्वर्लोक; देवस्थान; देवलोक. ०ज्ञान-न. १ अतींद्रिय ज्ञान. २ ईश्वरी ज्ञान. ३ आत्मज्ञान. ०ज्ञानी-झी. दिव्य ज्ञान असणारा. दिव्यान्न-न. देवांचा पहा. दिव्योपदेश-पु. ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश.

दिशा-झी. १ दिग्दिशा; पूर्व, पश्चिम इ० आठ दिशा. आकाशाची पृथ्वीची बाजू. २ प्रांत; प्रदेश. ३ रीत; प्रकार; मार्ग (कामाचा इ०). 'या लिहिण्याची एक वार दिशा दाखवून या म्हणजे

हिशेव आकारून देईन. [सं.] (वाप्र.) ० कोंडणें-१ अवष्टंभ होणें. ' मुरडा हागवण उन्हाळे । दिशा कोंडतां आंदोळे. ' -दा ३.६.३०. ० दाखवणें-संकेत, मार्ग दाखविणें; सूचना देणें; थोडें समजावून देणें. ० फाकणें-फुलणें-पालटणें-(आकाश) प्रकाशानें प्रफुल्लित होणें; उषःकाल होणें; उजाडणें. ० भारणें-बांधणें-मंत्रसामर्थ्यानें चोहोंकडचा प्रवेश, लोक यांची नजरबंदी करणें; कोणास आपलें कृत्य कळणार नाही असें करणें. दिशेस जाणें-(प्र.) बहिर्दिशेस जाणें; शौचास जाणें. ' आज दोन वेळ दिशेस जावें लागल्यामुळें दोन स्नानें घडलीं. ' चारहि दिशा मोकळ्या होणें-सर्व जग मोकळें असणें (कोटेंहि भटकणें; भीक मागणें इ० करितां) किंचितहि आडकाठी नसणें. दश-दिशा पळणें-कोणीकडेहि पळणें; पांगापांग होणें; त्रेधा उडणें. सामाशब्द-० चक्र-न. क्षितिज. ' अथवा दशदिशा समाकुल दिशाचक्र । ' -ज्ञा ११.३१५. ० वंघन-दिशा भारणें पहा. ० भुल-भुली-क्षी. १ दिशा, वाट चुकणें. २ (ल.) गोंधळ उडणें; होणें; मुरळ पडणें. ० भुली-वि. दिशा चुकलेला; भ्रांतचित्त. दिशीं-शम. फट्, खट्, चट् इ० अनुकरणवाचक शब्दांपुढें तो तो ध्वनि दाखविण्याकरितां हा प्रत्यय जोडतात. उदा० खाड-ताड-दिशीं.

दिशींच, दिशीं-किवि. (कों.) १ दिवसाउजेडी; दिवस असतांना. २ (ल.) योग्य वेळीं; वेळेवर; उशीर न लावतां. ' यंदां पावसाचें अळमटळम् दिसतें. वेगमीविषयीं दिशींच जपावें. ' [दिवस]

दिष्ट, दिष्टाचा-क्षीपु. (गो.) नजर; दृष्ट पहा. [सं. दृष्टि]

दिस-पु. दिवस. ' ते त्या दिसा पासुनि नित्य देवी । अनन्यभावे कमलेस सेवी । ' -साहू २.१७. [सं. दिवस] ० क्षीपर्या-वि. रात्री चाबला तर मनुष्य सूर्यकिरण बघणार नाही, ताबडतोब मरेल इतका विषारी, रंग काळा, हातभर लांब असा साप. खडेनाग. -बदलापूर ३४७. [दिवस+किरण] ० गत-क्षी. दिवसगत पहा. दिसंदीस-किवि. दिवसानुदिवस; दिवसेंदिवस. ' दिसंदीस अभ्यंतरीं गर्व सांचे । ' -राम ११४. ० पट-किवि. (गो.) सर्व दिवस. ० पट्टा-किवि. रोज. ० मावळी-क्षी. दिवस मध्ये पहा. ० चड-किवि. १ सर्व दिवस; दिवसभर. २ दररोज; रोजी. ' यैसैं विचारुनि दिसवडि येक येक बेडुक दे । ' -पंच ४.२.

दिसणें-सक्रि. १ नजरेस येणें; दृष्टीस पडणें. २ अनुमानें ज्ञान होणें; कळणें; समजणें. ' यंदाच्या पावसावरून पुढें सस्ताई होईल असें दिसतें. ' ३ भासणें; वाटणें. ४ रागरंग दिसणें; आशा वाटण्यास लागणें; आव, डौल दाखविणें. ५ स्पष्ट, स्वच्छ, व्यक्त असणें; उघड असणें. ६ मनाला वाटणें. ' तो येतां-जातां-देता

शको. ४. ३२

दिसत नाही. ' -तो येईल-जाईल-देईल असें मला वाटत नाही. [सं. दृश्; प्रा. दिसस; हिं. दिसना; सिं. दिसणु] दिसून येणें-कळणें, उमगणें; सिद्ध होणें. दिसता-वि. १ दिसणारा. २ पाहणारा. ' दिसतेनविण दिसतें । अदृश्य जे । ' -ज्ञा १५.७५. म्ह० (व.) दिसायला साथीभोळी काखेंत पुरणाची पोळी-वरून भोळी पण आंतून कपटी.

दिसल-पु. (गो.) शेत कापणाऱ्याची रोजंदारी. [दिस]

दिसां-किवि. (काव्य) १ दिवसां. २ दिवसांत. ' जाला तो केवळ दाहा दिसां । ' -रामदासी २.८७. [सं. दिवस]

० घडी-किवि. (कु.) सूर्यास्तापूर्वी; दिवसाच्या वेळीं.

० ढवळ्या-दिवसांढवळ्या पहा. ० ढवळ्या दरवडा,

दिसां देहा-दरवडा-दिवसा दरोडा पहा. ० दिवाळी-क्षी.

दिवसां दिवाळी पहा. दिसा पट-टी-किवि. दशदिशा; सैरा.

वैरां. ' महाभ्रांती जीवीं घरोनी । जाहाळे दिसापट । ' -स्त्रिपु १.

२१.७९. -पु. नाश; धुकधाण. ० चडा-(गो.) दिवसाचडा पहा.

दिसेंदिस-स-किवि. दिसंदीस पहा. ' दिसेंदिस गेलें आयुष्य । न मिळे पाहतां । ' -दावि १७९. ' शशिविब दिसेंदिस ।

हारपत अंवसे । नाहीचि होय । ' -ज्ञा १२.१०८.

दिसो(ससो)ड-किवि. दिसवड पहा.

दिह-पु. दिवस. ' सत्यलोकीं दिहाचि दिन थोकला । ' -ज्ञा १.१५८. [सं. दिवस; प्रा. दिअह, दीह] दिहेंदिहूं-किवि. दिवसें-

दिवस. ' कैसीं दिहें दिहूं अंसावली । वैदर्मी हें । ' -शिष्ट ८३७.

दिह-पु. गांव; ग्राम. [फा. दिह] दिहात-पु. गांवांचा

समुदाय; एका सालाकाचीं अनेक गांवें असतां योजतात. [फा.

दिहू याचें अरवी अनेकवचन] दिहाती जमा-क्षी. गांव जमावंदी.

दी॥-(संक्षेप) दीक्षित.

दी-पु. (अक्षिष्ट.) दिवस. ' एथौनी जादवांचे दी भले । ' -शिष्ट ७०. [सं. दिन]

दीकरा-री-पुली. (खा.) मुलगा-गी. डिगरा, डिकरी.

[गुज. दिकरो-री]

दीख-पु. (गो.) डिक पहा.

दीठ-क्षी. (काव्य) १ दृष्टि; नजर; अवलोकनशक्ति. २

(व. ना.) दृष्ट; दिठी पहा. [सं. दृष्टि; प्रा. दिठि]

दीड-वि. एकपूर्णाकएक द्वितीयांश; एक आणि अर्धा.

[सं. द्व्यर्ध; प्रा. दिवड्ड; हिं. डेड] ० कानाचा-वि. बहिरट;

० डोळ्याचा-वि. आंघळसर. ० पायाचा-वि. लंगाडा.

० हाताचा-वि. थोटा. ० चतुर-शहाणा-वि. शहाणपणाचा

अभिमान मिरविणारा; मुख्य, बेअदली मनुष्य. ० दमडीचा-वि.

धुद्र; हलका; कमी योग्यतेचा. ० दांडी-क्षी. खोटा तराजू; दिड-

दांडी पहा.

दीढ, दीढचतुर-दमडीचा—दीढ मध्ये पहा.

दीदार—न. (मुंबई) तुफान.

दीन—पु. १ इस्लाम; मुसलमानी धर्म. 'हजरतांनी दीनचा पक्ष सोडून मन्हाठियांचा पक्ष धरिला आहे हे गोष्ट मुसलमानीस ठीक नाही.'—दिमरा १.२६७. २ लढाईमधील मुसलमानांचा आवेशाचा शब्द; युद्धगर्जना. 'बोले दीन-दीन!' [अर. दीन] ०इमान—पु. धर्म. 'हिंदूंचे राज्य झाले त्या दिवसापासून आमचा दीन-इमान सर्व बुडाला.'—दिमरा २.७९. ०दारी—स्त्री. ईश्वर-भक्ति. ०दुनिया—स्त्री. १ सारे जग; समाज. 'तुम्ही शाबूत तर दीन-दुनियेचे भय नाही.'—ख १.१७०. २ धर्म आणि लोक व्यवहार. 'दीनदुनिया खातरेत नाही.' ३

दीन—वि. १ नम्र; गरीब; लीन. २ अनुकंपनीय; दवेळ; दुवळा केंविलवाणा (स्वर, मुद्रा इ०), ३ गरीब; दरिद्री; गरजू. [सं.] ०दयाळ—वि. दुःखी आणि गरीब यांवर दया करणारा (ईश्वर, राजा इ०). ०नाथ—पु. अनाथांचा रक्षक; कैवारी. ०बंचु—वि. दीनदयाळ. ०वत्सल—दीनानुकंपी, दीनाभिमानी—वि. दीननाथ. ०चदन—वि. कीव घेण्यासारखा; तोंड उतरलेला; केंविलवाणा. ०वाणा—णी—वि. दीनवदन; केंविलवाणा; करुणा उत्पन्न करणारा. ०हत्थारा—री—वि. गरीबांचा काळ. दीनोद्धार—पु. १ (काव्य) गरीबांचा त्राता; दीनानाथ. 'दीनोद्धार जगद्गुरु।' २ गरिबांचा उद्धार; दीनावन. [दीन+उद्धार] दीनोद्धारक, दीनोद्दार्ता—वि. दीनांचा उद्धार करणारा.

दीन्हणे—सकि. (काव्य) देणे. दीहणे असेहि रूप येते. 'जरी पाए श्रीचरणां वेधले। हात दास्यासि दीहले।'—अ २६. 'ते वेळीं देवे आपाउनु। भीमा दीन्हला सर्वमानु।'—शिशु १२४. [सं. दत्त; प्रा. दिण्ण, दिण्णेळय]

दीप—पु. १ दिवा; प्रकाशसाधन. २ दिव्याचे आधान; लामण दिवा. ३ (ल.) प्रकाशक वस्तु, व्याख्यान, लेखन, विवरण; फोंड (वर्णन इ०). उदा० ध्यानदीप, चित्रदीप इ० (पंचदशीमध्ये ध्यानदीप, चित्रदीप, नाटकदीप, कूटस्थदीप, तृप्तिदीप अशी पांच प्रकरणांची पांच नावे आहेत). ४ (संगीत) एक राग. दीपक पहा. हा राग आळविल्यास दिवे लागतात अशी समजूत आहे. 'दीप भूपकल्याण तूं गातां प्रकाश साऱ्या स्थळीं पडती।'—अला २३७. ०क—पु. १ दिवा. 'दीपपणे दीपकीं। तेज जैसे।'—झा १३.८९२. २ गाण्यांतील एक राग. या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ वज्र्य व अवरोहांत निषाद वज्र्य. जाति षाडव-पाडव. वादी षड्ज. संवादी पंचम, गानसमय सायंकाल. ३ काव्यांतील एक अलंकार. दृष्टांतांत उपमान, उपमेय आणि साधर्म्य यांत विव-प्रति-

विवित भाव असतो. परंतु दीपकांत औपम्य गम्य असते व धर्म एकच असून त्याचे संवंधी कांहीं प्रस्तुत व कांहीं अप्रस्तुत असतात. उदा० 'अचल करीच असावा व्यवहारी शब्दसंगरी सदसि।' ४ मदन. -वि. १ प्रवृद्ध करणारा; फुलविणारा; चेतविणारा. २ पाचक; वर्धक (औषध, अन्न). 'दीपक औषधे वस्तुतः शक्ति न वाढवितां केवळ पचनव्यापार तत्काळ चेतवितात.' सामाशब्द-०कलिका—स्त्री. दिव्याची ज्योत. 'पै होऊनि दीपकलिका।'—झा १४.२५७. ०कल्याण—पु. (संगीत) एक राग. दीपक अर्थ २ पहा. ०किट्ट—न. दिव्याची काजळी. [सं.] ०गृह—न. दिवा. दांडी पहा. ०चंदी—स्त्री. १ होरीसारिखी गाण्यांतील एक चीज. २ (ताल) एका तालाचे नांव. यांत चौदा मात्रा व चार विभाग असतात. ०दर्शन—न. १ संध्याकाळीं दिवे लावतांक्षणीं दिव्यास करावयाचा नमस्कार. २ ती वेळ; दिवे लावणी. ०दान—न. और्ध्वदेहिक संस्काराच्या वेळीं ११ व्या दिवशीं द्यावयाच्या दानांपैकीं एक दान; इतर धार्मिक व्रत-वैकल्याच्या प्रसंगीं ब्राह्मणास करावयाचे दिव्याचे दान. ०पूजा—स्त्री. दिव्याची पूजा दिव्याची आवस पहा. ०माला—स्त्री. दिव्यांची रांग. ०माल—स्त्री. १ दिव्यांची ओळ. २ देवळापुढे उत्सवांत दिवे ठेवण्यासाठीं बांधलेला दगडी खांब. ३ (उप.) उंच व फिडकिडीत (मुखे नसणारी) स्त्री. ४ एक झाड; माथेशूळ. हे झाड सरळ पुरुषभर उंच वाढते. पाने कात्रेदार. यास हाताचे अंतरावर मुळापासून एकावर एक, फुलांनीयुक्त असे झेंडू लागतात. या झेंडूवर तांबूस रंगाची वारीक फुले येतात. -वगु ४.२२. ०मूलक—न. दिव्याची मूळ ज्योत. 'नातरी दीपमूलकीं। दीपशिखा अनेकीं।'—झा १४.५५. ०वड्ड—पु. लहान दिवा. 'कीं दीपवड्ड अंधकार प्रकाश करी।'—सिपु १.१.६९. ०व(वा)त—स्त्री. (कों.) देवळांत दिवे लावणे; देवळांतील दिवे लावणी. ०वती—स्त्री. दिवा. 'प्रतापाची दीपवती। उजळोनी।'—शिशु ७३९. ०वृक्ष—पु. १ दिव्याची ठाणवाई; खांब. २ झुवर; दिव्याचे झाड. ०शाखा—स्त्री. दोन तीन फाटे असलेली मशाल, टेंभा. ०शिखा—स्त्री. दिव्याची ज्योत. 'दीपशिखा अनेकीं।'—झा १४.५५. ०दीपावलि—स्त्री. १ दिवाळी. २ दिव्यांची रांग. दिवाळी पहा. ०दीपाराधन—न. आरती. 'दीपाराधनें निलांजनें। देव ओवाळिजे जने।'—दा १६. ५.२७. ०दीपन—न. १ पेटविणे; चेतविणे प्रज्वलित करणे (शब्दशः व ल.). 'जे अग्नीचे दीपन। जे चंद्राचे जीवन।'—झा १३९२६. २ भूक वाढविण्यासाठीं औषध; शक्तिवर्धक औषध. ३ ताप; आग. 'आगीं न लावा गे चंदन। तेणे अधिकचि होतसे दीपन।'—एरुव ५.७२. ०दीपिका—स्त्री. १ दिव्याची ठाणवाई. २ लहान मशाल; समई; दिवटी. 'तरी दीपिका पाजळाव्या सत्वर।'—रावि २७.६५. ३ ज्योती. 'जे प्रपंचाची भूमिका।

विपरीतज्ञानदीपिका । सांचली ते ।' - झा १५.८२. दीपोत्सव-
पु. १ दिवाळी सण. दिवे लावण्याचा उत्सव. २ रोशनाई.
३ दिवाळें; नादारी. दीप्त-वि. १ पेटलेले; चेतविलेले; प्रज्वलित;
उज्ज्वल. २ चकाकणारे; प्रकाशणारे. ३ (ल.) सुरेख; नामी;
उत्कृष्ट. दीप्ति-१ उजेड; प्रकाश; तेज; कांति. 'कनकासवें जैसी
कांति । कीं सूर्या सवें जैसी दीप्ति ।' - एरुस्व १.११. २ अमि.
'दीप्ति जठरीं किरिटी । मीचि जालें ।' - झा १५.४०७. दीप्ति-
मान-वि. कांतिमान; तेजस्वी.

दीप-न. पृथ्वीचा भाग; खंड; वेद; द्वीप. 'या दीपीचेआ
भाषामधे तैसी । बोली मराठी ।' - क्षिपु १.१२५. [सं. द्वीप]

दीपी-पु. समुद्र. -मनको.

दी-पेस्तर-क्रिवि. उद्यां; पुढे. 'हें दीपेस्तर रोशन होईल.'
- हेम ६८. [फा. दी=काल+पेस्तर]

दीर-पु. नवऱ्याचा भाऊ. [सं. देवर; प्रा. दिअर]

दीर्घ-वि. १ लांब (काळ, स्थान या संबंधांत). वराच काळ.
टिकणारा; बरेच विस्तृत लांबीचे स्थल व्यापणारा. २ लांब;
वराच वेळ चालू असणारा; वराच काल लागणारा. (उच्चार,
स्वर). ३ खोल; गंभीर; भारी (विचार). [सं.] सामाशब्द-
०काष्ठ-न. लांकडाचा लांब तुकडा; तुळई. ०कोषिका-कोषी-
शी-खी. शिंप. ०चतुरस्र-न. समांतरभुजचौकोन; रुंदीपेक्षां
लांबी अधिक असणारा चतुष्कोण. -वि. समांतरभुज चौकोना-
सारखा. ०छंदी-वि. अतिशय नादिवृ. ०जीवी-वि. फार आयुष्य
असणारा; चिरंजीव. ०तम-न. १ (काव्य) घोर, निविड अंधार. २
(ल.) घोर, अतिशय अज्ञान. 'बोले त्यजुनि अतिदीर्घ तमातमाते.'
०दंड-वि. साष्टांग (नमस्कार). 'दीर्घदंड नमस्कार घालुनि ।' - सप्र
३.७०. ०दर्शी-वि. १ दूरदृष्टीचा; मागचा पुढचा विचार करून
वागणारा; मोठा धूर्त. २ भविष्यज्ञानी. ०दृष्टि-वि. १ धूर्त; शहाणा.
२ दूरवर पाहणारा. दीर्घदर्शी पहा. ०द्वेषी-वि. हाडवैरी; फार काळ
पर्यंत मनांत दंश ठेवून सुड उगविण्याची संधि पाहणारा.
०निद्रा-खी. मृत्यु; काळझोप. ०प्रयत्न-पु. आटोकाट, अवि-
भ्रांत, चिकाटीचे यत्न. ०वर्तुल-वर्तुलाकार-वर्तुलाकृति-वि.
लंबवर्तुलाकार; जिला दोन केंद्रे असून त्या केंद्रांपासून परिघांतल्या
कोणत्याहि बिंदूपर्यंत अंतराच्या वेरजा समान असतात अशी
आकृति. अंडाकृति. ०शं हा-खी. मलविसर्जन; शौच; परसा-
कडे जाणे. याच्या उलट लघुशंका (लघवी). ०संधानी-वि. १
व्यापक विचाराचा; दूरवर लक्ष ठेवणारा. २ महत्वाकांक्षी; आका-
शाला गवसणी घालू पाहणारा. ३ सर्व ठिकाणी संधाने बांधणारा.
०सूत्र-न. विस्तार; चरपटपंजरी; वेल्हाळ. (किं० लावणे).
०सूत्र-त्री-वि. चेंगट; विलंबी; उशीर लावणारा. 'सत्य वदति

कैचे राज्य क्रीवास दीर्घसूत्रास ।' - मोशांति ३.१८. ०स्वर-पु.
१ आ, ई, ऊ ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ हे स्वर. हे उच्चारावयास
दोन मात्रांचा काळ लागतो. २ लांब सुर; मोठा आवाज.
दीर्घायु-आयुष्य-वि. चिरंजीव; चिरायु; पुष्कळ दिवस जगणारा.
दीर्घोच्चारण-न. लांब उच्चार; रेंगत बोलणे.

दील-दिल पहा. 'एक वेळ तुमचा दील कच्चा जाहला
म्हणोन तुम्ही शिपाई नव्हेत कीं काय ?' - हव २५. [फा. दिल]

दीव-न. १ द्वीप. २ दीव बंदर. [सं. द्वीप]

दीस-पु. दिस; दिवस. [सं. दिवस] म्ह० भररे पोटा आणि
जारे दीसा.

दीक्षा-खी. १ एखादें व्रत बगैरे घेतलें असतां त्याच्या प्रारं-
भापासून समाप्तीपर्यंत तत्संबंधी केलेले नियमाचरण. (किं० घेणे).
२ आचरणाची रीत; नेम; क्रम. (किं० धरणे). 'अलीकडे यानें
दीक्षा बरी धरली आहे.' ३ (ल.) मोठ्या कामांत पडणे, तें
अंगावर घेणे. (किं० घेणे). ४ एखाद्या पंथाचा किंवा कलेचा
स्वीकार करणे, अनुयायी वनणे. (किं० करणे; होणे). ५ व्रत.
'असेचि धरली नयच्युतदमार्थ दीक्षा करीं ।' - केका १६. ६
उपदेश; शिक्षण. 'विडी ओढण्याची आपणांस कोणी दीक्षा दिली ?'
[सं.] ०गुरू-पु. दीक्षा देणारा, शिकवण देणारा, उपदेश देणारा
पुरुष. 'वरवेयां देवां दीक्षा गुरु ।' - शिशु १५२. दीक्षित-पु.
१ सोमयाग करणारा; ज्यानें यज्ञ केला आहे असा पुरुष किंवा
त्याचा वंशज. 'तेथ सोहंमंत्रें दीक्षितें । इंद्रियकर्माचिया आहुती ।'
- झा ४.१३७. २ (ल.) धर्मकृत्यांत गुंतलेला किंवा कला-
कौशल्य, शास्त्र यांत प्रवीण असलेला. ३ (ल.) कुशल; अतिशय
हुषार; मर्मज्ञ.

दु-दोन या शब्दाबद्दल समासांत पूर्वपदीं योजवयाचें रूप.
जसे:-दुकळमी, दुकसवी, दुखंड, दुभाषी, दुतर्फा इ० ('दोन' या
अर्थी समासांत पूर्वपदीं हा शब्द योजून अनेक सामासिक शब्द
बनतात त्यापैकीं बरेचसे पुढे दिले आहेत). [सं. द्वि; प्रा. दु,
दो. हेम १.१४] दुअमल-पु. एकाच गांवावर असलेला दोन निर-
निराल्या सरकारांचा अंमल. असला प्रकार मराठे व मुसलमान
यांच्या राजवटींत होई. दुअमली गाव-पु. (मराठे व मोगल,
मराठे व निजाम, मराठे व हैदर अशा) दोन सरकारांच्या अंमला-
खालील गांव. दुआब-पु. दोन नद्यांच्या चिमट्यामधील संगमाच्या
अलीकडचा प्रदेश. गंगा व यमुना यांच्या मधील दुआबास अंतवदी
असें म्हणतात. [सं. दु+अप्; फा. दो-आब्] दुकटा-वि. दुसरा;
बरोबर कोणी सोवतीला आहे असा (हा शब्द एकटा या शब्दा-
प्रमाणेच बनला असून एकटा या शब्दाबरोबर त्याचा उपयोग
करितात). 'ही वाट एकट्या-दुकट्यानें जावयाजोगी नाही.' 'तुं
एकटाच जा, दुकटा कोण देऊं ?' दुकटे-न. (राजा.) गवताला

जे दोन फांटयांचे केसर येते तें. दुकटे-न. (वि.) जुनें लुगडे इ०कास अवश्य तितक्या लांबीच्या घड्या घालून व दोन्यानें शिवून तयार केलेले पांघरण; दुपटे; दुट्टा. दुकड-वि. (व.) अर्धवट; अर्धा. 'पोळी दुकड काची राहिली.' दुकंडा-पु. दोन गंडयांचे, दोन कवड्यांचे चलन; दोन गंडे; टोली. 'दर चौकास दर वैलास कवडी दुकंडा प्रमाणे राजश्री यशवंतराव पवार याचे अमलांत घेऊन रखवाली करीत होतो.' -वाडवावा १.२५. [दु+गंडा] दुकडी-वि. (धरण्याकरितां) दोन कड्या असलेले (भांडे). [दु+कडी] दुकल-खी. (गंजिफांचा खेळ) दुकल पहा. दुकलमी-वि. १ दोन रकान्यांत दोन पक्षांनीं, व्यक्तींनीं लिहिलेले, दोन लेखण्यांनीं लिहिलेले (पत्रक). २ दोन कलमांचे, परिच्छेदांचे (पत्र, ठाव इ०). दुकसबी-वि. दोन घंदांचे, कसवांचे, कामांचे ज्ञान, कौशल्य असलेला. २ (ल.) हुशार; कर्तव्यगार. दुको-पु. (गो.) दुव्वा; दुका पहा. दुकांटी-वि. दोन कांटयांचे (कुक्ष, टाळे). दुकांटी-वि. दोन डोलकाठ्यांचे (जहाज, गलवत). दुकांड-खी. (कों.) दोन हात लांबीचे वारीक (जाळण्याच्या उपयोगाचे) लांकूड. [दु+कांडे] दुकानी-वि. दोन काने असलेली; दारू पेटवण्याचीं दोन मोर्के असलेली (बंदूक). [दु+काना] दुकानी-वि. उचलण्याकरितां दोन कान, कड्या असलेले (भांडे इ०). [दु+कान] दुकाम-न. पुन्हा करावे लागलेले काम; दुहेरी त्रास. (क्रि० करणे; पडणे; होणे). दुकामी-वि. दुकसवी पहा. दुकिच्चा-वि. एकाच मजकुराचीं दोन (पत्रे, कागद इ०); अस्सल वरहुकूम नकल; दुहेरी. 'तुम्ही सांडणीस्वारावरोवर व खिजमतगारावरो-अशीं दुकिच्चा पत्रे पाठविलीं.' -ख १०.५५०८. दुकी-खी. (मुलांत लूड) शालेंत क्रमाने तिसरा येणाऱ्या मुलाच्या हातावर मारतात त्या दोन छड्या. दुकुल-न. युग्म; जोडी. 'नारी कुंजराचीं दुकुलें। राजवळमें।' -अ ६९. [सं. दु+कुल] दुकुल-खी. १ (गंजिफांचा खेळ) राजा, वजीर व त्या खालील ओळीनें असतील तीं पाने समुच्चयाने; राजा व वजीर हीं पाने पडून गेल्यावर त्या खालील हुकूम जे ओळीनें असतील ते समुच्चयाने. दुकलीत शेवटचे जे पान असेल तो हुकूम असतो. त्याशिवाय वरील सर्व पाने दुकल होत. २ द्वय; जोडी. ३ कागदाचा पतंग. ०जळणे- (गंजिफांचा खेळ) आपणाकडे खेळण्याची पाळी आल्यावर आपणाकडे असलेली दुकल खेळावयाची राहून जर आपण देणी देणे अथवा दुसरा खेळ खेळले तर तीं दुकलीचीं पाने निरुपयोगी होतात. अशा वेळीं दुकलीच्या पानांतील शेवटचे पान हुकूम होतो व तोच उपयोगांत आणतां येतो. दुक्का-पु. दोन चिन्हे ज्यावर आहेत असें गंजिफांतील पान; दुव्वा; दुरी. दुखंड-वि. १ दोन भागांत विभागलेले, छेदलेले. -क्रि.वि. दुभंग (दोन तुकडे होतील अशा तऱ्हेनें; कापणे अथवा तत्सदृश क्रियापदांरोबर योजतात

(क्रि० करणे; होणे). [दु+खंड=भाग, तुकडा] दुखणी-वि. दोन खणांची (इमारत, घर इ०). 'इतर नगरांची उभवणी। तिसणावरी पांचखणी। त्याहीमाजी असती दुखणी। द्वारकापट्टणीं तें नाहीं।' -एस्तव ३.१३. [दु+खण=गाळा] दुखांदा-पु. (राजा.) वृक्षाच्या खोडाला दोन मोठ्या खांद्या जेथे फुटलेल्या असतात तो भाग. [दु+सं. स्कंध] दुखांबी-वि. १ दोन खांब्यांच्या आधारावर उभारलेले (घर, दालन इ०). २ दोन खांब्यांवर उभारलेला (तंबू, राहुटी). [दु+खांब] दुखुरी-वि. खुरावर खुराच्या आकाराचे अवाळ असलेला (घोडा). हा अशुभ मानितात. [दु+खुर] दुगण-न-खी. (संगीत) ठाईचा निमपट काल; नेहमी ध्रुपद गाण्यास जो काल लागावयाचा त्याच्या अर्ध्या कालांत ते गाणे किंवा वाजविणे. [दु+गुण=पट] दुगणी-खी. (गो.) तांब्याचे एक जुने नाणे; दुगाणी. दुग(घ)स्त-न. (गंजिफांचा खेळ). गंजिफांच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. जेव्हां खेळणारां पैकीं फक्त दोघांचे हात झाले असतील तेव्हां योजतात. तिघांच हात झाल्यास तिगस्त होते. दुगांडी-खी. घोडी. -वि. घोडा. दुगाणी-खी. तांब्याचे एक जुने नाणे; अर्धा पैसा. 'न लाभतां तो न मिळे दुगाणी।' -अकक २. हरिराजकृत मुद्रलाचार्यविरचित रामायणांचे भाषांतर १०२. दुगाणी-खी. जनावराच्या मागच्या तंगड्यांपैकीं प्रत्येक (अनेक वचनांत प्रयोग); दुलाची. ०झाडणे-(घोडा, गाढव इ० जनावरांनें) लाथा झाडणे, मारणे. 'खाडिलकऱ्यांच्या गद्यावर अशा दुगाण्या झाडलेल्या पाहून मी खवळून गेलों.' -नाकु ३.४५. दुगामा-खी. घोड्यास शिकवावयाची एक चाल. या चालींत घोड्यानें वाढती चवड्याचाल चालून मानेस खमदार ठेवून पायांस लोंच करून चेहरा दोन्ही बाजूंस डोलता राखावयाचा असतो. -अभप १.१९४. दुगून-खी. (प्र.) दुगन-ण पहा. दुघई-वि. दोन दालनांची; दुसोपी (घर, इमारत इ०). [दु+म. घई=खंदी, गर्मी] दुघड-खी. (कों.) रहाटगाड्याच्या माळेस दोन दोन लोटे बांधून मध्ये एका लोट्याची जागा वगळावी असा लोटे बांधण्याचा प्रकार अथवा तशी रचना. -वि. दोन दोन घडे, गाडगीं अशा रीतीनें बांधलेली, दोन दोन घडांची (रहाटगाड्यावरील माळ). -क्रि.वि. दोन दोन याप्रमाणे, प्रकाराने (बांधलेली). [दु+घडा=लहान घागर, गाडगे] दुघड-पु. (राजा.) आंबे, फणस इ० कांचा दोन फळांचा घड. [दु+म. घड=गुच्छ, घोंस] दुघड-वि. दोन; जोडीच्या. 'शेक सगड्या करूं लागल्या चंचळ नारी दुघडा।' -पला ७८. दुघड, दुघड ओनाम्या-वि. १ दोनदोनदां ज्यास पाठ बावा लागतो असा. २ (ल.) मंद; मद्र बुद्धीचा; ठोंब्या; दगडोवा; अक्षरशत्रु. ३ अडाणी; अनाडी; अडमुद्रा (काम करणारा, मजूर इ०). [दु+घडी] दुघडी-खी. १ दुहेरी, दुमडून केल्यामुळे

होणारी घडी. २ दुहेरी घडी केलेलें वल्ल, कागद. -वि. दुहेरी घडीचें (वल्ल, कागद इ०). [दु+घडी] दुघस्त-न. दुगस्त पहा. दुचक्षपी-चष्मी-चस्मी-वि. १ दोन्ही डोळे समोर दिसतील अशा रीतीने काढलेलें (मनुष्य इ० काचें चित्र). २ दोन खणांचें (घर, इमारत इ०). [दु+चक्ष्मा] दुचाळा-पु. १ कातर. चिमटा इ० दोन टोकांच्या हत्यारांपैकी प्रत्येक. २ (ल.) पेंच; अडचण; कचाटी; किर्कतव्यमूढ स्थिति; द्वैतभावना. 'एके घाई खेळतां न पडसी डाई। दुचाळ्यानें ठकसील भाई रे।' -तुगा २४३. [दु+चाळा] दुजाईत-वि. (कों.) दोनदां व्यालेली (गाय, म्हैस इ०). [दु+जनन] दुजांतरा, दुजांत्रा, दुजारा-वि. दोन दिवसांनीं येणारा (ताप). दुजोडी-स्त्री. दोहोकडील दोन्ही तुळ्यांचीं टोके एका खांबावर येतील असे मधोमध खांब देऊन दोन सोप्यांची केलेली एक सोप्याची रचना. [दु+जोड=जुळणी] दुजोर-रा-पु. (बुद्धिवळांचा खेळ) एका पगावर एकाच वेळीं असलेला दोन पगांचा जोर. [दु+जोर] दुजोरा-पु. (एखाद्यानें केलेल्या भाषण इ० रूप क्रियेस दुसऱ्यानें तत्सदृश क्रियेनें दिलेलें) अनुमोदन; टेंकू; पाठवळ; पुष्टि. 'ठरावास दुजोरा देणारा कोणी न मिळाल्यामुळे मांडणारास तो परत ध्यावा लागला.' [दु+जोर] दुटपी-टप्पी, दुटप्या-वि. १ दोहोकडे ज्याचा कल आहे असें; संदिग्ध (भाषण, वर्तन). 'दुटप्पी बोलत असले म्हणजे जो पक्ष खरा होईल तिकडे मिळावयास सांपडतें?' २ दोहों वाजूस ज्याचा शोक आहे असें संदिग्ध भाषण, वर्तन करणारा. [दु+टप्पा=पायरी, धोरण] (वा प्र.) दुटपी-टप्पी सांगणें-थोडक्यांत, दोन टप्प्यांत सांगणें. ०टपी-टप्पी-वि. खालचें व वरचें टप, चांदण्या असलेला (तंत्र इ०). [दु+टप=तंत्रवरील आच्छादन, चांदणी] दुटांकी-वि. दोन टांकांनीं-लेखण्यांनीं, व्यक्तींनीं लिहिलेले. दुटांकी-वि. दोनच टांके देऊन लाविलेला (द्रोण इ०) [दु+टांका] दुटाळा-स्त्री. एक प्रकारचें वाय. 'गिडिविडिया दौडका दुटाळा। घंटा जेगटें मृदंग।' -कृमुरा ४०.११. 'टाळा दुटाळा पणवे तुरंगे।' -माधवकृत रामायण, बालकांड ६१. दुट्टी-दुट्टी-वि. दुहेरी; दुंडा; दुमडलेला. दुट्टा-पु. १ दुवंदी कागद; दुंडा. २ (विणकाम) हातमागावर विणलेले दुहेरी सूत. दुट्टा-पु. (खा.) कापूस भरून केलेले पांघरण्याचें वल्ल; दुलई; दुपट्टा. दुडाळ-न. दोन डाळिव्या ज्यामध्यें असतात असें तूर, हरभरा इ० सारखें धान्य; द्विदल धान्य. [दु+डाळ] दुतर्फा-फी-वि १ दोन सरकारांच्या अंमलाखालचा (प्रदेश, प्रांत). २ दोहाती; दुहेरी अमलाचें (राज्यतंत्र, सरकार). ३ दोन्ही पक्षांस, वाजूस सारखे लागू पडणारे (भाषण इ०). 'हा दुतर्फा बोलणें बोलतो.' 'दुतर्फा कज्जा-मोकदमा-साक्षीपुरावा.' (दुतर्फा हे विशेषण अविकारी आहे). [दु+अर. तर्फ=बाजू] दुतर्फा-किवि. दोन्ही

वाजूस; दोहों वाजूस, कडांस धरून, व्यापून. 'नदी दुतर्फां भरून चालली आहे.' [दु+तर्फ=बाजू; फा दोतरफा] दुतार-तारी, दुतू-वि. रेशीम इ० कांचे दोन तंतू एकत्र वळून त्यानें विणलेले (वल्ल इ०). [दु+तार=तंतू, धागा] दुतुकडा-वि. दोन तुकड्यांचा असलेला, केलेला, वनलेला. दुतोंडी-डुथ्या-वि. १ दोन तोंडें असलेला (सरपटणारा प्राणिविशेष.) २ (ल.) एकदां एक व दुसऱ्यांदा निराळेंच बोलणारा, वर्तन करणारा. 'तुका म्हणे जन दुतोंडी सावज। सांपडे तिकडे सहज धरी।' ३ दोन्ही टोकांस, वाजूस घडून, तासून चौकोनी केलेला (दगड इ०). [दु+तोंड] दुतोंडे-न. १ दोन्हीकडे दोन तोंडें असलेला सर्पांतील विशिष्ट प्रकार. २ दोन तोंडांचा, डोक्यांचा सरपटणारा प्राणिविशेष. [दु+तोंड; सं. डण्डभ] दुतोंडेपणा-पु. दोन्ही पक्षांकडून बोलण्याची संवय, स्वभाव. 'वायकांना एक तोंड दिलें असतां त्या दुतोंडेपणा कां आचरतात.' -नपुक ९. [दुतोंडी] दुतोंड्या-वि. दुतोंडी अर्थ २ पहा. दुथडो-स्त्री. दोन थड्या, किनारे असलेली; नदी. 'तैसी अहंमतेचिये लवडसवडी। मातेन पवतीचि वापुडी। म्हणोनि जन्ममरणाची दुथडी। डहुळितें ठेली।' -शा ९.६२. -किवि. (नदी इ० कांच्या) दोन्ही तीरांस व्यापून; दोन्ही थड्यांवर; कांठोकांड; तुडुव (भरलेली) 'नदी वाहतां दुथडी। झाल्या प्रेतांच्या दरडी। वोडणें कमठें पुष्टी गाढी। गज करवडी महाप्राह।' -एरुस्व १०.८०. 'या नदीच्या दुथडी जंम लाविला आहे.' [दु+थडी] दुदांडी-वि. १ दोन दांड्यांचे चिन्ह ज्यावर आहे असा (पैसा). २ दोन दांडे, मुठी असलेले. [दु+दांडी] ०दांव-पुन. (गो.) दोन फणस लागलेला दंड. [दु+दांव=दंड] दुदिल-ला, दुवील, दोदील-वि. १ दुलग; दोहोकडे संधान बांधणारा; दुटप्पी. 'ब येथें जे दुदिले आहेत तिकडील दंगियामुळे उठोन येतील, त्यांची गुज मोडेल.' -रा १.३३९. २ साशंक; चंचल. 'लटक्या कल्पना मनांत घालून दोदील करावे ऐसें करणार करितात.' -रा १९.८५. [फा. दूदिला, दूदिल; दु=दोन+फा. दिल्=मन] दुघट-वि. दुटप्पी. -राको ६०. दुघड-वि. अस्पष्ट; संदिग्ध; दुटप्पी. २ (ल.) वाईट; खराब; खंयचट; कुत्सित (मनुष्य, भाषण, वर्तन इ०). दुघड, दुःधड-किवि. धडापासून मस्तक वेगळे होईल अशा रीतीने (मनुष्य, जनावर इ० छाटणें, कापणें). (सामा.) दुभंग; दोन तुकडे, भाग होतील अशा तऱ्हेने (तोडणें, विभागणें). 'मोहासी मधेचि तोडिले। दुःखासि दुःघडचि केले। शोकास खंडून सांडिले। येकीकडे।' -दा ५.९.४५. [दु+धड=मस्तकहीन शरीराचा भाग] दुधार-धारी-वि. १ दोन धारा असलेला (चाकू, तारवार इ० हत्यार). २ दोन कडीं एकत्र करून, जोडून केलेली (वांगडी इ०). 'उदार मजवर दुधार आणवा पन्हेदार लेऊन चुडे।' -पला ४.३६. [दु+धार=कड, शस्त्राची तीक्ष्ण कड] दुधारा रोखण-स्त्री.

(सुतारीधंदा. (कु.) लांकडाच्या दोन्ही वाजू गुण्यांत असून त्यास कडेस विशिष्ट अंतरावर रेघ आखण्याचें सुताराचें हत्यार. दुधावी-वि. (यंत्रशास्त्र) ज्या तैलयंत्रांतील (ऑईल एंजिनमधील) चारी क्रिया दोन धावांत होतात असें (ऑईल एंजिन); (इं.) द स्ट्रोक सायकल (एंजिन). -ज्ञाको (ए) १३. [दु+धाव=पळणे] दुपट-खी. द्विगुणित परिमाण. 'सावकारीत पैशाची दुपट जाली.' -वि. द्विगुणित; मूळच्या परिमाणाइतकें, संख्येइतकें वाढलेलें (परिमाण, संख्या). [दु+पट] दुपटकरी, दुपट्टेकरी-पु. (कों.) खोताला ठरीव एनजिन्सि सान्याच्या दुप्पट देणारें कळ. दुपटा-ट्टा-ट्टे-पुन. खांद्यावरून टाकावयाचें, ध्यावयाचें दोन पाटांचें वख; उप-वख; दुपेटा; शेला. दुपटो-वि. द्विगुणित; दुप्पट. दुपट्टे-न. दोन, तीन अंगवळें एका ठिकाणीं शिवून पांघरण्याकरितां करितात तें वख. दुपत्ती-खी. (गंजिफांचा खेळ) सर्व खेळ संपल्यावर अखेर उतरणाराजवळ राहिलेलीं एकाच रंगाचीं दोन पानें. [दु+पत्ता=पान] दुपदरी-वि. १ दोन्ही शेवटांस जरीचे, रेशमाचे पदर असलेलें (पागोटें, लुगडें). २ दुहेरी केलेलें (वख). ३ दोन तार, तंतु एकत्र करून वळलेली, दुहेरी करून वळलेली (दोरी, दोरा इ०). [दु+पदर] दुपरतणी-खी. (राजा.) तात्पुरता वरा झालेल्या आजारानें, रोगानें घेतलेली उलट, माधार. 'रोग दुपरतणीस पडला.' [दु+परतणी=परत येणें, माधार, उलट] दुपरतणें-अक्रि. (राजा.) वरा झालेला आजार इ०. कुपध्यादिकांमुळें पुन्हां परतणें, पूर्ववत् होणें. दुपाखी-वि. दोन पाखीं असलेलें (घर, सोपा इ०). दुपा(पे)टा-पु. (विरु.) दुपटा. दुपटा-पश्च पहा. दुपाठी-वि. दोनदां वाचून किंवा ऐकून श्लोक, ग्रंथ इ० ज्यास पाठ म्हणतां येतो असा. [दु+पाठ=पठन] दुपाडगी-वि. (चंद्रपुरी) दुपाखी. दुपांडी-क्रिवि. दोन पायांनीं. -शर. दुपानी-खी. १ (गंजिफांचा खेळ) खेळाच्या शेवटीं जीं दोन चोर (हुकूम नसलेलीं) पानें राहतात तीं; दुपत्ती. २ -वि. दोनच पानें फुटलीं आहेत अशा अवस्थेतील (अंकुर, पेरलेलें बीं). [दु+पान] दुपानी लुता-खी. (कों.) एक वेळी; मर्यादा वेळ; हिचीं पानें वकरीच्या खुराच्या आकाराचीं असतात. दुपायी-वि. दोन पायांचा. [दु+पाय] दुपायीं येणें-अक्रि. १ (घोडा) मागील दोन पायांवर उभा राहणें. २ संतापून जाऊन भांडावयास प्रवृत्त होणें. दुपार-खी. दिवसाच्या मध्य-भागाचा, मध्यान्हाचा काल; दोनप्रहरची वेळ. [दु+प्रहर] ० उर-कर्णे -काढणें -गुजरणें -घालविणें -टाळणें -ढकलणें -रगडणें -लोटणें -दुपारचें जेवण उरकर्णे, पदरांत पाडणें. ० ची सोय करणें -काळजी वाहणें -रोजच्या जेवणाची व्यवस्था करणें, काळजी वाहणें. ० ची मात्रा-खी. (ल.) दुपारचें जेवण. (क्रि० घेणें; आत्म्याला देणें). ० ची सावली-खी. क्षणभंगुर, थोड्या काळांत नाश पावणाऱ्या गोष्टीवद्दल योजावयाचा वाकप्रचार.

उदा० श्रीमंती, संपत्ति, तारुण्य इ०. पाण्यावरचा बुडबुडा पहा. दुपारां-रीं-क्रिवि. दुपारच्या, मध्यान्हाच्या वेळीं. भरल्या दुपारीं-क्रिवि. ऐन दुपारच्या उन्हाच्या वेळीं; भर दुपारीं; दुपारच्या ऐन भरांत (अशा वेळीं मुलांनीं रडूं नये, वाहेर जाऊं नये म्हणून निषेधाची वाक्यांत हा वाकप्रचार योजतात). दुपारीं तिपारीं-क्रिवि. दुपारच्या उन्हांत; ऐन दुपारीं; वाहेर पडावयास अयोग्य अशा मध्यान्हासमयीं किंवा त्याच्या अलीकडेपलीकडे. 'लहान मुलास दुपारींतिपारीं वाहेर नेऊं नये.' दुपारी-खी. एक फुलझाड. याचीं फुलें दुपारीं उमलतात म्हणून हें नांव. दुपारीच्या पांदरी, तांबडी, पिवळी अशा तीन जाती आहेत. दुपारें-न. हिचें फूल वास नसतो. -वशु ४.२५. दुपाहर-खी. (काव्य) दुपार; दोनप्रहरची वेळ. 'निपजलें अन्न तैसें । दुपाहरीं कां येरें दिवसें ।' -ज्ञा १७. १५५. [दु+प्रहर] दुपिकी-वि. वर्षातून दोन पिकें देणारी (जमीन). [दु+पीक] दुपुडी-वि. १ दोन पुडें, खार्ती, खाने असलेला (डवा, कांडा, पानपूड इ०). २ दोन्ही तोंडें चामड्यानें मढविलेलें (चर्म-वाद्य). ३ दोन पुडांची, घडीची (पोळी). [दु+पूड=खाना, पाखें] दुपूत-पु. (गो.) संतति; मुलेंवाळें. [दु+पूत] दुपेट-वि. (गो.) दुप्पट. दुपेटा-पु. दरवार, सभा इ० ठिकाणीं जातेवेळीं अंगावर घ्यावयाचें भारी वख; दुपटा; शेला. दुपेटा-पु. दुपटकरी पहा. दुपेटो-वि. दोन पेडांनी वळलेली (दोरी, दोरा). दुपोडी पोळी-खी. दोन पुडांची, घडीची पोळी. दुप्पट-खी. एखाद्या रकमेची मूळच्या इतकीच झालेली वाढ; द्विगुणित वृद्धि. -वि. द्विगुणित. दुफसली-वि. वर्षातून दोन पिकें देणारी; दुपिकी. (जमीन). [दु+फसूल=पीक] दुफळी-खी. एकजूट फुटून, फुटाफुट होऊन दोन पक्ष, तट होणें, पडणें. [दु+फळी=पक्ष, तट] -वि. दोन फळांचा केलेला. दुफांटा-पु. (वृक्ष, नदी, रस्ता इ० कांस) ज्या ठिकाणीं दोन फांटे फुटतात तो (वृक्ष, नदी, रस्ता इ० कांचा) भाग, प्रवेश; वेंचक. दुफांटो काठी-खी. डेळकी; डेळी; वेळकी. दुफाड-खी. (कों.) एखाद्या पदार्थाचे दोन विभाग, तुकडे होतील अशा रीतीनें लांकूड, भोपळा इ० मोठे पदार्थ चिरणें, फोडणें, फाडणें इ० क्रिया. वि.-चिरून, फाडून, फोडून ज्याचे दोन तुकडे झाले आहेत असा. [दु+फाडणें] दुफांशी-वि. १ दोन फाशांनीं खेळावयाचा (सोंगट्यांचा विशिष्ट खेळ). २ ज्याला दोन फांसे आहेत असा (दागिना). [दु+फांसा] दुफोड-खी. (एखाद्या पदार्थाचे) चिरून, फोडून दोन तुकडे करण्याची क्रिया; दुफाड -वि. चिरून, फोडून दोन तुकडे केलेला. 'जरासंदतरुचीं गर्वफळें । झाडिली पैती यदुपाळें । दुफोडीं कर-विलीं करतळें । भीमसेना करवी ।' -शिगु ८५३. [दु+फोडणें] दुवक-खी. जनावर चरावयास सोडतांना त्याचे दोन पाय बांधणें; कळवा. (क्रि० घालणें). दुवक-खी. (इडीदांझा खेळ)

विटीवर दुसऱ्यांदा टोला मारण्याचा प्रकार. **दुवकणें**—उक्ति. १ (जनावर चरावयास सोडतांना त्याला) दुवक घालणे, कळवा देणे. २ चुकलणे; खुचलणे; वडविणे. [दुवक] **दुवकी**—स्त्री. दुपकी पहा. **दुवंदी**—स्त्री. १ घोड्याच्या पुढच्या दोन पायांस करितात ती नालवंदी. २ प्रत्येक घडीत दोन वरख अशा दुमडून दोन घड्या घातलेला देशी संवंध अथवा अर्धा कागद. [दु+वंद] **दुवंधा**—स्त्री—वि. दोन रंगांचे कांठ असलेले; गंगाजमनी (लुगडे इ०) 'दुवंधा क्षीरोदकीं वाणे परी अनेकीं । दिसती तरी तितुकीं । सुतें आयी ।'—अमृ ७.१४७. **दुवाजू**—क्रि. दोन्ही वाजूस, वाजुकडून. 'स्वारी निघाली म्हणजे दुवाजू सलाम होतात. ' [दु+वाजू=दिशा.] **दुवार**—बारां—क्रि. दोनदां; दोन वेळां. [फा. द्वार; सं. द्विवारम्] **दुवारी**—वि. १ ज्यास वर्षातून दोन वेळां फळे, फुले इ० कांचा वहार येतो असा (वृक्ष इ०). २ दोन वार, आवाज व्हावयाजोगी दात ज्यात भरली आहे असा (फटाका, वंदूक इ०). ३ दोन पट्टी एकत्र जोडून केलेला दुपेटा (भारी किमतीच्या दुपेट्यालाच हें विशेषण लावितात. —शास्त्रीको). [दु+वार] **दुवाही**—वि. दुभाषी पहा. —छिपु. **दुवाही**—क्रि. दोन्ही वाजुनीं. 'दांतही आन होती । परि अपाडें सानेजती । जैसी दुवाही वैसे पांती । हिरेयांची ।'—झा ६.२६३. [दु+वाही=वाजू] **दुवाळकें**—न. दुवेळकें पहा. **दुवे**—वि. १ ब्राह्मणांतील एक आडनांव. २ दोन वेदांत पारंगत असलेला; द्विवेदी [सं. द्विवेदी] **दुवेरजी**—वि. १ कांहीं विशिष्ट कारणांमुळे केव्हां केव्हां रकमांचे दुवार जमाखर्च करावे लागतात व पक्क्या हिशेबांत त्या जमाखर्चाचा दुवारपणा घालवून एकवेरजीच्या रीतीनेच तो पक्का हिशेब आकारितात असा जमाखर्च लिहिण्याचा विवक्षित प्रकार, तद्विशिष्ट कागद इ०; जमाखर्च, हिशेब, लिहिणे, कीर्द, कारकून इ० शब्दापूर्वी उपयोग. जसे:—दुवेरजी—जमाखर्च—हिशेब इ० २ दुसऱ्याच्या तर्फे, दुसऱ्याकरितां रकम घेऊन ती जमेला नोंदून त्याला पाठवितात आणि त्याच्याकडून ती रकम पावल्याचे व जमाखर्चात जमेकडे नोंदल्याचे कळल्यावर खर्चाकडे लिहितात त्या प्रकाराने लिहिलेली (रकम इ०). [दु+वेरीज] **दुवेळकें**—न. झाडाच्या दोन खांद्या जेथे फुटतात तेथील (झाडाचा) मधला चिमट्यासारखा भाग; शेवटाला दोन फाटे असलेली काठी. **दुवैली**—वि. जीस दोन पैल लागतात अशी (गाडी, काम इ०). [दु+वैल] **दुवोटी गंध**—न. (कपाळास) दोन वोटानीं लावलेले गंध. [दु+वोट+गंध] **दुवोह्या**—वि. १ चंचल वृत्तीचा; अस्थिर बुद्धीचा; ज्याचे मन हेलकावे खाते, गुटमळते असा; धरसोड करणारा. २ प्रसंग पाहून वागणारा; रागरंग पाहून वर्तन करणारा. [दु+वोलणे] **दुभरंवसा**, **दुभरोसा**—पु. (एखाद्या गोष्टीविषयीचे) होय अथवा नाही असे दोन भरंवसे असणे;

संदिग्धता; अनिश्चितपणा; वानवा. २ (एखाद्या गोष्टीचे) द्विविध, अनिश्चित, संदिग्ध स्वरूप. [दु+भरंवसा] **दुभं(भा)ग**—वि. मध्ये कांहीं अडथळा आल्याने, वस्तु आडवी आल्याने, मध्यांतून गेलेल्या रेषेने दुभागला गेलेला. 'मध्ये वेट पडल्याने नदीचा प्रवाह दुभाग झाला आहे.' [दु+भंग=भाग] **दुभाग**—वि. दोन भाग झालेला; दोन तुकडे करून विभागलेला. [दु+भाग=तुकडा] **दुभागणी**—स्त्री. दोन भाग करण्याची, दुभागण्याची क्रिया. **दुभागणे**—उक्ति. दोन भाग करणे, होणे. [दु+भाग=तुकडा, हिस्सा] **दुभांगणे**—उक्ति. दुभंग करणे, होणे. मधून रेषा, रस्ता इ० पडून दोन भागांत विभागणे. जसे—होडीने पाणी, पायवाटेने शेतांतील पीक इ० [दु+भांग] **दुभाव**—पु. १ (विरु.) दुजाभाव; दुजाभाव पहा. २ (गो.) शंका; संशय. [दु+भाव=हेतु] **दुभावचें**—अक्ति. (गो.) संशय घेणे; शंका येणे, काढणे, वाटणे. [दुभाव] **दुभावी**—वि. (गो.) दुजा भावाने वागणारा; संशयी. [दुभाव] **दुभावीक**—वि. (गो.) दुजाभाव उत्पन्न करणारा. [दुभाव] **दुभाषी**—व्या—वि. दोन भाषा जाणणारा; (यावरून) उभयतां व्यवहार करणाऱ्यांस एकमेकांची भाषा समजत नसल्यास त्या दोघांची भाषा अवगत असलेला त्यांचा मध्यस्थी. हा एकाच्या एका भाषेतील भाषणाचे दुसऱ्या भाषेत भाषांतर करून दुसऱ्यास सांगतो. (इं.) इंटरप्रिटर [दु+भाषा] **दुभास**—पु. १ (एखाद्या गोष्टीचा, वस्तुचा होणारा) द्विविध भास, ग्रह, ज्ञान. २ (ल.) गैरसमजूत; उलट समजूत; चुकीचा ग्रह. [दु+भास=दिसणे; ज्ञान होणे] **दुभा(मे)ळकें**—न. दुवेळकें पहा. **दुमेदी**—वि. दुटप्पी. [दु+मेद] **दुमात्राकाना**—कौ—नखी. १ 'कौ' हें अक्षर लिहितांना, लिहावयास शिकतांना लहान मुलें उच्चारतात ते कौ च्या वर्णनाचे शब्द. २ (ल.) (सांकेतिक.) दोन्ही—एका खांद्यावरून बाहिलेले व खांद्याच्या पुढे व मागे लोंबणारे ओझे; दुमोटलें. ३—वि. ज्याने दुमोटलें खांद्यावर घेतले आहे असा (मनुष्य). [दु+मात्रा+काना+कौ] **दुमारा**—रं—पुन. १ सैन्य इ०कावर तोफा इ० कांनी एकाच वेळीं दोन दिशांनीं होणारा मारा. २ (ल.) भाषणादिकांत दोन्ही वाजुनीं पडणारा पेंच; कचाटी; कोडे; कातर; चिमटा. [दु+मारा] **दुमारी**—व्या—वि. १ दोन प्रकारांनीं, दिशांनीं मारा, आघात करणारे (शस्त्र इ०). २ दोन वार करणारी, दोनदां उडणारी (वंदूक). [दु+मारा] **दुमाळी**—वि. पाकळ्यांचीं दोन वर्तुले ज्यांत आहेत असे (फूल). [दु+माळ=पाकळ्यांची ओळ, वर्तुळ] **दुमुखी**—पु. गोल हातोडा; खोलण्या पहा. [दु+मुख] **दुमुतवज**—पु. दुरोख; दुटप्पी वर्तन. 'ये विषयीं दु—मुतवजे करितात.'—पया १२३. [दु+अर. मुतवज्जिह] **दुमोट**—**मोटली**—**मोटलें**—स्त्री. खांद्यावर घेण्याच्या सोयीचे, दोन मोटा एकत्र बांधून करितात ते ओझे. [दु+मोट, मोटली, मोटलें] **दुमोळी**—वि. दोन पाखी

असलेलें (छप्पर); दुपाखी छप्पर असलेलें (घर). [दु+मोळ=घराचें छप्पर.] दुरकानी रेघ-ओळ-खी. पत्र इ० लिहितांना कागदास चार सारखे सळ, रकाने पाडून दोहों बाजूंचे दोन सळ समासादाखल सोडून मधल्या दोन रकान्यांत ज्यास पत्र लिहावयाचें त्याचें नांव इ० लिहिण्याकरितां काढलेली रेघ. [दु+रकाना ओळ, रेघ] दुरंगी-खी. प्रतिपक्षाची सई होण्यापूर्वी एका पक्षाच्या पक्क्या व कच्च्या दोन्ही रंगांच्या सोंगट्या घरांत गेल्या म्हणजे हा डाव होतो. दुरंगी-वि. दोहों बाजूस दोन निरनिराळे रंग असलेला दिलेला (पदार्थ, वस्त्र इ०). [दु+रंग] दुरस्तां-क्रिवि. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनी; रस्त्याच्या दोन्ही बाजू व्यापून दुतर्फा ओळीनें. 'चालेति दासीगण हे दुरस्ता।' -सारूह ८.४३. -पाव ५१. 'दुरस्ता झाडें लाविलीं आहेत.' [दु+रस्ता] दुरा-वि. १ संख्येनें, परिमाणानें दुप्पट. दुहेरी केलेला; दुमडलेला. दुरी-खी. दोन चिन्हें, टिवें असलेला पत्ता; दुव्वा. 'एक दुरी काढून ठेवून तिचे पानलागी खेळूं लागले.' -सुदे २६. दुरूक-पु. १ फांशावरील दोन टिवें. -मोल. २ दोन पों चालून तिसऱ्या पर्गी सोंगटी बसायाजोगा डाव. -शास्त्री. दुरूक, दुरोख-खी-वि. १ दोन दिशांना रोख असणारा; दोन दिशा दाखविणारा. २ (ल.) दोन डगरींवर हात ठेवणारा; दोन्ही बाजूस लाग लावणारा; दुलग; दुटप्पी. 'इकडील मातवरांचीं लक्ष्यें दुरोख झालीं आहेत.' -मदबा १.३१. ३ रंगाची वेलवुटी इ० ज्याच्या दोन्ही बाजूस, अंगास उठली आहे असें छपील (वस्त्र इ०). [दु+रोख=टप्पा, दिशा] दुरूकशह, दुरोखशह-,(बुद्धि-वळांचा खेळ). घोडा इ० मोहोऱ्याचा प्रतिपक्षीयांच्या वजीर इ० मोहोऱ्यावर उडी पडायजोगा राजास दिलेला शह. 'दुरूकशह न सोसे' -ख १२११. [दु+रोख+शह] दुरी-खी. (क.) दुसरी नांगरणी. 'आजूबाजूच्या गांवांतील शेतांतून उमज, दुरी होऊन तास काढणें चाललें आहे?' -सद्याद्रीच्या पायथ्याशीं ११८. दुरोखी-वि. दुरोख पहा. दुरोजा-पु. दोन दिवसांचा खर्च. 'चाळीस पन्नास हजारांचें जवाहीर व कापड याणें फौजेस दुरोजा पुणार नाही.' -रा १२.१०. [दु+रोज=दिवस] दुन्हा-वि. दुप्पट; दुहेरी. -तुगा. दुलग-वि. १ दुरोख; दुटप्पी; दोन्ही पक्षांकडे संबंध ठेवणारा. 'समाजी राजे यांचे लक्षी राहिले व दुलग आहे ऐसें पाहून दूर करून...' -मराचिथोशा ३२. २ दुलंगी (रेघ) पहा. [दु+लंग=संबंध] दुलंगी-खी. घोड्याच्या खो गिरावर सामान भरावयासाठीं घातलेली पिशवी, पडवी. [दु+अलंग] दुलंगी-वि. १ वरचेवर रंग पालटणारा; लबाड; दुटप्पी; खोटा. 'प्राणसखा म्हणे नार दुलंगी। बहु युक्तीनें भोगून पलंगी।' -पला ४.१७. २ कळलाव्या; कज्जेदलाळ; आगलाव्या. [दोन+अलंग=ओळ] ओळ-रेघ-क्रि. (जमाखर्चांत) जमाखर्च पुरा झाला असें

दाखविण्यासाठीं त्याखालीं मारलेली उ— अशी आढवी रेघ. (क्रि० मारणें; ओढणें; करणें). दुलंगी पेंच-पु. कुस्तीतील एक पेंच. दुलडी-खी. स्त्रियांच्या गळ्यांत घालण्याचा दोन सरांचा एक दागिना. 'ताईत सांखळी गळाची दुलडी। बाजुवंद जोडी हातसर।' -तुगा २९५९. 'पेटयांचें येकदाणें, तदुपरि दुलडी कंठदेशीं तयेच्या।' -सारूह ६.२३. [दु+लड=सर] दुलंड-वि. दोन्ही पक्षांशीं विश्वासघात, वेइमानी करणारा. दुलंडी-दी-पु (कौं.) एका गांवांत राहून दुसऱ्या गांवीं शेती करणारा मनुष्य. दुलांकूडपण-न. एकमेकांवर घासलीं जाणारीं दोन लांकडे तीं समुच्चयानें. 'दुलांकूडपण सांडिलें। आणि आगीपणें मांडिलें। तैचि आगी जालें। इंधन कीं।' -अमृ ७.३२. दुलाचा, दुला (ली) च्या, दुलंच्या-खी. अव. दुगाण्या; जनावराच्या मागच्या लाथा; दुमच्या. (क्रि० झाडणें). दुलावा-वी-च्या-वि. इकडची गोष्ट तिकडे व तिकडची इकडे सांगून कज्जा लावण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा; कळलाव्या; आगलाव्या. [दु+लावणें] दुल्लड-खी. स्त्रियांचें एक दोन पदरी कंठभूषण. '३३ दुल्लडी मोत्यांची.' -वाडसभा १.५७. दुलडी पहा. दुल्लडी-वि. दोन पदरी; दोन सर असलेलें. दुवक्त-वक्तां-वखतां-क्रिवि. १ सकाळीं व संध्याकाळीं अशा वेळीं. २ (सामा.) दोनदां; दोन वेळां. 'नित्य घरीं दुवस्ता पाणी भरावें, मग जे होणार तें होतच आहे.' -रा ८.२०१. 'संमेलन सकाळ व दुपार असें दुवक्त भरलें होतें.' -केसरी १४.६.३०. पृ. ३. [सं. दु; फा. द्व-वक्त] दुवारणें-उक्रि. दुसारणें पहा. दुवारा-वि. दोनदां सडलेला, कांडून स्वच्छ केलेला (तांदूळ). [दु+वार=वेळ] दुवारें-न. (राजा.) एकवार कांडलेल्या साळीं पाखडल्यानंतर तांदूळ अधिक स्वच्छ व्हावे म्हणून त्यांना पुन्हां कांडतात ती क्रिया. [दुवार] दुवाळ-खी. (विणकाम) एकसंध विणलेले दोन पंचे; दोन पंचांचें कापड; वातिल, चवाळें पहा. दुवाळणें-अक्रि. (कु.) एकदां सांगितलेली हकीगत पुन्हां सांगताना किंचित फेरवदल करून सांगणें. [दु+वेळ] दुवेत-न. १ (गाय, म्हैस इ० जनावरांची) दुसरी प्रसूति. २ (गाय, म्हैस इ० जनावरांस) दुसऱ्या प्रसूतीच्या वेळीं झालेलें वासंत; पारं. ३ (ल.) (संतापानें म्हणतात) खोडसाळ व द्राड मूल. [दु+वेत=विणें; प्रसूति] दुवेत-वेती-वि. दोनदां व्यालेली (गाय, म्हैस इ०). [दु+वेत] दुवेळां-वेळीं-क्रिवि. दोन वेळां; सकाळीं व संध्याकाळीं; दुवस्तां. [दु+वेळ] दुवोत्रा, दुहोत्रा-वि. दुहोत्रा पहा. दुव्वा-पु. गंजिफांतील, पत्त्यांतील दोन टिपक्यांचें पान. दुशाख-खी. हंड्यांतील दिवे, मेणबत्त्या लावतां येण्यासाठीं एका टोंकास दोन-तीन वांकडीं लोखंडी शिंगें लावलेली काठी. प्रसंगविशेषीं मशालीसारखाहि हिचा उपयोग होतो. [दु+शाखा=फांदी, फांटा] दुशाल-दुशाला-खी. पु. दुहेरी शाल, शालजोडी.

‘शालू रंगलाल वर पिवळी दुशाल..’-पला ४.४२. ‘सुदुशयेवर जी पडुडावी ओडुनि तलम दुशाला।’-विक ५२. [गु. दुशाल] दुशिडी(महागिरी)-पु. दुकाठी, दोन डोलकाठ्यांचे, शिडीचे गल-वत. दुशि(शी)कडे-किवि. १ दोन्ही बाजूस, अंगास. २ दोन्ही दिशांना. दुशिगी-वि. (गो.) दोन शिंगे असलेले (जनावर इ०). [दु+शिग] दुशोला-पु. जोड शामदान. ‘सोमवतीचे दुशोला, येकशोला याप्रमाणे जिन्नस ...’-रा ७.१५६. [दु+अर. शुभला=ज्योत] दुसड-खी. (राजा.) तांदूळ स्वच्छ व्हावे म्हणून ते दुसऱ्यांदा कांडण्याची, सडण्याची क्रिया. [दु+सडणे=कांडणे] दुसड-डा-डी-वि. १ दोनदा कांडून स्वच्छ, निर्मळ केलेले (तांदूळ). २ (वर्षातून) जिच्यातून दोन वेळां पीक काढले जाते अशी (जमीन); वर्षाचे पहिले पीक काढल्यानंतर त्याच जिराईत जमिनीत त्याच वर्षी काढलेले (दुसरे पीक इ० दुसोटा पहा). दुसडी-वि. दोनच आजळ जिला आहेत अशी (वकरी इ०). [दु+सड=स्तन, आचळ] दुसड-खी. (प्रां.) (सामा.) (एखादे काम इ०काची) पुन्हा केलेली आवृत्ति; दुसारी. [दु+सडणे] दुसरणी-किवि. पुनः; दुसऱ्यांदा; दुसऱ्याने. दुसरणी, दुसरणे-दुसरणी, दुसरणे पहा. दुसरद-खी. दोन सरहद्दी. दुसरा-पु. दोन सर्गांचा, दुपदरी हार. ‘हा निळ्यांचा दुसरा। या बुद्धी हात घातला विखारा। कां रत्ने म्हणोनि गारा। वेंची जेवि।’-ज्ञा ९.१४८. [दु+सर] दुसा-वि.) खालच्या दाढा आणि दोन दांत आलेला (वैल). दुसांजां-किवि. (राजा.) जेवणाच्या दोन्ही वेळी; सकाळीं व संध्याकाळी; दुवेळां. [दु+सांज] दुसाड-डा-डी-वि. दोनदां कांडून स्वच्छ केलेला (तांदूळ); दुसड पहा. दुसार-अ. सोंगट्यांच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. (क्रि० उठणे; निजणे; जाणे). दुसारणी-खी. (कों.) एकवार नांगरेली जमीन दुसऱ्यांदा नांगरण्याची क्रिया; दुसरण्याची क्रिया. [दुसारणे] दुसारणी-किवि. पुन्हा; दुसऱ्यांदा; दुसरणी (-किवि.) पहा. दुसारणे-अक्रि. (कों.) कोंवड्याने पहाटिस दुसऱ्यांदा आरवणे. दुसारणे-अक्रि. (एखादी गोष्ट) दुसऱ्यांदा क्रियेचा विषय करणे; तीच गोष्ट पुनः करणे. जसे:-शेत पुन्हा नांगरणे, पुस्तक पुन्हा वाचणे इ० दुसाला-खी-वि. दोन वर्षांचा; चालू व गतसालाचा. ‘दुसाला-वसूल हिशेब-उत्पन्न इ०’ (हे विशेषण लिंगवचनांनीं अविकृत राहते) ‘परगणे पाटोदे येथील हिशेब सन संमान दुसाला दसरीं विव्हे लावला नव्हता-’-वाडवावा २.८५. ‘या गांवची वढिवाट दुसाला आम्ही केली.’ [दु+साल=वर्ष] दुसोटा-पु. (देशांत लढ) नुकतेच काढून घेतलेल्या पिकाच्या जमीनीतून लागलीच पुनः घेतलेले पीक. दुसड पहा. ‘दुसोट्याचा-हरभरा-गहू-जमीन-शेत-वावर. -ट्याची-दुसवट्याची पेरणी-खी. दुसोट्याची

पिकाची पेरणी. ‘दुसवट्याच्या पेरणी करतां जमिनी वजविल्या पाहिजेत.’-शे ३.५. -ट्याचे पांक-न. मागले पीक. दुहस(ज)वी, दुहडी-वि. १ दोन कान, दोन डोळे इ० सर्व मुखावयव दिसायाजोगें व मित इ०काकडे पृष्ठदेश (मागील बाजू) असलेले मित इ०कावर काढलेले (चित्र); दुचस्मी अर्थ १ पहा. याच्या उलट एकचष्मी, एक डोळी इ० २. जे दोन्हीकडे लागू पडते असे (वाक्य, शब्द इ०). ३ जे एका रूपांत थोडासा फेरवदल करून दुसऱ्या रूपांत सहज दाखवितां येईल असे (चित्र, आकृति आंकडा, इ०) जसे:-थोडासा फेरवदल केल्यास तीन या आंकड्याचा चार हा आंकडा व नऊ या आंकड्याचा सहाचा आंकडा बनतो त्याप्रमाणे. ४ दोन कार्मीं योजतां येणारा; दोन कार्मीं उपयोगी पडणारा (चाकर, घोडा, जनावर, जिन्नस इ०). [दु+अर. हस्] ० मत-न. वैकल्पिक मत. दुहातां वगली-वि. (मलखाव.) मलखांवाच्या वगली उडीचा एक प्रकार. मलखांवाच्या बाजूचा हात वगलीप्रमाणे बांधून, दुसरा हात वगलीप्रमाणे न लावतां मलखांवाच्या पुढच्या अंगास लावावा. नंतर वगलीप्रमाणे अंग उडवून मलखांवास पाय लावून साध्या वगलीप्रमाणे पकड बांधावी व हात सोडून उठावे. नंतर पुनः त्याचप्रमाणे दोन हाताची वगल करीत जावे म्हणजे ही उडी होते. -व्यायाम-मे ११२३. [दु+हात+वगली] दुहार-खी. (प्रां.) १ दुसारणी; दुसारण्याची क्रिया. २ दोन ठिकाणी असलेला, चालविलेला (रोजगार, व्यवहार, शेती इ०). [दुसार] दुहारणी-खी. आवृत्ति; पुनः तेच काम करणे; दुसारणी. दुहारणे-(विप्र.) दुसारणे पहा. दुहांशी-वि. दोन्ही बाजूंना, कडांना नक्षीदार किनार, हांशे लावलेली (शाल इ०); याच्या उलट चौहाशी. (दु+हाशिया=काठ, किनार] दुहाळ-खी. (कों.) एकसंधि बिगलेली दोन पंचांची जोडी, दुवाळ पहा. दुहिरी, दुहेरा-खी-वि. १ दुपदरी (वज्र इ०). २ दुप्पट; द्विगुणित (काम, श्रम इ०). ३ दोहोनीं वनलेले. दुहेरी इष्ट-राशि-राशिक-पुन. (गणित.) ज्यात अज्ञात, अव्यक्त संख्या दोन किंवा दोनदां व्याख्या लागतात ते इष्टराशिक. [दुहेरी+इष्ट+राशि] दुहिरी उच्चालक-पु. कात्री, आडकित्ता, चिमटा, सांडस इ०सारखी जोडतरफ (इं.) डबल लिन्डर. -यंसिय ६६. दुहिरी चौकट-खी. बांधांनीं दोन चौकटी जोडून केलेली चौकट; जोड चौकट. दुहिरी डागिना-पु. दोन अवयव असलेला डागिना. दुहिरी पा(फा)सोळांचा-वि. शरीराने जाडाबुडा असलेला, लह; गुबगुबीत; मजबूत बांध्यांचा; दुहेरी हाडाचा, अंगकाटीचा (मनुष्य). दुहिरी पाहारा-पु. दोन शिपाई. मिळून असलेला, दोन शिपायांचा पाहारा, चौकी; जोड पाहारा. दुहिरी वढिवाट-वहा-खी. (जमाखर्चात) दुहेरी जमाखर्च. दुहिरी सरकत-

खी. (गणित) दुहिरी सरकत वांटणी. दुहिरी हाडाचा-वि. जोड फांसळीचा; चांगल्या अंगावांग्याचा, हाडपेराचा. दुही-खी. द्वैत; यादवी; दुई; बेकी; द्वंद्व; मांडग. दुहेरा-वि. दुहिरी. दुहेरी-वि. १ दुपदरी. २ दोन प्रकारचा. ०तारे-पुअव. एकाच केंद्रामोवती किंवा एकमेकामोवती फिरणारे दोन तारे; (इ.) वाय-नी स्टार्स. ०तारायंत्र-न. तारेच्या दोन्ही टोंकांला एकाच वेळी संदेश देणारे तारायंत्र. ०पाट-पु. (पत्त्यांच्या खेळांत खेळ) इस्फिक राणी-चौकट गुलाम किंवा किलवर राणी-बदाम गुलाम या प्रकारचे दोन जोड (दोन विक्षिंक). ०वक्रीभवन-न. प्रकाशकिरणानी भिन्न पदार्थांतून जातांना दोन वेळां होणारी मार्गच्युति. (इ.) डबल रिफ्लेक्शन. ०शाह-पु. (बुद्धिवळांचा खेळ) बुद्धिवळांच्या खेळांत एखाद्या मोह-याच्या पगांत असलेले आपलेच दुसरे मोहरे खेळून दोन्ही मोह-यांचा प्रतिपक्षीय राजावर एकदम केलेला मारा. दुहोतरा, दुहोत्रा-पु. दरमहा दर्शकडा दोन टक्के व्याजाचा दर.

दु-अ. अभाव, निकृष्टपणा, दुष्टपणा इ०कांचें वाचक दुर् उप सर्गावद्दल समासांत योजावयाचे मराठी रूप. जसे:-दुकाळ=दुष्काळ; वाईट काळ; दुवळा=बलहीन; दुर्वळ. [सं. दुर्; दुः, दुस्; प्रा. दु.] दुआळणें-अक्रि. (महानु.) दुखविणें; पिठणें; पीडा देणें. 'तंव हडपिनी वारिकी दुआळिली.'-शिशु ५५८. [दुआळी] दुआळी-खी. पीडा; क्लेश; दुर्बुद्धि; पीडा करण्याची बुद्धि. -मनको. [हु=वाईट+आळी हेतु, इच्छा?] दुपट-खी. दुवेत; गर्भपात होणें; दुपावणें; नासवणें; (प्र.) दुवेत पहा. दुकळ-पु. १ दुकाळ; दुष्काळ; महागाई; महंगाता. २ (सामा.) (एखाद्या पदार्थाची) अतिशय दुर्लभता. व्हावयाजोगें स्वल्पत्व; उणीव; कमीपणा; अभाव. 'कोकणांत लांकडास दुकळ नाही.' दुकाळ पहा. [सं. दुस्+काळ; प्रा. दुकाळ] म्ह० दुकळांत तेरावा महिना. दुकळणें, दुकळावणें-अक्रि. (क.) (निंदाथी) (दुष्काळ इ० कांसुळें मनुष्य इ० कार्नी) अन्नाविषयी हापापणें; लोलुप होणें; वुभुक्षित होणें (अधाद्याप्रमाणें खाणारास किंवा घरी यथेच्छ खावयास असूनहि घरोघर जेवणास जाणारास उद्देशून निंदाथी प्रयोगांत उपयोग). 'नाहीं दुकळलों अन्ना. परि या मान जना-देना.'-तुगा १०४८. 'असले वाईट आवे खावयास मी केवळ दुकळावलों नाही.' [दुकळ] -ळाचा पाया-पु. १ दुष्काळाचे पूर्वचिन्ह. २ (व्यापक) नाशाचें, दारिद्र्याचें पूर्वलक्षण. दुकळा-वि. (गो.) दुष्काळांतला; दारिद्र्यपणानें बागणारा. [दुकळ] दुकाळ-पु. १ महागाई; दुष्काळ. २ (सामा.) (एखाद्या वस्तुची, पदार्थाची) दुर्लभता; अभाव; टंचाई; उणीव. दुकळ दोन्ही अर्थी पहा. [सं. दुष्काळ; प्रा. दुकाळ] म्ह० १ दुकाळीं माळी सुकाळीं साळी=सुकाळाच्या वेळी साळ्याच्या घंघाचे

महत्त्व वाढतें तर दुकाळांत माळयाला महत्त्व येतें. २ (कर.) दुकाळांत खाल्लें आणि भोंडणांत काढलें. दुःकाळ-पु. (महानु.) दुकाळ. 'दारुणसंसारदुःकाळीं। जेणें परमानंदाची रांकधनी केली।' -शिशु ५. दुकाळणें-अक्रि. महाग, दुर्लभ, दुर्मिळ होणें. [दुकाळ] दुकाळया-वि. दुष्काळप्रस्त; दुकाळानें पीडित झालेला. 'त्यांस असें जहालें कीं, दुकाळियास मिष्टान भिळतें तें जहालें.' -भाव १८. [दुकाळ]

दुःख-न. १ दुःसह, अनिष्ट अनुभव; पीडा; क्लेश; यातना; वेदना. 'जी वेदना आपल्याला प्रतिकूल तें दुःख.' -गीर १६. २ अडचण; त्रास; कष्ट; रोग; त्रासदायक गोष्ट. ३ उपदंश; गरमी. ४ खेद; शोक; पश्चात्ताप. ५ (गो.) अश्रु; आंशु. [सं.] (वाप्र.) ०घोटणें-दुःख करणें; शोक करणें. 'वोल्तां असें दुःख घोटिली.' -कीर्तन १.२७. ०पाहून डाग देणें-१ दुःखाचे बीज शोधून तेवढ्याच जागीं इलाज करणें. २ ज्या मानानें अपराध असेल त्याच मानानें शिक्षा करणें. ०मानणें-(एखाद्या गोष्टी-बद्दल) वाईट वाटणें; विषाद, खेद मानणें; शोक करणें. ०वेशीस बांधणें-(गांवच्या वेशीला बांधलेली वस्तु सर्वांस दिसते या वस्तुन) (आपलें) दुःख, अडचण सर्वांना कळविणें; आपलें संकट, त्रास; पीडा लोकांमध्यें जाहीर करणें. दुःखाचा वांटा उचलणें-(एखाद्याच्या) दुःखांत वाटेकरी होणें. दुःखावर डाग-डागण्या देणें, फासण्या घालणें-टाकणें-दैववशात दुःख पावलेल्या मनुष्यास मर्मभेदक भाषणानें आणखी दुःख देणें; जखमे-वर मीठ घालणें, चोळणें. दुःखाचा प्राणी-पु. ज्याला जन्मभर संकटें व दुःखें सोसावी लागलीं असा मनुष्य; ज्यावर एकामागून एक दुर्दैवाचे घाले आले असा मनुष्य; जन्मतहि सुखाचें वारें न मिळालेला मनुष्य. याच्या उलट ऐश्वर्याचा प्राणी. दुःखाचा वांटा-पु. कपाळी, वांट्यास आलेलें दुःख, भोग; खडतर दुर्भाग्य. (कि० उचलणें; घेणें; सोसणें; भोगणें). दुःखाचा वांटेली-विभागी-वि. (प्रत्यक्ष, सहायभूतीनं एखाद्याच्या) दुःखाचा वाटेकरी झालेला; समदुःखी. दुःखें पापें-क्रि. अतिशय कष्ट व त्रास सोसून; मोठ्या प्रयासानें. सामाशब्द-०कारक-वि. ज्यापासून दुःख होतें असें; दुःखद; दुःखदायक. [दुःख+सं. कारक=कारणें] ०दाटणी-खी. १ एका मागून एक दुःखें कोसळणें; दुःखपरंपरा. २ दुःखाकुलता; दुःखाची वाढ, आधिक्य. [दुःख+दाटणें] ०दायक-वि. (दुसऱ्यास) दुःख देण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा. [दुःख+सं. दायक=देणारें] ०परिणामी-पर्यवसायी-वि. ज्याचा शेवट दुःखकारक, शोककारक झाला आहे असें (नाटक, गोष्ट इ०). (इं.) ट्रेजिक्. याच्या उलट आनंदपर्यवसायी; (इं.) कॉमिक्. 'ही गोष्ट दुःखपरिणामी आहे.' -पाव्ह. प्रस्तावना पृ. १. [दुःख+परिणामी, पर्यवसायी=परिणत]

होणारें अंत पावणारें] ०प्रद-वि. दुःखदायक. [दुःख+सं. प्र+दा= देण]

दुकर—खी. (गो.) डुकरीण.

दुकान—न. १ विक्रीसाठी ते ते पदार्थ मांडून वसण्यासाठी केलेले घर, जागा; विक्रीची जागा; मांडामांड. २ सोनार, लोहार, कांसार इ०कांचे ते ते पदार्थ घडण्यासाठी केलेले घर, कारखाना. ३ (१. विकण्यासाठी मांडून ठेवलेल्या पदार्थांचा समुदाय. ४ लोहार, सोनार, कांसार इ०कांची उपकरणसामग्री. ' मी दुकान आटोपून येतो. ' ' तुम्ही गोफ करविणार असलां तर मी दुकान घेऊन येतो. ' ५ काहीं एक व्यवहारार्थ अनेक पदार्थांचा पडलेला, मांडलेला पसारा. ' तुम्ही पोथ्यांचे दुकान मात्र मांडून ठेविता, शास्त्रार्थ वांढीच ठरत नाही. ' ६ (गो.) दासूचा पिठा; गुत्ता. ७ वस्तूचे मांडलेले प्रदर्शन; बाजार. [उर; दुकान; फा. दुकान; म. दुखण-राभा; (वाप्र.) ०घालणे-स्थापणे-रचणे-मांडणे-१ (अक्षरशः) पदार्थांच्या विक्रीसाठी मांडामांड करणे. २ (ल.) (एखाद्या खीने) प्रसिद्धपणे द्रव्य घेऊन व्यभिचार करू लागणे; कसविणीचा धंदा करू लागणे; अनाचाराने वागणे. ०पसरणे-पसारा मांडणे. ' रे ! काय दवाभिपुंड पसरुनि दुकान कानन रहातें. ' -मोउद्योग १३.१०८. ०मोडणे-दुकान बंद करणे; धंदा, व्यापार इ० पारन निवृत्त होणे. ०वाढणे-(एखाद्याची) गिन्हाईकी वाढणे; धंदा, व्यापार भरभराटीस येणे. सामाशब्द- ०कार-पु. (गो.) दासू विकणारा. ०दार-पु. दुकानाचा मालक; दुकान चालविणारा भाणूस; वाणी. ०दारी-खी. दुकानदाराचे काम, धंदा; व्यापार-धंदा. [फा. दुकानदारी] ०दारी फैलाविणे-(गोसावी, वेष्ट्या इ० कार्नी) लबाड्यांचे जाळे पसरणे; अनेकांवर पाश टाकणे. ०पट्टी-खी. दुकानावरील, व्यापारावरील सरकारी कर. ०सरकत-खी. दुकानांतील भागीदारी. [सरकत=भागीदारी] ०सरकती-वि. दुकानांतील भागीदार.

दुकार—पु. (ल.) एक आणा.

दुकूल—पु. १ रेशमी वस्त्र. २ उंची वस्त्र. ' वल पूजिले कसे हो बहुमूल दुकूल रत्नहारांनी. ' -मोआदि ३२.८. [सं.]

दुकोर—पु. (गो.) डुकर. [डुकर]

दुख्खा(कखे)रा—वि. उपदर्शाने, गरमीने पीडित झालेला. [दुख]

दुख—न. (कों.) अशु. ' सकळाचे रुदन श्रेकवटले । दुखाचे लोळमिसळले. ' -खिपु २.५०.३८. दुःख पहा. [सं. दुःख; गो. दुःख; दुक] दुखां गाळप-(गो.) आसवे गाळणे; अशु बाळणे.

दुखणाईत, दुखणारू—वि. आजारी; रोगाने पीडलेला; बीमार; वेजार. [दुखणे]

दुखणे—पु. शारीरिक व्यथा; विकृति; अस्वस्थता; आजार; व्याधि; पीडा; रोग. ' ज्या दिवशी हरिचरितध्रुवण नसे त्यांत मज दहा दुखणी. ' -मोडण ८३.१३. [सं. दुःखन; प्रा. दुक्खण] (वाप्र.) ०काढणे-१ दुखण्याची व्यथा सहन करणे. ' दुखणे काढावे पोरानी आणि भूक काढावी गुरांनी. ' २ एखाद्याच्या आजारांत त्याची शुध्दवा करणे. ०घेणे-१ आजारी होणे. २ आजारी असल्याचे हांग करणे; यळेने दुखणे आणणे. दुखण्याचे अंग असणे-अंगांत आजाराचा थोडा-फार अवशेष असणे; आजार पूर्णपणे बरा झालेला नसणे. दुखण्यास पडणे-आजारी होणे. म्ह० देणे आणि दुखणे ही कोणासहि आवडत नाहीत. सामाशब्द- दुखणेकरी-पु. दुखणाईत मनुष्य. ०बाहणे-न. (व्यापक) ताप, आजार इ०. [दुखणे दि.]

दुखणे—अक्रि. (शरीरावयव इ०) वेदना, व्यथा इ०नी; युक्त होणे.

दुखरण—खी. (कों.) (सामा.) इजा; दुःख; व्यथा; वेदना. [दुःख]

दुखरा—वि. नाजुक; थोड्याशा इजेने दुखणारा; अशु (शरीरा-अवयव, इंद्रिय).

दुखरं—न. (राजा.) एखादे धुल्लक दुःख; दुखणे. जसे:- टोंचल्याजागी पुवळणे, नखरडे इ०. याच्या उलट रोग. [दुःख+तं धुंम्रादर्शक प्रत्यय]

दुखवटा—पु. १ स्वकीय मनुष्य मेल्याने प्राप्त होणारी दुःखावस्था; अशौच; सुतक. २ मृताच्या पुत्रादिकांस त्याचे आसजन अशौचनिवृत्तीनंतर वळे इ० देऊन त्यांचे दुःखपरि-मार्जन करितात तो विधि; अशी वळे. अशी वळे पूर्वी सरकारातून मोठमोठ्या सरकारी अधिका-यांच्या किंवा सरदारांच्या मुलांस मिळत; व निरनिराळ्या राजपुत्रांस निरनिराळ्या राजांकडून मिळत. (कि० करणे; नेणे; देणे; काढणे). ३ शोकप्रदर्शन. ४ (कों.) शोक; दुःख. ' सुखवट्यास सारे आहेत दुखवट्यास कोणी नाही. [दुःख]

दुख(खा)वणे—अक्रि. (शरीरावयव इ०) व्यथित होणे, इजा पावणे; दुःखयुक्त होणे. -सक्रि. दुखविणे पहा. -शास्त्रीको [दुःख]

दुख(खा)विणे—अक्रि. १ दुःखांषण, अपकार इ० कार्नी मनु-ष्यास व्यथित करणे; दुःख देणे. २ खणणे, उकरणे, चेंगरणे, खर-डणे, खापळणे, कापणे इ० प्रकारे इजा करणे; शारीरिक पीडादेणे. ३ (फळे, झाडे, जमीन इ०) पृष्ठभागावर किंचित जाया करणे. [दुःख]

दुखाणू—न. (गो.) गळू. [दुःख+अणु प्रत्यय]

दुस्त्रापत—स्त्री. १ चेंचणें, कापणें, ठोसा देणें, आघात करणें इ० प्रकारची इजा; दुस्त्राणें. २ यामुळें होणारें दुःख, यातना; वेदना. ३ (कायदा) शरीरास वेदना, रोग, अथवा विकार होईल असें कृत्य. (इं.) हट्ट. [सं. दुःख+सं. आपत=पडणें-आपत्ति]

दुस्त्रारणें—अक्रि. (कों.) खेद विषाद पावणें; दुःखी होणें; मनस्तापानें पीडणें. [दुस्त्रार=दुःख+सं. कार-आर प्रत्यय]

दुस्त्रार्त्ता—स्त्री. रोग; शारीरिक अस्वस्थता; इजा; दुःख. **दुस्त्राळ**—वि. १ नेहमीं आजारी असणारा. २ उपदंशाचा, गरमीचा विकार असलेला. [दुःख+आळ प्रत्यय]

दुःखित, दुःखी—वि. ज्यास दुःख झालें आहे असा; दुःख पावलेला; शोकग्रस्त; खिन्न. [सं.]

दुखी—स्त्री. (राजा.) (गांवांतील, कुटुंबांतील) सर्वसाधारण आजार, रोग. उदा० पोटादुखी, कपाळदुखी. [दुःख]

दुःखीप्राणी-जीव—पु. १ दुःख पावलेला, खिन्न मनुष्य; दुःखी. २ दुःखाचा प्राणी पहा.

दुखीबाही—स्त्री. दुःखणें-वाहणें पहा.

दुखेस्त—वि. (गो.) दुःखदायक. [दुःख]

दुखोटा—पु. दुःखवटा पहा.

दुख्खा(खळे)रा—वि. (सकि.) उपदंशानें पीडलेला. [दुःख]

दुगदुगी—वि. १ धुगधुगी; मरणोन्मुख अवस्था. धुगधुगी पहा. 'तुं दुगदुगीचा प्राण दुख्यारें मी ममतेला शोकलें.' -होला ११५. [ध्व.]

दुगला-ळा—वि. १ अति दुर्बल; २ रोड; कृश. ३ टेंगणा. ४ अंशान्वत; नव्वर. 'काय कीजती चेइलेपणीं. स्वर्णीचीं तिर्यें बोलणीं. तैशी जाण ते काहाणी. दुगळीचि ते.' -झा १५. २१८.

दुग्ध—न. १ दूध; क्षीर. २ रुई. वड इ० झाडांचा पांढरा दुधासारखा द्रव, चीक. [सं.] ० शंकरा-स्त्री. (रसा.) सस्तन प्राण्याच्या दुधापासून काढलेली साखर. (इं.) लॅक्टोज. -सेपु २. ३९०. [दुग्ध+सं. शंकरा=साखर] **दुग्धाम्ल-पुन.** (रसा.) दुधापासून निघणारें, दुधांत असलेलें अम्ल; (इं.) लॅक्टिक अॅसिड [दुग्ध+रसा.) अम्ल=अॅसिड]

दुग्धा—स्त्रीपु. १ अनिश्चितता; शंका; भ्रांति. (क्रि० असणें; दिसणें; वाटणें). 'हे जिवंत असतां त्यांचे राज्यांतील माणसांस दुग्धा पडेल.' -मराचिसं २५. २ कासकूस; धरसोड; कांकू; द्विविधता. 'त्यांची जाण्याची अद्यापि दुग्धा दिसते.' -क्रि० (सामा) अनिश्चितपणें; संदिग्धपणें; मोघम; अळमटळम. [सं. द्विधा]

दुग्ध—वि. १ (व.) ह्मी. २ मूर्ख; दुष्ट. 'दुग्ध नार नव न्याला शिकवी म्हणे वेगळे निघा.' -पला ८५. 'रांड वेढंगी दुग्धी.' -पला ८३. दु(=दोन)च्या पोटांत दुग्ध पहा. [सं. दुर्धट; प्रा. दुग्ध]

दुग्धाड भरणें—अक्रि. (वि.) अतिशय श्रम केल्यानें अंग दुखू लागणें; तारवटणें. [सं. दुग्+घट्ट-घाट-वाड]

दुचमळ—स्त्री. (भांड्यांतील पाणी इ० द्रव पदार्थ) हलक्यानें वाहेर येण्याची स्थिति; हिसळणें. दुचमळणें डचमळ पहा.

दुचमळणें—अक्रि. (भांड्यांतील पाणी इ०) हिसळणें; हलक्यानें वाहेर येण्याची स्थिति; हिसळणें. दुचमळणें डचमळ पहा. -अक्रि. हलणें; हिसळणें. [दुचमळणें]

दुचित्त—वि. खिन्न मनाचा. (प्र.) दुश्चित पहा.

दुच्ची, दुच्छी—स्त्री. (गो.) वार मारण्याचा एक प्रकार.

दुजा—वि. १ क्रमानें दुसरा. 'एक्या पदें भूमि भरुनि थोडी। पायें दुज्या अंडकटाह फोडी।' -वामन, वामनचरित्र १. ३१. २ आणखी; आणीक; दुसरा; अन्य; इतर. 'मरे येक त्याचा दुजा शोक वाहे।' -राम १६. 'येक्या ग्रंथें निश्चय केला। तो दुज्यानें उडविला।' -दा ७. ९. ४. ३ भिन्न; वेगळा; निराळा; परका. 'मला तुम्ही दुजा मानूं नका.' 'त्यजि असु तो गमला दुजा न देई।' -मोरा पुष्पिताम्रा श्रीरामायण कल्पलता १५. १. ३६६. [दु=दोन+जा प्रत्यय?] ० भाव-पु. १ मनाचा दुटप्पीपणा; आंत एक बाहेर एक अशी वृत्ति. २ मीतपणा; भेदबुद्धि; हा माझा, हा परका असें लेखण्याचा स्वभाव, वृत्ति; परकेपणाची भावना; आपपरभाव. ३ मतभिन्नता; मतभेद; कल्पनेत, समजुतीत फरक, अंतर. [दुजा+भाव]

दुजाई-थी—पु. शत्रु; वैरी. 'प्राणाशीं दुजार्यांच्या दांठन जंघें वाट माघारे फिरती.' -ऐपो २६९. [दुजा]

दुजाख मिजास—स्त्री. मोठा गर्व, ऐट; दिमाख. [फा.]

दुजागी—स्त्री. जुदागी; वेगळीक; अंतर. जुदागी पहा. 'सबब गुलाम कादरासी तुम्ही जुजागी न करितां त्यास सामील असोन आमचे मस्तीत यावें.' -जोरा १२६. 'शिंदे होळकर यांची जुजागी राजेरजाड्यांत दाखवून होळकरांची कमती पाडिली.' -होके ७३. [जुदागी वर्णविपर्ययानें]

दुजें—न. द्वैत; भेदभाव. 'तैसें आपलें अद्वयपण। मी जाणतसें दुजेनवीण।' -झा १५. ४३८. 'तुका म्हणे देवें। दुजियाचें पोतें न्यावें।' -तुगा १४१८. [दुजा]

दुटा—वि. टेंगू; खुजा. -शर. [फा.]

दुटी—स्त्री. (महालु.) एक प्रकारचें वस्त्र. 'म्हाईमटांची दुटी अंगीकरणें।' -ऋ १०९. दुटें पहा.

दुटें—न. १ गर्वड्याची मापण्याची पट्टी; इमारत बांधण्यापूर्वी जमिनीवर काढलेला आराखडा, नकाशा, खुणा. ३ (ल.) (वागण्याकरितां घालून दिलेला) नमुना; नियम; साचा; किता. 'त्या दुट्याप्रमाणें चाल-वाग-अस-कर.'

दुटें—न. १ (जकार्तीत) एका बैलास नेतां येईल त्याच्या निम्में ओझें (विशेषतः धान्याचें); अथें ओझें असलेली गोणी. २ जनावराच्या पाठीवर लादून, वाहून नेण्याच्या सामानास गुंडाळा-वयाची दोऱ्या असलेली गोणपाटाची पिशवी. ३ घोड्याच्या जिनावर टाकावयाची, सामान ठेवण्याची एक प्रकारची पिशवी; पडशी. ४ धोटें पहा. —शास्त्रीको.

दुटें—न. दुमडलेला कागद; दोन घड्यांचा, पानांचा कागद. [दु=दोन]

दुट्टा—पु. (कों.) १ घडी केलेला कागद; दुंडा. (इं.) फोलिओ. २ (विणकाम.) सुताची दूण, दुमड; दुहेरी सुत.

दुट्टं—न. (कों.) गळं इ०पुरतें पिकल्यावांचून फुटल्यासुळें पुन्हां भरून येतें तें. [दु+ठावर=गळं]

दुड—खी. (कु.) मातीची घागर. दुडी पहा. [दु+घट]

दुंड—न. १ झाडाचें खोड; वुंथा; वुडखा. २ (ल.) उंच मनुष्य. [दुंडा; गुज. दुंड=मूळ, वुंथा]

दुडकारी—किवि. फांशांच्या खेळांतील एक संज्ञा; दुड्डीने जावयाजोग्या पर्गी; दुड्डीरी. [सं. दु=दोन; फा. दुड]

दुडकी, दुडकी चाल—खी. १ बैल, घोडा इ०कांची चौक आणि चौखूर यांच्या दरम्यानची चाल; दुडदुड धावणें; चाल पहा. २ मृदंगाचा धूम वाजविण्याचा एक प्रकार; दुगण पहा. [ध्व. दुड-दुड; का. दुडकी; तुल० सं. दुतक—राजवाडे—भाअ १८२४.]

दुडता—ती—वि. दुहेरी केलेलें; दुपदरी घडी घातलेलें (वस्त्र इ०). [दु=दोन]

दुडदुड—दुडां, दुडदुड—किवि. जवळ जवळ आणि अति-त्वरित पावले पडतील अशा प्रकारें (चालणें, धावणें); दुडकी चालीनें; तुरुतुरु पहा. 'विठोबा मला मूळ धाडा। धांवत येईन दुडदुडां।' [ध्व. दुड; तुल० सं. दुतदुतं—भाअ १८३४.]

दुडवकार—वि. (गो.) पैसेवाला; धनिक. [का. दुड्ड=पैसा, धन]

दुडवांक—न. (नाविक कों.) दुंडें, आखूड वांक. याचें एक टोंक कमानाचें असतें व दुसरें सरळ असतें. तळाच्यावर वांकांच्यामध्यें टोंक येईल अशा प्रमाणांत दुडलेल्या भागांत हीं घालावीं लागतात. [दुडणें+वांक]

दुंडा—डी—पुखी. १ मध्यें दुणून, न कापतां संक्षिप्त ठेवलेलीं (पोथी इ०कांचीं) दोन पत्रे, पाने. २ (कागद, पोळ्या, कड-व्याच्या पेंढ्या, दोरा इ०कांचीं) जोडी. —वि. १ दुहेरी केलेला (सुईतील दोरा). २ दोन पृष्ठांचा, वंदांचा (कागद). ३ दुपट; दुहेरी.

दुंडा—वि. (व.) थोटा (हात इ०).

दुडाण, दुडाणचाल—खी. घोड्याची एक चाल. घोड्यानें चारी पाय एकदम उचलून उडी टाकल्याप्रमाणें भरधांव पळणें. चाल पहा.

दुडी—खी. घागर; कळशी. 'दुडीवरी दुडी। चाले मोकळी गुजरी।'—तुगा ११४७. 'घतामधाच्या दुडी।'—कृमुरा ७५. २९. दुड पहा. [दु+घट]

दुंडी—खी. गडबड; दांडगाई; दंगा; वंड; अंधेर. —पया ९१ [सं. दंड; हि. दुंद.]

दुंडी—खी. (व) मोठा डवरा; मोटें कोळपें. दिंड पहा.

दुंड—पु. (ना. बालभाषा) बायें; बाजंत्री. [सं. दुंदुभि; हि. दुंद]

दुडदुड—किवि. दुडदुड पहा.

दुडम—पु. नगाऱ्याचा, डंक्याचा आवाज. [ध्व. सं. दुंदम=नगरा] ० धौशा—पु. मोठा नगरा.

दुड्ड, दुड्ड—पु. १ पैसा हे तांब्याचें नाणें. (कानडी प्रांतांत याची मूळ किंमत एकतृतीयांश आणा होती. कारण एका पैशाच्या ४ पै असा हिशेब करीत). २ पैशाचा एकचतुर्थांश किंमतीचें नाणें. —शाको. ३ (ल.) धन; संपत्ति; ऐवज; मिळकत. [का. दुड्ड] ० दिवप सोरो पिवप—(गो.) रोखीचा व्यवहार करणें. ० चोरख-दाक पडप—(गो.) अन्यायानें मिळविलेला पैसा घरांत दुखणी-वाहणी उत्पन्न होतात त्यांतच खर्च होतो; तो सुखानें उपभोगण्यास मिळत नाही. ० बद्दप—पैसे ठरविणें. ० नासून पापी—पैसे नसल्याकारणानें पापी होणें, किंमत कमी होणें. ० दितलो सोरो पितलो—पैसे देणार, दाख पणार.

दुड्या—पु. १ मातीची मोठी घागर; घडा. दुड, दुडी पहा २ (ल.) मोठ्या पोटाचा मनुष्य.

दुडढाचार्य—पु. (निदार्थी) अंगीं विद्वत्ता नसून पंडित म्हणून प्रौढी मिरविणारा मनुष्य; शेकोजी. लब्धप्रतिष्ठित मनुष्य. 'तुमचें लोकांनीं एकावें असे तुम्ही कोण दुडढाचार्य!' [का. दोड=दुड, प्रतिष्ठित+आचार्य=पंडित. तुल० दोगधू=भाडोत्री कवि+आचार्य राजवाडे इ. ऐ. १. ३५६.] दुड्डीरी—किवि. फांशांच्या खेळांतील एक संज्ञा; दुड्डी जावयाजोगें.

दुड्डी—खी. १ दुफांशी सोंगट्यांच्या खेळांत पडणारें दोहोंचें दान. २ (ल.) दोन रुपये, पैसे इ० परिमाणाची दक्षिणा. 'त्यानें दुड्डी दुड्डी दक्षिणा दिली.' [सं. दु+दृष्टि, वर्ति; का. दुड्डि=दोन]

दुण—वि. दुपट. [सं. द्विगुण]

दुणकाम—न. एखादें काम प्रथमतःच यथास्थित न केल्यामुळे तें मोडून पुनः मुळापासून करावें लागतें त्या प्रकारचें काम. [दुण+काम]

दुणणें—सकि १ दुहेरी घडी घालणें; दुमडणें. २ दुपट करणें; दोहोंनीं गुणणें; द्विगुणित करणें. 'मास दुणा तिथी गणा

एक उणें नक्षत्र जाणा. ' ३ (राजा.) एका खळींत लावलेली मिरची, बांगी इ०कांचीं रोपें वाडूं लागलीं म्हणजे त्यांना परस्परांची अडचण होऊं नये म्हणून दोन दोन रोपांच्या मध्ये माती घालून, दाबून तीं एकमेकांपासून दूर करणें. ४ (कों.) एकदां सरळ नांगरलेली जमीन पुन्हां तिरप्या दिशेनें नांगरणें.

दुणता—वि. दुघडी; दुहेरी; दोन घड्या घातलेला. [दुणणें]

दुणवटणें, दुणावणें—अकि. दुप्पट होणें. 'रोषें प्रेम दुणवटे। पडियंतयाचेनि।'—झा ९.१८. [दुणा]

दुणा—वि. दुप्पट; द्विगुणित. 'पै प्रियाचिया गोष्टी। दुणा थांव उठी। आंवडी गा।'—झा १२.१६०. 'अती मूर्ख त्या सर्वदा दुःख दुणें।'—राम ६५. [सं. द्विगुण; प्रा. दुउण] म्ह० आळशास दुणें काम आणि कृपणास दुणा खर्च.

दुणारणें—अकि. (क.) वाढणें; विकोपास जाणें. (प्र.) दुणावणें; दुणाविणें पहा.

दुणावणें—अकि. १ (सामा.) दुप्पट होणें. 'दुणावे कीं देतां किमपि न सरे लेशहि कदा।'—वामनपंडित—स्फुट श्लोक ९ (नवनीत पृ. १३४). २ (ज्वर, पाळस, मनोविकार इ०) वृद्धिंगत होणें; वाढणें. 'उपमेरहित हनुवटी। पाहतां प्रेम दुणावे पोटी।'—एरुव १.५६. 'सुख या संतसमागमें। नित्य दुणावे दुश्चिया नामें।'—तुगा ७०८.

दुणाविणें—अकि. १ (एखादी गोष्ट, क्रिया) पुन्हां करणें; (विशेषतः) दुसारणें; दुहारणें. २ दुमडणें; दुहेरी, दुपदरी घडी घालणें. ३ दोहोंनीं गुणणें; दुप्पट करणें. ४ (एखादा पदार्थ, परिमाणंत) दुप्पट करणें. ५ (वातमी, साक्ष, पुरावा, वदता इ०) खरी, पक्की, निश्चित करणें, पडताळणें,

दुणां—खी. दुप्पट; द्विगुणित वृद्धि, वाढ. 'तरी दूध डेरे भरले रांजण। काय ते भरून दावि दुणी।'—तुगा २०. [दुणा]

दुणेवरी—वि. (काव्य) दुप्पटीपेक्षां जास्त.

दुणें—अ. कोणत्याहि संख्येस दोहोंनीं गुणतांना योजावयाचा शब्द. जसे:—चारदुणें आठ; वेदुणें चार.

दुनणें—अकि. दुमडणें; घडी घालणें.

दुनरां, दुन्रां—पु. (गो.) एक वनस्पति; धोत्रा.

दुतली—खी. (व. ना.) दुधाचें मोठें भांडें; दूध तापविण्याचें मातीचें भांडें. [सं. दुग्धालय]

दुता—पु. शस्त्राचें म्यान. [फा. दोता=वस्त्र विशेष]

दुताडा—पु. (तिरस्कारार्थी) सावकार, सरकार इ० कानें तगादा लावण्यासाठीं कुळाकडे पाठविलेला उद्वट, त्रासदायक दूत. धुताडा पहा. [दूत=निरोप नेणारा +डा निदार्थी प्रत्यय]

दुतु—पु. १ उरझाण; अंगरखा. २ पलंगपोस. [हि.]

दुतेर—न. (कु.) लांकडें सरळ करण्याचें एक हत्यार.

दुदगें—न. (गो.) भंडारी लोक माडावरून सूर (ताडी) काढण्यासाठीं वापरतात तें पांढऱ्या भोंपळ्याचें केलेलें भांडें. [सं. दुग्ध; गो. दुद.]

दुदरोग—पु. मिरचीवरील एक रोग—कृषि ५.७०. [गुज]

दुदरोळ—खी. एका जातीचा वेल.

दुदा—पु. शस्त्राचें म्यान. दुता पहा. —राव्य ४.१२.

दुदाव(वि)णें—अकि. (गाय, म्हैस इ० कांस) भीति दाखवून, पाळलाग करून, पिटाळून लावणें.

दुदिया—पु. पिण्याचें एक मादक औषध... (प्र.) दुधिया पहा.

दुदिरमण—वि. (गो.) लड्ड; स्थूल देही; भोंपळ्यासारखा (मनुष्य). [गो. दुदी=भोंपळा]

दुदी—पु. (गो.) दुध्या भोंपळा. [दुधी]

दुंदुभि—पु. १ एक मोठें चर्मवाद्य; नौवत; नगारा. 'अद्भुत तीन अंगे जे दुंदुभि ताडोनि फोडिले हो ते।'—मोसमा १.९०. २ साठ संवत्सरांपैकीं छप्पन्नावा संवत्सर. [सं.]

दुदुरली—खी. एक वेली. हिचीं पाने लहान असून चवीस गुळमट लागतात. हिला रुईच्या फुलासारखीं फुलें येतात.—वगु ४.२३.

दुधरी—खी. (कों.) एक भाजीचा वेल.

दुधली—वि. पाटीसारखी; मोठी टोपली एवढी. 'ढाल दुधली फिक्क्या लोखंडी एक्कण'—वाड वावा २.४२.

दुधवाल—पु. चवळीच्या जातीपैकीं एक वेल. चवळीचें दुसरें नांव. —कृषि ३३६.

दुधाडघोंट—खी. (गो.) सोडतां येत नाही व धरतां येत नाही अशी गोष्ट. [द्विधा+गोष्ट]

दुधाणी—खी. पायाचे सांधे धरणाच्या चाळकबाळ नांवाच्या विकारांत (पायाच्या) घोट्यावर बांधतात ती मंतरलेली गारगोटी.

दुधी—खी. (वडांदें) पायांच्या घोट्यावर घालावयाचा झियांचा एक दागिना. —जनि पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या पृ. ७.

दुनन, दुंभारन—किवि. (व.) दुसऱ्यानें; दुसऱ्यांदा. [सं. द्विगुण]

दुनवणी—खी. पुनः नांगरणें; आडवें नांगरणें. 'जप तप नांगरणी। न लगे आटी दुनवणी।'—तुगा ३६०. [सं. द्विगुणी]

दुन(नि)या—खी. जग; लोक; पृथ्वी; इहलोक. 'अलम-देश-दुनिया नजरेच्या टापूंत आणून देण्याइतकी एकादी लाट उभी चढली...'—गडकरी-राजसंन्यास ५. [अर. दुन्या] म्ह० १ धनावांचून दुनिया पंगू=पैशावांचून जगांत चालत नाही. २ दुनिया झुकती पण झुकविणारा पाहिजे=नाहीं लागणारे, झुलणारे लोक जगांत पुष्कळ आहेत पण त्यांना नाहीं लावणारा पाहिजे. (हि.)

दनिया झुक्ती है झुकानेवाला चाहिये. ३ दुनिया दुलंगी आहे = लोक दुतांडे असतात. ०दार-पु. पृथ्वीपति. [फा. दुन्यादार] ०दारी-झी १ ऐहिक सुख; राज्यभोग. 'परन्तु दुनियादारी किंमतीत थोडे दिवस होती.-ऐटि ३.१७. २ संसार; व्यवहार; लोकाचार. (कि० करणें). [फा. दुन्यादारी]

दुनियाई, दुन्याई-झी. जग. 'याची वदनामी दुनियाईत जाली.' -रा ५.२०.

दुनी-वि. दुप्पट 'वळ दुनी शरणागता। स्वामी वाहों नेदी चिता।' -तुगा १६४. [सं. द्विगुणी]

दुनी-वि. दोन्ही. 'तेह वेळीं मा-भणौणिन घसरें चालतां। दुनी देहडी आंगें घालितां।' -शिशु ५६२.

दुप(भ)ती-वि. दूध देणारी (गाय, म्हैस इ०). [सं. दुग्धवती] ०गाय-धेनु-झी. १ दूध देणारी, भाकड न झालेली गाय. २ (ल.) ज्याच्यापासून नेहमी थोडावहुत फायदा होतो असा उदार मनुष्य; नेहेमीची खाण. म्ह० दुभत्या गाईच्या लाथा गोड. ०ध्यानवा-झी. (अशिष्ट) दुभती धेनु.

दुपक-वि. १ अंशतः दोन दिवस (तिथी इ०) आल्या-मुळें त्या तिथीचें धर्मकृत्य आज करावें कीं उद्यां करावें इ० वादाला पात्र झालेली (तिथी). २ ज्याविषयीं दोन मते, मतभेद आहे असा (मुद्दा, तिथि, आचारसरणी इ०). [दु+पक्ष=वाजू]

दुपकी-झी. चरतां चरतां जनावरानें दूर जाऊं नये म्हणून त्याच्या दोन पायांस बांधितात ती दोरी; कळवा.

दुपट-न. (व.) उपरणें. दुपट्टा पहा.

दुप(भ)तें-न. १ (व्यापक) दूध डेणारें, घरीं पाळलेलें जनावर. २ दूध, दही, तूप इ०. ३ दूध काढणें, विरजण लावणें, लोणी काढणें इ० काम; दुधावावत कामकाज. 'तुमच्या घरीं दुपतें कोण करतो?' ४ (ल.) ज्याकडे सदासर्वदा पाहिलें पाहिजे, ज्याची अत्यंत काळजीपूर्वक निगा ठेवावी लागते अशी गोष्ट, धंदा, मूल, दुखणें इ०. [सं. दुह्]

दुपवणें-अकि. (व.) (स्त्रीचा) गर्भपात होणें; नासावणें; दुवेतणें; धुपावणें पहा.

दुपेटा-पु. सोला. दुपटा, दुपट्टा पहा.

दुपेटा-वि. साखरेची एक जात. दाबोटा साखर पहा.

दुव-ऊन-ऊन-दिनीं-दिशीं-अकि. वि. डुवकन, धवकन पहा. [ध्व.]

दुवका-पु. (कों.) बुक्की; ठोसा; बुदका. [ध्व. दुब्]

दुवजी-झी. (गो.) झियांचें लुगड्याच्या आंतून परकरासारखें नेसावयाचें वस्त्र.

दुवदुवणें-अकि. (फुगलेलें पोट, डेरपोट. पिकलेलें कर्लिंग इ० हातानें थापटलें असतां) दुवदुव वाजणें. [ध्व. दुब्]

दुवदुवतीत-वि. १ हातानें थापटलें असतां दुवदुव आवाज करणारें (कर्लिंग, डेरपोट इ०). २ (ल.) संदिग्ध; निश्चितपणें खरी वा खोटी न ठरलेली; उडत आलेली (वातमी, वर्तमान इ०). [ध्व. दुब्]

दुवळवाडा-झी-पु. दैन्य; दारिद्र्य; लाचारपणा; दुबळेपणा; अगतिकत्व. (कि० एखाद्यावर पडणें; एखाद्याची होणें). 'तयातें साम्याचिये वाढी। ऐक्याची सांदे कुळवाडी। तेथे भेदा-चिया दुवळवाडी। नेणजे तो।' -ज्ञा ७.१७९. [दुवळा]

दुवळा-वि. १ विद्या, संपत्ति इ० वलानें हीन; निराधार; अगतिक; दरिद्री; लाचार; सामर्थ्यहीन. 'लाहान थोर दुवळीं पावळीं। गांवजेवण सकळ सकळीं।' -सप्र १४.१५. २ रोड; अशक्त; निर्बल. [सं. दुर्वल; प्रा. दुव्वल]

दुवळथा देवाची दीपमाळ-झी. १ एखाद्या क्षुद्र देवापुढें दगड रचून, दांडी रोवून केलेली ओवडधोवड दीपमाळ. २ (ल.) दुवळथा, पंगु अथवा दरिद्री नवऱ्याची दुवळी वायको. ३ उंच, किडकिडीत, कुलूप मनुष्य. दुवळेचार-पु (गो.) दुवळेपणा. [दुवळा]

दुवळा-पु. मुंवई इलाखा व बडोदें संस्थान यांत आढळणारी एक हलकी जात. -ज्ञाको (द) १२९.

दुवळें-न. दैन्य; लाचारपणा; नष्टचर्य; अगतिकत्व. 'चार वर्षें मीं दुवळें भोगिलें.' [दुवळा]

दुव्हा बकरा-पु. कावुली डोंगरांत असणारा एका जातीचा बकरा. याची शेपूट मोठी, गोल, कापसाच्या गिरदीसारखी चरबी भरलेल्या चकतीप्रमाणें असते. याचें मांस खातात. -गृशि २.५. [फा. दुम=शेपूट+बकरा]

दुवी(भ्मी)राजा-पु. (गोठ्यांचा खेळ) (सांकेतिक) दुसरा नेम मारणारा.

दुवोटा-पु. एक हलक्या प्रकारची साखर; दाबोटा साखर, दुपेटा पहा.

दुभणी-झी. १ पान्हा. २ दूध काढणें; दोहन. 'काम-धेनुचीं दुभणीं। निःकामासी न लगती।' -दा १.४.२६. [सं. दोहन]

दुभणें-अकि. १ (म्हैस इ० कार्नी) धार काढतांना दूध देणें; पान्हावणें. 'वोरसोनि लोमें। विष काय अशेंतें दुभे।' -अमृ. ७.९९. 'वांझा गाई दुभती। देवा ऐसी तुझी ख्याती।' -तुगा ६२९. २ (ल.) (ताड, माड इ० वृक्षापासून) रसझाव होणें. ३ (ल.) (जखम, फोड इ०) पुवळणें; वाहूं लागणें. ४ (एखादा व्यवहार, व्यापार क्रिया इ०) आपापले फळ देऊं लागून चालू असणें. -अकि. (कों.) दूध, धार काढणें; (विरु.) दुहणें. [सं. दुह्] म्ह० न्याही पाहुणा आला तरी रेडा दु

निकडीची, अडचणीची वेळ असली तरी अशक्य गोष्ट शक्य होत नाही.

दुभतो, दुभतें, दुभतोगाय—धेनु—दुपती, दुपतें इ० पहा. 'शाळांची दुभती। पोसिती घरी।'—ज्ञा १३.११३०. 'दुर्लभ लोकीं जसें सुरभीचें दुभतें।'—मोक्षण ४४.३. [सं. दुह्]

दुभाळु—वि. दुधाळ; पुष्कळ दूध देणारी. 'सर्व तीर्थे हरि दुभाळु घेनुवा।'—मुक्तावाईचा गाथा १३. [सं. दुह्]

दुभीनणें—१ (काव्य.) दोहणें; दूध देणें. 'दुभीनली जगा-पुतें। श्रीकृष्णगाय।'—ज्ञा १८.१६८९. २ दूध काढणें. 'ते कृष्ण-गाये दुभीनली कैशी।'—गीताचंद्रिका १८.७८. [दुभणेंचें कर्मणि रूप]

दुभ—वि. मध्यम; दुय्यम. [फा. दुयुम्]

दुभ—स्त्री. शेंपूट; पुच्छ. [फा. दुम्] ० **करणें**—धूम ठेकणें; पळ काढणें; पाठ दाखविणें. 'म्हणती ठकडा रे कोन्हा। लावी घांस मरी राना। दुभ करि तो शाहणा। पाठोवार्थी तयाच्या।'—तुगा ३३०. ० **दार**—वि. शेंपूट असलेला; सपुच्छ. [फा. दुम्दार] **दुम्दारी**—स्त्री. १ पाळपुरावा; मदत; पाठवळ. (कि० ठेवणें; राखणें). 'घोरपडे दुम्दारीस होते.'—शिक्षप्र ४४. २ पिछाडी. 'कडपेकरांचें पथक दुम्दारीस होतें.'—ख ४.१८३७. 'दुम्दारीस सरलकर वगैरे सरंजामी पथकें नेमून दिले.'—मराचिथोशा ६०. ३ पिछाडीची फौज. 'पाठीमागील दुम्दारी अस्तमानचे सुमारास जागा सोडून गेली.'—ख ८.४०२६. [फा. दुम्दार]

दुभ, दुय(व)म—वि. दुय्यम पहा. **दुभजला—ली**—वि. दोन मजल्यांचें (घर); दोन मजले डेक असलेलें (जहाज, आग-बोट इ०); दुहेरी; दोन कांठ, संजाफ असलेलें (वस्त्र इ०). [दु+मजला]

दुभची—स्त्री. १ घोड्याच्या शेंपटीखालून जाणारा खोगि-राचा बंद; लडी. 'गिलच्यास पगडी नाही व घोड्यास दुभची नाही.'—भाव ९. २ (जनावराची मागची) तंगडी; लाथ; दुगाणी (अनेकवचनी प्रयोग). ३ (ल.) निकड; तगादा. (कि० लावणें; करणें) [फा. दुम्ची] (वाप्र.) ० **उचलणें**—अनेक कचाटे घालून (एखाद्याची) उचलवांगडी करणें. ० **पुरविणें**—(आपलें कार्य साधण्यासाठी एखाद्याची) पाठ, पिच्छा पुरविणें. ० **सोड-विणें**—(एखाद्यास) नामोहरम करून पळ काढावयास लावणें. 'त्याणीं आपले हिमतीनें कंदाहाराचा पातशहा दुराणी गिलच्या याची पगडी व दुभची सोडविली ते मर्यादा अजुनी चालते.'—भाव ९. **दुभच्या झाडणें**—(घोडा, गाढव इ० कारीं) लाथा मारणें; दुगाण्या झाडणें.

दुभटणी—स्त्री. दुभडण्याची, घडी घालण्याची क्रिया. [दु+मोडणें] **दुभटणें, दुभडणें, दुभतणें, दुभतविणें**—चक्रि. दुहेरी घडी करणें; दुणणें.

दुभड—स्त्री. १ दुहेरी घडी; सुखुती; दुणी; दूण. (कि० घालणें.) २ (दुभडण्यानें वस्त्र इ० कास पडणारा) सळ; मोड; दूण. [दु+मोड] **दुभडणें**—चक्रि. दुभटणें.

दुभडदुभ—क्रिवि. (ना.) तांतडीनें; लगवणीनें; थेट; पर-भारें.

दुभण—न. (कों.) १ भात झोडतेसमयीं कवळ, आयंडा बांधण्याकरितां घेतात ती दोरी. २ भात इ० कांची झोडण्याकरितां बांधलेली पेंडी, आयंडा.

दुभणी—नी—स्त्री. (कों. प्रां.) १ (घोडा इ० जनावराची) मागची तंगडी; लाथ; दुगाणी. (कि० झाडणें; उचलणें; लागणें). २ (जनावराचें) हुंगण; ढिमोरा; चौक. [फा. दुभ=शेंपटी] ० **मारणें**—(माण.) घोड्यावर बसल्यानंतर त्यानें लोकर चालवें म्हणून त्याला टांचेनें बरागडीवर मारणें.

दुभता—वि. दुभडलेला; घडी केलेला. **दुभती**—स्त्री. दुभड. 'मुदगीप्रमाणें दुभती करून वळलेला भाग वर ठेवून दोन्ही शेंडे त्या खाड्यांत मजवत पुरतात.'—चिमा १२. [दुमोड]

दुभदुभ—क्रिवि. डुमडुम. [ध्व. दुम्]

दुभदुभणें—चक्रि. १ घुमणें; घुमघुमणें; दणदणणें; घोषणें; गाजणें. 'पुष्पांजली मंत्रघोष जयजयकार। दुभदुभी अंवर तेणें नादें।'—तुगा ८१. 'निद्रावळें घोडें लागला। तेणें दिशा दुभ-दुभल्या।' 'शंख करी तेणें लंका। दुभदुभली समस्त।'—रावि १४.२२८. २ (सुगंध इ०) हवेंत पसरणें; दरवळणें; घमघमणें. ३ (काव्य.) (भावना इ० मनांत) उचंबळणें; प्रक्षुब्ध होणें. 'हृदयीं मद मत्सर दुभदुभती। वाचाश्रवें जन गोविती।' [ध्व. दुम् द्वि.]

दुभदुभी(मि)त—वि. १ फुगलेलें; तडस लागलेलें; फुगून ताठ झालेलें (पोट इ०). २ गोंडस; भरदार; दुणदुणीत (वैल इ०). ३ गवर; ऐपतदार, गडगंज (मनुष्य इ०) ४ दरवळणारा; घम-घमणारा (सुगंध इ०).—क्रिवि. खच्चून; कोंडून. 'अवघें जगचि महासुखें। दुभदुमित भरलें।'—ज्ञा ९.२००. [दुभदुभणें]

दुभनी—स्त्री. दुभणी पहा.

दुभळावचें—सक्रि. (गो.) त्रास देणें.

दुभाडी—स्त्री. (गो.) धांदल; गोंधळ.

दुभान, दुभाणूं—भूं—न. (गो.) करट; गळ्व. 'तंव मनुष्या आणि मोन जातीतें। दुभानें करटें जाहालीं सकलातें।'—खिपु १.१६.८७.

दुमाला, दुम्बाला—पु. १ मागची वाजू; पिच्छाडी. २ (ल.) दुजोरा; मदत; पाठवळ. (कि० देणें; एखाद्याचा दुमाला राखणें; ठेवणें; उचलणें; संभाळणें; पुरविणें). ३ पाठलाग; पिच्छा. 'पाखाड्यांनीं पाठी पुरविला दुमाला। तेथें मी विठ्ठला काय वोलें।'—तुगा ८९२. 'एक ससा पैदा झाला त्यानें कुतारियाचा

दुमाला घेऊन कुतरा मारिला.'-भाअ १८३४. ४ वं. विस्तार; भिर्तीत झांकला जावयाचा भाग; खोली (चिरा, इमारतीचा दगड, तोड, फाड इ० कांसंबंधी). दुमालदार पहा. 'डवर मिळतील तितके समचतुष्कोन चांगल्या दुमाल्याचे, उचलण्याजोगे असावे.'-मॅरट २. [फा. दुमाला] (वाप्र.) ० धरणे, धरून असणे-(एखाद्याजवळ) आश्रयार्थ, रक्षणार्थ येऊन राहाणे; (एखाद्याला) चिटकून असणे. -० पुरविणे-मदत देणे; साहाय्य करणे. ० सोडणे-(एखाद्यास दिलेला) आश्रय काढून घेणे. दुमाल्यावर असणे-(एखाद्याच्या) पाठीशी (उत्तेजन, हुकूम, मदत देण्याकरितां) असणे. -पाव १२. दुमाल्यावर पाठविणे-(एखाद्याच्या) पाठलागाकरितां पाठविणे. दुमाल्यास लावणे-१ खाली लिहिणे; जोडणे.

दुमाला-वि. १ दोन मालक असणारा गांव, वतन. २ जमीन-महसुलासंबंधी सरकारच्या हक्कापुरता कोणा मनुष्यास सर्वोर्धी अगर अंशतः दिलेला हक्क. 'पुणे तालुक्यांत दुमालेगांव पंचवीस आणि खालसा पौणशे.' ३ सरकारखालसातीकडे नसून लोकांकडे परभारें माफीने चालणारा गांव, जमीन इ०. याचे इनाम, संजाम, इसाफत, अप्रहार, पासोडी, हाडवळा, खैरात, वालपरवर्षी, नान-परवर्षी, सरदेशमुखी, चौथाई, जाहागिर, मोकासा, साहोजा, वेचणी, गिराणी, पसाइत, चाकराइत, वजीफा, गिरास, सौदिया, वांटा इ० वावीस प्रकार आहेत. -इनाम २५. ४ स्वाधीन; हस्तगत. 'मौजे मजकूर हा गांव यांचे दुमाला करून... -वाडसमा २९५. ५ पूर्वीच्या मालकाचा निर्वंश झाल्यावर सरकारजमा होणारें (इनाम) [दु=दोन+माल=मत्ता; फा. दुवाल्] दुमाला, दुबाला, दुमाला-ळे-किवि. ताव्यांत. 'पैकीं नीम चावर आपले दुमाला केले आहे.' -शिवचरित्र साहित्य २.१६३. 'कुलवाव, कुलकान् दुवाला असे' -शिवचरित्र साहित्य २.१६३. दुमाल अम्मल-पु. दोन सरकारांचा अम्मल; सरकारी व जहागिरी असे दोन अम्मल; दोन मालकांचा तावा. [दुमाला+अम्मल] दुमाल झाडा-पु. १ दुमाले गांवांची यादी. २ दुमाल जमिनीच्या मालकीसंबंधी सरकारी चौकशी. दुमालदार-पु. दुमाले गांवाच्या (दोन) मालकांपैकीं प्रत्येक; इनामदार. 'माजगांव तर्फे सातारा हा गांव दुमालदारखेरीजकरून बाकी सुभाकडील अम्मल वेगमीवद्दल पेस्तर सालापासून लावून दिला.' -वाडसमा १.३६. दुमाल पत्र-न. नवीन अम्मलदार आला असतां इनामदारास जुन्या अम्मलदारापासून आपल्या इनामाचे इनाम पत्र लिहून दाखल्यादाखल आणावें लागत असे तें. -भाअ १८३२. दुमाले(ल)गांव-पुन. १ दोन मालकांच्या अमलाखालचा गांव. २ पुढे सरकारजमा होणारा गांव; (सामा.) खालसा गांव. [दुमाला+गांव] दुमाले(ल)पत्र-न. हुंडी बरोबर खुलाशावावत दिलेले पत्र; जोडलेलं पत्र. [दुमाला+पत्र]

शको. ४. ३४

दुमाली-वि. दुतफी.

दुमालदार-वि. (गो.) त्रास देणारा.

दुमाला-पु. (गो.) अतिशय त्रास.

दुमेळावा, दुमेंळावा-पु. दुर्योग; कुयोग; अडचण. 'तैसीं कमें दुवाडे। तयां जन्मांतरची कडे। दुमेंळावे येवडे। कर्मा माजी।' -ज्ञा १८.६६. [दुर्=वाईट+मेळावा=मेळ; व्रनाव.]

दुय(य)म-वि. १ दुसऱ्या प्रतीचा; गौण; मध्यम. २ (अधिकाऱ्याच्या) हाताखालचा; खालच्या दर्जाचा (अधिकारी). [फा. दुयुम्] ० पुरावा-पु. (पुराव्याचा कायदा) सरकारी सहीशिक्याच्या नकला किंवा यंत्राच्या साहाय्याने मूळावरहुकूम काढलेल्या प्रती इ०नीं दिलेला पुरावा; मुळावरून केलेल्या व रुजवात घेतलेल्या नकलेचा पुरावा; ज्याने मूळ लेख वाचला आहे त्याने तोंडी सांगितलेला मजकूर; (इं) सेकंडरी एव्हिडन्स.

दुर्-अ. दुष्टपणा; वाईटपणा, कठिणपणा, दुःख इ०कांच्या वाचक शब्दापूर्वी योजावयाचा उपसर्ग. जसे:-दुराचार=वाईट वर्तणूक; दुर्लभ=मिळण्यास कठिण; दुस्सह=सहन करण्यास कठिण इ०. याचीं संधिनियमानुरूप दुर्, दुस्, दुष्, दुश् इ० रूपे होतात. जसे:-दुर्लभ दुष्कर, दुध्मल, दुस्सह, दुस्साध्य, दुराचार, दुरंत इ. हा उपसर्ग जोडून अनेक सामासिक शब्द बनतात. त्यांपैकीं कांहीं येथे दिले आहेत. दुरंत-वि. १ अपार; अनंत; अमर्याद; अंत लागण्यास कठिण असा (मोह, माया इ०). २ अतिशय कठिण; तीव्र (दुःख इ०). [दुर्+अंत=शेवट] दुरतिक्रम-वि. १ ओलांडून जाण्यास कठिण; दुस्तर; दुर्लभ. २ असाध्य. [दुर्+अतिक्रम=ओलांडणे] दुरत्यय-यी-वि. १ नाश करून टाकण्यास कठिण. २ प्रतिबंध करण्यास, टाळण्यास कठिण; अपरिहार्य. ३ असाध्य (दुःख, आजार, रोग इ०). अप्रतीकार्य (अडचण, संकट). ४ मन वळविण्यास कठिण असा (मनुष्य); दुराराध्य. [दुर्+अत्यय=पार पडणे, जाणे इ०] दुरदृष्ट-न. दुर्दैव; वाईट अदृष्ट. 'कीं आड आलें दुरदृष्ट माझे।' -साहू १.१०. [दुर्+अदृष्ट] दुरधिगम्य-वि. १ समजण्यास कठिण; दुर्बोध; दुर्ज्ञेय. २ दुष्प्राप्य; मिळण्यास कठिण; दुर्गम. [दुर्+सं. अधि+गम्=मिळविणे] दुरभिमान-पु. पोफळ, बृथा, अवास्तव अभिमान; फाजील गर्व. [दुर्+अभिमान] दुरबबोध-वि. दुर्बोध; गूढ. [दुर्+सं. अव+बुध्=जाणणे] दुराकांक्षा-खी. दुष्प्राप्य वस्तूचा अभिलाष. [दुर्+आकांक्षा=इच्छा, अभिलाष] दुराग्रह-पु. हट्ट, लोकविरोध, शास्त्रविरोध, संकटें इ०कांना न जुमानतां एखाद्या गोष्टीचा पिच्छा पुरविण्याचा हट्ट; अनिष्ट आग्रह. 'न सुखद दुराग्रह सखा हा सर्वांजने गेह ठक राया।' -मोक्ष ४६.५०. [दुर्=वाईट+आग्रह=हट्ट] दुराग्रही-वि. दुराग्रह धरण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा; हेकखोर; हट्टवादी; हट्टी. [दुराग्रह] दुराचरण, दुराचार-नपु. निंद्य, वाईट, वागणूक;

दुर्वर्तन; दुष्ट आचरण. [दुर्=दुष्ट+सं. आचरण=वर्तन] दुरास्वरणी, दुराचारी-वि. निंद्य, वाईट, दुष्ट वर्तनाचा; वदफैली. [दुराचार] दुरात्मत्व-न. १ दुष्ट अंतःकरण; मनाचा दुष्टपणा. २ दुष्ट कृत्य. ' किमपि दुरात्मत्व घडलें. ' [दुर्=दुष्ट+आत्मा=मन] दुरात्मा-वि. दुष्ट मनाचा (मनुष्य); खट; शठ. [दुर्+आत्मा] दुराधर्ष-वि. जिंकण्यास, वर्चस्वाखालीं आणण्यास कठिण. [दुर्+सं. आ+धृष्=जिंकणे] दुराप-वि. मिळविण्यास कठिण; दुर्लभ; अप्राप्य. ' राया, भीष्माला जें सुख, इतरां तें दुराप, गा, स्वापें. ' -मोभीष्म ६.२९. दुराप(पा)स्त-वि. घडून येण्यास कठिण; दुर्घट; असंभाव्य. ' वाळूचें तेल काढणें ही गोष्ट दुरापस्त आहे. ' [दुर्+सं. अप+अस्=] दुराराध्य-वि. संतुष्ट, प्रसन्न करण्यास कठिण, अशक्य; मन वळविण्यास कठिण. ' मोक्षदुराराध्यु कीर होय. परि तोही आराची तुजे पाय. ' -झा ११.९९. [दुर्+सं. आराध्य] दुराशा-स्त्री. निरर्थक, फोल, अवास्तव आशा; दुष्प्राप्य गोष्टेची आशा. दुष्ट वासना. ' आम्हास अन्न खावयास मिळेना आणि पालखींत वसण्याची दुराशा घरावी हें चांगलें नव्हे. ' ' दुराशागुणें जो नव्हे दैन्यवाणी. ' -राम १६८. [दुर्+आशा] दुरासद-वि. कष्टानें प्राप्त होणारें; जिंकण्यास, मिळण्यास कठिण. [दुर्+सं. आ+सद=मिळविणें] दुरित-न. पाप; पातक; संचितकर्म. ' पुन्हां न मन हे मळो दुरित आत्मबोधें जळो. ' -केका ११९. [दुर्+सं. इ=जाणें] दुरुक्त-न. वाईट, दुष्टपणानें, अखील भाषण. [दुर्+सं. उक्त=बोललें; भाषण] दुरुक्ति-स्त्री. वाईट भाषण; शिबी; अपशब्द; दुर्भाषण; अखील बोलणें. [दुर्+उक्ति=बोलणें] दुरुत्तर-न. अपमानकारक, उर्मटपणानें उत्तर; दुरुक्ति. [दुर्+उत्तर] दुरुद्धर-वि. खंडण करण्यास, खोडून काढण्यास कठिण असा (पूर्वपक्ष, आक्षेप, आरोप). ' या सिद्धांतावर दोष दिला हा सर्वास दुरुद्धर आहे. ' [दुर्+सं. उद्+धृ=काढून टाकणें; वर, वाहेर काढणें] दुरुद्ध-वि. दुर्बोध; गूढ; अतर्क्य. ' ईश्वरानें सृष्टि केली उत्पन्न केली हें सर्वास दुरुद्ध आहे. ' [दुर्+सं. ऊद्=अनुमानणें] दुर्गत-वि. गरीब; दीन; दरिद्री; लाचार. ' झांकी शरपटलानीं आढव जसा दुर्गतासि वळानीं. ' -मोभीष्म ९.६५. [दुर्+सं. गत=गेलेला] दुर्गति-स्त्री. १ दुर्दशा; वाईट स्थिति; संकटाची, लाजिरवाणी स्थिति; अडचण; लचांड. २ नरक; नरकांत पडणें. [दुर्+गति=स्थिति] दुर्गंध-गंधो-पु. घाण; वाईट वास. -वि. घाण वास येणारें [दुर्=वाईट+सं. गंध=वास] ० नाशक-वि. (रसा.) दुर्गंधाचा नाश करणारें; (इं.) डिओडरंट. [दुर्गंध+सं. नाशक=नाश करणारा] दुर्गंधिल-वि. (रासा.) आर्सेनिक व मेथिल यांच्या संयोगापासून बनलेला विषारी, दुर्गंधी (पदार्थ) (इं.) कॅकोडिल. दुर्गम-वि. जाण्यास कठिण (स्थळ, प्रदेश इ०). [दुर्+सं. गम्=जाणें] दुर्गुण-पु. वाईट गुण; दोष; अवगुण; दुर्मांकाकडील

कल. (कि० आचरणें). [दुर्+गुण] दुर्गुणी-वि. वाईट गुणांचा; अवगुणी; दुराचरी; दुर्वर्तनी. [दुर्गुण] दुर्घट-वि. घडवून आणण्यास, घडून येण्यास, सिद्धीस नेण्यास कठिण. [दुर्+सं. घट्=घडणें, घडवून आणणें] दुर्घटना-स्त्री. अशुभ, अनिष्ट गोष्ट घडणें; आकस्मिक आलेलें संकट, वाईट परिस्थिति. [दुर्+सं. घटना=स्थिति] दुर्घाण-स्त्री. दुस्सह घाण; ओरडाण; उग्रघाण. [दुर्+घाण] दुर्जन-पु. वाईट, दुष्ट मनुष्य. [दुर्+जन=मनुष्य, लोक] दुर्जय-वि. १ जिंकण्यास कठिण. २ दुस्साध्य; दुस्तर. [दुर्+सं. जि=जिंकणे] दुर्जर-वि. पचविण्यास, विरघळण्यास कठिण. [दुर्+सं. जृ=जिरणें] दुर्दम-वि. दमन करण्यास, वर्चस्वाखालीं आणण्यास कठिण. ' तिला इंग्लंडातील प्रवल व दुर्दम प्रजाजनांच्या अडथळ्याशिवाय दुसरें कोणतेंच नियमन नसे. ' -पार्ले ६. [दुर्+दम्] दुर्दृश-वि. दिसण्यास, पाहण्यास कठिण; अतिशय अस्पष्ट. [दुर्+सं. दृश्=पाहणें] दुर्दृशा-स्त्री. अवनतीची, अडचणीची, संकटाची, वाईट, दुःखद स्थिति; दुर्गति; दुःस्थिति. ' भिजल्यामुळें शालजोडीची दुर्दृशा जाली. ' [दुर्+दृशा=स्थिति] दुर्दिन-न. १ वाईट दिवस. २ अकालीं अंधे आलेला दिवस. ३ वृष्टि. -शर. [दुर्+सं. दिन=दिवस] दुर्दैव-न. कमनशीब; दुर्भाग्य. ' कीं माझे दुर्दैव प्रभुच्या मार्गांत आडवें पडलें. ' -मोसंशयस्तरत्नमाला (नवनीत पृ. ३४९). -वि. कमनशीबी; अभागी. [दुर्+दैव=नशीब] दुर्दैवी-वि. अभागी; कमनशीबी. [दुर्दैव] दुर्धर-पु. एक नरकविशेष. [सं.] दुर्धर-वि. १ धारण, ग्रहण करण्यास कठिण. २ दुस्साध्य; दुष्प्राप्य. ३ (काव्य) (व्यापक) विकट; खडतर; असह्य; उग्र; कठिण. ' तप करीत दुर्धर. अर्गी चालला घर्मपूर. ' ४ भयंकर; घोर; भयानक. ' महादुर्धर कानन. ' [दुर्+सं. धृ=धरणें, धारण करणें] दुर्धर्ष-वि. दुराधर्ष; दमन करण्यास, वर्चस्वाखालीं आणण्यास कठिण; दुर्दम्य; अनिवार्य. [दुर्+धृष्=जिंकणे, वळणीवर आणणें] दुर्निम-न. अपकीर्ति; दुष्कीर्ति; वदनामी. [दुर्+सं. नामन्=नांव] दुर्निमित्त-न. अन्याय्य, निराधार कारण, सबब, निमित्त. [दुर्+निमित्त=कारण] दुर्निर्वह-वि. १ दुःसह; असह्य; सहन करण्यास कठिण; निभावून जाण्यास, पार पडण्यास कठिण (अडचण, संकट). २ दुस्साध्य; दुष्कर; [दुर्+सं. निर्+वह्] दुर्निवार, दुर्निवारण-वि. १ निवारण, प्रतिबंध करण्यास कठिण; अपरिहार्य; अनिवार्य. २ कवजांत आणण्यास कठिण; दुर्दम्य. [दुर्+नि+वृ] दुर्बल-ल-वि. १ दुबळा; अशक्त; असमर्थ. २ गरीब; दीन; दरिद्री. ' ऐसे असतां एके दिवशीं. दुर्बल द्विज आला परियेसी. ' -गुच ३८.७. [दुर्+बल=शक्ति] दुर्बळी-वि. (काव्य.) दुर्बल पहा. दुर्बुद्ध-वि. १ दुष्ट बुद्धीचा; खूनी वृत्तीचा. २ मूर्ख; मूढ; मंदमति; गोंव्या. [दुर्+बुद्धि] दुर्बुद्धि-स्त्री. १ दुष्ट मनोवृत्ति; खूनी स्वभाव;

मनाचा दुष्टपणा. 'दुःखिते मना । कदा नृपजो नारायणा ।' -तुगा ७९८. २ मूर्खपणा; अनिष्ट परिणामकारक बुद्धि. -वि. दुष्टमनाचा; दुर्वृद्ध पहा. [दुर+बुद्धि] दुर्वोध-वि. समजण्यास कठिण (ग्रंथ, भाषण इ०). [दुर+बोध=समजणे, ज्ञान] दुर्भग-वि. कमनशीवी; दुर्दैवी; भाग्यहीन. [दुर+सं. भग=भाग्य] दुर्भर-वि. भरून पूर्ण करण्यास कठिण; तृप्त करण्यास कठिण (पोट, इच्छा, आकांक्षा). 'इंद्रिये वज्रघाते तपे उष्ण वरी ज्वाळ । सोसिले काय कलं दुर्भर हे चांडाळ ।' -तुगा ३५४. -न. (ल.) पोट. 'तरा दुस्तरा त्या परासागरातें । सरा वीसरा त्या भरा दुर्भरातें ।' -राम ८०. [दुर+सं. भृ=भरणे] दुर्भक्ष्य-वि. खाण्यास कठिण, अयोग्य, अमक्ष्य. [दुर+सं. भक्ष्य=खाद्य] दुर्भाग्य-न. कमनशीव; दुर्दैव. -वि. दुर्दैवी; अभागी. [दुर+सं. भाग्य=दैव] दुर्भाव-पु. १ दुष्ट भावना; कुभाव; द्वेषबुद्धि. २ (एखाद्याविषयीचा) संशय; वाईट प्रह; (विरु.) दुष्टभाव. [दुर+भाव=भावना, इच्छा] दुर्भाषण-न. वाईट, अपशब्दयुक्त, शिवीगाळीचें बोलणें; दुर्वचन पहा. [दुर+भाषण=बोलणें] दुर्भिक्ष-न. १ दुष्काळ; महागाई. २ (दुष्काळ इ० कांत होणारी अन्नसामुग्री इ० कांची) टंचाई; कमीपणा; उणीव. [सं.] ०२क्षित-वि. दासांतील एक प्रकार; आपलें दास्य करावें एतदर्थ दुष्काळांतून बांचविलेला (दास, गुलाम इ०). -मिताक्षरा-व्यवहारमयूख दाय २८९. [दुर्भिक्ष+सं. रक्षित=रक्षण केलेला] दुर्भेद-वि. बुद्धीचा प्रवेश होण्यास कठिण; दुर्वोध. 'तैसे दुर्भेद जे अभिप्राय । कां गुरुगम्य हन ठाय ।' -ज्ञा ६.४५९. [दुर+सं. भिद्=तोडणे] दुर्भेद्य-वि. फोडण्यास, तुकडे करण्यास कठिण (हिरा; तट). [दुर+सं. भेद्य=फोडण्यासारखा] दुर्भति-जी. १ दुर्वृद्धि; खाष्टपणा; कुटिलपणा. २ मूर्खपणा; खूळ; वेढेपणा. -पु. एका संवत्सराचें नांव. -वि. १ दुष्ट बुद्धीचा; खाष्ट स्वभावाचा. २ मूर्ख; खूळा; वेडा. [दुर+भति=बुद्धि, मन] दुर्भद-पु. दुराग्रहीपणा; हेकेखोरी; गर्विष्ठपणाचा हट्टवादीपणा. 'किती सेवाळ धन दुर्भदा' -अमृतपदं ५८. -वि. मदांध; मदोन्मत्त; गर्विष्ट. 'सावित्र्याचि उत्तत होते दाय्याद । आणि वळिये जर्गी दुर्भेद ।' -ज्ञा ११.४८०. [दुर+भद=गर्व] दुर्भनस्क, दुर्भना-वि. खिन्न; उदास मनाचा; विमनस्क; दुःखित. [दुर+सं. मनस्=मन] दुर्भरण-न. (बाघांनं खाऊन, पाण्यांत बुडून, सर्पं डसून इ० प्रकारांनीं आलेला) अपमृत्यु; अपघातानें आलेलें मरण; अमोक्षदायक मरण. [दुर+मरण] दुर्भि(मीं)ल-ल-वि. मिळण्यास कठिण; दुर्लभ. [दुर+सं. मिळ=मिलणे] दुर्मुख-पु. एका संवत्सराचें नांव. -वि. १ घुम्या; कुरठा; तुसडा; आंबट तोंडाचा. २ तोंडाळ; शिवराळ; क्षिनाळ जिभेचा. 'दुर्मुखी स्त्रीचा त्याग करून । संन्यास ग्रहण करावा ।' [दुर+मुख] दुर्मुखणें-अकि. तोंड आंबट होणें; फुरंगुटणें; गाल फुगविणें; (एखाद्या

कार्याविषयी) उत्साहघन्यतेची चर्चा धारण करणें. 'खायास म्हटलें म्हणजे हांसत येतात आणि उद्योगाचें नांव घेतलें म्हणजे लागलेच दुर्मुखतात.' [दुर्मुख] दुर्मुखला-वि. आंबट चेहऱ्याचा; घुम्या; कुरठा; तुसडा. [दुर्मुख] दुर्भेद्य-वि. १ मंदबुद्धीचा. २ दुष्ट स्वभावाचा; दुर्भति. [दुर+सं. भेद्य=बुद्धि] दुर्योग-पु. सत्तावीस योगांतील अशुभ, अनिष्ट योगांपैकीं प्रत्येक. [दुर+योग] दुर्लब्ध-वि. १ ओलांडता येण्यास कठिण; दुस्तर (नदी इ०). २ मोडता न येण्यासारखी, अनुलंबनीय (आज्ञा, हुकूम, शपथ इ०). ३ निभावून जाण्यास कठिण (संकट, अडचण इ०). ४ घालविण्यास, दवडण्यास, कमण्यास, नेण्यास कठिण (काळ, वेळ इ०). [दुर+सं. लब्ध=ओलांडावयाजोगें] दुर्लभ-वि. मिळण्यास कठिण; अलभ्य; दुर्मिळ; दुष्प्राप्य; विरळा. 'अलीकडे आपलें दर्शन दुर्लभ जालें. दुर्ललित-न. चेष्टा; खोडी. 'आमच्या विविध दुर्ललिताबद्दल गुरुजींनीं कसें शासन केलें...' -आश्रमहारिणी ७. [दुर+सं. ललित=वर्तन, चेष्टा] दुर्लक्ष-न. लक्ष नसणें; ह्मणय; निष्काळजीपणा; गफलत; अनवधान. -वि. १ लक्ष न देणारा; अनवधानी; गाफील; वेसावध. 'तुम्ही गोष्ट सांगीतली पण मीं दुर्लक्ष होतो म्हणून ऐकिली नाहीं.' २ दिसण्यास, समजण्यास कठिण; 'ईश्वराचें निर्गुण स्वरूप दुर्लक्ष आहे.' [दुर+सं. लक्ष्य] दुर्लक्षण-न. १ (मनुष्य, जनावर इ०कांचे) अशुभसूचक लक्षण, चिन्ह; दुःखिन्ह; दोष; वाईट संवय; खोड; दुर्गुण. 'हा घोडा लात मारतो एवढें यामध्ये दुर्लक्षण आहे.' [दुर+लक्षण=चिन्ह] दुर्लक्षण-णी-वि. १ दुर्लक्षणानें, वैगुण्यानें युक्त (मनुष्य, घोडा इ०). (विरु.) दुर्लक्षणी. २ दुर्गुणी; दुराचारी; दुर्वर्ती. दुर्लक्ष्य-वि. १ बुद्धीनें, दृष्टीनें अज्ञेय; अगम्य. २ दुर्लक्ष इतर अर्थी पहा. [दुर+सं. लक्ष्य] दुर्लौकि-पु. अपकीर्ति; दुष्कीर्ति; वेअन्न; बदनामी; कुप्रसिद्धि. [दुर+लौकिक=कीर्ति] दुर्वच, दुर्वचन, दुर्वाक्य-न. १ वाईट बोलणें; दुर्भाषण; अशिष्टपणाचें, अश्लील, शिवीगाळीचें भाषण. २ अशुभ, अनिष्टसूचक भाषण. [सं. दुर+वच्स्, वचन, वाक्य=बोलणें] दुर्वह-वि. १ वाहण्यास, नेण्यास कठिण. २ सोसण्यास, सहन करण्यास कठिण. [दुर+सं. वह=वाहणें, नेणें] दुर्वाह-वि. अतिशय मोठें; कठिण. -शर. प्रतिक्ल. [दुर+वह] दुर्वात-उलट दिशेचा वारा. 'तुज महामृत्युचिया सागरी । आतां हे त्रैलोक्यजीविताची तरी । शोकदुर्वातलहरी । आंदोलत असे ।' -ज्ञा ११.३४८. [दुर+सं. वात=वारा] दुर्वाद-पु. वाईट शब्द; दुर्वच; वाईट बोलणें; भाषण. 'हां गा राजसुययागाच्या समासर्दी । देखतां त्रिभुवनाची मांदी । कैसा शतधा दुर्वादी । निस्तेजिलासी ।' -ज्ञा ११.१०१. [दुर+वाद=बोलणें] दुर्वार-वि. दुर्निवार; अनिवार्य; टाळण्यास, प्रतिकार करण्यास कठिण; अपरिहार्य. २ आवरतां येण्यास कठिण; अनिवार; अनावर. [दुर+वारणें]

दुर्वास-पु. १ (व.) सासुरवास; कष्ट; त्रास; जाच. [दुर्+वास=राहणें] दुर्वासना-स्त्री. वाईट इच्छा; कुवासना; दुष्प्रवृत्ति. [दुर्+वासना] दुर्विदग्ध-वि. विवैत न मुरलेला तथापि विवेचा गर्व वाहणारा; अर्ध्या इतकुंडानें; पिवळा झालेला. [दुर्+सं. विदग्ध=विद्वान्] दुर्विपाक-पु. वाईट परिणाम. [दुर्+सं. विपाक=परिणाम] दुर्विभाषनीय-वि. समजण्यास, कल्पना करण्यास कठिण. [दुर्+सं. विभावनीय=कल्पना करतां येण्यासारखें] दुर्वृत्त-वि. दुराचारी; दुर्व्यसनी; दुर्वर्तनी. [दुर्+सं. वृत्त=वागणूक] दुर्वृत्ति-स्त्री. दुराचरण; भ्रष्टाचार; बदफैली. [दुर्+सं. वृत्ति=वर्तन] दुर्व्यसन-न. दुराचरणाची संवय; झूत, मद्यपान, वेष्ट्यागमन इ० कांसारखे वाईट व्यसन. 'दुर्व्यसन दुस्तरचि बहु सुज्ञासहि फार कंप देतें हो' -वत्सलाहरण. [दुर्+व्यसन] दुर्व्यसन-नी-वि. वाईट व्यसन, संवय लागलेला; दुराचारी; बदफैली. (प्र.) दुर्व्यसनी. दुर्वात्य-वि. अतिशय दुष्ट; त्रात्य; खोडकर; खट्याळ; (मुलगा अथवा त्याचें आचरण). [दुर्+त्रात्य=खोडकर, द्राड] दुर्हृद, दुर्हृदय-वि. वाईट, दुष्ट मनाचा. [दुर्+सं. हृद, हृदय=मन] दुर्ज्ञेय-वि. समजण्यास कठिण; गूढ; गहन. 'ही पद्धत कशी सुरू झाली असावी हें समजणें दुर्ज्ञेय आहे.' -इंमू ७६. [दुर्+सं. ज्ञेय=समजण्याजोगें] दुःशक-वि. करण्यास कठिण; अशक्यप्राय. [दुस्+सं. शक=शकणें] दुःशकुन-पु. अपशकुन; अनिष्टसूचक चिन्ह. [दुस्+शकुन] दुःशील, दुःशील-वि. वाईट शैलाचा; दुराचरणी. [दुस्+शील] दुश्चरित्र-न. पापाचरण, दुष्कृत्य. [दुस्+चरित्र] दुश्चल-वि. (अक्षरशः व ल.) पुढें जाण्यास, सरसावण्यास, चालण्यास कठिण. [दुस्+सं. चल=चालणें] दुश्चि (श्ची)त-वि. १ (काव्य) अयोग्य, चुकीचा, अपराधी (माणूस, कृत्य). 'अंगुष्ठ धरुनि मस्तकपर्यंत. अखंड दुश्चित आचरणें.' २ खिन्न; उदास; दुःखी. 'राजा प्रजा पिडी. क्षेत्री दुश्चितासी तोडी.' -तुगा २९८४. [सं. दुश्चित अप.] दुश्चित-वि. १ खिन्न; दुःमनस्क; दुःखित; उदास; उद्विग्न. 'अवदुल्याची खबर ऐकतां मनांत झाले दुश्चित.' -ऐपो १३२. २ क्षुब्ध. 'परी कुंडलिनी नावेक दुश्चित होती. ते तयातें म्हणे परीती.' -झा ६.२३८. [दुस्+चित=मन] दुश्चित-वि. (काव्य) खिन्न; दुःखी; उदास; दुश्चित अर्थ २ पहा. 'डोळे लावुनियां न होतों दुश्चित। तुझी परचीत माव होती।' [दुश्चित अप.] दुश्चिन्ह-न. अशुभ, वाईट लक्षण; अपशकुन. 'उंचिन्हें उद्वर्ली क्षितीं। दिवसा दिवाभीतें वोभाति।' [दुस्+चिन्ह] दुश्शाप-पु. वाईट, उग्र, खडतर शाप. [दुस्+शाप] दुश्शासन-पुविना. दुर्योधनाचा भाऊ. -वि. व्यवस्था राखण्यास, अधिकार चालविण्यास कठिण. [दुस्+शासन=अधिकार चालविणें] दुष्कर-वि. १ करण्यास कठिण; विकट; अवघड.

'म्हणोनि अम्यासासि कांहीं। सर्वथा दुष्कर नाही।' -झा १२.११३. २ दुष्परिणामकारक. -मोल. [दुस्+सं. कृ=करणें] दुष्कर्तृ-न. वाईट, पापी, दुष्टपणाचे कृत्य; कर्म. [दुस्+कर्म] दुष्कर्मा, दुष्कर्मी-पु. दुष्ट कृत्य करणारा; पापी; दुरात्मा. [दुस्+कर्मन्] दुष्काल-ल-पु. अतिवृष्टि किंवा अनावृष्टि होऊन पिकें बुडून अन्नाची वाण पडते तो काळ; दुकाळ; महागाई. 'जैसा रोगिया ज्वराह्नि उठिला। कां भणगा दुष्काल पाहला।' -झा ११.४२८. [दुस्+काल] इ० दुष्काळांत तेरावा महिना=दुष्काळांत वर्षाचे वारा महिने काढतां काढतांच मुष्कील पडते. अशा वेळीं अधिक मास (तेरावा महिना) आला म्हणजे संक्रांत भर पडते असा अर्थ. दुष्कीर्ति-स्त्री. अपकीर्ति; वदनामी; वेअडू. [दुस्=कीर्ति] दुष्कृत-ति-नस्त्री. १ पापकर्म; वाईट कृत्य. 'आणि आचरण पाहातां सुभटा। तो दुष्कृताचा कीर सेल वांटा' -झा ९.४१६. २ कृतीतील, वागणुकीतील दुष्टपणा. [दुस्+कृत-ति] दुष्प्रतिग्रह-पु. जो प्रतिग्रह (दानाचा स्वीकार) केला असतां, स्वीकारणारा अधोगतीस जातो तो; निच प्रतिग्रह; अशुभप्रसंगी केलेले दान स्वीकारणें; वाईट कृतावावत स्वीकारलेले दान इ०. उदा० वैतरणी, शय्या, लोखंड, तेल, म्हैस हे दुष्प्रतिग्रह होत. [दुस्+सं. प्रतिग्रह=दान स्वीकारणें] दुष्प्राप-पु. दुर्लभ; मिळण्यास कठिण; विरळा; दुर्मिळ. [दुस्+सं. प्र+आप्=मिळविणें] दुस्तर-वि. तरून जाण्यास, पार पडण्यास कठिण. 'समुद्रापेक्षां हा संसार मला दुस्तर वाटतो.' -न. (ल.) संकट. 'थोर वोढवें दुस्तर। तुळें सासुरें माहेर।' -एकस्व ८.५५. [दुस्+तं. तृ=तरणें] दुस्पर्श-वि. स्पर्श करण्यास कठिण, अयोग्य. [दुस्+सं. स्पृश्=स्पर्श करणें] दुस्संग-पु. दुष्टांची संगत; कुसंगति. [दुस्+संग] दुस्सह-वि. सहन करण्यास कठिण; असह्य. [दुस्+सं. सह=सहन करणें] दुस्सही-वि. (प्र.) दुस्सह [दुस्+अप.] दुस्साध्य-वि. १ सिद्धीस नेण्यास, साधावयास कठिण. 'थोर वय झाल्यावर विद्या दुःसाध्य होते.' २ बरा करण्यास कठिण (रोग, रोगी). आटोक्यांत आणण्यास कठिण (शत्रु, अनिष्ट गोष्ट, संकट इ०). [दुस्+सं. साध्य=साधण्यास] सोपे] दुस्स्वप्न-न. १ अशुभसूचक स्वप्न. २ (मनातील) कुतर्क, आशंका, विकल्प. [दुस्+स्वप्न] दुस्स्वभाव-पु. वाईट, दुष्ट स्वभाव. -वि. वाईट, दुष्ट स्वभावाचा. [दुस्+स्वभाव]

दुरकी-अ. १ एक या संख्येस दोहोनीं गुणतांना योजावयाचा शब्द. जसे- 'एके दुरकी दोन' २ (फाशांच्या खेळांत) दोन घरांवर; दोन पडले असतां भरेल अशी.

दुरकी, दुरकी चाल-स्त्री. दुडकी पहा.

दुरगुसला, दुरगूस-पु. धिंगामस्ती; धांगडधिंगा; धुंगूस पहा.

दुरटा—पु. तोफ, बंदूक इ० चा वर्षाव; बंदुकीच्या गोळी-बाराची फैर; तोफांची सरवत्ती; वाण इ०कांचा वर्षाव, भडिमार. 'मुसलमानांचे स्वार पुढे येतांच त्यांच्यावर त्यांनीं गोळ्या व जेजालांचे दुरटे चालविले.'—हिं १९०. दुन्हाटी पहा.

दुरडी—स्त्री. १ तांदूळ इ० धुण्याच्या उपयोगाची दुहेरी विणीची दुरडी टोपली. २ धरण्याकरितां वर्तुळाकार दांडा बसविलेली फुल्ले ठेवण्याची परडी. ३ (सामा.) किरकोळ कामाच्या उपयोगाची दुरडी टोपली; पाटी.

दुरढी—स्त्री. १ (कों.) दुफाशी सोंगट्यांतील फाशांचे दोहोंचे दान; दुडूडी. २ (ल.) दोनाचे (पैसे, रुपये इ०) दान; मिक्षा; दुडूडी पहा.

दुरण—पु. (कुण.) श्रेण. [श्रेण अप.]

दुरणें—सक्रि. दूर करणें; घालविणें. 'डाग लागतो परी यशाला शिवरायाच्या तो दुरवा।'—बागवैजयंती-पानिपतचा पोवाडा. [दूर करणें]

दुरदुर—स्त्री. थोडा वेळ मिळविलेली कर्तृत्वाची ऐट; दिमाख; डरदर; फुरफुर. (किं० लावणें). [.]

दुरदुरी—स्त्री. (राजा.) करंगळीपेक्षां कमीअधिक जाड अशी पाणी इ० कांची पडणारी, झिरपणारी धार. [ध्व.]

दुरंदेश-शा-शी—वि. दूरदृष्टि; दूरवर विचार करणारा; धूर्त. (किं० पाहणें). 'आपण दाणा व दुरन्देश आहेत.'—रा १०.२१३. 'वाळाजीराव काय दुरन्देश होते!'—रा ५.८६. [फा. दूर+अन्देशा]

दुरंदेशा-शी—पु. दूरदृष्टि; दूरवर केलेला विचार; धूर्तपणा. (किं० पाहणें). 'परंतु करणारानीं मात्र बहुत दुरन्देशा पाहून चालत असावे.'—रा ८.२२४. [फा. दूर+अन्देशा]

दुरधा—वि. (राजा.) पूर्णपणें न पिकलेलें (फल इ०).

दुरविनीत—न. (हेट. कों. नाविक) गलबताच्या झाडीच्या आंतून लांबच्या लांब मारलेल्या फळ्यांपैकीं प्रत्येक. दुरमीण पहा.

दुरवीन-ण—स्त्री. दुर्वीण पहा.

दुरभीराजा—पु. दुवी, दुम्भीराजा पहा.

दुरमीण—स्त्री. (नाविक. कोंकणी) गलबतास आंतील अंगास मजबुती येण्यासाठीं वांके, दुवांके, झाड्या यावरून काहीं अंतर सोडून जाड्या फळ्या ठोकतात त्या. या फळ्या नाळ ते बऱ्या-पर्यंत ठोकतात.

दुरवा, दुर्वा—स्त्रीबव. एक प्रकारचे पवित्र मानलेले गवत; हरळीचा तीन पातींचा शेडा प्रत्येक. हें गणपतीस वाहतात; (सामा.) हरळी. दुर्वा पहा. [सं. दुर्वा]

दुरवी—स्त्री. एक प्रकारचा वेल.

दुरशी-सी, दुरशिबल—वि. विटाळशी; अस्पृश; रज-स्वला. दुरशी पहा. [दूर+अशी]

दुरस्त—वि. (प्र.) दुरुस्त. दुरुस्त पहा.

दुरळ—वि. खडतर; कडक; उग्र; कडकडीत (दैवत इ०). 'खंडेराव दैवत दुरळ। प्रचीत दाविली तत्काळ।'—ह ९.२००. 'चंद्र सोदर सये गरलाचा। भाव काय समजे दुरळाचा।'—सारूह ३.१११.

दुरा—पु. नवी खणलेली विहीर.

दुराई—स्त्री. (प्र.) दुराही; द्राही; शपथ; हरकत; (कु.) दुराय. दुराही पहा.

दुराणी—वि. अफगाणांचा एक वंश; त्या वंशांतील एक व्यक्ति. अब्दाली असेंहि नांव आहे. [फा. दुरानी]

दुरांदु(दु)रचा—वि. (राजा.) दूरदेशाहून कधीं नव्हत आलेला; दूरदेशचा. [दूर]

दुराय—स्त्री. (कु. गो.) शपथ; आण. दुराई, दुराही पहा.

दुरालभा—स्त्री. एक औषधी वनस्पति; धमासा. [सं.]

दुरावणें—अक्रि. वियोग होऊन दूर राहणें, पडणें, जाणें. 'तैसी दोन्ही दुरावलीं। जे प्राप्ती तव अलग ठेली।'—झा ६.४३५. [दूर]

दुरावणें—सक्रि. (वे.) जमीन दुसऱ्यांदा नांगरणें.

दुरावा—पु. १ दूरपणा; अंतर. २ (दूरदेशीं भोगावे लागणारे) कष्ट. [दूर]

दुराही—स्त्री. कलं नये असें कर्म कोणी कलं लागल्यास, हुकूम, कायदा मोडून लागल्यास त्यास अडविण्याकरितां राजा, सरकार इ०कांच्या नांवानें घालतात ती शपथ; द्राही. दुराई पहा. 'हें कलं नको सरकारची दुराही आहे.' [सं. दूर+हारा] ० धांधून टाकणें—एखादी वस्तु, घर इ०कांच्या उपयोगाबाबत सरकारी मनाईचें बातक असें चिन्ह, ती वस्तु, घर इ० कांवर बांधणें. ० मोडणें—सरकारच्या नांवानें केलेल्या मनाईचें उल्लंघन करणें.

दुरिकें—वि. दूरचें; लांबचें.

दुरिच्छादुरी—क्रिवि. (प्र.) दूरच्या-दूर; फार दूर.

दुरी—क्रिवि. दूर; दूर अंतरावर.

दुरीग—न. १ (गो.) दुर्ग; किल्ला. २ तट; कोट; गडगा. ३ शिगम्याच्या दिवसांत साजरा करण्याचा एक उत्सव. [दुर्ग]

दुरींदराज—१ परागंदा होणें; पांगपांग; पांगणी. 'रयेता वेदील होळु वाडी पडते वाडी पडली म्हणजे दुरींदराजला गेली.'—इमं ४८. २ वेचिराखी. —वि. परागंदा झालेला; वेशोवडीस लागलेला. —क्रिवि. फार दूर; दूरच्या दूर. [फा. दूर+दराज्ञ=दूर-दूर, कुठे तरी]

दुरील—वि. फार दूरच्या ठिकाणाचा; लांबचा. [दूर]

दुदुदु—क्रिवि. खळखळ; झुळझुळ (ओढा इ० वाहणें). [ध्व.]

दुरुस्त—वि. १ यथायोग्य; निर्दोष; बरोबर; नीट. २ अवृक; बरोबर. 'नेमिला जागा दुरुस्त मारणार असे.'—मराठा ३५. ३ (कायद्यांत) फेरबदल, सुधारणा केलेला (कायद्याचा नियम इ०). (किं० करणे). [फा. दुरुस्त] **दुरुस्ताई**—स्त्री. दिल्सफाई. 'परस्पर दुरुस्ताई होय तर उत्तम आहे.'—जोरा ५. [दुरुस्त] **दुरुस्ती**—स्त्री. दोष काढून पूर्ववत करण्याची, सुधारण्याची क्रिया; डागडुजी; जुने काम खराब झाले असल्यास ते सुधारण्याची क्रिया; नीट करणे. [दुरुस्त]

दुरू—स्त्री. (राजा.) दुर्वा.

दुरूग—न. चैत्र महिन्यांत ब्रिया गौरी वसविण्याकरितां लांकडाची, मातीची किल्ल्यासारखी करितात ती आकृति. [दुर्ग अप.]

दुरून—क्रि. फार लांबून; दूर अंतरावरून. [दूर] म्ह० दुरून डोंगर साजरा.

दुरूस्त—वि. दुरुस्त पहा.

दुरेंवचें—सक्रि. (गो.) नांगरणें. दुरावणें पहा.

दुरोण—पु. (प्र.) द्रोण. [द्रोण अप.]

दुरोत्तर—न. (काव्य) शिवी; दुरुत्तर पहा, 'एकोनि तयार्ची दुरोत्तरे। लज्जित तुक्याचें अंतर।' [दुरुत्तर अप.]

दुरोदर—न. सोंगट्या, झूत खेळणें. [सं.]

दुर्ग—पुन. किल्ला. 'उमारिलीं दुर्गें दारवटे फांजी। कोटि चर्या माजी शोभलिया।'—तुगा १००;—ख ३४३९. [दुर्ग+सं. गम्=जाणें] (वाप्र.) ०जीनें—सक्रि. (महानु.) (किल्ला) जिंकणें. 'विषयाचे गिरि दुर्गजीनें।'—भाए १६१. [दुर्ग+जिणें=जिंकणें] ०पौळी—स्त्री. (किल्ल्याच्या) तटाची भिंत. 'बिरीं वानरीं वेढिजे दुर्गपौळी। नळीं पाडिती अभियंत्रें खळाळी।'—मुरामा ६.५१. [दुर्ग+पौळी=कटड्याची भिंत] ०यंत्र—न. (व्यापक). किल्ल्याच्या रक्षणार्थ ठेविलेल्या तोफा इ०. [दुर्ग+यंत्र]

दुर्गा—स्त्री. शंकराची स्त्री; पार्वती; अंबिका. [सं.] **दुर्गाष्टमी**—स्त्री. दुर्गेच्या जन्मदिवसाची तिथि; आश्विन शुद्ध ३.ष्टमी; (सामा.) शुद्ध पक्षांतील अष्टमी. [दुर्गा+अष्टमी]

दुर्गा—पु. (संगीत) गायनशास्त्रांतील एक राग. याचे दोन प्रकार आहेत. पहिल्या प्रकारास पड्ज, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद व तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. ऋषभ, पंचम हे स्वर वर्ज्य आहेत. जाति औडव-औडव. वादी गांधार, संवादी निषाद. हा रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरांत गातात. दुसऱ्या प्रकारांत पड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात. गांधार व निषाद हे स्वर वर्ज्य. जाति औडव-औडव. वादी मध्यम, संवादी पड्ज. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर.

दुर्गाडी—स्त्री. स्मशान; मसणवट (यांत दुर्गेचें किंवा शंकराचें वेळळ असतें यावरून रुढ) कल्याण गांवीं स्मशानास अद्याप हें नांव आहे. [दुर्गा]

दुर्विण, दुर्वीण-न—स्त्री. दूर अंतरावरील पदार्थ पहाण्याचें एक यंत्र. यांत असलेल्या अंतर्गोल व वहिर्गोल भिंगांमुळे आपणांस दूरचा वस्तू स्पष्ट दिसतात व जवळच्या वस्तू मोठ्या दिसतात. [फा. दुर्वीन]

दुर्वा, दुर्वाव्रत, दुर्वाष्टमी—(प्र.) दुर्वा, दुर्वाव्रत, दुर्वाष्टमी इ० पहा.

दुर्वाडी—वि. असमंजस; मूर्ख. 'तुं वोळतां लाजेसिना। दुर्वाडिया। भिकारिया। तुझेया घरिं कैचें ब्राह्मणभोजन।'—पंच २.४. [सं. दुर्वादी]

दुर्वास—पु. एका ऋषीचें नांव. हा फार वीघ्र कोपी व खादाड असे यावरून, शीघ्रकोपी माणूस; खादाड माणूस. [सं. दुर्वास]

दुन्हा—क्रि. दूर. 'एन्ही स्वामि दुन्हा असिका। मीं केवि उरे।'—ऋ ५३. 'कुळेंसीं जो पाठमोरा। वेदाज्ञेंसीं दुन्हा।'—ज्ञा १३.६९६. [दूर]

दुन्हाई—स्त्री. दुराही पहा.

दुन्हाटी—स्त्री. लांब पळ्याची वंदूक, तोफ.

दुन्हाचणें—अक्रि. दुरावणें; नाहीसें होणें. 'नमस्कारें जन्म मरण। दुरी दुन्हावे।'—दा ४.६.१९. [दुरावणें]

दुल(ला)ई—स्त्री. १ आंत थोडा कापूस घालून संजाव इ० लावून पांघरण्याकरितां केलेले शोभिवंत वस्त्र; पातळ रजई. २ शिंपल्यास आंतील वाजूस लागून असलेला मौक्तिकजंतूचा मांसल भाग. [सं. दुल्=हाळणें; मळपणा, हालचालदर्शक प्रत्यय; प्रा. दुल्ल=वस्त्र]

दुलदपाय खुलदपाय—पु. घोड्यास होणारा एक रोग. यानें घोड्याच्या पुढील पायावर फोड येतात. —अश्वप २.३१८.

दुलदुलीत—वि. लड्ग; पुष्ट; गुबगुबीत. [दुलदुल]

दुलदुलें—न. घोड्याचा एक अलंकार. [दुलदुल]

दुलदूल—वि. मळ; मृदु. 'अरे सख्या रे करीं पिवळी कळी दुलदूल। गुलगुलित असी नादर विरळा।'—प्रला ९३. [सं. दुल्=हाळणें; दुल्=हालचाल दाखविणारा शब्द]

दुला, दुल्ला—पु. १ पंजा हातांत घेऊन तावुतापुढें नाचतांना सुसलमान लोक कतलच्या रात्रीं हसनच्या मृत्यूचा शोक करीत हिंदांना लच्छारतात तो शब्द. हुसेन हा त्याच्या विवाहाच्या आदल्या रात्री (कतलच्या रात्री) यक्षीदकडून मारला गेला. मूळचा शब्द हिंदी दुल्हा असा असून त्याचा नवरा असा अर्थ आहे. २ उद्धत व दांडगा मनुष्य. [हिं. दुल्हा=नवरा]

दुला, दुल्ला—पु. (जुगारी खेल) दुसरा; दुसऱ्यानें खेलणारा. याच्या उलट भिरी=प्रथम खेलणारा. [दु=दोन]

दुलाव—स्त्री. (कों.) फडताळ; भितीतील कपाट.

दुलुंगे करणे—सक्ति. (बोरानांचा धंदा) आसुड आसुड झाल्यास लांबविणे. [दुलग, दुलंगी]

दुल्लड—स्त्री. दु मध्ये दुलड पहा.

दुल्लभ—वि. दुर्मिळ; दुर्लभ. ' जेणे पाविजे परलोक । परम दुल्लभ जो । '—दा २.४.५ [दुर्लभ अप.]

दुल्ला—पु. १ दुला पहा. २-वि. सूर, वेडर; वेफिक्रीर. ' भाऊसाहेब अवारीत दुल्ला । दादु महाताने हत्ती पुढे नेला । '—ऐपो ११९.

दुल्ला—पु. नवरा; नवरदेव. [हिं.] ० वेच—पु. (गोंडी) गोंडी नवरीचा एक देव. याचा आकार पायांतील पिळाच्या वाळयासारखा असतो. [हिं. दुल्ला-देव]

दुवम—वि. दुग्धम; दुसऱ्या प्रतीचा; मध्यम. ' दुवम जमीन तीन चावर एक पांड. '—बाडवावा १.२०३. [फा. द्युम]

दुवल—पु. रुपयाचा सोळावा भाग; एक आणा. [दु+वळ]

दुवली—स्त्री. आणेली. [दुवल]

दुवस्वा—वि. दोन घोडे ठेवणारा. ' दुवस्वा स्वार. '—बाडमा १.३३३. [फा. दू+अस्वा]

दुवळ—वि. (कों.) दोन पेड एकत्र करून वळलेली; दुपेडी (दोर, दोरी). [दु+वळ]

दुवा—पु. १ ज्या अनेक कड्या एकमेकांत अडकवून सांखळी करितात त्यापैकीं प्रत्येक कडी. २ पत्त्यांतील, फांशांतील दोन टिपक्यांचे चिन्ह. दुवाई—स्त्री. मेद [सं. दु. फा. सि. दुओ]

दुवा-दुआ—पु. आशीर्वाद; ईश्वराने एखाद्याचे बरे करावे या बद्दलची अभीष्टचिंतन; ईश्वराजवळ केलेली प्रार्थना. ' प्रत्यक्ष दिवस उगविल्यावरि फकीर आला. त्यानें फळ दिले. दुवा देता जाला कीं फळ आपले स्त्रीस भक्षावयास देणें. '—भाव ५२. ' जर वजीर कबूल करितील तर दुनिया आपल्यास दुआ देईल. '—रा ६.६२१. [अर. दुआ] ० गीर, द्वागीर—वि. हितेच्छु; शुभचिंतक; निष्ठावंत. ' आम्ही हजरतीचे दुवागीर '—चित्रगुप्त ४६. ' तुम्ही वादशाहीचे दुवागीर. '—पाव ९. ' ऐसेच हरघडी खत किताबत पाठवून फकिराचे खबर घेत असले पाहिजे, आम्ही द्वागीर असों. '—त्रप ३०७. [फा.] दुवागो—पु. (कोर्टांतील अर्जात रूढ) अर्जदार; अर्ज, विनंति करणारा. [फा. दुआगो]

दुवाड—वि. द्वैत; द्वैतरूप. —मनको. [दु=दोन+वाड=वाट] दुवाड—वि. १ द्वाड; खोडकर; व्रात्य; द्वाड पहा. ' गुरुकृपे आपणा बोलखीना दुवाड । '—दावि २४. २ कठिण; अवघड; दुर्घट. ' तेवी आवडे तैसा सांकडु । आचरतां जरी दुवाडु । तरी स्वधर्मुचि

सुरवाडु । परत्रीचा । '—झा ३.२२५. [द्वाड अप.] ० वाणा—वाणी—वि. द्वाडवाणी पहा.

दुवाली—स्त्री. (व.) तवल्याची वादी.

दुवासन—न. घोड्याच्या गळ्यांत बांधलेली दोन्हीकडे ताण असलेली दोरी. दवासन पहा.

दुवासी—स्त्री. (कों.) फार कडक दारू.

दुवाळा—पु. (गो.) डोहळा.

दुवाळी—स्त्री. क्लेश; कष्ट; पीडा. ' तरी दुवाळी कोणा न व्हावी । कवणाची भंवई नुचलावी । '—झा १३.२६६. [दु, दुर्=वाईट+आळी=आगळीक, पीडा.]

दुवाळा—स्त्री. १ एखादी गोष्ट दुसऱ्यांदा सांगतांना तीत फेरफार केला आहे असा होणारा समज. २ द्वैत. [दु=हीन+आळी=ओळ]

दुवेतणे—अक्ति. (कों.) (स्त्री) नासवणे; (स्त्रीस) पोटाचे उमळणे; गर्भपात, गर्भस्त्राव होणे; पूर्ण मास न होतां प्रसवणे; वाखा होणे. [दुवेत]

दुशमन, दुश्म(स्म)न, दुस्मान—पु. १ शत्रु; वैरी. २ सर्वसाधारण शत्रु. [फा. दुश्मन्] म्ह० १ दाहाचा हात दुश्मनावरही पडूं नये=दहा माणसांनीं एकट्या शत्रूवरहि हात टाकूं नये. २ दुश्मन असावा पण दाणा असावा=शत्रु पुरवेल पण तो समजस, उदार, असावा. दुशमनकी, दुशमनगिरी, दुशमनगरी, दुशमनी—स्त्री. १ वैर; शत्रुत्व; द्वेष. २ शत्रुत्वाचे, द्वेषमूलक कृत्य, वागणूक. दुशमनदावा—पु. (सामा.) द्वेष; मत्सर; वैर-बुद्धि. (कि० करणे; धरणे; वाळणे; पाळणे). [दुश्मन्+दावा]

दुशिलावा-व्या—वि. आगलाव्या; कळलाव्या; कज्जेदलाल.

दुश्मन, दुस्म(स्मा)न—पु. शत्रु; दुश्मन पहा. दुश्मनगी दुश्मनगिरी, दुश्मनी—स्त्री. वैर; शत्रुत्व. ' ज्याप्रमाणे पानिपताचे समर्थी सर्व हिंदुस्थान मिळून दक्षण्यांसी दुश्मनगी केली तेच अवस्था आतां जाली आहे. '—दिमरा १.२२६. ' जो पावेतो इंग्रजांचे पारपत्य होत नाही तो पावेतो इंग्रजांसी खुली दुश्मनी करावयास भितात. '—रा १२.२३. [दुश्मन्]

दुष्ट—वि. १ दुसऱ्याचा घातपात करावा किंवा तें न जमल्यास मत्सर तरी करावा अशा स्वभावाचा; वाईट बुद्धीचा. २ पापी; दुराचारी; नीच; अनाचारी. ३ दावेदार; शत्रु. ' मी आलों असतो पण माझा दुष्ट तेथे आहे. ' ४ खराब; दोषयुक्त (हवा, ठिकाण इ०). [सं.] ० प्रतिग्रह—पु. ज्यापासून दान घेऊं नये म्हणून सांगितले आहे अशा अपात्र व्यक्तीपासून स्वीकारलेले दान; अमंगल प्रसंगी स्वीकारलेले दान. जसे:—शय्यादान इ० दुष्टहेतुमूलक दानाचा स्वीकार करणे; दुष्प्रतिग्रह पहा. [दुष्ट+सं. प्रतिग्रह=दान स्वीकारणे] ० बुद्धि—स्त्री. पापवासना; अधमपणाची बुद्धि. —वि.

पापी; नीच; अधम; वाईट बुद्धीचा. [दुष्ट+बुद्धि] ० भाव-पु. १ मत्सर; द्वेष; शत्रुत्व. २ कुभाव; गैरसमज; विकल्प. [दुष्ट+भाव] ० मानस-न. दुष्ट बुद्धि; दुष्टपणा; नीचपणा. -वि. पापी; अधम; दुष्ट अंतःकरणाचा. [दुष्ट+मानस=मन] ० व्रण-पु. १ गळं; फिस्कें; वेंड. २ नाडीव्रण. [दुष्ट+सं. व्रण=फोड, जखम] ० स्वप्न-पुन. १ अशुभसुचक स्वप्न. २ (मनाला डवंचणारी) अनिष्ट शंका, कल्पना. [दुष्ट+सं. स्वप्न] दुष्टाई-स्त्री. १ दुष्टपणा; नीचपणा; अधमपणा. २ खरावपणा; घाणेरडेपणा; दोषयुक्तता. ३ मत्सर; द्वेष; दावेदारी. (क्रि०, करणे; धरणे; बाळगणे). याअर्थी दुष्टावा, दुष्टायकी हेही शब्द रूढ आहेत. दुष्टात्मा-वि. दुष्ट अंतःकरणाचा; पापी; अधम. [दुष्ट+सं. आत्मन्=मन] दुष्टायकी-स्त्री. दुश्मनगिरी; शत्रुत्व; द्वेष; दावेदारी. दुष्टावा-पु. १ दुष्टपणा. २ दावेदारी; वैर; द्वेष. 'सरकारने खादीचा दुष्टावा कां करावा?' -के १.७३.०. दुष्टोत्तर-न. दुस्तर; उद्धटपणाचें, अपमानकारक, शिवीगाळीचें उत्तर. 'बोले सदां दुष्टोत्तर। जेणे खोंवें जिन्हार।' [दुष्ट+उत्तर]

दुस-पु. प्रमेय. -शर.

दुस-न. १ वक्र. 'जे आकारजातीचें दुस। घडी केलें.' -ज्ञा १५.८३. २ आच्छादन; आवरण. 'वायू भवते आकाशा। वरी सत्त्वाहंकाराचें दुस। वरी महत्तत्त्वाचा आश्लेष। असे जे कां।' -सिंस १.१५२. ३ तंबू 'कृष्ण निघाला वेगेंसी। आला प्रभास क्षेत्रासी। तेथें पुजोनि सोमनाथासी। दुसें चौपार्शी दिधलों।' -एरुख १४.८. [सं. दृश्य=तंबू]

दुसग, दुसगाई-स्त्री. (राजा.) मत्सर; द्वेष; विरोध; भांडण; घासाघीस; कचाकची; विवुष्ट. 'घरांत बायकांच्या दुसगी-मुळें संसार नासला.' [दु=दोन+पंग] म्ह० दुसगीचा पाहुणा उपाशी मेला=ज्या घरांत नवरावायकोत विवुष्ट आहे त्या घरातील पाहुण्याची स्थिति फार चमत्कारिक व संकोचाची होते. कारण नवऱ्याचा पाहुणा बायकोला खपत नाही, व बायकोचा पाहुणा नवऱ्याला खपत नाही.

दुसम(मा)न, दुसमानकी, दुसमानगिरी, दुसमानी-दुश्मन इ० पहा.

दुसरा-वि. १ क्रमानें पहिल्याच्या पुढचा. २ निराळा; भिन्न; वेगळा; अन्य. ३ आणिक; शिवाय; इतर; आणखी कोणी. -क्रिवि. शिवाय; आणखी; (हें क्रियाविशेषण कर्ता अथवा कर्म यांच्या लिंगवचनाप्रमाणें फिरतें). 'आला तो आला दुसरा (दुसऱ्या) मला शिव्या देऊन गेला. दुसऱ्याचें घर दाखविणें-अमक्याच्या घरीं जा असें सांगून (एखाद्यास) हांकून देणें. दुसऱ्याचें घर निघणें-(एखाद्या व्रीनं) लग्नाचा नवरा सोडून दुसऱ्या पुरुषाच्या घरीं त्याची बायको म्हणून राहणें. 'कोळ्यांच्या बायका जातीतल्या जातीत व्यभिचार करतात व दुसऱ्याचें घरही

निघतात.' -गुजा ५९. दुसऱ्याचें पागोटें गुंडाळणें-(एखाद्याला) फसविणें; चकविणें. दुसऱ्याच्या तोंडांनं जेवणें-स्वतंत्र विचार करण्याची अक्कल नसवय मुळें दुसरा सां। १३ त्याप्रमाणे वागणें, वोलणें, करणें. म्ह० दुसऱ्याच्या डोळ्यांतलें कुसळ दिसतें पण स्वतःच्या डोळ्यांतलें मुसळ दिसत नाहीं=मनुष्याला दुसऱ्याचा झुल्लूक दोष सहज दिसतो पण स्वतःचा दोष दिसत नाही. ० घोरोवा-पु. (मराठवाड्यांत रूढ) दुसरें लग्न; मोहवृत्त. ० फुटावा-पु. गवत एकदां कापल्यानंतर त्याला पुन्हां होणारी फूट. दुसरें बालपण-न. म्हातारपण. 'दुसरें बालपण म्हणजे म्हातारपण जितकें आपणांस नकोसे वाटतें तितकेंच पहिलें वाटेल यांत शंका नाही.' -विचावि ५४. दुसरेपणा-पु. (गो.) विजवराशीं लग्न. दुसऱ्यान-नं-क्रिवि. पुन्हां; दुसऱ्या थळीं.

दुसरें-न. द्वैत; मेदबुद्धि. 'तें कर्म कीर ब्रह्माकारें। जालें तेणेंही न सरें। जें करीतेणेंसी दुसरें। आहे म्हणौनि।' -ज्ञा १७ ३७४.

दुसवास-पु. १ वाईट संगत. २ (राजा.) दुसग-दुसगाई. दुस्वास पहा. [दुस्=वाईट+वास किंवा सहवास]

दुसा-पु. (महाजु.) तंबू; राहुटी. दुस अर्थ ३ पहा. -धबळे, पूर्वावै ४८. [सं. दृश्य=तंबू; प्रा. दस]

दुसेनरें-न. बुद्धीदार कापड. -वाडसमा २.२८.

दुस्त-न. भरजरी वक्र. -पया ३४.

दुस्ता-पु. १ वक्राचीं सुतें विरळ झाल्यानं मध्यें मध्यें जो चाळणीसारखा विरळपणा होतो तो. २ मानाचीं पाच वर्सें सपुं चवथानें.

दुस्मन, दुस्मनकी, दुस्मनगिरी, दुस्मनी-दुश्मन इ० पहा. 'लढाईचा इरादा धरून मी वागत नसतां दुस्मनीच धरून वांकडेपणा करितात, त्यांची समजूत व्हावी कशी?' -गोखवि शाव ३४.

दुस्मान-पु. (गो.) शत्रु; वैरी. [फा. दुस्मन्] दुस्मान-काय-न. (गो.) शत्रुत्व; वैर.

दुस्वाशी-वि. १ (गो.) अधाशी. २ मत्सरी.

दुस्वास-पु. (कुण. गो.) द्वेष; मत्सर; हेवा; असुया.

दुस्सर-स्त्री. (खा.) जुं; जोखड. -मात्रै ७. १ ते ४.

दुस्सा-पु. (व.) खोडास दोन खुंट्या मारलेलें वखर आजत; एक प्रकारचें कोळपें.

दुस्सा-पु. (व.) दुस्सा; ठोंसा.

दुहडी-स्त्री. (गो.) भावाची, बहिणीची मुलगी; धुवडी.

दुहणें-उक्रि. १ धार काढणें. -अक्रि. २ (काव्य) दूध देणें. [सं. दुह्-दोहन] दुहणावळ-स्त्री. (दुभत्या जनावराची) धार काढण्याची मजुरी. [दुहणें]

दुहिता—स्त्री. मुलगी; कन्या.

दुहेतणें—अ. अकालीं प्रसवणें; धुपावणें. दुवेतणें पहा.—रांको १८६.

दुहेस—न. दुखणें.

दुठ्ठा(ठा)रोस—पु. (गो.) पाणी घालून काढलेला नारळाचा रस. [दु=दोन+वेळ+रस]

दुष्टी—वि. (प्र.) दुःखी. 'धनी महाराज दुष्टी झाले काय बदले हंवीर।'—ऐपो ३४६. [दुःखी अप.]

दूक—स्त्री. (कडव्याच्या पेंढ्या, विटा इ० कांची) जोडी. [दु=दोन]

दूख—स्त्री. (गो. क.) दुखणें; दुःखी; दुःख. 'होणें—आजारी होणें.

दूज—न. (गो.) वारांचा समुदाय. डझन. [पो. दूझिआ]

दूड—स्त्री. १ दुपदरी गळसर, माळ; स्त्रियांचें एक कंठमूषण. 'सोने दूड करण्यास दर तोळा रुपये १५। प्रमाणें.'—वाडसमा १.७२. [सं. दु सिं. दुरी] २ दोन घागरींची जोडी. (कावडीवांचून पाणी वाहतांना प्रयोग). 'एके घागरीने पाणी केवढा वेळ आणावें दुसरी घागर दे म्हणजे दूडची दूड आणतों.' दुड, दुडी पहा.

दूड—स्त्री. गोचीड; खिरड.

दूड—पु. (राजा.) भातांत उगवणारें एक प्रकारचें गवत.

दूण—स्त्री. १ दोन्ही कांठ एकमेकांस जोडून (वख इ०) शिवणें; दोन वाजू किंवा कडा एकत्र जोडल्याने होणारी शिवण; दंड. २ वख, कागद, दोरी इ० कांस दुणल्यामुळें पडणारा सळ, मोड, मुरड. ३ (कों.) एकावर नांगरलेली जमीन पुन्हां नांगरणें; दुसरी नांगरट. (कि० घालणें; करणें). ४ घडी; दुमड; मुडपा. ५ दुप्पटपणा (प्रमाणाचा). ६ (गो.) (सोंगटयांचा खेळ). एक—एक मिळून होणारे दोहोंचें दान. —वि. दुप्पट. 'अचपळ गुणगुणीं वैसली प्रीति दूणी।'—दावि १५४. [सं. द्विगुण]

दूत—पु. १ (एखाद्यास) बोलावून आणण्याकरितां, पत्र देण्याकरितां, निरोप सांगण्याकरितां पाठविलेला मनुष्य; निरोप्या; जासुद. वातमीदार. जसें:—देवदूत, विष्णुदूत, शिवदूत, यमदूत. २ वकील; शिष्टाई करण्याकरितां पाठविलेला मनुष्य. 'बहु सत्कृतिनें न जसा कार्याच्या सिद्धिनें निवे दूत।'—मोअथ १.७२. [सं.]

दूतिका, दूती—स्त्री. १ निरोप देऊन पाठविलेली, निरोपाची ने आण करणारी स्त्री; एकांत मैत्रीण; सजणी; नायक व नायिका यांची मध्यस्थी करणारी सखी. 'दूती नसे ही माला। सवतचि भासे मंला।'—मानापमान. २ दासी; स्त्रीनोकर. 'दूती जाणविती स्वामिणीतें।'—रावि ४.३४. [सं.]

दूदा—वि. घोड्याचा एक विशिष्ट रंग—अश्वप १.२७. [फा. दूड=धूर]

शको. ४. ३५

दूध—न. १ अपत्यपोषणार्थ मातेच्या स्तनांत उत्पन्न होणारा पांढरा रस; दुग्ध; क्षीर. २ वृक्ष, वनस्पति इ० कांतून निघणारा पांढरा रस, चीक. ३ नारळ इ० कांच्या चवांतून निघणारा पांढरा रस. ४ धान्याच्या कोंवळ्या कणसांतील दाण्यांतून निघणारा पांढरा रस. ५ (राजा.) दुध; स्तन. [सं. दुग्ध; प्रा. दुद्ध; फ्रें. जि. थुड; आर्मेनियन. लुथ] (वाप्र.) ० निघणें—(गाय, म्हैस इ० कांनें) दूध वेळें लागणें दुधाची तहान ताकानें घालविणें—ताकावर भागविणें—इष्ट ती वस्तु साध्य होत नाही असे पाहून तिच्यापेक्षां निवृत्त वस्तूच्या लाभानें संतुष्ट होणें; मोठी गोष्ट साध्य न झाल्यास तिच्या पेक्षां कमी दर्जाची गोष्ट साध्य करून समाधान मानणें. दुधांत साखर पडणें—दूध स्तनांतच मथुर असतें. त्यांत साखर टाकल्यास त्याची गोडी अधिकच वाढते. त्यावरून आधींच चांगल्या असलेल्या गोष्टीत दुसऱ्या चांगल्या गोष्टीची भर पडणें. दुधानें धुपणें—निर्दोष असणें. 'हें दुधनें धुपवेलें आहे. दुधानें धुपलेला—वि. पूर्णपणें निर्मळ; निष्कलंक; सोज्ज्वळ. दुधान जेवढून ताकान आचवप—(गो.) आधीं गोड नंतर कडू (भाषण इ०) करणें. दुधःस—ला टणें—(गाय, म्हैस इ०) कमी दूध वेळें लागणें दुधास—ला फुटणें—(गाय, म्हैस इ०) पुष्कळ दूध वेळें लागणें. एखाद्याच्या ओठावर दूध दिसणें—चाळलेलें नसणें—(तिरस्कारार्थी) (तो) वयानें अतिशय लहान असणें, प्रौढ नसणें. (त्याला) जगाचा त्रिकूल अनुभव नसणें. दुधाचा थेंब—अतिशय थोडें दूध; दुधाचें अत्यंत थोडें परिमाण. जसें:—तुपाचें नख, ताकाचें पाणी, तेलाची घार, दह्याची कवडी. इ० तूप, ताक, तेल व दही चें अल्पपरिमाण दाखवितात तसें. प्रथम, पहिल्या ध रेंचें दूध—(तान्ही गाय, म्हैस इ० कांचें) प्रथमचें दूध; चीक. १६० १ दुधानें तोंड भाजले म्हणजे मांजर ताक सुडां फुंकून पितें—एकदां अहल घडल्यावर मनुष्य अगदीं साध्या गोष्टीतहि फाजी शंका व सवधगिरी वाळगतो. २ मेले म्हशीस दूध बहु (फार). ० करीण—स्त्री. लहान मुलास दूध पाजण्याकरितां ठेवलेली दाई. ० कलमी—स्त्री. एक वनस्पति. दुधणी, दुधाणी पहा. ० कोल्डिडूक—न. दुधांत वर्फ व सरबत टाकून केलेलें पेय. [दूध+इ. कोल्ड+ड्रिंक=थंड पेय] ० खुचा—वि. १ आईवाप इ० कांनीं लाड केल्यामुळें जो प्रौढ झाला तरी पोरकटपणा करतो तो. २ मोळसर; मेषपात्र; अजाण. [दूध खुळा=वेडा] दुधक—पु. माणकांत फिका, दुधासारखा पांढरा रंग पसरल्यासारखा दिसतो तो दोष. [दूध] दुधगा—पु. (राजा.) कोंवळें दूध, नुकत्याच व्यालेल्या गार्देंचें दूध प्याल्यानें वासरांना होणारा एक विकार. [दूध] दुधड—वि. दूध देणारी; दुधाळ. 'बहु दुधड जरी जाली म्हैस गाय। री होईल काय कामधेनु।'—तुगा २२९४. [दुध] दुध(धा)णी—स्त्री. दुधासारखा पांढरा

चीक येणारी, फुल्ले येणारी एक वनस्पति. हिला कुंभा, तुंबा, देवकुंभा, शेतवडा, शेतवड, दुधकलमी, तेवडी इ० दुसरीं नांवे आहेत. २ दूध तापविण्याचें भांडें. दूधकलमी पहा. [दूध] ०दुभतें-न. १ (व्यापक) दुभतीं जनावरें. 'आम्ही शहरांत दूध-दुभतें वाळगीत नाही.' २ दूध, दही, ताक, तूप इ०. ३ दुभत्या जनावरांची जोपासना कशी करावी, दुभत्याचे पदार्थ शास्त्रीय पद्धतीनें कसे वनवावे, त्यांचे गुणधर्म कोणते इ० गोष्टींचे विवेचन करणारें शास्त्र. -ज्ञाको दे १०४. [दूध+दुभतें] ०पाक-पु. दूध आटवून तांदळाची केलेली खीर. ०पिता-वि. दूध पिणारा, आईच्या अंगावर पीत असलेला (वाळ). [दूध+पिणें] ०पेढा-पु. दुधाचा पेढा. ०पोहे-पुनव. १ दुधांत कालविलेले पोहे. २ उकळी आलेल्या दुधांत घुतलेले पोहे टाकून त्यांत साखर व आटीव दूध घालून केलेलें खाद्य -गृहि ४३१. ०भाऊ-पु. (मुलास) पाजणाऱ्या आईचा मुलगा. [दूध+भाऊ; गु. दूधमाई] ०भात-पु. मेजवानीचा विनयानें उल्लेख करण्याचा शब्द. ०भाताची क्रिया-खी. एका ताटांत दूधभातावर जेवून मैत्री जाहीर करणें, मैत्रीची शपथ घेणें. 'दूधभात हास देऊन क्रिया घेतली.' -अष्टप्रधानांचा इतिहास १८५. ०भोपळा-पु. दुध्या भोपळा; पांढरा भोपळा; एक फळ-भाजी याच्या उलट तांबडा भोपळा. ०भोपळी-खी. दुध्या भोपळ्याचा वेल. ०मांडा-पु. (वेल) दुधांत साखर घालून, त्या दुधाचा वोळा तापल्या तव्यावर वारंवार फिरवून करतात ती अंबोळी. ०मोगरा-री-पुखी. १ नाचणीची एक गरवी जात. हिचा दाणा पांढरा शुभ्र असतो -कृषि २८३. २ शाळूचा एक भेद. ०मोगरा-पु. (ना.) तगर. ०वडी-वि. दुधाच्या (वडीच्या) रंगाचा. 'दूधवडीची करडि कांवीरी। रोदेचीं सोनेखैरी।' -दाव २८९. साधित शब्द-दुधवणी-न. पाणी मिसळलेलें दूध. [दूध+पाणी] दुधवणी, दुधावणें-खीन. १ दूध तापविण्याचें भांडें. २ दूध तापविण्याकरितां जमीनींत केलेला खड्ड. [दूध] दुधशिरी-खी. (गो.) उपरसाळ; उपळसरी; अनंत मूळ. दुधळी-खी. (गो.) दूध-पाक. [दूध] (वाप्र.) दुधाचा जोर-पु. निरोगी आईच्या, आईच्या जोमदार दुधानें येणारी शक्ति, पुष्टि; दुधाचा गुण. दुधाचे दांत-पुनव. बाळपणांत येणारे दांत. (क्रि० येणें; निघणें; फुटणें; होणें). 'इकडे वधूचे दुधाचे दांत पडूं लागतात' -भा ८०. दुधाणा-णी-पुखी. दूध तापविण्याचें मातीचें भांडें. दुधणी पहा. 'वरांत गेली ठेऊं दुधाणा।' -दावि २३६. [दूध. प्रा. दे. दुद्धिणी=भांडें] दुधाणी-खी. एका जातीचें झाड. दुधणी पहा. [दूध] दुधाधारी-वि. दुधावर राहणारा; दुधाहारी. [दुधा+आहारी अप.] दुधापाण्याचा निवाडा-पु. दूध आणि पाणि यांच्या मिश्रणांतून दूध व पाणी निराळें करणें. अशी शक्ति हेंउपध्यांत असते असा कविसंकेत आहे. यावरून अनेक गोष्टींच्या करती यास्तव कल्याणा। -दावि २८४. ०धरणें-पाहणें-

खिचडीतून ग्राह्य तेवढाच भाग घेणें व त्याज्य भाग सोडून देणें. हंसक्षीर न्याय; क्षीरनीरविवेक पहा. दुधाळ-ळ-वि. पुष्कळ दूध देणारी (गाय, म्हैस इ०). [दूध+आळ-ळ-प्रत्यय] दुधाळ-न. पांढरें अळ. [दूध+अळ] दुधिया-पु. १ एक प्रकारचें मादक पेय, औषध; भांगेचीं पानें वादन त्यांत दूध, साखर व मसाला घालून केलेलें पेय. २ दुध्या भोपळा. 'कडुदुधिया माखिला। गुळें जैसा।' -ज्ञा १३.४६८. दुधी-खी. एक वनस्पती. हिचा वेल तोडला असतां त्यांतून दुधासारखा पांढरा चीक निघतो. हिला लांबट शेंगा येतात. वासरांच्या दुधगा रोगावर हिचा उपयोग होतो. -वगु ४.२४. दुधीण, दुधी-खी. (कों.) दुध्या भोपळ्याचा वेल. [दूध; प्रा. दे. दुद्धिअ; गु. दुधी] दुध-पुन. (वाल्माषा.) १ दूध; २ स्तन [दूध] दुध्या-पु. १ दुधिया; भांगेपासून केलेलें मादक, दूध मिश्रित पेय. २ दुध्या भोपळा. याच्या पांढरा, सुग्या इ० जाती आहेत. [दूध; प्रा. दुद्धिअ] ०हलचा-पु. दुध्या भोपळा किसून, घुवून त्यांतील पाणी निघळल्यावर तुपांत परतून दुधांत शिजवून साखर घालून केलेलें पकात्र. -गृहि १.४१९.

दूनीची तान-खी. (संगीत). चिजेची जी लयसुरू असेल तिच्या दुप्पट लयीमध्ये घेतलेली तान. [दूण-न=दुप्पट]

दूम-पु. १ शेंपूट; पुच्छ. २ (कर) (ल.) पत्ता; तपास; शोध. (क्रि० लागणें). [फा. दूम] (वाप्र.) ० निघणें-बाहेर-पडणें-(एखाद्याचा) भुसा पडणें; फार त्रास, कष्ट होणें; पादाडलें जाणें. ०पुरविणें-(एखाद्याचा) पिच्छा पुरविणें; गर्बी पडणें; खनपटीस वसणें. दु-दूमोदूम-क्रिवि. (व.) लागलीच; ताबडतोब; पाळोपाळ. 'दुमोदूम मनुष्य धाडला आणायला' [दूम द्वि.]

दूम-वि. १ दुसऱ्या, मध्यम, दुय्यम प्रतीचा; मध्यम. अवल=उत्कृष्ट, पहिल्या प्रकारचा व शीम=कनिष्ठ, तिसऱ्या प्रकारचा यांच्या जोडीनें प्रयोगांत रूढ. 'जमीन अवल, दूम, सीम तिही प्रतीची.' -वाड-समा १.३७. २ दुय्यम; हाताखालचा (अधिकारी इ०). मदतनीस. [फा. दूम]

दूर-क्रिवि. पुष्कळ अंतरावर; लांब. वि. १-(काल, अंतर, संबंध, नातें इ०कांच्या वावर्तीत) लांबचा; निकटचा, जवळचा नव्हे असा. २ असंभवनीय; दुरापास्त. दुर्घट. ३ बडतर्फ; नोकरीवरून काढलेला. [सं. दूर; फा. दूर; फ्रें. जि. दूर] ०करणें-१ (एखाद्यास) बडतर्फ करणें; नोकरीवरून काढून टाकणें. २ (अडचण, संकट इ०) नष्ट करणें. ३ (अधिकार, सत्ता वगैरे) कडून घेणें; जप्त करणें. 'यांची पेशवाई दूर करून ...' -सभासद ८. ४ लांब लोढून देणें, परकेपणा दाखविणें, वाळणें. 'दूर न हेंउपध्यांत असते असा कविसंकेत आहे. यावरून अनेक गोष्टींच्या करती यास्तव कल्याणा। -दावि २८४. ०धरणें-पाहणें-

(एखाद्यास) ममत्व सोडून परका लेखणे; (एखाद्याकडे) परकेपणाने पाहणे. दूरच्यादूर-किवि. फार लांबवर; दूर अंतरावर; दूरवर. 'कीर्ति प्रगटली दूरच्यादूर.' दूरतः-किवि. दूरून; लांबून. म्ह० दुसून डोंगर साजरे.-डोंगर दुसून हिरवेगार व रमणीय दिसतात पण जवळ गेलें असतां रुक्ष व भयाण दिसतात. यावरून, पुष्कळ गोष्टी दुसून चांगल्या दिसतात व त्यांच्यासंबंधी आदर वाटतो. पण प्रत्यक्ष जवळ जाऊन त्या वारकाईने पाहिल्या तर त्यांच्यांत पुष्कळ दोष आढळतात, व त्यांचा कंटाळा येतो. क्वचित् या म्हणीला 'जवळ जातां काटिकुटे' असा उत्तरार्थ जोडण्यांत येतो. (सामान्य.) ०दर्शन-न. १ दूरदृष्टि; दीर्घदृष्टि; दूरवर विचार करणे. २ दूरदर्शीपणा; दूरदर्शित्व. [दूर+सं. दर्शन=पहाणे] ०दर्शी-दृष्टि-दृष्टा-वि. १ दूरवर, खोल विचार करणारा पहाणारा. २ भविष्यदर्शी; भविष्यचिंतक. ३ दीर्घदृष्टीचा. [दूर+सं. दृष्ट=पहाणे] ०दूरत दुर्दस्त-वि. दूरचा; लांबचा. लाहोर प्रांत दुर्दस्त आहे. -इम २६७. [फा. दूरस्त] ०दृष्टि-स्त्री. १ खोलवर, दूरवर विचार करण्याची शक्ति; कुशाग्रबुद्धि. २ दीर्घदृष्टि; भविष्यकाळावर नजर ठेवून काळजीपूर्वक विचार करणे. [दूर+दृष्टि] ०दृष्ट-न. दुर्दैव; नशीब. 'न लागतां माझा शोध कपी सारे म्हणती ते हारे दूरदृष्ट' -मोरा १.३३२. [दु +अवृष्ट] ०वर-किवि. लांबवर; खोलपणाने; दूरदृष्टीने (किं० पाहणे, विचार करणे, नजर देणे). 'महादेवा देई दूरवरी दृष्टी । नको करूं कधी मुनीश्वरा' -मध्व. ५८३. ०विचार-पु. दूरदृष्टि; दूरदर्शित्व. ०विचारी-वि. दीर्घदर्शी; दूरवर विचार करणारा. [दूरविचार] दूरशी-स्त्री-वि. रजस्वला; विटाळशी; अस्पृश. 'दुष्ट म्हणे स्वसभेला तुजला नेतोचि दूरशी अस कीं ।' -मोसभा ५.६. 'स्त्री दूरशी झाल्यावर पांचवे दिवसापासून ...' -म्हटवैच १५. दूरश्रवणयंत्र-न. दूरच्या माणसाशी बोलण्याचे यांत्रिक साधन (इं.) टेलिफोन. [दूर+सं. श्रवण=ऐकणे+यंत्र] दूरस्थ-वि. दूर असलेला; लांबचा; दूरदेशी असलेला. [दूर+सं. स्था=असणे, उभे राहणे] दूरीकरण-न. दूर करण्याची क्रिया; दूर करणे; वियोग. [सं.]

दूरदेशी-स्त्री. दूरदृष्टि; दूरदर्शित्व. 'पुढील संकट दूरदेशीने जाणून ...' -इम २५६. [हि. दूरवेशी; फा. दूर+अंदेशा]

दूरावणे-अकि. दूर जाणे, दूरावणे पहा. 'नको दूरावूं तूं कठिण पद वा दे त्यजुनिया ।' [दूर]

दूरी-किवि. (काव्य.) दूर; लांब अंतरावर. [दूर]

दूर्वा-स्त्रीभव. एक प्रकारचे पवित्र मानलेले गवत. हें गणपतीस प्रिय आहे. पूजेव्यतिरिक्त या गवतास 'हरली' म्हणून उल्लेखितात. हिचीं मुलें सदां सर्वकाळ ओलीं राहतात. या तृणाचा उल्लेख ऋग्वेदांतहि आढळतो. -शाको (द) १३७. [सं.] हें गवत औषधी आहे ०व्रत-न. (बायकी) स्त्रियांनीं दूर्वाची पूजा

करण्याचे एक व्रत. 'दूर्वाग्रमी-स्त्री. माद्रपद शुद्ध अष्टमी हा दूर्वाव्रताचा दिवस असतो. [दूर्वा+अष्टमी]

दूर्वेगूष-वि. घोड्याचा एक विशिष्ट रंग. यांत घोड्याचे सर्व शरीर लाल असून त्यांत काळ्या रंगाचे मिश्रण असतें. डोंडी, आयाळ, दूम, हातपाय काळे व कान सफेत असतात. -अश्वप २९.

दूल-पु. (कों.) मुलाच्या कानांत घालण्याचा एक दागिना हल पहा. [सं. दुल=हालणे, डोळणे]

दूशोर-स्त्री. (सा.) जू; जोखड.

दूषक-वि. १ दोष लावणारा; निंदक. २ दूषित करणारा. [सं.]

दूषण-न. १ दोष लावणे; निंदा करणे; दोष, न्यून काढणे. २ आढळलेला, लादलेला, दोष; न्यून. ३ ठपका; आक्षेप. ४ विषडविणे; दूषित करणे. ५ (कुमारीला, खोला) भ्रष्ट करणे; कौमार्थ, पातिव्रत्य भंग करणे. ६ न पाळणे; मोडणे (वचन, करार). [सं.]

दूषणार्ह-दूषणीय, दूष्य-वि. निंदेस पात्र; निंदा; दोषार्ह. [सं.]

दूष(षि)णे-अकि. १ दोष, न्यून काढणे. 'त्याचा पूर्वपक्ष म्यां दूषिला.' 'काव्य करावें म्यां नचवचकावें दूषितो, परि लघूस ।' -मोस्फुटआर्या नवनीत २५४. २ दोष, कलंक लावणे, लागणे. कलंकाने दोषाने युक्त करणे; कलंकित होणे; करणे. 'या पोराने अकर्म केल्यामुळे आमचे घर दूषलें.' [सं. दूषण]

दूषित-वि. १ दोष लावलेले; निंदित; आक्षेप घेतलेले. २ विषडलेले; भ्रष्ट, दोषयुक्त झालेले; कलुषित; कलंकित (शब्दशः व ल.) [सं.] ०ताप-पु. दोषी, विषारी ताप. (इं.) सेप्टिक् फीव्हर. 'माझ्या पत्नीला दूषित ताप येत आहे म्हणून ती जरा घाबरली आहे.' -सुवे १३७.

दूष्य-वि. दूषणीय पहा.

दूष्य-दूष्य-न. तपु. [सं.]

दूस-पु. १ वज्र. २ तपु; डेरा. दुस पहा. [सं. दूश्य; प्रा. दूस]

दूस-पु. प्रमेय. -शर.

दूह-स्त्री. (गो.) मुलगी; कन्या; धू; दुहिता. [सं. दुहिता; प्रा. दुहिआ]

दृग्-ग-स्त्री. दृष्टि; नजर. कमलदृक्, दृक्कर्म, दृग्गोचर, दृग्निषय, दृक्कर्ण, दृग्ग्यक्ष, दृग्निषय इ० सामासिक शब्दांत दृष्टि, डोळे, या अर्थाने उपयोग. जसे:-कमलदृक्=कमलाप्रमाणे डोळे आहेत ज्याचे तो. दृग्गोचर=दृष्टीला दिसणारा इ० शिवाय एतद्दृक्.

तद्दृक्, दोषदृक्, निगुणदृक्, इ० समासांत पहाणारा अशा अर्थाने उपयोग. जसे:—एतद्दृक्—हें पाहणारा, दोषदृक्—दोष पाहणारा. [सं. दृश्] सामाशब्द—०प्रत्यय—पु. प्रत्यक्ष पाहिल्याचा पुरावा; दृष्टि प्रमाण; (क्रि० पाहणे; दाखविणे; दृक् प्रत्ययास आणणे; उतरणे). [दृक्+सं. प्रत्यय=अनुभव, प्रचीति] ०पात—पु. नजर टाकणे; फेकणे; दृष्टिक्षेप; पाहणे. [दृक्+सं. पात=पडणे] ०सूत्र—न. दृष्टिपथ; दृष्टीची रेषा. [दृक्+सं. सूत्र=धागा, मार्ग] ०क्षेपमंडळ—क्षेपवृत्त—न. (ज्यो.) त्रिभोज लक्षां (नव्वद अंशां) तून जाणारे लंबवृत्त. दृश्य क्रांतिवृत्ताच्या सर्वोच्च बिंदूतून जाणारे याम्योत्तरवृत्त. दृग्गोचर—वि. डोळ्यांना दिसणारे; दृश्य: दिसणारे; दृश्यमान. [दृक्+सं. गोचर] दृग्गोल—पु. १ बुबूळ. २ (ज्यो.) दृग्मंडल पहा. [दृक्+गोल] दृग्गुंथा—खी. (ज्यो.) नतांश ज्या. दृग्मंडल, दृग्गुंथ, दृग्बल्य—न. (ज्यो.) लंबवृत्त; खम वृत्त. दृग्मात्र—वि. ज्ञानमात्र. 'जेणें ज्ञान सज्ञान होये। दृग्मात्र दृष्टीतें विये। प्रकाशाचा दिवो. पाहे। प्रकाशासि।—अमृ ७.२७३. [दृक्+सं. मात्र प्रत्यय]

दृष्टाड—वि. (राजा.) अवाढव्य; अजब; फार मोठा; अवजड; जगड्वाळ. (सामान्यतः वस्तूच्या संबंधी प्रयोग). [सं. दीप्त+आड प्रत्यय]

दृढ—वि. १ (अक्षरशः व ल.) पक्का; घट्ट; कठिण; ज्याचें भेदन, छेदन व चलन करणे कठिण आहे असा. 'हा दृढ पाषाण आद्रे: हा शस्त्राने फुटणार नाही.' 'तोफेच्या गोळ्यानेहि भोंक न पडेल अशी दृढ भित घालावी.' २ निश्चित; कायम; मुकर. ३ ठाम; पक्का; स्थायिक. ४ पुरतेपणीं निश्चित केलेला; पक्क; अविचल (चेत, विचार, निश्चय). 'निश्चय दृढ असला म्हणजे ईश्वर कृपा करितो.' ५ (सामा.) पक्का; चिवट; चिकट. ६ मनांत पक्की ठसलेली, विवलेली. 'एकदां ऐकलेली गोष्ट पुनः ऐकली म्हणजे दृढ होते.' 'या शब्दापासून अनेक सामासिक शब्द बनले आहेत व वनवितां येतात. जसे:—दृढनिश्चय—निर्धार—संस्कल्प=पक्का, ठाम निश्चय. —वि. पक्क्या निश्चयाचा, निर्धाराचा (मनुष्य) दृढप्रयत्न—अतिशय नेटाचा प्रयत्न, प्रयत्न करणारा. तसेंच दृढसंकेत. दृढसंधान—नियम—विश्वास—वैर—निष्ठा—व्रत—तप—सख्य—प्रेम—भक्ति—धैर्य—वचन—अनुसंधान—पातिव्रत्य—सौभाग्य इ० समास होतात. दृढ—तनु—शरीर—वेह, दृढांग=बळकट शरीराचा (मनुष्य, पशु इ०). सामाशब्द—०चित्त—पु. एकाग्र चित्त; काळजीपूर्वक दिलेले लक्ष. (क्रि० करणे; देणे). [दृढ+चित्त=मन] ०प्रतिज्ञा—वि. निश्चयी: कितीहि संकटें आलीं तरी निश्चय क्षिथिल न होऊं देणारा. [दृढ+प्रतिज्ञा=निश्चय] ०भाजक—पु. (गणित) खालीं बाकी उरूं न देतां कांहीं संख्यांस निःशेष भागणारी दुसरी सर्वांत मोठी संख्या; विवक्षित संख्यांचा सर्वांत मोठा साधारण विभाजक. [दृढ+

सं. भाजक=भागणारा] ०भाव—पु. ठाम, पूर्ण भक्ति, श्रद्धा, प्रेम. [दृढ+सं. भाव=श्रद्धा, प्रेम] ०मुष्टि—वि. १ चिकू; कृपण; कटु; कंजूस; हाताचा जड. २ लगामाचा एक प्रकार. —अथप १८५. [दृढ+सं. मुष्टि=मूठ] ०संधि—वि. १ घट विणीवें; घटमूट. २ दाट; घनदाट; मज्जे फट, विरळ जागा नसलेला. [दृढ+सं. संधि=जोड, सांधा] दृढीकरण—न. १ पक्के करणे. २ (क्रि.) रोमी व इंग्लीय चर्चमध्यें वासिस्म्याच्या वेळीं लहान मुलांच्या तर्फे जीं वचनें देण्यांत येतात त्यांच्या पूर्ततेची जबाबदारी मुलांनीं प्रौढ शाल्यावर स्वतःवर घेण्याचा विधि. (इं.) कन्फर्मेशन. —सा. प्रा. १२१. 'पूर्ण ख्रिस्ती होण्याकरितां हीं दोन सःक्रमेंतें म्हणजे वासिस्मा व दृढीकरण हीं अवश्य आहेत.' ई. वि. १७८. [सं.] दृढोत्तर—वि. जास्त बळकट; मजबूत. [सं. दृढतर अप.]

दृढावणे—अक्रि. दृढ, पक्का होणे; बळकट, मजबूत होणे.

'जशी जशी भक्ति दृढावते तशी तशी ईश्वरकृपा होते.' [दृढ]

दृढा(दि)चा—पु. १ दृढपणा; बळकट्टी; पक्केपणा. २ निश्चय. 'निद्रविद्या वा नवचे। ऐसा दृढिवेचेनि अवतरणे नाचे।'—ज्ञा ६.३४७. [दृढ+वा भाववाचक प्रत्यय]

दृष्टि—खी. सुगंध; सुवास. 'पवळेंयां चिआं दृष्टी। जावडे फाल ओनि नीगुती।'—शिशु ५९०.

दृष्ट—वि. गर्वाने ताठलेला, फुगलेला. [सं.]

दृष्ट(दृष्टी)—खी. नृत्य.) दृष्टीमध्ये निश्चलता, विकसितपणा व सात्विकता दाखविण्याचा अभिनय. हा अभिनय उत्साहवृत्तीस अनुकूल आहे.

दृश्य—वि. १ दिसणारे. २ बाह्य; बाहेरील (अंग). —न. (ल.) जग. 'तरी तें आपणयापुढें। दृश्य पधळे येवढें।'—अमृ ७.८७. —पु (अंकगणित.) दिलेली किंवा गृहीत संख्या. [सं.]

०काव्य—न. ज्या काव्याचा अनुभव नटनटनीं रंगभूमीवर केलेल्या अभिनयाने घेतां येतो त; नाटक, सिनेमा. याच्या लट ध्रान्य काव्य. [दृश्य+काव्य] ०प्रसरण—न (पदार्थ.) पदार्थाचें प्रत्यक्ष झालेले प्रसरण; (इं.) अपरंट एक्स्पेंशन. ०महत्त्व—न. (ज्यो.) नुसत्या डोळ्यांस दिसणारा मोठेपणा. [दृश्य+सं. महत्त्व=मोठेपणा]

दृश्यमान—वि. दिसू लागणारे; नजरेपुढें असलेले; दिसणारे. [सं.]

दृष्ट—खी. १ दृष्टि; नजर २ लक्षाच्या वाईट नजरेनें मनुष्य, वस्तु इ० भारला जाणे व त्यास पीडा होणे. (क्रि० होणे, लागणे). 'लहान मुलांना व छुर खीपुखांना दृष्ट लागते.'—वि. पाहिलेले, दिसलेले; दिसणारे. [सं.] सामाशब्द—०कूट—न. कोडे; गूढ; कूटप्रश्न. ०चोर—पु. (प्र.) दृष्टिचोर; दृष्टिचोर पहा. ०दोष—पु. प्रत्यक्ष, दिसणारा, दळदळीत अपराध, चूक, दोषीपणा. याच्या उलट अदृष्टदोष=प्रारब्धाने घडलेला दोष, आलेली आपत्ति. 'दृष्ट

दोष नसतां व्याधी आली ईश्वरास शरण जावें. ' २ प्रत्यक्ष दिस-
णारें पाप; आयुष्यांत (एखाद्याच्या) हातून घडलेलें पाप. याच्या
उलट अदृष्टदोष=मानसिक, आत्मिक पाप. ३ -वि ज्याचा दोष
नजरेस, आढळण्यांत आला आहे असा [दृष्ट+दोष=अपराध]
०पात-पु. (प्र.) दृष्टिपात; दृष्टिपात पहा. ०फोड-पु. (प्र.)
दृष्टिफोड; दृष्टिफोड पहा. ०बंध, ०बंधन-पुन. (प्र.) दृष्टि-
बंध, दृष्टिवंधन; दृष्टिवंध, दृष्टिवंधन पहा. ०भरू-वि. (प्र.)
दृष्टिभरू; दृष्टिभरू पहा. ०भेट-खी. १ मरणोन्मुख मनुष्याचे
दूरचे पुत्रादिक आसिष्ट येऊन त्याची जी शेवटची भेट घेतात ती.
'माझ्या नाडी आठोपत चालल्या त्यास पुत्राची दृष्टभेट
करवा.' २ कुशलप्रश्न, संभाषण इ० कांनें विरहित अशी केवळ
दर्शनमात्रांनें होणारी भेट, गांठ. नजरानजर; दृष्टादृष्ट. (प्र.)
दृष्टिभेट 'त्यांची आमची काल दृष्टभेट मात्र जाली. अजून
बोलायास फावलें नाहीं.' [दृष्ट+भेट] ०मगी-पु दृष्ट लक्ष
नये म्हणून लहान मुलाच्या हातांत, गळ्यांत बांधतात तो पांढरे
ठिपके असलेला काळा मणी. [दृष्ट+मणि] ०विकार-पु.
(प्र.) दृष्टिविकार पहा. दृष्टा/दृष्ट-खी. परस्पर दर्शन, पाहणे:
नजरानजर; दृष्टिभेट. [दृष्ट+अदृष्ट=न दिसलेलें, न पाहिलेलें]
दृष्टार्थ-पु. १ दिसणारी वस्तु: दृष्टीचा विषय. २ ऐहिक जीव-
नांतील (एखादी) उपभोगाची, अनुभवाची गोष्ट. -किवि इह-
लोकच्या फायद्याकरितां, सुखाकरितां [दृष्ट+स. अर्थ=वस्तु, गोष्ट]
०कर्म-न. ऐहिक जीवनांतील फायद्याकरितां, सुखाकरितां कराव-
याचें कर्म. ०वाद्-पु. जे जे इंद्रियगम्य असेल तेवढेच सत्य असें
प्रतिपादन करणारा संप्रदाय. मत. [दृष्टार्थ+न. वाद्=प्रतिपादन,
मत] ०वादी-वि. दृष्टार्थवादाचा पुरस्कार करणारा. [दृष्टार्थ+व. द.]
०शास्त्र-न. दिसणाऱ्या किंवा इंद्रियग्राह्य गोष्टींचें शास्त्र; ऐहिक
जीवनविषयक शास्त्र. याच्या उलट धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, व्यव-
हारशास्त्र, दंडनीति हे शब्द पहा. [दृष्टार्थ+शास्त्र] दृष्टोत्पत्ति-
न. किवि. नजरेस; निदर्शनास; पाहण्यांत; आढळण्यांत: प्रत्यक्ष अनु-
भवास (कि० येणें) 'ही गोष्ट जेव्हां माझ्या दृष्टोत्पत्तीस येईल
तेव्हां खरी वाटेल.' [दृष्ट+उत्पत्ति]

दृष्टस्वप्न-न. भयसूत्रक, पुढील अनर्थसूचक, अप कुनी.
दृष्टस्वप्न. 'परिणामी काय होईल तें पाहें दृष्टस्वप्न आहे.' -पेद
१०.६४.

दृष्टाळणें, दृष्टाव(ळ)णें-अक्रि. दृष्ट लागणें; दृष्टीचा
वाईट परिणाम होणें; वाईट मनुष्याची नजर बाधणें. [दृष्ट]

दृष्टांत-पु १ दाखला; उदाहरण. 'चेहू पडे आणि उठे
तसाची. दृष्टांत हा सत्पुरुषास साची. मृत्पिंड जो त्या उठणेंच
नाहीं. दृष्टांत हा केवळ दुर्जनाही।' -वामननिर्दिशतक. २ अनुभव:
प्रचीति; पडताळा. त्यानें प्रश्न सांगितला तो माझ्या दृष्टांतास

आला. 'त्याचा मला दृष्टांत आला.' ३ भूतभविष्यादि गोष्टींचें
सूचक, दैवीस्वप्न. 'ऐसें जाणूनि रुक्मिणीपति. ४ औतुक केले कैशा
रीती. महादाजी पंतासी. दृष्टांत रात्रीं दाखविला.' ४ एक
साहित्यालंकार; दृष्टांतालंकार पहा. दृष्टांतालंकार-पु. (साहित्य.)
एखादा विशेष प्रकृतार्थ विशद करण्याकरितां विशेष अप्रकृतार्थांचें
जें उदाहरण देतात तें. 'आस्फालितां ही स्वकरें नराहे. चेहू जसा
तो उसलेच पाहे. विपत्तियोणें पडले जरी कां. तें धैर्य नोंह तरि
साधुला कां ?।' -वामननिर्दिशतक.

दृष्टांतिक, दृष्टांती-वि. दृष्टांत म्हणून द्यावदास योग्य
(श्लोक इ०); दृष्टांतांतील. [सं.]

दृष्टावा-पु. १ स्वरूपानें होणारा देवता इ० काचा
साक्षात्कार; दृष्टांत. २ अनुभव; प्रचीति; पडताळा. [दृष्ट]

दृष्टान्ता-वि. (राजा.) ज्याची नजर, दृष्ट बाधते असा
(मनुष्य इ०); वाईट नजरचा. [दृष्ट]

दृष्ट-खी. १ नेत्रगोलस्थित जें पहाण्याचें इंद्रिय आहे
त्याची वृत्ति, कार्य. तिनें झालेलें ज्ञान; पाहण्याचें सामर्थ्य; नजर.
२ (ल.) (एखाद्या गोष्टीकडे द्यावयाचें) लक्ष; अनुसंधान. 'निर्-
तर शास्त्राकडे दृष्टि टवावी तेव्हां शास्त्र येतें.' 'त्यास पांगोटें
द्यावयाचें खरें परंतु माझी दृष्टि चुकली.' ३ (ल.) सत्, असत्
जाणण्यास कारणीभूत असलेली मनादृष्टि; (एखाद्याकडे पहाण्याचा,
एखाद्याशीं वागण्याचा) रोंख; कल; मनादृष्टि. 'अलीकडे त्याची
दृष्टि फिरली.' ४ (राजा.) पाषाणाच्या दंडाच्या मूर्तीस रुपें
इ० काचे वसवितात त्या डोळ्यापेक्षां प्रत्येक. ५ दृष्ट; वाईट,
बाधक नजर. दृष्ट २ पहा (कि० होणें; काढणें). 'राधा म्हणत्ये
हा। मज पुत्रवर्तीचीच लागली दृष्टि।' -मोक्षी ५.५. -वि. पाह-
णारा; दर्शी पहा. समासांत उपयोग जमें. गुणदृष्टि; स्थूलदृष्टि;
दोषदृष्टि इ०. [सं.] (वाप्र.) ०ओटखणें-(एखाद्याच्या) नजरे-
वरूनच, चेहऱ्यावरून त्याचें मनोगत ओळखणें. ०काढणें-
उतरणें-ओवाळून टाकणें-एखाद्यास वाईट दृष्टीची झालेली
बाधा भंजतंत्र, तोडगा इ० कांनें काढून टाकणें. ०खालून जणें-
(एखादी गोष्ट, वस्तु इ० एखाद्याच्या) डोळ्याखालून, नजरे-
तून जाणें; स्थूलपणें साहीत असणें; 'ज्यांचे दृष्टीखालून गेले।
ऐसें कांहींच नाहीं उरले।' -दा १.६.९. ०घालणें-१ डोळा
मोडणें, मिचकावणें, डोळ्यानें इशारा करणें. २ (एखाद्या गोष्टी-
कडे) काळजीपूर्वक पाहणें, लक्ष देणें, मन लावणें. 'स्वर्गागनेसीं
जरि साम्य आली. परंतु तेथें दृष्टी न घाली।' -रामदासी
२.४३. ०चढणें-गवनें फुगणें; उन्मत्त होणें; डोळ्यांवर धूर
येणें. ०चुडणें-विसरणें; गोंधळून जाणें; घोटाळ्यांत पडणें.
०चुडविणें, चारणें-(एखाद्याच्या) डोळ्यास डोळा न देणें;
नजरेस पडण्याचें टाळणें. ०चोरणें-नजर भारून टाकणें; नजरबंद

करणे. 'कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे। हा दृष्टिवंधु निफजे। परी नवल लाघव तुझे। जें आपणपें चोरे।' -ज्ञा १४.५. **०डेवणें देणें-राखणें**-(एखाद्या गोष्टीची, वस्तूची) काळजी घेणें; लक्ष देणें. 'डेवीना गमीही दृष्टिस ती नीट जळहि सेवीना।' -मोअश्व ४.८. **०देखणें**-(काव्य) पाहणें. **०निघळणें**-१ विघडलेले, आलेले डोळे पूर्ववत् स्वच्छ होणें. २ (ल.) गर्व, ताठा, उन्माद नाहीसा होणें. **०पडणें, होणें, लागणें**-(एखाद्याच्या) वाईट नजरेची वाधा होणें; दृष्ट होणें. **०फांकरणें**-१ गोंधळून जाणें; भांबावून जाणें. २ नजर वेताळ, ओढाळ होणें. **०फाटणें**-(एखाद्याच्या) आकांक्षा, महत्त्वाकांक्षा, हेतु इ० वाढणें, विस्तृत होणें. **०फिणें**-१ राग येणें. 'येतां दृष्टी त्याची फिरली म्हणे।' -रामदासी २.९८. २ ताठा चढणें; गर्व इ०ने दृष्टि अंध होणें; धुंदी चढणें. **०बंध करणें**-नजर भारून टाकणें; मोडून टाकणें; नजर बंद करणें; दृष्टि चोरणें. **०भर पाहणें**-पोटभर, डोळे भरून. तृप्ति होईपर्यंत, मनमुराद पाहणें. 'पाहा जा सहृद दृष्टि मरुनि।' -दावि ४६. **०मरणें**-तीव्र वस्तु अनेक वेळां पाहिल्याने, तीव्र गोष्ट अनेक वेळां केल्यान, तिच्याबद्दलची भीति, आश्चर्य, हिडिसपणा इ० वाटेनासे होणें. 'माडावर चढून चढून मंडाऱ्याची दृष्टि मेलेली असते.' **दृष्टीची मुक्त राखणें**-(एखाद्याच्या) सावनेस मान देणें; (ग्न्यास) न आवडेल अशी गोष्ट त्याच्या समक्ष न करणें. **दृष्टीचें पारणें फिटणें**-जें पाहण्याविषयी उत्कंठा आहे तें पाहण्यास मिळाल्याने समाधान पावणें. **दृष्टींत न आणणें**-न जुमानणें. 'ऐसे वदोनि आणित नव्हतासि च वा परायि दृष्टींत।' -मोमहाप्रस्थानिक २.२०. **दृष्टींत न येणें**-(एखाद्यास) तुच्छ लेखणें; कःपदार्थ मानणें. 'ज्याच्या दृष्टींत न ते सहसुत पांडवळी न कंसांरी।' -मोकर्ण ६.६६. **दृष्टीनें शिवणें**-डोळ्यांनीं पाहणें. 'म्हणतो नाही शिवलों दृष्टि करुनिही धराधवा हविला।' -मोआदि २.३. **दृष्टीस पडणें**-आढळून देणें; नजरेस येणें; अनुभवास येणें. **दृष्टीस फांटा फुटणें**-दृष्टि फाटणें; दृष्टीचें सामर्थ्य वाढणें. 'जैसे डोळ्यां अंजन भेटे। ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे।' -ज्ञा १.२३. **चार दृष्टि होणें**-भेट होणें; नजरानजर होणें. **अडव्या दृष्टीनें पाहणें**-वांकड्या, काण्या डोळ्यानें पाहणें. **दृष्टीचा अंमल**-पु. १ पाहण्यांत, नजरेत आलेला काळाचा अवधि. 'हा दरिद्राचा श्रीमंत झाला हें माझ्या दृष्टीच्या अंमलांतलें.' २ नजरेचें कार्यक्षेत्र. कर्तवगारी. 'चित्र काढणें हें दृष्टीच्या अंमलांत.' **दृष्टीचा खेळ**-पु. नजरेनें, दृष्टीनें करावयाची चमत्कृतिपूर्ण कुशलतेची गोष्ट; नजरेचा खेळ. 'पाहून लिहिणें, चित्र काढणें, इ० दृष्टीचे खेळ आहेत.' **दृष्टीचा खोटा-पापी**-वि. दुसऱ्याचें चांगलें पाहून मनांत जळफळणारा; मत्सरबुद्धीचा. **दृष्टीचा**

पसारा-पु. डोळ्यांनां दिसणारें विश्व. त्या दृष्टीनें-त्या धोरणानें, बुद्धीनें. 'पुत्राकडे पुत्रदृष्टीनें पाहिलें असतां ममता वाटते, नाहीतर सर्व एकच आहे.' म्ह० १ दृष्टीआड सृष्टी आणि वस्त्रा-आड जग नागवें-जें आपल्या देखत घडत नाही त्याला आपण जबाबदार नाही व त्याचा प्रतिकार करणेंहि कठिण. २ (व.) दृष्टी माया भाता भूक-दृष्टीस मूल पडलें कीं माया उत्पन्न होते, व भात पाहिला तर भूक लागते. दृष्टीसमोर कांहीं वाईट घडलें तर वाईट वाटतें. **सामाशब्द**-० **अभिनय**-पु. (नृत्य.) पापण्या, पापण्यांचे केस, बुबुळें, वाहुल्या व भिवया यांच्या मदतीनें केलेला अभिनय. याचे प्रकार ३४ आहेत. ते:- कान्त, भयानक, हास्य, करुण, अद्भुत, वीर, वीभत्स, शांत, स्निग्ध, हृष्ट, दीन, क्रुद्ध, द्रुत, भयान्वित; जुगुप्सित, विस्मित, शून्य, लज्जित, म्लान, विषण्ण, शंकित, मुकुल, कुंचित, जिह्वा, अमित्त, ललित, अर्ध. मुकुल, विभ्रांत, विप्लुत, आकेकर, विकसित, मध्यममद, अधमपद व त्रस्त. **०कोन**-पु. विचार करण्याचें, पाहण्याचें धोरण, रोंख, मनोवृत्ति: विचारसरणी. (इं.) अँग्ल ऑफ व्हिजन. 'आमचा दृष्टिकोन भिन्न असल्यामुळें त्यांनीं योजिलेली भाषा आम्हांला साहजिकच पटत नाही.' -मसाप २.२.१११. [दृष्टि+कोन] **०गुण**-पु. नजरेनें पाहिल्यामुळें पाहिलेल्या वस्तूचें, मनुष्याचें वरें वाईट करण्याची (एखाद्यांतील) विशिष्ट शक्ति. **०गोचर**-वि. डोळ्यांनां दिसणारें; पाहतां येणारें; दृष्टीस पडणारें. [दृष्टि+सं. गोचर] **०चरित**-किवि. जाणूनबुजून, बुद्धिपुरस्सर केलेलें (पाप इ०). -ज्ञाको (क) १३८. [दृष्टि+सं. चरित=आचरलेलें] **०चोर**-पु. दुसऱ्याचा डोळा चुकवून चोरण्याचा, पळण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा मनुष्य. [दृष्टि+चोर] **०देखत-तां**-किवि. समक्ष; पहात असतांना; डोळ्यांदेखत. [दृष्टि] **०पथ**-पु. दृष्टीची रेषा, टप्पा. [दृष्टि+सं. पथिन-स्ता] **०परीक्षा**-खी. (वैद्यक शास्त्र) रोग्याच्या डोळ्यांवरून, दृष्टीवरून रोगाची चिकित्सा करणें. [दृष्टि+परीक्षा] **०पात**-पु. १ (एखाद्या वस्तुवर, मनुष्यावर) नजर पडणें, वळणें; अवलोकन. २ नजर बाधणें; दृष्ट लागणें. [दृष्टि+सं. पात=पडणें] **०पिंड**-पु. डोळ्यांतील पारदर्शक भिंग; (इं.) लेन्स. 'कांहीं मुलांस जन्मतः दृष्टिपिंडास विकार होऊन, त्या पिंडाची पारदर्शकता नाहीशी होते.' -बालरोग चिकित्सा १२६. [दृष्टि+पिंड] **०फोड**-खी. १ बारीक पाहणी; चौकशी. २ डोळ्यांस त्रास होईल अशा प्रकारचें जिकीरीचें काम; डोळेफोड सर्व अर्थी पहा. -वि. १ डोळ्यांनां त्रास, ताण देणारें (कलाकुसरीचें काम, किचकट लिखाण इ०). २ (क.) डोळ्यांस हिडिस दिसणारें, ओंगळ. [दृष्टि+फोडणें] **०बंध-बंधन**-पुन. मंत्रसामर्थ्यानें डोळे भारून टाकणें; नजरबंदी **०कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे। हा दृष्टिवंधु निफजे।** -ज्ञा १४.५.

[दृष्टि+सं. वंध, वंधन=वांधणें]० मरु-वि. देखणा; सुंदर; डोळ्यांत भरणारा. [दृष्टि+भरण] ० भेट-स्त्री. १ आसन्नमरण मनुष्यास त्याच्या लांबच्या पुत्रादिक आतांची झालेली शेवटची दृष्टादृष्ट. २ दृष्टादृष्ट; नजरानजर. [दृष्टि+भेट] ० मंडल-न. रत्नल्लय; हड्डमंडल; खमध्यवृत्त. [दृष्टि+सं. मंडल=चतुर्ल] ० मणी-पु. लहान मुलास हट्ट होऊं नये म्हणून त्याच्या गळ्यांत, मनगटाला बांधावयाचा कांचेचा पांढऱ्या ठिपक्यांचा काळा मणि. ० मर्यादा-स्त्री. मनुष्याच्या डोळ्यांना जेव्हा पृथ्वीचा भाग दिसू शकतो तेवढी जागा; दृष्टीच्या दृष्ट्यांतील भूभाग; क्षितिज; काळीधार; चक्रवाल. [दृष्टि+मर्यादा=सीमा] ० रचना-रचनेचा उभार-स्त्रीपु. (काव्य) डोळ्यांना दिसणारा इहलोकचा, सृष्टीचा पसारा. ० विकार-पु. १ बाईट मनुष्याची (लहान मुलास) नजर लागून झालेली बाधा. २ दृष्टीचा रोग; डोळे विघडणें. [दृष्टि+विकार=बाधा] ० हस्वता-स्त्री. लांबचें न दिसणें; (इं.) शॉर्टसाइट्. हा विकार मुलांना सात ते नऊ वर्षांपर्यंत होतो. एकाग्रतेने पाहण्याने अगर वाचनाने हें व्यंग चांगल्या मनुष्यांसहि नवीन होऊं लागतें. -झाको (अं) १५. [दृष्टि+सं. हस्वता=आंखुडपणा] ० हेळा-स्त्री. कृपाकाटाक्ष. 'जयाचिचे दृष्टिहेळाचि संसारु. निरसोनि जाय।' -विपु २.२८. दृष्ट्यगोचर-वि. अदृश्य; न दिसणारे. [दृष्टि+सं. अगोचर=इंद्रियगम्य नव्हे असें]

दृष्टिवा-पु. (महानु.) अवलोकन; नजर. 'सहज सरळ सुहावा। १५ दाताराचा दृष्टिवा।' -शु ३६. [दृष्टि]

दृष्टोळा-पु. बाईट नजर; दृष्ट अर्थ; २ पहा. [दृष्टळणें]

दृष्ट्या-क्रि. १ डोळ्यांनी; नजरेने; प्रत्यक्ष. 'मी दृष्ट्या पाहीन तेव्हां मला खरें वाटेल.' २ दृष्टीने, हेतूने, धोरणाने. समासांत उत्तरपदी विशेष उपयोग. जैसे:-कामदृष्ट्या, क्रोधदृष्ट्या, लोभदृष्ट्या, मोहदृष्ट्या, कृपादृष्ट्या=अनुक्रमे काम, क्रोध, लोभ, मोह व कृपायुक्त नजरेने. मित्रदृष्ट्या=मित्र या दृष्टीने; मित्र म्हणून. शत्रुदृष्ट्या=शत्रूच्या नजरेने. लोकदृष्ट्या=लोकांच्या दृष्टीने, मताने. शास्त्रदृष्ट्या, दोषदृष्ट्या, पुत्रदृष्ट्या, द्वेषदृष्ट्या, पापदृष्ट्या, वस्तुदृष्ट्या इ० [सं. दृष्टि या शब्दाचे तृतीयेचें एकवचन]

देआवे-(काव्य) यावें. 'तेह वेळीं तेआची देआवी वळी। महा-काळासी।' -शिबु ४९६ [देणें पहा.]

देऊपांशेरी-स्त्री. १ व्यापारी लोक जिन्नस मोजून घेण्याचें एक व घेण्याचें एक अशीं निरनिराळीं वजनं व मापे ठेवतात. त्यांपैकीं व्यावयाचें माप मोठें असतें व व्यावयाचें माप लहान असतें. त्यांपैकीं व्यावयाचें माप. एक पांचशेरी वजन. मूळ वजना पेक्षां हें कमी असतें. त्यामुळे खोटे माप गिन्हाइकास देतां येतें. २ यावरून (ल) अतिशय कृपणपणा. -वि. (ल.) कृपण. याच्या उलट घेऊपांशेरी.

देऊळ-न. देवघर; देवालय; मंदीर. [सं. देवालय; प्रा. देउळ; फ्रेंजि. देवेल (देव, स्वर्ग); आर्मे. लेवल (देव); पोर्तु. देवेल.] ० घांट-स्त्री. १ मंदिरांतील घंटा; २ (ल.) घडवड्या, वडाईखोर माणूस ० राऊळ-न. मंदिर व राजवाडा. म्ह. देवळीं रावळीं तीनदां=अनेक यत्न केल्याशिवाय गतीं घेतलेलें काम सोडूं नये. ० वाडा-पु. देवळाभोंवतालचें सेवक राहावयाचें आवार. देकार-पु. १ दक्षिणा; दान; धर्मादाय; देणगी. 'जर्गी मान्य केले हा तुझा देकार। कीं कांहीं विचार आहे पुढें।' -तुगा १२७८. २ (व.) लमांतील अहेर. ३ (गो.) एक खंडी भाताचे तादुळ करण्यावद्दल भाताच्या रूपाने देण्याची मजुरी. (क्रि० देणें, करणें, वांटणें). [देणें+कार]

देख-पु. १ दर्शन. २. देखावा (क्रि० दाखविणें)-स्त्री. (गो.) किता; वळण; चाल. ताणें म्हजी देख घेतल्या. [सं. दृश्] ० दुखी-खया-वि. मत्सरी; हेवेखोर;

देखणा-वि. सुंदर; मोहक; छवडा. 'जानकीचे देखणे नेत्र। सांडोनियां क्षराक्षर।' -भावार्थ किर्किषा १३.५९ -पु. पाहणारा; डोळस माणूस. 'मागीं अंधासारिखा। पुढें देखणाही चाले जैसा।' -झा ३.१५६. देखणाऊ-वि. डौली; दिखाल; पोशाकी; सुंदर पण कुचकामाचा. देखणिक-स्त्री. द्योत्पत्ति; दृष्टी. 'बुढी तेजापासुनि झाली। म्हणोनि देखणिकेला आली।' -सिसं २३.

देख(ग)वा, देचकें-पुन. डेचकी; स्वयंपाकांतील मोठें मांडें. डेग पहा. [फा. देग्]

देखणें-न. १ जमीनींत पुरलेलें गुप्तधन; ठेवा. 'येक दाविती देखणी।' -दावि ६४. २ मपका. 'देखणें दाखविती आदरें। मंत्र फुंकिती कर्णद्वारें।' -दा ५.२.२९. ३ प्रकाश; दृश्य; देखावा. 'तेवीं लचकलिया दिठी। मग देखणें जें जें उठी।' -झा १४.८४. 'म्हणोनि किरीटीसि दोहीं परी। तें देखणें देखे आंधारी।' -झा ११.२३५ ४ दृष्टि; अवलोकनशक्ति; नेत्र. 'शस्त्रापासाव तेज तळपे। तें देखोनि देखणें दिपे।' -गीता १.३३३. -सक्ति. १ पाहणें. 'त्या या कर्णांचे भुजबल, खलबल जलधिमाजी देखाल।' -मोकर्ण २.११. २ ध्यान देणें; मनन करणें. ३ शोधणें; चांकशी करणें; हेरणें; तपासणें. [सं. दृश्; द्रक्ष; प्रा. देख्ख हिं. देखना; फ्रेंजि. दीख; आर्मे. लेख पोर्तु. दिक्, दिक्केदार, देकार; तुल० लिख. झेरकोलास=आरसा; ग्री. देरको; हिब्रू दिअरसै. म=मी पाहतो.] ० पण-न. ज्ञानदृष्टि; पाहण्याची शक्ति; ज्ञान 'वेदींचे वृहत्सा. मसुत्र। जें देखणेंपणें पवित्र।' -झा. १३.६८ म्ह०-१ देखनेमे ढब्व चलनेमे शिवराई=दिसण्यांत पुष्ट पण कामाला निरुपयोगी. २ (व.) देखला वडा उपास मोडा=भूक नसतां हि कुणी कांहीं खातांना पाहून तें खावयास मागणें. ३ देखल्या देवा दंडवत=सहजगत्या, भक्तिपूर्वक नव्हे, केलेला नमस्कार.

देखत—क्रि. १ पाहतांना; वघतांना. डोळ्यांसमोर; प्रत्यक्ष २ (ल.) जिवंत, हयात असतांना; हयातीत; आयुष्यांत; जिवंत पर्णी. 'माझ्या देखत मुलांचे लग्न व्हावे, मी डोळे झांकल्या-वर मग वाटेला ते होवो,' ३ उघड उघड; स्पष्टपणे. 'देखत देखत मुद्दई—' पद १०.८०+१ 'देखत सोदा, देखत दिवाळखोर आणि त्यास रुपये देऊन बसलास,' देखतच्यापुढे खालील शब्द जोडतात. जसे—देखत सोदा, लुच्चा, लबाड, हरामी इ० [देखणे] ० काढ्या—वि. चुकारतूद (नोकर); फक्त दृष्टिसमोर काम करणारा. ० खेंचो—क्रि. पाहण्यावरवर; पहातांक्षणी. 'ऐसे श्रृंगारियाहि उपजे. देख खेंचो।' —झा ६.१७०. [देखत+क्षण] ० चिटी—पत्र क्रि. पत्र पाहतांक्षणी. ० चोर—वि. दृष्टिसमोर चोरी करणारा; अद्विचोर. ० देखनां—क्रि. पाहतां पाहतां; जाणतां जाणतां. 'देखत देखतां आत्मघात।' घडला जेया।' —ऋ. ८. ० भुली—भूल—स्त्री. १ नजरवंदी; दृष्टिभ्रम (जादूगीराचा). (क्रि० करणे, पाडणे, पडणे). २ नजरचूक; ० हुकूम—क्रि. हुकूम पडा-तांच. तावडतोव.

देखतां—क्रि. १ पहातांना; डोळ्यांदेखत. २ (ल.) जिवंत असतांना; हयातीत.

देखना—पु. पाहणारा; द्रष्टा. 'भरुनि प्रपंचाचा घोंटु। कीजे देखतयाचि देखतां द्रष्टु।' —झा १६.५०.

देखमट्टी—स्त्री. गुरुपासून शिक्षण न घेतां नुसतें पाहून पाहून शिक्षणाची कळा, रीति. यासारखेंच एकमट्टी. उ० 'मी काहीं चित्रे करावयास कोणापाशीं शिकलों नाहीं; करितों ही शुद्ध देखमी आहे.' [देखणे+मट्टी] देखमट्टीचें ज्ञान—न. बरील गीतीनें गुरुशिवाय मिळविलेले ज्ञान.

देखरेख—स्त्री. नजर ठेवणे; चौकशी; पाहणी; पेरवी.

देख(खा)वा—पु. १ किंचित् नमुना; दिग्दर्शन; दाखविलेली चुणुक; ईषन्मात्र प्रकाशन. 'पावसानें देखवा मात्र दाखविला.' २ दर्शनी भाग—वाजू; दृश्य; दृश्यभाग. ३ दृष्टिविषय. ४ (इमारत) दर्शनी देखावा=समोरील भाग. फ्रंट एलीव्हेशन. वाजूचा देखावा=वाजूचा भाग. साइड एलीव्हेशन. इ० [देखणे]

देख ऊ—दिखाळ पहा.

देखी—स्त्री. (काव्य) अनुकरण करण्याकरितां अवलोकन, पाहणी; किता; वळण. 'जे आचरतां आपणपेयां। देखी लागेल लोका यया।' —झा. ३.१५४ (क्रि० लागणे). [देखणे] ० चा—वि. अनुकरण करणारा. ० चें—वि. बरवर दिसणारें. 'देखीचें तें ज्ञान करावें तें काई।' —तुगा २८१०.

देखांचें—न. (कों.) (संसर्गजन्य असल्यामुळे) देवीचा रोग. (क्रि० येणे)

देखीन—द—ल, देखून—क्रि. १ सुद्धा; हि. २ (तुलना करतांना जोर द्यावयाचा असल्यास) सुद्धा. उ० राजादेखील त्याच्या पायां पडतो ३ तसेंच. ४ सह; मिळून; समावेश करून; उ० या शेतास देखील वावती पांच मण भात पडतें. 'वटीक देखील पोरें असामी तीन.' —वाडवावा २.१९१ ५ (गो.) देखून) मुळें; कारणें; म्हणूनच; यासाठी. [फा. दाखिल]

देखांच—वि. १ पाहिलेले; स्वावलोकनानें माहीत असलेले. याच्या उलट ऐकीव. २ आनंदकरक; पाहण्यास संतोषदायक; दिखाळ. [देखणे]

देखींखीं—क्रि. (व.) तोंड देखले; बरकरणी.

देखूं(श)सकणें—१ पाहूं शकणें; सहन करणें. (मत्सरी माणसाकडून); सह्य असणें; पाहवणें; उ० 'कोणाचें कल्याण याळा देखूं शकत नाहीं.' 'जो संतां न देखूंसके अपवित्र। त्याचे रागें गीष फोडिती नेत्र.' २ मत्सर बुद्धीनें पाहिले जाणें. 'सखा धाडिला राम माझा वनासी। न देखो शके त्या जगज्जीवनासी।' [देखणें +शकणें]

देखोदेख—स्त्री—क्रि. १ चढाओढीनें; ईर्ष्येनें. म्ह० देखो-देखी कुले शेखी—दुसऱ्याचें पाहून अनुकरण करणारा. २ पाहून पाहून. ३ एखाद्याच्या दृष्टिदेखत; हातोहात. [देखणें द्वि.]

देखोदेखी—वेखी, देखोवखी—चाखी—स्त्री. अनुकरण; स्पर्धा; चढाओढ उ० 'बापाचे देखोदेखीनें मुलगा चोर झाला.' —क्रि. १ बरवर; स्पष्टनें; चढाओढीनें. २ दुसऱ्याचें पाहून. 'अंतरीचा भाव काय कळे लोकां। एक मानी एका देखोवेखीं' —तुगा १६५१. [देखणें]

देग—स्त्री. धातूचें मोठें भांडें. देग पहा.

देग(दें)ण—न. (गो.) मातीचा उंचवटा.

देव—स्त्री. वेणे घेणें; सावकारी; पैशाचा व्यवहार. [वेणें+घेणे]

दे(द्या)ज—न. (कों.) (खालच्या वर्गांत) लमांत मुलाच्या बापांनें मुलीच्या बापास द्यावयाचा पैसा—हुंडा; कन्याशुल्क. 'ताक-वीकीतियां गौलणी। देजासि वैकुंठ मनी।' —शिख २०७. 'न घडेचि कव्हेणें बोलें। तेह वेळीं जुंझांचें वेज दीन्हलें.' —शिख ४४१. [सं. दा]

दे(दें)जां—पु. (गो.) खूण. ० मारप—क्रि. नांव कमी करणें; नांव गाळणें.

देह—ठ—पु. १ राजगिरा किंवा माठाची भाजी. (झाडाच्या वेठांची, कांडाची). २ पान, फूल, फळ यांचा आधारभूत दांडा. ३ तंबाखूच्या पानांतील शिरा [सं. दृढ ?]

देवपुळी—स्त्री. पाठीच्या कण्यावरील गळू किंवा काळपुळी. [देव+पुळी]

देवटा—पु. देव अर्थ १ पहा. भाजीचा देव. 'मालत्या बोटवे शुभ्र देवते।'—अमृतसु ३५.

देटी—(टी)—खी. (राजा.) १. कमळ इ०चा देव. २ विवळ्याची, पानवेलीची एक जात. ३ अळ, कमळ इ०च्या देटाची भाजी किंवा रायते, कोशीवीर. ४ माठ इ० झाडांच्या कोंवळ्या देटांची भाजी. —गृशि पु १३४ [दे३]

देव-ठ-देव-ठ—पु. १ फळ, फूल वगैरेचा दांडा. 'परी तंव भाग्य उत्तराचे देटी। शांतीफळे मिरवली।'—नव १६. १४१. २ (ल.) आधार; थारा; पाया; टेंकू; जोर. 'हे नित्य उत्सव करतात हे अवघे पैशाचे देटी.' देव-कळवळणे, पिळणे, फिरणे, देटाला पीळ पडणे=माया येणे, आंतड्याला पीळ वसणे. ०चा देणें—कुळापासून निराळा निघणे; पडणे. देटीं ठेवणे—१ श्रय स ठेवणे. देटीं लागणे, देटावर येणे—वाढीस भरभराटीस येणे; जम वसणे (धंद्याचा); फलदायी होणे. देटीं लावणे—१ मुळापर्यंत जाणे; उगम शोधणे; माग काढणे. २ सोंपविणे; हवाली करणे (काम). ०चा तुटलेला—वि. नवशिक्या; नवतर (माणूस); अपक्व. ०गण—पु. (व.) झाडावरील कच्च्या फळांचा समूह. ०सुटा—वि. परिपक्व; पूर्ण पिकलेले; पिकून गळावयास झालेले (फळ, इ०). देटीचे, देटी पान—न. १ पानवेलीची एक जात; तिचे पान; हे हिश्ट, मऊ, विशेष लांब व कमी तिखट असते. २ (कों.) अळ-वाचे पान.

देवटांग—न. (गो.) चवली. [दीड+तांग]

देठां—पु. (गो.) ख.व. [सं. स्था]

देड—न. (गो.) वात.

देडारी—खी. १ वांती, उलटी; खाकरणे आणि कुंथणे. (कि० देणे). २ (ल.) (गिळकृत, लांच इ०) पैसा परत करणे; ओढणे. (नेहमी अनेकवचनी देडान्या असा प्रयोग). [ध्व?]

देणगी—खी. १ वक्षीस; दान; इनाम २ (कायदा) कांहीं मोवदला न घेतां दुसऱ्याला फुकट दिलेली स्थावर किंवा जंगम मिल्कत. (कि० देणे). [देणे]

देणावळ—खी. चाकरी केल्याबद्दलचा पैसा; द्यावयाचा पैसा; मजूरी; भाडे; पगार. [देणे] म्ह० जशी देणावळ तशी धुणावळ=जसा दाम तसे काम.

देणी—खी. १ (गंजिका) डावांत नुसता वजीर आला असता तो हुकूम करण्यासाठी त्या जातीचे दुसरे हलके पान टाकून विरुद्धपक्षाकडील राजा पाडावयाचा व आपला वजीर हुकूम करावयाचा ही क्रिया. याप्रमाणेच खालील पानेहि सर करावयाकरितां करावयाची क्रिया. २ (ल.) मुलगी. [सं. दा. म. देणे]

शको. ४. ३६

देणे—न. १ कर्ज; ऋण. २ देणगी. ३ (ल.) कृपा. 'अरे देणे दिधले हे रघुराये।'—दावि ३२. [सं. दा.] ०करी-दा—वि. १ रजदार; ऋणको. ०घेणे—न. देणे पहा.

देणे—सक्ति. स्वाधीन करणे; हवाली करणे; देणगी देणे; वहाल करणे; एकाकडून दुसऱ्याकडे जाणे; सोपविणे; मान्य करणे; कथूल करणे; पुढे करणे; टेवणे; स्वसत्तेचा निरास करणे, इ० संदर्भावरून अर्थ होतात. जसे:—कान, चित्त देणे—लक्ष देणे; मन लावून ऐकणे. आज्ञा, रजा, निरोप देणे—१ जाण्यास परवानगी देणे. २ कामावरून दूर करणे. खांदा देणे—लावणे—१ मदत करणे. २ प्रेताला खांद्यावर वाहून नेणे. ढाळ देणे—तेज पसरविणे (मोती इ०वर). वाट देणे सवड देणे; जागा करणे. लढाई देणे—युद्ध करणे; रामना देणे; दोन हात करणे. कृत्य घडले असतां कर्मावर कर्त्याचा स्वत्वसंबंध नसेल तेव्हा ऊन प्रत्ययांत सक्रमक धातुस जोडून देणे याचा स्वार्थ प्रयोग होतो. जसे:—एवढे मला लिहून दे—खणून दे इ० म्हणजे माझ्यास टी वरील गोष्टी कर. टाकणे, सोडणे इ० वर्ज्यनार्थक धातुच्या पुढे 'ऊन' प्रत्यय लावून पुढे देणे याचे रूप टेवले असतां तत्संबंधांपासून आपण केवळ पूर्णपणे मोकळे होणे हा अर्थ निघतो. उदा० याची मैत्री मी सोडून दिली. 'ऊन' प्रत्ययांत धातुसाधितापुढे देणे शब्द आला असतां त्या त्या क्रियेविषयी परवानगी देणे; प्रतिबंध न करणे; असा अर्थ होतो. जसे:—मला जऊं दे; डेकून निज देत नाहीत.

[सं. दा—दास्यति—दास्यति—दास्यहि—दास्यन्—दासइ—दाहइ—दाइ दे; प्रेजि. दा; पोर्तु. जि. दिगार, दिगेलार; झे. दा; ग्री. दिदोमि—ददामि; स्ला. दामि; हिब्रू. दैधिम्; कॅवो ब्रि. दोदि. डेस. टिथे] म्ह० १ देणे नास्ति घणे नास्ति—कोणाच्या भानगडीत न पडणे. २ दे माय धरणी ठाय होणे; संकटसमयी मनाचा धीर सुटणे; पुरे पुरे होणे.

देना—वि. सढळणे देणारा; उदार. [सं. दा] ०घेना—वि. १ देण्याघेण्याचा व्यापार करणारा सावकार; नियमितपणे कर्ज घेऊन वेळच्या वेळी फेडणारा. २ सढळ, खर्चीक हाताचा. उदा० कर्णासारखा कोणही ऐलीकडे देता घेता राहिला नाही. ०घेता खळखळ—खी. पैशाच्या देण्याघेण्याच्या व्यवहारांतील खटपट, त्रास, भानगड. ससारांतील त्रास. ०वणा—ना—वि. देण्यासारखा; देणारा; देण्याची संवय असलेला; याच्या उलट घेतावणा. देनां घेना—कि. मौश ठरविण्याच्या वेळी किंवा नंतर.

देदीप्यमान—वि. पराकाष्ठेचा तेजस्वी; चकचकीत; प्रकाशित. [सं.]

देनगी—खी देणगी पहा.

देनलेन—पु. देणे घेणे पहा.

देरांगेपा—खी. ज्यांत लऱ्यांश नाही अशी त्रासदायक देव-घेव. [देणे+घेणे]

देवाकवदिया—पु. घोड्याचा रोग (कालजाजवळ मोठाले फोड होतात). —अश्वप २.३३०. [वद]

देय—वि. १ द्यावयाचे; देण्यास योग्य किंवा दिलेच पाहिजे असे. 'मागों नको न देया हेया हे धेनु गाधिज्या माजी.' —मोआदि ३२.१२. २ बाकी; शेष. —राव्य ८.९. [सं.]

देयकार—पु. (गो.) दूधभट. [देणें]

देर—पु. दीर पहा. 'कामकोष देर मारिती हे लाता।' —मध्व ३२७. [सं. देवर] देराणी—स्त्री. जाल. [देवरपत्नी]

देर-देरी—स्त्री. विलंब; उशीर; खोळंबा. (किं० लावणें; करणें; लागणें). 'एक घडीचे देर न करणें.' —रा १५.३६०. [फा. देर] ०कशी—स्त्री. दिरंगाई. 'असी देरकशी होणें खुडनुमा दिसण्यांत येते कीं काय?' —रा ७ ८१.

देल्ल—पु. (गो.) उंबरठा. [सं. देहली]

देव—पु. १ ईश्वर; देवता. २ परब्रह्म; परमेश्वर; आदित्य; शिव; जगन्निघंता. ३ मूर्ति; लांकूड दगड, धातु इ० कांची मूर्ति; जीत विधिपूर्वक देवत्वाची प्रतिष्ठापना केलेली असते अशी मूर्ति. ४ स्वर्गांत राहणारे इंद्रादि दिव्य पुरुष. ५ (नाटक, काव्य) राजा; श्रेष्ठ. 'तो सहदेवहि देवा ! येतां त्वत्सूनुच्या कृपाणातें । क्षितिवरि पाडी ...' —मोक्ष १४.२८. ६ यक्ष, किन्नर इ० उपदेव. अंगांत येणारे वारे. [सं. दिव्=प्रकाशणें; क्षे. दीव्, दएव=देव; ग्री. ड्यूस, थिऑस; लॅ. जोव्हिस; प्रा. आइस्लेडीक. तीवर=देव; प्रा. ज. झिभो; लिथु. देवस्; स्ला. दीना=दिवस] (वाप्र.) ०देव करितां—किवि. पुष्कळ प्रयत्न, हांजीहांजी, प्रार्थना करून. ०दिसणें—(व.) हाल होणें. 'वायको मेल्यावर देव दिसतील.' ०देव्हा-न्यांत नसणें—मालक (मन) ठिकाणावर नसणें. ०नवसाला पावणें—इच्छित फळ मिळणें. 'सूप म्हणे कर्णा हा जरि अर्जून देव पावला नवसा।' —मोविराट ३.८८. ०पावणें—मनाजोगी गोष्ट घडणें. ०वात्पा करणें—(वालभाषा) नमस्कार करणें. 'तो देववाप्पा कर म्हणाला त्याबरोवर तिनें हात जोडून नमस्कार केला.' —सुदे ५. ०होळं लागणें—अरेराव, दंडेल होळं लागणें, होणें. वरचढपणा गाजविणें. देवाकडे जाणें—मरणें. देवाचें नांव घेणें—कार्याला प्रारंभ करणें. देवाची (चे)आण, देवाचेण—स्त्री. देवाची शपथ. देवाच्यान—देवाची आण, शपथ. देवानें ड वां देणें—नकार मिळणें (उजवी=नकार); मनांत कांहीं हेतु धरून मूर्तीच्या डाव्या-उजव्या अंगास फुलें किंवा अक्षता चिकटवितात. त्या वरील प्रमाणें पडल्या असतांना समजावयाचा प्रकार. देवानें भरणें, धरणें—भरणें मध्ये पहा. देवानें मारणें—देवाची अवकृपा होणें. देवावरची तुळस, फूल, बेल काढणें—उचलणें—१ देवावरील निर्माल्य काढणें. २ शपथ घेण्याचा एक प्रकार. देवावर ह्याला घालणें—देणें—देवावर विश्वास टाकणें,

भरंवसा टेवणें; सर्वस्वी अवलंबून असणें. देवावर हात टेवणें—शपथ घेणें. देवार्शीं बसविणें—(गो.) अंगांत वारें, देव आणण्यास सांगणें. देवास—ला करणें—देवाची करणी. देवाची इच्छा याअर्थी एखादें अघटित कार्य घडून आलें असतां तोंडांतून निघणारा उद्गार. देवास पेंचणें—शत्रूवर संकट आणण्यासाठीं देवाला वांधणें. देवासारखा वसणें—चुपचाप वसणें न देवाय न धर्मय—कोणत्याच चांगल्या कार्याकरितां (पैसा, श्रम) उपयोगी न पडणें. देवास शिताळ देणें—देवाला स्नान घालणें. म्ह० १ मानला तर देव नाही तर धोंडा. २ (वायकी) देव नाही देव्हारी, धुपाटणेवाला उड्या मारी. ३ देव देतो आन कसे नेतं. ४ देवाचें नांव आणि आपला गांव=दुसऱ्याच्या नांवावर स्वतःचा फायदा करणें. सामाशब्द—०च्छण—न. देवाचें कर्ज. हे यज्ञयागादिकांनीं फेडतात व त्यामुळें मनुष्यास सुखप्राप्ति होते. याप्रमाणें दुसरीं ऋषिऋण व पितृऋण हीं अरुक्मे अध्ययन व तर्पण यांनीं फेडावयाचीं असतात. ०च्छषि—पु. देवर्षि; नारद. [अप.] ०कळा—ळा—स्त्री. मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा झाल्यानंतर तीत येणारे तेज, वैभव, शक्ति इ०. देवासारखें ओज, कांति. [सं.] म्ह० टाकीचे घाव सोसावे तेव्हां देवकळा पावावी. ०कांचन—न. कांचन फूलझाडांतील एक जात किंवा त्याचें फूल. ०कापशी—कापशीण—स्त्री. कापसाच्या झाडांतील एक प्रकार. याचें फूल जांभळें असतें. याच्या कापसास देवकापूस म्हणतात. याच्या बोंडांत वेणीसारखी एक मोठी बी असते. —कृषि ३८३. ०कार्य—न. १ देवाची पूजा. २ कुळधर्मानुसार कुळदेवतेची पूजा, अनुष्ठान, जेवण इ० दे०की—स्त्री. देवस्त्री पहा. —वि. देव किंवा पिशाच यांच्यापासून घडणारी पीडा, वाधा, उपद्रव, भाकीत, शकुन इ० देवकी चमत्कार—पुअव. देव पिशाच यांचा चमत्कार. याच्या उलट (किंवा याला जोडून) राजकी. अस्मानीसुलतानी याप्रमाणें. ०कुंडी—स्त्री. (व.) लमाचे अगोदरचे दिवशीं वोहल्याच्या जवळ शास्त्रोक्त रीतीनें ठेवावयाचीं मंडळी. ०कुंभा—पु. (कों.) कुंभा किंवा दुधाणी नांवाचें फूलझाड. ०कृति—कृत्य—स्त्री. १ ईश्वरी करणी; दैविक घटना. २ धार्मिक कृत्य, विधि. ०केळी—स्त्री. सामान्य कंदळी नांवाचें फूलझाड. ०खर्च—पु. देवपूजेचा खर्च किंवा या खर्चाकरितां वसविलेला कर. ०खळ—अव. (ना.) तिर-स्कारार्थी घरांतील देवाच्या मूर्ती. ०खोली—स्त्री. देवघर. ०गण—पु. जन्मनक्षत्रावरून मनुष्याचे देव, मनुष्य व राक्षस असे तीन वर्ग करतात त्यांपैकीं प्रथम. मनुष्यगण पहा. ०गणपत—न. (सोंग-ट्यांचा खेळ) देवाला द्यावयाचा पहिला हात, दान. ०गत—ति—स्त्री. १ नशीबाचा फेरा; दैवयोगानें प्राप्त होणारी दशा, स्थिति. २ (ल.) सृष्ट्यु. ३ (गो.) विटाळशी असतांना मेलेल्या स्त्रीचें पिशाच. —वि. दैवी (कृत्य, नाश इ०). ०गाय—स्त्री. मखमली किडा;

गोसाई. मृगाच्या पावसांत यांची उत्पत्ति होते. ०गांधार-पु. एक राग. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ व धैवत वज्र्ये. जाति औडव-संपूर्ण. वादि षड्ज, संवादी पंचम. वेळ दिवसाचा दुसरा प्रहर. ०गिरी-पु. १ एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी षड्ज. संवादी पंचम, गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर. हा विलावल रागाचा एक प्रकार आहे. २ दौलताबादचे जुने नांव. ०गुरु-पु. वृहस्पति. ०गृह-घर-न. १ देव ठेवण्याची खोली. २ मंदिर. ०घाई-झी. देवापुढे ढोल वाजविण्याची विशिष्ट गति, प्रकार. ०घाट-पु. देवळास जाण्यासाठी वांधलेली वाट-रस्ता. ०चार-पु. ग्रामदेवीचे दूतरूपी पिशाच्च; पिशाच्चगण. [सं. देव+चार; देवाप्सरस] ०जन-पु. देवळांतील चारकनोकर. ०जी-जी धसाडा-पु. १ माकडाच्या खेळांतील पुरुषाचे कपडे घातलेला माकड. २ंतील माकडीणीला रत्नी म्हणतात. २ (ल.) अडाणी, कुरूप माणूस; विदूष मनुष्य. ०म्ह (व.) देवजीधसाड्या पुंजाइ पाद्री-नवरा हाणमार करणारा व वायको गरीब असे जोडपे. ०झाड-न. (कों.) देवाने किंवा पिशाच्चांने झपाटलेला मनुष्य. ०ठिके-न. गांवांच्या सीमांचा तंटा देवापुढे दिव्य करून तोडल्यामुळे महाराजा (इनाम) मिळालेली विन साऱ्याची जमीन. ०डांगर-पु. काळा मोंपळा; चाकी; हे फळ दुध्या, मुगा अथवा मुगवा, काशीफळ यांच्याहून निराळे आहे. ०डांगरी-झी. १ देवडांगराचा वेल. २ घोसाळीचा वेल. ३ देवताड. ०त-न. १ देव. २ (ल.) लाडका; आवडता. [सं. दैवत] ०तरु-पु. १ पिंपळ, मंदार, पारिजातक, संतान, कल्पवृक्ष, हरिचंदन यांना उद्देशून लावतात. २ जुने व पवित्र असे कोणतेहि झाड. ०तवार-पु. (रा.) कुळदेवतेच्या पूजेचा दिवस. [देव+सं. तिथिवार-त्योहार-तेहवार-तवार] ०ताळा-वि. फाजील कर्मठ; देवदेव करणारा. ०ताळे-न फाजील कर्मठपणा. ०ती २-न. तीर्थ पग. ०त्तर-त्रा-स्व-न. (कायदा) देवाला दिलेली मिळकत; देणगी. ०त्रयो-झी. ब्रह्मा, विष्णु, महेश. 'ज्यातें देवत्रयी कहीं नायके।' -झा ११.१४७. ०त्व-न. देवपण; देवची स्थिति; अवस्था. ०त्त-पु. १ पांच उपप्राणांपैकी एक. 'ज्याकरितां जांभया येती। तो म्हणावा देवदत्त।' -यथादी १८.१००४. २ अर्जुनाचा शत्रू. 'जातां कुरुकटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त दर।' -मोविराट ४.२. ३ एक विशेषनाम; बुद्धाचा मेहुणा. -वि. १ देवाने दिलेले. २ कोणीएक; कोणी तरी उदाहरणार्थ घेतलेली व्यक्ति. 'देवदत्त लह न दिवसा खात नाही.' ०दया-झी. १ परमेश्वरी कृपा. २ (ल.) देवाच्या दयेने प्राप्त झालेली संपत्ति; गुरेढोरे, मालमत्ता, मुलेबाळे इ०. ०दरवार-

न. १ देवळ. २ समामंडप. याच्या उलट राजदरवार. 'देवदरवारी खोटे वोलुं नये.' ०दर्शन-न. १ देवाचे दर्शन. २ विवाहानंतर सपत्नीक देवाच्या भेटीस जाणे; लग्नानंतरची ओव्हर-वधूवरयात्रा. ०दार-दारू-पु. हिमालय इ० ठिकाणी उत्पन्न होणारा वृक्ष. हा फार उंच व दिसण्यांत सुंदर असतो. हा शें-दोनशें वर्षे वांचतो. जस-जसे हे वृक्ष जून होतात तसतसे वळकट होऊन उपयुक्त होतात. याचे इमारतीलांकूड होतें. यापासून टर्पिनतेल काढतात. लाल, तेल्या, काष्ट इ० याचे प्रकार आहेत. ०दारी-वि. देवदाराच्या लांकडाचे केलेले; देवदारासंबंधी. ०दाली-झी. देवडांगरी. ०दासी-झी. मुरळी; भावीण; दक्षिणेत देवास वाहिलेली कुमारिका असा अर्थ रूढ आहे. हिचा धंदा देवाची सेवा व नृत्य-गायन करणे. ०दूत-पु. (सि.) १ देवाचा दूत-निरोप्या जासुद. २ देवाची सेवा करून त्याचा हुकूम बजावणारा स्वर्गीय बुद्धिविशिष्ट आत्मा; (इं.) एंजल याचा पर्याय. 'जेव्हां मनुष्याचा पुत्र आपल्या वैभवांने येईल व त्याजवगेर सर्व देवदूत येतील तेव्हां तो आपल्या वैभवी राजासनावर बसेल.' -मत्त २५.३१. ०देव-पु. १ देवपूजा; धार्मिक विधि, आचार किंवा पूजाअर्चा. (कि० करणे). २ देवांचा देव; विष्णु, महादेव. ०देव करणे-पूजाअर्चा करणे; कळकळीने प्रार्थना करणे; अतिशय श्रम करणे. ०देवक-न. देवक पहा. ०देवतार्चन-न. देवतार्चन पहा. ०देव्हारा-पु. पुष्कळ देवता, सिद्धपुरुष, साधु यांची भक्ति, प्रार्थना इ० करणे (दुखणे वगैरे संकटाच्या निवारणाकरितां). 'देवदेव्हारे केले बहुत। औषधासी नाही गणित।' ०द्वार-न. १ मंदिराचे दार. २ मंदिर; देवस्थान; पवित्र जागा; धार्मिक कृत्ये करण्याची जागा. ०धर्म-पु. १ देवदेव; देवपूजा वगैरे. २ कांहीं इष्ट सिद्धीविषयी किंवा अनिष्ट निरसनार्थ कुलधामदेवतादिकांस नवस करणे, कौल लावणे इत्यादि. ३ नैमित्तिक धार्मिक कृत्य. याच्या उलट नित्यधर्म. ०उठविणे-डुसऱ्याने पिशाचादि शुद्रदेवतांमार्फत उत्पन्न केलेली पीडा वगैरे दूर होण्याकरितां शांति वगैरे सारखी कृत्ये करणे. देवाधर्माचा-वि. देव, पिशाच यांच्यापासून उत्पन्न झालेला (रोग इ०). याच्या उलट अंगरोग. देवाधर्माने टाकलेला-वि जातिवहिष्कृत; धर्मेबाह्य. ०धान्य-न. १ ज्याचा नैवेद्य देवास अर्पण करावयाचा असे धान्य (तांदूळ, गहू इ०). २ रानांत आपोआप उगवणारे देवभात वगैरे धान्य. ०धूप-पु. देवापुढे लावावयाचा सुवासिक धूप. ०नदी-झी. १ (काव्य) गंगा; भागीरथी नदी. 'धर्म म्हणे धर्मा ज्या देवनदी प्रसवली महाभागा।' -मोशांति ६.३०. २ आकाशगंगा. ०न(ना)ळ-पु. बोरुची एक जात. 'मी जाण देधनळही स्वकीं धराया।' -र २७. ०नागरी-झी. बालबोधी (संस्कृत) लिपि; संस्कृत भाषेची व ग्रंथांची लिपि. [देवनगर] ०निंदक-वि.

देवांची निंदा करणारा; नास्तिक. ० निंदा-स्त्री. देवांची निंदा. ० पण-पणा-पुन. १ देवधर्म अर्थ २ पहा. २ देवक्रा. ३ (गो.) अंगांत येऊन प्रश्नांची उत्तरे देणे. ० पळ्हा-ळ्हे-स्त्रीन कापसाची एक जात; देवकापशी; देवकापूस. -ॠ६८. (टीप) ० पाट-पु. देवाचा व पुजा करण्याकरितां वसण्याचा पाट. ० पाण-न. (कु.) नैमित्तिक देवस्त्री; देवपणा ० पिस्ता-वि. देवासाठीं वेडा झालेला. ० पिले-पिसा-शी-नस्त्री. फाजील धर्मनिष्ठपणा. ० पूजा-स्त्री. देवतांचे पहा. ० पूजा वाढणे-(ल.) मगळ होणे; थोडीशी प्रतिष्ठा वाढल्यामुळे फुगणे. 'गांड भरे आणि देवपूजा वाढे.' ० पुरी-स्त्री. १ वाटेल त्या यणाऱ्याजाणान्यास मोकळीक असलेले घर. २ (ल.) धर्मशाळा. ० प्रतिष्ठा-स्त्री १ मंदिरांत केलेली नव्या मूर्तीची स्थापना. २ विवाहादि संस्कारांच्या आरंभीं करावयाची देवतांची स्थापना; देवक बसविणे. ० प्रश्न-पु. १ देवाला कौल लावणे. २ (फलज्योतिष) ग्रह पाहणे. (कि० करणे; पाहणे; येणे; उतरणे). ० वाम(भु)ळ-स्त्री. कंकर; कंकरी; काळी बामूळ. सामान्य वामळीसारखा दिचा वृक्ष मोठा होत नाही. फुले पिवळीं असतात या झाडास लाख येते. पिसाळलेल्या कुऱ्या. कोल्ह्याच्या विषावर उपयोगी आहे. देववामळीचे मूळ थंड पाण्यांत १ ते ४ तोळेपर्यंत उगाळून त्यांत पाणी घालून पाजवे हे प्रत्यही दोनदां याप्रमाणे ७ दिवस करावे. पथ्य करावे -वगु ४.३०. ० बुध्द-स्त्री. १ देवाविषयी आस्तिक्यदुद्धि. २ चराचर विश्व देवमय पाहण्याची दृष्टि. याच्या उलट पाषाण-पर्वतदुद्धि ० ब्राह्मण-पु. १ यात्रेच्या सांगतेप्रीत्यर्थ ब्राह्मणभोजन घालणे. २ यात्रेच्या ठिकाणी देवाची पूजा व ब्राह्मणभोजन करणे. ३ लम. मुंजीचेपुर्वी प्रथम जेवण करतात ते. ० भक्ति-स्त्री. १ देवाची सेवा. २ (कों.) पिशाचउपश्रव नःहीसा करण्यासाठीं अंगारा लावणे; आपल्या अंगी पिशाचाचा संचार करून घेणे इ० ० भक्त्या-वि. पंचाक्षरी. मंत्रिकः देवश्रुती. ० भात-न. आपोआप उगवणारे भातः एक उपधान्य. ते डोंगरांत पाणथळ जागी पिकते. उपवासाच्या दिवशीं खातात. ० भाषा-स्त्री सं. त भाषा. ० भूमि-स्त्री. १ पवित्र भूमि २ यज्ञयाग करावयाची किंवा जीमन्थे नद्या, मंदिरे वगैरे आहेत अशी पवित्र जागा. प्रां. ० भोळा-वि साध्यासुधाः निंतर देवदेवेंत निमग्न असल्यामुळे जगातील उलाढालीशीं संपर्क नसलेला; मत्स्विक (माणूस). मंगन-वि ज्याच्या कटीवर, उगवर धिन्धर व पःत्ताव मिळून चार पांच भोंवरे असतात स (१३) -१५१ १९० ० म-वि ज्याचे ऊर सोडून वनी भागी टांचे खात्री भोंवरा आहे असा (घोडा). हा शुभश्रुती होय -३५१ १९२. 'वाढात्तर खांडी परी देवमांकी.' -१५१ १९५ ० म-वि. देवकडे सर्व्वी लक्ष असलेला; धर्मिक. ० मरु-वि. देवरूप बनलेला. ० माणूस-पु.

निरुपद्रवी, विश्वासु, निष्कपटी माणूस. ० मातृ रु-वि. पावसाच्या पाण्यानें जेथे पीक होते असा (देश). याच्या उलट नदी-जलमातृक. ० मासा-पु. एक प्रकारचा मासा; याची लांबी ४५ ते ८० फूट असून हा मांसाहारी आहे. जवड्याची उंची माणूस उभा राहील इतकी असते. हा शेपटीनें मोठया नांवा फोडतो. याचे तेल व जवड्याचे हाड उपयुक्त व किंमतवान असते. ० मुलु-पु. नर्म-देच्या उत्तरकडील हिंदुस्थान देश याच्या उलट राक्षसी मुलुक=दक्षिणहिंदुस्थान. ० यज्ञ-न. जेवणाच्या पुर्वी करावयाचा एक यज्ञ; वैश्वदेव; पंचमहायज्ञ पहा. ० यात्रा-स्त्री. देवाची मिरवणूक. ० यान-न. देवाकडे नेणारा मार्ग; उत्तरायण. ० योनि-स्त्री. उपदेव; विद्याधर, अप्सरा, यक्ष, राक्षस, गंधर्व, किन्नर, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, मू. इ० ० रसपग-न. देवश्रुती, मांत्रिकपणाचे काम, धंदा. ० राज-पु. इंद्र. ० रुखा-पु. ब्राह्मणांतील एक पोटजात. ० रुखी-स्त्री. १ मंदिरांतील गामारा. २ (कु.) (देवळांतील देव ठेवण्याचा) कोनाडा. ० रुषी-शी-लशी-पु. देवभक्त्या पहा. ० लशी-पु. अंगांतील भूत काढणारा मांत्रिक. ० रुसकी-रसका-लमकी-स्त्री. देवरसपण पहा. ० रुपी-वि. देवाच्या रूपासारखा; देवाच्या रूपांतील देववि-पु. स्वर्गातील ऋषि. यांत नारद, अत्रि, मरीची, भरद्वाज, तुंगुरु इ०चा समावेश होतो. 'शक्र म्हणे कर हरिहर-विजयाचे आशु गान देवर्षे।' -मोविराट ६२४ देवल-लरु-पु. १ देवापुढे ठेवलेली दक्षिणा इ० वर उदरनिर्वाह करणारा ब्राह्मण. २ दक्षिणा घेऊन धर्मकृत्ये करणारा; मिथुक. ३ गुरव. 'कुंभार देवळक तथा धनगर।' -स्वादि ५. ३५. ० लंड-वि. १ देवास तुच्छ मानणारा. २ नास्तिक. ० लो-पु. स्वर्ग. ० वाणी-स्त्री. १ संस्कृत भाषा. 'देववाणी गीर्वाण मंस्कृत।' -दावि ३८९. २ आकाशवाणी. ० वेळ-स्त्री. सकाळची वेळ ० वृक्ष-पु. देवतर पहा. ० व्रत-पु. मीष्माचार्य. 'अतुळे पितृप्रसादे मंडित देवव्रता असामान्य।' -मोर्कण ५०. ७४. ८. ४८. ० शिल्प-न. मूर्ति, रथ, यज्ञकुंड वगैरे संबंधांचे शिल्प. ० सभा-स्त्री. इंद्रसभा. ० साख-पु. एक राग. यांत पंडुज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल, मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी षड्ज. संवादी मध्यम. गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर. हा एक कानड्या रागाचा प्रकार आहे. ० सायुज्य-न. देवांत लय होणे; विलीन होणे. ० साळी-स्त्री. (व) देवमात; न पेरतां उगवलेल्या साळी. ऋषिपंचमीला याचे तांदूळ खातात. देवमृ-वि. (राजा. कु.) देवाला दिलेली, वाहिलेली (जमीन, उत्पन्न इ०). देवस्त्री-स्त्री १ देवभक्ति पहा. २ गांवदेवतेचा वार्षिक उत्सव. ३ देवाला कौल लावणे. ० रु-पु. पुण्यभूमि. ० रुथान-न. १ पुण्यभूमि. २ देवाला अर्पण केलेली जमीन किंवा उत्पन्न. ३ देवाचे संस्थान.

००. थापन-ना-नली. देवप्रतिष्ठा पहा. देवस्थान-मृ-न देवस्थान अर्थ २ पहा. देवस्थान-न. देवस्थान; मंदिर. [सं. देवालय] देवळची घांट-ली. देवळघांट पहा. देवळी-ली. १ देवळी पहा. २ लहान देवळ. देवळी-पु. भावीण; तिची संतति. यांच्याकडे दिवें लावणें, बायें वाजविणें इ० कामें पिढीजात असतात. यांची स्वतंत्र जात मानितात. देवाईल-न. देवळ. 'वरें जालें तुजें केलें देवाईल. लेकरें वाईल उपेक्षिली.' -तुगा ६५५. देवांगण-न. १ देवळांतील अंगण. २ त्या अंगणांत उभे राहून व्यावयाची शपथ. 'शून्याचीं देवांगणें. प्रमाणासी.' -अमृ ७१०२. ३ गंधर्व नगर. ४ मिथ्या कल्पना. देवांगना-ली. १ स्वर्गातील ३ प्सरा. २ भावीण; देवळी; देवदासी. देवागार-न. (काव्य.) देवघर देवांग-न. (मशानु.) पीतांबर. 'काढिलीं देवांगें चांग रत्ने कनक भरिलेले परिणाला.' -धवळे पूर्वाध ३९. देवाधर्माचा-वि. देवाधर्मासंबंधी; पवित्र; धार्मिक (काम, वस्तु, व्यक्ति) देवाधिदेव-पु. १ देवदेव अर्थ २ पहा. २ विष्णु, महादेव. देवाना प्रिय:-१ देवाचा राडका. २ संन्यासी. ३ (ल.) मूर्ख. देवान-न. १ देवभात पहा. २ पक्वान्न इ० उत्तम अन्न. 'निदिती कदाच इच्छिती देवान्न. पाहाताती मान आदराचा.' -तुगा २८२७. देवपणा-ली. देवनदी, भागीरथी; गंगा. [सं. देव+आपणा] देवापुढचा(पुढें)देव-पु. १ महादेवापुढचा नंदी. २ (ल.) मूर्खशिरोमणी. देवाचन, देवावाहन, देवोत्थापन-देवता खाली पहा. 'जनादेनस्वामी करिती देवाचन.' -रामदासि २.७२. देवालय-न. देवळ; मंदिर. देवाळा-ली. (ल.) मृत्यु. (कि० होणें; येणें). देवधर्मी-क्रि. १ देवधर्माभ्यें. 'पाटाची बायको देवधर्मी उपयोगी पडत नाही.' २ देवधर्मांला, अत वैकल्यें किंवा धार्मिक आचारविचार, धार्मिक उपाय, उपचार करून; प्रश्न पाहून. (कि० पाहणें, विचारणें). 'हें संकट टळावें म्हणून देवीं उर्मी विचारून पहा.' देवोत्थान-न. चातुर्मास संपल्यावर कार्तिक शुद्ध एकादशीस विष्णुचें जाणें होणें आणि उठणें. या एकादशीस प्रबोधिनी एकादशी म्हणतात. [सं.]

देवक-न. १ विवाहादि कार्याच्या आरंभी गणपति, सप्त मातृका वगैरेंचें पूजन करून स्थापना करावयाची असते त्यास म्हणतात. २ शूद्रादिजार्तीमध्यें विशिष्ट वनस्पति अगर प्राणी यास देवाप्रमाणें मानितात त्यास म्हणतात. ३ व स्पति किंवा जीव या सृष्टवस्तुंपैकीं जेव्हां एखाद्या वस्तुवरून, अमेरिका, आफ्रिका, आस्ट्रेलिया, आशिया वगैरें देशांमधील पुष्कळ रानटी जातींमध्ये एखाद्या खऱ्या किंवा मानलेल्या सजातीयाचें नांव ठेवलें जातें तेव्हां त्या वस्तुस देवक असें म्हणतात. (इ.) टोटम. (कि० बसणें; धरणें). [सं. देव+क=शुद्ध प्रतिकृति] ० प्रातिष्ठा-स्थापन-लीन. वरील (देवक अर्थ १) प्रमाणें देवतांची स्थापना व पूजन

करणें. देवकांत्यापन-न. विवह दि मंग; सभारंभ आटोपल्या नंतर करावयाचें सद्य देवतांचें विसर्जन

देवत्रेव-पुली. व्यापार; कामधंदा; व्यवहार; व्याजबद्ध. [देणें, येणें]

देवत्रेव-कि. (गो.) उत्तरणें; खालीं येणें.

देवड-ली. अनुक्रम; परंपरा; रांग; पुनरावृत्ति. (कि० लावणें; चालविणें; बसविणें; लागणें; बसणें). ० चाल-ली. जलद व दुबळी चाल (घोड्याची, माणसाची). ० मार-पु. भडीमार; फेर (तोफ, बंदुक इ०ची).

देवडाकाटी-वि. (नंदमाषा) तीस; ३० संख्या.

देवडी-ढा-ली. १ दाराजवळची ओटी; शिपाई, नोकर-चाकर इ० वसण्याजोगी जागा. २ उंवरा. ३ (ल) चौकी; पहारा 'देवडीबराबर सराफखाना.' -ऐपो. २१५. [देहली]

देवडें-ढें-न. वांकडें. वहुडा पहा. 'देवडें पद उभावन वाहे.' -साहू १.७३.

देवडा मांडणें-अक्रि. (व.) धामधूम, प्रस्थ माजविणें.

देवडा-वि. १ अधिक. -हंको २ दिडपट. 'अगा देवडी वाडी लाहिजे. तेथ मोल देतां न घाडजे.' -झा १८.५९९.

देवणी, देवता-ली. (गो.) उत्तरण्याची, खालीं येण्याची क्रिया.

देवता-ली. १ देव; दैवत; प्रतिमा. २ देवपणा; ईश्वरी सत्ता. ३ इंद्रियांचा अभिमानी ईश्वरांश. उदा० चक्षुरिंद्रियाची देवता सूर्य. देवतार्च(जे)न-न. १ देवाची पूजा. २ पूजेची उपकरणें. देवतास्थापन-न. देवतेचें विसर्जन. देवोत्थापन पहा. ० प्रसाद-पु. देवाचा प्रसाद-कृपा. ० वाहन-न. मूर्तीत देवत्वाची प्रतिष्ठा करणें. [देवता+आवाहन]

देवथांब-न (गो.) भाटीवरील तण. [देव+सं. स्तम्ब]

देवन-पु. जुगार; खूत. 'देवनकर्ता मजशी मनुल्य समाग्य कोणगा आहे.' -मोसभा ४.८. [सं. दिव्=खूत खेळणें]

देवत्रा-वि. सदोदित देणारा; खर्चाक. याच्या उलट घेववा. [देणें+वा]

देवर-पु. दीर पहा. 'चुके न परिसार्थक श्रम न देवराचा करी.' -केका ८४. [सं. देवर]

देवळा-ली. १ कोनाडा. २ लहान देवळ (खास देवासाठीं केलेलें, ज्यांत पुजाऱ्यानें सुद्धां उभे राहतां कामा नये असें). ३ माविणीची संतति. [देव]

देवाईल-इल-न. देवळ. सं. देवालय]

देवाघेवा-पु. देवघेव पहा.

देवाणघेवाण-न. १ देवघेव; व्यवहार; व्यापार; देण्या-घेण्याची क्रिया. २ उसनें वाण; उसनें फेडणें. (फायदा, तोटा,

इ०). ३ थोडे फार देणें किंवा घेणें; थोडीफार सुट देऊन वगैरे केलेली तडजोड. [देणें घेणें]

देवातपत्र—न. भलावणपत्र पहा. [देणें+पत्र]

देवारणें—न. १ (राजा.) डोकीवरचें ओझें ठेवण्याकरि । रस्त्याच्या वाजून अर्ध्या अर्ध्या कोसावर वांधलेला ओटा. २ (ल.) अर्धकोस.

देवारी—वि. माल विकणारा. [देणें]

देवालेवा—पु. देवदेव पहा. [हिं.]

देविक—दैविक पहा.

देवी—स्त्री. १ देवाची स्त्री; मुख्यतः दुर्गा किंवा भवानी. २ अव. मसुरिका; फोड्या; विस्फोटक; एक रोग. आग्या, कथल्या, चिघळ्या, कोथिविन्या, खेळत्या, घागऱ्या, मसुऱ्या, सीतळा असे यांचे प्रकार आहेत. यांच्या प्रतिबंधाकरिता दंडावर टोंचलेली लस. यास कुंभाराच्या देवी किंवा माता म्हणतात. (क्रि० येणें; काढणें; कानपणें; मुकणें). [सं.] ०चा थाट—पु. अंगावर पुष्कळ दाट देवी येणें. ०जागविणें—देवीचें एक व्रत; देवीपुढें जागरण करणें. म्ह० (वायकी) १ देवी रडते हुगतां प्रसन्न होयगे भक्ता—(निंदार्थी) फाजील स्वार्थीपणा. २ देवी देवळांत पण नायटे मुलखांत—दुर्गुण किंवा दुष्कृत्यें पुष्कळ लांबवर पसरणें.

देवी—स्त्री. १ राणी; कुलीन स्त्री. २ (ल. नाटकांत) स्वतःची स्त्री; पत्नी. 'मीम म्हणे देवीला सांगा, ती जरि म्हणेल सोडीन ।' —मोवन ९.५९. ३ (गो.) घाडीण. [सं.]

देवळ—न. देऊळ. [सं. देवालय]

देव्हड—डा-डे-ढे-ढी, देव्हडांचरण—देहुडा, देहुडा-चरण पहा.

देव्हडी—वि. अधिक. 'तेथ शब्दांकुर वरिपडी । श्रोत्रा वाढी देव्हडी ।' —झा १५.१००.

देव्हडे—वि. अधिक. 'तेथ देव्हडे भोंवत वळसे ।' —झा ७.७७.

देव्हारा—पु. १ देवाचें सिंहासन (मूर्ति ठेवण्यासाठी, लांकडी, रुपेरी इ०). २ (ल.) डौलाची पूजा; ढोंग. ३ कळवळ्याचें, भक्तीचें प्रदर्शन करणें. [सं. देवगृह] (वाप्र.) फैलावणें, माजवणें, वाढणें—कवडीमोल मनुष्याची नस्ती प्रतिष्ठा वाढणें. माजविणें, वाढविणें, मांडणें—देवस्थलीपणाचें ढोंग करणें. देव्हान्यांत देव नाहीसा होणें—भीति किंवा आश्चर्यानें मन ठिकाणीं नसणें. देव्हान्यांत सविणें मांडणें—ति भक्ति, प्रीति करणें. सामाशब्द—देव्हारघर—न. देवघर; देव्हारा ठेवावयाची खोली, जागा. [देव्हारा+घर] देव्हारचौकी—स्त्री. (महातु.) देवघरांतील चौक. 'देव्हारचौकिये विजे केलें ।' —भाए ५७. देव्हारे—न. १ देव्हारा अर्थ २ पहा. (क्रि० मांडणें, माजविणें). २ जीवर फार

प्रीति केली जाते अशी व्यक्ति, वस्तु. 'त्या वायकोचें त्यास देव्हारें आहे.' ३ जगृत देवपणा (व्यक्तींतील, मनुष्यांतील). (क्रि० माजविणें, वाढविणें). 'जेजूरीस जागृत देव्हारें आहे.' 'त्याच्या अंगीं देव्हारें आहे.'

देश—पु. १ प्रांत; प्रदेश; भाषाभेदानें भिन्न झालेला प्रांत. 'देशा-सारखा वेव.' २ जागा; स्थान. 'वृक्षाचे मूळदेशीं सेचन केलें म्हणजे अग्रदेशींहि टवटवी येते.' ३ योग्य स्थान; सभोवतीची परिस्थिति, सुमि. 'देश काल पाहून काम करावें.' ४ सहाद्री, वालाघाट, कर्नाटक व गोदावरी नदी यांमधील देश. ५ (ज्योतिष) औरस चौरस १०० योजनें यांनीं व्यास असा सुभाग. ६ परिसीमायुक्त सुमिभाग. जसे—देश (महाराष्ट्र, कर्नाटक देश इ०); प्रांत (पुणे, वाई प्रांत इ०). या-खेरीज सुभा, परगणा, तालुका, जिल्हा, महाल, कसबा, पेडा, पुठा, मौजा, संमत, तरफ, टप्पा, मजरा, मुजरी इ० आणखीहि सुमिभाग आहेत. यांची माहिती त्या त्या शब्दाखालीं पहाणें. [सं. दिशू=दाखविणें. तुल० इ. दिशू; ग्री. देइकुनुमि; लॅ. दिकेरे; गों. तैहन; प्रा. ज. झीगुभोन; लिथु. शेन्कास=खूण; आर्म. लेझी; लेशाव (गांव)] (वाप्र.) ०धेणें, आपला देश घेणें—आपल्या स्वतःच्या कामांत लक्ष घालणें. देशाचा पाटा वरचंटा होणें—वेचिराख, ओसाड करणें. देशीं जाणें—स्वदेशास जाणें. (सामा-शब्द) ०कार—पु. एक राग. या रागांत पडज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात. जाति औडुव—औडुव. वादी धैवत. संवादी गांधार. गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर. —वि. (गो.) देशावरचा. ०कारण—न. देशभक्ति; राजकारण. ०कालवस्तुपरिच्छेदरहित—वि. काल, स्थळ—इ० वस्तुनें अनिश्चयात्मक अथवा अनिविचनीय म्हणजे सर्वव्यापी, शाश्वत, अशरीर असें ब्रह्म, आत्मा, ईश्वर इ० ०कुळकरण—न. देशकुळ-कर्ण्याचें काम. ०कुळकरणी—पु. देशपांडया; महालांतील प्रत्येक गांवच्या कुळकर्ण्यावरील मुख्य वतनदार कुळकर्णी. याचें काम कुळ-कर्ण्याचा व खोतांचा हिशेब तपासण्याचें असतें. ०चौगुला—पु. देशमुखाच्या हाताखालील अधिकारी ०ठक—वि. अड्डा सोदा; महा ठक. ०रयाग—पु. १ देशांतर. २ हद्दपारी. ०द्रोह—पु. स्वदेशाचा विश्वासघात. ०द्रोही—वि. देशद्रोह करणारा. ०धडी—धडीस—क्रिवि. देशादेशीं भीक मागत फिरण्याची स्थिति. 'नाना हव्या-सांची जोडी । तृष्णा करी देशधडी ।' —तुगा ३५५. ०धर्म—पु. १ देशाचा धर्म. २ स्थानिक आचारविचार, चालरीत. ०पांडव्या-डे—पु. देशकुळकर्णी पहा. ०परिच्छेद रहित—वि. (ब्रह्माचें विशेषण) देश, काल इ० मयादेच्या बाहेर । ०भक्त—वि. देशाची सेवा करणारा. ०भाषा—स्त्री. देशाची भाषा. वोलण्याची, लोकभाषा. ०भाषाज्ञान—न. अनेक भाषांचें ज्ञान. ०भ्रमण—न. निरनिराळ्या देशांत फिरणें; मुसाफरी; पर्यटन; प्रवास.

० मर्यादा-खी. १ देशांतील आचारविचार; संप्रदाय; नियम; पद्धति. २ देशाची सीमा. ० मुख-पु. १ परगण्याचा वतनदार अधिकारी. हा परगण्यांतील सर्व पाटलांवरील मुख्य असतो. २ (विनोदानें) सोनाराचें कांकता नामक हत्यार. ३ (ल.) हुलगा. (कारण यास देशांत फार चाहतात). ४ वतल (ओतल) मधून पाणी काढण्याचें मडकें. ५ (विनोदानें) पिकदाणीसारखा उपयोग करण्याचें मडकें. ६ (व.) लग्नांत आणलेलें मडकें. ० मुखी-खी. १ देशमुखाचें काम किंवा अधिकार. २ महालांतील नक्त जमावंदीवर शेंकडा सात आणि धान्यावर शेंकडा तीन असा कर. ० मुखान-खी. १ देशमुखाची वायको. २ (व.) वाकळ; गोघडी. ० लेखक-पु. देशकुलकरणी पहा. ० चट-पु. हद्दपारी; देशत्याग. 'मोक्ष तो पाहातसे वास। रिद्धिसिद्धि देशवटा त्रास।' -तुगा ७२७. ० वर-वर(ऊर)करी-देशावर-वरकरी पहा. ० वही-खी. लोकांच्या नांवांची यादी, चोपडी. 'काळाची देशवही। वाचितां माझे नांव नाही.' -भाए १५१. ० वळ-वि. देशी; खेडवळ. ० वषट्कार-पु. देशधर्म पहा. ० साया, शाया-वि. माळवी; सोरठी. 'आणिके देशशाया सांगडी। कोसी कनकवर्णी।' -दाव २८१. ० सेविका-वि. १ देशाची सेवा करणारी (खी). २ स्वयंसेविका. ० स्थ-वि. १ ब्राह्मणांतील एक पोटजात. २ देशांत राहणारा. ० स्थी-वि. देशस्थासंबंधी (व्यवहार ६०). देशाउर-देशावर पहा. 'तो देशाउरें निघाला।' -पंच १.३९. देशाचार-पु. देशधर्म पहा; शास्त्रप्रमाण नसतांहि एखादे देशामध्ये शिष्टपरंपरेने चालत असलेला आचार. देशाटन-न. देशभ्रमण पहा. 'केल्याने देशाटन पंडितभैत्री सभेंत संचार' देशांतर-न. १ परदेश; दुसरा देश; (धर्मसंबंधी वार्षीत) साठ योजने दूर असणारा अथवा नदी-पर्वतांने तुटक झालेला असा देश. हा परका समजला जातो. २ याम्योत्तरवृत्तापासून पूर्वेकडील अथवा पश्चिमेकडील अंतर. देशांतरीं जाणें, देशांतर करणें-प्रवास करणें देशाघडी-घडीस-देशघडी पहा. देशाभिमान-पु. देशाचा अभिमान; स्वराष्ट्राविषयी तळमळ, प्रेम, जिह्वाळा. 'खरा देशाभिमान म्हणजे आपल्या देशांतील लोकांचीं निकृष्टावस्थेचीं कारणे शोधून तन्निवारणार्थ उद्योग करणें. -टिपू १०७. देशावर-पु. १ देशोदेशीं मीक मागत फिरणें. २ -न. अशा रीतीने मिळविलेली मिक्षा. ३ परदेश; परदेशी व्यापाराचा, पेठेचा गांव. ४ परदेशी, आयात माल. ५ परदेशच्या व्यापारी, किंमतीसंबंधी वातम्या. देशाचरास-देशाचरीं ज. ण-१ देशपर्यटन करणें. २ देशोदेशीं मिक्षा मागत फिरणें. देशाचरकरी-कर-पु. देशोदेशीं मिक्षाटण करणारा माणूस. देशाळ-वि (व.) देशावरचा; मोठ्या शहरांतील. देशिक-पु. १ प्रवासी; मुशाफर; परदेशांत फिरणारा. २ आत्मज्ञानोपदेशक सद्गुरु. ३ समूह; थवा. 'ऐसां कव्हुणी नाही अभिचरिकू। जो

होमी कोंकळांचां देशिकू।' -शिबू ८४३. देशी-वि. १ घाटावरील देशासंबंधी. २ (समासांत) त्या त्या देशासंबंधी. जम:- पुणेदेशी; एतदेशी ६० २ मराठी भाषा; देशांतील भाषा. 'देशियेचेनि नागर पंगे।' -झा १०.४२. ११.३ देशीकार-वि. मराठी भाषेच्या आकाराचें; मराठी भाषेमध्ये रचलेलें, वनविलेले. 'केले ज्ञानदेवें गीते। देशीकार लेणें।' -झा १०.१८०५. [देशी+आकार] देशी-ताल-ताल पहा. देशीय-वि. देशी अर्थ १२ पहा. देशी संगीत-न. निरनिराळ्या देशांतील लोकांच्या अभिरुचीप्रमाणे प्रचलित असलेलें संगीत. गान पहा. देशोधडी-घडीस-देस-घडी, घडीस-क्रि. देशघडी पहा.

देस-पु. १ देश अर्थ १ पहा. प्रदेश, प्रांत. 'शिरवळ सुपे देस।' -ऐपो ९. २ तुच्छतादर्शक शिबी. -शास्त्रोक्तो. ३ एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार व धैवत स्वर वर्ज्य. जाति औडुव-संपूर्ण. वादी ऋषभ संवादी पंचम. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. [सं. देश] ० क-पु. पिढीजात वतनदार; सरकारी अधिकारी; प्रायः देशमुख. ० कत-क्री-नखी. देसकाचें काम, अधिकार; देसाईपणाचा हक्क. 'कागल प्रांताची पूर्वी देसकत होती ...' -मराचिथोरा ४१. ० कु-(महानु.) समूह. 'आईकैल श्रोतयाचा देसकू।' -भाए १६. ० गोंड-पु. एक राग. ह्यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. गांधार व मध्यम स्वर वर्ज्य. जाति औडुव-औडुव. वादी धैवत, संवादी ऋषभ. गानसमय प्रातःकाळ. ० धड-खी. देशत्याग करण्यासारखी विपत्ति. ० धूळ-खी. अतिशय विपत्तावस्था; पूर्ण कंगाली, दुःख. ० चट-देसाळ, देसोळी-वि. घाटावरील, देशावरील मनुष्य, प्राणी यांच्यासंबंधी. ० चटा-पु. १ देशाटण; मुशाफरी; प्रवास; देशांतर. 'कीं मानिला प्रभुमने तो दसवटाहि उत्सव नवासा।' -मोवन १०.७०. २ हकालपदी; हद्दपारी. 'दुःखास तो देसवटाच थावा.' -अकक २ -हरिराज-कृत मुद्रलाचार्ये विरचित रामायणाचें भाषांतर १००. देसाई-य-पु. देशमुखासारखा परगण्याचा वतनदार अधिकारी. (व.) देशमुख-देशपांड्याचे वडील मुलास टोपण नांव. देसी-पु. एक राग. ह्या रागांत षड्ज; तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार व धैवत वर्ज्य. जाति औडुवसंपूर्ण. वादी षड्ज. संवादी पंचम. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर. देसूर-पु. मांगांतील एक पोट जात. ही खानदेश जिल्ह्यांत आढळते. -अष्ट ४७. देसुरी-वि. देशावरील. 'तिखटाचा गोळा खाणारे देसुरी लोक अधिक वळकट असतात.' -सहस्रबुद्धे शिक्षणमीमांसा २०४. देसोधडी, देसो-घडीस-देशघडी ६० पहा.

देसोटा—पु. (व.) हकालपट्टी; खो. देशवटा पहा.

देसून—न. (गो.) कित्ता; वळण. देख पहा.

देस्सेदेत—पु. (गो.) वंशज; पंतुंगीज व देशी ख्रिस्ती यांच्यामधील मित्र विवाहापासून निर्माण झालेल्या गोव्यातील सुरंजियन वर्गास पोर्तुगीजांचे वंशज या अर्थ ने हे नांव रूढ आहे. [पोर्तु. ई. डिसेंट]

देह—पु. शरीर; काया; अंग 'नोलखवे म्यां धरला हातीं। देहा दीप माया लाविली वाती।'—तुगा ३६८. [सं.] (वाप्र.)
 ० उगान्ठणे—(चाकरी इ० कार्नी) शरीर. झिजविणे. ० काण्णी लावणे—एखाद्याच्या कार्याकरितां स्वतः खर्च करणे, कामास लावणे. ० टाकणे—ठेवणे—गोडणे—मरणे ० लोटणे—मूर्च्छा येणे. देहांत असून विवेही—जीवन्मुक्त. देहांत उजेड पडणे—अपराधाबद्दल शिक्षा भोगल्याने पश्चात्ताप होणे. देहावर असणे—शुद्धीत असणे. देहावर—गाणे—गात—अभंग—पद—लावणी—कवच—दोन अर्थांचे काव्य. याचा उत्तानार्थ शरीर विषयक असतो व गुढार्थ आत्मा किंवा ब्रह्म यामेवर्धी असतो. देहावर नमणे—मन ठिकाणावर नसणे. देहावर येणे—१ शुद्धीवर येणे. 'देहावरी येथे म्हणती।' गुच ५३.६. २ रानटी खांड्या अथवा वेवद चाली टाकून देणे. देह देवपण दाखविणे—अ.णणे—येणे—(एखाद्याने) मनुष्यरूपी असूनहि, याच जड देहावस्थेत आपल्यांत दैविक आत्मीय सत्याचे ज्ञान किंवा ब्रह्मज्ञान आहे अशी लोकस प्रचीति आणून देणे. म्ह० देह वा पातयंत अर्थ वा साधयंत—प्राण तरी याचा किंवा ध्येय तरी साध्य करावे सामा-शब्द—० खड्ड—न. सांडतीन हाताचे शरीर. 'जे देहखंडा नाम आत्मा।'—झा १८.५६७. ० त्याग—पु. मरण. ० त्रय—न स्थूल. लिंग व कारण या तीन प्रकारचा देह. 'तैसें ज्ञानाभि जाळिले। देहत्रयी निरसले।' ० दड—दडन—पुन. तपाने केलेले देहाचे संयमन. २ फांशीची शिक्षा ० दृष्टि—स्त्री. मानवी दृष्टि. उदा० 'देहदृष्टीने पाहिला असतां प्रपंच सत्य दिसतो.' ० द्रय—न. स्थूल आणि सूक्ष्म देह. ० धर्म—पु. शरीराची कृत्रिम व नैसर्गिक कामे, मलमूत्रविसर्जन इ० देह धर्माचे करणे—शौचास जाणे. दंड—धारी—वि. शरीरी. मूर्तिमान्. ० गत—प्रयाण—पु. शरीराचे पतन; मरण; देहावस न. 'आणि नियता अंतःकर्णी। तूं जाणि जसी देहप्रयाणी।'—झा ८५. ० प्राग्भ्य—न. नशीबाचा भोग; शरीरभोग. ० बुद्धि—भाव—स्त्रीपु. १ जीवबुद्धि: देहावरील आसक्ति; अहंभाव; मीपणा. याच्या उलट आत्मबुद्धि. २ (काव्य) चित्ताची सावध नता देहाभिम न; देहतादात्म्य. ० बुद्धि राहणे—(व) घडगत रहाणे. ० भान—न. चिंत्यबुद्धि; स्वनाची जाणीव; चित्तानुबंधन: मन ठिकाणावर असणे; शांत असणे; विवेकशक्ति असणे. (कि० असणे; येणे; विसरणे; जाणे). ० भाव—पु.

देहाभिमान. देहबुद्धि पहा. ० यात्रा—स्त्री. १ देहाचा चरितार्थ; उपजीविका. (कि० चालणे; होणे; निभणे). २ आयुष्य; जीवन-कर्म. (कि० संपणे—मरणे). ० वान—वि. देहधारी पहा. ० विस-र्जन—न. देहत्याग पहा. ० शुद्धि—स्त्री. १ प्रायश्चित्ताने शरीराची शुद्धता करणे. २ देहभान पहा. ० संकल्प—पु. प्रण पणास लावून काम करणे; निकराचा प्रयत्न. ० संग—पु. देहाचा अहंकार. ० स्वभाव—पु. १ देहधर्म १ पहा. २ मनुष्याचा नैसर्गिक स्वभाव; जन्मप्रभृति वागण्याची पद्धत. देह. डा—पु. देह. 'पुरला सार्ती देहाडा। ऐसें न म्हणे न म्हणे मूढ।'—तुगा २६८४. देहांत—पु. मृत्यु. देहांत प्रायश्चित्त—न. मृत्युदंड. देहांतर—न. दुसरा जन्म किंवा दुसरा जन्म घेणे; परकाया प्रवेश; एका देहांतून दुसऱ्या देहात प्रवेश करणे. देहातीत—वि. देहाच्या पलीकडे; अदेह झालेला. देहात्मवाद—दृष्टि—पु. स्त्री. अनात्मवाद; जडवाद; देहा-लाच आत्मा मानणे. देह. त्मवाद—दृष्टि—वि. जडवादी. देहा-त्यय—पु. देहत्याग. देहादिक कर्म न० व. १ देहधर्म पहा. 'देहादिक कर्म अभिमान वाटे। तया मी कै जोडे नारायण।' २ दया, माया, प्रीति इ० मनाच्या वृत्ती. देहाभिमान, देहा-हंकार—पु. शरीराचा अभिमान. देहाभिमान, देहाहंकार—वि. देहाभिमान धारण करणारा. देहावसान—न. मृत्यु. देही—वि. १ देहासंबंधी. २ देहधारी पहा. ३ देहांत राहणारा जीवात्मा. 'हे रजोगुणाचे दारुण। देही देहियासी बंधन।'—झा १४.१७३. देह—दड—बुद्धि—भान—शुद्धि—स्वभाव—देहदंड—बुद्धि इ० पहा. 'ज्ञात्यासी आणि जिकिले। देहबुद्धीने।'—दा १९.४.२६. देह—पु. विस. 'देख वोळवा इंगळ न चरे। तेजीं तिमिर न शिर।' जे वहाचे आंधारे। चर्मचक्षुसी।'—झा ८.८९. [सं. दिवस] देह, देह—पु. गांव. 'मसुर परगणाची दसमुखी देह सत्तावन आपले वडील करीत होते.'—इमं ३३. 'एकूण तेवीस देह येथील.'—वाडसमा ६.११४. [फा. दिह] देह—च—देह—गांवोगांव. 'देह व देहलावणी करील.'—रा १६.४२. देहाय, देहेहाय, देहाये—पु. भव. १ गावे; गांवगन्ना. 'जकायती वंदरे व देहाय परगणे मज करचे वजन करार कन्न दिले असे.'—वाडवाबा १.१२ ० झाडा—पत्रक—चरझाडा—बाकी—चमूल—देह झाडा इ० पहा. देहेझाडा—पट्टा—स्त्री. खंडगांवचे नोंदपत्रक देहवा—क्रि. गाववार. देहेराग झाडा—पत्रक—पुन. देहझाडा पहा. या प्रमाणे इतर समानिक शब्द देहवार—इजार—पट्ट—जमावंदी—बाकी—चमूल इ०. देहदंगा, देहनगी—स्त्री. देणगी पहा. 'बक्षिणे आणि देह-दगी.'—भाड १८३४.—राव्य ८.८८. 'देहनगी कापड धर्मा-दाय.'—भाडवे १०.३.११८. 'धर्मदाव देहनगी.'—रा ६.३१९. [सं. दा]

देहलज—स्त्री. (व.) देवडी. [देहली]

देहली—खी. दार. देवडी पहा. 'वीजे करितां देहली। पवित्र कीजे.'—कृ. ६०. 'जे शोभवी प्रत्यह देहलीला.'—सारह १.५९. [सं.] ०दीप—पु. दारांत लावलेला दिवा. ०दीपन्याय—पु. (ज्याप्रमाणे उंचवत्यांतील दिवा ओटीवर आणि घरांत सारखा प्रकाश देतो त्याप्रमाणे) भाषणाचा एखादा भाग भाषण्याच व पुढच्या भाषणास सारखाच लागू पडतो तेव्हां हा न्याय योजितात.

देहुडा—वि. वांकडा; वक्र. यास वांकडा हा शब्द जोडतात. म्हणजे द्विरुक्ति होते. [दीड] ०चरण—वि. एका पायावर भार घेऊन उभे राहून दुसऱ्या पायाचे पाऊल उचलून त्या पायावर टोकिले असतां वक्र होणारा पाय. 'देहुडा चरण वाजवीतो वेणू। गोपीका रमणू स्वामी माझा।'

देहुडी—खी. देवडी. [सं. देहली] ०वान—पु. द्वारपाळ; देवडीवाला.

दैत—वि. (व.) अतिशय धीमा; चेंगट; आळशी.

दैत्य—न. भारतीय पुराणग्रंथांतील ए. वंश, जात; दितीची प्रजा; देवांचे प्रतिपक्षी; दानव; असुर; राक्षस. [सं.] ०युग—पु. दैत्यांचे युग. ब्रह्मदेवाची बारा हजार वर्षे किंवा मनुष्यांची चार युगे. दैत्यांशी—वि. ज्याच्या शरीरामध्ये, हाडीमाशी, रक्तामध्ये राक्षसी अंश आहे असा क्रूर; रानटी; असंस्कृत; पशुवृत्तीचा.

दैदीप्यमान—वि. वंदीप्यमान पहा.

दैन. दैनिक—वि. १ दिवस संवधी. २ रोजचा; नित्याचा. [सं. दिन] दैनंदिनगति—खी. आपल्या आंखासमोवती पृथ्वीची रोजची प्रदक्षिणा; ही चोवीस तासांत होते [सं.] दैनंदिनप्रलय—कल्पान्त—पु. ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक दिवसाच्या शेवटी होणारा जगाचा प्रलय (ब्रह्मदेवाचा दिवस=त्रेवालीस कोटी बीस लक्ष वर्षे) 'जो याचा दिनांत। तोचि दैनंदिनकल्पात। तें ब्रह्म-माये अंत। सहरे लोकत्रय।' [सं.]

दैन—न. दैन्य पहा. (कि० भोगणे; सोसणे). [सं.] ०भाक्या—वि. गयावया, प्रार्थना करणारा; रड गाणारा (भिकारी). ०वाणा दैन्यवाणा—वि. कांय घेण्यासारखा; लीन; दीनवाणा. दना—खी. दैन्य; दुर्दशा; दशा; अपेष्टा; हाल; फजीती. 'माझी दैना होणार भारी। ह्यास्तव ससारीं वांचले।' [सं. दैन] दैना करण—(स्वतःचे, दुसऱ्याचे) हाल करणे; दुःख देणे, भोगणे. दैना भाकणे—सांगणे—दाखविणे—आपली निकृष्ट स्थिति एखाद्यास समजावून देणे; याचना करणे; गयावया, प्रार्थना करणे.

दैनिक—वि. १ दररोजचे (काम इ०). दैन पहा. २ दररोज निघणारे (वर्तमानपत्र). 'प्रेस अँक्टान्वये स्वराज्य दैनिका-जवळ दोन हजाराचा जामीन सरकारने मागितला.'—के १७.६. ३०. [सं.]

शको. ४. ३७

दैन्य—न. १ गरीबीमुळे आलेला दीनपणा; प्रतिकूल परिस्थिति; गरीबी. २ हीनपणा; हलकेपणा; उणेपणा. 'दे शैव वैष्णवाला वी वैष्णव जेवि दैन्य शैवाला।'—मोमीष्म ५।३४. [सं.]

०करणे—मीक मागणे. 'मग निंदैव निचे किरीटी। दैन्यचि कलं।'—झा ९.३११. ०प्रदर्शन—न. १ लोकांपुढे दीनपणा मांडणे, दाखविणे. २ आपली दुःस्थिति दाखवून याचना करणे. (कि० करणे).

दैचार—पु. (गो.) सैन्यसमूह.

दैयर—पु. एक पक्षी.

दैर्घ्य—न. दीर्घता; लांबी. [सं.]

दैव—न. १ नशीब; प्रारब्ध; विधिघटना. २ जातपंचायत-गंगा; जमात; स्वजातीय लोक. [सं.] (बाप्र.) ०उघडणे—उपटणे—खुळणे—भरभराट होणे; सुखाची प्राप्ति होणे; चांगली प्रवृत्ती येणे. ०उभे राहणे—दैवाचा जोर होणे; प्राप्तीचा परिणाम घडणे; नशीबाने अकस्मात सुखदुःखाचा प्रसंग येणे. ०काढणे, दवांस चढणे—भरभराट होणे; पुढे येणे. दैवणे अकि. दैव-वान होणे; उत्कर्षास चढणे. 'वानं लाधलों ते दुणेन थावे। दैवलें दैव।'—झा १६.३१. ०फिरणे—नशीब प्रथम चांगलें असतां वाईट स्थिति होणे; वाईट दिवस येणे. दैवाची परीक्षा करणे—पाहणे—एखाद्या गोष्टीत पडले असतां धोका आहे असे समजूनहि ती गोष्ट करण्यास साहस करणे; प्रयत्न करून पाहणे. दैवाच्या नांवाने हांका मारणे—नशीबाला बोल लावणे. दैवातून उतरणे—नष्ट होणे; नामशेष होणे (माणूस, वस्तु). दैवाने उचल करणे—यारी येणे—हात देणे—नशीबाने मदत करणे. दैवाने उपट खाणे—(दैव) पराकाष्ठेचे अनुकूल होणे. दैवाने ओढ घेणे, दैव ओढवणे—वाईट (नुकसानीची) गोष्ट करण्याकडे प्रवृत्ति होणे. दैवाने धांव घेणे—करणे—चांगल्या किंवा वाईट गोष्टीकडे अकारण प्रवृत्ति होणे. दैवाने मार्ग घेणे—पाहणे—सरणे—हटणे—नशीब फिरणे. दैवावर हवाला देणे—नशीबावर सोंपविणे; नशीबावर भिस्त ठेवणे. दैवास येणे—नशीबी येणे; दैवाने एखाद्यावर येणे, गुदरणे. दैवास रडणे—नशीबाच्या नांवाने हांका मारणे; प्राप्तीस दोष देणे, बोल लावणे. म्ह० १ धड कांठ्यावर घालून दैवास रडणे. २ दैव देते आणि कर्म नेणे—भाग्याने झालेला उत्कर्ष. कांहीं सुधीने नशीबास होणे. ३ मनसा चिंतितं कार्य दैव मन्यतु चितयेत=मनाने कांहीं एक ठरविले असतां नशीबाने दुसरेच घडते. सामाशब्द— ०गंत-गति—खी. देवगत पहा.. ०दशा—खी. १ नशीब; प्रारब्ध; नशीबाचा फेरा. 'जशी दैवदशा असेल तसे घडेल.' २ भाग्य किंवा वाईट स्थिति. ०प्रश्न—पु. फळज्योतिष; भविष्य; भाकित सांगणे. (कि० सांगणे; पहाणे; पुसणे; करणे; उतरणे; प्रत्ययास येणे). ०फुटका—वि. दुर्दैवी; कमनशीबी. ०योग—पु. दैवघटित; दैवाचा

अनुकूल किंवा प्रतिकूलपणा (आकस्मिक, अकल्पित गोष्ट घडली असतां म्हणतात). दैवयोगें करून-किवि. अकस्मात्: यदृष्ट्या; नशीवानें. दैवरेषा-स्त्री. लळाट रेषा; ब्रह्मलेख (कपाळीं लिहिलेला) प्राक्तन; विधिलिखित. ०वश-वि. नशीवाच्या आधोन. ०वशात्-वशें-किवि. दैवयोगेंकरून; दैवगतीमुळे. ०वागी-देववाणी पहा. ०वाद-पु. मनुष्याचें सुखदुःख, यशाप-यश इ० सर्व नशीवावर अवलंबून आहेत असें मत; नशीवावर सर्वस्वीं हवाला ठेवण्याचें मत. याच्या उलट प्रयत्नवाद. ०वाद-वि. बरील मताचा; नशीवावर हवाला ठेवणारा. ०वान्-वि. नशीवान; भाग्यवान. ०विपाक-पु. नशीवाचा खेळ. ०हत-वि. कमनशीवी; अभागी. 'दैव हत कुणवी उन्मत्त। अपशब्द बोलत तुकयासी।' 'अहा कैसा मी दैवहत प्राणी' -बालबोध पहिलें पुस्तक. ०हीन-वि. अभागी; दैवहत. ०ज्ञ-वि. १ ज्योतिषी; भविष्य सांगणारा; जोशी. २ एक ब्राह्मण जात. यांचा धंदा सोनारीचा. दैवागळा, दैवा आगळ -वि. (काव्य) थोर नशीवाचा; दैवान. 'एवढी हांव तो दैवाआगळा। म्हणऊनि करी।' -ज्ञा १०.३३२. दवा बालेख-पु. दैवरेषा पहा. 'दैवाचा लेख पाठमोरा। मला अंतरला म्हणुनियां तुज ऐसा मोहरा।' -प्रला १५९. दैवाचा-वि. नशीवान. दैवाचा खेळ-पु. नशीवाचा खेळ. दैवाचा पुतळा-पु. नशीवान; भाग्यशाली. 'जाणें मजीचा जिह्वाळा। तोचि दैवाचा पुतळा।' -तुगा २३१०. दैवाचा भोपळा-पु. कमनशीवी; दुर्दैवी (भोपळा हलका व पोळ असतो यावरून). दैवाची कहाणी-स्त्री. दुर्दैवाची कथा, गोष्ट. दैवाचे ताले-पुभव. भाग्य; दैव; दैवरेषा. ताले पहा. 'असे त्याचे दैवाचे ताले कीं कुठ्यावर नोंवत चाले।' [दैव+अ. ताला] दैवात्-किवि. यदृच्छेनें; दैव १त्. दैवाधीन-दैवा पुरोधी-दैवानुसारी-प्रधान-दैववश पहा. दैवावरचा खेळ-पु. रत्न केल्यानंतर नशीवाच्या हवाल्यावर ठेवलेली गोष्ट.

दैव-वि. देवापासून झालेला; देव सं. धीं. दैविक; दैवी. [सं. देव] ०वाणी-स्त्री. १ संस्कृत भाषा; देववाणी. २ आकाशवाणी. ०विवाह-पु. लमाच्या आठ प्रकारांपैकीं एक; अष्टविवाह पहा. सालंकृत कन्यादान करणें.

दैवत-न. १ देव; देवता. २ (ल.) अत्यंत लाडका, आवडता म.णूस, पदार्थ. ३ पूज्य, वस्तु; देवतुल्य गोष्ट. [सं.]

दैवर-पु. दंव; दहिंवर. [दहिंवर] ०णें-दंवानें मिजण.

दैविक-न. भाग्य; नशीव. -वि. १ नशीवासंबंधी. २ देवापासून झालेला; देवाचा; देवतेसंबंधी; दैवी. [सं. दैव]

दैवी-स्त्री. मंत्र, तंत्र, प्रार्थना इ० कार्नी रोग इ० वर उपचार करण्याचा प्रकार, पद्धति. -वि. देवासंबंधी; दैविक पहा. याच्या उलट साजुरी, आजुरी. [सं.] ०संपत्ति-स्त्री. सात्त्विक स्वभाव, दृष्टि;

दया, अनुकंपा इ० गुण. ०सृष्टि-स्त्री. ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेलें जग. याच्या उलट विश्वामित्रसृष्टि.

दैशिक-वि. प्रादेशिक; देशविषयक; स्थलासंबंधी; प्रांतिक, राष्ट्रीय, स्थानिक इ० [सं.]

दैष्टिक-वि. १ प्रारब्धवादी. २ दैवासंबंधी. [सं.] ०वाद-पु. प्रारब्धवाद; दैववाद. ०वादी-वि. दैववादी.

दैहिक-वि. देहासंबंधी; शारीरिक; कायिक. [सं.]

दो-दों-वि. दोन. 'मुळीं कल्पना दों रोंपें तेचि जाली।' -राम १७२. 'दो दिवसांची तनु हे साची।' -राला ८५. [सं. द्वि; प्रा. हिं. दो]

दोआव-पु. दोन नद्यांच्या मधील प्रदेश; अंतर्वेदी. दुआव पहा. [सं. द्वि.+आप; हिं. दो+आव]

दोकडा-पु. १ दुगाणी; अर्धा पैसा. २ (मोत्याच्या वजना मध्ये) एकशंभरांश चव. ३ (सावकारीमध्ये व्याजाचा हिशेव करतांना) एकशंभरांश रुपया किंवा एक कच्चा. गुजराथेंत एक रुपयाला १०० दोकडे असें प्रमाण आहे. चव आणि कच्चर्थ १६ पहा.

दौकल्यो-स्त्री. (गो.) लहान पाय. [गो. दौको=पाय]

दोख-पु. दोष; टपका; न्यून. 'ऐसें जाणतांही दोख। अन्हेल ना।' -ज्ञा १.२६३. [सं. दोष; हिं. दोख]

दोखाड-स्त्री. (व.) उणीव; तोटा. 'यंदा जवारीची दोखाड येणार.' [दोख+आड प्रत्यय; तुल० म. दुष्काळ]

दोगला-वि. १ मिश्र जातीचा; लेकवळा. २ (ना.) दुतोंड्या; अविधासु. [फा. दाबूल, दोघ्ला=संकरज]

दोंगुली-स्त्री. (गो.) लहान डोंगर. [डोंगर]

दोंधे, दोधो-इया, दोधें-घीं-पुखीनअव. दोन; दोनजण (विशेषतः सजीव प्राण्यांविषयी, त्यांतल्यात्यांत माणसांविषयी उपयोग करितात). [सं. द्वि; प्रा. दो; प्रा. दे. दोग=जोडी] म्ह० दोषांचें मांडण तिसऱ्याचा लाभ. दोघुलपण-न. १ दोषामधील प्रेम; एकरूपता. 'हा टावोवेन्ही वियोगभेडें। जें वाळ तरि जगायेवढें। वियालीं परी न मोडे। दोघुलेपण।' -अमृ १.६. २ द्वैत.

दोचौ-वि. दोनचार. 'दोचौ दिवसांत किझाही घेतला.' -म.ब २७.

दो टक्यानें धड-वि. बळकट; धडधाकड.

दोटा-पु. (व.) बामूळ वगैरे झाडांच्या काट्यांचें एक परिमाण. सात काट्यांचा एक दोटा.

दोड-वि. (अशिष्ट) द्वाड; खोडकर; खटयाळ. [द्वाड अप.]

दोड-डा-पु. १ (राजा.) कापसाचें बोंड. 'आणि पळहेचा दोडा।' -अमृ ७.२६३. २ वेलदोडा. ३ कच्चे फळ. 'बायांविण तुटें दोड। मान सुख इच्छी मांड।' -तुगा २८७७. ४ शेवरी, रुई किंवा मांदार याचें फळ. 'दोडा अर्धतरूचा अमृतफलस्वाद दावितो थोडा।' -मोक्षल ८७.३४. ५ अफूचें बोंड. -कृषि ४९८.

दोंड—न. (व.) वाजरीचें कणीस.

दाडका—पु. १ एक जातीचें भात. २ दोडकीचें फळ; शिराळें. याच्यातील कडू जातीचा औषधांत उपयोग होतो. 'शाकांत प्रवर जसें पय्यहि तैसें न दोडकें चव दे।' —मोविराट ५.४७, [का. दोड+काई] दोडकी—खी. दोडक्याचा वेल. दोडकें भात—न. दोडका जातीचें भात.

दोडो—खी. हरणदोडी; एक वनस्पति.

दोड्याचार्य—पु. दुड्याचार्य पहा.

दोण, दोगी—खी. १ गुरांना पाणी पाजण्याची कुंडी; टाकें. २ (अक्षिष्ट) दोणा; मोठें पोट; दोंद. (कि० भरणें; ठसणें; दाटणें; रिकामें होणें). ३ (कु.) दोणाच्या आकाराची ल्हान होडी; होडगें. ४ (गो.) दोण. [सं. दोण; प्रा. दोणी] दोणगें—न. ल्हान दोण; लांकडी डोणी.

दोणा—पु. १ दोंद; मोठें पोट. दोण अर्थ २ पहा. २ दोण. [दोण]

दोंतुकी—तुक—वि. (संगीत) गायनांत ज्याला अस्ताई व अंतरा ही आहेत, पण आभोग नाही असें दोन अवयवांचें ध्रुपद.—शर.

दोंद—वि. १ मोठें, वाढलेलें पोट. (कि० येणें; वाढणें; झडणें). 'तो उत्सव दोंदीं न ब्रह्मांडसमीं घरे, किती वदों दीन।' —मोहण ४८.८. 'जैसा दोंदीकोंदी गुर्जर देशस्थ विप्र वुस्म्यातों.' —मो. २ (ल.) एकदम मिळालेली संपत्ति, लौकिक, दर्जा, बढती इ०. (कि० वाढणें). [सं. तुंद; का. तुंदी; प्रा. दि. पं. तोंद; गु. तुंद] दोंद येणें—१ तृप्ति होणें. २ पोट वाढणें, मोठें पोट होणें. दोंदावर दोंद येणें—मरून बाह्याणें. पुरावर पूर येणें (संपत्तीचे पाट). म्ह० आईजीचे (किंवा सासवेचे) दोंदावर बाईजी (किंवा जावई) उदार. दोंदिल—न. दोंद; मोठें पोट. दोंदाळ, दोंदी, दोंदाळ, दोंद्या—वि. डेरपोट्या; मोठ्या पोटाचा. तुंदिल पहा. 'आशारसें दोंदिल जाला सांता।' —झा ७.१६८.

दो-दोल—दुदिल-दील पहा.

दोन—वि. २ ही संख्या. विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी याचें दोहो असें रूप होतें. जसें—दोहोंस; दोहोंनीं. [सं. द्वि; प्रा. दुवे; वं. द्वेजि. दुइ; ग्री. दुओ; लॅ. दुओ; गॉ. त्वोस्; अँस. त्वि; स्ला. दुव; लिथु. दु; हिब्रू द, दो, दि] ०जिवांचा निवाडा होणें—सुखरूप वाळंत होणें; हार्तापार्थी सुरणें. ०डोळे शेजारी भेट नाहीं संसारी—जवळ जवळ राहात असून ज्यांच्या गांठी क्वचित पडतात अशीं माणसें. ०डोळ्यांची भीड—समोर असांनाच फक्त प्रेम; वरपांगी प्रेम. ०दिवस—थोडे दिवस; कांहीं काळ. म्ह० १ दोन दिवस सासुचे दोन दिवस मुनेचे—प्रत्येकाला चांगले दिवस येतात. ०दिवसाचा—थोडे दिवस टिकणारा; हंगामी; अशाश्वत (सोबती, संपत्ति, अधिकार इ०). ०दोंटें स्वग उरणें—अतिशय

गर्व वाहणें. ०हाताचे चार हान होणें—लम होणें. ०तोंड्या—बारी—बोल्या—माच्या—दुतोंच्या इ० पहा. ०प्रहर—पु. मध्यान्ह; दुपार पहा. ०प्रहरची काळजी—पोटापाण्याची चिंता. दोनी—न्ही—वि. दोन हि. 'दोनी वरुं बुडी मारिली।' —दा ३.४.१६. [सं. द्वीनि] म्ह० दोन्ही दरडीवर (कांठावर) हात ठेवणें, टेकणें=दुटप्पीपणा. दोन्हीसांज—किवि. (सकाळीं व संध्याकाळीं) जेवणाच्या दोन्ही वेळेस, वेळेकरितां.

दोपण—न. द्वैत; मिश्रपणा. [दो=दोन+पण]

दावराद; दोब्राद—वि. (गो.) दुप्पट; दुवार. [सं. द्विवार; पोर्तु. दोब्रो]

दोब्राद—न. (गो.) नारळाच्या झाडाचें उंची मध्य. (वेवड्या-प्रमाणें) [पोर्तु. दोब्रोदा]

दोम—पु. (कु.) आंचळ; सड. [सं. दुह; म. दुमणें !]

दोमदोम—झा. दावलमल पीराचे मक्त अथवा मुसलमान फकीर यांचा भिक्षा मागण्याच्यावेळचा सवालाचा शब्द. दम-दम, दमसाहेब, असेंहि म्हणतात. [ध्व.] ०करीत फिरणें—जाणें—दारोदार, देशोदेशीं भिक्षा मागत फिरणें; भीक मागणें.

दोमुख—न. (गो.) संगम. [दो=दोन+मुख]

दोय—खी. १ (गो.) कवंचीची पळी; डाव. २ डोकें; डोई. डोय पहा.

दोर—पु. १ काथ्या, वाक, अंबाडी, ताग इत्यादि झाडांच्या सालीचे लांब तंतू. २ (राजा.) केल, अंबाडी, भेंडी इ०कांच्या सालीची किंवा तंतूची वळलेली दोरी. ३ (ल.) नासलेलें दर्ही, गुळ इ०मधील तार, तार येण्याची अवयवा; त्रिकटण. [सं. दोरक; प्रा. वे. दोर; हिं. दोर; फ्रेजि. दोरी] दगडाचे दोर काढणारा—वि. युक्तिवान्; उद्योगी. दोरक—पु. १ शिवण्याचा दोरा. २ दोर अर्थ १ पहा. दोरखंड; दोरी.[सं.] ० क.स.—पु. १ गाडी, मोट इ०नां वांधावयाचा दोर; नाडा; चन्हाट. २ बारीक दोरी.—न. एकत्र वांधलेल्या पुष्कळशा दोऱ्यां. ०खंड—न. १ जाड दोर; सोल. २ दोराचा तुकडा. ३ कालाचा (केळीच्या गाम्याचा) तंतू. ०खंडें—नव. गलबताचे दोर; जाड दोर. ०गुंडा—पु. सालीचें किंवा दोरीचें भेंडोळें (शाकारण्याच्या कार्मीं उपयोगी). दोरडें—न. (कों.) १ जाड किंवा मोठा दोर; दोरखंड. २ (निदारी) दोराचा तुकडा (वाईट, निरुपयोगी दोरासंबंधीं योजतात). दोरणी—खी. दोरी. दोरत्व—न. दोरपणा; दोर असण्याची स्थिति. 'दोरत्व दृष्टि अचळ झालें.' —सिंसे ९.९७. दोरवा—पु. १ अंगांत उभ्या जाड रेषा असलेला कपडा; कापडाचा एक प्रकार. २ (कों.) तडा; चीर; भेग; दगड इ०काम्यें असणारा दोरा. दोरा—पु. १ सूत (शिवण्याचें); वळीव, पिळदार सूत. २ तडा; भेग. दोरवा अर्थ २ पहा. ३ (ल.) ल्हान झरा; झिरण. 'या विहिरीस'

तळ्याचे दोरे आहेत. ' ४ (ल.) जोड; संबध; आसपणा; घागा-
दोरा. ' हे जर आमचे जातीचे असतील तर यांचा आमचा कांहीं
तरी दोरा असेल. ' त्या दरवारांत आमचा कांहीं दोरा होता
म्हणून जातांच पाय शिरकला. ' ५ (ल.) गुप्त कारस्थान. ' हत्येचे
लावले सारे दोरे. ' - एपो २५१. ६ नारूचा किडा; तंतु. ७
वृषणापासून शिक्षापर्यंतचे सूत्र. ८ (पदार्थ इ० च्या) शरीरास
लागलेल्या किडीचा मार्ग; किडीच्या संचाराची रेषा. ९ गोगलगाई-
सारख्या चिकट द्रव टाकणाऱ्या प्राण्याची उमटलेली रेषा. १० एक
प्रकारची बांगडी, दागिना. ' वेगळे निघतां घडीन दोरेचुडा. ' - तुगा
२९५९. ११ (ना.) पोटातील आंतडी [दोर] ० वंजणे - (चांभारी
धंदा) दोरा, घांसणे. [वंजणे=चोपडणे] दोरावणे - अक्रि. १ दोरा.
रेषा, शिरा, तड असणे (लांकड, धोंडा, मोती इ० मध्ये). २ दोराळ,
चिकाळ होणे; तंतु सुटणे (नासलेला पदार्थ, तिंबलेली कणीक इ०
मध्ये). दोराळ - वि. (राजा.) दोमय; तंतुमय. (गरा, दर्ही इ०).
दोगी - स्त्री. १ वारीक दोर. २ जमीन मोजणीचे एक परि-
माण. २० परतन, ८० किंवा १२० विघे. ३ एक लहान मासा.
४ (सोनारी-सुनारी धंदा) दंडाचा एकअष्टमांश भाग; सूत. [दोर]
० सैल देणे-सोडणे-ढिली करणे-खाम, तावा, नियम इ०
ढिला करणे; स्वतंत्रता देणे. ० सूत-क्रि. सरळ; ओळव्यांत;
सरळ रेषेत. (कि० जाणे; असणे). ' हा मार्ग घेवून दोरीसुत
पुण्यास जातो. ' -

दोहंड - पु. (काव्य) बाहुदंड; मुजदंड; खांद्यापासून कोपरा-
पर्यंतचा हात. [सं. दोम्=बाहु+दंड]

दोलहणा - पु. टोमणा; आळ. ' तंव तो हरि म्हणे निजां-
गने वो । लह नीच कां देसील दोलहणे वो । ' - तुगा १४१. [सं.
दोलनम्]

दोला - पु. १ झोंपाळा; झुला; झोका. २ डोली. [सं.]
० यंत्र-न. (वैद्यक) तेल, रस काढण्याचे यंत्र. दोलयात्रा - स्त्री.
देवाला दोलांत बसवून काढलेली मिरवणूक. दोलायमान - वि. १
हल्यारें; डोलणारें. ' शिरःकंपामुळे कर्णभूषणें दोलायमान होतात. '
२ डळमळीत; घुटमळणारें; चंचल (चित्त).

दो - पु. (गो.) फार पातळ कागद.

दोवळी - पु. (गो.) १ डवली. २ एक वनस्पति. ० करणे-
लुडवुड करणे.

दोशिण - स्त्री. (गो.) जास्वंद.

दोशी - वि. (गो.) दोहों बाजूनीं; द्विधा. [दो]

दोष - पु. १ वैगुण्य; न्यून; खोड; उणीव (माणूस, जना-
वर, वस्तु यांतील). २ पाप; अपराध; कायदा मोडणे; दूषणीयता;
नियता. ३ (वैद्यक) शरीरांतील रसांचा क्षोभ; वातपित्तादि विकार;
व्याधि; रोग. ' सदैव जैसे दोषाः अंगलीना । ' - झा १६. ४२. ४ लेख,

भाषण यांतील व्यंग. याचे तीन प्रकार आहत-पद (शब्द) दोष,
अर्थ दोष व वाक्यदोष. [सं.] ० उडणे-आरोप, ठपका, नाशा-
वित होणे. ० देणे-काढणे-आणणे-लावणे-ठेवणे-व्यंग
काढणे; बोल लावणे; वाईट म्हणणे; आरोप करणे. दोषणे-
उक्ति. दोष देणे; नावे ठेवणे. सामाशब्द- ० दृष्टि-स्त्री. छिद्रा-
न्वेषण; केवळ दोषच पाहण्याची दृष्टि. - वि. दोषदृष्टीने पाह-
णारा. ० वारण-न. दोष दूर करणे. दोष दोष-पु. दोष देणे न
देणे; निंयता आणि अनियता. ' जेथे सर्वच एकसारखे अज्ञान
आहेत तेथे दोषादोषाचा विचार कोठला ? ' दोषानुवाद-पु. चहा-
डखोरी; दुसऱ्याचे दोष बाहेर काढणे, सांगणे. दोषारोप-पु. १
एखाद्यावर दोष लागू करणे; दोष देणे. २ आरोप; आळ. दोषी-
वि. १ अपराधी; गुन्हेगार. २ उणीव, दोष असलेला.

दोषा - स्त्री. (काव्य) रात्र. ' दोषा प्रवर्तली सवळ ।
ब्रह्मांड कंडा भरलें काजळ । ' - क्रि. रात्री. [सं.]

दोस्त - पु. (गो.) गोड आंवा. - शिली २. ३५. [पोर्तु.]

दोसीना - स्त्री. थोड्याच्या छातीवर मध्यभागी असलेली
दुसऱ्या रंगाची रेष. - अश्वप १. १०१.

दोस्त, दोस्तदार - वि. १ मित्र; स्नेही. २ (ल.) प्रिय-
कर; यार. [फा. दोस्त, दोस्त-दार] ० दारी, दास्ताई;
दोस्ती - स्त्री. १ मैत्री; दोस्तपणा. २ (ल.) असीतीने, अधर्म्य
प्रेम; पापी प्रेम.

दोह, दोहन - पुन. दूध काढणे; दोहण्याचा व्यापार. [सं. दुह्]
दोहणे - उक्ति. दूध, धार काढणे. ' टाकून घेऊ वृषभास दोहे । '
- सारुह १. ६४. दोहनीय - वि. दूध काढण्यास योग्य; दुमती.
दोहवा - पु. दूधदुभते. ' मंजुळ वेणु वाहे लुब्धल्या घेनुवा । नंदा-
धरीं दोहवा पूर्ण वाहे । ' - निवृत्तिनाथगाथा ५९.

दोहडावणे - अक्रि. निरोप देणे; दवडणे; धाडणे. ' करना-
टकी चादरा देऊन दोहडावले. ' - इमं ७. [दवडणे ?]

दोहद - न. १ गरोदर स्त्रीची इच्छा, वासना; डोहाळा.
' दोहद कैसा सुंदर, सांग तुझे काय इच्छिते स्वांत । ' - मोमंत्रारामा-
यण, उत्तरकांड. २३३. २ (ल.) झाडांना बहर येण्यापूर्वीची
स्थिति; त्यांची मनीषा, वांछा. ' अशोकास स्त्रियांचा पादाघात हें
दोहद आहे आणि बकुलास दोहद मद्याची गुळणी. ' [सं.]

दोहरा, दोहा, दोहोरा - पु. हिंदुस्थानी काव्यांतील एक
छंद; कविताजाति. [हिं.]

दोही - स्त्री. १ द्राही; दवंडी; जाहीर घोषणा. ' अब्दाली
याणें तेमुखा बसविला, त्याची दोही फिरविली. ' - रा १. २५५.
२ खबर; बातमी. ' त्यानें केचेरीस येऊन दोही दिली. ' - रा १५.
१०७. ३ शपथ. ' बाईची व आमची चित्त शुद्ध नाही यापुढें
आम्ही दोही दिली. ' - रा ६. ११६. [अर. दुआई]

दांहीं, दोहां—वि. (काव्य) दोन. [सं. द्वि] दोहीघरचा पाहुणा उपाशी—दोन्ही डगरींवर हात टेवणारा पडतो, फसतो या अर्थी. दोहीपरती लग्न—न. (ना.) स्वनःच दोन्ही पक्षांचा खर्च करून केलेले लग्न. दोहीसांज—कि.वि. दोन्हीसांज पहा. [दोन+सांज] दोहो जिवांचा, दोहो जिवांचे माणूस—जीन. गभरं स्त्री. दोहो टक्याने धड—वि. वळकट; दणगट. दांहेत्रा—पु. दरमहा दर्शकडा दोन दरांचे व्याज. दोहो बापाचा—वि. १ व्यभिचारी मातेचा; जारज; अकृतीन. २ ब्यामुश्यायज.

दांहीला—वि. (व.) द्रोह करणारा. [सं. द्रोह; प्रा. दोह] दांहेरा—वि. दुहेरी. [हिं.] ०पट—पु. (कुस्ती) जोडीदाराच्या दोन्ही गुड्यांच्या लवगीत हात घालून आपले डोकें पोटास टेकून जोडीदारास एकदम आपटणे. [दुहेरी+पटकणे]

दाहो माडवांचा वन्हाडी—पु. १ वधू व वर या दोन्ही पक्षांमध्ये सारखाच वावरणारा; मज्ये जुडवुड करणारा. २ (निंदार्थी) लग्न आणि और्ध्वदेदिक या दोहोंमध्ये सारखाच भाग घेणारा. ३ (ल.) ज्याला त्याचे स्वतःचे काही तत्त्व, मत नाही असा.

दौड—स्त्री. १ दवडणे; दुडकी; धांव. (किं० मारणे). २ लष्करी चाल, स्वारी, मोहीम. ३ दौडचाल; घोड्याची दौडत जाण्याची चाल. दौड यांचे सामान्यरूप दवड. [सं. द्रुत; ध्व. दुड] दौडणे—अकि. धावणे; पळणे. दौडादौडी—स्त्री. धावपळ; इकडे तिकडे धावणे; धावाधाव.

दौडका—स्त्री. एक प्रकारचे वाद्य. 'गिडिविडीया दौडका दुडाला.'—कृमुरा ४०.११ [ध्व. दौड]

दौडां. दौणशीर, दौणशेवती—तें, दौणा—दवंडी, दवगशीर, दवणशेवती—तें, दवगा इ० पहा.

दौंडाळ—वि. गप्पिष्ट; वाताड्या. दवंडाळ पहा. 'अची रांड दौंडाळ गळ्यांतुनी लग्नाची होती। कशास केल्या दोघी रडायी उशान पायती।'—पला ७६.

दौत—स्त्री. शाईनें भांडें; मवीपात्र. दळत पहा. [अर. दवात] दौताचा घाणा घालणे—१ (दौतीत लेखगी तिरपी राहिली असतां घाण्याच्या लाटेप्रमाणे दिसते त्यावरून) दौतीत कलम बुडवून टेवणे. २ (ल.) मित्रत घोंगडे टेवणे. ० पूजा—स्त्री. १ दिवाळीमध्ये सराफ, व्यापारी इ० करतात ती दौतीची पूजा. सोने, वही व दौत हीं तीन प्रतीकें अनुक्रमे महालक्ष्मी, महा सरस्वती व महाकाळी यांची आहेत. २ (ल.) (दिवेश लिहिण्यासाठी दौतीत टाक बुडविण्याची फक्त मजुरी) नुसतें नांवाला भांडें; नाममात्र भांडें.

दौत्य—न. १ दूतांचे काम; संदेश, निरोप नेणे, आणणे. २ वकिली; शिष्टाई. [सं. दूत-दौत्य]

दौर—पु. घेर; परिकर. [अर. दौर]

दौरा—पु. फिरती; प्रवास; परिभ्रमण. [अर. दौर=वर्तुळाकार गति. अर. दौरात्=चक्र]

दौर्यदय—न. कमजोरपणा; दुबळेपणा; अशक्तता; असामर्थ्य. [सं.]

दौलत—स्त्री १ संपत्ति; पैसा. २ वैभव; ऐश्वर्य; समृद्धि. ३ जहागीर; राज्य. 'शहाजी राजे यांसी दौलतेमध्ये पुणे परगणा होता. '—सभासद ५. 'हे दौलत कर्जोगाने निरंतर अस्त. '—पया ३४३. ४ सैन्य. 'साडून वुणगेसुद्धां दौलत गर्दै जाली.'—ख ११.६०८६. ५ सलतनत; साम्राज्य; गादी. 'आपल्या आपल्यांत मांडून दौलत बुडविली हा लौकिक क्वाला पाहिजे.'—रा १३.६९. [अर. दौलत]—तीचा खांव—वि. १ ज्याच्या वळावर कुठंब किंवा राज्य भरभराटीस येतें तो; दौलत कमावणारा किंवा राखणारा. २ मुख्य मुत्सद्दी. —इमं २३६. —तीस वाळवी लागणे—संपत्तीस, ऐश्वर्यास ओहोटी लागणे. ० काहीरा—स्त्री. विजयी राज्य. 'दौलत काहिरेंमध्ये मुलक आला.'—रा १८.५५.

० ज्यादा—जादा—स्त्री. १ राजदरबारांतील भालदाराचा, राजास जेद्दून 'राज्य भरभराटीस येवो' या अर्थी जयजयकारवाचक शब्द. २ तमाशांतील नाच्यास उत्तेजनार्थ व चढाओढीमध्ये वडीस दिल्यानंतर तो करतो तो जयजयकार. ३ (ल.) तमाशांत नाच्या—पोराशीं अगर कलावंतिणीशीं भरसमेत केलेली श्रृंगारचेष्टा. (किं० करणे; होणे). ० जादा होणे—प्रतिष्ठा वाढणे (सरकारदरबारीं). 'त्याची दौलत जादा झाली!'—व्हाग—वान—चत—वि. १ श्रीमंत; संपत्तिमान २ सत्ताधीश; राज्याधिकारी. 'पाहते अर्थी दौलतवंतास कोणी एक गोष्टीनें सुख नाही.'—खे २१५. ० खा—वि. राज्याचा मित्र; हितेच्छु 'महाराव जांनोजी केवळ निखालस, सर्व प्रकारें दौलतखा स्वामीचा आहे.'—रा १.१४८. ० वंकी—पु. महाद्वारपाल. —राव्य १.१४. ० मदार—संपत्तीचे माहेरघर; ऐश्वर्याची खाण (जुन्या कागदपत्रांतील एक पदवी).

दौहित्र—पु. १ मुलीचा मुलगा. २ दौहित्र प्रतिपदा; आज पाडवा (आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस करतात) [सं.] ० प्रतिपदा—श्राद्ध—न. दौहित्र अर्थ २ पहा.

द्याज—न कन्याशुलक; वधूश्रिणा. देज पहा.

द्यानती—स्त्री. शुद्ध वासना; दानत. [अर. दियानत]

द्यावापृथिवी—स्त्री. स्वर्ग व पृथ्वी. [सं.]

द्याहा—कि.वि. (अशिष्ट) दिवसां; दुपारीं. [सं. दिवस, दिह]

० दवळत्या—कि.वि. भर-धडधडीत दिवसां. दिवसादवळ्या पहा.

द्यु—न. १ आकाश; स्वर्ग. २ दिवस. [सं.]

द्युजीवा, द्युज्या—स्त्री. ध्रुव आणि ग्रह यांच्यांतील अंतर; अहोरात्र समांतरवृत्ताची ज्या. [सं.] द्युज्या चापांश—पु. आकाशांतील तान्यांचे ध्रुवापासून अंतर. द्युरात्रवृत्त—न. द्यु-अहोरात्र समांतरवृत्त.

द्युति—स्त्री. कांति; तेज; प्रकाश. [सं.]

द्युमणि—पु. सूर्य. [सं.]

द्युत—न. फाशांनीं खेळणें; जुगार; जुवा. [सं.] ०कार-
वि. जुगारी.

द्योतरु—न. चिन्ह; गमक. -वि. १ द्योतविणारा; प्रकाश पाडणारा. २ स्पष्ट करणारा; दाखविणारा. [सं.] द्योतणें—अक्रि. (काव्य) (शब्दशः व ल.) प्रकाश पाडणें. [सं. द्योतन]

द्योतन—न. १ चक्रचक्रित, झगझगीत, वेदीप्यमान करणें. २ स्पष्ट करणें; उघड दाखविणें. ३ (ल.) शब्दावांचून इतर लक्षणांनीं होणारें अर्थप्रकाशन, ज्ञान. 'ही नाडी आज पित्ताधि व्याचें द्योतन करिते.' [सं.] द्योतमान—वि. प्रकाश पाडणारें; चक्रचक्रणारें. द्योतविणें—अक्रि. १ प्रकाशित करणें. 'जयाची प्रभा द्योतवीते नमःते। की त्या म्हणे मी प्रभूच्या स्तवातें।' २ स्पष्ट करणें; उघड करणें. द्योतित—वि. १ प्रकाशित; दीप्त. २ सुबोधित; दर्शित.

द्रम्म—पु. १६ पणांचें एक नाणें; सुमारें सोळा पैसे; पावली. [सं. ; तुल० ग्री. ड्रकम; इ. ड्रॅम]

द्रव—पु. १ रस; पदार्थातील नैसर्गिक ओलावा, आद्रता, जलांश. २ पाझर; स्राव; द्राव; गळणें; थिक्कणें. ३ वितळणें; गालन; द्रावण; द्रवरूप अवस्था (घट पदार्थाची, अभिसंयोगांनं). ४ (ल.) दयेचा, कोमलतेचा पाझर. 'वंगी अमृत घोटितां द्रव न येचि बापा जिला।' -केका १०४. [सं.] ०गुरुत्वमापक—न. (पदा.) प्रवाही द्रव्याचें गुरुत्वमापन करण्याचें यंत्र. (इ.) हायड्रोमीटर. द्रवण—न. १ द्रावण; पातळ होणें; विरघळणें; वितळणें; रस, द्रव होणें; पाझरणें; गळणें; सवणें (द्रावण हें कर्तरी रूप आहे). द्रवणें—अक्रि. १ विरघळणें; वितळणें; रस होणें. २ (ल.) दयेन हृदयास पाझर फुटणें; अंतःकरण मृदु होणें. द्रवित—वि. १ वितळलें; विरघळलें; पातळ केलेलें. २ पाझर फुटलें; गळलें; थिक्कलें (द्रावित हें कर्मणी रूप). द्रवीकरण—न. घट पदार्थ पातळ स्थितीत आणणें. द्रवीभवन—न. वितळणें; द्रवस्थितीत येणें. द्रवीभूत होणें—१ द्रव पावणें; पातळ होणें. २ दया येणें; मन विरघळणें 'अर्जुना तुझे चित्त। जन्ही जाहलें द्रवीभूत।' -ज्ञा २.१८३.

द्रविड; द्रविडी—द्राविड—डी पहा.

द्रव्य—न. १ धन; संपत्ति; मालमत्ता; पैसा. 'द्रव्येण रुद्धे वशाः' -द्रव्यानें हवा तो मनुष्य वश होतो. २ वस्तुंतील सूक्ष्म घटक. तत्त्व, अर्थ, विषय, पदार्थ, प्रकृति. ३ सृष्टीचें सूक्ष्मत्व. हीं तत्त्वे नळ मानितात. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, काळ, दिशा, मन व आत्मा; पंचभूतात्मक वस्तु. ४ औषध; औषध वस्तु. ५ (व्या.) ज्यास लिंग, वचन, विभक्ति इ० लागतात

असा शब्द. याच्या उलट अव्यय. ६ घटक; अवयव; अंगभूत पदार्थ; वाव; विषय; मुद्दा. उदा० औषधी-सुगंधी-होम-द्रव्य. ७ (रसा.) जागा व्यापणारा व पृथ्वीने आकर्षिला जाणारा पदार्थ, वस्तु; जडपदार्थ. ८ (पदा) भौतिक जगांतील वस्तु ज्यापासून बनल्या आहेत ते सूक्ष्म कण प्रत्येकीं. ९ (यंत्र.) जी इंद्रियगोचर असून जीस कांहीं आकार व वजन असते म्हणजे जीपासून कांहीं प्रतिबंध होतो ती वस्तु. -यंस्थि १. १० (सामा.) पदार्थ; वस्तु. [सं.] द्रव्यान्ना धूर निघणें—पुष्कळ श्रीमंत असणें; घरीं लक्ष्मी पाणी भरणें. द्रव्याचे उचनें उडो मागणें—पैशाच्या बळावर वाईट, धाडसी काम करण्यास प्रवृत्त होणें. द्रव्याचे धुडनें उडविणें—करण—पैसा उडविणें, नासणें, उघळणें. द्रव्यावर ताव देणें—पैसा गिळंकृत करणें, दावणें. सामाशब्द—०दृष्टि—वि. द्रव्यादृष्ट याचें अपभ्रष्ट रूप. द्रव्यादृष्ट पहा. ०दृष्टि—वि. द्रव्यावर लक्ष वेजून, द्रव्य मिलेल तरच काम करणारा; स्वार्थी. [द्रव्य+दृष्टि] ०वाचक—पु. (व्या.) नामाचा एक प्रकार; पदार्थाचें किंवा वस्तूचें न व; पदार्थावाचक नाम. उदा० दही, दूध, तेल इ०. ०वाद्—पु. पंच तत्वांविषयींचें मत; सृष्टि पंचभूतात्मक मानणें. ०वादी—पु. वरील तत्वाचें प्रतिपादन करणारा. ०वान्—शाली—वि. श्रीमंत; धनवान् ०हीन—वि. गरीब; निर्धन. द्रव्यादृष्ट—दृष्टि—नक्षी. नशीवाची, भाग्याची अनुकूलता; द्रव्ययोग असणारें चांगलें नशीब, भाग्य. 'मोटी विद्या असली, मोठा पराक्रम असला तरी द्रव्यादृष्ट असल्यावांचून पैसा कांहीं मिळायचा नाही.' -वि. पैसा मिळण्याचें. संपत्तियोगाचें (नशीब, भाग्य). [द्रव्य+अदृष्ट = नशीब] द्रव्यानुकूल्य—न. संपदा; समृद्धि; स्वस्थ; द्रव्यसामर्थ्य. द्रव्यपणा—स्त्री. १ द्रव्याची इच्छा; द्रव्यासाठीं धडपड. २ स्वतःच्या पैशावर, मालमत्तेवर प्रेम. द्रव्यदृष्ट—वि. पहाण्यास शक्य, योग्य; पाहण्याजोगें. [सं.] द्रव्या—वि. १ पहाणारा. 'ते दावी मज द्रव्यातें दृश्य करुनि।' -ज्ञा १८.११२१. 'अधर्मे द्रव्यासही पातक लागतें मग करणारास लागेल यांत काय संशय.' २ (ल.) ज्ञाता; जाणणारा. 'इंद्रिये सर्व अचेतन आहेत, तद्द्रव्या जीव.' ३ साक्षात्कार झालेला. 'मंत्रद्रव्या ऋषि.' द्रव्यत्व—न. १ पाहण्याची शक्ति, साधन. २ अत्युच्च दृष्टि; दूरवर पाहण्याचें सामर्थ्य. [सं.]

द्राख—स्त्री. दाख पहा.

द्राचें—मै. द्राचा—भा—त्पु. मिरां आणि मीठ घालून केलेलें कालवण (भाताची पेज, भाजीचें पाणी या प्रमाणें); गरगट; ढपळवणी. [द्राव]

द्राच—पु. पाझर. द्रव पहा. 'शिवतला चैः करी। सोमकांतु द्रावो घरी।' -ज्ञा ११.२४८. [सं.] द्राचक—वि. द्रवविणारें; वितळविणारें; विरघळविणारें. [सं.] द्राचण—न. १ द्रवणाचा

व्याप २. द्रवण पहा. २ (वैद्यक) द्रावक; विरघळविणारे द्रव्य; गळ ६० वाहविणारे औषध. ३ (रसा.) द्रावक अथवा द्रवकारी रस. द्रावणोष्णता-स्त्री. कोणताहि पदार्थ विद्रावित करण्यास लागणारी उष्णता. घन पदार्थ द्रव स्थितीत येण्यास लागणारी उष्णता.

द्राविड—पु. १ मद्रासपासून कन्याकुमारीपर्यंतचा देश व त्यांतील लोकसमाज. २ द्राविडी भाषा (कानडी, तेलगू, तामिळ, मल्याळम् इ०) बोलणारांचा प्रदेश व बोलणारा समाज. ३ एक ब्राह्मणवर्ग व त्यांतील व्यक्ति. पंचद्राविड पहा. —वि. द्राविडी पहा. [सं.]

०. कच्छ—पु. द्राविड लोकांची कासोटा घालण्याची तऱ्हा. —डी—प्राणायाम—पु. १ (उजव्या हाताने समोरून न. काशी हात न नेता, डोक्याच्या मागच्या बाजूने हात नेऊन प्राणायामासाठी नाक पुडी धरणे या विचित्र तऱ्हेवरून ल.) आडमार्गाने सांगण्याची, वागण्याची तऱ्हा; बक्रमार्ग; लांबचें वळण. 'वेताळपंचविदां हा ग्रंथ मूळचा संस्कृत, त्या भाषेतून याचा तर्जुमा फारशी भाषेत झाला, तीतून इंग्रजीत, इंग्रजीतून मराठीत! केवढा द्राविडी प्राणायाम हा!' —नि. २ जवळचा मार्ग न घेतां केलेला लांबलचक, कष्टप्रद व निष्फळ प्रवास; लांबचा रस्ता, मार्ग. द्राविडी—वि. द्रविड ब्राह्मण किंवा देश यांविषयी. म्हणू द्राविडो लुडबुडाम्यहम्—जे पाहिजे ते एकदम न मिळतां त्यासाठी इकडून तिकडे व तिकडून इकडे हेलपाटे घालावे लागणें (एकदां एक द्रविड ब्राह्मण पेशव्यांची भेट घेऊन दक्षिणा मिळवावी म्हणून श्रीमंतांचा शोध करीत सासवडाहून पुरंदरास व तेथून पुन्हां सासवडास असे हेलपाटे घालून त्रासला त्याचें वर्णन त्याने पुढील कवितेत केलें आहे— 'गडाच्च सास्वडं यामि सास्वडाच्च पुनर्गडम्। गडासास्वडयोर्मध्ये द्राविडो लुडबुडाम्यहम्' त्यावरून).

द्रावित—वि. विरघळविलेलें. द्रवित पहा. [सं.]
द्राव्य—वि. वितळविण्यास, पातळ करण्यास, विरघळण्यास योग्य. [सं.]
द्राष्ट—वि. खाष्ट; खटयाळ; दुष्ट; वाईट स्वभावाचा; द.ष्ट पहा. [सं. दुष्ट.]

द्रा(द्रां)क्ष—स्त्री. १ अंगूर; द्राक्षाची वेल व तिचें फळ; ही वेल लावल्यापासून तीन वर्षांनी लागवडीस येते. हिंदुस्थानांत हिरवी, काळी, पांढरी अशा हिच्या जाती आहेत. वेदाणा, मनुका, खिसमिस अशीं सुक्या द्राक्षांची नांवे आहेत. द्राक्षे पित्तशामक, रक्तवृद्धिकारक आहेत. द्राक्षाच्या रसाचा आसव मोडशीत्र देतात. लाकडाचा काळा रंग करतात. [सं. द्राक्षा] ० शर्करा—स्त्री. द्राक्षापासून केलेली साखर. (इं.) हेक्स्ट्रोस. द्राक्षा—स्त्री. द्राक्ष पहा. [सं.] द्राक्षाशक—पु. १ द्राक्षांचा केलेला औषधी पाक. २ (ल.) (साहित्य) काव्य, प्रबंध, व्याख्यान इ० श्रवण होतां होतांच त्यांतील रस, गुण, स्पष्ट कळणें; या प्रकारचें काव्यादिभाषण

(द्राक्षांतील रसाप्रमाणें त्यांतील रस बाहेरून दिसणें). याच्या उलट नारिकेलपाक. द्राक्षारस—पु. १ द्राक्षांचा रस. २ द्राक्षाची दारू; द्राक्षासव. द्राक्षाम्ल—न. द्राक्षामध्ये आढळणारे अम्ल. (इं.) टार्टरिक ॲसिड यास प्रतिशब्द. द्राक्षारिष्ट—न. द्राक्षापासून तयार केलेलें एक औषध. द्राक्षासव—न. द्राक्षापासून केलेलें एक आसव, मद्य. द्राक्षी—स्त्री. द्राक्षाची वेल. द्राक्ष, द्राक्षा पहा. 'द्राक्षीच्या तरी बुडा। दूधचि लाविजे।' —झा १८.५९६. द्राक्षे आवट—(ल.) जी गोष्ट प्रयत्नानें साध्य होत नाही ती वाईट अशी मनार्थी समजून करणें (इसापनीतींतील कोल्ह्यास उडया मारूनहि उंच मांडवावरचीं द्राक्षे मिळालीं नाहीत या गोष्टीवरून).

द्रुत—पु. (ताल) अर्धमात्रांचा काल; ताल देण्यामधील विश्रांतीचा विवक्षित अल्प काल. —नि. १ विरघळविलेलें. द्रवित पहा. २ जलद; त्वरित. [सं.]

द्रुति—स्त्री. १ सुगंध; मकरंद; सुवास. 'जैसी पिकली द्रुती आदरें। वोभात निधे।' —झा १३.३०४. २ द्रवणें ३ जलदगति. ४ पळून जाणें. —शर. [सं.] ० चंत—वि. सुगंधी; सुवासिक. 'आणि ते टाळकंचे पुष्प द्रुतिवत। तो खिस्तु स्वाभी।' —खिउ १.३४.४७.

द्रुम—पु. झाड; झुडूप; वनस्पति. 'निगमः गमदुमफलः फलप्रदः।' —झा १८.२. [सं.]

द्रुष्ट—वि. द्राष्ट पहा. [सं. दुष्ट]

द्रेकाण—पु. (ज्यो.) राशीच्या तिसऱ्या भागाचा अधिपति. [सं. ग्री. देक्नोस]

द्रेकाण—पु. (ज्यो.) राशीचा दशांशात्मक विभाग. [सं. ग्री. देक्नोस]

द्रोण, द्रोणा—पु. १ पळस बगैरे पानांचें, पातळ पदार्थ टेवण्याचें, चुया टोचून केलेलें एक पात्र. २ लांकूड, दगड, लोखंड इ० ठेवून केलेलें, गुरांना पाणी पाजण्याचें किंवा नदी तरून जाण्याचें पात्र; डोणी. ३ (धान्य इ०) मोजण्याचें माप; अर्धा मण. 'जोडी सात्मजदार द्रोणमित ब्रीहि पंधरा दिवसी।' —मोवन ८.३. ४ द्रोणाचार्य; महाभारतांतील कुरुगुरु. [सं.] हातापायाचे द्रोण होणें—हातपाय आंखडणें. द्रोणकाक—पु. १ गिधाड. २ डोम कावळा. ० माशी—स्त्री. साधी माशी (द्रोणावर बसते म्हणून). ० चंत—न. द्रोणाच्या उपयोगी पान. द्रोणी—स्त्री. डोणी पहा.

द्रोह—पु. १ वैर; शत्रुत्व. २ खोडसाळपणा; अपकार; मत्सर; आकस. ३ एखाद्याचें अनिष्ट केल्यामुळें त्याने दिलेला अभिशाप; तळतळाट. [सं.] ० चितन—न. आकस बाळगणें; वैर करणें; शत्रुत्वाची भावना ठेवणें. द्रोही—वि. १ द्रोह करणारा; वैरी. २ अभिशापास पात्रभूत. ३ खूनशी.

द्वंद्व—न. १ (मनुष्य, पशु इ०चें) जुळें; युग्म; जोडी. २ दोघांचें युद्ध; कुस्ती; (यावरून) भांडण; तंटा; कलह. 'मग कांहीं

प्रजा त्याला मिळेल काहीं प्रजा आम्हाला मिळेल आणि मोठेच द्वंद्व माझून राज्याचे वाटोळे होईल. ' -तारामंडल १.५. 'त्वां शेत चारिलें पक्षिया। भलें द्वंद्व साधिलें।' -पु. (व्या.) एक समास; उभयान्वयी अव्ययानें जोडले जाणारे दोन शब्द. उदा० शेलापागोटें. [सं. द्वंद्व=जोडी] ०युद्ध-न. दोघांतील लढाई; कुस्ती; लढाईचा प्रकार.

द्वय-न. जोडी; युगल; युग्म. समासांत दुसऱ्यापशीं योजतात. उदा० पुस्तकद्वय; जोषीद्वय. [सं.] ०गुरुरी-वि. दुखुरी पहा. [सं.]

द्वाड-वि. दुष्ट; खटयाळ; उपद्रवी; खोडकर. [सं.] ०चाळा-पु. खोडी; अपकारक चेष्टा. ०मेली-वि. (वायकी) रागाचा शब्द; द्वाड पहा. ०वाणा-णी-वि. (निंदाथी) कुत्सित; खटयाळ; द्वाड. ०स्वाड-वि. द्वाड. [द्वाड द्वि.]

द्वादश-वि. १ वारा. २ वारावा. [५.] ०विधपुत्र-पुंमव. कायदेशीर वारा पुत्र किंवा वारस. यांचीं नांवें-औरस, क्षेत्रज, दत्त, कृत्रिम, गुढोत्पन्न, अपविद्ध, कानीन, सहोद, क्रीत, पौनर्भव. स्वयं दत्त, शौद्र. इ० ०स्थान-न. जन्मकुंडलीतील वाराचे स्थान. ०स्थानीं असणें-(कुंडलीत) गुरु ग्रह द्वादशस्थानीं असणें मोठे अनर्थकारक असतें त्यावरून पराकाष्ठेचे वैर असणें. द्वादशांश-पुंमव. (अंकगणित) दशांशपद्धतीप्रमाणें अंक मांडण्याची एक पद्धत. द्वादशांश गुणाकार-बेरीज चगरे-दशांशपद्धती प्रमाणें द्वादशमान पद्धतीप्रमाणें करावयाचे. गुणाकार वगैरे. द्व.दर्शा-स्त्री. महिन्याच्या प्रत्येक पक्षांतील वाराची तिथि. [सं.]

द्वाप(पा)र-पु. कृत, त्रेता द्वापार आणि कालि या चार युगांपैकी ८६४००० वर्षांचे तिसरें युग. [सं.]

द्वामुष्यायण-न. ब्यामुष्यायण पहा. द्वामां(मां)श-पु. संक्षिप्तपणा. -वि. मोघम. -किवि. अविश्वित. ब्यामुष्यायण अर्थ १ पहा.

द्वार-न. १ वाट; मार्ग; दार अर्थ १ पहा. २ शरीरांतील उत्सर्ग-मार्ग, छिद्र; विशेषतः गुह्यछिद्रें 'अप नद्वार' ३ (ल.) जागा; स्थान; कारण; तोंड. 'माझी सर्व विपत्ति त्यानें दूर केली आतां रड गायाम मला द्वार राहिलें नाहीं.' ४ साधन; वाट; युक्ति; मार्ग. [सं.] ०निघणें-चार दिशांनीं मुलें यात्रेस वाहेर जाऊन गांवांत परत येतात त्यावेळीं त्यांनीं काढलेल्या मिरवणुकी. गांवचे लोक या मुलांना सामोरे जाऊन त्यांना गांवांत वाजतगाजत आणतात. ०देवता-स्त्रीमव. १ मुख्य देवतांच्या दराजावरील देवता. २ (ल.) ज्यांच्यातर्फे राजा, उमराव किंवा मोठे लोक यांच्याकडे प्रवेश मिळू शकतो असे दारावरील अधिकारी. ०पाल-पु. द्वाररक्षक; देवडीवाला; पहारेकरी. ०पूजा-स्त्री. १ द्वारदेवतांची पूजा. २ (ल.) दारीं हलपाटे घालणें अथवा जोडे झिजविणें. ०शाखा-स्त्री. दाराची एक फळी. ०संकोच-पु. १ दाराचा

अरंदपणा. २ (ल.) शिरकाव होण्यास कठिण; प्रवेशाची अडचण. द्वारका-स्त्री. श्रीकृष्णाची राजधानी; त्यामुळे वनलेलें तीर्थक्षेत्र. [सं.] द्वारकेचे के.पे.न. (द्वारकेचा माल ल.) श्रीकृष्ण. 'द्वारकेचे केणें निश्चित। पंढरीस आलें चोजवत।' १

द्वारां-शम. तर्फे; मार्फतीनें; कडून; मध्यस्थीनें; पासून. 'पत्र-पुत्र-मित्र-स्त्री-द्वारां.' [सं. द्वार]

द्वारावती-स्त्री. १ द्वारका क्षेत्र. २ गोपीचंदन. हें द्वारकेंत संपडतें.

द्वाली-स्त्री. चामड्याचा पत्रा; कातड्याचा कमरबंद [फा. दोआळ, दूआली.] ०बंद-वि. कमरपत्रा बांधलेला शिपाई.

द्वारही-स्त्री. शपथ, हरकत. दुराई. दुराही पहा. हिचे पुढील प्रकार आहेत-कालकृत=काहीं काळपर्यंतची बंदी. स्थानकृत=जागा बदलण्यास बंदी. याप्रमाणें देश-प्रवास-कर्मकृत इ० ०फिरविणें-फिरणें-दबंडी पिटणें; जाहीरनामा लावणें. ०दुराही-स्त्री. १ राजाच्या अथवा सरकारच्या हुकुमावरून केलेली रयत लोकांतील एकमेकांच्या व्यवहार भाषण वगैरे-बंधी बंदी, प्रतिबंध २ (समा) द्वाही. 'तो द्वाही दुराही करून गेला.' [हि. दुलाई]

द्वि-वि. दोन. [सं.] ०गुण-वि. दुप्पट; दोन्दा. -पु. (संगीत) स्थायी स्वरापासून आठवा स्वर. ०घात-पु. एका संख्येला त्याच संख्येनें गुणून आलेला गुणाकार; वर्ग. ०चरण-वि. दोन पायांचा; द्विपाद. ०जिह्व-वि. १ दोन जिभांचा (साप) २ (ल.) खोटें बोलणारा; लुच्चा; चहाडखोर. ०तत्त्ववाद-पु. परस्पर विरोधी तत्वांपासून जगांतील सर्व गोष्टींचा खुलासा करितां येतो असें प्रतिपादन करणारे मत. द्वित्त-वि. दुप्पट; दुहेरी; जोड (अक्षर). उदा० क, च्च. द्वित्व-न. द्विरक्ति; पुनरुच्चारण (अक्षर किंवा शब्द यांचें). द्विदल-ल-न. फुटून दोन अर्धे होणारे धान्य. उदा० दाळ, कण. -वि. दोन पाकळ्यांचा-पानांचा-भागांचा-कळ्यांचा इ० द्विधा-स्त्री. मतभेद; दुमत. -किवि. १ दोन जातींचें. २ दोन मार्गांनीं, रीतींनीं. ३ दोन तुकड्यांत (विभागलेलें); दुभंग. 'मन द्विधा होतें.' द्विपक्ष-वि. दोनदां झिजविलेले. ०पद-पाद-वि. १ दोन पायांचा; द्विचरण. (प्राणी, माणूस, पक्षी इ०). २ (अंकगणित) दोन संख्यांचा. ०पितृक-वि. दोन बापांचा; दत्तक (मुलगा). ०भास्मिक क्षार-पु. जड धातूंचीं कर्बनत्रिदें पालाशकर्बनत्रिदांत विरघळून तयार होणारा क्षार. ०मथिल आमिन-पु हा फार जड वायुरूप आहे. यास माशासारखा वास असतो म्हणून यांस मत्स्यगंधवायु असेंहि म्हणतात. (इ.) डायमेथील अमाईन. ०मुख-पु. अग्नि. -वि. दोन तोंडें असलेला. ०मूख्य-वि. दोन परमाणुयुक्त. (इ.) डायटोमिक. ०युक्तपद-वि. (बीजगणीत) दोन संख्यांचा; दोन संख्यांचें; दोन अवयवांचें (संयुक्त पद). ०रद-पु. हत्ती. 'विदुदयोचान-द्विरद।' -भा १८.७. -रागमन-न. माहेरून सासरीं दुसऱ्यांदा

जाणें; दुसरी खेप. [द्वि+आगमन! द्विरावृत्ति-स्त्री. दुसरी आवृत्ति. द्विरक्त-वि दोनदां बोललेले, म्हटलेले; पुनरुक्त. द्विरक्ति-स्त्री. १ पुनरोच्चारण. २ पुनरुक्ति. ३ दुहेरी शब्द. जसे गडगड. धडधड, ददाति. ०रेफ, रेफकू-पु. भ्रमर. —ज्ञा १३.२८६. द्विर्द्वादश, द्विर्द्वादशक-न. (वधूवरांच्या पत्रिका पाहतांना) एकाची रास दुसऱ्याच्या राशीपासून वारावी येते व तेथून पुढे मोजल्यास पहिल्याची दुसरी येते त्यावेळीं हा योग असतो. संबंध राशीमंडलानें विद्युक्त. द्विवचन-न. (व्या.) दोन पदार्थ किंवा व्यक्ती दाखविणारे वचन. ०विध-वि. दोन प्रकारचा. 'तैसाचि द्विविध रसु। उपजवी प्रीतित्रासु।' —ज्ञा २.११८. ०शाफ-वि. दोन-दुभागलेल्या खुरांचा. ०समत्रिभुज-पु. (ल.) दोन सारख्या भुजांचा त्रिकोन. समत्रिभुज त्रिकोण. ०स्वभाव-वि. दोन प्रकृतींचा, स्वभावांचा (मिथुन कन्या, कुंभ, मीन या राशीं पें विशेषण).

द्विज, द्विजन्मा—पु. १ ब्राह्मण. क्षत्रिय व वैश्य (यांची मुंज म्हणजे दुसरा जन्म होतो, त्यावरून). २ कोणताहि अंडज प्राणी (पक्षी. साप, मासा इ० यांचा अंडें फुटल्यावर होणारा दुसरा जन्म होतो यावरून). ३ दांत (दोनदां येतात म्हणून). —वि. दोनदां जन्मलेला. [सं.] ०कुल-न. १ पक्षिकुल; पक्षिजाति. २ ब्राह्मणकुल-जाति. द्विजराज-पु. १ चंद्र. २ ब्राह्मणश्रेष्ठ.

द्विताय—वि. दुसरा. [सं.] ०केंद्र-न (ज्यो.) ग्रहाच्या कक्षेतील सूर्यास अत्यंत दूरच्या बिंदूपासून ये अंतर. ०संबंध-पु. (पुरुषाचा) दुसरा विवाह; पुनर्विवाह. ०सचन-न. १ वेद पठणांतील मध्यमसचन. २ प्रथमसचनावरचा, किंचित् चढविलेला स्वर. द्वितीया-स्त्री. १ दोन्ही पक्षांतील दुसरा दिवस-तिथि. २ (व्या.) दुसरी विभक्ति. या विभक्तीचे मराठीतील प्रत्यय-एक-वचन स, ला, तें; अनेकवचन स, ला, ना, तें. [सं.] ०तदुरुध-पु. (व्या.) जेथे द्वितीयेचा लोप होतो तो समास. उदा० विप्रताडन.

द्वोप-न. १ वेद; सर्व वाजुंनी पाणी असलेली कोणतीहि जमीन. २ पृथ्वीच्या सात मोठ्या भागांनाहि म्हणतात. त्या पैकीं जेवु द्वीपाचे दहा भाग केल्ले आहेत. सप्तद्वीप पहा. [सं. द्वि+अपु] ०कहय-पु. तीन वाजुंनी पाणी असलेली जमीन.

द्वेधा—द्विधा पहा.

द्वेष—पु. १ मत्सर; हेवा; आकस. २ वैर; दावा; अग्रीति; राग. (कि० करणे). [सं.] ०उगविणे-वैर करणे; सुड उगविणे, घेणे. ०वागविणे-मत्सर, वैर करणे. 'इतका द्वेष वागवीत मनीं। परी लौकिकाये धेसे कीर्तनीं।' द्वेषक, द्वेषा-वि. द्वेष करणारा; शत्रुत्व बाळगणारा; खुनशी. द्वेषणे-सक्ति. १ वैर बाळगणे; दावा घरणे. २ न आवडणे. द्वेषबुद्धि-भाव-स्त्रीपु. वैर; आकस; वैराची, सुडाची भावना. द्वेषित-वि. ज्याचा द्वेष केला आहे असा. द्वेषा-वि. वैरी; मत्सरी; उपद्रवी; त्रासदायक (मनुष्य, खाद्य पदार्थ,

औषध इ०). द्वेषा-वि. द्वेष करण्याचा स्वभाव ज्याचा आहे असा. द्वेष्य-वि. द्वेष, हेवा, तिरस्कार करण्याजोगा.

द्वैत—न. १ मिश्रता (मत, भावना, संकल्प इ०ची). २ नावड; विलगपणा; भेदभाव. ३ भेदवाद-म्हणजे ब्रह्म आणि जग, जीव आणि शिव, आत्मा व परमात्मा हीं निराळीं, मिश्रमिश्र आहेत असें मत; जीवात्मा व परमात्मा हे भिन्न मानणे. 'किंवा प्रवर्तला त्या द्वैताद्वैतवाद साराया।' —मोभीष्म ९.५०. याच्या उलट अद्वैतवाद. [सं.] ०भाव-पु. १ मनाचा दुटप्पीपणा; मत, अभिप्राय यांचें मिश्रत्व; प्रेमांत, प्रीतींत द्वैतीभाव; स्थितीचा, जीवाचा दुजाभाव; भेद; मिश्रता. 'द्वैतभावास घातलें पाणी। जेसें दुधांत मिळे धारवणी। न दिसे परतून सर्वथा।' २ द्वैत अर्थ ३ पहा. ०भावना-स्त्री. १ नावड; मिश्रभाव; तिरस्कार. २ द्वैतभाव अर्थ १ पहा. ०मत-न. द्वैत अर्थ ३ पहा. ०वाद-पु. द्वैतमत मानणे. ०वादी-वि. द्वैतभाव मानणारा. द्वैती संप्रदाय-पु. माध्यमत. 'परब्रह्म व जीव कांहीं अंशीं एक व कांहीं अंशीं भिन्न मानणे परस्पर विरुद्ध असून असेवद्द होय. म्हणून दोन्हीही सदैव भिन्नच मानिले पाहिजेत संपूर्ण अथवा अंशतःहि त्यांचें ऐक्य होणे शक्य नाही असें रामानुजाचार्यानंतर निघालेल्या तिसऱ्या संप्रदायाचें मत आहे त्यामुळे त्यास द्वैती संप्रदाय असें म्हणतात.' —गीर १६.

द्वैध-द्वैविध्य-न. द्वैत अर्थ १ पहा; विरुद्धता; मतभेद; मिश्रता; भेद. [सं. द्विधा]

द्वैत-न. दोघां रथ्यांचें युद्ध. —मोकर्ण. [सं. द्वि+स्थ]

द्वैरुक्त्य-न. द्विरुक्ति करणे; द्विरुक्ति; दोनदां बोलले, म्हटले गेल्याचा गुण अथवा स्थिति. [सं. द्वि+उक्ति]

द्वैयर्थ, द्वैयर्थक-वि. १ दोन अर्थ असणारा; दोन तऱ्हेने व्याख्या केला जाणारा; दुटप्पी; दुजवी. २ दुहेरी उपयोगाचा किंवा परिणामाचा; दोन भिन्न गोष्टी साधणारा. [सं. द्वि+अर्थ]

द्वैयर्थ-पु. (संगीत) स्थायी त्वापासून चौथा स्वर. [सं. द्वि+अर्थ]

द्वैयामुष्यायण-पु. १ मुंज झाल्यानंतर दत्तक गेलेला मुलगा. २ जारज पुत्र; दोन बापांचा मुलगा. ३ यावरून-मोघम, संदिग्ध, दुटप्पी भावण; संशयित किंवा अनिश्चित गोष्ट, कृत्य. —विक्रिवि. संदिग्धपणे; संशयितपणे. [सं. द्वि+अमुष्य+अयन]

द्वैयहिक-वि. १ रोज दोनदां भरणारा किंवा मध्यें दोन दिवस जाऊन तिसऱ्या दिवशीं येणारा (ताप). उच्च पहा. २ दोन दिवसांच्या संबंधी. [सं. द्वि+अह्न]

ध

ध—वैमांसील एकोणविसावें व्यंजन. अक्षरविकासः—याची पहिली अवस्था अशोकच्या गिरनार शिलालेखांत, दुसरी कुंदेश्वर लेखांत (इ. स. ६६१). तिसरी उज्जयिनी येथील लेखांत (इ. स. ११ वे शतक) व शेवटी उरिया लेखांत (इ. स. १२०८) आढळते.

ध—(सांकेतिक). धरणें. ध चा मा करणें—(सांकेतिक) (आनंदीबाई पेशवे हिने राघोबादादा याच्या हुबुमांतील धरावें या शब्दांत ध'चा 'मा' कर्मन मारावें असा फरक केला होता अशी समजूत आहे त्यावरून) मूळच्या लेखांत नवीन व स्वतःसफायदेशीर असा मद्धाचा मजकूर लवाडीने घुसडविणें.

ध न, धग—स्त्रीपु. १ (विस्तवाची) आंच; शेक; झळ; ताप. 'मी धक घेणार आहे.' २ पेटलेला विस्तव; अग्नि; जाळ; ज्वाळा. ३ (गर्व, प्रौढी, भावना इ०कांची) गुरमी; जटालपणा; तीव्रता. ४ (गो.) संताप; जळफळ. ५ (कु.) अंगांतील बारीक ताप; कडकी. [सं. दहू चें द्वितीयपुरुषी आज्ञार्थी रूप. 'दग्ध' हें ऋग्वेदांत 'जाळ' या अर्थानें येतें. —मसाप १.२.२२; बं. धक्; शु धक्=तहान; का. दग]

धकटा—वि. (प्र.) धाकटा; धाकटा पहा. [धाकटा अप.] धक(ग)टी—स्त्री. (कु.) बारीक ताप; कडकी. [धक] धकटा—ट्टे—स्त्रीन. (कों.) शेकोटी; आगळी. [धक] धकरणें—अक्रि. १ निर्वह, निभाव होणें; निभावून जाणें. 'महाराजांचा कारभार प्रजेच्या दुदैवानें धकला गेला.' —विक्षित २.३९. २ (खा. व.) (अन्न, जेवण) घशाखाली उतरणें; पोटांत जाणें; खपणें. 'तिखटावेगळ भाकर न धके।' —विक ७९. ३ (व.) (आगगाडी, वाहन इ०) चाल होणें, धक्यावरून हालणें. 'गाडी आतांच धकली.' ४ डकल्लें, लोटलें जाणें. 'जितके हरिभजनाला चुकाल। तितके यमाजीकडे धकाल।' —अफला ६२. [सं. दक्ष=वृद्धी, शीघ्राथेंच; सिं. धिकणु=लोटणें]

धकधक—न. १ धडकी; धागधुग; भीति. २ काळजाच्या ठोक्यांचा आवाज; धडधड. 'सर्पाचें नांव घेतांच माझ्या उरांत धकधक होतें.' [ध्व. धक् द्वि; हिं. धकधकी]

धकधक—धकां—क्रिवि. धागधुग, माटमुट. (जीव) वखाली होणें. —उद्गा. (सांकेतिक.) हत्तीनें जोराने चालावे म्हणून माहुताने योगावयाचा शब्द. [ध्व. धक् द्वि.]

धकधकरणें—अक्रि. उर खालीवर होणें, उडणें; धडधड करणें. [धकधक]

धवलवार, दकलवार—पु. मांगांची एक पोटजात, व तींतील व्यक्ति ही जात सोलापूर, खानदेश व उत्तरमहाराष्ट्रांतील संस्थाने यांत आढळते —अस्पृ ४७.

धका, धक्का—पु. १ एकदम, आकस्मिक लागणारा हिसका; ढका; गचका; हिसडा; आंचका. (क्रि० लागणें; लावणें). २ (एका पदार्थाचा दुसऱ्यावर झालेला. केलेला) प्रहार; आघात; तडखा. ३ (ल.) (एखादा व्यवहार, पदार्थ इ०कांत झालेली, आलेली) अनिष्टापात्ति; नुकसानी; खराबी; हानि. 'देदा पाळस चांगला न पडल्यामुळें पिकास धक्का वसला.' ४ पाणी. वारा इ०कांचा नेट सांभाळण्यासाठीं गलवत इ० विनाऱ्यास लागण्याच्या मोदीसाठीं नदी, समुद्र इ०कांच्या विनाऱ्यावर बांधलेली भित, चौथरा. कडा. ५ प्रवाशांना विसाव्यासाठीं, ओझीं इ० खाली उतरून देवण्याच्या सोयीची (डोंगर इ०कांतील) रस्त्याच्या वाजूनें केलेली ओट्यासारखी ओवडधोवड रचना. ६ आगघोट, आगगाडी इ०कांतून माल उतरून घेण्याचें ठिकाण. 'रेल्वेच्या धक्यावर आमचा माल पडून आहें.' ७ उंच रस्त्याच्या, कडेलोटाच्या कडला बांधलेली कट-ड्याची भित, वरवंडी. ८ (एखादा पदार्थ) विशुज्जगृत करण्याचें, वीज भरण्याचें यंत्र (यास स्पर्श केला असतां धक्का वसतो म्हणून हें नांव). ९ धोका; भय; संकट. [सं. धाक=आधार, धीर, खांब; सिं. धकु, धिको; हिं. धक्का; गु. धक्को; का.] ० धक्क—स्त्री. १ इजा, मोडतोड, फूटतूट होण्याची भीति. २ जिकीरीचें, दगदगीचें, ओढाताणीचें काम; खटाटोप; खवदव; उपद्रवाप. [धक्का द्वि.] ० धक्का—स्त्री. (परस्परान्त होणारी) धक्कावुकी; रेडारंदी; झोवा-झोवी; झोंटधरणी. 'हे धकाधकीचीं कामे। तिक्षण बुद्धीचीं वरें।' —दा १९.७.१९. 'राजकारणाच्या धकाधकींत नेमस्तपक्षांतल्या पुढान्यांचा कासोटा त्यांनीं सोडला तरी हरकत नाही.' —सुदे ६९. [धक्का द्वि.] ० धक्कीचा मामला—पु. दगदगीचा, भानगडीचा, झोवाझोवीचा, खटाटोपाचा व्यवहार, काम. 'धकाधकीचा मामला। कैसा घडे अशक्ताला।' —दा १९.१०.२२. ० बुका—बुकी, धक्कीबुकी—स्त्री. (कों.) धक्के आणि बुक्या यांचा मार. (क्रि० दणें; करणें; मारणें). [धका+बुका] धक्केचपेट—पुअव. १ टोले आणि टोसे; धक्कावुकी; मारहाण. 'व्याप आटोप करिती। धक्केचपेटे सोसिती।' —दा १५.३.७. २ नुकसान; तोटा; घस. ३ बोलाचाली; अपमान; निंदा. 'धक्केचपेट सोसावे।' —दा १५.६. २२. [धका+चपेटा]

धकाधक—स्त्री. ऊर, छाती जोराने धडधडणें. [ध्व; धक् द्वि.]

धकाधक्क—धकां—क्रिवि. ऊर जोराने धडधडत असतां. [ध्व. धक् द्वि.]

धकावणें—अक्रि. १ (अक्षरशः व. ल.) धक्का, अचका, हिसका वसणें. २ (ल.) (सामा.) नासणें; विघडणें; खराब होणें; नुकसानींत, आंतवट्यांत येणें; वसणें; खालावणें. 'रोजगार—व्यवहार—उदीम—चाकरी—अधिकार—धकावला.' २ (पोहणारा, होणारा)

इ० प्रवाहाच्या सपाट्यांत सांपडून) वाहवों; वाहवले जाणें. ३ कचणें; कचरणें; खचणें; गळणें. [धका]

धकाचणें—अक्रि. १ पुढें रेटणें, लोटणें; ढकलणें. 'घोडेपुढें धकावुनी नाना—सहवर्तमान पुण्यांत आले राउत।'—ऐरो २५२. २ हिसडा, आंचका, हवका देणें; हिसडणें. [धका]

धकी—स्त्री. (कों.) धका; हिसका; हिसडा; हवका. 'येथून धक्या मारून बाहेर काढून दिला तर कशाला पुसता'—बिबि ८.११.२०६. [धका]

धको—पु. (कु.) वसण्याच्या उपयोगाचा भिंतीचा पुढें आलेला भाग; धका.

धक्क—न. भिंतीमुळें हृदयाला वसणारा धक्का; धडकी; धस्स. —क्रि. धडकीनें; उरांत धस्स होऊन. [ध.]

धक्क—वि. १ धिराचा; निथ्याचा; चिकट; संकटास न डगमगणारा; धडाकडा; धडधाकट; काटक (मनुष्य, जनावर); धड; मजबूत; टिकाऊ; दमदार (दागिना, वस्त्र इ०). २ लखलखीत; लख्ख; तेजाळ; तेजस्वी (हिरा, रत्न, शोभेचें दारूकाम इ०). ३ लख्ख; चकचकीत; उजळ आणि चांगला (रुपया इ० नाणें). [ध.]

धक्क—क्रि. लख्ख (उजाडणें; उजेड पडणें). [ध.]

धक्कड—वि. दांडगा; गेल्लड; धिऱ्याड.

धक्का—पु. १ हिसका; हिसडा; आंचका. २ (एका पदार्थानें दुसऱ्यावर केलेला) आघात; तडाखा; प्रहार. ३ भयंकर दुःख इ० कानीं हृदयाला भरणारी धडकी; जर धडाडणें 'मातेला धक्का वसला। लागे ती नित्य झुराया।'—विक्र १८. ४ संकट; धोका; भय. 'आधीं गाजवावे तडाखे। तरि मग मूमंडळ धोके। ऐसं न होतां धक्के। राज्यास होती।'—राजे संभाजीचरित्र ९. ५ रस्त्याच्या कडे लोटाच्या वाजूनें बांधलेली कडड्याची भिंत, वरवंडी. 'धक्क्याच्या भिंती सुक्या दगडाच्या बांधतात.'—मॅरट ४४. इतर अर्थी धका पहा. [धका. ध.] ० धुककी—स्त्री. धकावुकी पहा. [धका+धुका]

धक्की—स्त्री. धकी पहा.

धग—स्त्री. १ (विस्तवाची) उष्णता; शेक; आंच २ शेकोटी; आगटी. ३ (गो.) संताप. क्रोध; जळफळाट. इतर अर्थी धक पहा. [सं. दग्ध-धग-धग-माइ १८३४] ० खांक-स्त्री. (गो.) क्षयरोग. [धग+खांक]

धगचें—अक्रि. १ (गो.) जळफळणें; संतापणें. २ कृश, क्षीण होत जाणें; झुरणीस लागणें; (मनास) धका वसणें. [धग(गो.)=संताप, जळफळाट]

धग. १—स्त्री-स्त्रीन. १ आगटी. २ (गो.) कडकी; बारीक ताप. [धग]

धगड—पु. १ जार; भडवा; यार; उपपति. 'जड प्रपंच धगडालागीं।'—दावि ७५. 'म्हणे प्रदोष करत्ये न माती करत्ये.

त्या मेल्या धगडाला मात्र घेऊन वसत्ये.'—सागोत्र २.३. २ (अशिष्ट, निंदार्थी) नवरा, पति. 'पोरी, आज मुके वेतांना तोंड असें वांकडें करतेस पण उद्यां नवरा (आजोबा इथें थोड्यासा प्राम्य भाषेत धगड असें बोलत) मुके घेऊं लागला म्हणजे कसें करशील.'—वहकलेली तरुणी ६. ३ (एखाद्याचें) निदांलन, परामव करणारा; उरावर बसणारा; पुरें पडणारा; डोक्यावरचा मनुष्य इ० 'हा पंडितांचा धगड आहे.' 'मंदूर हा पंडु रोगाचा धगड आहे.' [सं. धव; हिं. धगडा] म्ह० जेथें दगड तेथें धगड. धगडी—स्त्री. रखेली; रांड; जारिणी; नाटकशाळा. हा शब्द धगडीचा=रांडलेक, रांडेचा या प्राम्य शिबीच्या रूपांनंच विशेष रूढ आहे. 'फुगडी फू, उघडी हो। न होसी उघडी तरी मग धगडी तूं।'—वप ५९०. 'धगडीचा वटकीचा लवंडीचा।'—दा १७.६.२०. [धगड; तुल० गुज.]

धंगडे—पु. भव. फाजीलपणाचे, प्रात्यपणाचे, चाळे; ढंग, चेष्टा; ढंगड्या. [ढंग]

धगधग—न. धकधक पहा.

धगधग—स्त्री. १ अमीचा भडका; डोंब; भडभड पेटणें. २ (ल.) मिरची इ० तिखट पदार्थानें शरीरावयवाची होणारी आग; भडका. ३ (ज्वर इ० कानीं होणारी अंगाची) लाही; तलखी; लखलख; फणफणाट. [धग धि.]

धगधग—उद्ग. (सांकेतिक) हत्तीला जोरानें हांकलतांना योजावयाचा शब्द. धकधक-धकां अर्थ २ पहा.

धगधगणें—अक्रि. १ (काळीज) धडधडणें; जेरानें उडूं लागणें. २ (विस्तव, आगटी इ०) भडभड पेटणें; रसररणें; प्रज्वलित होणें. ३ चकाकणें. 'एरिका जेकां परिघाडती। वज्रप्राय धगधगिती।'—एमा ३० १६०. ४ (ताप इ० कानीं अंग) फणफणणें; तलखीनें युक्त होणें; अतिशय कळत होणें. [धगधग]

धगधगीन—वि. १ प्रज्वलित, प्रदीप्त; २ रसून, भडाडून पेटलेला (विस्तव इ०). 'धगधगीन निखाऱ्यावर पाणी टाकलें म्हणजे त्याचा सर्वस्वी कोळसा होतो.'—मा १६३. २ (ताप इ० कानीं) फणफणणारें; अतिशय कळत झाल्लें (अंग). ३ (पुण्य, तप इ० कांच्या योगानें) तेजस्वी; प्रभावशाली; तेज पुंज; कडकडीत. 'धगधगीत पुण्यरासी। माहापुरुष।'—दा १९४.९. ४ जळफळणारा; चरफडणारा. 'प्राणासी मुकला तृणावर्त। कंस परम चिंताक्रांत। धगधगीत मनामाजी।'—हृ ५.१२९. [धगधगणें]

धंगधोत्र, धंगधोत्रेकरी—ढंगधनुरा इ० पहा.

धगमांडें—वि. (गो.) किंचित्ऊन; कोसट (पाणी इ०). [धग+मांडणें]

धगळचें—अक्रि. (गो.) डगळणें, ढगळणें पहा. [ढगळणें]

धगागणें—अक्रि. (अग्नि इ०) प्रदीप्त होणें; प्रखरतेणें जळणें; धगधगणें. 'पुढें धूष त्यागीं धगागीत आगीं।' -राक १. ९०. 'चंद्र धगागी तापें। गंगा जरी वोळिजे तापें।' -कालिका-पुराण ४.९८. [धगधगणें]

धगाटा—पु. १ (विस्तवाची) अति प्रखर धग. २ भड-भडाट; भडाड; भडका; प्रखर अग्नि. [धग]

धगावणें—अक्रि. (विस्तवाच्या) धगीनें होरपळणें; (अग्नीनें) पेटणें; चेतणें; शिलगणें. [धग]

धगी—स्त्री. (विस्तवाची) धग; झळ; उष्णता; आंच. 'तया धगीं सेंध पळिपे। कोषाभि तो।' -ज्ञा १७.२९४. [धग]

धंगुचें—अक्रि. (गो.) खंगणें; कृश होणें. [धग(गो.)=कडकी]

धगें—न. अकटी; गवत, पाचोळा इ० पेटवून केलेली शेकोटी; धगटे. [धग]

धगेधगे—उद्ग्रा धकधक पहा.

धचोट—वि. उद्दाम व असम्य वर्तन करणारा; धचोट पहा.

धज—स्त्री. १ डौल; ऐट; चांगली ढव; लक्ष्म; हातोटी. २ (विशेषतः अंगाच्या बांध्यांचा, रूपाचा) देखणेपणा; रेखीवपणा; लावण्य; रूप. ३ घोड्याचा उंचपणा; घोड्याच्या मानेचा ऐटदार वांक. ४ घाडस. [सं. धज्=गतौ; हिं. धज=डौल, स्वरूप; गु. धज=सुरेख, देखणा] ० धेणें—(एखाद्या कार्यास) खांदा, नेट, धीर देणें; (एखादे कार्य करण्यास) पुढें सरसावणें. ० मारणें—(गदीतून) धुसणें; वाट काढणें; मार्ग काढून पुढें येणें. ० दार—वि. १ भव्य; सुरेख (मनुष्य इ०); घाटदार; उमदा व टसटसीत (दागिना, जिन्नस इ०). याच्या उ ट किरकोळ; धुव इ० २ (ल.) उदार: सढळ हाताचा; दानशूर; रत्कार्येप्री. [धज+फा. दार प्रत्यय]

धज-जा—नस्त्री. (प्र.) ध्वज; ध्वजा; निशाण; पताका; झेंडा. [सं. ध्वज-जा अप; गु. धजा]

धजणें, धजवणें—अक्रि. १ (गदीत) जोरानें धुसणें; वाट काढणें; सरसावणें. २ (एखाद्या कार्याचा) चिकाटीनें पिच्छा पुरविणें; (एखाद्या कार्यात) मन घालणें, लावणें. ३ एखादे कार्य करण्यास घाडसानें पुढें येणें; सरसावणें. 'वाघ येतांच पुढें पाळल टाकण्यास कोणी धजेना.' ४ (पीक, रोंप इ०) तरतरणें; टवटवणें; जीवदार होणें. [सं. धज्=जाणें]

धजरा—पु. नखरा; दिमाख; ऐट; झोंक. 'दावी बाच्छाई धजरे। पुढें मार्गें शिपाई हुजरे।' -प्रला ११२. [धज=ऐट, डौल]

धजा—स्त्री. निशाण; झेंडा; ध्वजा. [सं. ध्वजा अप.]

धजाव—पु. १ (पीक इ० कार्नी) जोरानें तरतरणें; टवटवणें; फोंफावणें; जीव धरणें. 'पाळस नसल्यामुळें शेतांत धजाव नाही.' २ नखरा; उज्जोरपणा; छानछोकी; नटपटा. [धज]

धजावणें—अक्रि. १ (एखादे घाडसाचें कार्य करण्यास) पुढें येणें; सरसावणें; पुढाकार घेणें. 'ती (गोष्ट) करण्यास कोणीहि पुढे धजावत नाही.' -टिले ४.२१. २ धजणें इतर अर्थी पहा. [धजणें]

धजी—स्त्री. (लंगोट तयार करण्याचा) कापडाचा तिकोनी तुकडा; कापडाची घडो. 'रुमाली अगर लंगोटाची धजी वनेल तितका शरीराचा भाग झाडूं शकेल अशी आहे कीं नाही तें पहाणें.' -बडोदे-पहिलवान लोक व त्यांच्या कुस्त्यांचे नियम ११. [हिं. धज्जी=कापडाचा, कागदाचा तुकडा]

धट—पु. १ तराजूची दांडी; रोंवलेला मोठा तराजू. कांटा. 'ऐसें हें अनुभवाचेनि धटे। साचें जया।' -ज्ञा ६.५३. 'धट रोंवुनि रमनायक। पारड्यामध्यें घातला।' -भवि ३१.५६. 'मेकॉले साहे-वानीं...कलकत्ता मुक्कामीं एक भला मोठा धट लावून एके पारड्यांत आरबी, फारसी व संस्कृत ग्रंथ यांचे गट्टे ... घालून...' -नि ९४१. २ गाडींत, रुटाच्यांत वारदान भरतांना गाडीचा मार्गें तोल जाऊं नये म्हणून मागील वाजूस जमीनीपासून साटीच्या वावखंडास टेंकून पुढच्या शिपायाप्रमाणें उभें करावयाचें दुवेळक्याचें लांकूड, टेंकू. ३ (मुलकी खात्यातील) मोजगीपत्रकांतील तपशील, त्याचें पत्रक. ४ निश्चय. -मनको. -हंको. [सं. वं. धट] ० धेणें-धेऊन वसणें-धरणें धरून वसणें; सक्त तगादा लावणें. ० लागणें-चालणें—(एखादी क्रिया, गोष्ट) अव्याहत चालू असणें, केली जाणें. ० लाघणें—(खाणें, पिणें, वोलणें, चालणें, लिहिणें, वाचणें इ० सारखी क्रिया) वेसुमार व अव्याहत करीत राहणें (पुष्कळशा मालाचे वजन करणें असल्यास मोठा धट रोंवून सराभर टाविक हप्त्यांचें वजन करितात त्यावरून हा अर्थ). ० घटास लावणें—एखाद्या खाजगी, वैयक्तिक धुळक गोष्टीची शहानिशा करण्याकरितां, पदवीं घालण्याकरितां ती जाहीरपणें लोकांपुढें मांडणें.

धट—वि. धोट; दांडगा; धटिगण; धट पहा. 'धटु झोंबोनि दरी शेत। देवहूत तो झाला।' -एभा २३.१३२. 'टौणपा लोंद धट उद्धट।' -दा २.३.३२. 'घटासी आणावा धट।' -दा १९.९.३०. [सं. धृष्ट] म्ह० (व.) धट खाई मिटाई गरीब खाई गचांड्या.

धट—क्रि. अगदीं नीट; सरळ; तडक; थेट (जाणारा रस्ता, मनुष्य).

धटडाधांगडा—वि. जाडाभरडा; मजबूत; धटमूट (कपडा, हाथरी इ०). [धट]

धटां(टि)गण, धटिग, धटकुला—वि. उर्मट व आड दांड; दांडगेश्वर (मनुष्य). [हिं.]

धटाल्या—वि. अडमुद्रा; धसफशा; धसमुसळेपणानें वागणारा, काम करणारा. [धट]

धटिगण—पु. पुरुष. 'खेळतां नेटकें दशावतारी। तेथें येतीं सुंदर नारी। नेत्र मोंडिती कळाकुसरी। परंतु अवघे धटिगण।' -

—दा ६.८.११. —वि. उर्मेट व दांडगा (मनुष्य). [तुल० गुज. धतिंग=वोंगी]

घटी, घट्टी—स्त्री. १ खियांचें नेसण्याचें एक प्रकारचें रेशमी वस्त्र. 'आपादपरियंत नेसली घटी।' —दावि १२१. 'पाटाऊं म्यानवंचा तडप अणि घट्ट्या भेद खत्राथितांचे।' —सारूढ ३.४१. २ नेसण्याचें वस्त्र. 'कासे पितांवराची घटी।' —भुगळी गण-पतीवी. ३ धोतर इ० कांचा जाड कांठ, किनारी. ४ बिंधी. [सं. घटी; वं. घडि=धोतर]

घट्ट—नि. १ धीट; साहसी; वेडर. २ उर्मेट; दांडगा; आड-दांड; धटिंगण. ३ नोट; सरळ; तडक; येड जागारा (रस्ता). [सं. घट्ट]

घट्टाई—स्त्री. उदामपणा; धटपणा; उर्मटपणाची धट्टाई 'जो कवळ धट्टाईनें भुताशीं सामना करील त्याची ... फजिती होण्य वा संभव आहे.' —नि २१८. [ध]

घट्टाक(ख)ट्टा—वि. १ निरोगी; निक्षोप प्रकृतीचा; शाबूद अवयवांचा. 'डोमिंगो हा म्हातारा होता तरी घट्टाकश होता.' —पाव्ह ११. २ मजबूत अंगकाठीचा; जाडाजुडा; सशक्त: ताजातवाना. [घट]

घट्टी—स्त्री. घटी पहा. 'सुशोभिते नेसुनि पहा घटी.' —राजवाडे, ग्रंथमाला—लक्ष्मीनारायण कल्याण नाटक.

घड—न. १ शिरावेगळ शरीर, कवंध. 'घांभ हाणैनि घड तुटे। यां परिमळाचें।' —शिखु ८४२. 'देवा! जयद्रथाचें सांपडलें परि नसेचि घड घड तें।' —मोळी ५.१७. २ गळ्यापासून खालचा शरीराचा भाग [हि. घड] घडांत टाकणें—घालणें—उतरणें—गिळणें—(पैसा, लांच इ०) गिळंकृत करणें. घशा खालीं लोटणें. म्ह० (व) घड देवळांत चित्त खेटांत. ०मुंडां किन—वि. घडें व डोळीं यांनीं युक्त. 'घडमुंडाकित धरणी। अर्थसुगीं करतील।' —एरुस्व ८.५७. [घड+सं मुंड=डोळे+सं अंकित=युक्त]

घड—न. निरोगीपणा: प्रकृती; स्वास्थ्य; आराम.

घड—स्त्री. १ (पदार्थ इ० कांची डावी, उजवी इ० शब्दांनीं निदेशण्यासारखी) वाजू; तोंड. २ (जोतें इ० उंचवट्यांची) कड: कांठ, किनारी.

घड—वि. १ चांगला: शाबूत; अवंदग; अखंड; दोषरहित; मोडतोड, फुटतूट न झालेला; कामास उपयोगी असं. 'कां चिखलीं स्तलीं गाये। घड भाकड न पाहे।' —झा १६ १४२. 'अन्योन्य. व्यंगुलही राहो देती न घड कलेवर ते।' —मोड्रोण ३.३२. 'म्हणे एकही घड नाहीं त्यांत। दूषणें बहुत दीसती।' —ह ३३.१९३. २ श्रीमंत; गबर, धनसंपन्न. ३ शुद्ध बुद्धीचा: शहाणा. 'घडचि पिसें करावें। पिसेचि उमजवावें।' —दा ९.८.१५ [सं. दड; प्रा. दड] (व.प्र.) ०गांडीनै—क्रि. सुरक्षितपणें;

जिव:निशीं; अब्रुदारपणानें, सहीसलामत; इजा; नुकसान न होतों. घडाना गोडाचा—वि. १ अगदींच सामान्य प्रतीचा; भिकार; निरुपयोगी; टाकाऊ; खेराती. २ संदिग्ध; मोघम: अनिश्चित. घडांत ना भाकडांत—चांगल्या कोटीतीलहि नाहीं व त्याच्या कोटीतीलहि नाहीं असा. (यावरून) एखादी गोष्ट, काम, कला, विद्या इ० पूर्णपणें केल्यासच तिचा उपयोग, अनेक अर्थवट केलेल्या गोष्टींचा उपयोग होत नाहीं असा अर्थ. म्ह० १ एक ना धड भाराभर चिन्हा=नेसायला एखादे धडच वस्त्र लागतें, चिन्हांच्या भाऱ्याचा नसायला उपयोग हांत नाहीं. २ धडच कांठ्यावर—कुपणावर. घालूं नये=चांगल्याची खराबी नाश करूं नये. 'मुलाला चिखलांत घालून तुडविलांत, धड नेऊन कुपणावर घातले.' —नामना १२. सामाशब्द— ०गत—गनि—स्त्री. आशा वाटण्याजोगें, बरें लक्षण; ठीक चिन्ह; निभावण्याजोगी, आशा-जनक स्थिति, दशा (अकण रूपांत प्रयोग). 'हा पोर एव्हानासून भांडें लागला, याची कांहीं धडगत दिसत नाहीं.' 'ह्या रोग्याची धडगत दिसत नाहीं.' 'आपली धडगत लागावयाची नाहीं.' —टि ४.२३१. [घड+गति] ०घागट—ड. नि. १ मोडतोड, फुटतूट, निरफाड इ० न झालेले; शाबूद: अवंदग (भांडें, वस्त्र इ०). २ निक्षोप, निरोगी प्रकृतीचा; घट्टाकश (मनुष्य). [घड] ०धोप—घागट—वि. १ धड; शाबूत: सुस्थितीत असलेला; भक्कम; भरीव; एवजदार: टसटमीत (दागिना, वस्त्र, भांडें, कपडा इ०) २ (ल) घट्टाकश; सशक्त व निक्षोप प्रकृतीचा. [घड] ०बंग—भल्ले—न. (विवाहित मुलगी, व्यवहार धंदा इ० कांचे) स्थिस्थावर होणें; सुस्थितीत असणें; सुरळितपणें चालणें. [घड+बरें, भल्ले=चांगले] ०भल्ले—न. १ धडवरें पद्दा. २ ठीक चिन्ह: आशाजनक स्थिति, धडगत. 'त्या रोग्याचें धडभल्ले दिसत नाहीं.' ०वांकडा—वि. सरळ अथवा वांकडा: अखंड किंवा मोडलेला; बरोबर किंवा चुक; स्पष्टास्पष्ट. [घड+वांकडा] ०सोबती—पु. शेंवटपर्थ टिकणारा मित्र; अखंड मैत्री बालगगारा सोबती. 'तेहि आमचे घड सोबती आहेत.' —पेद ३.१८. घडाघांगडा—वि. जाडामगडा व टिकाऊ; दणगट (कापड, वस्त्र इ०). [घड+घांगडा=जाडेंमरडें वस्त्र, कपडा]

घड—क्रि. स्पष्टपणें: रोखठोक: निश्चितपणें (मांगणें, बोलणें); स्पष्ट: ऐकूं जाईल असें (वाचणें इ०); चोखपणानें: सचोटीनें; निर्भीडपणें (वागणें, चालणें); पुरतेपणीं; जसे पाहिजे तसे; पूर्ण-पणें (सामान्यत: अकरणरूपांत योजितात). 'गोपहि पडले शबमे, कोणाच्या मनि न धीर घड लेश बमे।' —मोकृष्ण १६.२४. 'हा मला घड सांगत नाहीं, तुम्ही विचारून घ्या.' 'हा घड लिहीत नाहीं आणि घड पडतहि नाहीं.' 'हा पुरुष घड मुखें नव्हे घड शहाणा नव्हे.' ०इकडे ना तिकडे—क्रि. (कर) मज्जेच

लेंवकळत; भिजत घोंगड्याप्रमाणें; त्रिशंकुप्रमाणें; पूर्णपणें कोण त्याच वाजूम नसलेल्या स्थितीत.

घडक-का—खीपु. १ (अक्षरशः व ल.) तडाखा; आघात; धक्का; धडक; टक्कर. (किं मरणें; घोंगें; लागणें; बसणें). 'घडक मरिली नारदा।' —मज ११२. २ (ल.) घडकी, भीति इ० कार्नी काळजाला बसणारा धक्का. (किं मरणें). ३ (व्यापार इ० कांत येणारी) वृद्ध; ठोकर; घस; नुकसान. (किं बसणें).

घडक—किं. (हें ध्वन्यनुकारी क्रियाविशेषण अनेक प्रसंगी अनिवार्यपणें योजितात. त्यामुळे याचा निश्चित असा एकच अर्थ देता येत नाही. संदर्भानुसार स्पष्ट अर्थ कळणें शक्य आहे.) (व्यापक.) (भय, शंका, दैव इ० कार्नी) प्रवृत्तीचा, गतीचा, क्रियेचा संकोच, अवरोध, विराम न होता; येत; सरळ; अवरोध; न थांबतां; एकदम; सपाटपानें इ०. (येणें, जाणें, मरणें इ०). जसें:—महामारीनें घडक माणसें मारतात. यांत घडक=असंख्यतां पण असा अर्थ तो चोर घडक घरांत शिरला. यांत घडक=नकचरतां, एकदम असा अर्थ; तो वीर शत्रूवर घडक धांवतो. या वाक्यांत तो वीर शत्रूवर तुटून पडतो असा अर्थ. येणेंप्रमाणें घडक बोलतो=चालतो=मारतो इ० कांचे अर्थ ध्यानांत येतील. हा मार्ग घडक काशीस जातो या वाक्यांत घडक=नीट, सरळ, येत असा अर्थ संदर्भावरून सहज कळेल. [ध्व.]

घडकण—खी. धाक, धास्ती; घडकी; भीति; जग्न (हा शब्द धाक, धास्ती याच अर्थानें योजितात पण वरील दोन शब्दांपेक्षा हा कमी रूढ आहे). 'माझ्या पोटांत घडकण भरली.' 'त्याला कांहीं घडकण नाही.' [घडक-खी २ न्या अर्थी]

घडकणें—अकि. १ (विस्तव, दिवा इ०) जोरानें, भडक्यानें भडभड पेटणें. जळणें, धडधडणें. 'घडकली उद्विग्नतेची ज्वाळा।' —मुआदि १९४३. 'रय थडकले, भडकले हय, शस्त्रज-वन्दि घडकले वरते।' —मोद्रोण ३.३२. २ (ल.) (ताप इ० कार्नी अंग) फणफणणें; अतिशय तापणें; (काम, क्रोध इ० विकार) क्षुब्ध होणें, चेतणें. ३ (हृदय इ० कार्नी) घडकीनें युक्त होणें; घडधडणें. 'वाघांचा शब्द ऐकतांच माझ्या उरांत घडकलें.' ४ डाकोडाक, टाकोटाक. उम्या पायीं येणें, जाणें, येऊन पोचणें, उपस्थित होणें; थडकणें. ५ मोठा, धडधड असा आवाज करून (तोफ, वंद्क इ०) उडणें; सुटणें; घडधडाट होणें; घडधड वाजणें 'सुरवर किन्नर ठेव हुंदुभी आनंदें घडके।' —दावि ३३५. 'भेरी घडकल्या शशिवदना ते क्षणीं। ऐकतां त्रास उपजे कर्णी।' —ह २२२६ —दावि २२५ ६ (धक्का इ० कार्नी) आपटणें; आदळणें; धडक लागणें, बसणें. [घडक] घडकून—किं. सपाटपानें; घडधडून; जोरानें. पुष्कळअंशीं घडक (—किंवि.) प्रमाणेंच या शब्दाचा क्रियापदांवर उपयोग करितात. [घडकणें]

घड-कन-कर-दिनीं-दिनीं—किंवि. १ आकस्मिक व मोठा धड असा आवाज हांडील अशा प्रकारें; धडकून. (किं पडणें इ०). 'माडीवरून पोर धडकून खाली पडलें.' २ आग, विस्तव एकदम, भडकून पेटतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. (किं पेटणें; उडणें). [ध्व.]

घडकक(भ)डक—वि. स्पष्ट; सडेतोड; रोखटोक; कपट, डावपेंच इ० रहित (बोलणें, बोलणारा); सरळ; धोमट मार्गाचा; धोपटमार्गी (वागणारा, वागणें), अकृत्रिम; उगडवाघड; विनपड-द्याचा; निष्कपट (वर्तन, व्यवहार इ०). [ध्व.]

घडकवणी—न. घडाक्यानें पडणारा, मुसळवार पाऊल. वळीवाचा पाऊस; पावसाळा सुरू होण्यापूर्वीचा एकाएकी येणारा जोराचा पाऊस. [घडक+पाणी]

घडका—पु. १ घडक(—खी)सर्व अर्थी पहा. २ आवाज; वार. 'दमामे चौघड्या वाजती। घडके भांड्याचे गाजती।' —दावि ५०४.

घडका—किंवि. घडक (—किंवि) पहा. 'जळे हृदय घडका वैराग्य कडका।' —दावि ३१३.

घडका—वि. शाबूत; मजबूत; घड. (वस्तु इ०); निरोगी प्रकृतीचा; घडधाकट; घडाकट (मनुष्य, जनावर इ०). [घड वि]

घडकाघडकी—खी. एकमेकांची मर्यादा, भीड इ० सोडून आवेशानें, जोराने केलेले, झालेले भांडण; वाद; खडांजंगी, खडका-खडकी. [घडक द्वि.]

घडकावणें—अकि. १ न कचरतां, निर्भीडपणें बोलणें; कडकवून, कचकावून, भडभडां बोलणें. २ धसकावून, झपाटपानें, घडकेसरशीं जाणें, शिरणें. [घडक]

घडकाविणें—अकि. १ (घोडा इ०) पिटाळणें; दपटणें; वेकामपणें हांकणें; भरधांव सोडणें. २ (एखादें काम इ०) झपाटपानें, उत्साहानें, जोरानें करणें. ३ कचकावून, धसकावून बोलणें; खरडपट्टी काढणें. ४ (विस्तव इ०) धडकून, भडभड, जोरानें पेटविणें, प्रज्वलित करणें. [घडक]

घडकी—खी. १ (भीति इ० कार्नी होणारी) छातीची घड-घड. (किं मरणें). 'पाहुनि ज्याला प्रज-जनाच्या घडकी भरते हृदयांत।' —प्रो. लक्ष्मणशास्त्री लेले. २ (भीति, दुःख इ० कार्नी) हृदयाला बसलेला धक्का; दचका; धसका; धस्स. ३ धक्का; हिसका; ढका; रेटा. [घडक]

घडंग—वि. मोटा; दांडगा; धडाकडा.

घडंगदिशीं—किंवि. घडकून; धाडदिशीं. 'दार घडंगदिशीं लावून चालता झाला.' —कोरकि ४२०. [ध्व.]

घडडड—किंवि. तोफ इ० कांच्या भडिमारांनें होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन. (सामा.) फिरून फिरून व मोठयानें होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण. [ध्व.]

घडणी—स्त्री. काढणी. —शर

घडंतर—वि. धनतर पहा.

घडवड—स्त्री. भीति इ०कांनी काळीज जोराने उडू लागले असता भासमान होणारा आवाज. [ध्व. धड् द्वि]

घडवड-घडां—क्रि. १ मडमडा पेटलेल्या ज्वाळा इ० कांच्या. पुष्कळ पावलांच्या आपटण्याच्या. कडकडाट, खडखडाट इ०कांच्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन. (कि. वाजणे; चालणे; धावणे इ०). घडाघड पहा. २ जर जोराने उडतांना होतोसा भासणाऱ्या आवाजाने. ' म्हणोनि उगंत होत घडघडा । ' —दावि २४४. ' गंधर्वभयें काळिज घडघड उडतें वरें पहा गे हें । ' —माविराट १.१७८. [ध्व. धड् द्वि.]

घडवडणें—अक्रि. १ जर घडणीने युक्त होणे; जोराने उडणे. ' घडवडणाऱ्या छातीने आनंदगावनी प्रश्न विचारला । ' —इं० १४. २ (वृक्ष. इमारत इ०) घड घड असा आवाज करून कडाडून पडणे; कडाडणे. ३ जिन्यावरून घाईघाईने उतरताना, मांडीवरून चालताना (पुष्कळ पावलांचा) घडघड असा आवाज होणे. ४ (विस्तृत इ०) मडमड, घडकून, रसरसून पेटणे; मडकणे; घडकणे. [घडघड]

घडवडाट—पु. घड घड असा आवाज; गर्जना; घडाड पहा. ' घडघडित घडाडी घडघडाटें घडाडी । ' —दावि २७८. ' रणवाद्यांचा कडकडाट. तोफांचा घडघडाट. ' —वाग्वैजयंती, विहिणीचा कलकलाट [ध्व. घडघड; तुल० गुज. घडघडाट]

घडघडी—स्त्री. घडघड; घडघडी.

घडघडीन—क्रि. १ निक्षून; सफ. निखालस; स्पष्टपणे. ' ही मुलगी घडघडीत म्हणते मला हा दादला नको. ' २ उघड. उघड; निःसंशय; निर्विवाद. अगदी प्रत्यक्ष. ' हा घडघडीत चोर, हा तुम्ही चाकरीस देवतां कशाला ! ' ' घडघडीत फुटके भांडे कशाला घ्यावे. ' —वि. घडघाकट; घडघाकटा: बळकट. ' घोडे माणूस घडघडीत चांगले मजबूत वाळगून चाकरी एकनिष्ठपणे करीत जाणे. ' —वाडसमा १.२६६.

घडनी—स्त्री. घोड्याची काढणी; काढणी अर्थ २ पहा.

घडपड, घडफड, घडबड—स्त्री. १ (काम इ० करताना रागांने, अडाणीपणामुळे केलेली) आदळआपट; पाय आपटणे; चडफडणे. २ (हूडपणाने, अविचाराने एखाद्या व्यवहारांत) ढोवळ चुक करणे; घसरणे. ३ खटाटोप; परिश्रम; खटपट: खवदव; दगदग. ४ (उंदीर इ०नी केलेली) खडखड; खडबड. [ध्व.] म्ह० (व.) घडप धाडवा अवसेचा पाडवा=आदळ आपट करणाऱ्या मुनेला उंदेचून सासुने वापरावयाची ही म्हण आहे.

घडप(फ)डणे, घडवडणे—अक्रि. १ (संताप इ०कांमुळे) हातपाय आदळणे, आपटणे; चरफडणे. २ (शारीरिक दुःख इ०

कांनी) तडफडणे; तळमळणे; वेनपणे वळवळणे; लोळणे. ३ पराकाष्ठेची खटपट, प्रयत्न, खटाटोप करणे. ४ अव्यवस्थित रीतीने पडणे. —शर. [सं. अध उत्पतने-घडपडणे-धाड पडणे घडपडणे. —मात्र १८३५; म घडपड] घडपड १ उडणे-खडवडून, एकदम उडणे, उडून उभे राहणे.

घड(फ)डाट, घडवडाट—पु. पराकाष्ठेची, अतिशय जोराची घडपड. घडपड पहा. [घडपड]

घडप(फ)ड्या—स्त्रीभव (शारीरिक दुःख, संताप इ०कांनी) हातपाय आपटणे; तडफडणे; चडफडणे. (कि० वेणे; खाणे). [घडपड]

घडरा, घडरा—पु (वायकी) जुने लुगडे इ०कांचा फडून काढलेला मोठा तुकडा, फडके; (माण.) घडफा. [घटी. घडी पहा. फा. दप.]

घडपु. कुडा—वि. निश्चयात्मक; खरी; घडघडीत. ' घडपुडी भगवत्पासी. होऊन चुकें अशांगती. ' —दा ३.१० ७०. —क्रि. वि. खरोखर; निश्चयाने. [म. घड+सं. स्फुट=स्पष्ट]

घडफड—स्त्री. घडपड पहा.

घडफडणे—अक्रि. १ (हात, पाय इ०) अव्यवस्थितपणे पडून आपटून आवाज उत्पन्न होणे. ' म्हणे पावो घडफडील. तरी स्वामीची निद्रा मोडेल. ' —झा १३.२५६. २ घडपडणे पहा. [घडफड]

घडकुडा—वि. १ प्रचलित; प्रदीप्त. ' तेथ मनबुद्धीच्या कुंडा । आतु ज्ञानाभि घडकुडा । साम्य तेंचि सुहाडा । वेदि जाणें । ' —झा १.२४१. २ पक्का; खरा; स्पष्ट: खरोखरीचा; निश्चयात्मक. ' यालागीं हरिकीर्तनी गोडी । जयासि लागली घडकुडी । त्यासि नाना साधनांच्या बांदी । मोसावया सांकीर्ती. कारण नाही । ' —एमा ५.३५६. ' ते संलिखता जागिजे घडकुडी । संलग्न ते सुनीनता । ' —स्वादि ४.४.५४ —क्रि. वि. १ खरोखर; स्पष्ट; प्रत्यक्ष. ' जे जे रमना सेवी गोडी । ते ते हरिरूपें घडकुडी । स्वादा येजनि रोकडी । ब्रह्मार्पण पर्वडी निजभोग अपी । ' —एमा २.३७४. ' हुवां न धरावे भीडा । शापु बावा घडकुडा । ' —कालिकापुराण १४.१६१. २ सत्वर; जलदीने; त्वरने. ' होय घडकुडें व्हड बुद्ध्या । ' —रंयोवा ४.३२८. ३ हातांपातीं. —मनको. [म. घट+स्फुट=स्पष्ट]

घडफुला—वि. १ घडपुडा सर्वे अर्थी पहा. २ पूर्ण. —शर ३ कुशल; चतुर. —शर. ४ पोकळ. —शर. —क्रि. वि. सत्वर; जलदीने.

घडवड—स्त्री. घडपड पहा.

घडवडणे—अक्रि. घडपडणे पहा.

घडवडावचे—सक्रि. (गो.) हाकून लावणे; धुडकावून वेणे. [घडवड]

धडबडावणी—स्त्री. (गो.) घालवून देण्याची क्रिया; हकालपदी. [गो. धडबडावणे=घालविणे]

धडबड्या—वि. दुर्लक्ष करून, बेफिकीरपणे टमकत चालणारा. [धडबड]

धडबिया—पु. (गुज.) नाचणीचे गुजराथी नांव; या जातीच्या नाचणीचे कणीस गोंड्यासारखे असते. —कृषि २८३.

धडल्याव—वि. (कु.) अवाढव्य; फार मोठा व वेढव; अगडवेव; धडल.

धडवाई—पु. बाजारांत येणारा माल तोलण्याच्या कामावरील अधिकारी. —स्त्री. (क.) वरील अधिकाऱ्याचे काम, हुदा. [धडा+वःही]

धडवत, धडवती, धडवतील्यःख—घडोत इ० पहा

धडवन—वि. (मराठवाडा) जांमिनस्त्री. निश्चितपणा इ० ची खात्री असणारी. —निजामविजय ३० ७ ३१.

धडवना—वि. निघडा; निर्भय.

धडशी—स्त्री. धडक; टक्क; धक्का; दुक्की.

धडस—मा—वि. धड; वैगुण्यरहित; शाबूत; अविकल; मोड तोड न झालेला. ' याचा एक हात धडसा आहे आणि एक खुटा आहे. ' धड=चांगला अवयंग+असा=असलेला] ० खडस—खडसा—वि. पूर्णपणे धडधाकट; धड; शाबूत. [धडसा द्वि.]

धडसी—क्रि. धैर्याने. ' धडसी चाले विनधोक. ' —संग्राम गीते १०१. धड+असी]

धडा—पु. १ विवक्षित मुदतीत तयार करण्यास पंतोजीने शिष्याला नेमून दिलेला, पाटी इ० कांवर लिहून दिलेला पाठ. २ (पुस्तक इ० कांतील) पाठ. ' तिसऱ्या पुस्तकांतील शेवटला धडा वजनाविषयी आहे. ' ३ (ल) (एखाद्यास) वर्तनाच्या वावर्तीत घालून दिलेला नियम; शिस्त; उदाहरण; (काम इ० करण्याकरिता घालून दिलेली) पद्धत; सरणी. बहिवाट; रिवाज. ' कासया पडिला जी धडा. उगाचि वेडा आणि वांकडा. ' —तुगा ७१६. ' यजमान धडा घालून देतो त्याप्रमाणे गुमास्ते वागतात. ' ४ हिऱ्या; हिमत; धाडस; निश्चय. ' आतां मनाचा धडा करून करंजा खातो. ' —कफा २. ५ (एखादी वस्तु मिळाल्यानं) विवक्षित कालपर्यंत ती मिळविण्याविषयी होणारी निश्चिन्ता. ' एक पितांबर घेऊन ठेविला म्हणजे वारा वर्षाचा धडा होतो. ' [सं. दृढ ?] ० घेणे—शिकणे; बोध घेणे.

धडा—पु. १ दहा घेरी वजन केलेल्या मालाचे परिमाण. २ तराजूच्या एका पारड्यांत (ज्यांत पदार्थ घ्यावयाचा ते) मांडे इ० ठेवून कांटा समतोल करण्याकरिता दुसऱ्या पारड्यांत टाकलेली वजने इ० अमंड; पासंग. ' तराजुआ निवृत्तिचा. धडा वांधौनि तीर्थाचा. जरि कांटा कळताए देवचा. जेउता राजमड. ' —रू ३९.

' तुळे उभवुनि धडा. कनक भरितां पारडा. ' —मुवन (हरिवंश-ख्यान नवनीत पृ. १९०). ३ मण, दोनमण इ० साखे एकदांच वजन करावयाचे असल्यास व त्या परिमाणाची वजने जवळ नसल्यास लहान परिमाणाच्या वजनाने तितक्याच वजनाचे दगड इ० मोऊन घेऊन त्यांनी वांधत त ते मांडे वजन. ४ (व.) सपाटा; तडाखा. ' तुपाचा धडाच लावला. ' ५ (पेंढारी इ० लुटारुंची) टोळी. ६ समाधिक जरीनी वा, मालमतेचा वांटा हिस्सा, भाग. ७ (जरतार धंदा) पंचवीस ते ३० ताळे वजनाचा तांब्याचा रूळ घेऊन त्यावर जरतार गुंडाळतात व त्या तांब्याच्या रूळसह त्याचे केलेले वजन [सं. धट=ताजवा; हिं. धडा=वजन, जोख, जथा, टोळी; गु. धडो=वजन; सि. धडो]

धडा—पु. (महानु) घडा; घागर. ' तो कैसा दिसताए कांतळा. जैसा अमृतरसाचा उतिला. कीं थेटेने धडा घातला. रवांतासी. ' —शिखु ९९४.

धडा—पु. (राजा.) दिनऱ्यावर गलवत, पडाव, टेवण्याची आच्छादित जागा, ठिकाण. ' गलवत भाड्याने न देतां धड्यावर ओढून ठेवले आहे. '

धडा—पु. (भाजीपाला इ० कांची) पेंढी.

धडा-धडी—पुकी. (कु.) घराचे जोते इ० कांची कड.

धडा—पु. १ (तंजा.) तोफ. २ तोफेचा बार. धडेबाजी—स्त्री. १ तोफेचा भडिमार. २ (ल.) शिब्यांचा भडिमार, वर्षाव. [धडा]

धडा—पु. पोटांत होणारा एक रोग. —मनको

धेडॉ—पु. (गो.) वधुवरांच्या वरोवर असलेला सेवक; धेंडा.

धडाका—पु. १ (बंदूक, तोफ, दाऊकाम यांचा) आवाज; स्फोट; धडधडाट; (सामा) मोठा कडाक्याचा आवाज; कडकडाट. २ (सामा.) आवेश, झपाटा व गडबड यांनी युक्त असे कोणतेहि दृश्य. जसे:—काम इ० करण्याचा सपाटा, तडाखा, चपळाई, झपाटा; वादळ इ० कांचा जोर, क्षोभ, तडाखा; (सांध, रोग इ० कार्नी मांडलेला) सपाटा; सप्पा; धुमाकूळ; जोराचा उपद्रव; (लढाई इ० कांतील) धुमधुकी; खणका; दणदणाट; धुमधडाका; कळोळ. (क्रि० मांडणे; मारणे). इतर उदाहरणांकरितां तडाका शब्द पहिल्या अर्था खरीज करून पहा. तडाका—खा व धडाका हे दोन शब्द सर्वसाधारण अर्थी व अनेक रूढ अर्थी एकमेकाशी जुळतात हे खरे असले तरी त्या उभयतांत एक सूक्ष्म फरक आहे तो असा कीं तडाका शब्दांत जोर, आवेश यांचा वाढता प्रकर्ष ध्वनित होत असतो तर धडाका शब्दांत मोठ्या आवाजाने सहित असा जोर, आवेश, सपाटा इ० अर्थ अभिप्रेत असतो. [हिं. धडाका] —केवाज फुलबाजी—स्त्री. (शोभेचे दाऊकाम) इंग्रजी फुलबाजीचा एक प्रकार.

धडाखडा—वि. १ निरोगी; निकोप प्रकृतीचा; धडाकडा. २ मुदढ; वळकट अंगकाठीचा.

धडाड—डा—पु. धडाक्याचा मोठा आवाज; धडधडाट; तोफेच्या भडिमाराचा, इमारत, झाड इ० कडाडून पडण्याचा, धड धडणाऱ्या ज्वाळांचा, मोठ्या स्फोटाचा होणारा दणक्याचा आवाज; खणका. [ध्व.]

धडाडणें—अक्रि. १ (तोफ, बंदूक इ० उडतांना) धड धड असा मोठा आवाज होणे. २ (वृक्ष इ०) कडाडणे; कडाडून पडणे. ३ (अभि इ०) धडधडणे; जोराने, धडकून पेटणे. 'डोंगरें धडाडिती। तेथ अरूप पारखी रडती। आठें आंगें पोळती। वसुंधरेची।'—शिशु ७४८. 'ते मुळीं पेटली श्रीकृष्णसंकल्पे। धडाडली ब्रह्म शापे।'—एसा १.२३३. 'जैसा प्रलयकाळींचा दावामी। महाबातें धडाडी।'—मुसभा १४.९१०. ४ (कों.) (जमीन इ० तापल्यामुळे) भेगलणे; दुमंग होणे. ५ (ऊर) जोराने उडणे; धडधडणे.

धडाडां—क्रि. धडधड—धडां पहा. 'वहूसाल वाचें दडाडां धडाडा।'—राक १.२.

धडाडी—स्त्री. १ धडधड; धड धड असा आवाज. 'तडाडी धडाडी भडाडी धडाडी।'—राक १.८८. २ नेट; जोर; नेटाचा, उत्साहाचा, धाडसाचा प्रयत्न; तडफ. [धडाडणें]

धडाधड—स्त्री. तोफांच्या धडधडाटानें युक्त अशी युद्धादि क्रिया; धडाधडी पहा. 'रोवला रणखांब होती धडाधड।'—ऐपो १२९. [धडधडणें]

धडाधड-धडां—क्रि. १ (इमारती कोसळतांना, सोंसा-ड्याच्या वाऱ्याने झाडांवरून फळे इ० पडतांना, मुसळधार पाऊस पडतांना, बंदुकांची फैर झडतांना, भराभर चपराका, तडाखे लगावतांना) सातत्याने, एका पाठीमागून एक, लागोपाठ मोठा आवाज होईल अशा प्रकारे. 'त्याच्या तोंडावर धडाधड शंभर चपराका चढविल्या.' २ सातत्याने; लागोपाठ; एकसारखे; धडक पहा. या अर्थी हा शब्द योजिल्यास ह्याने अभिप्रेत असलेला ध्वनि कल्पनेनेच ओळखावा लागतो असे पुढील उदाहरणांवरून दिसून येईल जसे:—महामारीने धडाधड माणसें मरतात; धडाधड उडया मारून धांवला; धडाधड चोऱ्या होळें लागल्या; धडाधड-करी काढितात—उचापत खातात—काळीज उडतें—बोळतात—पळतात—खर्च करितात इ०. [ध्व. धड द्वि.] धडाधडणें—अक्रि. (नांव इ०) गाजणे; (कीर्तीचा) वंका इ० वाजणे; दुमदुमणे. 'काय तयाची कीर्त सांगावी ? साहेब नाम धडाधडी।'—ऐपो १३४.

धडाधडी—स्त्री. लागोपाठ मोठा आवाज करून होणारी क्रिया, गोष्ट; तोफा, सोटे इ०कांच्या सातत्याने होणाऱ्या आवाजाने युक्त असें युद्ध इ०; गळबला; किलकिलाट इ० नें युक्त अशी खणकाखणकी, मारामारी, बाचावाची, कचाकची इ०; हातोडा इ०

शको. ४. ३९

कानीं ठोकण्यानें लागोपाठ होणारा मोठा आवाज. [ध्व.; धड द्वि.; गुज. धडाधडी=मारामारी]

धडाल—क्रि. (ना. व.) धडकून; विन दिकत; वेधडक; राजरोस; सर्रास. 'आतां धडाल पुनर्विवाह होतात.' [ध्व; हिं. धडाम=पडण्याचा आवाज]

धं(धां)डाली—स्त्री. हगवण; ढेंडाली.

धडिंग, धडिंगण—वि. धडिंग, धडिंगण पहा.

धडी—स्त्री. १ विवक्षित वजनाचे, शेराने माप. हें निरनिराळ्या ठिकाणीं भिन्नभिन्न वजनाचे असतें. २ मण इ० प्रमाणांचा करून ठेवलेला दगड इ०; धडा अर्थ ३ पहा. ३ (जरतारी धंदा) धडा अर्थ ७ पहा. ४ वजन करण्याचा कांटा; तराजू. 'सज्जन कसाई मांस विकितां। त्याची लाविसि धडी।'—दत्तपद ४७. [सिं. धट=ताजवा; हिं. सिं. धडी=पांचशेरी] धडीनें पैसा मोजणें—श्रीमंतीस पार नसणे; पैशांत लोळणें; अलोट पैसा वाळणें.

धडी—स्त्री. १ धोतर, लुगडें इ० वस्त्राचा रेशीम, जरतार इ० कांचा कांठ, किनार, 'लुगड्याची धडी रुंद आहे.' २ (ना.) छपरी; पडवी; पडवीचा कांठ. ३ चिंधी. ० पगडी—स्त्री. (व्यापक.) सभा, समारंभ इ० प्रसंगीं पुरुषाने घालावयाचा शेला, पागोटें इ० पोषाख. [धडी+पगडी]

धडी—स्त्री. १ तुकडा, भाग. २ (डोंगरांतील) घाट; बारी. 'आली सातपुड्याची धडी तोफगाडी दाटली घोडी।'—ऐपो ४३३. [धडा]

धडीपडी—स्त्री. बरे वाईट, सुखदुःखाचे दिवस; अडीअडचण. 'बाबा रे, कष्ट करूनहि या राज्यांत अन्न मिळत नाही, धडीपडीला पैसा नाही.'—खेया १३. [धड=चांगला+पड=पडलेला]

धडुत, धडूत—न. नेहमी, रोज नेसावयाच्या उपयोगाचे वस्त्र. धडोत पहा. 'अंगास फाटकीं तुटकीं धडुतें मिळण्याची सुदां पंचाईत.'—नि १५०. धडुतेपण—न. धडुतीचीं वस्त्रे, लुगडी इ० 'आदिपासुनि स्वर्गारोहण। अठरा हातांचें प्रमाण। मोजून वेई धडुतेपण।'—मुआदि १३.४४.

धडुत, धडुती, धडुतांची घरतू—धडोत इ० पहा.

धडूत—वि. शोभित. —शर.

धडें—न. (गो.) एक मासळी; (गो.) पेड.

धडेल—वि. अगडबंब; अवाढव्य; लडदू; वेढव व मोठे (शरीर, मनुष्य, प्राणी इ०). ० मोला—पु. अगडबंब मनुष्य. —राको. २४२. [धडेल+मौला]

धडेवांटप—न. एकत्र कुटुंबांतील सर्व हक्दारांच्या जमीनीची स्वतंत्रपणे प्रत्येकाची केलेली फाळणी. [धडा+वांटप]

धडोत—न. १ नेहमी नेसावयाच्या उपयोगाचे वस्त्र, लुगडें इ० २ (सामा.) जाडेंभरडें, मजबूत वस्त्र. [धड+वस्त्र=धडवत]

घडोती—स्त्री. १ रोज वापरण्याच्या उपयोगाचा, जाडा-भरडा कपडा, कपडालता. 'नवरा घडधाकट घडोती देणारा असला तरी पुरे.'—मोर ३५. २ (कपडेलचे इ०कांचा) नेहमीचा वापर, उपयोग. [घड+वत; घट+ओत-शर; तुल० का. दइति] ०ची वस्तु-घस्त-स्त्री. नेहमी वापरावयाच्या उपयोगी वस्तु, वस्त्र इ०. ०चें पाट(ड)गें-न. (उप. ल.) कामसु व सुदृढ, निकोप प्रकृतीची बायको. ०ल्याख-वि. नित्य वापरण्यालायख, घडोतीला लायख (वस्त्र इ०). [घडोती+फा. लायख]

घडौता—वि. १ धड; श्रीमंत. 'वंलें बाळें पांगुरता। तरि हा खेबु घडता। जरि देवांचा तो आंतु घडौता। बाहीरि दीनु।'—ऋ ६९. २ अखंड; मोडतोड न झालेले; धड; पूर्ण; दोषरहित; अव्यंग; सांग. 'अर्जुना आघवियाची मातु अंतःकरणे। घडौता आहासि।'—ज्ञा १०.४९ 'मागील अल्पस्वल्प। देवोनि घडौता केला नृप। आतां मागुती मांडुनि तप। पुण्यजोडी जोडणें।'—मुआदि २०.१५४. ३ सवल्ल; सुशोभित. 'जयाचा महिमा पांघरोनि जाहला। घडौता वेदु।'—ज्ञा ११.७१. ४ टिकाऊ; सुरक्षित. 'उद्धवदेवा तुमचा मती। यादवांची राणीव घडौती।'—शिखु ४७७. [घड]

घडौतें—न. धड वस्त्र; घडोत.

घडू—वि. मड; ठेंब्या; निवृद्ध; आडमुठा; दांडगा; धटिंगण. 'मी तो महाराजाचा घडू पुराणिक। न ये बोलें नक्य गोड मधुर।'—दावि ४०४. [का. दइ]

घडूला, धळूडा—वि. (खा.) म्हातारा; वृद्ध. [म. थेरडा; सं. स्थविर; गु. धयडो=म्हातारा]

धण—स्त्री. १ एकाचें नुकसान, नाश होऊन, प्रयत्न इ० विफल होऊन दुसऱ्यास अकल्पित, अनायासे होणारा लाभ; दुसऱ्याची झालेली चैन, मर. 'त्याने कपाळकूट करून पैसा मिळविला पण शेवटीं चोरांची धण झाली.' २ समृद्धि; संपन्नता. धन पहा. ३ इच्छा. (कि० पुरणें). धणी (-स्त्री.) पहा. [सं. धन=द्रव्य, धनी पहा.] (वाप्र.) ०करणे-होणें—आपसांतील दुहीमुळे तिसऱ्याचा विनाकारण लाभ, फायदा होणें. ०घेणें—मनसोक्त, पोटभर खाणें; (खाद्य इ०कांचा) समाचार घेणें. 'एकानें मोठमोठे लाडवांचे तुकडे करून गट केले, दुसऱ्याने चटण्या, सांभारी यांची धण घेतली.'—वाळ. ०पुरणें—इच्छा तृप्त होणें; संतोष, समाधान होणें. ०पुरविणें—(एखाद्याची) इच्छा तृप्त करणें; एखाद्यास संतोषविणें. ०पुरस्तर—क्रि. तृप्ति होईपर्यंत; मनसोक्त; पोटभर. [धण+पुरणें+तोंवर]

धणक(ग)ट—वि. १ मजबूत; जाडाभरडा (कागद, वस्त्र इ०). २ (ल.) धडधाकट; दणकट; मजबूत; धडाकडा; जोमदार; दणगट (मनुष्य).

धणंगण—अक्रि. (खाद्य, पेय इ०कांवर) ताव मारणें; चैन, बहार, चंगळ करणें; अधाशीपणानें व मौजेनें खारणें. 'धणंगायला पाहिजे चांगलें दोन शेरांचें आणि क.म नको करावयाला काडीचें.' [धण=विपुलता]

धणगर, धणगरी—(प्र.) धनगर इ० पहा.

धणधणणें—अक्रि. (विस्तव इ०) धडधडणें; जोरानें पेटणें; प्रज्वलित होणें. [ध्व. धण द्वि.]

धणधणीत—वि. धगधगीत; धडधड पेटलेला; प्रदीप्त; प्रज्वलित.. [धणधणणें]

धणधोप, धणधोपट—वि. धणकट; (प्र.) धडधोप, धडधोपट.

धणा—पु. कोथिविरीचें बीं; धना. याचा मसाल्यांत उपयोग करितात. 'धणे ... विशेषकरून पित्तशामक आहृत.'—युधि १.३१८. [सं. धान्याक; प्रा. धणा-ना]

धणी—स्त्री. १ इच्छा; आशा; हौस. (कि० पुरणें; पुरविणें). 'तरि तुझी पुरवीलचि तो धणी।'—वामन नृसिंह-दर्पण ९८. 'मुक्ताफल सुपाणी। वायसा लागली खाणी। तयासी सांडून धणी। घेती अमेद्याचि।'—दावि २८५. २ तृप्ति; समाधान. 'देवा तुजऐसा निजगुरु। आजि आर्ती धणी कां न करूं।'—ज्ञा ३.२१. 'धर्म म्हणे माझी धणी। पुरली नामाची आयणी।'—वेसीस्व ११.८९. 'माझिये जातीचा मज भेटो कोणी। फेडावया धणी आवडीची।' ३ धन्यता. 'जलधि-मध्य पुरीत तिचा धणी। वधुनि दे मज आत्मसुखें धणी।'—वामन-लोपामुद्रासंवाद २८. ४ ठेवा; अपूर्व, अकल्पित लाभ; धण. 'परमसुखाची हे लाधलीसी धणी।'—निगा ६. ५ विपुलता; समृद्धि. [सं. प्राणि; प्रा. धणि=तृप्ति, संतोष] धणीचा—वि. पुरेसा; पोटभर; यथेष्ट. 'दृश्य देखतां क्षिणले नयन। धणीचें ध्यावया कृष्णदर्शन।'—एस्त्व ७.२२. ०भर-घरी—क्रि. (काव्य) पोटभर; यथेष्ट; तृप्ति होईपर्यंत; मनसोक्त; धनभर. 'पाहीन धणिभरी चरण झाडीन केशीं.'—रामाचाधांवा भक्तिमार्ग-प्रदीप ४८. 'इयामकर्ण नेऊन देई। धणीवरी पाहे श्रीकृष्णा।'—जै १५.१४५. 'स्मरूं, वाहूं, पाहूं धणिवरि उभा राहिल कधीं।'—२५८.

धणी—पु. १ मालक; धनी; यजमान. धनी पहा. 'तुका म्हणे एक। धणी विडल मी सेवक।'—तुगा ८२४. २ नेता; पुढारी; अधिपति. 'हें सत्य परि प्रवळहि वळ दुर्बळ जरि रणी धणी दूर।'—मोसंशयस्तरनमाला १४. (नवनीत पृ. ३५०.) [सं. धनी; गुज. धणी=मालक; नवरा] ०गांसाची, —जोग—पु धनी गोसावी इ० पहा.

धणू—पु. धनुष्य; (प्र.) धनु. —शर. [सं धनुस्]

धनरमतर—वि. (कु.) अनिश्चित; डळमळीत; धरगेडीचे; उडवाउडवीचे (भाषण इ०) 'प्रत्येक कामांत त्याचे बोलणे धतरमतर असते.'

धनरमंतर—न. मंत्रतंत्र; जादूटोणा; टाणाटोणा; छांछ. धतरमंतर. अर्थ १ पहा. —घाको १८२. [तंत्रमंत्र अप. मंत्र अप द्वि.]

धताल—ल्या, धताल—ल्या—वि १ मनांतली गोष्ट वेलासक बोलून जाणारा; भडभडया; हवीं तशीं वचनें अविचाराने देणारा. २ (क.) धोताल, धौताल. [ध्व. धत्.]

धनाली—ली. १ अविचाराचे, घिसाडघाईचे बोलणे, बडबड. २ अविचाराने हवीं तशीं वचनें देऊन ठेवणे. [धताल]

धनु(नूर)—पु. एक वनस्पति; धोत्रा. याचे वीं मादक व विषारी असते. 'धतूर हा कनक नाम सदा धरीतो।'—२७. [सं. धतूर; हिं. धतूरा; गुज. धतरो, धतरो]

धनु(नु)रा—पु. १ अंगठा; अभाव; फसवणूक. 'न्याय असा जगतीं दिसे कीं । चाकरा मलीदा मिके धन्याला धतूरा हाती ।' २ धोत्रा. धोत्र्याचे वीं घातलेले पेय. 'कृष्णे सर्वांस पाजिले धतुरे ।'—मो. [सं. धतूर] • दाखविणे—दणे—(अशिष्ट) फसविणे; भोंदणे; तोंडावरून हात फिरविणे; धंदरणे; मुंडणे (धोत्र्याचे वीं विषारी व मादक असते. खाद्य पदार्थांत ते घालून एखाद्यास खावयास देऊन त्या शुंगी आणतां येते व असें करून त्यास छुवाडतां येते यावरून हा अर्थ).

धनुरिन—न. विषारी धोत्र्यांत असलेला एक अल्कोद. (इ.) अद्रोपिन्. [धतूर]

धन्या—पु. (व.) वोजा; भार. 'कामाचा धन्या उरावर वसला.'

धंत्र, धंत्रम—न. (व.) (दुमन्याचे) धोरण, आधीनता; तंत्र अर्थ ६ पहा. [तंत्र अप.] धंत्रां, धं-मीं—लागणे—(व.) (एखाद्याच्या) तंत्राने वागणे, नांदी लागणे.

धंदधंद—पु. ढंग; सोंग; रंग.

धंदर—ली. आशा.

धंदरणे—सक्रि. भुलविणे; थापा मारून, पोकळ आश्वासने देऊन फसविणे, भोंदणे; तोंडाला पाने पुसणे. धंदराधंदरं प्रवर्तति—तंत्रमंत्र यावरून थं मंत्र. धंतर मंतर इ० सारखा वनविलेला व गोंधळ, फसवेगिरी, टाणाटोणा, छांछ इ० अर्थाने लढ असलेला वाक्प्रचार. [धंदरणे द्वि. + सं. प्रवर्तते=चालू आहे] धंदराधंदरीचा—वि. फसवेगिरीचा; जादुटोण्याचा; धतरमतराचा.

धंदरा—या—वि. धांदल्या; गडबडया; गोंधळया; भ्रांतिष्ट. [धंदरणे]

धंदा—पु. १ उद्योग; काम. 'अवघा धंदाची लागला । दिवसेंदिवस काळ गेला ।'—रामदास, भक्तिपर अमंग ४ (नवनीत पृ. १५६). २ पोटाचा उद्योग; रोजगार; वृत्ति; चरितार्थाचा व्यवसाय [सं. धन=पैसा+सं. दा=देणे:—भा० १८३३; हिं. धंदा; गुज. धंदो] • रोजगार—पु. (व्यापक) पोटापाण्याचा उद्योग, व्यवसाय, नोकरी इ० [धंदा+फा. रोजू=दिवस] धंदेवाईक—वि. १ उद्योग, रोजगार करणारा. २ धंद्यांत पडलेला [धंदा] धंदेशिक्षण—न. निरनिराळे उद्योगधंदे, हस्तव्यवसाय इ० कासंबंधीचे शिक्षण; औद्योगिक शिक्षण. याच्या उलट बौद्धिक शिक्षण. [धंदा+शिक्षण]

धन—न. १ पैसा; रूपति; द्रव्य; वित्त; (सोने, चांदी, गुरे, डोरे, घरदार जमीनजुमला इ०) मालमत्ता. २ द्रव्याचे साधन; ज्यामुळे पैसा मिळतो ते. उदा० विद्या, शास्त्र, कला इ० (समासांत) कीर्ति—गृह—पुत्र—पाप—पुण्य—शौचे—गो—पशु—कल्प—वित्त—मान—धन; तपो—यशो—धन; इ०. ३ अत्यंत प्रियवस्तु. ४ मौल्यवान् वस्तु. ५ (गणित) वेरजेचे चिन्ह (+): मिळवावयाची संख्या; अधिक संख्या. 'एका दिशेस कार्य करणाऱ्या प्रेरणा धन (+) चिन्हांने दर्शविल्या.'—यंस्थि ७. ६ विजेचा एक प्रकार. 'धन-विद्युत्.' याच्या उलट ऋणविद्युत्. [सं.] (वाप्र.) धन लावणे—पाडणे—(उप.) उत्कर्ष पावणे; वैभवास. चढणे; मानसरातळ मिळणे. (विपरीत लक्षणेने योजतात): 'पंचवीस वर्षे झालीं आतां पुढे विद्या करून धन लावाल हें समजत आहे.' • पुरणे—काही एक पदार्थ मनसुराद उपभोगिल्यानं आशा पूर्ण होणे. उदा० १ धन असे पाताळीं तर तेज दिसे कपाळीं=पैसा जवळ असला कीं तोंडावर साहजिकच तेज चढते. २ विंशीं विद्या तिशीं धन=विद्या संपादन करण्याचे वय वीस वर्षे व पैसा तीस वर्षांपर्यंत मिळतो. • कनकसंपन्न—वि. (अप. रूपें) धनकनक, धनक कनक. सोने, पैसा अडका यांनीं समृद्ध; भरपूर श्रीमंत. [सं.] • कुबेर—पु. अतिशय श्रीमंत मनुष्य; पैसेवाला; लक्षाधीश. [सं.] धनको—धनको-नाम—पु. पैसे उसने देणारा; सावकार; कुळांना कर्जाज रकमा देऊन त्याकडून व्याजासह मुद्दल घेऊन व्यवहार करणारा; उत्तमर्ण. याच्या उलट रिणकोनाम. 'धनकोनाम तुकावाणी । रिणको नाम विद्वल धणी ।' धनकोरिणको—न. (धनको आणि रिणको) १ कर्ज देणारा व कर्ज घेणारा यांमधील संबंध; सावकार व कुळ यांमधील व्यवहार. २ वेणेदार; अधमर्ण. 'मी तुझे धनको-रिणको लागत नाही.' [धन+रिण] • गची—वि. पैशाचा, श्रीमंतीचा ताठा असणारा. • गाडा—गाढा—वि. श्रीमंत; धनवान; पैसेवाला. [धन+गाडा=समृद्ध] • चळ—पु. १ पैशाचे वेड; द्रव्यलोभ. २ पैसा गेल्यामुळे लागणारं वेड. • चिन्ह—न. अधिक (+) चिन्ह. धनंतर, धनंतर, धनवत्तर—वि. १ श्रीमंत; समर्थ; बलिष्ठ; योर.

‘कुवेराला कर्ज देण्याइतका धनत्तर तुझा बाप.’—एक. २ गडगंज; मुबलक; पुष्कळ; भरपूर (पीक, पाणी इ०). ‘आमच्या विहिरीला उन्हाळ्यांत सुद्धा धनत्तर पाणी असतें.’ ३ खूप मोठा; विस्तृत; विस्तीर्ण (वाडा, पटांगण, देश इ०). ‘मले मले धनंतर वाडे हवेल्या जागा।’—ऐपो ४२३. ४ हुषार; चलाख; कुशल. [सं. धनवतर] ० नृणा—खी. पैशाची हांव; लोमीवृत्ति. ० तेरस—त्रयोदशी—खी. अश्विन वद्य त्रयोदशी; या दिवसांपसून दिपवाळी सुरू होते. व्यापारी या दिवशीं लक्ष्मीची पूजा करतात. अपमृत्यु टळण्यासाठीं यमास दीपदान करावयाचें असतें. वायकांचा नाहण्याचा हाच दिवस असतो. [सं. धन+त्रयोदशी; प्रा. तेरस] ० द—पु. कुवेर; श्रीमंत; लक्ष्मीपुत्र. ‘धर्मा जी धनदसभा तीही शतयोजनायता रम्या।’—मोसभा १.३१. —वि. दाता; धन देणारा. [सं. धन+दा] ० दप—पु. पैशाचा अभिमान; श्रीमंतीचा ताठा. [सं.] ० दलत—धान्य—खी. (व्या.) संपत्ति; मालमत्ता; पैसाअडका, दागदागिने, घरदार, शेतीवाडी, गुरेदोरे इ० इ. इस्टेट. ‘जैसे तुक्याचें धनधान्य समस्त। ओढोनि गेलें जेथचें तेथें।’ [धन+दौलत, धान्य] ० पिशाची—खी. १ पैशाचें रक्षण करणारी हडळ. २ (ल.) अति लोमी कडू खी. ० पिशा—वि. पैशाचा अति लोमी; पैशाचें वेड असलेला. ० पुत्र—पु. गर्भश्रीमंत; मोठा धनवान. ‘तैसेचि धनपुत्रा आटितां कुष्टे।’—दावि ३९. ० मद—न. संपत्तीचा गर्व; ताठा. (कि० येणें; चढणें; होणें). ‘चोरा थोरासम करी उपकार। धनमंद चोरि फार।’—मानापमान. ३.१. —वि. पैशामुलें उन्मत्त झालेला; धनमस्त. ० मस्त—मत्त—वि. संपत्तीनें ताठिलेला; उन्मत्त झालेला. ० मस्ती—खी. पैशानें अंगीं येणारा उन्मत्तपणा. ० माल—पु. धनदौलत. ‘ज्यानें धनमाल सोडिला।’—ऐपो ९७. ० रमण—पति—पु. १ कुवेर. २ श्रीमंत माणूस. [सं.] ० रेघा—रेघ—खी. (हस्ता.) मनुष्याच्या तळहातावरील एक विशिष्ट रेखा. यावरून पैसा किती व केव्हां मिलेल तें सांगतात. (कि० उपटणें; उमटणें). ‘त्याची धनरेषा उपटली म्हणून पैसा मिळूं लागला.’ ० लाग—लाभ—पु. द्रव्यलाभ; पैसा मिलणें. (कि० लागणें; मिलणें; सांपडणें). ० लुब्ध—वि. (काव्य.) संपत्तीचा फाजील लोमी. धनपिसा. ‘कीं धनलुब्धाचें तत्त्वज्ञान। परधन हरणार्थ।’ ० धनलोभ—पु. धनाचा, द्रव्याचा हव्यास. ० लोभी—वि. पैशाची इच्छा करणारा; हांवरा. [सं.] ० वंत—वान—खी. ज्याच्यापार्शीं पुष्कळ पैसा आहे असा. ० वय—पु. पैशाचा खर्च. ० व्यवहार—पु. १ पैशासंबंधीची देवघेव, कारभार. २ पैशासंबंधी खटला, निवाडा. ३ दिवाणी दावा, कारभार. धन—शेट—पु. (उप.) धनाढ्य व्यापारी किंवा पेढीवाला; धनत्तर. ० संचय—पु. पैशाचा साठा. [धन+संचय] ० संपत्ति—खी. पैसाअडका. ० संपादन—न. पैसा कमावणें; धनार्जन. धनागमन—

न. धनप्राप्ति. ‘धनागमनीं अति कष्ट। धनरक्षणीं कष्ट श्रेष्ठ।’—एमा २३.१७६. धनागमनागमन—न. धनाचें येणेंजाणें. ‘अथवा धनागमनागमनीं। प्रवळ लोभ उपजे मनीं।’—एरुख ९३.२९. धनाढ्य—वि. धनवान; श्रीमंत. [सं. धन+आढ्य] धनार्थी—वि. पैशाचा गरजू. [सं. धन+अर्थ] धनांध—वि. पैशानें उन्मत्त झालेला. [सं. धन+अंध] धनात्यय—पु. पैसा जाणें; संपत्तिनाश. [सं. धन+अत्यय] धनाध्यक्ष—पु. खजिनदार; कोशाध्यक्ष. धनाशा—खी. पैशाची आशा; संपत्तीची इच्छा; द्रव्याची हांव. धनेश्वर—वि. श्रीमंत; मातबर; तालेवार; संपन्न; संपत्तिमान. [धन+ईश्वर] धनेषणा—खी. द्रव्येषणा; द्रव्याचा लोभ, इच्छा. [धन+ईषणा] धनोत्पादक—वि. संपत्ति, पैसा आणणारा; मिलविणारा. ‘वॅरिस्टरी वगैरे धंदे उंसाच्या चरकाप्रमाणें धनोत्पादक नव्हत.’—टि २.४२.

धन—खी. धण पहा. ‘एकट्या विधवेची सर्व धन व्हावी!’—के २६.७.३०.

धन—न. (माण.) धणे; धने.

धन—पु. १ धनुष्य. ‘त्या पार्थकरिच निशेले धन।’—गीताचंद्रिका १.३०. २ वारा राशींपैकी नववी रास; धनु राशि. [सं. धनुस्] ० कुटा—पु. उंदीर पकडण्याचें धनुष्यासारखे एक साधन, सांपळा. ० कुंवी—खी. खडे मारण्याचें धनुष्य; गळोल. ० कुली—खी. १ लहान धनुष्य; धनुकुली. २ (कों.) गळोल; धनकुंवी. ३ धनुष्याप्रमाणें शरीर किंवा अंग वांकणें. ० वई—वि. धनुषारी. इंधनधनुष्या सितें। कवण धनवई न घालिजे ते।—अमृ ६.२५.

धनकट—गट—वि. १ धणगट; खरवरीत; खरखरीत; जाड (कागद, कापड). २ मजवृत; घट; दणकट; दणगट पहा.

धनंगणें—कि. १ आग भडकणें. २ धणंगणें पहा.

धनगर—पु. एक अब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति; मंडपाळ. हे मंडपाळ पाळण्याचा धंदा करतात. [सं. धन+गर] ० की—खी. धनगराचा धंदा. [धनगर+की धंदेवाचक प्रत्य] धनगरी—वि. धनगरासंबंधी; धनगराचें; धनगर लोकांस उपयोगी (कापड, लोणी वगैरे). ० वेड—न. कमालीचा मूर्खपणा.

धनचिडी—खी. एक पक्षी. [धन+चिडी=पक्षी]

धनंजय—पु. १ अग्नि. ‘राम धनंजय तुम्ही कापूर, तृण, तूल, काष्ठ, घृत तैल।’—मोरामंत्ररामायणयुद्ध ३१०. २ एक वायु; पंच उपप्राणांतील जांभई उत्पन्न करणारा शरीरस्थ पांचवा वायु. ‘न सोडी मेलियाही शरीरां। धनंजय नामकं सर्वगत तो वारा।’—यथादि १८.१००५. —एमा १२.३२०. ३ अर्जुन. ‘आतां महदादि हे माझी माया। उतरोनिया धनंजया।’—झ ७.६८. [सं.]

धनपाग—न. (कों.) एक प्रकारचें जाळें. [पाग=जाळें]

धनफस—न. (प्रां.) खुंट; खोड.

धनभर—किवि. यथेच्छ; पोटभर; मनाचे समाधान होई-पर्यंत. धनभर, धनिमरी पहा. 'करि वेळन पंचरति प्रभुला धनभर ओवाळुनी।'—ऐपो ३०७. [धन-न=इच्छा+भर]

धनवट्टे—वि. (व.) वेवतनी;

धनवड—न. लुगड्यांचे एक बाण, प्रकार. यास गेशमी किनार साडेचार पुंजी व मध्ये एक रूडफूल पांढरे असते. धनवडी पहा. धनवडा—टी—वि. १ धनवड—ट मुकुटांतील, प्रदेशांतील (हा प्रदेश नाशिकपासून पूर्वेकडे ३० मैलांवर सुरू होई). २ कर्नाटकांतील धनवड गांवचे (लुगडे, शेला, पागोटें, जोट इ०). ०दांडगा—वि. (धनवडांतील माणसांप्रमाणे) अरेराव; दांडगेश्वर (माणूस).

धनचंजरी—धनवंतरी पहा. 'धनवंत्र्याचिये अंगी सत्तावळ। व्याधि ते सकळ तोडावया।'—तुगा १५८०.

धनवर—वरि—किवि. धनीवरी; यथेच्छ. धनभर पहा. 'त्या सभाग्याचे वरी म्या धनवर लाडू खाले.'

धनसाळ—खी. तांदुळाची एक जात. [धने+साळ]

धना—पु. (गु.) धने; धन्याक; कोथिंबीरीचे बी; धणा. [सं. धान्याक]

धनाजाणे—(ना. व) (गाय. म्हास ६०) जनावर गर्भार राहणें; गाभण राहणें; फळणें. 'त्याची म्हास धना गेली.' [१ सं. धन; धू-धवन+जाणे]

धनश्री—खी. (संगीत) गायनांतील एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्रऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ व धैवत वर्ज्य. जाति औडव-संपूर्ण, वादी पंचम. संवादी षड्ज. गान समय दिवसाचा तिसरा प्रहर. [सं.]

धनिष्ठा—खी. तेविसावें नक्षत्र; एक नक्षत्रपुंज. [सं.] ०पंचक—न. दर महिन्यांत येणाऱ्या धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा रेवती या पांच नक्षत्रांस धनिष्ठा पंचक म्हणतात. हे पंचक अशुभ आहे.

धनी—पु. १ मालक; स्वामी; यजमान. २ जबाबदार माणूस; कर्ता पुरुष; ज्यास शास्त्र, रूढी वगैरेमुळे अधिकार प्राप्त झाला आहे असा लायक माणूस. 'जगवणीस धनी तुम्ही रहाल तर याला रुपये देतो.' 'तुम्ही बोलायाचे मात्र धनी हाताने कांहीं व्हावयाचे नाही.' 'ब्राह्मण यज्ञोपवीताचा धनी.'—वि. समृद्ध. 'ऐसा शिष्य त्या स्थानी, वुडला असे प्रवाह पाणी। गुरूची वृत्ति झाली धनी। उदकें पूर्ण परियेसा।'—गुच १६.६०. [सं. धनिन्] म्ह० धन्याचें नांव गण्या चाकराचें नांव रूद्रोजीवावा पाटील=हलके धन्याचें नांव गण्या चाकराचें नांव रूद्रोजीवावा पाटील=हलके काम करतांना मोठ्या आकांक्षा धरण्यासंबंधी म्हणतात. २ धनी ना गोसावी=वेवारसी घर, जमीन, माल इ० ३ धन्याला घतूरा

आणि चाकराला मलीश=योग्य हक्कदाराला कांहीं मिळत नाही त्यावेळीं वापरतात. ०गोसावी-मी-पु. (व्यापक अर्थाने) मालक; यजमान; स्वामी; अधिकारी. ०जोग-वि. हुंडी विकत घेणाऱ्यास-ज्याच्या नांवाची ती असेल त्यास-जिचे पैसे वावयाचे असतात अशी (हुंडी). (इं.) ऑर्डर. याच्या उलट शहाजोग=ज्याच्या हाती ती असेल त्यास वावयाची. (इं.) वेअरर. [धनी+योग्य] धनीण-खी. मालकीण; यजमानीण; धन्याची वायको. [धनी खी.] म्ह० धनिणीस धक्का कुंठणीस टक्का. धनीधावण्या-वि. कालजी वाहणारा; जबाबदारी घेणारा. रक्षणकर्ता; सहाय्यकारी. 'गरिवांचा धनीधावण्या ईश्वर.' धनीपग-णा-नपु. मालकी हक्क; स्वामित्व 'धनीपगा पडला आईकडे.'—मृ ३९.

धनी—खी. इच्छा; हेतु. धणी पहा. (कि० पुरणें). 'धनी न पुरें पाहतां त्याच्या स्वरूपाची धाटी। आज नांदतें सदन सख्यांनो बोस लागतें पाठी।'—होला ११३.

धनु—पुन. १ धनुष्य. 'मुसलाचे धनु नव्हे हो सर्वथा। पाषाण पिळितां रस कैचा।'—तुगा ४२१०. २ कापूस पिंजण्यासाठी वापरण्यांत येणारे धनुष्य. ३ चतुळाचा अर्धा भाग; चतुल-खंड. ४ मेघादि राशीपासून नववी रास. ५ चार हातांचे परिमाण; चार हात लांबी. 'धनु रे धनु मणतु। राजते वरवतांति।'—शिष्ट ५६५. धनुकर्णे—उक्ति. (कापूस) पिंजणें, कांतणें. धनुक-धनुष्य. 'पांच सते धनुका। उचलीली येके वेळें।'—उषा १३.

०कळी—१ लहान; धनुष्य. २ धनुकुंबी; गळोल. ३ कापूस पिंजण्याचे धनुष्य. धनुफल, धनुफलक—न. वृत्त परिघाच्या विवक्षित खंडाची मापणी; चतुलखंडाचे माप; ज्याफल. [सं.] धनुरासन—न. पोटावर उपडे निजून हात पाठीकडे नेऊन पाय उचलून दोन्ही पाय दोन्ही हातांनी टाचांशी घट्ट धरावे. नंतर डोक्याकडे व पायाकडे तोल निरनिराळ्या वेळीं झुकेल असे करावे. त्याच्यायोगे अन्नपचन होतें. धनुर्गुण—पु. धनुष्याची दोरी; ज्या. [सं.] धनुर्धार—धारी-वि. १ धनुष्य धारण करणारा; धनुष्याने लडणारा; तिरंदाजी करणारा. 'तेथ बाणवरी धनुर्धार। वर्षताती निरंतर।'—झा १.१६६. २ (ल.) शास्त्र, कला इ० कांत निपुण; पंडित; तज्ज्ञ. [सं.] धनुर्मध्य-पु. (धनुष्याचा मध्य) धनुष्याच्या दोरीस ज्या ठिकाणी बाण लावितात ती जागा. [सं.] धनुर्मार्ग-पु. वक्ररेषा [सं.] धनुर्मास-पु. १ (ज्यो.) धनुराशींत सूर्य येतो तो काल. यावेळीं धन संक्रांत असते. २ (ल.) या राशीस सूर्य असतां सकाळीं धनुर्लभ आहे तोंपर्यंत देव नैवेद्यादि पूर्वक करावयाचे मोजन; धुंभुरमास. [सं.] धनुवांड, धनुवाड-धनुर्धारी; धनुष्य धारण करणारा. 'दोघे धनुवाडि संपूर्ण। तुज मारिती विंधोन बाण।'—भारा विडिक्का १.३५. 'धनु तो अवत्रयां बडिल। अर्जुन धनुवाडा कुशळ।'—गीता १.३१४.

धनुर्वात-पु. ज्यांत शरीर धनुष्याकृति होतें तो वातविकार. याचे अंतरायामवात व बहिरायामवात असे दोन प्रकार आहेत. [सं.] धनुर्विद्या-स्त्री. लक्ष्य भेदण्याचें व तीर मारण्याचें शास्त्र; धनुष्य वापरण्याची विद्या. [सं.] धनुर्वेद-पु. एक उपवेद; धनुर्विद्या; भारतीयांचें युद्धशास्त्र. या वेदांत शस्त्रे, अस्त्रे, युद्ध करण्याचे प्रकार, वाहने इ० अनेक गोष्टींचें विवेचन केलें आहे. 'आइकें कुटिलालक्रमस्तका । धनुर्वेदत्रयंवका ।' -ज्ञा १०.२१५. [सं.] धनुशाखा-स्त्री. एक वेल. हिच्या तंतूपासून धनुष्याच्या दोऱ्या क्रीत. धनुष्कोटि-पुस्त्री. १ धनुष्याचें टोक. २ रामेश्वराजवळचें एक तीर्थस्थान. धनुस्तंभ-पु. शारीरिक विकार; एकाएकी झटका येऊन अंग धनुष्याप्रमाणें वाकणें; धनुर्वात.

धनुष्य-न. १ धनु; तिरकामटा; वाण माण्याचें एक साधन. २ इंद्रधनुष्य. ३ चार हात लांबीचें (मोजण्याचें) परिमाण. 'फिरउनि गरगर तुंगा उडवि धनुःशत जसा खगेश्वर उरगा ।' -मोक्षगुण १०६. 'शत धनुष्य प्रमाण पुष्पावती ।' ४ परिघाचा एक खंड. (वाप्र.) ० कंठीं घालणें-पराभव करणें. 'घालुनि धनुष्य कंठीं सहदेवा अमय दान देहांसे' -मोक्षगुण ६.५२. धनुष्यास गुण चढविणें-दोरी लावणें-धनुष्य सज्ज करणें; वाण सोडण्याची तयारी करणें, सोडणें, मारणें. 'मग उठिला वीर कर्ण । आपुलें संपूर्ण बळ वेंचून । धनुष्यास चढवित्रा गुण । नानाप्रकारें करुनियां ।' -हृ २६.८०.

धनु-न. (खा.) गव्हाचें कोंबळें रोपटें, रोह. 'घालुनी वेण्या, पाठीवर लांव, खोविलें त्यांत धनु छान ।' -काव्यकेतकी पृ ४८. [धन]

धने-पुनव. कोर्थिविरीचें बी. धणा-ना; मसाल्याचा एक पदार्थ. [सं. धन्याक, धान्याक; हिं. धनिया; वं. धने; गु. धाणा; तेलगु. धाणीपापु]

धनेधने-उद्गा. धन्यधन्य.

धनेरी लगाम-पु. घोड्याचा एक विशेष प्रकारचा लगाम. यास लहान कटि असतात. लगाम पहा.

धनेश्वरी-स्त्री. गायन शास्त्रांतील एक रागिणी. धनाश्री पहा.

धन्न-न. (गो.) धरण.

धन्नी-स्त्री. (गो.) धरणी; भूमि; पृथ्वी

धन्य, धन्यता-स्त्री. भाग्यावस्था; सार्थकता; साध्य गांठलेली स्थिति; कळस होणें; मोक्ष. धन्यता करणें-धन्य मानणें; धन्यवाद देणें. 'तर त्यानीं तुझी किती धन्यता केली असती.' -चंद्र ७६.

धन्य-वि. १ सुखी; दैववान पुण्यवान; २ कृतकृत्य; समाधान पावलेला; ३. श्रेष्ठ; पवित्र; पावन. 'यज्ञासाठीं भूमी नांगरिता धन्या. सांपडली कन्या सीतादेवी ।' -मोसीता गीत-उद्गा. गौरवाचा,

शाबासकीचा उद्गार. शाबास ! भले. [सं.] ० वाद्-पु. आभार; दुवा; स्तुति. (कि० देणें; गाणें). ० करणें-नांटा पराक्रम करणें. ० गाणें-देणें-स्तुति करणें; आभार मानणें. ० वाटणें-स्वतःबद्दल स्वतःच्या कृत्याबद्दल अभिमान वाटणें.

धन्वंतरी-पु. १ समुद्रमंथन करितांना निघालेल्या चौदा रत्नांपैकी एक; देवांचा वैद्य. २ (ल.) कुशल, चतुर, यशस्वी, पटाईत वैद्य. 'तुझ्यासम नसेचि या भ्रमगदासि धन्वंतरी ।' -गो. वा. कानिटकर. ३ औषधांचा वटवा; वैद्याची औषध-पेटी, पिशवी. [सं.]

धन्वयी, धन्वा, धन्वी-धनुर्धर पहा.

धंप-स्त्री. (गो.) दोन पावलांमधील अंतर; टांग.

धपकरणें-अक्रि. धपकन; धवदिशीं, एकदम आवाज होऊन पडणें. [ध्व. धप.]

धंप-कन-कर-दिनीं-दिशीं-क्रि. वि. (पदार्थ, माणूस इ०) खालीं पडण्याच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. (कि० पडणें; मारणें; वाजणें.) धव-कन इ० पहा.

धपका-पु. १ हिसका; धक्का; चपाटा; रझा; ठोसा. २ काठी, तलवार इ०चा फटकारा; काठीचा मार. ३ धडकी, दुःख, निराशा यांनीं हृदयास बसणारा धक्का; धसका पहा. (कि० भरणें; बसणें). ४ मोठी जाड भाकरी; थालीपीठ. [सं. धप्पु. धपको.] म्ह० धपका सोसवतो पण टिपका सोसवत नाहीं-ए वेळ मार सहन करतां येईल पण अव्वल लागलेला धक्का सोसतां येणार नाहीं.

धपकाविणें-वणें-उक्रि. १ रझा लगावणें; तडाखा मारणें; २ तलवार, कुऱ्हाड इ०कांच्या प्रहारानें तोडणें. 'वाटेस चोरांनीं धपकावळें आणि पैका नेला.' [धपका.] म्ह० विचारी तो विचारी धाकावी तो लष्करी.

धपघाई-स्त्री. १ धप, अमा आवाज (पावसाचा, ठिबकण्याचा). (कि० लावणें; करणें; लागणें; होणें; चालणें). २ डफ वाई पहा. [ध्व. धप-घाई]

धपटणी-स्त्री. (गो.) वडबड; थोपटणें; धोपटणें [धपाट] धपटणें, धपाटणें-अक्रि. मारणें; ठोकणें; वडविणें. धोपटणें पहा. [ध्व. धप]

धपला-ली-पुस्त्री. ढलपा; लांकूड, दगड, भिंतीचा गिलावा इ०चा गळून, तुटून अगर फुटून पडलेला तुकडा. धलपा-पी पहा.

धपाटा-पु. १ थालीपीठ. धपका पहा. 'आमच्या घरीं चपाटे केले होते.' 'त्य नें अर्धा धपाटा खाल्ला.' २ तळहाताचा प्रहार; मार; चापट (पोटाचा, शरीराचा) धपाटा वळणें-होणें-पोट. खपाटीस जाणें [धप.]

धपाटे—न. भाजणीची भाकरी; थालीपीठ. धपाटा अर्थ १ पडा.

धपाधप-धपा—क्रिवि. एकामागून एक दिलेले तडाखे, रेटे यांच्या होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन. 'वाऱ्याने या आंब्याचे आंबे धपाधप पडू लागले.' [ध्व धप द्वि.]

धपेला—पु. १ जिक्कीरीचें किंवा कष्टाचें काम; दगदग. 'हा वैल नांगराच्या धपेल्याखालीं घातला म्हणजे याची मस्ती जिरिल.' २ जाडंभरडे, भरमसाट काम; ढोरकाम.

धप्प, धप्पा—स्त्रीनपु. रड्डा; तडाखा; तलवार, काठी यांचा प्रहार. [ध्व. धप.]

धप्प—न. ढलपा. (कि० निघणें; उडणें; जाणें; पडणें; फुटणें; फोडणें; काढणें).

धप्पाधपी, धप्पेबाजी—स्त्री. एकामागून एक असे एकसारखे मारलेले रेटे; जोराची हातपिटी; मारामारी; बुकाबुकी; कुटाकुटी. [धप्]

धवक-का—पु. १ वार; प्रहार; थापड. 'ध ध धवका रोकडा जाला ज्ञानबोध.' -दावि २१४. २ धव असा आवाज. धपका पहा. 'बहुत वायांचे धवक.' -दावि ५०४. 'वाजेत तेथे धवके कराचे.' -सारुह ६.६८. [ध्व. धव्] धव-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं, धवकणें, धवकाविणें-धपकन इ० पहा. धवकणें-उक्ति. धवके वेंणें; वदडणें. [धवक]

धवघाई—स्त्री. धपघाई, डफघाई पहा.

धवडगा-शा—पु. दवडगा पहा. 'कसे तरी ओवड धोवड काम करून वेळ मारून नेण्याची क्रिया. 'त्यापेक्षां चिचवडी धवडगा करून एक दोन भले खासे वत्ते (भात शिजविलेले हंडे) उतरून लोकांची कुरकुर मिटवीत कां नाहींत.' -नि १४७.

धवदूल—वि. १ लड्डा; धिप्पाड; स्थूल; गवदूल. २ घटमूट; वळकट. गवदुल पहा. [का. दप्प, धप्प=जाड+दूल प्रत्यय]

धवधव-धवा—क्रिवि. १ उंचावरून पडणाऱ्या पाण्याच्या झोताचें किंवा नारळादि फळांच्या झाडावरून खालीं पडणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण. 'धवधव धवधव वाजे तंबुरा रे।' -दावि ४३१. २ धवधव अशा आवाजाचें अनुकरण. ३ जोरानें; मोठ्यानें. 'यशोदा चहुंकडे धांवत. आढोआढीं कृष्ण पाहत. धवधवा वझःस्थळ वडवित. थोर आकांत जाहला.' -ह ५.१२३. ४ धमधमा पहा. [ध्व.]

धवध. १-थी—पुस्त्री. १ धोधा; उंचावरून पडणारा पाण्याचा लोट, झोट. 'गिरसप्याचा धवधवा.' [ध्व.]

ध. धीत—वि. १ गुवगुवीत पहा. २ (गो.) पातळ (तोंडीलावणें).

धवय—वि. (गो.) स्थूलतनु स्त्री; ढव्वी

धवगस—वि. (गो.) अति स्वतंत्र.

धवल—पु जाडंभरडे व भक्कम कापड. वल्ल. 'भक्की धवल टाचवळ जाला वैराग्य वाणली चोळी.' -दावि ४९८. धोंगडा पहा. -वि. जाडंभरडे व मजबूत (कापड). म्ह० गांड फांटे पण धवल ना फाटे. [का. दप्प, धप्प=जाडंभरडे+ला प्रत्यय]

धवाटको—पु (गो.) भीति; दरडावणी [दबणे]

धवाधव-धवां—क्रिवि. एकामागून एक आदळून पडणाऱ्या पदार्थांच्या आवाजाचें अनुकरण; धपाधप, धवधव पहा. [ध्व. ध्व. द्वि.]

धवाधवी—स्त्री. १ लहान मुलांचा एक चेंदूचा खेळ; रपारपी; चेंदू पाठीत मारण्याचा खेळ. २ मारामारी; रेटे वेंणें, घेंणें. 'तो जर धवाधवी करूं लागला तर मग कसें करशील!' -बाळ २. १५२. [ध्व.]

धवाकळ—न विद्रूप दिसण्याइतका लड्ड माणूस, जनावर; धूड; मारी प्रस्थ. [ध्व. धव्+फळ]

धवावणें—अक्ति. धव् धव् आवाजांनें खालीं पडणें. 'कुश्क जळाचें चळाळ। धारा धवावे खळाळ।' -दा ११.७४.

धवावा—पु. पाणधवधवा. -क्रिवि धवाधव पहा.

धवाला—वि. (कर.) लड्डा; स्थूल; ढमाली (स्त्री). 'धवाली वाईच्या हातून काय काम होणार?' -का. दप्प, धप्प=जाड]

धवुला—वि. १ लड्डा; जाड; मोठें (फळ). २ ठेंगणा आणि आडव्या अंगाचा; गिझा; जाडजूड (माणूस+जनावर). [धवला]

धवेल—पु. धपेल पहा.

धव्वल—स्त्री. रपाटा; धपाटा; ठोसा; धवका. [ध्व धव्]

धव्वल—वि. धष्टपुष्ट; लड्डा; दणकट; धवदूल पहा.

धवशा—पु (व. ना.) डाग. 'धोतरावर धवशा पडला.' [हि.]

धवबें—न. (राजा.) चांगला भरदार व पिकलेला आंबा.

धम—पु. मृदंग, संबळ यांचा खरजांतला आवाज देणारा भाग; संबळाच्या डाव्या हाताकडील भागाचें नाव. हें भांडें उजव्या बाजूच्या भागापेक्षां आकारानें दीडपट मोठें असतें. वंव; धूम [ध्व.]

धमक—स्त्री. १ हिंमत; धैर्य; स्वसःमर्त्याची जणीव. 'एका दमानें ही घाटी चढून जाईन अशी धमक वाळगली होती पण मधींच थकलों.' २ शक्ति; बळ (सामान्यत्वे) 'एवढें मोठें ओझें उचलायाची माझे अंगीं धमक नाहीं.' ३ (पाठ, पोट, फरा इ० मर्त्ये) उठणारी कळ; तिडीक; शिणक, उसण; शिलक; चमक. वरील प्रतिशब्द व धमक यांत असा फरक दाखविता येईल कीं धमक म्हणजे विशेषतः विचवाऱ्या नांगीची वंदना, मांजलेल्या जागेची जळजळ, तापाची हळू हळू वाढणारी आग, अर्ध-शिशीसारखा ठणका या प्रकारचे दुःख होय. (कि० निघणें; उठणें;

येणें; भरणें; चालणें; वसणें). ४ फुलें, अत्तर यांचा दरवळ किंवा दसट जमीनीचा दर्प. 'फुलांची धमक साऱ्या घरांत भरली, पसरली.' 'मिरच्यांची धमक नाका-घशांत गेली.' 'बाहेरल्या सदींची धमक आंत येती.' ५ आगीची क्रिया तापाची जळ. ६ झगझगाट; लखलख (सोनें, हिरे यांची). [हिं. धमका] धमकदारी—स्त्री. १ ताठा. 'मोहनरावांना, अटी मान्य नाहींत असें धमकदारीनें उत्तर दिलें.' —कोरकि ४२०. २ धमक; हिंमत; कुवत. 'जी धमकदारी बोलून दाखविली ती बोलून दाखविल्याबद्दल तुमची तुम्हाला लाज वाटेल.' —कोरकि ६३. [धमक + दारी प्रत्यय]

धमक—क्रि. एक अतिशयत्व द्योतक शब्द; पिवळा व गोरा गडदपणा दर्शविणारें अव्यय. 'पिवळा, गोरा धमक.' 'गांधील माशी म्हणते माझे अंग कसें सोन्यासारखे पिवळें धमक आहे.'

धमकट—न. दांडपणा. 'ते महा धीट रागीट। तिथें मोडारे धमकट। बांधोनि आणावी वळकट। शस्त्राखेसीं।' —कथा ५.१७.४१. —वि. १ मजवृत्त; टिकाळ; दणगट (पदार्थ). २ लढ आणि सशक्त; काटक; घटमूट. म्ह० वायको धमकट दादला कसपट. [धमक + ट प्रत्यय] **धमकटी**—वि. १ धोट व चावट; फाजील (स्त्री). 'माते माझे चावुनि अधर। कुवन देती वारं। र। मज कष्टविती थोर। धमकटी मिळोनी।' —ह ७.१५५. २ दांडगी; उन्मत्त, 'तरण्या धमकट्या तें ये वागती।' —दावि ४१६.

धमकटें—क्रि. (गो.) कफ भरून येणें. [धमकटा]

धमकटा-कटणी—पुंस्त्री. (गो.) कफदाटणी. [दम]

धमकणें—अक्रि. (शीर) उडणें; खालवर होणें; स्फंदणें. [धमक; हिं. धमकना]

धमकणें—अक्रि. रट्टे लगावणें; मारणें; टोकणें, धक्कणें. धुमकणें पहा. [धमका]

धमकणें—सक्रि. फुंकर घालून, भाता चालवून अग्नि प्रज्वलित करणें. [सं. घ्या]

धमकणें—अक्रि. वाजणें; धमधम असा आवाज करणें. 'पैलाड मुईतुनि सीतल। धमकतां मानिलें आहे जळ।' —दावि ३४१. [ध्व. धम]

धमकणें—अक्रि. मिणें; धाकणें. 'तदाकारें थोरें निशिदिन मनामार्जि धमके।' —दावि २२३.

धमकरें—वि. (गो.) विशाल. [धमक]

धमका—पु. रष्टा; ठोसा; फटाका; बुक्का; धपाटा. [ध्व. धम]

धमका-की—पुंस्त्री. १ तापानें अंग मोडून येणें; कणकण (तापाची). २ पाठस थांबल्यानंतरचा उकाडा. ३ धमक पहा.

धमका-की—पुंस्त्री. दहशत; दवकावणी; मुद्दाम घ. तलेली भीति, भय (मारण्याचें, नुकसान करण्याचें). ० देणें—एखाद्याला

धाक दपटशा देऊन दहशत घालणें. [धम. हिं.] **धमकावणी**—स्त्री. दहशत घालण्याची क्रिया; दटावणी; दवकावणी. **धमका-विणें**—अक्रि. १ धमकी, दहशत घालणें; दटावणें. २ रागें भरणें; कानउघाडणी करणें.

धमणी—स्त्री. वर आच्छादन असलेली वैलगाडी. धमनी पहा. [गु. धमण=छप्पर] **० गाडी**—स्त्री. दुरख्याची गाडी; सारवट गाडी.

धमधकट—वि. दणगट; धड.

धमधम-धमा—क्रि. पडधम, नगरा यांचा अथवा पोळ भागावर चाललें असतां जो आवाज होतो तसा आवाज होऊन. [ध्व. धम; सं. धमधमाय; प्रा. धमधम]

धमधमा—१ खंदकाचे वाजुनें तोफा लावण्यासाठीं रचलेला मातीचा बांध; मोरचा; बुरूज. 'फौज पळोन धमधमियांपावेंतों आली.' —भाव १०९. २ उंचवटा; टेकाड; उंच ओढा; मनोरा; (एखाद्या भागाचें निरीक्षण करण्यासाठीं) टेहळणीची, मौक्याची जागा; चढण. ३ पाण्याचें उंच टाकें; हौद; कारंजाचा हौद (पाणी सांठवून नळांतून सोडण्यासाठीं) कुंडे; टाकें. 'आगगाडीच्या पुढच्या अंगास जो वाफेचा धमधमा असतो त्यावरून दूरचे पदार्थ पाहिले असतां...' —मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५) पृ. ४८. ४ क्रिड्यावर चढण्या-उतरण्यासाठीं भिंतीला जोडून केलेलें उतरतें बांधकाम, टेकाड. [फा. दम्दमा]

धमधमणें—अक्रि. १ डबडव वाजणें; (फुगलेलें पोट, नगरा इ० कार्नी) आवाज करणें. २ सळसळणें. 'धंगळांत ऊन पाणी धमधमत होतें.' —इंप् ४३. [धमधम]

धमधमीत—क्रि. धमक; पिवळा; रंगाचा अतिशय दर्शक शब्द. कधीं गोरा, पांढरा या शब्दांमार्गेहि लावतात. 'धमधमीत पिवळा.'

धमन—न. (चांभारी) काळा रंग वर चडविलेले कातडे.

धमनी—स्त्री. १ शरीरांतील एक रक्तवाहिनी; शीर; नाडी. 'धमनी दिसती तूझ्या या माझ्या शोकवन्दिच्या धमनी।' —मोमंत्ररामायण युद्ध ३७३. २ शरीरांतील ज्ञानतंतु; मज्जारज्जु. (इं.) नव्हे. ३ फुंकणी. 'सरला सुवंशजा ती झाली धात्रेयिकावि हो धमनी।' —मोवन ९.२९. [सं. ध्मा-धमन=नी]

धमनी—स्त्री. वैलगाडी; सारवट गाडी; एक्का. धमनी पहा. (गुजराथेंत दमणी वैल फार जलद जातात यावरून दमणी गाडी) —धमणी गाडीवाचक शब्द मराठींत आला असें एक मत आहे. —भाज १८३२. [गु. धमण=छप्पर]

धमाका—पु. एक फटाक्याची जात. —मुंब्या ११८.

धमाटणें—अक्रि. रपाटा, ठोसा, बुक्की देणें; वदडणें; मरणें. [धमाटा]

धम टा—पु. रटा; तडाखा; धपाटा. [ध्व. धम+आटा प्रत्यय]
 धमाटा—टो—पु. (कु.) १ गुराखी लोक आपल्या हातावर
 गोंवरी किंवा सशाची लेडी इच्या विस्तवानें डाग घेतात तो. २
 मनगटावर भाजून काढून घेतलेला फोड. [सं. ध्मा]

धमाधमी—स्त्री. १ मुलांचा चेंडूचा एक खेळ; धवाधवी. २
 मारामारी; ओढाताणी; झोवाझोंबी; झटापट. [ध्व]

धमामा—पु. १ मोठा नगरा; एक वाद्य. 'दमामे धमामे
 कणें शंख भेरी।' —रामदासी २.१८३. २ (ल.) बोभाटा; डंका;
 प्रसिद्धि; जाहीर करणें; (किं० करणें; वाजविणें; होणें; वाजणें).
 [फा. दमामा]

धमामा—पु. १ कारंजाला, नलाला पाणी पुरविण्यासाठीं
 केलेली उंच टांकी; धमधमा. २ मातीचा गारा, चिखल (वांधकामा-
 साठीं केलेला). ३ (चूल, चिन्नं वगैरे करण्यासाठीं) भिजवून तयार
 केलेली माती. ४ गच्ची; कट्टा; उंच ओटा (पडका बुरुज, मनोरा
 इ०चा). (किं० घालणें; रचणें; वांधणें; करणें). [धमधमा पदा]

धमार—ल—पु. १ गायनांतील एक ताल; यांत चौदा मात्रा
 व चार विभाग असतात. २ या तालांतील पद, चीज. [हि.]

धमाल—वि. अवाढ्य; स्थूल; गवडूल; ढमाल पडा.

धमावणें—उक्ति. फुंकणें. 'ओकारें कमलासुन। तो धैसा
 धमावा।' —गीता २.२२२७. [सं. ध्मा]

धमासा—पु. एक काटेरी वनस्पति; ही औषधी आहे. या
 पासून एक प्रकारची साखर निघते. [सं. धन्वयवास, धन्वयास;
 गुं. धमासो]

धम्मक लाडू—पुनव. धपके; रटे; वुक्क्यांनीं मारणें. 'धम्मक-
 लाडू तेल काढा.' —मुलांचें गाणें. [ध्व.]

धम्माल—पु. घोड्याची एक चाल. —अश्वप १.१९३.

धम्मिल्ल—पु. अलंकार, फुलें इ० गुंफून घातलेली वेणी.
 'जाणो कृष्णपक्षाची निशा। धम्मिल्ल माथा।' —कथा ४.७.४४. [सं.]

धंय—न. (कु. गो.) दही. [सं. दधि; म. दहि] ० क्कालो—पु.
 (दहिक्काल) जत्रा.

धय्या—पु. (कर.) (पत्यांतील, गंजिफांतील) दहा ठिप-
 क्यांचें पान; दश्या. [दहा]

धर—पु. १ अडकवून, निरोधून ठेवण्याची, टिकविण्याची
 शक्ति; (शब्दशः व लक्षणेनं). चिकटून राहण्याची, धारण कर-
 ण्याची, जडण्याची शक्ति. 'वायुमुळें हाताचा धर गेला.' 'त्या
 आंब्याला धर नाही मोहोर येतांच पडतो.' 'जुना जुना झाला
 म्हणजे त्याचा धर नाहीसा होतो.' 'त्याचे बुडीला धर नाही
 एक श्लोक दहा वेळां सांगितला पाहिजे.' २ तोळून धरण्याची,
 आधारण्याची, वर सहन करण्याची शक्ति (पायांची, पायांतील
 वस्तूंची); आधार. 'कड्यावर बांधकाम केल्यावर चांगला धर

शको. ४. ४०

लागेपर्यंत कड्याखालची जमीन उदरून खाली उतरावें लागतें.'
 —भैरट १७. 'या विहिरीला धर चांगला आहे.' ३ खळ;
 तहकूब करण्याची, दावून धरण्याची शक्ति (प्राण्याचे व्यापार,
 मलमूत्रविसर्जन इ०); संयमनशक्ति. ४ कष्ट मानसिक त्रास
 सोसण्याची शक्ति; तग; टिकाव. ५ (बोलण्यांत, वागण्यांत,
 विचारांत एकवाक्यता; सुसंगति; ब्यवस्थितपणा; मेळ. 'त्याचे
 भाषणास धर नाही, आतां एक बोलेल मग एक बोलेल.'
 ६ धीर. (किं० तुटणें). 'धर सर्वांचाहि जेधवां तुटला।' —
 मोगदा १.२. ७ जम; घडी; वस्तान. 'इकडे अद्यापि पक्षा
 धर बसला असें त्यास वाटत नाही.' —सूर्यप्र ८ १६. 'जो धैर्य
 धरसा, सहनकरसा तेजें तसा दूरसा।' —र ४. ९ (समासांत)
 धारणकरणारा; ठेवणारा; पाळणारा. उदा० जल-चक्र-गंगा-धर
 इ० [सं. धृ] ० लाहणें—टिकाव धरणें; तुलनेस येणें. 'मेणिका
 तारा उर्वशी। बोळी धर न लहाती कम्हणी दीसी।' —शिशु ३ ३१.
 ० सुटणें—धैर्य नाहीसें होणें. 'शहाजणें केली परंतु लश्करचा धर
 सुटला.' —भाव ८८.

धरण—न. १ बांध; बंधारा; नदी—ओढ्याचा प्रवाह अडवून
 पाणी साठविण्यासाठीं बांध घालतात तो; पाणी अडविण्यासाठीं
 बांधलेली भित. २ समुच्चयानें नळ आणें; पाव होन. ३ गरोदर
 स्त्रीचा गर्भपात होऊं नये म्हणून तिच्या गळ्यांत विशिष्ट औषधी
 मुळी बांधतात ती. (किं० बांधणें). ४ सुभारें चोवीस गुंजांतकें
 वजन. ५ धारण करणें; वाळणें ६ आश्रय; टेंकण; धरणें अर्थ ३
 पहा. ० फुटणें—(अश्लील.) विटाळशी होणें—वसणें. ० मूळ—न.
 (कों.) झाडाचें मुख्य मुळ (जमीनींत अधिक असणारें); मुळाचा
 मोठा भाग.

धरणकरी—पु. धरणें धरून वसणारा (कर्जवसुलीसाठीं,)
 धरणेकरी—दार. धरण खांब—पु. १ घराच्या जमीनीपासून
 आढ्यापर्यंतचा खांब; धारण. २ (ल) कुडुवाचा आधारस्तंभ;
 पोषणकर्ता; कर्तामाणूस.

धरणगांवा—वि. खानदेशातील धरणगांवासंबंधी; धरण-
 गांवाचा (दोखा इ० वख). [धरणगांव]

धरणी—स्त्री. शैली; धाटणी; वळण; सरणी; पद्धत; तन्हा
 (लेखन, भाषण, वर्तणूक इ०ची). [धरणें]

धरणी—स्त्री. १ पृथ्वी; जमीन; भूमि; धरित्री. 'झालें राम-
 राज्य काय उणें आम्हांसी। धरणी धरी पीक गाई बोकल्या म्हैसी।' —
 तुंगा ३९७. २ संबंध भूगोल (जमीन आणि पाणी यांसह)
 पृथ्वी. [सं.] ० वर पडणें—मृत्युशय्येवर पडणें; मरणाच्या दारीं
 असणें. (मरतांना पलंग इ० वरून माणसाला मुईवर ठेवतात त्या-
 वरून रूढ.) म्ह० दे माय धरणी ठाय. ० कंप पु. सूक्ष्म; पृथ्वीच्या
 पोटांत द्रव्यक्षोभ होऊन पृष्ठभाग हालण्याची क्रिया. [सं.] ० तल—न.

सृष्टः जमीन. [सं.] ० धर-पु. पर्वत. 'थरथरला धरणीधर मानीला खेद'—मास्तीची आरती. [सं.]

धरणी—जी. १ धरण्याची क्रिया. २ धरणे; धरण्यासाठी आलेली पोलिसांची तुकडी; अटक. धरणीची मुलगी—जी. लमासाठी पळवून आणलेली मुलगी. धरणीचे लग्न—न. ज्यांत नवरी पकडून आणलेली आहे असे लग्न. बळजबरीचे लग्न.

धरणे—उक्ति. १ पकडणे; मुठीत, हातांत ठेवणे. 'तो हातीं काठी धरून उभा राहिला.' २ निसर्ग नये म्हणून दाबून ठेवणे; जोराने पकडणे. 'पाने वाऱ्याने उडतील म्हणून पायाखाली धरली आहेत.' ३ सांठविणे; मनांत ठेवणे; लक्षांत ठेवणे. 'हा सर्वांचा हितोपदेश मनांत धरतो.' ४ पकडून ठेवणे; अटकेत ठेवणे; कक्षांत, ताब्यांत ठेवणे. म्ह. ० धरीन तर डसेल सोडीन तर पडेल. ५ मनांत आणणे; वनविणे; कल्पणे (शास्त्रज्ञान, विद्या, कला, खुबी, युक्ति इ. ०) 'तू मनांत जो अंक धरशील तो मी सांगतो.' ६ एखादा क्रम, नियम, शिस्त, व्रत पाळणे; विशिष्ट गोष्ट, काम अंगिकारणे; कांही एक उद्योगादि नियमाने करून लागणे. 'त्याने सांप्रत प्रातःस्नान धरले आहे.' 'त्याने शिब्या यावयाचे धरले आहे.' ७ मानणे; समजणे; पाहणे. ८ विशिष्ट कार्यां योजणे, लावणे, गुंतविणे. 'हा वैल रहाटाखाली धरा म्हणजे चांगला होईल.' ९ मानणे; समजणे; अमुक गोष्ट अशी आहे असा मनाचा ग्रह करून घेणे; अशा ग्रहाने वागणे. (गोडी, आवड) लावून घेणे. १० आपल्या कवजांत मालकीत, ताब्यांत घेणे. (जमीन, शेत). ११ विचारांत, लक्षांत, मनावर घेणे; महत्त्व घेणे. 'हा शिब्या देतो हे तुम्हीं धरून नका.' १२ अवलंबणे; स्वीकारणे; अनुसरणे; घेणे (पक्ष, वाजू, भूमिका, वृत्ति). १३ योजणे; करणे (घाई, त्वरा). 'त्वरा धरली, उशीर धरला.' १४ संपादणे; प्राप्त करून घेणे; मिळविणे (सामर्थ्य, बळ). १५ वाळवणे; घेणे (धास्ती, भीति, अवमान). १६ पुरस्कारणे; प्रतिपादणे (कार्य, मत. इ. ०). १७ पकडणे; उघडकीस आणणे, (चोरी, लबाडी, इ. ०) १८ समाविष्ट करणे; हिशोबांत धरणे. 'त्या पत्रासामध्ये हा धरला कीं...' १९ पाळणे; आचरणे; (अनुष्ठान, उपास, व्रत). 'धरिला असेल सत्यासह म्यां जरि धर्म.'—मो. अध ३.७२. २० चालविणे; पुढाकार घेणे (गोंधळ, कथा, तमाशा इ. ० चा) २१ आवड असणे, घेणे; एखाद्यावर ममता करणे. 'आई मुलास, गाय-वासरास, नवरा-नवरीस धरतो-धरीत नाही.' [सं. धृ] धरून बसणे—हट्ट करणे; हेका न सोडणे; चिकटणे; घट्ट धरणे. (मत, मागणी, निश्चय, इ. ०). धरून सोडून—क्रि. वि. मधून मधून; धरसोडपणे; अनिश्चिततेने; चंचलतेने (वागणे, बोलणे). धरून सोडून वागणे—वेळ प्रसंग पाहून, संभाळून, धूर्तपणाने एखाद्याशी वागणे. 'कपटी पुरुषावरोवर धरून सोडून वागावे लागते.'

धरणे—अकि. १ चिकटून राहणे; बसून राहणे; वियुक्त न होणे. 'त्या भितीस गिलावा धरत नाही.' २ वधार किंवा फळे येणे; निर्माण होणे; धारण केले जाणे. 'यंदा आवे पुष्कळ धरले; भितीवर खपले धरले.' ३ फळे टिकणे. 'समुद्रतीरेचे माड बहुत धरतात.' ४ गर्भार राहणे; गाभण असणे (जनावर). ५ गात्र विकृत होणे; अंग छेले पडणे; हालेना—चालेनासे होणे. 'माझे बायले हातपाय धरतात.' 'गांवोगांव गुरे धरलीं.' ६ स्मरणांत राहणे. 'तुम्ही गोष्ट सांगितली परंतु मला धरली नाही.' ७ ठरली असणे; निश्चित केली जाणे. 'ब्राह्मणाला स्नान धरले आहे.' 'ज्वरास लंघन, पितास अन्य उपचार धरला आहे.' ८ वारणे; निवारली जाणे (पाळस, थंडी—कपड्याने, घोंगडीने). 'घोंगडीने पाळस धरत नाही आणि पासोडीने थंडी धरत नाही.' ९ थांबणे; स्थिर राहणे. 'तुम्ही रणमदे मातले राखत धरतीचिना.'—शिशु ९७१. [सं. धृ]

धरणे—न. १ अपराध्यास पकडण्यासाठी सशस्त्र पाठविलेली टोळी, धरपकड; अटक. २ ऋणको पैसे दत्त नसल्यास त्याच्या दाराशी धनकोने किंवा त्याच्या माणसाने तगाद्याला बसणे; दार अडविणे; उंवरा धरणे. (सामा.) तगादा. 'म्हणौनि जे विहित जया जेणे। फिटे संसाराचे धरणे।'—झा १८. ९३१. ३ देव प्रसन्न करून घेण्यासाठी, आपले इच्छित कार्य सफळ व्हावे म्हणून देव-ळाच्या दाराशी उपाशी बसून राहणे. (क्रि. वसणे). ४ पकड; पगडा. 'वेथे संशयाचे जिणे। वेथे संशयाचे धरणे।'—दा ५. १०. १९. ५ (गों.) सोनाराचे एक आयुध. ६ आवड 'मने घेतले धरणे। भजनमार्गी।'—दा १४. ७. ८. ७ अटकाव; आकर्षण; नजरबंदी. आपुलेनि प्रसन्नपणे। दृष्टीसि मांडीति धरणे।'—ऋ १८. [सं. धृ] धरणे घेणे—हट्टाने मागणी करणे; इच्छित वस्तु प्राप्त होईपर्यंत जागेवरून न हालणे सत्याग्रह करणे. 'नूतन राजाचे प्रजाजन त्याच्या आयुष्यवृद्धीकरितां परमेश्वराजकळ धरणे घेतात.'—उषा ग्रंथमालिका. १८. ० धरणे—धरून बसणे—पैसे मागण्यासाठी ऋणकोच्या दारांत बसणे; एखादी गोष्ट साध्य करून घेण्यासाठी, मागणी मान्य होण्यासाठी दार अडविणे. 'अन्याथ दुसरा। दारी धरणे बैसलो।'—तुगा ५१६. ० येणे—१ यमाचे (मरणाचे) बोलावणे येणे. २ अटक करण्यासाठी राजदूत येणे. धरणे-करां—दार-पु. १ धरणे धरून बसणारा माणूस. २ हट्टी, लोचट भिकारी. 'हा भिकारी कसला, धरणेकरी.' ० पारणे—न. १ एक दिवस जेवणे व एक दिवस उपास करणे याप्रमाणे करण्याचे व्रत. 'तीर्थे व्रते उपवास। धरणे पारणे मांडिले।'—दा ३. ३. ३३. २ (ल.) आयुष्याच्या गरजा न भागणे, दारिद्र्यामुळे नेहमी अन्न न मिळणे. ३ कर्जेफेडीसाठी एक दिवस उपास, दुसऱ्या दिवशी जेवण असे चालविणे. पूर्वी फौजेला पगार मिळत नसला म्हणजे ती सेनापतीच्या दारांत बसे तेव्हा सेनापतीला धरणे पारणे (उपास) पडे

धरती-त्री—स्त्री. १ पृथ्वी; मृमि; जमीन. 'धरतीवरल्या पतिव्रतांना.'—तुफान ६२. 'धरलन् धरती वसले पारती।'—मसाप (भोंडला) २.२६. २ मृगोल. ३ विशिष्ट प्रदेश. [सं. धरित्री]

धरती—स्त्री. (कों.) जास्त मादक दास.

धरती-तीं—स्त्री. विशिष्ट तऱ्हा; पद्धत; रीत; प्रकार; प्रथा. जसे:—'पुणें धरती.' 'सातारा धरती.' 'कोल्हापूर धरती.' [धरणें]

धरदमार—पु. (कर्ना. लमाणी) दरोडा. [धर+दे+मार]

धरधरणें, धरधरावणें—अक्ति. १ आजारांतून उठणें; प्रकृति सुधारणें; उत्साह वाटणें; पूर्वस्थितीवर येणें. २ टिकाव धरणें; टिकून राहणें; सोसणें; सडून करणें; निभावणें; तगणें. [धर+धरणें]

धरनेम—पु. (भाषण, वर्तन, इ०त) एकसूत्रीपणा; संवद्धता; निश्चितपणा. [धर+नेम]

धरपकड—स्त्री. १ संशयित, गुन्हेगार, चोर इ० माणसांना एकामागून एक पकडण्याची क्रिया; अटक. 'गांवांत धरपकड-चालली.' २ (ल.) (हिशेबांत चुक. फसवेगिरी) उमगून येणें; धरली जाणें. [धरणें+पकडणें] धरपकडीचा—वि. लोकांना मोहांत पाडणारा; जाळयांत, संकटांत लोटणारा (व्यवहार, भाषण, हकीकत इ०)

धरफड—धरफडणें—धरफडाट—धरफड्या—धडफड इ० पहा.

धरबंध—ध, धरबंधन—पुन. १ नेम; नियम; बंधन; नियंत्रण; कायदा; ठराविक मर्यादा, प्रमाण. 'कसें लिहावें तो मला एक धरबंध करून द्या सतरा वेळा सतरा प्रकार सांगूं नका.' २ एक-सूत्रीपणा; सुसंवद्धता; मेळ (भाषण, वर्तन यांत). ३ भुताखेतास मंत्रतंत्रादींनी नियंत्रित करणें. ४ बंधनाचा उपाय. ५ परिमितता; प्रमाणबद्धता. [म. धरणें+बंधणें] धरबंधावर आणणें—यस-विणें—भुताखेताला धरबंध घालणें; त्याचे नियंत्रण करणें. खुंटविणें.

धरबांध—स्त्री. १ धरपकड; अटक (सरकारी शिपायांनी कोणेकास केलेली). २ धरबंध अर्थ ३ पहा.

धरविगार, धरवेठ—स्त्री. विनमसुरीनें, वळजवरीनें माणसास काम करावयास लाविणें, काम करून घेणें. विगार, वेठ पहा.

धरम—पु. धर्म पहा. [सं. धर्म; हिं. गु. धरम] ० धक्का—पु. १ व्यर्थ खटाटोप; निष्फल प्रयत्न; विनाकारण परिश्रम; कार्य न होतों फुकट त्रास, कष्ट, मेहनत; सार्वजनिक, परोपकाराच्या कामांत पडणारे श्रम, वसणारा चक्षा. (क्रि० वसणें; मिलणें). 'तोडा जाऊनी खोडा तेंई वसेल एखादा धरमधका.'—राला ८५. २ (नगरी) तडाख; मार; त्रास. 'परिस्थिति परिस्थिति म्हणून तुम्ही जिला म्हणता ती राजापासून रंजितपर्यंत सान्यांच्याच मार्ग सारखी लागली

आहे. तिच्या धरमधक्यांतून कोणी म्हणतां कोणी सुटलें नाहीं.'—फाटक नाव्यछटा १. ३ ओझी वाहणाऱ्या माणसांना थकल्यावर ओझीं ठेवण्यासाठीं वाटेत बांधलेला ओटा. [सं. धर्म+म. धक्का]

० पेटी—स्त्री. दानधर्माचे पैसे टाकण्यासाठीं ठेवलेली पेटी; धर्मपेटी.

धरमार—पुस्त्री. (गो.) हाणमार; मारामारी; ठोकाठोकी. [धरणें+मारणें]

धरमेळ—पु. (भाषण, वर्तन यांची) एकसूत्रता; संवद्धता; ताळतंत्र. [म. धरणें+मेळ]

धरवणी—न. (गो.) धरमैर, धरमर. पावसाचे धरलेले पाणी (कौलवरून गळणारे); साठविलेले पाणी. 'धरवणी वेंचें सरे। तैसें भोगें प्राचीन पुरे।'—ज्ञा १८.९६५. [म. धरणें+पाणी]

धरवर—वि. (ना.) अनामत.

धरसवर—स्त्री. १ गृहव्यवस्था; संसार; टापटीप. 'धराच्या धरसवरेहून धरधनीण ओळखावी.' २ पाहुणचार; आतिथ्य. 'अतिथि आला त्याची धरसवर करावी हा गृहस्थपणा होय.' ३ व्यवस्था; रीत; पद्धत 'अमक्याचे येथें जेवणाची धरसवर चांगली आहे.' ४ निगा; सांभाळ; काळजीनें वापर (मुलें, गुरेंडों इ०ची). [म. धरणें+सावरणें]

धरसांड—स्त्री. १ हातांत धेऊन टाकणें; सुरू करून अपुरतेपणीं बंद ठेवणें. २ अस्थिरपणा; डळमळीतपणा; द्विधावृत्ति; चंचलता. धरसोड पहा. [म. धरणें+सांडणें]

धरसोड—स्त्री. १ कांहीं धरणें, कांहीं सोडणें असा प्रकार; चंचलता; द्विधा वृत्ति; अस्थिर बुद्धि. 'नवी तऱ्हा प्रघातांत आणतांना धरसोड फार होते.'—वि. ८.७.१२५. २ विचारपूर्वक, निश्चित योजना (निषेधार्थी प्रयोग). 'तुं बोलतोस परंतु तुझ्या मागील आचरणावरून तुझ्या बोलण्यांत धरसोड दिसत नाहीं.' [धरणें+सोडणें]

धरा—स्त्री. धरित्री; धरणी पहा. 'धराबांचुनि अनारिंसी मतिवि नेणें।'—ज्ञा ११.६८६. 'बराहूरुप धरिले गाढें। धरा प्रतापें धरिली दाढें।'—तुगा २५२७. [सं.] ० कुमारी—स्त्री. सीता. ० तल—ल—न. १ पृथ्वी; मृ. २ वरचा भाग; बाह्यांग. ० तळीं—किवि. पृथ्वीवर; पृथ्वीच्या पाठीवर. 'तुका म्हणे जळो धिग त्याचे जिणें। भार वाही शीण धरातळीं।'—तुगा २९७०. ० धर—पुस्त्री. पर्वत. 'वर्षति धराधरावर धराधरसे मरुसुतीं निरर्को।'—मोमंत्रसुंदर ९१. ० धरेंद्र—पु. हिमालय पर्वत. धराधिपाल—पु. (पृथ्वीपति) राजा. धराधीश—पु. पृथ्वीचा मालक, सार्वभौम राजा. 'धराधीश बोलती ज्यास प्रजा।'—चिंतामणि ध्रुवाख्यान (नवनीत पृ. ४११.) धरामर—पु. सृदेव; ब्राह्मण. 'धरचे ईश धरामर केले।'—एमां ४.२४४. 'कीं महाक्रतु केले थोर। विपुल हस्ते पुजिले धरामर। तरीच सांगातें

वेऊनि सर्वेश्वर। नंदयशोदा जेवित।' -ह ५.८७. [धरा+अमर]
०रूह-पु. वृक्ष. ०लोह-पु. (काव्य) पृथ्वी; तिन्ही लोकांपैकी
एक; मृत्युलोक. [सं.] ०सुर-पु. भूदेव; ब्राह्मण. 'धरासुरतपःफले
त्वरित धांवलीं जी वना।' -केका ८०. [सं. धरा+सुर]

धराधर-धरी-स्त्री. पकडापकड; धरपकड; अनेकांना एक-
दम धरण्याचा व्यापार (पोलिसांचा). [धरणे द्वि]

धरित्री-स्त्री. पृथ्वी; धरा पहा. [सं.]

धरिया-पु. पोलादी टोंक वसविलेला बांबूचा भाला.
-खानगीखाते नोकर लोकांच्या पोषाखासंबंधी नियम ४१.

धरी-वि. (गो.) (आटथापाटयांचा खेळ) धरणारा; अड-
विणारा; शह देणारा. [धरणे]

धरू-पु. १ (चांभारी) हत्यारांची मूठ. २ निग्रह.
'मनाचा हन मारु। कां पवनाचा धरु।' -झा ६.२८९. [धरणे]

धरून-किवि. १ (वाच्यार्थ) पकडून: स्वाधीन ठेवून. २
समावेश करून. ३ (अशिष्ट) (स्थल कालवाचक) पासून जसे:-
कालचें धरून-कालपासून. मुळा धरून-मुळावर न मकट.
चैत्राधरून-चैत्र महिन्यावरून. काव्यांत धरून असेहि रूप
येतें. 'कवडा धरून कोटीधन। जेणें केलें मदपण।' -एभा
११.१२१२. [धरणे] ०सोडून-किवि. संदिग्धपणें; दुटप्पी.
'यंदा लग्न करतो कीं न करतो हा एकहि निश्चय सांगू नका.
धरूनसोडून चोळत जा म्हणजे प्रसंगानुरूप करतां येईल.'

धरेडे-क्रि. (गो.) अति घाम येणें.

धरोपरी-स्त्री. (महानु.) धरण्याची परी, प्रकार. 'त्यागाची
धरोपरी धरीच असतां।' -भाए २२९. [धरणे+परी]

धरोता-वि. खालचा. [सं. धरा]

धर्कल-न. (गो.) दाटलेला थुंकीचा पुंज. दरकाल.

धर्तरी-स्त्री. (प्र.) धरित्री पहा.

धर्ता-वि. १ धारक; धारणकरणारा; वाळगणारा. 'आतां मी
एक मुतातें धर्ता।' -झा ९.८३. २ पकडणारा; धरणारा. [सं. धृ]
धर्ता-स्त्री. त-हा; प्रकार. धरती पहा. 'तिची मूळची
रचना सुद्ध ती अगदी परकी जी इंग्रजी भाषा तिच्या धर्तावर
पडणें.' -नि १०८. [सं. धृ]

धर्धर-स्त्री. (कर.) गडबड; रुळवूळ; 'तुझी धर्धर वंद कर.'
[ध्व; किंवा धरणे द्वि.]

धर्म-पु. १ धार्मिक विधियुक्त क्रिया, कर्म; परमेश्वरासंब-
धीचें कर्तव्य; ईश्वरोपासना; परमेश्वरप्राप्तीचीं साधनें; परमेश्वरप्रा-
प्तीचा मार्ग, पंथ. 'करितो धारण यास्तव धर्म म्हणावें प्रजांसि जो
धरितो।' -मोक्ष ४१.८१. २ मनुष्यप्राण्यास सदाचरणास
लावणारे व परमेश्वरचित्तनाचा मार्ग दाखवून देणारे शिखर, यहुदी,
हिंदु, इस्लामी वगैरे पंथ. 'मुख्यमुख्य नीतितत्त्वांबद्दल सर्व

धर्माची एकवाक्यता आहे.' ३ शास्त्रांनीं घालून दिलेले आचार,
नियम; पवित्र विधी, कर्तव्ये. पंचपुरुषार्थांपैकी एक. दान;
परोपकारबुद्धीनें जें कोणाम कांहीं देणें, किंवा जें कांहीं दिलें
जातें तें; दानधर्माचीं कृत्ये; परोपकारबुद्धि. 'अंधळ्यापांगळ्यांस
धर्म करावा.' 'महाराष्ट्रीयोपेक्षां गुजराथ्यांत धर्म अधिक.' ५
सद्गुण; शास्त्रोक्त वागल्यानें अंगीं येणारा नैतिक, धार्मिक गुण.
'कर्तव्यकर्म, नीति, नीतिधर्म किंवा सदाचरण यांसच धर्म असें
म्हणतात.' -गीर ६५. ६ स्वाभाविक गुण; गुणधर्म; नैसर्गिक
प्रवृत्ति. 'गाईनें दूध देणें हा गाईचा धर्म आहे.' 'पृथ्वीस वास
येणें पृथ्वीचा धर्म.' ७ कर्तव्यकर्म; रूढी; परंपरेनें, शास्त्रानें घालून
दिलेला नियम. उदा० दान करणें हा गृहस्थ धर्म, न्यायदान हा
राजाचा धर्म, सदाचार हा ब्राह्मणधर्म, धैर्य हा क्षत्रिय धर्म. याच
अर्थानें पुढील समास येतात. पुत्रधर्म-बंधुधर्म-मित्रधर्म-शेजार-
धर्म इ० ८ कायदा. ९ यम. 'धर्म म्हणे साध्वि वहु श्रमलीस
स्वाश्रमासि जा मागें।' -मोविराट १३.६५. १० पांडवांतील
पहिला. 'कीं धर्म श्वानू सरता। केला सर्वथा स्वर्गलोकीं।' -एभा
१.१०९. ११ धर्माचरणानें पुण्य. 'ये धर्मचि, पुत्र स्त्री कोप रथ
तुरग करी न सांगातें।' -मोभीष्म ११.२६. १२ (शाप.) गुण-
धर्म; स्वाभाविक लक्षण. 'दोन किंवा अधिक पदार्थांचें एकमेकां-
वर कार्य घडून त्यांपासून जेव्हां असा नवा पदार्थ उत्पन्न होतो कीं
त्याचे धर्म मूळ पदार्थांच्या धर्मांपासून अगदीं भिन्न असतात,
तेव्हां त्या कार्यास रसायनकार्य असें म्हणतात.' -रसापू १. (वाप्र.)
धर्म करतां कर्म उभें राहणें-पाटीस लागणें-दुसऱ्यावर
उपकार करावयला जावें तो आपल्यावरच कांहींतरी संकट ओढवणें.
धर्मखुंटीस बांधणें-(जनावराला) उपाशीं जखडून टाकणें;
ठाणावर बांधून ठेवणें. [धर्मखुंटी] धर्म जागो-उद्दा. (विशिष्ट
गोष्टीचा संबंध पुन्हां न घडावा अशाविषयी) पुण्य उभें राहो. धर्म
पंगु-(कलियुगांत धर्म एक पायावर उभा आहे. त्याचे तीन पाय
मागील तीन युगांत गेले. यावरून ल.) धर्म अतिशय दुबळा, अनाथ
आहे या अर्थी. धर्माआड कुत्रें होणें-दानधर्माच्या आड
येणाऱ्याला म्हणतात. धर्माचा-१ धर्मासंबंधी (पैसा, अन्न इ०).
२ मानलेला; उसना; खरा औरस नव्हे असा (पुत्र, पिता, वहीण
इ०). ३ फुकट; मोफत. 'धर्माची राहण्याला जागा दिली आहे.'
-पारिमौ २७. धर्माची वाट बघिडणें-मोडणें-एखाद्या
दानधर्माचा ओघ थांबणें, थांबविणें. धर्माचे पारिं वसणें-१
दुसऱ्याचे पैसे खर्चीत रिकामटेकडे वसणें; धर्मावर काळ कंठणें. २
सद्गुणांचें चांगलें फल मिळणें; सदाचारामुळे चांगले दिवस येणें.
३ सदोदित दानधर्म करणें. धर्मकृत्ये आचरणें. धर्मावर लोटणें-
टाकणें-सोडणें-एखाद्याच्या न्यायबुद्धीवर सोंपविणें. धर्मा-
वर सोमवार सोडणें-स्वतः क्षीज न सोसतां परमारें होईल तें

पाहणें. -संस्कृत. धर्मास-क्रि. (कंटाळल्यावरचा उद्धार) कृपा-कलन; मेहेरवानीने; माझे आई! याअर्थी. 'माझे रुपये तू देऊं नको पण तू एथून धर्मास जा!' 'मी काम करतो, तू धर्मास नीज.' धर्मास मिळून चालणें-वागणें-वर्तणें-करणें-धर्माप्रमाणें वागणें. धर्मास येणें-उचित दिसणें; पसंतीस येणें; मान्य होणें. 'मी तुला सांगायचें तें सांगितलें आतां तुझे धर्मास येईल तें कर.' म्ह० १ धर्मावर सोमवार=(दानधर्म करणें). कांहीं तरी सववीवर, लांबणीवर ठारणें. -मोल. २ धर्माचे गायी आणि दांत कांणे नाही. ३ आज मरा आणि उद्यां धर्म करा. ४ धर्मादारीं आणि मारामारी. ५ धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्=धर्माचे रहस्य गुहेमध्ये ठेवलेले असतें (गूढ. किंवा अज्ञेय असतें). धर्माचे खरें तत्त्व गहन, अगम्य आहे. ६ धर्मस्य त्वरिता गतिः=धर्मास विलंब लावूं नये या अर्थी. सामाशब्द-० आई-माता-स्त्री. (स्त्रि.) कांहीं चर्चेसमर्थे लहान मुलांचा वासिस्ता होतो तेव्हां त्यांस ख्रिस्तीधर्मास अनुसरून वळण व शिक्षण देण्यांत याचें म्हणून त्यांच्या मातेहून भिन्न अशी जी स्त्री आपणावर जबाबदारी घेते ती. (इं.) गोंडमंदर. 'प्रत्येक मुलीला एक धर्मवाप व दोन धर्म आया पाहिजेत.' -साप्रा ९०. ०कर्ता-पु. १ धर्म करणारा; परोपकारी माणूस. २ न्यायाधीश; जज. ३ (दक्षिण हिंदुस्थान) देवळाचा व्यवस्थापक, कारभारी. ०कर्म-न. १ वर्तन; आचार; एखाद्याचीं कृत्यें. कर्मधर्म पहा. 'ज्याचें त्यास धर्मकर्म कामास येईल.' २ शास्त्रविहित कर्म, आचरण; धार्मिक कृत्यें. [सं. धर्म+कर्म] ०कर्मसंयोग-पु. प्रारब्धयोग; कर्म-धर्मसंयोग पहा. ०कार्य-कृत्य-न. धार्मिक कृत्य; परोपकाराचें कार्य; (विहीर, धर्मशाळा इ० वांधणें, रस्त्यावर झाडें लावणें; देवळें वांधणें; अन्नसत्रें स्थापणें इ०). २ धार्मिक विधि, व्रत; धर्मसंस्कार. [सं.] ०कीर्तन-धर्माचें व्याख्यान-प्रवचन-पुराण. 'किंवहुना तुमचें केलें. धर्मकीर्तन हें सिद्धि गेलें.' -झा १८. १७९२. [सं.] ०कुढाव-पु. (महानु.) धर्मरक्षक. 'कों धर्म-कुढावेनि शाङ्गपाणी। महापातकांवरी सांघीतली सांघनी।' -शिखु ३५. [धर्म+कुढावा=रक्षण] ०खातें-न. १ धर्मासाठीं जो खर्च करितात त्याचा हिशेब ठेवणारें खातें; धार्मिक खातें. २ धर्मार्थ संस्था; लोकोपयोगी, परोपकारी संस्था. [सं. धर्म+खातें] ०खूळ-चेड-न. धर्मासंबंधीं फाजील आसक्ति; अडाणी धर्म-मोळेपणा; धर्मावहलची अंधश्रद्धा. [म. धर्म+खूळ] ०गाय-स्त्री. १ धर्मार्थ सोडलेली गाय. धर्मधेनु पहा. २ चांगली, गरीब गाय. 'काढोळाचें संगती पाहे। क्षणभरी गेलिया धर्मगाये।' -एसा २६.४२. ०ग्रंथप्रचारक-पु. (स्त्रि.) ख्रिस्ती धर्म शास्त्र व तत्संबंधी इतर पुस्तके विकणारा, फेरीवाला; (इं.) कल्पो-चैर. 'सदानंदराव काळोखे यांनीं एक तप धर्मग्रंथप्रचारकाचें काम मोठ्या प्रामाणिकपणें केलें.' [सं. धर्म+ग्रंथ+प्रचारक] धर्मतः-

क्रि. धर्माच्या, न्यायाच्या दृष्टीने; न्यायतः; सत्यतः; खरें पाहतां. ०दान-न. दानधर्म; धर्मादाय. 'एक करिती धर्मदान। तृणास-मान लेखती धन।' [सं.] ०दारीं कुत्रे-न. परोपकाराच्या कृत्यास आड येणारा (नोकर, अधिकारी); कोटावळा. ०दिवा-दिवी-पुत्री. धर्मार्थ लावलेला दिवा. 'जे मुमुक्षु मार्गीची बोळावी। जे मोहरात्रीची धर्मदिवी।' -झा १६.६५. ०द्वार-न. कौल मागणें; ईश्वराला शरण येणें. [सं.] ०धेनु-स्त्री. १ धर्मार्थ सोडलेली गाय. 'ऐसेनि गा आटोपे। थोरिये आणतीं पापें। धर्मधेनु खुरे। सुटलें जैसे।' -झा १६.३२९. २ हरली; दुर्वा. -मनको [सं.] ०ध्वज-पु. १ धर्माची पताका; धर्मचिन्ह; धर्माचा डोल, प्रतिष्ठा; (कि० लावणें; उभारणें; उभविणें; उडणें). २ (ल) धर्माचा फाजील पुरस्कर्ता. [सं. धर्म+ध्वज] ०ध्वजी-वि. धर्म-निष्ठेचा आव आणणारा ढोंगी-भोंदू माणूस. ०नाच-स्त्री. येणाऱ्या-जाणारानीं तरून जावें म्हणून नावाड्यास वेतन देऊन नदीवर जी धर्मार्थ नाच ठेवलेली असते ती; धर्मतर; मोफत नाच. [धर्म+नाच] ०निष्पत्ति-स्त्री. कर्तव्य करणें; धर्माची संपादणूक. [सं.] ०नौका-पु. धर्मनाव पहा. ०न्याय-पु. वास्तविक न्याय; निःपक्षपात, धर्माप्रमाणें दिलेला निकाल. 'तुम्ही उभयतांचें वृत्त ध्रुवण करून धर्म न्याय असेल तो सांगा.' [धर्म+न्याय] ०पत्नी-स्त्री. १ विवाहित स्त्री. -झा १८.९४२. २ सशस्त्र (अग्निहोत्रादि) कर्माकरितां योग्य अशी प्रथम विवाहाची (दोन तीन पत्न्या असल्यास) ब्राह्मण स्त्री. [सं.] ०पंथ-पु १ धर्माचा, परोपकाराचा, सदाचरणाचा मार्ग. 'सदां चालिजे धर्मपंथ सर्व कुमति टाकोनि।' 'धर्मपंथ जेणे मोडिले। त्यास अवश्य दंडावे।' २ धार्मिक संघ, समाज. 'ख्रिस्तीधर्मपंथ.' [सं.] ०परायण-वि.क्रि. १ परोपकारार्थ; धार्मिककृत्य म्हणून; धर्मासाठीं. २ धर्मार्थ; मोफत; (देणे, काम करणें). ३ पक्षपात न करतां; धर्मावर लक्ष ठेवून (करणें; सांगणें; बोलणें इ०). 'धर्मपरायण बोलणारे पंच असल्यास धर्मन्याय होईल.' ०परिचर्तन-न. (स्त्रि.) धर्ममते बदलणें; धर्मांतर. (इं.) कॉन्व्हर्शन. 'नारायण वामन टिळक यांचें १८९५ सालीं धर्मपरिवर्तन झालें.' [सं. धर्म+परिवर्तन] ०पक्षी-पु. धर्मोपदेशक; पाद्री; पुरोहित. 'तो जातीचा धर्मपक्षी होता.' -इंग्लंडची बखर भाग १.२७२. [धर्म+पक्षी=पुरस्कर्ता] ०पिंड-पु. १ पुत्र नसणाऱ्यांना यावयाचा पिंड. २ दुर्गतीला गेलेल्या पितरांना यावयाचा पिंड. [धर्म+पिंड] ०पिता-पु. धर्मवाप पहा. ०पुत्र-पु. १ मानलेला मुलगा. २ उत्तरक्रियेच्या वेळीं पुत्र नसलेल्यांचा श्राद्धविधि करणारा तज्ज्ञातीय माणूस; धार्मिक कृत्यांत पुत्राप्रमाणें आचरणारा माणूस. 'धर्मपुत्र होऊनि नृपनायक।' -दावि ४९१. ३ दत्तक मुलगा, इस्टेटिला वारस ठरविलेला. ०पुरी-स्त्री. १ तपस्वी, विद्वान

वगैरे ब्रह्मण ज्या क्षेत्रांत राहतात ते क्षेत्र; धार्मिक स्थल. २ ज्याच्या घरी पाहुण्यांचा नेहमी आदर सत्कार केला जातो ते घर; पाहुण्यांची वर्दळ, रहदारी असणारे घर. [सं.] ०पेटी-स्त्री. धर्मादाय पेटी: धर्मार्थी पैसे टाकण्यासाठी ठेवलेली पेटी. (वेळळ: समाधि; धर्मार्थी संस्था वगैरे ठिकाणी). [सं. धर्म+पेटी] ०पाई-०पोवई-स्त्री. १ प्रवाशांसाठी, गरिबांसाठी अन्न पाणी वगैरे फुकट मिळण्याची केलेली व्यवस्था; धर्मार्थी अन्नोदक दान. २ अशी व्यवस्था जेथे केलेली असते ते ठिकाण: अन्नद्वज; धर्मशाळा. ०प्रतिष्ठा-स्त्री. १ धर्माचा गौरव; सन्मान; डौल. २ धर्माची स्थापना. 'धर्मप्रतिष्ठा तो सिध्दु। अभयहस्तु।' -ज्ञा १.१३. [सं.] ०प्रधान-वि. १ धर्मरूप पुरुषार्थविषयी तत्पर; धार्मिक वृत्तीचा. २ धर्म ज्यांत प्रमुख आहे असा (विषय, हेतु इ०). ०वंधु-पु. मानलेला भाऊ; भावाच्या जागी असणारा माणूस; स्वतःच्या धर्माचा अनुयायी; स्वधर्मीय. [सं.] ०बाप-पु. (स्त्रि) काही चर्चेसमध्ये लहान मुलांचा वासिस्ना होतो तेव्हा त्यांस खिस्तीधर्मास अनुसरून वळण व शिक्षण देण्यांत यावे म्हणून जबाबदारी घेणारा पित्याहून निराळा पुरुष. (इं.) गोंडफादर. 'ज्या प्रत्येक मुलाचा वासिस्ना करावयाचा आहे त्याला दोन धर्मबाप व एक धर्मआई पाहिजे' -साप्रा १०. [धर्म+बाप] ०बुद्धि-स्त्री. धर्म करण्याची मनाची प्रवृत्ति; धर्माचरणाविषयी आस्था. 'या चोराला तुम्ही गरीब मानून घरी जेवायला घालितां ही धर्मबुद्धि कामाची नव्हे.' [धर्म+बुद्धि] ०भोळा-वि. १ धर्मावर अंधश्रद्धा असणारा, परम धार्मिक. २ (अनादरार्थी) धर्मवेडा; कट्टर सनातनी. (इं.) सुपरस्टिशस. 'वॅरिस्टर, या धर्ममोळ्या खूचट लोकांत तुम्ही आपल्या वाईफला एक मिनिटहि ठेवज म्हणजे तिच्या सगळ्या लाइफचे मातेरं करण्यासारखे आहे.' -सु ८. ०भ्राता-पु. धर्मवंधु पहा. ०मर्यादा-स्त्री. धर्माने घालून दिलेली मर्यादा, बंधन, खिस्त; धार्मिक नियंत्रण. [सं.] ०मार्ग-पु. धर्माचा, सदाचरणाचा, परोपकाराचा मार्ग. [सं.] ०मार्तंड-पु. १ धर्माचा श्रेष्ठ अनुयायी; पुरस्कर्ता; धर्मभास्कर; एक पदवी. २ (उप.) धार्मिकपणाचे अवडंबर, ढोंग माजविणारा. 'भीतोस तूं कशाला, मोडायला हें सुधारकी वंड। आहोंत सिद्ध आम्ही पुण्यपुरीतील धर्ममार्तंड।' -मोगरे. ०युद्ध-न. युद्धशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे चाललेली लढाई; सारखे संख्याबल; सारख्या शस्त्रास्त्रांनी सज्ज अशा दोन पक्षांमधील न्यायीपणाचे युद्ध; न्याय्ययुद्ध; निष्कपट युद्ध. 'तों अशरीरिणी वदली उत्तर। धर्ययुद्ध नव्हे हें।' -प्रां ४५ ३९. [सं.] ०राज-पु. १ यमधर्म. २ जेष्ठ पांडव, युधिष्ठिर युधिष्ठिर हा फार सच्छील असल्यामुळे त्याला धर्माचा अवतार समजत. ३ (ल.) धर्मनिष्ठ, सात्त्विक मनुष्य. ४ धर्माप्रमाणे भोळा-भावडा माणूस. [सं.] ०राजाची बीज-स्त्री. कार्तिकशुद्ध द्वितीया;

भाऊबीज; यमद्वितीया. [सं. धर्मराज+म. बीज] ०२ उद्य-न. ज्या राज्यांत सत्य, न्याय आणि निःपक्षपात आहे असे राज्य; सुराज्य; सुखी राज्य [धर्म+राज्य] ०लघ्न-न. धर्मविवाह पहा. ०लड-वि. (अस्त्रील) नास्तिक: धर्मकृत्ये न करणारा; धर्माला झुगारून देणारा. याच्या उलट धर्ममार्तंड. 'सदर ग्रंथांत महाराष्ट्र धर्मलड अतएव त्याज्य असे एका गंधानें म्हटले आहे.' -टि ४. [सं. धर्म+लड=लिंग] ०लोप-पु. धर्माची ग्लानी; अधर्माचा प्रसार. [सं.] ०वर्णा-पु. (कुंभारी) तिलांजळीच्या वेळचा कुंभारी मंत्र. -वदलापूर ७२. [धर्म+पाणी] ०घाट-स्त्री. १ शरण आलेल्या शत्रुवर दया दाखवून त्यास करून दिलेली वाट. 'तुज युद्धी कैचें वळ। धर्मवाट दिधली पळ।' -एरुव ११.३७. २ खुला, मोकळा, विनं धोक, अनिवेध रस्ता, मार्ग. [सं. धर्म+घाट] ०वान-वि. धार्मिक; परोपकारी; सदाचरणी; सात्त्विक. [सं.] ०वासना-स्त्री. दानधर्म, धार्मिक कृत्ये करण्याची इच्छा; धर्मबुद्धि. [सं. धर्म+म व स] ०निधान-न. धर्माचा खजीना, ठेवा, साठा. 'रथिलीं धर्मनिधानें। श्रीनिवृत्तिवें।' -ज्ञा ११.९. [सं.] ०विधि-पु. धार्मिककृत्य, संस्कार [सं.] ०विपाक-पु. धार्मिक कृत्यांचा परिणाम, फल. सत्कृत्यांचे फल. विपाक पहा. [सं.] ०विवाह-पु. गरिवांचे स्वतःच्या पैशाने करून दिलेले लग्न; धर्मादाय लग्न. [सं.] ०वीर-पु. १ स्वधर्मार्थ प्रागर्पण करणारा; धर्मासाठी लढणारा. 'स्वधर्मरक्षणकरितां मृत्यूच्या दाढेंत उडी टाकणाऱ्या धर्मवीराची ती समाधि होती.' -स्वप १०. २ धर्माचे संरक्षण, संवर्धन करणारा; धर्माचा वाली; ही एक पदवीहि आहे. 'धर्मवीर चंद्रोजीराव आंग्रे.' ३ (स्त्रि) रक्तसाक्षी. (इं.) मार्टिर. [सं.] ०शाला-ल्ला, धर्मसाळ-स्त्री. वाटसरू लोकांना उतरण्याकरिता बांधलेले घर; धर्मार्थ जागा; पांथस्थांच्या विश्रंतीची जागा. 'मह मंडप चौवारी। देखे धर्मसाळा।' -ऋ २०. [धर्म+शाला] ०शाळेचे उखळ-न. (धर्मशाळेतील उखळाचा कोजीहि उपयोग करतात ल.) वेद्या; पण्यांगना. म्ह० धर्मशाळेचे उखळी येत्याजात्याने कांडावे. ०शास्त्र-न. १ वर्णाश्रमधर्माचे प्रतिपादक जे मन्वादिप्रणीत शास्त्र ते आचार व्यवहारादिकांसंबंधी नियम सांगणारे शास्त्र, ग्रंथ. २ समाजाच्या खिस्तीसाठी, धार्मिक आचरणाकरितां, सामाजिक संबंधाकरितां (लग्न वगैरे संस्थांबद्दल) विद्वानांनी घालून दिलेले नियम किंवा लिहिलेले ग्रंथ. धर्माविषयीचे विवेचन केलेला ग्रंथ. ३ खिस्तीधर्माचे शास्त्र. (इं.) थिऑलॉजी. याचे सृष्टिसिद्ध (नॅचरल), ईश्वरप्रणीत (रिह्नीलड), सिद्धांतरूप (डॉगमॅटिक), पौरुषेय (स्पेक्युलेटिव्ह), व सूत्रबद्ध (सिस्टिमेंटिक) असे प्रकार आहेत. ४ (सामा.) कायदेकानू. [सं.] ०शास्त्री-वि. धर्मशास्त्र जाणणारा. [सं.] ०शिला-स्त्री. सती जाणारी स्त्री पतीच्या चितेवर चढतांना ज्या दगडावर प्रथम उभी राहते तो दगड. या ठिकाणी उभी असतां

ती सौभाग्यवायने वाटते. ही शिला स्वर्गलोकची पायरी समजतात. 'धर्म शिखेवर उभी असतांना थोरल्या माधवराव पेशव्यांची छी रमाबाई हिने नारायणराव पेशव्यांचा हात राधोबांच्या हातीं दिल्याचें प्रसिद्ध आहे.' -ज्ञाको (ध) ४४. 'धर्मशिखेवर पाय ठेविता दादा शरीरा का करितो।' -सला ८३. ० शिक्षण-न. धर्माचे शिक्षण; धार्मिक शिक्षण. 'ज्या धर्म शिक्षणाने पुरुषाचा स्वभाव अभिमानी, श्रद्धालु, कर्तव्यदक्ष व सत्यनिष्ठ वनेल ते धर्मशिक्षण -टिप्पू ११६. ० शील-ळ-वि. शालाप्रमाणें वागणारा; धार्मिक. सदाचरणी; सद्गुणी. [सं.] ० श्रद्धा-ळी. धर्माविषयी निष्ठा; धर्मावर विश्वास. 'राष्ट्रोत्कर्षस धर्मश्रद्धा पुढ्यांच्यांच्याहि अंगी पाहिजे.' -टिप्पू ११७. ० संतति-संतान-ळीन. १ कन्यारूप अपत्य (कारण कन्या कुटुंबावाहिर जाते). २ दत्तक मुलगा. [सं.] ० सभा-ळी. १ न्याय कचेरी; न्यायमंदिर; कोर्ट. २ धार्मिक गोष्टींचा निकाल करणारी मंडळी; पंचायत. [सं.] ० समीक्षक, ० जिज्ञासु-पु. (क्रि.) धर्मासंबंधाने विचार करणारा; शोध करणारा; पृच्छक. (इं.) एन्कायरर. 'धर्म समीक्षकांच्या शिक्षकांना उपयोगी पडतील अशा पुस्तकांची वरीच जरूरी आहे.' -ज्ञानो ७. ५. १९१४. [सं.] ० संमूढ-वि. कर्तव्य कोणते हें ज्यास निश्चित कळत नाही असा. -गीर २५. ० संस्कार-पु. धार्मिक संस्कार; धर्मविधि. ० संस्थान-न. १ पुण्य क्षेत्र; धर्माचें, सदाचरणचें स्थान. २ पूजा, अर्चा वगैरे करण्यासाठीं ब्राह्मणास दिलेले गांव; अग्रहार. ३ (व्यापक) धर्मार्थ, परोपकारी संस्था, सभा. ० संस्थापन, ० स्थापन-न. १ नवीन धर्मपंथाची उभारणी. 'धर्म स्थापनेचे नर। हे ईश्वराचे अवतार। जाले आहेत पुढे होणार।' -दा १८. ६. २०. २ धर्माची स्थापना; धर्मजागृती. [सं.] ० सिध्द-त-स्वीकार-पु. (क्रि.) उपासनेच्या वेळीं आपल्या धर्मश्रद्धेचे आविष्करण करण्याकरितां विवक्षित सिद्धांतसंग्रह म्हणून दाखविणें. (इं.) कन्फेशन ऑफ फेथ. [सं.] ० सिध्दु-पु. धर्मशास्त्रावरचा एक संस्कृत ग्रंथ. यांत अनेक धर्मकृत्यांचें विवेचन केलेलें असून शुभाशुभ कृत्यांचा निर्णय सांगितला आहे. पंढरपूरचे काशिनाथ अनंतोपाध्याय यांनी इ. स. १७९१ त हारविला. ० सूत्रे-नभव. ज्ञान व कर्म-सार्ग यांची संगति लावून व्यावहारिक आचरणाची सांगोपांग चर्चा करणारा प्राचीन ग्रंथ. सूत्रे पहा. [सं.] ० सेतु-पु. धर्म-मर्यादा. [सं.] ० क्ष-वि. १ धर्मशास्त्र, विधिनियम उत्तम प्रकारे जाणणारा. २ कर्तव्यपर माणूस; कर्तव्य जागरूक. धर्माआड कुत्रे-न. सत्कृत्याच्या, परोपकाराच्या आड घेणारा दुष्ट माणूस. धर्मदारी कुत्रे पहा. धर्माचरण-न. धार्मिक आचार; सदाचरण. [सं. धर्म+आचरण] धर्माचाकांटा-पु. सोने वगैरे मौल्यवान जिन्याचें खरें वजन लोकांस करून देण्यासाठीं विशिष्ट स्थळीं ठेवलेला कांटा; धर्मकांटा. वजन करवून घेणाऱ्यांकडून

मिळालेला पैसा धर्मादाय करतात. धर्माचा पाहारा-पु. सकाळचा प्रहर (सूर्योदयापूर्वी दीड तास व नंतर दीड तास). धर्माची गाय-पु. (धर्मार्थ मिळालेली गाय). १ फुकट मिळालेला जिनस. म्ह० धर्माचे गायी आणि दांत कां गे नाही = फुकटचा जिनस किंवा काम क्वचितच चांगले असते. २ कन्या; मुलगी (कारण ही दुसऱ्यास द्यावयाची असते). -वि. गरीब निरुपद्रवी मनुष्य. धर्मात्मा-पु. (धर्माचा आत्मा, मूर्तिमंत धर्म). १ धर्म-शील, धार्मिक प्रवृत्तीचा; माणूस. २ धर्म करण्याकडे ज्याची प्रवृत्ति आहे असा. ज्याने अनेक धर्मकृत्ये केली आहेत असा. [सं.] धर्मादाय-व-पु. १ धर्मार्थ जे दान तें; देणगी; भिक्षा. २ सरकारांतून धर्मकृत्यांसाठीं प्रतिवर्षी काढून ठेवलेली रक्कम; या कामीं ठराविक धान्य देण्यासाठीं दर गावाला काढलेला हुकूम. -वि. मोफत; फुकट; धर्माथे. -क्रि. धर्म म्हणून; दान देण्याकरितां; धर्मार्थ. ० टा. ० णे-सोडणे-देणे-धर्माथे देणे; दानधर्मसाठीं आपला हक्क सोडणे. धर्मादाय पट्टा-ळी. देऊळ, उत्सव इ० चा खर्च चालविण्यासाठीं किंवा एखाद्याच्या मदतीसाठीं, लोकांवर बसवितात ती वर्गणी. धर्माधर्मी-धर्माधर्मी-क्रि. धार्मिक व उदार लोकांच्या मदतीने अनेकांनी धर्मार्थ हात लाविल्याने; फुकट; स्वतः पैसा खर्च करण्यास न लागतां. 'देखक टवून लिहिले तर पुस्तक होईल नाहीतर धर्माधर्मी ग्रंथ तडीस जाणार नाही.' [सं. धर्म द्वि.] धर्माधर्मीवर काम चालविणे-पैसा खर्च न करतां फुकट काम करून घेणे. धर्माधर्मीचा-वि. धार्मिक लोकांकडून मिळविलेला; धर्मार्थ (फुकट) मिळविलेला; अनेकांनी हातवोट लावल्यामुळे संपादित (पदार्थ, व्यवहार). धर्माधिकरण-पु. १ धर्माचाराचें नियंत्रण. २ शास्त्रविधीची पाळणूक होते कीं नाही हें पाहण्यासाठी, नीतिनियमांवर लक्ष ठेवण्यासाठीं खातें, सभा. ३ धर्मशास्त्राची अंमलबजावणी. ४ सरकारी न्यायसभा; न्यायमंदिर. धर्माधिकार-पु. १ धर्मकृत्यांवर देखरेख करण्याचा अधिकार. धार्मिक गोष्टींवर नियंत्रण. २ न्यायाधीश. धर्माधिकरण पहा. [धर्म+अधिकार] धर्माधिकारी-पु. १ धर्मासंबंधी गोष्टी पहाणारा वरिष्ठ अधिकारी. धर्माधिकरणाचा अधिकारी. २ न्यायाधीश. धर्माध्यक्ष-पु. सरन्यायाधीश; धर्मगुरु; राजा. [धर्म+अध्यक्ष] धर्मानुयायी, धर्मानुवर्ती, धर्मानुसारी-वि. १ धर्माप्रमाणे चालणारा, वागणारा; सद्गुणी; सदाचरणी. २ एखाद्या धर्मपंथातील माणूस. धर्मानुष्ठान-न. १ धर्माप्रमाणे वर्तन; पवित्र, सदाचारी जीवन. २ धार्मिक संस्कार, विधि. ३ धार्मिक कृत्य; सत्कृत्य. धर्मार्थ-क्रि. १ परोपकार बुद्धीने, दान म्हणून; देणगी म्हणून. २ मोफत; फुकट. धर्मार्थ जमीन-ळी धार्मिक गोष्टीसाठीं दिलेली जमीन (देवस्थानास किंवा धर्मादायास दिलेली); इनाम जमीन.

धर्मालय—न. १ धर्मस्थान; धर्मक्षेत्र; ज्या ठिकाणी धार्मिक कृत्ये चालतात ते स्थळ. 'जे धर्मालय म्हणजे। तेथ पांडव आणि माझे।'—झा १.८६. २ धर्मशाळा. **धर्मावतार**—पु. अतिशय सत्त्वशील व पवित्र माणूस; प्रत्यक्ष धर्म. [धर्म+अवतार]
धर्मासन—न. न्यायासन; न्यायाधीश वसण्याची जागा; न्याय-देवतेची जागा. **धर्मित्व**—वि. गुणित्व. 'जे धर्मधर्मित्व कहीं ज्ञानाज्ञाना असे।'—अमृ ७.२८३. **धर्मिष्ठ**—वि. धार्मिक; सत्त्वशील; सदाचरणी. **धर्मी**—वि. १ धर्माने वागणारा; सदाचरण ठेवणारा; न्यायी; सद्गती. २ ते ते गुणधर्म अंगी असणारा. (विषय, पदार्थ). ३ धर्मादाता; उदार; धर्म करणारा. **धर्मीदाता**—पु. धर्मकरण्यांत उदार, मोठा दाता (भिक्षुकन्यांचा शब्द). **धर्मोद्धार**—पु. क्रियांचे एक व्रत; चैत्र महिन्यांत ब्राह्मणाच्या घरी धर्माचे रोज नियमाने एक घागरभर पाणी देणे. [धर्म+घडा]
धर्मोपदेश—पु. धर्माची शिक्षण; धर्मासंबंधी प्रवचन, उपदेश. **धर्मोपदेशक**—पु. गुरु; धर्माचा उपदेश करणारा. **धर्मोपाध्याय**—पु. धर्माधिकारी. **धर्म्य**—वि. १ धर्मयुक्त; धर्माने संपादन केलेले; धर्माने मिळविलेले; धर्मदृष्ट्या योग्य. 'उचित देवोद्देशे. द्रव्ये धर्म्ये आणि बहुवसे।'—झा १७.३६०. २ (महानु.) वंश. 'जे पांता जाली धर्म्ये. वित्त रागासि।'—ऋ २०. धर्म्यविवाह—पु. धर्मशास्त्रोक्त विवाह; सर्व धार्मिक संस्कारांनिशी झालेला विवाह.
धर्षण—न. १ दांडगाई; घिटाई; अरेरावी. २ बलात्कार (स्त्री संभोग); बळजबरीने उपभोग. [सं.]

धर्षणे—उक्ति. जवरी संभोग, बलात्कार. करणे; अश्रु करणे. [धर्षण]

धलपट, **धलपा**—पी—ढलपट. ढलपा पहा.

धव—धवाड—न. (महानु.) वील, भगदाड. 'मुष्यक करिती धवे।'—आए ४९१.

धव—पु. पति; नवरा; भर्ता. समासांत उपयोग. जसे:—रमा-धव, सीताधव; माधव. [सं.]

धवक—वि. (गो.) अति आंबट.

धवकडी—स्त्री. (व.) १ धाक; रागाचा आविर्भाव. २ धसाडा; धका; रडा. 'एक धवकडी दिली.'

धवट—न. (गो.) प्रेतावर, मढ्यावर घालण्याचे पांढरे वस्त्र. [सं. धवल]

धवड—पु. (कु.) धावड. १ धिसाडी; लोहार; एक लोखंड शुद्ध करण्याचा धंदा करणारी जात. २ (ल.) अडदांड मनुष्य, पशु. 'तो धवड असे आवेशला। तेयांवरी तुम्ही राबे चाला।'—शिशु ४८९. [सं. धू=धुणे; किंवा ध्मा=कुंकणे]

धवडी—वि. वेडील; वेढव. [धवड] **धवड**—न. १ लोहार काम; धिसाड्याचे काम. २ कलाकुसर न लागणारे, घणटोकीचे काम.

धवताल—ह्या—वि. खर्चिक; उधळ्या; अव्यवस्थित. धोताल पहा.

धवघनी—क्रि. अधिक जोमाने. 'अनंगु धवघनी। सिपने खेळतुसे।'—शिशु ६८१.

धवधवीत—क्रि. पिवळा, गोरा व पांढरा या वर्णांचा अतिशय दर्शक शब्द. 'धवधवीत पिवळा-गोरा-पांढरा.'

धवराळ—स्त्री. चिता. मोठी आग, डोंवाळा. 'धवराळ जळ लागली.'—ऐपो १४८.

धवल—ल—वि. पांढरा; शुभ्र; धवा; ढवळा. 'विवेक हेत शुद्ध धवल। त्यावरी तुझे आसन अचळ।'—रावि १.२९. [सं.] **धवाम**—वि. शुभ्रकांति. 'अथवा धवलधाम गोक्षीर। कर्पूरगौर पंचवक्त्र।'—एभा १३.९५.

धवला—ळा—पु. १ एक गाण्याचा प्रकार. ढवळा—ळे पहा. लमप्रसंगी ध(ढ)वळे म्हणण्याची कांदी जातीत चाल आहे. 'चव्हे देही धवळा गाडली चित्कळा।'—दावि ३७. महानुभावी धवळे बरेच उपलब्ध आहेत. 'श्रीचक्रधराचे शिरी धरौनिया श्रीचरण धवळे गाडजताये।'—धवळे पूर्वार्ध १. २ (गो.) गप्पागोष्टी; चक्राट्या. [धवल] **धवलारा**—स्त्री. (आगरी) लमसमारंभांत गाणे म्हणणारी स्त्री. —वदलापूर ३५.

धवलार—ळार—न. १ चुनेगच्ची घर; हवेली, मोठा बाबा. प्रासाद. 'तरी लोकांची धवलारे। देखोनियां मनोहरे।'—झा ३.२२३. 'तेथे सुरतर्ची वने अपारे। कामधेनुची बहुत खिळारे। चितामणीची धवलारे। कैलासी भक्तालागीं दिधली। 'जाळित सुटला धवलारे। थोर थोर राजागारे।'—निमा १.५. 'तो एके दिवशी अभ्यंग करूनी। उभी राहिली धवलारी जाळनी।'—नव २०.१७. —वि. शुभ्रवर्ण; पांढरी शुभ्र. 'ऐसी नगरमंडीते देउळें। देखे गोक्षीर धाम धवलारे।'—ऋ १७. [सं. धवल+आगर=गृह]

धंवशा, **धंशा**, **धंवसा**—स्त्रीपु. १ कीर्ति. धोंशा. पहा. 'धंवशा वाजे त्याचा.'—ऐपो १२७. २ एक लावगीचा प्रकार. [सं. धवल+सा प्रत्यय]

धवसर—वि. (गो.) पांढरट. [धव=पांढरा+सर]

धवसाण—वि. पांढरट, पांढरा शुभ्र.

धवळ—वि. (गो.) पातळ.

धवळणे—उक्ति. १ पांढरा, स्वच्छ करणे. २ प्रकाशित करणे. 'तो कवि ह्या काव्याचा जी ही त्रैलोक्य धवळिले सारे।'—कर्म १.५. 'हरिभजेने हें धवळिले जग। चुकविला लाग कळिकाळाचा।'—तुगा २१४९. 'चंद्रकिरणी धवळिली आंगें।'—मुवन ६.३३. [धवल]

धवळणे—क्रि. (गो.) ढवळणे पहा.

धवा—वि. पांढरा; शुभ्र. धवल पहा. ० फल-फूल-वि.
(कु.) पांढरे स्वच्छ (वर्षासारखे).

धवाळी—ठवाळी पहा. 'करितां धवाळी जन्म गेला ॥'
-व्यनि ३८.

धवेटी—वि. पांढरी स्वच्छ वरें वापरणारा. [सं. धवा]

धशा-इशा—वि. १ दांडगा; आडदांड; रानवट (मजूर, नोकर, इ०). २ धसमुसळपणा करणारा; अडदांडपणे काम करणारा; अकुशल. [धस !] ० धशा- ० फशा-किवि. निष्काळजीपणाने आणि दांडगाईने; उद्दामपणे (काम करणे, बोलणे, लिहिणे इ०). [ध्व.] धशीफशी-किवि. १ उधळेपणाने, अविचाराने; अव्यवस्थितपणाने (खर्चणे, वापरणे). २ धशाफशा पहा. [ध्व. धस द्वि.]

धश्चोट—वि. वाटेल तेथे खाणारा पिणारा; वाटेल तसे वागणारा, अव्यवस्थित, आडमुठ्या, आडदांड (माणूस), रानवट, वेशिस्त. धश्चोटगिरीचे वर्णन पुढील विनोदी श्लोकांत आहे. 'सुखाभोज्या, मठानिद्रा, अती विषयलंपटा। दीर्घद्वेषी, (दीर्घवादी), बहुक्रोधी धश्चोट पंचलक्षणं।' [धस+चोट]

धष्ट, धष्टपुष्ट—वि. खावयास प्यावयास भरपूर मिळाल्यामुळे लह झालेला; गुवगुवीत; निकोप; सशक्त; धष्टकष्टा (माणूस, जनावर). 'प्रेमाचें भोजन नित्य करीत। धष्टपुष्ट दिसतसे।' [धष्ट+पुष्ट किंवा पुष्ट द्वि.]

धस—पु. १ खुंटी; टोंक; अग्र; खिळा; कुसळ किंवा दुसरा एखादा पुढे आलेला, अणकुचीदार पदार्थ (ज्यामध्ये अडकून बसू इ० फाटेल असा). 'या हुंपणाचा धस लावून धोतर फाटले.' २ अविचारी, उद्धट, आडदांड माणूस. 'ज्या न कळे उपदेश। धस ऐसे त्या नांव।' -तुगा २९१३. ३ दरड; कपारी; उभा उतार (नदी-तीर, डोंगराची वाजु इ० प्रमाणे). 'दोन्ही वाजुचा कडा उंच असून त्याचे धस अगदी उमे तुटलेले.' -विवि ८.१.१९. ४ ज्वारीचे ताट, खंड, अवशिष्ट मुळखंड; थोंठ; फण. 'नसे पळव लंविता धस उभा परि कोण छयाया।' -दावि १८६. ५ भीति, दुःख इ० हृदयाला जो धक्का वसतो तो. (क्रि० होणे). ६ (व.) वीळ; भोंक. 'आजवर केले ते धसांत गेले.' -खी. जोराची मुसंडी; हल्ला; चाल (क्रि० मारणे). [ध्व. धस। प्रा. धस] धशी-धसास-धसावर-घालणे-लावणे-देणे-१ साहसी, कठोर उपाय योजून एखादे काम विघडविणे; युक्ति न लढविणे. २ अपकार करणे; छलणे. धसास लावणे-धावट करणे; कड पाहणे; तडीस नेणे. धस देणे-मारणे-धज देणे, मारणे पहा. धसावर धस घालणे-अपकारावर अपकार करणे; एकसारखे छलणे. धसक-धसकफसक पहा. धसकट-न. लहान धस; कुसळ; धस अर्थ ४ पहा. 'स्तले अंगांणी काटे धसकट।' -विवि ८.९.२२०. -वि. १ जाडभरडे; मसाड. २ (ना) अडाणी; आडदांड. धसकधट्या, धसकनंदन-पु. १ दांडगाईने शको. ४. ४१

कोणतेहि काम करणारा माणूस; आडदांड माणूस; आदळआपट करणारा माणूस. २ अकुशल कामकरी; हेगाडा, अडाणी कारागीर. धसकट्या, धसक्या, धसकटाराव-पु. १ दांडगेधर; आडदांड; अडाणी (मजूर, कामकरी). २ धश्चोट पहा. धसमुसळ्या; धसफशा. [धसकट, धस] धसकणे-उक्ति. १ हिसकणे; जोराने ओढणे; हासडणे (काट्याकुट्यावरून बसू इ०). २ जोराने घालणे; खुपसणे; भोंसकणे, आडदांडपणे शिरकवणे. -अक्ति. अडकणे व फाटणे; आवाज होऊन फाटणे. २ काडदिशी मोडणे (काटकी, फांदी). ३ दगड इ० उलथून पडणे. [प्रा. धस; हि. धसकना] धसकफसक-खी. वेदरकार, वेफाम वर्तणूक. धसाफशी पहा. -किवि. धाईघाईने; निष्काळजीपणाने; उद्धटपणाने (बोलणे; लिहिणे; वाचणे वगैरे). [धसक द्वि.] धसकमुसळा-पु. (ना.) आडदांड (मनुष्य); धसमुसळा पहा. धसका-पु. १ आकस्मित भीति, दुःख, इ०ने मनाला बसलेला धक्का, चरका. २ तलवारीचा फटकारा; काठीचा तडाखा; हाताचा रडा; धवका. ३ हिसका, हिसडा. [धस; धसक प्रा. धसक] धसकावणी-खी. तासणी; तोडणी; छाटणी. धसकाविणे-उक्ति. १ जोराने, रागाने खच्ची करणे; तोडणे; ओढणे; सपासप तोडणे; छाटणे; खच्ची करणे. २ अडथळ्यांना न जुमानतां हिसडे देऊन ओढणे; फरपटणे. धसकावून बोलणे-भीडभाड न ठेवतां स्पष्ट, निर्भीडपणाने बोलणे. [धस] धसणे-अक्ति. १ जोराने शिरणे; घुसणे; जाणे; एकदम बसणे; भोंक पाडणे. 'शपथ पुरःसर दीप्तज्वलनज्वालांत जाहली धसती।' -मोमंत्रयुद्ध ७४०. २ धजणे पहा. ३ धसाला लावणे. ४ अतिशय मन, लक्ष लावणे (अभ्यास, काम याकडे). -उक्ति. जोराने (आंत, पुढे, कडे) ठोकणे; घालणे; ठासणे; शिरकवणे; सारणे. [धस; हि. धसना; गु. धसको] धसदार, धसाव, धसावणे-धजदार, धजाव वगैरे पहा. धसधस-खी. १ धडधड. (जिवाची-उराची-धसधस). २ (ल.) भीति; धास्ति. 'मला त्या वाटेने जायाला धसधस वाटते.' [ध्व. धस द्वि.] धसधस-सां-किवि. १ धडधड उडून; जोरजोराने (उडणे). 'काळीज धसधस करतें, उडतें' 'जीव धसधस करतो, ऊर उडतो.' 'गांवढेकरी उंदराचा ऊर धाकाने धसधसां उडूं लागला.' -छत्रे (इसाबनीति). २ कडाडदिशी मोडून, फाडून, तुटून, कोसळून, पडून, फुटून, इ०. धसधसणे-अक्ति. धसधस होणे; धडधडणे, उडणे. (जीव, काळीज, ऊर, छाती, हृदय). [धस+धस] धसफस-फूस-खी. (भांडण सुरू होण्याच्या आधीची) चरफड, आदळआपट; घालून पाडून बोलणी; कुठे भाषण. [ध्व. धस द्वि.] धसमस- (को.) धामधूम. धममुसळा-ळ्या-वि. १ गेलेल्ल; होण्या; ठोंव्या. २ दांडगाईने निष्काळजीपणे काम करणारा; आडदांड. धसक्या पहा. 'हा धसमुसळ्या दिसतो.' -नाम ८. [धस+

मुसळ] धरुड-झी. (कों.) नदीकांठीची, टेकडीवरची उभी उतरण; दरड. [धस=पडण्याचा आवाज+रड प्रत्यय] धसाडा-वि. (व.) जाड; खरवरीत (सुत, गवत, कोणताहि पदार्थ). २ दांडगा; धसमुसळया (माणूस). -पु. १ (ल.) चापटी; धपाटा; रपाटा २ (ना.) रागाने बोलणे; धसकावणे. 'कमळी फार हट कळ लागली पण मी जेव्हा एक धसाडा दि. तेव्हा वसली गप.' ३ वादक: खुंड; धस; चोय. ४ हिसका; धका. धसाधशा-झी. कापाकापी तुकडे तुकडे (करणे); छाटाछाट; एकदम, जोरजोराने कापणे. तोडणे. [ध्व.] धसाधस-सां-क्रि. १ खसाखस, सपासप फटाफट, तडातड (तोडणे, मोडणे, फाडणे; इ०). 'परि तोडिलेचि बदर्नी तृण धरितेही अगा धसाधस ते।' -मो० ऐविक १.४. २ धड-धड होऊ (जीव-काळीज करणे, उडणे). ३ ओक्सावोक्सी (रडणे). ४ चटकन (निसरणे). [ध्व. धसधसचा अतिशय] धसा फशा-झी. १ हिसकाहिसकी; निष्काळजीपणाचे काम; ओढाताण; आदळआपट. २ मांडणापूर्वीची चरफड; धसफस पहा. ३ कापा-कापी; छाटाछाटी (करणे-तासणे) [ध्व. धस द्वि.] धसा-फसा-क्रि. धसाफसा पहा. धसाल-ली-व्या-वि. धसक घट्या पहा. धसासा-पु. धसधस; छातीचा ठोका. 'पडति बहुत तेव्हा रुमिमयाचे धसासे।' -सारुह ७.४ [धस द्वि.] धसाल-पु. १ विसराळ. धसाळ जाणे-विसरून जाणे. 'परि बोलत बोलत प्रेमभावे धसाळ गेलो.' -झा ११.१६१. २ दांडगा; आडवाड; धसाल; धसकनंदन. ३ अविचारी; वेडा. 'केवी धसाल म्हणो देवा तूत. तरी अधिक हा बोलू.' -झा १०.३२०. ४ मोठा; प्रचंड. 'नामें एवढें धसाल देणें।' -एमा ६.६. [धस+आळ प्रत्यय. (तुल० प्रा. दे. धसल=विस्तीर्ण)] धसी-वि. उतावीळ. धसा पहा. धस्स-न. भीति, दुःख यांचा हृदयास, मनाला वसलेला धक्का; आघात, धडकी. धक्का पहा. [ध्व. धस] धस्समसूळ-वि. धसमुसळा पहा.

धसमगज-पु. पीठ, मसाला इ० घालून केलेले लाडू वळण्यासाठी सारण. [धस+मगज]

धा-वि. १०; दहा. 'ता धा वीस रुपये कसेव कमावशी.' -मसाप २.४.११०. [सं. दश] धा जण-वि. १ दहाजण. २ (ल.) सर्वजण; पुष्कळ माणसे. धा जणांचे घर-(मुलेबाळे, बायका पुरुष वगैरे) पुष्कळ माणसे असलेले कुटुंब; मोठे कुटुंब. 'मुलगी धा जणांच्या घरांत द्यावी; धा जणांच्या घरांत आणखी एखादा सहज खपेल.' म्ह० (गो.) धा जणांचो मासो जागच्या जागी कुसप=अनेक माणसांच्या मालकीचा जिन्नस सर्वांच्याच चालढकळीत नाश पावतो.

धा-अ. संख्यावाचक विशेषणास वेळ, प्रकार, प्रसंग अशा अर्थी लावितात. जसे. एकधा, द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, इ० [सं.]

धाडणे-अक्रि. १ तूट होणे; संतुष्ट होणे. धाणे पहा. 'अगा देवढी वाढी लाहिजे। तेथ मोल देतां न धाईजे।' -झा १८. ५१९. [सं. धै-धांत; प्रा. धाय=तृप्त]

धाडणे-अक्रि. राहाणे; धरणे; ठरणे. 'काय परीक्षा बहु असली ज्वानी नवी तरणी। इथे प्राण धाडना हवी मग सहिन्याची चरणी।' -प्रला १००. [सं. धा]

धाऊ-पुत्री. एक प्रकारचा तांबडा दगड; गेरू; धाव पहा. [सं. धातु; प्रा. धाउ=गेरू इ०]

धाऊ-पु. (कों.) तास पक्षी.

धाऊं धाऊं-क्रि. (व.) (धावून धावून) वारंवार; पुन्हा पुन्हा. [ध.वणे]

धाऊस-झी. एक फुलाचे झुडूप.

धाए-झी. दाई; धात्री. 'प्रकृती धाएं सुदली।' -शिष्ट ११. [सं. धात्रो; प्रा. धाई]

धाक-पु. भय; धास्ती; दहशत. जरब; वचक; दरारा. (क्रि० बालगणे; धरणे; राखणे). 'तैसा कौरवां अशेखां। धाक तुझा।' -झा २.२१५. (वाप्र.) धाक दाखविणे-भीति, दहशत घालणे; दरारा ठेवणे. 'फिटणे, उडणे-भीति जाणे; दरारा न वाटणे. 'तेवी त्याचा समूळ धाक। फिटून गेला तत्काळ।' -नव २४. १४९. 'चालला शिंदा दखनचा धाक उडाला।' -ऐपो ४३३. धाक लावणे-भीति वाटेल असे करणे, वागणे; धाक दपटशा दाखविणे; जरब ठेवणे. 'तुं असतां मत्पक्षी लाविन मी धाक लोकपालाला।' -मोसीष्म ११.१९. [हि.] ०दरागा-पु. दहशत; वचक; जरब; भीति आणि धास्ती. (क्रि० पडणे; असणे; वसणे; बालगणे; धरणे; राखणे). धाक ना धोका-काही भीति, आदर नसणे; मुर्छाच धास्ती न वाटणे. पूर्ण निर्भीड, निर्भय, वेडर वृत्ति. ०धुकी, ०धूक-झी. धाकडधुकड पहा.

धाकटा-ला-वि. (वयाने, उंचीने, अधिकाराने, योग्यतेने) लहान, कमी. 'उद्यां धाकल्या भाऊसाहेबांचा बाढदिव हाय.' -इंप ८. धाकटा-(याचा अधवा, मधवा या शब्दांबरोबर उपयोग करण्याच्या वेळीं) शेवटचा; सर्वांत लहान; कमी प्रतीचा. धाकटपण-णा-नपु. धाकटपणा, धाकटपणा १ लहानपणा. २ हलकेपणा; अपमान. 'आपलेचि आपणु। कांई सांधी धाकटपणु।' -शिष्ट १४५. ०कुंचर-पु. (शेतकरी) पुण्य नक्षत्र, अ ठंवं नक्षत्र. याच्या आधीच जे पुनर्वसु नक्षत्र त्याला 'म्हातारा कुंचर' म्हणतात. ०मालेबंद-न. एक प्रकारचे झाड. याची उंची एक वीतपासून एक हातपर्यंत असून पान एक वोट रुंद व तीन चार बोटें लांब असते. ०वाडा-पु. धाकटी धनीग, रागी (शाहू छत्रपतींची धाकटी राणी सगुगावाई ही म्हणत). -शारो. धाकटे सरकार-पु. १ धन्याचा मुलगा, वारस. २ युवराज; राजाचा

थोरला मुलगा. 'आपण जाऊन धाकट्या सरकारास भेटावे.'
-रत्न ३.२.

धाकटे—न. (कु; राजा) मूल.

धाकड—वि. १ खरवरीत, जाड, मजबूत (कापड). २ आड-
दांड; ठोकळा; जाडजूड; बळकट; धीट (मजबूत). 'मारौनि वनकलं
धाकड। आणिले पाजंतकाचे झाड।' -शिशु ४५१. ३ धैर्यवान्
धीट. 'महाप्रलयो जेवें। धाकडांसी।' -ज्ञा १.१३१. [सं द्राघिष्ट]
० धुकड—किवि. धडधडत; उडत (छाती); वागवूक; माटमूट पहा.
० धाकड—वि. जाडभरडे (कापड) भरभक्कम, जाडजूड (माणूस).
धाकड पहा.

धांकण-पै—न. (गो) झांकण; ढाकण पहा.

धाकणें—अकि. १ मीति पावणें; गांगरणें; वचकणें; गड-
बडणें; भयचकित होणें. 'कीचक बलाच्या सामर्थ्ये। राजे धाकती
समोवतें।' -मुविराट ४.१०. २ दिपणें; दवणें. 'सवाई तेजा
पुडें धाकलें।' -ऐपो २५०. ३ (व.) हेवा करणें. माझ्या
माग्याला धाकतो. [धाक]

धाकबुको, धाकधूक, धागधुगी धागधूग—स्त्री.
१ धुगधुगी पहा. २ छाती धडधडणें, उडणें. ३ मीति; कालजी.

धाकां—पु. (गो.) दहिल्या; दहा अंकाचा पत्ता. [धा]

धाका-झी-कू—वि. (कुण.) लडिवाळपणाचे नांव. [सं.
धाक=वैल, आधारखांब]

धाकाबुकां—स्त्री. धकाबुकी पहा.

धाकिनणें—अकि. धाकणें पहा. 'मी धाकिनलां मनामाजी.'
-माए ६२.

धाकुटरण, धाकुटपणा—नपु. लहानपणा; धाकटपणा पहा.

धाकुटा-ला—वि. १ धाकटा, धाकला पहा. 'स्त्री केली परी
धाकुटी। धीर न धरवें पोटी।' -दा ३.३.१४. 'हे असो वडील
धाकुले। आदिकलनि।' -ज्ञा १.१८३. २ सेवक; दास-दासी;
नोकर चाकर. 'तंव तो लक्ष्मीकांत। धाकुटियासी बोल करितु।' -
शिशु १७६.

धाकू—स्त्री. (गो.) द्राक्षविशेष.

धाकूडपर्णी, धाकूटेलपर्णी—वि. (गो.) (पहिली बायको
जिवंत असून) विजवराशी केलेला (विवाह). [धाकूटपण]

धाकुटां—वि. धाकट; दणकट; अक्राळविकाळ. 'रावणासारीचे
धाकुटे।' -उषा ८.७३. [धाकड]

धाकूट—धाकुटा-ला पहा. 'तिथे चिरोटे धाकूट।' -मसाप
२.२३.

धांग—न. (गो.) आघातामुळे मस्तकावर उठलेले टेंगळ.
[दांग]

धांगड-डी—स्त्री. उद्धट, आंडदांड, मुलगी, स्त्री; खोडकर
घोडी. (व.) कजाग व पुरुषी बळणाची स्त्री. 'सोडी वेगीं माझी

दाडी। जाय वेगीं धारा काढीं। बहु माजलीसी धांगडी। ओढाओढी
करितेसी।' -ह ७.७३. २ गैरक्षिस्त वर्तनाची स्त्री. 'परी धर्म-
पत्नी धांगडी। पोसितां जरी एकी बोढी। तरी कां अपरवडी।
आणावी आंगा।' -ज्ञा १८.१४२. [दंगा]

धांगड—न. छत्रीवर घालण्यासाठी केलेली (केतकी इ०)
पानांची पत्रावळ. छत्रीची पानें.

धांगड—वि. १ जाडभरडे; खरवरीत (कापड, सूत, इ०).
२ दांडगा, अकुल; धसमुसळा (माणूस, काम). ३ धिप्पाड;
मोठाड; जाडजूड; बळकट (माणूस, जनावर). ४ अगडवंव, गैर-
वाजवी मोठा (पदार्थ). ० धिंगाड—वि. ओबडधोबड; अडाणी;
वेडौल (काम). ० धिंगा-पु. १ ज्यास ताळतंत्र नाही असे वर्तन;
दांडगाई; गोंधळ; चाले; धिंगामस्ती. 'पिंगावाई पिंगा गे। अवघा
धांगडधिंगा गे।' -एकनाथ. २ धांगड मुलगी; आडदांड, धस-
कट्या पोर. 'धीट धांगड्या धांगडधिंगा।' -अमृत २४. धांग-
डणें—उकि. धिंगडणें; नाचणें; उड्या मारणें; खिदलणें; वागडणें
इ०. धांगड पिंगा घालणें. धांगडा, धांगडो, धांगला—पु.
दांडगाई; गोंधळ; दंगा; आरडाओरड. (कि० करणें; वाजणें;
लावणें; मांडणें; उठवणें).

धागधुगी, धागधूग—स्त्री. धाकडधुकड पहा.

धागा—पु. १ दोरा; सूत; दोरी; सूत्र २ नातें, संबंध. सोय-
रीक धागादोरा. ३ हलवलेल्या वस्तूचा तपास लावण्याचे साधन.
माग; खागखुगा. 'सोडली पुण्याची जागा तोडिल्या धागा
भडकल्या पागा कालवा झाला।' -ऐपो ४३३. [हि. धागा; सि.
धागो] कच्या धाग राची रयत=अतिशय आज्ञाधारक व गरीब
रयत. कच्या धाग्यांत असणें-वागणें-दास होणें; अति-
शय आज्ञाधारक, गरीब असणें. कच्या धाग्यानें बांधग-अगदीं
आज्ञेत, कशांत ठेवणें. धाग्यावरून ताग्याची परीक्षा-शिता-
वरून भाताची परीक्षा याप्रमाणें. ० दोरां—पु. १ संबंध (नात्याचा,
स्नेहचा, सारखेपणाचा). (कि० असणें). २ पत्ता; ठावटिकाण.
(कि० लागणें).

धांगोडा—पु. लोकांत (बदकर्माचा) बोभाटा होणें; छीःथूः
होणें.

धागोस—किवि. (गो.) गडगंज, भरपूर; मुबलक.

धाट—न. (कु.) अगदीं अडाणी, रानवट लोकांचा गांव; रानटी
गांव.

धाट—स्त्री. झळा; धाड. 'बळेंचि निघात करी परघात कुटीळ
चि धाट जनावरि घाले।' -दावि ४३२. [सं. धाटी]

धाटण, धाटणी, धाटी—स्त्री. १ तन्हा; पद्धत; रीत; चाल;
धरती; 'सोंगाची बतावणी बेमालूम करण्याची धाटणी साधली

पाहिजे. '—वि.वि. ८.८.१५५. 'याची पुराण सांगण्याची धाटणी दुसऱ्यास साधत नाही. ' [सं. धाटी]

धाटा—पु. १ वीतभर रुंदीचा आणि चार पांच हात लांबीचा पट्टा. डोकें व कान यांस बांधण्यासाठी, टोपी—पागोटें यांवरून लपेटण्यासाठी वापरतात. (क्रि० घेंणें; बांधणें); पंचा. २ प्रसूती-नंतर कंबर, पोट बांधण्यासाठी बायका वापरतात तो पट्टा. [घट]

धाटा—वि. १ धडाकडा; मजबूत. 'मी धाटा मोठा विचक्षण'—एमा २३.७६०. २ खंदा; प्रवीण. 'जरी पोंहणार मोठा धाटा।'—यथादी १८.२२६४. [सं. धृष्ट; म. घट] ०मोटा—वि. १ लड्ड; मजबूत; धडाकडा. 'परघातकी धाटामोटा। वाटा पाडी।'—दा १९.३.९. २ आजारांतून उठून पूर्वीप्रमाणें सशक्त झालेला. ३ ओढबधोवड; खरखरीत; (वहल; अन्न; पदार्थ).

धाटा—पु. कडव्याचें ताट. —शे. शेतकरी ३.३.

धाटी—झी. (व.) पट्टा. धाटा अर्थ १ पहा.

धाटी—झी. १ मार्ग; प्रकार; पद्धत; धाटणी; वर्ताव्याची रीत; ठेवण. 'धाटी कथा निरूपणाची।'—दा २०.४.१७. २ एक चाल; छंद; वृत्त. 'कवि कवित्वाचा प्रबंध। कवि नाना धाटी मुद्रा छंद।'—दा १.७.१७. अश्वधाटी पहा. ३ फांस; पाण. 'मगसंयमाची धाटी। सुनि मुरडिलीं उफराटी।'—ज्ञा १२.४७. [सं.]

धाटी—झी. हल्ला; धाड पहा. [सं.]

धाटी—वि. धीट; उद्धत; घट पहा. 'कऱ्हेसे धाटे राऊळ काढिलें। कांहीं जाणसि ना।'—शिशु १८०.

धाड—झी. १ चाल; हल्ला; परचक्र; दरबडा; चाला; एकदम येणारा, पसरणारा, नाश करणारा, हल्ला. संकट (उदा० शत्रूचा हल्ला, चोरांचा दरोडा, टोळ, अभि यांपासून नाश). (क्रि० घालणें; मारणें; पडणें; वसणें). 'तुम्हावरी येत आहे धाडी।'—नव २५.१०. 'अग्नीची धाड त्याचे घरावर पडून सर्वस्व जळलें.' 'या गांवावर नुकतीच टोळांची धाड आली होती.' २ परके लोक, पाहुणे, मुलें, भिकारी इ०चें टोळकें, जमाव. यांचें एकदम येणें. ३ रोग; आपत्ति; विकार. (क्रि० होणें; भरणें; पडणें). 'त्याला येथें येण्यास काय धाड भरली आहे?' ४ त्रासदायक, दृष्टी मुलालाहि लावतात. [सं. धाटी; प्रा. धाडी] ०पडणें—(उगीच अडचणी सांगणाऱ्या वद्दल वापरतात). संकटांत असणें; आपत्ति ओढवणें. 'तुला काय धाड पडली आहे एवढें ओळें उचलावयास.' ०बडवणें—धाड भरणें. 'काय धाड वडवली आहे त्याला?'—माटे—अस्पृश्यडायरी पानें. ०घोडा—पु. १ सुंदर व मोठा पागीदार घोडा (गरीबास हा वक्षीस दिला असतां त्याच्यावर एक धाडच पडल्यासारखें होतें यावरून). २ आडदांड

व लहंभारती पोरगा; ढमाली, रानवट खी. म्ह० धाड पडावी पण चीत पडूं नये—आपणावर टोळधाड इ० घाले आले तरी हरकत नाही पण चित्रा नक्षत्राचा पाऊस मात्र पडूं नये (कारण हा पाऊस नव्या पिकाला मारक आहे).

धाड—झी. (गो.) वाघाची वाट, माग.

धाड—झी. मागावरील हत्या, (ज्यांत फणी वसविलेली असते ती चौकट). वहा अडकविण्याचें साधन.

धाडकन—कर—दिशीं—क्रि.वि. धाड असा आवाज करून (घोंडा इ० पडणें; मनुष्य जमीनीवर आदळणें; तोफ उडणें; कांहीं वाजणें). [ध्व.]

धाडणें—उक्रि. १ पाठविणें; पाठवून देणें; रवाना करणें; (माणूस, कागद, निरोप इ०). २ गमावणें; घालवणें. 'पूर्वजांचें जोडलें। आपणचि होय धाडिलें। जरी आजि शत्रू सांडिलें। रणीं ह्ये।'—ज्ञा २.१९७. ३ वजा करणें. 'कां धाडलिया एका एका। वाढे तो शून्य विशेष।'—ज्ञा १८.१२१२. [सं. धाड; प्रा. धाड=वाहेर पाठविणें]

धाडधाड—क्रि.वि. १ घण मारण्याच्या आवाजासारखा; बिहिरी, घें, इमारती, कोसळून पडलीं असतांना होणाऱ्या-आवाजासारखा. २ सपाट्यानें, पटापट (रोगांनं पटापट माणसें मरणें). ३ जोरांनं (उर, काळीज धडधडणें). [ध्व. धाड द्वि.]

धाड धोपट—झी. धोडधोपट पहा.

धांडय—झी. (गो.) एक प्रकारची गोड्या पाण्यांतली मासळी.

धाडवा—पु. (ना.) धडाका; धाई; सतत त्रास. 'तिला विटाळाचा भारी धाडवा; इतर बाया महिन्यानें वसतात तर ही महिन्यांतून दोनदां.' [धडका पहा]

धाडस—न. धारिष्ट; हिऱ्या; निर्भयतेनें पुढें जाणें. [धाड]

धाडस, धाडसी—शी—वि. धीट; हिंमतवान; साहसी जोखमीचें काम अंगावर घेणारा.

धांडळ—धांडाळ—वि. जाड, उंच, निबर (कडव्याचें, जोंधळ्याचें ताट). २ (ल.) उंच सडपातळ; किडकिडीत माणूस. [दंड—दांडा—धांडा]

धांडळणें, धांडुळणें, धांडोळणें—उक्रि. (हरवेल्या पदार्थ) शोधणें; हुडकणें; धुंडाळणें; नीट लक्षपूर्वक पाहणें (वस्तु, वस्तुसाठीं घर, पेटी इ०). धुंडाळणें पहा. 'घर धांडुळलें, गांव, धांडुळला, दागिना धांडुळला, धांडुळली, इ०.' [प्रा. ढंडोळ]

धांडा—पु. १ (व. खा.) ज्वारीचें, कडव्याचें ताट; धाट. २ वैल; सांड; खोंड. 'धांडा घेऊन वावरांत जा.' [सं. दंड; म. दांड, दांडा]

धांडाळी—झी. हगवण. ढेंढाळी पहा.

धाडी—खी. हल्ला; धाड पहा. 'हे विवशी धाडी नेऊन टाकिले.' 'हे प्रपंचाची धाडी। अमंग हे।' —ज्ञा १३.९९२. [सं. धाटी; प्रा. धाडी]

धाडी—खी. (व.) घसा; घाटी.

धाडी—खी. (मावळ.) बाबुच्या कामट्यांचे गवत भरून केलेले झडप; तट्टी; छपरी.

धाडी—पु. १ शिक्षकाजवळ गायन न शिकलेला गवई. अताई पहा. २ मुसलमानांचा एक वर्ग किंवा त्यांतील एक इसम. हे लोक राजे, सरदार इ० लोकांच्या नोकरींत असून स्वारी बाहेर निघाली असतां यजमानाच्या स्तुतीचीं गाणीं म्हणत पुढे चाललेले असतात; (सामा.) भाट, गवई; गवयांचा ताफा. 'मृत्यांगना त्या नाचती। धाडी नटवे गायन करिती।' —जे ८४.८ 'धाडी गवई गाणार तमाशा नाच कचेरीला।' —गापो ७८.

धाडी—खी. आपल्या भावाची किंवा नवऱ्याच्या भावाची (दिराची) मुलगी; पुतणी; ध्वाडी. 'धाड्या भाच्या आणिल्या सर्व साल्या।' —सारह ६.१५.

धाडीज, धाडीस—न. धारिष्ठ; हिंमत; धाडस पहा.

धांडुळणें—उक्ति. धांडोळणें. धांडळणें पहा.

धांडोडा, धांडोरा, धांडोरें, धांडोळा—पुनपु. डांगोरा; दवंडी. 'अशी ताकीद करून धांडोरा पिटवून काढून दिलें.' —भाव ३६. [सं. दिंडीरव]

धांडोळणें—उक्ति. शोधणें; हुडकणें; तपास करणें. धुंडाळणें पहा. 'मोलिकारां धांडोळितां रांनं। जेवि मोळिए जोडलें बावनें।' —कृ १०. धांडोळणी, धांडोळा—खी. शोध; तपास. 'आतां करा धांडोळणी। उखेमेंदिरीं।' —कथा १.७.९. 'घेती दोहामार्जी धांडोळा। एक बडविती वक्षस्थळा।' —ह १३.१४९.

धांड्या—वि. (व.) मोठा (पूर) हें विशेषण फक्त पुरासच लावतात. [सं. दंड]

धाण—न. १ मोठें जळाळ लांकूड. २ तांदूळ धुवून निघालेले पाणी. धुवन.

धाणक—खीपु. एक डोंवारी जात व तींतील व्यक्ति. 'इनाम दिले कोल्हाटणी खेळ करणारासी। दोन हजार धाणके गरिबासी।' —गापो २५.

धाणस—न. (गों.) फणसाचे गेरे बांदून केलेली गूळ मिश्रित माकरी.

धाणें—न. (गो.) वल्हें अडकविण्याची खुंटी. [सं. धा-धान]

धाणें—अक्ति. संतुष्ट, तृप्त होणें; पाहिजे तें मनमुराद मिळाल्यामुळे समाधान होणें; (काव्यांत योजितात, भूतकाळीं योजतात). 'ऐसे शेषामृतें घाले। कीं अमर्त्यभावा आले।' —ज्ञा

४.१५३. 'पोट धालें मग देतसे ढेंकर। भक्तीचें तें फार तुळसी दळ।' —तुगा २६. धाडणें पहा. [सं. धात; प्रा. धाय]

धात—खी. १ (पुरषांचे) वीर्य; रेत. २ धातु; मुळ. 'गुंड वेष्टण ऐसे धात। हें व्याकरण जाणावें संस्कृत।' —राजवाडे (ग्रंथ-माला शके १८२७) ४. [सं. धातु] ० फुटणें—१ वयांत येणें. २ कांहीं रोगामुळे मूत्रनिसर्गादिप्रसर्गी रेत स्थलन होणें.

धात—खी. नाचाचा प्रकार. 'कुक्ष्यारी कुक्ष्यारी कु धिलांग उलटी धात।' —दावि ३७.

धात—खी. १ कल्पित गोष्ट. २ युक्ती; खुवी; वेत. 'प्रवीण सर्वाहुनि हा विधाता। कदापि याच्या न कळेंत धाता।' —सारह २.३८. [सं. धा=ठेवणें]

धांत, धांतळी—खी. (कों.) वज्राची लांबलचक चिंधी.

धातकी—खी. एक वनस्पति; धायटी; इजपासुन डिक निघतो व फुलांपासुन रंग तयार करितात. फुलें औषधीदृष्ट्या स्तंभक आहेत. —ज्ञाको ध. ४५. 'मेथिका, धातकी, काली, उपलसरी, बीजपूरक यांचा पिंड तेजाची वृद्धि करणारा होय.' —अश्वप २.८.

धातफळ—न. दष्टांत; मासला. 'असो एका हो वचन येकावें। धातफळ दाविल्या परीनें।' —दावि २७१. [सं. धा]

धातमात—खी. १ युक्तिप्रयुक्ति; तर्क; अनुभव. 'प्रकृतीची धातमात न चले पै तेथे.' —दावि १७५. २ मंत्रतंत्र. धतर-मंतर. 'मर्नी कामना चेटके धातमाता।' —राम १८०. ३ कल्पित व चत्कारिक गोष्ट. 'वरकड होसी तूं कै ज्ञानें। धातमात कवित्व बोधणें।' —व ३९१. 'प्रसर्गी बोलाव्या अनेक धातमाता।' —दा ४.२.१०. [धात=धातु+मात=गोष्ट]

धाता—पु. १ ब्रह्मदेव; सृष्टी उत्पन्न करणारा. 'जगत्कर्ता धाता सहज उपजे नाभिकमळीं।' —सारह १.५८. २ पिता; पालन, पोषण करणारा. 'माता धाता ऋक्षराजाचि त्यातें।' —मुराकिष्किधा १८. ३ मालक; बाळगणारा (वस्तु इ० कांचा). ४ साठ संवत्सरांतील दहावें संवत्सर. ५ (ज्यो.) ध्रुवमत्स्यापैकी एक तारा. [सं. धातु]

धातु—पुखी. १ पुरुषांचे रेत; वीर्य; धात. २ सोने, रुपें, तांबें; लोखंड इ० जास्त विशिष्ट गुरुत्वयुक्त, अपारदर्शक व एक प्रकारच्या चकाकीनें युक्त अशा खनिज पदार्थांपैकीं प्रत्येक. ३ पैसा; द्रव्य; धन. 'कोणी धातुचा न करिती स्पर्श।' —दावि ४०१. 'तेव्हां कळेल कीं अमके महाल अमके धातु।' —ऐपो २५३. ४ शरीरांतील कफ, वात, पित्त या तत्त्वांपैकीं प्रत्येक. ५ शरीरांतील रक्त, मज्जा, वसा, मांस, अस्थि मेद व रेत या सात घटकांपैकीं प्रत्येक. 'धातुंचें समुद्र उलंडी। मेदाचे पर्वत फोडी। आंतली मज्जा काडी अस्थिगत जे।' —स्वानुदिन ९.४.७५. ६ पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश इ० पंचमहाभूतांपैकीं प्रत्येक. ७ पंचमहाभूतांच्या

स्पर्श, रूप, रस, गंध व तेज या गुणधर्मांपैकीं प्रत्येक. ८ मनशील, काव, पारा, गंधक, अम्रक इ० सारखा पदार्थ. ९ (महातु.) गेल, काव. 'एकें धातुचिमां उटी घेतें।' -दाव ७७. १० (तत्त्व.) अहंकार. 'या अहंकारासच तैजस, अभिमान, भूतादि, धातु अशीं दुसरीं नांवे आहेत.' -गीर १७२. ११ (संगीत.) चिजेचे निरनिराळे भाग. अवयव ५ अर्थी पहा. [सं.] (वाप्र.)

०फुटणें-१ कांहीं रोगामुळे मूत्रविसर्जनादि प्रसंगीं आपोआप गळण्याइतकें वीर्य पातळ होणें. २ वयांत येणें. सामाशब्द-०कर्मविद्या-स्त्री. धातुंचे शोधन करण्याची विद्या; शास्त्र; (इं) मेटॅलर्जी. [धातु+कर्म+विद्या] ०काम-न. धातु ओतून अगर हातोड्याने ठोकून त्याच्या निरनिराळ्या सुंदर वस्तु बनविण्याचे कारागिरीचे काम. [धातु+काम] ०क्रिया-स्त्री. किमया. 'हातींचा परीस टाकोनियां। साधूं जावें धातुक्रिया। सगुण मूर्ति सांडोनियां। निर्गुण बायां कां कयिशी।' -ह २१.१२० [धातु+क्रिया] ०जन्यपदार्थ-पु. (रसा.) धातुपासून बनलेला संमिश्र रासायनिक पदार्थ; (इं.) मेटॅलिक कॉम्पाउंड. -सेपू २.१००. [धातु+सं. जन्य=उत्पन्नहोणारा+पदार्थ] ०पात-पु. वीर्यस्खलन; रेत गळणें. [सं. धातु+सं. पात=पडणें] ०पुष्टपोषण-वि. धातु पुष्ट करणारे, बलवर्धक, पौष्टिक (खाद्य, औषध). [धातु+सं पुष्ट=बाढलेलें; सं. पोषण=बाळणें, पोसणें] ०पांषाण-न. १ (शरीरांतील) सप्त धातुंचे पोषण, वर्धन; बलवर्धन. २ (ल.) खुशामत; तोंडपुजेपणा; टाळाटाळ, बकवा, गोड गोड भाषण इ० करून खोटा उत्साह उत्पन्न करणें, धीर देणें. 'लोभं मय दम्भ मनार्थे। धातुपोषण बोलती बहुत।' -मुसभा ५.१२४. 'धातुपोषणार्थे समाधान केलें.' -जोरा १७. -वि. बलवर्धक; पौष्टिक. [सं. धातु+पोषण] ०पोषणाचें बोलणें-पोषणाच्या गोष्टा, ०पोषण-बोलणें-गोष्ट-भाषण-थापेबाजी; खुशामत, आर्जव इ० युक्त बोलणें; गूळखोचरे; गुळगुळ्यापडी. ०मय-वि. सोने, चांदी, तांबें इ० सारख्या धातुंचे बनविलेले. [धातु+सं. मय प्रत्यय] ०माक्षिक-न. लोखंड व गंधक यांच्या संयोगापासून बनलेले एक खनिज द्रव्य. [धातु+माक्षिक] ०मेह-पु. १ मूत्रावाटे धातु, वीर्य गळण्याचा मूत्ररोग. २ वीर्यमिश्रित मूत्र. [सं. धातु=वीर्य+सं. मेह=मूत्र, मूत्ररोग] ०योग-पु रसायन. 'येक औषधी प्रयोग। येक देती धातुयोग।' -दावि ६४. [धातु+सं. योग=जुळणें, जोडणें] ०राशी-पु. अस्थि, रक्त, मांस वगैरे सप्त धातुंचा समुदाय; (ल.) शरीर; देह. 'अथवा एकांतरा कृच्छ्री। चाद्रायणें मासोपवारी। शोषोनि गा धातुराशी। करिती तपें।' -ज्ञा १७.३६४. [सं. धातु+राशी=समुदाय] ०रूप-वि. (रसा.) ज्यांस धातुचें स्वरूप आहे (असें मूल द्रव्य). 'सोयीकरितां. एकाकी पदार्थांचे धातुरूप व अधातुरूप असे दोन वर्ग करितात.' -रसापू ६. [सं. धातु+रूप]

०वाद, धातुवाद-पु. १ किमया; सुवर्णविद्या; सोने करण्याची विद्या. 'नातरी जें धातुवादाही न जोडे। तें लोहीचि पंधरें सांपडे।' -ज्ञा ६.३४. 'अतर्क्य नेत्रांतरे नेणें। कां धातुवादें सर्वस्व घेणें।' -एभा २३.२०७. २ अशोधित धातु शुद्ध करणें. -ज्ञाको क १५३. ३ रसायनशास्त्र. [धातु+वाद] ०वादा, धातुवादा-वि. १ किमया करणारा. 'जो सोधोनि भवपारु। अनादि रससिध्दु। तो लाधला शब्दवेधु। जेणें धातुवांदिचे।' -नृ ५. 'टिपरे धातुवादी खोंट।' -दावि ४७४. २ रसायनशास्त्रज्ञ; खनिजपदार्थांचे, रसायनांचे ज्ञान असणारा. [धातुवाद] ०विकार-क्षय-पु. धातुक्षीणतेचा, क्षयरोगाचा एक प्रकार. [सं. धातु+सं. विकार=रोग; क्षय=क्षीण होणें] ०विद्या-स्त्री. (रसा.) अशुद्ध धातुपासून शुद्ध धातु काढण्याची विद्या. [धातु+विद्या] ०शलाका-स्त्री. धातुची सळई, कांव. [म. धातु+सं. शलाका=सळई] ०सारूप्य-न. कफवातादि शरीरांतील धातुंची समता, योग्य स्थिति. 'जाणें जरी जाहलें तरी व्हावे ते मितलें। इतुकेनि धातुपाम्य संचलें। असेल सुखें।' -ज्ञा ६.३५१. [सं. धातु+सं. साम्य=सारखेपणा] ०स्खलन-न. रेतस्खलन; वीर्यपात. [सं. धातु+सं. स्खलन=गळणें] ०स्तम्भ-वि. वीर्याचें स्तम्भन करणारे (औषध इ०). [सं. धातु+सं. स्तम्भ=थांबविणारे] ०स्पर्श-पु. तांबें, पितळ, सोने, रूपे इ० धातुंचा स्पर्श. (ल) (अकरणरूपी प्रयोग केल्यास) १ अठरा विश्वे दारिद्र्य. 'याच्या घरांत धातुस्पर्श नाही.' २ (अकरणरूपी प्रयोगांत) दागदागिने मुर्तीच नसणें. 'त्या बायकोच्या अंगास धातुस्पर्श म्हणला तर नाहीच.' [धातु+स्पर्श] ०क्षय-पु. धातुविकार पहा.

धातु-पु. १ क्रियापदाचें मूलरूप; ज्याला प्रत्यय लावून क्रियापद बनवितां येतें तो शब्द. जसे:-कृ, वद्, करणें; बोलणें, चालणें इ० २ शब्दाचें मूल; ज्याचे पुढें पृथक्करण करतां येत नाही असा शब्दांतील मूल अवयव. इ. रेडिकल, रूट. 'क्तिः ब शब्दांत कृ व व्हा धातु.' [सं.] ०नाम-न. क्रियावाचक नाम [धातु+नाम] ०पाठ-पु. धातुची यादी, कोष्टक. [धातु+पाठ] ०रूप-न. धातुपासून बनलेले रूप; क्रियापदाचें रूप. जसे:-जातो, गेला, करतो, निजतो इ० [धातु+रूप] ०साधित-न. धातुवरून साधलेला, बनलेला (शब्द इ०). उदा. कृत, कृत्वा. यांत नाम, विशेषण व अव्यय असे भेद आहेत; कृदन्त पहा. [धातु+सं. साधित=बनविलेला, साधलेला]

धातुवांस-पु. (व.) मनांत नसतां हि, होत नसतां हि, परिस्थितीमुळे एखादी गोष्ट करणें भाग पडणें.

धात्रा-पु. ब्रह्मदेव; धाता 'तयां ते जिणै जराशु तु। तरी वें अससी पांतु। हा ठा ७ वेन्ही विपरितु। असा धात्रा जोडला।' -शिशु ७४०. [सं. धातु]

धात्री—स्त्री. १ दाई; लहान मुलास पाजण्याकरिता ठेवलेली दाई. 'राधा धात्रीच गमे कणांच्या न जननी शरीरा या।'—मोक्ष २२.३६. २ जन्मभूमि; पृथ्वी; धरित्री. 'थरकत वरि नौका मंगली तेवि धात्री।'—मुरावाळ ९६. 'तुं ब्रह्मकटाह धात्री। हें कळलें फुडें।'—ज्ञा १०.१५२. ४ आवळी; आवळ्याचें झाड. 'नारद म्हणें पृथुरायार्ते। धात्री महिमा सांगतो तूतें।'—मक ५.१५०. ५ आवळकटी. [सं.] ०फठ—न. आवळा. 'डाळिव धात्रीकळ आणि केळे।'—रामायण बालकाण्ड ४४ माथव महाराष्ट्र कवि ५१.

धांद—स्त्री. कापडाची चिंधी; अरंद पत्री; धांदोटी—पु. (व.) मध्यम जाडीचा लांब दोर. 'धांद तुटल्यामुळें पाणी काढणें वेद झालें.'

धांदड—स्त्री जवरी; जुष्टम; सक्ति. 'मन निजकल्पना कडाडी। नाचवी धांदडी त्रैलोक्या।'—एभा २३.६७८.

धांदणें—अकि. १ धावरणें; भयभीत होणें; भीतीनें गोंधळून जाणें. २ चोळवटणें; धासणें.

धांदल. धांदल रट्टी, धांदलाधांदल—स्त्री. १ (वस्तु, व्यवहार. कामें इ० गांवी) अग्रप्रस्था; गोंधळ; घोटाळा; गडबड. 'तुमच्या गडबडीमुळें माझ्या लिहिण्याची धांदल.' २ मनाची व्यग्रता, त्रेधा, तारंबळ. ३ गलबला; गोंधळ; धामधूम; गर्दी; दंगा-धोपा. ४ डावोंच; छत्रेजें; गौडबंगाल (कि० करणें; लावणें). [हिं. धांधळ; सिं. धांधील]

धांदली—स्त्री. नेहमीं गोंधळ, धांदल करणारा; भांवा-वणारा; गडबडया; गोंधळ्या. [धांदल]

धांदा—पु. १ व्यवहार; घडामोड. 'पैं जीवाविया बोधा। गोचरु जो हा धांदा। तो जीवलोकरावदा। अभिप्रावो।'—ज्ञा १५. ३४६. २ दोरा. ३ अखंडत्व. ४ उद्योग; काम; खटपट; धंदा. 'म्हणौनि ब्रह्मनामधदा। सांझुनि कीजे जो धांदा। हें असो सिणु रुपधा।'—ज्ञा १७.४२२. [प्रा. धंदा]

धादांत—पु. (यमकानें वेदांत या शब्दाशीं जुळणारा पण उलट अर्थाचा बनविलेला शब्द). प्रत्यक्षप्रमाण; अनुभवसिद्ध, बुद्धिप्राप्त सिद्धांत; आत्म प्रतीति; स्वानुभव; स्वतःचा तर्क; वैयक्तिक मत. 'जे वेदशास्त्राचें सार। सिद्धांत धादांत विचार।'—दा ५.६.२७. 'आम्हास तुमचें वेदांत न कळे आम्ही आपले धादां-तावर चालतो.'—किवि. धडधडीत; उघडउघड; मूर्तिमंत; प्रत्यक्ष; स्पष्ट 'हा धादांत चोर, लबाड, सोदा.' [वेदांत या शब्दाशीं यमकानें जुळणारा, उलट अर्थाचा, बनविलेला शब्द] म्ह० धादां-ताला सिद्धांताची गरज नाही—जी गोष्ट उघड दिसत आहे ती सांगण्याला. दाखविण्याला शास्त्राच्या पुराव्याची जरूरी कशाला?

धादांणें, धादावणें—अकि. एखाद्या पदार्थावद्दल उत्प्रेक, उत्पत्ति होणें; ह्वाणणें; खाखावणें; आधासणें. 'काहीं होतों

धादावलीं। तींही मेलीं अजीर्णें।'—दा ३.५.९. 'बुद्धानें द्वितीय संवधाविषयीं जसें धादावून जावें.'—नि ७२३. [धादांत]

धादांती—वि. शास्त्राधार न पाहतां मनःला पटणान्या तत्वा-नेच वागणारा; प्रत्यक्षवादी; बुद्धीप्रामाण्यवादी. 'धादांत्यालाहि पाप्मर फुटावे असा हिच्या कवित्वाचा प्रभाव विलक्षण आहे.'—महाराष्ट्र-सारस्वत ६२. [धादांत]

धांदी, धांदोटी—स्त्री. १ चिंधी; कापडाची अरंद पत्री; फडकें; वस्त्राचा तुकडा. [म. धांद]

धादुडा—पु. (महानु) चिंधी, धांदी पहा. 'धादुडा दुधडा गौळनी। जिअें मानुषें होतों सिहानी।'—शिशु ६७६.

धांदुळणें—अकि (विप्र) डांडुळणें, धांडळणें.

धादूस—वि. समाधान पावलेला; तृप्त झालेला; धालेला. [प्रा.]

धांदोटी—स्त्री. चिंधोटी; लहान चिंधी, धांद. [धांद]

धादोगी—वि. (कु.) समाधानी.

ध दाम्न—वि. (गो.) भरपूर; पुष्कळ; मुबलक अघळपघळ. ०पण—न. (गो.) समाधान; तृप्ति. [धांदोस]

धाधाटा—पु. वाऱ्याचा सोंसाटा, धों धों वाहणें. धुधाटा पहा.

ध.धावणें—धाना. खाखावणें; आधासणें; धादांतणें पहा.

ध.धावणें—अकि. (महानु.) धांवपळ करणें; धांवत सुटणें. 'उखरडा धाधाविलें। मंडळीकु निघालें। सर्वें सारीतु पातीनिलें। दंडनायकापशीं।'—शिशु ५०४. [सं. धावू=पळणें]

धांधावणें—अकि. (व.) गांगरून जाणें.

धांधुळणें—अकि. (विरु.) डांडुळणें; धांडळणें; डांडुळणें पहा.

धा(धां)धू—किवि. १ कडाकड, धडाधड असा आवाज करून (वायें वाजणें; तोफा उडणें; वारा वाहणें इ०). डांडू पहा. —स्त्री. १ तोफा, वायें इ०कांचा धडधडाट; कडकडाट. २ जोराचें, कडा-क्याचें भांडण; कचाकची; खणाखणी.

धान—न. १ साल; भात. २ भाताचें रोप. ३ (रोप इ० कांचा) दांडा, देंठ. 'केतकीचें धान आणि उंबराची साल सम-भाग घेऊन चूर्ण करावें.'—अश्वप २.५०. ४ घणे. [सं. धान; वं. धान; गु. धान=धान्य] ०गवत—न. ज्यास धान्य येतें असें गवत. उदा० गहू, बाजरी, ज्वारी इ०कांचे गवत. 'उदाहरणार्थ रानगवतें व धानगवतें हा धडा पावसाळ्यांतच घ्यावा.'—अध्या-पन ७४. [धान+गवत] धानाघुक्र—न. घणे, वाळलेला किंवा ओला पुदिना व मसाला यांचें एकत्र मिश्रण करून गुळ घालून केलेली चटणी. —शिशु ३१८. [धान+अश्रक=आठांचा समुदाय] धानाघिस्फट होणें—कि. (कु.) धुळधाण होणें.

धाना—पु. (महानु) दाणा; कण. 'एतां आदित्य वासरीं। कस्तुरिअेचें धाने पुण्ये करी।'—शिशु १९४. [सं. धान]

धाना—स्त्रीभव. लाह्या. [सं.]

धानान—किवि. (व.) जाणूनबुजून. [ध्यान्यानें]

धानावंत—न. धान्याचें केलेलें पक्कान. 'षड्सें धानावंतें। अपुणें नांम अमितें।'—वेसीस्व १.१११. [धान+वंत]

धानी—स्त्री. (खा.) लाही. [सं. धाना; वं. धाना]

धानी—स्त्री. शहर; नगर. 'रावो जैसा स्वर्गी। रंकपणें निघे धानी।'—झा १४.१५४. [सं.]

धानी—न. (कों. कु.) लोखंडी सळई.

धानी—पु. (संगीत) गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्यांत षड्ज, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. ऋषभ व धैवत हे स्वर वर्ज्य आहेत. जाति औडुवऔडुव. वादी गांधार, संवादी निषाद दिवसाचा तिसरा प्रहर हा गान-समय आहे. हा सार्वकालिकहि समजतात. [सं.]

धानोन्या—स्त्रीव. धान्यविशेष. 'ज्यानि धानोन्या आणाव्या। रांडापोरारे घालाव्या।'—ऐपो ५३. [धान]

धान—स्त्री. (गो.) खांव; धारण. [धारण]

धान्य—न. १ मात, गहू, वाजरी, इ० मनुष्याच्या शरीर-पोषणाच्या उपयोगाचा पदार्थ; दाणागोटा. तांदूळ, गहू, ज्वारी इ० तृणधान्ये हरभरा, तूर, उडीद इ० द्विदल धान्ये व करडई, तीळ, जवस इ० तैलधान्ये असे धान्याचे तीन मुख्य वर्ग आहेत. २ नवरात्रांत देवीपुढें किंवा चैत्रांत गौरीपुढें थोड्याशा मातींत गहू किंवा मात यांची जी लहान रोपे करतात तीं समुच्चयानें. ३ दसऱ्याच्या दिवशीं पागोट्यांत, टोपींत, खोवण्यांत येणारा गहू, मात इ०कांच्या रोपांचा तुरा. ४ धणे. [सं. धान्य; गु. धान्य] (वाप्र.) •झटकणें—धान्य साफ करणें, वारवणें. •हुडकणें—सकि. शोधणें; निवडणें; धुंडणें. पद्धति—एक लांब लोखंडी गज जमीनींत मारून व त्याचा वास घेऊन अमुक ठिकाणीं धान्य पुरलें आहे असें नेमकें सांगणें. 'लष्करांतील कित्येक लोकांचा धान्य हुडकून काढण्याचा धंदाच होता.'—ख १०५५. अठरा धान्यांचें कडवाळें—न. अठरा पहा. सामाशब्द— •देश—पु. पुष्कळ धान्ये पिकणारा, सुपीक देश. [सं.] •पंचक—न. गहू, तांदूळ, सातू, तीळ व मूग हीं शंकरास लाखोली वाहण्यास योग्य अशीं धान्ये. [धान्य+सं. पंचक=पाचांचा समूह] •पंचकाचा काढा—पु. धणे, वाळा, सुंठ, नागरमोथा आणि दालचिनी यांचा काढा. [धान्य=धणे+सं. पंचक=काढा] •पलाल न्याय—पु. धान्य म्हटलें म्हणजे त्यामध्ये त्याचा पेंढाहि अंतर्भूत होतो. त्यास वेगळें म्हत्त्व नसतें. राजाला जिकल्यावर प्रजाहि स्वाभाविकपणें जिकल्या गेल्या असें मानण्यास हरकत नाही. यावरून एखादी मुख्य गोष्ट साध्य, सिध्द झाल्यावर तदनुषंगिक वारीकसारीक गोष्टी आपोआपच साध्य, सिध्द होतात. [धान्य+सं. पलाल=पेंढा, गवत] •फराळ—पु. उपवासाच्या दिवशीं धान्य भाजून केलेलें, कोरडे खाद्यपदार्थ इ०कांनं केलेला फराळ. [धान्य+फराळ] •भिक्षा—स्त्री. धान्याची

मळणी होत असतांना भिक्षुक गांवोगांव फिरून मिळवितात ती धान्याची भिक्षा, बळतें. [धान्य+भिक्षा] •माप—न. धान्य मोजावयाचें माप, परिमाण. उदा० शेर, पायली इ०. •वणवा, वी-पुकी. अकस्मात् धान्य जळून खाक होणें. 'अन्न लागला शेती। धान्य वणव्या आणि खडखुती। युक्ष दंड जळोनि जाती। अकस्मात्।' [सं. धान्य+म वणवा]

धाप—पा—स्त्री. १ दम; जोराचा श्वासोच्छ्वास. 'सुतीं निन्हां धापसी। तूं ते बोलां पाहे हृषीकेशी।'—शिशु ८६. 'धापा भरतां पोटे चोळिलीं। श्वासोच्छ्वासें मूर्छित।'—जैअ ५७.४८. २ दमा; श्वास; दम्याची व्यथा. 'पंडुरोग माझा बंधु। जो अपार दुःखाचा सिंधु। तयाची धाप नांमें बधू। जी करीत कंठरोधन।'—जैअ ४९.३२. 'तुक्याचें लग्न केलें असतां। परि नवरीस होती धापेची व्यथा।' [हि.] धापा देणें—टाकणें—दाटणें—श्रमामुळें जोर-जोरानें श्वासोच्छ्वास करणें. 'तो हरकारा पातला देत धाप।'—दावि ३८. 'धापें दाटला राधात्मज।'—मुआदि ४१.५२. •फरी-धापेकरी—धापकरू—धापाळ, धाप्या—पु. दम्याचा उपद्रव ज्यास होत असतो तो; दम्याळ; दमेकरी मनुष्य. •कांप—स्त्री. अस्वस्थता. 'बुजाली वैराग्याची चोरप। जिराली मनाची धांप-कांप।'—झा १७.२३१. [धाप+कांपणें]

धाप—स्त्री. (विटीदांद्वा खेळ इ०कांत रूढ). मर्यादारेषा. •खापणें—(विटी, चेंदू, कवडी इ०) मर्यादा रेवेच्या, हद्दीच्या पलीकडे जाणें.

धाप—स्त्री. सरड्याच्या जातीचा एक प्राणी; धापट पहा. 'मोंगे गांधली मिंगोरी। वेडुक धापा।'—दावि २४४.

धापट—न. कांडलेल्या मातांतून निघणारा मुसा; चूर, चुर्ण.

धापट—पु. सरड्याच्या जातीचा एक सरपटणारा प्राणी; धाप.

धापट—स्त्री. (भोंवऱ्यांचा खेळ.) फिरावयासाठीं टाकलेला भोंवरा न फिरतां राहण्याची स्थिति.

धापटां—स्त्री. (उपवास, आजारीपण इ०कांमुळें पोटास लागलेली) खपाटी; दामटी. (कि० वळणें, होणें.) पोटाची धापटी असा प्रयोग.

धापड—वि. (कों.) अगदीं रुक्ष; उरवार; बरड. (मात-जमीन). •वट—स्त्री. (कों.) पाटाचें वगैरे पाणी मिळत नसून केवळ पावसाच्या पाण्यावर पीक देणारी जमीन. —कृषि २१०.

धापडधुपड—क्रि. चुटपुटतें, अपुरें; तृप्ती न होईल अशा रीतीन. (पोटां भरणें, जोगावणें इ०सह व जनावरासंबंधीं योजतात). चुटपुटतें पोटां भरणें, चारा खाणें, खालं घालणें.

धापडा—डें—पुन. (व.) जाड थालीपीठ.

धापणें—अक्रि. १ धापा टाकण्याच्या अवस्थेस पावणें; दम लागणें; धापणें युक्त होणें. [हि. धापना]

धापणें—अक्रि. (प्रा.) तृप्त होणें.

धापणें—सक्रि. (गो. कु.) ढापणें; झांकणें. [ढापण]

धाँपर—न. (गो.) गुडघा; ढोंपर.

धापलणें—अक्रि. जोरजोरानें श्वास टाकण्याच्या अवस्थेस पावणें. धापा टाकणें; धापणें. [धाप]

धापसणें—अक्रि. (महासु.) धापा टाकणें; धापलणें; धापणें; गडबडीनें, जलदीनें जाणें. ' जा तुम्ही एकी धापसियां । तुम्हां लागींनिलिआं गौ—मासिया । तरि बारां जा कां । '—शिशु २१९. [धाप]

धांपळ, धांप—झी. (गो.) द्विदल धान्याच्या दाण्याचा अर्धाभाग.

धाँपळां—पु. (गो.) मोठें छिद्र.

धापा—पु. १ एक प्रकारचें गवत. २ चपट्या जातीचें मोठें कौल; ढापा १ त्या अर्थी पहा. ० करणें—(कों.) नाश, खराबी, विध्वंस करणें.

धापाटा—पु. (व.) थालिपीठ; धापडा. धपाटा पहा.

धापी—झी. (गों.) उखळींतील पोहे परतण्याचा चपटा पळा.

धापू—पो—क्रि. फुकट; व्यर्थ; निरर्थक. ० होणें—अक्रि. (कु.) १ मरणें. २ हरवणें. ३ फुकट जाणें. —मसाप ४.४.२८०.

धापेंवचें—क्रि. (गो.) धापा टाकणें; धापलणें. [धाप]

धापोडा—पु. (व.) १ आंगावर एखाद्या ठिकाणीं सजून वर आलेली जागा. २ (व. ना.) थालिपीठ; धापड.

धाप्या, धाप्याचाकांदा—पु. कोचिंदा पहा.—वगु ४.३१.

धाब—न. माडी; धावें. [हिं. धाबा]

धाबटी—झी. दामटी; धापटी पहा.

धाबडणी—झी. (कों.) मोकळ्या फळयांची माळयासारखी पाटणी; माळा.

धाबडधिगा—पु. धांगडधिगा; गोंधळ; दंगामस्ती. [ध्व. तुल. गुज. धाबडाधंगु—दंगामस्ती]

धाबडी—झी. (कु.) धाबळ; लोंकरीचें नेसावयाचें वस्त्र. [म. धाबळी.]

धाबळवडा—झी—पुझी. एक प्रकारचा वडा.

धाबळळी—झी. १ (कों.) सोंवळयांत नेसावयाचें लोंकरीचें जाडेमरडें वस्त्र; धाबडी. २ पांघरण्याच्या उपयोगाचें लोंकरीचें जाड वस्त्र. ३ (कों.) काथ्याचा हातांनीं वळून केलेला पेळ.

धाबळ—झी. क्युतरांना रहाण्याकरितां करितात तें घर, खराडें, ढावळ.

धाबाधुबी—झी. (ना.) एकमेकांना धबाधव घेई मारण्याचा मुलांचा एक खेळ; धबाधवी १ त्या अर्थी पहा. [ध्व. धू द्वि.]

शको. ४. ४२

धावें—न. १ घरावर केवळ मातीचा पेंड धालून करितात तें आच्छादन. २ केवळ मातीच्या पेंडाचें आच्छादन असलेलें घर. ३ (राजा. कुण.) छाती. —मसाप २.४.३६१. [सं. स्था; हिं. धावा; गुज. धावुं] ० द्वाणाणणें—भीतीनें धावरून जाणें; गर्भगळित होणें; गाळण उडणें. धाव्यावर बसविणें—१ (एखाद्याचें) सर्वस्व हरण करून (त्याला) भिकेस लावणें. ' परंतु चुलत्यानें घरांत भाउवंदकी करून सुभानजीला धाव्यावर बसविलें. '—स्वरापरि १७८. २ एखाद्यापासून द्रव्यादिक घेऊन (त्यास) हिंगो दाखविणें. ० घर—न. धाव्याचें घर.

धाबोटा—पु. (कों.) साखरेचें पोतें, गोण; दामोटा.

धाम—झी. १ (गो.) रोगाची सांघ; २ (लं.) कोणत्याहि गोष्टीचा अनेकांस एकदम लागलेला नाद, व्यसन, इसळी वेड, खवखव. ' गांवांत तापाची धाम आली आहे. '

धाम—न. १ घर; स्थान; ठिकाण. ' जीजी परममंगळ धामा । सकळ देवदेवोत्तमा । '—झा. ३.२८. ' नसे राम तें धाम सोडून यावें । '—राम ४४. २ (लं.) शरीर; वेद. ३ रूप तेज; प्रकाश; प्रभाव. ' मार्कंडेय अगस्त्य प्रेक्षिति येजनि सांवळें धाम । '—मोकृष्ण ८४.२. ४—पु. बदरीनाथ, जगन्नाथ, द्वारका, रामेश्वर या हिंदूच्या अत्यंत पवित्र अशा तीर्थस्थानांपैकीं प्रत्येक. [सं.]

धामक—न. (कों.) वटबाबुळ.

धामंगड—पु. (निंदार्थी.) माध्यंदिन किंवा यजुर्वेदी गृहस्थ. धाम्या.—मोल. [धामा.]

धामण—णी—झी. १ माशाची एक जात. २ वरील मासा ज्यंत राहतो तो क्षिपला.

धामण—णी—पुझी. एक वृक्षविशेष. याचें लांकूड चिवट असून इमारीस उपयोगी असतें.—वगु ४.३२. याच्या सालीच्या तंतूपासून कागद व दोर करितात.—झाको. ध ५५. [तुल. गुज. ध्रामण]

धामण—झी. सर्पाची एक जात; अघेला पहा. ह्या जातीचा सर्प आपली शेंपटी गुराच्या नाकांत घुसवून ती जोरानें वाहेर काढतो असें म्हणतात. ' आशा मनशा हो धामणी । '—भूपाळ्या २४. [हिं. धामिन]

धामणणें—अक्रि. धामण सर्पाच्या वृष्टीनें (गुरें इ०) पीडित होणें. [धामण=सर्पविशेष]

धामण्या—पु. एक सर्पविशेष. हा धामण व नाग यांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतो असें म्हणतात. [धामण] धामण्या

पोपट—पु. पोपटाची एक जात.

धामधूम—झी १ दंगल; गोंगाट; गडबड; गोंधळ; अपूर्व प्रकारानें उडालेली खळबळ. २ धुमधुमी; वंडाळी. ' त्या धामधुमीचीं नुसतीं वर्णनें ऐकून अंगावर शहारे येतात. '—टिके ४.४.१७८. [हिं.] म्ह० धामधूम बल्लोका राज.

धामना—वि. (व.) थोड्या काळसर रंगाचा. 'धामना तांदूळ आम्हांस नको. सफेत पाहिजे.' 'आमच्या धामन्या वैलाला जोडी घ्यायचा आहे.'

धामा—पु. एखादी गोष्ट अनेकांनीं एकदम करण्याची उठणारी लाट, सपाटा, सांथ; धाम अर्थ २ पहा. जसें—मागण्याचा—जेवण्याचा—रडण्याचा—धामा.

धामा—पु. (कों.) गुराखी लोक आपल्या हातावर गोवरी किंवा सशाची लेडी यांच्या विस्तवार्ने डाग देतात तो धमाटा अर्थ २ पहा.

धामा—म्या—पु. १ गवाळघा. २ (उप.) माध्यंदिन, यजुर्वेदी गृहस्थ. 'आधीं ते देशावरचे धामे पहा. त्यांना मुलीच मिळण्याची मारामार.'—खरादे १३. धामेपणा—पु. गवाळेपणा; अव्यवस्थित वागणूक. 'कोंकणांत जितकी टापटीप तितका इकडे (देशावर) धामेपणा.'—उषा ग्रंथमालिका ४.

धामीण—स्त्री. सर्पांची एक जात; धामण. 'वासना धामिणी पडिली गळां।'—दा० ३.१०.५. [हिं. धामिन]

धामोडा—पु. (ना.) पुळी. [सं. धमा ?]

धामोडा—पु. एक वृक्षविशेष; धावडा. 'आन धामोडे याची साली।'—सूत्रपाठविचार २१०. 'लागतां चंदनाचा पवन। खैर धामोडे होती चंदन।'—एमा ३० ३४.

धाम्या—वि. १ (उप.) यजुर्वेदी. —मोल. २ (खा.) वावऋत; गवाळ. ३ (व.) चिककू; कृपण.

धाय, धायमाय—स्त्री. १ रडण्याची मोठी आरोळी, टाहो; आकांत; ओक्सावोक्सीं रडारड; हंवरडा. (कि० मोकळणें; फोडणें; घेणें; घालणें). 'अनुर्वाचीया माया रघुमावंतीया। मोकळिली धाया। रात्रीमाजी काइ जालासी। साडु दे कां रे पुत्राया।'—उषा ७२७. 'दुःशासन मोकळी धाय। म्हणे गेले हातपाय।'—सुआदि ४४.७. 'बायकोसार्थी मीं धाय घेऊन वसलों आहे.'—कोरकि ११८. २ धापा. 'गंधर्व हस्तींचें कुन्हाडे। कर्णां अंगीं मेदले गाढे। रथ टाकूनिया एकीकडे। धाय टाकीत राहिला॥'—सुवन १२.९७. ३ हृदय; अंतःकरण. 'कवणातें मी मोकळें धाय ?।'—सुवन ७.१२७. ४ धीर; धैर्य. 'मग धाय टाकूनी रडे माये॥'—व ५५३. [सं. हृदय=(द+हृ+ध)=धाय—भाज १८३३.] ० धाय रडणें, धायीधायी रडणें—ढळढळां, आक्रोश करून रडणें. 'रडवील कोण रणरंगीं। यवनांना धायी धायी। यापुढें॥'—विक १०. ० कंप—पु. संकल्पविकल्प; धरसोड. —मनको [धाय=हिर्या, धीर, निश्चय+कंप=कापणें, धरसोड करणें]

धाय—स्त्री. दाई; धात्री. [धाई] ० पण—न. दाईपण; पालनपोषण; दाईचें काम. 'हें रजोगुण माणसाचे। समूळ आसुरियेचे। धायपण ययांचें। अविद्या केलें॥'—ज्ञा ३.२४३. [धाय+पण]

० बंधु—पु. धात्रीपुत्र. 'जरासंदाचा धायबंधु आगळा। तो उखरडा विभांडिला।'—शिष्ट ५७५.

धाय—स्त्री. तृप्ति; संतोष; समाधान.

धायखंडी—स्त्री. शस्त्रविशेष; तलवार. 'मिळौनि नाकवसेंआं नाकवसें। धायखंडी हाणतांति सरिसें।'—शिष्ट १०६३.

धायटी, धायफूल—स्त्री. पुष्प, दोन पुष्प उंच वाढणारे एक झाड. हिचीं फुलें लवंगांसारखीं असून हिरवीं असतात; त्यांचा उपयोग औषधांत व रंगाकडे होतो. —वगु ४.३२. [सं. धातकी; हिं. धायकेफल; वं. धाईफल; गु. धावणी; कर्ना. धायीफूल; ते. धातुकीपूड] ० फूल—न. एक औषधी; धायटीचें फूल.

धायरी—स्त्री. एक वृक्षविशेष

धायरुं—न. गुरें व घोडे यांना होणारा एक रोग.

धाया—स्त्री. दाई; उपमाता. 'अर्धीचि फळीं आस तुटिया। कमें आरंभावीं धनंजया। परावें बाळ धाया। पाहिजे जैसा॥'—ज्ञा १८.१७२. 'भक्तीपार्शी भावना जाये। तैसी धाविनली धाये।'—एरुव १.९०.

धार—स्त्री. १ तलवार, कोयता, विळी, चाकू इ० हत्यारांची तीक्ष्ण कड, तीक्ष्णपणा; चौकोनी लांकूड इ० कांची सरळ कड. २ पर्वत, डोंगर इ० कांची माथ्यावरची अगदीं उंच कड, कडा. ३ (ल.) तीक्ष्ण, तल्लख, तापट, कडक स्वभावाचा माणूस. ४ डोंगराची रांग, ओळ. ५ क्षितिज; क्षितिजाची काळी रेखा; दृष्टिमर्यादा. 'दिवस धारेस आला. ० करणें—१ (शस्त्र इ० कास) धार लावणें, तीक्ष्ण करणें. २ शौर्याचीं कृत्यें करणें; पराक्रम गाजविणें. ० धरणें—(एखाद्यास तोंड देण्यास) सिद्ध होणें, सज्जणें. ० पडणें—(एखाद्यावर कामें इ० कांचें) ओझें, बोजा पडणें; धाड पडणें या अर्थीं चुकीनें लढ. ० वंद करणें—(मंत्र इ० कांनें शस्त्राची) धार बोथट करणें; निकामी करणें. ० मारणें—तलवार गाजविणें, पराक्रम करणें. धारेवर आणणें—धारणें—कडक शिस्तीनें, करडेपणानें वागणें, सक्त अंमल गाजविणें. धारेवर येणें—(एखादें काम इ०) कडक शिस्तीखालीं चालू होणें, राहणें. धारेवर वागणें—सावधपणानें, दक्षतेनें, मार्गेंपुढें पाहून वागणें; कष्टाचा आणि धोक्याचा मार्ग न घेणें. धारेवरचा वाघ—पु. (अशिष्ट.) कोणीहि; जवरा या उ० अर्थानें लढ. जसें—हें काम तूं करीनास तर धारेवरचा वाघ करील ? ० धार मला तर धारेवरच्या वाघाला हांक मारूं ? सामाशब्द—० धार करी—पु. योद्धा; पराक्रमी पुरुष; तरवारवाहक. 'पाटणकर धोरपडेन निबाळकर तलवारीचे धारकरी।'—ऐपो ४३९. [धार+करणें] ० धारकस—पु. धारेला लावून केलेली पारख; (ल.) सक्ती; तगादा. [धा+न+कस] ० धारणें—धारेवर धरणें; सतावून सोडणें; सक्त तगादा लावणें. 'पोरानें खाऊकरितां मला फारच धारकर्षी धरलें.' ० धारणें—धाकणें—ढकलणें—देणें—लावणें—सोडणें—अवकशी धरणें—धारकी धरणें—

मोठ्या संकटांत, पेचांत आणणें. ० तीर्थ—न. (प्र.) धारातीर्थ; धारा-तीर्थ पहा. ० चंद्र—स्त्री. १ शस्त्राची धार वोयट करण्याचा मंत्र. २—वि. शस्त्राची धार वोयट करण्याचें मंत्रसामर्थ्य असणारा. ३—पु. (वाणुक भाषण इ० कांतील) धरवंद, ताळमेळ, ताळतंत्र, संवद्धता. [धार+वंद] ० चोळ, मेर—पु. (क.) सुसंवद्धता; ताळमेळ (भाषण, वर्तन इ० कांतील) (अकरणरूपी प्रयोग). ० चोळ—क्रि. कांठोकांठ; तुडुंब; भरपूर (पाणी इ० द्रव पदार्थ भरणें) ० राव—पु. १ तत्वारवहादर, चूर योद्धा. या अर्थाची पदवी. 'धारराव हिंदे.'—रा १९ ८१. 'धारराव स्वागारदार संसारमोह सांडुनी... स्वप्राणावरि उदार झाले.'—अमृत ५४. २ (उप.) पराक्रमाच्या पोकळ वाता मारणारा; वडाईखोर. धारोधार—क्रि. तुडुंब; कांठोकांठ. [धार द्वि.]

धार—स्त्री. १ जोराचा, वेगाचा (नदी इ० काचा) प्रवाह. 'तों धारेमाजीं निश्चितीं। नाव गेली तेथवां।'—ह ९. २६९. 'मोंवरे वळणें आणि धार।'—दा ३. ७. ५२. २ पाणी इ० पातळ पदार्थ वरून पडत असतांना, पाऊस पडत असतांना, फुटक्या भांड्याच्या छिद्रांतून द्रवपदार्थ बाहेर पडतांना पाणी इ० चा दिसणारा दोरीसारखा आकार. ३ तेल, तूप इ० पातळ पदार्थ बाजारांत विकण्यास आल्यास त्यांतील कांहीं माग हक्क म्हणून घेण्याचा पाटील, कुळकर्णी इ० गांवकामगारांचा (पूर्वीच्या काळीं असलेला) मान; तेल, दूध वगैरे विकत घेतलें असतां पूर्ण माप झाल्यानंतर वर्तावळा म्हणून घ्यावयाचा थोडासा अंश. ४ धान्य उफणतांना जें हलकें धान्य राशीच्या पलीकडे जाऊन पडतें तें. ५ तेल, तूप इ० द्रवपदार्थाचा किंचित अंश. जसें—दह्याची कवडी, पाण्याचा थेंब; तेलाची, तुपाची धार. ६ (गाय, म्हैस इ० जनावराचें) दूध काढणें. 'धारेची वेळ झाली.' [सं. धारा] ० उष्ण, धारु(रो)ष्ण—वि. धार काढतांना (दुधास) असणारा उबटपणा ज्याचा निवाला नाही असें ताजें (दूध). असलें दूध बलवर्धक व धातुपौष्टिक असतें. 'जेंवि श्वानचर्म पात्राप्रती। गोक्षीर भरिती धारोष्ण।'—भारावाल ११. २८. [धार+सं. उष्ण] ० काढणें—विळणें—(गाय, म्हैस इ० जनावराचें) दूध काढणें. ० देणें—उंचावर उभें राहून (धान्य इ० स्वच्छ करण्याकरितां) टोपलींतून एकसारखें धाणें खाली ओतणें, वारवणें. ० धरणें—(विपार, मोडशी इ० उत्तरण्यासाठीं) मस्तकावर थंड पाण्याची धार सतत पडेल असें करणें. ० पडणें—(ल.) पाहिजे तितकें द्रव्य, धान्य इ० आकाशांतून (घरांत) येऊन वर्षाव होणें, पाऊस पडणें. 'तुम्ही फार खर्च करावयास सांगतां तर माझ्या घरीं कांहीं पैशाची धार पडत नाही.' ० फुटणें—(गाय, म्हैस इ० काला) पुष्कळ दूध येऊं लागणें. ० मारून न पाहणें—(एखाद्याला) अगदीं कस्पटाप्रमाणें लेखणें,

हिण लावूनहि न पुसणें, हुंकूनहि न पाहणें. ० लागणें—फार वाहूं, गळूं लागणें; गळती, बुळकी लागणें. जसें—पावसास धान्यास, गुळास, डोळ्यास, नाकातोंडास, गांडीस धार लागली. चारही धारा तोंडांत पडणें—अनेक मार्गांनीं लाभ होणें; विलासाच्या, उपभोगाच्या सर्व गोष्टी मिळणें. म्ह० चारही धारा कोणाच्या तोंडांत पडत नाहीत—सर्व सुखें, चांगल्या गोष्टी एकाच्याच वांट्यास कधीं येत नाहीत. धारभर—क्रि. थोडेसें, अगदीं थोडे (दूध, तूप तेल इ० द्रव पदार्थ). कवडी पहा. (सामाशब्द) ० चि(ब)पोल—न. (कों.) धान्य वाऱ्यावर उफणतांना धान्याच्या राशीच्या पलीकडे पडणारा कोंडा, भूस, फोल, हलकें धान्य. [धार+कों. चिब+पोल] ० वणी—न. १ दूध तापवितांना त्यांत जें थोडेसें पाणी घालतात तें. 'जैसें दुधामाजी धारवणी। उदक थोडें घालिती।'—भवि ३. ३३६. २ (पाट, प्रवाह इ० काचें) धारेनें पडणारें, वाहणारें स्वच्छ पाणी. 'डोणींतील पाणी आणूं नकोस; चांगलें धारवणी आण.' [धार+पाणी] ० वसा—पु. पाण्याचा, नदीचा जोराचा प्रवाह. 'ते नेणपणाच्या वळसां। बुडोनि गेले गा सहसा। येक कर्ममार्गाचें धारवसां। पडिले जन्ममृत्युच्या।'—रंयोवा १. ४६९. ० शींव—स्त्री. नदीच्या प्रवाहानें ठरलेली (गांव, शेत इ० काची) मर्यादा, सीमा. हीत बदलहि होत असतो. 'सायखेड व चांदोडी यांची धारशींव आहे.' [धार+शींव=सीमा]

धारक—पु. १ धाक; दरारा; वचक. २ युद्ध; लढाई; धारकीं—धरणें—१ धाकांत ठेवणें; धारेवर वागविणें, धारेवर धरणें. 'अल्प अन्याय क्षमा न करी। सर्व काळ धारकीं धरी।'—दास २. १. ५६. २ (घोडा. इ०) मंडळावर धरणें, फेरफटक्यास नेणें. 'जैसें कोल्हेरीचें वार। न येती धारकीं धरूं।'—अमृ ७. ४.

धारक—वि. धारण करणारा; धरणारा; बाळगणारा. समासांत उत्तरपदीं योजतात. जसें—आज्ञाधारक=आज्ञा पाळणारा. वस्त्रधारक, शस्त्रधारक, वेत्रधारक, दंडधारक. [सं. धृ]

धारकें—न. दोरीचें क्षिरमोळ्या असलेले विणकाम केलेलें बैलाच्या शिंगांमोंवतीं बांधलेलें वेष्टण. [धारें]

धारजणगुण—धारजिण गुण—पु. मनुष्य; जनावर इ० काचा धारजिणें होण्याचा गुण. [धारजिणें+गुण]

धारज(जि)णा—वि. अनुकूल; शुभकारक; उपयोगी पडणारा. (सेवा; निगा; त्रास; खर्च इ० काचें) फल देणारा (देव, राजा, मनुष्य, जनावर, धंदा, शेत इ०). 'तुम्हांला नसे नाम तें धारजीणें।'—केशव—सुदामचरित्र पृ. २. 'हें शेत आम्हांला धारजिणें नाही असें पाहून सोडून दिलें.' धारजिणें पहा. म्ह० १ दुष्टास देव धारजिणा. २ मेसादेवी चोरास धारजिणी. ३ कत्ता बास गाय धारजिणी.

धारज(जि)णें—न. (मनुष्य, राजा, देव इ०कांची सेवा केली असतां त्यांनीं) फलद्रूप होण्याचा दैवयोग; आनुकूल्य. (जनावर, धंदा, शेत इ०कांच्या संबंधांत त्रास घेतला असतां, पैसा खर्च केला असतां त्यांचें) फल मिळण्याचा दैवयोग. 'मला गुराचें धारजिणें नाहीं.' —**धारजण्यास येणें**—धारजिणें होणें. [सं. धृ-धरणे+जिणें=जीवन]

धारण—स्त्री. १ (धान्य इ०चा) खरेदीविक्रीचा चालू दर, बाजारभाव. 'लष्करांत धारण इस्तकवीलपासून सात शेर आठ शेर.'—भाव १४. २ दुष्काळ; महागाई. 'धारणें मुलें मेळीं।'—दावि ३७७ [सं. धृ; का. धारणि; गुज. धारण=वजन] **पांचावर धारण बसणें**—(भीति इ०कानें) गर्भगळित होणें, धाबलून जाणें. रुपयास पांचशेर धान्य म्हणजे अत्यंत महागाई होणें, दुष्काळ पडणें अशी स्थिति होती त्यावेळचा वाक्प्रचार. बहुधा सैन्यांतील. म्ह० धारण आणि मरण कोणास समजत नाहीं.

धारण—न. १ धरणें; संभालणें; अंगीं बाळगणें; धारण करणें. 'या नांव धृति संपूर्ण। विद्याधारण धृति नव्हे।'—एभा १९.४४४. 'शरसंधानसमयीं डाव्या हातानें धनुष्य धारण करावें लागतें.' २ घेणें; उचलणें; स्वीकारणें. (रीतभात, चालू, मार्ग इ०) [सं.]

धारण—स्त्री. समजुत; कल्पना. 'जीवींचिये ऐसी धारण। म्हणोनि पुसावया। जाहलें कारण।'—ज्ञा ६.३३६. [सं. धृ-धारणा]

धारण—पुस्त्री. (कों. व.) टेंकू; आधारस्तंभ (घराचा अगर इमारतीचा); मोठा, मुख्य खांब. 'रात्रि तैसे पाहलें। हें धारणा जेवीं एक जालें।'—ज्ञा १४.३५५. 'जेवीं आरें धारण गिळिला।'—एभा २३.२५९. २ (ल.) (राज्याचा, संसाराचा भार ज्याच्यावर असतो तो) कर्ता पुरुष; आधारस्तंभ.

धारणपारण, धारणें पारणें—न. एक दिवसाआड भोजन व एक दिवसाआड उपवास करणें. (प्र.) धरणेंपारणें. धरणेंपारणें पहा. [सं.] **धारणापारणा**—स्त्री. क्रमानें एक दिवस उपवास व एक दिवस भोजन करण्याचें व्रत; धरणेंपारणें. [धारणा+पारणा]

धारणा—स्त्री. १ स्मरणशक्ति; बुद्धि. 'ऐसा पुरुष धारणेचा। तोचि आधार बहुतांचा।'—दा ११.६.१९. २ अष्टांग योगांतील आठ अंगांपैकीं एक; श्वासनिरोध, चित्तैकाग्रता व सर्व नैसर्गिक वासनांचा निग्रह इ० 'तये स्वरूपीं चित्ता। निर्धारसी धारणा धरितां।'—एभा ७.३५. 'न करितां ध्यान न करितां धारणा। तो नाचे कीर्तनामाजी हरी।'—तुगा २४३३. ३ धैर्य; धीर; मनाचें स्थैर्य. 'यदृच्छा आहारू न मिळे। तरी धारणेसि न टळे।'—एभा ८.३३. ४ तन्हा; ढव; विशिष्ट, योग्य पद्धत. ५ सरळ मार्गाचा दृढ अवलंब. ६ चिवटपणा. —पदाव १२२. ६ (व.)

कधी करण्याचीं मापें; वट्टा. [सं. धृ-धारणा] ०पट्ट-वि. स्मरण शक्तीचा धडः [धारणा+सं. पट्ट=कुशल]

धारणान्वितता—स्त्री. (प्रबंध, संगीत.) धारणाशक्ति.

धारणी—स्त्री. (कों.) आधारचा लहान खांब; लहान धारण. [धारण]

धारणेंपारणें—न. धरणेंपारणें पहा.

धारन—स्त्री. (व.) एक शाकभाजी.

धारवट—न. धोरण.

धारवाडी कांटा—पु. १ कर्नाटकांतील धारवाड शहरचा कांटा; (ल.) तंतोतंत वजन करणारा कांटा. २ (ल.) वागण्याचें, काम करण्याचें चोख, समतोल, निःपक्षपाती धोरण.

धारसा—पु. १ नदी इ०कांचा जोराचा प्रवाह, धार, वहाण्याची गति. 'तमाचे धारसे वाड। सत्त्वाचें स्थिरपण जाड। किंबहुना हे दुवाड। मायानदी ॥'—ज्ञा ७.७९. 'लोठला प्रेमाचा धारसा।'—कालिका १७.३८. २ (महानु.) (शस्त्र इ०कांचा) वार, धाव. 'पडतां खांडेआं चा धारसा। दाटतु लोहाचा वळसा।'—शिशु १०५२. ३ कड; धार; रांग. 'मुजऱ्यास धारसा धरावा तैसा फरा बांधोन फौज उभी राहिली.'—भाव ११३. ४ स्त्री; वहिवाट. ५ (रत्नागिरीच्या बाजूस) डोंगराच्या कड्याचा कांड, कड, धार.

धारसै—न. धरण. —मनको.

धारा—पु. १ (भाडें, विक्री, चाकरी, धंदा इ० व्यवहाराविषयींचा) संप्रदाय, शिरस्ता, वहिवाट, नियम. 'शिवाजी महाराज यांचे वेळचे धारे यांनीं राज्य चालवावें.'—मराचिथोशा ३२. 'दहा कोसांस एक रुपया यावा असा आमच्या गांवांत भाड्याचा धारा पडला आहे.' २ (शेत जमीन, वागाईत इ०कांवरील) सरकारी कर, वसूल, सारा. [सं. धृ; म. धारा; प्रा. धार. हिं. धारा; गु. धारो] सामाशब्द—०करी—पु. धारेकरी पहा. [धारा+कर]

०पेंडोळा—पु. १ (व्यवहारांतील, बोली करण्याचा, मोल ठरविण्याचा) नेहमींचा, साधारणपणें पडलेला शिरस्ता, वहिवाट, नियम. २ पूर्वापार, परंपरागत पध्दत, वहिवाट. 'शेताचा धारापेंडोळा त्या कुणव्यानें मिळविला.' ३ (ल.) कुटुंबाचा वंश-परंपरागत लौकिक, सोयरीकसंबंध, लागावांधा इ०. (कि० मिळणें, पटणें, लागणें, मिळवणें, दाखविणें, लावणें). 'तुमचा आमचा धारापेंडोळा मिळाला म्हणजे मुलगी देईन.' [धारा=सरकारी सान्याची रकम+पेंडोळा=शेताची मर्यादा, बांध] ०सभा—स्त्री. (गु.) कायदेमंडळ; कायदेकौन्सिल. 'या गाऱ्हाण्यांची दाद लावण्याच्या त्या कालच्या मार्गाचेच हल्लींच्या काळीं न्यायखातें, धारा सभा असे भाग पडले आहेत.'—पार्ले १५. [धारा=नियम+सभा; गु. धारासभा] **धारपहसान**—न. सरकारनें कूपेनें कमी केलेल्या

सारा. [धारा+अर=इहसान=कृपा, उपकार] धारेपहसानी-वि. जीवरील सारा कमी केलेला आहे अशी (जमीन इ०). [धारे-पहसान] धारेकरी-पु. ज्याला सरकारसारा भरावा लागतो असे कूळ; धान्याने जमीन घेणारा; इजारदार. यास खरेदी, विक्री, गहाण इ०कांचे सर्व हक्क असतात. खोती गांवांत खोतातकडे धारेकरी धारा भरतो. धारेकरी खोतास नफा देत नाही. धारे-पेंडोळे-न. धारापेंडोळा पहा. धारेबंदी-खी. सरकारी शेतसारा ठरविणे. -वि. बांधलेल्या, ठरविल्याच्या शेत, कूळ. [धारा+बंदी] धारेमाप-न. ऐनजिनसी सारा घेण्याचे सरकारी माप. [धारा+माप] धारेशुद्धि-वि. धान्याला, वट्टिवाटीला धरून असलेले; कायदेशीर; रीतसर असलेला. [धारा+शुद्धि=बरोबर]

धारा-खी. १ (शत्रु इ०काची) तीक्ष्ण कड, धार. 'तंव दापतियां धारांचें। सुदर्शन काढिलें डविवे।' -शिष्ट १०७८. २ (शत्रु इ०काचें) पातें, पान. 'लोखंडाचें एक शत्रु त्याला तीन धारा।' -मज ४७. [सं.] ०तीर्थ-न. (ल.) (तरशारीची धार म्हणजेच एक तीर्थ मानलें आहे; कारण शत्रूंनीं चाललेल्या युद्धांत मेलेला शूर पुरुष स्वर्गास जातो अशी समजूत आहे त्यावरून). रणांगण; समरभूमि. 'राजा शिवसिंग धारातीर्थी देहविसर्जन करून शिवशिव म्हणत शिवलोकास गेला.' -संभाजी. 'धारा तीर्थास निघे ती साधाया जणों महापर्व।' -विक ६७. [धारा+तीर्थ] ०तीर्थी पडणे-युद्धांत मरणें; लढतां लढतां मरणें.

धारा-खी. १ धार; पाणी, पाऊस इ० जोरानें पडतांना, फुटक्या भांड्यांतून पाणी, द्रवपदार्थ गळतांना दोरीसारखा दिसणारा पाण्याचा, द्रवपदार्थाचा आकार. २ प्रवाह. ३ वर्षाव. 'मजबरी फिरली हे दैवदुर्वारधारा।' -सारू ३.७३. ४ विवाह-समारंभांतील स्वर्णाभिषेकाचें द्रव्य. ५ (ल.) संतति; प्रजा. [सं.] ०घालणे-(मेघांनीं) मुसळधार पाऊस पाडणे. 'घाली धारा मेघ कडाडिला माथां। वरी अवचिता देखिले।' सामाशब्द-०इत -वि. उदक सोडून दिलेले, दान केलेले (इनाम, जमीन इ०). 'कसवे वाई परगणे मजकूर येथें धाराइत इनाम, दिला असे.' -बाडगाळ ३७. [धारा] ०ग्र(गृ)ह-न उन्हाळ्यांत उपयोगाचें, कारंजी इ० साधनांनीं थंडपणा आणलेले, ल्हाकुंजाचें केलेले घर. 'ऐसी धाराग्रहे सिंचणारि। वाणितां स्थळ जाईल विस्तारी।' -शिष्ट ६३४. [धारा+सं. गृह=घर] ०दत्त-वि. हातावर पाणी, उदक धारा सोडून दिलेले (दान इ०). 'पर्वादि पुण्यकाळीं अथवा महाक्षेत्रीं सदक्षणाक धारादत्त ग्राम अथवा भूमि देणें ती द्यावी.' -मराआ २५ [धारा+सं. दत्त=दिलेले] ०धर-पु. ढग; मेघ. 'नाना धाराधर धारीं। झळंबलिया वंधुधरी। उठिजे जेवीं अंकुरी। नानाविधी।' -ज्ञा १३.१०५३. [सं. धाराधर; धारा+धर=धरणारा] ०धरकाळ-पु. पर्जन्यकाळ; पावसाळा; वर्षा ऋतु. 'धाराधरकाळें।

महानदी उचवळे।' -ज्ञा १४.२११. [धाराधर+काळ] धारावर्त-पु. मुसळधार पाऊस; एकसारखा व जोरानें पडणारा पाऊस. 'साधु देवाल्या जातां। पर्जन्य पीडिला धारावर्ती।' -एमा ११.१५०९. [धारा+सं. आवर्त] धारावाहिकबुद्धि-खी. एकाच विषयाच्या ठिकाणीं बराच वेळ तदाकार झालेली चित्तवृत्ति. [धारा+वाह+बुद्धि] धाराशिव-खी. नदीच्या प्रवाहानें ठरलेली दोन गांवांच्या; शेतांच्या मधली सीमा, हद्द.

धारा-खी. (घोडा) चौखुरी पळविणे; घोडदौड. -राव्यको ५.३०. [सं.]

धारा-वि. (वयानें) लहान; कनिष्ठ. 'येथ सत्त्व तें उत्तम। रज तें मध्यम। तिहींमाजीं तम। साविया धारें।' -ज्ञा १४. १३९. 'मोठा सर्वातहि हा होय महावीर पांडव, न धारा।' -मो भीष्म १२.२२. [प्रा. धार=लहान, छोटा]

धाराणें-न. धुराडें, जुलीचा धूर स्वयंपाक घरांतून बाहेर जाण्यासाठीं भित, छप्पर इ०मध्ये ठेविलेले असतें तें भोंक. धारें पहा.

धारिया-पु. १ गोराडू जमीनींतील गवत निंदण्याचें, तण काढण्याचें एक औत. -कृषि २७२. २ तीक्ष्ण कोयता लावलेला वांघू. -गुजा ६८. [धार]

धारिष्ठ-न. कार्यापासून भयानें पराङ्मुख न होण्याविषयी अंतःकरणाचा दृढरूप गुण तो; धीटपणा; साहस; धैर्य; हिंम्या. 'सर्प हातीं घेण्याचें मी धारिष्ठ करीन पण दुसऱ्यास मार देण्याचें मला धारिष्ठ होत नाही.' [सं. धार्थ्य] ०वान-वि. धीट, धीराचा; दमदार; निग्रही; धाडसी; निर्भय; छातीचा; खंदा; साहसी.

धारी-खी. धार; धोतर, पातळ इ० वस्त्राची रंगीत किंवा साथी किनार; वस्त्राचा कांड. 'त्या धोतरांच्या विलसेत भ्रान्या।' -सारू ६.५१. [सं. धारा-म. धार. प्रा. हि. धारी] ०दार-वि.

धारी, कांड असणारे, किनारीचे (वस्त्र). [धारी+दार प्रत्यय]

धारी-वि. (समासांत) धारण करणारा; बाळगणारा; घेणारा. जसे:-रूपधारी, यज्ञोपवीतधारी, अवतारधारी, दंडधारी. [सं. धारिन्]

धारूळ-न. (व.) गडू पेरण्यापूर्वी शेताला जी वाही, उतार देतात ती. धारोळा पहा.

धारें-न. उजेड पडण्यासाठीं व धूर जाण्यासाठीं वर मंतीस किंवा छपरास पाडलेले भोंक, खिडकी; गवाक्ष. धाराणें, धुराणें पहा.

धारें-वि. लहान धारा पहा. चडीलधारें-लहानमोठे.

धारेशुद्धि-वि. शिष्टसंमत चालीरीतीप्रमाणें चालणारा (मनुष्य). चाललेला (विधि). [धारा=चालरीत+शुद्ध]

धारोणी-धारवणी पहा.

धारोष्ण—धार-धारुष्ण पहा.

धारोळ—न. (व) तिरपे वखरण. धारुळ पहा.

धार्मिक—वि. १ धर्माचरण करणारा; सत्त्वशील; धर्मात्मा. २ धर्माने सांगितलेले; [सं.] ० उत्सव—पु. धर्मात सांगितलेला सण; धार्मिक स्वरूप असणारा उत्सव. 'प्राचीन काळचे सर्वच हिंदूंचे उत्सव धार्मिक स्वरूपाचे होते.'—ज्ञाको (ध) ६८. [सं. म.]
धार्थ—वि. १ धरण्या, पकडण्याजोगे; मावण्याजोगे; आधा-रण्यासारखे. २ घेण्याजोगी, अनुसरण्यास योग्य पद्धत. ३ धारण करण्यास, वापरण्यास योग्य. [सं.]

धाष्ट्य—न. धीटपणा; धट्टपणा; अमर्यादशील वर्तन, किंवा भाषण. [सं.]

धाल—झी. (गो.) सुकण्यांत दुसऱ्या नंबरावर असलेली नार-ळाची पेंड, घड, घोस.

धालचें—क्रि. (गो.) डुलणें; डोलणें. [मं. दोल्]

धालप—न. (गो.) डुलणें.

धाला—पु. १ (गो.) गर्भ्याच्या पध्दतीचा पौष महिन्यांत खेळावयाचा शेतकरी लीयांचा खेळ.

धाला—वि. तप्त झालेला; समाधान पावलेला; संतुष्ट झालेला. [धाणें—मृतकाळ धांतुसाधित] ० साला—वि १ धाला पहा. २ लवकर, सहज तप्त झालेला. [धाला-द्वि.] ० धाकटा—वि. १ लहान आणि आटोपशीर; लहानगा व नीटनेटका. लहान पण ठुम दार. २ लहान पण सोयीचें, सुखी (घराणें, जागा). 'मुलीला स्थळ धालेधाकटे पहावें' धाले धन्याचा लेक—पु मोठ्याचा, श्रीमंताचा मुलगा धालेपण—न. तृप्ति. 'तेणें आनंदाचेनि धाले-पणें. सामिप्राय अंतःकरणें.'—ज्ञा ६.९. 'धालेपणाचे ढेंकर । स्वानंद वेती जेवणार।'—एरुस्व १५.२.

धाला—पु. (गो.) डोल्हारा. [धालचें=डोलणें]

धालारा—पु. (गो.) डोल्हारा.

धालावचें—क्रि. (गो.) ढालविणें; डोलविणें.

धाव—पु. १ एक प्रकारचा मऊ आणि तांबडा दगड; गेरू; काव. २ माकडें तोंडास तांबडा रंग लावतात तो.

धाव, धांव—झी. १ धूम; पळणें; शर्यत; जोरानें चालण्याचा प्रकार. (क्रि० मारणें, ठोकणें, मोडणें, जिरणें, खचणें, संपणें). २ पळण्याने आक्रमिलेली जागा, अंतर, मजल. 'एथून त्याचें घर धांवमर आहे.' ३ गाडीच्या चाकाच्या परिघाला बस-वितात ती लोखंडी पट्टी. (क्रि० मोडणें). ४ मोटेचे वेल ज्या उतरणीने चालतात ती वाट; मोटेचा उतार. ५ (ल.) सामर्थ्याची, संकल्पाची, परमावधि; मनाची तयारी, उडी. 'ह्या लमास हजार रुपये खर्च इतकी आमची धांव.' ६ जास्तीत जास्त अपेक्षा; कल्पना. 'आमच्या मते सणगास पांच रुपये पडावे पण तूं फार धांव

मारतोस.' ७ प्रगति; जाण्याची, वाढण्याची मर्यादा. 'अंधळ्याची धांव कुडापावेतों; सरडाची धांव कुंणापर्यंत. ८ आश्रयस्थान; आसरा; माहेर. 'मुलाची धांव आईपावेतों; मनुष्याची धांव राजापर्यंत.' 'तयां मीवांचुनि धांव । आनीती नाही.'—ज्ञा १२.७९. [सं. धाव्] धांव घेणें—१ पळण्यास आरंभ करणें. २ धांवत, जलदीने जाणें. ० घालणें—जोरानें धांवून जाणें. 'तैसाचि मित्रदेवहि पाथावरि धांव आग्रहें घाली.'—मोक्ष १७.३. 'धांव घालीं आई । आतां पाहातीस काई.'—तुगा ८३३. ० कारू—पु. १ धांवणारा पळ-णारा. २ पाठीराखा. [धांव+करणें] ० चाल—झी. (कों.) जोराची चाल; धांवत जाणें.

धांव—झी. वीळ; भोंक (साप, उंदीर यांचें). 'काय मुख पेंव थापदांची धांव.'—तुगा ९०४.

धांव—न. (गो.) कुंणाचें दार.

धावड—पु. १ लोखंड काढणारी, तयार करणारी एक जात. इकडे बहुधा हे मुसलमान ससतात. २ त्रिसाडी; लोखंडाचें काम करणारा. [सं. ध्मा=कुंणें]

धावड, धांवण—झी. (कों.) मजल. (क्रि० पडणें, मारणें). 'आज मला दहा कोसांची धांवण पडली त्यामुळें मी थकलों.' [धांव]

धावडणें, धांवडणें—उक्रि. १ (काव्य धांवणें) पळावयास लावणें; पळविणें; पिटाळणें; दामटणें. 'वहनें धांवडीत सत्तरा । कौरव प्रवेशले नगरा।'—मुआदि २९.१३८. २ घासणें; सारवणें. 'तया शक्ति चकाचां तगटीं । धावडि जे क्षुद्रानंदाची पीटी।'—भाए ५४८. —अक्रि. १ पळून जाणें. २ पळ काढणें. [धावड]

धावडा—पु. (ना.) एक जंगली झाड, वृक्ष. जळाक व इमारती लांकडासाठी याचा उपयोग होतो. याचा डिक चांगला असतो. 'तेथें पळस धावडे । मोहो खैर वेहाडे।'—कालिका २२.११.

धांवडावणी—झी. (गो.) हकालपट्टी. [धावडणें]

धावडी—वि. १ धावड जातीच्या संबंधी; धावडांनीं केलेले. २ लोखंडी (तवा, इ०) ० तचा—पु. लोखंडाचा तवा. 'पुरण पोळयाकरितां एक धावडी तवा खंरदी करावयाचा होता'—खरावे ६३. ० लोखंड—न. धावडांनीं केलेलें लोखंड, हे घनवर्धनीय असतें.

धावडी—झी. (व.) धामट रंगाचा कठाण्या तीळ.

धावण—णी—झी. १ पाटलाग (जोराचा) 'साचळ होतां बलियाडे । धांवणियासी निघाले।'—देवसंत ९. २ धावणें; पळ; धूम; धावण्याची क्रिया. 'मेरूचे शिखरीं पडियेली खाण । तेथें लोभ्याने काढियेली धावण।'—ब ५९८. ३ सैन्य, जमाव इ०चें धावणें; कूच, मोहीम; मंडळीची धांवपळ. ४ रक्षण. 'मागीं तुवां केलें विघ्न । आणि करीन म्हणसी भक्षण । यावरी कोणपक्षियांचें धावण । करील मी येथें निमालिया।'—जैअ. ७७.६८. ५ उपाय; धांवाधांव; इलाज. 'अहो सखिये हंसणी । काहीं करावी धावणी । जंव देव पंचप्राणी । सांझिला नाही।'—कथा

१.४.१८०. [धांवणें] ०करणें-उठावणी करणें; धांवाधांव करणें. 'वजीर कर त्यात धांवणी।' -ऐपो ८५. ०धुपणी-खी. १ धाईनं वेफामपणें धांवण्याची क्रिया. पळापळ. [धावणें द्वि.] २ धांवण्याचे श्रम करणें. धावणेंधुवणें पहा.

धावण-न-न. १ स्वच्छ करणें, धुणें. 'दंतधावन.' 'नंदी-प्राप्ती तूं राहून। केलें वल्कलांचें धावण।' -जैअ ३५.८०. [सं. धावन]

धावणें-धांवणें-अक्रि. १ अतिशय वेगानें चालणें; पळणें; २ रक्षण करण्यास, मदतीस जाणें; धांवून येणें. 'वधिला कण, समक्षचि कोण्हीही धांवले न तन्मरणी।' -मोकर्ण ४५.२१. [सं. धावन] ०धुपणें-अक्रि. १ धावण्याचे श्रम सोसणें. २ गदीनं, धाईनं धांवत जाणें; निष्फळ हेलपाटे मारणें. धावणीधुवणी पहा. [म. धावणें. द्वि.]

धावणें, धांवणें-न. १ धरण्यासाठी किंवा रक्षणासाठी पाठलाग करणारी फौज, लोक. रक्षण करण्यासाठी, मदतीसाठी धांवणारा, धिपाई, दूत; रक्षक. (कि० लावणें, धाडणें) 'कीं चोरीं मारितां अरण्यांत। एकाएकीं धांवणें धांवत। त्याच्या सुखासी नाहीं अंत।' -ह ११.१७४. २ धांवा; मदतीकरितां विनंति; प्रार्थना. 'परतें सारून वैभव। भक्तांच्या धांवण्या धांवे देव।' 'कै कृपा करसी नेणे मज धावणें।' ३ स्वारी; दौड; मोहीम, 'सर्वेचि मागवें धांवणें केलें। मथुरेवरी पूर्ववत।' -ह २२.१२९. ४ गति; धांव. 'पै द्विजसेवेपरौते। धांवणें नाहीं शूद्रातें।' -ज्ञा १८.८८४. ५ रक्षण; मदतीसाठी धांवणें; पाठलाग. 'सुमद्रा हरुनि नेली पाथें। वेगीं निघा धावणीयातें।' -मुआदि ४७.१०५. 'तया वेळीं नाहि कोणि केलें धावणें' -खीगीत. [सं. धाव्-धावन] धावण्यास येणें-पोहोंचणें-पावणें-धावणें-१ साव्य करण्यास धांवत जाणें; एकदम सरसावणें; पुढें येणें. 'धांवधांव धांवण्यास म्हणती विनवुन सांवाला।' -ऐपो ३०७. २ पळणारास गांठणें, धरण्यासाठी मागें लागणें.

धावना दोरा, धावदोरा, धावरादोरा-पु लांब लांब टांके घेऊन घातलली शिबण (कि० चालणें) जुजवी शिबणें; कच्ची शिबण. [म. धावणें-दोरा]

धावता धोटा-पु. प्रत्यक्ष हातांनीं न फेकतां हातांनीं दिलेल्या यांत्रिक झटक्याने किंवा धक्क्याने फेकला जाणारा मागां तीळ धोटा. (इं.) फलाय शटल. 'सुमारें पन्नास वर्षे धावत्या धोट्याची कल्पना निघाली होती.' -टि १८.

धावती-खी. (कों.) १ धावण्याची क्रिया. २ धाईनं हकडे तिकडे धांवणें. कूच. ३ धांवाधांव; गडबड [धांवणें] ०नजर-खी. पदार्थांचें सूक्ष्म निरीक्षण न करतां वरवर त्यांच्यावर फिरविलेली दृष्टी; ओसरती नजर; विहंगमावलोकन.

धावतेंपाणी-न. संथ नसणारें, वाहणारें पाणी. २ जोरात वाहणारें पाणी; लोंढा. [धांवणें+पाणी]

धावदवडा-पु. १ धांवाधांव; पळापळ; येरझारा. २ इतस्ततः, अनिश्चितपणें धांवणें; भटकणें. (कि० करणें; लावणें; पडणें; लागणें) [धांवणें+दवडणें]

धावदोरा-पु. पक्क्या शिलाईपूर्वी घालावयाची कच्ची शिबण. धावता दोरा पहा.

धावधपटी-खी. (गों.) धांवपळ; पळापळी. [धांवचें]

धावधूप-खी. यातायात; दगदग; श्रम. [धांवणें+धुपणें]

धावन-न. धांवणें; पळणें. धावण-गी पहा. 'धावन करुनि रक्षी मीष्मापासुनि आजि भाच्यातें।' -मोमीष्म ८.३८. [सं. धाव्=पळणें]

धावन-न. धुणें; स्वच्छ करणें. 'दंतधावन,' 'अंगधावन,' इ० [सं. धू=धुणें]

धावना, धावनिक-पु. (महानु.) धांवणारा (पुढेंपुढें करणारा) सेवक; नोकर; चाकर. 'धावनापवनु।' -शिशु ५०. 'ऐसे जगळदरेण्यांचीया धावनिका हातीं देति' -ऋ १३६. [धावन]

धावनी-खी. उठवणी; उत्तेजन. 'कंटाक्षावी अणी। रूपे हृदयपाषाणी। तन्हीं नव्हेंची धावनी। मन्मथासी।' -शिशु ४१९. धावणी पहा. [सं. धाव्=पळणें]

धावनी-खी. धुणी पुसणी; घासणी; चोळणी इ० उपचार. 'विरहानल न मनी धावनी।' -शिशु २८२. [सं. धू=धुणें] ०करणें-धुवून टाकणें. धावनौषध-न. धुण्यासाठी औषध. (इं.) लोशन.

धावय-पु. १ सापाची एक जात. रंग भुरकट, नळ दहा फूट लांब हा शेपटी तोंडांत धरून गाडीच्या चाक्राप्रमाणें चालतो. -बदलापुर ३४९. 'हें जाणौनि जैसा प्रौढी। जो दृष्टीसर्वेचि विष फेडी। तो धावेया हरिगारुडी। पातला कां।' -राज्ञा २.७२.

धावरा-वि. १ चपळ; धांवणारा; वेगवान. २ जलद चालणारा; धांवण्याचा स्वभाव असणारा (मनुष्य, पशु). [धांवणें] ०गुणाकार-पु. गुणाकाराचा एक प्रकार, याच्या उलट बैठा गुणाकार. गुण्याला गुणाकच्या प्रत्येक स्थानांतील संख्येनं गुणून गुणाकार उजवीकडून डावीकडे मांडित जाणें. [धांवणें+गुणाकार] ०भागाकार-पु. भागाकाराचा एक प्रकार. याच्या उलट बैठा भागाकार. [धांवणें+भागाकार]

धावरीमुंगी-खी. एक जातीची मुंगी. ही लहान, काळी व जलद चालणारी असते.

धावरें-न. एक त्वरेचा रोग, खरजेचा एक प्रकार. 'कोणाचे अंगास होता नास। कोणासि जाहलें होतें धावरें।' -भवि २४:६९. २ घोडे, गाई इ० जनावरांना होणारा एक रोग. [धांवणें]

धावरें-न. खोकड, साळी, उंदीर इत्यादींचें बीळ.

धावरें अळूं-न. दूर पसरणारी एक अळवाची जात.

धावशी, धावस—जी. एक झुडूप.

धावसरें—न. (कु.) रोगाची सांघ.

धावा, धांवा—पु. १ मदीली धांवून येण्यासाठी (परमेश्वराची) केलेली विनवणी, प्रार्थना. 'सर्व प्रकारी करी धांवा।'—ज्ञा १८. १७५९. 'नाहीं माझा धांवा पडियेला कार्नी। कोठें चक्रपाणी गुंतलेली.' २ प्रार्थनेचें पद, गाणें. [म. धांवणें; हिं.] ० मांडणें—मदीली (धांवा! धांवा!) धांवून या अशा आरोळ्या मारणें—ठोकणें. (सामाशब्द) ० करी—पु. धांवा धावा अशा आरोळ्या मारणारा; मदीची याचना, प्रार्थना करणारा. —धांव—जी. घाईनें झुकडे तिकडे पळणें; पळापळ; गडबड; गोंधळ, मदीची खटपट. एखाद्या गोष्टीवर ताबडतोब उपाय करण्यासाठी धांवपळ करणें. [धांवणें]—दवडा—धावदवडा पहा.

धांवाडा—पु. धांव; पळ; मजल. धांवडण पहा. (किं० मारणें). [धांव]

धावाड्याचा वाघ—पु. दुसरीकडचा, फिरस्ता वाघ. धाविन्नणें, धावीनणें—धांवणें, पहा. 'धाविन्नला अंतर-साक्षी। गजेंद्रा कारणे।'—दा ४.७.२७. 'प्रेमभरें वेडेली। मनें आळिगावेयां धावीनिली।'—शिबु ६०७.

धावुधावु—किवि. (धांवून धांवून) कळकळीनें आस्थेनें. 'किती पुसं डोळे धावुधावु तुझ्या शेल्यानें।'—होला १३०.

धाशत, धासत—जी दहशत; धास्ती; भीति; धास्ती पहा. 'मी प्रतापी रावण धाशत देवादिकां।'—पला ४३. 'केवढा दर्प थरथर कापे धासत वैयाला।'—ऐपो १७७.

धात्रें—न. (नगरी) भीतीला चोरानें पाडलेलें भोंक. —गुजा ५०.

धासधूस—जी. १ घडघड; धागधुग; माटमूट. (किं० जीव करणें, होणें). २ भीति; धास्ती. (किं० वाटणें). [ध्व. धस! धुस!]

धासरा—पु. धका; धसका. ढासरा पहा. (किं० धेणें—धरणें)

धासळणें, धांसळणें—अकि. १ एकदम, घडघड आवाज होऊन खाली पडणें; कोसळून खाली येणें; ढांसळणें; (भित, वांध, ढीग). २ तुकडे तुकडे होणें (यंत्राचे). ३ कोसळणें; धोघो पडणें (पाऊस, फळें वगैरें). ४ फिसकटणें, मोडणें; (वेत, योजना). कोसळणें पहा. हें क्रियापद सकर्मकहि वापरलें जातें. [ध्व. धांस]

धास्त—स्ती—जी. १ दहशत; भीति. (किं० पाळणें, वाळणें, धरणें). २ काळजी; चिंता; घोर. 'आमचा भाळ अद्याप येत नाहीं म्हणून आम्हाला मोठी धास्त लागली.' ३ भीतीपासून मनावर झालेला परिणाम; धसका 'पोरानें वाघ पाहिल्यापासून किंवा आई मेल्यापासून धास्त घेतली म्हणून झिरणीस लागला.' [अर. दहशत] (वाप्र.) ० खाणें—वेणें—मिळून जाणें. ० खोर, धास्त्या—वि. सदैव भीति वाळणारा, फार मित्रा इसम.

० धोका—पु. (व्यापक) १ भीति; काळजी. २ संकटें; दुःखें; अडचणी; आपत्ति; धोके.

धास्तावणें—अकि. १ भीति, दुःखामुळें बुद्धिभ्रंश होणें; भांवावणें; गांगरणें. [धास्त]

धाळ—पु. (गो.) भेग; फट. [सं. धार=खोल जागा?]

धिक्—उद्गा. धिक्कार, व्यर्थतादिमूलक तिरस्कार विधानाचे द्योतक. तुच्छता; किंलस; तिटकारा; वीट इ० भावना दाखविणारें अव्यय. 'अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें।'—केका ११. —वि. हलकें, कमी दर्जाचें; तुच्छ. 'आपल्या जिण्यास धिक् समजून समर्थानी धिःकारलेल्या भिक्षापात्राचा त्यानें स्वीकार केला.'—विवि ८.८.१४२. [सं.]

धिक्कार—पु. निंदा; तुच्छता, तिरस्कार, तिटकारा करणें; धुडकावणें. 'खून, अन्याय व पाप ह्यांच्या पायावर उभारलेल्या सत्तेचा वलून परमेश्वर व खालून लोक धिक्कार करीत असतात.'—भाळ ३६. [सं. धिक्+कार]

धिक्कारणें—उकि. तुच्छ मानणें; तिरस्कारणें; निंदा करणें; झिडकारणें. 'आणि जगातें धिक्कारिती।'—ज्ञा १६.३२८. 'धिका-रुनी गोष्टि मातेसि सांगे। कौसल्येच्या ये गृहा सानुरागें।'—वामन भरतभाव १५. [सं. धिक्+कार]

धिकिट, धिमिकिट—न. मृदंगाचा आवाज. [ध्व.]

धिग—जी. क्षोभ; दंगल; लोकांचा दंगा; खळबळ; जनक्षोभ. —पु. धूम; गजर; धमंड दंगल. 'टाळ मृदंग चंग उपांग। मेळऊनि करावा कथेचा धिग।'—स्वानु ८.४.३०. [धिगा]

धिग—वि. १ उदार; खर्चिक; उधळ्या; पैसाविषयीं सढळ. २ व्यसनाधीन; बाहेरख्याली; दुराचारी; देवद; छट; असन्मार्गा-सक्त. ३ वृत्त; संतुष्ट; प्रीत (यांत निंदा ध्वनित आहे). 'धूर्त तूत धावोन आला। धिगबुद्धीनें धिग जाला।'—दा १४.४.१९. ४ धिप्पाड; अवजड; वळकट; मजबूत; उंच आणि दांडगा. ५ जाणत; तेजस्वी; कडक. 'नरसीपुरी देव धिग। गुप्त आहे।'—रामदासि २.१०१.

धिगड, धिगाड—वि. विद्रूप दिसण्या इतका मोठा व अजल (मनुष्य; प्राणी). —न. (निंदायी) १ उंच; वेढव; ढंगळ—जी. २ दांडगी; धटिंगण मुलगी; नागडीउघडी राहाणारी मोठी मुलगी; घोडी; टोणगी; भोपळ देवता. [धिग]

धिगडणें—अकि. उनाडक्या करणें; दंगामस्ती करणें; उड्या मारणें; खिदळणें; नाचणें; दंगल करणें; ओरडणें; बाजार मांडणें. धांगडणें पहा.

धिगणें—उकि. धिक्कारणें. 'स्वांगी भोगरता म्हणोनि धिगि त्या कांताहि पातिव्रता।'—अकभा ३ मंराधा ६. [धिग्]

धिगधिग-धिगां—किवि. (जिणें शब्दाबरोबर उपयोग). सर्वाना धिक्कारीत आयुष्य काढणें; सदां असंतुष्ट, असुखी राहणें. [धिक् द्वि.]

धिगा, धिगाडा-णा—पु. १ धांगडधिगा. (कि० चालणें; मांडणें). ' त्यावर हा धिगा. '—विवि ८.८.१५८. २ आक्रस-ताळेपणा; आक्रांडतांडव, केंस ओढणें, लोळणें, ओरडणें इ० प्रकार (बायका मुलांचे). ३ धांगडधिगा पहा. **धिगामस्ती**—स्त्री. १ दंगामस्ती, दांडगाई करणें; जोर दाखविणें; मारामारी. २ खोडया; धांगडधिग्याचा खेळ; धुमाकूळ. दंगामस्ती पहा.

धिगाई—स्त्री. उधळेपणा; खर्चिकपणा; धिगपणा. [धिग]

धिगावणें—अकि. भीति वाटणें, घावरणें. ' धास्तीनें धिगाऊन संभाजीराजे यांचें निशाण घेतलें. '—पेद १०.५०.

धिगी—स्त्री. १ (गो.) टेंकू; टेंकण; वजन खालीं येळं नये म्हणून लावतात ती मेढ. ' माड कलल्यास, उन्मळून पडूं नये म्हणून धिगी लावतात. ' २ कैची; मोरवा; आडव्या तुळ्यांची चौकट; (इ.) कपल. [सं. स्थग]

धिगी, धिग्य—धिक् पहा. ' धिगी ऊठ रे ऊठ नष्टे खटणाले. '—आकृ १६. ' दुःशिला खळा धिग्य रे जिणें. '—रामसुतात्मज (द्रोपदी वल्लहरण १२१).

धिग्ग—वि. (गो.) उंच धिप्पाड. धिग पहा.

धिचें, धिकें, धिची—न. (गो.) टीच. ' धिकेंभर लांब. '

धिटाई—स्त्री. १ धीटपणा; धाडस; निर्भयता. २ उद्धटपणा. [धीट] म्ह० धिटाई खाई मिठाई आणि गरीब खाई लाथा.

धिटाव, धिटींवा—नस्त्री. धिटाई पहा. ' जे धिटींवा कळनि भवावशां। पडियंतया होआवें. '—झा ९.२३. ' थोर धिटाव। हे सद्गुरुकृपा. '—दावि ३१३.

धिट्ट—वि. फाजील धीट; उद्धट दिसेल इतका धीट; अतिशय धट. [धीट, धट]

धिड—स्त्री १ एक शिक्षेचा प्रकार. सार्वजनिकरीत्या गुन्हेगाराचो केलेली अप्रतिष्ठा. (त्याला पांच पाट काढून गाढवावर बसवीत व शेपटीकडे तोंड करीत व वाजतगाजत गांवांतून मिरवीत नेत). (कि० काढणें; भोंवडणें; मिरवणें; फिरवणें). २ अशी धिड काढलेला माणूस. ३ जाहीर अप्रतिष्ठा; मानहानि; उपहास. (शिब्यागाळी, मारहाण इ० प्रकारें). ४ (तिरस्कारार्थी) वाईट माणसाच्या येण्याजाण्याच्या वेळीं म्हणतात. ' या दुष्टाची धिड बाहेर निघेल तेव्हां मी घरांत येईन. ' धिडका पहा. **धिडका**—स्त्री. (धिड काढण्यालायक व्यक्ति) नेहेमी मिरवूं पाहणारी व पुढेपुढे करणारी तिरस्करणीय व्यक्ति. ' तिकडे जाऊन आपली धिडका तेथे बसूं या. '—कीचकवध.

शको. ४. ४३

धिडवडा, धिडोडा—पु. १ बदकमाचा बोमाटा, जाहीर अप्रतिष्ठा करणें; अशी अप्रतिष्ठा, फजीती झालेली स्थिति. (कि० काढणें). २ कुप्रसिद्धी; बदलौकिक. (कि० होणें; वाजणें). ' त्या गोष्टीचा गांवभर धिडवडा झाला. ' ' त्या मनुष्याचा सर्व शहरांत धिडवडा वाजला आहे. ' [धिड+वडा प्रत्यय; हिं. धडोरा]

धिडावणें—अकि. (एखादा आपल्या मनाविरुद्ध बाहेर गेला असतां निदार्थी) धिड काढणें; फिरणें; भटकणें; घराबाहेर जाणें. ' जेवायचें होतांच आलास कामाचे वेळेस कोणीकडे मसणांत धिडा-वलास. ' [धिड]

धिडी—स्त्री. धिड पहा.

धिणोशी—स्त्री. (गो.) एक माद्याची जात.

धिंद—धिड पहा.

धिधिकट—पु. मृदंगाचे बोल. धिक्किट पहा. ' धिधिकट धिधिकटं कट विकट तान तंत चणाणी. '—दावि ४१८. [ध्व.]

धिंधी—स्त्री. गर्दी; दाटी. ' दाट पारकीयांची धिंधी. '—उषा १५०.१७०१.

धिगाड-धिग्गाड—वि. खूप उंच व बळकट; मजबूत व उंच बांध्याचा (माणूस, जनावर, वृक्ष इ०).

धिबडी—स्त्री. १ (राजा.) दाटी; गर्दी; मोठा घोळका, जमाव. २ धिगामस्ती; दांडगाई; धांगडधिगा. [ध्व]

धिबडी, धिमडी—स्त्री. (कु.) खंजिरी, डफ. [ध्व. धिम्]

धिबडी—स्त्री. १ चंगळ; (जेवणांत खाद्यपेयें इत्यादिकांची) लयलट; विपुलता. २ दंगामस्ती; मजेचा धुमाकूळ; रंगेलपणाची दंगल; मजा; धिबडी पहा. [ध्व. धिम्] **धमडींवर धिबडी**—शोडक्यांत चैन, मजा; अत्यल्प साधनावर आनंद, मौज करणें.

धिदिडगा—स्त्री. धबडगा; कामाची गर्दी; पसारा, धांदल.

धिम—पु. वाद्य इ० चा विशिष्ट आवाज. ' धिमि धिमि हुंदुमि वाजति. '—दावि ४१३. [ध्व.] **०किटी**—१ मृदंगाचे बोल. २ नृत्यांतील बोल; ठेका; नृपरांचा आवाज. ' धिमकिटी धिमकिटी तळधा विचित्र । रागगौलता संगीत शास्त्र । नृत्यकळा देखोनि देवांचे नेत्र । पातीं हालवूं विसरले. '—हृ १.१३. **०भेरी**—स्त्री. एक वाद्य, नाचाचा ताल धरतांना निघणारा वाद्याचा आवाज. ' धिमिकी धिमिकी धिमभेरी झननन झानन झनत्कारी. '—राला ३८.

धिमडी—स्त्री. १ (गो.) तुरमुंडी; डोक्यानें जोरानें ढकलणें. २ डफ.

धिमा धिम्या—वि. १ शांत प्रकृतीचा; थंड; विचारी; गंभीर; निश्चयी; धीर. २ नरम; सहनशील; धीर धरणारा ३ (प्रशं-सार्थी) संथ; सावकाश; गर्दी, घाई नसलेला; संद; मठ; जड.

४ फार उंव न चढलेला पण भरदार (मृदंगाचा स्वर); हलके; सावकाशपणे (वाचणे, गाणे, म्हणणे). [हिं. धीमा; तुल० सं. धीमत]

धिमाई, धिम्माई—स्त्री. १ थंडपणा; शांतपणा; विचारीपणा; गांभीर्य; निश्चयीपणा. २ शांतता; सौम्यता; सहनशीलता. ३ संथपणा; सावकाशी. ४ मद्धपणा; जडपणा. [हिं.]

धिमिकी—स्त्री. धिम; बायाचा, नृत्याचा आवाज. 'धिमिकी धिमिकी धिममेरी—जननन ज्ञानन जनत्कारी।'—राला ३८. [ध्व. धिम]

धिया—पु. १ हिऱ्या; धैर्य; धीटपणा; शौर्य. २ खंवीरपणा; दडनिश्चयीपणा; नेट; जोर; हिंस्र; ताकद. (क्रि० धरणे; देणे; येणे; फुटणे). [सं. धृति; प्रा. धिइ; म. हिया]

धिर—पु. धूर; धीर पहा. 'नरवर धिर त्यातें देखतां शीघ्र आली।'—साधवरामायण बाल २१.

धिरडें—न. एक आंबोळीसारखा छिद्रयुक्त खाद्य पदार्थ. पाठीचे—हाताचे—धिरडें—काढणे—निघणे—खूप मारून एखाद्याच्या पाठीचे हाताचे काढणे धिरड्यासारखे दुः दुः करणे; खरपूस मारणे. [इडरी—धिडरी—धिरडी?]

धिरणें—अक्रि. १ धीर, दम धरणे; धिरानें घेणे; थांबणे, उतावळी किंवा घाई न करणे; वाट पहाणे. 'तुम्ही जर वर्षे दोन वर्षे रुपयांस दम धिराल तर घेतो.' 'पांचशे रुपयेपावेतो मला भलता कोणही धिरेल.' २ (सामा.) थांबणे; खोळंबणे. ३ (राजा.) वज्र करणे; टाळणे; सोडणे; वांचून राहणे (मद्य, मांस, इ०) [धीर]

धिरा—पु. १ आधार; टेंका (तुळई इ०कास खावासारखा). २ (ल.) उत्तेजन; धीर; कृपादृष्टी; आश्रय. ३ खांब, मोटेच्या विहिरीचा (टेंकण दिलेला). [धीर]

धिरा, धिरे, धिरेधिरे, धिराधिरे—क्रि. आस्ते; सावकाश; हळूहळू; काळजीने. 'नकोरे होऊं घावरा तुं दिलभरा धिराधिरा तुझ्यावरी अर्धी रंग शिपिते।'—अफला ७८. [धीर]

धिराई—स्त्री. (ना.) धीर; धिम्मेपणा.

धिराबा—पु. (व.) आधार; खाचराची फडी ठेवण्यासाठी तीन किंवा दोन पायांचे लांकूड लावतात ते.

धिरासा—पु. १ आश्रय; टेंकू; आधार. २ धीर; आश्वासन; उत्तेजन. (क्रि० देणे; येणे). [धीर]

धिलांग, धतिगण—पु. भजनावे वेळी निघणारा मृदंगाचा आवाज, ध्वनि. 'धिलांग धतिगण रे।'—दावि १७५.

धिवंस—पु. (गो.) एक प्रकारची मासळी.

धिवसा, धिसा—पु. (काव्य.) १ भीति; भय. 'हिंसेचा पडे धिवसा।'—सिसं ६.९८. २ धैर्य; धीर. 'दुर्योधनु संतोषावा। सैन्यातें धिवसा होआवा।'—गीता १.७५६. ३ उत्कंठा; हव्यास; इच्छा. 'आतां पुरला आम्हां धिवसा। आत्मबोधाचा।'—झा ३.

७. ४ आवांका; अभिमान. 'ऐसा धिवसा धरोनि चित्ती।'—सुंख ७०. [तुल० सं. अध्यवसाय—राजवाडे भा०. १८३४] धिवसेकर—वि. इच्छा करणारा. 'पै गा मनुष्यांचिया सहस्रशां। माजि विपाइलेयाचि धिवसा। तैसें या धिवसेकरां बहुवसां। माजि विरळा जाणें।'—झा ७.१०.

धिषण्य—पु. स्कंध सोडून सहा अंगुळें बाहूचा जो प्रवेश तो; घोड्याचा एक अवयव. —अश्वप १.६२.

धिस—व्हा. शी! शी! हुयों! हुयों! हाड! हाड! इ० हांकलून देतांना योजावयाचे उद्गार. [ध्व.] ० पिटाविजे—आरडाओरडा करून, फजीती करून पिटाळून लावणे.

धी—स्त्री. बुद्धि; मन; मति. [सं.]

धीट—वि. १ धट्ट; धाडसी; छातीचा. २ उद्धट; दांडगा; ढालगज. 'बाहेरी धीट जसी। दाटुगा पति कळासी।'—झा १३. ५०५. [सं. धृष्ट; प्रा. धिट] म्ह० धीट नीट लाखाच पीठ—(व.) जी कुणाला भीत नाही धीट असते तिला म्हणतात. ० पाठ—पु. भक्तिपर नसणारे शीघ्रकाव्य. 'सोघचि कवित्व जोडिलें। दृष्टि पडिलें तेंचि वर्णिलें। भक्तिवांचून जें केलें। त्या नांव धीटपाठ।'—दा १४.३,१०.

धीटणें—अक्रि. धीट होणे; धीर करणे. 'मग सावधपणे धीटला राव।'—दावि १८२.

धीटत्व—न. धीटपणा; धाडस. 'मी सिद्ध जाहलें तुज वरावया। परम धीटत्व करुनियां। पत्र लिहिलें नेणतपणें।'—ह २३. १५३.

धोड—स्त्री. धाड; झुड. 'पोटीं घालुनि माल भरती। सावध पहारे देती भवतीं। तों तस्कर धोडी शतानुशती। येऊनियां पोंचले।'—नव २५ १८. धाड पहा.

धीणानुरोध—पु. घोड्याच्या नाकास होणारा रोग. खरणी पहा. —अश्वप २.१३७.

धीमातिताला—पु. एक ताल. तिलवाडा पहा.

धीमान—वि. बुद्धिमान; शाहणा; जाणता. [सं.]

धीमार—स्त्री. एक कोळी जात व तींतील व्यक्ति. डीमार. [सं. धीवर; हिं.]

धीर—पु. १ पुष्कळ वेळ वाट पहाण्याची, सहन करण्याची, चिकाटी धरण्याची ताकद; दम; सहनशीलता; शांतपणा; स्थिरपणा; टिकाऊपणा; (क्रि० धरणे; येणे; सुटणे; फुटणे; फाटणे; सोडणे; टाकणे इ०). 'तुम्ही दोन वर्षे रुपये नाही दिले तरी मला धीर आहे.' 'धीर तो कारण। साद्य होतो नारायण।'—सुगा २४३१. 'भ्रमले भ्रमले समरी पळहि धरी धीर हरि न रथ न करी।'—मोशल्य ३.९५. म्ह० धीर असेल पोटी तर बरे होईल शेवटी. २ धर; आवरशक्ति; बंधन; दाब. तोंडाला धीर=बोलण्याला,

खाण्याला मर्यादा. जिभेला धीर=जीम आवरणें. पायांला धीर= पायांत ताकद (वराच वेळ थांबण्याची, उभें राहण्याची इ०). शौचाला धीर नाही=अतिसाराचा विकार असणें. ३ (बोलण्यांत. करण्यांत, चालण्यांत) शाश्वती; सातत्य; स्थिरता. ४ टिकण्याचा गुण; मजबुती; धट्टपणा (घोडा, घर, खांब, गादी, कापड, कागद यांत). ५ धारिष्ठ; धैर्य. 'धीरीरे मना धीर धाकासि सांडी।' -राम २७. ६ विश्वास (संकट परिहारावद्दल). 'दुसऱ्याचे धिरावर कोणतेंहि काम आरंभूं नये.' -वि. १ धैर्यवान्. 'राज्य श्री स्त्री सुत हे स्त्रीवाला काय होय जो धीर।' -मोक्षांति ३.६७. २ गंभीर; उदात्त. 'तेथुनि सरस्वतीचीं तीर्थें सेवीत जाय तो धीर।' -मोमभा ३.१७. ३ दमदार; उतावळा नसणारा. म्ह० धीर तो गंभीर उतावळा तो वावळा. ४ निश्चयी; करारी. [सं. धैर्य; प्रा. धीर] ० करणें-हिर्या करणें; धाडसाचा प्रयत्न करणें. ० चेपणें-धैर्य, विश्वास पुन्हां प्रस्थापित होणें; भीति जाणें; भीड मोडणें. ० देणें-प्रोत्साहन, उत्तेजन देणें. ० निघणें-धैर्य, निश्चय टिकणें; धैर्य, विश्वास न मावळणें. धिराचा-१ दमदार; निश्चयी करारी. २ धैर्यवान्; धाडसी. धीरानें घेणें-दम धरणें. 'जरा धीरानें घेशील तर सर्व सांगतों.' -स्वप ३२.

धीर-पु. १ टेंका; टेकू; नेट. २ (ल.) आश्रय; आधार. धिरा पहा.

धीरट-वि. धैर्यवान्; धीराचा. 'घर्म धरी धार धारणा धीरट। निरालंब पीठ सौख्य शोभा।' -निवृत्तिगाथा १३.

धीरणें-अकि. धीर देणें. 'धीरोन गणेंद्र युक्ति सांधी।' -दावि ४०६.

धीरा-पु. धिरा पहा.

धीरावती-वि. धैर्यवान (स्त्री); धैर्यवती. 'धीरावति आणि सती।' -एकव ४.१०.

धीवर-पु. एक कोळी जात. तींतील व्यक्ति. हे मासे घर ण्याचा धंदा करतात. [सं.]

धीवसा-पु. धैर्य; धिवसा पहा. 'मेघाची जळवृष्टि फार पडते कैसा धरूं धीवसा।' -अकभा २. द्वादशमास(बसव) २८. 'पंचमी स्त्री शूद्र अन्ययाति तरणोपाय धीवसा।' -स्वादि १.१.२७.

धुई-स्त्री. (माण) शपथ. (कि० घालणें). धुईशो. [धुई=धुकी]

धुई, धुकट-स्त्री. धुकें; जमीनीजवळ येणारें पातळ अन्न 'जैशी अंधारी रात्र पाही। त्याही वरी दाटे धुई।' -भाराबाल ४.३८. 'धुकटा करवीं धरविलें. अगाध पाणी।' -दा २०.८.२३. 'धुईचे गोडी व खारी असे दोन प्रकार आहृत. -कृषि १६७. [सं. धुम; गु धुई-ओ-वो]

धुकट-न. (कों.) धूर; धुई. -किवि. अस्पष्टपणें; अंधुक-रीतीनें (दिसणें). [धुम; धुकें]

धुकटा-पु. (नंदमाषा) तंबाखू.

धुकटावणें-अकि. (धूर लागणें) १ नाकाडोळ्यांत धूर गेल्यामुळे व्याकूळ होणें. २ तिरसट, दुर्मुखलेला, सुतकी असणें. -कि. १ धुरी देणें. २ व्याकूळ करणें. [धुकट]

धुकटी-स्त्री. (प्रा.) धुरी.

धुकटी, धुमटी-स्त्री. (गो.) तंबाखू.

धुकटी-स्त्री. न्हाण्याची वस्त्रे ठेवण्याची पेटी, पिशवी. धोकटी पहा.

धुकटें-न. धुकट; धुकें. 'धूर आणि धुकटें येती। वायूसवें।' -दा १३.९.३३.

धुकधुक, धुकधुकणें, धुकधुकी-धुगधुग, धुगधुगणें, धुगधुगी पहा. 'भयें या वंधूच्या हृदय परिणीचे धुकधुकी।' -सारह ७.८६. 'तया धुकधुकी वाटे सदां।' -दावि २४३. 'ऐसें सुधन्वा बोले निःशंक। तों माधवोदरीं धुकधुकी।' -जै १९ १२४.

धुकधुकी-स्त्री. एक अलंकार. हा वक्षस्थळावर घालतात. 'मुक्ताशेखर पोंहच्या धुकधुक्या हीरांगदे उज्वलें।' -सारह ३. ४२. 'धुकधुकी वाहणें बाळलेणीची।' -दावि १८. [हिं.]

धुकमुक, धुकमुक, धुकडमुकड-किवि. धडधड, माट-मूट; धाकधूक. (कि० वाटणें; करणें, जीव. काळीज). -स्त्री. धड-धड.

धुकलचें-कि. (गो.) ढकलणें.

धुकाट-पु. (राजां.) धूर.

धुकाटें, धुकें-न. आकाशांत जमणारें धुरासारखें जलविंदूचें पटल; धुई; धुकट पहा.

धुंकार-स्त्री. गर्जना; आरोळी. 'धुंकार कराया सजल्या।' -संग्रामगीतें ३१. [ध्व. धुं-क-कर]

धुंगटी-स्त्री. (गो.) तंबाखू; धुकटा; धुकटी, धुमटी.

धुगधुगणें-अकि. धडधडणें धडधड करणें. -अकटूक उदा० 'माझें पोटांत धुगधुगणें.' [धुगधुग]

धुगधुगा-पु. (गो.) भय; भीति. धुगधुगी पहा.

धुगधुगी-स्त्री. १ (व.) फार हळू नाडी उडणें, हाल चाल होणें; मरण्याच्या वेळची स्थिति; थोडासा जीव असणें; गळ्याशीं आलेला प्राण. २ छाती उडणें; धडधड. ३ गळ्यावरची, कंठमण्याच्या खालची खळी. ४ गळ्यांतला, वक्षस्थळावर रुळणारा अलंकार. कंठीचा लोलक. 'धुगधुगी किंमत रुपये ११५.' -समारो १.७१. धुकधुकी पहा. [ध्व. प्रा. धुकाधुक; सं. धुगधुगाय]

धुडक-न. (व.) फडकें. धुडका पहा.

धुडकणें, धुडकविणें-अकि. धुडकाविणें पहा.

धुडका, धुडकी—पु. १ धुडका; धांदोटी, उडणारी चिंधी; धडकी. २ (अनेकवर्ती प्रयोग) फाटकीं तुटकीं भिकार वलें. धुडके, धुडक्या उडविणें—करणें—(चिंध्या चिंध्या करणें) पूर्णपणें पराजित, फजीत करणें; अगदीं फटफजीती उडविणें धुडका—पु. (व.) मोठें फडकें. धडपा पहा.

धुडका—पु. धडकी; भीति. 'चोराचिया धुडका मनीं। वसे व्यानीं लांडन।'—तुगा ३१९६. [धडका]

धुडकावणी—स्त्री. ह्काळपट्टी; पराजय; फजीती; धुडकाविणें.

धुडकाविणें, धुडाविणें—उक्ति. १ जोरानें आरडाओरडा करून, शिब्या देऊन बाहेर घालविणें; हांकलून घेणें; पिटाळणें. २ पराभूत करणें; नामोहरम करणें. ३ वाटेस लावणें; न मानणें, न ऐकणें.

धुडकूस, धुडगूस—धुडगुसला—पु. १ वाटेल तसें गरीनें, जोगनें चालणें, नाचणें, लोळणें, तुडविणें; (विछाना इ०) चुरडणें; सुरकुत्या पाडणें, चोळामोळा करणें. २ धसमुसळी, दांडगीं, अपायकारक वागणूक, व्यापार. दांडगाई; धिंगाणा; दांडगाईचे खेळ, चाले; धिंगामस्ती; (कि० घालणें; मांडणें). 'मनुष्यास वडा आणणारी गुलामगिरीची चाल ज्यावेळीं या वसुंधरेवर राजरोस धुडगूस घालीत होती.'—माझीपण हीच गत १३. ३ दांडगाई, धिंगामस्ती यामुळें झालेला चोळामोळा, चुराडा, नास, दुर्दैशा (वस्तु, कपडे इ० कांची).

धुडगा—पु. (कों.) खेंकडा.

धुडणी—स्त्री. तपास; शोध; (कि० करणें). [धुडणें]

धुडणें, धुंडाळणें—उक्ति. शोधणें; हुडकणें; झडती करणें; हवलेला पदार्थ वारकाईनें पाहणें. हुंडाळणें पहा. 'कोण त्याचा पर पावला धुंडितां। पुढें विचारितां विश्वंभरा।'—तुगा २२०४. [सं. हुंडणम्; हिं. हुंडना; सिं. हुंडणु]

धुडमूस—पु. धुडकूस पहा.

धुडवणी—स्त्री. पोकळ; रिकाम्या डौलाचा; वायफळ प्रकार, गोष्ट.

धुडवणें, धुडावणें—धुडकाविणें पहा. 'आसपास आधीं घेवून थडवा। असल जवळ कोणी तिजला धुडवा।'—पला ४. १०. 'जीवें न मारावें धुडाळनीं यावें।'—रामदासी २.३१. 'विजेसिंग यानें राज्यलोमें त्यास धुडावून अगदीं भारी संस्थानें हस्तगत केलीं.'—भाब ७.

धुंडाळा—पु. कसून शोध; निरलस शोध; झडती; पाहाणी. (कि० करणें; घेणें). [धुंडाळणें]

धुंडिलराजा—पु. (कर.) चिटकोबाचा पाट डेकीवर घेऊन पाऊस पडावा म्हणून घरोघरी नागवा हिंडणारा मुलगा (मराठ्यांत

रुढ). 'धुंडिलराजा आला आहे, त्याच्या अंगावर पाणी घाल, धुंडिलराजाला एक पैसा दे.'

धुंडु—पु. (ना.) एक वाद्य. हुंडु पहा.

धुड्या—धुरडा—पु. (ना.) धूळ; धुरळा. उडविणें—धूळधाण करणें; फडशा पाडणें; निःपात करणें.

धुड्याचार्य धुड्याचार्य—पु. दुड्याचार्य पहा.

धुड्डी—स्त्री. (ना.) धुळवड.

धुण—न. धुवण पहा. 'नातरी तकचि गुसळिलें। अथवा धुणचि सेविलें। सावकाश।'—दा ६.२.३. [धुणें]

धुणकरणें, धुनकरणें—उक्ति. पिंजणें; स्वच्छ करणें (कापूस). धनुकरणें पहा. [धनु]

धुणफुण—स्त्री. १ विंचू इ० चाबल्यामुळें होणारी फुणफुण; चुणचुण; आग; वेदना. २ धुसफूस; जळफळ. [ध्व.]

धुणारा—पु. (सांकेतिक) परीट; कपडे धुणारा. (वांई कन्हाडकडे वायका रात्रीच्या वेळीं परीट शब्द उच्चारित नाहीत). —वि. धुणें करणारा. 'ज्या धूतलेच बहु धूतिल हो धुणारी।'—सारूह ६.६७. [धुणें]

धुणावळ—स्त्री. १ (कपडे) धुण्याची मजुरी २ धुण्याची क्रिया; व्यापार; धुणें. म्ह० जशी देणावळ तशी धुणमवळ—जसा पैसा तसें काम. [धुणें+वळ प्रत्यय]

धुणी—स्त्री. १ पूर्णपणें धुणें; घासणें; स्वच्छ करणें; सुतलें झालें; धुपणी. 'सकळ पापों होऊनी धुणी।'—एमा २.५२८. २ (ल.) निःशेषपणें धाण्याचा व्यांमार (शरीर, शेत इ० मल, रोग, खत इ० कांचा); छवाडणी; नागवण; सफ्फा होणें; नाश. 'कर्मकर्म धुणी सहजेंचि।'—एमा ५.४८४. 'अतिसारामुळें शरीराची धुणी झाली.' 'पोरानें रांडछंदास लागून घराची धुणी केली.' ३ धुण्याची जागा. ४ निवारण; दुष्परिणामाची, संकटाची टाळणी; निरसन. 'म्हणे मी तुम्हां न देखिलें मुनी! वायां शापिलें मजलागुनी। तरी या शापाची धुणी। कैसेन होय।'—कथा २.७.११८. [धुणें]

धुणी—स्त्री. १ गोसान्याची आगटी; धुनी; धुमी; अग्नीची जागा. हीतून सारखा धूर निघत असतो व तो गोसावी घेत वसतो: 'धुणीत टाकिलें सर्वेंचि।'—दावि २६२. २ अग्नीचा खळगा, खांच. [सं. धूम] ० घालून बसणें—(ल.) आपली मागणी पुरवावी म्हणून हट्ट धरून बसणें. ० पाणी—न. सलग्नीची मैत्री; जिवश्वकंठश्च मित्र; ऋणानुबंध. (पूर्वजन्मीचे हे गुरू आणि शिष्य असून धुणी पेटविणें, पाणी आणणें वगैरे चें काम शिष्य करी अशी समजूत त्यावरून). धुणी पाणीचा सोबती—पु. अगदीं सलग्नीचा मित्र.

धुणें—सक्ति. १ (पाण्यानें वळ, पात्र इ०) घासून स्वच्छ करणें. २ (ल.) नागविणें; उघडा करणें; पूर्णपणें स्वच्छ, साफ करणें

हे क्रियापद सकर्मक असले, तर भूतकाळीं कर्त्याप्रमाणे (जेव्हां कर्म शरीर किंवा शरीरावयव असेल तेव्हां) सुद्धां चालते. उदा० 'मी हात धुतलों, पाय धुतलों, अंग धुतलों.' [सं. धृ; प्रा. धुण; सिं. धुअण] धुनले जाणें—(घर) लुवाडले जाणें; आंतील जिन्नस, पैसा इ० नेण्यांत येणें. 'माझे सर्व घर धुतले जाईल।'—विधि ८. ११.२१०. धुतलेला तांदूळ, धुतलेलें मोती—पुन. १ सुंदर, सशक्त, टवटवीत, सतेज चेहऱ्याच्या माणसास म्हणतात. २ शुद्ध; स्वच्छ; निर्मळ; निर्दोष. धुनलेला विस्तव—पु. कोळशाप्रमाणे काळाकट्ट माणूस. धुनांच जाणें—थोड्या वेळांत, दिवसांत निरुपयोगी होणें; कमी किंमतीचा, योग्यतेचा असणें.

धुणें—न. (समुच्चयानें) धुवावयाचें वस्त्र, कपडे. लोकांची धुणी धुणें—नेहमीं दुसऱ्याचे दोष काढीत बसणें; दौर्बल्य असणें. (वाप्र.) धुणें झाडणें—कोणतेहि वस्त्र स्वच्छ धुऊन झाल्यावर तें वाळत टाकण्यापूर्वी त्याचा पिळा उलगडून, कांठ साफ करणें व झटकणें. ० पाणी—न. वायकांच्या रोजच्या गृहकृत्यांस (व्यापकांशी) शब्द. कपडे धुणें, पाणी आणणें, सारवणें इ० काम. [सं. धृ.]

धुतकारणें, धुनकाविणें—उक्रि. हिडिसफिडीस करणें; तिर स्कारानें व उद्धटपणें अन्वहरणें; छीःशूः करणें व हांकलून लावणें (माणूस, जनावर, इ०ला). [सं. धूत्कार; हिं. धुतकारना]

धुतरा—न. (राजा.) धोतरा. 'उतरे एकहि न कसीं कन-कासीं ओटि मांडतां धुतरे।'—मोक्षगुण ८३.८१. [सं. धूतर]

धुतरे—न. सनई, सुर इ० वाद्यांच्या दांब्यास खाली (धोतऱ्याच्या फुलासारखा) बसविलेला पितळेचा भाग. [धुतरा]

धुतरेल—जीन. धोतऱ्याचें तेल. [धुतरा+तेल]

धुनशीर्ष—न. (नृत्य) नृत्यामधील एक अभिनय. खालच्या बाजूस डोकें वाकविणें. उद्दिभता, विस्मय, शून्य मन इ० गोष्टी ह्या अभिनयानें दर्शित करतात. [सं.]

धुनाडा—पु. अवधूत; नागड्या आणि घाणेरड्या गोसाव्यास निवेद्या शब्द. (ल.) अगडबंद; दांडगा; उन्मत्त माणूस. [धूत+आड प्रत्यय]

धुनाडा—पु. सावकाराकडून आलेला उदर दूत, दुताडा पहा.

धुतारणें—उक्रि. फसविणें; लुवाडणें; ठकविणें; भुलविणें. 'दाउनि फळ जळ ३ पिंति बदति प्रिय मानसा धुताराया।'—मोआदि ५.७८. [सं. धूर्त]

धुतार—पु. १ ठक; लवाड; लुव्या; भोंदू. २ भविष्य सांगणारा; ज्योतिषी; मांत्रिक; चेटक्या. 'धुतारे लोक हे भोळे लोकांस कपट करून फार फसवितात.'—धाको १८१. धुतरा पहा. [सं. धूर्त. प्रा. धुत्तार; गु. धुतारो]

धुनीपुतो, धुतीपोती—जी. १ स्वतःचीं आंतडीं धुवून टाकणें; एक योगसाधनाचा प्रकार. २ स्वतःला धुणें आणि शुध्द करणें; (क्रि० करणें). [धुणें—धूत सं. पूत]

धुत्कार—पु. १ फुत्कार (सापाचा). २ धुतकारणें; मेड-सावणें; हेटालणी. [ध्व.; धृत्! तुल० सं. धूत्कार]

धुत्कारणें, धुत्काविणें—उक्रि. धुतकारणें पहा.

धुत्या—पु. (व.) अकल्पित येणारा मनुष्य. 'धुत्या येऊन उभा'

धुत्रमशाई—वि. १ भपक्याचा, थाटमाटाचा; दणकेंवाज (देखावा). कडाक्याचा, डौलाचा परंतु कुचकामाचा. (अनि-यंत्रितपणें मनुष्ये, व्यापार, वस्तु, काम, इ०संभ्रानें योजतात). [धूर्त+शाई]

धुत्रा—पु. धोतरा. [सं. धूतर]

धुंद—वि. १ अंधुक, मंद दृष्टीचा (आजारानें). 'हा ज्वरानें धुंद झाला.' २ गुंग, झुन्दीवर नसलेला (औषध, अमली पदार्थ यामुळे). ३ उन्मत्त; चढेल (पैसा, अधिकार यामुळे). 'तुम्ही आपले ऐश्यानि व हिमतीने व इषेने धुंद जाहाला।'—भाव २३. ४ गर्क; (एखाद्या विषयांत) गढलेला; मग्न. ५ आच्छादित; दाट; धुईचें; सुन्न (आकाश, दिशा).—पु. गर्व. 'लागतां आधिकचि उठे धुंद।'—दावि ६४.—जीन. बंड; अंदाधुंदी; उल्लस. 'धुंदचि मांडिले सिरोन गांवीं।'—दावि २३२. 'टोपीवाले फार हरामी त्याणीं बहु धुंद केली।'—ऐपो ३५९. [सं. धूमद ? हिं. धुंध; सिं. धुंधु] ० फार—पु. अंधकार. 'नगरी धुंधकार पडला।'—ऐपो ९५. ० न—न. धुंद करणारे. 'अशाश्वती ह्या हो धुंदन।'—अफला ६१.

धुंद—जी. (वाद्यांकांचा) एकमारखा स्वर; गुणगुण, अंवरित शब्द. [वैसं. धुन=आवाज करणारा] ० बांधणें—धरणें—एखाद्या वस्तूचा बराच काळ सारखा नाद लागणें; ध्याम घेणें.

धुंद रणें—क्रि. धुंद होऊन चालणें. 'गोसावी धुंदकत चालला।'—ऐपो ११९. [धुंद]

धुंदर—पु. काजवा. 'सूर्यापुढे जैसे धुंदर। विनयकापुढे पादो-दार।'—पांप्र २७.१२६. [सं. धुंधुमार=एक किडा, इंद्रगोप]

धुंदर—वि. वृद्धापकाळामुळे निकामी; विसराळ. [धुंद] धुंदई धुंदाधुंदी धुंदावा, धुंदवें—जीपुन. १ अव्यवस्था; बजबजपुरी; गोंधळ; अंदाधुंदी; बंड. २ (सामा.) दंगल; गोंधळ; दंगा [हिं. धुंवाई]

धुंदाट, धुंदट—वि. १ सरळ; थेट; नीट (रस्ता) २ उग्र; दांडगा (माणूस); जोराचा, सोसाट्याचा (वारा).

धुंदाट—ड—पु. (व.) जोराची वावटळ; झंझावात. धुधाट.

धुंदवणें—उक्रि. बारा पिऊन बेमान होणें.

धुंदावा—पु. तर्क; अंदाज; कयास; अटकळ; अनुमान; अंधुक कल्पना; संभाव्य अनुमान. (क्रि० बांधणे-धरणे-सांगणे) [धुंद=अंधुक]

धुंदाळणे, धुंदाळा—धुंदाळणे; धुंदाळा पहा.

धुंदो—झी. १ मद्यादि सेवनाने चढलेला कैफ, निशा, अंमल. २ द्योचा अस्पष्टपणा, अंधुकपणाचा विकार. (क्रि० येणे). ३ संपत्ति इ०ने चढलेला उन्माद; गर्व; ताठा. ४ आवरण; आच्छादन (आकाश, दिशा यांस) 'मोठा कडाखा जाला; धुराची व धुन्नीची धुंदी जाली.'—भाष १२. ४ धुंदाई पहा. [धुंद]

धुंदुर्मास—पु. (अप.) धनुर्मास पहा.

धुंदूक, धुंदूकधुंदूक, धुंदूकमुंदूक, धुंदूसमुंदूस धुंदूमुंदू—क्रि. धुंजुंमुंजु; अंधुकपणे; अस्पष्टपणे; अस्वच्छपणे. (दिसणे) 'तुम्हांस सूर्यास्तसमयीं जसे धुंदूकमुंदूक दिसते तसे दिवसाहि मला चाळिशीमुळे दिसते.'—झी. प्रभात; अगदीं पहाट; अरुणोदय; दिवसाची पहिली दिशाफांक. (क्रि० फुटणे; होणे). 'मी धुंदूकमुंदूक होतांच निघालों तों प्रहर दिवसास घरीं आलों.' [धुंद द्वि.]

धुंदेरा—पु. (तिलोरी, महार) प्रेतावरोवर नेलेला भात, किंवा त्याची शिंकाळी. हा भात मृताचा मुलगा स्मशानांत मय-ताच्या तोंडांत घालतो.—बदलापूर ६१, १७२.

धुंधा—झी. तोफांचा दणका; वाद्यांचा गजगजाट; कडकडाट. पावसाचे किंवा धवधव्याचे धोधो असे मोठ्याने आपटणे; सोसा टाकण्या वाऱ्याचा आवाज. इ० [ध्व.]

धुंधाट—वि. मोठा आवाज करणारा. 'गर्जेति वीर धुंधाटस-मीर्ण ते रणधीर उताविल जाले.'—लहुकुशाख्यान १६ (मराठी ५ वे पुस्तक).

धुंधाट-ड-धुंधाटा—झीनु १ वाऱ्याचा सोसाटा, झपाटा; वाऱ्याचा झोत; वावटळ. 'वळें धुंधाट सुटला वारा.'—दावि २५२. 'तुम्ही पर्वत धरा पोटासीं। माझे अंगवाते धुंधाटसीं। समुद्रांत पडाल।' २ धुन्कार; ओरडणे (पक्ष्यांचे). 'दिव.मीतांचे धुंधाट तेथे। पिंगळे थोर किलविलती।'—द ११.१९३. [ध्व]

धुंधु—क्रि. अंधुकपणे; अस्पष्टपणे. (दिसणारे पदार्थ) [धुंद]

धुंधुका—पु. धुन्त्याची रांग; धुंधुकार. 'मिरवताभे सातिआंचा धुंधुका।'—शिशु ५२९.

धुंधुकार-धुंधुकार—पु १ अंधकार, अंधार. 'अवघा धुंधुकार पडला।'—ऐपों ९७. २ धुंके.

धुंधुकार, धुंधुकार, धुंधुकार, धुंधुकार—पु. सापाचे फुससुसणे; फुत्कार. उठविले असिवारु. जेस काळकुटाचे धुंधुकारु।'—शिशु ९३२. 'फडके दोंदीचा फणीवर। धुंधुकार टाकी।'—दा १.२.१७. (क्रि० करणे; टाकणे; देणे). [ध्व. धुंधु]

धुंधुगें—अक्रि. फुत्कार टाकणे; करणे. 'तंव जाळीचे व्याळ धुंधुटी। देखतां भयभीत पोटी।'—सुहरिश्चंद्राख्यान—नवनीत २०५. [ध्व.]

धुंधुविणें, धुंदुविणें—अक्रि. फुत्कार टाकणे. धुंधुकार करणे. 'कां कालिया नाग धुंधुवातु।'—ज्ञा १८.७१२. 'मोक्षेन आपुलें वेत के० फणिधर धुंदुवित।'—स्त्रिपु १.१५.१३५. [ध्व. धुंधु]

धुंधुरु—पु. १ काजवा; धुंदर पहा. 'अवधारा आवडे तेसणा धुंधुरु। परि महातेजीं न मिरवे काय करूं।'—ज्ञा ९.९. २ दिव-टीचा पोत. [सं. धुं;मार]

धुंधुवाटा—पु. १ फुत्कार; धुंधुकार. 'जेथ सावजांचा धुंधुवाटी।'—शिशु ३१४. २ जोराचा प्रवाह (वाऱ्याचा); झंझावात धुंधाट पहा. 'आंगिचेनि धुंधुवाटे। वायो न मोडी तनकुटे।'—शिशु ४८७.

धुंधुवातणें—अक्रि. फुत्कार करणे; धुंधुविणें. 'कामविखें विखारा सर्पिणी धुंधुवाताती।'—दाब ४४९.

धुंधुळिया—वि. १ अंगावर धूळ उडालेला. २ धुंधुळिया मधुकरा। 'भाए ४३७. २ फेंकलेला; उडलेला. 'फुन धुंधुळिया कडाक्षु न कडे। कव्हेणीं परी।'—शिशु ७१२. [सं. उच्छ्रल]

धुन—झी. ध्वनि; आवाज. 'प्रेमसुखाची निद्रा सखील धुन ऐकुन आलि हो।'—प्रला १७५. [सं. ध्वनि]

धुनक, धुनूक—झी. रुचि; चव; छटा; चुगूक; स्वाद. 'कल्याणामध्ये मल्हाराची धुनक.' २ अस्पष्ट आवाज (अंतरावरून येणारा). (क्रि० येणे; निघणे). ३ अस्पष्ट आणि व् आवाज, नाहींसा होत जाणारा ध्वनि (क्रि० चालणे). ४ लोकांत उठलेली अफवा; भुमका; कुणकूण. (क्रि० निघणे). ५ जुसती थोडी ओळख, पुसट कल्पना. ६ धुंदूक. ७ (व.) नाद; व्यसन. 'तरुण वयांत त्याला निराळीच धुनक होती, त्याचे नोकरीकडे विशेष लक्ष नव्हते.' [सं. ध्वनि किंवा धुनयति]

धुनकणें—अक्रि. पिंजणें (कापूस). धनुकणें पहा.

धुन(नु)कणें—अक्रि. १ प्रकाशित होणे; (दिशा). २ स्वच्छ होऊं लागणे (मेघाच्छादित अथवा ढगांनीं भरलेले आकाश). धुनक अर्थ २ पहा.

धुन(नु)कणें—अक्रि. १ प्रतिध्वनि देणे, करणे; दनकणें; दणाणून सोडणे. (दिशा, आकाश, गगन, रान, डोंगर, देश इ० तोफा इ०च्या आवाज.ने). २ फैलावणे; पसरणे; उठणे (वर्तमान, बातमी, गोष्ट). ३ धुममणे; विक्रोपाच्या स्थितींत जात असणे भांडणः इ०). [धुनक-ध्वनि]

धुनकरणें—अक्रि. (व.) कापूस पिंजणें. धुनकणें पहा

धुनकाणें—अक्रि. (व.) धुं होणे; धूळ, धूर दाटणे. 'अभाळ धुनकारलें आहे तेव्हां ह्म धरच प.ऊस पडेल.'

धुनकारणे, धुनकाविणे—अकि. हांकलून देणे; उडवून लावणे; पिठाळून लावणे. शिडकारणे; रागाने बोलणे. 'ऐकून उत्तर अवघे क्षोभले कोथे धुनकारून त्याला।'—पला ५.

धुनावळ—स्त्री. धुणावळ पहा. 'धुनावळीचा नमस्कार। पाहून केला अंगिकार।'—मध्व ३२८.

धुनी—स्त्री. १ गोसाव्याचा धूर निघणारा विस्तव; ज्यावर तो धूर घेत वसतो ती धुमी; आगटी; धुणी पहा. वैरागी लोक विस्तव अखंड ठेवतात. २ सदीं झाली असतां विस्तवावर हळदीची पूढ ठाकून त्याचा धूर नाकातोंडांत घेतात ती धुरी. ३ धूमीचा खळगा—खडा. 'देणे'—(धुरी देणे). मडक्यांत मिरच्यादिकांचा धूर करून ज्यास धुनी बावयाची त्याच्या तोंडाशी नेणे, अथवा त्याचेच तोड मडक्याशी नेणे. [सं. धूम; हिं.]

धुनी—स्त्री. नदी. 'प्रणमन करि रंगी ते धुनी मेघनीला।'—आसी ७५. [सं. धू]

धुनी—स्त्री. १ क्षालन; नाश. 'गंगाचरणीं करी पातकांची धुनी। पाडले तीं मनीं चित्तिलियां।'—तुगा ३५७. 'जन्मली उद्धरावया अवनी। महादोषांची करीत धुनी। चालली पूर्वे समुद्रा।'—निगा १११. २ पाणी देणे (शस्त्राला). 'जयाचेआं खाडे करावे यां धुनी। न पुरे प्रलय मेवांचे पाणी।'—शिबु १०७९. [धुणे]

धुनू—न. (गो.) (वाल भाषा) वाद्य.

धुनूक—स्त्री. धुनक पहा.

धुनूकधुनूक—स्त्री. पहांटसमय, उषःकाल; प्रभात; झुंजुंजु (किं० फुटणे; होणे). धुंक्केचे अप. रूप. धुंक्कधुंक्क पडा.

धुपट—वि. १ धुवट; कोरेपणा नाहीसा झालेला आहे असे. २ धुवून ठेवलेले; उपयोगास योग्य असे (वस्त्र). ३ धुतलेले; स्वच्छ; घाण नव्हे ते. [धुणे]

धुपट—पु. (ना. व.) धूर; धूप पहा. 'चुलीत जाळ कर, घरांत फार, धुपट दाटले आहे.' [धूम]

धुपटणे, धुपाटणे—न. धूप जाळण्याचे मांडे; धुपारती.

धुपटणे—धोपटणे पहा.

धुपगी—स्त्री. १ स्त्रियांचा एक रोग. धातुक्षयाची विकृति याचे दोन प्रकार पांढरी व तांबडी (किं० लागणे). २ सर्वस्व छवाडणे; नागवण; धुणी पहा. [म. धुपगे]

धुपणे—अकि. १ धुवून निघणे; स्वच्छ होणे. (पाऊस, नदीचा प्रवाह इ० मुळे जमीन, अतिसारादि रोगामुळे शरीर, चोर दरोडेखोरांमुळे गांव इ०). २ वाहून जाणे. ३ खंगणे; न्हास पावणे; क्षिप्त जाणे; (दुःखाने शरीर) हलकें हलकें क्षीण होणे. [सं. धू—धुवन]

धुपणे—अकि. १ धुमसणे; हळूहळू पेटणे. 'क्रोध लोभादि धुपं अगिटी।'—एसा १८. २९६. २ (ल.) रेंगाळणे. (आजार)

रुद्धदं चालणे (धंदा); काम. ३ नासणे; खराब होणे. (फार पिकाने जमीन, इ०). ४ मनांत कुढणे, झुरणे (क्रोध, मत्सर, इ० कोंडल्यामुळे). 'मोठ्या सवतीस मुलगा होताच धाकटी धुपू लागली.' [सं. धूप—उष्ण करणे]

धुपवणी—स्त्री. धुपाच्या धुराने पदार्थ सुगंधित करण्याची कृति; वास देणे. [म. धूप]

धुपवणी—स्त्री. खरडणी, छवाडणी. धुणी पहा.

धुपविणे—अकि. धुपणी करणे; स्वच्छ करणे. [धुपणे]

धुपविणे—अकि. धुपाच्या धुरावर पदार्थ ठेवून सुगंधित करणे. [धूप]

धुपा—पु. १ एक प्रकारचे गवत. २ लव्हाळे.

धुपांगरा—धुपांगारा—पु. धूप—उद जाळण्यासाठीं आणलेला निखारा (देवापुढे). २ शिजतांना करपलेला भात. [धूप+अंगार]

धुपाचे झाड—न. एक झाड.

धुपाटणे—न. धूपपात्र; धूप जाळण्याचे मांडे; 'टणे पहा. [सं. धूप] 'जसा देव तसे धुपाटणे=मनुष्याच्या अधिकाराप्रमाणे त्यास अहेर, नजराणा करणे, मिळणे.

धुपाडे—न. (गो.) धुपाटणे. [धूप]

धुपारती, धुपारत, धुपार्ती—स्त्री. १ देवाला आरती ओवाळणे, धूप, दीप, नैवेद्य, आरती इ० उपचारयुक्त पूजा. २ धूप जाळावयाचे पात्र; धुपाटणे; हलकारती. ३ संध्याकाळची पूजा—आरती. ४ (ल.) खरडपट्टी; निंदा; हजामत. ५ (ल.) मानपत्र इ० प्रकारे सन्मानाची वोळवण. 'नामदार साहेबांची धुपार्ती होईतो लोकांनी त्यांचे स्वागत करण्यास चुकूं नये.'—टि १. ३४९. [धूप+आरती]

धुपावणार—वि. (गो.) धुपाटणे घेणारा, जाळणारा.

धुपावणे—अकि. (गो.) धूप जाळून सुगंध उत्पन्न करणे. [धूप]

धुपावणे—अकि. अकाली गर्भपात होणे; नासावणे. [धुपणे]

धुपाळ—न. धूप जाळावयाचे पात्र. धुपाटणे. [धूप+आलय]

धुपाळी—स्त्री. एक झाड.

धुपेल—न. १ उद, धूप इ० पासून काढलेले सुवासिक तेल.

'हळदि आंगी उटणे चोपले धुपेले माथा माखीती।'—स्त्रीगीत २०. २ (गो.) अत्तर. [धूप+तेल]

धुबकन—कर—दिनीं—दिशीं—किवि. कापसाचा गडा फणस वगैरे पडतांना होणाऱ्या आवाजाचे अनुकरण. धबकन पहा. कि० पडणे; वाजणे. [ध्व.]

धुंबळगे—कि. (कर.) मारणे; बडविणे. 'गप बैस नाहीतर धुंबळून पिट्टा पाडीन.' [ध्व.]

धुमक—स्त्रीपु. (को.) नळवायु; पोटांत वादगोळा उस्तो तो.

धुमक—का—पु. बुकी; धमकलाद्. [ध्व. धुम]

धुमकणें—सक्ति, ठोकणें; बुकलणें; बदकणें. [धुमक]

धुमकूस—पु. धुडगुस पहा. [ध्व. धूम]

धुमड—स्त्री. १ वेक्रेद; दंगलीचा; अव्यवस्थित व्यापार; गडबडीचा खेळ; लाथाबुक्क्या; बुकलाबुकली; ओढाताण; खिदळणी. २ चंगळ; लथळट; अतोनात विपुलता; समृद्धि; क्षिबड. 'आज लाडवांची धुमड उडाली.' 'पावसानें धुमड लावली आहे.' [धूम]

धुमणें—अकि. १ जाळ न होतां जळणें; धूर निघणें. २ (ल.) धुमसणें; (भांडण इ०) पेटत राहणें; जळफलणें. ३ रोग पडणें (अंब्यावर); खार पडल्यामुळें करणें (आंबे इ०).

धुमधाम—स्त्री. आरडाओरड; दंगल; गोंधळ; गोंगाट; धाम धूम पहा. [हिं. धूमधाम]

धुमरा—वि. एकदम न पेटतां धुमसणारें (सरपण); धुराचा, धुमसणारा. [धूम]

धुमशा—पु. १ गडबडीची, दंगलीची मौज; आडदांडपणाचा खेळ. धुमकूस; धुमड; धुमबुकी; धुमाकूळ; धुमाळी. २ दाणादाण; पूर्ण पराभव; धांदल; गोंधळ; गडबड (फौजा, माणूस यांची). ३ निरलस, उत्कटेचा प्रयत्न, उपाययोजना; जोराची हालचाल. ४ कडाका; जोर (भांडण इ०चा). [धूम]

धुमशान, धुमश्चक्री—स्त्री. १ पदार्थांची विपुलता; क्षिबड; उधळपणा होण्याइतकी चंगळ (खाद्यपदार्थांची, दास्तकामाची, खेळाची, पावसाची, पिकांची इ०). २ दांडगाई; गोंगाटाचा खेळ. धुमाकूळ; धांगडधिंगा; अव्यवस्थितपणा. (क्रि० करणें; लावणें; मांडणें). [धूम+चक्र]

धुमस—पु. धुडगुस; धुमशा पहा. 'वनदेवता यक्षिणीपाळे। धुमसें घालिती गदारोळे।' -मुआदि ३६.५६. [ध्व.]

धुमस—पु. चोपणी; ठोकणी; जमीन चोपण्याचें उम्या दांड्याचें आजत. चोपणीला आडवा दांडा असून तिनें वसून ठोकतां येतें. धुमस जड असून उम्यानें ठोकतात. [ध्व. धुम; हिं. धमस]

धुमसणें—उकि. १ ओबडधोबड कुटणें (तांदूळ). २ कचकावून बुकलणें; ठोकणें; हाल हाल करणें. 'दूर्ती चालविला बांधोनि यमपाशीं। धुमसिती दंडें सावकाश।' -स्वानु ३.१.३५. ३ निष्काळजीपणानें, बलात्कारानें घालणें, वापरणें, उपयोग करणें, वागविणें; कामास लावणें (प्राणी, वस्त्र, वस्तु); गुधडणें; घोसळणें; खुंदडणें. 'हे वस्त्र धुमसून दहा महिने जाईल.' 'हा पैल तुला धुमसून वीस वर्षे जाईल.' [धुमशा]

धुमसणें—अकि. १ धूर निघणें; धुमणें. २ (ल.) पेट घेणें; हळूहळू वाढत असणें; (भांडण, कलह) धुसफुसणें; आंतल्याआंत चडफडणें; फणफणणें (मनुष्य). [धूम]

धुमसाडणें—सक्ति. (व.) १ अंगमस्तीनें एखाद्या मनुष्यावर हल्ला करून त्याला जमीनीवर लोळविणें. २ नांगरानें जमीन फोडणें, उकरणें. [धुमणें]

धुमसाधुमशी—स्त्री. सर्वसाधारण, परस्पर दुकलाबुकली; एकमेकांना मारणें. [धुमसणें]

धुमसाधुमसी, धुमसू, धुमसून—क्रिवि. बलात्कारानें; सपाटयानें; तडाख्यानें; जोरानें; धसकाफसकीनें; दांडगाईनें (वापरणें; कांडणें; कुटणें; रडणें इ०). [धुमसणें]

धुमा—पु. १ मृदंगाचा, पखवाजाचा मागला भाग; मागलें तोंड. पुडा पहा. २ वाद्यांचा गजगजाट; उच्च स्वराचे आणि गजगजीत वादन. (क्रि० गाजवणें). **धुमाचापुडा**—धुमा. अर्थ १ पहा. [धूम]

धुमा—पु. १ पराजय अथवा पळापळ (सैन्याची). २ नासधूस; निर्दालण; धूळदाण; पायमल्ली; दुर्दशा. (क्रि० करणें, उडवणें). [धूम]

धुमाकूळ—पुली. १ दांडगेपणाचीं कृत्ये; धिंगामस्ती (शालेंतील मुलांची). २ खिकाळणें; उड्या मारणें; दुगाण्या झाडणें; (घोड्याचें) (क्रि० लावणें; मांडणें). ३ दाणादाण. धुमशा पहा.

धुमाचक्र, धुमाचकी, धुमाश्चक्री—धुमश्चक्री पहा. **धुमाड**—पु. वाद्याचा गजर, नाद, 'करिती धुमाड सोडहंसें।' -एभा १२.१०. [ध्व.]

धुमाड—पु. उत्कर्ष; भर; जोराचा उठाव. 'तारण्याचेनि धुमाडे।' -भाए ३४२. धुमारा पहा.

धुमाड—डा—पु. धुमाकूळ; गोंधळ; धुमाळी; धामधूम; गडबड. 'जेथें विवयाचा धुमाड।' -एभा २९.५८१. [धूम]

धुमाडा—पु. धुमा, धुमाचा पुडा पहा.

धुमाडी—स्त्री. (महानु) धुळवड; गुलाल बुक्का इ० उडविणें. 'धुमाडि करिताति मधुकरा।' -शिखु २८६.

धुमाधार—क्रिवि. धूम? धूम? धो! धो! मुसळधार (पाऊस इ० पडणें). -स्त्री. १ संतत धार (पावसाची). २ धूळधाण; वाताहत. 'दिल्लीपत पातशाहीची फौज मारून कुल धुमाधार केली.'

-भाव २७. 'धुमाधार अनिवार मार भर वंवाच्या फटकाऱ्यांचा।' -एपो १९८. [धूम+धार]

धुमाफळी—स्त्री. ताळतंत्र सोडून केलेलीं कृत्ये. धुमाकूळ, धुमाळी यापेक्षा थोडा निराळा अर्थ. (क्रि० करणें; लावणें; मांडणें). [धूम]

धुमारा—पु. (राजा.) अंकुर; कोंव; बळकट, जोमदार अशी झाडाची फूट. 'जुन्या झाडाच्या खोडावर नवें धुमारे फुटल्यानें.' -तुफान (प्रस्तावना ५८,)

धुमास—न. दमास्कस. एक कापडाची जात. याचे पडदे वगैरे करतात किंवा कोचावर बसवितात. [अर. दमस्क]

धुमाळ—पु. चोपणी. धुमस पहा.

धुमाळ—खी. एक ताल. धमार पहा. यांत मात्रा आठ व विभाग चार असतात.

धुमाळ—न. (क.) ? दशावताराच्या खेळांतील मंगल-चरण. २ गोंधळ; धुमाळी.

धुमाळी—खी. १ गोंधळ; धांदल; क्षोभ; दंगा; गडबड; अव्यवस्थित व जुलमाचें वर्तन. 'छुटीची आवई घातली आणि धुमाळी मांडली.'—भाव १४८. २ चैन; चंगळ; झिजवड; नास-धुसीवी, दंगलीची मौज; धांगडधिंग्याची बहार; धुडगूस; धुमाळूळ पहा. ३ खेळ; धुळवड. 'धुमाळी खेळती मधुकरी। प्राणनाथेंसी।'—शिशु २८४. ४ हल्ला; घाला. 'नृपावरी धुमाळी।'—दावि १६८. ५ भांडण; कलह. 'साज सकाळीं नित्य धुमाळी दोघी सम-तोली।'—पला ७७. [धूम]

धुमाळी—खी. १ चाकाची धाव. २ उत्तरण; मोठा, उमा उत्तार.

धुमाळी—वि. १ धुमाळ तालासंबंधी, सारखा (धुवपद, चाल, गति). २ अखंडित; चालू असलेली; चपल (गति, गतिमान पदार्थ).—खी. ताल. धुमाळ पहा.

धुमी—खी. धूर निघणारा विस्तव, ज्यावर गोसावी धूर घेत बसतो ती गोसाव्याची आगटी—शेगडी. धुमी पहा. [धूम]

धुमूंकसे—किवि. धुमूक अशा आवाजाने. नृत्यबोधाने; रुम-धूम. 'धुमूंकसे हानतीं गजरे मनकटां वरी।'—शिशु ४०४. [ध्व]

धुमे—न. धुकें; धुकट. [धूम; गु. धुमेर]

धुम्म(धुम)धुम हाट—पु. दणदणाट; मोठा ध्वनि. 'जाला धुम्मधुमकार।'—दावि ३३४. [ध्व.]

धुया—पु. धोडपणा; धिया पहा. 'वैसेति धुयां। मातुषां वरी।'—शिशु ९०१.

धुयें कुल—वि. (गो.) पांडरें सफेत; शुभ्र. [धू-धुव+कुल]

धुर—पु. १ गांवाची अथवा शेताची मर्यादा अगर सीमा. २ प्रमुख; पुढारी; सेनापति; धुरंधर. 'धुर रणीं होय विन्मुख। तेव्हांचि त्याचे काळें मुख।'—एस्त्व १२.५६. 'पडतां देखोनि मुख्य धुर।'—मुवन ३३३. —खी. १ गाडीचे जू. 'चला जाऊं रे सामोरे। पुढें भेटों विझला धुरे।'—तुगा ६८१. २ अप्रभाग. 'पडली देखतां मुख्य धुर।'—रावि ३१.२१३. [सं. धुर] **धुरात्री**—पु. (खा) गाडी हांकरणारा. **धुराळाळ**—खी. गाडीच्या दांडीच्या शेवटास लांकडाची जी खीळ घालतात ती. [धुर+खीळ]

धुर—वि. अढळ, निश्चित. [सं. धुव]

धुरकट—न. १ धुराने बसलेली काजळी, काळेपणा, वाण २ धुकें. —वि. धूर लागलेलें; धुराने बांधलेलें, खराब जाहलेलें.

शको. ४. ४४

[धुर+कट प्रत्यय]—किवि. अस्पष्ट तऱ्हेने; असंदिग्धपणाने; अंधुक (दिसणे).

धुरकटणें—अकि. धूर लागणें; धुरकट होणें; धुराने खराब होणें; मळणें. [धुरकट]

धुरकटाण—खी. धुरकट बास. [धुरकट+वाण]

धुरकटाविणें—अकि. धुरकटण्यास लावणें; धूर देणें.

धुरकापरी, धुरकापुरी—खी. एक प्रकारचें जाळें. धूरकपूर पहा. 'तटतटीत चोळी जाई फाटुन धुरकापरी।'—प्रला १४२.

'मदनपुरानें उरीं केंचुकी धुर कापुरी दाविली।'—प्रला १०२. [हिं. कपूरधूल]

धुरट, धुरटणें, धुरटाण—धुरकट, धुरकटणें, धुरकटाण पहा.

धुरटेजणें—अकि. धुरकटणें. 'धुरटेजेना धूमकल्लोळ।'—एभा २८.३४२.

धुरत—खी. (व.) १ स्मरण; आठवण. २ धोरण; शहाणपण. [सं. धृत, धूर्त]

धुरतावा—पु. १ धूर्त बुद्धीने तर्क करणें, अनुमान काढणें. अटकळ; अंदाज. (किं० बांधणें; धरणें). 'अंधळा धुरतावा बांधतो' धुरताव्याने चालतो. २ धूर्तपणा; शहाणपणा. 'अंगी धुरतावा असंवा' ३ लक्ष; काळजी; चित्त, नजर. इतर अर्थी धुरतावा पहा. [सं. धूर्त]

धुरंदळ—न. धुराचा लोट; धुराटी. [धूर+दळ]

धुरंधर—वि. १ (ल.) शहाणा; हुशार; निरुण; पूर्ण प्रवीण; उत्कृष्ट रीतीने योग्य, तरबेज. २ (व्यापक) उमदा; मव्य; सुरेख; उमदार; उत्कृष्ट (पशु, इमारती, पिंके, जमीन देवा इ०). ३ राजकार्यादि व्यवहाराचा भार मुख्यत्वेन ज्यावर असतो तो. 'होईल सुख संसारी। राज्य दिवले धुरंधरी।'—गुच ४१.११. ४ दीर्घ; प्रबुद्ध; थोर. 'गौर्व्यरूपें असती गुरु। ठाव असे अगो वर। अनुष्ठान धुरंधर।'—गुच १७.५. [सं. धूर+धृ=धरण]

धुरधुरणें—कि. पुढें येणें; अप्रभागी असणें. 'आणि हिंसा-विवय पुढारी। कुकर्म सणें धुरधुरी।'—ज्ञा १५.१७२. [सं. धूर+धृ=धरण]

धुराण—न. धूर निघणें (जसें-जळत्या लांकडाचें). धूर निघणारें द्रव्य (जसें-ओली लांकडे इ०). [धूर]

धुराणें—अकि. धूर करणें; धूर देत जळणें (लांकडे इ०); धुमसणें. [धूर]

धुराणगौरी—खी. (धुमसणारी गोंवनी) सदां चडफडणारी, खडसावणारी, त्रास देणारी (मुख्यत्वेन) खी

धुरफोड्य—पु. खाणीतून दगड काढणारांची जात व तींतील व्यक्ति; बेलदार; सुरंग्या.

धुरमार—पु. धुरी; धुरी देणें. 'बोलावि ५ पंचाक्षरी। धुर-मार पीडा करी।'—दा ३.७.३७. [धूर+मारणें]

धुरमुरचें—कि. (गों.) धुरमुरचें पहा.

धुरळा—ळा—प. धूळ; माती (वारीक) रस्त्यावर जमलेली, उडालेली धूळ. ० मरणें—पाणी पडल्याने धूळ जमीनीवर बसणें. [धूळ]

धुरवट, धुरवटणें, धुरवटाण—धुरकट पहा.

धुरवड—ळी. (कों.) धूर होणें; दाटणें. [धुर+वड प्रत्यय]

धुरवड, धुरवडणें—(चुकीनें) धुळवड पहा.

धुरवडा—प. वर उडणारी अथवा रस्त्यावर दाट बसणारी धूळ. धुळवरा, धुळोरा पहा.

धुरवणी—न. धुरकटलेलें पाणी. [धुर+पाणी]

धुरवठा—प. पदार्थावर बसलेला केर. धुरवडा पहा. [धुरोळा]

धुरसणें—कि. अग्रभागीं ठेवणें. 'जेवीं धुरसोनि दिठी। चुर रणमाजी उठी।'—एमा ३.४०१. [सं. धुर]

धुरसा—प. अग्रभाग. [सं. धुर]

धुर ठणें—सकि. धुळीनें शुक्त करणें; क्षिपणें; फवारे उडविणें; पसरणें; फेकणें (धूळ अथवा तसलेंच हलकें द्रव्य). 'खस खशीला पंचवीस पांट्या धूळ धुरळली, खात धुरळला.' [धूळ]

धुरळा—प. धूळ; धुरला पहा. 'तों बहुलक्ष यूथपति आले गगनीं भरला धुरळा।'—मोरामायणपंचशती १९५. ० देणें—धुरळणें. 'कांधाचे रोपांस चिमटणी देऊन धुरळा दिल्यावर पाणी घावें.'—शेतकी—शेतकरी ३.४. ० घालणें—(डोळ्यांत) धूळ घालणें; मुरळ पाडणें. 'निजबळें मळा वोढिले धुरळे घालून।'—देप ९२.३.

धुरा—प. १ धुर पहा. २ गांवची, शेताची हद्द, सीमा; बांध. ३ सीमेवरील वस्तु, पदार्थ. 'गांवचा धुरा हा धोंडाच.' ४ (ल.) ठाविक काळ; नेमलेली मर्यादा; आयुष्य. 'ऐशीं नव्वद वर्षे झालीं असून नाहीं भरला धुर।'—पला १.१३.२७. 'रोख्याचा धुरा,' 'धुरा भरला,' 'धुर्याचे तीन हस्ते बाकी राहिले.' ५ मुक्ती वा शेवटला हसा. ६ मर्यादारक्षक. 'समीप वनस्फुरा। ते म्हणें भक्ति क्षेत्राचा धुरा।'—ऋ ८७. ७ आघाडी. 'धुरां निजशस्त्र वेळनि त्यासी।'—एमा २८ ६३३. ८ (व.) पाटीचा कणा. 'तापानें तुझा धुरा उघडा पडला.' ९ मुख्य; पुढारी; सेनापति. थोर; श्रेष्ठपुरुष. 'मुदलाची धुरा।'—उषा १६०५. मुख्य धुरा म्या मारिल्या।'—एमा ११.१३८६. 'पुण्याविषयीं पाठिमोरा। साधु संता पाहुनि धुरा। तया आपणचि दिसे धुरा। पृथ्वीमध्यें।'—सिंस ४९. १० गाडीचा आंख, कणा. ११ जूं; जोखड; गाडीचा पुडला दांडा. धुरी पहा. १२ (ल.) जोखीम; जबाबदारी; मुख्य भार. [सं. धुर—रा]

धुरा—प. (तिरस्कारार्थी) (क.) धुरंधर पहा. [सं. धुर्य—धूर]

धुराटी, धुराड—डी—ळी. १ धुराचा लोट; ढग. २ (धुरा. मुळें) काळोखी, अंधार; अंधुकता. ३ (सामा.) धुरकटपणा.

धुराड—वि. धुराच्या, जोखडाच्या वाजूस अधिक जड (गाडी). 'गाडी धुराड आहे.'

धुरांडखुंटी—ळी. धुरा (गाडीची).

धुराडी, धुरांडी—ळी. (कों.) १ गाडीचे जोखड. २ ज्यांवर जोखड ठेवतात ते दोन उभे दांडे, प्रत्येकीं. शिपाई.

धुराडें, धुरांडें—न. १ घरांतील धूर बाहेर पडण्यास आढयाला, भिंतीत ठेवलेलें भोंक; धावें. २ धूर जाण्यासाठीं केलेला नळ, चिमणी. [धूर+आड प्रत्यय]

धुराणी—ळी. (कों.) जोखडाच्या शेवटाकडील खुंटी, खिळ. [धूर+आणी]

धुरावणी—धुरवणी पहा.

धुराविणें—उकि. धुरकटाविणें पहा.

धुराळा—प. धुरळा पहा.

धुरी—ळी. धूर. १ पायाचा शिरदळ; पाउलाचा बरचा भाग. २ जोड्याचा, वाहणेचा पुढील भाग; धूर. ३ गाडी, नांगर इ०ची दांडी; धूर; धुरा. ४ गाडीवान, सारथी वसण्याची जागा. (कि० बसणें). 'रथीं राजा धुरेसि वाहुक।'—कथा १.१.१०३. ५ भार; जबाबदारी. 'तैसेनि त्याग स्वीकारी। वाहतां इंद्रियांची धुरी।'—ज्ञा १८.५०५. 'ह्या राज्यशकटाची धुरी पूर्वीप्रमाणें आपल्या अंगावर घ्यावी.'—चंद्र २०१. [सं. धुर]

धुरी—ळी. औषधी द्रव्ये अर्मीत घालून जो धूर करतात तो. (कि० देणें). 'आंति हिताहित न कळों दे मोहुनि मानसा धुरी तीतें।'—मोशांति ३.७८. [धूर] ० देणें—(ल.) १ भोंदणें; ठकविणें; छकविणें; फसविणें. २ गुन्हा कबूल करून घेण्यासाठीं, शिक्षा देण्यासाठीं मिरच्या इ० जहाल पदार्थाच्या धुरावर माणसाला ठेवणें, त्याच्यावर धूर सोडणें. ० घालणें—वाळंतीणीस वावडिंगांचा अक्षवा कांध्याच्या—लसगीच्या पातीचा, ओग्याचा धूर देणें. धुरी—प. (मुलांस) अंगारा लावणारा.

धुरी—ळी. (गो.) वाघाची वाट. धाड पहा.

धुरीण—वि. १ प्रवीण. धुरंधर पहा २ नायक; मुख्य. 'त्या समेच्या धुरीणाचा महत्त्वाचा खरा, पण स्पष्ट निर्दिष्ट नाहीं असा हुद्दा असतो.'—ईमू २७८. [सं.]

धुरुई—ळी. नांगर. —चा बैल—प. नांगराचा बैल.

धुरू—प. १ जकातीकडील एक अधिकारी. २ एक जात व तींतील एक व्यक्ति.

धुरू—प. १ ध्रुव तारा. 'तो धीर सत्त्वाचा महामेरु। अढळ पदीं जैसा धुरू।'—हरिश्चंद्र (नवनीत १८३). २ उत्तानपादपुत्र; ध्रुववाळ. 'धुरें लेकलं वापुडें दैन्यवाणें।'—राम ११७. —किवि.

चिरकाल; कायम; अखंड. 'कुंमपाकीं वस्ती कलं. होय धुर कुळेंसी.' -तुगा २८६६. [सं. धुव]

धुरे—वि. अप्रगण्य; श्रेष्ठ. 'तुका म्हणे इच्छा पुरे। ऐसी धुरे हे विठ्ठले।' -तुगा १०५३. -किवि. पुढें; प्रा. रुयानें. 'ते बुद्धि धुरे करनी। कर्म करिती चित्त देउनी।' -झा ५.६१. [धुरा]

धुरे—न. लांकूड; धूर निघणारे लांकूड. 'तेथें निवडेना धुरे कीं चंदन। तैसा वर्णावर्ण नामीं नाहीं।' [धूर]

धुरेपट्टक—न. आउताचा दांडा व जूं आवळण्याची दोरी.
धुरेकट—न. जूं व गाडीच्या दांड्या एकत्र आवळणारी दोरी.

धुरेकरी—पु. १ धुरेवर बसून गाडी हांकणारा; सारथी. २ नांगर वगैरे आऊताची जोखडाजवळची जोडी. [धूर+करी]

धुरोडा, धुरोळा—पु. हवेंतील, रस्त्यावरील धूळ. [सं. धूलि]

धुरोडा—पु. १ धुराचा लोट. २ धुराडें पहा.

धुरोळें—न. धूर जाण्यासाठी छपराला केलेले भोक; धुराडें. [धूर]

धुर्ताई, धुर्तावा—पु. धूर्ताई पहा.

धुर्य—वि. धुरंधर पहा.

धुन्या—वि. १ धुरेकरी पहा. २ चिखल्यापासून धुमारें पांघ फुटांवर भोक पाडून एक फूट लांबीचे लांकूड बसवितात तें. -वद-
लापूर २८७. धुन्यावर ठेवणें-बसविणें-(ना.) जाणून
जुनून दुर्लक्ष करणे उपेक्षा करणे. [सं. धूर-रा]

धुलाई—स्त्री. वलें धुण्याबद्दलची मजुरी; धुण्याचे मोल;
धुणावळ. [धुणें हि.]

धुल्ल—पु. (गो.) धूळ.

धुव—न. धूर. 'परीधुर्कटलें धुपधुपी मोठें। धुवें थिकटें
दिमंडळ।' -एमा ५.१७२. [धूर]

धुवट—वि. १ धुतलेलें; कोरें नव्हे असें (वल्ल.) २ धुतलेला;
पारोसा नव्हे व घालण्यास उपयोगी. ३ धुतलेला; मळकट, घाण
नव्हे असा. 'एखादा धुवट फडका असला तर या.' ४ पवित्र
कारक; शुद्धिदायक. 'ऐसीं प्रायश्चित्ते धुवटे। केलीं येणें।' -झा
१८.१०१७. ५ निर्मल; पवित्र. 'सम्या भला भला विधुलजेळ
रुप्याचि मानुसा धुवटा।' -मोसभा ५५५. ६ घडीचा—वि.
स्वच्छ आणि घडी घातलेला; परीट घडीचा; न वापरलेला, न
मळलेला (कपडा).

धुवडी—स्त्री. (राजा. कु.) पुतणी. ध्वाडी पहा.

धुवण—न. तांदूळ इ० ज्यांत धुतले आहेत असे पाणी; धूण.
'धुवण देऊन घेतलें अमृत। कीं अजापालकें ऐरावत।' -ह ४.२०.
[धुणें]

धुवणें—उक्ति. (काव्य) क्षालन करणें; स्वच्छ करणें. धुणें
पहा. [सं. धावन; प्रा. धुवण]

धुंवता—वि. (गो.) फिरता.

धुनप—न. (गो.) १ धुणें. २ धुणावळ. -कि. धुवणें पहा.

धुंवर—वि. (गो.) धुकट, धुराचा.

धुंवरी—स्त्री. (गो.) १ धूर निघण्याची शेगडी. २ धुरासाठी
केलेला जाळ. ३ धूर.

धुंवरे—वि. धुराचे लांकूड. ० नखत्र—न. (गो.) धूमकेतू.

धुववणी—न. धुण्याचे पाणी. धुवण पहा. [म. धुणें+पाणी]

धुंवा, धुवा—पु. १ मोड; पराजय; पळापळ (सैन्याची).
२ फाकाफाक; पांगापांग; वाताहात; नाश; विध्वंस; धुमा. (कि०
करणें; उडवणें; काढणें; उखाडणें). धुवाधान—स्त्री. धूळधान
पहा. [धूम]

धुवा—पु. (व.) धूर. [सं. धूम; हि. धूआ]

धुवा—वि. धुवट; धुतलेलें; स्वच्छ. 'धुवा-रेशीम-सुत-दाळ
तांदूळ-साखर.' 'साखर पिठी धुवा.' -ऐरापु ५.३०५.

धुवाटी—स्त्री. (महानु.) धुकें. 'कर्म मार्ग धुवाटी। आंधा-
रैली ब्रह्म्याची दृष्टी।' -भाए ६७१.

धुवाडी—स्त्री. (माण.) पुतणी; ध्वाडी. पहा. [सं. दुहित्री-
धोडी ?]

धुवाधार—स्त्री. १ जोरानें आणि पूर्णपणें स्वच्छ करून नेणें;
सफा करणें (मुसळधार पावसाप्रमाणें) २ (ल.) छुवाडणें; नाग-
विणें; बुचाडणें; उघडा करणें. [धुणें+धार] -किवि. धुपून जाईसें;
धो धो (मुसळधार पाऊस पडणें).

धुवार—स्त्री. धूमयुक्त; वाफा निघणारें; धुरानें व्याकूळ.
'आधींच द्रव्यें घुरमुरी। वरि परिविड्ढिती मोहरी। जियें घेतां
होती धुवारी। नाकेंतोडें।' -झा १७.१४६. धुंवर पहा.

धुवारोटी—पु. कृपण; चिक्कू; कंजूष. भाकरी पाण्यांत बुड-
वून तें पाणी पिणारा. छायारोटी पहा.

धुवा साकर—स्त्री. धुवून स्वच्छ केलेली साखर. 'टाकु-
नियां धुवासाकर। गुळ कां न्हावा प्रियकर।' -अफला २.

धुवाळां—वि. (गो.) डोहळा पहा.

धुवो—स्त्री. (गो.) मधा (नक्षत्र).

धुव्वा—धुवा पहा.

धुव्वाधार—स्त्री. (व.) अग्नीवर तूप टाकून धूर निघाला
म्हणजे तो अग्नि अन्नशुद्धीकरितां पंजीतून फिरविण्याचा विधि.
[सं. धूम=धारा]

धुशारे—न. बुक्का; सुगंधी पूड. 'हरिकडेसी तत्पर। गंधे माळा
आणी धुशर।' -दा २.७.३२. 'परिमळ धुशर उघळती।' -

-वेसीस्व. ३.५७. धुसर पहा. [सं. धूसर]

धुशा-सा—पु. एक लोकराचे वल्ल; घोंगडी; पांघरण्याची
धांवळी, ब्लॅकट. धुसा पहा. [हि. धुस्सा]

धुश—वि काळा या वर्गाचा अतिशय दर्शक प्रत्यय; अत्यंत (काळा). जयें—काळा धुश. दुस पहा. [सं. धूसर?]]

धुन—(मंशु) धूस पहा. 'तैजी माझाजीवें धुन गेलें.'—शिशु १२५.

धुनकट—जी नासधूस; वाताहात. 'त्याच पोस्टथानें आमच्या खऱ्याची धुनकट केली.'

धुनकाकुसका—वि. अशक्त: लेचापेचा; हलका: निर्जीव कमजोर: नाद न (मनुष्य, कपडा, दोरा. भाषण, कृत्य) धुसकीं-फुसकीं—नअव. व्यंगें; दोष; बर्में; उणीं दुणीं. (किं० काढणें). [धुनका द्वि.]

धु, धुस—स्त्री. १ कुरकुर; रागाची जळफळ; धुसफुस. २ ठसठस: वेदना (जखम. फोड इ० कांच्या). ३ सपांचें फुसफुसणें. ४ लखलख; काळजीमुळें होणारी अस्वस्थता. 'रात्रंदिवस जिवास धुपधुप होऊन ऐसें हें पक्कान खाणें नको.'—छत्रे-इसापनीति.

धुनधुसगी—स्त्री. धडधडणें; ठसठसणें; ठणकणें; फुसफुसणें इ० [धुधुमणें पासून नाम].

धुधुसगें—अक्रि. १ ठसठसणें; ठणकणें; वेदना होणें (जखम, फोड यामध्ये). २ कुरकुरणें; कुरकुरणें. धुसफुसणें पहा. ३ रागानें फुत्कार सोडणें. ४ आंतल्याआंत (मनांत) चरफडणें; जळफळणें 'कोथ महिषासुर केवळ काम वेताळ धुसधुसित।' ५ जोराचा श्वासोच्छ्वास टाकणें. घेणें. 'देहास करितां स्पर्श सहज सर्वोर्गी श्वास धुसधुशी.'—प्रला २५२ [ध्व. धुस! धुस!]

धुसरुम. धुसफुस—स्त्री. कुरकुर; चडफड; तडफड; उघड उघड होणाऱ्या मांडणाऱ्या पूर्वीची वोलचाली. 'रघोजी रेसि-डेटशी धुसधुशी करूं लागला.'—विवि ८.७.१३५.

धुसफुसणें—धुसफुसणें—अक्रि. १ बोलाचाली होणें; उतरें—प्रत्युत्तरें देणें; वरिळीवर येणें. २ धुममुसणें; जळफळणें. 'गोदीनें धुसफुसत येऊन घाडकन आईपुढें आंग टाकलें.'—मोर ३३ [धुमफुस]

धुमसणें, धुसमुसणें—अक्रि. धुमसणें. १ स्फुंदणें; हुंदके दावण्याचा प्रयत्न करून रडणें. २ चरफडणें; कुरकुरणें; आंतल्या-आंत रागावणें; मुसमुसणें. 'समुद्र सदा सुप्रसन्न। योगी सदा प्रसन्न वदन। केन्हांही धुसमुसिलेपण। नष्टे जाण निजबोधें।'—एमा ८.४२. [ध्व.]

धुममुस—स्त्री. १ कुरकुर; पुटपुट; चरफड. २ तोंडातोंडी वोलचाली; झटापट. 'घरांत कारभार पाहण्याविषयी धुसमुशी चालल्या.'—विवि ८९१७०. [ध्व.]

धुनर—पु. गुलाल, बुका इ० उघळावयाचें द्रव्य; धुगंधी द्रव्य; धुशर.

धुसा—पु. घोंगडी; पांघरण्यांचें वस्त्र: धुशा पहा. [द्वि. धुस्सा]

धुस्काग—पु. फुत्कार (सपांचा, रागावलेल्या माणसाचा). (किं० टाकणें; सोडणें; देणें). [ध्व धुउ]

धुळ—धूळ पहा. [सं. धूळि] ० वट—वट—वि. धुळीनें भरलेला; मलिन झालेला ० धाण—स्त्री. दुर्दशा: धूळधाण पहा. (किं० उडविणें). 'जो प्रकटतां अर्धक्षणें। करी धुळधाणी वृत्तीची।'—एमा २३ ३०८. ० धुळ—वि. धुळीचा; धुळीनें भरलेला. 'धुळ-धुळवाणी बसला। टकमकागे पाहाय। माझा वेडा तमसा जोगी।'—भज ४७. ० पट—स्त्री. १ दुर्दशा: नाश. (किं० होणें; उडणें; कणें). २ फजतीती. 'या पंडितानें सर्व पंडितांची धुळपट करून दिली.' ० पट्टी—स्त्री. खरडपट्टी; ताशेरा. (किं० काढणें). [शु. धुळपट्टी=धिकार] ० वट—वाड—स्त्री. १ धुळीनें माखलेली जागा. २ धूळ. [धूळ] ० वट—स्त्री. ज्या जमीनीवर उन्हाच्या तापानें खान्या पाण्याचा मिठासारखा पांढरा पापुद्रा येतो व जमीन पांढरी भुरकट दिसते ती जमीन; खान्या जमीनीचा एक प्रकार.

—कृषि २११. ० वड—वडी—स्त्री. १ होळीनंतरचा धूळ फेकण्याचा िवस; फाल्गुन वद्य प्रतिपदा. २ या दिवशीं करावयाच्या धूळ फेकणें इ० गोष्टी, खेळ. 'आज धुळवडीस कोण गांवास जातो।' ३ (कु.) रंगपंचमीचा दिवस. ४ धुळीची जागा.

धुळवडणें—अक्रि. १ धुळवडीच्या दिवशीं निखळ, माती एकमेकांच्या अंगावर टाकणें. २ (सामा.) धूळ फेकणें; धुळीनें मारणें. ० वरा, धुळारा, धुळोरा—पु. वारीत माती; धूळ (आकाशांत उडणारी, रस्त्यावर दाट पडणारी). धुळवाड, धुळवाडणें—धुळवड; धुळवडणें. ० वाड—डी—धुळवड पहा. 'परांगे धुळवाडी खेळिजे। जाउडेयाचेनि पाणिअें सिपिजे।'—शिशु २७५. ० वाफ—स्त्री. पावसानें धुरळा बसला नाही त्या पूर्वी जी पेरणी करितात ती.

धुळा—स्त्री. (माळवी) धूळ.

धुळाप—स्त्री. (गो.) १ धुराळा; धूळ. २ पाऊस पडण्या-पूर्वी ज्यांत वीं पेरून ठेवतात असें शेत. [धूळ]

धुळारा—पु. वाऱ्यानें उडालेली धूळ; धुराळा. 'अविद्येचे धुळारे उठती।'—पांश ८.५१.

धुळाक्षर—न. १ लिहिण्यास शिकतांना पूर्वी मुलें धुळपाटीवर जी काढीत असत तीं अक्षरें. २ धुळाक्षरें (श्री पासून झ पर्यंत), अंक इ० [धूळ+अक्षर]

धुळी—स्त्री. १ माती; धूळ. 'अकुरें घेऊनि ते धुळी। लाविली माळीं आपुल्या।'—ह १८.५६. २ (ल.) नाश. 'केली संसाराची धुळी।'—दावि ४०३. [धूळ] धुळिकोट—पु. मातीचा कोट, परीघ. 'जे जिणारें धुळिकोट।'—आए १९४.

धुळीवरचें सारवण—न. (ल.) अस्थिरता; अशाश्वतता; पाण्यावरचा बुडबुडा. (धुळीवर सारवण बसत नाही यावरून).

धुळोरा, धुळोरा, धूँ—प. धुळा. 'तैसा धुळोरा अंत-
राहीं। सत्यलोकुवर्ही।'—शिशु ५४२. 'उपजेल मायेचा धुळोरा।
माजी नोळखिती येयेरां।'—मुआदि २८.१०९.

धू—खी. (ना.) धूर. 'हें अमो दीपाचिये सिद्धी। अवघड
धू आर्षी।'—ज्ञा १८.७८०. [सं. धूम; हिं. धूआ]

धू—खी. (कु.) मुलगी. 'एक होती ऊ तिला झाली धू.'
[सं. दुहितुः प्रा. धूआ]

धूइजणें—(जुनें रूप) धुगें पहा. 'सुधाकराचा खांदवखाली।
धूइजेती कापुराची सुआंहीं।'—शिशु ६३३.

धूजड—वि. (ना.) बैलगाडीत पुढच्या वाजूस ओझें फार
झाल्यामुळे बैलांच्या मानेवर जिचा भार पडला आहे अशी (गाडी).
[सं. धूर्=जुं+जड]

धूड—खी. एक वनस्पति.

धूड—न. १ अवाढव्य, अजस्र माणूस. २ जंगी, प्रचंड साप,
जनावर इ० 'असुरां काळ भासे विकाल पुढें। पसरी मुख एक
चावितो धुडें।'—तुगा ४७८. ३ मोठें झाड (विशेषतः पाडलेले).
४ लांकडाचा मोठा ओंढा, खडक इ० ५ (खा.) शेतांतील मूळ-
खंड. —भात्रे ७.१ ते ४. [सं. अध्यूड ?]

धूडकूस—धुडयूस पहा. 'नाटकग्रंथांत धूडकूस घालावा.'
शेक्सपीयर नाट्यमाला तुफान प्रस्तावना ४०.

धूण—न. १ तांदूळ धुतलेले पाणी; धुवण. 'नाना काबाड
वडविलें। ना तरी तक्रवि गुसळिलें। अथवा धूणवि सेविलें। साव-
कास।'—दा ६.२.३. २ डाळ इ०चे पाणी; पाणचट आमटी,
वरण. [धुगें]

धूत—वि. १ धुतलेले. २ स्वच्छ, साफ केलेले; जोरानें निप-
टलेले. 'अति अढळ सत्यधूत वाणी।'—एभा ३.५२७. ३
क्षुब्ध; कंपित; थरथर कांपणारा; (भीतीनें) हलणारे; कांपणारे;
धुत पहा. [सं.] ० वखल—न. सामान्य सोंवळ्याच्या उपयोगी,
धुवून वाळविलेले वख.

धूत—उद्गा. (ना.) छत्त; हुडत; धिक्कारदर्शक उद्गार. [ध्व.]

धूत्कार—पु. फूत्कार (सापाचा). (कि० टाकणें; देणें;
करणें). [ध्व. सं.]

धूधू—पु. धुधुःकार; जागे करण्यासाठीं योजावयाचा ध्वनि.
धुधु पहा. 'म्हणज्जी धू धू करी घेउनी। जागें करी जननी त्या
गडड ध्वजाला।'—आकृ १३. [ध्व.]

धून—खी. १ लांबलेला धुमणारा ध्वनि; गुणगुण; झणकार
(वाद्यतंतूचा किंवा लांबच्या संगीताचा). २ ध्वनिमिश्रण; ध्वनीचा
छटा, झांक. 'हा शुद्ध सारंग नव्हे ह्यांत किंचित मळाराची धून
मारते.' ३ लोकांत गुणगुण, कुणकुण. (कि० निघणें, उठणें)
[सं. ध्वनि.]

धून—खी. (विणकाम.) कापड गुंडाळण्याचें चौकोनी लांकूड.

धूप—पु. १ धूर देणारा उद इ० सुगंधी पदार्थ. 'नाना
धूपाचा अभिप्रवेष्टु।'—ज्ञा १६.१०७. २ उद इ० सुगंधी
द्रव्यांचा धूर; हवा स्वच्छ व सुगंधी करण्यासाठीं धूप जाळतात.
३ (सामा.) उदवत्ती. ही पूजेच्या वेळीं लावितात. —खी.
सुर्यप्रकाश; जल [सं. धूप] ० घालणें—१ (सपाटलेल्या माणसाच्या
अंगांतील) भुतानें बोलावें म्हणून त्याच्या पुढें उद जाळणें.
२ (ल.) मोठ्या नम्रतेनें, अजीजीनें आर्जवणें; विनंति करणें;
प्रार्थना करणें (एखाद्यास—त्यानें बोलावें म्हणून). ३ (अकरणरूपी
प्रयोगासारखा). न जुमानणें; मर्जीप्रमाणें न वागणें. ० दाख-
विणें—चाळविणें; झुलविणें; कांहीं न देणें. सामाशब्द—० आरती—
खी. (देवापुढें) धूप, दीप इ० ओवाळणें. (प्र.) धूपारती.
० काडी—खी. धूप चोपडलेली काडी; उदवत्ती; उदकाडी. [सं.
धूप+काडी] ० घाल्या—वि. एकसारख्या कलागती लावून मांडण
चालू ठेवणारा; कळलाव्या. [सं. धूप+घालणें] ० दीप—चात—पुकी.
धूपआरती पहा. ० साला—खी. एक झाड ह्यापासून लोबान काढतात.
धूपणें, धूपविणें—कि. धूप लावणें, देणें; धूपानें सुवासित
करणें. 'तदुपरि सकळें हीं मंदिरे धूपवीलीं।'—सारह ६.१३. [धूप;
हिं. धूपना]

धूपित—वि. धूपानें सुवासित केलेला. [सं.]

धूम—खी. १ धांव; दौड; शर्यत; पळ. (कि० मारणें; ठोकणें).
'थाट चाले गाई गोपाळांची धूम। पुढें कृष्ण राम तथा सोयी।'—
तुगा ३२. २ (ल.) उत्सुकता; धाडस; धैर्य; साहस. ३ चैन;
चंगळ; रेलचेल; अतिशयता (हा शब्द फार व्यापक अर्थानें वापर-
तात). 'आंब्यांची—लाड्यांची—तुपाची—उदमाची—धूम.' 'पाव-
सानें धूम केली.' 'पेंढाऱ्यांनीं मुलखांत धूम मांडली.' 'क्षणभर
पंतोजी गेला म्हणजे पोरें धूम मांडतात.' 'दरोड्याची. अथवा
चोरांची धूम.' 'पाहुण्यांची धूम.' 'गाण्याची—नाचण्याची—
खेळण्याची—धूम.' ४ हल्ला; गर्दी. 'एकदम हत्यारें उपसून आमच्या-
वर धूम केली.'—वज्रावात १७. ५ संहार; वंडाळी; दंगा;
गोंधळ; गर्दी; गडबड. 'हरि करि कुळीं परबळीं करि तो अतुल
प्रभाव कवि धूम।'—मोशल्य २.५०. —किति. कडाक्यानें; सपा-
ट्यानें; तहखीनें; जोरानें; कांहीं विचार न करतां. 'पाऊस धूम
पडतो.' 'धूम काम चाललें.' 'जरीमरीनें धूम माणसें मरूं
लागलीं.' 'तो धूम लोकांस मारतो—तोडतो—शिथ्या देतो.' 'धूम फौज
पळाली—घोडा निघाला—तोफा सुटल्या.' [हिं.] ० ठोकणें—पळ
काढणें; सं. बाल्या करणें. ० पाहणें—पाणी, बल पारखणें; कसो-
टीस लावणें (आटोप, मर्यादा, शक्ति, धाडस इ०). एका धुमा-
वरचा (गांव इ०)—एका धावेच्या अंतरावर असलेला. ० धडक—
किति. धीटपणानें; सपाट्यानें; सपाट्यानें; तडाक्यानें; रगडून;

कचकावून (जाणें, करणें, बोलणें). ० धडाका-खा-पु. १ झपाट्याचा, जोराचा, सपाट्याचा, तडाख्याचा, व्यापार, कार्य. 'प्रपंच अवचा धूमधडाका ।' -टिंक १७५. २ (सामा.) ओरडणें; दण-दणणें; गजैना करणें; एखादा मोठा गलबग; गंभीर घुमणारा आवाज, गोंगाट. (कि० करणें; लावणें; मांडणें; चालणें; लागणें). 'तोफांचा धूमधडाका' ० धाम-झी. धामधूम; गडबड; आरडा-ओरड -धाको १८३. [हिं.] ० योनि-पु. मेघ.

धूम-झी. १ गाण्यांत पखवाज, मृदंग, संबळ इ० कांचा निघणारा खजें सुर; असा सुर निघण्याचें स्थान; वाद्याचा असा अवयव. धुमा पहा. २ गजैना (तोफांची, तिहाची). [ध्व.]

धूम-झी. (कु.) मळणीच्या वेळीं खांब्यांत दावण अडकविण्यासाठीं एक वाटोळें विणलेलें वेलीचें कडें.

धूम-पु. धूर; वाफ. 'तोय तेज धूम । ययां वायुर्मी संगमू ।' -झा १८.३०८. [सं. धूम; ग्री. धूमोस; लॅ. फ्यूमुस; प्राज. दौम, तौम; लिथु. डूमै; स्ला. दूम; हिब्रू, दूध्म=ढग] ० केतु-पु. शेंडे नक्षत्र. 'गगनीं उगवेल त्रिविध केतु । दंडकेतु धूमकेतु ।' -एमा ३०.५९. केतु. [सं.]

धूमश-वि. धुरकट रंगाचें. 'कृष्णांवराचें प्रावरण । धूमशरक सुलोचन ।' [सं.]

धूमा-पु. दंगा; गडबड; गोंधळ. धूम पहा. 'आगिक दूत अर्ब खर्व । करती धूमा ।' -प्रला ९. [हिं धूम]

धूमाकुळ-पु. धुराचा समुदाय. 'ऐसी मनबुद्धिकरणी । समोवती धूमाकुळाची कोंडणी ।' -झा ८.२३१. [सं. धूम+कुल]

धूमाग्नि-पु. मंदामि; अग्निमांघ; अपचन. [सं.]

धूमादिमार्ग-पु. पितृलोकाचा रस्ता; दक्षिणायनमार्ग. हा अंधाराचा मार्ग आहे. याच्या उलट अर्चिरादिमार्ग.

धूम्र-पु. धूर; धूम. 'मद मत्सर धूम्रमेळें । एकाचे झांकले डोळे ।' -एरुस्व १५.१२४. -वि. धुरकट रंगाचा; धुरकटलेला; मळकट; काळसर. [सं.] ० पत्र-न. (थंडें, सांकेतिक) (धुराचें पान) तंबाखू. [सं.] ० पान नं. १ धुनीवर उलटें टांगून घेऊन धूर पिणें; धूर पोटांत घेणें; योग्यांचा तपश्चर्येचा एक प्रकार. 'गोरांजणें धूम्रपानें । साधिती पंचामी ।' -दा ५.१.२५. २ (सांकेतिक) विडी ओढणें; हुक्का पिणें. 'धूम्रपान घेऊं नये ।' -दा २.२.२५. ० मार्ग-पु. धूममार्ग पहा. १ पितृयाण; नरकाचा रस्ता. याच्या उलट अर्चिरादि तेजोमार्ग. 'पहिल्या मार्गास अर्चिरादि व दुसऱ्यास धूम्रादि मार्ग अशीं नावें आहेत. ' -नीर २९२. २ (ल.) यातायातीचा, कष्टाचा मार्ग.

धूर-पु. १ जळत्या लांकडांतून निघालेला कोळशाचा अंश. २ जिल्हई; मुलामा (सोने, चांदी इ० वरील). ३ (ल.) मग्नता; तन्मयता; एकांतता; तल्लीनता. 'त्याचं त्या कामांत धूर आहे.'

४ धुंदी. 'विद्येचा-गवांचा-धनाचा किंवा पैशाचा-अधिकाराचा-धूर.' ५ एकाच ठिकाणीं फार वेळ बसल्यामुळें किंवा ओझ्याच्या भारामुळें येणारी कळ. (कि० उठणें; निघणें; लागणें; होणें). ६ तिखट-मसाल्याचे पदार्थे खाल्ल्यानं नाकातोंडांतून जे उष्ण भस्मकारे सुटतात ते. 'मुखीं घालितां अति तिखटी । नार्की तोंडीं धूर उठी ।' -एरुस्व १४.१०९. करपट हेंकर ७ आकाशाची अभ्राच्छादित स्थिति; धुकें; मळम. (कि० उठणें; निघणें; होणें). [सं. धूम्र] ० देणें-दाखविणें-(ल.) फसविणें; ठकविणें; चकविणें. 'त्या लफंग्यानं त्याला चांगलाच धूर दिला.' धूरावर धरणें-गांजणें; निर्दयपणें वागविणें; छळणें. ० निघणें-गुप्त वातमी थोडीशी वाहेर येणें, किंचित् कळणें. -ख ४९३३.

धूर-झी. १ जोखडाचीं शेवटें प्रत्येकी; गाडीचा, खट्याचा दांडा; गाडीचा अग्रभाग; धुरे व जूं मिळून होणारा भाग; गाडीच्या दांड्याचा अग्रभाग. २ बहाणेचा पट्टा; बुटाचा तोंडाजवळचा पृष्ठभाग; धुरी. ३ पावलाचा फुगीर पृष्ठभाग; जोड्याचा कमानीजवळचा पृष्ठभाग; धुरी. ४ (काव्य.) अग्रभाग. 'हात पसरूं ऐशा धुरें । ज्याचें कल्पांती नसरे ।' ५ समूह; भार. 'अमर्त्यव्याळांचे धूर महाबळ धाडिले ।' -मोराघनाक्षर रामायण ३७. -वि. १ पुढारी; नायक; श्रेष्ठ. 'मुख्य धूर रणीं लागल्या हातां । येर कटक जिकिल न झुजतां ।' -एमा ११.८८३. धूर अर्थ २ पहा. २ प्रमुख; प्रधान. [सं. धूर] ० पटक-न. जूं आणि दांड्यांचे टोंक यांना बांधणारा वंद; धुरेकट. ० करी-पु. १ हांकरणारा. २ अनेक जोड्या असलेल्या औताच्या जोड्यांतील जोखडाजवळची, धुरेजवळची जोडी. धुरकरी पहा. ० काढणें-मार्गदर्शक होणें; पुढाकार घेणें. 'मोह नदीची थोर कडाडी । मार्जी समळ जळ प्रबळ बोडी । शितोडा न लागतां धूर मी काढी । परापरथडी तत्काळ ।' -एमा १२.५७७. ० स्त्री-ल. झी. गाडीच्या दांड्याची स्त्रीळ. धुरस्त्रीळ पहा. ० जड-झी. (ना.) धूजड पहा. ० पट्टी-झी. दांड्यांच्या शेवटील आडवी पट्टी.

धूरकपूर-न. एक प्रकारची जाळी, कापड. धुरकापरी पहा. [हिं. कपरधूल]

धूर्त-वि. १ हुशार; कुशाग्र बुद्धीचा; चलाख; चाणाक्ष. २ लबाड; छुच्चा; कावेबाज. [सं.] धूर्ताई, धूर्तावा-पु. १ धूर्तपणा; हुशारी; चातुर्य; चाणाक्षपणा. २ लबाडी; फसवेगिरी; छुच्चेगिरी. [सं. धूत]

धूला-पु. दंडोड; दंगा; गडबड. दुला पहा.

धूलि-झी. धूळ पहा. [सं.] ० प्रक्षेप-पु. शितोडा उडविणें; दोषारोप; वाईट टीका करणें. [सं.] ० वंदन-न. धूळ-वडीच्या दिवशीं धूळ, चिखल टाकण्याचा खेळ. [सं.]

ध्रुव—स्त्री. (गो. कों.) कन्या, मुलगी. [सं. दुहितृ-प्रा. धीमा; धूमा] म्ह० बोले घुने आणि लागे धुवे.

ध्रुशर—न भंडार; हलद. धूसर पहा. 'धूसरें सुर्य झांको-ळला.'—दावि १०९.

ध्रूसर—वि. धुरकट; करड्या रंगाचा. —न. १ धुकें; धुंदी. 'झड झडाटे सुटला वायो। तेणें धूसर दाटलें।'—मुवन २.३९. २ पुड; चुर्ण; धूलि. 'वरि बुकियाचें धूसर। उत्तर कस्तुरी केशर।'—निगा ११९. [सं. धूसर]

धूळ—स्त्री. १ वारिक माती; धूलि. २ (ल.) गोंधळ; भांवा-वलेली स्थिति. ३ दुर्दशा; नाश; विध्वंस; पराजय; मोड (सैन्याचा). ४ (सामा.) न्हास; नाश; नष्टप्राय स्थिति. [सं. धूलि] ० उडणें—(शेत, गांव, मुलख, घर यामध्ये) ओसाड पडणें. ० चारणें—(धुळीस तोंड लावणें) एखाद्यास चीत करणें; पराभव करणें; मान-भंग करणें. ० फुंकणें—(कमी चारा असलेल्या जमिनीत गुरें करतात त्याप्रमाणें) अन्नान दशेप्रत जाणें; पोटाला न मिळणें. धुळीचे दिवे खात जाणें—मोठ्या वेअन्नने दुस्स्थितीत भिक्षा मागत फिरणें. धुळीचे दिवे लावणें—दुर्लोकिकानें प्रसिद्धीस येणें; वाईट कृत्य करून पुढें येणें. धुळीस मिळणें—सुख नाश होणें. धुळीस मिळविणें—नायनाट करणें; रसातलास नेणें. 'मराठेशाही मी पार धुळीला मिळविली. आतां मी खराखुरा सम्राट झालों.'—स्वप १३४. धुळींत रत्न सांपडणें—मिळणें—अनपेक्षित लाभ होणें; अचानक एखादी चांगली गोष्ट लाभणें. सामाशब्द—० अक्षर—न. धुलाक्षर पहा. ० कोट—पु. (धुळीचा, मातीचा कोट) वाहेरील तटबंदी; मातीचा कोट (किल्ल्याभोंवतालचा). ० दर्शन—न. १ हातपाय धुवून तयारीनें देवदर्शन करण्यापूर्वीं प्रथम दुरूनच—रस्त्या-तूनच देवाचें दर्शन घेणें; देवाला केलेला नमस्कार. २ मोठ्या माणसाची भेट. ३ उभ्याउभ्या, जातांजातां भेट; ओझरतें दर्शन, भेट. 'माझे वृत्त समजून न घेतां धूळदर्शनीच शिब्या देऊं लागला.' ० दशा—धमासा—धाण—धाणी, धूळपट—पट्टी—स्त्रीपु. १ पराजय; पराभव; दाणादाण (सैन्याची). 'परी यवनसत्तेची जो करी धूळधाणी।'—विक ७. २ गोंधळ; फजिती; नाचकी; (भांडकुदळ, लचांडखोर माणसाची). ३ नाश; भंग; विघाड (बेत, योजना यांत). ४ उध्वस्तपणा; न्हास; पडझड (शहर, देश यांची). ५ अव्यवस्था; धुळीस मिळणें; दुर्दशा. 'पोरापाशीं सावकारीस हजार रुपये दिले होते त्यांचा त्यानें धूळधमासा करून टाकिला.' ० धमाया—स्त्री. (दादर) यंत्रत्यंब; दगडबोंडे, फालतू गोष्टी; फुशारकी. ० पट्टी, पट—स्त्री. खडसावणी; खरडपट्टी; तास-डणी. (क्रि० काढणें: उडविणें; भांडणें; करणें). [धूळ+पट्टी] ० पाटी—स्त्री. धुलाक्षरें शिकणाऱ्यासाठीं वर धूळ पसरलेली लांकडाची फळी. दगडी पाट्या निघण्यापूर्वीं या पाट्या प्रचारांत असत.

० पेरणी—स्त्री. पाऊस पडण्यापूर्वीं केलेली पेरणी. —कृषि २२३. ० भेट—धूळदर्शन पहा. 'लाटसाहेबांच्या धूळभेटीचा प्रसंग म्हणजे देशी संस्थानिकांना मोठा आनंदोत्सवाचा वाटतो.'—केसरी.

० वाफ—स्त्री. (धुळीत पेरणी) १ पाऊस पडण्याच्या सुमारास अथवा पावमाची पहिली सर पडल्यावर व धूळ पूर्णपणे बसण्या-पूर्वीं केलेली पेरणी. २ अशा रीतीनें पेरलेलें भात इ०. [धूळ+वाफ]

धृत—वि. धरलेलें; पकडलेलें. समासांत— धृतधैर्य—निश्चय—संकल्प—संन्यास; धृतोत्साह. [सं.] ० व्यत—वि. एकनिष्ठ; संकल्पा-प्रमाणे वागणारा. ० राष्ट्र—पु. १ दुर्योधनाचा पिता. २ (ल. निदाथी) जन्मतः अंध; अंधळा माणूस. [सं.]

धृति—स्त्री. १ स्वैर्य; धैर्य; निश्चय. —ज्ञा ६.३७६. 'मुल्ला धर्म बुतिला धृतिला मतिला तिच्या तथा स्तुतिला।'—मोवन १३.७८. २ धरणें; धारणा; जवळ असणें; ठेवणें. ३ सत्तावीस. योगांपैकीं आठवा योग. [सं.]

धूपद—न. धुपद पहा.

धृव—पु. ध्रुव पहा.

धृवक—न. धुपद. 'धृवक कामोद'—दावि १४९.

धृष्ट—पु. उद्धट; दांडगा. 'अहा निपट धृष्ट मी प्रभुवरासि कां लाजशी।'—केका १६. [सं.]

धेंक—पु. (गो.) १ दरास; ध.क. दवाजो पहा. २ ठेंकर.

धेंक, धेंकण—पु. (गो.) गर्जना. [ध्व.]

धेंकर—पु. (गो.) ठेंकर पहा.

धेंगसां—पु. १ (गो.) धमकी; धाक; दम. ० घालप—चिडून बोलणें; खेंकसणें; दरडावणें.

धेड—पु. १ एक हलकी जात व तींतील व्यक्ति. दक्षिणेत बहुधा महाराजा ही संज्ञा लावितात. २ (ल.) एक शिवी; वाईट कृत्य करणारा. 'तुं ब्रह्मण आहेस कीं धेड!'—इप ५८७.

० कचका—पु. (धेडांचें भांडण) (ल.) आरडाओरडीचें, निक्कराचें भांडण. ० कावळा—पु. कावळाची एक जात. हा अगदीं काळा असतो. यास डोंबकावळा, महारकावळा असेंहि म्हणतात. [धेड+कावळा]

० गा—पु. (तुच्छतेनें) धेड. ० गुजरी—वि. अनेक भाषांची सरमिसळ जीत आहे अशी (भाषा). अनेक भाषांची खिचडी. 'पण कित्येक बहादूर तर असे आहेत कीं मराठी धेड-गुजरी भाषा तोंडांत बसण्याचें कारण जें इंग्रजीचें ज्ञान त्याचाहि पण त्यांस गंध नसतो.'—नि २३. [धेड+गुजरी]

० वाडा—पु. १ धेड लोकांचा मोहळा; महारवाडा. 'धेडवाडा बैसली खोडा घेतली आपुल्या भावें।'—तुगा २९६. २ (ल.) कडाक्याचें भांडण; वाचावाची; आरडाओरड. (क्रि० माजविणें; भांडणें). ३ (ल.) गोंधळ; अव्यवस्था. [धेड+वाडा]

० सुगी—स्त्री. १ शेत-करी लोकांचें धान्य तयार होण्यापूर्वीं धेडांनीं आपले बळुत्यांचे

मिळालेले बाजारांत विक्रीस आणलेले, विकलेले धान्य (अर्थात ते बाजार भावापेक्षा स्वस्त दराने विक्रीस लागते त्यावरून). २ (ल.) अल्पकाळ टिकणारी पण अतिशय स्वस्ताई. [धेंड+मुगी]

धेंड, धेंडे—न १ अवजड आणि अवाढव्य शरीराचा माणूस; धूड. 'अनंत ब्रह्मदेव । एक्या रोमी ऐसे धेंडे ।' २ मोठा, प्रसिद्ध माणूस; श्रेष्ठ, प्रतिष्ठित माणूस: बडे प्रस्थ; मोठा विद्वान, वजनदार माणूस; विद्या, पराक्रम, शौर्य इ० मध्ये श्रेष्ठ. 'अर्जुना येसणे धेंडे । प्रज्ञापसरेसी बुडे ।'—ज्ञा १८.२८९. 'ज्याच्यांत पाणिनी कालिदास ... वगैरे असंख्यात धेंडे निपजलीं ...'—नि १०३. ३ वेडगळ; अर्धवट माणूस. [हिं. डेंडा—डा=ढेरपोट्या; डेंड=मूर्ख] म्ह० (गो) धेंड धेंडलीं पाऊस झेंडलीं, धेंडल्या आवै म्हातारा झेळे ऊन खातली.

धेंडरवाळी—स्त्री. (व.) कराष्टमीपासून दिवाळीपर्यंतचे दिवस. यांत एक एक दिवा दररोज जास्त लावण्याची पद्धत आहे. कराष्टमी पहा.

धेंडली—पु. (गो.) दिवाळीतील गुराख्यांचा एक उत्सव. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशी गुराख्यांचीं मुले कृष्णाच्या मूर्तीची डोक्यावरून मिरवणूक काढतात व नाचत घरोघर हिंडतात. [धेंडा]

धेंडशो—स्त्री. एक भाजीचा वेल; दिलपसंत. **धेंडस**—स्त्री. न. त्या वेलीचे फळ. (खा) डेंडसे, दिलपसंत.

धेंडळणें, धेंडाळणें—अकि. डाळ होणें. डेंडळणें पहा.

धेंडा—पु १ (कु. हेट.) विवाहांत मधुपर्क करतिसमयी वराच्या शेजारी दुसरा मुलगा सोबतीस बसवितात तो; पाणजांबई. २ (गंजिकांचा खेळ) गुराख्याबरोबर जे हलकें पान हुकूम होत असते तो. म्ह० नवऱ्याला भिकेना काट (कट) धेंडा मागतो वरण.

धेंडा—पु. १ वरातीच्या दिवशी वधूवरास खांद्यावर घेऊन कुल देवतांची नावे घेऊन नवरीच्या मांडवांत नाचतो तो माणूस. 'धेंडा नाचवील कुडगनाथा । रसाळ कथा पुढे आहे ।'—एस्त १६. १६६. २ धेंडा नाचविण्याचा कुलावार, प्रकार; नवरा—नवरीस खांद्यावर घेऊन नाचणे. (कि० नाचविणे). 'धेंडा नाचविला निश्चित । तोंदळ दिव जाहले समस्त ।'—ह २४ १७२. म्ह० टाळ गेला मांदळ गेला माझा धेंडा नाचू द्या=मनुष्य एखाद्या गोष्टीची वेळ निवून गेली असता ती करावयास पहातो तेथे योजितात. ० नृत्य—न. नवरा—नवरीस दोन्ही पक्षांमधील माणसे घेऊन नाचतात तो प्रकार. धेंडा नाचविणे.

धेंडा—पु दोंडी. 'धेंडा फिरवून वानरफौज ।'—कसुरा ४७. ११७. ० रिटणे—दाही, दवंडी पिटणे.

धेंडा, धेंड—वि. दांडगा; मस्त. 'आमची बनी म्हणजे नुता धेंडा आहे.'

धेंडाळी, धेंडाळी—स्त्री. डरंगळ; दगवण; शौचास वारंवार होणें हा रोग. डेंडाळी पहा.

धेंडी, धेंडा—स्त्री. बायकांच्या दागिन्याचा एक प्रकार (विशेषतः कर्णभूषण); तानवड. 'कानीं धेंड्या आणि केल-वाळ्या मोत्याचे सर ।'—अफला ५५.

धेंडी—स्त्री. (गो. कु) नवरीची पाठराखीण. धेंडा पहा.

धेंडे—न. समुदाय. 'आणि बाह्येन्द्रियांचे धेंडे । पितृनि विधीचेनि दंडे ।'—ज्ञा १८ ८३५. [दिंड]

धेंडवाळी—स्त्री. कोलित; कोलती. 'पिशाहार्ती धेंडे वाळी।'—एमा १०.५६८.

धेंडोली—स्त्री. बलिप्रतिपदेच्या, कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशी गुराखी आपल्या गुरांच्या भोवतीं गवताच्या चुडीने ओवाळतात ती गवताची चुड. (गो.) धेंडली पहा.

धेंड्या—पु. धेंडगा पहा.

धेंड्या—पु. धेंड याचे तिरस्कारार्थी रूप.

धेंडे—अकि. धरणे. (सूतकार्थी प्रयोग). 'तरि मैन धेंडेचि अर्जुने ।'—गीता २.१६२८. कधी कधी धेंडे असेहि रूप येते. 'ननुसकें ब्रह्मचर्य धेंडे ।'—गीता १.१३८९. [सं. धृ]

धेन—न (राजा. कुण.) चित्त; लक्ष; ध्यान पहा.

धेनवा—स्त्री. ध्यानवा पहा.

धेनु—स्त्री. गाय. 'नातरी हे धेनु हे श्वान । एक गुरु एक हीन ।'—ज्ञा ५.९४. [सं.]

धेनुधा—स्त्री गाईची कांस; ओटी 'त्वयश म्हणेल किति मुरधेनुधा सद्रसासि दुभशील ।'—मोवन २.१००.

धेप—स्त्री. (गो.) टांग.

धेपा—पु. (ग.) डेंकळ. [डेप]

धेर—पु. घोड्याचा रंग. —अश्वप १.२८.

धेंसापिट—किवि. दशदिशा; हातापिटी. 'आले रे आले भणत । धेंसापिटें जाले राउत ।'—शिष्ट ९६६.

धेंकाला—पु. (कु.) जुनी नाटके ज्यांत होतात अशी जत्रा; उत्सव. [दहि+काला]

धैप—स्त्री. मोठे पाऊल; लांब टांग; धेप.

धैर्य—न. १ धीर; दम, धृति; निश्चय; अढळपणा. २ धाडस; धडाडी. धीर पडा. ३ टणकपणा. 'पृथिवी सांडी जरी धैर्याति ।'—दाव ३९३. [सं.]—वि. धैरवान्. 'तरी धनुर्धरा धैर्या । निकें अवधान देई बा धनंजया ।'—ज्ञा ९.९७. ० भंग—पु. निराशा; निरुत्साह; हिरमोड; हिमंत खचणे. [सं. धैर्य+भंग] ० वान—शाली—वि. सोशीक; दहननिश्चयी, धैर्याचा. धैर्याचा—वि. धैर्यवान्; धीराचा. धैर्याचलंबन—न. (धैर्याचलंबन) निश्चय, धारिद्र्याचा अवलंब करणे; धैर्य धरणे. [धैर्य+अवलंबन]

धैवत—पु. सरस्वतीपैकी सहावा स्वर. [सं.]

धो—उद्ग्रा. एक विशिष्ट आवाज (जिन्स इ० पडण्याचा). [ध्व.]
०कन-कर-दिनीं-दिशीं, धोकरसा-धो । कर असा, एखादी जड वस्तु खाली पडतांना होणारा आवाज.

धो—झी. गाडीच्या चाकास बसविलेली लोखंडी धाव-पट्टी.

धो—झी. खेळण्याचे हत्यार. —संख्या ६८.

धोक—न. वेड. —बदलापूर १३५.

धोक—वि. १ मोठा; लह; दणकट (माणूस). २ मजबूत (बल). [हि. धोकड]

धोक—पु. (नाशिक) विणण्यास उपयोगी असा न उकललेला सुताचा गुंडा; थोक.

धोंकटी, धोंगटी—झी. १ न्हाव्याची-वस्तरे ठेवण्याची कातड्याची पिशवी. 'पार्यी घालुन वाहणा अडकवी कक्षेप्रती धोंकटी। ऐसा नापिक वेष तो धरि हरी दासाचिचे संकटी।' —कीर्तन १.६७. २ शरीररूपी पिशवी. 'हे गुणेंद्रिय धोकटी। वेह धातुंची त्रिकुटी।' —ज्ञा १३.१०६८. ३ दोन कप्यांची पिशवी; पडशी.

धोकड—वि. वळकट; धाकट-ड. [हि.] ०धाकड-वि. धाकड धोकड पहा.

धोंकडा—पु. (राजा.) (निंदार्थी) अगडबंद, लह माणूस. [धोकड]

धोंकणार—वि. (गो.) (दारु) पिणारा; ढोंसणारा; सुरा-मत्त.

धोकणी-नी—झी. (ना.) चिंता; चुटपुट; हुरहुर; फिकीर. 'मला रात्रंदिवस परिक्षेची धोकणी आहे.'

धोकणें—अक्रि. जमणें; गोळा होणें. 'धाकें धाकें धोकला रंग अवघा।' —दा १४.४.१९.

धोकर—पु. (व.) दगा.

धोकरा—पु. (गो.) म्हातारा. [गु. डोकरा]

धोंकसुचें, धोंगसप—क्रि. (गों.) (काठीनें) ढकलणें; धोसणें.

धोका, धोंका—पु. १ भीतीचे कारण; भय; संकट. 'त्या वाटेनें चोरांचा, वाघांचा कशाचा काही धोका नाही.' 'नाना धोके वेहडुदीचे। नाना किंत्तु संदेहाचे।' —दा १.१.३६. २ काळजी; चिंता; अनर्थाची शंका; कुकल्पना. 'दिवटा सरवदा भाकून गेला। अंतरीं धोका लागला।' —दा ३.७.५९. 'त्या मागांनें तूं खुगाल जा काही धोका बाळगूं नको.' ३ आपत्ति; ओढवलेलें संकट; वाईट प्रसंग; धडाळी; दंगा; खरें झालेलें भय. 'पुढें मागुता धोका आला। यमयातनेचा।' —दा ३.५.५१. 'यशवंतरावच्या धोक्यांत मी अनकाईवर होतो.' ४ व्यापारांत तोटा; बूड; दुईवाचा फटकारा. शको. ४. ४५

'त्या व्यापारांत मला दोन हजारचा धोका बसला.' ५ (ल.) झोंका. [हि. धोखा; गु. धोको] ०देणें-फसविणें; ठकविणें.

धोका—पु. दस्ता; कापूस पिंजतांना तांतीवर मारायाचा ठोकळा.

धोकाघणें—क्रि. धोका येणें; दगावणें. 'स्वहित न घडे जाशील धोकावला।' —दावि ४४०. [धोका]

धोकाळ—पु. (कों.) मोठा धडधड जळणारा विस्तव; प्रचलित अग्नि.

धोंगटी—झी. धोकटी पहा.

धोंगड—वि. १ खरवरीत (कापड, चटई, वैठक). २ ओबड धोबड; अकुशल; धसमुसळें (काम, युक्ति). 'तेथ मी ज्ञाता हे धोंगडी युक्ती। स्फुरे निश्चितीं सूक्ष्म दंभें।' —एमा २३.२३९. ३ वेढव; अडाणी; असंस्कृत (माणूस). 'तीन नेत्र विषकंठ धोंगडा।' —अकक २ —मत्स्यपुराणान २५. 'मी तो महा-राजांचा धोंगडसा बाणी।' —दावि ३३२. [हि. धोकड]

धोंगडा, धोंगडे—न. दणकट, जाडेभरडे कपडे; चिरगूट, कापड, बगैरे. 'बल नेसलीसे धोंगडा।' —मसाप १.२. म्हं० गांडी धोंगडा पोदाला तुकडा.

धोंगस—पु. (गो.) सुरत; संभोग.

धोट—न. धोटा पहा.

धोट—वि. धुवट.

धोटणें—अक्रि. (कों.) अधाशीपणानें, एकपारखें पुष्कळ प्रमाणानें पिणें. (क्रि० लावणें). [ध्व. धोट, धोट]

धोटनी—झी. (व.) लोचटपणा.

धोटा—पु. १ अधाशीपणें आणि पुष्कळ प्रमाणानें पिणें; गटगटां पिणें. (क्रि० लावणें).

धोटा-टें—पुन. १ (विणकाम) उभ्या सुतांत आडवे धागे टाकण्याचें साधन; कापडांत आडवें सूत घालण्यास ज्यांत कांडी भरून ठेवतात व जें उभ्या दोऱ्यांतून इकडून तिथडे आडवें फेंकतात तें. २ गुरांना औषध पाजण्याचें नळकांडें. 'वैलाला धोट्यानें तेल पाजा.' ३ पोकळ नळा; पिचकारी. 'वेओनी कनकाचे धोटें। सिपताती एके जवटें।' —शिबु ६६९.

धोड—झी. (व.) निबर; टणक; कडक; कोंवळा नसलेला. दोड पहा. 'रोड बदरिची फोड जोडतां बोळवितो मुरु धोड.' —अमृत सुदामचरित्र १०.

धोंड—झी. १ मोठा जड धोंडा; दगड; खूप मोठी शिंळा; खडक. 'हे वेहडुगीचे धोंड। इन्द्रियग्रामींचे धोंड।' —ज्ञा ३. २४२. २ (ल.) व्यापारांत आलेली बूड. ३ सरकारनें लादलेला फार मोठा कर. ४ मोठें संकट; दुःख. ५ दडपणारी काळजी; चिंता. 'उरावर धोंड-गळथावर धोंड-डोईवर अथवा माथ्यावर

धोंड. ' ६ मोठा आळ, आरोप. ७ ओझें; भार. ' हिंदुस्थान दिवसेंदिवस अधिकाधिक दरिद्री होत असून हिंदुस्थान इंग्लंडच्या गळ्यांत एक वोजड धोंड झाली आहे. '-टिब्या.(वाप्र.) •डोकीवर चढविणें-दणें-वळविणें, धोंड पडणें, येणें-१ अतिशय द्रव्यनाश होई असें दरवडा इ०. संकट प्राप्त होणें. 'या व्यापारांत पांच हजारोंची मजवर धोंड पडली. ' २ एखाद्या मनुष्यावर बळें लादणें (काम). ३ कांहीं मागणीविषयी एखाद्याकडून जुलमानें क्युली घेणें; रुकार मिळविणें. •गळ-वि. दगडमय. जीत धोंडे पुष्कळ आहेत अशी (जमीन). •दिवस-पु. धर्मवृत्त्यास योग्य अशा दोन तिथीमधला तिथीवृद्धीमुळे येणारा दिवस. भाकड दिवस. •फूल-न. दगडफूल; पायसाळ्यांतील दगडा-लाकडावरची फुलासारखी उगवण. •फोड्या-वि. १ पाथरवट. २ (ल.) दगडफोड्या पहा. •भट्टी-स्त्री. स्नान केलें नसून स्नान केल्या-सारखें दिसण्यासाठीं गंध, भस्म इ०कांनीं आपलें शरीर सजविणें; स्नानाशिवाय गंध लावणें. (कि० करणें). 'येतो हा धोंडभट्टी द्विज कहरि सदा तीर्थे याया पदांचे।' -मसाप ४.३.१६४. -आगर ३.१०. [धोंडा+भट्टी किंवाधोंडभट्ट ब्राह्मण] •महिना-मास-पु. पुरुषोत्तममास; अधिकमास; मलमास (या महिन्यांत धर्मवृत्त्ये होत नाहीत म्हणून). •मार-पु. धोंड्यांची मारामारी; धोंड्यांनीं मारणें, खाल्लेला मार; दगडमार. •वणी-न. (चव, लज्जत येण्यासाठीं) ज्यांत ठिकरी विझविली आहे असें ताक; ठिकरी तापवून चटका दिलेले ताक. (निंदाशी) ठिकरीचा वास लाविलेले ताक; ताकतव. [धोंडा+पाणी] •वाण, वायण-वण-न. १ अधिकमासांत ब्राह्मणांस दिलेलीं वायन. २ दिंड; आंत पुरण घालून उकडलेला कणकेचा गोळा; धोंडा पहा. अधिक महिन्यांत याचें वाण देतात. ३ अधिक महिन्यांतील ब्राह्मण-भोजन. •शीर-स्त्री. मोठी शीर. १ पायाच्या टाचेवरची शीर. २ हाताची शीर. ३ कानाजवळची शीर. [धोंड+शीर] धोंडा-पु. १ दगड. 'आप्तासि न या लोंडा दावावें नृपपदावरि पडो धोंडा।' -मोड्ण ५०.२३. २ अधिक महिना; हा प्रत्येक अडीच वर्षांनीं येतो. ३ अधिक महिन्यांत वायनासाठीं, ब्राह्मण-भोजनासाठीं केलेला कणकेचा पुरण घालून उकडलेला गोळा; एक पक्वान्न. ४ (ल.) मूखें; दगड; अकलशून्य माणूस. ५ कठिण हृदयाचा मनुष्य; निर्दय, पाषाणहृदयी माणूस. म्ह० १ देखला धोंडा घेतला कपाळीं=अतिशय चिडखोर आणि आततायी माणसास लावतात. २ पावला तर देव नाही तर धोंडा. ३ धोंडा टाकून पहावा पडला तर आंवा नाही तर धोंडा. धोंडा लोटणें-घालणें-एखाद्यावर मोठे तुफान आणणें; कचाटें घालणें. धोंडे खणून काढणें-पाया खणून काढणें; निर्मूलन करणें; पळेंमुळें खणून काढणें; उखडणें; काढून दणें; एखाद्यानें अजीबात निघून जावें

म्हणून हात धुवून त्याच्या पाठीस लागणें. धोंडे मारूं लागणें-१ एखाद्यावर चालून जाणें; मारावयास धांवणें. २ (उप.) वेडा होणें; वेड लागणें. धोंड्याखालीं हात सांपडणें-पेचांत, अडचणींत येणें. धोंड्याचे दोर काढणें-१ कृपणापासून पैसे, पाषाणहृदयी मनुष्यापासून दया मिळावयास झटणें; अशक्य गोष्ट करावयाचा प्रयत्न करणें. २ अनुरूप साधनाचें सहाय्य नसतां मोठ्या खुबीनें आणि निश्चयानें मोठे उद्देश सिद्धीस नेणें. धोंड्यावर धोंडे घालून करणें-द्रव्यादि सहाय्य नसतां नाना प्रकारचे प्रयत्न करून एखादें कार्य करणें; नाना प्रकारच्या युक्त्या योजणें. धोंड्यावर धोंडे घालणें-निष्फल प्रयत्न करणें; उपयोग नाही अशा गोष्टी करणें. धोंड्याशीं कपाळ घासणें-स्वतःस व्यर्थ क्षिणविणें (मूर्खास शिकविण्यांत इ०). हातीं धोंडे घेणें-अतिशय चिडणें; मारावयास उठणें. पायावर धोंडा ओढून घेणें-एखादें लचांड पाठीशीं लावून घेणें. पायांवर धोंडा पाडून घेणें-आपल्या अन्नांत माती पाडून घेणें, स्वतःवर संकट आपत्ति ओढवून घेणें. चार ठिकाणीं धोंडे टाकून पाहणें-स्वकार्य साधनार्थ अनेक स्थळीं अनेक प्रयत्न करून पाहणें. चाटोळा धोंडा-पु. दुसऱ्याच्या पेचांत कधींन सांपडणारा असा धूर्त माणूस. दगड शब्द पहा. धोंडाळ-वि. १ दगडाळ; खडकाळ. २ एक प्रकारची काळी जमीन; हीत धोंडे फार असल्यानें आंत पागी राहूं शकतें, म्हणून पिकास फार चांगली समजतात. धोंडी-स्त्री. मोठा दगड; धोंडा; धोंड.

धोडकारा-पु. (गो.) एक लहान जातीचा मासा. याच्या मस्तकांत तीन दगड असतात अशी समजूत आहे. म्ह० धोडकाराच्या कपाळांत तीन गुंडे (दगड)=(कों.) पळसाला पानें तीन या अर्थानें.

धोडा-पु. (गो. हेट) कच्चें फळ. दोड-डा पहा.

धोडावचें-कि. (गो.) टोकणें; टोठावणें. म्ह० (गो.) धोडावन फणसुल पिकवप=(वदहून फणस पिकविणें) मारूनमुटकून वैद्यबुवा बनविणें.

धोडावणी-स्त्री. (गो.) टोक; टोकणी; टोठावणी.

धोंडावणें, धोंडाविणें-अकि. एखाद्यास विशिष्ट काम करण्याविषयी टोंचणी लावणें; बळेंनें प्रवृत्त करणें.

धोडी-स्त्री. (जुबरी.) पुतणी. धाडी पहा. [सं. बुद्धि-बुद्धि-प्रा. धीआ-धूआ]

धोडीं-स्त्री. (गो.) एक मासळी.

धोंडी-स्त्री. आकार. -मनको.

धोडो-पु. (गो.) कांकडा; पोत; चुड.

धोड्या-पु. एक प्रकारचा पांढरा मासा. याच्या कपाळांत तीन पांढरे दगड नेहमीं सांपडतात असें म्हणतात. धोडकार पहा. (गो.) धोडपारो

धोण—न. १ झाडाचें खोड; बुंधा. २ ठोकळा; ओंढा; ढोण पहा.

धोणका, धोणा-ण्या—वि. अडाणी; अशिक्षित; गांवढळ; आडदांड. ढोण्या पहा.

धोणकी, धणकुटी—स्त्री. (गो.) अति रक्तलाव झाल्यामुळे होणारी मृत्यूसूचक वेदना.

धोणकें—न. (गो.) ज्या कणसास एक सु १ दाणा नाही असें कणीस.

धोणा—पु. १ ठोकळा; ओंढा; धोण. २ (कु.) वन्हीं अडकविण्याचा दांडा.

धोणी—स्त्री. धुण्याची जागा; धुण्याचा दगड. [धुणें]

धोणी—न. ज्यांत धुणें धुतलें आहे असें पाणी; धुवण. [धुणें+पाणी]

धोण्या—पु. माकडांच्या टोळीचा म्होरक्या.

धोत—पु. १ झोत; लोल; पाण्याचा धवधवा. २ आगीचा लोट; झोत. [ध्व.]

धोत—स्त्री. ओंजळ; दुप्पट पसा.

धोतघडीचा—वि. धुवट; स्वच्छ आणि घडी घातलेला; परिघडीचा. [धुन+घडी]

धोतर—न. पुरुषाचें नेसावयाचें, पांघरावयाचें वस्त्र. (क्रि० नेसणें). 'हार्ती देवोनि कन्यापुत्र। नळराय काढिला बाहेर। दीधलेसें येक धोतर। नेसावया।'—कथा १.९.२९. [सं. धौत्र; सि. धोती, धोत्यो] ० सोडून नाचणें—मोठा आनंद प्रदर्शित करणें; आनंदाचें बेहोष होणें. ० जोडा—पु. एक सलग विणलेली धोतराची जोडी. ० बडव्या—पु. धोतरें धुणारा ब्राह्मण, चाकर; शागीर्द (तुच्छतेनें वापरतात).

धोतरपाडवा—पु. (अप.) दौहित्र प्रतिपदा.

धोतरा—पु. एक फुलझाड व त्याचें फूल, बीं. हें विषारी असतें. [सं. धतूर] ० घालणें—देणें—(स्त्रीस) धोतऱ्याचें बीं, विष देणें (अमिष्ट होण्यासाठीं, वेड लागण्यासाठीं. या वेडांतील बडवडणें भविष्यसूचक असतें अशी समजूत आहे). ० येणें—होणें—धोतऱ्याचें विषामुळे बडवडणें, अमिष्ट होणें. धोतरेल—न. धोतऱ्यापासून काढलेलें तेल. [धोतरा+तेल]

धोतरा—वि. वेडा; पिसाट; निर्बुद्ध; मुखे; अजागळ (माणूस).

धोतऱ्या—वि. धोत्र्या पहा.

धोताटी—स्त्री. (वे.) आंबे उतरण्याचें साधन; आंकडी.

धोताळ—स्त्री. १ फार खर्चिक; सडळ हाताचा; उदार; दानधूर (चांगल्या व वाईट अर्थी). २ सडळ; भरपूर; अनियंत्रित (खर्च). ३ वचनें देण्यांत, गप्पा मारण्यांत अथळपथळ. ४ तोंडाळ; अव्यवस्थित; व्यसनी; बेछूट वृत्तीचा. [धोत]

धोती—स्त्री. (काशी) धोतर पहा. [हिं.]

धोतीपोती—पु. हटयोगसाधनापैकी एक प्रकार. मुखावाटे पांढरें स्वच्छ फडकें गिवून तें सुद्वारानें (आंतील भाग स्वच्छ करून) बाहेर काढणें. धुतीपुती पहा.

धोत्र, धोत्रजोडा—बडव्या—धोतर इ० पहा. 'निरावलंब कड्यावरी। धोत्र ध्वजा लावणें।'—सप्त ३.३६. ० पात्र—न. १ वलें पात्रें (व्यापक रीतीनें). २ धोतरें आणि तसल्या दुसऱ्या वस्तू.

धोत्रा—धोतरा पहा.

धोत्र्या—पु. १ धोत्रें धुणारा ब्राह्मण; शागीर्द. धोतऱ्या पहा. २ (चोळणा नेसणारे ब्राह्मणेंतर ब्राह्मणास निंदनें म्हणतात) ब्राह्मण; धोतर नेसणारा.

धोदर—वि. फुगीर; सुजरा.

धोदर, धोदरी, धोदरा—स्त्रीपु. फुगवटा; फुगीरपणा; सुज. (क्रि० येणें; चढणें; जाणें; उतरणें; वसणें):

धोदरणें—अक्रि. सुजणें; एकदम मोठें होणें; फुगणें.

धोदराट—पु. एकदम पुष्कळ आलेली सुज. (क्रि० चढणें; येणें).

धोदराट—पु. मोठा धडधडणारा विस्तार; धोकाळ.

धोदरी—स्त्री. (व.) भोंक, छिद्र. या पावसानें तें धोदरी पडली.

धोदऱ्या—स्त्री—पु. (राजा. व.) फोपशा. 'तो सुसता धोदऱ्या आहे झालें; त्यांत ताकत विलकूल नाही.'

धोदवडा—पु. (महासु) नळकांडें; पिचकारी; धोटी. 'मकरंदाची धोडवडें। नागवीति समयातें।'—भाप ४३६.

धोदशी—स्त्री—स्त्री. (प्रां.) थलथलीतपणा; फुगीरपणा; फोपशेपणा.

धोदा—धा—पु. उंचावरून पडणारा पाण्याचा लोट, लोंढा; धवधवा; धोत. [ध्व.]

धोदाट, धोधाट, धोधाटा—पु. १ पाण्याचा लोंढा; धोत. २ आगीचा डोंव. ३ वाऱ्याचा मोठा झोत; सोंसाटा. ४ बंदुका, तोफा इ० कांचा धूमधडाका; धाडधाड आवाज. [ध्व. धोदा]

धोदाणा—ना—पु. १ पाणी इ० कांचा जोरदार प्रवाह; वेगानें वाहणें. (क्रि० लागणें; लावणें) २ मोठ्या आवाजाची पिपाणी.

धोदारणें—अक्रि. फुगणें; धोदरणें पहा.

धोधाटणें—अक्रि. १ अतिशय पिणें; गटगटा ढोसणें. २ तहानेनें व्याकूल होणें. [ध्व.]

धोधाणी—स्त्री. १ (कों.) धवधवा. २ (ल.) क्षतादिकांतून चालणारा मोठा रक्तप्रवाह.

धोधावणे—अक्रि. एकदम खाली कोलमडून पडणे; आदळणे. [ध्व.]

धोघो—स्त्री. धवधवा, जोराचा पाऊस इ० कांचा आवाज. [ध्व.]

धोंधों, धोघो, धोघोघो—क्रिवि. पाण्याच्या धवधव्याच्या, जोराच्या पवसाच्या, तोफ इ० कांच्या होणाऱ्या आवाजाचे अनुकरण. 'धोंधों जे हे लागले येथ वाहों।' -विवि ८.३.५९. [ध्व. सं. अंधः अंधः]

धोनशा—वि. (प्रां.) लह; फोपशा; ठमाल्या; थलथलीत; फुगीर; सुजलेला.

धोनशी—स्त्री. (प्रां.) फोंपशेपणा; थलथलीतपणा; फुगीरपणा; थोंथली.

धोनारणे—क्रि. (महानु.) मुरगाळणे. 'धोनारिती चोखोट मन्मथचिये।' -भाए ४०७.

धोन्यामेळा—पु. (कु.) लमांतील एक कुलाचार.

धोप—स्त्री. १ लांब व सरळ तरवार. -शिदि १५४. २ बरील तरवारीच्या सपाट अंगाने मारलेला, किंवा दोन्ही हातांनी काठी धरून मारलेला फटका, तडाखा, रपाटा, वार. ३ (ल.) (झाड इ०चे) फताडे पान, पात. 'ह्या केवढ्या पानाच्या धोपी ह्या !'

धोप—स्त्री. (कों.) धोपटी पहा.

धोप—अ. पांढरा शब्दास जोडून येणारा अतिशयत्व दर्शक प्रत्यय. जसे:-पांढरा धोप.

धोप—स्त्री. (कर.) उत्साह; उमेद. 'तुझी धोप तर वधू या.'

धोप—वि. अखं 'शाबूत; मजबूत; (विरू.) धडधोप.

धोपट—न. भाकरी; थालीपीठ. धुपट पहा. 'समर्थासी कपटबुद्धीने आमंत्रण दिधले। समर्थ सजगुन्यांचे धोपट करविले।' -सप्र १८.११.

धोपट—वि. धुवट; धुतलेले; (विरू.) धुपट पहा.

धोपट—वि. सरळ; मोठा, फार दळणवळणाचा (रस्ता); -क्रिवि. सरळ; तडक; थेट. (क्रि० जाणे; बोलणे; पळणे; चालणे) [१ सं. अधः=खाली+सं. पद=पाय=धोपड=धोपट=भाअ १८३५.]

०मार्ग—पु. १ राजमार्ग; ज्याने गेले असतां चुकण्याचा संभव नसतो असा, सरळ रस्ता; याच्या उलट आडमार्ग; आडवाट. 'धोपट मारग लागलासे गाढा। मज काय पीडा करा तुम्ही।' -तुगा ९५४. २ (ल.) नेहमीची, परंपरागत चालत आलेली रीत, पद्धत, शिस्त. 'बिकट वाट बहिवाट नसावी धोपटमार्ग सोडुं नको।' -अफला ६०. 'शहाण्याने धोपट मार्ग सोडून वर्तन करूं नये.' -टि १.३५१. [धोपट+मार्ग] ०मार्ग—वि. १ धोपट

मार्गाने चालणारा; वागणारा. २ (ल.) सरळपणाचे, चोख वर्तन ठेवणारा; छेकंपने माहीत नसलेला; स्पष्टवक्ता; निर्भीड. [धोपट-मार्ग]

धोपटणे—सक्रि. काठी, दांडा इ०कांनी (पदार्थ, मनुष्य इ०कास) वडविले; मारणे; चोपणे; ठोकणे. 'असें मृदु म्हणोनि वा ! मज न धोपटा कापुसा।' -केका ८४. [ध्व. धप्प. सं. अधः=खाली+सं. स्फोटनम्=फोडणे=धोफोटणे=धोपटणे=भाअ १८३५]

धोपटी—स्त्री. १ वस्तरे इ० उपकरणे ठेवण्याची न्हाण्याची चामड्याची बगलेंत मारतां येण्यासारखी पेटी, धोकटी. २ पडशी; दुतांडी पिशवी. 'धोपटी जयाची गोणी एवढी। सकळ साहित्य वाटया मांडी।' -दावि २३२. [धोकटी; गुज. धोभटी]

धोपटीच—वि. काठीने, दांड्याने वडविलेला, कपडा, साल, काथ्या इ०. [धोपटणे]

धोपणे—अक्रि. १ ऊन आणि श्रम यंमुळे व्याकुळ होणे, अतिशय तान्हेले होणे; तृषाकांत होणे. 'दुःशासनासि वधितो मी भीम गजासि धोपला हरिसा।' -मोक्ष ४५.८. 'यामुळे तो थकेल व उन्हाचा कडाका असल्याने... धोपून जाईल.' -सुकौ ६४. २ (ल.) (एखाद्या गोष्टीकरितां) अतिशय उत्कंठित, उत्सुक, आतुर होणे; नितांतपणे खुरखुरणे. ३ व्याकुळ, दुःखित होणे. 'धर्ममर्यादेच्या संकोचे धोपले।' -मोरोपंत-सीतागीत- (नवनीत (पृ.) २६१.) 'वियोगाग्नि मज जाळितसे या कडे धोपले।' -होला ९४. [सं. धूप]

धोपर—न. गुडघा; ढोपर पहा. [ढोपर] ०संध्या—स्त्री. गुडघ्यापर्यंत पाय धुणे. 'धोपर संध्या रे करा। चला जाऊं रे जेवणाला।' -ऐपो ४२. [धोपर+संध्या]

धोंपळा—पु. (गो.) एक सर्पविशेष; (गो.) भिबण.

धोंपळा—पु. मोठे छिद्र; भगदाड.

धोपा—पु. (ना. व.) अळू.

धोपाटी—स्त्री. दोन्ही हातांनी काठी धरून (जनावर इ० नां) जोराने मारलेला रपाटा; फटका; तडाखा; वार. [धोप]

धोपार धडा—पु. (गो.) भरमसाटपणाने, कसे तरी, अव्यवस्थितपणाने काम करण्याची पद्धत; चालढकल. 'सारखे मोज. धोपारधडा करून काय फायदा !' [ढोपर+धडा]

धोबड—स्त्री. (मालेगावी) म्हैस, डोबड.

धोबड—वि. १ (कों.) वोजड आणि जाडाभरडा; (एखाद्या कार्याच्या दृष्टीने) अयोग्य मोठा असलेला (जिन्नस, लांकूड, वज्र). 'लेखणी धोबड म्हणून अक्षर धोबड येते.' २ ओबड-धोबड; अडाणीपणाची; अकुशल (एखाद्या वस्तूची वनावट, कारागिरी इ०). [का. दोप्प-धोप्प=जाडी ?]

घोवी—पु. कपडे धुण्याचा घंदा करणारा; परीट. [सं. धू= धुणे; धौतिक-धौवीअ-धोवीअ-धोवी-भाअ १८३५; सि. हि. धोवी; गुज. धोमी] ० पछाड—पु. (मल्लविद्ये) एक डाव. (प्रतिपक्ष्यास धुण्याच्या वलाप्रमाणे आपटून चीत करणे). प्रतिपक्ष्याच्या वगळत आपला खांदा देऊन फिल्लन पाठीवरून त्यास पाडतात असा डाव. [धोवी+पछाड]

घोवी—पु. (कों.) एक पक्षी. हा झाडावरील किडे खातो. यास वाणपाखरू असेहि म्हणतात.

घोवीण—स्त्री. धोव्याची स्त्री; परटीण.

घोम्या—पु. (माण.) धोतरवडव्या; शागीर्द, धड.

धोय—न. (कर.) दर्ही. [दर्ही अप.]

धोय—क्रि. (काव्य) १ धुई. 'भीतर मैला कवमिठोरे मरे उपर धोय।' -तुगा ४२९. २ धुणे या धातूचे प्रत्यय लावण्यापूर्वीचे रूप. 'प्रातः काळी कांता वैसे अंगधोया।' -रामदासी २.११०.

धोयटा—पु. (माण.) एक वनस्पति.

धोया—पु. (हेट. नाविक.) खुंटीच्या आकारासारखे लांकूड.

धोया, धुय्या—वि. उघडानागडा; अवधूत. 'नागडशोया'

धोरडा—पु. (झाडांची साल, वल्ग इ०कांची) चिरफळी; चिंधी; वांदोटी, चिरोटी. (क्रि० काढणे; निघणे). ० काढणे—(ल.) (एखाद्यास) नागविणे; लुबाडणे. ० निघणे—(ल.) (एखाद्या) नागवला, लुबाडला जाणे.

धोरण—न. १ तोंड; दिशा; संधान; नेम; रोंख. 'मोरच्याचे धोरण किल्लावर आहे.' 'मद्गिरीचे धोरण कोणत्या वंदराकडे आहे?' २ केवळ नजरेने पाहून (एखाद्या गोष्टीच्या) स्वरूपाविषयी केलेला अंदाज, अंजमास; तर्क; अटकळ बांधण्याची बुद्धीची चतुरता; खरा तर्क; अनुमानशक्ति. 'याच्या बोलण्याचालण्यावरून हा चोर असेल असे माझ्या धोरणात येते.' 'हे शेत चार खंडी पिकांचे असे आम्हांस धोरण दिते.' ३ (बोलतांना, एखादी गोष्ट करतांना करावयाचा) मागचा पुढचा विचार; पोंच; संधानरूप अंतःकरणवृत्ति; सारासार विचार. 'पूर्वी बोललो काय आणि आतां बोलतो काय हे धोरण त्यास राहता नाही.' ४ (एखाद्याच्या भाषण, वतन इ०कांवरून त्याच्या) उद्देशाची, अंतर्गत् हेतूची तर्कांचे कळून येणारी दिशा, रोंख, स्वरूप. 'हा बोलण्यांत साधुपणा दाखवितो पण याचे धोरण निराळे आहे.' ५ सावधानतेची नजर, दृष्टि; लक्ष्य; काळजी. 'हे गडी काम करितांना जोगवतील तर तुमचे धोरण तिकडे असू या.' ६ (मनाचा, विचाराचा) कल; झोंक; रोंख. 'त्याचे प्रपंचाकडे धोरण.' 'त्याच्या अंतःकरणाचे धोरण कळत नाही.' ७ (एखाद्याच्या अंगी असलेली एखादे काम करण्याची) हातोटी; विशिष्ट पद्धत; सरणी; शैली. 'नाचा फडनीसांचे राज्य करण्याचे धोरण

दुसऱ्यास येणार नाही.' 'ही कशाची पतिव्रता, पतिव्रतेचे धोरणच निराळे.' ८ धारा; व्यवहार इ० कांतील संप्रदाय; वळण; वहिवाट. जसे—दरवारचे धोरण; सभेचे धोरण. ९ पूर्वापार चालत आलेली पद्धत; मोड; रीत. जसे—लिहिण्याचे—हिशेबाचे धोरण. १०—पु. मार्ग; रस्ता. 'कीं तेथ अनुभवाच्या पाउलीं धोरणू पडिला.' -झा ६.१५४. [सं धूर=भ्रमभाग; किंवा सं. धारणा; किंवा सं. धुर=जाणणे; सं. धोरण=वाहन?] ० शुद्ध—वि. विनचूक धोरणाचा; धोरणाला धरून असलेला; पद्धतशीर. [धोरण+शुद्ध=वरोवर]

धोरणी—वि. दूरवर विचार करण्याची बुद्धि ज्यास आहे असा; धूर्त; दूरदृष्टि असलेला. अनुसंधानी; तर्क बांधण्यांत हुषार. धोरण पहा. [धोरण]

धोरणे—सक्रि. (कवि.) मैथुनद्वारां (स्त्रीस) उपभोगणे; संभोग करणे.

धोरवटा—पु. (प्रां.) धोरण या शब्दाच्या कांहीं अर्थी योजितात.

धोरें—न. (विप्र.) धारें. धारें पहा.

धोल—पु. ढोल.

धोलकें—न. (गो.) ढोलकें; लहान ढोल.

धोलचे—भक्ति. (गो.) ढुलगे. ढुलगे पहा.

धोलारो—पु. (गो.) डोलारा पहा.

धोलैरा—पु. (गुज.) अफूचा दोडा; बोंड. -कृषि ४९८.

धोवट—न. धुण्याची क्रिया. 'करितां वस्त्राचे क्षाळण। स्वच्छपण धोवटीं।' -एमा १९.२६३. -वि. १ शुद्ध; निर्मळ. २ धुवट; धुतलेला. [धुवट]

धोवळार—न. चुनेगच्ची घर; मंदिर. धवळार पहा. 'थोरलिया धोवळारां जातांवि गा। दाता भेटला रामु गा।' -दावि ४९९. [धवळार]

धो(धों)शा, धौ(धौं)शा—सा—पु. १ मोठी नौबत; नगारा. २ (ल.) डंका; गाजावाजा; वोभाटा. (क्रि० गाजविणे; होणे). ३ निशाण; ध्वज. ४ (ल.) मोठा लौकिक; नांव; बडेजाव; गांजावाजा; प्रसिद्धि. ५ हल्ला; रणकंदन. 'बोहोकरून हर! हर! म्हणोन घोडे घातले; एकच धौशा केला.' -भाब १२१. (नवीप्रत) ६ मर्दुमकी; पराक्रम; ७ शाचा झेंडा. 'या प्रमाणे यश संपादन धौशा गाजवून जनकोजी शिंदे शहाजणें वाजवीत गोटास चालले.' -भाब १३५. [ध्व. हिं. धौसा-नगारा] ० लावून—क्रि. (ल.) वाजतगाजत व निशाणे फडकावीत (जाणे, येणे इ०). 'मी कांहीं तुम्हासारखा रर करीत येणार नाही. मी गेलों तर धौशा लावूनच येईन.'

धोशा, धौ(धौं)शा-सा—पु. १ (एखादें कार्य करण्याविषयीचा) नेटाचा, झट्टन केलेला, निकराचा प्रयत्न; आवेश व परिश्रम युक्त कार्य; (एखाद्या गोष्टीवर, कार्यावर) तुटून पडणे; निकराचा हक्क. (किं० लावणे) 'चार दिवस लढाईचा धोशा लावला तेव्हां किष्ठा सही झाला.' २ (एखाद्याची केलेली) उद्दामपणाची, देडेलीची वर्तणूक; कांच; जाच; छळ. 'नवऱ्यानें मला धौसा लावला आणि त्याच्या धौशानें मी वाळल्यें.' 'त्याच्या धौशामुळे त्याच्या बायकोनें जीव दिला.' ३ धाक; भीति. 'धोशा धुळपाचा अति आनंदराव रणशूर।'—ऐपो ४५१. ४ मनाला लागलेली टोंचणी; ध्यास; धोसरा; ससेमिरा. 'येउनजाऊन भाषांतराचा धौशा.'—नि १९५. ५ सपाटा; तडाखा; ठोका; सारखा क्रम. जसे:—पेरणीचा—कापणीचा—नांगरण्याचा—पढण्याचा—लिहिण्याचा—कांहीं एक करण्याचा—धोशा. 'मवून त्यानें पाण्याचा धोशा लावून द्यावा.'—विवि ८.८.१५३. [हि. धौस=धमकी, चढाई, आक्रमण] ० बाळगणे—भीति, धाक, धोसरा वाटणे.

धोष्ट, धोष्ट्या—वि. (कों) सुस्त; मंद आणि अजागळ; गबाळ्या; आर्ष स्वभावाचा; गैदी राहणीचा (मनुष्य).

धोस—पु. (गो.) त्रास; जाच. [धोशा]

धोसचें—सक्रि. (गो.) त्रास देणे; छळणे. [धोस]

धोसणी—स्त्री. टोंचणी; धोसगी. [धोसणी]

धोसरा—पु. १ धाक; मनाला वसलेला धक्का; भीति; (विरु.) धोसरा; ढासरा. (किं० घेणे; घरणे). २ नाद; हट्ट. [धोसरा]

धोसा—पु. लोंकरीचें एक प्रकारचें जाडभरडें कापड; धुस्ता. [हि. धोसा. गुज. धोसो]

धोळ—पु. (कों.) अग्नीच्या ज्वाळांचा लोळ, लोट.

धोळती—स्त्री. (व.) धोटीनी; लोचटपणा.

धोळडी—स्त्री. (ना.) मूलथाप.

धौत—वि. १ धुतलेला; स्वच्छ केलेला; निर्मळ. २ पवित्र. 'आणि तीर्थे धौतें तटें। तपोवनें चोखटें।'—झा १३.६११. [सं.] **धौतांवर**—न. धुतलेले वस्त्र; पांढरें, स्वच्छ वस्त्र. 'स्वच्छ शय्येवर धौतांवर।'—प्रला १६९. [सं. धौत+सं. अंवर=वस्त्र]

धौतल-ल्या—वि. उदार; खर्चीक; धोताल पहा. 'भलाच धौतल्या दिसतोस.'—बाळ २.१८३. **धौतलपणा**—पु. उदारपणा; धौतालपणा.

धौति—स्त्री. शरीरांतर्गत भागांची शुद्धि. —संयोग ३५५. धौतीपोती पहा. [सं.]

धौरा—पु. इजिप्तमधील एक धान्य. 'लोक धौन्याचे हिरवे दाणे मक्याप्रमाणे भाजून खातात.'—सुपनि २२७.

धौर्तिक, धौर्त्य—स्त्री. धूर्तगता; कपट; लबाडी; सोडेगिरी; शाठ्य. [सं.]

ध्याई—स्त्री. (वे.) १ मन. २ पोट. ३ छाती.

ध्याणे—सक्रि. ध्यान करणे; चिंतन करणे. 'ध्यावे बरे हरि. बिया पदपंकजातें।' 'ज्यास हृदयीं ध्याये उमावर।' [सं. ध्यान]

ध्यात—वि. चित्तिलेला; ज्याचें ध्यान केलें आहे असा; विचार केलेला. [सं. ध्यै]

ध्यातव्य—वि. १ ध्यान करण्यास, चिंतण्यास योग्य, शक्य; चिंतनीय. २ विचारांत घेण्यासारखा, विचारार्ह. [सं.]

ध्याता—वि. ध्यान, चिंतन, मनन करणारा; ध्यानकर्ता. [सं.]

ध्यादिवसा—क्रि. (अशिष्ट) भरदिवसां; दिवसाढवळ्या; याहाढवळ्या पहा. 'ध्या दिवसा लेका सवास्त पडलाइस डोरावाणी घोरत!'—माटे—अस्त्युशंच्या डायरीतील पानें.

ध्यान—न. १ मनन; चिंतन. २ (विशेषतः) अष्टांग योगातील वृत्तिनिग्रहरूप अंग, प्रकार; मनाची एकाग्रता. ३ विषयाचें आकलन करण्याची शक्ति; लक्ष्य. 'ही गोष्ट ध्यानांत येत नाही.' ४ ईश्वराची मूर्ति किंवा चित्र इ० कांत आगुधभेद, वीरासनादि स्थितिभेद, उग्रता, सौम्यपणा इ० विशिष्ट गुणयुक्त दाखविलेले स्वरूप, मुद्रा. 'हें ध्यान उग्र आहे, तें ध्यान सौम्य आहे.' 'सुंदर तें ध्यान उमें विटेवरी। कर कटावरी ठेवूनिया।'—तुगा १. ५ परमेश्वराचें, एखाद्या देवतेचें स्वरूपवर्णन करणारी कविता, पद इ०. ६ (व्यापक) विशिष्ट रूप; ढव; मोडणी; डौल; चिन्ह; तन्हा; पद्धत. 'दोघे जण सावकारी करितात परंतु तें ध्यान निराळें हें ध्यान निराळें.' 'आजच्या गाण्याचें ध्यानच कांहीं निराळें.' ७ (उप.) गवाळ व मोळसट मनुष्य; द्राड व घाणेरडा मुलगा. 'श्रीमंताच्यापुढें हें ध्यान कां उमें राहणार?'—अस्तंभा १९१. ८ लक्ष्य; सावधगिरी; अवधान. 'हे गडी खेळतील, विरंगुळतील तिकडे ध्यान असुं द्या.' ९ स्मरण; आठवण स्मृति. 'ही गोष्ट मी ध्यानांत ठेविली.' १० शरीरावयवांची विषयग्रहणाविषयी जाग्रति; मान जाग्यावर असणे; शुद्धि. 'मी निजून उठलों आहे अजून पुरता ध्यानावर आलों नाही.' ११ आवड; पसंति. 'म्यां जे केलें तें त्याच्या ध्यानास येत नाही.' [सं.] ध्यानांत घेणे, आणणे—(एखादी गोष्ट) विचारांत, लक्ष्यांत घेणे. ध्यानांत येणे—(एखादी गोष्ट) पसंत पडणे; आवडणे; बरी अशी वाटणे. 'हें ऐकून मसलत सर्वांचे ध्यानांत आली.'—आब ५. ध्यानास

लागणे—(एखाद्या गोष्टीचा) ध्यास लागणे; (एखादी गोष्ट) डोक्यांत बोकविणे **ध्यानींमनीं**—क्रि. (ध्यानांत—मनांत) १ अंतःकरणाच्या अनेक अवस्थामेदांच्या ज्या वृत्ती त्यांपैकीं एका वृत्तींत (अकरणरूपीं प्रयोग). 'आज पाऊस पडेल हें माझ्या ध्यानींमनीं नवें तें म्हणून मी छजीवांचून बाहेर पडलों.' २ अवस्थामेदांनीं होणाऱ्या ज्या अंतःकरणाच्या अनेक वृत्ती त्या सर्वांना व्यापून.

‘याच्या ध्यानींमनीं सर्वदा खेळ, म्हणून स्वप्नांत चावळला तरी बारा, तिरपगडें इ० चोळतो.’ [ध्यान+मन]सामाशब्द—०धारणा—
ली. १ (एखाद्या वस्तूचें, मनुष्याचें) बाह्य स्वरूप, चर्या, मुद्रा. २ एकाप्रतेनें केलेलें चिंतन, मनन. (कि० धरणें; करणें). [ध्यान+धारणा] ०निष्ठ—वि. ईश्वर स्वरूपाचें ध्यान करण्यांत तत्पर, गढ लेला; एकनिष्ठ. [ध्यान+सं. निष्ठा=निश्चययुक्त श्रद्धा] ०मुद्रा—
ली. १ देवतेचें ध्यान करतेवेळीं धारण करावयाची मुद्रा, शरीराची ठेवावयाची विशिष्ट स्थिति, वैठक, आसन. २ ध्यान करतेवेळीं होणारी झुकटी वांकड्या होणें इ० प्रकारयुक्त मुद्रा; चर्या. [ध्यान+सं. मुद्रा=चर्या] ०योग—पु. ईश्वरप्राप्तीचें ध्यानरूप, साधन; अमूर्तचिंतन. [ध्यान+योग] ध्यानस्थ—वि. १ ईश्वराचें ध्यान करण्यांत निमग्न झालेला, गढून गेलेला. ‘देव आणि भक्त । तन्मय अति ध्यानस्थ ।’ २ (अशिष्ट ध्यानस्त) विचार करण्यांत गुंग झालेला; विचारमग्न. ‘तुम्हीं गोष्ट सांगितली तेव्हां मी ध्यानस्त होतो म्हणून ऐकिली नाही.’ [ध्यान+सं. स्था=उभें राहणें]

ध्यानणें—अक्रि. उमजणें; समजणें; उमगणें; जाणणें. ‘गोसावी मनांत ध्यानला.’ —मसाप १.२.२३. [ध्यान]

ध्यानवा—ली. (अशिष्ट) गाय; धेनु. [धेनु]

ध्यानका—ली. कुरूप, दिडीस, दिसणारी धिप्पाड (पुरुषी थाटाची) ली. [ध्यान]

ध्यानी, ध्यायक—वि. (ईश्वराचें) ध्यान, चिंतन करणारा. ‘ध्यायक हृदयीं हृदयस्थ ।’ —सूपाळी गणपतीची ४. [सं.]

ध्यास—पु. (एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ० कांचा) क्षणमात्रहि विसर पडत नाही असा अंतःकरणास होणारा भास; धोकणी; जप-माल. ‘पोरांनं आईचा ध्यास घेतला.’ ‘लम करावें असा ह्यास दोन वर्षे ध्यास लागला आहे परंतु होत नाही.’ [सं. अध्यास ?]

ध्यान—न. (कुण. माण.) ध्यान; लक्ष. ‘आतां ध्येनांत येळ लागला.’ —बाय २.३. ध्यान पहा.

ध्येय—वि. १ ध्यान करण्यास, चिंतण्यास योग्य. ‘अनुदिनि जननीच्या चिंतनीं ध्येय जे कां ।’ —मुरा बाल ४७. २ साध्य, प्राप्त करून घ्यावयाची (गोष्ट इ० उद्दिष्ट, अंतिम हेतु). —न. आयुष्यातील इतिकर्तव्य; अंतिमसाध्य; इष्टसिद्धि. [सं.]

ध्रुपद—न. १ (संगीत) संगीतांतील विजेचा एक प्रकार. अस्ताई, अंजना व आभोग असे यांत तीन भाग असतात. ध्रुवपद अर्थ ३, ४ पदा. २ (गाण्याचें, पदाचें) पाळपद, अकडकडवें. एखाद्याच्या मागें ध्रुपद धरणें—(एखाद्याच्या मागें उभें राहून, ध्रुपद पाळपद म्हणून) गाण्याची साथ करणें, त्याची री ओढणें. ‘हरिकीर्तन करितां नित्य । तुक्या मागें ध्रुपद धरित ।’

ध्रुपद्या—पु. हरिदासामागें उभें राहून त्यास ध्रुपद, पाळपद म्हणून लागणारा; त्याची साथ करणारा. [ध्रुव+पद]

ध्रुव—पु. १ पृथ्वीच्या उत्तरेस असणारा एक अढळ तारा. ‘नोहेचि समुद्रा प्रवाहो । जुटीचि ध्रुवा जावो ।’ —झा १८.४२१. २ पृथ्वीच्या किंवा खगोलाच्या आसांच्या दोन टोकांपैकीं प्रत्येक. ‘उत्तर-दक्षिण ध्रुव.’ ३ (ज्यो.) सत्तावीस योगांपैकीं बारावा योग. ४ सूर्य वशांतील उत्तानपाद राजाचा पुत्र. ‘ध्रुव ध्रुव खरा स्तवा उचित होय विश्वास तो ।’ —केका ६५. ५ गाणें, पद इ०कांचें पाळपद; ध्रुपद; अकडकडवें. ६ (ताल.) एक मात्राप्रमाण. ध्रुवताल पहा. —वि. १ शाश्वत; निरंतर. ‘ध्रुव सुख नसेचि कैचा जय कैचें राज्य कीर्ति जोडावी ।’ —मोक्षल्य १.५२. ‘श्रीगुरु म्हणे त्या अवसरी । सुवासिनी होय ध्रुव ।’ —गुच ३२.१३७. २ स्थिर; अढळ; अचल. ‘हृदय शुद्धीचिया आवारीं । आराध्यु तो निश्चल ध्रुव करी ।’ —झा १३.३८५. [सं.] सामाशब्द— ०ताल—पु. (संगीत) कर्नाटक संगीत पद्धतींतील एक ताल. याचे मात्रा प्रकार पांच आहेत ते येणें प्रमाणें. ११, १४, १७, २३, २९. [ध्रुव+ताल] ०पद—न. १ ध्रुवाला दिलेले अचल स्थान; ध्रुव तान्याचें स्थान. ‘ससला ध्रुव कवतिकें । बुझाविला देऊनि भातुकें । ध्रुवपदाचें ।’ —झा १०.१८. २ (ल) शाश्वत टिकणारें, वैभवाचें उच्च स्थान, पद. ३ (संगीत) पद, गाणें इ०कांचें पाळपदाचें कडवें; (विरु.) ध्रुपद. ४ (संगीत) चीजेचा एक प्रकार. ह्यांत देवतांची स्तुति, ऋतुवर्णन, सृष्टिसौंदर्य, वीर-झुंगारादि रस इ० विषय असतात. ही चीज बहुधा गंभीर-प्रकृतीच्या रागांत व प्रौढ भावेंत रचिलेली असते व चौताल, सूलताल, तीव्रा, ब्रह्मताल इ०कांत गाइली जाते. [ध्रुव+सं. पद=स्थान] ०पदीं बसविणें—अक्रि. १ (एखाद्यास) शाश्वत, स्थिर असें स्थान देणें. २ उच्चस्थानीं बसविणें; वैभवाला पांचविणें. ०मत्स्य—पु. (ज्यो.) लघुपक्ष किंवा लघुपक्षांतील दोन मुख्य तान्यांपैकीं एक. दुसरा मुख्य तारा ध्रुव होय. ‘सप्तर्षि, नरतुरंगम ध्रुवमत्स्य, ययाति वगैरे राशींची ओळख मुलांना करुनि देतां येईल.’ —अध्यापन २००. [ध्रुव+सं. मत्स्य=मासा] ०लोको—पु. स्वर्गलोकाप्रमाणें असलेला ध्रुव तान्याचा लोको. [ध्रुव+लोको=जग] ०वृत्त—न. ध्रुवापासून २३॥ अंशावर असलेले विषुववृत्ताशीं समांतर असें कल्पितवृत्त. विषुववृत्तापासून उत्तरेस व दक्षिणेस असलेले ६६॥ अंशांवरील अक्षांशवृत्त. [ध्रुव+सं. वृत्त=चलय, वर्तुळ] ध्रुवार्क प्रेरणा—ली. (ज्यो. पदार्थ) मध्यविंदुकडे ओढणारी प्रेरणा, शक्ति. (इं.) सेंट्रिपीटल फोर्स. [ध्रुव+आकर्ष=ओढणें+सं. प्रेरणा] ध्रुवात्मक—वि. (पदार्थ) ज्यामध्ये चुंबकासारखें आकर्षण उत्पन्न केले आहे असा; ध्रुवसंपन्न झालेला, केलेला (धातु-मय पदार्थ, शलाका इ०). [ध्रुव+आत्मा] ध्रुवांश—पु. (ज्यो.) खस्य गोलाचें (त्याला जवळ असलेल्या) ध्रुवापासूनचें अंशात्मक

अंतर. [ध्रुव+अंश] ध्रुवीमवन-न. १ (एखाद्या पदार्थाची, धातूची, दुसऱ्या पदार्थावर रासायनिक क्रिया होऊन तो पदार्थ) ध्रुवसंपन्न चुंबकासारखा आकर्षणयुक्त वनणें. २ प्रकाशलहरींच्या कंपनामध्ये फरक होणें. (इं.) पोलरायझेशन. 'ध्रुवीभूत किरण वेगवेगळ्या बाजूसमर्थे निरनिराळे गुणधर्म दाखवितो. -झाको घ ८६. [सं.] ध्रुवोत्सारप्रेरणा-स्त्री. मध्यापासून दूर लोटणारी प्रेरणा. (इं.) सेंट्रिफ्यूगल फोर्स. [ध्रुव+उत्त+सार=दूर, वर लोटणें+प्रेरणा=शक्ति, जोर] ध्रुवोन्नति-स्त्री. (ज्यो.) ध्रुवाची (एखाद्या) पातळीपासून अंशात्मक उंची; ध्रुवाचा उन्नतांश. [ध्रुव+सं. उन्नति=उंची] ध्रुवोन्मुखता-स्त्री. (चुंबकाचीं दोन टोके अनुक्रमे) उत्तर व दक्षिण या दिशांकडे आकर्षिली जाण्याचा चुंबकाचा गुण. -मराठी ६ वें (१८७५) पुस्तक, पृ. ७८. [ध्रुव+सं. उन्मुखता=तोड समोर, पुढें करणें, असणें]

ध्रुवक-पु. (ज्यो.) ज्या अंकांस काहीं संस्कार करून विवक्षित तिथि, ग्रह इ० काढतां येतात ते अंक; कच्चे गणित.

ध्रुवा-स्त्री. पृथ्वी; वसुंधरा. [सं.]

ध्वज-पु. देवालय, राजवाडा इ०कांपुढें उंच स्तंभ उभारून त्याजवर विशिष्ट चिन्हांनें युक्त असे वस्त्र लावतात तो; राजादिकांच्या स्वारीपुढें यथा चिन्ह म्हणून चालविला जाणारा विशिष्ट चिन्हांकित वस्त्रांनें युक्त असा लहान, मोठा स्तंभ; झेंडा; पताका; निशाण. 'तथा ही वरी अष्टदश. तो आपैसा मांडा बळसु। उपरि गीतादिची व्यासु। ध्वजे लागला।' -झा १८.४१. [सं.]

०लावणें-१ विद्या, शौर्य इ०कांनीं मोठी कीर्ति सं. न करणें: नांव गाजविणें, कमाविणें. २ (उप.) कुप्रसिद्धि पावणें; अपकीर्ति मिळविणें. सामाशब्द-०पात-भंग-पु. पुंशक्तीचा, पौरुषाचा, अभाव; स्त्रीत्व; षंडपणा; नपुंसकत्व. [ध्वज=लिंग+सं. पात=पडणें+भंग=मोडणें] ०स्तंभ-पु. ध्वजाचा स्तंभ; खांब; निशाणाची काठी. [ध्वज+सं. स्तंभ=खांब] ध्वजाय-पु. घराच्या जमीनीच्या लांबी-रुंदीवरून आठ प्रकारचे आय सांगितले आहेत त्यापैकी एक. आय अर्थ ४ पहा. [ध्वज+आय]

ध्वजा-स्त्री. १ निशाण, ध्वज पहा. 'तुका म्हणे सुख घेतले गोपाळी। नाचती कांबळी करुनी ध्वजा।' -तुगा ३०. २ वर्ष-प्रतिपदेच्या दिवशीं उभारतात ती गुढी. [सं.] ध्वजांगें-क्रि. हातांत निशाण धरतांना जो आकार होतो त्या स्थितीत. 'ध्वजांगें उचले बाहु आवेशें लोटिला पुढे।' -दावि ४७३. [ध्वजा+अंग=अवयव]

ध्वजापर्वणी-स्त्री. गुरु सिंह राशीत संक्रांत होतो तो सिंह-स्थानाचा दिवस. या दिवशीं त्र्यंबकेश्वरी गोसाव्यांचे वरेच आखाडे (निरनिराळ्या ध्वजांचे) येतात. [ध्वजा+पर्वणी] ध्वजा रोप-रोपण-पुन. १ वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं गुढी उभारण्याचा

विधि. ध्वजा अर्थ २ पहा. २ (सामा.) निशाण रोवणें, उभारणें; झेंडा लावणें. [ध्वजा+सं. आरोप, आरोपण=रोवणें, उभारणें] ध्वजावंदन-न. (राष्ट्राच्या) निशाणाला सामुदायिक वंदन करण्याचा विधि; झेंडावंदन. -के १६.४.३०. [ध्वजा+सं. वंदन=नमस्कार करणें] ध्वजाहृत-वि. १ युद्धांत जिंकून आणलेला (दास इ०). २ अविभाज्य घनाचा एक प्रकार. [ध्वज+सं. आहृत=आणलेला]

ध्वजिनी-स्त्री. सेना; सैन्य. -वि. सीमेचा एक प्रकार; ही वृक्ष इ०कांनीं चिन्हित असते; कारण वृक्षादिक प्रसिद्धपणें ध्वजासारखे आहेत. -मयूखदायविभाग पृ. २४८, [सं.]

ध्वनणें-सक्रि. सांगणें; दर्शित करणें. 'ज्या उपवेशाच्या पोटी। वर्णाश्रम परिपाठी। न सांडिता होय माझी भेटी। तेही गोष्टी ध्वनिलीसे।' -एभा १३.७१७. [सं. ध्वनन]

ध्वनन-न. १ आवाज करणें. २ (एखादी गोष्ट) फलितार्थनें, प्रत्यक्ष त्या शब्दांत न बोलतां, अर्थापत्तीनें सूचविणें; दर्शित, ध्वनित करणें. असे:-आंब्यास मोहोर आला, कोकिला ओरडूं लागल्या असें बोलल्यावरून वसंतऋतु आल्याचें ध्वनन होतें. [सं.]

ध्वनविणें-सक्रि. वाजविणें. 'धर्मराज कुंतिकुमर अनंत-विजय-ख्यात-शेख ध्वनविता जाला।' -शिवरामकृत गीतचंद्रिका १.१६. [सं.]

ध्वनि-स्त्री. १ श्रोत्रेंद्रियास आकलन करतां येणारा शब्द; आवाज. 'देखा काव्य नाटका। जें निर्धारितां सकौतुका। त्याचि रणझुणती क्षुद्रघंटिका। अर्थध्वनि।' -झा १.७. 'परब्रह्मी उठली जे ध्वनी। आदिजननी तेचि तूं।' -ह १.१३. २ वाच्यार्थाहून इतर अर्थ सूचित करण्याचा वाक्य इ०कांच्या ठायीं असलेला गुण; गर्भितार्थ. काव्याचा व्यंग्यार्थबोधक एक प्रकार. ३ स्पष्टपणें न ऐकिलेले वाक्य इ०; संदिग्ध, संशयित. गोष्ट; संशय; अपवा; कुजबुज. 'तरि अगा ऐशिया ध्वनी। झणे थारा देशी हो मनी।' -झा ८.१२३. 'हा चोर आहे असा ध्वनि मात्र आम्ही कणोंपकणीं ऐकतो परंतु आमचा निश्चय होत नाही.' ४ भावार्थ; अमि-प्राय; सूचित, ध्वनित केलेला अर्थ. 'हे अष्टधा भिन्न कैसी। ऐसा ध्वनि धरिंसी जरी मानसी।' -झा ७.१७. ५ ज्यापासून निश्चित असा अर्थ स्पष्ट होत नाही असें संदिग्ध, मुग्धार्थयुक्त वाक्य. 'आजपर्यंत सरकारांत दादच नव्हती पण आतां चोरांचे परिपत्य कर्तो असा नुकताच ध्वनि निघाला आहे, होईल तेव्हां खरें.' [सं.] ०द्वार-न. श्वासनलिका. [ध्वनि+सं. द्वार] ०प्रक्षेपक-यंत्र-न. ध्वनि दूरवर वाहून नेणारें यंत्र; (इं.) ब्रॉडकास्टिंग मशिन. [ध्वनि+सं. प्रक्षेपक=फेंकणारें+यंत्र] ०मंजूषा-स्त्री.

कंठनाल; नरडें. (इं.) व्हॉइस्वॉक्स. ० लेखनयंत्र, ध्वन्यनु-
कारी यंत्र-न. मेणाच्या, कथिलाच्या फिरत्या तबकडीच्या पृष्ठ-
भागावर ध्वनीचे लेखन करून, त्या मूळच्या ध्वनीस पाहिजे तेव्हां
उत्पन्न करून देणारे यंत्र. (इं.) फोनोग्राफ. -झाको (ध) ८८.
[ध्वनि+सं खक्रं=लिहिणारे+सं. अनुकारी=अनुकरण करणारे+
यंत्र] ० विकार-पु. आवाज बसण्याचा एक विकार, रोग.
[ध्वनि+सं. विकार=रोग] ० ि. घा. -शास्त्र-खीन. (पदा.)
ध्वनीचे गुणधर्म, सिद्धांत इ० कांचे विवेचन करणारे शास्त्र. (इं.)
अकॉस्टिक्स. [ध्वनि+सं. विद्या, शास्त्र] ध्वन्यर्थ-पु. ध्वनित,
सूचित केलेला, गर्भित अर्थ; व्यंग्यार्थ. [ध्वनि+अर्थ]

ध्वनित-वि. १ वाजविलेला. २ सूचित, गर्भित (अर्थ इ०).
३ अस्पष्ट; संदिग्ध; गूढ. 'नातरी झकवीतु आहासी माते। कीं
तत्त्वचि कथसी ध्वनितें।' -झा ३.१६. ४ संक्षिप्त; त्रोटक. 'बहुत
बोलतां बाढेल ग्रंथ। ध्वनित बोलतां न कळे अर्थ।' -प्रां ३६.९.
५ काव्यरूपाने, अलंकारिक रीतीने दर्शविलेला; सांगितलेला (अर्थ,
गोष्ट). [सं.] ० करार-पु. मूकपद्धतीने एखादी गोष्ट कबूल
करण्याचा (शब्दांशतः काच बंधनकारक) प्रकार. -झाको (क) १०३.
ध्वनितार्थ-पु. सारांश; संक्षेपाने सांगितलेली गोष्ट. 'ते कथा
सांगता समस्त। तरी वर्णांचे लागेल भारत। पसरेल असंभाव्य
ग्रंथ। यालागि ध्वनितार्थ बोलिलों।' -ह ३२.१३६. [ध्वनित+
अर्थ]

ध्वंस, ध्वंसन-पुन. (मोडणे, फुटणे, जळणे इ० कारणा-
मुळे एखादा पदार्थ इ० कांचा झालेला) नाश; नासाडी; निर्दलन;
जमीनदोस्त होणे, करणे. 'जनाज्ञानांधकाराचा ध्वंस करण्याची
परम दीक्षा धारण करून.' -नि २१. 'मी गेलों तर मागे
संसाराचा ध्वंस होईल.' [सं. ध्वंस=नाश करणे]

ध्वंसणे-उक्ति. नष्ट, जमीनदोस्त, उध्वस्त, नाश करणे.
[सं. ध्वंसन]

ध्वंसित, ध्वस्त-वि. नाश पावलेला; उध्वस्त, जमीनदोस्त
केलेला; धुळधाण झालेला. [सं.]

ध्वाडी-स्त्री. पुतणी. 'विठोजी गावडे याची बायको सुर्याजी
येवले याची ध्वाडी.' -वाडवावा २.३८. धाडी-धोडी पहा.

ध्वांत-न. अंधार; काळोख; अंधकार. 'जसे ध्वांत सुर्या-
गर्भी नाश पावे।' [सं.]

ध्वान-पु. ध्वनि; आवाज; शब्द. [सं.]

ध्वांक्ष-पु. कावळा. 'हांसोनी एक हंस ध्वांक्षसि म्हणे
घुड्या गती शतशा।' -मोर्कर्ण २८.३४. [सं.]

न

न-ध्वंजनमालेंतील विसावे ध्वंजन. अक्षरविकास:-या वर्णास
तीन अवस्थांतून गेल्यावर सांप्रतची अवस्था प्राप्त झाली. पहिली
अशोकाच्या गिरनार लेखांत; दुसरी कुशानवंशी राजाच्या वेळच्या
मथुरा येथील लेखांत (इ० सन पहिले शतक) व तिसरी मेवाडचा
गुहिलवंशी राजा अपराजित याच्या काळच्या कुंडलेवर लेखांत
(इ. सन ६६१) दृष्टीस पडते. आजचा न हैदरवंशी जाजल-
देवाच्या वेळच्या लेखांत (इ. सन १११४) ओळखूं येतो.
-ओझा प्रा.

न-पु. नकार. 'त्वद्बदनोत्थ न पडला अर्थिजनाच्या कधीहि
कार्णी न।' -मोउद्योग १०.७४.

न-अ. १ निषेधार्थी, नकारार्थी शब्द; नाही. 'पार्थाचे शर
न हे शिखंडीचे।' -मोभीष्म ११.१०४. 'अति स्वार्थबुद्धी न
रे पाप सांचे।' -राम ९. २ नका; नको. 'न याल न या.' 'न
याल न या.' [सं.] (वाप्र.) नचा पाडा, पाढा, फाडा
नकाचा पाढा-पु. नकार; कोणतेंहि काम करावयास सांगितले
असतां नाकारणे; नाही म्हणणे. नचा पाढा वाचणे-सांगणे-
घट(ट्ट)करणे-घोकणे-नेहमी प्रत्येक गोष्ट, काम नाकारणे;
प्रत्येक कामास, गोष्टीस नकार देणे. 'हाला नचा पाढा पाठ
आहे.' =प्रत्येक गोष्टीला, कामाला त्याचा नकार आहे. सामा-
शब्द-नकळा-वि. (प्रां.) न जाणणारा; अजाण. -क्रिवि.
नकळत, नजाणतेपणाने. [न+कळणे] नकिंचन-वि. अकिंचन;
दरिद्री; कंगाल. [न+सं. किंचन=काहीहि] नकार-पु. नाही म्हण-
ण्याची क्रिया; निषेध; नाकबुली. याच्या उलट होकार. (कि०
करणे, देणे). 'मी त्याजबळ रुपये मागितले परंतु त्यानें नकार
केला.' २ (हुंडी इ० कांचा) स्वीकार न करणे; न स्वीकारण्याबाबत
हुंडीवर मारलेला शेर. [सं. न+कार] ० घंटा-पु. अभाव; वाण;
नसल्याची खूण. 'घरांत वाजे नकारघंटा।' -अमृत, सुदामचरित्र
२९. [नकार+घंटा] नजाणपणे-क्रिवि. अजाणपणे; नकळत.
'प्राचीन ग्रामपंचायतीची पद्धत जालल्याकारणाने जाणून अथवा
नजाणपणाने माजविलेली कज्जेदाली...' -खेया २७.

न न-उद्गा. १ नाही, नाही; नको, नको; नाकारणे; मनाई
करणे; नाकबुल करणे. (कि० करणे; सांगणे; म्हणणे; बोलणे).
२ एकाच वाक्यांत दोन नकार असल्यास त्या वाक्याचा करणरूपी
किंवा होकारार्थी अर्थ होतो; दोन न प्रस्तुतार्थ दृढ करितात.
'न पुरी न कटककोपे उग्रा गरळाभिच्या कुळा व्याली।' -मोवन
१२.३४.

न-उभ. १ त्याच त्याच दोन शब्दांमध्यें ते शब्द जोडण्या-
करितां योजवयाचा-ने, सह, बरोबर, मागून इ० अर्थाचा-शब्द.

जसे:- पैसा न पैसा; रुपया न रुपया; दमडी न दमडी (जथतो, मिळवितो. खर्चतो); झाडा न झाड, घरा न घर (टिपत जा); पायरी न पायरी (चढत जा); पावला न पाऊल (सरकत गेला); मागा न माग (चोराचा शोध लावला); दिवसा न दिवस, वर्षा न वर्ष ६० २ आणि, व, अन् जसे:- घोडा न वैल; ढाल न तलवार; तो न मी (बोलणांना हा न निराळा न उच्चारतां जोडीपैकीं पहिल्या शब्दासच जोडून व अर्धवट न असा उच्चारण्याची पद्धत आहे). [आणि; अन्]

ना॥—(संक्षेप) १ नग. २ नजीक. ३ नंतर. ४ नफर. ५ नमस्कार. ६ नाईक इ०

नई—स्त्री. (कों. राजा. कु. चि. व. क.) नदी. 'नई हो कां भल्लैसी थोरी। परी गंगा जै अंगिकारी। तैचि तिये सागरीं। प्रवेशु-गा।'—हा १७. ३२४. [सं नदी; प्रा. णई; सि. हिं. नई] म्ह० इकडे नई तिकडे वई=इकडे नदी तिकडे कुंपण; इकडे आड ति३.डे विहीर या अर्थी पेंचाची, अडचणीची, कुचवणीची स्थिति.

नईस—स्त्री. प्रेत वाहून न्यावयाची तिरडी. 'नईस न्यावयास ब्राह्मण तेलंग केले.'—रा ६. ५. [अर. नअश]

नउखा, नउबत, नउली—नौखा; नौबत; नौली इ० पहा.

नऊ—वि. ९ ही संख्या; नव पहा. [सं. नव; वं. नय; हिं. नौ. नव; ग्री. नेऑस; लॅ. नोवुस्; ऑस्क. नुव्ला; सॅक्स. निवे; निव; लिथु. नौयेस्; स्ला. नोवूउ; हिब्र्यू. नुआ] ०स्थायी-भाव—पु. प्रेम, उत्साह, शोक, विस्मय, भय, हास्य, जुगुप्सा, क्रोध आणि निर्वेद ह्या नऊ मनोवृत्ती. [नऊं+सं. स्थायीभाव] ०हस्तवाद्ये—नवव. झांज, टाळ, चिपळी, करताळ, जलतरंग, घंटा, तास, घुंगुर व घांगऱ्या.

नकटा—वि. १ ज्याचें नाक कापलेलें आहे असा. २ आखड, चपट्या, वसक्या नाकाचा. ३ (ल.) कांहीं अंशीं अपुरी, दोष-युक्त राहिलेली, व्यंग गोष्ट, कार्य इ० [हिं. नकटा; नाक+कटा=काटणे; प्रा. णक्क=नाक; हिं नक] नकट्यापुढें नाक खाजविणें—नकट्यास नकटा म्हणून खिजविणें; मुद्दाम खिजविणें; वेडावणें. म्ह० १ नकटीच्या लमाला सतराशें विघ्नें=प्रथम नकट्या मुलीचें लग्न लौकर जुळत नाहीं, जुळलें तरी त्यांत अनेक अडचणी येतात. यावरून आधींच दुष्कर असलेल्या कामांत अडचणीवर अडचणी येणें. २ नकटें व्हावें पण धाकटें होऊं नये=शरीरांत व्यंग असलेले चालेल पण धाकटा मान, धाकटेपण येऊं नये. कारण धाकट्याची प्रतिष्ठा कोणी ठेवीत नाहीं, त्याला नेहमीं अरेतुरे करतात, कामें सांगतात व हलकें लेखतात, तसें नकट्याचें होत नाहीं. ३ सुखसुख सापिका आणि नकटा निष्का. ०नकटा—वि. कुरूप आणि हिडीस, आंगळ दिसणारा. [नकटा द्वि.]

नकटें—न. (खा.) अर्ध्या पावशेराचें माप; निपटें; पिटकें; १० तोळ्यांचें वजन; नवटाक; नवटकें.

नक(ख)तरी—पु. (गो.) शेतांत देवकृत्यें करणारा शूद्र; नक्षत्रांवरून ज्योतिष सांगणारा. [सं. नक्षत्र]

नकतेल—न. एक प्रकारचें तेल. —मुंव्या १५०. नखतेल पहा.

नकला—नखला पहा.

नकराई—स्त्री. १ हुंडी नांकारल्यामुळें भरावी लागणारी नुकसानी; (गु.) नकरामण. २ हुंडी नाकारणें; नकार; नकाराई पहा. [म. नकार]

नक(क)ल—स्त्री. १ एखादा लेख, दस्तऐवज इ० कांची वर-हुकूम केलेली प्रत; मूळ प्रतीवरून केलेली, तिच्या वरहुकूम दुसरी प्रत. २ कोणत्याहि वस्तुवरहुकूम केलेली प्रतिकृति, आवृत्ति, प्रतिमा. 'सरकारी कॉलेजाच्या नकला होऊन राहिलेल्या कॉले-जांस ...'—टि ३. ३५. ३ (एखाद्याच्या) भाषण—वर्तनादि प्रकारांचें केलेलें हुवेहुव अनुकरण; किता. ४ हास्यकारक, चमत्कृतिजनक, गमतीची गोष्ट इ० 'आज देवाल्यांत मोठी नकल झाली.' ५ पहिली, मूळ प्रत. 'दगडावर जी नकल छापावी तिच्यासारख्या साऱ्या नकला निघतात.' ६ (नाट्य)नाटकांत पात्रांनो बोलावयाचें भाषण. 'माझी नकल पाठ आहे.'—स्त्रीन. (एखादा राजवंश, कुटुंब इ० कांचा झालेला) समूळ नाश; नामशेष होणें; निर्वास; फक्त कयेच्या रूपानें, इतिहासांत अवशिष्ट राहणें. 'संवस्थान देव-दुर्ग किलीच नाईक याजकडे होतें त्यास त्याचें नकल जाहालें.'—वाडसमा २. ११५. 'कित्येकांचीं घोर वसलीं, कित्येकांच्या नकला जाहल्या.'—पाव ४९. 'त्या राजाची नकल झाली.' [अर. नक्ल] ०नविशी-निशी—स्त्री. नकलनवीसाचा हुद्दा, काम. [फा. नक्ल+नवीस्] ०नवीस-नीस—पु. लेख, कागदपत्र इ० कांच्या नकला, प्रती करणारा कारकून. [फा. नक्ल+नवीस्] नक(क)लणें—सक्रि. १ नकल, अनुकरण करणें. 'त्या काळची शिष्टभाषा तो सहज नकलण्याचा प्रयत्न करतो.'—राजवाडे-ज्ञानेश्वरी प्रस्तावना पृ. १७. २ प्रत करणें, लिहिणें.

नकली, नक्ली—वि. १ अस्सलासारखा दिसणारा दुसरा, अनुकरण करून केलेला (पदार्थ, वस्तु इ०). २ दिखाऊ; कृत्रिम; टाकाऊ. 'बाजारी जिन्नस नेहमीं नकली असावयाचा.'—माना-पमान ३४. ३ गमतीची; मजेदार; चमत्कृतिजनक (गोष्ट, भाषण, गोष्टी सांगणारा). 'बहुरूप अर्धनारीश्वरसा तद्भक्त हाहि नक्ली बा।'—मोविराट ३. ८४. ४ खोटा; वनावट. —स्त्री. अस्सल लुगड्यासारखें दिसावयाजोगें लुगडें. [नकल. फा. नक्ली] ०नाणें—न. कोणी इसम फसेल असें अस्सल नाण्याप्रमाणें वनाविलें नाणें; खोटें नाणें. ०पदार्थ—पु. दुसऱ्याला फसविण्याच्या इराद्यानें एखाद्या पदार्थाप्रमाणें केलेला दुसरा वनावट पदार्थ.

नकलीलावणें—सक्रि. (माण.) मेंदी लावणें. [नख]

नकल्या—वि. १ नकली; गमतीच्या गोष्टी सांगणारा. २ विदूषक. ३ (दुसऱ्याची) नकल करून दाखविणारा; सोंगे आणणारा. [नकल]

नकवाणी—खी. (ना. व.) अप्रतिष्ठा; कमीपणा; हलकेपणा; लाज; शरम; लाजिरवाणे वाटणे. नक्वाली पहा.

नकशा—पु. १ (सामा.) (जमीन, इमारत इ० कांचा) आराखडा; नकाशा; कागदावर काढलेला नमुना, आकृति. २ कारागिरीचें, नकशीचें शिल्पकाम; खोदकाम; विणकाम; नक्षी; वेलवुडी. ३ (ल.) सर्वोर्नी वाखाणण्याजोगें काम इ०; भपका; थाढ; डौल; वैभव; नखरा. 'त्यांनीं प्रयोजनाचा नकशा केला.' ४ (ल.) दुसऱ्याच्या ईर्ष्येनें केलेलें वरचढपणाचें कृत्य; वरचढपणा. 'तुं शंभर खर्च करशील तर मी दोनशें खर्च करून तुजवर नकशा करीन.' ५ (ल.) तोरा; महत्त्व; प्रतिष्ठा. 'सभेस जातां पण नकशा गमावूं नका वर!' [अर. नक्श; हिं. नक्शा; गु. नकशो; गो. नकस]

नकशिक्कणी—खी. एक वनस्पति. नाकशिक्कणी पहा.

नक(ख)शी—खी. नखें काढण्याचें न्हाव्याचें हत्यार; नराणी. (प्र.) नखशी. [नखशी]

नकशी, नकसगिरी—खी. कारागिरीचें, कलाकुसरीचें, कौशल्याचें खोदकाम, शिल्पकाम; वेलवुडी; कशिदा; नक्षी. -वि. (क.) वेलवुडीदार; नक्षीदार. [अर नक्श] ०ची दोरी—खी. (विणकाम) नकशी उमटविण्याच्या आटणीला जी दोरी असते ती. ०दार—वि. वेलवुटीचें; कलाकुसरीचें; कारागिरीचें; नकशी असलेलें. [नकशी+फा. दार प्रत्यय]

नकशीव—वि. नकशी काढलेलें; जालथा, वेलवुटया, चित्रे कोरलेलें, खोदलेलें (काम); कोरीव; कलाकुसरीचें. [नकसणें]

नकसकंगोरा—पु. १ नक्षीदार, कोरीव, खोदीव कंगोरा, कड, गोलजी, खांचणी इ०; (सामा.) नक्षीदार कोरीव काम. २ (अनेकवचनी प्रयोग) नखरा; चोखंदळपणा; तोरे मिरविणें. [नकशा+कंगोरा]

नकसकाम—न. नक्षीकाम; बारीक कलाकुसरीचें काम. [नकसणें+काम]

नकसगिरी—खी. १ नक्षीकाम. २ नक्षी काढण्याचें कौशल्य [अर. नक्श+गिरी प्रत्यय]

नकसणें—उक्ति. नक्षी करणें; कोरणें; नक्षी काढणें; वेलवुटया, कशिदा काढणें.

नकसुड—सुड—वि. (गो.) १ मोजकीं, निवडक कामें करणारा. २ नाजूक; निवडक.

नका—कि. एखाद्या क्रियेच्या निषेधार्थक बहुवचनी कर्त्यास उद्देशून द्वितीयपुरुषी आज्ञार्थी योजावयाचें एक क्रियापदाचें रूप. जसें—बोल्ह नका; करूं नका; जाऊं नका. इ० [नको अव.]

नका(की)दुवा—पु. कवड्यांनीं खेळावयाचा एक खेळ; एकी वेकी. [हिं. नका=एकां+दुवा]

नकारणी—खी. नाकारण्याची, नकार देण्याची क्रिया. [नकारणें]

नकारणें—उक्ति. १ स्वीकार, मान्य न करणें; नाकारणें; नकार देणें; नाकबूल होणें. २ (हुंडी इ०) न स्वीकारणें. 'पेढीनें हुंडी नकारली.' याच्या उलट सकारणें. [नकार; हिं. नकारना]

नकाराई—खी. १ हुंडी न स्वीकारली गेल्यामुळे याची लागणारी नुकसानी, दंड; सामान्यतः सकाराई या शब्दाला जोडून प्रयोग करितात. जसें—सकाराई नकाराई भरून घेईन—द्यावीलागेल. २ हुंडी नाकारणें; न स्वीकारणें.

नकाल—वि. १ नकल्या. २ (ल.) नाटकी; ढोंगी; कपटी. [अर. नक्काल=नकल्या]

नकाशा—पु. १ (सामा.) चित्र; (स्थळ, देश, इमारत, जमीन इ०कांची) सप्रमाण रेषाकृति, आराखडा, नमुना. नकशा पहा. २ हकीकत; अहवाल; बातमी. 'लढाईचे आपण नकाशे।' -ऐपो २१८. ३ (व.) मोक्याचें ठिकाण, जागा; उंचवटा. 'तुमचे घर अगदीं नकाशावर आहे.' [अर. नक्शा]

नकाशी—खी. (प्र.) नकशी. नकशी पहा. -वि. नक्षी; नक्षीदार; कोरीव; (प्र.) नकशी, नकशीदार. -पु. नक्षीचें खोदकाम, शिल्पकाम, कलाबत्तचें काम करणारा.

नकास—पु. गुरे विकत घेणारानें दलालास द्यावयाची रकम; बाजारदस्तुरी; जकात. 'सालाबाद तूप व तांदूळ माडें व नकासची (जकातीची) शिवंदी...' -थोमारो २.७१. [अर. नक्खास=गुरांचा बाजार]

नकास—पु. (प्र.) नकशा, नकाशा पहा. ०काम—न. १ नकाशाची कृति. नकशीचें, कलाकुसरीचें काम; शोमिवंत, कोरीव, खोदीव काम. 'त्या दिवाणखान्याचें नकासकाम चांगलें आहे.' ०गार—पु. धातुवर कोरीव नक्षीकाम करणारा.

नकासणें—उक्ति नक्षीकाम करणें; कोरणें; खोदणें; कशिदा काढणें. नकसणें पहा.

नकाहत—खी. अशकपणा. 'आमचे प्रकृतीस आतां कांहीं येक आराम आहे परंतु नकाहत फार.' -रा २२.२१. [अर. नकाहत]

नकी-झी—वि. १ (संगीत) गायनामध्यें नाकानें काढलेला सुर. [हिं. नक=नाक]

नकी-ककी—वि. १ अगदीं बरोबर; तंतोतंत (वजन, माप, प्रमाण इ०). २ अंतर न ठेवितां निखालस सांगितलेली; निश्चित; पुन्हां फेरबदल जात होणार नाही अशी (निश्चित, भाषा, अट इ०). ३ खात्रीची; खरी; संशयरहित; यथातथ्य (हकीकत;

विधान). ४ चांगला; शुभ (शकुन ६०:). [अर. नकी=शुद्ध, स्वच्छ, चांगला]

नकीत—न. (कु.) खाद्यपानरहित उपोषण. [नक्त अप.]

नकीदुवा—पु. नकादुवा पहा.

नकीब, नकीबदार—पु. ललकाऱ्या; हुजऱ्या; भाट. 'मालदार चोपदार नकीब।'—देवनाथ, कटिवंध ६.१. 'लागलीच नकीब पाठवून सर्व फौजेंतील लोकांस वरील मसलतीप्रमाणे ... दिला.'—थोरले मल्हारराव होळकर चरित्र १६१. [अर. नकीब्]

नकीब(बं)दी—खी. (विरु. प्र.) नेकीबदी. नेकीबदी पहा. [नेकीबदी]

नकील—खी. उंटाच्या नाकांतील लगामाची दोरी अडकविण्याची कडी; वेसण. —वि. नाकांत अडकविलेले. [हिं. नकेल; हिं. नक=नाक+कील=खिला ?]

नकुतला—वि. (माण.) अपूर्व; विलक्षण; अद्भुत; अपरूप. [सं. न कुतः ?]

नकुल—पु. १ पांच पांडवांपैकी चौथा. २ मुंगूस. [सं.]

नकुसले—वि. (व.) क्षुल्लक; क्षुद्र; किरकोळ. 'नकुसल्या कामासाठीं टंटा केला.' [नको+असले फा. नकस्=क्षुद्र, वाईट ?]

नकूच—वि. क्षुद्र; क्षुल्लक; किरकोळ. 'नकूच गोष्टीकरितां सरकारचें मन दूषित होण्याजोगे लेख ते मुळींच लिहीत नाहीत.'—विक्षिप्त ३.१४९. [नको+च=असे; फा. नकस्=क्षुद्र]

नकेत्र—न. (गो.) नक्षत्र [नक्षत्र अप.]

नको—क्रि. १ द्वितीयपुरुषी निषेधार्थी आज्ञार्थी रूप. जसे:—पुं जाऊं नको. याचे आज्ञार्थी द्वितीयपुरुषाचे बहुव न नका असें होतें. जसे:—बोळू नका; जाऊं नका इ०. २ एखाद्या क्रियेचे प्रयोजन, इच्छा, आवड इ०कांचा अभाव दर्शविणारे क्रियावाचक रूप. जसे:—मला कोणताहि पदार्थ नको त्यांना काम करायला नको; हे उषड करून दाखवायला बहुत आयास नको. 'अनेकवचनी नकोत असें रूप होतें. जसे:—मला हे पदार्थ नकोत; त्यांना कोणतीहि कामे करावयास नकोत. —क्रिवि. निषेधार्थी. नको असावा. [सं. न्यक्कु-नक्क-नकु-नकम्-नकि: निपात-राजवाडे; भाअ १८३४: नकाम्यः; नकर्तव्यम्-नकाअव्व-नकाव-नकाउ-नको. —रा. लेस. २.४२; न+कृ-राज्ञाव्या; नखडु. नकडु-जो. प्रौवो. न+कुफ. ?] नको नको होणें—(एखाद्या गोष्टीचा) वीट घेणें; तिरस्कार अनासक्ति उत्पन्न होणें. ३ह० नको नको आणि पायलीचे चाखों.

नकद—वि. (गो.) रोख; नगदी. [अर. नकद]

नकल, नकल्ली, नकलऱ्या—नकल, नकली, नकल्या इ० पहा.

नककस—खी. (ना.) पत्त्यांचा एक जुत्वा.

नकका—पु. १ नाक. २ (ल.) नक्षा; ऐट; दिमाख; तोरा (कि० उतरणें; दावणें; मोडणें). ३ (कवड्यांचा खेळ). उताणी पडलेली कवडी. [नाक; हिं.]

नककार—वि. (खा.) वाईट.

नककी—वि. नकी पहा.

नककी कस—पु. (मल्लविद्या) कुस्तीतील एक डाव; जोडी. दाराच्या वाहेरील वाजूनें वगलें हात घालून तोच हात जोडी. दाराच्या मानेवर घालून जोडीदाराला पिळगदून चीत करणें.

नकको—क्रिवि. (कों.) (प्र.) नको. नको पहा. 'तुमचा संसार नको मला।'—मसाप २.२८.

नकटी—खी. (ना.) कापसाच्या बोंडांतून कापूस काढून घेतल्यावर राहिलेला बोंडाचा भाग.

नक्त, नक्तभोजन, नक्तव्रत—न. दिवसभर उपास करून रात्री जेवण करण्याचें एक व्रत. [सं. नक्त=रात्र]

नक्तं—क्रिवि. रात्री; रात्रीच्या वेळीं. [सं. नक्तम् नाकिट्स्, नॉट्स्] ०खर—वि. १ (अक्षरशः) रात्रीं फिरणारा. २ राक्षस. 'त्यातें बहु मायावी नक्तंकर आर्ष्यशृंगि तो खपवी।'—मोमीष्म ९.१७. २ चोर. [सं. नक्तं+चर्=चालणें, फिरणें] ०दिव—क्रिवि. रात्रदिवस. 'धम्मिल्ल अंधंतमरूपभासे। वक्त्रेणु नक्तंदिव हा प्रकाशे।'—सारह ७.१३५. [सं. नक्तं+दिवा] नक्तभोजी—वि. दिवसा उपोषण करून रात्री भोजन करणारा. [सं. नक्तं+सं. भुज्=खाणें]

नक्त, नक्द—न. नगद; रोकड नाणें; नगद पहा. 'म्हातारीची तोड नक्तीवरच काढावयास आज्ञा व्हावी.'—ख ११. ५६६६. [अर. नक्द] ०ठगाव—खंड—पु. खोताला कुज्जर्नी खोतीचें उत्पन्न गळघाच्या रूपानें न वेतां दस्ताच्या कांहीं पटी—इतकी रक्कम सरकारदरावाप्रमाणें देणें. ०नेमणूक—खी. रोकड मुशाहिरा. [नक्त+नेमणूक] ०बाब, नक्दबाब, नक्तीबाब—खी. कुळांनें सरकारास रोकडीच्या रूपानें द्याव. चा कर. नक्ती—शिगस्ता—पु. नाण्याच्या स्वरूपांत टरविलेला जमीनीचा वसूल. नक्तीचे दुमाले—पुअव. वर्षासनें, नेमणूक व रोजिना हे तीन दुमाले.

नक्तेल—न. १ एक औषधी तेल. २ टरपीण तेल; टपेटाइन. नखतेल पहा.

नक्र—पु. १ मगर; सुसर. 'संकल्पविकल्पांचे मीन। निवेच्या सुसरी दारुण। ब्रह्मदेवाचे नक्र पूर्ण। सागरीं जाणतळपती।'—एमा २.९९. 'परि पृथ्वी सोडीना जाणों व्रत घेतलेंचि नक्राचें।'—मोर्कण ४८.५६. २ घोरपड. —शास्त्रीको. [सं.] नक्राश्रू—पुअव. १ मगराचे अश्रू; मगर आपल्या भक्ष्यास खातांना त्याच्यावद्दल दुःखानें अश्रु गाळतो असें म्हणतात. त्यावरून. (ल.) खोटे अश्रु गाळणें; वरपांगीं दुःख प्रदर्शित करणें. (कि० ढाळणें; गाळणें). जुन्या कारागिरांच्या स्थितीवद्दल नक्राश्रु ढाळण्याचा धंदा सोडून देऊन ... यांत्रिक कारखाने घालण्याकडे आम्ही लक्ष वेत गेलों

तरच आमच्या व्यापाराचें पुनरुज्जीवन होणार आहे.' -आगर ३.९९. [नक+अधु: इ. कोंकोडाइल टियस यावरून]

नक्वाली—खी. (व.) लाज; शरम. नक्वाणी पहा.

नक्शा—पु. प्रतिष्ठा; नावलौकिक; वजन. नक्शा पहा. 'आपला नक्शा राहून योजिला मनुष्या सिद्धीस पावे ते गोष्ट करणें.' -इमं २०२. 'व नक्शा सर्वांवर वसोन अवघ्या हिंदुस्थानचा बंदोबस्त होऊन येईल.' -इमं २७४. [अर. नक्श]

नक्शा—पु. १ नकाशा; आराखडा. 'तमाशा-सैर करण्याचे बहाण्यानें येऊन येथील नक्शे लिहून घेतले.' -दिमरा १.३०२. २ कार्यक्रम; वेत; विचार. 'जखणवाडीचे मैदानांत मेटीचा नक्शा ठरविला.' -मराचिथोद्या ६३. ३ व्यूह. 'फौज जर खालून होती तथापि त्याणें नक्शा बांधून उभे राहिले.' -होके ५६. ४ दिमाख; प्रतिष्ठा; वजन. नक्शा पहा. [अर. नक्श, नक्शा] ०उत्तरविणें, उत्तरून टाकणें-मानखंडना करणें; दिमाख, तोरा नाहीसा करणें. 'नाहीतर तुझाही नक्शा उतरून टाकीन.' -चंद्रप्र-२. नक्शी, नक्शीदार-नक्शी इ० पहा.

नख—नपु. एक सुगंधी औषधी द्रव्य; नखला. [अर. नखत]

नख—पुन. १ मनुष्याच्या हातांच्या, पायांच्या बोटांच्या टोकाला असणारें शिंगाच्या जातीचें पातळ कवच. २ पश्याच्या, पक्ष्याच्या पंजाला असणारें तीक्ष्ण अणकुचीदार हाड; पंजा. ३ खवल्या मांजराच्या अंगावर असलेल्या खवल्यांपैकीं प्रत्येक. ४ नखांतील विष; नखविष. (क्रि० बाधणें; लागणें; धावणें). ५ थेंब; अगदीं थोडें प्रमाण (तूप इ० चें). 'कुंवाचें नख.' ६ (सोनारी) खरवईच्या दुसऱ्या टोकाशीं असणारी नखाकृति लोखंडी मूठ, ही गडवे घडण्याच्या उपयोगी असते. [सं. नख; प्रा. नह; हिं. नह; सिं. नहु; पं. नहुं; पोर्तु. जि. नई] (वाप्र.) ०दृष्टीस न पडणें-(एखाद्या कुलीन स्त्रीनें) बाहेर मुलीच न दिसणें, पडणें; पडद्याच्या आंत राहणें; अति मर्यादशीलपणानें वागणें, 'ती मराठमोळ्यांतील स्त्री आहे, तिचें नख तुझ्या दृष्टीस पडणार नाही.' ०देणें-लावणें-ठार करणें. 'नीतीला नख देणारे.' -संप्रामगीतें ९. ०नख बोलणें-दिमाखानें, ऐटीनें, कुरेंवाजपणानें बोलणें. ०लावणें-(लहान अर्भक इ० कांच्या कोमल गळ्याला) नखांनीं दाबून जीव घेणें, ठार करणें. नख देणें पहा. 'माझे मर्यादेची रेख। पृथ्वी न विरवी उदक। उदकातें तेज देख। न लवी नख शोषाचें।' -एभा २४.१३९. 'अरिहि न करिल असें त्वां केलें, कां नख न लाविलें जननी।' -मोउद्योग ११.२३. ०शिरणें-शिरकाव होणें; चंचुप्रवेश होणें. नखांबोटांवर काम करणें-नाजुकपणाचा आविर्भाव, दिमाख करून काम करणें. नखांबोटांवर खेळविणें-चाळविणें-(एखाद्यास) मूलथाप देणें; चाळविणें; झुलविणें; झुरळ पाडणें. नखांबोटांवर

चालणें-ठमकत, ठमकत, मिजासीनें चालणें. नखांबोटांवर जेवणें-चाखतमाखत, चोखंदळपणानें जेवणें. नखांबोटांवर दिवस मोजणें-(एखाद्या गोष्टीची) अत्यंत आतुरतेनें वाट पहाणें, प्रतीक्षा करणें. नखांला आग लागली-(अजून सांग अंग जळायचें आहे). संकटावर, संकटें येण्यास तुरती तुरवात झाली, अजून पुष्कळ संकटें यावयाचीं आहेत; (एखाद्याच्या) नखांनीं दोष नसणें, नखाला माती न लागणें-(एखाद्या) अत्यंत शुद्धि-मूर्त, निष्कलंक, पवित्र असणें. नखांनीं पातक लागूं न देणें-पापापासून अलिप्त राहणें; यत्किंचितहि पाप न करणें. 'नको लागो देऊं किमपि विमळे पातक नखांनीं.' -सारह ७.१४६. नखें चावीत-कुरतुडीत-वाजवीत वसणें-१ निरुद्योगी, रिकाम-टेकडेपणानें असणें; उद्योगधंदाने न मिळतां असणें. २ कुंठित, हिर-मुसलें होऊन वसणें. नखोनखांनीं सुया मारणें-शिक्षेचा एक प्रकार. 'नखोनखांनीं सुया मारिती। या नांव आदिभूतिक।' -दा ३.७.७१. जेथें नख नको तेथें कुन्हाड लावणें-साध्याच साधनानें काम होईल अशा ठिकाणीं मोठ्योटीं साधनें, शक्ति उपयोगांत आणणें. आपलीं नखें आपणांस विखें-आपल्याच दुष्कृत्यांनीं स्वतःवर आलेलीं संकटें. म्ह० जेथें नखानें काम होतें तेथें कुन्हाड कशाला. =जेथें धुळक, अल्प साधनानें, शक्तीनें काम होण्यासारखें असेल तेथें मोठे साधन शक्ति कशाला योजावी? 'नखहि नको ज्या कार्या, त्या काढावा कशास करवाला' -मोमीष्म ४.४६. साधित शब्द-नखभर-वि. नखावर मावण्या-इतकें; अत्यंत थोडें. 'नखभर तूप.' नखाएवढा-वि. अगदीं लहान, द्विकोळ; धुळक (जिन्नस, काम, कर्ज, अपराध, मनुष्य इ०). 'मेला नखाएवढा जीव नाही.' -नामना १२. नखाची जीभ-खी. नखाखालील नाजूक त्वचा; जिन्हाळी. सामाशब्द-०खुरपा-वि. नखानें खुरपून काढतां येण्द्राजोगा (कोवळ्या नारळांतील मगज इ०). [नख+खुरपणें] ०जीन-न. (राजा.) नखें काढण्याचे न्हाव्याचे दारार; नन्हाणी. [नख+फा] ०मूळ, नखरडुं, नखरूं-न. नखाच्या जवळ होणारा फोड, सुज इ० विकार. [नख+मूळ] ०षणी-न. ज्यांत मनुष्यानें नखें बुडविली आहेत असें धार्मिक कृत्यास निषिद्ध मानलेले पाणी. [नख+पाणी] ०विख, विष-न. १ नखांतील विष; नखांत एक प्रकारचे विष असून फार खाजविलें असतां खाजविलेल्या भागास ते बाधते. 'खाजवूं नकोस, नखविष बाधेल.' २ नखांतील विष बांधून झालेला व्रण, जखम. (क्रि० बाधणें; लागणें; धावणें). 'नखविख आणी हिंगुडे। बाष्ट आणी वावडें।' -दा ३.६.४८. [नख+विख] ०शिखपर्यंत, नखशिखांत-किवि. पायांच्या नखांपासून शेडीच्या अप्रापर्यंत; आपादमस्तक; सर्व शरीरभर. 'दर पंथर-वड्यास जरी नखशिखांत क्षौर केलें तरी त्याबद्दल आम्ही त्यास

दोष देणार नाही. '—आगर 'वाघास पाहतांच नखशिखपर्वत कंप सुटला. [नख+सं. शिखा=शेडी+पर्वत, अंत] ० क्षत-न. १ नखानें (शरीर इ० कांवर) काढलेला ओरखडा. २ (प्रणय-लीलेंत) नखाचा ओरखडा, वण उमटणें. 'नखक्षतानें मृदु किण्वंती नवनवगुण रागिणी। धरावी हृदयीं कवटाळुनी।' —राला ३६. दंतक्षत पहा. [नख+सं. क्षत=जखम, ओरखडा] नखाग्री—किवि. १ नखाच्या टोंकावर. 'प्रजावन करावया बसविलें नखाग्री धरा'—केका ५. २ (ल.) लिहितांना चटकन् आठवेल इतका पाठ असलेला (धडा, श्लोक इ०). जिन्हाग्री पहा. [नख+सं. अप्र=टोक] नखोदक—न. नखवणी पहा. [नख+उदक=पाणी]

नखजणें—उक्ति. १ वख इ० काला घातलेल्या टिपेचे टांके साफ वसावे म्हणून त्यावरून नख फिरवून ते दाबणें. २ नखानें घासून गुळगुळीत करणें. ३ (क.) नखानें ओरवडणें; बोचकारणें. [नख]

नखणें—उक्ति. नखी नांवाच्या हत्यारानें कापणें;

नखतेल—न. १ एक औषधी तेल. नखल्याचें तेल. २ टरपेन; टपेटाइन. ३ पेट्रोलियम व दगडी कोळसा यांपासून काढलेलें तेल; (इं.) नाफ्था. 'त्यांतून निघणारें पाणी, डांबर आणि नखतेल जमविण्याकरितां रिटार्टास मध्ये प्राहक जोडितात.'—संपु १०५. [अर. नखत; फा. नफ्त; इं. नॅफ्था+तेल]

नखत्र—न. नक्षत्र पहा. [नक्षत्र अप.]

नखर—न. नख. 'यां दुःसहें घनंजयशलें हरिचीं गजा अशीं नखरें।'—मोसभा ७.८५. [सं.] नखरणें—उक्ति. १ नखानें लावणें; कोरणें (कपाळावर गंध इ०). २ नखानें ओरवडणें; खाजविणें. [नखर]

नखरा—पु. १ (खीन) चित्ताकर्षणासाठीं केलेला शृंगार-चेष्टाप्रदर्शक खोटा हावभाव; नटणें; मुरडणें; वख-भूषणादिकांचा रचनाविशेष; चट्टीपट्टी; नटपट्टा. 'तैसी बेणिफणी कराहि नखरे कांहीं नसो रे उणें।'—कम ३.८७. २ (ल.) ऐट; दिमाख; मिजास; नक्षा; गमजा. 'नखरांहीं गृहरि चिरी जें उर पविचा उरों न दे नखरा।'—मोकर्ण ६.७०. [फा. नखा; हिं. नखरा; सिं. नखिरो] नखराई—खी. (नगरी) नखरा, नटपट्टा करणारी खी. 'मग त्या नाजूक नखराईला घरांत चुलींत विस्तव घालतां आला नाही तरी चालेल.'—फाटक, नाटयछंदा. [नखरा+आई] नखरेदार, नखरेबाज—वि. १ नटपट्टा, नखरा करणारी; भपके-बाज; ऐटबाज; मिजासखोर; दिमाखाचा. २ ऐटदार; डौलदार; सुंदर. 'पातळ नखरेदार मुलायम फुल चौकडीचें।'—प्रला १६. नखरेबाजी, नखरंवाजी—खी. ऐटबाजी; विलासीपणा; मिजासखोरी; नटपट्टा करणें; पोकळ भपका; ऐट करणें. नखरा पहा. नखरी—खी. (क.) नखरेबाज खी; चाळक भवानी. [नखरा]

नखरूं—न. (कु.) नखुरेंडे.

नखरूड—न. १ नखाजवळ येणारी सुज; नखमूळ पहा. २ (निंदार्थी) फार वाढलेलें आणि त्यामुळें वेढव दिसणारें नख. [नख]

नखलणें—उक्ति. १ नखांनीं, वोटांनीं (कंप इ०) विचरणें. २ नखजणें पहा. ३ नख लावणें. 'खड्डुं नको प्रीतीचा नख-लून देंठ।'—प्रला १९०. [नख]

नखला—पु. एक सुगंधी औषधी द्रव्य; नख. हें एका जनावराचें नख असतें असें म्हणतात. [अर. नखत]

नखला—पु. १ एक प्रकारचें वळवट; खिरींत घालण्याचा गव्दल्यासारखा पण नख टोंचून केलेला पदार्थ; नखुला, नखोला. २ ल्हान मुलांचा एक दागिना; वाघनख. [सं. नख; वं. नखी; गुज. नखला; का. नख; व्याघ्रनख]

नखलामी—खी. (गो.) १ नुकसानी; खराबी. २ अप-शक्कन. ३ शिक्षा.

नखशी—खी. १ नखजीन; नराणी. २ नखुरेंडे; नखमूळ. [नख]

नखसिकणी—खी. एक प्रकारची भाजी.

नखसूं—न. १ नखें काढण्याचें हत्यार; नराणी; नखशी. २ नराणीनं नखाला लागणारी जिन्हाळी. [नख]

नखसू, नखसूय—खी. १ नखसुनं नख काढतांना लागलेली जिन्हाळी. २ नखरूड. [नख]

नखाळणें—उक्ति. नखानें काढणें; सोलणें. नखलणें पहा. 'शिरा पानाच्या मी नखाळत्यें।'—प्रला १७०. [नख]

नखी—खी. १ सतार इ० तंतुवाद्याच्या तारा छेडण्याकरितां तर्जनी, करंगळी ह्या वोटांत घालण्याचें तारेचें तिकोनी वेटोळें, मुदनी. हिचे ऐकरी, दुहेरी, तिहेरी, पिळाची, पोतेची, सिंगवची इ०. प्रकार आहेत. त्यावरून. २ (ल.) गाण्यांतील उंच, चढा सुर. जसें—नखीत गाणें, म्हणणें. ३ नागवेलीचीं, विड्याचीं पानें खुडण्याचें, अफूच्या बोंडास चिरा पाडण्याचें एक हत्यार. ४ (पशु-पक्ष्यांचें) नख; पंजा. ५ वेलाच्या अंकुराचा, पागोऱ्याचा आक-ड्याच्या आकाराचा अग्रभागीं असलेला अवयव; धुमारा. ६ (वासलं इ० कांच्या) खुराचा नखाप्रमाणें पुढें येणारा भाग; खुरकी. 'प्रत्येक गेळाच्या शेवटीं एक एक नखी असते.'—मराठी तिसरें पुस्तक पृ. १२७. (१८७३). खुराचा दुभागलेला प्रत्येक भाग. ७ (जनावरांच्या, कोंवड्यांच्या) टांचेच्यावर असलेलें शिंगाच्या आकाराचें अवाळ, अवयव; गेळ. ८ जनावरांच्या पायास होणारा पायखुरीसारखा एक रोग—शे १०.१३२. ९ निश्चय. —मनको. —शर १० आश्रय; आधार. 'किंवहुना शास्त्रविखीं। एकहि न

लाहातीचि नखी। म्हणुनि उखिंविखी। सांडिली जिहीं।' -झा १७.३९. ११ गति; प्रवेश. (किं. लागणें). 'मनाची नखी न लगे। जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे।' -झा १२.४१. १२ टांकी. 'तरी अभ्यासाचेनि वळें। प्रत्याहारीं निराळें। नखी लागैल ढाळें। वैराग्याची।' -माझा ६.५७. १३ सूक्ष्म भाग; थेंव; अल्प प्रमाण. 'दंतोष्ट संपर्की। नलगे रसनेची नखी।' -ऋ ७९. -अम् ६.९७. १४ (व. ना.) फळाळा जेथें दंठ लागलेला असतो तो फळाचा भाग, तोंड. १५ (विडी धंदा) विडी वळल्यावर वरचें तोंड मुडपून वंद करतात व खालच्या वाजूस दोरा बांधून खालच्या तोंडाला फक्त एकच नख रोवून देतात तो दाव. १६ कासाराचें ओळी करण्याचें एक हत्यार. -वदलापूर ९६. -वि. नखें असलेला (प्राणी, जनावर). [नख] नखया बाहेर काढणें-(कर) खरें स्वरूप प्रकट करणें; (एखाद्यावर) उलटणें. (वाघ, मांजर इ० प्राणी इतर प्राण्यास मारतांना आपलीं नखें बाहेर काढून कार्यभाग करतात त्यावरून हा अर्थ). नखी अर्थ ४ पहा. ०झुल-खी. (कर.) (विटीदांड्या खेळ) नखाएवढ्या अंतराची झुल.

नखी-खी. (विणकाम) धोतर इ०कांच्या कांढास असलेली रेशीम इ०काची अगदीं बारीक धार, कड; किनारीचा कडेचा भाग. [फा. नख=दोरा]

नखी-खी. धुतलेलें रेशीम.

नखो-खी. एक सुगंधी औषधी द्रव्य; नखला पहा.

नखी-खी. लुगड्याचा एक प्रकार; नकली.

नखुरडा-पु. (देशांत रूढ) नखसय पहा. -वि. १ नखानें खरवडून काढता येण्याजोगा (कोंवळ्या नारळांतील मगज इ०). २ नेढमीं (नखांनीं) खाजविणारा; वोचकारणारा. [नख]

नखु(खो)रडे, नखु(खो)रडा-नप. नखांत होणारा एक रोग; नखमूळ पहा.

नखुलणें-सक्रि. नख लावणें; तोडणें. नखाळणें पहा. -शर. [नख]

नखु(खो)ला-पु. (विरु.) नखला; नखला अर्थ १ पहा. [नख]

नखुली-खी. खेळणाऱ्या दोन पक्षांनीं परस्परांच्या नखांत नखें घालून खेळावयाचा लहान मुलींचा एक खेळ. [नख]

नखुलें-न. (व.) नखमूळ पहा. [नख]

नखूट-न. १ (प्रां.) पायाच्या, हाताच्या बोटाचे नख. २ (पशुपक्ष्यांचा) पंजा. नख अर्थ १, २ पहा. [नख]

नखेजणें-उक्रि. (विरु.) नखजणें पहा.

नखेत्र-न. (गो.) नक्षत्र. 'स्वर्गुं सृष्टि तुवां हेल मात्रें। केला चंद्र सूर्यु नखेत्रें।' -स्त्रिपु १.१.६. [नक्षत्र अप.]

नखोडा-पु. नकासगाराचें हत्यार. -शर.

नखोदा-पु. गलबतावरील मुख्य अधिकारी, मालक. नाखवा पहा. 'नखोदाचा हिशेव हुजुरकारखानियांत केला जाईल.' -वाडसमा २.३. [का. नाखुदा]

नखोरा-पु. (शरीर इ० कांवर) नखानें काढलेला ओरखडा; वोचकारा; नखक्षत. [नख]

नखोला-पु. (वायकी) वळवट; नखला; नखला. [नख]

नखत-न. रोकड; रोख नाणें; नक्त (-न.) पहा. नखत-याती-नखताचें बहुवचन. -इमं ४४.

नखवाही-खी. अनिच्छा; इच्छा नसणें. 'खाही नखाहि इयेते इच्छानिच्छे प्रकीर्तीते।' -रांब्यको ८.२९. [न+फा. खाहिश्=इच्छा, मागणी]

नग-पु. १ पर्वत. २ झाड; वृक्ष. 'जयावरी होय निगा नगांची। सदैव विश्रांति खगामृगांची।' -र ५२. 'दशस्यंदनतें म्हणे प्राण जातां। नगीं पैल ते कावडी तातमाता।' -मुरामा बाल १.२०. ३ अरण्य. 'करी तशा घोर नगीं तपाला।' -नरहरि गंगारत्नमाला ५६. (नवनीत पृ. ४२२). [सं. नग; न+गम्=जाणें] नगाधिप, नगाधिराज-पु. पर्वतश्रेष्ठ हिमालय. [नग+सं. अधिप, अधिराज=श्रेष्ठ] नगारि-पु. पर्वतांचा शत्रु; इंद्र. [नग+सं. अरि=शत्रु] नगारिदाश्रु-पु. इंद्राचा शत्रु, इंद्रजित; वृत्रासुर.

नग-पु. १ डोईत घालण्याचा खियांचा एक दागिना. -शाको. 'वेणीचे जे नग सर्वही करीन। नको धरूं सीण मनीं कांहीं।' -तुगा २९५९. २ (सामा.) रत्न; दागिना; अलंकार. 'नग पाहतां जैस सुवर्ण। तसा त्रिजगदूप मी नारायण।' -ह १६.१५९. 'रडतां काढिले पांच सात नग। वस्त्राखंडीं मग बांधीले म्यां।' -मोसीतागीत ५७. (नवनीत पृ. २५८) ३ (वस्तु, उपकरणें इ० कांची मोजदाद करताना) वस्तु; डाग; रकम; जिन्नस. 'सरी, पाटल्या वगैरे मिळून सर्व १० नग आहेत.' ४ लेखनांत हत्तींच्या संख्येचा निर्देश करतांना संख्यावाचक शब्दापूर्वी योजावयाचा शब्द. जसे:-हत्ती नग दहा. ५ अंगठीत बसविलेला हिरा, खडा. 'चोज काय भुवनत्रय पोटी। वाहसी नग तसा नग बोटी।' -र ५९. ६ कच्च्या रेशमाची लड. याच्या उलट कंकरी. नगास नग देणें-एका जिन्नसाबद्दल दुसरा (कसाही) जिन्नस देणें. ०झाडा-पु. डागांची, नगांची, जिन्नसांची मोजदाद; गणती करणें; जिन्नसांचा हिशेव. [नग+झाडा=गणती करणें] ०नगोटा-टें-पुन. (व्यापक) जडजवाहीर; दागदागिने वगैरे; लहानमोठे नग इ०. 'नगनगोटे घडवायाचे मज कौतुक मोठें।' -होला ८०. [नग+नगोटा=जवाहीर, अलंकार] ०खज-पुन. (व्यापक) दागदागिने; जडजवाहीर वगैरे; नगनगोटें इ०. 'आतां कैची वेणीफणी। आतां

नार्हीत लुगडीं लेणीं। न्हाण नगवज पापिणी। भोगेल कैचें।' -स्वादि २.१.६०. 'जवाहीर नगवज द्यावे.' -पेद ६.६६. 'त्याजपाशीं रोकड विशेष नार्ही, परंतु हजार-पांचशांचा नगवज आहे.' [नग-ऐवज ?]

नग—पु. कापसाचें वजन करण्याचें एक परिमाण. हें २४ पौंडांचा एक मण याप्रमाणें आठ मणांचें असतें.

नग—क्रि. (कुण. माण.) नको पहा. 'नग नग पडून जाऊं तुं नारी।' -मृ ८. 'नग, नग, तुझा हुद्दाविहा मला कायबी नग.' -बाय २.२. [सं. नक्रि(वर्जनेनिपात): -नगि-नग. -भाअ १८३४]

नग—पु. १ प्रतिष्ठा; नांवलौकिक. 'धण्यासी निष्ठेनें वतोंन आपले नंगानें राहोन कीर्ति सम्पादोन घेतल्या.' -रा ८.१५७. २ दरारा. 'आधींच तुमचा नंग त्या रानी. धास्ती मुलेंच त्यास जव.' -ख ८४१. [फा. नङ्ग] ०नामोश-पु. १ ख्याति; कीर्ति. 'तुमचे नंगनामोश तुमचे वडीलाप्रमाणें व्हावे, हेंच स्वामीस अगत्य.' -रा ८.१३६. २ पराक्रम. 'त्याचप्रमाणें आमचे बावांनीं राजश्री राणबांसाहेब नेणते होते त्यास हातीं घेऊन भाऊपणें चालोन नंगनामोश करून सेवा केली.' -इमं १८८. [फा. नंगु+अर. नामुस]

नगज—पु. हत्ती. [सं.]

नगडें—न. (वे.) ताप.

नगत(इ)नारायण, नगननारायण—पु. (विरु. प्र.)

नगननारायण पहा.

नगद—न. रोकड; रोख नाणें; पैसा. -वि. निवडक; उत्कृष्ट; अस्सल; पहिल्या प्रतीचा; शेलका. जसे: -नगद-आवे-भांडीं-सणें-निवाला-जेवण-खाणें-पक्वान्न. [अर. नक्द्] ०होऊन वसणें-(स्वतःच सर्व मालमत्ता होऊन वसणें) दिवाळें निघणें; नादार होणें. ०दागिने-पुणव. भारी, मौल्यवान दागिने; जे मोडून पैसे करतां येतील असे दागिने. ०पैसा-पु. रोख पैसा; रोकड. ०माल, नगदा(दा)माल-पु. १ रोकड, दागदागिने इ० तोड-मोड करून पैसांत, नाण्यांत रूपांतर करतां येण्यासारखी मालमत्ता. २ (ल.) अनेक पदार्थांच्या समुदायांतील, जिंदगींतील निवडक, उत्तम, शेलका भाग, पदार्थ इ०. ०विकरी, विक्री-स्त्री. १ रोख किंमत घेऊन केलेली विक्री. २ रोख किंमत घेऊन केलेल्या विक्रीचें उत्पन्न. 'आज तुला नगदविक्री काय झाली?' -दानगद-क्रि. रोखीने; रोखीच्या व्यवहारानें. [नगद द्वि] -दानगदी-वि. १ उत्कृष्ट; निवडक; शेलका; नगद (-वि.) पहा; नगदमाल पहा. २ -क्रि. रोखीने; रोखीच्या व्यवहारानें. [नगद द्वि.]

नगदा—पु. कांबेच्या बांगडीचा एक प्रकार. [हि.]

नगदी—स्त्री. रोकड; रोख नाणें; पैसा. -वि. १ रोख; नक्त. 'जागीर व नगदी देणें कबूल करून....' -रा ६.५७६. 'कुच

नगदी चंदी।' -वि. ८.८.१५८. २ रोखीसंबंधी; पैशासंबंधी; महसूल, जमावंदी इ०कांसंबंधी जसे:-नगदी-ताळा-दत्तर-वसूल-वाकी व्यवहार-शिल्लक-हिशेब-पोतें-वही-काम-लिहिणे-कारकून. ०असामी-पु. विरक्त मनुष्य. 'कोणी वदती हो घ्यानासी आणा। नगदी असामी दोघे जाणा। कृष्णदास तो प्रपंच करीना। रामदास हा विरक्त।' -दावि २४७. ०कारकून-गुमास्ता-पु. देशपांड्याच्या हाताखालचा रोखीच्या व्यवहाराचा हिशेब ठेवणारा कारकून. ०खातें-न. जमावंदीखातें; मुलकी खातें. 'मराठी राज्यांत लष्करी व नगदी अगर जमावंदी खात्यांत खूप बहर होता.' -टि १.३३३. ०बाब-स्त्री. जमीनीवरील सरकारी वसुलाच्या दरावर ठरविलेला दर विध्यामाणें द्यावयाचा एक कर, यांत निरनिराळ्या जिल्ह्यांत निरनिराळ्या वसुलाच्या बाबी समाविष्ट केल्या जातात. ०भांडवल-न. रोख पैशाच्या रूपाचें भांडवल. ०मुलकी-वि. प्रांतांतील, जिल्ह्यांतील सर्वसाधारण कारभार व जमावंदी या संबंधाचा (कारकून, लिहिणें, काम, वही इ०). [नगदी+मुलकी] ०वसूल-पु. नाण्याच्या स्वरूपांतील वसूल. 'दरसालच्या वास्तविक उत्पन्नाच्या एकतृतीयांश नगदी वसूल घेणें.' -गांगा ८. ०शिरस्ता-पु. रोख नाण्याच्या स्वरूपांतील सरकारी वसुलाचा ठराव. [नगदी+शिरस्ता] ०सामान-न. रोख पैसे; रोकड.

नगन—स्त्री. शत्रूच्या, सरकारच्या कचाट्यांतून शहरास, गांवास सोडविण्याकरितां गावांतील श्रीमान् लोकांनीं शत्रूस सरकारास देऊं केलेली रकम. -विल्सनकोश [सं. नम्र, नागवण ?]

नगन(इ)नारायण—पु. १ (उप.) गलेल्लड, नागवा मनुष्य. नागवा मोठा माणूस. २ अकिंचन, दरिद्री, कफळक, मित्रहीन मनुष्य. [नम्र=नागवा+नारायण]

नगर—न. १ मोठ्या वस्तीचें व सर्व पदार्थ जेथें मिळू शकतात असे ठिकाण; शहर. 'म्हणे दक्षिण देशी महिलारोप्य नाम नगर.' -पंच १.५. २ (विशेषार्थानें) अहमदनगर, सातारा, इ० ३ अहमदनगर. [सं.] सामाशब्द-०करी-वि. शहरवासी; शहरी; नागरी. 'गांवडेकरी उंदीर आणि नगरकरी उंदीर.' -छत्रे-कृत इसापनीति. ०तळ-न (काव्य.) जीवर नगर वसलें आहे ती जमीन. 'नगरतळ दणाणिते। अयंकर घोष किंकाटत।' [नगर+तळ=खालची बाजू] ०नायक-पु. शहरांतील मुख्य सावकार, पेढीवाला; नगरशेट. [नगर+सं. नायक=पुढारी] ०नायकी-स्त्री. नगरनायकाचा हुद्दा, काम. [नगरनायक] ०पाल-पु. कोतवाल; पोलीस. [नगर+सं. पाल=रक्षण करणें] ०पालिका-स्त्री. शहराचें आरोग्य, शिक्षण इ० बाबींचा कारभार करणारी स्थानिक संस्था; (इं.) म्युनिसिपल कमिटी. [नगर+सं. पाल=रक्षण, पोषण करणें] ०पिता-पु. नगरसंस्थेचा, म्युनिसिपल कमिटीचा सभासद;

(इं.) सिटीफादर. [नगर+सं. पिता=बाप] ०प्रदक्षिणा-स्त्री. १ देवाच्या मूर्तीची, छविच्याची शहराच्या भोंवताली काढलेली मिरवणूक. २ शहराभोंवतीं, सर्व शहर फिरणे. ३ (ल.) रिकाम-पणीं गांवभर (भिक्षा मागत, देवदर्शन करीत) हिंडण्याची क्रिया. [नगर+सं. प्रदक्षिणा] ०भवानी-स्त्री. १ गांवभर भटक्या मार-णारी, रिकामटेकडी स्त्री. २ वेद्या. 'अपशकून करण्यासाठी रक्षा-सानी या नगरभवानीला उभे केले.' -महाराष्ट्र १७.४.३०. [नगर+(उप)भवानी=देवी] ०भवान्या-पु. आळशी, वेढंगी, बदफैली मनुष्य. 'पण तू रे? -तू रे नगरभवान्या नाच्ये पोन्हे घेवोती.' -कै० १५५. [नगरभवानीचे पुल्लिङ्गी रूप] ०भोजन-न. (व.) गांवजेवण. ०रचना-स्त्री. शहराची सर्व सोयी व्हाव्यात अशी मांडणी; शहराची व्यवस्थित पद्धतशीर मांडणी; (इं.) टाऊनप्लॅनिंग. ०लेखक-पु. कुलकर्णी. 'नगर लेखकांच्या दिव्य-भंदिरीं।' -सप्र १.२.३. ०शेट-पु. गांवचा पुढारी; श्रेष्ठी; मोठा व्यापारी. ०हेर-पु. (काव्य) शहरांतील गुप्त बातमी काढणारी टोळी, तींतील व्यक्ति. 'म्हणे सत्य बोलिला नगरहेर।' [नगर+हेर=गुप्तपणे बातमी काढणारा] नगराध्यक्ष-पु. शहराच्या स्थानिक संस्थेचा, म्युनिसिपल कमिटीचा अध्यक्ष; (इं.) प्रेसिडेंट. [नगर+अध्यक्ष=मुख्य] नगरी-स्त्री. लहान नगर; गांव. [सं.] -वि. अहमदनगरचा. 'नगरी रेशीम भरणे.' [नगर=अहमदनगर] ०पैसा-पु. अहमदनगर येथील प्राचीन राजवटीतील पैसा. नगरीय-वि. शहरासंबंधी; नगरासंबंधी. [नगर]

नंगा-वि. १ वलहीन; नागवा; नम्र; दिगंबर. २ (ल.) निर्धन; अकिंचन; दरिद्री; कफळक. ३ (ल.) बेफिकीर; निर्लज्ज; अब्रू नस-णारा. 'फिरस्त्यासारख्या नंग्या लोकाशीं उद्योगी कुणवी शेतकरी मांडण्याला तयार नसतो.' -गांगा १२५. [सं. नम्र; हिं. नंगा] म्ह० नंगेसे खुदा बेजार; नंगेसे खुदाभी डरता है=नंग्या माणसाला ईश्वरहि भितो. ०नाच-पु. बेताल, अश्लाघ्य, निर्लज्जपणाचे वर्तन; धांगडधिंगा; धुडपूस. 'जलक्रीडेच्या निमित्तानें मेनकेचा नंगानाच भारतांत जो दाखविला आहे तोच अत्यंत योग्य आहे.' -नाझ ३.३८. [नंगा+नाच] ०नाच घालणे-स्वैरपणे, निर्लज्जपणे वाटेल तसे वागणे. नंगी समशेर-तरवार-स्त्री. १ नागवी, म्यानांतून बाहेर काढलेली तरवार. 'ऐटबाज पोशाख हातामंदि नंगी समशेर।' -मृ १८. २ (ल.) सुंदर व चपळ स्त्री.

नगरखाना-पु. १ चौघडा, नगारे इ० ठेवण्याचे ठिकाण; बायांचा कारखाना. २ चौघडा वाजविणाऱ्यांचा संच, ताफा. ३ वेळळ, वाडा इ० कांच्या प्रवेशद्वारावर टराविक वेळीं चौघडा इ० वाजविण्यासाठी बांधलेली स्वतंत्र खोली. [फा. नकारा+खाना]

नगरची(चि)-जी-पु. नगरा वाजविणारा माणूस; वादक. 'मी तो महाराजाचा दीन नगरचि।' -दावि ४५३. 'म्हणोन शको. ४. ४७

डेरियास येऊन फत्ते नगरचीस आज्ञा केली कीं कुवाची नौबत सुरू करा.' -भाव ८. [फा. नकारची]

नगरा-पु. १ एक मोठे चर्मवाद्य; नौचत; डंफा. हे एक लोखंडी लहानमोठ्या पसरट तोंडाच्या व निमुळत्या बुडाच्या मांड्याचे तोंड चामड्याने मढवून तयार करितात; हे लांकडी टिपण्यांनीं वाजवितात. २ (ल.) मोठे पोट. [अर. नकारा] ०करणे-नगरा वाजविणे. 'म्हणतांच नगरचीने नगरा केला' -भाव ८. ०भरणे-(ल.) पोट भरणे; भरपूर जेवण होणे. ०मढविणे-नगाऱ्यावर कच्चे कातडे ताणून बांधणे. ०वाजणे, नगाऱ्यावर टिपळ पडणे-(एखादी गोष्ट, व्यक्ति) लोकांत गाजणे; कुप्रसिद्धीस येणे, पावणे. ०वाजविणे, नगाऱ्यावर टिपळ टाकणे-(एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ०), चव्हाट्यावर आणणे; जगजाहीर करणे. म्ह० नगाऱ्याची घाई तेथें टिमकीचे काय जाई.

नगि(गी)ना-पु. १ रत्न; आंगठीत बसविण्याचा हिऱ्याचा खडा. 'सारी अमदावाद वघाया लोटली सैना। इश्क नगिना।' -सला २०. २ (ल.) कोणतीहि उत्तम, सुरेख, उत्कृष्ट वस्तु. 'विशासराव नानाचा पुत्र नगीना।' -इपुत्रिपो १३५. 'काय नगिना लेखणी हो?' [फा. नगीन]

नगिनी-किवि. नागवेपणीं; नम्रपणे; नमी. 'नगिनी यावे नगिनी जावे वरती लवलाही।' -(मरतिकाची लावणी) मसाप १.१.३. [नम]

नगीण-स्त्री. (गो.) एक वृक्ष; नोगीण.

नगीननागवा-वि. अगदीच नागवा; सर्वथैव नम्र. [नम+नागवा]

नगे-कि. (अशिष्ट.) नको. अनेकवचन नगेत. [नग]

नगोटा-टें-पुन. रत्न; जवाहीर; दागिना; नग अर्थ २ पहा. स्वतंत्रपणे किंवा नग या शब्दापुढे जोडून उपयोग करि-तात. जसे:-नगनगोटा. [नग]

नगोली-स्त्री. (खा.) धाव्यावरील जिना व गच्ची.

नग्गा-वि. नंगा; नागवा; नम्र. [सं. नम्र; प्रा. नग्ग]

नग्दी-वि. १ नगदी पहा. २ जरतारीचे काम केलेले. 'सौवर्ण-तांतवं नग्दी' -राव्यको २.३९.

नम्र-वि. १ वलहीन; नागवा; नंगा. 'जैसे आपण नम्र मांडके। जगातें म्हणे।' -झा १८.१३५. २ (ल.) दरिद्री; कफ-लक; अकिंचन. [सं.] ०चक्षु-पु. साधा, उघडा, मिग, दुर्मिण इ०कांचे साहाय्य नसलेला डोळा, नजर; (इं.) नेकेड आयु. 'नम्रचक्षुने या क्षीरपथाकडे पाहिले असतां, चोहोंकडे धुके पस-रले आहे कीं काय असा भास होतो.' -आगरकर निबंधसंग्रह, आमचे काय होणार. [नम+सं. चक्षु=डोळा] ०दिगं(गां)वर-

वि. अगदी पूर्णपणे नागवा; नगीननागवा. [नम+सं. दिगंबर= दिशा हेंच वस्त्र ज्याचें तो, नम] ०दीक्षा—खी. नागवें राहण्याचें व्रत. (क्रि० घेणें). काहीं विशिष्ट वर्गातील गोसावी ही दीक्षा घेतात. [नम+दीक्षा=व्रताचा स्वीकार] ०दीक्षाधारण—न. नम दीक्षा स्वीकारणें, अंगीकारणें. (क्रि० करणें) [नम+दीक्षा+धारण=धारण करणें; स्वीकारणें] ०दीक्षाधारक—दीक्षा-धारी—वि. नमदीक्षेचा स्वीकार केलेला; नमदीक्षा धारण करणारा. [नमदीक्षा+सं. धारक, धारी=धारण करणारा] ०वस्त्र—न. लंगोटी; केवळ नागवें राहू नये म्हणून लोकोपचारार्थ धारण केलेले वस्त्र. 'काशायांवर नमवस्त्र। संन्याशासी हें पवित्र।' —सप्र ३.१६.

नशिका—खी. वयांत न आलेली, कौमार्यांत असलेली मुलगी. [सं.]

नच—चि—शब्. नाही; मुळीच नाही. 'त्या अंगा नचि इच्छिती रसिक ते भुषा विधीतें खरे।' —कम २.६५. [सं. न+च]

नचक, नचकळ—खी. फुटकी, वरचा फुगीर भाग उडालेली कवडी.

नचननु—न. कांकू; नाचू; कानकून; कांकरणें. [सं. नच= नाही+ननु. संशयवाचक अव्यय]

नंज—न. (वे.) बाळंतिणीना होणारा वात. [का. नंजु= मंदूचा वात]

नजद—पु. घोड्याच्या पायास होणारा एक रोग. —अश्वप २.२८२.

नजदीक—किवि. जवळ; नज्दीक; नजीक. [फा. नज्दीक]

नजन—पु. डोळा; नयन. —शर [सं. नयन]

नजर—खी. १ दृष्टि; नदर. 'माझ्या नजरेस जो पडेल त्याची मी आहुती घेई.' —विवि ८.८५५. २ धोरण; उद्देश; पहाणें. 'अवरंगजेवास ठायीं ठेवावें ही नजर शिवाजीची.' —ख ७.३२५९. ३ (ल.) कृपादृष्टि; लक्ष्य; कृपावलोकन; आनुकूल्य. 'विचारास त्या लोकांची नजर पावली नसली तर...अवहेलना न करितां...गुण ते बोलावे.' —मराआ १५. ४ इच्छा; हांव. 'नजर भारी! होनाचें नाणें। लकाराशिवाय बोलीच नाही असा प्रकार.' —ख ७.३२५९. ५ वाईट व वाचक दृष्टि; दृष्ट. लोभी, कामी दृष्टि. 'त्यांची नजर आपली तुझ्यावर.' —मोर ३५. ६ (ल.) तर्क; अवलोकन करण्याची शक्ति. 'त्यांत माझी नजर बराबर चालली नाही.' —विवि ८.११८. ७ निगा; काळजी. [अर. नज़र; हि. गु. नजर] ०करणें—निगा ठेवणें. 'संग्रह करावा. याची बरी नजर करावी.' —मराआ १२. ०टाकणें—(एखाद्या वस्तूकडे) ओझरतें पहाणें. 'या अर्थावरून नजर टाका.' —भक्त मयूर केकावली २. ०देणें—(एखादी गोष्ट) विचारांत घेणें. ०धरणें—

इच्छा करणें. 'कदाचित् त्याचे वंशजांनीं त्यामाणें हरामखोराची नजर धरली तर त्यास त्याच वृत्तीचें बल होणार.' —मराआ २४. ०न पुरणें—(एखादी गोष्ट) दृष्टीच्या, शक्तीच्याबाहेर कक्षेबाहेर (विस्तृत, गूढ, मोठी, बहुसंख्याक) असणें. ०पडणें—(एखाद्याची) दृष्ट लागणें; वाधणें. —विचावि २३०. ०फांकणें—१ दृष्टि विस्तृत होणें. २ (एखाद्याची) महत्वाकांक्षा, लोभ इ. वाढणें. ०मरणें—(तीच तीच गोष्ट पुनःपुनः केल्यानें तिच्या बद्दलचें) भय, आदर, किंत्स इ. नष्ट होणें; (एखादी गोष्ट) दृष्टीला पूर्ण परिचित होणें. 'या संबंधानें वन्याच लोकांची अजून नजर मेली नाही.' —आगर ३.४३. नजरेंत—नजरांत आणणें—ताच्यांत आणणें; डोळ्यांसमोर ठेवणें; लक्ष्यांत घेणें. 'नजरांत आणिला कारभार।' —दावि ३१. नजरेंत धरणें—पर्वा करणें. 'हम्यीराव याणीं दिलेलखान नजरेंत धरला नाही.' —सभासद ६४. नजरेस पडणें—दिसणें. नजरेस येणें—१ पसंत पडणें. २ माहित होणें; दृष्टीस पडणें; लक्षांत येणें. (वाप्र.) नजरे(रे)चा खेळ—पु. १ केवळ दृष्टिक्षेपाणें, एकदां नजर टाकण्यानें होणारें काम, गोष्ट; किरकोळ सुलभ काम. २ मुख्यतः दृष्टीनेच साध्य असलेले काम, विषय. उदा० चित्रकला, तिरंदाजी, लेखन. ३ दृष्टीचें अद्भुत, विलक्षण, आश्चर्यकारक कृत्य, काम. जसें—अतिशय सूक्ष्म अक्षरें, चित्रे काढणें; वारीक शिवणें; घडयाळाचीं सूक्ष्म यंत्रें वसविणें इ. ४ चांगली चळकट दृष्टि, पराकाष्ठेची तारतम्यदृष्टि लागणारी गोष्ट. दृष्टीचा खेळ व नजरेचा खेळ हे शब्द एकमेकांबद्दल पर्याय म्हणून योजतात व तसें करणें इष्ट आहे. काहीं मात्र वर दिलेल्या अर्थाप्रमाणें उपयोगांत आणितात. दृष्टीचा खेळ पहा. नजरेचीवाधा—दृष्ट. 'आज रामूला नजरेची वाधा झाली.' नजर(रे)चें पाप—न. प्रत्यक्ष (एखादी वाईट गोष्ट) पहाण्यानें होणारें पाप; पाहण्याचें पाप. (एखादी विशिष्ट गोष्ट नजरेआड घडल्यास खपते पण समोर घडल्यास खपत नसते अशा वेळीं उपयोग). नजरेनें—किवि. समक्ष; प्रत्यक्ष. 'त्यासही येथील विचार नजरेनें दाखवून जो विचार सांगणें...' —पेद ३.१८३. नजरेनें पाषाण उल्लणें—फार वाईट नजर असणें. दृष्टि या शब्दांतील इतर वाकप्रचार पहा. सामाशब्द—०अंदाजा—पु. नजरेनें पाहणी करून (पीक इ.कांचा) केलेला अंदाज; (सामा.) डोळ्यांनीं पाहून एखाद्या वस्तूचें मान, परिमाण ठरविणें; अशा रीतीनें ठरविलेला अंदाज, अटकळ. 'नजर—अंदाजा—पाहणी—मोजणी—मोजदाद—अजमास—पडीत—वहीत—पीक—बार—किंमत—वजन.' [नजर+अंदाज] ०एनायत—खी. कृपादृष्टि. 'नजर एनायत फर्माऊन.' —रा१६. १३८. ०कैद—खी. साधी अटक. [नजर+कैद] ०गहाण—गाहण—गहाण ठेवलेली मिळवत सावकाराच्या ताब्यांत न राहतां ऋणकोजवळच राहते असला गहाणाचा एक प्रकार; ह्या प्रकारांत

ऋणकोने मी जातीने कर्ज फेडीन. न फेडल्यास सावकाराने माझी विवक्षित मिळकत विकून तिच्या किंमतीतून आपले कर्ज सव्याज फेडून घ्यावे असे लिहून द्यावे लागते. -चक्रा ३०. याच्या उलट अमलगहाण; तावेगहाण. [नजर+गहाण.] ० गुजार-खी. परीक्षा; पारख. 'आपण राजियानीं नजरगुजार करून एक एक माणूस पाहून ठेवावे.' -सभासद २१. -वि. डोळ्याखालून घातलेले; गेलेले; पारखलेले; दृष्टिगोचर झालेले. 'तसेच तटसरनोचत ..जे ठेवणे ते बरे मर्दान कविलेदार विश्वासु असे पाहून नजरगुजार करून ठेवीत जावे.' -मराआ २८. [नजर+फा. गुशार=गुशाश्तनचे अज्ञाथी रूप] ० गुजारत-गुजारा-खीपु. नजरानजर; दृष्टादृष्ट; भेट. 'त्याची व आमची नजरगुजारत होईल तेव्हा काय वोलणे तें बोलें.' [नजर+गुजारत, गुजारा] ० चूक-खी. दुर्लक्षामुळे, नकळत, घडलेली झालेली चूक, दोष; दृष्टिदोष. [नजर+चूक] ० चोर-पु. धूर्तपणाने, कावेवाजपणाने नजर चुकविणारा; दृष्टीस पडण्याचे टाळणारा. [नजर+चोर] ० दौलत-खी. लक्ष्मीची कृपादृष्टि. -राव्यको ८.६७. [नजर+दौलत] ० पापी-वि. वाईट, पापी, दुष्ट नजरेचा. ० पारख-खी. १ पाहतांक्षणींच, वाद्यस्वरूपावरून (एखाद्या गोष्टीची, व्यक्तीची) केलेली परीक्षा, अनुमान. २ पाहतांक्षणीं, वाद्यस्वरूपावरून अनुमान, तर्क करण्याची शक्ति, चातुर्य. [नजर+पारख=परीक्षा] ० पाहणी-खी. केवळ नजरेनें पीक, जमीन, धान्याची रास इ० कांचा केलेला अजमास, अटकळ. [नजर+पाहणी] ० बंद-पु. १ नजरबंदी करणारा; गारुडी. २ (कों.) नजरबंदी पहा. -किवि. साध्या अटकेंत; ज्याच्या हालचालीवर सक्त नजर आहे अशा स्थितीत. 'वादशहाने नजरबंद केले.' -मराचिथोशा ३. [फा. नसरबंद] ० बंदी-खी. १ दृष्टीला भुरळ पाडणे; जादुगिरी; हात-चलाखी. 'ही जादूची नजरबंदी कुणि कुठें कशी केली?' -बावै-जयंति, गुलाबी कोडे २ नजरकैद; साधी अटक. [फा. नसरबंदी] ० बाग-पु. १ घर, राजवाडा इ० कांसमोर शोभेकरितां केलेला सहज दृष्टीस पडावयाजोगा बाग. 'पांच कैदी नव्या वाड्यांतील नजर-बागेत आणून त्यास समक्ष रूळ डोराप्रमाणे त्यांचेकडून ओढवले.' -विक्षिप्त २.१०१. २ गच्चीवर, खिडकीपुढे फुलझाडांच्या कुंड्या वगैरे ठेवून केलेली बागेसारखी डुमदार रचना. ० बाज-वि. १ सूक्ष्म नजरेनें परीक्षा, निरीक्षण करण्यांत कुशल. २ हेर; टेहळणी करणारा. -ऐटी १.४४. 'शहरांत नजरबाज लोक ठेवून...' -मरिडनि २.२००. ३ डोळे मोडणारा, मारणारा; नेत्रसंकेत करणारा. [नसरबाज] ० बुलंद-खी. कृपादृष्टि. 'गरिबांवर नजरबुलंद झाल्यानें आपलेच गांव आहे.' -पदमव १७. ० भूल-खी. पाहण्यांत झालेली चूक; डोळ्यांना पडलेली भुरळ; नजरचूक. [नजर+भूल=चूक, मोह] ० मासला-पु. नुसत्या नजरपहाणीनें मिळालेला मासला, नमुना. नजरअंदाज या शब्दाबद्दल योजितात. ० मुबा-

रक-रकी-खी. शुभदृष्टि; कृपादृष्टि. [नजर+अर. मुबारक=शुभ, मंगल] ० मोजणी-खी. मोजण्याच्या कोणत्याहि साधनाचा उपयोग न करतां केवळ नजरेनें केलेली मोजणी. 'नजर मोजणी करावयाचा शिरस्ता आहे' -मसाप २.२.१४१. [नजर+मोजणी] ० मोजबा-पु. चौकशी; पाहणी. -वाडसमा २.२.३५. ० हुजूर, नजरेहुजूर-किवि. प्रत्यक्ष (राजाच्या, हुजुराच्या) समक्ष, दृष्टीखाली; समोर. [नजर+हुजूर] नजरानजर-खी. परस्परांनीं एकमेकांस पाहणे; दृष्टादृष्ट; भेट. [नजर द्वि.]

नजर-खी. १ वरिष्ठाची कृपा संपादन करण्यासाठी त्यास भेट म्हणून दिलेली वस्तु; उपायन. (कि० करणे). २ बडे लोक मुलाखतीच्या वेळीं परस्परांस भेट म्हणून देतात त्या वस्तुपैकीं प्रत्येक; नजराणा. (कि० करणे). ३ बापाच्या गादीवर, हुद्यावर बसतेसमयीं मुलांनें सरकारास अगर सरकारच्या प्रतिनिधीस द्यावयाची जुन्या राजवटीतील खंडणी. मराठी अमलांत ही खंडणी फक्त जहागिरदार अगर इतर सरकारी नोकर यांच्याकडून घेतली जात असे. दत्तकाच्या बाबतींत मात्र ती सर्वांकडून घेतली जात असे. ४ (ल.) भेट; मुलाखत. ५ (सामा.) भेटीची वस्तु; अहेर; नजराणा. नजराणा पहा. [अर. नज़र] सामाशब्द-० कारखाना-पु. घाटावळ राजापुर तालुक्यांत जंगलांतील लांकडे तोडण्याचा दिलेला मक्का. -मोल. ० खोलाई-खी. शेतांतील पीक कापण्याची परवानगी मिळण्याकरितां खेड्यांनीं, गांवांनीं द्यावयाचा कर. ० गलबत-जहाज-न. गलबतांवरील कर. [नजर+गलबत] ० धी-न. सरकारी नोकरांच्या बरदास्तीकरितां गांवकऱ्यांना द्यावे लागणारे तूप. [नजर+हिं. गुज. धी=तूप] ० तोफेजात-खी. नजराणा. 'इंग्रज नजर-तोहफेजातशिवाय सव्वीस लक्ष रुपये दसाल हुजरांत देत होते.' -ऐटि १८. ० नजराणा-पु. (व्यापक) कनिष्ठांनीं वरिष्ठांना सादर, अर्पण केलेल्या वस्तु इ०; बड्या लोकांनीं भेटीच्या वेळीं परस्परांस नजरकेलेल्या वस्तु; नजर अर्थ १, २ पहा. [नजर+नजराणा] ० नियाज-न्याज-पु. नजराणा. 'हल्लीं मुम्हाशी भेटीचा पैगाम करितील व नजर-नियाज कबूल करितील.' -पया ८१. 'खुर्शीवर शहाजादेस बसवून तमाम सर्दारांनीं नजर-न्याज केले.' -ख ८.४२२५. [नजर+फा. नियाज] ० पट्टी-खी. १ धान्याचा प्रत्येक खंडी-माणें द्यावा लागणारा कर. २ नजर म्हणून द्यावयाची रकम जमविण्यासाठीं बसविलेली पट्टी, वर्गणी, कर. [नजर+पट्टी] ० पागा-खी. नजर देण्याकरितां ठेवलेल्या घोड्यांची पागा. 'एक घोडा त्यांस द्यावयाचा तो नजरपागेपैकीं देणें.' -वाडसमा १. १५८. [नजर+पागा] ० भेट-खी. १ सरकारी अंमलदारास प्रथम भेटीच्या वेळीं दिलेला नजराणा. २ जमाबंदीच्या वेळीं प्रत्येक पाटलांनें सरकारास द्यावयाची एक रुपयाची नजर. [नजर+भेट]

०मुबारक-ख-खी. भेटीचा नजराणा; मंगल अभिनंदनपर भेट. 'ह्याचपासुन नजर-मुबारकी घेऊन पुढे मुलुकास कौल सादर केला.' -इस १ चांदविधी १०. [नजर+अर. मुबारक=शुभ; मंगल] ०स्वारी-खी. पिकावरून घोडदळ, पायदळ इ०कांची स्वारी नेळं नये म्हणून शेतकऱ्यांनीं स्वारीवाल्यांस यावयाची खंडणी. [नजर+स्वारी]

नजराणा-पु. १ वरिष्ठांची मर्जी संपादण्याकरितां दिलेली भेटीची वस्तु; उपायन. २ समान दर्जाच्या माणसांनीं भेटीच्या वेळीं परस्परांस दिलेल्या वस्तु ३ (विशेषार्थानें) पूर्वीच्या अम-दानींत एखाद्यास इनाम, वारसा हक्क, जहागिर, मोठा हुद्दा इ० देण्याच्या प्रसंगी त्याजपासुन सरकारास मिळालेली खंडणी. ही खंडणी देणारानें स्वच्छीनें यावयास पाहिजे पण पुढे सरकार बऱ्याच वेळीं सक्तीनें वसूल करी. शिवाय मांडलिक राजापासुन घेतलेल्या जादा खंडणीस किंवा रयतेपासुन वसूल केलेल्या जादा वसूलास हा शब्द लावीत असत. ४ (कायदा) स्थावर मिळकत बहिवाटीस घेण्यासाठीं नवा पट्टा करतेवेळीं त्या मालकास देतात तो ऐन जिन्नस किंवा नक्त ऐवज. -लॅड रेव्हिन्यु कोड. नजर पहा. [अर. नज़राना]

नजला-पु. १ कांहीं विवृतीमुळे डोक्यांतून वाहणारें पाणी. (कि० डोळ्यांत, डोळ्यावर उतरणें). २ (कित्येकांच्या मते) डोळ्यांतून पाणी वाहण्यापूर्वी होणारी डोळ्यांची जळजळ. [अर. नज़ल=पडसे, सर्दी, गळ; नुसल=छुपरी]

नजॉ-कि. (गो.) होत नाही. [सं. न जायते]

नजा होणें-कि. (क.) उत्साह नसणें; अंग मोडून येणें.

नजाफत-खी. सुवकपणा. 'नजाफत व कारागिरी व चांगली वस्तु पूर्वी आपण पाहिली आहे तशी आतां कांहीं दृष्टीस पडत नाही.' -एटि २९६. [अर. नज़ाफत]

नजारत-खी. नाझीराचें, नाझराचें काम, हुद्दा. [अर. नज़ारत]

नजीक-ख, नजदीक-क्रि. नजदीक; जवळ; सभिध; समीपमार्गी. 'आजी तागाईत दूर कर्नाटकांत होतो. हाली नजदीक आलों असों.' -रा १५.२१. -शब्. जवळ; सभिध. 'नजीक नदी' (=नदीजवळ). -रा १५.२५२. 'नजीक समाधी' (=समाधी-जवळ). -रा १५ १५४. [फा. नज़दीक]

नजीब-वि. (कुळाचा, स्वभावाचा) थोर; उच्च. -खी. हिंदी शिपायांची एक तुकडी, वर्ग. [अर. का.]

नजीस-वि. १ कंजुष; कृपण; चिक्कू. २ रागीट; तापट; तिरसट; चिडखोर. ३ त्रास देणारा; द्राड. कधीं कधीं खडतर व खचरट या शब्दांच्या वऱ्याच अर्थी चुकीनें उपयोग करितात. [अर. नजिस्=घाणेरडा, ओंगळ]

नजुमी-पु. ज्योतिषी. 'नजुमियास बोलावून सांअत पांच घटका रात्रीची ठरली.' -रा ५.२७. [फा. नजुमी]

नजूम-पु. ज्योतिष; ग्रहांची स्थिति; शुभाशुभ काल. 'आमचें येथें नजूम विशेषकरून जाचून पाहण्याचा सांप्रदाय नाही.' -रा ७.१९३. [अर. नजूम]

नजूस-वि. कृपण; कट्टु. नजीस पहा. [अर. नजिस्]

नजूल-पु. (व.) सरकारी गांवठाणाची जमीन. [अर. नजूल=वेवारसी ठरल्यामुळे सरकारजमा झालेली मिळकत, जमीन]

नज्दीक-क्रि. वि. शब्. जवळ. नजीक पहा. [फा.]

नज्-अ. न या अव्ययावद्दल संस्कृत व्याकरणांत योजलेला पारिभाषिक शब्द. [सं.] ०समास-पु. त्याचा अभाव, त्यापासून भिन्न, तदभावविशिष्ट असा अर्थ विवक्षित असतां संस्कृत स्वरादि व व्यंजनानादि शब्दांच्या मार्गे अनुक्रमेण अन् व अ या वर्णांचा योग होऊन होणारा एक प्रकारचा समास. जसे:-अब्राह्मण=ब्राह्मण नव्हे तो, ब्राह्मणाहून भिन्न; अज्ञान=ज्ञानाचा अभाव, ज्ञानाभावविशिष्ट असा (मनुष्य); अनंत; अनादि; अनुपम; अनुचित; अधीर; अकाल; अनाथ इ०. या समासाचे नञ्त्तत्पुरुष व नञ्वहुव्रीहि असे दोन प्रकार आहेत. उदा० अज्ञान=ज्ञानाचा अभाव. हा नञ्त्तत्पुरुष समास होय. परंतु अज्ञान=ज्यास ज्ञान नाही असा; ज्ञानाभाव-विशिष्ट (मनुष्य इ०). हा नञ्वहुव्रीहि समास आहे.

नट-पु. एक जात व तींतील व्यक्ति; डोंवारी; कोल्हाटी; बहुरूपी; नट हा स्त्रिया इ०कांचा वेष धारण करून नाचतो, दोरीवर चालणें, उड्या मारणें इ० अनेक प्रकारचे खेळ करून उपजीविका करतो. नाच्या पोऱ्या; सोंगाड्या. -झा १४.२९०. 'कृष्णा दारोदारीं नटसा कां मी सुयोध नाचें?' -मोभीष्म १.१०३. २ (नाट्य) नाटकांत स्त्रीपुरुष-भूमिकेचें काम करणारा मनुष्य; नाटकी पात्र. ३ नटण्याची संवय, स्वभाव असलेला मनुष्य. ४ उनाड, त्रात्य, कपटी, हरामी मनुष्य. 'ठस ठोंबस खट नट। जगभांड विकारी।' -दा २.३.३२. ५ चेष्टा; हावभाव. 'बदतां रददीसिस दावि नटें।' -अकक २. किंकरकृत शुकरभा संवाद २०. ६ वेष; अवतार; रूप; सोंग. 'धरोनिया रुद्राचा नट। नंदीवरी जाहला उपविष्ट।' -कथा २.१२.२४. [सं. नट; सि. नट] नटामाजी नेटकी जाया-(सुंदर अशा पुरुषनटानें सुंदर स्त्रीचा वेष धारण केला असतां तो जसा कृत्रिम असतो व त्या भूमिकेंतील तशी सुंदर स्त्री जशी दुर्लभ असते त्यावरून) दिसण्यांत अतिशय सुंदर पण बनावट व दुर्लभ अशी वस्तु. (तुल०) 'कीं नटामाजील कामिनी! कीं तममयकुहूची यामिनी। कीं अजाकंठिचे स्तन दोन्ही। तैसे प्राणी व्यर्थ ते।' -ह १६.३२. सामाशब्द-०खट-वि. छुच्चा; सोदा; हरामी. [नट+खट; हिं. नटखट] ०धारी-वि. नाटकी. 'पाहून छुंछलें तुसी आतां किती दिवस

वाळिवसी नटधारी।' -होला ८९. [नट+धारी=धारण करणारा] ०नर्तक-पुंलिंग. (व्यापक) नट, डोंवारी, कोल्हाटरी, नाचणारे, सोंगाडे इ० समुच्चयाने. [नट+सं. नर्तक=नाचणारा] ०नागर-वि. नटन, सजून गांवभर हिंडणारा. -शर. [नट+] ०नाच-पु. १ उल्लास; उत्कर्ष; प्रताप; आधिक्य. 'हैं असो या चिन्हांचा। नटनाचु ठायीं जयाच्या। जाण ज्ञान तयाच्या। हातां चढे।' -ज्ञा १३.२१५. २ हावभाव; अभिनय; अंग-विक्षेप. 'मातें गाती वानिती। नटनाचें रिश्विती।' -ज्ञा १६. ३६१. [नट+नाच] ०नाटक-क्री-पु. १ नाना प्रकारचे चमत्कारिक खेळ करून दाखविणारा परमेश्वर, श्रीकृष्ण इ० देवता. २ नाटकी; सोंगाड्या माणूस. 'नटनाटक ठक वालट हरि तुं ठाउक मज मी न नवी।' -रासकीडा १३. ०नाट्य-न. १ नाटक इ० खेळ; सोंगें. 'नटनाट्य केलें तुम्ही याचसाठीं। कौतुकें दृष्टि निव वावी।' -तुगा. २ वतावणी; सोंग. 'तरी कां वंचतुक सुमनासि'बो। नट नाट्य वरें संपादू जाणसी बो।' -तुगा १४२. ०वाज-वि. १ दिमाखानें, ताठ्यानें, नटून चालणारा; अकडवाज; नखरेवाज; नटवा. २ दांडगा व धसकट (मनुष्य). [नट+फा. वाज प्रत्यय] ०वाजिंदा-वि. नटवाज पहा. [नट+वाजिंदा] ०वाजी-झी. १ दिमाखदारी; अकडवाजी. २ नटवेपणा; नखरेवाजी; नखरा. [नट+वाज] ०वाट-वि. छ्वा; सोदा; हरासी. [नट+वाट=छ्वा] ०मोगरा-पु. नटणारा मनुष्य. 'नटणारे छानछोकी नटमोगरे फारच बोकाळले आहेत.' -इंप १५५. [नट+मोगरा] ०राज-पु. १ तांडवनृत्य करीत असणारा शंकर, त्याची मूर्ति; नटेश. २ अर्धनारी नटेश्वर, उजवें अंग पुरुषाचें व डावें स्त्रीचें असें स्वरूप. ०वर-पु. (यु.) नटांत श्रेष्ठ; कृष्ण; शंकर; परमेश्वर. नट-नाटकी पहा. [नट+सं. वर=श्रेष्ठ] नटाई-झी. लुच्चेगिरी; सोदे-गिरी; कपट. (क्रि० करणें) नटाईस-नटाईवर येणें-लबाडी, लुच्चेगिरी करणें. नटेश, नटेश्वर-पु. १ परमेश्वर; नटवर. २ नटराज पहा. [नट+सं. ईश, ईश्वर] नटोवा-पु. (महातु.) नट; नटवा पहा. 'आंगीचीआं रवरवां। ठळतां कैसा सांगावा। जैसा रणरंगिचा नटोवा-सराळं करितुसैं।' -शिखु १००४. [नटवा]

नट-पु. (संगीत) गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, निषाद हे स्वर लागतात. अवरोहांत गांधार व धैवत वर्ज्य. जाति-संपूर्ण औडुव. वादी मध्यम व संवादी षड्ज हे स्वर आहेत. हा रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरांत गातात. ०बिलाचल-पु. (संगीत) एक राग. ह्यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी मध्यम. संवादी षड्ज. गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर होय. ०मल्लार-पु. (संगीत) एक राग. ह्यांत षड्ज,

तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत व कोमल निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी मध्यम, संवादी षड्ज. हा रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरांत गातात.

नटकणें-क्रि. न टिकणें; न राहणें. -ज्ञा ८ ८३. 'वाग्व्यापार थके, उगीच न टंके, कापे तनूने धके।' -आशु १८.

नटका-वि. नटणारा; नटवा नखरेवाज. 'जो नर नटका। हरि वदनी नयेचि घटका।' -आपद ३९. [सं. नटक=नट]

नटंग-गें-न. (प्रां.) १ गुडघा; नडगी-गें. नटंगाचर नेसणें-(घोतर, लुण्डे इ०) गुडघ्याच्या वर नेसणें. २ (ल.) असम्यपणानें, शिष्टाचाराला सोडून नेसणें.

नटणा-झी. (महातु.) लीला. 'चरतें चरितें दूरि गेली। तथौनि ब्रह्मनि नेली। मग सर्वज्ञाथें नटणा केली।' -दाव २६०. 'जगजोती जे अनादिशक्ति। अर्धीच पातली कराया वस्ति। नटणा करूं पाहती भक्तिमुक्ति। आग्रह सकळांचा सफळ हो।' -दावि ४४३. [सं. नटन; म. नटणें]

नटणें-अक्रि. १ सजणें; वेषसूषा करणें; अलंकार, वस्त्रे इ० कांनीं सुशोभित वनण. 'अंगनावेषें येतो नटून। रंग तुझा छटा-वया।' -नव २०.१०८. २ (एखाद्याचा) वेष, रूप, धारण करणें; भूमिका घेणें. 'तैं साकारणें नटें नटीं। कार्यालार्गी।' -ज्ञा ४.४८. 'तुजें प्रतिविंबस्वरूप जाण। स्वयें नटेल हुताशन।' -रावि १५.१३६. 'मी अज अजित सर्वेश्वर। मीच नटलों चरा-चर।' ३ खेळणें; नाचणें. 'जैसा गोकुळीं नाचतां मुकुंद। सर्वहि नटों लागले।' -दावि ९४. 'नटे नाटकू त्रीकुटामाजि कैसा।' ४ डौल मिरविणें; दिमाख दाखविणें. 'तयां कर्मत्यागु न घडे। जे कर्मव्य मनीं सांपडे। वरी नटती तें फुडें। दरिद्र जाण।' -ज्ञा ३.६५. ५ ठमकणें; नखऱ्यानें, नटूनथटून, ठमकत चालणें. -अक्रि. नाचविणें; खेळविणें; खेळ दाखविणें. 'स्वमायेचें आड-वस्त्र। लावुनि एकला खेळवी सूत्र। बाहेरी नटी छयाचित्र। चौन्याशीं लक्ष।' -ज्ञा १८.१३०३. [सं. नटन] नटूनथटून-क्रि. १ दिमाखानें; डौलानें; ऐटीनें. २ सजून; थाटमाट, नट्या-पट्टा करून. (क्रि० चालणें; वसणें). 'नटुनि थटुनि नाचति हे सौभद्र अंक ५. [नटणें द्वि. नटणें+थटणें] नटतकळा-झी. नाटयकला. 'भरतशास्त्र नटतकळा। ताळस्वर भेद सकळा।' -निमा १.१४८. [नटणें+कळा=कला]

नटणें-क्रि. १ नाकबुल जाणें (विशेषतः लबाडीनें). २ नाका रणें; मान्य न करणें; कचरणें; कांकुं करणें. 'हा पांच रुपयाला नटला.' [हिं. नटना=नकार दर्शविणें]

नटतिया-पु. नाटककार. -शर. सोहिमह.

नटन-न. १ नटाचें काम; अभिनय; वेष, रूप धारण करणें. २ क्रीडा; लीला. 'देतों दैवें स्वगेही नटन करुनि आम्हास दावी

प्रसिद्धी । '—अकक २ मंगीश, राधाविलास ८४. ३ नृत्य; नाचणें. [सं.]

नट(डु)वा—पु. १ डोंबारी जात. २ नाचणारा; सोंगाड्या; नाच्या; नट अर्थ १ पहा. 'नृत्यांगना त्या नाचती। धाडी नटवे गायन करिती।' —जै ८४.८. ३ (ल.) नटणारा; नखरेबाज; छेलछवेला. [नटणें] नटवाई—नटवी पहा. नटवेपणा—पु. नखरेबाजपणा; ऐटवाजी; छिचोरपणा. 'श्रीमंती सर्वोच्या नजरेस पडावी म्हणून वायकांचा नटवेपणा श्रीमंताना जसा हवासा वाटतो ...' —मानापमान ३३. [नटवा]

नटविणें—सक्रि. १ वळ, अलंकार इ० कांणीं सजविणें; वेष-भूषणें सुशोभित करणें. २ (नाटकांतील) भूमिका इ० करणें, वठविणें, संपादनं. ३ नाचविणें; नाचावयास लावणें. 'फटवी रामासि असा दशतुंडासी महासुखें नटवी।' —मोरा मंत्ररामायण अरण्य ४७. [नटणें]

नटवी—स्त्री. १ नखरेबाज, अकडवाज स्त्री. २ नाचणारी, अभिनय करणारी, सोंगाडी स्त्री; नटी. [नटवा स्त्री]

नटिनी, नटी, नटीण—स्त्री. (नाच, तमाशा इ० कांत) सोंग घेणारी, नाचणारी स्त्री; नर्तकी. [सं. नटिनी, नटी]

नटिया—पु. (काव्य) सोंग घेणारा; नट. 'नटिया एकचि एकला। गायव्याप्रांचें सोंग अवगला। भीतरील खेळया जेणें वोळखिला। तयाचा फिटला वृथा भ्रमू।' —एमा ११.८६५. [नट]

नटी—स्त्री. १ सूत्रधाराची पत्नी. २ नाटकांत काम करणारी स्त्री; स्त्रीपात्र. ३ नर्तिका; नाचणारी; कलावंतीण. [सं.]

नटुवा—पु. (विप्र.) नटवा पहा.

नट्टापट्टा—पु. १ (बाहेर जाण्याच्या वेळीं) वेणीफणी करणें; केंस विंचरणें; चांगले अलंकार, कपडे घालणें. २ नटणें; मुरडणें; छिचोरपणाची वेषभूषा; नखरा; चट्टीपट्टी. 'नट्यापट्ट्यांत दंग, मुखि लावोनि रंग, वर्णु ढंग किती तरि नाना।' —विनोद नाटक [नट+पट; सं. नृत्य प्रवृत्त=नटपट्टा —मसाप २.३.२३९]

नठारा—वि. (प्रां.) बाईट; निकामी; गयाळ; रद्दी; रद्द. 'तो अत्यंत नठारा माणूस आहे.' [सं. नष्टतर; प्रा. ण्ठ]

नठयाळ—वि. द्वाड; नष्ट; नाठयाळ; नाठाळ. 'कपटी कुटीळ गाठयाळ। गुट्टें कुचर नठयाळ।' —दा २.३.२३.

नड—पु. (कु.) माताच्या रोपांत येणारा पोकळ दांडा. [सं. नड=एक प्रकारचें जाडेंभरडें गवत]

नड—स्त्री. १ अडथळा; प्रतिबंध; हरकत; अडचण; व्याघात; व्यवधान. २ उपाधि; त्रास; उपसर्ग; उपद्रव. (कि० पडणें; होणें. 'त्याच्या घरी पाव्हण्यांची नड फार आहे.' ३ गरज. (कि०

काढणें). 'माझी एवढी नड काढाल तर पहा.' [सं. नड=गर्दी, दाटी होणें, सांचणें]

नड—स्त्री. (गो.) १ पिशाच्च. २ पिशाच्चाची बाधा. [नडणें]

नडग—गी-गें—पुलीन. १ (दिशावर, उत्तरेकडे रुढ). अस्वल; रीस. २ (ल.) वयस्क, जराठ मनुष्य.

नडगी-गें, नडघा—स्त्रीन. १ गुडघा. नटंग पहा. २ पायाची नळी; नळगुडी. ३ पुढें आलेलें हाड. 'डोंपराचें-कोंपराचें, बोटाचें नडगें.' नडग्यावर लागणें—जिव्हाळीं लागणें. [नड=नळ ? का. नडगि]

नडगें—न. (कों.) कणिंग; कणगी.

नडघा—घी-घें—पुलीन. अस्वल. नडग पहा.

नडघें—न. १ तबल्याचें एक परडें; खोड. २ ढोलप्रमाणें एक चर्मवाद्य. 'ढोल नडघें गिडिविडें चंग। गुजगुजें झांझ नगारा उपांग।' —स्वादि १०.२.४६.

नडणी—स्त्री. १ (कु. राजा. हेट. गो.) शेतांतील पिकांत उगवणारें निरुपयोगी व पिकास घातुक असणारें गवत. रान; खुराड. (कि० काढणें). २ पिकांत उगवलेलें निकामी गवत काढणें; वेणणी, 'या शेताची नडणी करावयाची आहे.' [सं. नड, नडिनी]

नडणें—अक्रि. १ गुंतणें; अडकणें; लागणें; गच्च, घट होणें; अडकणें; दाटणें. २ नड, अटकाव, प्रतिबंध मोडा इ० कांणीं युक्त होणें; रोखिला जाणें; आड येणें; प्रतिरुद्ध होणें. ३ (घोडा इ० कार्ने) आड करणें; अडणें, भीती इ० कांमुळें पुढें न सरणें. ४ कुंठित, स्तिमित होणें; खुंटणें. ५ त्रासदायक, उपद्रवकारक होणें, असणें. [सं. नड=गर्दी होणें; का. नडु=अडचण येणें]

नडणें—सक्रि. (राजा. कु.) पिकांतील, वागेंतील निकामी गवत, कुंदा काढणें; तणणें; वेणणें; शेतांतील आधीच्या पिकाच्या धसड्या, धसकटें, रान काढणें. [सं. नड=एक प्रकारचें जाडें गवत; सं. नडिनी]

नडनाच—पु. १ उत्कर्ष; प्रकर्ष; आधिक्य; नडनाच पहा. 'हा वायु चंचळ परि तुमचे आज्ञेचा। नडनाच चालवी।' —स्वादि १३.१.१०१. २ मिष. —मनको, —हंको. [सं. नट+नाच]

नडपी—स्त्री. (गो.) शेतांतील निकामी गवत, कुंदा काढणारी स्त्री. [(राजा. कु.) नडणें; (गो.) नडप]

नडविणें—उक्रि. १ नडणें, अडथळा, प्रतिबंध करणें; आड येणें. २ दुखापत, इजा करणें. [नडणें]

नडाव—पु. (क.) १ अडचण; नड; प्रतिबंध; अडथळा. २ त्रास; उपद्रव; उपसर्ग. [नड]

नड्डा—डुी—पुली. (ना. व.) घसा; नरडें; नरडी. [नरडा, नरडी अप.] ० पाडणें—(ना.) आक्रोश करणें; ओरडणें; घसा खरडणें.

न(ने)णत—वि. (गो.) नेणता; अजाण; वालिश. [नेणणे= न जाणणे]

नणद, नणंद—स्त्री. नवऱ्याची वहीण. 'दीर-नणंदा-जाचें साध्वी न त्यागिनी स्वपतिभक्ति.' —मोमेंत्ररामायण. उपसंहार ५. [सं. ननान्द; प्रा. णणंदा; व. ननद, ननंदा; हि. ननद, ननदी; सि. निणुन; पं. नणान]

नणदया, नणंदा, नणदाई—पु. (कु. प्रां.) नणंवेचा नवरा. [नणंद]

नणदवडा, नणदाचा, नणंदाचा—पु. (कों. कु.) नणं-वेचा जाच, छळ, अरेरावी. 'आई घरांत भावजईला फार छळते नणंदाचा पुरा गाजवते अशीहि तिच्या नांवांनं ओरड झाली.' —वहकलेली तरुणी १४. [नणंद]

नणटु(दो)ली—स्त्री. (काव्य) नणंद.

नत—वि. नम्र; वांकलेला; ओणवा झालेला. —न. (नृत्य) नृत्यांत डाव्या उजव्या वाजूस मान न वळवितां सुसती पुढें वांक-विण्याचा अभिनय. [सं.] ०जंघा—स्त्री. (नृत्य) नृत्याच्या-वेळीं पाय अचित केला असतां टाचेंवर भार पडतो तेव्हां जंघा किंचित वांकते ती स्थिति. [नत+सं.जंघा=मांडी] ०नासिका—स्त्री. (नृत्य) नृत्यांत नाकाच्या नाकपुड्या वारंवार जवळ आणणे. [नत+सं. नासिका=नाक] ०पार्श्व—पु. (नृत्य) नृत्यांत कोण-त्याहि एका पायावर शरीराचा तोल संभाळीत असतां वांकलेला, खालीं गेलेला, त्या वाजूचा शरीराचा भाग. [नत. सं. पार्श्व=वाजू]

नत, नतभाग, नतांश—पुन. (ज्यो.) खमध्यापासून इष्ट प्रवेशापर्यंतचें उतरतें चक्रांश; खमध्यापासून ग्रहापर्यंतचें अंतर; पहाणाराच्या स्थळीं खस्वस्तिक आणि खस्थ पदार्थ ह्यांमध्ये जो कोन होतो त्याला खस्थाचे नतांश म्हणतात. —धारपद्धत सूर्यमाला १६.

नतद्रष्ट, नतद्रक्ष, नतदृष्ट—वि. १ अति कृपण; पराकाष्ठेचा कंजुष; कवडीचुवक. 'काहीं येक कळे दक्षा। मनोगत नतद्रक्षा। काय कळे।' —दा १२.२.११. 'परंतु नतद्रष्ट सरकारनें १९१० सालच्या प्रेस आकटाच्या वेताळाला त्यांच्या कालपत्राचीहि आहुती दिली.' —सासं २.३९६. २ खाष्ट; दुष्ट. [? न+तत+रक्ष ? नत+दृष्ट ?]

नतनाडिका—स्त्री. (ज्यो.) ज्योतिषशास्त्रांतील मध्यान्हा-नंतरची व मध्यरात्रीपूर्वीची जन्मघटिका. [नत+सं. नाडिका]

नंतर, नंतरें—क्रि. मग; पश्चात; मागाहून; तेव्हां —अअ. (एखादी क्रिया इ०कांच्या) मागाहून, पश्चात; वर. जसें:-त्या नंतर; केल्या-गेल्या-घेतल्या-बोलल्यानंतर. 'मरणानंतरें स्वर्ग-वास। वरें माझिया भोगिती।' —मुसमा ८.१०३. [सं. अनंतर]

नति—स्त्री. १ नमन; वंदन. २ नम्रता. ३ (ज्यो.) त्रिभोन लमाचें अंशात्मक लंबन; स्थानभेदांश. [सं.]

नति(ती)जा—उया—पु. १ फळ; परिणाम; शेवट. 'असें जो करील त्याचा हा नतीजा म्हणोन डांगोरा पिटवावा.' —मराआ २९. २ शिक्षा. 'सांवतास तुम्ही आम्ही मिळोन नतिज्या थावा.' —रा १३०. 'ऐशियास गनिमास नतीजा पावावा लागतो.' —वाडशाछ ४. [अर. नतीजा; हि. नतीजा]

नत्र—पु. वातावरणांतील एक मुख्य घटक; (इ.) नाय-ट्रोजन. नत्राम्ल—पुन. एक तीव्र अम्ल; ह्यांत चांदी, तांबें इ० धातू विरघळतात; (इ.) नायट्रिक ॲसिड. [नत्र+सं. अम्ल]

नथ—स्त्री. १ नाकांत घालण्याचा छियांचा एक दागिना; नासामणि. —राव्य २.१३. २ नाकांत घालावयाचें, नाकांतून बाव-याचें औषध (तृप इ०). [सं. नाथ=वेसण; प्रा. णत्था=वेसण; सि. नथ; का. नतु] नथडा—पु. मोठी नथ. [नथ] नथनो, नथ(थि)णी—स्त्री. १ नथ; (व.) लहान नथ; (तं. वा.) चमक्री. 'नाकीं नथनी झुमकेदार। आंगीं तारुण्याचा वाहार।' —होला १२७. 'सुवासिनी बायका डावे नाकांत रुप्याची नथणी घाल-तात.' —गुजा ३१. २ (वैल, रेडा इ० जनावरांच्या नाकांत घातलेली) वेसण; नाथ. ३ कुड्यांच्या अमावीं दरवाजाच्या कोयड्यांतून कडी निघून नये म्हणून (कोयड्यांत) अडकविलेलें लोखंडी वेटोळें. ४ तरवारीच्या मुठीला अडकविलेलें लोखंडी वेटोळें, कडी. [हि. नथनी]

नथु, नथ्या—वि. नाक टोंचलेला (मुलगा). (मुलगा जगत नसल्यास नवीन मुलाचें नाक टोंचतात व त्यास नथु-नथ्या असें नांव देतात). [नथ]

नथूशाई—वि. एका विवक्षित जातीचा (हिरा, रत्न, लालडी, माणिक इ०). [नथूशाह या प्राचीन काळीं होऊन गेलेल्या धनाढ्य गृहस्थाच्या नांवावरून]

नथ्थी—वि. (ना.) एकत्रित केलेलें (कागदपत्र). (कि० करणे). [नथ]

नद—पु. मोठी नदी. उदा० शोण, सिंधु, ब्रह्मपुत्र इ०. सप्त-नद पहा. 'होय नदी नद पाणी। एकचि जेवीं।' —झा १८. ३३१. [सं.] नदीश्वर—पु. समुद्र. 'वेला सांडोनि नदीश्वर।' —रावि २५.१२१. [नद+ईश्वर]

नंद—पु. (राजा.) बाळंतिणीस होणारा वायु; उन्माद वायु; 'त्या बाळंतिणीस वाऱ्यांत वसवूं नका, नंद होईल.'

नंद—पु. १ (तिरस्कारार्थी) विचारगुन्य व बेफिकीर मनुष्य. २ केवळ मुखें. [सं. आनंद; ? सं. नन्दी ?]

नंद—पु. (कु.) गर्व; मद; माज; धुंदी; आढयता. 'खरड-पट्टी काढली तेव्हांच त्याचा नंद उतरला.'

नंद—पु. पुराणप्रसिद्ध एका गवळी राजाचें नांव; कृष्णाचा वर्मपिता. [सं.] नंदाचें गोकूळ—न. (ल.) मुल्लेबाळें, गाई, म्हशी व कुटुंबातील माणसें इ० कार्नी, आनंदानें गजवजलेलें घर, कुटुंब. 'हें घर म्हणजे नंदाचें गोकूळ असें वाटतें.'

नंद, नंदी—पु. विवाहविधीतील अंतःपटावर कुंकवानें काढलेलें स्वस्तिक. [सं.] नंदाचा, नंदीचा पासोडा—शेला—पु. नंद काढलेला अंतःपट. ०कोल—पु. एक प्रकारचें स्वस्तिक-चिन्हांकित निशाण. 'नंदकोले नाना निशाणें। तळपताती माहि-निशाणें।'—दावि २७१. ०कोलकाठी—खी. नंदकोल निशाणीची काठी. 'नंदकोलकाठी निशाणासहित। घेऊनि भाविक पोवा सांगत।'—दावि ४८८.

नंद, नंदकी—पुखी. (सांकेतिक) (नंदभाषा.) (व्यापारांत, दुकानदारांत, लढ). १ दलाल. —शर. २ दलालास द्यावयाचें वेतन; दलाली. ०थाकणें—ठेवणें—गुप्तपणें दलाली मिळविणें. ०भाषा—खी. बाजारांत (दलालाच्या) नोकरांना, गिन्हाईकांना समजून नये म्हणून व्यापारी लोक एक सांकेतिक भाषा उपयोगांत आणतात, तिला नंदभाषा असें म्हणतात. या भाषेतील सांकेतिक संख्यावाचक शब्दांचे अर्थ पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत. केवली=एक; अवारू=दोन; उधानू=तीन; पोक्कू=चार; मुळ=पांच; शेळी=सहा; पवित्र=सात; मंगी=आठ; तेवसु, लेवसु=नऊ, अंगुळू=दहा; एकडू=अकरा; रेधी=बारा; तेपरू=तेरा; चोपडू=चौदा; तळी=पंधरा. तळी या शब्दापूर्वी अनुक्रमे एक, दोन, तीन, चार या अर्थाचे शब्द 'तान' या शब्दाने जोडून सोळा, सतरा, अठरा, एकोणीस हे शब्द बनतात. जसें—भुरका तान तळी=सोळा; अवारू तान तळी=सतरा; उधानू तान तळी=अठरा; पोक्कू तान तळी=एकोणीस; काठी=वीस. भुरका तान काठी=एकवीस; अवारू तान काठी=बावीस येणेंप्रमाणें. विटी=आंभर; ढकार=हजार. नाण्यांसंबंधी शब्द असे:—भुरका=एक रुपाया; फाटा=आणा; अवारू फाटे=दोन आणे; मंगी फाटे=आठ आणे; तळी फाटे=पंधरा आणे; दुकार=एक आणा; चकार=दोन आणे; पकार=चार आणे; टाली=अर्धा रुपाया, अथेली; ढोकळा=एक पैसा या संकेतांत बरेच पाठभेदहि आहेत. बरील सांकेतिक शब्द योजून पुढील अभंग रचलेला आढळतो. 'मुळ (५) वदनाचा उधानु (३) नेत्रांचा। अंगळ (१०) हातांचा स्वामि माझा। १। मुगुट ज्याचा। केवळया (१) आगळी काठी। (२०) पवित्र (७) तळवटी। चरण ज्याचे। २। ढकार (१०००) वदनाचा आला वर्णावया। जिव्हा त्याच्या चिरल्या वर्णवेना। ३। शेळी (६) वेडावली पोक्कू (४) मौनावली। अंगुळमंगी (१०+८=१८) थकली नकळे त्यासी। ४। सद्भावें शरणा अवारू (२) जोडून। खेचरविसा म्हणे स्वामि माझा। ५।' [नंद+भाषा]

नंदई—पु. (व.) नणंदेचा नवरा; नणंदोई. नणंदा पहा.

नंदक—पु. विष्णूचें खड्ग. [सं.]

नंदणें—अक्रि. १ आनंद करणें; हर्ष होणें; सुखी असणें. २ नांदणें; (गो.) नंदचें. 'नंदति निःशंक वनांत झुंगी।'—जगन्नाथ (शक १६६९). (राजवाडे—प्रथमाला) [सं. नंदन]

नंदन—पु. १ मुलगा; पुत्र. 'हा भीष्मु गंगानंदनु।'—झा १.१०५. २ ६० संवत्सरांपैकीं सव्विसावा संवत्सर. —न. १ स्वर्ग-लोकीं असलेलें उपवन नंदनवन; इंद्राची वाग. २ आनंदविणें; सुखविणें; आनंद देणें. [सं.]

नंदपुडी, नंदपूड—खी. अनेक औषधांचें चूर्ण, पूड.

नंदबहिरी—पु. मूर्ख, ठेंव्या, शुभ, ढोण्या मनुष्य.

नदर—खी. १ नजर; दृष्टि; नजर पहा. 'नदरे न पडन मी जरी। जाईल मज्जि ग तरी।'—यशवंत, (यशोधन) न्याहारीचा वक्तु. २ संधि; संधान. 'नबाव तवारीस हात घालावयासि गेला, ती नदर राजियानें धरून वार केला.'—सभासद २८. [अर. नझर; म. नजर] ०चूक—खी. नजरचूक पहा. ०गुजरात—खी. नजरगुजरात पहा.

नंदश—स—खी. (कों. राजा.) नणंद.

नंदा—खी. शुद्ध पक्षांतील प्रतिपदा, षष्ठी, एकादशी या तिथी या तीन तिथींस नंदा तिथी अशी ज्योतिषशास्त्रांत संज्ञा आहे. —ज्योतिषसार ९. [सं.] ०तिथी—खी. (ज्यो.) नंदा पहा.

नंदा—खी. नणंद. —अव. नणंदा. 'नंदा जावा भावाप्रती। देवापरि मानीतसे।'—नव १८.२३. [सं.]

नंदादीप—पु. देवापुढें अहोरात्र जळत राहणारा, ठेवलेला दिवा; अक्षयदीप. 'नाना देवांचीं जे स्थानें। तेथें नंदादीप घालणें।'—दा २.७.२३. [आनंद+दीप=दिवा]

नदाफ—पु. पिंजारी. [अर. नदाफ]

नदारद—त—खी. (या शब्दसंहतीचा मूळचा फारसी भाषेतील अर्थ 'त्याच्या जवळ नाही.' असा आहे. परंतु बोल्तांना पुढील भिन्न अर्थानीं या शब्दसंहतीचा उपयोग केला जातो) १ (साधारणपणें) नकारदर्शक शब्द; नन्ना. 'पैसा नदारत, खायलाहि नदारत.' २ खर्चून गेलेला; फस्त केलेला; फडशा पाडलेला. 'लंकूड तर नदारद.'—पेद २१.६९. ३ नाहीसा, नष्ट झालेला; गत; छस्त. ४ न दिलेला; बाकी राहिलेला. 'किल्याचे नदारद फाजील किसे यांजकडे शिल्क सव्वातेराशे रुपयें राहिली असे.'—थोमारो १. ३४८. ५ पार फडशा; कुल फडशा; वेवार्क करणें. 'नदारदची याव दसरची मरण्याची सकारचे मोर्तवानसी होती ते मशानिल्हेनीं दाखविली.'—रा ६.५१८. [फा. नदारद=त्याच्याजवळ नाही]

नंदाळ—न. (खा.) स्नानाचे पाणी ठेवण्याचे गंगाळ. [सं. नंदा=लहान मळकें+आलय; हिं. नंदोला. किवा का. ननं=नंदाणें+आलय=आळें नंदा=नंदिनी=गंगा+आलय]

नंदाळ-ळें, नंदाळा-ळी—नपुली. (तिरस्कारार्थी) (उप.) जाड व मोठी भाकर.

नंदाळें—न. (खा.) खापराची परात.

नंदिकेश्वर—पु. शंकराचें वाहन; नंदी. [सं.]

नंदिनी—स्त्री. १ कामधेनु; सुरभिकन्या. 'करितां शोध कळे कीं उटर्जीं सुरधेनु नंदिनी आहे'—मोआदि ३२.९. २ मुलगी; कन्या. 'निरखित जनकाची नंदिनी राघवातें।'—मुरा अयोध्या ५२. [सं.]

नदी—स्त्री. पाण्याचा मोठा प्रवाह; मोठ्या प्रवाहास, सरोवरास, समुद्रास मिळणारा ओढा. [सं.] म्ह० नदीचें मूळ आणि ऋषीचें कूळ पाहूं नये=केवढीहि मोठी नदी असली तरी तिचा उगम एखाद्या लहानशा ओहोळांत किंवा अतिशय अडचणीच्या, वाईट जागीं असतो, त्याचप्रमाणें एखाद्या परमपूज्य ऋषीचा जन्म अतिशय हीन कुळांतहि असूं शकेल. यावरून पुण्यपणा, पवित्रता हीं पूर्वेपरंपरेवर अवलंबून नसतात तर व्यक्तीच्या अंगच्या गुणावर अवलंबून असतात; किंवा मोठ्याचा भागचा इतिहास पाहण्याचा प्रयत्न करूं नये, तो चांगला नसावयाचाच. ०गर्क-वि. नदीच्या पुरांत, पाण्यांत बुडणारी, बुडालेली (जमीन इ०). -बदलापूर ३६८. [नदी+अर. धर्क=बुडालेला, मग] ०तीर-न. नदीचा कांठ, किनारा. [नदी+सं. तीर] ०पति, नदीन, नदीप-पु. नद्यांचा पति; समुद्र; सागर. 'नदिपतिरिपुचा तो तात भंगोनि गेला।' [नदी+पति; नदी+सं. इन=ईश; नदी+सं. पा=पालन, रक्षण करणें] ०बुड-वि. नदीगर्क पहा. 'परंतु तें रान नदीबुड झालें व कोणी विकृत घेतल्यामुळें त्यास कायमचें कुंपण लागलें आहे.'—खेया २. [नदी+बुडणें] ०मातृक-वि. नद्यांच्या पाण्यानें, कालव्यानीं सुपीक बनलेला; (पिकाकरितां) पाटस्थळावर अवलंबून असलेला (प्रदेश, देश इ०). याच्या उलट देवमातृक=(पिकाकरितां) पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असलेला. [नदी+सं. मातृ=आई] ०वड-पु. यज्ञोपयोगी वृक्ष. उदा० उंबर, पिंपळ, पळस, शमी इ०. यज्ञवृक्ष पहा. [नदी+वड]

नंदी—पु. १ शंकराचें वाहन जो बैल तो; हा कामधेनुचा पुत्र असून शिवगणांपैकी एक आहे; शंकराच्या देवळासमोर, मूर्तीसमोर वसवितात ती दगडाची बैलाची प्रतिमा. २ (ल.) मूर्ख, ठेंव्या, दोणपा मनुष्य; सांभापुढचा. [सं.] ०पुत्र-पु. (ल.) दोणपा; ठेंव्या; दगडोवा. [नंदी+पुत्र=मुलगा] ०बाळ-पु. १ नंदीवैलाला मिरविणारा व त्याचे खेळ करणारा मनुष्य. २ (ल.) ठेंव्या, दगडोवा, निरक्षर मनुष्य. [नंदी+बाळ] ०बैल-पु. १ संकेतानें होय नाही इ० अर्थानें मान हलविण्यास शिकविलेला व जो वल्लंकार इ० घालून (मालकाच्या) उपजीविकेकरितां घरोघर फिरवितात असा बैल. 'नंदीवैला गुबु गुबु गुबु।' आला बग नंदीवैल आइ जाऊं दे। सोड

शको. ४. ४८

आतां लवकरि मज मौज पाहूं वे. '२ नंदीवैल फिरवून उपजीविका करणारी जात. 'नंदीवैल, बहुरूपी, भोरपे ... मानभाव इत्यादि भिकारी लोक पांचशेवर आढित.'—खेया ७२. ३ (ल.) मूर्ख, बेअकली, ठेंव्या मनुष्य. 'तुम्ही व ते मराठे असून त्यांची क्लृप्ति तुम्हास कशी कळली नाही यावरून तुम्ही शुद्ध नंदीवैल आहां.'—बाजीराव. 'मी एक शब्द सुद्धां त्या नंदीवैलाजवळ बोलणार नाही.'—भयंकरदिव्य.

नंदी—पु. अंतःपटावर काढलेलें कुंक्याचें स्वस्तिक; नंद पहा. [सं.] 'नंदीरेखातें लक्षावें।'—दावि. ३३. नंदीचा पासोडा, शेळा-पु. नंदाचा पासोडा इ० पहा.

नंदुली—स्त्री. (तिरस्कारार्थी) नणंद. 'दुष्टवृत्ती नंदुली सदा द्वेष करी। नांदों मी संसारीं कोण्या सुखें।'—तुगा २९५८. नण-दुली पहा. 'नंदुले के कंदुले गांजु नको मला। उद्यां जाशील सासऱ्या तेव्हां तीच गत तुला।'—वन्हाड गाणें.

नंदोई—पु. (खा.) नणंदेचा नवरा; नणदोई पहा. [नणंद, हि. नंदोई]

नंधा—पु. नंद; दलाली मिळविणारा; दलाल. [नंद=दलाली]

नंधा—पु. नंदी; वैलोवा; मूर्ख. [नंदी]

नंधाड—न. (व.) फुटल्यामुळें निरुपयोगी झालेले भांडें. 'दोन नधें घरांत होती तीं मोडीत दिलीं.' [न+धड]

न न—उद्वा. नको। नको। नाही नाही। नाकारणें; अमान्य करणें; नकार देणें. (क्रि० करणें; सांगणें; म्हणणें; बोलणें).

ननबटल—पु. (वे.) एक फुलझाड; तगर; अनंत. [नंदबटला]

ननाटा, ननाटी—टी—पुली. सर्पाची एक विशिष्ट जात.

ननिबाळ—स्त्री. केंडीची एक जात. [हि. नन्हा=लहान+का. बाळ=केळ]

नन्हा—पु. नाही नाही, नको नको म्हणणें. नन पहा. [न, ना नच्या बाराखडींतील पहिलीं दोन अक्षरें] ०चा पाढा—पु. प्रत्येक गोष्टीला नकार देणें; नाही नाही म्हणणें. 'नन्हाच्या पाढ्यांचीं पद्ये कोणास पहावयाचीं असतील तर तीं खाडिलकरांचीं पदे पहावीत.'—नाकु ३. ३. ०चा पाढा वाचणें—प्रत्येक गोष्टीला नकारार्थी उत्तर देणें. ०म्हणणें—हाणें, कांपणें. 'बोळे रसले कांही न बघती नन्हा म्हणते मान।'—शारदानाटक.

न(नु)नुबाळ, निन्निबाळ—पुन. १ लहान मुलास लडिवाळपणानें संवोधण्याचा शब्द. २ (उप.) मोठ्या मुलास उपहासानें लाववयाचा शब्द; कुटुंबाळ दोन्ही अर्थी पहा. [हि. नन्हा=चिमुकला+बाळ]

नपटी—स्त्री. वेळच्या नळीत जाईल असा किंचित आंखुड दांडा करून तिच्या तोंडीं आसाणा इ० कचें फळ घालून आवाज काढावयाचें करितात तें एक यंत्र, बंदुक; फटकफट्टी; नेपटी.

नपड—खी. (राजा.) परस्परानें न पडणें; वेवनाव; वांकडें. [न+पडणें, पडणें]

नपतेल—न. टपेटाइन. नखतेल पहा. [इं. नॅप्था+तेल]

नपवणें—अक्रि. न पावणें; न लाभणें; न पोहोचणें. 'पडे तरीं हे नपवे अपाया।'—सारूह १.३०. 'परी शिकें नपवेसि करी।'—ह ६.८३. [न+पावणें]

नपश्चात—वि. (गो.) नष्ट, धुळधाण झालेलें; ज्याचें नांव सुद्धां उरलें नाहीं असें. [न=नाहीं+सं. पश्चात्=मागे]

नपश्चातचें—नक्रि. (गो.) नाहींसें, नष्ट करणें; निर्मूलन करणें; कांही सुद्धां शिल्लक न ठेवणें. [गो. नपश्चात]

न पुत्रो न पुत्री—क्रि. १ (मुलगा किंवा मुलगी) एखाद्या गोष्टीची संदिग्धता, अनिश्चितता इ०चा वाचक वाकप्रचार. 'आमच्या कार्याच! निश्चय होत नाहीं; अद्यापि न पुत्रो न पुत्री दिसते.' २ नरो वा कुंजरो वा! संदिग्धपणें. 'न पुत्रो न पुत्री असें सांगावें.'—मदम ४५.

नपुश(श्च)क—वि. (प्र.) नपुंसक; नपुंसक पहा. 'गर्भांध आणी नपुश्यक। या नांव आध्यात्मिक।'—दा ३.६.३९.

नपुंसक—पुन. १ जो खी नव्हे आणि पुरुषहि नाहीं असा मनुष्य; हिजडा; तृतीयप्रकृति; षंड. २ पराक्रमहीन, गांढ, दुबळा पुरुष. —वि. शब्दांच्या तीन लिंगांपैकीं एक. व्याकरणांतील तृतीय म्हणजे पुल्लिंग व स्त्रीलिंग यांंहून भिन्न अशा लिंगाचें. नपुंसकलिंग पहा. [सं.] नपुंसकाच्या हातीं पद्मीण—रंभा—उपभोग घेण्यास असमर्थ अशा व्यक्तीच्या हातीं अतिशय सुंदर, बहुमोल अशी वस्तु (पडणें, राहणें इ०); विजोडपणा. नपुंसकत्व—न. नपुंसकपणा; संभोगविषयक दुबळेपणा. नपुंसकत्व सात प्रकारचें आहे. —योर २.७१२. नपुंसकलिंग—न. ज्या नामेंकरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा अथवा स्त्रीत्वाचा बोध होत नाहीं परंतु जीं सामान्येंकरून सर्व जातीचीं अथवा त्या जातींतील एखाद्या व्यक्तीचीं वाचकें असतात त्यांस अथवा त्यांचें नपुंसकलिंग म्हणतात. जसें—माणूस, डोर, कुत्रें, लांकूड, तेल इ०—मराठी भाषेचें व्याकरण २६. [नपुंसक+लिंग]

नपूर—खी. अपुरेपणा; कमतरता; उणीव; तुटवडा; न्यूनता. [न+पुरणें]

नपेक्षां—उद्ग. नाहीं पेक्षां; नाहीं तर. 'गोविंदा आला तर बरें नपेक्षां तूं निघून जा.'—भाअ १८३४. [अनपेक्षां=नपेक्षां—राजवाडे भाअ १८३४. न+पेक्षां?; अनपेक्ष्य]

नप्ता—पु. नातू. [सं. नप्त]

नप्त्री—खी. नात. [सं.]

नप्पस—वि. (ना.) नपुंसक; षंड; झेलपट. [नपुंसक]

नफख—पु. घोड्याच्या पायास टांचेजवळ होणारा एक रोग. —अश्वप २.२८२. [अर. नफीस=नाझुक]

नफतेल—न. नखतेल, नपतेल पहा. 'दगडी कोळसा, नफतेल शिलाजित वगैरे पदार्थ तिसऱ्या वर्गांत मोडतात.'—मराठी सहावें पुस्तक पृ. ११३. (१८७५)

नफव—न. (ना.) चोरानें पाडलेलें भगदाड.

नफर—पु. १ घोड्याची चाकरी इ० हलकी कामें करण्यासाठीं ठेविलेला नोकर, सेवक, गडी. 'सर्वस्व ध्यावया संवचोर। सर्वें धावे होऊनि नफर। तैसा रजोगुणाचा विचार। कामना संसार वाढवी।'—एभा १३.१३६. —घावो ६९. 'हिलाखोर साहेबाचा नफर आहे इतवाराचा। मज रातीं जागावयाचा। हुदा दिधला जी।'—समर्थकृत दिवटा ३. २ व्यक्ति; जण; इसम. 'नफर मज्जूर जुजूर आल्यावर जें धावयाचें तें पावेल.'—रा ३. ३८७. 'अभयपत्र नफर मज्जुराचे नांवें दिलें असे.'—बाडबावा २.३७. ३ डाग; नग. 'दर नफरास एकेक रुपया दिला.' ४ उंट; उंटाची संख्या लिहावयाची असतां संख्यावाचकांपूर्वीं योजावयाचा शब्द. 'उण्ट नफर पंचवीस.'—पया ३. 'चार उंट नफर मयत जाहाले.'—योमारो १.१८. ५ उंटावरील कर. 'उंटाला नफर, बैलाला सर (कर या अर्थी) शब्द उपयोजिला जातो.' बदलापूर ३६३. [अर. नफर] ० गत—क्रि. इसमवार. 'कीर्द खतावणी नफरगत सवनिसांनीं घालावी.'—बाडबावा १. १८१. [नफर+स. गत] नफराई—खी. हलकी चाकरी; सेवा. 'लेकराचे लेकरीं पटेलगी खाऊन दिवाण—नफराई करून सुखी असो.'—मकुड ३.२५. [नफर]

नफरी—खी. हलकी सेवा, चाकरी. 'साहेबीं आपणास हातीं धरून पांढरीवरी बैसवून आपल्या हातें नफरी घेतली पाहिजे.'—बाडसनदा १८४. —वि. मोलाची; भाडोत्री; टाक भाड्याची. 'लडकरचाकरी नफरी, काम मनाजोगें होणार नाहीं. याजकरितां जावें तरी खांसा लडकर घेऊन जावें.'—बाड—सनदा १८४. [नफर]

नफा-फफा—पु. १ व्यापार, दुकानदारी इ० व्यवहारांत खर्चवेंच फिदून व्याजमुद्दलासुद्धां ऐवज उगवून वर जो पैसा मिळतो तो; किफायत; फायदा. २ (ल.) फायदा; लाभ; प्राप्ति. 'व्यर्थ श्रम केल्यांत काय नफा आहे.' [अर. नफअ] नफेची, नफ्याची बाब—खी. १ किफायत राहून विकली जाईल अशी जिन्नस; भारी, मौल्यवान जिन्नस. २ (ल.) जेणेंकरून फायदा होईल अशी गोष्ट; हिताची, कल्याणाची गोष्ट, उपदेश. ३ स्वभावतःच भारी असलेली वस्तु; जसें—सोनें इ०; टिकाऊ, नाश न पावणारी वस्तु. सामाशब्द— ० तोटा—पु. १ (अंकगणित) नफा आणि तोटा. २ खरेदीविक्रींतील नफा व तोटा या दोन बाबींवर

उभारलेलें अंकगणितांतील एक प्रकरण. [नफा+तोटा] ०नुक-सान-न. फायदा व तोटा. (कि० पाहणें; समजणें; आकारणें; अजमावणें). [नफा+नुकसान] नफेबाज-वि. कुशलतेनें शक्य तेवढा नफा उकळणारा. [फा.] नफेबाजी-खी. नफेबाजपणा; मिळेल तेवढा ज्यास्त नफा मिळविण्याची लागलेली खोड. [नफे बाज]. नफेचारी-किवि. लाभवारी; नफा म्हणून; काढेवारी; काढ्यावारी; वर; आणखी. [नफा] नफेशीर-वि. फायदेशीर. [नफा]

नफांत—किवि. (गो.) झुंजुंझुं वेळीं; पडटिस.

नफी—खी. बडतफी. 'यामुळें शंकरराव यांजवर दौलाची मर्जी खफा होऊन तालुकियांची नफी करविली.' -रा ७.७२. [अर. नफी]

नफेरी—खी. एक प्रकारचें वाद्य; एक प्रकारची तुतारी. 'सनया नफेरिया बुरंगें.' -मुबन १२.५९. 'कणें नफेच्या हत्ती घोडे.' -वेसीस्व ३.५६. 'काहळा नफेरी वाजंत्री.' -दावि ६९. [फा. नफीर]

नफफर—पु. (कर.) उंट. 'नफफर खात्याला चार रुपये खर्च टाका.' [नफर पहा.] ०खाना-पु. उष्ट्र खाना.

नबदा—पु. दरमहा पगारापैकी कापून ठेवलेली रक्कम. 'वार-माही चाकरी, दसमाही कबज, रोजमरा व नबदे किल्ले मजकूरचे शिरस्तेप्रमाणें हजिरी गैरहजिरी मनास आणून कबज करून पाव-वीत जाणें.' -थोमारो १.३५८. [फा. नेवाद?]

नंबदा—पु. (प्र.) नमदा. नमदा पहा.

नंबर—पु. १ अनुक्रमांक; अनुक्रम. २ संख्या. ३ शेत; शेताचा अनुक्रमांक; सव्हे नंबर. ४ (चांभारी) चपला इ० कांवर आकारमानदर्शक अनुक्रम; आंकडा मारण्याचें हत्यार. [इं.](वाप्र.) ०मारणें—आंकडे टाकणें; अनुक्रमांक घालणें. ०येणें—पाळी येणें; वेळ येणें. नंबररी माल-पु. खरा माल, शिकेभोर्तैव असणारा माल. शंभर नंबररी सोने—अगदीं उत्कृष्ट, पहिल्या प्रतीचें सोने. सामाशब्द- ०छपाई-खी. (घोडे, झाडे इ०कांवर) नंबर टाकणें; छापणें. [नंबर+छपाई] ०दार-पु. १ (ना.) शेताचा मालक. २ सरकारशीं पैशाच्या बाबतींत देवघेव करणारा. ०वार-किवि. (ना.) अनुक्रमानें; नंबराप्रमाणें. [इं. नंबर+वार=प्र. प्रमाणें] ०वार खर्डा-पु. गांवच्या तलाठ्यानें गांवच्या शेतांची त्यांच्या अनुक्रमाने केलेली यादी, प्रत, त्यांतील पीक इ० तपशिलाचा तफा. [नंबरवार+खर्डा=हिशेबाचा तफा]

नबळा—वि. नेभळा; दुबळा; निबळ. [सं. निबळ; गु. नबळ]

नबा(बा)ब—पु. १ मुसलमानी राजा; संस्थानिक. २ मोठा श्रीमंत माणूस; बडा उमराव. [अर. नुबाब, नब्बाब] -बी

अंमलदार—पु. बडा अंमलदार; मोठा अधिकारी नोकरशाहीपैकीं प्रत्येक. 'अलीकडे रेव्हिह्यू खात्यातील नवावी अंमलदारांस असें वादें लागलें कीं...' -टि १.१.४१८.

नबाबात—खी. १ बजिरी. 'सादत कुलीखानास नबाबात सांगितली.' -त्रप ६६. २ नबाबाची पदवी, अधिकार; मोठेपणा. [अर. नुबाब]

नबाश—पु. मृताचीं थडगीं उकरून तेथील अलंकार आण-णारा माणूस. [अर.]

नबी—पु. भविष्यज्ञ; ज्योतिषी. [अर. नबी]

नंबुद्री, नंबु(बु)री—पु. मलबारांतील एक उच्च ब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति.

न बोलणें—न. अनिर्वचनीय वस्तु (ब्रह्म). 'तिणें बोल बोलणें मोडिलें। समूळ मौनातें तोडिलें। त्यावरी निरूपण घडलें। न बोलणें बोलें बोलवी।' -एमा १.२९. [न+बोलणें]

नभ—पुन. १ आकाश; अंतराल; अस्मान. -झा १४.९. 'नादें कोंदलें अंबर। शब्दाकार नभ झालें।' -एस्व ६.२९५.

२मेघ; ढग. [सं. नभस्] ०कट-न. अभ्रखंड; ल्हान ढग. 'नभ-कटें धुकटें कट पामळी।' -दावि ८६. ०चुंबित-वि. गगनचुंबित; आकाशाला भिडणारा; अत्यंत उंच. [नभ+सं. चुंबित] नभस्तल-न. आकाश. [सं. नभस्+तल=तळ] नभ(नभो)मंडप-पु. (काव्य) आकाशरूपी मंडप. 'नभमंडप तेणें उजळला।' [नभस्+मंडप] नभोमंडल-न. (काव्य.) ज्यांत मेघ संचार करितात तो अंतराळाचा भाग; आकाश. 'होमधूमशामळें। जालें नभोमंडल काळें।' [सं. नभस्+मंडल] नभोवाणी-खी. आकाशवाणी. 'ऐसें वदोनि उठली जाया तों जाहली नभोवाणी। दुष्यंता काय करिसि समजावी आपुली सती राणी।' -मोआदि ११.७९. [सं. नभस्+वाणी=बोलणें]

नभर—खी. (गो.) तूट; नपूर. [न+भरणें?]

नभवति नभवति, नभोति नभोति—वि. (अशिष्ट) नमूतो न भविष्यति या अर्थी चुकीनें रुढ.

न भूतो न भविष्यति—वि. पूर्वी कधीं झाला नाही व पुढें कधीं होणार नाही असा; अलौकिक. 'परी वाल्मिकासारिखा कवेभर। न भूतो न भविष्यति।' -दा १६.१.७. 'तेव्हां संप्राम झाला निगुता। न भूतो न भविष्यति।' -जै ८२.३३. [सं. न=नाही+भूत=झाला+न=नाही+भविष्यति=होईल]

नभ—पु. १ वांकणें; नमणें; नम्र होणें. २ पडतें घेणें. (कि० खाणें; घेणें; येणें; जाणें). ३ उतार. 'अशा प्रकारच्या पटाईत तुळईच्या २० फूट लांबीस तीनचतुर्थांश इंच या मानानें नभ द्यावा.' -मॅरट ६०. -वि. (खा.) कमी; कमती. [नमणें=नम-स्कार करणें; वांकणें]

नॅम—खी. (गो.) नवमी.

नमक—न. मीठ; निमक पहा. [फा. हिं. नमक;]

नमःकार—पु. अर्मीत आहुति टाकतांना नमः म्हणून केलेला उच्चार. 'नमःकारेसी अवदान । मंत्रोच्चारें टाकीत ।' [नमः+कार]

नमणें—उक्ति. १ वांकणें; लवणें; वांकविलें, मुरडिलें जाणें (लांकूड इ०). २ नम्र होणें; वंदन करणें. 'तें मिया श्रीगुरु कृपा नमिलें. आदिबीज ।'—झा १.२०. ३ (एखाद्यापुढें) मान वांकविलें; हात जोडणें; हार जाणें; शरण येणें; पड खाणें. ४ (गर्व, राग, संताप, रोग इ०) शांत होणें; कमी होणें; ओसरणें. [सं. नम]

नमना—वि. वांकणारा; कमी, शांत झालेला; पडता. [नमणें]

नमतें घेणें—पड, माघार घेणें; आपला हेका कमी करणें.

नमदा, नमदा—पु. १ खर्चीत, डिकांत झोंकरीचा लमादा करून लादून, दाबून केलेलें जाड कापड; जाड बुर्णूस; (इ.) फेल्ड. २ काढ्या, जाडी लोंकर इ० भरून केलेली गादी; पाय-पुसणें. 'सतरंजीची पक्षी टाकावी व त्यापुढें दोन नमदे टाकून प्रवेशद्वारास मश्रूचा पडदा लावावा ।'—ऐरापुत्र ११.६०३. ३ घोडा, हत्ती इ०कांच्या खोगिराखालील जाड बुर्णुसाची गादी. [फा. नमद्]

नमन—न. १ वंदन; नमस्कार. २ लवणें; वांकणें; नम्र होणें. ३ कीर्तन, पुराण इ०कांच्या आरंभी ईश्वरस्तुतीपर श्लोक इ० म्हणण्याची क्रिया; तमाशा, लावण्या इ०च्या आरंभी करण्यांत येणारें वंदन. ४ (ल.) आरंभ; सुरुवात; प्रस्तावना. [सं.] ०करणें—लावणें—(सामा.) (एखाद्या कामाचा) आरंभ करणें. ०होणें, लावणें—(एखादें कार्य) आरंभिलें जाणें. नमनांत घडाभर तेल जाळणें—(एखाद्या कार्याच्या) आरंभालाच जास्त वेळ, पैसा खर्च करणें.

नमविणें—सक्ति. १ वांकविणें; लवविणें. २ नम्र करणें; शरण येण्यास, हात जोडण्यास लावणें; जिंकणें; वठणीस आणणें. [नमणें]

नमश्री—स्त्री. (गो.) सुरुवात; प्रारंभ. [सं. नमः+श्री]

नमस—स्त्री. १ (कु. गो.) देवालयांतील मूर्तीचा नैवेद्य इ० कांचा खर्च करितां यावा म्हणून देवालयाला इनाम दिलेली जमीन. २ (गो.) शिपाई लोकांची वतनवाडी.

नमसि(स्त्रिय)त—वि. नमस्कार इ० कांहीं पूजिलेला.

नमस्करणें—सक्ति. (महातु.) नमणें; नमस्कार करणें; वंदणें. 'ते नमस्करुं अमृत संजीवनी । श्रीदेववाणी ।'—ऋ १. [सं. नमन्+कृ]

नमस्कार, नमस्या—पु. १ हात जोडून व डोकें लववून करतात तें वंदन; (सामा.) अभिवादन; नमन. (कि० कारणें, घालणें). २ ब्राह्मण परस्पर सत्कारार्थ हात जोडणें इ० युक्त करि-

तात ती क्रिया. [सं. नमस्+कार] ०करणें—(ल.) सोडून देणें; त्याग करणें; रजा घेणें; रामराम ठोकणें. 'म्यां आजि पासुनि शपथ करुनि नमस्कार सच्छला केला ।'—मोवन ८.३६. (एखाद्यास) नमस्कार असो—(एखाद्या) नांवहि घेणें नको.

नमस्कारणें—उक्ति. नमस्कार करणें; वंदणें; नमन करणें. 'तया परमपुरुषालागीं. अष्टौ भावाच्या अष्टांगीं. नमस्कारोनि मग प्रत्यंगीं । सेवा संतोषें निवेदी ।'—मुआदि १.६. [नमस्कार] नमस्कारित, नमस्कृत—वि. नमस्कार केला गेलेला; वंदिलेला. [सं.] नमस्कार्य, नमस्य—वि. नमस्कार करण्यास योग्य; वंदनीय; वंद्य; पूज्य. [सं.]

नमस्ते—१ तुला नमस्कार असो या अर्थानें संस्कृत वाक्य. 'नमस्ते प्रभो क्षेमयात्रे नमस्ते ।' २ (संघव्यायामांतील) नमस्कार करण्याची क्रिया; तीव्रहलचा हुकूम. —संख्या ३९. [सं. नमः=नमस्कार असो+सं. ते=तुला]

नमाज—स्त्री. १ मुसलमानांची ईश्वरप्रार्थना; निमाज. (कि० पढणें; करणें). २ (ल.) अंगलट आलेली, गळ्यांत पडलेली एखादी अनिष्ट गोष्ट; लचांड; लिगाड; व्याद; भार, संकट वाटण्यासारखें जनावर इ० (कि० पडणें; घालणें). 'ती मामलत आणि पांच घोडे ह्या दोन नमाजी गळ्यांत पडतांच दिवाळें वाजलें.' [फा. नमाझ्] म्ह० (मुसलमानांत रूढ) नमाज करायला गेलों आणि गळ्यांत मशीद आली=चांगली गोष्ट करायला गेलों पण माझ्यावर अनिष्ट ओढवलें. ०बंद—पु. (मलविद्या) कुस्तीतील एक डाव (नमाजाच्या वैठकीप्रमाणें हा डाव बांधावयाचा असतो म्हणून हें नांव रूढ. मौलाअली प्रतिपक्ष्यावरोवर कुस्ती खेळत असतां नमाजाची वेळ झाली म्हणून हा डाव घालून नमाज पढले अशीहि यासंबंधी आख्यायिका आहे). जोडीदाराच्या आपल्याकडील हाताचे मनगट धरून त्या हातावरून आपला पाय घालून आपल्या दुसऱ्या मांडीच्या जांघाडांत तोच हात धरून व जोडीदाराच्या हातांत घातलेला आपला गुडघा जमीनीवर टेकून जोडीदारास या डावानें चीत करितां येतें. [नमाज+बंद]

नमान—न. (कु.) चोख उत्तर.

नमार—वि. (वडोदें) तांडुळाची एक वन्य जात. 'ऋषीधान्य-सांवा व नमार या दोन जातीचे तांदूळ... '—ऐरा १४४. [सं. नीवार]

नमांसक—क्रिवि. (बागलाणी) त्या ठिकाणीं.

नमिणें—उक्ति. (महातु.) नमस्कार करणें; नमणें पहा. 'तो ईश्वरादिचरणकमळीं । नमिनु नागाज्जुनु ।'—शिशु ६. [नमणें]

नमित—वि. वंदिलेला; नमस्कार केलेला. [सं.]

नमिता—वि. नमस्कार करणारा. 'ऐशिया जी गणनाथा । मीपणें कैचा नमिता । अकर्ताचि जाहला कर्ता । ग्रंथविस्तारा ।'—एमा १.१६. [नमणें]

नमूद—स्त्री. दर्शन; मुकाबला. 'उद्यापामून दोन हजार फौज मोंगलाच्या नमूदास प्रातःकालीच पाठवीत जावी.'—पेद ७७. [फा. नमूद]

नमूदी—स्त्री. रोंख. 'ज्याजवर नमूदी असेल त्यास शामील होऊन त्याचा वचाव करावा.'—रा ७.९. [फा. नमूद]

नमु(मो)ना—पु. १ नकाशा; आराखडा. २ मासला; आदर्श; उदाहरण. ३ नकल; प्रतिमा. ४ प्रकार; तऱ्हा. [फा. नमूना]

नमूजी—पु. ज्योतिषी. नजूम पहा. [फा. जुजूम]

नमू(मो)द—पु. प्रसिद्धि; जाहिराणा; प्रख्याति. 'स्वामी ज्यास हातीं धरितील त्यास नमूदांत आणिलेली.'—रा १.१५४. 'आतां निश्चयच जाहला कीं इंजनांचे नमूदीस बाकी राहिली नाही.'—ख ८.४३५३. —वि. १ (सरकारी कचेऱ्यांतून, कागद-पत्रांतून रुढ) निर्दिष्ट केलेली; नोंदलेली; दाखल केलेली; रुजु. २ (ल.) मुक्तर; निश्चित. 'सदर प्रमाणे न झाल्यास लढाई नमूद आहे.'—इनाम १४४. ३ प्रसिद्ध; प्रख्यात. 'दौलतीस धक्का बस-लियावर प्रस्तुत दुन्याईत नमूद तुम्ही व्हाल.'—रा ५.१९. ४ देखणा; सुरेख; भव्य; थाटमाटाचा. ५ राजी; कबूल; तयार. 'मी त्याला नमूद आहे.' [फा. नमूद]

नमो—उद्गा. नमस्कार. 'ॐ नमो जी आया।'—झा १.१. **०नमः**—अ. नमस्कार असो, नमन करतो या अर्थी संस्कृत अव्यय. [सं. नमः.] **०नमो**—स्त्री. नमस्कार; वंदन; अभिवंदन (क्रि० करणे). [सं. नमः द्वि.] **०नमो करणे**—(एखाद्याबद्दल) अतिशय आदर, मीड दाखविणे, राखणे. **०नारायण**—उद्गा. गोसावी लोकांनी परस्परांना नमस्कार करतांना, इतरांनी गोसान्यांस नमस्कार करतांना उच्चा-रावयाचे शब्द; (प्र.) नमोनारायणाय. [सं. नमः=नमस्कार+सं. नारायणाय=नारायणाला] **नमोस्तु**—१ नमस्कार असो या अर्थी योजावयाचे संस्कृत शब्द. 'जलमय तीर्थहि तशीं संतचि फलती नमोस्तु ते म्हणतां।'—कीर्तन १.४. २ (व.) परस्परांस नमस्कार करतांना महार लोक योजितात तो शब्द. [सं. नमः+अस्तु=असो]

नमोदा—पु. आंखणी; आराखडा; नमुना; नमूद. 'जैसा जैसा जेथ कायदा। जैसी जैसी जेथ मर्यादा। त्या प्रमाणे कामाचा नमोदा करिती ग्रामस्थ।'—पैमा. [नमूद]

नमदा—पु. लोकरांचे जाड बुणस. नमदा पहा. 'हत्तीचे गाशे व नमदे व भाकेंस वगैरे आहे नाही पाहोन नवें तयार करावें.'—ख ७.३३४७. [फा. नमद]

नम्र—वि. १ (भार, ओझे इ० कार्नी) वांकलेला, लवलेला. 'तस्वर सुफलांच्या आगर्मी नम्र होती।'—शृक्षान्योक्ति, कृष्ण-शास्त्री चिपळूणकर. २ विनयशील; लीन; आज्ञाधारक. [सं.] **नम्रता**—स्त्री. विनय; लीनता. [सं.] **नम्रतु**—स्त्री. (महातु) नम्रता. 'तत्तुंची देखौनि नम्रतु।'—दाव १२८. **नम्रबुद्धि**—स्त्री.

विनयशीलता; लीनपणा; मनाचा सौम्यपणा; गरीवपण. —वि. विनयशील; लीन; सौम्य स्वभावाचा; आज्ञाधारक. [नम्र+बुद्धि=मन] **नम्राय**—स्त्री. (गो.) नम्रता; विनय. [नम्राई]

नय—स्त्री. (चि. कों. राजा.) नदी; नई पहा. 'गुरुवश नसतो तरि अरिधाराच्या कां विनिर्मितों न नया।'—मोसभा ६.९. 'यांच्या क्रिया विलोकुनि, म्हणतिल पंकप्रसूति हाय नया।'—मोआश्रम ३.६७. [सं. नद, नदी]

नय—पु. १ नीति—न्यायशास्त्र; नीति; न्याय; सन्मार्ग; सच्चेपणा. २ मार्गदर्शकत्व; पुढारीपण; नेतृत्व. ३ राजनीति; राज्यकारभार; (संस्था, राज्य इ० कांचे) अनुशासन. [सं. नी—नय]

नयन—न. नेणे; वाट दाखविणे; मार्गदर्शक होणे. [सं. नी]

नयन—पुन. डोळा; पाहण्याचे इंद्रिय; दृष्टि. [सं.] **नयनीं**—नयनातें उदक येणें—डोळ्यांत अन्न उभे राहणें; अन्ननीं डोळे भरून येणें. 'दर्भनिर्मित नया शयनातें। देखतां उदक ये नयनातें।'—वामन भरतभाव ५१. सामाशब्द—०पट्टा—पु. नेत्रकटाक्ष. 'फिरवी गरररररररर नयन पट्टा दुधारी।'—नामना ७९. **०वेटी**—स्त्री. डोळ्यांतील वाहुली. —देवनाथ. **०सुख**—न. डोळ्यांचे, दृष्टीचे सुख; नयनानंद. [नयन+सुख] **नयनोपांत**—पु. डोळ्याच्या बाहेरच्या अंगचा कोन; नेत्रप्रांत; अपांग. [नयन+सं. उपांत]

नया—स्त्री. (हेट. नाविक) काठीच्या व कलमीच्या दोन्या लावण्यासाठी असलेली गलबताच्या बाहेरील दांडी.

नयायिक—वि. (प्र.) नैय्यायिक पहा. [नैय्यायिक अप.]

नये—क्रि. एखाद्या अप्रासंगिक अनिष्ट क्रियेचा सौम्यपणाने निषेध कर्तव्य असतां धातूच्या तां अथवा ऊं प्रत्ययांत रूपापुढे योजाव याचे निषेधार्थी क्रियापद. जसे:—त्यानें हे काम करतां नये, कलं नये. याचे नयेत असे अनेकवचनाचे रूप होतें व तें सकर्मक क्रियापदासह योजिलें तर कर्माप्रमाणे व अकर्मक क्रियापदासह योजिल्यास कर्त्या-प्रमाणे फिरतें. जसे:—त्यानें हे आवे खाऊं नयेत; त्या-बायका येथें बसूं नयेत. पण पुष्कळ वेळां नयेत या बहुवचनी रूपाकडे दुर्लक्ष करण्यांत येतें व नये असेंच रूप योजिलें जातें. नये पूर्वी योजाव्याच्या 'तां' व 'ऊं' प्रत्ययांत धातुसाधिताविषयी इतकेंच सांगता येईल कीं त्या दोहोंत फारच थोडा फरक आहे व जेथे एखादी क्रिया लाभकारक, फायद्याची नाही म्हणून तिचा निषेध करणें असेल तेथे 'तां' प्रत्ययांत रूप योजावें, व क्रिया अयोग्य, चुक असल्यामुळे निषेध कर्तव्य असल्यास 'ऊं' प्रत्ययांत धातुसाधित योजावें. शिवाय 'तां' प्रत्ययांत धातुसाधितास म्यां, मला, त्वां, तुला, त्यानें, त्याला इ० कर्त्याची अपेक्षा असते, तर 'ऊं' प्रत्ययांताला म्यां, त्वां, त्यानें इ०. तृतीयांत कर्त्याचीच अपेक्षा असते. [न+येणे]

नय्या—पु. (कर.) (गजिफा—पत्त्यांचा खेळ). नऊ ठिपक्यांचे पान; नव्या. [नऊ]

नर—पु. १ मनुष्य. २ (माणूस, जनावर, पक्षी इ०तील) पुरुष; पुरुषजात; सर्वजातीय पुरुष व्यक्तिमात्र. ३ (तुंबजोड इ०) जोडीच्या पदार्थातील मोठा पदार्थ. ४ अर्जुन. 'वत्सांच्या बहु शोकीं कृष्णा वुडतां तिला म्हणे नर तो।'—मोमंभा १.१६. ५ पुराणपुरुष; आदिपुरुष; परमपुरुष. ६ घोडा. 'कोतल नर कोत-वाल वारण मगनमस्त किल करित।'—ऐपो २००. ७ (ल.) मळ-सुत्री खिळा; दाराच्या झडपांना असलेल्या लोखंडी पट्टीत—मादीत बसणारा चवकटीचा खिळा. ८ (ल.) उंसाच्या चरकांतील तीन लाटांपैकी मधली किंवा दोन लाटांतील उजवी लाट; नवरा. ९ बुद्धिवळांतील सोंगटी. १० (मुद्रण) (ल.) टंककृतीत पोलादी खिळ्यावर घासून तयार केलेला ठसा; इ. पंक्ती; याच्या उलट मादी=मेट्रिस. ११ मोती डोळ्यासमोर धरल्यास आंतील बाजूस चिरल्यासारखी दिसणारी रेष; करवा पहा. १२ अंजुर; कोंब. —शे ३.६. १३ (कु.) वाशांतील, वाळलेल्या कळकांतील उभा घट तंतु. १४ नखाच्या मुळावरचे उचकटलेले कातडे. १५ (ज्यो.) उन्नतांश ज्या. [सं. नर=पुरुष, मनुष्य; फा. नर] (वाप्र.) ०मोडून नारायण घडणें—(एखादी वस्तु इ०) घडणें व मोडणें व पुन्हा घडणें; त्याच त्याच गोष्टीची घडामोड करणें. नराचा आंख—पु. (विडाचा कारखाना) उंसाच्या चरकाच्या मधली वृत्तचिती किंवा नर बसविण्यासाठी त्याच्या मधोमध असलेल्या मोंकांत बसविण्याचा आंख. नराचें चाक—न. (विडाचा कार-खाना) चरकांतील वरची पाटली आणि मधली वृत्तचिती यांच्या दरम्यान बसविण्याचें दंतुर चाक. नरो वा कुंजरो वा—(अश्व-त्थामा या नांवाचा मनुष्य कीं हत्ती युद्धांत मारला गेला हे मला माहीत नाही अशा प्रकारचें गुळमुळीत उत्तर धर्मराजाजें द्रोणा-चार्यास देऊन त्यास चकविलें त्यावरून) एखाद्या गोष्टीविषयी पूर्ण अज्ञान, औदासिन्य इ० दर्शविण्याकरिता दिलेले संदिग्ध उत्तर; कानावर हात ठेवणें; माहीत नाही असे दाखविणें. म्ह० १ नरा हराहुनरा=मनुष्याला हजारां धंदे व कल्पित्या करतां येण्या-सारख्या आहेत. २: (हिंदी) नर करे तो नरका नारायण होऊनच=मनुष्याने मनावर घेतले तर तो वाटेल तें कार्य करू शकेल, किं-हुना तो ईश्वरहि बनू शकेल. सामाशब्द—०कपाल—न. (मृत) माणसाच्या डोक्याची अस्थिमात्रावशिष्ट कवटी. [सं. नर+सं. कपाल=कवटी] ०कुंजर—पु. १ गणपति; गजानन; गजवदन. 'ते केवल आणि अश्वतर। त्याही हृदयी चितिला नरकुंजर।'—कथा ५६.१२४. २ नरश्रेष्ठ; मनुष्यांत श्रेष्ठ; नरवर. [सं. नर+कुंजर=हत्ती] ०केसरी—पु. १ नरसिंह. २ सिंहाप्रमाणें शूर मनुष्य; नरश्रेष्ठ. [सं. नर+केसरि=सिंह] ०जन्म—पु. मनुष्य-

योनि; मनुष्याचा जन्म. 'नरजन्मामधि नरा करुनि घे नरनारा-यण गडी।'—राला ८७. [नर+जन्म] ०तनु—स्त्री. मनुष्यदेह. 'दैवें नरतनु सांपडली मूढा कशि तुज भुल पडली'—शिवदिन केसरी (नवनीत पृ. ४४६) [नर+सं. तनु=देह] ०तबेला—पु. (व.) फक्त, पुष्कळ पुरुषच राहतात अशी जागा; पुरुषांचे वठार. [नर+फा. हि. तबेला] ०तुरंगम—पु. (ज्यो.) एक नक्षत्र-पुंज. 'सप्तर्षि, ध्रुवमत्स्य, ययाति, नरतुरंगम वगैरे राशींची ओळख मुलांना करून देतां येईल.'—अध्यापन २००. [नर+सं. तुरंगम=घोडा] ०त्व—न. पौरुषत्व. 'नराच्या ठायीं नरत्व। अहंभाविये सत्व।'—ज्ञा ७.३५. ०देव—पति—पु. मनुष्यरूपांतील देव; राजा; नृपति. 'कां तया नरेदेव म्हणो नये।'—दावि ३०५. [नर+सं. देव, पति] ०देह—पु. नरजन्म; मनुष्याचे रूप. नरतनु पहा. 'नरेदेह वायां जाय। सेवीं सद्गुरूचे पाय।'—तुगा ४४९७. [नर+देह] ०नारायण—पुनव. विष्णूच्या अंशापासून उत्पन्न झालेले दोन प्राचीन ऋषी. यांचेच अवतार पुढे अर्जुन व श्रीकृष्ण हे झाले अशी पुराणांतरी कथा आहे.—शर. अर्जुन व श्रीकृष्ण. 'नरनारायण सेनानी, ज्या जगतीं जोड दिसेना।'—विक ७४. [नर+अर्जुन+नारायण=श्रीकृष्ण] ०पट्टी, पाटी—स्त्री. आटे पाडावयांची वस्तु घट धरणें यंत्र. यांत दोन बाजूस हात व मध्ये चपटा भाग असतो. चपट्या भागांत निर-निराळ्या आकारमानांचीं मोंकें असतात. [नर(=नर अर्थ ७ पट्टा)+ पट्टी, पाटी] ०पति—पु. १ राजा. २ पायदळांतील सैनिकांचा मुख्य. —हंको. [नर+पति] ०पशु—पु. (निंदाथी) पशुप्रमाणें बतैन करणारा; मूर्ख व अधर्मी मनुष्य; दांडगा व निर्दय मनुष्य; नराधम. [नर+पशु] ०पातें—न. नखें काढण्याचें यंत्र; नराणी. ०बलि—पु. १ यज्ञांत बलि द्यावयाचा मनुष्य. २ ज्यांत मनुष्यास बळी देतात तो यज्ञ; नरमेघ. [नर+सं. बलि=आहुति] ०भू—स्त्री. प्राचीन काळी हिंदूंना माहीत असलेल्या जगाचा मध्यभाग; मध्य-वर्ती देश; भरतखंड. [नर+सं. भू=जमीन, पृथ्वी] ०मादी—स्त्री. १ जोडीच्या दोन पदार्थांतील (युग्मांतील) पुरुष व स्त्री. उदा० पायांत घालावयाचे जोडे, बूट, अंगारख्याच्या बाह्या, उंसाच्या चरकांतील लाटा इ०. यांपैकी नर मोठा असतो व मादी नरापेक्षा किंचित लहान असते; दोन वस्तू मिळून होणाऱ्या पदार्थांपैकी नर हा भारी असून मादीत शिरणारा असतो. उदा० विजागरीचा खिळा, कुरडईच्या सोऱ्यांतील दृष्टा इ०. २ जोडीच्या दोन पदार्थांतील स्त्रीपुरुषसंबंध; लहानमोठेपणा. ३ (व्यापक) (दोन पदार्थ, व्यक्ति इ० कांतील) श्रेष्ठकनिष्ठभाव; तरतमभाव; बरेवाईटपणा; उजवा—डावा प्रकार. 'मोत्यांत नरमादी असतच आहे.' ४ उंसाच्या चरकांतील लाटा. ५ विजागरी. ६ एक प्रकारचे कुलूप. [नर+मादी; फा. नर्मादा] ०मेघ—

पु. मनुष्ययज्ञ; ज्यांत नरवली देतात तो यज्ञ. 'युद्धांत पराभव होऊ नये म्हणून प्राचीन ग्रीक, गॉल, सेमाईट व हिंदु लोक नर-मेघ करीत असत.' -झाको न २६. [नर+सं. मेघ=यज्ञ] ०यान-न. मनुष्यांनी वाहून नेण्याचें वाहन, वसून जाण्याचें साधन. उदा० पालखी, मेणा, डोली, रिक्सा इ०. 'अश्वगजादि आरोहण। शेष-शयन गरुडासन। महामहोत्सव नरयान। रथोत्सव जाण करावा।' -एमा २९.२६०. [नर+सं. यान=वहन, वाहन] ०योनि-खी. नरजन्म; मनुष्ययोनि. [नर+सं. योनि=जन्म] ०लवंग-खी. लवंगांची एक जात. -मुंथ्या १५०. ०वर-वि. नरश्रेष्ठ; थोर; उदार (मनुष्य). 'नरवर कृष्णासमान।' -स्वयंवर नाटक. [नर+सं. वर=श्रेष्ठ] ०वाहन-न. नरयान पहा. [नर+सं. वाहन] ०सिंह, नरशा, नरशि(स्त्रि)य-पु. १ विष्णूचा चवथा अवतार. 'भाऊनि नरसिया केला नवस। तो प्रगटोनि स्वर्गी नवे मातेस।' -दावि १९. २ (ल.) सिंहासारखा उग्र व पराक्रमी पुरुष; पुरुष श्रेष्ठ. [नर+सं. सिंह] ०सिंहजयंती-पु. वृत्सिंहावताराचा दिवस; वैशाख शुद्ध चतुर्दशी. [नरसिंह+जयंती=जन्मदिवस] ०सिंहावतार-पु. दैत्यांचा राजा हिरण्यकशिपु याचा वध करण्यासाठी श्रीविष्णूने धारण केलेले सिंहाकृति मनुष्याचें रूप, अवतार. [नर-सिंह+अवतार=प्रकट होणे, रूप घेणे] ०सिंहावतार घेणे-(ल.) अतिशय रागावणे; कोपाविष्ट होऊन उग्र स्वरूप धारण करणे. ०हर-हरदेव-पु. नरसिंह अर्थ १ पहा. [नर+हरि, हर, हरदेव] ०हरदेवाची पालखी-खी. नरसिंहाची पालखी. हिला उचलण्याचें पुण्य स्वतःला लाभार्थे म्हणून हिच्या दांड्यास खांदा लावण्यास भक्तमंडळी फार उत्सुक असते. तेव्हां साहजिक गोंधळ, अव्यवस्था होते. २ (त्यावरून ल.) जें काम करावयाला बऱ्याच लोकांची मदत अवश्य आहे व ज्याची जबाबदारी कोणा एका विशिष्ट व्यक्तीवर नसते व जें काम चांगल्या रीतीने झाल्याची किंवा न झाल्याची कोणी पर्वा करीत नाही असे-अर्थात वेळीं अवेळीं, केव्हां तरी कसे तरी व्हावयाचें-काम; अव्यवस्थित रीतीने केवळ लोकांच्या मर्जीनुरूप घडून येणारें काम, गोष्ट; बारमाई कारभार. ०हरी-पु. नरसिंह. [नर+सं. हरि=सिंह] नराधिप, नरेंद्र, नरेश, नरेश्वर-पु. राजा; नृपति. -१५.४५. 'तो बोलता झाला शुक्रयोगींद्र। परिसता नरेंद्र परीक्षिती।' -एमा १.१८३. [नर+सं. अधिप, इंद्र, ईश, ईश्वर=श्रेष्ठ, पालन-कर्ता; रक्षणकर्ता] नरेंद्रमंडळ-न. मॉटफर्ड सुधारणान्वये दिल्लीस स्थापन केलेले हिंदी संस्थानिकांचें मंडळ; राजांची समा. (इं.) चेंबर ऑफ प्रिन्सेस्. [नरेंद्र+मंडळ=सभा, समिति] नरोत्तम-पु. १ नारायण; पुरुषोत्तम. २ -वि. नरश्रेष्ठ; मनुष्यांत उत्तम असलेला. [नर+उत्तम] नरोबा-पु. नरसिंह; नरहरि. 'नरोबाची कृपादृष्टी। जाल्या कोणही नाही कष्टी।' -मध्व ३०६.

नरक-पु. यमनगरीतील विद्या, रक्त, पू इ०घाण पदार्थांनी भरलेली, पापी लोकांना यातना भोगण्याची जागा. याचे ८४ प्रकार आहेत. पापी लोकांसाठीं मृत्यूनंतरचें स्थान, लोक. २ (ल.) विद्या; मल; घाणीचा संचय; (सामा.) विद्या; पु. ३ विष्णूने मारलेला एक राक्षस. ४ (खि.) ईश्वरीसहवासाचा व तज्जन्य आध्यात्मिक अनुग्रहाचा अभाव. 'विरह तुझारे नरक भयंकर। मासे प्रलयानल पेटे।' -उसं २९३. ५ (खि.) सैतान व दुरात्मे यांचे वसतिस्थान. 'तुझे संपूर्ण शरीर नरकांत टाकलें जावें यापेक्षां तुझ्या एका अवयवाचा नाश व्हावा यांत तुझे वरें आहे.' -मत ५.२९. [सं.] (वाप्र.) ०अंगावर घेणे-(एखाद्याचें) वाईट, दुष्कीर्तिकारक काम अंगावर घेणे. ०उपसर्णे-(एखाद्याच्या) घाणे-रड्या गोष्टी, कृत्ये बाहेर काढणे; (एखाद्या) घाणे-रड्या गोष्टीची, प्रश्नाची शहानिशा, चर्चा करणे. ०तोडांत सांठविणे-तोडांत नेहमीं अपशब्द, ग्राम्य शब्द भरलेले असणे; नेहमीं ग्राम्य, अक्कील, शिविगाळीचें भाषण करणे. -काची वाट दाखविणे-(एखाद्यास) दुर्गमप्रवृत्त करणे; वाईट उदाहरण घालून देणे. -काची सामुग्री-खी. १ (नरकवासस पात्र करणाऱ्या) दुष्कृत्यांचा समुदाय. २ (रागानें) संसार. ३ (रागानें) नकोशी, तिरस्कारणीय गोष्ट, काम. -काचें खापर-टोपलें-न. १ विष्टेने भरलेले टोपलें. २ खापर. ३ (ल.) कर्ज; आंतबड्याचा धंदा; तिरस्कारणीय, नकोशी गोष्ट, काम, लोकांपवाद, अपकीर्ति इ०. (कि० येणे; फुटणे; डोड-वर येणे; फुटणे; घेणे). -कांत जीम घालणे-१ खोटे बोलणे. २ घाणे-रड्या गोष्टीचें अभिवचन देणे. -कांत धोंडा. टाकून शितोडा घेणे-१ घाणे-रडी कृत्ये करण्यांत पुरुषार्थ, समाधान मानणे. २ वाईटाशी संबंध ठेवून त्याचा वाईट परिणाम भोगणे. -कांत पचणे-घाणे-रड्या, किळसवाण्या जाणेंत, परिस्थितींत खितपत पडणे. -कानें अंग भरणे-(ल.) कर्जाखालीं बुडणे; पराकाष्ठेचें कर्जबाजारी होणे. -कासारखा घाणेरा-वि. नरकाप्रमाणे तिरस्कारणीय, नकोसा वाटणारा (दासड्या, तगादेदार, धरणेकरी, गळप्रह, नकोशी गोष्ट इ०). -कासारखें घाणें-(एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ०) नरका-प्रमाणे तिरस्कारणीय वाटणे. -कीं घजा-४३जा लावणे-ज्यामुळे नरकांत श्रेष्ठपणा गाजेल अशीं घाणे-रडी कृत्ये करणे. लोकांच्या नरकांत बुडणे-लोकांचे पराकाष्ठेचे देणे होणे; लोकांच्या कर्जांत बुडणे. सामाशब्द-०कुंड-न. १ पापी मनुष्य मरणोत्तर ज्यांत खितपत पडतो असें नरकाचें कुंड. अशीं ८६. कुंडें आहेत. २ (ल. तिरस्कारार्थी) खीचा गर्माशय. 'नऊ मासपर्यंत प्राण्यास नरककुंडांत वास घडतो.' [सं. नरक+कुंड] ०कैस-पुभव. (मुलास) उपजत असलेले, गर्भावस्थेत आलेले, जन्मल्या-पासूनच असलेले कैस. [नरक+कैस] ०चतुर्दशी-खी. विष्णूने

नरकासुराचा वध केला तो आश्विन वद्य चतुर्दशीचा दिवस. या दिवशी पहोटेस चंद्रोदयीं अभ्यंगस्नान करून यमतर्पण करावयाचें असतें. [नरक=नरकासुर+चतुर्दशी] ०पाल-ळ-पु यम. 'स्तुत होय स्वःपाला केव्हां जी जी म्हणे नरकपाला।' -मोसभा ६.९१. [नरक+सं. पाल=रक्षण करणे] ०वणी-न. घाणेरेखें व दुर्गंधयुक्त पाणी. [नरक+पाणी] ०वास-पु. १ नरकांत राहणें. २ (ल.) गर्भवास. ३ (एखाद्या) घाणेरेड्या किंवा आपत्ति भोगाव्या लागणाऱ्या जाणेंत राहणें. ४ अधर्मस्थल. [नरक+वास=राहणें] नरकाड-डी, नरकड-खी. घाणीची व दुर्गंधयुक्त जागा; गुखाडी. 'सोंगाच्या नरकाडी। तुका बोडोनिया सोडी।' -तुगा २८१९. [नरक]

नरकाडी-खी. फजिती. 'शूरांहनि मानिलें लंडी। तरी युध्यप्रसंगी नरकाडी।' -दा १३.१०.१७.

नरकीचा कांदा-पु. सर्पदंशावर देण्यास उपयोगी असा एक कंद. या वेलास लहान मिरचीएवढी व कानांत घालण्याच्या पोंवळ्याच्या वाळीसारखी लाल रंगाची फळे येतात. याच्या वेलास रानमिरचीचा वेल असेंहि म्हणतात. -वगु ६.५१.

नरगसी कलिया-पु. एक प्रकारचा कलिया. हा कोंबडीचीं पिलें व भाज्या घालून करितात. -गृशि २.६७. [फा. नरगिसू?+अर. कलिया]

नरगा, नर्गा-पु. वेडा; जर्गा पहा. [तु. नर्गह; नर्ग]

नरघा-पु. एक वाद्य; तबला. -(बडोदें) कला १३६. [गु. नरघा=एक प्रकारचें वाद्य]

नरटवणी-न. नारळाच्या नरोटीने भरतां येण्याइतकें (ओढ्याचें, विहीरीचें कमी झालेलें) उथळ पाणी. [नरटी+पाणी]

नर(रो)टी, नरवटी-चट्टे, नरंबटी-ट्टे-खीन. १ मनुष्याच्या डोक्याची कवटी; कवटीचें हाड; नरकपाल. २ नारळाची करोटी, करवंटी. [नर+वाटी, नारळ+वाटी]

नरटेल-न. नारळाच्या नरट्या जाळून काढलेलें तेल. [नरटी+तेल]

नरड, नरडपे-घ-पु. (कु.) गुरांना होणारा एक प्रकारचा धातुक रोग. यानें फार गुरें मरतात. काळपुळी. -शेतकी-शेतकरी ३.६. [नरडी]

नरडणें, नरडणें-सक्रि. नरडी दाबणें, ठार मारणें. [नरडें]

नरडी-डें-खीन. १ घसा; अन्नमार्ग. २ गळ्याच्या वरल्या भागीं दिसणारा, पुढें येणारा भाग; घाटी; गळा; कंठमणी. 'वळकटसुत-शोक-व्याघ्र धरी नृमहरिणाचें नरडें।' -मोरा रामायण पंचशती ४६. 'हो सावंध काळानें जों नाहीं घातलें मुखीं नरडें।' -मोद्रोण १.४२. [सं. नदी=शब्दकरणारी; हिं. गु. नरडो] (वाप्र.) ०घेणें-ठार मारणें. 'अंभावाची घेतली नरडी। धाकें उदर

तडाडी।' -दा ५.९.४६. ०दाबणें-(एखाद्याचा) गळा दाबून जीव घेणें. ०धरणें-१ (एखाद्यास) जेवणास खोळवा करणें. २ गळा धरणें; संकट आणणें; नरडीस वसणें. ०फोडणें-(एखाद्याचा) गळा कापणें, दाबणें, मारणें. ०बसणें-घसा वसणें, कोंदणें; आवाज न निघणें. ०वाजणें-श्वासोच्छ्वास करतांना घसा घरघर वाजणें (दमेकरी इ०कांचा वाजतो त्याप्रमाणें). नरडीचा घोटा घेणें, नरडीचें रक्त पिणें-ठार मारणें; जीव घेणें. 'तुझ्या नरडीचा घोट घ्यावयास कोणी उरले नाहीं असें कां तूं समजतोस?' -उषःकाल. नरडीला हात घालणें-जीव घेणें; ठार मारणें. 'त्याच वेळीं बाजीच्या नरडीला हात घालावा, असा त्या मंडळींना त्वेष चढलेला होता.' -स्वप १४८. नरडीस नख देणें-(लहान मूल उपजतांच त्याचा) गळा दाबून ठार मारणें. नरडीस वसणें-खणपटीस वसणें; पिच्छा पुरवून, तगादा करून, सतावून सोडणें; गळग्रह घालणें; गर्ळी पडणें.

नर(रा)णी, नन्हाणी-खी. न्हाव्याचें नखें काढण्याचें हत्यार. [सं. नखहरणी; प्रा. णहरणी]

नरद-खी. बुद्धिवळें, फांसे इ०कांच्या खेळांतील सोंगटी. 'आमचें जुग विसकटतांच नरद ठार केली.' -भाव १७ (टीप). 'मानव नरदा दिवस यामिनी फांसे धरिले करी।' -विक ८५. [फा. नर्द]

नरनरणें-अक्रि. पडसें येणें.

नरपुडा-वि. मरतुकडा; रोडका.

नरम-वि. १ मृदु; कडक नसलेलें; गुलगुलीत; मुलायम. २ (ल.) कठोर, जहाल नसणारा; गरीब; सौम्य; लीन; मवाळ. ३ भोळा; साधा; बावळट. 'असल्या नरम पुढाऱ्यांमुळे लोकांच्या फायद्यापेक्षां त्यांचें नुकसानच जास्त होतें ...' -टि २.१२९. ४ वायकी; गुळा. ५ स्वाभाविक तेज, कडकपणा, तीक्ष्णपणा इ०कांत कमी असलेला उदा० कोंबट (पाणी इ०), तीक्ष्ण धार नसलेलें (शस्त्र इ०). 'शस्त्राचें पाणी नरम आहे.' कमी चकाकीचा; मंद कांतीचा (रुपाया, मोत्तें इ०). 'हा रुपाया नरम आहे.' [फा. नर्म. गुज. नरम] ०पडणें-होणें-(वाजारभाव इ०) कमी होणें; उतरणें; मंदीस येणें. 'बैंकेच्या व्याजाचे दर वाढविण्याचा अंतस्थ हेतु नरम पडणाऱ्या हुंडणावळीला हात देण्याचा आहे.' -के २.१२.३०. 'शेअर्सचे भाव नरम पडले.' -के १०.६.७.३०. ०येणें-(एखादा मनुष्य इ०) स्वभावानें गरीब बनणें; सौम्यपणानें वागूं लागणें. 'आतां हा फारच नरम आला.' -पारिमौ २३. (एखादें) काम नरम करणें-काम फांटे करणें. -इमं २५३. सामाशब्द-०गरम-वि. फार उन्ह किंवा फार थंड नाहीं असें गरम नरम पहा. ०चारा-पु. १ कोंवळा चारा; गवत. २ (ल.) खावयास नरम, मृदु असलेला,

फार चावावा न लागणारा खाद्यपदार्थ. ३ उंची व नाजूक खाणें, अन्न. [नरम+चारा] ० छापी—वि. जुना झालेला व ज्यावरील छाप, ठसा विरूप, खराब झाला आहे असा (रुपाया इ० नाणें). [नरम+छाप] ० डोकें—न. मऊ केंस असलेले व हजामत करताना मुळींच त्रास न पडणारे डोकें. —मानरम—वि. अतिशय नरम; फार गुळगुळित; अत्यंत कोमल; सौम्य. [नरम द्वि.] —मानरमी—स्त्री. मृदुपणा; सौम्यपणा; कोमलता; मवाळपणा; याच्या उलट गरमागरमी. [नरम द्वि.]

नरमणें—अक्रि. (वारा, पाऊस, विकार, संताप, ताप इ०) कमी, मंद, सौम्य होणें; कमी तीव्र होणें; मंदावणें. 'वारा-पाऊस-राग-नरमला.'

नरमद्या, नर्म(व)द्या, गणपती—पु. नर्मदा नदीत सांपडणारा तांबूस रंगाचा गणपती म्हणून पूजिला जाणारा दगड. [नर्मदा+गणपति]

नरमविणें—सक्रि. शांत, सौम्य, मंद करणें; शमविणें; नरम, हलका, सुसह करणें. [नरमणें]

नरमाई—स्त्री. मृदुपणा; नरमपणा; कोमलता; सौम्यपणा; सुसहता; मवाळपणा; मऊपणा. [नरम; गुज. नरमाई-स]

नरमावणें—अक्रि. १ नरम, सौम्य होणें. २ (ल.) शांत, सुसह, कमी, मंद होणें; मंदावणें; थंडावणें. नरमणें पहा. [नरम]

नरमिना—पु. १ रेशीम. २ रेशमी कापड, वस्त्र इ०. 'खजिना व कापड नरमिना उंटावर चालत होतें.' —भाव ७१. 'नरमिन्याचीं दिंडें सवें शिकारखाना।' —निगा ३२५. [फा. नर्मीना, नर्म]

नरमी—स्त्री. नम्रता; नरमाई.

नरवरी—वि. नरवर नांवाच्या शहरी वनेलेला (लोखंडी जिन्नस, अढकित्ता, तरवार इ०). 'हरत-हेचे मार घावे। तावूनियां तस तवे। मोठमोठाले नरवरी नवें। उमे करावे त्यावरी।' —अफला २५. [नरवर=एक शहर]

नरवा—स्त्री. घाण्यांतून गाळलेले तेल जीत पडतें ती खांच. —वदलापूर २६६.

नरवा—पु. कर वसुलीची एक एवढत; ही रयतवारी पद्धत आहे. 'तिसऱ्या पद्धतीचें नांव नरवा. ती रयतवारी पद्धत असून ... पेटलाद परगण्यांत ती अजून चालू आहे.' —बडोद्याचे राज्यकर्ते ३५८. ० दार—वि. ज्यांनीं प्रथम खेड्यांची वसाहत करून जमीन लागवडीला आणली त्यांपैकीं प्रत्येक. —बडोद्याचे राज्यकर्ते ३५८ (टीप).

नरवेल—पु. एक वनस्पति.

नरशा, नरशियां—पु. नरसिंह पहा. [नरसिंह अप.]

नरशा—पु. (व.) नवस करून झालेला मुलगा.

शको. ४. ४९

नरस—वि. साधारण; कनिष्ठ प्रतीचें; (प्र.) निरस पहा. [सं. नीरस; हिं. गुज. नरसुं; म. निरस]

नरसाळें—न. तेल इ० द्रव पदार्थ भांडें इ० कांत ओतण्याचें साधन; गळणी; नाळचें; चाडी; नसराळें.

नरसिंग—न. (वाजविण्याचें) एक प्रकारचे शिंग; तुतारी. [हिं.]

नरसें—न. (राजा.) स्वतःच्या छंदानें चालण्याचें वेड; हेकडपणा; गाडेपणा; दुराग्रहीपणा अथवा त्याची लहर. (कि० चळणें; चालणें; आटवणें; उडणें). 'त्याचें नरसें चळलें तर तो कोणाचें ऐकणार नाही.'

नरसोबा—पु. नरसिंह या शब्दावद्दली व्यावहारिक संज्ञा. 'नागोवानरसोबा' [नरसिंह]

नरांडी—स्त्री. १ पाण्याचा निकाल करण्यासाठीं काढलेला पाट; नाला; गटार. 'नरांडीतून नदीच्या पुराचें पाणी आंत घुसलें.' २ गळा; अन्नलिका; घसा; घांटी; नरडी. ३ (क.) नळांडी. नळांडी पहा.

नराणी, नन्हाणी—स्त्री. नखें काढण्याचें हत्यार. [सं. नखहरणी; प्रा. णहरणी; गुज. नराणी]

नरांबा—पु. एक झाड. याचें लांकूड इमारतीकामास उपयोगी आहे. —वयु ४.३६.

नरी—स्त्री. नारी; स्त्री; वायको. [सं.]

नरी—स्त्री. (जोडे इ० शिवावयाच्या उपयोगाचें) बकऱ्याचें कमावलेलें, रंगविलेलें कातडें. [हिं. गु. नरी]

नरीस—न. (गो.) कूस; टोंक.

नरोटी—टें, नरेटी—स्त्री. १ माणसाची अस्थिमय कवटी; करोटी. २ नारळाची कवटी. 'अहा सांइन रत्नवाटी। हातीं घेतली कैसी नरोटी।' —नव १८.३२. ३ (ल.) अतिशय थोडें दूध देणारी गाय, म्हैस. [नर+वाटी?] ० लागणें—(विहीर, नदी इ० कांतील) पाणी नरोटीने काढावें लागण्याइतकें कमी होणें. नरटवणी पहा. 'विहिरीला, नदीला, उन्हाळ्यांत नरोटी लागते.' ० हातांत घेणें—मीक मागावयास लागणें; दारोदार होणें. ० हातांत येणें—(एखाद्याच्या जबळ) मिळकतीपैकीं त्यास कांहींहि न मिळणें, उरणें; मीक मागण्याचा प्रसंग येणें. 'स्नेही-बेजाऱ्यांत जर इस्ते-टीची वाटणी होळं लागली तर मालकाच्या हातीं नरोटीच यायची!' —सत्तेचे गुलाम ३.

नरडणें—सक्रि. नरडी दावणें; ठार मारणें. नरडणें पहा. 'पडे देह दर्डा विवेकासि दर्डा। करा लोभ नडा विकल्पासि भडा।' —दावि ४५५. [नरडणें, नरडें]

नर्तक—वि. १ नाचणारा; नाचकाम करणारा. २ नाच्या; नट. [सं. नट]

नर्तकी—स्त्री. १ नाचकाम करणारी स्त्री; कलावंतीण; नृत्यांगना. २ नटी. [सं.]

नर्तन—न. १ (नृत्य) मनोरंजनार्थ अनेक अवयवांचें नियमबद्ध व सताल चलनचलन करून दाखविण्याची क्रिया; नृत्य; नाच. 'नर्तता, हर्षवर्धना, करीना प्राणी। नच दुजा अभागी त्यासम जर्णि कोणी।'—टिक २ (संगीत) नर्तकानें गाणें म्हणून त्यांतील रस व भाव अंगविक्षेपानें व अभिनयानें प्रगट करण्याची क्रिया. [सं.]

नर्द—स्त्री. नरद; सोंगटी. नरद पहा. 'गंजीफा सतरंज चोपड नवें तें नर्दही सांगजे।'—सारह ३.४६. [नरद अप.]

नर्दैव, नर्दैव—वि. दुर्दैवी; करंटा. 'जेथें उदंड जाणीव। तेचि तितुके सदेव। थोडे जाणीवेन नर्दैव। होती लोक।'—दा १५.३.६. [निर्दैव अप.]

नर्म—न. खेळ; क्रीडा; करमणूक. [सं.]

नर्मद्या—पु. १ (अप.) नर्वद्या. नर्मदा नदींत सांपडणारा तांबड्या रंगाचा गणपतीचा वाण; नरमद्या गणपति पहा. 'लिंगें सूर्यकांत सोमकांत। वाण तांदळे नर्वदे।'—दा ४.५.६. 'रुचिच्या लांकडांचे देव पोवळ्यांचे देव। वाणतांदळे नर्मदे देव।'—दा १९.५.२. २ (ल.) गोटा; दगड; मूर्ख; ठोंब्या. [नर्मदा]

नर्मसचिव—पु. खुशमस्कन्या. 'माझ्या ठिकाणीं हिलाच मस्करी करण्याकरितां नर्मसचिव करून ठेवा म्हणजे झालें.'—कम १.३६. [सं. नर्मन्=करमणूक+सं. सचिव=प्रधान]

नर्मई, नर्मी—स्त्री. सौम्यपणा; मवाळपणा; लीनता. नरमाई पहा. 'सांप्रत तुमचें पत्र बहुत नर्मईचें राजे जैसिंग यांचे भेटीबद्दल कळलें.'—रा ७.२. [म. नरमाई; फा. नर्मी]

नर्मिना—पु. मऊ, तळम व उंची रेशमी कापड. नरमिना पहा. [फा. नर्म]

नर्मोकापास—स्त्री. (गु.) देवकापशी. —कृषि ३८३. [नर्म+कापास=कापूस]

नर्स—स्त्री. १ लहान मुलांना सांभाळण्यासाठी ठेविलेली बाई; दाई. २ रोग्याची शुश्रूषा करणारी स्त्री; रुग्णपरिचारिका. ३ सुईण; बाळंतपणाच्या वेळीं मदत करणारी स्त्री. [इ.]

नन्हाणी, नन्ही—स्त्री. नराणी, नरी पहा.

नल—नळ पहा.

नलक—न. मृदु अस्थि; कोमलास्थि; कूर्चा. [सं.]

नलकट—वि. (व.) निर्लेज्ज.

नलगे—क्रि. १ नको, लागत नाही. आवश्यकता, प्रयोजन नाही या अर्थानें योजावयाचा शब्द याचें अनेकवचन नलगेत. प्रथमांत पदार्थ, आणि आयला, आयाला, आवयाला, आया, आवया, आवा या प्रत्ययांत धातुसाधितासह प्रयोग करतात.

जसें:—मला साखर नलगे; जेवावयाला, जेवावया, जेवावं, जेवणें नलगे इ० 'कदा नावडे हरिकथा। देव नलगे सर्वथा।'—दा ३.३.११. 'वादळामुळें गलवतावरील सर्व स्त्रिया घावरून गेल्या हें सांगणें नलगे.'—कोरकि ७४. 'सुज्ञास ज्यास्त लिहिणें नलगे.' २ सयुक्तिक, सुसंगत संभवनीय नाही अशा अर्थानेंहि योजितात. 'तसा दिवस पुन्हां यावा नलगे.' [न=नाहीं+लागणें=जस्त, अवश्य असणें]

नलद—पु. वाळा नांवाचें सुगंधी गवताचें मूळ. 'शुद्ध सवांग कुश नलद परि उपभोगोचितत्त्व नलदासी।'—मोवन ४.७५. [सं.]

नलसुरी—पु. घोड्याचा एक रोग. यानें घोड्याच्या पोटांतून मैल निघतो. याला असहाल असेंहि म्हणतात. असहाल पहा. —अश्वप २.१९६.

नलिका—स्त्री. नळी. [सं.] नलिकास्थि—न. दीर्घास्थि; लांब हाड. [नलिका+सं. अस्थि=हाड]

नलिन—पुन. कमळ; पंकज. [सं.]

नलिनी—स्त्री. १ कमळाचा समूह. २ कमळांनीं भरलेलें तळें, ठिकाण इ० ३ कमळाचा देंठ. [सं.] ० पत्र—न. कमळाचें पान; कमलपत्र. 'प्रपंचीं रहावें नलिनीपत्र जैसें। अलिप्त हें असें पाहील त्याला।' [नलिनी+सं. पत्र=पान] ० पद्मकोश (संयुतहस्त)—पु. (नृत्य.) पद्मकोशहात करून एका हातानें दुसऱ्या हातास आधीं करंगळीपासून आंतून वाहेर विळखा घालणें व मग करंगळीपासून वाहेरून आंत विळखा घालणें इ० अभिनययुक्त क्रिया. [नलिनी+सं. पद्म+सं. संयुत=जोडलेला+सं. हस्त=हात]

नलिस्त—वि. बाईट; नीच; दुर्गुणी. [फा. नारास्त=नालिस्ती=नालिस्त अप.]

नल्याख—वि. नालायक; द्राड; खट्याळ. 'बहुत मानेल तो स्याख। वरकड जाणावे नल्याख।'—दावि ३५२. [नालायक=ख]

नव—वि. १ नवीन; नवें; नूतन. 'नव नव नवल कराया न धरी लेशहि इचीच आळस भा।'—मोसभा १.१०. 'या नव नवल नयनोत्सवा।'—मानापमान २ कोमल; चिमुकलें; लहान. 'श्याम चतुर्भुज मुकुट कुंडलें। सुंदर दंडल नव बाळ।'—तुगा ४२४०. [सं. नव. झें. नव; ग्री. नेऑस्; लॅ. नोवुस्; ऑस्क. नुवल; अँग्ल. निवे, निव; गॉ. निउथिस्; लिथु. नौयेस्; स्लॅ. नोवु; हिब्रू. नुअ] ० कीर्द—स्त्री. प्रथम लागवड. 'नवकीर्दीस कोठें कोठें नांगरीत होते तें काम सोडून या धंद्यास लागले.'—ख ९५९.

—वि. नवीनच लागवडीस आणलेली (जमीन). [नव+फा. कीर्द; फा. नौकीर्द] ० खरीद—वि. नव्याने खरेदी केलेलें. ० गंध—पु. नवीन, ताजा सुवास. ० घड—वि. नवीन घडलेलें; नवट (भांडें). [नव+घडणें] ० चांद—पु. १ आमावास्यानंतर नवीनच,

प्रथम दिसणारा चंद्र; शुद्ध द्वितीयेचा चंद्र. २ अमावास्या (इं.) न्यू मून. [नव+चांद=चंद्र] ०ज्वान-वि. १ तरुण; ज्वानीत आलेला. २ अनभिज्ञ; नेणता; अजाण. 'बहुतकरून सर्व नवजवान आहेत.' -रा५.५४. [नव+फा. जवान=तरुण; फा. नवजवान] ०ज्वानी-स्त्री. १ तारुण्य; नवयौवन; ज्वानी. २ नेणतेपणा; अजाणपणा. 'तत्रापि नवज्वानी आहे. कोणेसमयी काय करील कळत नाही.' -ख ८.३९२६. [नवजवान] ०जीवन-न. १ पुनर्जन्म. २ चरित्राचे, आयुष्यक्रमाचे पालटलेले स्वरूप; नवचैतन्य; नवी उमेद; स्फूर्ति. [नव+सं. जीवन] नव(वे)तर-वि. अलीकडील; अलीकडचा; नवा. -किवि. अलीकडे. नवथर पहा. [शु. नव-तर] नवथर-ळ-वि. अलीकडचा; नुक्ताच होऊन गेलेला, अस्तित्वांत आलेला; अलीकडील काळातील. -किवि. अलीकडे; नव्याने; नुकतेच कांहीं दिवसांपूर्वी. 'सूर्याला दुसरी स्थलांतर करण्याची गति असून तिने सूर्यमाला शौरिनामक पुंजाकडे जात असते असे डॉक्टर हर्शल ह्यास नवथर आढळलेले आहे.' -सूर्य ३९. 'पण त्या नवथरच इकडे आल्या असल्यामुळे कोणाशीही विशेष सल्लोनें वोलणे त्यांना शक्य नव्हते.' -नपु २६. [नव+थर] नवथळ-पुस्त्री. (ना. व.) तरुण पिढी; तरुण मंडळी. [नवथर] ०दिगर, नौदिगर-न. १ (सरकारी अंमलदारांत लढ) अनिष्ट फेरवदल; मांडणाला व हुकूम, करार इ० मोडण्याला प्रवृत्त होणे; वितंडवाद; विरोध; हरकत; तक्रार. (कि० करणे; लावणे; मांडणे; घडणे; पडणे). 'करार जाहला असतां त्यास नवदिगर करावे म्हणावे हे कसे घडेल.' -रा ३.२०६. २ (केलेला) ठराव, करार इ० नाकबुल करणे; (त्याबाबत) बदलून जाणे; भलतेसल्ले, कमजास्त वोलणे. 'कांहीं नौदिगर करून विघाड कलं म्हणाल तर आम्ही तुमचे रफीक नाही.' -रा १.५२. 'ह्यांत आम्ही नवदिगर केल्यास सरकारचे गुन्हेगार होऊं.' ३ (क.) -वि. नाकबुल; वेइमान. 'मी ऐकेनच ऐकेन, नवदिगर व्हावयाचा नाही.' [फा. नव=नवीन+फा. दिगर=दुसरें, इतर] ०दौलत्या-वि. नुक्ताच, नव्यानेच श्रीमंत झालेला, वैभवास चढलेला; अधव्याचा, उपटुंभुम श्रीमंत. [नव+दौलत] ०धान्य-न. १ नवे धान्य, दाणा-गोटा. २ (राजा.) दर वर्षी पिकणाऱ्या नवीन धान्याच्या भक्षणाचा संस्कार; कुळाचार. ३ तांदुळांची एक जात. [नव+धान्य] ०नवती-स्त्री. तारुण्याची आरंभदशा; यौवनारंभ; मुसमुसणारे यौवन. 'नवनवती आली रसा.' [नव+नवती=तारुण्य] ०निगादास्त, नौनिगादास्त-स्त्री. १ नवी फौजबंदी, फौजभरती; नवीन ठेवलेली फौज. 'परंतु प्रस्तुत नौनिगादास्त करीत आहेत.' -रा १.५६. 'नवनिगादास्तीचे लोक त्रिकूट.' -रा ७.७१. २ तयारी. [फा. नव+निगादास्त] ०निशत-निशित-वि. नुक्ताच, नवीन धार लावून तीक्ष्ण केलेला; नवीनच पाजविलेला,

परजलेला. 'देवा नवनिशतीं शरीं। वावरोनी यांच्या जिन्हारीं।' -झा २.४८. [नव+सं. निशित=तीक्ष्ण] ०पंकज मालिका-स्त्री. ताज्या, नव्या कमलांची माला. 'कपटनागर सुंदर बाळिका। करयुगीं नवपंकज मालिका।' -मुराअरण्यकांड २१. [नव+सं. पंकज=कमल+सं. मालिका=माला] ०पाषाणयुग-न. (भुशाल) अत्यंत प्राचीन पाषाणयुगाचा उत्तरार्ध; (इं.) निऑलिथिक एज. [नव+पाषाण=दगड+युग] ०पुसती, पुस्ती-स्त्री. नवे लेखन. 'पुनरपि मार्गी काढी जे धर्मरहस्य जेवि नवपुसती।' -मोवन १३.७०. [नव+म. पुस्ती] ०भक्त-वि. १ नव्या गोष्टीचा शोकीन. २ नवीन देवाचा भक्त! नुकतेच धर्मांतर केलेला, वाडगा, वाढलेला या अर्थी नुकीने लढ. [नव+सं. भक्त=भजणारा, आवड असणारा] ०यौवना-स्त्री. नवतरुणी; तारुण्य-कलिका; तारुण्याच्या मरांत आलेली स्त्री. [नव+सं. यौवन=तारुण्य] ०रंगडा-वि. नित्य नवा रंग, तन्हा करणारा. 'नवरसांचा रसिक। नवरंगडा मीच एक।' -एभा १२.१९७. [नव+रंग] ०रान-न. नुक्तीच, प्रथमच लागवडीस आणलेली जमीन. [नव+म. रान] ०रोज, नौरोज-पु. १ नवीन वर्षाचा आरंभ-दिन. २ पारशांची वर्षप्रतिप्रदा. ३ मोगल बादशाहा आपल्या राज्यारोहण दिनापासून जो नवीन शुद्ध सन सुरू करीत त्याच्या आरंभीचा दिवस. ४ शुद्ध सनाच्या आरंभीच्या दिवशी करावयाचा उत्सव, समारंभ वगैरे. 'अकबराने ज्या वेळी आपला दिन ई इलाही नांवाचा नवीन धर्म प्रचारांत आणला त्यावेळी नवरोजचा सण सुरू केला.' -झाको (न) ३८. [फा. नवरोज] ०वधू-स्त्री. नुकतेच लग्न झालेली मुलगी; नवी नवरी, 'नववधू प्रिया मी वावरते।' -तावे. [सं. नव+सं. वधू] ०विद्वेषी-वि. पुराणप्रिय; सनातनी; सुधारणेचा द्वेष करणारा. 'सुधारक आणि नवविद्वेषी असे समाजामध्ये दोन पक्ष उत्पन्न होऊन ...' -टि १.३४०. [नव+सं. विद्वेषी=द्वेष करणारा] ०शिक्षा-स्त्री-वि. १ नुक्ताच शिक्षा लागलेला; (एखाद्या) व्यवहारांत, घद्यांत नुक्ताच पडलेला; नवखा. २ (कु.) प्रथमच गरोदर झालेली (स्त्री, जनावर); प्रथमतः लागास आलेले, फळ धरणारे (फणस इ० झाड). ३ अदुभुत; विलक्षण; असाधारण; अपूर्व. [नव+शिक्षण] ०शीक-ख-वि. नुक्ताच शिक्षा लागलेला; नवशिक्षा अर्थ १ पहा. [नव+शिक्षण] ०सर-वि. नवीन; अलीकडचा. -किवि. अलीकडे; नुकतेच; थोड्या दिवसांपूर्वी. नवथर पहा. [नव+सं. सदृश] ०स(सा)रणी-स्त्री. दुस्त करणे; नवा दिसेल्ला करणे. [नवसरणे] ०हिंदु-वि. (गो.) पुन्हा-हिंदुधर्मांत आलेला; धर्मांतर केलेला (हिंदु); शुद्धीकरण होऊन हिंदु झालेला. 'पणजी येथील न्यायाधिकांनी नवहिंदूंनी जन्मनोदणीची नोंद न केल्यामुळे खटले भरले.' -के २,१२.३०. [नव+हिंदु] नवांकित-पु.

नवीनच दीक्षा दिलेला शिष्य. 'विश्वनाथ नामा पंडित। खंडित झानी अखंडित। आशंका खंडोनिया नवांकित। प्रेरिला अंकित उत्तरपंथे।' -सप्र १०.२९. [नव+सं. अंकित] नवान्न-न. नव-धान्य सर्व अर्थी पहा. [नव+अन्न] ० पूर्णिमा-खी. नवे धान्य खाण्यास सुरवात करण्याचा दिवस. हा प्रायः कोंकणांत आश्विन शु. १५ व देशांत माघ शु. १५ हा असतो. कोंकणांत तांदूळ व देशांत गहू ही मुख्य असल्याने कोंकणांत व देशांत वर सांगितलेल्या भिन्न भिन्न तिथींना हा कुळधर्म केला जातो. अन्यत्र नवी, नवे पहा. [नवान्न+सं. पूर्णिमा] नवोढा-खी. १ नवीन लग्न झालेली, नवपरिणीत स्त्री; नववधू. 'सुंदर वनिता प्रिया नवोढा।' -अमृत ५२. २ अनुपभुक्त स्त्री; अक्षतयोनि; लग्न होऊन अद्याप पुरुषप्राप्ति न झालेली स्त्री. [नव=नव्याने+सं. उल्ल=विवाहित]

नव-वि. नऊ. नऊ संख्या. 'हे नवरत्नमाळा गोमटी। जो घाली सद्गुरुच्या कंठी।' -एमा १०.२३८. [सं. नव; गुज. नव; झे. नवन; ग्री. एनेअ; लॅ. नोव्हेम; गॉ. निउन; ऑसॅ. निगन्, प्राज. निउन; अज. नेउन; प्राप्र. नेविन्स; स्लॅ. देवन्ति; लिथु-देव्यन्ति; हिब्रू; नजोइ; कॅब्रि-नव] ० कुलपांचे तारु-न. लळाऊ गलबत. 'विलायत जंजिरा नवकुलपांचे तारु।' -विवि ८.३.५४. ० तुकड्यांची चोळी-खी. नऊ तुकडे जोडून केलेली चोळी; इच्या उलट अखंड चोळी, तीन तुकड्यांची चोळी. ३६० नवव्या दिवशी नवी विद्या. सामाशब्द- ० कोट (टी)नारायण-पु. १ कोटयाधीश; अतिशय श्रीमंत मनुष्य. 'पण हे विचारांचे नवकोटनारायण आचाराच्या बावर्तीत मात्र सुदाम्यापेक्षां दरिद्री आसतात.' -प्रेम २१. २ (विपरीत लक्षणेने) अतिशय दरिद्री; कंगाल मनुष्य. -शास्त्रीको. [नव+कोट+नारायण] ० कोटी कात्यायनी(येणी)-चामुंडा-खी. नव. नऊ कोट देवी, कात्यायनी, चामुंडा. 'नवकोटी कात्यायेणीचा विचार। पिंडी कोठे।' -दा ९.५.३१. 'पहावया श्रीकृष्णाचे लग्न सकळ दैवते निघाली सांबरोन। नवकोटी चामुंडा संपूर्ण। चालती वेगेतेधवा।' -ह २४.१०५. [नव+कोटी+कात्यायनी, चामुंडा] ० कोण-पु. (भूमिति) नऊ कोपरे असलेली व नऊ बाजूंनी मर्यादित आकृति. -वि. नऊ कोन असलेली. [नव+सं. कोण] ० खंड-खंडे-नव. १ पृथ्वीच्या नऊ खंडांचा समुदाय. इलावृत्त, भद्राश्व, हरिवर्ष, किंपुरुष, केतुमाल, रम्यक, भरत, हिरण्मय व उत्तरकुरु ही नवखंडे होत. दुसरेहि पाठभेद आहेत. (अ) भरत, वर्त?, राम?, द्रामाळा- (द्रमिल, द्रमिल?), केतुमाल, हिरे (हीरक?), विधिवस?, महि आणि सुवर्ण. (आ) इंद्र, कशेर, ताम्र, गभस्ति, नाग, वारुण, सौम्य, ब्रह्म, भरत हे नऊ भाग. -हंको. 'नवखंडे सप्तद्वीपे। छपन्नदेशींच्या रायांचीं स्वरूपे।' -ह २८.६४. [नव+

सं. खंड=तुकडा, पृथ्वीचा भाग] ० खंड पृथ्वी-खी. जीत नऊ खंडे आहेत अशी पृथ्वी. 'नवखंड पृथ्वी व दहावे खंड काशी.' 'नवखंड पृथ्वीचे दान.' ० खणी-वि. नऊ खणांची. 'दुखणी काय नवखणी माडी नलगे धरा नखेंदु खणी।' -मोकृष्ण ८३.१३. 'लावण्याची सकळ संपदा सहज उभी नवखणी।' -पला ४.३४. [नव+खण] ० गजी-पुखी. १ (नऊ गजी) नऊ गज लांबीचा सोपा. राजदरबारचा भव्य दिवाणखाना; कचेरी; सदर. 'राजा नवगर्जित बैसला।' -ऐपो १७. २ तंबू; डेरा. 'वाडे सुंदर खावगे नवगज्या सिद्धाच होत्या घरी।' -सारह ३.४५. 'तमाम येज्जु नऊ गजी आसपास येऊतु उतरीले' -इमं ७. नवगोजी पहा. [नव+गज=एक परिमाण] ० गुण-पुण्य. बुद्धि, सुख, दुःख, प्रयत्न, इच्छा द्वेष, संस्कार, पुण्य व पाप असे न्यायशास्त्रांत सांगितलेले नऊ गुण. 'बुद्धि सुख दुःख प्रयत्न। इच्छा द्वेष संस्कारण। पुण्य पाप नवगुण। बोलिजेती।' -विउ ३.४. -वि. नऊपट. ० गुण-वि. नऊ दोऱ्यांचे (यज्ञोपवीत इ०). नऊ फेऱ्यांचे. 'नवगुण तव कंठी ब्रह्मसूत्र प्रभा जे।' -मुरा बालकांड ११३. [नव+सं. गुण=दोरा] ० गोजी-पु. डेरा. शामियाना. 'उतर तफेंसी नवगोजी देऊतु उतरिले.' -इमं ७. ० ग्रह-पुण्य. १ सूर्य, चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र, शनि, राहु व केतु हे नऊ ग्रह. २ (उप. निर्दारी) जूट; टोळकें; टोळी; कंपू. ३-न. मंगलकार्यारंभी करतात ती नऊ ग्रहांची पूजा; ग्रहमख. 'दोन्ही घरी नवग्रहे झालीं। देवदेवकें पूजिलीं।' -कालिका १६.४१. [नव+ग्रह] ० चंडी-खी. १ देवीची आराधना (विशेषतः तिच्या स्तोत्राचे, सप्तशतीचे नऊ वेळां पठण करून केलेली). 'जर मला पुत्र प्राप्ति झाली तर देवीची नवचंडी करीन.' -रत्न १.३. २ नवरात्र; नवरात्र पहा. [नव+सं. चंडी=देवी] ० छिद्रे-नव. नवद्वारे पहा. ० जणी-खी. नव. १ नऊ स्त्रिया. २ (ल.) नवविधाभक्ति. 'अत्यंत शाहाण्या सुवासिनी। आणिक आल्या नवजणी। कृष्णाची खुतखावणी। त्या जाणोनी वर्तती।' -एस्व १६.४३. ० ज्वर-पु. दूषित तापाचा एक अतिशय तीव्र प्रकार; हा ताप नऊ दिवसांच्या मुदतीचा व प्रायः घातुक असतो. [नव+सं. ज्वर=ताप] ० टकें-न. शेराच्या अष्टमांशाचे, (कैली) अध्या पावशेराचे माप. [नऊ टांक] ० टांक-न. अदपात्राचे वजन. नवटके पहा. [नव+टांक; गुज. नवटांक; गो. नवटांग] ० द्वारे-नव. दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या, तोंड, गुदद्वार व मूत्रद्वार अशी मानवी शरीराची नऊ द्वारे, छिद्रे. 'नवद्वारे देही। तो असतुचि परि नाही।' -हा ५.७५. ० नाग-पुण्य. १ पुराणांतरीं वर्णिलेले अनंत, वासुकी, शेष, पद्मनाभ, कंबल, शंखपाल, धृतराष्ट्र, तक्षक व कालीय ह्या नांवाचे नऊ नाग, सर्प. २ नऊ हत्ती. [नव+सं. नाग=सर्प, हत्ती] ० नाग-सहस्रबळी-वि. नऊ हजार हत्तींचे बळ असलेला. [नव+सं. नाग=हत्ती+बळी=बलवान] ० नागसहस्रशक्ती-खी. नऊ

हजार हत्तींचे वळ. 'आंगीं जियेस नवनागसहस्रशक्ती।' -आपू ३९. [नव+सं. नाग=हत्ती+सं. सहस्र=हजार+सं. शक्ति=वळ] **०नागोऱ्या-पु.** (ना.) चेंडलगोऱ्यांचा खेळ. **०नाथ-पुअव.** मर्छिछ, गोरक्ष, जालिंदर, कानीफा, चरपटी, नागेश, भरत, रेवण व गहिनी. हे नवनारायणाचे अवतार मानतात. प्रकाश, विमर्श, आनंद, ज्ञान, सत्यानंद, पूर्णानंद, स्वभावानंद, प्रतिभावानंद, व सुभगानंद असाहि पाठभेद आहे. -नव १.३९. ते ४३. -झाको (न) ३७. **०नारायण-कवि, हरि, अंतरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पला-यन, आविहोत्र, दुमिल, चमस, व करभाजन.** -नव १.२९ ते ३०. **०नारीकुंजर-पु.** नऊ स्त्रियांनी आपल्या शरीरांस निरनिराळ्या प्रकारें पीळ व मुरड देऊन (कृष्णाच्या उपयोगासाठी) वनविलेली हत्तीची आकृति. [नव+सं. नारी=स्त्री+सं. कुंजर=हत्ती] **०निधि-धी-पुअव.** कुवेराचे नऊ खजिने. त्यांचीं नावें:-महा-पद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील आणि खर्व. 'मोलतुमचिया या श्रीचरणरजाचे न होय निधिनवही।' -मोमंभा १.११२. [नव+सं. निधी=खजिना, सांठा] **०महाद्वारे-नअव.** नवद्वारे पहा. **०महारोग-पुअव.** राज्यक्ष्मा, कुष्ठ, रक्तपिती, उन्माद, श्वास, मधुमेह, भगंदर, उदर व मूतखडा हे नऊ दुर्घर व भयंकर रोग. [नव+सं. महारोग=मोठा, भयंकर रोग] **०रंगी-वि.** नऊ रंगांनी युक्त (पदार्थ). **०रत्नराजमृगांक-पु.** (वैद्यक) एक औषधी रसायन. [नव+रत्न+राजन+मृग=हरिण+अंक=चिन्ह] **०रत्ने-नअव.** हिरा, माणिक, मोती, गोमेद, इंद्रनील, पाच, प्रवाल, पुष्कराज, वैद्युर्य किंवा तोमॅल्ली हीं नऊ प्रकारचीं रत्ने 'नवरत्नांची आंगठी.' **०रत्नांचा हार-पु.** स्त्रियांचा गळ्यांत घालण्याचा एक बहुमोल हार. **०रस-पुअव.** (साहित्य) साहित्य-शास्त्रांत वर्णिलेले शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, वीमत्स, रौद्र आणि शांत या नांवांचे नऊ रस. 'जी दैविकीं उंदारवाचा। जै उद्देशु दे नाभिकाराचा। तै नवरससुधाब्धीचा। थावो लामे।' -ज्ञा १०.७. 'ज्ञाता जो सरसावला, नवरसां-माझारि शृंगारसा।' -र ५. [नव+सं. रस] **०रसिक-वि.** चलाख; तर-तरीत; आवेशयुक्त; नऊ रसांनी भरलेले, पूर्ण (गान, कवन, कथा, वर्णन, प्रंथ, श्लोक, गवई, कवि, वक्ता इ०). [नवरस] **०रात्र-न.** १ (सामा.) नऊ अहोरात्रांचा समुदाय. २ (विशेषार्थानें) चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून नवमीपर्यंतचा काल (रामाचें नवरात्र); तसेंच आश्विन शुद्ध प्रतिपदेपासून नवमीपर्यंतचा नऊ दिवसांचा काल. (देवीचें नव-रात्र) यास शारदीय नवरात्र असें म्हणतात व हेंच अधिक रूढ आहे. मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदेपासून चंपाषष्ठीपर्यंत सहा दिवस खंडोबाचें नवरात्र असतें. ३ वरील कालांत करतात तो देवाचा, देवीचा उत्सव, पूजा. [नव+सं. रात्रि=रात्र] **०लख-वि.** (काव्य) नऊ लक्ष. 'आकाशांत नवलख तारे आहेत.' [नव+लक्ष=शंभर हजार]

०लक्षण-नअव. आचार, विनय, विद्या, प्रतिष्ठा, तीर्थदर्शन, निष्ठा वेदपठन, तपस्या व दान हीं ब्राह्मणाचीं नऊ लक्षणें. -शर. **०लाखा-ख्या-वि.** ज्याच्याजवळ नऊ लक्ष रुपये आहेत असा; लक्षाधीश; अतिशय श्रीमंत. 'आपुल्या तुम्ही घरचे नवलाखे मिजाजी।' -प्रला १७५. [नव+लाख=शंभर हजार] **०विध-वि.** नऊ प्रकारचें. [नव+मं. विधा=प्रकार, भेद] **०विधभजन-न.** नवविधा भक्ति पहा. 'नवविधभजन घडो। तुझिये स्वरूपें प्रीति जडो।' **०विध रत्ने-नअव.** नवरत्ने पहा. **०विधा भक्ति-जी.** श्रवण=ईश्वराचें गुणवर्णन, चरित्रे इ० ऐकणें; कीर्तन=ईश्वराचें चरित्र वर्णन करणें, वाचणें; स्मरण=ईश्वराचे गुण, चरित्र इ० आठवणें; पादसेवन=ईश्वराचे पांय धुणें, चेपणें इ० सेवा; अर्चन=पूजा करणें; वंदन=नमस्कार करणें; दास्य=चाकरी करणें; सख्य=ईश्वराशीं सलगी करणें; आत्मनिवेदन=ममत्व सोडून ईश्वरास सर्वस्व, स्वतःला अर्पण करणें. या नऊ प्रकारांनीं करावयाची ईश्वराची भक्ति, सेवा. 'श्रवण कीर्तन स्मरण। पाद-सेवन अर्चन वंदन। दास्य सख्य आत्मनिवेदन। हे भक्ति नव-विधा पै।' -विपू ५.२३. -दा १.१.३. [सं. नवविधा=नऊ प्रकारची+भक्ति=सेवा] **०सर-वि.** नऊ सरांचा (द्वार इ०). नव+सर] **०सुती-जी.** जानवें करण्यासाठीं नऊ पदरी वळून केलेला दोरा. [नव+सुत=दोरा] **नवांकित-वि.** पुढ्यावर नवाच्या आंकड्यानें चिन्हित (घोडा). [नव+सं. अंकित=चिन्हांनें युक्त] **नवास्त्र-वि.** नवकोण पहा. [नव+सं. अस्त्र=कोण, कोपरा]

नव-अ. (काव्य.) न; नच; नये. 'गो-धर्मी बहु पुढें नव जावें। ठाव एकचि धरुनि थिजावें।' -वामन-वेणुसुधा २२. -मुवन १.१२. -साख २.१३. [सं. न वै, नैव; प्रा. नवि] **नवकरी-जी.** चाकरी; सेवावृत्ति. नौकरी पहा. 'नवकरीस जावयालागोनि तेंटा।' -दावि ३१४.

नवका-वि. (प्र.) नवखा. नवखा पहा. **नवखा-वि.** १ नवीन; अपरिचित. 'मग मला काय नवखीसारखें विचारितेस?' -मृ २५. २ (एखादा व्यवहार, धंदा इ० कांत) अनम्यस्त; सराईत न झालेला; गैर वहिवाटलेला; नवा. [नव]

नवगण-जी. (गोदी इ० ठिकाणीं हमालामध्यें रूढ) मोठे, वजनदार पदार्थ, पीप इ० उचलण्यासाठीं उपयोगांत आणतात तो वासा व दोरखंड, किंवा शिकें (विरु.) नवघण.

नवगण्या-वि. नवगण, दोरखंड इ० कार्नी वजनदार पदार्थ उचलणारा (मजूर). [नवगण]

नवघड-नवघण पहा.

नवघण-जीन. दोन-चार माणसांनीं उचलून न्यावयाजोगें ओझें उचलण्याचा दोर बांधलेला दांडा; भक्कम वांसा; ओझें उच-लतांना त्याखालीं घातलेला वांसा. -पया २८९.

नवच(ज)णें—अकि. (काव्य) न जाणें. 'झालें नेत्राचें उन्मीलन। उठिलें अंतःकरण। परी अनुभवाचें अवतरण। तें न वचेवि।'—विपु २.२. —दा ४.३.२३. 'सद्गुरुवैसल्या आसनीं। शिष्ये न वैसावें नेहदनी। दूरी नवजावें तेथुनी। नयनोन्मीलनीं रहावें।'—एभा १७.३१७. —स्वादि ११.४.३४. [न+वचणे=जाणें]

नवचे—कि. (काव्य) न वेंचे=काहीं एक खर्च होत नाही, काहीं दाम पडत नाही, काहीं जात नाही अशा अर्थाच्या शब्दसंहतीचें अपप्रष्ट रूप.

नवेट—वि. १ ज्याचा नवेपणा अद्याप गेला नाही असा (पदार्थ इ०). २ नुकतंच कापलेलें, तोडलेलें (लांकूड इ०). ३ नवीन; नवा. [सं. नव; म. नवा]

नवेटणें—कि. न वाटणें. 'मज कोन्हांचें काहीं नवटे।'—शिषु १३६. 'पुत्राचेनि स्नेहें मोठें। आपुलें काहींच नवटे।'—विपु ७.१२९. [न+वाटणें]

नवत(ता)रणें—सकि. फार जुने झालेले घर इ० कांस थोडे-बहुत नवे सामान घालून नवे दिसेलसें करणें. [नवतर. नव+उतरणें]

नवति-ती—खी. नव्वद. [सं.]

नवती—खी. १ तारुण्यदशा; यौवन; तारुण्याचा भर; ज्वानी २ वसंत ऋतुत नागवेलीस नवीं पानें फुटण्याची अवस्था; (सामा.) नवी पालवी. 'नवतीचीं पाने खावयास चांगलीं.'—शर. [नव]

नवद—वि. (विरु.) नव्वद; ९० संख्या. नव्वद पहा.

नवदर—पु. (मल्लविद्या) कुस्तीतील एक डाव. हात जोडी दाराच्या वरगडीजवळून आपला हात घालून त्याच्या घरलेल्या मनगटाला पिरगटून त्याला चीत करितात. [हिं. नौना=वांक-विणें?]

नवनीत—न. १ लोणी; ताजें लोणी. —झा १.५१. 'घरा-मघें अर्भकरूप रांगे। पदोपदीं जो नवनीत मागे।'—सारूह १. ६१. 'मथेनवीण जरी निवडे नवनीत। तंरी सद्गुरुवांचोनि पर-मार्थ। ठायीं न पडे जीवांसी।'—रावि १.४३. २ सार; सार-सूत अंश. [सं.] **नीतवत्**—वि. लोण्यासारखा (मऊ, गुळ-गुळीत). विशेषतः स्तनांना उद्देशून प्रयोग. —किवि. लोण्या-प्रमाणें. [सं. नवनीत+सं. वत् प्रत्यय=प्रमाणें, सारखा]

नवंधी—खी. (कों.) नव्या लावणीची पानवेल.

नवम—वि. नवा. [सं.] 'ठायीं न पडे जीवांसी। अभि प्रावो सातेंशति। तो एकलाचि नवमी।'—झा १०.३१.

नवमी—खी. चैत्रादि महिन्यांच्या प्रत्येक पधरवड्यांतील नववी तिथि. [सं.]

नवरकळा—खी. लभसभारंभांत अभ्यंग, वळे-सूषणें इ० कांनीं नवऱ्या मुलास आलेले विशेष तेज, कांति, टवटवी. [नवरा+कळा=तेज]

नवरंगें—वि. १ केशरी वस्त्र वापरणारे. २ एक आडनांव. [नवरंग=केशरी वस्त्र —राजवाडे ग्रंथमाला]

नवरजाती—पु. (माण.) लभसभारंभांत नवरानवरीस घाल-ण्याचा चर्मी जोडा. नवरजोडा पहा.

नवरजोडा—पु. (चांभारी धंदा) लभप्रसंगीं नवऱ्या मुलास घालावयास देतात तो जर्मी जोडा. [नवरा+जोडा]

नवरदेव—पु. विवाहसभारंभांत नवऱ्या मुलास उद्देशून गौर-वानें योजावयाचा शब्द; वर; नवरा मुलगा. [नवरा+देव]

नवरमान—न. (कातकरी) नवरानवरीचे वडील एकमेकांना भेटल्यानंतर पंचांना दारू पाजण्याचा विधि. 'सकाळीं नवरा-नवरीचे वाप भेटतात तेव्हां नवरमान काढा असा पंच आग्रह धरतात.'—बदलापूर ११९.

नवरस—पु. (कों.) नवरा पहा.

नवरा—पु. विवाहयोग्यता आल्यापासून विवाह होईपर्यंतच्या अवस्थेतील पुरुष; लमास योग्य झालेला मुलगा; वर. २ नवरदेव; नवरामुलगा; वर. ३ पति. ४ उंसाच्या चरकांतील मधली लाट, नर; नर अर्थ ८ पहा. ५ मळसुत्री खिळा नर. नर अर्थ ७ पहा. [सं. नवर=नोवरा; पोर्तु. जि. रोम, रोम] म्ह० नवरां मरो कीं नवरी मरो, उपाध्याला दक्षिणेशीं प्रयोजन. **नवरी**—खी. १ वर आणि वधू. २ उंसाच्या चरकांतील नर व मादी अशा दोन लाटा. [नवरा+नवरी] म्ह० नवरानवरी एक वन्हाडी जागचे लोक. **मूल**—पु. नवरा मुलगा; वर. [नवरा+मूल]

नवरी—खी. १ वधू. २ विवाहयोग्यता आलेली, उपवर मुलगी. ३ (खा.) पत्नी; बायको (प्रायः ऋतुस्नात न झालेल्या विवाहित मुलीस उद्देशून योजतात). ४ उंसाच्या चरकाच्या दोन लाटांपैकी किंचित लहान असलेली लाट; मादी. ५ दाराच्या झड-पांनां असलेली लोखंडी पट्टी; मादी. [सं. नवरिका—नोवारिका—नोआरिका—नवरिका—नवरी—मसाप १.२.१०]

नवरी—खी. (सांकेतिक) पैसा. 'नवरी कोट (एक कोट रुपये) पावली.'—रा ३.२२०.

नवरी—खी. (व.) ज्वारी खुडण्याची मजुरी देण्याची टोपली. 'आज खुडणाचा भाव किती नवऱ्या आहे'

नवरीस—खी. (कों.) नवरी पहा.

नवल—न. १ आश्चर्यकारक, विलक्षण, अद्भुत गोष्ट; चम-त्कार; सांगण्याजोगी, ऐकण्याजोगी नवी गोष्ट. 'नम्रवहि नवल नव्हे न जुना बहु नासिकेशि ज्या शिखर।'—मोसभा ५.६०. २ आश्चर्य; अचंबा; कौतुक; कुतूहल. (कि० वाटणें). 'नवल गावींची

परवडी। कैसी देवां धर्माची आवडी।' -शिशु ५८६. 'सारथि वृहन्नडा ज्या तद्विजये कस्त वायका नवला।' -मोविराट ६.७३. -वि. आश्चर्यकारक; विलक्षण; अद्भुत. 'परी नवल त्याचें लाघव। अमर्णी घातलें माझे नांव। शेखीं नांवाचा निजभाव। उरावया ठाव नुरवीच।' -एमा १.९९. [सं. नव; हिं. नवल=सुंदर, मनोहर] म्ह० (व.) नवलाची वायको कवलाचें घर=स्वतःची प्रशंसा करणाऱ्या स्त्रीस उद्देशून म्हणतात. ०अद्भुत-अपरूप-विशेष-वि. नवें आणि आश्चर्यकारक; नवीन आणि विशेष; कांहीं तरी विलक्षण, अपूर्व (खबर, वार्ता इ०कांच्या पुस्तपासांत उपयोग). -न. आश्चर्यकारक, अद्भुत, विलक्षण गोष्ट. नवल अर्थ १ पहा. [नवल+अद्भुत-अपरूप-विशेष] ०कथा-स्त्री. १ अद्भुतगोष्ट; नवल. २ कादंबरी; (इं.) नॉव्हेल. [नवल+कथा; गुज. नवल-कथा] ०पण-न. १ नवेंपण; नवीनपणा; कौतुक. 'ते वेळीं कृतकृत्यता जगभरे। तेथ अध्यात्माचें नवलपण पुरे। कर्माचें काम सरे। विरसे मन।' -ज्ञा ७.१७७. २ अनोळखण; अनोळखी-पणा. -मनको [नवल] ०परी-स्त्री. (काव्य.) आश्चर्य; नवल. 'मग अत्राराप्रति हे नवलपरी। कथितां दोवेहि हरुषले।' -दावि २२. 'शूर्पकर्ण षण्मुख ज्याचे नवलपरीचे सुत।' -प्रला ६. -वि. अद्भुत; आश्चर्याबद्द; विलक्षण; नवल वाटण्यासारखें; चमत्कारिक. -क्रिवि. आश्चर्यकारक रीतीनें; विलक्षण तऱ्हेनें, प्रकारानें. [नवल+परी=प्रकार] ०विदानी-पु. नवल घडवून आणणारा; अद्भुत कृति करणारा. आश्चर्य करणारा. 'कैसा नवलविदानी। पुतळियां चालेंति वळनवाहानी।' -शिशु ७७१. [नवल+विदाणी-नी=चतुर; धूर्त इ०] ०विशेष-न. नवल अद्भुत पहा. नवल वाटण्यासारखी एखादी गोष्ट; विशेष उल्लेखण्यासारखी, सांगण्यासारखी एखादी हकीकत, समाचार. नवलआई-स्त्री. आश्चर्यकारक, अपूर्व; अलौकिक, नवल वाटण्यासारखी गोष्ट; नवल. [नवल] नवलार-न. नवल; आश्चर्य. -शर. नवलाव-लावा-पु. १ चमत्कार; नवल; आश्चर्य; अलौकिक गोष्ट; नवलाई. 'पातया पातें मिळे। कीं प्रष्टूच सैध पघळे। तिये उन्मळितां मावळे। नवलावो।' -अमृ ७.१८४. 'ब्राह्मणप्रतापाचा नवलावो। तिही आज्ञाधारकू केला देवो।' -एमा १.१७०. २ फरक. [नवल]

नवलकोल-पु. एक प्रकारचा भाजीच्या उपयोगाचा गडा; अलकोल पहा. ह्याचा वास किंचित उग्र असतो. [इं. नोएल्, कोल्=कोवी]

नवलपरी-स्त्री. १ खणाळ्याची एक जात. २ नवल पहा.

नवलाई-स्त्री. १ एक पिशाच्चदेवता; जखीण पहा. 'नवलाई देवी म्हणे गुल्लेवें नवलें केली।' -सप्र ५.१८. -खेया ५६. २ (सामा.) ग्रामदेवता.

नवली-स्त्री. १ (सुखाच्या राहणीनें शरीराला, पावसाच्या पिकाला, आजारानंतर रोग्याला, खावयास मिळाल्यानें क्षुधिताला

येणारी) तेजगी; कांति; टवटवी; नुर. (क्रि० पालटणे; फिरणे). 'बाळा नीजविली परंतु नवली तोची बहिर्देखिली।' -अकक २ विठ्ठलकृत रसमंजरी ७. 'पाऊस लागताच शेताची नवली पालटली.' २ वृत्ति; मनाचा कल; स्वभाव. 'तुझी सुखधामा नवली। कशि फिरलि जिला जगत्रयी मानवली?' -मोकृष्ण ३९.४५. 'श्रीरंगपटनापासून नवली फिरऊन वेदमान जाहाला आहे.' -पेद १०.६०.

नवलु-न. (महानु.) नवल; आश्चर्य. 'फुन तें अवस्था नवल आइका।' -शिशु १७२. -शिशु २१. [नवल]

नववा, नव्वा-वि. क्रमानें मोजतांना आठव्यानंतर येणारा. [सं. नवम]

नवशा-वि. नवस करणारा. 'यात्रांच्या निमित्तानें जमणारे हौसे, नवसे, गवसे यांच्या गलबल्यांत देशहितवाल्यांनीं हि आपले गाठेडें पुढें टाकलें आहे हें उचित होय.' -खेया ५७. [नव]

नवशी(सी)क-वि. नवसाचा; नवसासंबंधाचा. [नवस]

नवस-पु. १ इच्छित कार्य सिद्धीस जावें म्हणून देवाची प्रार्थना करून कार्यसिद्धि झाल्यास देवास (एखादी) वस्तु अर्पण करण्याची प्रतिज्ञा. 'दूर प्रिय जन वसती। देखाया करिति नित्य नवस नव सती।' -मोकृष्ण ४७.७७. २ त्या प्रतिज्ञेतील अर्पणविषयभूत पदार्थ. [सं. नमसित; प्रा. णमसिअ; णवसिअ. (सं. नमस=अनुकूल; कृपादृष्टियुक्त)] म्ह० (व.) नवसाचा भोपळा चारीवाटा मोकळा=नवस करून झालेल्या मुलाच्या दुर्दैवाने बद्दल म्हणतात. २ 'जरी नवसे पुत्र होती। तरी कां करावा लागे पती।' -तुगा. (वाप्र.) (एखादी गोष्ट इ०काविषयी-बद्दल-करितां-साठीं-स्तव, एखाद्या गोष्टीचा) नवस करणें-एखादी गोष्ट सिद्धीस नेण्याबद्दल ईश्वरास प्रार्थणें व कांहीं वस्तु अर्पण करण्याचा संकल्प करणें. २ (ल.) (एखाद्या गोष्टीबद्दल) मोठ्या उत्कंठेनें याचना करणें; ती गोष्ट अत्यंत उत्सुकतेनें इच्छिणें. ०देणें-(व.) मार देणें. ०पुरणें-(एखाद्याचें) इष्ट कार्य (नवस केल्यामुळे) सिद्धीस जाणें. ०फळास येणें-इष्ट मनोरथ सिद्धीस जाणें. 'आजि पुरले नवस।' -तुगा. ०फेडणें-नवस फळाला आल्यावर, पूर्ण झाल्यावर देवास वस्तु इ० अर्पण करण्याची जी प्रतिज्ञा केली असेल ती पार पाडणें. -साचा-वि. नवसानें प्राप्त झालेला. -साचा नाच्या-पु. (व.) (उप.) नवस करून झालेला मुलगा (हा पुढें वाईट निघाल्यास त्याला उद्देशून योजण्याचा वाकप्रचार). -सास पावणें-(नवस केलेल्या देवतेनें नवस करणाराचे) मनोरथ पूर्ण करणें. नवसें मागितलें, मुळावर आलें-(मुलगा व्हावा म्हणून नवस केला त्याप्रमाणें मुलगा झाला पण तो आईबापांच्या मुळावर आला या अर्थी) अतिशय उत्सुकतेनें इच्छिलेली वस्तु

नुकसानकारक शाल्यास हा वाक्प्रचार योजतात; (व.) नवसाचा नाऱ्या. सामास्य-० देव-पु. ज्यास नवस केला असेल तो देव; नवसाला पावलेला देव. 'वृद्धाचारिचे पूजिले देव। नवसदेवाहि दिधले गौरव।' -दावि ३३. ० नवसर्णे-नवस करणे; नवसणे पहा. 'कवण नवस नवसुं आतां। कृष्ण नाथ प्राप्तीसी।' -एरुव २.४२. ० सायास-पु. (एखाद्या कार्याच्या सिद्धीकरितां करावा लागणारा) नवस; ईश्वराराधना व शारीरिक कष्ट इ०; दुःखकष्ट; हाल-अपेष्टा; प्रयत्न इ०. [नवस+आयास]

नवसर्णे-उक्ति. (देवता इ०कास) नवस करणे; नवसा विषयी, यात्रा, पदार्थ इ० विषयी प्रतिज्ञा करणे. 'द्वारावतीची कुलदेवता। स्मरुनि नवसिली शत्रुघाता।' -मुसभा १५.२७८. -आमा २६. [नवस]

नवसरणे, वनसरणे-उक्ति. १ (घर इ०कांची) दुरुस्ती; डागडुजी करून नवे दिसेलसे करणे. २ (सांगितलेली गोष्ट विसरून जाऊ नये म्हणून) पुनःपुनः सांगणे. 'तुमची गोष्ट तो विसरला असेल तरी नवसारून द्या.' [नव+सरणे; नवसर]

नवसागर-पु. (रसा.) कल्हई लावण्याच्या कार्मी बापराव्याचा एक क्षार. अमोनिया व क्लोरिन यांच्या संयोगाने बनलेला एक क्षार. हा खनिज आहे. इ. अमोनियम क्लोराइड. [सं नवसार; गुज. नवसार; अर. हिं. नवसादर]

नवसिआ-वि. (महानु) नवस करणारा. 'हरिचंदनाचे फोक। सोलैनि कीजेति दारवंड त्रिशाक। वरि सेंदुरें विनायक। नवसिआंचे।' -शिशु ७६५. [नवस]

नवसी-वि. नवस करणारा. 'मळमूत्रद्वारे। होऊनि ठाकती खोंकें। नवसियें होती इतरे। माझिया निधनी।' -झा १३.५७१. [नवस]

नवसीक-वि. नवसासंबंधाचा; नवशीक पहा. [नवस]

नवसीय-वि. नवस; केलेले (दैवत). 'रिचिती जळतकुंडी। लाविती चेड्याच्या तोंडी। नवसियां देती उंडी। वाळकांची।' -झा १७.९७. [नवस]

नवसुल्लो-वि. (गो.) नवसाने झालेला. [नवस]

नवळका-वि. नवीन; अपूर्व; विलक्षण; नवलपूर्ण; चमत्कारपूर्ण. [नवल]

नवा-वि. १ नवीन; नूतन; अस्तित्वांत येऊन फार दिवस झाले नाहीत असा. २ (एखाद्या कार्यांत, व्यवहारांत, धंद्यांत) नवशिका; अनन्यस्त; (नवशिक्या माणसास अनुलक्षून) अंगवळणी न पडलेले (त्याचे कार्य). 'या कामांत तो नवा आहे आणि हे कामहि त्यास नवे आहे.' ३ उपयोग इ०कांनी मलिन, अस्ताव्यस्त, जर्जर, जुना न झालेला. 'ही शालजोडी नवी आहे.'

४ अमृतपूर्व; अपूर्व; अपरिचित; अदृष्टपूर्व. 'आज नवे झाड पाहिले' 'आज यांनीं नवाच श्लोक म्हटला.' ५ न उपभोगिलेला, उपयोगिला गेलेला. 'ही खी अझून नवी आहे कोणी भोगिली नाही.' ६ नुकतीच ज्याने (कार्याची, कारभाराची) सृष्टे हातांत घेतली आहेत असा (कारभारी, त्याचा कारभार) -शास्त्रीको. ७ तरुण. नव पहा. [सं. नव; प्रा. नवओ; सिं. नओ; हिं. नया; फ्रें. जि. नेवो] (वाप्र.) ० जुना करणे-जुना बदलून नवा घेणे, करणे (करारनामा, हिशेब, करार, अंमलदार इ०). ० जुना होणे-नवीनपणा, नवखेपणा नाहीसा होणे; परिचित होणे; वध्वाटला जाणे. नवीजुनी ओळख-खी. पुन्हां नव्याने करून घेतलेला, नवा केलेला जुना परिचय. नवीजुनी सोयरीक-खी. पुन्हां नव्याने जोडलेला (एखाद्या व्यक्तीचे मरण इ०सारख्या कांहीं कारणांमुळे तुटलेला) संबंध, सोयरीक. नवी नवती-खी. नव-यौवन; तारुण्याचा भर; ऐन जवानी; नवनवती पहा. नवी नवरी-खी. १ नुकतेच लग्न झालेली मुलगी. २ (उप.) स्वाभाविकपणे जी गोष्ट माहीत असायला पाहिजे ती माहीत नसलेला, माहीत नसल्याचा आव आणणारा, लाजालु मुलगा, मुलगी. नवी नवाई, नवी नवा (व्हा)ळ, नवी नवलाई, नवी नवाळी-खी. १ नव्याने, नुकतेच निघालेले (प्रतिवर्षी होणारे) धान्य, फळ इ०; नवान्न. 'हे पेरू पाठवायाजोगे नव्हेत परंतु नवीनवाळ म्हणून पाठवावे.' २ वर्षांच्या नवधान्याच्या, नवीन निघालेल्या फळांच्या भक्षणाचा योग, क्रिया. ३ (ल.) नवीन, अपूर्व व सुंदर वस्तु. नवे जग-न. अमेरिका व ओशियानिया हीं दोन खंडे. यांचा शोध अलीकडेच लागल्याने त्यांस हे नांव आहे. नवेजुने-न. १ (राज्य इ०कांत) जुने अधिकारी काढून नवीन नेमण्याचा प्रकार. २ जुन्या वस्तु देऊन नवीन घेण्याचा, परस्पर बदलण्याचा प्रकार. नवे टाकणे-(ना.) नवीन उपक्रम सुरू करणे; दीर्घकालानंतर एखादी गोष्ट करणे. नव्या उमेदीचा-वि. तारुण्याच्या जोमाने, उत्साहाने व महत्वाकांक्षांनी परिपूर्ण; (अजून) जगाचे कटु अनुभव ज्याला आले नाहीत असा उत्साही व महत्वाकांक्षी (तरुण मनुष्य). नव्याची पुनव-खी. आध्नितांतील व माघी (मार्गशीर्ष-शास्त्रीको?) पौर्णिमा; नवान्नपूर्णिमा पहा. नव्याच्याने, नव्याने-क्रिवि. प्रथमच; नवीन म्हणून. 'या रणपट्टे योद्ध्याची ओळख आमच्या स्वराज्यावरील कादंबऱ्या वाचणारांना नव्याने करून देण्याची आवश्यकताच नाही.' -स्वप ५९. नव्याजुन्याचा मेळ-नवे आचार, नवे विचार त्यांचे सार व जुन्या आचारविचारांचा विचार करून योग्य असेल ते घेऊन ऐक्य करणे. नव्या(वे)ताण्याचा-वि. १ विणून तयार होऊन फार दिवस झाले नाहीत असे (वस्त्र इ०). २ अशा वस्त्रांचे सूत इ० म्ह० १ नवे नवे जेवी सर्वे-पाहुणा नवीन आहे तोपर्यंत घरमालक त्याला बरोबर पक्तीला घेऊन काही दिवस जेवतो, पुढे

परिचय झाल्यावर मात्र हेलसांड व्हावयास लागते. २ नवे नवे नि
खाटल्याभवतें भवें. ३ नवी विटी नवे राज्य, नवी विटी नवा
डाव. (विटीदांडच्या खेळांत विटी बदलून नवी घेतली तर सर्वच
बदलतें त्याप्रमाणें) = एखाद्या कारभारांत नवीन कारभारी आला
तर त्याचे सर्वच तंत्र नवीन असतें. ४ जुने डोळे आणि नवे चाळे,
तमाशे. ५ नवां दिवशीं नवी विद्या. ६ नव्याचे नऊ दिवस = कोण-
तीहि गोष्ट नवी आहे तोंपर्यंत (कांहीं दिवस) लोक तिचे कौतुक
करितात. त्या वस्तूचा नवेपणा व लोकांचे कौतुक फार दिवस
टिकत नाही. सामाशब्द— ० **आडसाली**—वि. उंसाचा एक
प्रकार. नवीन लागवड केलेला एक वर्षाआड पीक देणारा उंस.
० **करकरीत**—वि. अगदी नवा; पूर्णपणे नवा; कोरा करकरीत;
करकरीत पहा. ० **तरणा**—**तरणाफोक**—वि. जवानमर्द; ज्वानीत
असलेला; तारुण्याच्या भरांत असलेला (पुरुष). ० **नूतन**—वि.
अगदी नवा; कोरा करकरीत. [नवा+सं. नूतन=नवा]

नवा—वि. नववा—वै. 'आठ सगुण ब्रह्म। नवे निर्गुण ब्रह्म।'—
दा ७.३.८. 'नवा महिन्या तुम्ही देखाल वालासी।'—राम-
दासी २.१०३. [नव=नऊ]

नवाई—स्त्री. १ नवल; अद्भुतता; आश्चर्य; अपूर्वता. 'आतां
ऐसियाहीवरी काई. सांगों व्यासीची नवाई।'—झा १५.४११.
'कैसी देवाची नवाई। अपायचि झाले उपायी।'—शिसं ७.२९.
२ अद्भुत; अपूर्व; आश्चर्यकारक गोष्ट, लीला; चमत्कार. 'ते हंस-
रुपाची नवाई। अभिनव कांहीं वोलवी।'—एमा १३.१३. ३
नवेपणा. 'अभिनव संपत्तीची थोराई। आणि आवडीची नवाई।'—
वेसीस्व ७.४५. ४ (तारुण्य इ०कांची) तेजगी; टवटवी. 'काय
सांगूं मी ह्या रुपाची नवाई।' ५—वि. नवीन; नवा. 'एका
नवाई उपासना।'—दावि १. [नवा; गुज. नवाई]

नवाज—वि. कनवाळ; पोशिंदा. 'आम्ही पदोपदी महा-
राज। अन्याई गरीबा नवाज। चालवा स्नेहाची लाज। मागणें हें
स्वामीराज।'—होला १३४. [फा. नवाझ]

नवाजखानी—णी—वि. तीक्ष्ण धारेचें. 'ढाल फिरंग नवाज-
खाणी निशंग गगन लकेरी खुण।'—ऐपो १०९.

नवाजणी, नवाजणूक—स्त्री. १ स्तुति; वाखाणणी; प्रशंसा;
परामर्ष; पोषण. [नवाजणें]

नवा(वा)जणें—उक्ति. १ स्तुति, प्रशंसा, वाखाणणी करणें.
'अंतरे राखितां राजी। भलत्यास भलता नवाजी। अंतरे न राखतां
भाजी। मिळणार नाही।'—दा १५.५.२०. २ प्रतिपाळ,
रक्षण, लालन पालन करणें; परामर्ष घेणें. 'कृपादृष्टि पाहुनी गरिब
नवाजी गे।'—मध्व ३८५. ३ पारितोषिक देणें; सत्कार करणें.
'त्याणीं ऐसा सिष्टाचार केल्यानंतर याणीं त्यासच नवाजिलें.'

शको. ४. ५०

—रा ६.३१४. 'अबुदल सदरे नवाजिला।'—ऐपो १०. [फा.
नवाझ; हिं. नवाझना]

नवाजश—नामा—उ. कृपापत्र; शिफारसपत्र.

नवाजस—स्त्री. १ वाखाणणी; स्तुति; प्रशंसा. २ परामर्ष.
नवाजणी पहा. [फा. नवाझि]

नवाजिक—वि. नामांकित; अपूर्व; अलौकिक. 'माहा बाल्यें
पराक्रमी। जितुके पुरुषार्थी विक्रमी। राजे नवाजिक नामी। मिथि-
क्षेत्रें आणिले।'—वेसीस्व ३.३. 'मानवा नवाजिक तनु मिळाली
परि विफळा करिशीर।'—राला २५. [नवाजणें]

नवाजी—स्त्री. स्तुति; प्रशंसा. 'त्या करेकरुनि अर्जुन-
वाजी। खाजवी करुनि नित्य नवाजी।'—वामन, पार्थभाग्य २.
—वि. नामांकित; प्रख्यात. 'त्रैलोक्यीचे नवाजी। अणष्ट निर्मळ
च्यारि बाजी। स्वतवर्णा तेजःपुंजी। तथा रथासीं शोभले।'—
वेसीस्व ८.१०९. [फा. नवाझी]

नवाजीस—स्त्री. स्तुति; तारीफ; प्रशंसा. 'महाराजांनीं नवा-
जीस करून वलें जवाहीर बक्षीस इनामगांव दिला.'—मराचिथोरा
८०. —वि. १ गौरविलेला. 'संताजी घोरपडे पूर्वी महाराजांचे नवा-
जीस.'—मराचिथोरा ४६. २ आश्रित; मेहेरबानीतला. 'आम्ही
लोक त्यांचे नवाजीस.'—पेद ३.८४. [फा. नवाझि]

नवाट—ठ—वि. नवट पहा.

नवाटकें—न. शेराच्या अष्टमांशाचें माप; नवटकें पहा.

नवाडा—वि. (ना. व. खा.) नवखा; अपरिचित; परका.
'नवाडा मनुष्य घरांत आला.' [नवा]

नवाण—न—न. तांदुळाची एक जात; नवान्न पहा. [नवान्न]

नवानवशी, नवानवसानें—क्रि. पुष्कळ नवस इ० करून
(जन्मलेला मुलगा इ०); फार प्रयत्न, कष्ट, सायास करून (केलेलें,
साध्य असलेलें काम, गोष्ट). [नव+नवस] नवा नवसाचा
—वि. १ ज्याकरितां पुष्कळ नवस इ० केले होते असा (मुलगा इ०).
२ (ल.) अतिशय कष्टानें मिळविलेला, साध्य केलेला (पदार्थ,
गोष्ट इ०).

नवाब—उ. नबाब पहा.

नवायी—स्त्री. १ नवल; अपूर्वता; नवाई पहा. 'उडवा या
कलियुगाच्या ठायीं। तुझ्या भाग्याची परम नवायी।'—एमा
१७.७१. २ नवीनपणा. 'हेंचि आर्ताच्याविषयीं। आर्तीतें प्रकाशी
पाही। आर्तें ऐसे मग त्याच्याठायीं। नांवाची नवायी उपतिष्ठे।'—
एमा १९.२७१. [नवाई]

नवार—स्त्री. १ तीन—चार बोटें रुंदीची आणि पुष्कळ लांब
असलेली, पलंग विणण्याची सुती जाड पट्टी; नाडा; नुवार. 'एक
नवारीची खाट, त्यावर एक चवाळयासारखें कांहीं तरी टाकलेलें.'

-वज्राघात ८७. २ (चांभारी धंदा) कातडें घोटण्यासाठीं असलेला जाडामरडा कपडा. [फा. नवार, नुवार]

नवारणें—अक्रि. (राजा.) (पलंग इ०) नवारीनें विणणें. [नवार]

नवासा—पु नाटू. [फा.]

नवाळ—झी. (विरू.) नवीनवाळ; नवा नवीनवाळ पहा.
-वि. नवीन; नवा. 'फुल भोगा नूतन नवाळें। मऊ माशुक मधुर मवाळें।'—प्रला १६६. [नवा]

नवाळी—झी. एक जंगली फूलझाड; नेवाळी; रानजाई.

नवाळी—झी. १ प्राप्ति. 'जीवांस करीं नवाळी। कैवल्य सुखाची।'—दाव ४५३. २ कृपादृष्टि; मेहेरनजर. 'तुझी जालिया नवाळी। करिसी अज्ञान खंडोळी।'—कथा १.१.२१. ३ अपूर्वता; नवल; अद्भुत गोष्ट; चमत्कार. 'एक असें भूमंडळीं। एक असे आकाशपोकळीं। ऐसी त्या युद्धाची नवाळी। दोवे दाविती पार्थीत।'—जै ३७.९२. 'जया पुण्याची नवाळी। सुख दावी'—सिसं ८.१९५. ४ गोडी; इच्छा. 'तरी पावेन नवाळी ब्रह्म-सुखाची।' 'मग नामधोपें पिटोनि टाळी। आनंदली भक्तमंडळी। म्हणती तुक्यासी पावला वनमाळी। अनुपम्य नवाळी दिसत।' ५ हंगामांतील धान्यांचा, फळांचा पहिला बहर. ६ तारण्याचा भर; ऐन ज्वानी. ७ नवीनपणा; नवेपणा. ८ टवटवीतपणा; तेजरी. -मनको. [नवा]

नवाळें—न. (गो.) सन्याचा, सोन्याचा कमरपट्टा.

नविस्ता—पु. पत्र; लिखित; लिखाण. 'याचा नविस्ता आला असेल.'—पया ४८८. [फा. नविस्ता]

नवी—अ. एकाला नवानें गुणतांना योजावयाचा शब्द. जसें—एके नवी नऊ. [नव=नऊ]

नवीन—वि. नवा; नूतन. [सं.] ०मत-न. १ नव्या, आधुनिक पंडितांचें मत. २ सुधारणावाद्यांचें मत; सुधारकी मत; नवमत. [नवीन+मत] ०मुद्रा—झी. नवीन, अपरिचित व्यक्ति, वस्तु इ०काबद्दल योजावयाचा शब्द. [नवीन+सं. मुद्रा=चेहरा]

नवीस—श-अ. लिहिणारा या अर्थाचा फारसी प्रत्यय. जसें—फडनवीस, अर्जेनवीस, चिटनवीस, पोतनवीस, सबनवीस इ० नीस असेंहि याचें रूप होतें. उदा० चिटनीस, फडनीस इ०

नवीसंदा, नविशिसंदा—पु. कारकून; लिहिण्याचें काम करणारा. 'एक नवीसंदा ... दिनचर्येची अखबार लिहिण्याकरितां खाना करून.'—रा ५.१०५. 'फडावर कोणी नविशिसंदा नव्हता.'—माइ १८३४. निविशिसंदा पहा. [फा. नवीसंदा]

नवें—न. १ दरवर्षी होणारें धान्य इ०खाण्याच्या वेळीं करावयाचा संस्कार, कुळाचार; नवाज पहा. २ (कों.) नवाग्रपौणिमेच्या, आश्विन शुद्ध पौर्णिमेच्या दिवशीं नव्या भाताचीं लोंगरें,

आंब्याचीं पानें हीं एका कामटीच्या ताटीवर बांधून घराच्या मुख्य दारावर बांधण्यासाठीं करतात तें तोरण; नवधान्याचें तोरण. [नवा] नवें—अ. एक या अंकाखेरीज इतर अंकांना ९ या संख्येनें गुणतांना योजावयाचा शब्द. असें—वे नवें अठरा; चार नवें छत्तीस इ० [नव=नऊ]

नवेंतर—वि. अलीकडचें. नवतर—थर पहा. -क्रिवि. नव्यानें; अलीकडे. [नवा]

नवेद्य—पु. देवास अर्पण करतात तें अन्न. (प्र.) नैवेद्य; नैवेद्य पहा. [नैवेद्य अप.]

नवोड—वि. अफूच्या पिकाकरितां राखून ठेवलेल्या जमीनीत पावसाळ्यांत ज्वारीचें पीक काढून पुढें जीत अफू करितात अशी जमीन. -कृषि ५०३. [सं. नव+ऊड]

नव्याणव—वि. नव्वद व नऊ; ९९ या संख्येबद्दल योजावयाचा शब्द. [सं. नवनवति; तुल. गुज. नव्वाणुं] ०वाटांनीं—हिश्यांनीं—क्रिवि. बहुतेक; बहुत अंशी. 'हें नव्याणव हिश्यांनीं—वाटांनीं घडायचें नाहीं.' नव्याणववाचा फेरा—पु. (एका तपस्वी व आत्मचित्तनपर मनुष्यास नव्याणव रुपयांची एक थैली सांपडली त्यामुळें त्याला शंभरावा रुपया मिळविण्याची इच्छा झाली. तो हल्ल हल्ल भ्रष्ट होत होत अखेरीस पूर्ण भ्रष्ट बनला. या बोधप्रद गोष्टीवरून) गुरफदन टांकणारी, वाढत जाणारी वासना, लोभ, हांव.

नव्या नवसाचा, नव्या नवसानें, नव्या नवशीं—(प्र.) नवानवसाचा इ०; नव, नऊ नवानवसाचा इ० पहा. [नवसाचा अप.]

नव्यायशी, नव्यांशी—वि. ८९; एकूणनव्वद संख्या. [सं. नवाशीति]

नव्वद—वि. ९०; नऊ दशक. [सं. नवति]

नव्वा—वि. नववा. [नववा अप.]

नव्हणें—अक्रि. न होणें, नसणें या अर्थी क्रियापद. नव्हता नव्हे, नव्हेस इ० रूपांतच उपयोग. 'देवा गोठीचि हे ऐकतां। वोधु उपजतसे चित्ता। मा ऊनुभवें तल्लीनता। नव्हेल केवी।'—झा ६.३३१. [न+होणें] नव्हतां—धातुसाधित अव्यय. न होतां. 'सम्पूर्ण दिवस नव्हतां हातीं। अंड येक फोडिलें।'—मुआदि ४.३४. 'तुझा प्रसाद नव्हतां मज याच कार्ळी।'—वामन-रुक्मिणीपत्रिका १४. नव्हता—वि. नसणारा; नसलेला. 'नव्हतेनि वळ्ळें। आह्वेवण कां शोभे।'—अमृ ६.६३. नव्हसी—नससी; नाहींस. 'श्रीकृष्ण भणे तो तूं नव्हसी। जै वैदर्भिअ ते प्रणअ आलासी।'—शिशु १०७०. नव्हीजे—क्रि. न होईजे; होणार नाहींस. 'एवं न करितां भगवद्भजन। अंतीं नव्हीजे पावन।'—दा ७.१०.२३. [न+होईजे]

नव्हती—खी. नवती पहा.

नव्हाट—वि. नवीन; नवट. 'नव्हाटें खुनाटें वने दाट्याटें,'
—राक १.५४. [नवट]

नव्हांड—खी. वाण; तुटवडा; अभाव: (अन्न, धान्य इ०
कांचा उडलेला) फत्ता; चटामझ. (कि० पडणें; होणें).
'धान्याची-गुळाची-तुपाची-अन्नाची-पैक्याची-नव्हांड.' [न-
होणें]

नव्हाळी—खी. नवाळी. १ नावीन्य; अपूर्वता; नवलाई.
'वाणितां वनमाळी। शब्दसुखाची होए नव्हाळी।'—शिशु २३.
'ऐसी भजनभावाची नव्हाळी। सेवकाजवळीं स्वामी तिष्ठे।'
—एभा ३.३४७. २ प्राप्ति. 'मग पावेन नव्हाळी। ब्रह्मसुखाची।'—
विष्णु १.१. 'उत्तम गुणाची मंडळी। सत्त्वधीर सत्त्वागळी।
नित्यसुखाची नव्हाळी। जेथें वसे।'—दा १.८.२२. ३ गोडी
'सेवावया स्वानंदनव्हाळी।'—एभा २८.२२२. 'किंवा क्षीरो-
दधीसी नव्हाळी। अजादुगधाची।'—रास ५.८०७. ४ वहर;
भर. 'कीं प्रथमवयसाकाळीं। लावण्याची नव्हाळी। प्रगटे जैसी
आगळी। अंगनाअंगी।'—झा १.४२. ५ कांति; तेजगी. 'करुनी
निजकुळाची होळी। सरस्वतीतीरीं वनमाळी. टेंकोनि वसला
पिंपळातळीं। चरणनव्हाळी आरक्त।'—एभा ३०.२१३. नवाळी
सर्व अर्थी पहा. [नवाळी]

नव्हे—कि. न होय, होत नाही. नाही इ० अर्थानें योजला
जाणारा शब्द. 'जैसें अमृत नव्हे जुनें।'—दाव २९. 'नरदेह
पावल्या जाण। आपणचि नव्हे ज्ञान।'—एभा २५.४१८. 'ही गोष्ट
नव्हे तेव्हां अवघेच व्यर्थ.'—पेद ३.६३. याचीं भिन्न भिन्न पुरुष-
वाचक रूपें थोडीं घोटाळ्याचीं असल्यामुळे तीं पुढें दिलीं आहेत.
जसें:—मी नव्हे, नव्हे; तूं नव्हेस, नव्हस; तो, तीं तें नव्हे; अग्नी
नव्हों; नव्हे; तुम्ही नव्हां, नव्हांत, नव्हे, नव्हेत; ते, त्या, तीं
नव्हेत, नव्हत. 'आतां सगुणते कैसे। नव्हेति इतरां गुरु ऐसे।'
—दा ५.१.४५. —दा ११.२.३२. (या क्रियापदाच्या उपयोगा
संबंधी एक गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे, ती ही कीं, कर्त्याचें
अस्तित्व, स्थानिक संबंध इ० संबंधानें याचा प्रयोग होत नसून
कर्त्याचे गुण, जात, स्वभाव, प्रकार, रूप इ० कांच्या संबंधाच्या
वाक्यांतच याचा उपयोग होतो. जसें:—तो गतवर्षी मेला. तो आतां
नाहीं. या वाक्यांत कर्त्याचें अस्तित्व किंवा अभाव—जसणें विव-
क्षित आहे म्हणून येथें 'नव्हे' चा उपयोग होणार नाही. तसेंच
'तो त्या घरीं-शहरां नाही. या वाक्यांतहि 'नव्हे' चा उपयोग
होणार नाही पण पुढील वाक्यांत नव्हेचाच उपयोग केला पाहिजे.
'नाहीं' या क्रियापदाचा प्रयोग केल्यास चालणार नाही. जसें:—
हा काळा नव्हे, हा पाषाण नव्हे; हा मनुष्य नव्हे—ब्राह्मण नव्हे—
गोलाकार नव्हे. [न-होय]

नशणें—अकि. नाश पावणें; नष्ट होणें; नाहीसें होणें. 'बीज
मोडे झाड होये। झाड मोडे बीजीं समाये। ऐसेनि कल्पकोडी
जाये। परी न नशे।'—झा १७.५९. [सं. नश=नाश पावणें]

नशा—खी. १ कैफ; धुंदी; गुंगी; निशा. २ कैफ येणारा
अंमली पदार्थ; निशा. ३ मादकपणा; कैफाचा गुण. [अर. नशा]
० करणें—अंमली पदार्थाचें सेवन करणें; दारू इ० पिणें. ० खोर—
वि. कैफी; अंमली; दारूबाज. [फा. नशा—खुर]

नशिअ(ह)त, नश्यत, नशित—द—खी. १ उपदेश; सम-
जावणी; सल्ला. २ शिक्षा. 'या कोडतापुढें खोटी साक्ष दिली
असतां त्याचे इनसाफ व नशियद याविषयीं ...'—न्यासे
२९९. २ तंबी. ४ (व.) अहल. [अर. नसीहत] नशीहत-
पूर्वक—किवि. निश्चून. 'म्हणोन नशीहतपूर्वक आज्ञा केली.'
—पया ६६.

नशीन—वि. आरूढ, बसलेला या अर्थाचा नामास जोडा-
वयाचा फारसी प्रत्यय. जसें:—तक्त-नशीन=सिंहासनारूढ; गादी
नशीन—जहन् नशीन इ० [फा. निशीन=चैस]

नशीब—न. १ नेमणूक. २ वांटा. ३ दैव; प्रारब्ध. [अर.
नसीब]. ० उघडणें—उचकटणें—भाग्य उदयाला येणें; चांगले
दिवस प्राप्त होणें. ० फुटणें—मोठी आपत्ति येणें; अभागी असणें,
होणें. ० शिकंदर असणें—(एखाद्याचें) दैव चांगलें, भर-
भराटीचें, बळकट असणें. —स्वप २२४. नशिबाचे ताले—पुनव.
कर्मानुसार घडणाऱ्या वन्यावाईट गोष्टी; दैवयोग; प्रारब्ध. [नशीब+
अर. तालिअ; फा. ताले=ग्रह, दैव] इतर वाक्प्रचार दैव शब्दामध्ये
पहा. ० वंत—वान—वाला—वि. सुदैवी; भाग्यवान. 'हजारो
पदरामधें उमराव नशिववाला।'—ऐपो २४१. [नशीब+वंत,
वाला, वान प्रत्यय]

नशेकची—वि. १ चोपदार. २ व्यवस्थापक. 'नशेकची
येऊन लोथ परतोन नेले.'—रा ६.४७२. [अर. निशाक्=व्यवस्था]
नशेत—खी. १ उपदेश; समजावणी. 'दुर्गकर राजे यांनी
परशुराम पंतास बहुत नशेत करून लिहिले आहे.'—ख ४.१५६७.
२ शिक्षा. नशिअत पहा.

नश्वर—वि. नाश पावणारा; अशाश्वत; न टिकणारा; नाश-
वंत; हुंगामी. 'वेढें उतराई होऊं गुरूसी। तरी नश्वरता या वेदासी।
नश्वरें अनश्वरासी। उत्तीर्णता केवी घडें।'—एरुस्व ५.९३. 'जेवढा
दृश्य पदार्थ तेवढा नश्वर.' [सं.]

नश्वरता—खी. अशाश्वतपणा; नाशवंतपणा; क्षणभंगुरता.
[सं.]

नष्ट—वि. १ नाश पावलेला; नाहीसा, जमीनदोस्त, धुकधाण
झालेला; विध्वंसित. २ दुसऱ्याचा नाश, वाईट करण्याचा स्वभाव
असणारा; दुष्ट; द्राढ; निर्दय; कठोर. 'तुका म्हणे नष्ट। अबोळण्या

मुह्या चेष्टा।'—तुगा १४१९. [सं.] ०खर्च—पु. (गो.) निर-
र्थक, धातुक, अनवश्यक खर्च. 'जत्रेत नष्टखर्च जास्त असतो.'
०चर्य—यां—नली. दुर्दैव; हीन—दीन स्थिति; कष्टदशा; उतरती
कळा. [नष्ट+चर्य, चर्या] ०दिन—दुर्दिन; वाईट दिवस. 'नैषधा
कवणैक नष्टदिनीं। विसर पडला शौचाचमनीं।'—कथा १.९.३.
०धन, नष्टेभ्यर्च्य—वि. निर्धन; दरिद्री झालेला. [नष्ट+धन,
ऐश्वर्य=संपत्ति] ०प्रभाव पराक्रम—वीर्य—वि. निर्वीर्य; दुबळा;
निर्बल झालेला. ०बुद्धि—वि. कमकुवत बुद्धीचा; कमी समज अस-
णारा; ज्याची बुद्धि नष्ट झाली आहे असा. [नष्ट+बुद्धि] ०वंश—
वि. निर्धन झालेला. ०विवेक—वि. विवेकशून्य; अविचारी; अवि-
वेकी. [नष्ट+सं. विवेक=विचार] नष्टात्मज—वि. (ज्याचा)
एकहि मुलगा जिवंत राहिलेला नाही असा; निपुत्रिक बनलेला.
[नष्ट+सं. आत्मज=मुलगा] नष्टेन्द्रिय—वि. ज्याची इंद्रिये
क्षिथिल, निर्जीव झाली आहेत असा. नष्टोपाय—वि. दैवदुष्ट;
अगतिक झालेला; ज्याचे उपाय कुंठित झाले आहेत असा. [नष्ट=
नाहीसे झालेले+उपाय]

नष्ट—न. (संगित. पारि.) इच्छित स्वरांपैकीं अमक्या प्रका-
रच्या स्वररचनेचे स्वरूप अमक्या अमक्या स्वरांचे आहे असें
सांगून ते स्वर काढून दाखविणे. [सं. नष्ट]

नष्टाई—झी. दुष्टपणा; हरामखोरी; दगलबाजी; कपट. 'खान
नष्टाई करणार नसला तर...'—सूर्योदय २९९. [नष्ट=दुष्ट,
कपटी]

नष्टोळा—वि. (कु.) दुष्ट; द्राड; नीच; कपटी. [नष्ट=दुष्ट]
नस—पुंजी. १ मोठ्या आंतड्याचा एक भाग, जो वायु इ०
कांनी फुगतो असा; नळ. २ शीर; अशुद्ध रक्तवाहिनी; नाडी. ३
स्नायु. ४ नराणी. [सं. स्नसा; प्रा. णसा; अर.] ०घेणें—तोडणें—
(रक्तवाहिनी कापून) रक्तस्राव करविणे. ०धरणें—दावणें—
(चालू असलेले काम, व्यक्ति इ०) कुंठित करणे; अटकाविणे;
थांबविणे.

नस—झी. १ नाकाने हुंगण्याचे औषध. २ तपकीर. [सं.
नस्य; हिं.]

नसकोणा—वि. (कु.) ज्याच्या अंगी काहीं गुण नाहीत
असा ठेगणा व रोड मनुष्य. [नसणे]

नसंठणें—अक्रि. (महानु.) न मावणें; न समावणें. 'कीं
मागिला श्रमाची धांप। भीतीरी नसंठे उमप। तेणें दाटतसे वाषप।
कंठी येउन।'—आप ९२६. [न+सांठणे]

नसंडणें—अक्रि. न सांडणें; न सोडणें. 'नाहीं आर्ति निवेदु।
न संडी विषय संदु।'—ऋ ७. [न+सांडणे]

नसणें—अक्रि. न असणें; अभाव असणें. 'अहंता मनीं
पापिणी ते नसोंदे।'—राम २४. [न+असणे] नसल्या बसल्या

शिळका करणे—(व.) उठतां बसतां कोणाची ना कोणाची कुरा-
पत काढणे.

नसता—वि. १ अस्तित्वांत नसलेला; अविद्यमान. 'हठेवाई
कैसी धरुनि बससी गोष्टि नसती।'—साख ६.१२२. २ खरी,
प्रत्यक्ष नसलेली; खोटी; निराधार. 'हा कर्मभोग ओढवला सायासी।
नसतेंच विघ्न हें।'—शनि ६८. 'ईश्वर होतां पाठमोरा। नसतींच
विघ्न येतीं घरा।' ३ अनावश्यक; फाजील; अवास्तव. 'तुं फार
करितोसि टवाळी। नसतींच चढविली कळी।'—शनि ७०. जसें—
नसता कारभार=उगाच लुडबुड करणे; नसता खर्च=अवास्तव, उगाच
आलेला खर्च; नसता उपद्रव=कारण नसतां, स्वतःचा दोष नसतां
झालेला त्रास. धनुकसानीचा; तोट्याचा. जसें—नसता उद्योग=बंदा-
व्यवहार=व्यापार. ५ गरीब; अकिंचन; दरिद्री. ६ (गरीबाच्या येथे
गडीमाणसे नसतात. त्यास जर श्रीमंतांना पानघुपारी, मेजवानी
इ० देण्याचा प्रसंग आला तर तो थेटनें, उपरोधानें आपल्या अविद्य-
मान, लटक्याच गडबडाला नसत्या म्हणून हांक मारून करण्यास
सांगतो अशा अर्थी) नसणारा; लटपुटीचा (साणूस, गडी). 'अरे
नसत्या! गुडगुडी भरून आण, राव बसले आहेत.'—क्रि. वांचून;
विना. -शर. म्ह० असल्याचे विकार नसल्याचे घोरंकार=श्रीमंताना
चैन कराविशी वाटते तर गरीवास कावाडकष्ट करावे लागतात.

नसद्धी—वि. (महानु.) नुसती; एकटी. 'निगलेआं यदु-
पती। न शोभेची द्वारावती। जेवी नसद्धी शांती। विवेकेंविणु।'—
शिष्य ५३८. [सं. न+सत्+हि]

नसनखबडा—वि. माणूसघाण्या; मत्सरी; एकलकोंडा; जन-
द्वेषी. [नसणे+खबडा] म्ह० नसनखबडा आणि शेजार दबडा.

नसनस—झी. (व.) किरकिर; कटकट; लसलस. 'भारी
नसनस करते ती.'

नसर(रु)ड—झी. (निंदार्थी) अशक्त, हडी व कोडग्या
पोरास तिरस्कारानें संबोधण्याचा शब्द. -वि. शरीरांत पराक्रम
नसून ज्याला बोलल्याचालल्याची लाज नाही असा कोडगा
(मनुष्य).

नसरता—वि. अप्राप्त, अमान्य, निरुपयोगी, ज्यावांचून
काहीं अडत नाही असा. 'तो मी नसरता केला काम। कोधा
आणिला उपशम।'—एमा ४.१२६. [न+सरता]

नसराणा—णी—वि. १ (उप.) लुच्चा; सोदा; वस्ताद. २
(उप.) द्राड; उनाड. ३ स्वार्थी; मतलबी. [अर. नखानी=लिखन]

नसल—न. कुळाचें, वंशाचें बीज; प्रजा; संतान. 'राजाचें
नसल नाही म्हणोन आईसाहेबांनीं साफच सांगितलें.'—रा ६.
३४९. -वि. औरस नसलेला; दत्तक. 'पादशाही नसलावरी छत्र
धरील.'—शिवप्र ४०. [अर. नसल] नसलन बाद नसल-
क्रि. वंशपरंपरा. [नसल+बाद=नंतर+नसल]

नसवणें—अक्रि. न सहवणें; सहन न होणें. 'स्वास्थ्याला मुनिमनांत ही नसवे।'—मोमंभा ३.८०. [न+सहणें; नसहे]

नसाणा—ना—न्या, नसानखोर—वि. (वना.) १ किर-
किया; चिडखोर. २ एकलकोंडा; तुसडा.

नसाय—वि. (गो.) १ असद्य. २ अभिय; नावडता. 'सवतीचीं पोरे नेहमींच नसाय झालेलीं असतात.' [न+सं. सद्य=सहन करण्यास शक्य.]

नसांव—न. (गो.) कुटुंब; वीज; प्रजा. [पोर्तु. नासाओ]
नसिहत, नस्यत—स्त्री. शिक्षा; शासन; पारिपत्य; नशि-
अत पहा. [अर. नसीहत]

नसीं—शब्. (काव्य) निशी या प्रत्ययाबद्दल योजतात.
—॥ ९३. 'स्वसंपत्तीनसीं तेथें तथा। प्रतिस्थापना।'—स्वादि
१०.३.४१.

नसीदा—नसीहत पहा. 'शत्रूस नसीदा देऊन पारिपत्य
करीत असें करणें.'—वाडसभा १.१३.

नसीन—वि. वसलेला; नशीन पहा.

नसीब, नसिबाचे ताले, नसीबवंत—नशीव इ० पहा.

नसीयत—स्त्री. शिक्षा. नशिअत, नसीहत पहा. 'या
उपर साटकास हरवजेन नसीयत करून ब्राह्मणाची मुली सोडून
देवणें.'—वाडशाळ १०४.

नसीहत, नसेत—द—स्त्री. १ उपदेश; सल्ला; समजावणी. २
शिक्षा; शासन. 'सामें सांगतां नायकत, तेव्हां दण्डें सांगावें...
यास्तव सवुरीक केली आहे, पुढें राजदर्शन जाल्यावरी जे नसीहत
करणें ते हुजुरुन करूं.'—रा ३.३३३. —रा १५.२९८. नशिअत
पहा. [अर. नसीहत]

नसुधा—वि. साक्षात; केवळ. 'ऐसा जुगानजुगांचा रथ।
नसुधेया तेजाचा झळफळीतु।'—उषा ११०५. 'तिथे विथेचें
नसुधें। भांडार तुं।'—गीता १.५०९. २ नुसता; फक्त. 'किंवहुना
मुखरूपें नसुधा। आस्वादिजे श्लेष्मेयांचा बाधा।'—भाए ७६३.
नसद्धि पहा.

नस्कांत—क्रि. (गो.) पहाटेस.

नस्कुटा—वि. कृश; रोड; क्षीण. [नसणें+कुटा प्रत्यय]

नस्त—न. १ नदी, खाडी इ०कांच्या मुखाशीं समुद्रांत अस-
लेला वाळूचा दांडा; अडवण. २ ज्यावर समुद्राच्या लाटा आप-
टतात अशा डोंगराळ, खडकाळ प्रदेशाची रांग. ३ (कु.) जहाजें
समुद्रांतून खाडींत नेण्या—आणण्याची वाट; खाडीचें तोंड;
खाडीच्या तोंडासमोरील समुद्राचा भाग.

नस्त—वि. (प्र.) नष्ट; नष्ट पहा. [नष्ट अप.]

नस्तर—न. शक्क्रिया करण्याचा लहान चाकू; टोंकाला
तिरपी धार असलेली लोखंडी सळई; नराणी. [फा. निस्तर]

मारणें—नस्तरानें लहान काप काढणें, लहान जखम करणें.

नस्ता—वि. (प्र.) नसता; नसता पहा. 'नस्ता कवीचा
व्यापार। तरी कैचा अस्ता जगोद्वार।'—दा १.७.२१.

नस्य—न. १ (नाकानें) हुंगण्याचें औषध. २ तपकीर. ३
हुंगणें; नाकांत घालणें. —वि. नाकासंबंधीं; नाकानें ओढण्याचें;
नाकांत घालण्याचें. [सं.]

नस्वरीत—क्रि. त्वरित; सत्वर. 'आर्त जीवींचें जाणती।
तथा भेटती नस्वरीत।'—निगा १६४.

नह(हा)क—क्रि. अन्यायानें; निष्कारण; (प्र.) नाहक;
नाहक पहा. 'कां खवळविला नहाक हा कहरी।'—मोविराट
६.९.

नहर—पु. २ पाण्याचा पाट, नळ; कालवा. 'दिल्लीचा नहर
दरोबस्त तयार करवून पुन्हां नहर जारी करावा.'—दिमरा २.
३९. 'नहर शुष्क जाहले ते जारी जाले नाहीत.'—रा ५.१११.

२ (शहरांतील) घाण पाणी वाहून नेणारी मोरी, गटर, सारणी.
३ हौद. —शर. [अर. नहर]

नहरणी—स्त्री. नराणी. [हिं. नहरणी; सं. नखहरणी; प्रा.
णहरणी]

नह(हि)ला, नहल्या, नह्याला—पु. गिलावा करण्याची गवं-
ड्याची लहान करणी; थापी.

नहळ, नह(हि)ल्या—पु. (गंजिफा, पते यांतील) नळ ठिप-
क्यांचें पान; नवल्या. [नळ]

नहाडणें, नहाडा—(प्र.) नाहडणें, नाहडा. नाहडणें,
नाहडा पहा.

नहाण—न. १ (अंगास तेल वगैरे लावून, अभ्यंग करून
केलेलें, घातलेलें) स्नान; आंघोळ. २ प्रथम रजोदर्शन; ऋतुप्राप्ति.

[सं. स्नान; प्रा. प्हाण; हिं. नहान; तुल० का. नने=ओले, आर्द्र
होणें.] ० घालणें—(लहान मुलास तेल इ० लावून) स्नान घालणें;

न्हाऊं माळूं घालणें. ० पदास येणें—(मुलगी) ऋतुस्नान होण्याच्या
वयांत येणें. न्हातीघुती होणें. ० घर—न. स्नानाची खोली, घर;
नहाणीघर. [नहाण+घर]

नहाणणें—सक्रि. स्नान घालणें; नाहणणें पहा. 'कीं पाणिअें
नहाणिला। काळकूटाचेनि।'—शिंशु ९९९. [नहाण]

नहाणवली, नहाणी—नाहणवली, नाहणी पहा.

नहाणें—अक्रि. १ (विशेषतः तेल अंगास लावून) स्नान करणें.
२ रजस्वला होणें; अस्पृश, विटाळशी होऊं लागणें, बसणें. 'मी
आज वर्षभर नहात आहे.'—नामना २०. [सं. स्नान; हिं.
नहान; गु. न्हावुं]

नहाब—बी—पुष्पी. नुकसान; हानि; खराबी. [अर. नहब]

नहावी—पु. इजाम; (प्र.) न्हावी पहा.

नहाळकट—न. (कों. ठणें) लहान ओढा; नाला.

नहिना—पु. नेत्र; डोळा; नयन. -शर. [सं. नयन]
 नहिला—पु. (कों.) गवंड्याची थापी. नहला पहा.
 नही—स्त्री. नदी; नई पहा. [सं. नदी; प्रा. नई]
 ०राखणा—पु. (गो.) नदीत राहणारा लहान जातीचा एक मासा. -मसाप ३.३. म्ह० इकडे नही तिकडे वही.
 नहू—वि. (व.) नव्वद. [तुल० गुज. नेवुं]
 नहून—अ. उलटपक्षी; नाही तर; नाही पेक्षां. -क्रे २.१२.
 ३०. [न+होऊन]

नहे(ह्य)ला—पु. नहला पहा.
 नहोन—नी—क्रि.वि. न होऊन; नमुन. 'काहीच नहोन असणे। या नांव साधक।' -दा ५.९.२२. 'निळा म्हणे एकला एक। नहोन एक ना अनेक।' -निगा १२५.

नळ—पु. १ स्थूलांत्राचा, मोठ्या आंतड्याचा वरचा भाग (जो वायु इ० कार्नी फुगतो तो). २ जमीनीतून पाणी वांधून आणण्यासाठी, मोरीचें पाणी वाहून नेण्यासाठी दगड, माती, किंवा खेखंड, तांबे इ० धातूंचा फुंकणीच्या आकाराचा करितात तो. ३ नहर; झांकलेलें गटार. ४ (पाणी वाहून नेण्याचा) पाट; सारणी; नाला. ५. (गो.) पोटांतील आंतड्यास होणारा एक विकार. ६ मोठी नळी. ७ पन्हुळी. ८ नळा पहा. ९ नळी पहा. १० निषध देशाचा एक प्राचीन राजा. ११ एक वानर. 'नळनीळ जावुवत। अंगद सुग्रीव विभीषण भक्त।' १२ अखंड कौल; नळा. -न. १ कमलाचा देठ; नाल. २ (ल.) नाभिकमलाचा देठ; नाल; वार. [सं. नल] ०गांठ एक होणें-(पोटांतील) नळ कठिण होण्याचा विकार होणें. नळांत भरणें-(उपाशे पोटी किंवा श्रम केल्यावर) उभ्याने पाणी प्यायल्याने तें (पोटांतील) नळांत जाऊन नळ दुखू लागणें. सामाशब्द-०क(कू)ट, -कु(को)टें -कं(कां)डें-कांडी-नळी. एक वाजू बंद व एका वाजूस भोंक असलेली वेळ लांकूड, धातू इ०कांची पोकळ नळी. [नळ+कट=लघुत्वदर्शकप्रत्यय; सं. कांड=तुकडा, भाग] म्ह० कुत्र्याचें शेंपूट ६ महिने नळकांड्यांत वातले तरी वांकडें तें वांकडेंच=स्वभाव कांहीं केल्या पालटत नसतो. ०काठी-स्त्री. वोरु. [नळ+काठी] ०कुटी-स्त्री. १ पायाचें गुडाच्यापासून घोट्यापर्यंतचे लांब नळीसारखें हाड. २ (कागद इ०कांची) लहान वळकुटी; नळी; नळकांडी. ३ (गो.) गोल कौलाचा तुकडा. [नळ+कुटी] ०कूट-न. नळकांडें. ०कूत-न. (कों.) नळगून पहा. ०गुटी-डी-स्त्री. नळकुटी अर्थ १ पहा. [नळ+गुटी] ०गूत-द, नाळगूत-न. जलोदराच्या वर्गातील एक रोग. यांत शरीरास वेंवीपासून छातीपर्यंत सूज येते. ०पट-न. १ तिरस्काराने वेंवीस लावावयाचा शब्द. जसे:- नळपट फुगलें-सुजलें-बाहेर पडलें. २ शिस्त. ३ नळकांडें; लहान नळी; नळाचा तुकडा. [नळ+पट] -वि. १

प्रमाणाबाहेर लांब. २ ढिला; सैल; पोकळ (अंगरखा, दागिना इ०) [नळ+पट] ०पटणें-न. (तिरस्कारार्थी) नळपट (-न.) अर्थ २ व ३ पहा. ०पट्या, नळपटनारायण-वि. १ (गवाळ्या-वेड्यासारखे) वेंवीच्या खालीं धोतर नेसणारा. २ लांबट व मोठ्या पोटाचा मनुष्य; नगननारायण. [नळपट; नळपट+नारायण] ०पट्टी-स्त्री. (पूर्वी शहरदुरुस्तीसाठी सरकार अशी पट्टी घेई) घरांत नळाने पाणी आणल्याबद्दल भरावा लागणारा पैसा; पाणीपट्टी. ०वडी-स्त्री. झांकलेलें गटार; मोरी; नहर; नळांडी पहा. ०वात-वायु-वाट-पुस्ती. पोटांतील नळांत विकृति होऊन उत्पन्न होणारा वायु. याने पोटांत गुबारा धरतो. [नळ+सं. वात; वायु+वारा] ०संप्रहणी-स्त्री. आंतड्यांचा एक विकार; आंत्रवाह; पोटांतील नळाचा एक रोग. [नळ+संप्रहणी=एक आंत्रविकार]

नळकणें—अक्रि. (व.) निसटणें; पळून जाणें.
 नळगणें—अक्रि. (कर.) (फार जेवल्याने पोटा इ०) जड होणें; जाडय येणें.

नळणी—स्त्री. १ कमलिनी; नलिनी. 'पुण्यपापाविरहित सकळां अविपती। द्रष्टा परी नळणी अलिप्त गति।' -तुगा ४७८. २ नायिकेचा एक प्रकार. 'नां तरी नळनी जाति तत्त्वंगी। जो अहर्नीसीं भोगी।' -भाए ६९०. [सं. नलिनी अप.]

नळनळ—क्रि.वि. टळटळ; तक्ततक; तक्ततळ. 'पोटा-गलांड-फोड-नळनळ करतें.'

नळनळी—स्त्री. तुळतुळीतपणा; तक्तकी (चेहरा, गळू इ० कांवरिल).

नळनळीत—वि. तुळतुळीत; तजेलदार. 'घोडा काळा निळा वोर नळनळीत।' -ऐपो १३९. मोठा व चकचकीत दिसणारा; टळटळीत; डिलडिलीत (फोड, गळू इ०).

नळपाक—पु. १ स्वादिष्ट व उंची पदार्थांची, खाद्यांची पाकनिष्पत्ति. २ सात्विक व पौष्टिक पदार्थांचे वनविलेले पक्वान्न; याच्या उलट भीमपाक, तामस पदार्थांचा पाक (नळ व भीम हे दोघेहि पाकक्रियेत कुशल होते. त्यांच्या कुशलतेतील भेद वरील अर्थात दाखविला आहे). [नळ=नळ राजा+सं. पाक=स्वयंपाक]

नळसडा—वि. (कों.) बडा.

नळा—पु. १ अखंड गोल कौल; नळ्यासारखे, वाटोळें कौल. २ एक शोभेचें दारुकाम; हे बांबूच्या नळकांड्यांत किंवा मातीच्या कोठ्यांत दारू भरून करितात. हातनळा, वीडनळा, मोतियानळा, चमेलीनळा इ०याचे प्रकार आहेत. 'पुढें वाद्यांचा गजर। भडिमार नळ्यांचें।' -ह २४.१३३. 'मोठे बाणहि चंद्रज्योति मधुनी त्या फूलवाज्या नळे।' -क्रेक १४१. ३ गाडीच्या चाकांचे आंगण ठेवण्याचें बांबूचें नळकांडें. ४ (सामा.) (बांबू इ०कांचे) नळकांडें. 'अस्थींचे नळे निरपे। शिरांचे हीर वोरपे।' -झा ६.२३४.

[नळ] ५ गुरांना औषध पाजण्याचें वेळचें नळकांडें. ६ गुडच्या-पासून घोट्यापर्यंतचें हाड; नळ. ७ धान्य पेरण्यासाठीं पामरीस लाविलेल्या कळकाच्या नळथांपैकीं प्रत्येक. ८ (व.) (उंदीर इ०कांचें) वीळ. ९ (भांड्याचा कारखाना) पाणी तापविण्याच्या वंवांतील धुराडें. [नळ] म्ह० गाड्यावरोवर नळथाला यात्रा=मुख्य गोष्टीवरोवर आनुषंगिक गोष्टींनाहि त्या त्या स्थितींतून जावें लागतें.

नळांडी—खी. १ मोरी; झांकलेलें गटार. २ (चुन्याची घाणी इ०कांतील) चाकाच्या गतीनें पडलेला खोल मार्ग, चाकोरी. ३ नदी, ओढा इ०कांच्या पात्रांत प्रवाहानें पडलेली ओघळ. ४ सड-केच्या वाजून पाणी वाहून जाण्याकरितां केलेली सारणी. ५ पन्हळ. ६ (ल.) डोंगरांतील अरुंद खिंड. ७ (सामा.) अरुंद गल्ली, मार्ग. ८ नळी.

नळाळी—खी. अतिशय नळनळीतपणा; चकाकी; तकाकी. [नळनळी]

नळिका—खी. नळी. 'जैसी ते शुकाचेनि आंगभारें। नळिका मोवित्रली एरी मोहरें।'—ज्ञा ६.७६. [सं. नळिका]

नळिन—न. कमल; नलिन. 'जैसे शुभ्र सतेज नळिन।'—रास १.१११३. [सं. नलिन]

नळी—खी. १ (सामा.) दोन्ही तोंडें पोकळ असून मध्ये पोकळ असणारा धातूचा, लांकडाचा, वेळूचा लांब तुकडा. नळ पहा. २ वंदूक; ज्यांत दाख ठासतात तो वंदुकीचा भाग; नळिका. ३ सूत्रनळिका. ४ श्वासनळिका; अन्नमार्ग; गळा; कंठ. 'पहा त्या हिरण्यकरयपें आपुलियेचि नळीं। वसविला नरसिंह पाचारली।'—निगा ५३. 'वासनेहार्ती बांधवी नळी।'—तुगा २७९९. ५ (विणकाम) धोटा; गणा किंवा कांडी ज्यांत ठेवतात तें टोपण; कोश. ६ (कु.) फुंकणी. 'नळी फुंकिली सोनारें।' ७ मोरी; गटार. ८ गुडच्यापासून घोट्यापर्यंतचें हाड; नळगुडी; नडगी. ९ (हात, पाय, भांड्या यांच्या) लांब हाडांपैकीं प्रत्येक. १० नाकपुडीचें छिद्र. ११ नळीच्या आकाराचें कौल. याचें एक तोंड जास्त रुंद व दुसरें किंचित निमुळतें असतें. १२ पामरीच्या फणास बसविलेल्या बांबूच्या पोकळ तुकड्यांपैकीं प्रत्येक. याचें एक टोंक फणाच्या मोंकांत व दुसरें चाड्यांत बसविलेलें असतें व यांतून वीं जमीनींत पडतें. १३ डोंगरांतील अरुंद खिंड, मार्ग. १४ (ल.) वंदूकवाला (बार, घोडा इ० शब्दांच्या लाक्षणिक अर्था-प्रमाणेंच हा अर्थ आहे). १५ (गो.) पळ; धूम. [नळा] ० काढप—(गो.) पळ काढणें; धूम ठोकणें. नळीचें चन्हाड करणें—(स्वतःची) तुंबडी भरणें; तळीराम गार करणें. नळीं नख देणें, नळी दाबणें—१ (एखाद्याच्या) पोटावर पाय देणें, निर्वाहाचीं साधनें नष्ट करणें. २ निष्ठुरतेनें वागविणें. ० निमटणें—

नरडी दाबणें; प्राण घेणें. 'सुर्योदयो जाहल्यापार्ती। समूळ अंधारातें घोंटी। खद्योताची नळी निमटी। नक्षत्रकोटी तत्काळ गिळी।'—एभा १३.४२२. नळीवर नेसणें—(धोतर, लुगडें इ०) गुडच्याच्यावर नेसणें. नळीचें कुटप—न. चुन्या काळचें वाटोळें गांवी कुळप. हें लांब सळईच्या किडीनें उघडतें. याच्या उलट विलायती तऱ्हेचें. 'वेडकीचें' कुळप. नळीचें पीस—न. बारीक निमुळत्या नळीच्या आकाराचें साळूचें पीस. 'सड, केंस, लव, पिसें, नळ्याचीं पिसें ... इतके आच्छादनाचे प्रकार आहेत.'—मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. ८ (१८७५). नळीदार कौल—कऊल—न. मातीचे अर्धनळीच्या आकाराचें कौल; याच्या उलट थापीव कौल. नळीदार चोळणा—पु. पायांच्या नडग्या झांकणारी, घोट्यापर्यंत लांब असलेली विजार, पायजमा. नळथा गंधक—पु. कांडीच्या आकाराचा गंधक.

नळुंडी, नळोंडी, नळुहांडी—खी. नळांडी पहा.

नक्ष—क्षा—पु. १ छाप; वजन; नांवलौकिक; दरा; नक्ष पहा. २ नक्शा पहा.

नक्षण—न—न. (ना.) नखें काढण्याचें हुत्यार. नराणी पहा.

नक्षत्र—न. १ तारा; तारका. २ चंद्राच्या कक्षेंत असलेल्या सत्तावीस तारकापुंजांपैकीं प्रत्येक. ह्या सत्तावीस तारकापुंजांचीं नांवें पुढीलप्रमाणें आहेत—अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृग, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अजुराधा, ज्येष्ठा, मूळ, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, (२८ वें अभिजित्) श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, व रेवती. ३ भूचक्राच्या सत्तावीस विभागांपैकीं प्रत्येक; तेरा अंश व वीस कला इतकें अंतर ओलांडण्यास चंद्रास लागणारा काळ. ४ (गो.) जन्मटिपण. [सं.] (एखाद्याच्या) तोंडावर नक्षत्र पडणें—(सारखी) बडबड, बटवट करण्याचा स्वभाव असणें. 'याच्या तोंडावर नक्षत्रच पडलें आहे जसें। हा मेला काय पाहिले तसलें अमर बडबडतो.'—अतिपीडचरित. पायावर नक्षत्र पडणें—नेहमीं भटकत राहणें; फिरणें. हातावर नक्षत्र पडणें—बोरी करण्याची संवय असणें. सामाशब्द— ० गंडांत—न. अश्विनी, मघा व मूळ या नक्षत्रांच्या आरंभीच्या दोन घटका व रेवती, आश्लेषा व ज्येष्ठा या नक्षत्रांच्या शेवटच्या दोन घटका अनुक्रमानें मिळून चार घटकांचें एक अशीं तीन गंडांत होतात त्यापैकीं प्रत्येक. हीं जन्मकालास शुभाशुभ आहेत तीं येणेंप्रमाणें—अश्विनी, मघा व मूळ यांच्या पूर्वार्धांत जन्म झाल्यास पित्यास अनिष्ट व रेवती, आश्लेषा व ज्येष्ठा यांच्या उत्तरार्धांत जन्म झाल्यास बालकास अनिष्ट होत. [नक्षत्र+गंडांत] ० दर्शन—न. १ (संख्याकार्त्वी) नक्षत्र, तारे दिसूं लागणें. २ (ल.) नक्षत्रें दिसूं लागतात ती संख्याकाळची वेळ. [नक्षत्र+दर्शन] ० नाथपति—

पु. नक्षत्रांचा स्वामी; चंद्र. [नक्षत्र+नाथ, पति] ०नाम-न. जन्मनक्षत्रावरून ठेवलेले नांव. [नक्षत्र+नाम] ०मंडल-न. ताऱ्यांनी व्याप्त असलेले नमोमंडल. [नक्षत्र+सं. मंडल+वर्तुळ] ०माला-झी. १ सत्तावीस मोत्यांचा हार. २ २७ नक्षत्रांची सारणी, यादी. [नक्षत्र+सं. माला=माळ] ०माळ-ळा-झीअव. १ विवाहादि प्रसंगी एका उंच काठीला कागद, पितळपान इ०कांच्या फुलांच्या माला बांधून समारंभाच्या मिरवणुकीत पुढे चालवितात ती. या नेहमी मिरवणुकीच्या दोन्ही बाजूस दोन असतात. २ देवांच्या पुढे शोभेसाठी मांडून ठेवितात ती चांदीपितळेची लहान भांडी समुच्चयाने. 'नाना उपकर्णे नक्षत्रमाळा। नाना वल्ल सामुग्री।' -दा ४.५.२३. [नक्षत्र+माळ-ळा] ०यंत्र-न. वेधयंत्र; सूर्य व इतर तारे यांची क्षितिजापासून उंची मोजण्याचे यंत्र. [नक्षत्र+यंत्र] ०वासर-पु. आषाढ, भाद्रपद व कार्तिक या महिन्यांतील शुक्लपक्षाच्या द्वादशी तिथीचा अनुक्रमे अनुराधा, श्रवण व रेवती या नक्षत्रांशी योग असतो असा दिवस. हरिवासर अर्थ २ पहा. [नक्षत्र+सं. वासर=दिवस] ०विद्या-झी. ज्योतिष शास्त्र; ग्रहगणितशास्त्र. ०सूची-वि. ज्योतिषशास्त्राचे ज्ञान नसून केवळ नक्षत्रे माहीत आहेत म्हणून स्वतःस ज्योतिषी म्हणविणारा मुखे (मनुष्य). [नक्षत्र+सं. सूचि]. नक्षत्रांचा घड-पु. तारकांचा पुंज; नक्षत्रपुंज. 'अज्जादि तडतड गिरीवरि खडखड। नक्षत्रांचे घडघड लोले व्योमी चांदवा।' नक्षत्रासारखा-वि. (नक्षत्राप्रमाणे) सुंदर; रूपवान; लावण्यायुक्त. 'जन्मनक्षत्राच्या उपजत जोरावरच नक्षत्रासारखा मुली मिळविण्याचे दिवस गेले ते.' -भा ३३.

नक्षा—पु. नक्षशा पहा. १ कीर्ति; नावलौकिक. 'आज माल मारिला थोर नक्षा झाला।' -ऐपो ३३६. २ ताळा; वरचढपणा; अभिमान; घमेंड. इतर अर्थी नक्षशा पहा. [नक्षशा] ०उतरणे-दिमाख, तोरा नाहीसा होणे; घमेंड जिरणे. ०उतरविणे-घमेंड जिरविणे; दिमाख, गर्व नाहीसा करणे.

नक्षी-झी. वेलुष्टी; चित्रविचित्र काम; नक्षी, नक्षी पहा. [नक्षशा] नक्षीचा मोळा-पु. (सोनारी) दागिन्यावर नक्षीकाम करण्याच्या उपयोगाचा मोळा; खिलद्यासारखे हत्यार. ०द्वार-वि. वेलुष्टीद्वार; नक्षी केलेले. [नक्षी+फा. दार् प्रत्यय]

ना-अ. १ पक्षांतरबोधक अव्यय; हे दोन शब्दांच्यामध्ये योजतात व त्याचा अर्थ दोन्हीचा नकार दर्शविणे असा होतो. उदा० बाप ना माय; दिवस ना रात्र; गांवांत घर ना रानांत शेत. २ द्विरक्त क्रियाविशेषण किंवा सर्वनाम यांच्यामध्ये योजिले असता जर तर, ते नाही तर हे, हे नसले तर ते, असा अर्थ होतो. उदा० कांहीं ना कांहीं=कांहीं तरी; कांहीं. कोणी ना कोणी=कोणीतरी, कोणी एक (माणूस). कधी ना कधी=कधी तरी; एखादे वेळी. कसा ना कसा; केव्हा ना केव्हा; कोटून ना कोटून

इ०. ३ नकारार्थी क्विवि. जसे:-तो वेईना, येईना-वेईना इ०. 'सर्वम हृदयकल्हारी। तेथ कारुण्यवेळच्या भरी। लागला म्हणोनि लहरी। भांजेचिना।' -ज्ञा २.७१. ४ कांहीं संशयावरून उत्पन्न झालेल्या आश्चर्यांचे द्योतक; प्रश्नाच्या निश्चित कथनाच्या शेवटी येणारे अवधारणोच्चारित अव्यय. उदा० तूं येतोस ना? देतोस ना? तूं येतोस, होय ना? मी जातोना, वाचतोना. ५ वर्तमान कृदंतापाठीमागून येणारे अतिरिक्त अव्यय. उदा० असतांना, खातांना, वसतांना. राजापुरकडे अशा नाचा अर्थ नकारार्थी होतो. उदा० खाताना, वसतांना=न खातां, नवसता इ० ६ कालवाचक क्रियाविशेषणानंतर अतिरिक्त अव्यय म्हणूनहि येते. जसे:-एव्हांना, तेव्हांना, केव्हांना=आता, या क्षणी इ०. ७ नामांच्या व सर्वनामांच्या द्वितीयेच्या व चतुर्थीच्या अनेकवचनांस लागणारा प्रत्यय. उदा० झाडांना, त्यांना. ८ नकारार्थी फारशी प्रत्यय. हा शब्दांच्या प्रारंभी लागतो. उदा० नाखूष; नापसंत; नापीक. -झी. १ नाकारणे; नाही म्हणणे. (कि० करणे; म्हणणे; बोलणे). नाना करणे-म्हणणे=वारंवार अथवा पुष्कळदां नाकबूल करणे. २ नकार; मनाई; असंमती. 'माझी कांहीं त्या गोष्टीस ना नाही.' -उभ. १ किंवा अथवा, असे नाही तर. 'ना ते आनंदाचे रसायण। भवरोगियांसी।' -शिष्ट ५८. 'पूर्वी क्षीरसिंधूची बाळा। नेसली क्षीरोदक पाटोळा। ना तो पहावया कृष्णसोहळा। कांसे लागला क्षीराब्धी ॥' -एकस्व ७.४४. २ परंतु; कीं. [सं. न, ना]

नाइकडा, नाइकव(वा)डा, नाइकी, नाइटा, नाइरी—नायकडा इ० पहा.

नाइकजणे—उक्ति. न ऐकणे; नायकणे. 'जो नाइकिजता नाडु। जो असौरम्यमकरंदु।' -ज्ञा १५.७४. [न+ऐकणे]

नाइलाज—पु. निरुपाय; अनन्यगतिकता; लाचारी. -वि. निरुपाय; अनन्यगतिक; लाचार. [ना+इलाज]

नाई—झी. १ एक वनस्पति. २ एक लता.

नाईक—पु. मुख्य; म्होरक्या; दोळीचा नायक; मजुरांचा मुकादम; ओरशीर (ओव्हरसिर). २ भाड्याने धावयाच्या घोडे, गाड्या मजूर इ० कांच्या अड्याचा मालक, व्यवस्थापक. ३ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यातील कापॉरलच्या दर्जाचा बिनसनदी अधिकारी. ४ ब्राह्मण जातीच्या सराफास लावली जाणारी मोठेपणाची पदवी. जसे:-बाबूजी नाईक वारामतकर. ५ (गो.) शूद्र लोकांतील एक पोटजात; (माण.) रामोशी. ६ मराठे व इतर सैन्यांतील लहान अंमलदार; पत्तिनायक. -वाडसमा २.१६४. [सं. नायक]

नाईब—पु. दुय्यम; नायब पहा. [अर. नाइब]

नाऊ, नाहू—पु. न्हावी. [हि.]

नाऊळ—खी. एक वेल. हिच्या पानाच्या खालच्या वाजूस कूस असतें. पानांची भाजी करतात.

नाक—पु. स्वर्ग. 'तें नाक (नासिका) नाक (स्वर्ग) माज्या चित्ताचें हा विमूढ लाजेना।'—मोमरा किर्किधा १.१०. [सं.]

नाक—न. १ घ्राणेन्द्रिय; नासिका. २ (ल.) धान्य, वटाटे इ. काला ज्या ठिकाणी मोड येतो ती जागा; डोळा. ३ सुई, दाभण इ० काचें भोंक; नेडें. ४ (कुटुंब, सभा इ० कांचा) मुख्य उत्कृष्ट मनुष्य; देशांतील मुख्य शहर किंवा किल्ला. 'पुणें हें देशाचें नाक आहे.' ५ नथेकरितां नाकास पाडलेलें भोंक, छिद्र. 'नाक तुटणें, वुजणें.' ६ धोटपणा; दम; खात्री. निलाजरेपणा; उजळ माथा. 'तेथें मी कोणत्या नाकानें जाऊं.' ७ अद्र; चांगली कीर्ति, नांव. 'माझें नाक गेलें, गमावलें.' [सं. नासिका; प्रा. णक; फ्रेंजि. नख; पोजि. नकी] (वाप्र.) ० ओरवडणें—नाकांतील अलंकार हिसकून घेणें. ० कापणें—खोडकी, गर्बे जिरविणें; पराभव करणें; (आपलें) ० कापून दुसऱ्यास अपशकून, अवलक्षण करणें—दुसऱ्याचें नुकसान व्हावें म्हणून आपला स्वतःचा नाश करून घेणें. ० कापून पाटावानें पुसणें—एखाद्याची मोठी अप्रतिष्ठा करून नंतर थोडा सन्मान करणें. ० खाजविणें—चिडविणें. ० खालीं पडणें—पाडणें—होणें—गर्बे नाहीसा होणें, करणें; मानहानि होणें. ० गुंडाळणें—आपला कमीपणा, पराभव कबूल करणें; शरण जाणें; क्षमा मागणें. ० गेलें तरी भोक्कें राहिलीं आहेत असें म्हणणें—पुन्हां निर्लज्जपणें बोलणें, वागणें; मागील गुण्याची लाज सोडून चालणें. ० खिरून मीठ भरणें—एखाद्यास फजीत करणें; नकशा उतरविणें. ० घासणें—१ आर्जव, खुशामत करणें; हांजी हांजी करणें. २ क्षमा मागणें; चूक कबूल करणें. ० चेचणें—ठेचणें—१ फजीती, पारिपत्य होणें, करणें. २ नकशा उतरणें; खोड मोडणें. ० जळणें, नाकांतले केस जळणें—फार दुर्गंध येणें. ० झाडणें—१ नाक चेचणें; तिरस्कार दाखविणें; ताठा, गर्ब, उतरविणें. २ नाक शिकरणें. ३ घोडा इ० जनावरानें जोरानें नाकांतून वारा काढणें. ० तोंड मुरडणें—नापसंति दर्शविणें; नावें ठेवणें. ० तोडून कडोस्त्रीस खावणें—भीक मागण्याकरितां लाजलज्जा सोडून देणें; अगदीं लोंचट बनणें. ० धरणें—वाट पहावयास लावणें; खोळवा करणें. ० धरल्यास किंवा दाबल्यास तोंड उघडणें—एखाद्यास पेंचांत धरल्याशिवाय तो आपल्या म्हणण्यास कबूल होत नाही या अर्थी. (नाक व तोंड यांनीं श्वासोच्छ्वास होतो. त्यापैकी एक दाबलें तर दुसरें उघडावेंच लागतें). ० धरून बसणें—(प्राणायामावरून) धार्मिक कृत्यांत गुंतलेला असणें, वेळ घालविणें. (ल.) कर्तव्य न करतां वेळ गमावीत बसणें. ० पुड्या पिंजारणें—फुलविणें—फुगविणें, फुरफुरविणें—फेंदरणें—रागानें शको. ४. ५१

खेकसणें; अंगावर जाणें; नाक फुगवून राग दाखविणें. ० फेडणें—नाक शिकरणें. ० मुठींत धरून जाणें—निरुपायास्तव, नाइलाजानें शरण जाणें; अभिमान सोडून जाणें. ० मुक्यापुढें खाजविणें—चिडविणें; क्षोभविणें. ० मुरडणें—मोडणें—नाक वाकडें—तिकडें करून नापसंति दाखविणें. ० मुठ्या हाणणें—(व.) हिणविणें; नाराजी दर्शविणें. ' नाकमुठ्या हाणूं हाणूंच बेजार, स्वतः तर काम होईना. ' ० मोडणें—फजीती उडविणें; गर्ब उतरविणें. ० लावून (करणें)—किवि. धिटाईनें; निलाजरेपणें. ० वर करणें—वर करून चालणें—वर असणें—१ दिमाख, ताठा, गर्ब, निर्लज्जपणा दाखविणें; वरचढ असणें. २ स्वतः दोषी असतानाहि दिमाख दाखविणें; शरम न ब्राटणें. ० वाहणें—पडसें येणें. ० सावरणें—(वायकी) मूल जन्मल्याबरोबर त्यास न्हाऊ घालतांना त्याच्या नाकांत तेलचें एकदोन थेंब सोडून त्याच तेल्याच्या हातानें नाकाच्या वरच्या भागापासून शेवटपर्यंत हलकें चोळणें. नाकाची घाण मरणें—जाणें—१ संवईमुळें किंवा पडशामुखें वास न येणें; संवय होणें. २ (ल.) वाड्याचा तिरस्कार न येणें. नाकांत काड्या घालणें—चिडविणें; दोमगे मारणें; कुरापत काढणें; (एखाद्यास) चौड येईल असें कृत्य करणें. ' हरिच्या पुनःपुन्हां कां काड्या नाकांत घालिशी शशका '—मोसभा ४.८४. नाकांत काड्या जाणें—रसणें; चिडणें; राग येणें. नाकांत दम येणें—(माळवी) नाकीं नऊ येणें. नाकांत बोलणें—नाकांतून, गंगाण्या स्वरांत शब्द काढणें; अनुस्वारयुक्त बोलणें (कोंकणी लोकांप्रमाणें). नाकातोंडाची गुंजडी करणें—(नाक, तोंड आवळून, चंबुसारखें करून) राग किंवा नापसंति दाखविणें. उंच्या नाकानें (करणें, बोलणें, वागणें, फिरणें)—मिजासीनें, निलाजरेपणानें, (करणें इ०). नाकानें कांदें—चांगीं सोलणें—१ नसता, खोटा शुचिभूतपणा दाखविणें; उगीच पावित्र्याच्या गोष्टी सांगणें. २ एखादे वेळीं फार चोखंदळपणा करणें पण एरवीं वाटेल तसें वागणें (ढोंगीपणा दाखवितांना वापरतात). नाकापेक्षां मोतीं जड होणें—(एखाद्याच्या अंगचा खरा गुण लोकांच्या अपेक्षेहून कमी आहे असें निदर्शनास आल्यावर योजतात) एखाद्या गौण वस्तुला अधिक महत्त्व प्राप्त होणें; कनिष्ठ दर्जाचा मनुष्य वरिष्ठाहून वरचढ होणें; (नाकास शोभा आणण्याकरितां मोतीं असले पण तें जड झालें तर नाकास इजा होईल यावरून). तुल० सासुपेक्षां सून अवजड. नाकाला जीभ लावणें—तिरस्कार दाखविणें; गर्ब, ताठा, दिमाख दाखविणें. नाकाला झिमोटा घालणें—तिरस्कार दाखविणें; नाक मुरडणें. नाकावर असणें—अगदीं तयार असणें. ' राग कसा त्याच्या अगदीं नाकावर आहे. ' नाकावरची माशी तरवारीनें हाणणें—(व.) लवकर राग येण. नाकावर निंबु घासणें—पिळणें—प्रतिपक्ष्यास न

जुमानतां आपलें कार्य साधणें; प्रतिपक्ष्यास चीत करणें. नाकाळा पदर लावणें, लागणें-१ लज्जेनें, अपकीर्तीमुळें तोंड झाकणें. २ घाणीचा तिरस्कार करणें. नाकावर टिचणें-१ एखाद्याचे पैसे ताबडतोब देणें. २ काकू न करतां, अडथळ्यास न जुमानतां एकदम देणें, करून टाकणें. नाकावर पदर येणें-१ वैधव्य येणें. २ लाजेनें लपून एकांतवासांत बसणें. नाकावर पाय देणें-विरोधाची पर्वा न करणें; प्रतिपक्ष्यावर मात करणें. नाकावर बोट ठेवणें-गुप्त ठेवण्यास किंवा गुप्त बसण्यास सांगणें; (रागानें किंवा अन्य कारणानें एखाद्यास) दबकावणें. नाकावर माशी बसूं न देणें-अतिशय चिडखोर, क्रोधी असणें; अपमान किंवा तिरस्कार अगदी सहन न होणें; थोडें देखील उणें बोलणें न सोसणें. 'जागृदवस्थेंत जसी नासाग्रीं बैसली नरा माशी।' -मोगदा ५.२. नाकावर म्हशीनें पाय देणें-नाक नकटें, बसकें, चपटें असणें. नाकावर घाट करणें-विरोधास न जुमानतां काम सिद्धीस नेणें, करणें; नाकावर पाय देणें. नाकाशीं सूत धरणें-अगदीं मरणोन्मुख होणें (मरतांना श्वास आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां नाकाशीं सूत धरतात). नाकास चुना लावणें-नाकावर लिंबू पिळणें, पाय देणें पहा. 'सोसे कुलजा मृत्यु, न अयक्षाचा सोसवे चुना नाकीं।' -मोद्रोण २१.५८. नाकास पदर येणें-वेअन्न होणें; लाज वाटणें; मानखंडना होणें. नाकास मिरची झोंबणें-एखादी गोष्ट मनास लागणें; वर्मी लागणें. नाकासमोर जाणें-अगदीं सरळ मार्गानें जाणें. नाका-होंडावर जेवणें-चाखतमाखत खाणें; चोखंदळपणानें जेवणें. ०दुराही, नाकधुन्या काढणें-१ अति नम्रपणानें विनविणें; शरण जाणें; क्षमा मागणें. 'सद्गति दे म्हणुनिच तो जाणा काढी मयूर नाकधुन्या।' -भक्तमयूरकेकावली प्रस्तावना. २ कृतापराधाबद्दल प्रायश्चित्त भोगणें. नाकीं नव-नळ येणें-१ अतिशय कंटाळणें; दमणें; भागणें (कामानें, भ्रमानें). २ (नळ इंद्रियांची शक्ति नाकांत येणें) मरणाच्या दारीं असणें. नाकीं वेसण घालणें-एखाद्यास कबजांत, कक्षांत ठेवणें. नाकीं-नाक(का)चा बाल-अत्यंत आवडता, जिवलग, मोलवान् माणूस; गळ्यांतील ताईत; मोठ्याच्या परम प्रीतीतील दुर्जन (नाकांतील केंस काढतांना फार त्रास होतो म्हणून त्यांस फार जपतात त्यावरून). म्ह० (व.) १ नाक नकट तोंड बकट=कुरूप, अष्टावक्र अशा माणसास उद्देशून म्हणतात. २ नाकांत नाहीं कांटा, रिकामा ताठ-(बायकी, सोलापुरी) ३ (गो.) नाक गेल्यावर काय माझा चवरी गोंडा हाय=निलाजरा मनुष्य आपली कितीहि अन्न गेली तरी पुन्हां नाक वर करतोच. सामा-शब्द-० चिंवा-वि. वसल्या नाकाचा; नकटा. ० तोडा-ड्या-पु. १ एक मोठ्या जातीचा टोळ. २ गवत्या टोळ (नाक तोडतो यावरून). ० दुर-राई, ० धुरई-धुराई-धुरी-खी. १ पश्चात्ताप

दाखविण्यासाठीं नाक घासणें. 'माझ्या अपमानाबद्दल त्यानें किती जरी नाकधुन्या काढल्या तरी...बोलायची नाहीं.' -वाव ४.३. २ (ल.) नम्रतेची विनंति (कि० काढणें). ० पड्डी-खी. (मल्लविद्या) जोडीदाराच्या कानावरून व गालावरून आपल्या हाताची पोटरी जोडीदाराच्या नाकपुडीवर दाबून वर दाव देऊन त्याला चीत करणें. ० पुडी-खी. नाकाचें एक पड; नासाग्र. [सं. नासापुट] म्ह० (व.) नाकपुडींत हरिकीर्तन=लहान जाणेंत मोठें कार्य करावयाचें झाल्यास म्हणतात. ० भुंकन-वि. नाकावर भोवरा असलेला (घोडा). नासिकावर्त पहा. -मसाप २.५७. ० मोड-खी. नकार दर्शविणें; तिरस्कारयुक्त नापसंती. ० वणी-न. १ तपकीर; नस्य. २ नाकांत ओतावयाचा तीक्ष्ण पदार्थ. 'नाकवणी चुनवणी।' -दा ३.७.६८. 'एका देती नाकवणी। काळकुटाचे।' -झाप्र २९५. [नाक+वणी=पाणी] ० शिंकणी-खी. एक वनस्पति; भुताकेशी; हिच्या पानाच्या वासानें शिंका येतात. ० शिमरो-वि. १ (गो.) नकटा. २ निलाजरा. [नाक+शिमरा=वसकें] ० सूर-पुनव. नाकांतून बाहेर पडणारी हवा, श्वास. (कि० वाहणें; वंद होणें). ० सुरा-वि. (गो.) नाकांतून येणारा (आवाज); गणगणा; गंगाणा. नाकाचा दांडा-घासा-पु. नाकाचें लांबट हाड. नाकाचा पडदा, नाकाची पडदी, नाकाची भित-पुखी. दोन नाकपुड्यांतील पडदा. नाकाचा शेंडा-नाकाची बांडी-पुखी. नाकाचा अग्रभाग. नाकाचो कवळो, करप-(गो.) कंटाळणें. नाकाटणी, नाकाटी-खी. रग जिरविणें; नक्षा उतरविणें; खरडपट्टी काढणें; नाक खालीं करावयास लावणें. (कि० करणें). [नाक+काटणी] नाकाटणें-नाकाटणी करणें. नाकाड-डा-न्य. (निंदार्थी) १ मोठें नाक. २ डोंगराचा पुढें आलेला नाकासारखा भाग. 'या नाकाडाचे पलीकडे आपला गांव आहे.' ३ मृशिर; जमीनीचें टोंक. ४ आंब्याच्या फळाचा मागील बाजूचा नाकासारखा उंच भाग. नाकाड-ड्या-वि. मोठें आणि कुरूप नाक असणारा. नाकाडोळ्याचा (कानाचा) वैद्य-पु. साधारण, कामचलाळ वैद्य. वैद्यकविद्येंत फारसा वाकबगार नसलेला वैद्य; वैदू. नाका डोळ्यानें सुरेख-वि. सुस्वरूप; देखणा; रेंखीव बांध्याचा. नाकादाई-खी. (व.) खोड. खरडपट्टी. (कि० काढणें). 'खूप नाकादाई काढली आधीं, मग जेवूं घातलें.' नाकावर रडें-न. रडण्याची तयारी, तत्परता; लवकर रडूं येणें. नाकावर राग-पु. चिडखोरपणा; ताबडतोब रागावणें. नाकीचें मोर्ती-न. नथ; बुलाख. 'नाकीचें मोर्ती सुडाळ।' -ह ५.१९७. नाकील-वि. सरळ, लांब व सुंदर नाक असणारा. नाकेला पहा. नाकु(को)स्ती, नाकु(को)ष्ट-खी. नापसंति; नकार दाखविण्याकरितां तिरस्कारानें नाक मुरडणें. (कि० मारणें; देणें; हाणणें). नाकेल-ला-वि. नाकील पहा. 'नाकेल अन् गुलजार। संवळा

नि सुंदर भासे ।'—वाल शिवाजी. नाकोटा-टें-पुन. (निदार्थी) नाक.

नाकटा—वि. नागडा; नम्र. [सं. नम्र]

नाकटी—स्त्री. (गो.) दीड पावशेराचें माप.

नाकवुली—स्त्री. अमान्यता; कवुली नसणें; परवानगी न देणें. [फा. नाकबूल] ०स येणें—नाकारणें; कबूल न करणें. ना कबूल—वि. १ इच्छा न करणारा; कवुली न देणारा; नाखूष. २ नापसंत; प्रतिकूल; असंमत.

नाकर्ता—वि. अक्षम; दुर्बल; अयोग्य. [सं. न+कर्तृ-कर्ता]

नाकशी—स्त्री. नखुरडें. नाखशी पहा.

नाकसचे—सक्ति. (गो.) नखांनीं ओरवडणें.

नाकसबी—वि. अकुशल; अनिपुण; अडाणी. [न+कसबी]

नाकस(मृ)र—पुन. एक बाय; गारुड्याची पुंगी (नागाला गुंगविण्या, झुलवण्यासाठीं). [नाग+स्वर]

नाकस्ता—पु. १ न्यूनता; तूट; तोटा; नुकसानी. (कि० काळणें; भोगणें; सोसणें; खाणें; घेणें; पडणें; होणें; येणें). २ गोंधळाची, घोंटाळ्याची स्थिति; धावरगुंडी. [अर. नाकिस्] नाकस्त्याचें साल—वर्ष—नुकसानीचें, कठिण वर्ष.

नाका—पु. १ नाकें; दोन अथवा अधिक रस्ते जेथें मिळतात ती जागा; तिझा; चौहाटा. २ रस्त्याचा शेवट, टोंक. ३ जकातीचें ठाणें; दस्तुरी घेण्याची जागा. ४ पोलीस चौकी. इतर अर्थी नाकें पहा.

नाका—पु. (कासारी धंदा) कळशीसारख्या भांड्यास जे करकोचे असतात त्यांपैकीं पहिल्यास पालव व दुसऱ्यास नाका म्हणतात. —वदलापूर ९७.

नाकां—अ. (गो. वि.) नको. ०पुरां—वि. (गो.) पुरेवाट

ना-काबली—स्त्री. कर्तृत्वशून्यता; नाकर्तेपणा. —होके १६.

ना कावील—वि. कर्तृत्वशून्य; नालायक; निरुपयोगी. 'अहमद-शाह यास वादशाही झाली तो केवळ ना-कावील.' —भाब २१. [फा. ना+काविल]

नाकार, नाकारणी—पुस्त्री. नकार; नाकवुली पहा. 'तुम्ही माझे गोष्टींचा नाकार करूं नका.' [नाकारणें]

नाकार—वि. निरुपयोगी; असमर्थ; अकर्तृत्वाचा. 'नाकार असतील त्यांस क्लियांत न ठेवणें.' —वाडवावा १.२०१. नाकारा पहा.

नाकारणें—उक्ति. १ नापसंत म्हणून अमान्य करणें. २ खोड ठेवणें (पदार्थ, कृति इ०स). नकारणें पहा.

नाकारा—वि. नाकार; वाईट; निरुपयोगी; कवडीमोल; निकृष्ट. 'ऐसा नाकारा कशास पाहिजे म्हणून दिला.' —रा ५. २०. 'वरून जुडी चांगली दिसते, परंतु आंत बहुत नाकारी.' —ख ११.६०११. [फा.]

नाकि(की)द—वि. विनलागवडीची; पडीक (जमीन). [फा. नाकिर्द] नाकिर्दांस येणें—विनालागवड पडणें; वहीत न होणें; पडीत राहणें. नाकिर्दसार—वि. लागवडीस अयोग्य; नापीक. —वाडयोमा २.७. नाकिर्दांचा—वि. नाकिर्द पहा.

नाकुली—स्त्री. मुंगुसवेल. [सं. नकुल]

नाकुवत—वि. दुर्बल; अशक्त; कमकुवत. [फा. ना+अर. कुवत]

नाकूच-च्छ—वि. निपटयोगी; नाकारा पहा. [हिं. ना+कुछ]

नाकूस—वि. १ अप्रयोजक. नाकर्ता पहा. २ किंचित; थोडका; अल्प. [अर. नाकसी]

नाकें—न. १ नाका पहा. २ रस्त्याचा किंवा घरांच्या ओळीचा, गल्लीचा शेवट; चव्हाटा. ३ डोंगरी किल्ल्याच्या चढावाचें वळण. ४ तटवंदी गांवाच्या नागमोडी रस्त्याचा कोंपरा, टोंक. ५ दस्तुरीचें, जकातीचें ठाणें. ६ थांबण्याचें ठिकाण. [हिं. नाका]

नाकेदार—पु. दस्तुरी वसूल करणारा कारकून; नाकेवाला, 'ठाणे-दार व नाकेदार होते, त्यास मशारनिल्लेकडून आदर न जाहले.'

—वाडयोमा २.५२. ०बंदी—स्त्री. १ येण्याजाण्याचे रस्ते, मार्ग अडविणें, रोखणें; जाण्यायेण्यास प्रतिबंध. (कि० करणें; होणें). २ जकात, दस्तुरी यांची जमा; गळा. [नाका+वंदी]

नाकेशर—न. नागकेशर पहा.

नाखट्ट—वि. १ नाकुवत पहा. २ आळशी; अव्यवस्थित; विखट्ट. [हिं. ना+खट्ट=मजुर]

नाखवा, नाखु(खो)दा—पु. १ जहाजावरचा मुख्य अधिकारी; कप्तान; तांदेल; मुख्य नावाडी. २ (कों. नाविक) कोळी, दालदी वगैरे जातीचा गलवतावरील मुख्य. [फा. नाखुदा]

नाखशिणें, नाखी—न. (गो.) नन्हाणी; नखें काढण्याचें हत्यार. [सं. नखशीर्ण]

नाखशी—स्त्री. (गो.) नखाखालीं होणारा फोड; नखुरडें. नाकशी पहा.

नाखळ—वि. दुष्ट; नाठाल; त्रासदायक (मनुष्य, पशु).

नाखाटों—पु. (गो.) पिसारा.

नाखिवा—स्त्री. (महातु.) नखुले—स्त्री; खाण्याचें पक्कान. 'नाखिवा मालतिया सळिवें. इत्यादि बळिवट्ट वरवें.' —ऋ ८२. [नख]

नाखु(खु)श-ष—वि. अप्रसन्न; असंतुष्ट; नाराज; रुष्ट. (कि० असणें; करणें). 'ये गोष्टीस उजूर कराल तरी स्वामी नाखुश होतील' —वाडवावा २०. [फा. ना+खुश्] ०करणें—वर्जणें; धिक्कारणें; तिरस्कारणें.

नाखूट—न. (कु. गो.) नख. ०भर—वि. नखभर; अगदीं थोडें.

नाग—पु. १ फगी असलेला साप; याचा रंग काळसर चकचकीत किंवा पिवळसर असतो, कांहींच्या फगीच्या मागे १० सारखी आकृति असते; लांबी ३ ते ६ फूट; हे विषारी असतात. २ एक उपदेवता, कमरेवरचा भाग माणसाचा व खालचा सापाचा असें स्वरूप. ३ विषमूल; बचनाग. ४ पंच उपप्राणांपैकी एक. 'नाग नामक प्राण म्हणती । उद्गार ज्या करितां येती ।'—यथा १८. १००३. ५ हत्ती. 'बृद्धि सिंह महामदमत्ताही काय गा ठळे नागा ।'—मोभीष्म १.७८. ६ शिसे. ७ वायकांचा डोकींत घाल-वयाचा एक नागाकृति अलंकार. 'नाग मुदी कंकण । त्रिलिगी भेदली खुण ।'—अष्ट ९.१२. —न. (ज्यो.) दहावे करण. [सं.] ०कन्या—स्त्री. १ पौराणिक नागांपैकी अर्धमनुष्याकृति स्त्री, स्त्रीजात. २ (ल.) फार सुंदर, लावण्यावती स्त्री; नागीण. ०कुंडल—न. १ नागाचे वेढोळे. २ या आकाराचा कानांतील एक अलंकार. ०कुडा—पु. आल नांवाचे झाड. —कृषि ४१५. आल पहा. ०कूळ—न. १ नागपंचमीच्या दिवशी वत्तिसशिराळे येथे आढळणारे सापासारखे ल्हान प्राणी; नागपंचमीच्या दिवशी निघणारा साप. २ नागपंचमीस जमीनीवर काढलेली शेण किंवा गंधाची नागाकृति. ०केश- (स)र—१ एक औषधी झाड व त्याचे फूल; यांत काळे व तांबडे अशा दोन जाती आहेत. नागकेशर हे लवंगेएवढे, काळे व थंड असून याचा मसाल्यांत उपयोग करतात, तांबडे हे गुणांनी उष्ण आहे. [सं. नाग+केशर; वं. नागेश्वर; ते. नागकेशरालु; ता. नागल] ०चंद्रकोर—स्त्री. वायकांच्या डोकींतील एक अलंकार. ०चंपक-चांपा—पु. १ एक फुलझाड, हे कोंकण-कर्नाटकांत होते, वृक्ष मोठा, पाने मोठी, लांकूड मजबूत. यास फुले ७।८ वर्षांनी येतात. पाहण्यास सुंदर, वासास मधुर. फूलतळहताएवढे असते. २ नागदवणीसारखे एक फुल झाड, यास पिवळ्या रंगाचीं फुले येतात. ०चाट्या—पु. नागपंचमीस जेवावयास बोलाविलेला मुंजा. [नाग+चाटणे] ०जोडी—स्त्री. (ल.) संगनमत. 'त्यासी नागजोडी करून नामाजीने आपणासी वेद्मान होऊन.'—इमं ५६. ०झरी—स्त्री. ल्हान ओहोळ, ओढा, नाला. [नाग+झरा. तुल० काश्मी. नाग=झरा] ०दवण—स्त्री. अननसाच्या झाडासारखे झाड. पार्ती एक वीत पर्यंत रुंदीची व रंगाने पांढरी असतात. झाडाच्या मध्यभागी तीन हात लांबीचा दांडा येतो. त्यावर लांबट पांढरीं फुले येतात, यांत बिया असतात. सर्पविषावर नागदवणीचे मूळ थंड पाण्यांत उगाळून प्यावे म्हणजे वांती होऊन विष उतरते. [सं. नागदमनी] ०दाळी—स्त्री. (तंजा.) फड्या निवडुंग. ०दिवाळी—स्त्री मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमी. या दिवशी कणकेचे नाग करून त्यांची पूजा करतात. ०दिवे—(व.) थोरली दिवाळी. नागदिवाळी पहा. ०नाथ—पु. १ बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक; अवढ्या नागनाथ २ या नांवाचा नाथपंथी सिद्ध. ०पंचमी—स्त्री. श्रावण शुद्ध पंचमी.

या दिवशी नागाची पूजा करतात. ०पाश—पु. १ एक अन्न, लडाईत शत्रूस मंत्राने बांधण्याचा पाश. २ नागाकार, वर्तुळाकार बंधन; यास वरुणपाशहि म्हणतात. —मोक्ष ३३.३१. ०पूजा—स्त्री. नागाची पूजा (नागदिवाळीस आणि नागपंचमीस करण्याची). ०फण—पु. (नृत्य) एक हस्त-अंग विक्षेप. —सनश्वादन (वडोदे) १.१७. ०फणा—स्त्री. सर्पाची फडा. ०फणी—वि. नागफणीच्या आकाराचा (खिळा). ०फणीचा खिळा—पु. चिपखिळा; नागाच्या फणीच्या आकाराच्या डोक्याचा खिळा. ०फणी—स्त्री. एक कांटीरी वनस्पति; फड्या निवडुंग; हिच्या अंगावर सर्पाच्या अंगासारखे खवले असतात, हे झाड ल्हान व नागाच्या फणीसारखा या झाडाच्या वरील शेंड्याचा आकार असतो; निवडुंग. ०फणीचापा—पु. नागचंपक पहा. ०फांसा—पु. १ (सोनारी धंदा) सरी वगैरेचा नागाच्या फणीसारखा अडकविण्याचा एक फांसा. २ नागपाश पहा. 'यासी धरं नागफांसा ।'—उषा ६१८. ०बंद-ध-पु. १ नागाचे तोंड असलेला कंवरपट्टा. 'माजीं नागवंदी शोभा । स्मरतां उभा जवळी तो ।'—भूपाळी ३. 'हातीं फरश धरिलासी । नागबंध कटीसी ।'—गुच १.४. २ दडपाश; नेसणे सुटं नये म्हणून खोवण्याची सुपारी, सोंगटी. 'पीळीव नागबंध घोवीलें ।'—उषा १०८३. ३ (तंजा.) स्त्रियांच्या दंडांतील एक अलंकार. ०बळि-बळ-ळी—पुस्त्री. १ सोळा संस्कारांपैकी एक. स्त्रीचे गर्भाधान झाल्यानंतर गर्भधारणा होत नसल्यास, कर्त्याच्या हातून याजन्मी अथवा पूर्वजन्मी सर्प मारला गेला असल्यास त्यामुळे गर्भधारणेस होणारा प्रतिबंध नाहीसा होण्यासाठी करावयाचे कर्म. २ नागाला मारल्या बद्दलची शांति. ०बळ—स्त्री. नारायणबळ पहा. अतिशय आजारी किंवा मरणोन्मुख माणसावरील अरिष्ट नाहीसे व्हावे म्हणून करावयाचा विधि. 'नागबळ नारायणबळी केली जाऊन त्रिविकेश्वरी'—पला ९८. ०वाळी—स्त्री. वायकांच्या कानांतील बाळ्यांचा एक प्रकार. 'नागबाळ्या फगिद्रबाळ्या हातीं हातसर ।'—अफला ५५. ०बिंब—न. सूर्यास किंवा चंद्रास ग्रहण असेल त्या दिवशी ब्राह्मणाला दान करावयाची राहूकेतूच्या प्रतिमेसहित सूर्य अथवा चंद्राची धातूची प्रतिमा. ०मणी—पु. नागाच्या डोक्यांतील (काल्पनिक) विषम मणि. या मण्याचा फार मोठा प्रभाव आहे असे मानतात. ०मल्ली—स्त्री. जाई; फुलवेलीचा एक प्रकार. ०मुडो—स्त्री. (गो.) एक अलंकार. नागमोड पहा. ०मोड—स्त्री. १ नागाच्या आकाराची वांगडी. २ नागाच्या वळणासारख्या वांकड्या रेखा. वळण, मार्ग, थोरण. (कि० घालणे; साधणे). ०मोडीचा पितोवर नेसणे—नागवे असणे. ०मोडी—वि. सर्पाकृति, नागाच्या गतीप्रमाणे वळणे घेऊन गेलेला, वांकडा, वळणदार (कांठ, मार्ग, वांगडी, नदी इ०). ०लतिका—स्त्री. नागवेल पहा. 'कां न फळतां हि सार्थका । जैसिया नागलतिका ।'—ज्ञा १८.६३२. ०लोक-

पु. १ नागांचें वसतिस्थान; पाताळ. २ नाग नांवाचें एक प्राचीन राष्ट्र व जाति. महाराष्ट्रांत प्रथम यांची वस्ती होती असें कांहीं मानतात. ० चल्ली, चेल-ळी. विड्याच्या पानांची वेल; पानवेल. याचीं काळी व देठी पानें हे दोन प्रकार. कोल्हाच्या विषावर नागवेलीचें मूळ पाण्यांत बारीक वाटून दिलें म्हणजे वांती होऊन बीष उतरतें [सं. नागवल्ली; हि. वं. गु. नागवेल; का. नागवल्ली] ० वसा-पु. (कों.) नागोसा पहा. ० स्त(सू)-नपु. १ गारुड्याची पुंगी. 'नागसर बाजविला दिवडापाशीं।' -सिसं ८.१८०. २ नागस्वर पहा. ० स्वर-पु. (तंजा.) सनई. नागन-नागीण पहा. 'कसुन तीर नेला उराशीं नवळी गवळी जशी नागन।' -पळा ४.३३. [हि.] नागिनी, नागीण, नागी-ळी. १ नागकन्या. 'नागी-पुत्र इरावान् सत्कीर्ति सरस्वती सदर्विद।' -मोसीष्म ८२९. नागीण-ळी. (बडोदें) एक वायकी दागिना; कंठा. -ऐरापुविवि १२५. नागची-ळी. सर्पळी; सापाची मादी; नागीण. नागोत्र-त्रा, नागोदर-न. १ वायकांच्या कानांतील एक दागिना. 'नागोत्रे श्रवणीं विराजति फुल्या त्या दूहिरी सांखळ्या।' -अनंतसीस्व ४३. 'कर्णीं लेहलीं कर्णपत्रें। रत्नखचित नागोदरें।' -कथा २.११. ९२. २ पाटी (गळ्यांतील दागिना) किंवा इतर दागिने यांवरील नागाचा छाप, ठसा. [नाग+उदर] नागोबा-पु. नाग. म्ह० ऐत्या पिठावर (विळावर) नागोबा=दुस-याच्या श्रमाचें फल आयता उपभोगणारा (मुंग्यांनीं तयार केलेल्या वारुळांत नाग आयता जाऊन राहतो यावरून).

नांगट-न. (कों.) जमीन खणण्याची कुदळ. जेथें बैलांचीं आउतें चालत नाहींत तेथें नांगटीनें जमीन खणून बी पेरतात.

नांगटा-डा-वि. १ नागवा; नम; उघडा. २ (ल) म्यान नसलेली (तलवार); दोरा न ओंवलेली (सुई); पर्णविरहित (झाड); छप्पर नसलेले (घर). तारा नसलेले (तंतुवाद्य); विनवांधणीचें (पत्रक-पुस्तक); अलंकारविरहित, बुच्चें (कान, नाक इ०); अग्र्याशिवाय (उशी इ०); सामानाशिवाय (घर इ०). [सं. नम; प्रा. नगाओ; पं. हिं. नंगा; सिं. नंगो; गु. नागो; ओ. नागा] ० गोसावी-पु. नंग्या गोसाव्यांचा एक पंथ. ० स्वार्थ-पु. अगदीं ठळठळीत, स्पष्ट दिसून येणारा स्वार्थ. -गीर ७५.

नांगडा-डी-पुळी. १ विंचवाची नांगी; खेकड्याचा आंकडा; विशिष्ट माशाची नखी. २ रग; ताठ. (कि० जिरविणें). [नांगी]

नागडधोया-वि. उघडा नागडा; अवधूत. धोया पहा.

नागपुरथर-पु. (नगरी कोष्टी) नागपुरी; नागपूर पेठे सारखा लुगड्याचा एक प्रकार. मधला पोत कोणताहि व रेशमी किनार, त्यामध्ये नकशी करवत व चार गोमी, गोम मोठी. [नागपुर+थर=तन्हा]

नांगर-न. कुंड.

नांगर-पु. गुजराथेमधील ब्राह्मणांची एक जात व तींतील व्यक्ति. -वि. १ नगरा-शहरासंबंधी. २ (ल.) हुषार; चतुर; जाणता; चाणाक्ष; धूर्त. 'ना तरी नगरांतरीं वसिजे। तरी नागराचि होईजे।' -ज्ञा १.४१. ३ नागरिक; नगरवासी. 'नागरां देवां खोंबकल।' -शिष्ट १५२. ४ सुरेख; सुंदर; सुसंस्कृत. 'सुमंड-ळींच्या कन्या नांगर।' -ह २६.१४५. ५ लबाड; अनीतिमान. [सं. नगर] ० चुडा-वांगड्या. 'सुडाळ मुक्तें कांठोकांठ। नागर-चुडा नांगे।' -वेसीस्व ९.१४०. ० पण-न. १ सुंदरता; सौंदर्य; कांति; तेज. 'देशियेचेनि नांगरपणें। शांतु शृंगारातें जिणे।' -ज्ञा १०.४२. २ ऐश्वर्य; मोठेपणा. 'जो आपुलेनि नांगरपणें।' -ज्ञा २.३६३.

ना(नां)गर-पु. १ शेतीची जमीन उकरण्याचें लोखंडी फाळ असलेलें औत; जोत; हल. 'कर्ीं घेतला नागर।' -उषा १४१. २ नांगरकुंडा. ३ गलबत स्थिर करण्यासाठीं पाण्यांत टाकण्याचा सांखळीनें बांधलेला लोखंडी मोठा, वजनदार आंकडा, गळ. यासारखे इतर साधन. साध्या होड्यांनां नांगर म्हणजे एक दोरी लावलेला दगड असतो. ४ (ल.) जाड टांकाची लेखणी; फणीचा जाड दांता; कुंड. [सं. लांगल; प्रा. णंगर; सिं. लंगर; हि. गु. लंगर; पं. नंगल, लंगल; का. नेगल; फ्रेंजि. ननरी] (वाप्र.) ० उचलणें-टाकणें-सोडणें-घेतकाम सोडणें (जुलामांमुळे बरीं). (अमक्यावर) ० धरणें-जुलम करणें. नांगरास पाळ-(नांगर-तांना एखादें झाडाचें मूळ आडवें आल्यास नांगर अडतो त्यावरून) दिरंगाई लावण्यास, रेंगाळण्यास कांहीं तरी धुव कारण पहाणें; एखाद्याला त्याच्या शब्दांत पकडणें. म्ह० जेथें जावें तेथें नांगरास पाळ. ० की-ळी. नांगरणें; नांगरण्याचा व्यापार. ० खुंट-न. १ ज्यांत फाळ बसविला जातो तो लांकडाचा ठोकळा. २ नांगर. -बदलापूर २८६. ० चिनी-ळी. (वे.) रानांत आपोआप होणारें रताळें. ० जोत-न. गांवच्या खोताला वेठ चाकरीच्या हक्कावरून दिलेली वस्तु; अर्धेलांनें खोताच्या नांगरास दोन बैल व एक मनुष्य एक किंवा अधिक दिवसपर्यंत देणें, खोताच्या उपयोगासाठीं दिलेली बैलजोडी किंवा नांगर. ० ट-ठ-ड-ळी. १ नांगरलेली जमीन. २ (कर.) नांगरण्याची मजुरी. ३ नांगरण्याची क्रिया. -वि. नांगरलेली (जमीन). ० डा-नांगरदो-पु. (माण. हेट. कु.) नांगराचा जू बांधण्याचा दोर. ० णी-ळी. १ नांगरकी. २ जहाज नांगरणें; नांगर टाकून गलबत थांबविणें. ० णी दुणणी-ळी. पुन्हां पुन्हां नांगरणें; आडवें उभें नांगरणें. ० णें-सक्ति. १ नांगरानें शेत उकरणें. २ नांगर पाण्यांत सोडून गलबत थांबविणें. ३ (ल.) त्रास देणें; काळीज खणून दुखविणें. ४ (कों.) कुदळीनें खणणें. ० णें दुणणें-सक्ति. आडवें उभें नांगरणें, पुन्हां पुन्हां नांगरणें. ० दांत-पु. नांगराचा फाळ. 'सर्वेचि परतावया पाहत। पायीं घातला नांगरदांत।' -

—एरुव १०.५०. ०पंचमी—खी. (अशिष्ट) नागपंचमी. या दिवशी नागरणे वंद असतें. ०पट्टी—खी. दरेक नागरावरचा सरकारी कर. ०बंदी—खी. जमीनीऐवजीं चालू असलेल्या नागरावर पट्टी बसविण्याची रीत; शेतकऱ्यास त्याच्या इच्छेप्रमाणें लागवड करूं देणें. ०मोड्या—वि. (निंदार्थी) नांगऱ्या; शेतकरी. ०रान—न. १ नांगरलेली जमीन. २ जिराईत; काळी जमीन. ०वट—ठ—ठी—खी. नांगरलेली जमीन. ०वाढा—पु. १ (गलबताचें) नांगर टाकण्याचें स्थान; बंदर. २ बलबताचा नांगर टाकणें; गलबत नांगरणें. ०वाळ—पु. (वे.) फाळाची कडी; जानवें अर्थ ४ पहा. [नांगर+वाळा] ०वेड—खी. कुळाकडून वेडीनें शेत नांगरून घेणें; सरकारी किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांची जमीन मजुरी न देतां नांगरून घेणें. नांगरजोत पहा. नांगरी—खी. लहान नांगर. नांगरें कोनफळ, नांगर्ये—न. (कों.) एक प्रकारचें कोनफळ किंवा गोरान्द. नांगरचिनी पहा. नांगऱ्या—वि. १ नांगरण्याच्या कामांत पडलेला; नांगरासंबंधी; नांगरास लावलेला (माणूस, पशु). २ (ल.) खेडवळ; गांवडळ. ३ शेतकाम करण्यासारख्या वयाचा (गडी). ४ वडील; पुढारी (कुटुंब, कुळ, जाती, समाजांतील). ५ पाटीलकीचा अधिकार असलेला. ६ तिरस्कारानें वणजारी लोकांस म्हणतात. नांगऱ्या ऊस—पु. जमीन नांगरीत असतां नांगरानें पडलेल्या सर्रात कांडें खोवून लागण केलेला ऊस—कृषि ४५६. नांगोर—पु. (अप.) नांगर.

नागरगोंडा—पु. लमापूर्वीच्या अवस्थेतील मुलगा (नागऱ्यानें फिरण्याच्या वयाचा). 'नंदघरिचे नांगरगोंडे। कव्हडे येथे आलें धेंडे।'—मध्व ६३५.

नागरफणी—खी. नाग; बायकांच्या डोक्यांतील दागिना. 'फरा आणि नागरफणी।'—वेसीस्व ९.१३१. [नागरफणि]

नागरमोथा—न. एक सुवासिक वनस्पति व तिचें मूल. [सं. नागरमुस्ता; हिं. पं. नागरमोथा; बं. नागरमुता; सिं. गु. नागरमोथ; उ. नागरमुथा]

नागरिक—पु. नगरांतील रहिवासी; शहरवासी लोक. —वि. १ शहरासंबंधी. २ जाणते; सुसंस्कृत; नागर पहा. 'देश म्हणजे काय हें ज्यांना कळतें असे मध्यम वर्गांतले नागरिक योद्धे पुढे येतात तेव्हां देशरक्षणास लागणारी ईर्षा व अभिमान सैन्यांत जाग्रत होतो.'—टिप्प १०६. नागरिकत्व—न. नागरिकपणा; नागरिकाची वृत्ति, गुण, हक्क इ०.

नागरी—वि. १ नागर ब्राह्मणासंबंधी. २ नगरासंबंधी; शहरची (भाषा, लिपि इ०). ३ देवनागरी पहा.

नागल—वि. श्रीमंत. 'नागलें देखोनि चांगलें बोले। आपुलें वंचुनि त्यापुढें छेले।'—तुगा ३०५७. [नागर]

नागलकुडा—पु. एक प्रकारचें कुड्याचें झाड.

नागला—पु. (राजा.) एक फुलझाड.

नागला, नागली—खी. एक धान्य; नाचणी.

नागवण-वणूक, नागवणें—खीन. १ लुटाळट; दरोडा; लुवाडणें. (चोर, राजा इ०नीं). २ सरकारी खंड; दंड. 'मग राजा पुसले आपणाकारण। तरी पडेल नागवण तें देऊं।'—भवि ५४. १५४. ३ व्यापारांतील तोटा. ४ (सामा.) द्रव्यहानि; चुडणूक. (कि० घेणें; घालणें). ५ द्रव्यापहारांमुळें होणारी दुर्दशा; लुवाडल्यामुळें झालेली अवस्था. 'न पाविजे कदा उन्मत्त झालिया। दंभ तोचि वायां नागवण।'—तुगा २१. ६ लुट. 'विषयदेशींचे नागवणें। आणीत जे।'—झा १८.४६४. —एरुव १२.३८.

[नागविणें] म्ह० (गो.) समर्थाची सांठवण दुर्बळाची नागवण. नागवणा—वि. नागविणारा. 'नाहीं माझे मनीं। पोरें रांडा नागवणी।'—तुगा ३११७. नागविणें—अक्रि. १ नागवें, वखहीन करणें. —झा ११.४६९. २ लुटणें; जुलूम करणें; लुवाडणें; चुचाडणें. 'सांधी शांति नागविली।'—झा ३.२९१. ३ फसविणें. 'नागविले भगवे थोगी। समाधिभ्रम।'—झा १६.२९८. —अक्रि. छुटला, लुवाडला जाणें. 'बहु पांगविलों बहु नागविलों। बहु दिस झालें कासावीस।'—तुगा १५०५. [नागवें करणें]

नागवणें—अक्रि. आटोक्यांत न घेणें; नाटोपणें; अनावर होणें. —झा २.१२४. 'इंद्रियद्वारें मन धावें सैरे। नागवे करितांचि कांहीं।'—तुगा ११४५. [न+नागवणें=सांपडणें; सं. नागम्]

नागवसा—पु. (कों.) नागोसा पहा.

नागवा—वि. १ नम्र; वखहीन; नागडा; उघडा; विवख. २ गरीब; दरिद्री; उघडा; पोरका. ३ दिवाळखोर; धवांत बुडालेला. [सं. नम्र; प्रा. णमो; फ्रेंजि. नंगो; आर्मे. न्गलेल] नागवें कोल्हें, नागवी सचाशीण भेटणें—अकल्पित लाभ होणें. 'की भेटला कपटमिष साक्षात् कोल्हाचि नागवा याला।'—मोसभा ४.६५.

नागवें नाचणें—१ अतिशय आनंदानें वेहोष होणें. २ वाटेल तसें अप्रतिबंध वर्तन करणें; स्वैर वागणें. नागव्या गोष्टी सांगणें—करणें—निर्भीडपणें, स्पष्ट, उघडउघड बोलणें. ०पाऊस—पु. उन असतां पडणारा पाऊस. नागवें—न. १ न्यून; तूट; वाण; उणेपणा; वैकल्य. २ उघडा भाग; अक्षित भाग. ०उघडें—न. नम्रता. (ल.) उघडकीस आलेल्या (निंदास्पद) गोष्टी. उदा० त्या दारोड्याचें नागवें उघडें सारें समजलें. ०उदाहरण—न. भिकार, क्षुद्र, किरकोळ दृष्टांत, दाखला. नागा—वि. नंगा; नागडा. नागीवा—नागवा पहा. 'क्षण एक नागीवा पायीं। नचलवे तयाकरितां कांहीं।'—तुगा ७०२. [नागवा]

नागा—पु. १ तहकुची; खोळंबा; विलंब; खंड; अंतर (कामांत, गर्तीत). २ खाडा; मोडा; गैरहजेरीचा दिवस. 'कर्धी भोगितो कर्धी जातो नागा।'—होला १५७. [तु. फा. नागा; हिं. नागा]

नांगा, नांगाडा—पु. १ विचवाची नांगी (क्रि० मारणें). २ खेकड्याची नखी, आंकडा; यानें तो वस्तु धरतो. ३ नांगाड पडा. [नांगी] **०मारणें**—१ टोमणा मारणें; नाकांत काडण्यां घालणें. २ कार्यनाश होईल असें भाषणादि करणें. **नांगाड-डे**—पुन. १ कोंवड्याच्या, जनावराच्या पायाची अणकुचीदार नखी; खुराचा नखाप्रमाणें वाढणारा निरुपयोगी भाग. २ नांगा पहा. [नांगी]

नांगाटो—पु. (गो.) शेतकीचें एक हत्यार, नांगट पहा.

नागागा—पु. फुटाणा; भाजलेला हरभरा. 'नागांची पूजा केली, जवळ नागाणे, लाह्या, दुध इ. ठेविलें'—नागाची कहाणी २२. [नाग+दाणा]

नागारी—पु. १ गळड. २ मोर. [सं. नाग+अरि]

नागारी—पु. भाटासारखा एक स्तुतिपाठक. 'वंदीजन मागध नागारी।'—दाव ३१४. 'भाट नागारी वर्गिती। ब्रीदें रायांचीं वाखाणिती।'—गीता १.४८६. [नगरा]

नागावा—पु. नागवण पहा. नागीवा पहा. 'सरकारचे खिलारी यासी कजिया करून नागावा करावयास प्रयोजन काय?'—वाडशाळ ११८.

नांगाळी—स्त्री. एक प्रकारची वेल.

नांगा—स्त्री. १ नांगा अर्थ १, २ पहा. (क्रि० मारणें). २ गुरांच्या, कोंवड्यांच्या इ०) पाया-खुराजवळील बोटासारखा अवयव, नखी, नांगडा, नांगाड पहा. ३ शेर किंवा शुवर, थोर याची डिरी. ४ कोवळा कोंब, अंकुर. 'पिण्याच्या पाण्यांत शोराच्या नांग्या टाकून तें पिण्यास निरोगी करून टाकलें'—के १९.४.३०. **०टाकणें**—हात पाय गाळणें; हतवीर्य होणें; मिशा खालीं करणें. 'पण दरबारास नुसतें बोलावणें येतांच आतां आपली धडगत नाही असें पाहून त्यानें नांगी टाकली.'—नाटयकथार्णव. **०मारणें**—टोमणा मारणें. **०लागणें, रुतणें**—(एकाद्या कामांत, जागेवर) जम बसणें; पाऊल रोवणें. **नांगी न राहणें**—समूळ नष्ट होणें; शिळक न राहणें, न उरणें. 'त्याचे घरीं गुरांची नांगी राहिली नाही.'—गुरें राहिलीं नाहीत.

नांगें—न. मेढीचें डेळकें-दुबळकें वेचकें. [नांगी]

नागेशवळ—स्त्री. देवापेक्षां प्रकृतीला श्रेष्ठ मानणारा व कलगी लावण्या म्हणणारा शाहीरांचा एक वर्ग. याच्या उलट हरदासवळ.

नांगोडा—पु नांगा, नांगाडा अर्थ १, २ पहा.

नागोरची—स्त्री. (व. घाटी) लगोन्या; चेंडू लगोरीच्या खेळांतील मध्यभागी मांडलेली लांकडाच्या ठोकळ्यांची, दगडांची अगर विटांची एकमेकांवर रचलेली उभी हार-रचना.

नागोला-ळा—वि. (व. ना.) नागवा. **०भोदला**—वि. (व.) नागवा-डा. [नागोला द्वि.]

नागोवा—पु. नागवण नागावा पहा. 'तो सुख दुःखांचा नागोवा'—ज्ञा १३.८५. 'तो नागोवा राजा आणवी।'—एभा १.२११.

नागोस-सा—पु. (कों.) १ ज्यामध्ये दरवाजाचीं बरचीं कुसें अडकवलेलीं असतात असा उंबरठा, त्याजवळची फळी. दरवाजाच्या या जागेचा कांहीं ठेवण्यासाठीं उपयोग होतो. २ दाराच्या चौकटीवर, दाराच्या चौकटीच्या रुंदीइतका दीर्घ चतुष्कोनी कोनाडा; उतरला; (उंची वीतभर). 'नागोशावर सांगडी पहा.' ३ मुळकुंवा तोरणाशीं उभा केल्यानंतर तो तसा राहाण्यासाठीं ब फिरण्यासाठीं अर्धवर्तुलाकृति भोंक असलेलें जें लांकूड बांधतात तें. ४ (राजा.) नागवसा; जोखडाच्या मयामध बसविलेल्या खिळा (इसाडा बांधण्याची दोरी अडकण्यासाठीं)

नाघाण-न-णी-नी—किवि. नाहरणें; चुकीनें; अकारण; अन्यायानें; गैरस्थिपणें. [फा. ना-गाह्=अकस्मात्; हि. नागहानी]

नाच—पु. १ नर्तन; नाचणें. २ वेष्ट्यादिकांचा हावभाव गानासहित तालावर पादविक्षेपरूप व्यापार तो. [सं. नृत्य; प्रा. नच्च; वे. नाचिवा; प. नच्च-नचना; सि. नचणु; हि. गु. नाचना]

०नाचावा लागणें, नाचणें—अनेक प्रकारची खटपट करणें (लमादि कार्यांत), **०मांडणें**—धांगडधिंगा घालणें. **नाचवा-नाचव**—स्त्री. १ इकडे तिकडे हालविणें; थोरेपाळट करणें. २ चंचळपणा; अस्थिरता. **नाचकरी**—पु. नर्तक; नाचणारा; नाच्या. **नाचण, नाचणघुगरी-टिपरी**—स्त्री. १ नर्तिका. २ नखरेवाज, नटवी स्त्री; रंगेल; छिनाल, छबेली स्त्री. **नाचण-णा**—वि. नाचणारा. **नाचणी**—स्त्री. नर्तकी. 'जेथ रंभे ऐशिया नाचणी।'—ज्ञा ९.३२३. 'ब्रह्मचर्यापुढें नाचणी।'—दा ७.९.२१. **नाचणें**—अक्रि. १ नाच, नृत्य करणें. २ उडया मारणें; धांगडधिंगा घालणें; वागडणें (घोडा, मूल) ३ ताठयानें, हातबारे करून बोलणें. ४ हुरदून जाऊन, मोठ्या आशेंनें, हर्षानें बोलणें. 'अमकें करीन तमकें करीन असें तो नाचत होता.' ५ अतिशय अनंद होणें. म्ह० १

लमामध्ये खरचण्यापेक्षां नाचणें फार. २ नाचतां येईना म्हणून अंगण बांके. आपणांस एखादे काम चांगलें करतां आलें नाहीं म्हणजे आपला उणेपणा झांकण्यासाठीं कांहीं तरी वस्तूत खोड काढणें. ३ मोर नाचतो म्हणून लांडोरहि नाचते. **नाचणें उडणें, नाचूं उडूं लागणें**—खिदळणें; धांगडधिंगा घालणें. **नाचत उडत**—किवि. खिदळत, आनंदानें उडया मारीत. (कोणकाचे) पुढें पुढें **नाचणें**—त्याला जो जो पदार्थ ज्या ज्या वेळीं पाहिजे त्या त्या वेळेस त्वरेनें देणें; खुशामत करणें; हांजी हांजी करणें. **नाचरा**—वि. १ नाचणारा; चाले करणारा. २ उगाच न सांगतां खटपट

करणारा; लुडबुडथा; पुढें पुढें करणारा (माणूस). ३ उतावीळ; अविचारी. म्ह० अर्धी बाई नाचरी तिचे पायांत बांधली घागरी. नाचरी—खी. १ नखरेबाज; छिचोर खी. नाचण पहा. २ पाय झाडणें; थैमान घालणें; धिगाणा करणें; पाय आपटणें; खुरानें जमीन उकरणें. 'माशा डसतात ह्यामुळे गाईला नाचरी लागली' नाचरेपणा—पु. १ (निंदार्थी) नाचण्याची खोड. चाळे करणें. 'या नाचरेपणाच्या मुळाशीं खीक्षणाची कळकळ ही खरी नसुन काहीं तरी करून लब्ध प्रतिष्ठित वनण्याची हांव हीच आहे.' —केले १.१४०. नाचविणें—सक्रि. १ नाचावयास लावणें. (मनुष्यें, बाहुल्या इ०). २ उड्या मारावयास लावणें (घोडा, इ०स). ३ इकडे तिकडे करणें; वेडे वांकडे हलविणें, फिरविणें. 'पुच्छ नाचवि कडो विकडी।' ४ दपटणें; नेट लावणें; घाई करणें; सक्ती करणें; त्रासदायक रितीनें अमलांत आणणें. ५ वारंवार स्थलांतर करणें. [नाचणें. हिं. नचवाना, नचाना] नाच्या, नाच्यापोण्या—पु. नाचकरी पहा. नाचाविणें—क्रि. नाचविणें पहा.

नाचकंड—कण, नानकण—न. १ लहान हत्यारांचा संच (नखें काढण्याची नराणी, चिमटा, कातर इ०). २ काटे वगैरे उपटण्याचें हत्यार किंवा साधन. 'मग अवेलीनें नाचकंड घेवुनि करीं। काटे उपटिले ते अवसरीं।' ३ नराणी. [१ फा. नाचखू=कुन्हाड+खंड. सि. नच्छिणो.]

नाचकुच—कुचकुच—न. (मुलींचा खेळ) एका बाजूकडील मुलगी बत्ताखालीं लपवून तिला दुसऱ्या बाजूकडील म्होरक्यानें 'नाचकुच कां कुचकुच' म्हणून विचारावयाचें. त्याला उत्तर लपलेल्या मुलीनें कुचकुच असें घावयाचें व तिच्या शब्दावरून तिला ओळखलें तर डाव जिंकला. [ध्व]

नाचकें—न. (झारी इ०च्या) तोटीचें मोकें किंवा लहान छिद्र भांड्यास झारीसारखें केलेलें लहानसें छिद्र. म्ह० नाचक्यांतून निघतो कऱ्यांत जातो=उडवाउडवी, टाळाटाळी करणाऱ्या माणसासंबंधी म्हणतात. (गारुड्याच्या जादुगारीवरून). [सं. नासिका]

नाचकां—खी. १ अप्रतिष्ठा; मानहानी; पन्ची; फजीती. २ मांडण; धिबाड; वेवनाव; फाटाफुट; वितुष्ट. [का. नाचिके=लाज, शरम]

नाचणकांड—न. नाचणीचें गवत.

नाचणा—णी—पुखी. एक प्रकारचें धान्य. हें कोंकणांत व देशांत गरीब लोकांत फार खपतें. याचा दाणा बारीक मोहरीसारखा असून वर्णहि तसाच असतो. नाचणीचे भाकरी, आंवीळ, खापर-पोळी इ० अनेक पदार्थ करतात. नाचणींत बारीक व जाडा असे प्रकार आहेत; याचे इतर प्रकार आहेत. जसें:—आश्विनगोरी, काळपेरी, गंधड्या, गरबी अंबणी, गरबीशेतगौरी, गौरीचा हळवा, जावरी, जोगीण, रत्नी, लोया, शेतआढगरा, साठेरी, हळवी

अंबणी, हळवी गौरी वगैरे. (हेट.) नाचणे. [१] नाचणे कुंबरी—खी. श्रेष्ठ जातीचा नाचणा. कुमरी पद्धतीनें पिकविलेली नाचणी. कुंबरी, कुमरी पहा. नाचण्याचा हुरडा—पु. भाजून खाण्यासाठीं पूर्णपणें पक होण्याच्यापूर्वी नाचण्याचीं तोडलेलीं कणसे.

नाचा पाडा—फाडा—पु. (न मध्ये) नचा पाडा पहा.

नाचार—वि. १ गरीब; कंगाल; दरिद्री. २ लाचार; अस-मर्थ; अनाथ; निराधार; दुर्वळ. 'वर्ते यांच्या बुद्धी तो नर पावेल सत्य नाचारा।' —(सखारामतनय) रुस्व ५८. नाचार आणि लाचार या दोहोंत फरक करावयाचा झाल्यास तो असा:—नाचार=गरीब; दरिद्री. लाचार=अगतिक. [फा. ना—चार] ०गत, नाचारी—खी. १ गरीबी; कंगाली; दरिद्रता. २ लाचारी; नाइलाज; निरुपाय; निराधार स्थिति. —वि. नाचार; गरीब.

नाचारा—पु. संसार

नाचीज—वि. व्यर्थ; निष्फळ. 'रिकांमैं वैंसोन लोकांहातीं नाचीज खाववून काल व्यर्थ न गमावणें।' —इमं १०५. [फा. ना—चीझ]

नाच्छो—वद्दा. खेळांतील तात्पुरती तहकुची; शुशो.

नाछडे—क्रि. प्राप्त होत नाहीं.

नाज—पु. (व.) दाणा; धान्य; अनाज. 'तुमच्यापाशीं नाजाचा किती सांठ आहे?' [सं. अन्न; हिं. अनाज]

नाजकाई—य—खी. १ नाजुकपणा; मृदुता; कोमलता. २ सूक्ष्मता; बारीकपणा; तलमपणा. ३ चांगलेपणा; सुरेखपणा; खुमाशी. ४ विचक्षणपणा; चोखनळपणा. [नाजुक]

नाज(जो)र, नाझर—पु. दिवाणी कोर्टांतील एक अधिकारी. [अर. नाझिर]

नाजरीबाजार—पु. मिनाबाजार. 'तमाम पुरुषांनीं घरांत रहावे व बायकांनीं दुकानावर माल विकावा, बायकांनींच जाऊन खरेदी करावी, पुरुष मिळून एक पातशहा निगाहवाजी त्या बाजारांत घोडीवर बसून, मोतदार खिस्मत्तार सुद्धा बरोबर कोणी नाहीं, नसावे त्याचें गांव नाजरी-बाजार.' —गोख-चिंशाव ६. [नाजरी=बाजार]

नाजल—वि. अवतरणारा; अवतीर्ण. 'त्यासही कुराण शरीफ कलामुल्ला किताब नाजल आली; त्यांत दाखला कीं आतां पैगंबर होणार नाहींत व किताबही येणार नाहीं.' —ऐस्फुले ६५. [अर. नाझिल]

नाजागीर—वि. जीर्णत्वादि दोषामुळे अनुपयुक्त झालेला (पदार्थ इ०). [फा. ना—जा=निरुपयोगी, अयोग्य+गीर प्रत्यय]

नाजीब—न. पायदळ पलटण. नजीब पहा.

नाजीर—न. (स्त्रि) परमेश्वराप्रीत्यर्थ स्वतःस सर्वस्वी वाहून नेतलेला यहुदी पुरुष. 'तो मुलगा गर्भावस्थेपासून मरेपर्यंत देवाचा

नाटक—नयु. १ सोंग घेऊन करण्याचा खेळ: एखादी गोष्ट (ऐतिहासिक, कल्पित किंवा पौराणिक) अनेक स्त्रीपुरुष पात्रांकडून प्रत्यक्ष घडल्याप्रमाणे करून दाखविणे; नाट्यरूपक. दशरूप लक्षणांतील दहा प्रकारांतील नाटक हा पहिला प्रकार आहे उदा० शाकुंतल नाटक, वेणीसंहार नाटक. २ काव्यांतील एक प्रकार. ३ ढोंग; सोंग; बतावणी. 'पुरुषोत्तमरावांच्या पत्नीसमोर त्यांनी चांगलेच नाटक केले.' ४ फजीती; तमाशा; वेअब्रूची गोष्ट. 'नाटक झाले जन्माचे मर्नि काहो येइना।' -शारदा १.१ -वि. नाटकी; खेळ करणारा. [सं. नट=नाचणे; अमिनय करणे] ० गृह, नाट्यगृह-मंडप-मंदिर-शाला-नखी. १ नाटकाचे प्रयोग व इतर खेळ पाहण्याकरितां प्रेक्षकांच्या सोयीची अशी बांधलेली इमारत. (इं.) थिएटर. ० शाला-ळा-खी. १ रंगमहाल; खास महाल; जनानखाना; अंतःपुर. २ (समुच्चयार्थी) उपक्रिया; रखेल्या. ० शाळ-ळा, साळ-खी. एखादे पोरीस विकत घेऊन, नाचणे, गाणे इ० शिकवून उपभोगार्थ ठेवितात ती; नर्तकी; रखेली; राख; ठेवलेली बायको. 'संभाजी राजे यांचे पुत्र शिवाजीराजे व येसू-बाईसाहेब व आणखी नाटकशाळा.' -मराचिसं २६. नाटकी-वि. १ नटाचे काम करणारा; नाचणारा; नट. २ (ल.) ज्याच्या

कृतीचा थांग लागत नाही असा. 'तैसा श्रीकृष्ण सर्वचित्तचालक। जो मनोबुद्धीचा प्रवर्तक। तेणें मांडिलें कौतुक। परम नाटकी श्रीहरी।' -ह ४.३७. ३ आंतल्या गांठीचा; वर एक व आंत एक असा. 'हा कारभारी मोठा नाटकी आहे.' ३ ढोंगी; दिखाळ; खोटा; बहुरूपी. ४ (गो.) नकल्या. ५ नाटकीय; नाटकासंबंधीचें; नाट्यविषयक. नाटकी-कथा-पु. छबोरमाणूस.

नाटक—वि. (व.) नांठाळ; अटक करण्यास कठिण. 'ती गाय फार नाटक आहे.' [न+अटक]

नाटन—न. वेष; सोंग; सोंग घेणें; रंगभूमीवर नाटक, खेळ करणें; नाच. [स.]

नाटपेट-ड—वि. अगोदर हंशील न भरलेलें; पत्र लिहिणारानें तिकीट न लावतां पेटांत टाकलेलें (पत्र इ०). [इ. नॉट-पेट]

नाटा-ठा—वि. वाईट; खराब; दुष्ट; गच्चाळ. हा शब्द फारसा प्रचारांत नाही. म्ह० साठी बुद्धि नाठी. [नाट किंवा न+स्था?] ०ळ, नाठळ, नाठ्याळ—वि. १ वाईट; दुष्ट; लबाड (माणूस). 'भलेतरी देऊ गांढीची लंगोटी। नाठळाच्या काठी देऊं माया।' -तुगा २१०८. २ खोडसाळ; अडेल; द्राड; त्रास-दायक (पशु इ०). [सं. अनास्था+आल प्रत्यय. -माअ १८३२. -राजवाडे] ०ळणें, नाठळणें—अक्रि. दुर्गुणी, दुष्ट द्राड होणें, असणें (मनुष्य, पशु). ०ळी, नाठळी, नाठ्याळी, नाटा-(ठा)ळकी, नाठळकी—स्त्री. वाईटपणा; दुष्टपणा; द्राडपणा; खोडकरपणा (माणूस, पशु यांचा).

नाटानाट करणें—अक्रि. (कर.) थोडक्यांत चांगलें करणें.

नाटि—स्त्री. १ (महानु.) संरक्षणाचें कार्य. 'तरि तीयेचे-या प्राणाची नाटी। कवणा दीधली।' -भाए ११९. २ चाकरी; नाटिकाराची वृत्ति.

नाटि-टी, नाटिकर-कार—पु. १ (माण.) मुलकी (बसुली) खात्यांतील शिपाई. २ चाकर; दास; संरक्षक. 'या लागीं दयाळुवाचे घरीं। मी सदां नाटि काम करी।' -एमा १७.१२९. 'त्यांचा स्वयें जगदीश होऊनि नाटीकार। संतांसाठीं धरी नाना अवतार।' -स्वादि ८.२.७४. [द्रा. नाट-नाड=देश; ता. नाटंकार=पाटील]

नाटिका—स्त्री. १ लहान नाटक. 'रूपकाचे जसे दहा प्रकार आहेत, तसे नाट्यशास्त्रांत उपरूपक म्हणून एक प्रकार आहे; अशीं उपरूपकें १८ आहेत, त्यांतील नाटिकाच तेवढी प्रचलित मराठी भाषेंत आहे. २ नर्तकी. [स.]

नाटी—स्त्री. १ (खा.) सुती लुगड्याची जात; हलक्या जातीचें लुगडें; बांड. 'नेसली अंगी, अंगि आवळून, नाटिचें लुगडें तें छान।' -काव्यकेतकी ६४. २ (व.) पांढरें पातळ. 'काळया बायकोस नाटी फार शोभते.'

नाटेंवार—पु. नाटिकर पदा.

नाट्य—न. १ नाचणें, हावभाव (अभिनय) करणें, गीत गाणें, सोंग घेणें इ० नाटकाचे प्रकार करणें. २ वाद्य वगैरेच्या साथी-सहित-सोंगांची बतावणी करणें, गाणें, नाचणें इ०. नृत्य वाद्यकला; 'नट नाट्य केलें तुम्ही याचसाठीं। कवतुकें दृष्टी नीववावी।' ३ (सामा.) नाटक; नाटकाचा प्रयोग; एकाद्या सरस व सुसंगत कथाभागाचें अनुकरण करून तो सामिनय करून दाखविणें. [स.]

०छटा—स्त्री. १ एक साहित्य प्रकार. एखाद्या विवक्षित प्रसंगी होणाऱ्या मनुष्याच्या मनःस्थितीचें चित्र त्याच्याच शब्दांत दाखविणें. मनुष्याच्या स्वभावांतील विसंगतता दर्शविणारी एकाकी संभाषणपद्धति, स्वगतभाषण. ०शास्त्र—न. नाटकाचें शास्त्र. मनुष्याच्या क्रियांचें, भावांचें व आयुष्याचें ध्येयात्मक प्रदर्शन करणारें शास्त्र. -ज्ञाको (न) ७७.

नाटविणें—अक्रि. (काव्य.) न आठविणें; न स्मरणें. 'कारे नाटविशी कमलनयन बासुदेव।' -आप २३. 'कारे नाटविशी कृपाळु देवासी।' -तुगा २६७५. [न+आठविणें]

नाड—पु. १ (ल.) संकट; अडचण; प्रतिबंध; बाध; अहित; घात; नाश; गोता; विघ्न. -एमा १९.५०४. 'करावा केवाड। नाही तरी आला नाड।' -तुगा ३५५. २ (ल.) फसवणूक; फसगत. 'नाड पावला पारखी थोर।' -मुआदि ७.८१. -वि. फसवणारा; छुवाडणारा. [नड, नाडणें] ०क—वि. नाडणारा; बाधक. 'जरी उदंड दंडक झाला। तरी तो त्याला नाडकचि।' -निगा २७६.

नाड—न. १ (कु.) नळा; कळकाचें नळकांडें. यांत डिक, भस्म इ० ठेवतात. २ (न.) जनावरांना औषध पाजण्याचा नळा; धोटें.

नाड—स्त्री. १ नाडी; शरीरांतील रक्त ज्या शिरांतून वाहतें ती धमनी; आंतड्याची नळी. २ नाडी (हाताची); रुधिरा-मिसरणक्रियानिदर्शक रक्तावाहिनीचें कार्य. (क्रि० पहाणें). ३ फीत (इजारीची). ही साधारण चार फूट लांब असते. ४ (फलज्यो.) नाडी; घटका; नक्षत्रांचा एक भाग. ५ (ल.) लांब पोटा. ६ (व.) घोड्याच्या पाठीचा कणा. ७ (गो.) नागलीचें, कणीस नसलेलें कांड. ८ (गो.) गुदद्वाराजवळची शीर; आंतडें. [सं. नाडी] (वाप्र.) ०आटपणें—१ मरणोन्मुख होणें; रुधिरा-मिसरणक्रिया थांबणें. २ (ल.) एखादें कार्य शेवटास नेण्यास असमर्थ होणें; त्या कामीं थकणें. ०दाखविणें—रोगपरीक्षा करावयाकरितां वैद्यास नाडी दाखविणें. ०पाहणें—रोगपरीक्षेकरितां नाडी कशी चालते तें हात लावून निरीक्षण करणें; प्रकृति पाहणें. ०सांप-डणें—युक्तिप्रयुक्तीनें एखाद्याचा स्वभाव ओळखणें. सामाशब्द-०बंद—पु. ब्रह्मचारी; केव्हांहि स्त्रीसंग, संमोग न करणारा, न केलेला माणूस. 'नाडबंदा आजवर तूं व्रतस्थ राहिलास। नाही

दुसरीचा उर उघडा करून पाहिलास ।' -प्रला १९९. ०वंदी-
खी. ब्रह्मचर्य; खीसंग न करणे.

नाडकरणी-कर्णी, नाडगीर—पु. १ जिल्ह्याचा पिठि-
जाद हिशेबनीस, कुळकर्णी; महाराष्ट्रातील देशपांड्यासारखा कर्ना-
टकांतील वतनी पिढीजात अधिकारी. २ एक आडनांव. [द्रा. का.
ता. नाड=देश+सं. कर्णिक]

नाड-गंवडा-गौड-गौडा—पु. १ महाराष्ट्रातील देश-
मुखासारखा कर्नाटकांतील एक अधिकारी. २ नाडगौडाचा एक
हक्क, सर्व चौथाईवर शेंकडा तीन टक्क्याप्रमाणे होणारी रक्कम.
चौथ पहा. [का. नाडु+गौडा=पाटील]

नाडगो—वि. फसविणारा; लुबाडणारा. नाडक पहा. [नाड]

नाडणूक—खी. १ बुचाडणे; लुटणे, लुबाडणे; फसवणूक.
नागवण पहा. २ अतिशय फसविणे; नागविणे; नाश करणे. ३
(संकटांत, अडचणींत सांपडल्यामुळे) दुर्दशा होणे; जुलुमाखालीं
दडपले जाणे; छळ; गांजणूक. [नाडणे]

नाडणे—उक्ति. १ लुबाडणे; नागवणूक करणे. ' त्यांचीं वळे
आणि वित्त । तिचे घेती गा समस्त । ऐसे नाडिले बहुत । मार्गस्थ
त्याहीं ।' -कथा २.१३.४०. २ अतिशय फसविणे; ठकविणे. ३
छळणे; गांजणे; त्रास देणे; अडवणूक करणे. ४ कचाट्यांत आणणे;
संकटांत घालणे-पाडणे; गोत्यांत आणणे. ' नाडले वेदपाठक धन-
लोभे ।' -एमा २३.२४१. ५ वैभव, सुख, ऊर्जितदशा नाहीशी
करणे; बुडविणे. ' आपण त्या पोरीस नाडून मरून गेला. ' -अक्ति.
१ छळ, नाश होणे; बुडणे; संकटीं पडणे (तोटा, लूट, नागवण
यैरेमुळे). ' शिंदळीच्या सवे पतिव्रता नाडे. ' ' यापरी नाडलों
तरी लोचनान्तरीं नीज जी भरली. ' -विक ९. २ फसणे. ' मूखीं
नाडणे ते ठायीं ।' -एमा १३.६२१. ३ मुकणे. ' निजलाभासी
नाडणे ।' -एमा ५.५३०. [नड. सं. नड=वांघणे ?]

नाडपेन-पेन्न—न. (गो.) डोंबाऱ्यांचा खेळ.

नाडर—पु. थिळर; डबकें. ' कां नाडरचि भरे शोषे ।' -झा
१५.३८७. [का. नाडु=देश]

नाडरी—खी. चिंध्या. -बदलापूर १२८.

नाडचळ—न. (कों.) (तेळी) जांगी व डोक यांनां जोड-
णारी खांबणी. ही जांगींत मुठ्यावरोबर उभी घट बसविलेली असते.
[नाड]

नाडा—पु. १ मोठा व जाड दोर; चव्हाट; मोटेचा वरचा
दोर; समदुर; गाढा, रथ इ० ओढावयाचा दोर; गाडीवरील सामान
बांधण्याचा दोर; नावेची ओढण, पाग; गलबताचे दोरखंड. -एमा
११.१५३१. २ मोहरमांत मनगटास बांधावयाचा रंगीत दोरा;
झाजीची नाडी; नवार; कोल्हाट्याची, नाडेभोरप्याची खेळ
करण्याची दोरी. ३ चामड्याचा पट्टा. ४ (कों.) कोल्हाटी, बहु

रूपी यांचा खेळ करण्याचा खांब, बांबू, कळक. ५ धोटे; गुरांना
औषध पाजण्याचे नळकांडे. ६ डोक्यावर उभे राहण्याची क्रिया.
७ मंतरलेला दोरा; प्रसादाचा गंडा. ८ वेणीचा अगवळ. ' नाडा
सरस्वतिजळ त्रय एक वीची ।' -अकक २, मराठा १६५. [सं.
नाडी] ०पसरणे-अव्यवस्थित व्यवहार असणे; गोंधळ घालणे;
पसारा मांडणे. ०पुडी-खी. अवीर, गुलाल इ० कांची पुडी व
तिच्यावर बांधलेली रंगीत दोरी. हे देवास वाहतात. ' सटवाईला
नाडापुडी वाहिली. '

नाडां—न. (कु.) खेकडे पकडण्याचे एक साधन.

नाडिमंडल—न. स्वस्थ विपुवृत्त; नाडीवृत्त. [सं.]

नाडिय—पु. मगर; नक. ' धरितां नाडिय सावज । उद्धरिला
पशुगज ।' -मध्व ४८०. [नाडी]

नाडी—खी. नाड-डा. १ नाड अर्थ १ ते ३ व नाडा अर्थ ५
पहा. २ झाडाचा छंट; ताट; काड. ३ (चोवीस मिनिटे) एक घटका.
४ नक्षत्रांचे तीन वर्ग. प्रत्येकांत नऊ नक्षत्रे आहेत. यांना आदि;
मध्य, अंत्य असे म्हणतात. ५ (वैद्यक) शरिरांतील कफ, पित्त,
वात हे त्रिदोष दाखविणाऱ्या रुधिरामिसरणनलिका, प्र. ६ (व.)
शेताची लांबट पट्टी; निमुळते वावर. [सं.] ०आकर्षण करणे-
होणे-०गोळा करणे-१ मरतांना नाडी आंखडणे; मरणोन्मुख
होणे. २ (ल.) नाश करणे; केला जाणे. ०चक्र-न. १ नाडी-
समूह, संघ; नाभीपार्शी मिळणाऱ्या नाडयांचे वृत्त. २ एक फल-
ज्योतिष चक्र, आकृति; तीन नाडयांत मांडलेली २७ नक्षत्रे यांत
असतात. नाडी पहा. ०चा फटकळ-वि. व्यभिचारी; बाहेर-
ख्याली (पुरुष). ०परीक्षा-खी. प्रकृति जाणण्यासाठी नाडी
पहाणे व ती पाहून रोग ओळखणे; (कि० करणे; पाहणे).
०मंडल-चलय-वृत्त-न. आकाशाचे विपुवृत्त. ज्या महावृ-
त्ताची पातळी भूगोलाच्या अक्षाशी लंबरूप असते त्याला विपुव
किंवा नाडीवृत्त म्हणतात. -सूर्यमा ११. ०व्रण-पु. भंगेद; भंग-
दर रोग. ०ज्ञान-न. नाडी पाहून रोगाची परीक्षा; ती पाहून
रोग समजण्याची कला, नाडीपरीक्षा. ' नाडीज्ञान जयाचे सारोग-
बंधु चतुष्पद गणावे ।' -२. २.

नाडु—पु. नाश; घात; हानि. -शर. नाड पहा. [नाडणे]

नाडे, नुडार—पु. मांगजातीतील दोर वळणारी एक पोट-
जात; वस्ती, ठाणे, वेळगांव व दक्षिण महाराष्ट्र. -अस्पृ ४७.
[नाडा]

नाडेकरी-बहु(हो)रुपी-भोरपी—पु. दोरखंडावर, बांबू-
वर नाचकाम करणारी जात; डोंबारी; कोल्हाटी. (गो.) नाडेपेक्ष;
भोरीप. [नाडा] नाडे भोरीप-भोरूप-न. नाडेकरीचा खेळ;
दोरावर नाचणे-इ०.

नाडेपेक्ष—पु. (गो.) नाडेकरी; बहुरूपी.

नाडेसावज—न. सुसर; मगर; नाडिय पद्दा. 'म्हणें रे तूं अमिलाषी खोट। नाडे सावज होशील।' —कथासा ७१६७.
'तेव नाडे सावजे पै।' —इ २६.१५७. [नाडा+सावज]

नाड्या—वि. नाडणारा; फसव्या. नाडक पद्दा.

नाणक, नाणें—न. चलन; पैसा; देवघेवीचें साधन; नाण्याची किंमत प्रत्येक नाण्यांत असलेल्या धातूच्या किंमतीवर अवलंबून असते, नाण्याची स्वतः किंमत करता येत नाही. तर त्यावरून फक्त इतर पदार्थांची किंमत केली जाते. —टि १.७६. २ मुद्रा, मोहोर पुतळी, पैसा इ. रूप द्रव्य. [स. नाणक] ०परीक्षक—पु. नाण्याची पारख करणारा; पोतदार. ०परीक्षा—स्त्री. नाण्याची पारख करणे. ०शास्त्र—न. जुनी नाणीं मिळवून त्यांवरून इतिहास संशोधणे. या शास्त्राचा इतिहासास फार उपयोग होतो. मुद्राशास्त्र. नाणवट—न. १ टांकसारख्या निष्णात्या अनेक जातीच्या नाण्यांचा जमाखर्च. यांत नाणें उतार, कस, सौदागिरी जिन्नस इ० सर्व बाबी येतात. —अह १८३४. २ नाणें. नानवट असें हि रूप येतें. 'खरें नानवट निक्षेपीचें जुने । काढिलें ठेवणें समर्थाचें ॥' —तुगा २०१२. नाण(णा-णें)वट्टी—ट्टी. नाणेंवट्टी—पु. (गु.) सराफ, नाणें वटाविणारा. नाणवडी, नानावडी असें गुजराती लोकांत धंद्यावरून पडलेलें आडनांव आहे. —स्त्री. सराफीचा धंदा. नाणवठा—पु. नाणें विक्रीची जागा. नानवटा पद्दा. नाणेंझाडा—मेळ—पु. (सराफी) रोजच्या तसेंच ठराविक मुदतीच्या निरनिराळ्या सदरांखालील नाण्यांच्या रकमांच्या देवघेवीसंबंधी हिशेब; तसा हिशेब काढणे. (कि० काढणे; लावणे; मिळवणे; निषणें; लागणे; मिळणे) ०बाजार—पु. नाण्यांचा व्यवहार चालण्याचें स्थान. 'व्यापार खालावत आहे. तरी नाणें बाजार म्हाग करणें इष्ट नाही.' —के २.१२.३० नाणेंभिड—स्त्री. नाण्यांची अडचण, टंचाई; नाण्याची बाजारांत कमतरता, दुष्काळ. नाणेंचार—क्रि. निरनिराळ्या प्रकारच्या नाण्यांत किंवा नाण्यांच्या रूपाने (देणें, घेणें). उदा० नाणेंवार भरणा—इरसाल—पावती—शिक्क. ०चारी—वि. निरनिराळ्या चलनांत असलेल्या नाण्यांसंबंधी; चलनांनीं शुक्त, बनलेले.

नाणा—णें—पुन. एक जंगली झाड. याचीं पानें शिताफळीच्या पानांएवढीं मोठीं असून लांबट असतात; लांकूड इमारती कामास उपयुक्त. हीं कोकणांत फार होतात. यांपासून स्थळांना नावें पडलीं आहेत. उदा० नाणेंघाट, नाणेंमावळ, इ. नाणावणें—अक्रि. १ नांवाजणे. २ नांव काढणे; विख्यात होणे. नाणावलेला—वि. नांवा जलेला; विख्यात.

नणु—न. अफूच्या बोंडाचा चिरा पाडून, रस काढण्याचें. नाणीसारखें हत्यार.

नात, नातीण—स्त्री. मुलाची किंवा मुलीची मुलगी. 'बघें आजोबा माझे दिसतां। नात दिसे मीहि।' —शारदा ३.३. [सं.

नप्त्री; प्रा. णत्तिआ] ०जांयई—जांयय—पु. नातीचा नवरा. ०सून—स्त्री. नातवाची धायको. नातरुं—चंड, नातुंड, नातोड—न. मुलाचा किंवा मुलीचा मुलगा किंवा मुलगी. 'माझें दिलीं कसी हो भीमास रणांत आठ नातुंडे।' —मोभीष्म ९.७. [सं. नप्तृ; प्रा. णत्तु] नातुरवाळो—वि. (गो.) नातू, नात असलेला. [नातु+वाला प्रत्यय] नातू—पु. मुलाचा किंवा मुलीचा मुलगा. [सं. नप्तृ; प्रा. णत्तु]

नात—स्त्री. (गो.) १ कल्पना; अंदाज. २ आठवण. ३ माहिती. 'असें घडेल याची मला नातच नव्हती.' [सं. ज्ञान=ज्ञात=नात]

नातक—पु. नाडी मार्ग. —झा ६.२४८.

ना तरी—अ. (काव्य) अथवा; किंवा; नाहींतर; पेक्षां; न होऊन. —झा १.२६. 'ना तरी बोलीजे माहेर। सायुज्य मुक्तीचें।' —दा १.५.१९. [सं. नहि तर्हि]

नातरी—स्त्री. कोर; कांठ (दगड इ. चा). 'दगडांच्या नातरा चिरणीनें घडून बसवाव्या' —तप ४२. [१]

नातलग—वि. १ नातेवाईक; ज्यांचा परस्पर विवाहादिकें करून शरीरसंबंध आहे ते परस्पर; आस; सोयरा; नात्याचा माणूस, संबंधी. २ लांबच्या नात्याचा; दूरचा आस. [सं. ज्ञाति+लग्न नाते+लागणे]

नातवान—वि. दुबळ; दरिद्री; अशक्त; असमर्थ. 'रयत नातवान असल्या दाणेपैके द्यावे.' —चित्रगुप्त ३९. —रा ८.८९. [फा. ना+तवान्; तुल० सं. न+तवीयान्]

नातवानी, नातवान की—गी—स्त्री. दुबळेपणा; गरीबी; असमर्थता. 'परंतु पदरी नातवानी आणि घराण्यांत पुरुषबळही नाही.' —वाडशाळ १५२. 'नातवानाची वक्त आपला व मुलखाचा ऐवज कोठें दिसो नये.' —रा ३.५७. [फा. नातवान पद्दा.]

नातवानी(तवानी)तलफ—स्त्री. (गंजिफा) तलफ देण्याचा प्रकार; आपणाजवळ एक पान आहे व त्यावरील दोन पानें पडल्यावर तो हुकूम होणार असून हीं वरील दोन्ही पानें एकाकडे नसून दोघांकडे एक एक आहे. अशा वेळीं आपल्याकडे खेळण्याची पाळी आल्यावर प्रथम एक पान पाडविण्यासाठीं एकाकडे जाणें व त्यानंतर पुन्हां आपणाकडे खेळण्याची पाळी येईल त्यावेळीं दुसऱ्या पानाकरितां दुसऱ्याकडे जाणे.

नातळणें—सक्रि. (काव्य) स्पर्श न करणे; हात न लावणे. —झा १३.४७९. —एमा ३.३२०. 'परंतु वदतों जनानुभव नातळो पाप गा।' —केका १०८. [न+आतळणे]

नाताळ—ळें, नाथाळ—ळें—पु. येशुख्रिस्ताचा जन्मदिवस; तारीख २५ डिसेंबर. पोर्तुगीज लोकांनी हा शब्द प्रचारांत आणला. [ळें. नाताळि; इ. नेटल; पोर्तु. नाताल]

नातुडणें—उक्ति. १ (काव्य) स्पर्श न करणें; संसर्गांत न येणें. २ न आढळणें—सांपडणें. 'जेआंचे रूपुश्र्ती नातुडें। तैयांचा पाडू कांडसां।'—शिबु ६८४. ३ न समजणें; न जाणणें. 'नातुडे मुख्य परमात्मा। म्हणौनि करावी लागे प्रतिमा।'—दा १.४.६. आतुडणें पहा. नातुडविणें—उक्ति. न पावविणें; न गुंतविणें; न घालणें. —झा १६.१५०.

नातूक—न. १ (गो.) घुबड. २ पिंगळा.

नाने—झी. (तंजा.) नात पहा.

नातें—न. १ रक्तसंबंध; शरीरसंबंध; यौनसंबंध; सोयरीक; आसपणा. २ (कार्यपरत्वे) परस्परसंबंध. (धनी आणि चाकर; गुरू व शिष्य; राजा आणि प्रजा इ० मधला). ३ (व्यापक) विशिष्ट पेशा, दर्जा, संबंध. उदा० सरकारी नातें; सावकारी नातें; व्यवहार नातें. 'जिकडे वृषु तिकडे मन युक्त न शोभेल अन्यथा नातें।'—मोभीष्म ४.५. [सं. ज्ञाति] ०गोतें—पोतें—न. (व्यापक.) संबंध; सोयरीक. ०दारं—वाईक—वि. नातलग पहा.

ना तें—अ. (काव्य) नाहींतर; किंवा; ना तरि पहा. 'ना तें सावळें आकाश पाल्हेलें।'—शिबु १०२०. —एमा १.३७.

नाथ—पु. १ मालक; धनी; प्रभु; स्वामी. असें:-विश्वनाथ; भक्तनाथ; दीनानाथ इ० (समास). २ पति; नवरा. ३ श्रेष्ठ; वरिष्ठ. 'मुनि सांगे नृपनाथा। जन्मेजया।'—झा १.४८. ४ नवनाथांतील एक व्यक्ति; नाथपंथ. ५ एकनाथस्वामी. 'नाथाचिया हातें श्रीमुखांत खावी।'—रामदासी २.८१. ०पंथ—पु. आदिनाथांनी काढलेला गोसाव्यांतील एक पंथ. यामध्ये मच्छेंद्रनाथ, गोरखनाथ, जलंदरनाथ इत्यादि नऊ प्रसिद्ध साधू होऊन गेले. नवनाथ पहा. ०पंथी—वि. वरील पंथाचा अनुयायी.

नाथ—झी. (खा.) बैलाच्या नाकांतील दोरी; वेसण. नथ पहा. 'अपेट असती वृषभ सात। त्यासी घालील जो नाथ। एकेचि वेळीं।'—कथा ४.११.११२. [सं. नासा.] नाथणें—सक्ति. वेसण घालणें. 'तुमचा गोरा नाथला कां?' नाथाचा बैल—पु. १ वेसण घातलेला बैल. २ (ल.) ताब्यांतला; हाताखालचा माणूस.

नाथणें—उक्ति. नाश करणें; ठार मारणें. —एमा ११.४८२. 'कालिंदीडोह काळा निघुन अवलिला नाथिला नाग काळा।'—किंभुव ७८. २ त्रास देणें; छळणें. ३ व्यापणें; त्रासणें. 'कथा पुराण ऐकतां। झोपें नाथिलें तत्त्वता।'—तुगा ३०६४. [सं. नाथ]

नाथणें, नाथिणें—अक्ति. नसणें. [न+अस्—अस्ति—आथि. न+आथिणें, आथणें. तुल० गु. नथि]

नाथि—थी—क्ति. (काव्य) नाहीं. 'म्हणौनि आथीनाथी हे बोली। जें देखौनि मुकी जाहली।'—झा १३.८७१. [सं. नास्ति] नाथिला—नसलेला; लटका; बाईट. 'ऐसें हें सिद्धचि असतां। नाथिली लागे देहअहन्ता।'—दा ८.३.३५. आथिखाली पहा.

नाद—पु. १ आवाज; ध्वनि; शब्द (मुख्यत्वे पुष्कळ वेळ टिकणारा). 'ते दोन्ही नाद भिनले। तेथ त्रैलोक्य बधिरभूत जाहलें।'—झा १.१२८. २ (ल.) शोक; छंद; वेड; ध्यास. 'अजुन छळा हा नाद पुरेसा कैसां होइना।'—शारदा १.१. ३ मध्यमा नांवाची वाचा. —अमृ ५.६३. —झा ६.२७६. ४ श्रवणसुख. [सं. नद्=वाजणें] नादांत असणें, नादी लागणें—भरणें, पडणें, लावणें—एखाद्याच्या विशेष छंदी लागणें; लगामी असणें; आशा लावून ठेवणें; कामांत गर्क होणें; गुंतविणें. 'मी गेलों तेन्हां तो लिहिण्याच्या नादांत होता.' 'हा गृहस्थ त्या रांडेच्या नादी लागला.' ०जाणें—१ (मांडें वगैरेस तड पडली असतां) आवाज बद्द होणें. २ पत, नांव जाणें; प्रसिद्ध झाल्यामुळे गुप्त गोष्टीचें सहच कमी होणें. ०तुटणें—वरील प्रकारच्या नादांतून सुटणें, मुक्त होणें. ०दघडणें, घालविणें—पत, अडू, नांव घालविणें. ०लावणें—छंद, वेड लावणें; अशा लावणें; कच्छपी, भजनी लावणें; नादी लावणें. 'त्यानें देतो असा नाद लाविला आहे.' नादानें नाद—मांडणापासून मांडण. (कि० होणें; चालणें; वाढणें; लागणें). ०खार—वि. १ नादिष्ट; छंद घेतलेला; भजनी लागलेला; एखाद्या गोष्टीचा हव्यास केलेला; एकदां ज्या नादास लागला त्याच नादानें चालणारा. २ दुसऱ्यास आशा दाखवून आपल्या भजनी लावणारा; कदांत ठेवणारा. ०बिन्दुस्थान, नादस्थान, नादविंद—न. १ ताळ. 'प्रथम नादविंद मिळवणी होता एकांतर।'—भज ५६. २ शरीरांतील निरनिराळ्या ठिकाणाहून नाद उत्पन्न होतो असे ठिकाण. अशीं स्थानें तीन आहेत तीं:-हृदय, कंठ व शीर्ष. ०ब्रह्म—न. १ नादरूपानें अवतरलेलें ब्रह्म; सुस्वर गायन. २ भजनांतील वाद्यांचा मोठा आवाज; दुमदुमाट. 'टाळ बीणा मृदंगघोष। नाद-ब्रह्माची आली मूस।' ३ वरील वाद्यांच्या घोषामुळे वाटणारा आनंद व त्याचें दिग्दर्शन. 'तंतवितंत घन सुस्वर। एसें नादब्रह्म परिकर।' ०लुब्ध—वि. १ नाद श्रवणामुळे मोहित झालेला; सुस्वरानें गुंग झालेला. २ गायनानें लवकर मोहित होणारा. नादाची जाति—झी. (संगीत) ज्या योगानें एका नादापासून दुसरा नाद वेगळा करतां येतो अशा प्रकारचा प्रत्येक नादाच्या अंगांतील गुण. ०वाद—पु. १ मांडणाचा; फाजील व्यर्थ असा मांडलेला वाद; गलका; भाषण इ०. (कि० करणें; लावणें; लागणें; तुटणें). २ शोक; छंद; दुरासक्ति; वायफळ प्रवृत्ति. नादा-वादांत पडणें—क्षुब्ध लोभांत गुंतणें; नादी लागणें, भरणें पहा. नादावणें—अक्ति. १ (फुटक्या मांड्याचा) बद्द आवाज होणें; फुटका नाद येणें. २ (ल.) (मांड्यास) ऐब, दोष असणें; फुटकें, व्यंगयुक्त असणें. ३ बाहेर फुटणें; बोभाटा होणें; स्फोट होणें. ४ आसक्त होणें; नादी, मागे लागणें. ५ नांवाचा बोभाटा, दुष्कीर्ति होणें (व्यभिचार, व्यसन इ०मुळे); लोकांच्या चर्चेचा

विषय होणे. ६ एखाद्याच्या वर्तनामुळे कांहीं नुकसान, तोटा झाला असा समज करून घेऊन त्या माणसासंबंधी उपरोधिकपणाने रागाने हा शब्द योजतात. नांव गाजविणे, काढणे. उदा० 'गाई हात-पान्हास लाविली होती पण मूर्ख नादावला म्हणून दूध देईनासी झाली.'—सकि. वाजविणे, नाद करणे (भांडे इ०चा). नादसळु-पु. वैखरी; आदिवाणि, वाचा.—मनको. नादाळ-ळथा, नादिष्ट, नादी-नाद्या-वि. १ छांदिष्ट; घ्यास घेणारा; हद्दी. २ नाद-खोर; भजनी, नादी लागलेला. नादाळ-वि. मोठा आवाज असलेले (वाद्य इ०). 'वाजती नादाळ भेरी।'—वसा ४८. नादाळी-स्त्री. १ अपकीर्ति; बभ्रा; दुष्कीर्ति. २ आळ; आरोप; कुभांड; बालंट (क्रि० करणे, घेणे). ३ प्रचंड नाद; गर्जना. [नाद+आळी] नादिन-वि. वाजणारे; वाजविलेले; दुमदुमित; ध्वनित. [नाद] नादेश्वर-पु. नादब्रह्म पहा. 'गातां तं ओंकारं टाळी नावेश्वर।'—तुगा ३७७९.

नांव, नांदी-स्त्री. १ नंदाळे; मातीची शेगडी. २ मातीचा मोठा रांजण. ३ ऊसाच्या घाण्याजवळ रस सांठविण्यासाठी जमीनीत पुरलेला लोखंडी हौद; मांदाळ. ४ फुलझाडकरिता मातीची मोठी कुडी. ५ स्नानासाठी केलेले मातीचे भांडे. [सं. नंदा; हि. नांद]

नांदणे—अकि. १ राहणे; वास करणे; स्थाईक होणे; सुखाने वसति करणे. 'आम्ही त्या गांवांत सात पिढ्या नांदलो.' 'सुखे धृतीचिया धवळारीं बुद्धि नांदे।'—झा ६.३७७. २ सुखाने, भरभराटीने असणे; पुष्कळ दिवसपर्यंत चांगल्या स्थितीत असणे. 'तुं तें सिद्धचि जो नेणें । तो नांदे सर्वज्ञपणें।'—झा १७.१४. ३ वसति, गजबजलेले, भरभराटलेले असणे (घर, खेडे इ०). ४ उपयोगी असणे, पडणे; टिकणे; चालणे; शेवटपर्यंत सुखाने जाणे. 'त्याने युक्ति काढिली, ती कांहीं नांदणार नाही.' ५ जमणे; समेटाने चालणे; पटणे; जुळणे; सलोख्याने असणे. 'त्याचे व आमचे नांदत नाही.' 'स्त्री नवऱ्याबरोबर नांदणे.' ६ कबूल असणे, मान्य होणे. 'तो मुलगी देण्यास नांदत नाही.' 'हा दहा रुपयाला नांदत नाही.' ७ सांठविणे; वागविणे; सांभाळ करणे. [सं. नंद=आनंद होणे] नांदणूक-स्त्री. १ वसति, रहिवास; स्थाईक होणे; घरदार कुटुंबसुद्धां जी पुष्कळ वर्षे स्थिति ती. 'हे मोहमांदूसी माया सदना । नांदणूकी करितात।'—नव २२.१९२. २ वागणूक. 'ऐसी लोकांची जिये नांदणूक।'—झा ९. ५०७. ३ विवक्षित कालपर्यंत टिकाव (कोणेक राज्यांत, कोणाच्या हाताखाली). नांदणे-न. १ वास; वसति. 'जगद्गुरु मधेश्वर प्रमुशिरां जिचे नांदणे।'—केका १०९. २ वस्तिस्थान; राहण्याचे स्थळ. 'कीं वृणेंचे साजणे । लोभाचे नांदणे।'—भाए ३०९. नांदना-वि. १ लोकवस्तीचा, लोकांनी वसति केलेला (गांव, घर, जागा). २ लागवडीखाली असलेली; वहित (जमीन). ३

भरभराटी, चळती असणारा (व्यापारी, सावकार, कूळ). ४ (सामा.) पुष्कळ दिवस व चांगल्या रीतीने राहणारा; टिकणारा; चांगला टिकाऊ. ५ समृद्ध व सुखी (कुटुंब). नांदते घर-न. १ मुलाबाळांनी भरलेले व ऊर्जितावस्थेस आलेले घर, कुटुंब; सुखी व समृद्ध कुटुंब. २ राहते घर (पडित, बंद नव्हे). नांदत्या घराची केरसुणी-स्त्री. स्वतःचा फायदा करून घेणाऱ्या माणसांची पुढेपुढे करून सेवा करणारा चाकर, गडी. नांदवट-स्त्री. (कु.) नांदणूक. नांदायला जाणे- (वायकी) नवरी मुलगी पहिल्याने सासरी जाणे; पहिलटकरीण सासरी जाणे. नांदाविणे-उकि. १ वागविणे; सलोख्याने सांभाळणे. २ समाविष्ट करणे; अंतर्भाव करणे, ठेवणे; सांचविणे. 'अजांड शतक्रोटी ज्या उदरिं सर्वदां नांदवा।'—केका १७. ३ रूढ होणे; प्रचारांत आणणे. 'नाहीं तें नांदविलें जेजें । मी तूं जर्गी।'—झा १५.२८०. नांदाविणे-उकि. १ नांदणे अर्थ २ पहा. २ नांदणे अर्थ ४ पहा. [नांदणे]

नांदनी-स्त्री. एक उपयोगी वेल.—बदलापूर १२४.

नादर-वि. १ दुर्मीळ; उत्कृष्ट; मौल्यवान्; आश्चर्यकारक. 'डोल ज्वानीचा फूल गुलाबी रूप नादर गुलपरी।'—पंला ४. ६०. २ (सामा.) (व.) उत्कृष्ट; फार चांगला. 'आज झुणका लई नादर झाला आहे.' [अर. नादिर्]

नादर-स्त्री. गंजीफांतील हलकें पान. [ना+दर=किंमत]

नादरशाई(ही)रुपया-पु. विशिष्ट शिक्क्याचा रुपया.—शाको.

नांद(दु)रुकी-स्त्री, नांदरूक-स्त्री. एक मोठे वाढणारे झाड. पाने पिंपरीच्या पानासारखी; याची छाया फार दाट असते. [सं. नंदिवृक्ष]

नांदा-पु. (ना.) पिरपिर; चाळा. [नाद]

नांदाड-पु. (व.) मातीचे विशिष्ट भांडे; नांद पहा. [नांद]

नादान-वि. १ नाकर्ता; दुबळा. 'मुख्य धणी तो लहान नादान.'—दिमरा १.५९. २ कुचकामाचा; नालायक; निर्जीव; अज्ञानी; नाकारा पहा. [सं. न+ज्ञान; फा. नादान्] ०की, नादानी-स्त्री. १ दुबळेपणा; फुसकेपणा; भिकारपणा; अयोग्यता; अपुरेपणा. २ मूर्खपणा. 'कांहीं नादानी आम्हांपासून न जाली.'—रा ३.१२३. [फा. नादानी]

नादार-वि. १ देणे, कर्ज देण्यास नालायक ठरलेला (इसम). दिवाळखोर. (इं.) इन्साल्व्हेंट. २ ज्याची वार्षिक मिळकत शंभर रुपये किंमतीहून कमी किंमतीची आहे असा (इसम). (इं.) पॉपर. ३ (सामा.) अकिंचन; दरिद्री. ४ मासिक फी माफ असलेला विद्यार्थी. [फा. ना+दार] नादारी-स्त्री. १ दिवाळखोरी; दारफळणी. २ कंगालपणा; दारिद्र्य. 'राजाचे हाली माजीचे विज्वरामुळे शिरस्ता. मोडत आला आणि हक्क रुसूमही झाडून

उगवेना, सवव नादारीस आलों आणि कर्जवाजारी जाहलों. '—रा १३.९१. ३ शाळेंतील फीची माफी.

नादार—वि. सडा; फटिंग; जरिदा. 'गनीम केवळ खडे नादार.'—भाव ७७. [ना+दारा=बायको]

नांदाविणें—उक्ति. नादाविणें अर्थ ६ पहा. कांहीं एक चांगले कार्ये बिघडेल असें आपलें अज्ञान प्रकट करणें. 'तो तेथें जाऊन नांदावला असेल म्हणून त्यानें काम केलें नाहीं.' [नाद]

नांदाळी—खी. मंतरलेला ताईत, मणी (व्यापारांत तोटा येऊं नये म्हणून); कुराणांतील अक्षरें कोरलेला दगड (गळ्यांत बांधण्याचा). [हिं. नादली]

नादी—वि. नाद लागलेला, असलेला; छंदी; नादाल पहा.

नादी—खी. गायनांतले सप्तस्वर ?—शर.

नांदी—खी. १ नाटकारांनीं सूत्रधारानें ईशस्मरणपूर्वक म्हणावयाचें किंवा प्रेक्षकांस मंगल आशीर्वाद द्यावयाचें पद्य. देव, द्विज, नृप यांच्या आशिर्वादांनीं युक्त असें नाटकाचें मंगलाचरण. उदा० 'पंचतुंड नरकुंड मालधर' हें पद्य सं. शाकुंतलाची नांदी आहे. २ समृद्धि. [सं.] ०मुख—श्राद्ध—न. उपनयन—विवाहादि मंगल कार्याचें प्रसंगीं प्रारंभीं पितरांना उद्देशून करावयाचें श्राद्ध (हें वैदिक नसून सत्याषाढ सूत्रकालापासून सुरू झालें असावें). 'नांदीश्राद्ध देवक विधान। केलें ब्राह्मणाचें पूजन।'—एकस्व ५.२१. [सं.] नांदीचा पासोडा—शेला—पु. नंदीचा पासोडा पहा. अंतर्पट घरावयाचा शेला.

नांदु—पु. नांद पहा.

नांदेट—खी. (कों.) तगरीचें फुलझाड. —न. तगरीचें फूल.

नांदेटा—पु. १ एक फुलझाड; नांदेट पहा. २ सर्पांतील एक प्रकार.

नांदा, नांदावेल—पु. १ नंदी वेल पहा. 'विषयी लंपट शिकवी कुविद्या। मनामार्गे नांदा होऊनि फिरे।'—तुगा २८४८. २ (ल.) मुखें. ३ (ना.) फाजील लाडावलेला मुलगा; मिजास-तद्द. [सं. नंदी=वेल]

नान—न. दारू गळण्यांत चाद्वर ठेवतात तें टोपाच्या आकाराचें भांडें. —बदलापूर ३१०. [नांद]

नान—खी. अन्न; भाकरी. [फा. नान्] ०कार—पु. जमीन-दार, कानगो इ० स निर्वाहासाठीं दिलेला भत्ता, पैसा, जमीन. 'गडया व ताळुके देखील नानकार करून दिले जातील.'—वाडथोमा १.२७०. ०कुराण, नानोकुराण—न-न. इमान; प्रमाण; वेलमंडार; अन्नाची शपथ. 'नवाबांनीं निखालसपणें नान-कुराण घ्यावें.'—रा ६.३५८. 'सर्व प्रकारें आपलें नानोकुराण करून देतील तेव्हां आम्हीही किल्ल्याविशीं इमान देणें तें देऊं.'—रा ६.३५६. [फा. नान्=भाकर+उ+कुर्जान्=कुराण] ०खटाई—

खी. एकमिठाई; ही मैद्यापासून पावाच्या पद्धती प्रमाणेंच करतात. —यशि ५०९. [फा.] ०पर्वेशी, परवर्षी—खी. लढाईत कामास आलेल्यांच्या (ज्यांस वंश नाहीं अशा) बायकांस, सरकारनें निर्वाहार्थ करून दिलेली नेमणूक—देणगी; जानपर्वेशी. [फा. नान्+पर्वेश्=पालन]

नानक—पु. शीखधर्माचा संस्थापक; शीखांचा आद्यगुरु. ०पंथी—शाही, नानसाई—पु. नानक याचे अनुयायी; शीख मिक्षेकरी वर्ग. यांच्यांतील मिक्षेकरी टिपरीवर टिपरी मारून भीक (पैसे) मागतात; हे फार लोचट मिक्षेकरी आहेत. —गांगा १३३.

नानकण—न- नाचकंड पहा.

नानमुख—पु. (व. ना.) लमाच्या अगोदरचा दिवस; कुणबी लोकांत लमाच्या आदल्या दिवशीं गांवांतील देवांस हुळद वगैरे नेण्याचा विधि. [सं. नांदीमुख] नानमुख्या—पु. (व. ना.) वरील विधि करण्याचा मुख्य मान ज्याच्याकडे असतो तो; पुढारी; मुखंड.

नानवट—टा—नाणवट पहा. 'मग दंभाचे नानवटा। हीन कसाचा खोटा। विकरा मांडी।'—एमा ५.१०१.

नाना—पु. १ नारायण या नांवाचे आदराची संक्षिप्त रूप. २ टोपणनांव, एखाद्याच्या नांवापुढें किंवा स्वतंत्रहि योजतात. जसे:—चितोपंत नाना; नाना आले इ० ३ नानासाहेब (बाळाजी वाजीराव) पेशवे, नाना फडणीस, इ०. ४ (खा.) आज्ञा. [ध्व. बालभाषा; हिं. नाना=आईचा बाप. तुल० सं. नना=आई] नानी—खी. १ (खा.) आज्ञा. २ वडील वृद्ध बायकांसंबधीं आदराची शब्द. [हिं. तुल० सं. नना=आई; इ. नैनी=दाई]

नाना—पु. एक झाड. नाणा पहा.

नाना—पु. नाहीं, नाहीं; नकारार्थक शब्द; निषेध. नाकबूली, नाकाणें, परवानगी न देणें इ० बहूल शब्दप्रयोग. (क्रि० करणें). [सं. न, न]

ना ना—ज. ना तरी; नाहींतर; किंवा; अथवा.—झा १.२९. —एमा १०.६८७. 'ना ना ते सप्तात्रि आणि नवनाथ। कीं हे अष्ट दिक्पाळ दिग्गजेसीं समर्थ।'—स्वादि १.१.६१. [सं. ना=नाहीं]

नाना—वि. १ पुष्कळ; अनेक. 'जन्म घेईन मी नाना। बहु सोसीन यातना।'—तुगा ११४६. २ निरनिराळे; बहुविध; विविध; मिश्रमिश्र. 'नाना देव्हारा प्रसीधु। जे बहुत आइको मंत्रसिधु।'—ऋ ६७. नानारूप—वर्ण—रस इ० [सं.] सामाशब्द—०स्व—वि. अनेकत्व. —एमा ११.४३३. ०परी—क्रि. अनेकप्रकारे. 'क्रियेवीण नानापरी बोलिजेतें।'—राम १०४. ०प्रकार—पुणव. विविधजाति, तन्हा, प्रकार. ०प्रकार करणें—(ल.) रागाचे सर्व आविर्भाव व कृत्ये करणें; रागानें जळफळणें, आदळआपट करणें. ०प्रकारचा—वि. सहस्रावधि, हजार प्रकारचा. ०मत—

न. १ लौकिक अभिप्राय. २ मतवैचित्र्य; मतांचे प्रकार. ० रत्न-
धसुंधरा-स्त्री. (प्र.) बहुरत्नावसुंधरा. अनेक बहुमोल रत्नांनीं
भरलेली पृथ्वी. जेव्हां एखादी आश्चर्यकारक गोष्ट घडते तेव्हां ती
पाहतांना किंवा नमूद करतांना हा शब्द योजतात. 'पिंडे पिंडे
मतिभिन्ना । तुंडे तुंडे सरस्वति । देशेदेशे विभाषास्यात् । नानारत्ना
वसुंधरा ।' ० वाड्डे-क्रि. पुष्कळ प्रसंगी; अनेक वेळां. ० विध-
वि. अनेक प्रकारचे. -ज्ञा ७:३७.

नानावटी-पु. १ सराफ. २ जगत्शेट. नाणे-णा वटी पहा.

नानुटणे-अक्रि. (व.) अहंपणा, मीपणा वाटणे; मागास
चढणे; मी आहे तसा कोणीच नाही (अहंविशेषः) असे वाटणे.
नानू-स्त्री. कां कूं; टाळाटाळी; हांडूं; संदिग्ध भाषण.
[सं. न, न. नाना]

नानेटा-टा-ठी-पुष्की. एक सर्प. नांदेटा अर्थ २ पहा.
रंग काळा, अंगावर पेटे, विषारी नसणारा साप. -वदलापूर ३४७.

नानोटणे-अक्रि. (व.) प्रसिद्धि पावणे. 'आमच्या गांवांत
पेशासाठी तो नानोटला आहे.'

नाप-न. माप; तोल; वजन; जोख. [सं. माप; हिं. नाप.]

नापणे-अक्रि. १ मोजणे; मोजून पूर्णभरणे. २ (पैसे टाकण्याच्या)
विशिष्ट खेळांतील एक संज्ञा.

नापत-स्त्री. बाजारांत (देण्याघेण्याच्या व्यवहारांत) पत,
अन्न याचा अभाव असणे. -वि. पतीच्या व्यवहारांत योग्यता,
पत, अन्न नसणारा (माणूस). [ना+पत]

नापसंत-द-वि. पसंत नसलेला; अमान्य; नावडलेला;
अस्वीकृत; अप्रिय. [फा. नापसंद]

नापाक-वि. १ अस्वच्छ; अपवित्र; ओंगळ; घाणेरडा. २
नाकारा पहा. [सं. न+पाक=शुद्ध; फा. ना-पाक]

नापातेरा-पु. १ नापत (विशेषतः व्यापारांत). २ (व्यापक)
वेअन्न झालेली, निंदित स्थिति.

नापादणे-अक्रि. न संपादणे. 'कां नापादिता गती ।' -ज्ञा
१८.११६. [सं. न+आपद]

नापास-वि. १ नापसंत; नाकवूल; अमान्य; रद्द. २ परीक्षा
न उतरलेला; न निवडलेला; अनुत्तीर्ण. [ना+इ. पास]

नापा(पी)क- (प्र.) नापित पहा.

नापित-पु. हजाम; न्हावी; नाई. [सं. नापित]

नापिकल्ले-न. (कों.) नापीक; पाऊस इ०च्या अभावामुळे
धान्य न पिकणे; धान्याचा दुष्काळ; पिकाचा अभाव. 'गुदस्तां
नापिकल्ले झाले त्यामुळे बहुत लोक खराबीस आले.' [न+पिकणे]

नापित्य-न. न्हाव्याचा धंदा. [सं.]

नापीक-न. नापिकल्ले पहा. -वि. न पिकणारी; विनउत्प
न्नाची; पडीत; बरकस (शेतजमीन). [न+पिकणे]

नापूस-स्त्री. १ अनादर; नापत. २ कोणी विचारीत नाही
अशी स्थिति. [न+पुसणे]

नापेर-नस्त्री. १ न पेरलेले शेत. २ नेहमीची पेरणी न
होणे. [न+पेरणे] नापेरा-री-पुष्की. न पेरणे; (पाऊस इ०
काच्या अभावामुळे) नेहमीची पेरणी न करणे.

ना-पैवस्ता-वि. न पोंचलेला; अप्रविष्ट, दाखल न झालेला;
केलेला. 'त्या पैकीं ना पैवस्ता रुपये दोन.' -रा ६.२३३. [फा]

नाफत-स्त्री. कमतरता; उणीव. 'धान्याची नाफत गेली.'
नापत पहा.

नाफरमानी-वि. १ जांभळ्या रंगाचा; जांभळा. २ अरुण;
लालसर; गुलाबी, 'गुलाव तक्ता आणि गुलाला वागामधीं नाफर-
मानी । त्या रंगासारखी मुसमुसते गडे तुझी पहिली ज्वानी ।'
-होला १०३. [फा. नाफर्मान]

नाफा, नाभ-भा-पु. कस्तुरी मृगाचा अंडकोश; मृगांड;
वैवी कांदा; नाभा. 'कस्तुरीचे नाफे व विलाईतचे तोफे पाठविले.'
-पदमव ९७. -पेद ८.५३. [फा. नेफा; सं. नाभि.]

नाफा-पु. नेफा; विजारीत नाडी घालण्याची जागा. [फा.
नेफा]

नाफेर-पु. बदल न करणे; आहे तीच स्थिति राखणे.

० वाळा-वि. १ न बदलणारा फेरफार न करणारा. २ (ल.) कठर
पक्षीय असहकारितावादी; गांधीपक्षाचा. सत्याग्रहाच्या राजकार-
णांत हा शब्द गांधीपक्षाच्या लोकांना निदर्शी लावीत.

नाबद-दा-स्त्रीपु. उसाची गडोरी-पेरें; कर्वा; उसाचे कांडे.
[अर. नबात=ऊंस; फा. नबात=साखर]

नाबद-दी, नाबद साखर-स्त्री. खडी साखर; 'व्यास-
वचन इक्षुदंड । गाळुनि सुरस सारांश गोडु । देशभाषा वळिले लाडु ।
नाबदेचे आवडी ।' -मुसमा १.१९. 'गोड अत्यंत नाबदी साखर ।
मुखीं घालितां कडकड फार ।' -रावि २२.७८. नाबदचूर्ण-न.
पिटीसाखर; 'अस्वार सोजिया फेणिया । नाबदचूर्ण कोदलिया ।'
-मुविराट ८.७१. नाबदार-पु. खडीसाखरेचा ढीग. -शर.

नाबद-वि. असमर्थ; अक्षम; अयोग्य; अपुरा. [हिं. नाबर=
नाकारणारा]

नायनाव-वि. (व.) सर्व; संपूर्ण; एकूणएक. 'नावनाव माणसें
गांवाला गेलीं.'

नाबर-वि. नालायक; नामद; असमर्थ. नाबद पहा. 'तो
घर बांधायला नाबर नाही.'

नाबवती-स्त्री. (व.) वैमनस्य; वैर. [न+वनणे]

नाबालीक-वि. वयांत न आलेले (मूल). [फा. नाबालिष्]

नावट्ट-क्रि. १ नष्ट झालेला; वेचिराख झालेला; बुडालेला;
वेपता झालेला; नाहीसा झालेला; नष्टप्राय. (क्रि० जाणे; बुडणे;

होणें; मरणें इ०). 'रयत शाबूद तर त्यांत आमचें कल्याण ती नाबूद झाल्यास आमची हक्कदारी आम्ही कोठें पहावी?' —भा जुएगो २५. 'नजीबखानास नाबूद करावें हे मसलत त्यांनीं केली.' —मदवा १.६९. २ पूर्णपणें; साफ. 'गांवीं टोळ येऊन शेते नाबूद खाऊन नासाडी जाहली.' —सासंद, जुल ९४. ३ (क.) अपूर्व; न झुतो न भविष्यति. [फा. न+बूद् किंवा नाबरद्=नसलेला] नावेजणें—अकि. (मुंबई) हवेंतल्या ओलाव्यानें पदार्थ कुजून लागणें.

नाभ-भा—पु. कस्तुरी सृगाचा अंडकोश. नाफा पहा.

नाभ—स्त्री. १ लंकडांत कूड, फळी इ० भरण्यासाठीं केलेली खांचण. २ (गो.) दुकानाचें दार, चौकट. ३ मांदळा; पिंडी (चाकाची). गाडीच्या चाकाचा तुंबा. नाभि पहा. [सं. नाभि]

नाभा—पु. नाभ; चाकाचा मांदळा; पिंडी. [नाभ]

नाभि—स्त्रीपु. १ वेंवी; नाळ ज्या ठिकाणीं असते तें छिद्र. —ज्ञा ६.२०९. २ नाभ ३ पहा. ३ मध्यविंदु; केंद्रविंदु. [सं.] ०कमल—न. १ (काव्य) वेंवी; नाभि (सुंदर कमळाच्या आकाराची). २ रांगोळींतील एक प्रकार. ०छेदन—न. नाळ कापणें. ०नाडी—स्त्री. नाळ. ०पाक—न. नाळ कापल्यावर नाभि सुजून पिकते व पू होतो, कधीं कधीं क्षत पडतें तो रोग; नाभीचा विकार. —वाळरोगचिकित्सा ५१. ०वर्धन—न. वेंवीची सूज. नाभ्य—वि. वेंवीसंबंधीं.

नाभि(भी)कर-कार—पु. १ (काव्य) भिळं नको असे आश्वासन; यावद्दल उच्चारण्याचा शब्द. —ज्ञा १०.७. 'ब्रह्मेया नाभीकारु दीन्हला।' —दाव ४७७. २ अभयवचन; खात्री; विश्वास. 'मग कृपाळु यदुवीर। तयांसी दीधला नाभीकर।' —ह २६.१८६. 'ऐसा जंव धावा केला। तंव ईश्वर पावला। सकलिकां दीधला। नाभिकारु।' —कालिका ११.८३. [सं. ना+भी+कर, कार]

नाभी—उद्गा. १ भिळं नकोस। —एभा ३०.३४८. 'गरुड येतो फडत्कारे। नाभी नाभी म्हणे त्वरें।' —तुगा ६७८. २ नाभिकार. ना भी असा तुटक उच्चार करतात. [न+भिणें]

नाम—न. १ नांव; वस्तुमात्राचें नांव. २ (व्या.) पदार्थाचें नांव. सामान्य, विशेष, व भाववाचक असे नामांचे तीन प्रकार आहेत. —पु. १ उमें गंध; तें लावण्याचा ठसा; रेघ. (सामा.) गंध; कपाळावर लावण्याचें चिन्ह. २ (ल.) घोडा; कुत्रा इ० कांच्या कपाळावर उभा पांढरा पट्टा असतो तो. [सं. नाम; फा. नाम्] ०करण—न. मुलाचें नांव ठेवण्याचा विधि, संस्कार. हा १६ संस्कारांपैकीं एक आहे. ०गावडा—वि. (कु.) अशिक्षितांचा पुढारी. ०घोष—पु. १ (पूजा इ०च्या वेळीं) देवाच्या नांवाचा केलेला मोठा गजर; नांवाचा घोष. 'मग नामघोषें पिटोनि टाळी।' २ देवाचें नांव घेणें;

भजन. ०जा—स्त्री. मान; महत्त्व; कीर्ति. 'वडीलवडीलापासून स्वाभीकार्य प्रसंगें धन्यास संतोषी करून आपली नाम—जा संपादीत आलेस. —रा ८.१३९. [फा. नाम्=नांव+जाह=हुदा] ०जात—व—स्त्री. १ नियुक्त, नियोजित अधिकारी. २ नेमणूक; जहागीर. 'कांहीं नामजादा चार पांच लक्ष रुपये मिळतील ऐसे आहे.' —पया ९४. ३ स्वारी. 'त्यांनीं शिक्क्यांवरी नामजात खाना केली.' —रा १५.६. ४ एक पदवी. 'रामाजी माहादेव नामजाद प्रांत साष्टी यास.' —वाडवावा ३.१९. —वि. १ लौकिक-वान; प्रख्यात. 'हुजूर हशम तालुके मजकुरी नामजाद आहेत.' —वाडसमा ४.१४३. २ नेमलेला; नियुक्त केलेला. 'ते लोक किड्यावर ठेवावयाचे उपयोगी नसल्यास त्यांस दुसरे जागां नामजाद पाठविणें.' —वाडसमा १.२७८. [फा. नामझाद्] ०जादी—स्त्री. १ शौर्याचें कृत्य; नांवलौकिक. २ स्वारी; अभिक्रम. 'मग त्यावरी नामजादी करून रताजी रुपाजी जीवें मारिलें.' —इम ३४. —सभासद ५४. ०जोग—वि. हुंडीत ज्या माणसाचें नांव व वर्णन लिहिलेलें असेल त्याच्यापासून ओळखपाळख न घेतां हुंडीची रक्कम त्याला देतां येईल अशा प्रकारची हुंडी. (इं.) ऑर्डर चेक. याच्या उलट शहाजोग. ०द्वार—वि. १ कीर्तिमान; सुप्रसिद्ध. 'मुसा मुत्रीम नामदार।' —ऐपो २२२. २ कायेदे-कौन्सिलचा सभासद. एक बहुमानार्थी पदवी. (इं.) ऑनरेबल. 'नामदार गोखले.' ०द्वारी—स्त्री. १ कीर्ति; लौकिक. नामजाद—दी पहा. २ कौन्सिलचें सभासदत्वं; सन्मानाचा हुदा. ०देव—पु. १ शिंपी जातीतील एक प्रसिद्ध साधु. २ एक शिंपी जातीतील पोटजात. ०धातु—पु. नामापासून बनलेला धातु. जसे:—शेवटणें; शेंपटणें; समरसणें. ०धारक—वि. १ नेहमीं देवाचें नांव घेऊन मुक्ति इच्छिणारा साधक; भक्तिमार्गी; भजनी. 'एथिचेआ नामधारका। विज्ञापन परिवारिआ मार्गिका।' —ऋ १०३. 'तरले तरति हा भरंवसा। नामधारकाचा ठसा।' ०धारक, नामधारी—वि. १ नांवाजलेला; प्रसिद्ध; स्वतःचें नांव गाजविणारा. 'आम्हांजवळ दाहा नामधारी सरदार आहेत.' २ नुस्त्या नांवाचा; स्वतः कांहीं एक कारभार इ० करीत नसतां ज्याच्या नांवावर कारभार इ० होतात तो. ३ एकच नांव असलेला; एकाच नांवाचे दोन परस्पर. ४ विद्या, गुण इ० कांहीं नसतां निव्वळ मोठें नांव धारण करणारा. 'हा नामधारक शास्त्री आहे.' ०धेय—न. (काव्य) नांव; नाम. —वि. नांवाचा. ०ना—नो—स्त्री. कीर्ति; प्रसिद्धि; ख्याति. ०नाईक—पु. (वेट.) आरमारावरचा अधिकारी; यावरून एक आडनांव. ०निर्देश—पु. नांवाचा उल्लेख; नांव घेऊन सुचविणें, दाखविणें. ०निशाण—वि. प्रसिद्ध; विख्यात 'राजे बहादुर नामनिशाण।' —ऐपो २७७. ०बुरदा—वि. (कागद-पत्रांत) उपरि लिखित; उपर्युक्त; वर उल्लेख केलेला [फा.] ०मत्र—

पु देवाच्या नांवाचा जप. —ज्ञा १७.१०४. ०रूप-न. नांवरूप पहा. ०रूपातीत-वि. १ नांव, रूप, वर्णन इ०कांच्या पलीकडचा (हीं नसलेला) (देव). 'जे का असुर अव्यक्त। असे नांवरूपातीत। शब्देवीण आनंदत। निजे तेथे निज वाळा।' २ नांव इ० घालविलेला; दुल्लौकिकाचा; अवनतावस्थेस आलेला. ३ ऐहिक कीर्ति, मान इ० कांचो पर्वा न करणारा; ऐहिक लाभांना तुच्छ मानणारा. [नाम+रूप+अतीत] ०वर-वि. प्रसिद्ध; नांवाजलेले. ०वाचणी-स्त्री. नांविनी. 'कथितो नामवाचणी सारी।' -अमृत ४४. [नाम+वाचणे] ०वाच्य-पु. (व्या.) तृतीय पुरुष. ०विधान-न. नामकरण पहा. ०शेष-वि. १ ज्याचे नुसते नांव उरले आहे असा (मृत, अज्ञातावस्थेतला माणूस). २ अतिशय निकृष्टावस्थेस पोहोचलेले (गांव इ०). ०संकीर्तन-न. देवाचे नांव घेणे; भजन करणे; नामघोष. ०सरी-क्रि. नामसदृश; नांवासारखे. 'तेही नामाशी नामसरी। म्हणत असतील जरत्कारी।' -मुआदि ४.१६. ०स्मरण-न. मनामध्ये देवाचे नांव घेणे-आठवणे. ०स्मरण भक्ति-स्त्री. उपासनामार्गातील नवविधा भक्तीपैकी तिसरी. नामा, नाम्नी-(पुस्त्री)वि. नांवाचा-स्त्री. जसे:- हरीपंत नामा एक पुरुष; गंगा नाम्नी कन्या. नामांकित-वि. प्रसिद्ध; विख्यात; लौकिक असलेला. नामाथ(थि)णे-भक्ति. १ (काव्य) प्रसिद्धीस येणे; नांव होणे; नांवाजला जाणे. 'आनंदाचेनि नांवें। नामाथें पै।' -सिसं ५.११. २ नांव देणे. नामाथिला-वि. नांवाजलेला; नामांकित. 'ऐसे नामाथिले वीर।' -उषा १५९. नामाभिधान-न. १ नांव. 'तेथील पांड्या भावीक पूर्ण। महादाजीपंत नामाभिधान।' २ नामांकित माणूस. 'हुजुरातीले नामाभिधाने।' -ऐपो २६७. [सं. नाम+अभिधान] नामावलि-स्त्री-स्त्री. नांवांची यादी. मुख्यत्वे शिव, विष्णु इ०कांच्या नांवांच्या यादीस लावतात. 'प्रेमभरित अंतरांत वदनी नामावली गाती।' -होला १७. नामो-वि. (गो.) नाम लावणारा. (सारस्वत वैष्णवांना उपहासाने योजतात). नाम्या-वि. नाम अर्थ ४ पहा. कपाळावर पांढरा पट्टा असणारा (कुत्रा इ०).

नामखंडी-पु. एक प्रकारचा लगाम. -अश्वप १.१८५.

नामणद्वि(नामंदिवा)-पु. (कर.) नंदादीप. लांघण-लांघण दिवा पहा.

नामर्द-वि. १ म्याड; वायल्या. २ अशक्त; कमकुवत; अपराक्रमी. [फा. नामर्द] नामर्दी, नामर्दुमी-स्त्री. म्याडपणा; दुबळेपणा; भित्रेपणा. 'मिरज आम्ही सोडली; कांहीं नामर्दी केली नाही.' -ख १.२६५. [फा.]

नामा-पु. पत्र; खलिता. 'जाहीरनामा, करारनामा' इ०. 'तैमूरशहानीं पातशहास नामा स्नेहवृद्धीचा पाठविला आहे.' -दिमरा १.२१८. [फा.]

नामा-वि. वीस (फळांच्या मोजणीत). -पु. ढीग(फळांचा). ना-माकूल-वि. मूर्ख; वेवकूव. -मराआ ३५. [फा. ना+अर. मअकूल]

ना-माफकत-स्त्री. वेदिली. 'यासी व त्यासी ना-माफकत पडली.' -चिरा २४. -वि. वेदिल. 'मुत्सद्दी हे सर्व ना-माफकत, कोणाचीही चित्तशुद्धता नाही.' -दिमरा १.२०५. [ना+अर. मुवाफकत=ऐक्य]

नामावळ-स्त्री. एक प्रकारचे लुगडे.

नामी-वि. उत्कृष्ट; चांगला; प्रसिद्ध; उमदा; सरस; छानदार; नामांकित इ० (अनेक व्यापकअर्थी योजतात). [फा. नाम्]

ना-मुनासब-वि. अयोग्य; अनुचित. 'ही गोष्ट हिंदूंचे महजबांत बहुत ना-मुनासब.' -ख ७.३५६७. [फा. ना+मुनासिद्]

ना-मुराद-वि. असंतुष्ट; नाराज. 'जयाजी तर मुख्य नामुराद आहे.' -रा ६.६१७. [फा.]

नामुष्की-मोश-शी(स-स्त्री)-स्त्री. १ वेअन्न; अपकीर्ति; नाचक्की; बदनामी. (क्रि० येणे). २ (अनिश्चित) कीर्ति; सन्मान. 'नामोशाचे सरदार' -समासद ४९. 'दफे होऊल पातशाही नामोश राहत नाही.' -इमं ६६. [अर. नामूस्]

नामूस-पु. पराक्रम. 'या उपरांत देवनेरेचे पाईकें नामूस केला म्हणोन पद ठाकूर पावला.' -मव ३८. [अर. नामूस]

ना-मोहरम-वि. १ नष्ट; पराभूत; निराश. २ अपेक्षी; अयशस्वी. 'सोबतच्या लघु पुरुषाच्या बुद्धीस लागोन नसती नसती कल्पना वाढवोन धण्याचा मन्सबा ना-मोहरम केला.' -रा ८.१२६. [फा. ना+मह्रूम=निराश] नामोहरमी-स्त्री. १ पराभव. २ अपयश. 'केवळ आपणच दुराग्रह करावा तरी अवधी ना-मोहरमी आपणाकडे येईल.' -भाव ८.

नाय-स्त्री. १ एक वनस्पति. म्ह० नाय निरगूड माका ह्या तिहींचा घेइजे फांका आणि उडवाइजे पडलंका. २ एक जातीची वेल.

नाय-कि. (अशिष्ट) नाही. 'होय नाय विचारी घरीचा व्यवहार।' -दावि ३१. [नाहीं]

नायक-पु. १ मुख्य; म्होरका; पुढारी; सेनापति; स्वामी; धनी; सूत्रधार. उदा० सेना-ग्राम-नट-नायक. रघुनायक, यड-नायक. -ज्ञा १.१०३. २ मुख्य पात्र, ज्याचे चरित्र काव्य नाटकांत वर्णिले जाते किंवा ज्याच्या चरित्राच्या अनुरोधाने संविधानक रचले जाते तो पुरुष. (हा नायिकेचा नवरा असतोच असे नाही). ३ (पोवाडा, लावणी इ०) शृंगारिक काव्यामध्ये ज्याचे आश्रयाने शृंगार वर्णितात तो; प्रधान वर्णनीय पुरुष (स्त्रीला नायिका म्हणतात). ४ गद्यांतील हाराच्या मधले रत्न. ५

नाईक पहा. ६ पति; स्वामी. 'कहनि वंदन जानकीनायका ।'
७ (साहित्य) चार प्रकारच्या नायकांपैकी प्रत्येक. नायकचतुष्टय
पहा. [सं. नी=नेणें, नायक] ०चतुष्टय-न. (साहित्यशास्त्र)
धीरोदात्त, धीरप्रशान्त, धीरललित आणि धीरोद्भूत असे चार-
नायक. नायक हा यश, प्रताप, धर्म, काम, अर्थ या उद्दिष्टांप्रमाणे
वागत असल्याचें दाखवितात. ०डा-पु. महाराजातीचा म्होरक्या;
महारांतील पुढारी. ०वडा-डी, वाडा-डी, नाईक(कु)व
(वा)डी-पु. १ पूर्वीचा जमीनमहसुल वसूल करणारा शिपाई.
२ (नायकवडा) रामोशी, वेरड, यांचा म्होरक्या, नाईक. ३
जासुद; ४ पायदळांतील किंवा किल्यावरच्या दहा, वीस
मनुष्यांवरचा अधिकारी. 'वसंतांची नायकवडी। खोचीति कोकि-
ळांची धाडी।' -भाए ४३४. ५ सेनापति नायक. 'न मिळतां
नायकवडी। दळांची आइती थोडी।' -शिबु ४८०. ०वाडी-
त्री. नायकवाड्याचें काम. नायका-त्री. कथानकांतील,
काव्यांतील, समूहांतील वगैरे प्रमुख स्त्री; स्त्रीनायक. नायिका
पहा. 'जे लक्ष्मी मुख्य नायका। न मनेचि एथ।' -ज्ञा
१.३७६. नायकी-त्री. १ नायकाचें काम व हुद्दा. २ मालकी;
स्वामित्व. -वि. १ मालकीचे; स्वामित्वाचे. २ पुढारी; मुख्य
असलेलें (राज्य, जात). ३ (संगीत) गायनांत निरनिराळ्या रागां-
तील बीजा म्हणण्याचें गुरुपासून संपादन केलेलें (ज्ञान). नायकी
कानडा-पु. (संगीत) एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ,
कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल निषाद हे स्वर लाग-
तात. जाति षाडव षाडव. वादी मध्यम संवादी षड्ज. गायनसमय
मध्यरात्र. नायकीण-त्री. १ नायकाची बायको; नायिका. २
कारखान्यांत दाहा पांच स्त्रियांवर अधिकार, हुकम. गाजविणारी
स्त्री; मुकादमीण. ३ मालकीण; धनीण; सत्ताधीश स्त्री. ४ नाचणा-
रीण; कलावंतीण; गाणारीण अविवाहित स्त्री; कंचनी; वेद्या. ५
(गो.) वेद्या; व्यभिचारी स्त्री; रखेली. म्ह० नायकिणीच्या
पोराळ दिसाची बापुय नारातची आवय ना=नायकिणीच्या
मुलाला दिवसाचा बाप दिसणें शक्य नाही व रात्रीच्या वेळीं
आई मिळणें शक्य नाही. नायको-पु. (कु.) दशावतारांतील
सूत्रधार (याच्याकडे फक्त पदें म्हणण्याचें वगैरे काम असतें).
नायक्या वैल-पु. वैलांच्या रांगेतील पुढचा वैल.

नायकी-पु. यवनी सालामध्ये दहा, शंभर, हजार इ० संख्येनें
फिरणारा शब्द. -शास्त्रीको.

नायकुट, नायकूत-पु. (गो.) नाळकूट; जलोदर. नाळ-
युत पहा.

नायटा-पु. दद्रु; गजकर्ण; त्वचेचा एक रोग. म्ह० १ भवानी
गुळजापुरी आणि नायटे पृथ्वीभर. २ देवी देवळांत पण नायटे
मुलखांत.

नायटी-त्री. एक लहानसर झाड. या झाडावर जीं फुलें
येतात तीं अंगावर नायटे असतात त्यासारखीं तांबुसरंगी व चापट
असतात. (सं.) गजकर्ण. [नायटा]

नायतों-पु. (गो.) मुसलमानास हिंदु शूद्र स्त्रीपासून
झालेला मुलगा.

नायनाट-पु. सत्यानाश; रबेनाश. [१ सं. नाम+नष्ट]

नायब-वि. १ दुय्यम; सहकारी; मदतनीस; हाताखालचा.
(इं.) असिस्टंट. 'नायबदिवाण-तहसिलदार' इ० २ प्रतिनिधि;
गुमास्ता (अधिकारी). [अर. नाइब] ०मुनायब-पु. नायब;
प्रतिनिधि; गुमास्ता. [अर. नाइब-मुनाव्] ०मुनायबी-त्री.
वकीली; मुतालकी; गुमास्तेगिरी. प्रतिनिधित्व. -एटि २.८९ [फा.]

नायबत-त्री. नायबाचें काम; मुतालिकी. 'त्यांची नाय-
बत आम्ही तुम्हांस देतो.' -दिमरा १.१०९. [अर. नियाबत्]

नायरी-त्री. एक झाड. नायटी पहा.

नायरी-त्री. नग्राचा पाढा; कोणी काहीं सांगितले असतां
नाहीं म्हणण्याचा मुखामध्ये स्वभावसिद्ध असणारा शब्द; नकार.
[नाय=नाहीं+री]

नायिका-त्री. नायक पहा. १ मालकीण; धनीण. २
पुढारपण घेणारी स्त्री; मुकादमीण. ३ नाटकांतील मुख्य स्त्री पात्र;
नायकाची स्त्री किंवा इतर. ४ काव्य अथवा अन्य ग्रंथांतील प्रधान
वर्णनीय स्त्री. ५ (साहित्य) इचे स्त्रीया; परकीया व सामान्या
असे तीन प्रकार आहेत. [सं.]

नार-पु. १ जुनाट झाडाच्या, लांकडाच्या आंतला गाभा,
कठिणांश; साड. 'डौलामधीं लाजवी सदां आणुन हरीसारसा।
बनलि जणुं हळदिया नारसा।' -प्रला ११०. २ शिंगाचा गाभा.
३ हृदय; अंतःकरण; आंतील वाजू. [१ अर. नार=मन]

नार-पु. १ केळीच्या सोपटांतील घागा; सोपट. २ कम-
ळाचा देंठ. ३ (व.) सिंदीचा फोक. ४ दांडी व जूं एके ठिकाणीं
बांधण्याचा दोर. [सं. नाल; का. ता. नार=तंतु] ०पट-न.
केळीच्या तंतूपासून विणलेलें वस्त्र.

नार-त्री. (काव्य) बायको; स्त्री. 'आनंदमय चित्तवृत्ति
होतसे हर्षयुक्त पोटी। नार वाहनीं वसुन येतसे सख्याच्या भेटी।
-पला ९५. [सं. नारी]

नारक-की, नारकीय-त्री. १ नरकासंबंधी; नरकवासी;
नरकलोकासंबंधी. २ नरकांत राहण्यास योग्य. 'कृतघ्न तल्पकी
नारकी।' -दा २.३.२६. [सं.]

नारकत-त्री. (पानमळा) एक आंकडी; सुरी; पानें, वेल
इ० तोडण्याचा विळा.

नारकरणी-पु. नाडकरणी पहा.

नारकस—न. एक प्रकारची कातर, हत्यार. हें छपरबंद वापरतात.

नारंग—मी—पुखी. नारिंगाचें झाड व फळ. नारंग—न. नारंगीचें फळ; नारिंग. [सं. नारंग; फा. नारंज]

नारगौडा—पु. नाडगौडा पहा.

नारंजी—वि. नारिंगी रंगाची (शालजोडी, सखलाद इ०).
—पु. नारिंगी रंग. [फा.]

नारद—मुनि—पु. १ ब्रह्म्याच्या दहा मानसपुत्रांपैकी एक. याला लावालावी करून भांडणें लावावयाची खोड होती. २ (ल.) भांडणें लावून मजा पाहणारा माणूस; कळलाव्या. [सं.]

नारद—पु. लांकूड इ० कांतावयाची सांगड, यंत्र; पेंच पाडण्याचें यंत्र. (इ.) लेख.

नारबुल्ले—न. (व.) लहान बुटकुली. ' पाण्याला एवढेंसे नारबुल्ले घेतलेस ? '

नारवाटी—खी. (व. ना.) नरोटी.

नारसिंगी, नारसिंगाळें—खीन. केळीची एक जात; हिंरवी केळ्याची पोटजात; या जातीचें केळें लांबट व रुचकर असतें.

नारसिंह-जयंति—नारसिंह इ० पहा.

नारळ—पु. १ एक फळ; नारिकेल. २ (खी.) नारळीचें झाड; माड. ३ (ल.) डोकें; टकलें; बोडकें. [सं. नारिकेल; सि. नारेळ] ० हातीं देणें—१ घालवून देणें; काढून टाकणें. २ जाण्यासाठीं निरोप देणें. ० पंचा हातीं देणें—काम न करतां विन्मुख परत पाठवून देणें. ० कांकडें—न. नारळ व त्याच्यासारखे इतर पदार्थ. [नारळ+कांकडी] ० गळ्या—वि. मोठें मोक, भगदाड असलेलें; ज्यांतून नारळपुडां गव्गं शकल असें (मोठें छिद्र) (अतिशयोक्तीनें फाटक्या मोडक्या वस्तूंस म्हणतात). ० पाक, नारळी पाक—पु. साखरेच्या पाकांत खोबऱ्याचा कीस घालून वरफीसारख्या केलेल्या वड्या. ० माड—पु. १ नारळ येण्यासाठीं राखलेलें नारळीचें झाड. याच्या उलट भंडारमाड=ताडीकरितां राखून ठेवलेलें. २ (देशावर) नारळीचें झाड. याच्या उलट इतर ताड इ० झाडे. नारळाचा चऊ—व-पु. (कों.) नारळाचा कीस. ' काढला नारळाचा चऊ ! ' —मसाप २. १. नारळाची आई—खी. १ नारळाची करवंटी; नरोटी. २ (ल.) (भिक्षेकरी नरोटी घेतात त्या वरून) भिक्षापात्र; दारिद्र्यावस्था. (कि० हातीं येणें). नारळी—खी. १ नारळाची अर्धी करवंटी (भांड्यासारखी उपयोगी); नरोटी. २ नारळाचें झाड. हें झाड चाळीस पन्नास हात उंच सरळ वाढतें. सग्यात्रीच्या प्रदेशांत माड फार येतात. अब्जल प्रतीच्या झाडास प्रतिवर्षी ५०० पर्यंत नारळ येतात. झाडाच्या प्रत्येक

भागाचा उपयोग आहे. सोटापासून खांब, तुळ्या इ०; चुडापासून शाकार, सर्पण; खोबरें खाण्याच्या व तेल काढण्याच्या उपयोगी; काथ्यापासून लोड, तळे, दोऱ्या, गलवतावरील पालें, चट्या होतात; पेंड गुरास घालतात; करवंट्यांचें तेल औषधी आहे. खोबऱ्याच्या किंसापासून मुटेल तेल तयार होतें; तें वण, जखमा इ० भरून काढण्यास उपयोगी पडतें. नारळी कांठ—पदर—वि. पदरामध्ये जरीची नारळाच्या झाडाची नक्षी काढलेलें (लुगडें, पागोटें इ.) ' नवीन तऱ्हा नारळी डोईला. पदर पागोट्याची फिरकी ! ' —होला १७. नारळी पदरी पोषाख—पु. जेथें सन्मानार्थ वळ यावयाचें तेथें नारळ देणें. नारळी झांप—खी. प्रत्येक नारळीच्या झावळ्यावरील कर. नारळीपात्र—न. नरोटी; नारळी अर्थ १ पहा. नारळी पुनव—पौर्णिमा—खी. श्रावणी पौर्णिमा. या दिवशीं पावसाळा संपला असें मानून समुद्राची पूजा करून त्यांत नारळ टाकतात. नारळी भात—पु. नारळाचा कीस घालून तयार केलेला भात. नारळेल—न. १ नारळाचें काढलेलें औषधी तेल. २ खोबरेल तेल. नारळ्या—पु. (कों.) समुद्राच्या कडेला मासे खावून राहणारा, पिवळ्या पायाचा, चोंचीचा व पांढऱ्या रंगाचा पक्षी; हा मारून खातात. नारिकेल—ली—पुखी. नारळाचें झाड. नारळ—ली पहा. नारिकेल—न. नारळ (फळ). नारिकेल पाक—पु. १ नारळांतलें खोबरें किसून तें साखरेच्या पाकांत घालून केलेलें एक मिष्ट खाद्य; नारळीपाक पहा. २ (ल.) (साहित्य) नारळाची कवटी कठीण असते यावरून ज्यांतला गुढ अर्थ उकळण्यास बराच परिश्रम लागतो अशा प्रकारचा लेख, प्रबंध, भूषण इ. याच्या उलट द्राक्षापाक. ३ एक औषधी पाक. नारिकेल-पाकन्याय—नारळ बाहेरून खडबडीत दिसतो. पण तो फोडण्याचे श्रम घेतल्यावर आंत गोड असें खोबरें सांपडतें. त्याप्रमाणें वरून ओबडधोबड दिसणाऱ्या वस्तूच्या पोटांत शिरलें म्हणजे माधुर्य आढळतें. ' जे गत वृत्तांत अतज्ज्ञ जनांस बाह्यता केवळ नीरस वाटतात, त्यांच्या आंत नारिकेलपाकन्यायानें अत्यंत आल्हादकारक व उत्साहप्रद असा रससंचय असतो. ' —नि. नारेळ—ली—नारळ—ली—पहा.

नारा—पु. १ स्त्रीवेषधारी नाच्यापोऱ्या. २ पति. म्ह० ' मी आणि माझा नारा दुसऱ्याचा न लग्ने बारा. ' ० नाचणें—वेअळ, दुष्कीर्ति होणें. ० नाचविणें—१ दंगा उपद्रव करणें; गोंधळ घालणें २ स्वछंदीं वतैन करणें; येरें करणें.

नारा—पु. नन्ना, नायरी पहा. (कि० करणें, लावणें. चालवणें) [ना=नाहीं] ० वारा—पु. १ नायरी पहा. निष्काळजीपणानें वागविणें; तुच्छ मानणें—करून टाकणें; तुच्छ मानलेली स्थिति. (कि० करणें, करून टा. णें.) २ उघड, प्रसिद्धि करणें; कुप्रसिद्धि. (कि० करणें, होणें, लावणें, लागणें). [नारा+वारा]

नाराच—ज—पु. वाण; तीर. —झा १३.५२०. 'हा तों माडुष पृतळा निजकरी नाराच हा धूतला।'—निमा १. मोमंत्रा ११ [सं. नाराच]

नाराज—वि. नाखूष; असंतुष्ट; अप्रसन्न. [फा. नाराज]

नाराजी—स्त्री. नाखूषी; अप्रसन्नता; असंतुष्टता. [फा. नाराजी]

नाराणूक—स्त्री. असमाधान. —झा १६.९२. [न+आराणूक]

नारायण—पु. १ विष्णू (देव). म्ह० नरकरणी करे तो नरका नारायण हो जाय. २ (सांकेतिक) संन्याशी पैशास म्हणतात. रुपयाला थोरला नारायण व पैशास धाकटा नारायण म्हणतात. ३ (सांके.) नारू नांवाचा रोग. ४ संन्याशाला नमस्कार केला असता आशिर्वाद म्हणून हा शब्द वापरतात. [सं] म्ह० अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी = अडलेला माणूस क्षुद्रपशूला हि शरण जातो. ०तेल—न. अनेक वनस्पतींपासून काढलेले एक वातहारक तेल. ०पात्र—न. नरोटी; भिक्षापात्र. 'रामचंद्र गणेश (कानडे) याने नारायणपात्र घेऊन भिक्षा मागितली.'—ख. ०पेठ—वि. १ मोगलाईत मोहबुवनगर जिल्ह्यांतील एक गांव. तेथे होणारे (लुगडे वगैरे) 'मग नारायण पेठ निघाली.'—अमृत ४९. ०बल—ळ—ळी—ळी—पुळी. १ नागबल—ली पहा. 'नागबल नारायणवळी केली जाऊन त्रिविकेश्वरी.'—पला ५४. २ संन्याशाच्या मृत्यूनंतर विष्णूप्रीत्यर्थ करावयाचा एक विधि.

नारायणी—स्त्री. (संगीत) एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार व निषाद वर्ज्य. अवरोहांत गांधार वर्ज्य. जाति औडुव—पाडव. वादी ऋषभ; संवादी पंचम. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर.

नारिंग—स्त्री. नारिंगाचे झाड. फुलांचा वास मधुर असतो. —न. फळ; मुसुंबे, नारंग पहा. नारिंगी—स्त्री. नारिंग पहा. नारिंगी तवशी—स्त्री. काकडीचा एक प्रकार. नारिंगे तवसे—न. नारिंगी तवशीचे फळ; एक जातीची काकडी.

नारी—स्त्री. ललना; दारा; वायको. 'पराविद्या नारी रघु-माई समान। हे गेले नेमून ठायींचेचि।'—तुगा ६५१. [सं.] ०कुंजर—पु. नवनारी (कुंजर) पहा. 'नारी कुंजराची दुकुलें। राज-वळमें।'—ऋ ६९. ०दूषण—न. स्त्रियांचे दुर्गुण; हे सहा प्रकारचे मान-तात. अनृत, साहस, माया, मूर्खत्व, अविवेकिता, अतिलोभता, अपवित्रत्व किंवा अशौच; शिवाय सातवे निर्दयत्व. 'अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता। अशौचं निर्दयत्वंच स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः।' या दुर्गुणांचा दुसरा प्रकार म्हणजे पान, दुर्जनसंग, पतिविरह, अटन, अन्यग्रहवास व स्वप्न (स्वप्नांत परक्या पुरुषाचा ध्यास घेणे, त्यासह रमणे).

नारिंग—न. (गो.) नळा (दारू सामान).

नारींवि—वि. नार असलेले; ज्यामध्ये साड तयार झाले आहे असे (लांकूड म्हणजे पक व हड). [नार]

नारिकार—पु. नाकबुली; अमान्यता; अस्वीकार (कि० देणे) [ना+रकार]

नारू—पु. एक तंतुमय रोगाचा कृमी व हा उत्पन्न होणारा रोग. नारूचे कृमी पाण्यावाटे मनुष्याच्या शरीरांत जातात. [सं. नाल; म. नार=तंतु. तुल० प्रा. ण्हाळ=धमनी] नारोपंत—नारू-रोगास येथे म्हणतात.

नारू—पु. गांवगाड्यांतील अल्लेदार किंवा अल्लते. 'ज्याच्या धंद्यावांचून कुणव्याचे अडत नाही किंवा क्वचित् नडते असा धंदा करणारा.'—गांगा १३. [का. नाडू=वहित, लागवडीची जमीन; याच्या उलट काड] ०कारू—पुअव. गांवांतील कारागीर वगै; अल्लतेबल्लते. कारूनारू पहा. [का. नाडू+काड]

नान्या—वि. कोणी तरी; कोणीहि मनुष्य. [सं. नारायण] म्ह० १ अडला नान्या गाढवाचे पाय धरी. २ नारो हसता केशाक केसो हसता नान्याक= (गो.) एकमेकांचे दोष काढणे.

नान्या—पु. (व.) नाद; दुमणे. 'जायचा नान्या लावला, घेतला.'

नाल—पु. घोडा, बैल यांच्या छुरास मारावयाची लोखंडी अर्धचक्राकार पट्टी. [अर. नअल्] ०करी—बंद—ध—पु. जनावराच्या पायास नाल मारणारा. ०डबा—पु. १ घोड्याच्या चार नालांचा जोड. २ गांवच्या लोहाराजवळून नालांच्या रूपांत घ्यावयाची सर-कारी पट्टी. ०बंदी—स्त्री. १ नाल लावण्याची मजुरी. २ नालबंदाचा धंदा. ३ (ल.) लढाईवर जाण्याची, घोडदळाची तयारी (तंग, तोवरा, नाल इ० नवा करून). ४ शागीर्दपेशा माणसाच्या रोजमुन्यांतून दर महिन्यास जी कांहीं बाकी राखून ठेवितात व एवढे अखेर साली देतात ती. ५ घोडेस्वारांना मोहिमेवर पाठवितांना किंवा चाकरीवर ठेवतांना त्यांच्या पगारांतील अगाळ दिलेली रक्कम. —भाव ३१. ६ मुसलमानी अमदानीत सरदार जहागीरदार रयत यांजकडून घोडदळासाठी कांहीं रक्कम सरकार घेई; पुढे मराठेशाहीत त्याची कायमची पण लहानशी खंडणी करण्यांत आली ती. [फा.] ०मेख—स्त्री. १ नालाचा खिळा. २ नालबंदीचे सर्व सामान. ३ नालबंदी वगैरेचा खर्च. 'रोख दोन हजार रुपये नालमेखेचे पाठविले'—ऐस्फुले ६५. [नाल+मेख] ०वाळी—स्त्री. एक कानां-तील दागीना; बाळीचा प्रकार. 'नालबाळ्या अबदागीरबाळ्या तर्कधर।'—अफला ५५. ०साहेब—पु. पंजा; मोहरमांत एका उंच काठीला वर पंजा बांधून व त्याला पुष्पमाळा वगैरे घालून गांवांतून भिरवीत नेतात, ही काठी हाती धरणाराच्या अंगांत दैवी संचार होतो असे समजतात. याला भाविक लोक नालसाहेब म्हण-तात. महंमद पैगंबर ज्या घोड्यावरून मक्केहून मदिनेस गेला त्याचा

नाल मिरविण्याच्या पद्धतीवरून ही पद्धत पडली असावी? [अर. नआल्]

नाल—खी. एक वाद्य. सामान्य पखवाजाच्या आकारापेक्षा लांबीचे प्रमाण जिथे सवापट असते व जिला गळे नसतात ती. वाकी पखवाजाप्रमाणे.

नाल—पुन. कमळाचा देंठ. -न. शरीरातील शीर; नळी—खीपु. १ मोरी; गटार; ओढा; नाला पहा. २ नाल; नाभिनाडी पहा. ३ वंडुकीची नळी, 'नाला तुदु बाका सोडुनी देती।'—ऐपो ८२. [सं. नाल] ०८६-८६६-पुन. नाल कापणे; नाभिछेदन पहा. नालातोत—वि. ज्याच्या वेवीचा नाल कापला आहे असा. [सं.]

नाल—पु. (देशी इटीदांड्याचा खेळ) एक प्रकारचा टोला मारण्याची रीत. [का. नाल=चार]

नाल—पु. (वे.) एक प्रकारची माजी.

नाल—पु. (कु.) नारळ.

नाल—वि. लुच्चा; छट (मनुष्य); त्रासदायक (जनावर). ' वारा वलोत्यांचीं मुलें नाल जाणा । '—रामदासी २.३८.

नालकी—खी—खी. १ एक प्रकारची पालखी; सरदार वगैरे घडे लोक वापरतात. पालखी चार भोयानीं उचलावयाची असून नालकी वाहण्यास वारा मोढे लागतात. ' धनी याम पालखी चाकरास नालकी । '—राला १०८. २ एखाद्याचा अत्यंत गौरव करावयाचा म्हणजे नालकीचा मान द्यावयाचा. हा मान दिल्लीच्या बादशहाने सवाई माधवरावाला वकील-ह-मुतल्लाच्या वेळीं दिला होता. महादजी शिंद्यालाहि हा मान होता. ३ राजाची पालखी. ' राव जेव्हां नालकीत वसले । '—ऐपो २१३. [हिं.]

नालदस्ती—खी. तक्रार; नालिश पहा.

नालवा—पु. पुरांत नदीच्या पाण्याने किनाऱ्याला पडलेली वांकडी तिकडी चर. [नाला]

नालस्ती—स्त—खी. फिर्याद; नालिश पहा. ' दुसऱ्याच्या नालस्तीचा पडदा जगाच्या डोळ्यांवर बांधिला म्हणजे आपली तपासणी अंधळेपणाने व्हावयाची हें उघडच आहे. '—गर्वनिर्वाण ८८. [फा. नारास्त=ई]

नाला—पु. १ ओढा; ओहोळ. २ ओढ्याचे कोरडे पात्र. ३ गटार; मोरी; नळ. [सं. नाल]

नालायक—वि. कर्तृत्वहीन; अपात्र; असमर्थ; अयोग्य; निरुपयोगी. [फा. ना+लायख] नालायकी—खी. अपात्रता; अयोग्यता; असमर्थता.

नालिका, नाली—खी. १ नाला; मोरी. २ शीर; नाडी. ३ घटिका; २४ मिनिटांचा काळ. [सं.]

नालिश—शी, नालीश—स, नालिस्त—स्ती—खी. १ तक्रार; फिर्याद; अर्ज (जुकसानभरपाईचा इ०). (कि० सांगणे). ' कोणाची नालीस हुजूर येऊं देणार नाही. '—रा ६.६१३. २ नालस्ती; निंदा; चहाडी; गैरवाका समजाविणे. (कि० सांगणे). ' सरकारचे मुतसदी रात्रंदिवस नालिशी करितात. '—रा २२.१०४. ' हा माझ्या नालिस्त्या सांगतो. ' ३ दोष; दुष्कृत्य; चुक. ' तुझ्या नालिस्ती मला ठाऊक आहेत. ' ४ आक्रोश; ओरड. ' एक वेळ नालीश केली त्याची शिफारस करूं लागल्यास ठीक वसत साही. '—रा ५.१७. [फा. नालिश]

नाली—पु. (कों.) एक लहान मासा.

नालीक—खी. अग्रेयान्न; वंदूक. [सं.]

नालुंगा—वि. शूर; वहादर. -शर. ' शिंद्यांचा ज्यानवत्तीस फ्रेंच नालुंगा । '—राला १००.

नाव—खी. वसण्याचा झोऱ्या; बोऱ्या; सुताडा; सुतडा; बैठक.

नाव—खी. होडी; नौका; तर. -ज्ञा ५.१३. ' सिंधूत पर-हिताधिक धरुनि मनीं काय काम नाव रिघे । '—सोभीष्म ६.१४. [सं. नौ; प्रा. नावा] (वाप्र.) एका नावेत असणें-वसणें-एकाच परिस्थितीत, अडचणीत असणें. (इंग्रजी वाक्प्रचाराचे मराठी भाषांतर). ' हिंदु आणि मुसलमान आपण सगळे सध्यां एका नावेत आहों; आपले हितसंबंध एक आहेत. मग आपण सध्या भावाप्रमाणे प्रेमानें व एक दिलानें कांवागूं नये. ' गाड्या-वर नाव, नावेवर गाडा—नाव तयार केल्यानंतर ती नदी-पर्यंत नेण्यासाठीं गाड्यावर घालावी लागते, त्याचप्रमाणे नदीला पूर आला असतां पैल तीराला नेण्यासाठीं गाडा नावेवर घालावा लागतो. म्हणजे परस्परांना कालपरचे परस्परांची मदत लागते. किंवा एकां एक वरचढ, एक खाली असा सृष्टिक्रम चाललेला असतो. सर्व दिवस सारखे नसतात असा अर्थ. सामाशब्द-० करी-पु. नावेकरी; नावाडी. ' नावेकरी अवघे द्रव्यवाना नेती । '—राम-दासी २.११०. नावाडी—डब्या, नाविक, नावेकरी—पु. नाव-करी; नाव चालविणारा. नाविक—वि. नावेसंबंधी. नाविकशिल्प-न. जहाज बांधण्याची कला. नावेतील ओटी—(कऱ्हाड वादकी) गरोदर स्त्रीस नावेजवळ नेऊन तिच्याकडून अगोदर नावेची खणा-नारळाने ओटी भरून मग तिला नावेत बसवून भरतात ती ओटी (गर्भावर संस्कार होण्याच्या दृष्टीनें हें करतात). नाव्य—वि. १ गलबत, नाव जाण्यास योग्य. २ नावेसंबंधी; नाविक. नाव्य-नदी—खी. नावेनें जाण्यासारखी नदी.

नांव—न. १ नाम अर्थ १, २ पहा. ' नांव तुजें नाववि या रंसाभोघिला तरायासी । '—भक्तमयूरकेका ४०. २ (ल.) कीर्ति; ख्याती; लौकिक; पत; अन्न; चांगले नाम. ' संकल म्हणती नांव राखिले । वडिलांचे । '—दा ३.४.१४. ३ दुर्लौकिक; डाग; कलंक;

वदनामी; दुष्कीर्ति; नापत; (कि० ठेवणे). ४ भांड्यावर नांव घालण्याचें कासारी हत्यार.—बदलापूर ९६. ५ नवरा वायकोने उखाणा घालून घ्यावयाचें परस्परांचें नांव (कि० घेणें). [सं. नाम; हि. नाओं; जुने हि. नाऊं; पं. सि. नाउं; फ्रेजि. नव; इ. नेम] (वाप्र.) ०करणे—कीर्ति गाजविणें. ०काढणे—नांव गाजविणें; प्रसिद्धीस येणें. ०काढणे—कुरापत काढणें; कळ लावणें. ०खारणे—उक्ति. (कों.) नांव घेऊन निर्देश करणें; नांवाचा उल्लेख करणें; नांव घेणें. ०गांव विचारणे—माहिती विचारणें; सामान्य विचारपूस करणें. ०जळो—भाजो—नांवास हळद लागो—तळतळाट किंवा शाप देण्याचा वाक्प्रचार. ०ठेवणें व फोडणें—(वायकी) खेळांत एखाद्या वेळीं दोन मुलींस एकदम शिवल्याचा प्रसंग येतो तेव्हां डाव कोणी घ्यावा ह्याविषयी तंटा होतो त्यावेळीं त्या दोन्ही मुली एकमेकांच्या संमतीने नांवें बदलून ठेवतात, मग त्यांतील एखाद्या मुलीस आपलीं नांवें सांगून तीं त्यांतील कुठलें नांव मागेल तें तिला देऊन उरलेल्या नांवाच्या मुलीने डाव घ्यावयाचा असतो. ०ठेवणें—१ दोष देणें; व्यंग काढणें. म्ह० नांव ठेवी लोकाला खेवूड आपल्या नाकाला=दुसऱ्याला ज्या दोषाबद्दल नांव ठेवावयाचीं तोच स्वतांत असणें. २ जन्मलेल्या मुलाचें नामकरण करणें; ०डहाळ होणें—(ना.) वदनामी होणें. ०डाहार करणें—(व.) नांव बदलू करणें. ०डालणें—(परदेशी तेली) प्रेताच्या सारवलेल्या जागेवर केळीचें पान ठेवून त्यावर प्रत्येक मनुष्याने मयताचें नांव घेऊन कालवलेल्या भाताचा धांस ठेवणें.—बदलापूर २६७. ०धुळींत, मातींत, पाण्यांत इ० जाणें, मिळणें, पडणें—नांवावर पाणी घालणें पहा. ०नको—तिटकारा, चिळस, द्वेष दाखविणारा शब्द. ०न घेणें—अलिप्त राहणें; अंगास संलग्न न लागू देणें; दूर राहणें; नांव न काढणें. ०नाहीं—नसणें—(विद्या, पैसा इ० कांचा) पूर्णपणें अभाव असणें; नांव, निशाण, खूण कांहीं नसणें. ०बदलणें—नामोशी पत्करणें (प्रतिज्ञेच्या वेळीं योजतात). 'अमूक झालें तर नांव बदलून टाकीन.' ०मिळविणें—वाद-विवाद, लढाई इ० मध्ये कीर्ति मिळविणें. ०सांगणें—लावणें—घालणें—देणें—किंमत, शर्ती ठरविणें. ०सांगणी—वाङ्मनश्चय; कुणव्यांतील बडबुरांचीं व त्यांच्या मात्यापित्यांचीं नांवें जातीच्या सभेमध्ये जाहीर करून लग्न ठरविण्याचा समारंभ. ०सोडणें—टाकणें—त्याग करणें; संबंध सोडणें; इच्छा न करणें. नांवाचा—१ खरा. 'मी तें काम करीन तरच नांवाचा.' २ नामधारी; केवळ नांवापुढता. 'मी जॉन्सनचा नांवाचा मात्र गुरु होतो, खरोखर पहातां तो माझ्याहून वरचढ होता.'—नि. ३ चांगलें नांव लौकिक असलेला. नांवाची बोंब पडणें—वाईट गोष्टीला कारणीभूत होणें किंवा एखाद्या तक्रारीचा विषय होऊन वसणें. नांवानें घागर फोडणें—संबंध तोडणें; मेला असें समजणें. 'तियेचेनि नांवें

फोडावी घागरी। नाहीं ते संसारी बहिणी म्हणे।'—व ४७० नांवानें पाणी तावणें, तापविणें—एखाद्याचा द्वेष करणें, किंवा मरण चिंतणें. नांवानें पूज्य असणें—पूर्ण अभाव असणें. 'विद्येच्या नांवानें जरी आवळया एवढें (पूज्य) म्हणतां येणार नाहीं तरी मासला तोच।'—मधलीस्थिति. नांवानें बोंब मारणें, शंख करणें, खडे फोडणें—एखाद्या विरुद्ध बोभाटा, ओरड करणें. नांवानें मंडार उधळणें—स्तुति करणें. नांवानें शंख—पूर्ण अभाव असणें. नांवानें हांका मारीत वसणें—दुसऱ्यानें नुकसान केलें अशी विनाकारण ओरड करित सुटणें. नांवावर—१ नांवासाठीं—करितां—मुखें—खातर. २ (जमाखचें) खात्यावर; नांवें. नांवावर गोवऱ्या फोडणें—घालणें—रचणें—एखाद्याचें वाईट करणें—चितणें; शाप देणें (गोवऱ्या प्रेतास जाळण्यास लागतात). नांवावर पाणी घालणें—कीर्तीवर पाणी सोडणें; चांगलें नांव, लौकिक बुडविणें. नांवावर विकणें—स्वतःच्या नुस्त्या किंवा दुसऱ्या—मोठ्याच्या नांवाचा फायदा घेणें, त्यावर नांव, प्रसिद्धि मिळविणें; खपणें. नांवास चढणें—कीर्तिमान होणें; लौकिक वाढणें. नांवास देखील नाहीं—शपथेस किंवा नांव घेण्यास देखील नाहीं. याच्या अगोदर 'ज्याचें नांव' हे शब्द जोडतात म्हणजे त्याचा अर्थ अगदीं मुळीच नाहीं असा होतो. 'यंदा पाऊस ज्याचें नांव पडला नाहीं.' ज्याचें नांव तें—(नांव घेण्यास अयोग्य अथवा असंगल म्हणून ज्याचें नांव घेतलें नाहीं तो अथवा तें) जें पाहिजे असतें अथवा ज्याची आशा केलेली असते तें कधीं न देणाऱ्या, करणाऱ्या मनुष्य-वस्तू इ० संबंधीं योजतात. सामाशब्द—०कर—री—वि. १ कीर्तिमान; प्रसिद्ध; नांवलौकिकाचा. 'वडिल नांवकर म्हणार एका गर्दी झाली त्यावरती।'—ऐपो. ३५८. २ दुसऱ्याचें नांव धारण करणारा; एकाच नांवाचा दुसरा नामधारी. ०कुल—वि. (ना.) सगळा; एकूण एक. ०ग्रहण—न. नांव घेणें; उल्लेख करणें; नामनिर्देश (कि० करणें; घेणें; काढणें). ०ग्रहण टाकणें—सोडणें—नांव टाकणें पहा. ०ग्रहण टाऊक नसणें—नांवा गांवाची कांहींहि माहिती नसणें. ०धारक—वि. नामधारक अर्थ २ पहा. ०नट—वि. किवि. पूर्णपणें नट झालेला; वेचिराख झालेला; थांग, पत्ता, माग, खुण, अवशेष नसलेला. 'त्याची गाय गुराख्यानें नांवनट केली.' [नांव+नट] ०नांगर—पु. पेरणीच्या वेळीं प्रथम नांगर धरण्याचा व निवाड-पत्रांत निशाण्या करतांना प्रथम नांगराची निशाणी करण्याचा पाटील अथवा देशमुख यांचा मान. ०नांव—वि. (ना.) नावकुल पहा. संबंध सगळा. ०निशाण—न. सर्व वृत्तांत (कुल, नांव, गांव इ०). ०निशाण टाऊक असणें—कुलशील परंपरा टाऊक असणें. ०निशी—खी. १ नांवांची यादी. २ तीत दाखल केलेलें नांव. 'माझी नांवनिशी काढ' [नांव+फा. नविशी] ०निशीवार—

क्रि. नांवा बरहुकुम; नांविर्नीतील नांवांच्या अनुक्रमानें. (क्रि० घेणें; मागणें). ०नेम-१ (फलज्यो.) नांवावरून राशी, गण, नक्षत्र इ० कांची माहिती काढणें. २ अशी काढलेली माहिती. ०बुद्ध्या-वि. स्वतःचा लौकिक, पत, किंमत घालविणारा (मनुष्य वस्तु). ०र(रा)स-झी. १ (फलज्यो.) जन्मकालीन नक्षत्रावरून नांव ठेवणें किंवा व्यावहारिक नांवावरून नक्षत्रनाम काढणें. 'मग बोलाविले ज्योतिषी। भूमी पाहिली चौरासी। तव दक्षाचिया नंवरासी। घातचंद्र।' -कथा ३.१०.९९. २ अशा तऱ्हेने काढलेलें नांव, कुंडली इ० (क्रि० काढणें). ३ जन्मनक्षत्रावरून पहावयाचें वधूवराचें राशीघटित; नांवावरून लग्न जमविणें. (क्रि० काढणें; पाहणें; ठरविणें). ०राशीस येणें, उतरणें, जमणें-मिळणें-नांवावरून वधूवरांचा घटित विचार केला असतां अनुकूलता येणें, कुंडलीवरून लग्न जमणें. [नांव+राशि] ०रूप-न. १ कीर्ति; अन्न; पत. नांव अर्थ २ पहा. 'त्यानें त्या लढाईमध्ये नांवरूप मिळविलें.' 'माझे लपो असतेपण। नांवरूपाशीं पडो खंडन।' २ सार्थक; योग्यस्थानीं विनियोग. 'विद्वानास पुस्तक दिलें असतां त्याचें नांवरूप होतें.' ३ नांव आणि आकार; व्यक्तित्व; स्वतंत्र, वेगळें अस्तित्व. 'जैसे समुद्रास मिळतां गंगेचें आप। तात्काळ निरसे नांवरूप।' नांवलौकिक-पु. प्रसिद्धि; मोठेपणा; कीर्ति; ख्याति. ०चार-क्रि. नांवावरहुकुम; नांविर्नीवार पहा. ०सकी-झी. (कु.) लौकिक; कीर्ति; प्रसिद्धि. ०सता-वि. (कु.) प्रसिद्ध; नांवाजलेला; कीर्तीचा (चांगल्या व वाईट अशा दोन्ही अर्थी योजतात). नांवानिराळा-वि. अलिप्त; अलग (वाईट नांवापासून); स्वतंत्र; विरहित. 'हा सर्व करून नांवानिराळा.' नांवारूपास आणणें-येणें-प्रसिद्धीस-मान्यतेस आणणें-येणें. नांवे-(जमाखर्च) खर्चाची वाजु; नांवानें; खर्ची; खर्चाकडे. नांवावर पहा.

नाव-निमिष; क्षण. ०भर-क्रि. क्षणभर. 'परी नावभरी चित्त देई। बोला एका।' -झा ६.३३२. -झा ९.२८१.

नावगा-वि. (मद्रास) नागवा पहा. [वर्णव्यत्यास]

नावड-झी. अप्रीति; नापसंति; तिटकारा; अरुचि. [न+आवडणें] नावडणें-अक्रि. पसंत न पडणें; आवड नसणें. नावडना, नावडा-वि. पसंत, आवड नसलेला; नापसंत; अप्रिय. म्ह० १ नावडतीची आली पाळी गांवाची झाली होळी. २ नावडीचें मीठ आळणी=नावडत्या माणसानें कांहींहि केलें तरी तें वाईटच लागतें.

नावली-झी. सदां नकार; नन्ना. नायरी पहा. [सं. न+आवली=ओळ]

नावळ-झी. (मुंबई, प्रभु समाजांत) लग्नाची वरात.

नावांजणी-णूक, नावांजणें, नावाजीस-नावाजी-नवांजणी पहा.

नांवाजीक-वि. १ मजीतला. २ थोर.

नावाडगा-वि. १ (गो.) नासधूस करण्याच्या स्वभावा-मुळें जेथें जाईल तेथें नांव मिळविणारा. २ दांडगा. [नांव+हाडगों]

नावाणणें-नावांजणें पहा.

नावाणिगा-वि. प्रसिद्ध; नामांकित; नांवाजलेला. -झा ११.४७३. -एमा १३.१७६. [नांवाजणें]

नावाणीक-वि. नावाणिगा पहा. -मव ५१.

नावाणें-न. कीर्ति. सोहि० महदनु०

नावाथणें-सक्रि. नांवाजला जाणें. 'जे जे वीर नावाथिले। ते ते येणें सर्व जिंकिले।' -जै ६२.१३.

नावाथिला-वि. नांवाजलेला. -एहस्व ११.३५.

नावानावा, नावेनावे-क्रि. वारंवार; क्षणोक्षणी. 'तरी सेवावी ना कां कोडें। नावानावा।' -झा ४.२१९. [नाव द्वि.]

नावेक-क्रि. (काव्य.) क्षणभर; थोडा वेळ; अंमळ; थोडेंसे. 'पुण्यातें म्हणे उगें। नावेक वेर्ही।' -भाए १८८.

'राजा नावेक स्थिरावला।' -शनिमहात्म्य ११६. [नाव+एक]

नावो-हो-पु. नवरा; पति; नाथ. 'जैसा व्यंकटाचळीं नावो। लक्ष्मीचा प्रत्यक्ष।' -सुआदि ४.५६. [सं. नाथ; प्रा. णाह]

नाव्हगंड-पु. (निंदार्थी) न्हावी.

नाव्ही-न्हावी पहा. [सं. नापित; प्रा. नाविअ]

नाश-पु. १ विध्वंस; सत्यानाश; उच्छेद; धुळधाण; दुर्दशा; हानि. २ नुकसान; तोटा; इजा. ३ (अंकगणित) उडवणें; काट मारणें; छेकणें; छेदणें. [सं. नश=नष्ट होणें; फ्रेंजि. नश; आर्मे. नस] नाशाप्रत पावणें-नाश होणें; नष्ट होणें. ०क-वि. १ नाश करणारा; विघडविणारा. २ इजा देणारा. ३ नाहींसें करणारा; नाश करण्याचा गुण, स्वभाव असणारा. जसें-पित्तनाशक; कफनाशक; वायुनाशक इ०. ०कारक-वि. नाश करणारे; नाशक. ०घंत-वि. नाश होण्यासारखा; अशाश्रत; विघडून जाणारा; खराब होणारा; कायम न टिकणारा. ०वेळ-झी. (फलज्यो.) १ अशुभकाळ-वेळ. २ मृत्यु; नुकसान; अडचण; तोटा; इ०ची वेळ. नाशणें-उक्रि. १ विघडविणें; खराब करणें. २ विध्वंसणें; हानि करणें; विघात करणें. 'मग नाशून अंधकारातें। उदय पावला भास्कर।' 'नाशाची अहितबळें एकेंचि शरें तुवांहि शूरतमें।' -मोकर्ण ७.१८. -अक्रि. १ नासणें; विघडणें. उदा० दूध नासलें. २ नष्ट होणें; नाश पावणें. -झा २.१५९. नाशा-वि. नासाडी करणारा; द्वाड; नाश करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा; नाशक पहा. 'गोडवाइया कामनाशा.' नाशित-क्रि. १ विघडलेला; खराब झालेला; नासलेला. २ नष्ट; विध्वंस; नाश

झालेला. [सं.] नाशिनी-वि. नाश करणारी. नाशिवंत-वि. नाशवंत पहा. 'तैसें स्थूलाकारी नाशिवंते । भरंवसा बांधोनि चितें ।'

—ज्ञा ९.१५२. नाशी-वि. नाशक पहा. नाशिक-वि. १ ज्याचा नाश, तोटा झालेला आहे असा. २ ज्याला मालक नाही असा (माल).

नाशकत—वि. अशक्त; दुर्बल; निर्बल. [ना+शक्ति]

नाशह—पु. (बुद्धिवल्ले) राजावरचा शह उठविणे. [ना+शह]

नाशाव—वि. (ना.) अजाण; नेणता; वयांत न आलेला; अज्ञान.

नाशिक—न. १ जनस्थान; नाशिक क्षेत्र. २ नाक. [सं.] (वाप्र.) ना० त्रिवकास जाणें, ना० परगणा ओसाड असणें—नाक वसकें किंवा अपुरें असणें. नाशिकची कल्हद्दे—जिल्हद्दे आणि पैठणचा आदर—पोकळ आदर—खुशामत (मनापासून नव्हे). ०कर-वि. नाशिकाचा (रहिवाशी). म्ह० शंभर काशीकर एक नाशिककर.

नाष्टा-स्ता—पु. न्याहारी; प्रातःकालचे भोजन, [फा. नाश्टा]

नास—पु. १ नाश पहा. २ नाश करणारें एक पिशाच्च. [सं. नाश] नासकवणी—न. दूषित, नासकें विषडलेलें पाणी किंवा रस. [नासकें+पाणी] नासका—वि. १ नासलेला; नाशित पहा. २ सहज, लवकर नासणारा, विघडणारा, नष्ट होणारा; न टिकणारा. नासकें केणें—न. १ लवकर खराब होणारा, नासणारा (फळें, भाजीपाला वगैरे विक्रीचा) जिन्नस. २ नासलेला अथवा विघडलेला जिन्नस. ३ (ल.) वाईट किंवा दुवळी वस्तु, प्राणी वगैरे. (उदा० लमासाठीं दाखविलेली रोगट मुलगी; विकावयास आणलेला दुवळा तट्ट इ०). [नासकें+केणें=पदार्थ] नासडा—पु. पूर्ण नाश—तोटा. नासाड पहा. नासणें—उक्ति. १ नाशणें पहा. २ वायां जाणें. 'तरी सांगावें सुहृदीं कथिला जो मंत्र तो न नासेल.' —मोक्षवि ८८.६१. ३ गुण किंवा सत्त्व नाहीसे होणें. म्ह० 'नासलीं मिर्रीं जोधळयाला हार जात नाहीत किंवा जोधळयावरोवर विकत नाहीत. ४—अकि. (ल.) मरणें. 'लम केले परी भ्रतार नासला । हितावह झाला तोही मज ।'—ब ९५. इतर अर्थी नाशणें पहा. [सं. नाशन] ०तू(धू-धो)स-धूळ-खीपु. १ अत्यंत नासाडी; सत्यानाश; धूळधाण; दुर्दशा. २ व्यापारांत बूड, तोटा. (कि० येणें). [नाश द्वि. +धूळ] नासरा—वि. नाशक, नाशा पहा. ०वणी—न. १ पिकाची नासाडी करणारा पाळस. २ नासकवणी पहा. ०वीट—पु. (व्यापक.) नाश; नुकसान; खराबी. (कि० करणें; होणें). [नाश+वीट] नासाड—डा—डी—खीपुखी. (नाशचा अतिशय) पूर्ण विध्वंस; पुरापुर नाश, बूड. नासडा पहा. 'नासाड केले हो आमुचें कर्म ।'—दावि ७८४. नासाडया—

वि. नासाडी करणारा. नासावणें—अकि. कमी दिवसाचें बाळंत होणें; धुपावणें; वाखा होणें; गर्भपात होणें; दुवेतणें.

नास—खी. १ तपकीर. २ नाकानें ओढण्याचें, नाकांत घालण्याचें औषध—एमा १०.१६. [सं. नस्य; हिं.]

नासणों—पु. (गो.) नाचणा.

नासपात—ती—खी. एक प्रकारचें सफरचंदासारखें फळ. [फा. नाशपाती]

नासमज, नासमजदार—वि. १ असमंजस; अपुन्या, अर्धवट समजुतीचा; समज नसणारा. २ मतिमंद; मूर्ख. [न समजणें] नासमज, नासमजदारी—खी. १ अपुरी समज; अर्धवट ज्ञान. २ मळपणा; बुद्धीचा जडपणा. नासमजूत—खी. गैरसमजूत; विरुद्ध; विघाड. २ असमाधान; असंतोष; अप्रसन्नता.

नासरी—खी. अर्धी दमडी.

नासा—खी. १ नाक. 'बनिता अधरीं सुवर्ण फांसा । पडोन मुक्त आलें नासा ।'—एरुव ७.३९. २ दाराच्या चवकटीचा वरील भाग; दाराचा माथा; कपाळपट्टी. याच्या उलट शिला=उंबरठा.

[सं.] नासाग्र—न. (काव्य.) नाकाचा शेंडा. नासाग्रीं दृष्टि ठेवणें—१ नाकाच्या शेंडयावर दृष्टि खिळविणें. २ एकाग्र चित्तानें देव वगैरेचें ध्यान करणें. 'नासाग्रीं ठेवूनि दृष्टि । भक्तासी पाहसी कृपादृष्टि ।' ०पुट—रं३—न. नाकपुडी. —ज्ञा ६.२३६. नासार्श—पु. नाकांत फोड, पुटकुळ्या येणें; नाकाचा एक रोग. [नासा+अर्श] नासावर्त—पु. घोड्याच्या नाकावरील डावीकडचा भोंवरा.

उजवीकडे असल्यास जनावर्त म्हणतात. —अश्वप ९७. [नासा+आवर्त] ०वंश—पु. १ नाकाचा दांडा. २ सरळ नाक. 'आतां कैसा भणों नाशावंसु । जो सर्व अवएओचा कळसु ।'—रु ९५. ०व्रण—पु. नाकांतील व्रण, पुळी. ०शोष—पु. नाक कोरडें पडणें.

नासिक—का—नखी. नाक. 'नास्तिका देऊनि नास्तिक । उंचावले तें नासिक ।'—एरुव १.५८. नासिकाचूर्ण—न. (उप. सांकेतिक) तपकीर.

नासीपूड—खी. (वि.) तपकीर. [सं. नासा+पुट; म. पूड]

नासूर—पु. १ नाकाचा व डोळ्याचा आजार. २ भगेंद्र. [अर. नासूर]

नासुकला—वि. (व. ना.) यःकथित; धुळक.

नास्त—खी. (गो.) दारिद्र्य. उदा० 'नास्त पापा मूळ.'

[सं. नास्ति] ०भाकणें—१ दारिद्र्याचें डोंग करणें. २ तोट्याचें, नुकसानाचें, अनर्थाचें भविष्य करणें; भावी अनर्थाबद्दल ओरडणें. ०भाक्या—१ नास्त भाकणारा. २ अवसानघातकी; रड्या.

नास्ति—नाहीं; नव्हे; मुळीच नाही. —ज्ञा १८.१६९४. ना पहा. [सं. न+अस्ति] ०नष्टे विचार—सर्व गोष्टी होऊन गेल्यानंतर, नाश झाल्यानंतर सुचणारा विचार. ०पक्ष—पु. १ नाही

म्हणणारांची बाजू. २ (पाहिजे असलेली वस्तु) नाही म्हणणे; नारा. ३ नकार; नाकबुली; अमान्यता; अस्वीकार. (क्रि० धरणे; घेणे; अंगिकारणे). ४ निष्ठ प्रतीचा मार्ग; शेवटची स्थिति. उदा० 'मिक्षा मागणे हा नास्तिकपक्ष होय.'

नास्तिक—पु. धर्म न मानणारा; धर्माप्रमाणे न वागणारा; निरीश्वरवादी; पाखंडी; ईश्वर, वेद, पुराण, परलोक इ०स न मानणारा. याच्या उलट नास्तिक. —ज्ञा १३.१९. [सं.] ०ता, नास्तिक्य—खीन. नास्तिकपणा; नास्तिकमत पहा. ०मत—वाद—नपु. नास्तिकपणाचे मत व त्याचे प्रतिपादन. याचे कांहीं प्रकार—सौत्रातिक, योगाचार्य, माध्यमिक, क्षणिक, चार्वाक, मिथुन्य, परिछिन्नात्म, प्रत्यक्ष, क्षणिकविज्ञान, इत्यादि मते किंवा वाद. ०वाद—पु. प्राप्तीचा अभाव. —ज्ञा १६.४५१. ०वादी—पु. नास्तिकमताचा पुरस्कार करणारा; नास्तिक; पाखंडी.

नाह—हो—पु. १ नाथ; नवरा; पति. 'ऐसें सकळ सिद्धांचा रावो। देवी लक्ष्मीयेचा नाहो।' —ज्ञा ३.२७३. २ पालक; आश्रयदाता; नाथ. 'परब्रह्मगिरी दुर्गाचा रावो। शरणागतांसीं नाहो।' —शिबु ५१४. [सं. नाथ; प्रा. णाह]

नाहं—पु. अहंकाराचा अभाव. 'तेथे अहं हा धूप जाव्। नाहं तेजें बोवाव्।' —ज्ञा १५.७. [सं. न+अहं=मी]

नाह(हा)क—क्रि. १ अन्यायाने; जुलमाने; इजादायक रीतीने; त्रासदायक रीतीने. २ कारणाखेरीज; विनाकारण; व्यर्थ; फुकट; उगाच. 'कोणे सतीस छळें नाहक।' —अमृत ६९. ३ हकावांचून; वेकायदेशीर. [फा. ना+हक]

नाहडणे—अक्रि. नागवण, लूट, तोटा, नुकसान होणे. [नाडणे] नाहडा—पु. लूट; नागवण; तोटा; नुकसान; नाश.

नाह(हा)ण—न. १ नहाण पहा. अभ्यंगपूर्वक स्नान. २ स्त्रीचे प्रथम रजोदर्शन. [सं. स्नान; प्रा. ण्हाण; हिं. न्हाणा] नाहणणे—अक्रि. १ (दुसऱ्यास) स्नान—न्हाऊं घालणे. २ (ल.) बुडविणे; फसविणे; छुवाडणे; बुडला—फसला जाणे. 'पन्नास रुपयाला तें कूळ नाहणलें.' रक्ताने—घामाने नाहणणे—रक्त, घाम इ०कांनी अंग चिंब होणे, करणे; अतिशय रक्त, घाम वाहणे, येणे. ०माखण—न. (मुख्यत्वे) स्त्रियांचे व मुलांचे अभ्यंगस्नान; नहाण. ०वणी—स्त्री. देवाच्या अभ्यंगस्नानाचे पाणी; तीर्थ. [नहाणे+पाणी] ०वली, नाह(हा)णुली, नाहणे(णे)ली—स्त्री. पहिल्यानेच रजोदर्शन झालेली स्त्री; प्रथम ऋतुमती, रजस्वला. [नहाण+वाली] ०वेणी—स्त्री. (तंजा.) स्त्रिया न्हाल्यानंतर पोळळ वेणी घालतात ती. नाहणी, न्हाणी—स्त्री. १ देवळांतील तीर्थकुंड; देवळांतील देवस्नानाचे पाणी बाहेर जात पडते ती जागा. २ विटाळशीची मोरी; विटाळशीच्या स्नानाची जागा. ३ (सामा.) मोरी; गटार; सांडपाण्याची खांच. 'देह नित्य मृचाची नाहणी.'

—भारा बाल ९.१०. ४ स्नानाची जागा; नहाणीघर; स्नानगृह. 'सेवीन उच्छिष्ट लोळेन अंगणी। वैष्णवांचे नाहणीं होईन किडा।' —तुगा ११००. नाहणे—अक्रि. १ स्नान करणे; अंग धुणे. 'म्हणोनि भलतेणें पथ सद्भावें नाहावें।' —ज्ञा ११.१०. २ रजस्वला होणे; विटाळशी होणे (विटाळशीला चवथ्या दिवशी स्नान घालतात त्यावरून). 'ती स्त्री पंधरा वर्षे नाहती आहे पण तिला मूल होत नाही.' नाहू लागणे—१ विटाळशी होऊं लागणे. २ वयांत येणे; पदर येणे. 'ही स्त्री नाहू लागली.' ऊन पाणी—थंड पाणी—गंगा नाहणे—ऊन, थंड किंवा गंगेच्या पाण्याने स्नान करणे. नाहू घालणे—१ (लहान मुलास) नाहणमाखण करणे; तेल लावून स्नान घालणे. २ दुसऱ्यास स्नान घालणे. नाहतीधुती—स्त्री. १ नहाण येउन प्रौढदशा पावलेली स्त्री; वयांत आलेली स्त्री. २ नेहमी वेळच्यावेळीं विटाळशी बसणारी स्त्री. ३ विटाळ न गेलेली, म्हातारी न झालेली स्त्री. नाहवणी—न. नाहणवणी पहा. नाहाण, नाहाणघर—नहाण, नहाणघर पहा.

नाह(हा)वी, नाहाब—स्त्रीपु. १ तूट; नुकसान; खराबी. २ जाळपोळ; छुटाळूट; नाश. [अर. नाहिव्]

नाह(हा)वी—पु. न्हावी पहा.

नाहाक—क्रि. नाहक पहा.

नाहाड, नाहाडणे, नाहाणणे, नाहाण—माखण, नाहाणवली, नाहाणी, नाहाणुली, नाहाणे, नाहाणेली, नाहाणोली, नाहातीधुती, नाहावगंड, नाहावणी—नाहडणे, नाहड इ० पहा.

नाहीं—क्रि. न असणे; नास्तित्व; अभाव. आहे याच्या उलट. —मसाप २.३.८७. नास्ति पहा. [नास्ति; प्रा. णहि]

नाहीं—अभावबोधक अव्यय; न; ना; नव्हे. —मसाप २.१. [नहि] ०करणे—१ नष्ट करणे. 'नाहीं करील दुर्जन शत्रू।' —मुआदि २७.२०३. २ नाहीं असे दाखविणे. —एभा २८.५०३. ०होणे—सा होणे—नसल्याप्रमाणे होणे; नष्ट होणे; फडशा होणे; छुस होणे. 'झाले जिष्णुपुढें ते मृगराज—समक्ष कलभसे नाहीं।' —मोअश्व ४.२५. ०तरी—क्रि. नाहीं म्हटलें तरी सुद्धा; कर्मांतकमी; थोडक्यांत थोडकें. 'नाहींतरी पंचवीस पोळ्या खाल्या असल्या.' ०तेंच—क्रि. अशक्य, सर्वथा अयोग्य तेंच; भलतेंच; भलभलतेंच. 'नाहींतेंच सांगतो, बोलतो.' ०पक्षी—पेक्षां—क्रि. मुख्य गोष्ट न झाल्यास; गौणपक्ष म्हणून; कमी पक्षी; निदान; कसेंहि करून; नाहींतर. 'तुम्ही जातीने जावें हा मुख्य पक्ष, नाहींपक्षी आणखी कोणास पाठवा.'

नाहू—पु. (क.) न्हावी. म्ह० पक्ष्यांत काळ आणि माण. सांत नाहू. [सं. नापित; हिं.]

नाहूर—न. मुंबई इलाख्यांत होणारे 'मस्कोडाईन' जातीचे प्राक्ष. —कृषि ५१३.

नाळ—नळी. नाल. १ कमळाचा देठ. 'खंडी नाळापासुनि कमळा मारुत तसा शिरःकमळा', -मोक्ष ४९.५२. २ वार; नाडी. 'मुलाची नाळ जन्मल्यावर कापावी लागते.' ३ (खा.) पितळी फुंकणी. [सं. नाल]

नाळ—खी. गलबताचा पुढचा भाग, तोंड. 'आम्ही अमेरिकेकडे नाळ फिरविली.'

नाळ—न. १ जनावराच्या पाठीला पडलेले क्षत. २ वेवीचे क्षत.

नाळ—खी. तोफ. 'गरनाळ, सुतरनाळ, इ.' [नळ. सं. नाल]

नाळ—पुखी. पखवाजाचे खोड. नाल पहा.

नाळ—खी. दळतांना जात्याला चिटकून राहिलेले पीठ. यामुळे जात्याचे भोंक बुजते. 'नाळ मोड म्हणजे पीठ गळेल.'

नाळ—खी. दोन टेकड्यांतील अरुंद वाट; भुयारांतील-जमीनींतील रस्ता; पावसाच्या पाण्याने डोंगर वगैरे मध्ये पडलेली घळ, खळ. [नाली]

नाळ—खी. जुनीं धातूंचीं भांडी. [? सं. नाली=तासाचे ठोके वाजविण्याचा धातूचा तुकडा]

नाळक—न. नळी. 'तेणें नाळकें रस भरे । तो सर्वांगामाजी संचरे ।' -ज्ञा ६.२४८. [सं. नालक]

नाळकूट, नाळगूत-द—पुन. १ (कों. गो.) जळोदर. २ एक रोग; नळगूद; नाभीपासून सुरुवात होऊन शरीराला आलेली सूज. [नाल=नाडी, नाळ+गूद=रोग]

नाळकें-चें—न. १ (कों.) नरसालें (तेल वगैरे ओतण्याचे). २ (गो.) एक माप [सं. नालिक]

नाळकें—न. १ धातूच्या भांड्याला झिजून पडलेले भोंक. २ (व.) फुटकें मांडें.

नाळकें—न. १ (प्रा.) नडगी; नळा; नळी (गुडच्याची); नळगुडी. २ पुढे येणारे हाड (गुडच्याचे कोपराचे वगैरे). [सं. नाला]

नाळपड्या, नाळिक, नाळी-ळया—वि. १ नाळ पडलेला; कण्याला जखम झालेला, खरचटलेला व्रण-क्षत पडलेला- (पशु-जनावर). 'काग धांवती जैसे । नाळिक पशु देखोनी ।' -पां. ४.१०१. २ (ल.) एखाद्या वाईट गोष्टीची चटक लागलेला, त्या विषयी आसक्त बनलेला, [नाळ]

नाळचा—पु. (गो.) ४०० हाताचे (लांबीचे) माप.

नाळी—खी. (महाउ.) घटका. 'कीर्तीखांबी नाळीची अवलीळा ।' -शिशु २५. [सं. नाली]

नाळीक—न. जुनेपुराणे, मोडकेंतोडकें, मोडीच्या धातूचे भांडे; नाळकें पहा. -वि. जुने, फुटकें तुटकें; झिजलेले. (भांडे) [नाळ]

नाक्षत्र—वि. १ नक्षत्रविषयक; नक्षत्रासंबंधी. २ ताऱ्यासंबंधी. [सं.] ० दिन, दिवस—पु. एक नक्षत्र माध्यान्ही आल्या-

पासून दुसऱ्या दिवशीं माध्यान्ही येईपर्यंत जो काळ जातो तो. सौर दिनापेक्षां हा नाक्षत्रादिन ४ मिनिटांनीं लहान असतो. म्हणजे २३ तास ५६ मिनिटांचा असतो; पृथ्वीला आपल्या आंसासभोंवतीं फिरण्यास जो बरोबर काळ लागतो तो. ० प्रदक्षिणा—२७ दिवस ७ तास आणि ४३ मिनिटे इतक्या काळांत चंद्रानें पृथ्वीभोंवतीं घातलेली प्रदक्षिणा. निघाल्या वेळच्या नक्षत्राच्या सरळ रेषेत पुन्हां येणे; विशिष्ट नक्षत्राला उद्देशून प्रदक्षिणा. ० मास—पु. चंद्र एका नक्षत्रावरून जाऊन पुनः त्याच नक्षत्रावर येईपर्यंत म्हणजे २७ दिवस ७ तास १३ मिनिटांचा काळ; नक्षत्रप्रदक्षिणा पहा. ० वर्ष—न. पृथ्वीचा सूर्यप्रदक्षिणेचा काळ; ३६५ दिवस ६ तास ९ मिनिटे १०॥॥ सेकंद इतका काळ; निरयन सौरवर्ष.

नि—अ. एक उपसर्ग. याचे कांहीं अर्थः १ खातरी; निखालं-सपणा. २ नकार; अभाव; राहित्य. जसे निकोप; निकामी. ३ अतिशयिता. जसे:- निमग्न; इ०. कधीं हा उपसर्ग निरर्थक, अनवश्यक असाहि लागतो. [सं. निर्]

नि—अ. अन्; आणि. 'तो नि तो बाजारांत गेले.' 'तो आत्माशंभु नि सोडविला ।' -माझा १७.२..

निा—(संक्षेप) याचे पुढीलप्रमाणे अर्थ होतात. १ निस्वतःसंबंधी; तर्क. २ निशाणी=चूण; चिन्ह. निा होन=ज्यावर निशाणी असते असा होन. ३ निम किंवा निस्प=निमा; अर्धा. ४ निर्विशिदा=लेखक. ५ निरख=किमत; भाव. ६ निल्हे=सदरह; तथा; पूर्वाक्त (हा शब्द नेहमीं मशार शब्दास जोडून येतो.). 'मशार निा'

निअती—खी. उत्पत्ति. [सं. नियति]

निआळणें—कि. निर्वाह करणे. -माझाकोश. [नि+आवणें=समाविष्ट करणे]

निउटकें—न. एक माप; अर्धे चौटकें; शेराचा बतिसाबा हिस्सा; चिळवे.

निउता—वि. क्रिवि. अलीकडे, नुकतेंच. [निगुता]

निक—क्रिवि. निश्चयेंकरून. निके पहा. 'फळप्राप्ति होय निक ।' -गुच १९.१९. -माझा १६.४३४. [निष्क=मापणे, वजन करणे=निष्क=निक=निक=नीक भाज १८३३]

निकट—वि. जवळचा; शेजारला. 'विरोध आम्हां मांगधांत । निकटवास करूं नये ।' -एरुव ६.८. [सं.] ० चर्ती=चासी-वि. जवळचा; जवळ राहतो तो; जवळ असलेला; आसपासचा; आस-मंतांतील. 'भुंके वळें यथेष्ट व्यथित करी निकटवर्तिजनकर्णा ।' -मोक्ष २७.११.

निकट—खी. निकड पहा.

निकट-टी—क्रिवि. जवळ; नजीक; लागून; जवळपास; समिध; शेजारी. 'निकट म्हणजे निपट ।' -यथादि ४.१८७.

निःकंटक—विन. निष्कंटक पहा.

निकटणें—अक्रि. दूर जाणें, राखणें; बाजूला होणें; निघून जाणें (घर, अधिकार, पद इ० पासून). ज्याचें जाणें इष्ट असतें अशाबद्दल योजतात. [सं. निस्=बाहेर, दूर+कट्=जाणें]

निकटणें—अक्रि. (काव्य.) जवळ, नजीक, संनिध येणें. [निकट]

निकंठ—वि. कडक; कठिण; कठोर; जालिम (शासन, पथ्य).

निकड—खी. १ तड; लकडा; तगादा; हव्यास (क्रि० लावणें). 'सावकारानें पैक्याविषयीं निकड लाविली आहे.' २ तांतडी; जरूरी; अडचण. ३ लोट; नेट. 'घायाळ काढावा तरि त्याजकडील फौजेची निकड बसली.'

निकंड—वि. मध्यें पांढ्या न फुटतां उंच वाढलेलें (झाड).

[नि+स्कंध=खांदी; हिंदी. निकंद]

निकंड—वि. न खाजरा, खाजणारा; खाज सुटण्याचा बंद झालेला. [नि+कंड]

निकण—न. १ दुसऱ्यांदा मळलेली किंवा तुडविलेली (जोंधळा, बाजरी इ०चीं) कणसे; पोकळ कणसे. आकण व मदन पहा. २ दाणा होण्यापूर्वीचा कणसाचा भाग.—एमा७.३३७. [सं. निस्+कण]

निकण—वि. १ कणहीन; मळणी झाल्यावरचें धान्यानें न भरलेलें, रिकामें, पोकळ (कणीस). 'बांया निकण भुस काय उप-णिसी.'—झागा २०३. २ किड्यांनीं खाल्लें गेल्यामुळें सत्त्वरहित; निःसत्त्व; फोल (धान्य). ३ कण्या काढून साफ केलेलें; कणी काढलेले; विनकणीचे (तांदूळ इ०). ४ कांडतांना कूट न होणारे (तांदूळ, गहू इ०). ५ कणी नसलेलें; हलकें भिकार (तूप). [नि+कण]

निकणें—अक्रि. (वे.) लपणें; लिक्णें. [का.]

निकता—विक्रि. निुकता; अलीकडे; थोड्या दिवसांपूर्वी. 'तों-निकता आला आहे.' 'त्यास निकतें गतवर्षीं वेड लागलें.'

निकती—खी. सोनार, सराफाचा वजन करण्याचा सूक्ष्म कांटा. [हिं.]

निकपवचें—क्रि. (गो.) गांठणें. [निक=नजीक+पवचणें=पोंचणें]

निकर—पु. १ कार्य करण्याचा सोईचा मार्ग सोडून क्रोधादि आवेशपूर्वक प्रवृत्ति ती; हट्ट. 'निकर असा नये करूं येत जा खुशाल माझे घरी.'—होला ११५. २ कहर; गहजब; आकांडतांडव. 'मी सहज विनोदें करूनी. बोलिलों जाण रुक्मिणी. तुवां निकत्ची लावण्यखाणीं. केलां बहुत आम्हांवरी.'—ह २७.१०६. ३ जोर; आवेश.—झा ११.५४८. 'आपण निकर करून किष्ठा घेतलाच पाहिजे.'—सूर्यग्र ७४. ४ प्रलय; कडेलोड; आत्यंतिक मर्यादेपर्यंतची स्थिति. 'वदले सुरसुनि करितो नररूपें छंद काय हा निकर.'—मोमीळ ३.५८. ५ बाईट परिणाम, शेवट. 'थोड्यां निकर

होईल.'—वाळ २.३०. [निकर्ष] ० करणें—निकरास, निकरावर येणें, जाणें, आणणें, घालणें=हट्ट, पराकाष्ठा करणें; अगदीं शेवट लावण्याच्या अवस्थेस पोंचणें, नेणें इ० निकरा जाणें=वाढणें; पेटणें; वर्दळीवर येणें. 'निकरा जाईल रांडोळी. आम्हां आणि रुक्मिया.'—एस्व ६.९. बोलण्याचा—मारण्याचा—रडण्याचा, हसण्याचा निकर—एखाद्या क्रियेचा कडाखा, पराकाष्ठेचा हृष्टीपणा; मुख्यत्वे जुंलमाचा, अन्यायाचा कडेलोड, जोर इ० 'त्यानें निकर केला मजवर.'

निकर—पु. १ समुदाय; समूह; संप्रह; ढीग. 'जैसा कस्तुरियेचा निकरा. नोळखवे पामरा.'—भाए ६७२. 'हा निकर पातकांचा, कैसा केला खळें महा निकर.'—मोसभा ५.३५. २ प्राचुर्य; समृद्धि; लयलूट. 'आंव्याचा—धान्याचा—लाडवांचा निकर.

निकरट—वि. १ निगरगट. २ कठोर; निष्ठुर. 'निकरट परक्यावाणी मला कां दूर अगदींच टाकिलें. घरीं दारीं कधीं दृष्टी पडेना कुठें रमता येकले.'—होला ११५. [सं. निकृष्ट]

निकरणें—सक्रि. निखरणें; निरपणें, निपटणें पहा.

निकरा—वि. निरर्थक; व्यर्थ.

निकरा—पु. सांठा; संप्रह; ढीग; निकर पहा.

निकरी—वि. १ निकर करणारा; हट्टी. २ निश्चयी; करारी; एखाद्या गोष्टीचा पिच्छा पुरविणारा. ३ संतापी; त्रागा करणारा. [निकर]

निकरु—पु. १ निकर; हट्ट; निश्चय. 'तरि कृष्णा कां आम्हां प्रति। येवढा निकर।'—रास ३.५५५. २ निश्चय. 'आतां येईल श्रीकृष्ण। म्हणोनि कंठि धरिले प्राण। मग निकर केला जाणोन। ना रडत्या झाल्या।'—रास ४.१६. [निकर] निकरून—क्रि. १ निश्चयानें, खात्रीनें. २ निश्चून पहा.

निकर्ष—पु. १ अतिरेक; पराकाष्ठा; अतिशयपणा (कार्य, विचार इ०संबंधी). २ हट्ट; मनस्वी हट्ट; निकर पहा. ३ कहर; अनर्थ; त्रास; जुलूम. 'संस्थान उच्छेद करावा हे वासना धरून निकर्ष मांडिला आहे.'—बाडशाळ ९८. ४ न्हास; उतरती कळा. याच्या उलट उत्कर्ष. [नि+सं. कृष्-कर्ष] ० काल—पु. उतरती कळा; न्हासाचा, अपकर्षाचा काळ, वेळ.

निकल—न. एक हलकी घातु. यार्ची मांडी, नाणीं इ० करतात. [इं.]

निकलणें—क्रि. निपटणें पहा. [निकाल]

निकला, निकल्ला—कलही—वि. कलहई नसलेलें; विन कलहईचें (मांडें इ०). [नि+कल्ले]

निकलाफोस—पु. (गो.) एक प्रकारचा कलमीआंबा. [पोर्तु] निकलून शिकलून—क्रि. (बालभाषा) निपटून; चादून-पुसून. 'निकलून शिकलून खाऊं-मग मामा. घलीं जाऊं.'—फाटक नाटयछटा ६.

निकवडा—वि. कवडीहि नसलेला; निष्कांचन; दरिद्री; भिकारी. 'जे अनंगु तो पेंधा. निकवडा नुसधा.'—झा १३. १८०. [नि+कवडा]

निकवणे—सक्रि. (वे.) लिक्विणें; लपविणें.

निकवाड—न. (सोनारी कऱ्हाड) ऐरणीची बैठक. [निकणे]

निकशी—सी—खी. जिकरी; निकड; आग्रह; तगादा; दुमणें; पाठपुरावा. 'हा ठावरी शिष्याची निकसी. सहाते गुरु आहाती कवणे देशी.'—झा ११.६४६. [निकर्ष]

निकशी—वि. (को.) कडक; स्पष्ट; हठी; निक्षी पहा.

निकशी, निकस—कसी—वि. १ कस, सत्त्व नसलेलें (धान्य). २ किरकोळ; भिकार; नापीक; रक्ष (जमीन). ३ मळ; गरीब; गयाळ. 'विचारें श्रीकृष्ण दिससि मज तूं थोर निकसी.'—सारह ६.१५४. [नि+कस] निकसणें, निकसून टाकणें—(व.) ह्मणविणें; तुच्छ करणें.

निकष—पु. कसोटी; परीक्षा. [सं.] ०पाषाण—पु. कसोटीचा दगड.

निकसर—पु. निकर पहा.

निकजंज—वि. निष्कलंक; कलंक, डाग, कालिमा नसलेला; शुद्ध; पवित्र; स्वच्छ. [निष्कलंक अप.]

निकळा—वि. (कों.) स्वाद; चव, रुचि इ० विरहित (भात, भाकरी इ०). [नि+कळा—ळा]

निकळा—वि. (राजा.) निकल्हा; विन कल्हईचें (भांडें इ०). [नि+कल्हें]

निका—पु. मुसलमानांतील हलक्या प्रतीचें लम; पाट; मोह-तूर. 'कुणविणीची पोर रंगरेजाशीं निका लावण्याचें केलें.'—वाडसमा ३.२५९. [अर. निकाह]

निका—वि. १ पवित्र; शुद्ध. 'तुझा गोंधळ निका अंवे कोणी वर्ण न शके हो.'—भज १७. २ चांगला; योग्य. 'येरू म्हणे मुहूर्त आहे निका.' 'राज्यायोग्यचि केवळ तप मात्र करावया बहु निका मी.'—मोमीष्म ११.३. ३ उत्तम; लायक; उत्कृष्ट; सुंदर. ४ वरोवर; नकी; नेमका. 'हे श्रोतयांची आशंका। पाहतां प्रश्न केला निका.'—दा १०.७.१४६. ५ खरा; सत्य. 'म्हणे जय-जय जी रघुनायका। सत्यप्रतिज्ञा शब्द निका। तरी मज वरावें रविकुळटिलका। अंतरसाक्ष जाणोनी.'—वेसीस्व ४.८२. ६ निर्मळ; शुद्ध; भेसळ नसलेलें. 'हें दूध निकें आहे.'—क्रि.वि. स्पष्टपणें; निश्चन; स्पष्ट; उघड; धडधडीत. 'निकें निरोपिलें तुम्ही.' [अर. नकी—का=शुद्ध; स्वच्छ]

निःकांचन—वि. दरिद्री; गरीब; कंगाल; द्रव्यहीन. [सं. निः+कांचन]

निकाटणें—अक्रि. निकटणें अर्थ १ पहा.

निकांडो—वि. (गो.) निरुपयोगी; वेकाम. निकाडा अर्थ २ पहा.

निकाढा—पु. १ काढथांतल्या चोथ्याचा पुनः केलेला काडा. 'सकाळीं काढा घ्यावा आणि संध्याकाळीं निकाढा घ्यावा.' २ (ल.) निरुपयोगी गोष्ट. [नि+काढा]

निकाम—वि. पुष्कळ; फार; भरपूर. 'प्रभु आपण होईल कीं दीनत्राणीं निकाम हव्यास।'—मोमंमा २.८९. [सं.]

निःकाम—वि. निष्काम; निरिच्छ; निर्लोभ. 'सामर्थ्येवीण घडेना। निःकाम भजन।'—दा १०.७.१९. [सं. निष्काम] ०बुद्धि—खी. निर्लोभता; निरिच्छता. —वि. निर्लोभी; निर्हेतुक. —क्रि.वि. निर्लोभतेणें; निःस्वार्थ बुद्धीनें.

निकामी—वि. १ निरुपयोगी; उपयोगास अयोग्य. २ (क.) उद्योगरहित; वेकार. ३ आळशी. 'निकामी तो दुःखप्रवाही। वाहतचि गेला।'—दा १९.३.२८. [नि+काम]

निकार—पु. मानहानि; अपकार. 'कुटुंबलनलिनवनातें भीम-गज निकार आठवी रगडी।'—मोमीष्म ६.४७. [सं.]

निकार—वि. खडकाळ. —शर.

निःकारण—क्रि.वि. निष्कारण पहा.

निकाल—पु. १ मोरी इ० कांचें पाणी बाहेर जाण्याची उत्-रती जागा; पाणी वगैरे बाहेर काढून लावावयाचा मार्ग. नळाचें, मोरीचें तोंड, वाट. २ (ल.) वासलात; खुलासा; उलगडा; स्थिरस्थावर (कामाची). ३ शेवट; परिणाम; निर्णय (खटल्याचा इ०). ४ तडजोड (करणे). [सं. निस्+कासय; प्रा. णिकाल=बाहेर घालणें. फ्रेंजि. निकल, नीक=निघणें] (वाप्र.) ०लावणें—१ स्वच्छ करणें. २ शेवट करणें; संपविणें. ३ ठार मारणें. निकालांत काढणें—भांडण, प्रश्न, मिटविणें; निर्णय करणें.

'भावाभावानीं आपापल्यांत संगनमत करून वडिलार्जित इस्टेटीचा तंटा निकालांत काढला.' सामाशब्द— ०अर्जी—खी. ज्यावर निकाल झाला आहे असा अर्ज; अधिकाऱ्यांकडून निकाल लाग-लेला अर्ज. ०पत्र—पत्रक—न. १ हुकूम कसे वजाविले, खटल्यांचे कसे निकाल लावले इ० दाखविणारा, मामलेदारानें जिल्हा-धिकाऱ्याकडे पाठविलेला, नियतकालिक हकीकतनामा; झाडापत्रक. २ चवकशीस दिलेल्या खटल्यांची यादी. ३ (क.) शिक्षक खट-ल्यांची यादी. ४ निर्णयाचा कागद; मसुदा. ०हुकूम—पु. (कोर्टानें केलेला) अखेरचा निकाल किंवा दिलेली शिक्षा. निकालस पत्र—निखालस पत्र पहा.

निकाल—पु. (कुस्ती) एक डाव. जोडीदाराच्या वगलेंतून त्याच्या मानेवर हात घालून आपल्या छातीनें उचलून मारणें.

निकालस—वि.क्रि.वि. निखालस पहा.

निकालस—वि. (व.) निर्लेप. [निकाल]

निकास—पु. बाहेर पाठविणे; बाहेर जाणे. निकाल १ पहा.
[सं. निष्कास=निर्गमन]

निकासू—बी. निर्गत मालावरची जकात. [सं. निष्कास]

नि(निः)काळजी—वि. १ काळजी न बाळगणारा; चिंता विरहित; काळजी नसलेला; निश्चित. २ अव्यवस्थित; बेपरवा. निष्काळजी पहा. [निस्+काळजी]

निकाळ—पु. निर्गत माल; बाहेर पाठविलेला माल. निकास पहा. -वि. १ जेथून मालाची निर्गत होते असे (बंदर). २ बाहेर काढलेला; निर्यात (बंदर; मिठागर इ० संवर्धी शब्द). याच्या उलट पैसाळ=आयात. [निकाल]

निकाळ्या—पु. (व. घाटी) जनावरांचा एक रोग.

निकिंचन—वि. दरिद्री; अकिंचन. ' आम्हां सोयरे हरिजन । जनीं भाग्य निकिंचन । ' -तुगा २१८२. [नि+कि+चन प्रत्यय]

निकियापरी—क्रि. चांगल्या प्रकारे. ' तो तुंबा उपचारिलें निकियापरी । ' -विपू २.२२.

निकी—बी. चांगुलपण. -वि. निका पहा. -ज्ञा १३.५१२. ' मृत्युकाळ काठी निकी । वैसे वळियाचें मस्तकीं । ' -दा ३.९.६.

निकीब, निकीबदार—पु. हुजऱ्या; माट. नकीब पहा. -ख ९.४८२३. [अर. नकीब]

निकुंचित(मुंबई)—वि. (नृत्य) यांत एक किंवा दोन्हीहि मुवया थोड्या वक्र करणे. हे भ्रूकर्म मोदयित, कुडमित, विन्वोक व किलकिंचित ह्या खियांच्या शृंगारभावांत करावें. [सं.]

निकुंज—पु. दाट झाडी; कुंज. -ज्ञा १८.१०२१. [सं.]

निकुटणे—अक्रि. (कों.) वाळून शुष्क व कठिण होणे (कापणी केल्याशिवाय शेतांत बराच कालपर्यंत उभे राहू दिलेले माताचें पीक); धान्यादिक कडंगणे.

निकुमिकुलें—न. (वे.) लपंडाव. [का. (निकणे=लपणे)]

निकुर—पु. १ निश्चय; निकर पहा. -एल्व ११.७१. ' रायासि बोले निकुरें । ' -वेसीस्व १.६७. २ (महातु.) राग; संताप; हट. ' निकुरेंनि परतली कस्तुरी । ' -अ ९६. -वि. कठोर. -क्रि. निश्चयेंकरून; इतर अर्थी निकर पहा. **निकुरा जाणे**—निकरा जाणे पहा. ' दक्षिणकर धरिला सुंदें । वामकर धरिला उपसुंदें । माझी माझी म्हणतां विवादे । गेले निकुरा । ' -कथा ५.१३.१३७. [निकर]

निकुरण, निकूर—नपु. खरवड; निपटा (खरकट्या भांडयांचा इ.). [सं. निष्कृ=बाहेर काढणे; म. निकुर]

निकुरणे—अक्रि. भांडें इ०कांस चिकटलेला पदार्थ खरवडून काढणे, टाकणे (मुख्यत्वे नखांनी, बोटांनी किंवा हातातें). [निकुर]

निकुट—वि. (अशिष्ट) १ क्रूर; रानटी; कठोर; निष्ठुर; निर्दय; पश्याणहृदयी. निकरट पहा. २ कृपण. -क्रि. किमानपक्षीं; कर्मीतकमीं; थोडक्यांत थोडकें; निदान. [सं. निकुष्ट]

निकुंतणे—अक्रि. (काव्य) १ कापणे; कातरणे; छाटणे; तोडणे; खुडणे; काटणे; कुतडणे. २ कत्तल करणे; सप्पा उडविणे; काटाकाट करणे; ठार मारणे. [सं. निकुंतन]

निकुंतन—न. १ कापणे; छाटणे; कातरणे; (मुख्यत्वे नखानें) फाडून टाकणे; छेदन. २ (ल.) कत्तल, काटाकाट करणे; तोडणे; नाश करणे; नाहीसे करणे. ' ईश्वरानुग्रहाविणें । नाही भवपाश निकुंतन । ' ३ कापण्याचें हत्यार. [सं.]

निकुति—बी. निरसन; नाहीसे करणे. [सं. निष्कृति] -ज्ञा १८.२३२.

निकुष्ट—वि. हलका; खालच्या प्रकारचा; अधम; वाईट; उत्तम किंवा मध्यमहि नाही असा; क्षुद्र; कनिष्ठ, नीच. -ज्ञा १५. १६९. [सं.] **नकाळ**—पु. अवनतीचा किंवा न्हासाचा काळ. **नपक्ष**—पु. कनिष्ठ, अगदीं शेवटचा पक्ष-पायरी-प्रकार. -क्रि. निदान कर्मीतकमी; निष्कृष्टपक्षीं.

निकें—वि. निका. १ नेटकें; बरवें; बरें; नीट; चांगलें. ' पायाचे प्रसादेन कृपेन निकें असो । ' -पंच. ' एवं पक्षत्रया माझारि । निकें काये असे मुरारी । ' -रास ४.३०२. २ खरें निश्चित; नक्की. ' ऐसे वचन कचें बोलिलें । देवी तें निकें मानिलें । ' -कथा १.५.५१. ३ पूर्ण; सर्व. ' आली कष्टदशा, घडो मरणही, कीं तेज गेलें निकें । ' -वामन स्फुटश्लोक नवनीत १३४. -न. हित. -माझा २.२८. -उद्गा. बरें; फार उत्तम; ठीक. ' निकें म्हणोनि पंडुनृपती । कुंती नेऊनि एकांती । ' -मुआदि २७.२२१. [निका]

निकेतन—न. निवासस्थान; घर; महाल; प्रासाद; भुवन; मंदिर. ' प्रवेशला निकेतनाप्रति । तों देखिली जैसी पार्वती । ' -पां१ १.१२१. सामाशब्द-सरस्वतीनिकेतन; शांतिनिकेतन इ० [सं.]

निकोचा—पु. एक प्रकारचा लोखंडी खिळा. [? नि+कोच]

निकोप—पी—वि. १ निर्दोष; ऐब, तडा, भेग, इ० उणीव नसलेला; न विघडलेला; न नासलेला. २ पूर्ण अव्यंग; दृढ; मजबूत; भक्कम. (पदार्थ, वस्तु इ.) ३ निरोगी; रोगमुक्त; रोगविरहित; व्याधीविरहित. ' देह निकोप असतां । छाया दिसे सकोपता । त्यासी अवधी असे मृत्या । चारी मास । ' -कथा ६.१०.१३. ४ निर्दोष; उणीव किंवा अपुरेपणा नसलेला; धडाक्या; रागादि दोषरहित (मनुष्य, शरीर, पशु वगैरे). ५ आधिक्याच्या किंवा न्यून्याच्या दोषापासून, वाईटपणापासून अलिप्त. ' त्यास दहा सहस्रवर्षे पूर्ण । आयुष्य आहे निकोप । ' ६ वाळवी, कीड इ. लागली नाही असें (लांकूड इ.)

निवखळ—क्रि. निवळ; केवळ; निखालस; पूर्णपणे. -वि. निर्भेळ; निवळ; केवळ. [सं. निखिल]

निका-की-निकता-ती पहा.

निकंदन-णें-निकंदन-णें पहा.

निखट्ट—वि. १ निरुपयोगी; कुचकामाचा; कवडीमोल; आळशी (मनुष्य). २ (मुख्यत्वे) नामदे; दुवळा. ३ दाढी नसलेला. [नि+अर. खट्ट=दाढी]

निखडणें—अक्रि. १ झडणें; गळणें; खाली पडणें (झाडाचीं पानें). २ पानें गळाल्यामुळे पर्णहीन; निष्पत्र होणें (झाड इ०). खडणें पहा. [निखळणें]

निखडणें—१ निखळणें पहा. २ पांच चार अवयव एकत्र जडून झालेल्या पदार्थाचे अवयव मोकळे करणें. उदा० कोंकणांत आगोटीचे दिवसांत गाडी निखडून ठेवितात. [नि+खडणें]

निखडु—वि. (गो.) कठीण; प्रखर. उदा० निखडावर झोंपल्यामुळे सर्व अंग दुखतें. [नि+सं. खर; म. खड ?]

निखडु(डा)ई—खी. (गो.) प्रखरता; कठिणतर स्थिति; कठोरपणा. 'सवतीचीं मुलें झालीं म्हणून त्यांना निखडाईनें बागविणें वरें नव्हे.'

निख(खा)ती—वि. खत न घातलेली; विनखताची. [नि+खत]

निखंदणें—उक्रि. १ (काव्य) तिरस्कारानें घालवून देणें; हुसकावून देणें; धुत करणें. २ निषेध करणें; तिरस्कार करणें; निंदा करणें. 'केल्यादीण निखंदू नये। पुढिलासि कदां।'—दा २.२.१२. 'निखंदूनी बोलिलों नको निंदू।'—र १३. [? सं. नि+खंडन किंवा नि+खडणें.]

निखर—वि. प्रखर; जाज्वल्य. [नि+सं. खर] ० पणा-पु. प्रखरपणा. 'जयाचिया किरणांचे निखरपणें। नक्षत्रांचे होत फुटाणे।'—झा ११.२.१६.

निखर—पु. (व.) निकर पहा. बाईट परिणाम. 'कोणाचीहि उगीच जास्त चेष्टा करूं नये, हंसण्याचा निखर होत असतो.'

निखरंट—वि. (व.) निर्दय; निकरट पहा.

निखरड—वि. (राजा.) नापीक; विनलागवडीची; रुक्ष; हलकी (जमीन). निपराळ, निपळवट पहा. [नि+खरड]

निखरणें—अक्रि. अगदीं नष्ट होणें; पूर्णपणें जाणें (पाऊस, बग); निरभ्र होणें (आकाश); नाहींसा होणें; स्वच्छ, साफ होणें, (धुकें; धूर; धूळ); स्थिर होणें; निवांत-शांत होणें; थांबणें; पडणें (वारा). (सामा.) स्वच्छ, निर्लेप होणें. [सं. निक्षरण]

निखरणीचे दिवस—पुनव. स्वच्छ, निरभ्र दिवस; उन्हाळा. —सक्रि. निरडणें; निपटणें; निरपणें; खरवडणें; खरडून धुवून साफ करणें; (विशेषतः हातानें) खरडणें. म्ह० निखरून शिकरून खाई आणि आजोळा जाई. [सं. निक्षरण]

निखराड—वि. (कों.) कोरडें; ठगळीत; बहुतेक खालस (पाणी, विहीर, तळें, नदी, खाडी, ओढट इ०संबंधीं योजतात). निखरड पहा. [नि+खराट]

निखर्ची—वि. विनखर्चाचें; खर्च न लागणारें; वृड, तूट, कमतरता, न्यूनता, नुकसान नसलेलें, तोट्यांत नसलेलें. [नि+खर्च]

निखर्व—न. दहा सहस्रकोटी; शंभर अब्ज संख्या. [सं.]

निखळ—क्रि. निखळ पहा. —वि. १ निवळ; केवळ; निर्भेळ; अमिश्र. 'येक निखळ नोळाचे। येक अखंड पाचीचे।'—गीता १.४०७. 'निखळ वस्तु निरंतरी।'—दा ६.२.४१. २ शुद्ध; पवित्र. 'ब्रह्मानंद मुरोनि समुळ। तें ओतलें गुरुरूप निखळ।'—ह ३३.५. ३ संपूर्ण; पुरेपूर. 'तरी तेणें ज्ञानशेखें निखटें। निखळ हा निवटे।'—झा ४.२०८. —क्रि. १ निश्चयपूर्वक; खात्रीने. 'तुजें स्मरण केलिया निखळ। उतरे संसारसर्प गरळ।'—मुआदि १०.९८. २ फक्त; निवळ. 'अकरा सहस्र गावें गणित। त्याचि मज्यें जाणावे पर्वत। निखळ भूमी उर्वरित। नवसहस्र पै।'—कथा ६.२.८६.

निखळणें—उक्रि. १ खिळा निघणें, काढणें; मोकळा करणें, होणें; सुटणें; उखळणें; मोडणें; तुकडे होणें, करणें. २ सैल, खिळ-खिळीत करणें. ३ (ल.) हांकलून देणें; काढून देणें (जागेवरून इ०); उपदन काढणें, टाकणें. 'होइल हानि कळा या बाळांपासुनि केवि हा निखळाया।'—मोक्षगुण ३९.६३. —अक्रि. १ (गो.) वाजुला निघणें. २ मरणें. [सं. निखळण; नि+खळणें]

निखळें खुरपें—न. (चांमारी) एक जातीचें खुरपें.

निखाडा—वि. रिकामा दिवस असल्याशिवाय; खंड न पडलेला; खाडा नसलेला (काळ). [नि+खाडा]

निखाडा-ड्या-डू—वि. दाढीशिवाय; दाढीचे केस नसलेला; ज्यास मोठेपणीं हि दाढीमिशी येत नाहीं असा (पुरुष). (गो.) निखोड्या. [अर. नि+खडू=दाढी]

निखाडा-रा—पु. ढग नाहींसे होऊन आकाश स्वच्छ होणें. 'पावसानें निखाडा हांटला.' [निखारणें]

निखाड्या-खोड्या—वि. (गो.) न क्षिजणारा (दाणा). [न कडणें]

निखाती—वि. निखती पहा. खत न घातलेली; विन खताची.

निखाद—पु. निषाद; गायनांतील सात स्वरांपैकीं सातवा. [सं. निषाद]

निखानेमाचा—वि. नियमित; नेहमींचा; ठराविक; काय-मचा; खात्रीचा; पुनःपुनः येणारा (उकाडा, उचापत, पाहुणा, अतीत, भिकारी, पाऊस, वारा इ० शब्दांवरुन योजतात). याचा क्रियाविशेषणाप्रमाणें हि उपयोग करतात. जसें—हा निखाने-माचा येतो, जातो, खातो. [निका, निखळ+नेम]

निखार, निखारओहट—पुकी. १ अतिशय मोठी ओहटी; वसंत ऋतूतील ओहटी. 'आज निखार ओहोट होता म्हणून खाडीस पायउतार झाला.' २ ओहटीचे पाणी पुरे उतरणें; हें पाणी सुमारे सहा तासपर्यंत ओसरत असतें. चंद्रास्त झाला म्हणजे ओहटी पूर्ण होते व बारा मिनिटे पाणी तसेंच स्थिर राहतें. -मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. २८७ (१८७५) [निखारणें]

निखार—वि. १ (कों.) पराकाष्ठेची; अतिशय (ओहटी वसंत ऋतूतील). २ निरभ्र (आकाश). [निखारणें]

निखार—वि. खार सुकून गेलेलें; क्षार नसलेलें (लोणचें). [नि+खार]

निखारणें—अक्रि. साफ, नाहीशी करणें, होणें; (पूर्णपणें, निखालसपणें) घालविणें. 'जुलाबानें सज निखारली.' बहुधा निखारून या रूपानें अनेक क्रियापदांशीं योजतात. जसे:-निखारून नांगरणें, झाडणें, हाकणें, मारणें, धांवणें, जेवणें इ० -अक्रि. १ निखारणें पहा. २ आकाश निरभ्र होणें. [निखारण]

निखारणें—अक्रि. प्रज्वलित होणें; धगधगणें; जळजळीत असणें (निखारा). [निखारा]

निखाररंगी—वि. निखाऱ्यासारख्या लाल रंगाचा; ज्वालेच्या रंगाचा; लालभडक. 'हें लुगडें निखाररंगी आहे.'

निखारा—पु. जिवंत-जळणारा पेटलेला कोळसा; विस्तृत; झंगळ; अंगार. म्ह० आपल्या पोळीवर निखारे कोण न ओढी? •देणें—उपाशी राहणें; भूक मारणें; पोटांतील भुकेची आग न शमविणें; भुकेस न गणतां न खातां राहणें, 'आज तिसरा प्रहरपर्यंत निखारा दिला नंतर जेवलों.' •घरावर ठेवणें—१ एखाद्याचीं दुष्कर्म बाहेर काढून निर्भत्सेना करणें. २ एखाद्याचे भयंकर नुकसान करणें. निखाऱ्याचें करणें—जेवणें; खाणें; पोटांतील आगी-कडे लक्ष देणें.

निखारा—पु. निरभ्रता; आकाश अगदीं निरभ्र होणें. [निखारणें]

निखालस—वि. १ स्पष्ट; साफ; निर्मिड; उघड; निश्चित; रोखठोक; सरळ; शुद्ध; निर्भेळ (मनुष्य, भाषण, वागणूक इ०). 'चल सालसपण धरनि निखालस खोटया बोला बोळें नको.' -अफला ६०. २ वेगळा; मित्र; निराळा; दुसरा; पृथक्. ३ संबंध-रहित. 'आमची जागा निखालस आहे.' -क्रि. १ निश्चयपूर्वक; स्पष्टरीतीनें; खात्रीनें. 'शिवाजी निखालस आपले पदरीचा गेला.' २ निश्चून; लाभलोभ, भीडभाड न धरितां. ३ निःकळ; केवळ; पूर्णपणें; शुद्धपणें; निःकळ. 'देशस्थ ब्राह्मण निखालस स्वराज्या मिष्ट वृद्धीस जिवाची तमा न धरितां झटले.' -धित्रगुप्त १२३. [नि+अर. खालिस्] **निखालसता, निखालसी**—की. १ खात्री; खचितपणा; निश्चय; ठामपणा. 'त्याचे येण्याची निखा-

लसता कांहीं दिसत नाही.' २ संशयनिवारण; खातर्जमा. ३ शुद्धभाव; स्नेह. 'हरतन्हा होऊन निखालसीचा प्रकार घडेल या अंदेशावर मी बोललों.' -पया २३६. •पत्र-न. यजीदपत्र; सोडविष्टी. -रा २०.४१९.

निखिल-ळ—वि. सर्व; अखिल; सगळा; पूर्ण (संख्या किंवा परिमाण यासंबंधीं योजतात). -झा १८.४५९. [सं.]

निखून—क्रि. निक्षून; बजावून; हडसूनखडसून; स्पष्टपणें. [निक्षून]

निखेड—वि. विन भेसळीचें; मिश्रणाव्यतिरिक्त (तांदूळ किंवा इतर धान्य). [नि+खेड=मिसळ]

निखोट-ड-डी—वि. १ दोष, व्यंग, न्यून इ० पासून अलिप्त; निर्दोष; खोड नसलेलें. 'गाय निखोड आहे.' २ चोख. 'हे भात निखोड पटणीचें आहे.' [नि+खोड]

निखोड—पु. ऐरण, ज्या लांकडाच्या ओंड्यामध्ये वसवितात तो ओंडा. -चदलापूर २३१. [खोड]

निखोरडा—वि. अनाश्रित; अनाथ; मित्रहीन; द्रव्यहीन.

निखूखळ—निःकळ पहा.

निगई, निगड-डी—की. निरगुडी; निर्गुडी; एक प्रकारचे झाड. याचीं पाने त्रिदल असतात, ह्यांचा विशेष उपयोग आहे. कोंकणांत बाळंत झियांना अंग धुणें बांधूं नये म्हणून पाण्यांत टाकतात.

निगट(ड)णें—अक्रि. निगडित होणें, असणें; बांधले जाणें. 'करतर्दी निकर्दी लघु किंकिणी। निगटल्या नटल्या नटदामिणी।' -दावि ९१. -सक्रि. बांधणें; निगडित करणें. [सं. निगडन]

निगड—पु. वेडी; पायांतील लोखंडी शृंखला, सांखळी. 'निगड करणें दुःखरूप।' -रंयोवा १.८९८. [सं.]

निगडित—वि. बांधलेलें; वद्ध; जखडलेलें; संघटित. 'हे नऊ प्रांत कॅनेडियन पॅसिफिक रेलवेनें एकमेकांशीं निगडित झालेले आहेत.' -नस्व १०.

निगणें—क्रि. निघणें; बाहेर पडणें. (प्र.) निघणें पहा. 'हेतु जेथ न निगे।' -झा ४.१५१. 'मग अब्राह्माओं धावोनि मेटपांतु। निगता जाहाला।' -स्त्रिपु १.९.२६.

निगता—क्रि. (अशिष्ट) लुक्ता; निगुता पहा. 'शोकाब्धि दूर आहे निगता आलासि वा परिसरा या।' -मोमीष्म ५.२३.

निगद-डु—पु. १ भाषण; बोल. २ निर्धारची शपथ. -माझा ८.१२४. (पाठभेद). [सं. निगद]

निगद—वि. निरोगी. [सं. नि+गद=रोग]

निगदणें—क्रि. बोलणें; सांगणें; कटविणें. -झा १५.५७. 'जेव्हांपासुनि नारदें निगदिलें मी सर्व सौख्या विटें।' -निगा सुभद्राचंपु ५.४८. [सं. निगद्]

निगडुला—वि. नखरे करीत थोडेसेच खाणारा; चोखंदळ; शिष्टपणाने हात आंखडून जेवणारा. [निका=निश्चित+डुला=डुल्ला, वेडा]

निगम—पु. १ (गूढ व अगम्य असे मानलेले चारी) वेद. याच्या वरोवर आगम शब्द येतो. उदा० निगमागम. —झा १८.२. 'आगमनिगम तुज नेणती कोणी।' —तुगा ४७८. २ परमेश्वर; देव. ०रत्नाचळ—पु. वेदरूप मेरुपर्वत. —झा १८.३५. ०घादी—वि. वेदाला प्रमाण मानणारा. ०शास्त्र—न. वेदांतशास्त्र.

निगम—पु. १ शेवट; निकाल; परिणाम. २ सुटका. —नाम १९०. [सं. निर्गम]

निगमन—न. १ अनुमान; निष्कर्ष. २ न्यायशास्त्राचा एक भाग. निगमन न्यायशास्त्र पहा. ०न्यायशास्त्र—न. सर्वसाधारण सिद्धांतावरून विशेष सिद्धांताचे अनुमान काढणे; विशोषीकरण. (इं.) डिडकटीव लॉजिक. [सं.]

निगरगट—टा-गट्ट—वि. १ निलाजरा; कोडगा; निर्लेज्ज; वेशरम; निडावलेला; कितीहि बोलले तरी ज्याच्या मनावर कांहीं परिणाम होत नाही असा. म्ह० तूं करीत जा कटकट मी झालों निगरगट. 'मध्वनाथ स्वामी निगरगटा। काय झोंवलासी माझ्या कंठा।' —मध्व १६७. २ कठोरमनाचा; निर्दय. [सं. निगू-निगर=गिळणे+गट्ट किंवा निग्रह+गट्ट ?]

निगरण—पु. १ गिळणे; गट्ट करणे. २ (साहित्य.) एक अलंकार. खरा अर्थ छपवून त्याबद्दल कांहींतरी काल्पनिक अथवा लाक्षणिक घालणे. [सं. निगू]

निगराणी—झी. (ना.) देखरेख; नजर; पाळत; दाब. 'पार्लमेंटची कंपनीच्या कारभारावर निगराणी असे.' —सन १८५७. पृ. १५४. [फा. निग्रान्]

निगर्व—र्वी—वि. ज्यास गर्व, अहंकार, नाही तो; निरहंकारी.

निगळ—न. १ (पाळस, पाणी गळं नये म्हणून) घरावर नवीन छप्पर घालतांना जिची पूजा करावी लागते अशी देवता. 'आज घरशिंवणी झाली आहे निगळास नैवेद्य घाला.' २ न गळणे, निगळ, निगळता—वि. न गळणारे; ज्यांत पाणी, पाळस गळत नाही असे (घर इ०); जलप्रतिबंधक. [निगळणे]

निगा—पु. निघणे; जाणे.

निगा, निगादास्त, निगाबानी—झी. देखरेख; जतणूक; काळजी. निघा, निघादास्त पहा. 'या शेताची निगा केली असतां बहुत पिकेल.' 'शेत पेरिले आणि उगवले. परंतु निगेविण गेले.' —दा ५.३.९. [फा. निगाह्] निगाहवान्—पु. निगा ठेवणारा; वीक्षक. —राव्यको ९.४.

निगामीमार्ग—पु. संकीर्ण कार्याच्या कारणांचे संशोधन करण्याची पद्धति. (इं.) डिडकटीव मेथडकरितां प्रतिशब्द. —न्याय-पद्धति २४७.

निगाल—न. घोड्याचा अवयव, गंडखोल. घंटाबंधनापासून कंठाचे खाली नळ अंगुळांवर आणि हृदयापासून वर जें स्थान असतें तें. —अश्वप ८६. [सं.]

निगाली—झी. हुक्का पिण्याची नळी. [फा.]

निगावा—पु. सुटका; निघणे; निघावा.

निगाळ—पु. (तंबाखू किंवा दुसऱ्या पदार्थाची) दुसऱ्याने कुदन आणि गाळून काढलेली, तयार केलेली पृष्ठ; चूर्ण. [निगळणे]

निगी—झी. निकी; नेटकी. 'अतर्क्य तेथिची रचना निगी पुत्रप्रयोगी करविले।' —भाराकिष्किधा २.७५. [निकि]

निगी—या—अ. (कातवडी) निघून (जाणे). 'तर माझे नगरां-तून मी निगी—या. —मसाप २.१.३०. [निघणे]

निगीर्ण—वि. गिळलेले; गिळंडूत केलेले; स्वाहा केलेले. [सं.]

निगुतच—किवि. इतक्यांत; जुकसान. —बदलापूर १३८.

निगुत—ता—तीं—किवि. (काव्य) १ जुक्तच; अलीकडे; लवकर; आतांच. 'तुज सांगितली निगुती।' —विज ७.१०५.

२ यथार्थ; व्यवस्थित; निम्रान्त; स्पष्ट. 'त्या सांनिध्याची उपस्थिति वेगळाली सूचिली निगुती।' —रासपं ५.९७. 'कोण कामना तुझ्या चित्तीं। सांग निगुती मुनिवर्या।' —नवनीत १८६. 'शिंपी म्हणती नामयातें। प्रत्यक्ष बोलती निगुते।' —भवि १४.२५.

३ लक्षपूर्वक; दक्षतेने; ध्यान देऊन. 'ईश्वर म्हणे पार्वती। एकावी निगुती।' —भबो ३७. ४ नेटाने; निश्चयाने. पुनःपुन्हा; वरचेवर. 'तोंवरी अभ्यास निगुती।' —परमा ९.३४.

—किवि. (क.) निश्चयाने; नीटपणे; खचित; निःसंदेह; खात्रीने. ऐसे बोलोनि निगुती।' —गुच १५.३२. 'दैत्य लक्षण जाणोनि निगुती।' —मुआदि ४.१६५.

निगुताई—निगुती—झी. काळजीने ठेवणे, वागविणे, उपयोग करणे; लक्ष देणे; काळजी; दक्षता; यथार्थपणा; सावधानपणा; संरक्षणाची योग्य तजवीज; रीति; युक्ति. 'ऐसी निगुती करोनि। आली एकादशी दिनी।' —गुच ३५.५३. (क.) निगुत.

निगुरा—या—वि. १ गुरुहीन; ज्याने गुरु केला नाही तो. २ पोरका; अनाश्रित; (आईबापाशिवाय किंवा ज्यास कोणी मार्ग दाखविणारा नाही असा मुलगा). [निगुरा]

निगूड—झी. एक औषधी झाड. [सं. निर्गुडी]

निगूढ—वि. गुप्त; अतिशय खोल किंवा गूढ; एकाएकी आकलन न होणारे किंवा न समजणारे; झांकलेला. 'मनुष्यांच्या अस्तित्वास व बुद्धीस अनुकूल अशीं कारणे या पृथ्वीतील परमाणुसंघात निगूढ आहेत.' —आगरकर [सं. निगूढ=झांकणे] निगूढार्थ—पु. गर्भित अर्थ; सूचित, ध्वनित अर्थ; एक प्रकारचा उत्तराभास उदा० ह्याने माझे पुर्वजशत घेतले अशी फियाद केली असतां,

‘काय? मी एकट्यानंच घेतलें आहे?’ अशा व्यंगानें आणखी कोणी घेतलें असावें अस अर्थ निष्पन्न करणारें (उत्तर).

निगूत—क्रि. (काव्य.) नुकतेंच; अलीकडे. ‘कारेबाळो निगूत झो। तो तुकां भेटलो हुतो?’—मसाप २४.३६८. —वि. (गो.) नीट; दुरुस्त; सरळ. उदा० मोडलेली - विळी निगूत करण्यासाठीं लोहाराकडे पाठविली आहे. (कों.) समूळ; बरोबर. उदा० ‘त्येकां निगूत नासो करतलों.’ (त्याला समूळ, बरोबर नाहीसा करीन).

निगूत—स्त्री. १ शहाणपणा; कुशलता; हातोटी; खुवी; हिकमत; योजना. २ काळजी; लक्ष; देखरेख; काळजीनें ठेवणें, संभाळणें, वागविणें. उदा० ‘संसाराची निगूत बायकोला असावी.’ ‘ह्या घोड्याची निगूत केली तर हजार रुपयांचा माल होईल.’ वासराची—पोराची—शेताची निगूत. (कि० करणें; निगुतीनें ठेवणें). [सं. नि+युज्; युक्ति; युगत; जुगुत्प्रमाणे]

निगूहीत—वि. नियंत्रित; निग्रह केलेला; संयमित; दाबांत ठेवलेला; प्रतिबंधित; नियमित; निर्वध घातलेला. [सं.]

निगोड—वि. कमी गोड, जितकें पाहिजे त्यापेक्षां कमी गोड; फिकें. ‘आज पोळ्या निगोड झाल्या आहेत.’ [नि+गोड]

निगोरच्या—पु. एक प्रकारचा खेळ. लगेच्या.

निगोळी—स्त्री. १ पागोळी; वळचण. २ पागोळ्यांतून पाऊस गळणें; वळचण गळणें. [सं. नि+गळ्=गळणें.]

निग्रम—पु. (कु.) निरवानिरव करणें; व्यवस्थित ठेवणें. ‘ते जिन्नस एकदां निग्रमाक लाव.’ [सं. निर्गम?]

निग्रह—पु. १ संयमन; प्रतिरोध; दमन; अटकाव; दडपण; दाव. ‘निग्रह केल्यानं थकलेल्या कुळांपासून पैसा उगवणार नाही म्हणून सोईसोईनं व्या. २ निश्चय; दडता; आग्रह; पक्केपणा (मत किंवा हेतुचा). ३ ताव्यांत घेणें; पकडणें; धरणें; बंदीत टाकणें. ‘राजानें दुष्टाचा निग्रह आणि साधूंचें रक्षण करावें.’ ४ नियम. [सं.]

निग्रह—सक्रि. (काव्य.) दावांत ठेवणें; संयमन करणें; दडपणें. **निग्रहानुग्रह**—पु. एखाद्याला दंड करणें किंवा त्याच्यावर कृपा करणें.

निग्रहानुग्रहसमर्थ—वि. एखाद्यावर कृपा किंवा अवकृपा करण्यास समर्थ तो (देव, राजा, भूपाल वगैरे). **निग्रहित**—वि. दाबांत ठेवलेला; ताव्यांत घेतलेला; निग्रह केलेला. **निग्रही**—वि. निश्चयी; दड; आग्रही; करारी; हठी. (चांगल्या व वाईट अर्थानें).

निग्राणी—निगराणी पहा.

निघंटू—पु. १ यादुकानें निरुक्तांत विवेचिलेला वैदिक शब्दकोश. २ (सामा) शब्दकोश. ३ (रुढ) वैद्यकीय कोश. [सं.]

निघड—विक्रि. (कों.) लागोपाठ; अनुक्रमानें; एका पाठीमागें एक; मध्यें जागा सुटल्याशिवाय (वैल अथवा पाय राहा-

टाच्या माळेस बांधलेले लोटे) याच्या उलट दुघड आणि तिघड पहा. [सं. नि+घट]

निघणें—अक्रि. १ वाहेर पडणें; आंतून वाहेर जाणें. २ पासून दूर येणें; वेगळें, निराळें होणें. ३ उत्पन्न होणें; उद्भवणें; निपजणें; उगवणें. ४ वृद्धिंगत होणें; वर येणें; शेवटीं दिसणें; आढळणें. ५ उमगणें; घडून घेणें; घडणें. ६ जोरानें धांवणें; वाहेर येणें (घोडा वगैरे). ७ उत्पन्न होणें; दिसू लागणें; उमटणें. ‘लाखी शाईनं अक्षर चांगलें निघतें.’ ८ नाहीस होणें; ओसरणें; कमी, बडतर्फ होणें. उदा० चाकरी, अधिकार निघाला. ९ (अकर्तृक अ.) ओकलें जाणें. ‘त्याला निघालें, त्याला अन्न निघालें अथवा ठेव निघाली.’ १० (दुसऱ्या क्रि. शीं जोडलें असतां) लागणें; झडणें; सुरूवात अथवा आरंभ करणें. ‘जाळें निघणें, देळें निघणें.’ [सं. निर्गम] निघतें घेणें—अंग, पाय काढणें; मागें माघार घेणें.

निघळ—स्त्रीपु. जात्याच्या आंतल्या खुंट्याभोंवतीं चिकटून राहणारा घांस. [नि+घळणें] **निघळणें**—अक्रि. जात्याच्या तोंडांतून धान्याचा घांस वाहेर येणें, गळणें. —सक्रि. जात्यांतून घांस विणें अथवा गाळणें (दळतांना मेखेभोंवतीं जमणारा घास) जात्यांतून घांस वाहेर काढणें; जात्यावर दळतांना सर्व दळण झाल्यावर आंत राहिलेले सर्व धान्य स्वच्छ झाडून काढणें.

निघा, निघादास्त—बानी—स्त्री. काळजीनें देखरेख ठेवणें; नजर; अवधान; लक्ष. (कि० करणें; ठेवणें; पाहणें). [फा. निगाह]

निघातें—क्रि. १ (काव्य) संघातानें; एकाच वेळीं बरेचसे. २ अचूक; लक्षपूर्वक. ‘अदृश्य होऊनी असंख्यात वाण। मारी निघातें।’—मुवन १२.१४८.

निघावा—पु. १ बाहेर अथवा पुढें निघणें; निघणें (प्रवासास). २ निघण्याची तयारी. [निघणें]

निघोट—वि. संपूर्ण, परिपूर्ण.

निघोर—री—वि. निर्भय; निर्धास्त; निश्चित; कुतर्क, संशय वगैरेपासून अलिप्त. [सं. नि+घोर]

निघ्न—वि. अवलंबून राहणारा; आश्रयी; परावलंबी. [सं.]

निच—क्रि. नित्य; नेहमी; सदोदित. ‘उमेठेआं देवां निचनवा। आठाइतेआं देवां वंवाळु दीवा।’—शिशु १५३. ‘निच तुवां येकलेंचि यावें।’—पंचतंत्र. [सं. नित्य]

निच—वि. १ ठेगणा; वुटका. २ कमी, हलका (स्थिति, किंमत इ० नें). ३ नीच; हलकट; क्षुद्र. [सं. नीच]

निचकर्णें—सक्रि. १ (कों.) हिसक्यानं स्थानापासून अलग करणें; स्थानभ्रष्ट करणें; हालवणें; बाजूला सारणें; कचकावणें; लचकणें; लाथेनें मनुष्याचा अवयव तत्काळ बांकविणें. २ झरणें; पाझरणें; द्रवणें.

निचकोडा—पु. (व.) चिमटा (शरीरास हातानें घेतलेला).

निच(श्च)क्र—न. कडकडीत उपास.

निचरणी—स्त्री. पाझरणें; गळणें; झरणें; रस अथवा चीक बाहेर टाकणें; घाम येणें. [निचरणें]

निचरणें—अक्रि. पाझरणें; गळणें; गळं इ० कांतील किंवा पोटांतील मलांश किंवा पदार्थांतील जलांश पातळ होऊन झरून बाहेर पडणें. उदा० गळवांतील पाणी निचरून वे. घाम सुटणें अथवा वाहणें. [सं. निस्+चर्] निचरा—पु. १ निचरणी पहा; पाझर; निर्यात; स्वेद. २ पाझरून जाणारा पदार्थ.

निचल—ल—वि. १ (काव्य) अचल; निश्चल. २ (गो.) ब्रह्मचारी. —क्रिवि. स्तब्धतेने; शांत रीतीने. [सं. नि+चल्]

निचव—वि. वेचव; रुचिहीन; निरस; फिकका; शुष्क. [नि+चव]

निचा—वि. निवृष्ट; निच पहा.

निचाड—डा—वि. १ दांडगा; उद्धट; वेसुरवत; अविनय. २ निरिच्छ; निगरजु; निष्काम. —ज्ञा २.२८१. ३ निर्लेज्ज; निगर-गृह. ४ प्रीति, आवड, रुचि, चव या विरहित. 'गुलासारखा गुळदगड। परी तो कठिण निचाड।' —दा ८.५.४७. [नि+चाड] निचाडणें—वेपरवाईनें वागणें. —एभा १२.१७५.

निचावणें—अक्रि. खचणें; दबणें; खालीं जाणें; वसणें; मोडकळीस येणें (इमारत, खांब इ०.) [नीच]

निश्चित—वि. (काव्य) निष्काळजी; वेफिकीर; निश्चित. [सं. निश्चित]

निचूळ—पु. (कु.) फणसाचें झाड अथवा फणस. [सं. निचुल] निचेतन, निचेत—वि. चेतना, वेदनारहित; निद्रा, मूच्छां इ० कांमुळे देहमानावर नसलेला; वेशुद्ध. [सं. निश्चेतन]

निचेष्ट—वि. निश्चेष्ट; निचेतन पहा. [निस्+चेष्टा] निचेष्टित—वि. वेशुद्ध, निचेष्ट झालेला. 'निचेष्टित पडे रघुनंदन।' —रावि १६.१५.

निज—न १ मन. २ निजगुज; विश्वरूप. ३ आत्मस्वरूप; स्वस्वरूप. 'पाहें पां वालभाचे नि वयाजें। तिया ब्रजांगनांचीं निजें।' —ज्ञा ९.४६५. [सं.]

निज—वि. स्वतःचें; स्वकीय; आत्मीय; आपलें; (अत्यंत-शर) —नस्त्री. स्वतःचीं कामें (कि० सांगणें; बोलणें). म्ह० निजेवाचून पुजा नाही—फुकट कोणी कोणाच्या उपयोगी पडत नाही. [सं.] ० कार्य—न. १ आपलें स्वतःचें काम. २ ब्रह्मज्ञान, आत्मज्ञान मिळविणें. ० खूण—स्त्री. विशिष्ट खूण, चिन्ह, लक्षण. ० गूज—न. स्वताचें, खाजगी—गुप्त काम, गोष्ट. ० जन—स्वकीयजन अथवा भक्त. आस; सोयरेधायरे. —ज्ञा १८.१. ० जनजित—वि. भक्ता-धीन. ० जनरक्षक—वि. आपल्या लोकांचें, भक्तांचें रक्षण करणारा (ईश्वर). ० जनाखिलमंगल—वि. भक्तांचें संपूर्ण कल्याण करणारा; भक्तांचें मंगल करणारा. 'जय जय देव निर्मळ। निज-

जनाखिल मंगल। जन्मजरा जलद जाल प्रमंजन।' —ज्ञा १८.१.

० ठेवा—पु. १ स्वतःची पुंजी, मुख्यत्वे स्वतःच्या पाप पुण्यास लावतात. २ ब्रह्मज्ञान. 'ऐसें म्हणाल तरी निजठेवा। सद्गुरुवीण नाही।' —दा ५.१.१९. ० ढाळ—पु. स्वाभाविक गति. ० तेज—न. स्वकीय तेज; स्वस्वरूप. ० त्व—न. निजरूप. ० धाम—न. (काव्य.) स्वतःचें घर, निवासस्थान; आत्मस्वरूप; निजतेज. 'कृष्णदास जयराम। जे शांतक्षमेचें निजधाम।' ० धामास जाणें—मरणें; दिवंगत होणें. ० निवाडा—पु. आत्मस्वरूपाचा निश्चय. निजस्वरूप भाव.

—एभा २.३१६. ० बोध—पु. आत्मज्ञान. 'जेथें भेटे निर्गुण निजबोध विष्णु स्वरूप.' ० मूर्ति—रूप—वि. स्वस्वरूप; स्वतःसिद्ध. ० रूप—न. १ स्वतःचें खरें स्वरूप. 'निजरूप इला भी दाळं कां।' —सौभद्र अंक ५. २ स्वस्वरूप; चिन्मयकला; शिवात्मा. ० लोट—पु. (काव्य.) प्रत्यक्ष लाट, जलकल्लोळ. 'जो विवेक रत्नाचा किरिट। जो सद्गुण गंगेचा निजलोट।' ० वर्म—न. स्वतःचें (गूढ) दोष; रहस्य; गुप्त गोष्ट. ० धस्तु—नस्त्री. ब्रह्म. ० वृत्ति—स्त्री. स्वधर्म. 'तैसी निजवृत्ति जेथ सांडे। तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे। आडका प्रजाहो हें फुडें। विरंचि म्हणे।' —ज्ञा ३.१११.

० साधन—न. १ आत्म्याचें ज्ञान मिळविणें. २ स्वतःचें हित पाहणें, स्वहिताकडे नजर देणें. (कि० पाहणें). ० सार—पु. मुख्य उद्देश; तात्पर्य. 'एव्हवीं या लक्षणांचिया निजसारा। मी अपाडे कीर अपुरा।' —ज्ञा ६.१४०. ० सुकृत—पु. आपलीं स्वतःचीं कृत्यें (पूर्व जन्मांतील किंवा ह्या जन्मांतील). ० सुख—न. १ ब्रह्मसुख. २ स्वताचें सुख. ० स्वरूप—न. निजरूप पहा. ० ज्ञानी—पु. आत्मज्ञानी. निजांगें—क्रिवि. (काव्य) स्वतः; जातीनें.

'निजांगें वधोनि दशकंधर।' —स्तोत्रमाला महिपति-पांडुरंगस्तोत्र. निजाचो—वि. (गो.) स्वतःचा; मूळचा; नैसर्गिक. निजाचो श्रीमंत—वि. गर्भश्रीमंत. निजानंद, निजानंदभरित—वि. स्वतःमध्ये आनंद पावणारा (ब्रह्म).

नि(नी)ज—स्त्री. झोंप. 'तदुक्तिस जन प्रभो जरि निजेमध्ये चावळे।' —केका ७३. [सं. निद्रा] निजगळ—वि. (ना) झोंपाळ. निजतीक्रिया—स्त्री. प्रेत निजल्या स्थितीत पुरणें. —बदलापूर १७२. निजणें—अक्रि. १ झोंप घेणें; झोंपणें. 'टपकण निज. महार-पोर रात्र शिळी करतील.' (लहान मुलाला लवकर निजविण्यासाठी म्हणतात). २ आडवें होणें; कलणें; लोळणें. ३ आजारी पडणें; हांतरुणाला खिळणें. ४ (ल.) मरणें. ५ नाश पावणें; बुडणें; नाहीसा होणें. (धंदांतील मांडवल, धंदा, व्यापार इ०). ६ भर-भराटीत न येणें (दैव); मंद चालणें (कामधंदा); नाहीसा होणें (हुकमत, अधिकार); वेचिराख, उजाड होणें (घर, गांव). ७ संभोग करणें. निजलेला मेक्यासारखा—मृतवत निजलेला व मेलेला सारखाच. निजल्या जागीं विकणें—कारवाईनें आपलें

काम साधणें; बोटावर नाचविणें. निजून उठणें, उठत असणें (पहाटिस, लवकर)—प्रातःकाळीं झोंपेतून उठणें किंवा उठण्याची संवय असणें. सावकाश निजणें—शांतपणानें झोंप घेणें; बेफिकीरपणें झोंपणें. निजविणें—सकि. झोंपविणें; दुसऱ्याला झोंप देणें आडवें पसरविणें; निजावयास लावणें. निजसुरा—वि. अर्धवट झोंपलेला अर्धवट जागा; असावध. 'जेणें देहात्मवादी निजसुरा'—यथादी १.३८२. निजानीज—स्त्री. सामान्यपणें निजणें; सर्वत्रांचें निजणें; शांतता; सामसुम. निजायाबसायाजोगी—वि. (बायकी) घरकाम करण्यास योग्य झालेली, वयांत आलेली (स्त्री). निजाळू—वि. झोंपाळू; फार, नेहमीं झोंप घेणारा. निजेला—वि. निजलेला; झोंपलेला (माणूस). 'निजेच्यामधें पुछ्य तें लोकताहे'—राक १.३३. 'त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला'—२९.

निजध्यास—पु. सतत चिंतन; एकाग्रता. [सं. निदिध्यास]

निज (जा)वा—पु. (व.) (घार काढतांना लाथ मारते म्हणून) गाईच्या मागील दोन्ही पायांला दोर बांधणें.

निजोखमी—वि. जोखीम, धोका नसलेला. [नि+जोखीम]

निजोर—री—वि. १ दुर्बळ; अशक्त. २ आधार, आश्रय, पाठिंबा नसलेला. ३ (दुर्बल) जोर नसलेले, आधार नसलेले (मोहरे). ४ जोर असला तरी तो न मानतां मोहरीं वगैरे मारून खेळण्याचा; (डाव) मारामारीचा (डाव). [नि+जोर]

निझर—पु. पाझर; झिरपा; झरा. [सं. निझर] निझरणें—अकि. १ पाझरणें; झरणें; झुळ झुळ वाहणें. २ ओलावा सुटणें; घाम येणें; झिरपून जाणें. निझरचणी—न. झऱ्यांतील किंवा पाझरणारें पाणी. [निझर+पाणी] निझर—वि. १ हलकी; कमजोर; झिरपून, झरून गेलेली (शेत जमीन). २ निःसत्त्व; निकस; थकलेला भागलेला (माणूस, जनावर वगैरे).

निझाड—वि. निर्वृक्ष; वृक्षविरहित; ओसाड; बैराण. 'वन झालिया निझाडी मग उचलिल्या प्रचंड धाण्डी'—मुवन १०.१८. [नि+झाड]

निझाडा—पु. १ तुटवडा; पूर्ण अभाव. २ स्पष्ट नकार; साफ नाही म्हणणें. (किं० देणें). 'मी मागितलें परंतु त्यानें निझाडा दिला.' [नि+झाडा=साफ करणें] निझाडून—किवि. साफसाफ; रोखठोक; स्पष्टपणें; निखून (नाहीं म्हणणें किंवा सांगणें).

निटली—स्त्री. एक पायांतील दागिना. 'अनवट निटल्याही जोड त्या जोडव्यांचा'—सारह ६.३१.

निटवंगी—स्त्री. १ (चि.) अतिशय थकणें; फार दमणें. २ रोगादिकांनीं जर्जर होणें; मर्गळ. ३ डोलयांत फार झोंप येऊन येणें; सुस्ती. 'अगदीं निटवंग्या आयलों.'

नि(नी)टस—वि. नीटनेटका; बांधेसुद; आकारबद्ध; सरळ रेखीव (मनुष्य, वस्तु). [नीट]

निटार्ई—ओ—स्त्री. सरळपणा; नीटनेटकेपणा; आकारबद्धता; योग्य घडण. 'निटाओ स्थूल शरीराचा'—गीता २.१८५६.

निटावणी—स्त्री. बरोबर करणें; दुरुस्ती; सरळ करणें. निटावणें—अकि. १ सरळ; वेडेवांकडे असलेले ठीक करणें; चांगले; योग्य करणें. २ झटून पडणें; दुसऱ्याची अपेक्षा न धरतां नेटानें पुढें जाणें. ३ (काव्य) सरळ जाणें; पुढें जाणें. ४ वर जाणें; पुढें चालणें. 'निटावले वीर यूथपति। मुखें गर्जती रामनाम।'—जैव ७४.९७. ५ सुधारणा करणें; पुढें पाऊल पडणें; कुशल; तरवेज होणें. निटावा—पु. १ सरळपणा. २ (ल.) विनचूकपणा; योग्यपणा. ३ नेटावा; टेंकू; आधार; धिरा; नेट; पाठिंबा. (किं० देणें). निटाविणें—अकि. बरोबर करणें; लावणें; रचणें; व्यवस्था लावणें; व्यवस्थित वासलात लावणें. निटोपा—पु. निटावा पहा. (किं० करणें; लावणें; लागणें).

निटारिणें—सकि. (महाजु.) निवटणें; निडारणें. 'रेड्लिया हाडांची मोळी। सुट्टावया बळी। बोढौनि शिरादळीं। निटारिजे।'—झाप्र ७५२.

निटाळा—पु. (कु.) अतिशय कडक उन्हाळा. —वि. कडक उन्हाळयांतील.

निटिल—न. कपाल. [सं.]

निठवें—न. (कों.) अच्छेराचें माप.

निटूर—वि. निष्ठुर पहा.

निडकणें—सकि. (कु.) पिकून पुष्कळ दिवस होणें.

निड(ढ-ढा)ळ—ल—न. कपाल; लळाट पहा. 'कांठमोरा त्याचे निडळीं स्तला।'—पंच ४.१. 'पाहें पां चंदनाचेनि अंगाणिळें। शिवतिलें निंव होते जे जवळें। तींहीं निजिर्वीही देवांचीं निडळें। वैसणी केली।'—झा ९.४८४.—वि. दुर्दैवी; निराधार. 'मी पांगुल परदेसी। निडळ पडलों एकला।'—भावि १६.५१. [सं. निटिल; प्रा. णिडाल, णडाल; सिं. निराड] निडळवे, निडळींचे घामाचा—वि. स्वकष्टार्जित व न्यायानें मिळविलेला (पैसा);

निडांकी—वि. डाक न दिलेले (भांडे, दागिना इ०). [नि+डांक]

निडार—वि. निवडक. —न. १ कपाल. २ (ल.) दृष्टि. 'तेणें तसें नगर तें धरितां निडारी।'—२०. ३ पकदशाः निडारणें—सकि. १ परिपक्व होणें; भरपूर पीक येणें; कोंब निघणें. 'तिफणी वेगळा दाणा निडारला निघेल।'—स्वानुदिन १०.१.६०. 'निडाराचेनि कोंदाटे। मोतिये नावरतीं संपुटें। मग शिवणी जैशी उमटे। शुक्ति पळवांची।'—झा ६.२६६. २ थक होणें. ३ पाण्यानें डवडवणें. 'इतुकें वोलेंना तव प्रेमाश्रु उत्तंवलोनिय नयन। निडारली दृष्टि।'—स्वादि ६.२.१८. निडारलेंपण—न. पक्वता.

निडो—क्रि. (महासु) सगीप; अवल. 'जेवि निडो निडो आले। अमिणी।'—१२. निडो—क्रि. अवल; सगीप. [सं. निडो]

निडोड—वि. डोल काढून स्वच्छ केलेली (डाळ).

निडवा—पु. निडवा नांवाचा जंसाचा प्रकार.

निडळणे—अक्रि. (काग) खाली पडणे; मोडणे; अडखळणे; सरणे; कोलळणे; कचकणे.

निडळवाणी—वि. निराश्रित. -कथासारा १.१५७.

निडाल—वि. डाळ किंवा उतार नसलेले; अतिशय कमी डाळ असलेले. -क्रि. केवळ. 'तेथ चांचल्य निखळ। एकलें ठेलें निडाल।'—ज्ञा १३.१०८.

निडाली—स्त्री. निडाल; डाळ नसण्याची स्थिति.

निणगा—पु. भाताची एक जात. निणें पहा.

नित्त—विक्रि. नित्य; नेहमी; दररोज. 'सवाई साधवराव पेशवे नित्त मुजरा घेता।'—विज्ञावि. [सं. नित्य]

नित्तनीत—स्त्री. नीति. [सं. नीति]

नित्तकारी—पु. (कु.) एक पिशाचदेवता.

नित्तकोर—पु. भाकरी, पोळी वगैरेचा आठवा भाग; चत-कोरच्या अर्धा. [निम+चतकोर]

नित्ततणे—अक्रि. नितांतणे पहा.

नित्तंव—पुअव. कुळे; ढुंगण; कटिपद्माद्भाग (विशेषतः बायकांचे); कटिभाग; कमरेच्या खालचा मागचा भाग. [सं.] नित्तं-विनी-स्त्री. मोठे व सुंदर नित्तंव असलेली स्त्री. नित्तंशु-पु. १ खालचा भाग. २ (ल.) पाताळ लोक.

नित्तरणे—अक्रि. झिरपून, गळून, ठिपकून वाहून जाणे, निचरणे. (पाणी किंवा द्रव पदार्थ.) [हिं.]

नितराम्—क्रि. १ अतिशयीत; पराकाष्ठेचा; अट्टल; अगदी (चोर, लुच्चा, मुख्य) २ एकूण एक; संबंध; पूर्णपणे; सर्वस्वी. (नकार दर्शवितांना) [सं.]

नितळ—वि. १ स्वच्छ; शुद्ध; गाळ इ. नसलेले (तेल, पाणी) 'कातळ फोडून नितळ पाणी। आंत बसली कमळारानी।' २ शुद्धगुळीत, चकाकीत; तेजस्वी; सफाईदार. [सं. नि+तल]

नितळ—न. सप्त पाताळांपैकी एक; वितळ. [सं. नितल]

नितळणे—अक्रि. स्वच्छ आणि चकाकीत, तेजस्वी होणे. (चेहरा; डोळे) टवटवीत दिसणे (पीक, झाड झुडप) नाहीसे होणे, निवळणे (ढग, धुकें) वरोवर, योग्य, चांगले होणे. (मनुष्य) अक्रि. घासून साफ, चकचकीत करणे. [नितळ] नितळणा—पु. सोनाराचे जिल्हई देण्याचे हत्यार, नितळाई—स्त्री. १ चकाकी; जिल्हई, चकाकीतपणा. २ पारदर्शकपणा; स्वच्छता (द्रव पदा-

यांची); (गो.) नितळान्य. नितळयेळ—न. (राजा) कडे तळल्यावर कढईत राहिलेले तेल. [नितळ+तेल]

निताणा—वि. (कर.) बाईलेवडा; बायकोच्या आहाती गेलेला (मनुष्य). 'निताणा नवरा भेटल्यावर बायका डोळीजड होणारच.'

नितांत—वि. अत्यंत; फार; पुष्कळ. -क्रि. अतिशयपणे; अतिशयपणाने. [सं.]

नितांत—पु. उत्कंठा; अक्रिता; उतावळी. (क्रि० पडणे; होणे) नितांत(द)णे—अक्रि. उतावळी किंवा उत्प्रेक होणे; अधिर होणे; उत्कट, प्रबल इच्छा करणे; हापापणे; वेड घेणे; हव्यास घेणे; व्याकूल, प्रस्त होणे (तहान, सूक, सांप इ. नीं) म्ह० १ (कों.) नितांतल्या बायकोला दुरांडला दादव्या. २ (व.) नितांतल्या शिरी नातू दाळा करी=अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी.

निताव—वि. न तापलेले (सोने)

निती—नीति पहा. [सं. अप]

नितेजणे—अक्रि. वाक दाखविणे; रागे भरणे. 'मग लुसि-फराते नितेजुनु। बोळता जाहाला।'—क्रिपु १.२.१७.

नितोड—वि. विनतोड;

नित्य—वि. १ सतत टिकणारे; शाश्वत; नेहमीचा. २ नियमित, एकसारखा घडणारा. -क्रि. सतत; नेहमी; सदां; प्रति-दिवशीं. म्ह० नित्य मरे त्यास कोण रडे. (समास) नित्य-वर्चा-जप-नैवेद्य-पूजा इ. [सं.] नित्याखालीं पडणे-येणे-नेहमीच्या संवयीत, अभ्यासांत, परिपाठांत-पडणे, येणे. ०कर्म-कुरंग-न. संध्यावंदनादि ब्राह्मणाचीं रोजचीं कामे; रोजचा ठराविक कामधंदा. ०जागृति-स्त्री. नेहमीचा जागरूकपणा (योग्यांचा). नित्यता-स्त्री. निरंतरपणा; कायमपणा. 'नित्यता ऐसेचि असोनि। ना तरी निश्चित क्षया जाउनी।'—ज्ञा २.१०४. नित्यदान-न. रोज द्यावयाचे दान; अशा तऱ्हेने दिलेली देणगी. ०नवा-वि. १ रोजचा नवा; कोराकरकीत; रोजच्यारोज कांही सांगितले असतां ते विसरणारा; ताजा; सदां नवा. ०नियम-नेम-पु. १ शास्त्रामध्ये अमुक कर्म नित्यच करावे असे सांगितले नाही परंतु ते नित्य केले असतां पुण्य विशेष सांगितले अशी जीं गीतापाठादिक नित्य करतात तीं कर्मे. २ नित्य करण्याचा आचरण्याचा नियम, परिपाठ. उदा० याचा शिष्या देण्याविषयी नित्यनियम आहे. ०नूतन-वि. नित्यनवा पहा. ०नैमित्तिक-वि. नेहमी आवश्यक म्हणून करावयाचे किंवा प्रसंग विशेषाने उपस्थित झालेले (धार्मिक कृत्य, एखादे काम इ०). ०पाठ-पु. १ रोजचा पाठ, पठन. २ रोजचा नियम, बहिवाट. ०पाठांतला-वि. रोजच्या संवयीचा, परिचयाचा; शिरस्त्याचा.

०प्रलय-पु. १ प्रत्येक वस्तुचा क्षणोक्षणी होणारा नाश. २ शरीरांत जशी निद्रा आल्याने जीवास नित्य प्रलय होतो त्याचप्रमाणे चार युगांची एक चौकडी अथवा पर्याय हजार वेळां गेल्याने सकल व्यापार ब्रह्मांडीचे वंद पडतात त्याचें नांव. ०ब्राह्मण-भट्ट-पु. रोज जेवावयास बोलाविलेला ब्राह्मण. ०मजूर-वि. रोजच्या मजूरीवर काम करणारा; हातावर निर्वाह करणारा. ०मुक्त-वि. सर्व व्यापापासून मुक्त (ईश्वर); जीवन्मुक्त (माणूस). 'दोहिवेगळे नित्यमुक्त । योगेश्वर जाणावे ।' -दा ७.६.४६. ०रोज-क्रि. दररोज; रोजच्यारोज. ०विधि-पु. नित्यकर्म. नित्यशः-क्रि. नेहमी; सदैव; सदोदित; सतत; वरचेवर. ०शंको-वि. सदां शंका घेणारा; संशयी. ०श्राद्ध-न. पितरांप्रीत्यर्थ रोज करावयाचें श्राद्ध. ०श्री-मंगल-न. नेहमीची भरभराट; उत्कर्ष (मोठ्या लोकांसंबंधी योजतात). ०सिद्ध-वि. १ सदोदित; कायम टिकणारा. २ नेहमी तयार. नित्याक-क्रि. (गो.) दररोज; नेहमी. नित्याचरण, नित्याचार-नपु. नेहमीचें आचरण, वागणूक. नित्यविधि पहा. नित्यांत, नित्यानित्य, नित्यानै-क्रि. एकसारखे; सतत; प्रतिदिवशी. नित्यांतला-वि. दररोजचा; नेहमीचा; अनुभवांतील; परिपाठांतील. नित्यानंद-वि. (काव्य) सदां आनंदी; सुखी. 'परब्रह्म त्वं नित्यानंद । म्हणोनि नाही दुःखसंबंध ।' नित्यानित्य-वि. १ नेहमीचा व प्रासंगिक. २ शाश्वत व अशाश्वत; कायमचा व कांही काळ टिकणारा. [नित्य+अनित्य] ०वस्तुविवेक-पु. १ साधन चतुष्टयांतील पहिले साधन. २ कोणती वस्तु शाश्वत व कोणती अशाश्वत या विषयीचा विचार. नित्यावळ-स्त्री. १ रोज जेवणाच्या ब्राह्मणांची पंगत. 'तुम्ही नित्यावळीस या.' २ दररोज जेवणास येण्याचें एकदांच दिलेले आमंत्रण. (क्रि० करणे; घालणे). 'सेवक वोळती कर जोडून । नित्यावळीचा ब्राह्मण ।' -रावि २७.२९. नित्यै-क्रि. नित्य अर्थ ३ पहा.

नित्रस-क्रि. त्रासाशिवाय; उपद्रव, कटकट यांच्या विरहित. [नि+त्रास]

निथकर-पु. नितकोर.

निथणणें-अक्रि. (राजा.) रागामुळे, श्रमल्यामुळे दांत खात बोलणें; शिरा ताणून बोलणें.

निथम-स्त्री. (राजा.) पोटांत आमांश झाला असतां शौचाचे समर्थी इंद्रिय ताणले जाई अशी होणारी अवस्था. याचीं रूपें निथमेस, निथमेला अशीं होतात.

निथरणें-अक्रि. निचरणें. नितरणें पहा.

निथळ-वि. नितळ (-वि.) पहा. [हिं.] निथळ-ळा-पु. १ निचरा; निथळलेल्या, निथळत ठेवलेल्या पदार्थांतील द्रवांश निथळून जमलेला जलांश. २ भुरभुर पडणारा पाळस.

निथळणें-अक्रि. थेंब थेंब पडणें; गळणें; ठिबकणें; थेंबाथेंबाने जलांश काढून टाकणें; ओघळणें; थिबथिबणें. 'मग वोळीं धोत्रीं अंगावरी । निथळत बरी घेतलीं ।' -सक्रि. निचरविणें; गाळणें; जलांश काढून टाकणें.

निथू-पु. (गो.) थुंकी; लाळ. 'सकाळचो निथू केवांच गिळचो न्हय.' [थु:]

निद-स्त्री. (गो.) झोंप. [सं. निद्रा] निदणें-अक्रि. झोंप घेणें; निजणें; लवंडणें. ०सुरा-सुरिया-वि. १ अर्धवट; निद्रेतला; झोंपेतला. निजसुरा पहा. 'जो परमात्माचि परि दुसरा । जे अहंकार निद्रा निदसुरा ।' -ज्ञा ८.३५. 'जन्मा येजनि करि निदसुरा । जाय भेटी बरा रखुमाईच्या ।' -तुगा २४७१. 'इकडे भीमकाचिचे घरीं । इंद्रसेनी वरळे निदसुरी । माता दमयंती अजगरीं । गिल्लि म्हुणोनि ।' -कथा १.१०.३८. २ खोटें; मायिक. 'सर्व सिद्धांताच्या उजारिया । सांडनियां निदसुरिया । आपल्या हातां चोरिया । आपणचि जो ।' -अमृ ५.३९. निदसुरें-न. अज्ञान. 'जिहीं लोकांचेनि आधारें । लौकिकेंचि व्यापारें । पण सांडिलें निदसुरें । लौकिकु हें ।' -ज्ञा ५.९८. 'म्हुणोनि अज्ञान अक्षरें । नुमसुं आतां निदसुरें । परी आन येकु स्फुरे इयेविर्षी ।' -अमृ ७.८५. [निद्रा] निद्राळ-वि. झोंपाळ; सदोदित झोंप घेणारा. निदे(दे)लें-वि. (काव्य) निजलेलें. 'जो निरंजनी निदेला । तो आणिकीं नाही देखिला ।' -अमृ ४.३३. [निद्रा]

निदक, निदखोर-वि. निदा करणारा; दोषारोप करणारा; दुसऱ्याचे अवगुण सांगणारा; चहाडखोर. निदणें-सक्रि. निदा करणें; चहाडी करणें; दोष वर्णन करणें. निदन-न. निदा पहा. निदनीय-वि. निदा करण्यास योग्य; निथ; निदेस पात्र. निदा-स्त्री. दोषवर्णन; कुटाळी; निर्भर्त्सना; अवगुण सांगणें; शिब्या देणें; दोषारोप करणें; चहाडी. [सं.] ०परस्तुति-फलकस्तुति वाक्य-उपरोधिक भाषण; व्याजोक्ति; स्तुतीचा खोटा वहाणा करून केलेली निदा. निदाखोर-खाऊ-वि. निदक पहा. निदित-वि. १ निदा, निर्भर्त्सना केलेला; दोष दिलेला. २ शास्त्रांनीं निषिद्ध मानिलेला; असंमत. निदेजणें-सक्रि. निदा करणें. -शर (चांगदेव. पासष्टी ६५.) निद्य-वि. निदेस पात्र; निदनीय; दूषणीय; दोषयुक्त.

निदण-न, निदण-न-न. १ पिकांतील तण काढणें; वेणणें; भांगलणें; कोळपणें. २ पिकांत उगवलेले अडगवत; तण. [सं. निर्दलन, नितृण] नि(नि)दणी-स्त्री. भांगलणी; वेणणी; कोळपणी; तण काढणें. [प्रा. पिदिणी] नि(नि)दणें-सक्रि. निदनी; वेणणी करणें; कोळपणें.

निद्वर्दी-वि. १ निष्ठुर; निर्दय; अकरुण. २ बेफिकीर; निष्काळजी; वेदद. [नि+फा. द्द]

निदर्शन—न. १ पाहणें; दाखविणें; नजर. २ (ल.) अनुभव; दाखला; दृष्टांत; उदाहरण. [सं.]—ना अलंकार—पु. (काव्य) जेयें सारख्या अर्थान्या दोनहि वाक्यांचा अभेद वर्णिला असतो तेथें हा अलंकार होतो. उदा० ‘तत्तेजें न गळे परबल तरि; अनळेंहि दुग्धसार थिजो।’—मोमीष्म १.५३. ‘राजसुतेचें यश जें तुज येइल काय गे। दरिद्रे। तें। पाहसि विकावया तूं देशरमौल्यें कसे हरिद्रेतें।’—मोआदि १०.१८. **निदर्शनास आणणें**—घडवून आणणें; अनुभवास आणणें; नजरेखालीं आणणें. **निदर्शनास येणें**—अनुभवास येणें; नजरेस येणें. **निदर्शनीं**—किंवि. अनुभवानें; परिणामीं; परीक्षेनंतर; शेवटीं. (कि० कळणें; समजणें). ‘तूं जी गोष्ट करतोस तिचें फळ निदर्शनीं समजेल.’

निदळ—वि. विनगिलाव्याची; गिलावा काढलेली; उघडी.
 'निर्मळजळें भिती धुतां। जळाची नासे निर्मळता। हात माखती
 धुले म्हणतां। भितीही तत्पतां निदळ केली।' - एमा ३.२४३.
 [नि+दळ]

निद्राङ्क, निद्रुङ्क—अक्रि. (गो.) क्षोपेत असर्णं; क्षोप धेणो.
[सं. निद्रा]

निदाक्रणी—स्त्री. एक घोड्याचा रोग. यांत घोड्याला तहान, झोंप नसते; रोडपणा येतो. —अश्वप २.१७२.

निदाघ—य. १ उष्ण काळ. २ उष्णता; दाह. 'जेणे
स्वप्रकाशा कांती चढे। ब्रह्मानंदाचा निदाघ मोढे।'—ज्ञा ११.२२४.
३ (ल.) चिता; काळजी. [सं.]

निदांती—वि. दांते नसलेली (फणी, चाक वगैरे). [नि+दांत]

निदान—न. १ मूळ, वीजभूत कारण; प्रारंभींचें, आधींचें कारण. २ परिणाम; अखेर; शेवटची स्थिति, अवस्था; निरुपाय, नाइलाजाची स्थिति; निर्वाण. 'ना तरी असाध्य देखोनि व्याधि। अमृतासम दिव्य ओषधि। वैद्य सुचि निरवधि। निदानांची।' —झा २.८६. 'हे दोन रुपये निदानास कामास येतील.' ३ अगदीं वरचें किंवा अगदीं खालचें टोंक; स्थिति; अत्युच्च किंवा अति नीच परमावधि; जास्तीत जास्त कर्मांतकमी (रक्कम इ०). 'त्या धोतरजोडयास दाहा रुपये पडतील हें निदान सांगितलें आहे, पाहिजे तर घ्या.' ४ रोगपरीक्षा; रोग कोणता याचें अचूक ज्ञान; रोगनिरूपणविद्या. आयुर्वेदांत निदानाचीं पांच अंगें आहेत—पूर्वरूप, रूप, लक्षण, चिन्ह, अंत. 'तरी सरोगु काय जाणे। निदान रोगाचें।' —झा ११.९०. 'राजवैद्यानें राणीच्या आजाराचें निदान कर्तविलें.' ५ शेवट; समाप्ति; मरण. 'पै नित्य सेविला मी निदानी। सेवकु होय।' —झा ८.१२३. —एसा १. २२३. [सं.] —किवि. सरतेशेवटीं; अधिकांत अधिक किंवा कर्मांत कमी (किंमत, अटी); सर्वोपरांतिक; किमानपक्षीं. 'ह्या घोड्याला निदान शंभर रुपये घेईन.' 'हें काम तुला लोटेल तंवव

तुं खोट, निदान मी आहे.' [सं.] ०च्चा-वि. १ अडचणीच्या वेळेकरितां राखून ठेवलेला, ऐन प्रसंगीं उपयोगी पडणारा. ' नातरी असाध्य देखोनि व्याधी । अमृतात्म दिव्य औषधि । वैद्य सूचि निरवधि । निदानीची । ' - झा २.८६. (समासांत) निदानचा-सोबती-मित्र-मात्रा-चिकित्सा-उपाय-वाट इ० २ अखेरचा; शेवटचा; मरण प्रसंगींचा. ' निदानचा प्रसंग-समय-किंमत. ' निदानीं-सरतेशेवटीं; निर्वाणीच्या प्रसंगीं; निदानपक्षी. ०निदानची बाजू, निदानबाजू-स्त्री. शेवटची, अखेरची स्थिति. ०पक्ष-किवि. निदान; कर्मांतकमी; किमानपक्षी. शेवटीं; अखेरची गोष्ट म्हणून; अखेर. -पु. निदान अर्थ २ पद्दा. ' हा अगदीं निदानपक्षाचा उपयोग सांगितला. ' -नि ६०. ०मत-न. शेवटचें मत, इच्छा, मारणी (खंरदीविक्रीच्या व्यवहारांत). कर्मांतकमी सांगितलेली किंमत, सवाल. ०वृद्धि-स्त्री. अतिशय जबर व्याज.

निदारपण—न.दस्त्रीपण; कूपणपणा. 'पूजितो दैवते जोगावी ।
गुरुते वोले शकवी । मायबापां दावी । निदारपण ।'—ज्ञा १३.७९५.
[उदारच्या उलट ? सं. नि+ऋ=जाणे ?]

निदारुण—वि. (काव्य.) अतिशय भयंकर; घनघोर; जंगली; रानटी; दारुण पहा. [सं.]—क्रि. (प्रां.) निश्चून; घडघडोत; रोखठोक; स्पष्टपणे; उघडउघड (सांगणे, नाकारणे इ०). [नि+दारुण]

निदाघा—५. एखाद्याचा ताबा, हक्क नार्होसा करणे; स्वामित्वादि संबंध तोडणे; हक्काची फारकत. 'त्याचा निदाघा करून ही जमीन त्याने घेतली.' [नि+दाघा] ०पत्र, निदाघेपत्र—न. हक्क सोडल्याचा लेख; फारकत.

निद्रावा—पु. (गो.) शौपाळपणा; एकसारखी निद्रा घेण्याचा स्वभाव. [निद्रा]

निदिध्यास—पु. १ एकाम्र चित्तन; निजच्यास; चित्तन; मननाच्या पुढची पायरी; पुनःपुनः केकेला खोल विचार. 'पार्थ हृत्तियेरां आपणयां। निदिध्यासें एक जालिया।'—ब्रा १५.२६१. २ एखाद्या गोष्टीचा सारखा छंद, नाद. (किं० धरणे). [सं.]
निद्रिध—वि. १ आज्ञा केलेलें; शासित. २ दाखविलेलें. [सं.]

निदिष्ट—वि. १ आज्ञा केलेले; शासित. २ दाखविलेले. [सं.
निदिश-निदिष्ट]

निन्दी—स्त्री. (व.) १ एकज्ञानता; नाद. 'त्याला नाही ऐकुं गेलें,
कारण तो आपल्या निन्दीत होता.' २ भोंवरा वगैरेची पूर्णगति;
गिरकी. 'माझा भोंवरा निन्दीवर आला आहे.' निधा २ पदा. ३
(ना.) टकळी; कटकट; एखादी वस्तु देण्याविषयी पिन्धा पुरविणे.
(किं० लावणे). [सं. निनाद]

निदुर्धा—वि. दूध न देणारी किंवा कमी दूध देणारी (गाय
वगैरे). [नि+दूध]

निदेश—पु. १ निर्देश; आज्ञा; शासन; हुकूम. छत्रपति किंवा प्रतिनिधि यांच्या आज्ञापत्रांतून 'निदेश समक्ष' असा शेरा शेवटीं मारलेला असे. २ दाखविणें; समजून देणें. ३ धडा; शिकवण. ' (मुनी) हरीपदींच लोळती । निदेश चित्त घोळती । '—अकक २ मंधारा १९. [सं. नि+दिश्] **निदेशणें**—उक्रि. (काव्य) १ आज्ञा करणें; हुकूम करणें सांगणें. २ समजाविणें; दिशा दाखविणें.

निदैव—न. (काव्य) दुर्दैव; कसनशीब; दुर्भाग्यता. 'कां निदैवाच्या घरी । न राहे लक्ष्मी ।'—ज्ञा ३.१०९. 'तुझे निदैव आम्हीं कवणातें उपमावें ।' [नि+दैव]

निद्रा—स्त्री. झोंप; नीज; निजणें. [सं. निद्रा. का. निद्रे] **निद्राकुल**—क्रांत—ग्रस्त—तुर—निवत—वि. झोंपेनें ग्रस्त, पीडित झालेला. **निद्राड**—वि. झोंपाळ; निद्राशील; निद्राळ. **निद्राभंग**—पु. झोंपमोड. **निद्राळू**—कू—वि. झोंपाळ; निद्रित—स्त—स्थ—वि. झोंपलेला; झोंपी गेलेला.

निध—पु. भांडार; खजिना; निधि. 'हार्ती लागला वो युगादिचा निध ।'—निगा ८१. [सं. निधि]

निधई—य—स्त्री. निधाई पहा.

निधड—डा—वि. १ आत्मविश्वासी; निर्भय; धाडसी; धीट. २ शूर; पराक्रमी. 'निधडिया वीरां भाग्य चोखडें ।'—एरुव ९. ६५. 'निधड वीर पडला रणी ।' ३ समर्थ; निपुण; लायक; योग्य. ४ निःशंक. 'जयाचेनि वाक्य उजिवडे । जाहलें चित्त निधडें ।'—ज्ञा ४.१६९. [निधृष्ट; म. नि+धट्] **निधडक**—क्रिवि. निर्भयपणें; धिटाईनें; वेधडक; कां कूं न करतां; बेलाशक; धडक (क्रिवि.) पहा.

निधडा—पु. १ मनाची खातरी; निश्चय; भरंवसा; निःसंदेहता. 'त्यानें जिवाचा निधडा करून शिपायगिरी म्हणावी तैशी केली.'—भाव ११७. २ निश्चितपणा; खातरी; ठामपणा; अगदीं नक्की असणें. ३ सक्त नकार; नाकबुली. (क्रि० सांगणें; देणें). **निधड्या छातीचा**—वि. न डगमगणारा; धाडसी; मोठा पराक्रमी.

निधणी—स्त्री. वेणणी; निदणी पहा.

निधणें—उक्रि. वेणणें; निदणें पहा.

निधणें—उक्रि. (प्रां.) उन्हांत किंवा विस्तवानें तापविणें. —अक्रि. ताप, झळ लागणें (शरीर, अवयव, जमीन इ०ला)—[निधा]

निधन—न. १ मरण; मृत्यु. 'मज नित्याचेनि निधनें शिणती ।'—ज्ञा ९.१६६. २ कत्तल; नाश; नाहींसें होणें. [सं.]

निधनी—वि. १ दरिद्री; निर्धन. २ मालक, धनी नसलेला. [नि+धन-घनी] म्ह० निधन्या धन आणि निकण्या कण.

निधय—स्त्री. निधाई पहा.

निधा—पु. १ धग; आहळी (विस्तवाची अथवा तापवि. लेल्या वस्तूची). 'धायें केली रांगोळी । निधा पाताळीं उमटला ।'—एरुव १०.७०. 'त्या शेकाचा निधा एथ पावत लागतो.' २ धगीची, उष्णतेची जाणीव; आंच; शेक. 'निधा उमटेस्तोंव शेक.' ३ पुष्कळ ओझे वाहून नेल्यामुळें अथवा एकाच स्थितींत पुष्कळ वेळ राहिल्यापासून येणारा सुन्नपणा. (क्रि० येणें; उमटणें; भिनणें). ४ शेत जमीनीचा वाफसा, वाफ. 'जमीनीला निधा उमटतो म्हणून हरभरा जीव धरतो.' ५ त्रास. —शर. (विटल सीतास्वयंवर ४.४९).

निधा—पु. १ (प्रां.) भोंवऱ्याचें एकाच जागीं गरगर फिरणें; (क्रि० धरणें); निंदी अर्थ २ पद्दा. निधि पद्दा. २ प्रतिध्वनि. (शर.—भारा १.१८.११०.)

निधाई—य—स्त्री. १ आरडाओरड; गडबड; गोंगाट; गोंधळ; मोठा खटाटोप; बडेजाव; देखावा; भपका; अवडंबर. २ (ल.) मोठी कीर्ति, द्रव्य इ० मिळविणें; दिग्विजय करणें (निदार्थी उपयोग). (क्रि० लावणें; पाडणें; लागणें; पडणें). 'वारा वर्षें रोजगार करून पन्नास रुपये घेऊन आले, मोठी निधाय लावली.' (अव. निधाय योजतात). —वि. धन्य; कृतकृत्य. 'जालों निधाई निधानें । लागलें अनंतगुणरत्न ।'—तुगा ४१०६. [नि+धा]

निधाडा—पु. निधडा पहा.

निधान, निधि—नपु. १ कुवेराचा खजीना; द्रव्यसंग्रह; भांडार. हे नऊ आहेत—पद्म, महापद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, नंद, नील, खर्व. 'त्यास नऊ निधि व अष्टमहासिद्धि अनुकूल आहेत.' २ (सामा.) ठेवा; सांठा; संग्रह; भांडार. 'कीं निधान सकळ धर्मांचें प्रगटलें असे ।'—ज्ञा २.१९१. ३ खनि; खान. ४ पुरलेलें, गुप्त धन; ठेवा. 'कीं लोटले या विवसी । देखे निधान जेवी ।' ५ पात्र; भाजन; आधार, आश्रयस्थान; ठिकाण. (समासांत) गुण—दया—विद्या—करुणा—पाप—निधान—विधि. 'जेथ राहोनि असती अमर । तें निधान मी ।'—ज्ञा ९.२९५. 'विद्वत्ता म्हणजे सर्व गुणांचें निधान.'—नि ३९. [सं.] म्ह० धान्य तेथें घुशी निधान तेथें विवशी. **निधिनिक्षेप**—पु. जमीनींत पुरलेलें धन, ठेवा; भूमिगत द्रव्य. मूळचे हे दोन शब्द असून त्यांचा अर्थ निधी=खाणी, व निक्षेप=पुरलेलें द्रव्य असा आहे. (हा जोडशब्द जुन्या सनदा-कागदपत्रांतून तृण, काष्ठ, पाषाण, निधि व निक्षेप या सर्व हक्कांसह जमीन दिल्या—विकल्याच्या खुलाशावावत येतो). निधिनिक्षेपासहित म्हणजे पुरलेल्या सर्व द्रव्यासह. निक्षेप पहा. [सं.]

निधाय—निधाई पहा.

निधारती—स्त्री. निधाई पहा. (निदार्थी) प्रसिद्ध; प्रशस्त; कीर्तिमान. 'तूं निधारती झालास.' [सं. नि+धृ; निधारित]

निधाव—पु. निधाई पहा.

निधावणे—अक्रि. १ गुंगणे; झोंपी गेल्यासारखा असणे (भोंवरा). २ (ल.) गंभीर विचारांत मग्न, तल्लीन असणे; गक असणे. [निधा]

निधि—स्त्री. अतिशय वेगाने भ्रमण, फिरणे. 'पै भिंगोरी निधिये पडली। ते गमे भूमीसी जैसी जडली।'—झा १५.१३६. निधा पहा.

निधोट—वि. १ (काव्य) अतिशय शुद्ध, पवित्र, स्वच्छ; धुतला तांदूळ. 'स्फटिक शिळेंचें पोट। जैसे वैरागर निधोट।' २ (ल.) अतिशय दरिद्री; अनाथ; निष्कांचन. [सं. निर्धूत; म. नि+घोट=धुवत]

निर्नंगत—क्रि. दूर; बाजूला; वेगळा; निराळा; एकीकडे.

निर्नगें—न. (कु.) एक प्रकारचें भात. निणगा पहा.

निनाद—पु. १ मोठा नाद, आवाज. 'तैसेचि देखे येरें। निनादें अति नाहिरें।'—झा १.१४६. २ पडसाद; प्रतिध्वनि. [सं.]

निनाचा—पु. (कों.) दोषरहिततेविषयीची खात्री; निर्वाळा. निधडा अर्थ १ पहा. 'त्याला चाकर टेवा त्याचा मी निनाचा देतो.

निनाचा—ध्या—वि. बिन नांवाचा; निनांव्या; निनांवी. [नि+नांव]

निनिणें—सक्रि. आणणे. 'चांदिनेयाचिआं दुपाहारीं। बायां निनिर्ली बाहिरीं।'—शिष्ट ८३१. [सं. निनी]

निनिबाळ—पुन. नन्नुबाळ पहा.

निन्हव—पु. १ अपहव; गुप्त ठेवणे. (प्र.) निहूनव पहा. तेराव्या वर्षी तर ज्यास क्लीव वेष धारण करून स्ववीर्याचा निन्हव करणे भाग पाडले ...'—नि ८७४. २ यज्ञांतील विधि; नमस्काराचा एक प्रकार. [सं. निहनु]

निपचेत—चित्र, निपचिप—वि. दमल्यामुळे किंवा थकल्यामुळे चेतनारहित होऊन पडलेला; निचेत; निचेष्ट. (क्रि० पडणे; निजणे; असणे). [नि+चेतना; सं. निश्चेतन]

निपज—पु. १ उपज; उत्पादन; फळ; प्राप्ति; पैदास; निघालेला माल, वस्तु. २ नफा; मिळकत. [निपजणे]

निपजणे—क्रि. १ उत्पन्न होणे; पैदा होणे; उपजणे; जन्मणे; निघणे; उद्भवणे. 'तेवीं निपजे जे जे शरीरें। तें तें खरें परब्रह्म।'—एसा २.४४१. २ निघणे; होणे; बनणे; द्योत्पत्तीस येणे. 'आतां शिष्यांचें परीक्षण। निपजेल।'—विपू १.५१. 'बरासा दिसत होतास परंतु सोदा निपजलास.' [सं. निस्+पद्; प्राणिप्फज्ज] निपजविणे—अक्रि. उत्पन्न करणे. 'पक्काने निपजवुनि पाठी।'—मुआदि १.८७.

शको. ४. ५६

निपजत—वि. (कु.) निपचेत पहा.

निपंजा—जी, निपंतु, निपंत्यंड—निपणजा—पणजी इ० पहा.

निपट—विक्रि. १ अतिशय; पराकाष्ठेचा; पूर्णपणे; सर्वथा; निखालस; सर्वोर्षी; सर्वस्वी. 'निपट नागवा' = अजीवात नागडा 'निपट अंधळा' = विलकूल दिसत नाही असा. 'निपटमूर्ख—सोदा' = अडल सोदा. निपट—हरामी—गुलाम इ०. 'जरि निपट दरिद्री जो न लाहेचि कांजी।'—वामन, रुक्मिणीविलास ७९. 'अहा निपट धृष्ट मी प्रभुवरासि कां लाजशी।'—केका ६. २ अगर्दी; बरोबर; थेट; विलकूल; खरोखर. 'परी निपट निघेना त्या पुढें बोल कांहीं।'—साख ५.३९. 'त्याचें आयुष्य निपटचि थोडें।'—दा १५.८.१. 'जोडा स्वर्ग, स्वर्गाह्नि निपट लाभ मूर्खचा थोडा।'—मोभीष्म ९.१३. [प्रा. णिप्पट; हिं. निपट; तुल० सं. निःस्पृष्ट—निप्पट—निपट—भा० १८३४. निपट.] ० निरंजन—वि. १ पूर्णपणे पवित्र, अनीति व माया यांपासून अलिप्त असा ह्यानी व साधुवृत्ति पुरुष. २ (ल.) पक्का सोदा; अडल छुन्चा. ३ दिवाळ-खोर; दरिद्री. ४ फटिंग; उपटसुंभ (मित्र, नातेवाईक, स्त्री, मुलें-वाळें इ० पासून अलिप्त); कोणत्याहि प्रकारचें बंधन नसलेला. [निपट=पूर्ण, सर्वस्वी+निरंजन=विरक्त, साधु] ० पटु—वि. निर्लज्ज; निलाजरा. 'कैसा निपटपटु जाहलासी कान्हयारे।'—राला ५०.

निपटणा—णें—विक्रि. १ (काव्य.) निबळ; बरोबर; नेमका; योग्य; केवळ. २ निःशेष; पूर्णपणे; सर्वथा. 'आतां यावरी जे बोलणें। तें येणेंचि बोलें शहाणें। जें मौनाचेही निपटणें। पिऊनि गेलें।'—अमृ ५.५३. [निपट]

निपटणी—स्त्री. १ खरडणें; घासून, पुसून काढणें; धुणें. २ आटपणें; संपविणें. [निपटणे]

निपटणे—सक्रि. १ खरडून काढणें; (हातानें किंवा बोटांनीं द्रवपदार्थ) पुसणें; धुणें; घासणें किंवा पुसून काढणें; जमीन इ० वरून ओलसर किंवा पातळ पदार्थ निःशेष होईल असा हातानें काढणें. 'हें शेण निपटून भर.' २ निपटून टाकणें; किंवा उपहास करून गप बसविणें, निरुत्तर करणें. ३ शिक्षक राहिलेलें काम बगैरे उरकून टाकणें, आटोपणें; समाप्त करणें; निरानिपटा करणें; संपविणें. ४ (ल.) कमी होणें; उतार पडणें; निघून जाणें (ताप, आजार). ५ पुसणें; स्वच्छ करणें. 'हात निपटूनीं मेदिनी—। बरी अंग घाली।'—तुगा १५९. ६ नाहीसे करणें; झाडणें. 'आतां निपटुनि राज्यस्त्रीजीवितपुत्रकामना सोडा।'—मोभीष्म ९.१३. [निपट. हिं. निपटना]

निपटणे—न. शेवटचें मूल. 'मातेसि आवढे निपटणें। तेवीं उद्धव वृद्धपर्णीचें तान्हें।'—एसा २८.६९९.

निपटार-रा-वि. (निपटलेला) १ अप्रयोजक; निरुपयोगी. २ निर्लेज्ज. ३ हीन; निरुद्ध; नीच. 'त्याचें जिणें कुठ्याहून निपटार आहे.' ४ दुर्गुणी; खराब; कवडीमोल; कस्पटाप्रमाणें मानलेला; निवळ खरवड; गांवची खरूज, घाण. ५ निस्तेज; तेजोहीन. 'आतां हें त्याहून निपटारे जाहलें. निवटीं आयितें रण पडिलें. घेई यश रिपु जितिले. एकलेंनि अजुनें.' -झा ११. ४६०. [निपटणें; हिं.]

निपटाशि(चि)पटा, निपटीशि(चि)पटी-पु. स्त्री. १ खरवड; खरपड्या; उरलेंसुरलें अन्न, ताट निपटून शिपटून घेतलेला शेवटचा घांस (लहान मुलांस भरवितांना म्हणतात). (कि० करणें). २ जेवण्याचें ताट चादनपुसून साफ करणें. ३ (क.) निरानिपटा पहा.

निपटून-क्रि. झाडून; साफ; समूळ; लख्ख. 'जें निपटून कर्म सांडिले. तें सांडणें सन्यासु म्हणिजे.' -झा १८.१२. 'रक्षी साधुचि येतां शरण निपटुनी त्यागितां उद्धतत्त्व.' -मोअंबरीष (नवनीत पृ. ३६०). निपटूनशिपटून काढणें-घेणें-पुसणें-भरणें-खाणें-खरवडून, धुवून, घासून स्वच्छ, साफ करणें, खाणें. 'मांजरानें मांड्यांतील दूध निपटून खाल्लें.' निपटून शिपटून जेवणें-(ताटांत वाढलेलें) चादन पुसून खाणें.

निपटें-न. अर्थे चिपटें; कोळवें; अदपावाचें माप; एकअष्टमांश शेर. एक कैली माप.

निपटून-न. समग्र, आस्थेन वाचणें; चांगलें पठण करणें. [सं.] निपटित-वि. पूर्णपणें, आस्थेन वाचलेलें; चांगलें पढलेलें.

निपणजा-पु. पणजाचा बाप; आज्ञाचा आज्ञा. [नि=अधिक, विशेष+पणजा, पणजानंतरची पिढी] निपणजी-स्त्री. पणजा-पणजीची आई; आज्ञा-आजीची आजी. [नि+पणजी] निपणजो(जू-ज्व)ळ-न. निपणजाचें घर. निपणतू-पु. नातवाचा, नातीचा नातू. [नि+पणतू] निपणत्वेड-न. नातवंडाचें नातवंड.

निपत(ता)ळा-पु. नियळा; पातळ पदार्थाच्या तळाळा किंवा बुडीं जमलेला भाग; निपटून काढलेला पातळ द्रव्याचा अंश. [सं. नीप=खालचा, तळचा+तळ किंवा निपटणें+तळ]

निपत(ता)ळा-वि. १ अपमान पावलेला; फजीत झालेला. २ दुसऱ्यापासून पैसा घेतल्यामुळें ओशाळा झालेला. ३ लिप्ताळावद्दल चुकीनें उपयोग; गुन्ह्यांत सांपडलेला.

निपनवसा-पु. (महाजु.) शहाणपणा. 'मग बोलती निपनवसां. आणआणू.' -शिशु ८१. [निपुण+वसा]

निपर-न. (गो.) लहान कांडी किंवा दोडकें.

निपरजत-वि. (राजा.) निपचेत पहा. (कि० पडणें, असणें; निजणें).

निःपरंवसा-क्रि. अविचारानें; वेढूटपणें. 'कोणी ने निःपरंवसा। उघाडली वसताची दिशा।' -शिशु ८३६. [१ निः=नाहीं+परवश=परतंत्र]

निपराद-ध-धी-वि. १ दुष्ट; नीच. -एभा ३.४३१. 'वाळ बापा म्हणे काका। तरी कां निपराध पारिखा।' -तुगा ३२४८. २ निरुपयोगी; व्यर्थ. 'रानीं वसती औषधी। तरि कां म्हणाव्या निपराधी।' -तुगा ३५३२. [१ नि+अपराध]

निपराळ-वि. रुक्ष; शुष्क; कोरडी; पाणी न धरणारी (जमीन, माती). [(निपळ+आर प्रत्यय) वर्णव्यत्यास]

निपरुस-वि. मसालेदार; चवदार; रुचकर; स्वादिष्ट; खमंग. **निपसणें-सक्रि.** १ उपसणें; बाहेर काढणें (म्यानांतून तलवार वगैरे). २ उपटणें (केंस, पंख इ०). 'एक निपसितो दाढीमिशा।' -अफला २८. ३ (सामा.) खेंचून, ओढून बाहेर काढणें.

निपळ-स्त्री, १ कोरडी, सुकी, रुक्ष जमीन; नेहमीं कोरडी राहणारी जमीन; पाणी ठरूं न देणारी किंवा विन दलदलीची जमीन. २ कोरडें ठिकाण, जागा. [सं. निप्लव] निपळ, निपळ-वट-वि. पाणी न धरणारी; रुक्ष; कोरडी (जमीन). निपराळ पहा.

निःपक्षपात-निष्पक्षपात पहा.

निपाडसा-वि. १ मागलें, तिसऱ्या वेताचें, विणीचें (वासलं). तान्हा, पाडसा व निपाडसा अशीं तीन वेतें. तान्हा=थान पिणारें. पाडसा=थानावेगळा; पण लहान. निपाडसा=पाडसाहून मोठें; त्यापूर्वीचें वेत. २ तिबेती, तीन वेळां व्यालेली (गाय, म्हैस, मंडी). [नि+पाडसा]

निपाणकाठी-वि. लुगड्याचा, साडीचा एक प्रकार; पेट. -खरावे ३४. [निपाणी=एक गांव+काठ]

निपाणी-वि. (निपाणी गांवचा) १ सर्वसाधारण ओढण्याला मध्यम अशा तंबाखूचा एक प्रकार. २ चपलांची एक जात. [निपाणी गांव]

निपाणी-स्त्री. शेराप्रमाणें असणारें एक झाड. हीं झाडे खानवेशांत विशेष आहेत. याला गेंदासारखीं फुलें येतात व बीं कांद्यासारखें असतें. -बगु ४.४९.

निपाणी-स्त्री. १ निर्जल; अपुऱ्या पाण्याच्या पुरवठ्याचा (वेश, गांव, स्थान). २ विहीर, पाटबंधारा इ०च्या पाण्याची जरूरच नसलेला; एकदाच पावसानें भिजलेल्या जमीनीच्या ओलाव्यानें वर वाढणारा (उंस इ०). ३ पाणी न घातलेलें, मिसळलेलें; निर्भळ (दूध, दारू इ०). [नि+पाणी] निपाण्याचा-वि. पाणी न लागणारा; फक्त जमीनीच्या ओलाव्यानें पोसलेला (वृक्ष इ०).

निपात—पु. १ पडणें; पतन (समासांत रक्त, दुग्ध, शक्क, निपात). २ मृत्यु; मरण; मरणें. 'कीं तूं मरूं इच्छिं तो निपात'—वामन, वृत्तिददर्पण ९३. ३ (व्या.) नियमबाह्य; अपवाद; नियमानें सिद्ध न झालेला शब्द. ४ अव्यय. [सं.]

निःपात—पु. संपूर्ण नाश; नायनाट; पूर्ण मोड—क्षय—चुराडा; मारणें; खाणें इ० कोणीं निःशेष होण्याजोगा नाश (सामान्य वस्तूंचा). [सं. निपात] निःपातणें—उक्ति. (काव्य) नाश करणें; कत्तल करणें; निर्दालन करणें. 'दानवकुल निःपातिलें.' [निपात]

निपातणें—अक्ति. मरून पडणें; मरणें (विशेषतः ठार मारलें जाऊन). [सं. निपातन]

निपातन—न. १ (व्या.) नियमबाह्य रचना; अपवाद; निपात. २ खालीं टाकणें; फेकणें; पाडणें. ३ ठार मारणें; चोप देणें; बडविणें. [सं.]

निपातित—वि. १ नियमाला अपवाद केलेलें; नियमबाह्य; अनियमित. २ खालीं फेकलेलें; पाडलेलें. ३ ठार केलेलें; मारलेलें. [सं.]

निपाल—वि. रक्ष; कोरडी; शुष्क; जलरहित (जागा, जमीन). निपळ पहा. 'निपाल जागा स्वच्छ समोवती सपाट पटांगणें.'—प्रला १५४. [निपाळ]

निपालवाचा—वि. (राजा.) मागच्या पालवीचा; अखेरच्या बाढीचा; शेवटल्या बाराचा (भोपळा, वांगें इ० भाजीपाला). 'वांग्यास पाणी न मिळतां निपालवाचीं वांगीं लागूं लागलीं.' [नि+पालव]

निपुटारे—वि. (महानु.) निकृष्ट प्रतीचें; हलकें; सानें. निपटारा, निपोटारा पहा.

निपुटी—ठी—वि. पूट न दिलेलें; पुटावांचून तयार केलेलें (औषध इ०). [नि+पुट]

निपुण—वि. निष्णात; कुशल; वाक्त्रगार; तरवेज. [सं.] ० पणा—पु. निपुणता; बारकाई; चतुराई. 'नाना प्रमेयांची परी निपुणपणें पाहतां कुसरी।'—झा १८.

निपुत्र—पुत्री, निपु(त्रि)त्रीक—वि. पुत्रहीन; ज्यास पुत्र नाही असा; मुलगा नसलेला. 'निपुत्रिकाचें पहावें न वदन।'—शिली १४.१६४. [नि+अभाव+पुत्र]

निपुत्रवटा—ठा—पु. अपुरेपणा; कमतरता; उणीव; पुरवठा नसणें. [नि+पुरवठा]

निपूटशिपूट—नळी. निपटीशिपटी. 'निपूटशिपूट घेई तो आपले आजोळा जाई.'

निपूर—खी. अपुरेपणा; कमतरता; उणीव; निपुत्रवठा. नपूर पहा. [नि+पुरणें]

निपोटारा—वि. (राजा.) निपटारा पहा. हीन; कमी प्रतीचें. 'तयाहि निपोटारे। काई इश्वरस्मरण।'—भाए ४८६.

निपोटी—वि. १ जीत स्वतःच्या पगारांतून, मजूरीच्या पैशांतून नोकराचाकरास आपला उदरनिर्वाह करावा लागतो अशी, जेजूनखाऊन नसणारी, नक्त पगारी (नोकरी). याच्या उलट सपोटी—म्हणजे मजूरी मिळून रोजचें जेवणहि मिळणारी. निपोटी रुपयें—पुंभव. (राजा.) ज्या पगारांत पोटीखर्चाचा समावेश केला जात नाही म्हणजे पगाराखेरीज रोजचा पोटीखर्च निराळा मिळू शकतो अशी मजूरी, पगार. [नि+पोट]

निपोताशांत, निपोतशांति, निपुताशांति—शांत—खी. १ कुलाचें, वंशाचें, जातीचें निर्मूलन. २ (व्यापक) राज्याचा उच्छेद, लय; जंगलाचा किंवा झाडांच्या लागवडीचा नाश, फना; पूर्णनाश. [नि=नाहीं+पोत=पुत्र+शांति=विश्रांति, स्तब्धता]

निप्राण—वि. अगदीं थकलेला भागलेला; पराकाष्ठेचा अशक्त झालेला; जवळ जवळ निर्जीव झालेला. [सं. निष्प्राण]

निप्राळ—रुक्ष, शुष्क. निपराळ पहा.

निपूस—वि. चवदार. निपूस पहा.

निफज—विक्रि. (महानु.) स्पष्ट. 'म्हणौनि प्रपंच समूळ सहज। नाशिवंत सकारण सजीव। याचें मूळ स्वरूप निफज। सांगो आता।'—झाप्र ५७५.

निफज—निपज पहा. निफजा आणणें—घडविणें; उत्पन्न करणें. 'आगीचें काज पाणी। निफजा जरी आणी। अज्ञान ह्या वाहणी। माचूं तरी तें।'—अमृ ७.९७.

निफजणें—कि. निपजणें; उत्पन्न होणें; तयार होणें. 'तैसी शुभाशुभें कमें। जिये निफजती प्रकृतिधर्में।'—झा ३.१७८.

निफळ—वि. फलरहित (विशेषतः लाक्षणिक अर्थानें उपयोग). [सं. निष्फळ अप.]

निफाक—पु. वितुष्ट; वैर. 'नवाव व श्रीमंत उभयतांत निफाक येणें ठीक नाही.'—पया १०९. [अर. निफाक्]

निफांशी—वि. फांसा किंवा मुदण नसलेली; विन फांशाची (पुतळी इ०). [नि+फांसा]

निफाळा—पु. नाश; चुरा. 'भिगाचिया चडळा। पदराचा पुंज वेगळा। करितां जैसा निफाळा। अंगाचा होय।'—अमृ ५.५९. [नं. निष्फालन; नि+फाळणें=फाडणें]

निफाळी—वि. फाळ नसलेला; फाळरहित (नांगर). [नि+फाळ]

निंब—पु. १ लिंबाचें झाड. याच्या तीन जाती आहेत—कडी-निंब, कडूनिंब किंवा बाळंतनिंब व बकाणनिंब. २ कडूलिंब. 'रोग जाय दुषेसाखरे। तरी निंब कां पियावा।'—झा ४.२२३. —वि. कडू. 'तूं आत्मज्ञ म्हणसि सम एक मधुर एक निंब विषयज्ञ।'—

—मोअनु ४.१२. [सं. निब; हि. नीम] (वाप्र.) ०नेसणें—
(वायकी) नवसाचा एक प्रकार. निवाचे ढाळे कमरेभोंवतीं बांधून
अंग झाकणें. नवस फेडण्यासाठीं वायका आपली नम्रता निवाच्या
टाहळ्यानीं झांकून नवस केलेल्या देवास जातात. तेथें त्यांना
आप्तमित्र नेसावयास बसवें देतात. निवसाडा पहा. ०लावणें—
ठेवणें—देणें—कलंक, कालिमा, डाग आणणें, लावणें; दोष देणें;
तुच्छ करणें. ०लागणें—येणें—कालिमा इ० लागणें.

निबडणें—क्रि. मोकळा नसणें; दाटणें (स्वर). 'असो
समागमें आलाप केले। तन्हि त्या गोपींचे स्वर निबडले।'—रास
५.२०६. [निबिड]

निबना—पु. (व.) आमंत्रण. [निमंत्रण]

निबंध—ध—वि. (अशिष्ट) वचक, दाब नसलेला; मोकटाट;
स्वर; अव्यवस्थित. [सं. निबंध अप.]

निबंध—पु. १ प्रबंध; नियमबद्ध रचना असणारा लेख;
लेखी विषयविवेचन; लेख. 'या विषयावर आमदीं वेळोवेळीं
निबंध लिहिले आहेत.'—टिळे १.३२१. २ निबंधात्मक ग्रंथ;
मोठा लेख; प्रबंध. ३ शेटयेपगा; महाजनकी वगैरे बतन—वृत्ति. ४
कर; जकात; दस्त. —वि. नीट; पक्का बांधलेला; जडलेला; निबद्ध.
'हांसोनि बोलिला वीर गद्द। तुझा जंरने सांधिला सांधू। सांधा
न वैसेचि निबंधू। फाडुनि शुद्ध कलं आलों।'—एरुस्व ११.३८.
[सं. नि+बन्ध=बांधणें] ०कातळ—पु. निवळ खडक; खडकाळ-
पणा.

निबद्ध—वि. घट बांधलेले; जखडलेले; प्रतिबंध केलेले; निप्र-
हीत; निबंध; निबंध. [सं.] ०गान—न. (संगीत) ज्या गायनांत
चिजा रागांत सताल म्हटल्या जातात ते गायन.

नि(नि)बरं—न. १ ऊन; सूर्याची उष्णता; ताप. २ (कों.)
फुपाट; कढत राख. ३ स्वच्छ आभाळ; ढग नाहीत अशी स्थिति.
[सं. निरप्र? निर्भर?]

निबर—वि. १ जुना आणि चिवट; कोरडा आणि ताठ; जून
(झाड, फळ इ०). २ कठिण; मजबूत; घट; टणक (दगड किंवा
सर्वसाधारण कोणताहि पदार्थ). 'विघ्न देखोनियां थोर। होय
मत्स्य का सुकर। नातरी पाठी करोनि निबर। रूप धरी कमठाचें।'—
एरुस्व २.१३. ३ शिळें (अंडें). ४ जुना व खराब झालेला
(पदार्थ); वृद्ध; म्हातारा. 'बांधा नंदा निवरा, गोपानीं मानिला
सुमंदांनि बरा।'—मोकृष्ण ४४.१९. ५ प्रखर, तीव्र. 'जयाचा
रश्मिपुंजु निबर। होता स्वरूप उखरीं स्थिर।'—झा १६.९.
[सं. निर्भर—निब्रमर—निब्वर] निब्वरट—ड—वि. १ जून; चिवट;
जुना; टणक; कोरडा आणि कडक; वृद्धकळा आलेला; घट; मज-
बूत बांध्याचा इ० (वस्तु, मनुष्य, जनावर). निबर पहा. 'तेआंही
पासव मज निबरडा। उपमा वज्र कठीणा।'—श्रु ९९. २ जरा

निबर, टणक. ०ढोण—घोंड—वि. अतिशय टणक, कठिण (दगड,
फळ, फोड, गच्छ, पोट, भाकरी इ०). [निबर+ढोण] ०पणा—
पु. कठिणपणा. 'अथवा स्वाधिकार बुद्धे। आपलें विदितही सुजे।
परी करि तया उभजे। निबरपणा।'—झा १८.१८४. ०धय—न.
उतारवय. 'झाला हा निबरवया।'—मोअश्व २.८७.

निब्वरणें—उक्रि. शिजून तयार झालेल्या भाताची वाफ
आंतल्या आंत निवावी म्हणून तो निखाऱ्यावर ठेवणें. [निबर]
निब्वराष्ट—पू—न. मोकळी, उघडी, जीवर ऊन पडतें अशी
जागा, प्रदेश; उन्हाची, ऊन पडत असलेली जागा. [निबर+ट
प्रत्यय]

निब्वलोण—न. दृष्ट काढण्यासाठीं घ्यावयाचे कडू निवाचीं
पानें, मीठ, मोहरी इ० पदार्थ. —एमा २.७५२. 'पाहातां रूपाचे बरवें-
पण। कोटी मदनाचें निब्वलोण। मी बोवाळीन आपुले प्राण। दृष्टी
घाली सुंदरा।'—वेसीस्व १.९३. ०करणें—निब्वलोणाचे पदार्थ
भोंवतीं ओढाळणें; दृष्ट काढणें. (क्रि० उतरणें; करणें). 'आपलें ऐसें
म्हणावें करितों जीवें निब्वलोण।'—तुगा ७३४. 'रामदास म्हणे झणी
दृष्टि लागे। जीवें निब्वलोण करी।'—दावि ७.२.९. [निब+लवण]

निब्वडया—स्त्रीभव. (कों.) एक प्रकारची भाकरी किंवा
घावन. 'खळांत (अंगणांत) मुहुर्त मेढीजवळ निब्वडया फिर-
वितात'—मसाप ४.२५६.

निब्वसाडा—पु. एक कुळधर्म. साताऱ्याकडे बऱ्याचशा
देशस्थ घराण्यांत माघ शुद्ध पौर्णिमेस हा कुळाचार असतो. त्या
वेळीं पुरुषांनीं देवीची पूजा केल्यावर तांब्याचा कलश गव्हावर
मांडतात, त्यांत पाणी घालून विड्याचीं पानें ठेवून त्यांत देवीची
प्रतिमा ठेवतात, जी घरांत सर्वांत वडील सुवासिनी स्त्री असते ती
पहिलें नेसलेलें वस्त्र सोडून ठेवून निवाच्या पानांशी साडी नेसते
व हातांत दिवटी घेऊन त्या कलशास तीन प्रदक्षिणा करिते. नंतर
तिला घरांतील वायका नवें लुगडें आणि चोळी देतात. —मसाप
१.३.२५. निब्व नेसणें पहा.

निब्वळ—ळी—वि. १ दुबळा; अशक्त; बलहीन; कमकुवत;
नाताकद. 'सर्वांमों होति निब्वळें। विळपणें।'—भाए २०५.
२ सौम्य; मऊ. 'आकारें न होती उगळें स्पशी अति निब्वळें।'—
माझा १७.१२७. [सं. निर्वळ]

निवा—वि. १ (वय झालें असून) अविवाहित; लग्न न
झालेला (वयांत आलेला प्रौढ मनुष्य). २ (कु.) देवकार्यास
जेवावयास योलावलेला लग्न न झालेला मुलगा. [हि. अनव्याहा]

निवाकी—स्त्री. देण्यावेण्याची बाकी शिल्लक न राहणें; बाकी
पूज्य होणें; हिशेव पुरा होणें; बाकी नसण्याची स्थिति; निःशेषता.
—वि. बाकी नसलेला; देण्यावेण्याच्या शिल्लकी रकमेपासून मुक्त
असलेला; वेवाक. [नि+वाकी]

निवाडी—स्त्री. (व.) निव झाडांची राई. 'निवाडीत वाजार भरतो.'

निवाण्या—वि. ज्याचा वाप माहीत नाही, अज्ञात आहे असा; सांपडलेला; पोरका (मुलगा). [नि+वाप]

नि(निं)वार—न. (कु. वे. कों.) ऊन; निवर पहा.

निवारा—पु. एक झाड; निव लिवारा पहा. याच्या लांकडाचा इमारतीस उपयोग होतो. हे लांकूड सरळ व लांब असल्यामुळे त्याचे वांसे चांगले होतात. [निव]

निविड—न. अरण्य; जंगल. 'जैसा वाकडी घाली घन। तैसा निविड माजले।'—मुविराट ६.१०९. -वि. १ दाट; गडद (अंधकार). २ गर्द; दाट (झाडी, वन). ३ मोठा; जोराचा (पाऊस). ४ घनदाट (मेघ). 'जैसा प्रळयांवाचा उभडु। बुडवुनि विश्वाचा पवाडु। होय आपणपे निविडु। आपणचि।'—झा १६.१३८. ५ गाढ (झोप). 'विकळ निविड निद्रे कैक्या मोहखाणी।'—मुरावाळ ५४. ६ लीन; स्निग्ध. 'निर्गुणस्वरूपी जाला निविड।'—दावि २७४. [सं.]

निवी—न. पक्के नास्तित्व; पूर्ण निर्मूलन; उच्छेद; पूर्णपणे नाहीसे होणे; क्षय होणे; वीजदि न राही असा अभाव. [नि+वी]

निवी, निवुणी, निवृण—स्त्री. निवाचे झाड. (गो.) निवीण. [सं. निव]

निवु(वु)गी—स्त्री. चिवुणी; चिववणी; उसाच्या लागणीनंतर सात दिवसांनी उसास पाणी देतात ते. -कृषि ४५५. याच्या उलट अंबवणी (पहा).

निवुरडा—वि. काळसर, हिरव्या रंगाचा. [निवुर+डा प्रत्यय]

निवुळी—स्त्री. निवोळी पहा.

निवृ—न. लिंबू; लिंबाच्या झाडाचे फळ. (सामसांत) इड-निवृ-साखरनिवृ-कागदीनिवृ. [सं. निवृ-क] ० तोंडावर ठरत नसणे-गोंडस चेहऱ्यास व तसेच गुटगुटीत, सतेज घोडा, गाय इ० बद्दल हि म्हणतात.

निवृर—पु. १ पक होत आलेली बाजारीचीं कणसे; त्यांची ती स्थिति; पकावस्था. 'वाजऱ्या चिके बोळल्या निवृर झाला.' 'वाजऱ्या निवृरावर आल्या.' २ बाजरीचे भाजलेले कोवळे दाणे; बाजरीचा हुरडा. 'निवृर हुरडा घेउन आला। तो हा माणकोजी बोधला।'—सुपाळी [निवर=ऊन, ताप]

निवें—न. अव. लिंबे. लिंबाचे लोणबे. 'मग सोवळे विटाळोनी। आले निवे घाली जननी। गौळी मुलले अहंममतेकलनी। नेणती करणी हरीची।'—ह ९.२५६. [निवृ]

निवेपण—न. अनुदावस्था; ब्रह्मचर्य; निवा पहा.

निवोटी—स्त्री. १ अंध लिंबू कापून त्यावर साखर, सैध्व वगैरे घालून विस्तवावर खदखदून तयार केलेले औषध; हे ओकारी थांबण्यासाठी देतात. २ अंध लिंबू. [निवृ+वाटी]

निवोणी—स्त्री. १ कडु निवाचे झाड; निवृण. 'चांदोवा चांदोवा भागलास का ! निवोणीच्या झाडाखाली लपलास का ?' २ कडी किंवा कडू निवाच्या झाडाचे बी; निवोळी. [सं. निवृक]

निवोधन—न. स्पष्ट, खातरीने, निश्चितपणे, खरेखुरे सांगणे. [सं.]

निवोर—पु. निवृर पहा.

निवोली—वि. करार किंवा बोली करून निश्चित किंवा कायम न ठरविलेली (किंमत, दर, अटी, शर्त इ०). [नि=नाही+बोली]

निवोळण—न. (स्त्रि.) ओवाळणी; निवळण पहा. -स्त्रिपु.

निवोळी—स्त्री. १ निवाच्या झाडाचे बी; निवोणी. 'निव निवोळियां मोडोनि आला। तरी तो काउळियांसीचि सुकालु जाहला।'—झा ९.४३८. 'निवोळिया भरे निव बहरला। सुकाळ जाहला वायसांसी।'—व १५०. म्ह० निवाला आल्या निवोळ्या आणि कावळ्याला आल्या गळचोट्या. २ पिचळा रंग (निवाच्या विद्यांप्रमाणे, पागोट्याचा वगैरे). -मराठी ३ रे पुस्तक पृ. ६३. (१८७३) ३ स्त्रियांचा सोन्याचा एक दागिना. ४ (पिपळीच्या शेणे प्रमाणे) जानव्यास दिलेला पीळ किंवा फांस. -वि. निवोळीच्या रंगाचा; पिचळा. 'अंबराचे चूर्ण दारुमध्यें मिश्रण केल्यास त्यापासून निवोळी रंग उत्पन्न होतो.'—अग्नि १४. [सं. निव-गुलि, निवगुलिका-निवउलिआ-निवोळ्या-भाअ १८३२]

निववर, निववराष्ट्र-६२, निवराष्ट्र-६—निवर, निवराष्ट्र ६० पहा.

निभरणे—अक्रि. तडकणे; मंग पावणे; तडा जाणे (मातीच्या भांड्यास). [नि+सं. मंज्-भ्रम]

निभणे—अक्रि. १ ज्या संकटापासून नाश होण्याची भीति आहे त्यातून पार पडणे; निभावणे; शेवटपर्यंत चांगल्या प्रकारे टिकणे; तगणे; निभाव लागणे (घोका, अडचण, चाकरी यांमध्ये). 'हे लांकूड तासतेवेळेस मोडेल असे वाटले परंतु निभले.' २ चांगला वाकवगार, माहितगार होणे (टिकाव धरल्यामुळे). 'हा लिहिण्याचे कामांत निभला.' ३ सिद्धीस जाणे; यशस्वी होणे; पार पडणे; शेवटपर्यंत उत्कर्ष होत जाणे. 'हे काम त्याचे हातून निभले.' ४ बचावणे; जगणे; वाचणे. 'पावे न कधी तसाचि शिष्ट हा निभला।'—मोक्ष ७.३५. [सं. निवहन; हि. निभना]

निभयी—वि. क्रि. पूर्ण; निखालस; सर्वस्वी; एकंदरीत; पूर्णपणे; निखालसपणे. जसे:-निभयी-वेडा-सोदा; निभयी पाऊस गेला व निभयी पीक बुडाले; निभयी विहीर आटली-दाणा सरला. इ० निभयी याचे अगदी या शब्दाशी साम्य आहे. [नि+भय]

निमर—न. (राजा.) ऊन; ताप. निवर पहा. **निमर-टाण**—न. वाळण्याकरितां उन्हांत घातलेल्या वस्तूपासून उत्पन्न होणारा, येणारा वास. [निमर+धाण]

निमाती—वि. ज्यांत भाताचे दाणे, भातगोटे नाहीत असे (तांदूळ, करड इ०). [नि+भात]

निभाव—पु. यश; सुखकर प्रगति आणि शेवट; निभावणी; टिकाव; शेवटपर्यंत चांगल्या तऱ्हेने टिकून राहणे (इसम, वस्तु); निमलेपणा. 'या कामांत माझा निभाव होईल.' [सं. निर्वाह]

निभावणी, निभावणूक—स्त्री. १ टिकाव धरणे; तगणे; पार पडणे; निभाव; संकटांतून पार पडणे; बचाव; निर्वाह. **निभावणी जामीन**—पु. इनाम दिलेल्या जमिनीची लागवड योग्य प्रकारे केली जाईल म्हणून दिलेली हमी, जामीन. **निभावणी सूट**—स्त्री. १ खेडे किंवा जिल्हा उत्कर्षाला, भरभराटीला याचा म्हणून जमावदीतून दिलेली पैशाची सूट. २ अडचणीच्या प्रसंगी (प्रजेला) दिलेली सूट; प्रसंगांतून निभावले जावे म्हणून दिलेली सूट. [निमाविणे]

निभावणीचे खत—न. हमी पत्र; मैत्री राखण्यासाठीं केलेला करार. —पया २६४.

निभावणे—अक्रि. निमणे पहा. [सं. निर्वाहन; हिं. निमाना; सि. निमाहणु; पं. निमाउण]

निमाविणे—उक्रि. १ यशस्वी रीतीने पार पडणे; सुरक्षित व चांगल्या प्रकारे तडीस नेणे, पार पडणे (संकट, अडचण, परीक्षा वगैरेतून); उरकणे; पूर्णतेस नेणे; व्यवस्थित चालविणे; सिद्धीस नेणे. [निमवणे]

निमीत—वि. भीतिरहित; निर्भय. 'सूतांविषई सुविचाराचे योगानें निमीत न होतां जो केवळ धडाईनें भुताशीं सामना करील त्याची... फजीती होण्याचा संभव आहे.' —नि २१८. [नि+मीति]

निम्रांत—स्त्री. विक्रि. (प्र.) निम्रांत पहा. निःशंक; निःसंशय. —ज्ञा २.१६५. 'ऐसे जाणा हो निम्रांत। देव वैष्णवांचा अंकित।' —तुगा २१९८. 'म्हणौनि केलिया निम्रांत। सांपडेचि तो।' —ज्ञा १८.९११. **निम्रांती**—स्त्री. खात्री; निःसंशय.

निम—वि. अर्धा; निमा. [फा. निमा] **०कंठीदार**—वि. अर्धी कंठी (छातीवरील निमगोल पटी) असलेला (अंगरखा) **०की**—स्त्री. १ उजळणीचा एक प्रकार. एक पासून शंभरापर्यंत संख्यांच्या निमपटी पाठ करणे. २ निमकें अर्थ (२) पहा. **०कें**—न. १ घोड्याच्या अथवा बैलाच्या ओझ्याचा अर्धाभाग (मुख्यत्वे आयात—निर्गत मालावरील जकातीसंबंधी व्यवहारांत योजतात). २ अर्ध, अथवा त्याचा कोणताहि गुणाकार. उदा० १॥, २॥. [निमा] **०खाई**—स्त्री. शेतकी, व्यापार, उद्योग इ० व्यवहारांत अर्धा वांटा, हिस्सा. २ शेताच्या उत्पन्नांतील अर्धा वांटा (जमीन

कौलानें देणाऱ्याचा अथवा घेणाऱ्याचा). ३ अर्धेल, अर्धुक; अर्धा. निमाई पहा. [निमा+खाई प्रत्यय] **०गुंडीचा**—वि. न लागणाऱ्या गुंड्या, मुदनी असणारा (अंगरख्याचा गळा). **०गोणी, निमकगोणी**—स्त्री. (जकातबाब) अर्धी गोणी, घान्याचें पोतें. **०गोरा**—वि. १ कांहींशा गोऱ्या वर्णचा; थोडा, अर्धवट गोरा. २ स्निग्ध; युरेशियन. 'ब्राह्मणेतरास पहिल्यानें जागा घाव्या. त्यांतहि पहिल्यानें निमगोऱ्यास किंवा आठ आणे युरेजिनास...' —टि ३.२२. **०गोल**—पु. अर्धगोलाकृति; अर्धवर्तुल स्तंभाकार शरीर, आकार; गोळ्याचा, पंचपात्राचा अर्धा भाग. —वि. अर्धगोलाकृति; अर्धवर्तुलस्तंभाकार. **०गोल कानस**—स्त्री. (सोनारी धंदा) एका बाजूस गोल व एका बाजूस चपटी कानस. **०चिकणी**—वि. सुपारीचा एक प्रकार. ही जाड व चापट असते; भरडा. **०जरी**—वि. अर्धे कलावतूचे आणि अर्धे रेशीम, कापूस इ०नीं बनविलेले, तयार केलेले; अर्धे जरीचे. **०ताजीम**—स्त्री. (अर्धा मान, अर्धा सत्कार) उठून उभे न राहतां केवळ उठल्यासारखे करून (मेटीस आलेल्याचें) स्वागत अथवा रवानगी करणे. (क्रि० देणे; घेणे). याच्या उलट खडी अथवा पुरी ताजीम. [निमी+ताजीम] **०थल**—स्त्री. १ शेताचें अर्धे उत्पन्न; विशेषतः अर्धा वांटा, हिस्सा (जमीन कौलानें देणाऱ्याचा अथवा देणाऱ्याचा). २ जमीनीचें उत्पन्न वांटून घेण्याकरितां जमीनी कौलानें देणारा आणि घेणारा यांची भागीदारी; सारखी वांटणी; अर्धेलीची पद्धत. [निमा+थल] **०थाना**—स्त्री. कापणीनंतर पिकाचें उत्पन्न काढण्याचा प्रकार. सर्व पेंढ्या मोजून त्यांतील तीन (एक अगदीं भरदार दाण्याची, एक मध्यम व एक अगदीं फोलकट अशा) पेंढ्यांचा साधारण उतारा काढावयाचा व नंतर सर्व पेंढ्यांच्या उताऱ्याचा हिशेब करावयाचा. **०दस्तो**—वि. १ नेहमीच्या रकमेच्या निम्यानें कर, खंड वसविलेली (माल, जमीन). २ निमें धान्य देण्याच्या ठरावानें केलेले (शेत इ०). [निमा+दस्त] **०पट**—स्त्री. अर्धा; निमा; अर्धा भाग. [निमा+पट] **०पितळी**—वि. (कु.) थोडी पितळ घातलेले (पायतण). **०शाई**—स्त्री. १ अर्धे करणे. (क्रि० करणे). २ अर्धेली; अर्धा भाग. अर्धेल पहा. **०सरकारी**—वि. सरकारचा कांहीं ताबा असलेली (शाळा, संस्था इ०). 'टिळक विद्यापीठ हें कांहीं सरकारी किंवा निमसरकारी विद्यापीठ नव्हे ...' —केले १.३२. **०सारा**—पु. अर्धा सारा, कर. **०स्तनी**—वि. अर्ध्या बाळांचा (अंगरखा); जाकीट; कोपरी. —वाडसमा १.११९. [निमी+अस्तनी] **निमा**—पु. अर्धा भाग; अर्ध. —वि. अर्धा. [फा. नीम] **निमाई**—स्त्री. निमखाई पहा. **निमें**—स्त्री. अर्ध; एकद्वितीयांश. 'आयुष्य वर्ष शत त्यांत निमें निजेले।' —वामन, स्फुट श्लोक ६९ (नवनीत पृ. १४१). —वि. अर्ध. (विशेषतः समासांत उपयोग). [फा. नीम]

निमे(मो)निम-वि. अर्धाअर्धा. -क्रि.वि. अध्यनै; अर्थेअर्थे करून; अर्ध्या केलेल्या स्थितीत. **निमेशिर्मे**-क्रि.वि. अर्थमुर्धे; जवळजवळ अर्थे; सुमारे अर्थे. [निमे] **निम्मा, निम्माई, निम्मे, निम्मेनिम, निम्मेशिर्मे**-निमा, निमाई ६० पहा.

निमक-पु. १ मीठ; लवण. २ (ल.) अन्न; भाकरी. 'ज्याचे निमक खातात त्यांची चाकरी हलाल करितात.' -मराचिथोरा ७६. ३ उपकार. 'असे उभयतां वापलेकांनीं चाकरी करून निमक अदा केले.' -मदरू १.१६५. [फा. निमक्] **०हराम-वि.** कृतघ्न; उपकार न स्मरणारा; वेइमान. [फा. निमक्हराम्] **०हरामी-स्त्री.** कृतघ्नता; उपकार वगैरे न स्मरणे; हरामखोरी. [फा.] **०हलाल-वि.** कृतघ्न; खाल्लेल्या अन्नास जागणारा; विश्वासु; खरा स्वामिनिष्ठ. 'तुमचे लडाईची शर्थ जाहली निमक हलाल आहांत.' -मराचिथोरा ४१. [फा. निमक् हलाल्] **नि(न)मकहलाली-स्त्री.** कृतघ्नता; विश्वासूपणा; स्वामिनिष्ठा. 'ईश्वरे त्यांचे नमकहलालीवर नजर करून मनोदयानुरूप केले.' -रा ५.८६. [फा.]

निमगणे-उक्ति. (गो.) विचारणे; प्रश्न करणे.

निमग्न-वि. १ बुडालेला; आत गेलेला (पाणी इ० मध्ये). २ (ल.) गुंग झालेला; गढलेला; मग्न; तल्लीन. 'तो गाण्यांत निमग्न आहे.' **निमग्नता**-स्त्री. १ बुडालेली स्थिति. २ तल्लीनता. [सं. नि+मज्ज्]

निमचा-पु. एक शस्त्र; लहान तरवार (ही वांकडी व टोंकाला चपटी असते); कृपाण. 'ध्या कटथार गदका निमच्या।' -संग्राम २१. 'तोफखाना फोडून निमचाची लडाई झाली.' -रा६.२२८. [फा. निमुचा]

निमज्जन-न. १ पाणी इ० मध्ये बुडणे, डुवणे; अवगाहन. २ निमग्न होणे [सं.]

निमटणे-अक्रि. नाहीस होणे; निमणे. 'नातरी वारयाचेनि आंगें झगटली। दीपाची दिठी निमटली।' -झा ६२८५. -उक्ति. १ मिटून घेणे; लावणे. 'तरी अभाग्य दांतखिळी पाडी। कानाची जुघडी निमटली मिठी।' -एमा १५.१४. २ निमूळ करणे; निवटणे. [निवटणे]

निमणे-अक्रि. (काव्य) १ संपणे; शेवट होणे; विराम पावणे. २ शमणे; कमी होणे; थंड, शांत होणे; हलकें होणे; उपशम होणे; निवणे. 'यालागी सद्गुरु असावा उत्तम। जेणे निमे भ्रम संसाराचा।' -ब ३२. ३ (ल.) मरणे. 'तेंचि वायूचें स्फुरण ठेले। आणि उदक सहज सपाट जाहले। तरी आतां काय निमाले। विचारि पां।' -झा २.१०७. 'माता निमाली परी आंगें। पुत्र जिवें वांचला।' -मुआदि ४१.१०५. ४ निमग्न, गुंग होणे. निवणे पहा.

निमत-वि. मरणारा. 'बुडतया नदीच धाविन्नलीं। पडतया पृथ्वीच कळवळिली। निमतया सत्यून दिधली। आयुष्यबुद्धी।' -झा १८.१६२.

निमताना-पु. १ पिकाच्या अंदाजाचा प्रकार. शेतातील सगळ्या उत्पन्नाची मोजणी करण्याकरितां त्यांतील निरनिराळ्या भागांतून थोडे थोडे पीक कापून त्यांतील धान्य मोजणे, सामान्यतः थोड्या अंशाचा वरोवर निश्चय करून, अनुभव पाहून त्यावरून सगळ्याचे अनुमान करणे. (कि० पाहणे; घेणे; करणे). २ पूर्वी अनुमानाने निश्चित केलेला आंकडा पुन्हां तपासणे, पाहणे; वजन करणे; पुन्हां मोजणी, पाहणी, तपासणी इ० ३ दुसऱ्याने केलेल्या एखाद्या गोष्टीची परीक्षा घेण्याकरितां ती पुन्हां करणे; चांचणी करणे. (कि० घेणे; करणे; काढणे; पाहणे). [फा.]

निमती-स्त्री. (कर.) अघेली, आठ आणे. 'गड्याला रोज दोन निमत्या द्याच्या लागतात.' [निम]

निमंत्रण-न. बोलावणे; आमंत्रण. [सं.] **निमंत्रणे**-उक्ति. बोलावणे; आमंत्रण करणे; घेण्यास सांगणे. [निमंत्रण] **निमंत्रित**-वि. बोलाविलेला; निमंत्रण दिलेला; याच्या उलट आगंतुक.

निमथा-पु. शिखर; कळस. 'जो मुक्तिपथें पार्या। चढे मोक्ष पर्वता। तो महा सुखाचा निमथा। वहिला पावे।' -झा ५.३५. [नि+माथा]

निमप-सक्रि. (गो.) हुंगण धुणे.

निमा-पु. अंगरुखाचा एक प्रकार; निमस्तनी. 'जामानिमा.' [फा.] **०जामा**-पु. जामानिमा पहा. उंची पोशाख. 'निमा-जामा कुडती नेली ते नेदी पुढती।' -मध्व ४०१.

निमाज, निमाजमत-स्त्री. (प्र.) नमाज पहा. (कि० पढणे). 'जसा कांहीं विश्वामित्र याच्या अगोदर निमाज पढत होता.' -नाकु ३.६६. 'शहरांत जुमियाची निमाजमत यास आले होते.' -रा १.१९५. [फा. नमाज्]

निमाण-न. (गो.) शेवट. [सं. निर्याण; म. निमणे] **निमाणे**-क्रि.वि. (गो.) शेवटीं.

निमाणा-ना-एकंदर जमेवर रुपयास अर्धा आप्याचा जादा कर [निमा+आणा]

निमालेपण-न. १ मरण. 'जैसे न सांगणें वरी। बाळा पतीसी रूप करी। बोळ निमालेपणें विवरी। अचर्चिते।' -झा १५. ४६८. २ स्तब्धपणा; मौन; मुकेपणा. [निमणे+पण]

निमासुर-वि. १ सुंदर; सुरेख; लावण्ययुक्त. -एरुव १. ५६. 'सुंदर निमासुर वदन। रघुनंदन उभा तेथें।' -ह ५.१६८. 'मुख निमासुर बरवंट।' -वेसीस्व १३.१४. २ तरुण. 'जरी असतासी निमासुर। तरी होता बरवा विचार। मग म्हणे व्रजराज-किशोर। थोर होईन आतां मी।' -ह ८.६४.

निमाळ-न. १ माळरान; बरड जमीन. 'मग सत्संगे प्रबळे। सच्छास्त्राचेनि बळे। जन्ममृत्यूचीं निमाळे। निस्तरे रानें।' -झा

१६.४४१. २ रक्षपणा; जीवनराहित्य. 'योगशास्त्रा जाले निमाळ।'
—भाए ८६. —वि. खरतड; रक्ष; अडचणीचें. [नि+माळ=रक्ष प्रदेश]
निमिख—पु. निमिष पहा. 'जीवा मेळवनें निमिखा एका।
देउ पांनुसें।'—शिशु १७२.

निमित्त—न. १ हेतु; उद्देश; मतलब; आशय; अनुसंधान.
'पोट भरावयाचे निमित्तानें माणसें चाकरी करितात.' २ कारण;
सबब; प्रयोजन; आधार. 'असे मेघ ही या निमित्तें सखा हो।'—
वामन, वेणुसुधा २.१५. 'तो चोरीच्या निमित्तानें फाशी गेला.'
३ कारणीभूत, साधनीभूत गोष्ट. ४ खोटी सबब; बद्दला; सोंग.
'पोटदुखीचें निमित्त करून तो घरीं राहिला.' ५ खोटा आरोप;
आळ. (क्रि० येणें; लागणें; टळणें; लावणें; आणणें; ठेवणें; घेणें;
काढणें). 'त्यानें चोरी केली नसतां चोरीचें निमित्त आलें.' ६
चिन्ह. 'देखतों मी निमित्तेंही विपरीतेंचि केशवा।'—गीता
(वामन शांडिल्य) ४६. —अश. सार्थी; करितां; कारणें. 'चोरी-
निमित्त मारलें.' 'विधेनिमित्त भ्रम केला.' [सं.] निमि-
त्ताचा—१ आरोपास अथवा दोषास कारण होणारा; ज्यामुळे
आळ येईल असा (धंदा; वस्तु वगैरे—जी सकृद्वर्षींनीं उत्तम दिस।
पण त्यांतील व्यंगामुळे वापरणाऱ्यावर निष्कारण दोष येतो).
२ प्रसंगास उपयोगी पडणारा; बद्दल्यास पुरे असलेला, नांवाला
पुरेसा. जसें:—निमित्ताची देवयुजा—स्नान—भोजन—दानधर्म.
निमित्ताचा धनी—वि. वाईटपणा, दोषारोप, बोल सोसणारा
ज्याच्यावर दोष ठेवला जातो असा. 'निमित्ताचा धनी केला
असे प्राणी।'—नवनीत १४५. निमित्ताचा साधु—पु. ढोंगी
साधु; वरकरणी साधु. निमित्ताची वायको—नवरा—चाकर-
पुत्र—शोडा—इ०—नांवापुरेखी, गरज भागण्यास उपयोगी वायको
इ० निमित्ताचें भाडें—पात्र, निमित्ताचें घर—निदेंचें किंवा
दोषाचें निमित्त करतां येण्याजोगा (मनुष्य, वस्तु, गोष्ट इ०.
निमित्तास—क्रि. देखाव्याकरितां; नांवाला. 'ह्या कामांत कोणी
निमित्तास पाहिजे.' निमित्तावर टेंकणें—निमित्त सांपडेल केव्हां
म्हणून टपून वसणें. निमित्तास टेंकणें—एखादें काम विघडावें
म्हणून निमित्त (स्वल्प कारण) शोधणें. 'त्याच्याशीं अगदीं बोलूं
नका, स्वारी काय अगदीं निमित्ताला टेंकली आहे. तुम्ही एखादा
शब्द बोलल्यावर लागलीच वाजंत्री सुरू होईल. सामाशब्द-
कारण—न. आधारभूत गोष्ट. निमित्त अर्थ ३ पहा. प्रत्यक्ष
कर्ता, साधक; विशेषतः सृष्टि निर्माण करणारी देवता, ब्रह्मा;
कारण पहा. 'मृतघटास निमित्तकारण कुळाळ.' ०खोर—वि. १
खोटया सबबी, बद्दलाणे सांगणारा. २ दोष देण्याची संधि शोध-
णारा; लहानसहान अपराध शोधून काढण्यासाठीं डोळ्यांत तेल
घालून बसणारा. ०धर्म—पु. एखादा विशेष अथवा प्रासंगिक
विधि, कर्म. ०धारी—भूत—वि. टिक्याचा, टिक्याचा धनी पहा.
०धाचक धातुसाधित—न. मूळ धातूस जं प्रत्यय लावून

होणारा धातुसाधित शब्द. उदा० बोलूं, घेऊं इ० निमिती—वि.
केलेला; उत्पादित; कारणीभूत. (समासांत) एतन्निमिती, तन्निमिती.
निमित्त—न. (प्र.) निमित्त. 'दुसऱ्याची बुद्ध ऐकत निमि-
त्याशी।'—ऐपो १५७.

निमि(मे)प—पु. १ निमेष म्हणजे डोळ्यांचा मिटण्याचा
व्यापार व उन्मेष म्हणजे डोळ्याचा उघडण्याचा व्यापार. तथापि
सामान्यपणें दोन्ही शब्दांचा डोळ्याची उघडझांप असा अर्थ होतो.
उन्मेष पहा. २ पापणी लवण्यास, डोळ्यांची उघडझांप होण्यास
लागणारा काळ; क्षण. 'कोंडमार केला होता वहु दिस। सोडवी
निमिष न लगतां।'—तुगा १०. [सं.] निमि(मे)षार्ध—अर्धा
क्षण. 'निमिषार्ध जो सत्संग। तेणें संगे होय भवभंग।'—एभा
२.२५३. निमि(मे)षोन्मेष, निमिषोन्मिष, निमिषोन्मि-
मिष—पु. पापण्यांची, डोळ्याची उघडझांप; डोळे मिटणें व
उघडणें. 'हें सांगो काई ऐकैक। देखे श्वासोश्वासादिक। आणि निमि-
षोन्मिष। आदिकरुनि।'—ज्ञा ५.४५. 'प्रीतीनें पाहूं लागला।
तो निमिषोन्मिष विसरला।' 'पळ अक्षर निमिषोन्मिषीं हरि-
चरणासी चितावें।'—एरुव १६.१. —क्रि. १ पापण्यांची
उघडझांप करण्यास जेवढा वेळ लागतो तेवढ्यांत; एका क्षणांत.
२ (ल.) तात्काळ. निमिष्य—पु. क्षण; (प्र.) निमिष पहा.
'भरतां न भरतां निमिष्य। जाणें लागें।'—दा ३.९.३.

निमांकलमी—खी. मोहतरफ्यासारखा एक कर; पण हा
केवळ शहरांस लागू असतो.

निमीलकत्व—न. (संगीत) गातांना डोळे मिटणें.

निमीलन—न. मिटणें. याच्या उलट उन्मीलन. 'जेथ उन्मी-
लन होत आहे दिठी। तेथ पसरती आदित्याचिया सृष्टी। पुढती
निमीलनीं मिठी। देत आहाती।'—ज्ञा ११.१४१. [सं.]

निमुट(ठ)णें—उक्रि. लय पावणें; झांकणें; मिटणें; निमणें.
'आणि दीपें का सुयें प्रगटे। अथवा निमुटलिया देखावेंचि छुटें।
तैसी दिठी नव्हे जे वैकुंठे। दीधली आहे।'—ज्ञा ११.२३४.
[निमूट]

निमुळता—वि. १ क्रमानें उतरता; गोपुच्छाकृति; सुच्यप्र.
२ अलंद; विचोळा. 'पायथ्याशीं जमीनीचा एक निमुळता डुकडा
आहे.' [नि+मूळ; म. नि+मुळा; सं. निमूलित]

निमूट-पणें—क्रि. १ गुपचुपपणें; स्तब्धपणें; एकहि शब्द
न उच्चारता; शांतपणें. २ स्थिरपणें; न हालतां; एके जागीं बसून.
[निमूर=निपेचत]

निमूर—वि. १ अदृश्य छिद्र, भोंक अथवा मुरण्याची जागा
इ० नसलें; छिद्र, भोंक किंवा शोधून घेण्याची शक्ति नसलेला.
(बांध, तळें, डवरा वगैरे). २ तडा, मेग किंवा फट, नरमपणा
किंवा इतर कोणताहि दोष ज्यांत नाहीं असा. [नि+मुरणें.]

निमूर—वि. १ पूर्णपणे फळा उडालेला; खालास झालेला; खर्च झालेला; संपलेला. २ भानावर नसलेला; वेदभाव अथवा शुद्धिनष्ट झालेला; चैतन्यरहित; निपचेत. [नि+वैसं. मूर=मूढ]

निमूळ—वि. निर्मूळ; मुळासकट नाहीसा. 'तववरी विष वल्लीचा मोड। निमूळ करिती जाणते।'—मुआदि (पाटभेद) ३४.४. [सं. निर्मूल]

निमेष—न. एक कालपरिमाण; क्षण. निमिष पहा. १८ निमेष=१ काष्ठा; २० काष्ठा=१ कला; २० कला=१ क्षण; १२ क्षण=१ मुहूर्त; ३० मुहूर्त=१ अहोरात्र. ० पुट—न. (नृत्य) खालच्या व वरच्या पापण्या एकमेकीस लावणे. राग आला असतां हा अभिनय करतात.

निमोणा—पु. नमुना पहा. 'ये जाय ते किस अहा दिसते निमोणा।'—आनंदतनय, नौकाचरित्र २३. 'घरीं माणसें बसवून कागद गड्यांचे निमोणे येथून आलाहिदा पाठविले आहेत.'—बाडवावा २.१५७.

निमोला—वि. १ विनमोल; कवडीमोल; निरुपयोगी. 'निमोली संपदा भयविरहित। सर्वकाळ चित्त समाधान।'—तुंगा १९८३. २ किंमत दिल्यावांचून मिळणारें; फुकट मिळणारें; मोफत. 'तें भलतेथ निमोलें। न जोडिता आहे जोडलें।'—झा ९.३८८. [नि=नाही+मोल=किंमत]

निमोळता—वि. निमुळता पहा.

निमोळी—स्त्री. विलायती गवतावरील एक परोपजीवी वनस्पति.

निम्न—वि. १ खोल; खोलवट. 'पाताळाहून निम्न। जियेचिये उंचिये सानें गगन।'—झा १६.३३१. २ लवलेलें; नम्र. —न. सखल जागा; खड्डा. 'निम्न भरलियात्रिणें। पाणी ढळोचि नेणें। तेंवी श्रंता तोषीनि जाणें। सामोरेया।'—झा १६.१५८ [सं.] निम्नगा—स्त्री. नदी. [सं.]

निम्नांश—पु. (ज्यो.) अपम; क्रांति. [सं.]

निम्नोन्नत—वि. उच्चनीच; उंचनीच; उंचसखल (जमीन). [सं. निम्न+उन्नत]

निम्हाळ—न. माळरान. निमाल पहा. 'योगशाळां जाळें निम्हाळ। श्रीकृष्ण तुवांविन।'—भाए ८६.

निम्होळ—वि. (महातु.) निमुळती; घसरणुडीची. 'कीं निम्होळ संसारवाटेची। विश्रामुशाळा।'—शिथु ३३. [निमोळती]

नियत—वि. १ नियमित; ठराविक; कायम केलेलें; प्रस्थापित. २ निश्चित; कायम; खचित. ३ सुनिश्चित; चांगल्या तऱ्हेने आटोक्यांत ठेवलेलें किंवा दावांत ठेवलेलें; निग्रही. 'नावेक विरक्तु। आहला वेदधर्मी नियतु। तरि तोचि नव्हे व्यवस्थितु। अधि-

शको. ४. ५७

कारिया।'—झा ६.३४२. ४ (तत्त्व.) निश्चयानें फल देणारें असें (कर्म). ५ ज्याचा संख्या किंवा व्यापार इ० विषयक नियमांचा कधीहि मंग होत नाही असें; नित्याचें; नेहमीचें; ठराविक. 'ऐशास नियता प्रमाणें राज मशारानिल्ले यास घेऊन येणें'—बाडशा ५. 'आमच्या घरीं नियत बीस पात्रे होतात, खेरीज आला गेला.'—क्रि. वि. खरोखर; नेहमी; निरंतर. 'म्हणऊनि तूं नियतु। सकळ कामरहितु। होऊनियां ऊंचितु। स्वधर्मे रहाटे।'—झा ३.१५०. [सं. नि+यम्=स्वाधीन ठेवणे] ० कालिक—वि. १ (ज्यो.) ज्यांची चकाकी निरनिराळ्या काळीं निरनिराळी दिसते, ते (ग्रह, तारे)—ब्रूस—ज्योतिःशास्त्राची मूलतत्त्वे. २ ठराविक वेळीं प्रसिद्ध होणारें; निश्चित समयावर निघणारें (मासिक, त्रैमासिक, वारें) (इ.) पिरिऑडिकल. ० पूर्व—(न्याय) कार्य उत्पन्न होण्यास ज्या पूर्वाची आवश्यकता आहे म्हणजे ज्या पूर्वावांचून कार्य उत्पन्न होत नाही अशा सर्व विधायक व निषेधक पूर्वांचा समूह. —न्यायप २२. जसें पटास तंतु, घटास मृत्तिका. ० शाशुचां—स्त्री. अढळ सद्बुद्धि. —होके १३.

नियत, नियेत—स्त्री. नेत पहा. १ दानत; नीति; शील. 'पठाणास नेक, नियत, धर्मयुद्ध यांची माहिती नसते.'—सूर्योदय ९५. २ बुद्धि; हेतु. 'जशी नियत तशी त्यास वक्त.'—बाडसनदा १५०. 'शहाजीची नियत साप्रतकाळीं ठीक नाही.'—दिम १२.५. ३—स्त्रीपु. वृत्ति; नेमणूक; नियम. 'भंडारा व नंदादीप चालवावा ऐसा नियेत करून ...'—रा १५.१९५. 'समाधिस्थलीं पूजा पुनस्कार चालिला पाहिजे म्हणून ... त्रिवर्गानीं आपलाळे वेळेस नियत करून दिल्ली.'—बाडसनदा १६८. [अर. नीयत]

नियंता—वि. नियमन करणारा; शास्ता; अंमल, अधिकार, हुकूमत चालविणारा; समाजाला आळा घालणारा (ईश्वर, यमधर्म). 'तरी विश्व हा अनादि ठावो। येथ नियंता ईश्वरावो।'—झा १६.२९५. [सं.]

नियतात्मा, नियतमानस—वि. चित्त, मन यांचें दमन केलेला; मनाला आटोक्यांत ठेवणारा, निग्रही [सं.]

नियति—स्त्री. १ नियम; नियंत्रण. २ अदृष्ट, दैव. ३ मृत्यु [सं.]

नियंतृत्व—न. १ नियम; निग्रह; ताबा; दाब; शासन. २ नियमन अथवा शासन करण्याची शक्ति, पात्रता: [सं.]

नियंत्रण—णा—न. स्त्री. नियंतृत्व पहा. [सं.]

नियम—पु. १ कायदा; आज्ञा; आदेश; निर्बंध; ठराव; कलम. 'वसंतामध्यें कोकिलांनीं शब्द करावा असा नियम आहे' २ ठराविक चालरीत; वदिव्याट. 'आम्ही एकवेळ जेवण्याचा नियम केला आहे.' ३ रूढी; आचारपरंपरा; पद्धत. ४ उपवास, जागर, यात्रा इ० स्वेच्छेनें करावयाच्या धार्मिक गोष्टी, तसेंच आवश्यक

असे धार्मिक कर्म, विधि इ० ५ ठरलेली गोष्ट; संकेत; ठराव. ६ (योगशास्त्र) अष्टांगपदैकीं दुसरें अंग (मनोजय). ७ निग्रह; निरोध. 'एवंमनपवन नियमं। होती दाही इंद्रिये अक्षमं।' -ज्ञा १६.१८५. [सं.] **नियमणें**—सक्ति. नियम, निग्रह करणें. 'स्त्रीविषयीं नियमिजे। नांवें नांवें।' -ज्ञा १७.२१०. **नियमन**—न. निग्रह; दाव; शासन; आळा; वांधा. 'मनाचें नियमन केलें असतां ईश्वरप्राप्ति लवकर होते.' २ अंमल; अधिकार. ० **निष्ठ**—वि. कडकडीतपणें, नियमितपणें धार्मिक विधि पाळणारा, करणारा; नेमनिष्ठ. ० **निष्ठा**—स्त्री. आवश्यक करावयाच्या नित्यकर्मांचें (स्नान—संख्यादींचें) निष्ठापूर्वक पालन; त्या कर्मांविषयीं आदर. ० **पत्र**—न. आज्ञापत्रक; नियमांचा कागद. पत्र पहा. ० **विधि**—पु. नियमासंबंधीं स्थलकाल इत्यादि निदर्शक गोष्टी; नियमाचें दिग्दर्शन. प्राप्त जें कांहीं कर्म त्याचा अमुक कार्त्तीं करावें असा अदृष्टार्थ नियम करणें. 'आपत्कार्त्तीं पुत्रदान करावें असा नियमविधि जो केला त्याचें दृष्टफल तर संभवत नाही.'—मिताक्षरा. ० **शील**—वि. १ नियम-निष्ठ पहा. २ केलेल्या नियमाप्रमाणें नेहमीं वागणारा. ० **संयम**—पु. १ ज्ञानेंद्रिये व कर्मेन्द्रिये यांना ताब्यांत ठेवणें. २ अशी निग्रह-शक्ति प्राप्त होण्यासाठीं करावयाचे कांहीं विधी, आचरण. (क्रि० धरणें). 'यंदा चातुर्मास्यांत कांहीं नियमसंयम धरले.' **नियमाचा**—वि. १ नियमित; व्यवस्थित; पद्धतवार. २ विचारी; स्थिर; अचंचल. ३ सदाचरणाच्या नियमांनीं वागणारा. 'मोठा गेला नियमाचा।' -क्रि०. नेमानें; न चुकतां; हटकून; नियमित पणें. 'मी जेवायास वसतो तेव्हां वारा येऊन नियमाचा दिवा जातो.' **नियमित**—वि. १ नेमलेला; नक्की केलेला; ठराविक; ठाम. २ दावांत ठेवलेला; निग्रहीत; शासित. ३ नेमून दिलेला; निर्दिष्ट; नियत. **नियमी**, **नियमिष्ठ**—वि. १ नियमनिष्ठ पहा. २ नियमाचा पहा. **नियम्य**—वि. १ निग्रह करण्यास, दावांत ठेवण्यास, नियमन करण्यास योग्य, आवश्यक. २ ठाम, निश्चित करावयाचा; नेमावयाचा; नियमित करण्यास योग्य. **नियामक**—वि. १ ताब्यांत ठेवणारा; शासन करणारा; निग्रह करणारा. 'गांवींचे देवळेश्वर नियामकचि होती साचार।' -ज्ञा १८.५७०. २ नियमित, ठाम, निश्चित करणारा; नेमणारा; नियंता; नेमणूक करणारा. ३ गति वगैरेचें नियंत्रण करणारे यंत्र (गव्हर्नर). **नियामक मंडळ**—न. शासन करणारी संस्था. (इं.) गव्हर्निंग बॉडी.

नियामत—स्त्री. १ दया. २ आनंद; सुख; आराम. ३ धन; मिळकत; वर्कत; भरभराट. [फा.]

नियाजमंद—वि. अर्जदार; विनंति करणारा. 'नियाजमंद बाळाजी नारायण नातू'—भाअ १८३८. [फा. नियाजमंद]

नियावत, **न्यावत**—स्त्री. नायवी; मुतालिकी. 'न्यावतचा खिलत.'—दिमरा २.१७. [अर. नियावत]

नियाल—स्त्री. (गो.) मान्यता. -वि. (गो.) प्रमाणांत राहणारा.

नियुक्त—वि. १ नेमलेला; ठरलेला; योजिलेला; अधिकृत. २ ज्यास पुत्रोत्पादनाविषयीं गुरुचा नियोग झाला आहे तो.—मिताक्षरा [सं.]

नियुत—न. एक कोटी संख्या; शंभर लक्ष. [सं.]

नियो—स्त्री. (गो.) रेती.

नियोग—पु. १ नेमणूक अथवा योजना; आज्ञा देणें अथवा अधिकार देणें; योजणें; व्यवस्थित लावणें २ आज्ञा; हुकूम; आवेश; शासन. ३ प्राचीनकाळीं वंश खुंद नये म्हणून स्त्रीच्या ठिकार्णीं करविलेली प्रजोत्पत्ति; निपुत्रिक विधवेला अपत्योत्पादनार्थ दिलेली शास्त्राज्ञा. दीर किंवा नवऱ्याचा कोणी आस याच्याकडून पुत्रप्राप्ति करून घेण्याची पूर्वी शास्त्रानें सवलत ठेवलेली असे. **नियोगणें**—सक्ति. काम सांगणें; आज्ञा करणें. 'मज म्या नियो-गावें स्वामिसेवकत्वे.'—एभा ३.७५. **नियोगी**—वि. १ नियामक पहा. २ युक्त; योग्य अधिकारी. 'तेथ सत्वे आपल्या आंगां समीननिमीन भागीं। दोघे केले नियोगी। ब्राह्मण क्षत्रिय।' -ज्ञा १८.८२८.

नियोजन—न. १ नेमणूक; स्थापना. २ कारण; प्रयोजन. 'हे गुणचि क्रियाजातां नियोजना।' -ज्ञा १४.२९३. [सं. नि+युज्=योजणें]

नियोजिणें—उक्ति. नेमणें; योजणें; ठरविणें; आज्ञा करणें; अधिकार—सत्ता देणें, लावणें. 'नियोजिळीं वितंडें तळासि येती।' -ज्ञा १३.२१. 'नवसें कन्या पुत्र होती। तरि का नियोजिले पति।' [सं. नियोजन]

निर्—एक अव्यय आणि उपसर्ग. याचे कांहीं अर्थ. १ खातरी; हमी; आश्वासन. २ नकार; अभाव. [सं.]

निरउपाय—निरुपाय पहा. 'निरउपाय झाली गोष्ट कंबर वसली घोरानें।'—ऐपो ४१२.

निरकामी—वि. (गो.) रिकामी; निरुपयोगी.

निरंकार—विक्रि०. (चुकीनें अर्थ) (अशिष्ट) १ निराकार; शुद्ध; केवळ; एकटा; निवळ; एकमेवाद्वितीय. २ पूर्णपणें; केवळ; निवळ; सर्वस्वी. ३ (उपाशी शब्दाच्या पूर्वी जोडून) निखालस; अगदीं पूर्णपणें. 'आज मी निरंकार उपाशी आहे.' [सं. निराकार]

निरंकुश—वि. अनियमित; स्वच्छंदी; अनिग्रहीत; ताबा, बंधन, मर्यादा न मानणारा; कोणाचें न ऐकतां वागणारा; स्वैर; वेताल; मोकाट. २ प्रतिबंध—अटकाव विरहित. 'पादशहा याउपरि निरंकुश जाले.'—मराचिस २४. [सं. निर्+अंकुश] म्ह० निरंकुशा: कवयः=कवीस कोणच्याहि प्रकारचा—भाषेचा, व्याकरणाचा

वगैरे प्रतिबंध नसतो. निरंकुशात्सि-स्त्री. जीवाच्या ज्या सात अवस्था आहेत त्यांतली फलरूप सातवी अवस्था. -हंको.

निरक्त-वि. (प्र.) नीरक्त; रक्तहीन; फिका; पांढराफटक; निस्तेज; विवर्ण. [नि+रक्त]

निरख-पु. १ वाजारभाव; चालू किंमत. ' शेळीचें दूध एकवीस शेर याप्रमाणें लष्करांत निरख आहे. ' -ख ८.३९७६. २ ठराव; मर्यादा. [फा. निखं] ० बंद-बंदी-पुली. वाजारभावाची यादी; भावाचा तक्ता. निरखी-ख्या-पु. १ वाजारभाव ठरविणारा अधिकारी.

निरख-स्त्री. (कों.) पारख. [निरीक्ष; प्रा. निरिक्ख]

निरखड-वि. रखरखीत; रक्ष. -शर [नि+रखड]

निरखणें-सक्रि. १ एकाप्रतेनें पाहणें; मनन करणें. २ सुक्ष्मपणें परीक्षा करणें; पारख करणें (सोनें, रत्नें इ०ची). ३ (सामा.) पाहणें; अवलोकन करणें. ' मला निरखितां भवचरण कन्यका आपणा । ' -केका १०. [सं. निरीक्षण; प्रा. निरिक्खण; हि. निरखना]

निरखी-ख्या-पु. (ल.) धूर्त, दूरदर्शी माणूस.

निरंगळी-स्त्री. जास्त श्रम किंवा उपवास यांमुळे गात्रे शिथिल, जड होणें; सुस्ती; मर्गळी; थकव्यानंतरची झोप. (कि० येणें; भरणें). ' घटका काळ गेल्यावर मोहनरावांना निरंगळी येऊ लागली. ' -कोरकि ४३७. [१ +गळणें]

निरगांठ-स्त्री. निर्गांठ पहा.

निरगुंड, निरगुडी, निरगूड-स्त्री. निगुंडी पहा.

निरग्रिक-वि. ज्यानें श्रौताभि किंवा स्मार्ताभि धारण केले नाहीत, ठेवले नाहीत असा. -मिताक्षरा [सं.]

निरज-वि. रजोहीन; स्वच्छ; निर्मळ; धुळरहित. ' निरज करुनि भूमी रेखिल्या रंगमाळा । ' -माधवरामायण वाल ३३. [सं.]

निरंजन-न. १ विद्या; ज्ञान. २ उजाड प्रदेश; एकांत स्थळ. -एमा १.१२६. ' निरंजनीं आम्ही वांधियेलें घर । ' -तुगा ४०४३. ३ अरण्य. ' मृत्युनि आधाधिले । तिहीं निरंजन सेविलें । ' -झा १३.२३. -वि. १ निर्विकल्प; सोज्वळ; निष्कलंक; सायाविरहित; चूक, व्यंग इ० रहित; जन्ममरणादिकांस कारण जें प्रारब्ध तें ज्यास नाही असा (ईश्वर, परब्रह्म). ' लागे तुझे ध्यान निरंजनाचें । ' -सारूह १.३४. २ अस्पष्ट; गुप्त. [सं. निर+अञ्जन]

निरंजन-न. आरती ओंवाळण्याचें धातूचें पात्र. निरांजन पहा.

निरंजनी-पु. गोसाव्यांतील एक पंथ; हे गोसावी लंगोटी लावतात. निर्वाणी गोसाव्याप्रमाणें नागवे हिंडत नाहीत.

निरडणें-उक्रि. खरडून, पुसून काढणें; एका वाजूस सारणें, ढकलणें; निपटणें (हाता-घोटांनी-एखादा द्रवपदार्थ).

निरड(ढ)णें, निरडलणें-उक्रि. १ पक्कें करणें; पक्वविणें; रावविणें (नवीन, कोरे मडकें इ०). २ (ल.) निरडावण्यास लावणें; निगरगट करणें.

निरड(ढा)वणें-अक्रि. सरावणें; निगरगट होणें; कोडगा वणणें.

निरडविणें, निरडाविणें-उक्रि. निरडणें अर्थ २ पहा.

निरण-न. १ वेंवी आणि गुह्यभाग यांच्या मधील पोट; ओटीपोट. २ गाई-म्हशीचा गुह्यभाग; जनावराचें स्त्रीजननेंद्रिय; योनी. ' गाईच्या निरणाला हात लाव म्हणजे लौकर गोमूत्र मिळेल. ' ० करणें-लवकर प्रसूत होण्याच्या वेळीं (गाय इ० कार्नी) जननेंद्रिय शिथिल, विस्तृत करणें.

निरत-वि. पराकाष्ठेचा, अत्यंत रत; तत्पर; आसक्त; अनुरक्त. ' जरी स्वधर्मैकनिरत । वर्ताल वापा । ' -झा ३.१०२. [सं.]

निरंतर-वि. १ संवध असलेला; मध्ये अंतर नसलेला. २ सततचा; नेहमीचा; कायमचा. ३ सलग; अखंड. -क्रिवि. १ नेहमी; सतत; अवरित; एकसारखें. २ अखंड; मध्ये (स्थलाचें) अंतर न पडतां; सलग; अगदीं लागून, जोडून, चिकडून. [सं.]

निरतावणें-क्रि. गोडी घेणें; रत होणें. -मनको.

निरतिशय-वि. अतिशयाचा; अधिक; अमर्याद; पराकाष्ठेचा; अतोनात. [सं.] -यानंद-पु. ब्रह्मानंद.

निरनिमित्त-क्रिवि. कारणावांचून; विनाकारण. ' वित्त हरिति निरनिमित्त ठेवुनि चित्त अर्थ यावरी । ' -ऐपो ३६९. [निर=नाहीं+निमित्त]

निरपण-न. खरवड; धूण (जेवलेल्या ताटाची); निपटा; निरपुन काढलेला अंश. [निरपणें] म्ह० निरपण खाई तें मोठें होई मळचांत जाई तें केळें खाई. ' निरपणी-स्त्री. निरपण करणें; खरवड, धूण काढणें; निपटणी. निरपणें-उक्रि. १ निरडणें पहा. ताटांतील निपटून चिपटून काढणें, पुसून, निपटून घेणें. -झा ६. २३४. ' हा तें सांडिला निरपोनु । धाम निडळींचा । ' -कथा ५. १३.१४८. २ (ल.) भोगणें; फेडणें; केलेलें कर्म निस्तरणें; निपटणें; निष्कृति करणें. ३ हिसकून काढणें; खेचणें; जोरांनें उपसणें (म्यानांतून तरवार, केसाचा गुंता, ओला कपडा इ० दुसऱ्याच्या हातांतून). ४ खडसावणें; खरडपट्टी काढणें; अतिशय रागावणें. (या प्रयोगांत तलवार शब्द अध्याहृत असतो). ' मी बोलतांच त्यानें मजवर निरपली. ' [१ सं. निवहन; निर्वपण] म्ह० भलत्या ठिकाणीं हगावें आणि निरपत वसावें.

निरपणास-पु. (गो.) भाजीच्याच उपयोगी पडणारा फणस. [निर=पाणी+सं. पनस; म. फणस]

निरपत्रप—वि. निर्लज्ज. 'प्राणत्राणपरायण जिकडे निरप-
त्राग्रगी पळतो।'—मोविराट ४.८०. [सं. निर् + अपत्रपा = लाज]

निरपगध—घो—वि. निर्दोषी; गुन्हा नसलेला; साव. —क्रि. वि.
निर्दोषपणे; विनाकारण; (कि० मारणे, हाणणे इ०). [सं.]

निरपज—न. (कों.) एक जातीचे भात.

निरपेक्ष—वि. १ निरिच्छ: नि:स्वार्थी; निरभिलाषी; निष्काम;
अपेक्षा नसलेला. 'वैराग्यनिरपेक्षाचा गळा। गिवधीत असे।'—
ज्ञा १६.२०९. 'जैसी निरपेक्षाची सांगता स्थिति। आशावद्ध
मनीं जल्पती। कां साहदेवमतारीं हेळसती। ज्योतिषी जैसे
निजत्रेपे।' २ असहाय; अनाथ; अशरण. ३ सोडून; वगळून-
शिवाय. उदा० व्यक्तिनिरपेक्ष. [सं. निर् + अपेक्षा] **निरपेक्षता**—
स्त्री. १ निरिच्छपणा नि:स्वार्थता. २ पक्षपात नसणे.

निरवुजणे—अक्रि. चमकणे; दचकणे; भिगे; बुजणे. [बुजणे]

निरवुजणे—उक्रि. भरणे; भरून निघणे; मिटणे; बुजणे;
बंद करणे, होणे (भोंफ, भेग वगैरे). 'मुखी आणि नासिका-
नयनी। व्याल निरवुजले रजकर्णी।' [बुजणे = ठासून भरणे]

निरभिमान—नी—वि. अभिमान, गर्व, ताठा नसलेला;
नम्र; विनयी; गुमी, चढेलपणा नसलेला. [सं. निर् + अभिमान]

निमिलाष—घी—वि. निरिच्छ; निष्काम; निरपेक्ष पहा.
'अगा आत्मजेच्या विधी। जिवु जैसा निरभिलाषी।'—ज्ञा
१२.१३२. [सं. निर् + अभिलाष]

निरभ्र—न. अप्रराहित्य; मेघ, ढग नसणे. —वि. अप्रराहित;
ढग, आभाळ नसलेले; स्वच्छ. [सं. निर् + अभ्र]

निरय—पु. एका नरकाचे नांव. —ज्ञा १.२६०. 'नोहे यांच्या
ऐसा तुका निरयासी पिसा।'—तुगा १८१६. 'होसी सदा निरय
दारुण लोकवासी।' [सं.] ० गति—स्त्री. नरकवास. 'फारचिवरी
निरयगति परवशता शतगुणे करी जाच।'—मोविराट १.५६.

निरयण—न—न. प्रहांचे स्थान मोजतांना अयनगति हिशे-
वांत न घेणे. —वि. अयनगतिहिशेवांत न धरतां केलेले (पंचांग,
कुंडली). [सं. निर् + अयन] ० पंचांग—न. अयनगति हिशेवांत
न घेतां ग्रहालघवादि ग्रंथांवरून तयार केलेले पंचांग. ० वर्ष—न.
सूर्य रेवतीच्या योगतारेपासून निघून पुनः त्याच तारेत आलेला
दिसण्याला जो काल लागतो ते वर्ष. —सूर्यमाला ९३.

निरयास—वि. आयास, त्रास, भ्रम वगैरे शिवाय. 'निर-
यास गेले रसरायाचे।'—भाए ९९. [सं. निर् + आयास]

निरगळ—वि. बेळूट; स्वैर; वेताळ; निरंकुश पहा. [सं. निर् +
अर्गळ = धृंखला]

निरथक, निरर्थ—वि. १ अर्थशून्य (शब्द, प्रयोग इ०).
२ ज्यांत नफा, फायदा नाही असा (धंदा, भ्रम). ३ फुकट;

निष्फळ; पोळळ. ४ अनावश्यक; निरुपयोगी. —क्रि. वि. उपयोगा-
वांचून; विनाकारण. (कि० मारणे, वोलणे). [सं. निर् + अर्थ + क]

निरलस—वि. आळस, जडपणा, सुस्ती इ० नसलेला; उद्योगी;
चलाख; चपल; तलख. [सं. निर् + आलस्य]

निरवकाश—वि. १ वेळ, फुरसत नसलेले. २ मुळीच वेळ
शिल्लक नसलेला; मुदत, वेळ संपलेला. ३ जागा, स्थळ नसलेला.
'शून्य सांडोनि निरवकाश। तेंचि कृष्णहृदय सावकाश।'—एरुस्व
१.३८. ४ निविड; दाट; घट्ट. [सं. निर् + अवकाश]

निरवकिणे—सक्रि. निश्चय करणे. —मनको.

निरवटो—वि. (गो.) साधा; नुस्ता. 'निरवटो चा' = दुधा-
शिवाय केलेला चहा. [सं. निरा = बिन मिश्रणाचे]

निरवडी—स्त्री. १ निग्रह; निश्चय. —शिशु ५६८. 'निज
आत्मा निर्गुण निरवडी। जाय परती आहेसी तू वेडी।'—व
२९८. २ चातुर्य; कौशल्य; युक्ति. 'नेणती युद्धाची निरवडी।
रणपरवडी माराची।'—एरुस्व ९.२. ३ सावधानता. 'अत्यंत
साधुनि निरवडी। मनोजयो आणितां गोडी।'—एमा २९.५९.

निरवणी, निरवणूक—स्त्री. सोंपविणे; स्वाधीन करणे.
[निरवणे]

निरव(वि)णे—उक्रि. १ ताब्यांत देणे; स्वाधीन करणे;
सोंपविणे; विशिष्ट सूचनांसह हवाली करणे; व्यवस्था सांगणे.
'निरवणे धरणे सुखदायका।'—दावि १३२. 'गड निरवितो गड-
कन्याला राज्य निरवितो नेतोजीला।'—ऐपो १७. २ कार्ये
सोंपविणे; समर्पणे. 'तुका म्हणे तुम्ही निरविल्यावरी। मग मज
हरि उपेक्षिना।'—तुगा २२०७. ३ पाठविणे; निरोप देणे.
'भीमक शुद्धमति गहिंवरोन। रुक्मिणीसी निरविती।'—ह
२४.१७३. ४ देणे; नेमणे. 'हे कन्या त्याचि धन्या कृतिसि
निरवली साच त्याचीच भाजा।'—आसी ३१. ५ सांगणे; वजा-
वणे. 'अथपति वापें सात वेळां निरविलें।'—वसा ६२. [सं.
निर्वहन?] **निरवानिरव**—स्त्री. आटोपाआटप; आवरासांवर;
प्रवासाला निघतांना किंवा मरतांना घर, मुलें, जनावरें इ० सर्व
गोर्दीची विल्हेवाट लावणे; व्यवस्था करणे; अनेक पदार्थांची
अनेकाजवळ व्यवस्था लावणे. [निरवणे द्वि.] **निरवानिरवीची**
वेळ—स्त्री. अंतकाळ; निर्वाणीची घटिका.

निरवधि, निरवधिक—वि. १ अनंत; बहुत; अमर्याद;
सीमारहित. 'सुधी म्हणति निरवधी काळ त्यामध्ये दीडपांयली।'—
ऐपो ३७१. २ निरंतर; सतत; एकसारखा. ३ निःसीम.
'सद्गुल्लें मनुष्यबुद्धी। पाहोंचि नेणे त्रिशुद्धी। सेवे लागीं निर-
वधी। हर्षानंदीं तत्पर।'—एमा २.३२८. [सं. निर् + अवधि]

निरवयव—वि. अवयवविरहित; गात्रविहीन; प्रत्यंग, उपांग
नसलेला. 'निराकार निरवयव भेटे परब्रह्म।' [सं.] ० अंक—पु.
(अंकगणित) पूर्णांक; पूर्ण संख्या.

निरवलंब—वि. १ आश्रय, आधार नसलेला. २ अवलंबून नसणारा; स्वतंत्र; स्वाधीन; स्वावलंबी. [सं. निर्+अवलंब]

निरवेगळणें—उक्ति. निराळे ठेवणें; वेगळें, बाजूला करणें. 'आपुली विद्या तीत्र शस्त्र। शत्रूकाननीं निनाशपात्र। ती कार्यार्थ निरवेगळीत स्वतंत्र। तरी देवक्षोभ जाणावा।' -नव १४.१२२. [निर्+वेगळणें]

निरशन—न. १ उपवास. २ कडकडीत, निर्जेळी उपवास. [सं. निर्+अशन] -वि. कडकडीत; निर्जेळी (उपवास). 'आज त्याला निरशन एकादशी आहे.'

निरशी-सी—स्त्री. १ वेचवपणा; अरुचि. २ तिटकारा: वीट; चिळस; नावड; कंटाळा. 'एकच भाजी नित्य होळें लागली म्हणून तिची निरशी आली.' -वि खरकटी नसलेली स्पर्श न केलेली; उष्टी न केलेली; निर्लेप. [निर्+स]

निरस—वि. १ दुय्यम; गौण प्रतीचा, गुणाचा. याच्या उलट सरस. 'दिले अटकेवर जरिपटका करितो लखलख। भाले बोथाटया भाले वरच्छया हौदे अंबारी सरशा निरशा।' -ऐपो २४०. 'हें सोनें निरस आहे.' २ वेचव. [सं. निर्+स]

निरसणें—सक्ति. १ फेकून देणें; दूर, बाजूला सारणें; वर्जणें; काढून टाकणें; घालविणें; नाश करणें; टाकून देणें. 'निज बोधे संसारदुःख। निरसुनि दिधलें निजमुख।' -एभा १०.३४७. 'जेणे नामसंकीर्तन करुनिया। निरसली सकळ प्रपंच माया।' २ मिथ्या ठरविणें, समजणें. 'तैसें विचारितां निरसलें। तें प्रपंचु सहजे सांडवले। मग तत्त्वता तत्त्व उरलें। ज्ञानियासि।' -ज्ञा २.१३१. 'तुका म्हणे आस निरवली।' -तुगा ५३. -अक्ति. संपणें; जाणें; दूर होणें; गळणें; कायमचें नष्ट होणें. 'जैसी रात्र निरसतां उटती जन।' -रावि ७.८४. 'प्राप्त होतां आत्मज्ञान। त्रातितम निरसून जाय स्वयें।' [सं. निर्+अस्=फेकून देणें] **निरसन**—न. १ परिहार; निरसण्याचा व्यापार. 'संकटनिरसन.' २ नाकारणें; अस्वीकार; टाकणें; फेकणें. [सं.] **निरसनी**—स्त्री. निरिच्छा; वीट; तिटकारा. निरशी अर्थ २ पहा. 'नेदीच तो निरसनी धरिली मुकुंदें।' -अकक २, कृष्णकौतुक ५०. [निर्+स] **निरसित**, **निरस**—वि. फेकलेलें; दूर केलेलें; नाकारलेलें.

निरसा-सैं—वि. न तापविलेलें; पाणी न मिसळलेलें (दूध) 'तोंड भन्न गोड बोल। जैसा निरशा दुधाचा खवा।' -सला ५३. निरशी पहा. [निर्+स]

निरसी—स्त्री. १ दुय्यमावस्था; गौण दर्जा; गौणता. याच्या उलट सरसी. निरशी पहा. २ (कामानें आलेला) कंटाळा; थकवा; शिथिलता. (कि० येणें). [निरस]

निरहंकार-कारी—वि. गर्व, ताठा, नसलेला; नम्र; विनयशील. [सं. निर्+अहंकार]

निरहंमान—वि. निरहंकार पहा. [सं. निर्+अहंमान] **निरहंमानता**—स्त्री. नम्रता. [सं]

निरहर—न. बुद्धिवळांतील मोहरें. 'तैसें कर्तृत्व अहंकारें। नेधौनि यथा अवसरे। कृत्यजातांची निरहरें। सारिजती।' -माझा १८.१७०.

निरक्षर—वि. अक्षरशत्रु; अशिक्षित; अविद्वान्. [निर्+अक्षर]

निरा—पु. ताढाच्या किंवा खजुरीच्या झाडांपासून निघणारा, न अंबलेला रस; एक प्रकारचें मद्य.

निरा—पु एक प्रकारचें पांढरें गवत.

निरा—वि. शुद्ध; निर्मेल; निरसें; स्वच्छ. 'दिवसानदिवस रंग चढता निरा गहिरा।' -सला ३८. -क्रिवि. (व.) अगदीं; नुसता; केवळ. 'तुं निरा वेडा आहेस.' [हिं. निरा]

निराकरण, निराकार—कृति—नपुंस्त्री. १ निरसन पहा. २ खंडन; निवारण; परिहार. [सं.] **निराकारणें, निराकरणें**—उक्ति. (काव्य) नाकारणें; निषेध करणें; नाकबूल करणें. 'जे कर्म-जात आधवें। एथ निराकारिलें देवें।' -ज्ञा २.३७२. 'तो नव्हे तिचा पति म्हणोनि। असें निराकरिति नां येणें शब्दें।'

निराकार—वि. आकाररहित; निरवयव (परमेश्वर, परब्रह्म). [सं. निर्+आकार]

निरांकार—पु. एक पिशाच्च. -मसाप ४.४.२८०. -वि. (कु.) विचित्र; वेडसर वृत्तीचा.

निराकांक्ष—वि. निरिच्छ; निष्काम. [सं. निर्+आकांक्षा]

निराकृत—वि. १ हांकून दिलेला. निरसित पहा. २ नाकबूल केलेला; निषिद्ध. [सं.]

निराकृति—वि. (शाप.) अनियमिताकृति; स्फटिक नसलेला; विन आकृतीचा; ज्याला विशिष्ट आकार नाही असा. (इ.) कोलॉइड. [निर्+आकृति]

निराचार—वि. वेदविहित आचार न पाळणारा; राक्षस-वृत्ति; रानटी; अडाणी; जंगली. [सं. निर्+आचार]

निरांजणें—क्रि. त्रासणें; वैतागणें; कंटाळणें. -तुगा: [निर्+रंजन]

निरांजन, नीरांजन—१ आरती ओवाळण्याचें पात्र: तूप-वातीचा दिवा. 'बळे अलंकार सुमनें। नाना उपहार बलिदानें। दीपावली नीरांजनें। सावधानें अर्पिलीं।' -एकस्व ६.८४. २ आरती; ओवाळणी. (कि० करणें). 'नीरांजनें करिति तीस अनेक नारी।' -साक ६.३६. [सं. नीरांजन] ०परो-वि. (गो.) अकल-शून्य.

निरांजनी—स्त्री. (व.) निरांजन पहा.

निराट—वि. (कु.) झाडांची छाया वगैरे नसलेली; मोकळी; उघडी; उन्हाची (जागा).

निराधार—वि. १ निराश्रित; पाया, आधार नसलेली (मनुष्य, वस्तु, इमारत). ज्याला आधाराची, आश्रयाची जरूरी नाही असा (ईश्वर). २ अप्रमाण; अविश्वसनीय (वातमी). [सं.]

निरानिपटा-निपटारा—पु. १ शिक्षक राहिलेले काम, भानगडी वगैरे संपविणे, निकालांत काढणे; आरंभिलेला धंदा, गोष्टी वगैरे शेवटास नेणे; खटला, फिर्यादो इ० निकालांत काढणे. (कि० करणे). २ स्वच्छ, साफसफाई करणे; चादनपुसून लख्ख करणे; निपटून काढणे; वाहून नेणे; लुवाडणे; नाहीसे करणे (जेवलेले ताट, घांतील सामान इ०). (कि० करणे). [निरा=अगदी, पूर्णपणे+निपटणे]

निरानिस्तरा—पु. निस्तरानिस्तर पहा.

निरापेक्ष—वि. निरिच्छ; (प्र.) निरपेक्ष. [सं. निरपेक्ष्य]

निरामास—वि. १ भास किंवा दृश्य यांच्या विरहित; असत्य, माया यांनी नियुक्त (ब्रह्म, ईश्वर). याच्या उलट सामास. प्रतिभास पहा. २ कोणत्याहि सादृश्याने, कल्पनेने किंवा मानसिक भावनेने प्रगट करून दाखविण्यास असमर्थ (ईश्वर). 'साकार सामास आभास। चौथें जाणजे निरामास। याहून पर तूं परात्पर हंस। तृणावर्तप्राणहरणा।' —ह २०.१४५. [सं. निर्+आमास]

निराम—वि. (वैद्यक) अपचनापासून न उद्भवलेला (ताप, आजार—हा पित्ताश्रित, कफाश्रित इ० असतो). याच्या उलट साम (आमसहित). [सं. निर्+आम]

निरामय—वि. १ आजारी नसलेला; निरोगी; आनंदी. 'मग निरामय भरित। पावती पद अच्युत।' —झा २.२७९. २ रोग, सांथ वगैरे नसलेला (देश, जागा). ३ निश्चित; निर्भय; शांत (मनुष्य, निद्रा). ४ त्रास, कटकट नसलेली; निरुपाधिक (जागा, धंदा, नोकरी इ०). 'आनंद अद्वय नित्य निरामय। जेकां निज ध्येय योगियांचें।' —तुगा ८२६. [सं. निर्+आमय]

निराम्रिय—वि. १ मांसविरहित. २ लांचलुचपत नसलेली. [सं. निर्+आमिष]

निरालंब—वि. निराश्रय; निरवलंब पहा. 'जिही सकळ मृतांचिया हितीं। निरालंबीं अन्यर्थां। पसरलिया आसची। भक्ती-वीण।' —झा १२.६०. —न. १ आकाश. —शर. (भारा युद्ध २९.७९.) २ निराकार (परब्रह्म). 'निरालंबींची वाढी। होती त्रिमुक्तायेवढी।' —झा १३.४४. [सं. निर्+आलंब]

निरालय—वि. अविनाशी; अक्षय; कधीहि नाश न होणारे. [सं. निर्+लय]

निरालस्य—न. आळस, सुस्ती इ० नसणे; चपळाई; तडफ. तळखी; उद्योगीपणा. [निर्+आलस्य]

निराविणें—उक्रि. (कों.) निराळें करणे आणि बाहेर पसरणे; मोकळे करून अलग अलग पसरणे, वाळत टाकणे (कपडे, धान्य इ०—ऊन, हवा लागण्यासाठी).

निराश-स—वि. १ आशाभंग झालेला; आशा नसलेला; हताश; खिन्न. २ निरिच्छ; आशा, इच्छा नसलेला; निरपेक्ष. [सं.] **निराशणें-सणें**—अक्रि. (काव्य.) आशा सोडणे; हताश होणे. **निराशता**—स्त्री. निरिच्छता. 'कर्मसंगें निराशता। फळाचिया।' —झा ४.९३.

निराशा—स्त्री. १ आशाभंग; आशा नसणे; हताशा. 'निराशे-सारखें सुख नाही.' —स्वयंवर ७३. २ निरिच्छपणा; निष्कामता (मोक्षाला, चिरंशांतीला ऐहिक आशा, इच्छा हानिकारक असते म्हणून तिच्यापासून मुक्तता). [सं.] ०चाद-मत-पुन. मनुष्याच्या आयुष्यांत सुखापेक्षां दुःखच जास्त आहे असे मत. (इ.) पेसिमिझम.

निराश्रय-श्रयी, निराश्रित—वि. आश्रय, संरक्षण नसलेला; निराधार पहा. [सं. निर्+आश्रय]

निरास, निरासन—पुन. निरसन पहा.

निरास—स्त्री. (कुण.) निराशा. 'करितां दान हेंचि मागा-वयास। नका भार घेऊं करूं निरास।' —तुगा ३४५. [निर्+आशा-आस]

निरासचें—क्रि. (गो.) निर्दाळणे. [निर्+अस् निरास]

निराहार—पु. १ मुळीच न खाणे; कडकडीत उपवास; निर्जळी. २ निरशन फराळ; नेहमीसारखें अन्न न खातां धान्य-विरहित फळें किंवा कांहीं विशिष्ट पदार्थ वगैरे निराळें पण थोडें खाणे. **निराहार-री**—वि. निराहार करणारा; उपवास करणारा. 'म्हणे मज निराहान्या होतें मरण। हा तंव करितो फळभक्षण।' [सं. निर्+आहार]

निराळ—न. (काव्य) १ आकाश; अंतराळ; अवकाश. —झा ११.६७९. 'प्रभेनें निराळ कोंदलें।' —रावि १०.२३. २ निराकार, निराश्रयस्वरूप ब्रह्म. ३ निराश्रित ठिकाण. 'तरी अभ्यासाचेनि वळें। प्रत्याहारीं निराळें।' —झा ६.५७. [सं. निरालय] **निराळें पोटी**—क्रिवि. रिकाम्या पोटांनं; अनशीपोटी.

निराळा-ळें—वि. १ वेगळा; स्वतंत्र; विवक्षिताहून इतर; अलग; न जोडलेला. २ दुसरा; वेगळा; अन्य. ३ असंयुक्त; भिन्न; विभक्त; न जमणारा; असदृश; परका. (समासांत) मर्जी—संप्रदाय-रीती—लोका—धर्मा—आज्ञे—निराळा. वेगळा पहा. [सं. अन्य-तर-अन्यतर-न्यार (+ल प्रत्यय) —न्यारल-निराळ. —भाअ १८३३.]

निरिच्छ—वि. इच्छारहित; निराकांक्ष पहा. [निरु+इच्छा]
निरिच्छा—स्त्री. इच्छा नसणे. निराशा अर्थ २ पहा.

निरिन्द्रिय—वि. १ नपुंसक; प्रजोत्पादनास असमर्थ; षंड. २ हस्तपादादि इंद्रिय, अवयवरहित; व्यंग असलेला. ३ (रसा.) जडपदार्थविषयक. (इ.) इनऑर्ग्यानिक. [सं. निरु+इन्द्रिय]

निरी—स्त्री. घोतराची किंवा लुगड्याची चुणी; मिरी; घडी; वस्त्र नेसतांना हाताच्या बोटावर पाडलेली एकावर एक घडी. 'तथापि बोढी उगली निरी हा।'—सारह १.६८. 'वीरश्रेणी निन्याग्रंथी। सुटली नावरे उभयहस्ती। प्रणयगुप्त झांकोनि परौती। पळे सत्त्वर लाजली।'—मुआदि २३.१४२. २ चुणी; घडी. ३ मळसुत्राच्या खोबर्णीमधील उंचवटा, कडा. ४ चर काच्या कडेच्या लाटांचे पुढे मागे होणारे भाग. [सं. नीवि]

निरीपिरी—स्त्री. (व.) निरवानिरव; आंवराआवर. 'निरीपिरी झाल्यावर मग जेवण करतो.'

निरीम—पुन. (कों.) गलबत रिकामे असतां तें जरूरीइतकें जड होण्यासाठी (तें न बुडावें म्हणून) त्यांत घातलेले दगड, लोखंड वगैरे वजन; निलीम. (इ.) वॅलस्ट.

निरीश्वरवाद—पु. ईश्वराचें अस्तित्व न मानणारें मत. [सं.] **निरीश्वरवादी**—पु. या मताचा मनुष्य; पाखंडी.

निरीह—वि. १ निरिच्छ पहा. निराशा अर्थ २ पहा. २ निरासक्त मनाचा. [निरु+ईहा]

निरीक्षण—न. लक्षपूर्वक बारीक अवलोकन; तपास; परीक्षा. निरखणे पहा. [सं.] **निरीक्षणें**—उक्ति. वारकाईनें पाहणें. निरखणे पहा. 'जिव्हें आपली चवी चाखणे। चक्षु निज वुयुळ देखणे। आहे त्यां ऐसे निरीक्षणे आपुलें पै।'—झा १५.२७२. **निरीक्षित**—वि. वारकाईनें पाहिलेला, तपासलेला, विचार केलेला.

निरुक्त—न. १ एक वेदांग. वेदांतील कठिण शब्दांचे अर्थ स्पष्ट करणारे शास्त्र. २ वेदार्थ स्पष्ट करणाऱ्या निर्घट्ट नामकवैदिक शब्दग्रंथावर भाष्य (हें यास्काचार्यांनीं लिहिलेलें आहे). ३ अर्थ स्पष्टीकरण; व्याख्या; शब्दांचें व्युत्पत्तिकथन. निरुक्ति पहा. [सं.]—वि. गुणधर्मांचें, परिस्थितीचें ज्यांत विवेचन, स्पष्टीकरण केलें आहे तें; व्याख्यात. [सं.] **निरुक्ति**—स्त्री. १ पदार्थाचें स्वरूप समजण्यासाठीं वांधलेलें लक्षण. २ लक्षणादिकेंकरून केलेलें स्वरूपकथन; व्याख्या; वर्णन. 'गुरुशास्त्र आणि तिसरी प्रचीति। चालिल्या निरुक्ती वेदामार्जी।'—ब २५३. ३ शब्दाची व्युत्पत्तिसिद्धि.

निरुज—वि. निरोगी. —झा १३.१७५. 'कांसवधूतेसि आरोगी। निरुजा रोगी व्हावया।'—एरुस्व ११.३४. [सं. निरु+रुज; नीरुज.]

निरुता—ती—तें—वि. (काव्य) खरे; शुद्ध. 'ज्ञान उपदेशाचें निरुतें।'—विपू १.६३. —क्रिवि. खातरीनें; स्पष्टपणें; निश्चयानें;

खरोखर; खचित. 'दुजें येथें कोणी नाहीं कृष्णाविण। निरुतें जाणोन पुसे देवा।'—तुगा ३५. 'ऐसी असतां उदासवृत्ती। द्वादशवर्षे कमिलीं निरुती।'—भवि २२.३१. **निरुतें**—न. खरेपणा; निश्चय. [सं. निरु+त=खरे]

निरुती—स्त्री. १ प्राप्ति. २ निर्णय; निश्चय. 'या निरुती करितां बोला। युगें गेलीं।'—झा १०.६७. ३ युक्ति; रीत. —माझा १८.१३०. 'ऐशिया समयोगाची निरुती। लाहोनि जे देह टेविती।'—झा ८.२२१.

निरुत्तर—न. उत्तराचा अभाव. 'तुमच्या बोलण्यावर निरुत्तर हेंच उत्तर.'—वि. काय उत्तर द्यावें हें न कळणारा; कुंठित; स्तब्ध. [सं. निरु+उत्तर]

निरुत्साह—वि. १ उत्साह नसणारा; हताश; खिन्न. २ निर्जीव; हिंस नार्हाशी झालेला. [सं. निरु+उत्साह]

निरुंद—वि. अरुंद पहा. [निरु+रुंद]

निरुद्ध—वि. बद्ध; बांधलेला; आवळलेला; कैदेत टाकलेला; ताब्यांत ठेवलेला, आणलेला. [सं.]

निरुद्योग—गी—वि. १ उद्योग, कामकाज नसलेला; वेकार; व्यवसायहीन. २ निकामी; आळशी; रिकामा बसणारा. [सं. निरु+उद्योग]

निरुंघणें—उक्ति. निरोध, प्रतिबंध करणें; अडविणें. 'एक अपात्र प्राणीं अर्पित। एक दोहीं तें निरुधिति।'—झा ४.१४६. [निरुद्ध]

निरुपकारी—वि. १ कृतघ्न; उपकार न जाणणारा. २ उपकार न करणारा; दया, कृपा न करणारा; कोणाच्या उपयोगी न पडणारा. [सं. निरु+उपकार]

निरुपचार—वि. १ कारणाशिवाय; निर्निमित्त. 'आणि निरुपचारा प्रेमा। विषय होय जें प्रियोत्तमा।'—झा १८.१३४६. २ उपाधिरहित. 'जो निर्गुण निर्विकार। जो निष्कर्म निरुपचार।'—एरुस्व १.२०. [सं. निरु+उपचार]

निरुपद्रव—स्त्री—वि. १ त्रास, उपद्रव, कटकट न करणारा. २ गरीब; निरपराध. [सं. निरु+उपद्रव]

निरुपम—पद्म्य—वि. अप्रतिम; अतुल; अद्वितीय; ज्याला कशाचीहि उपमा देतां येत नाहीं असा. 'जें अद्वितीय उत्तम पवित्रेक निरुपम।'—झा १.४९. [सं. निरु+उपमा]

निरुपयोग—गी—वि. १ उपयोगी न पडणारा; कारणीं, कार्मीं न लागणारा. २ कुचकामाचा; व्यर्थ. [सं. निरु+उपयोग]

निरुपहित—वि. उपाधिरहित. ज्याच्या मार्गे कोणतेंहि बंधन, व्याप, अडचण, वगैरे नाहीं असा. 'ऐसें जडाजडव्याप्ती। रूप करितां कैवल्यपती। ठी केली निरुपहिती। आपल्या रूपी।'—झा १५.४४२.

निरुपाधि, निरुपाधिक—वि. उपाधि, त्रास यांपासून मुक्त; उघडा; सरळ (ज्ञान, रूप, हेतु, आत्मा इ० स लावतात). 'तो गा मी निरुपाधिकु।'—ज्ञा १५.५५७. [सं. निरु+उपाधि]

निरुपाय—पु अपरिहार्यता; अनन्यगतिकता. 'माझा निरुपाय झाला म्हणून असे कर्म केले.' [सं. निरु+उपाय]

निरुपाय-यी, निरुपाई—वि. १ उपाय नसलेला; नाइलाजाचा; अगतिक. २ अपरिहार्य. 'जगदीश्वर कोपला गोष्ट झाली खरिच निरुपाई। म्हणून एकाएकी सर्व बुडाली ब्राह्मणवाच्छाई।'—ऐपे ४२०. [निरुपाय]

निरु—पु. चुन्याच्या वांधकामावर घांसून त्यास सफाई देण्याकरिता मसाला घालून तयार केलेला बारीक चुना; सनला. (कि० लावणे). 'दगड चांगल्या निरुंत वसवावे.'—मॅरट ३७.

निरु-रें—वि. १ निर्भेळ; स्वच्छ; निरा (-वि.) पहा. २ निरसे. 'उगा नको रडूं श्रीरंगा यशोदेसी सोडी कैसा। तुझी धरिते हाजुवटी मी, निरे दुध पेई पेई।'—होला ३३. [निरा]

निरुढी—स्त्री. १ लोकाचार; लोकरीति. २ लोकप्रसिद्धि. 'निरुढी जळघट घेईजे शिरी। तेवी वंदावे वळिष्ठ बैरी।'—मुआदि ३४.८१. [सं.]

निरुपक—वि. १ वर्णन, निरूपण करणारा. २ सांगणारा; कथन करणारा; जाहीर करणारा; सुचविणारा. [सं. निरु+पू]

निरूपण, निरोपण—न. १ कथा; वर्णन; लक्षण—स्वरूप—प्रामाण्यादिके करून केलेले कथन. 'पुराणीं वसतां जावून। तों निरोपण निघाले।' २ निवेदन; विवेचन; व्याख्यान. 'तुका म्हणे निरोपणीं। शेट झाले ब्रह्मज्ञानी।' [सं. निरूपण] **निरूपणीय**—वि. १ वर्णन करण्यास, कथनास योग्य; कथनीय. २ निरोपण्यास, सांगण्यास युक्त; सांगवयाची (गोष्ट). **निरुपिणें**—उक्ति. १ वर्णन करणें; लक्षण—स्वरूपादिके कांहीं एक गोष्ट कथणें. 'आतां यावरी तो बैकुंठनाथु। देखोनि सखेद पार्थु। कवणेपरी परमार्थु। निरुपील।'—ज्ञा १२७४. २ सांगणें; निवेदन, जाहीर करणें. **निरुपित**—वि. कथन, निरूपण केलेलें; सांगितलेलें. **निरुपिता**—वि. निरोप्या. 'तैसा मी अनुग्रहीतु। साधुंचा निरुपितु।'—ज्ञा १.८२. **निरुप्य**—वि. सांगवयाजोगें; कथन करावयास योग्य; वर्णन करण्यासारखें. निरूपणीय पहा. 'म्हणौनि इथे अध्यायीं। निरुप्य नुरेचि कांहीं।'—ज्ञा १६.४६.

निरंखणें—सक्ति. निरखणें पहा. [सं. निरीक्षण; हिं. निरखना]

निरुखी—स्त्री. आल्यासारखी एक औषधी वनस्पति. ही दम्यावर उपयोगी आहे. मधांत खावयास देतात.—बदलापूर १६३.

निरोग-गी—वि. रोग नसणारा; निकोप प्रकृतीचा; घड धाकट. [सं.] **निरुपणें**—वरा करणें; प्रकृति सुधारणें. 'रामवातां निरोगी करी। अल्प मात्र भवातां।' [सं.]

निरोध—पु. १ प्रतिबंध अटकाव; कैद; अडथळा. 'वेष्ट-बाईचा निरोध करून ... स्वराज्याच्या चळवळीस धोका आणण्यांत शहाणपणा कोणता?'—टि ३.३४१. २ नियमन; संयमन; बंधन; प्रतिकार. [सं.] **निरोधक**—वि. १ दाव, आटोका, तावा, बंधन इ० त ठेवणार; दमन करणारा. २ अटक, प्रतिकार करणारा; अडथळा आणणारा. **निरोधणें**—सक्ति. १ निग्रह, दमन, संयमन करणें. 'परी कर्मद्रियप्रवृत्ती। निरोधुनि।'—ज्ञा ३.६४. २ बंधन, तावा इ० मध्ये ठेवणें; अटकाव; हरकत करणें. ३ रुद्ध करणें; आडवणें; रोखणें. —भा ६.३२२. 'वर्म जाणती त्या एकल्या एकटा। वैसतील वाटा निरोधुनि।'—तुगा १४. **निरोधन**—न. १ निग्रह; दमन; दाव; बंधन. २ अटकाव; प्रतिकार; अडथळा. (इं.) पिकेटिंग. 'विदेशी कापड विकण्याचढल अहमदाबाद स्वयंसेवकांनीं निरोधन करून अन्नत्याग केला.'—के २.१२.३०.

निरोप—पु. १ आज्ञा. 'वेदांचिया निरोपा। आनन कीजे।'—ज्ञा १६.४५५. 'ब्राह्मण म्हणें श्रीगुरुसी। जो निरोप घाल मजसी।'—गुच ३८.३५. २ संदेश; मजकूर. ३ जाण्याची परवानगी; रुखसत; जाण्यास दिलेली, घेतलेली परवानगी. (कि० घेणें; देणें). ४ सन्मानानें केलेला पाठवणी; वोळवण. ५ (गो.) शेतकापणीचा परवाना मालकाकडून मिळण्याच्या वेळीं शेतकऱ्याकडून मालकास मिळणारी भेट. [सं. निरूपण] (दिव्याला) **निरोपाविणें**—दिवा मालविणें. **निरोपानिरोपी**—क्रि. निरुस्त्या तोंडीं निरोपावरून; निरोप आल्या—पाठविल्यावरून. **निरोप्या**—वि. १ संदेशवाहक; निरोप सांगणारा, पोंचविणारा. २ ज्याला परिस्थितीप्रमाणे कामांत फेरफार करण्याचा अधिकार नसून आज्ञेप्रमाणे चालावे लागतें असा. ३ फक्त निरोप सांगण्याच्या उपयोगी; स्वतःची बुद्धि नसणारा.

निरोपण, निरोपिणें, निरोपित—निरूपण इ० पहा.

निरोविणें—निरोपिणें पहा. १ सोडणें. 'तेथ निरोविलें व्यासें। तें नदीच हों।'—ज्ञा १८.५५२. २ आज्ञा देणें, सांगणें. 'निरोविलें जैसें सुणें। शून्यग्रामीं।'—ज्ञा ९.५३०. [निरूपण]

निरोळणें—अक्ति. तयार होणें. 'सहजें निरोळले वाफे चतुर-चित्ताचे।'—ज्ञा ६.४९०.

निरौता—तें—क्रि. वास्तविक; स्पष्ट; निरुता—तें पहा. 'तें निरौता खुण जाणेंती।'—दाव ३३२

निर्ऋति-ती—स्त्री. १ नैऋत्य दिशा; दक्षिण आणि पश्चिम या दिशांमधील उपदिशा. २ (ल.) नाश; मृत्यु; विपत्ति. —पु. नैऋत्य दिशेची देवता. [सं.]

निर्गणचा—वि. (निर्गुण परमेश्वराची मूर्ति वनविणारा यावरून ल.) असमर्थ; अक्षम; नालायक; अयोग्य; निरुपयोगी; अशुशल. (कारकून, कारभारी, कारागीर इ०). [सं. निर्गुण]

निर्गत—स्त्री. १ सिद्धि; यश; सुपरिणाम; आनंददायक निकाल; उलगाडा. 'माझ्या हातून या कामाची निर्गत लागेलसे वाटत नाही.' २ निर्गम; सद्गति. —स्त्री. १ बाहेर, परदेशी जाणारा, निर्यात होणारा माल. २ अशा मालावरील जकात. याच्या उलट आयात. [सं. निर्गति] —वि. गेलेला; पासून, कडून आलेला, निघालेला; परतलेला. [सं.]

निर्गंध—वि. वास नसलेला. [सं. निर्गंध]

निर्गम—पु. १ सद्गति. २ शेवट; परिणाम; निकाल. ३ निर्गमन; पुढे अथवा बाहेर जाणे. ४ सुटका; मोकळीक. [सं.] **निर्गमागम**—पु. बाहेर जाणे व आंत येणे; येजा. 'निर्गमागमी दातारें। जें बोलाडिजती उंवरे।' —झा २३.४१५. [निर्गम+आगम]

निर्गाठ—स्त्री. गांठीचा एक प्रकार; लवकर किंवा सहज न सुटणारी गांठ; घट्ट बांधलेली गाठ. याच्या उलट सुरगांठ किंवा निसरगांठ [सं. निर्ग्रथ]

निर्गुंड-डी, निर्गुंड-डी—स्त्री. एक झाड. हें दीड-दोन पुरुष उंच वाढतें. याच्या साधी व कात्री अशा दोन जाती असून कात्री निर्गुंडीचीं फुलें निळ्या रंगाचीं व पानें कातरल्यासारखीं असतात. साध्या निर्गुंडीस पांढऱ्या रंगाचीं बारीक फुलें येतात. काळी निर्गुंडी म्हणूनहि एक जात आहे. रानटी निर्गुंडीस वणई म्हणतात. ही औषधी आहे. निगई पहा. [सं. निर्गुंडी]

निर्गुण-णी—वि. १ गुणातीत; सत्त्वरजतमादि गुणरहित, त्रिगुणांच्या पलीकडचा (परमात्मा, परब्रह्म). 'ना ते निर्गुणाचे अवेव। निजगौरव स्वानंद।' —एसा १.३८. २ चांगले गुणधर्म, गुण नसलेला (माणूस, पदार्थ); गुणरहित. 'जें निगवाचें गौरव। जें निर्गुणाची जाणिव।' —झा ८.१९४. [सं.] **०सायुज्य**—न. ब्रह्मसायुज्य; मोक्ष. **०साक्षात्कार**—पु. जीवाचें जीवरूप जाऊन ब्रह्मत्व प्राप्त होणे. परमेश्वराचा अंतर्त्यामी साक्षात्कार होणे.

निर्ग्रथ—पु. नास्तिक; आत्मवादी; एक पंथ. —मिताक्षरा. [सं.]

निर्घृण—वि. निर्दय; निष्ठुर; कठोर अंतःकरणाचा. [सं.]

निर्घोर—वि. निघोर १ निष्कालजी; बेफिकीर. भयविरहित. 'शिव निर्घोर होऊनि देख। दुरूनि पाहे कौतुक।' २ निःशंक; कांहीं शंका, भय नसणारा. [सं. निर्गंधोर=कालजी]

निर्जन—वि. १ ओसाड; वस्ती नसलेलें. २ एकांत, निवांत; आड, एकीकडे असलेली (जागा). [सं. निर्गजन]

निर्जर—पु. देव. 'देवी पुष्पवृष्टी केली। आनंदले निर्जर।' —भवि १.९९. —वि. १ अमर; अविनाशी. २ जराहीन; म्हातारपण नसलेला. [सं. निर्गजरा]

शको. ४. ५८

निर्जल—वि. १ अगदी पाणी नसलेला किंवा फार थोडें पाणी असलेला (देश, प्रांत). २ ज्यांत पाणीहि प्यावयाचें नाही असा (उपवास). ३ कोरडा; शुष्क. ४ (शाप.) जलरहित; अनार्द्र. (इं.) अनर्द्रायड्स. **निर्जली-ळी, निर्जली एकादशी**—स्त्री. ज्येष्ठ शुद्ध एकादशी; या उपवासांत नित्यकर्मांपैकीं संध्येतील आचमनाच्या पाण्याशिवाय इतर पाणी प्यावयाचें नसतें. [निर्गजल]

निर्जित—वि. पूर्ण जिंकलेली, दमन केलेली. 'ते बुद्धिसाक्षित्वे निर्जित केली तुंवाचि।' [सं. निर्गजी=जिंकणे]

निर्जी(जि)व—वि. १ प्राण नसलेला; अचेतन; जड (पाषाण इ०) 'पाहें पा चंदनाचेनि अंगाजिळें। शिवतिले निव होते जे जवळे। तीहीं निर्जीवीहीं देवांचीं निडळें।' —झा ९.४८४. २ अशक्त; दुर्बल; निःसत्त्व. 'तया देहा म्हणती भेटी। हे सपायी निर्जिव गोटी।' —झा १३.१०९७. ३ (ल.) नाजूक; कमजोर. ४ मूर्च्छित. 'निर्जीव होऊन क्षणेक।' —गुच ११.८६. [सं. निर्गजीव]

निर्झर—पु. १ झरा (पाण्याचा). 'सोमकांतु निजनिर्झरी। चंद्रा अध्यादिक न करी।' —झा १८.१४. २ जलप्रपात; झोत; धवधवा. [सं.]

निर्डावणे—उक्ति. १ सहन करण्याची संवय होणे. २ (मडकें) पाझरावयाचें थांबणे; पाझरणार नाही असें करणे; वहिवाटीमुळें अधिक उपयुक्त होणे. ३ व्यसनादिकांविषयीं निर्लज्ज होणे.

निर्ण—न. (गो.) मर्म.

निर्णय—पु. १ निश्चय; निग्रह. २ सिद्धांत; ठराव. ३ (कायदा) निकाल; निवाडा. [सं. निर्गनी=नय] **०पत्र**—न. निकालाचा कागद; निकाल, ठराव, शिक्षा यांचें पत्रक; (इं.) जजमेंट. **निर्णयी, निर्णायक**—न. (बीजगणित) कांहीं विशिष्ट बीजगणितांतील फलें. हीं ठराविक नियमांनीं काढतां येऊन विशिष्ट प्रकारांनीं मांडतां हि येतात. (इं.) डिटरमिन्ट्स. —वि. १ निकाल, ठराव, निर्णय करणारा. २ निकाल किंवा ठराव करण्याकरितां प्रवृत्त करणारा; निश्चायक; निर्णयास उपयोगी. ३ निश्चित; ठाम. **निर्णायक मत**—न. मते घेतांना दोन्ही बाजूस सारखीं मते पडलीं असतां सभापतीने आपली एक मत देऊन सूचना निकालांत काढणे शक्य असतें. या सभापतीच्या जादा मताला निर्णायक मत म्हणतात. —सभा ७२. (इं.) कास्टिंग व्होट. **निर्णीत**—वि. १ निर्णय केलेला; ठरविलेला. २ निवाडा, फैसला केलेला; शिक्षा सुनावलेला. **निर्णय**—वि. निर्णय करण्यास योग्य. **निर्णी**—पु. निर्णय. 'मग निर्णी देती केवळ। त्यजावें ऐसा।' —माझा १८.१३७.

निर्णुचें—क्रि. (गो.) घेरी येणे; भांबावणे.

निर्गुटक—न. १ तुटणे; तोडणे; मोडणे (संबंध, संघ, सहवास). २ भिडविणे; समेट करणे (भांडणाचा). —वि. १ तोडकेलें;

मोडलेले; विस्कळलेले. २ निर्णीत; निश्चित केलेले. [सं. निर् + शुट् ; म. टुटणे]

निर्वुला—वि. अद्वितीय; तुलनेस कोणी येणार नाही असा; अतुल. [सं. निर् + तुल्]

निर्वदात, निर्दधात—वि. सुखी; ददात, गरज, अडचण नसलेला; चांगल्या, स्वस्थ स्थितीत असलेला. [सं. निर् + म. ददात]

निर्वम—वि. १ निर्भेळ पहा. 'सात लक्ष निर्दम चांदीची उंचउंच ती चौतली।'—पला २४.५१. २ (व.) संबंध; एकजात; एकजिनसी. 'त्याचा घोडा निर्दम काळा आहे.' [? निर् + दम = विसावा]

निर्वय—यी—वि. कठोर; निष्ठुर. निर्धूण पहा. [सं. निर् = दया]

निर्वलन—ना, निर्द(दा)ळण निर्द(दा)ळणी—खीनखी.

१ संपूर्ण नाश; धुळधाण; नायनाट; पूर्ण घात; उध्वस्त करणे; नासाडी करणे. 'तुझे दळ अवघे निर्दाळण। इंद्रजित गांजिला।' २ टंगळमंगळ; चालडकळ; चुकवाचुकव. [सं. निर् + दळ = निर्दलन]

निर्वलित—वि. नष्ट; नाश, मोड केलेला. निर्दळणे, निर्दाळणे—उक्ति. १ नाश, मोड करणे; उध्वस्त करणे; धुळधाण करणे; जमीन-दोस्त करणे. 'जे निर्दाळिजे केवळ। गोत्र आपुले।'—ज्ञा १. २१५. २ रगडणे; दांडगाईने करणे.

निर्विष्ट—वि. १ वर्णन केलेले; सूचित; दर्शित; निरूपित. २ वजाविलेले; आज्ञापित; सांगितलेले; दाखविलेले; शासित. [सं.]

निर्वुष्ट—वि. अपराध, दोष, व्यंग या विरहित; शुद्ध. [सं.]

निर्वेश—पु. १ वर्णन; निरूपण; उल्लेख; सांगणे; दाखविणे. २ आज्ञा; हुक्म; आदेश; अधिकाराने दाखविलेली दिशा, मार्ग. [सं. निर् + दिश्]

निर्वैष—वि. अभागी; दुर्दैवी. [सं.]

निर्वोख—वि. निर्दोष. 'जे जे कर्म स्वाभाविक। ते ते ब्रह्मपण अहेतुक। या नांव भजन निर्दोख। मागवत धर्म देख या नांव।'—एसा २.४४५. [निर्दोष]

निर्वोष—षी—वि. निर्दुष्ट पहा. दोषरहित; अव्यंग; निरपराधी. 'तेंचि कृष्णाचे श्रीमुख। नित्य निर्दोष मिरवत।'—एस्त्व १.५४. [सं.]

निर्वृद्ध—न. १ मांडण-कलहाचा अभाव. २ जग आणि ईश्वर एकच, तसेच जगांतील सर्व वस्तू एकच असा भाव. —वि. १ कलह, मांडण यांपासून मुक्त. २ मेदरहित; परमात्म्याशीं अमेद मानणारा. ३ हुजेपणा, परकेपणा नसणारा. 'पुत्राचे अपराध। जरी जाहले अगाध। तरी पिता साहे निर्द्वंद्व। तैसे साहिजो जी।'—ज्ञा ११.५७३. ४ सुखदुःख, सत्यअसत्य, मानअपमान, इत्यादि द्वंद्वोच्या पलीकडे गेलेला. [सं. निर् + वृद्ध]

निर्वध—वि. दरिद्री; कंगाल; गरीब. [सं. निर् + धन]

निर्धात—धातु, निर्धातुक—वि. १ अंगांत धातु (वीर्य) नसलेला; नामर्द; नपुंसक; वीर्यहीन. २ दरिद्री; निर्धन. [सं. निर् + धातु]

निर्धार—पु. १ निश्चय; खातरी; विश्वास. 'कृपालु म्हणोनी बोलती पुराणे। निर्धार वचने यांची मज।'—तुगा ११२४. २ संकल्प; ठाम उद्देश; निश्चय. 'आक्षेप परिहारी निर्धार। करितां परशाल विचार।'—ऋ २३. ३ निकाल; निर्णय; निश्चय (एखाद्या गोष्टीचा, विषयाचा); निःसंदेहपणा. ४ नियम; नेम. ५ आधार; आश्रय. 'सकळ सिद्धीचा निर्धार। ते हे कवी।'—दा १.७.१८. [सं.]

निर्धारण—न. १ निश्चय करणे; ठरविणे; खातरी करून घेणे. २ संदेहाभाव. **निर्धारणीय**—वि. निश्चय करण्यास, ठरविण्यास योग्य; निश्चित करण्यासारखी. **निर्धारणे**—उक्ति. (काव्य) १ निश्चय, निश्चित करणे; ठरविणे. 'देखा काव्यनाटका। जें निर्धारितां सकौतुका।'—ज्ञा १.७. २ निःसंदेहपणे जाणणे. 'मग आपसयाचि उमजला। दिशा निर्धार लागला।' **निर्धारित**—वि. निश्चित, कायम केलेले; ठरविलेले; खात्रीलायक.

निर्धार्य—वि. निश्चय करण्यास योग्य; ठरविण्याजोगे.

निर्धास्त—वि. १ विनयोक्त; निर्भय. २ स्वस्थ; निष्काळजी; निर्धोर; वेफिकीर. [निर् + अर. दह्शत; म. धास्त]

निर्धूत—वि. १ नागविलेला; लुटलेला; धुतलेला (माणूस, गांव, शेत). २ द्रव्यहीन; कंगाल. —न. (ल.) लुटून फस्त केलेली स्थिति; नागवण; धुतलेले; धुवून नेलेले साफ. 'पेंढाऱ्यांनीं त्या देशांत जाऊन निर्धूत केले.' [सं.] **०पाप**—वि. पापाचे क्षालन झालेला, केलेला (साधू). [सं.]

निर्धूम—वि. १ धूमरहित; धूर नाही असा. 'येणे संतोषविजे निर्धूम। ज्ञानानल।'—ज्ञा ८.५१. २ सतेज; स्वच्छ. 'निर्धूम अग्नीच्यामेळीं। कृष्णदीपे दीप उजळी।'—एस्त्व १६.५४. [सं.]

निर्धोक—वि. भयरहित; निर्धास्त पहा. [निर् + धोक]

निर्नायक—वि. शास्ता, पुढारी नसलेला (देश, संघ इ०). [सं.] **निर्नायकी**—स्त्री. (नायक नसणे) अंदाधुंदी; वेवंदशाही; अराजकता. 'शिक्षणाच्या वावर्तीत हल्लीचा काळ निर्नायकीचा आहे.'

निर्निमित्त—वि. निमित्तावांचून; कारणाशिवाय (बोलणे, जाणे इ०). [निर् + निमित्त]

निर्पुट, निर्पुटवाणा—णी—जी—वि. (व. वाटी) अगदी स्वच्छ. 'तो महार असून निर्पुटवाणा राहतो.' [निर् + पुट + वाणा प्रत्यय]

निर्पुस—वि. खरपूस. —शर.

निर्फळ—वि. (प्र.) निष्फल पहा.

निर्वध—पु. १ निश्चय; निर्धार पहा. २ मर्यादा; नियम; कायदा; हुक्म; शासन; आज्ञा; कानू. ३ ताबा; दाब; आळा. [सं. निर् + धन] **निर्वधक**—वि. प्रतिबंधक.

निर्वल-ळ—वि. दुर्बल; अशक्त; कमजोर; शक्तिहीन. [सं. निर्+वल] ० पक्ष-पु. (कायदा) फियादीची, खटल्याची कमजोर धाजू; निर्वल स्थिति. **निर्वळी खेळ-डाव-प्रकार-पु.** (बुद्धिबळ) खेळांत निजोरी मोहरीं मारून घेण्याची रीत.

निर्वाण—पु. निर्वाण पहा. —वि. घर, कुटुंब; संसार वगैरे नसलेला; फटिंग. [सं. निर्वाण]

निर्वाणी—पु. गोसाव्यांतील एक पंथ; हे गोसावी पूर्ण नागवे हिंडतात. याच्या उलट निरंजनी पहा. —वि. धाडसी; क्रोणाची पर्वा न करतां एकटा धडाडीने पुढे जाणारा, काम करणारा; संकटास, अडचणीस न जुमानणारा [सं. निर्वाण]

निर्वाध—वि. १ निर्दोष पहा. २ आक्षेप न घेतां येण्यासारखा. ३ निर्धोक; निश्चित; काही वाध नसलेला. ४ शांत; एकांताची; निरुपद्रवी (जागा).

निर्वी—न. (वीं चा सुद्धां अभाव) पूर्ण अभाव; निर्मूलन; उच्छेद. **निर्वीज**—न. वीजहि उरले नाही अशा प्रकारचा नाश; निर्मूलन. —वि. १ वीं नसलेली; वीजरहित (काही फळे). ' बेदाणा निर्वीज आहे. ' २ संपूर्ण नाश, उध्वस्त केलेला; नायनाट केलेला. ' ठेकूण निर्वीज झाले. ' ३ निराधार; आधाररहित अविश्वसनीय (वातमी, लेख इ०). ' त्यानें ही गोष्ट निर्वीज सांगितली. ' [सं. निर्+वीज]

निर्वुद्ध-बुद्धी, निर्वुज-बुज—वि. १ मूर्ख; मंद; मद्ध. ' कां निर्वुज केले चित्त. सांगें त्वरित मजलागीं. ' —अवि १६.१९१. २ ध्यानभ्रष्ट; अज्ञानी; समज न झालेला. [सं.]

निर्वुजणें—उक्ति. १ दिड्मूढ होणें; धावरणें. ' मग एकपण ना दुजें । असें नाही हें नेणिजे । अनुभव निर्वुजे । बुडाला जेथें. ' —झा १५.५३४. २ दिपणें. ' विधि निर्वुजला मागें मुरडे. ' —एमा १९.२३४. ३ अडखळणें; चुकणें. ' शब्द बोळतां निर्वुजे । तो येक मूर्ख । ' —दा १.१८. [निर्+वुजणें]

निर्वुजणें—अक्ति. कंटाळणें. अगतिक होणें. ' मग अत्यंत निर्वुजोनी । कमलावरी वसलों येळनी. ' —ह १०.२१४.

निर्वुज—वि. १ (गंजिफांचा खेळ) ज्याच्या डावाला पानांचा भरपूर पुरवठा लागत नाही असा. २ बुद्धिवळांतील संज्ञा. [निर्+बुज]

निर्वोध—वि. १ अशिक्षित; न पढविलेला, शिकविलेला. २ उपदेश, शिक्षण मिळालें नसतांहि समजणारा, जाणणारा. ३ शिक्षण, ज्ञान, बोध घेण्याला अयोग्य. [सं. निर्+वोध]

निर्मय—वि. १ सुरक्षित; निर्धोक पहा. २ धीट; न भिणारा. —न. धोका, भीति यांपासून मुक्तता; भयराहित्य. [सं. निर्+मय]

निर्मर—वि. (काव्य) भरपूर; पूर्ण भरलेला; गाढ; अतिशय. जसें:—आनंद-लोभ-निर्मर. ' हरखें निर्मर उदित । सुप्रसन्नवदनु. ' —दा १.२.९. —पु. १ एखाद्या गोष्टीचा ध्यास, हव्यास, पिच्छा,

पाटलाग, मनाची अतिशय ओढ, कल, निष्ठा. (कि० धरणें; टेवणें; राखणें). २ एखाद्या गोष्टींत आनंदाची, आवडीची परिपूर्णता. ३ अतिशय नैपुण्य. ३ विश्वास; भरंवसा; आधार. [सं.]

निर्मत्सर्गें—उक्ति. १ निंदा करणें; दोष लावणें. २ तिरस्कार, उपहास, अवहेलना करणें. [सं. निर्मत्सर्ग] **निर्मत्सर्ग-ना-न.खी.** निंदा; उपहास; पाणउतारा; गालिप्रदान. **निर्मत्सित**—वि. फजीत केलेला; उपहासित; निंदित; तिरस्कृत.

निर्भागी—वि. (गो.) अभागी; फुटक्या नशीवाचा. [निर्भाग्य]

निर्भाग्य-गी—वि. दुर्दैवी; भाग्य, दैवहीन; अभागी. [सं. निर्+भाग्य]

निर्भीड—वि. १ भीडभाड न ठेवणारा; स्पष्ट सांगणारा; वेमुवत; निःस्पृह. २ (निंदाची) उद्धट; मान, आदर न ठेवणारा. ३ गर्दी, दाटी नसणारे (स्थळ, जागा). पहिले दिवशीं रात्रौ समयीं एकांत निर्भीड जेथें. ' —सला ५. [निर्+भीड]

निर्भेद्य—वि. अभेद्य; ज्याचां भेद, छेद किंवा ज्यांत प्रवेश होऊं शकत नाहीं असा; न पडणारा; दमदार; कठिण, बळकट. [सं. निर्+भिद्-भेद्य]

निर्भेळ—वि. मिश्रण नसणारें; शुद्ध; एकजात; निर्दभ. (—वि.) पहा. ० स्वराज्य—न. पूर्ण स्वातंत्र्य; अर्धेमुर्धे स्वातंत्र्याचें नसणारें राज्य; स्वतंत्र राष्ट्राचें स्वराज्य. —टि ३.३२९.

निर्भ्रांत-ती—खी. खातरी; विश्वास; खातरजमा; मनाचा निशंकपणा; निश्चय. **निर्भ्रांत**—वि. निःसंशय; खचित, खातरीचा; निश्चयाचा. —क्तिवि. १ खातरीनें, निश्चयानें. २ कां कृ न करतां; न कचरतां; निःशंक; निर्भयपणें. [सं.]

निर्मणी—खी. (गो.) उत्पत्ति; रचना. [सं. निर्माण]

निर्मत्सर—वि. मत्सरहीन; हेवा, द्वेष नसलेला. [सं.]

निर्मम—वि. माया, ममता, प्रेम, आसक्ति नसणारा (साधु). —एमा १.१५३. [सं. निर्+मम=माझे] **निर्ममत्व, निर्ममता**—नखी. ममत्वाचा अभाव; आसक्ति नसणें; अहंपणा नसणें.

निर्मल—वि. १ मळ, अपवित्रता नसलेला; शुद्ध; स्वच्छ; पवित्र; (लक्षणें व शब्दशः) माती नसलेले (वख); ढग नसलेले (आकाश); कपट नसलेली (बुद्धि). इ० २ निर्मळ; मिश्रण, मिसळ नसलेला. [सं. निर्+मल] ० वाचणें—स्पष्ट, सुबोध, घडाघडा वाचणें. ' श्रीमंत महाराज पेशवे बसुनि सकळ पाताळ वाची निर्मळ. ' —ऐपो २६२.

निर्मळा—पु. एक झाड.

निर्मळी—खी. १ एक वनस्पति; निवळी. हिचें बीं चपटें व गोल असतें. त्याचें चूर्ण गढूळ पाण्यांत टाकलें तर तें स्वच्छ होतें. (गो.) पाण्यासारखा जुलाब होणें; अतिसार. [सं. निर्मळ]

निर्मळी—वि. निमळ या नांवाच्या गांवासंबंधीचा, गांवचा, तेथे होणारा (गडवा, तांब्या, पंचपात्री, कापड इ० वस्तु). हा निर्मळ गांव हैद्राबाद संस्थानांत आहे. [निर्मळ]

निर्माण—वि. १ उत्पन्न केलेले. २ बनविलेले; तयार केलेले; परिणाम पावलेले. (कि० होणे, करणे). [सं.] **निर्मिणे**—उक्ति. १ उत्पन्न करणे; निर्माण करणे (मनुष्यादि पदार्थ). २ (काव्य) घडविणे; काढणे; तयार करणे; होण्यास लावणे. 'दिशा जाळितो चंद्रमा आजि दाहा। असा निर्मितो या तनु माजि दाहा।' ३ (ईश्वराने) पूर्वी योजणे; नेमणे; ठरविणे. उदा० ईश्वराने जसे जसे निर्मिले असेल तसे तसे घडेल. 'निर्मित—वि. १ निर्माण पहा. २ पूर्वी ठरविलेले, योजिलेले. —न. दैवलिखित; नशीब; ललाटेलेख. 'जसे निर्मित असेल तसे घडेल.'

निर्माणे—न. (गो.) नांगराची मूठ,

निर्मानुष—वि. निर्जन; ओसाड; मनुष्यवस्ती नसलेला (देश, गांव इ०). [सं.]

निर्मात्य—नप. १ देवाला वाहून शिळी झालेली फळे, फुले; देवावरची काढलेली फुले. 'शिवाचे निर्मात्य तीर्था न सेविती। घंटा वाजविती पोटासाठी।' —तुगा २८३१. २ वास घेतल्याने, पाय लागल्यामुळे देवास वाहण्यास अयोग्य झालेली फुले इ०. ३ (ल.) मर्जीतून उतरलेला, जुना झालेला, अधिकार-सत्ता—नसलेला माणूस, वस्तु; निर्बळ, तेजोहीन पुरुष. [सं.]

निर्मूल—वि. १ मूल, पाळ नसलेला. २ मुळासुद्धा नाश पावलेला; उपद्रव काढलेला; निर्मूलन केलेला. ३ आधार नसलेला; विनवुडाची; अविश्वसनीय; असत्य (वातमी वगैरे). [सं.] **निर्मूल, निर्मूलन**—न. अत्यंत अभाव; पूर्ण नाश; समूल उच्छेद. 'या रानांत वृक्षांचे निर्मूल झाले.'

निर्मोचन—न. विमोचन; मुक्त करणे; सोडणे; मोकळे करणे. [सं.]

निर्मो(र्मु)ळी—स्त्री. (कु. गो.) १ अजीर्ण; अपचन. २ अतिसार. निर्मळी पहा.

निर्याण—न. १ प्रस्थान; प्रवासास निघणे; बाहेर पडणे. २ पुढे अथवा बाहेर जाणे. ३ मोक्ष; निर्वाण. [सं.]

निर्यास—पु. १ रस, पाणी, चूक, डिक इ० नैसर्गिक सत्व. (समास) खदीर-गुग्गुल-पिप्पल-वृक्ष निर्यास. २ सार; काढा; अर्क. 'कामतत्त्व निमाले। संगीत सुख बुडाले। निर्यास गेले। रसरायाचे।' —भाए ९९. [सं.]

निलज्ज—वि. वेशरम; लज्जाहीन; निलाजरा; उद्धट; दांडगा. [सं.] म्ह० निलज्ज सदा सुखी.

निलेप—वि. १ अलिप्त; न लागलेला, शिवलेला. २ शिजवि-ल्यावर, भाजल्यावर खरकटा न होणारा; धान्यफराळाचे (अन्न)

३ खरकटाचा स्पर्श नसलेला; अलिप्त (खाण्याचा पदार्थ). ४ (ल.) शुद्ध; पवित्र. 'तिहीं आपणें निलेप। प्रपंचाचे घेतले मापा' —ज्ञा ५.१६०. ५ (निंदार्थी) जेवणखाण, हौस, डामडोल इ० विरहित (लम, समारंभ इ०). [सं. निर्+लिप-लेप]

निर्लोभ-भी—वि. १ लोभ; लालच, हांवरेपणा नसलेला. २ निस्पृही; निस्वार्थी. [सं. निर्+लोभ]

निर्वच—पु. निर्णय; निश्चय; सिद्धांत. 'प्राप्ता मतांतरा। निर्वचु कीजे।' —ज्ञा १३.२४०. [सं. निर्वचन] **निर्वचणे**—उक्ति. १ (काव्य) विवेचणे; वर्णन करणे; उघड करणे. २ सांगणे; बोलणे. ३ निश्चय करणे. 'जो निर्वचु जातां वाढे।' —ज्ञा १०.२६८. **निर्वचन**—न. १ व्याख्या; वर्णन; निरूपण. २ वचन; भाषण. [सं.] **निर्वचनीय, निर्वाच्य**—वि. व्याख्या वर्णन करण्यास योग्य; सांगण्या-बोलण्यासारखे.

निर्वच—वि. न फसविणारा. 'तैसा प्रलथीं संहारे प्रपंच। तो मिथ्या हा निर्वच।' —विड ६.५७. [सं. निर्+वच्]

निर्वडी—स्त्री. कौशल्य; युक्ती. 'तेवी उत्तमोत्तम ज्ञान निर्वडी।' —एसा २८.६९८.

निर्वडी—क्रि. लोच; तावडतोव. 'भारितां न लगे अर्धघडी। तो मंत्र निर्वडी सांगेन।' —भाराबाल १२.४७. [सं. निरवधि]

निर्वेश—पु. वंशाचा, कुळाचा नाश; वंशच्छेद; निसंतान. 'झाडा कीजे निर्वेश।' —ज्ञा १८.२०८. —वि. संतानहीन. [सं.] **निर्वेशी कलम**—न. (राजा). वंशक्षय झालेल्या पिढीतील पिशाच. त्या वंशाचे घर, शेतवाडी इ० जो वापरतो त्याला ते झपाटते. **निर्वेस, निरोशी**—(गो.) निर्वेशी कलम पहा.

निर्वाण—न. १ निदान; अतिशय निकृष्टावस्था; अंतिम मर्यादेपर्यंत पोचण्याची स्थिति. २ मोठे संकट; अनर्थ. निरु-पायाची, कठिण स्थिति; अनर्थ; शेवट; अखेर. 'वरी जुंझाचे निर्वाण।' —ज्ञा १८.१५८२. 'निर्वाण मांडतां सिध्यावरी।' —दावि ४४९. 'पांडवां साहाकारी आढल्या निर्वाणी।' —तुगा ४८२. ३ (ल.) मृत्यु; मरण. 'हें निर्वाणीचे लेणें।' —ऐपो १४६. ४ मोक्ष; सायुज्यप्राप्ति. —वि. १ पूर्णपणे गेलेला. २ मृत; नष्ट. ३ मायाजालापासून मुक्त. ४ मावळलेला; अस्तास गेलेला (खगोल, तारे वगैरे). ५ परावृत्त; थांबलेला; निवृत्त झालेला. ६ निर्वाणीचा पहा. ७ कठिण; पराकाष्ठेचा; तीक्ष्ण; दारुण; भयंकर. 'कर्णे सोडिले निर्वाण बाण।' —पां३ ४५.३५. ८ अत्यंत उच्च दर्जाचा; पराकाष्ठेचा. 'हें काज कीर निर्वाण। परि आणि-कही जें कांहीं साधारण।' —ज्ञा ६.३३९. [सं.] ० **करणे**—१ अतिरेक करणे; शेवटपर्यंत पराकाष्ठेस नेणे. २ शेवटचा, कठिण मार्ग पत्करणे. **निर्वाणचा, निर्वाणीचा**—वि. संकटाच्या किंवा शेवटच्या प्रसंगाकरितां राखून ठेवलेला. **निर्वाणीचा बाण**—पु.

(काव्यांत निर्वाण वाण) अखेरचा उपाय; शेवटीं निरुपायास्तव सोडावयाचा वाण. ० तारू-जवाब-सोबती-मित्र-मात्रा-शस्त्र-शेवटचा रक्षक, उत्तर इ० ० कडजा-भांडण-कटकट-गुद्ध-भयंकर; प्राणघातक; निकराचें. 'पाठीची हिरोन नेली भाज। याहुन थोर कवण लाज। करणें निर्वाणीचें झुंज।'—एरुस्व ८.११. ३ कडकडीत; कडक; उग्र; कडेलोटाचें. जसें—निर्वाण-पथ्य-प्रायश्चित्त-तप इ० ४ कडेलोटाचा शेवटचा; अखेरचा. जसें—निर्वाण-समय, प्रसंग, काळ, वेळ. ० मठ-पु. कैलास; वैकुण्ठ इ० मोक्षस्थल. 'गेला निर्वाणमठापाशीं।'—गुच २.२१९.

निर्वात—वि. १ शांत; निर्वात; कांहीं हालचाल नसलेलें. २ वायु नसलेला; वायुविरहित. —न १ निवात; हवा नसणें. 'आज निर्वात आहे.' २ वायुविरहित जागा. 'तें दीपाचें उपलक्षण। निर्वातीच्या।'—झा ६.३५८. ३ (शाप) पोकळी; वायुरहित; स्थान. (इं.) व्हॅक्युम. [सं.]

निर्वाप—पु. १ पितरांना दान; दान. २ एखाद्या यागासाठीं मात वगैरे शिजवितांना त्या यागातील मुख्य देवतेच्या उद्देशानें शिजवावयास घेतलेले मूठभर तांदूळ इ० [सं.]

निर्वासन—न. हद्दपारी; देशांतून काढून देणें, घालवून देणें. [सं.]

निर्वासन—वि. निरिच्छ; इच्छा, चिन्ता नसलेला. 'चाळितां वासना अनुक्रम। निर्वासन ब्रह्म प्रकाशे स्वयं।'—एमा २.६९०.

[सं. निरुवासना]

निर्वाह—पु. १ चालविणें; कारभार; संपादन; निवाडा; निकाल; व्यवस्था; तडीस, सिद्धीस नेणें. 'त्याचा सारा मकाजीनें घ्यावा ऐसा निर्वाह केला.'—वाडवावा २.४४. २ वर्तणूक; रीत; खरी स्थिति. 'मग सांगितला निर्वाह। चिंता न करा म्हणतसे।'—व ४६६. ३ तात्पर्य. 'हा उपदेशी मुख्य निर्वाहो।'—एमा ३.३३८. ४ आश्रय देणें; पालन करणें; संरक्षण. ५ भरणेसा. 'परि इस भगवंती थोर निर्वाह आहे।'—सारुह २.७६. ६ पार नेणें; खरें करून दाखविणें (प्रमाण दाखवून भाषण, लेख वगैरे). 'मी बोललों, मीं लिहिलें याचा निर्वाह मला करणें प्राप्त आहे.' ७ दूर करणें; उपद्रव न होईल असें करणें (भूक, थंडी, पाऊस इ०त अन्न, वस्त्र इ०नीं). ८ निश्चय. 'तदुपरि मग दोही हाच निर्वाह केला।'—सारुह २.११३. ९ कार्यक्षमता. 'नसें हें निर्वाहें जननि मज सामर्थ्य भजनीं।'—सारुह २.२२. १० धोरण. 'प्रस्तुत तेणें निर्वाहें। निरूपण आइका।'—झा १८.५९. ११ उदरनिर्वाह; गुजरा; योगक्षेम. [सं. निरुवह] ० करणें—१ पोट भरणें. २ व्यवस्था करणें; चालविणें. **निर्वाहक**—वि. व्यवस्थापक; चालक. २ शेवटास, सिद्धीस नेणारा; निभाव लावणारा. **निर्वाहणें**—उक्ति. १ चालविणें; व्यवस्था लावणें; जोपासना

करणें. 'निर्वाहती होय धनंजया।'—झा १७.८४. २ पार नेणें; दूर करणें. ३ राहणें; एका स्थितीत असणें. 'तरी निर्वाहो कां एकसारिखें।'—झा १५.२४३. **निर्वाहते**—वि. टिकणारें. 'परी आचरणीही नोहे। निर्वाहते गा।'—झा १७.२५२. **निर्वाह**—वि. चाल ठेवण्यास, पार नेण्यास, निर्वाह करण्यास योग्य, आवश्यक.

निर्वाळणें—उक्ति. १ धुणें; निर्मळ, शुद्ध करणें; प्रक्षाळणें; चकचकीत करणें. 'प्रेमाचेनि भांगारें। निर्वाळनि नूपुरें।'—झा १५.४. 'चैतन्याच्या साळें। आवणें आंग निर्वाळें।'—भाए ६०१. २ निर्मळपणें पूर्ण करणें. 'ग्रंथ नेटका निर्वाळिला।'—एमा २८.२३. —अक्ति. १ (व.) आकाश निरभ्र होणें, निवळणें. २ उत्पन्न होणें. 'तयापासोनि निर्वाळतें। सुखदुःख।'—झा १३.९७५.

निर्वाळा—पु. १ खातरी; विश्वास; समाधान; निर्वास्तपणा. 'हा गडी तुम्ही चाकरीस ठेवा, ह्याचा निर्वाळा मी देईन.' (क्रि० असणें; होणें; देणें). २ निवाडा; निश्चय. 'परिहसैं सुपाळा। मि क्षेमेचा निर्वाळा।'—भाए २७३. ३ शुद्धता. ४ परिपक्वता. 'कीं विरूढलिया जोंधळा। कणिसाचा निर्वाळा। वेचला कीं आगळा। दिसतसे।'—झा १४.१२६.

निर्वाळिलें—वि. निवडक; शुद्ध. 'मनुष्यदेहेंसी पंचवितै। निर्वाळिले।'—भाए ५०३.

निर्विकल्प—वि. १ हेतु, कल्पना, विकल्प नसणारा; भेद-रहित (ब्रह्म, देव). 'निर्विकल्प म्हणिजे कल्पना नाही। पर-ब्रह्मासी।'—दा ९.१.२ २ जीव आणि ईश्वर, विशेषण आणि विशेष्य, ज्ञेय आणि ज्ञाता यांमध्ये भेद न मानणारा. ३ एकाग्र. 'निर्विकल्प समाधि.' ४ कल्पना, विकल्पविरहित. 'नातरी प्राणापानगति। कीं निर्विकल्प जाहली मति।'—झा ३.५६. ० समाधि—स्त्री. ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान अशा त्रिपुटीची जीत जाणीव नसते अशी समाधि. याच्या उलट सविकल्प समाधि. ० ज्ञान—न. जेथें वस्तूच्या गुणाची, रूपाची वगैरे जाणीव पूर्णपणें नसते असें ज्ञान. याच्या उलट सविकल्प ज्ञान. [सं.]

निर्विकल्पता—स्त्री. विकल्प न उठण्याची स्थिति; भेदरहित ज्ञान. 'सद्गुरु दे निर्विकल्पता। त्यासी उत्तीर्णता कैसेनी।'—एरुस्व ५.९१.

निर्विकार—वि. १ फरक, बदल; विकार नसलेला. २ गुण, रूप न बदलणारा, न बदललेला. 'ओं नमो जी यदुवीरा। तूं निर्विकार नोवरा।'—एरुस्व ४.१. ३ (ल.) अचल; संथ; विकार-शून्य; उदासीन (मन). [सं.]

निर्विघ्न—वि. संकट, अडथळा, अडचणी इ० कांवरहित. —क्रि. वि. संकट, अडथळा इ० न येतां, सुरळीतपणें; निर्विवाद. [सं.]

निर्विवाद—वि. विनतकार; अवाधित; शंकारहित; भांडण नसलेले. 'जरी निर्विवाद नव्हेल। निरूपण।' —ज्ञा १३.३२६.
—क्रि.वि. १ भांडण-तंटा न करता; विनतकार. २ निःसंशय; खचित. [सं.]

निर्विष—वि. १ विषरहित (साप). २ (ल.) राग, अहंकार, मत्सर इ० ज्याने सोडले आहेत असा. [सं.] **निर्विषी**—स्त्री. एक औषधी वनस्पति.

निर्विषय—वि. वासना, विषय इ० सोडलेला, नसलेला.

निर्वीर—वि. वीर, दूर, पराक्रमी या विरहित (पृथ्वी). 'निर्वीरसुर्वीतलम्.' '७२ साल आटोपत आले तरी परशुराम कोठे हूं का तूं करीना, तेव्हां जोतीसाहेबांस निर्वीरसुर्वीतलम् होऊन ...।' —नि ४५९. 'निर्वीर झाली क्षोणी.'

निर्वीर्य—वि. १ पौरुषहीन; नामर्द; नपुंसक. २ गुणहीन; परिणामकारक नसलेले (औषध). ३ (ल.) निर्जीव; भ्याड; तेज, पराक्रम नसलेला. [सं.]

निर्वृत्ति—स्त्री. १ मोक्ष; मुक्ति. २ पूर्णता; समाप्ति; सिद्धि. ३ अलिप्तता. [सं.]

निर्वेच—वि. (काव्य) न संपण्याजोगा; अखंड; अविनाशी; नाहीसा न होणारा; अक्षय. याच्या उलट सवेच. 'म्हणुनि प्रपंच नव्हे हा निर्वेच।' —विउ ४.७. —वि. (जमाखर्च) न खर्चणारा; पुढे शिल्क राहणारा (भांडी; जवाहीर इ० माल). —भाअ १८३३.१३६. [निर्+वेचणे]

निर्वेद—पु. १ किळस; बीट; शिसारी; कंटाळा. २ विरक्ति; वैराग्य. 'निर्वेद हा शब्द प्रायः संसारावद्दलच्या कंटाळ्यास किंवा वैराग्यास लावतात.' —गीर ६३५. 'तेव्हाळि पें एहु। तिथे उपनला निर्वेदु।' —भाए ३८७. [सं.]

निर्वेध—वि. १ निश्चित; निर्धास्त; बेफिकीर; निष्काळजी. २ अडथळा, त्रास यांविरहित; निर्वाध. [सं.]

निर्वैर—न. शत्रु नसणे; वैराहित्य. —वि. शत्रु नसणारा; कोणाशी वैर न करणारा; जगन्मित्र. [सं.]

निर्व्यसन-व्यसनी, निर्व्यसन—वि. १ वाईट संवयी, व्यसने नसलेला. 'सौम्य सात्त्विक शुद्ध मार्गी। निःकपट निर्व्यसनी।' —दा २.८.१८. २ (ल.) संकट, अरिष्ट इ० पासून मुक्त (ईश्वर). [सं.]

निर्व्याज—वि. निष्कपट; सरळ; निर्दोष. 'तैं कीड झडकरी तुटे। निर्व्याजु होय।' —ज्ञा १८.१५७. [सं.]

निर्वरणाशौच—न. प्रेतवहनाचा विटाळ.

निव्हा—क्रि.वि. १ केवळ; अगदी. निरा पहा. 'तरि त्याशु निव्हां दुआडु। वरि ईद्रियांचा कैवाडु।' —भाए २२८. २ (महाजु.)

आत्यंतिक; निश्चयाचा. 'निव्हा विस्मितु जाली भीमकेचा सुधा मती माना।' —धवळे, उत्तरार्ध २६. [हिं. निरा]

निव्हार-री—निराहार पहा.

निलक्यां-खा—वि. (कु.) निराळें.

निलख—क्रि.वि. (महानु.) पूर्णपणे; निःशेष. 'करी घट्ट कामुखु। तरि मनोदंडु तोडी निलखु।' —भाए ४५६.

निलखी, निलाख—वि. ज्यांत लाख नाही असा (दागिना). [नि+लाख]

निलगार—वि. (वे.) सुताला निळीचा रंग देणारा. निळारी पहा. [नीळ+गार]

निलंगी-घी, निलंग(घ)ळी, निलंगणे—गळून जाणे, निळंगी, निळंगणे इ० पहा.

निलंगणे—अक्रि. १ (काव्य) दमणे; थकणे; कंटाळणे. २ बीट येणे; नकोसे होणे. [नि+लंगणे]

निलय—न. जागा; स्थान; आलय. [सं.]

निला—स्त्री. (शाप.) कवेनत्रिल. (इं.) सायनोजेन. [सं. नील]

निलाग-गी—वि. १ संवंधरहित; निराश्रयी; निराधार. 'अथवा निलागे निसरडा।' —ज्ञा ६.४७६. २ कीड न लागलेले; विन किडीचे (धान्य, लांकूड इ०). —क्रि.वि. पूर्णपणे निरुपयोगी. 'श्रेष्ठ मातुं चतुरानन। तोही निलागचि हीन।' —एभा ५.१८१. [नि+लागणे]

निलाजरा—न. तांदुळांत सांपडणारे एक प्रकारचे गवताचे बी. —वि. निर्लेज्ज; वेशरम. [सं. निर्लेज्ज]

निलाम—पु. लिलांव. [पोर्तु. लीलाम; हिं. नीलाम]

निलाम, निलीम—स्त्रीनपु. जहाज समतोल राखण्यासाठी त्यांत टाकावयाचे वजन. निरीम पहा.

निलीन—न. (शाप.) (इं.) अँनिलीन. हे सेंद्रिय अनाम्ल असून निळीच्या विध्वंसक उर्ध्वपातनाने मिळते. यापासून बरेच रंग व ज्वरघ्न औषधांसारख्यांत लागणारी द्रव्येहि तयार करता येतात. —झाको(न) ३०८. [सं. नील]

निलेख—क्रि.वि. (महानु.) निलख पहा.

निवगरी, निवग्री—स्त्री. (कों.) तांदुळादिकाच्या पिठाच्या उकडीचे वाटीसारखा आकार करून शिजवितात ते पक्वान्न. [१ सं. नीवार]

निवचड—पु. (कों.) सोनार किंवा लोहार यांची लोखंडी ऐरण वसविण्याचा लांकडी टोकळा.

निवचें—क्रि. (गो.) थंड होणे; लिबणे; शांत होणे.

निवटणे—अक्रि. १ फुटण्याच्या वेतांत असणे; पूर्ण भरदार, पक्क होणे (फळ, गव्हे इ०). २ प्रसिद्ध होणे; नांवालौकिकास

चढणें; पुढें येणें (चांगल्या किंवा वाईट रीतीनें). 'हा सोदेगिरींत निवटला.' ३ तज्ज्ञ, निपुण होणें. 'गदायुद्धी भीमसेन। निवटला अर्जुन शस्त्रास्त्री।' -प्रांप्र १०.५५. ४ स्पष्ट रीतीनें निश्चित होणें; उमगणें; उघडकीस येणें (काम, गोष्ट, मसलत). [नि+वटणे]

निवटणें—उक्ति. (काव्य) ठार मारणें; नष्ट करणें; निर्मूल करणें; तोडणें; कापणें. 'कां करुणा केलि हाली। विजयश्रि निवटिली।' -भाए १११. 'निवटिला राहूचा घसा।' -एभा ४.२३४. 'दुःशासनं निवटिला पडला लोकक्षयीं जसा तरणी।' -मोर्गा ४.७. [सं. निवर्तन]

निवटणें—अक्ति. स्वच्छ करणें; शोधणें; निवडणें (कापसांतील सरकी). [नि+वटणे=सरकी काढणें; निवडणें]

निवटा—पु. एक जातीचा मासा.

निवड—झी. इष्ट पदार्थ निराळा काढणें; वेचणें; छानणें; निवडणूक; पसंती. [प्रा. णिव्वड]

निवड—झी. नावड; अप्रीति; कंटाळा. (सामान्यतः आवड शब्दाशी जोडून उपयोग). [नावड]

निवड—वि. १ निवडलेलें; वेचक; पसंत केलेलें; शेलकें; वेंचून काढलेलें. २ वेंचल्यानंतर, चांगला चांगला भाग काढून घेतल्यानंतर राहिलेला गाळ. **निवडक**—वि. निवड अर्थ १ पहा.

निवडंग—डिंग-डुंग, **निवडुंगट**—नप. एक काटेरी झुडप. याचे प्रकारः—तिहारी, फडथा, फणेरें, काटे ३० [सं. स्नुहिदंडः; हि. सेहुंड; ते. चेमुंड?]

निवडणें—उक्ति. १ वेचणें. 'बोध निवडतां निवडेना। गंगे-मधें।' -दा ९.३.३५. २ (ल.) निर्णय, निश्चय, निकाल, निवाडा करणें, लावणें; 'चावडिये न्यावो अन्यावो। निवडी वेदु।' -ज्ञा १६.२९५. ३ निष्णात, निपुण होणें. 'ते विद्या-जात पढती। यज्ञक्रिये निवडती।' -ज्ञा १७.७७. ४ पसंतीस येणें; हुडकून काढणें. 'देउनि गुरुपत्नीतें। तूं गुरुमकांत जाणता निवडें।' -मोअश्व ३.३७. ५ घालवून देणें; हाकलून देणें. 'परानिमित्त आपुला नाश। योग्य नव्हे करणें तुम्हांस। म्हणोनि निवडा त्या दोघांस। तरीच कल्याण तुम्हांसी।' -जै ७६.४३. [प्रा. णिव्वड=पृथक होणें. तुल० सं. निवर्तन] **निवडणी**, **निवडणूक**—झी. १ वेचणी; पसंती; पसंत करण्याची क्रिया. २ मतदारांनीं उमेदवार निवडून देणें. **निवड पाखड**—झी. (वायकी) धान्यांतील खडे वगैरे काढून, पाखडून स्वच्छ करणें. [निवडणें+पाखडणें]

निवडणें—उक्ति. निवटणें पहा. 'ऐसा कल्पल अमिप्रावो। तो सज्ञानासि न घडे भावो। तिहीं निवडूनियां अहंभावो। चिदानंदें पहा हो समाधिस्थ।' -एभा १३.६५९. [निवटणें]

निवडला—वि. कसलेला. (प्र.) निवटला. -रंयो २६३.

निवण—न. १ डोळ्यांची आग कमी होण्याकरितां त्यांवर ठेवावयाची दुधांत भिजविलेली कापसाची घडी. २ पदार्थ निवत ठेवावयाची (चुलीजवळची) जागा.

निवणें—णी—नखी. मडक्याच्या खालची काय्याची, गव-ताची चुंवळ, बूड (भांडें कलंडूं नये म्हणून खालती ठेवावयाचें). -एभा ६.२५७. 'विश्वघटाचें निवणें। प्रेक्षण तें सहज जेथ तसें निवणें।' -मोळ्ळण ३७.३४.

निवणें—अक्ति. १ थंड होणें; उष्णता नाहीशी होणें; कढत-पणा जाणें. २ (ल.) हलका, कमी होणें; शमणें; शांत होणें; मिटणें (राग, दंगल, लोभ, काम इ०); थंड, शांत होणें (चिडलेला, रागावलेला माणूस). 'न निवें अनुजें बोधितां।' -मोरा ४९. ३ खपणें; संपणें (तोफेचे गोळे इ (ल.) आनंदित होणें; विश्रांतीस राहाणें. 'पाहे रम्याश्रमपद सीतासी त्यांत ती निवे कांहीं।' -मोवन ४.१३३. [सं. निर्वाण] म्ह० शिजे तों राह-वतें निवे तों राहवत नाही. (डोळे—कान) **निवणें**—चिंताजोगी गोष्ट झाल्यामुळें समाधान होणें. 'तुज दीधळें नाही स्तनपाना। या श्रीमुखाच्या चुंवना। आणि निवतीच ना नयना। खेळतां देखोनी।' -कथा ४.७.१७८.

निवंतण—न. (व.) जेवावयास बोलावणें; आमंत्रण. [सं. निमंत्रण]

निवंता—झी. उणीव; कमतरता; न्यूनता (नकारार्थी प्रयोग) 'मरलीं भांडारें द्रव्यास निवंता नाही।' -प्रला ९२. [सं. न्यूनता]

निवंता—झी. उसंत; शांतता. [निवांत]

निवरगी—झी. निवगरी पहा.

निवरी—झी. खान्या पाण्यांत होणारें एक झाड. -शे २.९.

निवर्तणें—अक्ति. १ माघार घेणें; परतणें; पलट खाणें. २ आटोपतें घेणें; वंद होणें; थांबणें. ३ (ल.) मरणें. ४ नाहीस होणें. 'पहिला ऋद्धिसिद्धीचा संभ्रमु। तो निवर्तोन गेला धुमु।' -ज्ञा ४.१३४. [सं. निवर्तन]

निवर्तक—वि. मागें फिरविणारा; पिछेहाट करणारा; याच्या उलट प्रवर्तक. **निवर्तन**—न. मागें फिरणें, फिरविणें; परतणें.

निवर्तन—न. १ गुजराथेंतील चार विधे जमीनीचें परिमाण. २ दहा हात लांबीच्या बीस काठ्यांचें माप; औरस चौरस ४००० हात. ३ औरस चौरस तीनशें हात जमीन. -संस्कार कौस्तुभ. [सं.]

निवर्तित—वि. परत फिरलेला.

निवळ—झी. १ (कु.) शेर; चिकाडा (एक वनस्पति). २ एक विशिष्ट झाड.

निवळकांडे—खीन. (कु.) निवडंग.

निवळिणें—उक्ति. १ थंड, गार करणें (तापलेली वस्तु) २ (ल.) कमी करणें; शमविणें. ३ आनंदविणें; तृप्त करणें; संतुष्ट करणें; शांत करणें. 'प्रियशिष्य धनंजयगुण वर्णनियां यांसि हृदय निवळूं या।'—मोविराट ४.१४. ३ (ल.) उतार पाडणें; उपशमन करणें; हलकें करणें. [निवणें]

निवळितें—वि. (काव्य) शांत करणारें. 'परि आतां चंद्रापासोनि निवळितें। जे अमृताह्नि जीववितें।'—झा ९.२४.

निवळसणें—अक्ति. जवळ राहणें; वसती करणें. 'म्हणें आम्हां पार्शी तव गुरु विलासी निवळसतो।'—र ३५. [सं. निवास]

निवळसणें—सक्ति. (कों.) कवळाचीं पानें तोडणें. [सं. निरु+ वस्-वसन]

निवळ—खी. १ पातळ पदार्थांतील जडांश खालीं वसून वर राहिलेला द्रवांश; गाळ बुडाशीं वसून वर राहिलेला शुद्ध, स्वच्छ पदार्थ. २ (गो.कु.) भाताची पेज किंवा पेजेचें पाणी. ३ ठोक रकम. —वि. १ स्वच्छ; शुद्ध; निर्मळ (पाणी, डोळे, आकाश इ०). २ (ल.) अकपट; अकृत्रिम; शुद्ध; प्रांजळ. ३ नुसतें; फक्त; केवळ. —क्रि.वि. स्पष्टपणें; स्वच्छपणें; केवळ; निःसंशय; निर्विवाद; प्रांजळपणें; अकृत्रिमपणें; ढोंग, अवडंबर इ० न करतां. 'या पदार्थाचे निवळ दाहा रुपचे येतील.' [सं. निर्मळ] ०गांठ—खी. स्वस्थ-तेची, शांतपणाची गांठ, भेट. २ दिलसफाईची, मोकळेपणाची मुलाखत. ०नितळ—वि. १ स्वच्छ; शुद्ध; घाण, गदळ याविरहित. २ थंड आणि शांत; संथ व प्रसन्न; स्वस्थ आणि सौम्य. ०शंख—वि. १ शुद्ध व शंखासारखें स्वच्छ (पाणी, लोणी). २ (ल.) शुद्ध मूर्ख अथवा टोणपा; अत्यंत दरिद्री (माणूस).

निवळणी—खी, (गो.) सोनाराचें एक हत्यार.

निवळणें—अक्ति. १ स्वच्छ, तेजस्वी, चकचकीत होणे (डोळे, चेहरा, आकाश इ०). 'डोळे निवळले' 'रात्र निवळली.' २ (ल.) थंड, शांत, स्वस्थ, सौम्य, गरीब होणे (रागावलेला माणूस, जनावर), विचारी, विनीत होणे; सुधारणें (दुर्वर्तनी तरुण). ३ पूर्णावस्थेत आल्यानंतर चांगले बनणें (कोंवळ्या झाडाचा पहिला बहार वाईट निघतो पण पुढें उत्तम निघावयास लागतो त्यास म्हणतात); मुरणें (कोंवळें फळ वेचव असतें त्यावरून); 'सुपारी निवळली.' ४ भिजण्यानें मादक गुण कमी होणे (हरीक, तंबाखू इ० कांचा); स्पष्ट होणे (गोष्ट). ५ निपुण, हुशार होणे; चांगला जम वसणे (एखाद्या कामांत, कलेंत, शास्त्रांत). ६ (चांभारी) केस, कान्ही, वगैरे काढून टाकल्यावर (कातडें) पाण्यांत ठेवल्यानें स्वच्छ होणे. [सं. निर्मळन] निवळण—न. १ (कों.) निवण अर्थ १ पहा. २ एखाद्या मिश्रणाचा निवळल्यानंतर वर येणारा

द्रव; स्वच्छ रस. ३ गढूळ, द्रव शुद्ध करण्याकरितां त्यांत टाकलेला तुरटीसारखा एखादा पदार्थ.

निवळी—खी. १ मिश्रणांतील स्वच्छ पाणी. निवळ पहा. २ ज्याच्या विया गढूळ पाण्यांत टाकल्या असतां तें पाणी स्वच्छ होतें असें झाड व त्याचें बीं. निर्मळी—(खी.) पहा. ३ एक वेळ. ४ (कों.) बैलाच्या शिंगांस बांधलेला दोर, कासरा. ५ चुन्याचें पाणी. ६ (गो.) मुलांचें घरगुती औषध (कुडा, महाळुंग वगैरे ७। ८ औषधीसाली घालून तयार केलेला काढा).

निवळो, निवळों—पु. (गो.) शेतांतील पाणी ढकलून बाहेर लावण्याचें बांबूच्या काठीला बसविलेले लांकूड व फळी. [निवळ]

निवा—पु. (व. ना.) निखारा; जळता कोळसा.

निवाड—डा—पु. १ तडजोड; निर्णय; न्याय; निकाल; फैसला; ठराव. २ निष्पत्ति. (इं.) जजमेंट. 'पिकासी निवाडू देखिजे। अधिकाधिक।'—झा १०.५५. ३ भेद; भिन्नता. 'नाना घनी भूत सुवर्ण। जैसे निहाळितां साधारण। मग अळंकारीं वरवेंपण। निवाडू दावी।'—झा १.४४. [निवडणें] दोन जिवांचा निवाडा होणे—गरोदर खी सुरळितपणें प्रसूत होऊन अपत्य व ती वेगळीं होणे, बाळंत होणे. ०पोवाडा—पु. मुक्तता; सुटका (अडचण, संकट, त्रास इ०पासून—विशेषतः बाळंतपणांतून). [निवाडा द्वि.] निवाडपत्र—न. (कायदा) निकालपत्र; (इं.) डिक्री.

निवाडें—क्रि.वि. १ (काव्य) निश्चयानें; हृदातटानें. 'नांगर उचलनिया निवाडें। नेहृदनि पाय ठेविला पुढें।'—एरुस्व १०. ३३. २ खरोखरी. 'गळां मोतीं असोन निवाडें। लोकांचिया गळा पडे।'—ह २१.२२९.

निवाणें—न. नाश; नुकसान; इजा; खराबी; तोटा. (क्रि० करणें). [निवाण]

निवांत—वि. १ स्तब्ध; उपद्रवरहित. 'निवांत स्थलीं वसून ईश्वराचें ध्यान करावें.' २ स्वस्थचित्त; निष्काळजी. 'वरुण राहिला निवांत। पुत्रें चुकविला अनर्थ।'—कथा १.२.११९. —क्रि.वि. शांतपणें; स्तब्धपणें; कांहीं एक गडबड, बडबड न करतां. 'तेव्हां क्षण येक रघुनाथ। निवांत न बोले चिंताकांत।' 'तुं घटकांभर निवांत वस.' [सं. निवांत, निवांत]

निवात—न. वाऱ्याचा अभाव; वारा नसणें. —वि. शांत; स्तब्ध; वारा नसलेली (जागा). [सं.]

निवांतलें—न. (सांके) अंगावर उंदीर मुतला असतां होणारा आजार. 'त्याला निवांतलें झालें.' 'निवांतल्याचा उपद्रव—बाधा.' [नीव=वळचण+आंतला]

निवारक—वि. निवारण करणारा; अडवणारा; विरोध करणारा.

निवारण—न. १ परावृत्त करणे; परत, मागे फिरविणे; दूर करणे. 'तो बाघाचे अंगावर चालून जात होता परंतु मी त्याचे निवारण केले.' २ (ल.) वंदी; अडकाव; अडवणूक; टाळणे. ३ निवारणपत्र पहा. **निवारणपत्र**—न. कर्ज मागावयास किंवा तगादा करावयास धाडलेल्या नोकरास ते न मागण्यावद्दल त्याच्या माल-कानें पाठविलेला वंदीचा हुकूम. **निवारणीय**—वि. निवारण करण्यास योग्य. **निवारित**—वि. १ मागे फिरलेला; अडलेला; टाळलेला. २ निषिद्ध. **निवार्थ**—वि. निवारण करण्यास योग्य; टाळण्या-वारण्या-जोगे. [सं.]

निवारणे—सक्रि. १ मागे सारणे; दूर करणे; हटविणे. 'निवा-रोनि जाय माया। ऐसी छाया जयाची।'—तुगा ७. २ (ल.) अडवणे; टाळणे; थोपविणे; न येऊ देणे; निवृत्त करणे. 'जैसा दीपु ठेविला परिवरी। कवणातें नियमी ना निवारी।'—झा ९. १२८. ३ वंद करणे; मनाई, निषेध करणे; वारणे. ४ समजूत घालणे. 'आर्ताची स्थिति ऐसी। जिज्ञासु निवारी त्यासी।'—एमा १९. २७४. [सं. निवारण]

निवारसा—पु. वारसाचा अथवा दुसऱ्या न्याय्य हक्काचा अभाव; वारसा, हक्क, स्वामित्व, अधिकार इ० नसणे, नसलेली स्थिति. [नि+अर. वारिस्] **निवारस माल**—पु. १ ज्यास वारस नाही असा, वेवारसी माल. २ मृत्युपत्राने किंवा इतर प्रकारे विल्हेवाट न केलेली मालमत्ता. **निवारशी**—स्त्री, **निवारशीक**, **निवारीश**—वि. वारस, मालक, चालक, कायदेशीर हक्कदार या विरहित; वेवारशी (जागा, माल इ०). [नि+अर. वारिस्]

निवारा—पु. १ आश्रय; आसा; (ऊन, वारा, पाऊस या पासून येणारे) संकट, अडचण यापासून प्रतिबंध. २ आश्रयाची स्थिति, स्थान; निर्वात स्थळ. [नि+वारा] **निवान्याचा**—वि. १ आश्रयाखाली असणारा. २ सुखांत व शांततेत वाढलेला; आयुष्यांतील धकाधकीचा ज्याला अनुभव नाही असा. **निवान्यास बसणे**—वारा नसलेल्या जागी बसणे.

निवाला—पु. (व.) घास. [अर.]

निवास—पु. १ राहण्याचे ठिकाण; वसतिस्थान; गृह; घर. 'जैसे जळाचे कळोळ। आणि कळोळीं आर्यी जळ। ऐसेनि वसवीतसे सकळ तो निवासु मी।'—झा ९. २८७. २ वास; वसती; राहणे; बसणे. 'जेथे निवास जगनायका। विश्वव्यापका श्रीकृष्णा।'—एस्व ३. ४. 'आमचे मनांत काशीत निवास करावा असे आहे.' [सं. नि+वस्] **निवासी**—वि. निवास, वस्ती करणारा; राहणारा; (समासांत). मथुरा-द्वारका-निवासी.

निवाळणे—अक्रि. निवळणे पहा. **निवाळले लोखंड**—न. (थंड झालेले लोखंड) (ल.) निरोगी, धडाकडा म्हातारा मनुष्य.

शको. ४. ५९

निविशिदा—पु. कारकून. नवीसंदा पहा. 'निविशिदा लेखकः स्यात्।'—राव्य ८. १.

निविस्तन—न. लेखन. 'आं शहामत-पन्हा यांहीं किताबत निविस्तन केली; पोहोचून त्यामधील मज्मून जाहीर जाहला.'—पदमव ३४. [फा. निविस्तन] **निविस्ता**—पु. लेख; पत्र. 'निविस्ताही मज्मूल जाहला होता; जवाब अम्मा येऊन पोहोचला नाही.'—रा ३. ९०. [फा. निविस्ता]

निविष्ट—वि. १ प्रविष्ट; अंतर्भूत; समाविष्ट. २ स्थिर; बसविलेला; कायम केलेला (बैठक, जागा, अधिकार इ० वर); अधिकृत. ३ निपुण; प्रवीण. 'तो शास्त्रांत निविष्ट आहे.' [सं. नि+विश्]

निवी—स्त्री. नीवि पहा.

निवीत—न. माळेसारखे सोडलेले जानवे (सव्य किंवा अप. सव्य नव्हे असे). [सं.]

निवीसिदगी—स्त्री. कारकुनी.—रा २०. ३०४. [फा. नवी-संदगी]

निवृत्त—वि. १ मागे फिरलेला; परतलेला अथवा परतविलेला-२ परावृत्त; थांबविलेला. ३ (काही कार्य) टाकून दिलेला; अंग काढून घेतले आहे, किंवा हात आटोपला आहे ज्याने असा. ४ जीवयोनीतून मुक्त करणारा. [सं.] **मांस**—वि. मांस न खाणारा; मांसाशन न करणारा. **मरजस्क**—वि. (वय झाल्यामुळे) जिचा विटाळ गेलेला आहे अशी (स्त्री). **मरण**—वि. ज्याची संभोग-शक्ति, प्रजननशक्ति गेलेली आहे असा (पुरुष).

निवृत्ति—त्त—स्त्री. १ निवारण पहा. वंद होणे, करणे; निरास; थांबणे; विराम, लय पावणे; राहणे; अडविणे; थांबणे; थांबविणे. (समासांत). आचार-दुःख-खेद-ज्वर-विघ्न-निवृत्ति. 'औषधसेवनाने रोगनिवृत्ति होते.' २ संसारांतील वस्तुमात्राकडून, विषयांपासून ईश्वराकडे वळणे; अंतःकरण परत फिरणे. 'निवृत्ति-सुत्र सोडवणिया। सर्व शास्त्रार्थ पुरवणिया।'—झा १८. ३८. ३ मृत्यु. ४ सांसारिक उपाधींपासून मुक्तता करून घेणे; उपरति; विरक्ति; संन्यास; त्याग. 'बांचुनि स्वर्ग मृत्यु नरक आशी। तया हेतु प्रवृत्ति निवृत्ती।'—झा १८. ५६६. ५ मुक्ति; मोक्ष; भगवत्-प्राप्ति. 'सावित्र्या स्वस्त चांगु। निवृत्ती वरी।'—झा ८. २३७. ६ निवृत्तिमार्ग पहा. **मार्ग**—पु. एकांतवासाची, ध्यानमग्न अवस्था; जगांतील सर्व उपाधींपासून आणि विहित आचारांपासून परावृत्ति; विहित कर्मांचा त्याग. याच्या उलट प्रवृत्तिमार्ग. [सं.]

निवेदणे—सक्रि. १ सांगणे; बोलणे; कळविणे; भाषण करणे; कथन करणे. 'म्हणोनिया काय काय आतां। निवेदिजेल अनंता।'—झा ११. ५५५. —मुआदि ४. ४९. २ अपेण करणे; ओपणे; देणे. [सं. निवेदन] **निवेदक**—वि. सांगणारा; निवेदन करणारा.

निवेदन—न. १ सांगणे; कळविणे; कथन (वरिष्ठ, वडील माणसांस). २ अर्पणे; ओपणे; देणे; वाहणे. 'करी वळी स्वात्म निवेदनातें।' —वामन, वामनचरित्र १.४०. [सं.] निवेदनीय—वि. १ निवेदन, कथन करण्यास योग्य. २ अर्पण करण्यास योग्य. निवेदित—वि. १ सांगितलेले; कळविलेले. २ अर्पिलेले; दिलेले. निवेद्य—वि. निवेदनीय पहा.

निवेद्य—पु. देवाला समर्पण करावयाचा नैवेद्य. [नैवेद्य अप.]

निवेश—पु. १ आंत जाणे; प्रवेश; अंतर्भाव. २ आंत घालणे; प्रवेश करणे; स्थापना; ठेवलेली, स्थापन झालेली स्थिति. 'या पंक्तीमध्ये एक अक्षराचा निवेश होत नाही.' ३ (ल.) अंतर्दृष्टि; निपुणता; प्रावीण्य. 'याचा व्याकरणांत चांगला निवेश आहे.' [सं.] निवेशन—न. आंत ठेवणे; स्थापणे.

निःशंक, निःशक्त, निःशब्द—निःशंक, निःशक्त, निःशब्द पहा. निःशंकपणे—क्रिवि. शंका न वाळगतां; निर्धास्तपणे.

निशस्त—खी. बैठक. 'दीड प्रहर पावेतो निशस्त राहिली.' —रा ५.१४१. [फा.]

निशा—खी. १ खातरी; विश्वास; आश्वासन; मनाचे समाधान. (क्रि० करणे; होणे; पुरवणे). 'या गोष्टीविषयी मला संदेह होता परंतु आज माझी निशा झाली.' २ पतीची खात्री; हमी; खात्री; जामिनकी. (क्रि० देणे; घेणे; पटविणे; पुरविणे). 'मी पांचशे रुपयांची निशा सावकारी देतो.' 'वसूल घेतला असेल तो वाजवी वजा करून बाकी एवजाची निशा नवावाकडून घेणे.' —समारो १३. ३ घालेपणा; मनशामोड; परिपूर्ति; अत्यंत, भरपूर तृप्ति; पुरेपुरे होणे. [फा. निसआ—नसिआ] ०पाती—खी. १ खात्री; विश्वास. निशा अर्थ १ पहा. (क्रि० करणे; पुरविणे). २ जामीनकी; हमी. (क्रि० देणे).

निशा—खी. १ कैफ आणणारा, अमली पदार्थ (मद्य वगैरे). २ कैफ; मद्य; नशा. [अर. नशा] ०धुंद—वि. अतिशय कैफ चढलेला. ०पाणी—न. १ मादक पदार्थाचे सेवन; अंमल; कैफ. (क्रि० करणे). २ मादक पदार्थ; मद्य इ० ०बाज—वि. नशा करणारा; मद्यपी; कैफी.

निशा—पु. वेदोषता; आनंद. 'पत्रे पाठविलीं प्रविष्ट होऊन आमचे चित्ताचा निशा जाहला.' —ब्रप ३०१. [अर. नशात=आनंद]

निशा—खी. रात्र. 'खद्योत समुदाय निर्शि वसे। वीर तैसे वाटीव।' —एरुव ५.२९. [सं.] ०कर—पति—पाळ—पु. चंद्र. 'कांशीतळ व्हावया निशापति। विजना हातीं घालविजे।' ०चर—वि. १ राक्षस; पिशाच्च. 'जैसे रात्रीच्या अवसरी। व्यापारिजे निशाचरी।' —झा १६.२७२. २ चोर. ३ खुबड, वटवाघूळ इ० रात्री फिरणारे पक्षी प्रत्येकी. ०चरी—खी. १ चोरी. २ राक्षसी.

'विवेकाचा ठावोचि पुसी। निशाचरी जे।' —झा ९.१७९. निशांत—पु. रात्रीचा शेवट; अखेरचा प्रहर. 'निशांतीं उगवे चंद्रकिरण।' [निशा+अंत]

निशाण—न. १ ध्वज; पताका; झेंडा. २ वंदूक, वाण इ०नी नेम धरावयाचे लक्ष्य; चांद. ३ नेम; चिन्ह; खूण; निशाणी. 'आमचे व आपले इतिफाकाने इंग्रजांचे नांव व निशाण नाहीं सारखे नेस्त नावूत होतील.' —रा १०.१८२. ४ नाण्यांवरील पोतदाराची तपासल्याची खूण. [फा. निशान्] ०उतरणे—गोळी बरोबर लागणे; लक्ष्य भेदणे. ०दार—बरदार—पु. निशाण धरणारा. 'हत्तीवरल्या निशाणदारास पायास गोळी लागली.' —रा ६. १२५. ०बाजी—खी. नेम मारणे; वेध. निशाणचा हत्ती—पु. १ ज्याच्यावर निशाण असते तो हत्ती. २ पुढारी; नेता.

निशा(सा)ण—पु. रणभेरी; डंका; नगरा. 'तयावरी जैत रे जैत। म्हणोनि ध्यःनाचे निशाण वाजत।' —झा ९.२१७. —एरुव ६.२. 'स्त्रियांसि म्हणे चित्ररथ। स्वर्गी निशाण असे वाजत।' —कथा २.१२.६१. [प्रा. निःसाण] निशाणीं घाव घालणे—देणे—कूच करण्याचा, हल्ल्याचा नगरा वाजविणे. 'हरी भक्तिचा घाव घाली निशाणी।' —राम २८.

निशाण—खी. (कु.) शिडी, निशाणी पहा. [सं. निःश्रेणी] निशाणा—पु. (व.) शस्त्राला धार लावण्याचा दगड किंवा चाक; पलसणी. निसणा पहा. [सं. शाण, निशान; प्रा. निसाण] निशाणी—खी. १ खूण; चिन्ह. २ चिन्ह; लक्षण; प्रमाण; सूचना. ३ नाण्यावर खूण करण्याचे एक हत्यार; पंच. ४ (ल.) परिणाम; लक्षण; फल. 'बाघाच्या गुहेत गेलें असतां भरण्याची निशाणी.' [फा. निशानी] ०होणे—अमर्याद, परकाष्ठेचे, बेसुमार होणे (वाईट रीतीने).

निशाणी—खी. शिडी; जिना; सोपान; निशीण. 'जे अज्ञान-तमाची तरणी। कैवल्यपदाची निशानी।' —दाव ४४. [सं. निःश्रेणी]

निशान, निशानदार, निशानी—निशाण इ० पहा.

निशि—शी—खी. रात्र. —झा २.३२४. 'चोरा रुचे निशी। देखोनियां विट शशी।' —तुगा ३१४६. [सं.] ०गंध—पु. गुलछबू; एकफूल, फुलझाड. यास रात्री विशेष वास येतो. ०दिनि, दीन—क्रिवि. अहोरात्र. 'चिंताज्वाला निशिदिनि जरी जाळिती मन्मनासी।' —जन्मभूमि. ०भार्गव—पु. लक्ष्मीप्रीत्यर्थ दर शुक्रवारी दिवसां उपवास व रात्री जेवण करणे. निशीथ—पु. मध्यरात्र.

निशित—निशत—वि. तीक्ष्ण केलेले; घासलेले; पाजळलेले (निसण्यावर शस्त्र). 'देवा नवनिशतीं शरीं। वावरोनी यांच्या जिन्हारीं।' —झा २.४८. [सं.]

निशी—शब्. सह; बरोबर; सहित. 'एका घोड्यानिशीं आलों.' सुद्धा पहा.

निशीण—खी. शिडी; निशाणी. [सं. निःश्रेणी]

नि(निः)शीम—वि. अमर्याद; सीमा नसलेला; निस्सीम. [सं. निस्सीम अप.]

निशें—न. (गो.) कांजी; पेजेचें पाणी.

निःशेख—ख—वि. संपूर्ण; समूळ. ' जग हारपे जेथ निःशेख । '

—ज्ञा १५.४३६. ' तो पदार्थ निःशेख सरला. ' [सं. निःशेख]

निशेंडी—शेंडया—वि. शेंडी नसलेला (सुसलमान). [नि+शेंडी]

निशेदार—वि. हवाला देणारा; पतदार; साखदार; जामीन; हमीदार. [निशा=हमी]

निशेदार—वि. नशा, अंमल करणारा; निशावाज. [निशा=नशा]

निशोत्तर—न. एक औषधी मूळ, तेड.

निशौचें—क्रि. (गो.) उतरणें.

निश्चक्र—वि. कडकडीत; निर्जळी; निरशन (उपवास). ' तेरा दिवस झाले निश्चक्र करितां । न पवसी अनंता मायवापा । '

—तुगा ५१२.

निश्चक्र—वि. शत्रुहृत; परचक्रहृत. [सं.]

निश्चंद्र—वि. ज्याची चकाकी नष्ट झाली आहे असें (अन्नक, अस्म, पारा इ०). [सं.]

निश्चय—पु. १ निर्धार; करार. ' सरकार अधिक पैसा मागते परंतु यावयाचा नाही असा निश्चय झाला. ' २ निर्णय; ठराव; निकाल; अखेरचा फैसला; ठाम मत. ' दुरून रुपे आहे असा भास झाला, हातीं घेतल्यानंतर शिंपी असा निश्चय ठरला. ' ३ विश्वास; पूर्ण खातरी; भरंवसा; श्रद्धा. ' शहाण्या मनुष्याचे वाक्यावर निश्चय ठेऊन चालवें. ' ४ खात्रीनें होणारी गोष्ट; सिद्धांत; अवश्यभाविता. ' सूर्यास्तानंतर रात्र होईल या गोष्टीचा निश्चय आहे. ' याच्या उलट दैवघटितत्व. —क्रिवि. खातरीनें; न चुकतां; निःसंशय. [सं.] ० पूर्वक, निश्चयात्मक—वि. खातरीचा; खचित. निश्चयाचा पहा. —क्रिवि. निश्चय (—क्रिवि.) पहा. निश्चयाचा—वि. १ न बदलणारा; निर्णीत; अचंचल. २ ज्याबद्दल शंका, प्रश्न उत्पन्न होणार नाही असा.

निश्चल—ळ—वि. न हलणारा; अचल; निश्चल; स्तब्ध; स्थिर; एका जागीं खिललेला. —क्रिवि. स्थिरपणें; शांतपणें. [सं.]

निश्चित—वि. ठराविक; खचित; कायम. [सं. निश्चय] ० अर्थ—पु. १ ठराविक, ठाम गोष्ट. २ खातरी. निश्चिति—खी. निश्चय. ' जैसी आत्मज्ञानविर्खीं । जंव निश्चिती नाहीं निकी । ' —ज्ञा १८.१५२. —क्रिवि. (काव्य) निश्चयानें; खातरीनें; खचित. ' वशिष्ठे कथिलें निश्चिति । '

निश्चित—वि. चिंता, घोर, काळजी यापासून मुक्त; निश्चित; स्वस्थ; चिंतारहित. ' या लागीं शत जर्जर नावे । रिगोनि केवि निश्चित हो आवें । ' —ज्ञा १.८९०. [सं.] निश्चिती—खी. १ (अन्नवस्त्रादिकांच्या) काळजीपासून मुक्तता. २ स्वास्थ्य आणि सौख्याची हमी (धान्याची वगैरी केल्यामुळे); निश्चिती.

निश्चेतन—वि. निश्चेष्ट; वेष्टुद्ध; भानावर नसलेला.

निश्चेष्ट—वि. निश्चल पहा.

निश्चेणी—खी. १ शिडी. २ घोड्याच्या कपाळावर एकावर एक अशा क्रमाने अल्लेले तीन भोंवरे. हे घोड्याचे शुभलक्षण समजतात. —अश्वप १.८६. [सं. निःश्रेणी]

निश्वास—पु. १ उड्वास; श्वास बाहेर सोडणें. (क्रि० देणें; टाकणें; सोडणें). २ भगवंताच्या निद्रेतील श्वासापासून झालेले वेद. ' निगदिले निःश्वासें । प्रभुचेनि । ' —अमृ ५.११. [सं. निःश्वास]

निश्शंक—वि. वेशक; वेधडक; शंकारहित; निश्चयाचा; कांकू न करणारा. —क्रिवि. धोडपणें; न भितां; निर्भयपणें; निश्चितपणें; विश्वासानें. [सं.]

निश्शक्त—वि. अशक्त; दुर्बल; कमकुवत. [सं.]

निश्शब्द—न. ब्रह्म. —वि. स्तब्ध; गुपचुप. —क्रिवि. एकहि अक्षर, आवाज न काढतां. [सं.]

निश्शेष—वि. पूर्ण; संपंध; सगळा; बाकीरहित. —क्रिवि. पूर्णपणें; बाकी न राहतां; सर्वथा; अगदीं. निःशेख—ख पहा. [सं.]

निषाद—पु. १ (संगीत) सात स्वरांपैकीं सातवा स्वर; नि. २ कोळी, पारधी ही जात व तींतील व्यक्ति. ३ कडू, हलकी जात. शुद्ध खीस ब्राह्मणापासून झालेली संतति. [सं.]

निषेध—पु. १ प्रतिषेध; मनाई; बंदी. २ नकार; परवानगी नसणें; शास्त्राची असंमति. ' न ठरे निषेधु आढ । न पडे विधीची भीड । ' —ज्ञा १६.१८९. ३ धिक्कार; निंदा. [सं.] ० मुखें—क्रिवि. नकार घालून; नकारानें (वर्णन इ०). निषिद्ध, निषेधित—वि. १ शास्त्र आणि समाज यांनीं मनाई केलेलें, वर्जिलेलें; शास्त्रास, रुढीस असंमत; त्याज्य. २ वर्ज्य; अविहीत; मना केलेलें. निषेधणें—उक्रि. १ मना करणें; वर्ज्य करणें. २ नाकारणें; नाकबूल करणें; न स्वीकारणें; धिक्कार करणें. ' ज्याचे अमंग निषेधुनि समस्त । द्विजांनीं बुडविले उदकांत । ' ३ नाकारणें; नाहीं म्हणणें. निषेधवृत्ति—खी. निषेध करण्याची प्रवृत्ति, स्थिति, स्वरूप. याच्या उलट विधिवृत्ति. —वि. १ निषेधाचा; मनाईचा; नकाराचा; अस्वीकार करणारा. २ अभावात्मक; अकरणरूप.

निष्क—पु. १ एक सोन्याचें नाणें; मोहोर; दीनार; (ज्यो.) चार रुपये किंमतीचें एक परिमाण. २ एकशेआठ मासे भार सोने. ३ (सामा.) सोने. [सं.]

निष्कंटक—न. भय, उपद्रव इ० पासून मुक्तता; शांततेची, स्वास्थ्याची स्थिति, 'तो शत्रु मेला यामुळे तेथे निष्कंटक झाले.' -वि. १ कांटे नसलेला; कांट्याविरहित. २ (ल.) धोका, भय, उपद्रव, अडचण इ० नसलेले (राज्य, रस्ता इ०); निर्घास्त. 'कौरव मारुनि देइल निष्कंटक सर्व राज्य आतेला।' -मो [सं.]

निष्कपट-कपटी—वि. खोटेपणा, कपट या विरहित; सरळ; प्रांजल; मनाचा मोकळा. [सं.]

निष्करुण—वि. दया नसलेला; कठोर; दुष्ट; निर्दय. [सं.]

निष्कर्म—वि. १ धर्मकर्म, विधि यांपासून मोकळा, अलिप्त (तपाचणी साधु). २ कांहीं धर्म, क्रिया न करता ईश्वरचिंतनांत मग्न असलेला. ३ (भावी लभासाठी) कांहीं काम न करणारा. ४ आळशी; निकासी. [सं.]

निष्कर्ष—पु. १ सार; तात्पर्य; सारांश (भाषण वगैरेचा). 'निष्कर्ष दोहीही देखिला असे।' -ज्ञा २.१३२. २ तत्त्व; सारांश; मुख्य हेतु; निश्चय; सिद्धांत. 'जयांचे कां निष्कर्ष प्राप्ति-वेरी।' -ज्ञा ६.३२५. ३ शेवट; परिणाम. 'सर्व शून्याचा निष्कर्ष। तो जिया वाइला केला पुरुष।' -अमृ १.२७. ४ कसोटीचा दगड; कसोटी; निष्प.

निष्कलं(ळं)क-की—वि. डाग, ठपका, काळिमा, कलंक नसलेला; निर्मळ; शुद्ध; पवित्र; निर्दोष. 'सत्ताथिला अति सात्त्विक। निष्कलंक शोभत।' -एरुस्व १.१२. [सं.] **निष्कलंकी अवतार**—पु. (चुकीने) दहावा कलंकी अवतार.

निष्कळ—वि. (क.) कळाहीन; तेज, वैभव, सौंदर्य, टवटवी, तजेला वगैरे नसलेला. [सं. निस्+कळ]

निष्कांचन—वि. दरिद्रो; निर्धन पद्दा. [सं. निस्+कांचन]

निष्काम—वि. १ निरिच्छ; फलाची इच्छा न धरितां केलेले (कर्म, अनुष्ठान इ०). २ विरक्त; उदासीन. [सं.] ० कर्म-न. फलाची इच्छा न धरतां केलेले विहित (कर्तव्य) कर्म. 'निष्काम कर्मानें राष्ट्राला तेज येतें.' -टिसु ४.

निष्कारण—वि. १ कारणाशिवाय; अकारण. २ उपयोग, फळ, फायदा इ० नसलेला; व्यर्थ. -क्रिवि. कारण, जरूरी नसतां; आधार, प्रमाण नसतां. (क्रि० वोलणें; मारणें इ०). [सं.]

निष्कासन—न. १ बाहेर काढणें. २ वडतफी; हकालपट्टी. ३ स्पष्ट, खुले करणें, सांगणें. [सं. निस्+कास्]

निष्काळजी—वि. वेफिकीर; निर्घोर; निश्चित; काळजी नसलेला; निकाळजी.

निष्कृति-ती—स्त्री. नैष्कर्म्य स्थिति. 'जेणें फलत्यागें निष्कृती नेले कर्म।' -ज्ञा १८.२३२. २ मुक्तता; नाहीसें करणें; नाश. ३ निरसन; फेड; परिहार; प्रायश्चित्त (अपराध, चुकसान, इजा

इ० केली असतां प्रायश्चित्त घेऊन किंवा प्रतिवृत्तीनें दूर करणें). 'निष्कृति तुक्षिये पापासी। श्रीगुरु करील परिचेसी।' -गुच २०. ४१. [सं.]

निष्क्रमण—न. १ निर्गमन; वाढेर जाणें. २ नवीन जन्म. लेल्या मुलास घराबाहेर प्रथम नेण्याचा सोळा संस्कारांपैकी एक संस्कार. [सं.]

निष्क्रय—पु. १ ब्राह्मणास गाय वगैरे दान देण्याऐवजीं तिच्या किमतीइतकें दिलेले द्रव्य अथवा इतर वस्तु. २ असली बदली वस्तु, किंवा किंमत ठरविणें, देणें. ३ विक्रय. [सं.]

निष्टंक—पु. निश्चय; सिद्धांत. 'जीवामाजी निष्टंकु। करिसी जो आत्यंतिकु।' -ज्ञा १८.१२८१. -वि. १ (काव्य) पक्का; दृढ; निपुण; कुशल. 'हें सैन्य असेल निष्टंक। तरी लोदुनि कोटी दुःख। स्वस्थ जाईल माहेरा।' -मुवन ७.११६. २ पूर्ण; अखंड. 'अगा मानस हें एक। माझ्या स्वरूपी वृत्तिक। करुनि घाली निष्टंक। बुद्धि निश्चयेसि।' -ज्ञा १२.९७. ३ निःसंशय; निश्चित. 'गुरु ब्रह्म ऐक्य मावो। निजनिर्वाहो निष्टंक।' -एभा ३.३४३. -क्रिवि. १ पूर्णपणें; सर्वतः; दरोवस्त; वाकी अथवा शेष न राहतां. २ सर्वथा; सर्वांशीं; पुरतेपणीं; न्यूनाशिवाय; सर्व बाबतींत. ३ केवळ; निवळ; फक्त; मात्र. [सं. निर्+टंक=टांकी] **निष्टंकरणें**—क्रि. १ निश्चय करणें. 'आतां याची बुद्धि वृत्ति। निष्टंकिला कर्म-जाती।' -ज्ञा १८.७३१. २ निश्चयानें लावणें, आरोपणें. 'निष्टं-किती गा मोहें। आंधळे ते।' -ज्ञा १५.३८०.

निष्ठणें—अक्रि. निसटणें; घसरणें; पळणें; निसटणें पद्दा. (मुख्यतः जाणें या क्रियापदाशीं योजतात. उदा० निष्ठून जाणें). 'प्रपंचापासून निष्ठला। लोभाचे हातींचा गेला। अकस्मात।' -दा ५.९.३७.

निष्ठुक—क्रिवि. (व.) अगदींच; विलकुल; थोडे सुद्धां. 'त्यानें निष्ठुक न ऐकतां गांवास गेला.' [सं. निस्तुष्]

निष्ठ—वि. खिळलेला; आंत वसलेला; निष्ठेनें राहिलेला; अंतःस्थित; अधिष्ठित. (समासांत) मनोनिष्ठ-देहनिष्ठ-घटनिष्ठ. [सं.]

निष्ठा—स्त्री. १ दृढ प्रेम, भक्ति; श्रद्धा; दहासक्ति (मन किंवा हृदय यांची-एखाद्या वस्तुच्या ठिकाणीं). २ विश्वास; भरोसा; सत्य अशी बुद्धि; निश्चय; अवलंबन. ३ एकसारखी, एका प्रकारची चाल, आचरण, धंदा. ४ कायम ठाण; जम; अधिष्ठान; स्थापना. ५ शेवट; अखेर; परिणाम; निर्णय; मोक्षदायक स्थिति, मार्ग; शेवटची अवस्था. 'ज्ञान ही निष्ठा म्हणजे सिद्धावस्थेतील अखेरची स्थिति होऊ शकत्ये.' -गीर ४१२. ६ (काव्य) अवस्था; स्थिति. 'तृषा लागली नाथ ओष्ठाभृताची। शरीरासि ज्यावीण निष्ठाभृताची।' ७ मार्ग. 'अवधारी वीरश्रेष्ठा। ये लोकीं या दोन्ही निष्ठा।' -ज्ञा ३.३५. [सं. नि+स्था] **निष्ठावान-वंत**—वि. १ आदर, प्रेम,

असलेला; आसक्त; दृढभाव असलेला. २ विश्वास ठेवणारा; श्रद्धालु; स्थिर वर्तनाचा; शाश्वत मार्गाचा; अचंचलवृत्तीचा.

निष्ठुर—वि. १ निर्दय; क्रूर; कठोर मनाचा. २ कठोर; कडक; कर्णकटु; कर्कश (भाषण इ०). [सं.]

निष्ठा—पु. निशाणा पहा. [सं. शाण-निशान]

निष्ठात—पु. निपुण; प्रवीण; कुशल; वाक्यगार. [सं.]

निष्पत्ति—स्त्री. १ पूर्णता; समाप्ति; सिद्धि. 'जया का आधि पूर्ण निष्पत्ती। जेथ रसु धरी व्यक्ति।'—ज्ञा १७.१५७. २ परिपाक; परिणाम; सार; शेवट. ३ उत्पत्ति. ४ (भूमिति) मापन. ५ (सामा.) फळ; लाभ; उपयोग; निष्पन्न पहा. [सं.]

निष्पन्न—न. १ उत्पन्न; फळ; लाभ. २ शेवट, परिणाम. —वि. १ उत्पन्न झालेले. २ पूर्ण झालेला; पक्क. ३ निपुण; ज्ञाता. ४ कृतार्थ; प्राप्तपुष्ट. 'ऐसियें असाधारणें। निष्पन्नाचीं लक्षणे। आपुलेनि बहुवसणें। श्रीकृष्ण म्हणे।'—ज्ञा ६.१०७. [सं.]

निष्पक्षपात—पु. समतोल वृत्ति; समानपक्षता; एकतर्फी नसणें; कोणतीहि एक बाजू न धरणें. निष्पक्षपाती—वि. १ समदर्शी-दृष्टि; पक्षपात न करणारा; तटस्थ. २ (ल.) न्यायी. [सं.]

निष्पादणें—उक्ति. उत्पन्न करणें; निर्माण करणें. [सं. निष्पादन] निष्पादन—न. उत्पादन; निर्माण, उत्पन्न करणें; घडवून आणणें. निष्पादित—वि. निर्माण केलेले.

निष्पाप-पापी—वि. पापरहित; पापहीन; निर्दोषी. [सं.] निष्प्रभ—वि. प्रभा, तेज, प्रकाश, कळा नसलेला; तेजोहीन; फिका; कळाहीन. [सं.]

निष्प्रयोजन—वि. निष्कारण; विनाकारण; आधाररहित; अकारण. 'निष्प्रयोजन एखाद्यास मारूं नये.' [सं.]

निष्फल-ळ—वि. १ (ल. व शब्ददशः). व्यर्थ; फलहीन; विफल; निरर्थक; २ निरुपाधिक. 'जय जय देव निष्फल। स्फुरदमंदानंद बहळ।'—ज्ञा १८.४.

निसका—वि. (कु.) निर्लज्ज पहा.

निसखा—पु. मित्र; दोस्त; सोबती. [नि=अतिशय+सखा]

नि(निः)संग—वि. निस्संग पहा. 'नाहीं मर्यादा निःसंग बावरी। मन हें गोविर्दी देह कामकरी वो।'—तुगा १११.

निसं(स्सं)गळ—वि. निर्लज्ज; वेशरम. 'अभिमानि आणि निसंगळ। बोडगस्त आणि खळ।'—दा २.३.१८. [निःसंग]

निसटणें—अक्रि. १ निष्ठणें; जागेपासून दूर होणें; जागा सोडणें. २ (ल.) बाहेर निघणें, पडणें (त्रासदायक कामांतून इ०); अडचणींतून हळूच बाहेर पडणें; सुटणें. ३ फुटणें; उसळणें; फुटून किंवा खुदून जोरानें बाहेर येणें. ४ निसरणें; घसरणें; सरकणें. ५ (व.) पळून जाणें. [सं. निसट्ट]

निसडा धोंडा—पु. शब्दास धार लावण्याचा दगड; निशाणा. 'एक गाढी निसडा धोंडा मांडुनिया जवळी।'—विवि ८.८.१५८.

निसण—न. १ (धान्य इ०). निवडणें; स्वच्छ करणें २ निवडलेला, स्वच्छ केलेला भाग. ३ वेंचून, निवडून बाहेर टाकून थावयाचा भाग, गाळसाळ. [सं. निस्+सन्न=गेलेला, टाकलेला?]

निसण-न-णी, निसन—स्त्री. शिडी. 'ही नरकद्वाराची निसणी। जीव हिंसा।'—कथा २.१७.७६. [सं. निःश्रेणी]

निसणा—पु. निशाणा पहा. [सं. शाण]

निसणी—स्त्री. (व.) सहाण. [सं. शाण]

निसणें—सक्रि. १ निवडणें; वेंचणें; वाईट भाग निवडून काढून स्वच्छ करणें (धान्य, भाजी इ०). 'तांदूळ, भाजी इ० पदार्थ निसले.' २ सोलणें; छिलणें; साफ करणें; साल, सालपट काढणें. 'मी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत हजार नारळ निसले.' [सं. निसन्न] ०टिपणें-टुपणें-निसणें पहा.

निसंत—वि. निर्लज्ज; वेशरम; कोडगा; अश्रु; व्यसनी. [निस-वणें सं. निस्+स] म्ह० १ निसत बाजारी आणि पडला शेजारी. २ निसतां निसतां लाज नाहीं कालवें बोलणें आज नाहीं.

निसता—वि. नुसता पहा.

निसंतान—न. १ निर्वंश; कुलक्षय. 'बळी अवळातें खाय। हेचि बाधित जरी होय। मासयां कां न होय। निसंतान।'—ज्ञा १६.३०२. २ मूलवाळ नसणें; झालेले न जगणें. २ (ल.) नाश; विध्वंस (शिव्याशाप देतांना योजतात). ३ (ल.) फना; चढामद्य; खाऊन फस्त करणें. निरानिपटा पहा. [सं.] म्ह० कुसंतानापेक्षां निसंतान वरें. ०करणें-(ना.) मोडतोड, विध्वंस करणें. ०मानणें-निसंतान होणें (हा एक वाईट शाप आहे). 'तुझें अल्प काळें निसंतान मानें।'—किंकर द्रौपदीवस्त्रहरण २४.

निःसत्त्व, निःसंदिग्ध, निःसंदेह—वि. निस्सत्त्व, निस्संदिग्ध, निस्संदेह इ० पहा.

निसपटणें—अक्रि. निसटणें अर्थ १ ते ३ पहा.

निसवत—स्त्री. १ दिम्मत; हवाला; सत्ता; हुकुमत; देखरेख (मनुष्य, वस्तु, काम इ०वर). 'आमचा घोडा त्याचे निसवतीस आहे.' २ संबंध; नातें. —क्रि. संबंधानें; संबंधी; तोंफ्या; बद्दल. 'गांव-सरकार-देऊळ-निसवत.' 'शिळांचें पारिपत्य करावयाची आज्ञा सरसुभा प्रांत खानदेश निसवत नारो कृष्ण यास केली आहे.'—बाडसमा २.१५३. [अर. निसवत] निसवतीचा—वि. १ मालकीचा; नात्याचा. २ संबंधाचा; संबंध असलेला. 'त्याचे निसवतीचा जाब करून देऊं हें लिहून दिलें सही.'—बाडबाबा २.३९. ०दार—वि. दिमतदार; ताबा, कबजा, हुकुमत, व्यवस्था ज्याच्या हातीं आहे असा; अधिकारी; कारभारी (मनुष्य). ०चार—वि. १ मालकीचा; संबंधी. २ ताब्यांत, कबज्यांत असलेला. —क्रि. वि.

ज्यांच्या निसवतीत माणसे, वस्तु इ० दिलेल्या आहेत अशांच्या नांवांच्या अनुक्रमाने, यादीप्रमाणे (यादी इ०). निसबद—खी. दिम्मत; तावा. निसवत पहा. 'निसवतीत त्याच्या राहसी सदा।' —दावि ४५६.

निसर—खी. (गो.) घसर; घसरंड. [सं. निःसृ.]

निसरगांठ—खी. आळुझगांठ; सुटगांठ; सुरगांठ; लवकर सुटगारी गांठ; एक टोक ओढल्याबरोबर सुटगारी गांठ. [निसरणे+गांठ]

०देऊन ठेवणे—(ल.) निसटण्याचे, सुटण्याचे साधन, उपाय राखून ठेवणे; पळवाट ठेवणे; सुटण्याचा, सोडवणुकीचा रस्ता काढून ठेवणे.

निसरड—ट—ण, निसरणी, निसरंड, निसरडे—खीन. १ घसरडी जागा; गुळगुळीत, घसरण्यासारखी झालेली जागा; घसरगुंडी. २ घसरण; घसरडेपणा; शेवाळी इ०कांनी झालेला बुळबुळीतपणा. 'तु त्या वाटेने जाऊ नको, तेथे निसरड झाली आहे.' [नि+सं. सृ=सरणे]

निसरड—डा, निसरट, निसरंड—वि. बुळबुळीत; घसरडा; घसरण्याजोगा; निसरड ज्यावर झाली आहे असा (बुक्ष, सुमि इ०). 'मग प्रत्याहाराचा अधाडा जो बुद्धीचिया ही पाया निसरडा।' —झा ६.५६. [निसरणे]

निःसरण—न. निस्सरण पहा.

निसरणी—खी. शिडी. [सं. निःश्रेणी]

निसरणे—अक्रि. १ घसरणे; सरकणे; निसटणे. 'पंगुहि मेखरुनिहि न माथां धरितां यदंघ्रिरज निसरे।' —मोउयोग ७.८७. २ कमी होणे; ओसरणे. 'पुष्टि लागे विधरो। कांति पाहे निसरो। मस्तक आदरी शिरो—। भार्गी कंप।' —झा १३.७५६. [सं. निःसरण]

निसरती—खी. (गो.) उतरंड. [सं. निःसृ-सर]

निसरभोंवडी—पु. मुलांचा एक खेळ.

निसरवा—पु. १ पीक गोळा केल्यानंतर राहिलेला भाग; सरवा. २ ग्रामजोशाने पंचांग सांगून दारोदारी मिळविलेले धान्य. ३ खळयावरचे धान्य काढून नेल्यानंतर महारांनी वेंचून, टिपून घ्यावयाचे धान्य. [नि+सरणे किंवा सं. निःसारण]

निसरसांड—खी. विस्मरण; स्मरणांतून जाऊ देणे; विसरणे; काळजी, विचार, भान सोडून देणे; उपेक्षाबुद्धि ठेवणे. (क्रि० करणे). 'अहंतेइतके (सारखे) दुःख नाही, निसरसांडीइतके सुख नाही.' [निसरणे+सांडणे]

निसराड—खी. निसरड पहा.

निसर्ग—पु. १ सृष्टि. २ स्वभाव; प्रकृति. ३ स्वाभाविक, नैसर्गिक अवस्था; सहजस्थिति. [सं.] ०चित्रलेखन—न. पाने, कळ्या, फुले, झाड, वेल, कीटक वगैरे सृष्ट पदार्थांची, देखाव्यांची, प्राण्यांची चित्रे काढणे; (इं.) लँडस्केप पेंटिंग. ०नियम—पु. सृष्टि-

नियम; सृष्टीचे कायदे, सिद्धांत. ०वाद्—पु. (तत्त्वज्ञान) बुद्धि प्रामाण्यापेक्षां मानवी नैसर्गिक बुद्धीनेच ईश्वरज्ञान व नीतिज्ञान होईल असे प्रतिपादन करणारे मत. —ज्ञाको (न) ३१०. 'प्रचलित निसर्गवाद जडैक्यवादी नाही.'

निसवणी, निसवील—खी. कणीस बाहेर पडण्याची, निघण्याची क्रिया; धान्य निसवण्याचा व्यापार. [सं. नि+सु=प्रसवणे]

निसवणे—अक्रि. १ लोंबर, कणीस बाहेर येणे. २ (ल.) चोरी, छिनाली इ० वाईट गोष्टीत निर्ढावणे; दुष्कर्माविषयी निर्लज्ज होणे; निःसंग वनणे. ३ तरवेज वनणे; पुढे येणे; प्रसिद्ध होणे (लिहिण्यांत, बोलण्यांत इ०). ४ धैर्याने, धीटपणे पुढे येणे. म्ह० उसवल्याला दोरा घालतां येतो निसवल्यास उपाय काय? [सं. नि+सु=सव]

निसवणे—अक्रि. (माण.) हत्याराला धार चढणे. [सं. निसणा]

निःसंशय—वि. निस्संशय पहा.

निसळ—वि. निर्दोष. 'जे सदा रिते मोकळे। जैशी चंदनांने निसळें। न फळतांही निर्फळें। होतीचि ना।' —माझा १३.२९१. —क्रिवि. पूर्णपणे; निर्मळपणे; केवळ; निखळ.

निसळण—णी—खी. (सोनारी धंदा) गोठ गोल करण्याचे हत्यार.

निस(सा)ळणे—अक्रि. उजवणे; जिल्हई देणे; तजेला, चकाकी आणणे.

निसांठा—पु. (क.) खर्च होणे; फत्ता उडणे; झाडा, सफा होणे; कोरडा पडणे (खजिना, सांठा). [नि=नाही+सांठा]

निसाण—पु. निशाण पहा. एक रणवाद्य; डंका. 'कांकणांचां कळरवी। ते धैर्य धडकु निसाणु लावी।' —भाए ४४४.

निसाणी—खी. शिडी. 'तो हा कैवल्यपदाची निसाणी। सकल सीधांतां तरणी।' —श्रु ६. [सं. निःश्रेणी]

निसार—खी. (व.) हलकी जमीन. [निःसार]

निःसार, निःसारण, निःसारित, निःसाक्षिक, निःसीम—निस्सार, निस्सारण इ० पहा.

निसा(सां)स—सा—पु. उच्छ्वास; उसासा. (क्रि० टाकणे; देणे; सोडणे). [निश्वास]

निसासणे—अक्रि. १ थापा टाकणे. २ (ल.) जोराचा श्वासोच्छ्वास करणे; सुस्कारा टाकणे (थकल्यामुळे). ३ दमणे; कंटाळणे; त्रासणे. 'तु गुंतसी गोंविसी कां निसांसी।' —सारह ८. १०९. [सं. निःश्वस्]

निसिदगी—खी. निवीसिदगी पहा. 'पेसजी निसिदगी सरकांतून मुवाहिरा देऊन चालवीत असत. —रा २०.३०४.

निसिंदा—पु. लेखक. 'वालाजी निसिंदा पूर्वी सरकार तर्फेन होता. —रा २०.३०५. [फा. नवीसंदा]

निसिणें—सक्रि. (शस्त्रास) धार देणें; पाजळणें. 'निसिलें विवेक साहणें।' —झा १५.२५९. [निसणा]

निसीगंधी—स्त्री. निशिंगंध पहा. [सं. निशागंधी]

निसुक—वि. शुष्क. —शर. [नि+सुकणें]

निसुंती—वि. सुता न केलेला (मुसलमान). [नि+सुनत]

निसुरणें—अक्रि. स्वैर वागणें; स्वच्छंद, वेकैद होणें; धाक, बंधन, नियम इ० न जुमानणें. [निसुर]

निसुरता, निसुटता—वि. ओझरता; निसटता; घसरता; चाटून, लागून जाणारा. (क्रि० दाखविणें; देखणें; पाहणें; मारणें; लागणें; पडणें; जाणें; दिसणें). [निसरणें, निसटणें] ० जाणें—पडणें—योडासा लागणें; चाटून जाणें; तिरकस लागणें. ० देखणें दिसणें—पाहणें—ओझरतें दिसणें; पाहणें.

निसु—वि. (गो.) निःसत्त्व.

निसुक—ग—क्रिवि. (राजा.) सरळ; तडक; विनहरकत; न अडखळतां; थेट (थेंडू, बाण इ० जाणें, लागणें, मारणें). 'निसुक गोळी लागली.' [नि+चुक]

निसुक—ग—वि. १ निर्लेज्ज; कोडगा; वेशरम. 'परि माझा निसुग गवै अवधारी। जे फुगूनचि वैसें।' —झा ११.५५१. २ उनाड; स्वैर; व्यसनी. ३ आळशी. 'जैसें निसुग पडलें श्वान।' —रंयोवा १०.५२५. निसुर पहा. [१ निःसंग] म्ह० निसक्या माणसाला लाज नाही कालचें वोललें आज नाही. निसुगाई—स्त्री. १ आळस; निरुद्योगीपणा. २ निर्लेज्जपणा. 'निसुगाईचा संतोष। मानी तो येक मूर्ख।' —दा २.१.१७.

निसूर, निसूरवाणा—वाणी—वि. १ निष्काळजी; निर्वेध; निश्चित; वेफिकीर; निर्वोर. 'नाहीं हानि परि न राहावे निसूर। न पडे विसर काय कलं।' —तुगा ५९८. २ जनता, शास्त्र यांची मर्यादा सोडून निर्लेज्ज झालेला. ३ निर्दय. [नि+सुरी]

निसूर गांठ—स्त्री. निसरगांठ पहा.

निसूत—वि. (प्र.) निसूत; बाहेर निघालेला, पडलेला; पुढें गेलेला; निर्गत. [सं.]

निसोत्तर—न. निशोत्तर पहा.

निस्कारणें—अक्रि. तिरस्कार करणें; तुच्छ लेखणें; तिरस्काराचें नाकारणें; घुडकावून लावणें; हडसाविणें; छी थू करणें.

निस्तर—पु. (गो.) उपाय.

निस्त(स्ता)रण, निस्तार—नपु. १ बाहेर अथवा पुढें जाणें. २ तरणें; पेल जाणें. ३ सुटणें; निसटणें; सुटका. 'मग जिवां देखिला निस्तार। भवार्णवांतु।' —भाए ५१. ४ मोक्ष; मुक्ति; सिद्धि. ५ उपाय. —शर. ६ फेड; निस्तरणें. निस्तरानिस्तर—

स्त्री. आरंभिलेलें काम तपासून, सुधारून शुद्ध करून, पुरें करणें. [निस्तर द्वि]

निस्त(स्ता)रणें—अक्रि. १ पुरें करणें; पार पाडणें; तडीस नेणें (एखादें केलेलें काम, शुद्ध दुस्त करून, अपुरेपणा काढून टाकून, सफाई—जिल्हई देऊन म्हणजे पुन्हां पहिल्यापासून करून); चूक सुधारणें. २ निष्कृति करणें; सांवरणें (केलेलें दुष्कृत्य सुधारण्यासाठीं प्रायश्चित्त, शिक्षा, दुःख इ० भोगून, त्याचा बरे वाईट पणा सोडून—एखादें काम, कारभार); दुष्कर्मांचीं फळें भोगणें. ३ (सामा.) पार पाडणें. 'हें तूं व्यभिचाररूप कर्म करितोस परंतु निस्तारायास तूं नरकांत जाशील.' —अक्रि. सुखरूपणें पार पाडणें. 'तरी प्रजा हे कैसेनि। निस्तरेल।' —झा ३.१६६. [सं. निस्तरण]

निस्ता—स्ते—वि. नुसता; केवळ; फक्त; निव्वळ; कोणत्याहि जल्लीच्या वस्तु इ०ची मदत नसलेला; साहित्यभूत पदार्थरहित. 'निस्ता भात कसा जेवूं.'

निस्ताई—स्त्री. (खा.व.) सावकाशपणा; सवड. [हि.]

निस्तुंचें—क्रि. (गो.) भिजलेल्या पदार्थांतून पाणी खाली उतरणें.

निस्तुष—वि. १ तूट, कोंडा नसलेला. २ कांहीं शेष, अंश नसलेला; पुरा गेलेला (रोग इ०). [सं.]

निस्तू(स्तु)क, निस्तोष—क्रिवि. १ सर्वस्वी; अगदी; निवळ; विलकूल; निःशेष; अजिवात. 'पाऊस निस्तूक गेला.' २ पूर्णपणें; पुरतेपणीं; सर्वथा; व्यंग, न्यून इ० शिवाय; सर्व प्रकारांनीं, तऱ्हांनीं, अंगांनीं. 'हा कागद निस्तूक फुटतो.' 'निस्तूक मूर्ख—वेडा—सोदा.' ३ केवळ; निव्वळ; फक्त. 'हा निस्तूक वैदिक.' [सं. निस्तुष]

निस्तेज—न. अपकीर्ति; अपमान. 'निंदा निस्तेज दंडी। कामलोभा वरपडी।' —झा १३.४९४. —वि. १ फिका; तेजोहीन; चकाकी नसलेला. २ (ल.) मंद; निर्वैळ; मद्ध; निस्तसाही. [सं.] निस्तेजणें—अक्रि. (काव्य) १ तेजोहीन होणें; फिकें पडणें. 'शब्दशब्दें माझे तेज। निस्तेजलें धिक्कारें।' २ पाणउतारा मानहानि, अपमान करणें; फिकें पाडणें. 'कैसा शतधा दुर्वादी। निस्तेजिलासी।' —झा ११.१०१. निस्तेजस्क—वि. निस्तेज पहा.

निस्त्याक—न. १ (कु.) कालवण; आमटी; सांभारे (विशेषतः मासळीचें. २ मासळी; मासे [निस्तें] निस्त्याळा, निस्त्यास—क्रिवि. कोरड्यास; माकरी, भात इ०. बरोबर खाण्यास कोरडेशास पहा. 'आज निस्त्यास काय केले?

निरूपह—स्त्री, निरूपही—वि. १ वेपवा. निरिच्छ पहा. 'धनदाचीहि नसे, मग अन्याची काय निःस्पृहा परवा।' —मोकणें

२९.३१. २ अन्याय अथवा अनुग्रह न करणारा; निःपक्षपाती; समदर्शी; निर्भीड. ३ (अशिष्ट) निराळा; तुटक; भिन्न. 'आमचें विन्हाड निस्पृह आहे.' [सं. निस्+स्पृहा] म्ह० निःस्पृहस्य तृणं जगत्=ज्याला कोणत्याहि वस्तूची इच्छा नाही, त्याला जग हे तृणतुल्य तुच्छ होय.

निस्संग—वि. एकटा; सोबती, संबंध नसलेला; सर्वसंग परित्याग केलेला (योगी, परब्रह्म). 'संन्याशनं निःसंग असावें.' २ (ल.) सर्व बंधनांपासून, पाश, नियम इ० पासून मुक्त; लोकरीति सोडलेला (वाईट व चांगल्या अर्थी). ३ (विशेषतः) निर्लेज्ज; बदफैली; स्वैर. [सं.]

निस्सत्त्व—वि. १ अवश्य असणारें तेज, गुण, जोम, जीव, उपयुक्ता, उत्कृष्टपणा, रस, चव इ० नसलेला. २ खोटा; असत्य; असार; अवास्तव. [सं.]

निस्संदिग्ध, निस्संदेह निस्संशय—वि. संशयरहित; खातरीचा. —क्रिवि. खातरीने; निःसंशयपणें. [सं.]

निस्साण—न. नगरा; निशाण पहा.

निस्सार—वि. निस्सत्त्व पहा.

निस्सीम—वि. अमर्याद; पराकाष्ठेचा; अतिरिक्त; श्रेष्ठ दर्जाचा; परमावधीचा (विशेषतः वाईट अर्थी उपयोग). 'निस्सीम-भक्त-उपासक' 'निस्सीम-सोदा-लबाड.' [सं.]

निस्सुरा—वि. निजसुरा पहा.

निस्सृत—वि. निःसृत पहा.

निहट—वि. जवळ; समीप; निकट. 'सरोवरां निहटीं। घातली सोनकेतकीची ताटी।' —शिशु ६५२. [सं. निकट]

निहटणें—सक्रि. वळकट धरणें. 'तो उपशमं निहटिला।' —झा ४.१३२. [सं. नि+हट]

निहानिगुतीनें—क्रिवि. (व.) टापटिपीनें; तजविजीनें. निगुती पहा.

निहाय—क्रिवि. १ पासून-पर्यंत; भर; सर्व; दरेक; प्रत्येकीं. (समासांत) महाल-जिल्हा-खातें-किष्ठा-निहाय. २ मध्ये. 'पाटील-महार-निहाय' = पाटला-महारा-मध्ये. [अर. निहायत]

नि(न्य)हायत—स्त्री. सीमा; पराकाष्ठा. 'महाराजांनीं अंगे-जीची व जातीनिशीं मडुंमीची निहायत केली.' —चित्रगुप्त ३२९. [अर. निहायत]

निहार—पु. (माहार.) न्याहाळण्याची क्रिया; टक. 'याचा भितर। न साहे निहारें।' —भाए ३९९.

निहाळणें—सक्रि. न्याहाळणें; निरखणें पहा. 'जें केन्हां तुझें वदन। निहाळूं आम्ही आतां।' —रास ३.३८. [हिं. निहालना]

निहित—वि. १ दिलेलें; स्वाधीन केलेला; २ न्यस्त; निक्षिप्त; ठेवलेला. [सं.]

निहूळ—वि. (व.) धिमा; मंद; हळू. 'तिचा हात जलद न चालतां निहूळ चालतो म्हणून कामाला इतका उशीर होतो.'

निळें—पु. (गो.) कुणवी स्त्रियांच्या हातांतील निकलची बांगडी.

निळग(घ)णें—अक्रि. गळून जाणें; ग्लानि येणें. [गळणें] **निळंगळी, निळंगी-घी-खी.** ग्लानि; मर्गळी; सुस्ती; जडता (उपवास, अति श्रम, एकाच जागीं पुष्कळ वेळ वसणें इ० मुळें आलेली).

निळंबी—स्त्री. निळीचें झाड.

निळवा—पु. एक जातीचा जोंधळा. याचें ताट वळकट व जाड असतें.

निळवें—न. अर्धे कोवळें; एक छटाक (मापी).

निळा—पुष्पी. टवटवी; तजेला. (चेहरा, स्वरूप यांवरील). —वि. १ मेघासारख्या रंगाचा; सांवळा; श्याम; नील. २ नुसता, एंकेजात पांढरा (घोडा). ३ हिरवा; ताजा; कोंवळा (पीक, गवत, वादक इ०). ४ टवटवीत. 'पेरिलीं धान्यें सदा निळीं।' —एभा २१.८१. म्ह० इळ्याचे धार्यां निळें कापणें. [सं. नील] **०कोरं(रां)टा-पु.** निळ्या कोरंटीचें झाड. **०नुतिया-पु.** मोरचूत. **०हिरवा-वि.** १ काळा निळा (विष, ताप, इ० मुळें पडलेला). २ विषडलेलें; नासलेलें (तूप, अन्न इ०). (कि० पडणें; होणें). **निळांबा-पु.** (व.) मार लागल्यामुळें अंगावर पडणारा हिरवा-निळा घट्टा.

निळावूज—वि. सर्व शरीर पांढरें, दूध व आयाळ पांढरी, त्यांत काळेहि केस थोडे असा (घोडा). —अक्षप. १.३१.

निळारी—पु. सुताला निळीचा रंग देणारा; निळगार. [नीळ] **निळें**—न. १ हिरवें-गवत-धान्य-पीक. २ हिरवेपणा; हिरवळ. [नीळ]

निःक्षत्र—न. क्षत्रियांचा नाश; क्षत्रिय नाहीसे करणें.

निःक्षत्र, निःक्षत्रिय, निक्षेत्री—वि. क्षत्रिय वर्णाच्या लोकां-विरहीत; क्षात्रहीन (वेश, जागा, काळ). 'निःक्षत्री पृथ्वी दान दिवली विप्राला।' —आरती दशावताराची. 'परशुरामानें निःक्षत्रिय पृथ्वी केली.' [सं.]

निक्षिप्त—वि. १ ठेवलेला. २ गहाण ठेवलेला. ३ फेंकून दिलेला. [सं.]

निक्षी—स्त्री. कडकपणा; सक्ति; विनचुकपणा; वारीक दृष्टि; शिस्त. [१ सं. निकर्ष] **निक्षी, निक्षीचा-वि.** कडक; करडा; सक्त; न बांकणारा; दुराराध्य (रागांत, निर्देत उपयोग).

निक्षुण—न—क्रिवि. स्पष्टपणें; उघडपणें; हडसून खडसून. (कि० सांगणें; बोलणें; करणें; नाकारणें). [सं. नि+क्षुण्ण]

निक्षेप—पु. १ ठेवणें; जवळ राखणें. 'ऐसें जगाचें बीज जो संकल्पु। अव्यक्त वासनारूप। तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपु। होय तें

स्थान मी ।' -ज्ञा ९.२९३. २ गहाण; निधि; ठेव; हवाला. ३ पुरल्लें धन; कुणगा. 'निक्षेप काडिजे पायाळें ।' -मुआदि १८. ३५. ४ (काहीं कारणाकरितां) त्याग. 'आहवनीयादि वन्ही । निक्षेपरूपी हवनीं । यजिती पै विधानीं फुडे होऊनी ।' -ज्ञा १७. ३६१. ५ (कायदा) ठरल्याप्रमाणे काम झाल्यावर परत करण्याच्या बोलीने स्वाधीन केलेला माल (इं.) वेल्मेंट. [सं. नि+क्षिप्] निक्षेपणें-उक्रि. १ (काव्य) टाकणें; फेंकणें. 'सागरीं निक्षेपिता अचळ । मेढूनि चालला पाताळ ।' -मुआदि ४.८१. २ (द्रव्य) पुरून ठेवणें. ३ ठेवणें; राखणें.

निक्षेपी—वि. (गो.) ऐकलें न ऐकलें असें करणारा; करनकऱ्या.

नी—उभ. आणि; व. 'चाकवत आळुशाख नी मेथी ।' -मुविराट ८.७३. 'रावसाहेब नी दादासाहेब. ' [आणि संक्षेप]

नीक—नखी. गटार; नाला. 'तंबूचे वाहेरेचे बाजूस पाण्याची नीक काढली असावी. ' - (बडोदें) स्वारीनियम ६३. [गु.]

नीक—का—निका (-वि.) अर्थ २ पहा. 'फुण आसुसीं नोंकौनि बोलने । हें नीकें नोहूणे. ' -शिशु ९२०.

नीच—न. १ (ज्यो.) ज्या राशीत एखाद्या ग्रहाचें बल अगदीं कमी असतें अशी रास. उच्च स्थानापासून सातवें स्थान. उदा० सूर्याची तृळ रास. २ अशा राशींतील ग्रह; कर्केचा मंगळ. ३ ग्रहाच्या कक्षेतील सूर्याच्या अगदीं जवळचा बिंदु.

—वि. १ सखल; उंच नसलेला; निच; खोल. 'नीच तरी पावेल । सुमिदोषु ।' -ज्ञा ६.१८४. २ कमी; हलका (किंमत, दर, गुण, आकृति, जाति, स्थिति इ० मध्ये). 'या झाडापेक्षां तें झाड नीच आहे. ' 'हेमगमपेक्षां आनंदभैरव नीच आहे. ' ३ हलकट; अधम. 'हंसदास म्हणें नीच । आले.जन्म हे श्वपच ।' -हंको.

४ (संगीत) खरज, खालच्या सुराचा. 'हा पखवाज नीच आहे. ' -किवि. खालीं. 'तोफ नीच धरली तर गोळा रेंतीत जातो. ' -भाव ३. [सं.] ०कृत्य—न. १ हलकें, हीन काम. २ हलक्या लोकांना, जातींना योग्य असें काम. ०सेवा—खी. १ हलक्या लोकांच्या हाताखालीं चाकरी; नीच लोकांची चाकरी. २ हलकी नोकरी.

नीचत्व—न. कमीपणा; हलकेपणा. 'नीचत्व पहिलेंच घ्यावें । आणि मूर्खपण ।' -दा ११.५.९. **नीचा**—वि. हलका; नीच (-वि.) पहा.

नीच—वि. (काव्य) नित्य; सतत. निच पहा. 'क्षणक्षणीं नीच नवी । दृश्याची चोख मदवी. ' -अमृ ७.१२६. -ज्ञा १२.३६. [सं. नित्य; प्रा. णिच्च]

नीज—नखी. १ स्वतःचें काम. २ आत्मस्वरूप. 'छंदे आपुल्या नाचत । नीज घेऊनी फिरत गा ।' -गुणा ३४८. [सं.

शको. ४. ६०

निज] म्ह० निजे वांचून पुजा नाही—दुसऱ्याच्या कामाची कोणी काळजी घेत नाही.

नीज—खी. (काव्य) झोंप; निद्रा. 'ज्याचा त्रयोदशाब्द न लागोंवे नीज धर्मपुत्रास ।' -मोक्ष ६.५९. 'निजेच्या पर्यकीं किमपि न लगे नीज नयनीं ।' -सारू ५.१३३. [सं. निद्रा; हिं. नींद] ०मोड, नीदमोड—खी. झोंपमोड.

नीट—वि. १ सरळ; वांकडा नसलेला. 'रानांत जाऊन नीट लांकूड आण. ' २ तडक; थेट. 'गुरुसुत वंशु सुहृज्जन गेले स्वर्गासि सर्वही नीट ।' -मोगदा ९.२०. ३ (ल.) बरोबर; योग्य; सटश (वस्तु, काम). 'दृष्टीस दृष्टि जंव नीट मिळोन गेली ।' -सारू ८.१४२. 'याचें बोलणें नीट आहे. ' [का. नेट्रें=सरळ; नेट्र]

०करणें—१ वक्रता काढणें; सरळ करणें. 'त्याने आपल्या शिष्यास भला नीट केला. ' २ बरे करणें; दुरुस्त करणें. ०जाणें—वांकडा-तिकडा किंवा कोठें न थांबतां जाणें. ०उभा—वि. ताठ; सरळ उभा; उभासोट. ०करणावळ—खी. नीट, दुरुस्त करण्याची मजुरी. ०नेटका—वि. १ यथायोग्य; शोभेसा; चांगला; सुंदर; बांधेसुंद; देखणा. २ व्यवस्थित; टापटिपीचा; चकपक; ठाकसठिकस.

०वांकडा—वि. १ चांगला व वाईट; सरळ व वांकडा; खरा आणि खोटा; शुद्धाशुद्ध; बरोबर आणि चुक. २ चांगला किंवा वाईट; सरळ किंवा वांकडा इ० ०वांकडे करणें—कमीजास्त, देवाण घेवाण, तडजोड करून बरोबर करणें; मिटविणें (हिशेव इ०). 'सावकाराचें नीटवांकडे करून मी गांवाहून निघालों. ' ०वीट—वि. १ थेट; सरळ; तडक; धोपट. २ (ल.) बरोबर; न्याय्य. 'नीटवीट पंचवीस झाले. ' [नीट]

नीड—नप. पक्ष्याचें घरटें; कोटर. 'नीडासि आश्रय तरवर ।' -रावि ४०.७९. -वाक्यश्रुति ७१०. [सं.]

नी(नि)डें—शब्. (महातु.) जवळ. 'होआवे आं श्रीकृष्णां नीडें । एरूं रींगे एरां पुडें ।' -दाव २०३. 'हें मळमुत्राचें माडें । म्हणौनि ठाकें न ये या निडें । शिवशिव याचेनि पाडें । आणिक कस्मळ नाहिं ।' -भाए ३९८.

नीत—खी. (काव्य) नीति; चांगली रीत; लोकाचार. 'तुका म्हणें संतां करूं नये अनृत । पाप नाही नीत विचारीतां ।' -गुणा २७८३. इतर अर्थी नीति पहा. -वि. नीतीचा; बराबर; योग्य; सरळ; चांगल्या वर्तनाचा. [सं. नीति]

नीत—वि. नेलेला; दूर केलेला. [सं. नी=नेणें]

नीत—वि. सततचा; नेहमींचा. -एमा ११.४८३. 'थाट नवे नीत होट लाल करी पावें खाऊनी सदां ।' -पला ४.३५. [सं. नित्य] ०मजूर—पु. पोटासाठीं नित्य नियमित मजुरी करणारा; नेहमीं कावाडकट करून पोट भरणारा. ०मजुरी—खी. १ नीतमजुराचें काम, मजुरी, मेहनत. २ नीतमजुराचें वेतन.

नीति—स्त्री. १ व्यवहारशास्त्र; नय, आचार-व्यवहाराचे नियम; शिक्षाचार. २ युक्तता; योग्यता; न्याय्यता; न्याय. ३ सदाचाराचे नियम; सृष्टि-नियम-व्यवस्था. ४ राजनीति-धर्म-शास्त्र. ५ नियम; कायदा; मर्यादा; निश्चितपणा; ठराविक परिमाण. 'किंवा मेघधारा वर्षिति। नाही नीति त्यातें।' (समासांत) धर्म-प्रपंच-लोक-व्यवहार-शास्त्र-नीति; तसेंच-अंगद-नारद-बृहस्पति-विदुर-शुक्र-नीति. (=अंगद, नारद इ० व्यक्तींनी सांगितलेले शास्त्रीय व व्यावहारिक नियम) [सं.] ०भेद-पु. (सांप्रदायिक अर्थ) प्रमाण-परिमेयादि शास्त्र; तत्त्वभेद. कोणी अर्थ-शास्त्र तर कोणी वैशेषिक दर्शन असा याचा अर्थ घेतात. 'तरी तर्क तोचि फरबु। नीतिभेदु अंकुशु।' -ज्ञा १.११. ०मान-वान-वंत-वि. न्यायनीतीने वागणारा; सदाचारी; सत्प्रवृत्त. ०शास्त्र-न. नीतीचे प्रतिपादन करणारे शास्त्र. (इं.) एथिक्स. ०शिक्षण-न. नीतीचे, सदाचाराचे शिक्षण (शाळांतून दिले जाणारे). -अध्यापन १०६.

नीद—स्त्री. झोप. 'तैसा विश्वस्वप्नेसी माया। नीद सांझुनि धनंजया।' -ज्ञा १८.४०५. [सं. निद्रा]

नीध—स्त्री. १ निधि पहा. २ अतिशय उत्पन्नाची, किंमतीची वस्तु, गोष्ट. 'ही गाय आम्हास मोठी नीध सांपडली.' [सं. निधि]

नीनिणें—सक्रि. बाहेर घालणें; घालवून देणें. 'भणौनि बाहीरी नीनिले तेणें मीधें। हों काजू।' -मृ ९१. [नि+नी=नेणें]

नींब, नीम—निंब पहा. 'ओवाळौनिआं नींब लोणु।' -दाव ३०९.

नीम—पु. (राजा.) सूत, पिशाच्च, प्रेत इ० कांस बावयाचा नियमित बलि. (कि० देणें, सांडणें). 'यंदा त्या पिशाचाचा नीम बावयाचा राहिला म्हणून तुम्हास उपद्रव होतो.' [सं. नियम]

नीम—वि. निमा; अर्धा. [फा. नीम] ०रजावंद-वि. अर्ध-प्रसन्न; थोडा अनुकूल. 'सफुदरजंग यास नीमरजावंद करून आपले लगामी लावावयाचा विचार केला असे.' -पया ७५.

नीर—न. पाणी; जल. -ज्ञा ७.९१. -एमा १.१२४. 'नीर-क्षीरालिंगनरूपी स्नान तुला तें घालोनी।' -सौमद्र अंक ४. [सं. का. नीर] ०मोर-न. फोडणीचे ताकपाणी, ताकांत बरेच पाणी घालून त्यांत लिंबाचा रस पिळतात व छुंठ, हिंग, मीठ इ० मिसळतात. -गृहि १.४७६. कर्नाटकांत याला 'नीरमज्जिगे' म्हणतात. ०क्षीरविवेक-पु. क्षीरनीर विवेक पहा.

नीर—पु. मासे धरावयाचे मोठे जाळे. 'माशावाणी नीर काढिला आणले धरुन।' -ऐपे २६४.

नीर—पु. परिणाम; निकाल; निर्णय; इत्यर्थ; निश्चय; ठराव (पंचायतीचा, चवकशीचा). (कि० काढणें; निषणें; येणें). 'काय

बोल ग्रंथाला वाचिक अर्थ काढिना नीर।' -राला. १३. ०काढणें-झाडून, साफ, खरडून काढणें; निकाल करणें. 'गनिनीचा नीर काढावा.' -पेद २१.८. [निरा?] निरावर येणें-१ निरावर, शेवटच्या उपायावर, अटीवर येणें; शेवटच्या अवस्थेस पोचणें (आजार, विकार). २ संपुष्टांत येणें; संपावयास लागणें; संपत येणें (काम, वस्तु इ०).

नीरस—वि. रसहीन; रुक्ष; बेचव; पाणचट; मिळमिळीत. निरस पहा. [सं. निरस]

नीरा(रां)जन, नीरंजन—न. आरती; ओवाळणें. निरांजन पहा. -ज्ञा १६.२१०. 'तेथें गोवळराज नृत्य करिती कृष्णास नीरंजना।' -आपू १५. [सं. नीराजन]

नील—पु. एक रंग. -वि. या रंगाचा; निळा (-वि.) पहा.

नील, नीलकांत-मणी—पु. माणकाचा एक प्रकार; निळ्या रंगाचे एक रत्न; शनीचा खडा. हा बहुधा अस्मानी रंगाचा असून कठिणपणाविषयी हिरा व लाल यांच्या खालोखाल असतो. [सं.] ०कंठ-पु. १ महादेव; शंकर (समुद्रमंथनांतून निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं हलाहल विष प्राशन केल्यामुळे शंकराचा कंठ निळा झाला). 'तेणें मुखें नीलकंठ तांडव नाचे।' -एमा २.५३६. २ चाष पक्षी; तास. ३ मयूर; मोर; शिखी. ०गाय-स्त्री. एक जनावर; पांड्या पायाचा काळवीट; रोही; हरिण. ०बंद-वि. नीळ रत्नाची केलेली; निळी. 'तों नीलबंद भूमीवरी जगज्जीवन। सहज जालून वसला।' -ह ५.१७७. ०मेह-पु. निळ्या रंगाची लघवी; अशी लघवी होणें. ०लोहित-न. तांबडानिळा. मॅंगनीज धातु. नीलोत्पल-न. निळ्या रंगाचे कमळ. 'कैसे नीलोत्पलातें रावित।' -ज्ञा ११.६००.

नीलंड, नीलांड—पु. एक जंगली प्राणी. -अश्वप २.७. -वि. धर्मलंड; निर्लेज्ज. व्यभिचारी. 'लोक नीलंड नीलंड काढुनी नेती पोरी।' -रामदासी १५.२६५.

नीळा—स्त्री. शरीरातील अशुद्ध रक्तवाहिनी; शीर. ही स्पर्शाला शुद्ध रक्तवाहिनी (लालशिरे) पेक्षा जास्त उष्ण असते. -सुश्रुत-शारीर ७. [सं.]

नीलांग—न. एक उपरत्न. [सं.]

नीलांजन—न. मोरचूत. [सं.]

नीलांबरी—स्त्री. (संगीत) एक राग. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत धैवत वर्ज्य. जाति षाडव-संपूर्ण. वादी पंचम, संवादी षड्ज. गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर. 'कल्याण गोडी श्रीराग। मुरलींत आळवी श्रीरंग। वसंत पावक पद्मसुरंग। नीलांबर राग वाजवित।' -ह १०.११७.

नीलि(ळि)का—झी. (वैयक) काळमस; अंगावरचा तीळ; चामखीळ. [सं.]

नीलिमा—पु. निळेपणा; निळा रंग; निळीचा, मेघाचा, पाटीचा रंग. 'केशांवर नीलिमा झळकतो.' 'हा नभांत पसरे नीलिमा.' [सं.]

नीली—झी. नीळ; निळीचें झाड. (इं.) अनिल [सं.]

नीलीन—पु. निळीपासून केलेला पदार्थ. (इं.) अनिलीन.

नीव—पुन. एक वृक्ष व त्याचें फळ. न्हीव पहा.

नीव—नपु. (कों. राजा.) छपराची आंतील खालची बाजू.

नोवडा—वि. नावडता, नावडा पहा. 'नुस्ता पोरवडा, घरी न कवडा चित्ती बरा नीवडा.' —आसु ५.

नीवी—झी. निरी; लुगड्याचा पदर, ओचा; केलें. कमरें-भोंवतालचा लुगड्याचा भाग, वेष्टन. [सं.]

नीशार—पु. १ हातरण्याचा, पसरण्याचा कपडा. 'नीशारादि पलंगपोस पडदे गाद्या उशा पाहिल्या.' —सारूह ३.४४. २ फर्गोल. —राव्य २.३६. [अर. नक्षर=पसरणें (सतरंजी इ०)]

नीस—पु. १ सारांश; तात्पर्य; तत्त्वार्थ; निष्कर्ष; निवडून काढलेला चांगला भाग; सार; निवड. (क्रि० काळणें; निषणें). 'आदि वर्तमान जाणसी भविष्य. मागें पुढें नीस संचिताचा.' —गुगा १२९३. २ बारीक चवकशी, तपास; छाननी; विचक्षणा. (क्रि० करणें; काळणें; पहाणें; पुरवणें). [निसणें]

नीस—क्रि. पूर्णपणें; निखालस; सर्वोर्शी. 'नीस नंगा' =सर्व वाजूंनीं (पैसा, शिष्टाचार इ० कार्नी) उघडा, दरिद्री. [निसता; निस्तुक]

नीस—पु. (राजा.) (श्रमानें किंवा मार बसल्यामुळें पाठ, छाती इ०) ताळणें; उसण भरणें. (क्रि० भरणें; उतरणें).

नीस—न. (कों.) वैर; सुड.

नीस—नवीस पहा. हा फारशी प्रत्यय लिहिणारा या अर्थी शब्दापुढें येतो. उदा० पोतनीस—चिटणीस—फडणीस इ०

नीस—झी. (गो.) आंत आताचें शीत नसलेली निवळ पेज.

नीस—पु. (गो. कु.) सीमेवरचा दगड. [म. निसणा; गु.]

[१५५]

नीसुगा—वि. आळशी. —शर [निसुक—ग]

नीळ—झी. नील. १ निळीचें झाड. २ निळीचा रंग; (गु.)

गुळी. ३ नीलमणी. 'हा निळ्याचा दुसरा। या बुद्धी हातु घातला विखारा। कां रत्नें म्हणोनि गारा। वेंची जेंवि।' —ज्ञा ९.१४८.

४ शेवाळ; न वाहणाऱ्या पाण्यावरील शेवाळ. —पु. १ सर्व अंग काळें असलेली एक वानरजात. २ रामाचा एक अनुयायी वानर. 'नळनीळ जांबुवंत। अंगद सुग्रीव बिभीषण भक्त. —वि. निळ्या रंगाचा. [सं. नील]

० नासणें—रांपणें, निळीचा रंग नासणें—(निळीचा रंग

नासला असतां खोटी वातमी उडवावी म्हणजे रंग चांगला होतो अशी समजूत रंगारी लोकांत आहे यावरून). एखादी वातमी निराधार, खोटी म्हणून सांगावयाची असल्यास प्रयोग करतात. ० रांप—झी. पु. (ल.) निराधार वातमी; गप्प. 'नील रांप झाला आहे.' ० वट—झी. १ हिरवें गवत—कुरण—चरण. २ हिरवळ जागा. ३ हिरवटपणा; निळेपणा. —वि. हिरवट, निळसर; अस्मान्नी (रंगाचा).

नीळ—पुन. घटें; नीड पहा. 'निघोनी गेला हंस नीळ। वृथा पिटिशी कपाळ।' —मुवन—हरिश्चंद्राख्यान २६५. (नववीत पु. १९८).

नु—अ. १ (कु.) एक आदरार्थी अव्यय. हें संबोधनास लावतात. उदा० बावानु, काकानु. २ काहीं शंका प्रदर्शित करण्यासाठीं योजण्यांत येणारें अव्यय. यामुळें वाक्याला प्रश्नाचा जोर येतो. 'लांवातिअे सुरिअें। केवि लाजिजे नु।' —शिशु ४७०. [सं. नु]

नुकता—नुक्ता पहा.

नुकरा, नुकरापलंग—वि. (घोड्याचा रंग) पांढरें शरीर, त्यांत जेदें व काळे ठिपके असा (रंग, घोडा) —अश्वप १.३२. [अर. नुका=पांढरा रंग (घोड्याचा)]

नुकसान—नी—झी. १ तोटा, खोट; बूड; नाश; २ इजा; दुखापत; दुःख; अपकार; खराबी; (इं.) इन्जरी; टांटे. ३ (कायदा) नुकसानीचा पैसा; नुकसानभरपाई. —वि. कुचकामाचा; हलका; भिकारी; कवडीमोल. [अर. नुकसान्] ० भरपाई—झी. एखाद्याचें नुकसान केलें असतां त्याबद्दल मोबदला देणें. (इं.) कॉपेन्सेशन.

नुको—क्रि. (राजा. कुण.) नको. 'असो धावरो नुको.'

नुक्ता—पु. १ सुंदर, मजेदार कल्पना, विचार; ल्हान, रसभरीत चुटका, गाणें. २ सूक्त; सुभाषित; वाक्य. 'पत्रे लिहिलीं त्यांतील नुक्ते व चुटके उत्तरे यावयाजोगे बहुत लिहिण्यांत आलीं.' —रा ७, खलप २.२६. ३ (व.) तोडगा; इलाज; औषध. 'हिवावर कांहीं नुक्ता ठाऊक आहे?' [अर. नुक्ता]

नुक्ता—पु. उंटाच्या नाकांतील वेषण, लगाम.

नुक्ता—पु. १ दोषारोप; आळ; ठपका; लादलेला दोष; लावलेला काळिमा. (क्रि० ठेवणें). २ फारशी लिपींतील अक्षराच्या वर किंवा खालीं यावयाचें टिब. [अर. नुक्त]

नुक्ता—क्रि. इतक्यांत; आतांच; निगुता; नुक्ता.

नुखलणें, नुघडणें—सक्रि. (काव्य) न उघडणें. 'उघडो जाय कवाडा। नुखलेचि न होय निवाडा।' —आपद ८६. 'नुघ. डती डोळे भक्ताचे।' [नि=खुलणें, उकलणें, उघडणें]

नुगडणें—क्रि. न सुटणें; न उद्धरणें. —एसा ११.१०७१. (—शर.)

नुगलणें—अक्रि. प्रसन्न न होणें; मोकळें, विकसित न होणें. 'तुजें कांहीं केल्या जननि मन अद्यापि नुगले।'—सारूह ३.९३. [न+उगलणें, उकलणें]

नुगवणें—अक्रि. न कळणें; नाकळणें; उकळतां न येणें; न सुटणें. 'आणि सिकतेचें बेट वळन हातें. तेही पाठवा त्या सांगातें. हें जरी कोडें नुगवे तुम्हांतें. तरी रामकृष्णातें धाडिजे।'—ह १४.२३२. [न+उगवणें, उकलणें]

नुथड—न. नथ. —एमा १३.२२१? (-हंको.) [नथडी]

नुनी, नुंगी—स्त्री. लहान मुलाचें इंद्रिय; बुद्धी; नुमी.

नुनू—स्त्री. (बालभाषा) क्षोप; गाई.

नुन्नी—स्त्री. (बालभाषा) मुलाचें मूत्रेन्द्रिय; बुद्धी. [शु. नानी=लहानी]

नुनुवाळ—पुन. ननुवाळ पहा.

नुधवणें—उक्रि. वर न करणें, न उचलणें. —ऋ ६१. 'ज्याचेनि स्मरणें तत्त्वतां। कमाकमें नुधविती माथां।'—एमा ५.३०६. [न+उधवणें]

नु (नू) न्य—न्यून पहा. 'जे सामान नुन्य असेल तें लिहून पाखीत जाणें.'—वाडसमा २.१०. [न्यून अप.]

नुन्या—वि. (व.) घत्ता. 'तो नुन्या मनुष्य आहे.' [? न+अन्य]

नुपकर—वि. असमर्थ. —झा ९.३८०. (-हंको-पाठभेद) [न+उपकारी]

नुपकरणें—अक्रि. समर्थ न होणें; कामास न येणें; उपयोगी न पडणें. 'एथ कृपाळूपणा नुपकरे।'—२.२३. [न+उप+कृ-उप-करणें]

नुपर—स्त्री. (वर. ना.) तूट; टंचाई; नपूर. [न+पुरणें]

नुपरतें—वि. विषयासक्त. 'कविष्ठ आणि गर्विष्ठ। नुपरतें आणि नष्ट।'—दा २.३.१७. [न+उपरत]

नुपरवण—स्त्री. (गो.) तूट. [न+पुरवणें]

नुपन्या—वि. टंचाई असणारा; गरजू.

नुपेक्ष(क्षि)णें—उक्रि. (काव्य) उपेक्षा, ह्यगय, दुर्लक्ष, तिरस्कार, कंटाळा न करणें. 'नुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी।'—राम २८. —अक्रि. दुर्लक्ष युक्त, तिरस्कृत न होणें. [न+उपेक्षणें]

नुपेक्षा—स्त्री. (काव्य) उपेक्षा, दुर्लक्ष्य न करणें; लक्ष्य देणें.

नुवगणें—अक्रि. न कंटाळणें. —झा १०५५. 'चढल्या आवडी करी भजन। नुवगे मन सेवेसी।'—एमा ११.५७२. [न+उवगणें]

नुमगणें—अक्रि. (काव्य) ? अदृश्य होणें; नाहीसें, वेपता होणें; पत्ता नसणें. शोध न लागणें. 'कोठें नुमगे मंगळमगिनी.'

'नका शोधूं मतां तरें। नुमगें खरें बुडाल।'—तुगा ३३९२. २ न समजणें; उलगाडा न होणें; नुमजणें पहा. 'कोणी नुमगे स्वहितास कसे।'—सन्मित्र समाज मेळा ६ (१९२९). [न+उमगणें]

नुमचणें—सक्रि. (काव्य) न फेडणें; परत न करणें. 'आणि दान ज्यां द्यावें। त्यातें ऐसेया पाहावें। ज्या घेतलें नुमचवे। कायसेंनहीं।'—झा १७.२६८. [न+उमचणें]

नुमजणें—अक्रि. (काव्य) नुमगणें; न कळणें. २ अज्ञात राहाणें; समजून न येणें. [न+उमजणें]

नुमंडे—वि. नसतें; खोटें. 'मृगजल जेथें नुमंडे। तेथें असे पां कोरडे।'—अमृ ६.६४.

नुमसणें—अक्रि. १ न सांगणें; प्रकट न करणें. 'लोभियाचें मन जैसें। जीवु जावो परि नुमसो। ठेविला ठावो।'—झा १३. २०२. २ नुमजणें पहा. 'देही देहातें नुमसे।'—निगा ६०. ३ उत्पन्न न होणें; न ठरणें. 'परि कांहीं केल्या गर्भ नुमसे। उदरीं तिये।'—सिसं ६.१७९. [न+उमसणें=सांगणें, प्रकट होणें]

नुरणें—अक्रि. (काव्य) बाकी न राहणें; न उरणें. —मोमीष्म १२.६८. 'दीपकपुराचे मेळीं। जेवी नुरेचि काजळी।' [न+उरणें]

नुरमैली—वि. पुलाव्याचा एक प्रकार. 'नुरमैली पुलावा करणे झल्यास चापट रवे ऊर्फ पाचें वापरावे.'—गृशि २.९.

नुरा—स्त्री. (गो.) १ तेज. २ चेहरा; नूर. [अर. नूर]

नुरा—वि. चढेल; उन्मत्त. 'निज पराक्रमें मंदिरासि बांधी। धरातळावर घुरापतिसम नुरा, होवुनि अपपरा न जाणसि।'—अमृत ५३. [?]

नुरी—स्त्री. एक जातीचा पोपट. [हिं.]

नुरोधी—वि. बाधक; विरोधी. —माझा १५.२३०. (पाठभेद)

नुलैत—क्रिवि. (गो.) नकळत; गुप्तपणें.

नुसता, नुस्ता-स्था, नुस्त्यास—निस्ता, निस्त्यास इ० पहा.

नुसतें, नुस्तें—न. (गो.) मासळी; मासे. 'गोंयच्या लोंकांचे नुस्त्याशिवाय जा ना.' [निस्तें]

नुसदें, नुसधें—क्रिवि. नुसतें पहा. 'आमुचें ज्ञानचि नुसदें वेथें।'—दा५.१.३५. 'नेसावीं वल्कलें तीं फळजळ नुसधें भक्षणें वृक्षमूर्ली।'—निमा १. श्रीरामकर्णामृत ६७.

नुस्कान-नी—नस्ती. नुस्कान पहा.

नूतन—वि. १ नवा; ताजा. 'इतर कथा नव्हे फुडी। नित्य नूतन इची गोडी।'—एरुस्व १.७. २ तरुण. ३ अलीकडचा. —क्रिवि. अलीकडे; नुकतें. [सं.] ० वयस्क—वि. नुकता वयांत आलेला; सन्नान; बाप्या वनलेला.

नूपुर—पुन. पायांतील एक दागिना; घागऱ्यांचा वाळा; तोरड्या; पैजण. 'पायीं तिचे जडित नूपुरयुग्म वाजे।'—सारह ८.१३५. [सं.] ०करण—वि. (नृत्य) हात रेचित करून लताख्य करावेत व त्रिक फिरवून उजवा पाय पाठीमागच्या वाजूस नेऊन कुंचित करावा. नंतर जमिनीस न लावितां पायाचा अग्रभाग जमीनीवर लवकर लवकर आपटावा. ०पादिक (आकाशी-चारी)—वि. (नृत्य) उजवा पाय पाठीमागे नेऊन अंचित करणे व मग टांच जमीनीस न लावितां पायाचा अग्रभाग जमीनीवर लवकर टेंकविणे. [सं.]

नूर—(हेट) नोर पहा.

नूर—पु. १ वैभव; ऐश्वर्य; थाट. २ तजेला; चकाकी; पाणी; तेज; कांति; रूप (दृष्टि, चेहरा इ०चा). 'तो नूरचि वदनाला। शायदी होय।'—सिसं ४.१८३. [अर. नूर—प्रभा] म्ह० (हि.) एक नूर आदमी, हजार नूर कपडा। लाख नूर गहिना, करोड नूर नखरा। ०पालटणे—रंग बदलणे. ०मिळविणे—(व.) मिळते घेणे. कोहिनूर—पु. (तेजाचा पर्वत) एक सुप्रसिद्ध रत्न, हिरा. हा इंग्लंडच्या राजमुकुटांत आहे. ०जहान—खी. (जगताचे तेज) जहांगीर बादशहाची रूपवती राणी.

नूर—पु. एक जातीचा लांबट मोती.

नृत्य—न. नाचणे; अभिनय करणे; नाच; गायनांतील रस व भाव, मुखराग व अंगप्रत्यंग यांच्याद्वारा अभिनय करून, अनेक तालांमध्ये नियमबद्ध नाचणे. [सं.] ०शाला—खी. नाचणे, गाणे, हावभाव करणे इ० शिकविण्याची, दाखविण्याची जागा; खेळाची जागा; नाटकग्रह.

नृप, नृपति, नृपाळ—पु. राजा; स्रुपति. —शा १८.४६४ 'नृपतिस मणिबंधी टोंचिता होय चंचू।'—र. १०. 'नृपाळाचे स्केधीं बसुनि मणिबंधी उतरला।'—र. १२. [सं.] **नृपासन**—न. सिंहासन; गादी. 'राये तुतेचि दिधले स्वनृपासना रे।'—वामन, भरतभाव २५.

नृशंस—वि. द्राड; निंथ; घातुक; क्रूर; खोडकर; दुखापत, इजा, नाश करणारा. [सं.]

नृसिंह, नृसिंहजयंती—नरसिंह, नरसिंहजयंती पहा.

नृसिंहावतार—नरसिंहावतार पहा. 'कळुशाची गांठ पडल्यावर, ज्यांच्या मसलतीने त्याला बापाची गादी मिळू नये असे ठरले होते, त्या सर्वांवर संभाजीने कडक नृसिंहावतार धारण केला.'—संभाजी

ने—अ. पासून या अर्थी प्रत्यय. एकारांत स्थलवाचक क्रिया-विशेषणाशी शेवटच्या मात्रेचा लोप करून जोडतात. जसे:—एथने, तेथने, कोठने, इकडने, तिकडने इ० दुसऱ्या शब्दाशीं जसाच्या तसा जोडतात. उदा० आतने, बाहेरने, अलाडने, पलाडने इ०.

स्थलनामांना हून, ऊन याअर्थी पूर्वागम दाखविणारा प्रत्यय लागल्यानंतर लावतात. जसे:—पुण्यासने, साताऱ्यासने (आलों, गेलों इ०).

ने—न. न (=नाही) या अर्थी योजतात. 'तें दुयेंधन ने वे।'—मोक्ष ६.३५. [सं. न]

ने—उभ. (कातवडी, भिळी) आणि; व. 'राजाळा ठार मारूं ने राज्य लेवूं.'—मसाप २.३१. [शु. ने]

ने—अ. १ तृतीया विभक्तीचा प्रत्यय. (अव. नीं). उदा० रामानें, त्यानें, मुलांनीं इ० २ भूतकाळीं सकर्मक क्रियापदाच्या आणि विध्यर्थाचे आवांत रूप (करावा, थावा इ०) होणाऱ्या क्रियापदाच्या तृतीयपुरुषाच्या रूपावरोवर हा प्रत्यय योजतात. उदा० केल्यानें, दिल्यानें इ० (अव. रूप नीं)

नेआण—खी. (नेणे आणि आणणे). १ फिरून केलेले, निष्फळ आणि त्रासाचे नेणे, आणणे. २ आसपास, इकडे तिकडे नेणे; हलवाहलव. (कि० करणे). [नेणे+आणणे]

नेआहा—पु. प्रतिघ्वनि. 'बारा वाजे गरगर। तेणें गर्जति वन डोंगर। उन्मळुनि पडति तखर। नेआहे उठिति आकाशी।'—स्त्रिपु १.७.६४.

नेऊर—नपु. घोड्याचा घोटा. नेवर पहा.

नेऊर—पु. खारी पाडलेल्या जमिनीच्या बांधास खेकड्याने पाडलेले भोंक. —शेतकी शे २.९. [सं. नीवर?]

नेक, नेकी—खी. १ अंतःकरणाचा खरेपणा, शुद्धपणा; प्रामाणिकपणा; सत्यता; कृजुता. 'अल्पहेतुस्तव किंवां महद्हेतुस्तव आपली नेक सोडूं नये.' २ नेकवाजी; सद्गते; सरळ मार्ग, व्यवहार, आचरण. —वि. १ सद्गुणी; प्रामाणिक; विश्वास; सरळ; खरा; चांगला; नीतिमान (माणूस, काम). २ योग्य; युक्त. 'घाटा-खाली राहणें नेक नव्हे.'—पेद ६.३६. [फा. नेक्] **नेकीचा**—वि. खरा; नीतिमान; सद्गुणी; चांगला; प्रामाणिक. ०खाही—खी. हितेच्छा. 'नेकखाई जाहीर करणें.'—रा १७.३१. [नेक+खाई] ०जात—जाद—वि. १ प्रामाणिक; इमानी; सचोटीचा; नेक पहा. 'मराठे लोक कजाखी, बहुत नेकजात, एकदील.'—मराचि-थोरा ७६. २ प्रतिज्ञा पाळणारा; सत्यसंध. 'आतां नेकजात एक जयाजी शिंदे मात्र आहेत.'—भाव ७. ३ सुखील; अभिजात; साधु. 'तो केवळ नेकजाद प्राप्तपुरुष होता.'—भाव ५२. [फा. नेकजात] ०दार—वि. प्रामाणिक; नेकजात. 'तो पुरुष चाकरीस नेकदार आहे.'—गोखचिशाव ३७. —क्रिवि. प्रामाणिकपणे. 'असे कामदार नेकदार वागले म्हणून राज्य चालले.'—रा ६.५११. ०नजर—खी. (पत्रव्यवहारांत) अनुकूल, मेहरबानीची दृष्टि; कृपा-दृष्टि. 'साहेबाचे नेकनजर करून सेरी कराची बखेर सलामत असे.'—रा १५.७६. [फा. नेकनजर] ०नाम—वि. चांगला; प्रख्यात;

कीर्तिमान. 'आणि सर्वांत नेकनामही असावे.' -रा ६.३७७.
[फा. नेक+नाम] ०नामदार-वि. (पत्रव्यवहार) सद्गुणी;
कीर्तिमान; प्रख्यात; प्रामाणिक; एक मोठी पदवी (गव्हर्नर,
प्रीव्हीकौन्सिल, पार्लमेंटचे सभासद इ० नां असते). (इं.) राईट
आनरेबल. ०नामवरी-स्त्री. सुकीर्ति. -जोरा १२९. ०नामी-
स्त्री. लौकिक; कीर्ति. 'नेकनामी' व 'वदनामी' हे शब्द फक्त
मुलांस व अल्प समजुतीच्या वायकांस फसविण्यापुरतेच आहेत.
-इलासुंदरी (मकरंदमाला २०). ०नियत-स्त्री. सुबुद्धि; सद्बुद्धि.
-वि. सद्बुद्धीचा. 'टोपीवाल्यांत इंग्रजी वादशहा बहुत नेकनियत.'
-ख ७.३५६४. ०बाजी-स्त्री. नेक, नेकी अर्थ २ पहा. ०बोल-
वि. सत्य, खरें बोलणारा. ०राह-स्त्री. सरळ, चांगली राहणी, रीत;
चांगले बळण, चाल. 'नेकराह चाल दाखवून आमच्या राज्याचा
आसरा पुरता केला.' -एटि ५७. ०सल्ला-स्त्रीपु. खरा, चांगला
उपदेश, सल्ला. (क्रि० देणें). 'मुरारराव घोरपडे यांचे विचार
करितां बहुत उत्तम आहे. ते सांगतील तें नेकसल्लाच सांगतील.'
-पया ८१. -दिमरा १.६७. नेकी-नेकबाजी-स्त्री. नेकमध्ये
पहा. नेकीबंदी-बादी-स्त्री. नेकी बंदी (चांगल्या वाईट गोष्टी)
दैवी, नैसर्गिक, किंवा मानवी या प्रकारच्या घडणाऱ्या चांगल्या
वाईट गोष्टी, प्रसंग; बरावाईट प्रकार; अस्मानीसुलतानी; देवकी-
राजकी. 'तुम्हास घोडा देतो परंतु नेकीबंदी झाल्यास मी भरून
घेईन.' 'नेकीबंदीचा अंदेशा दोन्हीकडून सेवकाकडे नसावा.'
-पया २५६. [नेकी+बंदी]

नेक-वि. अनेक याचें अपभ्रष्ट रूप. 'येक नेक नेक येक येक
'येक येकली।' -दावि ३१७. [अनेक]

नेकी-स्त्री. (हेट.) करंजी (उकडीची). -अव. नेक्या.

नेखवाड-न. ऐरण वसविण्याचा लांकडी ठोकळा.

नेखे-न. (कु.) भिरचीचें देंट.

नेग(क)पट्टी, नेगाचें-स्त्रीन. (कु.) (निदार्थी) खाणें-
पिणें; जेवणें. (क्रि० करणें; काढणें).

नेगू-पु. (गो.) प्रलय.

नेघणें-उक्ति. न घेणें. -झा ११.६१०. 'उठे बाणी फुटतां
श्रवण। ते दुर्गंधी नेघवे।' -दा ३.१.२०. 'क्षणही विषयसुखातें
नेघ।' -आपद २६. नेघजाणें-उक्ति. न घेतलें जाणें. -झा
१५.२९५ (पाठभेद).

नेचा-पु. १ गुडगुडीची, हुक्याची नळी. 'त्यांच्या-
करितां ताजा गुडाखु भरून त्यानें नेचा त्यांच्यापुढें केला.'
-ब्रजाघात ११२. २ नेटाची बैठक (हुक्का ओढण्याकरितां पुष्कळ
वेळ बसावे लागतें यावरून); एखादें काम पूर्ण करण्याकरितां एक-
सारखे बसणें. (क्रि० देऊन-लावून-भारून-गाढून बसणें; गाढणें)
फा. नेचा]

नेचा, नेचरी-पुष्पी. दांड्याच्या दोहों वाजूस घुंवर पाने
असणारे झुडप. एक अपुष्प वनस्पति; फर्न. -अध्यापन २०३.
'नेचा हें हातभर उंचीचें झाडरु जिकडेतिकडे उगवतें.' -खेया
४३.

नेजा-पु. माला. [फा. नेझा] नेजदार-मालाईत; माले-
करी. [फा. नेझेदार]

नेज-क्रि. (भिल्ली) नाहीं. 'ते हातीं ओ सब्द नेज पाठ
केयो.' -भिल्ली ३१.

नेट-पुन. १ प्रयत्न; श्रम; यत्न; बल. 'मनुष्यानें किती
नेट केला तरी काय पर्वत लोटेल?' २ जोर; ताण; दाब;
भार. 'तुळइवर नेट पडला म्हणून वांकली.' ३ (ल.) निकड;
तगादा (सावकार, भिकारी, खाष्ट मालक इ० चा). 'दमाजी गायक-
बाड यांजवर गिलचांनीं येऊन नेट बसविला.' -भाब ११५.
'भाझे पाठीशीं रुपयाविषयीं सावकाराचा फार नेट लागला आहे.' ४
(ल.) खंवीरपणाचा निश्चय; दम; हिंमत; कार्याचा मोठा उत्साह;
चिकाटी. (क्रि० देणें). 'नेट दिल्यावांचून पंचाईत शेवटास
जाणार नाहीं.' ५ मोट-विहीरीच्या उभ्या खांबाखालचे कुसुवाचे
दगड. ६ सुताराचा अथवा लोहाराचा कारखाना. ७ ज्यावर तास-
काम, कापणें इ० करावयाचें असतें तो ठोकळा; खाटकाचा ठोकळा.
८ (सामा.) आधार; मदत. ९ जोर; वेग. १० (कु.) ताठा;
अभिमान. 'त्याका काय नेट आसा पण?' ११ (कु.) ताट-
पणा. 'तुझ्या कमरेक नेट नाय काय?' १२ (महानु.) धडक;
भिडणें. 'नावेक घे पां नेटु। येणें आचारविरेसी।' -भाए २१९.
[? का. नेटगे=सरळ; नेष्टी] ३ उत्सुक; तत्पर. 'मुमुक्षू मार्जी
अति नेटक।' -एमा १३.७३८. २ नेटाचा; नेटदार. ०दार-
वि. १ धडाकडा; मजबूत; कार्यक्षम; सहनशील (माणूस, जनावर).
२ वजन, दाब इ० सहन करण्यास योग्य (तुळई. खांब इ०).
०पाट-पु. १ जोराचा प्रयत्न; दड निश्चय. (क्रि० देणें; लावणें;
करणें). 'दड मांडिला नेटपाद। जाला गहिंवराचा बोहद।' -
हमुरा ६६.४१. २ तगादा; निकड; जुलूम. (क्रि० लावणें;
लागणें; बसणें). [नेट द्वि.] नेटापाटाचा-वि. १ कठिण व
अवजड कामास योग्य; ताण, ओढ सहन करणारा (माणूस,
इंजिन इ०). २ धीराचा; नेटाचा; निर्भय. ३ (व्यापक) जड;
वजनदार; जंगी (पीक, पाऊस, वादळ, कामाचा धबडगा).
नेटबाजीचा-वि. १ आग्रहाचा; तगाद्याचा; निकडीचा; नेट-
पाटाचा. २ लवकरचा; जवळचा; येऊन ठेपणारा, ठेपलेला.
नेटाचा, नेटक-वि. १ निश्चयी; दड; धीराचा; स्थिर; नेटदार
पहा. 'सेनापती तो सत्त्विक। भारी बलराम नेटक।' -एरुव
५.४०. २ मजबूत; जोरकस; ताकदवान; दमदार (जनावर
इ०). नेटणें-उक्ति. १ यत्न करणें; झटणें; जोर करणें; श्रम करणें;

मुख्यतः नेटन या रूपांत दुसऱ्या क्रियापदाशीं जोडतात. जसे:- नेटन चालणें-बोलणें-जेवणें इ०. २ भिडणें; खेटणें; हाताशीं असणें; अगदीं पाठीशीं येऊन ठेपणें. 'लम उद्यावर येऊन नेटलें तथापि कशास अद्यापि ठिकाण नाही.' ३ खणपटीस वसणें; निकड लावणें. ४ पलीकडे ढकलणें. रेटणें पहा. नेटावणें-अक्रि. जोरानें, तडफेनें कामास लागणें. नेटावा-पु. १ नेट; टेका; धिरा. (क्रि० देणें; लावणें). 'असें म्हणून जोराचा नेटावा दरवाजाला लावून पुढील संभाषण ऐकण्यासाठीं ती तत्पर होऊन राहिली.' -स्फूर्ती २.३७२. २ जोराचा प्रयत्न. (क्रि० देणें). नेटी-वि. (व.) नेट करणारा; पिच्छा पुरविणारा. नेटें-क्रि. (अशिष्ट) जलदीन; तडाख्यानें; लवकर; त्वरित. 'कांगा कोणी न म्हणे पंढरीची आई. बोलविते पाहीं चाल नेटें.' -तुगा १६१७. नेटपाटें, नेटपाटें-क्रि. १ निश्चयेंकरून. 'तेथें काळाचेनि हटतटें. वृत्ति ब्रह्माचिये वाटें. लावूनियां नेटपाटें. चिन्मात्र पेटें विकिली.' -एमा ११. ९९९. २ हातोहातीं; नेटेवोटें पहा. ३ त्वरेनें. 'पितर नेटपाटें धांवती.' -एमा १९.२३३.

नेटक-वि. नैष्ठिक पहा. 'एक ते पंडित वैदिक ते एक। गायत्रीनेटक ब्राह्मण ते।' -ब ४३४. [सं. नैष्ठिक]

नेटक-का-वि. नीटनेटके पहा. १ सुरेख; बांधेसुद; प्रमाण बद्ध. 'असुर पाईचे नेटके। पुढें चमकति कौतुकें.' 'ते स्वातीस्तव अग्निशुक्ति पुटकीं मोतीं घडे नेटके.' -नवनीत पृ. १३६. २ बरोबर; युक्त; योग्य; अनुकूल. 'परमार्थ साधिला नेटका' -एमा ३.३१९. ३ सरळ. 'ठकारें पर्वता ऐसा नेटका सडपातळ।' -मास्तीस्तोत्र. ४ (काव्य.) अव्यंग; धड; तवेज. 'हाताचा-पायाचा-नेटका.' 'लढणार-झुंजणार-लिहिणार-नेटका.' 'कृष्ण नेटका झुझार। बाणीं त्रासिले महावीर।' -एरुव १२.१२३. ५ नीट; चांगला; व्यवस्थित. 'आधीं प्रपंच करावा नेटका।' -दा १२.१.१. [नीट; का. नेट्टी=सौंदर्य, सुरेखपणा]

नेटका-क्रि. नुक्ता; आतां, इतक्यांत; थोड्या वेळापूर्वी. 'आमचा बाजीबोबा नेटका जेवाया बैसला।' -ऐपो ६८.

नेटकें-क्रि. नीट सरळ; समोर; थेट. 'परी सासुरवाडीस नेटकें जावें।' -दा ३.२.३७.

नेटाळ-पु. (व.) पाटील.

नेटिव-व्ह-वि. १ देशी; एतदेशीय; युरोपियनेतर मनुष्य.

२ (निंदार्थी) असंस्कृत; गांवठी. [इ.]

नेटी, नेटका, नेटें-शअ (अशिष्ट) जवळ; समीप; निकट.

'पठाण अगदीं आपल्या नेटका आला.' -सूर्योदय ९२. [निकट]

नेटुगी-गा-वि. बांधेसुद; प्रमाणबद्ध; नीटनेटका. -एमा ११.१२८२. 'सहजेंचि नेटुगा दाटुगा। फेडिवेढी नाही श्रीरंगा।' -एरुव १५.७८.

नेटेंवोटें-क्रि. १ निश्चितपणें. नेटेंपाटें पहा. 'जेथें जाणीव छुटे। तें स्वरूप तुझें नेटेंवोटें। घनानंद चढे नां दोहटे। अपरिमित।' -परमा ७.१६. २ यथातथ्य. 'तें श्रीकृष्णरूप नेटेंवोटें। कवण वर्ण जाणें।' -भाए ७. -शअ. जवळ; समीप; नेटी.

नेडा-पु. (बडोदें) रत्नें जडण्यास व रत्नाचें तेज खुलवून दाखविण्यास रत्नाखालीं जडण्याचे कामीं उपयोगी पडणारी विशिष्ट प्रकारें शुद्ध केलेली चांदी. -जनि (परिभाषिक शब्द) ७.

नेडें-ढें-न. १ सुई, दामण यांचें नाक; दोरा ओवावयाचें भोंक. 'उंट सुईच्या नेड्यातून एकवार पार जाळं शकेल ...' -गीर ४८९. २ कुदळ, कुन्हाड इ०स दांडा बसविण्याचें भोंक. ३ (ल.) आधार; टेका; आश्रय. 'विशुद्ध चर्त्री मेरु हा नेडे। तेथें परदीपीं साहित्य जोडें।' -झागा ४०७. 'ज्याचें नेडें खबरदार, त्याजवर कोणाचें चालेल बरें. [का. नेडिगे=खांब]

नेण-न. अज्ञान; नेणीव पहा. -वि. अज्ञानी; अजाण (मूल).

-एमा २४.६. 'जाणोनि कासया होसी नेण।' -मुसभा १३.

१७. [सं. न+ज्ञान] ०पण-न. १ जाणतेपण इ० 'नेणपण सोडूं नये।' -दा १४.१.४५. २ अज्ञान; न जाणणें. नेणणें-न.

(ल. काव्य.) अज्ञान; न जाणणें. 'जे नेणणें माझें प्रकाशुनि।

अन्यायत्वे मातें दाजुनि। सर्वही सर्वां मजौनि। बुझावीतसे जे।'

-झा १८.१११४. -अक्रि. न जाणणें; न समजणें; न कळणें.

नेणतपण-न. १ अज्ञान. २ बाळपणांतील अज्ञानावस्था. [नेणणें+

पण] नेणता-नेण-वि. १ अजाण; समज नसणारा; अननुभवी;

मूर्ख. 'नेणता भक्त मी तूझा। बुद्धि दे रघुनायका।' -राम.

२ जाणता. [सं. न+ज्ञान; ज्ञान] नेणीच-खी. (काव्य.) अज्ञान;

अननुभव; अजाणतेपण. 'तोच म्हणावा राया पंडित। सर्व

जाणोनि नेणीव घेत।' [सं. न+ज्ञान] नेणो-न जाणों. 'कदा

नेणों वोढी शरधितुनि काढी शर कदा।' -र ३.

नेणसपाड-पु. (व.) हिणवणूक; फजीती; अवहेलना;

उपेक्षा. 'जेव्हां तेव्हां असा नेणसपाड करतो.'

नेणें-अक्रि. १ घेऊन जाणें; उठविणें; हलविणें. २ वाट दाख-

विणें; पुढें होणें. [सं. नी-नय] म्ह० ज्याचें त्याणें नेलें पाया

पडणें बायां गेलें.

नेत-खी. १ नियत; बुद्धि. 'ज्याची जशी नेत तसी त्यास

बरकत.' -इमं १०७. २ निष्ठा. 'दौलतराव बाबा यांची नेत

धन्याजवळ तसीच असेल.' -ख १२.६८१७. [अर. नीयत]

नेत-पु. (व.) नेम; नियम.

नेतन-न. (व.) एकर, बिघा इ०सारखे जमीन मोजण्याचें

एक परिमाण. [निवर्तन?]

नेतवट—वि. (महानु.) मळ. 'करोनी अशिधाराची उशिशी। शरपंजरीं निजविली जैसी। नेतवट शय्यारूपें तैसी। बळमेवीण।'—झात्र ७७२.

नेता—वि. १ नेणारा; वाट दाखविणारा. २ व्यवस्था करणारा; पुढारी; कारभारी. ३ पुढारी; प्रमुख; सेनापति. [सं. नी-नेतृ] नेतृत्व, नेतेपणा—न. १ व्यवस्था; कारभार. २ व्यवस्था करण्याची पात्रता; कर्तृत्वशक्ति. ३ पुढारीपण. 'मोठ्या कार्याचा, नेतेपणा व्यसनीं पुरुषाकडे ठेवू नका.'—विद्या ७४. नेत्री—स्त्री. नायिका; पुढारीण.

नेताळा—वि. (कर.) निमित्ताला टेंकलेला; क्षुल्लक कारण काढून रडणारा (पोर).

नेति—अ. नाही, नाही (अशा तऱ्हेचे उद्गार). 'वेदपुरुष तरि नेती कां वचन। निवडुनि मित्र दाखविलें।'—तुगा १६५३. [सं. न+इति] ०नेति—उद्ग. नाही नाही; न जाणत्यासंबंधी योजतात. 'तो आंखणातळवटी दडे। येरु नेति नेति म्हणोनि बहुडे।'—झा ९.३७१. 'जेथें नेति नेति श्रुति।'—दा ७.१०. ५०.

नेत्र—पुन. डोळा; नयन. 'जें उपजवी सुखदुःख। नेत्रद्वारें।'—झा २.११६. [सं.] ०मोडणें—नेत्रकटाक्ष फेंकणें; डोळे मारणें. 'खेळतां नाटकें दशावतारी। तेथें येती सुंदरनारी। नेत्र मोडिती कळाकुसरी। परी ते अवघे धटिंगण।'—दा ६.८.११. ०कटाक्ष—पु. दृष्टिविक्षेप; वांकड्या, काण्या डोळ्यानें पाहणें. ०कोराक्ष—न. निव्वळ दृष्टिसुख; ज्यांत प्रत्यक्ष वस्तुची प्राप्ति न होतां नुसत्या डोळ्यानें पाहून समाधान मानावें लागतें तो प्रकार. [नेत्र+कोरा+अत्र] ०पल्लवी—स्त्री. १ एक खुणेची भाषा; डोळ्यांच्या हालचालीवर, खुणांवर बसविलेली भाषा; नेत्रसंकेत. 'सांग, तुला समजणाऱ्या नेत्रपल्लवीनें आतांच माझे मनोगत तुला सांगून ठेवू का?'—भा १०७. २ डोळे मिचकावणें; डोळ्यांनीं खुणा करणें. ०पातें—न. डोळ्यांचें पातें. 'लवो विसरली नेत्रपातीं। कृष्णमूर्ति पाहातां।'—एरुव ६.२०. ०पालवी—नेत्रपल्लवी पहा. 'नेत्रपालवी नादकळा। करपालवी भेदकळा।'—दा ५.५.२७. ०युगुल—न. दोन्ही डोळे; नेत्रद्वय. ०रस—पु. नेत्रगोलपटलांच्या आंतील पारदर्शक पदार्थ. —मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. १०३ (१८७५) ०रोग—विकार—पु. १ डोळ्याचा रोग. २ दृष्टीमुळें, पाहण्यामुळें जडलेला विकार. 'प्रीति हा एक नेत्ररोग आहे.'—भा ४१. ०वटी—स्त्री. बुडुळ; त्यांतील बाहुली. ०विकारमाया—स्त्री. (काव्या) नेत्रकटाक्षानें दृग्गोचर होणारी माया; कृपादृष्टीनें पहाणें. 'त्या दाखिती नेत्रविकारमाया।' ०व्रण—पु. डोळ्यांतील किंवा त्याच्या आजूबाजूचा फोड इ० ०संकेत—पु. डोळ्यानें खुणावणें; नेत्रपल्लवी. 'दोघांचे आपसांत नेत्रसंकेत झाले.'—मोर २३.

०रूपर्श—पु. आचमन, प्राणायाम इ० करावयाचें नसेल तेथें हाताच्या बोटांनीं डोळ्यास पाणी लावणें; कोणत्याहि धार्मिक कृत्याच्या आरंभीचा विधि; डोळ्यांना पाणी लावणें. नेत्रांजन—न. काजळ; डोळ्यांत घालावयाचें अंजन; सुरमा. नेत्रांतर—न. डोळा चुकविणें. 'अतर्क्य नेत्रांतरें नेणें। कां घातुवादे सर्वस्व घेणें।'—एभा २३.२०७. नेत्रांतील दर्पण, नेत्रदर्पण—दड्ढमज्जा—मंडळ. (इं.) रेडिना. —मराठी ६ वें, पुस्तक, पृ. १०३. (१८७५) नेत्रार्श—पु. डोळ्याचा एक रोग; नेत्रव्रण. पुरुळ उठणें. नेत्रोन्मीलन—न. १ दक्षिणाचारांतील एक विधि; चक्षुःस्फीलन पहा. २ (सामा.) डोळे उघडणें.

नेदखणें—उक्ति. न देखणें, पाहणें. 'जें शास्त्रें वांचुनि आणिकें। प्राणिया स्वमोक्ष नेदखे।'—माझा १७.३५.

नेदणें—उक्ति. (काव्य) न देणें. 'जे इथे रूपीहूनि सद्भावा। नेदावें निघों।'—झा ११.६३७. —एभा ८.२२४. [न+देणें]

नेदवणें—सक्ति. न देवणें. —झा १२.१२५. 'ते तो ब्रह्मादि देवां दशशिरवृत्ते नेदवे रावणाला।'—निमा १. श्रीरामकर्णामृत ६८.

नेनणें—कि. न नेणें. —झा १४.२६९.

नेपटी—स्त्री. फटक फळी; नपटी; खेळांतील बंदूक.

नेपती—स्त्री. एक फलवृक्ष. नेपतें—न. नेपतीचें फल. 'मग नेपतीं तरटें तोडोनि त्वरित। कांतेसह विसले खात।'—अवि ५६.९२.

नेपथ्य—न. (नाट्य) १ पडदा; पडद्यामागील पात्रें सजविण्याची खोली; पडद्याच्या मागचा भाग. २ मंडन; वेव; भूषण; सजावट. [सं.]

नेपळ—स्त्री. कोरडी जमीन, जागा; निपळ पहा.

नेपा—पु. नेफा पहा.

नेपा—पु. (व.) वाणी; पण.

नेपाल—पु. १ एक सारक वनस्पति २ एक देश; हिंदुस्थानचा एक भाग. 'नेपालेश्वर भाळलस चिखला कस्तुरिका मानिती.' काकान्योक्ति. [सं. नेपाल]

नेपाल—न. (कु.) बंदुकीच्या नळीवरील तोटी बसविण्याची जागा.

नेपाळ—वि. १ सपाट; गुळगुळीत; एकसारखी (जमीन, जागा, भित) २ सरळ; सारखी; उतरती (जागा).

नेपाळणी—स्त्री. एकसारखी, समपातळ, सपाट करणें. [नेपाळणें]

नेपाळणें—उक्ति. १ सपाट, एकसारखी, एक पातळीची, मळ, गुळगुळीत करणें (जमीन, गच्ची इ०). २ चोळणें; मळणें; साफ करणें (मनुष्य, पशु यांचें अंग, मिशा, पोशाख इ०). ३ सुरळीतपणें

वाहावयास लावणें. ४ हातानें वाहावयास लावणें, वाहील असें करणें (पातळ पदार्थ). —अकि. १ पृष्ठभागावरून सारखा, संथ-पणें वाहणें. २ थोडथोडी उतरती होत जाणें.

नेपाळा—पु. चूळ; थुंका. 'सांडिती तो नेपाळा। पडिधा मीचि।'—झा १३.४१८.

नेपाळी—वि. लाल. 'एकें शुद्धें तांवीं नेपाळी।'—दाव २८२. [सं. नेपाल=तांवे, लालसायन]

नेपाळें—वि. १ सुंदर; लावण्ययुक्त. 'ऐसें रूप नेपाळें। देखौनि चैतन्य भुल्लें।'—शिशु ४२७. २ शांत. 'पुन तें घन-नीळ सांवळें। परब्रह्म नेपाळें।'—भाए ८. ३ नितळ; सतेज.

नेपाळ्या—वि. नेहमीं साफ करणारा, झाडणारा (आपलें शरीर, पोशाख इ०).

नेपूर—न. नूपुर पहा. 'चरणीं गर्जती नेपूरें।'—एरुस्व १.२८.

नेफा—पु. विजारीची नाडी घालण्याची जागा, शिवण; नाडपट्टी. 'जास्त उंची पाहिजे असल्यास निराळा नेफा लावावा.' [फा.]

नेफारा—पु. (व.) दिमाख; कुरा.

नेब—नायब पहा. ० गैबत—पु. वरिष्ठाच्या गैरहजिरीत काम करणारा दुय्यम अधिकारी—इए ५.१०१.

नेबळ-ळा, नेब(भ)ळट, नेब(भ)ळभट, नेभरा-ळा, नेभा—पु. १ लह; ढील; गवाळ्या; वोजड. २ मोंगळ; अन्यव-स्थित (पोशाख, काम इ०); बेवंद; वेशिस्त (भाषण). ३ दुबळा; नामदे; कमकुवत. [सं. निर्वळ]

नेबाद्—खी. पगारापैकीं दरमहिन्यास थोडी रक्कम सरकारांत ठेवतात ती. 'हरकारा ब्राह्मण यास रसकत केला. सबब नेबाद ... निघाले ते ...'—थोमारो २.२८१.

नेम—पु. १ नियम पहा. —अमृ ५.५०. 'नेमाचा झाला कळस।' २ उद्दिष्ट; हेतु; लक्ष्य; साधन. (कि० वांघणें; धरणें; लावणें). ३ माप. (कि० घेणें; देणें). [सं. नियम] ० लावणें—नियम करणें; मार्ग, रीत लावणें. 'ह्यास्तव अवतरला तुकाराम। साधकास नेम लावावया।' ० सारणें—नेमधर्म, नित्याचार उर-कणें. 'पार्थें स्नान करून सकळ। नेम आपुला सारिला।'—ह ३२.१७४. ० धर्म—पु. शास्त्रानें सांगितलेले धार्मिक आचार-विचार, नियम. ० निष्ठ—घ्रा-शील, नेमाचा—नियमनिष्ठ—घ्रा पहा. 'नेमनिष्ठ वैष्णव ते विष्णुपूजा समर्पिती।'—होला. ० पण—न. नियम; व्रत. 'नेमपण टाळतां अवतारकृत्य संपलें ऐसें जाणिजे।'—दावि ३५. नेमक—वि. १ नेमानें वागणारा. 'नेमक निग्रह तापस।'—दा १.८.९. २ मोजकें, परिमित.

शको. ४. ६१

(भाषण, बोलणें). 'नेमक बोलतां अंतरें। निबवी सकळांची।'—दा १९.१०.६. ० पण—न. नियमित आचरण, वर्तन, शिस्त. 'कांहीं नेमकपण आपुलें। बहुत जनासीं कळों आलें।'—दा १९.३. २३. नेमका, नेमकाच—किवि. १ पाहिजे असलेला; नेम धरल्या-प्रमाणें बरोबर. (ल.) संकल्प, वेत केल्याप्रमाणें; अपेक्षित तोच २ वेळेवर; प्रसंगोपात्त. नेमळ-ळ्या—वि. १ अगदीं नियमा-प्रमाणें वागणारा; वक्तशीर; शिस्तीचा; ठाकठिक्या. २ नेमधर्म पाळणारा; अगदीं कट्टर धार्मिक. 'ऐशा रीती भक्त नेमळ। हसुं वोंसडत तये वेलें।' नेमाड्या—वि. दगड इ० कांचा अचूक नेम मारणारा. नेमानेम—पु. १ योजना आणि निश्चय (ईश्वरी, दैवी). योगायोग; अदृष्ट. २ वद्दिवाट; चाल; सामान्य नियम; नेहमींचा परिपाठ. नेमावणी—खी. १ नोंदणी. 'तुळाजी आंपे यांचे कार-कीर्दीस नेमावणी करावयाची ताकीद जाहली ...'—थोमारो २.१४२. २ शेत लावणें. —भाद्रिसंव ६८. नेमिष्ठ, नियमिष्ठ, नेमी, नियमी—वि. नेमळ पहा.

नेम—पुन. जमीनीत खणलेला खड्डा (खांब, झाड इ० पुर-ण्याकरितां). म्ह० वांकडे मेढीस वांकडेच नेम. नेमणें, नेम-चिणें—अकि. जमीनीत गाडणें (खांब; झाड इ०). 'सकाळपासून शंभर केळी नेमिल्या.' [सं. निःपयम्]

नेमणें—अकि. १ लावणें; ठविणें; निश्चित करणें; स्थापणें (नियम, रूढी). 'तुका म्हणे त्यासी ठाउकें उचित। होईल संकेत नेमियेला।'—तुगा १०८१. २ नियोजित करणें; योजना करणें (जागेवर, अधिकारावर); नेमणूक करणें. 'नेमियले मज शत्रु-जयाला। परि तें गेलें सवें लयाला।'—सौमद्र अंक. १. ३ नेम धरणें, लक्ष्य वेधणें (वाण इ०नीं). ४ नियम करणें; ताव्यांत ठेवणें. 'नमो संतां भक्तां भक्तिणी। जेहीं भवसागर उतरनि। इंद्रियांचें सुख नेमुनि। देवचारातें जितला।'—क्षिपु १.१.६४. [सं. निःपयम्] नेमणूक—खी. १ वेतन; पगार; वेतनाची व्यवस्था. 'आम्हाला चारशें रुपये नेमणूक झाली आहे.' २ सेवेबद्दल किंवा कांहीं काम-गिरीबद्दल सालीना जें नक्त वगैरे पावतें ती देणगी. ह्याबद्दल कोणास चाकरी करावी लागते, कोणास लागत नाही. —इनाम ३१. या नेमणुकीचे पुढील कांहीं प्रकार आहेत—वर्षासन, विदागी, अम्मल, इनामी जमीन मोबदला, नुकसानभरपाई, ग्रास, पालखी, पगडी इ० ३ योजना; नियोजन; नेमणें (जागेवर, हुद्यावर). ० बेहडा—पु. हुजुराकडून मामलेदाराकडे पाठवावयाचे कागद. —इनाम ४९. अजमास पहा.

नेमस्त—वि. १ मध्यम; साधारण; सामान्य; मध्यमप्रतीचा. 'तो पंडित नेमस्त आहे.' नेहमीपेक्षां कमी नव्हे असा, किंवा जास्तहि नव्हे असा. २ नियमित; नेमानें वागणारा. ३ मवाळ; आतांचा प्रागतिक. (इ.) लिबरल (पक्ष). याच्या उलट जहाल.

४ वेताचा; वरोवर. 'हा मनुष्य उंच नव्हे, ठेंगणा नव्हे, नेमस्त आहे. ५ निश्चित; स्पष्ट. 'विषयजनित जें जें सुख । तेथेंच होतें परमदुःख । पूर्वी गोड अंती शोक । नेमस्त आहे।' -दा ३.१०. ६५. ६ नेमका. -मुवन २.८१. 'नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण।' -दा १५.३.१४. [सं. नियम] ०करणें-नियुक्त करणें; योजणें. 'अमुक अमुक यांची कन्या वधू नेमस्त केली आहे.' (कुंकुमपत्रिकेंत वापरतात). 'अमक्याचा पुत्र वर नेमस्त केला आहे.' ०पक्ष-पु. राजकरणांतील नेमस्त विचाराचा (प्रागतिक, मवाळ) पक्ष. (इं.) मॉडरेट, लिबरल पार्टी. -टि २.१९४. 'कारण त्यांना (टिळकांना) नेमस्त पक्षाशीं भांडणें जरी आवश्यक वाटत असलें... , -सुदे ६२.

नेमळ्याणें-क्रि. (कु.) नासणें.

नेमी-मि-स्त्री. चाकाची धांव; परिधि. [सं.]

नेमी-वि. नेमलेला; ठराविक; निश्चित. -क्रि. वि. नियमितपणें; नियमानें; नेहमी; वारंवार. ०खर्च-पु. ठराविक खर्च. [सं. नियम]

नेमोडा-पु. (कों.) नेम (खड्डा) खणण्याचें एक हत्यार. [नेम]

नेमोत्तर-न. निश्चित वातमी, हकीकत, भाषण. नेमोत्तर पत्र-न. निरोप पोंचल्यावद्दलचें पत्र. -माभ १८३२. [नियम+उत्तर]

नेर-पु. (गो. कु.) १ शेतांत आपोआप उगवणारें गवत. २ एक हलक्या जातीचें मात. [सं. नीवर]

नेर-न. गांवाच्या नांवाच्या शेवटीं लागणारा प्रत्यय. जसें-पारनेर, जामनेर, संगमनेर, पिंपळनेर; नदीचें खोर्ं या अर्थी येणारा प्रत्यय. जसें-कुंकुडनेर, मीननेर, भीमनेर, भासनेर; विशेषतः नदी काठचें गांव. जुन्नरपासून चाकणपर्यंत जीं १२ गावां आहेत त्यांच्या शेवटीं नेर असा प्रत्यय येतो. नांवे-शिवनेर, जुन्नर, मौंनेर, घोडनेर, भीमनेर, भासनेर, जामनेर, पिंपळनेर, पारनेर, सिन्नर, संगमनेर, अकोलनेर. -मुलांचा महाराष्ट्र २०.

नेरभार-पु. माया, किंवा अधिकार दाखवून एखाद्यावर कांहीं लादणें (काम इ०). (कि० लावणें). [ने (नेणें)+ने(अरे)+भार]

नेरवा, नेरा-पु. १ सोनाराच्या दुकानांतील राख, केर इ० २ सोनाराच्या दुकानांतील राखेतील, कचऱ्यांतील सोन्याचे कण. झारेकरी लोक हे शोधून काढतात.

नेरवां-क्रि. वि. तेरवाच्या पुढल्या दिवशीं (आजच्या पुढील किंवा मागील); चवथ्या किंवा पांचव्या दिवशीं. आज, उद्यां (काल) परवां, तेरवां व नेरवां असा अनुक्रम लागतो. [का. नार=चार]

नेरावणी-स्त्री. (गो.) (माती, खडे इ० काढण्यासाठी) धान्य इ० पाण्यांत घालून तें एका भांड्यांतून एकदोन वेळां ओतणें. यानें धान्यांतील रेती, खडे खाली राहतात.

नेरेवणें-उक्रि. (कु.) धोळविणें. नेरावणी पहा.

नेरोळी-न. नारिंगाच्या मोहोरापासून काढलेलें तेल. औषधें व सुवासिक तेलें यांकडे याचा उपयोग करतात. -कृषि ७०९.

नेर्माल-र-स्त्री. (गो.) एक प्रकारचें भाताचें बीं.

नेव-स्त्री. एक जातीचा मासा.

नेव-अ. (गो.) आपण स्वतः

नेव कदंबा-पु. कदंबाच्या जातीतील एक झाड.

नेवता-पु. आमंत्रण; निवतण. (कि० देणें; करणें). [सं. निमंत्रण हिं.]

नेवर-नपु. घोड्याच्या घोट्याची खीळ, घोटा. (कि० लागणें). 'आवरितां नावरे । खूर आठवी नेवरे।' -तुगा ३०९९. २ हे एकमेकांशीं घासूं नयेत म्हणून त्यांवर बांधलेला चामड्याचा पट्टा, गादी. (कि० बांधणें).

नेवरा-वि. पांढरा (घोडा, गाय इ०चा पाय, खुर; अशा पायांचें जनावर).

नेवरी-स्त्री. (वे. गो.) करंजी; एक पकवान.

नेषा-न. पागोळीची आंतील वाजू. -मौज ६.३०. नीव पहा. [गु.]

नेवाणें-न. १ परामव; नाश. 'अहो रानींबिया पाले खाइरा । नेवाणें करविजे लंकेश्वरा ।' -झा ११.२३. २ तिरस्कार.

नेवार-न. तळ्याच्या कांठीं किंवा डोंगरांत आपोआप होणारें मात. -कृषि १८८. [सं. नीवार]

नेवाळ-स्त्री. जाईच्या जातीची फुलवेल; रानमोगरी.

नेवाळें-न. नेवाळीचें फूल.

नेवाळा-ळया-वि. (माण.) विनाकारण विवळणारा.

नेवेद्य-पु. निवेद्य पहा. [सं. नैवेद्य]

नेव्हारा-पु. १ गाव्हाणें; तक्रार (अनेक वचनी प्रयोग). (कि० गाणें). २ (व.) दिमाख; कुरा.

नेशीव, नेसीव-वि. १ नेसण्याचा. २ नेहमी नेसावयाच्या वस्तुंत असणारें; नेसण्यांत असणारें; नेसूं. [नेसणें]

नेष्ट-वि. (पंचांग) अनिष्ट; अमद्र (ग्रह). [सं. न+इष्ट]

नेष्टा-पु. अग्निष्टोमादि सोमयागांतील १६ ऋत्विजांपैकी एक. [सं.]

नेसण-णें-न. १ (डुंगणाभोंवती) नेसायाचें कटिसंबद्ध वस्त्र. 'सावरितां नेसणीं । हांसे होतुसैं।' -शिशु ५३६. २ अंगाला गुंडाळण्याची, अंगावर चढविण्याची, नेसण्याची क्रिया.

(क्रि० करणे). 'हिचें नेसण होईल तेव्हां पाणी वेईल.' [सं. निवस्-निअस्-न्येस-नेस-भाए १८३३] नेसणें-उक्ति. (पंचा, धोतर, लुगडें इ० कटिवस्त्र) परिधान करणे; कंवरेमोवतीं गुंडाळणे. मुसळ नेसणें-निलैज्ज होऊन दुर्भाषण, दुष्कर्म इ० कर्म लागणे. नेसविणें-उक्ति. १ दुसऱ्याला धोतर वगैरे परिधान करविणें. २ (ल.) (जमाखर्च) खात्यावर चढविणें, लिहिणें; खातीं मांडणें. 'माझ्या भावाच्या नांवाखाली ज्या रकमा आहेत त्या माझ्या नांवाखाली नेसीव.' ३ तपशीलवार खर्च लिहिणें (मुख्य कलम व पोटकलमें इ०सर्व लिहिणें). 'वर अमुक कलम ल्याहा या खाली हीं कलमें नेसवा.' ४ आगीने पेटविणें; आग लावून देणें (किष्ठा, डोंगर, रान, जमीन इ०स). ५ शाकारणें (घर).

नेसवणी-स्त्री. साडा; चिरडी. 'ऐसेंआहीं यांची नेसवणी.' -शिशु २०७.

नेसु-न. नेसण्याचें वस्त्र. 'नेसु घड चिंध्या नाही घरी.' -दावि ३७८.

नेस्त-न. १ नदी, खाडी यांच्या तोंडाशीं समुद्रांत असणारा उंचवटा, वाळूचा दांडा, बंधारा. नस्त पहा. २ समुद्र व खाडी यांच्या सांध्यावरचा प्रदेश.

नेस्तनावूत-द-स्त्री. नायनाट; नाश; निर्मूलन. 'राम-सिंगाचें नेस्तनावूत करून दक्षिण्याहीं पुढे शोखीच्या गोष्टी सांगितल्या...' -रा ६.५७०. -वि. नष्ट; नामशेष; निर्मूल. 'बादशाही नेस्तनावूद झाल्यानंतर पेंढारी लोक मराठ्यांस येऊन मिळाले.' -हिल्ल २४५. [फा. नीस्त-नबूद]

नेह(हे)टणें-अक्ति. १ जवळ असणें, येणें; पाठीशीं असणें; नेटणें; मिडणें. 'जें सुंगी मरण नेहटे। तें त्या मूचर पंख फुटे।' -कथा ३.८.६०. २ निश्चय करणें; जोर धरणें, करणें. 'हा ठाय-वरी। नेहटोनि ठेला अंतरी।' -झा १४.३११. ३ निकड लागणें; घाई होणें; जोरानें लागणें (झोंप, लघवी, शौचास इ०). ४ गर्दी होणें; फार जवळ जवळ येणें. 'घराशीं घर, माणसाशीं माणूस नेहटला.' ५ दावणें. 'माजि अंगुल एक निगे। तेथ टांचेचेनि उत्तर-भागें। नेहेटिजे वरि आंगें। पेललेनी।' -झा ६.१९६. ६ अडळ, वळकट करणें. 'तेथ नेहदनि आसव। स्वये होऊनिया साव-धान।' -एमा २०.२०३. ७ (ल.) आदळणें. 'तैसें उंचौनि छोटिलें कामें। नेहटती क्रोधाचिये ठेमे।' -झा १६.३४१. [नेटणें]

नेहटणी, नेहटबाजी-स्त्री. जोराचा पाठलाग.

नेहटणें-क्रि. लक्ष लावून पहाणें; निरखणें; न्याहाळणें. 'नेह-दन विचारें पाहातां।' -दा ८.८.५५. [नीट, नेटका]

नेहटा-वि. बरोबर योग्य. 'अंगी चंदनाची उटी। तेंच वज्रकवच नेहटी।' -सुरंशु २६. नेहटीं-क्रि. १ नेटानें. 'धारणा नेहटीं दळ राखे।' -एमा २०.१९७. 'तरी त्वां वारण उभा करून नेहटीं। जाऊन चोहटीं मारावा।' -भवि ३७.७८. २ निश्च-यानें; खचित. 'कपटें भोगितां ती नेहटीं। झालीं भगें सर्वांगी।' -जै ७८.४७. ३ जोराच्या अभ्यासानें. 'महामुद्रा नेहटी साधिती।' -एमा १३.७१३. इतर अर्थी नेट पहा. ४ खेदून; जवळ. 'मग लाज सोडोनि धूर्जटी।' तथेसि करीत असे गोष्टी। उमा असतांहि नेहटी। वैसला देवो।' -कथा २.५.६४. [नीट]

नेह(हे)मी-क्रि. १ सतत; नित्यशः अविरत; नियमित-पणें; सदोदित; नेमानें. 'तो नेहमीं पडायला जातो.' २ सदा-सर्वदा; सर्वथा; कायम; पूर्णपणें; अगदीं. 'हा घोडा तुला नेहमीं दिला. [सं. नियम?] ०खर्च-पु. वार्षिक नेमणूक; जमा-वर्दीतून काढलेला ठराविक खर्च किंवा नियमित वजावाट.

नेह(हे)र-स्त्री. (कों.) स्तण; रेवण; स्तणीची पुळण.

नेहार-स्त्री. टक; नीट लक्ष; न्याहाळणें. 'नेहार देतां आकाशीं। चकें दिसती डोळ्याशीं।' -दा ७.४.११.

नेहारणें-उक्ति. न्याहाळणें पहा. 'नेहारुनि पाहतां वाळातें।' -दावि १९. [हिं. निहारना]

नेहारा-वि. (व.) धीमा; थंडा; जलद काम न करणारा.

नेहाळणें-उक्ति. न्याहाळणें पहा. [हिं. निहालना]

नै-स्त्री. नदी. पांगुरौनि नैचें उदक। असे नैचि माजी खडक। -राज्ञा १८.२६९. [सं. नदी-प्रा. नई]

नैऋत्य-स्त्री. नैर्ऋती दिशा.

नैतिक-वि. नीतिविषयक; नीतींचा. [नीति] ०धैर्य-न. मनाचा धीटपणा; मनाला पटणारी गोष्ट प्रतिकूल परिस्थितींतहि करण्याचें धाडस. (इं.) मॉरल कोरेज.

नैन-न. नयन; डोळा. 'नैनी नैन एक करी भाई नाच काणा।' -बयावाई रामदासी.

नैपुण्य-न. प्रवीणता; कौशल्य; हुशारी. [सं.]

नैमित्तिक-वि. १ प्रासंगिक; निमित्तानें उत्पन्न झालेला; सततचा, नियमित नव्हे असा; याच्या उलट नित्य. २ शास्त्रानें प्रसंगविशेषीं ज्याचें विधान केलें आहे असें (कर्म). 'तैसें नित्य-नैमित्तिक। कर्म होय स्वाभाविक।' -झा १८.९७. [सं.]

नैय्यायिक-वि. न्याय(तर्क) शास्त्राचा अनुयायी; न्याय-शास्त्रांतील तज्ज्ञ. [सं.]

नैराश्य-न. निराशा; खिन्नता; आशामग्न; हिरमोड. [सं.]

नैर्ऋती-स्त्री. दक्षिण आणि पश्चिम यांमधील दिशा. [सं.]

नैल-न. (शाप.) एक रासायनिक मूलद्रव्य. (इं.) आयो-डिन. -साठे, रासायनिक परिभाषा. ०पुस्तिक-न. याचें एक

संयुक्त द्रव्य. हे पूर्वी जखमांत पृ होऊं नये म्हणून लावीत. (इं.) आयडोफॉर्म.

नैवेद्य—नपु. १ निवेद्य पहा. देवास अर्पण करावयाचा पदार्थ, द्रव्य. (क्रि० दाखविणें; अर्पणें; समर्पणें). २ समर्पण; अर्पण. ३ (ल.) जेवण; भोजन. (क्रि० करणें). 'आज नैवेद्यास आमचे घरीच या.'—वि. देवाला अर्पण करावयाचा (पदार्थ). [सं.] म्ह० घरचे देवास नैवेद्य (नको). ०वैश्वदेव—पु. १ देवाचा नैवेद्य व अर्पित करावयाचा नित्याचा चरु होम. २ (ल.) लांच.

नैशकर—पु. ऊंस. —माद्विसंवत् १७२. [फा. नै-शकर]

नैश्वर—वि. नाशिवंत. —तुगा २९१८. 'नैश्वर विषयांचे भाग्य। कांही दिवस दिसे योग्य।'—सिसं ६.१६६. [सं. नश्वर]

नैश्वर्य—न. नष्टत्व, ता; नाश. [सं. नश्वर]

नैष्कर्म्य—न. १ निष्कामपणा; कर्मापासून अलिप्तता. —गीर ६४४. २ ध्यानधारणादि सर्व कृत्यांपासून दूर राहण्यासंबंधी मुक्ति, प्रतिफल; धार्मिकविधिराहित्य. ३ निष्क्रियता. 'म्हणौनि प्रवादु तथा नैष्कर्म्यु ऐसा।'—झा १८.९७८. [सं.]

नैष्ठिक—वि. १ निष्ठेचें; निष्ठापूर्वक (धार्मिक आचारविचारांचे आचरण). २ निष्ठवान; अढळध्रदेचा, सेवेचा. [सं.] ०ब्रह्मचारी—पु. आमरणांत कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळणारा ब्राह्मण. ०ब्रह्मचर्य—न. आमरणांत कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळणें, अविवाहित राहणें.

नैसर्गिक—वि. निसर्गापासून, प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले; मूल्ये; स्वाभाविक; सहज. 'कर्म गा नैसर्गिक क्षत्रजातीसी।'—झा १८.८७८. [सं.]

नो—अ. संवोधनाच्या अनेकवचनाचा प्रत्यय. 'अखंड हरिहरि वदा रे बापानो।'—अमृत ५८.

नोक—स्त्री. (क.) १ (सुई, काठी इ०चें) टोंक; अणी; फळ (भाल्याचें). 'सखे तूं पातळ पुतळी फोक। नको मारूं नयनाची नोक।'—होला १७८. २ (ल.) मुद्दा; खुबी; तात्पर्य (गोष्ट, भाषण यांतील) ध्यानांत धरण्यासारखी गोष्ट, लक्षण; वैशिष्ट्य; विशिष्ट ढव; पद्धत. 'त्याचे वोलण्यांत नोक आहे.' ३ छानी; नोकझोक; नखरा; ऐट. 'करितात कवन गातात मधुर नोकिंत.'—प्रला १३२. ४ किंचित् सूचना; खोंच; चुणुक; टोला; उपरोध; व्यंगोक्ति. (क्रि० दाखविणें; मारणें; लावणें) झोंवणारें भाषण. 'ऐकोनि ख्रियेचा नोक थोरु। शस्त्र घेऊनि सत्वरु। धावतां फिटला पीतांबरु। तें नृपवरु स्मरेना।'—एमा २६.७१. 'वरें आजचा दिवस तुम्ही मौजा करा. इतकी नोक मारून गेला.' [फा. नौक्] ०झो(झों)क—स्त्री. १ व्यंगोक्ति; टोला. नोक अर्थ ४ पहा. 'अर्शी भाषणें नोके-झोकेचीं जाटांनीं हीं भाऊ

साहेबांकडे सांगून पाठविली.'—पाव ७. नोकानोकी पहा. २ ढव; नखरा; थाटमाट (पोशाख, भाषण, चालणें वगैरें). (क्रि० संभाळणें). 'वक्तृत्व म्हणजे नुसतें वोलणेंच नव्हे, तर उंच व मनोवेधक स्वर, अंगविक्षेपाचा नोक झोक...'—नि २९६. ३ तंदा; मांडण; धकाधकी; झोंवाझोंवी. ४ चुणुक; दाखविलेली झुळक. (क्रि० दाखविणें). 'हा नोकझोक दाखवून गेला.' ५ इशारा; अंधूक सूचना. (क्रि० दाखविणें). ०दार—वि. १ टोंकदार; अण-कुचीदार. 'द्रोण केळीचे चांगले दोहों काड्याचे नोकदार लावावे.'—पया २९१. २ झोंवणारें, तिखट; तीव्र (भाषण इ०). ३ ऐट-दार; झोकदार; नखरेबाज (वस्तु वगैरें). 'शिपाइबानिचा डौल मजेचा झोक नोकदार।'—मृ १८. ४ खुबीदार. नोकानोकी—स्त्री. १ व्यंगोक्तींनीं व खोंचदार सूचना, इपारा इ०नीं झालेली बोलाचाली. २ नोकझोक अर्थ ३ पहा.

नोकणें—सक्रि. १ टोंकणें; टोकणें. 'नोकणें सिक्षणें ना काम सांगणें।'—दावि ४५४. २ पराभव करणें; अपमान करणें. 'ते हे चतुर्भुज कोंभेली। जयाचि शोभा रूपा आली। देखोनि नास्तिकी नोकिली। भक्तवृंदें।'—झा ६.३२४. ३ दुःख देणें; छळणें; टाकून वोलणें. 'वीर मातले अतिदुष्ट। नोकुनि वोलत परस्परें।'—एमा ३०.११०. ४ जिंकणें. 'कळिकाळ नोकुनियां। घेतला पटा।'—माझा १२.८४.

नोकणें—सक्रि. कृपादृष्टीनें पाहणें. 'तिया वेळां केवि गमलें। जाणों कूर्मी अपत्या नोकिलें। कां ते चकोरा पाहिलें। जेवि शीतांशीं।'—स्वादि ७.५.९१.

नोकर, नौकर—पु. सेवक; चाकर; दास. 'नौकरचे अर्थ नईकर. त्यासी आपण नित्य नई करीत जावी.'—रा ६.६३०. 'इंजरी राज्य म्हणजे काय? नोकरांच्या तांड्याचें राज्य.'—टिप्पू १३२. [फा. नौकर] ०इनाम—न. १ सरकारी नोकरासाठीं दिलेला सरंजाम, इनाम, जहागीर. २ देवालय, समाधि यांची पूजा-अर्चा, दिवावत्ती, झाडसारवण इ०चालण्यासाठीं दिलेले धर्मादाय, देवस्थान इनाम. —गांगा ३९. ०खाना—पु. नोकरखातें; नोकरांचा कारखाना, संघ, समूह. 'हुकमी नोकर मिळावे म्हणून ज्या शाळा अथवा नोकरखाने काढले आहेत....'—टि ३.१८३. ०शाही—स्त्री. १ नोकरांनीं चालविलेली राज्यव्यवस्था; नोकर अधिकाऱ्यांचा अंमल, प्राबल्य. २ प्रबल नोकरअधिकारी वर्ग; अरेराव नोकरवर्ग. ३ जुळुमी नोकरसत्ता; जुळुमी जबरदस्तीचा कारभार. (इं.) व्युराकसी. (हा शब्द लो. टिळकांनीं १९१७ सालीं रूढ केला). ही नोकरशाही सत्ता। जनतेची हरिते मत्ता।—सन्मित्र समाज मेळा पृ. ५ (१९२९). नोकरीयात—वि. (सरकारी) नोकरी करणारा. 'ज्या नोकरीयात पहिलवानास

आखाड्यांत, रहाण्याची इच्छा असेल. ...' - (बडोदे) पहिलवान व कुस्ती नियम ८.

नोकल-ळ-खी. चुकवाचुकव. - एभा ५.१६१. (पाठ. - हंको) [नोकुणें]

नोकाज-अ. कदाचित्.

नोकिलेपण-न. छळ; पराभव; अपमान.

नोकी-खी. पराभव. 'कवि हसेन कलगीवाल्यावर लावी नोकी।' - ऐपो २३७. [नोकुणें]

नोकीचा-वि. नोकदार पहा.

नोजोर-खी. (भिल्ली) नजर पहा. 'लोकांहां आखुलापे नोजोर देदी नाहां ...' - भिल्ली ३६.

नोट-खी. कागदी चलन. [इं.]

नोटीस-खी. १ सूचना; विनंतीपत्र. 'मी तुझ्या तपाचा मंग करण्याकरितां अप्सरा-वायका पाठविणार आहे अशी विश्वाभिन्नाला ईदनां नोटीस दिली होती कां हो.' - नारक ३०२१. २ जाहिरात. वृत्तपत्रांत सूचना, बातमी. [इं.]

नोडगा, नोडथा-पु. १ (निदार्थी) मुसलमान; अविध. 'नोडग्यांच्या हातांत सांपडणारच नाहीं असें नाहीं.' - सूर्योदय २१५. २ (ल.) आडदांड माणूस.

नोडवणें-अक्रि. पुढें न येणें; प्राप्त न होणें, 'कीं माझिए क्षेत्रवृत्ती। नोडवेचि निकीं।' - ऋ ५२. - झा १८.७२२. - सक्रि. पुढें करणें. 'परि म्हणे राजकुमार। दीधल्या मी नोडवी कर।' - कथा ५.६.९५. [न+ओडवणें]

नोडा-पु. गुंडीच्या आकाराचा पांढरा शेंडा असलेली लव्हाळाच्या जातीची एक वनस्पति.

नोद, नोदवही-खी. (सरकारी किंवा व्यापारी) नकलवही; जीत नोद टांचण, टिपण, लेख करतात ती वही; (इं.) रजिस्टर. [नोदणें+वही] नोद, नोदणी-खी. १ (हुंडी किंवा सरकारी कागद यांची) नकल करून ठेवणें. टांचण; लेख.

नोदणें-सक्रि. (हुंडी स्वीकारल्यावर तिची) नकल करून ठेवणें; (सरकारी कागद इ०ची) नकल करणें; टांचण करणें; लिहून ठेवणें. [हिं. नोदना; गु. नोदुं; सि. नुंधणु]

नोनमिर्च-खी. (काशी) तिखटमीठ. [हिं. नोन+मिरची]

नोप-खी. तेज; शोभा. ओप पहा. 'शृंगारिल्या उत्कट राजदीवी। समस्त शृंगाटक नोप देती।' - सारस ६.३. [नोप]

नोबत-खी. संकट; वाईट प्रसंग. 'पण इतकी नोबत यावी अशी आमची इच्छा नव्हती.' - विक्षिप्त ३.१६६. [अर. नौबत्]

नोबत-द-नौबत पहा.

नोबती-पु. गजपालक; महात. 'नोबती गजपालकः।' - राव्य ५.२. [फा.]

नोर-न. जहाजावरच्या प्रवासाचें, माल नेण्या-आणण्याचें भाडें; गलबताचें भाडें. - शके १०१६ चा शिलाहार ताम्रपट. [हिं.] नोरी-वि. भाड्याचें (गलबत, इ०); भाडें घेऊन ताब्यांत घेतलेला; जहाजावर चढविलेला (नेण्या-आणण्यासाठीं घेतलेला माल).

नोरज-न. (वे.) डास; चिलट. [का. नोरजु]

नोलकोल-पु. कोवी, फुलवर वगैरे भाज्यांच्या वर्गातील एक भाजी (थंडीत येणारी). नवलकोल पहा. [इं. नोएल+कोल]

नोलल-न. (गो.) नारळाचें तेल. [नारळ+एल-तेल]

नोवरा-री-पुष्पी. (काव्य) नवरा-री पहा. - शिशु ७२७. 'बापाच्या ऊजवे कडेसि बसली म्या पाहिली नोवरी।' - र ६.

नोवुली-वि. (मि.) नववी. 'गोठ नोवुली' - भिल्ली २१.

नोवे-क्रि. नोहे; होत नाहीं. 'जादवांचिजे राणिवे। कव्हुणाहीं जुंझ नोवे।' - शिशु १२२. [न+होय]

नोसडणें-अक्रि. न सोडणें. 'निलाजिरे जिणें हेडसाविती नारी। नोसडीसी तरी सोडीं देवा।' - व ५२८.

नोसंडणें-अक्रि. न टाकणें. 'दृष्टी नोसंडी क्षणार्ध।' - एभा ३०.१८०. [न+ओसंडणें]

नोसंतणें-सक्रि. दूर न करणें; दूर न होणें; न विसंबणें. 'परि नोसतितां विवसी। मेटी नाहीं निधीसी।' - झा १७.३११. [न+उसंतणें]

नोहारचाणी-खी. (संगीत) एक ध्रुवपदगायनपद्धति. (प्रसिद्ध ध्रुवपद गायक श्रीचंद हा नोहारगावीं रहात असे त्या-वरून).

नोहे-क्रि. नव्हे; नाहीं. 'जें आपेंआपें सांडुनि मन्मथु। वस्य नोहे।' - ऋ ५६. 'नळें केली हे कोण म्हणे नोहे?' - र ९. [न+होय]

नोहोटणें-अक्रि. माघारें न फिरणें. 'हातीं हाल्ला फुलीं। पासवणा जेवीं न घाली। तैसा नोहोटे दुर्वाक्यशेरीं। सेलिला सांता।' - झा १३.४९६. [न+ओहोटणें]

नोहोनि-क्रि. न होऊन. 'ऐशा विज्ञानवोधें समरसुनि असें भिन्न नोहोनि भिन्न।' - निमा १.७. [न+होणें]

नोळखणें-सक्रि. (काव्य) न ओळखणें; परिचय, माहिती नसणें. 'वर भावीक दिसे साचार। परि तो नोळखतां त्याचें अंतर।' [न+ओळखणें]

नौ-वि. नऊ. ९ (संख्या) [सं. नव]

नौ, नौका—स्त्री. होडी; नाव. 'रजश्वळा जेवि नौका न साहे।' -दावि १२७. [सं.] नौकादंड—पु. वल्ले. नौकानयन—न. समुद्र, नदी यांतून जहाज, नाव इ० साधनाने जाणे; नौकेतून प्रवास. नौकानयनशास्त्र—न. नाविक विद्या.

नौकित्र—पु. (गो.) लौकिक.

नौक्षा, नौगजी, नौघण, नौटकें, नौटांक, नौत (ता) रणें, नौती, नौथर—नवखा, नवघण इ० पहा.

नौदिगर—वि. १ कमजास्त. 'येविशीं नौदिगर न करणें.' -वाडबावा १.३६१. २ भल्लें; निराळें. 'ते जारी असतां दर-म्यान नौदिगर सुरत ते तर्फेंनें अमलांत आली' -थोमारो १.६५. [फा. नव्+दिगर्] ०सुरत—स्त्री. निराळी तऱ्हा; भल्ली वागणूक. 'नौदिगर सुरत अमलांत आली.' -थोमारो १.६६.

नौपटी—वि. खूप लांब, नऊ पट लांबीच्या साडीचा एक प्रकार. 'साड्याही नौपटीच्या कतिपय लुगडीं जे नवे पांजणीचीं।' -सारुह ३.४१. [नऊ+पट]

नौबत—द. स्त्री. १ मोठा नगरा. डंका. २ घटका; काळ; प्रसंग; स्थिति. ३ अडचण; संकट. 'वडिलांतागायत श्रीमंतांची सेवा केली तेथपावेतो. आतां नौबत असी उमटली' -ख ६.३१६४. [अर. नौबत] ०गुजरणें—येणें—संकट, प्रसंग, पाळी येणें. 'होळकरा-वर हे नौबत गुजरली सवय खफगीस जागा.' -रा ७. -खलप १.२७. ०झडणें—१ डंका, नगरा वाजणें. २ (व.) बोलणीं वसणें. ०पोहोचणें—स्थिति, प्रसंग येणें. 'सांप्रत घरांतील फूट पडल्या-मुळें या थरास नौबत पोहोचली.' -रा ६.५०. ०खाना—दर-वाज्यावरील चौघड्याची जागा. ०घाई—स्त्री. १ जोराने नगरा वाजणें; (ल.) रणवाघे जोराने वाजणें. २ (ल.) विलक्षण गडवड, गोंधळ, घाई.

नौरा—री, नौसरण, नौसागर—नवरा—री इ० पहा.

नौरुपी—वि. (गो.) प्रथमच, नवीनच व्यालेली (गाय इ०).

नौरोज—पु. पारशी लोकांचा पाडवा. नवरोझ पहा. [फा. नव्+रोझ]

नौलि—स्त्री. एक योगक्रिया.

नौली—स्त्री. शेर; थोर नांवाचे झाड; नवली.

न्यग्रोध—पु. (काव्य) वड; वडाचे झाड. 'तुज मी वरितें त्वरित। पैल न्यग्रोधतरु दिसत। त्यांत माझे कुलदैवत।' [सं.]

न्यस्तणें—सक्रि. १ (काव्य) टाकणें; फेंकणें; झुगारणें. २ ठेवणें; स्थापणें. 'तैसेनि मादेंवे पाय। भूमीवरी न्यसीतु जाय।' -शा १३.२५४. [सं. नि+अस्=फेंकणें] न्यस्त—वि. १ ठेवलेला; टाकलेला; स्वाधीन केलेला. २ फेंकलेला; त्यक्त. 'पार्थ म्हणे गोविंदा न्यस्तायुध तूंचि पाहिजेस मज।' -मोउद्योग १.४१.

न्यहा—पु. १ सुताराचा किंवा लोहाराचा कारखाना. (ज्याच्यावर गवत इ० तोडतात असा) लांकडाचा ओंडा. २ ऐरण. 'न्यहा संतप्ता आधार देत। वरुनी घणघाय घेत।' -एसा ३.४३२. [हि. निहाई=ऐरण]

न्यहायत—वि. अत्यंत. निहायत पहा. 'हें ऐकून न्याहाळ खुशी जाली.' -पया ४६४. [अर. निहायत]

न्यहार—वि. गुळगुळीत; साफ; सपाट; खडबडीत नसलेला. न्यहारणें—उक्रि. सारखें, सपाट, साफ करणें.

न्यहारी—स्त्री. १ सकाळचा थोडा फराळ; न्याहरी. २ स्वल्प भोजन; फराळ. 'घटकर्णाची घरि कीं खंडी द्विजवाण न्यहारी ती।' -मोकर्ण ११.३४. [फा. नहारी]

न्यहाल—वि. १ श्रीमंतीस, मोठ्या पदवीस, मानास चढलेला, चढविलेला. 'कार्यांती न्यहाल व्हाल नाहितर ठेवा दूषणें।' -प्रला १०७. २ कृपेतील; मेहेरवानीतील. [फा. निहाळ ०करणे—कृपा करणें. 'हंसिणी कधि ग करशिल न्यहाल हंसाशीं।' -प्रला २०८. न्यहाली—स्त्री. कृपा; मेहेरवानी; अनुग्रह. [फा. निहाली]

न्यहाली—स्त्री. चटई; लहान गादी. 'परांच्या न्यहालीवा खेळल्यें।' -प्रला २२९.

न्यहाळणें—सक्रि. वारकाईनें, चित्त देऊन, एकाग्रतेनें पहाणें; परीक्षा करणें. [निहाळणें]

न्यात—ती—स्त्री. १ जात; प्रकार; भेद. २ जात; समाज. [सं. ज्ञाति]

न्याबत—स्त्री. मुतालिक्की. नियाबत पहा. -दिमरा २.१७. [अर. नियाबत]

न्याम—न. (कु. कुण. अशिष्ट) खांब पुरण्यासाठीं खणलेला खळगा; नेम.

न्यामती—वि. चैनीखातर केलेला. -शर. [अर. निवामती]

न्याय—पु. १ योग्यपणा; रास्तपणा; युक्तता; खरेपणा, तथ्य; यथार्थता. २ खरा निर्णय, निकाल; इन्साफ. ३ नीति. 'न्यायानें जो वर्ततो त्यास भय नाही.' ४ (तर्कशास्त्र) वाद-विवाद किंवा म्हणणें मांडण्याची रीति किंवा प्रकार. हे पांच आहेत: प्रतिज्ञा, हेतु किंवा अपदेश, उदाहरण किंवा निदर्शन, उपनय व निगमन. ५ (तर्कशास्त्र) संस्कृत वाङ्मयांत जीं षड्दर्शनें आहेत त्यांतील सहावे. यामध्यें अनुमान कसे काढावे यासंबंधी मुख्यतः विवेचन आहे. याचा कर्ता गौतम होय. ६ वचन; शासन; नियम पद्धत; सामान्य तत्त्व; मूलभूत सूत्र; दाखला; म्हण; उखाणा; दृष्टी तास उपयोगी पडणारी सर्वजनप्रसिद्ध गोष्ट. उदा० देहलीदीप न्याय; काकाक्षिगोलकन्याय; अंधपरंपरान्याय. इ० मराठीत म्हणींनीं जें काम होतें तें संस्कृतांत न्यायांनीं होतें. [सं.] ०सांगणें—

फिर्याद, तकार करून इन्साफ मागणे. 'म्हणे तुकयानें साधियेला दावा। न्याय सांगावा कवणासी।' ० इन्साफ—पु. न्यायनिवाडा. न्यायतः—क्रिवि. योग्य प्रकारें; न्यायाला अनुसरून; खरोखर रीतीने. ० निष्ठ—वि. न्यायी; इन्साफी; निःपक्षपाती. ० निष्ठुर—वि. न्यायाच्या कार्मी भाडभीड न वाळगणारा; निर्भीड. ० नीति—स्त्री. न्याय; खरेपणा इ०. ० मन्सुवी—मन्सोवा—स्त्रीपु. १ न्यायाधिशपुढें चालू असलेला खटला. २ खटल्याची चवकशी. (क्रि० करणें; पाहणें). [न्याय+अर. मन्सूवा] ० संगत—वि. न्यायास धरून असलेला. ० सभा—भंदि—स्त्री. न्याय करण्याची जागा, कचेरी; कोर्ट. न्यायाधिश—स्त्री. १ न्यायाधिशाने काम, अधिकार. २ (वडोदे) न्यायाधिशाने कचेरी; कोर्ट. न्यायाधीश—पु. १ न्याय करणारा, देणारा. २ (कायदा) दिवाणी किंवा फौजदारी इन्साफांत कायदेशीर रीतीने काम चालवून निकाल देण्याचा अधिकार असलेला इसम. (इ.) जज. न्यायासन—न. न्यायाधिशाने वसण्याची जागा. न्यायी, न्यायीक—वि. १ खरा न्याय करणारा, देणारा. २ नेकीचा; प्रामाणिक; खरेपणा असणारा. न्याय—क्रिवि. (न्यायाने) प्रमाणें; सारखें. 'स्वर्ग नर्कही आतां। येणें न्यायें।' —दा ९.३.३. 'खगन्यायें उड्डाण केलें। तें देखिलें सकळीं।' —जै ४४.२७. न्याय्य—वि. न्यायाला अनुसरून; योग्य; रास्त; बरोबर; उचित.

न्यारगीर—वि मिश्र पदार्थातून शुद्ध धातू काढणारा. [न्यारा=निराळा+गीर=करणारा]

न्यारा—वि. १ वेगळा; निराळा; न जोडलेला; भिन्न. २ दुसरा; स्वतंत्र; असदृश. ३ अलौकिक; विशेष. 'समशेरबहादुर रणीं थकले कर्त्याची गत आहे न्यारी।' —ऐपो १३५. [सं. अन्यतर; हि.; निराळा पहा.]

न्याव—पु. (काव्य) न्याय. —तुगा ३६६३. 'न्याव उफराटा दिसे साचार।' —दावि ९२. [सं. न्याय अप.]

न्यास—पु. १ ठेवणें; स्थापणें; निक्षेप; मुख्यत्वे करावयाच्या गणिताचे आंकडे मांडणें; शस्त्रास्त्रावर दैवी मंत्रांचे अधिष्ठान करणें; मनांत, आठवणींत ठेवणें, सोंपविणें. (ठेव, निश्चस्त वस्तु). २ घरधन्याला न दाखवितां त्याच्या परोक्ष घरांतील माणसांच्या हवाली करून हें मालकास या असे सांगून दिलेले द्रव्य. —मिताक्षरा. ३ जप इत्यादि कर्मांच्या आरंभी ज्या मंत्राचा जप करावयाचा असेल त्यांतील वीजांचें आपल्या शरीरावयवांच्या ठिकाणी अधिष्ठान करून त्या त्या शरीरावयवास स्पर्श करणें (धर्मसिंधु—महान्यास, लघुन्यास, पडंगन्यास पहा). ४ मंत्रांनी देवाच्या मूर्तीच्या अवयवांवर देवत्वाची स्थापना करणें. ५ छाप; ठसा; खूण. 'नखन्यास.' ६ सोडणें; त्यागणें; न स्वीकारणें; त्याग. कर्मन्यास, फलन्यासपहा. [सं. नि+अस्+न्यास] न्यासणें—उक्ति. ठेवणें.

'परीचितवृत्ति न्यासावी। आत्मरूपी।' —ज्ञा ३.१८६. ० स्वर—पु. (संगीत) ज्या स्वरावर गीत समाप्त होतें तो.

न्याहरी, न्याहली, न्याहार, न्याहारणें, न्याहारी, न्याहाली, न्याहाळ, न्याहाळणें—न्याहारी, न्याहाली इ० पहा.

न्याहा, न्याहो—पु. ध्वनि; शब्द; कळोळ. 'धनुष्यनादाच्या कोटी। न्याहा उठला वैकुंठी।' —भारा बाल १२.११०. —कथा ७.७.११. [नि+आह]

न्याहार—पु. दृष्टि; कटाक्ष. —एमा ३.४६८. 'न्याहार देतां आकाशीं. चक्रे दिसतीं डोळियाशीं।' [नि+आ+ह]

न्याहाळ—पु. पाहणी. 'उठोनि करी न्याहाळ। मंदिराचा।' —कथा १.६.२००. [न्याहाळणें]

न्यून—पु. (शाप.) हवेमध्ये अति सूक्ष्म प्रमाणांत असलेला वायु. हा चेतनारहित वायुवर्गापैकी एक आहे. यांत अचेष्ट, सौर, न्यून, क्रिस्, शेन हे वायु येतात. —ज्ञाको (न) ४०८. [इ. निर्ऑन]

न्यून—वि. १ कमी. 'झारेकन्याच्या कसबापेक्षां सोनाराचें कसव न्यून.' २ अपुरा, आखूड; उणा. 'तरी न्यून तें पुरतें। अधिक तें सरतें।' —ज्ञा १.८०. ३ खालच्या, कमी दर्जाचा; हलका (किंमत, उपयोग, पदवी वगैरें). [सं.] ० पडणें—१ कमी पडणें; वैगुण्य असणें. न्यूनता—स्त्री. उणीव; कमीपणा. ० पूर्ण—वि. अपुरा किंवा पुरा; अपुरता अथवा पुरता; कमीजास्ती; व्यंग अथवा अव्यंग (शरीरानें, नीतीनें). २ कमी; अपुरें; अधुरें; व्यंग. 'न्यूनपूर्ण पडल्यास हे तुझी सरबरा ठेवतील.' ० वचन—न. अपुरा शब्द; वचनांत, बोलण्यांत अंतर, कसूर. 'न्यूनवचन पडेल अवचित।' संपूर्ण अनंता तूं करी।' न्यूनगं—न. थोटा; अपुरा; व्यंग अवयव. —वि. असल्या अवयवाचा. [सं. न्यून+अंग]

न्यूनातिरेक, न्यूनाधिक—न्यूनाधिक भाव—वि. कमी अथवा जास्त. 'मी बोलतो यांत न्यूनाधिक असेल तें काढा.' न्यूनाधिकभाव, न्यूनाधिक्य, न्यून—पुन. अंतर; मेद; फरक; तफावत; विप्रतिपत्ति; द्वैविध्य; प्रमाणाबाहेर कमीजास्तपणा.

न्हई, न्हय—स्त्री. (कों. कु.) नदी; मोठा ओढा; नई, नै पहा. [सं. नदी; प्रा. णई] म्ह० (गो.) न्हंय मोठी, पुण बांय मोठी न्हंय—नदी उघड उघड घात करील पण विहीर अचानकपणें घात करील.

न्हंय, न्होय—अ. (गो. कु.) नाही; नव्हे.

न्हवणें—न. ऐरीबरोबर आणलेली इतर चार मडकीं. —बदलापुर २३७.

न्हाऊ—पु. न्हावी. म्ह० माणसांत न्हाऊ आणि पक्ष्यांत काऊ.

न्हाण, न्हाणघर—नहाण, नहाणघर पहा.

न्हाणें—सक्ति. नाहू घालणें. 'न्हाणी क्षतजें कोपें, आणी तें पार्थलोचनीं पाणी।'—मोमीष्म ३.२७.

न्हाणवणी, न्हाणुली, न्हातीधुती, न्हावणी—नाहणवणी इ० पहा.

न्हाणी—स्त्री. स्नानगृह. 'जेथें असे रत्न जडीत न्हाणी।'—साहू ६.१८. [सं. स्नान] (वाप्र.) न्हाणी पाह्याला विटाल येणें—(वायकी) वाळंतीण झाल्यापासून पहिल्या तीन महिन्यांच्या आंतच बाहेरची होणें. न्हाणी पाह्याला साप येणें—(गर्भवती स्त्रीनें साप पाहिल्यास त्याचे डोळे जातात अशा समजुतीवरून) वाळंतीणीचे न्हाणीत साप निघणें (असा साप आला म्हणजे त्याची गेलेली दृष्टि फिरून येते म्हणतात). न्हाणीचा चौक—पु. (वायकी) लग्नमुंजीत न्हाण्यासाठीं चार पाट मांडून त्यांचे चारही बाजूस चार भांडी रंग घालून, ठेवून प्रारंभीं एका भांड्यास सूत गुंडाळून चारी पाटाभोंवती त्या भांड्यांच्या भोवतीं तीन वेळां सूत गुंडाळून केलेला चौक. न्हाणीपूजन—न. (वायकी) प्रसूत झाल्यापासून तिसरें दिवशीं वाळंतीणीकडून न्हाणीची पूजा करून मिजलेल्या हरमन्यानीं ओटी भरून मग न्हाणीवर पांढऱ्या चाफ्याचीं पानें व हरळी वाहतात तो विधि.

न्हाणें—अक्ति. स्नान करणें. नाहणें पहा. म्ह० १ वधू न्हाली झाली आणि वाफा शिंपला गेला. २ न्हातीचे बाल अन् खातीचे गाल केव्हांहि दिसणारच.

न्हाल्ल दिसांची—वि. (गो.) गरोदर.

न्हावगंड—पु. (निंदार्थी) न्हावी. [न्हावी+गंड हा कानाची प्रत्यय आहे]

न्हावण—न. १ (कर.) गौरीचें नमन. २ गौरी भरून येण्याचा समारंभ (कुणव्यांतील). 'आम्ही न्हावण आणायला जाणार आहोंत.'

न्हावाण—न. (कु.) देवावर स्नानासाठीं घातलेलें व तीर्थ म्हणून घ्यावयाचें पाणी; देवाचें तीर्थ; नाहवणी. [न्हाण+पाणी]

न्हावी—पु. हजाम; नापित (पूर्वी याचें काम गिन्हाइकाचें अंग रगडून, उटी लावून स्नान घालण्याचें असे त्यावरून). [सं. स्ना-स्नापित; प्रा. ना(न्हा)विअ न्हाविओ-उ; नहापित; वं. नायि; हि. सिं. नाई]

न्हावी—पु. १ एक किडा; हा बाभुळ इ० कांच्या कांटयांचें घर करतो. २ एक लहान काळा पक्षी. न्हाव्याचें घर—वरील किड्याचें घर.

न्हावेर—पु. (कों. कुण.) पाट; विधवेचा पुनर्विवाह. [सं. नव+वर]

न्हिद—वि. (गो.) झोंप; नीद. [सं. निद्रा]

न्हीव—स्त्री. (कों.) एक वृक्ष. दक्षिण कोंकणांत याची मोठ मोठी झाडे होतात. यास वाटोळीं फळे येतात. पिकलेलीं फळे गुळमट लागतात. फणसाप्रमाणेंच या फळांवर कांटे असतात. नीव पहा.

न्हेनो—पु. (गो.) नेणता; अज्ञानी. [सं. न+ज्ञान]

SR. JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.
Jangamwadi Math, VARANASI.
Acc. No.5084

RCCNO-294.

